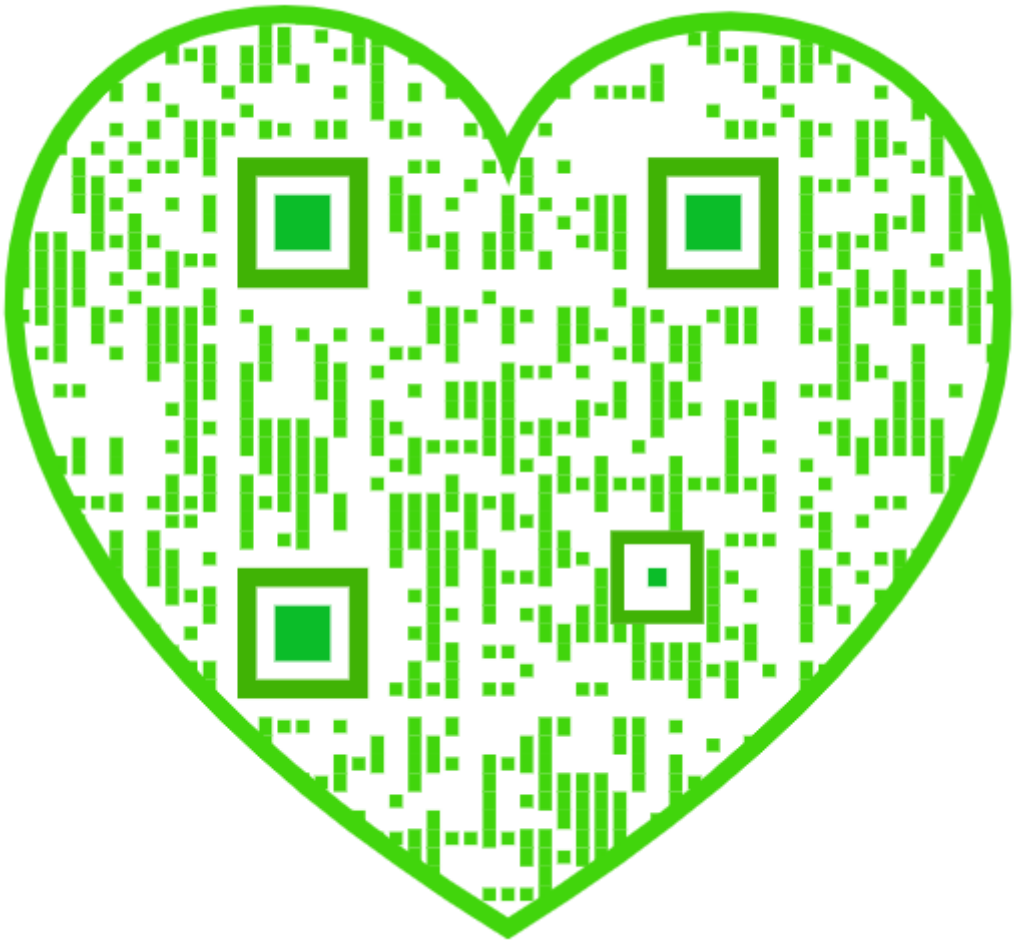
De Gids. Jaargang 53

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1889

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001188901_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

Millioenen-studiën herlezen.
Een blik op Douwes Dekker.

Wanneer de tijd, waarin wij leven, geschiedenis zal geworden zijn en het nageslacht zich in onze hedendaagsche toestanden gaat verdiepen, dan zal een feit, door ons vrij kalm voor notificatie aangenomen, de verbazing van den nazaat gaande maken. Het feit, bedoel ik, dat de beide prinsen van de Nederlandsche letterkunde dezer eeuw vrijwillige bannelingen werden en in den vreemde stierven. Iets zullen daarbij de na ons komenden op onze tijdgenooten voor hebben: zij zullen onpartijdiger de weegschaal kunnen houden tusschen deze beide groote Nederlandsche schrijvers en hun volk. Wellicht wordt dan ook het karakter dezer beide uitgewekenen door hen in verband gebracht met het oord der ballingschap, door ieder van die twee gekozen, en uit deze keuze mede hun verhouding tot de natie toegelicht. Huet voelde zich van zelf getrokken naar het land, zoo niet van zijn geboorte, dan het vaderland van zijn geslacht, naar de stad, waar geesten als de zijnen schitteren en zich slijpen aan elkander. Een ongemeen vernuft als hij staan de uitgezochtste kringen in de Fransche hoofdstad open. Van hem kon men veronderstellen dat hij zich in Frankrijk inburgeren, bij verloop van tijd, zoo al geen Franschman, dan den Franschen toch een Franschman worden zou. Douwes Dekker ging naar Wiesbaden; hij koos een plek, waar iemand jaren lang kan wonen en een vreemde blijven, een plaats, waar geen publiek is dan het vlottende van reizigers en badgasten. Men kan zich onder de menschen bewegen, de drukte die zij maken aanzien, het ver-

schil van typen en van landaard bestudeeren, zich zoodoende een nuttige en voorbijgaande afleiding verschaffen; men sluit zich niet aan, men blijft alleen. Douwes Dekker te voorspellen dat bij hem de stempel van den Nederlandschen landaard langzamerhand zon uitslijten, ware de ongerijmdheid zelve geweest. Zijn oog was altijd op het vaderland gevestigd, zijn hoofd en geest er altijd van vervuld, zijn pen er altijd over in beweging. In gedachten er voortdurend tegenwoordig - men moet ergens wonen - stond hij hier op wachtpost. Met een groot deel van zijn volk op voet van oorlog, de ijzeren roede in de hand, liet geen vezel van zijn hart van Holland los. Huet, den zuiveren klank van het welluidende, Parijssche Fransch nog in de ooren, krimpt bij het slaptongige Amsterdamsch. Dekker dient den Duitscher, die zijn Hollandsch ‘eine sonderbare Sprache’ noemt, bliksemsnel en scherp genoeg van antwoord ‘ja, vooral als het op Duitsch gelijkt.’ Hij kleedt mevrouw van der Bandjir, voornamer gedachtenis, uit en geeft zijn burgerlijken Droogstoppel een aristokratischen tegenhanger; maar de landgenoote en détresse schiet hij vlug te hulp. Huet schijnt in den ondergang van Nederland, dien hij onvermijdelijk en aanstaande achtte, berust te hebben. ‘De dagen van de kleine natieën zijn geteld!’ ‘Hard en koud als het noodlot klinkt die stem’, schreef de Arnhemsche courant. Busken Huet zag het zoo in en daarom achtte hij zich verplicht het uit te spreken. Dekker vliegt het bloed naar het hoofd bij de gedachte Pruisen in Den Haag te zien. Als die noodlottige dag eenmaal zal aanbreken, laat Oranje's vederbos dan aan de grenzen wapperen. Wie er op het appèl ontbreken zal, niet hij. Gezond zal hij er henen snellen, ziek zal hij er zich henen sleepen. Voor het verrotte volk heeft hij zijn leven veil. Laat de vreemdeling naar Droogstoppel steken. Dekker zult ge tusschen den vreemdeling en Droogstoppel zien staan. Dit is geen grootspraak. Het is het wakkere zeemansbloed zijns vaders dat opbruist in den zoon. Zulk een man wordt nimmer een proseliet van de poort bij vreemde volken; hij verliest zijn scherpe Hollandsche kanten niet; hij blijft in merg en been een Nederlander.

Dit taai vasthoudende der eigenaardig Nederlandsche bestanddeelen is iets zeer opmerkelijks in Douwes Dekker. Hij stoot het uitheemsche af; de aanraking met den vreemdeling

slorpt niets op of wischt niets uit van de scherp gesneden nationale trekken. Ik betwijfel zeer of de Duitschers veel behagen zullen scheppen in Friedrich Plump der Wissenschaften Zögling, voedsterzoon der alma mater in Bierstad, ridder van Kneipe en straatschenderij, of in den Pruisischen Feldwebel. Dit zijn schetsen, potloodkrabbels, in der haast door een artist op reis, op het papier gesmeten. Een, twee, drie trekken... en daar krijgt ge iets barsch commandeerends; nog een krabbel of wat, een veeg met den duim... en daar buigt iets onderdanig. Zulke dingen neemt men voor hetgeen ze zijn; men gaat er geen zwaarwichtige gevolgtrekkingen uit maken. Goed! Maar echt Bataafsche weêrzin tegen zekere echt Hoogduitsche eigenaardigheden stuurde toch het potlood, blies dien dingskens leven in. Met dergelijke croquis maakt men alles behalve zijn hof bij den vreemdeling. Nog minder met dien gannef van een Adolf van Nassau, zich den naam van het regeerende, Duitsche keizershuis niet kunnende te binnen brengen: ‘hoe heeten ze ook?’ Alweder een grap, maar een grap, waarop alleen een schrijver komt die zich te midden van de Duitschers in zijn qualiteit van Nederlander toch van hoogen huize voelt.

Gewijzigd naar omstandigheden doet die houding van Douwes Dekker tegen zeker Deutschthum denken aan de uitvallen van een anderen uitgewekenen Nederlandschen dichter, mirabile dictu, van Bilderdijk. Lees de dichterlijke, uit Brunswijk gedateerde, ontboezemingen. Toen Douwes Dekker later den zanger van Floris den V het jak uitveegde, dat de lappen er afvlogen, heeft hij zeker nooit gedacht, dat er een ander punt van vergelijking dan een bloot uitwendig opgesteld zou kunnen worden tusschen hem en deze, zijn bête noire. Die overeenkomst ligt niet zoozeer in de woorden als wel in den toon door beiden aangeslagen, teeken van een réageeren der echt Nederlandsche elementen tegen het specifiek Hoogduitsche. Franschen zullen zich evenmin gevleid gevoelen door de onuitsprekelijke minachting van Dekker voor hun roi soleil, door zijn ingekankerden hekel aan Renan, den kwakzalver. Mocht een radikale democraat uit Belleville in verzoeking komen Dekker te annexeeren bij het heilige, Roode Rijk en hem een brevet van naturalisatie willen uitreiken, dan moet dien man een phrase als deze bitter koud op het lijf vallen: ‘Die koning of keizer doet zijn

plicht niet, klaagt de schrijnwerker. Misschien heeft hij gelijk... maar hijzelf maakt scheeve kasten en kreupele tafels'. Hoe heb ik het nu met u! moet de Bellevilleman denken. Deze is noch goed Fransch, noch goed 'peuple'. Neen dat is hij ook niet. Hij is Nederlander. De roode muts krijgt ge hem niet op het hoofd. Uw brevet vereert hem niet, hoe dit u ook verbaze. Hij zou u meenen te vereeren door u het zijne uit te reiken. Hier is het weder een Nederlandsche eigenschap, de degelijkheid, en zelfs een zekere Hollandsche ondeugende leukheid die Douwes Dekker in den weg staat om met Franschen op te hebben. Te Wiesbaden met *Millioenen-studiën* tot gezelschap op mijn wandelingen, getuige van het sterven van een Duitschen keizer en het optreden van een anderen, getuige van zoovele eerbiedwaardige en aangrijpende uitingen van het Duitsche nationaal gevoel, werd het niettemin mij duidelijk waarom het Duitschland der Hohenzollern een dergelijk werk niet genieten kan. Het moet er iets aan proeven, hetzelfde wat het grootste struikelblok zal wezen tot een nauwere aaneensluiting der twee takken van Germaanschen stam. Ik bedoel een zekere stroefheid van de nekspieren, dat trotsch gevoel van burger-koningschap, die onderdanen loyauteit, waardoor geen kerk- of hoflucht, maar de frissche zeewind voer, dat... vive le gneux, waar vader Willem het voorhoofd niet bij fronste, en welks nagalm den Oranjes - hetzij gezegd tot kenschetsing van hun positie in de Nederlanden - steeds in de ooren heeft geklonken.

Millioenen-Studiën verpoost van de lectuur der *Ideën*. Bij *Millioenen-Studiën* komt men weder eens op adem. Alle eigenschappen van den schrijver vertoonen zich in dit boek getemperd; de toon is niet schril en snijdend, niet hoog en bitter, niet rauw; de stijl hamert niet meer onophoudelijk den lezer op zijn hersenpan. Op den bodem van dit boek, dat den schijn aanneemt spelenderwijs geschreven te zijn, een zak vol confetti door den schrijver boven zijn lezers uitgeschud, een ware stuifregen van prikkelend vernuft en bijtende satire, - op den bodem van dit boek ligt een confessie. Het fijne en geoefende oor verneemt den snik, die, hier en daar, het schitterend vuurwerk van den stijl, het knallen van de paradoxen afbreekt. Artistennaturen zijn nu eenmaal voor sommige menschen ontoegankelijk. Rien comprendre, c'est ne rien pardon-

ner. Wie zich, zij het ook maar bij benadering, een voorstelling maken kan van hetgeen er omgaat bij die wonderlijk georganiseerde wezens, van hun wroeten in zich zelven, van hun lijden, wie dus eenig mededoogen met hen hebben kan voelt de tragische beteekenis dezer korte regelen aan het einde, waar de schrijver zich op het aangezicht ter aarde werpt en... smeekt.

Millioenen-Studiën is wereldlitteratuur; zijn algemeene strekking, zijn vorm zoowel als zijn inhoud, bestemden het, zoo komt het ons voor, om door het beschaafd Europa zijnen weg te vinden. Is er dan eens iets bruikbaars en iets goeds uit Nazareth gekomen? Neen! Het merk staat er te duidelijk op: geen de minste eerbied voor den Feldwebel en den aankleve van dien, een doldrieste watergeuzen-overmoed in het plunderen van de heilige huisjes, in het nedersmakken van de beelden uit hun nissen! Thiers en Kant en Louis quatorze, très étonnés de se trouver ensemble. Wat het debiet van zulk een werk in het buitenland in den weg staat is een Nederlandsche karaktertrek, maar een Nederlandsche karaktertrek, door Douwes Dekker tot in het buitensporige en woeste botgevierd: het Nederlandsch gevoel van onafhankelijkheid, de aanspraak die de Nederlander maakt op de meest teugellooze vrijheid van spreken. Multatuli doet ons dikwijls aan de wilde knapen van Lumey denken, gelijk Huet die ons schilderde. Hij is in geen enkel gelid te houden, litterair noch maatschappelijk. Ontziet hij niets of niemand binnen de grenzen, buiten de grenzen evenmin. En dan komt eensklaps, ondanks al zijn uitbarstingen tegen het laaghartige volk dat hem verhongeren laat, onder al de grieven en den wrok de natuur weêr boven. De burger-Nederlander steekt het hoofd op in die aardigheid van den chemist, ter dood gebracht, en.... wegens laster, omdat.... ja, omdat hij beweerde zilver ontdekt te hebben in een Pruisisch dubbeltje. Gelijk Dekker zich boos maakt op dien kwast met zijn vieux Delft en zich ergert aan de kwaadaardige vertelsels, door den vreemdeling omtrent Holland uitgestrooid, niet anders zou het bloed den fikschen Hollandschen jongen, onzen Janmaat koken.

Hier en overal bij dergelijke uitlatingen stooten wij op den ondergrond van Douwes Dekker's natuur. Deze was, ik blijf het er voor houden, uit dezelfde elementen samengesteld als

die van Vondel en van Potgieter. Dat wil zeggen: zij was specifiek Nederlandsch van aard en aanleg. Multatuli's razen, Multatuli's virulent sarcasme bracht mij somtijds het woord te binnen van een Franschman, tot zijn vriend, bedrogen minnaar: ‘mon ami, vous haïssez trop votre maîtresse pour me faire accroire que vous ne l'aimez plus.’

Zijn nationaliteit was er niet opgelegd bij Douwes Dekker, gelijk een kleur of een vernis, een toevallige omstandigheid als bij zoovelen; zij zat hem in het bloed. Hij was niet minder dan de straks genoemden een Nederlander van temperament. Ik zou er willen bijvoegen, indien men mij die onderclassificatie wil ten goede houden, een Noordelijk Nederlander, een Amsterdammer. De stad, wier burgers hij het meest heeft uitgescholden, wier Droogstoppels hij in koffie stikken laat en wier neus ophalende, voorname van der Bandjirs hij herleidt tot een klomp talg; deze stad, de eenige van de Nederlandsche steden die een sterk sprekende individualiteit vertoont, had hij in zijn kunstenaarsoogen opgenomen, had hij lief met zijn kunstenaarsziel. ‘Ik zou Amsterdam tot de schoonste stad ter wereld maken’, ontsnapt hem ergens in de *Ideën*. Van alles wat de beeldende kunstenaar geschapen heeft leven de Amsterdamsche typen het meest. Zij zijn onsterfelijk in onze letteren; zij zullen voor de oogen onzer natie heen en weder gaan als het grootste deel van zijn overigen arbeid reeds vergeten is. Een tweede Rembrand, heeft hij haar figuren op het doek vereeuwigd, en, een tweede Rembrand, goot hij er een licht over dat eeuwig zijn geheim blijft, dat hem alleen behoort. Eduard Douwes Dekker, meen ik, was oorspronkelijk aangelegd om een even warme, even onverdeelde, even rondborstige vaderlander te worden als Joost van den Vondel en Potgieter. Hij heeft zelfs in den grond nooit opgehouden dit te zijn. Waren de omstandigheden anders geweest, er zou zich uit den hoogbegaafden, genialen knaap die met Abraham des Amorie van der Hoeven op den Blinkert Lamartine las nog iets anders ontwikkeld hebben. Of het beter zou geweest zijn voor zijn volk en voor hem?.... Moesten wij die stormvlaag hebben? Ik durf het niet beslissen. Voor men zich aan zulke gissingen wage, laat een halve eeuw verloopen zijn. En ook dan nog is het moeielijk uit te maken. Hij zou zulk een schel licht niet hebben kunnen doen vallen op de gebreken van zijn

volk, maar hij zou ook de deugden zijner natie beter hebben gewaardeerd. Hij zou niet geworden zijn die virtuoos van het sarcasme, maar de gloed van zijn ziel had warmer gestraald en meerderen verkwikt. Zijn snerpende spot had minder valsche deugd de maskers afgerukt misschien, maar zijn teederder oog meer verborgen goed ontdekt en aangemoedigd. Zijn blik ware minder helder en scherpziend geweest voor anderer fouten, maar ook minder blind voor zijn eigen. Hij zou minder opzien gemaakt hebben, maar meer goed gedaan hebben, omdat hij minder eenzijdig zou hebben gevonnisd. In den oogst die opschiet op den akker, waar een zaaier uitging om te zaaien, zouden tusschen de korenaren minder dorens en distels staan. Zoo meenen wij. En hij zou niet, als een eenzame grootheid in den vreemde zijn verscheiden en begraven, maar door het volk, welks groote dichter hij geweest was, naar zijn graf gedragen zijn.

Tusschen Douwes Dekker en Nederland ligt niet slechts in letterlijken zin, maar ook figuurlijk de kolonie. Daar is de breuk ontstaan die als de barst in het glas, nu eens langzaam en onmerkbaar, dan met groote sprongen voortliep. De meesten herinneren zich nog levendig den tijd, toen zich in het rustige, deftige Nederland zijn geweldige stem liet hooren, als het doffe brullen van den leeuw. Zijn eerste werk kwam als een bom uit de lucht vallen, woelde een gat in den grond, barstte met geduchten knal uiteen, links en rechts de scherven om zich henen spattend. Zulk een taal was zoo iets ongewoons, dat men in het eerst verbijsterd stond, en toen die taal steeds heftiger en steeds bitterder werd; toen de schrijver, niets ontziende, geeselslagen hagelen liet op onze instellingen, onze zeden, onze maatschappelijke en kerkelijke gebruiken, staarde men hem aan alsof men met een dolleman te doen had. ‘Men zwijgt mij dood’, klaagde Douwes Dekker. De waarheid was dat men niet wist hoe hem te antwoorden, dat men niet wist wat men aan hem had. Harde waarheden werden door Douwes Dekker der natie in het aangezicht geslingerd, maar zijn schilderingen waren tegelijk zoo buitensporig en zoo overdreven, de toon, niet altijd, maar toch dikwijls, zoo hooghartig en zoo snerpend en zoo ruw, dat men voor een grondige discussie met Douwes Dekker als voor een onbegonnen werk terugdeinsde. De uit-

spattingen van zijn genie, de onverklaarbare, ongemotiveerde, woedende uitvallen tegen personen, die hem nimmer maar een stroobreed in den weg gelegd hadden; zijn Olympisch bliksemslingeren naar het hoofd van mannen, die zich hier in Nederland en daarbuiten een welverdienden naam verworven hadden; zijn machtwoorden, zijn razen, zijn in het wilde er op loshakken, de meesterachtige toon, waarop hij oordeel velde over zaken, die geen sterveling, zelfs hij niet, in zoo korten tijd kon hebben overzien, doordacht, deed den invloed dien hij hier begeerde te oefenen afbreuk, stootte de menschen van hem af. En, gelijk het altijd gaat, hoe meer de ontstemming, de verwijdering van de zijde zijner landgenooten toenam, hoe meer hij zijn gezichtspunt volhield, doordreef. Hoe men hem opvatte en uitlegde, men stuitte altijd op de tegenspraak in dat woord, nu eens zich verheffend tot de profetieën van Jesaja, dan weêr schetterend als de woeste taal eens volksmenners; op de tegenspraak in dat scherpe, rusteloos als het weêrlicht heen en weder schietende denkvermogen, fijn ontleedmes, tegelijkertijd zoo paradoxaal, zoo geneigd om onder den invloed van een indruk of een opwelling door te gaan. Onverklaarbaar bleef het samengaan in één persoon van iets naïefs, iets kinderlijks, iets onbevangens, op den eersten indruk zich verlatend goed vertrouwen, met dat onverbiddelijk doorzien der menschen, met die wereldkennis. Hoe kon dezelfde geest, die zoo edel en voornaam, zoo koninklijk zich uitliet, vallen in dien trivialen, platten, ruwen toon. Vanwaar die plotselinge nederigheid, dat zich klein voelen, die smachtende behoefte aan een weinig hartelijkheid, een weinig tegemoetkoming en sympathie van anderen na de hooghartige *quos ego's* en de stuitende zelfverheerlijking van zooeven. Men verwachtte een welwillend woord, zie, de geeseltouwen floten; geen woord dat vermurwde kwam uit zijn mond, maar een woord dat vlijmde als een mes. Hij was een heerlijk instrument, een viool van Cremona met eén valsche snaar er op. Midden onder het verrukkelijk spel begon die snaar te krassen, gilde boven al het andere uit. Zelfs al hield men rekening met de prikkelbare en bewegelijke kunstenaarsnatuur, rekening met zijn grieven en verbittering tegen onze maatschappij, ons volk en onze regeering, nochtans bleef er in den toon van Multatuli, in het drukke, het vermoeiende, en het overspannene, in het

tjengelen van die snaar iets onverklaards en raadselachtigs.

Daar verscheen het opzienbarend artikel van Dr. Swart Abrahamsz. Het legde den nadruk op twee omstandigheden, met elkander in het nauwst verband, op een tusschenpoozend physisch lijden van den dichter en op zijn verblijf in Indië. Dr. Abrahamsz plaatste zich op het standpunt van den medicus; hij behandelde den dichter als een patiënt, te veel als een patiënt, beweren sommigen. Er zijn er, die den heer Abrahamsz voor de voeten werpen dat hij het gansche genie van Multatuli, en over het algemeen het geniale tot een zenuwziekte heeft herleid. Ik kan dit in zijn stuk niet lezen. Voor mij wil dit artikel zeggen: deze man was lijdend, somtijds werd zijn geestelijke arbeid door zijn lijden geïnfluenceerd, zijn stijl er door gekleurd, zijn opvattingen en gedragingen, zijn karakter er in meer of mindere mate door beheerscht. Wat men ook van dit artikel denke, het dagteekent in de Multatuli-litteratuur en in de letterkundige kritiek in het algemeen. Het bracht licht op duistere punten, het zal, en vooral in zijn nawerking, balsem strijken over veler schrijnende verbittering tegen dezen schrijver. De ware, niet geraasmakende vrienden van Douwes Dekker zullen er vrede mede hebben dat het verscheen, zelfs al komt hun menige gevolgtrekking van Dr. Abrahamsz te eenzijdig medisch of betwistbaar voor. Merkwaardig te dezen opzichte en als toelichting van het stuk van Dr. Abrahamsz is hetgeen ons Froude mededeelt van een ander groot man, denker, dichter, wijsgeer en hervormer, Thomas Carlyle. Carlyle leed levenslang en intermittent aan dispepsie; men heeft het recht vele van de zonderlingheden van dezen man, van zijn uitvaren tegen zaken en personen, zijn plotseling opkomende en ongemotiveerde antipathieën met zijn kwaal in verband te brengen. Nu is het opmerkelijk dat er tusschen de verschijnselen van hun lijden bij Carlyle en bij Multatuli overeenkomst bestaat. Carlyle had een week en sympathiek gemoed; zijn boeken toonen hoe, al dondert ook zijn taal, zijn hart vol mededoogen en ontferming voor de menschen was. Hij kon het niettemin met niemand vinden op den duur. Weinigen slechts verdroegen hem, gelijk hij weinigen verdroeg; Carlyle schold op het parlement als Multatuli op de tweede kamer. Eens, verhaalt ons Froude, ontmoette Carlyle generaal Wolseley. ‘Generaal’, zei de beroemde Schot, zijn leeuwenkop opheffend, ‘gij

hebt groote dingen gedaan, nu blijft u nog iets te doen over: deze - en hij wees met den vinger naar het parlementsgebouw, - deze, drie, vierhonderd balkende ezels uit elkander te jagen.' Balkende ezels! Zoo forsch drukte zich Douwes Dekker tegenover de kamerleden zelfs niet uit. Hij bepaalde zich, geloof ik, tot.... slaapmutsen. Carlyle kon den liberalen staatsman Gladstone niet uitstaan, Douwes Dekker's steen des aanstoots was de liberale staatsman Thorbecke. Carlyle is evenmin als Multatuli malsch in zijn qualificatieën van de dienaren des woords, preekende leeken, of geordende geestelijken. Gladstone noemt hij ergens den verachtelijksten man uit geheel Engeland, die zich met zijn eigen phrasen zoo opwindt dat hij 't eindelijk zelf gelooft. Het trof eens dat beide groote Britten, Gladstone en Carlyle, zich ter zelfder plaats, in Cannes ophielden. Carlyle's gastheer schijnt gemeend te hebben beiden heeren een pleizier te doen door ze op elkander te vragen. Ach, er zijn van die naieve leeken! Of was het misschien ondeugendheid van den voornamen Brit? Wilde hij zich het vermaak verschaffen Engelands twee uitstekendsten op elkander te zien aanvliegen en botsen als twee billartballen? Carlyle, men behoeft het niet te vragen, zat Gladstone aan te grimmen; hij schepte niet het minste behagen in de speeches van den vurigen redenaar-staatsman. Den man met de leeuwenmanen hinderde de man met het valkenoog. Ik beoog hiermede niet een parallel te trekken tusschen twee zoo wijd uiteenloopende personen als Douwes Dekker en Carlyle. Carlyle staat mijns inziens veel hooger dan Douwes Dekker. Hij was grooter en dieper geest, grooter karakter. Ik kan het niet helpen dat Carlyle mij persoonlijk veel meer aantrekt dan Dekker. Ik wil alleen in het licht stellen hoe een physische oorzaak bij twee groote mannen soortgelijke verschijnselen te weeg brengen kan. Wat is meer bestaanbaar, vraag ik, met onzen eerbied voor den menschelijken geest, wat is meer bevredigend ten slotte: aan te nemen dat overdrijvingen als de straks genoemden toegeschreven moeten worden aan eene stoornis in het evenwicht der geestelijke vermogens door een tijdelijk lichamelijk ongemak, of den geest zelven er verantwoordelijk voor te stellen?

Wanneer men Carlyle eens bedaard had afgevraagd of het hem werkelijk ernst was met dien onhebbelijken grauw tegen George Eliot 'a scribbling woman'? Multatuli heeft men on-

geveer alles wat een voetstuk had zien nedersabelen. Luther wordt in de *Ideeën* even afgemaakt. Kant krijgt in *Millioenen-studiën* een lik. Een pauvre sire! Renan wordt met een schop op straat gezet. Een kwakzalver! Thorbecke... nu wat Thorbecke was, dat weten wij. Dit geschiedde tot genoegen van een menigte lieden; van de jongere lieden in het bizonder, die er bijstonden als de knapen op de straat somtijds een vechtersbaas omringen - hij kan ze allen aan, laat ze maar opkomen! - en het Multatuli dapper nadeden, schoon ze geen Koffieveilingen achter den rug hadden. Ik geloof niet dat ik Douwes Dekker beleedig door te onderstellen dat dit ziekelijke overprikkeling was. Ik bedoel natuurlijk niet zijn negatieve theoriën, zijn critiek op kerk en staat en maatschappij, personen, zaken als zoodanig, maar de absolute, onbesuisde uitlatingen en oordeelvellingen. Ik bedoel de keeren, waarop, gelijk hij 't in *Millioenen-studiën* zijn Adolf van Nassau in den mond legt, de ‘trainbuben’ hem te machtig waren.

Wat overigens de opgewondenheid betreft tegen machthebbers als Gladstone en Thorbecke, ik geloof dat de verklaring van dit feit niet ver behoeft gezocht te worden. Is zij niet voorhanden in het gevoel van onmacht bij den schrijver, moralist, hervormer, die zijn woorden in die honderdduizende gapende ooren zijgen en verdwijnen ziet als water door een zeef, terwijl de man, aan het bewind, bevelen kan, zijn denkbeelden praktisch uitwerken. Carlyle heeft, getuige Froude's boek, die onmacht diep gevoeld, en met zekere wrevelige ijverzucht de mannen gadeslagen, die een tastbaar, die een dadelijk resultaat verkregen op hun werk. Multatuli wenschte macht, macht om iets te *doen*. Daartoe ging hij naar Wiesbaden. Lieden van het studeervertrek, opmerkers, dichters, menschenvrienden, uit de hoogte waarnemend, onbekend met de geduchte, moeielijkheden waar de staatsman mede te worstelen heeft, met de duizenden tegenstrijdige belangen door hem in het oog te houden en zoo mogelijk te verzoenen, beelden zich licht in dat zij, in hunne onbekrompenheid, het dien staatslieden, dien on willigen, gauw verbeteren zouden. Eigenaardig nog, in dit verband, is Douwes Dekker's minachting en toorn, waar hij op de vorsten der gedachte, op Emanuel Kant en anderen stuit. Douwes Dekker, gelijk ieder waarachtig geboren groot kunstenaar, ontvangt van

de verschijnselen sterke indrukken. Deze indruk doet bij hem onmiddelijk een denkbeeld ontkiemen dat hij zeer scherpzinnig en met groot vernuft weet uit te werken. Hij tast zijn onderwerpen aan en lost ze, en artiste, op als mathematische vraagstukken.

Doch hij bezit noch het koele hoofd, noch de verwerkte, bezonken, algemeene kennis, noch het wijde gezichtsveld, noch de onpartijdige hartstochteloosheid, noch den diepen blik der groote denkers, die verscheidene reeksen van verschijnselen overzien en in verband brengen.

Douwes Dekker wordt getroffen door de onnoozelheid der spelers aan de speelbank, welke van het lot, dat onberekenbare, geheimzinnige, een wezen maken dat men hoopt te foppen en in de war te brengen, of door allerlei kunstjes gunstig voor zich te stemmen. Daarop redeneert hij nu, het ingeslagen spoor naar ééne richting pijlsnel volgend voort: ziedaar de godsdienst! Godsdienstige menschen doen toch eveneens; zij maken den onveranderlijken aard der dingen tot een persoon, zijn gedurig in de weer dien persoon op allerhande wijze te bedotten. Zij liefkozen hem, vleien hem, in de hoop dat hij een ‘elfje’ zal toegeven. Derhalve omdat er godsdienstige menschen zijn of gedacht kunnen worden te zijn die zoo handelen.. is dit de godsdienst. Zeker, wanneer het voldoende is aan de speeltafel te Wiesbaden te verschijnen, een vernuftspeling te maken om een ingewikkeld, samengesteld en diep probleem tot oplossing te brengen, dan zijn die wijsgeeren en godsdiensthervormers, welke zich het minder gemakkelijk maakten, rechte ezels, deden zij monnikenwerk en heeft Dekker gelijk hen met een oorveeg aan de deur te zetten.

Heeft de dichter, die de denker bij uitnemendheid wilde zijn, gevoeld dat hij niet zwaar genoeg gewapend was om het met sommige grooten op te nemen, en uit ongeduld beproefd ze met een vliegend woord, een paradox, een klap zich van den hals te schuiven? Douwes Dekker heeft zich op velerlei gebied van menschelijke kennis bewogen. Hij heeft zich over allerhande daarmede in verband staande onderwerpen uitgesproken zeer beslist, en mâitre. Bij voorbeeld op het gebied van waterstaat tegen de domheid van *dijken*. Er is er geen, waar hij niet den een of anderen genialen greep in deed, de een of andere scherpzinnige opmerking over maakte.

Dit is op zich zelf verbazingwekkend. Doch, waar hij zich ook bewege, steeds verzelt hem die prikkelbaarheid, die ongedurigheid, die opvliegendheid, deels een eigenaardigheid van kunstenaarsnaturen, deels met het zenuwleven van den dichter in verband staande, welke hem tot uitersten vervoeren en tot sprongen leiden en in ruwheden doen vervallen, onbestaanbaar met het ideaal, dat men ten allen tijde zich van den wijze vormde. Darwin, de voorzichtige, nederige onderzoeker ontving den brief eens weleerwaarden heers. Daarin kondigde de predikant, hem, Darwin, de eeuwige verdoemenis aan. De predikant nam, wonderlijk genoeg, in plaats van nu den ongelukkigen man ten minste te beklagen, de gelegenheid te baat om Darwin uit te schelden. De man der wetenschap schudde glimlachend het wijze hoofd, en trok zich de zaak niet verder aan. Zoo handelde in zijn bezadigde zachtmoedigheid de groote Engelsche geleerde. Douwes Dekker had het temperament van een artist; hij vliegt op; hij valt uit; hij slaat zijn klauw in het vleesch van den tegenstander als een getergde leeuw. Leest men de *Ideeën* dan verbaast men zich dat hij notitie neemt van dingen, niet der moeite waardig dat men er acht op sla. Prikken van de onbeduidendste angels irriteeren hem; hij wijdt er in het breede over uit. Zij zijn de eer van al den geest en het sarcasme aan hen besteed, somtijds niet waardig. Carlyle bulderde ook, maar tegen de lieden die zijn beginselen aantastten. Bij Douwes Dekker waren het dikwijls persoonlijke gevoeligheden. Ieder legt het er op toe hem te sarren, hem te kwetsen; men sluit een verbond om hem dood te zwijgen. Iets dient men hierbij in het oog te houden. Dekker's sarcasme is bitter, vlijmend, ruw, hooghartig, maar het is nooit valsch, het is niet geprepareerd. Het kwam niet uit een koel, vergiftig en kwaadaardig brein; het barst hem uit het schrijnende hart. Het is niet de dolk van een bravo; het is een forsche houwdegen, die men in het open veld, in de mêlée gebruikt, het is een tweehandszwaard, en soms een knods. Het is niet het elegante, boosaardige, kattenpootachtige sarcasme van den Franschman, maar het ongepolijste, hardhandige van den Nederlander, recht op den man af. Dat trekt mij aan in Douwes Dekker.

Het is de moeite waardig Byron's Don Juan naast Multatuli te leggen. Welk een andere smaak is er aan Byron's satire.

Dan verkies ik den onstuimigen, ziedenden, forschen, verbitterden Nederlandschen burger boven den koelen, geblaseerden, cynischen aristokraat. Byron, na een pagina voltooid te hebben, liep er mede naar zijn vriendin, de markiezin Guiccioli. Hij las haar dan de bladzijden voor, waarin hij Engeland bespotte en hoonde en vermaakte zich bij voorbaat met de woede van zijn lieve Britten. Iets dergelijks zou Douwes Dekker niet gedaan hebben.

Men vraagt zich wel eens af wat er van Douwes Dekker zou geworden zijn als hij niet naar Indië gegaan was. Het is een feit dat men, tot kort voor dezen, zijn Indische loopbaan weinig of niet in rekening bracht bij het beoordeelen van zijn stijl, zijn toon en zijn karakter. Alleen op het feit van zijn ontslag viel licht. Men vergeleek hem met anderen; men schoof hem onder de letterkundigen alsof hij levenslang onder ons gewoond had. Des te meer stak hij bij de anderen af, des te onbegrijpelijker werd zijn toon, zijn houding en zijn grieven.

Doktor Swart Abrahamsz legde hier het eerst den vollen nadruk op. Er zijn algemeene oorzaken, welke in het oog te houden, het geval van Douwes Dekker tot een minder opzienwekkend, op zich zelf staand maken. Die toon is hem niet uitsluitend eigen. Het impulsieve, sterk vergrootende, zenuwachtige en geprikkelde kan men voor hem, na hem, in de Indische bladen, bij de Indische Nederlanders aantreffen. Het ligt voor een deel aan de verhoudingen tusschen moederland en kolonie. Landgenooten, die na langen diensttijd uit de koloniën wederkeeren, hebben dikwijls in hun toon iets opgebrachts en heftigs dat ons bevreemdt. Zij zijn hier niet meer te huis; zij ergeren zich aan vele dingen; zij ondergaan de eischen en beperkingen onzer samenleving met een wrevelig verzet. Zij vinden alles hier klein en gek en kinderachtig. De oude maatschappij met haar verstijfde vormen zit hun lastig als een knellende jas. Zij zien alles met Indische oogen, meten alles met Indische maat. Hier zijn de huizen, de kringen, de familiën gesloten; men komt er niet gemakkelijk in. Hier onderzoekt men eerst wie iemands vader was en wat die vader deed. Op Java is het open hof; welbeschaafdheid, kunde zijn voldoende introductie. Hier krioelt het van partijschappen,

coterieën, geloofsbelijdenissen die elkander uitsluiten. Wat weet men daar, zoo hoort men hen zeggen, in Indië van! Daar is het één groote maatschappij; men laat de oude, dwaze vooroordeelen op den drempel achter. Alles heeft men aan zichzelven te danken of te wijten. Een kundig ambtenaar, een gezellig officier zit de kousenwinkel van zijn vader niet meer in den weg. Wien komt het in zijn hoofd te vragen of die man Roomsch is of Protestant. Zal de landheer van hervormd geloof er ooit bezwaar in zien den pastoor te herbergen, deze om met den landheer vriendschappelijk om te gaan; de pastoor wiens geestelijk kleed gezien werd in de hospitalen, of te midden der besmetting ginds op Atjeh.

Er komen grieven bij. Daar in Indië had men zich een naam verworven, een werkkring geschapen, waarin men uitmuntte, zich een rang veroverd; men heeft er gewerkt, hard gewerkt, harder gewerkt dan hier over het algemeen gedaan wordt. Men voelt zich en meent recht te hebben zich te voelen. Hier in Nederland kent men u niet; er wordt nauwelijks op u gelet. Anderen gaan hier voor, bezetten de eerste plaatsen; anderen, uw minderen in verdienste, voeren het hoogste woord. Men denkt, wanneer men zich in Indië heeft onderscheiden, dat het moederland het weet, dat het u dienovereenkomstig zal behandelen en ontvangen. Mis, het moederland weet het niet; het toont ook niet de minste lust er naar te informeeren. Het moederland heeft haar eigen celebriteiten, mannen van grooter en kleiner beteekenis. Busken Huet heeft in een van zijn Indische artikelen den indruk trachten weêr te geven van een Indisch officier, hier te lande teruggekeerd. Hij loopt hier als een vreemde rond; men neemt weinig notitie van hem. Hij mag zich onderscheiden hebben in den oorlog ginds, bij ons te lande, waar nooit oorlog wordt gevoerd, bij ons in het vreedzaam landje, nimmer opgeschrikt door die dramatische en ontroerende gebeurtenissen, telt de militair niet veel. De Oost ligt ver, de menschen zijn traag van verbeelding; het volk barst niet uit bij het zien van een uniform, gelijk de Franschen op de boulevards: ‘Vive les cuirassiers de Reichshoffen!’ Heeft hij goed gevochten, dan is hij er voor betaald. Hij had zich dat alles onder de Indische zon, onder de illusiën die zij stooft in de verbeelding, zoo anders voorgesteld. Douwes Dekker wijst op zijn gewonen, bitteren toon

naar de advertentie van een gesneuvelden Indischen officier, ergens weggestopt, in een hoekje van de courant, tusschen de handelsberichten.

Deze toestanden zullen zich misschien wijzigen met den tijd; zij zijn moeielijk te veranderen. Zij ontstaan uit de wrijving eener zich ontwikkelende, moederlands voogdij ontwassende kolonie, en een oude maatschappij die haar regeert. Zij hangen onverbrekelijk samen met het onderscheid van het klimaat dat zich in afwijkende zeden en gewoonten uitdrukt; met den bouw der Europeesche maatschappij uit klassen. Ons volk is een handelsvolk; het was dat immer, het draagt daarvan de trekken; het bezit daarvan de deugden en gebreken. Iedere natie eert datgene, waaraan zij haar bestaan te danken heeft en haar behoud als natie, waardoor zij boven haar zusteren zich verhief en uitblonk, de factoren harer wording, onderhoud en bloei. Frankrijk heeft geschitterd met zijn legers, met zijn kunsten en zijn letteren; krijgslieden, kunstenaars en schrijvers staan er dus maatschappelijk hoog aangeschreven; zij bekleeden in de samenleving een voorname plaats. Duitschland was van ouds het land der wetenschap, der poëzie, van de muziek en van de wijsbegeerte; later werd het de gevreesde militaire natie. Dragers van de ambten hiermede in betrekking staande maken dus in Duitschland aanspraak op maatschappelijke onderscheiding. Een officier vertegenwoordigt een geduchte macht; de uitstekende geleerde is Geheimrath en draagt de borst vol ridderorden. - Aan de wording onzer republiek hebben twee factoren medegewerkt, de handel en de kerk. Dat de handel en daarmede het geld, oorspronkelijk gewonnen in den handel, een maatschappelijk overwicht verkreeg ligt in den aard der zaak. Onze burgeraristokratie rees op het geld omhoog; geld werd dus van lieverlede een oorzaak van distinctie. Geen machtige, kunstlievende, rijke adel woog er tegen op; geen uit de natie voortgekomen leger oogste lauweren op de Europeesche slachtvelden. Onze letterkunde bleef, gelijk Huet het uitdrukt, een dorpslitteratuur, een binnenlandsch artikel. Wij schitterden met enkele luisterrijke namen in de wetenschap, daar wij een kleine natie zijn, met enkelen. Onze schilderschool heeft langen tijd gewacht op de erkenning, de bewondering van Europa. Maar onze vloten stevenden oostwaarts en

westwaarts; onze rijkdom groeide aan. Van onze schatten wist en weet men buitenslands en onze kooplieden kende men en kent men in den vreemde. Zoo geschiedde het dus van zelf, en moest het wel geschieden, dat men zich op geldbezit liet voorstaan, dat het in de samenleving woog, dat hetgeen er mede in verband staat zich een breede en een eerste plaats ging toekennen. Naast den handel stond de kerk. Huet heeft ons zoo meesterlijk geschilderd welk een aandeel deze niet zeer hupsche, alles behalve beminnelijke, maar zoo stroeve, ijzervaste, gereformeerde predikanten hadden aan de vestiging van den Nederlandschen staat. Handel en theologie, theologie en handel! Een harde leer, die stevige karakters vormde toen het noodig was om in de stormen pal te staan. Winzucht, die de ondernemingslust geen ruste liet, en de zinnen op het voordeel, op de goede kansen spitste. Later kwam de rust, de verslapping, de overgang tot politieke onbeduidendheid, de uittocht uit Europa's raadzalen, het hokken in een hoekje. De handel was niet meer de wereldhandel, de oude kloeke ondernemingslust. De kerk stond niet meer in den wind, in het harnas; zij schuurde en verfrischte haar hardnekkigen onverdraagzamen geest niet langer aan de drukte, de beweging, het gekruis en het geraas van het opgewekt verkeer. Zij werd huiszittend, en splitste zich, gelijk een prisma, in verschillende kleurschakeeringen: somber en dweepziek, femelend; oprecht en streng rechtzinnig; innig, gemoedelijk vroom; humanitair wijsgeerig. Maar uit beider samengestelden invloed, van den handelsgeest en van de puriteinsche kerktucht, onze opvoeders, bleef een draai, een plooi, een trek der natie bij, kenmerk van den Nederlander: het fatsoen. Het fatsoen, zoover het uit den aard van onze werkzaamheid als natie stamt, vertoont zich in een opzien tegen geld, zekere pretensies van het geld op onderscheiding in de samenleving, een aangenaam gevoel van eigenwaarde en gewicht bij die het bezitten; waar een hinderlijk, en eenigzins vernederend besef van het te missen tegenover staat. - Duitschers verzekerden mij dat onze geleerden zooveel ‘menschlicher’ zoo drukten zij zich uit, zooveel menschlicher zijn dan de hunnen. Zij schreven dit toe, juist aan het overwicht bij ons te lande van den handelsstand. Den geestelijken hoogmoed der geleerde en artistieke wereld kent men bij u zoo niet, zeiden zij. - Dit fatsoen is ook de moeder van de netheid en de knapheid bij de mindere

standen. Zijn fatsoen ophouden is een algemeen verspreide en hoogst eigenaardig Nederlandsche uitdrukking. Dit fatsoen kan iets bijkomstigs zijn, niet meer dan een plooi, voor lief te nemen gelijk men alle nationale trekken bij ieder ander volk voor lief moet nemen, en tot het karakter van den mensch zeer weinig afdoend. Het kan ook hatelijke vormen aannemen, waar het ontaardt in dommen geldtrots, uit de hoogte neêrziend op de dingen, die geen praktisch nut of materieel belang bevorderen; waar het, ijverzuchtig, heel het leven maakt tot een bekrompen schijnvertoon van welvaart.

In de tweede plaats legt het fatsoen zich aan den dag in zekere deftigheid, gedwongenheid en stijfheid van beweging. Als zoodanig is het wellicht een overblijfsel van den dwang door de stemmige, benepen, strenge Gereformeerde gouvernante onzen zeden aangelegd. Men schuwt het zich te laten gaan; men geneert zich in het openbaar aan zijn gevoelens lucht te geven; men durft niet ongedwongen pret hebben wanneer er anderen bij zijn, men komt niet uit den vormelijken plooi in het publiek.

Amicis teekent deze eigenaardigheid der Nederlanders geestig. Hij is op het punt van te vertrekken; de trein heeft gefloten. Daar staan zijn Nederlandsche vrienden stokstijf, ingetrokken. Waarom zien zij voor zich? Wat hebben zij tegen hem? Heeft hij hen beleedigd? De expansieve Italiaan kan niet begrijpen dat men bij het afscheid nemen niet meer leven maakt, met hoeden zwaait, zijn armen uitbreidt, Doch zie, terwijl zij hem de hand drukken blinkt in hun bleeke, blauwe oogen iets vochtigs. Daar komt er een naar het portier hollen en stopt hem een pakje sigaren in de hand. Moralement parlant, draagt ons volk zijn beste brood niet buiten venster. Men moet ons weten te vatten. Voltaire met meerder geest en minder hart dan Amicis, had een hekel aan ons. Onze goede eigenschappen zitten in een keurslijf; om den Nederlander goed te kennen en te waardeeren moet men beginnen met hem een weinig los te rijgen.

Dit is de humoristische zijde van het fatsoen. Er zijn er ook anderen. Gelijk er onder de Nederlandsche stijfheid degelijkheid verscholen ligt en gulle, warme, trouwe harten, kan de aanbeveling ‘deftige menschen!’ soms ten goede komen aan een burgerlijk voorname opgeblazenheid, die het zeer onaangenaam en ergerlijk is om te ondervinden. Het spreekt ook van zelf dat waar de def-

tigheid zoo hoog in eere staat, zielevoosheid, zedelijke onbeduidendheid en de ondeugd haar tot dekmantel kiezen en vrijgeleide.

Stel nu tegenover dit volkstype, gelijk het door den tijd zich ontwikkeld heeft, het leven en de maatschappij in Indië. Daar bestaat geen geldbezittende klasse als zoodanig. Alles werkt; alles is bezig te verdienen. Tegenover duizenden, die arbeiden, staan geen honderden die in ledigheid verteeren. Het scherpe onderscheid van afkomst, maatschappelijken welstand, en zoovele trappen als er in onze burgermaatschappij gevonden worden, vervalt. Met den Inlander naast zich is iedere blanke min of meer een aristokraat. Bovendien, de Inlander heeft de Fransche revolutie niet mede gemaakt; hij acht zich zelven niet zoo goed als wij, noch laat ons dit van tijd tot tijd brutaal gevoelen. Hij komt niet bij u binnenstormen als die hoop kerels, ‘volk noemden ze zich’, bij den schrijver van *Millioenen-studiën*, krijschend *ça ira!* De Inlander is een kind; wij zijn zijn voogden. Een gevoelvol hart wordt licht verleid hem in een soort van vaderlijke bescherming te nemen; waar hij wordt verdrukt, zich zijner aan te trekken. Eindelijk is in Indië de Nederlander niet de rustige rentenier van heden, maar de vechtersbaas van ouds. Het leger en de vloot doen dienst; zij hebben zwaarder taak te hunnen laste dan geweren poetsen en parade houden; zij sterven weg aan doodelijke ziekten; zij verteeren hunne krachten en gezondheid in geweldige vermoeienissen; zij sneuvelen voor hun land. Uit die tegenstelling spruit, voor wie uit Indië teruggekeerd, hier om zich heenziet, een schrijnend en onaangenaam gevoel. Men voelt zich burger van het overzeesche rijk en men staat hier tegenover menschen, die zich uwe meesters noemen. Men gaat dezen meesters hun titels afvragen; men gaat vergelijken tusschen hier en ginds En dan stuit men dadelijk op de hoofdtrekken van de oude Nederlandsche samenleving, op haar aristokratischen bouw, hare geldtraditiën, tegenover de in hun oog veel ruimere en vrijzinnigere Indo-Europeesche. Men stuit op het nauw daarmede verbonden kerkelijk christendom, op zijn geest van verdachtmaking en afzondering tegenover de onverschilligheid omtrent de dogmen, het humanitaire beginsel, gelijk het in Indië wordt gehuldigd. Deze trekken liggen boven op; zij wortelen in de geschiedenis; zij springen dadelijk in het oog.

De heete luchtgesteldheid doet er het hare toe; men ziet alles in het vergroot en in de schelste kleuren. Indien dit zoo bij gewone menschen voorkomt, hoeveel te meer moet een wezen als Douwes Dekker met zijn fijne, pijnlijk gevoelige zenuwen, zijn geschokt gestel er door zijn aangegrepen.

Voor iemand die over geheel buitengewone gaven beschikt, voor iemand die eene hooge betrekking in Indië heeft bekleed is zijn ontslag een groote gebeurtenis. Douwes Dekker vatte zijn geval op met de ontroering van een dichter en kunstenaar; hier viel het dadelijk tot een nuchter peil van zaken. Hier herleidde zich het drama van Lebak aanstonds tot een ondergeschikte kwestie in het ressort van Indischen dienst. Kon de staat het helpen dat hij een uiterst ingewikkelde machine is, waar duizenden raderen en radertjes in loopen en de aangelegenheid des enkelen zich in duizenden andere aangelegenheden verwart, verliest? Kon de ontslagen Indische ambtenaar het helpen dat hij in de eerste plaats een mensch en dichter, in de tweede een werktuig der regeering was? Het moet Douwes Dekker, zich zijn schitterende gaven wel bewust, en een zeer hoog denkbeeld van zich zelven koesterend, pijnlijk hebben aangedaan, op te merken dat hij hier weinig werd geteld. Daarenboven kwam hij uit een land waar de kastengeest, de familievooroordeelen en de geldtrots tot een minimum herleid zijn. In zijn verarmden toestand moesten zij hem te schriller in het oog vallen. Het bohemer leven dat hij leidde, en zijn zwerven moeten iemand in zijn positie het gevoel gegeven hebben van een vagebond, te midden van die deftige en voorname kooplieden. Op Java, waar de toestanden zoo geheel anders zijn, zou hem dit niet zoo gehinderd hebben als het hem hinderde te Amsterdam. De zwerver, vreemdeling geworden in onze maatschappij, met zijn ongegeneerde Indische gewoonten en zijn Indische opvattingen stootte, schramde zich aan het fatsoen. Hij zag het in zijn hatelijkste vormen, bestudeerde het, bespiedde het met de gespannen, koortsige, vastklevende opmerkzaamheid van den artist. Sjaalman had een aanklacht in zijn pak. Als de machthebbers niet hooren wilden, dan zou het volk hooren. Nu mag men met den heer Swart Abrahamsz de aanvraag om ontslag voor een overijld besluit houden, meenen dat de Nederlandsch-Indische regeering niet anders doen kon dan zij deed. Men mag ontkennen dat aan Douwes Dekker

onrecht is geschied, volhouden dat met dergelijke impetueuse naturen een kolonie niet te regeeren is. Men kan er een zenuwlijden bij te pas brengen, oorzaak van een overhaast handelen. Men kan niet ontkennen dat de aanleiding tot die daad van Douwes Dekker een gevoel was door geen mensch te laken, door ons Nederlanders in de laatste plaats: de opstand tegen tirannieke handelingen. Het was de oude Nederlandsche toorn, die wakker werd in dezen ambtenaar, toen hij het arme volk van zijnen karbouwen zag berooven, een toorn gelijk aan dien, waarvan de eigen voorzaat van den Nederlander beefde toen hij arme poorters door de satellieten van den Spanjaard van hun have en goed berooven zag Ik geloof dat Douwes Dekker een mensch is geweest met hartstochten en gebreken als ieder onzer, dat hij zich somtijds verliep in razende drift en wanneer hij sloeg, niet altijd met ontferming, maar in bitterheid en hoogmoed sloeg. Ik geloof dat de demon van zijn overspannen, trillende zenuwen, zijn woeste trots hem somwijlen overweldigde, dingen doen liet, dingen zeggen liet, door zijn betere natuur gewraakt. Doch Nederland mag nooit het nobele in dien man vergeten, het nobele op den bodem van zijn hart, zonderling dooreengevlochten met de lagere driften, de grillige overgangen en sprongen, de tegenstrijdigheden, de ziekteverschijnselen van dien geest: zijn ontferming met verdrukten, zijn gevoel van recht en menschelijkheid, zijn haat aan kerkelijken en wereldlijken dwang. Want als Nederland dit vergat dan zou het zijn traditiën en historie, dan zou het zijn eigen vleesch en bloed verloochenen. Wilt gij Indië behouden, behandel het zachtzinnige volk goed. Eerst de menschen en dan de Mammon! De toekomst zal leeren of hij gelijk heeft gehad.

Heeft Douwes Dekker verwacht dat op de uitgaaf van zijn *Max Havelaar* een algemeene volksbeweging zou volgen? Hoopte hij daarvan herstelling in zijn ambt? Zoo ja, dan toonde hij daarin zijn onderhevigheid aan Indische illusien, hardnekkiger, gloeiender bij hem dan bij iemand anders. Geen regeering, welke ook, zou er toe overgaan een man, die zulk een taal gevoerd had, die met kléwangwettende krijgszangen had gedreigd op een ambtenaarspost te plaatsen. Noch in Engeland, noch in Frankrijk, noch in eenig land ter wereld; in het

voorzichtige en bedachtzame Nederland allerminst zou dit zijn geschied. Met éénen slag was hij beroemd geworden, maar de lauwerkraus kostte hem den ambtenaarsstaf. Douwes Dekker wilde dit niet zien; hij rekende met de feitelijke toestanden en de mogelijkheden, gelijk ze daar nu eenmaal lagen, niet. Zijn geest voer er over heen met groote schreden als van vuur. De dichter moet de beste man van zaken zijn, zegt hij in *Millioenen-studiën*. Er is waarheid in die paradox, doch maak dit nu zoo in het algemeen onzen kooplieden eens wijs, of bekeer tot dit geloof den nuchteren Engelschman. Vraag den Brit of hij Carlyle, die het parlement met bajonetten wilde uiteenjagen, die den raad gaf - ook een manier van *Millioenen-studiën* - Rotschild beet te pakken en hem zoolang in de keel te knijpen tot hij de opgeslokte millioenen weder uitspoog, rendre gorge, rendre gorge! of hij Carlyle in een staatsbetrekking zou geplaatst hebben?

Een schrijver en dichter dus! Dit heeft zijn bezwaren in ons kleine land. In Frankrijk en Duitschland is er een breede zoom van mannen, die uitsluitend voor de pen of voor het penseel en van de kunsten leven. Men is gewend aan hun manier van doen; hunne exentriciteiten ziet men door de vingers. Zij behoeven niet mede in het fatsoensgareel te loopen. Ware Douwes Dekker een Franschman geweest en had hij een boek geschreven, dat zulk een sensatie gemaakt had, dan hadden de uitgevers zich om hem verdrongen. Dit zou de eenige, voor hem aanneembare weg geweest zijn: ruim betaald te worden voor een arbeid, die meesterwerk was. Van zijn pen zich en de zijnen te onderhouden, men weet wat dit in heeft ten onzent, vootal voor een man als Douwes Dekker, Indisch oudgast, zeker niet de beste financier. Een man die Saidjah dichtte kan, mag men veroorlooven geen zorgvuldig rekenaar te zijn. Onze samenleving is klein; men heeft niet veel ruimte voor zijn elleboogen; een man, wiens naam op aller lippen zweeft, wordt aangestaard. Hij kan zich niet verroeren of ieder merkt het; zijn gedrag en zijn manieren maken opspraak, geven aanstoot. Welk een humor ligt er in dat sollen van de goede, deftige Nederlanders met, in dat schrikken voor hun wild en bandeloos kind. Ik wil niet in bescherming nemen wat Douwes Dekker mag misdreven hebben, echter kan ik niet voorbijzien hoe de omstandigheden hier hem tegen waren. Want als er

iets is, waarvan de Nederlander geen begrip heeft, waarmede hij geen inschikkelijkheid kan hebben, dan zijn het die bewegelijke, opbruisende, ongestadige, rustelooze, hartstochtelijke kunstenaarsnaturen.

Er was iets naiefs in de opvattingen van zijn landgenooten omtrent hem en de door hem te volgen gedragslijn. Wat verwachtte men van hem? Men stelde zich voor dat hij zich, na het schrijven van dat prachtige boek nu rustig onder ons zou nederzetten, een tevreden, burgerlijk leventje zou beginnen, zich een weinig zou laten protegeeren, andere prachtige boeken schrijven, leesbeurten vervullen, eindelijk in de Kamer komen... en zoo verder. Douwes Dekker eischt herstel van grieven. De Nederlanders zijn gelijk zij zijn, de Indo-Europeesche dichter, is gelijk hij is. Zij botsen: zij verstaan elkander niet. De hulde aan zijn talent gebracht, de satisfactie zijn gewond gemoed geweigerd, verbitteren hem. Hij blijft wachten, zwerven. Men tracht hem te naderen, doch men geeft het spoedig op. Men vindt hem vreemd, onmogelijk, onhandelbaar. Ook al laat men physische oorzaken, psychische aberratiën medetellen, dan behoeven deze, dunkt mij, nog niet in de eerste en eenige plaats te worden aangevoerd om het opvallend barsche, ontoeschietelijke, of hoe wil men het noemen, bij een man in zijne omstandigheden te verklaren. Iemand die los van de maatschappij, buiten iederen band met die maatschappij en buiten iedere betrekking een bespiegelend, fantaseerend leven leidt, krijgt van zelf iets vreemds, voor anderen ongenietbaars. Voor den zoodanige dragen allen die hem naderen den plooi, den draai van een ambt, een maatschappelijk gezichtspunt, iets vakmatigs, bevooroordeelds, een partijkleur, een fatsoen. Het maakt hem kregelig; hij kan er niet mede overweg; hij stoot er zich aan als aan bekrompenheid. Hoe meer hij, opmerkend en ontledend, zich op een afstand houdt, hoe minder hij er mede overweg kan. Carlyle kon den dominé in zijn vriend Irving niet voor lief nemen. Hij maakte zich driftig tegen zooveler maatschappelijke gefatsoeneerdheid. De eenige, met wie hij inderdaad geheel op zijn gemak verkeerde, die hem niet prikkelde.... was zijn oude moeder. Douwes Dekker scheen het toe of ieder hem voor zijn partij wilde inpalmen. Hij wilde met die partijen niet te maken hebben.

Daar waren de liberalen, hij was geen liberaal. Daar klopte

een moderne godsdienstleeraar; hij was niet modern. Hij was zich zelf, de mensch Douwes Dekker. ‘Ik voel’ - schrijft hij aan een vriend, - ‘ik voel mij hoe langer hoe ongeschikter tot omgang met menschen, gelijk Rousseau.’ Dit is een verschijnsel dat in allerlei graden niet alleen bij Douwes Dekker voorkomt. Zoo bleef hij, eenzaam, zich bij geen staatkundige partij, bij geen maatschappelijke groep, bij geen bepaalde werkzaamheden in vereeniging met anderen aansluitend. Zijn werken dragen er den stempel van ten goede en ten kwade.

De meeste Indo-Europeanen gaan, na een tijd van malaise, zich aan het moederland op nieuw gewennen. Zij bijten door de hun vreemd geworden schors, en proeven dat de kern niet enkel bitterheid is. Zij zien dat er onder het bekrompene en benauwde, gelijk het zich aan hen voordeed, goede en kostelijke dingen schuilen. De versnippering in kleine kringen mag zijn nadeel hebben, doch zij geeft gelegenheid en aanleiding tot een nauwere, innigere aansluiting van enkelen. Er is in het leven hier ook weder iets gezelligs en iets hartelijks, iets degelijks en gemoedelijks dat men in de cosmopolitische samenleving mist. Het fatsoen, zoo grimmig aangebast in den beginne, beginnen zij met meer verschooning en op humoristischen toon te behandelen. Mijne Indische betrekkingen, gelijk de Indische bloedverwanten van zoovelen als dit lezen, zullen dit wel willen toestemmen. Nu komt het mij voor dat Douwes Dekker nimmer aan zijn Indische stemming en zijn Indische gezichtspunten is ontgroeid. Zijn rustelooze, ongedurige aard, zijn omstandigheden maakten dat hij in het Hollandsch leven nooit weêr in kwam. Buiten staande zag hij alles scherp omlijnd, maar ook schel en in het vergroot. Zelf een voorwerp van kritiek en van aanhoudende praatjes, aangestaard en opgenomen als een zonderling, mooi gevonden, doch waar hij bleef eischen: recht doen! niet verhoord, heeft hij onze verkeerdheden gezien door het uitzettend kijkglas van zijn bittere grieven. Het denkbeeld dringt zich altijd aan mij op dat er een hopeloos misverstand geheerscht heeft tusschen dezen schrijver en zijn volk. Het oordeel is van beide zijden hard, eenzijdig, onrechtvaardig, gelijk van menschen die elkander slechts als tegenstanders in het een of ander strijdperk, niet als de menschen uit een nauweren omgang kennen. ‘Ik

steek mijn voelhoorens uit', schrijft hij aan zijn vriend, 'en trek ze dadelijk weer in. Ik wil zoo gaarne anderen kennen en door anderen gekend worden.' Er was in dien barren man, gelijk in Carlyle, iets weeks en kinderlijks. Men wist hem niet te vatten; hij vatte anderen niet. Douwes Dekker heeft onze gebreken in vurige lijnen voor zijn strakken blik zien vlammen. Hij is den Mammondienst, de Farizeesche grijnzen in het aangezicht gevlogen; het fatsoen heeft hij belachen, voortgeschopt, afgeranseld. Maar tusschen zijn voorstelling en de zuivere, volledige waarheid ligt dikwijls de afstand, die een gezonde, waarneming van een ziekelijk overgevoelige scheidt. De zeden van een volk kunnen zulk een volk niet met een forschen ruk worden afgestroopt om ze te onderzoeken en te keuren. Men moet het volksleven mede leven, door persoonlijke aanraking en langdurigen omgang met zoovelen mogelijk van de bestanddeelen eener natie ook de binnenzijde van de dingen leeren zien, wil men billijk en geheel rechtvaardig uitspraak doen. Vooroordeelen zijn met goede eigenschappen nauw verweven, ja, zij hangen somtijds met onmiskenbare levensvoorwaarden onverbrekelijk samen. Rukt men deze gewelddadig af dan scheurt men licht de edeler deelen mede en schaadt meer dan men baat.

Douwes Dekker heeft het volk een nieuw type willen aankleven, in het afgetrokkene, in zijn broedenden, peinzenden, vurigen geest gerijpt.

Daartoe achtte hij het noodig neêr te houwen, niet te buigen, niet te ontwikkelen, niet te leiden. Hij wilde het fatsoen, de standsvooroordeelen, de maatschappelijke en godsdienstige wanbegrippen uitrukken met wortel en tak. Daarbij is hij in de fout vervallen van alle radikale hervormers, die de ontwikkelingswet voorbijzien, en niet willen erkennen dat de zedelijke vooruitgang eener natie altijd loopt en loopen moet langs de historisch aangegeven lijnen. Hij heeft herhaaldelijk gehandeld als zoovelen, die met sterke fantasie begaafd, op indrukken afgaand, uit een feit dat hun ter oore komt onmiddellijk algemeene gevolgtrekkingen maken. Snijdend en verpletterend is de waarheid die hij zegt; maar hoe dikwijls is die waarheid uit haar natuurlijk verband gerukt! Zijn sarcastische teekeningen laten bij mijden indruk achter van een Hollandsch landschap, door de strakke, schelle Indische zon verlicht. Het is wel Holland, het zijn

de lijnen wel, maar het koloriet is vervalscht. Wat ontbreekt zijn de overgangen, de temperende tusschentinten. Zoo is hij geworden niet de man van het gansche volk, gelijk hij had kunnen worden onder andere omstandigheden, maar der uiterste partijen, hij die geen partijman wezen wilde. Jan Rap en Rammelslag staken ook de handen naar hem uit, weggeslagen wel is waar door Douwes Dekker; maar zij pronken met zijn uitvallen. Roekelooze, woeste woorden vlogen onder het schoone en ware mede als smeulende zwammen. Zoo is het geschied dat lieden, hier te lande Fransche communarden naschreeuwend en zich tooiend met het Fransche oproersvaandel en de Fransche Jacobijnenmuts, lieden die hij in *Millioenen-studiën* zelfs de eer van zijn schop niet waardig keurt, dezen schrijver, zulk een kernachtigen Nederlander, gaan verheerlijken als hun profeet. Douwes Dekker heeft zinsneden geschreven, uitdrukkingen gebruikt, persiflages van godsdienstige begrippen en christelijke dogmen, zoo triviaal, zou ruw, zoo plat, zoo leelijk, dat men voor zijn grooten naam mocht wenschen: waren ze niet geschreven. Het is à priori aantenemen dat men een godsdienst afschudt, zoo geheel afschudt en er zich uitdenkt dat de vormen en voorstellingen vergelijkenderwijs niet eerbiedwaardiger worden dan het bijgeloof der Zuidzee-eilanders. Zoodoende stelt men zich echter buiten ieder innerlijk verband met de meerderheid zijner medemenschen. Men ziet voorbij dat die begrippen voor de meesten nog iets anders dan begrippen zijn en ze met sarcasmen te bestrijden de tegenovergestelde uitwerking heeft. ‘Ecrasez l'infâlme’ is nooit gebleken een doeltreffend middel tot zedelijke hervorming te zijn. Wie zich door Satiren naar den trant van Lucianus zijn godsdienst laat ontrooven, bij dien zat hij niet diep. Hoe men ook tot deze begrippen en overleveringen sta, men moet zich op het standpunt kunnen plaatsen van die duizenden, niet in staat de onderscheidingen te maken die wij kunnen aanvoeren, en dien schrijver, alles wat naar hem zich noemt, alles wat van hem komt, hatend, omdat hij hun godsdienst uitjouwde en hun heilige voor de honden wierp. Daar is een andere Douwes Dekker, de fijngevoelende, teêrhartige dichter, die den grenspaal van het hertogdom Nassau, door de Pruisen omgesmeten, met zijn eigen handen weder oprichtte. Wat was hem die paal; wat was hem Hecuba! Anderen hechtten er aan;

voor anderen was hij een dierbaar zinnebeeld, dat stuk hout toch niet meer dan een gestreept stuk hout. Daarom sloeg de dichter aan den vermolmden paal ontfermende handen. ‘Op de kern komt het aan’ zegt Adolf van Nassau.

Welk een kalmte heerscht hier onder den grond; hoe ironisch laat de dichter zich door den ouden keizer kapittelen ‘en scheld uwe modellen niet uit, dat jaagt de bevalligheid van hun trekken.’ Welke fijne opmerkingen, welk een flikkeren van vernuft. Hoe ondeugend wordt de scherpe, toornige oogopslag. De treinsoldaten, in arrest gezonden, doen geen uitvallen links en rechts. Een zelfde zaak kan van twee zijden worden bezien, leert de goedgeluimde Adolf. De koningen zijn de schuld niet en de volken zijn de schuld niet, en de papen zijn de schuld niet, noch de leeken, noch iemand in het bijzonder en alleen; maar ieder op zijn beurt en allen gezamentlijk. Zelfs het fatsoen komt er genadiglijk af. ‘Wat zou er van uw menschteekenen terecht komen, als er geen menschen waren om te poseeren.’ De dichter heeft een zucht voor de menschelijke dwaasheden; er is een zweem van weemoed in zijn spot.

De blik rijst langzaam van den mikro- naar den makrokosmos. Daar, in plaats van de verhevene symbolen, God, de vader en de heilige Jonkvrouw, troont de positivistische, ijzerkleurige Logos. Den christelijken boom, die hem beschaduwde, heeft de dichter omgehouwen. Maar de wortels leven nog... ‘Het Zijn houdt zuiver boek. Alles wat is moet wezen. Voor den kleinen mensch is er geen vrede dan in de onderwerping aan de wetten van het Zijn.’

Daar staan er in de schaduw van hun boom, die zoo met u... gelooven. De dichter worstelt tegen zijn lot en smeekt: ‘Werp mij de millioenen toe en daarmede macht om goed te doen.’ - ‘Graaf in u zelven’, - luidt het antwoord - ‘schep waarde.’ De wil van het menschenkind zal niet geschieden, hij zal zich buigen voor een hoogeren, spreekt ‘mit ein bischen anderen Worten die ächte Religion....’ En die hoogere wil is... de aard der dingen gelijk zich die aan ons, aan ons aardsche dwergenbrein ontvouwt, niets meer? Zijn wij alleen met ons verstand aan de natuur verbonden en niet met de diepste instincten en de verzuchtingen onzer arme

menschenziel? Is daar in ieder menschenhart dan niet een heimwee, een verlangen... als een duister voorgevoel van dingen, van een wereld, van een wezen of van wezens, in wier dienst de ijzeren Logos als de knecht der knechten staat, voor wie Fancy zich het aangezicht met haar vleugelen bedekt?

Voor wij van Multatuli afscheid nemen komt het scheepje, dobberend op de blauwe wateren, komt de *Sainte Vierge* en haar bemanning ons nogmaals voor den geest. Daar zal een tijd komen, hopen wij, waarin het groote probleem, ik zeg niet zal zijn opgelost, maar anders zal kunnen gesteld worden. De menschheid kan niet eeuwig blijven staan bij de absurde tegenstelling van een redewereld, opgesloten in de nauwe doosjes onzer hersenkassen, tegenover een bewustelooze eindeloosheid, een heelal dat God is en almachtig.... en daarvan niet weet. Op het veld van het bewuste en onbewuste gaat men tastend rond. Vreemde dingen hoort men in de laatste jaren, lichtverhevelingen in de verte. Gij ziet kristallen schieten, zouden de gnomen zeggen. Daar zal misschien eenmaal een tijd komen, waarin de menschengeest zich andere vormen van bewust bestaan zal kunnen voorstellen dan de aan een brein gebondene, waarin hij de menschelijke trekken van zijn Godsbeeld zal kunnen verliezen, zonder zijn God zelven, en den tastbaren vorm van zijn geliefden, zonder zijn geliefden zelven te verliezen. Onze christelijke dogmen en beschavingsvormen zullen voorbijgaan, gelijk die haar voorafgingen zijn voorbijgegaan. Diep uit het zand, waar de eeuwen ze bedolven, zal men eenmaal die symbolen aan den dag brengen, ze betasten en beschouwen met nieuwsgierige verwondering... den Vader en den Zoon.

Maar iets zal daar nog zijn en altijd blijven, eenig, eeuwig fondament van elke betere maatschappij, van iederen nieuwen tempel, de geest die eens den dichter aandreef, dat hij heenging en zijn kussen onder het hoofd des armen monniks legde... spiritus sanctus.

J.H. HOOIJER.

De invloed der Duitsche Letteren op de Nederlandsche.

(Naar aanleiding van eene bekroonde prijsvraag.)

In het jaar 1887 schreef de Redactie van het Taalkundig Tijdschrift '*Noord en Zuid*' eene prijsvraag uit: 'Over den invloed der Duitsche Letteren op de Nederlandsche'. Er kwamen drie antwoorden in, waarvan één, opgesteld door den Heer C.G. Kaakebeen, leeraar aan de H. Burgerschool met 3 j.c. te 's-Gravenhage, door de Commissie van beoordeelaars der bekroning waardig werd geacht.

De Redactie deed m.i. een gelukkigen greep, en gaf blijk van goed inzicht in hetgeen voor de studie der vaderlandsche letteren noodig is, toen zij door het uitschrijven van deze prijsvraag tot de vergelijkende studie der Nederlandsche en Duitsche letterkunde opwekte. Of zij echter gelukkig geslaagd is in het formuleeren der gestelde taak, waarvan natuurlijk veel afhangt, meen ik te mogen betwijfelen. Immers, 'de invloed der Duitsche Letteren op de Nederlandsche' is een zóo uitgebreid onderwerp, dat voor eene grondige wetenschappelijke behandeling daarvan lange jaren van studie vereischt worden. Onder 'wetenschappelijke' vergelijkende studie versta ik (en eene andere opvatting is, meen ik, niet mogelijk) eene zoodanige, die zich niet vergenoegt met het lezen van handboeken, maar die doordringt tot de bronnen zelve, en die zich ten doel stelt, eene heldere voorstelling te verkrijgen van het, geestesleven der *beide* volkeren, en van de uitingen daarvan in hunne taal en letteren. De Redactie van '*Noord en Zuid*' heeft blijkbaar eene andere opvatting gehad, daar zij als prijs de prachtuitgave van Vondel

door Van Lennep uitloofde, en tot termijn een tijd van zes maanden stelde, een en ander buiten verhouding tot den omvang en de moeielijkheid van de taak, zooals die volgens mij zou moeten worden opgevat. Het kon dus wel niet anders, of het bekroonde antwoord moest beneden het peil blijven van de eischen, die men aan een wetenschappelijk geschrift mag stellen, en al aanstonds verklaar ik, dat ik niet verwachtte, een zelfstandig, op bronnenstudie berustend onderzoek te vinden, maar dat het voor mij slechts de vraag was, of de schrijver alles wat men tot heden omtrent den invloed der Duitsche letteren op de onze weet, bijeenverzameld, getoetst en op eene aangename wijze beschreven had.

Reeds bij de eerste doorlezing van het werk van den Heer K a a k e b e e n trof het mij, dat de uitgebreide stof zeer ongelijk behandeld was. De schrijver heeft blijkbaar de 18^{e} en 19^{e} eeuw met voorliefde bestudeerd; zij beslaan 199 van de 227 bladzijden, zoodat er voor de Middeleeuwen, de 16^{e} en de 17^{e} eeuw slechts 28 bladzijden overblijven. Die voorliefde voor de nieuwe letterkunde blijkt ook uit den stijl; hoewel de schrijftrant van den Heer Kaakebeen nergens uitblinkt door levendigheid en sierlijkheid, heeft men toch een gevoel van verademing, wanneer men bij het lezen overgaat tot de 18^{e} eeuw, want tot hiertoe is de stijl zóo dor en houterig, dat men het geraamte van een schoolopstel meent te lezen in plaats van eene letterkundige verhandeling. Geen enkel punt, hoe aantrekkelijk ook, geeft aanleiding tot eene samenhangende beschouwing; het geheel is eene aaneenschakeling van korte aphoristische zinnen, meestal zonder geleidelijken overgang, zoodat men als het ware hortend en stootend over het voor den schrijver ongebaande veld der oude letteren voortgesleept wordt. De onkundige, die zich aan dezen leidsman toevertrouwt, moet het gevoel hebben, alsof zijn gids zelf in het duister rondtast.

In denzelfden aphoristischen trant is ook de Inleiding gesteld, die de drie eerste bladzijden beslaat. De schrijver tracht hier uiteen te zetten, wat hij onder eene nationale letterkunde verstaat en hoe hij zich den invloed van de eene op de andere voorstelt. Duidelijk is die uiteenzetting niet, maar hetgeen de Heer Kaakebeen heeft willen zeggen, schijnt hierop neer te komen, dat er tusschen alle litteraturen, hoe eigenaardig ook, eene algemeene overeenkomst bestaat, voortvloeiende uit de

overal gelijke organisatie van den menschelijken geest, en dat die overeenkomst grooter is, naarmate de volkeren nauwer onderling verwant zijn of meer met elkander in aanraking komen. Tusschen de Duitsche en de Nederlandsche natie bestaat nu volgens den Heer Kaakebeen eene zoo nauwe verwantschap, dat sommige Duitsche schrijvers ‘a.h.w. voor beide volken geschreven hebben, en dat men ze slechts behoeft over te planten, d.w.z. vertalen, en het blijkt, dat de grond even geschikt voor hen is.’

Hij, die den invloed der Duitsche letteren op de onze wil schetsen, mag natuurlijk deze vertalingen niet voorbijzien. Na eene korte opmerking over rechtstreeksche en onbewuste navolging, die hier eigenlijk den geregelden gedachtengang stoort, spreekt dus de schrijver over de waarde, die hij bij de beoordeeling van dien invloed aan de vertalingen toekent. ‘*Letterlijke vertalingen*’, lezen wij, ‘behooren alleen door het Hollandsch, waarin ze geschreven zijn (sic!), tot onze letterkunde.’ Het is mij o.a. niet recht duidelijk, wat wij hier onder ‘letterlijke vertaling’ hebben te verstaan; daarvan toch kan alleen sprake zijn bij het overbrengen van een stuk, dat zoowel naar vorm als naar inhoud prozaïsch is; zoodra de vertaler zich tot taak stelt, dichterlijke uitingen, hetzij in gebonden of ongebonden stijl, in zijne moedertaal te vertolken, houdt het letterlijke vertalen op en begint het werk van den, zoo niet zelf scheppenden, toch reproduceerenden kunstenaar. Gelukt het dezen, de schoonheden van het origineel in een echt Nederlandsch gewaad te kleeden, dan heeft zijn werk aanspraak op eene plaats naast de oorspronkelijke Nederlandsche lettervruchten. Behooren niet de Homerus-vertaling van onzen betreurden Vosmaer, en de Nederlandsche Shakespeare van Prof. Burgersdijk tot de belangrijkste voortbrengselen onzer hedendaagsche letterkunde? En ligt niet o.a. de verdienste van Freiligrath voor een groot deel in zijne meesterlijke verduitschingen van Fransche en Engelsche lyrische gedichten? Trouwens, de Heer Kaakebeen houdt zelf niet aan het begrip van ‘letterlijke’ vertaling vast, waar hij, eenige alinea's verder, gewaagt van ‘de eigenaardige veranderingen, die de Nederlandsche vertalers zich dikwerf ten opzichte van het Duitsche oorspronkelijke werk veroorloofden’. Zijn geheele betoog is, ten deele misschien door den gebrekkigen stijl, niet recht helder. Versta ik zijne redeneering goed,

dan komt zij ongeveer hierop neer: ‘Het is - in abstracto - niet noodzakelijk, dat de vertalingen invloed op onze letteren geoefend hebben, maar feitelijk hebben ze het wel gedaan’. Overigens kan men den Heer Kaakebeen geen ongelijk geven, wanneer hij misschien een geringen dunk heeft van de waarde der Nederlandsche vertalingen van Duitsche dichtwerken. Behoudens eenige eervolle uitzonderingen is daarvan niet veel loffelijks te zeggen. Over het algemeen mist het Nederlandsche volk de verbazende ‘Aneignungsgabe’ der Duitschers, die een zoo beslissenden invloed op de ontwikkeling hunner letterkunde gehad heeft; men denke slechts aan de geniale middelceuwsche vertalers Gottfried en Wolfram, die hunne voorbeelden ver overtroffen, aan de Romantische School, aan Herder, Voss, Rückert en Freiligrath, aan wier navolgingen uit den vreemde de moderne Duitsche poëzie haar verbazenden rijkdom van vormen voor een goed deel te danken heeft.

Ik raak hiermede een punt aan, dat de Heer Kankebeen met geen enkel woord vermeldt, en dat toch, naar mij dunkt, in deze inleiding eene plaats verdiend had, nl. het verschil tusschen het Duitsche en het Nederlandsche volkskarakter, voor zoover dit zich in de letterkunde der beide volken openbaart. Zulk eene algemeene beschouwing, gestaafd door eene breede schets van den ontwikkelingsgang der beide literaturen zou aan het geheel eene leidende gedachte gegeven en menige bijzonderheid in een helderder licht geplaatst hebben. Zooeven gewaagde ik van het gebrek aan receptiviteit in onzen volksaard. Bij alle - soms naïeve en dwaze - ingenomenheid met het vreemde, en ondanks de daaruit vaak voortspruitende zucht tot navolging, is hij toch van nature stroef en plooit zich moeielijk in vreemde vormen. Op deze stroefheid berust echter ook zijne onvergankelijke kracht; nooit is het aan vreemde elementen, hoe machtig ook, gelukt, het eigenaardig Nederlandsche karakter in de kunst uit te wisschen, ook niet in de 17de eeuw, toen bij onze oostelijke naburen het nationale geheel door het vreemde werd verdrongen. Aan den anderen kant is natuurlijk dit gebrek aan plooibaarheid en ontvankelijkheid dikwijls hinderlijk geweest voor de ontwikkeling onzer letterkunde en is ons volk nu en dan achterlijk gebleven hij andere. Zoo verklaart zich o.a., hoe de Nederlandsche poëzie in den bloeitijd der middeleeuwsche Fransche

en Duitsche letteren betrekkelijk zoo arm en dor bleef. Het Nederlandsche volk kon zich de ridderlijke en galante idealen der hoofsche dichtkunst en hare fijnheid en sierlijkheid niet eigen maken, en wendde er zich na eenige mislukte pogingen voorgoed van af. Daarentegen namen de Duitschers die idealen met zulk eene geestdrift in zich op en werden er zoo geheel van doordrongen, dat hunne dichters er zelfs eene volmaaktere uitdrukking aan gaven, dan hunne Fransche voorgangers. Typisch Duitsch zijn de ernst en de eerbied, waarmede Hartman von Ouwe ridderlijke levensquaesties behandelt, en de geestdrift van Wolfram von Eschenbach voor al wat tot het '*schildes ambeť* behoort. Den *Parzivâl* van den laatste heeft men met recht het 'Hohelied des Rittertums' genoemd, evenals Gottfried's *Tristan und Isolde* het 'Hohelied der Minne.' Die ontvlambaarheid voor idealen, die ernst en eerbied, kenschetsende trekken van het Duitsche karakter, zijn aan onzen volksaard min of meer vreemd. De Nederlander is nuchter, verstandig en sceptisch. Hem konden de opgeschroefde ideeën van riddertrouw en riddermin op den duur niet behagen, hij brandmerkte ze als leugenachtig, of hij overlaadde ze met bijtenden spot. Zoo verklaart het zich, dat Veldeke's *Eneît*, hoewel aan onze taalgrenzen ontstaan, ten onzent toch weinig bewonderaars en geen navolgers vond. Men zou kunnen zeggen, dat in dit opzicht de geest onzer letterkunde meer verwantschap vertoont met dien der Fransche, welks kenmerkende trek immers, volgens den klassieken Nisard, *la raison* is. In verband met dit gebrek aan idealisme, staat de aan ons volk eigene afkeer van abstracties, van wijsgeerige algemeenheden. In de Duitsche poëzie spelen die eene groote rol; ja, ze hebben haar vaak op dwaalwegen gebracht. Immers, de neiging tot philosopheeren heeft - dit is onbetwistbaar - aan de dichterlijke kracht en frischheid van Göthe en Schiller veel afbreuk gedaan, en onderen de nieuweren behoef ik slechts Hamerling te noemen, wiens gedichten hier en daar meer op wijsgeerige vertoogen gelijken, dan op scheppingen der phantasie.

In één opzicht moeten wij, waar er sprake is van dichterlijken aanleg, voor het Duitsche volk de vlag strijken: ik bedoel de uitingen van het gemoedsleven. Geene andere letterkunde, behalve misschien de Engelsche, bezit zulk een schat van diep en warm gevoel, spreekt zoo tot het hart als de

Duitsche, met name in hars lyrische voortbrengselen. Het zijn vooral de verborgene, donkere zijden der menschelijke natuur, die de Duitsche dichtgeest met aangrijpende kracht weet teschilderen; hij houdt van het geheimzinnige vage, dat men niet beter kan uitdrukken, dan met het Duitsche woord 'ahnungsvoll.' Deze echt Duitsche trek vertoont zich in de middeleeuwsche volksliederen, in de volksverhalen der 16e eeuw, in de mystiek, in de periode der sentimentaliteit en romantiek, in de lyriek van Göthe, Heine, Lenau, Geibel en de bij ons te weinig bekende Annette von Droste-Hülshoff. Ik beweer nu geenszins, dat het den Nederlander aan gevoel ontbreekt, maar bij hem is het meer verborgen, het schuilt weg onder een koel en nuchter hulsel en uit zich slechts zelden en ook dan nog met eene zekere terughouding. Maar dat het op den bodem sluimert, bewijzen de gevoelvolle, in hunnen eenvoud aangrijpende liederen, die hier onder den invloed van het Duitsche volkslied in zoo grooten getale zijn ontloken, en de sentimentaliteit, die zich omstreeks het einde der vorige eeuw van ons volk meester maakte. Dit is dus een punt van aanraking tusschen den Duitschen en den Nederlandschen volksgeest, waarin de eerste als de sterkere zijnen invloed op den anderen doet gelden en den sluimerenden aanleg doet ontwaken, getuige het volkslied, de Mystiek en de herleving der gevoelspoëzie na het gekuntsel der afgeleefde Renaissance. Ik beweer niet, dat dergelijke algemeene beschouwingen den sleutel geven tot alle feiten, integendeel: deze moeten in ieder bijzonder geval op grond van nauwkeurige studie der in aanmerking komende omstandigheden beoordeeld en verklaard worden. Maar alleen door de samenwerking van beide methoden, de reëele en de philosophische beschouwing, kan een dieper inzicht in de ontwikkeling der letteren en eenheid in de beschrijving daarvan verkregen worden.

Wat de heer Kaakebeen aan het slot zijner inleiding over dit punt te berde brengt, is uiterst poover en hoogst gebrekkig gesteld. 'Onder invloed staan van een ander,' zegt hij, 'kan niet gebeuren, zonder dat deze krachtiger is (sic!). Het Duitsche volkslied in de M.e. was rijker dan het onze; *en*[1] eerst als Duitschland letterkundigen voortbrengt, die de onze in den-

1) Ik onderstreep.

zelfden tijd overtreffen, zooals tegen het einde der achttiende eeuw, oefent zijne letterkunde eene langdurige werking op de Nederlandsche.' Onwillekeurig rijst hier de vraag, waarom dan de groote Duitsche schrijvers der twaalfde en dertiende eeuw geen invloed op onze letteren geoefend hebben. Ter kenschetsing van den Duitschen invloed moet alleen dit dienen: 'Van vele Duitsche schrijvers mag gezegd worden, dat ze *ten slotte*[1)] op de veredeling onzer letteren hebben gewerkt, *zonder dat*[1)] ooit de Nederlandsche volksgeest geheel werd uitgedoofd.'

Aan de geschiedenis der Middeleeuwen gaat weder eene korte inleiding vooraf, in een stijl, die volkomen aan het voorafgaande beantwoordt: losse zinnen, waarvan men het verband moet gissen, onlogische zinsverbindingen, vage, onbestemde uitdrukkingen, waarmede men te vergeefs een duidelijk begrip tracht te verbinden.

In het geheel niet behandeld is de vraag, welke voorstelling men zich moet maken van de wijze waarop letterkundige voortbrengselen in de Middeleeuwen verspreid, en hoe dus in dit geval Duitsche invloeden naar Nederland overgebracht werden. Er wordt wel tweemaal op gezinspeeld, namelijk waar er sprake is van het 'handelsverkeer, dat op de verbreiding der volkspoëzie zal gewerkt hebben,' en waar naar aanleiding van de taalverwantschap gezegd wordt: 'Wel zullen soms Limburgsche en Kleefsche edelen, evenals hunne taal, bemiddelaars zijn geweest tusschen de mhd. dichters en die van Brabant, Vlaanderen en Holland.' Het eerste ziet op de verspreiding van het oude volksepos en de latere, gedeeltelijk daaruit voortgesprotene volksliederen, het laatste op die der hoofsche lyriek.

De verspreiding van het volksepos en volkslied is zonder twijfel door het handelsverkeer wel bevorderd en vergemakkelijkt geworden; wij weten o.a. dat de Diederiksage in de 13e eeuw uit de Nederduitsche hansesteden (Bremen, Soest) naar Zweden en Noorwegen is overgebracht. In den grond is zij echter daarvan geheel onafhankelijk. Wanneer men den ontzaglijken rijkdom en de verscheidenheid van verwante sagen en liederen in de Duitsche, Noorsche en Angelsaksische literatuur overziet, en bedenkt dat dit slechts brokstukken zijn, die ons bij toeval bewaard zijn gebleven, dan komt men tot

1) Ik onderstreep.
1) Ik onderstreep.

de slotsom, dat er in de Middeleeuwen van oudsher een onafgebroken, zeer levendig letterkundig verkeer moet plaats gehad hebben. De bemiddelaars van dit verkeer waren de zwervende volkszangers, die in de Duitsche letterkunde als ‘Spielleute’ bekend zijn en wier bestaan niet alleen in Duitschland, maar ook hier te lande en in Frankrijk, sinds de oudste tijden door getuigenissen van tijdgenooten is gestaafd. De geheele epische poëzie der Middeleeuwen is door hunne handen gegaan en draagt daarvan min of meer de duidelijke sporen, niet alleen het Duitsche volksepos, maar ook de Nederlandsch-Fransche Karelromans en de Fransche riddergedichten. Hoe groot hun aandeel ook in het ontstaan van de laatste geweest is, werd onlangs met een treffend voorbeeld aangetoond door Golther, in zijne studie: ‘Die Sage von Tristan und Isolde’ (München, Kaiser, 1887), waarin betoogd wordt, dat dit ‘hoogelied der riddermin’ geenszins op eene Oud-Keltische Tristan-sage berust, maar dat het geheele verhaal in verloop van tijd door ‘Spielleute’ is ineengezet uit allerlei motieven, aan de middeleeuwsche novellen- fabel- en sagenlitteratuur ontleend. Hier is dus de kern der sage gelijk nul; alles is willekeurige vinding der volkszangers; men zou het een mozaïek-werk kunnen noemen. Dit geldt natuurlijk niet in dezelfde mate voor de Karelromans, die, zooals men weet, gedeeltelijk op Oud-Frankische heldensagen en geschiedkundige herinneringen uit lateren tijd berusten, en nog minder voor het Duitsche volksepos, waarvan de kern door alle eeuwen heen ongeschonden bleef, hoezeer ook de vorm door den invloed der ‘Spielleute’ op den duur gewijzigd werd. Het is vooral in de 12^{e} eeuw, toen de macht der geestelijkheid aan het tanen, en de ridderstand nog in zijne opkomst was, dat de ‘Spielmannspoesie’ eene hooge vlucht nam. De volkszangers maakten zich meester van al de voorhanden zijnde dichtstof, zelfs op het gebied der legende concurreerden zij met de geestelijken en monnikken. Wat van hunne talrijke werken bewaard bleef, is, hoewel vaak zeer gebrekkig overgeleverd, hoogst belangrijk voor de geschiedenis der letterkunde en der beschaving. Daartoe behooren de gedichten *Herzog Ernst, König Rother, St. Oswald, Salman, und Morolt*, en ook, zooals wij later zullen zien, onze *Wisselan*.

Wat de overbrenging der Hoogduitsche ridderlijke lyriek naar de Nederlanden in het Beiersche tijdvak betreft, weten wij nog

zeer weinig en ook de heer Kaakebeen deelt ons daaromtrent op blz. 19-22 van zijne verhandeling niets nieuws mede. Het is te hopen, dat eerlang een nauwkeurig onderzoek daarover eenig licht zal verspreiden.

Trouwens de heer Kaakebeen is op het gebied der middeleeuwsche litteratuur, vooral wat de Mhd. betreft, een volslagen vreemdeling. De Nederlandsche werken, die hij bespreekt, heeft hij gedeeltelijk althans ingezien, zonder er daarom een zelfstandig oordeel over te kunnen vellen, maar van de Mhd. letteren, wier invloed hij wil aanwijzen, schijnt hij, hoe vreemd het ook klinkt, geen enkel voortbrengsel gelezen te hebben. Dientengevolge beperkt zijne verhandeling zich tot een dor uittreksel uit de door hem geraadpleegde boeken, waaruit hij hier en daar geheele zinnen of stukken van zinnen letterlijk overneemt. Van verwerking der stof is daarbij natuurlijk geen sprake: alles wordt zonder samenhang of in een verkeerd verband aaneengeschakeld. De schrijvers, waarvan ons hier de disjecta membra worden aangeboden, zijn voor het Duitsche gedeelte *Wilhelm Scherer*, en, wat het Nederlandsche betreft, naast *Jonckbloet* vooral Dr. *Kalff*, wiens *Lied in de Middeleeuwen* en Inleidingen tot de *Epische Fragmenten* letterlijk geplunderd zijn. De schrijver schijnt niet doordrongen van het besef, dat in de republiek der letteren de goede vorm en de eerlijkheid gebieden, zulke letterlijk overgenomen plaatsen als zoodanig kenbaar te maken. Dat in drie gevallen Dr. Kalff wordt aangehaald, maakt de zaak niet beter maar erger, omdat daardoor, zij het dan ook niet opzettelijk, de schijn wordt gegeven, alsof het overige des schrijvers eigendom is, terwijl hij *bijna alles* aan Dr. Kalff ontleend heeft. Tegen zulk eene handelwijze dient in het belang der goede vormen protest aangeteekend.

In de keuze van zijn leidsman op het gebied der Mhd. letteren is de Heer Kaakebeen al zeer ongelukkig geweest. De ‘Geschichte der deutschen Litteratur’ van Scherer is zonder twijfel een geniaal werk, dat niet alleen van ontzaglijke belezenheid en diepe studie getuigt, maar ook uitblinkt door oorspronkelijke opvatting, geestige gedachten en vernuftige combinaties. Men heeft het met recht ‘geistreich’ genoemd. Juist daarom echter is het een gevaarlijk boek voor den onkundige of dilettant, wien de feitenkennis ontbreekt, die vereischt wordt om Scherer's beschouwingen te volgen en de noodige kritiek

te oefenen op zijne eenzijdige overdrijvingen en gewaagde hypothesen.

De Heer Kaakebeen begint met eene ‘korte beschouwing’ van *Heinrich von Veldeke*, om het nauwe verband tusschen de oudste Mnl. en de Mhd. letteren te doen uitkomen. Naar aanleiding van de *Eneît* zegt hij: ‘Door het laatste werk, waarbij hij voor 't eerst zuivere rijmen gebruikte in plaats van de vrije assoneerende rijmen, waarvan zich de geestelijke mhd. dichtkunst der 11^{e} eeuw bediende, werd hij de bemiddelaar tusschen de noordfransche epische en de middelhoogduitsche dichters.’ Op blz. 146 (Geschichte der deutschen Litteratur 1^{e} druk) wordt de beteekenis van *Veldeke* door Scherer op de volgende wijze geschetst: ‘(Die) *geistliche Dichtkunst des eilften Jahrhunderts* bediente sich einer höchst *freien Assonanz*, die sich im Laufe des 12 Jahrhunderts allerdings dem reinen Reim zusehends näherte, ohne ihn jedoch zu erreichen. Diesen letzten Schritt gethan zu haben, gilt als Veldeke's Verdienst, und die Geschichte muss es ihm zuschreiben, weil es die Zeitgenossen nicht anders wussten. Dass sie einen blossen technischen Fortschritt so hoch schätzen mochten, zeigt, wie ernst sie es nahmen mit der strengen Form, für welche der reine Reim ein Symbol ist.’ Volgens Scherer (en den Heer Kaakebeen) ligt dus de beteekenis van Veldeke in zijne technische vaardigheid en komt zijn invloed neer op het invoeren van zuiver rijm en metrum. Dit is nu eene zeer eenzijdige voorstelling, die bovendien op eene geheel onbewezen traditie berust. Vooreerst is namelijk de oorspronkelijke tekst van de *Eneide* niet bewaard gebleven, en zal het wel nooit gelukken, dien uit de handschriften met volkomen zekerheid te reconstrueeren. Dat dit werk, evenals de *St. Servaes*, in den Maastrichtschen tongval zou opgesteld zijn, zooals de Heer Kaakebeen beweert, is stellig onjuist; Veldeke schijnt veeleer een mengsel van Nederrijnsch (misschien Kleefsch) en Hoogduitsch geschreven te hebben. Maar al houden wij het er voor, dat de reconstructie van *Behaghel* het oorspronkelijke vrij getrouw wedergeeft, dan blijkt ons reeds bij eene vluchtige lezing, dat het zuivere rijm van Veldeke met recht door *Gödeke* ‘een van de vele sprookjes der Duitsche philologie’ genoemd wordt (zie diens Gesch. d. d.D.I, 82, waar men tevens eene bloemlezing van zulke rijmen vindt). Evenzoo is het gesteld met het metrum, of

liever den rhythmus der verzen. Deze vertoonen geenszins overal de regelmatige afwisseling van heffing en daling, welke door de ridderpoëzie tot wet wordt verheven; zeer vaak ontbreken de dalingen geheel of gedeeltelijk, en verzen als: *óotmóetlíke* zijn volstrekt niet zeldzaam. Bovendien veroorlooft de dichter zich dikwijls de door het hoofsche epos gewraakte vrijheid van dubbelen voorslag (Auftakt). Dit alles neemt natuurlijk niet weg, dat hij vergeleken bij zijne voorgangers in Duitschland, de ‘Spielleute,’ de techniek van het vers belangrijk verbeterd heeft; men vindt bij hem noch dubbele daling, noch overmatig lange verzen van 5 tot 9 heffingen, zooals in de Spielmannspoesie. Maar de ware oorzaak van Veldeke's grooten invloed op de Mhd. dichtkunst en van zijne beroemdheid onder zijne tijdgenooten en navolgers moet elders gezocht worden. Hij is het, die den *inhoud* en den *toon* heeft aangegeven van de Mhd. hoofsche epiek; den *inhoud*, doordat hij de ridderlijke galanterie, den zoogenaamden ‘Minnedienst’ in het heldendicht invoerde; den *toon*, omdat hij de eerste was, die de fijne conversatietaal der Fransche ridder- en hofkringen met hare welgekozen, alle ‘dorperheit’ vermijdende phrasen, met hare geijkte uitdrukkingen voor allerlei zaken van het ridderlijke leven, in een Duitschen tongval wedergaf. Dat dit ook door zijne navolgers werd gevoeld, blijkt o.a. duidelijk uit de plaats, waar *Wolfram von Eschenbach* hem zijnen meester noemt (*Willehalm*, ed. Lachm. 76 (22) II).

> Sold ich gar in allen wîs
> von zimierde sagen,
> sô müese ich mînen meister klagen,
> von Veldek; der kundez baz;

‘Veldeke’, gaat hij voort, ‘zou beter dan ik kunnen beschrijven, wat kunstige en kostbare helmsieraden (zimierde) de dames voor hare ridders maakten.’ Ook de overbekende plaats (vs. 4736) uit den *Tristan* van *Gottfried von Strassburg* (door den Heer Kaakebeen niet aangehaald, waarschijnlijk omdat Scherer er van zwijgt):

> Er impfete daz êrste rîs
> in tiutescher zungen, enz.

behoeft m.i. geenszins op de techniek van het vers te slaan, zooals o.a. *Bechstein*, (Tristan I S. 166) meent. Mij is slechts

éene plaats bekend, waar Veldeke als de schepper van het zuivere rijm wordt geroemd, en wel in de inleiding van den *Alexander* van *Rudolf von Ems* (vs. 51):

> von Veldeke den wîsen man,
> der rehte rîme alrêrste began,
> den kunstrîchen Heinrîch.

Het is volstrekt niet zeker, dat Rudolf de Eneît onder de oogen gehad had, toen hij dit schreef; deze geheele inleiding is blijkbaar eene nabootsing van de bekende plaats uit ‘Tristan's Schwertleite.’ En uit deze laatste blijkt m.i. evenmin, dat Gottfried het werk van zijnen beroemden voorganger zelf heeft gelezen. Had de Heer Kaakebeen toch hier maar eens Jonckbloet (blz. 135) geraadpleegd! Maar hij volgt Scherer zóo slaafs, dat hij zelfs naar aanleiding der assoneerende rijmen slechts van de *geestelijke dichtkunst der elfde eeuw* spreekt, terwijl het toch voor de hand had gelegen, de onmiddellijke voorgangers van Veldeke, de Spiellente *der twaalfde eeuw*, in tegenstelling tot hem te noemen.

Scherer verklaart verder, hoe het kwam, dat Veldeke, hoewel niet eens mhd. schrijvende, dadelijk zulk een overwegenden invloed kreeg: ‘Aber die Ritter am Niederrhein und aus den belgischen Landschaften galten für die feinsten in Deutschland, so sehr dass bis nach Oesterreich hin die Leute, die sich einen vornehmen Anstrich geben wollten, vlämische Phrasen in ihre Rede mischten.’ De heer Kaakebeen nu *eindigt* zijne ‘beschouwing’ met de woorden: ‘Trouwens, de ridders van den Nederrijn en uit de Belgische streken golden voor de beschaafdste in Duitschland; in Oostenrijk mengde men Vlaamsche uitdrukkingen in het gesprek, om zich een waas van voornaamheid te geven enz.’

Daarna beschrijft Schererin groote trekken de snelle verbreiding van Veldeke's invloed : ‘Gleich in und um Mainz (waar Veldeke den hofdag van 1184 bijwoonde) wirkte sein Beispiel; in Thüringen hat er eine eigentliche Schule gegründet; in Alemannien *steht Hartman v. Ouwe auf seinen, Schultern;* der *grosse Baier Wolfram v. Eschenbach nennt ihn seinen Meister* und beklagt seinen frühen Tod.’ Daaruit maakt de heer Kaakebeen: Hartmann von Aue staat op zijne schouders. Wolfram von Eschenbach noemt hem zijn meester’, welke verminkte zin bovendien geheel uit zijn oorspronkelijk verband gerukt is, daar hij *vóor*

den zooeven aangehaalden staat! Om dit nu terecht te brengen, is *tusschen* de twee zinnen van Scherer *eene aanhaling uit Jonckbloet* geschoven: ‘Merkwaardig alleen is het, dat Limburg, voor 't overige van zoo weinig beteekenis voor onze letterkunde, dezen voorlooper der mnl. en mhd. wereldlijke poëzie heeft voortgebracht.’ Men vergelijke daarmee Jonckbloet, blz. 136: ‘Intusschen is het hoogst merkwaardig, dat een Ned. gewest, hetwelk spoedig weer geheel in het letterkundig duister terugvalt, den voorlooper der mnl. en mhd. romantische dichtkunst heeft voortgebracht.’ Men begrijpt nu niet, hoe de Heer Kaakebeen dezen zin van Jonckbloet zal verbinden met hetgeen Scherer zegt van ‘de ridders aan den Nederrijn.’ Hij doet dit als volgt: ‘Al is Veldeke's tekst verloren en de overgebleven redactie van de “Eneît” eene mhd. bewerking, men kan toch gerust aannemen, dat het taalverschil tusschen zijn dialect en het *mnl.* (sic!) te gering was, om algemeene verbreiding te beletten. Trouwens, de ridders aan den Nederrijn’ enz. - Ik geloof, dat de wijze, waarop de schrijver zijne ‘bronnen’ heeft gebruikt, na dit voorbeeld geene nadere toelichting meer behoeft. Ik ga dus hetgeen over den *St. Brandaen* gezegd wordt, voorbij, en wijs slechts op het zelfstandig oordeel: ‘De vertaler is onbekend en *zijn werk wordt niet geroemd*,’ waarmede de geheele zaak is afgedaan.

Bij de *Heldensage* komt, behalve Scherer en Jonkbloet, ook Dr. Kalff aan het woord, die in zijne *Mnl. Epische Fragmenten*, o.a. de fragmenten van het Nevelingenlied en den *Bere Wisselau*, heeft uitgegeven.

Omtrent de zoo belangwekkende fragmenten der Mnl. vertaling van het *Nibelungenlied* weet de Heer Kaakebeen ons niets mee te deelen, dan het oordeel van Dr. Kalff, dat de vertaling ‘vrij slecht, onbeholpen en stijf’ is, voorts de, eveneens aan dezen ontleende opmerking (Fragmenten blz. 3), dat er een godsdienstiger toon in is aangeslagen, dan in het oorspronkelijke, en eindelijk, dat de Ned. bewerking waarschijnlijk dagteekent van het begin der 13e eeuw. Wij zullen op deze punten later terugkomen.

Thans wordt de vraag behandeld, of de Duitsche heldensage (onafhankelijk van de Nevelingen-vertaling) hier te lande bekend was, en of zij in de Mnl. letterkunde sporen heeft achtergelaten. Dat de eerste vraag bevestigd moet worden, betoogt de Heer

Kaakebeen op grond van verschillende plaatsen in Mnl. dichtwerken, terwijl hij, wat het tweede punt betreft, invloed van Duitsche sagen aanwijst in den *Wisselau* en de *Vier Heeren wenschen*.

Men vergelijke nu de volgende woorden van den Heer Kaakebeen met de daarachter aangewezen plaatsen uit Kalff's Mnl. Fragmenten: ‘Maerlant spreekt van Diederik van Bern (Kalff, blz. 11); de regel, voorkomende in Jan Boendale's Brabantsche yeesten “hi soude wel enen bere binden” herinnert aan Siegfried (ib. blz. 3); van Veldeke zegt in den Sint-Servaes:

> Soe mochte dich wale myne gheysel slaen
> Sprach Attila die Bodelinghes son.’ (ib. blz. 11).

Hier is niet eens onderscheid gemaakt tusschen vaststaande feiten en min of meer waarschijnlijke gissingen. Dr. Kalff zegt voorzichtig: ‘Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat Jan Boendale bij deze vergelijking aan Zegevrijt heeft gedacht, die den beer naar welgevallen bindt en ontbindt. *Geernout en Wisselau kunnen hem echter ook voor den geest hebben gestaan*[1].’ Voor den Heer Kaakebeen bestaat zulk een wetenschappelijke twijfel niet.

Wat overigens Veldeke betreft, blijkt ook uit de Eneît, dat hij de Duitsche heldensage kende. Hij roemt vs. 5724 het door Vulcanus gesmede zwaard van Eneas boven andere beroemde wapenen der heldensage, Mimminc, Nagelrinc en Eckesahs; en ook Meerminnen zijn hem bekend (vs. 8908).

Hetgeen onze schrijver nu laat volgen, is te merkwaardig, om het niet geheel over te nemen: ‘De oude zeldzame namen der Duitsche heldensage uit de Goedroen treft men merkwaardigerwijze aan in de “Kinderen van Limborch” (± 1320) van Hein van Aken: Het (swerd), smeede Wilant, Ende is Mimminc ghenant, Het voerde Wedege die coene.’ Hoe de Heer Kaakebeen er aan komt, is mij een raadsel, maar hij meent inderdaad, dat Wieland, zijn zoon Witege en diens zwaard Mimminc in de *Gudrun* voorkomen! Dus zelfs dit beroemde gedicht is hem onbekend, anders zou zulk eene dwaasheid niet uit zijne pen gevloeid zijn! Dat de namen uit de Gudrun zeldzaam zijn, d.w.z. in de overige heldenliederen weinig of

1) Ik onderstreep.

niet voorkomen, is juist, maar de Heer Kaakebeen zal dit toch niet in ernst van Witege en zijn beroemd zwaard willen beweren!

Omtrent de vraag, welke gevolgtrekking uit de boven bedoelde plaatsen mag gemaakt worden, vernemen wij tenslotte: ‘Toch kwam, volgens Müllennoff *e.a.* de bekendheid met de Duitsche heldensage in de Nederlanden niet voort uit inhcemsche bronnen enz.’ Deze geheele aanhaling uit Müllenhoff (Zeugnisse und Excurse z.D.H.) staat op blz. 12 bij Kalff met de opmerking, dat men ‘zich veilig bij de zienswijze van den Duitschen geleerde kan neerleggen.’ Daaruit maakt de Heer Kaakebeen ‘volgens Müllenhoff *en anderen*,’ alsof hij de vermelding van zijn zegsman opzettelijk vermijdt. Van een zelfstandig oordeel zijnerzijds kan natuurlijk geen sprake zijn.

Het is zeker een opmerkelijk verschijnsel in de geschiedenis der oude Nederlandsche letteren, dat van den rijken schat van volkssagen, die in de vroege middeleeuwen ook hier te lande geleefd hebben, reeds in de 13e eeuw alle heugenis uitgewischt schijnt. De laatste oorzaken, die den ondergang van de heldensage in de Nederlanden beslist hebben, zijn zeker aan den eenen kant de overwegende invloed der practische, van het oude afkeerige poorters, een gevolg van de ongeëvenaard snelle opkomst der Vlaamsche steden, en aan den anderen de verfransching van den Nederlandschen adel, voor wien de oude volksliederen van Diederik van Berne niet veel meer waren dan straatzangen. Maar ook reeds vóor de 13e eeuw moet de heldensage langs den Nederrijn en in de Nederlanden eene andere ontwikkeling gehad hebben, dan in de overige Duitsche gewesten. Dat zij tijdens de heerschappij der geestelijke dichtkunst in de 10e en 11e eeuw ook in deze streken onder het volk voortleefde, blijkt in de eerste plaats uit de Goedroensage, die uit Nederland naar het Zuidoosten van Duitschland is overgebracht, en haren tegenwoordigen vorm hier moet verkregen hebben, zooals o.a. de localiteiten bewijzen. Ook de Diederiksage schijnt althans in het Zuiden van ons land gelocaliseerd te zijn geweest; *W. Müller* haalt in zijne *Mythologie d.d. Heldens*. (blz. 178) eene plaats aan uit de *miracula S. Bavonis* (10e eeuw), waar verhaald wordt, dat volgens de sage koning *Ermenrik* op de plaats, waar door den Romeinschen veldheer Agrippa het kasteel *Gandavum* gesticht was, een burcht oprichtte. In den Reinaert wordt van een schat van denzelfden koning gesproken. De Nederlandsche

vorm *Wedege* van den naam *Witege, Wittich* doet m.i. eveneens vermoeden, dat de Diederiksage niet van buiten ontleend was, maar onder ons volk voortleefde. Immers, waar Duitsche namen worden overgenomen, daar behouden zij over het geheel hun uitheemschen vorm, en ondergaan slechts zulke klankwijzigingen, die de uitspraak vergemakkelijken. Ik weet niet, of dit de bedoeling van Dr. Kalff is, waar hij (blz. 12) zegt: 'Terecht merkt v.d. Bergh op, dat de Nederlandsche vorm van den naam *Wedege* er op wijst, dat er eene Ned. bewerking der sage bestaan heeft, waarin de held aldus genoemd wordt.' De Heer Kaakebeen neemt ook dit over, maar met eene wijziging, die het zeer twijfelachtig maakt, of hij de quaestie begrijpt: 'Uit den naam *Wedege* voor Wittich, die in den Limborch voorkomt, leidt v.d. Bergh af, dat er eene Ned. bewerking der sage bestaan heeft, *waarin Wittich de held is*.[1)].

Behalve deze bijzondere feiten moeten ook overwegingen van algemeenen aard tot de gevolgtrekking leiden, dat de heldensage hier althans tot in de 12e eeuw nog niet was uitgestorven. Immers, er is geen enkele reden te vinden, waarom de onafgebroken stroom der epische volkspoëzie, waarvan de oudste Duitsche, Fransche en Engelsche letteren getuigen, juist aan *onze* grenzen zoude gestuit zijn, vooral wanneer wij in aanmerking nemen, dat tot het einde der 12e eeuw Nederland ook in een letterkundig opzicht geheel één is met Duitschland. Wel zal men, met het oog op de boven aangeduide richting van den Nederlandschen volksgeest, mogen aannemen, dat de volkszang hier en aan den Nederrijn een minder gunstigen bodem vond dan in Zuid-Duitschland, en dientengevolge geene hooge vlucht nam. Daarvoor pleit o.a. het opmerkelijke feit, dat wij in de 12e eeuw herhaaldelijk Nederrijnsche volkszangers, o.a. die van den *Herzog Ernst* en *König Rother*, met hunne heldenverhalen naar het Zuidoosten, met name naar Beieren, zien trekken, waar zij niettegenstaande hun vreemden tongval blijkbaar een beter onthaal vonden, dan ten hunnent. Nog in de 13e eeuw, omstreeks 1250, klaagt een andere volkszanger van den Rijn, de bekende *Marner*, over de karigheid zijner landgenooten jegens de 'gernde diet'[2)]. 'Ik weet

1) Ik onderstreep.
2) Der Marner, herausgeg. v. Ph. Strauch, S. 97.

er geen die mild genoeg is, om aan de minstreelen iets van zijne hare af te staan.' Hij spot over hunne verfranschte kleeding en manieren: 'Hun muts, haardos en kap zijn van de allernieuwste vinding; de hemel zij hun genadig, als zij moeten niezen! Het is wel een hoofsch volkje; stevigen kost kunnen zij niet verdragen, slechts kleine lekkere beetjes.'

Hebben dus dergelijke ongunstige omstandigheden den bloei der volksepiek ten onzent belemmerd, er zijn nog andere, die, zooals boven reeds werd aangeduid, aan hare ontwikkeling in deze gewesten een geheel eigenaardig verloop hebben gegeven, en haar gedeeltelijk van de Duitsche heldensage afgescheiden hebben. Ik bedoel den overwegenden invloed der Karelromans. Terwijl in het Zuiden en Zuidoosten van Duitschland de heldensage slechts weinig punten van aanraking met den Karolingischen cyclus vond, en over het algemeen het verkeer der Spielleute uit die streken met hunne collega's in Frankrijk niet van beteekenis schijnt geweest te zijn, staat het geestesleven, even als het staatkundige en maatschappelijke leven, in de Nederlanden en langs den Nederrijn van oudsher in een zeer nauw verband met Frankrijk, en heeft de Karelsage, waarvan immers ook eenige episoden op onzen bodem ontstonden, hier dezelfde rol gespeeld, als in haar eigenlijk moederland: zij heeft alle oude stamsagen en latere overleveringen òf verdrongen, òf vervormd en in zich opgenomen. Dat dit ook met de Diedriksage is geschied, bewijzen de later te bespreken fragmenten van den *Wisselau*. Trouwens, het is een algemeen verschijnsel in de ontwikkeling der volkssage, dat grootsche gebeurtenissen, die een beslissenden invloed hebben op het lot der volkeren, helden, die een geheel tijdvak beheerschen, de oude herinneringen hetzij uitdooven, hetzij tot onkenbaarheid veranderd opnemen. Zoo omvat de Oost-Gothische sage van Dietrich von Bern, afgezien van de mythische bestanddeelen, niet alleen de geschiedenis der Oost-Gothen onder de regeering van Theodorik den Groote, maar ook hunne lotgevallen gedurende de eerste eeuwen onzer tijdrekening. Evenals de Gothische held Dietrich het middelpunt der Duitsche sage werd, zoo verzamelden zich alle Frankische sagen om de figuur van Karel den Groote.

Wij zijn thans genaderd tot de bespreking van het merkwaardige gedicht *Van den bere Wisselau*. Het zou wel de

moeite waard geweest zijn, den juisten inhoud van dit verhaal, zoover de fragmenten gedoogen, eens nauwkeurig weder te geven. Wie, zooals de Heer Kaakebeen, de verhouding van dit gedicht tot de Duitsche sagen wil onderzoeken, mag zich niet vergenoegen met een afdruk der beknopte inhoudsopgave van Jonckbloet (ook door Dr. Kalff overgenomen), maar dient met alle bijzonderheden rekening te houden. Jammer, dat de schrijver de *Geschiedenis der Mnl. Letterkunde* van Dr. J. te Winkel niet heeft kunnen raadplegen; hij zou daarin over dit en andere punten menige opheldering hebben gevonden. Wat hij op blz. 9 en 10 van de verwantschap tusschen den Wisselau en de Duitsche heldensage weet mee te deelen, is voor een groot deel woordelijk aan Scherer of Kalff ontleend, en bevat daarenboven tal van onjuistheden.

'De reus Espriaan of Aspriaan,' zegt de Heer Kaakebeen, 'komt ook voor in het mhd. gedicht van "König Rother", dat waarschijnlijk ± 1135 door een Beiersch dichter gemaakt is, wien met zijn "König Rother" de beroemde Normandische graaf Roger de Sicile voor oogen zweefde'. Deze zin bevat niet minder dan drie onjuistheden. *König Rother* is geen Mhd, gedicht, waarvan in 1140 nog geen sprake kon zijn, maar is in het Nederrijnsch dialect geschreven, en wel niet door een *Beiersch* dichter, maar door een Nederrijnschen Spielmann, die naar Beieren was getrokken, zooals boven reeds werd vermeld. Behalve door den tongval verraadt de vervaardiger zijne herkomst ook door de vermelding van de heilige Gertrudis van Nivelle, de herhaalde aanroeping van St. Egidius, twee aan den Rijn en in Zuid-Nederland zeer populaire heiligen, en vooral door de verbinding van Rother met Pepijn en Karel den Groote. Dat het gedicht in Beieren is voltooid geworden, blijkt uit den lof aan de Beieren toegezwaaid, uit de toespelingen op de geschiedenis van dit gewest, en uit het doen optreden van Beiersche adellijke geslachten en personen. Wat graaf Roger de Sicile betreft, is de Heer Kaakebeen weder op een dwaalspoor gebracht door Scherer, die op blz. 94 (t.a. p.) zegt: 'jenem (dem Dichter) schwebte bei seinem König Rother wohl der normannische Graf Roger von Sicilien vor.' Dit is eene geheel uit de lucht gegrepen veronderstelling van Scherer, waarvoor hij, voorzoover ik heb kunnen nagaan, nergens eenig bewijs heeft aangevoerd. Veel waarschijnlijker is het, dat de dichter van den

Rother gebeurtenissen uit den kruistocht van den Beierschen hertog Welf (1201) in zijn verhaal heeft ingevlochten. - ‘Tusschen het verhaal van diens tochten’, gaat de Heer Kaakebeen voort, ‘is eene oud-Germaansche heldensage van Espriaan en Widolf mit der Stange geschoven. Ook in de IJslandsche Vilthîna-sage komt Espriaan voor onder het gevolg van koning Rother.’ Daargelaten, dat eene heldensage van twee reuzen eigenlijk eene tegenspraak in zich sluit, is ook de uitdrukking ‘tusschen in geschoven’ zeer ongelukkig gekozen. Wat dan volgt is erger; eene ‘Vilthîna-sage’ bestaat niet; de Heer Kaakebeen bedoelt blijkbaar de Wilkina-sage, d.i. de Noorsche vorm der Diederiksage; daarin nu *komt koning Rother volstrekt niet voor*, zoodat Espriaan moeielijk tot zijn gevolg kan behooren![1)] Waar de Heer Kaakebeen deze dwaasheden vandaan haalt, is onbegrijpelijk; zijne gewone zegslieden hebben hem hier in den steek gelaten. Het volgende is weder geheel aan Dr. Kalff ontleend. Deze zegt op blz. 11: ‘Siegfried bindt en ontbindt den beer naar welgevallen, evenals Geernout dat doet; ook daar loopt het dier in de keuken en jaagt (evenals Wisselau op Espriaen's burcht) alles op de vlucht’. De echo van onzen schrijver luidt: ‘Bovendien komt de wijze, waarop Geernout met den beer omgaat, veel overeen met Siegfrieds binden en ontbinden van den beer in de “Nibelungen”, en Wisselau richt op Espriaen's burcht dezelfde verwarring aan in de keuken als Siegfrieds beer aan het hof van koning Gunther.’ het is ongelukkig, dat de Heer Kaakebeen telkens wanneer hij niet woordelijk naschrijft, tot onjuistheden vervalt: Siegfrieds beer verschijnt in het geheel niet aan *het hof* van koning Gunther; immers het tooneel heeft plaats na afloop der jacht in den *Odenwald*, waar het gevolg der vorsten de tenten en de keuken heeft opgeslagen. Zou de Heer Kaakebeen ook de door hem besproken Nevelingen-fragmenten niet hebben gelezen?

Aan de juiste opmerking, dat ‘van invloed der IJslandsche (Noorsche) sage op ons gedicht geen sprake kan zijn’ had het betoog niet mogen ontbreken, dat deze sage eerst omstreeks 1250 uit Nederduitschland naar Scandinavië is overgebracht, zooals hierboven reeds gezegd werd. Omtrent den tijd van

1) In de Thidreksage is *Aspliân* (Aspriân, Espriân) als onderkoning van Zweden aan koning *Osantrix* (Oserich) van Wilkinaland leenplichtig.

vervaardiging zegt de Heer K. het volgende: ‘Aangezien de dichter van den “Wisselau” de “Nevelingen” schijnt gekend te hebben en daar Jacob van Maerlant later “van bere Wiselauwe die snodelhede” vermeldt in zijn “Spieghel Historiael”, moet men het tijdstip der vervaardiging tusschen 1220 en 1280 stellen’. Deze redeneering gaat echter niet op. Dat de dichter de ‘Nevelingen schijnt gekend te hebben’, slaat zeker op den den naam *Geernout*, welken in het Nibelungenlied een der Bourgondische koningen draagt. Maar deze naam bewijst hier niets: *ons* herinnert hij natuurlijk aan het Nibelungenlied, maar wij mogen niet vergeten, dat hij ook buiten dat gedicht in de Duitsche heldensage voorkwam, en dus voor de middeleeuwsche zangers en hoorders geenszins vereenzelvigd was met het type van den koning uit het Nevelingenlied. In het lied van ‘*Districh und seine Gesellen*’, dat gewoonlijk *Virginâl* genoemd wordt, treedt Gêrnôt niet op als koning der Bourgonden, maar behoort met negen andere helden, waaronder ook Witege, tot de mannen van *Dietrich*, die hem tegen de reuzen helpen strijden. Eene dergelijke rol nu speelt Geernout immers ook in het Mnl. verhaal. Dat er met den naam Gêrnôt zoo willekeurig wordt omgesprongen, vindt misschien zijne verklaring hierin, dat hij niet historisch, althans niet in de geschiedenis bekend is. Historisch overgeleverd zijn de namen zijner twee broeders *Gunther* (*Gundahari*) en *Giselher* (*Gislahari*)*;* de Noorsche sage heeft in de plaats van Gêrnôt eveneens een historischen koningsnaam: *Gutthorm* (*Godomâr*). De naam van den held met den beer belet dus niet, den terminus a quo veel vroeger te stellen dan 1220, welk jaartal overigens niet eens voor de vertaling van het Nevelingenlied vaststaat, en de terminus ad quem is van geen praktisch nut, daar de Wisselau stellig veel vroeger dan 1280 is geschreven.

Wat ons verder nog wordt medegedeeld, bestaat uit twee korte afgebroken zinnen, in den bekenden trant:

‘Ook koning Karel komt in het Nederlandsche gedicht voor, *doch ook*[1)] in “König Rother” en wel als diens kleinzoon. De “Wisselau” schijnt in 't Zuiden van ons land geschreven door een volksdichter.’

Op welke gronden de heer Kaakebeen dit laatste vermoedt, zegt hij ons niet. Waarschijnlijk zijn het dezelfde, die Dr.

1) Ik onderstreep.

Kalff op blz. 12, 13 van zijne inleiding heeft ontvouwd. Alleen spreekt deze van het Oosten of Zuid-Oosten, nl. Limburg, hetgeen ook alleszins waarschijnlijk is. De heer Kaakebeen daarentegen schijnt van meening, dat de Wisselau misschien ergens in Henegouwen is vervaardigd. Allervreemdst is de uitdrukking, dat '*ook* koning Karel in den Wisselau *voorkomt*', terwijl deze toch blijkens de door den schrijver zelf vooropgestelde inhoudsopgave in zekeren zin de hoofdpersoon van het gedicht is. Ook ten opzichte van den Rother is die uitdrukking verkeerd gekozen: Karel komt eigenlijk niet in het gedicht voor; wel wordt *Pippîn* aan het slot als zoon van Rother genoemd, en alleen de laatste regelen, die slechts in het Arnswalder fragment gevonden worden, gewagen terloops van Karel:

> wente Pippîn irstarb
> unde Karel daz rîche irwarb.
> de levete sît scône
> unde richte wol de krône.

Meent men dus hier een punt van aanraking tusschen het Duitsche en het Nederlandsche gedicht te vinden, dan dient men toch nauwkeurig aan te wijzen, hoever de overeenkomst gaat en wat daaruit valt op te maken.

Van het gedicht '*Vier Heren wenschen*' gelooft de heer Kaakebeen, dat het, evenals de Wisselau, *niet* vertaald, dus eene oorspronkelijke Nederlandsche lettervrucht is. Het is te betreuren, dat hij ons ook hier weder de overwegingen onthoudt, waarop zijn oordeel steunt; dit althans en de drie andere 'wenschgedichten' heeft hij zelf ingezien. Hoe meer ik die vier gedichten overlees, des te vaster wordt bij mij de overtuiging, dat alleen '*Achte personen wenschen*' een Nederlandsch origineel is. Ik zal mijne zienswijze daaromtrent later uiteenzetten.

Naar aanleiding van den wensch, aan *Hagen* in den mond gelegd: 'Ic woude Scimminc Nimminc Beide waren mijn' merkt de heer Kaakebeen op: 'Scimminc het paard en Nimminc het zwaard van Wittich komen evenmin als hijzelf in de "Nibelungen" voor, wel in de Volksliederen van Wittich eu in Dietrichs Flucht. Wittich wordt ook in den "Rosengarten" eenmaal onder de gezellen van Diderik van Bern genoemd.' Wij ontmoeten hier dezelfde half vage, half onjuiste uitdrukkingen, waarop reeds herhaaldelijk werd gewe-

zen, en die des schrijvers onbekendheid met de heldensage verraden. Ditmaal heeft hij niet begrepen, wat *Blommaert* op blz. 102 van zijne inleiding tot de gedichten van *Boudewijn Van der Loren* zegt. 'Volksliederen van Witege' zijn ons niet overgeleverd, wel weten wij, dat zij bestonden, daar de sage van *Wate, Wieland* en *Witege* (men lette op het stafrijm) onder de Noordgermaansche stammen zeer verbreid was. Maar het is juist het eigenaardige der Duitsche heldensage, zooals wij die bezitten, dat al de afzonderlijke stamsagen tot één geheel zijn samengesmolten en om een gemeenschappelijk middelpunt - in dit geval Dietrich - zijn gegroepeerd. De overblijfselen der oude volksliederen van Witege bezitten wij dus slechts in de tot den Dietrich-cyclus behoorende gedichten, zooals *Dietrichs Flucht* en de *Rosengarten*. De uitdrukking 'in de volksliederen van Wittich *en* in Dietrichs Flucht' plaatst dus de zaak in een geheel valsch licht. Even onjuist is het, dat 'Wittich ook in den Rosengarten *eenmaal* onder de gezellen van Diderik genoemd wordt.' Hij speelt daarin, zooals in de geheele Dideriksage eene groote, na *Hildebrand* wel de grootste rol. In de Noorsche verhalen trekt hij als jongeling tegen Dietrich uit, wordt door dezen overwonnen en dienstplichtig gemaakt, vergezelt hem op zijne tochten, en verschijnt ten slotte weder als zijn vijand onder de helden van koning *Ermenrik* (*Hermanrich*). Zoo treedt hij ook in eene reeks van Duitsche liederen op, niet alleen in den *Grossen Rosengarten* en in *Dietrichs Ahnen und Flucht*, maar ook in *Laurîn* (*der kleine Rosengarten*), in *Virginál* en vooral in de *Rabenschlacht*, waar hij, door Dietrich vervolgd, in zee vlucht en door zijne moeder *Badhilde* wordt opgenomen.

De '*Vijf Heren wenschen*' en '*Vijf Vrouwen wenschen*' zijn blijkbaar navolgingen van de 'Vier Heren wenschen.' De heer K. houdt ze voor ongeveer even oud als het laatste, weder zonder redenen op te geven. Verder vernemen wij nog dat de namen der wenschende Heeren en Vrouwen Grieksch zijn, hetgeen natuurlijk niet toepasselijk is op *Ysaude*, (*Isalde*, de bekende geliefde van Tristan), en dat 'zij allen in den dienst der Min staan en het goed meenen.' Alles in de bekende korte zinnetjes.

Het gedicht van *Boudewijn Van der Lore*: '*Achte personen wenschen*' is zonder twijfel eene opzettelijke parodie van de

bovengenoemde. De heer Kakebeen geeft eene uitvoerige beschrijving van den inhoud, buiten verhouding tot de laconische beknoptheid, waarop hij zich tot dusver heeft toegelegd. Het karakter van het bagijntje heeft hij overigens niet begrepen: zij is een stemmig vrouwtje, dat, hoewel gesteld op een goeden maaltijd op Zondag, niet naar grof zinnelijk genot haakt zooals de monnik. Daarom richt zij tot hare dischgenooten een zacht verwijt: 'Here, al in een Begheerdi vroudelijc te sine. *Ic* wenschene om grau abijt enz.' Dit zegt zij met ten hemel geslagen oogen en een godzaligen glimlach: 'Hemelike green Aldoen die baghine.' De heer Kaakebeen laat het bagijntje beginnen te *lachen*, hetgeen natuurlijk strijdt tegen de opvatting des dichters.

Het zij mij vergund aan de bespreking van dit hoofdstuk nog eenige opmerkingen vast te knoopen over de Nevelingenfragmenten, de vier wenschgedichten en den Wisselau. Al kan ik niet verwachten, daarover in deze bespreking veel licht te verspreiden, zoo wordt toch misschien de een of andere bevoegde er door opgewekt, die in menig opzicht merkwaardige en duistere gedenkstukken onzer oude literatuur aan een nauwkeuriger onderzoek te onderwerpen, dan tot nu toe geschied is.

Over de vraag, naar welke der drie redacties van het Nibelungenlied onze vertaling bewerkt is, uit Dr. Kalff zich eenigszins weifelend, terwijl hij op den geringen omvang der twee tot ons gekomen fragmenten wijst. Hij geeft echter als zijne meening te kennen, dat het door onzen vertaler gebruikte handschrift tot de groep B behoorde, welke den zoogenaamden 'gemeenen tekst', de Vulgata, vormt. De redactie A, welke door Lachmann als de oorspronkelijke werd beschouwd, heeft geene zelfstandige beteekenis, maar is uit B voortgevloeid. Er blijft dus slechts de keuze over tusschen B, de Vulgata, en C, den oudsten tekst. De laatste nu bevat *niet* de verzen 55-60 van het tweede fragment onzer vertaling, welke daarentegen wel in B en A gevonden worden. Hoewel dus eene herhaalde nauwkeurige vergelijking met de varianten mij nog wenschelijk voorkomt, geloof ik mij bij de meening van Dr. Kalff te mogen aansluiten. In verband hiermede staat de vraag naar het tijdstip onzer vertaling. Wie met *Zarncke* aanneemt, dat de redactie B eerst uit het midden der 13^{e} eeuw afkomstig is, kan na-

tuurlijk de Mnl. bewerking niet, zooals Jonckbloet, tot de eerste jaren dier eeuw brengen. Daar echter deze onderstelling van Zarncke door anderen bestreden wordt, zullen wij er vooralsnog geene gevolgtrekking uit opmaken. In alle geval bewijzen de door Jonckbloet aangehaalde gronden niets voor den hoogen ouderdom der fragmenten.

Van de vertaling zelve weten noch Jonckbloet, noch Dr. Kalff veel goeds te zeggen. Het oordeel des eersten is vervat in de volgende woorden (bl. 100): ‘De taal is weinig gekuischt, de stijl dor, de woordschikking, vooral de uiterst gebrekkige rhythmus, toonen duidelijk aan, dat deze navolging nog uit een tijd dagteekent, waarin niet veel in de moedertaal geschreven was.’ Daargelaten, dat deze gevolgtrekking niet opgaat, valt er op het gestrenge oordeel wel iets, zij het ook weinig, af te dingen. Het is waar, de vertaling is lang geen meesterstuk en herinnert in geen enkel opzicht aan een stuk uit den bloeitijd der Mnl. letteren, maar men moet bedenken, dat ook de stijl van het oorspronkelijke niet uitblinkt door beweeglijkheid en sierlijkheid, en vooral dat de vorm der strophe voor een niet bijzonder bekwamen vertaler een zeer knellende band was. Nu eens was hij genoodzaakt, stoplappen te gebruiken om eene strophe te vullen, dan schoten weer eenige verzen over, die ook in de volgende strophe niet pasten, of de volgorde der verzen moest veranderd worden, en zoo ontstonden voor een deel de afwijkingen van den Duitschen tekst, die Jonckbloet aan de slordigheid van het handschrift toeschrijft en als bedorven plaatsen beschouwt. Ik voor mij zie bijv. niet in, dat op de door Jonckbloet aangewezen plaatsen de volgorde verkeerd moet zijn (I, 39-40; II, 57-58), of ‘de zin niet afloopt’ (I, 44, II, 22, 39, 47, 58). De verzen I, 43-44 luiden:

> Boven alle sine cledre
> Wel gemaect na heme
> hadde hi enen roc anc
> van swarten cordewane.

Deze zin is wel wat kort afgebroken, maar overigens op zich zelf volledig. Onvolledig is alleen de vertaling, want deze twee verzen nemen de plaats in van eene geheele strophe:

> Von einer ludemes hiute
> von houpte unz an daz ende
> ûz, der liehten riuhe
> ze beiden sînen sîten
> was allez sîn gewant;
> gestreut man drûfe vant.
> vil manee goldes zein
> dem kücnen jogermeister schein.

welke de vertaler waarschijnlijk niet aandurfde wegens de moeilijke woorden *ludem* (een dier), *gestreut* (eene soort bont), *riuhe* (pelswerk), *goldes zein* (gouddraad). Terecht merkt dan ook Dr. Kalff op, dat de overzetter het Duitsch niet bijzonder goed verstond, hetgeen hij met twee voorbeelden staaft. Deze kunnen gemakkelijk vermeerderd worden: zelfs het verband van het verhaal werd door den vertaler niet altijd gevat, zoodat de Mnl. tekst hier en daar duister of onverstaanbaar is. In het 1e fragm. vs. 20 lezen wij:

> Ende saen so reet Zegevrijt;
> Die bere liep in een broec.
> hine maket niet lanc.
> *Het moeste alsoe wesen!*

De laatste woorden beteekenen hier niets. De Duitsche tekst daarentegen geeft een goeden zin:

> Dô wolde in errîten
> er kom in ein gevelle,
> der Kriemhilde man:
> *done kundes niht wesen*.

'Siegfried wilde den beer te paard vangen (*errîten*), maar hij (de beer) vluchtte in een ravijn (*gevelle*); toen kon het niet wezen', d.w.z. Siegfried moest afstappen en den beer te voet vervolgen, zooals ook uit de volgende strophe blijkt. Karakteristiek voor den Nederlander is het, dat hij den beer in een *moeras* laat terechtkomen, misschien omdat hij het woord *gevelle* niet begreep.

In vs. 28 wordt ons verteld, dat Zegevrijt den beer voor zich uitdreef!

> Doe sat hi op sijn ors saen
> ende leide voer hem dien bere,

terwijl wij twee regels tevoren vernomen hebben, dat hij hem 'wel vaste bant'. Natuurlijk staat in het oorspronkelijke, dat Siegfried het dier met gekneveld en muil en geboeide pooten aan zijn zadel bond:

> Kratzen noch gebîzen
> er bandez zuo dem satele,
> kundez niht den man,
> ûf saz der snelle sân.

Nog erger verwarring heerscht in het tweede fragment van vs. 20 tot 28. De gang van het verhaal is in het origineel

volkomen duidelijk: Gunther komt huichelachtig zijne zuster over de vermoording van Siegfried troosten; Kriemhilt antwoordt met een zijdelingsch verwijt. (Tot zoover is de Mnl. tekst in orde). Daar Gunther en de zijnen haar heeten liegen, daagt zij allen uit bij het lijk te komen, opdat de moordenaar ontdekt worde.

> ‘dâ mac man die wârheit
> harte schiere bî verstân.’

De dichter verklaart dit in de volgende strophe:

> Daz ist ein michel wunder:
> swâ man den mortmeilen[1)]
> sô bluotent im die wunden;
> dâ von man die schulde
>
> Die wunden vluzzen sêre
> die ê da sâre klageten
> dicke ez noch geschikt,
> bî dem tôten siht,
> sam ouch dâ geschach;
> dâ ze Hagenen gesach:
>
> alsam si tâten ê.
> des wart nû michel mê.

De ontkenning van Gunther en de uitdaging van Kriemhilt zijn nu door den vertaler geheel weggelaten; alleen hare laatste woorden: ‘*dâ mac man die wârheit harte schiere bô verstân*’ heeft hij als een deel van het verhaal opgevat en overgenomen:

> Daer bi sal men die waerheit
> harde wel verstaen,

wat natuurlijk niet het minste verband aanbiedt noch met het voorgaande, noch met het volgende. De verzen: *sam ouch dâ geschach* en vgg. zijn in de vertaling tot den volgenden onzin verminkt:

> Dat Hagene wardt besculdecht
> Die wonde bloedde doe
> Doe mochtemen daer scouwen
> Op den selven dach
> doe hi den here an sach,
> alsi dede eer.
> een ongenoege seer.[2)]

Het is duidelijk, dat de vertaler den regel: ‘dâ von man die schulde dâ ze Hagenen gesach’ geheel verkeerd begrepen heeft. Waarschijnlijk las hij er iets uit als: *dône Hagene*

1) Met moord bevlekt.
2) Het adverbium *seer* geeft hier bij het subst. *ongenoege* geen goeden zin. Ik vermoed, dat men moet lezen: *een ongevoege seer* overeenkomstig de zeer gebruikelijke Mhd. uitdrukking *ein ungefüege sêr*: ‘eene groote smart’.

gesach, hetgeen hij vertaalde: ‘toen Hagen hem (Siegfried) zag’, en vatte hij de woorden *man die schulde* op als ‘men hem (Hagen) beschuldigde’. Op deze wijze zou de onzinnige vertaling geheel verklaard en tevens bewezen zijn, dat de vertaler het Duitsch meer raadde dan begreep.

Mij dunkt dus, om weder op het oordeel van Jonckbloet terug te komen, dat de geringe letterkundige waarde onzer vertaling niet toegeschreven moet worden aan haar vroege ontstaan, maar vooral hieraan, dat de vertaler niet was opgewassen tegen de moeilijkheden van de strophe en den tekst, dien hij maar half verstond.

Ook wat den ‘uiterst gebrekkigen rhythmus’ betreft, ben ik het niet met Jonckbloet eens. Die rhythmus is niet zoo slecht en komt, behoudens eenige straks te bespreken gevallen, volkomen met dien van het oorspronkelijke overeen. De verzen van het Nibelungenlied zijn aan andere rhythmische wetten onderworpen, dan die van de hoofsche gedichten der 13^{e} eeuw. Voor de laatste geldt, met zekere vaste uitzonderingen, de regel, dat heffing en daling regelmatig afwisselen, zoodat zij voor ons oor ongeveer als jambische of trochaïsche verzen klinken. In de Nibelungenstrophe daarentegen kunnen de dalingen geheel of gedeeltelijk ontbreken, eene vrijheid, waarvan ruimschoots gebruik wordt gemaakt. Verzen als

> Gúthérs mán.
> dâ er ûf lác.
> mán wîp und kínt.
> daz mích ouch nímt der tôt,

hoewel van verschillende lengte, hebben dus metrisch volkomen dezelfde waarde: zij bevatten drie beklemtoonde lettergrepen of heffingen. Het laatste vers is ‘jambisch’ tengevolge van den *voorslag* (*Auflakt*); deze kan ook twee en zelfs drie lettergrepen bevatten, die als het ware geheel buiten het vers staan en niet medegerekend worden, bijv.

> *dar zou* stárc únde lánc.
> *si bietent* sích zuo íuwern fūezen.

Al deze vrijheden mist de hoofsche verskunst. Slechts in één opzicht gehoorzaamt het Nibelungenvers aan de voorschriften van deze: *de daling mag nooit tweesylbig zijn*. Waar dit

toch schijnbaar het geval is, wordt het vermeden door de zoogenaamde *Silbeuverschleifung* (samenknooping of verbinding van lettergrepen), waardoor twee lettergrepen in de uitspraak samensmelten. Deze 'Verschleifung' nu is aan vaste wetten gebonden: eene *korte* sylbe, die in de heffing staat, kan met een daarop volgenden uitgang samensmelten, mits die eene toonlooze *e* bevat; zoo kunnen bijv. *săgen, ĕdel, ŭber* ongeveer uitgesproken worden als *sagn, edl, übr*. Evenzoo kunnen twee sylben in de daling tot éene verbonden worden, wanneer beide eene toonlooze *e* bevatten, waartusschen geen dubbele medeklinker staat; zoo is de laatste daling van het vers: *ín der stéte gewár* éenlettergrepig. Voorts kan hiatus vermeden worden door elisio of synaloephe.

Laten wij nu zien, in hoever de Nederlandsche vertaler deze wetten heeft in acht genomen. Men weet, dat de Nibelungenstrophe bestaat uit vier lange versregels, door eene caesuur in twee helften verdeeld, waarvan ieder drie heffingen telt, uitgezonderd de tweede helft van het laatste vers, die er vier heeft. De eerste vershelften hebben klinkenden uitgang en rijmen niet[1], de tweede hebben stompen uitgang en gepaarde rijmen. Tot voorbeeld en ter vergelijking met het Nederlandsch volgt hier strophe 949 (vers 3796-3800), beantwoordende aan I, vs. 23-26 der vertaling. De Verschleifung, elisie of synaloephe is aangeduid door een haakje, de voorslag door cursieve letters.

Dô spránc von sîme rósse
*er be*gúnde nâch lóufen;
*ez en*kúnde‿im níht entrínnen;
âne álle wúnden
der stólze rîter gúot,
daz tíer was únbehúot,
dô víe erz sâ zehánt;
der hélt ez schíerí[2] gebánt.

De Nederlandsche vertaling luidt:

Doe víel van sínen pérde
Hí vloc ná wel sére.
Hine cónste níet gelóepen,
Sónder énege‿ wónde
die sélve iágere‿ góet.
De bére‿ was ónbehóet;
hi vínkene‿ métter hánt,
híne‿ wel váste bánt.

1) Dr. Kalff zegt in 'Het Lied in de Middeleeuwen' (blz. 543), dat in de Duitsche Nibelungenstrophe de binnenrijmen nauwkeurig worden in acht genomen. Dit is zeker eene vergissing; immers de binnenrijmen zijn zeldzame uitzonderingen.
2) De uitgang van *schiere* kan in de heffing staan, omdat hij wordt voorafgegaan door eene lange lettergreep; hij *moet* hier als heffing gelezen worden, omdat het laatste halfvers vier toon verheffingen eischt.

Men ziet, dat de vertaler zich aan het metrum van het origineel heeft gehouden. De eenige afwijking ligt hierin, dat het laatste halfvers, even als de andere, slechts drie heffingen bevat. Dat dit met opzet is geschied, merkt men op verschillende plaatsen, o.a. in het tweede halfvers van II, 4: *ménechs pórters wijf*, waar het door woordelijke vertaling van het Duitsch: *der gúoten búrgáere wîp* gemakkelijk zou geweest zijn, vier heffingen te verkrijgen: *ménechs góeden pórters wíjf*. Bij de woorden *iagere, bere* en *hine* is volgens den Mhd. regel de Verschleifung in de heffing aangenomen, omdat de lettergrepen *iag, ber* en *hi* organisch kort zijn, bij *vinkene* en *enege* in de daling wegens de lange stamsylben. Men zal mij toegeven, dat deze samensmeltingen op de meest natuurlijke wijze bij het lezen kunnen geschieden en aan de taal geen geweld aandoen. Zij komen trouwens geheel overeen met hetgeen in moderne Nederlandsche verzen gebeurt, wanneer men *schitterende* als een dactylus en *eenige* als een trochaeus uitspreekt. Overigens weet ik zeer goed, dat in den bloeitijd van het Mnl. het onderscheid tusschen organisch lange en korte klinkers, althans wat de quantiteit betreft, reeds was verdwenen, en dat dus zoowel Jonckbloet als Van Helten aan de oorspronkelijke quantiteit der stamsylbe geen invloed toekennen op het gewicht der uitgangs- of buigings-*e* in het Mnl. Nochtans is het een merkwaardig feit, dat al de 72 verzen van het eerste fragment, op vijf na (21, 28, 47, 60, 63), volkomen aan de wet van het Mhd. gehoorzamen; en van die vijf zijn twee (47, 63) bedorven en gemakkelijk te herstellen, en twee andere (21, 28) zijn ook als vertaling geheel mislukt, zooals reeds is aangetoond.

Vers 47 en 63 luiden in het hs.

> Van harden stale gemaect
> Dat men ontbonde die honde
> vier groete vingre breet.
> daer si gebonden lagen.

Door eene kleine omzetting komt de rhythmus in orde:

> Gemáect van hárden stále
> *Dat* mén die hónde‿ontbónde
> *vier* gróete víngre bréet
> *daer* sí gebónden lágen.

Er blijft dan nog in het laatste halfvers de vrouwelijke uitgang *lâgen*, rijmende op *sâgen*, die niet voor Verschleifung vatbaar is; dit is trouwens de eenige plaats in het 1e fragment,

die beslist in strijd is met den regel. Ik merk nog op, dat ik *hadde hi* als *haddi* en het woordje *ende* eenlettergreepig meen te mogen lezen, voorts dat in het Nibelungenlied het eerste halfvers hier en daar vier heffingen heeft, vooral als er een *eigennaam* in voorkomt. Dit laatste geldt ook voor de Mnl. vertaling, zooals uit de twee volgende strophen blijkt:

I vs. II *Doe sprác die hére Zégevríjt*
Ende hí reet háestelíke;
Stóerde‿in sínen wége
Het wás een stárc béré.[1)]
'*Wi* sélen rúmen dwóut!'
die hére coéne‿ende bóut
een díer grémmelíjc:
Doe sprác die cóninc ríic: enz.

vs. 20 *Die* hónt wart ontbónden,
Ende sáen soe réet Zégevríjt;
Die bére liep ín een bróec[2)]
Hi wáre vóer den iúgere
die bére vóert spránc,
hine máket níet lánc,
het móeste álsoe wésen,
gérne dóe genésen.

Dat zulk eene treffende overeenkomst louter toeval zou zijn, is niet aan te nemen; ik geloof integendeel, dat de vertaler heeft getracht den rhythmus van zijn voorbeeld weer te geven, waarvan hij de wetten hetzij kende, hetzij instinctmatig voelde. Dat hij er toch hier en daar tegen zondigde, kan bij een zoo middelmatig vertaler geene verwondering baren. In alle geval mag men, dunkt mij, niet meer van 'uiterst gebrekkigen rhythmus' spreken. Voor *ons* aan een vasten maatslag gewend oor mogen deze verzen hobbelig klinken, zij hebben dit gemeen met die van het Duitsche Nibelungenlied; wie echter met den rhythmus daarvan vertrouwd is, zal in dien van de Nederlandsche bewerking niets vreemds of stuitends vinden. Overigens mag niet verzwegen worden, dat het tweede fragment, hoewel ook daar verreweg de meeste verzen den regel volgen, nog al veel afwijkingen aanbiedt, doch het zou mij te ver voeren, die hier alle te bespreken. Het is mijne overtuiging, dat wij hier òf met eene slordige bewerking òf met een slechter afschrift te doen hebben; op grond van de boven aangehaalde voorbeelden zou ik eerder het eerste vermoeden.

1) Dat *wege* en *bere* als klinkende uitgang kunnen gebezigd worden, verklaart zich door de verlenging van den oorspronkelijk korten stamklinker.
2) Deze uitgang is natuurlijk verkeerd; misschien heeft er voor *broec* eerst een ander woord gestaan, dat men later niet meer verstond.

Bovendien zijn juist de mislukte vertalingen en de stoplappen ook doorgaans gebrekkig in den rhythmus.

Van de vier *Wenschgedichten*, die door Blommaert alle aan Boudewijn v.d. Loren werden toegeschreven, is slechts het eerste: *Achte personen wenschen* door dezen dichter verwaardigd; het is, zooals ik zeide, eene parodie op een der andere of op alle drie. Wat nu deze laatste betreft, schijnt het mij aan geen twijfel onderhevig, dat zij van Duitschen oorsprong zijn. Daarvoor pleit in de eerste plaats de *inhoud* en de *toon*. In het gedicht ‘de vier Heren wenschen’ - dat ik als prototype meen te mogen beschouwen, daar het zoowel ten opzichte van het aantal personen als van de versmaat het eenvoudigste is - treden vier bekende helden van het Nibelungenlied op, Gunther, Gêrnôt, Hagene en Rüedegêr, uit wier wenschen zal blijken, ‘wie 't vromste herte heeft.’ Dit veronderstelt al dadelijk eene zekere bekendheid en zelfs populariteit van het Nibelungenlied. Maar er is meer. De dichter is met de karaktertypes der helden in dit lied volkomen vertrouwd; terwijl de levensidealen van Gunther, Gêrnôt en vooral van Rüedegêr den hoofschen ridder verraden, is Hagen, hoewel als ridder opgevat en vrouwenliefde niet versmadende, de krijgsman, wien niets liever is dan wapenen en strijd. In de wenschen, achtereenvolgens door Gunther, Gêrnôt en Rüedegêr geuit, vinden wij de duidelijke bewijzen, dat de dichter ook met het ridderepos zeer goed bekend was. *Gunther* doet denken aan koning Artus, die ‘op ene clare riviere’ in een eeuwig bloeiend woud zijne tenten heeft opgeslagen en zich met varen, visschen en jagen vermeit. Karakteristiek is vooral de wensch ‘ende dat wout altoos in meis tide soude staan’; de Artusromans laten aan 's konings hof eene eeuwige lente heerschen, nooit wordt de vreugde door het ruwe jaargetijde gestoord. Wolfram spreekt daarom spottende van Artus, den ‘meienbaeren man.’ Natuurlijk is ook de mildheid, de hoofddeugd van den vorst, niet vergeten. *Gêrnôt* is het type van den dolenden ridder, die op avonturen en toernooien uittrekt, en eer tracht te verwerven. Hij heeft een afschuw van lasteraars en nijdigaards: ‘als een verrader te mi quame, so woudic wesen doof,’ waarbij men onwillekeurig aan *Keie*, den boozen seneschalk van Artur en aan de *merkaere* van het minnelied denkt. *Rüedegêr* eindelijk is de verwijfde

dienaar der Minne, die een weelderig leven en ongestoord mingenot verkiest boven ridderlijke daden en avonturen. Hij doet in dit opzicht aan Tristan denken. Dat op zijne mildheid groote nadruk gelegd wordt, spreekt van zelf bij een held, die steeds ‘de milde’ wordt genoemd. Het ideaal, dat Rüedegêr zich van het hofleven heeft gevormd:

Ic wildic in eenen sconen foreste
Daer die bome scone stonden
ende dat suete cruut daaronder
gebloit met sinen bloemen,
ende elc vogel daer songe

Ende alles dies men begeerde
moeste wesen emmermeer,
ende dat gebloide rijs,
elc na sijner wijs
als in den tijd van meje,
wel na sijnder leje.

genoech daer waere bereit,

vindt men in alle bijzonderheden terug in de beschrijving van het hoffeest van Koning Marke in Gottfried's *Tristan und Isolde*, waaraan ook de toon herinnert:

560 die liehten bluomen lacheten
ûz dem betouwetem grase.
des Meien friunt, der grüene wase, (gras)
der haete ûz bluomen ane geleit
sô wunneclîchiu sumerkleit,

567 diu süeze boumbluot sach den man
sô rehte suoze lachende an

573 daz senfte vogelgedoene,
das süeze, daz schoene,

603 an spîse und an waete, (kleeding)
des iegelìcher haete
ze wunsche sich gewarnet[1)] dar.

Ik geloof niet, dat de kring van gedachten en denkbeelden, waaruit dit gedicht is voortgesproten, die van een Nederlandschen dichter der 13^{e} of 14^{e} eeuw kan geweest zijn. Dit is evenmin

1) voorzien.

het geval met de twee andere wenschgedichten, waarin telkens vijf personen, (allen, behalve IJsaude, helden en heldinnen uit het lied van Troje) optreden. Daarin vinden wij den overspannen idealistischen minnedienst der Duitschers, dien de nuchtere *Goedeke* 'verhimmeltes Schwebeln' noemt, en die, zooals reeds opgemerkt werd, aan onzen volksaard ten eenenmale vreemd is. Met een naïeven ernst, ja met eene zekere zalving wordt de quaestie behandeld, op welke wijze dames en ridders het best de 'Minne' dienen.

Is deze trek echt Duitsch, typisch Nederlandsch is de realistische, luimige toon, door onzen Boudewijn in zijne parodie aangeslagen, die ons uit de 'verhimmelte' sferen der ridderlijke idealen doet afdalen in het dagelijksch leven, en ons onthult wat de menschen van zijnen tijd, ridders, klerken, papen, kloosterlingen en poorters, mannen en vrouwen *werkelijk* wenschten: een lui leventje, goed eten en drinken en die soort van Minne, die zonder Bacchus en Ceres niet bestaan kan. Hoe gebrekkig de vorm ook moge zijn - de heer K. noemt het een kreupeldicht - ik houd 'Achte personen wenschen' voor een voortreffelijk gedicht, dat eene groote mate van humor en een niet alledaagsch talent voor karakterschildering verraadt, Het was inderdaad niet gemakkelijk, de acht personen ieder op zijne wijze te laten spreken, en toch herkennen wij dadelijk aan den toon hunner woorden den trotschen ridder, de stijve en preutsche 'maghet', den deftigen 'clerc' met zijne pedante bastaardwoorden (Religiose! spreekt bij de non toe, ik woude ghi mi wout onnen u minne graciose!), het levenslustige 'nonnekijn,' den grof zinnelijken 'moenc', de fleemende 'baghine', den luien wellustigen 'prochipape' (wiens ideaal het vette is!) en het ondeugende op genot verzotte poorterswijf. Schriller tegenstelling, dan die tusschen dit gedicht en de drie andere wenschgedichten is nauwelijks denkbaar.

Maar ook taal, stijl en versmaat van de laatstgenoemde maken het zeer onwaarschijnlijk, dat zij ten onzent zijn ontstaan. Het meest valt dit in het oog bij de 'Vier Heren wenschen.' Wanneer de redeneering van Jonckbloet steek hield, dat onbeholpen stijl en gebrekkige rhythmus voor den hoogen ouderdom van een gedicht pleiten, dan zou het onze nog ouder moeten zijn, dan de Nevelingen-fragmenten. De stijl is ongemeen houterig en droog, telkens stuit men op stoplap-

pen en herhalingen; de taal is Hoogduitsch getint, zoowel in sommige vormen als in de uitdrukkingen. Ik wijs bijv. op vs. 6 (naar den tekst van Blommaert): 'Si lei*t*en heren leven'; vs. 83: 'die scone*n* vrouwen' (acc. plur.), voorts op het viermaal herhaalde 'ane wenschen' voor 'beginnen te wenschen' (mhd. *ane wünschen*), en op het germanisme *maken* in de zesde strophe:

'Wi en weten wat toch maken,
Daer wi omme lachen,'
laet ons maken iet,'
sprac dat coene diet.

Dat deze strophe uit het Duitsch vertaald is, blijkt ook uit het binnenrijm *machen: lachen*, dat in de vertaling nog half bewaard is gebleven. De armoede en stijfheid der taal verklaart zich ook hier gereedelijk uit de omstandigheid, dat een middelmatig vertaler worstelde met de moeilijkheden der Nibelungenstrophe. Dat het gedicht in die versmaat geschreven is, lijdt geen twijfel[1)]. De onevene halfverzen hebben alle slependen uitgang en zijn, behalve de twee eerste[2)], rijmloos. Drie verzen maken hierop schijnbaar eene uitzondering:

vs. 17	Ende dat wout *altoos* in Meis tide soude staen.
vs. 85	Ende gelden elken wert na den wille sin.
vs. 125	Ende daer voor mi soude staen een cop van finen goude.

Zij zijn echter ongetwijfeld bedorven en de twee eerste kunnen gemakkelijk hersteld worden. Men leze namelijk:

Ende dat woút áltoos sóude
Ende élken wérde gélden
in Méis tíde stáen
ná den wílle sín

Er komen ook onevene halfverzen met vier heffingen of met driesylbige uitgangen voor, nl. vs. 71: dórperheìt. 145 góeder stàt, 157 ván der stàt, 159 jóncvròuwen; wij hebben echter gezien, dat dit eene vrijheid is, die de Nibelungenstrophe toelaat. De evene halfverzen hebben voor het meerendeel volgens den regel staand rijm; er komen tien rijmen voor, die in het Mhd. voor mannelijk zouden kunnen doorgaan, zooals *varen: sparen*, vier rijmen zijn beslist vrouwelijk, *meje: leje*; *mocthen: dochte*; *boquâme: nâme* (imp. conj.), *goude: soude*. Neemt men daarbij in aanmerking, dat er niet minder dan 18 zeer onzui-

1) Dit is ook het gevoelen van Dr. J. Te Winkel, die er bijvoegt, dat het gedicht 'klaarblijkelijk uit het Duitsch vertaald' is.
2) Dat binnenrijm ook in het Nibelungenlied voorkomt, werd reeds ongemerkt.

vere rijmen voorkomen, zooals bijv. *Geermoot: doof*, en dat hetzelfde rijm tot 8 maal toe terugkeert, dan kan men den vertaler niet veel lof voor zijn werk toekennen. Van de rhythmische wetten, door den vertaler van het Nibelungenlied in acht genomen, vindt men hier geen spoor. Overigens maakt de tekst, zooals die door Blommaert is uitgegeven, op mij den indruk van zeer slordig overgeleverd te zijn. De volgorde der verzen van de 4e tot de 9e strophe is o.a. voor het minst bevreemdend. Wat beteekent het toch, dat Rudegeer op de woorden van Hagen: 'Ic wille ons raet geven, opdat gyt loft, gi heren, hoe wi weten selen, welc hier van ons vieren draget den hochsten moet' antwoordt: 'Heer Hagen, dat ware goet, *wi en weten wat toch maken, laet ons maken iet, daer wi omme lachen*.' Mij dunkt, dat deze woorden vooraf moeten gaan, en dat eerst dan Hagen kan beginnen met raad te geven. Overigens geef ik toe, dat door eene eenvoudige omzetting de tekst niet te verbeteren is. Onzinnig zijn voorts de woorden van Gunther: 'Met witten handen ende voeten vischen in die vliet.' Wie toch heeft er ooit met zijne voeten gevischt?

Over den *wensch van Hagen*, het strijdros en zwaard van Witege te bezitten, uit *Mone* zijne verwondering in de volgende, door Blommaert (Oudvl. Ged. blz. 102) aangehaalde woorden: 'Aber welch ein sonderbarer Wunsch Hagens, der ja den Balmung besass! denn zur Zeit, als die vier Helden zusammen sassen, war ja Siegfried schon todt. Man sieht an diesem wesentlichen Verstosse, dass dieses Gedicht reine Erfindung und Anschmiegung an die Sage ist, und kleinen inneren Grund hat.' Natuurlijk is het optreden der Nibelungen-helden in een wenschgedicht vrije vinding des dichters: van eene *sage* kan hierbij geen sprake zijn. Maar daarom juist behoeft men zich over den wensch van Hagen niet te verwonderen, want wie zegt ons, dat de dichter Siegfried als dood veronderstelt, dat hij niet zijn verhaal in een vroegeren tijd plaatste, toen de held uit Nederland nog niet aan Gunthers hof was verschenen?

Wie met de Duitsche en Noorsche Diederiksage bekend is, weet, welk eene groote beteekenis, vooral in de laatste, aan sommige beroemde zwaarden, zooals *Nagelrinc, Eckesahs* e.a. wordt toegeschreven. Zij zijn door daemonische of half goddelijke wezens vervaardigd en maken hunnen bezitter als het ware onoverwinnelijk. Vooral geldt dit voor het door *Wieland*

gesmede zwaard *Miminc* (*Mimung*), waartegen geen pantser, geen maliënkolder, zelfs geene hoornhuid bestand is. Het is juist het bezit van dit zwaard, wat *Witege* tot een zoo gevreesden tegenstander maakt en hem over alle reuzen en helden doet zegevieren. Alleen voor Dietrich zien wij hem vluchten, waar hij na den slag bij Ravenna met zijn ros in de zee verdwijnt. Toch schijnt het, dat hij in andere Duitsche verhalen, die verloren zijn geraakt, zelfs tegen den onverwonnen Gothenheld opgewassen bleek. In het wegens vele toespelingen op de heldensage hoogst merkwaardige Mhd. gedicht: 'Von dem übelen wîbe'[1] wordt (blz. 24) gewag gemaakt van eenen strijd tusschen Dietrich en Witege, die dagen lang duurde en ten slotte onbeslist bleef. Daar dit gedicht zeer weinig bekend is, zij het mij vergund eenige regels van deze beschrijving aan te halen:

257 Maneger sagt von Witegen nôt
und sagt von Dieterîche:

sus vâhten sî vil manegen tac,
daz ir deweder nie gelac
tôt von swerte noch von sper.

sî vâhten alsô daz sî nie
von swertslegen wurden wunt.

En verder (blz. 42) wordt Witege genoemd als de eenige, die tegen Dietrich opgewassen zou zijn.

Geheel in overeenstemming daarmede is de telkens terugkeerende trek in de Noorsche Thidreksage, dat Witege zijn zwaard ontstolen wordt. Kort vóor zijne aankomst te *Berne* weet Hildebrand heimelijk Miminc weg te nemen en een ander wapen er voor in de plaats te leggen. Tengevolge daarvan delft Witege het onderspit in een tweegevecht met Dietrich, maar zoodra hij Miminc terug heeft, blijkt hij tegen den Berner bestand. Later in den oorlog tegen *Osantrix* vindt

1) Uitg. d.M. Haupt, Leizig 1871.

Heime onzen held, door een slag van *Widolf's* stang bedwelmd, op het slagveld liggen; hij neemt hem heimelijk zijn zwaard af. In het Noorsche verhaal van den Rosengarten maakt Dietrich zelf zich des nachts van Miminc meester, en overwint daarmede Siegfried, wiens hoornhuid geen weerstand kan bieden aan het geduchte wapen.

Dat Miminc ook nog in andere heldenverhalen eene groote rol speelde, blijkt uit de geringe, maar zeer belangrijke overblijfselen van een oud-Engelsch Walthari-lied, waarin Walther optreedt als bezitter van Witege's zwaard, zonder dat men begrijpt, hoe hij er aan gekomen is. Ook hier is het bezit van Miminc een waarborg voor de overwinning. Hildegunde spreekt haren geliefde moed in met de woorden: 'Wêlandes weorc ne geswîceð monna aenigum Þâra Þe Mimming can hearne gehealdan', d.i. 'Wieland's werk laat niemand in den steek, die den grijzen Mimminc kan voeren'. Nog in de vijftiende eeuw was Miminc zóo populair, dat de vervaardiger van het te Redentin bij Wismar in 1464 opgevoerde spel van de opstanding den primus miles bluffende tot Pilatus laat zeggen: 'myn swert het Mummink, unt loset platen, pantzer unt rynk'[1].

Mag men nu aannemen, dat de dichter van 'Vier Heren wenschen' niet alleen deze, maar misschien nog andere soortgelijke verhalen kende, dan verklaart het zich ook, hoe hij op het denkbeeld kwam, aan Hagen den bedoelden wensch in den mond te leggen. Men behoeft zich maar in de gedachtensfeer van een Duitschen middeleeuwschen dichter te verplaatsen, om het volkomen begrijpelijk te vinden. Maar tevens wordt daardoor het afdoende bewijs geleverd, dat het gedicht niet in het brein van een Nederlandschen schrijver der 14e eeuw is ontstaan.

De 'vijf Heeren' en 'vijf Vrouwen wenschen' kunnen nog minder dan hun prototype als zuivere wenschdichten beschouwd worden; veeleer vormen zij een overgang tot de zoogenaamde 'Streitgedichte', die in de 14^{e} eeuw in Duitschland zeer geliefd waren, en die meestal uit verhandelingen over trouwe en ware 'Minne' bij mannen en vrouwen bestonden. Gewoon-

1) Mone, Schausp. d. Mlttelalters, II, S. 38.

lijk is Vrouwe Venus persoonlijk als scheidsrechter er bij tegenwoordig, zooals ook hier het geval is.

De *Bere Wisselau*, dat vreemde mengelmoes van allerlei bestanddeelen is, hoewel in het Mnl. overgeleverd, een der meest karakteristieke, voorbeelden van de 'Spielmannsdichtung' der 12de eeuw. De Nederlandsche tekst, misschien, zooals ook Dr. Kalff vermoedt, uit Limburg afkomstig, is m.i. zoo niet eene vertaling van een Nederrijnsch gedicht, dan toch in navolging van een of meer zoodanige ontstaan. Dat er in de 12de eeuw een levendig letterkundig verkeer tusschen Limburg en de landen langs den Nederrijn plaats had, weten wij, en het optreden van Veldeke bewijst, dat er toen eigenlijk nog geene afscheiding tusschen de streken aan deze en aan gene zijde der Maas bestond. Juist in den tijd vóór 1175 namen de Rijnstreken van Trier tot Keulen eene voorname plaats in de Duitsche letteren in. Van hier trokken, zooals wij zagen, volkszangers naar het Zuiden en Zuidoosten des Rijks, zoodat de meeste volksverhalen en legenden uit dien tijd in een Rijnlandsch dialect geschreven zijn. Met verschillende dezer gedichten, vooral met 'König Rother' en 'St. Oswald' vertoont de 'Wisselau', zoowel ten opzichte van den vorm als van den inhoud, eene zóo treffende gelijkenis, dat zijne herkomst uit dezelfde sfeer niet twijfelachtig kan zijn.

Den inhoud van den Wisselau, zooals die door Jonckbloet is medegedeeld, mag ik als bekend veronderstellen. Uit het begin van het fragment moet men opmaken, dat Karel met zijne gezellen, van welke alleen *Geernout* en zijn beer genoemd worden, op het eiland, waar koning *Espriaen* woont[1)], geland is. Aan den oever hebben zij 's konings 'kempe' (Eeric?) gevonden, hem, naar het schijnt, zijne speer ontnomen en die in zee geworpen (zie vs. 20 vgg.). Hadden zij den wachter slapende verrast? Wat het doel van Karel's tocht was, vernemen wij ook in het vervolg niet; waarschijnlijk ging hij slechts op avonturen uit. Het verhaal zelve heeft uitsluitend tot onderwerp de heldendaden van Wisselau. De Heer Kaakebeen wees er op, dat Aspriân ook in König Rother en in de Thidreksage voorkomt. Maar hij treedt nog in andere liederen op, o.a. in den

1) In de Thidreksage is dit Seeland.

Roseugarten en zelfs in de Lorreinen, en schijnt over het algemeen het type van den woesten reuzenkoning geworden te zijn. Het gedicht ‘von dem übelen wîbe’ zegt (vs. 154): sô ist sî sô muotes raeze (grimmig), ob sî worden waere ein man, noch küener waers dan Aspriân.’ In de Noorsche sage is Aspiliân een leenman van koning Osantrix van Wilkinaland; hij heeft drie broeders: *Widolf, Etgêr* en *Aventrôt* (Duitsch: *Widolt, Azigêr* en *Ebenrôt*[1]. Widolf (genaamd *Mittumstangi*) is zoo sterk en woest, dat hij door zijn broeders geboeid wordt medegevoerd, evenals zijn naamgenoot in ‘König Rother’. De dood van Osantrix wordt nu door de Noorsche sage op de volgende wijze verhaald: Etzel wordt door Osantrix aangevallen en roept Dietrich ter hulp, die met zijne helden, waaronder *Hildebrand, Witege, Heime, Wildeber* en *Isung*, aansnelt. In een moorddadigen slag wordt wel Osantrix niettegenstaande de hulp zijner reuzen op de vlucht geslagen, maar Witege, die door een slag van Widolf bedwelmd was, gevangen meegevoerd. Daar Dietrich hierover zeer treurt, besluit Wildeber, den held te bevrijden. Hij laat zich door Isung, den minstreel, in eene berenhuid naaien en aan eene ketting leiden, en verschijnt dus als *beer*, onder den naam van *Wisleo*, aan het hof van Osantrix. Zijn optreden in den burcht, zijne sprongen en kunsten, zijne worsteling met de honden, die men op hem aanhitst, dat alles wordt uitvoerig beschreven. Het slot is, dat hij den koning en zijne reuzen Abentrôt en Widolf doodt en Witege bevrijdt. Het behoeft geen betoog, dat wij hier de sage voor ons hebben, waarop het verhaal van den bere Wisselau berust. De naam *Wisleo* is ontstaan uit het Mhd. *wîzelewe*, d.i. *Witteleeuw*[2]; de Nederduitsche vorm van het woord zou zijn *witelauwe*. Devorm *Wisselauwe* moet dus stammen uit eene streek, waar Nederduitsche en Hoogduitsche klanken gemengd voorkomen, althans waar de Hd. verschuiving der *t* tot *s* nog doorgaat. Dit laatste is nu juist eene eigenaardigheid van het Middelfrankisch, dat in de Rijnstreken tot Dusseldorf en Aken gesproken werd. Uit deze streken moet dus ook het verhaal van den Wisselau afkomstig

1) Deze reus komt ook in het *Eggenlied* voor. Zou de dichter bij de vier broeders van Wisselau, die naar het zeggen van Geernout gebonden in het schip liggen, niet gedacht hebben aan deze vier reuzenbroeders?
2) Waarom Isung zijn beer ‘Witteleeuw’ noemt, is niet duidelijk. Leeuw en beer worden ook in ‘König Rother’ (vs. 1290) verwisseld.

zijn. Dat er inderdaad Duitsche volksliederen bestonden, waarin de heldendaden van den beer bezongen werden, meen ik door eene aanhaling uit het meergemelde gedicht ‘Von dem übelen wîbe’ te kunnen bewijzen; het zijn vs. 766-771, waar verhaald wordt, hoe het woedende wijf door eenige toegeschoten mannen wordt vastgehouden:

als ein ber
der an einer lannen strebt,
dem gelîch sî dannoch lebt.
sî phnurrete jenen und disen,
sî gebârte als sâ mit einem risen
dannoch hete gevochten.

‘Zij deed als een beer, die aan eene ketting rukt; zij snoof nu dezen dan genen aan, zij stelde zich aan alsof zij met een reus had gevochten.’ Wanneer men bedenkt, dat de geheele beschrijving van den strijd tusschen den man en het kwade wijf eene aaneenrijging van herinneringen uit het volksen ridderepos is, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat ook deze plaats betrekking heeft op een algemeen bekend verhaal; en wat kan dit anders geweest zijn dan het gedicht van den bere Wisselau?

Hoe verhoudt zich nu dit gedicht tot ‘König Rother’, die immers ook in de Rijnlanden ontstaan is? Het eerste gedeelte van het Rother-lied bevat volkomen dezelfde geschiedenis, die in de Noorsche sage van de jeugd des konings Osantrix verhaald wordt. Beide helden trekken onder den aangenomen naam van *Dietrich* uit, om de hand eener koningsdochter te verwerven, Osantrix naar koning Melias van Hunnenland, Rother naar keizer Constantin van Byzantium. Beiden zijn door de hun onderdanige reuzen Aspriân en Widolt vergezeld (de andere broeders worden in König Rother niet genoemd), die door hunne woeste kracht den onwilligen vader der prinses vrees inboezemen en hem tot inschikkelijkheid dwingen. De wijze, waarop Aspriân en Widolt optreden, komt in beide verhalen tot in de kleinste bijzonderheden overeen. Alleen de namen Osantrix en Rother, die trouwens nog niet voldoende verklaard zijn, wijken van elkander af. Uit de omstandigheid echter, dat beiden zich *Dietrich* noemen, mag men opmaken, dat de

'Brautfahrt' van Osautrix en Rother oorspronkelijk van den held van Berne verhaald werd en dus tot de Dietrichsage behoort. Hoe dit zij, de vervaardiger van den Wisselau heeft de geschiedenis van den dood der reuzen in den strijd met Wisleo tot onderwerp gekozen, maar zich in de geheele wijze van voorstelling vrij nauw aangesloten aan König Rother of een ander daarmede verwant gedicht. In plaats van Isung noemt hij den geleider van den beer Geernout, die immers, zooals wij zagen, ook onder de gezellen van den Berner voorkomt. Wisselau is bij hem *schijnbaar* een echte beer, maar uit de wijze waarop hij van hem laat spreken, blijkt duidelijk, dat den dichter een als beer vermomd mensch (gelijk Wildeber[1)]) voor den geest staat. Hoe zou hij anders Geernout op de vraag van Aspriaen laten verzekeren: 'Hines no mijn maech no mijn neve, no nieuwer belanc'? Koning Osantrix is weggelaten, waarschijnlijk omdat zijn persoon voor deze episode van geen gewicht is, Espriaen treedt in zijne plaats als Koning, de andere reuzenbroeders worden niet genoemd, maar - en hier begint de overeenkomst met Rother - op Wisselau worden trekken van Widolt overgebracht, die in König Rother uitdrukkelijk met een beer vergeleken wordt (vs. 1660 'der begunde bremin alse ein bere'); hij wordt, evenals deze, wegens zijne woestheid met ketenen geboeid, wanneer men zijne hulp niet behoeft (Wisselau vs. 67: 'Lati weder binden' enz.). In verband daarmede verschijnen Geernout en Wisselau niet alleen, zooals Isung en Wisleo aan het hof van Osantrix, maar in het gevolg van een machtig vorst, die over zee is getogen, evenals Widolt bij Rother. Dat deze vorst in ons gedicht niet Dietrich, maar Karel genoemd wordt, vindt zijne verklaring in de landstreek, waar het ontstaan is, volgens hetgeen wij boven hebben uiteengezet.

Zoo komt het dan, dat de Wisselau, hoewel uit eene geheel andere episode der Diederiksage ontstaan, dan de Rother, toch telkens door zekere toestanden en tooneelen daaraan herinnert. Koning Espriaen speelt als gastheer dezelfde rol als Constantin; hij kan zijne vrees en zijn afschuw voor den monsterachtigen

1) Misschien heeft het geheele verhaal van de vermomming van Wildeber zijn ontstaan te danken aan den naam: *Wildi bero = wilde beer*, dien de held waarschijnlijk wegens zijne woestheid droeg.

gast niet bedwingen, maar vleit diens heeren met gedwongen vriendelijkheid. Men vergelijke de woorden:

Rother vs. 1279.
ich wille dich gerne mieten
und wille dir êre bieten,
daz du dînin hoveman
zogelîchen heizis hî zô tiske gân.
Wisselau vs. 663.
Je ben te hem wart gram,
Maer u, lieve heren,
Willie gerne eren.

De ontsteltenis, door het verschijnen der reuzen en van den beer teweeggebracht, wordt bijna met dezelfde woorden geschilderd. Steeds worden zij met *vâlaut, duvel* of duivelsgezellen en gezanten betiteld. De angst der schenkers en drossaten is zóo groot, dat zij alle hofceremoniëel vergeten:

Rother vs. 1142.
truzzâten ande schenken,
die solden bedenken
zucht mit grôzen êren,
sie vorchten die geste sêre.
Wisselau vs. 428.
Mettien quamen gevlouwen
Scinkers en drossaten,
Die hars selfs so vergaten,
Dat si vloen in de zale.

Men vergelijke ook, hoe Wisselau 's konings kempe neervelt en hoe Widolt, als ware hij een wild dier, den *herzoge Friederîch* den helm van het hoofd krabt en hem bij de haren grijpt:

Rother vs. 1702.
unde begreif den herzogen gôt
unde krazzitime ave den stâlin hôt.
mit deme hâre her in ûf want,
Wisselau vs. 3.
Ende sloech niet sinen clauen
In sine ogebrauen,
Ende trac dattinc velde,

Zou de onderstelling gewaagd zijn, dat de dichter van den Wisselau ‘König Rother’ of een daarmede verwant gedicht heeft gekend en nagevolgd?

Wanneer het mij gelukt is, het ontstaan van ons gedicht te verklaren, dan is de Wisselau inderdaad een zeer karakteristiek voorbeeld van de wijze, waarop de Spielleute der 12de eeuw hunne verhalen uit allerlei elementen ineenzetten, om niet te zeggen samenflansten. Stijl en vorm dragen eveneens geheel den stempel der ‘Spielmannspoesie’. Tot de kenmerken daarvan behooren o.a. steeds terugkeerende attributen of epitheta, zooals *die bere vresam, die resen vresam, Geernout, een cone here stout*, (verg. uit Rother: *die rissen vreissam, Luppolt der getriwe man, Wolfrât der cône man*); uitroepen en stoplappen, als *semmi mine*

siele, semmi den here de mi geboet; voorts nauwkeurige opgaven van bepaalde getallen of afmetingen, bijv. *duizend mark* (zoo ook in Rother o.a. vs. 1446), en de tijdsbepaling vs. 566: *wel so lange wile, dat men ene fransoise mile niet gemake soude gaen;* eindelijk het toespreken der toehoorders, om bij eene interessante plaats hunne aandacht te vragen, bijv. vs. 437: *Hort van den portenere, de vore de porte stont!* Daarbij is ook de keuze van het onderwerp geheel overeenkomstig den smaak van de volkszangers en van hun publiek. Uitvoerige schilderingen van dieren en van hunne koddige gebaren vonden steeds levendige belangstelling. In de legende van *St. Oswald*, die eveneens in de 12e eeuw (1175?) door een Spielmann aan den Nederrijn geschreven is, speelt eene raaf de hoofdrol als factotum van den held. Ook dit dier wordt, evenals Wisselau, zoo naïef mogelijk met alle menschelijke eigenschappen en vermogens toegerust; het denkt, spreekt, lacht enz. volkomen als een mensch, wat met de kluchtige blikken en gebaren van den vogel een inderdaad komisch contrast vormt. Dit gedicht viel zeer in den smaak, getuige de talrijke handschriften, en het is zeer goed mogelijk, dat de dichter van den Wisselau daardoor aangespoord werd, om ook iets in dien trant te vervaardigen. Al zijn de door hem geschetste tooneelen oneindig veel ruwer en lomper, dan die met de raaf van St. Oswald, toch bezitten zij, zooals terecht is opgemerkt, eene zekere frischheid en aanschouwelijkheid, en men begrijpt, dat zij indruk moesten maken op de kinderlijke verbeelding van het publiek, waarvoor deze dichters schreven.

De tekst van het Mnl. gedicht is helaas, zeer gebrekkig overgeleverd, zoodat het moeilijk valt, de taal en den stijl te beoordeelen. Eenige plaatsen zouden wel te verbeteren zijn; zoo bijv. vs. 359, waar Espriaen zijn poortwachter berispt wegens diens geschreeuw: ‘Laet, dorper, dien geselle staen;’ men mag hier veilig *geselle* door *gegelle* vervangen. - Ten aanzien van den versbouw zegt Dr. Kalff: ‘Ik vestig ook de aandacht hierop, dat het Mnl. gedicht geschreven is in eene versmaat, die sterk aan die van den Laurîn herinnert: twee aan twee rijmende korte versregels, die dikwijls slechts drie heffingen[1)] tellen en

1) Misschien wordt hier bedoeld *twee* heffingen; want drie heffingen zijn regel, wanneer het rijm vrouwelijk is; slechts verzen met mannelijk rijm hebben vier heffingen.

welker lengte zeer ongelijk is.' Als voorbeeld worden daarbij eenige regels uit een hs. van den Laurîn (vs. 9-20) aangehaald, die inderdaad een zeer vreemd metrum vertoonen. Deze vergelijking gaat echter niet op, want de aangehaalde tekst van-den Laurîn is die van een te Zeitz gevonden handschrift uit de 15de eeuw, en geeft in de verste verte niet het oorspronkelijke weder, dat in het begin der 13de eeuw tehuis hoort. Ik plaats eenige der door Dr. Kalff uit dit hs. ontleende regels naast den Mhd. tekst, om te doen zien, dat al de onregelmatigheden van den rhythmus aan verminking zijn toe te schrijven:

Hs. uit de 15de eeuw.
und dy seynen dienstes phlegin,
wy seldin sy vorlegin
ore fromekeyth.
sy pristen on vor alle man
den edlen Bern lobesam.

Mhd. tekst.
die sînes lándes phlâgen
wie sélten sí verlâgen
êre unde frümekéit.
si prîsten ín für álle mán
den édelen Bérner lóbesám.

Zulk een bedorven en, wat de taalvormen betreft, gemoderniseerde tekst uit de 15de eeuw kan natuurlijk niet ter vergelijking geplaatst worden naast den Wisselau, die, zoo niet uit de 12de, in ieder geval uit het begin der 13de eeuw afkomstig is. Men dient daartoe de niet ons gedicht verwante Spielmannsgedichte der 12de eeuw te nemen, welker overlevering het oorspronkelijke nog vrij goed wedergeeft, zooals König Rother, Herzog Ernst, Salman und Morolf, St. Oswald. Deze voortbrengsels der oude epische kunst vertoonen nu de eigenaardigheid, dat zij in doorloopende versregels van zeer ongelijke lengte geschreven zijn; de meeste hebben wel is waar vier of drie heffingen, maar deze wisselen voortdurend af met verzen van vijf tot zelfs negen heffingen. Verschillende verklaringen zijn daarvoor geopperd en weder verworpen; zoo heeft *Amelung* getracht, de al te lange verzen van König Rother in tweeën te splitsen, hetgeen ook hier en daar goed gelukt is[1]. Waarschijnlijk zijn deze onregelmatige verzen een overgangsvorm tusschen het oude *gezongene* heldenlied en het nieuwerwetsche *gesprokene* riddergedicht. In *Salman und Morolf* zijn de strophen nog herkenbaar. Ik mag

1) Het is mij niet duidelijk, wat *Behaghel* bedoelt, waar hij in de Inleiding tot de Eneît blz. CXVIII zegt: 'Ich sehe lieber im mnl. Vers eine Fortsetzung des Gebrauches, wie ihn Amelung für König Rother etc. festgestellt hat.'

ook over dit punt niet uitweiden, maar wenschte toch in het voorbijgaan er op te wijzen, dat de eveneens door Dr. Kalff uitgegeven fragmenten van den Mnl. *Flovent* in hunnen versbouw eenige overeenkomst hebben o.a. met Herzog Ernst. De Wisselau daarentegen *vertoont de zooeven besproken eigenaardigheid niet*. Wel is de versbouw zeer vrij en moet men, evenals in de Spielmannsgedichte, veelal twee lettergrepen in de daling lezen, terwijl elders weer de daling geheel ontbreekt, maar wat het aantal heffingen betreft, geldt hier dezelfde wet als bij Veldeke; de verzen met staand rijm hebben er vier, die met slepend rijm drie. De weinige uitzonderingen, zooals vs. 617: *Láchén begán* zijn zonder twijfel toe te schrijven aan verminking van den tekst. In den Wisselau is derhalve de overgang van den strophischen bouw tot de doorloopende korte versregels met gepaard rijm en drie of vier heffingen reeds voltooid. De Mnl. bewerking moet dus uit een lateren tijd stammen, dan de bovengenoemde Nederrijnsche volksgedichten, een tijd, toen de invloed van Veldeke zich reeds had doen gelden. Het is m.i. jammer, dat Jouckbloet en Van Helten bij hunne zoo verdienstelijke onderzoekingen over den Mnl. versbouw dit onderwerp niet uit een historisch oogpunt hebben beschouwd. Zij vatten den Mnl. versbouw, zooals die zich in de werken van de meest verschillende schrijvers gedurende een tijd van minstens twee eeuwen vertoont, als een afgesloten geheel op. Het zou zeer wenschelijk zijn, dat de ontwikkeling daarvan van het einde der 12e eeuw af, in verband met de Duitsche en Fransche middeleeuwsche verskunst, en aan de hand van eene zooveel mogelijk betrouwbare chronologie der werken tot het onderwerp eener studie werd gemaakt.

Op grond van wat hierboven over de stof, den vorm en het ontstaan van den Wisselau is gezegd, acht ik het waarschijnlijk, dat dit gedicht tegen het einde der 12e of in het begin der 13e eeuw (in alle geval na 1180) is vervaardigd in navolging van een Nederrijnsch verhaal van een volkszanger (misschien uit het Akensche), die met König Rother bekend was en daaruit vele motieven ontleende. Het origineel zou dan tusschen 1140 en 1180 moeten ontstaan zijn.

Wie het geduld gehad heeft, mij tot hiertoe te volgen, zal erkennen, dat eene vergelijkende studie van de middeleeuwsche

Nederlandsche en Duitsche literatuur eene zeer dankbare stof tot onderzoek is. Wij hebben hierboven slechts eenige voortbrengselen der epische poëzie besproken, maar vooral voor de kennis onzer lyriek in de 14de en 15de eeuw belooft zulk een onderzoek rijke vruchten af te werpen. Niet alleen de ridderlijke poëzie, maar ook het wereldlijk en geestelijk volkslied staat ten onzent in dien tijd geheel onder Duitschen invloed. Dat de behandeling van dit onderwerp door den heer Kaakebeen even ver beneden den eisch blijft, als het voorgaande, zal men na de medegedeelde staaltjes wel zonder bewijs willen gelooven.

Dr. Kalff heeft in zijn proefschrift 'Het lied in de middeleeuwen' onze kennis van dit gedeelte der vaderlandsche letteren op verdienstelijke wijze verrijkt. Van de meeste wereldlijke volksliederen heeft hij den Duitschen oorsprong aangetoond of waarschijnlijk gemaakt, en hoewel de door hem verkregen uitkomsten nog voor aanvulling of verbetering vatbaar zijn, mag men toch wel zeggen, dat de voornaamste arbeid door hem is verricht. Anders is het gesteld met de Nederlandsche voortbrengselen der hoofsche lyriek, die met het Beiersche vorstenhuis hier te lande haren intocht deed. Van deze zijn de bronnen nog niet opgespoord, hoewel het geen twijfel lijdt, dat zij alle, hetzij vertalingen of omwerkingen, hetzij slaafsche navolgingen van Duitsche voorbeelden zijn. Een Vlaamsch handschrift met dergelijke gedichten is, trouwens op zeer onvoldoende wijze, door de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen uitgegeven, terwijl die van het groote Haagsche handschrift nog niet gedrukt en onderzocht zijn. Slechts een kleiner Haagsch handschrift is door de zorg van wijlen Verwijs in druk verschenen[1)]. Het *geestelijk volkslied*, d.i. de lyrische ontboezeming van het godsdienstig gevoel des individu's, vooral van zijne liefde tot God, is door Dr. Kalff wegens de uitgebreidheid der stof opzettelijk van zijn onderzoek uitgesloten. De nauwe samenhang van deze dichtsoort met de mystieke beweging, die tegen het einde der 13de eeuw van Duitschland uitging, en met het wereldlijk volkslied, maakt het a priori waarschijnlijk, dat ook hier een sterke Duitsche invloed zal aan te wijzen zijn. Inderdaad vindt men dan ook in het geestelijk lied onzer

1) 'Van Vrouwen ende van Minne.'

voorvaderen dezelfde denkbeelden en motieven, dezelfde stereotiepe vormen als bij de Duitschers. De groote beteekenis der Duitsche Mystiek voor de kennis van ons geestesleven en dus middellijk ook van onze letterkunde, heeft de heer Kaakebeen niet eens vermoed, omdat hij hier door zijnen Mentor in den steek werd gelaten. Daarom zijn hem ook de studiën van Moll, en vooral van Prof. Acquoy onbekend gebleven. Ware de Mystiek slechts eene godsdienstige beweging, zij zou voor de geschiedenis der letteren van geen rechtstreeksch belang zijn. Maar doordat hare aanhangers zich tot de leeken, vooral tot het volk, richtten en dus hunne denkbeelden en gevoelens in de landstaal trachtten uit te drukken, doordat zij op hunne werken eenen eigenaardigen stempel drukten, nemen zij in de letterkunde der 14de en 15de eeuw eene voorname plaats in. Hun invloed beperkt zich niet tot het volkslied, ook voor de ontwikkeling van het proza hebben zij zich zeer verdienstelijk gemaakt. Men staat verbaasd over de meesterschap, waarmede de stichter der Mystiek, Meister Eckhart, en zijne volgelingen de nog zoo kinderlijke taal vormden en kneedden, en haar in staat stelden, niet alleen de afgetrokken begrippen hunner godsdienstige en zielkundige wijsbegeerte, maar ook de diepste aandoeningen des gemoeds in woorden te kleeden. Dezelfde verplichting heeft het Nederlandsche proza aan Jan van Ruysbroek en diens navolgers, en ook bij hen is de invloed van Duitsche voorbeelden, met name in den stijl en de terminologie, onmiskenbaar. Dat de sermoenen en tractaten der Duitsche ‘Gottesfreunde’ hier te lande verspreid, vertaald en ijverig gelezen werden, weten wij. Te Leiden bevindt zich o.a. een handschrift uit de 15de eeuw van eene vertaling van Tauler: ‘Des goeden Tauweleers sermoenen,’ het geschrift van Suso ‘Von den neun Felsen’ werd in het Nederlandsch bewerkt onder den titel: ‘Dat boeck van den oorspronck.’

Tot de opwekking van het godsdienstig gevoel en het gemoedsleven ten onzent hebben de Duitsche Mystieken veel bijgedragen. In het Zuiden duurde hun invloed ook na de Hervorming voort, vele hunner geschriften werden hier nog in de 16de eeuw vertaald, o.a. Taulers ‘Van volcomentheyt alre duechden,’ door Anthonis van Hemert te Antwerpen in 1557 uitgegeven. In het Noorden werd natuurlijk deze kettersche

litteratuur door het Calvinisme onderdrukt. Dat echter daarmede de mystieke neigingen, d.w.z. het streven van den individu, zich onafhankelijk van kerk en dogma persoonlijk in verbinding te stellen met God, hier niet uitgeroeid waren, blijkt uit het feit, dat de Mystiek in protestantsch gewaad weldra weder ingang vond. Het is opmerkelijk, dat van de zoo rijke theologische en polemische Duitsche literatuur der 16de eeuw ten onzent bijna niets is bekend en nagevolgd geworden dan de geschriften der Dissidenten, d.i. die theologen, die zich noch bij Luther noch bij Calvijn aansloten, maar het gronddenkbeeld der Mystiek, de subjectiviteit van het godsdienstig gevoel, tegenover het gezag van het dogma handhaafden. Vooral de als theoloog, geschiedschrijver en stylist gelijkelijk beroemde Sebastian Franck von Wörd (1500-1545) schijnt hier veel bijval gevonden te hebben. Van de meeste zijner werken zijn in het laatst der 16de en het begin der 17de eeuw Nederlandsche vertalingen verschenen[1].

De invloed der Duitsche Protestantsche Mystiek nam in de 17de eeuw voortdurend toe, vooral door het bekend worden der geschriften van den Görlitzer theosooph Jakob Böhme. Dr. Chr. Sepp heeft in zijne verhandeling over ‘Jacob Böhme's oudste vrienden in Nederland’[2] een zóo nauwkeurig onderzoek ingesteld omtrent de wijze, waarop Böhme's werken naar Nederland werden overgebracht, omtrent de Ned. uitgaven en vertalingen daarvan, over de personen, die daartoe medewerkten en die zijne leer hier te lande aanhingen en verspreidden, dat er niets meer aan toe te voegen is. Evenals in zijn vaderland Silezië en in de aangrenzende streken, vormden ook hier te lande de aanhangers van Böhme eene broederschap, wier leden onderling in voortdurend geestelijk verkeer stonden. Uit dezen kring is in het laatst der 17de eeuw een groot aantal stichtelijke

1) De volgende zijn mij bekend:
Tytboek en geschietbijbel van aenbegin tot in dit tegenwoordich jaer MDXXXVI verlengd (1558).
Die gulden areke (1560).
Van het rycke Christi (1611).
Van den grouwelijcken laster der Dronkenheyt (1621).
Wereltboek, spiegelhelende Beeltnisse des gheheelen Aertbodems. (1652).
Getuygnisse der Schrift (van goede en van booze Engelen) z.j.
Handboecxken. Seven Hooftpuncten wt den Bibel ghetogen. z.j.

2) Geschiedkundige nasporingen, dl. II, blz. 237-126.

werken in proza en poëzie voortgekomen, waarvan de meeste den invloed der theosophie van Böhme reeds op den titel verraden. Voor de geschiedenis der letteren komen natuurlijk de liederenbundels het meest in aanmerking. Aesthetische waarde kan men aan deze vrome ontboezemingen niet toekennen, al wordt men soms getroffen door de innigheid van het daaruit sprekend godsdienstig gevoel; maar voor hem, die den invloed der Duitsche letteren op de onze nagaat, is het belangrijk, de groote overeenkomst op te merken, die tusschen deze gedichten en die der Silezische Mystieken, vooral Johannes Scheffler (Angelus Silesius) bestaat. Ook aan Friedrich von Spee wordt men zeer vaak herinnerd. In hoever hier aan bewuste navolging gedacht moet worden, is onzeker, want deze vromen waren zoo vertrouwd met de werken hunner Duitsche broederen en leefden zoo geheel in dezelfde atmospheer, dat niet alleen hunne zegswijze, maar ook hunne taal vanzelf eene Duitsche tint aannamen. Juist als in de half Duitsche half Nederlandsche minneliederen der 14de eeuw, ontmoet men ook hier o.a. het woord *herts* voor *hart*. Er is onder deze poëten slechts één in de geschiedenis der Nederlandsche letteren bekende naam: Jan Luiken. Dat de guitige dichter der ‘Duytse Lier’ op lateren leeftijd tot piëtisme verviel, weet men. Minder algemeen bekend zal het wel zijn, dat hij zich bij deze dwepers aansloot. De vijf bundels zijner stichtelijke liederen laten daaromtrent geen twijfel. Men vindt er de oude, aan het Hoogelied ontleende denkbeelden der Mystiek, in den door Böhme verbasterden vorm, d.w.z. vermengd met de phantastische natuurphilosophie van Theophrastus Paracelsus. De vorm dezer liederen is, evenals bij Schemer en Spee, nagevolgd van het oude wereldlijk en geestelijk volkslied of van de galante Italiaansche herderspoëzie[1)]. Onder de zuiver lyrische zijn eenige des dichters niet geheel onwaardig, maar de meer speculatieve zijn in eene onhollandsche wartaal geschreven, bijna onverklaarbaar hij een schrijver, die in zijne jeugd zulk eene meesterschap over de moedertaal bezat.

1) Meestal worden de oorspronkelijke wijzen opgegeven. Zoo in de ‘Zedelijke en stichtelijke gezangen’ (Amst. 1709): ‘Karolus Koning weest gegroet’, ‘Tot Rijssel in 't vergulde Rad’, ‘Helaas Klemeen, ik zag uw' ongen’, ‘Amarilli mia bella’, ‘Se mila tormenti’, ‘Het daghet uyt den Oosten’. ‘Filis mijn tweede ziel’, ‘Nera schoonste’.

Wat verder nog in de 16de en 17de eeuw van Duitsche lettervruchten over onze grenzen kwam, behoort bijna uitsluitend tot de lagere volkslitteratuur, terwijl daarentegen, zooals men weet, de beschaafde litteratuur in Duitschland een zeer sterken invloed van de onze ondervond. De zoogenaamde 'Volksbücher' der 16de eeuw zijn voor het meerendeel in het Nederlandsch overgebracht. In de eerste plaats moeten wij 'Tijl Uilenspiegel' en 'de wandelende Jood' noemen, omdat deze beide figuren, vooral de eerste, hier bijna even populair zijn geworden als in hun vaderland. In 1592, dus reeds zeer kort na het Duitsche Faustbuch, verscheen de 'Waarachtige Historie van Doctor Johannes Faustus', iets later de 'Uitgang der Hamelsche kinderen', dat nog in 1729 te Amsterdam herdrukt werd. In nauw verband met deze soort litteratuur staan de Planeten- en Droomboeken, zoomede de werken voor Alchymie en Magie, die eveneens alle uit het Duitsch zijn vertaald. Ook de 'Schwankbücher' der 16de eeuw werden voor het Nederlandsche lachgrage volk omgewerkt of geplunderd; mij is o.a. bekend: 'Het leven en bedrijf van de wijze gek Klaas Nar', eene Ned. vertaling van het Duitsche boek van Claus Narr, dat in 1572 te Eisleben uitkwam.

De vele en krachtige invloeden, welke de nieuwe Duitsche letteren in de tweede helft der vorige en in het begin dezer eeuw op de ontwikkeling der onze hebben geoefend, zijn uit den aard der zaak gemakkelijker na te gaan en dus veel beter bekend en beschreven, dan die van vroeger tijden, vooral van de middeleeuwen. Had de heer Kaakebeen zich tot dit tijdvak mogen beperken, misschien had hij er meer eer mede ingelegd. Wat hij thans heeft gegeven, is zonder twijfel veel beter dan het eerste gedeelte, daar het, afgezien van verscheidene kleine onjuistheden, niet tegen de historische waarheid zondigt, voorts op het punt van namen en jaartallen volledig en over het geheel in een leesbaren stijl geschreven is. Wie echter naar het innerlijk verband der feiten vraagt, en niet alleen het *wat*, maar ook het *hoe* wenscht te weten, zal zich ook door dit gedeelte teleurgesteld vinden. Hier en daar vervalt de schrijver in zulk eene drooge opsomming van boeken en jaartallen, dat men meent eene bibliographie te lezen. Er ontbreekt aan het geheel eene leidende gedachte, de ontwikkelingsgang komt niet helder uit, zoodat men zich ten slotte te vergeefs afvraagt, wat toch het

resultaat van dat alles is. Slechts de hoofdstukken over de Sentimentaliteit en het Idyllische Epos laten een min of meer duidelijk beeld achter.

Evenals bij mij, zal ook bij mijne lezers de vraag opkomen, hoe eene commissie van wetenschappelijke mannen er toe heeft kunnen besluiten, aan een werk, waarvan een groot gedeelte beneden kritiek en de rest zeer middelmatig is, eenen prijs toe te kennen. Ik weet daarvoor geene andere verklaring, dan dat men er niet dien maatstaf aan heeft gelegd, waarmede wetenschappelijke werken worden gemeten, maar dat men de ingekomen antwoorden heeft beoordeeld als opstellen van liefhebbers, en dat van den heer Kaakebeen verreweg het beste heeft gevonden. Men zou zich daarbij kunnen neerleggen, wanneer maar de schoolbladen, die het werk op gezag der commissie aanprezen, en het publiek, dat daardoor tot aankoop en lezing er van opgewekt wordt, het evenzoo begrepen. Dit zal echter, naar ik vrees, niet het geval zijn, integendeel het besproken geschrift zal in onderwijzerskringen, waarvoor het in de eerste plaats bestemd is, als een ernstig studieboek beschouwd en allicht ter voorbereiding voor examens, bijv. M.O. Nederlandsch gebezigd worden. Reeds om die reden moet men de bekroning er van ten zeerste betreuren. Maar er is meer. Het boek, met welks kritiek ik het geduld mijner lezers op de proef moest stellen, is een treurig staaltje van het *dilettantisme* op het gebied der moderne philologie, dat sinds twintig jaren door onze acte-examens voor M.O. gekweekt wordt. Herhaaldelijk is, ook in dit tijdschrift, de noodzakelijkheid betoogd geworden, hierin verandering te brengen door wijziging der wet. Dat deze pogingen vruchteloos zijn gebleven en wellicht nog lang zullen blijven, is eene reden te meer, om het Dilettantisme niet aan te moedigen door bekroning zijner onrijpe lettervruchten, maar af te schrikken door zakelijke doch strenge kritiek. Dat de hier gegeven beoordeeling niet alleen streng en zakelijk, maar ook afschrikwekkend moge blijken, is mijn innige wensch.

J.J.A.A. FRANTZEN.

Latijn en Grieksch?

> Sed sumne ego stultus qui rem curo publicam, Ubi sunt magistratus quos curare oporteat?
> PLAUTUS.

Het is vrij natuurlijk, dat een werkkring waaraan men zich in zijne jeugd met ingenomenheid gewijd had, later bij eenigermate veranderde levensrichting een zekere bekoorlijkheid behoudt en de gelegenheid wordt aangegrepen, om de kennis te vernieuwen met het voormalig terrein van werkzaamheid, dat men slechts noode en onder den invloed van overheerschende omstandigheden had vaarwel gezegd. Ook uit dit oogpunt was de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs mij persoonlijk zeer gewenscht, dewijl zij mij al spoedig de mogelijkheid verschafte, om sedert 1881 bijna jaarlijks als gecommitteerde der Regeering de eindexamina onzer Latijnsche scholen bij te wonen. Ik had in dat tijdsverloop het voorrecht door zestien examina met twaalf inrichtingen in betrekking te geraken; omtrent de meeste andere verkreeg ik door mijne ambtgenooten meer of min uitvoerige mededeelingen; verder ben ik met vele docenten in de oude talen bekend of bevriend: het spreekt van zelf, dat, ook na vele gesprekken met uitnemend bevoegde deskundigen, ik mij langzamerhand eene vaststaande meening heb gevormd omtrent de vraag, wat onze Gymnasia onder de nieuwe bedeeling zijn geworden.

In den eersten tijd placht de Regeering aan de gecommitteerden op te dragen, haar in bijzonderheden in te lichten omtrent de telken jare opgedane ondervinding. Men heeft weldra ingezien, dat deze handelwijze om meerdere redenen ondoelmatig was en tegenwoordig worden de ontvangen indrukken der gecommit-

teerden in geenerlei officieel rapport bewaard. Na afloop van het onderzoek gaat ieder zijns weegs zonder definitieve bespreking van hetgeen als resultaat eener veertiendaagsche samenwerking kan worden aangemerkt.

Het algemeen belang lijdt hierbij schade, naar ik meen. Er wordt telkenmale heel wat waargenomen, dat althans de overweging zou verdienen van den Inspecteur, die, hoe verdienstelijk hij ook zij en hoe groote werkkracht hij ook ontwikkele, toch niet gelijkelijk bekend kan blijven met alle inrichtingen, die aan zijn toezicht zijn toebetrouwd. Maar er is meer. Niemand die gelooft, dat de tegenwoordige organisatie onzer gymnasia voor geruimen tijd zal worden met rust gelaten. Weldra zal er van verschillende zijden met aandrang gewezen worden op allerlei min of meer belangrijke wijzigingen, die door de ondervinding geëischt worden, terwijl inmiddels de talrijke personen, die achtereenvolgens als gecommitteerden hebben gefungeerd, dewijl zij zich uiterst bezwaarlijk tot eene eendrachtige samenwerking kunnen vereenigen, waarschijnlijk niet met genoegzamen nadruk aan het woord kunnen komen. De Regeering erkent hunne bevoegdheid om te oordeelen; zij hadden ruimschoots gelegenheid zich eene zelfstandige meening te vormen omtrent vele vraagpunten rakende het gymnasiaal onderwijs; zij mogen geacht worden volkomen onpartijdig te zijn: moeten zij nu tot voortdurend stilzwijgen worden veroordeeld, terwijl de publieke opinie voortgaat zich te vormen onder de leiding van anderen, wier recht tot medespreken soms niet onbetwistbaar is?

Laten wij den moed hebben van te spreken, als wij meenen wat te kunnen zeggen, al weten wij vooraf dat onze stem niet voor ieder oor even zoet zal klinken. Als een der *seniores* wil ik het sein geven: licht zullen ma mij anderen het woord opnemen en eene discussie in het leven roepen, waarvan ik mij eenig nuttig resultaat beloof. Gold het hier kleine en ondergeschikte vragen, die best in en door de practijk worden opgelost, b.v. over de uurverdeeling op het lessenplan en dgl., dan zou ik die taak liefst aan de docenten overlaten of althans een vakblad verkiezen tot het behandelen van bijzondere punten. Maar wat ik op het hart heb, heeft veel wijder strekking en wordt, naar ik schat, best besproken voor het *forum* van het gansche beschaafde publiek. Dat mijne tamelijk revo-

lutionnaire stellingen aanstoot zullen geven, kan ik bevroeden. Wel zal ik mij toeleggen op het gebruik van de zachtste uitdrukkingen; maar al die zachtheid zal de hardheid mijner beweringen slechts onvolkomen kunnen bewimpelen.

Ik ben een warm en overtuigd voorstander van de bij de nieuwe wet ingevoerde instelling van gecommitteerden der Regeering bij de eindexamina der Latijnsche scholen. Zeer te recht liet men aan deze het *jus promovendi* tot de universiteit, omdat men inzag, dat de docenten hun eigen leerlingen veel beter kunnen beoordeelen, dan eene vreemde commissie dit vermag te doen. Ook op zuiver theoretische gronden zou ik dit *jus promovendi* willen verdedigen, hetwelk, naar mijne bescheiden meening, onder de vereischte waarborgen aan *alle* openbare inrichtingen van onderwijs, elk in haar kring, van rechtswege toekomt. Zoo oordeel ik, dat ook het meer uitgebreid lager onderwijs aanspraak heeft op het *jus promovendi* tot Gymnasium of Hoogere Burgerschool, enz. Maar een waarborg moet er zijn, dat geen misbruik worde gemaakt van het recht om de deuren der universiteit te openen: treurige en algemeen bekende ondervindingen hebben dit voldoende bewezen. Vooral in kleinere plaatsen is er ernstig gevaar, dat zonder voldoende contrôle het peil van het onderwijs zal dalen, soms door de tekortkomingen van het onderwijzend personeel, menigvuldiger wellicht door de onverschilligheid van het Gemeentebestuur, dat bij vlagen wil bezuinigen op de kosten van die somwijlen schaars bezochte inrichtingen. Ik weet wel, dat de zaken op dit oogenblik gunstiger staan en menige Gemeente niet geschroomd heeft diep in den zak te tasten; maar wie zal zeggen, hoe spoedig de vroegere zorgeloosheid zou wederkeeren, als het toezicht ontbrak en de tegenwoordige stroom naar de universiteit eenigszins afnam?

Nog van eene andere zijde dreigt er een aanval, die door de gecommitteerden zonder eenige krachtsinspanning, soms reeds alleen door hunne tegenwoordigheid wordt verijdeld. De zaken staan thans niet anders dan in de jaren, dat ik de eer had zelf te behooren tot het corps, voor welks belangen ik een lans wensch te breken. In kleinere steden, maar ook in grootere, komt het herhaaldelijk voor, dat de zoon van eenig invloedrijk ingezeten behoort tot de achterlijksten zijner klasse en binnen

zoowel als buiten de school voor zijne leermeesters de oorzaak is van tallooze verdrietelijkheden. Tegen het advies van de besten, hierin tegengewerkt door de minst zelfstandige en wetenschappelijk ontwikkelden hunner ambtgenooten, wordt de trage leerling van trap tot trap bevorderd, tot hij eindelijk aan het doel zijner wenschen is en *propter annos et barbam* zal worden afgeleverd aan de Universiteit. Langzamerhand wordt in de vergadering der leeraren flauwer tegenstand geboden: wie wil jaar op jaar een strijd aanbinden, waarin hij van te voren weet, dat hij ontwijfelbaar zal worden verslagen? Het jonge mensch is nu eenmaal hardleersch, behoeft het toch niet om den broode te doen en de school zal nooit eer met hem inleggen; wie weet wat de Academische vrijheid en eene andere omgeving nog vermogen? Dat alles klinkt zeer fraai, of zoo men wil niet fraai; maar de droevige gevolgen der geschetste zwakheid vertoonen zich eerst recht, als men door een gevoel van betamelijkheid gedreven nu ook alle andere leerlingen, ofschoon zij niet beter ontwikkeld zijn, tegelijkertijd laat ontglippen. Aldus wordt ongemerkt maar zeker het peil der school verlaagd tot het punt.... waartoe voor een dozijn jaren vele onzer Latijnsche scholen gedaald waren. In dezen moeilijken strijd der docenten - *j' en sais quelque chose* - beschouw ik de gecommitteerden als hunne vrienden en natuurlijke bondgenooten. Zij hebben met de plaatselijke grootwaardigheidsbekleeders niets te maken; zij wijzen den candidaat af zonder ooit te vragen naar zijne familiebetrekkingen; van hun *veto* is geen appel. Juister nog: het bedoelde geval komt *thans* betrekkelijk zelden voor, want de gevreesde gecommitteerden oefenen bij voorbaat een heilzamen invloed op de overgangsexamina, zoodat de volkomen ongeschikte leerling slechts bij uitzondering kan opklimmen tot de hoogste klasse.

Dat is het ware standpunt: de gecommitteerden moeten de vrienden en natuurlijke bondgenooten der docenten zijn. Zij moeten, waar het pas geeft, voor hunne belangen opkomen. Hunne tegenwoordigheid kan en moet het geheele Gymnasium ten goede komen. Hun samenzijn met de docenten kan en moet voor deze een opwekkend *intermezzo* zijn. Er wordt somwijlen geklaagd, dat die nuttige samenwerking ontbreekt en de gecommitteerden beschouwd worden als ongeroepen en onwelgevallige dwarskijkers. Mijne persoonlijke ondervinding is geheel anders. Steeds heb ik van de zijde van rector en leeraren de meest welwillende

tegemoetkoming aangetroffen, zelfs als het bleek, dat ik de toestanden, waarmede ik kennis maakte, niet bewonderde. Een duidelijk spreken of een even verstaanbaar zwijgen werd zonder eenige uitzondering altijd juist zoo opgenomen als het verlangd was. Men was algemeen overtuigd, dat de gecommitteerden niets op het oog hadden als het belang der inrichting. Ik heb nieuwe vrienden gemaakt en bestaande vriendschapsbanden bevestigd.

Hiermede zoude ik de opmerking kunnen verbinden, dat ik niettemin soms aanleiding had tot teleurstelling. Het komt herhaaldelijk voor, dat de docenten eenen leerling, die klaarblijkelijk onbekwaam is, toch promoveeren, overtuigd dat de gecommitteerden door het uitspreken van hun *veto* de kwade gevolgen wel zullen keeren en ongestraft de *invidia* van de daad op zich zullen laden. Het komt voor dat zij later rondweg erkennen, dat het gevallen *veto* niet onverwacht en volkomen verdiend was; dat is eene fout, die ik om de verderfelijke gevolgen, die voor de hand liggen, niet mag vergoelijken; maar begrijpelijk is zij wel voor hem, die weet wat geduchte macht plaatselijke invloeden soms kunnen ontwikkelen.

Het ligt in den aard der zaak, dat docenten hunne leerlingen van de beste zijde laten zien: het zou ongerijmd zijn hun dit kwalijk te nemen. Mits dadelijk bedrog buitengesloten blijve - en persoonlijk ontdekte ik daarvan nimmer de sporen - mag men het laten gaan, dat de docent een goeden dunk wil geven van het gehalte zijner lessen door de vorderingen zijner beste discipelen in het zonlicht te zetten. Ook is het gemakkelijk te bevroeden, dat de leerling, die tegenover een vreemd examinator verlegen zou staan, van zelf en ongemerkt op den goeden weg wordt geholpen door zijn eigen leermeester. Mits de betamelijke grenzen worden in acht genomen, is er in dit alles weinig bezwaar, voor zoover de docenten zich maar willen overtuigd houden, dat de gecommitteerden geen dupes zijn. Het ware ongerijmd te verlangen, dat de leeraren de leemten in hun eigen onderwijs ongevraagd zouden bloot leggen: ook zonder dat zijn er bouwstoffen genoeg, waaruit de gecommitteerden zich een zelfstandig oordeel kunnen vormen. Wel is het waar, dat een volstrekt onbedriegelijke maatstaf ontbreekt en zij den gang der zaken op de school slechts onvolledig leeren kennen. Er wordt zonder voorbehoud toegegeven, dat zij niet dan met de uiterste voorzichtigheid lof en blaam mogen uitdeelen. Evenzeer wordt

gaarne erkend, dat, ten gevolge van het vreemd ingericht examenplan ondanks alle inspanning der leeraren, de leerlingen zich somwijlen onkundiger en onontwikkelder voordoen, dan zij werkelijk zijn. Dit neemt evenwel niet weg, dat de *communis opinio* der gecommitteerden eenig gewicht in de schaal behoort te leggen. Er zijn punten, waaromtrent ik weet dat zeer velen eensluidend denken, en het is, meen ik, wat dwaas de indrukken van deskundige personen in den wind te slaan, omdat zij noch op alle punten eenstemmig zijn, noch gelegenheid hadden de afzonderlijke inrichtingen tot in bijzonderheden te leeren kennen. Eerst dan zou men mogen vergeten naar hen te luisteren, als er anderen waren die grondiger en onpartijdiger recht konden doen. Doch zelfs de Inspecteur, aan wien men hier in de eerste plaats denkt, zal niet beweren, dat hem zelven zooveel beter gegevens ten dienste staan dan aan hen, wier medewerking hij genoodzaakt wordt in te roepen, dewijl voor de ververvulling van zijne taak bij de eindexamina de krachten van één persoon geheel en al onvoldoende zijn.

Schijn bedriegt: wanneer men zonder meer verneemt, hoe uiterst weinig jongelieden bij hun eindexamen worden afgewezen, dan moet ieder die daarbij bedenkt hoe zware eischen aan den candidaat gesteld worden, tot de conclusie komen dat onze Latijnsche scholen bij uitnemendheid aan hare bestemming voldoen. Het heeft er niets van. De leeraren, gelijk ik reeds opmerkte, zijn huiverig om buiten volstrekte noodzakelijkheid een hunner leerlingen af te wijzen en de gecommitteerden kunnen natuurlijk alleen op zeer deugdelijke gronden van het hun toekomend recht gebruik maken. Dit zou op zichzelf reeds verklaren, hoe het komt dat velen hun diploma erlangen, die volstrekt geene blijken hebben gegeven van genoegzame vorderingen; maar de gewichtigste oorzaak heb ik nog niet genoemd: wanneer men eenigszins gestreng de hand wilde houden aan de bij Koninklijk Besluit vastgestelde eischen, dan zouden op zeldzame uitzonderingen na alle candidaten onverbiddelijk moeten worden afgewezen. Daar dit practisch niet wel uitvoerbaar zou zijn, en trouwens ook in hooge mate onbillijk, is de deur opengezet voor het medelijden en sluipen heel wat onwaardigen door de mazen. Onder den verschen indruk der eindexamina, die hij weinige dagen te voren had bijgewoond, schreef nog onlangs Prof. A. Pierson in het laatste Septembernommer van dit tijd-

schrift: ‘De vaderlandsche paedagogie aanvaardt de taak en acht het de moeite waard, zwakken tot iets minder zwakken te maken. Zij dwingt den leerling niet, achter zijne eigene achterlijkheid te komen. Een Nederlandsch examen is de triumf der menschelijkheid. Het vraagt naar kennis, maar niet naar de mate van kennis die moest; alleen naar de mate die kon; die, bij gegeven aanleg, vlijt, en zelfs huiselijke omstandigheden, kon verkregen worden. De zwakke broeder strompelt, van examen tot examen, de zachtbekleede trappen zijner opleiding achtereenvolgens naar boven, en erlangt ten slotte de *summos honores*, waarvan een vleiend document in gedienstig latijn hem voortaan het even onbetwist als misleidend bezit verzekert.’

Maar het menschelijk medelijden heeft enkele malen nog een beteren grond. Het komt voor, dat een gecommitteerde de stellige overtuiging koestert, dat de onkunde des leerlings minder te wijten is aan eigen schuld, dan aan het onvolledig onderwijs. Laat het een der hoofdvakken zijn, waarin de candidaat nog wel het praedicaat *goed* of zelfs *uitmuntend* ontving - immers het wordt overal opgemerkt dat het armhartigste onderwijs met deze loffelijke uitdrukkingen het vrijgevigst is - dan is men inderdaad dikwijls huiverig van zijn recht gebruik te maken uit vrees van den leerling te straffen voor hetgeen de school te kort schoot. Een vertrouwelijk gesprek met den rector is alles wat overblijft; maar de valsche schijn van tevredenheid blijft bestaan en met leedwezen doch met diep besef van hun onvermogen zien de gecommitteerden dat de onbekwame leeraar op zijn post blijft en de jeugd vermoedelijk nog jaren lang in zijne klasse de kostbare uren zal vermorsen.

Zeker is de eene school de andere niet en menigmaal merkte ik met verbazing op, hoe ontzaglijk veel op de eene inrichting bereikt wordt in denzelfden tijd, waarin de andere zich hoogstens tot een poover resultaat weet op te werken. Het gehalte der leeraren loopt wijd uiteen: het zou verwonderlijk zijn als het anders ware. Er ontstaat hierdoor in de afzonderlijke vakken eene ongelijkheid en onevenredigheid, die bezwaarlijk valt weg te nemen en toch eigenlijk tot het algemeene eindresultaat minder afdoet dan men oppervlakkig zou meenen. De gemiddelde hoogte, waartoe de verschillende scholen hare leerlingen verheffen, loopt uiteen: dit is onmiskenbaar; maar

hetgeen de eene inrichting op de andere vooruit heeft, is dikwijls geringer dan men zou denken. De oorzaak is vrij eenvoudig. Geen enkel gymnasium heeft uitsluitend geestdriftwekkende, geen enkel uitsluitend ingedommelde leeraren: hier is het eene vak goed vertegenwoordigd, maar het andere kan niet tot zijn recht komen; daar heeft juist het omgekeerde plaats. Wat door den een verzuimd is, moet later in eene hoogere klasse met inspanning worden bijgewerkt; maar soms heeft ook een jong en volijverig leeraar het verdriet te ondervinden, dat onder de leiding van eenen gemakzuchtigen ambtgenoot zijne vroegere leerlingen meer achteruitgaan dan vooruit. Er is veelal compensatie of, zoo men het liever op deze wijze ziet uitgedrukt: de middelmatigheid stempelt het meeste met haar brandmerk. Dit zij met ernst volgehouden, al verzwijg ik noode de namen van enkele gymnasia, die een bijna onverdeeld gunstigen indruk bij mij hebben nagelaten.

Gelijk men weet, is het examen tweeledig en worden tweëerlei diplomata uitgereikt: het eene bestemd voor aanstaande studenten in wis- natuur- en geneeskunde; het andere leidende tot de studie der letteren, godgeleerdheid en rechtsgeleerdheid. Ik spreek in het vervolg zoo goed als uitsluitend over deze tweede categorie; volgens de wettelijke terminologie is zij evenwel de eerste; het zal later van zelf wel blijken, wat deel van het gezegde ook op aanstaande natuur- en geneeskundigen van toepassing kan zijn. Men weet verder, dat de Regeering telkens drie gecommitteerden pleegt te benoemen, van welke één bepaaldelijk het toezicht op het mathematisch gedeelte voor zijne rekening neemt, terwijl de beide anderen hun aandacht wijden aan de oude talen, maar zoo, dat gemeenlijk een van hen een goed deel van den tijd besteedt om de examina in geschiedenis en moderne talen na te gaan. De nadere regeling van een en ander is natuurlijk aan de gecommitteerden zelven overgelaten en hangt van omstandigheden af.

Ik wensch thans mede te deelen, welken algemeenen indruk ik telken jare van mijne rondreize te huis breng en begin daartoe met het vak, waar ik mij geheel moet verlaten op het oordeel van mijne deskundige ambtgenooten: de wiskunde. Ernstige klachten kwamen mij zeer zelden ter oore: de jongelieden, als later zich uitsluitend zullende wijden aan letterkundige studiën, misten veelal de ambitie van geboren mathematici; maar over het

geheel kon men steeds met de verkregen resultaten tevreden zijn. Slechts één grief wordt soms door leeraren in de wiskunde met kracht op den voorgrond gesteld, nl. dat bij de jaarlijksche overgangsexamina in afdeeling A - die afdeeling, die ons nu bij uitsluiting bezig houdt - niet genoeg gewicht wordt gehecht aan hun vak, maar de vorderingen in de oude talen met geheele verwaarloozing van al het andere den doorslag geven. Dat is ontwijfelbaar eene fout, maar zij is met tact goeddeels te herstellen. Hoofdzaak is, dat ik op getuigenis van deskundigen durf aannemen, dat over het geheel het onderwijs in dit vak aan billijke eischen ruimschoots voldoet. Wij zijn zoo gelukkig te beschikken over een staf van wetenschappelijk gevormde en ijverige docenten: nevens hen treden enkele middelmatigen geheel op den achtergrond.

Het oordeel over het onderwijs in de drie moderne talen pleegt veel minder gunstig te luiden. Wil men zich vergenoegen met de vertaling van een bij uitstek eenvoudig prozastukje in de moedertaal, dan kan men zich bij het bereikte resultaat nederleggen: die iets meer mocht verlangen wordt jammerlijk teleurgesteld. Al wat zich eenigermate van het meest gewone en dagelijks voorkomende verwijdert, blijft onbegrepen. Gelukkig dat de student door den gang zijner studiën wel belet zal worden deze kennis verder te verwaarloozen. Wat de school hem niet heeft geleerd, zal de drang der omstandigheden hem denkelijk wel bijbrengen. Zeker zoude het zeer gewenscht zijn als ook de leeraren in moderne talen eene klassieke opleiding hadden genoten; maar voorloopig zie ik daarop weinig kans. Er valt verder in het oog te houden, dat de beoordeelaar met name bij deze vakken lichtelijk tot grove onbillijkheid kan vervallen, dewijl het zeer bezwaarlijk is zich met juistheid rekenschap te geven van de kennis, die men zelf bij den aanvang zijner academische studiën bezat.

Maar al wil men zich hierin schikken, de ondervinding is veel bedroevender, als men de kennis der moedertaal in oogenschouw neemt. Slordigheid en onnadenkendheid moge het zijn, dat in overzettingen uit andere talen het Nederlandsch dikwijls vrij barbaarsch met de ergerlijkste spelfouten wordt nedergeklad, maar wat te zeggen van de zoogenaamde opstellen in de moedertaal? Hoe het komt, weet ik niet; maar zij zijn volgens het oordeel van allen, met wie ik de eer had gecommitteerd te

worden, gemeenlijk beneden critiek. Sedert het vorig jaar zijn onderwerpen van geschiedkundigen aard buitengesloten; mogelijk heeft men daarvoor goede redenen gehad; maar wat wij te lezen krijgen over ‘Haast u langzaam’ of ‘Vaderlandsliefde’ of ‘Een dagje buiten’ en dgl. is bijna zonder uitzondering onleesbaar. Een bijzonder onaangenamen indruk maken de verwaande knapen, die humoristisch willen schrijven als Hildebrand of die in Multatuli hun ideaal zien van geestigen schrijfstijl. Veelheid van woorden, armoede van gedachten en in het geheel geen smaak, alles het werk van jongelieden, die zes jaar lang gevoed zijn met het zoogenaamde leeuwenmerg der oudheid. Eens hoorde ik de paradox verdedigen, dat in het Nederlandsch opstel de ware toetssteen lag en dat men, in de onderstelling dat voldoende oefening is voorafgegaan, de jongelieden veilig daarnaar alleen zou kunnen beoordeelen: die dit mocht willen in practijk brengen, zal de overgroote meerderheid der examinandi zonder bedenken moeten afwijzen. Ik vraag mij af, wat de wezenlijke oorzaak is van dat treurig verschijnsel. Een alleszins bevredigend antwoord vernam ik nog nooit. Ontbreekt wellicht de gestadige oefening? Konden de onderwerpen gelukkiger gekozen worden? Treffen wij hier een der treurige gevolgen van het schadelijk stelsel van vakleeraren, die allerwege de klasseleeraars hebben vervangen? Ik durf niets beslissen.

Volgt de geschiedenis. Geëxamineerd wordt over de vaderlandsche geschiedenis, gelijk zij in de hoogste, en in de algemeene nieuwe geschiedenis, gelijk zij in de beide hoogste klassen, onderwezen is. Verwant hiermede is het examen in de Romeinsche Antiquiteiten, die volgens het leerplan van de Romeinsche geschiedenis zijn losgehaakt. Het is intusschen verblijdend, dat op het streng afgebakend terrein gewoonlijk iets bereikt wordt. Bepaaldelijk gaf het examen in Romeinsche Antiquiteiten mij herhaaldelijk aanleiding tot groote tevredenheid.

Maar nu de hoofdzaak: wat verstaan onze toekomstige studenten van Latijn en Grieksch? Wanneer ik hier zeer enkele, uitnemende inrichtingen uitzonder - ieder rector mag mijnentwege de zijne daartoe rekenen - dan moet het antwoord luiden: bitter weinig. Zelden komt het voor, dat een examinandus Homerus of eenvoudig Grieksch proza zonder hulp tamelijk vlot kan vertalen. Het blijft hakkelen en strompelen. In het Latijn is het resultaat niet noemenswaard beter en slechts zeer

enkelen zouden een in die taal geschreven werk zonder voortdurende inspanning en voor hun genoegen kunnen ten einde brengen. Wel worden de gecommitteerden dikwijls verrast door schriftelijk werk, dat aan alle billijke eischen met ruimte voldoet; maar de mondelinge ondervraging baart meestal diepe teleurstelling. Van de Latijnsche thema's is het maar het best te zwijgen: zij zijn gewoonlijk erbarmelijk. Dat bij de leerlingen - ik meen bij het gros der leerlingen - een duister besef zou aanwezig zijn van de waarde en beteekenis van de studie der oudheid, welk onpartijdig toehoorder zal het gelooven? Kreupele vertalingen voor en na; aoristi en perfecta en wederom kreupele vertalingen; hinkend scandeeren en nogmaals kreupel vertalen, dat is alles.

Wat dit bewijst? Naar mijne opvatting zeker allerminst, dat de leeraren nalatig of ongeschikt zijn. Er is verscheidenheid van gaven, dat ligt in den aard der zaak, maar zoo goed als allerwege merkte ik plichtsbetrachting op, belangstelling, opgewektheid, toewijding. In den regel wordt nagenoeg bereikt, wat onder *deze* organisatie met *deze* leerlingen valt te bereiken. Nooit zal men mij vinden onder hen, die de leeraren verguizen; maar dat de resultaten volstrekt onbevredigend zijn, zullen zij in hun binnenste mij moeten toegeven; ja, ik reken daarbij allermeest op de instemming van de besten onder hen. Zes jaren te besteden om twee vreemde talen *niet* en drie andere *zeer oppervlakkig* te leeren, dat is toch wel wat erg en stemt tot nadenken. Wel is het waar, dat de school geene philologen behoeft af te leveren, maar goed ontwikkelde jonge menschen, die aan de Universiteit zich met vrucht kunnen gaan wijden aan hun studievak, waarbij Latijn en Grieksch hun wellicht weinig zullen tepas komen: maar daar grijnst dat kinderachtig en onbeholpen Nederlandsche opstel.

Er is een geneesmiddel, dat voor de hand ligt; men zou aan gecommitteerden den raad kunnen geven veel gestrenger te werk te gaan en bijv. de helft der candidaten af te wijzen, maar ik ben van dit geneesmiddel niet gediend. Zeker zoude men de eischen aanzienlijk kunnen opschroeven, maar min of meer rechtmatige klachten over gewetenlooze overdrijving zouden geen oogenblik uitblijven. Met recht of zonder recht zoude beweerd worden, dat aan de jeugd geene uitspanning meer vergund wordt. De studie der oude talen zoude gaan lijden onder

eene onverholen impopulariteit en wilde men tegen het opsteken van den storm geen zeil minderen, dan zou ons geheel systeem van voorbereidend hooger onderwijs weldra bezwijken onder de slagen. De openbare tegenwerking van ouders en leerlingen beiden zoude bovendien volkomen gerechtvaardigd wezen, ook al wist zij zich niet behoorlijk rekenschap te geven van haar optreden; want ook de paedagogiek zoude met nadruk moeten waarschuwen tegen de overdrijving en de overlading, waaronder, naar men zegt, tegenwoordig de Duitsche gymnasia gebukt gaan, die, ofschoon zij slechts ééne vreemde moderne taal voor hunne rekening nemen, toch veel meer dan zes jaar behoeven, om bij het onderwijs in de oude talen een voldoend resultaat te bereiken.

Zeker zoude men in zeven of acht jaar meer tot stand brengen dan thans in zes en men zou heel wat bevredigender resultaten bereiken, als men wilde terugkeeren tot de oude klasseleeraars. Dikwijls, maar altijd te vergeefs is in de laatste jaren aangetoond, hoe verderfelijk het steeds meer veldwinnende systeem van vakleeraars gewerkt heeft. Met bijzonder genoegen vermeld ik het betoog van Prof. C.B. Spruyt in *de Gids* 1882 II p. 108, waaruit ik het volgende afschrijf: ‘Ik weet dat ik in het oog van de luidruchtigste woordvoerders op het veld van onderwijs en opvoeding eene groote ketterij ga zeggen; maar toch kan ik niet nalaten te herinneren dat de verdeeling van het onderwijs over een aantal leeraren, ieder komende voor zijn speciaal vak, een der ernstigste grieven tegen het middelbaar onderwijs uitmaakt.... Voor het onderwijs zelf is de vereeniging van zooveel vakken als mogelijk is, in handen van eenzelfden docent uiterst wenschelijk. Een docent in het Latijn, die met zijne, klasse Caesar leest, en als een waar vakleeraar in de Latijnsche taal alle andere vakken aan zijne collega's specialiteiten overlaat, moge een door en door geleerd Latinist zijn, voor de jongens moet hij onuitstaanbaar vervelend wezen. Zoude het inderdaad niet veel beter zijn, dat de leeraar in het Latijn ook het Nederlandsch en het Fransch en de geschiedenis en de aardrijkskunde doceerde; dat in 't algemeen elke van de lagere klassen een hoofdleeraar had, die slechts enkele uren per week door andere leeraren werd bijgestaan?’ Dat alles en veel meer dat mijn hooggeschatte ambtgenoot over dit vraagstuk te berde brengt, heeft mijne volledige instemming;

maar wie zal beweren, dat het systeem van vakleeraren, hoe verderfelijk ook, de hoofdoorzaak is van de bedroevende resultaten, die ik boven schetste? Een belangrijke, zoo men wil een zeer belangrijke factor, is daarom nog niet dadelijk de hoofdfactor en het is mij te doen om dezen te vinden. Dit is intusschen, naar ik meen, voldoende uitgemaakt, dat onze tegenwoordige organisatie vergeleken met Duitsche toestanden, die op hunne beurt het voorwerp van scherpe kritiek zijn, het aanzijn heeft te danken aan bovenmatige overdrijving en overschatting van de gemiddelde leervatbaarheid van den jeugdigen Nederlander, die zich wil gaan wijden aan geleerde studiën.

Men kan ook een geheel ander standpunt innemen en beweren, dat het volkomen onverschillig is, *hoe ver* de gymnasiasten in Latijn en Grieksch gevorderd zijn. Er zijn er, die volhouden, dat taalstudie en mathesis op het gymnasium eenvoudig worden onderwezen om het verstand der jongelieden te ontwikkelen. Alleen de mathematici zullen de studie der mathesis voortzetten, gelijk de philologen die der oude talen. Het komt er volstrekt niet op aan, zeggen velen, al moge de jonge student dat alles weder vergeten, zijne kracht is door zesjarige gymnasiale studie gestaald en dat is volkomen genoeg. Om de methode der wiskunstenaars in zich op te nemen, behoeft men zich niet op te werken tot analytische geometrie en differentiaal-rekening; om van taalstudie het rechte nut te te hebben, is het juist niet noodig de koren der Grieksche treurspelen te verstaan. Op de methode alleen komt het aan en deze kan men even goed leeren kennen uit de allereerste beginselen, uit de vlakke meetkunde, uit Caesar, uit de Anabasis.

In abstracto schijnt mij deze redeneering onberispelijk, in de praktijk acht ik haar vrijwel onbruikbaar. De mathesis, omtrent welke ik geen oordeel durf hebben, laat ik daar; maar zoo iemand na zes jaar studie slechts met moeite en met vlijtig gebruik van een woordenboek de Anabasis kan ontcijferen - en meer wordt toch eigenlijk in den regel niet bereikt - dan moet van drie dingen één ding waar zijn, of de leerling heeft slechts geringe intellectueele begaafdheid, of de leeraar mist paedagogisch talent, of het leerplan der school deugt niet. De algemeenheid van het verschijnsel wijst op de laatste onderstelling als de ware. Ik wensch mij daarbij te houden.

Theoretisch moge het waar zijn, dat alleen geestesontwikke-

ling bij het examen den doorslag moet geven, niet de mate van bedrevenheid in eenig bepaald vak; maar deze theorie is even bruikbaar als alle abstracte theoriën, waarbij slechts een deel der samenwerkende krachten wordt in aanmerking genomen. Om slechts dit te noemen: hoe kan zes jaren lang de ijver des leerlings worden levendig gehouden, als hij niet de overtuiging heeft, dat zijne inspanning een tastbaar resultaat zal hebben? Thans hoort hij van alle studenten - een enkel literator uitgezonderd, op wiens oordeel hij niet vertrouwt - dat de studie der oude talen onvruchtbaar is en hij aan de Academie in het geheel niet meer daarmede zal geplaagd worden, ja dat men zelfs voor het Candidaats-Examen in de Rechten met een zeer bescheiden *minimum* van Latijn kan volstaan: dat is reeds genoeg om de ambitie van den grooten hoop te dooven. Voormaals begreep ieder toch zooveel Latijn te moeten kennen als noodig was om den Hoogleeraar te verstaan: thans weet de schooljeugd zeer wel, dat het universitaire onderwijs in de moedertaal wordt gegeven. Bij een groot deel der leerlingen - natuurlijk zonder ik hen uit, *quibus aliquid salit laeva in parte mamillae* - geen andere prikkel dan eene al te kortstondige examenvrees; van de zijde van onverstandige ouders een voortdurend drijven om den knaap hoe dan ook op zijn tijd ingeschreven te zien in het *Album Civium Academicorum;* bij de leeraren geen vaste *norma*, waaraan zij zich hebben te houden; wat wonder, dat die schoonklinkende leuze van bloote verstandsontwikkeling door de studie der oude talen zonder nadere bepaling van de positieve kennis, die geëischt moet worden, in de practijk moet uitloopen op grenzenlooze toegevendheid der examinatoren, toenemende achterlijkheid der leerlingen en volslagen ondergang dezer scholen. Deze vlag dekt verdachte lading zeer onvolkomen.

Er is meer. De heer Mendes da Costa, dezelfde die de opvoering der Antigone door de gymnasiasten hier ter stede geleid heeft en toenmaals waarlijk niet met de minste gedurende ettelijke weken in dagelijksche aanraking was, schreef voor een paar jaar in een vakblaadje een puntig gesteld vertoog over *de heerschende malaise*: ‘Onze gymnasiasten, te Amsterdam en elders, bijkans zonder uitzondering, allen spreken aldus: de studie der Grieksche en Latijnsche taal is dor en

vervelend, en wat er toevallig nog een beetje aardig in zijn mocht, weegt lang niet op tegen de onzalige moeite, die wij er aan hebben besteed.' 't Is kras gezegd en buiten kijf sterk overdreven, maar is de opmerking geheel onjuist? Zijn er niet zeer velen die aldus oordeelen? Dat valt moeilijk te loochenen en wij moeten dit bedenkelijk verschijnsel onder de oogen durven zien. Mendes, die niets verwacht van pijnstillende geneesmiddelen, wanneer de oorzaak der kwaal niet wordt weggenomen, spreekt een goed woord over de plaats, die Mythologie en Oude Geschiedenis op de rechte wijze voorgedragen, in het leerplan behooren in te nemen; hij geeft bovendien nog andere wenken, die ik alleszins behartigenswaardig acht; maar toch moet mij de betuiging van het hart, dat ook hij door den schoonen schijn van palliatieven zich heeft laten verschalken.

Bij de meeste, bij de beste, bij de kern der gymnasiasten is de studie der oude talen in discrediet: al wenschen wij geene commissie uit de gymnasiasten te benoemen, om het voorbereidend hooger onderwijs te regelen, toch mogen wij dit verschijnsel niet verwaarloozen. De zaak is ernstig genoeg. Wij zullen dit geslacht wellicht nog kunnen dwingen, dwingen waartoe? maar moeten wij het lijdelijk aanzien, dat eene jeugd achter ons opgroeit, die binnen enkele weinige tientallen van jaren, als ons niet alles bedriegt, al onze Latijnsche scholen over boord zal werpen? De schoolkrotten zijn paleizen geworden; maar welk student spreekt thans als voor veertig jaar van ''t gezegend en gezellig oord, die waereld vol illusie?' Dat is diep ontmoedigend voor hen, die op dit terrein zich hunne levenswerkzaamheid hebben gekozen. Mendes raadt aan, het studieplan nog verder uit te breiden: ik ben bang van Scylla in Charybdis te vallen. Laten wij het vraagstuk nog eens onder de oogen zien, bovenal gedachtig aan het woord van Plato, dat niets beklijft wat men met dwang heeft geleerd: *οὐδὲν βίαιον ἔμμονον μάθημα*.

Eerst het Latijn. Er wordt toegegeven, dat tegenwoordig zeer weinig wordt bereikt, zoo weinig, dat het binnen een jaar en zes weken wel geheel zal vervloeid zijn, behalve natuurlijk bij de literatoren en hen, die toevallig bij hunne geschiedkundige nasporingen het Latijn niet kunnen missen. De belangstelling ontbreekt en de resultaten zijn daarmede in

de treffendste overeenstemming. Er wordt een gebouw afgeleverd zonder dak: wat wonder dat het inregent en onbewoonbaar is?

Allereerst en bovenal zou ik bij het onderwijzen eener vreemde taal, en dus *in casu* van het Latijn, willen zorg dragen, dat de leerling van trap tot trap opklimmend zich voortdurend rekenschap geve van iedere nieuwe vaardigheid, die hij heeft verworven. Dus, om zoo te zeggen van den eersten dag af, het passend samenvoegen van losse woorden, weldra eenvoudige vertalingen *in* het Latijn, langzamerhand moeilijker themata, in de twee laatste jaren stijloefeningen en bovenal het Latijnspreken op alle manieren sterk aangemoedigd. Het spreekt, dat die oefeningen middel moeten zijn, geen doel mogen worden. Nauwelijks een enkel leerling op de honderd zal later ooit aanleiding vinden, Latijn te spreken of te schrijven en die daartoe mocht geroepen worden, zal zich zelven nog geheel andere eischen moeten stellen, dan waaraan het beste Gymnasium voldoen kan. Maar dit lijdt bij mij weinig twijfel, dat boven en behalve de taalkennis, die op deze wijze wordt bijgebracht, dergelijke spreek- en stijloefeningen de belangstelling der leerlingen in hooge mate zullen bezig houden. Ééne overwonnen moeilijkheid geeft kracht en lust tot het overwinnen van tien andere; die eene vreemde taal eenigermate heeft leeren spreken, gevoelt zich als een koning, die eene nieuwe provincie aan zijn rijk heeft toegevoegd. De philologie beweegt zich thans in andere banen en heeft zich afgewend van oefeningen, die vroeger op de school schering en inslag waren; maar ook dit mag wel eene fout zijn geweest van ettelijke wel wat jeugdige docenten, dat zij in de school hebben gebracht, wat zij eenige maanden te voren hadden opgedaan in de Academische gehoorzaal. De paedagogiek en de philologie hebben elk haar eigen weg, haar eigen terrein, haar eigen methode.

Ten tweede: natuurlijk kan in den eersten tijd van cursorisch lezen geen spraak zijn en ook in het zesde jaar zal het nuttig zijn, uitgelezen stukken met angstvallige zorgvuldigheid na te gaan en uit te pluizen; maar daarnevens zou ik cursorische lectuur, bijv. van Livius, binnen en buiten de school op alle wijzen wenschen te zien aangemoedigd. Aan den anderen kant wachte men zich de leerlingen op het lijf

te vallen met philologische critiek; zij zijn daarvoor niet rijp en zullen een woord van goed gemotiveerde bewondering beter weten op prijs te stellen, dan wat van hun standpunt slechts ijdele muggenzifterij is. Wat niet schoon is, zoo redeneeren zij met hunne baardelooze wijsheid, is ook de moeite der kennismaking niet waard. Op den trap van ontwikkeling, dien zij bereikt hebben, is dit goed gezien. Om op dergelijke wijze werkzaam te zijn, vorder ik zeker niet weinig inspanning van het onderwijzend personeel; maar ik heb goeden moed dat onze literatoren op den duur voor hunne zware taak berekend zullen zijn, als zij zich eene heldere voorstelling hebben gevormd van het wezenlijke einddoel, waarop al hun streven moet gericht zijn. Dat is het noodige: zij moeten weten wat zij willen.

Ten derde wensch ik op te merken, dat, hoe arm de Romeinsche literatuur vergelijkenderwijs ook zij, zij toch niet zoo bijster arm is aan letterkundige producten, die binnen den gezichtskring van den gymnasiast vallen. Met name denk ik hier aan de Latijnsche dichters, wier verklaring althans mijne leerlingen in der tijd verreweg het meest kon boeien. Ons staat het volkomen vrij aan Griekenland den palm toe te reiken - slechts wenschte ik, dat dit niet dagelijks werd nagebauwd door personen, die van de Grieksche letterkunde weinig en van de Latijnsche in het geheel geen verstand hebben - maar volgens mijn niet zoo bijzonder kortstondige ondervinding oordeelt de schooljeugd anders. Wat wonder? ik zou in de klasse ook liever het *Lied von der Glocke* interpreteeren of het *Siegesfest* dan *Tasso* of *Iphigenia*; om soortgelijke redenen kan ik de jeugd gemakkelijker smaak doen krijgen in Ovidius dan in Sophocles. Men wachte zich slechts altijd naar het moeilijkere te streven en den auteur achter de bank te werpen, zoodra de allereerste zwarigheden overwonnen zijn. Het langzaam haasten is hier op zijne plaats; er moet tijd zijn om den dichter te leeren liefhebben en op prijs stellen. Mij komen daartoe allerlei middelen voor den geest, die, naar ik denk, voor den ervaren paedagoog geene verborgenheden zijn.

Ten vierde: als er iets bereikt wordt, dat der moeite waard is bereikt te worden, dan *moet* er bereikt worden, dat de leerling, die aan de Universiteit wordt afgeleverd, even als van

ouds Latijn zonder eenige inspanning kan lezen en genieten. Zeker zijn de klassieken der gouden eeuw daartoe ruim voldoende; maar *varietas delectat*, en waarom zouden de leerlingen in het laatste jaar, soms binnen maar meest buiten de school, niet iets van Erasmus lezen of van Muretus of het Vita Ruhnkenii? Waarom geene moderne Latijnsche poëzij? Om de allerjongsten te noemen, het zou mij toch zeer verwonderen, als ik een goed begaafd leerling geen smaak zou doen vinden in Esseiva of in onzen van Leeuwen.

Maar om dit alles te verwezenlijken helpen geene palliatieven. Het baat niet: ik praat er om heen; maar eindelijk moet het hooge woord er uit: al dat geschetste fraais is volstrekt onbereikbaar, tenzij men het onderwijs in het Grieksch facultatief make en derhalve alleen bestemme voor aanstaande literatoren en theologen, benevens wie verder daarin mogt belang stellen. De opoffering valt mij zwaar; maar sedert onderscheiden jaren is mijne overtuiging gevestigd. Apollo en de negen Muzen mogen het mij genadiglijk vergeven.

Er moet toegegeven worden, hetgeen nauwelijks voor tegenspraak vatbaar is, dat tegenwoordig zes jaren worden verbruikt om het Latijn en het Grieksch *niet* te leeren. Natuurlijk kan desalniettemin wel bereikt worden wat de hoofdzaak is: het is zeer denkbaar, dat de leerlingen in weerwil van hunne onbeduidende positieve kennis toch der geestesontwikkeling zijn deelachtig geworden, om welke het eigenlijk te doen is; maar al kon men hiervan verzekerd zijn, hetgeen stellig niet het geval is, toch mag men daarmede niet voldaan zijn, gelijk ik meen te hebben aangetoond. De leuze klinkt schoon, maar zij is verraderlijk, dewijl alle luiheid en alle domheid zich met het uiterste gemak achter dit voorwendsel kunnen verschuilen.

Wij zouden wenschen dat de kennis van den jongen student grondig en uitgebreid ware. Aan beide eischen moet eenigermate voldaan worden. Grondige kennis zonder uitgebreidheid is het ideaal van den kleingeestigen knutselaar: eene geestesrichdie van oudsher op den vaderlandschen bodem inheemsch is. Uitgebreidheid zonder diepte is het ideaal van den oppervlakkigen veelweter: eene geestesrichting, die wij met niet minder nadruk bestrijden. Maar grondigheid met uitgebreidheid vereenigd mag somwijlen gevonden worden als laatste bloem van een lang leven dat aan de studie gewijd was: welk verstandig

man zal die deugden verwachten in een schooljongen? Toch. is er niet aan te doen: er moet voldaan worden aan twee tegenstrijdige eischen. Hoe ge echter reglementeert: wat ge in uitgebreidheid wint, verliest ge in diepte; wat ge in diepte wint, verliest ge in uitgebreidheid. Ware ik een mathematicus, dan zou ik beweren, dat ons ideaal moet zijn zooveel doenlijk te zorgen, dat voor ieder jeugdig individu op ieder stadium van zijne ontwikkeling het product van uitgebreidheid en diepte tot een *maximum* klimme. Maar deze beeldspraak daargelaten: de jonge Nederlander beschikt van nature over eene zekere bepaalde hoeveelheid energie, die wel niet zooveel grooter zal zijn dan bij onze naburen gemiddeld wordt aangetroffen. Op een Duitsch gymnasium wordt ééne vreemde moderne taal geleerd; bij ons is het volstrekt noodwendig drie vreemde moderne talen te leeren. Reeds lang klaagt men in Duitschland over overlading, ofschoon de schoolcursus veel langer duurt. Wij *moeten* dus bezuinigen, zoo wij niet willen blijven voortsukkelen op den weg, die tegenwoordig zoo vol teleurstelling is. Waarop? Op de moderne talen? Onmogelijk. Op het Nederlandsch? Zeker het laatst van allen. Op geschiedenis? Maar wat valt daarop te bezuinigen, als men het vak niet geheel in den ban wil doen? Op Mathesis? Wie durft in den tegenwoordigen tijd daaraan denken? Bovendien zijn wij niets gebaat met eene kleine verschikking van uren: er moet *aanzienlijk* bezuinigd worden, niet zoozeer in het aantal schooluren: dat is althans de hoofdzaak niet: maar in het aantal studievakken. Er blijft werkelijk niets over om te slachten dan een der beide oude talen.

Ik verwonder mij, dat men daartegen zoo bijzonder opziet. Eenvoudig beschouwd als vooroefening ter gereedmaking van den braakliggenden akker des geestes, is er stellig verschil tusschen de studie van het Latijn en die van het Grieksch. De beide spraakkunsten loopen uit elkaar, zoowel als de letterkundige voortbrengselen; maar 't zijn niettemin twee zeer nauw verwante talen, wier beoefening ons wordt aanbevolen. Stel dat men op onze scholen Latijn en Arabisch onderwees, dan zou ik mij kunnen voorstellen, dat er wonderveel werd verwacht van de studie eener Indo-Germaansche naast eene Semitische taal: men kon zeggen, naar ik gis, dat de leerling in twee geheel uiteenloopende werelden werd ingeleid; maar dit voordeel biedt het Grieksch naast het Latijn slechts in geringe mate, want de Ro-

meinen, met welke de gymnasiast zoo goed als bij uitsluiting in aanraking komt, zijn zelven onder Griekschen invloed gevormd; in vele opzichten is hunne literatuur Grieksch met Latijnsche woorden. Met welk doel, moet ik derhalve vragen, beide talen als verplichte vakken op het Gymnasium onderwezen?

In den tegenwoordigen tijd zal menigeen oordeelen, dat, als eene keuze moet gedaan worden, men beter zal doen het Latijn te laten vallen en zich uitsluitend op het Grieksch te werpen. Vele deskundigen staan die meening voor; maar het zou mij niet moeilijk vallen ook mijne stelling door het gezag van beroemde namen te schragen. Ik acht het evenwel verkieslijk dit schermen met gezaghebbende uitspraken te vermijden en merk alleen op, dat ik aan de zijde van Fried. Aug. Wolf en Max Müller strijd, opdat men niet geloove dat ik wegens de zwakheid mijner bondgenooten de hulp van vreemden ditmaal afwijs. Ook teeken ik aan, dat onze vaderen Latijnsche scholen kenden met weinig of geen Grieksch en het Reaalgymnasium te Stuttgart zich evenzeer, tot het Latijn bepaalt. Grieksche scholen zonder Latijn bestaan voor zoover ik weet, slechts onder eene Grieksch sprekende bevolking.

Een zeer zwak argument ter aanbeveling van het Grieksch is het voordeel, dat de leerling de wetenschappelijke terminologie in allerlei vakken van studie lichter zal begrijpen. Eensdeels bestaat die terminologie in niet geringe mate uit grondwoorden, die den gymnasiast bij zijne lectuur nimmer onder oogen kwamen. Vervolgens is het niet zoo verbazend moeilijk de herhaaldelijk terugkeerende uitdrukkingen, wier aantal niet zoo bijzonder groot is, van buiten te leeren, zonder dat daartoe noodig is zich te verdiepen in de geheimen der Grieksche spraakkunst. Verder ziet men thans allerwege scheikundigen en anderen, die de bedoelde terminologiën zonder bezwaar gebruiken, hoewel zij met het Grieksch geheel onbekend zijn. Eindelijk zijn die zoogenaamd wetenschappelijke benamingen goeddeels zoo barbaarsch samengesteld, dat een literator zonder nadere inlichting hare beteekenis dikwerf zelfs niet kan gissen. Van heel wat meer belang is de omstandigheid, dat de groote meerderheid der geleerden in alle faculteiten zich zonder kennis van het Latijn onmogelijk kan bezig houden met de geschiedenis der wetenschap in de eeuwen, die ons het naast voorafgaan.

Volgens mijn voorstel wordt het Grieksch op het gymnasium

facultatief onderwezen ten gerieve van aanstaande literatoren en theologen; kiest men het Grieksch boven 't Latijn, dan moet natuurlijk het Latijn facultatief worden onderwezen ten gerieve der aanstaande juristen. Zoolang er nu meer juristen dan theologen zijn en zoolang ieder die zonder bepaalde roeping gaat studeeren, aan de rechten de voorkeur geeft, zoude op die wijze van het geheele voorstel niet veel terecht komen, vooral ook dan niet als ijverige theologen en verder alle beter begaafden te recht begrepen een mondje vol Latijn niet te kunnen missen. Doch dit is slechts bijzaak: afdoende redenen liggen elders.

Wij koesteren de hoop, dat na zes jaren studie de scholier, die zich geheel aan het Latijn heeft gewijd, zich in die taal met gemak zal bewegen; het is eene volstrekte illusie te gelooven, dat in het Grieksch datzelfde in dien tijd kan bereikt worden, ik zeg niet door enkele begaafde individu's, maar door het gros eener klasse. De enthusiastische philhellenen stellen zich de zaak veel te licht voor. Het is waar, dat, als men eenmaal zekere hoogte heeft bereikt, het verstaan van het Grieksch stellig niet meer moeilijkheden aanbiedt dan dat van het Latijn; maar het is voorden jeugdigen leerling geen gering iets op die hoogte te komen. Hoevele philologen lezen met volkomen gemak hunne Grieksche schrijvers? Zeer zeker en zeer stellig niet alle doctoren in de klassieke letteren. Om slechts één punt te noemen, dat de school van nabij raakt: de vervoegingen in het Latijn zijn bij uitstek eenvoudig en doorzichtig, terwijl het aantal onregelmatige werkwoorden geheel onbeduidend is; vergelijk daarmede eens het uiterst fijne, uiterst kunstige, uiterst bewonderenswaardige, maar uiterst ingewikkelde systeem der Grieken. De studie der Grieksche spraakkunst is buitengemeen aantrekkelijk: men zal mijn woord wel willen gelooven; maar zal er eenig wezenlijk resultaat bereikt worden, dan vordert zij veel meer inspanning dan die van het Latijn. En waren nu de zwarigheden daarmede overwonnen! Maar hoe lang moet het duren, eer de gewone leerling - ik spreek nu niet van jeugdige philologen in den dop - zich eene redelijke *copia verborum* heeft eigen gemaakt! Altijd door het lexicon opslaan! Wanneer, zucht de leerling, zal ik toch eens ongestoord kunnen doorlezen? Maar die tijd is niet voor hem weggelegd. Voor den Latinist bestaat deze zwarigheid bijna in het

geheel niet. En verder: wanneer men zoo vriendelijk wil zijn mijne woorden *cum grano salis* op te vatten: Latijn is Latijn; die één auteur voldoende verstaat, verstaat ze allen: daarentegen is Grieksch de naam van een tal schakeeringen, die ieder bijna als een afzonderlijke taaltak zouden kannen beschouwd worden. Bij ieder onderdeel der literatuur, waarmede de leerling achtereenvolgens kennis maakt, gevoelt hij zich als op een nieuw en vreemd terrein verplaatst en heeft hij den ontmoedigenden indruk, dat hij weder van meet af aan moet aanvangen.

Laten deze zwarigheden eenigermate uit den weg zijn geruimd en de leerling zich zetten aan de lectuur der Grieksche schrijvers. Wij hechten er te recht aan, dat hij kennis make met eene wereld, wier aspiratiën zoo hemelsbreed van de onze verschilden: dat is de eigenlijke grond en beteekenis dezer studie. Ik kan mij intusschen vergissen, maar mij kwam het steeds voor, dat de overgang voor den knaap te duizelingwekkend was. Sophocles en Demosthenes liggen hem te ver; hij weet werkelijk niet, wat hij moet aanvangen met die figuren, die voor hem steeds in nevel gehuld blijven; hier en daar een al te zeldzaam kijkje op menschen wier bewegingen hij begrijpt; maar den samenhang der dingen *kan* hij niet bevroeden. Daar vertoont zich de Latijnsche letterkunde als een brug over de kloof, die hem scheidt van die vreemde en oogenschijnlijk zoo weinig menschelijke menschenwereld. Een goed deel der Grieksche literatuur is alleen voor hen genietbaar, die zich geheel aan die studie gewijd hebben. De Romeinen hebben zich niet aangesloten aan de oud-Attische, maar aan de Alexandrijnsche letterkunde en aan de Aziatische welsprekendheid. Vandaar is Ovidius en Virgilius - ik zwijg nu van Horatius - vergelijkenderwijs een modern dichter, Livius een modern geschiedschrijver; Cicero een man van onzen tijd, wiens welsprekendheid geen punten van aanraking heeft met die van Demosthenes. Ik geef de hoop niet op, dat na genoegzame voorbereiding en zorgvuldige leiding de knapen weder zullen leeren dweepen met die klassieke oudheid, die zij kunnen begrijpen. De Grieksche literatuur blijft hun *in het oorspronkelijk* met zeven zegelen gesloten. Eerst in de laatste vijftig jaar is, door de ongerijmde uitbreiding aan het Grieksch gegeven, het onderwijs in het Latijn eene onmogelijkheid- geworden: laten wij ten spoedigste tot het beproefde pad terugkeeren. Het is een dwaas vooroordeel, dat men

onder de Grieksche schrijvers een ruimer keuze zou hebben van geschikte schoollectuur dan onder de Latijnsche: het tegendeel is waar. Bij Plato vindt men, om iets te noemen, zeer weinig wat voor de school recht geschikt is; in Cicero's wijsgeerige geschriften zeer veel. Thucydides is op de school misplaatst; Livius allerminst. Het is toch geen wonder, dat het voortreffelijkste niet onmiddellijk geschikte lectuur voor knapen is: wat zullen zij aanvangen met Aeschylus, met den Faust, met da Costa? Ook de Latijnsche literatuur bevat het een en ander waarvan zij nog op een afstand moeten blijven: daartoe reken ik zelfs een goed deel van Cicero's Redevoeringen. Maar wat schade? Zorg slechts, dat de weetlust van uwen discipel wel opgewekt, maar allerminst bevredigd worde. Dat moet het geheim uwer paedogogiek zijn.

Nog iets. Men hecht er tegenwoordig wellicht terecht aan, dat de leerlingen ook eenig denkbeeld krijgen van hetgeen de moderne taalwetenschap beoogt. Ook ik hecht daaraan, mits de docent hoog genoeg sta om te weten wat hij hebbe te zeggen of te zwijgen. Nu kan zeker de wetenschappelijke beoefenaar van dit vak het Grieksch allerminst ontberen; maar voor de schooljeugd kan nauwelijks iets geschikter zijn dan de toepassing der algemeene taalwetten op de vergelijking van Latijn en Fransch. Ik denk hier aan de woorden van Max Muller: ‘In the modern Romance dialects we have before our eyes a more complete and distinct picture or repetition of the origin and growth of language than anywhere else in the whole history of human speech.’ Van geregelde lessen in taalvergelijking mag natuurlijk geene spraak zijn; maar occasioneel kunnen passende wenken voor de best ontwikkelden uitermate vruchtbaar zijn. Het Grieksch is hiertoe waarschijnlijk minder geschikt.

Zal dan nu het wetenschappelijk Nederland opgroeien buiten aanraking met de Grieksche wereldbeschouwing, die wij zoo diep gevoelen niet te kunnen missen? Die vrees is verre van mij. Ik verwacht voor mijn vaderland meer van studenten, die de Latijnsche letterkunde hebben leeren liefhebben, dan van hen, die zich met eene verzuchting afwenden van al wat hen zes jaar lang heeft bezig gehouden. De Latijnsche letterkunde is, als ik zeide, van den Griekschen geest doortrokken. Over Rome leidt de weg naar Alexandrië en van daar naar Athene, voor al wie de dubbele zeereis niet schuwt. Laten onze jongelieden

geen Grieksch verstaan: als hun smaak gevormd is, dan zullen zij meer nuts rapen uit de uitstekende vertalingen, die ons de laatste jaren gebracht hebben, dan uit de herinnering aan een paar half begrepen boeken van Homerus of weinige honderd regels uit een treurspel, waar de zwarigheden van vers tot vers zich torenhoog opstapelden. Het komt er slechts op aan, dat de school geestdrift en liefde voor deze studie wete op te wekken. Om van literatoren nu te zwijgen, wier verdere studiegang thans uit den aard der zaak niet in aanmerking komt: de kennis, die Burgersdijk van het gymnasium te Leiden medebracht, zal wel niet voldoende zijn geweest, om den Prometheus of den Agamemnon te vertalen. Vosmaer - men moge het gelooven, want ik weet het als *testis oculatus* - had op het gymnasium heel wat minder Grieksch geleerd, dan tegenwoordig zelfs door middelmatige leerlingen vertoond wordt; hij zelf heeft ons verhaald van den tijd,

> Toen ons de waardige Bax, in zijn grijzen katheder ons kweekend,
> Daar ‘uit Beotie voerde naar Attica’ (placht hij te zeggen),
> Leerend door *partes* te maken, den zin construeeren en vatten,
> Wijzend met zangrigen toon en gebaar op het schoon van den maatgang.
> Toen reeds waart gij mijn lust en mijn trots uit het hoofd u te kennen.

Dat gold Horatius en het ‘trouw, oud drukje van Glasgow’ en toch heeft hij later op eigen wieken drijvend Homerus leeren genieten en begrijpen, mogelijk zich niet ophoudend met de eischen, die gesteld worden aan den philoloog van professie, maar toch ontwijfelbaar oneindig veel grondiger dan het beste Gymnasium van dezen en den toekomenden tijd het hem had kunnen inpompen. Als dit slechts bereikt wordt, dat de leerling met liefde voor de studie der oudheid bezield de school verlaat, zal ons het overige wel toegeworpen worden; maar de beste inrichting doet slechts kwaad, als het geboden geestelijk voedsel met tegenzin wordt genoten.

Latijn bovenal en voor de élite der klasse het Grieksch facultatief: het spreekt, dat de leeraren zelven het Grieksch niettemin moeten meester zijn; ik heb geene voorstelling van een goed onderwijs in de eene taal, waar de kennis der andere zou ontbreken: men moge slechts geene onbereikbare eischen stellen aan de leerlingen. Doch er is weinig gevaar, dat onze litera-

toren het Grieksch zullen verwaarloozen; het is niet vreemd, dat veelal hun eigen voorkeur valt op de zooveel rijker en oorspronkelijker literatuur, zoodat het thans veeleer is te vreezen, dat zij geene evenredige aandacht wijden aan het Latijn. Opmerkelijk: men hoort tegenwoordig niet zelden met schouderophalen spreken over het beste, dat de Romeinen hebben nagelaten: moet er geen einde komen aan deze schromelijke eenzijdigheid?

Mijn voorstel komt hierop neder, dat de aanstaande juristen in den regel geen Grieksch zullen leeren: natuurlijk denk ik er nog veel minder aan, om het Grieksch verplicht te stellen voor genees- en natuurkundigen. Maar zullen deze ook bij het Latijn worden gehouden? Mijns bedunkens, ja, ofschoon ik deze vraag thans niet wensch te behandelen. Maar *als* onze aanstaande natuurkundigen Latijn zullen leeren, laten zij er dan ook evenveel van leeren als de andere leerlingen; het mindere acht ik onvruchtbaar. Of goed, of liever in het geheel niet. Doch ik zou hier nog veel kunnen bijvoegen, dat ik weglaat om de aandacht niet af te leiden van hetgeen mijns inziens de hoofdzaak is.

Het Grieksch op het Gymnasium teruggebracht tot de rol, die thans het Hebreeuwsch vervult: zal dit niet ten gevolge hebben, dat de philologische studiën in Nederland, de roem van het voorgeslacht, zullen gaan kwijnen? Al ware die bezorgdheid gegrond, dan zoude het toch wat dwaas zijn, ter wille van dien roem jaar op jaar honderden onschuldigen te pijnigen. Maar bovendien verbeeld ik mij, dat bij dat facultatieve onderonderwijs in het Grieksch, waartoe alleen de bestbegaafden en de ware belangstellenden bijeenkomen, in weinige uren heel wat meer zal worden afgedaan, als men bevrijd is van den last, om tragen en lusteloozen den berg op te slepen. Men zorge slechts ernstig en met vastheid, dat de vrijvallende uren het Latijn ten goede komen en niet worden in beslag genomen door allerlei allotria. En verder, zooals boven gezegd: het zoogenaamde vaksysteem.... *censeo delendum*; de klasseleeraars moeten het gymnasium redden. Waarom zouden aan het slot van hun studietijd de literatoren, die dan zullen zijn, de vergelijking met de tegenwoordige behoeven te schroomen? Wat op het gymnasium wordt geleerd, is toch zoo goed als niets in vergelijking met hetgeen gevorderd wordt van den philoloog

van professie. Ook onze grootste kenners der oudheid hadden tot op den tijd van Wijttenbach ter schole weinig of geen Grieksch geleerd. En mocht het gevolg zijn, dat in Nederland weder meer aandacht werd geschonken aan het Latijn, dat nu door onze wetenschappelijke mannen soms wordt achteraf gezet: deste beter. Ik maak mij niet bezorgd over de toekomst der Nederlandsche philologie: aan den horizon meen ik den dageraad te bespeuren van een nieuw tijdperk, dat sommige eenzijdigheden van het tegenwoordige zal weten te vermijden.

Nog is voor onze gymnasia eene schoone rol weggelegd, mits zij slagen om onder eene verstandige organisatie de liefde der leerlingen voor de studie der oudheid te winnen. Ik heb eenig vertrouwen in mijn geneesmiddel. Moge men dit niet aandurven, of wel mocht ook deze proefneming mislukken, dan luidt binnen weinige tientallen van jaren over onze Latijnsche scholen de doodsklok. Er blijft dan slechts dit: liever een tijdig einde dan het langdurig ziekbed van den teringlijder. Als het dan zijn moet, moge de staatsman opstaan, die met even wijden blik als wij erkennen in het Koninklijk Besluit van 1815, voor zijn tijd ons een systeem van opleiding der aanstaande geleerden geve, dat de sympathie kan verwerven van het opgroeiend en opgegroeid geslacht. Geen oud lood om oud ijzer.

S.A. NABER.

Een kunstenaarsboek.

Journal des Goncourt. 3 Vol. Paris. Charpentier 1887/88.

> Voir, sentir, exprimer - tout l'art est là!
> DE GONCOURT.

De gebroeders de Goncourt zijn te onzent minder door hun romans dan door hun zedenschilderingen uit de achttiende eeuw bekend Voorop komen hun voortreffelijke boeken over de vrouwen der 18de eeuw, vervolgens over de Fransche schilders, eindelijk over de geheele maatschappij. Dat alles moest levend, worden gemaakt uit het stof van duizenden documenten, tienduizenden nieuwsbladen. Hun kunstenaarsadem blies er op, en de menschen begonnen vóór ons te loopen en te praten, gingen eten en dansen; en de huizen stonden op langs de straten en de klokken luidden in de lucht.

Was dat nu echter ‘vérité pure’, zooals zij zich de hoogste kunst voorstelden; hieuwen zij de beelden voor ons uit, zoo zuiver als de tijdgenoot het had kunnen doen? Ja, wie zal dat zeggen! De fantaisie is in dingen van verganen tijd bijna alles, want men moet toch altijd een vorm teekenen uit de tweede hand. En wat is de natuur voor een naturalist, zoo hij haar uit gegevens van derden moet bestudeeren?

Want de Goncourts zijn naturalisten, en zoo zij het betreuren dat Flaubert na *Madame Bovary* aankwam met den historischen roman *Salammbô*, dan hebben zij zichzelven beloofd, het beter te zullen maken. Even als Emile Zola de burgermaatschappij onder het tweede keizerrijk, zooals hij die zelf gezien heeft, in zijn *Rougon-Macquarts* afbeeldt, zoo hebben de Goncourts de kunstenaarsmaatschappij onder het tweede keizer-

rijk geschilderd, van dag tot dag opteekenend welke indrukken die hun gaf. Door een samenloop van toevalligheden is dit merkwaardigste der boeken welke zij gemeenschappelijk schreven, binnen de regeering van Napoleon III bepaald: 2 December 1851, den dag van den *coup d'état*, verscheen hun eerste roman, *En 18..*; 20 Juni 1870 stierf Jules de Goncourt en met zijn dood had het dagboek der broeders een eind.[1)]

Dit dagboek nu is van de hoogste waarde voor allen die, in de eerste plaats de beroemde tijdgenooten der Goncourts plastisch willen geheeld zien, maar ook de schrijvers zelven willen leeren kennen in de verborgenste trillingen van hun kunstenaarshart. En voor allen die willen weten hoe zij de schilderkunst in de literatuur hebben gebracht. Want daarom is dit boek een kunstenaarsboek, en moet men de schilders maar vooral de aquarellisten en etsers van onzen tijd volkomen kunnen begrijpen om de Goncourts in hun volheid te genieten.

I.
De Tijdgenooten.

Schier alle schrijvers in Frankrijk hebben vroeg of laat hun Mémoires uitgegeven; aan anecdoten over halve en heele beroemdheden ontbreekt het dus niet. Indien de bijzonderheden der Goncourts over de literatoren en artisten waarmede zij verkeerd hebben dus een dergelijk karakter droegen, zouden wij op den tast er eenige *croquis* uit grijpen. Maar de figuren in het *Journal des Goncourt* bestaan niet uit anecdoten, het zijn beelden wier scherpe omtrekken in onze herinnering blijven staan.

Indien men weet dat de *Goncourts*, vóor zij schrijvers werden, schetsen in waterverf maakten (bij ons is zoo iets alleen van Hofdijk bekend), zal de plastiek van hun geschreven woord niet verwonderen. Zij schreven dan ook voor zichzelf, den kring uitgelezen vrienden, en, wie weet voor het nageslacht, dat echter vrees ik, evenmin als Sainte-Beuve hun schildersstijl zal bevatten. En toch is de plastiek, der Goncourts door de volgers van Sainte-Beuve nog niet overtroffen; zouden de letterkundigen dan voortaan schilders moeten worden vóór zij aan het schrij-

1) Naderhand heeft *Edmond* het alleen voortgezet, doch deze aanteekeningen zullen eerst na zijn dood verschijnen.

ven gaan? Ziedaar een bedenkelijke vraag en ik houd het er voor dat velen er mij hard om zullen aanzien. Toch zouden zij zich kunnen herinneren dat Vosmaer reeds gewild heeft dat *iedereen* schilderen leerde.

In het belangrijke boek van Ernest Legouvé, *Soixante ans de souvenirs*, is een bladzijde te vinden waar met de uiterste zorg een oud man wordt geschilderd. Het is het academielid Lemercier, dien hij in 1829 zijn steun kwam vragen voor de bekroning van zijn prijsvers: *Sur l'invention de l'imprimerie*. Ik wil die bladzijde afschrijven als een fraai voorbeeld der grammatieke schrijfwijs:

'J'arrive un matin, à dix heures, rue Garancière n°. 8. Je remets ma carte au domestique; je suis introduit aussitôt dans un cabinet de travail très-simple, un peu austère, et je vois se lever et venir à moi, en boitant un peu, un homme d'une soixantaine d'années, petit de taille, mais d'une figure encore charmante avec ses cheveux d'un gris d'argent soyeusement ondulés sur les tempes. Son front, partagé au milieu par la mèche napoléonienne, était tout couvert *d'un léger réseau de petites veines frémissantes comme sur le cou des chevaux de race*; ses yeux, bleus, grands, humides, avaient un éclat d'escarboucle; son nez, recourbé en bec d'aigle, retombait sur une bouche remarquablement petite, aux lèvres minces, mobiles, contractiles, prêtes, également à laucer un trait mordant, ou à se détendre en un sourire plein de finesse, le tout enveloppé d'une grâce, d'une courtoisie, qui rappelait les manières de l'ancienne société française où il avait beaucoup vécu. Je ne vis pas tout cela, je le sentis; le premier coup d'oeil a des clair-voyances qui ressemblent à des divinations.'

Ik vind dit een fraaie grammatische beschrijving, want zij is in zuivere vormen zuiver geschreven. Maar de letterkundigen, die de schilderkunst in de literatuur hebben gebracht, nemen met zulk een omslachtige juistheid geen genoegen. Een oud man beschrijven, meenen zij, dat kan de eerste de beste die er zich toe zet; iets anders is het en iets beters, zulk een oud man af te beelden, uitvoerig of met een paar trekken, doch zóo dat hij vóor ons komt te staan. Zóo hebben de Goncourts hun grooten vriend Michelet geteekend (II, 163):

'Michelet est assis an milieu d'un canapé de velours vert, calé par des coussins en tapisserie.

‘Il est comme son histoire même, toutes les parties basses dans la lumière, le haut dans une demi-nuit; le visage rien qu'une ombre, avec autour la neige de longs cheveux blancs, une ombre d'où sort une voix professorale, sonore, roulaute, chantante, et se rengorgeant, pour ainsi dire, et qui monte et descend, et fait comme un continuel roucoulement grave.’

Zulk een flinke ‘streek’ zou den beroemden geschiedschrijver aangetrokken hebben. Hij zelf gaf zijn jongen vrienden het voorbeeld in de manier waarop hij het krachtig talent van Victor Hugo schetste:... ‘Hugo heeft kracht, een zeer groote kracht, opgezweept en overspannen... de kracht van een man die altijd in den wind loopt en twee zeebaden per dag gebruikt.’

De plastische voorstelling van Michelet is een der vele portretten uit het dagboek. De Goncourts hebben met een menigte beroemdheden van geringen en aanzienlijken stempel verkeerd, en zelden slechts verzuimd hun beeld met enkele trekken te memoriseeren. Van die tijdgenooten is de bekende lithograaf en teekenaar Gavarni een hunner vertrouwdste vrienden geweest, en over hem hebben zij ook een afzonderlijk werk (gedeeltelijk naar zijn dagboek) uitgegeven. In de tweede plaats komen Gustave Flaubert en Théophile Gautier, die hun evenzoo na aan 't hart liggen, en Sainte-Beuve wiens zwakheden en vermeende zwakheden telkens en telkens weêr zonder genade in het licht worden gesteld.

Een der voornaamste redenen, waarom zij Sainte-Beuve niet konden uitstaan, was diens lidmaatschap van de Académie en in verband daarmede zijn af hankelijkheid van de openbare meening.

Men weet hoe de Goncourts over de Académie denken. Toen onlangs Emile Zola verklaarde dat hij zich candidaat stelde voor dat lichaam, is een reporter van den *Figaro* Edmond de Goncourt's meening over die zaak gaan vragen. Hij vernam kortweg dat de Goncourt over de Académie evenzoo dacht als te voren, ‘qu'une assemblée qui a éliminé Balzac et Michelet est une assemblée parfaitement ridicule et démodée.’[1)] Het dagboek geeft nog andere gronden voor dit oordeel, die het wellicht nuttig is, na te gaan.

1) Bij diezelfde gelegenheid betuigde Edmond ook zijn spijt dat de heer Zola zich had laten ridderen. In het *Journal* kan men evenwel lezen dat de broeders zich beiden in het ‘croix’ verhengden. ‘Nous sommes vraiment fort touchés,....’ enz. II, 293.

Reeds bij een bezoek aan den heer de Montalembert in Juni 1856 vernemen zij van hun gastheer: ‘Votre tableau de Paris m'a vivement intéressé, c'est bien curieux.. Je vous ai écrit.. Oui... Ce sont des vivacités de style *qui vous ont fait écarter*. L'Académie est une dame qui n'aime pas ces choses-là.’ Het dagboek zegt niet of zij één van beiden zich voor de Académie candidaat hebben gesteld. en op wat anders moet de onderstreepte uitdrukking dan doelen? Doch zeker is, dat de verhouding reeds toen verre van vriendschappelijk kon heeten. - 31 Juli 1866 vind ik vermeld: ‘Les Académies ont été uniquement inventées pour préférer Bonnassieux à Barye, Flourens à Hugo, et tout le monde à Balzac.’ Deze onpersoonlijke, of liever onbelangzuchtige kritiek wordt in Mei 1868 gevolgd door eene gelijksoortige in krasser vorm: ‘Du moment que, cette fois-ci, deux poètes se présentaient à l'Académie: l'un qui s'appelait Autran, l'autre qui s'appelait Théophile Gautier, et que l'Académie a choisi Autran[1)], ma conviction est qu'elle est composée de crétins, ou de véritables malhonnêtes gens. *Je lui laisse le choix*.’ Even scherp is de kritiek van een jaar-rede, door Prévost-Paradol (17 Aug. 1868) uitgesproken over de gemeenschap der staatkunde met de letteren, wien behalve het vonnis dat hij een taal schrijft die ‘M. Prudhomme’ niet zou willen onderteekenen, het verwijt treft dat hij in datzelfde Instituut, waar Balzac niet heeft mogen binnengaan, de kunst om de kunst heeft durven veroordeelen. En op den 2 December 1868 komt het aandoenlijk verhaal hoe Gautier, ook een dichter die schilder geweest is, hoestend en den dood nabij, zich weder candidaat stelt en het academie-lid de Sacy zoekt te vermurwen.

‘Smartelijke voorgevoelens bezielen ons ten opzichte van onzen vriend, en de man dien iedereen op den drempel der academische onsterfelijkheid waant te zien, is in ons oog al gekist.’ Gautier stierf in 1872, en heeft zich nog eens afgewezen gezien.

Uit dit alles is de meening der Goncourts over de Académie, zoo niet gerechtvaardigd, dan toch veelzins verklaard. Zij verkozen den vrijen kring hunner vrienden, ja het zigeuner-leven van Murger en zijn gezellen, boven de gekraagde deftigheid en bedenkelijke eerlijkheid der Académiciens. En Sainte-Beuve, die de schilders-manieren van hun stijl, hun on-academische

1) De opvolger van Ponsard. Een waardig paar, inderdaad.

schrijfwijs, niet kon velen, mocht het goed bedoelen en waarlijk hun genegen zijn, - zijn ‘aanhoudend preêken om voor het publiek te schrijven’ en de achting en de lof der in hoogheid gezetenen te verwerven, hing hun keel uit. Het zal niemand verwonderen als hij tegen hen stond te redeneeren: ‘En art il faut réussir... Oui, il faut réussir... Je voudrais que vous réussissiez’, en daarmede bedoelde: Jelui moet zien dat je het publiek voor je wint, dan komen jelui in de Académie - dat de Goncourts beiden, de Académie en Sainte-Beuve, naar de maan wenschten.

Sainte-Beuve kon het in de Goncourts niet verdragen dat zij niet als letterkundigen maar als schilders verkozen te schrijven. Zijn eereplaats onder de journalisten - de Goncourts hebben zeer zelden in dagbladen geschreven - bracht mede dat er voor hem geen nakomelingschap bestond die de miskenden kon in eere brengen. Hij geloofde dat men alleen met zijn tijdgenooten te doen had, en wie het met déze niet kon vinden, had zijn roeping gemist. Evenmin als hij duldde dat men in een boek schreef van ‘un ciel de couleur rose thé’, kon hij het overbrengen van de volkstaal en de parijsche idiomen in de literatuur toestaan. In tegenstelling met de naturalisten, die men straatgeleerden mag noemen, is hij even als alle leerlingen van de *Ecole Normale* een kamergeleerde geweest. Als hij een artikel over Gavarni zal schrijven en daartoe de nagelaten *mémoires* van den beroemden teekenaar napluist gaat het hem voor de oogen draaien. Het is alles *langue verte* wat hij leest.

Niet lang geleden heeft de bekende chroniqueur Victor Fournel in een der parijsche bladen een vermakelijken brief medegedeeld van een vreemdeling die, de fransche taal volkomen machtig geworden uit Molière, Racine en Boileau om van andere klassieken niet te spreken, zijn onmacht betuigde om de tegenwoordige literatuur, met name der dagbladen, te begrijpen. Het struikelblok was *la langue verte*, de taal der boulevards. De gezamenlijke woordenboeken van de Académie, van Littré, Bescherelle, Dochez, Dupiney de Vorepierre, Larousse, Boiste, Richelet, Trévoux, Furetière enzoovoorts waren door hem aangekocht en geraadpleegd, doch hij bleef er even wijs door.

De verbazing van Sainte-Beuve bij het lezen van Gavarni's handschriften was dezelfde als die van den vreemdeling. Hij moest de Goncourts laten roepen om hem uit te leggen wat *le plan* beteekende dat zij hem met *ma tante* verklaarden, welk

woord hem echter duister bleef als *le clou*. Hij gaf de Goncourts aanleiding om van hem te schrijven dat hij zich onderscheidt ‘par une ignorance de toutes les modernités, de tous les parisianismes.’

Intusschen hebben zij begrepen, dat er ook met kamergeleerden rekening moet gehouden worden[1)] en in de twee voorname kunstenaarskringen die de Goncourts bezochten, was Sainte-Beuve voortdurend tegenwoordig.

De eene dier kringen was het *diner Magny*, dat op Zaterdag 22 November 1862 voor het eerst plaats vond. Het dagboek beschrijft het ontstaan dezer wekelijksche maaltijden, die later door de beroemdste mannen van den tijd werden bijgewoond, aldus: ‘Gavarni heeft in vereeniging met Sainte-Beuve een diner ingesteld, dat om de veertien dagen gehouden wordt. (Later is het wekelijks gehouden.) Vandaag is het de inwijding dezer bijeenkomst en het eerste diner bij Magny, waar Sainte-Beuve gewoonlijk eet. De tafel bestaat nu nog maar uit Gavarni, Sainte-Beuve, Veyne (een medicus), de Chennevierès en onszelven, maar het diner moet zich zien uit te breiden en nieuwe gasten winnen.’

De voornaamsten der later toegetreden gasten waren vooreerst de intimi der Goncourts, Flaubert en Gautier, verder Taine, Renan, Paul de Sant-Victor, Schérer, Turgenjew, Soulié. Het is ongetwijfeld belangwekkend het verslag te lezen dat de broeders week aan week over de gesprekken aan deze maaltijden in hun dagboek schreven. Men heeft gemeend dat filosofeeren tusschen elven en twaalven 's avonds ná een ‘copieus diner’ nooit vleiend en in geen geval karakteristiek kon zijn. Waarheid is echter dat de wijn den geest vaardig maakt, en waarom zou het niet interessant zijn te weten, wat een Académicien of een deftig, aan de Ecole Normale gevormd schrijver, in oogenblikken van onbedachtzame opgewondenheid, zich laat ontsnappen?

Hoe het zij, de Goncourts geven *Les hommes de lettres chez enx*, en zij geven stenografische verslagen van redetwisten, waaruit men de sprekers niet zou herkennen, hetgeen misschien juist een bewijs voor de vertrouwbaarheid van het dagboek is.

1) De brieven van *Jules* (Parijs 1885) getuigen hoe de Goncourts Sainte-Beuve hebben vereerd.

Overigens, Edmond de Goncourt, die toch een eerlijk man is, zegt zeer duidelijk in zijne voorrede: ‘wij hebben bij ons weten nooit onwaarheid gezegd ten kosten van hen over wie wij spreken.’

De gesprekken bij Magny zijn van cruditeiten niet vrij. De Groncourts zijn nu eenmaal naturalisten en sparen hun lezers niets, mits *la vérité pure* gehuldigd blijve. Ietwat zonderling is het dat zij sommige straatwoorden met tittels verduisteren, terwijl op andere plaatsen, b.v. de hypothese van Gautier over de zonbewoners, de grofste dingen voluit staan.

Laat mij een der merkwaardigste disputen bij Magny overnemen, dat van gezegd euvel vrij, nochthans in zijn stenografische volledigheid tintelt van *vérité pure:*

‘*Taine*. - Hugo, Hugo - dàt is de ware kunstenaar niet....

Sainte-Beuve - Hoe nu Taine, durft ge Musset boven Hugo stellen? Maar Hugo maakt immers boeken.... Hij heeft de regeering van zijn tijd, die toch waarachtig wat mans is, den hoogsten triomf onder de neus weggekaapt. Overal kent men hem: de vrouwen, het volk, de geheele wereld heeft hem gelezen... Zijn boeken worden in een enkelen ochtend uitverkocht.... En toen ik zijn *Odes et ballades* gelezen had, ben ik hem immers al mijn verzen gaan brengen.. De heeren van den *Globe* noemden hem een barbaar... Welnu! alles wat ik gemaakt heb, dàt heb ik aan hem te danken. In tien jaar tijds had ik van de lui van den *Globe* niets geleerd.

Saint Victor. - Wij zijn allen bij hem op school geweest.

Taine. - Met je verlof... Hugo is, in dézen tijd, een evenement van belang, maar...

Sainte-Beuve, zeer opgewonden. - Taine, spreek niet meer over. Hugo!... Gij kent hem niet... Er zijn er hier maar twee, die hem werkelijk kenden, Gautier en ik... Kom; het werk van Hugo is schitterend!

Taine. - Naar ik meen, noemt men thans poëzie: een kerk schilderen of een lucht, in één woord: de dingen laten zien[1)]. Maar dit is in mijn oog schilderkunst, en géen poëzie.

Gautier. - Taine, je schijnt me in 't burgerlijke te vervallen. Het zit'm niet in het sentimenteele bij poëzie. Woorden

1) NB! Dit verwijt ondergaat Sainte-Beure, dezelfde die in de Goncourts *het laten zien der dingen* niet kon dulden.

die uitstralen, woorden die oplichten, met rythmus en zang, ziedaar poëzie. Maar nu hebben we nog geen bewijs. Neem het begin van *Ratbert*.... er is geen poëzie ter wereld die daarbij haalt.... Je staat op het hoogvlak van den Himalaya, je ziet al het kleurrijke dat Italië aanbiedt, en toch maar woorden.

Neftzer. - Welnu, maar als dat schoon is, dan komt het omdat er een gedachte in is.

Gautier. - O, maar houd jij nu je mond... Jij hebt je met le bon Dieu verzoend om een courant op te richten. Je bent weer maatjes met den *oude*.

De geheele tafel lacht.'

Indien zulke bladzijden geen bevredigende bijdragen geven tot de psychologie der sprekers, - want hoe zonderling schijnt b.v. de aanval van Taine tegen de plastiek in de poëzie voor hen die zijn bewondering van Shelley uit het meesterlijke boek over *l'Histoire de la littéraraire anglaise* kennen - als *physiologie* zijn zij onverbeterlijk. Het is onmogelijk met grooter levendigheid een groep in vuur geraakte literatoren af te beelden.

En een anderen lof verlangen de Goncourts niet. Zij hebben, als wegbereiders der naturalistische school, de schilderkunst in de literatuur gebracht, en verlangen dus slechts artisten, geen psychologen te heeten. Emile Zola heeft zich daarmede niet vergenoegd, maar is slechts geslaagd in het vinden van de zielslevens der groote menschengroepen, met uitzondering wellicht van *L'Oeuvre*. Dit is o.a. ook de stellige meening van den grooten wijsgeer-romanschrijver Turgenjew, die ondanks den grooten eerbied dien hij voor Zola's werk had, toch meende 'que son oeuvre puait la littérature'[1)] waarmede hij bedoelde dat het te artistiek was voor den beoogden zuiveren 'roman scientifique.' In nagenoeg denzelfden geest schreef onze psycholoog Marcellus Emants mij: 'Ik houd veel van Zola's beschrijvingen, minder van zijn eenzijdige en oppervlakkige karakterteekeningen.'

De Goncourts hebben nooit gepretendeerd karakterteekenaars te zijn, en waar zij die wetenschap in hun boeken brachten zooals Edmond in *La Faustin* - werd het doel gemist, het-

1) *Zie Isaac Puvlovky's* belangwekkende *Souvenirs sur Tourguéneff*. Parijs, Albert Savine 1887.

geen zij niet kunnen hebben betreurd. Doch nòg eens - in de physiologie zijn zij meesters - men heeft er de schildering der convivae van Magny slechts op na te lezen. Woord voor woord is juist. Ik doe een greep en veroorloof mij nog een aanhaling. Wat zegt men van dit beeld van Ernest Renan, op 28 Maart 1863, toen hij voor het eerst onder het rumoer bij Magny kwam.

'Renan, min of meer verschrikt van dezen heftigen toon in gedachte en uitdrukking, zegt zoo goed als niets, doch zijn nieuwsgierigheid wordt gaande gemaakt en hij spitst de ooren, *buvant le cynisme des paroles, ainsi qu'une femme honnête dans un souper de filles*.'

Dat is kunstenaars-physiologie van de hoogste orde, of eigenlijk zedelijke diagnose naar het uiterlijke.

De andere kring waarin de Goncourts met Sainte-Beuve verkeerden, was het salon van prinses Mathilde Bonaparte. De prinses maakte er zich zulk een feest van, haar huis vol kunstenaars te noodigen, dat het succès van haar soirées Napoleon III en zijn hof soms een slechten nacht bezorgde.[1)] Alle artistieke richtingen waren te harent vertegenwoordigd en men vermaakte zich kostelijk; veel beter dan b.v. in Nohant bij George Sand, waar het luidens het zeggen van Th. Gautier zoo vervelend toeging, dat hij den tweeden dag van zijn verblijf aldaar moest beginnen te dreigen 'als er niet over literatuur gesproken wordt, ga ik naar Parijs terug.'

Wel foei! daarmede behoefde men bij prinses Mathilde, die toch zelve geene artiste was, niet aan te komen. Zij was, zegt het dagboek, de volmaakte type der moderne vrouw, met een zeer fijn, nervens, gevoelsleven. Doch ziehier hoe de Goncourts haar portret gaven, want zij verstaan uitnemend de kunst, vrouwen te schilderen:

'Eene vrouw, even beminnelijk als haar glimlach is, de zachtste glimlach ter wereld, - het lachje dat lieve italiaansche mondjes hebben, - en ook een vrouw die u bekoort door haar natuurlijkheid, u op uw gemak brengt met haar gemeenzaamheid, haar levendige mededeelzaamheid van alles wat haar in het hoofd komt, - een vrouw, aanbiddelijk van goedhartigheid.'

De vriendschap tusschen de prinses en de Goncourts was

1) Journal II p. 331.

zóo innig als die tusschen twee (want de broeders zijn één) uiterst nerveuse zielen kan zijn. Niet een enkele maal werd zij verstoord; ja, toch eéns, toen de Goncourt haar in een oogenblik van korzeligheid, ter zake van haar lof aan het israëlitisch lid van het Instituut, Franck, toevoegde: ‘Hoor eens prinses, gij moest jodin worden.’ Maar geen twee uur later waren zij weder verzoend omdat zij, als zenuwlijders, elkander volkomen begrepen. Deze verzoening is zeer karakteristiek voor hun omgang:

‘Na afloop van het ontbijt, toen ik de prinses mijn verontschuldigingen maakte, en haar mijn waarachtige genegenheid voor haar verzekerde, vielen, ondanks mijzelf, in de arme onnoozele zenuwachtigheid waar ik aan lijd, de tranen uit mijn oogen terwijl ik haar handen met kussen bedekte. Toen bewoog haar mijne ontroering, zij nam mij in hare armen, en kuste mij op de beide wangen, zeggende: “Maar waar is dat nu voor!... Ja zeker vergeef ik u... gij weet immers dat ik van u houd. Ook ik ben al sinds eenigen tijd, met al die narigheden in de politiek, vreeselijk zenuwachtig...”

Het zal velen benieuwen, hoe zulk een intelligente vrouw als prinses Mathilde over den derden Napoleon dacht. Zij oordeelde over hem volkomen als een zenuwlijder over een onaandoenlijke natuur... ‘Hij is evenmin driftig als gevoelig! Niets doet hem aan’... ‘Het is een man die nooit in toorn geraakt, en àls hij woedend wordt, is zijn sterkste uitdrukking: C'est absurde! Hij heeft nog nooit meer gezegd... Me dunkt als ik met hem getrouwd was, *ik*, dat ik zijn hoofd zou hebben opengebroken, om te kijken wat er in zat.’

Prinses Mathilde heeft een zeer grooten invloed op de Goncourts uitgeoefend. Zij hielden niet van muziek: nog al begrijpelijk bij zulke kunstenaars van den vorm. Maar indien op eene soireé bij de prinses muziek gemaakt wordt, geraken zij zóo onder den indruk dezer droom-kunst, dat zij een der schoonste bladzijden van hun dagboek schrijven: den invloed der muziek op de vrouwen. Als artistiek-gevoelende natuur die tòch geene kunstenares is, ontlokt zij de Goncourts telkens kreten van verbazing. Het dagboek is vol van juiste opmerkingen die haar van tijd tot tijd ontsnapten. Zóo was zij éens getroffen door de omstandigheid dat een aantal vrouwen spreken in den toon van haar toilet, stemmen van fluweel, zijde enz. Deze enkele aanhaling betuigt dat zij de ziel der moderne realisten volkomen bevatte.

Hoe zeldzaam het den broeders scheen, dat eene leek in literatuur zulke artistieke vermogens aan den dag legde, hoe geheimzinniger kun het talent der prinses voorkwam, des te dieper bewondering, ik zou willen zeggen, vreesachtige bewondering, moesten zij voor haar opvatten. Geen enkel vrouwenportret in het 'Journal' is zoo subjectief geteekend als het hare.

Mevrouw Aurore Dupin, gezegd George Sand, is op geheel andere wijze door de Goncourts geschilderd. De grootste schrijfster van hun tijd was de vriendin van Flaubert, maar niet de hunne. Indien zij bij Magny kwam dineeren, en dat gebeurde bijna altijd als zij Parijs bezocht, waren haar eerste en beste woorden voor den auteur van *Madame Bovary*, de eenige van het gezelschap die haar niet geneerde. Ik zeg, de auteur van *Madame Bovary*, want zij vergaf het Flaubert nooit dat hij een *kunstenaarsboek* zooals *Salammbô* had geschreven. Het is leerzaam te weten wat zij hieromtrent in haar brief van 20 Juni 1865 aan Maurice Sand schreef (*George Sand*, par E. Caro, blz. 195); 'Ouvrage très fort, très beau, mais qui n'a vraiement d'intérêt *que pour les artistes* et les érudits.' Trouwens, ook de Goncourts en andere naturalisten met hen stelden *Salammbô* beneden Flauberts modernen roman.

Doch ik wilde er op wijzen, hoe geheel anders George Sand in het dagboek gebeeld is dan prinses Mathilde. De waarneming is zóo getrouw en objectief geschied dat een photographie het er bij aflegt.

'Achter in het vertrek zit tegen het raam, waar een achtermiddag-schemering doorkomt en met den rug naar den dag, een gedaante, die op het bleeke licht grauw aftoont: eene vrouw die zitten blijft bij ons binnenkomen en, roerloos, onzen groet verwaarloost. Die zittende schim, met haar slaperig voorkomen, is Mevr. Sand, en de man die ons de deur opende, is de graveur Manceau. Mevr. Sand heeft iets ledepopperigs. Zij spreekt met een eentoonige en mechanische stem, die rijst noch daalt en nooit opleeft. In haar houding is ernst en vredige rust, iets van den dommel eener herkauwende koe. Daarbij gebaren, die op z'n best gebaren zijn, langzaam als van een somnambule; en als zij ze een oogenblik nalaat, ziet men haar telkens - en altijd met dezelfde "*mouvements méthodiques*" - een waslucifer afstrijken die in een klein vlammetje ontbrandt, en een aangestoken sigarette tusschen haar lippen nemen.'

Ik houd staande dat de Goncourts geheel buiten den invloed van George Sand moeten geweest zijn, om met zulk een vaste hand haar beeld te kunnen schilderen. Prinses Mathilde was de voortdurende prikkel van hun zenuwen, en zoo is haar portret in het dagboek 'réalité poétique'[1] geworden - niet de onaandoenlijke diagnose die het wezen der hoogste waarheid bevat.

Welk een verschil, als men dit portret van George Sand naast dat van Heinrich Heine, toch waarlijk ook geen brekebeen in de literatuur, legt, 't welk de heer Caro citeert.[2] Heine is veel uitvoeriger en zijn beschrijving is over 't geheel briljanter. Maar al zijn details, hoe schoon ook, geven ons geen beeld van George Sand, zooals de Goncourts het onuitwischbaar met een paar lijnen hebben geëtst.

Doch over het geheel moeten zij, die de schilderkunst in de literatuur hebben gebracht, superieur zijn aan de gansche school der romantiek. In het album van tijdgenooten der Goncourts zijn voor de eerste maal de illustraties tusschen de regels te zien.

II.
De Schrijvers.

Ik heb hiervoor betoogd, dat de Goncourts niet als psychologen moeten beschouwd worden. Toch is er van hen een meesterstuk van zielkundige ontleding en dat is ditzelfde *Journal des Goncourt* waarover wij thans spreken. Even als de grootste der Fransche naturalisten zijn eenige voortreffelijke zielsanalyse heeft gegeven in *L'Oeuvre*, in een ontleding van zichzelf, zoo is het *Journal des Goncourt* een doorloopende zielkundige studie van het binnenste der schrijvers.

Paul Bourget heeft in zijn psychologische studie over de Goncourts[3] zoeken te bewijzen dat de *bibelot*, het kunstvoorwerp, waarmede het mode is, zijn kamers te smukken, de geheele aanleidende oorzaak van hun schildersstijl is geweest. Het is bekend hoe de Goncourts, verzamelaars van den

1) Naar de uitdrukking van Edmond de Goncourt in zijn voorrede van *Les frères Zemganno*.
2) t.a. p. blz. 158.
3) *Nouveaux essais de pschyologie contemporaine*. Paris. Lemerre. 1886.

eersten rang, hun huis gevuld hebben met een menigte artistieke zeldzaamheden, in het bijzonder van Japansche kunst. De beschrijving hunner merkwaardige verzameling is te vinden in *La maison d'un artiste au XIXe Siècle* van Edmond. Dat is een merkwaardig schoon, een zeldzaam boek: een kunstcatalogus, door een kunstenaar geschreven. De kleinste hoekjes van het huis der Goncourts, de vestibule (*Les Foukonsas*), de trap, waar de *Albums japonais* (óók in Vosmaers huis was de trap een galerij van kunst) hangen; het waschvertrek met de porceleinen uit Saksen en van Sèvres; de slaapkamer met het gebeeldhouwde ledikant, en de behangseltapijten van Aubusson, - overal worden wij door Edmond de Goncourt rondgeleid. Men begrijpt dat dit alles nog niets beteekent, vergeleken bij de schatten in den kleinen salon, waar de wonderfraaie verzameling teekeningen en aquarellen (hoofdzakelijk na fransche meesters) berust; in den grooten salon, met zijn kunstwerken van Clodion, zijn prachtige *gobelins* en meubels uit den tijd van Marie-Antoinette; in het *cabinet de l'extrême-orient*, gevuld met bibelots in de rijkste verscheidenheid; vooral in de studeerkamer waar de etsen en kopergravuren zijn, de handschriften, de zeldzame boeken en documenten, en op de tweede etage waar de *kakemono's* huizen en het heiligdom der moderne meesters Balzac, Zola, Daudet in een reeks liefhebbers-exemplaren van hun werken overeind staat.

In dit uitnemende boek, zooals ook in het dagboek kan men lezen, welk een innige liefde, zou men zeggen, hen aan die woning verbond, waar elke kleinigheid, telkens in ander licht gezien, hun schildersoog streelde.

Doch is daarmede verdedigd wat Bourget zegt: ‘De cette familiarité ininterrompue[1)] avec ses choses rares et suggestives, *ils ont tiré* une façon spéciale de voir, qui s'est insinuée de proche en proche jusqu'au plus intime de leur talent; et pour bien comprendre ce talent, c'est cette subtile influence qu'il est nécessaire de démêler d'abord et d'expliquer’? Het is de oude geschiedenis van het *milieu*, dat de ontwikkeling van den kunstenaar *determineert*. De Goncourts zelf zeggen ergens dat men moet ‘étudier l'artiste dans sa maison,’ maar het gaat

1) Dit is dunkt mij, wat veel beweerd. De Goncourts hebben wel een vierde van hun leven buitenshuis doorgebracht.

niet aan, de meening te verbreiden dat hun talent zich onder den invloed van hun *bibelots* gevormd heeft.

Liever zou ik - al is dit misschien even betwistbaar - de stelling omkeeren en zeggen dat ‘le petit musée’ der Goncourts zich ontwikkeld heeft onder den voortdurenden invloed van hun buitengewoon fijnen *Formsinn*. Men is met een schildersoog geboren, en dan zal men er van zelf toe komen zijn omgeving artistiek in te richten; òf men is het niet, en stelt zich tevreden met de leverantiën van zijn magazijnen. Men is verzamelaar, en ontwikkelt een kunstenaarszin, zonder dien te kunnen uitdrukken; of men is schrijver en *naturalist*, zooals de Goncourts, en zoekt zich het dagelijks leven te veraangenamen met een artistiek uitgezochte verzameling.

Natuurlijk heeft de verzameling der Goncourts invloed op hun talent gehad, doch niet meer dan andere factoren hunner omgeving. Het dagboek is er thans om te doen zien, hoeveel personen en zaken hun licht-aandoenlijk gestel hebben ontroerd.

Onder de groote invloeden van buiten zijn vooreerst de tijdgenooten, waarover ik tevoren gehandeld heb. In de voorste plaats komt Prinses Mathilde, ná haar in het begin hunner literaire loopbaan verschillende obscure vrienden en verwanten, later Gautier, Flaubert, Sainte-Beuve, Paul de Saint-Victor. Met schilders hebben zij, indien wij Gavarni uitsluiten, weinig verkeerd, doch de groote *schilderkunst* kenden zij intiem en ik zal daarop later terugkomen. Doch er is nóg een hoofdinvloed van tijdgenooten: die der geneesheeren, en der geneeskunde.

Dezen invloed hebben de Goncourts met de meeste naturalisten ondergaan. Reeds Gustave Flaubert maakte hospitaalstudiën voor *Madame Bovary*, en Emile Zola heeft boeken geschreven (ik denk aan *La joie de vivre*), die staan of vallen met een ‘accouchement’. De Goncourts hebben bij Magny voortdurend met doctor Veyne gedineerd en stonden voorts met verschillende andere medici in betrekking, met name met de doctoren Phillips en Robin.

In December 1860 besloten zij, ten behoeve van hun roman *Soeur Philomène*, voor het eerst, studiën te gaan nemen in het gasthuis ‘La Charité’, ‘sur le v r a i , sur le v i f , sur le s a i g n a n t ’. Den eersten dag gaat alles goed; de zindelijkheid der bedden, die de onoogelijke ziekten half beschaduwt, verhindert hen ‘la note juste’ te zien: hun gestel vaart er nochthans wèl bij.

Dan brengen zij een halven nacht in het gasthuis door en zien een pasgestorven teringlijder; de ontstellende invloed, dien echter dit gezicht op hun zenuwen zou hebben, wordt gebroken door de komst eener liefdezuster wier zachte liefelijkheid en oneindig geduld als eene idylle in hun geest blijft zweven. Een paar dagen later hebben zij aan de poort der Charité die aandoenlijke ontmoeting, Dickens en Daudet overwaardig opgeschreven, met den hoestenden grijze, die niet binnengelaten maar naar een ander gasthuis gewezen wordt. In de sneeuw die met groote vlokken neêrwoei ging het oudje met den hoed in de hand, sprakeloos van hen heen. ‘Dit tooneel zeggen zij heeft ons meer aangedaan dan alles wat wij tot heden in het gasthuis zagen.’ En toen zij terstond daarna een lijkmis bijwoonden voor een gestorven lijder, en de novice tot God opzond ‘de dankzegging van al die lijders en ellendigen, die uit hun bedden opzagen naar het altaar, kwamen twee maal de tranen in (hun) oogen, en gevoelden zij dat hun krachten uitgeput waren voor die verschrikkelijke studie, en dat het voor het oogenblik genoeg was, ja genoeg.’ En zij vluchtten vandaar, zóozeer ziek naar den geest dat het geringste geluid hun geheele lichaam in siddering bracht en dagen lang levend in den bedwelmenden reuk van de gasthuiszalen, die hen overal achtervolgde en alles om hen heen vervulde.

De gasthuisreuk mocht weggaan; de dingen die zij gezien hadden bleven in hun gedachtenis staan, en zoo vaak zij de studie herhaalden, drong zij hun tot vergelijking met en onderzoek van hun eigen ziekte, hun zenuwkwaal, die misschien de hoofdoorzaak van hun merkwaardige kunst is geweest.

Alvorens den omvang dier kwaal onder het wicht hunner literarische teleurstellingen te beschouwen, waardoor zij voor Jules doodelijk werd, is het noodig na te gaan, welke invloeden van zwakker natuur op haar werkten.

Het is in het geheel niets vreemds dat een kunstenaar strijd heeft met zijn zenuwen. Victor Hugo heeft krankzinnige bloedverwanten gehad, naar men zegt, en in zijn werk is dan ook van het sublieme tot het waanzinnige slechts een schrede gaans. Ik weet niet of de Goncourts een soortgelijk prototype in hun familie hebben gehad; het komt er ook eigenlijk weinig op aan, want indien de erfelijkheidsleer nog geen wetenschap is, is de kunstenaars-heriditeit het ook niet; en wat hebben wij

aan hypothesen? Alleen dit dat zij den weg tot een wetenschap kunnen bereiden, hoewel ik voor mij geloof dat er van de erfelijkheidsleer evenmin ooit een exacte wetenschap ontstaan zal als van de philosophie of de metaphysica.

Doch zeker is dat de Goncourts ziek zijn geweest van die verfijnde zenuwziekte, waaraan de gevoeligste moderne kunstenaars allen lijden. Zij hebben zelfs ergens in hun dagboek gesproken van een ‘coin maladif’, die een behoorlijk artist noodzakelijk in zijn binnenste moest hebben, indien hij zijn kunst vól zou gevoelen. Indien die ‘coin maladif’ zich in hen vrijuit kon ontwikkelen onder den indruk van aangename ervaringen, ontwikkelde zich daarmede ook hun schrijfkunst in haar hoogste kracht.

Het is opmerkelijk te zien, hoe de Goncourts - althans in de jaren van hun dagboek - gereisd hebben bijna uitsluitend in de landen waar de hoogste schilderkunst vertegenwoordigd is: Italië, Duitschland en Nederland.

Bij al het origineele in hun oordeelen over schilderkunst - gezwegen over hunne studiën der Fransche meesters van de 18^{e} eeuw, die in dit artikel slechts terloops kunnen worden vermeld - moet ik ten sterkste opkomen tegen de algemeene meening, der *bourgeois* zouden zij zeggen, dat er in hen een zucht heerschte naar excentriciteit, naar afwijking van de kritiek der meerderheid. Zij oordeelen eenvoudig naar den indruk dien een schilderij op hun overgevoelige zenuwen heeft, en het is voorzeker belangwekkend, bij al de kritieken die met de publieke meening te rade gaan, ook eens een zuiver persoonlijk oordeel te vernemen.

Francisque Sarcey heeft in een zijner tooneel-causeriën gezegd, en die woorden mochten mijnentwege gevleugelde woorden worden: ‘Rien n'est plus rare qu'un homme qui est assez bizarre pour s'amuser de ce qui l'amuse et s'ennuyer de ce qui l'ennuie. Mais il est beau d'être cet homme-là.’ De Goncourts zijn in alle opzichten de mannen geweest, die het ideaal van Sarcey hebben verwezenlijkt. Zij bekommeren zich evenmin om het publiek als om de kringen der academie, maar hebben den moed te drukken wat zij denken, en waarom zij Rembrandt boven Raphael en een japansche vaas boven een etruskische of dorische verkiezen.

Of wij ons dus al bedroeven dat de Goncourts de *Trans-*

figuratie van Raphael niet schoon vinden, helpt weinig en wij zullen ons troosten met de gedachte dat zij de schilderkunst van het noorden anders voelden. Bovendien zijn er in hun diatribe tegen Raphael sommige dingen, die men zou mogen toestemmen. Het is te sterk gezegd ‘dans tout cela pas un atome (de) sentiment’, maar de Goncourts houden van overdrijven, en is het niet waar dat onze decoratieschilders en kunstnijverheidsmannen de engeltjes van Raphael in hun gladde zachtheid, hun zoete kleur, het hoogste vinden wat zij kunnen bereiken? Dat is een gevaarlijke lof voor zulk een superieur schilder. Ook wat verder gezegd is ‘Chez Raphael la résurrection est purement académique’, heeft een kern van juistheid, inzoover als bijna alle groote doeken van den Italiaanschen meester tooneelmatig zijn opgevat: men denke aan de *Madonna di San Sisto*, waar paus Sixtus en de heilige Barbara een groot gordijn wegschuiven en ophouden, waarachter de Maagd te voorschijn komt. Maar met dat al blijft het een enorme vergissing, omdat Raphael in die ‘academische’ opvatting van zijn tijdgenooten niet verschilde, zijn werk te minachten, en is het, *niet-kunnen-zien* van zijn kleur louter het gevolg van de ‘névrose’ der Goncourts. Die schoonheid is hun te helder, te koud in den toon, even als het landschap in Italië en de bevolking. ‘Alles wat in Italië schoon is: de vrouw, de lucht, het land zelf, dat is ruw, brutaal, plat schoon. De schoonheid der vrouwen is als het schoon van een welgevormd dier. De gezichteinder is scherp gelijnd. Het landschap hangt niet in dampen en wekt geen droomen. Het vage, onafscheidelijk van alles wat men in het noorden ziet, bestaat hier niet.’ En de oorzaaak van die ongenietbare schoonheid, van die minderheid der Italianen bij noordsche volken, - zij was te voorzien: ‘Lang heb ik gezocht naar de ware reden der minderheid van het Italiaansche ras, en heden vind ik haar: het komt, *omdat zij geene zenuwen hebben*.’ Daar hebben wij het weer, *les nerfs!* Is het niet duidelijk het middenpunt waarom het gansche kunstenaarsleven der Goncourts zich beweegt?

Hoe de Goncourts over Rembrandt denken, mogen wij thans nagaan. In 1860, op hun reis met Paul de Saint-Victor door Duitschland en Oostenrijk, hebben zij het museum van Kassel bezocht en vonden ‘des Rembrandt presque ignorés.’ Zij zien

er en gaan in aanbidding op voor de wonderschoone schilderij van den zegenenden Jacob: ‘een droom van blond licht. Daar is luchtigheid in van “peinture à la colle”, doorschijnendheid als van aquarellen; de dansende toets van een zonnestraal die op schildpad valt, alle kleuren die Rembrandt liefheeft zijn er in, ook die, welke hij uit het rotten en schimmelen der dingen haalt, even als bloemen en phosphor-lichten die uit ontbinding voortkomen. Het licht is geheel bijbelsch. De drie opeenvolgende lichtvakken, de halve schaduw waar de grijsaard in rust, het zacht licht om het echtelijk gezin, de stralengloed om de kinderen, vormen een wonderschoon beeld van het geslacht: (hier komt de symbolische zin der Goncourts voor den dag, die in Zola's werk zoo sterk uitkomt) Avond, Middag, Ochtend. - Het Verleden in de zegenende schaduw, daarboven het lichtende Heden, en ginds de Toekomst in verblindenden glans.’ Toen Vosmaer het museum te Kassel in 1861 voor het eerst bezocht, trok hem van de Rembrandts ook de schilderij van den zegenenden Jacob het meest aan. Onze Rembrandtkenner bij uitnemendheid was, ondanks zijn liefde voor den geest des tijds, een rustige natuur, en zoo staat *zijn* schildering in hartstocht achter bij het beeld van de Goncourts. Doch al spreken de fransche meesters van ‘un rêve de lumière blonde’ en Vosmaer van ‘een geheimzinnig getemperd licht.... in mineur-tonen,’ de indruk is toch dezelfde. Er bestaan nog meer punten van aanraking tusschen beiden: Vosmaer en de Goncourts waren beide verzamelaars, verrijkten de letteren van hun land beide met studiën over schilders, Vosmaer schreef den kunst-roman *Amazone* en de Goncourts *Les hommes de lettres*[1] en *La Faustin*. De verzamelde *Vlugmaren* vormen het eenige Hollandsche boek van den nieuweren tijd, dat overeenkomst bezit met het *Journal des Goncourt*.

Toen de broeders eenmaal de Rembrandts te Kassel gezien hadden, rustten zij niet vóor zij Amsterdam hadden bezocht. In September 1861 werd de reis in gezelschap van de Saint-Victor aanvaard. Als zij in het Trippenhuis vóor de manschappen van Banning Cock staan, komen zij in geestdrift: ‘Zooals Rembrandt bijna altijd doet, heeft hij niet met daglicht, een gelijkmatig daglicht, zijn doek kláár gemaakt, maar door een enkelen

1) Later als *Charles Demailly* uitgegeven.

zonnestraal die van boven neervalt, dwars over de figuren als een bandelier van licht'.... 'het is het goddelijkst oogbedrog onder de zon.' Dat is niet volkomen nieuw, zal men zeggen, maar hoe zuiver is het uitgedrukt, en hoe voelt men dat zij die dingen niet uit boeken overschrijven, maar alleen naar de aandoeningen hunner zenuwen. 'Het is de zon, het is leven en werkelijkheid zelf, en nochthans komt er uit dit doek een adem van fantasie, een lach van liefelijke poëzie. Ziet gij dien man daar, rechts tegen den muur staan, met dien zwarten hoed op? En dan zijn er lieden die nooit iets edels in Rembrandt hebben gevonden! En dan verder, op het tweede vak, onder die vier hoofden, die onbeschrijfelijke figuur met zijn grooten grijzen hoed en den glimlach om de lippen; half edelman, half nar, de zonderlinge held van een soortgelijk blijspel als *Ce que vous voudrez (As you like it*); en daarnaast, dat wezen als een aardmannetje, hansworst als men wil, die zijn buurman de taal der komische vertrouwelingen van Shakespeare in schijnt te fluisteren... Shakespeare! die naam komt weer onder mijn pen, en ik weet niet wat voor zinsbegoocheling mijn geest verband doet zien tusschen dit doek en het werk van den engelschen tragedie-dichter. Let voor 't laatst op dat kleine meisje, heel in 't licht, een kind van de zon die haar ambergloed in het gansche doek weêrkaatst; dat meisje, met goud in het haar, bij wijze van spreken met smaragden en amethisten getooid, aan wier heup een kip hangt: een jodinnetje, "vraie fleur de Bohème". Zoudt ge niet wederom in een of andere Perdita[1)] haar naam en type bij Shakespeare terugvinden?'

Na *de Nachtwacht* zou men denken dat er voor de Goncourts niets hoogers van Rembrandt kon zijn. Het lijkt er wat naar! daarvoor is men in Holland, waar de meesterstukken elkander verdringen. *De Staalmeesters*, dat is: 'le plus étonnant trompe-l'oeil de la vie sur des figures, le plus merveilleux morceau de peinture, *le plus beau tableau de la terre*'. In den Haag bezoeken zij tweemaal *de Anatomische Les*, en hun zwijgen over dit meesterstuk is misschien het welsprekendst van alles.

Men moet uit deze laatste, eenigszins dubbelzinnige, opmerking niet afleiden dat ik het Fransch der Goncourts niet schoon

1) *Winter's Tale*.

vind - zooals een onzer bladen zich veroorloofde te zeggen; integendeel, er is geen schooner ongebondenheid van stijl dan de hunne. Hun uitnemendste bladzijden zijn de beschrijvingen der ontroeringen die de schilderkunst op hen werkt, èn hun landschappen.

Ik heb reeds gezegd, dat zij symbolischen zin bezitten, een onverklaarbaar romantisch ding in naturalisten, maar dat door zijn schreeuwende omgeving soms bekoort. Romantisch ja, want die lust tot symbolen-maken verlokt doorgaans tot overdrijving. Zoo is ook hun symbolische vergelijking van Amsterdam = Holland met een zeeschip waarlijk in 't water gevallen, ondanks sommige verrassende beelden:

‘Een land, dat inderdaad op het water veroverd is en als een gebouw opgetrokken; een land vóor anker onder een waterige lucht; zonnestralen die er uitzien als hadden zij onderweg een karaf met troebel water ontmoet; huizen als schepen; daken als de achterstevens van antieke galeien; trappen als ladders; rijtuigen als kajuiten, en danszalen die een tusschendek kunnen voorstellen; wit- en koudbloedige mannen en vrouwen; karakters die een geduld hebben van stilstaand water; lotgevallen zoo effen als een spiegel; tamme bevers in een stuk kaas, - ziedaar Holland’!

Over het algemeen maakt de natuur in haar groote rust zwakker indruk op hen dan de levende en tintelende kunst, zóózeer dat zij bijna altijd hun natuurindrukken herleiden tot herinneringen van kunst. Als zij een paard in den stal zien, komt hun een studie van Géricault voor den geest, en hooren zij een kuiper in zijn werkplaats op een ton hameren, dan denken zij aan een gewasschen teekening in oostindische inkt van Boissieu.

Maar als de natuur leeft en zich beweegt, al spreken er ook zulke fijne stemmen in haar, dan ontvangen hun zenuwen weder directe trillingen, en de zachtste geluiden worden door de kunstenaars in woorden-muziek gezet. Een hunner schoonste beschrijvingen is deze, 1858 in Croissy opgesteld:

‘Onder het hout komende, ben ik in eens in de stilte, maar een stilte waar vele zachte en bekorende stemmen van liefde en leven in fluisteren, waar als een zware *diesis*, de verliefde klacht der houtduif boven hangt. Zelfs beneden in het gras is een suizing. Het eene blaadje spreekt tot het andere, en

de kleinsten stooten de grooten aan, die de zou voor hen afsluiten en zeggen: “Schik wat op,” en dat *basso basso*, totdat de wind die door de toppen der boomen komt, voorbijgaat in een lange trilling die alle geluiden in zich opneemt als een *tremolo* van loovers, gelijkende op het stille ruischen van een groot water, dat langzaam voortstroomt in de verte.’

Dat is niet meer het naturalisme zooals Zola en zijn vrienden het van de Goncourts hebben geleerd, - het is een soort van muziek-literatuur, een andere toekomst-kunst. De voortreffelijkste natuurbeelden van het dagboek zijn allen van die kunst in grooter of minder mate. In alle opzichten komt het volgende, aan het strand te Trouville 16 Juli 1866 geschreven, het naast bij de vorige aanhaling:

‘Au loin, un ciel assombri sur une mer aux troubles clartés, laisseés dans l'eau par le soleil disparu, et où des silhouettes de gros bateaux échoués mettent des souvenirs de naufrages. La plage toute crépusculaire, traversée de promenades d'ombres chinoises, presque perdues dans la pénombre générale. Et devant soi, dans les ténèbres, la grande voix rythmée de la lame molle, et, dans le dos, la musique des airs de valse qui joue dans la lumière.?’

Of de gewone lezer deze wijze van schildering zal bevatten, is een tweede zaak. Maar ik houd het voor zeker, dat de moderne kunstenaars (in Frankrijk althans zijn op het oogenblik hun meeningen eenstemmig in deze) haar schoonheid volkomen zullen gevoelen, en meer verlangen de Goncourts niet.

Voor twintig jaar was de toestand geheel anders. Er behoorde voor een Zola zelfs, naar zijn eigen uitdrukking, moed toe om hun *Germinie Lacerteux* een meesterstuk te vinden[1)]. Ondanks hun vele vrienden, hadden zij de grootste moeite, een uitgever te vinden: dezelfde Charpentier die later *la Terre* drukte, maakte bezwaar tegen sommige cruditeiten in hun *Germinie Lacerteux*. Even als Baudelaire en Flaubert hebben zij hun persdelict gehad, schijnbaar om een nuditeit die zij nog wel rechtstreeks aan Sainte-Beuve hadden ontleend, maar in waarheid - en dat getuigt van het doorzicht der rechterlijke macht: ‘de la littérature qui se grise et grise les autres’, zooals zij langs een omweg van den minister van politie vernamen. Aldus erkend als revolutionnairen,

1) *Le Roman expérimental*, blz. 262.

ja wel als ‘socialisten’ in de literatuur, stootten zij ook het hoofd voor het tooneel, waar zij als ieder fransch letterkundige, roem zochten. *Henriette Maréchal*, na vele zwarigheden door het Theâtre Français aangenomen, in studie gebracht met de beste vooruitzichten, viel terstond onder den haat van het parijsche publiek. Het was als een samenzwering, gelijk bij de uitvoeringen van Wagner's opera's in 1887. De chef der ‘claque’ gaf te kennen dat in het Theâtre sinds *Hernani* en *les Burgraves* een dergelijk tumult niet had plaats gevonden.[1)] Hun *Patrie en danger* (1867) konden zij niet eens gespeeld krijgen, en eerst dezen winter zal het stuk in het Theâtre libre ten tooneele komen.

Onder den indruk van al deze teleurstellingen, werd hun névrose, althans bij Jules, elken dag heviger. 7 Aug. 1868 klaagt hij in het dagboek: ‘La pure littérature, le livre qu'un artiste fait pour se satisfaire, me semble un genre bien près de mourir.’ Toen kwam *Madame Gervaisais* in 1869 uit en werd van alle kanten met blikken van haat en koude verachting begroet. Taine verweet hun mondeling dat zij woorden drukten die niet in den ‘Dictionnaire’ stonden; Sainte-Beuve, na langdurige chicanes, was een artikel over den roman begonnen doch liet het onvoltooid; de overige kritiek zweeg. Al deze dingen gaven Jules den genadeslag: hij verloor alle begrip tot idioot-wordens toe, en stierf na langdurige crises en hevige doodsangsten den 20^{en} Juni 1870. Het verhaal van zijn lijden behoort tot de schoonste onvergankelijke dingen van het *Journal des Goncourt*.

Doch inniger nog dan die aandoenlijke kroniek is de brief van Edmond over den dood van Jules aan Emile Zola. Dat schrijven geeft in groote trekken het geheim van hun kunstenaarsleven.[2)] Laat mij trachten een gedeelte er van te vertalen:

‘Uw brief ligt voor mij en uwe vraag naar de oorzaak van Jules' dood geeft mij aanleiding wat met u te praten, om uw vriendenhart toegankelijk te maken voor alles wat ik het mijne heb afgevraagd, voor de gissingen, die ik waagde in verband met de wreede ontdekkingen en bittere herinneringen van het

1) Bij de zesde uitvoering toen het publiek zich dankbaar begon te toonen, verbood de Regeering de voortzetting. De *reprise* van dit stuk in het Odéon (1885) had een groot succès.
2) *Une Campagne* (Edmond de Goncourt) blz. 212 vv.

verleden, zonder mij intusschen zijn dood te kunnen verklaren, die voor mij meer een heengaan was dan voor hem; ik ben een melancholicus, een peinzer en hij, bij zijn juist oordeel en zijn scherts, een en al vroolijkheid en levendigheid.

Mijns inziens heeft de arbeid mijn broeder gedood en vooral het bewerken van den vorm, het verfijnen van den volzin, de moeite die hij zich voor den stijl gaf. Nog zie ik hem brokstukken, die wij samen schreven en waarover wij tevreden waren, opnemen, en er uren, halve dagen aan geven om ze opnieuw te bewerken met een hardnekkigheid die aan verbittering grensde; hier veranderde hij een toenaam, daar bracht hij rythmus in een volzin, of gaf er een andere wending aan en bij dat jagen naar het volmaakte, dat, waar het een weergeven van moderne dingen en aandoeningen geldt, in het Fransch zoo hoogst moeielijk, soms onbereikbaar is, matte hij zich af en putte zijn geest uit. Ik herinner mij nu dat hij na zoo'n inspanning doodaf op een sofa neerviel en lang achtereen zwijgend bleef rooken.

Voeg daarbij dat wij, als wij iets onder handen hadden, drie of vier dagen thuisbleven zonder een sterveling te zien. Dat was voor mij de eenige wijze om iets van beteekenis voort te brengen, want wij waren van meening dat niet zoozeer de letters op het papier een verdienstelijken roman maken, maar vooral de “incubation”, de ongestoorde ontwikkeling der personen, zooals die in uw geest plaats grijpt, de werkelijkheid die in de verbeelding gevormd wordt; en dat alles kan slechts ontstaan door aanvallen van een soort van verbeeldingskoorts, die ons alleen in de strengste afzondering overkomt. Ik geloof nog dat voor den roman deze manier van werken de éénige goede is, maar ik vrees dat zij niet zeer gezond zal zijn.

Bedenk eindelijk dat al ons werk, en daaraan heeft het wellicht zijn oorspronkelijkheid, een duur betaalde oorspronkelijkheid, te danken, ziekte der zenuwen ten grondslag heeft en dat wij de schilderingen dier ziekte uit ons eigen wezen hebben te voorschijn gehaald; dat al het uitpluizen, bestudeeren en ontleden van ons zelven eene overprikkelde gevoeligheid heeft doen ontstaan, die de onbeduidendheden van het leven voortdurend moesten kwetsen.’

.....

‘Het is duidelijk dat aan een zoodanig gevormd gestel, zóo

verliefd op de letteren, zoo geheel en al levend voor en met het boek, dat in het licht zou komen, een teleurstelling, een misrekening, een wond toebrachten, die hij er een soort van eer in stelde, voor anderen en voor mij te verbergen, en het is niet twijfelachtig dat zijn ongelukkig wedervaren met *Henriette Maréchal* en *Madame Gervaisais* dien reeds ziekelijken toestand nog verergerden.'

Ik haal nu nog het slot van den brief aan:

'Steeds komt mij de verpletterende uitspraak voor den geest van Beni-Borde, den arts, die hem behandeld en zoovele zenuwziekten bestudeerd heeft: tien levensjaren waarin men zich aan vrouwen, of aan drank, of aan wat ook, te buiten gaat, sloopen een mensch soms minder dan één uur, een enkel uur van zielsaandoening.

Een uitspraak die wel verdient, dat wij letterkundigen er rekening meê houden en gij ook, die in onzen trant werkt en een zenuwachtig man zijt. Neem nu en dan wat afleiding van den arbeid; bekamp het buitensporige in de hersenfunctie met lichamelijke vermoeienis; verwaarloos het dierlijke in u niet en gun u daarom van het materieele leven alles wat gij missen kunt; tracht een huid van brons te krijgen. Bij onze zware taak zijn dat de voorwaarden om te kunnen leven, te kunnen voortduren, en alles te kunnen geven wat de aard van uw talent in staat is te leveren; dit voorrecht en deze belooning waren voor mijn broeder niet weggelegd.'

Had ik geen gelijk met te zeggen dat deze brief aandoenlijk is, geschreven van een kunstenaar aan een kunstenaar? Emile Zola voegde er terecht aan toe: 'Lettre superbe, et dont les artistes seuls comprendront la profonde émotion, la logique désespérée.' Het publiek, in den ruimen zin des woords, kan die woorden evenmin begrijpen als het gansche *Journal des Goncourt*, en het zal de Goncourts wel nooit tot hun uitverkorenen rekenen. Maar het is de vraag of het niet schooner is, één kunstenaarsboek geschreven te hebben, dan een boekenplank vol romans, die hun drukken bij honderd-duizenden tellen. Indien het waar is, zooals in het dagboek ergens staat, dat het 'zeldzame' den roem van den kunstenaar uitmaakt, dan zeker heeft het zeldzaam schoone *Journal des Goncourt* den roem van zijn schrijvers verzekerd.

J.E. SACHSE.

Naschrift.

Dit artikel was reeds voltooid, toen als aanhangsel op het *Journal des Goncourts* een deel *Préfaces et Manifestes littéraires* verscheen dat, zooals de naam reeds aanwijst, de verdedigingsstukken hunner literatuurbeschouwing behelst. Edmond de Goncourt noemt die merkwaardige verzameling ‘de dagorders der veldslagen die de beide broeders sinds veertig jaren hebben geleverd in den roman, de geschiedenis, het tooneel en de fransche en japansche kunst’, en al klinkt dit een weinig overdreven, het is de zuivere waarheid, want de sympathie die zij na jaren gewonnen hebben, is stormenderhand door hen veroverd. En dáarom is dit boek terecht als een supplement van het dagboek aangekondigd, omdat het in zijn overzicht der ‘bouquins’ van de Goncourts, tevens de geschiedenis van hun literarisch leven bevat.

Als *nouveauté* beschouwd brengen de *Préfaces* twee zaken van gewicht, vooreerst: het volledige lijdensverhaal van *Henriette Maréchal*, voorzoover wij dat uit het dagboek en de brieven van Jules nog niet kenden, met de brieven die de auteurs er over aan de parijsche bladen schreven, de strooibiljetten en couranten-aanvallen hunner vijanden, en de protesten hunner vrienden; - want ook die zijn er geweest. Voorts fragmenten van een onuitgegeven inleiding voor een nieuw werk over japansche kunstnijverheid dat Edmond onder handen heeft. Deze voorrede behelst in hoofdzaak de historie van een japanschen zakschrijfkoker uit de zestiende eeuw, een *yataté* uit twee stukjes bamboes vervaardigd, met een zeer interessante inscriptie, die zooals een Japanner Edmond uitlegde, den kunstenaar aanwees als een van de 47 *ronins* (wrekers) die in 1683 den dood van hun heer op den moordenaar Kotsuké wreekten en er allen het leven bij inboetten. Zoo ziet men welk een geschiedenis een *bibelot* kan verhalen, en indien het beloofde boek van Edmond de Goncourt voortgaat met zulke ‘Tales of old Japan’ in den vorm van een beschrijving zijner collectie, moet het uit den aard der zaak niet slechts de liefhebbers, maar ook het groote publiek treffen.

In zijn geheel genomen is dit nieuwste boek van de Goncourts, zooals de meeste hunner werken, wederom een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis der nieuwe letteren.

J.E.S.

Het heilige verbond.

Van waar toch bij Keuchenius die hardnekkige liefde voor de Sainte Alliance? Hoe komt het dat onder den schat van aanteekeningen, welke in bonte wanorde voor hem lagen uitgespreid, ter plaatse waar hij jarenlang als volksvertegenwoordiger zetelde, juist die welke dit verbond betroffen zorgvuldig werden opgevischt en overgebracht naar die groene tafel, achter welke hij thans als minister troont? Wie het weet mag het zeggen. Ik beweer zeker allerminst dat die aanteekeningen nu onlangs bij de discussiën over de indische begrooting minder op hare plaats waren dan anderhalf jaar vroeger bij de debatten over de grondwetsherziening, maar toch het verband tusschen al deze zaken ligt niet zoo duidelijk voor de hand, dat het door ongeoefende oogen dadelijk zou kunnen worden waargenomen.

Is de Sainte Alliance voor hem werkelijk het symbool van de verbroedering der volken op een gemeenschappelijken godsdienstigen grondslag? Maar hoe kwalijk past die verklaring bij een verbond, dat begon met den Paus uit te sluiten, en dat op zijne beurt met allerlei plichtplegingen door Engeland werd afgewezen. Is het de inhoud van de akte die hem boeit? Maar nergens meer dan daar liggen de kiemen van dien godsdienst boven geloofsverdeeldheid met welken onze minister van Koloniën sinds jaar en dag op zeer gespannen voet verkeert. Zijn het dan de groote daden, welke deze heilige vorstenvereeniging bestond, die zijne bewondering opwekken? Onmogelijk. Keuchenius is veel te veel kind van zijn tijd, veel te veel volksman en hervormer, dan dat hij sympathie zou kunnen gevoelen voor een verbond, dat zijn stempel heeft afgedrukt op het kleingeestigste en onbeduidendste tijdvak uit de geschiedenis van de

negentiende eeuw; - het verbond dat de conferentiën van Troppau en Laibach bezielde en aan den ouden duitschen Bondsdag - die doodgeboren vrucht van het weener Congres - een kunstmatig leven trachtte in te blazen, ten einde met behulp van dat log gevaarte elke kiem van ontwikkeling te smoren en de eenheid van Duitschland te verwezenlijken in eene eenheid van stilstand, onvrijheid en onbeduidendheid.

Het is mogelijk dat ik mij bedrieg, maar ik voor mij zou de verklaring van het schijnbaar raadsel elders willen zoeken. Keuchenius is een groot voorstander van symboliek, ervaren als weinigen in de kunst om door vernuftige toespelingen en verrassende vergelijkingen de aandacht te trekken. Zijn onfeilbaar geheugen en rijke schat van kennis geven hem stof te over aan de hand, om telkens weder die kunstvaardigheid te openbaren en, juist dan als men daarop het minst verdacht kan zijn, plotseling verband te leggen tusschen onze toestanden en die van een meer of minder grijs verleden.

In dat verbond tusschen den orthodoxen Czar, den roomschkatholieken Keizer en den streng conservatieven Koning zijn het niet de namen van de vorsten die hem aantrekken, maar de beginselen welke zij vertegenwoordigen en het doel waartoe die beginselen tot samenwerking worden opgeroepen, dat wil zeggen de gemeenschappelijke strijd tegen alles wat uit de fransche omwenteling is voortgekomen. Het einde van de negentiende eeuw buigt echter het hoofd voor geheel andere mogendheden dan die aan welke de leiding van hare eerste jeugd was toevertrouwd. Op het groote wereldtooneel mogen de vorsten nog hun gezag doen gelden, binnen de grenzen van de enkele staten, en niet het minst van de kleine, hebben de parlementaire partijen aan de machthebbenden van 1815 hun gezag ontwrongen. Maar al wijzigden zich de vormen, de beginselen bleven, als altijd strijdvaardig tegen den gemeenschappelijken vijand, die in den loop der tijden nog niets van zijn invloed verloor.

Is het dan te verwonderen dat wanneer deze moderne machthebbenden er in slaagden hier in ons armzalig klein Nederland, zooals van Baar zou zeggen, nog eens voor hetzelfde doel dat hunne doorluchtige voorgangers bezielde, een zelfde verbond tot stand te brengen, zij nu en dan in gedachte terugwijken naar die salons van Madame de Krüdener, welke als de geboorteplaats

van de Sainte Alliance kunnen worden aangemerkt, en dat zij telkens en telkens weder de vermaarde akte ter hand nemen om in hare plechtige verklaringen en betuigingen de getrouwe uitdrukking terugtevinden van de ernstige denkbeelden, welke hen zelven bij het knoopen van den gemeenschappelijken band hebben geleid.

Of hebben zij minder reden dan de machthebbenden van 1815 om te gewagen ‘des grands évènemens qui ont signalé en Europe le cours des trois dernières années, et principalement des bienfaits qu'il a plu à la divine Providence de répandre sur les états dont les gouvernemens ont placé leur confiance et leur espoir en elle seule.’

Is het verbond dat zij sloten een ander dan zij in de eerwaardige oude akte terugvinden? ‘Conformément aux paroles des saintes Ecritures, qui ordonnent à tous les hommes de se regarder comme frères, les trois monarques contractans demeureront unis par les liens d'une fraternité véritable et indissoluble, et se considérant comme compatriotes, ils se prêteront en toute occasion et en tout lieu assistance, aide et secours; se regardant envers leurs sujets et armées comme pères de famille, ils les dirigeront dans le même esprit de fraternité, dont ils sont animés pour protéger la religion, la paix et la justice.’

En wanneer dan ten slotte de drie souvereinen verklaren, dat ‘Toutes les puissances qui voudront solennellement avouer les principes sacrés qui ont dicté le présent acte.... seront reçues avec autant d'empressement que d'affection dans cette sainte alliance’, - dan is het of eene stem uit het ver verleden de verbondenen van heden komt danken voor hetgeen ook zij met onverdroten ijver hebben uitgericht om allengs grootere en breedere scharen in hun verbond te omvatten.

Het zal vermoedelijk wel nooit blijken of deze mijne conjectuur de juiste is geweest, maar zij is in elk geval waarschijnlijk genoeg om mij recht te geven voor eenige ogenblikken beslag te leggen op de aanteekening van den minister van Kolonien, teneinde onder hare bescherming enkele opmerkingen te wijden aan onzen tegenwoordigen politieken toestand. Ik ben dan althans zeker het verwijt te zullen ontloopen van mij te mengen in zaken welke mij niet rechtstreeks raken; want zoo eenig dan is het recht om zich te mengen in de binnen-

landsche aangelegenheden van een anderen Staat door het Heilige Verbond in bescherming genomen en verdedigd.

Ik wil wel bekennen dat er nog eene geheel andere reden was welke mijne aandacht vestigde op de bovenbedoelde aantekening van Mr. Keuchenius. Zij was voor mij in de nieuwe Kamer de echo van eene stem uit de oude, een band tusschen gisteren en heden, en wie als ik maar enkele malen aanleiding vindt om zich met de debatten van de volksvertegenwoordiging bezig te houden, heeft aan zulk een verband dringende behoeften, maar zeker nooit meer dan in deze oogenblikken nu hij eene geheel andere Kamer, produkt van een vonkelnieuw stemrecht, voor zich ziet. Ik gevoel mij daar te moede als iemand die na jarenlange afwezigheid terugkeert naar eene plaats waar hij een goed deel van zijn leven heeft doorgebracht. Wat hem daar boeit en zijn oog trekt het zijn niet de nieuwe gezichten maar die van vroeger welbekend; de oude plekjes en geveltjes waaraan zich voor hem tal van herinneringen vastknoopen.

Het zoeken behoeft hier gelukkig niet vruchteloos te blijven, want de voorgekomen gedaantewisseling blijkt op dit oogenblik meer uit enkele bijzondere voorteekenen dan dat zij zich reeds sterk zou openbaren in groote veranderingen. Er zijn zeker eenige feiten die dadelijk treffen: de soberheid waarmede de rechterzijde, vroeger zoo strijdlustig, nu kritiek uitoefent, de menigte van ongewone namen op de zwellende stemlijsten; maar dit alles bepaalt den hoofdindruk niet. De nieuwe leden vormen voorshands nog slechts eene onbestemde massa aan de beide uiteinden van de zaal, eene massa waaruit eerst langzaam enkele figuren zullen te voorschijn komen, die eene bijzondere plaats gaan innemen en aan de trekken van de Kamer een nieuwen trek toevoegen. Wie nu van weerskanten op den voorgrond treden het zijn de oude bekenden met al hunne eigenaardigheden; wel bestaan er leemten in hun midden, maar het oogenblik waarop men zich verblijdt over het terugvinden van zoo velen is weinig geschikt om lang stil te staan bij de enkele verliezen die geleden zijn.

Trouwens de Kamer heeft harerzijds gedaan wat zij kon om den overgang van den ouden tot den nieuwen toestand zoo geleidelijk mogelijk te maken. Nu door de grondwet in het bezit gesteld van het recht om zelve de inrichting van hare

werkzaamheden te regelen, kwam zij kort geleden na merkwaardige debatten tot het besluit om het door den tijd geijkte en welbeproefde doodeenvoudig te handhaven. Zij verklaarde alles voor het best onder het beste der reglementen van orde, en verkondigde zoodoende luide, dat het conservatisme de wereld nog niet uit is. Ik dank het vooral aan dit besluit dat ik mij in de nieuwe orde zoo gemakkelijk tehuis gevoel. Wij hebben nu weder als van ouds de uitvoerige voorloopige verslagen met de daaraan verbonden even uitvoerige memoriën van antwoord, een en ander voorafgegaan, onder den naam van 'Algemeene beschouwingen' door allerlei politieke ontboezemingen en de daarop bekomen meestal vrij nuchtere antwoorden; - beschouwingen van welke, al kwamen zij nu reeds veertig malen onder mijne oogen, ik eerlijk moet belijden niet te weten wat zij eigenlijk bedoelen kunnen, of het moest dit zijn om aan de debatten, die volgen zullen, het pittige en puntige te ontnemen en bij voorbaat stroomen waters heen te leiden naar discussiën toch reeds van nature met die vloeistof vrij overvloedig gedrenkt.

Ook den eigenaardigen vorm van de begrootingsdebatten mocht ik onder de nieuwe orde van zaken terugvinden, en wel scherper afgeteekend dan ooit te voren; debatten die beginnen op een lijn van onafzienbare lengte, maar een lijn die zich inkrimpt in dezelfde verhouding als de tijd waarover men te beschikken heeft, en die ten slotte uitloopen in een zeer scherpe punt. In de eerste periode worden alle zaken die voorkomen met eene losse hand zoo breed mogelijk uitgespreid - ik denk om ze goed droog te leggen. - En waarom ook niet; men heeft overvloed van ruimte en van tijd. Geen tak van menschelijke wetenschap, geen maatschappelijk belang, geen historische herinnering, die niet in onmiddellijk verband blijkt te staan met het onderwerp dan juist in discussie, welke dit ook zijn moge. Het geduld van den voorzitter in deze periode grenst werkelijk aan het bovennatuurlijke, en geen wonder dus dat zij allen, die zich niet vinden kunnen in de denkbeelden, nu onlangs te Utrecht door Dr. Schaepman omtrent dat bovennatuurlijke verkondigd, vaak met moeite de verdenking van zich weren, dat ook deze voorzitter wel eens zou kunnen bukken voor die menschelijke zwakheid waaraan zelfs de meestgevierde onder de menschenkinderen niet altijd wist te ontsnappen.

Natuurlijk schiet men niet op, maar de tijd doet dit wel, en aan

de presidiale tafel beginnen zich dan ook de eerste teekenen van eigen leven te openbaren. Immers een enkele maal komt het voor, dat deze of gene spreker van die zijde achterhaald wordt door de schalksche uitnoodiging om het onderwerp in discussie ‘eenigszins meer te naderen’. Zoo vordert men wel wat beter, maar het blijft toch sukkelen. Inmiddels:

‘De maand krimpt in, zij smelt tot dagen, komt tot stonden’,

en daar liggen nog stapels wetsontwerpen die, hoe dan ook, vóór het einde van het jaar moeten worden opgeruimd.

Met elken nieuwen dag doet de voorzitter zich meer en sterker gelden; met elken dag herhaalt hij zijne uitnoodiging aan de sprekers, om, gelet op de zeer korte tijdruimte waarover men nog slechts beschikken kan, zich zooveel mogelijk te bekorten. Op elk woord wordt nu nauwkeurig toegezien en angstig gemeten of het wel inderdaad bij het onderwerp volkomen past. Een spreker die het zou willen wagen nu even het hoofd uit het venster te steken zou zich zeker blootstellen aan het gevaar van met vrij onzachte hand naar binnen te worden getrokken. Niet tevreden met de gewone hulpmiddelen om tot spoed aan te zetten kwam de voorzitter deze keer op den inval om de vergadering op een gegeven oogenblik te herinneren, dat zij met de discussiën over de begrooting die van het vorige jaar reeds honderd pagina's vooruit was. Wat moet een voorzitter geleden, en veel geleden, hebben eer hij er toe komt juist aan dezen tak van de vergelijkende statistiek zijne aandacht te gaan wijden.

Eindelijk zijn de allerlaatste dagen aangebroken. De Kamer gaat eerst tegen vijf uur uiteen om reeds ten acht ure hare werkzaamheden te hervatten en deze tot in het holst van den nacht voorttezetten. Aandoenlijk zinnebeeld van eene altijd wakende Volksvertegenwoordiging in het midden van eene rustig sluimerende natie! In die allerlaatste dagen zoudt gij u in een dorschschuur wanen, want gij verneemt niet veel anders dan het doffe dreunen van den telkens nedervallenden hamer. De agenda van den allerlaatsten dag te lezen zou op zich zelf reeds een tijdroovende arbeid zijn, zoo sterk is zij opgevuld met wetsontwerpen, motiën, conclusiën op rapporten en wat niet al. De voorzitter verkeert nu blijkbaar in eene zeer koortsachtige stemming. Alles wat hem onder de handen komt moet opge-

ruimd worden, ja ik geloof dat - vond hij op zijn lessenaar een ontwerp-schoolwet ‘in staat van wijzen’, hij den moed zou hebben voor te stellen dit nog als laatste punt aan de agenda toe te voegen. Niet dan met de uiterste krachtsinspanning is de Kamer er in geslaagd aan zijne handen te ontwringen een belangrijk wetsontwerp op de bieren en azijnen, waaraan hij die bestemming had toegedacht en dat nu tot Februari blijft liggen, wanneer de sprekers hun voordeel zullen kunnen doen met het feit, dat de periode van de lange lijn weder daar is.

Het laat zich begrijpen dat men, lettende op die ongelijkmatige wijze van werken, reeds meer dan eens heeft overwogen of het niet mogelijk zijn zoude nu en dan de gewone orde om te keeren, zoodat men, beginnende met de wet op de middelen, zou eindigen met de indische begrooting. Immers er zijn in onzen parlementairen tuin van die heesters en gewassen die nooit een droppel water ontvangen, terwijl andere letterlijk plassen in dat water.

Mocht men dit plan ooit willen uitvoeren dan durf ik voorspellen, dat de algemeene beraadslagingen over de indische begrooting eerst zouden aanvangen op 19 of 20 December omstreeks middernacht.

De belangrijkste eigenaardigheid van de pas gesloten debatten over de staatsbegrooting ligt in hunne groote kalmte en den bij uitstek hoffelijken toon waarop zij werden gevoerd. Blijkbaar is die toon niet alleen voor hen die buiten staan, maar ook voor velen in de Kamer, zelfs voor de Regeering, eene verrassing en eene aangename verrassing geweest. Het ministerie dat de Volksvertegenwoordiging nu tegenover zich vond is het product van een strijd, zoo algemeen en zoo hartstochtelijk gevoerd als nog nooit in Nederland voorkwam. In dien strijd had men van weerskanten geen middelen ontzien om de zegepraal weg te dragen, en onder deze middelen niet weinige, welke een wrok en tweedracht hebben gezaaid, die het tijdvak van de verkiezingen langen tijd zullen overleven. Door een samenloop van omstandigheden was er meer dan een half jaar verloopen eer de gelegenheid zich opdeed dit ministerie van zijn bestaan, zijne plannen en bedoelingen rekenschap te vragen; maar ten laatste brak dan toch dit oogenblik aan, en nu zou men meenen dat de lang geboeide hartstocht, eindelijk

ontketend, zich in al zijne kracht en heftigheid zou openbaren en dat men in het parlement den machtigen weergalm zou vernemen van de stormen die kort geleden daar buiten woedden.

Niets van dit alles gebeurde echter. Bij de algemeene beraadslagingen meende de rechterzijde eene zuiver defensieve houding te moeten aannemen. Vol vertrouwen op de Regeering en door deze nog in geen enkel opzicht teleurgesteld, wachtte zij geduldig op de daden die van haar zouden uitgaan en bepaalde zich overigens tot het geven van kort bescheid aan de tegenpartij waar deze kritiek uitoefende 't zij op het kabinet 't zij op de gebeurtenissen welke tot zijne vorming hadden aanleiding gegeven.

En dit bescheid, aan hare twee talentvolle woordvoerders - Lohman en Schaepman - volkomen goed toevertrouwd, vergde bijster weinig inspanning, want de kritiek van de oppositie was zoo gematigd mogelijk en doorvlochten met loftuitingen, welke aan die kritiek alle scherpte ontnamen. De linkerzijde erkende volmondig niet alleen het recht van bestaan van het tegenwoordig bewind maar ook haar eigen onvermogen om, onder de omstandigheden, door de jongste verkiezingen geschapen, het gezag te aanvaarden. Hiervan overtuigd zoude zij zich niet alleen onthouden van stelselmatige oppositie maar ook niet trachten om hier en daar met de hulp van enkele malcontenten der Regeering in kleine schermutselingen afbreuk te doen en dus hare krachten te ondermijnen. Immers zulke grootere of kleinere overwinningen zouden niet het regeeringsstelsel treffen, maar enkel de personen die het op dit oogenblik vertegenwoordigen en dus ook slechts daartoe kunnen leiden, dat andere personen, dezelfde beginselen toegedaan, de regeering aanvaardden, maar nu onder verantwoordelijkheid van de linkerzijde zelve, die door hare oppositie de verandering had uitgelokt. Zulk eene verantwoordelijkheid verlangde zij nu niet te dragen, maar die geheel te laten rusten op de tegenwoordige meerderheid. Natuurlijk zou de linkerzijde pal staan voor hare beginselen, en zoo dikwijls de handelingen of voorstellen van de Regeering die beginselen aantastten hare beste krachten inspannen om ze te verdedigen. Maar ook verder reikte hare strijdlust niet. Kwam dus de Regeering, zooals zij reeds begonnen was te doen, op het ruime veld der staatsbemoeiing

met voorstellen, welke die bekende beginselen niet raakten en van welker heilzame strekking ook de linkerzijde zich overtuigd hield, dan zou men op hare krachtige ondersteuning kunnen rekenen, en zulks met te meer ingenomenheid omdat zij gaarne wilde erkennen, dat dit kabinet over uitnemende krachten beschikte, van welke voor de verbetering van onze wetgeving en ter bevordering der belangen van handel en nijverheid veel goeds te verwachten is.

Dat deze en dergelijke verklaringen, door verschillende hoofdleiders van de oppositie afgelegd, op de regeeringspartij een gunstigen indruk heeft gemaakt, daarvan kwam meer dan één redevoering getuigenis afleggen. De goedhartige van Baar - een van de meest sprekende figuren onzer Tweede Kamer, die wel verre van te luisteren naar den cynischen raad van Haffmans om zich voortaan tot zwijgend stemmen te bepalen, nog liever naar ik meen tot afschaffing van de plaatsvervanging zou willen medewerken dan afstand doen van zijn door de grondwet wel gewaarborgd recht om over alle zaken die aan de orde komen een enkel woordje mede te spreken, - Mr. van Baar had enkel lof over voor de bezadigdheid, de loyauteit en de echte humaniteit van welke de tegenpartij blijk gaf. Zelfs Lohman, ofschoon van nature vrij wat minder uitbundig dan de zoo even genoemde afgevaardigde, ontveinsde niet, dat de redevoeringen van de tegenpartij hem uitermate hadden verblijd en aangenaam aangedaan, terwijl de Regeering zelve niet achterwege bleef om bij monde van haren voorzitter woorden van dank en erkentelijkheid te spreken over de blijken van vertrouwen waarmede ook de tegenstanders hem waren tegemoet gekomen.

Of ik het opwekken van die gunstige stemming der liberale partij als eene bijzondere verdienste zou willen toerekenen? Waarlijk niet; het is voor alles de vrucht van de omstandigheden, een gevolg van het feit, dat zich eindelijk weder eens de gelegenheid heeft opgedaan het parlementaire stelsel zuiver toe te passen en dat men van die gelegenheid heeft gebruik gemaakt. Het tegenwoordige Kabinet is zijn ontstaan verschuldigd niet aan parlementaire ook niet aan hooge extra-parlementaire invloeden, maar onmiddellijk aan de verkiezingen en behoeft het verband met de meerderheid, waaruit het is voortgekomen, slechts te handhaven om zeker te zijn tot de eerstvolgende verkiezingen zijn

gezag te behouden. Het is merkwaardig welk een invloed ten goede van deze stellige wetenschap kan worden te gemoet gezien: terwijl zij aan de Regeering een vasten grondslag geeft en haar in de gelegenheid stelt met kracht en gezag op te treden, is zij voor de oppositie een afdoend motief om zich aan iets beters te wijden dan aan eindelooze pogingen om die Regeering te ondermijnen en te verzwakken. Wat krachtens de uitspraak van de kiezers bestaat, kan alleen door eene nieuwe uitspraak van dezen zijne reden van bestaan verliezen, en de oppositie, die dit weet, heeft zeker niets beter te doen om die nieuwe uitspraak ten haren voordeele te leiden, dan nauwkeurig te waken voor hare beginselen, strenge contrôle op de handelingen van de tegenpartij uit te oefenen en voorts met deze trouw samentewerken overal waar zij dit zonder opoffering van hare beginselen doen kan.

Men heeft herinnerd dat er tien jaren waren voorbijgegaan sedert Nederland zich in het bezit van een zuiver parlementair ministerie verheugen mocht, en inderdaad, maar ook vóór dien tijd, hoe zelden hebben wij die ministeriën gekend en hoe kort is hun duur geweest. Allerlei omstandigheden hebben daartoe bijgedragen: gebrekkige kennis van de eischen aan het parlementaire stelsel verbonden, gemis van eene degelijke partijorganisatie en onduidelijke beslissingen bij de stembus. Slechts zelden deed een ministerie zich voor als door eene gebiedende noodzakelijkheid opgelegd; meestal scheen het slechts de vrucht van een toeval, eene vrucht bestemd om voortteleven tot dat een ander toeval - door parlementaire taktiek zoo gemakkelijk geschapen - haar zou komen vernietigen. Het maken en breken van ministeriën werd op die wijze hier als elders maar al te vaak het lievelingsspel van het parlement en door dat spel al zijne kracht zoozeer in beslag genomen, dat ook de noodzakelijkste arbeid onafgedaan en de dringendste behoefte onbevredigd bleef.

Ik heb een open oog voor de gebreken van het parlementaire stelsel, maar wanneer wij er slechts in mochten slagen met zijne gebreken ook de goede eigenschappen te aanvaarden, onbetwistbaar aan dat stelsel verbonden, dan zou men aan zijne goede vruchten voor het vaderland niet behoeven te wanhopen.

Als in de toekomst het leven van de ministeriën, langer of korter van duur, zich in elk geval zal uitstrekken over ter-

mijnen, welke door vier deelbaar blijven, met andere woorden als men er toe komt, gevallen van zelfmoord uitgesloten - gevallen in de politieke wereld althans niet zeldzamer dan in de wereld daarbuiten - om de beslissing over het lot van de ministeriën aan Heeren kiezers over te laten, dan bestaat er reden te verwachten, dat de werkzaamheid van het parlement ook reeds in de eerstvolgende jaren goede vruchten zal afwerpen. Voor de liberale partij is daarbij eene schoone taak weggelegd, aangenomen altijd dat zij zich weet te doordringen van den plicht die nu als Zijner Majesteit's ‘loyal opposition’ op haar rust. Zij moest het dezer dagen telkens ervaren, dat, waar zij klachten waagde over het onvermogen van de nieuwe regeeringspartij, die klachten werden afgewezen met een beroep op hare eigen machteloosheid gedurende eene lange reeks van jaren. Moge zij in elk geval daarvoor zorgen, dat wanneer wat vroeger of later het tijdvak van regeeren voor haar opnieuw zal aanbreken, aan de nieuwe oppositie het vermogen ontvalle om eigen tekortkomingen achter een beroep op slechte voorbeelden te verbergen. In de eerste jaren na 1848 heeft de liberale partij getoond wat zij als regeering vermag; in het nieuwe tijdvak, dat wij nu zijn ingegaan, staat de gelegenheid open om een eerste voorbeeld te geven van wat degelijke en deugdelijke oppositie kan uitwerken. Het strijden en lijden voor hare beginselen zal haar zeker niet worden bespaard; menig terrein, waarop zij in het belang van onze maatschappij bij voorkeur zou willen arbeiden, zal door den drang van de omstandigheden voor haar afgesloten zijn, maar menig ander blijft over. Volgens haar eigen erkentenis beschikt het tegenwoordig kabinet over uitstekende krachten; vooral aan de departementen van Justitie, van Waterstaat en van Oorlog openbaart zich eene veel belovende arbeidskracht, eene kracht die, dank zij de vastgesloten meerderheid waarover de Regeering beschikt en het sterk ontwikkeld digestief vermogen dat aan die meerderheid wordt toegeschreven, rijk kan zijn aan goede resultaten. Toont de liberale partij zich telkens bereid de daartoe strekkende pogingen te steunen; gaat zij met dat doel staan niet tegenover, maar naast de meerderheid en stelt zij hare rijke ervaring beschikbaar en daarnevens de zeer uitnemende talenten, welke onbetwistbaar in haar midden wonen, teneinde dus de deugdelijkheid van de aangeboden wetsontwerpen te verhoogen, dan zal zij in den goeden

zin van het woord eene leidende oppositie zijn en zich na verloop van drie jaren met beter gevolg aan de grillige kansen van de stembus kunnen onderwerpen, dan wanneer zij op geen andere zegeteekenen had te wijzen dan op die welke van haar tegenstreven en belemmeren getuigenis komen afleggen.

Het belang, dat ik hier bespreek, weegt oneindig veel zwaarder dan de tijdelijke triumf van deze of gene staatkundige partij, oneindig veel zwaarder dan al de kwestiën, waarop onze partijverdeeling rust, want zij betreft de vraag, of wij er al of niet in zullen slagen ons regeeringsstelsel zoo toe te passen, dat althans de dringendste behoeften van onze maatschappij daarmede kunnen worden bevredigd. Men late zich door de schijnbaar groote deelneming aan de verkiezingen niet op een dwaalspoor leiden: de onverschilligheid voor het politieke leven heeft ook hier te lande breede vertakkingen, en het aantal personen, die, onze eindelooze politieke twisten moede, zich schouderophalend terugtrekken, groeit met den dag aan. Er is alles aan gelegen dat die onverschilligheid verdwijne, opdat wij niet den steun en invloed derven van vele onzer beste krachten en de beslissing over het regeeringsgezag niet hier als elders bijna uitsluitend aan de licht kneedbare massa worde overgelaten. Mocht de liberale partij er in slagen een beter stelsel van oppositie in praktijk te brengen, dan wij sedert tal van jaren hebben gekend en zij op die wijze aan het parlementaire stelsel de verloren populariteit kunnen teruggeven, dan zou deze dienst zeker onder de beste moeten worden gerangschikt, welke zij vroeger en later aan het vaderland bewezen heeft.

Men zou te veel eischen met te vergen dat eene oppositie, waar zij kritiek uitoefent op de handelingen van de Regeering, blijk gaf van volkomen objectiviteit. Het ligt in den aard der zaak dat zij die handelingen van haar standpunt beoordeelt, maar niet minder dat dit standpunt vrij wat verschilt van dat, 't welk door de bestreden Regeering wordt ingenomen. Wij mogen meenen, en misschien terecht, waar gelet wordt op de eischen van het algemeen belang, dat het nieuwe bewind zijn vaandel dadelijk geheel behoort te ontplooien en recht op het doel aftegaan, maar wanneer zijne levensvoorwaarden verbieden dit te doen, dan kan niemand het laken als het zich onthoudt van daden, welke van zijn standpunt louter overmoed zouden verraden. Is de nieuwe Regeering onvermijdelijk dan moet men het goedkeuren dat zij leve over-

eenkomstig de wetten van haar eigen bestaan. Met het hoofd tegen den muur te loopen zou aan eigen partijgenooten zeer euvel worden geduid en niemand behoeft er zich dus over te verwonderen, dat de tegenpartij weigert dien goeden raad te volgen.

Van de klacht over gemis aan werkzaamheid bij het ministerie in het algemeen geldt tot op zekere hoogte hetzelfde. Stellig is die klacht niet van onbillijkheid vrij te pleiten, want het behoort tot de zeldzaamheden dat een nieuw ministerie reeds zes maanden na zijne geboorte met gewichtige en moeilijke wetsontwerpen gereed zij. Men heeft beweerd dat de ministerieele partij in haar antwoord op deze beschuldigingen slechts verzachtende omstandigheden wist aan te voeren. Het kan wel zijn, maar wanneer nu blijkt dat zulke omstandigheden werkelijk bestaan en geldende kracht hebben, is het dan geen strenge plicht daarop bij het vestigen van een oordeel nauwkeurig te letten? Is het niet waar dat eene vereeniging van mannen voor wie de regeeringstaak geheel nieuw is meer tijd noodig heeft om haren weg te vinden in onze omslachtige administratie dan anderen behoeven die reeds meermalen tot zulk eene taak geroepen werden? Ligt het niet voor de hand, dat een ministerie, niet zonder moeite uit drie zelfstandige deelen bijeengebracht en misschien ook niet zonder moeite bijeengehouden, in geen geval vermag wat een ministerie uit één stuk zou kunnen bestaan? Is het niet waar dat de Regeering zuinig moet zijn op de kleine meerderheid waarover zij beschikken kan, en dat het louter vermetelheid zoude wezen wanneer zij niet van den aanvang af rekening hield met den tegenstand, dien zij onder sommige omstandigheden bij de Eerste Kamer zou kunnen ontmoeten?

Tegenover den minister van Financien in het bijzonder hadden de klachten over gemis aan werkzaamheid - ik erken het gaarne - veel meer reden van bestaan, want in de officieele verklaringen van dien bewindsman uitgegaan, ontdekt men niet eene gestadige ontwikkeling maar veeleer een geleidelijk inkrimpen van het vroeger gesteld program. De warme ijver van de eerste dagen was na verloop van zes maanden op zeer in het oog vallende wijze bekoeld, en dit feit moest te meer treffen, niet alleen omdat sommige wettelijke voorzieningen - vooral die welke aan het finantieel verval van onze gemeenten tegemoet moeten komen - werkelijk een zeer dringende eisch

van het oogenblik zijn geworden, maar ook omdat men algemeen, ook buiten de regeeringspartij, groote verwachtingen koesterde van hetgeen juist deze minister volbrengen zou. De gedachte aan de buitengewoon gunstige omstandigheden onder welke de minister van Financiën zijne portefeuille aanvaardde, was op zich zelve genoeg om van Houten te doen watertanden. Jong en wel bewust van eigen kracht gesteld te worden voor zulk eene taak en daarbij te kunnen beschikken over zulk eene meerderheid! Wat scheen meer geschikt dan dit om menschelijke eerzucht te prikkelen en tot de hoogste spanning van alle krachten aan te zetten.

De schijnbare apathie van den minister van Financiën was inderdaad zoo verrassend en zoo vreemd, dat men alle reden heeft hier aan zinsbedrog te gelooven. De Regeering was niet zeer mededeelzaam omtrent hare plannen voor de naaste toekomst en ook dit zou ik haar niet durven verwijten. De ministerieele partij vergde geen licht, maar liet omgekeerd geen gelegenheid voorbijgaan om van haar onbeperkt vertrouwen in het nieuwe bewind getuigenis af te leggen. Waartoe zouden dan onthullingen moeten dienen? De oppositie gerust te stellen, aangenomen dat dergelijke onthullingen daartoe strekken konden, was niet de taak van het kabinet, en nog veel minder het aanvoeren van wapenen waarmede die oppositie het òf nu òf later zoude kunnen bestrijden. Waren nu echter de omstandigheden anders geweest en had het eigenbelang van de Regeering medegebracht al hare bedoelingen en plannen met de meeste openhartigheid bloot te leggen, wie weet of de schijnbare werkeloosheid van den minister van Financiën dan niet dadelijk hare verklaring zoude hebben gevonden. Waar de oppositie nu slechts eene menigte van spijkers zag, hier en daar zonder orde of regelmaat in den muur geslagen, ten einde daaraan allerlei wetsontwerpen op te hangen, zou zij, beter ingelicht, misschien de teekenen hebben kunnen vinden van een geheimzinnig letterschrift, dat aan hem die het weet te ontcijferen, de oplossing van meer dan één raadsel bracht.

Maar wat hiervan ook zij, de meerderheid heeft de verantwoordelijkheid voor het doen en laten van de Regeering uitdrukkelijk aanvaard, en niet nu maar eerst later zal voor oppositie het oogenblik gekomen zijn om ha[.....] trouwen rekenschap te vragen.

Het liefst had ik bij de debatten de vraag vermeden gezien of de handelingen van het nieuwe bewind al of niet in overeenstemming waren met de verwachtingen bij de verkiezingen opgewekt, niet alleen omdat het oogenblik, waarop deze vraag zal kunnen worden beantwoord, zeker nog niet is aangebroken, maar ook omdat het zoo moeilijk valt te beslissen tot wie de verantwoordelijkheid voor de opgewekte verwachtingen eigenlijk moet opklimmen. Het bescheid van Dr. Schaepman, dat men bij de verkiezingen eene andere taal spreekt en andere beeldspraak kiest dan in de kringen onzer volksvertegenwoordigers gangbaar zijn, mag niet van een zeker cynisme zijn vrij te pleiten, toch ligt in deze opmerking te veel waarheid dan dat ik den leider van de roomsch-katholieke partij daarover hard zou durven vallen. Behoudens eervolle uitzonderingen, is onze geheele verkiezings-litteratuur eene conventioneele geworden, enkel bruikbaar voor de eenvoudigen in den lande en dan ook geheel ten hunnen behoeve ingericht. De kieschen en fijngevoeligen van elke richting zullen, voor zoover zij tot die litteteratuur mochten bijdragen, aan eer en waarheid getrouw blijven, zij kunnen niet loochenen, dat vóór de tenten waarbinnen zij zelven eene schuilplaats zoeken, even als vóór alle andere, clowns van allerlei allooi bezig zijn met in bont paradepak boeren en burgerlui tot binnentreden aan te sporen en over te halen. De middelen mogen hier wat grover zijn dan daar, op de eene plaats zorgvuldig nog enkele trekken bewaren die van verre aan de waarheid herinneren, terwijl zij elders in openbaar bedrog ontaarden, elke partij levert hare bijdragen tot dien algemeenen kanker, welke de weken, aan de verkiezingen voorafgaande, tot een tijdperk van algemeen zedenbederf maakt. De schuld van al dit kwaad moge op de verschillende partijen in zeer ongelijke mate drukken, eene nauwkeurige bepaling van elks aandeel behoort tot de onmogelijkheden en daarom doet men wel, zijn eenmaal die Saturnaliën voorbij, hunne uitspattingen zoo spoedig mogelijk aan de vergetelheid prijs te geven.

Toch was het vreemd genoeg dat juist Schaepman tot vergoelijking van deze kiezers-manoeuvres optrad. Immers wanneer één partij reden heeft minachtend neer te zien op al het misbaar, dat tegenwoordig rondom de stembus wordt aangeheven, dan zal het wel de zijne wezen, die om haar doel te

bereiken al deze verdachte hulpmiddelen ontberen kan. Maar behalve voor zich zelven heeft men ook voor de bondgenooten te zorgen en van daar dat de Doctor, die op eigen terrein vermoedelijk slechts den pink van zijne hand behoeft op te heffen om aan den man zijner keuze het mandaat van volksvertegenwoordiger te verzekeren, gedachtig aan de gelofte van het heilige verbond, ‘de se prêter aide et secours en tout lieu et en toute circonstance’, meer dan eens in eigen persoon zijn machtig orgaan en zijne indrukwekkende gebaren ter beschikking kwam stellen van de broederen, die in het zweet huns aanschijns het stugge materiaal bereidden, hun ter bewerking toevertrouwd.

Bedrieg ik mij niet dan steunde de geheele kritiek, bij welke ik hier een oogenblik stil stond, meer op oude traditiën dan dat zij werd ingegeven door een klaar besef van de eischen, welke aan eene strenge toepassing van het parlementaire stelsel verbonden zijn. Mocht er aanleiding zijn tot klagen over de werkeloosheid van de Regeering dan zouden die klachten meer bij de rechterzijde dan bij de oppositie op hare plaats zijn, en wat betreft de feiten, bij de verkiezingen voorgevallen, deze zijn door hare uitkomst gedekt en kunnen nu niet opnieuw worden opgehaald zonder dat men zich gaat wagen aan een ook hier verboden onderzoek naar het vaderschap. Gelukkig werden al deze bedenkingen met zooveel tact aangevoerd en ook zoo hoffelijk beantwoord, dat zij de uitnemende verstandhouding tusschen rechter- en linkerzijde geen oogenblik verstoorden.

Overigens is de oppositie bij het geheele begrootingsdebat volkomen getrouw gebleven aan hare voorop gestelde beginselen en heeft zij de meest doorslaande blijken gegeven van hare begeerte om het nieuwe ministerie op loyale wijze te steunen, overal waar zij dit doen kan zonder hare beginselen prijs te geven. Dat die ondersteuning tegenover den eenen minister hartelijker was dan tegenover den anderen spreekt van zelf en hing geheel af van de meer of minder groote verwachtingen welke men ten aanzien van elk hunner koesterde. Alleen voor den minister van Koloniën werd eene uitzondering gemaakt, want tegenover dezen meende een goed deel van de oppositie een bepaald votum van wantrouwen te moeten uitbrengen. Was dit votum verdiend? Naar mijn inzien volkomen, want de feiten die het hebben uitgelokt, zijn als ik mij niet bedrieg zonder voorbeeld in onze parlementaire geschiedenis. Een minister die,

zelfs tegenover de Staten-Generaal, dat wil zeggen ter plaatse waar hij nog meer dan elders een diep besef moest hebben van de plichten welke hij als orgaan van de boven alle partijen gestelde Kroon te vervullen heeft, aan zijne kerkelijke sympathiën en antipathiën niet het stilzwijgen weet op te leggen en daarbij de eischen van de meest alledaagsche voorzichtigheid uit het oog verliest, is een gevaarlijk minister en gevaarlijker naarmate zijne bekwaamheden grooter zijn. Wanneer de eigen bondgenooten in en buiten de Kamer het aan zeer ernstige protesten en waarschuwingen niet hebben laten ontbreken, wanneer zelfs de bondgenoot bij uitnemendheid, de redactie van de Standaard, gewoon om met Keuchenius door dik en dun te gaan en waarlijk niet voor eene kleinigheid vervaard, de verzuchting niet kan weerhouden, dat de minister haar voor vervolg van tijd de taak van de verdediging wat gemakkelijker moge maken, dan laat het zich verklaren dat velen de verantwoordelijkheid voor de regeering van dezen minister onverdeeld aan de rechterzijde wilden overlaten.

Na deze beknopte karakteristiek van de nieuwe Kamer nu ook een woord over de nieuwe Regeering uit de meerderheid van die Kamer voortgekomen. De leden van de linkerzijde, die aanleiding vonden over het karakter van het tegenwoordig kabinet een oordeel uit te spreken, gaven vrij eenstemmig als hunne meening te verstaan, dat onder de rijke verscheidenheid van politieke kleuren, die zij bij deze Regeering meenden aante treffen, de conservatieve kleur de overheerschende was; eene meening die sommigen hunner omschreven met de opmerking, dat de minister van Buitenlandsche Zaken in dit kabinet niet onder de consonanten maar onder de vocalen behoorde te worden gerangschikt. Deze beeldspraak heeft blijkbaar eenigszins pijn gedaan en tot meer dan één comische ontboezeming aanleiding gegeven. Geen taak zoo moeilijk, of liever zoo onmogelijk, dan eene rangregeling tusschen de in congres vereenigde souvereinen; de poging om zulk eene taak te volvoeren heeft vroeger en later soms de fijnste koppen tot wanhoop gebracht. Dr. Schaepman, hoe fijn diplomaat hij ook zijn moge, telde die moeilijkheid blijkbaar te licht en kwam zich dientengevolge op zeer glad ijs wagen. ‘Ik heb nooit geweten’, zeide hij, ‘dat de minister van Buitenlandsche

Zaken als zoodanig, eene zoo groote plaats bij onze kabinetsformatiën bekleedt.' Als zoodanig neen, maar iets dergelijks was dan ook door niemand beweerd. Niet omdat hij in dit kabinet de buitenlandsche zaken bestuurde, maar omdat hij was Jhr. Hartsen, - een der weinigen die ontsnapten aan het bloedbad in de latere jaren onder de conservatieven aangericht, - wilde men hem bij de vocalen rangschikken; en dat nu in Nederland evenzeer als elders ook de portefeuille van Buitenlandsche Zaken vaak aan den meestbeduidende wordt opgedragen, zou de Doctor zeker niet geloochend hebben wanneer hij zich òf van Hall, òf van Lijnden herinnerd had.

Maar erger dan deze onjuistheid was hetgeen volgde. 'Hoe veel eerbiedige sympathie men voor dezen minister van Buitenlandsche zaken ook koesteren kan, hij zal de eerste zijn om toe te geven, dat van hem de kleur van deze Regeering niet uitgaat; want indien deze gedachte door hem gekoesterd werd dan zou hij toch van meening moeten wezen, dat de kleur, die zijne medeleden dragen, inderdaad eene zeer zwakke, zeer weifelende en zeer neutrale kleur is.' Ik weet niet of Jhr. Hartsen dit alles werkelijk wil toegeven en nog veel minder of hij de eerste wil zijn die het doet; maar ook al mocht dit zoo wezen dan nog zou het mij niet verwonderen indien hij werkelijk de eerste ware geweest die zich geërgerd had aan de ietwat 'cavalière' wijze waarop hier met zijn persoon werd omgesprongen. Zich eene plaats te zien toegewezen onder de verschoten kleuren, om daarna te worden opgenomen, met hoeveel 'eerbiedige sympathie' dan ook, en overgebracht naar de achtergalerij, is eene onderscheiding die ik voor mij hoogst ongaarne onder de vleiende zou willen rangschikken.

Vrij wat beter wist later de minister van Binnenlandsche Zaken de gevaarlijke klip te ontzeilen. Zich wendende tot het lid, dat het eerst den naam conservatief op de tegenwoordige Regeering had toegepast, zeide hij: 'Wanneer die geachte afgevaardigde gemeend heeft, dat door opneming van den minister van Buitenlandsche Zaken dit Kabinet blijk heeft gegeven te vervallen in den stroom der oude conservatieve partij, dan meen ik daartegen te moeten opkomen. Die geachte afgevaardigde is even goed als ik bekend met de parlementaire geschiedenis van de laatste jaren en weet, even als ik, dat zoo wij vóór eenige jaren nog konden spreken van eene politieke con-

servatieve partij in het parlement, deze thans als geconstitueerde politieke partij niet meer bestaat.' Natuurlijk had de Minister de meening van den geachten afgevaardigde verkeerd opgevat. Niet om den tijdelijken en wisselenden vorm waarin het conservatisme zich vroeger en later openbaarde was het dezen te doen geweest, maar om het blijvende inwonende beginsel zelf, en dit meende hij in het tegenwoordige kabinet terug te vinden. De minister van Buitenlandsche Zaken was nu intusschen uit het gedrang geholpen zonder dat de stichter van het kabinet er toe behoefde te komen eene rangregeling van zijne verschillende ambtgenooten, naar hunne betrekkelijke waarde opgemaakt, aan de vergadering over te leggen.

Maar het was vooral de Standaard die vuur vatte. De Standaard heeft duizende vijanden, en zou meen ik diep ongelukkig zijn wanneer hij die miste, maar onder deze vijanden zijn er geen - of het moesten Bronsveld en Buitendijk zijn, - wien hij een zoo onverzoenlijken haat heeft toegezworen als den conservatieven. Doet de gelegenheid zich nog eens voor, nu helaas veel minder dan vroeger, om op dezen los te trekken, dan kunt gij rekenen op een stuk vol kleur en leven, rijk aan schitterende beeldspraak. Vraagt gij naar de redenen van die onoverwinnelijke antipathie dan zou ik er twee willen noemen: de eerste is het feit, dat de conservatieven zijne bondgenooten zijn, en de tweede de kracht van de traditie en de eerbied voor de nagedachtenis van Groen van Prinsterer. Jaren lang hebben de slagen van dezen meester in de polemiek het oude conservatisme gebeukt, en nu is het den meester dienen wanneer men geen gelegenheid laat voorbijgaan den ouden strijd voort te zetten.

En wilt gij weten of dit vermogen om te treffen en te wonden nog onverzwakt voortleeft, luister dan slechts naar de aanhef van een klein entrefilet, dat dezer dagen in de Standaard werd afgedrukt:

'Ons vermoeden komt uit: het Dagblad pronkt reeds met de conservatieve veeren uit de speeches Schaepman en Lohman.

Het ziet hierin reeds een halve concessie van deze heeren, dat het naar den conservatieven stroom terugmoet. Wel niet naar het oud conservatisme van 1830 en 1848; maar dan toch naar het conservatisme, *genre Dagblad*, zuiver haagsche verpakking.

O, er dient op dit *etiket* zoo gepast te worden, want na-

tuurlijk, op zeker bureau heeft men nog manden vol leege flesschen met dit etiket staan, en geen wijn zoo goed kunt ge aftappen, of deze onverbiddelijke botteliers kurken en lakken het edel vocht in de flesschen met het versleten etiket.'

Het beeld is aardig gevonden, maar welke illusien liggen daarin opgesloten!

Ik weet niet of het Dagblad geantwoord heeft, maar ik stel mij voor dat men daar op zeker bureau niet weinig zal gemeesmuild hebben. Maakte men daar van het hart geen moordkuil, dan moet dunkt mij het antwoord in dezen geest zijn uitgevallen.

'Stelt u gerust mijne heeren, het merk dat gij ducht is voor altijd aan de consumtie onttrokken en wat aangaat de manden met leege flesschen, deze zijn onder de mokerslagen van Groen van Prinsterer en zijne leerlingen sinds lang tot gruis gestampt. Niet zonder moeite hebben wij eene kleine hoeveelheid van deze flesschen, maar nu wel gevulde, aan de algemeene slachting onttrokken en voor eigen gebruik opgeborgen, opdat het middel ons niet zoude ontbreken bij plechtige gelegenheden in zeer klein comité een glas te wijden aan de nieuwe toekomst van onze richting en aan het welzijn van onze bondgenooten. Voor de publieke consumtie beschikken wij over geen anderen voorraad dan uit den oogst van dit jaar, en naar de bepalingen van ons contract is de leverantie van leege flesschen, etiket, kurk en lak geheel aan u verbleven. Blijkbaar hecht gij aan het etiket buitengewone waarde, en misschien niet zonder reden. Welnu, behoudt uw monopolie. Uw meesterschap in de vervaardiging van uithangborden wordt door niets geëvenaard of het moest zijn door ons scepticisme ten aanzien van hunne oprechtheid. En wat nu betreft het "edele vocht" zelf, wij blijven bereid dit op kosten van ongelijk aan eene strenge scheikundige analyse te doen onderwerpen, opdat blijke wie van ons beiden daartoe het meest heeft bijgedragen.'

Het zal intusschen wel niet noodig zijn de uitkomsten van zulk eene analyse af te wachten om nu reeds met alle vrijmoedigheid te kunnen vaststellen, dat het tegenwoordig ministerie inderdaad een sterk uitgedrukt conservatief karakter draagt. De linkerzijde had waarlijk geen vergrootglas noodig om deze eigenaardigheid te kunnen waarnemen en zij kon het resultaat van deze waarneming met te meer vrijmoedigheid

uitspreken omdat het bezit van de bedoelde eigenschap aan de waarde van het ministerie zeker geen afbreuk doet. Had men den minister van Buitenlandsche Zaken niet rechtstreeks in de zaak betrokken niemand zou zich aan de uitspraak geërgerd hebben. Immers sinds jaar en dag verkondigt de Standaard aan wien het maar hooren wil, dat zijn partij uit eene *droite* en eene *gauche* bestaat; de *droite* vormde het kabinet en zocht steun, behalve bij den man, die, zooals van Houten ter zijner eer getuigde, ook tegenover de stembus zijne streng conservatieve beginselen geen oogenblik verloochende, bij Roomsch-Katholieken, die, voor zoover zij een parlementair verleden hadden, zich door niets zoozeer onderscheidden dan door hun afkeer van alle democratische beginselen, in welken vorm en onder welke leus deze zich ook openbaren. En hoe zou men dan aan het eigenlijk karakter van dit bewind kunnen twijfelen? Immers zonder den minister van Koloniën zou in de gelederen van dit ministerie zelfs het bestaan van eene *gauche* niet blijken.

Dat de verbonden mogendheden bij den aanvang van den gemeenschappelijken arbeid behoefte gevoelden vóór alles van hare behoudsgezindheid te getuigen, lag trouwens voor de hand, want het werd door de meest alledaagsche voorzichtigheid als strenge plicht voorgeschreven. De Standaard was de eerste om dit te erkennen. Het zou eene dwaasheid zijn - dus sprak hij - reeds dadelijk bij het van stal rijden de zweep over de paarden te leggen. Volkomen juist. De nieuwe leiders moeten in de eerste plaats vertrouwen wekken, alle ongerustheid bannen en het bewijs leveren dat de wagen van staat onder hunne hoede veilig is.

Hebben wij hier nu echter met louter taktiek te doen en dus met een geheel voorbijgaanden vorm van samenwerking, die voor een scherper gekleurden zal plaats maken als eenmaal de ruiters vast in den zadel zitten? Er is te nauwernood één vraag voor de toekomst van den nederlandschen Staat van meer gewicht dan juist deze en op die vraag kan vooralsnog niemand een afdoend antwoord geven. Intusschen ontbreekt het niet aan redenen, welke ons aanleiding geven ook in dit opzicht met vertrouwen de toekomst te gemoet te gaan en op twee van deze zou ik hier nog even de aandacht willen vestigen.

Wanneer twee of meer staatkundige richtingen kunstmatig met elkander verbonden worden dan zullen zij daar de aansluiting zoeken, waar zij het meest met elkander overeenkomen en hier dus in conservatieve belangen; maar uit dit kruispunt volgt elke richting haar eigen lijn en deze lijnen wijken allengs verder van elkander af, zoodat zij, aan hare basis gekomen, door een breeden afstand gescheiden worden. Eenmaal het verband gesloten, tracht natuurlijk elke partij meer zich zelve te zijn en te dien einde af te dalen naar het punt waar hare basis ligt, maar elke stap in die richting verwijdert haar van de bondgenooten, vermeerdert de spanning van het koord dat hen te zamen houdt, wringt eenige nagels los van het gemeenschappelijk verband en brengt al spoedig daar waar men nog slechts te kiezen heeft tusschen afbreken en stilstaan. Het is een niet genoeg te waardeeren voorrecht van de liberale partij, nu minderheid geworden, dat hare vereenigde tegenstanders elkander weerkeerig bewaken met eene zorg, veel grooter dan zij zelve zou kunnen aanwenden, want in die onderlinge waakzaamheid ligt een afdoende waarborg dat elk van beiden, ijverende voor den triomf van hare eigen beginselen, binnen zeer nauwe grenzen zal opgesloten blijven.

't Is waar de programma's, meer bijzonder die van de antirevolutionairen, luiden dikwijls krijgshaftig genoeg en kunnen soms voor eene meer of minder verwijderde toekomst omkeeringen voorspiegelen, die door haar radicaal karakter schrik inboezemen. Men make zich echter niet vervaard want in den regel hebben deze programma's geen andere bestemming dan om tot bemoediging en opwekking van de voorbijkomende welgezinde kiezers voor de vensters van het redactie-bureau te worden opgehangen. Om beginselen van regeering te kunnen worden, behoeven zij het fiat van geheel andere machten en waarschijnlijk zullen deze niet verzuimen hunnen inhoud tot een zeer bescheiden minimum terug te brengen.

Wettigt reeds deze overweging het vermoeden, dat de conservatieve sympathiën van de vereenigde partijen iets anders en iets meer zullen zijn dan eene voorbijgaande karakteristiek, dit vermoeden wordt niet weinig versterkt door het tweede feit, dat ik wilde aanstippen, namelijk het onmiskenbaar overwicht dat onder de verbondenen op dit oogenblik aan de roomsch-katholieke partij toebehoort, dat wil zeggen aan de partij, welke, be-

houdens meer of minder belangrijke individueele uitzonderingen, dan toch wel als vertegenwoordigster van de groote conservatieve macht zal mogen doorgaan. Allerlei omstandigheden te zamen hebben haar dit overwicht verzekerd: hare strenge centralisatie waardoor zij over de haren een gezag uitoefent dat de best gedisciplineerde partij ook maar van verre nooit zal kunnen evenaren; hare geographische positie, en naast die natuurlijke voordeelen, hare groote bekwaamheid. Wie in de laatste jaren met eenige aandacht de bewegingen van onze politieke partijen volgde, kan moeilijk zijne hulde weigeren aan de vastberadenheid waarmede de katholieke partij voorwaarts schrijdt, aan hare voorzichtigheid en zelfbeheersching, aan de kalmte waarmede zij opkomende krakeelen weet te smoren en aan hare koninklijke vrijgevigheid als zij den medestanders deelen van den buit toewerpt waarop dezen in geen enkel opzicht aanspraak kunnen maken, overtuigd als zij is en zijn kan dat in hunne hand of in de hare, die buit toch feitelijk de hare is.

En inderdaad, in hare eigen provinciën onaantastbaar, heeft zij de volkomen zekerheid dat er voor haar nimmer sprake zijn kan zelfstandige meerderheid te worden. Zij heeft in de latere jaren hare voorposten hier en daar vooruitgeschoven, maar op eene wijze waaruit blijkt, dat zij aan die posten geen al te groote waarde hecht. Wat beteekent het dan ook of aan de altijd sterke en onder de bestaande omstandigheden meestal beslissende minderheid waarover zij beschikt een vier- of vijftal stemmen wordt toegevoegd?

Hoe geheel anders is de toestand van de anti-revolutionairen. De beide uiteinden van het koord, dat hen in de hoogte houdt, zijn in handen van de Roomsch-Katholieken. Deze behoeven dat koord slechts te laten glippen en de partij, die hier te lande Groen van Prinsterer als haren stichter eert, wordt in ons parlement voor niet veel meer dan memorie uitgetrokken. De Roomsch-Katholieken hebben zich met geen ander doel verbonden dan om eene regeling van de schoolwetgeving te verkrijgen met hunne inzichten in overeenstemming; de anti-revolutionairen bedoelen natuurlijk hetzelfde, maar voor hen is het verbond nog daarenboven eene kwestie van zijn of niet zijn. In dit onderscheid ligt dunkt mij de verklaring van de sterkte van de eene en de zwakheid van de andere partij; immers de meest afhankelijke kan nooit de sterkste wezen.

Getuige van het feit, dat, trots het oorverdoovend geraas bij de stembus, onze parlementaire wateren zacht en kalm daarheen vloeien, terwijl zij die deze wateren bevaren en òf met moeite tegen den stroom oproeïen, òf wel lui en gemakkelijk door dien stroom naar hunne bestemming worden heengevoerd, bij elke ontmoeting in het wisselen van hoffelijke begroetingen wedijveren, - gevoelt men onwillekeurig de vraag bij zich opkomen, welke stormen nog over die effen vlakte zullen heenstrijken en het water in hooge witte golven doen opspatten eer de negentiende eeuw aan haar grootsch bestaan een eind maakt. Men is zich bewust te leven onder eene geheel kunstmatige organisatie en meent overal de sporen van snelle vergankelijkheid te kunnen waarnemen. Bij een deel van onze antirevolutionaire partij leeft te veel politiek instinct dan dat het niet zoude trachten zich los te maken van dat koord, door roomsche welwillendheid gespannen, om hier of daar den voet te zetten op vasten bodem waarop het zich te huis gevoelt en dien het den zijnen kan noemen. Aan peilingen en grondboringen, ondernomen met het doel om te dien aanzien zekerheid te erlangen, heeft het bij de jongste verkiezingen niet ontbroken, en ik meen te weten dat de grond is meegevallen. Blijven de radicale stroomingen, welke op zoovele plaatsen aan het licht kwamen, zich ontwikkelen dan kan men nu reeds met eenige zekerheid de plek bepalen, waar zij die thans in hunne papieren woning boven de wateren rondzwerven, ten slotte zullen nederdalen en voet aan wal zetten. Of die altijd gevaarlijke nederdaling werkelijk zal volgen en wanneer weet niemand, maar iedereen gevoelt dat, komt zij immer, de meest verrassende ontbindingen en verbindingen daarvan het gevolg zouden zijn.

Toen Dr. Schaepman den 6^{den} December de rechterzijde verdedigde tegen de kritiek van de tegenpartij, gaf eene interruptie hem aanleiding te klagen over het wantrouwen waarmede de roomsch-katholieke partij in Nederland wordt bejegend, niet zoozeer in den boezem van de Volksvertegenwoordiging als wel in de groote maatschappij daar buiten. Ik zal het feit niet loochenen, maar is het werkelijk zoo vreemd? Wij dragen der roomsch katholieke partij ongeveinsden eerbied toe om de uitnemendheid van hare organisatie, hare vastberadenheid, haar onverbiddelijke logica en niet het minst hare volkomen openhartigheid, want zij heeft ons zoo duidelijk mogelijk te verstaan

gegeven dat haar ideaal slechts te verwezenlijken is door opoffering onzerzijds van veel, dat wij als het allerbeste van onze moderne beschaving liefhebben. Wij weten het wel, het bewuste program werd opgesteld met het oog op geheel andere toestanden dan de onze en niemand denkt er aan het hier te verwezenlijken. Maar waarom? Zeker niet omdat men het program verloochent, maar omdat er hier tusschen ideaal en werkelijkheid een afgrond gaapt, welke ook het grootste genie niet kan aanvullen.

Wij gevoelen ons tegenover de roomsch katholieke politieke partij eenigszins te moede als hij, die midden op den dag, langs een weg waar het van voetgangers en rijtuigen wemelt, zich voortbeweegt naast iemand van wien hij weet, en zeker weet, dat, mocht hij hem ooit bij het vallen van den avond aan den hoek van een eenzaam bosch ontmoeten, zekere papieren van groote waarde, die hij bij zich draagt, in een oogwenk aan zijn bezit zouden zijn onttrokken. Hij is diep overtuigd dat op de plaats waar hij gaat, zijne veiligheid volkomen verzekerd is en hij zal wel zorgen èn den zoom van het bosch èn de avondlucht te mijden. Maar is het zoo vreemd dat hij, trots die stellige wetenschap, onwillekeurig zijn stap vertraagt om den tochtgenoot een paar schreden vóórtegeven, dat hij den blik zijdelings op dien tochtgenoot gevestigd houdt en dat elke ongewone beweging van dezen hem doet opzien? Noem die gejaagdheid kinderachtige inbeelding als gij wilt, maar erken althans dat u geen recht van klagen kan toebehooren en troost u overigens met de vleiende gedachte, dat in de gejaagdheid zelve eene stille hulde aan uw meesterschap ligt opgesloten.

Indien de motieven voor levendige politieke debatten tot nog toe ontbreken, het is zeer waarschijnlijk dat zij zich na het hervatten van de werkzaamheden in 1889 niet lang meer zullen laten wachten. De minister van Binnenlandsche Zaken heeft eene herziening van de wet op het lager onderwijs toegezegd en geen twijfel of die herziening zal tot warme discussiën aanleiding geven. De linkerzijde moet zich bij die discussiën op menige harde teleurstelling voorbereiden, op het vaststellen van menig voorschrift dat zij in het belang van ons volksonderwijs ten diepste zal betreuren. En toch moet de erkentenis mij van het hart, dat ik voor mij

onder de tegenwoordige omstandigheden het bedoelde ontwerp van niemand liever tegemoetzie dan juist van dezen Minister. Immers wat tot nog toe van dien staatsman gebleken is, niet het minst bij de verdediging van zijne begrooting, heeft vrij algemeen een hoogen dunk gegeven niet enkel van zijne gematigdheid en voorzichtigheid, maar ook van zijne begeerte om strenge rechtvaardigheid te betrachten. Mocht hij er in slagen een ontwerp te leveren, volgens zijne belofte gebouwd op de gedachte, dat aan allen recht moet worden gedaan, dan zou het mij niet verwonderen wanneer hem ook uit de reien zijner tegenstanders applaus ten deel viel; een applaus dat, hoe gedempt het ook zijn moge, voor hem zeker begeerlijker loon zou wezen dan de warme ovatiën die hij van zijne medestanders te gemoet kan zien.

Niet hetzelfde zou ik durven zeggen van een ander voorstel, dat als aanstaande werd aangekondigd, ik bedoel de splitsing van de groote steden in kiesdistricten. Bedrieg ik mij niet dan zullen wij hier kennismaken met de eigenaardigheden van een kabinet, dat uit zeer heterogene bestanddeelen is samengesteld. Op het volgen van eene vaste en duidelijke methode, uitvloeisel van éénzelfde politieke gedachte, kan bij dergelijk kabinet niet altijd gerekend worden, want licht zal het gebeuren dat een van de elementen, die op de gemeenschap inwerken, nu en dan tot het volgen van eene ongewone gedragslijn noopt. Dat het ministerie splitsing van de groote gemeenten najaagt is de natuurlijkste zaak van de wereld, maar dat het nu reeds den tijd gekomen acht om dit plan uit te voeren laat zich moeielijker verklaren. Tenzij ik van hemzelven het tegendeel mocht vernemen, weiger ik dan ook te gelooven dat het initiatief van dit plan van den minister van Binnenlandsche Zaken is uitgegaan. Immers zijne staatkunde is er blijkbaar op aangelegd om alles wat noodeloos verbittering zou kunnen wekken te mijden, en hoe nu met die staatkunde het hier bedoelde plan te rijmen? Het tijdige of ontijdige van een maatregel is in de staatkunde beslissend voor zijne waarde en de ontijdigheid hier springt, dunkt mij, duidelijk in het oog. De Kamer is nog in het volle genot van de jonkheid en waarom haar dan reeds nu lastig te vallen met kwestien over erfopvolging, op het gevaar af van hare lenteweelde te vergallen en hare goede luim voor altijd te bannen? Waarom, wanneer zoovele ontwerpen jaren te laat

dreigen te komen, juist dit jaren te vroeg? Had men dan aan het departement van Financiën geen enkelen kapstok meer voorhanden waaraan ook voor dit plan eene tijdelijke bergplaats te vinden ware? Waarom die overhaasting? Immers aan Kamerontbinding denkt niemand. Ik weet wel, de Standaard heeft onlangs reeds een balletje opgeworpen van hetgeen naar zijn inzien zou moeten gebeuren wanneer eenmaal de verdeeling in enkelvoudige kiesdistricten een voldongen feit zal zijn geworden. In eene van die kleine zinsneden, waarin men gemoedelijkheid van overtuiging ziet worstelen met gestrengheid van onverbiddelijke beginselen, schreef hij: ‘Het wil er niet bij ons in, dat mannen van politiek karakter een zetel zouden willen behouden, indien er ook maar twijfel was of die zetel hun nog wel toekwam.’ Ik ben evenals de redactie van de Standaard zelve volmaakt onbekend met de plannen en bedoelingen van de personen, die bij deze zaak betrokken kunnen zijn, maar wanneer ik een enkel oogenblik de ietwat leuke trekken van velen onder hen, die op dit oogenblik de eer hebben onze groote steden te vertegenwoordigen, voor mijne verbeelding oproep, dan wil het er bij mij nog niet in, dat het hoofdorgaan van de antirevolutionaire partij hier zijne snoeren in werkelijk vischrijk water heeft uitgeworpen. Ik voor mij verwacht van het plan om de splitsing der districten reeds nu doortedrijven, geen ander gevolg dan het ontijdig opwekken van verbittering en allerlei ongelegenheid wanneer onverhoopt vóór Juni '91 eene buitengewone vacature voor eene van onze groote gemeenten ontstaan mocht.

Maar nu, afgescheiden van de tijdigheid, is het plan op zich zelf onberispelijk? Ik geef dadelijk toe dat de splitsing van de groote steden in districten niet kan en niet mag achterwege blijven en ik zal er waarlijk niet over treuren wanneer tengevolge van dien maatregel aan de rechterzijde een paar nieuwe stemmen mochten toevallen. Het is nu eenmaal niet anders, om te kunnen regeeren is eene zekere ruimte, is eenige speling noodig. De Standaard kwam er onlangs rond voor uit toen hij knorrend opmerkte: van Nunen is nog altijd ziek, op Huber kan men geen huizen bouwen en het zou best kunnen gebeuren, dat op het oogenblik van de stemming de Geer juist afwezig was. Ondeugende opmerking die laatste en onbillijk tevens, want de groote bron van het absenteïsme ligt niet in

het midden maar in het zuiden van het land. Of heeft niet nog onlangs een onverdacht getuige, Clerx, de limburgsche van Baar, terwijl hij Donner roemde om zijn trouw en geregeld kamerbezoek, aan zijne zuidelijke geloofs- en ambtgenooten verweten dat zij alleen voor groote gelegenheden naar den Haag plegen over te komen, 't zij dan omdat de drang naar den huiselijken haard hun te machtig is, 't zij omdat zij behoefte gevoelen telkens weder in het midden van hunne kiezers jonge krachten en frissche denkbeelden op te doen ten einde dus toegerust de moeilijke taak, hun opgelegd, te beter te kunnen vervullen.

In elk geval zou ik hier de ronde verklaring van de Standaard verkiezen boven het antwoord van Schaepman aan wie hem verweten, dat hij alleen uit winstbejag de splitsing van de groote steden voorstond. ‘Van deze zijde’ - dus getuigde de afgevaardigde van Wijk bij Duurstede - ‘hebben wij de verdeeling van groote steden in enkele districten gevorderd, zonder dat wij met eenigen schijn van zekerheid konden weten wat daarvan de gevolgen zouden zijn voor de verkiezingen. Wat mij betreft, ik heb nooit geaarzeld te verklaren, dat hier een beginsel op den voorgrond staat, en dat dit beginsel behoort uitgevoerd te worden, hetzij wij er bij mogen verliezen of winnen; dit laatste is voor mij steeds onverschillig geweest en ik durf de Kamer voor de waarheid dezer verklaring tot getuige roepen’.

Ik benijd onze afgevaardigden omdat zij, en zij alleen, met de woorden ook de mimiek van den redenaar genoten hebben.

Waarom ik dan weiger het hier besproken plan onberispelijk te noemen? Omdat het mij volmaakt onbillijk toeschijnt deze enkele wijziging in ons kiesrecht in te voeren en alle andere te verwaarloozen. Als ik mij wel herinner dan is men in 1887 bij de regeling van de kiesdistricten tot eene soort van dading gekomen: de liberale partij heeft hare amendementen op de kiestabel - amendementen die zij met hare meerderheid konde doordrijven - ingetrokken, op voorwaarde dat de verdeeling van de groote steden achterwege bleef. Is het nu billijk reeds in 1889 op laatstgenoemde beslissing terug te komen maar de eischen van de liberale partij geheel onbevredigd te laten? Niet dat ik eene nieuwe indeeling van de kiesdistricten zou verlangen - de Hemel beware mij, want Heemskerk was op zijn standpunt, een standpunt even-

ver van links als van rechts afwijkende, misschien de meest geschikte persoon om eene eerlijke kiestabel samen te stellen - maar nog daargelaten dat in het voorloopig kiesreglement zeer bedenkelijke gebreken werden aangetroffen, zoo leerde de ervaring reeds, dat, terwijl wij in ons kiezerscorps geheele drommen van personen opnamen bij wie het met de kunst van lezen en van schrijven nog maar niet recht vlotten wil, wij daarentegen gansche scharen buitensloten die reeds om hunne ontwikkeling alleen alle aanspraak hebben om tot de stembus te worden toegelaten. Zulk eene regeling nu is niet alleen in strijd met de gedachten van het ‘beroemde artikel 80’, zooals van Houten de grondwettige bepaling omtrent het kiesrecht doopte, maar, wat erger is, zij druischt ook aan tegen de eischen van het meest alledaagsche gezond verstand. Wanneer nu Schaepman algemeene invoering van enkelvoudige kiesdistricten deftig en ernstig als een gewichtig beginsel komt aanbevelen, dan zal hij wel willen toelaten dat ook onzerzijds het wegnemen van de boven omschreven ongelijkmatigheid onder die gewichtige beginselen worde gerangschikt.

In een artikel van ‘Het Centrum’, dat mij onlangs bij uittreksel onder de oogen kwam, vond ik met klemmende argumenten betoogd, dat de kunst van lezen en schrijven niet behoort tot de onmisbare levensbenoodigdheden van een goedgeaard kiezer. Ik kan tot op zekere hoogte met die argumenten meegaan, want al is mijne onkunde van militaire taktiek groot, toch begrijp ik zeer goed dat, hoe kleiner de bagaadje is die de soldaat met zich voert, hoe grooter de waarborgen zijn voor stipte uitvoering van keurige en kunstige manoeuvres. Intusschen zijn er nog altijd in ons lieve vaderland, naar wier oordeel het individueele element in het kiezerscorps niet geheel mag worden versmaad. Het kan wel zijn dat door het cijfer van die zelfdenkende kiezers belangrijk uit te breiden, de manoeuvres hier en daar iets van hare vroegere deugdelijkheid zullen verliezen, maar toch zou ik meenen, dat geen beter middel openstaat dan dit, om de waarde van onze Volksvertegenwoordiging te verhoogen en de waarborgen te vermeerderen dat zij werkelijk tot zegen en voordeel van de gemeenschap hare moeielijke taak vervullen zal.

Of dan betere regeling van het kiesrecht kortaf geweigerd werd? Waarlijk niet: de minister van Binnenlandsche Zaken

gaf te verstaan dat men zich voorstelde daaraan de hand te leggen, wanneer de herziening van de wet op het personeel zou zijn tot stand gekomen. Waarom de verbetering van het thans aangenomen stelsel van kiesrecht op herziening van de personeele belasting behoeft te wachten, begrijp ik niet goed, maar wat ik wel begrijp is dit, dat wanneer men let eenerzijds op de groote bezwaren, aan de bedoelde herziening verbonden, en anderzijds op de mate van werkkracht, waarover het departement van Financien tegenwoordig kan beschikken, de belofte van den Minister eene euphonische omschrijving is van de aanzegging, dat naar menschelijke berekening het licht van de negentiende eeuw niet meer over eene nieuwe kieswet zal opgaan. Wanneer de linkerzijde nu nog slechts één troefkaart in handen heeft met behulp van welke zij tot bespoedigde afdoening van deze gewichtige aangelegenheid dringen kan, is het dan zoo vreemd dat zij aarzelt die kaart uit handen te geven?

Alles te samengenomen zou ik meenen dat de vooruitzichten voor de liberale partij in de naaste toekomst minder ontmoedigend zijn dan zich aanvankelijk liet verwachten. Houdt de linkerzijde van de Kamer zich aan de gedragslijn, die zij zelve onlangs afteekende - en ik heb alle reden om te vermoeden dat dit werkelijk hare begeerte is - dan zal zij het tot stand komen van velerlei goeds machtig kunnen bevorderen en tevens daarvoor zorgen dat velerlei kwaads wel niet vermeden maar dan toch aanmerkelijk getemperd worde. De taak haar opgelegd was misschien nooit zoo moeilijk als thans, maar misschien ook nooit zoo eervol.

Het grootste gevaar dat op dit oogenblik de liberale partij bedreigt ligt, naar mijne opvatting, niet aan de zijde van het ministerie maar in haar eigen midden. De jongste verkiezingen hebben onheilspellende teekenen van scheuring en ontbinding aan het licht gebracht, en dit nergens meer dan te Amsterdam, dat wij, evenals voor de militaire defensie dus ook voor de verdediging van het liberale beginsel, altijd als het laatste maar dan ook onneembaar réduit hebben aangemerkt. Moet deze onderstelling eene illusie blijken en de ervaring leeren, dat onze hoofdstad van begeerte brandt om ook in deze Brussel naar de kroon te steken?

Dat zij, die zich in de wereld- en levens-beschouwing van de liberale partij niet langer tehuis gevoelen, hun afscheid nemen zal zeker niemand wraken, hoe diep wij het ook betreuren, maar dat kibbelarijen over de inrichting van allerlei, meer of minder ernstige programma's tot voorwendsel dienen om nieuwe kiesvereenigingen tot stand te brengen en met hare hulp stemmen te versnipperen, daarin steekt het grootste gevaar. Laten wij toch niet vergeten dat aan het stelsel, waaronder wij op dit oogenblik leven, onder anderen ook deze eigenaardigheid verbonden is, dat de bevoegdheid om het staatkundig diner te regelen voor onbepaalden tijd aan de tegenpartij is overgegaan en dat dientengevolge elke strijd over de vraag: aan welken schotel wij de voorkeur zouden moeten geven wanneer de bevoegdheid om het menu vasttestellen aan ons verbleven ware, nu niet anders dan eene verwijderde historische waarde kan hebben. Welnu zoo eenige dan behoort zeker wel de kiesvereeniging het beeld te zijn van de volle actualiteit, en voor het liberale beginsel komt nu de actualiteit - geen ernstig man die het betwist - eenvoudig hierop neer, dat het, van alle kanten besprongen, aan de saamgevoegde kracht van al de zijnen misschien niet genoeg en zeker niet te veel zal hebben.

Het geldt te Amsterdam trouwens een oud euvel, al heeft het zich daar dan ook nooit in die mate voorgedaan als in den jongsten tijd. Immers naast ettelijke vereenigingen die al de nadeelige gevolgen ondervinden van eene ontijdige geboorte zijn er andere met de gebreken van den ouden dag in ruime mate behebt, maar die, omdat zij zich nog op de been houden en bij goed weer ook nog wel eens in de open lucht komen, maar niet willen gelooven, dat er, evenals voor alle andere menschelijke instellingen zoo ook voor kiesvereenigingen, een tijd van gaan kan aanbreken. Ik denk hier natuurlijk aan ‘de Grondwet’, als ik mij niet bedrieg de oudste van de kiesvereenigingen in de hoofdstad en langen tijd de meest invloedrijke, maar nu ingekrompen tot een kleinen kring van mannen, waaronder echter velen die tot de besten en voortreffelijksten behooren, op wier bezit Amsterdam met alle reden trotsch is. Meer dan eens heeft die kiesvereeniging mij in verlegenheid gebracht wanneer personen, minder dan ik met de hoofdstad bekend, mij kwamen vragen waarin toch wel hare eigenaardigheid gelegen was, want ik heb nooit iets beters weten te antwoorden dan dit, dat het was

de vereeniging van de Heeren- en Keizersgracht, de vroege belofte van die splitsing en versnippering, welke nu eerlang over Amsterdam zal voltrokken worden. En toch gevoelde ik altijd dat er in die vergelijking iets zeer onbillijks lag, want niemand wist beter dan ik, dat er onder de mannen die daar zetelen niet weinigen zijn, die aan onze staatsgemeenschap een warm hart toedragen, die een open oog hebben voor hare nooden en behoeften en die niets liever wenschen dan hunne uitnemende krachten aan hare belangen dienstbaar te maken. Maar de kracht van de traditie is te sterk. Als ik in de dagbladen las van hetgeen op de bijeenkomsten van deze kiesvereeniging voorviel, dan troffen mij meermalen de krasse woorden die daar gesproken waren, de moed om in het tafereel, dat zij schetsten, kleuren te mengen, die ik voor mij niet anders dan zeer getemperd zou durven overnemen. Men scheen op die vergaderingen diep doordrongen van den geest der tijden, die wij beleven; alle ongemotiveerde belemmeringen moesten weggenomen, alle vooroordeelen opgeruimd en aan de kleine burgerij, nu mede tot de regeeringstaak opgeroepen, moedig de hand worden toegestoken. Voor alle breede beginselen was plaats in die vertoogen en tegen geen gevolgtrekking, hoe stout ook, werd opgezien, behalve alleen tegen de belijdenis, dat op staatkundig terrein als op elk ander goede voorbeelden de beste preeken zijn.

De Grondwet is zeker niet opgericht met het doel om scheiding te maken in het liberale kamp, want omgekeerd is juist uit haar voortgekomen de invloedrijkste vereeniging, welke thans te Amsterdam bestaat. Het verschil is zeker groot, maar komen de gevolgen toch niet volmaakt op hetzelfde neer? Het heeft mij altijd verwonderd en het verwondert mij nog hoe het mogelijk is dat mannen van beteekenis er in kunnen berusten om in den regel eenvoudig plaats te nemen in het geleide van eene jongere zuster en om in den politieken strijd ja hartelijk te deelen, maar altijd op een ander uur dan dat waarop de beslissende slag geslagen en op eene andere plaats dan die waar het bindend besluit wordt vastgesteld.

Gold de zaak Amsterdam alleen er zou geen reden zijn om mij hier in eene zuiver huishoudelijke aangelegenheid te mengen, maar ik ben diep overtuigd van het tegendeel. Het feit dat zich in de hoofdstad voordoet staat in verband met een der bedenkelijkste verschijnselen van onzen tijd, namelijk de

neiging van de hoogere elementen in den staat, intellectueele even goed als andere, om zich aan het politiek rumoer te onttrekken en het woord te laten aan hen die meer met holle klanken dan met degelijke wetenschap de menigte leiden. Dat de tegenwoordige maatschappij hen tot dien aftocht noopt is eene onbillijke beschuldiging, want het is niet die maatschappij welke hunne diensten versmaadt, maar zij zijn het vaak die haar om welke reden dan ook den rug toekeeren. Dat zij in de groote vergadering van alle gelijkgezinden niet altijd gehoor zouden vinden voor hunne vertoogen, verstaat zich, maar het is beter te sneuvelen in het volle krijgsgewoel dan eene denkbeeldige overwinning te behalen op een vergeten en verlaten oorlogsveld.

Langen tijd waren aan het afgescheiden voortbestaan van de Kiesvereeniging de Grondwet geen bedenkelijke gevolgen verbonden, maar allengs wordt het anders, niet alleen om het klimmende gevaar dat de liberale partij overvleugeld worde, maar ook omdat de vereeniging nu door haar gezag de fout dekt van zoovelen, die bezig zijn te onderzoeken in hoeveel deelen het liberale beginsel zich wel splitsen laat vóór dat de laatste levensteekenen verdwenen zijn. Mocht zij, met reden terugschrikkende voor die gevaarlijke medeplichtigheid, het moedige besluit durven nemen om zich zelve op te lossen in het grootere geheel, dan zou zij door haren dood de zaak van onze staatkundige vrijheid beter dienen dan zij dit door haar leven in de laatste jaren heeft kunnen doen.

J.T. BUYS.

Leiden, 24 December 1888.

In den salon der Comtesse Diane.

Hedenavond soirée bij de Comtesse Diane.

Niet een van de gezellige ‘petits Vendredis’, waartoe alleen de goede oude vrienden, - en een enkele nieuweling, als hij niet oud is, - worden toegelaten; waar men verschijnt ‘en costume de travail’, in gewone jasjes en hooge japonnetjes; waar men verdwijnt zonder zelfs het kopje thee te hebben aangeraakt, dat ergens in een hoekje, naast een of anderen sirop, eenzaam en simpel staat te wachten; waar men achteloos, doch met gratie, neervalt op een der kleine stoeltjes, krukjes, pouffjes, waarmede de beide vertrekken, die te zamen ‘le salon’ vormen, bezaaid zijn; waar een paar stemmig gekleurde handschoenen u in het voorbijgaan tegenhouden of het roode lintje in een deftig knoopsgat u den weg verspert; waar de bezoekers, in kleine groepjes verspreid - ‘en petits paquets’ - met elkaar keuvelen, onder het zwakke schijnsel van ééne enkele lamp, vertrouwelijk fluisterend, met halve stem lachend, sober gesticuleerend, alsof er staatsgeheimen verhandeld of intriges gesponnen werden....

Neen, voor de ‘soirée’ van hedenavond zijn gedrukte invitatiekaarten rondgezonden, en het is een gegons van stemmen, een ‘froufrou’ van kant en zijde, het is een glans van waskaarsen en blanke schouders - blank van nature of door de gratie der poudre de riz - het is een lichte nevel van verveine, van violette de Parme en korylopsis du Japon, en daarbij een tropische hitte, waarin gij, bij het binnenkomen, uwen zwarten rok en uw blinkend overhemd dompelt.

Links van den salon is de ‘salle à manger’, waar een buffet gereed staat, en waarheen gij zoo straks een paar van die blanke of geblankette schouders zult mogen geleiden.

Rechts is de slaapkamer. Het is volstrekt geen onbescheidenheid zoo ge ook dit gedeelte van het appartement even doorwandelt, en er een blik gunt, òf aan het staatsieledikant, onder zijn ouderwetschen baldakijn, en aan het kleine huisaltaar, dat van een reis naar Rusland is medegebracht, òf, liever nog misschien, aan een paar keurig gecostumeerde dames, die zoo straks *Le Passant* van Coppée zullen voordragen, en die, vroolijk schertsend met een paar heeren, in gelach en gepraat de emoties van haar debuut trachten te vergeten.

Maar gij haast u een plaatsje te zoeken in den salon - in het achterste vertrek natuurlijk, - een staanplaatsje, vanwaar gij, tegen uwe buren aangedrongen, over een golvende zee van zwarte, blonde en grijze haren, van pluimen en diamanten heen, met uitgerekten hals iets poogt op te vangen van hetgeen daar ginds, onder de breede bladeren van eenige kamerpalmen, wordt voorgedragen.

Stil!... luister!... twee stemmen:

‘Chère Stella! toi-même à l'instant.....’
- ‘Oh! pardonne!
Je ne te trahis pas, mais le coup qui m'étonne
Est brusque.... inattendu.... terrible....’

Het is een fragment uit *Le Bonheur* van Sully Prudhomme dat hier wordt voorgedragen, de aangrijpende dialoog van het verheerlijkte paar, door de verbeelding van den dichter geschapen, dat, te midden der hemelsche zaligheid en van het genot eener bovenaardsche liefde, zich gereed maakt om het geheim der toekomst na den dood aan de lijdende menschheid te gaan openbaren.

Faustus en Stella staan vóór u.

Faustus? Dat kleine, baardelooze manneke, dat met zijn bleek gelaat en zijn smalle schouders zoo nietig afsteekt tegen het zware, donkerroode overgordijn, en welks stemmetje gesmoord wordt door al dat luisterend laken en fluweel?

‘Wie is dat ventje?’ vraag ik aan mijn buurman. - ‘Een dichtertje, mijnheer; hij heeft onlangs een bundel uitgegeven, *Convulsions et Extases*, en redigeert een maandblad van letterkundige kritiek.’ - ‘Ah! zoo?’

De Stella van dien avond ken ik reeds van de ‘petits Vendredis’. Zij is uit den vreemde te Parijs gekomen, met fran-

sche verzen, die ze daar ginds, dorstend naar Parijsche glorie, gemaakt heeft. Haar talent als dichteres is onbetwistbaar, en als ik tot haar hoor zeggen, dat zij ‘un charmant poëte’ is, dan is zij niet de eenige die dezen titel voor iets anders houdt dan voor een banaal compliment. Maar toch, als ik dat breede, ronde, donkere hoofdje, op een forsche, gedrongen gestalte rustend, en dat breede, oostersche accent de heerlijke verzen van Sully Prudhomme hoor uitgalmen:

‘Tais-toi! je ne suis lâche
Qu'au sacrifice affreux dont tu m'oses parler,’ -

dan herinner ik mij onwillekeurig, dat een der ‘maîtres’, die haren aanleg hoog waardeert, haar eenmaal goedig glimlachend noemde ‘une pomme qui soupire’, en het klinkt mij toch wat heel vreemd in de ooren als ik haar tot het bleeke manneke naast haar hoor zeggen:

‘Emporte-moi, si tu veux t'en aller.’

Maar Faustus gaat voort:

‘Ah! que tu lis.....;’

hij aarzelt, en herneemt:

‘Ah! que tu lis.....’

‘en moi’ fluistert de souffleur.

..... en moi juste et profondément!
Et que....

de souffleur: ‘ce cri,.....’

‘ce cri d'estime allège mon tourment.’

‘Waarom neemt hij het boek zelf niet in de hand?’ brommen een paar heeren. Maar Faustus gaat stotterend voort, en door den zachten adem van de stem des souffleurs, of der souffleuse, gedragen, brengen Faustus en Stella hun dialoog ten einde. Zegevierend klinkt het van de oostersche lippen:

‘Prends-moi done sur ton coeur et fais signe à la Mort!’

De handschoenen kleppen lustig tegen elkaar, de kelen

kuchen, de lippen gonzen, en een ‘charmant! charmant!’ doet schuchter, koel en banaal de ronde.

Vóór mij staat de dichter van *Le Bonheur*. Ik heb hem gedurende deze geheele uitvoering - ‘exécution’ zou ditmaal de juiste vertaling zijn - heel aandachtig zien luisteren, het hoofd naar rechts overhangend en het droef blauw oog op de gestalten van het verheerlijkte paar gericht. Ik kan niet nalaten hem de hand te drukken; ‘Cher poète! welk eene marteling! Ziedaar den Faustus dien gij gedroomd hebt!’ - In weerwil van zijne grenzelooze vriendelijkheid kan Sully Prudhomme toch niet nalaten de schouders op te halen en iets te prevelen dat ongeveer klinkt als hetgeen naast mij door een ander gezegd wordt: ‘ce petit Aztèque!’ Maar aanstonds komt zijn goed hart weer boven, en hij vervolgt: ‘ik zal ze maar eens wat gaan troosten.’ En dan treedt hij op hen toe, geeft hun de hand en zegt, op dien eigenaardigen toon die iets zwevends en tegelijk iets innigs aan zijne woorden geeft: ‘Ah! mes enfants, comme vous avez de la mémoire, comme vous avez de la mémoire! Zooveel verzen van buiten te leeren! Ik ken van mijn eigen verzen niets van buiten dan *Le vase brisé*, et encore! ik zou het niet gaarne zoo dadelijk opzeggen.’

Maar een nieuwe gedaante is verrezen tusschen de palmbladeren: een dichter, een uit de omgeving der Décadents, een vereerder van Verlaine, mystiek als deze. Wij bewonderen zijn kunstigen versbouw en zijn exotische uitdrukkingen in eene *Poésie japonaise*, waarin hij *Iris powder* op *grandeur* laat rijmen, en wij stichten ons met het verhaal van eene non, wie haar hemelsche bruidegom den eersten kus op de lippen drukt.

Il couvre d'un baiser sa lèvre inviolée,

terwijl hij bij dat *inviolée* ons aanziet alsof hij zeggen wilde: Corneille heeft gezegd *invaincu;* ik zeg *inviolé*.

De mystieke rijmkunstenaar verdwijnt van het tooneel, en wij zien ongeduldig naar de half openstaande deur van de slaapkamer, vol verlangen om het gazen kleed van Sylvia en de omkranste mandoline van Zanetto te zien verschijnen. Maar een derde zwarte rok heeft van onze distractie gebruik gemaakt om zich vooruit te dringen tot onder de palmen, en terwijl een monocle flink en driest in het rechteroog wordt gezet, klinkt

het met een harde, gebiedende stem en een paar rollende *r*'s: '*Le poëme du perroquet*.'

'Fichtre!' roepen naast mij een paar heeren, 'nu *hij* ook nog?' en ze verdwijnen haastig in de richting van het buffet. Zakdoekjes wuiven als kleine vaandeltjes naar kleine mondjes en verbergen glimlachende of geeuwende lipjes; hoofdjes buigen zich rechts en links, stemmetjes fluisteren, gonzen, murmelen.... En intusschen klinken de met zorg gekozen klanken, waarachter geen enkel idee zich verschuilt, en rollen de rijke rijmen voort, door de stem van den voordragenden dichter telkens weer, als met een hamerslag, gestempeld.

Arme Comtesse Diane! Waarom inviteert ze ook zooveel dichters? Maar de schrijfster der *Maximes de la Vie* kon niet weten, dat twee derde der jongelui die ze noodig heeft om aan die damesschaar het hof te maken, er ook nog een Muze op na houden, en dat zij, bij het ontvangen der invitatiekaart, deze altijd lezen alsof er stond: 'La Comtesse de B.... prie Monsieur X. et sa Muse....'

Nadat *perroquet* nu eenige malen gerijmd heeft met *hoquet, caquet, coquet*, in het meervoud met *laquais*, en eens zelfs, zeer rijk, met *roquet*, - verdwijnen ook de trillingen van dit poëem weer uit de lucht, en eene sympathieke stilte verbeidt het zacht geruisch van Sylvia's stem en van Zanetto's lied.

De poëet van den papegaai schuift weer terug naar zijn plaats en zoekt in den breeden kring een welwillenden blik en een goedkeurend woord. Eén enkele fijne handschoen wordt hem toegestoken. 'Très joli, votre poëme du perroquet!', en met welk eene weelde drukt hij, eerbiedig dankend, dien éénen handschoen tegen zijn lippen! 'Ah! belle des belles!' En de vriendelijke dame is op eens gepromoveerd, niet alleen tot de schoonste, maar ook tot de verstandigste van alle vrouwen, de fijnste kunstproefster, de eenige misschien in dien kring die smaak heeft voor poëzie.

Arme dichter! hij luistert nauwlijks naar de schoone verzen van Coppée, die uit fijne, goedgeoefende mondjes ons toeklinken, en wier gratie verhoogd wordt door de bevalligheid der beide vertolksters en van haar schilderachtig kostuum.

Een mijner buren schijnt den dichter te kennen. Het is een beste jongen, wien het aan geest niet hapert, en die zelfs over eenig talent beschikt. Maar hij heeft zich nu eenmaal in

het hoofd gezet, dat hij vóór alle dingen dichter moet zijn. Het wemelt te Parijs van dergelijke ambities. Sinds het verzenmaken een techniek is geworden, kan men evengoed aan deze kunst als aan die van den goudsmid of den boekbinder zijne krachten gaan beproeven. Wat zal men bovendien uitvoeren in de tallooze bureaux der prefectuur en der ministeries, wanneer het werk is gedaan en de stukken zijn afgeleverd, - dan zich te oefenen in het vinden van rijmen die aan Victor Hugo ontgaan zijn, en die hoogstens door de Banville zijn vermoed?

Ik verneem verder, dat ook deze poëet er in geslaagd is een bundeltje uit te geven bij den grooten, den ongenaakbaren Lemerre, - tegen goede betaling natuurlijk; de naam van dien uitgever is geld waard. Al de vrienden van den dichter hebben een exemplaar van het werkje gekocht, en hij bidt en smeekt hen dat ze nog meer mogen koopen, ten einde den uitgever tot eene tweede uitgave te dwingen. Doch de uitgever, - een slimmert! - antwoordt sinds eenigen tijd aan die welwillende koopers, dat er geen exemplaren meer voorhanden zijn. De dichter vliegt naar den passage Choiseul, en stormt het wenteltrapje op, naar het cabinet van Monsieur Lemerre. ‘Geen exemplaren meer? Dan krijg ik dus een tweede uitgaaf?’ - ‘Neen, mijn waarde, ik geloof dat er bij de boekverkoopers te Parijs nog wel een honderd verspreid liggen; bij gelegenheid zal ik ze opvragen; morgen stuur ik er mijn loopjongen om uit.’

Toen ik, eenige maanden na de beschreven soirée, weer eens mijn plaats innam in den salon der Comtesse Diane, zag ik er ook den jongen man van *Le poëme du perroquet*. Dien avond echter reciteerde hij geen verzen en scheen zeer ‘aux petits soins’ voor een lief mevrouwtje. Ik informeerde eens bij een der gasten naar de tweede uitgaaf van zijn verzenbundel. ‘De loopjongen van Lemerre is nog altijd niet terug’, klonk het antwoord. ‘Het laatste exemplaar van de eerste uitgave is nog altijd niet verkocht; en zoo zal er wel nooit een tweede komen.’ - ‘En de dichter?’ - ‘Hij heeft de wijste partij gekozen, is met een lief rijk meisje getrouwd, en zal misschien alleen nog een versje maken op de geboorte van zijn baby. Aan zijn tweede editie denkt hij zoo weinig mogelijk. Alleen heeft hij de opdracht van dien bundel veranderd. Vroeger stond er: “A Théodore de Banville, le maître des maîtres.” Thans

staat er: ‘A Madame Susanne X....’ - ‘Madame Susanne X....?’ - ‘Zeker, de bezitster van den fijnen handschoen, die den dichter welwillend werd toegestoken na het reciet van zijn *Poëme du perroquet*.’

Ik moest lachen om deze laatste herinnering aan de glorie van een salon. En al de beelden dier ‘soiréc artistique et mondaine’ kwamen mij weer voor den geest: Sully Prudhomme's Faustus voorgesteld door ‘un petit Aztèque’, die zich in extatische convulsies verlustigt; mystiek décadisme, dat ons, op het ratelend rythmus der rijke rijmen, heen- en wedervoert, van Madame Chrysanthème naar de heilige Agnes; een Parnassien van den vierden rang, die de geluiden der dieren tot rijmen poogt om te smeden; schouders die wit, en schouders die gewit waren; en tusschen dat alles door, tal van interessante figuren en bekoorlijke gezichtjes, gegroepeerd om eene beminnelijke en geestige gastvrouw, te goedig om zich te ergeren aan de enkele caricaturen welke zich weten in te schuiven tusschen de decoratieve elementen van haar salon.

Maar toen ik poogde, met een paar dames die ik ‘en petits paquets’ in de hoekjes zag zitten, de herinneringen aan dien avond weer op te halen, bleek mij, dat zij in die bewegelijke hoofdjes niet meer bestonden. Alleen van Coppée's *Passant* was nog niet alles voorbijgegaan. ‘Ah! oui! la fille de la marquise! délicieuse dans son costume de Zanetto!’ Voor het overige was deze salonglorie sints lang verbleekt, en de schitterende verlichting der ‘soirée’ was door het gezellig schemerdonker van een ‘petit Vendredi’ vervangen.

Maar, terwijl ik de beide vertrekken nog een poos rondliep, hier eens babbelend, daar eens luisterend, trof mij op een der guéridons de vergulde omslag van een boekje. Op dat goud las ik in zwarte letters: *Le livre d'or de la Comtesse Diane*. Het lag daar, pas van de pers gekomen, waar het langer dan een jaar gesluimerd heeft, pronkend in zijn frisch en glanzend gewaad, naast het oudere zusje, welks reputatie sints lang gevestigd is, en dat den naam der schrijfster ook in Nederland bekend heeft gemaakt, *Les Maximes de la Vie*.

Het nieuwe werkje der Comtesse is blijkbaar van dezelfde familie als het eerste; het behoort evenals dit, tot het bekende geslacht dier geesteskinderen welke in den hertog de Larochefoucauld hun adellijken stamvader begroeten. Evenals de

waarde der *Maximes de la Vie* gelegen is in de diepte of in het verrassende der opmerking, in het fijne, het kleurige, of het puntige der uitdrukking, zoo mogen ook de vragen en antwoorden welke op de tweehonderd bladzijden van *Le livre d'or* geboekt staan, aan diezelfde eischen van verrassende waarheid, van gevatheid en puntigheid worden getoetst. Het is geen ongemunt goud dat hier den lezer in handen wordt gegeven. Elk der blaadjes die hier zijn bijeenverzameld draagt zijn eigen stempel. Alleen zijn de meeste wat lichter van gewicht, rollen ze wat vlugger door de vingers, en klinken ze, bij het rollen, wat hooger van toon dan de deftiger *Maximes*. Zij hebben iets van speelpenningen.

Geen wonder. *Le livre d'or* - men weet het reeds, het is reeds in een paar Nederlandsche bladen meegedeeld - is voortgekomen uit een spel, ‘le jeu des petits papiers’, dat sints verscheidene jaren ten huize der Comtesse Diane gespeeld wordt, en waaraan door mannen van naam en gezag, door ambassadeurs en académiciens, door staatslieden en dichters, uit de verte zelfs door eene Koningin, de bekende ‘Reine’ der ‘Pensées’, Carmen Sylva, werd of wordt deelgenomen.

Volgens den heer Gaston Bergeret, die eene aardige voorrede bij het boekje voegde, is in dit spel alles verrassing, geheimzinnigheid en anonymiteit geweest en zou *Le livre d'or* kunnen doorgaan voor ‘le triomphe de l'imprévu.’ Men kreeg een papiertje in handen, door een onbekenden medespeler geschreven, bedacht zich eenige minuten, voegde bij de vraag een antwoord, wierp beide in een korfje, en wachtte met een kloppend hart op de voorlezing der gastvrouw en op de uitspraak der vergaderde vrienden, die het antwoord naar de prullemand verwezen of het een plaats waardig keurden op de bladen van *Le livre d'or*.

Ik neem de vrijheid die verzekering van den heer Bergeret niet al te letterlijk op te vatten. Op een goed aantal dezer gevleugelde woorden hebben de vrienden der Comtesse blijkbaar geruimen tijd gebroed, en het zou mij niet verwonderen zoo menigeen, door het incognito behoorlijk gedekt en beveiligd, zeer behoedzaam aan zichzelven de vraag geadresseerd had, waarop hij vooraf een antwoord had gereed gemaakt. Het zou toch al zeer toevallig zijn, zoo iemand gevraagd had: *Que pensez-vous des femmes en général et des hommes en particulier?*

opdat een ander snedig zou kunnen antwoorden: ‘J'aime mieux les hommes en général et les femmes en particulier.’ En ik verbeeld mij dat, toen iemand de vraag ontving: *Vaut-il mieux reprendre ce qu'on a donné que de le reprocher?* hij het antwoord reeds had medegebracht: ‘Le reprendre, parce qu'on ne le reprend qu'une fois.’ Ook de gravin zelve verwachtte blijkbaar sints eenige dagen dat men haar ondervragen zou naar het verschil tusschen *charité* en *générosité*, tusschen *dévouement* en *désintéressement*, toen zij op die vraag het volgend grammatisch antwoord ‘improviseerde’: ‘Par charité on donne; par générosité on pardonne; par dévouement on se donne; par désintéressement on abandonne.’

Maar ik geloof gaarne, aan het ‘imprévu’ van Marbeau's antwoord op de vraag: *Oú trouve-t-on les heureux?* ‘Ensemble’, en aan het geïmproviseerde van definities als deze: *Qu'est-ce qu'une bonne intention?* ‘Une échelle trop courte.’ - *Qu'est-ce qu'un futur?* ‘Un merle peint en blanc.’ - *Qu'est-ce qu'un ami pour une femme?* ‘Un ministre sans portefeuille.’ - *Qu'est-ce qu'un amoureux?* ‘Un homme qui se met à quatre pattes en croyant n'être qu'à genoux.’

Intusschen terwijl ik bij het guéridon in *Le livre d'or* sta te bladeren, is het niet de oude quaestie betreffende de prioriteit van de kip of van het ei die mij het meest interesseert. Ik gevoel mij bovenal aangetrokken door de groote variëteit der kleuren en figuren in deze letterkundige kaleidoscoop. Naast de fijne opmerking van Marbeau: *Combien d'années dure la jeunesse?* ‘Chacun croit qu'elle durera encore jusqu'à l'année prochaine’, en de diep gedachte omschrijving door Sully Prudhomme van de *coquetterie* gegeven: ‘L'exploitation de l'amour d'autrui, au profit de l'amour de soi’, staat de aardigheid waarmede de vroolijke graaf de Germiny het verschil aangaf tusschen *le courage* en *l'audace*: ‘L'audace, embrasser une jolie femme; le courage, embrasser une femme laide.’ En naast het echt vrouwelijke antwoord van een der dames op de vraag: *Quelle est la personne la plus aimable?* ‘Celle qui me persuade que c'est moi’, en den somberen uitroep van Carmen Sylva: *Que disent les tombes?* ‘Patience’, staat het onbeduidende ‘Perfide comme blonde’, waardoor eene andere dame het bekende spreekwoord: ‘perfide comme l'onde’ haastig omzette in een *proverbe bien féminin*.

Men kan niet ontkennen dat er een Rambouillet-luchtje is aan den salon der Comtesse Diane en dat de ‘précieuses’ van tijd tot tijd meedoen aan ‘le jeu des petits papiers.’ Maar wie zich hieraan ergeren mocht, die vergeet dat de *preciositeit* een zeer wezenlijk element is van de echt-fransche samenleving, en dat de fransche taal minstens evenveel verschuldigd is aan de fijne manieren der ‘précieuses’ als aan de rondborstigheid der Martines, die Moliére tegen haar in het veld heeft gebracht.

In ieder geval is er alle kans, dat onder het vele vuurwerk waarmede de Comtesse Diane haar salon weet te verlichten, de glans van het *Livre d'or* langer iets van zijn luister zal behouden dan de ras verbleekende glorie der ‘grandes soirées.’

Handelt zij onvoorzichtig door van hare luchters aureooltjes te laten afstralen op den kruin van kleine poëetjes - zij heeft door het organiseeren van ‘le jeu des petits papiers’, zeer juist, ofschoon in anderen zin dan bedoeld werd, de roeping der vrouw begrepen, die door een harer vrienden en medewerkers aldus werd omschreven: ‘allumer le feu’.

A.G. VAN HAMEL.

Als 't uit de stilte spreekt!

Wat stemmen opgaand van rondom!
De Zelfzucht eischt en grauwt,
De Wanhoop schreeuwt de Hope stom
En verwt de jonkheid oud.
Zich zelv' vergeten 't hoogste doel!
Een n u dat 't g i s t e r wreekt....!
Hoor toe, ver van het slaggewoel,
'Als 't uit de stilte spreekt!'

Wat bede om zieke- en stervensspond,
Wat beet in brein en hart,
Wat kreet bij nieuw geslagen wond,
Wat snik van oude smart:
Herinring van een laatsten groet
En van een oog dat breekt....!
Hoor toe - ge ontvangt licht troost en moed -
'Als 't uit de stilte spreekt!'

H.J. SCHIMMEL.

Pantoen.*)

Pantoens te maken is zoo zoet:
'k Voel mij gelukkig, blij te moe;
'k Zoek niet naar wat ik zeggen moet;
Ik vraag niet naar het *wat* en *hoe*.

'k Voel mij gelukkig, blij te moe;
Een zaalge rust vult mijn gemoed.
Ik vraag niet naar het *wat* en *hoe*:
'k Weet altijd wat er volgen moet.

Een zaalge rust vult mijn gemoed;
Al schrijvend sluit ik de oogen toe,
'k Weet altijd wat er volgen moet;
't Is of 'k het in hypnose doe.

Al schrijvend sluit ik de oogen toe;
't Een volgt het ander op den voet.
't Is of 'k het in hypnose doe.
Pantoens te maken is zoo zoet!

FORTUNIO.

*) Het pantoen is een Maleische dichtvorm, bestaande uit strofen van vier regels met gekruiste rijmen: de regels 2 en 4 van de eerste strofe worden regel 1 en 3 van de tweede strofe, en zoo vervolgens.

Letterkundige kroniek.

L. van Deijssel. *De Kleine Republiek*. 2 deelen. Deventer, P. Beitsma. 1889.

Dit boek is een vuil boek. Deze verklaring stellen wij voorop als waarschuwing voor hen, die gewaarschuwd willen zijn. En wellicht zouden wij ons hierna ontslagen kunnen rekenen van de aankondiging van *De Kleine Republiek*, indien niet de heer v a n D e i j s s e l in vroegere geschriften een mate van talent had aan den dag gelegd, welke hem een zekere beroemdheid hebben verschaft in de kleine republiek der Nederlandsche letteren.

Dit boek is een vuil boek. Vuil, niet door de keus van het onderwerp, dat behandeld had kunnen worden zonder iemand aanstoot te geven; maar vuil door de smerige, weerzinwekkende bijzonderheden, welke de schrijver met een zeker genot schijnt op te zoeken, en op een toon van bravade, als een kwâjongen die voor het eerst durft vloeken, in het licht stelt.

Men verhaalt, dat sommige zielskranken er vermaak in scheppen, tijden achtereen, hun tong uit te steken, obscene gebaren te maken of de vuilste woorden achter elkander uit te schreeuwen. De heer van Deijssel doet ons, in sommige gedeelten van zijn roman, aan die ongelukkigen denken. Zonder noodzaak, onverwacht, klinkt daar op eens, te midden van eene of andere beschrijving, een vuil woord, het woord van Cambronne bijvoorbeeld in zijn verschillende Nederlandsche variatiën en verbindingen. Al de functiën van zijn held worden ons door den schrijver, in den letterlijken zin in kleuren en geuren, verhaald, en bovendien worden ons geheimen van het jongenskostschoolleven ontvouwd, welke in een of ander speciaal werk in den trant van het bekende *Elements*

of social science op hun plaats zouden wezen, maar in een roman, die de pretensie heeft van een kunstwerk te zijn, niet geduld kunnen worden.

De Kleine Republiek behelst de beschrijving van het leven op een groot katholiek instituut ergens in den omtrek van Aken, voor het meerendeel bevolkt door Nederlandsche jongens uit de verschillende provinciën. Hoe Willem Tiessen daar zijn intrede doet, kennissen maakt, bezoek van zijne ouders krijgt, biecht, de mis helpt bedienen, ziek wordt, herstelt, de professers plaagt, in het geheim rookt en andere, minder onschuldige, dingen uithaalt, vertelt de heer van Deijssel op de wijdloopige manier, welke de school, waartoe hij zich rekent, eigen is.

Er zou uit de gegevens, waarover de schrijver te beschikken had, een boeiend, belangwekkend geheel hebben kunnen worden samengesteld. Het leven op een katholiek jongensinstituut, de verschillende typen van half wereldlijke, half geestelijke leeraars, de eigenaardige vormen en gebruiken, en de indruk daarvan op jonge voor impressies zoo vatbare gemoederen, de wijze van onderwijs geven, het mystisch-religieuse en tegelijk vroolijk-levenslustige, hetwelk dergelijke inrichtingen pleegt te kenmerken, zouden een beschrijving in romanvorm ten volle waard wezen. En de heer van Deijssel heeft talent genoeg, om tegen zulk een taak te zijn opgewassen. Maar dan had hij ons dit kostschoolleven moeten geven in zijn vollen omvang, en niet, met weglating van het meest eigenaardige en belangwekkende, bij voorkeur het licht moeten laten vallen op het ruwe en onreine dat daar wordt aangetroffen. Dan had hij bovendien zijn roman in verstaanbaar Nederlandsch behooren te schrijven.

Verstaanbaarheid en, wij zouden haast zeggen: zindelijkheid schijnen bij hem niet samen te kunnen gaan. In den regel is hij het verstaanbaarst waar hij het onhebbelijkst is. In het laatste gedeelte van het tweede deel, waarin een weerzinwekkende verhouding tusschen sommige leerlingen breedvoerig wordt geschilderd, schrijft de heer van Deijssel bijna zuiver Nederlandsch. Waar hij echter zijne pornographische aanvechtingen weet te overwinnen, of geen gelegenheid vindt om ze bot te vieren, schrijft hij een taal die op de klank af Nederlandsch schijnt, maar inderdaad tot geen taal ter wereld behoort.

Men oordeele. Willem Tiessen stapt met zijn vader uit den trein

te Pépinster, na afscheid genomen te hebben van zijn overige familie, die verder doorreist. De schrijver wil nu duidelijk doen uitkomen, hoe iemand, in casu de oude heer Tiessen, uit een trein stapt, en nu zegt hij:

'Meneer, met een achternagesleep van zijn overjas op de treden, was met zijn romp in de portieropening, toen, dieper, de beenen op den grond, buiten, UITGEBUITEND UIT DE AFSCHEIDSSTUIP IN HET BINNEN.'

'Uitgebuitend uit de afscheidsstuip in het binnen', - men zal moeten toegeven dat de heer van Deijssel het een mensch, die zich gaarne rekenschap geeft van hetgeen hij leest, niet gemakkelijk maakt. Ons hebben die woorden een halven dag vervolgd, zonder dat wij er in geslaagd zijn zelfs maar bij benadering te weten te komen, wat zij te beteekenen hebben.

Wilt ge het volle genot en den vollen indruk hebben van een troep schooljongens op de wandeling, luister dan naar deze beschrijving:

'De zware lijvenrijen gingen in schrijdenden voortgang van beenentred, met het schoffelkletsend voortvoeten onder de kuitenwrongen, en de flabberende broeken onder de wiegelend vlaggende jassen, voort de omvleeschde gebeenten, verkalmd in den gewoontegang onder de ongevoeld schurkende kleêren, met de hoofden recht op er uit op, hoofden naast hoofden, hoofden voor hoofden, gedragen door de romping van breed en van dik, met de zwenkende armen en de tjilpende lippen en de donzende haarhoofden om het fronsend en rimpelend snoetenbewegen met het gestoltene vocht van de wiebelende oogen en uitgeluidend één doffe rumoerige drommengromming uit de hoofden van trotsch spreek-plezier.'

Van jongens die in de natte sneeuw loopen heet het: 'Zij naderden aan, dicht donker samen, in neerplettende voetbeeningen wrijfkritterend over de proestvloer'.

Van het laatste uur der avondstudie zegt de schrijver dat het 'zich uitduurde in een gaap-ritselende bezig-zijn-verzadigings-loomheid in de bovenlijven'.

Werkwoorden als: binnenen, woeistappen, beknokkeltikken, zitleven, woorden, logbuiken, billeunen, wegwrakken, heeft men slechts voor het grijpen.

Van van Deijssel's eersten roman *Een liefde* heeft een beoordeelaar, de heer Albert Verweij, gezegd, dat het was een onzedelijk boek

en een mooi boek. Mooi vond hij het boek om zijn geluid, dat hij een dwepend en zinnelijk geluid noemde. Men kon het met die beschouwing niet eens zijn en toch in dien roman iets buitengewoons vinden, dat een verheerlijking er van door iemand als den heer Verweij verklaarde. Een passie-mensch, dwepend met zinnelijkheid, en die zinnelijkheid verheerlijkend, hartstocht met hartstocht schilderend, dat was iets, al moest men ernstig protesteeren tegen het vaak liederlijk obscene van voorstelling en uitdrukking. Maar een tentoonstelling van het plat smerige, van weerzinwekkende tooneelen en gedachten, kan bezwaarlijk ‘mooi van geluid’ zijn.

De Kleine Republiek is dan ook absoluut niet mooi. Een enkele maal neemt de schrijver een aanloop tot iets moois. Het is, onder anderen, waar hij Willem Tiessen zijn eerste avondgebed laat doen, de tweede nacht van zijn verblijf op school; of waar hij de gewaarwordingen analyseert van den held van het verhaal na zijn eerste biecht. Maar dat zijn slechts zeer enkele bladzijden, *rari nantes in gurgite vasto*, in een eindelooze poel van onhebbelijke of vervelende dingen.

Voor zulke romans zou men een index willen hebben, geen katholieken of protestantschen, maar een index boven geloofsverdeeldheid.

Ten slotte en ten derdenmale: dit boek is een vuil boek. Wie er smaak in vinde - *proficiat!*

Engelbert de Chateleux. *Indrukken van den dag*. Eerste deel. Amsterdam. A. Rössing 1888.

Alweer een Nederlandsch genie buiten de grenzen! Want iets geniaals heeft hij, de heer Engelbert de Chateleux, leeraar in de letterkunde te Hoei (België), en schrijver van de 82 ideeën, welke den inhoud vormen van deze *Indrukken van den dag*.

Mocht ge er soms aan twijfelen, lees dan Indruk no. 1:

‘God is 'n kranke droom van krankgefolterd brein.’

A la bonne heure, dat is duidelijk. De heer de Chateleux n'y va pas par quatre chemins, maar langs den éénen radicalen weg, recht op zijn doel. Men zou zelfs kunnen beweren, dat hij met de deur in het huis valt, en gevaar loopt daardoor de menschen aan het schrikken te maken. Maar daar staat tegenover dat men

terstond weet wat men aan hem heeft, en dat is in een wereld, waarin de slag-om-den-arm een groote rol speelt, een niet te versmaden eigenschap.

Maar hebt ge wel gelet op het geniale van den vorm van dezen inval, - of uitval, zooals ge verkiest? Een gewoon sterveling - gesteld dat zijn middelen hem veroorloofden er zulke ideeën op na te houden - zou gezegd hebben: ‘God is een (of de) kranke droom van een krankgefolterd brein.’ Maar een radicaal als de heer de Chateleux houdt zich met lidwoorden zoo weinig mogelijk op. ‘'n Kranke droom’, zoo schreef Multatuli ook; maar ‘van krankgefolterd brein’, met in het geheel geen lidwoord, dat is nog radicaler dan Multatuli het ooit gewaagd heeft.

Indruk no. 2 sluit zich aan no. 1 aan:

‘Al wie 'n god ontberen kan, behoort zich zelf 'n God te wezen.’

De vraag brandt ons op de lippen: Dus toch weêr een god, d.w.z. ‘'n kranke droom van krankgefolterd brein’? Maar wij durven met den heer de Chateleux niet aan het philosofeeren gaan; liever lezen wij langzaam en - laat het ons eerlijk bekennen - eenigszins aarzelend verder.

De aarzeling echter wordt weldra overwonnen. Want wij bevinden ons al spoedig en pays de connaissance. Daar lezen wij de geschiedenis van een jongetje, die een ruit gebroken heeft en, omdat zijn vader, die predikant was, hem vaak gesproken heeft van de wonderbare macht, die in het gebed der rechtvaardigen ligt, nu vurig bidt of God die ruit niet heel wou maken.

Het is ons alsof we een dergelijke geschiedenis, met de onvermijdelijke aardigheden over dat onverhoorde gebed, al eens meer gelezen hebben. Misschien vergissen wij ons, en is het alleen de toon, de manier van het geloof te ridiculiseeren, de soort van grappen, welke ons bekend voorkomen.

Een eind verder vertelt de heer de Chateleux ons dat hij in een tijdschrift een uitspraak gelezen heeft van ‘zekeren Henrik Ibsen’, en bekent hij ootmoedig dat die Henrik Ibsen hem volslagen onbekend was en ten naastenbij nog is.

Elders knipt hij een berichtje uit de chronique scandaleuse van een of andere courant, en phantaseert daarop voort.

Een gewoon effect van den schrijver der *Indrukken van den dag* is, dat hij zich zelf in de rede valt, en dan op een invallende gedachte voortdraaft, soms zelfs voortgalopeert.

Allemaal kunstjes en *tic's* Multatuli afgezien; in een stijl, Multatuli nageschreven, met dezelfde wendingen, dezelfde manier van voorstellen als den schrijver der *Ideeën* eigen waren.

Precies ook als Multatuli verzekert de heer de Chateleux in een voorbericht aan zijn uitgever: ‘Op m'n woord, ik kan niet schrijven’.

Intusschen is het hem als vele navolgers gegaan, en schijnt Armande's les ook voor hem te vergeefs geschreven:

> Quand sur une personne on prétend se régler,
> C'est par les beaux côtés qu'il lui faut ressembler:
> Et ce n'est point du tout la prendre pour modèle,
> ... que de tousser et de cracher comme elle!

Rammelslag rekende zich ook onder de geestverwanten van Multatuli, en Rammelslag of een zijner karnuiten had enkele van deze ideeën, bijv. den oppervlakkigen uitval tegen het burgerlijk huwelijk (XLIV), kunnen onderteekenen.

Zonderling in een schrijver, die der hedendaagsche letterkunde verwijt dat zij ‘zoolang reeds vivoteerde van vertaalde, nagevolgde en afgespiede schrijverij.’ Jammer ook van een schrijver, die op menige bladzijde van zijn geschrift toont dat hij tot dergelijke naprateri en aanstellerij zijn toevlucht niet behoeft te nemen, en inderdaad, wanneer hij er zich toe zet, verstandige dingen op eenvoudige, overtuigende wijs weet te zeggen.

De opmerkingen over het naturalisme zijn, al loopen er ook een paar smakelooze naturalismen onder (bv. op p. 137), de lezing ten volle waard. Een gelukkige gedachte was het van den schrijver om een bladzijde van Netscher, de beschrijving van de vergaderzaal der Tweede Kamer, in het Fransch te vertalen, ten einde te doen uitkomen, dat taal, vorm en schrijftrant weinig meer zijn dan een flauwe, verwaterde copie van Zola. De Chateleux' opmerkingen omtrent het verkeerd gebruik dat de naturalisten maken van metaphoor en vergelijking, wanneer zij b.v. als Netscher een ei bij een uit been gedraaiden maasbal vergelijken, dunkt ons volkomen juist. Zijn waarschuwing tegen kunstenaars, die het karakter van hun kunst miskennend, een andere kunst te baat nemen om de hunne bij te staan, is, hoe vaak ook reeds vernomen, nog niet overbodig geworden.

Wil de heer de Chateleux ons zijn ‘Indrukken’ in dien vorm en op die wijze mededeelen, dan zal men hem, als ontwikkeld lit-

terator (al beweert hij dan ook Ibsen niet te kennen) en als levendig causeur, spoedig op prijs leeren stellen. Is het hem echter te doen om éclat te maken door den athëist en den rooden radicaal uit te hangen, en met zijn tweede- of derdehands philosophie de menschen te verbazen, dan zal hij het zich zelf te wijten hebben wanneer zijn auditorium ten slotte alleen blijkt te bestaan uit de heeren Rammelslag en hun vrienden.

Alphonse Daudet. *Souvenirs d'un homme de lettres*. Paris, C. Marpon et E. Flammarion.

Het zijn hoofdzakelijk ook ‘indrukken van den dag’, welke A l p h o n s e D a u d e t ons geeft in deze onderhoudende *Souvenirs*, waarin hij den tocht ‘door zijn leven en zijn boeken’, in *Trente ans de Paris* begonnen, voortzet. Het boek ziet er, in zijn handig formaat, met de goedgeslaagde zincographische reproducties der smaakvolle teekeningen van Bieler, Montégut, Myrbach en Rossi, even aantrekkelijk uit als zijn voorganger, en de inhoud doet voor dien van *Trente ans de Paris* niet onder.

Daudet heeft gedurende zijn meer dan dertigjarig verblijf in Parijs veel gezien, goed waargenomen; en wat hij zag vertelt hij met zooveel geest, verve en smaak, dat men niet moe wordt naar hem te luisteren.

De *Souvenirs* beginnen met de herinnering aan twee politieke mannen, beiden reeds sinds lang van het tooneel verdwenen: Emile Ollivier en Léon Gambetta.

Daudet bezoekt Ollivier kort nadat deze, in de eerste dagen van '70, meenende zijn ideaal: een liberaal keizerrijk, verwezenlijkt te zien, als minister van justitie in het door hem gevormd ministerie is opgetreden. De nieuwe staatsman had, zijn taak als minister in een democratisch land ernstig opvattende, geweigerd de weidsche salons van de ministerswoning op de place Vendôme te betrekken, en was gebleven in de eenvoudige appartementen, welke hij aan de overzijde van de Seine, in de rue Saint Guillaume bewoonde. Maar wat zagen de heeren boden en kamerbewaarders minachtend neer op die meneer met zijn bril, die daar elken morgen met een groote portefeuille onder den arm, als een eenvoudig ambtenaartje

naar zijn bureau kwam! In brutaal-gelatene houding zagen zij dit alles aan. Waar moest het heen met Frankrijk, wanneer zulke burgermanieren, de aristocratische traditiën van de place Vendôme kwamen verdringen!... Een paar weken later installeerde Ollivier zich in het ministershotel. Langs de groote trappen, in de breede gangen, stonden kamerbewaarders en boden plechtig geschaard, en een deftige glimlach plooide hunne lippen, wanneer Zijne Excellentie voorbijkwam. Emile Ollivier was de volmaakte minister geworden, - en met het liberale keizerrijk was het gedaan.

Daudets vroegste herinnering aan Gambetta dagteekent van hun samenzijn in het kleine Hotel du Sénat, in het nietige achterzaaltje aan het einde van de nauwe binnenplaats, waar zij voor twee franken per hoofd dineerden. Gambetta was in die dagen de held der café's van het Quartier Latin, waar zijn bulderende welsprekendheid de jonge hoofden en harten warm maakte. Het was de tijd toen in Parijs het openbaar leven aan banden lag, toen geen enkel dagblad tolk van de openbare meening durfde zijn, en de koffiehuizen de eenige plaatsen waren, waar het vrije woord zich ongestraft kon doen hooren. In die scholen van oppositie en legalen weerstand legde Gambetta den grondslag van zijn lateren roem.

En naast deze herinneringen staan die aan dagen van strijd en vernedering: het beleg van Parijs en de heerschappij der Commune. Kostelijk is het verhaal van dien Parijschen gommeux, een van de droevigste exemplaren van zijn soort, die, om uit het door de Commune geterroriseerde Parijs te ontvluchten, geen beter middel weet, dan zich in een vuile kiel en een met modder bespatte werkmansbroek, een ouden grijzen flambard op het hoofd, bij de straatreinigers aan te sluiten, en de wagens met straatvuil gevuld tot buiten de poort te begeleiden.

Onder de ‘Notes sur Paris’ vinden wij het omstandig verhaal van de inrichting van een besteedkantoor van minnen. Wij kennen de Fransche minnen, zooals wij die in hun schilderachtig costuum op de wandelingen en in de squares vaak bewonderden. Maar in deze ‘nourrices de promenade et de parade’, door haar meesters en zes maanden verblijf in Parijs gecostumeerd en gemetamorphoseerd, is de ‘nounou’, zooals zij vaak haveloos, met gelapte en verkleurde plunje te Parijs aanlandt, en ons hier door Daudet wordt beschreven, niet te herkennen.

Het voor ons belangrijkste gedeelte van deze *Souvenirs* is dat,

waarin de schrijver de geschiedenis van zijn boeken voortzet. Ditmaal vertelt hij ons de geschiedenis van *Numa Roumestan* en van *Les rois en exil*.

Men herinnert zich uit *Trente ans de Paris* Daudet's manier van werken: zijn voorstudiën in den vorm van aanteekeningen in een tal van notitieboekjes. Zoo verzamelde hij in een klein groen cahier onder het opschrift L e m i d i , al wat hij in zichzelven en om hem heen opmerkte, de gebruiken, het temperament, de gebaren, het accent, de dolle streken van de 'gens du Midi,' met hunne buitensporige imaginatie, hun uitbundigheid, hun lust om te praten, met die onbedwingbare behoefte om onwaarheid te spreken, die niets gemeen heeft met het doortrapte, berekende liegen dat men in andere luchtstreken aantreft. Uit deze aanteekeningen zijn de beide *Tartarin's* en *Numa Roumestan* ontstaan: plannen voor andere zuidelijke romans liggen in het kleine groene cahier nog verborgen: schetsen, physiologische studiën. En in een hoekje van een dier volgeschreven blaadjes kan men deze 'ligne ambitieuse' lezen - gelijk Daudet ze noemt: *Napoléon, homme du Midi. - Synthétiser en lui toute la race*.

Wanneer de 'roman de moeurs' hem te eng en te conventioneel wordt, wanneer hij de behoefte gaat gevoelen aan een ruimer veld, zou Daudet het vaak raadselachtig bestaan van Napoleon willen verklaren, door dit eenvoudige woord L e m i d i , waaraan Taine met al zijn wetenschap niet gedacht heeft. Het pompeuse, theatrale Zuiden, met zijne liefde voor uiterlijk vertoon, voor het costuum, voor pluimen, vaandels en fanfares. Het Zuiden met zijne korte maar hevige uitbarstingen van toorn, altijd met wat comediespel er onder, zelfs al zijn zij oprecht, 'tempêtes de Méditerranée, dix pieds d'écume sur une eau très calme.' Het bijgeloovige Zuiden; en boven alles, die groote karaktertrek: de Verbeelding, die geen man van de daad ooit grootscher, stouter had dan hij, die Rusland aan zijn macht wou onderwerpen en droomde van een verovering van Indië. Zulk een Napoleon zou Daudet - zoo verhaalt hij - willen teekenen in de voornaamste handelingen van zijn openbaar, en de kleine bijzonderheden van zijn intiem leven.

Les rois en exil is van al de romans van Daudet, die welke hem den moeilijksten, tijdroovendsten arbeid gekost heeft. Het onderwerp was nieuw, en het zoeken naar modellen voor zijn hooge personages, naar betrouwbare inlichtingen omtrent het leven van verschillende

onttroonde vorsten, omtrent hun nobele rampen, hun heldhaftige opofferingen, hun minder eervolle handelingen, eischte een bovenmatige inspanning. Men moet dat alles in deze *Souvenirs* zelf lezen, met de beschrijving van het onthaal, dat eerst aan den roman en later aan een uit den roman getrokken tooneelstuk te beurt viel.

Een onrustig, koortsachtig leven, het leven van een romanschrijver als Daudet. Geen wonder dat ‘la machine surmenée’ soms dreigt uit elkander te springen, en een gedwongen rust aan de overspannen zenuwen haar veerkracht terug moet geven. Maar in dit leven der verbeelding, in die opbruisingen der phantasie, in dat langzaam opbouwen van het kunstwerk, tot het daar voltooid voor u staat, het werk ‘zoo lang gedragen onder 't harte’ - ‘le livre que j'ai le plus longtemps porté’, noemt Daudet *Les rois en exil* - moet toch ook een genot liggen, dat voor veel moeite en veel teleurstelling schadeloos stelt.

***Amsterdamsch Jaarboekje voor geschiedenis en letteren*, onder redactie van Mr. N. de Roever, Archivaris van Amsterdam. 1e en 2e Jaargang. Amsterdam, S.L. van Looy. 1888.**
***Rotterdamsch Jaarboekje*, onder redactie van J.H.W. Unger, Archivaris der Gemeente Rotterdam. 1e Jaargang. Rotterdam, A. Eeltjes. 1888.**
***Haagsch Jaarboekje* voor 1889, onder redactie van A.J. Servaas van Rooijen. 's-Gravenhage, W. Cremer. 1888.**

De archivarissen van de drie grootste gemeenten van ons land hebben in den loop van dit jaar ieder eene geschied- en letterkundige onderneming op touw gezet, die, naar wij hen helpen hopen, een voorspoedige toekomst te gemoet gaat.

Zij wenschen, blijkens de voorrede en den inhoud van hunne jaarboekjes, in den vorm van kortere of langere opstellen of mededeelingen, bouwstoffen te verzamelen en bijeen te houden voor de geschiedenis der drie gemeenten, en wel zoodanige bouwstoffen, als in de verzamelingen van officieele stukken niet plegen opgenomen te worden, - of die van te uitsluitend plaatselijk belang zijn, om

het onderwerp van bespreking te zijn in een tijdschrift van meer algemeenen aard.

De beide amsterdamsche jaarboekjes (want ook dat voor 1889 heeft al het licht gezien), en het rotterdamsche zijn welgelukte proeven van het genre. Wij hadden recht dit te verwachten; de redacteurs hebben elk afzonderlijk en beiden te zamen hunne sporen reeds verdiend; gelijk het tijdschrift Oud-Holland in zijn vijfjarig bestaan kan getuigen. Uit een oogpunt van niet speciaal gemeentelijke geschiedenis is aan Mr. de Roever de dankbaarste taak te beurt gevallen, in overeenstemming met de overwegende rol die Amsterdam in ons staat- en letterkundig verleden gespeeld heeft. Al bewandelen de schrijvers van de meeste stukken in de amsterdamsche jaarboekjes de bijpaden der geschiedenis, en al houden zij zich strikt aan hun amsterdamsch programma, zoo zijn toch in het jaarboekje voor 1888 artikelen als dat van Ds. A. Loosjes: ‘Een Amsterdamsch weekblaadje van voor honderd jaar,’ - van P.J. Frederiks: ‘Dirk Duivel de Watergeus,’ - van Mr. de Roever: ‘Vondel's Sterfhuis’ en ‘Eene schaking in de achttiende eeuw,’ van meer dan plaatselijk belang.

Voor een verstokt Amsterdammer daarentegen zijn bijdragen als het zeer duidelijk overzicht van de uitbreiding van Amsterdam in de zeventiende eeuw van den heer D.C. Meijer Jr. en over Bestje van Meurs van den heer B.J.M. de Bont zeer welkom. Zoo ook in den tweeden jaargang de stukken van R.W.P. de Vries over Amsterdamsche Atlassen, en van D.C. Meijer Jr, over Blauw Jan.

Ook de dagelijksche kroniek, door Mr. de Roever vooraan in zijn Jaarboek geplaatst, is een gelukkige vondst; zij kan de herinnering bewaren van een menigte feiten, die in de geschiedenis nauwelijks vermelding verdienen, maar die toch lichte en donkere toetsen kunnen toevoegen aan een geschiedkundig tafereel.

De toepassing van dat denkbeeld is evenwel in deze twee eerste jaarboekjes niet gelukkig. Hierbij heb ik niet de minder juiste dagteekening van sommige feiten op het oog, waarvan de redacteur een volkomen voldoende verklaring geeft, waar hij de dagbladen als zijne hoofdbron vermeldt; alleen geef ik hem in overweging om in het vervolg ook andere bronnen te gebruiken, daar dagbladen wel veel, maar lang niet alles weten, en erger nog, zeer dikwijls niet meer dan half weten. Meer bedenking heb ik tegen de keus

uit de overvloedige stof. Naar de kronieken in deze eerste twee jaargangen te oordeelen, zou ik de samenstelling hebben toegeschreven aan vier verschillende personen, waarvan de een bizonder veel belang stelde in 't tooneel, de tweede vrij goed op de hoogte was van de publieke werken te Amsterdam, de derde een onverklaarbaar gewicht hechtte aan de minste *faits et gestes* van de heeren sociaal-democraten hier ter stede, terwijl een vierde de dagbladen had doorgeloopen met het oog op mededeelingen van allerlei aard, die te zamen al een zeer averechtschen indruk geven van wat er tusschen 1 Oct. 1886 en 1 Oct. 1888 te Amsterdam merkwaardigs is voorgevallen. Nu ik uit de inleiding tot de kroniek in het tweede jaarboekje moet opmaken dat er maar één persoon verantwoordelijk is voor de samenstelling der kroniek, moet ik hem in gemoede den raad geven, om òf veel meer, òf veel minder in zijn dagregister op te nemen, en om zich o.a. beter te doen inlichten aangaande hetgeen op het gebied van kunst, vooral van muziek, kan strekken tot kenschetsing van het amsterdamsche leven in onzen tijd.

De rotterdamsche archivaris heeft, uit het oogpunt der algemeene vaderlandsche geschiedenis een veel minder vruchtbaar veld te bearbeiden, dan zijn amsterdamsche ambtgenoot. Daarentegen laat de naam van Rotterdam zich verbinden aan dien van twee mannen van europeesche vermaardheid, Desiderius Erasmus en Pierre Bayle. Aan beiden wordt dan ook de verschuldigde eer bewezen, - aan Erasmus in een aan hem gewijd artikel van Dr. W. Francken Az., en voorts *passim* in de meeste opstellen van dezen jaargang; terwijl Bayle wordt herdacht in een belangrijke studie van Dr. J.B. Kan over de Illustre School te Rotterdam, waar de schrijver van den *Dictionnaire historique et critique* tijdelijk het hoogleeraarsambt heeft bekleed; eene bijdrage, welke evenals die van den heer G. van Rijn over het Pamflet: *Aan het Volk van Nederland* te Rotterdam, en die van den heer P. Haverkorn van Rijswijk over de jeugd van Tollens, ook door niet-Rotterdammers met belangstelling zal ontvangen worden. Onder de letterkundige bijdragen in dit rotterdamsch jaarboekje verdienen vooral de aandacht de aan 't slot geplaatste epigrammen van Dr. Kan, die onder den bescheiden titel van *Licht en Dicht*, in leesbaarheid, ongekunsteldheid en verstaanbaarheid, - maar ook alleen daarin - het verre winnen van de dichtproeve van den heer Albert Ver-

weij, die Mr. de Roever in het eerste amsterdamsche jaarboekje heeft opgenomen.

Tegen het einde van October jl. is ook de haagsche gemeentearchivaris, denkelijk door edelen wedijver aangevuurd, met een haagsch jaarboekje voor 1889 voor den dag gekomen. Jammer dat hij daarbij eenigszins gehaast te werk is gegaan. In de inleiding lezen wij o.a.: ‘Wij zullen het verleden en het heden laten spreken uit dier goede stad 's Gravenhage hare geschiedenis,’ - en verder: ‘Dit wat aangaat den tekst, tot wiens medewerking velen waren uitgenoodigd.’ Ik mag niet aannemen, dat dit proeven zijn van het hollandsch, dat de heer Servaas van Rooijen in rustige oogenblikken schrijft. Maar waarom heeft hij zich dan den tijd niet gegund om zijne drukproeven te corrigeeren? Te meer, daar het haagsche jaarboekje voor een veel grooter publiek bestemd is dan het amsterdamsche en het rotterdamsche. Immers het moet, volgens den redacteur, dienen ‘om een vol jaar te worden geraadpleegd’ en om een legger ‘te zijn, waarmede ieder “zoo vertrouwd zal raken, dat het niet bezitten een gemis is.” De kroniek van het amsterdamsche jaarboekje is, waarschijnlijk met dat doel, hier vervangen door een gewonen kalender met opengelaten ruimte voor aanteekeningen, en daarachter komt een aantal officieele mededeelingen, die niet uitsluitend voor een in geschiedof letterkunde belangstellend publiek van belang zijn; daar vindt de lezer b.v. het tarief voor gezadelde paarden, gezadelde ezels en bokken gespannen voor wagens te Scheveningen; daar vindt hij het Tableau du Personnel du Théâtre Royal de la Haye, o.a. met opgave van de voornamen der dames van het corps de ballet, enz. enz.

Nuttig is zulk een boekje voor den Hagenaar stellig, en ik kan mij voorstellen, dat hij het bij zich draagt om het telkens te kunnen raadplegen. Maar dan vrees ik toch, dat hij het mengelwerk, 't welk ongeveer twee-derden van het boekje vult, als lastigen ballast zal gaan beschouwen; en dat zou onbillijk zijn tegenover de schrijvers van sommige der hier geplaatste bijdragen, als b.v. het helder geschreven overzicht van de haagsche waterverversching, door J.v.d. Vegt, en de niet onbelangrijke opstellen van de heeren C.A.v. Sypesteyn en L. Wichers.

Als er ééne plaats in ons land is, die historisch belangrijke herinneringen oplevert, dan is het stellig den Haag; boven vele andere, zelfs boven Amsterdam heeft het dit voor, dat lokale

geschiedenis aldaar zoo dikwijls in onmiddellijk verband staat met de gewichtigste gebeurtenissen der vaderlandsche geschiedenis, staatkundig zoowel als letterkundig. Wie dat beter dan iemand wist, was wijlen Mr. D. Veegens, en hij heeft het in menig fraai opstel bewezen. Hoe jammer, voor ons allen, maar toch voornamelijk voor den redacteur van het haagsche jaarboekje, dat die smaakvolle en oordeelkundige geleerde hem niet heef kunnen bijstaan!

J.A.S.

Bibliographie.

A. Pierson. Oudere tijdgenooten. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon. 1888.

Een breede reeks van grootere en kleinere geschriften op allerlei gebied van wetenschap en kunst legt een welsprekend getuigenis af van de uitgebreide kennis en de ongemeene werkkracht van den hoogleeraar Allard Pierson. Wij twijfelen echter, of er onder al die geschriften - *Een pastorie in den vreemde* wellicht uitgezonderd - één gevonden wordt, waardoor de schrijver zich een zoo groot aantal vrienden heeft verworven als door de opstellen welke, onder den algemeenen titel *Oudere Tijdgenooten* achtereenvolgens in *de Gids* verschenen, thans in één bundel vereenigd het licht zien. Dit komt zeker voornamelijk wijl de schrijver van deze opstellen eene periode teekende uit het religieus en letterkundig leven van ons vaderland, welke, naar zijn eigene verklaring, voor een groot deel zijn innerlijk leven heeft bepaald; en dat hij dit deed met een warmte welke den dichter, maar tevens met een objectiviteit welke den man der wetenschap teekent. De wijze waarop hier het *Réveil*, ‘de romantische school van Duitschland in het Nederlandsch Protestantsch overgezet’, zooals Pierson het noemt, wordt verklaard, de mannen van het *Réveil* ons levend voor oogen worden gesteld, vaak in tafereeltjes uit het Amsterdamsche leven, tintelend van waarheid en gezonden humor, gelijk dat van de denkbeeldige *Réunion*, in het opstel aan Koenen en de Clercq gewijd, geeft aan dit boek een zeer bijzondere waarde, ook als aanvulling en opheldering van het onlangs verschenen *Dagboek van Willem de Clercq*.

T.C. van der Kulk. Levenswerk.
T.C. van der Kulk. Levenswoorden. 's Gravenhage, G.C. Visser. 1888.

Het ‘beroep op allen die het leven als een ernstige zaak beschouwen’, door den schrijver bij de uitgaaf van zijn *Levenswerk* gedaan, zal zeker niet onbeantwoord blijven. Wat hier toch gezegd wordt over de beteekenis van het geluk in het leven, den weg om tot dit geluk te geraken, over de noodzakelijkheid van meester te zijn over zichzelven, over den plicht tot den arbeid, over den eisch der vereenvoudiging van het leven in zijn geheelen omvang, is helder, gezond van opvatting en practisch; bij al het ernstige van den toon opwekkend en bemoedigend; zoodat voor menigeen dit keurige boekje, niet alleen een nuttige verpoozing, maar een raadsman op den levensweg zal kunnen zijn.

Aan *Levenswerk* sluiten zich de *Levenswoorden* aan: eene verzamelingopmerkingen en spreuken, met groote zorg en goeden smaak bijeengebracht uit hetgeen ‘de edelsten en grootsten van ons geslacht gedacht en beleefd hebben’

Fransche volksvertelsels, verzameld door C.F. van Duyl. Groningen, J.B. Wolters. 1889.

Al weer een aantrekkelijk en onderhoudend ‘livre d'étrennes’,

zeer geschikt om aan de theetafel te worden voorgelezen wanneer de kinderen binnen zijn. Want de meeste dezer volksvertelsels zullen kleine en groote kinderen aangenaam bezig houden en boeien. Ook voor den voorlezer kunnen zij een aardige studie zijn: het is niet gemakkelijk sprookjes en volksverhalen voor te lezen op den toon van naïeveteit, bijna schreef ik van overtuiging, waarmede het volk ze in de lange winteravonden altijd van voren af aan vertelt, terwijl de kachel snort of de takkebossen hoog opvlammen in de schouw.

Nog veel moeilijker is het, zulke volksvertelsels over te vertellen in een boek, dus in een vorm die altijd meer of min een letterkundig karakter dreigt aan te nemen, waardoor de eenvoud van het verhaal wordt bedorven. De heer Van Duyl is daarin zeer goed geslaagd. Hij behoefde trouwens slechts met zorg te vertalen wat folkloristen als Sébillot en Cosquin in hunne belangrijke verzamelingen hebben geleverd. Dit een rijken schat, door anderen verzameld, had hij slechts te kiezen, en over het geheel is die keuze geschied met het oordeel en den smaak waaraan deze letterkundige ons gewend heeft. Zooveel mogelijk heeft hij daarbij eigenaardige fransche uitdrukkingen, woordverbindingen (*Bout-de-canard* vertaalde hij niet ongeschikt door *Half-eendje*), versjes zelfs, door nederlandsche vervangen. Misschien is hij hierin wel eens wat ver gegaan, bij voorbeeld, toen hij (bl. 188) de gele ‘sous’, waarvoor goudstukken inderdaad allicht gemakkelijk door kinderen kunnen worden aangezien, door ‘stuivers’ verving; hij had het maar bij ‘centen’ moeten laten.

In plaats van ‘de gebruikelijke voorrede’ voegde de heer Van Duyl bij zijne verzameling een ‘*Naschrift*’, dat een soort van causerie bevat over volksvertelsels in het algemeen en over fransche in het bijzonder. Hoewel daarin veel goeds en belangwekkends te lezen staat, afkomstig zoowel van den schrijver zelven als van Montégut, Marelle en anderen aan wie hij vrij uitvoerige aanhalingen ontleent, zoo zouden wij in dit ‘Naschrift’ wat meer methode en samenhang gewenscht hebben. Er staat nu te veel in en te weinig. De opmerkingen omtrent de eigenaardigheden der *fransche* sprookjes, omtrent de eigenaardige moraal der volksvertelsels hadden volledіger moeten zijn. Men weet eigenlijk niet goed, voor welke categorie zijner lezers de heer Van Duyl dit ‘Naschrift’ bestemd heeft. Wanneer wij zeggen: hij heeft daarbij een hollandsch Nutspubliek voor den geest gehad, komen wij misschien het dichtst bij de waarheid. Zoo alleen laat zich verklaren dat hij (bl. 315), in ironischen vorm, zich er meer of minder over verontschuldigt, dat ook hij gelooft aan ‘de wetenschappelijke waarde der volksvertelling’ (waarom hier niet liever zijne lezers eens goed ingelicht over den tegenwoordigen stand der *folklore?*), en dat hij ten slotte zegt: ‘maar wij moeten eindigen’, terwijl er nog zooveel te zeggen overbleef.

Intusschen, wie zulke vertelsels aan het publiek geeft met andere bedoelingen dan om onderhoudende lectuur te leveren, die dient eigenlijk elk der verhalen van uitvoerige aanteekeningen te voorzien, in den trant van hetgeen Cosquin deed toen hij in de *Romania* zijne uitnemende verzameling *Contes lorrains* uitgaf. En zulk eene onderneming zou den nederlandschen verteller te ver buiten de grenzen van zijn plan hebben gevoerd.

Wij blijven den heer Van Duyl dus zeer dankbaar voor zijne bijdrage tot de kennis, ook ten onzent, van de Fransche folklore en voor zijne bestrijding van het vooroordeel, als zou het sprookje bijna uitsluitend op germaanschen bodem kunnen bloeien. De groote uitbreiding die de ‘Société des traditions populaires’ sints hare stichting in December 1885 heeft gekregen, bewijst trouwens genoeg dat in Frankrijk nog

vele schatten van dien aard aanwezig zijn, die uitnemend worden geëxploiteerd.

P.H. Hugenholtz Jr. Licht en Schaduw. Indrukken van het Godsdienstig leven in Amerika. Amsterdam, Tj. van Holkema. 1888.

‘Licht en Schaduw’ noemde de bij velen gevierde schrijver zijn boekje. ‘Licht en dicht’ zou, misschien niet ten onrechte, een min welwillend beoordeelaar het noemen. Intusschen, zoo min als het noodig is iedere waarheid te zeggen, zoo min ware het billijk, nadruk te leggen op elke; mits maar niet onverdiende qualificatie. Louter ‘indrukken’ wilde de pas teruggekeerde reiziger geven, een vriendschappelijk schrijven slechts wenschte hij te richten tot belangstellende vrienden en geestverwanten. Aan dat doel gemeten, is zijn werk uitnemend geslaagd. Zoo leerzaam en zoo prettig tevens van verre reizen te verhalen aan den te huis gebleven vriendenkring, is waarlijk niet ieders werk. De drie hoofdgroepen, die in Amerika de vrijzinnige vrienden van den Godsdienst vormen: ‘Unitariërs’, leden der ‘vrije religieuze vereeniging’, en aanhangers van ‘den Godsdienst der Zedelijkheid’ worden in de drie best geslaagde hoofdstukken met wezenlijk talent geschetst. Tot nadenken, liever nog tot navolgen prikkelt ook het aantrekkelijk verhaal van Dr. Hale's ‘lend a hand-clubs.’ Minder bevredigend is het hoofdstuk, dat, onder den eenigszins weidschen titel: ‘Amerikaansche vrijdenkers’, ten slotte neêrkomt op de heldendaden van één uit dat gild: Col. Ingersoll, en zijnen strijd met Mr. Gladstone. De ‘enkele voetstappen,’ eindelijk ‘op aangrenzende terreinen’, waaraan in de laatste kapittels de verhaler zich waagt, had hij wellicht zich kunnen sparen. Wie van de nieuwste Amerikaansche letterkunde niet meer weet, dan wat Th. Bentzon in de ‘Revue des deux mondes’ hem heeft geleerd, zal nog in deze ‘Literarische indrukken’ geen korrel nieuws ontdekken. Nochtans: onderhoudend en opwekkend, gemoedelijk gemeend en gemakkelijk geschreven, baant vast dit boekje zich een weg naar veler handen, en mocht het zijn! naar veler harten.

Jacob de Haas Jr. Inleiding tot de Wijsbegeerte. Haarlem, Joh. Enschedé & Zn. 1889.

Een ernstige poging, een degelijk werk van een verstandig man. Eene eigenaardige voorrede opent het boek. Zij geeft eene wordingsgeschiedenis van des schrijvers plannen en denkbeelden. Voor een beginner een gevaarlijk begin! Maar de gevaren zijn gelukkig overwonnen. Hare sobere natuurlijkheid, hare ingehouden warmte, hare oprechtheid in één woord doet niet te vergeefs een beroep op onze belangstelling in den schrijver en zijnen arbeid. Na een korte begripsbepaling van de termen ‘Wetenschap’ en ‘Wijsbegeerte’ volgt nu weldra de hoofdzaak: een kapittel, dat alleen meer ruimte beslaat, dan heel de rest te zamen: ontvouwing van het stelsel der wetenschappen, strekkende hoofdzakelijk om de plaats vast te stellen, die de wijsbegeerte daarin bekleedt. Met zorg worden onder de vroegere proeven vooral die van Bacon, Comte en Spencer vergeleken en beoordeeld, waarop ten slotte de schrijver zijn eigen stelsel voordraagt. Dat stelsel, opklimmend van de eenvoudigste en algemeenste tot de meer en meer samengestelde en zich verbijzonderende kennis, wordt dan nog, in het derde hoofdstuk, aan de geschiedkundige ontwikkeling van het wetenschappelijk onderzoek als aan eene

proef op de som getoetst. Daarna komen nog twee hoofdstukken over doel en karakter der wijsbegeerte het werk besluiten. Geen boek geeft meer dan zulk eene ‘Inleiding’ her-

haaldelijk stof om met den schrijver in het geding te treden over de ordening van zijn betoog, de breedte van het ééne deel, de engte van het andere, de overbodigheid wellicht ook van dit of dat wijd uitgesponnen stuk arbeid. Maar ook al mocht het zich bevestigen, dat de kracht van dezen denker niet in de eerste plaats te zoeken is in ‘baumeisterliche’ gaven, zijn eersteling is rijk genoeg aan bezonnen oordeelvellingen en fijne opmerkingen, om ons te doen verlangen naar meer.

Vincent Loosjes. Louis Bonaparte, de Koning van Holland. Amsterdam. S.L. van Looy. 1888.

De schrijver heeft zich veel moeite gegeven om de bronnen voor zijn werk bijeen te krijgen en goed te gebruiken. Of die moeite wel besteed is, staat echter bij ons niet geheel vast. De schrijver achtte haar noodig om de bestaande voorstelling aangaande Koning Lodewijk, zooals die volgens hem bij driekwart onzer ontwikkelde landgenooten bestaat, te wijzigen. Maar is het portret, dat hij ons van den Koning geeft, wel iets anders dan ‘dat van een goedaardig doch wankelmoedig vorst, niet zeer zuinig, maar die 't toch uitnemend met ons voor had?’ Of is het een geheim, sedert de studiën van Prof. Jorissen over dit tijdvak en het werk van Felix Rocquain: Napoléon et le Roi Louis het licht gezien hebben, dat Koning Lodewijk zijn koningschap als iets ernstigs meende te moeten opvatten, - dat hij, tot eigen ongeluk, vooral daarin misgetast heeft? - De straks genoemde gangbare voorstelling is trouwens voldoende om de populariteit te verklaren, welke de vreemde Koning bij zijne onderdanen heeft genoten, vooral als men daarbij eene omstandigheid in aanmerking neemt, die onze schr. te veel op den achtergrond schuift: deze namelijk, dat het koningschap van Lodewijk, zoolang het duurde, nog altoos te verkiezen was boven de inlijving bij Frankrijk. - Wat overigens de mate van die populariteit betreft, gelooven wij dat de heer Loosjes wel eens te veel afgaat op den inhoud van officieele stukken. Zoo wanneer hij op blz. 72 een bericht in de Koninklijke Courant aanvoert ten bewijze, dat het geen gedwongen fraaiigheid was, toen de Amsterdamsche Gemeenteraad den Koning uitnoodigde om het Stadhuis als Koninklijk Paleis te aanvaarden. Mr. Johan Valckenaer wist wel beter, die in diezelfde dagen den Koning de aanneming van het aanbod afried, omdat de echte Amsterdammers zich nooit zouden gewennen aan het denkbeeld, dat de stadsregeering afstand gedaan had van een pronkjuweel, dat zij als het achtste wereldwonder hadden leeren beschouwen.

Overigens is deze studie in leesbaren vorm geschreven, waaraan alleen buitengewone slordigheid in de correctie der drukproeven, vooral waar het fransche citaten geldt, afbreuk doet.

Dr. B. Tideman Jzn. Beelden uit de dagen der Omwenteling. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1888.

Na eene inleiding in twee opstellen die als eene kenschetsing van den toestand der geesten bij 't uitbreken der omwenteling zijn bedoeld, behandelt de schr. achtereenvolgens Mevrouw Roland, Mevrouw Tallien, Mevr. de Staël, en Mevrouw Récamier. Het denkbeeld om de verschijnselen der fransche omwenteling en van den keizertijd om dergelijke vrouwenfiguren te groepeeren is verlokkend, maar

gevaarlijk. Ten allen tijde heeft, in Frankrijk meer dan elders, het zoogenaamd zwakke geslacht eene rol gespeeld; maar nooit is die rol betrekkelijk minder gewichtig geweest dan onder de eerste republiek en onder Napoleon. Zoo geweldig, zoo stormachtig was de stroom der gebeurtenissen tot 1799,

- en later is de alles bedwingende wil van den overheerscher zoo onweerstaanbaar, dat der waarheid geweld moet worden aangedaan, als men aan figuren als de hier beschrevene in het kader van haar tijd eene in 't oog loopende plaats wil aanwijzen. Alleen Mevr. Tallien maakt hierop wellicht eene uitzondering; zij kan als de verpersoonlijking gelden van de reactie die op den val van Robespierre volgde. Dit is waarschijnlijk een van de redenen, waarom de lezer, die zijn fransche revolutie kent, met deze opstellen geen vrede zal hebben. Een andere is, dat de schrijver wel eens den goeden smaak uit het oog verliest, en misbruik maakt van de vrijheid om eene vergelijking mank te doen gaan. Als voorbeeld van een en ander mogen de volgende trekken dienen uit het portret, dat de schr. ons van Marat schetst: '... Hij is de langgetergde stier, die bij zijne verschijning onmiddellijk roept: wraak!.. De gruwelijkheid had haar merk gedrukt op het gelaat van dezen geneesheer, die de lichamen van de stalknechts des lateren konings Karel X had moeten behandelen ... Zijn geweldige neus bedekte niet eens dien muil, die ieder oogenblik een prooi zocht, en een geluid uitstiet waarin het geluid van een wild dier ineenvloeide met het geluid van den razende ...'

Licht en Schaduw. Gedichten van Leonard Buyst. Brussel, Michiel Dehou. 1888.

Een zekere gemakkelijkheid in het behandelen van de verschillende versmaten en versvormen, vijfvoetige jamben en hexameters, sonnetten en pantoens, maakt nog geen dichter. Eer wij dan ook den Vlaamschen letterkundige, wiens dichtproeven ons hier voor het eerst onder de oogen komen, onder de Nederlandsche dichters kunnen rangschikken, zal hij ons andere staaltjes van zijn talent hebben te geven dan deze correcte rijmende en rijmlooze verzen, waarin sentimenteele wevers worden verheerlijkt, wien 'een gloed van zoete droomerij' het gelaat beschijnt en 'liefdeshymnen in het hart ruischen', waarin in banale termen de lente wordt bezongen, en op de bekende wijze het lot van gevallen meisjes wordt beklaagd.

Charles Boissevain. Over de Alpen. Reisindrukken uit Zwitserland en Italië. Amsterdam, Tj. van Holkema.

In de donkere dagen vóór en na Kerstmis, wanneer men wat zon en wat opwekkends zoo goed gebruiken kan, is het een weldaad met den heer Charles Boissevain te mogen reizen van Amsterdam naar Rome. Een goed denkbeeld was het van den schrijver, zijn tocht aan te vangen met een wandeling door Amsterdam, en het bewijst voor de warmte van zijn Nederlandsch, wij zouden haast zeggen: van zijn Amsterdamsch hart, dat in dit eerste hoofdstuk de bladzijden, aan de Amsterdamsche grachten en aan het leven op het schip 'Op Hoop op Zegen' gewijd - een meesterstukje van opmerking en schilderachtige beschrijving - tot de best geschrevene van het geheele boek behooren. Door Zwitserland voert de reis naar Genua, met een uitstapje langs de Riviera, en van daar naar Rome, waar de schrijver wereldhistorische gebeurtenissen bijwoont, als den intocht van den Duitschen Keizer en zijn ontvangst op het Vatikaan, welke hij ons met groote levendigheid beschrijft. Overal in dit boek treft men, ook in toon en stijl, de eigenschappen van den journalist, die vlug weet op te merken, van rechts en links (te Rome van pausgezinden en

koningsgezinden) zijne inlichtingen inwint, en zich in de groote quaesties niet verdiept, maar ze van de populaire, voor het groote publiek meest bevattelijke zijde beschouwt en toelicht. Aardig is het op te merken hoe, in deze op reis geschreven stukken, de schrijver

telkens in gedachten weer in Holland is: Leukerbad noemt hij een ideale rustplaats, omdat er, op bevel der Bade-polizei, niet over theologie mag gesproken worden, al valt het hem aanvankelijk ook moeilijk aan dat zoete geluk (‘Geen doleerenden!’) te wennen (p. 131); bij het zien van een schoener langs de Riviera, zoowel als bij het bewonderen der bloemen van de Alpen, denkt hij aan den *Barents* en uit hij den wensch dat de Barentstochten weer mogen worden hervat. Zoo heeft alles een sterk persoonlijk accent. Geen twijfel, of dit onderhoudend en opwekkend boek heeft zijn weg reeds gevonden.

Willem Norél.

I.
De aankomst.

‘En van middag dus ons neefje!’ zeide Mevrouw de Pluymer, de geledigde eierschaal in het dopje samendrukkende en nederzettende. ‘Ik hoop dat het een aardige jongen is. Gij dacht er over hem met Koen te gaan halen, niet waar?’

Mevrouw Laura Adèle de Pluymer geboren Norél was een zeer tenger, zeer fijn, zeer innemend vrouwtje. Wel is waar had het donzig blank gezichtje met zijn bleek rozerood onder den gloed van veertig zomers zijne schoonheid niet ongerept behouden, maar de witte tandjes waren zoo gaaf, de glimlach zoo smeekend vriendelijk, de half dicht geknepen oogjes zoo zonnig vleiend dat.... haar zoete stem daarmede in de volmaaktste harmonie u toeklonk. Zij sprak zacht en overredend; zij opende de fijne lipjes zoo weinig, alsof de woorden stukjes suiker waren, welke deze slechts noode prijsgaven, en zij hield daarbij de fraai gevormde handjes zoo deemoedig gevouwen, dat men haar niet zien of aanhooren kon zonder diep geroerd te worden; tenzij men er tureluursch bij werd.

De heer de Pluymer echter; lid en ouderling der Waalsche gemeente, lid van den gemeenteraad, lid van 't bestuur van den Acclimatatietuin, lid en correspondent van alle mogelijke weldadigheidsvereenigingen en alle genootschappen waarvan een fatsoenlijk man maar eenigszins lid behoort of vermag te zijn; de heer de Pluymer scheen zulk eene gade waardig. Zijne statuur was beneden het middelmatige - nu, dat was die van den grooten Napoleon ook en dat Thiers geen reus kon heeten

weet iedereen. En hoe onberispelijk was hij voor 't overige niet gebouwd! Zijn welige hairdos, schoon hij de vijftig niet overschreden had, prijkte met dat glanzige wit hetwelk oude heeren, zelve door de Natuur met een zeegroenen hoofdtooi bezocht, zoo innig benijden kunnen. Zijn gelaat bloosde van welgedaanheid en zijne kleine donkerbruine oogen....

Er was iets zonderlings in die oogen. Zij zagen u vrijmoedig, recht en open aan en schenen te stralen van levenslust; maar ze hadden iets ondoorzichtigs, ondieps, onhelders; het was of uw blik, in plaats van er in te dringen, er op afstuitte; er lag iets dofs en doodsch in, ondanks hun glinstering; of het stralende leven... niet *echt* was, maar een gelukkig aanwendsel.

‘Gij dacht er over hem te gaan halen, niet waar?’ zeide Mevrouw.

De heer de Pluymer knikte, terwijl hij zijn laatste teug koffi nam.

- Ja, - vervolgde hij, draaiende aan een charivarietje van zijn horlogeketting, een goud miniatuurrevolvertje, dat onder zijne mollige vingers een tergend, zacht ratelend krrr, krrr, deed hooren: - de trein arriveert om drie uur. En nu 't zoo treft dat Koen met den Woensdag geen gymnasium heeft....

‘Ja maar, nu ik mij bedenk heeft hij zijn vioolles.’

- Nie' waar, Ma! - zeide met vollen mond de jongeheer Koen, een gezonde knaap van veertien jaar, het uitgedrukte beeld zijn vaders: - Meneer Carlijn is ziek.

‘Och mijn lieve jongen,’ zeide Mevrouw, met den toon eener weeklagende houtduif: ‘hoe dikwijls heb ik u gezegd dat men zóo niet spreekt.... *U vergist u, Mama*, hadt ge moeten zeggen.’

- U vergist *zich*, moet het wezen, zegt meneer Klerx, - merkte de wijsneus aan.

Stilte. Krrr, krrr, krrr, van het revolvertjen.

‘Ei zoo, ei zoo,’ zeide eindelijk peinzend de heer des huizes: ‘U vergist *zich*. Hm; zoo. En waarom, Koen? Waarom, hé?’

- Omdat, - andwoordde Koen, een ontzachlijk stuk krentebrood haastig doorzwelgende: - omdat *U*, ziet u Pa, dat is zooveel als *Uedele* of *Uwe Edelheid*, dus de derde persoon, ziet u, en nu zeit Meneer Klerk: *ik* vergis *mij, gij* vergist *u, hij, zij, het* vergist *zich*, wij....

‘*Wij* vergissen *ons*, jawel, jawel.... Benje klaar, jongen?’

- Ja, nee Pa, Mama zei ik zoû....

‘Noch een takje druiven,’ viel Mevrouw in: ‘daar, lieve.’

- Omdat, - hervatt'e haar echtgenoot, - àls ge klaar zijt, Koen, zoû ik gaarne willen dat ge eens bij Kok in 't Noordeinde gingt hooren of de pendule....

‘Hé Pa, waarom neemt u niet De Bie, of Mellet eigenlijk is het nu, die is veel beter zeit Frans, die heeft alles regelrecht uit Zwitserland....’

- Of de pendule, - viel zijn vader in, waarschuwend de kleine linkerhand ophoudende, - nòch niet gerepasseerd is. En als ge terug zijt, kom dan even bij me op mijne kamer.

Gelukkig zagen de ouders de half bedwongen grimas niet, welke deze laatste opdracht hun veelbelovenden stamhouder ontlokte, en toen de knaap te half drie in zijn vaders studeerkamer verscheen, kon deze volkomen te goeder trouw in de meening verkeeren, dat hij gezegden stamhouder verrassen zoû bij de vraag:

‘Waarom heb ik u hier doen komen, Koen?’

- Om excuus te vragen, - zeide de jongen, meer ongeduldig dan verlegen met zijn pet draaiende.

‘Juist Koen, juist.... maar leg die pet eens even neêr. Zoo. En waarom, Koen?’

- Omdat ik u in de rede viel.

‘Zeer juist. Welnu Koen - begin.’

- Ik vraag u van harte om vergiffenis, vader, omdat ik het ongeluk had u... u...

‘U niet te laten uitspreken.’

- U niet te laten uitspreken. Ik weet dat ik daarmeê eerbiedig.... eer....

‘Te kort deed aan den eerbied....’

- ô Ja! Te kort deed aan den eerbied aan ouderen van dagen en in de eerste plaats aan mijne ouders verschuldigd en ik beloof oprecht mijn best te zullen doen... om God... om...

‘Om met Gods hulp mij van deze slechte gewoonte te ontdoen, opdat....’

- Opdat ik eenmaal, wanneer ik in de maatschappij.... in de....

‘Het spijt me, Koen!’ zeide de heer de Pluymer met zijn eigenaardig zalvenden toon: ‘gij zijt het alweêr vergeten, jongen. Ge moet het maar weêr eens vijfmaal overschrijven. En

ga u nu de handen wasschen en afschuieren om naar 't station te gaan; maar haast u, want het is hoog tijd.'

Dat was het. Immers de heer de Pluymer bewoonde een huis in de Laan, en van daar naar het spoorwegstation - er was er toen slechts één - was het voor iemant met zulke korte beenen als de zijne een goed eind weegs.

Daar stapte het tweetal heên! De oude heer in deftig zwart laken waarop stof en pluisjes nooit ofte nimmer het schenen te wagen met achtbaarheid schennende vrijpostigheid neêr te strijken. Zijn cylinder zonder een eenig weêrbarstig hairtje blinkend en schitterend in de najaarszon; de onwrikbare hooge boorden, witter dan de eerste sneeuw welke noch vallen moest; de gladde glacé's zonder een enkel plooitjen, of kerfjen, of torntje; de krakende verlakte laarzen zonder de schaduw van een spatje. De zoon, als een keurige parodie op den oorsprong zijner dagen met een niet minder smetteloos blauw laken buis, blauw laken vest, blauw laken pantalon, en blauw laken pet, sprekend eene mislukte nabootsing van de dracht der knapen uit het gesticht der Vrouwe van Renswoude. De buigingen en de groeten en de glimlachjes, welke de heer de Pluymer, in alles met rechte jongens-linksheid door zijn zoon gevolgd, op de groote markt, op de Paviljoensgracht, op de Dunne Bierkade enz. rechts en links had uit te deelen, waren ontelbaar. Ook scheen het weinig minder dan een wonder dat hij noch een gansche minuut vóor de aankomst van den trein het perron bereikte - in die dagen slechts voor een man van zijne deftigheid en tegen eene fooi toegankelijk.

'Kijk maar eens goed uit, Koen! Een lange jongen met blond hair, in den rouw.'

- Daar is hij al, Pa!

En door den stroom van reizigers en reizigsters heendringende had Koen den zoekend om zich heen zienden langen jongen met blond hair, in den rouw, reeds bij den arm gegrepen.

'Ben jij Willem Norél?'

De aangesprokene schoof bedaard de hand wech en zag den ander met zijne sprekende grijze oogen een oogenblik zonder andwoord aan.

- En jij Koen de Pluymer? - klonk het eindelijk.

'Zeker! En daar heb je Pa ook. Pa, daar is Willem.'

- Wel, mijn beste jongen! - zeide 'Pa', zijn neefje, dat

bijna even groot was als hijzelf, bij de hand vattende en op den schouder kloppende:
- Welkom in den Haag! Hebt gij uw koffer bij u?

‘Neen Oom, mijnheer Willems vond het makkelijker het als bestelgoed te zenden.’

- Zoo, zoo! Nu, dat is goed, dan kunnen wij onmiddellijk opwandelen. Ge zijt immers nooit meer in den Haag geweest?

‘Neen, Oom.’

- Juist, juist. Prachtige stad - ik zeg wel eens, de eenige bewoonbare stad in ons land.

‘Vader zei, dat het een voorportaal van de hel was, Oom.’

De heer de Pluymer wierp een potsierlijken blik van ontzetting op den knaap en Koen gaapte hem aan, of een roodhuid in vollen oorlogstooi uit den grond was opgerezen.

Ook duurde het eenigen tijd alvorens het gesprek werd hervat.

- Zijt ge moê? Of hebt ge lust eens rond te kijken? 't Is mooi weêr, - zeide de heer de Pluymer, toen het drietal de dubbele reeks verweerde en scheef gestormde knotwilgen van den stationsweg ten einde was en het wordend Huygensplein bereikt had.

‘Heel graag Oom. Niets moê.’

- Uitmuntend, uitmuntend - dan zullen we met het leelijkste beginnen.... per astra - hé Koen?

‘Per aspera ad astra!’ verbeterde de jongen verwaand. ‘ô Pa, laten we dan door 't Kikkerstraatje naar den Zwarten weg en zoo naar 't Bezuidenhout....’

- Juist wat ik wilde voorstellen, - hernam zijn vader, en zonder dralen stapten zij voort.

Veel te zien is er aan den ‘Zuid-oost-binnencingel’ niet en het onderhoud vlott'e maar matig. Het was dan ook eene verademing, toen de grauwe, eindelooze huizenreeks der grachten ophield.

‘Daar heb je den hertenkamp’, ciceroneerde de heer de Pluymer met statigen armzwaai. ‘'t Veld ziet er noch een weinig verhavend uit, na de landbouwtentoonstelling, maar anders.... magnifiek gezicht, vindt ge niet? En daar ginds ziet ge de Teekenakademie, met die portiek.... Dorische stijl geloof ik, niet waar Koen?’

- Mijnheer Reede zegt dat het in 't geheel geen stijl is, Pa! - andwoordde Koen.

‘Zoo? In 't geheel geen stijl, hé? Kan wel wezen; ik heb van die dingen geen verstand. Maar je krijgt er goed les. Houdt ge van teekenen, Willem?’

- Neen, Oom.

‘Zoo, niet? Enne, wat zijn dan alzoo je liefhebberijen, jongen?’

- Liefhebberijen, Oom?

‘Juist. Je hebt toch zeker wel iets waar je in je snipperuren....’

- Ik lees graag, Oom.

‘Uitmuntend, uitmuntend. Maar ik meen.... ik bedoel.... Houdt ge van schaatsenrijden?’

- Dat heb ik nooit mogen leeren, Oom. Mama was te bang voor ongelukken.

‘Voor ongelukken?.... Nu ja.... maar.... zeg eens, hadt ge veel vrienden, te Arnhem?’

- Neen, Oom.

‘Zoo, niet? Maar toch een paar? Of één? Er kwam toch wel eens iemant bij u spelen, iemant met wien je gingt wandelen, of kapellen vangen, of visschen, hé?’

De knaap schudd'e het hoofd.

- Neen, Oom.

Het eentonige ‘Neen, Oom,’ maakte oom zenuwachtig.

‘Hoor eens,’ zeide hij, bij een fraai huis op de Heerengracht stilstaande: ‘het is noch vroeg, en ik moet noodig eene visite doen. Wat dunkt u, Koen, als gij samen het Bosch eens rond gingt? Het is er zulk een heerlijke middag voor, en wie weet hoe snel het weêr omslaat. We eten om vijf uur. Adieu, amuseert je!’

Hij schelde aan, en de beide knapen keerden min of meer schoorvoetend op hunne schreden terug.

Zij waren blijkbaar geen van beiden op hun gemak en reeds hadden zij de seringen en rhododendrons tegenover den Bezuidenhoutschen weg bereikt, toen Koenraad, die zijn neef voortdurend van terzijde had opgenomen terwijl deze zijne rustige oogen links en rechts liet rondgaan, eindelijk het pijnlijk zwijgen verbrak.

Als bij afspraak waren zij op het brugje blijven staan dat aan den uithoek van den kleinen hertenkamp het bosch invoert.

‘Ik hoû bliksems veel van hengelen,’ merkte hij aan,

neêrziende in het ondoorschijnend water, dat de blauwe lucht en het met bruin en geel reeds doorsprenkeld groen weêrspiegelde.

- Ik hoû niets van vloeken, - andwoordde de ander.

‘Vloeken? ô.... omdat ik “bliksems” zei, hé? We zijn hier zoo vroom niet, weet je.’

En hij lachte met een ijl, meisjesachtig gegichel waarin, zonderling genoeg, iets van het zalvende zijns vaders doorklonk.

‘Maar mijn ouwe is héel vroom,’ hervatt'e hij.

- Je mag zoo niet van je vader spreken, - zeide Willem, zich omkeerende om verder te gaan.

‘Dat zeggen we op 't gymnasium allemaal,’ verdedigde zich het fatjen.

- Ik vind 't gemeen. En 't is zonde.

‘Zonde! We zijn geen blikken dominees, wat?’

- Moeten alleen dominees doen wat in den Bijbel staat?

Koenraad kreeg een hoofd als vuur. Het prikkelde en kriebelde hem onder zijn blauwlaken pet en hij begon verlegen den marsch uit Gounods Faust te fluiten, - toenmaals onder de gymnasiale jeugd der residentie bizonder populair. Hij wist niet hoe hij 't had. Hij was een gewone schooljongen en zijn neef, schoon in deftig zwart gestoken, zag er volkomen uit als andere gewone schooljongens. Maar zulke pedante oûmannetjestaal.....

‘Zeg eens, kom je-n ook op 't gymnasium?’

En hij dacht er bij: dan zullen we je groenen tot je 'r beroerd van wordt.

- 'k Weet niet; 'k woû graag studeeren, maar 't zal er van afhangen of oom een Beurs of zoo iets voor me krijgen kan, want geld heeft vader geloof ik niet nagelaten.

‘ô, Dus benje in Arnhem ook niet op 't gymnasium geweest?’

- Neen; ik leerde Latijn en Fransch van vader, 's avonds, en werkte overdag zelf. Aan wiskunde heeft mijnheer Broekhuizen me wel geholpen - die was met vader op 't gouvernement.

Koen andwoordde niet. De gedachte zulk een ‘kalen jakhals’ tot huisgenoot te krijgen had iets vernederends voor hem. Hij zag reeds den spotachtig vertrokken mond van zijn vriend Jonkheer Guillaume van Binkerstein en begon zich bij voorbaat te ergeren over de hatelijkheden van Karel Vreelant, den ministerszoon.

‘Hoû je van Van Lennep?’ vraagde hij eindelijk, nadat zij zwijgend eenigen tijd langs den vijver waren voortgegaan.

- De vaderlandsche geschiedenis? 'k Heb er niet veel van gelezen, want....

‘Neen, dat meen ik niet - bah, geschiedenis. Maar Brinio.... en Chariëtto.... ô, en de Koorknaap.... vinje de Koorknaap geen verd... prettig boek?’

- Daar vloekje weêr. Wat hebje'r aan?

De ander bromde iets binnensmonds en zweeg. Ook Norél scheen geen roeping te gevoelen om het gesprek gaande te houden.

‘Dat's 't Huis ten Bosch,’ begon eindelijk Koenraad weêr, toen het gebouw door 't geboomte zichtbaar werd. ‘Je weet wel, daar kruipt de Koningin altijd naar toe, als ze....’

Hij zeide iets onhebbelijks van de Koningin. Op hetzelfde oogenblik deed een geduchte oorveeg de blauwe pet over 't voetpad rollen, onwillekeurig eenige stappen verr' met uitgestoken armen door den verrasten eigenaar gevolgd. Het scheelde weinig, of de stamhouder van het weidsche geslacht der de Pluymers was met den neus in 't zand getuimeld.

‘Loop jij naar de verd.....,’ schreeuwde hij half huilend. ‘Kale lammeling! Geniepigert! Falsaris!’

En al scheldend ging hij, zijn hoofddeksel tegen de beenen slaande, een zijpad in en liet Norél aan den waterkant staan.

Deze zag hem een oogenblik na, haalde de schouders op en hervatt'e zijne wandeling. De vijvers volgende kwam hij vanzelf voorbij de Tent, den Koekamp enz. en eindelijk, zonder iemant om den weg lastig te vallen, steeds ijverig om zich heen ziende, telkens stilstaande bij hetgeen bizonder zijn aandacht trok, te land op de Plaats.

Hier was van Hoogstratens boekwinkel hem een baken in zee.

‘Zoû ik even het adresboek mogen inzien?’ vraagde hij aan den bleeken jongsten bediende, die ijverig bezig was met het drukken van visitekaartjes.

Een met sproeten bezaaid aangezicht, met spichtige gele haren bekroond, staarde hem even aan, om terstond zonder eenig bescheid weder over het *à-la-minute*-persjen heen te buigen.

Norél nam plaats op eene tabouret en wachtte geduldig tot het manneken zich verwaardigen zoû hem te woord te staan.

De stroom van langwerpige stukjes karton scheen echter eindeloos en de knaap stond op.

‘Neem me niet kwalijk,’ begon hij weêr: ‘maar zoû u mij ook even het adresboek kunnen laten inzien?’

Met een nijdigen tik hield het persje stil.

‘ô Zeker mijnheer, waarom niet mijnheer?’ en met spottend vertoon van haast trippelde de boekverkooper *in spe* de toonbank om, haalde een zeer beduimeld en vettig exemplaar van het verlangde werk te voorschijn en overhandigde het met een zwierige buiging.

‘Om u te dienen, mijnheer!’

Een licht rood kleurde Noréls voorhoofd. Maar hij zeide niets en zocht het adres van zijn oom op. Laan 28.

- Dank u, - zeide hij, het boekje teruggevende. - Heeft u ook een goedkoopen plattegrond?

‘Plattegrond? Neen mijnheer. Niet anders dan in Baedeker.’

- Baedeker? Wat kost dat?

Het manneke nam het roode deeltjen uit de kast en keek op het schutblad.

‘Twee veertig,’ zeide hij, het Norél toereikende.

- Fffuut! Dat's veel te duur. Maar ik mag wel even....?

Zonder toestemming af te wachten sloeg hij het kaartjen op en ging met den vinger den weg na dien hij te volgen had.

- Hoogstraat - Groenmarkt - Venestraat - Vlamingstraat - dank u.

En het boekjen op de toonbank leggende, vervolgde hij:

- Wat ben ik schuldig?

‘Schuldig mijnheerrr? Niemendal, mijnheerrr. Of.... als u wil.... een paar kwartjes voor de armen....’

Een paar kwartjes had tot dusverr' voor onzen vriend het bedrag vertegenwoordigd van vijf weken zakgeld. Het was een pijnlijk offer. Maar de man met het spichtige hair kon niet de geringste aarzeling bespeuren, toen hij de zilverstukjes achteloos op den Baedeker neêrlegde.

- Domkop, - dacht Willem bij zichzelven, toen hij de stoep afging: - vragen had niets gekost.

Behalve het vragen! En dat ware voor Willem Norél meer geweest dan hij zichzelven gaarne bekennen wilde.

Een half uur later, nadat hij al voortwandelende de reeksen van winkels ter dege had opgenomen, schelde hij bij zijnen

oom aan. Een knap dienstmeisje van even twintig jaar met schalke zwarte oogen deed open.

Mijnheer en Mevrouw thuis?

Het meisje verklaarde dat de laatste inderdaad thuis was.

'U is zeker jongenheer Norél?' zeide zij met een allerwelluidendste stem en een plaagziek lachje dat flikkerde in hare oogen en scheen wech te duiken in de kuiltjes harer wangen. 'Mijnheer is met jongenheer Koen u gaan afhalen.... zeker misgeloopen? Ik zal Mevrouw dadelijk waarschuwen. Ga u zitten, jongenheer.'

En zij schoof een stoel aan en trippelde naar eene étagere om er iets af te nemen dat er niet op was, boog zich bevallig om een voetbankje voor de kanapee te zetten, wischte met de punt van haar coquet geplooid voorschoot een stofje van de spiegelende mahoniehouten tafel en verdween.

Willem blikte den 'salon' rond met een gevoel alsof hij in een paleis was. Alles zag er even blinkend en ongeschonden en rijk uit, docht hem. Hoe schamel was hierbij vergeleken de woonkamer in het ouderlijke huis met haar paardenharen stoelzittingen, grijs en rood gestreept kleed, simpele witte valgordijnen en licht behangsel. Fauteuils waren er niet, noch sofa's, noch kostbare haarden met blank staal, noch zwaar vergulde spiegels. Ach, en hoe vervallen en uitgeteerd zat zijne trouwe moeder daar aan het raam, met het uitzicht op een strook gele klinkers, een bleekveldjen en een verschrompelden appelboom....

Onhoorbaar zacht ging achter hem de deur open; er zweefde iets welriekends de kamer binnen en toen hij opstond en zich omkeerde kwam zijne Tante nader, hem het mollig blanke handje, waarover de kanten manchetten als verliefd heengleden, toestekende.

'Wel mijn lieve jongen,' zeide zij: 'hoe gaat het je? Ga zitten, beste. Hoe jammer dat je Oom en Koen zoo zijt misgeloopen .... het zal hun ook zóó spijten.... Ik begrijp niet waar oom blijft - maar hij kon niet zoo hard loopen als gij, natuurlijk. En zeg eens, hebje zoo heel alleen den weg gevonden? Je bent immers nooit meer in den Haag geweest? En je bagage, is die al bezorgd? Geef me een zoen, lieve jongen.... wat lijkje op je besten vader....'

Zij pinkte twee traantjes wech met haar geborduurden zakdoek, nam Noréls breede schooljongenshand in beide de hare

en zag hem door hare dichtgeknepen wimpers sentimenteel aan.

- Ik ben Oom niet misgeloopen, Tante, - andwoordde Willem, de hand terugtrekkende. - Maar Oom moest eene visite doen en Koen en ik zijn intusschen in 't Bosch gaan wandelen. Toen zei hij iets heel gemeens van de Koningin en toen heb ik hem een tik om zijn ooren gegeven en toen is hij nijdig geworden en wechgeloopen en ben ik alleen hier heen gekomen.

Het flauwe rood op de donzige wangen van Mevr. de Pluymer gloeide; zenuwachtig verkneep en verfrommelde zij haar geurig zakdoekje tusschen de vingers.

'Dat spijt me, Willem,' teemde zij fluisterend. 'Ik kan u niet zeggen *hoe* me dat spijt..... zoo den eersten dag, toen je nauwlijks kennis hadt gemaakt.... En om zoo'n kleinigheid... want ik kan niet denken dat mijn lieve Koen....'

- Een kleinigheid Tante? - viel Norél in. - Van de Koningin? Wil ik u dan eens zeggen wat het was? Hij zeide dat de Koningin.....

'ô Foei neen, Willem!' - hervatte zij, de handen smeekend opheffende. 'Ik wil er *niets* van hooren, neen heusch, *niets*. Ik zal Koen zeggen dat hij zich voorzichtiger moet uitdrukken... ik kàn niet gelooven.... maar ik wil het liever *niet* weten, *liever* niet.... Ik zal hem zeggen dat hij 't u vergeven moet en zijn best moet doen om het te vergeten....'

- Vergeven, Tante? Hij heeft mij niets te vergeven. Het spijt mij ook dat het gebeurd is, dat spreekt, maar u moet niet denken, Tante..... Ziet u, als hij weêr zoo iets durfde zeggen, dan zoû ik....

Tantes smeekende houding was aandoenlijk.

'Ach lieve Willem,' klaagde zij, 'laten wij er niet meer over spreken. Koen is zulk een *beste* jongen, ik ben zeker dat gij 't goed met elkander vinden zult, als gij hem maar eerst beter kent. - Wilt ge nu eens met mij naar boven gaan? Dan zal ik u uw kamertje laten zien en kunt gij u eens verfrisschen.'

II.
Palladis haganae sedes.

Wat men van den heer de Pluymer beweren mocht - kleingeestig in geldzaken was hij niet. Zonder aarzelen had hij, toen het bleek dat zijn zwager zonder noemenswaarde nalatenschap overleden was, besloten het eenig kind van dezen als het zijne op te voeden en reeds den volgenden ochtend stapte hij met Willem naar den rector van het gymnasium. De examenwoede was toenmaals noch verr' te zoeken. Een ‘nieuwe jongen’ die zich tusschentijds aanmeldde werd eenvoudig bij den rector aan huis gepolst en door dezen geplaatst in de classe welke hij voor den novicius geschikt achtte. Geen curatoren dachten er aan, het onderzoek bij te wonen; geen groene tafels met looden inktkokers, noch gedrukte toelatingsbewijzen en galmende of hakkelende aanspraken werden noodig geacht. Alles ging bij zulk eene gelegenheid even gezellig, willekeurig en - doeltreffend toe.

Het tweetal werd door eene stemmige, bedaagde dienstbode in eene deftige, donkere, door vervaarlijke horren voor de blikken der voorbijgangers beveiligde voorkamer gelaten en nadat zij hier eenige oogenblikken zwijgend hadden doorgebracht verscheen de rector.

Sneeuwwit hair bekroonde het achtbaar, beminnelijk gelaat.

‘Ah, mijnheer de Pluymer? Hoe gaat het u? Blijf zitten, blijf zitten. En is dit uw neefje? Zoo, zoo, zoo. Hoe gaat het je, mijn jongen? Goed?’

De mond was bijna zonder tanden; de woorden werden half hijgend, half snuivend uitgebracht; maar Willem voelde iets warms om het hart, zoo vriendelijk straalden die oude oogen hem tegen, zoo regelrecht drongen de tonen dier bemoedigende, vertroostende stem hem in het gemoed. Vrij en ongedwongen andwoordde hij op de verschillende vragen, en een ongekend gevoel van voldaanheid doorstroomde hem, wanneer het grijze hoofd, gelijk meestal, goedkeurend bij zijne andwoorden knikte. Zelfs wanneer nu en dan het hoofd afkeurend geschud werd, geschiedde het met zulk een goêlijk

lachjen en werd hij zoo gemoedelijk weder op den weg gebracht, dat hij geen oogenblik verlegen werd of in de war raakte.

De uitslag stelde hem echter te leur.

‘Zie zoo, zie zoo,’ zeide de geleerde Doctor Gulielmus Beeck, nadat het ‘colloquium doctum’ een half uur geduurd had. ‘Het zal best zijn, mijnheer de Pluymer, uw neefjen in de eerste classe te zetten. Hij kan wel meê in de tweede, geloof ik; maar daar zijn we reeds aan het Grieksch... te vroeg, mijnheer, te vroeg, vrees ik; maar dat is nu eenmaal zoo; en het komt mij beter voor dat hij daarmeê geheel van voren af aan begint... Het is tien uur,’ vervolgde hij. ‘Ik zal hem maar meteen meênemen. Neen, neen... ik zal u uitlaten.’

De rectorswoning lag vlak naast het gymnasiumgebouw. Norél werd door eene tusschendeur geleid en stond een oogenblik later in eene niet zeer helder verlichte, langwerpige kamer vol jongens aan lange, donkerbruin geschilderde banken zonder leuningen, hoedanige men tegenwoordig in een Drentsch dorpje nauwlijks zoû aantreffen.

Een oorverdoovend gegons hield bij 't binnentreden van den rector plotseling op.

‘Mijnheer Klerx,’ zeide deze tot een zwierig gekleed dansmeesterachtig manneke met een kakatoe-kuif: ‘Hier is een nieuwe jongen. U zal hem wel op de hoogte brengen. De *vires* zijn er en de *laudanda voluntas* ook, daar twijfel ik niet aan. Ik hoop dat hij vrienden vinden zal,’ vervolgde de oude man, die onder het spreken de hand op Willems schouder gehouden had, met verheffing van stem: ‘want het is een g o e d e jongen.’

Een der leerlingen aan het venster verhief zich half van zijne plaats en stak den vinger op.

‘Ik ken hem wel, mijnheer; ik heb hem verleden jaar in Arnhem ontmoet.’

- Ei zoo? - andwoordde de heer Beeck vriendelijk. - Dat is goed, héel goed. Laat hem naast van Praag zitten, mijnheer Klerx, dan kan die hem wat voorthelpen. Goeden morgen, mijnheer Klerx; dag Norél, alles goeds, hoor; dag jongens!

Het was Willem of het lokaal noch eens zoo somber werd, toen dat grijze hoofd verdwenen was.

‘Stilte!’ klonk de piepende, akelig geaffecteerde stem des heeren Klerx. ‘Geskes, gae zoolang op de achterste bank,

naest Visser. Hier - euh - hoe heet je-n ook? Pardèl? Gae zitten, Pardèl, naest van Praeg.'

En terwijl de verschikking plaats had wipte het manneke zich op de punt zijner verlakte laarzen op en neder, met de linkerhand onder zijn jaspanden en met de rechter een tandenstoker hanteerende.

'Ziezoo! Klaer? Boeken dicht. Schuimer, wat is een bijwoord?'

Schuimers definitie, hoe wetenswaardig wellicht ook, kan evenals hetgeen er verder dien ochtend gedurende Willems eerste lesuren op het Haagsch gymnasium plaats vond, gevoeglijk achterwege blijven.

Het was in een ommezien twaalf uur geworden, vond Willem, en vroolijk snelde hij met de overigen het vertrek en het gebouw uit, van Praag na, wien hij honderden vragen te doen had. Daar voelde hij eensklaps een forschen greep in den kraag van zijn hes, grepen in de armen, stompen in de ribben en -

'Groen, groen! Beroerde bliksem! Hoû 'em - hierheen jongens - 't Gedempte Raampje - neen, naar 't Helletje - de Loterijzaal... hoera, de Loterijzaal!'

Van Praag was zonder zich om hem te bekommeren, door een gezonden jongenshonger gedreven, naar huis gedraafd en de deerniswaarde Willem werd door een uitgelaten bende zijner classegenooten onder luid gejoel en geschreeuw voortgeduwd, gestooten, gesleurd tot hooren en zien hem verging. Hij kwam eerst tot bezinning toen hij bemodderd en verhavend, met losgetrokken das, gescheurden halsboord en bloedenden neus in de holle Loterijzaal tegen den muur stond, een stuk of tien twaalf nauwlijks minder verhavende hijgende knapen met gloeiende wangen om zich heên.

'Lammeling!' zeide een saffraankleurige slungel met zwarte oogen en sluik hair, die min of meer de aanvoerder scheen te zijn van den troep. 'Weet je niet dat je-n een buis mot aanhebben as je-n in I A zit?'

Willem zag dat het twaalftal inderdaad, als zoovele gedresseerde aapjes, in knellende zwartlaken buizen was uitgedost. Ook merkte hij op dat ter linkerzijde hunner petten het cijfer I A in rood merkgaren gestikt stond.

Hij zweeg.

‘Zeg, andwoorje niet?’ en weder volgde een scheldwoord.

- Als ik weêrom mocht schelden zoû ik zeggen dat jullie zelf lammelingen en mispunten bent, - verklaarde Willem.

- Twaalf tegen één! Wil jelui één voor één met me vechten?

‘Met jou?’ repliceerde de saffraankleurige, op sarrend langzamen toon. ‘Ajakkes! Ik ben vies van je.’

Norél deed met gebalde vuist een stap vooruit, hetgeen den gelen held haastig deed terugdeinzen. Doch hij bedacht zich en leunde weder tegen den muur.

‘Kom maar hier als je durft!’ klonk het nu. En een jongske van omtrend dertien jaar, tenger gebouwd, met een fraai besneden, meisjesachtig gelaat maar van strijdlust schitterende blauwgrijze oogen drong zich naar voren. Het was Edouard Marchand, zoon van den gevierden Franschen predikant, maar, daar zijne moeder van Hollandsche afkomst en hijzelf in de residentie geboren en getogen was, meer dan menig door ‘bonnes’ opgevoed Jonkheerszoontje met hart en ziel Hollandsche jongen.

Norél zag met een soort van meewarige verwondering op hem neêr.

- Jij bent m'n portuur niet, - zeide hij.

Edouard was geen vriend van vele woorden. Als een moedig dashondje dat een Newfoundlander te lijf wil, sprong hij tegen Willem op en gaf hem een luidklinkenden kaakslag.

Het bleeke gelaat van den Gelderschman werd bloedrood. In een oogwenk had hij den kleinen Galliër in de borst gegrepen, opgelicht en met al de kracht die in hem was tegen de blauwe vloersteenen gesmakt.

‘Ks, ks, ks!’ riepen de anderen, die joelend uiteengestoven waren en om de kampioenen stonden te schreeuwen en te dansen dat het een aard had. ‘Goed zoo groen! Toe Marchand! Sla d'r op, Ed! Ks, ks!’

Edouard had geen aanmoediging noodig. Hij had zich in zijn val ter dege bezeerd en schuimde van woede. Vlug als water rende hij, terstond opgevlogen, om Norél heen, dezen nu van achter, dan van voren, dan ter zijde de niet te versmaden kracht zijner kleine vuisten doende gevoelen. Norél, uitteraard langzaam en kalm in zijne bewegingen, poogde vruchteloos den regen van stompen af te weren en wilde, nadat een paar van deze hem vlak op de maag getroffen hadden,

zoodat zij hem naar adem deden snakken, zich juist weder tegen den muur in postuur stellen, toen de saffraankleurige, achter hem geslopen, hem onverhoeds beentje lichtte, zoodat hij in zijn volle lengte den grond mat.

‘Da's gemeen! Da's verd.... gemeen!’ hijgde Marchand, zich met de mouw het zweet afwisschende dat hem van 't gelaat gutste.

Doch de straf volgde op het vergrijp. Norél, in een ommezien op zijne voeten, ontrukte een der knapen een zware lederen schooltasch en sloeg er zijn verraderlijken bespringer meê om de ooren tot hij van pijn huilende, half schreiende het hazenpad koos, door Willem en al de anderen onder luid getier achtervolgd, de trappen af en een grijzen ‘diender’ voorbij, die met zijne rheumatieke beenen juist kwam zien wat er in ‘de zaal’ toch gaande was.

Tien minuten later stapten Norél en Marchand eendrachtig door de Molenstraat.

‘Ja, die Geskes is een gemeene weêrgâ,’ zeide de laatste, een grootendeels door hem alleen gevoerd gesprek voortzettende. ‘Een lafbek. En hij liegt - je kunt hem niks vertrouwen. Waar woonje?’

- Bij mijn oom de Pluymer.

‘ô, In de Laan... dien ken ik heel goed. Hij is ouderling in onze Kerk, weet je. Maar Pa zeit dat-ie modern is. Koen de Pluymer zit in de tweede classe. Lamme jongen. Zoo'n moêrs kindje, vinje niet? Maar neem me niet kwalijk; 't is je neef; ik dacht er zoo gauw niet om.’

- Modern? Wat is dat? - vraagde Norél, zijnen neef latende voor 't geen hij was.

‘Weet ik het! Zoo'n soort van ongeloovig mensch geloof ik, iemant die niets van wonderen wil hooren, zieje, en zoo wat. - Maar ik woon hier en ik durf niet verder, ik zal toch al er van lusten omdat ik zoo laat kom - nou, tot van middag! 't Doet me toch plezier dat je Geskes zoo op z'n kop gegeven hebt.’

- Oom, is het waar dat u.... ô, dag Tante, dag Oom!

Aldus zichzelven in de rede vallende trad Willem verhit en half buiten adem van het harde loopen de huiskamer binnen

en wilde juist gaan zitten, toen de zacht klagende stem zijner Tante hem staande hield.

‘Maar lieve jongen, wat komje laat! En wat zie je 'r uit! Ach neen, waarlijk, zóo kunje niet aan tafel komen, beste.... Ga eens gauw naar boven je wat opknappen - maar niet treuzelen, hoor; het is over éene.’

Zwijgend voldeed Norél aan het smeekend bevel, zwijgend keerde hij na vijf minuten terug en zett'e zich dapper aan het eten.

‘Enne... ahèm! Hoe komje zoo vreeselijk laat thuis, Willem?’ vraagde de heer de Pluymer, den onvermijdelijken horlogeketting om de vingers windend en ontwindend. ‘Ge begrijpt, er moet orde zijn; orde in huis, evenals in de maatschappij, in den Staat, zooals er orde is in het heerlijk heelal, ziet ge? Dat begrijp je toch; niet waar, mijn jongen?’

- Jawel Oom. Maar ik kon 't niet helpen. Ze hebben me meêgenomen om te vechten - dat moest, omdat ik groen was, zeiden ze.

‘Ach, hoe kinderachtig!’ zuchtte Tante. ‘Wilje dan niet om je te verkwikken, van daag eens een kopje koffi? Kom mijn beste, laat ik u eens een heerlijk kopje....’

- Dank u, Tante! - klonk het andwoord met een zweem van ongeduld. - Ik heb u immers gezegd dat vader het niet wilde hebben.

‘Nu ja, maar bij hooge uitzondering.... Maar ik respecteer je gehoorzaamheid, lieve jongen. Neem er een voorbeeld aan, Koen.’

- Ja Ma. Mag ik dan noch een kopje. Ma?

‘Ondeugende!’ lispte ‘Ma’ met een glimlachje. ‘Voor dezen keer dan.’

- Is het waar dat u modern is, Oom?

De achtbare ouderling der Waalsche gemeente hief met een beweging als van schrik het hoofd op.

‘Wat... wat bedoelje? Hoe komje daar aan?’ vraagde hij langzaam.

Norél noemde zijn zegsman.

‘Zoo, hm,’ hernam de ander. ‘Mij dunkt, neef, dat knapen van uw jaren zich met zulke dingen niet moesten inlaten. Alles op zijn tijd, jongen. Schrijf uw Latijnsche thema's, leer uw lessen, stoei en wandel met uw karnuiten en laat de theologische quaesties voorshands rusten.’

Hiermede zag de heer de Pluymer op zijn horloge en stond op.

‘Tot straks, lieve,’ zeide hij. ‘Gij zult goedvinden dat ik nu die brieven afdoe.’

III.
Lief en leed op het gymnasium.

Houten Klaas - Domper - Boekenwurm - ziedaar, behalve een aantal andere, de benamingen met welke de eerzame ingezetenen van Arnhem veelal gewoon waren den heer Norél, ambtenaar bij het gouvernement, te bestempelen - achter zijnen rug wel te weten. Want zijne tegenwoordigheid boezemde ontzach in. Het hoekige zijner rijzige gestalte en de stroefheid van zijn anders fraai gevormd gelaat deden aan Thorbecke denken. De hooge witte das boven den dichtgeknoopten zwart laken jas gaven hem het voorkomen van een predikant. De strenge blik zijner groote, klare oogen verried den man van charakter.

Wanneer Willem aan zijn overleden vader dacht, stelde hij zich dezen meestal voor aan de ontbijttafel, voor den foliobijbel met den juchtleêren band en de koperen sloten, die met zulk een bitsen snap nadat het gewone ‘kapittel’ gelezen was werden dichtgeknipt. Dan hoorde hij weder die zware, welluidende stem het statige prosa voorlezen, welks eentonige maar aangrijpende musiek zulk een onmisbaar bestanddeel geworden was van zijn kinderleven, dat hij, wanneer een enkele maal zijn vader eens niet aan het ontbijt verscheen, eene zonderlinge leêgte voelde om het hart.

De dood van dien vader, een jaar na het overlijden zijner moeder, had hem tot in het innigste van zijn wezen geschokt. Niet zoozeer omdat hij hem, ook als den eenigen vriend die hem in zijne eenzelvige jeugd gegund werd, liefhad. Hij was eerder bang voor hem geweest; er gaapte als eene onoverkomelijke klove tusschen hen; zijn vader was hem de gestadige boetprediker, de heraut van het komend gericht, zijn levend geweten, de vleesch geworden wet Gods; hij had tot hem opgezien met schier afgodischen eerbied - maar nooit was hij tot hem gekomen om hem zijne kleine nooden en droefe-

nissen te klagen, of hem te doen deelen in zijne vreugde. Daartoe stond het hart zijner moeder voor hem open, die altijd gereed was om hem met raad en daad hij te staan, in lief en leed met hem te deelen, met hem te treuren, te juichen, te spelen - helaas, voor zooverr' haar ongeneeslijk lijden dat gedoogde.

Indien met dat al het verlies van zijnen vader ongelijk dieper indruk op hem maakte, ja den indruk van het heêngaan zijner moeder voor een tijd bijna uitwischte, - het was omdat hij daardoor eerst recht aan den Dood leerde gelooven. Dat andere menschen werden wechgenomen had hem nooit verwonderd, ja nauwlijks zijne aandacht getrokken; toen zijne moeder stierf, hoe bitter smartelijk het viel, was hij reeds lang door haarzelve daarop voorbereid geworden, had hij levendig gevoeld, dat het om harentwil eer eene reden tot blijdschap dan tot rouw behoorde te zijn.

Maar zijn vader!

'De Heere selve sal met een geroep, met de stem des Archangels, ende met de basuyne Godts nederdalen van den Hemel; ende die in Christo gestorven sijn sullen eerst opstaan; daer na wy die leventigh overgebleven sijn, sullen te samen met hen opgenomen worden in de wolcken, den Heere te gemoete, in de lucht; ende alsoo sullen wij altijt met den Heere wesen.'

Hoe menigmaal had hij opgezien naar het peilloos blauw uitspansel, de ontzachlijke wolkgevaarten die er zich op afteekenden, en gedacht: *Nu*; indien de Heer *nu* eens kwam! - Want dat zijn vader, dat hijzelf tot die 'levend overgeblevenen' zouden behooren, stond, zonder dat hij er zich ooit uitdrukkelijk rekenschap van gegeven had, bij hem vast. En zie, door een hevige ziekte van weinige dagen, als in een wervelwind, was die vader wechgerukt; hij, de man Gods, de propheet, de heilige, was, niet opgevaren in een onweder gelijk Elia, wat natuurlijk en vanzelf sprekend zoû geweest zijn, maar heêngedragen als ieder ander, door lompe aansprekers, in een afschuwelijke kist; was dáar, dáar, voor zijne oogen die hij niet gelooven wilde maar eindelijk wel gelooven moest, neêrgelaten in een gruwzamen kuil. En de lucht daarboven was blauw als gisteren of bewolkt als eergisteren, leêg en ijl. Daar sloeg geen bazuin; stom was de stem des archangels; de Heer die komen zoû, 'ja haastiglijk' komen zoû, bleef uit.

Willem Norél was koel, beredeneerd, nuchter van aard, ondanks de geestelijke wereld waarin hij was opgevoed, waarin al zijn wezen en denken tot noch toe zich bewogen had; maar op dat oogenblik had de kilte des Doods hem aan het hart getast. Ook hij zoû eenmaal sterven; nu wist hij het. En met deze wetenschap trad de veertienjarige, gister noch kind, plotseling het jongelingsleven in.

Juist het gezond nuchtere in hem evenwel behoedde hem voor een ziekelijk wechzinken in zijn leed. Met verdubbelden ernst slechts las hij dagelijks, gelijk hij zijnen vader beloofd had, in zijnen Bijbel; onvervaard en consequent trachtte hij toe te passen wat die Bijbel hem leerde, of hij er uit meende te leeren. Op het ‘moderne’ in zijnen Oom kwam hij niet terug; maar na het andwoord dat deze op zijn plompverloren vraag gegeven had bleef hij tegenover hem op zijne hoede. De teedere voelhorens zijner recht door zee gaande natuur krompen gekwetst terug. Gedwee woonde hij 's ochtends ‘de lectuur’ bij; maar naar de flauw zoete preêkjes over braafheid, weldoen en menschenliefde, welke de heer de Pluymer met cierlijke zalving voorlas, noch naar het stereotype gebed in den stijl van v.d. Palm luisterde hij ooit. Het voorstel van zijnen Oom om voorloopig bij Ds. Marchand ter katechisatie te gaan, greep hij met beide handen aan, met een nevelig besef van bij dien leeraar bescherming te zullen vinden tegenover den boozen invloed die van zijn gullen gastheer scheen te moeten uitgaan.

Met Koen was hij, gelijk zijne Tante voorspeld had, op den besten voet. Geen uur nadat deze van hunne charakteristieke eerste wandeling in het Bosch thuis kwam, waren zij reeds weder verzoend. De alledaagsche goedhartigheid van den welgedanen knaap plooide en vlijde zich als van zelf naar de niets ontziende, onzelfzuchtige rechtschapenheid van zijn nieuwen huisgenoot. Vrienden werden zij uitteraard niet; van vertrouwelijken omgang des gemoeds was er tusschen hen geen sprake; maar zij gingen veel samen wandelen, vogels vangen, visschen; zij namen samen teekenles, leerden samen timmeren, gymnastiseerden, zwommen, schermden met elkaâr. Kortom, zij leefden eendrachtig als broeders, tot groote stichting en blijdschap der kleine ziel van Mevr. de Pluymer.

Ook op het gymnasium ging alles volkomen naar wensch.

Willems houding op de Loterijzaal, zijn schitterende triumph over den algemeen gehaten Geskes, de stormenderhand veroverde vriendschap van den populairen kleinen Marchand en voorts de bescherming van den gevreesden van Praag hadden aan den quasi-groentijd op eenmaal een einde voor hem gemaakt. Hij weigerde volstandig zich in het apenbuisje te steken dat als de onschendbare uniform van ‘IA’ werd aangemerkt en op voorgang van Edouard verdween het afzichtelijk kleedingstuk in luttele maanden tijds voor goed. Het duurde geen tien weken of Norél, met zijn noeste vlijt en mathematischen kop, was primus - en bleef verder primus, zoodat hij met een schitterende ‘gratias’ benevens een boekenplank vol kostelijke prijzen ‘tot de akademische lessen’ bevorderd werd, als een door en door gezond, bloeiend jongeling van negentien.

Zijn gymnasiale loopbaan had hem in alle opzichten goed gedaan. Vooral de omgang met den kinderlijken, levenslustigen Edouard was hem tot zegen geweest. In zekeren zin volkomen tegenvoeters, daar laatstgenoemde van wiskunde geen begrip had en eerder eene droomende, dichterlijke natuur was, gevoelden zij zich juist daarom tot elkander aangetrokken en meer noch wellicht door eene groote deugd die zij gemeen hadden, hun ridderlijke, zich nimmer verloochenende waarheidsliefde. Immers, waar wordt die méer op de proef gesteld dan in de schoolwereld?

Edouard was bij hunne eerste kennismaking noch geheel een kind en niet gelukkig, wanneer hij geen guitenstreek beramen of uitvoeren kon. Dit bracht hem telkens in moeilijkheden en juist zulk eene gelegenheid, toen Norél nauwlijks een half jaar in 't heiligdom der Haagsche Pallas was opgenomen, strekte om hen meer dan vroeger aan elkander te verbinden.

Het was in de Fransche les. De heer Klerx, die behalve in de heerlijke moedertaal Minerva's voedsterlingen ook in het ‘verfoeilijk aapgegrijns’ onderrichtte, stapte met zijn krakende verlakte laarsjes en zijn glimmende kuif heên en weêr, de gewone taak ‘uit den eersten Baudet’ overhoorende. Daar schaterde de geheele classe het eensklaps uit.

‘Eh - ahè... watte?’ ... stamelde hij in verontwaardigde ontzetting.

Doch hij kreeg geen andwoord. Met gloeiende aangezichten, op elkaêr geklemde lippen, uitpuilende oogen, zat het twintigtal over zijne banken gebogen.

‘Pes up,’ snerpte de stem des leeraars. ‘Als jullie weêr van die gekheid... Wie lacht daar?’

En zich snel op zijne hielen omdraaiende, zag hij noch even een witten bal, docht hem, boven een der banken zweven en verdwijnen. Hij vloog op den knaap, dien hij voor den schuldige hield, toe.

‘Hierrr,’ schreeuwde hij, heesch van toorn, ‘geef hierrr!’

- 'k Heb niks, - andwoordde de aangesprokene norsch.

‘Ik heb duidelijk gezien dat je iets wits... Ha!’

Weêr had een gesmoord gelach weêrklonken en weêr meende de heer Klerx, thans in een geheel anderen hoek der kamer, ‘iets wits’ te zien schemeren.

Hij sidderde van woede. Langzaam stapte hij naar zijn tafeltjen in het midden van het groote, holle vertrek.

‘Luistert,’ zeide hij, met het plat van zijn boek een slag op de tafel gevende dat de stofjes in de enkele zonnestraal, welke door de bemodderde vensters naar binnenviel als in een storm opdwarrelden. ‘Voor morgen zal de heele classe de vijf volgende thema's uitschrijven en vertalen.’

Het was doodstil. De knapen zagen elkander verschrikt aan of schoven onrustig heên en weder. Het was Woensdag - een vrije middag en 's avonds, voor de eerste maal in dit jaar, musiek in 't Bosch! En met het strafwerk voor ‘de kakatoe’ kon de hand niet worden gelicht, gelijk zij bij diere ondervinding wisten.

Daar stond Marchand van zijne plaats op.

- Mijnheer, - zeide hij, - ik heb het gedaan.

In een oogwenk was de verbolgen paedagoog bij hem.

‘Zoo, zoo; wàt heb je gedaan, hé?’

- De muts meêgebracht, mijnheer.

‘Muts? Wat voor muts? Laat zien.’

Pijnlijk, deerniswaardig was de inspanning der bengels om zich goed te houden, toen het *corpus delicti*, een echte, ouderwetsche vaderlief te voorschijn kwam en door den heer Klerx bij den kwast tusschen duim en vinger omhoog werd gehouden. Maar de gedachte aan de 5 = 10 thema's gaf hun kracht.

De heer Klerx begreep terstond hoe het classieke hoofdverciersel, in den trant van het beroemde ‘slofjen-onder’ van den eenen hoek des lokaals naar het andere getooverd en door zijne discipelen beurtelings opgezet, tot de herhaalde ‘hilariteit’ had aanleiding gegeven.

Hij glimlachte met smadelijke ironie, wierp Marchand de muts in den schoot en kraakte weder naar zijne tafel.

‘Die thema's laet jelui maer,’ zeide hij. Marchand, zet die muts op. Ziezoo. En nu lachen, jongens! Allons! Lachen zeg ik! Niemant? Zonderling. Enfin, dan zullen we voortgaen. Rikkelman, de *imparfait du subjonctif* van *être!*

De ongelukkige Marchand bleef met een hoofd als vuur het geheele uur geslaapmutst zitten, kreeg geen enkele beurt en zwoer, geen enkele deugnieterij meer te beproeven - zoolang hij 't laten kon.

Norél, die aan de grap part noch deel had gehad en bij de uitgevaardigde straf in zichzelven brieschte van verontwaardiging over het hem naar hij meende aangedane onrecht, had Edouard wel willen omhelzen. Hij was in dit half jaar van zooveel kleine geniepigheden en lafhartigheden in de hem geheel nieuwe jongensmaatschappij getuige geweest, dat de eerlijke, stoutmoedige schuldbekentenis van zijn makker hem verrast en verkwikt had als een frisch bad op een zomerdag.

‘Ed,’ zeide hij, toen zij te zamen huiswaarts togen, ‘ik heb je gister gezegd dat ik je morgen avond niet aan die algebrasom kon helpen, maar ik zal komen hoor!’

- Ja? - riep de ander verheugd uit. - Dat's ferm van je.

‘Ik had met Koen naar die verkooping van Van Stockum willen gaan, weet je, om te bieden op een atlas die oom gezegd had dat ik hebben mocht.... Maar ik kom bij jou. Misschien wil Koen wel alleen voor me gaan en anders zal ik maar commissie geven.’

‘Verduiveld laf van je om dat ding op je kop te houën, Marchand!’ klonk een zware stem achter hen.

Het was Van Praag, een breedgeschouderde, lang opgeschoten knaap, met een forschen wipneus, dien hij gewoon was met de volle linkerhand onder het praten naar omlaag te vlijen - wellicht in de hoop van er aldus een Romeinschen uit te zien groeien.

‘Ik had het 'em noch liever in z'n bakkes gesmeten,’ vervolgde hij.

Marchand, toch reeds een vaatje buskruit, was voor niets gevoeliger dan voor 't verwijt van ‘lafheid.’

- Daar heb jij 'm zelf in je bakkes! - riep hij, de daad bij het woord voegende. - Blufzak!

Reeds verhief zich de geweldige hand Van Praags om den hoon te wreken, toen Norél zijnen vriend haastig achteruit trok.

‘Woû je nu om zoo iets bakkeleien?’ riep hij. ‘Dat's immers geen partij. En ik vind het heel verstandig dat Ed stilletjes het ding heeft opgehouden, anders hadden we'r allemaal plezier van gehad. Dat hij geen lafaard is weet je heel goed, Praag. Kom, ga meê, Ed.’

En hem bij den arm vattende sleepte hij den schoorvoetenden knaap meê.

Goliath zag het paar een oogenblik besluiteloos na.

‘'t Zal me-n een zorg zijn!’ bromde hij; en zijn ongelukkigen neus ijveriger mishandelende dan ooit zwaaide hij met groote stappen verder.

Den volgenden avond hielp Willem Marchand aan zijne sommen en sedert werden zij meer en meer onmisbaar voor elkander; maar vrienden voor het leven werden zij bij eene gelegenheid van ernstiger aard.

Zekeren morgen school komende vonden de jongens niemant in hun lokaal; wel tien minuten gingen met gepraat, gelach, gestoei, voorbij; door straffeloosheid steeds overmoediger geworden begon Tengelaar, de zoon van een welvarenden kruidenier, juist het Io vivat aan te heffen, toen plotseling de deur openging en niemant minder dan de rector met den vermisten praeceptor binnentrad.

Men kon een speld hooren vallen. Snuivend en hijgend stelde de grijsaard zich voor de classe, met een nooit geziene strenge uitdrukking op het gelaat. Zwijgend liet hij de blikken rondgaan over al de oogen die hem half verschrikt, half nieuwsgierig aanstaarden.

‘Van wien is dit mes?’ vraagde hij eindelijk, een veel gebruikt dolkmes met deerlijk gehavend paarlemoeren heft omhoog houdende.

- Van mij, mijnheer!

En Norél stond met uitgestoken hand op - doch hij ontving zijn eigendom zoo voetstoots niet weêr.

‘Norél? Kom eens meê, Norél.’

Zwijgend ging de heer Beeck den knaap voor naar de studeerkamer in zijne woning; een ruim, helder verlicht vertrek met het uitzicht op een fraaien tuin.

‘Ga zitten,’ zeide hij.

De anders zoo vriendelijke stem klonk koel en gebiedend en zelfs Willem begon zich minder op zijn gemak te voelen.

‘Kunje ook nagaan waar ik dat mes gevonden heb, Norél?’ vraagde de rector, het voorwerp op de tafel leggende.

- Neen mijnheer. Ik ben het al drie weken kwijt geweest.

‘Zoo, zoo, niet? Weet je dan misschien ook wat je 'r het laatst meê gedaan hebt?’

De knaap herinnerde 't zich met een wrevelig gevoel van schaamte; maar hij zag den ouden man met zijne heldere oogen kloekmoedig aan.

- Jawel mijnheer, - zeide hij langzaam.

‘Wat dan?’

Norél wist welk een zware straf er op het vergrijp stond; maar het kwam niet in hem op eene onwaarheid te zeggen.

- Ik heb er mijn naam meê in de bank gesneden, - bekende hij: - en toen kwam juist mijnheer Vermey binnen en heb ik het wechgestopt.... ik weet niet precies meer waar, en toen....

‘Hebt gij het niet meer teruggevonden?’

- Neen, mijnheer.

De oude man trommelde eenige oogenblikken onhoorbaar met de vingers op de leuning van zijn stoel.

‘*Is dat waar*, Norél?’ vraagde hij eindelijk met zachten, doordringenden nadruk.

De knaap gloeide van het hoofd tot de voeten; zijne lippen trilden. Weêr zag hij den vrager aan, maar andwoordde niets.

‘Dat mes is gevonden in de Scheveningsche boschjes,’ hervatt'e de heer Beeck, ‘bij een geheel aan stukken gesneden atlas van Schuimer; en er zijn in den laatsten tijd verscheidene boeken en atlassen van wel drie of vier jongens vermist.’

- Ik weet er niets van, mijnheer, - zeide Norél met vaste stem. - Ik had wel gehoord dat de jongens boeken kwijt waren. Maar van dien atlas en mijn mes weet ik niets.

De heer Beeck bewaarde geruimen tijd het stilzwijgen.

‘Ik geloof u, mijn jongen,’ zeide hij eindelijk; ‘en hartelijk hoop ik voor u, dat deze duistere geschiedenis spoedig worde opgehelderd. De schijn is tegen u, maar - schijn bedriegt; schijn bedriegt. Ik zal niemant iets van uw mes zeggen en mijnheer Vermey verzoeken het ook niet te doen.

Maar ik zal het voorloopig bewaren en... nooit meer in de tafels snijden, hoor.'

Willem beloofde het. Toch ging hij in een gedrukte stemming naar de classe terug; ondragelijk was hem de gedachte, dat er eenige reden kon bestaan om hem te verdenken van - ja, van wàt eigenlijk? Hij kon het maar half gissen Trouwens, het was hem vrij onverschillig. Dat hij een oogenblik v e r d a c h t was geworden, misschien noch werd, dàt was de hoofdzaak. Gedurende de lessen van dien ochtend verliet hem het beklemmende gevoel geen oogenblik; en toen des middags het katechisatie-uur bij den vader van zijnen vriend Marchand was afgeloopen, verzocht hij dezen een oogenblik onder vier oogen te spreken, om hem zijn hart uit te storten.

De predikant, een krasse zestiger met enkele lange glanzig witte lokken om den schedel, hoorde hem vriendelijk aan en reikte hem voor alle andwoord het bijbeltje toe, dat hij noch in de hand hield.

'*Mon ami*,' zeide hij: 'lees eens in den elfden Psalm het laatste vers.'

En Norél las:

'Car l'Eternel juste aime la justice; ses yeux contemplent l'homme droit.'

Nadenkend staarde hij eenige oogenblikken op den welbekenden text. Daarop het boekje sluitende, gaf hij het terug, drukte met een hartelijk: 'Merci monsieur,' den ouden man de hand en ging verkwikt naar huis.

Toch wachtten hem noch moeilijke dagen. Wel is waar hield de heer Beeck woord en repte hij tot niemant van wat er tusschen hem en den knaap gesproken was, waarin hij door den heer Vermey getrouwlijk werd nagevolgd; maar het tooneel, dien ochtend in de classe voorgevallen, had onder de jongens vrijwat opzien verwekt, de nieuwsgierigsten plaagden zijnen vertrouwde, Edouard, zoolang - en dit behoefde bij iemant van zijn opbruisenden aard niet eens zoo heel lang te zijn! - dat hij eindelijk in arren moede rondwech alles zeide, oordeelende dat de waarheid Norél minder schaden zoû dan de boosaardige gissingen waarin sommigen zich verdiepten.

Nu zijn er onedelmoedige, sarrige, afgunstige wezens in de kleine-menschenwereld, zoo goed als in die der grooten. Was het wonder, dat Norél de spotnamen van 'Boekenjood,' 'papierdief,'

‘atlaskerver’ en wat dies meer zij vaker te hooren kreeg dan hem lief was? Behalve noch een nasleep van tweegevechten, met vuisten en boekriemen geleverd, blauwe oogen, geschramde wangen en verhavende kleederen. Het is waar, de besten twijfelden aan hem geen oogenblik en sprongen evenals Marchand met woord en daad voor hem in de bres waar zij konden. Maar dit nam niet wech dat de goede jongen zich diep ongelukkig gevoelde en dat hij de spreuk in zijn Vossius: Lento gradu ad vindictam sui divina procedit ira - en wat er verder volgt, van de straf welke te zwaarder treft, naarmate zij langer uitblijft - dat hij die spreuk een even schralen troost vond als van lieverlede zelfs het woord van den Psalmdichter begon te worden.

Toch had Vossius, of Marcus Aurelius, gelijk.

Op een overschoonen Saturdagmiddag slenterde Edouard fluitend met zijn schetsboek door het Dekkersduin, toen hij plotseling, in een kleine verborgen delling, iemant ontwaarde die, hem ziende, met veel ijver iets onder het zand scheen te willen verbergen. Hij herkende Geskes en was in een paar sprongen bij hem.

‘Wat doe je daar?’ zeide hij ruw. Want Geskes, nooit een zijner vrienden, was een van Noréls hatelijkste kwelgeesten.

Zonder het andwoord af te wachten, schopte hij de dunne laag zand ter zijde en bracht een kostbaar geïllustreerd woordenboek der Antiquiteiten te voorschijn, reeds voor de helft uiteengescheurd. Op het schutblad las hij den naam van een leerling der hoogere classen.

‘Jou beest,’ zeide hij minachtend. ‘Meê naar den rector, hoor, of ....’

Maar de gele slungel dacht aan geen verzet. Met een uitdrukking van doffe stugheid ging hij mede en een drie quartier later had hij alles bekend.

De zaak werd gesust, en de jeugdige monomaan, nadat een paar jaar op andere gymnasia met hem de proef genomen was, ‘naar Kampen’ gezonden, om voorts van het Instructiebataillon als koloniaal naar Java te verdwalen en - te verdwijnen.

Norél kreeg zijn mes en al zijn vroegere kalme opgeruimdheid terug. Diep in zijn gemoed echter bleef hij een gevoel van innige erkentelijkheid jegens zijnen vriend bewaren en toen de ouders van dezen tegen het einde van den gymnasiumtijd

naar hun land terugkeerden, rustte hij niet, voordat Edouard was toegestaan in Holland te studeeren - aan dezelfde akademie als hijzelf.

IV.
Alma mater.

‘Knielen, lummels! Knielen, zeg ik je!’

En zij knielden als een éenig man: vijf linksche, hulpelooze ‘groenen’ met allerlei schakeering van hair, bolroode of vaalbleeke wangen, sjofele of modieus keurige kleedij. Zij hadden als zoovele poppen tegen den muur gestaan van het vertrek, gelegen aan de schilderachtige Oude gracht in den omtrek der Vrouwe-Juttesteeg te Utrecht, waarin de weledelgeboren heer Abraham Reversteyn zich op de beoefening der Instituten heette toe te leggen. De heer Reversteyn namelijk was bezig ettelijke stapeltjes rijksdaalders voor zijn oppasser af te tellen, wiens van verbazing uitpuilende oogen vruchteloos het mysterie schenen te willen doorgronden van ‘zijn mijnheer,’ die rekeningen ging betalen. Gedurende deze belangwekkende operatie had de heer Reversteyn zijne vijf onvrijwillige bezoekers gelast in de bovenvermelde houding te blijven staan, toen plotseling een zesde, wèl vrijwillige bezoeker was binnengetreden, die het deerniswaardig vijftal het bevel gaf, waaraan zij met schichtige haast voldeden.

De binnengetredene, de theologiae studiosus Hendrik Rudolf Marx, een rijzig jongeling, met een schrander gelaat en een ironiesch lachjen om de lippen zag minachtend op hen neêr.

‘Zijn jelui toch geen ellendige lafbekken?’ zeide hij. ‘Durven zulke wezens.... Knielen!’ viel hij zichzelven heftig in de rede, toen één der vijf wilde opstaan.

De ongelukkige gehoorzaamde.

‘Durven zulke lammelingen, zulke oude wijven het in hun hoofd halen.... heb jij ooit zoo iets gezien, Reef?’

‘Reef’ schudd'e ongeduldig het hoofd.

- Tweehonderd - twintig - veertig - zestig - zieje? - zeide hij tot den oppasser. - Bij van Zutphen, begrepen.... over Dannenfelser, en donder nou als de weêrlicht op.

Toen de gedienstige de deur opende om aan deze minzame uitnoodiging te voldoen, hief juist Willem Norél de hand op om aan te kloppen.

‘Aha, alweêr een,’ zeide de jongeling met het ironiesch lachje. ‘Kom binnen! Wie benje?’

- Novicius Norél.

‘Onbeschaamde allitteratie. Hier, novicius Norél, knielen - naast dien lieven jongen met zijn bruine das; brr, wat glimt je das, vuilik. Allons! knielen!’

- Dat doe ik niet, - andwoordde Willem zacht maar beslist.

Er schitterde iets in de oogen van den ironische. Hij keerde zich half om naar Reversteyn, die met de handen op de armen van zijn schrijfstoel het tooneeltje zat aan te zien.

‘Je zult!’ zeide deze.

Willem zweeg.

- Hoorje niet? - vraagde Marx.

‘Ja wel, mijnheer,’ klonk het andwoord. ‘Maar dat doe ik niet.’

Reversteyn sprong op hem toe en hem bij de schouders vattende schreeuwde hij schor van drift:

‘Knielen, jou verd... groen! Wat verbeelje... zul-jekniel-len?’

Zijne anders niet te verwerpen kracht bleek ijdel. Norél stond als een boom. Een flauwe blos tintte zijn gelaat, maar hij verweerde zich niet.

- Neen, - zeide hij kortaf.

Reversteyn zoû hem een slag in het aangezicht gegeven hebben, indien Norél hem niet bijtijds om den pols had gegrepen.

- Niet slaan, - zeide hij rustig. En tegelijk vatt'e hij den anderen arm.

De student trilde van woede.

‘Los! Laat los!’ schreeuwde hij.

- Goed, - hernam Norél. - Maar als ge me slaat verweer ik me.

Wellicht zoû niettemin de ander een nieuwen aanval beproefd hebben, indien niet de heer Marx tusschenbeide was gekomen.

‘Benje dwaas, Bram?’ zeide hij. ‘Ruk uit, jullie.... allemaal.... marsch!’

De vijf lieten 't zich geen tweemaal zeggen, maar Norél bleef staan.

‘Heb je me niet verstaan?’ zeide Marx dreigend.

- Heel goed, mijnheer. Maar ik zoû mijnheer Reversteyn wel willen verzoeken....

Tegelijk haalde hij het boekjen uit, waarin toenmaals de novicii verplicht waren de handteekeningen der door hen bezochte veterani te verzamelen.

De heer Reversteyn begon zijn andwoord met de ongehoordste verwenschingen, doch weder viel Marx hem in de rede.

‘Hij heeft gelijk, Reef,’ zeide hij. ‘Geef maar hier, ik zal 't wel invullen, p.o. En daar hebje mijn naam er vast bij.’

Norél dankte en vertrok, na een groet welke alleen door Marx beandwoord werd.

‘Dat's een flinke vent,’ zeide deze, een lucifer afstrijkende, en aan een cigaar trekkende die hij uit een allersmakeloost standaardjen had uitgekozen.

- Ik zal hem wel krijgen, de beroerling, - bromde Reversteyn, zich languit op zijn sofa werpende. - 'k Zal hem aanklagen bij den Senaat. En dan....

De ander lachte.

‘Zoo'n kereltje van het tweede jaar is toch altijd een raar phenomeen,’ spott'e hij. ‘*Ik* zeg dat die Norél een ferme vent is en ik ga hem protegeeren.’

- Zoo orthodox als een katechiseermeester, zeggen ze.

‘Laat hij. Waarom niet? Dat staat gekleed. En als je dominee bent....’

- 't Is een philosooph, nota bene.

‘Philosooph? Wat zijn jijlui, mannetjes van het tweede jaar....’

- Schei uit. Je maakt me dol met je tweede jaar.

‘Wat zijn jijlui toch altijd op de hoogte van dat groene goed. Maar philosooph, zegje? Een orthodox philosooph? Dat's dom. Dat klopt niet met *the eternal fitness of things*. Enfin, dan slijt die orthodoxerij er in acht maanden uit. Gaje meê naar de kroeg?’

Het is een misschien zonderling maar niettemin waarachtig feit, dat in de dagen van Noréls noviciaat deze jongeling geen

studentenvertrek betreden kon, zonder dat hem, zoo niet terstond dan toch al zeer spoedig, de stereotype vraag werd gedaan: ‘Orthodox of modern?’ ‘Orthodox!’ andwoordde hij natuurlijk; want zooverr' zijn kennis en nadenken reikte was hij dat, meende hij te goeder trouw het te zijn. En het andwoord klonk steeds stelliger en beslister, naarmate het hem meer spot en zedelijke mishandeling op den hals haalde.

‘Hebje dan nooit getwijfeld?’ vraagde op zekeren avond met een geheele reeks vloeken en scheldwoorden een fatterig medicusje met lange haren en een neusstem.

- Neen, - andwoordde de groen, naar het scheen met iets uitdagends, - want onder een stortvloed van verwenschingen, met zulk een ziedende drift uitgeschreeuwd dat Norél alleen het woord ‘huichelaar’ en ‘schijnheilige’ meende te verstaan, sloeg, duwde en schopte het geparfumeerde ventjen hem de deur uit. Willem bleef een oogenblik verbaasd op het portaal staan, trad weder binnen, greep den schreeuwer, die op zijne beurt van verbazing sprakeloos stond, bij de armen, schudd'e hem door elkander tot zijne tanden klapperden, liet hem los en ging zonder een woord te zeggen heen.

Hij werd aangeklaagd voor den Senaat, verdedigde zich schitterend en werd meer en meer als een curiositeit gezocht. Men deed hem met andere novicii theologische disputen houden en juichte hem toe, wanneer hij met zijne ongemeene Bijbelkennis en stalen logika zijne jongensachtige, verlegen en verward stamelende tegenstanders versloeg. Lustige drinkebroêrs hielpen hem in den inauguratienacht door een zijgang der sociëteit, gezegd ‘kroeg’, ontkomen, toen hij weigerde verder een enkel glas aan de lippen te zetten en andere drinkebroêrs hem wilden dwingen. Hij werd in tal van ‘gezelschappen’ gevraagd. Zijn edele inborst trok de meesten onweêrstaanbaar aan; men erkende zijne kunde, men had hem lief om zijn waarheidsliefde en trouw. In elke Faculteit telde hij tal van kennissen en ook vrienden, dien eernaam waardig. Hij was de erkende en ontziene woordvoerder en vertegenwoordiger van het conservatief, rechtzinnig element.

Toch zoû de voorspelling van Marx uitkomen, al was het dan niet in zoo korten tijd en al studeerde hij niet in de philosophie. Norél had de zuivere waarheid gesproken, toen hij den opvliegenden medicus verklaarde nooit getwijfeld te

hebben. Het gezach van zijnen vader, de reactie in zijn binnenste tegen het hol en zoetvoerig modernisme van zijn oom, de invloed en het voorbeeld van den beminnelijken ouden leeraar Marchand had te minder eenigen twijfel in zijne ziel laten opkomen, omdat de beweging in staat en kerk over het hoofd van den gymnasiast was heengegaan zonder dat hij er iets van bespeurde. Hij had het veel te druk met zijn Virgilius en Homerus, zijn Cicero en Plato, zijn wis- en natuurkunde vooral, om zich met dagblad- of tijdschrift-literatuur in te laten. Den tijd dien hij niet aan zijn schoolwerk besteedde, wijdde hij aan allerlei lichaamsoefeningen en uitspanningen en indien de leeraar in de kosmographie of die in de geschiedenis temet eens bedenkelijke punten aanroerde of de Parijzenaar, die hem en zijne makkers in zijn laatste jaren Fransch heette te leeren, soms Renans ‘Leven van Jesus’ ter sprake bracht, dan was zijn vaderlijke raadsman Marchand immers daar om de vraag te beandwoorden voordat de kiem tot twijfelen gelegd was.

Maar nu, te midden van het rusteloos gistend geestesleven aan de Akademie, werd het anders. Een veel ouder student had hem opmerkzaam gemaakt op Groen van Prinsterers beroemd boek: ‘Ongeloof en Revolutie.’ Hij las, verslond, overdacht het. Een nieuwe wereld van denkbeelden opende zich voor hem. Plotseling ontwaakte eene levendige belangstelling in hetgeen in de groote maatschappij binnen- en buitenslands voorviel. Hij begon gezet nieuwsbladen te lezen en het eene blad, het eene boek bracht hem tot het andere. De ‘Brieven over den Bijbel’ kwamen hem in handen, Kuenens werk over het Oude Testament, Strauss' ‘Leven van Jesus’ enz. enz. Daarbij kwam de omgang met rijk begaafde, skeptische naturen als Marx en eindelijk had de Twijfel ook zijne ziel gegrepen en het was hem als gevoelde hij langzaam maar zeker alles in zich meer en meer verdorren en verstijven. Slapeloos woelde hij des nachts op zijn leger, rillende onder 't oog zijns vaders dat hem scheen aan te zien, onderzoekend en dreigend in de troostelooze duisternis. Met steeds grooter inspanning moest hij zich dwingen om te lezen in dat eenmaal zoo heerlijke Woord Gods, welks taal thands hem afstiet en gemelijk maakte, dat hij met toenemenden weérzin opende - ter zijde wierp - liet liggen voor goed. Het gebed, vroeger een behoefte, een verkwikking, het dagelijksch brood voor zijne ziel, werd van lieverlede een klankenspel, een ijdel en oneerlijk

lipgeprevel en - verstomde. Hij werd steeds ongeduriger en rusteloozer. Zijn trouwe vriend Marchand, met wien hij ijverig arbeidde voor zijn examen, kon niet deelen in zijn strijd. Het vroolijk vlinder-dichtergemoed deinsde instinctmatig voor alle ‘quaesties’ terug en liet raadselen, raadselen. De vleugelen zijner verbeelding voerden hem over afgronden en steilten als spelende heen. Het scherpe gesteente der kritiek, waarover zoo menig arm menschenkind zich moeizaam voortsleepte, raakten zijne voeten niet. Wat deerden hem de tegenstrijdigheden die de geleerden in de Evangeliën beweerden te ontdekken? Niet hij brak zich het hoofd met de vraag, of de boeken van Moses wel van Moses, de brieven van Paulus wel van Paulus waren. Met een lach en een versregel wond hij zich los uit het wargaren der fijnst gesponnen redeneeringen, en als Norél op een hunner urenlange wandelingen de Godheid van Christus of de Drieëenheid ter sprake bracht, liet hij zijne stralende oogen rondgaan en vatt'e zijn vriend bij den arm om hem te dwingen meê te genieten van de kleuren en lijnen rondom hen, het jubileerend lied van den leeuwrik hoog boven hen in de vrije, tintelende lucht.

En zoo streed Willem zijn strijd alleen, met eigen gekozen wapenen, steeds verder afzwervende van de koninklijke heirbaan van voorheen, tot hij 't middenpunt van zijn doolhof, dat hij op die wijze wel bereiken moest, ten slotte had bereikt: het doode punt der onverschilligheid. Hij schudd'e alles wat hem eenmaal heilig en dierbaar geweest was van zich als een knellend kleed. Zijn gemoed kon bij twijfel, bij een altoos weder overwegen van het vóor en tegen, het telkens weder bezien van de beide zijden der dingen niet geduren; voor een Renan deinsde hij terug met innigen afkeer. Uw Ja zij Ja, uw Neen zij Neen. Welnu dan, van ganscher harte NEEN! En met alle bespiegelingen over het onzienlijke, het buitenaardsche had hij afgedaan.

> Grauw, lieve vriend! is alle theorie;
> Maar heerlijk groent des Levens gouden boom!

Vitae, non mortis meditatio! Hij zoude l e v e n . Alle dingen onderzoeken - ook het reeds door duizenden vóor hem onderzochte, opdat hij er zijn eigen indruk, zijn eigen levensdeel aan hebben mocht.

Toen hij student werd nam hij zich voor rein te blijven van alle dronkenschap. Met stalen wilskracht, ondanks alle verzoeking en zedelijken of lichamelijken dwang, bij alle ontgroenings-, examen-, gezelschapsfeesten had hij 't zichzelf verpande woord gestand gedaan, de schouders ophalende over veler averechtsche toepassing van het: ‘Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang’, de verachtelijkste ketterij ziende in het beweren dat nimmer wakker man zoû worden, die nooit met een roes had kennis gemaakt. Op den inauguratie-avond had hij zich een namelooze huivering als van angst en medelijden door de leden voelen gaan, toen uit een zijstraat ettelijke schaamtelooze vrouwen, in den hellen gloed van Bengaalsch vuur uit de vensters hangende, den stoet waarmede hij ter sociëteit toog naoogden en het gelach en gejuich van sommigen zijner aanstaande commilitonen met handenwuiven beandwoordden.

Hoe onuitsprekelijk verr', als een droom zijner vroegere jeugd, lagen die gewaarwordingen thans achter hem!

Hij had de oude knellende banden afgeschud: ruw, forsch, zonder langer bedenken. Toen hem in eene overtalrijke corpsvergadering, bij zeker debat, weder de quasi-eernaam van ‘vertegenwoordiger der orthodoxe richting’ of iets dergelijks gegeven werd stond hij op, en met zijn rustige, door de geheele zaal klinkende metaalstem, verzocht hij éens voor al van eene betiteling verschoond te mogen blijven welke hem, indien al ooit te voren, thands zeker in geenen deele meer toekwam.

Neen, voorwaar, hij was niet ‘orthodox’ noch ‘modern’ noch ‘liberaal’ of hoe het alles heeten mocht. Hij was jong, hij was mensch, en het menschelijk aardsche zijn wilde hij kennen in zijn geheelen omvang. De Spreukendichter had geen macht meer over hem.

‘En siet den wijn niet aen, als hy hem root vertoont, als hy in den beker sijne verwe geeft, als hy recht opgaet; in sijn eynde sal hy als een slange bijten ende steken als eene adder. Uwe oogen sullen naar vreemde vrouwen sien ende uw herte sal verkeertheden spreken’.

Welnu, waarom niet? Experientia docet, ô gij oude, wijze dichter! Gij spreekt óok niet van hooren zeggen. En wat de ‘vreemde vrouwen’ aangaat, haar huis zijn wegen des grafs, niet waar? dalende naar de binnenkameren des Doods! Maar gijzelf zijt dan toch wedergekeerd; men schildert zoo aan-

schouwlijk niet wat men niet kent; geen held zonder hellevaart - atqui ergo!

De hellevaart duurde kort. Zijn instinctmatige afkeer van al wat laag en gemeen was stuitte hem reeds aan het begin der helling, waar langs zoo menigeen in den afgrond stortte en zijn aangeboren arbeidslust deed het overige. Toch was de kring zijner vrienden en bekenden veel uitgebreider geworden dan voorheen en waar te genieten viel genoot hij. Op geen enkel feest ontbrak hij; op de meeste gaf hij den toon.

In dezen tijd van zijn studieleven nu viel iets voor, waaraan hij op het oogenblik zelf nauwlijks eenige aandacht schonk, maar welks gevolgen zich later aan hem zouden doen gevoelen.

Een zijner beste vrienden had candidaats gedaan en deze heuglijke gebeurtenis werd naar eisch gevierd met een schitterend souper. In de pause voor het dessert ging men een luchtje scheppen, en Willem, met drie vier anderen, zwierf in uitgelaten vroolijkheid rond, tot zij bijna het zuidelijk uiteinde der Oude gracht bereikt hadden. Het was over half elf en vriezend weêr; wie buiten niet te maken had hield zich thuis of zocht de rust. Daar ontmoetten de jongelieden een jong meisje dat zich blijkbaar haastig huiswaarts spoedde. Het licht van eene gaslantaarn viel op haar aardig gezichtje; zij omcingelden haar, wilden haar kussen, stoeiden en lachten en schertsten door elkaâr, tot het verschrikte kind zich wist los te rukken en een paar huizen verder een winkel invluchtte, gevolgd door Norél. Reeds had hij zijnen arm om hare schouders, toen een mager manneken van een jaar of vijftig eene achterkamer uitstoof en in ziedende drift hem allerlei scheldwoorden naar 't hoofd wierp. Door den wijn verhit beandwoordde de student dit met een hagelbui van stokslagen, greep ten slotte den man bij de keel en slingerde hem tegen den grond, waar hij bewusteloos bleef liggen. Intusschen was eene vrouw toegeschoten die zich weeklagend op het slachtoffer wierp en riep het meisjen op straat uit alle macht om hulp. Noréls makkers, die geen lust hadden om hunne feestvreugde door een gevecht met buren en politie te laten storen, maakten zich van hem meester en stormden met hem voort.

Den volgenden dag herinnerde hij zich slechts nevelachtig wat er was voorgevallen. Ook werd thands al zijne aandacht ingenomen door den arbeid voor zijn eigen naderend examen.

V.
‘In's feindliche Leben.’

Toen Norél na zijn candidaats met de zomervacantie bij zijnen oom de Pluymer thuis kwam was hij in alle opzichten man geworden en zijne Tante vond dat hij er noch beter uitzag dan haar eenige. Het ‘ick en weet niet wat’, hetwelk vroeger zijn gelaat zulk een aantrekkelijk waas van frissche, bloeiende kinderlijkheid bijzett'e, was wel is waar volkomen wechgevaagd; maar hij was rijzig en forsch van statuur; zijn ijzeren gestel had niet geleden; gezondheid en kracht sprak uit zijn geheele wezen; zijn oogen hadden den open, onvervaarden blik van voorheen; ‘recht door zee’ stond noch altijd in elken trek gegrift; maar tevens was er iets ouds en kouds over hem gekomen, waarvan men zich niet recht rekenschap kon geven, doch hetwelk bij degenen die hem een tijd lang niet gezien hadden een gevoel van vervreemding en verwijdering opwekte.

De kleine heer de Pluymer vooral voelde zich bij zijn reusachtigen neef volstrekt niet op zijn gemak; en met niet geringen schroom bracht hij op zekeren middag een punt ter sprake, dat hem als ouderling en fatsoenlijk mensch uittermate zeer na aan het harte lag.

‘Euh.... zeg eens, Willem,’ begon hij eindelijk, nadat hij eenige oogenblikken met ingespannen aandacht het kirrend revolvertjen aan zijn horlogeketting als een vonkelnieuw natuurmysterie van alle kanten had onderzocht: ‘Hoe staat het nu eigenlijk met je belijdenis?’

- Mijn belijdenis! - riep de jonge man uit. - Maar Oom, ik heb u immers al een half jaar geleden geschreven dat ik daarvan had afgezien?

‘Nu ja,’ hernam de heer de Pluymer aarzelend, ongeveer met het gevoel waarmeê een menageriebediende een versch aangekomen leeuw zal naderen: - ‘afgezien.... dat laat zich hooren.... als men tot over de ooren voor zijn examen zit....’

- Hoe kan u zóo spreken, Oom. U weet wel dat mijn examen er volstrekt niet meê te maken had. Ik heb u zoo duidelijk als ik kon gezegd, dat ik onmogelijk dingen ‘belijden’

kon die ik in de verste verte niet meende en evenmin lidmaat worden van een Kerk, die voor mijn part....

'Wat ik je bidden mag,' zeide de oude heer, met herlevend zelfvertrouwen de hand opheffende: - 'Seria serio! De Kerk, èlke Kerk, is eene eerwaardige, voor het leven der maatschappij onmisbare instelling. Je weet heel goed, ik ben niet bekrompen - volstrekt niet; ik heb eerbied voor alle overtuiging; verlichte denkbeelden stel ik op den hoogsten prijs; van alle enghartigheid heb ik een afschuw, beste vriend, een afschuw; dat weet je wel; dat weet je immers heel goed; ik laat u volkomen vrij bij welk genootschap gij u wilt aansluiten, welken predikant gij kiezen wilt. Alleen Malerwerf zoû ik afraden... Ziet ge, dat luidruchtige, dat opzichtige... Ik hoor dat hij verleden Zondag met een politieagent op den bok van de Nieuwe kerk naar huis is gereden, een heele bende joelende menschen - zelfs Joden, zegt men, - achter het rijtuig aan. Dit, je moet me niet kwalijk nemen, maar dit vind ik... euh... niet, euh, *comme il faut*. Maar anders...'

- Het spijt mij Oom, maar het gaat niet, waarlijk niet. Ik zou een schavuit zijn als ik het deed.

'Pfff! Wat een groote woorden. Een schavuit! Gij behoeft immers niets te zeggen. Een hoofdknik, een halve buiging - ziedaar al. Ja, ik twijfel niet of mijn beste vriend Dorfay - of, wilt ge liever bij de groote kerk, Ds. de Ramers, zal de vragen wel zóo willen inrichten dat ieder die het goede wil er Ja en Amen op zeggen kan. En het Goede wilt gij toch, Willem.

Het manneke legde gemoedelijk de hand op zijnen arm.

Ik weet het niet, Oom. Wat *is* het goede? Ik weet niet anders dan te trachten eenigermate *waar* te zijn en mijn werk te doen. Voor die twee dingen heb ik geen kerk of kerksche vormen noodig. In elk geval zoû die dominee knoeien; en ik kan er den man niet in helpen.

Knoeien, knoeien... Waarom is dat nu knoeien? Wij zijn in een tijd van overgang, immers. De oude vormen hebben uitgediend, de nieuwe zijn noch niet gevonden, dus we *moeten* wel wat schikken en plooien om bestwil; mij dunkt dat is natuurlijk, dus ook in den uitnemendsten zin Christelijk....

- Christelijk!? *Nieuwe* wijn in *oude* lederen zakken *Christelijk?*

Christelijker zeker dan zoo aan de letter te hangen van

eene beeldspraak,' hield de Oom vol. 'Maar hoe dit zij, Willem, als gij dan eens *niet* boogt of knikte, maar eenvoudig bleeft zitten? Dan kondt ge zoo met de anderen meê...'

Het bloed steeg Norél naar 't voorhoofd. Hij moest zich geweld aandoen om den weêrzin niet onverbloemd uit te spreken, welke hem bij deze woorden tegen zijn weldoener vervulde.

- Kort en goed, Oom, - zeide hij op gedempten toon - ik kàn niet; ik *wil* niet.

De heer de Pluymer werd nooit driftig; maar hij was boos; zoo boos als zijn persoontje wezen kon.

'Gij zijt minderjarig,' zeide hij opstaande. 'Ik verlang gehoorzaamd te worden.'

- In al wat redelijk is, Oom. Maar tegen zoo'n veinzerij...

'Ik verzoek u te letten op uwe woorden. Het komt niet te pas, te zeggen dat ik veinzerij van u verg. Ik verg niet anders dan dat gij u gedraagt naar de vormen die men nu eenmaal in het religieuse van een welopgevoed mensch verwacht.'

- Noch eens, Oom, het spijt me; maar ik kan het niet anders inzien, of godsdienstvormen waarachter geen werkelijkheid steekt zijn enkel leugens. Een leugen metterdaad of een leugen met het woord maakt voor mij geen verschil. Liegen is liegen - dat mag zelfs u, aan wien ik alles te danken heb, niet van mij eischen.

'Het is wel,' andwoordde de heer de Pluymer. 'Ik geef u eene week bedenktijd. Als gij verstandig zijt gaat gij eens met Dorfay of een ander over de zaak spreken. Blijft gij op uw stuk staan - maar dat is van later zorg. Ik kan niet gelooven dat gij zoo dwaas zult zijn.'

De ouderling van de Waalsche gemeente ter Koninklijke residentie was zachtaardig, welwillend, bloemzoet zelfs - maar hij was koppig. Toen zijne vrouw met haar suikerstemmetje vraagde wat hij doen zoû ingeval hun neef bleef weigeren, andwoordde hij plechtig:

- Dan zal ik de handen van hem moeten aftrekken, lieve.

Mevrouw zuchtte op hare eigene, hartroerende wijze. Zij dacht aan haar 'steilen' broeder en zag huiverend een 'scène' te gemoet.

'Hoe jammer, beste,' klaagde zij half fluisterend, 'dat hij

niet tegelijk met onzen Koen kon worden aangenomen voordat zij naar de Akademie gingen.'

De heer de Pluymer knikte het grijze hoofdjen.

- Héel jammer, - beaamde hij. - Hij was toen noch zoo volkomen het creatuur van zijn vader..... Zonderling toch, hoe iemant zoo veranderen kan. Hij geeft letterlijk om niets meer. Nu laat ik dat daar; maar waartoe moet men 't zoo afficheeren, ik vraag het u? En dat noch wel hier in den Haag! Verbeeld u, hij verklaarde mij heel koeltjes dat hij een *Nihilist* om zijne overtuiging zoû kunnen benijden - *comme si de rien n'était!*

Mevrouw huiverde nochmaals.

'Nihilist? Wat is dat?' lispte zij.

Het woord was in die dagen noch niet in algemeen gebruik en zij hoorde het voor 't eerst.

'Affreus!' was haar oordeel, toen de heer de Pluymer haar de zaak had uitgelegd: 'Wat zoû Jan daarvan gezegd hebben! Hoe - is - het - mogelijk!'

- Jan? - andwoordde haar man eenigszins gemelijk. - Ik houde 't er voor, dat het Jans eigen schuld is. Als hij den jongen wat minder domperig had opgevoed....

'Maar lieve,' viel Mevrouw met een smeekend glimlachjen in: '*hier* heeft hij toch niet onder een domper gezeten.'

- Waarlijk niet, - erkende de oude heer ongeduldig, - maar die sombere kinderjaren konden niet worden uitgewischt en dat de reactie dáartegen de groote drijfveer is geweest tot zijn omkeer laat ik mij niet uit het hoofd praten. Enfin, het baat niet ons daarin te verdiepen. Wat niet buigt moet breken - ik wasch mij verder de handen in onschuld.

Norél echter boog *niet*, ook niet toen hem onder 't oog werd gebracht dat hij niets in de wereld bezat en voortaan voor zichzelf zoû moeten zorgen. Toen zijn oom, op den welmeenenden raad zijner tante, hem voorstelde de zaak voorloopig blauw blauw te laten, aangezien hij mettertijd er wel anders over denken zoû, wees hij dit *compromis* met wellicht noodelooze beslistheid af.

Zelf diende hij een verzoek om handlichting in en toen de verschillende formaliteiten vervuld en de brieven van meerderjarigverklaring verleend waren, keerde hij als vrij man naar de Akademie terug. Van zijn goedhartigen neef leende hij eene

som om in zijne eerste behoeften te voorzien; huurde eene goedkoopere kamer; bedankte voor 't lidmaatschap van het studentencorps, de sociëteit en alle gezelschappen die hij tot dusver tot cieraad strekte; slaagde er in, door bemiddeling van een hoogleeraar eene schrale ‘beurs’ te vermeesteren en verdiende zooveel hij kon als repetitor, onderwijl alle krachten inspannende om zoo spoedig mogelijk doctoraal te doen en te promoveeren. Anderhalf jaar na hun vormelijk afscheid - waarbij niemant eene ‘scène’ had gemaakt dan Mevrouw de Pluymer zelve, die het betamelijk gevonden had het op hare zenuwen te krijgen - anderhalf jaar daarna ontving zijn oom de dikke dissertatie, waarop ‘Gulielmus Norél,’ ondanks ettelijke vermetele stellingen, summa cum laude zijnen doctorstitel won.

Die vermetele stellingen echter zouden hem spoedig berouwen. Op zijne promotie droegen zij, dank zij de warme bestrijding van hoogleeraren en medestudenten, dank vooral zijne schitterende verdediging, er niet weinig toe bij om den luister zijner gaven te doen uitkomen. Maar toen hij rond zag naar eene betrekking, toen hij zich aangordde tot het verdrietig solliciteerwerk, kostten zij hem menige vernederende, grievende teleurstelling en kwam hem meer dan éens een bitter: *Cui bono?* op de lippen. Inderdaad, waartoe zonder eenige noodzaak of roeping uit te spreken wat voor hem waarheid wezen mocht, maar op die wijze, op die plaats, iets uitdagends had, hetwelk tot wrevel en verzet, kleine geesten tot gretige weêrwraak bij de eerste de beste gelegenheid prikkelen moest? Ook deze ‘gedane zaak’ echter had geen keer en het solliciteeren opgevende zett'e hij zich aan het schrijven. Toen zijn werk verscheen had hij er alle voldoening van. De ‘vak-tijdschriften’ wijdden er breedvoerige en vereerende beschouwingen aan. Hij zag zich als ‘autoriteit’ vermeld en geciteerd. Maar om te leven moest hij het steeds duldeloozer repetitorjuk blijven torsen.

Daar stierf ergens in Groningen eene onbeminnelijke, vergeten zuster zijner moeder en hij zag zich in het bezit van een inkomen van ruim 2000 gulden. Hij verhuisde naar den Haag, huurde een paar allerbescheidenste kamers, werkte met de oude vlijt en begon weder nu en dan pogingen te doen om deze of gene betrekking welke hem aanlokte te vermeesteren.

Zijn blozende, glimlachende, beleefde neef Koen, enfant chéri

van ettelijke dameskringen, die nooit eene eigen meening had over eenig ding ter wereld, maar krachtens het quasi door hem verdedigde vereischte huisbakken proefschrift ‘Mr.’ voor zijn naam schreef, was sedert lang benoemd tot griffier van het kantongerecht, ging veel uit eten, gaf op alle concerten met artistieke hoofdknikjes zijne goedkeuring te kennen, kleedde zich onberispelijk, danste als een vleesch geworden rhythmus, kortom was een algemeen geacht en gezocht jongmensch. Marchand was getrouwd en leed met zijn vrouwtjen op een of ander Overijselsch dorp gebrek aan alle geriefelijkheden des levens, wat hem niet verhinderde des Zondags goedsmoeds de welsprekendste predicatiën te houden die zijne boeren onmogelijk konden verstaan, in de week zooveel hij kon versen te lezen en te schrijven en om de drie of vier weken gansche bladzijden gemoedsuitstortingen te zenden aan zijn vriend.

Deze leefde als een kluizenaar, voor zooverr' diners en partijen betrof. Wel bezocht hij plichtmatig de sociëteit om couranten te lezen en zooveel mogelijk kennissen te winnen en te behouden. Met hetzelfde doel onttrok hij zich aan de slaventaak van bezoeken niet; maar voor het overige was zijn leven gestadige arbeid: een arbeid welke hem steeds grootere, eervolle bekendheid maar weinig anders verschafte. Eene toevallige ontmoeting zoû hierin echter verandering brengen.

Op zekeren dag door de Spuistraat gaande, zag hij een rijzig oud heer in het zwart, met wit hair op zich toetreden. 's Mans kleeding was van ouderwetschen snit, zijn hoed verscheidene modes ten achter en hij had al het voorkomen van een buitenman. Doch de trekken van zijn gelaat hadden eene innemende en tevens mannelijk fiere uitdrukking en het trof Norél dat hij zelden een zoo fraaie lijn van neus en zulke schrandere donkere oogen gezien had.

‘Vergeef mij,’ zeide de onbekende, met eene lichte buiging groetende en daarmede een voorhoofd ontblootende dat het indrukwekkende van zijn gelaat noch verhoogde: ‘Zoû ik u mogen lastig vallen om den weg naar 't Elsemoerstraatje?’

Willem herkende aan den tongval onmiddellijk den Gelderschman en de oude heer trok hem dubbel aan.

- Volstrekt geen last, - zeide hij, na zich een oogenblik bezonnen te hebben. - Toevallig kan ik u helpen en ik kan even goed dien kant uitgaan... Mag ik er u brengen?

‘Niets kan mij aangenamer zijn,’ klonk het andwoord, ‘indien ge werkelijk...’

- Werkelijk, - bevestigde de jonge man. - Ik doe eene wandeling om mij wat te vertreden en ben opweg naar het Bosch; het is zeer weinig om en buitendien....

‘Dan neem ik uw aanbod gaarne aan,’ viel de ander in, zonder complimenten naast hem voortstappende. ‘Ik ben in geen jaren in den Haag geweest en ging opzettelijk te voet om de stad noch eens op te nemen; maar ik zie dat ik er noch meer vreemdeling geworden ben dan ik dacht.

Norél, die zich in stilte had afgevraagd wat de deftige oude man in het gansch niet ‘deftige’ Elsemoertje wel van doen mocht hebben, beweerde dat op de honderd Hagenaars vermoedelijk geen tien dit oord bij name kenden, en na eenige oogenblikken was het tweetal in een druk gesprek gewikkeld over al de veranderingen welke de residentie in den laatsten tijd had ondergaan, en eene menigte zijdelings of rechtstreeks daarmede in verband staande zaken, zoodat zij ter bestemder plaatse waren vóordat éen van beiden er aan dacht.

De oude heer vergeleek een adres in zijn zakboekjen en stond bij eene onooglijke kleine woning stil.

‘Hier moet ik zijn,’ zeide hij, zich tot zijnen gids keerende. ‘Maar mag ik vóor wij scheiden vragen met wien ik het genoegen heb gehad kennis te maken? Ik ben van Randau, van den Valkenhorst.’

Willem noemde zijnen naam.

‘Norél!’ riep de ander uit. ‘Ik heb iemant te Arnhem gekend, hij was aan 't gouvernement....’

- Ik heb u gezien bij vaders begrafenis! - viel Willem in. - U kwam mij ook al zoo bekend voor....

‘Uw vader was een vriend mijner jeugd,’ hervatt'e de heer Van Randau, zijnen arm in dien van den jongen man leggende en met hem opwandelende. ‘In later jaren heb ik hem minder gezien - het had zijne redenen - maar - hij was de uitnemendste mensch dien ik ooit ontmoet heb. Gij hebt iets van hem in uw oogopslag. Misschien heb ik daarom juist u aangesproken. Wij moeten nader kennis maken. Laat zien: neen, het is nu te laat en ongelukkig moet ik van daag uit eten.... wacht eens, kunt ge van avond tegen tien uur een glas wijn bij mij komen drinken? Ik logeer bij Paulez.’

Dit werd afgesproken; de heer Van Randau keerde op zijne schreden terug en Norél zett'e zijne wandeling voort.

Toen hij op het bepaalde uur bij zijnen gastheer binnentrad, kwam deze in een kostbare kamerjapon, met pantoffels aan de voeten en een lange pijp in de hand hem te gemoet.

‘Welkom, amice!’ zeide hij, den bezoeker met dezelfde gulle beweging als dien middag de blanke, welgevormde hand biedende. ‘Je neemt me niet kwalijk dat ik u zoo familiair ontvang? Een statig diner is voor mij eene beproeving en met een cigaar en in zwart laken zou 't niet vlotten, voor zooverr' mij betreft. Gijzelf?’

- Dank u, mijnheer Van Randau, ik rook niet.

‘Zeer verstandig - maar jammer,’ meende de grijsaard. ‘Wat dunkt u, zullen we 't gas indraaien en aan 't raam gaan zitten? Verfoeilijke hitte, dat gas. En 't is hier aangenaam zitten - die boomen geven eene kleine illusie van buiten en dat geroes van menschen en rijtuigen beneden, met al die lichten in de verte, mag ik wel - voor een dag of twee, drie. Zie eens hier - dien stoel kan ik je recommandeeren. Bourgogne? Liever Scharlachberger? Dan zijn we 't eens. Enne - p' - p' - vertel me nu eens Norél: wat benje?’

- Niets, mijnheer Van Randau.

‘Dat is zeker niet veel,’ lachte de oude heer. ‘Maar 't deugt niet. Hoe komt het?’

Willem gaf een kort verslag van zijn wedervaren.

‘Noem eens een paar van de allerstoutste van die stellingen,’ zeide Van Randau, die opmerkzaam toegeluisterd had.

Zijn jonge vriend voldeed aan het verzoek. Hij had o.m. beweerd dat de republiek voor den Nederlandschen volksaard verkieslijker staatsvorm was dan het koningschap; dat eene enkele Kamer de voorkeur verdiende boven twee; dat de burgemeesters niet door den Koning, maar door de gemeenteraden behoorden benoemd te worden; en andere dingen welke, gelijk deze, het publiek toenmaals ongehoorder schenen dan thands het geval zoû zijn geweest.

- Voor de juiste woorden sta ik niet in, - zeide hij glimlachend. - Maar daarop kwamen mijne stoutigheden neêr. Vooral die booze republiek heeft mij kwaad gedaan. Het is verwonderlijk, zoo monarchaal als de liberaalste ambtsbekleeders ten onzent zijn - of liever, het spreekt van zelf.

De gastheer rookte eenige oogenblikken zwijgend door.

‘Dit is nu de vierde of vijfde maal van daag,’ zeide hij eindelijk, ‘dat het mij treft, zulk een klein landjen als het onze is. Ik voor mij mag het wel, dat de jeugd iets radicaals en Hemelbestormends heeft. Denkt gij nòch zoo over die dingen?’

- Wat zal ik u zeggen? In den grond der zaak, ja. Maar voor 't overige heb ik mij aan praktischer zaken moeten wijden en weinig tijd of aanleiding gehad om mij met theorieën en afgetrokken beginselen bezig te houden.

‘Ziet ge wel! En nu gij eerst recht een bruikbaar man wordt stiet men u af omdat gij.... Beste kerel, je hebt een betrekking noodig, liefst met goede vooruitzichten, welke u in staat stelt onbekrompen te leven en u tijd laat voor uwe studie en uw werk als auteur. Ik zag dat eerste werk van u bij dien boekverkooper aan de Gevangenpoort voor 't venster, van middag, en heb het thuiskomende doorbladerd. Heb ik niet een studie van u over 't kiesstelsel van Hare gelezen in de *Staatsrechtelijke Bijdragen*?’

Norél andwoordde bevestigend.

‘Welnu, ik beweer dat uwe roeping steekt in uwe pen.’

- Ik geloof dat u gelijk heeft.

‘Met uwe pen kunt gij geen droog brood verdienen, tenzij gij Engelsch of Fransch schrijft. Maar al kunt ge dat, ik vind dat gij veel goeds kunt doen voor uw land en daarom moet gij u aan uw land en uwe taal houden - als regel ten minste. Derhalve hebt gij eene betrekking noodig gelijk ik daar zei - dat wil zeggen, een referendarisschap of zoo iets, waarbij uw ambtswerk en uw andere arbeid zooveel mogelijk kunnen samengaan, elkander steunen. Welnu, mijn goede man, daar komt gij niet aan zonder machtige protectie - kruiwagens, amice, kruiwagens!’

- Dat wil zeggen, nimmer, - vulde Norél met een zucht aan.

‘Dat wil zeggen binnen het jaar,’ propheteerde de oude heer, een versche pijp opstekende. ‘Ce sera moi, Randau!’

En terwijl hij krachtig aan zijn gouwenaar trok wierp de dansende lucifervlam een rooden gloed over zijn edel gelaat en sneeuwige lokken en speelden kantlichtjes over zijn blinkenden schedel.

- Is het u ernst, mijnheer Van Randau? - vraagde Norél langzaam.

‘Volle ernst,’ zei de oude man, zich welbehagelijk weder in zijn stoel vlijende. ‘Ik heb uwen vader tot mijn bitter leedwezen nooit kunnen van dienst zijn - hij wilde het niet - en voor zooverr' het in mijne macht staat zal ik het goed maken aan zijn zoon. In mijne jeugd heb ik veel - misschien mijn gansche levensgeluk aan hem te danken gehad.’

Weder zweeg hij eenige oogenblikken.

‘Ik was in mijn studententijd eens te Amsterdam bij een mijner vrienden gelogeerd en uw vader was daar ook, op een handelskantoor geloof ik, en toen de Joden hun Poerimfeest vierden besloten wij dat voor de aardigheid eens bij te wonen. Wij wisten niet wat toenmaals daaraan vast was - wat er van die dingen nu geworden is weet ik niet. We woonden een Joodsch gemaskerd bal bij in Frascati, ik gebruikte wat veel punch, zooals dat gaat, en maakte kennis met een vroolijk dametjen. Uw vader zag het en poogde mij herhaaldelijk van haar af te trekken, maar ik, in mijn opgewondenheid, lachte hem uit. Daar zag ik hemzelven met een ander deerntjen - en gij kunt nagaan hoe ik triumpheerde. Het werd laat, over tweeën denk ik, en wij zouden samen in een vigelante met de dames meêgaan. Maar toen uw vader haar in het rijtuig geholpen had wierp hij onverhoeds het portier dicht, hield mij stevig vast en -: Voort koetsier! - Ik was woedend, dat begrijpt ge. Maar toen ik veertien jaar geleden te Arnhem aan zijn graf stond, mijn jongen, dacht ik aan dien nacht en ik verklaar je - ik had werk om mij goed te houden.’

Weinig vermoedde de oude man welk een nameloos gevoel van schaamte en veroodmoediging zijn toehoorder op dat oogenblik vervulde. Het was bijna volkomen duister en doodstil in de kamer en ook daar buiten weinig meer te hooren dan het ruischen van den avondwind door 't geboomte. Hoe onuitsprekelijk klein gevoelde Willem zich tegenover de nagedachtenis van dien vader, wiens rein, Godvreezend, mannelijk charakter en leven hem door dat eigenaardig voorval als in één trek, een heerlijk marmerbeeld uit één stuk gehouwen, voor oogen werd gesteld. Het werd hem daar te eng. Hij moest buiten in de vrije lucht, hij moest alléen zijn.

- Ik dank u, mijnheer van Randau, - zeide hij zacht. - Een weldaad van een vriend mijns vaders is een dubbele wel-

daad. En ik kan alleen zeggen dat ik alle krachten zal inspannen om zijne nagedachtenis en uwe bescherming geen oneer aan te doen.

‘Goed gesproken,’ andwoordde zijn nieuwe vriend, met een slag op zijne knie. ‘Gij schijnt althands aan mijn woord niet te twijfelen. Intusschen moet gij dat nu ook weêr niet al te letterlijk opvatten, want al heb ik relaties en eenigen invloed, gij begrijpt, dat alles gaat ook zooverr' als 't voeten heeft.’

- Natuurlijk, mijnheer van Randau. Maar al komt er ook in het geheel niets van, voor de moeite welke u zich geven wil en de vriendelijkheid waarmede u mij wel heeft willen ontvangen....

‘Tut, tut! Trêve de compliments. Heel blij kennis gemaakt te hebben, hoor. En aan mij zal 't niet liggen, zoo uw naam niet in een Koninklijk besluit verschijnt. Adieu! In elk geval hoort ge spoedig van mij. Wacht eens. uw adres.’

Norél schreef 't op zijn kaartjen en een quartier later sliep Reynout grave van Randau, heer van den Valkenhorst en Verwouden, den slaap des rechtvaardigen.

VI.
De ‘Jeune première’ verschijnt en verdwijnt.

Willem dacht aan de ontmoeting nauwlijks meer, toen hij in 't najaar door den volgenden brief werd verrast:

> Waarde Heer en Vriend,
> Mevrouw v.R. laat u vragen of gij ook lust hebt om een dag of wat bij ons te komen logeeren. Zoo ja, zorg dan dat gij Saturdag met den trein van twaalven te Arnhem zijt. Mijn zoon komt vijf minuten later uit Duitschland en dan kunt ge samen herwaart rijden.
> De uwe
> v. RANDAU.

Toen onze vriend, aan deze uitnoodiging gehoor gevende, op den bedoelden gedenkwaardigen Saturdag uit den trein stapte zag hij op het perron een klein, verschrompeld manneke met dunne grijze haren staan, gedost in eene allereenvoudigste livrei met de kleuren der van Randaus. Hij maakte zich bekend en stelde het manneken 't ontvangstbewijs van zijn

koffer ter hand. Laatstgenoemde, de dunne lippen van den saâmgeknepen tandeloozen mond vooruitstekende, bezag het papiertje, borg het wech, legde de handen op den rug en zag weder uit naar den verwachten trein van zijn jongen heer.

‘Mooi weêr, van daag,’ merkte Norél aan, die vermaak schepte in 't lakonisme van het bejaard koetsiertje.

- Veuls te mooi, - klonk het kregel andwoord. De spreker verwaardigde zich niet eens het hoofd om te draaien.

Norél liet zich niet afschrikken.

‘Hoe zoo?’ vraagde hij.

Eerst scheen de ander het niet meer de moeite waard te vinden om te andwoorden in het geheel. Doch na eenige oogenblikke zeide hij, in dezelfde roerlooze houding:

- Ongezond. Um deuzen tied moet het stevig woai'n en plesregenen, dan krijgje-n een kouden, drogen winter. Al dat mooie weêr is niks; da's almoal niks. Moar doar hêj' jonker Godert.

Inderdaad kwam op dit oogenblik de sneltrein uit Emmerik ‘binnen’ en te midden van het rumoer en gewoel zag Norél den kleinen man met verrassende vlugheid op een coupé toeschieten en een taschje, regenscherm enz. aannemen van een rank gebouwd jonkman met krullende blonde haren, die hem op zijne beurt een bagagebriefje ter hand stelde. De ander wees den gast uit de verte aan en verdween. De heeren traden elkander tegemoet.

‘Mijnheer van Randau?’ vraagde Norél, den innemenden jongen man onwillekeurig de hand biedende, die door dezen krachtig gedrukt werd. ‘Uwe ouders zijn zoo vriendelijk geweest..’

- Mijn vader heeft het mij geschreven, mijnheer Norél, - viel de jonker in. - Na hetgeen hij mij van u verhaalde is het mij een waar genoegen kennis te maken. Vindt u goed maar dadelijk wech te rijden? Ik ben twee maanden op reis geweest en u begrijpt hoe ik naar huis verlang.

Een oogenblik later was het tweetal in een Utrechtsch wagentje gezeten, waarvoor een paar vurige schimmels stonden te stampvoeten en te snuiven dat het een aard had.

‘De koffers- komen met Arie na,’ zeide de oude man, de teugels opvattende. ‘Los, Jan! Hrrrt!’

De witjas die het tweespan met moeite in bedwang gehouden had sprong ter zijde, en voort stoven zij, of het een wedren gold.

Toen het geratel over de straatsteenen opgehouden had en het rijtuigjen over den buitenweg voortrolde, ontstond tusschen de beide jongelieden een levendig gesprek, dat echter, ofschoon eerst na geruimen tijd, verflauwde en eindelijk geheel verstomde. Blijkbaar vervulde de blijde aandoening van het wederzien den jongen van Randau van lieverlede zoozeer, dat hij moeite had om zijn gedachten bij andere dingen te bepalen en Norél bezat takt genoeg om zijn gevoel te eerbiedigen.

'Ha, wij zijn er!' riep gene met schitterende oogen uit, toen de schimmels, een cierlijk ijzeren hek met den naam Valkenhorst in gouden krulletters door, bijna in galop een zacht glooiende oprijlaan insloegen, aan het einde waarvan een groot, fraai buitenverblijf uit het midden der achttiende eeuw, tusschen de grijze stammen van groene en bruine beuken door schemerde.

Op het oogenblik dat het rijtuig, een uitgestrekt fluweelig grasperk om, door 't kiezel kraakte, verscheen de heer des huizes, met het kalotjen op de witte lokken, onder de portiek. Zijn zoon vloog zijne zitplaats af en omhelsde hem.

'Maar jongen,' lachte de oude man: 'je lijkt wel een Duitscher. Wat zieje er goed uit. Ga maar gauw naar moeder - zij wacht u in de huiskamer. Welkom hier, Norél!' vervolgde hij, zijnen gast een paar treden van het hardsteenen bordes tegemoet komende en hem hartelijk de hand drukkende.

'Je dacht zeker al dat ik u vergat? Het tegendeel van dien. En wat breng je verrukkelijk weêr meê! Zoû men niet zeggen of 't Augustus was in plaats van October? Hier, Dirk, wijs mijnheer zijne kamer eens... dan kunt gij u eerst wat verfrisschen,' voegde hij er bij.

Norél volgde den bediende eene breede eikenhouten trap op, over portalen, waar ettelijke Randaus van weleer in harnassen of zijde en fluweel, gepruikt en ongepruikt, met glimlachende of stuursche, blozende of bleeke troniën, hem uit hunne zwarte en vergulde lijsten nieuwsgierig schenen op te nemen, naar een ruim, licht, eenvoudig maar smaakvol gemeubeld vertrek. Door een openslaand raam had hij hier het uitzicht over de achterzijde van het huis. Dahlia's, asters, geraniums, maandrozen enz., kleurden noch de bloemperken en vermengden hunne geuren met de eigenaardige, kruidige lucht van dorrende bladeren. Een trotsche laan van beuken in hun najaarstooi

gunde een verschiet over omgeploegde akkers, en in een klaren vijver welke tusschen rhododendrons en ander heestergewas heenslingerde, dreven enkele rustige zwanen en schoten eenden van allerlei ras en gevederte bedrijvig heên en weder. Vlak achter het huis breidde zich een uitlokkend terras voor een met veelvervigen wilden wingerd begroeide veranda uit. Van den wolkeloozen hemel straalde en vonkelde de zon door 't geboomte over 't gras, helle streepen goud trekkende door het water en de gansche kamer vervullende van eene opwekkend koesterende warmte.

Met een ongekende gewaarwording van kalmte en welbehagen begaf Norél, toen hij meende dat zijn gastheer en gastvrouw zich aan een ongestoord wederzien genoegzaam het hart hadden kunnen ophalen, zich weder naar beneden. Noch rustte zijn voet op de laatste trede, toen Dirk reeds verscheen om hem den weg te wijzen.

In eene kamer als eene zaal, rondom met donker eikenhout, door vergulde biesjes afgezet, beschoten, vond hij de familie bijeen en stelde de heer van Randau hem aan Mevrouw voor.

Deftig in zwarte zijde - eene dracht waarmede zij zelfs aan de vroege ontbijttafel plag te verschijnen - met hare groote grijze krullen aan de slapen, gebiedenden Romeinschen neus, fraai besneden mond, een kin vol charakter, vriendelijke maar doordringende oogen en eene vorstelijke gestalte, scheen zij haar jongen gast *le beau idéal* eener edelvrouw toe. Zij reikte hem met een glimlach de hand en deed hem tegenover haar plaats nemen.

‘Wat lijkt gij op uw vader, mijnheer Norél’ zeide zij, met eene stem zoo vol en welluidend als ware zij noch in de kracht van haar leven. Ik heb hem maar éens gezien en 't moet wel vijf en twintig jaar geleden zijn...

- Zes en twintig, - viel haar man in; - Godert was juist een half jaar oud. Ik herinner 't mij noch of 't gister was.

‘Ja,’ hernam Mevrouw, ‘het was iemant dien men, éens gezien, nooit weêr vergat. Hij had iets dat imponeerde - zoo door en door wáar was hij in al wat hij zeide of deed, en tevens zoo bescheiden. Uwe moeder was altijd lijdende, niet waar?’

Met zeker gevoel van verademing greep Willem de gelegenheid aan om het gesprek af te brengen van zijnen vader. Hij wist maar al te goed dat deze, zoo hij noch leefde, hem bij

zijne tegenwoordige zienswijze en gemoedsgesteldheid nauwlijks, indien al, in zijne woning dulden zoû en het zoû hem eene gewaarwording als van heiligschennis gekost hebben, over dien vader sprekende wellicht te moeten laten blijken hoe zeer verre hij van zijne paden was afgeweken. Tot zijne moeder echter zoû hij met het teederste vertrouwen zijne toevlucht hebben genomen en van haar te spreken werd hij niet moede. Toen Mevrouw van Randau dan ook oprees om voor te gaan naar het wachtend déjeuner, had hij haar hart stormenderhand veroverd.

Lieflijk luidde het verre klokje der Roomsche kerk de metten, toen de logé op den Valkenhorst den Zondagmorgen na zijne aankomst verkwikt ontwaakte. Haastig kleedde hij zich en wierp het venster open, om de koele, verfrisschende herfstlucht met diepe teugen in te ademen. Het was, zoo mogelijk, een noch schooner dag dan de vorige, en zelden had in de laatste jaren Norél zich zoo jong en levenslustig gevoeld. Hij had weinig of niets, in den beperkten zin des woords, dichterlijks of artistieks in zich; maar de weelde van kleuren in het zonnige, noch door een dun grijsblauw waas oversluierd landschap, het dartel gekwink der vinken, het naaldfijn, lang uitgehaald gefluit en spottend geschetter der meezen, het geroekoe der woudduiven, alles nu en dan overstemd door 't luid geblaf van een hond, greep hem aan met zonderlinge ontroering.

‘Wat is het verrukkelijk, hier buiten!’ riep hij uit de volheid van zijn hart, toen hij zich met de familie aan de ontbijttafel zett'e.

- Dat mag ik hooren, - andwoordde de heer des huizes. - Ik voor mij heb nooit kunnen begrijpen hoe menschen die het niet behoeven te doen het in steden kunnen uithouden. In de eerste jaren van ons huwlijk hebben wij zooals iedereen 's winters naar de stad de vlucht genomen, een paar maal in den Haag, soms te Parijs, meestal in Amsterdam. Maar 't kostte ons hoe langer hoe meer van den Valkenhorst afscheid te nemen en elk voorjaar keerden we vroeger terug, totdat we 't eindelijk geheel en al hebben opgegeven. Eerst dachten vrienden en kennissen dat wij krankzinnig waren geworden, - voegde hij er lachend bij. - Maar nu weten ze niet beter of

't hoort zoo. Zelfs wanhoop ik er niet aan Godert mettertijd ons voorbeeld te zien volgen.

Godert glimlachte.

‘Dat doe ik immers, vader!’ zeide hij. ‘U was toch ook al een eind weegs in de veertig toen u de stadswereld vaarwel zei. Ik beken, ik kan haar noch niet missen. Wrijving van gedachten, omgang met jongelui....’

- Wel zeker, wel zeker, - viel de oude heer in. - Heb ik zelf u niet aan het reizen gezet? Vegeteeren is zelfmoord en eerst met vrouw en kinderen zijt ge daarvoor - mits ge ter dege oppast - buiten gevrijwaard. Wat dunkt ú, Norél?

‘Voorshands ben ik het met uw zoon eens,’ andwoordde deze. ‘Zonder het contrast met het stadsleven zou ik den smaak voor het bekoorlijke buiten spoedig verliezen, vrees ik. - Heeft u veel aangename kennissen in den omtrek, Mevrouw?’

- Dat gaat wel, maar verscheidene zijn reeds vertrokken. Met eenigen zult ge Woensdag kennis kunnen maken. Wij hebben eene invitatie voor Leliëndaal, bij de familie Böhringer.

‘De Böhringers zijn van Duitsche afkomst,’ vulde de graaf aan, ‘maar drie of vier geslachten terug. Zeer rijk, zeer gastvrij en zeer goedhartig. Ik hoor dat zij een alleraardigst logeetjen hebben - óok uit den Haag.’

- Zoo waarlijk? Dat treft aardig, - hervatt'e Mevrouw.

- Hoe heet zij?

‘Eene freule van Hoorn,’ - andwoordde Godert.

- Van Vredestein?

‘Neen, van Hoorn de Bie, meen ik.’

- Daar heb ik nooit van gehoord. Kent gij die familie, Norél?

‘Pardon, Mevrouw. Alleen bij naam. Er woont, geloof ik, eene weduwe van Hoorn in de Wagenstraat, met twee dochters.’

- Nu, stadgenooten vinden allicht punten van aanraking. Maar het wordt tijd om ons te kleeden voor de kerk. Vindt ge goed te voet te gaan, Randau?

‘Uitmuntend!’ klonk het andwoord. ‘En we doen er meteen Karel een dienst mede. Hij was zeer benieuwd den jongenheer eens te hooren, zeide hij mij gister. Gij weet dat hij Frits nog altijd jongenheer noemt.’

- En Frits zal 't zich wel moeten blijven getroosten, - zeide Mevrouw glimlachend. - Men moet nu eenmaal Karel nemen zooals hij is.

Hiermede verspreidde zich het kleine gezelschap om kort daarop eendrachtelijk den weg naar de dorpskerk in te slaan.

Het scheen zoo vanzelf te spreken, dat Norél er niet aan gedacht had zich te onttrekken. Maar zonderling werd het hem te moede, toen hij, voor het eerst na verscheidene jaren, zich gereed maakte om eene dienst bij te wonen welke voor hem alle beteekenis verloren had. Zwijgend ging hij achter de oude lieden naast Godert voort, het pad langs dat door glooiende akkers en weiden slingerde, afwisselend met een enkel dennenboschjen, of groen, bruingeel en rood geschakeerd akkermaalshout, druipend van dauw. De zonnestralen schitterden in de droppelen, lichte nevelpluimen zweefden hier en ginds over het gras, zilveren herfstdraden dreven door de lucht, of hingen als fijne perelsnoeren van de takken. Door de stoorlooze stilte klepte noodend de klok van den toren, welks haantjen hij reeds van verre had zien vlammen door 't geboomte.

Links en rechts groetend traden de heer van Randau en de zijnen door de op 't voorplein verzamelde boeren het kerkgebouw binnen en Norél nam bij hen in de familiebank plaats, als in een, droom. Wat de voorzanger las, wat de gemeente zong en de jonge leeraar op den kancel tot haar - tot haar, niet tot hem! - spreken mocht, het ging gelijk de klanken eener vreemde taal aan hem voorbij. Maar dat alles te zamen vervulde hem met een gevoel van een nameloos ledig, deed hem aan als een tergend verwijt, en hij boog het hoofd met smartelijk terugverlangen naar zijne sombere, kleurlooze kindsheid, toen de strenge gestalte zijns vaders en het uitgeteerde gelaat zijner moeder hem alles in alles was.

Na de dienst reden de heer en mevrouw van Randau met vrienden mede, en zouden de jongelieden door de velden weder huiswaarts wandelen. Noch waren zij echter het dorp niet uit of Karel de koetsier kwam hen hijgend achterop.

‘Mijnheer Verbeelen woû u efkes gesproken hebben, Jonker’, zeide hij, met een tik aan zijn gegalonneerden hoed. ‘'t Zal weêr over die brug zijn. 't Is wat moois, zaken op den Sabbatdag. Maar 't kon geen uutstel liê'n, zeid'i, want morgen vroeg most-i noar Kleef. De Jonker moet het weet'n. Maar als *ik* 'm was.....’

- Kom, kom Karel, - lachte de aangesprokene, - de heer Verbeelen zal mij een of andere inlichting te vragen

hebben. Misschien heeft hij bericht over 't pensioentje van de weduwe Hagen.....

‘Dàt's wat anders,’ bromde het oude mannetje met een opklarend gelaat. ‘Een kalf mag je te drinken geven op den rustdag en voor een weduwe - nu, dat weet'n we allemoal. Maar wa'k zeggen woû jonker: bij jongenheer Frits zit het niet diep, hoor. Van de particuliere genoade, zal ik moar reis zeggen, heeft-i temet nooit gehoord. 't Is al maar van ruimte, ruimte. De breede weg, zeg *ik*.’

De jonge man andwoordde niet, maar zich tot Norél wendende zeide hij:

- Ik durf u niet vragen meê te gaan. Notaris Verbeelen is een best man, maar lang van stof en vrij stijfjes. Aan den anderen kant zoû hij mij niet zonder noodzaak laten roepen. Wat dunkt u, is het onbeleefd u voor te stellen vast op te wandelen? Gij kunt den weg niet missen en licht haal ik u in. Het spijt mij, maar waarlijk...

‘Het spijt mij natuurlijk ook,’ viel Willem in, ‘maar bekommer u om mij niet. Ik ben aan eenzame wandelingen gewoon en 't is goddelijk weêr.’

Eenige oogenblikken later was hij alleen, te midden van akkers en heidevelden en bosschen, en sterker dan ooit greep hem het gevoel aan dat hem in het kleine kerkje gemarteld had met de wellustige smart van het heimwee. Hoog stond de zon aar den hemel. Alle dauw en nevel was opgetrokken in de klare lucht en scherp teekenden de sparretakken en kantige kronen der dennen zich af tegen den lichtblauwen hemel. Het was hem, schoon hij voor 't eerst van zijn leven zich in deze streek bevond, of de lijnen en kleuren van het landschap, de geuren der welkende heesters, de aardreuk der omgeploegde kluiten en het koele herfstwindje dat over de vlakte streek hem tegemoet kwamen, hem inhaalden als een ouden vriend; of hij hier, juist hier geleefd en gespeeld had als kind, alles hem sprak van het weemoedig ouderlijk huis, of hij 't zich als gister herinnerde hoe hij op deze eigen paden als knaap geloopen had. En hij zag op naar den hemel, zich herinnerende hoe hij had uitgezien naar den Heere Heere, die komen zoû op de wolken. En zijne ziel smolt wech als in onuitsprekelijk medelijden - met dat argelooze kind en zijn kinderlijk vertrouwen? Of met den man, wien dat kind in duizenden kleinigheden noch zoo na

stond alsof hij het zoû kunnen tasten, en toch zoo onmetelijk verr' van hem was in dit éene, hetwelk hij van zich geworpen had als de kleederen waaraan hij ontgroeide? Hij gaf er zich geen rekenschap van, hij beproefde het zelfs niet; hij stapte rustig voort, met langzamen, vasten tred, als op de maat zijner bitterzoete droomerij, terwijl zijne longen te gast gingen aan de verkwikkende lucht en zijne oogen ronddoolden, ziende zonder te zien.

Ongemerkt was hij aldus van den veldweg naar den Valkenhorst afgeraakt en door een openstaand achterhek de wandelpaden ingetreden van een uitgestrekt landgoed, tot hij, op het punt den voet te zetten op een smalle loopbrug, welke over een zacht morrend beekje voerde, door een plotselinge kleurverheldering in den toon van het geboomte, weder tot bewustzijn kwam. Als een die op het punt was tegen iets aan te loopen bleef hij plotseling staan.

Het was niet meer dan een roode châle, achteloos omgehangen over de schouders eener in licht grijs gekleede jonge dame, die, met een breedgeranden, donkeren tuinhoed op het hoofd en een boek in de hand van de andere zijde op den vonder toekwam. Ook zij scheen een oogenblik te aarzelen toen zij den vreemde ontwaarde - doch ook maar een oogenblik. Zij was het brugjen over, had Noréls groet met eene lichte buiging beandwoord en was reeds achter een groepje berberissen, wier roode bessen door dorrende hop- en braamboschbladen heengluurden verdwenen, toen de jonge man op zijne beurt de beek overstak.

Aan de andere zijde zag hij iets in het zand glinsteren - een gouden medaillon, aan een van lichtblond hair gevlochten koord. Deze was blijkbaar door lang gebruik doorgesleten en met het kleinood den hals der schoone onbekende ontgleden. Haastig keerde Willem op zijne schreden terug en meende het pad te volgen dat zij had ingeslagen. Een tijd lang kon hij dan ook het spoor harer smalle laarsjes nagaan, maar al spoedig werd de grond harder en moest hij op goed geluk zijnen weg zoeken. Hetzij hij hierin niet voorspoedig was, hetzij de jonge dame zich uitermate gehaast had, genoeg, hij vond haar niet, en toen hij na een half uur zwervens weder aan een hek kwam dat tot den straatweg toegang gaf, besloot hij, vreezende toch reeds laat genoeg te zullen zijn voor het

déjeuner, naar Valkenhorst door te wandelen. Het was dezelfde weg waarlangs hij den dag te voren was aangekomen en hij behoefde over de richting die hij had in te slaan niet te twijfelen.

Onder 't voortgaan zijne vondst nader beschouwend, zag hij aan den binnenkant de letters A.v.H. gegraveerd en daaronder twee jaartallen. De inhoud van het medaillon bestond uit twee vlokjes zilverwit en grauw hair, tot een onvolkomen kransje saâmgehecht.

‘Wel,’ lachte de heer van Randau, toen Norél van zijn avontuur verslag deed; ‘dat is klaar en duidelijk: gij zijt de plaats van Böhringer ingedwaald en hebt het medaillon gevonden van zijn logéetje, freule van Hoorn. Gij moet haar dat van middag plichtmatig gaan terugbrengen en naar aloude zeden, costuymen en usantiën behoort gij tot over de ooren op haar te verlieven. Wat zegt gij, beste?’

De gravin glimlachte haar statigsten glimlach.

- En òns beschuldigt men van *match making*, - zeide zij. - Intusschen, indien gij het verlangt en mijnheer Norél is zoo beleefd u uw zin te geven, heb ik voor mij geen bezwaar. Ik ken de jonge dame volstrekt niet. Voor zooverr' ik weet heb ik haar nooit gezien. Het is mij onbekend of het medaillon van háar is...

‘Maar lieve, dat spreekt immers van zelf!’ oordeelde haar echtgenoot. ‘Dat kan niet anders. Het mag niet anders. Zoudt gij mijn romannetje nu met ijskoude wreedheid in de kiem willen dooden? Het màg niet, zeg ik u. *A.v.H.* kàn niet anders beteekenen dan Agnes, of Adeline, of Anna, of hoe ze anders heeten moge, van Hoorn. En ofschoon ik bekennen moet dat ook ik haar, zooverr' ik weet, noch niet gezien heb, sta ik er voor in dat zij er allerliefst uitziet. Is het niet zoo, Norél?

- Ik kan het waarlijk niet zeggen, - andwoordde deze, glimlachend om den ijver van den ouden heer. - Zij was voorbij eer ik iets meer bespeurd had dan dat zij een roode châle om had.

‘Verfoeilijke onverschilligheid!’ luidde het wederwoord. ‘Gij zoudt mij aan mijn roman doen wanhopen. Welk eene jeugd, tegenwoordig! Ha, maar daar is Godert..... Zeg eens, Godert, is freule van Hoorn niet een engel van een meisje?’

De erfzoon van den Valkenhorst, een *gentleman* van top

tot teen, maar in den regel zoo bedaard in zijne bewegingen als eene kalme bloedmenging en de rustelooze waakzaamheid eener edele en strenge moeder iemant maken kunnen, had intusschen plaats genomen aan de ontbijttafel, smeerde zijn broodje, legde er bedachtzaam eenige schijfjes ossetong op, deed een hapje, roerde zijne koffi, nam een teugjen en zeide:

- Ik heb haar verleden jaar maar éens zeer vluchtig bij mevrouw Meylant ontmoet en ik schaam mij te moeten verklaren dat zij bij die gelegenheid zeer weinig indruk op mij gemaakt heeft. Maar alle meisjes zijn immers engelen, vader.

‘Het komt er maar op aan of het boozen of goeden zijn’, merkte de oude heer aan. ‘Enfin, wij zullen er van middag aan tafel meer van hooren. Jammer dat gij te voet moet gaan, Norél. De goede Karel zoû in staat zijn om het mij kortwech te weigeren, zoo ik op een Zondagmiddag wilde doen inspannen voor eene visite. Maar jammer is het: met bestofte schoenen en een geéchauffeerd gelaat behoort de Prins van het sprookje zich aan de betooverde jonkvrouw voor het eerst niet te vertoonen.’

- 't Is trouwens voor de tweede maal, - spott'e mevrouw, eenigszins in den toon vallende van haren heer en gemaal, ofschoon zij dien in haar binnenste geenszins goedkeurde. - *Et puis*, onze vriend heeft immers zijn talisman.

‘Ei, dus gij twijfelt ten slotte evenmin aan de herkomst van 't medaillon?’

- Ik spreek in uwen geest. We zullen zien. Noch een kopje, Godert? Niet? Dan zullen we maar eindigen - het is met dat alles reeds mooi laat geworden.

VII.
Leliëndaal en zijne bewoners.

Ada van Hoorns gezichtje stond somber en droef.

Toch zoû Jonker Godert alle reden gehad hebben om er zich over te schamen dat het geen indruk op hem gemaakt had, indien zijne ziel niet van een ander beeld vervuld ware geweest.

Voor eene staalgravure in eene ouderwetsche Engelsche ‘Keepsake’ zouden hare trekken niet met voeg tot model hebben kunnen dienen; voor eene Rembrandtieke schilderij des te beter. De heldere bruine oogen, het bijna gitzwarte hair, de mat blanke tint waardoor de lichte blos zoo bekoorlijk kon heenschemeren, de fijne gesloten lippen, de ranke hals, en 't geestige rechte neusjen hadden reeds menig kunstenaar in gedachte naar het penceel doen grijpen, vooral wanneer haar spotachtig glimlachjen een glans wierp over de strenge lijnen van het geheel.

Maar thands scheen het of dat schoon gelaat nimmermeer lachen zoû. Met de handen in den schoot gevouwen zat zij alleen aan 't venster, uitziende over de gladgemaaide en gerolde grasperken en witte grintpaden voor de deftige heerenhuizinge Leliëndaal. Zij was dien ochtend niet naar de kerk geweest en toen zij na buiten te hebben zitten lezen thuis kwam had zij, zich ‘opknappende’ voor 't déjeuner, het medaillon gemist. Zoodra zij vrij was, had zij alle paden en plekjes waar zij 't bij mogelijkheid had kunnen verliezen nagegaan. Zij had den tuinbaas en zijne knechts te hulp geroepen. Hare beide ‘vriendinnen’, Henriette en Maria Böhringer, hadden gedaan wat zij konden. Maar het kleinood was wech en bleef wech, en toen de familie dien namiddag uit rijden ging bleef zij moedeloos en treurig thuis.

Een luttel stukje goud en een vlok hair. Maar voor haar een zinnebeeld van een dierbaar verleden vol oneindige teêrheid en liefde. Zij had het medaillon ten geschenke ontvangen toen een anderhalf jaar geleden hare ouders hun ‘vermeille’ bruiloft vierden: den laatsten dag van ongestoord geluk en gulle vroolijkheid in het klein gezin. Geen week daarna was haar vader lijdende geworden en binnen twee maanden was hij gestorven. Het blonde snoer waaraan het cieraad hing was gevlochten uit hair van de moeder diens vaders, in de kracht haars levens wechgerukt en van wie hij steeds met zoo innige, eerbiedige liefde sprak, dat ook zij die vrouw als eene heilige vereerde. Gansch niet ziekelijk gevoelig van aard, had zij echter eene gewaarwording als van een misdadig verzuim en veel zoû zij hebben opgeofferd om het verlorene terug te koopen.

Juist maakte zij zich gereed om opbeuring te zoeken in eenen brief aan hare moeder, toen er getikt werd. Een Enaks-

kind in een hemelsblauwen rok met blinkende knoopen, scharlaken vest, korte broek van donker groene pluche en de fraaie kuiten in smetteloos witte kousen gestoken, bood haar op een zilveren blaadjen een kaartjen aan:

Mr. W. Norél.

‘Dien heer logeert op Valkenhorst,’ zeide de knecht, toelichtend. ‘Hij woû uwe een oogenblik spreken.’

Ada had van den nieuwen logé der Randaus gehoord en wist dat hij eerstdaags op Leliëndaal zoû komen eten.

‘Ik heb mijnheer in de blauwe kamer gelaten,’ hervatt'e Mercurius.

- Ik zal bij mijnheer komen.

En na een vluchtigen blik in den spiegel en een enkele kleine, volmaakt overbodige verschikking aan haar toilet zweefde zij de breede trap met de vingerdikke Smyrnasche loopers af; niet zonder iets als eene verkwikkend gevoel van afleiding uit hare verdrietelijke stemming.

Het door den bediende vermelde vertrek droeg zijn naam met eere en het langs de donkerblauwe overgordijnen binnenstroomende, op de blauw satijnen zittingen der vergulde stoelen weêrkaatste licht wierp een tint van bleekheid over haar gelaat, die het misschien niet ‘flatteerde’ maar haar iets ernstigs en indrukmakends gaf. Een geheel ander wezen dan het buitenmeisje dat dien ochtend over den vonder trippelde, dacht Willem; en hij voelde dat hij een linksche buiging maakte.

‘Ik kom u lastig vallen op raad van den heer Van Randau, Freule!’ zeide hij, toen zij plaats genomen hadden. ‘Als ik mij niet vergis ben ik van ochtend zonder het te weten Leliëndaal binnengedwaald en heb ik het genoegen gehad u tegen te komen....’

Zij had hem terstond herkend en boog - met een glimlach en een blosjen.

‘Ik heb u kort daarop overal gezocht,’ hervatt'e hij, ‘maar tot mijn spijt vruchteloos, om u’ - en tevens opende hij een pakjen - ‘om u te vragen of dit medaillon....’

- ô Ik dank u hartelijk, mijnheer Norél! - viel zij hem in de rede, gretig den verloren schat aannemende. - U kan

niet half weten hoeveel genoegen u mij daarmede doet. Waar had u 't gevonden?

Willem gaf de gewenschte inlichting.

- Ik dank u zeer, - herhaalde zij. - Er zijn aan dit medaillon souvenirs verbonden die er voor mij groote waarde aan geven. U heeft mij bizonder verplicht.

'Het is mij recht aangenaam op deze wijze kennis te hebben mogen maken, Freule,' zeide Norél oprijzende.

- Bij eene eerste kennismaking vooral mag men niet onder valsche vlag varen, - andwoordde zij glimlachend. - In den Haag ben ik tegen eene verheffing in den adelstand machteloos en heb ik het lang opgegeven mij er tegen te verzetten. Vergun mij echter u te zeggen dat ik geen freule ben. *Jufvrouw* van Hoorn, als het u belieft.

'Het spijt me; niet om de zaak - maar omdat ik juist dat *jufvrouw* zulk een onbehagelijke uitdrukking vind. Nu - tot het genoegen van u weder te zien: Woensdag, geloof ik?'

Ada boog even, schelde en was een oogenblik later alleen. Zij bezag noch eens het hervonden kleinood, en begaf zich weder naar boven om het doorgesleten hairsnoer door een lint te vervangen. Zij gevoelde zich opgeruimd en vroolijk als een kind en dacht met een gevoel van erkentelijkheid aan den rijzigen, ietwes afgemeten jongen man. Toen de wielen van het familierijtuig knirpten over 't kiezel van den oprijweg vloog zij naar beneden en snelde de dochteren des huizes tot op het bordes tegemoet, het medaillon in de hand omhoog houdende.

'Zoo, zoo,' zeide de oudste, eene gezette gestalte, met een goêlijk blozend vollemaansgezicht, groote, lichtblauwe oogen, een breeden, steeds lachenden mond en een min of meer hijgende, eentonige stem. 'Heb je 't weêrom? Waar gevonden?'

- Nergens! Het is mij teruggebracht door.... ja, raad eens door wie!

'Raden! Hoe kunje nu zoo iets raden?' merkte de jongste zuster aan - eene jonge dame van wie alleen te vermelden valt dat zij een vrijpostig wipneusje bezat en zich aan de zorg van haar toilet niet al te zeer gelegen liet zijn. - 'Zeg het maar, Da. Hu, ik heb het zoo koud gekregen in 't rijtuig, 't Is ook malligheid, in October te toeren. Nu, wie dan?'

- Waar heb jelui het over? - vraagde Mevrouw Böhringer,

die, door den knecht uit het rijtuig geholpen, terwijl haar echtgenoot het een of ander met den koetsier verhandelde, kwam aanwaggelen. - O - o - o - o heb je 't weêrom, kind? Da's goed. Waar heb je 't gevonden?

‘Het is haar gebracht en ze wil niet zeggen door wien,’ merkte Henriette eenigszins snibbig aan.

- Ha, ha, - lachte de heer des huizes, thands mede het bordes beklimmende. - Dan is het een heer - een jong heer - wel, die logé van Randau natuurlijk, Morel of zoo iets, ha, ha!

De heer Böhringer was een man van middelbare gestalte, vierkant gebouwd, met geelgrijs hair en een rood, om de gladgeschoren kaken naar het paars-blauwe zweemende kleur. Hij had een harde stem, lachte met de keel, zonder een spier van zijn aangezicht te vertrekken en zoû den indruk gegeven hebben van iets volmaakt onaangenaams, zonder zijn goedige bruine oogen. En die oogen tintelden van schalkheid toen hij zag hoe 't meisje bloosde tot achter de fijne oortjes.

‘Ik moet zeggen, u kan goed raden, mijnheer Böhringer,’ zeide zij lachend, zich omkeerende om met de overigen binnen te gaan. ‘Het wàs de heer Norél. Hij had het bij 't rustieke brugje gevonden waar ik....’

Waar ik hem van ochtend was tegengekomen, - had zij bijna gezegd. Maar zij vervolgde:

‘Waar ik van ochtend over was gegaan toen ik uit den koepel kwam.’

‘Nu, ik feliciteerje, kind,’ hijgde mevrouw, in de huiskamer op eene sofa neêrvallende en de keelbanden van haar vervaarlijken hoed losstrikkende. ‘Ik feliciteerje, hoor. Wat je zoo'n ding eigenlijk schelen kan begrijp ik niet, ik had je 'r wel vijf of zes voor in de plaats kunnen geven, maar ik ben blij dat je weêr lacht. Foei, wat keekje zuur aan de koffi! kom reis hier, laat ik je reis kussen. Hé, je ziet er veel aardiger uit, als je lacht. Kris, schel eens, of neen, Jet kan 't wel doen - mensch ik heb zoo'n dorst gekregen. Gut, Jet, kijk eens wat een veeg hebje daar op je rok.’

Jet schelde en verwaardigde zich niet naar den ‘veeg’ om te zien.

‘'t Is weêr van die vieze klei,’ verklaarde hare zuster, die zich mede op de sofa had neêrgevlijd en eveneens de banden

van haar niet minder ontzachwekkenden hoed losgemaakt en met een logge beweging der hand over de schouders teruggeworpen had. ‘Wat hebje toch aan dat gemors?’

Henriette, die met zoekende blikken de kamer rondging, ontdekte juist een boetseerijzer op een hoektafeltjen en schoot er op toe als een valk op zijne prooi.

‘Hinder ik er u meê?’ vraagde zij minachtend. En de deur openende verdween zij.

In hare plaats verscheen de knecht met een reusachtig blad vol karaffen wijn, spuitwaterflesschen, glazen, een trommel beschuitjes en wat al niet. De kunstvaardigheid waarmede hij al deze breekbare waar in evenwicht hield getuigde van jarenlange, dagelijksche oefening.

‘Zoû zoo iemant nu ooit een man krijgen, denkje?’ vraagde de heer Böhringer, toen hij wiegend in een schommelstoel met welbehagen aan zijn glaasje port begon te zuigen.

- Bedoelt u Jet? - klonk Ada's wedervraag.

De oude heer slurpte en knikte.

‘Ik heb er heusch geen verstand van, mijnheer. Mij dunkt zij moet in elk geval veel aantrekkelijks hebben voor een artiste; voor een beeldhouwer, bij voorbeeld, zoû zij veel waard zijn.’

- Ajakkes, - viel Marie in.

Ada trok verwonderd de wenkbrauwen op.

- Een beeldhouwer! - ging de jonge dame voort, op luidruchtige wijze eene beschuit tusschen hare maaltanden vergruizelende, met de rustige, breede kaakbewegingen van een weidebewoner. - Hoe vreeslijk burgerlijk. Vindt u niet, Mama?

‘Burgerlijk?’ andwoordde deze. ‘Dat weet ik niet. Je hebt immers wel groote lui onder die beeldhouwers ook gehad, niet Kris?’

- Wel zeker, - bevestigde haar gemaal. - Daar hadt je Michelangelo, indertijd, van zeer fatsoenlijke familie, ik geloof zelfs van adel; en die Deen, Thorwaldsen - of neen, die vloog zoo hoog niet, meen ik. Doch er is een Engelschman, Landseer of zoo iets, eigenlijk een schilder, maar óok van adel, of in elk geval een groot heer, die aan 't Hof komt....

‘Och neen, Pa!’ gichelde Marie ongeloovig.

- Is 't niet waar, Ada? - vraagde haar vader, zich tot zijne gast keerende.

‘Er staat juist een stukjen over hem in de laatste *London News*,’ andwoordde deze, de hand uitstrekkende naar eene portefeuille op het penant-tafeltje naast haar.

- Geef je geen moeite, - zeide de welgedane erfdochter van Leliëndaal, met een smak haar glaasje Madera ledigende en met haar zakdoek de kruimels van haar schoot slaande. - Dat Engelsch... dat weet je wel! Ik ga naar boven een beetje leggen. Ik ben mooi moê.

‘Hé ja,’ zeide Mevrouw, ‘zoo'n tukje kan geen kwaad.’

En arm in arm waggelde en pufte het tweetal den gang in en de trap op, met een mengeling van ergernis en lachlust nagezien door de Haagsche logée.

- Moet je ook niet eens, hm? - plaagde de oude heer knipoogend.

‘Dank u, mijnheer Böhringer! Ik ga mij eens warm loopen op de plaats. Gaat u meê?’

- Graag! - riep de aangesprokene, met de levendigheid van een jongmensch opspringende. - Wat dunkt u van een kuiertje naar den Heuvel? En dan moeten we eens wat mooie trossen druiven uitzoeken voor 't dessert. Ik ben in geen week in de kassen geweest.

Eenige minuten later kraakte het ‘rustieke brugjen’ onder hunne schreden.

- Ah zoo, - brak de heer Böhringer een pas aangevangen gesprek over de zieke vrouw van den dorps timmerman af: - hier heeft hij dat prulletje van u dus gevonden? En hoe beviel hij u?

‘Hoe hij mij beviel?’ lachte Ada, zonder in 't minst te blozen, ditmaal. ‘Hij scheen mij een beetje stijf. Maar heel beleefd - en ik ben hem zeer dankbaar.’

- Pas op, juffertje! Dankbaarheid is een gevaarlijk ding.

‘Zoû u denken?’ zeide zij, met een alleronschuldigst effen gezichtje.

‘Stellig! Noch gevaarlijker dan medelijden. En daarom: pas op.’

- Mij dunkt dat *u* moest oppassen, mijnheer Böhringer.

‘Ik!? Waarvoor, stout nest?’

- Dat u zulke dingen aan oude dames overlaat!

En zij zag hem aan met oogen zoo spottend, en de lip zoo uitdagend krullende, dat de oude man in de uiterste verzoe-

king was om er een kus op te drukken. Maar hij durfde niet.

‘Daar zijn we waarlijk al aan den heuvel!’ riep hij uit. ‘Wie het eerst boven is!’

Zij liet het hem winnen en schepte heimelijk behagen in het kinderlijk genoegen waarmede hij hijgend en zegevierend zich op de zwakke gezelschapsbank boven nederwierp.

‘Ja, ja!’ lachte hij, zich met een rooden foulard het voorhoofd afwisschende, terwijl hij zijn grijzen vilten hoed op zijn stok liet schommelen: ‘Ik ben er nog een van het oude ras, kindlief! Gijlieden teêre kasplanten zijt meer bestemd om thuis te schitteren aan de piano.’

Op Ada maakte de ongerijmde beeldspraak zulk een komischen indruk, dat zij zich omwendde om den goeden man niet in het aangezicht uit te lachen. Met haar zakdoek voor den mond leunde zij over de uit zware takken saâmgetimmerde borstwering, welke aan den steilsten kant der kleine hoogte den onvoorzichtige voor vallen moest behoeden.

Over bruinend en gelend hout zwierf haar blik neêr op een klein stroompje dat door 't weiland slingerde, en waarover een vochtige avonddamp zich begon uit te breiden als een vaalgrijze wade. De laatste stralen der zon waren verdwenen. Slechts speelde noch een bleek schijnsel boven een logge wolkbank in 't Westen uit. Een reuk van vochtige kilte steeg van rondsom op.

- Foei, mijnheer Böhringer! - zeide zij huiverend: - Het is voor kasplanten om ziek te worden. Als u mij liefheeft...

Een flauwe luchtkoelte - een nauw merkbare stroom van geur - en zij vloog naar beneden, in een oogwenk tusschen 't geboomte verdwijnend als een voorbijgaande schemering van licht.

‘Zoo'n plaaggeest,’ bromde de oude heer glimlachend, terwijl hij zich opmaakte om met deftige voorzichtigheid haar te volgen, langs een soort van geulpad, waar kleine holen en verraderlijke boomwortels schenen samen te spannen om hem tot een buiteling te verrassen.

‘Waarom zoo haastig?’ vraagde hij met gemaakte onverschilligheid, toen hij veilig bij haar beneden gekomen was. ‘Aardig gezicht boven; en we hebben al den tijd.’

- 't Is vijf uur, mijnheer Böhringer, en als u noch naar de druiven wil...

‘Je hebt gelijk, meid, je hebt gelijk. We zullen amper den tijd hebben om een druif van een perzik te onderscheiden. Komaan, voorwaarts!’

De baas was juist bezig den sleutel der groote kas om te draaien ten einde naar huis te gaan, toen hij zijnen heer op zich zag afkomen.

‘Wacht eens even,’ riep deze hem toe: ‘We komen een paar mooie trossen snijden voor het dessert.’

De aangesprokene, een man van zes voet, met eenigszins voorovergebogen gestalte, fraaien krommen neus, flets blauwe oogen en grijzend haar, raakte even zijn pet aan en ging met over elkander gekruiste armen tegen de deur leunen, als dacht hij er niet aan, zijn heer en meester tot het heiligdom toe te laten.

‘Véuls te duuster, mijnheer,’ zeide hij hoofdschuddend. ‘Je zoudt afsniên wat noch een poar moand kan hangen en loat'n wat het eerst aan bod is. En woarumme? 'k Het gister eiges 'n prechtig kurfken oan Jans 'brocht.’

- Ja maar Hendrik, je weet wel dat ik er een zwak op heb...

‘Swak is de minsch,’ viel Hendrik ironiesch in. ‘Moar stark mot-ie wêz'n. En 't is te duuster, seg ik oe.’

Op dit oogenblik kwam een blozend meiske met lang geel hair en de dartelste oogjes aanstuiven.

‘Voad'r, moeder zeit als datte...’

Maar den heer Böhringer en zijne logée ziende snelde zij naar deze laatste en legde de kleine mollige hand vertrouwlijk in de hare.

‘Morgen weêr, juffer?’

- Morgen? Goed zoo, - prees de ‘juffer’, het kind over de lokken strijkende. - Ze zei altijd *mergen*, - voegde zij er opheldernd tot haar gastheer bij. - Dat heb ik haar alvast afgeleerd. *Horrible*, vindt u niet? Best, Anneke. Morgen kom ik weêr, hoor. Maar zegje mijnheer niet goeden dag?

Rood van schaamte en met hangend hoofdje tegen Ada aanschuilend, fluisterde zij:

‘Dag mijnheer.’

- Zóó, - hernam Ada: - nu benje een beleefd klein ding. En kenje 't lesje goed?

‘'k Leuf wel, juffer. En krieg ik dan de pop?’

- Zeker. En je zult eens zien wat een mooi boezelaartjen ik voor haar gemaakt heb.

‘Dank oe juffer, dank oe! En Triene komt er met speul'n.’

- En wat wou moeder? - vraagde thands Hendrik, die kalm zijne beurt had afgewacht.

‘Moeder zeit als dat de hoan de grieze weêr zoo 'pikt het, ze bloedt al over de kop en of oe ze niet 'n oavend der uut zel hoal'n.’

- Juustement. Noch iets van uwes orders, mijnheer?

‘Mijn orders!’ lachte de heer Böhringer. ‘Daar vraagje ook wat naar.’

‘Noa vroag'n? Wis en stellig vroag 'k noar oe orders. Ik bin ommers maar '*n* boas en oe bint joa *de* boas.’

En met een spotachtige flikkering in zijne fletse oogen haalde hij den sleutel weder uit. Maar hij stak dien *niet* in het slot.

‘Jawel, jawel,’ zeide de heer Böhringer. ‘We weten opperbest wie hier in de moezerij *de* baas is. Intusschen, je hebt gelijk, het *is* te donker. Gaat ge meê, Ada? Mij dunkt ik hoor de eerste bel voor 't diner.’

En na een vriendelijken avondgroet sloeg het tweetal den weg naar huis in, terwijl Anneken, hangende aan den ontzachlijken wijsvinger van haar vaders linker hand, aan zijne zijde voorthuppelde en nader uitweidde over de gruweldaden van ‘d'n hoan.’

Daar de heer Böhringer zich niet bedrogen had en inderdaad ‘de eerste bel’ haar waarschuwende stem door de bosschages en dreven en tot in ieder hoekje der heerenhuizinge reeds had doen hooren, snelde Ada de trap op om zich voor het gewichtigst bedrijf van den dag behoorlijk toe te rusten. Zij werd echter opgehouden.

‘Pssst!’ klonk het door de op een kier gezette deur van Henriëttes kamer.

‘Kom eens even kijken. Da.’

Een vluchtig trekje van misnoegen gleed als een schaduw over 't schoone gelaat. Maar zij overwon zich onmiddellijk, en trad binnen.

Het vertrek was eigenaardig genoeg. Op een eikenhouten tafel met zware gedraaide pooten in het midden, wierp een plompe koperen hanglamp haar schel licht over een meer

dan vuile kom met water, klompen nat glimmende groenachtig grijze klei, half omwikkeld of losjes overdekt met onooglijke vochtige lappen, en allerlei boetseergereedschap. De stoelen, geheel bij de tafel passende, waren bedekt met enkele havelooze portefeuilles, beduimelde boeken, en een paar nieuwe en oude japonnen. Onder een afgeworpen peignoir op den grond gluurde de neus uit van een versleten pantoffel. De wanden waren vercierd met in de schemering onduidelijk zichtbare platen, geel van rand en met omkrullende hoeken, hier en daar ingescheurd, vastgehecht in 't behangsel met een verbogen hairspeld en afgewisseld met vrij schilderachtige bouquetten gedroogde veldbloemen, uit dennenappels, mos en boomschors saâmgeflanste stofdoekmandjes, een boekenrek met bestoven romans enz. Onder een weelderigen spiegel, op den niet zonder eenigen smaak met roodbruin fluweel gedrapeerden schoorsteenmantel, stond een fraaie bronzen pendule met twee niet minder fraaie bronzen beelden en daarvoor, daarachter, daar omheen een menigte lachwekkende voortbrengselen van Henriëttes boetseerkunst: poppen en poppetjes, menschen, honden, runderen en vogels, in grijze of gebakken steenroode klei; sommige op de potsierlijkste wijze beschilderd. Een met tallooze prenten uit oude jaargangen van de ‘Kunstkroniek’ beplakt kamerschut in een hoek verborg den ingang tot eene alkoof. Een muffe, onaangename reuk van klei en nat katoen kwam de binnentredende te gemoet.

‘Wat is er?’ vraagde zij, zich geweld aandoende om een vriendelijken toon aan te slaan.

- Vinje dat het lijkt? - klonk de wedervraag.

En de kunstenares nam een plank van de tafel, waarop zij aan een nieuw gewrocht had zitten arbeiden.

Ada zag een caricatuurpoppetje van een man, die, een veel te grooten hoed op het hoofd, met uitgemergelde armpjes een geheimzinnig voorwerp scheen vast te houden. Iets dat op een brug geleek en eenige stompjes, welke boomen of heesters schenen te moeten verbeelden, voltooiden het geheel.

‘Lijkt?’ vraagde zij. ‘Wat? Op wie?’

- Kunje 't heusch niet raden? - vraagde Henriëtte, met eene plaagzieke uitdrukking in hare werkelijk schoone, donkere oogen.

‘Wien dat poppetje moet voorstellen?’ zeide Ada. ‘Neen. Wien dan?’

- Het is noch niet af, moet je denken. Ik heb aan 't gezicht noch een heelen boêl te doen, maar toch.... Wacht, ik zal je op den weg helpen.

En een ijzeren stiftjen opnemende schreef zij in de weeke klei van het voetstuk: *Het medaillon*.

'Het medaillon! Ik begrijp er.... ô, nu zie ik het, een plastische voorstelling....'

- Natuurlijk! Ik dacht wel dat je hem herkennen zoudt.

En zij lachte schelms zegevierend.

- Wat doet ge!? - riep zij op hetzelfde oogenblik verschrikt uit.

Ada had een plankje van de tafel genomen en drukte het gansche meesterstuk meêdoogenloos tot een vormeloos klompjen in één.

'Ik hoû niets van *personeele* kunst;' zeide zij koel.

C. TERBURCH.

(*Slot in het volgend nummer*.)

Prins Willem III
in zijn verhouding tot Engeland.

Het zal den 23^{en} van deze maand Februari tweehonderd jaren geleden zijn, dat het Engelsche volk, door zijn Parlement vertegenwoordigd, aan onzen Prins Willem van Oranje en aan zijn gemalin Maria de koningskroon aanbood, en dezen haar aanvaardden. Een gebeurtenis van hooge politieke beteekenis, die op het lot van Engeland en van gansch Europa een invloed heeft uitgeoefend, waarvan de gevolgen nog altijd voortduren.

Geschiedschrijvers van den eersten rang hebben de toedracht, de aanleiding, de nawerking van dit feit beschreven en beoordeeld. Wie wil kan zich in hun onsterfelijke werken hierover volledig onderrichten.

Maar de daad van onzen Prins en zijn gemalin heeft ook een zedelijke beteekenis. De kroon, die zij aanvaardden, kwam hun naar erfrecht nog niet toe; zij was gedragen door een vorst die nog in leven was en haar behouden wilde, en die vorst was z i j n oom en h a a r vader. Dat deze haar verloren had was voornamelijk h u n werk geweest; zij lieten zich toewijzen wat aan hem was ontnomen.

Wat zal ons oordeel zijn over zulk een gedrag? Het werd indertijd zeer verschillend beoordeeld. De politieke partij in Europa die er bij won, juichte het toe; de partij die er bij verloor, verfoeide het. Dat dit zoo zijn zou liet zich voorzien en verklaart zich van zelf. Maar ook zij die buiten de politiek stonden en uit een zuiver zedelijk oogpunt de daad beschouwden, waren het onderling niet eens. Er waren er die, alles overwogen, haar billijkten; er waren er, in grooter getale, die haar min of meer stellig afkeurden. De groote prediker en

moralist Massillon besloot zijn beroemde karakterteekening van Willem III, met deze woorden: ‘een groot man, indien hij niet koning had willen worden’; en van zijn gemalin getuigde Evelyn bij haar overlijden, dat zij een bewonderenswaardige vrouw was geweest, uitgezonderd alleen dat zij zich de kroon haars vaders op het hoofd had laten zetten. Het Nederlandsche volk daarentegen heeft zijn Prins nooit hartelijker begroet en uitbundiger toegejuicht, dan toen hij voor het eerst na het volbrengen van zijn daad in hun midden terugkeerde, en heeft geen van zijn vorstinnen zoo hartelijk bemind en betreurd dan juist deze Maria van Engeland.

Ik wil thans, nu het jaar der eeuw en de maand en dag van het jaar de herinnering aan het feit verlevendigen, mijn voorstelling en beoordeeling ervan bescheiden en zoo beknopt mogelijk ontvouwen. Ik wil trachten duidelijk te maken, hoe ons volk, dat toch in gemoedelijkheid bij andere volken niet achterstaat, en inzonderheid de verplichting van kinderen jegens hun ouders zoo heilig houdt als eenig ander, wie het zij, getuige heeft kunnen wezen van de onttrooning eens vaders door zijn kinderen, zonder verontwaardiging te gevoelen, zonder er de kinderen minder om te achten en aan te hangen.

Wij hebben sedert een tiental jaren de persoon van Willem III van nabij mogen gadeslaan in de dagboeken van zijn secretaris Constantijn Huygens, welke het Historisch Genootschap in 1876 begonnen is naar het handschrift uit te geven. Ik geloof niet dat iemand zal beweren, dat Zijn Hoogheid bij die nadere kennismaking wint. Hij komt ons voor als een niet zeer beschaafd, niet vriendelijk, niet vertrouwelijk, niet beminnelijk man, van wien wij bijna nooit iets hooren of zien, wat van het streven naar eenig ideaal getuigt.

Doch hoe iemand zich voordoet hangt niet alleen van hem zelf af; ook de persoon, met wien hij te doen heeft, oefent daar invloed op uit. In de dagelijksche aanteekeningen van Huygens maakt geen enkel van zijn bekenden een nobel figuur: zullen wij hieruit besluiten dat de Prins niet alleen, maar zijn gansche omgeving insgelijks, ontbloot waren van al wat op edelaardigheid en grootmoedigheid gelijkt? Of zullen wij veeleer de schuld zoeken bij Huygens zelf, die nu eens geen oog blijkt te hebben voor hetgeen grootsch en edel is, en in allen met

wie hij omgaat en in al wat om hem voorvalt niets opmerkt dan het alledaagsche en kleine, waarin hij vooral belang stelt? Kwaad was de man zeker niet, eer goedaardig en goedhartig, maar klein van opvatting en van het platste proza dat denkbaar is. Wat hij, bijna uitsluitend, de moeite van het opteekenen waard achtte is van dien aard, dat iemand van eenigszins hooge aspiratiën het over het hoofd zou hebben gezien. Dat de Prins van Oranje, zijn meester, hem dan ook weinig achtte en als een dienaar bejegende, aan wien hij bevelen gaf maar geen vertrouwen schonk, blijkt uit alles. De dienaar heeft het den meester vergolden door hem in het dagboek, dat hij aan de nakomelingschap vermaakte, even klein af te malen als hij zelf was.

Doch ter zelfder tijd ongeveer, waarop Huygens' journalen ons een beeltenis van den Prins ontsluierden, waarin alle grootsche trekken zijn uitgewischt, verschenen ook de lang verborgen fragmenten uit het dagboek van 's Prinsen gemalin, Maria van Engeland, en vertoonden hem zooals hij zich aan haar hart en aan haar verstand had voorgedaan. Als de liefhebbende echtgenoote het zelf had mogen beschikken, hadden ons haar opteekeningen op geen gelegener tijdstip in handen kunnen komen. Het is als of zij uit haar lang gesloten graf haar stem verheffen en voor de rechtbank van het nageslacht getuigenis der waarheid afleggen wilde, nu juist de nietigste bekrompenheid doende was om ons haar verkleinenden maatstaf bij het beoordeelen van den eens zoo innig vereerden man in de handen te dringen.

Grooter verschil in toon en stemming dan tusschen de journalen der vorstin en die van den secretaris is wel niet mogelijk. Bedoelt hij slechts het uiterlijke en gemeene van wat hij heeft gezien en gehoord in de herinnering te bewaren; zij heeft alleen aandacht en belangstelling voor haar gemoedsleven, voor haar omgang met God, en voor de gebeurtenissen die hierop ten goede of ten kwade hebben gewerkt. Naast haar God is het de echtgenoot, dien God haar gegeven heeft, met wien zich bij voorkeur haar gedachten bezighouden, en niet zoo zeer met zijn lotgevallen en wereldsche belangen, als met de zedelijke strekking van zijn bedoelingen en daden en met de verantwoording, die hij daarvan Gode verschuldigd is en eens zal moeten geven. Zooals de journalen van Huygens een bekrompen en alledaagschen wereldling in hun auteur verraden, zoo spiegelt zich in het,

helaas al te zeer verminkte, dagboek van Maria van Engeland een verheven, een engelachtig gemoed af. Dat met haar oogen gezien haar gemaal ook een ander wezen is dan Huygens in hem vermocht te bespeuren, kan ons niet verrassen. Zonder gebreken is hij zeker niet; zij weet het en belijdt het aan zich zelf en bedroeft er zich over. Maar, hij mag struikelen in vele, hij bewandelt toch op den duur het rechte pad, dat op een waardig en grootsch doeleinde gericht is.

Wie van beiden schildert ons nu den vorst het meest naar zijn gelijkenis af, de vrouw die hem lief heeft en eert, ook omdat zij zich aan God verplicht acht hem te eeren en lief te hebben, of de hoveling die slechts den meester in hem erkent, en hem overigens niet onderscheidt van het gros der stervelingen, waaronder hij verkeert en die hij aan zichzelf gelijk waant.

De geschiedenis, nauwlettend ondervraagd, moge in dezen beslissen. Zoo heeft de Prins het zelf gewild. Nog in den aanvang van zijn loopbaan schreef hij aan zijn vriend Lord Ossory: ‘J'espère que le temps fera voir à tout le monde, que je ne ferai jamais rien qui soit contre mou honneur et mon devoir.’

Toen Prins Willem, zestien jaar oud, voor het eerst op het staatstooneel verscheen, voorloopig slechts in de rol van Kind van Staat, om onder de hoede der Staten van Holland zich voor te bereiden tegen den tijd, als het Hun Edelgrootmogenden zal kunnen behagen ‘hem te employeeren in zoodanige chargen ende employen als hun dan zal goeddunken,’ had hij een jeugd achter zich, zoo vreugdeloos en rijk aan beproevingen, als gelukkig aan slechts weinigen van nederiger stand door het lot wordt toebeschikt. Eenig kind, na 's vaders dood geboren, van een jeugdige moeder, die met haar schoonmoeder in onmin leefde, en wier ongenaakbare hoogmoed en eigendunkelijkheid haar en hem van het volk, waaronder hij opgroeide, afzonderden en vervreemden; omringd door staatslieden, wier opzet het was hem bij voorraad den toegang tot de hooge en invloedrijke posten, door zijn voorvaderen bekleed, te versperren en af te sluiten, konden de eerste indrukken, die zijn gemoed ontving, wel geen andere zijn dan die van vernederd en verongelijkt te worden. Allen, aan wie hij ver-

want was en met wie hij verkeerde, waren evenzeer in verdrukking; zijn moeders Huis nog dieper haast dan het Huis van zijn vader. Zijn grootvader van moeders zijde had het hoofd op het schavot verloren; zijn ooms zwierven als ballingen buiten hun vaderland rond en werden, als zij het waagden zijn moeder en hem te komen bezoeken, van hier verjaagd, om hun vijanden te believen. De tante van zijn moeder, in wier gezin hij veel verkeerde, insgelijks een Engelsche koningsdochter, was uit haar koningrijk Boheme en uit haar erflanden van de Paltz verdreven, en leefde ook als balling onder de bescherming der vijanden van zijn en van haar Huis. Hem aan te hangen en ter liefde van zijn vader en grootvader vriendschap te toonen was reden genoeg om buiten de regeering gesloten, en bij het vergeven van ambten voorbijgegaan te worden. De kring der getrouwen was dus eng genoeg, en toch nog heftig verdeeld in volgelingen van zijn moeder en volgelingen van zijn grootmoeder, die over de voogdijschap van zijn persoon en goed twistten. Van kinderen, met wie hij zou zijn groot gebracht, hooren wij niet. Op zijn zesde jaar werd hem de predikant Trigland toegevoegd om hem dagelijks een uur in de beginselen der godsvrucht te onderrichten, en op zijn negende vertrok hij naar Leiden en ging daar in het ongezellige Prinsenhof, onder toezicht van zijn oom Zuilestein en onder leiding van prof. Bornius en van een Fransch rechtsgeleerde, Chappuzeau, studeeren. Van jeugdige vrienden, die hij zich daar verworven zou hebben, is alweer geen sprake. Zijn hooge geboorte en de trots van zijn geslacht hielden hem op een afstand van de gewone studenten, en zijn tegenspoed benam dezen den lust om zich bij hem in te dringen. Tot overmaat van ramp waren ook de financiën van zijn huis in de schromelijkste verwarring en niet ruim genoeg om er op den hoogen voet van te leven, waarop zijn voorzaten gewoon waren geweest. De cynische Aitzema, daarvan gewagende en van den indruk dien het gaf, past het Ovidiaansche gezegde op hem toe: Pauper ubique jacet; nergens is de arme in tel. Zijn gansche streven was dan ook van jongs af gericht op verheffing uit den druk, op strijd met zijn benijders en op eindelijke overwinning. Allen, die hem omgaven en wier fortuin aan zijn herstel verbonden was, versterkten hem in die neiging en vuurden zijn ijver aan. Van de natuur had hij een uitstekenden aanleg gekregen, dien

de omstandigheden op het voordeeligst ontwikkelden. Op den leeftijd, waarop de meesten nog knaap zijn, was hij al jongmensch. Veel kundigheden had hij niet aangeleerd, daartoe had hem de lust ontbroken; maar in zelfbeheersching, in volharding, in beleid en in de gave om anderen te leiden en te beheerschen was hij een vroeg-rijp genie, even zeldzaam in zijn soort als De Groot of Huygens in de hunne. Elk staatsman, die hem leerde kennen voorspelde dat hij de gelijke zou worden van zijn beroemde voorouders. D'Estrades, de Fransche gezant in Den Haag, die op last van zijn Koning hem nu en dan beleefdheidsbezoeken bracht en ook wel bij zich ontving, en hem oplettend gadesloeg, kenteekent hem, juist op het tijdstip als hem de Heeren van Holland tot Kind van Staat aannemen, kort en goed in deze woorden: ‘le Prince a de l'esprit et aura du mérite. Il est fort dissimulé et n'oublie rien pour venir à ses fins.’

Slechts ééne heugelijke gebeurtenis was den gestadigen stroom van tegenspoed komen afwisselen, toen hij negen jaar oud was geworden. Cromwell, de vijand van Oranje zoowel als van Stuart, was kort te voren gestorven, en het Engelsche volk had, na eenige slingeringen van onzekerheid, den zoon van zijn vermoorden koning uit de ballingschap op den troon teruggeroepen. De Staten van Holland en de Staten-Generaal, die insgelijks van het republikeinsche Engeland veel te verduren hadden gehad, wedijverden thans met elkaar in het verheerlijken van deze opgaande zon. Op hun dringende uitnoodiging had de Koning, van zijn beide broeders vergezeld, zijn weg over Den Haag genomen en was daar voor een paar dagen hun gast. In de vereering, die toen Zijn Majesteit door een ieder om het zeerst werd betoond, waren uit den aard der zaak zijn zuster, de Prinses-weduwe van Oranje, en haar jonge zoon mede begrepen. Bij al de feesten, die gegeven werden, hadden zij de vooraanzitting; plotseling waren zij uit de schaduw, waarin de Staten-regeering hen had teruggeschoven, op den voorgrond getreden. Bij zijn vertrek beval de Koning, die zijn zuster zoo lief had als zijn hartstochteloos gemoed beminnen kon, de belangen der Prinses en van haar zoon op het dringendste bij de Staten van Holland aan. Wilden dezen met hem op den voet van vriendschap blijven leven, waarop zij zich thans hadden gesteld, - en hun belang

bracht mee dat zij dit vurig wenschten - dan mochten zij die aanbeveling niet in den wind slaan. Een betere toekomst scheen derhalve voor den jeugdigen vorst aan te breken. Het plan om hem tot Kind van Staat te verheffen, waartoe eerst zes jaren later besloten is, kwam nu reeds in beraad.

Maar de zonneschijn was van slechts korten duur. Als donkere wolken kwamen hem al spoedig de tijdsomstandigheden onderscheppen. De Prinses volgde haar broeders naar haar vaderland, om er getuige te zijn van hun herwonnen grootheid, doch deed er dezelfde doodelijke ziekte op, waaraan zij tien jaren te voren haar gemaal verloren had. Kort na haar jongsten broeder, Glocester, stierf zij, nog eer het jaar ten einde was, aan de pokken. Dat de Prins een voortreffelijke moeder in haar verloor, zou ik niet durven beweren; maar ten opzichte van zijn fortuin was haar verlies voor hem ontzaglijk groot. In haar plaats traden zijn grootmoeder, Amalia van Solms, en zijn ooms van beide zijden, de Koning van Engeland en de Keurvorst van Brandenburg, als voogden op; en de opvoeding voor rekening en onder toezicht van Holland zou, als zij doorging, met die allen overlegd en geregeld moeten worden. Zoo raakte de zaak van zelf op de lange baan; en toen weldra de vriendschap, die in de roes van het pas verkregen geluk tusschen den Koning en de Staten was aangeknoopt, niet bestand bleek te zijn tegen de tegenstrijdigheid van beider inzichten en belangen, verflauwde hier te lande ook de begeerte om ter wille van Zijn Majesteit af te wijken van de tot nog toe gevolgde gedragslijn ten opzichte van den Prins, den geduchten mededinger naar het Souverein gezag. Aan den gedurigen aandrang van den Koning om overeenkomstig de hem gedane toezegging den Prins te bevorderen, of althans tot de bekleeding der waardigheden van zijn voorouders op te leiden, gaven de Staten geen gehoor. Het kon niet anders, of de Prins moest tot het inzicht komen, dat hij van de welwillendheid der Staten niets voor zijn toekomst te verwachten had, en dat hij slechts op bevordering mocht hopen, indien de macht van zijn oom van Engeland er de weerbarstige Heeren van Holland toe noodzaakte.

Want op den bijstand van Frankrijk, dat voorheen een zoo trouw vriend van zijn vader en grootvader geweest was en dat ook hem zelf aanvankelijk welwillendheid betuigd en bij voor-

komende gelegenheid bewezen had, viel sedert de herstelling der Stuarts op den Engelschen troon niet langer te hopen. De staatkunde van Lodewijk XIV voorzag, dat onder de nieuwe omstandigheden de Republiek, indien zij een stadhouder aan haar hoofd kreeg, stellig met Engeland zou meegaan, gelijk zij thans, onder den raadpensionaris van Holland, er zich van afkeerde. Zijn naijver op Engeland noopte hem dus tot het in stand houden der bestaande regeering van de Republiek, ten spijt der Engelschgezinde vrienden van het stadhouderlijk huis[1]. De dagen van Maria de Medicis schenen teruggekeerd. Wat toen ter tijd Prins Maurits was geweest, was nu de opgroeiende Willem III, en in de plaats, toen door Oldenbarnevelt bekleed, was nu de raadpensionaris De Witt opgevolgd.

Zoo stonden de zaken, toen in 1665 de steeds toenemende onmin tusschen Engeland en Nederland in openlijken krijg uitbrak. In de oorlogsverklaring des Konings werd van de verongelijking van zijn neef van Oranje wel opzettelijk gezwegen[2], maar algemeen hield men zich hier te lande, ook in de regeeringskringen, verzekerd, dat hierin toch de hoofdreden van 's Konings misnoegen gelegen was, en dat men den oorlog had kunnen voorkomen door Z.M. op dit punt bij tijds te believen. Toen dus de krijg aanvankelijk niet voordeelig uitviel, toen bij den zeeoorlog nog een oorlog te land kwam, ons door den Bisschop van Munster in samenspanning met Engeland aangedaan, die het deerlijk verval van ons krijgswezen aan den dag bracht en het gemis van een kapitein-generaal, als eens de prinsen van Oranje waren geweest, met spijt deed gevoelen, rees de wensch in veler harten op, om door de verheffing van den jongen Prins tot de waardigheden zijner voorzaten èn de eendracht in den staat te herstellen èn Engeland te bevredigen. Engelschgezinden en Prinsgezinden vormden derhalve ééne partij. Daartegenover sloten zich nu van zelf de antistadhouderlijken op het nauwst bij Frankrijk aan. Ook liet zich Lodewijk XIV bewegen om het tractaat, enkele jaren te

1) De Koning betoogt dit zelf in een brief aan d'Estrades van 5 Aug. 1661. (I. g. 171.)
2) De kanselier Hyde gaf aan de Fransche gezanten in Engeland als reden van dit verzwijgen op: ‘que le Roi son maitre n'avoit garde de donner au sieur De Witt l'avantage de pouvoir publier dans les Etats, qu'il n'a entrepris cette guerre que pour retablir son neveu dans ses charges.’

voren met de Republiek gesloten, trouw na te komen, den Bisschop van Munster te helpen bedwingen en aan Engeland ten laatste den oorlog te verklaren. Bovendien wendde hij zijn invloed op de Hollandsche stadsregeeringen aan om de orangistische beweging te sussen. Het gevolg van al dat hulpbetoon was, dat de krijgskans ten goede verkeerde en dat de vrienden van Oranje niet uitwerkten, wat zij een poos met reden gehoopt hadden; de jonge Prins kreeg geen krijgsbevel, geen zitting in den Raad van State, en zijn grootmoeder stelde zich tevreden met het besluit, dat op haar verzoek de Staten van Holland namen, om zich de verdere opvoeding van den Prins aan te trekken en hem tot Kind van Staat te benoemen.

Men pleegt deze uitkomst als een triomf van De Witt te beschouwen, als de kroon op zijn slim beleid. Inderdaad was het een verbloemde nederlaag, een eerste neerlaag die meer andere na zich sleepte. Men had den Prins den vinger gegeven en had van nu af te waken, dat hij niet de geheele hand nemen zou. Een onmogelijke taak, het karakter van den jongen man en de liefde, die hem het volk toedroeg, in aanmerking genomen. Dat zagen zijn vrienden dan ook beter dan zijn vijanden in; zij begrepen dat, nu hij den voet maar op de ladder had gezet, het hooger klimmen mettertijd verzekerd was. De Prins zelf toonde zich wel aanvankelijk teleurgesteld en nam het zijn grootmoeder kwalijk dat zij zich met zoo weinig had laten afschepen; maar spoedig wist hij zich te schikken in hetgeen niet te veranderen was en van het verkregene het beste gebruik te maken. Hoe hard het hem viel, hij berustte er in dat zijn nieuwe voogden, de Staten, zijn oom Zuilenstein, zijn jongen vriend Boreel en anderen, die hem lief waren, uit zijn hofhouding en omgeving verwijderden en door mannen van hun gading vervingen[1]. Hij onthield zich van elke daad, van elk woord, dat als blijk van Engelschgezindheid kon worden uitgelegd. Hij zag toe, hoe Buat het heulen met den vijand, uit liefde voor hem, met den dood op het schavot moest boeten. Maar hij bewaarde al deze dingen diep in zijn hart. Welk een zelfverblinding bij zijn tegenpartij, die meende dat de Staatschgezinde omgeving en de Staatschgezinde lessen een jongeling van zestien

1) ‘Le Prince d'Orange en est malade de regret.’ (d'Estrades, IV, p. 242.

jaren, rijp ver boven zijn leeftijd, beginsels van staatkunde zouden kunnen inprenten, in strijd met zijn afkomst, in strijd met zijn belangen[1]. Slechts het tegenovergestelde van wat zij bedoelde kon zij met zulke middelen uitwerken.

Voor het oogenblik echter ging het De Witt naar wensch. Zijn onvergelijkelijke werkzaamheid en de bijstand van Frankrijk deden hem de gevaren, die de Republiek en zijn partij van alle zijden aangrimden, eerlang te boven komen. Van Engeland werd de vrede niet met inschikkelijkheid maar met kracht van wapenen op de Medway afgedwongen. De orangistische woelingen werden door het strafgericht over Buat en over Kievit en Tromp in ontzetting en vrees gesmoord. De jonge Prins was, ja, tot Kind van Staat verheven, maar werd juist als zoodanig onder zijn bijzonder toezicht gesteld. Dat was alles zijn persoonlijk bedrijf. Hij was het, die de Republiek met de macht van Holland had gered, en in Holland het overwicht van zijn partij niet slechts behouden maar vermeerderd had. Het was geen grootspraak als hij zijn vertrouwden vrienden onder het oog bracht, dat de binnenlandsche toestand door den oorlog, waarvan zooveel kwaads gevreesd was, integendeel aanmerkelijk was verbeterd[2]. Persoonlijk gevoelde hij zich machtiger dan ooit.

Maar op het toppunt van macht en grootheid gestegen, zou hij zich daar voortaan te handhaven hebben tegen velerlei

1) Slechts eens, zoover ik mij herinner, heeft de Prins zich in later tijd op een les beroepen, die hij van De Witt geleerd had en die, dunkt mij, zoowel den leeraar, die ze gaf, als den leerling, die ze zoo goed onthouden had en toepaste, tot eer verstrekt. ‘De oude raetpensionaris (zeide de Prins), die sijn vrient niet was, had hem geleerd, dat republieken altijd woort moesten houden. Koningen mogten ietwat leuteren, maar sulx konden republieken niet doen als met haer gemeenen ondergang.’ (bij Gebhard, Nic. Witsen, II, blz 41.)

2) ‘U.E. heeft mij dikmaels gesommeert op de assurantie ende positieve vertroostinge, die ick deselve in Februario des voorl. jaers 1666 hebbe gegeven, van dat ick het voor seecker ende gewis hielde, dat den staet deser Vereenichde Nederlanden binnen den tijdt van twee jaren sonde wesen in beteren staet, in grooter reputatie ende in meerder credit als die noch oyt off oyt voorhenen is geweest. Ick wil vertrouwen, dat U.E. nevens mij sal oordeelen die voorsegginge jegenwoordich vervult te zijn.’ Zoo begint de brief, dien De Witt den 1^{en} Aug. 1667 aan Reigersberg, heer van Couwerven schreef. Aan het slot zegt hij nog: ‘Ende nog wel voornamentlijck, dat wij door al de voorschr. zegeningen van Gode den Heer de gemoederen binnen in veel beter dispositie vinden als oyt te voren om de vryheyt te conserveeren ende vast te stellen.’ (Rijksarchief.)

vijanden en belagers. De neerlaag, aan Engeland toegebracht, was niet veroorzaakt door onze natuurlijke overmacht, maar door beter gebruik te maken van onze macht, die wezenlijk ver beneden de macht van onzen mededinger gebleven was. In zulk een neerlaag berust geen natie, geen regeering; zij gevoelt er integendeel een spoorslag in tot vernieuwde worsteling en tot weerwraak. Evenzoo was de Oranjepartij wel teleurgesteld maar geenszins verzwakt. De aanneming tot Kind van Staat, hoe weinig zij op zichzelf beteekende, hield toch de toezegging in van latere bevordering. De opgroeiende Prins was thans reeds een middenpuut geworden, waarom zich alle verongelijkten, alle misnoegden scharen konden. Na den vrede van Breda, hoe roemrijk hij zijn mocht, was het gevaar voor de Republiek en voor de republikeinsche partij veel grooter dan het voor het uitbarsten van den oorlog geweest was. Meer dan ooit was de welwillendheid van Frankrijk voor den Staat, en voor den man die hem bestuurde, onmisbaar.

En juist op dit oogenblik leidden de omstandigheden er toe om dien eenigen bondgenoot van ons te verwijderen en tot vijand te maken.

Nog gedurende onzen oorlog met Engeland was Philips IV van Spanje gestorven, en had Frankrijk gevolg gegeven aan zijn voornemen, lang te voren aan ons in vertrouwen bekend gemaakt, om in dat geval zijn aanspraak op een gedeelte der Spaansche Nederlanden te doen gelden. Wat voorzien was bleek thans maar al te duidelijk; Spanje op zichzelf was niet in staat om aan Frankrijk het hoofd te bieden. Het was geen oorlog die gevoerd werd; het waren onverdedigde vestingen die haast zonder slag of stoot werden overgegeven. De inlijving van gansch België bij Frankrijk scheen aanstaande; en dat onze volslagen afhankelijkheid van den machtigen nabuur het onvermijdelijk gevolg hiervan wezen zou, kon den kortzichtigste niet ontgaan. Mochten wij dit werkeloos aanzien, zonder althans een poging te wagen om het kwaad, nu het naakte en terwijl het nog tijd was, van ons af te wenden?

Juist ten opzichte dezer quaestie, die thans haar oplossing kwam eischen, had de staatkunde onzer stadhouders steeds van die der Staten, bepaaldelijk der Staten van Holland, verschild. Frederik Hendrik en Willem II hadden steeds het bondgenootschap met Frankrijk gezocht om gezamenlijk het toen reeds

vervallende maar nog altijd machtige Spanje te bevechten en er de Zuidelijke Nederlanden op te veroveren, in het vooruitzicht van deze, zoo zij niet geheel met onze Republiek te vereenigen waren, dan toch met den bondgenoot te deelen. De Staten daarentegen hadden, al sedert de verovering van Maastricht in 1632, de voorkeur gegeven aan een onverwijlden vrede, die de Zuidelijke Nederlanden, voor zoover wij ze niet als voormuur voor onze veiligheid behoefden, in de macht en onder het wanbeheer van Spanje laten zou, zoodat wij ze niet als mededingers in het vervolg te vreezen zouden hebben. Nu eens had de eene, dan weer de andere politiek bovengedreven, de stadhouderlijke in 1635, de Staatsche in 1648, en waarschijnlijk zou Willem II in 1650 de zijne weer aan de orde hebben gesteld, indien de dood zijn opzet niet onverwachts gestoord had. Toen ter tijd hadden de stadhouders natuurlijk weerkeerig op den steun van Frankrijk bij hun binnenlandsche staatkunde kunnen rekenen, zooals dit thans de Staatschgezinden mochten. Wat zouden dezen nu doen? Zouden zij naar het voorbeeld der voormalige stadhouders Frankrijk laten begaan, of liever nog behulpzaam wezen in de uitvoering van zijn onveranderlijk voornemen, en zich zoodoende zijn dankbaarheid en zijn weerkeerige hulp waardig maken, dan wel, getrouw aan de oude maximen hunner partij, de uitbreiding van Frankrijk aan deze zijde zooveel doenlijk verhinderen, met opoffering - het sprak van zelf - van zijn welwillendheid en op gevaar af van zich zijn toorn en zijn wraak op den hals te halen?

Zoo gesteld scheen de vraag slechts voor één antwoord vatbaar. Immers wij alleen waren niet bij machte om tusschen Frankrijk en Spanje de schaal naar den kant van den zooveel zwakkeren te doen overslaan, en het zou meer dan roekeloos wezen partij te kiezen voor hem, met wien wij toch zeker waren van de neerlaag te zullen lijden. Zonder medewerking van Engeland, dat trouwens evenzeer als wij belang had bij het voortduren van den bestaanden toestand in de Spaansche Nederlanden, vermochten wij in dezen niets. En met Engeland eindigden wij juist een bloedigen oorlog, die de lang gekoesterde veete volstrekt niet had uitgevochten. Een eendrachtig samengaan met onzen vijand van zooeven scheen haast ondenkbaar.

Toch kwam Engeland uit zich zelf ons juist van pas te gemoet, en liet ons door Sir William Temple aanbieden wat wij behoefden om ons, met kans van te slagen, tegen Frankrijk te verzetten. Dat aanbod scheen de juistheid onzer gestadige politiek op het verrassendst te bevestigen. Steeds hadden wij den waarborg onzer onafhankelijkheid vooral in den naijver onzer machtige naburen gezocht. Van den tijd der Bourgondische Hertogen af had Engeland er steeds voor gewaakt, dat de Nederlanden een zelfstandige mogendheid bleven, van beperkten omvang en macht, en geen gewillig werktuig werden in de handen van een overmachtig Spanje of van een overmachtig Frankrijk. Aan den anderen kant had Frankrijk nooit gedoogd, dat Engeland zich aan de monden onzer rivieren duurzaam nestelde en zijn beschermheerschap tot een overheersching uitbreidde. Gedurende onzen tachtigjarigen oorlog was ons die onderlinge afgunst uitnemend te stade gekomen, in de eerste plaats tegen onze vijand, maar toch ook tegen onze beschermers zelf; en ten slotte was het een stelregel onzer staatkunde geworden, dat, nu wij niet langer van het overwonnen Spanje te vreezen hadden, Frankrijk en Engeland elkander geen overwegenden invloed op onzen Staat gunnen zouden en door hun onderlingen naijver onze zelfstandigheid tusschen hen beiden genoegzaam verzekerden. Die stelregel scheen thans schitterend bewaarheid. Juist hadden wij een aanval van Engeland met behulp van Frankrijk afgeslagen, en terstond hierop kwam Engeland ons zijn medewerking aanbieden om een gevaar af te wenden, dat ons van de zijde van Frankrijk nog maar uit de verte bedreigde. Toonde Engeland zich zoo weinig haatdragend, dan behoefden wij waarlijk ook voor geen blijvende vijandschap van Frankrijk beducht te zijn, als wij thans zonder oorlog te voeren die mogendheid in hare veroveringsplannen tot staan brachten. Dreigde later Engeland ons weer, dan zou weer het eigenbelang, de zorg voor het evenwicht der mogendheden onderling, Frankrijk nopen om ons op nieuw bij te springen.

Zoo beeldde de leidsman onzer staatkunde zich de verhouding onzer naburen in. Het onlangs behaalde succès had hem overmoedig gemaakt. Voorheen had hij, bij een zaak van veel minder gewicht, rekening gehouden met de grootschheid van den Franschen koning, die de vernedering van voor een ge-

ringe republiek te wijken niet verkroppen zou.[1] Nu schijnt hij gewaand te hebben, dat hij bij een zoo ernstig begeerde, zoo langzaam en voorzichtig voorbereide zaak den Koning in den weg zou kunnen treden, zonder hem eens vooral te vertoornen en tot vijand te maken. Buiten voorkennis zijner machtgevers, de Staten, sloot hij met Temple in weinige dagen het verbond, dat door het toetreden van Zweden weldra een drievoudig - de vermaarde triple alliantie - geworden is. De strekking ervan was Frankrijk vast te houden aan de voorwaarden, waarop het zich bereid had verklaard met Spanje vrede te sluiten, en Spanje te bewegen om zulk een vrede aan te nemen; en vervolgens dien vrede, eens gesloten, aan beide partijen te waarborgen door de bedreiging van des noods tegen hem, die den vrede schenden zou, de wapenen op te vatten. Dat men bij die laatste en voornaamste bepaling het oog inzonderheid op Frankrijk had, viel niet te ontkennen; want van het machtelooze Spanje was vooreerst niets te vreezen, en Frankrijk daarentegen had het volstrekt niet ontveinsd, dat zijn aanspraken veel verder reikten dan hem bij den vrede thans werd toegewezen.

Van onze zijde was zulk een verbond voor den koning van Frankrijk ontegenzeggelijk hoogst krenkend.[2] Een van beide toch: òf hij was voornemens zich aan zijn aanbod te houden en dan was het een overbodige dwang, dien wij hem aandeden; òf hij zou, zonder dien dwang, verder hebben willen gaan, en dan traden wij hem hoogmoedig in den weg, terstond nadat hij ons in den oorlog tegen Munster en Engeland zoo gewichtige diensten bewezen had. En de staatsman, die voornamelijk die daad van ondankbaarheid pleegde, was dezelfde Raadpen-

1) Bij ons geschil met Frankrijk in 1657 merkte De Witt op, tegen hen die barre maatregelen aanbevalen: ‘dat de Francoisen professie maecken van seer genereus (d.i. hooghartig) te wesen, ende sulx naer haer humeur seer beswaerlyck souden connen resolveren tot eenige bassesse, die sij ontwijfelyck daarin souden vinden, dat sij door ontsach van de macht van H.H.M. souden moeten, gelijck men segt, waeter in haer wijn doen, ende dat soo groot ende machtig rijck voor soo cleynen Republyck soude moeten buigen.’ Onuitgeg. brief, Rijksarchief.

2) Hoe de Fransche regeering, niettegenstaande de welwillendheid, die zij hun betoonde, over de Staten dacht, zien wij uit een brief, van het jaar 1660, van De Lionne: ‘dans un cas qui changerait la face des affaires du monde, il n'appartiendrait pas à des marchands, qui sont eux-mêmes des usurpateurs, de décider souverainement des intérêts des deux plus grands monarques de la chrétienté.’ Mignet, III, p. 583.

sionaris, die door de Fransche regeering tegenover een machtige tegenpartij in de Republiek was staande gehouden. Het is zeker niet meer dan een verdichtsel, hetwelk later werd uitgestrooid, dat hier te lande een medalje geslagen zou zijn, waarop een Nederlandsch staatsman als een andere Josua stond afgebeeld, aan de zon (het embleem van den grooten Koning) gebiedende stil te staan; maar werkelijk had toch De Witt tegen Frankrijk een zoo gebiedende en overmoedige houding aangenomen.

Wij weten uit de Mémoires van Lodewijk XIV zelf, hoe diep hij de beleediging, hem aangedaan, gevoelde, hoe verontwaardigd en vertoornd hij was op den man, dien hij ze in de eerste plaats weet. Van onze bondgenooten en met name van Engeland, dat hij, ons ten gevalle, nog zoo kortelings beoorloogd had, kon hij den tegenstand verdragen en vergeven; van de Republiek, die hij had welgedaan, en van haar eersten minister daarentegen onmogelijk. Een oogenblik heeft hij er aan gedacht te toonen dat hij zich niet dwingen liet, en ten spijt van het verbond den oorlog te krachtiger voort te zetten. Maar de voorzichtigheid won het toch van de gramschap. Hij sloot den vrede te Aken op de eens aangeboden voorwaarden. Nog eens scheen dus De Witt zijn spel gewonnen te hebben. Met het zoo pas bedwongene Engeland naast zich had hij aan de veroveringszucht van Frankrijk paal en perk gesteld[1)]. Hij had thans maar te zorgen, dat hij den vertoorenden Koning op zijn beurt weer verzoende en voor zijn binnenlandsche en buitenlandsche staatkunde herwon, tegen den tijd dat hij missschien nogmaals met Engeland en met de Engelschgezinde partij hier te lande te doen zou krijgen.

Maar daartoe bleek het dat de beleediging te kwetsend was geweest. Wat De Witt ook doen mocht om 's Konings gunst te herwinnen, hij vond Zijn Majesteit, hoe verder de tijd verstreek, des te meer op hem en op de Republiek verbolgen. En in gelijke mate vond hij zijn twee bondgenooten, die niet na rijp

1) Wat De Witt van de triple alliantie verwachtte, leeren wij uit een (nog onuitgegeven) brief van hem aan De Groot: ‘Het principale effect sal, mijns oordeels, wesen dat, bij soo verre, 't gunt God verhoede, Frankrijk wederom eenige nieuwe feitelijkheid, met verbreeckinge van den vrede, aen Spanje soude willen aendoen, de drie staten gesamentlyk haer ilico daertegen met al haer macht ende vermogen sullen kanten, ende alsoo niet alleen de kroone van Spanje bij haer recht ende possessie maer oock henselven van een te redoutabelen nabuer sullen garandeeren.’

beraad voor goed met hem tegen Frankrijk's heerschzucht samen hadden gespannen, maar aan een luim, aan een spoedig voorbijgaande opwelling, hadden toegegeven, hoe langer hoe koeler, hoe afkeeriger zelfs. Zijn diplomatie kon hem slechts gebrekkig inlichten; maar van alle kanten kwamen toch bij toeneming verontrustende berichten in. In Zweden nam de Franschgezinde partij weer de bovenhand boven die welke met ons de alliantie had gesloten. Tusschen Engeland en Frankrijk bestond blijkbaar geen veete meer, zij naderden oogenschijnlijk tot elkander. Wij raakten meer en meer geïsoleerd tusschen ons vijandige naburen in. Spanje, de eenige die reden had om over onze handelwijs te vreden te zijn, behoefde veeleer hulp dan dat het in staat zou zijn geweest om ons, als wij in nood geraakten, krachtdadig te hulp te komen.

Groote zorgen voor De Witt. En ook de binnenlandsche toestanden baarden hem van nu af meer bekommeringen dan te voren. Zijn oude vijanden bleven even vijandig, en van zijn oude vrienden keerden er zich gedurig meer van hem af. Een middenpartij, tusschen zijn aanhangers en die van Oranje, vormde zich in dezen tijd, grootendeels uit zijn geestverwanten die zich wegens persoonlijke geschillen van hem en de zijnen afzonderden en hem telkens den voet dwars zetten. Het waren voor hem even verdrietige als moeitevolle jaren, die op den vrede van Aken, het kenteringspunt van zijn grootheid, volgden. Zijn goede tijd was voorbij.

Daarentegen brak voor den jeugdigen Prins van Oranje een tijdvak van voorspoed aan. Hij had den voet op de ladder gezet, hij was Kind van Staat gemaakt en dus bestemd voor de hoogste posten. Met het oog op hem bepaaldelijk hadden de Staten van Holland het voorstel van die middenpartij, van wier opkomst ik zoo even gewaagde, omhelsd, en als eeuwig edict vastgesteld, dat de post van kapitein en admiraal-generaal der Unie onvereenigbaar zou wezen met het stadhouderschap eener provincie.[1)] Thans stelden zij aan de Prinsgezinde gewesten voor, indien zij het Hollandsche edict tot een grondwet der

1) Het is Bontemantel die verzekert, dat het Eeuwig Edict het werk dier middenpartij was, en hij kan goed ingelicht zijn geweest. Maar wat hij er bijvoegt, dat het aan De Witt zou zijn opgedrongen, is stellig onjuist: het lag geheel in de richting van diens politiek. Vgl. Archives, V p. 200, waaruit blijkt dat het reeds een oud plan was van het jaar 1660, dat in 1667 ten uitvoer werd gelegd.

Unie hielpen verheffen, den jongen Prins zitting in den Raad van State te verleenen. Het duurde lang, zeer lang eer alle tot die schikking toetraden. Zeeland en de twee noordelijke provinciën, die al een stadhouder aan haar hoofd hadden, wilden er vooreerst niet van hooren. Ondertusschen steeg echter het aanzien van Zijn Hoogheid gestadig, zoowel wegens het toenemen van zijn jaren als door het wijs beleid, waarmee hij zich gedroeg. Alles wat aanstoot geven kon vermeed hij op het zorgvuldigst. Toen in het voorjaar van 1670 zijn ooms hem noodigden om hen in Engeland te komen bezoeken, verontschuldigde hij zich, voor zoo lang Van Beuningen er uit naam der Republiek met de regeering onderhandelen zou, uit vrees dat anders een misschien minder gewenschte uitslag door zijn tegenpartij aan hem te laste zou worden gelegd.[1)] Even zorgvuldig onthield hij zich van al wat als partijdigheid voor Engeland en tegen Frankrijk uitgelegd zou kunnen worden; terwijl weerkeerig de Fransche regeering, ook uit haat tegen De Witt, van allen verderen tegenstand tegen de bevordering van den Prins afzag. Naarmate De Witt aan gezag en invloed verloor, werd de Prins meer en meer de man van de toekomst.

Eer hij nog zijn achttiende jaar geëindigd had, verkreeg hij als Eerste Edele zitting in de Statenvergadering van Zeeland. Een resolutie der Staten van 7 Aug. 1660, uit den tijd dus toen de herstelling der Stuarts op den Engelschen troon ook de herstelling van den Prins van Oranje in de rechten zijner voorouders raadzaam had doen schijnen, verleende er hem de be-

1) In de instructie, die de Prins aan Dr. Rumpf in Juni 1670 naar Engeland meegaf, lezen wij: ‘That the Dutch ambassador Van Beuningen, being now in England to negociate by all probability affairs of great moment, and it being uncertain what issue they may have, the ill-affected may in the mean time lay all the fault upon his Highness, if he should be present there, to make him odious in these parts, if the ambassador should not succeed in his negociation according as he desires. Therefore his Highness thought.... that, if the affairs were in such a condition that his Majesty was dispos'd to grant the ambassador his request... that in such case his Highness could desire and wish to be in England, that he might have an opportunity of recommending the said business to his Majesty and his ministers, before the ambassador should have obtained his despatch.... But if it should happen that the business, which the ambassador drives at.... were so that his Majesty could not resolve to do anything in it, that then it were better that his Highness should stay in Holland till the ambassador had got his dispatch and was gone’. Original letters from King William III, then Prince of Orange, to King Charles II etc. London 1704.

voegdheid toe, evenwel eerst tegen den tijd dat hij ‘zijn achttien jaren’ zou beleefd hebben. Een paar maanden nu voordat hij zijn negentiende jaar stond in te treden, begaf hij zich, in overleg met zijn Zeeuwsche vrienden, naar Breda, onder voorgeven aan zijn gouverneur en aan de commissie tot zijn opvoeding van daar in die streek te gaan jagen; maar onverwijld zette hij den tocht voort naar Bergen op Zoom en verder met een Zeeuwsch jacht, dat er hem kwam afhalen, naar Middelburg, waar de Staten der provincie toen juist vergaderden. Hij gaf hun, van de reede af, kennis van zijn komst en van zijn bedoeling, en hield er, na een allergunstigst antwoord ontvangen te hebben, in een karos met zes paarden bespannen, omstuwd door een menigte aanzienlijken en toegejuicht door de samengevloeide burgerij, zijn intocht, niet als een Eerste Edele (zegt een tijdgenoot) maar als een Vorst en Heer.[1)] Als een vorst dan ook, in rang aan zijn voorouders gelijk, verwaardigde hij zich niet om zijn nieuwen post in persoon te bekleeden, maar liet ze, zooals zij gedaan hadden, met toestemming der Staten voor hem waarnemen door zijn neef en vertrouwde, den jongen heer van Odijk. Na dezen geïnstalleerd te hebben keerde hij naar Den Haag terug; het Kind van Staat had zijn voogden verschalkt en was hun blijkbaar ontwassen. Zij en de Staten van Holland in het gemeen ontveinsden hun misnoegen over het gebeurde niet, maar konden aan de gedane zaak toch niets veranderen. De Koning van Engeland liet hun wel beleefdelijk weten, dat hij er zich volstrekt niet mee had bemoeid, maar ontzag zich toch niet om aan de Staten van Zeeland zijn dank voor de eer, die zij zijn neef bewezen hadden, bij een openbaren brief te betuigen.

Nog twee jaren zou de Prins in naam onder voogdij der Hollandsche Heeren blijven. Eerst toen hij zijn een-en-twintigste jaar begon te naderen, oordeelden zijn vrienden den tijd gekomen om den voorslag van Holland aan te nemen en zich het Eeuwig Edict als grondwet van den Staat te laten welgevallen, ten einde Zijn Hoogheid den toegang tot het hoogste staatscollege te openen. Zeeland het eerst en op zijn voorbeeld Friesland en Groningen hechtten er hun zegel aan, en werkten

1) ‘Non comme Premier Noble ou comme Gouverneur mais comme Souverain de la province.’ Wicquefort, III p. 410.

zoodoende uit, dat de Prins, nog voordat hij ophield Kind van Staat te wezen, lid werd van den Raad van State. Ter elfder ure trachtte De Witt het nog zoo uit te leggen, dat het maar een adviseerende stem wezen zou, die Zijn Hoogheid in den Raad zou uitbrengen; maar de middenpartij, die het edict had ontworpen, wilde van zulk een ontduiking niet weten en stelde den Raadpensionaris in het ongelijk. Gelijkberechtigd met de overige leden, en onder hetzelfde eerbetoon als zijn vader en grootvader in hun tijd, nam de Prins in den Raad zitting. Weer was hij zijn doel een groote schrede nader gekomen. Het Eeuwig Edict, dat nu ook door zijn vrienden als grondwet was erkend, scheen zeker hem te verhinderen om ooit de hoogste militaire waardigheid met het stadhouderschap van vijf provinciën, naar het voorbeeld zijner vaderen, te vereenigen; maar de politicus, die met zijn pennemes op het perkament al vast beproefde of dit tegen het staal bestand zou zijn, wierp een schranderen blik in de toekomst. Hoe was het mogelijk, dat een man, zoo wijs als De Witt, zich vleien kon met een wettelijk voorschrift te beletten, dat de Prins de plaats, die hij begeerde en waarop hem de overgroote meerderheid des volks verheven wenschte te zien, bij de eerste gelegenheid de beste innam?

Niemand kon twijfelen of 's Prinsen verheffing den Koning van Engeland aangenaam was. Maar verrassend was het zeker, dat ook de Koning van Frankrijk er Zijn Hoogheid geluk mee wenschte. Een nieuw bewijs, dat alle pogingen van De Witt om de gunst van zijn vroegeren beschermheer te herwinnen mislukt waren.

Zoodra hij zitting had genomen maakte zich de Prins gereed om aan zijn ooms in Engeland het bezoek te gaan brengen, waartoe zij hem reeds herhaaldelijk hadden uitgenoodigd. Hij had met den Koning geldzaken te vereffenen; hij had nog aanzienlijke sommen te goed van de beloofde huwelijksschat zijner moeder en van de voorschotten indertijd door zijn vader verstrekt, en nu hij een rang had op te houden was het van groot belang dat hij uit zijn financiëele moeilijkheden geraakte. De Prinsen van Oranje waren gewoon op vorstelijken voet te leven. Hun aanzien bij de volksmenigte berustte gedeeltelijk hierop.

Het was een gewichtig tijdpunt, waarop de Prins, door een Engelsch escader afgehaald, met een gevolg van wel honderd personen, in Engeland aanlandde. Vijf maanden te voren, den

1^{en} Juni 1670, was tusschen Engeland en Frankrijk het beruchte tractaat van Dover gesloten, waarvan de hoofdbepaling inhield, dat beide mogendheden te zamen aan de Vereenigde Nederlanden in het volgende voorjaar den oorlog zouden aandoen. Het tractaat was wel een diep geheim gebleven, maar de bedoeling werd vermoed en wekte hier te lande levendige bezorgdheid. Beide mogendheden rustten zich onmiskenbaar ten oorlog toe. Ook wij bereidden ons tot tegenweer voor, zooveel als de tweedracht tusschen de provinciën en de regenten onderling het toeliet. De Prins moet bij zijn komst in Engeland op de mogelijkheid van zulk een samenspanning der twee koningen tegen de Republiek verdacht zijn geweest.

Van een ander voornemen van koning Karel hadden daarentegen slechts enkelen kennis of vermoeden. Hij was voornemens openlijk over te gaan tot de Roomsche kerk, voor welke hij sedert de dagen zijner ballingschap voorliefde koesterde. Zijn moeder en zijn zuster, de Hertogin van Orleans, waren van ouds ijverige Katholieken; zijn broeder Jacobus was een jaar geleden tot de moederkerk teruggekeerd; hij begeerde nu even zoo te doen. Juist dat verlangen was het, wat hem het eerst weer na de triple alliantie tot Frankrijk had doen naderen; want slechts in overleg en met bijstand van den Franschen koning kon zijn overgang van de Engelsche staatskerk tot de kerk van Rome zonder al te groot gevaar plaats hebben. Vervolgens waren ook de grieven ter sprake gekomen, die beide vorsten tegen de Republiek der Vereenigde Nederlanden, het hechtste bolwerk op dien tijd van het protestantisme in Europa, te wreken hadden, en zoo was het tweeledige plan gevormd, dat de Koning van Engeland zich eerst Katholiek verklaren en dan met Frankrijk vereenigd de Republiek beoorlogen en onschadelijk maken zou. Om politieke redenen evenwel, die voor de hand lagen, was bij nader overleg de volgorde omgekeerd: eerst zou nu de oorlog worden gevoerd en daarna de overgang tot het katholicisme plaats hebben. In dien geest was te Dover, onder bemiddeling der Hertogin van Orleans, die de stamhuizen van Bourbon en Stuart verbond, het tractaat in het diepste geheim gesloten; en juist gedurende de twee wintermaanden, die Prins Willem in Engeland doorbracht, werd daar heimelijk over eenige wijzigingen, die partijen geraden achtten, en met name over het verschuiven der oorlogsverklaring tot in

het voorjaar van 1672, onderhandeld. Een nieuw tractaat werd eindelijk den laatsten dag van het jaar, terwijl de Prins zich te Oxford verlustigde, te Whitehall geteekend, waarin opzettelijk van de geloofsverandering gezwegen werd, opdat het zoo noodig aan het Parlement meegedeeld zou kunnen worden.

De belangen van den Prins van Oranje waren bij het onderhandelen en bij het stellen van het tractaat door zijn oom geenszins over het hoofd gezien. Er was bepaald, dat Z.H. over de Nederlanden, voor zoo ver men ze als staat zou laten voortbestaan, de souvereine waardigheid zou bekleeden. Zoo weinig kende de Koning, bij wien de dynastieke belangen veel zwaarder wogen dan de belangen van den staat, zijn neef van Oranje, dat hij dezen in het geheim had willen nemen en tot medeplichtigheid aan het verraad, dat hij tegen de Republiek smeedde, overhalen, en dat hij dit slechts naliet op uitdrukkelijk verlangen van Lodewijk XIV, die er op wees dat zij immers van 's Prinsen gezindheid en bescheidenheid niet zeker waren. Toch schijnt hij het gewaagd te hebben den Prins althans te polsen, zoowel op het punt der vernedering, die Holland verdiende, als op de voorkeur die aan de Roomsche kerk toekwam. Althans tijdens de Prins aan het Hof vertoefde, schreef de Fransche ambassadeur Colbert de Croissi aan zijn Koning: ‘De Koning van Engeland is met de talenten van den Prins van Oranje zeer ingenomen, maar vindt hem een zoo hartstochtelijk Hollander en Protestant, dat, zelfs als Uw Majesteit niet ontraden had hem iets van het geheim toe te vertrouwen, deze dubbele reden het toch zou hebben belet.’[1)]

Niettegenstaande dit groote verschil van inzichten en bedoelingen scheidden oom en neef als goede vrienden van elkander. Gedeeltelijk kreeg de laatste wat hij te vorderen had, en voor

1) De brief is in Engelsche vertaling door Dalrymple, I p. 47, 121 (Londen 1790), meegedeeld, maar, vreemd genoeg, niet door Mignet vermeld. - Ook Burnet weet, denkelijk van Willem III zelf, dat koning Karel bij deze gelegenheid getracht heeft zijn neef voor de Katholieke kerk te winnen. - Aangaande den indruk, dien de Prins in Engeland had gemaakt, schrijft Arlington aan den Engelschen gezant te Madrid: ‘The Prince of Orange hath been now these three weeks amongst us, much to the satisfaction of the King and all that have seen him: being a young man of the most extraordinary understanding and parts’. Letters (London 1701) II p. 310.

de rest werd hij althans met beloften betaald. Ook bij het Spaansche hof, waarvan de Prins insgelijks schuld had in te vorderen, ondersteunde de Koning zijn aanspraken op nieuw. Voor zoover de politiek het gedoogde toonde hij zich een liefhebbenden bloedverwant.

Die toegenegenheid werd door den Prins met wederliefde erkend, maar zij verhinderde hem niet na zijn terugkomst in het vaderland zich te gedragen als de Hollander en Protestant, waarvoor hij in Engeland gehouden werd. Toen hij in het begin van Maart in Den Haag terugkeerde, vernam hij daar dat de resolutie der Staten-Generaal tot buitengewoon krachtige toerusting te land en ter zee alleen nog door het aarzelen van Zeeland, hetwelk bij deze gelegenheid meteen een kapitein-generaal - natuurlijk in de persoon van Zijn Hoogheid - aangesteld wenschte te zien, werd opgehouden. Onmiddelijk, dien eigen nacht nog, zond hij met een expres aan Odijk bevel om, voor zoo ver hem als Eersten Edele aanging, den beraamden staat van oorlog onveranderd goed te keuren, met dit gevolg dat nu ook het consent bij Zeeland onverwijld doorging[1]. Denkelijk was wat hij in Engeland had gehoord en gezien, niet zonder invloed op dit bevel gebleven. Van nu af nam hij (met uitzondering van de weinige weken, die hij aan een bezoek aan zijn oom, den Keurvorst van Brandenburg, besteedde) trouw deel aan de werkzaamheden van den Raad van State, vooral ten opzichte der wapening.

Het is van algemeene bekendheid, hoe in den loop van dat jaar, 1671, de zwarte stippen aan den horizon allengs tot dreigende wolken aangroeiden, die den ganschen hemel verduisterden. Dat wij met Frankrijk en Engeland te gelijk krijg te voeren zouden hebben, werd gedurig zekerder. Niet minder zeker was het, dat wij tegen die twee te zamen, denkelijk nog door Duitsche bondgenooten versterkt, niet bestand zouden

1) ‘De Heere Prince van Orange op Zaterdach voorl. uyt Engelandt alhier aengecomen ende door Zeelandt in grooten haest gepasseerd zijnde, heeft mij verclaert voor sijn arrivement alhier geene informatie te hebben gehadt van den toestand der voorschr. deliberatiën ende van 't accrochement, 't welck dairomtrent in Zeelandt bijgebracht wiert, maer dat hij, alhier omstandich bericht ontfangen hebbende, voorl. Sondach in den nacht door een expres aen den Heer van Odijck last afgezonden heeft om van Sijnentwege den geprojecteerden staet van oorloch te water ende te lande aen te nemen soo die leyt.’ De Witt aan De Groot, 5 Maart 1671 (Rijksarchief).

zijn. Een van de twee dienden wij dus, eer het te laat was, door concessiën, hoe zwaar die ook vallen mochten, te verzoenen en van de samenspanning af te trekken. Tot wien van beiden zouden wij ons met dat doel bij voorkeur wenden? Over die vraag kwam weer de binnenlandsche partijschap het hoogste woord voeren. De vrienden van Oranje wilden Engeland bevredigen door toe te geven op het punt van het strijken van de vlag ter zee, en vooral door den neef des Konings met de waardigheden zijner voorzaten aan het hoofd van den staat te stellen Boreel, onze gezant te Londen, hield niet op van te verzekeren, dat het gevaar van de zijde van Engeland nog door tijdig toegeven op die twee punten te bezweren zou zijn. Hij bedroog zich hierin, wij weten het: de Koning was te vast aan Frankrijk verbonden om nog terug te kunnen treden; maar dat was op dit oogenblik nog een welbewaard geheim, en wat Boreel verzekerde scheen volstrekt niet onmogelijk. Het kenteekent De Witt, dat hij te midden van zoo dreigende gevaren den vrede met Engeland tegen dien prijs toch niet koopen wilde[1]. Hij had al zijn hoop op Frankrijk gevestigd. Hij kon niet gelooven, dat Koning Lodewijk, als hij maar eens begreep wat voor onzen binnenlandschen toestand de gevolgen zouden zijn van zijn oorlogsverklaring; hoe daaruit noodzakelijk de verheffing van den Prins van Oranje en met deze het overwicht van Engeland op onze politiek moesten voortvloeien, desniettegenstaande zou voortvaren in zijn onredelijk opzet. Hij hoopte hem nog tot inkeer en tot de oude welwillendheid jegens de staatschgezinde partij terug te brengen. Daartoe moest ook de nederige brief dienen, dien de Staten-Generaal den 10^{en} December aan Zijn Majesteit richtten. Maar ook die kon niet baten; de oorlog van beide mogendheden te zamen was een onherroepelijk besloten zaak.

Te gelijk met deze diplomatieke stappen ging de wapening steeds voort; die ter zee ijverig en geschikt, die te land wegens de politieke tweedracht langzaam en gebrekkig. De vrienden van Oranje wilden de gelegenheid, die zich thans voordeed, om den Prins meteen te bevorderen, niet ongebruikt laten voorbijgaan; de staatschgezinden aan den anderen kant ver-

1) ‘Ick bekenne gaerne dat remedie arger te houden als het quaet selve’. De Witt aan De Groot, 10 Dec. 1671 (Rijksarchief).

zetten er zich even krachtig tegen; en zoo verliep de kostbare tijd onder heilloos getwist. De Prins was nog geen volle twee-en-twintig jaar, en een vorige resolutie verbood vóór dien leeftijd hem aan het hoofd van het leger te plaatsen. Bovendien, hij was lid van den Raad van State en kon in die hoedanigheid onder de gedeputeerden te velde dieen. Zoo redeneerde De Witt; en hij moest ondervinden, eer hij het gelooven wilde, dat zelfs zijn meeste aanhangers dit niet langer vol te houden achtten. Reeds zes provinciën waren het eens, dat Z.H. kapitein-generaal moest worden, en in Holland stemden de meeste leden het toe, eer hij eindelijk den tegenstand opgaf of liever onder een anderen vorm voortzette. De Prins zou dan kapitein-generaal wezen, doch slechts voor een enkelen veldtocht, en onder allerlei voorbehoud. Het gelukte hem werkelijk voor deze schikking de meerderheid van Holland te winnen, en de Staten-Generaal, nadat zij alle middelen van overreding hadden uitgeput, tot berusting in dezen over te halen. Den 24^{en} Februari 1672 werd aldus besloten. De Prins, van wien men voorspeld had dat hij weigeren zou, nam de opdracht op de gestelde voorwaarden aan en gaf aanstonds van even groote bekwaamheid als ijver blijk.

Langen tijd om zich te bekwamen en voor te bereiden liet hem de vijand niet. De Engelschen begonnen de vijandelijkheden reeds in Maart, eer nog in het begin van April de oorlogsverklaringen van beide mogendheden werden uitgevaardigd. De optocht van het Fransche leger vereischte eenigen tijd; den 12^{en} Juni echter trok het over den Rijn bij het Tolhuis, en nu vielen onze verdedigingswerken zonder slag of stoot als van zelf in duigen. Den 20sten bereikte de voorhoede reeds onze waterlinie, waarachter de Prins met het gros van zijn leger nog juist bij tijds de wijk had genomen. De linie was echter nog niet tot tegenweer gereed en zou, zoo de vijand had doorgetast, denkelijk bij den eersten aanloop overweldigd zijn geworden. Maar gelukkig waagde deze geen aanval, omdat hij zich verzekerd hield van toch zijn doel te zullen bereiken en een vrede te zullen treffen, die de Republiek tot een Fransch wingewest verlaagde. De Groot namelijk, die al den 21^{en} met zijn medeafgevaardigden te Keppel kwam vernemen, op welke voorwaarden de vrede te bekomen zou zijn, was van oordeel dat hij tot elken prijs onverwijld

moest worden gekocht, en deed ter goeder trouw gelooven dat de Staten van dezelfde gezindheid waren als hij. Zijn kleinmoedigheid bracht den vijand in den waan, dat verder voortrukken overbodig was, en deed hem aan de linie, die intusschen met elk uur in weerbaarheid toenam, voorloopig halt houden.

Het was niet meer dan een waan, waarin De Groot de Franschen had gebracht. In zijn gevoelen deelden slechts eenige regenten van de antistadhouderlijke partij. Anderen, en De Witt in de eerste plaats, waren voor volhouden totdat redelijke voorwaarden te bedingen zouden zijn[1)], maar die moedigen werden in hun partij overstemd. Daarentegen zochten de Prinsgezinde regenten en de groote meerderheid des volks hun uitkomst in een tegenovergestelde richting. Volgens hen moest Engeland verzoend en van zijn bondgenoot afgetrokken worden door nu nog onverwijld den Prins in al de waardigheden zijner vaderen te herstellen, en toe te geven op alle punten, waarbij de vrijheid des lands niet verkort werd. Onder de leiding van Z.H. zou men dan vervolgens wel in staat wezen om aan Frankrijk en zijn Duitsche bondgenooten het hoofd te bieden. Aan dien volkswil, die zich noch onderdrukken noch paaien liet, was geen weerstand te bieden. Den 3^{en} Juli werd de Prins, met de volle macht zijner voorzaten, tot hoofd van den staat verheven.

Een wonder scheen het wat nu gebeurde: als op een tooverslag veranderde met het optreden van den jeugdigen vorst de toestand. De radeloosheid, die het gansche volk bevangen had, vervloog; de bezinning ontwaakte weer en met haar de hoop, om den dreigenden slag nog met kloek beleid te kunnen afwenden. Aller oogen zagen op tot den jongeling, wiens naam alleen

1) Van het afvaardigen van gezanten naar onze zegevierende vijanden schreef de Raadpensionaris aan zijn broeder den Ruwaard: ‘Ick en kan mij daervan geen uutslach ten goede imagineeren’. Zijn plan, als altijd cordaat, was het volgende. ‘Mij dunckt, als het werck buyten (de provincie Holland) niet staende te houden is, dat men dan alle sijne krachten moet inspannen om sijn eygen selve te sulveren, ende dat oock de bondgenooten (de overige provinciën) in soo luctuensen staet door geen ander middel sijn te restabilieren als door de conservatie van Hollant ende door de kracht die naederhant uut Hollant noch mogelyck tot haere verlossinge bijgebracht soude konnen worden’. (Bij De Jonge, Verh. en onuitgeg. st. I blz. 443, II blz. 448). Hoofdzakelijk hetzelfde plan, dat Willem III ten uitvoer heeft gelegd.

meer moed gaf dan de mannelijke kracht en de beproefde wijsheid van een De Witt. Aan een ieder, die met hem in aanraking kwam, boezemde de jonge man, van nog geen twee-en-twintig jaren, het volste vertrouwen in. De oude staatslieden, de oude legerhoofden schaarden zich gewillig nevens en achter hem, en erkenden hem als hun meerdere en hun leidsman. Met kalm zelfgevoel en zonder schroom of aarzeling aanvaardde hij den voorrang en belastte zich zoowel met het staatsbewind als het krijgsbevel. Geen oogenblik had hij den moed verloren, geen oogenblik geweifeld wat te doen. Den 5^{en} Juli van wege de Staten van Holland naar 'de gelegenheid van de posten' aan de waterlinie gevraagd, antwoordde hij: 'dat hij ze met Gods hulp hoopte te defendeeren, en met wat meerder voetvolk buiten alle bekommernisse zou stellen'[1]; en wat de Fransche voorwaarden aanging rapporteerde Van Beuningen den 7^{en} aan de Staten, 'dat Zijn Hoogheid oordeelde, dat men de conditiën in het geheel behoorde te verwerpen'. Zijn plan stond reeds vast; het was in de hoofdtrekken het plan van zijn partij: Engeland moest bevredigd en niet slechts tot onzijdigheid, maar tot bondgenootschap overgehaald worden door concessies, zoo uitgebreid als het belang en de eer van het land slechts gedoogden; met behulp van Engeland moest en zou dan vervolgens Frankrijk gedwongen worden om zich billijke en voor ons niet onteerende voorwaarden te laten welgevallen.

Dat waren de inzichten, waarmee de jonge vorst aan de regeering kwam, en hij heeft er naar gehandeld zijn leven lang. Standvastigheid, volharden bij het eens met rijp beraad gevormde besluit, zonder er zich door de wisselende omstandigheden van af te laten trekken, was de meest kenmerkende trek van zijn karakter. En het geluk wilde dat het besluit, hetwelk hij thans aan het begin van zijn loopbaan eens voor goed nam, zijn gansche regeering door de beste politiek is gebleven, die in het belang van onze republiek en van het evenwicht tusschen de Europeesche rijken gekozen kon worden. Een veelzijdiger geest, dan die den Prins eigen was, zou hem slechts van den goeden weg afgeleid en van zijn doel verwijderd hebben. Onder de omstandigheden, waarin hij geregeerd

1) Onuitgegeven notulen van N. Vivien en C. Hop, betreffende de Resolutiën der St. van Holl. van 1672. Ook het volgende is aan deze notulen ontleend.

heeft, was zijn onbuigzaamheid, zijn eenzijdigheid geen gebrek maar een deugd. Van Beuningen was een staatsman van veel ruimer blik en van veel fijner onderscheiding, en toch is diens politiek, die doorgaans wel met die van Prins Willem overeenstemde, maar nu en dan, door het in acht nemen der wisselende omstandigheden, er tijdelijk van afweek, door de uitkomst niet in het gelijk gesteld. De Prins daarentegen heeft de voldoening gesmaakt van aan het eind zijns levens het programma van zijn jeugd volledig uitgevoerd, en zijn doel er mee volkomen bereikt te hebben. Die hem opvolgden hebben slechts te voltooien gehad wat hij stevig en duurzaam had gegrondvest.

Hij was een oprecht vaderlander, maar niet in den engen zin, waarin bij voorbeeld De Witt dien naam verdient. De Witt was een Hollander in zijn hart en richtte zijn handelwijs in naar het belang en de eer der provincie, wier ambtenaar hij was en wezen wilde. Willem III gevoelde zich het hoofd der gezamenlijke Republiek, waarvan Holland wel een voornaam deel, doch altoos slechts een deel uitmaakte. Buitendien, ook op Engeland had hij van ouds een bijzondere betrekking. Het vaderland van zijn moeder, door zijn oom geregeerd, was hem als een tweede vaderland, en dat te meer omdat er uitzicht bestond en lang is blijven bestaan, dat hij naar geboorterecht op zijn beurt tot den troon van dat rijk zou worden geroepen. Indien zijn jongere oom Jacobus vóór zijn oom Karel kwam te sterven, zonder zoon na te laten, was het een quaestie, waarover getwist kon worden, of bij erfopvolging de dochter van den jongeren broeder dan wel de zoon der oudere zuster behoorde voor te gaan[1)]. Dit uitzicht op den troon van Engeland, gepaard aan het bezit der hoogste waardigheid in de Vereenigde Nederlanden, gaf aan het patriotisme van Willem III een ruimer omvang en aan zijn politiek een hooger doel. De belangen, die in Europa aan beide staten gemeen waren, beider onafhankelijkheid tegenover het naar de alleenheerschappij strevende Frankrijk, het evenwicht tusschen de Europeesche machten, en om dit te bewaren het bondgenootschap van de twee zeemogendheden: ziedaar wat bij Willem III op den voorgrond

1) ‘Son Altesse parlant à table, où j'étois, de la mort du Roy son grandpère et des affaires d'Angleterre, dit que, si le duc de Yorke venoit à mourir devant le Roy, ce seroit une dispute, si ses filles devroyent le preceder à l'esgard de la couronne’. Huygens, Journaal, 16 Oct. 1673, p. 8.

stond en waarbij de handelsvoordeelen van een van beiden en - wat erger is - de constitutioneele ontwikkeling en de uitbreiding der volksvrijheden ter nauwernood in aanmerking kwamen.

Op deze doeleinden is, van zijn allereerste optreden af, het staatsbeleid van den Prins gericht geweest. Reeds voordat hij als kapitein-generaal voor één veldtocht formeel was aangesteld, had hij in het diepste geheim een oud dienaar van zijn huis, Gabriel Silvius (uit de geschiedenis van den ongelukkigen Buat aan een ieder bekend) naar zijn oom Karel gezonden met de boodschap, dat, zoo Zijn Majesteit zich nog kon los maken van Frankrijk en slechts wilde opgeven wat hij voor zich van de Republiek verlangde, hij, Prins van Oranje, zich sterk maakte om, in spijt van De Witt en zijn aanhang, uit te werken dat aan die eischen voldaan werd, indien zij maar niet indruischten tegen de grondmaximen van den staat; en dat hij terzelfder tijd met zijn vrienden de overhand nemen en zich aan het hoofd van den staat stellen zou, hetgeen Zijn Majesteit ten waarborg moest verstrekken voor het trouw nakomen van de ingewilligde voorwaarden[1)]. De Prins verkeerde dus ook toen nog in de dwaling, dat de twee mogendheden, die gereed stonden om ons aan te vallen, niet onherroepelijk aan elkander verknocht waren. Maar het antwoord, dat hij ontving, was teleurstellend; het liet zich eerst wachten en luidde ten laatste, dat de Prins wel niet in staat zou zijn om uit te voeren wat hij op zich wilde nemen, en dat daarom de Koning den open weg moest volgen om zijn rechtmatige eischen ingewilligd te krijgen. Aan betuigingen van hartelijke toegenegenheid jegens den Prins in het bijzonder ontbrak het hierbij niet. Ook na de oorlogsverklaring, die weldra volgde, herhaalde de Koning deze nog eens aan Z.H. in een vertrouwelijk schrijven.

Het waren de Staten zelf, die, toen de Fransche wapenen in de tweede helft van Juni zoo onverhoopt snelle vorderingen maakten, tegelijk met het gezantschap naar den Franschen Koning, twee hunner naar Engeland afvaardigden om te hooren, op welke voorwaarden Koning Karel hun den vrede wilde

1) Zie de instructe in Nijhoff's Bijdragen, N.R. IV blz. 17. en vgl. blz. 7 en 8. Ik heb mij vergist, toen ik vele jaren geleden meende, dat deze instructi van later dagteekende en aan Van Reede meegegeven was.

schenken. Die Heeren verkregen zelfs geen gehoor. Onder voorwendsel van dat zij geen paspoort hadden gevraagd, werden zij te Hamptoncourt opgehouden, en alleen daarom niet terstond teruggestuurd omdat de stemming van het volk dit niet raadzaam maakte[1]. Want wat De Witt had begrepen en uitgesproken, dat de oorlog, dien ons de Koning van Engeland aandeed, een verraad was aan zijn eigen volk zoowel als aan het onze gepleegd[2], werd door dal volk beaamd: van stonde af was de oorlog tegen de Republiek in Engeland niet gewild. Zeker de Engelschman was op den Hollandschen mededinger gebeten en naijverig. Maar toch mee te werken om Nederland door Frankrijk te laten verzwakken en overheerschen, bracht nog het belang noch de wensch van het Engelsche volk mede. Het geld, waarmee de Koning den oorlog tegen ons voerde, had hij onder voorwendsel van de triple alliantie te handhaven gevraagd en verkregen. Om het katholieke Frankrijk te helpen in het vernietigen van het protestantsche Nederland, zou het Parlement niet licht de middelen hebben verschaft.

Terwijl onze gezanten onverrichter zake in Engeland vertoefden, zond de Koning, door de al te snelle veroveringen van zijn bondgenoot verrast, twee zijner vertrouwdste ministers, Buckingham en Arlington, over, om in overleg met den Koning van Frankrijk de voorwaarden vast te stellen, die men aan de Staten-Generaal zou voorschrijven. De heeren namen hun weg over Holland en landden er juist aan, toen de omwenteling plaats gegrepen en de Prins van Oranje de regeering aanvaard had. Het uitgelaten en verblinde volk begroette hen met gejuich, niet als gezanten van een vijand, maar als de vredeboden van den oom van hun geliefden vorst, die nu wel niet langer in den oorlog zou volharden nu men zijn neef gegeven had wat Z. Maj zoo dikwerf voor hem van de

1) De Staten verweten dit later aan de regeering des Konings: ‘Tot dien eynde sonden wij in de maent van Juni des voorl. jaers onse extra-ordinaris gedeputeerden, dewelcke tot Hamptoncourt geconfineert wierden, sonder aen haer audientie te willen verleenen, of te hooren 't geen sij van onsent wege te proponeeren hadden’. (bij Silvius, Verv. op Aitz. 9e boek, blz. 684). Vgl. ook's Konings antwoord op dit verwijt, (ibid. blz. 691).

2) ‘Vastelyck vertrouwende, dat Godt de Heere de perfidie van 't Hoff van Engelandt, soo tegens desen staet als tegen haer eygen natie gepleecht, vroech of laet naer verdienste straffen sal.’ Jan De Witt aan zijn broeder Cornelis, bij De Jonge, Verh. en onuitgeg. st. I, blz. 329.

thans door hen verstooten staatslieden had verzocht. Ookde Prins vleide zich eenigermate met die hoop, en werd er in versterkt door de houding der gezanten zelf, die te midden van de toejuiching en het vriendschapsbetoon met hun eigenlijke boodschap verlegen waren. Maar weldra, toen zij maar eens bij den Franschen Koning in het legerkwartier te Heeswijk waren aangekomen, vertoonden zij zich in hun waar karakter, vernieuwden uit naam van hun meester het verbond, dat afzonderlijk onderhandelen en vredesluiten verbood, en stelden in overleg met de Fransche ministers de vredesvoorwaarden op, zoo hard en vernederend als een overwinnaar maar zelden aan een overwonnene voorschrijft. Het waren hoofdzakelijk dezelfde eischen van Frankrijk, die reeds als onaannemelijk waren afgewezen, thans vermeerderd met soortgelijke van wege Engeland. Silvius, die de heeren naar Heeswijk vergezeld had, kwam ze aan Zijn Hoogheid overbrengen met de mondelinge verzekering, dat alle pogingen om verdeeldheid tusschen de bondgenooten te zaaien vergeefsch zouden zijn, en dat het antwoord der Staten binnen tien dagen werd verwacht.

Aan het debat, dat over deze vredesvoorslagen bij de Staten van Holland gehouden werd, is het te bespeuren dat er in de vergadering een andere geest gevaren is, sedert er over de voorwaarden, die De Groot uit het Fransche hoofdkwartier had meegebracht, beraadslaagd werd. De Prins, naar zijn advies gevraagd, gaat voor met te verklaren: ‘dat alle hetgeen in de missive staat onaannemelijk is; dat men zich liever aan stukken behoort te laten houwen als zulke conditiën aangaan; dat er niet één artikel onder is, dat hij zou goedkeuren.’ Geen der leden waagt het in strijd hiermee te spreken; het besluit luidt eenparig tot afwijzen. Maar men onderscheidt evenwel, insgelijks op het voorgaan van Z.H. ‘De Engelsche voorwaarden komen niet van den Koning maar van de Ministers; daarom aan Frankrijk te antwoorden, dat de conditiën onaannemelijk zijn, en meer niet; bij Engeland de zaak levendig te houden’[1]. Reeds was eenige dagen te voren, den 14en Juli, door Dordrecht voorgeslagen, om aan Z.H. volmacht te verleenen tot het sluiten van vrede met Engeland, op de voorwaarden die hem goed zouden dunken. Aldus werd

1) Uit de notulen van Vivien en Hop.

thans den 14en Augustus werkelijk besloten. Amsterdam, dat eerst bezwaar had gemaakt doch zich had laten overstemmen, voegde zich iets later bij de overige leden. De Staten deelden blijkbaar in de verwachting van Z.H., en vleiden zich, dat uit liefde voor hem zijn oom zich niet langer onhandelbaar zou betoonen.

De Prins had op de machtiging der Staten niet eens gewacht, maar terstond nadat hij de boodschap uit Heeswijk had ontvangen, Silvius naar zijn oom met tegenvoorstellen afgevaardigd, die bijna alles wat deze voor zich vorderde inwilligden, onder uitdrukkelijk beding echter, dat Z.M. zich dan ook geheel van Frankrijk scheiden en dit verder op geen wijze hoegenaamd meer ondersteunen zou[1)]. Iets later had hij een zijner vrienden, Van Reede van Rendswoude, rechtstreeks naar Engeland gezonden om de voorslagen nader aan te dringen. Doch alles te vergeefs. Van zijn broeder van Frankrijk kon en wilde koning Karel zich niet scheiden. Voor zijn neef in het bijzonder betuigde Z.M. nogmaals in een brief, die voor overlegging aan de Staten geschikt was, zoowel als in een vertrouwelijk schrijven voor Z.H. alleen bestemd, de meest mogelijke welwillendheid. Maar op de voorslagen, uit naam der Staten aangeboden, ging hij niet in. Na nog een poos flauwelijk voortgezet te zijn hield de briefwisseling tusschen beide vorsten in October geheel op.

Merkwaardig komt in die brieven het verschil van karakter tusschen oom en neef, en hun verschillend begrip der onderlinge verhouding van vorst en volk, aan den dag. De Koning wenscht, dat de Prins zal inzien en erkennen, dat de oorlog, dien hij de Republiek heeft helpen aandoen, Z.H. persoonlijk ten goede is gekomen en tot nog meer voordeel gedijen kan. ‘Als er geen oorlog had plaats gegrepen (schrijft hij) zoudt Gij niet, of althans niet zoo spoedig, tot de waardigheid, waarin Gij thans geplaatst zijt, gekomen zijn;’ en ‘als Gij U nu maar naar mijn raad voegt, houd ik mij verzekerd van U weldra tot de volle macht te kunnen verheffen, die Uw voorouders altijd hebben begeerd en die Gij wel niet minder be-

1) Vgl. mijn opstel in Nijhoff's Bijdr. N.R. III. blz. 218, en de stukken door Dr. Schotel afgedrukt, aldaar IV, blz. 1. Vgl. ook de mededeeling in de Navorscher, XVII, blz. 68.

geeren zult, daar Gij mijn neef zijt.'[1] Zijn Majesteit, die zijn neef naar zich zelf beoordeelt, is dus van gevoelen, dat Zijn Hoogheid met de rampen en de vernedering van zijn vaderland vrede kan hebben, nu hij daarbij persoonlijk zijn rekening vindt. Hoe weinig kende hij dien neef! Toen deze naderhand aan Lord Ossory zijn hart luchtte en zich over zijn oom beklaagde, noemde hij als zijn voorname grief, 'dat de Koning in plaats van hem in zijn uitersten nood te hulp te komen, gezanten had overgestuurd om met Frankrijk een nog nauwer verbond tegen de Republiek te sluiten'.[2] Zijn uiterste nood had hem dus juist in die dagen getroffen, toen hij door het jubelend volk tot de hoogste waardigheid verheven was. Zijn grootste onheil had hij in de vernedering van den staat gezien, zonder daarbij op zijn eigen verheffing te letten. Het was hem ernst voorwaar niet wat hij in die zelfde dagen aan den Koning van Frankrijk schreef, 'dat het vertrouwen, door het volk in hem gesteld, en de dankbaarheid in zijn persoon aan zijn voorouders betoond, hem de verplichting oplegden om nu ook zijn belang met dat van den staat ineen te smelten'[3].

Metterdaad toonde hij voortdurend, dat hij niet slechts zijn bijzonder belang bij het staatsbelang achterstelde, maar dat hij ook zijn plichten als vorst hooger achtte dan zijn plichten als bloedverwant. Toen hij voor de redding van het land bij zijn oom den Koning geen heil vond, wees hij de hulp niet af, die hem diens misnoegde onderdanen kwamen aanbieden. Hij wist dat de oorlog tegen den zin van het Engelsche volk was aangevangen en tegen zijn bepaalden wil werd voortgezet, en hij achtte de politiek der regeering voor Engeland

1) '... Yet I have done you that service, that if this warr hat not falen out, I am confident you had not, so soone at least, been in the post you are at present.' 22 April 1672. - '... But if you will follow my advice, I make little doute, by the blessing of God, of establishing you in the power there, which your forefathers alwaies aimed at, and I hope your ambition is not lesse for being my nephew.' 12 July 1672.
2) 'The Prince of Orange's complaints were, that the King, instead of helping him in his greatest distress, had sent over ambassadors who made a stricter league with France...' Brief van Ossory aan zijn vader, 15 Januari 1674, in Carte's Life of James, duke of Ormond, IV p. 495.
3) 'La justice qu'il vient de rendre en ma personne à ce qu'il doibt à mes ancestres m'obligeant indispensablement de confondre mes interets dans les siens.' Willem III aan Lodewijk XIV, minute zonder datum, maar uit het begin van Juli 1672. (Nijhoff's Bijdr. N.R. IV, blz. 19.)

zoowel als voor Nederland verkeerd en gevaarlijk. Hoe zou hij dan geschroomd hebben aanzienlijke Engelschen, meest allen leden van het parlement, die met hem overeenstemden, te stijven in hun opzet om de regeering tot het staken van den oorlog en het verbreken van de Fransche alliantie te noodzaken?[1]. Maar naar de begrippen van den Koning was zulk een heulen met zijn ongehoorzame en oproerige onderdanen een schandelijk misdrijf. Onderdanen behoorden te berusten in hetgeen hun regeering goed docht; en een neef, die tegen zijn oom de weerbarstigen in hun verzet voorthielp, vergreep zich aan de eischen der bloedverwantschap. De Koning waarschuwde den Prins herhaaldelijk tegen dezulken, die voorgaven dat hij hem niet toegenegen zou wezen, en verzekerde hem van het tegendeel. Alsof de Prins met een welwillendheid gediend kon zijn, die ten koste van het landsbelang slechts zijn bijzonder voordeel beoogde!

Intusschen was gedurende den zomer het nijpendste gevaar van de Republiek voorbijgedreven. De waterlinie was nog juist van pas gereed gekomen en stuitte den voortgang der vijandelijke benden. Het leger, zoolang verwaarloosd en zoo diep vervallen, hernam onder het strenge opzicht van Zijn Hoogheid de oude tucht en het oude vertrouwen in zijn aanvoerders. Door wervingen binnen en buiten 's lands werd het bovendien aanzienlijk versterkt. Ook helpers in den nood daagden op. Spanje, dat inzag hoe de ondergang der Republiek den val van zijn heerschappij over de Zuidelijke Nederlanden ten gevolge moest hebben, en daarom onlangs een verdedigend verbond met zijn voormalige rebellen gesloten had, hielp terstond zooveel het kon zonder met Frankrijk te breken; en andere mogendheden, Brandenburg en Oostenrijk in de eerste plaats, voorziende dat de verzwakking van de Republiek slechts dienen zou om het overwicht van Frankrijk op Duitschland te versterken, kwamen ons insgelijks te hulp. Reeds in het najaar vatte de Prins moed om aanvallend te

1) ‘He said that he would confess to me, during the late war neither the states nor he in particular were without applications from several persons, and considerable in England, who would fain have engaged them to head the discontents that were raised by the conduct of the court in that whole war, which he knew was begun and carried on quite contrary to the humour of the Nation and might perhaps have proved very dangerous to the Crown, if it had not ended as it did.’ Memoirs of Sir W. Temple (Works, I, p. 255).

werk te gaan en tastte, doch te vergeefs, Woerden aan; en in den winter durfde hij het zelfs wagen den Duitschen bondgenooten te gemoet te trekken, en, toen hij hen gemist had, het beleg voor het afgelegen Charleroi te slaan; een waagstuk, dat Holland aan een inval over het ijs, van Utrecht uit, blootstelde en, als de vorst had aangehouden, ons duur te staan zou gekomen zijn. Met geluk hadden wij alleen ter zee gevochten. De slag bij Solesbay, aan twee zoo machtige vijanden tegelijk geleverd, mocht, ofschoon onbeslist gebleven, wel haast een overwinning heeten; en de voorgenomen landing op onze kust was gedeeltelijk door mist en storm maar gedeeltelijk toch ook door onze waakzaamheid verijdeld. Het kon niet anders, of het Engelsche volk moest gevoelen, dat zijn regeering, die Frankrijk alles doen liet en zelf in niets slaagde, het een droevig figuur deed maken, en dat de Hollanders, onder aanvoering van hun Prins, zich wel zoo wakker en waardig betoonden.

Dien Prins beschouwde het ook niet als een volslagen vreemdeling, veeleer als een lid van zijn koningshuis, den eenigen uit dat huis, in wien het protestantsche en vrijheidlievende Engeland vertrouwen kon stellen. Er was, hoe zeer men getracht had het te verheimelijken, iets uitgelekt van het voornemen des Konings om, in overleg met Lodewijk XIV over te gaan tot de Roomsche kerk[1)]. De Hertog van York had het voorbeeld gegeven, en koos zich juist dezer dagen een Roomsche prinses tot gemalin in tweede huwelijk. In overeenstemming met deze voorboden van wat men voor de toekomst vreesde, had de regeering, te gelijker tijd met haar oorlogsverklaring aan de protestantsche Republiek, eigendunke-

1) Opmerkelijk hoe snel zulke geruchten zich verbreiden. De bekende vertaler der Arabische Nachtvertellingen, Galland, bevond zich in het voorjaar van 1672 te Constantinopel. Daar ontving hij de tijding van den oorlog, door Frankrijk en Engeland aan de Vereenigde Nederlanden verklaard, zooals hij in zijn Journal opteekent. ‘Mais (vervolgt hij) une autre nouvelle de plus grande consequence estoit, que le Roy d'Angleterre estoit catholique, qu'il avoit permis à tous les catholiques du Royaume de pouvoir entendre la messe chez eux, et donné des privilèges aux non-conformistes contre les Presbyteriens [hij bedoelt: les Anglicains]; et on adjoustoit, qu'il avoit pris son temps pour se rendre absolu dans le Royaume, ayant un grand avantage de ne pouvoir pas estre incommodé du secours des Hollandais, puisque non seulement il leur avoit declaré la guerre. mais encore le Roy de France, qui ne suffisoît que trop pour leur donner beaucoup d'occupation.’ Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (Paris 1881), 5 Juin 1672.

lijk en zonder voorkennis van het Parlement, een ‘declaration of indulgence’, een toezegging van geloofsverdraagzaamheid, uitgevaardigd, in het voordeel zeker van alle dissenters maar bovenal toch van de katholieken. Het zich meer en meer verbreidende gerucht dat de Koning er op uit was, om een absolute en Roomschgezinde heerschappij, naar het voorbeeld van den Franschen alleenheerscher, in Engeland in te voeren, scheen in dezen maatregel zijn aanvankelijke bevestiging te vinden. Meer en meer betoonde zich dan ook het volk over den gang van zaken verontrust en misnoegd.

Doch alleen in een parlement kon het zijn misnoegen aan de regeering doen gevoelen, en het stond den Koning vrij dit bijeen te roepen of te huis te laten, al naardat zijn staatkunde het meebracht. Zoolang hij het dan ook maar eenigszins zonder nieuwe subsidiën voor den oorlog stellen kon, hield hij het thans gescheiden. Bij het laatste uiteengaan, in April 1671, had hij de nieuwe samenkomst op 16 April van het volgend jaar bepaald, doch, toen die dag naderde, weer tot 30 October verschoven. Intusschen was de stemming van het volk zoo ongunstig geworden voor zijn regeeringsbeleid, dat hij, vooral op aandrang van Lodewijk XIV, die voor den duur van zijn bondgenootschap beducht was, de zitting nogmaals en thans tot Februari van 1673 verdaagde. Langer kon onmogelijk de oorlog zonder een nieuwe subsidie worden voortgezet. Hoe ongaarne moest de regeering het parlement dus wel op den bepaalden dag laten vergaderen. In groote spanning zagen niet slechts de Fransche Koning maar ook Willem III en de Staten wat thans gebeuren zou te gemoet. De uitkomst beantwoordde echter slechts ten deele aan de verwachting. Niet zoozeer de buitenlandsche als wel de binnenlandsche staatkunde des Konings werd ter sprake gebracht en met kracht bestreden, en, toen de regeering zich op dat punt toegeefelijk betoonde, voor den oorlog een nieuwe subsidie ingewilligd. De ‘declaration of indulgence’ werd daarentegen buiten werking gesteld, en een test-acte aangenomen, die het aan Roomsch-katholieken onmogelijk maakte om eenig civiel of militair ambt van beteekenis te aanvaarden of te blijven bekleeden. Zelfs de Hertog van York zag zich uit dien hoofde verplicht den post van Admiraal der vloot neder te leggen. Noode liet zich de Koning tot maatregelen, zoo in strijd met zijn bedoeling; vinden; maar Lode-

wijk XIV zelf haalde er hem toe over, uit vrees dat het anders tusschen de staatsmachten tot een voor zijn politiek noodlottige botsing komen zou. Voor den Prins daarentegen, was het een groote teleurstelling, dat deze dus voorkomen werd. Het uitzicht op een afzonderlijken vrede met Engeland, waarmee hij zich gevleid had, week weer in de verte. Zoodra de subsidie was verleend, werd het parlement opnieuw, tot 30 October, verdaagd.

Onderwijl hadden de oorlogvoerende mogendheden de bemiddeling van Zweden aangenomen en was er te Keulen een Congres belegd, waarvan evenwel voor den vrede vooreerst niet veel te wachten viel. De eischen over en weer liepen nog te ver uiteen. Eerst moest de oorlogskans zich stelliger verklaren, eer een van beide partijen tot de vereischte opofferingen bereid zou worden bevonden. Onze zaken herstelden zich intusschen gedurig. Ter zee sloegen De Ruyter en Tromp - door het gezag van den Prins met elkander verzoend en thans slechts tegen den vijand wedijverend - de vereenigde vloten van den vijand herhaaldelijk, het laatst en het best bij Kijkduin, en verhinderden zoodoende elke poging om op onze kust te landen. Ook te land begunstigde het geluk onze wapenen. Nadat het onze diplomaten, in den loop van den zomer gelukt was verbonden met Oostenrijk en Lotharingen te sluiten - Brandenburg, altijd op zijn bijzonder belang bedacht, had zich kort te voren met Frankrijk verzoend - en Spanje zelfs tot een offensief verbond en oorlogsverklaring aan Frankrijk over te halen, slaagde de Prins, in het najaar, er in zijn leger met de Spaansche en Duitsche krijgsmacht aan den Rijn te vereenigen en met haar in samenwerking Bonn te nemen, en daar post te vatten in den rug van de Franschen, die nog steeds drie van onze provinciën bezet hielden, maar nu niet langer konden houden. De ontruiming, van het gansche land op enkele vestingen na, was het noodzakelijk gevolg van deze wel beraamde en gelukkig volvoerde onderneming, waarmede Prins Willem zich het eerst als uitstekend veldheer deed kennen.

Eer zij nog was afgeloopen, kwam in Engeland op den bepaalden dag, den 30^{en} October, het parlement weer bijeen, zoo de Koning hoopte, om nieuwe subsidiën toe te staan, maar naar de Staten en Willem III zich vleiden, veeleer om de regeering tot een afzonderlijken vrede met de Republiek te nood-

zaken. Alles liep samen om het volk daarnaar vuriger dan ooit te doen verlangen. In het laatste zeegevecht had de Fransche vloot zich eer als een naijverige mededinger dan als een welwillende bondgenoot gedragen, en daaraan weet men in Engeland bovenal de nadeelige uitkomst; de alliantie met Lodewijk XIV werd er te hatelijker om. Van onze zijde daarentegen verzuimden de Staten niets om het volk en het parlement voor zich in te nemen. Weinige dagen voor de opening richtten zij een uitvoerig schrijven tot den Koning, waarin zij hun gedrag van vóór den oorlog verontschuldigden en tevens hun bereidwilligheid betuigden, om den krijg met een billijken vrede te besluiten; en, ofschoon de Koning zich wel wachtte om dien brief, dien hij te recht een manifest aan het volk noemde, over te leggen aan het parlement, kon dit toch niet verhinderen dat de inhoud er van langs omwegen ruchtbaar werd en zijn invloed deed. Nog meer echter dan de quaestie van oorlog of vrede hield het voorgenomen huwelijk van den Hertog van York met de katholieke prinses van Modena de gemoederen gaande. Het Lagerhuis begon dan ook met Z.M. het verkeerde en gevaarlijke van zulk een verbintenis van den vermoedelijken troonopvolger onder het oog te brengen, doch kreeg kortaf tot bescheid, dat de zaak haar beslag al had en het huwelijk reeds gesloten was. Uit ergernis over dit antwoord nam het Huis vervolgens het besluit om geen nieuwe oorlogssubsidie in te willigen, voordat het gebleken zoo zijn, dat de ‘obstinaatheid’ der Hollanders het eindigen van den oorlog onmogelijk maakte. Om erger te voorkomen verdaagde toen de Koning het parlement weer, tot den 17^{en} Januari.

Zoo ontstond er als van zelf overeenstemming en samenspanning tegen de regeering des Konings tusschen de Engelsche en Nederlandsche natiën en tusschen Willem III en de leiders der oppositie in het parlement. Gedurende het reces werd de verstandhouding nog inniger en vertrouwelijker. Shaftesbury, voorheen een der ijverigste voorstanders van den oorlog, die nog bij den aanvang van 1673 het ‘delenda Carthago’ had uitgesproken, maar sedert 's Konings vertrouwen verbeurd had en uit de regeering was verwijderd, behoorde thans onder de warmste vrienden van den Prins en van den vrede met de Republiek. Hij is wel de eenige niet geweest, die door zelfzuchtige en oneerlijke beweegredenen meer dan door liefde voor het

protestantisme en voor de ware belangen van Engeland tot tegenwerking van 's Konings staatkunde en tot verstandhouding met den Prins van Oranje gedreven werd[1]. Het kan ons niet verwonderen, dat het Engelsche Hof het heulen met zulke lieden den Prins als een misdrijf toerekende; maar aan den anderen kant begrijpen wij toch ook, dat Z.H. de hulp, die dezen hem aanboden, niet versmaadde, integendeel zich gaarne van hen bediende om op de regeering een heilzamen dwang uit te oefenen.

Voordat de tijd gekomen was, waarop het parlement zijn zittingen hervatten zou, deed zich eene nieuwe drangreden tot den vrede voor. Het aanvallend verbond, dat Spanje met de Republiek had gesloten, zou dat rijk, als Engeland in den krijg volhardde, verplichten om het den oorlog te verklaren, gelijk het dien aan Frankrijk reeds verklaard had. De Spaansche gezant bracht dit den Koning onder het oog, maar beijverde zich tevens om die noodzaak, waaruit ook voor Spanje groot nadeel moest voortvloeien, af te wenden door een afzonderlijken vrede tusschen Engeland en de Republiek te bemiddelen. Vooral op het parlement, toen het weer samen was gekomen, maakten zijn vertoogen, alsmede de manifesten, die onze Staten bij de regeering indienden en onder het volk verspreidden, een diepen indruk. De regeering van haar kant bleef wel de schuld aan de Staten geven en naar het Congres van Keulen voor een algemeene bevrediging verwijzen, maar zonder te overtuigen; het parlement toonde zich bij toeneming onstuimig en weerbarstig en volstrekt ongenegen om de middelen tot het voortzetten van den oorlog toe te staan. Zoo moest de Koning, hoe onwillig ook, wel toegeven en zijn verbond met Frankrijk laten varen. Om den schijn te redden deelde hij nu de voorwaarden, die de Staten door tusschenkomst van den Spaanschen gezant hadden aangeboden, aan de beide huizen mede en vroeg er hun oordeel over. Beide gaven hem, in bijna gelijke bewoording, den

1) De ziel van de samenspanning der Engelsche misnoegden met de Hollandsche bewindslieden was zekere Dumoulin, die in dienst van Arlington geweest en daaruit te recht of te onrecht weggejaagd was, en thans den Prins als secretaris van buitenlandsche zaken diende. Zijn aard en drijfveeren blijken genoeg uit hetgeen Huygens hem bij zekere gelegenheid hoorde betoogen: ‘que la vengeance estoit une passion des belles ames, et qu'il s'y estoit laissé aller bien souvent, et que mesmes il pouvoit dire qu'il n'avoit jamais manqué de se venger de ses ennemis de quelque qualité qu'ils eussent esté’. Journal, 1675, 1 aoust. p. 50.

raad om op dien grondslag de onderhandeling aan te knoopen, ‘ten einde tot een spoedigen vrede te geraken’. Daarmee was de zaak beslist. Het bleek, dat het niet eens noodig was Sir William Temple, den vriend der Republiek, naar Den Haag over te zenden, zooals aanvankelijk het plan geweest was, want de Spaansche ambassadeur ontving, juist van pas, volmacht van de Staten, en binnen enkele dagen sloot hij in hun naam den vrede op voorwaarden, die zij anderhalf jaar te voren zelfs niet mogelijk zouden hebben geacht. Een schadevergoeding en een uitbreiding van de oude verplichting om voor 's Konings oorlogschepen de vlag te strijken: daartoe bepaalden zich hoofdzakelijk hun concessiën. In een afzonderlijk artikel bedongen zij daarentegen, dat beide contractanten aan elkanders vijanden geen hulp verleenen mochten, hetgeen voor het oogenblik de Republiek veel meer baten zou dan Engeland, en waarin dan ook de Koning slechts noode had toegestemd[1)].

Zoo was de eerste helft van het program van den Prins naar wensch vervuld, een afzonderlijke vrede met Engeland getroffen. Maar geenszins op de wijs, die hij zich eens had voorgespiegeld. Hij had zich gevleid, dat, zoodra hij aan het hoofd van den staat verheven was, zijn oom zich voldaan betoond en onverwijld met de Republiek een vrede gesloten zou hebben, waarbij het overwicht op onzen staat aan Engeland boven Frankrijk behoorlijk werd gewaarborgd. Maar van die verwachte welwillendheid had hij bij den Koning en diens ministers niet het minste ondervonden; integendeel na zijn verheffing zoowel als te voren hadden zij het op den ondergang van de Republiek aangelegd, en gemeend dat zij voor hem genoeg deden, als zij hem over de puinhoopen ervan het opperbewind bezorgden. Daarentegen had hij bij het volk van Engeland en bij het parlement dezelfde gezindheid en dezelfde bedoeling, waarvan hij vervuld was, aangetroffen, en aan hen alleen had hij het dan ook te danken, dat de regeering eindelijk

1) ‘Il (Arlington) me dit, que lorsqu'on avait été sur le point de signer le traité, l'ambassadeur d'Espagne avait tiré cet article de sa poche et avait protesté avec la dernière fermeté qu'il avait ordre de ne signer pas le traité s'ils ne signaient aussi l'article, et qu'en l'état où ils étaient il n'était pas en leur pouvoir de reculer’. Le Marquis de Ravigny à Louis XIV. (Mignet, IV. p. 269.)

haars ondanks den vrede, waarnaar hij haakte, had toegestaan. Voor den duur van dien vrede bestond ook geen andere waarborg dan de afhankelijkheid, waarin het parlement de kroon van Engeland doorgaans hield. Op de gezindheid des Konings immers, hij had het thans ondervonden, viel volstrekt geen staat te maken; hij moest den steun voor zijn Europeesche politiek voortaan niet bij zijn oom, maar bij het parlement en het volk van Engeland zoeken.

R. FRUIN.

(*Wordt vervolgd*.)

Tweeërlei wijsbegeerte.

Das Causalitäts-Gesetz in der Social-Wissenschaft von Dr. Jur.S. van Houten, *Mitglied der zweiten Kammer der Niederländischen General-Staaten*. Haarlem 1888.
Voorzienigheid en natuurwet door G.J.P.J. Bolland. Batavia 1887.
Schijn en wezen. Algemeene beschouwingen over de begrippen stof en kracht door G.J.P.J. Bolland. Batavia 1887.

> *νᾶφε χαὶ μέμναὸ ἀπιστεῖν.*
> EPICHARMUS.

I.

Op den titel van het werkje, waarin Mr. S. van Houten eenige vluchtige beschouwingen over wijsgeerige onderwerpen aan het Europeesch publiek aanbiedt, vermeldt hij niet alleen dat hij *Doctor juris*, maar ook dat hij lid is van onze Tweede Kamer. Die handelwijze is eenigszins bevreemdend bij een zoo onbepaald bewonderaar van Schopenhauer. Met eene enkele uitzondering achtte toch die groote schrijver de vermelding van zijn naam, Arthur Schopenhauer, op den titel voldoende; en voor die eene uitzondering bestond eene reden, die zich gemakkelijk gissen laat, zijne dankbaarheid aan de Drontheimer Academie, wier bekroning voor het eerst de aandacht op hem deed vestigen.

Waarom vond de heer van Houten het noodig den lezer te waarschuwen, dat hij niet met de bespiegelingen van een kamergeleerde, maar met de practische denkbeelden van een politiek man zal kennis maken? Hij kan moeilijk gelooven dat de belangstellenden om die reden met grooter opgewektheid zijne verhandeling over het oude vraagstuk van het oorzakelijk verband zullen opslaan. Het was een vrome wensch van Plato, dat wijsbegeerte en staatkunde niet langer ieder haar eigen weg mochten gaan. De regeerders der Staten moesten wijsgeeren, of wel de wijsgeeren regeerders worden. Maar de werkelijkheid spot met zulke vrome wenschen. Niemand weet het beter dan

de heer van Houten, die zijn meester vindt in een man, die zich geheel buiten het staatkundig leven hield, voor de geschiedkundige ontwikkeling geen oog had en met eerbied en bewondering opzag tot iedereen, die het durfde wagen - op welke wijze dan ook - over ‘tweevoeters’ te regeeren.

Natuurlijk heeft de vermelding van des schrijvers titels eene reden, en eene andere reden dan de ijdelheid, die sommigen, zeer ten onrechte, daarin zullen vinden. Deze brochure is geen wijsgeerig werk. Zij is een soort van staatkundig programma, waarvoor zekere wijsgeerige school de argumenten leveren moet. Zij bevat in zeer beknopten vorm tal van min of meer paradoxe stellingen, voorgedragen met eene verzekerdheid, alsof de wijsbegeerte wiskunde ware, en met eene zoo volstrekte minachting voor afwijkende gevoelens, dat men zich afvraagt of de schrijver wel met het bestaan daarvan bekend is.

In de eerste plaats neemt de heer van Houten de volstrekte waarheid van het determinisme aan. Hij heeft begrepen dat die leer noodzakelijk ondersteld moet worden door ieder, die eene verklaring van verschijnselen op geestelijk gebied geven wil. Kan een zelfde wezen onder volmaakt gelijke uit- en inwendige omstandigheden nu eens deze dan weer die wijziging ondergaan, dan kan er van het voorzien van den loop der gebeurtenissen geen sprake zijn. Dan zou, zooals de Epicuristen zeiden, alles uit alles kunnen ontstaan, en de menschelijke rede het allernoodlottigst geschenk uit de doos van Pandora moeten heeten. De levensopvatting van de koeien op de weide en van de visschen in het water moest het ideaal zijn van een verstandig mensch.

Onze schrijver bepaalt zich echter tot het uitspreken van dergelijke overtuigingen. Hij doet volstrekt geen moeite om hare juistheid duidelijk te maken aan de velen, die niet inzien welk een wanbegrip de vrije wil is. En dan ontbreekt het hem volslagen aan eene juiste waardeering der hypothesen op verschillend gebied. Wetenschappelijke onderstellingen kunnen zeker grondslag van het handelen zijn, als zij vakken betreffen, die zich verheugen in een geregelden vooruitgang, wier beoefenaars voorspellingen doen, telkens door de uitkomst bevestigd. Maar bij de beschouwing van den mensch als geestelijk wezen staan onze hypothesen waarlijk volstrekt niet hooger dan de vernuftige onderstellingen der voor-Socratische wijzen over de

natuur. Even als Socrates bewezen heeft dat zijne voorgangers, hoe schrander en diepzinnig ook, wel iets meenden te weten, maar inderdaad niets wisten van de natuurkundige zaken, waarover zij spraken, zoo heeft de Koningsberger Socrates de zoogenaamde ‘geestelijke wetenschappen’ tot de orde geroepen en haar de verplichting opgelegd hare grondslagen te herzien, voordat zij er toe overgaan raad te geven voor het menschelijk leven.

Heeft onze schrijver eenig gevoel van de waarde van zoodanige bescheidenheid? Men zou het waarlijk meenen als men hem hoort over den toestand van den ‘vrijen, wetenschappelijken. denker’[1]. Deze ‘gelijkt op een mensch, die in het nachtelijk uur bij eene lamp in de open lucht zit. Wat zich in de onmiddellijke nabijheid bevindt, ziet hij duidelijk; voorts nog de omtrekken van een kring van voorwerpen, door het licht bestraald; maar overigens omgeeft hem eene duisternis, die ietwat ongezellig en verontrustend (*unheimlich*) is’.

Zoo *spreekt* de schrijver en zoo *meent* hij in gemoede te denken, maar hij doet, alsof hij van den mensch als geestelijk wezen en bepaaldelijk van diens samenhang met het Heelal - nu ja niet alles wist, maar toch genoeg om langs wetenschappelijken weg te bepalen, hoe men behoort te handelen. Hij smaalt op de ‘priesters’, die aan het volk nauwkeurig weten te vertellen, van waar de mensch komt en waarheen hij gaat. Deze ‘priesters’ hebben om het enge kringetje, dat men naar voren en achteren overzien kan, een beschilderd doek opgehangen, waarop het verleden en de toekomst zoo levendig en zoo kunstig afgebeeld zijn, dat de ongeschoolde mensch noodzakelijk bedrogen wordt. Evenals in een goedgeschilderd panorama de overgang van voorwerpen en afbeeldingen voor den toeschouwer verborgen is, zoo gaat ook voor iemand, die niet wetenschappelijk gevormd is, het waargenomene onmerkbaar in de voortbrengselen der priesterlijke verbeelding over.

Het beeld is niet onaardig, maar de aanval op de priesters is bijzonder onbillijk. Hoe zou de mensch ooit een daad kunnen doen, als hij de armoedige brokjes, die zijne zielkundige en geschiedkundige wetenschap hem geeft, niet aanvulde door de gewrochten zijner verbeeldingskracht? Hoe zal hij zijn voet verzetten of zijn arm oplichten, als hij niet gelooft dat zekere

1) t.a. p. blz. 7.

handelwijzen gepast, andere ongepast zijn? Er behoort waarlijk niet veel nadenken toe om in te zien dat de wetenschap, zooals de heer van Houten haar opvat, volstrekt niet bij machte is zulk eene overtuiging te geven, en dat hij zelf als een echte ‘priester’ zijn lezer in een panorama tracht te brengen, waar de kunst aanvult, wat er aan het wetenschappelijk besef en inzicht ontbreekt.

De aartsvijand van den vooruitgang ligt volgens den schrijver in de theologische wereldbeschouwing. Deze geeft eene schets van 's menschen plaats in het Heelal, van zijn verleden en zijne toekomst. Op deze schets berust de zedeleer en de leer van het maatschappelijk en staatkundig leven der verschillende godgeleerde stelsels. Er is dus, ook volgens den heer van Houten, wel degelijk onderscheid tusschen de Katholieke, de Calvinistische, de moderne zedeleer, eene meening, uit een staatkundig oogpunt voorzeker niet van belang ontbloot.

Nu heeft zich de natuurwetenschap geheel vrij gemaakt van het toezicht der godgeleerdheid; de wetenschap der maatschappij nog slechts in bescheiden mate. Maar zij moet met snelle schreden op dien weg voortgaan; daarin ligt het heil voor de menschheid.[1)]

Voor iemand, die nadenkt, ligt in deze argelooze gelijkstelling van natuurwetenschap en sociale politiek, een reden tot groote verwondering. Inderdaad kan de natuurwetenschap, die alleen wenscht vast te stellen, *wat er bestaat* en *volgens welke regels het werkt*, de voorlichting der godsdienstige wereldbeschouwing zeer goed missen. Maar hoe zal de van alle ‘theologische wereldbeschouwing’ ontdane leer der maatschappij of ‘sociologie’ een *doel* aangeven, waarnaar zij de ontwikkeling van de menschheid, of van een bescheiden deel der menschheid, wenscht te leiden? Dat zegt van Houten ons niet. ‘Heb God lief boven alles en uw naaste als u-zelven’ is zeker een voorschrift, dat in de leer der maatschappij de allergewichtigste gevolgen heeft. Wat stelt onze schrijver daarvoor in de plaats? De wijsgeerige leer der identeit van Ik en Niet-ik zal de meer omvattende stelling zijn, waarin het groote leerstuk van het Christendom, dat alle menschen broeders zijn, ligt opgesloten![2)]

1) t.a. p. blz. 9-11.

2) *Der Hauptsatz des Christenthums, dass alle Menschen Brüder sind, ist ihrem Wesen nach in der philosophischen Lehre der Identität des Ich und Nicht-Icheinbegriffen. In dieser philosophischen Fassung verliert er an Gemeinverständlichheit was er an wissenschaftlicher Correctheit gewinnt. Doch mit der Unabhängigkeit von der christlichen Begründung gewinnt er an Tragweite. Die unabhängige Moral erkennt alle Menschen als Brüder an, nicht nur die Christen oder gar die Bekenner derselben Confession. Die ethische Wissenschaft macht keinen Unterschied in Betreff von Confession, Nationalität, Stand oder Rang. t.a. p. blads*. 17, 18.

Hoe kan de schrijver meenen dat deze ‘wijsgeerige leer’ aannemelijk is in zijn stelsel? Dat stelsel is toch volgens de korte, maar duidelijke schets op de eerste bladzijde het zuivere naturalisme, dat bij de ‘*Erscheinungen*’ wil blijven staan, en alle werkingen, die in de wereld der verschijnselen zekeren invloed zouden kunnen hebben zonder zelve tot die wereld te behooren, als ‘metaphysisch’ buiten de deur zet. Hoe kan nu een wijsgeer als mr. van Houten, die den dood gezworen heeft aan alle ‘metaphysica’, en zelfs het ‘*Ding an sich*’ in den ban doet, spreken van de identiteit van Ik en Niet-Ik, zonder tegen die leer als tegen eene buitenissigheid te waarschuwen? Ben *ik* dan, als verschijnsel, d.w.z. die en die bepaalde mensch, geboren daar en daar, den zooveelsten van die maand, eenzelvig met het huis, waarin ik woon, of de boomen in den tuin? Inderdaad komt de schrijver hierbij op het verboden terrein. Hij moet meenen dat ik, niet als *verschijnsel*, maar als het *onwaarneembaar wezen*, dat aan mij, als verschijnsel, ten grondslag ligt, eenzelvig ben met het wezen van alle verschijnselen. Dit is eene bekende wijsgeerige hypothese, maar geen slotsom van wetenschappelijk onderzoek. Om haar te verstaan moet men niet alleen het *Ding an sich* van het voorwerp der voorstelling, maar ook het wezen van een ding van zijn verschijningsvormen onderscheiden. Kortom men moet de deur wagenwijd openzetten voor de metaphysica.

Nemen wij aan dat de heer van Houten daartegen geen bezwaren heeft en dat hij met zijne identiteit van Ik en Niet-Ik de wezenseenheid der vele verschijnselen bedoelt, hoe legt hij het dan aan om uit die wijsgeerige leer het hoofdbeginsel van het Christendom af te leiden, dat ‘alle menschen broeders zijn’? Zal ik bij die onderstelling niet evengoed voor het wezen aller dingen zorgen, als ik mijne lieve Ikheid, welke met dat wezen samenvalt, op alle wijzen vertroetel? Ik neem nu eens aan dat ik zekere verplichtingen tegenover het wezen aller dingen of wel tegenover mijn eigen wezen heb, eene bewering, die aan de

wetenschap van den heer van Houten volmaakt ongegrond moet voorkomen.

Om licht te geven te midden van deze duisternis zien wij nu den schrijver optreden als den mededinger van den priester of bespiegelenden wijsgeer, die zijn min of meer kunstig geschilderd doek met de waarneembare werkelijkheid tot een misleidend panorama doet samensmelten. De psychologische en sociale wetenschap, die aan de hand van de wet der oorzakelijkheid naar den samenhang der verschijnselen vorscht, weet er natuurlijk niets van, of het voor iemand wenschelijk is ook aan anderen te denken en voor anderen te zorgen. Hoe zou zij, daar de woorden goed en kwaad voor haar geen zin hebben, maar zij alleen spreekt van wat *bewerkt* en wat *bewerkt wordt*, van de *omstandigheden* en van haar *invloed*? Maar de welmeenende priester dier wetenschap vult hare leemten aan door zijn geloof. Behalve zijne wetenschap heeft de heer van Houten tal van overtuigingen, met wier wetenschappelijke gronden het bijster slecht staat, maar die hij toch genoeg vertrouwt om er naar te handelen. Zulke overtuigingen heeft ieder, en onze Hollandsche taal noemt ze *geloof*. Wat den heer van Houten in dit opzicht van andere 'priesters' onderscheidt, is alleen maar, dat zijn geloof niet zeer stevig is en daarom zijn handelen gevaar loopt zwak en wankelend te zijn. Een paar bladzijden voorbij de plaats, waar hij de hoofdzaak der Christelijke zedeleer aanvaardt, brengt hij een geheel ander geloof te berde. 'Wij zijn nu eenmaal in den toestand van een gezelschap, welks leden te zamen zijn zonder te weten met welk doel zij bijeen werden gebracht. In die omstandigheden doet men het verstandigst, zoo lang men toch wachten moet, zich gemakkelijk in te richten en te trachten den tijd aangenaam door te brengen. De verstandigste gissing, die de metaphysica ter oplossing van het raadsel van ons bestaan zou kunnen aanvoeren, zou toch altijd deze zijn, dat het doel, waarmede wij uitgenoodigd werden, niets anders was en dat de metaphysische gastheer slechts daardoor aangenaam aangedaan kan worden dat zijne gasten zich verheugen over de vele goede dingen, die hij voor hen bereid heeft, en hem en zichzelven het leven niet zuur maken door nuttelooze overpeinzingen en dwaasheden'[1)]

Hoe kan iemand meenen dat deze levensopvatting, daargela-

1) t.a. p. blz. 21.

ten de lichtzinnige toon, waarop zij voorgedragen wordt, eenzelvig zou zijn met de leer van het Christendom? Hoe kan de schrijver voorbij zien dat, ook wanneer wij zijn raad willen volgen, de vraag blijft: ‘Op welke wijze verheugen zich de gasten het best over het vele goede, dat hun aangeboden wordt?’ Moeten zij denken: ‘Laat ons eten en drinken en vroolijk zijn, want morgen sterven wij’? Of moeten zij aannemen, dat het ware levensgeluk ligt in noesten arbeid, of in menschenliefde en zelfopoffering, of misschien in onthouding? Al te maal vragen, waarop geen wetenschap eenig antwoord geeft, en die ieder voor zich zelf alleen oplost door zich het een en ander panorama te maken of wel zich te laten opnemen in een der voor ieder toegankelijke panorama's.

De reden, waarom het aan Mr. van Houten ontgaat, dat of theologie of metaphysica in den zin van eene overtuiging aangaande datgene, wat achter de verschijnselen ligt en haar grond uitmaakt, voor den handelenden mensch, en dus in de eerst plaats voor den staatsman, volstrekt onmisbaar zijn, ligt in zijn verkeerde tegenstelling van wetenschap en kunst. ‘De wetenschap zoekt naar oorzaken, de kunst streeft naar doeleinden’[1]. Dat hebben wij meer gehoord, maar het wordt er niet juister door. Naar welke ‘oorzaken’ zoekt de wiskunde, of de logica, of de hygiene, of de wetenschap van den ingenieur? De wetenschap zoekt in 't algemeen naar het verband der verschijnselen op zeker gebied. Dat verband kan dikwijls het verband van oorzaken en gevolgen zijn, namelijk in de aetiologische wetenschappen; somwijlen een verband van identiteit en verhouding, zooals in de wiskunde; enkele malen een verband van middelen en doel, zooals in de logica, welke de vraag stelt: Hoe moet men denken om waarheid te vinden? of in de gezondheidsleer, die onderzoekt: Hoe moet men leven om gezond te zijn?[2] Nu verwart onze schrijver de wetenschappen van deze laatste klasse, de practische, met de kunsten, aan welke zij naar vermogen licht en hulp verschaffen. Zoo verbant hij de beschouwing van doel en middelen schijnbaar uit de wetenschap. Een echte struisvogelpolitiek; want hij moet die begrippen bij de overeenkomstige kunst terugvinden. De wetenschap der maatschappij, de

1) T.a. p. bl. 39.
2) Men vergelijke over het karakter der wetenschap de voortreffelijke inleiding van G. Heymans' *Karakter en methode der Staathuishoudkunde*, Leiden 1880.

zoogenaamde sociologie, waarom het hem te doen is, bevat een aetiologisch gedeelte, in zooverre zij ook nagaat, hoe de bestaande maatschappelijke toestanden ontstaan zijn. Maar zeker niet minder belangrijk is haar practisch gedeelte, dat de vraag beantwoordt: Hoe moeten wij ze verbeteren? Welke maatschappelijke wissels moeten verzet worden om dreigende botsingen te voorkomen? Bij de overweging van deze vragen moet men zich, 't zij uitdrukkelijk of wel stilzwijgend, een te bereiken ideaal, een doel voorstellen. Die overweging is niet de kunst zelve, waardoor de verbetering tot stand komt, maar een zuiver wetenschappelijk onderzoek over den aard en de strekking der daartoe aan te wenden middelen, waarvan de kunstenaar op dit gebied, d.w.z. de staatsman en de menschenvriend, gebruik kan maken. Wie zich op de oplossing van maatschappelijke vraagstukken toelegt, kan, tenzij hij uitsluitend geschiedkundige wil wezen, de beschouwing der doeleinden niet missen; de wetenschappelijk gevormde staatsman kan het in geen geval.

'Derhalve moet de staatsman volgens uwe zonderlinge meening noodwendig een teleoloog zijn?' zal Mr. van Houten niet zonder eenige verontwaardiging vragen. Met zekere verontwaardiging; want niet alleen de godgeleerde wereldbeschouwing en de metaphysica en het *Ding an sich*, maar ook de teleologie is bij hem uit den booze. Het baat haar niet dat de, 'grootmeester der atheïstische wijsbegeerte, Arthur Schopenhauer'[1] het voor haar opneemt, al is de schrijver zeer geneigd dezen op zijn woord te gelooven, zelfs als hij de zonderlingste dingen zegt. Doeleinden bestaan volgens den heer van Houten alleen bij de menschelijke handelingen. De mensch denkt zich verschillende mogelijkheden in de toekomst, kiest wat hem daarvan de beste dunkt en richt met helder bewustzijn zijne handelingen zoo in, dat de verwezenlijking van die voor hem wenschelijke mogelijkheid bevorderd wordt. Hij handelt met bedoeling en opzet; maar dat handelen heeft het bestaan van redelijk overleg tot onmisbare voorwaarde. Op de redelooze natuur mag men de begrippen van doel en middel niet toepassen[2].

1) t.a. p. bl. 18.
2) *Die Begriffe Zweck, Mittel, Irrthum haben demnach die Existenz der Vernunft als unerlässliche Vorbedingung, und können auf die vernunftlose Natur keine Anwendung finden. Von den Zwecken einer vernunftlosen Natur zu reden, ist eine reine* contradictio in terminis *und bloss eine Folge der Gewohnheit, die Naturkräfte zu personificiren.* t.a. p. bl. 38, 39.

Daarom is de teleologie, die deze fout begaat, verwerpelijk.

Bij deze beschouwingen van onzen schrijver moet men zich verwonderen over de omstandigheid dat hij, de vrije, wetenschappelijke denker, bij zijn lampje in de open lucht zooveel meent te kunnen onderscheiden. Op de redelooze natuur mag men de leer der doeleinden niet toepassen. Goed; maar waar begint de redelooze natuur? Heeft Mr. van Houten nooit gehoord van Hegel's uitspraak: *Was vernünftig ist, das ist wirklich; und was wirklich ist, das ist vernünftig*, en moest hij ons niet mededeelen, waarom hij zoozeer van Hegel verschilt? De hardnekkige en vinnige bestrijding der teleologie in onze eeuw is historisch verklaarbaar, maar wordt toch langzamerhand buitengemeen onverstandig. Omdat men oudtijds verkeerdelijk in de aetiologische wetenschappen naar doeleinden zocht, wier beschouwing niet te huis behoort in vakken, welke uitsluitend naar den samenhang van oorzaken en gevolgen vragen, is de teleologie met een zwarte kool geteekend. Vooral in de physiologie heeft de bespiegeling over de wijze doeleinden der Voorzienigheid het onderzoek naar de oorzaken eeuwen lang in den weg gestaan. Maar waartoe thans nog de teleologie bestreden, nu die verkeerde methode voorgoed is opgeruimd? Hoe zonderling is bij dit onderwerp het standpunt van den naturalist. Eensdeels is hij een voorstander van de leer dat de mensch eenvoudig een deel is van de natuur en zijne daden, evengoed als suiker en zwavelijzer, voortbrengselen der natuur. Maar tevens maakt hij van den mensch eene uitzondering, ziet hij in 's menschen geestelijk leven iets van gansch anderen aard dan de natuurverschijnselen. Alleen de mensch zal naar doeleinden streven en middelen ter bereiking daarvan aanwenden. Dit wonderlijk vermogen is een van de gevolgen van het bestaan der *rede*, die buiten den mensch nergens zal worden aangetroffen. Hoe weet de naturalist er iets van? Zijne wetenschap, die alleen over oorzaken en gevolgen handelt, kan het hem niet leeren; zij moet veeleer met Socrates zeggen: ‘Gij meent dat gij zelf eenig redelijk vermogen bezit, en denkt gij dan dat er nergens anders iets redelijks is? En dat doet gij, terwijl gij weet dat gij van de groote aarde slechts een klein gedeelte in uw lichaam hebt en dat dit lichaam samengesteld is uit een klein gedeelte van het vele vocht en van de andere grondstoffen, die zeker in groote hoeveelheid bestaan? Maar van de rede alleen denkt

gij dus dat, terwijl zij nergens is, gij haar door een gelukkig toeval, gij weet zelf niet hoe, bijeengeraapt hebt en dat die onbegrijpelijk groote en oneindig vele voorwerpen tengevolge van de een of andere onredelijke oorzaak zoo voortreffelijk in orde zijn?'[1)] De naturalist verdient de berisping, die Mephistopheles aan Faust toedient, wanneer hij op de opmerking van Faust:

Du nenust dich einen Theil und stehst doch ganz vor mir?

ten antwoord geeft:

Bescheid'ne Wahrheit sag ich dir.
Wenn sich der Mensch, die kleine Narrenwelt
Gewöhnlich für ein Ganzes hält,
Ich bin ein Theil des Theils, der Anfangs alles war.

Het denkbeeld, dat de werking der rede uitsluitend in den menschelijken geest wordt aangetroffen, komt geenszins uit de wetenschap van den naturalist; het is een deel van het beschilderde doek, waarin ook bij hem de gekende voorwerpen onmerkbaar overgaan. Alleen verkiest hij een ontkennende bewering boven eene bevestigende, ofschoon hij daardoor, tegen zijne eigene wereldbeschouwing in, tusschen menschen en alle andere wezens een essentiëel verschil maakt.

De teleologie is in de natuurwetenschap te verwerpen, omdat de natuurwetenschap of beschrijvende of verklarende of practische kennis is. Maar kan de wijsbegeerte haar missen? Deze vraag wordt natuurlijk niet besproken door Mr. van Houten, die alleen de natuurkennis en een naar haar model gemaakte wetenschap der maatschappij voor wijsbegeerte schijnt te houden. Dit is een standpunt, vergeeflijk in een jong mensch, die nog weinig gelezen en volstrekt geen levenservaring heeft; begrijpelijk bij de dweepzieke priesters van het ongeloof, wier wijsheid opgaat in eene kinderachtige critiek van leerstukken, die zij nooit begrepen hebben. Maar moet een man van jaren, die zijne denkbeelden gewichtig genoeg acht om ze in eene vreemde taal bekend te maken, niet wat dieper hebben nagedacht?

Het spreekt van zelf dat de behandeling van het vraagstuk van den vrijen wil, die een groot deel van het boekje vult, onder deze omstandigheden niet veel zaaks kan wezen. De schrijver beroept zich ter verdediging van het determinisme eenvoudig

1) Memorabilia I, 4.

op Schopenhauer[1)], en zegt dat hij geen kans ziet het vraagstuk duidelijk te maken aan lieden, die door Schopenhauer's antwoord op de Drontheimsche prijsvraag niet overtuigd zijn. Maar Schopenhauer ontkent den vrijen wil alleen in de wereld der verschijnselen, niet in de wereld der dingen op zich zelf. Daar moet volgens hem de wilsvrijheid bestaan om het gevoel van verantwoordelijkheid voor onze daden begrijpelijk te maken. En daar nu de leer dat het handelen van den mensch gedetermineerd, zijn wezen daarentegen niet gedetermineerd is, zeer moeilijk verstaanbaar - om niet te zeggen volmaakt duister - is, voert Schopenhauer's geschrift terecht het aan Malebranche ontleende motto: *La liberté est un mystère*.

Deze betrekkelijke handhaving der wilsvrijheid, die Schopenhauer in zijn laatste hoofdstuk als *Schluss und höhere Ansicht* voordraagt, wordt door Mr. van Houten volstrektelijk verworpen. Hij geeft eene voor de hand liggende critiek van Schopenhauer's leer ten aanzien van dit punt en maakt korte metten met het gevoel van verantwoordelijkheid. De verantwoordelijkheid is als voorwerp van een juridisch begrip volkomen duidelijk. Het is de plicht rekenschap te geven van zijne daden en nalatigheden. Zoogenaamde zedelijke verantwoordelijkheid is òf de verplichting te antwoorden op de stem der ‘publieke opinie’ òf de plicht zich te verdedigen voor het goddelijk strafgericht. Deze laatste soort van verantwoordelijkheid valt natuurlijk weg, als het bestaan van zulk eene rechtbank ontkend wordt. Door deze ontkenning wordt de grondslag van het strafrecht niet weggenomen. Want dit wordt volkomen gerechtvaardigd door het streven naar zelfbehoud van de maatschappij. Zekere daden moeten voorkomen. en er moet gezorgd worden dat andere handelingen niet nagelaten worden. Vandaar de strafbepalingen tegen het bedrijven der eerste en het nalaten van de andere, bepalingen, welke een psychologischen dwang oefenen op de burgers, mits de straf geregeld op de overtreding volgt.

Tegen het meeste van wat de schrijver bij deze gelegenheid aanvoert is niet veel in te brengen. Men kan het trouwens beter en volledíger in Scholten's boek vinden. Dat de wetgever en de opvoeder stilzwijgend rekent op den onoverkomelijken samenhang van oorzaken en gevolgen, en derhalve handelt alsof

1) t.a. p. bl. 45.

hij determinist ware, schijnt mij onbetwistbaar. Dat de leer van den vrijen wil, opgevat als de ontstentenis van eene determineerende oorzaak bij vrije daden, de verantwoordelijkheid opheft - het laat zich moeilijk betwijfelen. Maar de heer van Houten is voor de keerzijde der medaille even blind als Scholten en verschilt in dit opzicht vrij wat van zijn meester. In het determinisme is de dader slechts de *naaste* oorzaak van zijne handelingen; dat die oorzaak zoo, en niet anders werkt, hangt af van ontelbaar vele invloeden, die geen van alle anders konden werken dan zij gedaan hebben. Wie dit ingezien heeft moet ook erkennen, dat men evenveel recht heeft den kikvorsch te verachten, omdat hij geen nachtegaal is, als den moordenaar, omdat hij zijn toorn niet bedwingt. In het stelsel van den heer van Houten is ieder mensch eenvoudig een deel der natuur, een dier millioenen als rook en damp voorbijgaande verschijnselen, welke, door onnaspeurlijke machten gedreven, doen wat zij niet laten kunnen. Alleen heeft dit verschijnsel de onbegrijpelijke eigenaardigheid van zich zelf te kwellen met den wensch en het ijdele streven naar verandering of verbetering van de toestanden in eene wereld, die onmogelijk anders kan zijn dan zij is. Dit is het vraagstuk, waarvoor het determinisme den denkenden mensch plaatst. De wetenschap kan haar onderzoek niet beginnen, zonder het determinisme te aanvaarden; maar aan den anderen kant maakt de waarheid van het determinisme alle geestelijk streven in den mensch, elke inspanning tot verbetering van zich zelf of zijne omgeving tot een verschijnsel dat hij alleen waardeeren kan, zoo lang hij zijne wetenschap op zij zet. Is het dan wonder dat denkers als Kant en Schopenhauer bij deze moeilijkheid grepen naar zoo stoute denkbeelden als de tegenstelling van het empirisch en het intelligibel karakter, het gedetermineerd zijn in het *operari*, het niet-gedetermineerd zijn in het *esse?* Waarlijk er is voldoende reden voor Malebranche's verzuchting *La liberté est un mystère*, en het is een licht werk op duisterheden en tegenstrijdigheden in een zoo geheimzinnig leerstuk te wijzen.

Van dergelijke moeilijkheden heeft de heer van Houten geen begrip. Hij ziet de dingen liefst niet van verschillende kanten en heeft daarom weinig last van de pijnlijke onzekerheid, waardoor de menschen gekweld kunnen worden, die de zaken gaarne van alle kanten bezien, voordat zij oordeelen.

Het spreekt wel van zelf dat in het staatkundig programma de schadelijke gevolgen van de oppervlakkigheid zijner wijsbegeerte zich duidelijk openbaren. *Le cléricalisme, c'est l'ennemi* zou zijne leuze kunnen zijn. In de wetenschap verdreven, hebben de aanhangers der theologische denkwijze den strijd op maatschappelijk terrein overgebracht. Zij zijn de steunpilaren der van oudsher overgeleverde orde van zaken. Want de sociale wetenschap heeft zich thans de verdeeling der goederen tot taak gesteld: zij wil de maatschappelijke tafelschuimers uitroeien en daarmede is het inkomen der geestelijke heeren gemoeid.

Het ligt niet op mijn weg hier eene critiek te leveren van staatkundige beschouwingen, die berusten op eene opvatting der geschiedenis, waarvan wij meenden dat zij eene eeuw achter ons ligt. Wie begrepen heeft dat een mensch, die als een redelijk wezen handelen zal, zekere theologie of metaphysica volstrekt noodig heeft, ziet ook in dat de heer van Houten zich den strijd onzer dagen geheel verkeerd voorstelt. Wel verre dat het werk der geestelijken eene zaak zou zijn, die uitsluitend persoonlijke belangen dient, zijn er weinig zaken, die de Staat zich meer moet aantrekken. De zoogenaamd volledige scheiding van Kerk en Staat, waarvoor de schrijver met een enkel woord opkomt, zou een uiterst verderfelijke maatregel zijn. Want zij zou zeker niet de zege schenken aan de vrijheid van denken, maar voor langen tijd de hoogste macht in de handen leveren van het kerkgenootschap, dat door zijn bewonderenswaardige organisatie in staat is de geesten te kluisteren, al slaat het rede en wetenschap vrijmoedig in het aangezicht.

II.

De twee eerstelingen, waarmede de heer Bolland als schrijver over wijsgeerige onderwerpen optreedt, voeren ons in een geheel andere gedachtenwereld dan de luchtige *causerie* van den heer van Houten. Eene ijverige studie op velerlei gebied, eene merkwaardige belezenheid in de nieuwere wijsgeerige litteratuur, gepaard aan grooten ernst bij de behandeling der vraagstukken wegen wel op tegen de breedsprakigheid en het eenigszins Duitsch gekleurde Hollandsch, die men den schrijver zou kunnen verwijten. Hij treedt op als een warm vereerder van Eduard von Hartmann en met de bepaalde bedoeling in ons vaderland proselieten te maken voor het wijsgeerig stelsel van zijn

Meester. Zijne twee werken willen niets anders zijn dan eene nadere uiteenzetting van enkele deelen der veelomvattende leer van von Hartmann; maar zij zijn afkomstig van een leerling, waarop ieder meester trotsch zou mogen zijn.

Voorzienigheid en Natuurwet is een pleidooi voor de waarheid der teleologische natuurbeschouwing, waarin bepaaldelijk wordt aangewezen dat de meening, alsof zij onvereenigbaar zou zijn met de erkenning van natuurwetten op misverstand en vooroordeel berust. ‘Wanneer ik iemand over de straat zie gaan door middel van eene geheel mechanische reeks van bewegingen zijner spieren en gewrichten, dan is daarmede toch voorwaar niet bewezen, dat hij zich doelloos beweegt. Mechanisme en finaliteit sluiten elkander geenszins uit; de natuurwetten kunnen zeer wel het middel zijn, waardoor het natuurproces planmatig verloopt. Brachten de materialisten hunne bedenkelijke logica in de praktijk over, dan mochten ze niet eens op hun horloge zien; want de gang daarvan is buiten kijf geheel mechanisch, en als dat eene beoogde doelmatigheid uitsloot, dan konde ons het uurwerk aangaande den tijd geen vooraf beraamde inlichting verschaffen. De vraag door welke oorzaak iets gebeurt en de quaestie met welk doel het geschiedt, zijn van geheel verschillenden aard; daarom bewijst het vinden eener mechanische oorzaak in het geheel niets voor of tegen eene goed opgevatte teleologie.’[1)]

Hiermede is in korte trekken het argument tegen de verwerping der teleologie op grond van het determinisme aangegeven, dat voor zoo ver ik weet het eerst door Plato in den Phaedo voorgedragen werd en dat naar mijn gevoelen afdoende is. Bij den heer Bolland dient het echter alleen als inleiding op redeneeringen, die voor een groot deel veel minder overtuigend zijn.

Hij houdt een hooggestemde lofrede op het hoofddenkbeeld van von Hartmann's stelsel, de leer van het onbewuste en toch geestelijke *agens*, dat het eenig wezen van alle verschijnselen, de eenige zelfstandigheid van alle hoedanigheden zijn zal. Maar hij deelt ons, evenmin als zijn Meester mede, wat de tegenstelling tusschen een lichamelijk en een geestelijk *agens* beduiden kan, als het geestelijke niet langer datgene beteekent, wat *zijne toestanden niet slechts ondergaat, waar ook*

1) t.a. p. blz. 8, 9.

als zoodanig bemerkt. Hij noemt von Hartmann's leer het ware evolutionisme, en beschrijft de ontwikkeling der eenige zelfstandigheid of Godheid als een ‘allengs plaats hebbenden overgang uit den potentieelen in den actueelen toestand, in de verwerkelijking van den aanleg door den drang dien te realiseeren.’[1] Maar hij geeft zich niet de moeite ons duidelijk te maken, wat die bekende Aristotelische termen, in dit verband gebruikt, kunnen beteekenen. Wat volgens de zonderlinge peripatetische spreekwijze *potentieel* bestaat, dat bestaat *inderdaad niet*, maar kan alleen onder zekere omstandigheden *ontstaan*. De eikel is potentieel een eik; zijn groei en ontwikkeling tot een volwassen plant is de verwerkelijking van zijn aanleg en deze ‘verwerkelijking’ geschiedt natuurlijk door een drang om dien aanleg te verwerkelijken. Wie zou de waarheid van deze uitspraken kunnen betwijfelen? Zij zeggen toch alleen in geleerde en voor het gewone publiek onverstaanbare bewoordingen, dat uit eikels onder zekere omstandiheden eiken opgroeien. Maar heeft het eenig nut die uitdrukkingen te gebruiken van het nevelachtig onbewuste, waarvan ons volstrekt niet medegedeeld wordt wat het inderdaad, actueel, is, tenzij men de onbegrijpelijke bewering dat het een geestelijk *agens* is, waaraan het specifiek kenmerk van het geestelijke ontbreekt, voor eene mededeeling mocht willen aanzien? Wie kan er eenig denkbeeld verbinden aan een *wil*, die ‘een drang zal zijn om te realiseeren’, de ‘voorwaarde voor de verwerkelijking van alle ontwikkeling’, en aan eene *idee* ‘waarin de aanleg van den in de wereld vervatten en zich tot individueel bewustzijn ontwikkelenden Geest gelegen is?’[2] Drukt von Hartmann zich in zulke uitspraken niet uit met denzelfden graad van helderheid als de gnostieker Valentinus, die vóór vele eeuwen leerde dat alle dingen ontstaan zijn uit twee beginselen, den Afgrond en het Zwijgen?

Uit deze opmerkingen, die ons diep in de scholastieke woordenwijsheid van vroeger en later eeuwen deden onderduiken, komen wij weder op vasten bodem bij het betoog voor de stelling dat ‘elke inmenging van teleologische verklaringswijzen in de natuurwetenschap als zoodanig een principieele misslag is.’[3] Wij moeten de vraag daarlaten of het ‘organisch

1) t.a. p. bl. 12.
2) t.a. p. bl. 12.
3) t.a. p. bl. 15,

occasionalisme'[1] van von Hartmaan, waarbij 'wij aannemen dat de werkzaamheid van het levensbeginsel, zonder toetreding eener nieuwe kracht, er zich toe bepaalt de wijze van omzetting te regelen der gegeven combinaties van atoomkrachten in andere vormen van afgeleide krachten, onder eerbiediging van de wet der onveranderlijkheid van de som der kosmische energie'[2] met deze stelling te rijmen is. Evenzoo de vraag of de heer Bolland zich wel juist uitdrukt als hij zegt dat von Hartmann tot dit organisch occasionalisme *overhelt*[3], terwijl uit zijn eigen toelichting dezer leer, aan von Hartmanns *zur Physiologie der Nervencentra* ontleend, duidelijk blijkt dat von H. alleen de *totale hoeveelheid* der wereldenergie aan 'occasionalistische' grepen ontrukt, maar de *wijze van omzetting* daaraan onderworpen denkt, evenals Descartes indertijd de totale hoeveelheid van beweging onveranderlijk stelde, maar de richtingen der bewegingen door directe invloeden van de ziel wijzigen liet. Het komt mij voor, dat in die beschouwing van von Hartmann zoowel de levenskracht als de vrije wil in eere hersteld worden, al heeft de schrijver dat nooit willen weten.

De vijandige houding, door vele natuuronderzoekers tegenover de teleologie aangenomen, is volgens den heer Bolland 'slechts eene bijzondere uiting hunner antipathie tegen alle metaphysica in het algemeen'[4]. Bij zijne verdediging van dit gedeelte der wijsbegeerte neemt hij de vrijheid zijne tegenstanders voor te stellen als 'materialisten', ook wel schertsenderwijze 'stofjesmannen', 'kracht- en stoffelingen', 'verlichte en exacte schalkjes' genoemd. Wij laten deze uitingen van minder gepaste vroolijkheid voor wat zij zijn, alleen opmerkend dat de kracht van den schrijver niet in het schalksche of ondeugende genre ligt. Het kost hem niet veel moeite met de bekende argumenten de onhoudbaarheid van het materialisme in een duidelijk licht te stellen. Daarbij komt de onmogelijkheid der verklaring van 'de bewuste gewaarwording, die de binnenzijde van alle organische ontwikkeling uitmaakt, uit mechanische configuraties der atomen'[5] ter sprake, terwijl in het tweede werk op

1) t.a. p. bl. 97.
2) t.a. p. bl. 96.
3) t.a. p. bl. 93.
4) t.a. p. bl. 18.
5) t.ä. p. bl. 22.

de ‘inwendige eenheid van persoon’[1] gewezen en de stelling geuit wordt dat ‘de gewaande stof buiten ons niets is dan een mentaal verschijnsel in ons’[2], een lichaam alleen een ‘bijzondere toestand onzer eigene bewustheid.’[3] Dit laatste argument wordt trouwens in minder gelukkigen vorm uitgedrukt. Ook in het eerste werk van Bolland vinden wij de verklaring: ‘De geheele wereld die wij waarnemen is onze *voorstelling*, een op zich zelf *onstoffelijk* verschijnsel dus.’[4] Het is vreemd zulk eene uitspraak te vinden bij een schrijver, die van de onhoudbaarheid van het subjectief idealisme overtuigd is en elders he verschil tusschen de *voorstelling zelve* en haar *voorwerp* zoo levendig blijkt te beseffen.[5] De fout van Berkeley, Schopenhauer en andere subjectieve idealisten was toch dat zij evenals de heer Bolland meenden: ‘De wereld is mijne voorstelling,’ terwijl de wereld inderdaad de som der *voorwerpen* van hunne voorstellingen uitmaakt.

Het onzeker geluid, dat de schrijver bij dit belangrijk vraagstuk geeft, vindt zijn grond in von Hartmann's denkbeelden over den aard der menschelijke kennis. De Berlijnsche wijsgeer onderscheidt, behalve het naïeve realisme van den ongeschoolden mensch, slechts tweeërlei leer van het kenvermogen, het ‘subjectief idealisme,’ dat ieder mensch beperkt acht tot de kennis van *zijn eigen* denkbeelden, en het ‘transcendentale realisme.’ Met dien laatsten naam wijst hij de theorie aan, volgens welke aan het menschelijk verstand kennis toekomt van de *Dinge an sich*, dingen, die geheel onafhankelijk van 's menschen geestelijke functiën bestaan zullen. In eene uitvoerige critiek van Kant's hoofdwerk[6] toont hij zegevierend aan dat Kant geen subjectief idealist was, al gebruikt hij dikwijls spreekwijzen, welke aan die wijsgeerige leer doen denken. Maar ten onrechte leidt hij daaruit af dat Kant in zijn hart een transcendentale realist was, en met wankelende schreden den weg bewandelde, dien hij zelf, Eduard von Hartmann, met be-

1) *Schijn en Wezen*, bl. 322
2) t.a. p. bl. 362.
3) t.a. p. bl. 363.
4) *Voorzienigheid en Natuurwet*, bl. 25.
5) o.a. in *Schijn en Wezen*, bl. 381.
6) *Kritische Grundlegung des transcendentalen Realismus* von Eduard von Hartmann.

slistheid gevolgd heeft. Hij ziet daarbij over het hoofd dat Kant het onderscheid tusschen de voorstelling zelve en haar voorwerp *niet* uit het oog verloor, zooals hij doet; dat onze kennis zich volgens Kant niet bepaalt tot onze voorstellingen, maar zich uitstrekt tot de *voorwerpen* van die voorstellingen; dat echter die voorwerpen geen *Dinge an sich*, zijn, maar de inhoud van voorstellingen, die voldoen aan bepaalde eischen, waardoor zij opgevat worden als in betrekking staande, niet slechts met een individueel bewustzijn, maar met een bewustzijn in het algemeen.[1)] Hartmann en zijn leerling meenen evenals Kant dat onze kennis verder reikt dan tot onze individueele voorstellingen, maar zij verkeeren in den waan door dit meerdere den voet te zetten op het gebied der *Dinge an sich* en hopen daardoor op *wetenschap* aangaande zaken, die volgens Kant alleen voorwerpen van *geloof* kunnen zijn.

Dit onderwerp wordt door den heer Bolland niet opzettelijk besproken; hij vermeldt alleen ter loops zijne instemming met Hartmann's leer van het kenvermogen[2)]. Maar de invloed daarvan laat zich dikwijls bemerken en draagt er zeker niet toe bij zijne geschriften gemakkelijk verstaanbaar te maken.

Van meer waarde dan de, en op zich zelf onware en met des schrijvers stelsel onvereenigbare uitspraak, dat de wereld mijne voorstelling zou zijn, is ter bestrijding van het materialisme de opmerking ‘dat men òf gewaarwording en doelbeoogende wil, der innerlijke ervaring ten spijt, zelfs in de hoogste geestesfunctiën moet loochenen, dan wel ze ook in de laagste reflexbewegingen moet erkennen’[3)], eene variatie op het straks genoemd door Plato aangegeven thema.

Na een beroep op de uitspraken van eenige natuurvorschers, die zich tegen het materialisme verklaren, komt de heer Bolland met een zeer duister betoog, dat met het ‘organisch occasionalisme’ zijns meesters in nauw verband staat. In dat betoog wordt de levenskracht verworpen, omdat zij voorgesteld wordt als een ‘den physischen krachten gecoördineerd beginsel, dat evenals

1) Eene nadere toelichting dezer leer van het kenvermogen kan men o.a. vinden in mijne *Geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen*, Leiden 1879, of in Windelband *Praeludiën*, Freiburg 1884, bl. 112-146.
2) Bijv. in *Schijn en Wezen*, bl. 323, noot.
3) *Voorzienigheid en Natuurwet*, bl. 31.

de andere krachten volgens een gelijkvormig schema werkt'[1]. Dit was verkeerd, want 'in zooverre er schematische facticiteit in de organismen plaats heeft, zijn de physische krachten voldoende, waarom dan ook het materialisme gelijk had, alle beweging uit de natuurkrachten af te leiden, zonder erkenning eener andere soort van *kracht*'.[1] Ter verklaring der 'verschijnselen van organische ontwikkeling en instandhouding' is noodig 'een zuiver psychisch archon of geestelijk beginsel, dat in elk afzonderlijk geval de toepasselijke middelen tot ontwikkeling, instandhouding en voortplanting op intuïtieve wijze uitkiest, rekening houdende met de physische omstandigheden. Een zoodanig constructief agens echter kan niet eigenlijk eene *kracht* genoemd worden, daar immers in dit woord regelmatige werking volgens een vast schema begrepen is'[2].

Aan deze woorden is een verstaanbare zin te hechten als men 'schematische facticiteit' vertaalt door 'gedetermineerd zijn volgens natuurwetten' en 'constructief agens' door 'vrije wil'. Maar de heer Bolland zal zulk eene uitlegging evenmin goedkeuren als Eduard von Hartmann dat doen zou. Welnu laten zij dan niet langer dit hoofdpunt van hun wijsgeerig stelsel in eene wolk van duisternis hullen. Laten zij ons mededeelen wat 'schematische facticiteit' anders beteekenen kan, en hoe een agens, dat in elk geval *kiest*, rekening houdende met de verschillende omstandigheden, iets anders kan zijn dan een geestelijk wezen, dat in gegeven omstandigheden kan *willen* òf *niet-willen, zoo* òf *anders* willen. Zoolang zij dat niet gedaan hebben, moet de natuurvorscher hen met wantrouwen gadeslaan, als lieden, die in staat zijn bij elk verschijnsel in het organisch lichaam hunne toevlucht te nemen tot het oude *asylum ignorantiae*, het alwijze, kiezende levensbeginsel.

Even zwak is het aan von Humboldt's *Rhodischen Genius* herinnerend argument van den heer Bolland dat er in de organismen zwakker en meer gecompliceerde chemische verbindingen zijn, in de anorganische natuur meer duurzame[3]. Dit wijst zeer zeker op verschil van omstandigheden, maar niet noodzakelijk op een geheimzinnig 'constructief agens.'

1) t.a. p. bl. 36.
1) t.a. p. bl. 36.
2) t.a. p. bl. 36.
3) t.a. p. bl. 37 en 38.

Wij komen eerst weder op vasten bodem, als de schrijver ons betoogt dat ‘de begrippen *oorzaak* en *werking* in precies dezelfde mate anthropomorph zijn als de begrippen *middel* en *doel*’[1], dat anthropomorphisme in de natuurverklaring onvermijdelijk is; dat ‘de mogelijkheid van alle natuurkennis berust op de metaphysische grondstelling, dat de inhoud van alle werkelijkheid idealiter is bepaald en daarom als gedachte reproduceerbaar is’[2]. Van beide opmerkingen geldt dat zij waar zijn, en dat men die waarheid geregeld over het hoofd pleegt te zien. Misschien maakt zich de heer Bolland, in navolging van Eduard von Hartmann, zelf ten deele daaraan schuldig, als hij niet met Kant wil erkennen, dat de werkelijkheid, om als gedachte reproduceerbaar te zijn, zelve inhoud van gedachte en dus geen *Ding an sich* zijn moet.

Na eenige bladzijden over de onbewuste doelmatigheid, die zich openbaart bij ‘de wiskundige regelmaat in de werking der natuurkrachten’[3], in onze secundair-automatische bewegingen, in de zinnelijke waarneming, in de ‘spontaneïteit... bij het plotseling opduiken van lichtbrengende gedachten’[4], in ‘het instinct en het in de organismen wonende herstellingsvermogen’[5], komt de heer Bolland tot het besluit dat het mechanisme in de natuur in vele gevallen als middel tot het bereiken van doeleinden moet beschouwd worden. In *vele* gevallen, want ‘in de anorganische natuur wordt rechtstreeksche leiding door het Wereldwezen niet beweerd’[6]. Daarentegen staat de teleologische beschouwingswijze althans der organische natuur bij hem zoo vast, dat hij aan haar tegendeel iets ergers dan ‘waanzin’ te laste legt, namelijk ‘volslagen *stomp*zinnigheid’.

‘In vroeger tijden heeft men het atheïsme en materialisme met den brandstapel bedreigd; tegenwoordig kan men een dergelijk barbarisme alleen verzoeken, zich uit het gezelschap van fatsoenlijke en verstandige lieden te verwijderen, en zich terug te trekken onder het gezelschap van de proletariërs des geestes’[7].

1) t.a. p. bl. 38.
2) t.a. p. bl. 39.
3) t.a. p. bl. 43.
4) t.a. p. bl. 46.
5) t.a. p. bl. 47, 48.
6) t.a. p. bl. 51.
7) t.a. p. bl. 54

Men zou meenen dat na deze reeks van, deels krachtige, deels zwakke gronden de bestrijding van het materialisme gevoeglijk zou kunnen eindigen en dat de geciteerde volzin, uit een rhetorisch oogpunt bezien, een niet onwaardig slot vormt eener philippica, waarvan de degelijkheid op zeldzame wijze met heftigheid vereenigd is.

Maar de heer Bolland gaat even grondig te werk als indertijd Bakhuizen van den Brink. Hij zet zijn dooden vijand weder op de beenen, en trekt hem aan de haren om te zien, of hij wel goed dood is. Na de 54 bladzijden, waarvan wij een overzicht gaven, worden er nog 53 gebruikt om het ter neer gevelde materialisme voorgoed te begraven.

Het Darwinisme is door velen voorgesteld als een afdoende grond tegen alle teleologie. Tegen die beschouwing voert de heer Bolland terecht aan, dat het Darwinisme de leer is der ontwikkeling van de organische wereld uit lager tot hooger vormen, terwijl de ‘materialist eigenlijk in objectieven zin in het geheel niet van hooger of lager spreken kan’[1]. Voorts wijst hij op de omstandigheid dat het ontstaan van organen, die eerst bij krachtige ontwikkeling voor het individu of de soort nuttig zijn, niet verklaard kan worden door Darwin's natuurlijke teeltkeus, die alleen het nuttige en niet het voorshands nuttelooze bewaart. ‘Hechtranken eener slingerplant kunnen eerst dan van nut zijn, wanneer ze eene zekere lengte hebben bereikt, die ze ten minste in staat stelt zich om dunne twijgen te klemmen. Op alle ontwikkelingstrappen, die met betrekking tot lengte beneden dezen graad van ontwikkeling blijven, zijn zij voor het betrokken gewas een volslagen nuttelooze ballast en kunnen daarom in deze vroegere stadiën den strijd om het bestaan geen punt van aanknooping opleveren. Treffende voorbeelden in dit opzicht zijn de eenzijdige plaatsing van beide oogen bij de platvisschen en de zoogenaamde natuurlijke maskers (*mimicry*)[2].

Minder waarde kan men hechten aan de dikwijls gemaakte en, hoewel steeds weerlegde, ook door Bolland herhaalde aanmerking dat de ontwikkeling van voor elkander passende hoedanigheden bij individu's van verschillende soort, niet verklaar-

1) t.a. p. bl. 61.
2) t.a. p. bl. 70, 71.

baar zou zijn door den strijd om het bestaan en de daaruit voortvloeiende natuurkeus[1].

Natuurlijk verzuimt de schrijver niet Nägeli's bezwaar over te nemen ‘dat de natuurlijke teeltkeus niet op morphologische, d.w.z. structuurverhoudingen kan werken,... terwijl toch het onderscheid der soorten, wier ontstaan Darwin door zijne natuurkeus beweerde te verklaren, in hoofdzaak van morphologischen aard is’[2]. Evenmin laat hij na op te merken dat de onveranderlijkheid en de overerving, die Darwin als beginselen aanneemt, ‘geen *mechanische* beginselen zijn’[3] - wij zouden liever zeggen: nog niet als mechanische beginselen verklaard zijn. Zoo geeft hij nog veel andere, deels zeer belangwekkende beschouwingen, waarbij het mij alleen verwondert dat Weismann's diepzinnige geschriften hem onbekend schijnen gebleven te zijn. Voor eene populaire uiteenzetting van de leer der continuïteit van het kiemplasma en het niet-erfelijk zijn der ‘verworven’ eigenschappen zouden wij zeer dankbaar wezen, en de heer Bolland schijnt ons de man, die zulk eene schets zou kunnen leveren, als hij er slechts den tijd en de moeite voor nemen wil.

III.

Reeds de lezing van *Voorzienigheid èn Natuurwet* kan ons de vraag doen stellen of Cicero wel gelijk had bepaaldelijk den *ouderdom* van al te groote breedsprakigheid te beschuldigen. Het tweede werk van den heer Bolland geeft ons nog meer aanleiding te beweren dat de lofredenaar op den ouderdom in zijne bekende uitspraak aan de grijze haren verweten heeft wat veel meer voor rekening komt van den persoonlijken aanleg. *Schijn en wezen*, door den schrijver zelf als een ‘beknopt uittreksel of overzicht’[4] aangeduid, is een boekdeel van ver over de tweehonderd bladzijden, en vordert door zijne vermoeiende herhalingen veel van des lezers geduld. De grond van deze fout ligt in een dubbel misverstand van den schrijver aangaande den kring van lezers, dien zijn werk vinden kan. Ook hier richt

1) t.a. p. bl. 72.
2) t.a. p. bl. 72, 73.
3) t.a. p. bl. 75.
4) *Schijn en Wezen*. Algemeene beschouwingen over de begrippen stof en kracht, blz. 511.

hij meer bepaaldelijk het woord tot de ‘stofjesmannen’ of ‘stoffelingen’, ‘kracht- en stoffelingen’, ‘stofridders’, enz., in een woord tot de aanhangers van het materialisme, eene wereldbeschouwing, in wier ‘ruwe en boersche naieveteit’, in wier ‘platte eenzijdigheid en ploertige alledaagschheid’ het geheim ligt ‘harer waarlijk schrikbarende en verderfbrengende verbreiding onder het geestelijk gepeupel der menschheid’.[1)] Van daar zijn onophoudelijk terugkomen op waarheden, die voor een nadenkend mensch volkomen duidelijk zijn, en aan welke alleen de platte en onnoozele materialist, zooals de heer Bolland zich dien voorstelt, twijfelen zou. Zijn er inderdaad dergelijke materialisten onder de beoefenaars der wetenschap? Ik heb het nooit bemerkt, tenzij men ieder, die, op welke wijze dan ook, een wetenschappelijken graad verkregen heeft, reeds daarom voor een beoefenaar der wetenschap zou laten doorgaan.

Maar, aangenomen dat zij bestaan, hoe kan de schrijver dan denken dat zij het noodige geduld en de noodige verstandsontwikkeling bezitten om zijn lijvige verhandeling, die hier en daar veel nadenken vordert, niet slechts te doorbladeren, maar te bestudeeren?

Werken als deze kunnen alleen nuttig zijn voor jonge menschen. Zij kunnen dat, vooral in ons land, waar de dwaasheid des wetgevers van 1876 de wijsgeerige propaedeusis voor de studenten afgeschaft en daardoor bewerkt heeft dat onze aanstaande natuur- en geneeskundigen slechts bij toeval vernemen dat er zoo iets als philosophie bestaat. De heer Bolland behandelt zijn onderwerp met eene breedheid, meer gepast in eene mondelinge voordracht voor eerstbeginnenden dan in een wetenschappelijk geschrift voor deskundigen. *Non coquis sed convivis*, is zijne leuze.

Daaruit laat zich begrijpen dat hij in de eerste helft van zijn tweede geschrift alweder het materialisme aanvalt, als ware dat een vijand, met wiens bestrijding eer te behalen viel, en als hadde hij het in zijn eerste geschrift niet uitvoerig genoeg veroordeeld. De moeilijkheden in het begrip van stof als een uitgebreid en weerstandbiedend wezen worden op duidelijke wijze in het licht gesteld; de afhankelijkheid der ons bekende stoffelijke wereld van onze geestelijke verrichtingen nogmaals

1) t.a. p. blz. 508.

aangewezen, en evenzoo de onmogelijkheid om zielstoestanden als beweging op te vatten. Dit alles is uitnemend, alleen had de schrijver moeten bedenken dat men ook *des Guten zu viel haben* kan, en dat nogmaals honderd bladzijden tegen het materialisme meer is dan men er in dezen drukken tijd liefst aan besteedt.

Het tweede gedeelte van *Schijn en Wezen* in gewijd aan de uiteenzetting en verdediging der Hartmanniaansche stelling dat de wereld 'wil en voorstelling van den absoluten geest is'.[1] Ook in dit gedeelte ontbreekt de herhaling der critiek op het materialisme niet; maar ten aanzien van de meeste der daarin behandelde onderwerpen zou grooter uitvoerigheid wenschelijk geweest zijn. Zoo maakt de bondigheid der wederlegging van de wijsgeeren, 'die ook de kracht als fundamenteel verklaringsbeginsel elimineeren, en zich houden aan de ideëele verschijnselen als het eenig gegevene'[2], een zonderling contrast met de breedvoerigheid, waarmede de materialisten beoordeeld worden. Deze 'subjectieve idealisten' of 'bewustzijnsidealisten' of 'neokantianen', zooals de schrijver ze bij afwisseling noemt, worden naar huis gezonden met een paar bladzijden, wier zwaartepunt ligt in de bewering: 'Het wezen der dingen gaat niet op in enkel idee: in onze gewaarwordingen resoneert een tweede beginsel, dat zich elk oogenblik zeer duidelijk doet gevoelen'.[3]

Zeker - zouden de wijsgeeren zeggen, die Bolland hier bestrijdt en die zichzelf de 'critische' noemen, omdat zij er naar streven niets meer te beweren dan zij verdedigen kunnen - 'zeer zeker hebben de denkbeelden niet alleen een *vorm*, waardoor zij denkbeelden zijn, maar ook een *inhoud*, waardoor zij *die bepaalde* denkbeelden zijn. En zonder twijfel wordt die inhoud ten slotte door de gewaarwordingen gevormd. Ons denkbeeld van suiker - waarom zouden wij van idee spreken, als wij een uitnemend Nederlandsch woord hebben? - ons denkbeeld van suiker stelt zijn voorwerp als wit en zoet voor, omdat de gewaarwordingen dien inhoud aan dat denkbeeld gaven. Wij kennen echter die witheid en zoetheid niet in den vorm der *gewaarwording*, maar uitsluitend in den vorm der *voorstelling* of van *het denkbeeld*, wonderlijke dingen, wier eigenaardigheid daarin bestaat dat hun

1) Titel van het tweede gedeelte van *Schijn en Wezen*, bl. 404.
2) t.a. p. bl. 405.
3) t.a. p. bl. 406.

gansche inhoud aan iets anders dan hunzelf, namelijk aan hun voorwerp, wordt toegekend. De tweeslachtigheid in de wereld, waarop von Hartmann wijst, bestaat dus inderdaad, maar zij is geen bezwaar tegen het idealisme, dat de werkelijkheid voor niets anders dan een samenhangend stelsel van *gedachten* aanziet.'

Zou de heer Bolland inderdaad meenen dat de '*von des Gedankens Blässe angekränkelte* neokantiaan'[1] van dwaling overtuigd zou worden door de hierboven aangegeven formuleering van von Hartmann's standpunt, of wel door de herhaling van Jacobi's argument tegen het transcendentale idealisme van Kant, voor zoover Jacobi dat verstond?[2] Waarom met zoo zwaar geschut opgetrokken tegen de oude mummie van het materialisme, die maar een schijnleven leidt in de lagere wereld der menschen, die weinig kennis en nog minder verstand hebben; en daarentegen het levende idealisme behandeld, als ware het de moeite der bestrijding niet waardig? En dat bij een schrijver, die zelf dikwijls - door de macht der feiten gedwongen - in de beschouwingen der transcendentale idealisten vervalt en bijv. op de eene plaats met cursieve letters laat drukken: *De inhoud der werkelijkheid is idee*,[3] en op eene andere: *Het Zijn dat wij kennen is uitsluitend een gedacht Zijn*[4]?

Dergelijke uitspraken van den heer Bolland moet men echter niet letterlijk opvatten. Hij is een Hartmanniaan en meent dus dat wij wel degelijk nog iets anders kennen dan een systeem van denkbeelden. 'De grond voor het ontstaan der waarneming is iets anders dan idee'[5], zegt hij, en hij is overtuigd dat wij van dien grond zeer zeker iets kunnen weten. Alleen die laatste uitspraak en de vele soortgelijke in zijn geschrift passen in het stelsel, dat hij uiteenzet. De natuur-philosophie van von Hartmann tracht te bewijzen dat de werkelijkheid, die zich den materialist als stoffelijk voordoet, bestaat uit eene menigte van 'onveranderlijke, enkelvoudige dynamiden of krachtcentra van eene in het oneindige reikende positieve of negatieve werking'[6].

1) t.a. p. bl. 490.
2) t.a. p. bl. 490-492.
3) t.a. p. bl. 426.
4) t.a. p. bl. 509.
5) t.a. p. bl. 437.
6) t.a. p. bl. 408. Met de positieve werking der krachtcentra moet hun aantrekkings-, met de negatieve hunne afstootingskracht bedoeld zijn.

De kracht, welke van die centra uitgaat, is geen hoedanigheid van het een of ander *ding*, van een uitgebreid atoom bijv., geen attribuut van eenige substantie, maar zij is zelve substantie en moet gedacht worden ‘als gelijkslachtig met den menschenlijken wil’[1], dien wij door eigen waarneming kennen, ‘het dynamisch beginsel’ - zegt de heer Bolland in zijn eigenaardige taal - ‘dat in onzen geest door zijn bevredigingen en wanbevredigingen resoneert’[2]. Wij vernemen verder dat deze wil of dit streven der krachten noodzakelijk gepaard moet gaan met de, in den regel *onbewuste*, voorstelling van het doel van het streven[3]; dat beide elementen der werkelijkheid, wil en voorstelling, van ruimteloozen aard zijn[4] en dat ondanks de veelheid dezer krachtcentra het wezen der natuur eenig is[5]. Dit eenig wezen van alle verschijnselen wordt ons daarna voorgesteld als de identische oorzaak van al het bestaande. ‘Al het bestaande heeft eene identische oorzaak, welke tevens het substraat is, waardoor de phaenomenale wezens onderling worden verbonden, en hunne zoogenoemde wisselwerking wordt mogelijk gemaakt’[6]. En daar de schrijver, die inmiddels betoogd heeft dat de wereld ‘geschapen’ moet zijn[7], ondanks de ‘onzekere en weifelende uitkomsten der metaphysica’[8] met zekerheid durft beweren dat het werelddoel bestaat, in ‘verstand en zedeleer’[9] - of liever *zedelijkheid* - leidt hij uit zijne metaphysica gevolgen af, die voor de praktijk van het hoogste gewicht zijn.

‘Wij weten immers nu, dat wij het geheimzinnig doel onzes levens en der Natuur alleen dan bevorderen, wanneer Verstand en Plichtgevoel de leidsterren onzes levens zijn. Daaruit volgt dat alle ware metaphysica ook ethica moet wezen, en dat

1) t.a. p. bl. 427.
2) t.a. p. bl. 426.
3) Dit is alleen mogelijk, wanneer het streven de gezamenlijke regelmatig veranderlijke bepaaldheid zijner uitingswijze als een op de realiteit gelijkenden schijn, als beeld om zoo te zeggen, bezit, wanneer het m.a.w. dezelve ideëel, als *voorstelling*, in zich bevat. t.a. p. bl. 436.
4) *Wil en voorstelling, ieder voor zich, zijn beide van ruimteloozen aard*, daar eerst de voorstellings-functie de *gedachte* ruimte, de wil door de verwerkelijkheid der voorstelling eerst de *werkelijke* ruimte schept. t.a. p. bl. 440.
5) ‘*Het wezen der Natuur is eenig*.’ t.a. p. bl. 441.
6) t.a. p. bl. 445.
7) t.a. p. bl. 447.
8) t.a. p. bl. 457.
9) t.a. p. bl. 458.

gevolgelijk de beteekenis des Christendoms als morééle wereldbeschouwing niet hoog genoeg kan worden aangeslagen; dat deze echter eene aanvulling verlangt, naardien ook aan het streven naar kennis en inzicht eene metaphysische waarde dient toegekend. De natuurwetenschap onzer dagen heeft herhaaldelijk met meer bitterheid dan zelfkennis op het onzekere gewezen van de uitkomsten aller metaphysische bespiegelingen. Doch men behoorde te meer vast te houden aan het weinige dat zeker is. Het recht tot klagen dienaangaande voegt allicht geene generatie minder dan de onze, die verzonken in atomistisch zelfbejag en blind-mechanistische stofvergoding, het Christelijk *zedelijkheidsbeginsel* verloren heeft, en der menschelijke *kennis* alleen aardsche, zelfzuchtige en sensueele beteekenis toekent. - *Kennis is Macht!* Zoo hebben wij dan, bij al onze hoog opgevijzelde empirische wetenschap veel vergeten en principieel niets geleerd en klagen nu over het weinige dat er te leeren valt, nog eer wij ons hebben toegeeigend wat er te leeren is'[1)].

Ik ben allerminst geneigd bedenkingen in te brengen tegen de hooge waardeering, op deze plaats en elders door den heer Bolland aan zedelijkheid en godsdienst toegekend, en dat te minder, omdat hij niet plichtgevoel *alleen*, maar verstand en plichtgevoel als leidsterren des levens erkend wil zien. De werken van Eduard von Hartmann over zedeleer en wijsbegeerte van den godsdienst verdienen uit hetzelfde oogpunt den hoogsten lof. Het zegt iets in eene eeuw als de onze, zoo sceptisch en zoo ongeneigd tot zeker soort van verstandelijken arbeid, in vele kringen belangstelling voor de vragen van zedekunde en godsdienstleer gewekt te hebben. Dit gevolg zijner werkzaamheid is op zich zelf voldoende om te bewijzen dat de geschriften, waardoor het teweeggebracht werd, naar vorm en inhoud buitengewoon moeten zijn. Geen ernstig en nadenkend mensch zal dan ook de *Phaenomenologie des sittliches Bewustsseins* en de twee werken over de wijsbegeerte van den godsdienst, thans gezamenlijk in tweeden druk als *Religionsphilosophie* verschenen, kunnen bestudeeren zonder verrassende nieuwe inzichten en ruime stof tot eigen nadenken daarin te vinden.

Maar deze ingenomenheid met de zedeleer, door von Hartmann

1) t.a. p. 458, 459.

op zijne metaphysica gebouwd, is niet noodzakelijk verbonden met groote bewondering voor dien grondslag. Ook Plato, die toch nooit van Hartmann's metaphysica gedroomd had, zegt dat het levensdoel moet zijn, zooveel mogelijk gelijk te worden aan de Godheid, en dat dit gelijk worden bestaat in ‘rechtvaardig en vroom worden met verstand’[1]. Wat de overige groote mannen, die te midden van den duisteren nacht, waarin de menschheid door alle eeuwen heen verzonken lag, elkander den fakkel der wijsheid hebben toegereikt, over het ware leven geleerd hebben, is in hoofdzaak daarmede geheel overeenstemmend. Plato en Spinoza, Aristoteles en Descartes, Marcus Aurelius en Kant, zij allen zeggen voor den goeden verstaander op dat punt één en hetzelfde. Dit is natuurlijk, want al wie zich boven het dierlijke verheft en het specifiek menschelijke duidelijk openbaart, is een *redelijk* wezen, d.w.z. een wezen dat nadenkt, dat onderzoeklievend is, dat in zijn denken en ten gevolge daarvan ook in zijn handelen eene consequentie en harmonie eischt, die zonder zedelijk richtsnoer niet te bereiken zijn.

Wij moeten daarom betwijfelen of von Hartmann's eerbiedwaardige overtuigingen en beschouwingen over het voor den mensch passende leven innig samenhangen met zijn eigenaardige metaphysica. En die twijfel is voor ons eene reden tot geruststelling, wanneer het blijken mocht dat deze metaphysica toch waarlijk een al te luchtig getimmerte is om een zoo zwaren en kostbaren last te dragen.

Het is hier de plaats niet de grondslagen van het wijsgeerig stelsel van von Hartmann aan eene uitvoerige beoordeeling te onderwerpen. Slechts mogen een paar voorbeelden uit Bolland's boek aantoonen dat de redeneeringen, waarop dat stelsel berust, behooren tot die soort van scholastiek, waartegen Kant zijne *Critik* richtte; eene schijnwijsheid, deels aan de toevalligheden en onverstandigheden van het spraakgebruik ontleend, deels afgeleid uit zeer betwistbare algemeene stellingen.

Nadat de heer Bolland eerst betoogd heeft dat elke kracht gedacht moet worden naar de analogie van onzen wil - eene redeneering, wier waarde wij willen daarlaten - zal hij ons duidelijk maken dat zulk eene kracht of wil niet ‘blind’ kan

1) *ὁμοίωσις δὲ δίκαιον καὶ ὅσιον μετα φρονήσεως γενέσθαι.* Theact. 176 B.

zijn, zooals Schopenhauer meende, maar met 'voorstelling' begeleid moet wezen, zooals von Hartmann beweert. Dit geschiedt op de volgende wijze.

'Wij hebben dus in de kracht te onderscheiden tusschen het streven zelf als feit op zich zelf ("actus purus") en datgene, waarnáár gestreefd wordt: het doel, den inhoud of het object van het streven'[1].

Het is duidelijk dat het *doel* slechts in oneigenlijken zin de *inhoud* van het streven kan genoemd worden. Als ik dorst heb, streef ik bijv. naar een glas water, dat voor mij staat. Dat water of de beweging daarheen is het doel van mijn streven, maar komt toch waarlijk als zoodanig niet in het streven voor. Alleen de *voorstelling* van het water of van de beweging ligt daarin, en kan de inhoud van het streven heeten, als het kenmerkende, waardoor dit streven zich van andere soorten van streven onderscheidt. Het spraakgebruik let echter zoo nauw niet en verwart de voorstelling met haar voorwerp, evenals in honderd andere gevallen, bijv. wanneer wij spreken over een onmogelijk *denkbeeld* en bedoelen dat het *voorwerp* van het werkelijke en dus mogelijke denkbeeld onbestaanbaar is. Op deze dubbelzinnigheid berust het betoog van den heer Bolland, gelijk wij zien zullen. Hij vervolgt aldus:

'Het streven ligt vóór de uitvoering; in zoo verre de uitvoering reeds voorhanden is, is ook het streven verwerkelijkt en bestaat dus niet meer; alleen het nog te verwerkelijken, dus nog niet gerealiseerde, streven bestaat'[2].

Met dit wonderlijk woordenspel over een streven, dat *niet meer bestaat*, omdat het *verwerkelijkt* is, en dat alleen bestaat, zoolang het nog niet gerealiseerd is, doet onze metaphysicus den tweeden stap in zijn betoog. *Eerst* werd - gelijk wij zagen *ten onrechte* - beweerd dat het doel, de beweging waarop het streven gericht is, *in* het streven ligt, als zijn inhoud. *Nu* blijkt dat het doel toch ook *niet in* het streven ligt, want als het doel bereikt is, bestaat het streven niet meer. En daaruit wordt afgeleid dat het doel, dat in zekeren zin in het streven, maar ook niet in het streven moet liggen, daarin niet voorkomt als *realiteit*, maar als *voorstelling*.

1) t.a. p. bl. 435.
2) t.a. p. bl. 435.

‘Er schiet mitsdien niets anders over dan dat het streven der aantrekkingskracht de nadering en de wet der verandering overeenkomstig den afstand, m.a.w. de gezamenlijke veranderlijke bepaaldheid harer werkingswijze, in zich zelf bevat op constante wijze, en toch weder niet in zich bevat als realiteit’[1], terwijl enkele regels verder[2] beweerd wordt dat die constante wijze van zijn, die geen realiteit is, ‘voorstelling’ moet wezen.

Geen wonder dat de heer Bolland de voorstelling van het doel uit het streven of den wil weet te halen, daar hij zelf, gelijk wij zagen, die voorstelling ter sluiks in het streven gelegd heeft.

Waarlijk de studie der Grieksche wijsbegeerte heeft hare nuttige zijde! Wie dit goochelen met dubbelzinnige woorden in al zijn argeloosheid en kinderlijke oorspronkelijkheid bij Plato en Aristoteles heeft waargenomen, kan zich moeielijk door hun negentiende-eeuwsche epigonen een rad voor de oogen laten draaien.

Een ander voorbeeld. De heer Bolland is vastelijk overtuigd dat wederzijdsche invloed - of wisselwerking, zooals hij op zijn Duitsch zegt - ‘alleen mogelijk is tusschen gelijkslachtige zaken. Waar geen punt van aanraking of overeenkomst bestaat, is ook gemeenschap en wederzijdsche invloed ondenkbaar’[3]. Hij stelt op het voetspoor van Kuno Fischer de geschiedenis van het Cartesianisme voor als een eenvoudig gevolg van de moeielijkheden, door de leer der wederkeerige werking van lichaam en ziel in het leven geroepen. Het bekende axioma van Spinoza over dit onderwerp, dubbelzinnig en daarom moeilijk verstaanbaar, zooals haast alle axioma's van Spinoza, wordt door hem, zonder een woord tot opheldering geciteerd, en ook later komt hij nu en dan op die stelling terug. Zijn betoog voor de eenheid der substantie of van het wezen der natuur berust nu op dit zoogenaamd axioma, welks tegendeel, gelijk bekend is, door vele wijsgeeren der oudheid als een onloochenbare waarheid aangenomen, zonder twijfel minstens even verdedigbaar is.

‘Hij, die eene veelheid van substantie's aanneemt, d.w.z. eene veelheid van wezens, waarvan elk op zich zelf bestaat en

1) t.a. p. bl. 435.
2) t.a. p. bl. 436. (Reeds aangehaald in noot 3 op blz. 329).
3) t.a. p. bl. 298.

bestaan zou blijven, ook wanneer rondom al het andere plotseling ophield te zijn - die moet ook toegeven dat deze “monaden” niet alleen geen vensters zouden kunnen bezitten, waardoor een *influxus idealis* naar binnen konde schijnen, maar dat ook de mogelijkheid niet is in te zien, hoe deze zelfstandigheden, die immers geen deel aan elkaar en niets met elkaar gemeen hebben, in eenigerlei metaphysische aanraking zouden kunnen geraken. Ieder afzonderlijk moest veeleer eene geïsoleerde wereld op zich zelve vormen. Wilde men een metaphysischen band onderstellen, waaraan dan de rol der bemiddeling ten deel viel, zoo ware opnieuw de repetente moeilijkheid op te lossen, *hoe* deze bijkomende substantie tot elk der bestaande zelfstandigheden in betrekking konde geraken. Eenvoudiger blijft de stelling dat de openbaringen vele zijn, maar de substantie eenig is.’[1)]

Men bemerkt dat ook de jongste ontwerper van een metaphysisch stelsel de oude kunstgrepen nog niet verleerd heeft. Ellenlange deductie's uit zoogenaamde axioma's, d.w.z. stellingen, die door hare dubbelzinnigheid in den regel van twijfelachtige juistheid zijn, maar voor onbetwistbaar gelden, is het ééne middel. Het andere ligt in het dialectisch onderzoek van begrippen, eene uitnemende gymnastiek des geestes, maar waardoor men uitsluitend op de hoogte komt van de naieve denkbeelden der spraakmakende gemeente, die in den loop der eeuwen de taal vormde en vervormde, - aangezien voor een middel om den aard der dingen van zijn omhulsels te ontdoen. Door die twee middelen ontwikkelde Aristoteles zijn alomvattend en bewonderenswaardig stelsel; diezelfde middelen gebruikt nog Eduard von Hartmann. Zou er dan geen reden zijn om, ondanks al de bewondering voor het vernuft en de scherpzinnigheid van den Berlijnschen wijsgeer, in te stemmen met de verzuchting, door Kant naar aanleiding van den arbeid van de beoefenaars der metaphysica geslaakt?

‘Maar hier stelt de uitslag maar al te dikwijls de goede verwachting te leur, en is het doel ook ditmaal aan onze begeerige handen ontgaan.

Ter frustra comprensa manus effugit imago
Par levibus ventis volucrique simillima somno.[2)]

1) t.a. p. blz. 442.
2) *Traüme eines Geistersehers, ertüutert durch Traüme der Metaphysik*. Bij Hartenstein, II, 375.

Misschien zal de lezer, die mij tot dusverre getrouw mocht zijn gebleven, meenen dat de bespreking van van Houten's brochure en Bolland's wijsgeerige bijdragen in één artikel eene zonde is tegen den eersten regel, dien Horatius den schrijver inscherpt. Is er geen schrille tegenstelling tusschen de belezenheid, de diepzinnigheid en den ernst van den jongeren auteur en de eigenschappen, welke den heer van Houten als schrijver over wijsgeerige onderwerpen kenmerken? Mag men eene zelfde beschouwing wijden aan den verachter en den verdediger der metaphysica? Ontstaat er zoo niet een monster, geheel strijdig met de voorschriften der kunst, die toch ook de recensent niet uit het oog mag verliezen?

Wie zoo spreekt vervalt in de fout de overeenstemming over het hoofd te zien, waar de verscheidenheid meer in het oog springt. Beide schrijvers zijn vogels van eenerlei veeren, in zooverre zij beide veel meer voor wetenschap uitgeven dan zij als zoodanig verdedigen kunnen. Voor beiden is het noodig dat zij bescheidenlijk hunne vermeende wetenschap leeren aanzien voor wat zij werkelijk is, persoonlijk geloof. Beide denken dat zij deze bekeering niet van noode hebben; want beider werk vloeit over van welgemeende ontboezemingen over de enge grenzen der menschelijke wetenschap. Doch het was reeds de ervaring van Socrates dat de ergste zieken op geestelijk gebied gevonden werden onder hen, die in hun eigen oogen blaken van gezondheid.

Geen onderscheid te maken tusschen eene *overtuiging*, die ons persoonlijk bevredigt, maar wier juistheid wij niet door een klemmend betoog aan anderen kunnen duidelijk maken, en eene *wetenschappelijke stelling*, is inderdaad een fout, waarover men niet luchthartig denken mag. Wie haar begaat, moet te zijner genezing den strengen leefregel volgen, dien de oude wijze aanbeveelt in zijn ernstige vermaning: ‘wees nuchter en zorg er voor te twijfelen! dat zijn de voegen van 't verstand.’ Vooral den heer Bolland, wiens jeugd en voortreffelijke gezondheid op volkomen herstel doen hopen, zij die leefregel dringend aanbevolen.

C.B. SPRUYT.

De gedaanteverwisselingen van het Hellenisme.

De van den volksnaam Helleen afgeleide woorden Helleniseeren en Hellenisme dienden oorspronkelijk om den beschavenden invloed der Grieken, voornamelijk door middel der taal, op barbaren, d.i. niet-Grieken aan te duiden. Later bezigden kerkelijke schrijvers die uitdrukkingen om het streven der Grieken, die nog aan het heidendom vasthielden, te brandmerken. Eerst na vele eeuwen, toen de oude geslachtsnaam weer allengs in eere kwam, begon men er de beteekenis aan te hechten, die zij thans door toedoen van Nieuw-Grieksche schrijvers verkregen hebben: het volk der Hellenen en het karakter hunner beschaving. Opgevat in de eerste beteekenis, zou men van het Hellenisme kunnen beweren, dat het bestaat en zal blijven bestaan, zoolang men de Grieksche literatuur en kunst de aandacht waardig keurt en er opvoedingsmiddelen in ziet. In de laatste is zijn voortbestaan natuurlijk afhankelijk te achten van dat der Hellenen zelven. De vraag, hoe de duur van dat voortbestaan moet berekend worden, zal ons in de volgende bladzijden bezig houden.

Voor velen geldt het tegenwoordig als eene uitgemaakte zaak, dat die vraag sinds lang is beantwoord. Het is bewezen, zoo luidt het, dat de Grieken van onzen tijd echte nakomelingen zijn der antieke Hellenen; en dat, zoo er door de aderen van dat onsterfelijk volk al eenig vreemd bloed stroomt, dit in ieder geval te weinig is om noemenswaardigen invloed te hebben kunnen uitoefenen op zijn geestelijken aanleg, die van de vroegste oudheid tot op den huidigen dag, op de voornaamste punten, dezelfde gebleven is. In de verwantschap van het Nieuw- met het Oud-Grieksch ziet men gemeen-

lijk een onwraakbaar bewijs van het onveranderlijke van het Hellenisme.

Het komt mij voor, dat, al is men bereid de juistheid dezer argumenten toe te geven, deze echter niet bij machte zijn de stelling, waarvoor zij zijn uitgedacht, te bewijzen. Waardoor dient te worden uitgemaakt, of een volk werkelijk is blijven voortbestaan? Onredelijk zou het wezen, hier de waarschijnlijkheid der afstamming volstrekt niet in rekening te willen brengen. Maar men vergete niet, dat de uitkomst der onderzoekingen van Ross, Ellisen, Karl Mendelssohn-Bartholdy, Hopf en Hertzberg slechts hierop neerkomen, dat de beweringen van Fallmerayer, die betoogde, dat het oude geslacht der Hellenen in Europa is uitgeroeid, zeer overdreven zijn. Het direct bewijs, dat de tegenwoordige Grieken afstammelingen zijn van Perikles' tijd- en landgenooten kan echter, uit den aard der zaak, nimmer geleverd worden. Want het is onmogelijk de bijna onmetelijke lijn te volgen, welke de stamvaders met hunne nakomelingen verbindt. De voorzichtige Hertzberg oordeelde het om die reden raadzaam te verklaren, dat, als hij de nazaten van Justinianus I Hellenen noemt, hij dit slechts gemakshalve doet en om de bewoners van het Byzantijnsche rijk van omwonende volken te onderscheiden[1)]. Een belangrijker kenmerk dan het bloed, welks invloed op geestelijke eigenschappen, hoe onmiskenbaar ook, echter, wat de wetten betreft, waaraan die invloed gehoorzaamt, nog in het duister ligt, is de overeenkomst van taal. Doch de conventioneele taal, waarop de aanhangers van de onsterfelijkheid van het Hellenisme zich beroepen, mag, zooals straks zal worden aangetoond, niet ten grondslag gelegd worden aan de comparatieve beoefening van het Oud- met het Nieuw Grieksch. En al ware het anders, taal noch spraak kunnen voldoende staven, dat een aantal individuen dezelfde stamvaders heeft. De vergelijkende ethnologie en linguïstiek heeft, wat Semitische en Germaansche volken aangaat, het vroeger vrij algemeen heerschend geloof, dat eenheid van taal gepaard gaat met eenheid van afkomst, weer aan het wankelen gebracht. Om het voortbestaan van een volk te kunnen aantoonen, is ongetwijfeld eenheid van karakter, zich openbarend in godsdienst,

1) *Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart*, 1, 85.

zeden en kunst, een der sterkste bewijzen. Daarop hebben wij derhalve bij de kwestie van de onveranderlijkheid van het Hel lenisme in de eerste plaats te letten.

Het is te betreuren, dat het vraagstuk, dat ons hier bezighoudt, van het begin af voor onbevoegde rechters gebracht is. In plaats, dat alleen de wetenschap geroepen werd om hierover te beslissen, kreeg de ijdelheid der Nieuw-Grieken en de verblindheid der Filhellenen mede een stem in die zaak. Waar, in welk onderzoek ook, met hetgeen voor zuiver verstandelijke appreciatie wordt uitgegeven, zich voorstellingen mengen, die haar ontstaan aan voorliefde of afkeer te danken hebben, wordt de juistheid van het uit te brengen oordeel hoogst onzeker. De onverkwikkelijke toon, waarop sedert de dagen van Fallemerayer de debatten gevoerd zijn, toont duidelijk genoeg, dat niet steeds het gezond verstand, maar ook vaak de hartstocht den voorzittersstoel heeft ingenomen. Hetzelfde geldt niet alleen van de discussies over de eigenlijke afstamming, maar van alles, wat daarmede in verband gebracht is: taal, uitspraak, spelling. Over en weer beticht men elkander van al wat leelijk is. Wie maar den geringsten twijfel durft openbaren, of de hedendaagsche Grieken wel antieke Hellenen zijn, kan er zeker van wezen, voor een vijand van het huidige Griekendom te worden uitgemaakt. Niet alleen vreemden hebben zieh gedrongen gevoeld tegen zulke verwijten op te komen, maar ook mannen van Grieksche afkomst, als Psichari.

Als ooit weergalooze moed, betoond in de edelste zaak, ongehoorde volharding onder de grootste moeielijkheden, een vaste hoop, dat het ongeschreven recht het eenmaal zal winnen van de onbillijkste tractaten een volk het recht geven op de sympathie van alle goeden, dan zijn het de moderne Grieken. Om geestdrift in te boezemen voor een staat en een volk, welks tegenwoordige, gelukkige toestand, vergeleken met de namelooze ellende van vóór een halve eeuw, het gevolg schijnt van tooverij, is het waarlijk niet noodig de geschiedenis te gaan vervalschen. De kennisneming van een onopgesmukt verslag van Griekenland's maatschappelijke toestanden, als dat van den heer Marshall, consul te Patras, is daartoe voldoende[1)].

1) In het Aprilnommer van de *Wetenschappelijke Bladen* van 1888 vindt men er een vertaling van.

Gaarne, geloof ik, zal ieder het den schrijver gewonnen geven, als hij zegt, dat Nieuw-Griekenland een element van vooruitgang is in het Zuid- Oosten van ons werelddeel, en dat het, als hoofd van het panhellenisme, dat zeven millioen zielen telt,[1] een zeer machtigen factor uitmaakt in den Europeeschen statenbond. Wat genoemd verslag vooral aantrekkelijk maakt, is de afwezigheid van iedere poging om de Grieken belangrijk te maken door aan hunne doorluchtige voorvaderen te herinneren. Ik weet niet, hoe de schrijver over het vraagstuk der afstamming denkt. Misschien heeft hij er niet eens een gevestigd denkbeeld van. Zooveel is echter zeker, dat hij getoond heeft, dat men een warm vriend der Nieuw-Grieken kan wezen, zonder er hunne voorouders, als met de haren, bij te slepen. Waartoe zou dit ook dienen? Het gewicht van eigen verdiensten kan niet toenemen, al werpt men ook die van lang gestorven familieleden er bij op de weegschaal. Onze deugd behoudt haar glans, zelfs al stammen wij af van barbaren. Men heeft gezegd, dat de Nieuw-Grieken, om vrienden voor hunne zaak te winnen, moeielijk konden nalaten met vreemde veeren te pronken[2] en dat de wetenschap er door gebaat is, daar zij er den aanstoot door ontving om den oorsprong der Nieuw-Grieken en van hunne taal na te gaan. Ik zie het klemmende van deze redeneering niet in. Door zich uit te geven voor wat zij inderdaad niet zijn, d.i. voor een antiek volk en voor Oud-Grieksch zoo niet sprekende, dan toch schrijvende Grieken, hebben onze Grieken het filhellenisme in de beste kringen veracht en bespottelijk gemaakt. Ook geloove men niet, dat de wetenschap er mede gediend wordt. De historiografie is er door verminkt en de nationale letterkunde bedorven. Voor de studie der van het Latijn afgeleide talen en der middeleeuwsche toestanden der Romaansche volken moge het romantisme gunstig gewerkt hebben[3]; op een dergelijke uitwendige aanleiding behoefde de studie van het moderne Hellenisme niet te wachten. Want dat Hellenisme is op zich zelf merkwaardig genoeg om naar zijn geschiedenis te doen vor-

1) Waarvan slechts 2,200,000 vrije Grieken zijn.
2) Zie Psichari, *Essais de grammaire historique Néo-Grecque*, Paris. Ernest Leroux, 252. De schrijver veroordeelt echter die neiging.
3) Zie Prof. van Hamel's inaugureele oratie, *La chaire de Français*, 13.

schen. Waar andere drijfveeren werkten, geraakte men op zijwegen en werden de beste werkkrachten verlamd.

Wat er bij de Nieuw-Grieken, onder den indruk van het geloof aan het onveranderd voortleven van het Hellenisme, van de historiografie geworden is, kunnen wij bij Griekenland's besten en meest bezadigden geschiedschrijver, Paparrigopoulos waarnemen. Zonder zich een oogenblik met het aanduiden der kenmerken van de eenheid van het Hellenisme, gedurende een tijdperk van drieduizend jaar, bezig te houden, gaat hij van die eenheid, als van een volkomen bewezen feit uit. Eerst als hij daarvoor behoorlijke bewijzen had bijgebracht, zou het hem vrij gestaan hebben, wat hij in de voorrede van zijn hoofdwerk[1)] gedaan heeft: de geschiedschrijvers van dogmatisme te beschuldigen, omdat zij de geschiedenis der Grieksche beschaving doen eindigen bij de Macedonische of de Romeinsche overheersching en haar niet tot op heden voortgezet hebben. Het is veeleer Paparrigopoulos zelf, dien men hier van dogmatisme zou mogen beschuldigen. Wat Grote, Curtius en anderen bewogen heeft het veld hunner onderzoekingen zoo nauw af te bakenen, was de vrucht derzelfde methode, die ook op het gebied der Grieksche filologie en archeologie tot zulke goede uitkomsten gevoerd heeft: het afzonderen en uitlichten van dat gedeelte van de geschiedenis der Helleensche ontwikkeling, hetwelk het eigendom is van het vrije Griekenland. Eerst daardoor is men er toe gekomen om het wezen van het antieke Hellenisme te leeren begrijpen en waardeeren. Bijna alles, wat aan de Macedonische verovering voorafgaat, draagt een eigenaardigen stempel van oorspronkelijkheid en idealiteit, dien allen, welke er ooit kennis mede gemaakt hebben, terstond zullen erkennen. Ongetwijfeld heeft Alexander het Hellenisme niet doen verdwijnen, evenmin als de Romeinen dit later gedaan hebben. Integendeel rust voor een niet gering deel hun roem hierop, dat zij alles aanwendden om het in stand te houden[2)]. Niettemin waren zijne dagen geteld. Al kan men

1) *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, waarvan voor eenigen tijd een nieuwe uitgave bij Anestis Konstantinidis te Athene verscheen. Ik bedien mij van de Fransche bewerking, die onder den titel: *Histoire de la civilisation Hellénique* door Hachette te Parijs is uitgegeven.

2) Men leze hierover de schoone opmerkingen van Mommsen in zijne *Römische Geschichte*, V, 231.

zijne sporen tot diep in de zesde eeuw volgen, toch neemt het zichtbaar af; wordt zijn polsslag flauwer en flauwer om eindelijk geheel stil te staan. De eigenlijke bloeitijd van het onvervalschte Hellenisme is ongelooflijk kort. Waar hij in vollen luister prijkt, het kortst. Reeds spoedig na de vreeselijke ramp op Sicilië meenen sommigen in Athene teekenen van verval te bespeuren. Slechts daar, waar de stadsstaat niet heeft kunnen gedijen, de patriarchale aristokratie het langst in leven bleef, b.v. in Lakonië, volhardde men ook het langst bij de oude overleveringen. Nog in de elfde eeuw was in die streek het oude heidendom niet geheel uitgeroeid. Maar overal elders, waar slechts de aartsvaderlijke zeden door een nieuwe orde der dingen, door nieuwe staatkundige verbanden, waarvan de stad de hartader was, werden vervangen, nemen wij ontwikkeling waar en verandering. Die veranderingen in zeden, gewoonten en denkwijze zijn evenwel niet als vooruitgang te beschouwen, als wij het leven der Hellenen, gedurende hunne staatkundige onafhankelijkheid, tot maatstaf nemen. Van vooruitgang zal hier slechts hij kunnen spreken, die een volk gelukkiger acht, naarmate het datgene, wat wij tegenwoordig algemeene beschaving noemen, meer nabij gekomen is. Doch die beschaving kon slechts opkomen op voorwaarde, dat het oude heidendom door het Christendom vernietigd, de brandende eerzucht, die vroeger het hart der Hellenen verteerde, doelloos werd; de kunst ophield een eeredienst te zijn; de innigheid van het huiselijk leven het leven op de markt en in de gymnasia deed vergeten; de belangstelling in theologische twisten den rusteloozen drang naar weten op andere doeleinden richtte. Te veel heeft men tot hiertoe de aanleiding tot al die wonderbare gedaanteverwisselingen alleen in uitwendige gebeurtenissen: het juk van Macedonië en Rome, het Christendom, gezocht. Uit den zedelijken, godsdienstigen, maatschappelijken toestand van Griekenland zelf kan die verbazende omkeer grootendeels verklaard worden. Men vergelijke slechts Eschylus en Sofokles met Euripides, sommige dialogen van Plato onderling, om tot de overtuiging te geraken, dat lang te toeven bij het oude, voor de Grieken onmogelijk was. Hadden zij een minder buigzamen geest bezeten, ja, dan ware het denkbaar, dat zij niet zoo ras door den wind van allerlei leering bewogen waren. Maar dit is het eigenaardige van alle hoogbegaafde naturen, dat de invloed van het bloed weinig vat op

hen heeft. Onbeweeglijkheid is het treurig erfdeel van karig bevoorrechte rassen en individuën. Alleen de soorten, die zich naar veranderde levensomstandigheden weten te schikken, redden hun leven. Niet zelden echter eischt de verandering van levenswijze het ontstaan van nieuwe en het afsterven van oude organen, zoodat eindelijk de oude soort ternauwernood herkenbaar is en men beter doet van een nieuwe te spreken. Iets dergelijks heeft met de bewoners van het oude Hellas plaats gehad. Niet eensklaps, maar in den loop van verscheidene eeuwen, werd alles gewijzigd en vervormd. Voor den onoplettenden beschouwer is de gedaanteverwisseling nauwelijks waarneembaar. In het staatkundig leven blijven vele oude instellingen en namen; maar de wezenlijke omkeer der dingen is niet minder groot dan toen men, met behoud der oude, aan het patriarchale tijdvak herinnerende, benamingen, een nieuw leven binnen de stadsmuren begon. Het wezenlijk nieuwe komt niet met uiterlijk vertoon, doch doet niettemin zijn invloed gelden en werkt vernielend op hetgeen de oudheid heeft nagelaten. In afgelegen schuilhoeken van ontoegankelijke dalen vindt de hedendaagsche geschiedschrijver en oudheidkenner nog hier en daar kommerlijke overblijfsels van een atavistisch Hellenisme. In de steden, de brandpunten van leven en beweging, werd het, reeds in de eerste eeuwen onzer jaartelling, door den stroom des tijds medegesleept. Natuurlijk is het ondoenlijk een bepaald tijdstip aan te geven voor den ondergang van het antiek Hellenisme. Geen geweldige omwenteling heeft een einde gemaakt aan zijn bestaan. Het is zijn natuurlijken dood gestorven. Het tegenwoordig zoogenoemd Hellenisme staat van het antieke even ver af, als de beschaving van welken modernen staat ook. De oude Helleensche beschaving is evengoed en in denzelfden zin het eigendom van al de volken van Westelijk Europa als van de moderne Grieken. Al zijn de laatsten zeer waarschijnlijk door banden van bloed en gewis door die der taal aan de Hellenen der oudheid gebonden, zoo maken zij niettemin een nieuw volk uit.

Dergelijke overwegingen omtrent het historisch verloop van het Hellenisme kwamen bij Paparrigopoulos niet op, toen hij het ondernam de ‘miskende eenheid der Grieksche beschaving’ te doen uitkomen. Het spreekt wel van zelf, dat om die reden de moderne Grieken met hunne moderne taal en zeden, mis-

kend worden. Wel spreekt hij van verschillende veranderingen, die het Hellenisme, om te blijven voortbestaan, zich moest laten welgevallen, maar die veranderingen worden nergens scherp omschreven. Evenals voor de meeste Nieuw-Grieken, schijnt ook voor hem de taal het krachtigste bewijsmiddel der betwiste eenheid[1]. Maar over den samenhang van het Oud- met het Nieuw Grieksch worden wij in het duister gelaten. Zoo schijnt alles bij het oude te blijven. Wie komt ons van die aan athanasie lijdende Grieken verlossen? zucht men onwillekeurig bij de lezing van Paparrigopoulos', in velerlei opzichten toch zoo voortreffelijk boek. Waar is de bakermat der helden, die in het begin dezer eeuw door hunne volharding en doodsverachting geheel Europa verbaasd deden staan? Waar is de letterkunde van het volk, dat toch een eigen taal bezit en dat, wat aanleg betreft, niet achterstaat bij de overige volken van ons werelddeel? Bezwaarlijk valt het, als men zich bij het doen van zulke vragen steeds naar de klassieke oudheid verwezen ziet, altijd zijne gelijkmoedigheid te bewaren. Wat nut kan het hebben van den krachtvollen jongeling te beweren, dat hij wel beschouwd zijn eigen overgrootvader is. Dikwijls heb ik mij afgevraagd, of de Nieuw-Grieken, bij al dat roemen op hun geslachtslijst, wel volkomen oprecht zijn; of zij niet zich naar een nationaal vooroordeel schikkend en tot op zekere hoogte de slachtoffers er van, aarzelen ronduit voor de waarheid uit te komen? Wat Paparrigopoulos betreft, komt het mij voor, dat hij zich meer op zijn gemak schijnt te gevoelen, zoodra hij de klassieke oudheid achter den rug heeft. Zooveel is in ieder geval zeker, dat zijn werk in belangrijkheid wint, naarmate hij de Byzantijnsche tijden nadert. Leest men met oplettendheid, dan wordt het duidelijk, dat niet Sparta en Athene, maar het op sommige tijdstippen zoo machtig Romeïsche rijk het voorwerp is van zijne liefde en bewondering. Niet in het Parthenon, maar in Aja Sofia toeft hij het liefst. Perikles, op het toppunt van zijn roem, en Athene's hegemonie, wat zijn ze, vergeleken met wat Dandolo genoemd heeft het ‘imperium universale,’ dat glansrijke middeleeuwsche keizerrijk, welks *βασιλεὺς αυτοκράτωρ* gezeten in zijne chrysotrikline, bekleed met zijn purperen sagion

1) Pap. t.a. p. 308 en andere plaatsen.

en zijn sarikion[1] op het hoofd, den gezanten der onderworpen volken gehoor verleende[2]. Als door instinct gevoelt zich de moderne Griek tot zijne middeleeuwsche voorouders getrokken. Op merkwaardige wijze wordt zijn blik scherper en zijn oordeel juister, zoodra hij zich geroepen ziet om het middeleeuwsch Hellenisme tegen onrechtvaardige beschuldigingen van westersche, lasterende geschiedschrijvers te verdedigen. Om zich te overtuigen, hoe scheef en veelal hoogst partijdig men Byzantium en zijne heerschers beoordeeld heeft, leze men Paparrigopoulos' scherpzinnige opmerkingen over het eigenaardige der Romeïsche beschaving, zijne karakteristiek der beeldstormende keizers, van de scheuring tusschen de Oostersche en Westersche kerk en vooral zijne bijtende toelichting van de motieven tot de kruistochten. Wie den schrijver tot aan het eind volgt, zal het moeielijk kunnen weerspreken, dat de verovering van Konstantinopel door de Turken had moeten en kunnen verhinderd worden; dat niet door innerlijke zwakte alleen het laatste bolwerk tegen den Islam gevallen is, maar evenzeer door eene te laat betreurde en duur betaalde onverschilligheid der westersche christenheid.

Had Paparrigopoulos kunnen besluiten de geheele oudheid weg te laten, of haar op zijn hoogst tot toelichting van sommige, door den tijd gespaarde verschijnselen te gebruiken, dan zou zijne geschiedenis der Grieksche beschaving gehad hebben, wat zij nu mist: eenheid. De twee eerste hoofdstukken van zijn werk hangen nu met de vijf laatste - als men dat gedeelte van het tweede hoofdstuk, waarin over het Christendom gehandeld wordt, uitzondert - als los zand samen. Eerst dan zou er van eenheid sprake kunnen wezen, als het latere Hellenisme van een even overwegend belang voor Europa geweest ware als het vroegere. Doch na Alexander wordt het eerste, hoe langer zoo meer, eene private aangelegenheid. De overweging, dat eerst in het Alexandrijnsche tijdvak het Helleniseeren op groote schaal begon en de Grieken een groot aandeel hebben gehad in de verbreiding van den nieuwen wereldgodsdienst, is met die uitspraak niet in strijd. Want de kiem van het

1) Pap. t.a. p. 260, 304.
2) Natuurlijk bedient Pap. zich niet van het N. Gr. woord *οαρίχι*, gevormd naar analogie van *τὸ παιδί*. De antieke vorm is voornamer.

universalisme, die in het Griekendom in de diaspora en in het Christendom tot ontwikkeling en bloei kwam, was reeds in de oudheid aanwezig. Bovendien is het Christendom waarlijk niet het werk der Grieken alleen. Behalve het hoofdaandeel, dat Israël daaraan gehad heeft, mag men de medewerking van Rome niet over het hoofd zien. De belangstelling in de Grieksche letterkunde, welke zich om het Nieuwe Testament groepeert, is gebleken een slechte weg te wezen voor de waardeering van het antiek Hellenisme. In eene geschiedenis der Grieksche letterkunde mag men zeker de groote kerkvaders niet met zwijgende minachting voorbijgaan. Maar zij mogen daarin slechts in zooverre besproken worden, als zij nog als vertegenwoordigers kunnen gelden van den wegstervenden antieken geest en zij pogen de schatten der oudheid vruchtbaar te maken voor hunne nieuwe wereldbeschouwing. De taal van een Gregorios van Nazianze en Chrysostomos trekt alleen de aandacht der filologen door den vorm. Die vorm wijst, evenals alle letterkundige overblijfsels uit dat tijdvak, op verval. Wel kan men de geheele kerkelijke en wereldlijke Grieksche literatuur der latere tijden uit een ander oogpunt beschouwen en in de ontaardingen der oude vormen niet langer kenteekenen zien van ondergang, maar van een nieuwe taal, die zich begint te vormen. Doch zulk een studie heeft natuurlijk een geheel ander uitgangspunt en doel. Zij kan slechts, met hoop op goed gevolg, ondernomen worden door hen, die overtuigd zijn, dat het oude Hellenisme, ook wat de taal betreft, reeds zeer vroeg begon te sterven en dat de z.g. *χοινὴ* een overgangsvorm is tot het Nieuw-Grieksch.

Het Hellenisme, dat, na lange voorbereiding, zijne intrede in de wereld doet met de stichting van het Oostersch-Romeinsche keizerrijk, is alleen van belang voor de Romeërs, zooals de middeleeuwsche Grieken zich zelven noemden. Is dat rijk, vooral van de negende tot de elfde eeuw, voor Europa een bolwerk geweest tegen de overheersching van vreemde rassen, men kan er toch, met eenigen schijn van recht, niet van beweren, dat er eene beschavende kracht voor Westelijk Europa van uitgegaan is. En dat is het juist, wat door Paparrigopoulos niet in het oog gehouden is. Onze middeleeuwsche en moderne beschaving is volstrekt geen spiegelbeeld van die der Romeërs. Zoo er zich in de eerste al eenige Hellenistische bestanddeelen

bevinden, dan hebben wij die ontvangen door tusschenkomst van Rome. Maar evenmin is het Romeïsme eene afspiegeling van onze beschaving. Het is volkomen onafhankelijk van westersche invloeden. Hoe dieper wij in de middeleeuwen komen, des te grooter wordt de wederzijdsche onafhankelijkheid. Door het losmaken der politieke banden, en later door het kerkelijk schisma, verdwijnen alle aanrakingspunten. Daarom moest men liever niet van een middeleeuwsch Hellenisme spreken Dit kan alleen een gezonden zin hebben, als men onder de middeleeuwen een bepaald tijdvak, niet als men er de, gedurende dat tijdvak, in het grootste deel van Europa heerschende levens- en wereldbeschouwing onder verstaat. Voor de Romeërs hebben de middeleeuwen, in de laatste beteekenis, nooit bestaan. Dat is de oorzaak, waarom zij ook geen renaissance gekend hebben. De historiografie van het Romeïsme eischt dan ook eene andere methode dan de geschiedenis van de beschaving der volken, wier ontwikkeling uit Rome den eersten stoot ontving. Bij de Romeërs zijn alle levensuitingen gericht op levensbehoud; bij de overige Europeesche volken op ontvouwing der levenskracht. De horizon van den historicus van het Romeïsme wordt steeds enger; die van den geschiedschrijver van het middeleeuwsche en moderne Europa wijder. Men wachte zich daarom voor het trekken van parallellen, zooals Paparrigopoulos ze getrokken heeft.

Geloofde men Paparrigopoulos op zijn woord, dan zou men het er voor moeten houden, dat de Byzantijnen eene groote godsdienstige hervorming en een renaissance gehad hebben, die merkwaardig op de onze gelijken en die, daar zij aan de onze in tijd voorafgaan, de meerderheid van het Romeïsme, doen uitkomen. Ware dit zoo, het zou wel toevallig wezen, dat volken, zoo hemelsbreed van elkander verschillend en zonder noemenswaardig geestelijk verkeer, zulke opmerkelijke punten van overeenkomst vertoonden. Maar Paparrigopoulos' beweren mist allen grond. De beroerten, door de beeldstormende keizers in het leven geroepen, gelijken, noch wat oorzaak, noch wat uitkomst aangaat, op onze godsdienstige hervormingen in de vijftiende eeuw. Alleen in Engeland zou men op eenige gelijkenis kunnen wijzen, in zooverre daar de hervorming, in den aanvang althans, van de vorsten is uitgegaan. Voor de parallel met de renaissance moeten dienen de ten onrechte aan Lukia-

nos toegeschreven dialoog *Filopatris*, door Haase voor het werk van een schrijver, die ten tijde van Nikephoros Fokas leefde, verklaard[1]. Verder een klein versje, opgenomen in Boissonade's uitgave van Eunapius. Kan het magerder? Als de roem onzer humanisten eens alleen moest steunen op navolgingen van dien aard en de bekwaamheid om zich van een doode taal te bedienen! Men vernedert het Romeïsme, door er, zoo goed en kwaad als het gaan wil, een evenknie onzer beschaving in te willen zien. Al die parallellen toch zijn uitermate geschikt om de minderheid van het latere Hellenisme in het licht te stellen en zijn wezenlijke grootheid te verdonkeren. Wij denken aan de indrukwekkende, westersche, middeleeuwsche bouwkunst en aan de wijsbegeerte van het Roomsch-Katholicisme. Hoe gering een mate van oorspronkelijkheid verraadt in die beide opzichten het Romeïsme! In de wijsbegeerte, niets dan eindelooze twisten over den voorrang van Plato of Aristoteles en commentaren nog veel vervelender dan die van Proklos. In de bouwkunst, geen stijl van nieuwe scheppende kracht getuigend. In de beeldhouwkunst en schilderkunst wel groote vaardigheid en half uitgewischte herinneringen aan antieke voortreffelijke modellen, maar zonder bezieling. Zóó was het althans in de door Paparrigopoulos geprezen middeleeuwen. Toen kregen allengs de geschilderde heiligen dat teringachtig en afstootend uiterlijk, waardoor de meeste Grieksche kerken ontsierd worden. Wat er in de z.g. Byzantijnsche kunst aantrekkelijks is, dagteekent grootendeels uit een tijd, toen het Romeïsme nog in de windsels lag.

Hoe menige ongegronde aanspraak op onderscheiding men voor de middeleeuwsche Grieken ook getracht heeft te doen gelden, zoo is er toch eene wier goed recht onbetwistbaar schijnt. Ik bedoel de verdiensten, verworven door het aandeel, dat de Grieken in onze renaissance gehad hebben[2]. Die verdiensten zijn te algemeen bekend om opzettelijke aanwijzing te behoeven. Wij behoeven daartoe slechts te herinneren aan Manuel Chrysolaras, Gergios van Trapezunte, Pletho, Bessarion, Theodoros Gaza, Johannes Argyropoulos, Demitrios Chalkondylas en meer anderen. Zonder de hulp dier mannen zouden wij

1) Pap. t.a. p. 251.
2) Pap. is op dit punt zeer bescheiden. Anders is het gesteld met *Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὴν ἀναγέννησιν* van Zalakostas.

niet licht Oud-Grieksch hebben leeren lezen; zouden vele kostbare handschriften niet tot ons gekomen zijn, en die wij reeds bezaten met de meeste moeite hebben ontcijferd moeten worden. Zal men daarom zeggen, dat daardoor toen voor Europa een nieuw licht is opgegaan? De geschiedenis van de beoefening van het Grieksch dwingt ons die vraag bepaald ontkennend te beantwoorden. De toenmaals door de Grieken in het leven geroepen beweging is om de twee volgende oorzaken onvruchtbaar gebleven. Vooreerst konden de Grieken ons niet geven, wat zij zelven niet hadden. Voor de ware grootheid der oud-Grieksche literatuur hadden zij geen geopend oog. Zij konden ons wel handschriften bezorgen en die leeren lezen, maar der woorden diepe zin was voor hen als een gesloten boek. Wie met de letterkunde der Byzantijnen eenigszins vertrouwd is, zal die uitspraak niet te hard vinden. Ten tweede waren de humanisten te zeer overtuigd van den voorrang der Romeinsche letterkunde en was hun afkeer van het Romeïsme te groot om zich als discipelen aan de voeten der Byzantijnen neer te zetten. Het humanisme bleef derhalve, zoo na als voor de zwerftochten der Grieksche geleerden, op zuiver Romeinschen grondslag gevestigd. Reeds met den dood van Leo X begint het verval der Grieksche studiën. Hadden Noordsche humanisten, als Agricola, Reuchlin en Erasmus er zich niet over ontfermd, er zou misschien geen spoor van zijn overgebleven.[1)] Het Hellenisme, in welks bezit wij ons pas een halve eeuw, als in eene openbaring, verheugen, is geen geschenk der middeleeuwsche of der Nieuw-Grieken; het is eene ontdekking van Nederlanders, Duitschers, Franschen en Engelschen. Zijn er onder de moderne Grieken, die zich in den laatsten tijd verdienstelijk gemaakt hebben op het gebied der oud-Grieksche literatuur en kunst, zoo hebben zij dit niet hieraan te danken, dat zij Grieken, maar, dat zij goede leerlingen der westerlingen zijn. Onder de Nieuw-Grieken is er niemand van eenige beteekenis, die dit ontkent, of er zich voor schaamt.

Wie zich tot taak stelt de geschiedenis van het Romeïsme te schrijven, wachte zich er voor aan de belangrijkheid van zijn onderwerp door ongepast parallellisme afbreuk toe te brengen.

1) Zie Burckhardt, *Die Cultur der Renaissance in Italien*, 4te Aufl. I. 220-222.

Alleen hen die het als een volkomen zelfstandige macht aanschouwen, vertoont het zich in zijn ware grootheid. Ieder kunstmiddel om de belangstelling van den lezer te boeien is geheel overbodig. Er huist in dat middeleeuwsche Hellenisme, ten spijt van al zijne zwakheden, die men maar al te dikwijls en al te breed heeft uitgemeten, eene onverwoestbare levensvatbaarheid, die den geschiedschrijver als van zelf noopt een onderzoek naar hare oorzaken in te stellen. Met groote scherpzinnigheid heeft Hertzberg sommige dier oorzaken ontvouwd. Als een der gewichtigste wijst hij op het 'intelligent absolutisme', dat door Augusta Pulcheria in een vast systeem gebracht werd en op het voortreffelijke kader van bureaukratische ambtenaren, die de inwendige politiek in de hand had. Verder op de invloedrijke geestelijkheid, tegen welke de heerschzucht van ondernemende vorsten op den duur niet bestand was. Ten laatste op het ongeëvenaard meesterschap der Byzantijnen in diplomatische kunstgrepen en op hun financiëel beleid[1]. Van al de door Hertzberg genoemde oorzaken komt het mij voor, dat die, welke op den klerus betrekking heeft, minder juist dan de overige in het licht gesteld is. Paparrigopoulos heeft dit beter begrepen. Volgens dezen is de Grieksche kerk een bij uitstek behoudend element; de voorvechtster der legitimiteit in de erfopvolging der keizers, zelfs waar deze met hun belang in strijd was; een onmisbaar rad in de uiterst ingewikkelde staatsmachine, de erfgename van de politieke voortreffelijkheid der Byzantijnsche ambtenaren, waardoor het haar gelukt is, ten tijde der Turksche onderdrukking, de zoo zwaar bedreigde nationaliteit van gewissen ondergang te redden[2]. Dezelfde rol werd door de kerk gedurende de beroerten van het schisma gespeeld. Steeds was hare hand eene behoudende en reddende. Daardoor wordt ook haar groote invloed op het volk verklaard, een invloed die nog heden merkbaar is. Geen volk der Christenheid vertoont zoo weinig godsdienstige verdeeldheid als het Grieksche. Maar andere grieven kunnen tegen den Duitschen historicus te berde gebracht worden. Veel te weinig wordt door hem gelet op den voorrang der Byzantijnen in vergelijking met de andere Europeesche volken. Het is niet genoeg te zeggen, dat de

1) Hertzb. t.a. p. I. 100-108.
2) Men leze hierover vooral het laatste hoofdstuk van Pap. genoemd werk.

Grieken, trots velerlei afzichtelijke zedelijke verdorvenheid, zich ook onderscheidden door edele trekken van ‘schoone humaniteit.’ Men kan dat schoone en goede alleen waardeeren, als men het vergelijkt met de achterlijkheid van het toenmalig westelijk Europa. Gedurende tal van eeuwen waren de Byzantijnen onze meerderen. Zij bleven dit tot in den aanvang der nieuwere geschiedenis. Eerst daar wordt het parellellisme onbruikbaar. Bij de Romaansche en Germaansche volken is geen continuïteit. Het door Rome nagelaten erfdeel werd met de vreemdsoortigste bestanddeelen vermengd. In het Oostersche rijk was dit in veel mindere mate het geval. Zijn kracht lag in zijn gedwongen isolement. Daardoor bleef het in veel inniger betrekking met de klassieke oudheid dan de noordelijke rijken. Instinctmatig gevoelde men de meerderheid van het Romeïsme en daarom haatte men het. Sinds is men niet moede geworden de Grieken met smaad te overladen en hunne zonden uit te bazuinen. Het kan niet genoeg gezegd worden, welk een rampspoed die haat gebaard heeft. Onze renaissance is er, tot bittere teleurstelling der Grieken, eenzijdig door gebleven. Een met ons verwant ras is er nagenoeg door uitgeroeid en heeft de bloeiende oorden, die het bewoonde, moeten prijs geven aan een aan alle ware beschaving vijandig volk. Het is dus waarlijk niet zonder reden, dat wij een Paparrigopoulos wegens zijne gematigdheid prijzen. Wat wij in hem missen: de geschiedenis der wording van het moderne Hellenisme uit de puinhoopen van het Romeïsme, kan slechts een Nieuw-Griek, wiens hart warm klopt voor zijn volk, ons geven. Sinds vele jaren worden met volhardenden ijver de bouwstoffen voor zulk eene geschiedenis vergaderd. Maar de Fransche en Duitsche uitgaven der historische bescheiden zijn, evenals die van Sathas, verre van compleet. Het meeste, wat op de tijden na de inneming van Konstantinopel betrekking heeft, rust nog in het stof der bibliotheken. De belangstelling der Nieuw-Grieken in de lotgevallen van hun volk is evenwel te levendig om die kostbare documenten begraven te laten.

Erger dan de geschiedenis wordt, om den wille eener gewaande voortreffelijkheid, door de Nieuw-Grieken en hun vrienden de taal en letterkunde mishandeld. Voor ieder volk, het Grieksche alleen uitgezonderd, is de levende taal in haren be-

schaafden toestand het richtsnoer, dat de geschrevene volgt. Maar wat te doen, als zulk eene beschaafde, levende taal ontbreekt, wanneer men niets hoort dan plaatselijke en gewestelijke uitdrukkingen, dan volksdialecten? In zulk een geval, zeggen de Grieken, dat zij zich bevinden. Om aan de daaruit ontstane moeielijkheden tegemoet te komen is men overeengekomen zich van eene schrijftaal te bedienen, waarin de aan het Oud- en Nieuw-Grieksch ontleende vormen op de grilligste wijze zijn dooreengemengd. Daar men alle moeite aanwendt, dit zonderling mengelmoes zooveel mogelijk op de antieke *χοινή* te doen gelijken, worden vreemdelingen, die wel Oud- maar geen Nieuw-Grieksch kennen, er niet zelden door misleid en geven zij voet aan het dwaalbegrip, dat de beide talen inderdaad slechts weinig van elkander verschillen. De Grieksche letterkundigen, aan wie wij op eene reis in Griekenland de eer hebben te worden voorgesteld, zullen in den regel de laatsten zijn om ons van zulk een dwaling te genezen, daar zij de vrees koesteren anders in onze schatting te zullen dalen. Alleen van de Grieken, die nooit schrijven of lezen geleerd hebben, kunnen wij de volkstaal, de *καθομιλουμένη* leeren. Op de volksschool wacht men er zich zorgvuldig voor, Nieuw-Grieksch te onderwijzen. Daar leert het kind verbuigingen en vervoegingen, die het van zijne huisgenooten en speelmakkers nooit te hooren krijgt. Dit gaat zoover, dat het voor een in den vreemde opgevoeden Nieuw-Griek bepaald onmogelijk is zijne moedertaal grondig te leeren[1]. Dat er onder zulke omstandigheden geen eigenlijke nationale letterkunde kan opkomen, valt bij eenig nadenken terstond in het oog.

Den in het buitenland opgevoeden en levenden Grieken valt het gemakkelijk hunnen landgenooten deswege de les te lezen, hun voor te houden, dat zij slechts het voorbeeld van de grondleggers der Romaansche talen te volgen hebben, dat verscheidenheid der dialecten geen onoverkomelijke hinderpaal behoeft te zijn om te schrijven, zooals men spreekt. Psichari zou hierin gelijk hebben, ware de kwestie zoo eenvoudig, als hij zich die

1) Pschari, t.a. p. 259 deelt daarvan het volgend voorbeeld mede. ‘S'il m'est permis d'invoquer ici un souvenir personnel, je me souviens que mon vieux professeur de gree me disait très sérieusement que la locution française: *je n'y tiens pas*, devait se rendre par: *ου χερί πολλοῦ ποιοῦμαι* qui est du plus beau grec ancien, mais que personne ne comprend pius aujourd'hui.’

schijnt voor te stellen. Volgens dien geleerde zijn Koraïs, Dukas en Kodrikas, die hij ten spijt hunner verschilpunten in éénen adem noemt, de scheppers van den *style macaronique*[1], die nooit zou opgekomen zijn, zoo niet de revolutie van 1821 de Grieken bewogen had voor antieke Grieken te willen doorgaan. De middeleeuwsche teksten zouden ons daarentegen een vrij getrouw beeld der spreektaal geven. Van de werken, die van de twaalfde tot de zeventiende eeuw werden te boek gesteld, zou met eenige wijzigingen hetzelfde gelden. Hiertegen is Psichari's geduchte, van top tot teen gewapende tegenstander, Hatzidakis met tal van argumenten opgekomen[2]. Volgens dien schrijver dagteekent, wat Psichari den *style macaronique* noemt, reeds uit de middeleeuwen en is het verbreken van de boeien der oude spraakkunst van af de elfde eeuw deels een gevolg van onwetendheid, deels van gemakzucht. Voor de kennis der gesproken taal zouden de geschriften van dien tijd niet de minste waarde hebben. Onder de gronden, die hunne auteurs zouden bewogen hebben, zoovele oude vormen te gebruiken, noemt Hatzidakis het betrekkelijk gering onderscheid tusschen de nieuwe en oude vormen en de afwezigheid van goede schrijvers, op wier gezag de volkstaal ingang zou hebben kunnen vinden. Het zuiver wetenschappelijke van Hatzidakis' betoog, waarover alleen een man van het vak kan oordeelen, daargelaten, zal men toestemmen, dat er beter dan door Psichari's historische ophelderingen, de wording van het tegenwoordige potjes Grieksch door verklaard wordt. Want, al zet men nog zooveel op rekening der ijdelheid en der zucht om zich in het oog der buitenwereld belangwekkend te maken, zoo is het toch bezwaarlijk aan te nemen, dat Koraïs en diens geestverwanten het gezond verstand der Nieuw-Grieken zoo eensklaps zouden hebben kunnen verdwazen. Terecht heeft Rangabé aangemerkt[3], dat het niet aangaat alleen aan Koraïs het vaderschap van den ‘Nieuw-Helleenschen stijl’ toe te schrijven. Wel mag men zeggen, dat hij door het gezag van zijnen naam eene reeds eeuwen bestaande, noodlottige richting bestendigd en den grondslag heeft helpen leggen voor het systeem der

1) Psich. 188.
2) In het *Berliner Philologisch Wochenschrift* van 6 Aug. 1887.
3) Précis d'une histoire de la Littérature Néo-Hellénique, I, 85.

λογιοι, puristen die het modern gesproken Grieksch als een vrucht der barbaarschheid verachten. Billijker is het, in de hedendaagsche Grieksche schrijftaal, de treurige nalatenschap van het verbasterd Romeïsme, zulk eene vrucht te zien. Maar zij is er nu eenmaal en het is den Grieken ondoenlijk geen rekening met haar te willen houden. Daaraan heeft Psichari niet genoeg gedacht. Hatzidakis is ongetwijfeld even sterk van de waardeloosheid van het potjes Grieksch overtuigd, als zijn te Parijs levende landgenoot. Maar Hatzidakis leeft als een Griek onder de Grieken en kan daarom niet tegen den stroom oproeien.

Hatzidakis doet, wat niet weinig geleerde Grieken doen. Hij maakt eene scherpe scheiding tusschen de theorie en de praktijk en beroept zich voor de laatste - d.i. voor het gebruik van het potjes Grieksch - op de gewoonte, zonder evenwel aan dat gebruik, als man der wetenschap, het zegel zijner goedkeuring te hechten. In de theorie gaat hij daarentegen even ver, zoo niet verder dan Psichari. Ieder weet het best wat hem lijkt. *Ἕκαστος δὲ κρίνει καλῶς ἃ γινωσκει, καὶ τούτων ἐστὶν ἀγαθὸς κριτής*. Met deze woorden van Aristoteles wordt den ‘maitre de conférences à l'école des hautes-études’ het stilzwijgen opgelegd. Maar de laatste wordt niet moede steeds op hetzelfde aanbeeld te slaan en houdt, omdat hij zijne landgenooten liefheeft, zich verplicht in eene taal, die ieder beschaafd mensch lezen kan, hunne dwaasheid wereldkundig te maken en aan te dringen op bekeering. Vandaar de verbittering en scherpe woorden. Wij, op wier oordeel noch eeuwenoude traditie, noch nationale ijdelheid hier eenigen invloed kunnen uitoefenen, zullen er natuurlijk zeer licht toe komen de partij van critici als Psichari te kiezen. Van welken kant wij de zaak ook bekijken, wij zullen steeds eindigen hem gewonnen spel te geven. Het officiëele Nieuw-Grieksch is volstrekt geen taal. Wie hieraan nog mocht twijfelen, leze het geestige boek van Psichari, en wete tegelijk, dat diens meeningen gedeeld worden door de meeste Grieksche auteurs, die zich, ten spijt van hun beter inzicht, genoodzaakt zien offers te brengen aan Moria. Ons verplaatsende op het standpunt der in Griekenland levende en werkende Grieken kunnen wij zeer goed begrijpen, waarom zij vooralsnog op ietwat hoogen toon alle voorstellen tot diepgaande hervormingen afwijzen. Maar het Hellenisme bezit eene te plooibare natuur om hardnekkig bij

het kwade te blijven volharden. Als men reeds in de poëzie bij voorkeur een Grieksch schrijft, dat vele Grieken kunnen lezen, waarom zou dan het proza het goede voorbeeld niet volgen? Al de argumenten, aangevoerd om te bewijzen, dat ten minste voor wetenschappelijke werken het potjes Grieksch onontbeerlijk is, zijn niets dan uitvluchten. Het modern Hellenisme kan in de literatuur zijne vleugels niet ontplooien, voordat het, op het voetspoor van het antieke Hellenisme, put uit den levenden taalschat.

Erger beschaming dan zuivere wetenschappelijke kritiek brengt den Grieken het geschrijf van menschen, die wel Oud- en Nieuw-Grieksch kennen, maar van de wijze waarop het laatste zich, langs historischen weg, uit het eerste ontwikkeld heeft, niet het flauwste begrip hebben. Allen zonder onderscheid hebben dit met elkander gemeen, dat, waar zij, wat vertrouwdheid met de eerste regels van comparatieve filologie betreft, te kort schieten, zij die leemten zoeken aan te vullen door zelotisme. Hun allen is het potjes Grieksch een heilige taal. Zoo zij ergens van overtuigd zijn, dan is het van de op luttel uitzonderingen na volkomen eenzelvigheid dier taal met het Oud-Grieksch. Wie begeert aan de coryfeeën dier richting in en buiten Griekenland te worden voorgesteld, leze het onlangs door den Darmstadtschen hoogleeraar, August Boltz, uitgegeven boek: ‘Hellenisch, die allgemeine Gelehrtensprache der Zukunft.’ Als men weet, dat de schrijver onder dat Helleensch de conventioneele schrijftaal der Nieuw-Grieken verstaat, kan men zich reeds eenig denkbeeld vormen van de strekking van genoemd boek. Wie zich verwonderen mocht over den apodiktischen toon dier menschen, gelieve te bedenken, dat zij niet slechts gesteund worden door de Grieksche puristen, maar ook door het gemis van algemeene vertrouwbare resultaten van filologen, die zich met de geschiedenis van het Nieuw-Grieksch onledig houden. Aan dien tak van wetenschap ontbreken nog, wat ook Psichari zegge, vaste punten van uitgang[1)] en aankomst, in wier bezit zich de beoefenaar der Romaansche talen verheugt. Dit neemt ondertusschen niet weg, dat voor beide taalfamilies de methode dezelfde is.

1) Ik zeg dit, omdat men de middeleeuwsche teksten slechts met zooveel reserve schijnt te kunnen gebruiken, dat men als het ware de reeds gevondene nog maken moet.

Wat het modern Hellenisme wellicht nog eenmaal aan de wereld zal geven, niemand kan het zeggen. Voorspellingen van dien aard hebben bovendien niet de minste waarde. Tegenwoordig is het, zooals wij reeds, in overeenstemming met den heer Marshall, zeiden, een element van vooruitgang in het Zuid-Oosten van Europa. De literaire bedrijvigheid der Grieken, gepaard met hunne leerzaamheid en volgzaamheid, geeft ten spijt hunner conventioneele schrijftaal, hoop op goede gevolgen. Van het middeleeuwsche Hellenisme kan men slechts constateeren, dat het heeft uitgemunt juist in datgene, waarin de antieke Grieken zoo achterlijk waren, het bewaren der polietieke eenheid. Als erfgenamen van de ware staatmanswijsheid van Rome hebben zij hunnen leermeesters geen schande aangedaan. Maar die bekwaamheid werd gekocht voor den prijs van de eigenschappen, die het oude Hellenisme kenmerken en het alleen voor ons dierbaar maken. Als bezitter eener eigenaardige beschaving, als bakermat van de Nieuw-Grieksche cultuur vereischt het Romeïsme nog veelszijds toelichting. Wat het antieke Hellenisme aangaat, kunnen wij de hulp der Hellenen en Filhellenen ontberen. Daarvoor bezitten wij in ons vaderland eene eerbiedwaardige rij van docenten en hoogleeraren.

H. WAS.

Lessen uit het verleden.

Geschiedenis van de koloniën Essequebo, Demerary en Berbice, van de vestiging der Nederlanders aldaar tot onzen tijd, door P.M. Netscher. - Met twee kaarten. - Uitgegeven door het provinciaal Utrechtsch genootschap van kunsten en wetenschappen. - 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1888.

Weinig onderwerpen van studie zijn zoo dankbaar voor den beoefenaar zelven, als de geschiedenis. Wie in de gelegenheid is, tot dusver verborgen bescheiden te raadplegen en onderling te vergelijken, stuit telkens op berichten, die een nieuw licht op de gebeurtenissen werpen; op ware verrassingen, die dubbel al de moeite loonen, welke de opsporing dier bronnen kostte.

Dagen achtereen gaan er soms voorbij, waarin de geschied vorscher stapels stukken - door ‘den tand des tijds’ niet allen even leesbaar - leest zonder iets belangrijks te ontmoeten; maar plotseling vindt hij dan soms één geschrift, dat alle teleurstelling doet vergeten. Het is voorzeker een ‘inspannende arbeid’, om den weg te vinden ‘in den doolhof der schier ontelbare registers en bundels’ van vroegere jaren; maar het is een arbeid, die den werkman loont; men behoeft hem niet te beklagen. Hij gevoelt, dat hij nuttig is; zoowel wanneer hij daden van het voorgeslacht in herinnering kan brengen, die tot navolging prikkelen, als wanneer hij begane misslagen kan aanwijzen, die tot leering kunnen dienen.

Ongetwijfeld heeft de generaal Netscher dat gevoelt toen deze, na een wèlvolbrachten ambtelijken loopbaan, zich zijn *otium* ten nutte maakte om zijne landgenooten in te wijden in de geheimen der geschiedenis van een land, dat een paar eeuwen lang onder Nederlandsch bestuur is geweest: het tegenwoordige Britsch-Guyana.

Hij heeft daarmede eene der vele leemten aangevuld, welke in

de geschiedenis onzer overzeesche bezittingen van vroeger en later tijd kunnen worden aangewezen. Hij heeft zich hierdoor verdienstelijk gemaakt jegens allen, die de geschiedenis erkennen als onze beste leermeesteres; en met ingenomenheid voldoen wij dan ook aan de uitnoodiging, door de redactie van *De Gids* tot ons gericht, om in dit tijdschrift de aandacht van het algemeen op het belangrijk werk van den heer Netscher te vestigen.

Het zou, meenen wij, weinig nut hebben, indien wij, dat werk op den voet volgende, wilden trachten hier een overzicht van de lotgevallen van Britsch-Guyana te leveren. Wie nut wil trekken uit de studie der geschiedenis, dient deze te volgen *in hare bijzonderheden*; hij die, als beschaafd man, niet onbekend meent te mogen zijn met de voornaamste feiten van geschiedkundigen aard, moge aan zoodanig overzicht genoeg hebben, - niet hij, die zijne eischen hooger stelt; deze heeft niet genoeg aan eene oppervlakkige kennis. En al wie wil doordringen in de détails der gebeurtenissen in Britsch-Guyana, kan niet beter doen dan het boek van den generaal Netscher zelf ter hand te nemen. Hij zal daarin, zonder woordenpraal, bijeengebracht vinden al wat de bronnen dienaangaande vermelden. Hij zal al spoedig opmerken, dat het boek over 't geheel met de meeste objectiviteit geschreven is, - dat het, wat niet van alle dergelijke studiën met evenveel recht kan worden getuigd, *vertrouwen* verdient. En hij zal daarmede den grootsten lof uitspreken, welken zoodanige arbeid ooit verwerven kan.

Voor ons doel zal het, naar onze meening, het beste zijn, indien wij enkele onderwerpen ter sprake brengen, *naar aanleiding* van het hier besproken boek.

De wensch, om nieuwe bronnen voor den handel op te sporen, deed in het laatst der 16e en het begin der 17e eeuw verschillende vestigingen beproeven op de kust van Guyana, of, gelijk men haar destijds noemde, de ‘wilde cust’. Maar toen eenmaal de verspreide krachten grootendeels vereenigd waren tot ééne West-Indische Compagnie, raakte het oorspronkelijk doel op den achtergrond; zoolang nog de oorlog van Spanje duurde, hoopte men veeleer ‘rijke gewesten en plaatsen te bemachtigen, en groote winsten te behalen door het buitmaken van rijkgeladen Spaansche en Portugeesche schepen’. Dit verlangen werd in de

eerste jaren ruimschoots bevredigd: men denke slechts aan de verovering van Brazilië en aan Piet Hein's zilvervloot; doch de aldus verkregen bloei kon bezwaarlijk duurzaam zijn, en weldra bleek, dat de Compagnie eene taak had aanvaard, die hare krachten te boven ging. Reeds in 1654 ging Brazilië weder verloren, en, met uitzondering van de allereerste jaren van haar bestaan, heeft de West-Indische Compagnie en ook de Nieuwe West-Indische Compagnie, die haar in 1675 verving, steeds met geldgebrek te kampen gehad.

De vestiging der Nederlanders in Essequebo ondervond hiervan in alle opzichten den terugslag, zoodat reeds in 1632, en ook later, in overweging genomen werd haar te verlaten; en, zoo het hiertoe al niet kwam, - nooit, kan men zeggen, is Essequebo tot bloei geraakt. Dat ook de oorlogen, waarin de Republiek der Vereenigde Nederlanden in de beide voorgaande eeuwen gewikkeld werd, alle blijvende ontwikkeling der West-Indische koloniën verhinderden, is voldoende bekend.

Het is trouwens, in algemeenen zin gesproken - het succes gedurende vele jaren der Oost-Indische Compagnie is, dunkt ons, eene der uitzonderingen, die den regel bevestigen - het is waarlijk geen taak voor eene particuliere maatschappij, om overzeesche bezittingen te beheeren! De aandeelhouders verlangen rente van hun kapitaal, en in buitengewone omstandigheden ontbreken al spoedig de middelen tot buitengewone krachtsinspanning. Een gevestigde staat heeft, zoo noodig, de beschikking over groote hulpbronnen van geld, schepen en soldaten, en heeft in de eerste plaats belang bij de indirecte voordeden voor zijn handel, zijne koopvaardijvloot, zijne industrie, welke de bezitting kan opleveren; eene maatschappij van aandeelhouders *moet* welhaast, in beide opzichten bij vergelijking te kort schieten.

Meer dan met Essequebo nog werd dit bewezen met Berbice, een bijzonder eigendom van de familie Van Pere, gedurende bijna eene eeuw. Berbice was in dat tijdperk nooit van veel beteekenis; en ook later (na 1714) niet, toen het, na door de Franschen uitgeplunderd te zijn, in andere handen overging: De ‘Societeit van Berbice,’ in 1720 opgericht en eerst in 1848 geheel geliquideerd, bleef steeds eene teringlijderes; het ‘wanbestuur van sommige landvoogden,’ de ‘zwakheid en schriele koopmansgeest der directeuren’ droegen daartoe natuurlijk in hooge mate bij.

Alleen Demerary, waar de onzen zich eerst in 1746 vestigden, kende eenigen tijd van bloei, tengevolge van de omstandigheid dat zich daar weldra vele Engelschen van de West-Indische eilanden vestigden, die hunne uitgeputte en beperkte plantages op deze eilanden verlieten en ‘met hunne energie, hun geld en hunne slaven’ den vruchtbaren bodem van Demerary kwamen exploiteeren. In werkelijkheid kan men dan ook wel zeggen dat dit landschap nooit anders is geweest dan eene in hoofdzaak Engelsche kolonie, al stond het aanvankelijk onder Nederlandsch bestuur.

Tot eene zekere hoogte werd, in het midden der voorgaande eeuw, ook Essequebo ‘ver-engelscht.’ Storm van 's Gravesande, die hier van 1743 tot 1772 met veel bekwaamheid, geestkracht en toewijding het bewind voerde, lokte de Engelsche planters ook daarheen, en deze kregen er spoedig een wèlverdienden invloed.

Met Berbice was hetzelfde in later tijd het geval: toen deze kolonie in 1796 in Engelsche handen gevallen was, ontwikkelden zich ‘de sympathiën der inwoners meer en meer in Engelschen zin en kwamen er zich tal van Engelschen met energie en met geld vestigen, waardoor het mogelijk werd de productie van suiker, koffie en katoen op groote schaal te doen toenemen.’

Het moet erkend worden: wij hebben geen reden om trotsch te zijn op hetgeen onze voorvaderen in het tegenwoordig Britsch-Guyana hebben gewrocht. Zeker, men kan wijzen op een landvoogd als evengenoemden Storm van 's Gravesande, of op een Van Hoogenheim, die, als gouverneur van Berbice, bij het groote slavenoproer van 1763 zich van de gunstigste zijde deed kennen. Men kan hulde brengen aan die kooplieden en zeevaarders, die in het begin der 17e eeuw ‘met kleine middelen, maar met groote volharding en moed’ kampten tegen de vijandelijke vloten, het ongezond klimaat en allerlei tegenspoeden; maar daartegenover staat, dat de ontwikkeling en bloei der koloniën op de komst der Engelschen heeft moeten wachten!

Een beschamend gevoel maakt zich van ons meester, wanneer wij moeten lezen dat de ingezetenen, na een pas zesjarig Engelsch bestuur (1796-1802), ‘zeer ontevreden en verontwaardigd’ waren toen zij vernamen dat zij weder onder Nederlandsch gezag waren teruggebracht; dat, na de later (1803-1814) opgedane ondervinding, de tevredenheid ‘algemeen’ was toen de koloniën voor goed

aan Engeland werden afgestaan; en dat men daar nooit ‘redenen heeft gehad om terugkeer tot de vroegere Hollandsche toestanden te wenschen.’

Treurige getuigenissen inderdaad! Maar, indien onze heerschappij over Essequebo, Demerary en Berbice noch der koloniën, noch het moederland ten zegen strekte; indien het niet te loochenen is, dat de overgang dier koloniën in Engelsche handen goed en nuttig is geweest; indien, bovendien, in 1814 de meeste kolonisten Engelschen waren, - moet men dan niet erkennen, dat de gedragslijn van het Engelsche bewind, toen het ons in dit jaar - als gedeeltelijke compensatie voor 5 à 6 millioen pond sterling - die koloniën ontnam, alleszins te verdedigen is?

Wij hadden ons onmachtig getoond, deze bezittingen de noodige middelen te verschaffen om tot welvaart en bloei te geraken; naar alle waarschijnlijkheid - het hedendaagsche Suriname bewijst het - zouden zij voor ons een lastpost gebleven zijn. Wij hebben alzoo door de regelingen van 1814 ten deze geene schade geleden, maar het belang der koloniën is er ontegenzeggelijk in hooge mate door bevorderd geworden.

Dit alles hebben wij gemeend, met enkele woorden in het licht te moeten stellen, ook omdat het ons voorkwam dat de heer Netscher in zijne beoordeeling der handelingen der Engelschen niet geheel billijk is; o.a. op bl. 115, waar hij zegt dat ons de drie koloniën in West-Indië in 1814 werden ‘ontroofd,’ of op bl. 268, waar de Engelsche regeering verweten wordt dat zij zelden edelmoedig is geweest, doch ‘meestal heeft behouden wat zij in bewaring nam.’

Dit verwijt vindt waarlijk geen grond in de geschiedenis van deze eeuw. Het verdrag van 1814 was eene minnelijke, geenszins opgedrongen schikking, waarbij Engeland de Kaap de Goede Hoop, Essequebo, Demerary en Berbice verkreeg, *tegen overneming van zware geldelijke verplichtingen*. Al onze bezittingen in Oost-Indië werden ons teruggegeven; en bij verschillende gelegenheden (30 November en 26 December 1813, 30 Maart, 2 Mei, 22 Juni 1814) zwaaide Willem I uitbundig lof en dank toe aan de ‘edelmoedigheid,’ ‘grootmoedigheid,’ ‘belangeloosheid,’ ‘voorbeeldelooze opofferingen’ van Groot-Brittannië.

Onze zelfzuchtige handelspolitiek heeft later vele jaren de goede verstandhouding met Engeland geschaad; het was ons streven, ‘de

Engelschen te weren waar wij konden, hun zooveel mogelijk afbreuk te doen' in hunnen handel op onze Oost-Indische bezittingen. Dààrtegen heeft Engeland zich - van zijn standpunt zeker te recht - krachtig verzet; doch in 1846 verklaarde Lord Aberdeen uitdrukkelijk dat 'de Britsche Regeering *elke wettige en redelijke uitbreiding* van Nederland's invloed en bezit in de Oost *met genoegen zou gezien hebben*, wanneer deze niet steeds vergezeld was geweest van benadeeling van Britsche onderdanen.' Inderdaad komt het ons voor, dat wij, de geschiedenis onzer koloniën op onpartijdige wijze bestudeerende, geen reden hebben ons over Engeland te beklagen[1)]. Zelfs niet over zijne handelingen op Noord-Borneo!

Na deze kleine uitweiding keeren wij naar het tegenwoordige Britsch-Guyana terug. Onder het Hollandsch en ook in de eerste jaren van het Britsch bestuur was die landstreek nagenoeg geheel eene *slaven*kolonie. Netscher verhaalt ons dat, in de eerste helft der 17^{e} eeuw, jarenlang, alleen uit Angola, jaarlijksch 15000 negerslaven naar Amerika werden overgebracht. Aanvankelijk zond men ze meest naar het meer belovende Brazilië, en ook in latere tijden bleef de aanvoer van werkkrachten in Essequebo, Demerary en Berbice steeds onvoldoende. Nog in de tweede helft der 18^{e} eeuw werden jaarlijks meer dan 2000 slaven verscheept, doch meestal naar Suriname; ook toen bleven Essequebo, Demerary en Berbice stiefmoederlijk bedeeld.

Hier was dus steeds gebrek aan werkkrachten. Maar hoe werden die werkkrachten behandeld!

Bij de bespreking hiervan moet men voorzeker niet verzuimen, rekening te houden met de algemeene denkwijze in vroegeren tijd; men kan het een vroeger geslacht bezwaarlijk euvel duiden, dat het omtrent slavernij en humaniteit andere begrippen koesterde dan de thans geldende. Maar toch, - het schijnt wel, dat men, in Berbice vooral, in de vorige eeuw ook voor dien tijd achterlijk was in humaniteit!

De slaven werden daar inderdaad schandelijk behandeld. Bij verschillende planters gingen 'wreedheid en lafhartigheid gepaard'; 'op lichtvaardige wijze werden soms, zonder afdoende bewijzen

1) Zie E. de Waal, Onze Indische Financiën, I, 1876.

van schuld, de zwaarste straffen tegen hen uitgesproken'; het groote slavenoproer van 1763 was 'de geweldige uitbarsting van de lang opgekropte woede en wraakzucht eener onbeschaafde massa, na vele jaren van mishandeling en aangedaan onrecht'... En de gouverneur, die in 1779 het bewind voerde, was pijnlijk getroffen 'door de gruwelijke mishandelingen en plagerijen, den slaven van Berbice ongestraft door hunne meesters aangedaan.'

Het evenbedoelde oproer, dat de kolonie aan den rand van haren ondergang bracht, was waarlijk niet ongemotiveerd. Het werd gedempt, dank zij de krachtige houding van den gouverneur Van Hoogenheim en de achtervolgend van Suriname, St. Eustatius en uit Nederland gezonden hulp. De geschiedenis van de bange dagen, toen doorgebracht, wordt ons uitvoerig door den generaal Netscher medegedeeld. Wij zullen daarbij niet stilstaan, en alleen vermelden dat in 1764, toen het oproer eindelijk gedempt was, niet minder dan 128 slaven 'tot straf voor hun verraad' ter dood werden gebracht op de wreedaardige wijze van dien tijd: gehangen, geradbraakt, verbrand of verbrand 'met klein vuur.' Niet ten onrechte merkten de directeuren der Societeit van Berbice op, dat de strafoefeningen 'wel iets van eene generale massacre' hadden; zij betreurden ze echter minder uit menschlievendheid dan uit koopmansberekening, vermits zij er slechts op wezen dat al de gerechtelijke moorden 'bijzonder onereus voor de eigenaars der slaven en dus ook schadelijk voor de kolonie' waren.

De slag, door het slavenoproer aan de ontwikkeling van Berbice toegebracht, bleek onder het Hollandsch bestuur onherstelbaar. Financieel was de kolonie zoozeer ten achteren geraakt, dat zij slechts door den machtigen steun van de Staten van Holland nog op de been kon worden gehouden.

De wijze waarop men daar zijne medemenschen behandeld had, was een voorname oorzaak van Berbice's verval. Ook daaruit ziet men, dat humaniteit een eisch is van goede staatkunde!

Toen, vooral sedert 1803, de Engelschen de macht over de hier besproken koloniën in handen hadden, spanden zij alle krachten in om deze van voldoende werkkrachten te voorzien; het aantal slaven bedroeg, in 1817, in Essequebo, Demerary en Berbice meer dan honderdduizend!

Maar de bron, die deze werkkrachten verschafte, werd van liever-

lede gesloten. Steeds krachtiger verhieven zich de stemmen van hen, die den slaven hunne menschelijke rechten wilden verzekeren, en in 1833 werd eindelijk, voor al de Britsche koloniën, de emancipatiewet aangenomen, die behoudens eenige overgangsmaatregelen, aan den toestand van slavernij een einde maakte. Niet minder dan 20 millioen pond sterling werd door den Engelschen staat beschikbaar gesteld tot schadeloosstelling van de eigenaren der slaven[1]. Terecht zegt Netscher, dat dat eene daad van edelmoedigheid is geweest, eene groote natie waardig!

In 1838 waren er geene slaven meer. Van lieverlede bleek het, dat de kolonie door de gewijzigde toestanden gebrek kreeg aan werkkrachten; maar daarin werd, met krachtige medewerking der regeering van Groot-Brittannië, voorzien door bevordering der immigratie van vrije arbeiders, voornamelijk uit Britsch-Indië. De bevolking van Britsch-Guyana, die in 1841 nog geen 100.000 zielen bedroeg, werd 40 jaar later op 262.000 zielen geschat.

Zoo is Britsch-Guyana thans eene welvarende, bloeiende kolonie, waarop Engeland trotsch mag zijn. Helaas, dat de generaal Netscher, daarop wijzende, moet zeggen: ‘in scherpe tegenstelling met het naburige Suriname, dat Nederlandsch bleef en sedert 1814 steeds achteruitging’!

Het kan niet ontkend worden, en het is, meenen wij, in het belang zoo van het moederland als van de kolonie, indien het openlijk wordt uitgesproken: eene vergelijking van Suriname met het naburig Britsch-Guyana stelt ons nationaliteitsgevoel op een zwaren proef. Britsch-Guyana heeft zich mogen verheugen in de belangstelling en in de goede zorgen van het moederland; de Nederlanders hebben zich daarentegen steeds weinig van Suriname aangetrokken, - zij hebben die schoone bezitting verwaarloosd!

De resultaten, in Britsch-Guyana verkregen, hebben bewezen dat de beschikbaarstelling van gelden (en, natuurlijk, een doelmatig gebruik daarvan) ten behoeve van de immigratie van vreemde werkkrachten noodig is om de West-Indische koloniën weder tot bloei te brengen.

Suriname is, om in koopmansstijl te spreken, eene goede onderneming, waarin *kapitaal* moet worden gestoken om ze rentegevend te maken. Tegenover de honderde millioenen, welke Nederland na 1830 uit Oost-Indië getrokken heeft, zou men bezwaarlijk kunnen

1) Het aandeel van Britsch-Guyana in deze som was nagenoeg 4,3 millioen pond sterling of ruim 51,600,000 gulden.

zeggen dat het moederland niet *bij machte* zou zijn, de noodige millioenen aan te wijzen, of daarvoor rentegarantie te verleenen, om den invoer van nieuwe werkkrachten op krachtige wijze aan te moedigen en daarmede een tijdvak van welvaart in Suriname te doen aanbreken.

Het is slechts eene quaestie van *willen*. Op den tegenwoordigen weg voortgaande, houden wij, met een paar ton 's jaars, Suriname in leven, - doch gelijk men een teringlijder in het leven houdt. Intusschen blijft die kolonie daarmede een vrij nuttelooze lastpost. Nederland kan zich die *luxe* wel getroosten; maar denkt men dat het daarmede de verplichtingen vervult die op zijne schouders rusten?

Wij bewijzen nòch het moederland, nòch der kolonie een dienst, door deze in bezit te houden op de wijze welke tot dusver gevolgd is. In beider belang ware het beter, haar dan aan eene andere mogendheid af te staan, die haar - zie Britsch-Guyana! - binnen weinige jaren zou doen worden een toonbeeld van vooruitgang en bloei. Gelijk de heer W. Elout van Socterwoude het in 1884 reeds uitdrukte: verkieslijk is het zeker voor Suriname, te bloeien onder vreemde vlag, dan te verhongeren onder de Nederlandsche!

'Maar dat zou vernederend zijn voor ons nationaal gevoel; wij zouden ons voor de gansche beschaafde wereld, moeten schamen'.. Volkomen waar, maar moeten wij dat ook thans niet, nu een vreemdeling[1)] eenige jaren geleden, met het oog op Suriname zeker niet ten onrechte, kon schrijven: '*Es is nicht mehr die Zeit der Thatkraft und des eisernen Willens, der die allen Holländer beseelte*'?

Het is, naar onze meening, niet de minste verdienste van het werk des heeren Netscher, dat het ons, in de geschiedenis van het tegenwoordig Britsch-Guyana, den spiegel onzer verplichtingen ten aanzien van Suriname voor oogen houdt.

Moge dat boek er toe bijdragen dat 'voor het arme Suriname, onze lang verwaarloosde en toch zoo schoone kolonie, met hare goede en gastvrije bevolking, spoedig betere dagen mogen aanbreken'. Want, - men kan het den generaal Netscher moeielijk tegenspreken: 'Neêrland's koloniale historie heeft waarlijk genoog aan een "verzuimd Braziel", - het zou al te beschamend zijn indien de nazaten ook nog op een "verzuimd Suriname" moesten wijzen!'

E.B. KIELSTRA.

1) Kappler, Holländisch Guiana, bl. 493.

Gedichten.

I.
Van een bedelkind.

In de ontlooverde linden huilt de wind,
In haar lompen huivert een bedelkind.

Een ruiter rijdt als de wind voorbij.
- ‘O ruiter, en hebt ge geen aalmoes voor mij?’

De ruiter steeg van zijn paard en sprak:
- ‘Meer dan een aalmoes: een gastvrij dak!’

Hij tilde de maagd op zijn trappelend ros
En zij hield hem omvangen en liet hem niet los.

Hij bracht haar gezwind naar zijn aad'lijk slot
En hij kuste haar handen en loofde God.

Doch zij vroeg, toen hij haar zijn tafel bood,
Maar een beker wijn en een stukje brood.

Zij hief ten hooge den wijnbokaal
En brak het brood op den zilveren schaal.

- ‘In Christus' naam, nu eet met mij,
Ver van de menschen en God nabij.

En drink met mij van dien koelen wijn,
Zoo zult gij in waarheid mijn broeder zijn!'

Hij deed gelijk zij hem had gevraagd
En hij boog de knie voor de minlijke maagd.

Hij nam van zijn vinger een gouden ring:
- 'Dien schenk ik mijn blonde vondeling.

En wilt ge u vermeien in spel en zang,
Hier moogt ge wel blijven uw leven lang!'

Toen lachte ze en wond uit haar lompen zich los.
Daar stond zij vóór hem in zilverdos.

- 'Geen bedelkind, maar een edelkind,
En door liefdelist van mijn lief bemind!'

En op zooveel weelde niet voorbereid,
Aanbad hij zijn bruid in haar heerlijkheid.

II.
Logen.

Ik lig gevangen in een net van logen,
En sterk als ijzer zijn de zijden mazen.
Wie 't óm mij wierp, lacht om mijn droef verbazen,
En vangt mij vaster in mijn machtloos pogen.

Balt toorn mijn vuist, hij laat mij dreigend razen
En ziet mij aan met klare, spotvolle oogen.
Schrei 'k om genâ, hij kent geen mededoogen:
Is mededoogen niet een deugd van dwazen?

Hij sleurt mij voort met korte, harde schokken,
En stoot mijn wil stuk tegen stugge wanden
Van hooge rotsen en basalten blokken.

Maar helscher dan de wreedheid van die handen
En van dat schoon gelaat met gouden lokken,
Martelt die lach, dien 'k in mijn ziel voel branden.

III.
Berusting.

Mijn doode zonden heb ik God beleden
En toen verdronken in een donkren poel.
Mijn doode smarten heb ik trotsch vertreden,
Om kalm te stijgen naar mijn eeuwig doel.

Ver van de menschen ben ik voortgeschreden,
Mijn hart hoog heffend boven 't marktgewoel.
Doch Vreugde-in-liefde heeft mijn weg vermeden
En Stilte staart me in de oogen, klaar en koel.

Berusting, bleek, met grijze, peinzende oogen,
Wenkt mij van ver naar d' ijsberg, waar zij rust,
't Vermoeide hoofd van zilvermist omtogen.

En eenzaam klim ik, huivrend, onbewust
Omziend naar 't leven, zij ook 't leven logen.
Is 't niet de dood, die me in berusting kust?

IV.
Laatste wandeling.

Nog éens met u naar het groene woud,
nog eens naar het zilv'ren meer,
Nog éens met u door het korengoud,
nog éens en dan nimmer weer!

En blinkt een traan op mijn bleeke wang?
- o, 't is maar een regendrop,
Die beefde aan den rand van een blad al lang
en viel uit den beukentop.

Hoe golft die weelde van korengoud,
met menige bloem, als ster!
Hoe zingt de ziel van het plechtig woud,
als orgelmuziek van ver!

Die witte wolk in de blauwe lucht,
die zwaan op het rimp'lend meer,
Zij weten wel, dat mijn vreugde vlucht:
nog éens en dan nimmer weer.

Op de oude plekjes wel alle twee,
maar elk met zijn eigen ziel....
En vroeger was mij uw ziel een zee,
waar mijn ziel, als een vloed, in viel.

Nu zijn wij twee en wij waren één....
en *ik* heb u zóo bemind,
- Neen, denk niet, dat ik u zóo beween! -
als een moeder haar eenig kind.

Gij dézen weg en ik d' andren dus,
door 't woud, langs mijn vonklend meer...
Uw hand! uwe oogen! uw vlammenkus!....
nog éens en dan nimmer weer!

HÉLÈNE SWARTH.

Letterkundige kroniek.

De werken van William Shakespeare, vertaald door Dr. L.A.J. Burgersdijk. Twaalfde Deel. Venus en Adonis. - Lucretia. - Sonnetten en verdere Gedichten. - Een overzicht van Shakespeare's leven en werken. Leiden, E.J. Brill 1888.

Het monument is voltooid. Met het twaalfde deel zijner Shakespeare-vertaling, nog vóór het eind van 1888 verschenen, heeft Dr. Burgersdijk de kroon gezet op een werk, dat niet alleen der Nederlandsche letterkunde tot groote eer verstrekt, maar waardoor ook - en dit is voor onzen begaafden landgenoot een niet geringe triomf - Shakespeare gebracht is tot velen, die den dichter tot dusver enkel bij naam kenden en op goed vertrouwen bewonderden. Uit dat oogpunt is de naamlijst der inteekenaren, waarmede het laatste deel opent, verrassend. Op die lijst toch treft men niet alleen geleerden en letterkundigen aan, leden van de Kamer en officieren van land- en zeemacht, niet alleen tal van ambtenaren in onze overzeesche bezittingen - aardig is het, ook een inwoner van Stratford-on-Avon er op aan te treffen - maar men vindt er tevens een andere categorie van personen voor wie tot nu toe in ons land Shakespeare veelal een gesloten boek was: tooneelbestuurders en tooneelspelers. Onze voornaamste tooneelspelers hebben zich het kostbaar werk aangeschaft, en al ware het vermetel hieruit af te leiden, dat nu voortaan Shakespeare tot hunne dagelijksche lectuur zal behooren, - wie zou er zich niet in verheugen dat zij zich zelven althans de gelegenheid hebben gegund, nu en dan eens een blik te slaan in een wereld van dramatische poëzie, waarvan hunne wijsheid tot dusver niet durfde droomen.

De vertaling der dramatische werken werd in de vorige elf deelen voltooid; in dit laatste deel vinden wij die van de twee groote beschrijvende gedichten *Venus and Adonis* en *The rape of Lucrece*, de Sonnetten, welke reeds voor tien jaar in afzonderlijke uitgaaf vertaald verschenen, en de kleinere gedichten.

Wij kunnen ons voorstellen dat den heer Vermeulen, Lid van de Tweede Kamer, wanneer hij dit deel ter hand neemt en op de lijst der inteekenaren de Hoogere Burgerscholen van Arnhem en van Nijmegen vermeld ziet, de schrik om het hart slaat.

Jongenslectuur is bijvoorbeeld de *Venus en Adonis* zeker niet. Maar volwassenen zullen bij de lezing van dit gedicht, al worden zij door het valsch vernuft en de overlading, welke sommige strofen ontsiert, onaangenaam getroffen, den zinnelijken gloed en de schitterende kleur bewonderen van de voornaamste gedeelten dezer schildering, welke men niet ten onrechte bij een schilderij van Titiaan heeft vergeleken. In *Venus en Adonis*, het eerste door Shakespeare (in 1593) uitgegeven gedicht, bruist en schuimt het jonge leven. Verrassend is de kennis van de natuur, van dier en plant, welke de jonge dichter ten toon spreidt, o.a. in de beschrijving van den hengst, en de vlucht van den haas. Met meesterhand heeft Dr. Burgersdijk den gloed, de kleur, de schakeeringen van het oorspronkelijk ter zijde gestreefd. Bijvoorbeeld in deze strofe, waarin Adonis de tegenstelling tusschen *Love* en *Lust* doet uitkomen:

> Liefde is een troost, als zonneschijn na regen,
> Doch wellust is een storm na zonneschijn;
> Steeds jeugdig lacht der liefde lente ons tegen;
> Wellust is winter, als 't nog warm moet zijn;
> De liefde is matig; wellust stikt in 't eten;
> De liefde is waarheid; wellust trouwvergeten.

Schildert Shakespeare in *Venus en Adonis* de zinnelijke hartstocht der vrouw met koelheid beantwoord door den jongeling, die slechts één hartstocht kent: de jacht; in *Lucretia* is het de hartstocht van den man afstuitend op de vlekkelooze reinheid der vrouw. Doch dit omvangrijke gedicht een jaar na *Venus en Adonis* verschenen, staat, met uitzondering van een of twee episoden, lager in dichterlijken rang dan zijn voorganger.

Over de Sonnetten zijn, dank zij het geheimzinnige van den

inhoud, boekdeelen vol geschreven. Is, gelijk Delius veronderstelt, Shakespeare in deze gedichten dramaticus geweest, en heeft hij er gevoelens in geschilderd, welke de zijne niet waren? Of is niet veeleer de dichter zelf de hoofdpersoon dezer sonnetten? Is hij het zelf niet, aan wien Venus' voorspelling - der godin in *Venus en Adonis* in den mond gelegd - bewaarheid wordt:

> Voortaan zal leed met liefde zich verbinden,
> Staag ijverzucht de liefde vergezellen,
> Staag 't zoet begin een bitter einde vinden;

is hij het niet, wiens liefde, aanvankelijk versmaad, later met wederliefde beloond werd, maar om spoedig weer den genadeslag te ontvangen, wanneer het blijkt dat hij een medeminnaar heeft, en dat die medeminnaar niemand anders is dan zijn beste vriend? En die vriendschap, welke de Sonnetten verheerlijkt, van welken aard was zij, wien geldt zij? Altemaal vragen, waarop het volledig antwoord nog niet is gegeven.

Om nu deze Sonnetten en de overige gedichten van dezen bundel bij het publiek in te leiden, zouden wij weinig meer te doen hebben dan te herhalen wat Busken Huet in zijne *Litterarische Fantasiën* (vierde reeks, 3e deel) over dit gedeelte van Shakespeare's dichterlijken arbeid heeft gezegd, en voortreffelijk gezegd. Zoo doende zouden wij echter gevaar loopen een dergelijk verwijt te vernemen als Huet Burgersdijk voor de voeten wierp, ten opzichte van zijn al te getrouwe navolging van Bodenstedts vertaling der Sonnetten. Wij verwijzen daarom liever naar Huet's studie, welke omtrent Shakespeare's niet-dramatische gedichten in een kort bestek een schat van bijzonderheden en treffend fijne opmerkingen te samenbrengt.

Op één punt echter wagen wij het tegen Huet's oordeel op te komen Het is, waar hij Burgersdijk in één adem noemt met den heer A.S. Kok, en aan beiden, naar aanleiding van hunne vertaling der Sonnetten, den naam van dichter ontzegt. Men heeft Burgersdijk eenvoudig op te slaan en zijne vertaling te leggen naast die van den verdienstelijken Shakespeare-kenner Kok, om te zien wat er waar is van deze door geen enkel voorbeeld gestaafde bewering.

Men neme bijvoorbeeld het door Huet hoog geprezen Sonnet XXIX. Shakespeare schreef het op vollen mannelijken leeftijd. ‘Het is een verademing’, schrijft Huet, ‘te mogen gelooven dat in den-

zelfden tijd, toen hij de behoefte aan genegenheid en waardeering het levendigst gevoelde, één hart warm voor hem geklopt, en hij het als de hoogste onderscheiding aangemerkt heeft door dien vriend erkend en geëerd te worden. Geen der andere Sonnetten daarom, dunkt mij, laat zulk een harmonischen indruk na.'

Het Sonnet luidt, in de lezing van Delius:

When in disgrace with fortune and men's eyes,
I all alone beweep my outcast state,
And trouble deaf heaven with my bootless cries,
And look upon myself, and curse mij fate,
Wishing me like to one more rich in hope,
Featur'd like him, like him with friends possess'd,
Desiring this man's art, and that man's scope,
With what I most enjoy contented least;
Yet in these thoughts myself almost despising,
Haply I think on thee, and then my state
(Like to the lark at break of day arising
From sullen earth) sings hymns at heaven's gate:
For thy sweet love remember'd such wealth brings,
That then I scorn to change my state with kings.

Hooren wij nu achtereenvolgens hoe Kok en Burgersdijk dit gedicht weergeven.

A.S. Kok vertaalde aldus:

Als ik, door 't lot en menschenoog veracht,
In stilte 't leed beween en mijn ellende;
Ten hemel schrei, die doof is voor mijn klacht,
En op mijzelf de droeve blikken wende;
Als ik mij rijker wensch in hoop en rust,
En meer omringd van vrienden en beminden;
En kunst begeer en geenen levenslust,
Dan waar ik rein genot in waan te vinden;
Dan, schier mij-zelf en 't lieve leven moe,
Gedenk ik u, ô heil! en 'k hef de wieken
En zing op nieuw den Hemel hymnen toe,
Als na den nacht de leeuwrik 't ochtendkrieken.
Zoo rijk maakt mij 't gedenken aan uw trouw,
Dat 'k met geen vorst van lot verandren zou.

En hoor nu hoeveel leniger, hoeveel frisscher, hoeveel dichter-

lijker in één woord, datzelfde sonnet klinkt in Burgersdijk's vertaling.

Als ik, van elk gesmaad, van 't lot miskend,
In tranen troost voor mijn verguizing zoek,
Ten dooven hemel vrucht'loos kreten zend,
Bij 't denken aan mij zelf mijn staat vervloek,
Aan deez' zijn leven, rijk in hoop, benij,
Aan dien zijn schoonheid, dien zijn stand en macht,
De kunst van dezen wensch, diens vriendenrij,
En wat mij 't meest verheugt, een dwaasheid acht,
Dan schijn ik me een verworp'ling - doch nauw treft
Uw beeld mijn ziel, of mijn ellende vliedt,
En 'k zing, zooals de leeuwrik, die zich heft
Bij 't dagen, aan des hemels poort een lied;
Want denk ik aan uw liefde, 'k ben zoo rijk,
Dat ik in weelde voor geen koning wijk.

Wij treden niet in verdere vergelijking tusschen twee mannen, die, elk op zijn wijs, voor de kennis van Shakespeare hier te lande niet te betwisten verdiensten bezitten. Het was ons enkel te doen om Dr. Burgersdijk de eer te geven, die Huet hem, naar ons inzien ten onrechte, onthield, en te toonen, dat de treffelijke dichterlijke eigenschappen, welke hij in de vertaling der drama's aan den dag legde, zich ook in de bewerking der sonnetten niet hebben verloochend.

Ten overvloede blijke dat nog uit zijn vertaling van het sonnet, volgende op het aangehaalde.

Als ik in de eenzame uren van het peinzen
't Verleden voor den stoel daag van mijn geest,
Zie ik nog eens het vaak verlangde deinzen,
En ik betreur nog eens wat is geweest;
Dan stroomen die sinds lang niet schreiende oogen
Om dierbre, lang verstorven vrienden; 'k ween
Nog eens om teed're liefde, lang vervlogen,
Om meen'ge hoop, die 'k voedde, en die verdween,
Nog eenmaal draag ik rouwe, lang gedragen,
Nog eenmaal moet ik lijden, wat ik leed,
Nog eens de klachten, die ik klaagde, klagen,
De tranenschuld voldoen, die ik voldeed: -
Doch brengt die stonde, vriend, ùw beeld voor mij,
Dan is 't verlies geboet, mijn leed voorbij.

Met een breed opgezette studie over ‘Shakespeare's leven en werken’ besluit Dr. Burgersdijk zijn grootschen arbeid. In elf hoofdstukken deelt hij tal van wetenswaardige bijzonderheden mede omtrent Shakespeare's geboorteplaats Stradford-on-Avon, omtrent zijn jeugd, zijn voorgangers en tijdgenooten, zijn leerjaren, omtrent de schouwburgen en tooneelspelers in Shakespeare's tijd, de tijdsorde der verschillende tooneelwerken en hun versbouw; aan de hand van de drama's wordt ons Shakespeare's ontwikkeling als mensch en als tooneeldichter ontvouwd, en volgen wij hem tot aan zijn laatste levensjaren en zijn dood.

Als populaire inleiding tot de kennis van Shakespeare heeft deze verhandeling, welke door opzet en indeeling een zeker ouderwetsch karakter draagt (men vindt er hoofdstukken in getiteld: ‘De zonnige tijd’, ‘De onweerswolken’, ‘De heldere avondstond’), ongetwijfeld hare verdienste. Vreemd is het echter dat de groote quaestie, welke, sedert eenige jaren reeds, in de oude en de nieuwe wereld, met zooveel warmte soms, wordt gedebatteerd, die namelijk aangaande den waren auteur der onder Shakespeare's naam beroemd geworden drama's, door den schrijver met geen enkel woord wordt aangeroerd. Toch wordt de taal van hen die Bacon voor den dichter houden, bij den dag stouter en stelliger. Schreef niet nog voor weinige maanden de Allgemeine Zeitung het volgende: ‘Niets zou onjuister zijn dan te meenen dat er heden ten dage nog een Shakespeare-quaestie en een Shakespeare-strijd kon bestaan. De waarheid is, dat sinds een menschenleeftijd een groot feit bekend is geworden; men weet thans dat de groote wijsgeer Bacon dichter was en dat de naar William Shakespeare genoemde drama's door hem vervaardigd zijn.’ Anderen willen dat er een *Shakespere* bestaan heeft, afkomstig van Stratford-on-Avon, die een ongeletterd tooneelspeler was; terwijl *Shakespeare* dan het pseudoniem zou geweest zijn, waaronder de Lord-Kanselier Bacon van Verulam zijn onbedwingbare lust tot het schrijven van drama's en blijspelen den teugel vierde.

Wellicht was Dr. Burgersdijk beducht dat de behandeling van dit brandend vraagstuk hem te ver zou voeren; maar geheel onaangeroerd had het toch niet mogen blijven.

En nu mag onze geleerde landgenoot met rechtmatige zelfvoldoening zien op den voltooiden arbeid. Het grootsche werk, hetwelk men meenen zou dat een menschenleeftijd in beslag zou nemen, werd, zon-

der dat er eenige voorbereiding, eenige bijzondere studie van Shakespeare aan was voorafgegaan, te midden van allerlei andere, en daaronder zeer ernstige en tijdroovende, werkzaamheden, in ongeveer tien jaar voltooid. Voor zooveel volharding, zooveel geestkracht en zooveel talent als daartoe noodig waren, brengen wij met honderden onzer landgenooten Dr. Burgersdijk warmen dank en oprechte hulde.

***Een en ander over Multatuli*, door J. Versluys. Amsterdam W. Versluys, 1889.**

Het gebeurt herhaaldelijk in openbare vergaderingen, waar eenig buitengewoon gewichtig onderwerp aan de orde is, dat op de vraag van den voorzitter, wie over dat onderwerp het woord verlangt, een pijnlijk stilzwijgen het eerste antwoord is. Reeds staat de leider der vergadering op het punt, den hamer te laten vallen, in de meening dat geen der leden iets tot verdediging of tot bestrijding van het aanhangige voorstel te zeggen heeft, als uit een hoek van de zaal schuchter en bescheiden een opmerking klinkt, meestal in den vorm van een vraag. En nu komen langzamerhand de tongen los; het eene woord lokt het andere uit, en de discussie over het onderwerp, dat eerst niemand aandurfde, neemt niet zelden onrustbarende afmetingen aan.

Aan dat verschijnsel worden wij herinnerd door hetgeen ten opzichte van Multatuli heeft plaats gevonden.

‘Men zwijgt mij dood’ klaagde de schrijver van *Max Havelaar*, en vriend en geestverwant zeiden het hem na. Men deed het voorkomen alsof het een afgesproken werk was, den naam van Douwes Dekker zoo weinig mogelijk te noemen en van zijn werken in het openbaar geen notitie te nemen. ‘Men zwijgt mij dood, of tracht het althans te doen’, klaagde Multatuli; maar tegelijkertijd zocht hij naar een oorzaak van dat zwijgen over geschriften, die toch waarlijk beter verdienden.

‘Zou de oorzaak liggen in luiheid?’ vroeg hij eens, en zijn antwoord luidde: ‘Ja, dáár houd ik 't voor. 't Horloge is wat gecompliceerd, dus is 't makkelijker er òf niet over te spreken, òf

't te behandelen als 'n kluw sajet, òf 'n verhandeling te houden over zeker stipje in een der nummertjes van de wijzerplaat'[1].

Dekker sloeg hier, dunkt ons, de plank niet zoo geheel mis. Het kunstwerk, dat hij ons te genieten gaf, wàs gecompliceerd; men nam het ter hand, bewonderde het - maar er zich in het openbaar over uit te laten, hetzij dan om het te laken of te prijzen, daaraan waagde de voorzichtige Nederlandsche critiek zich niet. De een wachtte tot de andere zou beginnen, ten einde daaruit dan wellicht aanleiding te nemen, om het zijne van het onderwerp in quaestie te zeggen.

En zoo is het geschied, dat op eene enkele uitzondering na (het als feuilleton voor een dagblad geschreven overzicht van M's werken, *Een Zaaier* van Vosmaer), tijdens Dekker's leven geen beoordeeling van zijn werk als geheel het licht heeft gezien, en dat enkele van zijn belangrijkste geschriften slechts ter loops in dagblad of tijdschrift zijn besproken geworden. Alleen voor *Vorstenschool* werd een uitzondering gemaakt. Multatuli had daarop gerekend. 'Voor 'n deel schreef ik Vorstenschool om die slagorde te breken. 't Zal wel gespeeld worden, en dan *moet* men 't noemen', lezen wij in denzelfden brief, waaruit wij reeds citeerden.

Na Dekker's dood heeft Dr. H.J. Polak in zijn conscientieuse studie voor het eerst het stilzwijgen verbroken. Maar vooral het geruchtmakend stuk van Dr. Swart Abrahamsz heeft de tongen ontboeid. Dr. Abrahamsz, den mensch Douwes Dekker tot voorwerp van zijne studie makende, ging gedeeltelijk aanvallend te werk; hij was stout in zijne uitspraken, bracht ongekende feiten aan het licht, en trok conclusiën, welke velen aanstoot moesten geven en tot tegenspraak moesten lokken.

Achtereenvolgens gaven de heeren F. van der Goes, Top, Gorter hunne adviezen over het geval. Veritas deelde in de brochure *Multatuli-wespen* uit hare herinnering aan Dekker niet onbelangrijke bijzonderheden mede.

Thans heeft de heer Versluys zijn oude en nieuwe opstellen over Multatuli in één bundel bijeengebracht. 'Sommige opmerkingen en mededeelingen', zegt de schrijver, 'ontleenen hun waarde uitsluitend hieraan, dat ik Multatuli geruimen tijd persoonlijk heb gekend.' Er zijn onder die opmerkingen en mededeelingen, welke

1) Brief van 28 Oct. 1872.

licht werpen op sommige handelingen en uitingen van Douwes Dekker. En dat schijnt ons voorshands de voorname taak te zijn van hen, die den merkwaardigen man gekend hebben: niet wat anderen van hem mededeelden tegen te spreken of als onmogelijk te verwerpen, maar zelf bouwstoffen aan te dragen voor de kennis van zijn leven en werken.

Bij een man van Multatuli's gestel en karakter, wiens prikkelbaarheid ook door Versluys erkend wordt (p. 78), is de eene dag, het eene uur verschillend van het andere. Op een uiting van soms ongemotiveerde hartelijke vertrouwelijkheid volgde niet zelden een bui van vaak even ongemotiveerd norsch wantrouwen; op een diep doordacht woord een haastig oordeel. Naarmate men meer of minder met Multatuli's denkbeelden instemt, zal men hierover zachter of strenger oordeelen.

Wanneer echter de heer Versluys de woorden van Dr. Swart Abrahamsz: ‘in die omstandigheden [nl. “wanneer hij door een reeks van onaangename gewaarwordingen zenuwachtig gemaakt wordt”] stort hij zich ledig nog vóór de indrukken verwerkt zijn’, leest als stond er, ‘dat Multatuli gewoon is zijn indrukken en denkbeelden weer te geven voordat zij verwerkt zijn’, dan leest hij slecht en bouwt op die verkeerde lezing onjuiste conclusiën. Dit is te erger, omdat wat Dr. Abrahamsz in den aangehaalden zin schrijft juist door de opmerkingen en mededeelingen van den heer Versluys wordt bevestigd.

De heer Versluys toch zegt (p. 29): ‘Herhaaldelijk is Multatuli verweten dat zijn oordeel over sommige schrijvers kant noch wal raakt. En inderdaad hebben wij hier een der zwakke zijden van Multatuli. Dikwijls heeft men daarbij met niet veel meer te doen dan met een onbekookten uitval.’ Een bladzijde verder lezen wij: ‘Soms werd een oordeel te haastig gevormd. Toen ik hem indertijd de Gedenkschriften van Madame de Rémusat ter lezing zond, kreeg ik bijna per omgaande een hoogst ongunstig oordeel over dat werk. Maar toen hij had doorgelezen, was zijn oordeel al heel spoedig even gunstig als het eerst ongunstig was geweest.’

Hetzelfde verschijnsel doet zich telkens voor.

Voor wie ze weet te rangschikken en met elkander in verband te brengen, is er uit de mededeelingen van den heer Versluys veel omtrent Multatuli te leeren; maar ook bij de zorgvuldigste rangschikking krijgen wij nog geen beeld, zelfs geen silhouette te zien,

ontvangen wij geen totaalindruk van den persoon van Eduard Douwes Dekker.

Omtrent menige trek van zijn karakter, omtrent menige episode uit zijn leven, verkeeren wij nog in volslagen onwetendheid. De halve ophelderingen, de quasi-verklaringen welke ons door Versluys en anderen gegeven worden van Multatuli's verhouding tot Tine, van hetgeen hem bewoog te Wiesbaden te spelen, maken een en ander niet duidelijker.

Waarschijnlijk is voor het ontwerpen van een goed gelijkend beeld van den schrijver der *Ideën* de tijd nog niet gekomen. Zeker zal wie het waagt daartoe over te gaan, vooraf kennis moeten nemen van de voornaamste brieven, welke Multatuli in grooten getale aan vrienden en geestverwanten geschreven heeft, en waaronder er zijn welke van de zwakke zoowel als van de edele zijden van zijn karakter een sprekend getuigenis afleggen. Wie, daartoe door de eigenaars dier brieven in staat gesteld, uit deze onschatbare documenten een keurverzameling wil samenstellen, neemt een moeilijke taak op zich, voor welker vervulling een groote mate van gezond oordeel, goeden smaak en fijn, kiesch gevoel vereischt wordt, maar bewijst daardoor dan ook aan de Nederlandsche letterkunde een dienst, welke hoog zal worden gewaardeerd.

Bibliographie.

Woordenboek der Nederlandsche taal. Derde Reeks. Dertiende afl. Geveinsd - Gewicht. Bewerkt door Dr. A. Kluyver, met medewerking van Dr. A. Beets en Dr. J.W. Muller. 's Gravenhage en Leiden. Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff 1888.

Deze nieuwe aflevering van het Woordenboek begroeten wij met bijzondere ingenomenheid. Op den titel toch vinden wij voor het eerst de namen van de beide nieuwe medewerkers Dr. A. Beets en Dr. J.W. Muller, die, dank zij de krachtige hulp, welke aan het Woordenboek na het Letterkundig Congres van September 1887 is ten deel gevallen, thans voor goed aan de redactie zijn verbonden, en door wier toetreden de geregelde voortgang van het werk zoo goed als verzekerd is.

Maar ook de inhoud van deze aflevering geeft haar aanspraak op onze bijzondere belangstelling. Tusschen g e v e i n s d en g e w i c h t liggen woorden omtrent welker beteekenis, afleiding, samenstelling de bewerkers veel wetenswaardigs hebben mee te deelen. Wij noemen slechts g e v e n , dat niet minder dan 21 kolommen beslaat, verder g e v o e l , g e w e e r , g e w e l d , g e w e t e n . Belangrijk dunkt ons de onderscheiding van g e v e n in vier hoofdbegrippen: 1°. in de breede opvatting van het latijnsche *dare*, 2°. als *schenken (donare)*, 3°. als *overgeven (reddere*, fr. *rendre)* en eindelijk als *zich geven (edere)*, met de talrijke voorbeelden van deze verschillende beteekenissen. Onder vele voor ons nieuwe bijzonderheden trof ons de verklaring van de aan het Duitsch ontleende uitdrukking *gevleugelde woorden*. Aardig zijn ook de voorbeelden van de verschillende samenstellingen van g e w e m e l .

De invloed der jongere medewerkers is, dunkt ons, vooral zichtbaar in de keus der voorbeelden. Tot nog toe was men gewoon deze te putten uit een sinds lange jaren gevulde voorraadschuur; daardoor keerden telkens dezelfde namen terug; maar dat ook de nieuwe schrijvers, de jongste voortbrengselen onzer letterkunde geraadpleegd werden, bleek niet. Dit is thans veranderd. De literatuur van den dag wordt bijgehouden, gelijk o.a. blijkt uit het citaat uit een Gids-artikel (van Prof. Vissering) van September jl. Nieuwe namen treft men onder de voorbeelden; o.a. die van Terburch en Johan Winkler. Multatuli, van wien vroeger alleen de *Max Havelaar* gebruikt werd, wordt nu uit de nieuwe uitgaaf zijner gezamenlijke werken geciteerd. Onder het woord g e w e l f d vonden wij zelfs een citaat uit Vosmaer's nagelaten roman *Inwijding:* ‘een mondje met *kantig gewelfde* lippen.’ Actueeler kan het niet.

Een schrede voorwaarts. Rede door A. Pierson, (uitgesproken in de Unie op 7 December 1888). Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1889.

Opmerkelijk is deze redevoering. Zij is een pleidooi voor de stelling, dat vooruitgang op maatschappelijk gebied één groote drijf-

kracht heeft: het menschelijk gemoed. Daaraan is het, volgens den hoogleeraar, te danken, dat thans de belangstelling in den grooten socialen factor levendiger en algemeener is dan te voren. Want op het einde der negentiende eeuw vertoont zich, volgens hem, het eigenaardige, dat men in de eerste helft dezer eeuw niet heeft kunnen voorzien, en dat de hoogleeraar noemt: een grooter verteedering der harten. - Het spreekt van zelf dat deze punten zeer betwistbare stellingen zijn. - Er is, volgens enkelen, een groote schare van geesten geweest, in de eerste helft van onze eeuw, die werkelijk dat alles heeft voorzien. En in de tweede plaats betwijfelen velen, of dat wat thans geschiedt, wel voornamelijk voorkomt en ontspruit uit verteedering des harten. Maar deze bedenkingen raken het hoofdpunt van het betoog niet. Hoofdzaak is, dat de sociale questie als een gemoedszaak wordt voorgesteld. En in dit opzicht zullen misschien velen met den schrijver medegaan. De treurige toestand der zedekunde heeft schuld aan veel van hetgeen wij zien. Het gemeenschapsgevoel is met opzet door ons verwaarloosd. Wij hebben dus niet zoozeer met stelsels te doen, als met een stemming. En die stemming - vooral in de heerschende klassen - *moet* dringend vervormd worden. Hiertoe kunnen ook de flikkerende bladzijden van den heer A. Pierson bijdragen. Instemming verdient wellicht zijn trotsche afwijzing van de hulp van het zoogenaamde verstand. Zijn woorden zijn in dit opzicht krachtig en schoon. ‘Mij is - zoo zegt hij - in de geschiedenis geen enkele den mensch onteerende toestand der maatschappij bekend, dien *het verstand* niet heeft weten te verdedigen, en waarvan het onteerende niet aan het licht is gebracht door een ontwaken van het menschelijk gemoed. Het verstand noemde dat onteerende historisch gerechtvaardigd, noodzakelijk, weet ik al wat! Maar het gemoed sprak: Nu, noodzakelijk of niet: ik kan het niet langer dulden.’

Geschiedenis der Nederlandsche Letteren in de XIXe Eeuw. In Biographiën en Bibliographiën, 1830-1880, door Dr. Jan ten Brink. Tweede deel 1888.

Met ‘bekwamen spoed’, om in kanselarijstijl te spreken, zet de geschiedschrijver der Nederlandsche letteren in de 19e eeuw zijn arbeid voort. Een elftal biographiën van ten Kate, ter Haar, Potgieter, Alberdingk Thijm, Hofdijk, Lindo, Mulder, Schimmel, Vosmaer, Huet en Cremer - gedeeltelijk reeds in *Onze Hedendaagsche letterkundigen* verschenen - vormen dit tweede deel. De heer ten Brink blijft de conscientieuse biograaf en de minutieuse bibliograaf. Bij de beoordeeling van hedendaagsche schrijvers en Nederlandsche letterkundige toestanden verlaat hem zijn optimisme maar zelden. In zijn biographie van Schimmel lezen wij bijvoorbeeld: ‘De schoone dagen van Aranjuez zijn voor het Nederlandsch tooneel terug gekomen; alles is vooruitgegaan, de tooneel-letterkunde, de tooneelkunstenaars en ... het publiek daarenboven.’ Aan het eind van de aan Busken Huet gewijde schets genaderd, schijnt de heer ten Brink maar niet te kunnen begrijpen, hoe sommige uitingen van dezen kunstrechter, - met wien (gelijk hij niet verzuimt in een noot te doen uitkomen) hem het voorrecht te beurt viel, sedert 1877 vriendschapsbetrekkingen en briefwisseling aan te knoopen - het Nederlandsch publiek ooit hebben kunnen ontstemmen. ‘Hoe is het mogelijk (vraagt hij), dat een man van zoo zeldzame begaafdheid en ongemeene geestkracht somtijds stuitte op vlagen van ontevredenheid bij zijne landgenooten en zijne lezers?’ En dan weet hij

ter verklaring niets anders aan te voeren dan Huet's ‘te vurige liefde voor de eer der nationale letteren,’ zijn ‘onbeschroomd kritiseeren’ en zijn ‘plaagziek ver-

nuft.' Een 'veelzijdig patriottisme' zou zich, volgens den heer ten Brink, aan veel wat nu in Huet aanstoot gaf niet hebben geërgerd, maar hem beter op prijs gesteld hebben dan wij.

Er zou over deze uitspraken lang en breed kunnen worden gedebatteerd. Wij haalden ze enkel aan als staaltjes van den welwillenden, onergdenkenden geest, van zeker naief optimisme, waardoor de Leidsche hoogleeraar bij de samenstelling van zijn biographiën wordt geleid. Waardeert men in dit werk terecht ten Brink's belezenheid, zijn bibliographischen speurzin, zijn 'liefde voor de eer der nationale letteren', sommige van zijne voorstellingen en uitspraken zal men eerst recht kunnen genieten, wanneer men daarbij gebruik maakt van het klassieke 'korreltje zout.'

Mannen van beteekenis in onze dagen. Dr. A. Kuyper door Jhr. Mr. Witsius de Savornin Lohman, Haarlem. H.D. Tjeenk Willink. 1889.

'Gij zult den dag eerst prijzen in het uur der nacht', met deze aanhaling uit de Frithjof Sage eindigt de heer de Savornin Lohman zijne schets van het leven en de werkzaamheden van Dr. A. Kuyper. Hij is aan dat woord getrouw gebleven, want hij prijst niet en laakt niet, hij deelt slechts mede, zonder eenige beoordeeling van hetgeen Dr. Kuyper heeft gedaan en gezegd. De vraag zou kunnen rijzen of zelfs hiervoor, nu de levensdag van Dr. Kuyper pas even zijnen middag overschreden heeft, het oogenblik reeds gekomen is. Misschien hebben uitgever en schrijver gemeend, dat onder de tegenwoordige omstandigheden, nu voor Dr. Kuyper het tijdperk van denken en ontvouwen van denkbeelden ten einde loopt en het tijdperk van handelen en verwezenlijken schijnt aan te breken, een uiteenzetting van zijne theorieën betreffende de inrichting van Kerk en Staat door het Nederlandsch publiek op dubbelen prijs zal worden gesteld. Het zal hierdoor worden in staat gesteld om te kunnen beoordeelen in hoeverre de praktijk met de leer zal overeenstemmen. Ongetwijfeld zal dan ook dit kort begrip van Dr. Kuyper's stelsel vele lezers vinden. Niet iedereen is in de gelegenheid geweest zijne talrijke geschriften te lezen. Zij die dit hebben kunnen doen, zullen in het boekje van den heer de Savornin Lohman weinig nieuws vinden. Ook de bijzonderheden uit Dr. Kuypers levensloop zijn voor het grootste gedeelte aan zijne eigen gedrukte mededeelingen ontleend. Over de onvolledigheid van de schets van den heer de Savornin Lohman kunnen wij niet klagen, waar de schrijver reeds in den aanhef van zijn boekje den lezer er op voorbereidt, dat het hem onvoldaan zal laten. Het verwondert ons echter dat hij niet eenig licht heeft laten vallen op Dr. Kuyper's redenaarsgave. Juist aan die gave ontleent Dr. Kuyper voor een groot deel zijn machtigen invloed. Het gesproken woord heeft hem wellicht nog meer aanhangers bezorgd, dan het geschrevene. En bij het laatste lag de aantrekkelijkheid vaak meer in den eigenaardigen vorm dan in den inhoud. Wij zouden dan ook haast durven voorspellen, dat toekomstige levensbeschrijvers van Dr. Kuyper zich nog meer zullen bezig houden met de wijze waarop hij zijne denkbeelden verbreidde, dan met die denkbeelden zelven.

Het ideaal der liefde. (Naar het Evangelie en in de geschiedenis), door Dr. E. Moll. Goes. J.A. Ross. 1888.

Eene poging tot verspreiding van de symbolische verklaring der Evangeliën, welke, naar wij vreezen, maar weinig bijval zal vinden. Wij gelooven niet dat eenige zaak ter wereld, en allerminst een zoo ernstige als die van het symbolisme, gediend kan zijn met een reeks van kreupelverzen, gelijk er ons in dit boekje, 108 bladzijden lang, worden voorgedreund.

Perles de la poésie française contemporaine. 4me édition. Sneek. H. Pyttersen Tz. 1888.

Met ongeveer elf vel vergroot, ziet deze welbekende verzameling thans in een vierde uitgaaf het licht. De rij der dichters van de eerste generatie (de gestorven dichters) is vermeerderd met Louis de Ronchand, den jonggestorven Hégésippe Moreau, Félix Arvers (den man van het ééne Sonnet) en den chansonnier Dupont; die van de dichters der tweede generatie is aangevuld met den minder bekenden Armand Renaud en den sonnettendichter bij uitnemendheid José Maria de Hérédia; onder de dichters der jongste generatie vinden we thans voor het eerst Maurice Bouchor, den kameraad van Richepin uit zijn Sturmund-Drang-periode, Hauraucourt, Jules Lemaître, François Fabié en den Zwitserschen dichter Jules Carrara. Goede smaak en tact hebben, evenals bij de samenstelling van de vorige uitgaven, ook thans bij de keus der gedichten voorgezeten. Uitgesloten blijft de uiterste linkerzijde, - een uitsluiting die, wat enkele van de dichters onder de zoogenaamde ‘décadents’ betreft, en met name ten opzichte van Paul Verlaine, een onbillijkheid verdient te heeten. Een tweede aanmerking geldt de Hollandsche noten aan den voet der bladzijden. Voor zoover zij dienen om de Hollandsche beteekenis van een woord te geven, zijn zij overbodig; elk woordenboek verricht dienzelfden dienst; voor uitdrukkingen aan het *argot* ontleend, gelijk ze o.a. in enkele gedichten van Richepin voorkomen, zou het zuiver Fransche woord als verklaring hebben kunnen dienen; en andere verklaringen hadden, even als de notices biographiqeus, zonder bezwaar in het Fransch gesteld kunnen worden. Een en ander, het behoeft nauwelijks verzekerd, ontneemt echter niets aan de waarde van deze verzameling, welke, even als de drie vorige uitgaven, welkom zal wezen aan die velen in ons land, welke oor en hart hebben voor de zangerige en innige lyrische poëzie der Fransche dichters onzer eeuw.

Willem Norél.

VIII.
Ontloken Minne.

De groote dag van den maaltijd op Leliëndaal was aangebroken. Aan den met zilverwerk en krystal overladen disch, onder het behagelijk licht van eene menigte waskaarsen op zwaar vergulde luchters, was de familie met hare gasten, het viertal van den Valkenhorst en den notaris Verbeelen benevens zijne echtgenoote aangezeten. Als reusachtige sprakelooze papegaaien gleden een drietal bedienden in hun kakelbonten dos door de zaal en de obligate vergelijkende studiën over wind en weêr waren in vollen gang.

Stom van verbazing gebruikte Willem zijn ‘potage à la Reine’, eenigermate met de gewaarwordingen van Abou Hassan, den ontwaakten slaper uit de Arabische Nachtvertellingen, toen deze zich in den Beheerscher der Geloovigen herschapen vond, en den luister van het paleis der khalifen rondom zich zag in plaats van de wanden zijner eigen nederige woning. Bijna zoû hij lust hebben gehad om aan zijne buurvrouw rechts het verzoek te doen dat gezegde Hassan richtte tot *Bouquet de Perles* of hoe zij heeten mocht:

‘*Approchez-vous, tenez, mordez-moi le bout du doigt, que je sente si je dors ou si je veille*....’

Reeds bij zijn Zondagsbezoek had de smakelooze livrei en de overladen pracht hem onaangenaam getroffen. Maar thands trad voor hem de geheele schitterende omgeving voor de familie Böhringer, of liever de dames Böhringer, op den achtergrond. Want de heer des huizes maakte door zijne tastbare goedhartigheid veel goed; de notaris, met zijn opgetrokken onderlip, achter een gouden bril schuilende rustelooze oogen en kale

kruin was het uitgedrukte beeld van zijn beroep en derhalve harmoniesch; zijne vrouw, blijkbaar een zachtzinnig, jegens haren heer en meester onderdanig wezen, had iets zoo bescheidens en teruggetrokkens, dat zij niemant hinderen kon, al had zij een beteren snit aan haar gewaad en een minder provincialen tongval kunnen hebben.

Maar de dames Böhringer!

De wijze waarop Mevrouw en hare oudste dochter met slurpend welgevallen hare soep lepelden; de kersroode linten op het bruinzijden kleed der eerste, de Spaansch groene japon der laatste; de toonhoogte harer stemmen; haar aanhoudend lachen over niets; daarbij het twijfelachtig net kapsel der jongste dochter met haar scheef vastgestoken broche en hare linksche manieren; dit alles en noch veel meer verbijsterde Willem. Het maakte op hem min of meer den indruk van heiligschennis, den heer en Mevrouw Van Randau aan éene tafel te zien zitten met lieden als deze.

De graaf en de gravin echter schenen zulks hunnerzijds de natuurlijkste zaak ter wereld te vinden en al waren zij in dezen zonderling bonten kring volkomen dezelfden die Norél in hunne eigen woning had leeren kennen, in geen enkel opzicht lieten zij blijken dat zij huns ondanks hier aanzaten.

'*Tenez, mordez-moi le bout du doigt*....'

Hare tandjes waren er bekoorlijk genoeg toe. Hoe rustig en waardig hield zij zich. Welke geestige schaduwtjes wierpen die lange pinkers. Hoe kalm en open was de opslag van hare heerlijke oogen. Hoe kleedde haar dat warm, donker granaatrood, waarop het medaillon zoo geestig aftoonde, nu en dan hem toeflonkerend als een schalke groet....

Van waar deze zwaan onder de ganzen?

'Is u hier lang gelogeerd?'

- Omtrend drie maanden. Dezen winter ben ik nochal ongesteld geweest en de doctor vond verandering van lucht noodig; de heer Böhringer, die vroeger met Papa wel zaken had gedaan, hoorde er toevallig van en was zoo vriendelijk mij te inviteeren. Het heeft mij ontzachlijk veel goed gedaan en ik ben beschaamd door al de weldaden die ik hier ondervind. Verrukkelijke plaats, vindt u niet?

'Ik heb er niet veel van gezien. Kent u Valkenhorst?'

- Dat kan ik niet zeggen. Ik heb er maar éens met den

heer en Mevrouw Böhringer eene vergeefsche visite gedaan. Ik geloof dat de families elkaâr niet veel meer dan éens of tweemaal in het jaar zien.

Dat sprak vanzelf, dacht Willem. Hij hervatt'e:

‘Mevrouw uwe moeder woont immers in de Wagenstraat?’

- Tegenwoordig in de de-Riemerstraat. Maar wij hebben er gewoond. Tot den dood van mijn vader.

De laatste woorden voegde zij er na eenig zwijgen, met gedempte stem aan toe.

‘Dan moet ik uwe moeder, dunkt mij, als jongen wel bij mijn Oom de Pluymer gezien hebben.’

- Och, is de heer de Pluymer een Oom van u? Hij zat met mijn vader in verschillende besturen, geloof ik, en het kan wel zijn dat Mama Mevrouw de Pluymer nu en dan zag. Ik geloof dat zij elkaâr in de laatste jaren uit het oog hebben verloren; ik ben ten minste niet aan Mevrouw gepresenteerd. Maar uw neef Koenraad ken ik des te beter. Ik heb menigen keer met hem gedanst.

‘Ja, hij moet een uitstekend *danseur* zijn.’

Lag er iets wreveligs in den toon waarmede hij dit zeide? Zij trok even de wenkbrauwen op en wierp van ter zijde een blik van bevreemding op hem.

- U houdt niet van dansen?

‘Dat hangt van mijn dame af,’ zeide hij glimlachend. ‘In elk geval vrees ik, dat ik voor mijn neef deerlijk de vlag zoû moeten strijken, want ik heb het zeker in geen drie jaar gedaan.’

- Hoe is 't mogelijk! - riep zij met hartelijke verbazing. - U gaat zeker weinig uit?

‘Omdat ik weinig dans?’

Zij kleurde even.

- Omdat ik uw neef nochal eens hier en daar ontmoet, - zeide zij, - en mij niet herinner u ooit vroeger gezien te hebben.

‘Had ik geweten.... Maar u heeft gelijk,’ viel hij zichzelven in de rede. ‘Ik ga weinig uit; ik mag wel zeggen in het geheel niet. Ik begin op jaren te komen en dan - er is veel te doen.’

Hij sprak niet zonder eenigen spot; maar Ada vond dat hij inderdaad iets bejaards had; en zij nam hem dit kwalijk.

- Is u óok zulk een vijand van dansen, mijnheer Van Randau?

De goede Godert had zich een tijd lang afgesloofd om Mevrouw Verbeelen tot een gesprek te krijgen en werd juist door een vernederend gevoel van onmacht bekropen toen Ada's vraag hem eene welkome afleiding schonk.

‘Een vijand van dansen?’ herhaalde hij. ‘Toch niet. Eerder van balzalen; ik zou iets idylliesch en landelijks prefereeren. Maar hoe vraagt u dat zoo? Is mijn vriend Norél weêr aan 't verkondigen van sociale ketterijen geweest?’

- In 't minst niet, - deed deze zich hooren. - Ik heb alleen bekend dat ik in de laatste jaren weinig gelegenheid heb gehad om mij in de edele kunst te oefenen. En weinig tijd ook.

‘Tijd? Zijt gij ook al van de lieden die geen tijd hebben?’ plaagde de ander. ‘Malligheid. Men moet tijd hebben voor alles. Men kan zooveel tijd hebben als men zelf wil.’

- Dit laatste ben ik met u eens. Maar dat men tijd zoû moeten hebben voor alles vind *ik* nu eens een ketterij. Vrijheid blijheid! Als ik goed vind mijnen avond aan een muffe verzameling stedelijke keuren te wijden in plaats van aan de nieuwste wals, beweer ik dat dit alleen mij raakt.

‘Ik wensch u veel genoegen, mijnheer Norél!’ zeide Ada, met een zweem van een buiging.

Zij vond hem onuitstaanbaar.

- Ik schaam mij over mijn logé, - viel hier de oude heer Van Randau vroolijk in. - Een keurboek in één adem te noemen met jonge dames - hoffelijk is het niet, Norél. Als men noch menuets of gavottes danste nam ik het eens met u op, Freule.

‘Pas maar op, mijnheer Van Randau!’ lachte Ada. ‘Het ouderwetsche komt in de mode en dan houd ik u aan uw woord.’

- Afgesproken! En Norél mag toezien.

‘Gaarne,’ zeide deze: ‘en als ik u de kunst had afgeneusd zoû ik mijn geluk ook eens beproeven - want ik heb volstrekt niet be werd.... Maar ik ga mij verdedigen tegen een loozen aanval! Jufvrouw Van Hoorn, ik verzoek u bij dezen plechtig om een dans - naar verkiezing - bij de eerste gelegenheid dezen winter.’

- Bravo! - riep de oude heer. - Hij is zoo kwaad niet als hij zich voordoet. - Denkt u spoedig te vertrekken, Freule?

‘Over acht dagen, mijnheer Van Randau. Tegen dien tijd gaat de familie naar Amsterdam, zooals u weet, en dan is mijn zaligheid voorbij.’

- Zaligheid! - zeide de oudste dochter des huizes, die juist eene worsteling met een kippekluif ten einde had gebracht en zich met een zucht den mond afwischte. - Ajakkes! Ik vind 't vreeslijk vervelend, zoolang buiten. Als we wat dichter bij Arnhem waren, zoû 't noch uit te houden wezen. Ik ben altijd blij als we maar goed en wel weêr op de Keizersgracht zijn. In Amsterdam hoorje noch reis wat en zieje noch reis wat. Niet, Jet?

Jet knikte minachtend. Op de enkele vragen, die Norél voor den vorm tot haar richtte, had zij met ja en neen geandwoord en reeds geruimen tijd had zij 't gevoel gehad dat zij iets tot hem moest zeggen. Zich thands van hare zuster afkeerende vraagde zij op een toon alsof ze hem een pistool op de borst zett'e:

‘Houdt u van boetseeren?’

Norél schudd'e glimlachend het hoofd.

- Aan de schoone kunsten heb ik nooit iets gedaan, als men een weinig gedwongen teekenen niet meêrekent. Uzelf?

‘Dol. Ik krijg er les in.’

- Hierbuiten?

Zij knikte.

‘Bij een Duitscher. Krauser heet hij. Hij heeft een langen baard, half wit, half oranje. Hij zit van 't hoofd tot de voeten vol klei. En zijn vrouw ook. En zijn kinderen ook. Hij heeft die sphinxen gemaakt op Leeuwenstein. Mooi, vindt u niet? Kranig gedaan - zoo gedurfd, vindt u niet?’

- Om u de waarheid te zeggen, hoor ik van Leeuwenstein voor 't eerst. Wie woont daar?

‘Eene mijnheer Bocks,’ andwoordde Marie met een vollen mond voor hare zuster. ‘Hij is tachtig jaar en heeft een huishoudster. *Ik* vind die sphinxen griezelig....’

- Och, jij! Wat heb jij er nu voor verstand van? - viel de kunstenares verontwaardigd in. - Ze zijn prachtig. De jongste Stracké heeft het verleden week noch gezegd.

‘Aan u?’

- Neen, aan Krauser. Krauser heeft het mij zelf verteld.

‘Dan zal 't wel waar zijn,’ lachte Marie smadelijk.

Hare zuster gloeide van toorn en zoû ongetwijfeld een scherp wederwoord niet hebben achtergehouden, zoo de harde stem van den notaris niet over de tafel geklonken had.

‘Die Krauser is zoo mal niet,’ zeide hij. ‘Op de tentoonstelling te Arnhem heb ik een groep van Laokoön van hem gezien die voor een paar honderd gulden verkocht is. Maar ze zeggen dat hij te veel van Schiedam houdt, begrepen? En zijn vrouw kan niet huishouden. Zoodat, 't is een verloopen boêl. Vóor Januari is de heele troep met de Noorderzon verdwenen - let op hetgeen ik u zeg.’

Terwijl deze en dergelijke diepzinnige gesprekken den maaltijd ‘kruidden’, hoorde de oude graaf de bespiegelingen van Mevrouw Böhringer aan over de genoegens van Parijs, het mislukken van hare artisjokken en de schrale opbrengst van de vinkenbaan; onthaalde de notaris Mevrouw Van Randau op den lagen stand der pachten en de onaangenaamheden tusschen den nieuwen burgemeester en den oudsten wethouder; onderhield eindelijk Mevrouw Van Randau harerzijds zich met den gastheer over de eigenaardige moraal van vruchten verkwanselende tuinbazen, het laatste spoorwegongeluk en de geheime plannen van Keizer Napoleon.

Het was voor al de gasten eene verademing toen de gember was rond gediend en men mocht opstaan.

‘De heeren gaan zeker met mij een cigaartje rooken?’ zeide de heer Böhringer, met een van gastvrijheid glanzend aangezicht.

- Gaarne! - andwoordde de oude heer Van Randau.

‘Dat spreekt!’ lachte de notaris.

En ook Godert volgde.

- Ik blijf bij de dames, - zeide Norél.

‘De dames’ hooren dergelijke vleiende kennisgevingen zelden met genoegen en Ada vond haar ‘pedanten’ stadgenoot, gelijk zij hem bij zichzelve reeds betiteld had, minder aantrekkelijk dan ooit.

‘Rookt u niet?’ vraagde zij, toen hij in den salon, na een gesprek met de oudere dames aan een der vensters naast haar zijne koffi stond te roeren.

- Neen. Vindt u dat onmannelijk?

‘Dat nu juist niet; maar wel - bizonder.’

- Excentriek, bedoelt u. Och neen; ik heb als student

dapper meêgerookt. Ik heb het mij afgewend om een zeer prosaische reden. Het convenieerde mij niet meer.

Deze bekentenis vermurwde haar een weinig.

‘Daar hoort veel wilskracht toe, niet waar? Wanneer men er eenmaal aan versl.... aan gewend is?’

- Wanneer men er eenmaal aan verslaafd is, wilde u zeggen; ja, dan zeker. Maar dàt ben ik nooit geweest.

‘Ik wenschte dat wij dames mochten rooken! Het moet dol gezellig zijn.’

Aldus deed zich onverhoeds Henriëtte hooren. Zij had een gouden potloodhoudertjen in de hand, dat zij met iets uitdagends in haar blik uit en in schoof. Blijkbaar verbeeldde zij zich iets zeer vermetels gezegd te hebben en was zij er trotsch op.

‘Welnu, wat let u?’ vraagde Norél.

De vraag verraste haar. Een donker rood overtoog haar gelaat. Zij sloeg de oogen neêr, turende naar de punt van het nette voetje waarmede zij wrevelig op het tapijt tikte.

- Dat weet u ook wel, - zeide zij, weder opziende. - Alles belet het ons. Wij zijn slavinnen.

En zich plotseling omkeerende ging zij de kamer uit.

‘Zegt u dat ook, jufvrouw Van Hoorn?’ vraagde Norél, bij deze plaats nemende aan een tafeltje waar zij zich aan het doorbladeren van eenige photographie-albums had gezet.

- Wat bedoelt u?

‘Dat de vrouwen slavinnen zijn?’

- Het kan er naar wezen. Mij dunkt het hangt van haar zelve af. Onderwerping aan de vormen der maatschappij vind ik nooit slavernij - en toegeven aan grillen juist geen vrijheid.

Het licht van de moderateurlamp viel van ter zijde op haar hoofd, zoodat het edel profiel scherp donker tegen het rozerood vloeipapier uitkwam, dat in losse plooien over den ballon hing.

Het was Willem of de schellen van zijne oogen vielen en hij zag dat zij zeer schoon was.

‘Waarom wilde u mij aan tafel niet verstaan?’ zeide hij zacht.

De toon zijner stem, zoo teeder welluidend en vol ingehouden kracht trilde haar door de ziel. Zij bloosde even en zag met een bekoorlijken glimlach op.

- Misschien was het de schuld van die muffe keurboeken, - andwoordde zij, bijna fluisterend.

Een seconde later stond zij met eenige overhaasting op en

begaf zich naar een tafeltjen aan het ander einde van den salon, waar een der veelkleurige knechts een ontzachlijk zilveren theeblad had gereed gezet. Op hetzelfde oogenblik ging de deur open en kwamen de heeren binnen.

'Ha, ha!' riep de gastheer, zich luidruchtig in de handen wrijvende. 'Daar zijn wij al. Ik mocht niet eens mijn Havannaatjen uitrooken, zoo jaloersch was de jonker van mijnheer Norél - hé jonker?'

En hij stiet dezen met zijn elleboog in de zijde en knipoogde zoo veelbeteekenend dat een flauw rood de wangen van den stamhouder der Randau's tintte. Doch hij had opgemerkt dat de goede man aan tafel eene overdreven ingenomenheid met zijn Cantemerle aan den dag had gelegd en hij wendde zich tot Mevrouw Böhringer, met eene alledaagsche opmerking omtrend haar aanstaand vertrek en de kansen voor aangenaam reisweder. Zijn vader voegde zich bij Ada, de notaris maakte zich van zijne moeder meester en Willem ontfermde zich over Mevrouw Verbeelen en de oudste dochter des huizes. Kort daarop moest Ada musiceeren en de inmiddels weder binnengekomen Henriëtte hare laatste kunstwerken vertoonen. Godert zong een smachtend Italiaansch minnelied onder pianobegeleiding van Marie, men legde een kaartjen en spoediger dan Norél had kunnen denken was de avond voorbij.

Te midden van de gezellige drukte van het afscheid nemen, het omdoen van châles en mantels, het zoeken naar hoeden en het aanhelpen van jassen vond hij gelegenheid om noch een laatste woord met Ada te wisselen.

'Die muffe keurboeken waren een ongelukkig voorbeeld,' zeide hij. 'Maar is u 't eigenlijk niet met mij eens, dat de groote kunst in het leven hierin bestaat: sommige op zichzelf voortreffelijke dingen *niet* te doen?'

- 'Het doen door laten!' riep zij uit. - Zeker, mijnheer Norél; mits het werkelijk *doen* zij en niet als voorwendsel gebruikt worde om zich willekeurig te onttrekken.

- Wij hebben niet alleen plichten jegens onszelven, - voegde zij er zachter bij.

'Wij begrijpen elkander!' zeide hij hartelijk; juichte hij in zijn hart. 'Neen, waarlijk, ik geloof dat wie....'

- Komje meê, Norél? - klonk de vriendelijke stem van den heer Van Randau.

‘Tot weêrziens, jufvrouw Van Hoorn!’ hervatt'e Willem haastig, hare hand even in de zijne houdende: ‘Het is dus afgesproken; een dans, bij de eerste gelegenheid, dezen winter.’

- Wel twee, - lachte zij: - mits u de vlag *niet* strijkt voor uw neef!

‘Aangenomen!’

Hij zag haar in de spottende oogen; en toen hij eenige minuten later naast Godert in het rijtuig zat, tintelde hem een zonderling luchtig en verruimd gevoel door de borst en scheen het alles licht om hem heên; ofschoon het er, na het helle schijnsel der lampen in het voorhuis van Leliendaal, in werkelijkheid stikdonker was.

IX.
De wrevel eens ambtenaars en een aandoenlijk wederzien.

Met geen enkel woord had de heer Van Randau, gedurende de weinige dagen die Willem ten zijnent doorbracht, op zijne vooruitzichten gezinspeeld. Toch had hij niet stilgezeten; gelijk Mevrouw Taling, echtgenoote van een der commiezen aan het departement van Koloniën, Bureau X., op een goeden Saturdagavond in de sombere Novembermaand, ofschoon zonder het te weten, ondervinden moest.

De heer Hendrik Theodoor Taling was gewoon klokke vijf van de sociëteit thuis te komen en zie, hij verscheen eerst te half zes, hetgeen jammerlijke gevolgen had voor zijnen maaltijd; hij was gewoon haar een kus op het voorhoofd te drukken, en zie, hij bepaalde zich tot een stroef ‘Bonsoir!’; hij was gewoon zijn echten rotting van twaalf vijftig, dien zij hem op hun koperen bruiloft had geschonken, behoorlijk in den parapluie-standaard te plaatsen, en nu kwam hij er meê binnen en zett'e hem in 't haardstel; hij was gewoon aan tafel al de in den loop des daags verzamelde nieuwtjes op te halen, en nu zat hij somber en in zichzelf gekeerd te eten, op eene wijze die duidelijk verried dat hij volstrekt niet bespeurde hoe koud de aardappelen waren en hoe aangebrand de rijstebrij; middeerwijl nijdig kletterende met mes en vork, en al hare pogin-

gen om hem aan 't praten te krijgen met halsstarrige Ja's en Neens verijdelende.

De goede vrouw begreep er niets van.

‘Maar lieve man, wat scheelt er toch aan, van middag?’ riep zij eindelijk uit.

- Niets, - andwoordde hij. - Mij scheelt niets, lieve. Maar wat ze *en haut lieu* scheelt weet ik des te beter: willekeur en nepotisme, nepotisme en willekeur en anders niet. Er is een nieuwe referendaris benoemd, Truida; iemant van wien geen mensch aan het departement ooit gehoord heeft; een kamergeleerde; een kerel die van toeten noch blazen weet; een pas gepromoveerd studentje dat pas komt kijken. Oudere brieven, ancienniteit, jarenlange trouwe dienst - fut! Maar zorg dat je rijke vrinden en kruiwagens hebt en al heb je een kop als een ijzeren pot, je komt er; je komt er, verd....!

De heer Taling sloeg met de knokige hand op de tafel, dat zijn half gevuld wijnglaasje bijna omviel en zijne wederhelft de hand uitstak naar de lamp.

- En dàt scheelt me, Truida, als je 't dan weten wilt.

Mevrouw Taling, eene goedige schommel met de vriendelijkste kleine oogjes, wie het slechts aan de noodige kinderen ontbroken had om eene voorbeeldige moeder te zijn, wist niet recht wat zij op deze uitbarsting van haren heer en gemaal andwoorden zou.

‘Hoe heet hij?’ vraagde zij eindelijk.

- Hoe heet hij! Is dat alles wat gij te zeggen hebt? Hoe heet hij! Of uw man, en niet weinigen mèt hem, in hunne heiligste rechten gekrenkt, achteruit gezet, gegriefd worden, dat gaat u niet aan; natuurlijk niet; of hij jaar in jaar uit met hard werken nauwelijks rond komt en schrapen en uitzuinigen moet om zijn stand eenigszins op te houden, dat deert u niet - waarom zoû het ook? Maar hoe zoo'n vreemde vogel met de nestveêren noch aan 't lijf wel heeten mag - ha, dàt's wat anders! Dáar vraagje na! Dàt moet je weten!

En in zijne verontwaardiging dronk de heer Taling het restje wijn met een gulp leêg.

- Ik wéet niet hoe de ellendeling heet, - vervolgde hij, het glas met een harden tik neêrzettende. - Kordel, of Morrel of Borrel.... Wat duivel raakt het mij? Ga jij 't aan den minister vragen, ha, ha!

En de heer Taling, van tafel opstaande, stapte, de handen onder zijne lange jaspanden, de kleine achterkamer met verwoede schreden op en neder, nu en dan, het hoofd in den nek, stilstaande om quansuis een der middelmatige staalgravures te beschouwen, welke het vertrek vercierden.

Mevrouw kraakte dood kalm een hazelnoot en zeide al peuzelend:

‘Kom Hein, drink noch een glaasjen en zet je die muizenissen uit het hoofd. Jij zoû 't immers toch niet geworden zijn.’

De verbolgen commies wierp zich weder in zijn stoel en volgde den raad, wat het ‘glaasje’ betrof.

- *Ik* zoû 't niet geworden zijn, - hervatt'e hij zijne jeremiade. - Neen. Misschien niet. Al zoû jij vermoedelijk beter kunnen zeggen dan ik waaròm niet. Maar dat verandert aan het schandaal niemendal. Niet ik, *wij* zijn gepasseerd; wij allen, het geheele corps ambtenaren. En als het nu noch was ter wille van een genie, van iets heel bizonders, in het belang van den Staat.... Maar zoo'n kwâjongen, zoo'n nestkuiken, zoo'n onbekend heer van Nergenshuizen.... Lieven help, Truida, moet dan een ezel keizer worden omdàt hij groote ooren heeft?!

Mevrouw Taling, die niet wist dat haar man met eenige andere ontevreden mede-ambtenaren in de Witte meer bittertjes gebruikt had dan goed voor hem was, verbaasde zich in stilte over de dichterlijke vlucht zijner beeldspraak, vermoedelijk geboren uit eene nevelachtige herinnering aan 't paard van Caligula.

‘Neem een trosje,’ zeide zij onverstoorbaar, hem eene schaal druiven toeschuivende. ‘Heerlijke Westlandsche. Ze waren acht stuivers van morgen en daarom dacht ik, ik zoû je maar eens tracteeren. Ze zijn delicieus, proef maar.’

De heer Taling bromde iets binnensmonds, maar tastte toe.

- Mijn eenige troost is, - begon hij weder, na zich eenige oogenblikken aan de zoete vrucht gewijd te hebben: - mijn eenige troost is, dat de stoffel ten minste in den eersten tijd een reeks van flaters begaan zal, en als ik hem eens in de luren leggen kan....

‘Niet heel edelmoedig, vindt ge wel, man?’ viel zijne vrouw in. ‘Je weet wel, wat gij niet wilt dat u geschiedt.... Ik zoû hem liever een handje helpen, als ik u was. Je kunt hèm toch niet kwalijk nemen dat hij de benoeming heeft aangeno-

men; dat zou je immers óok gedaan hebben in zijne plaats.’

Ofschoon de heer Taling met zijne lange, dorre gestalte, zandkleurig hair en scherpe trekken er grimmig genoeg kon uitzien, was hij in den grond een zachtzinnig en onschadelijk schepsel. Hij zag in dat zijne vrouw, zooals altijd, gelijk had; hij gevoelde dat zijn toorn tegen hare mollige, welluidende stem, haar bovenmenschelijk goed humeur en hare druiven toch niet bestand was. Zijn groote mond verplooide zich tot een grijnsachtigen glimlach.

- We zullen zien, Truida. Hem een handjen helpen - hm. Misschien wel het politiekst. Iemant met zulke krrruiwagens wordt natuurlijk in een ommezien secretaris-generaal. Misschien is hij wel dom genoeg om zich minister te laten maken. Een handjen helpen - zoo kwaad niet van je bedacht, wijf. Jijlui vrouwen zijn ook zulke gansjes niet als je 'r wel uitziet. Op je gezondheid, hoor - en nu is 't waarachtig haast tijd voor de komedie.

Het echtpaar vermaakte zich kostelijk in den schouwburg en toen hij zich dien avond ter ruste legde was de heer Taling volkomen met zijn lot en de wereld verzoend en nam hij voor, den volgenden middag den nieuw benoemden referendaris een bezoek te brengen om hem geluk te wenschen.

Het was, ofschoon reeds midden in November, verrukkelijk weêr en in zijn allerbest zwart laken pak, met nieuwe krakende laarzen, maagdelijke glacé's en een blinkenden cylinder stapte de commies van zijne woning in de Molenstraat naar de ‘appartementen’ van Mr. W. Norél in de Lange Poten. Zijn gevoel van eigenwaarde verdubbelde, toen hij bevond dat deze boven een zeer bescheiden kapperswinkel gelegen waren.

‘Een driehonderd gulden?’ prevelde hij minachtend bij zichzelf. En hij schelde - want de winkel was gesloten.

‘Mijnheer Norél thuis, jufvrouw?’ vraagde hij aan een klein stemmig vrouwtje dat de deur onder een luidruchtig gerinkel van een electrische schel opende.

- Ik geloof het wel, - andwoordde zij, schuchterlijk tegen de indrukwekkende gestalte opziende. - Wie kan ik zeggen....?

De heer Taling nam zijn stok onder den linkerarm, ontknoopte zijn jas, haalde eene deftige zakportefeuille uit, opende die met groote bedachtzaamheid en stelde haar een kaartjen ter hand:

‘Als je mijnheer dat maar eens geven wilt, jufvrouw!’

Zijne harde stem galmde vol nederbuigende welwillendheid. Het was den heer Taling of hij in 't half donker van den bekrompen, met pomadegeuren doortrokken winkel, naast het kleine schepseltjen, een voet langer was dan anders. Er tintelde een gevoel van vastberaden fierheid door zijne borst, hetwelk, onder woorden gebracht, de formule zoû hebben opgeleverd:

'Een handjen helpen. Ahèm. Truida heeft gelijk.'

Deze stemming verminderde vooral niet toen hij, op de noodiging van het schuchtere vrouwtje om boven te komen een nauwe, donkere, uitgesleten trap beklom en aan eene lage, geel geschilderde deur tikte.

'Binnen!'

Hij had eene gewaarwording alsof hij plotseling inkromp. De man die van eene schrijftafel oprees en hem een paar schreden tegemoet trad was een half hoofd grooter dan hij en zoo breed en forsch gebouwd dat hij onwillekeurig terugdeinsde.

'Neem plaats, mijnheer. Wat is er van uwe dienst?'

Onder den rustigen blik dier grijze oogen, den beschaafden toon, de ongedwongen houding, de zichzelf bewuste kracht die uit elke beweging scheen te spreken gevoelde zich de bezoeker plotseling *ondergeschikte*. Hij huiverde bijna bij de gedachte dat hij dezen zijnen chef oneerbiediglijk voor een 'nestkuiken' had uitgemaakt. Doch hij zett'e zich over zijne opkomende verlegenheid met geweld heên en zeide op veel luider toon dan hij bedoelde:

- Tot mijne dienst? Ahèm. Niets, dank u, mijnheer Norél, dank u. Ik-ke kwam u maar eens feliciteeren met uwe benoeming - enne, als *ik* u soms met het een of ander.... oudgediende, ziet u, ha ha! En voor u misschien, min of meer, een - hoe zal ik zeggen, een vrrreemde werld, niet waarrr? Zoodat, als ik u soms - met het een of ander -

'Zeer vriendelijk van u, mijnheer....'

Noréls blik zocht het kaartje, dat echter op de schrijftafel was blijven liggen.

- Taling, mijnheer Norél, Taling, om u te dienen; commies op uw Bureau.

En de spreker, met de hielen teruggetrokken onder zijn stoel en zijn cylinderhoed tusschen de knieën houdende, maakte een stijve buiging. Hij liet zijne blikken gaan over de eenvoudige meubels, de schaarsche platen aan den wand, het koeharen tapijt en gevoelde zich weder een paar duim gegroeid.

‘Dank u, mijnheer Taling. Ik zal ongetwijfeld menigmaal uw raad en hulp noodig hebben. Zooals u wèl zegt, ik ga eene voor mij geheel vreemde wereld in en hartelijk hoop ik dat u en de andere heeren mij met hunne kennis en ondervinding wel zullen willen voorlichten en steunen.’

De jonge man sprak zoo eenvoudig en bescheiden dat zijn bezoeker met iets beschermends goedkeurend het hoofd knikte. Hij had al zijn besef van eigenwaarde terug.

- Zeker, zeker, - zeide hij. - Waarvoor zijn wij anders in de werld, mijnheer? Op s a m e n w e r k e n komt het aan. Maarrr, niet ieder ziet dat zoo in, mijnheer.... Ik heb chefs gekend.... Nu, ook de departementen van algemeen bestuur zijn menschelijke instellingen en wij hebben allen onze tekortkomingen.

Deze wijsgeerige opmerking werd gevolgd door een oogenblik van eenigszins pijnlijke stilte. Daarop vraagde Norél het een en ander over 's heeren Talings ambtsbezigheden, over zijne collega's, naar zijne echtgenoote; ontdekte dat hij noch een broeder te Utrecht had ‘op 't Stadhuis’; sprak over de vooren nadeelen van het wonen in de Molenstraat en in de Poten en begon juist den goeden man eindelijk voor St. Felten te wenschen, toen deze met veel deftigheid opstond.

- Ik zal u niet langer ophouden, mijnheer Norél, - zeide hij. - Ik houd mij aanbevolen. Nochmaals van harte gefeliciteerd. Ik hoop noch vele jaren met u en onder u te mogen werken. Hoogst aangenaam kennis gemaakt te hebben. Uw dienaar, mijnheer, - uw dienaar.

‘Mijnheer Taling!’ zeide Norél, hem de hand reikende. ‘Dank voor uw vriendelijk bezoek. Mijne respects aan Mevrouw. Neem u in acht; lastige trap.’

Hij schelde om het dienstdoende vrouwtje beneden, dat zijn bezoeker uitliet met eene zeer diepe nijging.

- Hupsch mensch, - verklaarde de heer Taling, bij zijne Truida teruggekomen. - Zeer hupsch mensch. Viel me bizonder meê. Een beetje *gauche* misschien, niet zoo heelemaal op zijn gemak, zieje, in zijne nieuwe positie, maar anders - heel wèl, dat moet ik zeggen. Wij zullen het wel samen vinden. Maar hij moet noodig verhuizen. Al te eenvoudig, zieje; wat bekrompen; als ik het zeggen moet, wat - ahèm - wat armoedig. Het referendarisschap zal financieel te pas komen.

Met een half spottenden, half meêwarigen glimlach zag Norél zijnen bezoeker na, tot hij met schrik bedacht dat deze eerste wel eens de voorbode van eene geheele reeks anderen wezen kon. Ook bedroog hij zich niet. Nauwlijks had hij zijn overjas aangeschoten en zijn hoed een *coup de brosse* gegeven om het dreigend gevaar te gaan ontvluchten, of het vrouwtje tikte weder aan de deur.

'Binnen!'

- Of er ook belet is voor mijnheer de Pluymer?

Willem ontkende zulks nadrukkelijk en ontdeed zich in allerijl van zijn opperkleed. Hij luisterde naar den langzamen voetstap op de trap - het moest zijn oom zijn. Op hetzelfde oogenblik ging de deur open en stak de oude heer, in zijne hartelijkheid zich den tijd niet gunnende om zijn hoed af te zetten, hem beide handen toe.

'Gefeliciteerd, mijn jongen, van harte gefeliciteerd! En hoe gaat het? Wat ben ik blij je weêr eens te zien.'

Dit laatste meende de goede man uit den grond van zijn gemoed. Hoe stijfhoofdig ook, was hij indertijd door de gevolgen van zijn onredelijken eisch min of meer verschrikt geworden en had de verwijdering tusschen hem en den knaap dien hij zoolang als een aangenomen kind had beschouwd en behandeld, hem meer gehinderd dan hij zichzelven, dan hij vooral zijne vrouw bekennen wilde. Gretig nam hij dan ook de gelegenheid te baat om eene verzoening te beproeven; te gretiger, nu de 'schitterende carrière', die zich blijkbaar voor zijnen neef opende, hem bewees, dat de wereld zich om kerkelijke attestatiën minder bekreunde dan sommige ouderwetsche heeren zich misschien inbeeldden.

Niet zonder eenige aandoening zag Norél zijnerzijds het goedig gezichtje met de frissche roode koonen, het thands deerlijk gedunde witte hair, en zelfs de ondoorzichtige donkere oogen weêr. Het was hem of in dezen man, die toch altijd zoo volkomen buiten zijn zieleleven gestaan had, zijn geheele kinderlijk vrome jeugd weder voor hem oprees. Meer dan eens had het hem, zijnen oom op straat tegenkomende, moeite gekost, het bij een vormelijken groet te laten; en wanneer ook zijn weg hem langs het welbekende huis in de Laan voerde, had hij een vaag gevoel als van heimwee niet kunnen onderdrukken. Immers al het kleine en onwaarachtige in zijnen

weldoener trad op den achtergrond bij de heugenis van al wat hij dezen verschuldigd was.

- Hoe vriendelijk van u, Oom! - zeide hij hartelijk. - Laat ik u even van uw jas verlossen, 't is hier nochal warm. Neem u plaats - dit is een gezellige stoel. En deze cigaren kan ik u recommandeeren. Maar laat ik u eerst vragen hoe Tante het maakt? Koen heb ik van ochtend noch in blakenden welstand voorbij zien komen.

'Dankje, Willem, dankje. Tante maakt het uitstekend en laat u natuurlijk ook zéer feliciteeren - zij hoopt dat je haar spoedig in staat zult stellen om het persoonlijk te herhalen. Maar Koen.... is hij niet eens bij u opgeloopen? Dáar zal ik hem toch over kapittelen. Anders, je moet het hem niet kwalijk nemen, want hij is.... enfin, onder ons gezegd, hij heeft *vues*....'

- Ei, waarlijk? En is het indiscreet te vragen....?

'Och neen, dat nu niet - het is 't geheim van Jan en Alleman, zieje, maar.... er is noch niets beklonken, volstrekt niet, evenwel, *men* zegt dat eene freule Van Hoorn; 't is eigenlijk jufvrouw, maar je weet hoe dat gaat; dat die juist niet neen zal zeggen wanneer Koen.... *Compris*? Mij en zelfs Tante heeft hij er met geen woord van gerept, maar de buitenwacht.... enfin, zooals dat gaat; zooals dat gaat.'

En met een eigenaardig behagelijk, gorgelend lachen blies de gewezen ouderling der Waalsche gemeente nuffige rookwolkjes naar de lage zoldering.

'Een brillante partij zoû 't op het oogenblik niet wezen,' hervatt'e hij; 'de moeder leeft van een zeer matig pensioen en als zij komt te vallen zal er niet veel overschieten, vrees ik. Maar er is ergens bij Haarlem eene grootmoeder die er héel warmpjes inzit, dus van dien kant geen zorg. - Maar zeg eens, Willem, wat heb ik van die benoeming opgekeken, jongen. Dat gebeurt ook alle dagen niet, hé, dat iemant - met alle respect voor je talenten - die toch vergelijkenderwijs onbekend is, zonder protectie....'

- Protectie? Wie heeft er van protectie gesproken, Oom?

Norél, vervuld van een geheel nieuw, onaangenaam knagend gevoel van ijverzucht jegens zijnen neef, had maar half toegeluisterd.

'Ik zei juist: z o n d e r protectie,' hernam de heer de Pluymer,

met eene deftig zalvende handbeweging. ‘En daarom verraste ons uwe benoeming zoo.’

- ô.... Pardon, Oom! Jawel, juist. Maar om u de waarheid te zeggen hoû ik het er voor dat ik mijn nieuwe betrekking voor drie vierden, zoo niet enkel en alleen aan protectie te danken heb. Ja, ja! - vervolgde hij lachend, de verbazing op het gelaat van den ouden heer bespeurende: - u wist niet dat ik zulke relaties had, Oompje! Neen, ik zeg u vooreerst noch niet welke - ik weet niet of dat mijn beschermheer wel aangenaam zoû zijn. Maar mijne talenten hebben met deze promotie even weinig te maken als met - de meeste promoties!

‘Welk een pessimisme,’ zeide de heer de Pluymer glimlachend en onderwijl brandend van nieuwsgierigheid. ‘Nu, dat hooren we later dan wel eens, niet waar? Anders, wat mijne discretie betreft, die is u verzekerd.’

Hij hield een oogenblik op. Daar Willem echter niets zeide, hervatt'e hij:

‘En benje al op audientie geweest?’

- Neen Oom, noch niet. Mijne benoeming is van Vrijdagavond zooals u weet, en ik zal eerst Dinsdag kunnen gaan.

Op dit oogenblik rinkelde de elektrische schel beneden.

‘Noch meer felicitaties,’ merkte de heer de Pluymer aan. ‘Dan neem ik maar afscheid, want ik heb uwe Tante beloofd noch een klein kuiertje met haar te doen.’

- Mag ik u dan zooverr' brengen? Om de waarheid te zeggen was ik juist van plan uit te gaan toen u kwam; nu ik u gezien heb ben ik op verdere bezoekers niet gesteld en ik ben den geheelen dag noch niet uit geweest.

‘Aha! Noch altijd dezelfde, hé? In kerk noch kluis?’ zeide de oude heer hoofdschuddend, terwijl Willem hem in zijn jas hielp. ‘t Wordt tijd dat je trouwt, vriendje. Dan ziet men die dingen spoedig weêr anders in. Maar als je zooverr' meê op wil wandelen, heel graag. En dan komje zeker meteen eens even binnen om Tante te zien. Het zal haar goed doen.’

De schel bleek een loos alarm gemaakt te hebben en onverlet konden de heeren het huis van *Monsieur Roos, coiffeur de dames*, verlaten.

Niet alleen zag Willem voorts zijne Tante een quartier later terug, maar hij was zoo goed niet of hij moest dien middag

blijven eten, waarbij het curieus was om te zien, hoe Mevrouw de Pluymer, tusschen twee hapjes kalfsborst in, de mollige kleine handen over elkander vouwde, de smachtend dicht geknepen oogjes naar den jongen reus opsloeg, eindelijk schuchter de toppen harer vingers op zijne mouw legde en patheetiesch fluisterde:

'Ach, mijn beste! Hoe *heerlijk* je weêr hier te zien. Het is of ik wel tien jaar jonger ben geworden.'

X.
Waarin de lezer onder andere kennis maakt met een gewichtig personage en met mevrouw van Hoorn.

Wellicht was er van geen Nederlandsch bewindsman in de koffihuizen en sociëteiten tusschen Alkmaar en Schiedam - verder strekte 's mans bekendheid zich niet uit - zooveel kwaad gesproken, als van den Weledelgeboren heer Willem Karel Peize, voormalig tabaksplanter, vervolgends lid der Tweede Kamer en 'Indische specialiteit,' thands minister van koloniën.

Hij was weduwnaar; maar men beweerde dat hij gaarne de Sultanische eigenaardigheden van 'Dr. Ruardi' en 'mon oncle Barbassou' zou hebben nagevolgd, had de Haagsche werkelijkheid en zijne beurs zulks gedoogd. Hij had, alvorens van zijne landen in Bezoeki naar Europa terug te keeren, zes maanden lang in den Indischen archipel rondgereisd, rariteiten, wapens, kleedingstukken, opgezette vogels en wat niet al verzamelende en diepzinnige aanteekeningen makende; maar het ongeluk wilde dat bij eene botsing tusschen de stoomboot *Ardjoeno*, welke de eer had hem onder hare passagiers te tellen, en een Engelsch fregat met een beschonken gezagvoerder al dat fraais en in het bizonder de onschatbare aanteekeningen mèt gezegde *Ardjoeno* in de golven verdwenen waren - indien althands de aanteekeningen ooit bestaan hadden, zeide de twijfelzieke Men. Hij had de intrede van zijne ministerieele loopbaan op schitterende wijze weten te doen samengaan met de benoeming van een Gouverneur-generaal; maar het was jammer dat deze hem zwager plag te noemen en een fabelachtig be-

drag aan speelschulden had af te doen. Ook verkoos Men maar niet in te zien waarom die zwager nu juist *zijne* loopbaan moest inwijden met de verheffing van een neef tot Raad van Indië en waarom een paar sinjo's, die toevallig sprekend op den minister geleken, zulke voordeelige baantjes in den Oosthoek moesten krijgen, liever dan duizend andere sinjo's die even slecht Hollandsch spraken en schreven als zij, maar het ongeluk hadden van op den minister *niet* te gelijken.

Dit alles en noch vrij wat meer had het veelwetend monster op den beklagenswaarde aan te merken. Doch waartoe er verder in bizonderheden bij stil te staan? Genoeg, dat deze hatelijke praatjes, volgends de vrienden, gunstelingen en aanhangers des heeren Peize louter uitvloeisels van machtelooze afgunst en schaamteloozen nijd, zoo hardnekkig werden uitgestrooid, dat zij zelfs eenigen invloed hadden op de gevoelens waarmede Norél, voor de eerste maal bij zijn chef ontboden, dezes heiligdom binnentrad.

Eigenwijze betweters mochten het in twijfel trekken of de minister den eernaam van Indische specialiteit ten volle waardig ware - dat hij er al het uiterlijk van had konden zelfs de boosaardigsten onder hen niet tegenspreken. Hij was zoo mager als een geraamte, zoo tanig als palmhout, had een temend lijmerige spraak en doorspekte zijne taal met zooveel ‘ja's’, ‘betoels’ en ‘trada's’ als men redelijker wijze verlangen kon. In de Kamer, wel is waar, onthield hij zich van dit laatste zorgvuldig. Maar wanneer hij met zijn rug naar den throon voor de groene tafel stond, de beenige knokkels der linkerhand op dit meubel gesteund, en in die der rechter zijn lorgnet op de hoogte van zijn overhemd houdende, om er zijne korte, hortende volzinnen mede af te passen, scheen hij het uitgedrukte beeld van bovenvermeld geheimzinnig wezen.

Dat was hij ook nu, meende Norél, daar hij zich in zijn zetel omkeerde en met gezegden lorgnet den nieuwen referendaris een plaats aanwees bij de paperassentafel; en onwillekeurig vraagde deze zich af in hoeverr' een zijner kennissen gelijk mocht hebben, volgends wien de heer Peize alleen dáarom met eene portefeuille vereerd was geworden, omdat zijne ambtgenooten wat schaduw behoefden bij hun glans.

‘Ah, mijnheer Norél.... euh.... hebje die brieven van v.d. Bosch klaar?’

- Neen Excellentie; ik heb er noch niet de helft van kunnen ontcijferen - en ik heb op het geheele departement niemant kunnen vinden die 't handschrift lezen kan.

‘Zoo; euh - lastig; heel lastig, mijnheer. Ik had u toch doen weten dat ik uw résumé van die correspondentie met uw advies, euh, van daag verwachtte.’

- Ik heb er al mijn tijd aan besteed, Excellentie, maar het handschrift is zoo verregaand onleesbaar....

De jonge man wist noch niet dat de heer Peize zelf zijne medemenschen in en buiten het departement met zijne hanepooten tot wanhoop placht te brengen.

‘Een bekende eigenaardigheid van groote mannen, mijnheer,’ viel zijne Excellentie in. ‘Men mag hun dat niet euvel duiden. Maar wat men wèl van iemant verwachten kan die naar eene betrekking solliciteert is dit: dat hij, euh, de noodige capaciteiten bezit. Je moet me niet kwalijk nemen, mijnheer Norél, maar je stelt me te leur; je stelt me te leur.’

Het bloed steeg Willem naar 't gelaat toen hij zich aldus als een schoolknaap hoorde toespreken. Hij was op het punt iets te zeggen omtrend het beweerde ‘solliciteeren’ en over de kunst van handschriften te ontraadselen als vereischte voor een referendarisschap; maar hij bedacht dat zijne benoeming door den *premier* tegen den zin des ministers was doorgedreven en hij zweeg.

‘Maar wanneer denkt u dàn klaar te zijn, mijnheer?’ hervatt'e de heer Peize.

- Niet voor óvermorgen, vrees ik, Excellentie.

‘Overmorgen! Maar dat is onmogelijk, dat is ridicuul, mijnheer.... overmorgen!....’

- De hoofdstrekking kan ik u nu reeds zeggen, - andwoordde Norél bedaard. - Er is geen twijfel aan of de oprichting der drie gouvernements-suikerfabrieken in Madioen is indertijd door den gouverneur-generaal Van den Bosch bedoeld als een tijdelijke maatregel en de fabrieken waren bestemd om zoodra zich koopers opdeden aan particulieren te worden overgedaan.

‘Dus de latere aanschrijving van den minister Van den Bosch aan den gouverneur-generaal d' Eerens was daarmede in strijd?’

- In lijnrechten strijd, Excellentie. Den minister moet het volkomen ontdacht geweest zijn wat hij vroeger als gouverneur-generaal geschreven had, tenzij....

‘Welnu? Tenzij?’

- Tenzij hij om latere, misschien persoonlijke redenen gemeend heeft den verkoop der fabrieken niet te kunnen goedkeuren.

Zijne Excellentie zag eenige oogenblikken peinzend naar de onooglijke roode figuren in het tapijt.

‘Dat is.... euh.... eene zonderlinge geschiedenis, mijnheer Norél. Een allerinteressantst precedent. Ik zoû u wel willen verzoeken.... euh.... in plaats van het résumé liever de brieven in hun geheel.... euh.... met eene toelichting.... u begrijpt me....’

Klerken-arbeid dus!

- Zeer wel, Excellentie.

De heer Peize draaide met langzame bewegingen in zijn stoel en schoot van onder de half gesloten oogleden blikken naar den referendaris, als wilde hij er zich van vergewissen hoever hij gaan kon met zijne plagerijen.

‘Maar nu iets anders,’ hervatt'e hij. ‘De firma Goedbloed en Zoon heeft ingeschreven op de levering van die vuurtorens voor Celebes zooals u weet. Er is reden om te twijfelen aan de capaciteit van hunne fabriek en u zal zoo goed zijn u daarvan eens persoonlijk te overtuigen en mij te dienen van rapport vóor.... euh.... vóor den 20sten.’

- Zeer wel, Excellentie.

Hiermede was het onderhoud afgeloopen. En terwijl hij de portalen en trappen overging welke naar zijn bureau voerden was Norél geneigd om zich af te vragen of hij waakte dan droomde - maar neen, hij was klaar wakker; en het was duidelijk genoeg dat de kleine groote man die voor een Blauwen Maandag in het departement throonde hem het leven zoo zuur zoû maken als hij kon.

Hij keerde op zijne schreden terug en trad binnen bij den chef van het Bureau voor technische aangelegenheden, den heer Janus Swarts; een man, noch iets langer dan hijzelf, met een rood aangezicht en een overvloed van grauwe krullen.

‘Ah, mijnheer Norél! Alleraangenaamst nader kennis te maken. Zoo'n voorstelling van den secretaris-generaal kan men geen kennismaking noemen, vindt u wel? Ga zitten, mijnheer Norél. Excuseer al die papieren.... dat hoopt zich op! Allemaal *papier sans fin*, ha, ha! Wat is het guur van daag, dunkt u niet? Waarmeê kan ik u van dienst zijn?’

En de heer Swarts, na een verwoed gepook in zijn haardkachel, wierp zich achterover in zijn schrijfstoel, zett'e zich aan het draaien zijner vierkante, welgevleeschte duimen en zag den referendaris aan met zijn joviaal, in een onveranderlijken lach geplooid gelaat en groene kattenoogen.

Willem deelde hem de zonderlinge opdracht des ministers mede en vraagde of niet iemant, der zake kundig, hem bij het fabriekbezoek zoû kunnen vergezellen en in het opmaken van het rapport behulpzaam zijn.

De duimen des heeren Swarts draaiden al sneller, zijn lach verbreedde zich jovialer dan ooit en zijne oogen ‘werden allervriendelijkst klein’, evenals die van Tante Stastok bij Hildebrands reciet.

‘Ja, ziet u, mijnheer Norél, datte.... dat gaat niet, werkelijk niet. Wij zijn hier tegenwoordig overkropt met werk, ziet u, en mijn rechterhand, de commies Speerman, misschien herinnert u zich wel, een bleek mensch met een kuif.... niet? Nu, die is al drie weken ziek.... Het treft al heel ongelukkig; maar wat zal ik u zeggen, als men zoo van buiten inkomt moet men goede schaatsen-meêbrengen.... glad ijs, die ambtenaarswereld, mijnheer, glad ijs! En dan hebje van die ongevoelige menschen die je noch uitlachen op den koop toe, als je een buiteling maakt.... Zoodat, ik zoû niets liever dan u een handjen helpen, maar 't gaat niet, waarachtig het gaat niet!’

- Goeden morgen, mijnheer Swarts, - zeide Norél opstaande. - Tot het genoegen. Ik hoop dat ik u niet al te zeer opgehouden heb.

‘ô Mijnheer, volstrekt niet, volstrekt niet! Zeer tot uwe dienst.’

En de joviale man geleidde zijn bezoeker tot aan de deur, opende die met een bijna overdreven diepe buiging en liet hem met herhaalde betuigingen van hulpvaardigheid uit; waarna hij terugkeerde tot zijn koesterend vuurtjen en zich weder verdiepte in de lectuur waarin Norél hem gestoord had: *Mademoiselle Maupin*, een stichtelijk boek, gelijk de geheele wereld weet, van Théophile Gautier; óok een technicus - ofschoon juist niet in den trant van den *chef de bureau*.

Het kostte Willem weinig moeite met den bijstand van een ingenieur-werktuigkundige, een vroegere schoolkennis, de ‘capa-

citeit' van de fabriek der heeren Goedbloed tot den bodem te peilen en een schitterend rapport daarover in te dienen; waarvan hij nooit meer iets hoorde, evenmin als van de belangwekkende brieven des gouverneur-generaals Van den Bosch of andere ambtelijke raadsels en rebussen welke de ministerieele sphinx goedvond hem op te geven. Intusschen vergde dit alles veel tijd en inspanning van iemant, wien het ernst was zich zijn nieuwen post waardig te betoonen en die, zonder eenige ondervinding of *routine*, buitendien eenige moeite had om thuis te geraken in eene volstrekt vreemde, hem uiteraard min of meer vijandige omgeving. Daarbij regende het in den eersten tijd invitaties welke hij voor zooverr' 't hem maar eenigszins mogelijk was 'als een held zonder vreezen' aannam. Soirées, soupers en bals wisselden elkander af. Hij ging uit dineeren; hij beandwoordde toasten; hij pareerde tallooze valsch vinnige hatelijkheden van hoogere en lagere mede-ambtenaren; hij verijdelde listige aanslagen van met ongehuwde dochters bezochte vaders of moeders; hij was tot de overtuiging gekomen dat hij voor 't eerst van zijn leven in allen ernst verliefd was geworden en had te worstelen met het afmattend en tergend gevoel eener maar al te gegronde jaloezij.

Want het spreekt vanzelf, dat hij de schoone van Leliëndaal al zeer spoedig in de residentie wedergevonden en zijne eerlijk verdiende dansen genoten had. Maar al evenaarde hij in dit opzicht zijnen neef - zoo gezellig en ongedwongen babbelen als deze kon hij niet; hij muntte meer uit in forschheid van gestalte dan in bevallige manieren; en zijn trouwe, eerlijke oogopslag kon niet verhinderen dat de jonge de Pluymer op den naam van een schoon man grooter aanspraak had dan hij. Indien er dan ook eenige voorkeur bij Ada te bespeuren viel, wees de evenaar stellig niet naar de zijde van den nieuwen referendaris maar naar die van den aspirant-kantonrechter en Norél zelf zag zijns ondanks het natuurlijke hiervan in, daar te midden van het gedruisch en geschitter 'dezer wereld die zoo dwerelt' voor eene meer dan oppervlakkige kennismaking weinig of geen gelegenheid was. Bovendien had de gelukkige Koenraad dit op hem voor, dat hij sedert eenigen tijd bij Mevrouw van Hoorn aan huis kwam en dat 's jonkmans moeder, gelijk moeders plegen zijne zaak tot de hare makende, den lang verwaarloosden omgang met die dame weder had aange-

knoopt en niet in gebreke bleef haar benevens hare beide dochters op zoovele ‘avondjes’, dineetjes en partijtjes te onthalen als zij met voeg doen kon en daarop de voortreffelijkheden van haren éenling zooveel mogelijk te doen uitkomen.

Ongelukkig voor haar echter was het aldus beschikt dat zij hiermede tevens den gevaarlijksten mededinger van haren oogappel de behulpzame hand zoû bieden. In hare blijdschap over de verzoening met haren neef en haren trots over zijne bevordering legde zij een luisterrijk feest te zijner eere aan, noodigde daarop argeloos de dames van Hoorn en - stelde Willem eindelijk in staat om op zijne beurt naar de De-Riemersstraat te tijgen en vasten voet te erlangen in de woning zijner uitverkorene. Het geluk diende hem en hij trof de weduwe alleen.

Mevrouw Eveline van Hoorn geboren Scherpenheuvel, eene uiterst beschaafde, rijzige vrouw met sneeuwwit hair, zachte donkere oogen en eene niet onwelluidende stem welke noch welluidender zoû geweest zijn indien zij niet overdreven langzaam en met hard ratelende r's gesproken had, - Mevrouw van Hoorn was aan bezoeken van jongelieden, zonen en verwanten harer ontelbare bekenden, gewoon en ontving den deftig eenvoudigen jongen ambtenaar zoo beminnelijk mogelijk.

Na eenige inleidende opmerkingen over de gure Maartsche buien, over den alleraangenaamsten avond bij den heer en Mevrouw de Pluymer, over Nieman-Seebach als Gretchen, gevolgd door eene uitwisseling van mededeelingen en opmerkingen over wederzijdsche vrienden en familiebetrekkingen, achtte Norél het oogenblik gekomen om over te gaan tot het eigenlijke doel zijner komst.

‘Mevrouw’, hervatt'e hij, ‘ik heb u reeds gezegd hoe ik lang gewenscht had kennis met u te maken en ik geloof wèl te doen met u zonder omwegen mede te deelen waarom. Ik heb verleden zomer het voorrecht gehad uwe oudste dochter in Gelderland te ontmoeten. Zij heeft toen een diepen indruk op mij gemaakt en die indruk is versterkt, telkens wanneer ik dezen winter met haar in aanraking kwam. Indien u mij kon toestaan haar ook in het dagelijksch leven, in uwe eigene woning te leeren kennen en - als ik het zoo mag uitdrukken - haar gelegenheid te geven om mij te leeren kennen, zoû u mij meer verplichten dan ik kan uitspreken.’

Hij droeg zijn verzoek met vaste stem voor, zonder eenige weifeling en haar open in de oogen ziende. Een fijne glimlach

speelde om haren ietwes ingevallen maar noch fraaien mond.

- Ik heb er niets tegen, - zeide zij. - Ada laat zich over hare hartsgeheimen niet uit en ik kan alleen zeggen dat ik haar volkomen vrij wensch te laten. Dit wil ik er wat mijzelve betreft bijvoegen: ik heb van personen die ik hoogacht en vertrouw genoeg van u gehoord om te gelooven dat mijn kind, indien zij u hare hand schenkt, een goede keus zal doen. U ziet, mijnheer Norél! dat ik even openhartig en op den man af met u spreek als u met mij gedaan heeft. Maar daar is Nelly.... bij wijze van inleiding kunt gij al vast nader kennis maken met háar.

Op hetzelfde oogenblik tinkelde een klankloos belletjen in het bekrompen voorhuis en bijna onmiddellijk daarop trad een slanke brunette met eene gezonde kleur en een vriendelijk lachend gezichtje binnen. Zij neeg in het voorbijgaan bevallig voor den bezoeker, groette hare moeder hartelijk en nam plaats.

‘Wat breng je een wierooklucht meê, kind!’ merkte Mevrouw op.

- Waarlijk, Mama? Ik ben vijf minuten in de Irvingiaansche kerk geweest..... Marie troonde mij meê toen ik haar bij de Westerbaenstraat tegenkwam; maar we zijn er gauw uitgeloopen, want er was een ‘prophetes’ die zoo wonderlijk propheteerde dat wij ons niet goed konden houden.

‘Foei. Maar wat zeide zij dan?’

- Ja, een heele boêl waarvan we niets verstaan konden; 't was om de waarheid te zeggen meer een soort van een gebrom, maar eindelijk galmde zij uit: ‘En Hij zal komen in de derde nachtwake en Hij zal wandelen op de wateren en die behouden zal worden zal behouden zijn en die verloren gaat zal verloren zijn!’ Zij gilde de laatste woorden uit met een fausset..... U had het moeten hooren. Marie proestte, en wij maakten dat we wechkwamen. We waren nochal achteraf en ik hoop dat niemant het gemerkt heeft.

‘Het is toch zonderling,’ zeide Mevrouw van Hoorn nadenkend: maar er zijn werkelijk vrome menschen die door zulke dingen gesticht worden. Daar hebje jufvrouw Zevenhoven, iemant die het wezenlijk méent, geloof ik. Toen ik haar verleden week over die prophetieën sprak erkende zij volmondig er meestal niets van te begrijpen, maar zij schreef alles zoo nauwkeurig mogelijk op, zeide zij, vertrouwende dat zij er licht

in zoû ontvangen wanneer het goed voor haar was. Dat onbegrijpelijke vond zij heel natuurlijk, want het was met de prophetieën in den Bijbel evenzoo; en daar kon ik niet veel op zeggen.

‘Maar zulke mallepraat als die prophetes debiteerde vindt men er toch niet in, Mama!’

- ‘Mallepraat’ zou een oneerbiedig woord zijn, - merkte Norél aan. - Maar aan voor onze ooren vreemde dingen ontbreekt het toch niet; b.v. wanneer de propheet Amos de grooten van Samaria, die hij noch wel als koeien van Basan aanspreekt, dreigt dat men hen zal optrekken met haken en hunne nakomelingen met vischangelen; of wanneer Joël zegt dat de Heer uit Sion zal ‘brullen’, - dan maakt dit, eerlijk gezegd, op mij het tegendeel van een verheven indruk.

‘Ja’, hervatt'e de oude dame, die met innerlijke verbazing haren bezoeker had aangehoord, ‘het is hoogst moeilijk, dergelijke zaken eerlijk te beoordeelen. Het veiligst en het betamelijkst is, n o o i t te lachen om wat een ander sticht. Het is veelal natuurlijk, te vergeven wat men begrijpt; maar ook dikwijls voorzichtig, te vergeven wat men *niet* begrijpt.’

- Nu lieve moeder, daarom zeide ik ook te hopen dat niemant onze vroolijkheid had opgemerkt.

‘In elk geval heeft die fausset misschien noch het meeste schuld,’ zeide Norél, het blozend meisje te hulp komende. ‘Aan stemgeluid en toon hangt soms alles. Ik herinner mij hoe mijn neef de Pluymer als jongen eene goede oude jufvrouw de “proeve van dichterlijke vlucht” uit den Schoolmeester met zooveel ernst en zalving voorlas dat zij de tranen in de oogen kreeg van aandoening. Het was zeker van Bilderdijk, zeide zij.’

Nelly lachte met een helder geluid, dat Willem denken deed aan den lach van Ada.

‘Wat lijkt u op uwe zuster, jufvrouw van Hoorn,’ zeide hij.

- Dat is een compliment, mijnheer Norél. - Waar is Ada toch, Mama? Ik dacht dat zij u gezelschap zoû houden.

‘Dat was ook haar plan, maar gij waart noch geen half uur wech of de Rijsenbergjes met hun broêr en Koen de Pluymer kwamen u beiden afhalen voor een wandeling in de Wassenaarsche boschjes of zoo iets - ze zouden met den trein gaan

tot Voorschoten. Het was zulk heerlijk weêr dat ik haar overgehaald heb meê te gaan.'

- 't Is wat moois, - pruilde het meisje met een glimlach. - De deugd wordt toch nooit beloond. Waarom moesten ze nu voor zoo'n heerlijk plannetjen een middag uitkiezen waarop ik ziekenbezoek had? - Maar dat is waar ook, Mama.... u moet die Blankesteins wat port zenden; het arme mensch is dood zwak en de dokter zeide mij aan de deur dat het een weldaad zoû zijn als zij eens 'zoo'n klein verheuginkjen' had. Gelukkig is het kindje nu dood.

En bij deze woorden begon zij weder te lachen, met den eigen glashelderen klank als te voren.

'Maar lieve,' zeide Mevrouw Van Hoorn met iets berispends in haar toon, 'ik geloof mèt u dat die dood eene verlossing is voor 't arme schaap. Voor die goede menschen is het echter innig treurig en ik kan niet inzien....'

Zonder zich te bekommeren om den bezoeker vloog Nelly op van haren stoel en sloot hare moeder met ettelijke kussen den mond.

- Dáar lachte ik waarlijk niet om, Mama, - zeide zij; - integendeel, ik heb diep, diep medelijden met hen en toen ik bij 't bed van die vrouw zat stond mij 't schreien vrijwat nader dan het lachen, dat verzeker ik u. Maar ik dacht daareven aan het broêrtjen, - u weet wel, dien kleinen dikken Jan. Toen ik kwam zat hij voor de deur taartjes te maken van modder.... hij zag er uit! Bij dat spierwitte hair leek zijn gezichtjen éens zoo zwart. Hij zat plat op den grond, met een bergje natte aard tusschen de beentjes. Wel, Jan, zei ik: hoe gaat het met broêrtje? Ligt hij altijd in 't wiegje? - Neen; op twee stoelen. - Zoo. En huilt hij veel? - Neen; hij is dood. - En benje 'r bedroefd om? - Hij sloeg met zijn houten lepel op zijn modderberg en schudd'e 't hoofd..... ô Mama, het was allerdwaast om te zien. - Is je zusjen er bedroefd om? vraagde ik. En weêr schudd'e hij 't hoofd. - Is je vader er bedroefd om? Neen, schudd'e hij voor de derde maal. - Is je moeder er bedroefd om? Toen knikte hij zeer nadrukkelijk. En zij wàs bedroefd, Mama; heel bitter bedroefd.

De lieve spreekster zweeg. Mevrouw hield hare hand en zag naar buiten. Zij herinnerde zich hoe het haar zelve eens te moede was geweest, véle, véle jaren geleden.

Norél stond op en nam met een hartelijk woord van dank afscheid.

‘Waarvoor bedankte mijnheer Norél u eigenlijk, Mama?’ vraagde Nelly, toen de voordeur achter hem gesloten was.

- Nieuwsgierig Aagjen! - andwoordde Mevrouw glimlachend, met een tikjen op de wang harer jongste. - Misschien vertel ik het u wel eens.

Middelerwijl stapte Willem over 't hobbelig plaveisel der geurige Veenkade, mijmerende, niet over het deerniswaard gezin der Blankesteins, maar over de wandeldreven van Wassenaar en door de Fortuin vertroetelde griffiers van kantongerechten.

XI.
Juffertjes in 't groen.

‘Verrukkelijk - heerlijk - Hemelsch’ - deze en dergelijke adjectieven werden door de jongelieden, die, na het station Voorschoten verlaten te hebben een rul zandpad langs welig groeiend driejarig hakhout voortzwoegden, om strijd ten beste gegeven.

‘Jawel,’ zeide de jonge Rijsenberg, sedert eenige jaren candidaat in de letteren en leeraar in de Latijnsche, Grieksche en Nederlandsche taal en de oude en nieuwe geschiedenis aan het gymnasium eener dommelige provinciestad: - ‘jawel, alles wat je wilt, maar *ik* woû dat we nu eindelijk dat hooggeprezen boschjen en dat idyllische beekjen eens aantroffen, want ik mag een snijboon wezen als ik het een genot vind mij hier te laten blakeren.’

En de heer Rijsenberg sloeg met zijn zwaren knoestigen stok tegen de eikestruiken dat de bladeren in het rond stoven.

De Pluymer lachte - hij herinnerde zich hoe zijn kantonrechter juist een paar dagen te voren den jongen paedagoog op de Witte voor een ‘rare snijboon’ verklaard had; niet zoozeer omdat hij zulk een zonderlingen krommen neus en zulk een prosaiesch gemoed bezat, als wel omdat hij hoegenaamd geen belang bleek te stellen in de politiek en niet eens wist wie op dat oogenblik President van de rechtbank was.

- We zijn er zóo, - zeide de oudste jufvrouw Rijsenberg; eene gezellige zus met gitzwart hair, kleine zwarte oogen, gevulde roode wangen en een wipneusjen. - En *ik* hoû vol dat het hier heerlijk is! Wat ruikt dat hout lekker!

Zij bleef staan en haalde diep adem.

'Als ik maar niet zulke akelig nauwe laarsjes aan had!' zuchtte hare zuster Anna vertrouwlijk tot Ada.

Eigenlijk zeide zij 'êkelig' en 'lêêrsjes'. Ook was zij zeer bleek en min of meer rood van lokken.

Ada andwoordde niet. Zij zag naar de rijzige gestalte van de Pluymer, die, zijn stroohoed op zijn rotting draaiende, dien omhoog wierp en toen hij in een rechte lijn nederzwirrelde, met een gracelijke beweging weder opving en op zijn krullend hair drukte.

'Voorwaarts!' riep hij vroolijk. 'Daar slaat het twaalf uur.... poëetiesch klokje, vindt ge niet Geert?'

- Beeldig! - beaamde Geert hartelijk, die evenals alle dames dit woord op den Apollo van Belvedere, eene schilderij, een musiekstuk, een landschap of een haakwerkjen en thands op een geluid zonder eenigen schroom of gewetensbezwaar toepaste. - Beeldig, Koen! Maar je hebt gelijk, we moeten voortmaken. Ik heb mooi honger - we hebben bizonder vroeg ontbeten, vandaag.

Met een nieuwen zucht en een trek van wrevel en pijn op haar onbevallig gezichtjen, hangende aan Ada's arm, gehoorzaamde Anna en het leed niet lang, of het gezelschap had het gewenschte plekje bereikt.

Het lag aan den ingang van een klein bosch. Een heldere beek vloot murmelend en klaterend tusschen oploopende oevers door en onder een groep beuken, bij een smallen vonder, vlijde men zich neêr. Boterhammen van verschillend gehalte werden rondgedeeld uit een valiesjen, hetwelk de heer Rijsenberg getorst had en waaruit tevens verfrisschende kroezen bessennat, roemers Rhijnsche wijn en andere versnaperingen te voorschijn kwamen.

'Dat smaakt,' riep de levenslustige Geert uit, toen de tochtgenooten zich eenige oogenblikken zwijgend hadden te goed gedaan. 'Maar ik moet toch ook eens het water van de beek proeven.'

Mèt sprong zij, een glas in de hand, op.

- Ah bè, - teemde de kiesche Anna: - je weet volstrekt niet waar 't vandaan komt.

‘Wat niet weet, niet deert!’ lachte hare zuster. ‘Als 't maar helder is - duinwater is duinwater en ik heb op school zooveel versen van buiten moeten leeren waarin van beken voorkwam, dat ik gewetenswroegingen hebben zoû als ik met deze niet nader kennis maakte..... ô, ô, Koen, Daan, help eens!’

De helling bleek glad en bijna ware de kennismaking inniger geweest dan de jonge dame lief was. Gelukkig schoot Koen tijdig toe en kon zij, hangende aan zijne hand, het glas volscheppen.

Het was een aardige groep: de krachtige jonge man, even voorover buigende en de hand van het meisjen houdende, dat in haar licht zomergewaad, blootshoofds en met blozend gelaat het glas kristalhelder water tegen 't licht hield. De vonder, saâmgesteld uit gekloofde berkestammen, zilverachtig grijs van rand, hier en daar met groen mos aangeslagen en ter weêrszijden uitloopende in varens en hooge grashalmen, met de rustelooze beek, in het verschiet wechspartelend onder overhangende elzetakken, vormde den achtergrond; - het geheel als overgoten vau warmgroene schaduw, hier en daar met beweeglijke schittervlekken zonneschijn oversprankeld.

De bleeke Anna verbeet zich van jalousie en ook Ada woelde iets onrustigs in haar binnenste.

‘Daar moet ik het mijne toch van hebben!’ riep de laatste uit, toen Geerte haar glas geledigd en geprezen had. En ook haar bewees Koenraad zijne dienst en hunne oogen ontmoetten elkander daarbij op eene wijze die - Ada's onrust vooral niet verminderde.

Zelfs Anna liet zich overhalen om eens de proef te nemen; met allerlei stijve, nuffige gebaren en houdingen en uitroepjes schepte zij op hare beurt het klare nat, zett'e de bloedelooze lippen aan het glas en goot het verachtelijk weder uit.

- Zeg, Ant, wat ben jij toch een malloot! - riep haar broeder, die, zijn knuppel tusschen de beenen, tegen een beukestam gezeten zacht fluitend alles had aangezien.

Een toornig blosje teekende zich af op de witte kaken der jonkvrouw.

‘Ieder weet hoe hoffelijk broeders zijn!’ snibde zij terug. ‘Ben ik een malloot - wat gij zijt zult ge zelf best weten, die geen vinger hebt uitgestoken om ons te helpen.’

Daan lachte en knipoogde.

- Of de dames niet dubbel en dwars tevreden waren met haar *cavalier*, - andwoordde hij. - Ieder weet hoe zusters op de *petits soins* van broêrs gesteld zijn, zeg *ik*. Maar hoe is het - zullen wij ook eens verder?

'Ik kan onmogelijk dat heele eind naar den Haag terugloopen,' verklaarde Anna. 'Gaat gijlieden maar door. Ik keer liever weêrom naar 't station en neem den trein van half twee of twee uur - precies weet ik het niet, maar omstreeks dien tijd moet er een wezen.'

De overigen, behalve Daan, die met een soort van grijns het eene deuntje na het andere zachtjes tusschen de tanden bleef doorfluiten, protesteerden; de goedhartige Geerte in ernst, Ada en de Pluymer min of meer voor de leus. Maar het einde was, dat de jongste jufvrouw Rijsenberg in bitterheid des gemoeds den terugtocht over het rulle zandpad in de brandende middagzon alleen aanvaardde en het viertal, Daan met Ada voorop en Koenraad met Geerte in hun gevolg, de wandeling door 't hout hervatt'en.

'Zeg eens, de Pluymer!' riep Rijsenberg, nadat zij aldus onder allerlei gesprekken een tijdlang hadden voortgewandeld: 'Is die referendaris Norél niet een neef van u?'

- Zeker, - klonk het andwoord. - En een neef om meê voor den dag te komen ook. Hoe zoo?

'Och, niets bizonders. Je weet, of je weet het waarschijnlijk niet, maar er is eene vacature aan Willem III te Batavia en ik had wel lust wat meer van de wereld te zien dan die eeuwige weilanden en duinen hier - behalve dat ik wel graag wat meer tractement zoû willen hebben ook. En zoo ben ik hem eens gaan polsen of 't voor mij zaak zoû wezen te solliciteeren. Flinke vent.'

'Pedant mensch!' oordeelde Geerte. 'Excuseer, Koen, ik kan 't heusch niet helpen, maar dat zegt iedereen.'

- Iedereen is mal, - prevelde Ada; maar te zacht om door iemant verstaan te worden.

'Nu, dat ben ik niet eens,' verklaarde Rijsenberg. 'Hij heeft iets deftigs en stijfs, dat wel, maar dat hindert bij hem niet, vind ik. En hij spreekt wat afgemeten - maar wat hij zegt is goed, en snijdt hout.'

- Je hebt gelijk, - beaamde de neef, sedert het oogenblik bij de beek doortinteld van 't bedrieglijk gevoel eener beandwoorde

liefde en als alle voorspoedige minnaars gul en grootmoedig. - Wat mij betreft, ik houde 't er voor dat hij nooit een half woord spreekt dat hij niet meent en daarom van zelf wikt en weegt wat hij zegt. Natuurlijk geeft dat iets afgemetens. Maar pedant is hij niet, volstrekt niet Geert. Ik vind het integendeel verwonderlijk, zoo gering als iemant met zulk een kop van zichzelven denkt.

''t Is mogelijk,' zeide Geerte, onderwijl druk bezig met het plukken van een tuiltje veldbloemen. 'Ik hoû niets van hem. En hij mag mij evenmin lijden.'

- Leer om leer! - lachte haar broeder. - Als hij mij maar naar Batavia helpt.

'Kan zoo'n referendaris daar veel aan doen?'

- Dat weet ik niet - hij zeer veel, al is het niet quâ referendaris. De minister heeft een hekel aan hem, zeggen ze, maar hij is dikke maatjes met den secretaris-generaal, en dat is toch eigenlijk de man.

'Maar de leeraars van Willem III worden immers door den gouverneur-generaal benoemd?'

- Nu ja, maar die is 't creatuur van den minister, de minister is 't creatuur van den secretaris-generaal en als Norél dezen bij gelegenheid aan 't verstand weet te brengen dat je onderdanige *de* man is dien hij hebben moet, dan..... Maar jongens, wat is 't hier aardig zitten!

En hij wierp zich lang uit in 't gras aan den voet eener breedgetakte linde, van waar men het uitzicht had op een schraal aardappelveld en een dorren, duinachtigen grond. De overigen volgden zijn voorbeeld en de Pluymer, een zakboekjen uithalende, begon ijverig te teekenen.

'Wat schetst u toch, mijnheer de Pluymer?' - vraagde Ada, na een snellen blik over de aardappelzee en de alledaagsche lijnen van het verschiet.

De aangesprokene glimlachte.

- Dat is nu mijn geheim! - zeide hij. - Die 't zien wil moet een raadsel raden.

'Goed, goed!' viel Geerte levendig in, die in alles genoegen had waaruit eenig genoegen te halen was. 'Laat hooren!'

- Mijn eerste is de beste eigenschap van een vriend; mijn tweede is een cieraad en een hemellichaam; mijn geheel is iets waar alle jonge meisjes naar verlangen.

Een lachje dat iets minachtends had speelde om Ada's lippen. Een oogenblik was het, of zij zoû gaan spreken, maar zij bedacht zich en schoof droomend haar linnen zonnescherm open en dicht.

- Ik geef het op, - zeide de praeceptor, met een geeuw.

'Ik weet het, ik weet het!' juichte Geerte.

- Nu?

'T r o u w r i n g ! Als gij met "hemellichaam" ten minste een ring van Saturnus bedoelt.'

- Geraden. Ziehier.

Alleen Ada hoorde zijne teleurstelling in zijn toon. Zij rees op en ging langzaam naar den zoom van het veld, om er een paar ijle klaprozen te plukken en even spoedig weder wech te werpen. Inmiddels stond Geerte over de Pluymers schouder in zijn schetsboek te turen.

'Alleraardigst,' zeide zij. 'Mag ik het? Als souvenir?'

- Hm! Als gij heel lief zijt zal ik het voor uw album uitwerken. Maar dit schetsjen is nu eens *mijn* souvenir.

Argeloos blozende dankte hem het goede kind en nam hare plaats weder in. Ook Ada keerde van haar uitstapje terug, vlijde zich naast haar en wond spelend een van de glanzige lokken harer gezellin om den vinger.

'Poeh,' zuchtte de heer Rijsenberg. 'Wat is het warm geworden. Ik woû dat ik de energie had om op te springen en regelrecht naar den Haag te hollen. Ik woû dat ik zoo verstandig was geweest van met Anna meê te gaan. Ik woû....'

- Malle jongen, - viel Geerte hem in de rede. - Geef liever ook eens een aardig raadsel op.

'Een raadsel? Als ik u eens aan uw woord hield en een dozijn over u uitstortte, hadt ge niet meer dan uw verdiende loon.'

- Kom maar op, als je durft! - riep de Pluymer tartend. Er was iets ongedurigs over hem gekomen en elke afleiding was hem goed.

'Opgepast! Maar ik zeg u vooruit dat er geen zier oorspronkelijks bij is....'

- Zulke axioma's kunt gij ons sparen, broêrtje.

'Gij nest.... Nu dan: welke kunst moet men oppervlakkig beoefenen om haar grondig te verstaan?'

- ô... Ah.... de zwemkunst natuurlijk, - andwoordde Koen onmiddellijk. - Dat's laf.

‘Geen beleedigende subjectieve oordeelvellingen, voortspruitende uit door een toeval gesterkten eigenwaan!’ declameerde de heer Rijsenberg, die blijkbaar herleefde. ‘Andwoord hier dan eens op, als ge kunt: Welk gedeelte van het jaar krijg ik, wanneer ik *u* zet tusschen twee Hollandsche jongens?’

En hij zett'e het *u* nadruk bij, door een gevoeligen stoot van zijn knots in de lendenen des griffiers.

- Op zulke onhebbelijke vragen andwoord ik niet! - zeide deze met gemaakte verontwaardiging.

‘Aha! Zoo maakt men zich met een Jantje van Leiden van de moeilijkheid af, kereltje! Maar daar zijn we in 't minst geen dupe van....’

- Ik weet het! - riep Geerte weder, met stralende oogen: - Een twaalfde gedeelte: Jan-u-Ari!

‘Goed zoo, zusje! Van jou groeit noch eens wat. En kraak me nu noch eens dit nootjen: Eenige dames hebben 36 soezen gekocht voor 6 centimes het stuk; vrage: hoeveel dames waren het en tot welke natie behoorden zij?’

- Ik geef het op, - zei Geerte nadenkend.

‘En de schrandere heer de Pluymer?’

- Ik ook, - bekende deze, wrevelig van ongeduld, van de warmte, en vooral - wegens zijne teleurstelling.

‘En jufvrouw Ada?’

- Ik heb geen hoofd voor raadsels, - zei Ada.

‘Dan zal ik mij *en bon Prince* over ulieden ontfermen. Luistert goed: vermenigvuldigt 6 centimes met 36 en gij krijgt....’

- Deux francs seize, *deux Françaises!* - viel Geerte in. - Die is heusch noch al aardig, Daan. En nu stel ik voor onzen marsch te hervatten, anders komen wij nooit bij tijds thuis.

Zoo gezegd, zoo gedaan. En ditmaal zorgde de Pluymer wel dat hij met Ada de achterhoede uitmaakte. Ja, hij bleef verder achter dan strikt noodig scheen, en met erkentelijkheid zag hij hoe de edelmoedige Geerte den arm haars broeders genomen en dezen in een rusteloos gesprek gewikkeld had.

Een bloô minnaaar was Koen niet en boven een eerbiedig zwijgen verkoos hij gezellig vertrouwelijken kout, met half vermetele, half schalke toespelingen en op gedempten toon, niet zonder gloed voorgedragen minnedichten - zooveel mogelijk van Heine.

Ada luisterde met toenemend welgevallen en toen zij door

eene kromming van het pad aan 't oog van Rijsenberg en zijne zuster onttrokken waren, zeide de jonge man eensklaps:

‘Waarom wildet gij mijn raadsel niet raden, Ada?’

Hij had haar noch nooit bij haar voornaam genoemd. Zij bloosde en zag naar een paar witjes, die voor haar uit dartelden.

- Gij zoudt wel zoo goed zijn mij 't schetsje te laten zien zonder dat, - zeide zij.

Hij hield haar 't geopend boekje voor. Het tooneeltje bij de beek! Zij had er geen oogenblik aan getwijfeld.

‘Wie is het?’ vraagde hij: ‘freule Van Hoorn of een van de dames Rijsenberg?’

- Geen van beiden.

‘Juist!’

Hij bleef staan en bracht twee, drie onmerkbare toetsjes aan.

‘En nu?’

Haar schoon gelaat gloeide. Maar indien zij iets had willen andwoorden werd de tijd haar niet gelaten. Met groote schreden en zijn stok door de lucht doende dwarrelen als een amboer-majoor kwam Rijsenberg op hen af.

- Daar is een kerel met een leêgen landauer op den straatweg, die ons voor een rijksdaalder naar den Haag wil brengen, - riep hij het tweetal reeds van verre toe. - Wat dunkt ulieden?

‘Heerlijk,’ zeide Ada haastig voorwaarts gaande: ‘ik ben dood moê.’

En zoo geschiedde het, dat het gezelschap welbehagelijk naar huis reed, het grootste gedeelte van den weg in stille gepeinzen verzonken; de Pluymer, noch eens weêr de uitgestelde hoop ‘erkauwende’, als Vondel zeggen zoû, welke het harte krenkt; - Ada, ter prooi aan haar nooit eindigenden zelfstrijd, nu eens met zalig terugverlangen denkende aan zekere oogenblikken op Leliëndaal, waarbij het beeld van Norél voor haar verrees met eigenaardige bekoring, dan weder met huiverig genot het vertrouwelijk samenzijn van daareven nochmaals doorlevende, waarin zij zoo onverhoeds gestoord werd; - Rijsenberg, de kansen wegende voor zijne begeerde benoeming; - en Geerte, worstelende met schier onoverkomelijken sluimerlust.

‘Wel, mijn kind,’ zeide Mevrouw Van Hoorn, toen Ada kort voor etenstijd bij haar binnentrad: ‘Een prettig dagje gehad?’

- Dat gaat noch al, Mama. Heerlijk weêr en een mooie wandeling. Ongelukkig had Anna pijn aan de voeten en moest zij met den trein weêr terug. Die Daan Rijsenberg is ook niet van de amusantsten. Maar hoe heeft u 't gehad, Moedertje - niet àl te eenzaam?

'ô Neen, lieve; ik had vrijwat te doen toen gij beiden wech waart. Alleen aan de koffi was het natuurlijk stilletjes. Daarna heb ik brieven zitten schrijven en Nelly was reeds tegen drie uur terug. Ook heb ik eene visite gehad; van dien mijnheer Norél, dien gij verleden zomer bij de Böhringers hebt ontmoet.'

Ongemerkt sloeg de spreekster het gelaat harer dochter gade. Maar zij bespeurde er niet de minste verandering.

- Norél! Hé, Mama, wat kwam *die* hier doen?

'Hij bracht mij een bezoek naar aanleiding van onze kennismaking bij Mevrouw de Pluymer. Hij beviel mij bizonder goed, moet ik zeggen. Trouwens ik had reeds dien avond een zeer aangenamen indruk van hem, toen die nieuwe Fransche dominé, hoe heet hij ook weêr, Lachutte? zich zoo opwond over Napoleon en hij hem zoo dood kalm en beleefd terecht zett'e.... herinnert gij u?'

- Weinig, Mama; ik kon maar half hooren waar de heeren 't over hadden, Louise Rensselaer liet me geen rust over 't concert van Cecilia. Maar ik mag mij wel even gaan verfrisschen.... Aafje begint al op te doen, geloof ik. Nelly is zeker ook boven?

En terwijl zij de trap opzweefde dacht Ada dat die prosaische Daniël Rijsenberg met zijn kinderachtige raadseltjes dien middag wel beschouwd een reddende engel voor haar was geweest, toen hij Koen kwam raadplegen over den landauer. Het was vreemd, zooveel als zij zich eigenlijk, ondanks de musikale vertoogen van freule Rensselaer, van dat gesprek tusschen Norél en den heer Lachutte toch wèl herinnerde. Ja, hij had zich tegenover den opvliegenden grijsaard bewonderenswaardig gehouden en.... Hàd zij hem lief, dien mannelijken man, met de rustige trouwe oogen, bij wien zij zich soms zoo veilig, zoo gedragen kon gevoelen? Maar daar rees weder het vroolijke gelaat van dien ander voor haar geestesoog op; zijne welluidende stem, zijn gezellige kout.... hoe meesterlijk had hij 't kopjen in zijn schets in een oogwenk in haar portret herscha-

pen.... Weder trilde het haar door de ziel met dat wondere gevoel als toen hij haar aanzag bij de beek.

‘Maar Ada, wat hebje een kleur!’

Het waren de eerste woorden waarmede hare zuster haar begroette, toen zij de gezamenlijke slaapkamer binnentrad.

XII.
Eene krisis.

De heer Van Randau, wiens jarenlange vriendschap met het toenmalig hoofd des kabinets Norél zijne betrekking verschaft had, was een naief en ‘onpraktiesch’ buitenman en zijn beschermeling was nauwlijks een half jaar aan het departement van koloniën verbonden geweest, of hij had zich van twee dingen overtuigd: vooreerst, dat hij als ambtenaar een ‘onmogelijk mensch’ zoû worden, indien hij zich verstoutte zijne roeping te blijven zien in zijne pen, gelijk de oude heer indertijd adviseerde; en ten tweede dat hij buitendien arbeids te over had, waaronder niet weinig dat hem aantrok en hem belang inboezemde. Voor 't overige was hij te veel met zijne toenemende liefde voor Ada vervuld, dan dat hij zich over die ‘roeping’ veel het hoofd zoû breken. Háar te winnen was voorshands zijn eenige eerzucht. Hij zag zeer goed, hoezeer haar hart tusschen hem en zijnen neef geslingerd werd; en hij dacht te gering van zichzelven, om het niet alleszins natuurlijk te achten, dat zij door de uiterlijke voortreffelijkheden van den onbezorgden en innemenden jonkman werd geboeid; al had hij in de schuilhoeken zijns gemoeds een onuitgesproken besef van zijne eigen meerderheid. In den laatsten tijd begon hij echter meer hoop te krijgen. Hij was bij Mevrouw Van Hoorn niet minder een huisvriend geworden dan de Pluymer of wie ook. Nelly had hem lief gekregen met werkelijk zusterlijke liefde en hield tallooze vertrouwelijke monologen tot hare zuster, waarin zij al hare schranderheid aanwendde om zijne deugden te doen uitkomen en die van den bevalligen Koenraad te verkleinen. Dit wist hij niet; maar te beter wist hij, dat de moeder der meisjes hem verre de voorkeur gaf. Zij had het ondiepe cha-

rakter zijns mededingers sedert lang doorgrond en schepte steeds meer behagen in den omgang met hemzelven, gedreven ook door de heimelijke hoop om het gestorven geloofsleven in hem, gelijk zij het uitdrukte, weder te doen ontwaken. Zij bezat te veel takt en goeden smaak om daartoe rechtstreeksche pogingen te doen. Zij vermeed theologische discussiën en beijverde zich veeleer om zooveel doenlijk te deelen in alles wat zijne belangstelling kon wekken, hem te toonen, gelijk zij tot zichzelve zeide, hoe blijmoedig en vertrouwend eene Christinne, ofschoon voorwaar niet vàn deze wereld, echter in deze wereld zich bewegen kon.

Ada liet zich noch jegens hare moeder, noch jegens hare zuster uit. Met een glimlach hoorde zij de lofliederen der laatste op haar nieuwen vriend aan; met de levendigste aandacht luisterde zij naar de gesprekken van Norél met hare moeder en anderen, vooral wanneer de Pluymer tegenwoordig was en er op zijne wijze aan deelnam of zijns ondanks in betrokken werd; maar zelve hield zij zich bij dat alles steeds op den achtergrond, overleggende deze dingen in haar hart.

Het is moeielijk te zeggen hoelang dit aldus zoû hebben kunnen voortduren, indien niet eene toevallige omstandigheid de schaal plotseling had doen overslaan.

Op zekeren avond zat Mevrouw van Hoorn geheel alleen in hare huiskamer met een bril op den fraaien neus aan het kousenmazen; welk gewichtig werk zij hare dochters uit de handen genomen had, om haar in staat te stellen eene lezing van Ten Kate bij te wonen in Diligentia; toen haar stemmige gekornette dienstbode met onhoorbare schreden binnentrad.

‘Wel Aafje?’ vraagde zij, den bril afzettende en onwillekeurig glimlachende bij het bedenkelijk gezicht dat deze vertoonde.

- Daar is een meisjen om u te spreken, Mevrouw.

‘Zoo - wie is het? Kon zij u de boodschap niet doen?’

- Dat heb ik haar niet gevraagd. Maar dezen brief moest ik u geven.

Mevrouw van Hoorn zette haren bril weder op, brak het lak open en las:

Den Valkenhorst, 12 Nov. 18..

Hooggeachte Mevrouw,

Ofschoon u persoonlijk onbekend, ben ik zoo vrij u als mede-

directrice van het doorgangshuis ten uwent eene ongelukkige toe te zenden, die uwe belangstelling en Christelijke liefde alleszins waard is. Zij is de dochter van eene voormalige kamenier mijner echtgenoote, geraakte door allertreurigste omstandigheden op den verkeerden weg, heeft veel rondgezworven en is eerst onlangs, na bijna twee jaar nasporens, door mij te Rotterdam ontdekt. Ik hoop spoedig voor haar te kunnen zorgen en verzoek u beleefdelijk haar middelerwijl voorloopig in het doorgangshuis te doen opnemen, en wel omdat zij in den Haag eene Tante heeft (Elzemoerstraatje n°. 10) die mij beloofd heeft haar te bezoeken en die een gezegenden invloed op haar hebben kan. Het arme kind is vol berouw. Ik hoop van harte dat het oprecht en standvastig blijken moge.
U bij voorbaat dankzeggende voor de dienst welke ik mij verstout u te vergen, heb ik de eer hoogachtend te zijn,
Mevrouw,

Uw Dw. D.
VAN RANDAU.

‘Laat haar binnenkomen, Aafjen.’

Aafje bleef besluiteloos staan.

- 't Is er weêr zoo een, - zeide zij eindelijk. - Maar van deze moet je 't niet hebben, hoor. Ik zoû haar wechzenden, als ik u was.

‘Aafjen, Aafjen! Het is maar goed dat God barmhartiger is dan de menschen. Laat haar binnenkomen.’

Het oudjen haalde de schouders op en verliet de kamer. Eenige oogenblikken later trad de bezoekster binnen en nam op Mevrouws uitnoodiging plaats.

Ofschoon juist niet zwierig gekleed, had zij toch in haar voorkomen iets opzichtigs. Haar noch jong en aantrekkelijk gelaat toonde slechts voor zeer scherpe blikken eenig spoor van ontwijding; en zij zat roerloos, met neêrgeslagen oogen, wachtende tot zij werd toegesproken.

Na haar een tijd lang te hebben gadegeslagen, waarbij de versnelde ademhaling der vreemdelinge toonde hoezeer zij er zich van bewust was, verbrak Mevrouw van Hoorn het zwijgen.

‘Leven uwe ouders noch?’ vraagde zij.

- Neen Mevrouw, - klonk het andwoord, bijna fluisterend en zonder op te zien.

‘Zijn zij lang dood?’

- Verscheiden jaren. Vader kreeg bloedspuwingen, nadat een student hem mishandeld had en stierf nadat hij een half jaar of zoo had gekwijnd. Een jaar daarna is moeder van getob en verdriet heêngegaan.

‘Een student .... woondet gij te Leiden?’

- Te Utrecht Mevrouw.

‘Kendet gij dien student?’

- Neen, Mevrouw. Ik kwam 's avonds van een boodschap in de buurt thuis; vader had een winkeltjen in de Twijestraat; en ik was noch maar twee huizen van ons af toen ik een troepje van drie of vier studenten tegenkwam en... Mevrouw begrijpt mij wel. Ik worstelde mij los en vluchtte bij ons in, maar éen van hen, de grootste en sterkste, ging mij na; hij was niet heel nuchter, geloof ik; en toen kwam vader uit de huiskamer en maakte zich driftig tegen hem en die heer sloeg vader met zijn stok op het hoofd en op zijn rug en wierp hem eindelijk tegen den grond. Moeder knielde bij hem neêr en jammerde en ik vloog de straat weêr op om hulp te halen. En toen de buren kwamen waren de studenten wech. Het was al laat en koud weêr en er waren weinig menschen op straat.

‘En is er niets aan die schandelijke zaak gedaan?’

- Och Mevrouw, wat zouden menschen zooals wij daaraan doen? Wij kenden de heeren niet en zouden ze ook niet hebben kunnen beschrijven, behalve die groote... dien zoû ik noch wel weêr kennen. Vader woû niet hebben dat er iets aan gedaan zoû worden. Ze sussen die studentenzaken altijd, zei hij; je hebt er niets als ellende van en moet er noch geld toeleggen misschien ook. En spoedig stierf hij, en moeder raakte aan 't sukkelen en de winkel verliep - het was heel treurig, Mevrouw.

‘Waart gij eenig kind?’

- Ja Mevrouw.

‘Verder?’

- Ik ben gaan dienen te Amsterdam, daar had ik noch een nicht te wonen, en daar....

Zij zweeg. Mevrouw van Hoorn zag naar de pendule. Ada en Nelly zouden spoedig thuis komen.

‘Gij komt van mijnheer van Randau. Weet ge waarom?’

- Ja Mevrouw.

‘Weet gij 't doorgangshuis?’

Het meisjen andwoordde ontkennend.

‘Ik zal een briefje schrijven aan de huismoeder, jufvrouw Kienstra, en u door mijne dienstbode laten brengen.’

- Mevrouw is al te goed.

Het briefje was spoedig geschreven en op het geluid der tafelschel trad Aafje binnen.

‘Aafje,’ zeide de vrouw des huizes, haar met doordringende oogen aanziende, ‘gij moest zoo vriendelijk zijn de jufvrouw even te brengen.’

- De jufvrouw! - herhaalde Aafje smadelijk bij zichzelf. Maar zij andwoordde:

‘Goed Mevrouw.’

En een oogenblik later was zij, in den classieken omslagdoek met palmen en een schuithoed met breede bruine linten, gereed.

- Goeden avond, - begon Mevrouw, het meisje tot afscheid de hand reikende. - En nu weet ik noch niet eens hoe gij heet!

‘Bertha Vermeer, Mevrouw.’

- Goeden avond, Bertha! - als ik eenigszins kan kom ik u morgen opzoeken om nader kennis te maken. God zij met u, kind.

Verkwikt door den toon dier stem en den blik dier oogen, volgde Bertha hare grimmige geleidster in de kille duisternis; gedwee en onderworpen ging zij zwijgend naast haar. Want de smettelooze Aafje klemde de lippen op elkander en sprak geen woord.

Korten tijd daarna bracht Norél in de De-Riemerstraat een theebezoek. Hij werd door Mevrouw van Hoorn en Nelly op de hartelijkste wijze ontvangen; en bij Ada merkte hij een blos en een schittering der oogen op, die hem overgelukkig maakte. Nelly schoof den gemakkelijksten stoel dien het vertrek opleverde aan. Mevrouw bedankte hem voor eene kleine dienst die hij haar bewezen had en Ada reikte hem zijn kopje toe en zei schalk plagend te hopen dat het ditmaal zoet genoeg zoû zijn.

‘Bespot mij maar,’ zeide hij, in gedachten een kus druk-

kende op hare betooverende hand. ‘Het is een erkend recht van niet rookende mannen, liefhebbers van zoet te zijn. Iets schijnt onze zwakheid noodig te hebben. - Dus de platen waren voor het doel geschikt, Mevrouw? Ik hoopte het. Ze zijn voor den prijs werkelijk fraai. En hoe vondt ge Ten Kate, Ada? Ik heb van de Rijsenbergjes gehoord dat gij er toch geweest zijt.’

- Wij hebben het zeer goed getroffen, - zeide Ada. - Het was een causerie over Moore. Veel nieuws was er voor mij, om de waarheid te zeggen, niet in,....

‘Anna vond het allerinteressantst.’

Ada glimlachte.

- Maar ik heb genoten, - vervolgde zij, - van de meesterlijke vertalingen en die waren dan ook blijkbaar als de hoofdzaak bedoeld.

‘De hoofdschotel van dit literair banket was de onsterfelijke geschiedenis der Peri,’ citeerde Nelly vroolijk lachend. ‘Weet je wel, Ada, in de *Morgenbode?*’

- Die *Morgenbode!* - riep deze geërgerd uit. - Laten wij hopen dat de rechte verslaggever verhinderd was en men er in der haast bij ongeluk een gruttersleerling of zoo iemant heeft heêngezonden. Neen, dàt ben ik volstrekt niet eens. De vertaling was voortreffelijk, geloof ik, maar zulke musiek is eenvoudig niet te transponeeren....

> Though sunny the lake of cool Cashmere,
> With its plain-tree Isle reflected clear,
> And sweetly the founts of that valley fall;
> Though bright are the waters of Sing-su-hay,
> And the golden floods that thitherward stray,
> Yet - oh, 't is only the blest can say
> How the waters of Heaven outshine them all!

Dat ‘Sing-su-hay’ heb ik altijd er uit gewenscht, maar hoe melodieus is het geheel, hoe bekoorlijk die regel:

> *And sweetly the founts of that valley fall!*

Is het niet musiek? Geef nu in eene andere taal iets even uitnemends, laat het nòch uitnemender zijn - het is toch iets ànders. Ik houde 't er voor, dat men de allerbeste vertaling

van een gedicht als dit, waarin vorm en inhoud zoo volkomen één zijn, slechts onbelemmerd genieten kan, wanneer men het oorspronkelijke niet kent. Een vertolking in tonen is iets anders. Hoe innig teeder, hoe wechsleepend schoon is Schumann! Maar ik heb nooit een oog willen slaan in het libretto. Neen, de Peri laat ik er buiten; ik bedoelde daareven de vertalingen van proeven uit de *Melodies;* die vond ik het een genot te hooren voordragen, en juist voor Ten Kates stem en manier als geschapen. Ik had hem haast een brief geschreven om hem te bedanken.

‘Hadt het gedaan, kind,’ - zeide hare moeder. - ‘Gij weet wel hoe die jonge de Groot verleden er over jeremieerde, zoo weinig rechtstreeksche belangstelling als kunstenaars en schrijvers bij ons ondervinden.’

- Misschien heeft hij gelijk, Mama. Ik troost er mij meê dat een kunstenaar als Ten Kate er geen behoefte meer aan hebben zal. In elk geval....

Hier trad Aafje binnen met een pakje.

‘Complement van jufvrouw Kienstra,’ zeide zij.

- Och, nu reeds, - zeide Mevrouw van Hoorn, het pakjen aannemende en openende. - Keurig gedaan, vindt ge niet?

Een dozijn met naamcijfers geborduurde zakdoeken werden door de jonge dames met kritische oogen gemonsterd en met vuur geprezen.

‘Dat is van uwe nieuwe beschermelinge, niet waar Mama?’ vraagde Ada.

- Juist. Ik moet zeggen, zij heeft eer van haar werk. Maar dat doet mij denken: gij hebt immers in Utrecht gestudeerd, Norél? Herinnert gij u ook iets van die geschiedenis?

En zij verhaalde wat indertijd met Bertha's vader was voorgevallen, en den droeven nasleep.

Terwijl zij sprak spreidde zich iets sombers over 't gelaat van den jongen man. Zijn voorhoofd fronste zich en de lippen sloten zich vaster.

‘Ik herinner 't mij zeer goed,’ zeide hij.

Zijn stem klonk stroef en beklemd. Met pijnlijke verrassing zag Ada hem aan; en het was haar of alles plotseling donker werd rondom.

- Het is al heel treurig, - hervatt'e Mevrouw van Hoorn, die onderwijl het borduursel was blijven beschouwen. - En

zoo'n lichtzinnige jongen, een lafaard die zich vergreep aan een zwak oud man, gaat ongemoeid rond en is nu misschien in aanzien en eer. Weet gij wie de dader was, Norél?

'Ja Mevrouw. En ik weet ook dat hij eerst twee jaar daarna, toen hij niets meer herstellen of goedmaken kon, kennis kreeg van wat hij eigenlijk gedaan had.'

- Arme man, - zeide Nelly, die met onrustige blikken hare zuster en Willem beurtelings had aangezien: - hoe zal het hem te moede zijn geweest! Wie weet hoe opgewonden hij was en hoe tergend die vader hem had toegesproken over .... over eene zaak die eigenlijk misschien niets te beteekenen had.

'Wie weet!' beaamde Mevrouw. 'Gij hebt gelijk, lieve. Oordeel niet. Nu, dat heb ik ook niet bedoeld te doen.'

- Wil u noch een kopje, mijnheer Norél?

'Mijnheer Norél!' Nelly schrikte. Sedert eenigen tijd was het altijd Ada en Norél tusschen hen geweest. Een benauwend gevoel van naderende droefheid kwam over haar en de tranen sprongen haar bijna in de oogen.

- Niet? - hervatt'e Ada. - Dan zal u wel goed vinden dat ik naar boven ga, Mama. Ik .... ik voel mij niet heel wel.

'Goed beste,' klonk het andwoord. De oude dame had thands alles met een oogwenk begrepen.

Tegelijk met Ada en Nelly stond Willem op.

'Zoû ik u morgen tegen half vier eens alléen mogen spreken?' zeide hij tot de eerste.

- Als Mama het goedvindt, - zeide zij dof en zonder de oogen op te slaan.

Norél zag vragend Mevrouw aan.

'Het is goed,' zeide deze vriendelijk.

- Ik dank u, - hervatt'e hij. - Dan zal ik maar meteen afscheid nemen. Mevrouw - tot het voorrecht van u weder te ontmoeten. Dag Nelly.

Het deed hem goed, zoo hartelijk als het meisjen hem de hand drukte.

- Tot morgen, Ada.

Zij onthield hem hare hand niet; maar ijskoud, als levenloos, lag die een oogenblik in de zijne.

En nu was hij heên.

‘Goeden nacht, Mama,’ zeide Ada.

Mevrouw Van Hoorn hief het gelaat naar haar op en beandwoordde haar vluchtigen kus.

- Rust wel lieve.

Toen zij de kruk van de deur reeds in de hand had fluisterde Nelly:

‘Zal ik meêgaan?’

Zij schudd'e het hoofd en verliet het vertrek.

Met een zucht zett'e Nelly zich weder bij hare moeder, die inmiddels haar breiwerk had opgenomen.

- Hoe vreeslijk Mama, - zeide zij, na eenige oogenblikken van beklemd zwijgen.

‘Laten wij niet overdrijven, beste. *La nuit porte conseil*. Ik gaf wat liefs als dit nooit geschied ware, of althands voor ons onbekend had mogen blijven; en ik begrijp dat het Ada zeer smartelijk valt. Maar niet ik zal een steen op hem werpen. Zulke oogen bedriegen niet. Hij is een edel mensch, Nelly.’

Het meisjen omhelsde hare moeder met een onstuimigheid, alsof het hare eigene liefde gold.

‘Gij zijt mijn éenige beste moesje,’ vleide zij. ‘En ik ga Ada troosten, of ze mij hebben wil of niet.’

- Is dat wel verstandig?

‘Ik weet het niet.... maar ik *moet* gaan.’

Buiten schitterden de sterren over de sneeuw en een flauwe schemer in de slaapkamer der zusters, waar de gordijnen noch niet gesloten waren, vergunde Nelly Ada's gestalte te onderscheiden, met de handen voor 't gelaat gebogen aan een stoel. Zij knielde zachtkens naast haar en sloeg een arm om haar heen; en zij voelde hoe de ingehouden snikken het gansche lichaam schokten.

La nuit porte conseil!

Met iets dergelijks had ook Norél zich pogen te troosten, toen hij zich den volgenden middag opmaakte tot het onderhoud waarvan zijn wel of wee voor het leven, meende hij, afhing. Maar toen Ada in de voorkamer bij hem kwam, met doodsbleek gelaat en als uitgedoofde oogen, ontzonk hem alle hoop.

Zwijgend namen zij tegenover elkander plaats.

‘Toen ik gister hierheen ging,’ begon hij eindelijk, ‘was het mijn voornemen u dit onderhoud te verzoeken, Ada. Ik had u dien avond op Leliëndaal lief gekregen en ik kon de vraag niet langer terughouden die mij sedert lang op de lippen gebrand had: wilt gij mijne vrouw zijn?’

Hij wachtte eenige oogenblikken. Met saâmgeklemde handen bleef zij voor zich zien.

‘Ik zal mij niet houden,’ hervatt'e hij, ‘als had ik niet opgemerkt hoe er gisteravond plotseling iets tusschen ons gekomen is. Maar dit was mij eene reden te meer om alle onzekerheid wech te nemen. En daarom doe ik u de vraag: wilt gij mijne vrouw zijn, Ada?’

ô Hoe trilde haar die volle, krachtige, thands zoo nameloos teedere stem door de ziel! Het bleeke gelaat werd wit en vaster klemden hare handen inéen.

‘Hebt gij het werkelijk gedaan?’ vraagde zij heesch.

- Ik heb, met een paar vrienden opgewonden rondwandelende, in de pause van een feest, hoe weet ik niet anders dan van hooren zeggen, twist gekregen met een onbekende en hem bij die gelegenheid zoo geslagen dat hij aan de gevolgen eenigen tijd later schijnt gestorven te zijn. Dat is mij, zooals ik gister reeds te kennen gaf, twee jaar daarna, daar een kennis den faillieten boedel beredderde, ter oore gekomen, toen er hoegenaamd niets meer aan te verhelpen viel.

Voor het eerst zag zij hem aan.

‘Maar dan zijt gij een moordenaar,’ zeide zij bijna onhoorbaar. En zij verborg het gelaat in de handen.

Hij glimlachte treurig en stond op.

- Het is een hard woord, - zeide hij. - En ik geloof een volkomen onrechtvaardig woord. Maar ik heb u te lief om mij in een oogenblik van overhaasting te laten afwijzen, Ada. Neem den tijd om deze zaak die gij u zoozeer aantrekt - en ik eer er u om - ernstig te overwegen. Zonder uwe achting moogt gij mij uwe hand niet geven. Groet uwe moeder en uwe zuster van mij. Dank haar voor al hare vriendelijkheid en zeg haar.... maar het is beter dat ik het haar zelve schrijf.

- Zoodra *gij* 't mij vergunt, kom ik weder.

Met gebogen hoofd hoorde zij hem aan en als versteend in hare smart bleef zij staan, toen hij het einde der straat reeds

bereikt had en met snelle schreden stadwaarts ging; verdeemoedigd onder de bittere erkentenis van 't woord des dichters: - Alle schuld is haar eigen wreekster op aarde.

XIII.
In de woning van een gelukkige.

De Haagsche kermis was voorbij; het honden- en apenspel dat zelfs met de tegenwoordigheid van den kleinen Prins Alexander was vereerd geworden; de tent waar de grijze, de classieke Bamberg zichzelven noch eens overtroffen had; die andere tent waar ‘la Crinoline’ om de vijf minuten ten aanschouwen van eene uitgelaten schare ter helle voer; ja zelfs het circus, waar de vermaarde Wollschläger reeds een paar jaar vroeger voor het laatst had geschitterd, om zijne zon te zien ondergaan voor de dynastie der Carré's - het was alles verdwenen. Vijverberg en Voorhout prijkten in volle voorjaarspracht; omnibussen en ‘snorren’ reden volgeladen tusschen de residentie en Scheveningen heên en weêr, en de ‘snelvarende gondel *Burgemeester Copes van Cattenburch*’, de *haute nouveauté* dier kinderlijke tijden, dreigde te zinken onder den toevloed van Badhuisbezoekers. Alles zong en lachte en straalde van levenslust; en Norél, die den ganschen winter met verterenden ijver gewerkt had, zag geene reden waarom hij het voor de honderdste maal herhaalde dringend verzoek van zijn vriend Marchand om eens te komen logeeren, niet zoû inwilligen.

De heer Peize was sedert lang den hem toekomenden gewelddadigen ministerieelen dood gestorven en zich op een Noordhollandsch vlek gaan begraven, waar hij met zijne gele tronie, zijn lorgnet en den glans zijner hooge waardigheid, eene onbeperkte alleenheerschappij uitoefende op alle plaatsen welke hij zich verwaardigde te bezoeken. In blakende gunst bij den Secretaris-generaal, mocht Norél zich thands ook in de genade van 't nieuwe hoofd des departements verheugen, gelijk hij de hoogachting genoot van alle hoogere en lagere medeambtenaren, wier achting voor hem waarde hebben kon. Ook viel

het hem gemakkelijk een paar weken uit te breken en op een overheerlijken Woensdagmorgen nam hij de reis aan.

Marchand was sedert een half jaar van Overijsel naar de Betuwe verhuisd, waar eene bezoldiging van ongeveer twee duizend gulden hem den koning te rijk maakte. Te Arnhem - was het niet als gisteren dat hij er jonker Godert ontmoette? - vond Norél een groengeschilderd huifwagentje met een reusachtig wit paard gereed staan, bestierd door een boer met geel hair en zilveren ringetjes in de ooren. Toen hij, over de keien der stad daverende, een gesprek met den man trachtte aan te knoopen, andwoordde deze met een grijns, schudd'e het hoofd en wees met welsprekend gebaar naar zijne ooren - hij was stokdoof. Ook liet Norél, zonder verdere pogingen, de blikken gaan langs de straten en huizen en een gevoel van diepe treurigheid bekroop hem, toen het alles hem zoo vreemd aanstaarde. In werkelijkheid was er, docht hem, weinig veranderd - maar de stad zijner kindsheid was het niet. Alleen de Rhijn, de schipbrug, de badinrichting aan de overzijde was dezelfde gebleven. Hij herinnerde zich - waarom toch? - een heerlijk bad op zekeren warmen zomeravond; en een schrikkelijken ijsgang in een winter, als een lange, bange, donkere kilheid achtergebleven in zijn geheugen; en gezellige wandelingen ‘boven over en onder langs’ met zijne moeder, toen zij eens een bizonder goed jaar had en wandelen kòn; en het blijde gewoel op de Paaschwei, waarheên een goedhartig beambte van 't Gouvernement hem argeloos had medegenomen; en den toorn zijns vaders toen hij thuis kwam en in onschuldige opgewondenheid verhaalde van al wat hij gezien had....

Maar daar keerde het witte paard, na zich een tijd lang in een sukkeldrafjen over een dijk te hebben voortbewogen, rechts af naar beneden en de oogen opheffende zag de somber gestemde referendaris een tafereeltje, dat zelfs een menschenhater zoû hebben goed gedaan.

Het was een vierkant huis met okerkleurige muren, in de laagte te midden van het groen gelegen en in de wijd openstaande deur, met welig bloeiende klimrozen omlijst, een rank, blondlokkig moedertje met een kraaiend wicht van een jaar op den arm. Drie kleine jongens met roode wangen en krullend blond hair stonden om haar heên; de een aan hare

vrije hand zich vastklemmend, met den wijsvinger aan de lippen; een tweede half verscholen achter de plooien van haar lichtblauw ochtendgewaad, gewapend met een zweep en de scharlaken koorden in de hand houdende, waarmede hij zijn broêrtjen als ‘paard’ in bedwang hield; dit broêrtje zelf eindelijk, de mollige armen langs het lijf gestrekt en met open mond den gast te gemoet ziende.

Marchand, in een linnen tuinkiel en met een onmetelijken stroohoed, schoot haastig toe en rukte het portiertjen open.

‘Salve, iterumque salve!’ juichte hij, zijn ouden vriend bij de beide handen vattende. ‘Het speet me gruwlijk, dat ik u niet zelf kon afhalen. Kerel, kerel, wat heb ik je in lang niet gezien.... mijn vrouw was je heelend'al vergeten....’

- Foei lieve! - zeide Mevrouw, die, schoorvoetend door haar drietal gevolgd, de heeren te gemoet trad. - Zoû men niet zeggen dat we twintig jaar getrouwd waren in plaats van zes? Hartelijk welkom, Norél! Ik mag immers noch wel Norél zeggen?

‘Maar Mevrouw.... Clara, bedoel ik!’ viel hij zich lachend in de rede, toen hij haar fronsend voorhoofd zag. ‘Je vrouw ziet er kostelijk uit, Ed! Noch beter dan op dien aardigen trouwdag van u, als het mogelijk is. En wien hebben we hier?’ vervolgde hij, zich bukkende om 't aardzwart handje van den stamhouder te vermeesteren.

De dreumesen waren blijkbaar vol ontzach voor den geweldigen vreemdeling. Maar voor dat de zon dien dag onderging, hadden zij allen beurtelings op zijne schouders gezeteld, zijn das scheef gerukt, hem bij de haren getrokken en hem hartstochtelijk omhelsd. Want daar waren paarden, en wagentjes, en geweren, en trompetten en wat niet al uit zijn koffer gekomen, zoodat de tweede zoon zijne Moeder fluisterend gevraagd had of die groote mijnheer niet de knecht van Sint Nikolaas kon zijn; waarop de stamhouder, die naar zijn grootvader Etienne heette en reeds begon te redeneeren, hem met veel wijsheid onder het oog bracht, dat de knecht pitzwart was en de mijnheer wit.

‘Wel, en wat zegje van mijn pastorie?’ vraagde Marchand vroolijk, toen allen in de ruime huiskamer aan de koffitafel zaten.

Norél liet zijne oogen door het vertrek gaan. Een gestreept karpet op den naakten vloer; een wit behangsel met smakelooze,

tot in 't oneindige herhaalde bundels stokrozen; twee groote, ergerlijk leelijke staalgravures, geschenken van den kerkeraad der eerste gemeente; en matten stoelen. Maar bekoorlijke kinderkopjes links en rechts; tegenover hem het reine, glimlachende Madonna-gelaat der jonge moeder; en achter deze, boven den schoorsteenmantel, geen spiegel maar een door Marchand zelf geschilderd fraai fresco, met de woorden in het midden:

Domus amica, Domus optima.

- Ik zeg dat gij een geluksvogel zijt! - verklaarde hij. En bijna had een zucht verraden wat er in hem omging.

‘Goed zoo! Hetzelfde betuigen wij elkander van den ochtend tot den avond. Zeg eens, Etienne! wat benje?’

- 'n Chluksfoogl, - andwoordde Etienne, met een door tarwe- en roggebrood gesmoord stemmetje. Zijne moeder lachte, dat haar een paar allerliefste traantjes in de oogen kwamen.

‘En weet je wel wat een geluksvogel is, mannetje?’ vraagde Norél.

Het kind schudd'e het hoofd.

- Beetje suiker foor m'n bo', - zeide hij, zijn bord ophoudende.

‘Suiker!? Maar kind!’

- Omdat die m'neer d'r is!

Hieraan kon Mevrouw Marchand niet weêrstaan en zij maakte hem met een lepeltje ‘basterd’ gelukkig, waarop natuurlijk de twee anderen in choor hetzelfde verzoek aanhieven en eveneens bevredigd werden, naar allen schijn tot groote blijdschap van het kleintje, dat kraaiend en pruisend met stralende half dichtgeknepen oogen rondzag en uit alle macht met haar rammelaar op 't plankje van heur tafelstoel hamerde.

‘Dat is het ware,’ hervatt'e de jeugdige vader, die met innig genot alles had aangezien. ‘Volmondig erkennen dat men een geluksvogel is, zonder zelf te beseffen wat het beteekent. “Indien gij niet wordt als een kindeken”, is het ook hier. Alleen behooren de volwassen geluksvogels niet om suiker te vragen.’

- Maar lieve man, alle menschen kunnen toch geen geluksvogels zijn!?

‘Toch wel. En dat is eerst recht het kort begrip der gansche Christelijke leer, of ik heb het mis.’

- Carlyle was in dat geval een heiden, - merkte Norél

aan. - Er zweeft mij iets van voor den geest, dat volgends hem de mensch niet geroepen is om gelukkig te wezen in het geheel. Hij noemt het een gril, dat te willen en zegt dat niemant beter verdient dan gehangen te worden....

'Dat komt er van, als men de dingen h a l f onthoudt!' viel zijn vriend lachend in. 'Hij zegt niets van dat alles in die treffende passage van den Sartor die gij bedoelt. Met andere en vooral met méer woorden beweert hij slechts wat ik zelf daareven stelde: gij moogt niet om suiker vragen; u niet eene of andere voorstelling maken van een ideaal a a r d s c h geluk en het op haren en snaren zetten wanneer gij uw quasi rechtmatig aandeel daarvan niet ontvangt. Een mensch is geen gier, vliegende door 't heelal om te zoeken wat hij e t e n zal en jammerlijk krijschende als hem geen aas genoeg wordt toegeworpen. Er is iets oneindig hoogers dan dat jagen naar g e l u k k i g zijn; gij kunt uw gewaand geluk opperbest missen; werp het wech en gij vindt Zaligheid in de plaats!'

Mevrouw Marchand kende dien toon; en nooit was haar man haar liever, dan wanneer hij, als thands, met opgerichten hoofde en vlammende blauwe oogen uiting gaf aan wat er schuilde in zijne ziel.

Norél zweeg. Helaas, *zijn* aandeel in aardsch geluk was hem immers voor goed ontnomen; en op zaligheid geleek de kille zelfvoldoening zijner plichtsvervulling allerminst. Hij bracht het gesprek op andere dingen en het déjeuner liep zonder iets meldenswaardigs af.

'Gaat ge meê naar den tuin?' vraagde de gastheer. 'Om twee uur heb ik katechisatie.... Juist een uurtjen om eens rond te loopen.'

En zij gingen. Maar het 'uurtje' was voor Norél eene kleine oefening in zelfverloochening. Hij moest belangstellen in een druivenkas, door zijn vriend saâmgetimmerd uit oude planken en geölied papier in plaats van dure glasramen; in plantsoenen van roode, witte en zwarte aalbessen; in een ren met zes kippen en een haan, benevens een kloek met kuikens; in een allerbizonderste waterplant, ontdekt in een sloot achter Marchands particuliere vuilnisbelt; in een pas uitgevonden werktuigjen om gras te maaien, zijnen vriend geschonken door een met Paaschen aangenomen rijken boerenzoon; enz. enz. Eindelijk, terwijl de jonge predikant vol enthusiasme uitweidde over

twee nieuwe aspergebedden, loosde hij onwillekeurig een zucht.

Marchand, die al pratende voorovergebukt eenig onkruid uitrukte, rees op, zag zijn gast aan en borst in lachen uit.

‘Maar gij verveelt u doodelijk!’ riep hij uit. ‘Welk een monster van egoïsme en egotisme ben ik toch! Arm slachtoffer! Ik zal u tot drie uur op mijn studeerkamer installeeren, dan kunt ge....’

- Laat mij liever wat met de kinderen spelen, - andwoordde Norél. - Mij dunkt ik hoor hen vóor het huis.

‘Zeker; wanneer het mooi weêr is gaat Clara meestal in 't weesje zitten naaien, terwijl de kinderen op den zandhoop spelen of rondloopen. Ik zal er u brengen.... Clara zal 't heel gezellig vinden. Maar ik waarschuw u, die jongens zijn lastige apostels.’

- Gij weet er niets van. Alleen eigen kinderen zijn lastig.

Marchand lachte.

‘Er is wel iets aan,’ zeide hij; ‘maar ge zult zien dat de mijne zeer spoedig e i g e n worden.’

Door dit dreigement niet afgeschrikt, voegde de gast zich bij mevrouw, echter niet zonder zich vooraf te wapenen met de vroeger vermelde trompetten en verder fraais. En toen Marchand in de bekrompen consistoriekamer van zijn kerkje met zijne dikhoofdige jonge landlieden bezig was, hoorde hij uit de verte het gejoel en gejuich van zijn kroost, zoodat hij soms verstrooid glimlachte en andwoorden goedkeurde, die eigenlijk kant noch wal raakten.

's Avonds na den eten, terwijl mevrouw haar woelig viertal te bed bracht, zaten de twee vrienden voor de opengeslagen ramen der studeerkamer, met het uitzicht op den Rhijn, vonkelende in den glans der ondergaande zon, en de torens van Arnhem in het verschiet.

‘Hoe heb ik het, amice! rookt ge niet?’ vraagde Norél.

- Hm... neen, dank u, van avond niet.

‘Ge laat het toch niet voor mij?’

- Zoo... half en half... maar het doet er werkelijk niet toe... verrukkelijk uitzicht, vindt ge niet?

‘Heerlijk. Maar ik laat me zoo niet afschepen. Waarom rookje niet?’

- ô Gij grootinquisiteur! Als gij 't dan weten moet, uw laatste bezending is op en mijn daagsche zouden u wee maken.

‘Schande over u! Is dat vriendschap? Waarom mij niet gewaarschuwd?’

- Dat ontbrak er noch maar aan! Neen, man, - ik neem alles aan wat gij mij zendt, maar bedelen wettigt zelfs onze vriendschap niet. Bovendien, men went aan alles en een goede cigaar is een dubbele tractatie, wanneer men zichzelven eenigen tijd met kokosvezels, of wat het tuig wezen moge, geplaagd heeft. - Van wat anders: weet ge wel dat ik bijna sentimenteel ben van blijdschap, nu ik u eindelijk weêr eens bij mij heb? Het doet mij goed, dat gij met al uw Haagsche deftigheid noch zoo geheel de oude zijt.

‘Als gij 't zegt moet ik u wel gelooven. Ik zoû anders, dacht ik, met meer waarheid hetzelfde van u hebben kunnen getuigen. - Mij dunkt, gij hebt hier juist wat u lijkt.’

- Dat heb ik. Maar zonder schaduwzijden toch ook niet.... Ziet ge, ik ben met hart en ziel buitenmensch. Onder planten en dieren te werken en te knutselen is mijn lust en mijn leven. Maar als predikant hoor ik in een stad thuis - de boeren verstaan mij niet; en die mij verstaan halen den neus voor mij op.

‘De vlegels!’

- Och neen. Om u de waarheid te zeggen hebben zij een weinig gelijk. De meeste vrome mannen onder hen zijn, vrees ik, nader bij God dan ik en in elk geval betere theologen. Ik heb, onder ons gezegd, van theologie geen verstand. Maar gelukkig voelen de kerels, dat ik hen en hunne vrouwen en kinderen liefheb; en nu en dan heb ik dit, met Clara, hun van den winter kunnen toonen, zoodat ze heusch noch al in de kerk komen, ofschoon ze geen gelegenheid verzuimen om mij te doen gevoelen dat ik noch lang niet ben waar ik wezen moet. Clara kan zich daar soms grappig boos over maken, want zij verbeeldt zich trotsch op mij te moeten zijn en zij wordt daarin gestijfd door eenige dames die soms uit Arnhem mij komen hooren, sedert ik er eens gepreekt en een lezing over da Costa afgestoken heb.

‘Ik houd het met uwe Clara. Denkt gij dat ik uw “voorstel” vergeten ben? Zondag moet ik eens hooren of gij 't afgeleerd hebt Oosterzee te willen nadoen.’

Marchand lachte met zijn ouden, vroolijken jongenslach.

- Dat zal u meêvallen, - zeide hij. - Maar gij moet

niet om mij genoegen te doen naar de kerk gaan, hoor - ik ben op dat punt in 't minst niet teêrgevoelig.

‘Toch niet; ik wil u zeer gaarne eens hooren. Maar is dat nu trouw zijn, de lieden dwingen om in te gaan?’

- Spot niet, Willem, - zeide Marchand ernstig. - Dat is beneden u. Wat zoû *ik* u kunnen zeggen dat gij niet honderdmaal beter uzelven gezegd hebt? Gij weet; al heb ik er nooit van gesproken; gij weet, hoe ik het eenige, het allerbeste dat ik voor u doen kan, trouw gedaan hèb, al deze jaren lang en het zal blijven doen. Houdt gij mij voor gelukkig? Zoo gelukkig als een mensch op aarde wezen kan?

Hij had zijne hand gelegd op de hand van zijn vriend; deze greep en drukte haar met kracht.

- Welnu dan, - hervatt'e Marchand, - denkt gij dat ik het zoû kunnen zijn, indien ik niet wist dat de God des levens machtiger is dan uw schijndood? Ja, uw *schijn*dood, - herhaalde hij met vuur, toen een zweem van een sarkastiesch lachje Noréls lippen vertrok. - Eénmaal zult gij weder l e v e n , al zoudt gij herboren worden in de diepste diepten der ellende - wat God verhoede.

Hij zweeg; en ook zijn vriend voelde geen neiging om het skeptiesch woord te uiten dat hem op de lippen zweefde en den dwependen dichter slechts grieven zoû.

Buiten daalde de zon ter kimme en baadde rivier en landouwen in een gloed van rood goud. Een frisch avondwindje waaide kamperfoeliegeur naar binnen en alleen het verwijderd wielgeratel van een loggen boerenwagen stoorde de stilte.

- Ik sprak daar straks van den Haag, - begon Marchand eindelijk. - Hoe gaat het met uw neef Koen?

‘Koen? Die knaap zal het verr' brengen. Hij komt overal, heeft geen enkelen vijand, wordt gechoyeerd, gedorloteerd, geïnviteerd...’

- Wee u, wanneer al de menschen wèl van u spreken. - Is hij getrouwd?

Zonderling, hoe de dierbaarste hand in hare onschuld soms het pijnlijkst teedere snaren kan doen trillen! Norél moest zich bedwingen om geen scherp andwoord te geven.

‘Neen, zelfs niet geëngageerd, voor zooverr' ik weet. Maar ik twijfel niet, of hij heeft het voor 't kiezen.’

- En gijzelf - wanneer kiest gij? Ik kan er soms naar

verlangen, met mijn gansche bende ten uwent mijn intrek te komen nemen. Wat zouden we stichtelijke colloquia houden over onze wederzijdsche plaaggeesten!

Norél had met afgewend gelaat naar buiten zitten staren en andwoordde niets op de hartelijke ontboezeming van zijn ouden schoolmakker.

‘Je kijkt zoo sip als een aanspreker,’ hervatt'e deze met eenig ongeduld. ‘Wat scheelt u toch? Moê? Niet heel wel? Lust om naar kooi te gaan?’

- Gezond als een visch. Als ik sip kijk is het de schuld van uwe huiskamer. Want, ziet ge, Ed, ik heb óok mijn schepje suiker willen hebben en - het mocht niet. Zulke colloquia zullen we nimmer houden, amicissime.

Marchand stond op en legde hem de handen op de schouders.

‘Ik wist het wel, dat u iets hinderde,’ zeide hij. ‘En ik dank er u voor, dat gij 't nu reeds uitspreekt. Ik zag, ik voelde het aan de koffi. Maar toen ge van middag in 't gras laagt te rollen met de jongens ontgaf ik 't mij weêr. Biecht op, Willem! Hadt gij u vergist? Was het een mooi gezichtje met een leêg hart?’

Norél schudd'e het hoofd en zag den jongen leeraar in de bij voorbaat toornig schitterende oogen.

- Faliekant mis, Ed, - zeide hij met een weemoedigen glimlach. - Herinnert gij u Ada van Hoorn niet?

‘Ada van ... wel wis en drie! En heeft die u... Onzin, zeg ik u. - Kom, zeg het maar in éens.’

Norél verhaalde in weinige woorden het gebeurde.

Marchand, die zich middelerwijl weder in zijn makkelijken stoel geworpen had, zweeg eenige oogenblikken en borst toen uit:

‘Wees niet àl te rechtvaardig! Kon ik haar eens onder mijn gehoor hebben, ik zoû een preek houden over dien text, dat ze zat te sidderen en te beven op haar stoel! En nu houdt ge noch eens zooveel van haar, niet waar? Natuurlijk, ik ken u.... een ander zoû.... Maar zeg eens, de oude mevrouw is toch een verstandig mensch, kondt ge die niet...’

- Zij heeft kunnen oordeelen met volkomen kennis van zaken en zij moet geheel uit zichzelve tot mij terugkeeren, anders kan zij mijne vrouw niet zijn. Maar dat zal zij niet. Zij wist wat zij deed, toen zij mij liet gaan. Gij zult zien dat zij een ander trouwt ... ik zoû u kunnen zeggen wien ...

al ware het slechts om haar eigen zwakheid voor mij te braveeren. ô Mijn vriend, soms is het mij alsof ik in dit half jaar genoeg geleden heb om een werkelijken moord te boeten.

Marchand opende de lippen als om te spreken; maar hij bedacht zich. - En noch zaten zij zwijgend in de dichter vallende schemering bij elkander, toen de deur openging en Mevrouw hen uitnoodigde om beneden te komen theedrinken.

Een paar gezellige uren, waarbij onder een roemer ‘Moselblümchen’ - geschenk van een oom van mevrouw - druk gepraat, oude herinneringen verlevendigd en een onnoemelijk aantal dichtregelen door Marchand aangehaald of gereciteerd werden, besloot den eersten dag van Noréls verblijf. Boeken - wandelingen - uitstapjes naar alle windstreken - deden, bij gedartel en gestoei met de kleine jongens en steeds vertrouwlijker, verkwikkender gesprekken, de dagen, de weken omvliegen. Toen het eindelijk tot scheiden kwam was het moeilijk te zeggen wie het droevigst gestemd was. Zelfs Benjamin zett'e een lipje, toen Norél haar voor 't laatst gekust had en aan hare moeder teruggaf. Etienne klemde zich schreeuwend aan zijne jaspanden en zelden had mevrouw een vertrekkenden gast zoo hartelijk tot spoedig weêrkomen vermaand als dezen.

Over Ada was in al dien tijd geen enkel woord meer tusschen de vrienden gewisseld. Maar toen de stationsbel reeds het sein tot vertrek gaf en Norél Marchand door 't portier noch eens de hand reikte, zeide deze zacht:

‘Op uw huwelijksreis doet gij de pastorie ook aan - onthoud het. Amantes amentes, dat weten we; maar het *is* niet mogelijk, dat zulk een hart op den duur zich zoo verdwazen kan.’

XIV.
De oogen geopend.

Het volgends Marchand gansch onmogelijke scheen echter wel ter dege mogelijk te zijn. Ada herstelde zich verwonderlijk snel van den schok die haar getroffen had - naar het uiterlijke ten minste. Zij ging meer uit dan immer te voren, jonger, schooner, vroolijker dan ooit. Zij schitterde op alle bals en

de jongelieden benijdden en haatten elkander om een dans met haar; haatten en benijdden de Pluymer bovenal. Ook leed het niet lang, of wat ieder voorspeld had geschiedde. Op zekeren avond, in een van de princelijke huizen op den Vijverberg; voortzwirrelend onder de prikkelende, jagende musiek, te midden van ruischende toiletten en de bedwelmende geuren van feestelijk gebloemte; gedragen door zijn krachtigen arm, de oogen neêrslaande voor zijne gloeiende blikken, - fluisterde zij eindelijk het Ja, waarom hij haar zoo menigmaal gebeden, gesmeekt, gevleid, dat hij haar meer dan éens reeds *bijna* ontlokt had.

> Halb zog er sie,
> Halb sank sie hin...

En zoo was Koenraad de Pluymer de gelukkige verloofde van Mejufvrouw Ada van Hoorn. Alle vrienden en kennissen vonden hen ‘voor elkaâr geknipt.’ Wat een frisch, aardig paar! zeide men; welk een alleraangenaamst mensch was hij in den omgang, hoe vroolijk, hoe dienstvaardig, hoe talentrijk. En hoe schoon was zij; wat had zij veel gelezen; hoe heerlijk speelde zij; met welk een smaak kleedde zij zich; en bij dat alles, hoe beminnelijk eenvoudig was zij! Jammer maar, dat zulk een jong meisje zoo stil en ernstig kon zijn. Er was geen twijfel aan, of zij was innig gelukkig met haren aanstaande en dat zacht weemoedige in haar gelaat misstond haar niet, maar... het losse, levenslustige, het goedlachsche harer jongere zuster had toch óok zijne aantrekkelijkheid en meer dan éen onder Koens tallooze bekenden plaagde hem er meê, dat hij zich vergist had en zich met eene, ofschoon dan ook alleszins lieftallige, Lea voor zijne Rachel had laten afschepen.

Mevrouw de Pluymer vond beweringen als deze, voor zooverre die haar ter oore kwamen, de ongerijmdheid zelf. Zij gevoelde zich sedert het engagement van haar zoon overgelukkig. Zij wist dat Ada in gezonden levenslust voor Nelly nooit had ondergedaan en hield vol, dat men op 't wijde wereldrond geen zusters zoû aantreffen, die, ofschoon geen tweelingen, uiterlijk en innerlijk zooveel op elkander geleken. Dat Ada in den laatsten tijd stiller en stemmiger was geworden, ontkende zij niet; maar zij schreef dit hieraan toe, dat het jonge meisjen allengs in de jonge vrouw begon over te gaan, die te midden van het levensgeluk besef begon te krijgen van 's levens ernst.

‘Ach, ziet ge lieve Eveline,’ zeide zij met hare sentimenteele stembuiging tot Mevrouw van Hoorn, die ze sedert hare nieuwere betrekking bij den naam noemde: ‘ziet ge, onze lieve Ada is zulk een door en door dégelijk meisjen en daarom juist vullen zij elkander zoo heerlijk aan. Mijn goede Koen is een beste, beste jongen, maar daarbij zoo'n luchthart; nooit ziet hij bezwaren, alles telt hij even licht - een zieltje zonder zorg. En we weten dat de zorgen toch komen! Welk een zegen dus voor hem, dat hij eene vrouw krijgt die eene leidsvrouw voor hem zal zijn en die daarentegen door hem zal worden opgewekt en bemoedigd, wanneer de kwade dagen dáar zijn en zij al licht te zeer zoû toegeven aan kommer... ô Ik kan u zeggen, Eveline, dat ik elken avond mijnen God dank voor zijne genadige beschikking.’

Deze en dergelijke fluweelige ontboezemingen waren voor Mevrouw Van Hoorn rechte oefeningen in de groote kunst der zelf beheersching. Het had haar van harte leed gedaan, toen het tusschen hare dochter en Norél tot eene scheiding kwam; en niet dan zuchtend, na ernstige moederlijke vermaningen, waarnaar Ada eerbiedig luisterde, maar waarop zij weinig of niets andwoordde, werd de toestemming tot de verbintenis met den allemansvriend de Pluymer gegeven. Ook geloofde zij evenmin als Nelly dat de aanstaande bruid zich daarbij gelukkig gevoelde. In de eerste weken, ja, verkeerde deze als in eene koorts van opgewondenheid. Zij ging veel uit, lachte, zong, schertste als in haar onbezorgdsten tijd. Maar al spoedig kwam er iets gemaakts in hare vroolijkheid, de lach werd zeldzamer, het lied verstomde, wanneer haar verloofde niet bij haar was. Het ontging der bekommerde moeder niet, hoe het boek waarin zij heette te lezen soms hare hand ontglipte, terwijl zij mijmerend naar buiten staarde; hoe zij aan hare piano van het stuk dat zij begon te spelen afdwaalde in phantasieën, waaruit enkel weemoed sprak, en eindelijk de hand van de toetsen afgleed in haar schoot, tot zij het instrument haastig sloot en naar hare kamer vluchtte.

Zoo stonden de zaken, toen eens Mevrouw de Pluymer haar nood kwam klagen over de gezondheid van haar zoon. Hij was zoo lusteloos, zoo spoedig vermoeid, leed veel aan hoofdpijn, eene kwaal welke hij tot dusverr' slechts bij name kende. Twee dagen daarna moest hij reeds het bed houden en spoedig

was er geen twijfel meer - die schrikkelijke ziekte, de typhus, had den bloeienden jongen man ter neder geworpen.

Weken achtereen zweefde hij tusschen leven en dood; en toen hij eindelijk het gevaar te boven scheen en Ada hem in de huiskamer wederzag, ontzett'e zij van hem. In een warm hoekje van het vertrek, beveiligd door een reusachtig schut, werd een rustbed voor hem gereed gemaakt en hier bracht hij als ‘reconvalescent’ zijne dagen door.

Reconvalescent! Helaas, was het niet of hij altijd op dezelfde hoogte bleef? Mevrouw de Pluymer en hare meêwarige dameskennissen putt'en zich uit in het bedenken en bereiden van ‘versterkende schoteltjes;’ de geneesheer die den kranke van der jeugd aan had gekend en behandeld, beproefde het eene na het andere, raadpleegde zijne ondervinding, zijne boeken, zijne collega's - doch alles zonder baat. Hij moest het zich bekennen: het ging met den goeden jongen meer en meer achteruit. De hevige ziekte was uitgeloopen op eene schier hopelooze chronische anaemie.

Trouw kwam Ada haren verloofde elken middag gezelschap houden en voorlezen uit de Engelsche of Fransche romans die hij voor zijn zielevoedsel verkoos; en voor 't overige was zijne moeder steeds bij en om hem met hare liflafjes, zachte liefkoozingen en ten hemel geslagen oogen vol tranen, nu en dan afgewisseld door een zalvend hartelijke bemoediging van zijn vader, oud-ouderling der Waalsche gemeente, die veel heul en troost scheen te vinden in het zacht declameeren of voorlezen van een *cantique*.

Maar romans, liflafjes en cantiques bleken al even vruchteloos als de ‘tonische’ middelen, de elektriseermachine en de geleerde opmerkingen waarmede de huisdokter hunne werking ondersteunde, zoodat men eindelijk te rade werd een consult te beleggen van twee uitgelezen professoren.

Toen Ada op zekeren middag hare gewone liefdedienst kwam verrichten werd zij verzocht even in de voorkamer te wachten. Het consult had dien ochtend plaats gehad en professor van Zeel was op dit oogenblik bij den kranke om hem den uitslag mede te deelen en zijn advies benevens dat zijner collega's kenbaar te maken. De noodiging was het meisje niet onwelkom. Zij had zich met Nelly aan allerlei huishoudelijke bezigheden gewijd en voelde zich vermoeid. Welbehagelijk vlijde zij zich

in eene causeuse bij den haard. Nauwlijks gezeten richtte zij zich echter verrast weder op: zij hoorde de stem van Norél.

Sedert hun laatst pijnlijk samenzijn hadden zij elkander zooveel doenlijk ontweken. Een zeer enkele maal slechts had zij hem ontmoet, meest ten huize harer aanstaande schoonouders. Hij had om den schijn op te houden steeds over onverschillige zaken het woord tot haar gericht, maar zoodra het welstaanshalve mogelijk was zich verwijderd. Voor haar waren dat altijd zeer moeielijke oogenblikken, onveranderlijk gevolgd door uren van ondragelijke gejaagdheid. Zonderling, zulk een genot als het was, ditmaal naar die stem te kunnen luisteren zonder dat hij, of iemant, haar bespieden kon! Het kwam aanvankelijk niet in haar op dat zij iets onbetamelijks deed. Met half geopende lippen, een gloeienden blos en den ouden glans in de soms zoo lustelooze oogen, ving zij die tonen op, dronk zij die in als musiek.

Het rustbed van den zieke stond in den hoek bij de tusschendeur der *suite* en zij kon elk van Noréls woorden verstaan. Eerst gingen die als ledige klanken aan haar voorbij. Maar toen zij werden afgewisseld door de zware stem van den hooggeleerde drong het langzamerhand tot haar door, dat eene transfusie van bloed, of liever eene reeks van kleine transfusiën, als het laatste hachelijke redmiddel werd voorgeslagen en dat Norél zich daartoe beschikbaar stelde. Toen, ofschoon niet zonder eenigen zelfstrijd, verliet zij onhoorbaar het vertrek, trok zich met kloppend hart in een bekrompen spreekvertrek aan de andere zijde van de gang terug en wachtte daar in duldelooze spanning het vertrek van de heeren af.

Na een eindeloos half uur kon zij zich ten laatste naar de huiskamer begeven, waar zij Mevrouw de Pluymer vond, het fijne doorweekte zakdoekjen aan de oogen en met de uitgeteerde hand van haren zoon in de hare.

‘Hoe is het, lieve Mevrouw?’ zeide zij deelnemend, haar een kus op het voorhoofd drukkende. ‘Beste Koen, hoe gaat het van daag?’

Hare frissche, geurige hand streek hem langs de slapen en hij drukte ze aan zijne lippen met een opflikkering van hartstocht.

- Hebt gij 't noch niet gehoord? - snikte de arme moeder.

‘Antje zeide mij dat het consult van ochtend had plaats gehad,’ zeide Ada ontwijkend. ‘Is er iets besloten?’

- Zij willen eene transfusie, - zeide Mevrouw. - Het allerlaatste redmiddel, zeggen zij. Maar dat is noch nooit, of zoo goed als nooit gelukt en dus.... mijn arme, arme jongen.... ô God, ô God!

Zij brak in heftig schreien los en haastte zich uit de kamer.

Bleek en kalm nam Ada hare plaats bij het rustbed in.

‘Die goede Mama,’ zeide Koen met een flauwen glimlach. ‘Zij ziet alles altijd even wanhopig in. 't Is waar, tot noch toe is de percentage bij zulke operatiën niet heel gunstig geweest, maar de professor verzekerde mij dat de kansen juist nu veel beter zijn, sinds de uitvindingen van dien Franschman.... hoe heet hij ook weêr? Neen, 't is een Duitscher geloof ik, Uterhart of zoo iets. Enfin, die schijnt een toestel te hebben uitgedacht waarmeê.... maar 't is een onsmakelijke historie; we moesten dát maar laten rusten. De groote zaak, zei professor, was, een door en door gezond, krachtig mensch te vinden die er zich toe leenen woû - want van een dier wilde hij niet weten, ofschoon ze'r anders wel lammetjes voor gebruiken. Nu trof het heel toevallig dat Willem bij me was en die bood zich dadelijk aan. Een beste kerel, Willem, altijd klaar om iemant van dienst te zijn. Professor zoû hem onderzoeken en als alles meêloopt zouden we morgen....’

Een hevige hoestbui belett'e hem voort te gaan en toen die bedaard was lag de zieke uitgeput te hijgen, zoodat Ada hem een tijd lang rust liet.

- En is die operatie niet gevaarlijk? - vraagde zij eindelijk. - Voor... voor den ander, bedoel ik?

‘Voor Willem?’ andwoordde de Pluymer. ‘Dat weet ik niet. Waarom zoû 't gevaarlijk wezen voor hem? Hij is ijzersterk. Trouwens, dat moet de professor weten.’

- Natuurlijk, - zeide zij met iets bitters en minachtends in haar toon. - Als een drenkeling een tak aangrijpt vraagt hij niet eerst of die ook zoû kunnen breken.

Haar verloofde zag haar met zijne doffe oogen aan.

‘Je houdt noch van hem,’ zeide hij wrevelig. ‘Ik moest maar sterven; dan kondt ge trouwen met hem.’

- Gij zijt onedelmoedig, - zeide zij. - Laat ik liever voortgaan met ons boek.

Hij keerde mat het hoofd af en zij begon te lezen, tot al

spoedig zijne geregelde maar flauwe ademhaling verried dat hij was ingeslapen.

Zij zag naar het lijkwitte, vermagerde gelaat; de ingezonken oogen; de vrouwelijke mond. Haar medelijden werd een oogenblik door hare verontwaardiging overstemd. Dit charakterloos, zelfzuchtig, onmannelijk wezen had zij zich ingebeeld, zich opgedrongen lief te hebben! Waar was nu de frissche vaag zijner jeugd? De dwepende minnaar, de hoffelijke cavalier, de gezellige prater, waar waren zij? Hoe ijl, hoe wuft, hoe volkomen alledaagsch en klein was deze geest, dit hart, in zijne naaktheid! Hoe was het glanzig goud in 't loutervuur tot enkel schuim versmolten! Lang en smartelijk had zij tegen deze erkentenis geworsteld; en nu had hijzelf haar immers den eigenwillig aangelegden blinddoek wechgerukt, zich in al zijne nietigheid voor haar ten toon gesteld.

'Gevaarlijk voor Willem? Dat moet de professor weten.' Hoe onverschillig zeide hij die gruwelijke woorden. Wat ging hem Willem aan, indien hij slechts behouden werd!

Willem; de 'moordenaar'.... ô, ware hij slechts hier, zij zoude zich aan zijne voeten werpen en hem smeeken om vergiffenis, om haar noch eenmaal aan te zien met die oogen, welke zij zoo dikwerf op zich had voelen rusten, zonder dat zij de hare durfde opslaan; noch eenmaal haar te noemen bij den naam, die van zijne lippen klonk als een heilige en gewijde naam, dien alleen hij kende, alleen hij kon uitspreken....

Een zachte tred stoorde haar in hare gepeinzen. Mevrouw de Pluymer, met roodgeweende oogen, boog zich over haar kind. Een smartelijke glimlach vertrok haar mond en zij wenkte Ada naar het venster.

'Wat slaapt hij rustig,' fluisterde zij. 'ô Lieve, ik heb gebeden zooals ik nooit gebeden heb en het heeft mij verkwikt. Ik heb een innig gevoel dat God mij verhooren zal. Bid gij ook voor hem; voor mijn eigen jongen. En ga nu maar liever naar huis, beste. Dr. Hoppe vindt dat lezen eigenlijk te vermoeiend en ik heb behoefte om alleen met hem te zijn als hij wakker wordt. Ik weet wel dat het eene opoffering voor u is, kind; maar gij moet de zwakheid van eene moeder wat ten goede houden....'

Weder dreigde hare stem te verstikken in hare tranen.

Ada kuste haar en verliet de kamer, de deur voorzichtig sluitende. In de gang ontmoette zij de linnenmeid.

‘Weet ge ook waar prof. Van Zeel logeert, Antjen?’

- Is dat die van middag noch hier is geweest met mijnheer Norél, Freule? Dat zoû ik u niet kunnen zeggen, maar ik geloof dat Cato het weet - als u even wachten wil....

Een oogenblik later was het meisje terug.

- De perfesser is bij mijnheer Soelinx op 't Bezuidenhout, jufvrouw, een huis of wat voorbij de brug. De naam staat aan de deur.

‘Dank je, Antje.’

De hooggeleerde was juist van Norél teruggekeerd toen Ada de aangewezen woning bereikte en zij had slechts weinige minuten in eene sombere, stijf gemeubelde voorkamer behoeven te wachten toen hij zich bij haar vervoegde - een rijzig oud man, met een blinkenden kalen schedel, een gouden bril en het vriendelijkste gelaat ter wereld.

- Jufvrouw Van Hoorn? - vraagde hij hartelijk. - Ik heb van u gehoord, natuurlijk. Eene heele beproeving voor je, lieve kind; allertreurigst, allertreurigst. Het beste hopen - we zullen doen wat we kunnen. Ik geloof niet dat de operatie ooit met gunstiger kansen is beproefd - want u weet, niet waar? Transfusie? Juist, juist. Zooals ik zei, de omstandigheden konden niet beter. Die mijnheer Norél, uw aanstaande neef, niet waar? heeft een merkwaardige constitutie; zeldzaam in onzen tijd, jufvrouw Van Hoorn, zeldzaam....

‘Dus u heeft werkelijk hoop?’

- Zeker, kindlief, zeker.... 't is altijd een hachlijke zaak; ik houd er niet van de dingen anders voor te stellen dan ze zijn; ijdele verwachtingen voor te spiegelen straft altijd zichzelf, jufvrouw, straft altijd zichzelf. Het is en blijft een hachelijke zaak, een zeer hachelijke zaak. Maar er is geen keus en, zooals ik zeide, de kansen staan goed. Niet gemakkelijk zouden wij een beter sujet vinden dan den heer Norél.... een kloek man, jufvrouw Van Hoorn. Het is voor hem een alles behalve onschuldig ding; 't is waar, hij heeft een ijzeren gestel, zooals ik zei, en dat kleine bloedverlies, ofschoon verscheidene malen herhaald, zal hem niet deren; evenwel.... bloedvergiftiging, ader-ontsteking is ook bij de grootste voorzorg niet onmogelijk. Ik heb het hem ronduit gezegd. Maar hij aarzelde geen oogen-

blik, kindlief. Hij schijnt veel te danken te hebben aan den heer de Pluymer. Zoodat, het komt alles zoo goed als het onder zulke droevige omstandigheden kan; zoo goed als het kan.

De oude heer nam een snuifjen en klopte goedkeurend en bemoedigend op de schildpadden doos.

‘Dan zal ik u niet langer ophouden, professor,’ zeide Ada opstaande. ‘U neemt mij niet kwalijk, dat ik u....’

- Foei, foei, - zeide de grijsaard, haar de hand op de schouder leggende. - Het is immers zoo natuurlijk! Het spreekt immers vanzelf! Houd u goed, kindlief, houd u goed. En vermoei den armen jongen niet. Rust, rust en stilte. Niet veel praten of lezen. Noch een dag of zes, zeven en we hebben eenige zekerheid. Adieu jufvrouw Van Hoorn, adieu, laat den moed maar niet zakken!

Hij geleidde haar zelf naar de voordeur, buigende, troostend glimlachende, herhaaldelijk haar de hand drukkende.

En zij ging door de straten als in een droom.

Hem, hèm had zij van zich gestooten, dien groothartige, voor wien het haar een innig geluk zoû zijn haar leven, haar alles te geven!

Haar leven, haar alles. De schemering begon te vallen; de lantarens werden opgestoken; de gure Februari-wind snerpte haar in 't gelaat - zij bemerkte het niet. De stroom van huiswaarts spoedende wandelaars, ambtenaren, winkelbezoeksters, straatslijpers; de rijtuigen der groote wereld, de coupeetjes der geneesheeren, turf- en steenkoolwagens; - zij gingen haar voorbij, gelijk schimmen in haren droom.

Haar leven, haar alles. Ziende, als niet ziende, hoorende zonder te hooren, werktuiglijk haar sluier neêrtrekkende, schreed zij voort door het gewoel der beginnende Saturdag-avondmarkt; langs handkarren met lantarens van geolied papier, glinsterend over afzichtelijke gerookte palingen; hoopen sinaasappels, berstende biezenzakken met vijgen, glimmende klompen dadels; langs groentekramen, linnen tentjes van oliebollenbaksters, kruiwagens met aardewerk of opgestapelde witte en roode koolen. Men trad haar op de voeten, men stiet haar ter zijde, men voegde haar grove aardigheden en schimpwoorden toe - wat deerde het?

Haar leven, haar alles. Zonder hare achting had hij hare liefde niet gewild. Hare achting! Alsof niet de zijne door

haar verbeurd was voor altijd. Onwaardig was zij hem; onwaardig, onwaardig. Het echte had zij verworpen; het edel metaal niet gekend, den rinkelenden klinkklank gekozen. Zij had hare reinheid niet willen bezoedelen door eene aanraking met zijne schuld; zij, de blinde, - die geen oog had voor den schat van liefde en zelfverloochening welke hij aan hare voeten legde. Eindelijk dan zag zij - nu het te laat was; nu zij alles, alles geven zoû om te mogen vluchten aan die trouwe borst.

XV.
Een engagement en eene vraag.

De operatie was volkomen geslaagd; ‘een man in den bloei zijner jaren,’ gelijk een mediesch tijdschrift het in een dithyrambiesch verslag uitdrukte, ‘van den rand des afgronds gered, aan het leven en de zijnen teruggegeven’; en toen de patiënt genoegzaam was aangesterkt om de reis te ondernemen waren zijne ouders met hem naar het Zuiden vertrokken, opdat hij in zachter lucht te zekerder zijne vroegere krachten herkrijgen zoû.

Voor Ada waren het moeilijke dagen geweest; hare kieschheid en waarheidsliefde waren op zeer zware proeven gesteld. Zij mocht van haar besluit om ook den uiterlijken band met haren verloofde te verbreken, niets laten blijken, zoolang deze niet ten eenemale buiten gevaar was; zij moest voor hem, voor zijne ouders, voor de buitenwereld ondanks alles zich zijne geliefde betoonen en de taak zoû haar te zwaar gevallen zijn, had zij niet ten langen leste voor hare moeder haar hart uitgestort en in haar wijzen raad, hare bemoedigende toespraak de kracht gevonden om den dagelijks hernieuwden strijd vol te houden. Toch had al haar voorzichtige takt niet kunnen verhoeden dat Mevrouw de Pluymer met teleurstelling en ergernis de reize aanvaardde, toen zij trots haar smeekenden aandrang wel volharden moest bij de weigering mede te gaan. Al de beletselen, die haar vernuft uitdacht om er de goede vrouw mede te verzoenen, werden door deze één voor één wederlegd en eindelijk riep zij verontwaardigd uit:

‘Als gij mijn besten Koen liefhebt, Ada, is het met eene

zelfzuchtige, ontróuwe liefde - maar ik gelóof niet meer dat gij hem liefhebt.'

En zij had het hoofd gebogen en gezwegen; en zij was voortgegaan tot het laatste toe haren verloofde te bezoeken, alle krachten inspannende om een opgeruimd en deelnemend gelaat te toonen, hem af te leiden en op te beuren, zich zijne liefkoozingen te laten welgevallen. Ook hij had haar meer dan eens verweten dat zij koel was en hem niet langer toebehoorde, verweten met al de heftigheid, zwakken naturen en ontstemden zenuwen eigen. Maar zij had hem met nooit zich verloochenende zachtheid neêrgezet en door hare zorgen telkens weder verteederd.

Dit alles was nu geleden. Eenige voorzichtig gestelde brieven noch en toen Mevrouw de Pluymer en Koenraad zelf schreven hoe alle kans op wederinstorting door de uitnemendste zaakkundigen voorbij was verklaard, kon zij eindelijk de pen opnemen om aan de eerste, zonder meer toelichting dan strikt noodig was, te melden dat zij haren zoon zijn woord teruggaf. Een pakket met hare brieven en kleine geschenken, zonder een enkelen begeleidenden regel, was het andwoord. Het adres was in Koenraads hand. - Een groot half jaar later vernam zij dat hij reeds weder geëngageerd was met de eenige dochter van een schatrijk effectenmakelaar.

En Norél?

Sir Joseph Lister en de antiseptische methode waren noch niet of nauwlijks bekend; zijne daad was, 'uit een mediesch oogpunt,' meer eene opoffering dan zij thands zoû geweest zijn. Ernstig nadeel had die echter niet voor hem gehad. Toch had hij, misschien meer tengevolge van de doorgestane aandoeningen dan van het betrekkelijk onbeduidend bloedverlies, er eenigen tijd slecht uitgezien en zich door prof. van Zeel laten overhalen om verlof te vragen voor eene buitenlandsche reis, waarna hij weder geheel de oude was.

Veertien dagen nadat de nieuwe verloving van zijn neef was bekend geworden bracht de post hem een brief - de eerste bladzijde in het boek van zijn nieuw leven:

> Lieve Willem, *Wilt* gij noch komen?
> ADA.

C. TERBURCH.

Prins Willem III
in zijn verhouding tot Engeland.[1)]

Wat Prins Willem, nu het tweede bedrijf van den oorlog aanving, te doen had werd hem voorgeschreven door de termen van het aanvallend verbond, den 30sten Aug. 1673 met Spanje gesloten. Daarin werd - ik laat in het midden met welk recht - gebroken met de triple alliantie, en als doel van den oorlog, die gezamenlijk gevoerd zou worden, de herstelling aangenomen van den toestand der Nederlanden, gelijk die bij den vrede der Pyreneën gevestigd was. Frankrijk zou dus gedwongen moeten worden om wat het door den vrede van Aken gewonnen had, weer terug te geven. - Hoe was de oorlog sedert twee jaren van karakter veranderd! In plaats van onze Republiek ten onder te brengen, had Frankrijk zich thans zelf te verdedigen tegen een coalitie, waarvan die republiek en haar eminent hoofd de ziel waren. Het Congres van Keulen, voortaan zonder doel, ging uiteen. Op het voorbeeld van Engeland hadden Munster en Keulen zich al uit den krijg teruggetrokken; en de Franschen ontruimden dientengevolge, op Maastricht na, al wat zij van ons gebied nog bezet hielden. Daarentegen hoopte de Prins in den aanstaanden veldtocht door een gelukkigen slag zich den weg naar het Fransche grondgebied te banen en den vijand de schade betaald te zetten, die hij bij ons had aangericht. Doch die verwachting was te hoog gespannen. Condé liet zich tot geen slag dwingen voordat hij zijn kans schoon zag, en toonde toen bij Senef, dat de Fransche macht alleen toereikend was om aan de vereenigde legers der coalitie het hoofd te bieden. Voor zich zelf had zeker de Prins lauweren bevochten, die hem geenszins onverschillig waren, maar

1) *Vervolg van blz.* 303.

zijn doel had hij toch volkomen gemist. De tegenspoed had bovendien, zooals het gewoonlijk onder bondgenooten gaat, tweedracht en weerzijdsche verwijten ten gevolge. Voor het eerst ondervond de Prins dit jaar, wat hem met elk volgend jaar duidelijker zou blijken, dat ééne mogendheid op zich zelf haar krachten veel beter samenvatten en aanwenden kan dan een verbond, uit verschillende leden gevormd. Om het overwicht op Frankrijk te kunnen behalen en het gestelde doel te bereiken, diende de alliantie noodzakelijk uitgebreid.

Engeland moest er in betrokken worden. Gelukte dit, liet Engeland zich overhalen om zijn gewicht in de schaal te werpen, dan, maar dan ook alleen, was het met de overmacht van Frankrijk gedaan. Doch de behendige politiek van Lodewijk XIV had zich aanstonds na den vrede van de welwillende onzijdigheid van Koning Karel zoo veel doenlijk verzekerd door de bemiddeling, die Zweden had opgegeven, thans hem aan te bieden, hetgeen ons met onze bondgenooten wel noopte om ze ons insgelijks te laten welgevallen.

Terstond na den vrede hadden wij, volgens gebruik, een buitengewoon gezantschap naar het Engelsche hof afgevaardigd, en de Koning had die beleefdheid beantwoord door ons Sir William Temple, den vriend van onzen staat, als zijn gezant over te zenden. Van beide zijden werd toenadering gezocht, maar met tegenstrijdige bedoelingen. Het was onzen Staten en den Prins te doen om Engeland's invloed op Frankrijk voor een vrede te winnen, overeenkomstig hun tractaat met Spanje. Daarentegen had de Koning voor, den Prins naar zijn zijde over te halen in zijn geschil met het parlement en de natie. Geen van beiden was geneigd om zich naar den wensch van den ander te schikken. Onze gezanten brachten Z.M. eerbiedig onder het oog, dat hij door zich tegen Frankrijk te verklaren twee voordeelen tegelijk behalen zou: hij zou de eer verwerven van aan Europa een duurzamen vrede bezorgd te hebben en meteen zijn parlement verzoenen en zijn volk den waan benemen, alsof er verstandhouding tusschen hem en zijn broeder van Frankrijk bestond met het doel om den regeeringsvorm en den godsdienst in zijn rijk te veranderen. Maar de Koning liet hen praten en bleef zijn voorliefde voor Frankrijk toonen door, in strijd met het vredesverdrag, de Engelsche hulptroepen in het Fransche leger te laten dienen en zelfs te gedoogen dat zij zich

steeds in zijn rijken recruteerden. Hij meende oprecht, wat hij Lodewijk onder de hand verzekerde, dat hij tegen zijn eigen zin zich aan het verbond van Dover had onttrokken en zich nooit tot daden van vijandschap tegen Z.M. zou laten bewegen. Zijn plan om openlijk tot de Roomsche kerk over te gaan en wat daar uit had moeten voortvloeien, had hij voor goed opgegeven. Het was hem met den godsdienst te weinig ernst, dan dat hij daarvoor een zoo groot gevaar getrotseerd zou hebben, als hij thans zag dat er aan verbonden was. Maar ten opzichte van zijn koninklijke macht en waardigheid was hij vasthoudender. Hij verkeerde in de meening, dat hij onmogelijk tusschen zijn parlement en den Franschen koning zijn zelfstandigheid bewaren kon en verkoos, zoo hij afhankelijk wezen moest, liever van zijns gelijke dan van zijn onderdanen af te hangen. Ook na den vrede met de Republiek bleef dus de verdeeldheid tusschen hem en zijn volk voortduren.

Hij had, terstond nadat hij zijn zegel aan het vredesverdrag gehecht had, het parlement tot October verdaagd, en met gespannen verwachting zagen thans onze gezanten den dag naderen, waarop het bijeen stond te komen. Zij hadden intusschen zich met eenige invloedrijke leden in betrekking gesteld; en, hoewel zij op niets stelligs durfden rekenen, vleiden zij zich toch, dat de volksvertegenwoordiging zich in hun geest en tegen Frankrijk betuigen zou[1)]. Maar de Koning, vreezende

1) De volgende plaats uit een der secreete brieven van Van Beuningen, van 11 Sept. 1674, teekent den toestand en de verwachtingen der partijen op dat tijdstip. ‘'t Blijft de gemeene opinie dat het parlement sal vergaderen, ende ofschoon by leden van 't selve seer resolut werd geseyt, dat staende de jalousie over 't sentiment van den Hertog van Jorek omtrent de [relige] ende over de consideratie die 't Hoff voor de vriendschap van Vranckrijck heeft, geen apparentie was tot subsidie, soo werd by anderen in twijfel getrocken of de authoriteyt van den Co. in vreede niet van meer nadruck soude mogen zijn als in oorlogh om zijn ooghmerck te bewereken; ende wort by sommigen vermoe dat, geen hope daartoe kunnende worden gevat uyt hetgeen vooraf zou worden vernomen, de vergaderinge van 't parlement voor ditmaal wel soude mogen achterblijven. Edoch degene die wel kennisse hebben van de wonderbare resolutien, die de deliberatien in soo grote vergadering subject zijn, achten dat van nu af geen staet kan worden gemaeckt omtrent hetgeen ondernomen sal worden. Echter is waer, dat de haet tegen de Franschen, een stercke begeerte van derselver vermogen verkleynt te zien, een groote bekommeringe voor de securiteyt van de religie ende miscontentement over de conduite van 't Hoff sijn de gemeene affecten van bijna de geheele natie. Maar tegelijck is deselve gevat met een stil vergenoegen over 't uitputten van onsen staet, 't verloop van onse ende de grote argmentatie van haer commerce, ende met een flatteuse hope dat wij sonder haer opiniatreren sullen om 't restaureeren van de Sp. Nederlanden quovis modo te weege te brengen. Soodat ick alles pondererende schijn te moeten besluyten, dat van hier oock by 't vergaderen van 't Parlement niet meerder te verwachten is als een conniventie voor onze wervinge, die eenigermate schijnt genooten te worden, ende misschien een instantie van 't parlement tot revocatie van de Engelsche ende Schotsche troepen uyt Vranckryck.’

wat zij hoopten, verkoos de zitting opnieuw tot in April te verdagen. Zoo won hij althans een kort uitstel voor beraad en voor de uitvoering van een plan, waarmee hij omging.

Niets scheen hem meer geraden, niets doeltreffender dan den Prins van Oranje in dien tusschentijd te bewerken en voor zijn politiek te winnen. Hij had sedert het sluiten van den vrede brieven en bescheiden in handen gekregen, (door toedoen van Wicquefort, den bekenden diplomaat-geschiedschrijver, die hierbij een leelijke rol speelde) welke het vroegere vermoeden buiten twijfel stelden en bewezen, dat tijdens den oorlog verschillende personen van aanzien zich met den Prins van Oranje verstaan hadden om de politiek der regeering te bemoeilijken en tegen te werken. Dat die verstandhouding sedert den vrede had opgehouden, was niet waarschijnlijk, daar de oorzaken, waaruit zij ontstaan was, steeds voortduurden. Zoolang de Prins een staatkunde bleef volgen, aan die des Konings lijnrecht tegenovergesteld, zouden de weerbarstigen van het parlement op hem steunen om de regeering te dwarsboomen. Maar zou het niet mogelijk zijn den Prins van houding te doen veranderen door zijn belang met dat van het koninklijk huis te vereenzelvigen? Nog was zijn uitzicht om eens den troon te bestijgen gering; de dochters van den Hertog van York hadden beter gegronde aanspraken dan hij; maar zoo hij nu de oudste dier twee ten huwelijk kreeg en haar recht aan het zijne paarde, dan werd zijn kans meer dan verdubbeld, en in gelijke mate het belang vermeerderd, hetwelk hij er bij had, dat de rechten der kroon door het parlement niet verkort werden.

Het was niet voor de eerste maal dat deze huwelijksverbintenis ter sprake kwam. Al voor den oorlog was er aan gedacht en zelfs onder het groote publiek van gesproken[1)], en

1) Volgens den secretaris van Dordrecht, Muys van Holy, had Cornelis De Witt aan hem verklaard, dat Tichelaar zijn voorstel, om den Prins van kant te maken, had ingeleid onder andere met de klacht: ‘dat misschien Z.H. trouwen sou aen Vranckrijck of Engeland, noemende daerbij de dochter van den heer Hertoch van Yorck.’ (Berichten v.h. Histor. Gen. II a. blz. 30.) Bij het uitbarsten van den oorlog in 1672 kwam Dijkvelt uit Engeland terug met den indruk, dat men daar aan het hof een nauwe vereeniging met Holland, onder Oranje, wenschte, ‘et que pour d'autant mieux unir les deux Etats il falloit que le Prince d'Orange epousat la fille du Duc de York;’ (Campagne de 1672, p. 119) en Stoupe schrijft aan Louvois, 27 Sept. 1672, dat de antiprinsgezinden verzekeren, dat alles in overleg tusschen Z.H. en Engeland geschiedt, ‘alleguant pour preuve, qu'il n'y a rien de si certain que le mariage da Prince avec la fille de York, qui est entièrement accordée.’ (Recueil de lettres, I, p. 127-28.) Na den vrede schreef de dwaze Rothe, in een pamflet (Meulman n°. 5361) gedagteekend van 's Prinsen verjaardag, 14 Nov. 1674: ‘Het houwelijck, 't welck dese Prins met den Hertoch van Yorck's dochter voorheeft, siet op dit werck aen [de overheersching van het volk], en soo meynt men beyde over Engelant ende Nederlant te heerschen.’ Ook in Engeland was het gerucht verbreid. Onmiddellijk na den vrede werd aan Sir Joseph Williamson naar Keulen geschreven: ‘We say that the Prince of Orange will be speedily here, and many talk of a marriage with our Princess’. (Christie, Letters, II p. 158.)

terstond na den vrede had zich, zoowel hier te lande als in Engeland, het gerucht opnieuw verbreid. Het volk zou het buiten twijfel gaarne bewaarheid zien; ook dat was een reden om de zaak in ernstige overweging te nemen. Het zou er de weerlegging in meenen te vinden van de achterdocht, die tegen den Koning ten opzichte van kerk en volksvrijheden was gewekt; en diegenen, bij wie de argwaan al te diepe wortels had geschoten, zouden dan toch hun vertrouwen in den Prins geschokt vinden, als hij zich aan zijn ooms dus op het nauwste verbond.

Zoo dacht de Koning; maar de Hertog van York toonde zich, zoodra hij er van hoorde, afkeerig van het plan. Een schoonzoon van een kerkelijke en politieke richting aan de zijne tegenovergesteld wenschte hij zich niet[1]. Evenwel, hij had zoo hooge gedachte van het koninklijk gezag, dat hij zich tegen den uitgedrukten wil zijns broeders nooit verzette. Dezelfde gehoorzaamheid, die hij later, toen hij zelf de kroon droeg, van al zijn onderdanen vorderde, was hij thans, nu hij nog onderdaan was, bereid aan zijn Koning te betoonen. Op diens bevel had hij er al in berust, dat zijn dochters tot lidmaten van de Anglicaansche kerk werden opgevoed; op diens verlangen stemde hij ook thans er in toe, dat de oudste der twee,

1) De Fransche gezant had den Hertog terstond gewaarschuwd: ‘qu'il devait regarder le Prince d'Orange comne l'idole de l'Angleterre, et qu'un tel gendre serait infailliblement sa ruine.’ Mignet, IV, p. 323.

die zoolang hij uit zijn tweede huwelijk geen zoon kreeg zijn naaste troonopvolger was, aan zijn protestantschen neef tot vrouw werd gegeven. Zij was nog jong, pas veertien jaren oud; maar de bedoeling van den Koning was ook, dat het huwelijk eerst na den vrede voltrokken zou worden, en dat het voorloopig bij trouwbeloften zou blijven[1]. Om die reden werd de zaak nog geheim gehouden zelfs voor de ministers, ook voor den lord-treasurer Danby en voor Temple, gezant in Den Haag, van wier instemming men overigens zeker kon zijn. Twee zwagers van den heer van Odijk, 's Prinsen neef en gunsteling, reisden met hun dames naar Holland, zoo het heette om hun familie te bezoeken, maar inderdaad elk met een bijzondere boodschap belast: Ossory om Zijn Hoogheid over het huwelijksplan te polsen, en Arlington om hem over zijn betrekking tot de misnoegde parlementsleden te onderhouden.

Zij slaagden in hun zending niet naar wensch. De trotsche en vinnige wijs, waarop Arlington zich van zijn taak kweet, ontstemde den Prins in hooge mate, en maakte hem ook achterdochtig ten opzichte van wat Ossory hem voorstelde. Hij nam het als een beleediging op, dat hem gevraagd werd naar hen, die zich gedurende den oorlog met de Staten en met hem in min of meer verraderlijke betrekking hadden ingelaten. Hij weigerde kortaf hen te noemen, maar voegde er de verzekering aan toe, dat alle verstandhouding met hen bij den vrede was geëindigd. Daarentegen beklaagde hij zich van zijn kant over zijn oom, die, in strijd met een der voorwaarden van den vrede, de Franschen met een Engelsche hulpbende bleef ondersteunen. Wat het huwelijk betreft, waarop hem uitzicht werd geopend, betuigde hij aan Ossory, dat zulk een verbintenis te sluiten zijn hoogste eerzucht was; maar dat hij vooreerst geen einde aan den oorlog zag, en er niet aan denken kon een vrouw in zijn huis binnen te leiden, zoolang daar het oorlogsgerucht nog boven alles uitklonk[2]. De waarheid was, dat de Prins

1) De Hertog verhaalt zelf wat er aangaande het huwelijksplan tusschen hem en zijn broeder voorviel in zijn 'Life, collected out of memoirs writ with his own hand,' uitgeg. door Clarke, I p. 500.

2) 'The Prince had in discourse with lord Ossory expressed his desire of the match, and said, it was the hight of his ambition, when the war was over, to contract such an alliance, but that at present he could neither leave the war, nor yet think it very agreeable to a lady to bring her where the noise of war then was.' Carte, life of Ormond, IV p. 493.

in de gansche zending een valstrik vermoedde, hem op inblazing van den Franschen gezant aan het Engelsche hof gespannen, om hem in de politiek van zijn ooms te betrekken en meteen bij de oppositie-partij van het parlement in verdenking te brengen. Tegen dit laatste was hij bijtijds door zijn Engelsche vrienden gewaarschuwd[1]. Onverrichter zake liet hij dan ook de Heeren na een verblijf van eenige weken vertrekken. In den met veel takt geschreven brief, dien hij hun meegaf en waarin hij den Koning voor de betuigde goedgunstigheid dank zeide, en weerkeerig beloofde, zoo hij ooit iets vernam, dat tegen de rust en zekerheid van zijn rijken beraamd werd, hem onverwijld daarvan kennis te zullen geven, is vooral opmerkelijk, hoe hij, met toespeling op het Engelsche hulpcorps in het Fransche leger, Zijn Majesteit verzoekt eenig werkelijk blijk van zijn welwillendheid zoowel aan hem als aan de heeren Staten, ‘wier belangen tegenwoordig van de zijne onafscheidelijk zijn,’ te willen geven.[2] Hij betuigt verder in den brief zijn spijt, dat hem het verlof geweigerd wordt om zelf naar Engeland over te komen; hij zou den Koning zoo gaarne overtuigen dat het aan Z.M. staat, òf den vrede aan Europa te geven òf den krijg te laten voortwoeden.[3]

Dat was inderdaad zijn gedurig verlangen. Tusschen twee veldtochten in wenschte hij naar Engeland over te komen en de zaak van een algemeenen vrede, op den voet van den Pyreneeschen, bij zijn oom te bepleiten. Maar deze wilde hem dit vooralsnog niet toestaan, uit vrees vooral dat de oppositie-partij in het parlement zich bij die gelegenheid met Zijn Hoogheid zou verstaan, en diens pogingen in het belang eener tegen Frankrijk gekeerde politiek met kracht ondersteunen.

Immers tusschen de regeering en de volksvertegenwoordiging duurde de tweespalt voort. Het is voor ons doel niet noodig in de bijzonderheden na te gaan al wat daaruit in de eerstvolgende zittingen van het parlement is voortgevloeid. Het algemeene bepaalt zich tot de beide punten die wij kennen, de

1) Temple, Works I, p. 255.
2) ‘En échange je supplie V. Maj. de me faire la grace de me donner quelques marques reelles de son amitié, tant à moy qu'à Messieurs les Estats, dout les interêts à present sont inseparables des miens.’
3) Deze belangrijke brief komt voor onder de, hier te lande volstrekt onbekend gebleven, Original letters, reeds boven blz. 280 door mij aangehaald.

kerkelijke quaestie en het samengaan met Frankrijk. Wat het eerste betreft deed de Koning, die van zijn plan om openlijk tot de Katholieke kerk over te gaan geheel teruggekeerd was, al wat hij vermocht om de natie gerust te stellen. Maar het feit, dat de broeder, die hem stond op te volgen, katholiek was geworden en zich ijverig katholiek betoonde, hield de bezorgdheid levendig en gaf aanleiding, of voorwendsel, tot telkens terugkeerende woelingen.[1)] Een andere reden van vrees gaf Frankrijk en zijn aanwassende macht. Meer en meer toch bleek het, dat de coalitie, met den Prins van Oranje aan het hoofd, tegen Frankrijk, zelfs alleen, niet was opgewassen. In elken veldtocht behielden de Fransche legers de overhand en maakten in België nieuwe veroveringen. Een aanzienlijk deel der natie wenschte om die reden, dat Engeland niet langer draalde met zijn gewicht in de schaal te werpen, overtuigd dat dit noodig was, maar ook voldoende zou zijn, om haar naar de zijde der bondgenooten te doen overslaan. De gezanten van Spanje en van de Staten vooral hielden niet op met dien volkswensch bij de regeering te ondersteunen. In het parlement vond hij zijn krachtigste uiting. Maar alles te vergeefs. De Koning bleef de eens aangenomen politiek van onzijdigheid, jegens Frankrijk welwillende onzijdigheid, getrouw, en was zelfs niet te bewegen om de Engelsche troepen uit het Fransche leger terug te roepen. Het gevolg was dat het parlement telkens, na een korte zitting, verdaagd moest worden, in December 1675 voor niet minder dan veertien maanden, tot in Februari 1677. Een ander gevolg was dat aan den Koning de subsidiën onthouden werden, die hij om te regeeren en hof te houden niet missen kon, en dat hij zich dus genoodzaakt voelde om wat hem zijn onderdanen onthielden aan te nemen uit de handen van den Koning van Frankrijk, in wiens afhankelijkheid hij zoodoende hoe langer hoe meer geraakte. Bij een verdrag, in Februari van 1676 gesloten, beloofden beide monarchen, elkanders belangen te zullen behartigen en geen verbond met de Vereenigde Nederlanden of eenige andere mogendheid afzonderlijk te zullen sluiten. Zoo

1) De Koning betuigde zelf aan den Franschen gezant: ‘C'est la conduite de mon frère le Duc de Yorke qui a donné lieu à tous ces soupçons: toute la jalousie et les emportements qu'on a en ce pays-ci contre les prosperités de la France viennent de ce qu'il a fait.’ Mignet IV, p. 510.

stelde zich de Engelsche Koning voorbedachtelijk in de onmogelijkheid om te doen wat zijn volk en de Prins van Oranje bovenal van hem begeerden.

Intusschen was in Juli 1675 een tweede vredescongres, thans te Nijmegen, geopend, waar niet meer Zweden maar Engeland de rol van bemiddelaar vervulde. Wij zagen reeds, dat op het voorbeeld van Frankrijk alle oorlogvoerende staten die bemiddeling hadden aangenomen, kort na den vrede van onze Republiek met Engeland. De voorbereidende maatregelen hadden niet minder dan een jaar tijds gekost, en, nu eindelijk de onderhandelingen begonnen waren, viel er toch niet veel goeds van te hopen. Zooveel tegenstrijdige belangen, als daar te voorschijn kwamen, waren kwalijk te vereffenen, en op de onpartijdigheid van den bemiddelaar was bovendien niet onvoorwaardelijk te vertrouwen. Ook zag Frankrijk, nu het van Engeland's onzijdigheid verzekerd was, geen heil bij een algemeenen vrede. Het zocht liever de coalitie uiteen te doen spatten door middel van een afzonderlijken vrede met onze Republiek. Hoe veel hooger stond deze thans in de achting van Europa en bepaaldelijk van Frankrijk aangeschreven dan in de jaren, die aan 1672 onmiddellijk vooraf gingen. De koopmansgeest, die haar toen in den persoon van De Witt beheerscht en te land althans zwak gehouden had, was vervangen door de hoogere staatkunde van den Oranjevorst, die haar weer een gewichtige rol in het Europeesche drama spelen deed. Alle opzet om haar te vernederen en te grond te richten was als onuitvoerbaar opgegeven. Met behoud van al wat zij bezat en bezeten had kon zij op ieder oogenblik uit den oorlog scheiden, indien zij maar haar bondgenooten verliet en overliet aan het lot, dat hun dan van de overmacht van Frankrijk te wachten stond. Ook waren er krachtige drangredenen, die bij de Staten-Generaal en vooral bij de Staten van Holland ten voordeele van zulk een afzonderlijken vrede pleitten. Het was nu eens gebleken, dat wij met onze bondgenooten vereenigd buiten staat waren om het met Spanje beraamde programma ten uitvoer te leggen en Frankrijk tot een vrede op den voet van den Pyreneeschen te noodzaken. De schuld lag niet aan ons; wij hadden meer dan ons deel van de gemeenschappelijke taak op onze schouders geladen en al onze krachten ingespannen. Hadden de overigen hun plicht maar even ijverig betracht, de loop der zaken

zou een andere zijn geweest. Maar wat daaraan te doen, of welke beterschap, zooals de kansen thans stonden, van de toekomst te hopen? Met elk jaar van voorspoed zouden de eischen van Frankrijk stijgen; hoe eer de krijg door een dragelijken vrede geëindigd werd, des te beter voor onze bondgenooten zoowel als voor ons inzonderheid. Immers terwijl wij onze hulpmiddelen in een eindeloozen strijd verspilden, trok het onzijdige Engeland de scheepvaart en den handel, die wij voorheen plachten te drijven, tot zich; het stond te vreezen, dat, als dit zoo duren moest, de buitenlandsche kooplieden onze markten voor die van Engeland voor goed verlaten zouden.

Alleen misschien de Prins van Oranje gaf aan die lokstem van het eigenbelang geen gehoor, doordrongen als hij was van de verplichting, die wij in plechtige tractaten op ons hadden genomen; hij achtte het zijn eer en die van het land te na, deze eenvoudig ter zijde te stellen omdat onze belangen er onder leden. Maar bovendien hij vertrouwde Frankrijk en zijn beloften niet; hij voorzag, dat als wij thans onze bondgenooten lieten berooven door den vijand, dien zij zich ons ten behoeve op den hals hadden gehaald, en den voormuur lieten sloopen, dien de Belgische vestingen voor ons vormden, eindelijk de beurt aan ons terug zou komen, en dat wij dan op geen vrienden en helpers meer te rekenen hadden.

Hoe overtuigend die tegenwerping zijn mocht, zij overtuigde toch onze kooplieden en staatslieden niet, te minder omdat het de Prins was die haar in het midden bracht; want diens belang en eer waren bij het voortduren van den oorlog ook gemoeid. Hij beminde het krijgsbedrijf uit zijn aard[1)] en het bevel dat hij als kapitein-generaal voerde, en werd verdacht gehouden van nog naar uitgebreider macht te staan dan hij reeds bezat. Zoo het heette om zijn oom den Koning te believen en gerust te stellen had hij zich tijdens de onderhandeling over vrede met Engeland de erfelijkheid zijner waardigheden in de mannelijke linie laten opdragen[2)], en kort daarna

1) D'Estrades had dit reeds in 1667 van hem voorspeld: ‘sa forte passion est la guerre’ (V. p. 380); en Temple schreef aan zijn Koning, nadat de Prins van zijn eersten veldtocht in België in 1674 was teruggekeerd: ‘In general I believe he is pleased with the life he has led this summer and loves the trade.’ (Works IV. p. 66.)

2) In den brief van 10/20 Febr. 1674, waarin Karel zijn neef met de verworven erfelijkheid zijner hooge posten en tevens met den gesloten vrede geluk wenscht, voegt hij er inderdaad aan toe: ‘I would..... let you know withal, that, altho my own affaires obliged me to hasten the peace, I could not have had much comfort or security in it, if I had not seen you so establish'd’. Original letters, p. 14.

in de drie heroverde provinciën een reeks van bevoegdheden zich toegeëigend, die hem onder den bescheiden titel van stadhouder den invloed van een souvereinen vorst verzekerden. Ja, den titel van Hertog van Gelderland, dien hem zijn vrienden hadden doen aanbieden, had hij alleen daarom van de hand gewezen, omdat, in de zee-provinciën vooral, de algemeene afkeuring ervan zich zoo luide had doen hooren. Moest men dan niet voorzien, dat hij de souvereiniteit, die hij uit de hand van 's lands vijanden geweigerd had, gereedelijk zou aanvaarden, indien zij hem op aandrang van zijn vrienden en vleiers als prijs voor een roemrijk geëindigden oorlog aangeboden mocht worden? Aan de meeste regenten, inzonderheid aan de stedelijke magistraten, scheen een monarchaal gezag onbestaanbaar met de vrijheid. Ook uit liefde voor de vrijheid wenschten zij dus den oorlog geëindigd onder de gunstige voorwaarden, die hun werden aangeboden, en op gevaar af van misschien later weer in nog niet te voorziene gevaren te vervallen.

Zoo vond de Prins hier, even als zijn oom in Engeland, in zijn mederegeerders verklaarde tegenstanders van zijn politiek; en even als het parlement in Engeland waren het hier de Staten die de snoeren van de beurs hielden. Telken jare viel het moeilijker op de inderdaad hoog opgedreven oorlogspetitie de consenten der provinciën te bekomen. Bij den aanvang van 1676 kon de Prins het zich niet meer ontveinzen, dat een vrede, zoo eervol als hij dien eens gehoopt had, niet te behalen was, en dat de bondgenooten zich gewichtige opofferingen zouden moeten getroosten. Het was nu maar de vraag, hoe groote en welke. Meer dan ooit verlangde hij dit met zijn oom van Engeland te bespreken, en nogmaals vroeg hij vergunning om na den veldtocht, dien hij stond te openen, daartoe over te komen. In de brieven, waarin hij dit verzoek deed, liet hij tevens iets doorschemeren van hetgeen hij met Temple in het breede besproken had, zijn gezindheid namelijk om het huwelijk, dat hem eens was voorgeslagen, thans met zijn nicht Maria te sluiten. Hij kwam op een leeftijd, die het raadzaam maakte niet langer ongehuwd te blijven; ook hadden de Staten hem

dit reeds onder het oog gebracht. En zoo hij huwen zou, wenschte hij zich in de eerste plaats een vrouw ‘van een meegaand humeur’, (om eens een uitdrukking van De Witt te gebruiken) van wie hij boven zijn staatszorgen niet nog zorgen van huislijken aard te verwachten had,[1] en voorts eene wier verwantschap aan zijn politiek ten goede zou komen. Aan beide die wenschen voldeed zijn nicht. Door een ieder die haar kende werd zij als zacht en lieftallig geprezen,[2] en haar hand zou de verbintenis tusschen Engeland en Nederland op nieuw bezegelen.

Maar op zijn aanzoek luidde het antwoord niet bemoedigend. Zijn ooms, die over het al of niet raadzame van zijn overkomst vooraf met den Franschen gezant heimelijk geraadpleegd hadden, betuigden, dat zijn komst hun hoogst aangenaam zou wezen als eens de vrede hersteld was, maar tot op dat tijdstip beter werd uitgesteld.

De veldtocht, die onderwijl voorviel, leverde nog nadeeliger uitkomst op dan die van het vorige jaar; de Franschen namen Condé en Bouchain weg, en de Prins daarentegen stiet het hoofd voor Maastricht. In de Middellandsche zee werd onze

1) Het is merkwaardig, hoe beide staatslieden ten opzichte dezer eerste vereischten in een echtgenoote overeenstemden. De Prins zei daarover aan Temple: ‘that he might perhaps not be very easy for a wife to live with; he was sure he should not to such wives as were generally in the courts this age; that if he should meet with one to give him trouble at home, 't was what he should not be able to bear, who was like to have enough abroad in the course of his life; and that after the manner he was resolved to live with a wife, which should be the best he could, he would have one that he thought likely to live well with him, which he thought chiefly depended on her disposition and education.’ (Temple, I p. 255.) - Eenige jaren te voren had De Witt zijn gevoelen aldus, in een brief aan zijn zwager Deutz, uitgedrukt: ‘Ick hebbe altijts het voornaemste geluck in de werelt gestelt in de indissoluble societeyt gecontracteert met een lieftalligh ende medegaende humeur; konnende naer mijn oordeel allen den rijckdom van de werelt niet compenseren het verdriet, 't welck een incompatibel humeur causerende is niet alleenlyck aen diegene, die daeraen door een indissolublen bandt is verbonden, maer oock aen de gansche familie, daerinne soodanich insociabel humeur werdt geassumeert’. (Rijksarchief.)

2) Zie hier wat Van Beuningen over haar aard aan de Staten berichtte, in zijn brief van 1 Nov. 1677: ‘De sonderlinge begaeftheden van hoogst-gedachte Mevr. Princesse geven aen dese geluckkige verbintenisse de uyterste perfectie, zijnde niets meer eenparigh toegestemd bij allen die haer kennen, als dat haer Hoogheyt buyten de bevalligheden die het oogh ontdeckt nevens een ongemeene goetaerdigheyt in een hooge graet besit alle de deugden, die in een soo naeuw verknochte societeyt wenschelyck zijn.’

vloot, met de Spaansche vereenigd, door de pas in haar opkomst verkeerende zeemacht van Frankrijk geslagen, en sneuvelde De Ruyter. Reden te over voor de tegenpartij van Z.H. onder de Staten om op het sluiten van een afzonderlijken vrede, die ons gedurig op voordeelige voorwaarden ook ten opzichte van den handel door den Franschen Koning werd aangeboden, met verdubbelden klem aan te dringen. Het machtige en voor het eerst sedert jaren weer eendrachtige Amsterdam stelde zich aan het hoofd dier partij. De staatsgezinde politiek, die het belang van den handel tot haar richtsnoer nam, kwam op nieuw in verzet tegen de meer grootsche en minder baatzuchtige staatkunde van den stadhouder. Het had iets te beteekenen, dat juist in dit jaar de gewezen secretaris van De Witt, Mr. Jacob van den Bosch, tot pensionaris van de hoofdstad gekozen werd. De Fransche regeering verzuimde natuurlijk ook niet het vuur der tweedracht aan te blazen, en aan de vrienden der vrijheid en van den handel haar bescherming tegen den heerschzuchtigen en oorlogzuchtigen stadhouder toe te zeggen.

Het volgende jaar kwamen nieuwe vorderingen der Fransche legers het gevaar van den oorlog en de behoefte aan vrede nog stelliger bewijzen. Valenciennes, Cambrai, St. Omer, vestingen van het hoogste belang, vielen hun in handen. Een veldslag daarentegen, door den Prins gewaagd om laatstgenoemde plaats te ontzetten, bij Mont-Kassel, bleef vruchteloos, en even vruchteloos zijn belegering van Charleroi. De Koning van Engeland en zijn broeder de Hertog van York verheugden zich in deze lessen, die hun neef van den vijand ontving,[1] en die hem, naar zij zich vleiden, wel handelbaarder zouden maken. Met gelijke verwachting troostten zich zelfs mannen als Van Beuningen, gezant te Londen op dat oogenblik, en Van Bevernigh, gevolmachtigde op het Congres van Nijmegen, in de neerlagen en teleurstellingen van Zijn Hoogheid[2].

1) Zij verzekerden den Franschen gezant: ‘qu'ils voyaient avec un extrême plaisir que le Prince d'Orange eût reçu une si bonne correction, qui l'obligeût à la paix.’ Mignet, IV, p. 443.
2) Omtrent laatstgenoemden schrijft d'Estrades uit Nijmegen: Je ne vous entretiendrai pas de sa joie, qu'il ne m'a pas cachée, de la levée du siège de Charleroi, m'ayaut répété plus de trois fois: ‘A quelque chose malheur est bon.’ Mignet, IV, p. 462. Van Beuningen sprak in gelijken geest met Courtin: ibid. p. 444.

Maar zoo dachten èn het Engelsche volk èn het parlement, dat in dien winter, den 11en Februari 1677, weer samen kwam, er niet over. Op de eerste tijding dat Cambrai en St. Omer tegelijkertijd waren belegerd, en in de weldra vervulde vrees dat zij ook ingenomen zouden worden, wendden zich de beide huizen eendrachtig tot den Koning en verzochten hem, ‘dat hij zich met zulke nauwe alliantiën versterken wilde als in staat zouden zijn om de Nederlanden te redden’; en het lagerhuis, dat over 's lands beurs beschikte, voegde er eenige dagen later bij, ‘dat, zoo Z.M. ten gevolge dier te sluiten alliantiën in oorlog met Frankrijk mocht gewikkeld worden, hij zijn volk bereid vinden zou om hem met de noodige subsidiën te ondersteunen.’ De Koning echter, hoe begeerig naar subsidiën, verlangde er geen, als zij dienen moesten om zijn broeder van Frankrijk te beoorlogen, dien hij integendeel de rij vestingen, waarin Valenciennes, Cambrai en St. Omer pasten, van harte gunde. De praerogativen van zijn kroon waren hem nader dan de veiligheid van Vlaanderen, en daarvoor had hij niet van den Franschen Koning maar des te meer van het parlement te vreezen. Hij toonde zijn meening duidelijk genoeg door het parlement, telkens als het te dringend werd, te verdagen, eindelijk tot den 13^{en} December.

Met dat al, voor den zoo krachtig uitgesproken volkswil kon hij toch op den duur niet doof blijven. En bij hem zelf rees ook wel het besef op, dat de voortdurende vorderingen, die de Fransche macht maakte, gevaarlijk werden voor de rest der Nederlanden en bijgevolg ook voor de veiligheid van zijn rijk. Bovenal echter was hij beducht, dat eindelijk het misnoegen der natie tot oproer mocht overslaan en de kroon in gevaar brengen. Hij verlangde, om de eene reden zoowel als om de andere, naar een spoedigen vrede, op voordeelige en eervolle voorwaarden voor Lodewijk XIV, voordat nieuwe veroveringen de eischen van diens gevolmachtigden op het Congres nog meer naar de hoogte dreven. Met groote voldoening bemerkte hij aan den anderen kant, dat de les voor Mont-Kassel - die voor Charleroi moest toen nog ontvangen worden - den Prins waarlijk tot inkeer gebracht en nederiger gestemd had. Dat kwam hem diens vertrouwde, Bentinck, boodschappen. Zijn Hoogheid verlangde thans niet meer dan uit den klem te geraken, waarin zijn volharding hem had gebracht, en voordat het te laat was,

met behoud van zijn eer, een vrede voor de Republiek en haar bondgenooten te treffen, op gansch andere voorwaarden voorzeker dan die hij zich eens had voorgespiegeld, maar op dragelijke althans, die hoop voor de toekomst overlieten. Slechts met behulp van Engeland, hij gevoelde het, waren zoodanige thans nog van Frankrijk te verkrijgen, en Bentinck kwam dan ook den Koning verzekeren, dat Z.H. zich voortaan naar den raad en den wil van Z.M. gedragen zou[1]. Dat vond onder de gegeven omstandigheden een gunstig gehoor. Wel werd het verzoek om na den veldtocht daarover in persoon te mogen komen handelen nog van de hand gewezen, maar Bentinck toch met een overigens hoogst welwillend bescheid teruggezonden. Het ijs was nu eens gebroken; en een paar maanden later, toen het bleek dat een onderhandeling uit de verte toch niet zoo snel als wenschelijk was vorderen kon, verleende de Koning eindelijk het zoo herhaaldelijk geweigerde verlof. Hij gaf het Z.H. in de keus, òf een gevolmachtigde tot hem te zenden òf zelf over te komen. Wat de Prins kiezen zou was geen oogenblik twijfelachtig. Den 19^{en} October kwam hij reeds te Londen aan. - Sedert zijn laatste bezoek aan zijn oom waren zeven jaren verloopen, hoe rijk aan groote gebeurtenissen! Welk een verschil tusschen den beproefden man van nu en den onervaren jongeling van toen. Maar, in welke opzichten hij veranderd mocht zijn, hij was nog steeds dezelfde onverzettelijke Hollander en Protestant van vroeger.

Na eenige dagen van schijnbare rust en verstrooiing, maar die hij besteedde om zich ter loops op de hoogte der plannen en bedoelingen zijner gastheeren te stellen en met de prinses, die hij zich tot levensgezellin had verkoren, eenige kennis te maken, kwam de Prins met het aanzoek om haar hand voor den dag. De Hertog, haar vader, het kan ons niet verwonderen, was nog altijd met zulk een schoonzoon kwalijk gediend; maar de Koning achtte de verbintenis uit een dynastiek oogpunt boven elke andere verkieslijk. Had zich eens, zoo redeneerde hij, de Prins door zoo nauwe banden aan zijn broeder en aan hem verbonden, dan zou de gelijkheid hunner

1) De instructie, aan Bentinck meegegeven, is niet voorhanden. Maar wat de koning aangaande diens boodschap meedeelde aan den Franschen gezant (Mignet, IV, p. 504) komt overeen met hetgeen van zijn zijde de Hertog van York er over bericht (Clarke, I, p. 503).

belangen hem voortaan beletten, zich ooit meer tegen hen over te stellen; ook zou het Engelsche volk hem niet langer van hen onderscheiden, en op het punt van den godsdienst alle bezorgdheid voor de toekomst afleggen. Bovendien, het eerlijke voorkomen van den jongen man had hem het volste vertrouwen ingeboezemd. Hij meende den tact te bezitten om uit het gelaat het karakter der menschen te lezen, en daarop afgaande hield hij den Prins voor 'den eerlijksten man van de wereld'[1]. Zijn wil was als naar gewoonte voor zijn broeder een wet; ook deze hechtte, hoe ongaarne, zijn goedkeuring aan het huwelijk, dat nu binnen weinige dagen voltrokken werd. Voor den Prins was het een zaak van berekening, meer dan een zaak van het hart, ter bevordering van het staatsbelang zoowel als van zijn eigen belang gewild. Voor het oogenblik was hem echter de vredehandel de hoofdzaak; en zoodra dan ook deze bijzaak was afgedaan, bracht hij die te berde. Zijn ooms zouden liever met de voorwaarden van den vrede begonnen zijn, om eerst als men het over deze eens geworden was, de huwelijks aangelegenheid bij de hand te nemen, maar dit had de Prins ten stelligste geweigerd. Hij voorzag, zeide hij, dat hij zich voor zijn bondgenooten harde voorwaarden zou moeten getroosten, en wilde niet dat men zou kunnen zeggen, dat hij voor zijn toegeeflijkheid op het punt van hun belangen met de hand der prinses beloond was geworden: voor geen vrouw ter wereld had hij zijn eer veil[2]. Daarom moest vooraf de zaak van het huwelijk van de baan, eer de onderhandeling over den vrede aan de orde mocht komen.

Bij het behandelen dier zoo hoogst gewichtige aangelegenheid bleek het al spoedig, dat de Prins zich niet te veel had voorgesteld van de kracht zijner redenen, indien hij ze maar persoonlijk bij den Koning mocht aandringen. Zoodra hij ze met de overtuiging, die hem eigen was, betoogde, maakten zij op het ontvankelijke gemoed van zijn oom een gunstigen indruk. Trouwens zij waren uit het oogpunt der Engelsche belangen niet te weerleggen. Het gevaar, dat de Spaansche Nederlanden loopen zouden om bij de eerste gelegenheid de beste bij Frankrijk te worden ingelijfd, indien men hun thans geen stevig frontier,

1) Zoo betuigde hij aan Temple: 'I never yet was deceived in judging of a man's honesty by his looks, and if I am not deceived in the Prince's face, he is the honestest man in the world.' (Works I. p. 341.)
2) 'He would never sell his honour for a Wife.' (Temple, p. 340.)

door de noodige vestingen gevormd, bij den vrede bezorgde, was niet te miskennen, als er eens de aandacht op gevestigd werd; en evenmin het gevaar, dat dan hieruit voor de Republiek en voor Engeland en voor beider scheepvaart volgen moest. Wegens zijn voorspoed in den oorlog had Frankrijk ontegenzeggelijk aanspraak op een aanzienlijke uitbreiding en versterking zijner grenzen; maar was het hiermee waarlijk tevreden en koesterde het geen verdere plannen, in strijd met de veiligheid zijner naburen, wenschte het, gelijk het voorgaf, een duurzamen vrede, dan moest het ook aan Spanje in de Nederlanden een grens laten, die verdedigbaar was. Als slotsom van deze herhaaldelijk besproken overwegingen, en na veel loven en bieden wederzijds ten behoeve van ieders vrienden en bondgenooten, werden Koning en Prins het eens over hetgeen men in billijkheid aan Frankrijk behoorde te laten en hetgeen men voor Spanje diende terug te vorderen. Onder dit laatste waren plaatsen en sterkten, al bij den vrede van Aken aan Frankrijk afgestaan. Het strekt tot bewijs van den invloed, dien Willem III op zijn oom thans uitoefende, dat deze zich met dien eisch vereenigde. Onverwijld werd een vertrouwde naar Lodewijk XIV afgevaardigd om de beraamde voorwaarden uit naam des Konings van Engeland Zijn Majesteit voor te stellen en aan te bevelen. Mocht deze ze onverhoopt weigeren, dan zou Engeland zich bij de geallieerden voegen en ze met de wapenen helpen afdwingen.

Onder zulke grootsche vooruitzichten scheepten zich de Prins en zijn jonge gemalin reeds in het begin van December naar Holland in: zij droevig en in zich zelf gekeerd en meer gehecht aan hetgeen zij verliet dan verlangend naar wat haar wachtte; hij vol van eerzucht en van oorlogsplannen. Hij had alle reden om zich te vleien, dat hij thans waarlijk op het punt stond van het reeds zoo lang nagejaagde doel eindelijk te grijpen. Geen wonder dat hij, met die gedachten in het hoofd, door de omstanders beschuldigd werd van zijn jonge vrouw niet met de betamelijke oplettendheid te bejegenen[1)].

1) De gewezen leermeester der Prinses, Archdeacon Dr. Lake, heeft in zijn journaal aangeteekend: ‘November 16/26. This day the Court began to whisper the Prince's sullenesse or clownishnesse; that he took no notice of his Princesse at the playe and balle, nor came to see her at St. James's the day preceding this designed for his departure. - November 19/29.... The Princesse wept grievously all the morning.... The Queen observing her Highnesse to weep as she took leave of her Majesty, would have comforted her with the consideration of her own condition, when she came into England and had never till then seen the King; to whom her Highnesse presently replied: But, Madam, you came into England and I am going out of England’. (Bij Blencowe, Sidney's diary, II. p. 20).

Werkelijk was het ditmaal zijn oom met de gemaakte afspraken ernst, voor zoo ver in dat wuft gemoed voor eenigen ernst plaats was. Niet zoozeer ook uit zorg voor de Nederlanden of uit zorg voor zijn eigen rijken, en nog minder uit afkeer van Frankrijk, maar voornamelijk omdat hij voor zich zelf in de politiek, die hij tot nu toe gevolgd had, gevaar begon te bespeuren, omdat hij voor onlusten en opstanden in zijn eigen rijk beducht werd, veranderde hij zoo plotseling van gedragslijn. Het huwelijk zijner oudste nicht met een protestant, met een prins van Oranje, was berekend om de natie op het punt van den godsdienst gerust te stellen; zoo daarop nu een alliantie met de Republiek en haar bondgenooten tegen den erfvijand Frankrijk volgde, scheen alle reden tot achterdocht jegens hem weggenomen, en de voormalige eendracht van regeering en parlement te moeten wederkeeren. Ruime subsidiën zouden hem dan worden verleend, ruimere dan die hij tot nu toe voor zijn antinationale politiek van Frankrijk bedongen en genoten had. Nog vóór den bepaalden dag werd het parlement, dat in December opnieuw tot Mei verdaagd was geworden, tegen Februari bijeengeroepen.

Inderdaad het waren gewichtige zaken, die de Koning thans aan de vertegenwoordiging van zijn volk te berichten had. De vredesvoorslagen, die hij in overleg met zijn neef van Oranje had beraamd, waren door den Koning van Frankrijk afgewezen, en dientengevolge had hij den 10^{en} Januari met de Republiek der Vereenigde Nederlanden een verbond gesloten, dat nog slechts op de ratificatie wachtte, om gezamender hand op de overeengekomen voorwaarden een algemeenen vrede te stichten. Bleek onverhoopt overreding hiertoe ongenoegzaam te wezen, dan zou men zijn toevlucht tot krijgsgeweld moeten nemen; en met het oog op deze mogelijkheid was het raadzaam nu al vast de vloot met negentig schepen en het leger met dertig of veertig duizend man te versterken, waarvoor Z.M. van zijn parlement een ruime subsidie verzocht. Niet twijfelende of deze

zou hem ook worden toegestaan, was hij de wervingen al met geleend geld begonnen. Hetgeen het volk en zijn vertegenwoordiging zoo herhaaldelijk van de regeering en steeds vruchteloos verlangd hadden, stond dus thans te gebeuren. Het was nu de plicht van het parlement de noodige middelen te verschaffen.

Dat zou het ook zeker gereedelijk hebben gedaan, indien het het zoo lang gekoesterde wantrouwen tegen den Koning en zijn ministers op eens had kunnen afschudden. Maar daartoe zat dit ongelukkig te diep geworteld in het gemoed. Men durfde in en buiten het parlement niet gelooven, dat de regeering voor goed was overgegaan tot de politiek, die thans werd aangekondigd. In plaats toch dat het huwelijk van Prinses Maria met den Prins van Oranje de achterdocht tegen het Koningshuis zou hebben weggenomen, had het integendeel het vertrouwen ook op Zijn Hoogheid geschokt. Er werd gemompeld, dat de Prins zich had laten gezeggen en thans mede met de monarchen van Engeland en Frankrijk tegen de volksvrijheden samenspande. Onder zulke omstandigheden scheen het ongeraden groote sommen aan den Koning in handen te geven. Had deze eens van het geld der natie een leger op de been gebracht, dan zou hij daarmee kunnen uitrichten al wat hem goed docht; in plaats van er Frankrijk mee te beoorlogen zou hij het tegen de vrijheid zijner onderdanen en tegen hun godsdienst kunnen gebruiken. Weigeren kon men hem de gevraagde subsidiën kwalijk, maar er waren voorwaarden aan de toestemming te hechten, die hem de handen bonden. En zoo deed het parlement dan ook. Doch zoo ontmoedigde het tevens den Koning en ontnam hem den lust om op den pas ingeslagen weg voort te varen. Wanneer hij zich, dus achterdochtig bewaakt, in een zwaren en langdurigen oorlog stak, liep hij gevaar van geheel afhankelijk te worden van zijn parlement, waarvan hij het onmisbare geld zou moeten ontvangen, misschien onder voorbehoud en bepalingen, die de Koninklijke bevoegdheid al te zeer verkortten. Beter nog ten halve gekeerd dan ten heele gedwaald; en daarom tastte zijn regeering, nu het parlement zoo weinig goeden wil betoonde, niet door, en vermeerderde aldus onwillekeurig het mistrouwen, waarmee haar handelwijs door het volk van den beginne af werd gadeslagen.

Ook bij de Staten van de Republiek vond de alliantie met

Engeland geen al te best onthaal. Wat eenige jaren geleden zoo vurig was begeerd, viel thans, onder de zoo geheel veranderde omstandigheden, niet langer in den smaak. De Staten verlangden op dit oogenblik het meest naar een goeden of, als het niet anders kon, een dragelijken vrede, ten einde van de zware oorlogsbelastingen en de velerlei belemmeringen van den handel en de scheepvaart ontslagen te raken, en allerminst naar een nieuw bedrijf van den verderfelijken krijg, die al veel te lang geduurd had. Ook was bij hen de verbintenis met Engeland op zichzelf verre van gewenscht, te minder na het huwelijk van den Prins, waaraan zij hun goedkeuring niet hadden kunnen onthouden maar slechts noode hadden verleend. De menigte mocht het jonge paar bij zijn intocht van ganscher harte toejuichen en welkom heeten; de dagen, toen de regenten hiermee oprechtelijk ingestemd zouden hebben, waren lang voorbij. De heeren herinnerden zich thans het best het huwelijk van Prins Willem II, insgelijks met een Engelsche prinses, en de gebeurtenissen van 1650, die daarmee samenhingen. De oude partijverhouding herleefde: de Staten van Holland met Amsterdam aan het hoofd zagen in Engeland den handlanger van den Prins van Oranje, die hen aan zijn leiband naar zijn doeleinde zocht mee te voeren, en in Frankrijk daarentegen hun natuurlijken bondgenoot tegen den stadhouder en, bij oorlogsgevaar, ook tegen Engeland. Een misdadige correspondentie tusschen sommige hoofden der Staatschgezinden en de Fransche regeering werd aangeknoopt en met toenemende vertrouwelijkheid gevoerd.

Het is niet noodig de verwikkelingen, die uit deze verhoudingen ontstonden, hier in het breede na te gaan, en te verhalen, hoe zij ten slotte tot een voor Frankrijk gunstige ontknooping geraakt zijn. Ik heb dit vroeger, bij het behandelen van een ander onderwerp, gedaan[1)]. Hier mag ik volstaan met kortelijk de uitkomst te herinneren. Meer dan eens heeft de Prins zich in de lente van dit jaar met de hoop gevleid van den oorlog eerlang, gelijk hij altijd gewenscht had, in bondgenootschap met Engeland te hervatten en dan waarschijnlijk

1) In mijn voordracht bij de Koninklijke Akademie, over den slag van St. Denis in verband met den vredehandel van Nijmegen (Versl. en Meded. 2^{e} R. VII, blz. 26).

met voordeeliger uitslag te voeren dan tot nog toe. Maar telkens, als hij gewonnen spel dacht te hebben, kwam er weer iets in den weg, dat zijn verwachting te leur stelde. Tegen de diplomatie van Frankrijk bleek hij evenmin opgewassen te zijn als tegen diens leger. Terwijl dat leger aanhoudend nieuwe veroveringen in Vlaanderen maakte, Gent en Yperen bemachtigde en den krijg al nader en nader naar ons eigen grondgebied vooruitschoof, bood plotselings de groote Koning goedgunstelijk een algemeenen vrede aan op voor de Republiek zoo voordeelige voorwaarden, dat de Prins misschien de eenige in het land was, die de verleiding om hem ten koste van onze bondgenooten aan te nemen weerstond. De Staten gingen, zonder zich aan zijn tegenspraak te storen, evenwel hun gang, en in hun naam sloot weldra in het kamp te Wetteren Van Beverningh met Frankrijk een wapenstilstand, waarin de vrede, desnoods een afzonderlijke vrede, lag opgesloten. Zonder onze medewerking kon natuurlijk Spanje er niet aan denken om den ongelijken oorlog voort te zetten, en daarop had Lodewijk XIV gerekend. Op ons voorgaan moesten, vroeger of later, al de bondgenooten volgen. Te Nijmegen werd in den loop des jaars door de voornaamste hunner de vrede gesloten, die, zooals de Prins voorzag, voor Frankrijk slechts een rustpunt wezen zou op den weg tot de algeheele inlijving van den linker Rijnoever, - sedert de dagen van Mazarin het bestendige doel der Fransche politiek.

II.

Het duurde niet lang of Frankrijk begon te toonen, wat er tijdens den vrede van hem te wachten was. Evenals de groote Koning den vrede aan Europa gegeven had op zijn eigen voorwaarden, die hij slechts om aan de bezwaren van zijn tegenpartij te gemoet te komen goedgunstig op enkele punten wijzigde, voor zoover hem dit geraden scheen: evenzoo dacht hij de vredesverdragen thans uit te voeren naar zijn eigen goeddunken en welbehagen. Wanneer hij op een der vele punten, die voor verschillende uitlegging vatbaar waren, zijn recht tot zijn eigen genoegen had bewezen, zou hij niet wachten totdat hij

ook de tegenpartij of zelfs maar de neutralen daarvan had overtuigd; hij zou het onverwijld doen gelden, zoo noodig met geweld, het aan den ander overlatende, indien die niet tevreden was, er zich tegen te verzetten en opnieuw, thans zonder een alliantie om hem bij te staan, den oorlog te hervatten.

Voor slechts één zijner oude vijanden maakte hij een gunstige en vereerende uitzondering: voor onze Republiek. Ons volk, of juister gezegd zijn eminent hoofd, mocht er trotsch op zijn, dat thans na het eindigen van den zesjarigen oorlog de toon, dien Frankrijk jegens haar aansloeg, een zoo geheel andere was dan bij het begin van den krijg en onmiddellijk te voren. Na kennis gemaakt te hebben met haar weerstandsvermogen en de ijzeren volharding van den vorst, die haar bestuurde, verlangde de Koning oprechtelijk voortaan in vrede en vriendschap met haar te leven. Reeds tegen het einde van den oorlog en bij het onderhandelen over den vrede had hij niets onbeproefd gelaten om met den Prins van Oranje in het bijzonder weer op den ouden voet te komen, waarop zijn voorzaten met de voorouders van Z.H. hadden gestaan. Maar te vergeefs. De Prins verlangde geen macht of aanzien, geen gunstbewijzen van wat aard te ontvangen uit de handen van den monarch, wiens oogmerken met de veiligheid der Republiek niet overeen waren te brengen, en hoorde al zulke voorslagen en toezeggingen aan, zonder ze rechtstreeks af te wijzen, maar ook zonder er op in te gaan. Aan dien kant teleurgesteld zocht de Koning thans met de Staten des lands de vriendschap weer aan te knoopen, die in de dagen van vóór de Triple alliantie tusschen hem en De Witt had bestaan. Den prins bejegende zijn gezant D'Avaux, die van Nijmegen terstond na het sluiten van den vrede naar Den Haag was overgekomen, op zijn uitdrukkelijk bevel met in het oog loopende onverschilligheid; de Staten daarentegen en hun invloedrijkste leden met bijzondere achting en vertrouwen[1]. Op allerlei wijzen beduidde hij hun, dat een aanzoek van hun zijde om vernieuwing van het, eens zoo hoog gewaardeerde, verdrag van 1662 bij zijn meester een gunstig gehoor zou ontmoeten. En toen hij met dit wenken geven niet vorderde en de Staten huiverig schenen te zijn om

1) ‘The French ambassador was... perpetually saying: qu'il etoit ambassadeur aux Etats et non pas au Prince d'Orange’. Sidney's diary, I. p. 48. Vgl. D'Avaux, Negoc. I. p. 7.

daar op af te gaan, verwaardigde zich de Koning zelf den eersten stap tot toenadering te doen, en met onze gezanten te Parijs, die hem na den vrede waren komen begroeten, Boreel en Dijkveld, er ronduit van te beginnen. Den 1^{en} September 1679 hadden die beide heeren aan de Staten te berichten, hoe zij elk afzonderlijk door 's Konings minister van oorlog Louvois vertrouwelijk waren aangesproken, en vernomen hadden dat Zijn Maj. bereid was om zich met de Republiek ten nauwste te verbinden, en slechts wachtte dat hij er van haar zijde toe werd aangezocht. Zoo ver ging zijn goedgunstigheid, dat hij, zoo zij hem te gemoet kwam, niet slechts beloofde haar in haar handel en scheepvaart bijzonder te bevoordeelen, maar ook zich wilde verbinden, ten einde haar argwaan volkomen gerust te stellen, ‘om de Spaansche Nederlanden nimmermeer te doen aantasten en, ingeval van oorlog met Spanje, niet in die quartieren te ageeren, veel min zich met zijn troepen of bij tractaat van vrede van de geringste plaatse of bicocque aldaar meester te maken’[1]. Met zulk een overeenkomst zou De Witt indertijd meer dan tevreden zijn geweest en op dien voet volgaarne een nauw verbond hebben aangegaan. Maar thans, na de opgedane ondervinding, hoe vereerend, hoe verleidelijk die voorkomende welwillendheid van den machtigsten der monarchen voor de koopmans-republiek wezen mocht, weerstond deze de verleiding en haastte zich geenszins om de aangeboden hand te vatten. Het was maar al te duidelijk, dat Frankrijk haar ten gevalle zijn plannen van uitbreiding der grenzen tot aan den Rijn niet voor goed zou opgeven, slechts tot later zou uitstellen, om, zeker van haar neutraliteit, alvast aan den boven-Rijn en elders zijn veroveringen voort te zetten. Buitendien, zij was reeds met Engeland in besprek over een tractaat van garantie van den vrede van Nijmegen; en niet het minst om te verhinderen dat dit tot stand kwam, had het aanbod aan haar gezanten moeten dienen.

Want met Engeland stond de Koning nog steeds op minder goeden voet, sedert de Prins door zijn huwelijk zich nauwer bij zijn ooms had aangesloten. Van het najaar van 1677 af had

1) Deze brief wordt door Grovestins, Hist. des luttes etc. III. p. 393, en vervolgens ook door Groen in de Archives, V, p. 368 als een nog onuitgegeven stuk uit het Huisarchief van Oranje meegedeeld. Inderdaad staat hij reeds te ezen in het Vervolg op Aitzema van Silvins, boek XVII, blz. 68.

Koning Karel inderdaad, om zijn volk en zijn neef tevens te believen, een anti-fransche politiek zoo bestendig nageleefd, als van iemand van zijn wuften en beginselloozen aard verwacht mocht worden. De onderhandeling over een verdrag van garantie, hetgeen al in de beide verdragen van 1678 voorzien was, was een natuurlijk uitvloeisel van deze politiek, waarbij Zijn Maj. oprechtelijk voorhad te volharden, en denkelijk ook volhard zou hebben, indien zijn volk en het parlement nu ook vertrouwen in hem gesteld en door het verleenen van de noodige subsidiën betoond hadden.

Maar het ongeluk wilde dat de achterdocht, door zijn gedrag gedurende zooveel jaren gewekt en telkens versterkt, te diep wortel had geschoten om thans nog uitgeroeid te kunnen worden. Bovendien, al had het volk hem persoonlijk durven vertrouwen, naast zijn troon en met het vooruitzicht om dien weldra zelf te beklimmen stond de Hertog van York, lidmaat der Katholieke kerk en voorstander van een absolute koningsmacht. Bij instinct gevoelde de menigte welk gevaar haar van die zijde boven het hoofd hing en reeds in de naaste toekomst dreigde te treffen. Wanneer wij al de geheime staatstukken, met het verdrag van Dover te beginnen, al de vertrouwelijke correspondentiën, inzonderheid der Fransche gezanten aan het Engelsche Hof, de mémoires van den Hertog van York en wat van dien aard al meer allengs aan het licht is gekomen, aandachtig overwegen, moeten wij wel erkennen dat in het algemeen het Engelsche volk een juist inzicht in den staat van zaken aan den dag legde, al liet het zich ook door zijn onbepaalde vrees tot de belachelijkste onderstellingen en de buitensporigste daden meeslepen.

Zoo werd het anders verstandige en rechtgeaarde volk juist in deze dagen na den Nijmeegschen vrede de dupe van huichelaars en lasteraars, als een Titus Oates en zijns gelijken. Dat de onzinnige verhalen van zoo weinig geloofwaardige lieden geloof hebben kunnen vinden en tot het vervolgen van onschuldige en achtingswaardige personen hebben kunnen verleiden, is wel een bewijs hoe diep en algemeen de achterdocht was doorgedrongen. Ik zal bij die tooneelen van volkswaan niet stil staan en alleen van den jammerlijken invloed gewagen, dien zij op de groote Europeesche staatkunde hebben uitgeoefend. Het eerste gevolg was, dat van een verdrag tusschen onze Republiek

en Engeland tot handhaving van den pas gesloten vrede, dat wil zeggen tot beteugeling van den Franschen overmoed, niet kon inkomen. Het zou roekeloos van onzen kleinen staat geweest zijn den overmachtigen nabuur te trotseeren en te tergen in gemeenschap met een rijk, dat door de tweedracht tusschen volk en regeering tot volstrekte machteloosheid gedoemd was. De Prins van Oranje, hoewel hij voor de veiligheid van Europa een nauw verbond tusschen Engeland en de Republiek onderling, en van beiden vervolgens met Spanje en Oostenrijk, onmisbaar noodig keurde, moest toch wel zelf erkennen dat dit in plaats van zekerheid slechts gevaar veroorzaken zou, indien niet in Engeland koning en volk eendrachtig samengingen. Bij iedere gelegenheid nam hij de vrijheid om hierop Zijn Maj. zoowel als de hoofden der volkspartij te wijzen. In het geschil tusschen beiden stond hij, wat de hoofdzaak betreft, zeer stellig aan de zijde van het volk tegenover het hof. Van den Koning verlangde hij daarom, dat hij in overleg met het parlement naar den wil van het volk zou regeeren; van het parlement alleen, dat het niet overdrijven en zich in zijn eischen matigen zou. Maar het parlement kende geen matiging in zijn geloofsijver. Onder den schrik, dien de zoogenaamde onthullingen van Oates en de zijnen veroorzaakten, waarin aan veel verdichtsels toch enkele ontegenzeglijk ware feiten ten grondslag lagen, keerde het zich in de najaarszitting van 1678 tegen de katholieke grooten en bepaaldelijk tegen den Hertog van York, aan wiens overgang tot de Roomsche kerk men algemeen de stoutheid der papisten weet. Een wet ging door, die van de pairs bij het zittingnemen in het hoogerhuis een verklaring onder eede vorderde, welke een katholiek onmogelijk afleggen kon, en waarvan bij de laatste lezing ter nauwernood de Hertog van York nog werd vrijgesteld. De Koning bekrachtigde zijns ondanks die wet, maar verdaagde kort daarop, toen de hevigheid aanhield, het parlement en ontbond het voordat het opnieuw bijeen stond te komen. Het was nog hetzelfde parlement, dat in de eerste vreugde over de restauratie in 1660 gekozen was en dat zich aanvankelijk zoo koningsgezind betoond had. Dat thans uit de nieuwe keuzen, die onder zooveel minder vreedzame omstandigheden plaats grepen, een meer monarchaalgezinde of minder heftige vergadering zou voortkomen, was nauwlijks te hopen. Het tegendeel geschiedde dan ook: zooals

het vorige een anglikaansche, zoo droeg dit nieuwe parlement een presbyteriaansche kleur. Nog feller tegenstand tegen de katholieke gezindheid van het hof was er van te verwachten. Hoewel de Koning, in dat vooruitzicht, tegen de eerste bijeenkomst zijn regeering wijzigde en een nieuwen raad uit de meest bij het volk geziene heeren, met Shaftesbury aan het hoofd, samenstelde, het lagerhuis begon met zich opnieuw tegen den roomschen troonopvolger te verklaren; en, wat de regeering ook mocht voorstellen om de macht van een katholieken koning in het belang van den protestantschen godsdienst te breidelen, met niet minder dan met een wet tot uitsluiting van den Hertog van den troon wilde het zich tevreden laten stellen. Eer de wet echter, die het ontwerpen liet en goedkeurde, ook bij het hoogerhuis in behandeling werd genomen, vond de Koning het geraden het parlement te verdagen, en vervolgens, als nog onhandelbaarder dan het vorige, ook te ontbinden. Zooals wel te wachten was, koos nu het volk een nieuw geheel in den ouden geest, hetwelk de regeering dan ook schroomde bijeen te laten komen. Gedurig werden de zittingen, nog eer zij waren aangevangen, tot een later tijdstip verdaagd; het laatst thans tegen het einde van October 1680.

Onderwijl was Zijn Majesteit op den duur aan de antifransche staatkunde getrouw gebleven. Slechts eens, kort nadat hij in het voorjaar van 1679 het lagerhuis, hetwelk de wet van uitsluiting had ontworpen, verdaagd had, en eer hij er nog toe overging om het te ontbinden, had hij zich in zijn moedeloosheid tot Lodewijk XIV gewend en getracht zich met dezen te verstaan en van hem de subsidiën te bedingen, die hij behoefde om zich aan den invloed van het parlement te onttrekken. Maar de eischen, die hem toen gesteld werden, had hij te bezwarend gevonden, en halverwege gevorderd was hij nog teruggetreden. Bij den aanvang van 1681 mocht D'Avaux dan ook schrijven, dat de Koning zich sedert den vrede van Nijmegen aan den Prins van Oranje had overgeleverd[1]. Met dezen eendrachtig te blijven was inderdaad het gedurig streven van Zijn Majesteit. Tegenover zijn parlement en zijn volk achtte hij dit in de eerste plaats noodzakelijk.

1) Négociations, I, p. 123. Ook de Prins spreekt zelf een paar jaren later van ‘le credit que j'avois en ce temps la à la Cour d'Angleterre.’ Muller, Waldeck, I, p. 209.

Hoe gaarne zou hij om die reden bij het heropenen der zittingen in den loop van het jaar 1679 of '80 aan de volksvertegenwoordiging het tractaat hebben voorgelegd van een met de Republiek gesloten verbond tot bescherming van den vrede van Nijmegen. Maar de tweedracht, waarin hij met zijn volk leefde, had den Staten den moed benomen om zich met hem te verbinden. De Heeren van Amsterdam in het bijzonder hadden van den aanvang der onderhandeling af aan den Engelschen gezant, Henri Sidney (Temple's opvolger en evenals deze een vertrouwd vriend van den Prins) gezegd, dat zoo er waarlijk goede kans bestond om Frankrijk te keer te gaan, hetgeen zij meenden dat het geval zou zijn als de Republiek op de hulp van Engeland en Spanje staat kon maken, dat zij dan van hun kant geenszins in gebreke zouden blijven; maar dat zij anders, liever dan nog eens het gevaar te loopen waaraan zij zoo onlangs ontsnapt waren, zich bij Frankrijk zouden aansluiten, hoe dan ook. Ter goeder trouw waren thans Amsterdam en meer andere leden der Hollandsche Staten van oordeel, dat, nu men op Engeland niet bouwen kon, het zaak was om aan de noodiging van de Fransche regeering gehoor te geven en het verbond, dat deze bereid was met ons te sluiten, op de beste voorwaarden, die te bedingen zouden zijn, aan te gaan[1)]. Met moeite hield de Prins althans een besluit in dien geest tegen. Op zijn raad volgde Engeland het voorbeeld van zijn mededinger na en dreigde, evenals deze gedaan had, met zijn ongenoegen en vijandige maatregelen, indien wij ons met Frankrijk nauwer verbonden. Het einde van een langen en heftig gevoerden wedstrijd tusschen de beide regeeringen en hun gezanten in Den Haag was, dat de Staten-Generaal in Januari 1680 het advies van Holland volgden en zoowel voor het eene als voor het andere aanbod eerbiedig bedankten, met de betuiging van jegens een ieder de verplichtingen, uit vroeger gesloten verbonden voortspruitende, nauwgezet te willen nakomen, doch zich in geen nieuwe

1) Sidney's diary, I, p. 54. ‘Those great men of Amsterdam... say openly, that rather than be in danger of being used as they have been, they would chose to submit themselves quietly to France; but if there be any appearance of their being able to make their defence, wich they believe they may do with the assistance of England and Spain, they will use their uttermost endeavours to preserve their liberty.’ Deze verzekering, bij den aanvang reeds afgelegd, kenteekent de politiek van Amsterdam en Holland gedurende het geheele volgende tijdvak en is in zekeren zin haar rechtvaardiging.

verbintenissen, met wien ook, te zullen begeven. De Prins moest erkennen, dat onder de gegeven omstandigheden dit nog het verstandigste was, wat men doen kon[1].

Maar Koning Karel had van dezen afloop waarlijk spijt. Hij wenschte met de aangenomen politiek oprechtelijk voort te varen. Hij toonde dit door in overleg met den Prins van Oranje naar de Brunswijksche vorsten en den Keurvorst van Brandenburg gemachtigden af te vaardigen, om over het aangaan van verdedigende verbonden te handelen, en vooral door in Juni van 1680 een verbond met Spanje te sluiten tot handhaving van den vrede van Nijmegen en tot weerzijdsche hulp met alle krachten bij een onverhoopten aanval op het grondgebied van een hunner in Europa. Door dit verdrag, gepaard aan de tractaten welke beide rijken al vroeger met de Republiek gesloten hadden, werd nu wezenlijk een kern van tegenweer tegen Frankrijk's veroveringszucht gevormd, die zich door nieuwe verbonden met den Keizer in de eerste plaats, zoodra deze slechts verkoos, en verder met andere Duitsche en Noordsche mogendheden tot een geduchte alliantie liet uitbreiden. Maar dit alles, hoe gewenscht ook, kon niet baten, indien Engeland, waar het in de eerste plaats op aankwam, in zich zelf verdeeld bleef. Van hetgeen in de ophanden zijnde zitting van het parlement zou voorvallen, hing het lot van Europa in de naaste toekomst - dat gevoelden allen - voornamelijk af[2].

Zou het gelukken in die samenkomst de eendracht tusschen regeering en natie te herstellen? Omstreeks de maand September begonnen zich de toestanden duidelijker te openbaren en de vooruitzichten scherper af te teekenen. Het bleek overtuigend, dat de Koning met zich zelf en met de figuur, die hij

1) Aan Waldeck schreef hij, 11 Jan. 1680: ‘Je croi que c'est le meilleur parti que l'on poura prendre en cette conjoncture.’ Eenige maanden vroeger, 29 Oct. 1679, had hij aan denzelfden over Engeland en ons verbond met dat rijk geschreven: ‘vous n'avez-pas été mal informé quand l'on vous a dit que les choses ne se tournent guerre en Angleterre à un accommodement entre le Roy et son Parlement;.. peut entre qu'il est mieux à present que nous n'avons pas conclu la garantie.’ Bij Muller, I, p. 101, 105.

2) Den 13en Sept. schreef de Prins aan 's Konings minister Jenkins over de aanstaande zitting: ‘L'on est icy dans une extrême apprehension pour le succes; s'il n'est tel que l'on doit l'esperer, je ne vois aucune resource pour les affaires de l'Europe, qui seront en un pitoiable état.’ Dalrymple, II p. 303 (edit. London, 1773).

thans na zijn traktaat met Spanje in Europa maakte, tevreden was[1)], en beseffende dat hij, om zich verder te verheffen, den steun van zijn volk niet kon ontberen, ook gezind was om in zijn oog voldoende zekerheid te geven voor den protestantschen godsdienst onder een waarschijnlijk aanstaande roomsche regeering. Maar aan den anderen kant viel het niet te miskennen, dat de volksleiders in het parlement het protestantisme alleen dan genoegzaam verzekerd achtten, als de Hertog van York bij een wet van de troonopvolging werd uitgesloten. Daarvan wilde nu echter de Koning volstrekt niet hooren. Bij hem gingen de dynastieke belangen boven het staatsbelang, en voor de opoffering van zijns broeders rechten op de kroon wilde hij den steun van het volk voor zijn buitenlandsche politiek, die hem op zich zelf toch tamelijk onverschillig was, niet koopen. Zoo liet hij zich ten stelligste uit. Maar zou hij, als het er op aankwam, bij zijn voornemen, hoe vast het thans ook scheen, volharden, en, als eens een wet van uitsluiting door beide huizen met aanzienlijke meerderheid was aangenomen, zijn veto toch durven uitspreken? Het zou niet de eerste maal zijn als hij in zulk geval voor een sterken aandrang zwichtte. Er waren er die hoop koesterden, dat hij op het laatste oogenblik wel weer zou toegeven.

Een sterke partij, ook in de regeering en in den raad vertegenwoordigd, meende in alle oprechtheid dat het volk ook waarlijk met niet minder dan de uitsluiting van den Hertog van York voldoende verzekering voor zijn godsdienst bekomen zou. Een uitsluiting in het algemeen van elken troonopvolger, die lidmaat was van de Roomsche kerk, scheen daartoe niet eens genoegzaam. Immers dan kon de Hertog door toe te geven aan den raad, die van alle kanten, ook van 's Konings zijde, tot hem kwam, en door in naam weer tot de staatskerk terug te keeren, de toepassing dier wet op hem ontduiken; en in dat geval had het protestantsche Engeland zeker niet minder van zulk een vermomden dan van een openbaren vijand te vreezen. De uitsluiting moest derhalve hem bepaaldelijk en onvoorwaardelijk treffen. Bijna al de Engelsche vrienden van den Prins deelden in dit gevoelen, onder anderen Sir William Temple

1) 'The King is better pleased than he ever was and sensible of his making a figure in Europe.' Sidney's Diary, 12 June 1680. II p. 74.

en de gezant Sidney. Zij wenschten vurig, dat de Prins openlijk met hen in dezen partij zou kiezen en zijn invloed op den Koning, bij wien hij hoog stond aangeschreven, gebruiken wilde om hem tot toegeven over te halen[1]. Zij noodigden Z.H. dringend uit om daartoe over te komen, zich tot pair van Engeland te laten benoemen, hetgeen hij wel niet te vergeefs van zijn oom verzoeken zou, ten einde zitting te nemen in het hoogerhuis en daar voor de wet van uitsluiting te spreken en te stemmen. In zijn eigenbelang, evenzeer als in het belang der Engelsche vrijheid, achtten zij dit dringend noodig. Zij hielden zich verzekerd, dat, wat de Koning doen of laten mocht, de uitsluiting toch zou doorgaan, langs wettigen of langs revolutionairen weg, en dat de Prins, als hij zich bij die gelegenheid niet openlijk van zijn schoonvader afscheidde en voor de protestantsche partij verklaarde, groot gevaar liep van met den Hertog ook zelf uitgesloten te worden. Zelfs nu reeds bestond er een machtige factie, onder de Presbiterianen bepaaldelijk, die hem mistrouwde, en den Hertog van Monmouth, des Konings geliefden bastaardzoon, verre boven hem de voorkeur gaf en bij de wet als naasten troonopvolger aangewezen wenschte te zien. Monmouth was eerzuchtig en zou niets verzuimen om de kroon te bemachtigen. Tegenover hem, die in het hoogerhuis zitting had en voor een voorstander der uitsluitingswet bekend stond, was het onvermijdelijk noodig, dat de Prins zich insgelijks verklaarde en in het parlement optrad. Zoo oordeelden niet slechts de oprechte vrienden, wier namen ik noemde, maar ook de invloedrijkste minister des Konings, de zelfzuchtige en onbetrouwbare, maar daarom niet minder bekwame en behendige Sunderland.

Waartoe zou de Prins besluiten? In welke richting wezen hem de beginsels, waarnaar hij zijn gedrag placht te bepalen? Hij was van gezindheid even ijverig protestant als de groote meerderheid van het Engelsche volk en even bezorgd als deze voor het protestantsche geloof onder een katholieken koning, gelijk zijn oom. In Lodewijk XIV verpersoonlijkte zich nevens het absolute koningschap ook het overheerschende katholicisme. Reeds was in Frankrijk de vervolging en de onderdrukking der Hugenooten, die weigerden

1) In Juni 1680 wilde Sunderland er borg voor blijven, ‘that if the Prince does come, he shall have more credit with the King than any body.’ Sidney's diary, II. 78.

zich op 's Konings bevel tot zijn kerk te bekeeren, in vollen gang. Wat daar gebeurde stond Engeland te wachten als ooit de Hertog van York, de geestverwant van den Franschen Koning ten opzichte van de kerk zoowel als van den staat, aan de regeering kwam. Van vervolging van andersdenkenden, ook van de katholieken, was de Prins volstrekt afkeerig, evenals alle toongevende staatslieden der Republiek in dezen tijd; maar in een protestantschen staat aan de katholieken deel aan de regeering te geven achtte hij niettemin ongeraden en zelfs gevaarlijk. Op dit punt vond hij de toestanden in de Republiek voor Engeland navolgingswaardig. Het vorderen van een eed van alle hooge staatspersonen en volksvertegenwoordigers, waardoor de katholieke grooten geweerd werden uit het hoogerhuis en uit 's Konings raad, droeg dan ook zijn volle goedkeuring weg, en wat het parlement in dien geest had doorgedreven achtte hij wel gedaan. Ook deinsde hij niet terug voor hetgeen verder uit dien stelregel voortvloeide: voor de toepassing er van op den aanstaanden koning. De wet mocht, en behoorde zelfs naar zijn overtuiging, te verbieden, dat een katholiek op den troon en aan het hoofd van den staat en van de staatskerk plaats nam. Voor zulk een wet zou hij niet schromen zelf te stemmen[1)], mits zij dan ook algemeen van strekking en niet op één bepaald persoon gericht was; een wet van uitsluiting van den Hertog van York in het bijzonder achtte hij, als een privilegium odiosum, onrechtmatig en verwerpelijk. In zijn gemoed was hij overtuigd, dat de Hertog wel nooit de kroon dragen zou, en hij wenschte dat daardoor zijn eigen recht in geen geval verkort mocht worden. Gaarne had hij gezien, dat hij bij deze gelegenheid als de naaste na zijn schoonvader tot den troon werd erkend; maar de kieschheid verbood dat een aanzoek hiertoe van hem zelf uitging[2)]. Het besluit, dat hij

1) ‘He is for having acts passed to exclude all catholic Kings, without naming the Duke, and if he was in the House, he believes he should give his vote for it.’ Dit teekende Sidney in zijn dagboek aan den 19/29 Sept. 1679. Diary I, p. 143.

2) ‘The Prince is convinced the Duke will never have the crown, and I find would be very willing to be put into a way of having it himself.’ Sidney's diary, I. p. 130. - ‘All that he (the Prince) desires for the present is, that he might be declared the third heir to the crown.’ p. 143. Dit is op te vatten in den zin van hetgeen Huygens eens uit den mond van Z.H zelf hoorde (en ik hierboven, blz. 290, reeds aanhaalde): ‘que si le Duc de Yorke venoit à mourir devant le Roy, ce seroit une dispute, si ses filles devroyent le (le Prince) preceder à l'esgard de la couronne.’ Die quaestie had hij thans gaarne bij deze gelegenheid in zijn voordeel beslist gezien.

na rijp beraad nam en aan zijn vrienden in Engeland meedeelde, was geheel op deze overwegingen gevestigd. Hij weigerde over te komen tijdens de aanstaande zitting van het parlement, en wel om reden dat hij zich overtuigd hield, dat het lagerhuis niet zou nalaten den Hertog aan te tasten en dat de Koningdan nie bij machte zou blijken te zijn om dezen staande te houden. Hij verkoos niet in Engeland te wezen gedurende een tijd, waarin hij zich dus òf vijandig jegens zijn schoonvader zou moeten gedragen, òf den koning tot maatregelen raden, die naar zijn overtuiging den ondergang van Zijn Maj. zelve en van het gansche koninklijke huis na zich zouden leepen[1]. Met de grootste bekommernis zag hij om al die redenen de bijeenkomst van het parlement tegemoet. Maar zijn grootste zorg wekten toch steeds de vorderingen der Fransche heerschappij, en uit dien hoofde bovenal verlangde hij dat de eendracht tusschen koning en parlement, tot elken prijs, hersteld en duurzaam bevestigd mocht worden. In het diepste van zijn hart wenschte hij denkelijk, dat, zoo het onmogelijk anders kon, de Koning ten slotte aan de wet tot uitsluiting van den Hertog zijn goedkeuring niet onthouden mocht, ten einde zich zoo doende voor zijn buitenlandsche politiek de volijverige ondersteuning van het parlement en van het volk te verwerven.

Wel is waar had Frankrijk tot nog toe sinds den vrede niet veel gedaan wat de Republiek rechtstreeks bedreigde. Het was alsof het de toezegging gestand wilde doen, waarmee het haar een jaar geleden tot het aangaan van een bondgenootschap had trachten te verlokken. Op de conferentie, die te Kortrijk in December van het vorig jaar geopend was tot oplossing der quaestiën, die tusschen Frankrijk en Spanje uit het vredesverdrag van Nijmegen rijzen mochten, bepaalden zich de eischen van Lodewijk XIV voorloopig tot den titel van

1) '... being persuaded, that the parliament would fall upon the Duke and that it was not in the King's power to support him; therefore he had no mind to be in England at a time when he must be guilty of disrespect and undutifulness to his father-in-law, or else must be obliged to advise the King to that which, in his own judgment, he is convinced would be certain ruin to the King himself and to the whole Royal Family.' Sidney, II. p. 149.

Graaf van Bourgondië, dien hij, nu Franche Comté voor goed bij zijn rijk was ingelijfd, begreep dat zijn broeder van Spanje moest laten varen. Een zaak van geen groot belang, en, gelijk later gebleken is, alleen ter tafel gebracht om tijd te winnen, zoo lang het nog ongeraden scheen met meer ernstige eischen te voorschijn te komen. Onderwijl, terwijl dus de zaken met Spanje slepende werden gehouden, was de Fransche regeering druk bezig met Duitschland af te rekenen. Zij had op dat rijk nog verschillende aanspraken van oude herkomst, uit dubbelzinnige bepalingen van de vredesverdragen van Munster afgeleid. Zij achtte zich namelijk gerechtigd tot de heerschappij over alles wat in leenverband afhankelijk was geweest van plaatsen en streken, die haar bij dien vrede waren afgestaan. De gelegenheid meer dan de wil had tot nog toe ontbroken om uit te maken wat daaronder al zoo te rekenen was. Thans, nadat de overmacht van Frankrijk en de verdeeldheid tusschen zijn tegenstanders te Nijmegen zoo klaar gebleken waren, scheen het oogenblik gekomen om die openstaande rekening en te gelijker tijd de nieuwe, die uit de verdragen van Nijmegen was op te stellen, in het voordeel van Frankrijk te vereffenen. Maar aan wien stond het dan uit te maken wat de groote Koning, als tot zijn rijk in leenverband staande, al dan niet mocht opeischen? Zijn Maj. nam aan, dat zijn eigen gerechtshoven daartoe bevoegd waren. Aan drie van dezen gaf hij er bepaalden last toe. Aan het parlement van Besançon droeg hij op uit te wijzen wat hem uit hoofde van den afstand van Franche Comté in die streek toekwam; aan het parlement van Metz wat indertijd van elk der Trois Evêchés afhankelijk was geweest, en aan den Conseil-souverain van Brisach wat van de afgestane plaatsen in den Elzas leenroerig mocht zijn. Het laatste van de drie was nu reeds met zijn werk het verst gevorderd. In Augustus van dit jaar was de geheele Elzas, op Straatsburg na, ‘in provinciae formam redacta’, zooals op een gedenkpenning praalde. Want wat de Fransche gerechtshoven aan hun Koning toewezen, nam de Fransche legermacht onverwijld en des noods met geweld voor hem in bezit. Voor Duitschland was het verlies van den Elzas een groote schade en bij een nieuwen oorlog een groot gevaar, maar voor de Nederlanden niet zoozeer. Het parlement van Metz zou ons eerlang nijpender zorg veroorzaken, doch dat begon pas zijn werkzaamheid. Wat ons op dit oogen-

blik nog het meest aanging was de eigendunkelijkheid, waarmee Frankrijk in Februari van dit jaar zich in het bezit van Charlemont en Dinant beide had gesteld. Op een van beide had het volgens een bepaling van den vrede van Nijmegen recht: op Charlemont, indien de Bisschop en de verdere regeering van Luik niet in ruil er voor Dinant wilden afstaan. Maar Frankrijk kocht dien afstand rechtstreeks van de Luikenaars en dwong nu Spanje om bovendien Charlemont over te leveren, zeker niet in den geest van het vredesverdrag.

Dit alles te zamen, al werd de Republiek er nog niet van nabij door bedreigd, toonde toch maar al te duidelijk wat mettertijd te voorzien en te vreezen stond. Willem III zag zijn voorspellingen aanvankelijk bewaarheid. Maar aan den anderen kant werd zijn hoop toch ook bevestigd, dat, als Engeland en de Republiek zich vast aaneensloten en met Spanje in verbond bleven, de Duitsche vorsten zich allengs om dat sterke steunpunt vereenigen en tot een machtige coalitie verbinden zouden. Doch dit bemoedigende vooruitzicht verdween weer geheel, indien onverhoopt in Engeland koning en parlement het oneens werden.

Nu hij zelf niet naar Engeland gaan zou, vond de Prins goed dat de Staten-Generaal er Van Leeuwen van Leyden als hun buitengewoon gezant - de gewone gezant Van Citters stond voor niet zeer invloedrijk bekend - heenzonden, om uit hun naam den Koning te danken voor het sluiten van het verbond met Spanje en in het algemeen voor zijn ijveren voor het behoud van den vrede, en om tevens de hoop uit te spreken, dat in het belang van de Christenheid de eendracht tusschen Zijn Maj. en zijn parlement gedurende de ophanden zitting bewaard en nog bevestigd worden mocht. Van Leeuwen was al meer in Engeland geweest en stond zoowel bij den Koning als bij verschillende zijner ministers en vele leden van het parlement gunstig aangeschreven, en was daarom niet ongeschikt om beide partijen tot weerzijdsche inschikkelijkheid te vermanen; hij behoorde buitendien tot de vertrouwde vrienden van den Prins en zou, zonder door Z.H. geaccrediteerd te wezen, voor diens bijzondere belangen ook een oog in het zeil kunnen houden. Hij vertrok in het eind van October naar zijn post.

Zelf begaf zich de Prins in September naar Celle en verder naar Berlijn, zoo het heette om te jagen, maar inderdaad in het belang van een alliantie, die de Republiek zoowel als Engeland met de Brunswijksche vorsten beoogden, terwijl zijn vriend Waldeck bij de vorsten aan den Rijn ijverig en niet zonder nut werkzaam was om hen onderling tegen Frankrijk te verbinden. In de eerste helft van November was Z.H. van dien uitstap in Den Haag teruggekeerd en wijdde al zijn aandacht aan de gebeurtenissen in Engeland.

De eerste brieven van Van Leeuwen luidden niet ontmoedigend. De regeering rekende op een onstuimige zitting, doch nam haar maatregelen om met het lagerhuis een botsing te voorkomen. Den Hertog van York had zij, zeer tegen zijn eigen zin, op nieuw naar Edinburg weggezonden[1]; dat de Koning dit goedkeurde, was een bewijs van zijn zucht naar overeenstemming met zijn onderdanen. Onze gezant had dan ook Zijn Maj. in een zeer gewenschte stemming aangetroffen. Toen hij op de audientie, die hem goedgunstig verleend was, de boodschap der Staten had overgebracht, had de Koning geantwoord, ‘dat hij den Staten zeer verplicht was voor hun vriendelijke betuigingen, en dat hij bekennen moest verwonderd te zijn (dit waren zijn eigen woorden), dat er prinsen in het Christenrijk waren, die met zulke groote gekken, als de Engelschen nu door hun tweedrachten en misverstanden zich betoonden, nog te doen wilden hebben. Dat hij evenwel tegemoet zag dat alles in een goede harmonie zou eindigen, en wel verzekeren wilde, dat hij ditmaal de kwalijkgezinden door zijn toegeeflijkheid in het ongelijk stellen en zijn volk in alles believen zou, mits slechts de grondwetten der kroon ongekrenkt bleven. Dat hij wel wist, hoeveel het geheele Christenrijk aan de eenigheid van Engeland gelegen was, en daarom toonen wilde dat hij die ook boven alles behartigde.’[2]

Aan deze gerustellende betuiging beantwoordde de rede,

1) De eigenlijke reden van zijn verwijdering was volgens Van Leeuwen deze: ‘Men heeft tegen zijn Kon. Hoogheid een empeachment tegemoet gesien, in welcken gevalle de Koning genoodsaeckt soude sijn geweest sijn broeder in den Tower te doen gevangen setten, waaruyt deselve niet als met een absolutoire sententie van de Pairs van 't Rijck soude hebben kunnen geraecken.’ 19/29 Oct. Dit wordt door Jacobus zelven bevestigd, bij Clarke, I p. 717.

2) Brief van V.L.v.L. 15/25 Oct. 1680, onder de secreete corresp. Engeland in het Rijksarchief.

waarmee de Koning den laatsten October het parlement verwelkomde. Na eerst van de buitenlandsche zaken en van zijn verbond met Spanje gewaagd te hebben, als bij uitstek geschikt om den vrede in Europa te waarborgen, en van zijn voornemen om op den ingeslagen weg voort te gaan, ging hij over tot de aangelegenheden van den godsdienst, en verklaarde zich bereid om met zijn parlement alle maatregelen te nemen, die dit voor de verzekering van de protestantsche relige kon wenschen en zou voorslaan, ‘mits zij bestaan konden met het bewaren van de successie van de kroon in den rechtmatigen en wettigen loop van de nederdalende linie.’ Ten slotte betuigde hij boven al het goed der aarde de onderlinge eendracht te stellen. ‘Niets dan deze (zeide hij) kon het Koninkrijk herstellen tot de sterkte en macht, die het verloren scheen te hebben, en weer verheffen tot het aanzien, dat Engeland gewoonlijk had gehad. De oogen van gansch Europa waren op deze vergadering geslagen, en allen oordeelden, dat hun eigen geluk of ellende, zoowel als dat van Engeland, van de besluiten die genomen zouden worden afhankelijk was.’ Hij vermaande daarom tot eendracht en verklaarde bij voorraad zich zelven onschuldig, indien de uitkomst onverhoopt niet aan de verwachting beantwoorden mocht[1)].

Uitmuntende woorden, en die zeker welgemeend waren. Van zijn kant verlangde het parlement niet minder welgemeend naar eendracht en samenwerking met de kroon en naar verheffing van de macht en het aanzien van het vaderland, ook tot beveiliging van den vrede in Europa. Maar tegenover het ‘mits’ van den Koning stelde het, even vastberaden als hij, zijn ‘mits’ over, dat daarmee in onverzoenlijken strijd was. Het verklaarde zich bereid om den Koning in al wat hij als zijn voornemen aankondigde op het krachtigst te steunen, indien maar alvorens het gevaar, dat den godsdienst in de toekomst bedreigde, werd afgewend door de wettelijke uitsluiting van den roomschen troonopvolger. Na eenig vruchteloos heen en weer spreken werd al spoedig op voorstel van Russel in het lagerhuis een wet van deze strekking ontworpen, in beraad genomen en met aanzien-

1) De troonrede en vele andere bescheiden betreffende deze zitting vindt men in Hollandsche vertaling bij Silvius, Vervolg op Aitzema, en in den Hollandschen Mercurius.

lijke meerderheid goedgekeurd. Het was thans de vraag, wat het hoogerhuis doen zou. Verwierp dit het ontwerp, dan was de Koning buiten nood. Anders stond het te bezien, of hij alleen aan de beide huizen het hoofd zou kunnen en durven bieden. Voor het oogenblik had het den schijn alsof hij het desnoods zou wagen. Zijn standvastigheid stelde Sunderland en de overige vrienden van den Prins van Oranje bitter teleur. Sidney, die als lid van het lagerhuis de eerste zittingen had bijgewoond, keerde in allerijl naar Den Haag terug met dringende noodiging aan den Prins om nog onverwijld over te komen en zijn invloed op den Koning te beproeven. Want oproer, omwenteling scheen anders in aantocht, waarin de monarchie en de rechten van het geheele koninklijke huis, Z.H. daarin begrepen, verloren dreigden te gaan, en waaruit of de republiek of een keurrijk onder Monmouth denkelijk zou voorkomen.

Den 13^{en} November, den dag vóór 's Prinsen verjaardag, die door zoovele gewichtige voorvallen in zijn leven gekenmerkt is geworden, verscheen Sidney voor hem met de verontrustende tijding en de bedenkelijke noodiging. Merkwaardig is het wat de gezant over deze ontmoeting heeft opgeteekend. ‘Ik verhaalde Z.H. (zoo schrijft hij in zijn dagboek) al wat gebeurd was en zocht hem te overreden om nog over te komen; maar te vergeefs. Hij antwoordde, dat hij wel zag dat hij denkelijk van zijn rechten in Engeland beroofd en te gelijk in Nederland van al zijn aanzien ontbloot stond te worden; maar dat, al was zijn inzet in de wereld tienmaal grooter dan hij was, hij dien liever geheel alles verspelen wilde dan behouden door een slechte daad. Hij achtte het uitsluiten van den Hertog een onrechtvaardigheid, en zou den Koning niet willen raden daartoe mee te werken, voor niets ter wereld. Hij voorzag dat hij de eerste zou zijn, die ten gevolge van wat gebeurde verloren zou gaan, maar hij hoopte dat God hem lijdzaamheid schenken en zich zijner onder alle omstandigheden ontfermen zou. Kortom, hij was overtuigd, dat hij misschien een groot vorst zou worden als hij zich gedroeg naar den raad, die hem gegeven werd, en daarentegen te gronde gaan als hij het naliet, maar hij verkoos dit liever dan te doen wat tegen zijn geweten indruischte.’[1)]

1) ‘I told him all our affairs and endeavoured to persuade him to come over, but I could not prevail. He told me he saw plainly that he was very likely to be deprived of his right in England and at the same time to be undone here; but if the stake that he hath in this world were ten times greater, it should all go, rather than that he would save it by doing an ill thing. He thinks excluding the Duke an injustice, and he would not advise the King to do it for all the world; he believes he shall be the first that will be undone, but he hopes God will give him patience and have a care of him in all conditions.... In fine, he is convinced he may be a great prince if he does what he is advised to, and that he shall be undone if he does it not, but that he will rather chose that than do a thing against his conscience.’ Sidney's diary, II, p. 120.

Onderwijl hadden in Engeland de zaken een onverwachten keer genomen. De Koning had geen moeite gespaard om de leden van het hoogerhuis in zijn geest te bewerken. Bijna allen had hij, een voor een, bij zich ontboden en hun op het hart gedrukt om hem ten gevalle tegen de bill te stemmen, die hij toch nooit, in geen geval, zou bekrachtigen. Van allen, die hij welgezind gevonden of tot zijn gevoelen overgehaald had, was Halifax, een van 's Prinsen bijzondere vrienden, op wien de overigen dan ook stellig staat hadden gemaakt, de invloedrijkste en bekwaamste. Bij de eerste lezing sprak deze zoo vurig en vol nadruk tegen de uitsluiting, dat de bill, met veel grooter meerderheid dan men mogelijk had geacht, verworpen werd[1)].

De tijding van dien uitslag bereikte Den Haag den 2^{den} December. Zij verwekte bij de Staten en bij 's Prinsen naaste vrienden de grootste verslagenheid. De brieven uit Engeland voorspelden niets dan hevige onlusten, die, al mochten zij niet dadelijk tot een uitbarsting komen, toch Engeland vooreerst in onrust houden en tegenover Frankrijk machtloos en voor de bondgenooten nutteloos maken moesten.

De Raadpensionaris Fagel, bij wien het belang van het protestantisme zeer zwaar woog[2)], zou gaarne hebben gezien, dat de Prins den raad zijner Engelsche vrienden gevolgd en zich nog openlijk

1) Eenige dagen later ontvouwde Halifax in een vertrouwelijk gesprek met Van Leeuwen de redenen van zijn onverwacht gedrag. Hij zeide: ‘qu'il sçavoit bien luy que Mgr. le Duc de York ne pouvoit pas regner en Angleterre, qu'il n'y regneroit pas, que luy seroit le premier à s'y opposer, mais que V.A. se voulut donner bien garde des personnes qui la tromperoient, qui avoient des visées particulières et qui ne vouloient présentement faire passer l'acte de l'exclusion du Duc d'York que pour mettre hors de dispute qu'il estoit dans le pouvoir du parlement de faire une seclusion; que, si une fois cela passe, cette brigue dans un autre parlement, tirant cet exemple dans deux ou trois ans d'icy en conséquence, travaillera à faire d'autres séclusions et à y establir le Duc de Monmouth, à quoy toute cette machine tend.’ (Archives, V. p. 454).

2) Reeds in 1674 schreef Temple aangaande de voorkeur, die Fagel aan een verbond met Engeland boven een met Frankrijk gaf: ‘The point upou which I judge this to turn chiefly is that of religion, in which I find him by his discourses very warm, and hear by others that he hath it very much at heart.’ Works, IV. p. 37.

van den Hertog afgescheiden had[1]. Nu echter Z.H. bleef volharden bij zijn eens genomen besluit, schoot er niets anders over, dan dat de Staten, die jegens den Hertog van York geen verplichting hadden, als die waardoor de Prins verhinderd werd tegen hem op te treden, en die door het afvaardigen van Van Leeuwen zich toch reeds met de binnenlandsche zaken van Engeland hadden bemoeid, het nog eens waagden met een ongevraagd advies bij den Koning aan te komen. Het was, dit wist Fagel vooruit, een gewaagde onderneming. Van Leeuwen, van nabij de zaken gade slaande, had zijn last al niet geheel durven uitvoeren, en geen 'interpositie tot de eenigheid of eenige devoiren van H.H.M. tusschen den Koning en zijn parlement' aangeboden, zooals anders zijn instructie inhield, en dat wel om reden dat hij, zoodra hij uit de verte er op begon te doelen, 'de ministers zeer delicaat op dit stuk,' had bevonden, 'dat eenige uitheemsche macht, onverzocht zijnde, zich in hun domestieke zaken zoude insteken.'[2] Wat Fagel niettemin, wel niet zonder medeweten van Z.H., thans durfde voornemen, was van nog veel teerder aard.

Hij begon met in de vergadering der Staten-Generaal naar aanleiding der ingekomen brieven uit Engeland voor te slaan, dat H.H.M. zich tot den Koning zouden wenden met eerbiedig verzoek, dat het Z.M. behagen mocht het parlement noch te ontbinden noch te verdagen, maar veeleer in het belang van Europa zich naar diens inzichten te voegen. Toen de Heeren van Friesland en Groningen, gelijk te wachten was (dewijl hun stadhouder er steeds behagen in schepte zijn neef van Oranje den voet dwars te zetten) hier tegen opkwamen, drong hij er niet verder op aan, doch stelde voor, als men voor een zoo rechtstreeksch advies terugdeinsde, de Gedeputeerden ter buitenlandsche zaken te machtigen om over den inhoud der Engelsche brieven met den gezant Sidney in overleg te treden, en 'hem te verzoeken alle goede officiën te willen aanwenden, alomme daar zulks vrucht kon doen, ten einde het parlement niet mocht worden

1) Sidney II. 121: 'The Pensioner would willingly have him quit the Duke and hath writ his opinion to M. Van Lewen'.
2) Brief van V.L.v.L. 22 Oct./1 Nov. Rijksarchief.

geprorogeerd of ontbonden, en dat de oneenigheden, die tusschen Z.M. en het parlement zouden mogen ontstaan, in der minne uit den weg werden gelegd.' Zulk een besprek met den gezant scheen minder bedenkelijk en zelfs vrij onschuldig, en werd dan ook goedgekeurd[1]; maar Fagel bereikte er zijn doel mede, en kreeg in plaats van met de volle vergadering der Staten, die toch altijd moeilijk te bewerken was, nu met het Geheim Besogne te doen, dat slechts uit acht leden bestond, uit één afgevaardigde namelijk van iedere provincie nevens hem als achtsten. Die heeren was hij gewoon met zijn ervaring en gezag te leiden waar heen het hem goed docht. Alleen met de vertegenwoordigers der noordelijke provinciën had hij thans dikwerf te stellen, en die van Friesland bepaaldelijk (ik meen dat hij de heer van Sevenaar was)[2], was volstrekt niet te vertrouwen en werd zelfs verdacht van de geheimen van den staat aan den Franschen gezant te verklappen. De wijs, waarop Fagel het aanlegde om dien verdachte, en zelfs om de meerderheid van het besogne buiten het geheim te sluiten, kenteekent den regeeringsvorm dier dagen en tevens de middelen, waarmee men zijn gebreken te boven wist te komen.

Het was de gewoonte dat de conferenties van het Geheim Besogne met vreemde gezanten gehouden werden op de Trèveskamer. Zoo had ook thans moeten geschieden. Maar de Prins, die Sidney vooraf van de uitnoodiging die hij krijgen zou verwittigde, gaf hem meteen den raad om te antwoorden, dat hij zich ongesteld gevoelde en niet kon uitgaan. Zoo gebeurde. De gezant had toevallig medicijn genomen en moest zijn kamer houden. Er zat niets anders op dan dat de Heeren zich tot hem begaven. Maar het was beneden hun waardigheid dat zij, die de Staten-Generaal vertegenwoordigden, zich in vollen getale bij een gezant aan huis zouden vervoegen; twee of drie uit hun midden dienden daartoe te worden afgevaardigd. Het waren Fagel en De Mauregnault, het Zeeusche lid en een goed vriend van den Prins, die belast werden met het overbrengen der boodschap, waarover in het Besogne slechts in algemeene termen gehandeld was, en die zij met hun beiden dus in den vorm konden

1) Secr. Resol. der St.-Gen. van 4 Dec. 1680. Rijksarchief.
2) Mijn vermoeden berust op den brief van den Prins aan zijn neef van Friesland, Archives V, p. 477, vergeleken met D'Avaux, I p. 94.

gieten, welke hun goed docht. Op verzoek van den gezant, die zijn geheugen niet durfde vertrouwen, werd hem het gesprokene vervolgens ook in schrift ter hand gesteld, - ik behoef nauwelijks te zeggen, dat het alweer op inblazing van den Prins was dat hij er om verzocht. Nog dien eigen nacht verzond hij het vertoog, dat hem dus zonder voorkennis der Staten of hun gecomitteerden in handen werd gespeeld, in twee afschriften naar Engeland, een voor Sunderland en een voor Jenkins[1)], beiden 's Konings ministers.

Het stuk of de insinuatie, zooals het ten opschrift droeg, was uitvoerig. Het ging uit van de stelling, dat de Republiek en gansch de Christenheid er onder lijden zouden, als de Koning besloot het parlement te verdagen en zonder zijn steun te regeeren. Uit dien hoofde achtten zij zich geroepen om Z.M. te herinneren, dat dergelijke veranderingen in de successie, als het parlement thans begeerde, voorheen wel meer wettelijk waren vastgesteld, maar later, als zij te pas zouden gekomen zijn, niet waren nageleefd. Maria Tudor en haar zuster Elisabeth hadden dit ondervonden. Zoo zou het waarschijnlijk ook nu weer gaan, indien de Hertog van York bij de wet werd uitgesloten. Was het dan wel raadzaam wegens een zaak, die in de gevolgen zoo onzeker was, met het parlement te breken en zich de hulp te ontzeggen, die het overigens bereid scheen Z.M. te verleenen? Daarenboven had de ondervinding geleerd, dat men met ontbinden niet verder kwam; een nieuw parlement

1) Curieus is hetgeen Fagel over zijn gesprek met Sidney aan de St.-Gen. rapporteerde: ik laat het hier volgen gelijk het in het register der resolutiën geboekt staat. ‘Veneris, den 6 Dec. - De Heeren R.P. Fagel ende De Mauregnault, twee van H.H.M. gedeputeerden, hebben ter vergaderinge gerapporteert, dat de Heeren van Heeckeren ende andere H.H.M. gedeputeerden tot de buitenlandsche zaken, hebbende ingevolge H.H.M. resolutie commissoriael van den 4en dezer den Heeren Sidney..... op gisteren doen versoecken om des naemiddags met gemelde Heeren H.H.M. gedeputeerden op de Trèveskamer te comen in conferentie over den inhoude van de voors. resolutie; ende de gem. Heere Sidney 't selve hebbende geëxecuseert op sijne indispositie ende vermits hij medicijnen hadde genomen, dat oversulx de gemelde Heeren R.P. Fagel ende De Mauregnault, vermits den tijt seer presseerde, waren verzocht bij forme van visite de officiën in de voors. H.H.M. resolutie van den 4en dezer te willen afleggen; dat sij dienvolgende sulx hadden gedaen; ende dat gem. Heere Sidney het gedaen versoeck hem seer wel hadde laten gevallen ende oock aangenomen deze H.H.M. goede meeninge ende intentie met alle goede officiën te sullen appuyeren ende seconderen’.

had zich meestal nog heftiger betoond in het eischen van wat aan een vroeger geweigerd was. Zij smeekten Z.M. dit alles wel te willen bedenken, en, zoo hij onverhoopt in anderen zin besloot, hen dan bijtijds daarvan te willen verwittigen, ten einde zij naar andere middelen mochten omzien om de Republiek te redden. Nooit, betuigden zij, zouden zij de welwillendheid vergeten, hun door Z.M. betoond, maar met bloedige tranen aanzien, hoe zij, die zijn belangen zoo oprechtelijk waren toegedaan, het onschuldige slachtoffer werden van het geschil tusschen Z.M. en het parlement over een maatregel, die mogelijk nooit te pas zou komen.

Al werd het niet met zoo veel woorden gezegd, het was toch duidelijk genoeg tusschen de regels te lezen, dat naar het oordeel der Staten de Koning, als het niet anders kon, zijn goedkeuring aan de wet, waarbij de troonopvolging tegen zijn zin veranderd werd, behoorde te verleenen. Hoezeer zulk een raad Z.M. hinderen moest, nu hij na de afstemming in het hoogerhuis minder dan ooit genegen was om de rechten van zijn broeder aan de eendracht met zijn volksvertegenwoordiging ten offer te brengen, kunnen wij ons voorstellen. Wat het nog erger maakte was dat, door de onbescheidenheid van Sunderland naar men vermoedde, een Engelsche vertaling der insinuatie weldra in druk verscheen en onder de parlementsleden en het volk verspreid werd[1]. Niet alleen de Koning, ook 's Konings raad was over zulk een eigendunkelijke inmenging der Staten in een zuiver binnenlandsche aangelegenheid verstoord. Onmiddelijk kreeg de gezant een bestraffing, omdat hij het geschrift had aangenomen en overgebracht, en meteen bevel om, indien misschien van wege de Staten naar een antwoord vernomen werd, tot bescheid te geven, dat hij er geen had ontvangen[2]. Aan Van Leeuwen toonde de Koning bij de eerste gelegenheid de beste zijn misnoegen en hield hem verder op een afstand[3]. De Prins zag zich genoopt, nu de zaak zoo euvel geduid werd, aan zijn beide

1) Een exemplaar dier gedrukte vertaling nevens een afschrift van het oorspronkelijke in het Fransch gestelde vertoog vond ik op het Rijksarchief in de verzameling: ‘Stukken, behoorende tot het Engelsch verbael van 1680-'82’ van Van Citters. Het is D'Avaux die zegt, dat Sunderland aan de verspreiding schuld had. Dezelfde gezant, die later van zijn vrienden onder de Staten kennis van het stuk kreeg, was tot nu toe de eenige die er een breed verslag van gaf, in zijn Négocations.
2) Sidney, II p. 143.
3) ‘The Prince told me how the King would not see M. van Lewen. and was never kind to him since the paper I sent over’. Sidney, II p. 161.

ooms te betuigen, dat de Staten er geenszins mee bedoeld hadden Z.M. te raden de wet van uitsluiting goed te keuren. Op welke wijs zij dan wel hadden verlangd, dat de Koning zich met het parlement verstaan zou hebben, kon hij echter natuurlijk niet verklaren. De gansche stap was van den beginne af een misstap geweest[1]. Gelukkig nog dat de Koning en de Hertog niet zoo zeer aan de Staten en aan Zijn Hoogheid als aan Sunderland de schuld van alles gaven. Deze, meenden zij, zou het stuk wel gesteld en naar Holland overgestuurd hebben, om het vandaar, met het gezag der Staten bekleed, terug te ontvangen en te gebruiken.

Eer het nog ten volle gebleken was, hoe verkeerd deze zijdelingsche bemoeiing gewerkt had, kreeg de Prins een maar al te dringende reden om zich zelf rechtstreeks in den verderen loop der zaak te mengen. Dezelfde heeren namelijk, die in het hoogerhuis het krachtigst op de verwerping der wet hadden aangedrongen, Halifax in de eerste plaats, waren thans druk in de weer om de gevaren, die ook zij voorzagen als ooit een roomsche vorst den troon van het protestantsche Engeland beklom, bijtijds te voorkomen, en zij beraamden daartoe een gansche reeks van bepalingen, waaraan Jacobus, als hij zijn broeder opvolgde, zich zou moeten onderwerpen. De Koning, dat wist men vooruit, was van zijn kant bereid om, als slechts het geboorterecht onaangetast bleef, overigens zeer veel toe te geven. Dat verontrustte den Prins bovenal. Hij mocht zich, zooals de zaken stonden, nog altijd vleien eens zijn schoonvader op te volgen, en had er dus belang bij dat de rechten der kroon niet intusschen geschonden en verkort werden. Had eens het parlement een gedeelte dier rechten onder een roomschen koning jaren achtereen zelf uitgeoefend, hoe zou het dan te bewegen zijn om, als weer een protestant aan de beurt kwam, goedschiks aan dezen terug te geven wat het geleerd had als eigen bevoegdheid te beschouwen? Onmiddellijk schreef hij aan Jenkins en liet door Van Leeuwen aan den Koning in persoon onder het oog brengen, dat door zulke beperkingen niet slechts de schuldige roomsche maar ook de onschuldige protestantsche vorst, die na

1) Volgens D'Avaux, I, p. 126, keurden Friesland en Groningen en in Holland Amsterdam het gebeurde, toen het hun ter ooren kwam, streng af. Paets van Rotterdam sprak er in gelijken geest over met Sidney: ‘he saith, the paper was the imprudentest thing that ever was writ’. Diary, I, p. 162.

dezen kwam, getroffen zou worden. Gelukkig voor Z.H. was de Hertog even afkeerig van zulk een schikking als hij, en achtte ze zelfs nog onaannemelijker dan de wet van uitsluiting zelve[1]. Op zijn vertoog er tegen kreeg de Prins de stelligste verzekering, dat Z.M. in geen maatregelen zou toestemmen, die de rechten der kroon onder een protestantschen koning te kort konden doen[2].

Een oogenblik heeft de Prins zich met de hoop gevleid dat de Koning ter elfder ure nog op de hoofdzaak zou toegeven. Uit een brief van Van Leeuwen maakte hij op, dat Z. Maj., na een korte verdaging, die noodig was om d wet nog eens bij het lagerhuis in behandeling te laten komen, zich waarschijnlijk, uit vrees voor de onlusten, die anders te wachten waren, bereid toonen zou om de wet te laten doorgaan. Dat dan het hoogerhuis ook gaarne erin zou toestemmen, was buiten twijfel. Vol hoop op een goeden afloop in dat geval, liet de Prins door Sidney aan Sunderland te kennen geven, dat, zoo de Koning waarlijk met zulk een plan omging en misschien verlangde dat Z.H. overkwam om Z.M. de verantwoordelijkheid van zijn besluit te helpen dragen, hij daartoe volkomen bereid was[3].

Maar eer Sidney's brief Sunderland bereikte, werd hier de tijding reeds ontvangen, die alle hoop verijdelde. Den 27^{en} vernam men, dat de Koning het parlement voor tien dagen had verdaagd, en den 2^{en} Februari, dat hij het nog vóór de heropening ontbonden en een nieuw parlement tegen den laatsten Maart, niet naar Londen maar ditmaal naar het loyale Oxford, bescheiden had. Onmiddellijk volgde hierop een verandering in de regeering; de voorstanders der uitsluiting werden weggezonden, Sunderland door Conway vervangen, Temple en Essex uit 's Konings raad ontslagen. Dat Sidney niet dadelijk teruggeroepen werd was een beleefdheid jegens den Prins, wiens vertrouwen hij bezat; lang zou hij echter niet meer op zijn post worden gelaten.

1) 'Knowing (schrijft hij aan den Prins) that a bill of exclusion or limitation, and more especially the later, must of necessity destroy for ever the Monarchy'. Archives, V, p. 462.
2) Zie den belangrijken brief van V.L.v.L. aan den Prins van 7/17 Dec in de Archives, V, p. 451.
3) Sidney's diary, II, p. 148, 149.

Ik heb deze episode uit de Engelsche staatsgeschiedenis, voor zoo ver de Prins van Oranje er een rol in speelde, met opzet uitvoeriger dan dit overzicht anders meebracht, beschreven, vooreerst omdat 's Prinsen bemoeienis in dezen tot nog toe weinig de aandacht heeft getrokken, maar vooral omdat zij mij voorkomt zijn verhouding tot de regeering en het volk van Engeland bijzonder scherp en duidelijk te teekenen. Wij zien hem nu reeds doordrongen van dezelfde overtuiging en gedreven door dezelfde beweegredenen, die hem acht jaren later tot zijn grootsche onderneming hebben gebracht. Hij erkent het recht van het protestantsche volk van Engeland om een roomschen erfopvolger van den troon te weren, en begrijpt dat het voor het protestantisme in Europa van het hoogste belang is dat het volk van dat recht ook gebruik maakt; hij is verder overtuigd, dat het tegen Frankrijk's overmacht en overmoed verbonden Europa zonder Engeland's bijstand niet opgewassen is tegen dien tegenstander alleen, en hij weet, dat zoo ooit Engeland onder een roomschen koning de zijde van Frankrijk koos, het met het protestantisme en met het evenwicht der staten van het vasteland, en inzonderheid met de onafhankelijkheid der Republiek en met haar vrijheid in kerk en staat gedaan zou wezen. Hij acht zich door de Voorzienigheid geroepen om voor die bedreigde belangen op te komen, en rekent in vergelijking met een zoo heilige verplichting de banden des bloeds gelijk niets. Maar op dit oogenblik dreigt het gevaar nog slechts uit de verte; het ‘nunc aut nunquam’ komt nog vooreerst niet te pas. Middelen van overreding behooren nog beproefd, en geduld nog geoefend te worden. Evenwel de vaste wil en de hooge moed blijken reeds, die, als eindelijk de nood aan den man komt, alles wagen en niets ontzien zullen om het gevaar, waarop het oog onafgebroken gericht blijft, hoe dan ook af te wenden.

R. FRUIN.

(*Wordt vervolgd.*)

Constantin Huygens.
Eene nalezing.

Constantijn Huygens' Hofwijck door H.J. Eymael, Leeraar aan de Openbare Handelsschool te Amsterdam. Culemborg, Blom en Olivierse. 1888.
Oeuvres Complètes de Christiaan Huygens, publiées par la Société Hollandaise des Sciences. Tome I. Correspondance, 1638-1656. La Haye. Mart. Nijhoff. 1888.
I.

Het is niet mijne schuld, indien het verdienstelijke werk van den heer Eymael, waarvan de titel hierboven werd uitgeschreven, in de kringen waarvoor het bestemd is den ingang gevonden heeft dien het verdient. Het ware mij aangenaam geweest iets, hoe weinig ook, tot het bereikte succes bijgedragen te hebben. Thans, nu andere plichten mij dat onmogelijk hebben gemaakt, is het mij geen mindere voldoening te kunnen verklaren dat - zijn mijne inlichtingen juist - de voorspoed, dien ik dat werk toewenschte, werkelijk daaraan is ten deele gevallen, en dat tal van leeraren, zoowel van het voorbereidend Hooger als van het Middelbaar Onderwijs, met de nieuwe handige en verstandige uitgave van *Hofwijck* gewapend, hun leerlingen in de kennis van den ‘duisteren’ Huygens bezig zijn intewijden.

Inderdaad: de heer Eymael heeft door zijne uitgave van Huygens' *Hofwijck* met inleiding en aanteekeningen zoowel de beoefenaars van, als de belangstellenden in onze zeventiende-eeuwsche letterkunde opnieuw en ten zeerste aan zich verplicht. Overschrijdt het totaal der eersten ternauwernood dat der officieel daartoe geroepenen, bepaalt zich de kring der laatsten tot een bijna onnaspeurlijk gedeelte eener niet overtalrijke bevolking,

den vaderlandslievenden optimist ontbreekt het daarom aan redenen tot voldoening niet. Er zijn nog altijd liefhebbers, wier ingenomenheid met onze classieken verder reikt dan tot band en rugtitel, en wier aandacht niet geheel in beslag genomen wordt door de zeldzaamheid van deze uitgave of de onberispelijke typografische uitvoering van gene. Er zijn, en in steeds toenemende mate, vakmannen, wier wetenschap in de laatste halve eeuw nog vrij wat belangrijker aangegroeid is dan hun aantal, niet alleen door onafgebroken toevoer van schrander opgespoorde bouwstof, maar ook vooral door meerdere juistheid van methode en grootere scherpte van psychologisch inzicht. Bestaat er grond voor de bewering, dat dit de eenige scherpte is die onze taal- en letterkundigen onderscheidt? Met het oog op wat er voorgevallen, en ook nu nog niet geheel vergeten is, toen een zes, zeven jaar geleden aan een zooveel mogelijk volledige en chronologisch geordende uitgave van Huygens' Nederlandsche dichtwerken de hand geslagen werd, gaat het moeilijk deze vraag vooralsnog onvoorwaardelijk te beamen. Maar laat ons den heer Eymael den ondienst niet doen, hem als een stok te gebruiken, bestemd om den rug van een even veeleischend als scherpzinnig vakgenoot te striemen. Laat ons den steen terughouden, dien onze hand gereed stond te werpen. Afbreken is nu eenmaal een nationaal tijdverdrijf. Afbreken, minder uit wangunst dan uit onuitroeibaren vitlust, uit aanhoudend miskennen van de wijsheid der les, dat het betere doorgaans de vijand is van het goede, en regelmatig door een zachtmoedigheid gevolgd, even onberedeneerd als de voorafgaande gestrengheid was geweest.

Ik denk er geen oogenblik aan, den bijval dien zoowel de *Huygens-studiën*, 's heeren Eymael's eersteling op dit gebied (1886), als nu zijn tekstuitgave aanstonds bij hun verschijnen oogstten, uitsluitend op rekening dezer vaderlandsche hebbelijkheid te stellen. Verre van dien. Beide geschriften onderscheiden zich door zeer wezenlijke verdiensten. Ze leggen getuigenis af van een uitstekende methode. Ze staven de vertrouwdheid van den samensteller en uitgever met den auteur zijner keuze, onmisbaar tot het behoorlijk toepassen der verklaringswijze, die voor de werken der Grieksch-romeinsche oudheid tot de bevredigendste uitkomsten had geleid, het verklaren van den schrijver zooveel mogelijk uit zichzelven. Ze spreken van een helder oor-

deel en gezond verstand, voor het volgen en doen volgen van den vaak gedrongen maar altijd logischen Huygens een volstrekt onmisbare gave. Ze treden op als innemende modellen van opbouwende critiek, met evenveel bescheidenheid als vrijheid eigen opvatting stellende en toelichtende tegenover de afwijkende gevoelens van mannen als Bilderdijk, Van Vloten, Verwijs, Verdam, niets minder dan brekebeenen in de kennis onzer zeventiende eeuwers. En toch zal de heer Eymael zelf de laatste zijn om tegen te spreken, dat een deel van de hartelijke instemming, die ook van de zijde der nog levenden onder de door hem bestreden geleerden aan zijn boeken aanstonds bij hun verschijnen geschonken werd, te danken was aan het gelukkig gesternte waaronder ze verschenen. Ik acht zijn orgaan van zelfkennis te zeer ontwikkeld, dan dat hij ook maar één oogenblik zou willen toegeven aan den waan, alsof den commentator van *Hofwijck* slechts ietwat meerdere bedrevenheid in het corrigeeren der drukproeven ontbrak om iets volmaakts op dit gebied geleverd te hebben. Hij die bij zijn voorgangers - doorgaans terecht - tal van onjuiste opvattingen aanwees, kan zich onmogelijk diets maken op een zoo glibberig terrein zelf nergens te zijn uitgegleden. Aanvulling hier en wijziging ginds zijner verklaringen is niet uitgesloten[1)], en zal - ik houd er mij van verzekerd - van meer bevoegde zijde ongetwijfeld wel eens te berde worden gebracht. Maar niet onbereikbare feilloosheid bepaalt de waarde eener

1) Een paar nieuwsgierige vragen veroorloof ik me in alle bescheidenheid in deze noot. Is de omschrijving van den aanvang van het gedicht, zooals die op bl. 22 der aanteekeningen te lezen staat, wel in allen deele juist? Huygens begint:

> De groote webb is af, en 't Hof genoegh beschreven:
> Eens moet het Hofwijck zijn.

De Heer Eymael verklaart: ‘mijne levenstaak is af; over het Hof heb ik genoeg geschreven: nu ik mij dus uit het hofleven terugtrek, is het de tijd, Hofwijck te gaan bezingen.’ Waarom *dus*? En waar heeft H. het hof genoeg beschreven? De heer Eymael antwoordt: ‘waarschijnlijk doelt H. hier op 't *Costelick Mal*, de *Zedeprinten* van een *wijs* en een *zot Hoveling* en de hier en ginds in zijne Korenbloemen voorkomende gedichten, die op het Hof betrekking hebben.’ Geen der hier genoemde gedichten behandelt het hof opzettelijk, en al ware dat zoo, het woordje *eens* wijst, dunkt me, op een eenigszins andere gedachte. Ik stel voor: ‘mijne levenstaak is af; *voor* het hof heb ik, als secretaris der prinsen, genoeg geschreven; het wordt eens tijd mij uit het hofleven terug te trekken en mij met Hofwijck bezig te houden.’ De speling met *Hofwijck* en *het hof te wijken* komt in dit en andere gedichten herhaaldelijk terug. Is bl. 49 bij de verklaring van *Schâ-baet* niet vergeten op den naam van den bekenden hond van Roemer Visscher te wijzen? En ware bl. 71 bij die van *waérachtig* niet op hare plaats de aanhaling van Huygens' epigram:

> Het is waerachtigh, Jan,
> Ghy zijt een eerlick man;
> *Waerachtig is het; maer*,
> *Dat is wat min als waer*. (Boek XXIII, 95, ed. 1672.)

Is de opvatting van *allergroenst* in vs. 1923 als: ‘wellustig, dartel, geil’ niet geheel averechts? Maar genoeg. Voor meer twijfelingen, leeke-twijfelingen natuurlijk, is het hier de plaats niet.

uitgave als de zijne. Is zij een in hoofdzaken betrouwbare gids door een woud vol zwarigheden, ook voor den kenner als hij, dan bestaat er voor ons leeken alle reden om dankbaar te zijn - en voldaan.

Voor den schrijver dezer regelen nog meer dan voor iemand anders. Hem heeft zooveel de nieuwe tekstuitgave van het uitgebreidste gedicht van den vader, als de inzage van den statigen Oud-Hollandschen kwartijn, die een deel der briefwisseling brengt van den beroemdsten zijner zonen, - welkom geschenk, ook nog voor anderen dan wis- en sterrekundigen - de ongezochte gelegenheid aan de hand gedaan, voor een oogenblik weer op den dichter van *Hofwijck* eigen en anderer aandacht te vestigen. Niet die der vakmannen natuurlijk. Zij hebben in de laatste tientallen jaren een formeele Huygensjacht gehouden, en telkenmale zijn ze met rijken buit beladen van hun leterkundige strooptochten teruggekeerd. Hun oog is tot op heden toe met bijzondere belangstelling op zijn persoon, omgeving en werken gevestigd geweest en gebleven. Sedert met het herleven van ons onafhankelijk volksbestaan zin en gevoel voor onze zoo karaktervolle zeventiende-eeuwsche litteratuur herleefden, sedert de revolutiegeest, die zooveel tronen vergruisde, ook den koningszetel aan het wankelen bracht, dien Jacob Cats zich in het hart der Nederlandsche natie had opgericht, is de belangstelling in den man van Hofwijck evenzeer toe - als die in den man van Sorghvliet afgenomen. Men heeft Constanter's *Opera Omnia* uit de kast gehaald, de *Otia*, de *Momenta Desultoria*, de twee uitgaven der *Korenbloemen*, en, - ze zijn bij uitstek zware kost, die dikke boekdeelen vol zinrijke poëzie, niet in de moedertaal alleen, maar ook in het Fransch, Italiaansch, en vooral naar de mode dier dagen in het Latijn, - men heeft met ernstige en liefdevolle belangstelling zich

aan het lezen, bestudeeren en gebruiken van dien letterberg gezet. Tegelijkertijd heeft de stroom *inedita* niet opgehouden te vloeien. Vooreerst van eigenlijke gezegde letterkundige werken, zooals een zestig jaar geleden de *Sermones de Vita propria*, trouwens door den dichter niet voor de openbaarheid bestemd, een eersten uitgever vonden in prof. Hofman Peerlkamp; zooals in 1841 het *Cluys-werck*, door den boekhandelaar J.L.C Jacob teruggevonden, door niemand minder dan Jonckbloet in het licht werd gegeven; zooals een aantal extemporé's, uit zijn jonge jaren vooral, een plaats verwierven in de twee afleveringen van de voorgenomen nieuwe uitgave der heeren Leendertz. Zoo werd het woord des dichters waar gemaakt, die op het einde van zijn lang leven niet zonder vergefelijken trots verklaard had dat hij niet weinige zijner voortbrengselen in allerlei hoeken had laten schimmelen. Nog rijker is de vondst geweest aan niet-letterkundige onuitgegeven stukken. Daar zijn, om van het den tijdgenoot bekende ‘Ghebruyk en onghebruyk van 't orgel in de kercken der Vereenighde Nederlanden’ te zwijgen, allerlei meest politieke opstellen, in het Fransch geschreven, voor een gedeelte door prof. Jorissen teruggevonden en uitgegeven.[1)] Daar zijn verder de financieele bijzonderheden en de testamenten van Constanter en zijn familie, door den onvermoeiden verzamelaar A.D. Schinkel uit en door middel van de echte stukken in allerlei, dikwijls moeilijk te bereiken boeken en boekskens bijeengebracht - ik meen, verspreid. Daar zijn eindelijk de enkele brieven en dagboek-fragmenten van Vader en Moeder Huygens, Constanter's Dagboek, en ten slotte zijn overrijke briefwisseling, waarvan tot nog toe slechts de muzikale met enkele compositiën als een geheel het licht heeft gezien. Wanneer zal de openbaarmaking van de omvangrijke en belangrijke rest - Prof. Jonckbloet noemt een totaal van 1350, Prof. Jorissen van bijna drieduizend brieven - de kroon zetten op het vele wetenswaardige, dat ons aangaande deze ééne familie in onze dagen bereids aangeboden is?

Documenten derhalve - de glorie onzes tijds - in overvloed; veel aan het licht gebracht, nog meer in 't vooruitzicht. En tegelijk is met niet minder prijzenswaardigen ijver aan het bewerken der ruwe bouwstof sedert lang de hand geslagen. Den

1) Mémoires de Const. Huygens. 1873.

stoot gaf Potgieter, de geniale zoon naar den geest van ons heldentijdvak, die in een terecht beroemd gebleven opstel (*Gids* 1842) voor een karakterteekening van den dichter de eerste lijnen trok. Hem volgde een twintig jaren later (1863) Alberdingk Thijm, - geen onvoorwaardelijk bewonderaar! - met het schetsen eener noodzakelijke omlijsting van huisgezin en kennissen.[1)] Maar geen der medewerkers op dit arbeidsveld zal weigeren, den voorrang vooralsnog aan prof. Th. Jorissen toe te kennen. Vooreerst: bouwstof, - en geen onaanzienlijke bouwstof, - is evenzeer aangedragen door hem als vóór hem. Maar tegelijk en bovenal heeft hij het eerst een poging gewaagd, in zijn *Constantin Huygens, Studiën* (1871), op grond van het door hem en anderen bijeengegaarde materiaal een levensbeeld ten voeten uit van den mensch en dichter te ontwerpen, dat voor zooverre het voltooid is een belangrijk en innemend kunstwerk verdient te heeten. Er bestond - noodzakelijke voorwaarde tot het ondernemen van en slagen in zulk een taak - bij hem evenzeer als bij Potgieter in vele opzichten sympathie, - laat ik *Wahlverwandtschaft* mogen zeggen, - tusschen den schrijver en den beschrevene, ditmaal niet zoozeer in de richting van het talent als wel van het karakter. Maar ook de heer Jorissen is niet voor niets de zoon onzer critische eeuw. Is zijn ingenomenheid met den mensch Huygens groot, zijn bewondering voor den dichter Huygens kent grenzen. Welonderricht, belezen, scherpzinnig in het combineeren, met liefdevolle onpartijdigheid bezield, aesthetisch ontwikkeld, heeft hij aangaande Constanter's leven en dichten zóózeer een standaardwerk geleverd, dat Jonckbloet's voorstelling in de laatste uitgave zijner groote Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde ten opzichte van Huygens' leven bijna, - de volledige correspondentie, hem bekend, deed èn aanvulling èn wijziging aan de hand, - ten opzichte van Huygens' beteekenis als dichter geheel de reproductie van die van Jorissen geworden is. Vermoeide de stijl niet - weinig in overeenstemming met den behandelden persoon - door een al te gelijkvormige zwaarmoedigheid, zwaarwichtigheid, plechtstatigheid, - hoe zal ik het noemen? - prof. Jorissens' studie verdiende als een der voortreffelijkste voortbrengselen aangemerkt te worden, op het gebied der biografie als kunstvorm in de laatste

1) Const. Huygens en de familie Van Dorp, volgends handschriftelijke bronnen van A.D. Schinkel bewerkt door J.A. Alberdingk Thijm. 1863.

twintig jaren ten onzent verschenen. Zooals het daar ligt, onvolkomen als alle menschenwerk, kunnen we het niet genoeg betreuren dat ook dit boek, - het reikt slechts ter halverwege van Huygens' leven, - nog in anderen zin onvolmaakt is en naar alle waarschijnlijkheid een fragment blijven zal. Het is waarlijk alsof een plagerige kobold er een bijzonder behagen in schept, elken arbeid, in onze dagen aan Constanter en zijn poëzie gewijd, in het midden van zijn groei te knotten. Maar ook als fragment is Jorissen's geschrift geen dagvlinder geweest. Het is geen geringe verdienste, een veteraan als Jonckbloet tot omwerking van het eenmaal geschrevene genoopt, tot het overschrijven eener reusachtige briefwisseling geprikkeld, tot het overnemen van eigen zienswijze, en het erkennen daarvan, bewogen te hebben. Mij dunkt, de heer Jorissen heeft reden zich op de blijvende beteekenis zijner studie te verhoovaardigen.

Wat onze feitelijke kennis hem dankt blijkt nog langs een anderen weg. Men herleze, - de vergelijking kan niemand dan mij deren, - in de Verzamelde Werken Potgieter's bezielde schets, hem - het werd zoo even aangestipt - voor ditzelfde tijdschrift naar aanleiding van Jonckbloet's uitgave van het *Cluyswerck* zes-en-veertig jaar geleden uit de pen gevloeid. Als de Mozes onzer letteren stond Potgieter op een hoogte, met de hand wijzende naar een beloofd land, overvloeiende van melk en honig, maar dat ditmaal achterwaarts lag. Inderdaad, wat wisten de beschaafdsten onder onze vaders en grootvaders van Constantin Huygens meer dan den naam? Hoogstens was bij dezen en genen, - en dat onder de best ingelichten, - een indruk bijgebleven van een bij uitstek diepzinnig schrijver, tot wiens recht verstand in de eerste plaats een duizelingwekkende kennis der oude talen vereischt werd. Dat Huygens in zijn eigen tijd behalve in eigen kring ook gelezen werd mogen we veronderstellen, al ontbreken ons vooralsnog de gegevens om de veronderstelling tot zekerheid te verheffen, tot een andere zekerheid dan tot de negatieve, dat van geen zijner dichtwerken een omzet aantewijzen valt, welke de meer dan vijftigduizend exemplaren, die er b.v. van Cats' *Houwelyck* nog tijdens diens eigen leven verlangd werden, zelfs maar in de verte nabij komt.[1)] Maar wèl is er zekerheid, dat Potgieters'

1) Mededeelingen van eenigszins technischen aard over H.'s letterkundige werkzaamheid zijn bij hemzelf en anderen zeldzaam. Omtrent *Hofwijck* deelt het Dagboek, laconiek als altijd, mede: '18 febr. 1653. - *Vitaulium Typographo excudendum trado*.' Omtrent het verschijnen der kleine verzameling *Heilighe Daghen* geven niet onbelangrijke bijzonderheden een paar Latijnsche brieven van Barlaeus. (*Hooft's Brieven*, ed. v. Vloten, dl. IV, pp. 314-320.) Aangaande de uitgave der *Momenta Desultoria*, in 1644 door Barlaeus bezorgd, trof mij als niet zonder gewicht eene mededeeling, in een Latijnschen brief van Hendrik Bruno, sedert ongeveer 1638 in Huygens' dienst als gouverneur zijner zonen, van wien de aanhang der *Correspondance de Chr. Huygens* een twaalftal brieven brengt (p. 537 vv.), breedsprakige brieven, - om welke hebbelijkheid zijn beschermer hem nu en dan op de vingers tikt, - vol nederig hoedafnemen voor den hooggeplaatsten patroon, maar ook vol interessante bijzonderheden, o.a. over het classieke onderwijs dier dagen. In dien van 23 Juni 1644 zegt hij aan het einde: 'Exemplaren uwer gedichten, een goddelijk werk, zend ik U zooals gij bevolen hebt in duodecimo gebonden. Ik wacht af tot het U behagen zal mij over den prijs en de verdeeling der overige exx. te schrijven. Het is mij ingevallen dat er, hetzij door den Hoogleeraar Barlaeus, hetzij op welke wijze dan ook, kon gezorgd worden *ut litteris Amstelodamensium Mercurialibus sive cursoriis* (*in de Courranten*, voegt de briefschrijver er ter verduidelijking tusschen twee haakjes bij) *subjungatur*, dat de Latijnsche Gedichten van den Heer Van Zuilichem te Leiden en 's Gravenhage bij de Elzeviers uitgekomen zijn. Zoo zullen ze dadelijk in den mond zijn, niet der Amsterdammers alleen, maar van het geheele volk *et omnibus hebdomadalium mendaciorum Lectoribus*.' Smalen op de couranten - het geldt hier blijkbaar een *weekblad* - is, zooals men ziet, tamelijk oud, en het aankondigen van werken in nieuwsbladen niet bijster jong

oudere tijdgenooten, zelfs diegenen hunner wier studiën de oudere Nederlandsche Letterkunde tot onderwerp hadden, de *Korenbloemen* en hun dichter allerliefst op een afstand bewonderden. In 1835 verklaart Jeronimo de Vries, dat Huygens, ‘zijns oordeels *niet genoeg naar waarde bekend*, nog met reden op eenen waardigen Levenschrijver en Lofredenaar wacht,’[1] onbewust, dat slechts zeven jaren later de helft van zijn wensch in vervulling gaan en een lofredenaar verrijzen zou, zooals zich geen held een waardiger zou kunnen wenschen. Intusschen had W. de Clercq in een beroemde verhandeling over den invloed der vreemde litteraturen op de onze noch van bijzondere vertrouwdheid noch van buitengewone ingenomenheid met Constanter's poëzie blijk gegeven. ‘Men kan niet nalaten op te merken, dat bij hem hier en daar eene zekere duisterheid heerscht, eene te groote overdrijving, te kunstige overbrengingen, en eindelijk dikwijls eene onkieschheid in woorden en uitdrukkingen, welke bij vele zijner tijdgenooten niet meer gevonden werd.’ Wel drijft hij de welwillendheid zóó ver, Huygens ‘een der

1) Jer. de Vries: Proeve eener Geschiedenis der Nederduitsche Dichtkunde, 2e dr. 1835, dl. II, p. 36.

meest oorspronkelijke van onze dichters' te noemen, en zijner Muze 'vernuft en belezenheid' niet te ontzeggen; wel gewaagt hij van zijn vertrouwdheid met de moderne talen, onder meer gestaafd door zijn vertolkingen uit Fransch, Italiaansch en Engelsch, - die naar Donne worden inderhaast vergeten, zoo goed als de *Efforts François et Italiens*, - maar toch, 'deze weinige aanhalingen verzinken in den onmetelijken vloed van citatiën uit het Latijn, *welke ook de minst beduidende omstandigheden schenen te moeten bewijzen of bevestigen*'. Hoe daarbij nog van 'oorspronkelijkheid' sprake kan zijn, blijft onopgehelderd. Maar na het hier medegedeelde gelooven wij den overigens even welonderrichten als smaakvollen man gaarne op zijn woord, als hij zijn karakteristiek sluit met de verzekering, dat Huygens 'de man is, *die, over het algemeen, het minste bij het nageslacht gelezen wordt*'[1]. Overdreven, duister, en onkiesch, dat was nu eenmaal de gading niet van de trouwe onderdanen van Koning Willem I.

Anders gevoelde Potgieter. Voor een geest als den zijnen vertegenwoordigde dezelfde Constantin Huygens niet veel minder dan het inbegrip van schier al de deugden en talenten, die een met weemoed op een schooner verleden starende nakomeling in de lichtgestalten van een grootschen voortijd pleegt en verwacht te zien. Voor hem is hij een van het

> Vorstlijk zaad, in adel hoog:
> Vol van bouw en moed en kracht,
> Onvergeetbaar voorgeslacht.

Als hij over hem spreekt, schalt de toon der hymne. 'Constantijn, de opmerking mag niet nieuw zijn, zij behoudt hare verdienste, dewijl zij waar is, Constantijn levert een der treffendste voorbeelden op, dat ware oorspronkelijkheid ook onder de veelzijdigste beschaving niet te loor gaat; dat getrouwheid aan edele beginselen ons in alle betrekkingen de achting en liefde der voortreffelijkste tijdgenooten, der billijke nakomelingschap waarborgt.' En met eerbiedige sympathie drukt de zelf buitengewone nazaat in gedachten de hand van den voorvader, aan wien hij zich naar den inwendigen mensch in zoo meni-

1) W. de Clercq, Verhandeling enz. 2e dr. 1826, pp. 169-170.

gerlei opzicht verwant voelt. Het is hem wellust, ‘een der beminnelijkste menschen, die ooit geleefd hebben; - een der beste burgers van onzen staat; - een der veelzijdigste letterkundigen zijns tijds; - den verstandelijk vromen Christen’ tot landgenoot te hebben gehad. ‘Altijd Hollander, Hagenaar, Hervormde, drie voorregten, voor welke hij God dankt, is zijn huiselijk leven in harmony met zijn maatschappelijk verkeer, met zijn burgerlijk gedrag: een DEGELIJK, een GEHEEL, een WAAR man.’

Fantasiebeeld of werkelijkheid? We zouden onwaardig zijn zonen van onzen beeldstormenden tijd te heeten, indien we niet, bekomen van den indruk dezer warme ontboezeming, - mij persoonlijk doet ze, geheel afgescheiden van de vraag, of ik haar inhoud ook in allen deele voor mijne rekening wensch te nemen, in haar hartverheffend enthousiasme aangenaam aan, - indien we niet, tot Hollandsche nuchterheid teruggekeerd, aanstonds de praktische vraag naar bewijs stelden. Heeft Potgieter een mensch geschilderd of een heiligenbeeld? Is Constantin Huygens een Protestantsche Bayard, een Noord-Nederlandsche ridder zonder smet en blaam? Of zou hij, die in alle nederigheid van zich en zijn natuurgenooten getuigde: ‘wij zijn geen' Engelen’ (*Hofw.* vs. 399) zou hij niet schertsend voorgesteld hebben op het voetstuk van het monument, door Potgieter's kunst voor hem opgericht, - had hij er kennis van kunnen nemen, - het opschrift te beitelen, door hem zelf voor het grafteeken van den Wijzen Hoveling bestemd:

Hier leght voor Mier en Maey,
Die geen' gelyck' en hadd, 't en waer' een' witte Kraey?

II.

Hij was een wereldwijs man, de groote Fransche diplomaat, die beweerde slechts één regel schrifts te behoeven om iemand te doen hangen. Minder scherpzinnige geesten zullen er zich reeds niet weinig op laten voorstaan, aan eenige bladzijden, een briefje of wat, een paar losse aanteekeningen, enkele cijfers, uitsluitend voor eigen gebruik bijeengesteld, genoeg te hebben voor een minder bloeddorstig oogmerk, het vrij nauwkeurig doorgronden van een, liefst niet litterair, karakter. Over gegevens van dien

aard, - luttele gegevens slechts - beschikken we ten opzichte van Huygens' ouders, en, vreemd genoeg, we meenen hen desniettegenstaande vrij wel te kennen, beter dan den zoon uit diens omvangrijke letterkundige nalatenschap. Welke herinnering is ons van den vader gebleven? Één voorval uit zijn aankomenden mannelijken leeftijd, een dozijn onnoozele schriften, voor het meerendeel in den aanhef en onder de Bijlagen van 'het' Dagboek te vinden, één brief, in zijn grijsheid geschreven en door prof. Jorissen medegedeeld, - zietdaar alles. Welnu, dat weinige dunkt me voldoende, om van Christiaan Huygens, den secretaris van Willem van Oranje, in de bange dagen na diens moord secretaris van den Raad van State geworden, een beeld voor het oog onzer fantasie te doen verrijzen, dat aan scherpheid van omtrek wint wat het in volledigheid tekort schiet, en dat, verschillend als menige trek is van wat tegenwoordig als ideaal geldt, niet nalaten kan een ruime mate van sympathie bij den modernen beschouwer optewekken. Een man van sterke godsdienstige overtuiging, die voor het welslagen der nieuwe leer en voor den voorspoed van den Prins, in wien hij tegelijkertijdde zegepraal van het ware geloof en de welvaart des vaderlands verpersoonlijkt zag, goed en bloed veil had. Een man van onversaagd handelen, even beleidvol als onverschrokken, die zijn hoofd waagt bij de vermetele poging om in opdracht van zijn meester te Londen uit het huis zelve van den Spaanschen gezant Mendoça een Nederlandschen knaap optelichten, door den vader in het belang der goede zaak tijdelijk als gijzelaar afgestaan, maar voor wiens bevrijding Prins Willem zijn vorstelijk woord verpand had.[1)] Een man van veelzijdige, vooral klassieke vorming, weinig minder trotsch op zijn belezenheid in het Latijn, die hem in staat stelde de latiniteit van

1) Behalve de verhalen der geschiedschrijvers, v. Reid en Hooft, bestaat er over deze zaak een merkwaardig en uitgebreid schrijven van Constanter aan Hooft, (*Hooft's Brieven* ed. v. Vloten, III, p. 193 vv. Brief 645.) waaruit ik alleen dezen zin van den aanhef mededeel, om de overeenkomst der gedachte met de aanstonds aantehalen regels uit het *Cluyswerck*: '(Ick) wenschte U.E. met soo bondighe onderrichtingen, aengaende die bewuste ende, mijns bedunckens, wel denckwaerdighe sake te konnen bij sijn, als men dienaengaende onder yemand van den onsen behoorden te vinden, *wanneer wij, ten tijde onses Vaders sal. ged., niet te naerlatigh waeren geweest van die ende dergelijcke sijne verhulingen in 's lands voorleden saken, welcker hij seer kundigh was, uyt sijnen mond op 't papier te vergaderen*. Dien misslagh verwijte ick mij menighmael met verdriet.'

het door hemzelven gekozen opschrift - *mandati strenue executi monumentum* - tegen de bedenkingen van Marnix en anderen zegevierend te handhaven, als op het verwerven van den gedenkpenning, die de heugenis van het welgeslaagde belangwekkende feit in zijn geslacht vereeuwigen moest. Aartsvaderlijk echtgenoot, zorgvuldig huisvader, onvergelijkelijk opvoeder zijner zonen, weet hij aan zijn inspannende bezigheden den tijd te ontwoekeren, om met hen in het zand rollende zelf hun de beginselen van lezen en schrijven bijtebrengen. Maar tegelijk een echte, onvervalschte Nederlandsche patricier, spaarzaam, geldgierig, eerzuchtig, geen gelegenheid versmadende om zijn kinderen vooruit te brengen, en tot in het diepste zijner ziel overtuigd dat eigenlijk en welbeschouwd de wereld in de eerste plaats voor de gequalificeerde luyden gemaakt is. Man van veertig jaar, van een gevestigde en invloedrijke positie, met de Oranjes zoo bevriend, dat leden van dat vorstelijk geslacht, Prins Maurits vooraan, geen bezwaar maken als peters over zijn kinderen te staan, - Jonckbloet heeft de vraag opgeworpen zonder haar te beantwoorden, of er niet in den aanvang der dagen tusschen de Nassau's en de Huygensen een nog nauwer band bestond, - huwt hij de zes-en-twintigjarige Antwerpsche Suzanne Hoefnagel, wier ontwijfelbare bekoorlijkheden hem in den vaderlijken goudglans onweerstaanbaar tegenschitterden. Echtgenoot en huisvader geworden teekent hij met boekhouders-nauwkeurigheid de waarde der kostbare geschenken op, door de hooge corporatiën, die tot het bijwonen van den doop uitgenoodigd waren, aan elk zijner kinderen als pillegift vereerd. En zoo zijn wij ook heden niet verstoken van de merkwaardige wetenschap, dat zijn oudste - Maurits - van den Raad van State, als welks Secretaris hij mettertijd zijn vader opvolgen zou, ten geschenke ontving ‘een groote, vergulden coppe met eenich gelt daerinne, t'samen tot dryehondert gulden;’ dat Constantin, onze dichter, begiftigd werd, vanwege den Raad van Brabant, met ‘eenen vergulden gedeckten kop van ontrent tweehondert gulden gerekent die once tegen vijff gulden’; vanwege die van Breda met ‘een schoon groote ongedeckte schale van ontrent tweehondert ende veertich gulden nae de voorgaande estimatie;’ terwijl de gift van Justinus van Nassau bestond uit ‘een cleyn gedeckt copken weerdich ontrent in de tzestich gulden.’ Leerzaam in hooge mate, voor den man en zijn tijd, zijn de enkele

aanteekeningen, ons door de hand van zijn achterkleinzoon bewaard, - helaas dat het slechts enkele zijn! - in hun bont mengelmoes iets oneindig persoonlijkers, iets vertrouwelijkers, iets sprekenders dan die van den dichter aan de nieuwsgierige nakomelingschap overleverende. Daar lezen we, hoe op 5 Januari 1616 ‘Van Wely door Jan Parys, Camerling en La Vigne leelyck vermoort (is) in 't huys van syn Excellentie;’ hoe tusschen 28 en 29 Sept. 1618 ‘'s naghts Ledenbergh sigh selven omgebraght (heeft), synde gevangen in den Haeghe;’ hoe een half jaar later, op 13 Maart 1619, ‘Barnevelt onthalst (is) 's morgens na 9 uyren, op 't Hoff voor de groote saele’; - beide gebeurtenissen zonder één woord commentaar; - maar daartusschen ook probate huismiddeltjes tegen het den grijsaard steeds heviger kwellende ‘flerecyn’; berekeningen dat zijn post hem in het jaar 1622 wel ƒ 5110 heeft opgebracht, een aardige ‘teerpenning’ in die dagen; memorandums dat hij aan zijn huisvrouw nu eens ƒ 400.-, dan weer ƒ 200.- ter afbetaling van huiselijke schulden heeft gegeven, en hoeveel reisgeld hij, als een voorzichtig huisvader, voor een uitstapje naar Antwerpen nog afzonderlijk bij zich heeft gestoken. Daar lezen we tevens, treffend in hun bondige hartelijkheid, de opgaven van het vertrek en den behouden terugkeer zijner zonen uit den vreemde. ‘20 Mey 1616. Maurits en Constantijn mijne lieve Soonen vertrekken nae Leyden in de studie. Godt wiltse wysheyt gheven en bewaeren.’ - ‘7 Aug. 1620. Constantin mon fils retourné de Venise sain et sauf, graces a Dieu.’ - ‘23 Jan. 1621. Mijn soon Constantijn vertreckt reght op de noen mette ambassad^{r}. nae Engelant, als Secretaris van de Ambassade. Godt wil hem geleyden en bewaren. Amen.’ Daar lezen we -, och! of we er lazen wat reeds de zoon, onze dichter, met zijn vèrzienden geest betreurde niet volhardend genoeg gevraagd of niet tijdig opgeteekend te hebben, allerlei *histoire intime* van de grondleggers onzer nationaliteit!

> Veel oude brengen daer een kennis in haer graf
> Daer voor een nasaet wel een dusend dancken gaf,
> Als s' achterhaelbaar was: wat heb ik wel vergeten
> Met vragen t' onderstaen, wat heeft hij wel geweten
> Die dertigh jaeren schier mijn wyze vader was,
> En om de zeventigh en vier, my noch te ras
> Ter tyd uyt wierd gheruckt!

Maar waar het het doorgronden van het karakter des ouden mans zelven geldt, daar mogen we niet beweren veel te missen, wanneer we naast het hierboven medegedeelde nog den karakteristieken brief leggen, door den twee-en-zeventigjarige aan zijn nichtje Suzanna van Baerle, later de vrouw van Constantin, geschreven als inleiding tot een huwelijksaanzoek bij haar ten behoeve van zijn oudste. Het geheel, bij den heer Jorissen te vinden (pp. 129-135), is te wijdloopig om het hier optenemen, en wij zijn te heet gebakerd voor een langdradigheid, toenmaals door den tijdgeest en de hooge jaren van den schrijver gelijkelijk in de hand gewerkt; maar reeds enkele kenmerkende fragmenten kunnen volstaan. ‘Lief Suzanneken, nichte, Geertruidt of Constantie mijne kinderen, d'een of d'ander, zal u dezen brief gheven; zij moeten u besoecken om met u ter bruyloft te gaen, wiltse dan wat herberghen ende eene vruntlicke waerdinne zijn, gelijck gy altijd zijt. - Ende om u dan noch wat te onderhouden, zoo moet ick dit briefken schrijven, twelck ick sorghe nogtans dat het u noch al te lang zal vallen, ende te veel moeytten zal zijn te lezen, omdat het comt nyet van eenen fluxen flonckert, maer van eenen ouden, couden wtten neus druypenden man; maer waermede sal ick u onderhouden, wat kan ick bijbringen, dat ghy naer u groot verstant niet al veel beter en weet als ick? Want hoe groote menichte van vryers ghij hebt, welcke meest, welcke minst meriteeren weet ghy zelve na uwe discretie te onderscheiden. - Doch 'tzy hoetzy, dat houde ick gewiss, dat uwe eygen wijsheyt ende consyderatie u comen dickwyls voorhouden, dat ghy voortaen u ten houwelijk dient te resolveeren. De bloeme ofte roose behoort emmers op heuren tydt ende alle vruchten in heur saisoen gepluckt, gebesicht en genut te worden, maer waer, aen welcken ofte hoedanigen, daervan weet ick dat ghy zoo suft dat ghy teynde qualijck vinden condt. - Ende dus pratende zoude een verre siende man niet vreemt connen vinden, dat ick u liever toewenschte eenen sulcken, die tgewonnene wel conde bewaren, als eenen die 't tzoude willen hazardeeren om te verdubbleren ofte failleeren, zoo men doch weet dat bij twinnen het verlies staat; maer oft u mogelick oock zoo dochte, wat dunckt u, waer zoudt ghy zulcken best willen vinden? mijns halven mij zoude duncken, onder correctie, liever onder de vrunden ende bekenden, als onder de vreem-

den, want men doch zoo beter des eens des anders afcomst, aert, humeuren ende gelegentheyt kan weten ende kennen. Ende onder sulcken vrunden staet mede onse wooningh, daer noch oick al wat stoffs is, dat noch scheef noch scheel en is, daermede ick my nyet en zoude schamen op vrye merct te compareren. Tis, als ghijt emmers weten wilt, den eersten zoon, die my Godt gegeven heeft, dyn presenteer ick u van ganscher hartten ende ick schencken u geheelick en al met huyt ende met hair, u opt allervruntlixt biddende hem te willen nyet versmaden, maer gunstelick aennemen, voor die hy is. Ghy kent hem emmers wel, van wat aert, wesen, manieren ende humeuren, van ons degelicke luytgens, zoo ick meyne, geboren, *ende nyet op eenen strooiwisch aengedreven noch op een peerdmerckt gepist*. Lieff kindt, zoo ghyt doet, ick zalder u alle dagen mijns levens om liefhebben als myn eygheu kindt, ende ick salt houden voor de meeste eer ende faveur, dat my oyt ter werelt is geschiet oft noch soude mogen geschieden. - - Lieff Susanneken, nichte ende lieff kindt, segt doch ja ende wilt my met ene zulcke aengenaemste antwoordt in myne oude dagen noch ten hoochsten verblijden, twelck Godt ontwijffellick oick zal zeghenen, die zijnen zeghen strect over de vromen, die hem vreezen en liefhebben.' Zoo waren ze, de goeden onder hen: arbeidlievend en praatziek, degelijk en vasthoudend, burgerlijk exclusief in het streelende bewustzijn van als stichters te gelden der nieuwe patricische aristocratie, en met gemoedelijke laatdunkendheid overtuigd dat niets zoozeer als een welgevulde geldkoffer aan het jonge wapenschild den echten gloed bijzette, onmisbaar om in het oord onzer aardsche ballingschap een eenigszins dragelijk figuur te maken. De naam *bestevaer* is voor het type als uitgevonden. Slechts één uit een oneindige verscheidenheid, is het Oud-Hollandsch door en door.

Een niet minder Oud-Hollandsch type is ook Constanters moeder, maar een type van hoogeren rang. Onder het vele waarop bij het terugdenken aan die dagen oog en geest met welgevallen rust, verwijlt ongetwijfeld menigeen met mij met onverholen voorkeur het liefst en het langst bij enkele vrouwengestalten onzer toenmalige hoogere kringen, incarnaties van wat zich de Hollander ten allen tijde als het ideaal der vrouw en moeder gedroomd heeft. Jong zijn ze niet, aan onze voorstellingen van schoonheid en bevalligheid beantwoorden ze

slechts zelden. Maar welk een kalme vastberadenheid, welk een blijmoedige plichtsbetrachting, welk een vredige ernst ademen die heldere oogen, die gevulde gelaatstrekken, die reine voorhoofden! Van hartstocht hebben die boezems nooit geblaakt, of het moest de hartstocht zijn voor het Woord Gods en voor de grootheid van vaderland en gezin. Leed is er menigmaal over die hoofden heengegaan, maar met onwankelbaar vertrouwen in de oneindige liefde van den Vader daarboven hebben ze het èn zelve gedragen èn bij de huisgenooten gelenigd. Als eene dier matronen - de klassiek gevormden onder de tijdgenooten stelden zich de Romeinsche dames uit den goeden tijd niet anders voor - leeren we mevrouw Huygens kennen, mevrouw de weduwe Huygens, want wat ons van hare hand is overgebleven heeft betrekking alleen op het jaar 1624, waarop Christiaan overleden en Constantin, haar lievelingszoon, weer als secretaris van ambassade met Aerssen naar Engeland vertrokken was. ‘Den 7^{en} Februari (1624)’ - teekent ze op - ‘is mijn lieven man deeser waerelt overleden op een Woensdagh s'mergens ten 9 uyren, naedat hij omtrent 7 weeken was sieck geweest. En is seer christelijk in den Heer ontslaepen, en den 11^{en} derselver maent seer eerlyck begraeven in de Groote Kerk in 's Haege aghter op 't coor, in 't selve graf, daer myn sael. Moeder ende 2 doghters begraeven zijn geweest, alwaer ick nu eene kelder van hebbe laeten maeken’. Het is haar een naïeve troost in haar verlies, van heinde en ver brieven van rouwbeklag ontvangen te hebben, ondubbelzinnige bewijzen van de hooge en algemeene achting waarin de overledene gestaan had, maar soms, voor een oogenblik slechts, scheurt de pas gesloten wonde open. Op 3 Meerte schrijft ze aan Constantin: ‘Sondach, eenen melancholiken Sondach, die ick wel half met krijten deur gebrocht heb; soo comt altemet al weer, alst weer wat gegroyt is. Ick krijge dagelijx brieven van beclach van alle canten en allesins wordt vader even seer beclaegt van vrinden en vreemde. Elck klaegt van, datse soo goeden vrindt verloren hebben.’ En den 21^{en} daaraanvolgende: ‘ende alsoo ick gisteren op den biddach ter kercke geweest ben, soo hebben wy desen dach ons vensters open gedaen, daer dat jonge volck bly mede is. Constanci seyt, me sit hier gelyck de vogeltgens in heur cooy, alser een voorschoot over gehangen is. Ick werd het mede moe, maer noch meer verquictent my als het laken int salet was afgedaen,

ick wist selfs niet, dat my dat soo goet doen sou; en soo is dat nu soo veer, de vensters syn open, *maer vader isser buyten gesloten, daer ick desen nacht soo veel af gedroomt heb*. En gisteren in de kerck half sluymerende, dat ick self niet en wist, soo docht my, dat ghy in een grau reyskleet dicht voor my quaemt staen, en saeght my strack aen, daer ick af verschoot, en uit de kerck comende, eer ick noch in huys was, kreech ick uwen brief, die hiel in (ick?) voor de interpretatie van mijnen droom, *maer van vader en comen geen brieven*'. Doch dergelijke overpeinzingen zijn zondagsweelde; de weduwe weet dat de werkdagen des levens onverpoosden arbeid eischen, van de vrouw en moeder niet het minst. En onverdroten arbeidt ze voor den kring waarvan zij het middelpunt vormt. Al zal ze gaarne Constantins raad inwinnen, ze voelt de kracht in zich zelve aan de beslommeringen, aan het beredderen van den boedel verknocht, het hoofd te bieden, het huis dat haar lijkt te koopen en in orde te laten brengen, met vaste hand de teugels der huishouding te blijven voeren, overtuigd dat zij, en zij alleen, de hechte band is die het gezin in liefde en eendracht bijeenhoudt. '29 Febrewari. - Dezen dach heb ick niet gedaen als gelt wtgeven en schulden betalen, ick segh, ick mach noch niet sterven: soume alle maende soo veel gelts wtgeven, als ick dees maent gedaen heb, me sou wel achter wt varen.' En 11 Mei 1624: 'Ick wilde dat ge alleding wist, dat ge geren weten soudt, maer ick ben soo besich, dat ick lutte menschen spreeck, en breur (Maurits) heeft te byster veel te doen, daer heb ick niet aen noch ghy oock. Nu heb noch 2 siecke susters op den hoop gekregen, die elck een quaey kele hebben, en sullen mergen pur(gatie) geven. *En soo weer al nieu werck, eer het oudt half gedaen is. Tis ommers goet dat ick thooft soo boven hou?*' Zeker is het goed. Wie zou der voortreffelijke vrouw de kracht daarvoor niet van harte toewenschen, vergetende voor deze innemende realiteit dat intusschen de tijd niet stil heeft gestaan, en al het specifiek Hollandsche in den staat, veel ervan in de maatschappij, in den eeuwigen maalstroom voorgoed is verzwolgen? Het is een uitgezocht genot, haar zoo in al de ongemaaktheid van haar dagelijksch bedrijf gade te slaan, haar te zien zooals ze zich argeloos teekent in haar doen en laten, onbewust dat meer dan twee en een halve eeuw daarna nieuwsgierige oogen doordringen zouden in het heiligdom van al deze

intieme geheimenissen. Maar zal het haar nagedachtenis deren? Geen lezer, zelfs geen lezeres, - dunkt me, - of ze verwijlen een oogenblik met voldoening bij deze lieve Oud-Hollandsche persoonlijkheid. Ontwikkeld, vol belangstelling, niet slechts in de zaken van huisgezin en vriendenkring, maar ook in die van vaderland en naburen, juichende in de zegepralen der goede zaak, niet zonder een tintje van ironie wijzende op de vroomheid aan het catholieke hof der Infante Isabella te Brussel, - 'ick seg watten devotie moeter daer veel gehadt hebben, als sy malcanderen in die cappen gesien hebben', - de vriendelijkste aller gastvrouwen, is ze bovenal de moederlijke raadgeefster harer volwassen kinderen. Ze groeit in hun voorspoed. Maar als Constantin mismoedig wordt onder het eindelooze en vruchtelooze verblijf in Londen, moet niets zoozeer als het ernstige moederwoord hem nieuwe opgewektheid en frisschen arbeidslust ingeboezemd hebben. 'Breur, wat moocht ghy al schrijven van leechgaen, item van ongeloonden arbeytsman, en dergelycke, ghy moet uwen brief ergens me vullen: *noyt en bleef goet doen ongeloont;* weest alwel tevreden, tsal sig selven al redden, gelyck alle wereltsche saeken doen'. Zullen er vele onder hare zusteren zijn, die twee, drie eeuwen na haar dood met even gerust geweten, - ook letterkundig geweten, - de openbaarmaking eener zoo huiselijke briefwisseling durven tegemoet zien?

Want het is een voortreffelijk Hollandsch dat ze schrijft, helder, ongekunsteld, vol natuurlijke bevalligheid, zonder één zweem van letterkundige pretentie, de reine afdruk van een adellijken geest, steeds het rechte woord op de rechte plaats. Zeldzame gave thans, nog zeldzamer toenmaals, waar we aan de ééne zijde het overkunstige, gemaniereerde, en desniettegenstaande toch soms platte, waarnemen in den briefstijl van Hooft en zijn kring, van Tesselschade en Suzanna van Baerle, aan de andere zijde een keukenmeidenstijl als van Hooft's eigen echtgenoote, de bekoorlijke Leonoor. Des te aangenamer treft de toon der Huygensen en hun omgeving, vertegenwoordigers voor ons van de dames vooral der toenmalige Haagsche groote wereld. Want ik moet nog even op eene andere - ditmaal jongere - correspondente wijzen, die in datzelfde jaar 1624 den afwezigen Constantin insgelijks met haar brieventroost verkwikte. Zij die dezen liefdedienst bewees is jufvrouw Dorothea

van Dorp, een aanzienlijke, vermogende, ongehuwde Haagsche dame, toen van omstreeks dertig jaar, van kindsaf buurvrouw en huisvriendin der familie Huygens, later, toen twee harer broeders met twee zusters van Constantin's vrouw trouwden, ook hun aanverwante. Zij en Constantin hadden van der jeugd af met elkander op vertrouwelijken voet omgegaan, samen gespeeld en gedarteld, en toen in het volgende jaar 1625 de *Otia*, de eerste vrucht van zijn letterkundigen arbeid, in het licht verscheen, droeg hij, zinspelende op haar naam, haar met een paar toepasselijke regels zijn *Dorpen* op.

> De dorpen, aller dorpen DORP,
> Die ick den Nijd te vooren worp,
> Gehooren yeder aan een Heer,
> Behoeder van hun Recht en Eer.
> Den meesten schort het aen een Vrouw:
> Gedooght dat ick er U aen trouw',
> Die, warens' all of elck een Stadt,
> Aen noch soo veel' te weinigh hadt.

De onloochenbare gewrongenheid der twee laatste regels, hoewel de zin voor den welwillenden lezer volkomen helder is, had Bilderdijk tot den ongalanten uitval verlokt, de dame ter wier eere ze gedicht waren *bazig* te noemen. Beleefd was de uitdrukking niet, maar als onvriendelijk juiste karakteristiek harer persoonlijkheid mag ze gelden. Iets *bazigs* ademen ongetwijfeld hare brieven, - we kennen er, helaas, slechts zes, waarvan vijf in 1863 door prof. Alberdingk Thijm, een zesde in 1871 door prof. Jorissen als een der kostbare Bijlagen zijner monografie medegedeeld zijn, - maar ze ontvouwen daarnevens nog andere en betere karaktertrekken. Met de spelling staat Dorothea van Dorp op meer gespannen voet dan mevrouw Huygens, maar geestig is ze als deze, anders geestig natuurlijk, zooals aan jeugdiger leeftijd past, ongegeneerd, levendig, luimig, soms, als ze in een slecht humeur is, ongenadig voor de ware of vermeende tekortkomingen der eigen sekse, insgelijks een echt vaderlandsch type, in Alida Levend, Suzanne Huyck en Bettemie van Doertoghe door latere schrijvers geidealiseerd. Een jonge dame die, ongehuwd gebleven uit eigen verkiezing, zich voorstelt als gecourtiseerd door ‘dry vriers, maer soo leelijck, dat niet noembaer en sijn’; die zich het recht aanmatigt

van de ongeveer tien jaar oudere en pas gehuwde Anna Roemers te schrijven: ‘ick sou qualyck worden om sulken ouwen cryng soo mal te sien’; die iemand met het wegloopen zijner bruid in dier voege gelukwenscht: ‘laet hy vry Godt dancken: dien roup sal hast over sijn, maer het wijf sou hem lang by gebleven hebben’; - hoe zullen we over de schrijfster van zulke stoutigheden oordeelen? Niet anders dan prof. Jorissen geoordeeld heeft, wiens treffend juiste karakterschildering ik het niet waag te verbeteren. ‘Zij was op dien ongelukkigen middenleeftijd, waarin men oud en jong te gelijk is en ook wil zijn. Een vrolijke en opgewekte zus, vol geest en bijdehandheid, ondeugend, plaagziek, maar hartelijk en zorgvol teeder’, (bl. 172). Den commentaar levere deze brief van 24 Maart 1624, de eerste bij prof. Alberdingk Thijm, dien ik voor een groot gedeelte overneem, het betreurende dat mij plaats voor meer ontbreekt. ‘*Songetgen*[1)] enz. Ick ben blij dat ghij noch leeft, naer dat ghij perikel geloopen hebt van sterven. Ick hoop dat ghy er u profeit me doen sult. Ick heb vrij al bang om ue geweest: want hier liepen al quade tidingen. Ick wil ue niet seggen hoe bedrouft dat ick was (je weet wel wie ick ben, vol courage). Ue erme moier (moeder) verdrot mijn soo drouf te sien. Godt sy lof die het ten besten heeft laeten vergaen. - Ick neempt jou soo wel af, dat ghij mijn waerdich kent wat te communiseren van lants saeken. Ghij weet oock wel dat ick een liefhebster ben vant lants wel vaeren ende principael van godts kerck. Godt geef dat het goet mach continueeren, tot godt(s) eer en onser aller vreuchden, die doch alle herten in syn hant heeft: daer ick hem om wil bidden, naer mijn vermogen. - Van dach is Sondach en ick heb inde kerck geweest met ue susters. Dispangne heeft een wonder fraye, kostelycke predicati gedaen. Het goie manneken gaet naer Orrangen, daer ick drouf om ben, en het blijft wel 7 of 8 maenden wech. Cats heeft hem van dach me gehoort, die wel gevallen heeft in sijn preken

1) In 1863 vroeg de heer Alb. Thijm: ‘Wat beduidt dit woord - rijmend op *jongetgen*?’ Bij mijn weten heeft tot nog toe niemand een bevredigend antwoord gegeven, want den voorslag van den heer Eymael in zijn *Huygens-Studiën*, dat het ‘blijkbaar niets anders is dan: *jong*, arme *jongen*; *Courage, jongetgen*’ p. 54), en dus een leesfout der uitgevers, zal hij wel niet meer willen handhaven. Het is een *pet-name*, maar alleen het toeval kan ons misschien eens leeren hoe hij in de wereld gekomen is.

en seer verwondert is van sijn wel sprekentheyt; *den soeten Cats, - hy bevalt myn byster wel*. Had hij geen wijf, hij liep perikel van mijn. - - Nu *song*, soo moet ghij weeten, dat ick sint ue vertreck bijcans tot uwent gewoont heb: alle dach schir gegeten; hetwelck mijn seer goet gedaen heeft, om het uit eeten hier t' ontgaen. Ick doen mijn best, om ue goie moier wat te vermaeken. Ick doen 't gaerne, om dat ick gelof dat ick aengenaem ben, en dat ghyt gaerren hebt. Hebjet hert, *song*, schrijft mijn oock eens soo eens eenen langen brief. Ick meyn al dat ick met den *song* praet, als ick schrijf. - - Ick lacher om dat sij[1] mijn beclacht dat ick soo lang wacht om te trouwen. Hoe vrempt gaen de saeken! De een beclacht men datse niet getrouwt en sijn en de andere dat sijt sijn: soo het en is nimmermeer wel. Had ick al dat ick begeerden tot op dát naer, ick sou mijn bedancken. (d.i. mij gelukwenschen.) - - Het is àf, van den man met de vier hondert dusent gulden. Het en was niet geraden; soo ick ue noch wel seggen sal. Dan daer is al weer een ander op speur; maer die en is soo rijck niet. Ick sal eens op gesnapt sijn eer ghyt weet. Maer hoet is of niet, soo blijf ick altoos den *song* vanden *song; al hoorden ick dat ghy daer al de schoonste vrijster van Eyngelant vriden, soo en sou icker niet eens geloers af sijn: want die liefde die ghy haer soudt dragen, die en pretendeer ick niet eens*. Hebjer genucht in, soo wordt wat amoureus. Ick wou wel die genucht hebben, dat ickt sach. Het sou ue doch soo wel vougen'.

Heeft er tusschen deze allerliefste babbelaarster, tusschen dit dertigjarig moedertje en den acht-en-twintigjarigen pleegzoon, voor wiens welvaren naar geest en lichaam ze zich zoo innemend bezorgd toonde, ooit eene andere en teederder dan deze verhouding van bloot platonische genegenheid bestaan? Is er eens een tijd geweest dat *hij* althans 'geloers' werd bij de gedachte, erger nog bij de verzekering, dat een ander de uitverkorene was van Dorothea's hart? Kort en goed, zijn Constantin en Dorothea eens, schoon dan in stilte, v e r l o o f d geweest? Prof. Jonckbloet verzekert het, zooals vóór hem de heeren Leendertz het verzekerd hebben. De grondslag van beider overtuiging is

1) De *zij* is mevr. Killegrew, bij wien H. in Londen druk aan huis verkeerde, en wier gansche familie met de Huygens, van Dorps enz. zeer bevriend schijnt geweest te zijn.

de door laatstgenoemden het eerst in het licht gegeven *Doris oft Herder-clachte*, blijkens de onderteekening den 6 Juli 1618 gedurende een ziekte te Londen neergeschreven. De dichter, ziek - het zij dan naar lichaam of naar ziel - verplaatst zich in gedachten twee jaren achterwaarts, naar de blijde en bloeiende lentedagen van 1616, even voordat hij als student naar Leiden zou vertrekken, ‘daer de wijsheyt wordt geleert’. (20 Mei 1616). Nog eenmaal was hij, conventioneele herder, gaan ronddolen in het ontluikende groen van het Haagsche bosch, alleen - zooals hij meende. Maar Doris, het schalke herderinnetje, ‘d'alderliefste van ons' bueren’, had hem gezien; en eigen gezelschap ter zijde latende kwam ze hem opbeuren, sprak hem van haar liefde, schonk tot aandenken en herinnering hem haar ring, en toen hem, blooden jongen als hij nog was, de woorden van dank over zoo groot en onverwacht geluk in de keel bleven steken, scheidden ze met de belofte van elkander zoo dikwijls mogelijk te zullen schrijven. Zoo was het dat de liefde - ‘de vruntschap’, zegt de dichter bescheiden - begon,

> Die my doch soo seer verheuchden,
> Die my coste soo veel vreuchden,
> Als zy my nu quelling cost.

Een tijdlang, den eersten tijd, ging alles naar wensch, en stookten de beide gelieven schriftelijk hun minnevuur.

> Brieven die met ons' gedachten
> Onse herten overbrachten
> Vlogen dag'lijckx over wech.

Toen gebeurde de oude, eeuwig nieuwe geschiedenis. De brieven van Doris werden zeldzamer, werden koeler, werden korter, - weldra bleven ze geheel uit.

> Doris herte was ontsteken,
> *Doris was haer eygen niet*.

De herder, de dichter, boog voor de ijzeren werkelijkheid, schikte zich gelaten in het onvermijdelijke, maar twee jaren later schrijnde de wonde nog, al trachtte hij het zich te ontveinzen.

Nu ick wil gheen oude wonden
Op een nieuwe gaen doorgronden,
  Clachten brengen geen gemack,
't Schreyen can geen tranen stelpen,
't Spreken can my oick niet helpen,
  Woorden vullen gheenen sack.

Dit alles is zoo ondubbelzinnig mogelijk. Maar minder ondubbelzinnig dan het aan prof. Jonckbloet en den heeren Leendertz voorkwam, dunkt mij de gevolgtrekking, dat hier met Doris noodzakelijk Dorothea van Dorp bedoeld moet zijn. Geeft het papier, waarnaar het gedicht is afgedrukt, met ronde woorden uitsluitsel in dien zin, dan moet wel elke tegenspraak van mijne zijde verstommen. Zoo niet, zijn we vrij naar de wetten der logische waarschijnlijkheid te luisteren, dan stapelen zich, voor mij althans, tegen de gangbare opvatting bezwaren op bezwaren. De verwante klank in den gefingeerden naam bewijst mijns bedunkens niets, de omstandigheid dat in het onmiddellijk op de *Herder-clachte* volgende gedicht met Doris ongetwijfeld Dorothea bedoeld wordt voor de kenners van de toenmalige poëzie, van Hooft's poëzie onder anderen, niet veel. Sterk aan den anderen kant pleit tegen het aannemen der identiteit van Doris en Dorothea in de *Herder-clachte* een chronologische zwarigheid, reeds door de heeren Leendertz in hun uitgave aangeduid. Gaan we af op het totnogtoe besproken gedicht, dan dagteekent de vertrouwelijker verhouding tusschen de beide jongelieden van ongeveer April of Mei 1616. Doch de aanstonds daaropvolgende dichterlijke brief brengt ons opnieuw twee jaren achteruit, tot minstens vóór Sept. 1614, toen Huygens achttien werd[1)]. Gewichtiger bedenking evenwel

1) 'Wanneer' - vragen de hh. Leendertz - 'heeft deze ontmoeting met Dorothea plaats gehad?' Na opgave der aanwijzingen in de *Herder-clachte* komen zij natuurlijk tot de gevolgtrekking, dat 'alles te zamen wijst op het einde van April 1616. Maar in het volgende gedicht verhaalt H. dat zijne betrekking tot Dorothea begon toen hij naauwelijks 18 jaren was: hij werd dit 4 Sept. 1614. *Om ons nog meer in de war te brengen, teekent hij in zijne aanteekeningen, door prof. Boot uitgegeven, bij het jaar* 1615 *op den kant aan, Dorotheae innotui.*' Op welke uitgave van prof. Boot hier gewezen wordt is mij onbekend, maar blijkbaar is het Dagboek bedoeld. De twee eerste chronologische bezwaren deel ik, maar het laatste is gemakkelijk uit den weg te ruimen. De woorden 'Dorotheae innotui' staan namelijk niet in den tekst van het Dagboek, maar in margine, waarbij tevens in 't oog dient gehouden te worden dat we het Dagboek bezitten, niet van de hand van Const. Huygens zelf, maar van die van zijn gelijknamigen kleinzoon, en dat dus vergissingen, verkeerde plaatsingen enz. niet uitgesloten zijn. De plaatsing nu der hier besproken woorden is aldus:
1615. 19 (unl. jaar oud.)

29 Sept. Praxin incipimus.
Hoe anno in Geometricis fui sub Cobbio.

Epithal. d' Houtain. circa hos annos in Gallicis versibus fui. Dorotheae innotui.
Welnu: de geheele marginale aanteekening behoorde aan den kant van het vorige jaar gesteld te zijn. Waarom? Omdat het bruiloftsdicht op d'Hautain, ons thans uit de eerste afl. der hh. Leendertz bekend, het jaartal **1614** aan den voet draagt. En wat voor de eerste helft der als één geheel bedoelde aanteekening geldt, zal ook wel voor het slot mogen gelden. De kennismaking met Dorothea van Dorp blijve dus, overeenkomstig den Rijmbrief, in **1614** gesteld.

ontleen ik aan den algemeenen toon van dien zooeven ter sprake gebrachten rijmbrief. Is vreugdelooze smart, is eindeloos klagen, is zuchten zonder verlichting het onfeilbare kenteeken der liefde - zoo is ongeveer de gedachtengang van dezen epistel zonder opschrift - dan heb ik voor mij liefde nooit gekend. Ik ken er geene andere, dan die spreekt van rustig genot en onbezorgde vreugde. En waarom zou mijn verhouding tot Doris mij deze zaligheid niet gunnen, die kalme gelijkmatigheid, die den ouden wijsgeer het *summum bonum* voor den veelgeplaagden sterveling toescheen? Naar geen bezit in den vleesche haak ik, naar geen aardsche minne met haar bangen en verlangen, - een ideale vriendschap, een ééns zijn naar den geest is mij voldoende, ‘twee herten in een siel, twee sielen in een hert,’ en nooit heb ik naar meer gestreefd.

> Hier cont ghy, Doris, selfs getuychenisse gheven,
> *Dat ick noyt verder tradt, noyt hogher vloogh mijn leven*.
> Dit is den lieven knoop, den aengenamen bandt
> *Daer ghy u eerst aen my vrywillich met verbandt*,
> (O soet-geheuchden tijdt) als my mijn jonghe jaren
> *Tot drymael ses bijnaer niet aengetelt en waren*.

O! Kon dit geluk slechts eeuwig duren! Helaas, te kwader ure schiet het mij te binnen dat verandering 's werelds loop en wet is, en angst bekruipt me

> als ick gedencken moet
> Dat de tijdt al verslijt, en al verandren doet

Als my comt inden sin dat d' ure gaet genaecken
Dat u een *naerder min* het herte sal geraecken
Dat u een echte trouw sal binden; en verbien
Een *ontbekenden vriendt* vriendelijck aen te sien.

Maar geen zorgen voor den tijd. *Doris* is haar eigen nog. En komt eens het oogenblik dat dit anders, en de verhouding tusschen ons beiden die van vreemdelingen zijn zal,

Noch sal u eygen mont mijn droefheyt connen helpen; - -
Wilt ghy my zien gepaeyt, zeght my niet meer als dat,
'T is waer en ick bekent ick heb u lief gehadt.

Hoe nu? Is er tusschen deze beide zoo spoedig opeenvolgende gedichten verscheidenheid of overeenstemming? Was er iets gebeurd tusschen 6 Juli 1618 en 28 Januari 1619, dat zoo schreeuwende tegenstelling kan ophelderen? Waarom was in Juli 1618 de gedachte aan de twee jaar te voren geleden teleurstelling nog zoo pijnlijk levendig, dat ze Constantin zelfs op het Londensche ziekbed niet kon loslaten, en was juist een half jaar later alle herinnering daaraan zóó geheel, zóó spoorloos verdwenen, dat hij klakkeloos schrijven dorst, den naam van wat men liefde pleegt te noemen nooit geweten te hebben, of 'was hy my oyt bekent, ik heb hem schoon vergeten?' Hoe moet Dorothea gemeesmuild hebben om een met zoo benijdenswaardige gave van vergeten gewapenden vrijer! Kortom: ik zie geen uitweg om Huygens van het gegronde verwijt van dubbelhartigheid, en noodelooze dubbelhartigheid, - het meisje moest immers beter weten, - te redden, dan door het herhalen mijner opvatting, dat de *Herder-clachte* en de *Rijmbrief* aan twee verschillende meisjes gericht waren[1)].

1) Hetzelfde valt te besluiten uit een ander gelijktijdig gedichtje (van 20 Nov. 1619) dat des te ondubbelzinniger getuigenis aflegt, omdat het niet a a n Dorothea, maar o v e r haar aan eene andere vriendin gericht is. Die andere is de welbekende Lucretia van Trello, de Parthenine van *Ooghentroost*, die zich niet weinig gebelgd had betoond, omdat Constantin in een schertsend versje, voor Dorothea bestemd, gezegd had dat de rest der hem bekende Haagsche jonge-dameswereld, bij haar - Dorothea - vergeleken, louter 'verlepte roosjes' waren. In zijn luimige palinodie troost hij Lucretia met de verzekering, dat men zulke complimenten aan jonge schoonheden zoo nauw niet moet uitpluizen. Het voorrecht der dichters is te mogen verdichten. Waarom - vraagt hij - zou ik een meisje niet in de hoogte mogen steken, dat ik

Liever sie als alden dach.
Daer ick me in deucht en eeren
Wonder wel ken ackerderen,
Die ick lieffhebb met een maer,
Niet as Vrijster maer as Caer. (vriendin.)

Hoe dit evenwel zij, nooit waagde zich Constantin Huygens weer op het glibberige ijs der minnepaden. Bleef hij ter zijner tijd met de dames onder zijn kennissen jokken, in het binnenste van zijn hart vergat hij geen oogenblik dat wèlbeschouwd de schalke Cupido een leelijke molikstronie vertoont. Met de *Herder-clachte* als lijkzang begroef hij zijn eerste en laatste liefdesavontuur.

III.

'Inderdaad,' - aldus schrijft over Huygens geen geringer persoon als Descartes aan Golius, professor in de wiskunde en oostersche talen te Leiden, - 'inderdaad is hij een man, die alle achting, die men hem toedragen kan, nog overtreft; en hoewel ik hem door veel geloofwaardige personen den hoogst denkbaren lof had hooren toezwaaien, ik had mij toch nog altijd niet kunnen voorstellen dat één zelfde geest zich met zoovele zaken kon bezighouden en zich van deze alle zoo uitstekend kwijten; of zoo helder en zoo onverflauwd opmerkzaam kon blijven te midden eener zoo groote verscheidenheid van denkbeelden; *en daarbij een openhartigheid behouden, zoo weinig bedorven door den hofdwang*. Er zijn hoedanigheden, die maken dat men den bezitter hoogacht zonder dat men hem kan liefhebben, en weer andere, die den bezitter doen liefhebben zonder bijzondere hoogachting voor hem te koesteren; maar het komt mij voor *dat h e m bij uitnemendheid die hoedanigheden eigen zijn, die èn genegenheid èn achting verwekken*'[1]. Het is weinig streelend voor onze wetenschappelijke ijdelheid, dat wij nog altijd niet in staat zijn met onomstootelijke feiten uittemaken, of deze en dergelijke vereerende uitlatingen van tijdgenooten, - gelijksoortige zijn onder anderen bij Hooft, bij Barlaeus, bij Westerbaen

1) De brief, of het fragment van den brief, is mij bekend uit de Inleiding op de uitgave van het Dagboek door den Hr. Unger.

te lezen, - op waarheid berusten dan wel op overdrijving, op een des te begrijpelijker en vergefelijker overdrijving, naarmate stand, hofinvloed, vermogen, den heer van Zuilichem boven het gros der schrijvers en geleerden van zijn tijd schenen te verheffen. Zelfs Potgieter zou, indien hem bewijs gevraagd ware van zijne schitterende lofzangen, zich op weinig meer dan op het Pythagoreïsche: ‘hij zelf heeft het gezegd’ kunnen beroepen. Dáár staat het. Doorbladeren we Huygens' dichterlijke nalatenschap, aanstonds valt werkelijk in het oog dat hij zich als mensch, staatsburger en vorstelijk ambtenaar een zeer hoog ideaal gesteld had. Man van innige protestantsche vroomheid, - ik doe slechts enkele grepen, - wenschte hij zich vrijtehouden van verketterenden godsdiensthaat. Man van vermogen, wenschte hij matigheid te betrachten in spijs en drank, in kleedij en vermaken, en in niets minder ondertegaan dan in ‘kelder-sorgh’ en ‘keucken-angst’. Man van invloed, hoopte hij de ontelbare en niet zelden lastig aandringende sollicitanten met onverstoorbare welwillendheid aantehooren, en, moest het bescheid weigerend zijn, de weigering te ‘vergulden’

Met een vriendelicker ‘neen’ - dan het ‘jae’ te werden scheen.

Hoveling, en in den beginne gaarne gezien vorstelijk secretaris, zou het zijn streven zijn zich te wachten voor den achterklap en den intriguegeest, het kruipen voor machthebbers en het belagen der zwakkeren, het vleien van den vorst in zijn tegenwoordigheid en het verraden zijner geheimen zoodra hij den rug gekeerd had, voor al de ‘Haagsche en hoofsche’ zonden, die aan het Stadhouderlijke hof niet minder welig tierden omdat het maar een miniatuurhof was. Man van leeftijd en gezag, begeerde hij zich door zijn dienstpersoneel noch geringeloord noch als gelijke beschouwd te zien,

maer soo zacht en gedwee
Houd ick dien teugel op, alsof ick 't niet en deê.

En met naieve zelfverheffing meende hij slechts zijn welgelijkend portret geschetst te zien in de woorden, die hij een passagier ‘voll reden’ eener voorbijschietende veerschuit beweerde afgeluisterd te hebben:

Daer seggend' er, 't is wel; Het geld is niet-met-all,
't Gebruyck is 't altemael; de Mann die Hofwijck stichten
Heeft wijsselick gedaen; hij most sijn hert verlichten
Van lange slaverny; *hij heeft 'er voor geploeght*,
En als hij ploegende sijn' Vorsten had vernoeght,
En 't Vaderland voldaen; en niemand uytgesopen,
En niemands voordeelen met listen onderkropen;
Den vromen voorgestaen, beschoncken en gevoedt;
Den boosen 't hoofd geboo'n, een Christelick gemoed
In 't Christeloos gewoel van Haegh en Hof behouden;
Wat lighter yemant aen, of hy een Hofje bouden,
En besighden een deel van onbesproken winst
Tot onverboden vreughd? (*Hofw.* vs. 2322 v.v.)

Moet de stem van dezen welbespraakten pleitbezorger de stem zijn der nakomelingschap? Trots dikke deelen poëzie, trots het tot dusverre bekende zijner briefwisseling en zijn latijnsche autobiografie, trots familiebescheiden en Dagboek, zijn wij nog altijd tot het geven van een afdoend en bevredigend antwoord niet in staat. En zoo zal het mijns bedunkens blijven tot op de v o l l e d i g e uitgave zijner uitgebreide correspondentie. Eerst de kennismaking met die van Hooft gaf ons den geheelen Hooft; eerst het verschijnen van die van Huygens zal, hopen we, ons den geheelen Huygens openbaren. Tot zoolang tasten we, zoo al niet in het duister, althans in het schemerdonker, en is mistasten niet uitgesloten.

Zij die gehoopt hadden zonneklaarheid te zien uitstralen uit het beroemde Dagboek, door een kleinzoon van den heer van Zuilichem, behalve uit andere familiepapieren, voornamelijk uit sedert 1626 bijna onafgebroken doorloopende, meest Latijnsche aantekeningen des grootvaders samengesteld, in deze eeuw door alle beoefenaars onzer zeventiende-eeuwsche letterkunde achtereenvolgens geraadpleegd, en eindelijk voor drie jaren door de goede zorgen van den heer Unger in zijn geheel de wereld ingezonden, - zij zijn vrij wel bedrogen uitgekomen[1)]. Het Dagboek, dor als het er uitziet, is inderdaad

1) Niettegenstaande de prijzenswaardige zorg, aan de uitgave besteed, zal de heer Unger ongetwijfeld een eventueelen herdruk met vreugde begroeten, mits er bevorens, hetzij voor hem, hetzij voor een ander, gelegenheid hebbe bestaan, het blijkbaar zeer moeielijk te onteijferen handschrift aan een doorgaande en allernauwkeurigste revisie te onderwerpen. De uitgave, zooals ze nu voor ons ligt, krioelt van onverstaanbare woorden, uitdrukkingen, afkortingen. Een paar emendaties gaven indertijd reeds dr. Du Rieu en dr. Kalff, in hun aankondigingen in den Spectator. Om zelf niet met ledige handen aan te komen deel ik terloops deze twee aanvullingen mee, in de hoop dat het niet gissingen, maar verbeteringen mogen blijken te zijn. '1621. 5 Decemb. cum Aersenio, Bas, in Angliam.' De heer Unger teekent aan den voet der bladzijde aan: 'Hier' (achter *Bas*) 'volgt nog een woord, dat ik niet heb kunnen ontcijferen; de heer J.C.G. Boot meende, dat er in verkorten vorm *Secretarius* stond. Dit staat er echter m.i. niet.' Ook mijns inziens niet, want het zou geen goeden zin geven. Mij dunkt dat er staan moet: 'cum Aersenio, Bas, *Serooskerk(io)*, in Angliam.' De drie gezanten waren Aerssen, Dirk Bas en Jhr. van Tuyl van Serooskerken. (Jorissen. C.H. bl. 94 noot.) Verder: '1671. 10 April. Obit Lond..... Hide ducissa Eboracensis.' Is het met puntjes aangeduide door den schrijver oningevuld gelaten, of moeilijk te oncijferen? In het laatste geval is niets eenvoudiger dan aantevullen: 'Obit Lond (*ini Anna*) Hide, ducissa Eborae.' Bedoeld is de eerste vrouw van den lateren Koning Jacobus II.

in vele opzichten van niet te overschatten waarde. Het geeft omtrent de betrekkingen des dichters of gewenscht uitsluitsel of niet te versmaden bevestiging van het van elders bekende. Het stelt de chronologie zijns levens op vaste voeten, en zal, direct en indirect, voortgaan voortreffelijke diensten te bewijzen bij het chronologisch ordenen zijner dichterlijke nalatenschap. Het is leerrijk om wat er wel, en menigmaal ook om wat er niet in staat. Maar voor de kennis van Constanter's zieleleven is de oogst uiterst gering. Niet, omdat eigenlijke gevoelsuitstortingen er witte raven in zijn. Het is van algemeene bekendheid dat de zeventiende eeuw ten onzent de tijd niet was van verdeelde gemoederen, van geheimzinnige aspiratien, van wroeten in eigen ingewand. Met zeldzame afwijkingen heeft de Noord-Nederlandsche vroomheid van oudsher af een overwegend òf praktisch òf dogmatisch karakter vertoond. Mystiek, overal een broeikasplant, tiert ongaarne op onzen drassigen bodem. Maar de luttele aanteekeningen van vader Christiaan zijn daar, om te doen zien hoe onnoozel weinig soms noodig is om den later levende te vergunnen diepe blikken te slaan in iemands innerlijkste wezen. Hier, zooals in veel dergelijke gevallen, wint de man van zaken het van den letterkundige. Constantin heeft treffende regels neergeschreven bij den plotselingen dood van Sterre; bij het overlijden van zijn broeder Maurits en zijn zoon Philips, die op vier-en-twintigjarigen leeftijd ver van de zijnen in het vreemde Marienburg den laatsten adem uitblies; bij het heengaan van Frederik Hendrik en van Willem II. Doch

dit zijn uitzonderingen. Het meerendeel van het Dagboek is niets dan nu eens een reis- en trekboek, dan weer een register van geboorte en overlijden. En ik zet het den grootsten psycholoog, iets belangrijks omtrent den gemoedstoestand des schrijvers te ontlokken aan mededeelingen als de volgende, ‘1665. - 26 Maart. Ik vertrek van Parijs naar Oranje. Overnacht te Essone. - 27 Maart. Gemiddagmaald[1)] te Fontainebleau, overnacht te Nemours. - 28 Maart. Gemiddagmaald te Montargis, overnacht te Nogent. - 29 Maart. Gemiddagmaald te Briare, overnacht te Bony.’ Of wel: ‘1629. - 14 Januari. Piet Hein keert naar den Haag terug van den tocht naar het gulden vlies. - 17 Jan. De Koning van Boheme lijdt schipbreuk, met verlies van zijn oudsten zoon en drie edellieden. - 16 Maart. Te Genève overlijdt Emilia, prinses van Portugal. - 29 Maart. De oude Jacobus van Gheyn overleden. - 4 April. Ik te Leiden. - 14 April. Mijn tweede zoon wordt geboren. 18 April. Mijn Christiaan wordt gedoopt. - 24 April. De Prins vertrekt naar het leger.’ Bladzijde op bladzijde biedt noch opwekkender noch leerzamer lectuur.

Er zijn evenwel in het Dagboek ook leerzame bladzijden, - leerzaam om wat er in ontbreekt. ‘1641. 5 Mei. Louise de Houthain trouwt met J. Hinderson. - 6 Mei. Zij sterft. - 12 Mei. Prins Willem huwt Maria van Groot-Brittanje. - 13 Mei. Louise de Houthain wordt begraven. - 14 Mei. Wij vertrekken met den Prins en zijn echtgenoote uit den Haag; overnachten te Vianen.’ Kan het kroniekmatiger? Niet één woord van medelijden met het arme vrouwtje, - de Hautains waren oude, goede kennissen van de familie Huygens, en Constantin zelf had in 1614 als achttienjarig jongmensch bij het huwelijk der ouders vrij onbeholpen de lier getokkeld - voor wie zoo tragisch plotseling het huwelijksbed in een

1) Er staat: *prandeo*. ‘Stellig foutief’ - zegt de hr. Eymael - ‘is (door Van Vloten) *prandere* door *ontbijten* weergegeven. Het beteekent in H's Dagboek steeds het *middagmaal nemen*; - - overal staat daar *prandere* voor het *eigenlijke* woord: *coeuari*.’ De heer Eymael heeft gelijk, en prof. Van Vloten had niet zoo geheel en al ongelijk. Het *prandere* had bij de familie Huygens, en zeker bij de aanzienlijken dier dagen in 't algemeen, *in den regel* plaats te *één uren* in den namiddag, en staat dus gelijk met ons tweede ontbijt of lunch. Dit staat thans *ontwijfelbaar* vast uit de studie-regeling, door Const. voor zijn zonen ontworpen. (*Corresp. bl.* 4). Ook *coenari* komt genoeg in het Dagboek voor, maar is daar *soupeeren*, op een tijd ongeveer waarop onze aanzienlijken middagmalen.

doodsbed was verkeerd? De eeuw was niet sentimenteel, mogen we vergoelijkend zeggen, en Huygens niet ongevoeliger dan anderen. Integendeel. Naarmate zijn jaren klommen, en huiselijk leed ook op het hoofd van hem, den gelukkige, neerdaalde, werd zijn toon hartelijker, en sympathischer klacht is zelden aan zijn pen outvloeid, dan toen hij in 1661 ‘aan een' bedruckte Moeder over het verlies van haer eenige uytnemende Dochter’ het voortreffelijke, ernstige troostdicht toezond, dat in de *Mengelingen* een plaats gevonden heeft. Noord en Zuid - zegt de dichter - lijden om het hardst door geweldige overstroomingen. Maar dubbel lijdt de moeder, die bij het algemeene wee nog daarenboven het wee te dragen heeft van het verlies van een geliefd en eenig kind, en wie die haar kent deelt niet in haar rouw?

> Een bloem is u ontruckt in 't beste van haer groeyen,
> De waerdighste gelijck die noch in Hollandt bloeyen;
> Een Peerel is u handt ontfutselt, een Kleenood
> Ontstoolen, midden uyt den Moederlicken schoot:
> De Dood is als een Wolf uw stallingh ingedrongen: - -
> Ghy hebt soo soeten Sonn sien daelen met den dagh
> Als Haeghsche Sonn in langh den Haegh verschijnen sagh:
> En 't isser duyster, sints dat vriendelick paer lichten
> Ter aerden is gegaen.

En met een dier eigenaardig snelle wendingen, waarvan hij alleen het geheim schijnt te bezitten, valt hij zich verbeterend zichzelf in de reden,

> Waer voeren my myn' Dichten?
> 'k Wouw seggen, sints haer glans ten Hemel is gebracht:
> Ten Hemel, droeve Weew, ten Hemel daer s' u wacht,
> Mishaeght u dat verhuys?

Zoudt ge moeder zijn, en uw kind weer op aarde - ‘in desen poel’ - terugwenschen uit de Hemelsche zaligheid? En met uw weenen en weeklagen Gods wrake tergen?

> Dit is geen ongevoel; ik preeck vol mededoogen:
> Soo nu u oogen staan, zoo stonden eens mijn' oogen.
> Doe leê ick dat ghy lydt; *was 't niet een eenigh Kind*
> *Dat my te lijden gaf, de Vader die wel mint*
> *Heeft niet als eenige*: gelyck ick met u worstel,
> Soo worsteld' ick met mij.

Dit is aandoenlijk schoon en poëzie van de goede soort: ingehouden tranen, ingehouden tegelijkertijd door een ijzeren kerkgeloof en mannelijke wilskracht. Niets is minder waar, dan dat het noodig was een ontdekkingstocht intestellen naar eene plaats in zijnen dichtbundel, die bewijzen zou dat Huygens een hart in den boezem omdroeg. En toch is er iets in zijn persoonlijkheid voor zooverre wij haar kennen, iets 'ick en weet niet wat', iets onbepaalds maar verre van onwezenlijks, dat ons afstoot, dat ons knorrig maakt, en dat bij ons, en waarlijk bij ons jongeren niet alleen, het duiveltje der critiek onwillekeurig wakker klopt. Ik bedoel niet dat er bij wat goeden wil gelegenheid zou kunnen gevonden worden, om hem een en andermaal een heuschelijke klad aantewrijven. Daartoe behoeft men zich slechts ietwat eenzijdig te verdiepen in zijn ongenoegen met Cats, dien hij beschuldigde zich in een Engelsche landonderneming ten koste van hem - Huygens - en andere mede-participanten bevoordeeld te hebben, zóózeer dat 'oock eenmaal heftige woorden tusschen hem ende my geresen zijn geweest'[1)], waarbij niet geheel verzwegen mag worden dat Cats hem herhaaldelijk, maar te vergeefs, trachtte thuis te vinden ten einde zich van de aangetijgde blaam te zuiveren. Daartoe zou men ook kunnen vitten op de wijze, waarop hij met een sollicitant heeft omgesprongen die met hem naar het bezit van de heerlijkheid Zeelhem stond[2)]. Den argusoogen der moderne critiek zijn dergelijke vlekjes niet geheel ontgaan. Maar ook aan verdedigers heeft het hem nooit ontbroken, en het dient erkend dat er voor een ontwijfelbaar veroordeelend vonnis geen behoorlijke termen aanwezig schijnen. Maar wat prikkelde tot een aanval op een weerloozen doode? De onedele begeerte om, nu men eenmaal een stok had, er den hond mee te slaan? Mijns bedunkens veeleer het waarnemen over het geheel van

1) A.D. Schinkel: Bijdrage tot de kennis van het karakter van Constantijn Huygens, ontleend uit aanteekeningen wegens het beheer zijner goederen. (1842), blz. 71.
2) Wat den twist met Cats aangaat, de heer Schinkel, hoezeer ook bewonderaar quand-même van den heer van Zuilichem, kan niet nalaten een goed woordje voor Cats in deze zaak te doen en den brief mede te deelen, waarin Cats zich beklaagt hem maar niet thuis te kunnen treffen om over de bewuste zaak te spreken. Het tweede geval is o.a. besproken door de h.h. Alberdingk Thijm in voor Huygens ongunstigen, door prof. Ten Brink in verdedigenden zin. Zie *Taal- en Letterbode*, 1869, pp. 94 vv.

een gemis aan ridderlijkheid, eigen aan den tijd en nog meer aan den landaard, maar dat bij een man van zijn beschaving, positie en hooggestemde eischen van zedelijkheid pijnlijker dan bij anderen treft. Het gaat bezwaarlijk de oogen te sluiten voor het weinig delicate der handeling, als gelukkige echtgenoot de bruid in zijn huis te voeren, die weinige jaren te voren, trots het dringend schrijven van vader Christiaan, zijn broeder den bons gegeven had; de oogen te sluiten voor het ijskoude van het treurlied, aan Anna en Tesselschade Visschers bij het verlies haars vaders toegezonden[1)]; voor het stuitend gehaspel tusschen hem en Hooft over de vraag, wie van beiden Tesselschade, die bijna gelijktijdig haar man en haar oudste dochtertje grafwaarts had zien dragen, met het dubbele verlies troosten zou, met het gewone gevolg dat geen van beiden het deed; voor de onbewimpelde ijdelheid op eigen stand, eigen invloed, eigen smaak, eigen vermogen, eigen vroegrijpheid, eigen inderdaad ontzagwekkende veelzijdigheid, en niet het minst op den zoon, die onder de vele wis- en sterrekundigen van den eersten rang in het toenmalige Europa alras de eereplaats veroverd had. Geen dezer zwakheden is een *cas pendable* en we zouden ten volle bereid zijn den voortreffelijken man volkomen absolutie te schenken, ware ons slechts één geval bekend, dat de zelfverloochening en edelmoedigheid, die zijn verzen ademen, ook de geniussen van de praktijk zijns levens geweest zijn. Doch '*there is the rub*.' Waar zijn de vrienden, aan eigen rust, of voordeel, of roem voorgetrokken? Waar de hulpbehoevenden, door zijn veelvermogenden invloed voortgeholpen of door zijn minzaamheid met hun noodlot verzoend? Waar de trekken van vergevingsgezindheid jegens bestrijders? Waar de bewijzen van eigen lief geworden neigingen, aan algemeene belangen ten offer gebracht? Waar de sporen van dien geduchtsten, maar ook louterendsten aller tweestrijden, dien tusschen eigen bate of vooruitzichten en nauwgezetheid van beginselen? Voor niets ter wereld zou ik willen doen gelooven, dat dit alles ten opzichte van Huygens niet bestaat, of bestaat zonder ten zijnen gunste te spreken; ik beweer alleen dat de over-

1) Bedoeld is het gedicht dat aldus aanvangt: 'De *Visscher* die men *roemt* dat nimmer schier en miste' enz. Een fraaie gelegenheid voor woordspelingen op een naam!

levering omtrent hem, voor zooverre zij mij bekend is, van dat alles z w i j g t . Hij is te gelukkig geweest. Die edelste bloemen, die uit den donkeren grond van het lijden ontspruiten, hebben op zijn levensweg te schaars gebloeid. We verstommen voor zijn talenten, we bewonderen den dichter, en kunnen hoogstens hopen dat de mensch in hem mettertijd blijken zal niet al te zeer bij den kunstenaar en man van wetenschap achter te staan.

In elk geval zullen we verstandig doen, ter billijke beoordeeling van een in deze eeuw overprezen karakter steeds het adagium ‘andere tijden, andere zeden’ indachtig te zijn. En zoo mogelijk nog meer dat Huygens, de zoo onverstandig als de incarnatie van het classicisme ten onzent beschouwde Huygens, inderdaad in persoonlijkheid en kunstrichting een der meest autochthone onzer groote vernuften is geweest, autochthoon ook in die trekken die onzen volksaard niet altijd juist ten goede van dien der naburen hebben onderscheiden. Wat zijn persoonlijkheid betreft, zij dunkt mij in menig opzicht de type van den oud-Hollandschen aristocraat, niet patricier, maar aristocraat. Vader Christiaan, de man van een ouder geslacht, had trots vermogen, trots aanzienlijke verbindingen, trots zijn hoogen post, nog altijd iets burgerlijks over zich gehad, maar Constantin is een heer. En met aristocratische hoffelijkheid minzaam tegenover hoog en laag, met de gemakkelijkheid van beweging eens hovelings geestige scherts wisselend met zijn hooggeboren en hooggeplaatste correspondenten, ontzag hij zich niet zelfs de prinsesse van Oranje met aristocratisch snijdende ironie de waarheid te zeggen, toen hij - inderdaad niet slechts in zijn verbeelding - zijn verdiensten miskend, den arbeid, voor kruiersloon door hem verricht, gering geschat, zijn werkzaamheden ten gevolge van achterklap aan een klerk toevertrouwd zag. ‘Mevrouw. Ik zal mij de stoutheid niet meer veroorloven, die ik me gedrongen heb gevoeld eenmaal te nemen. Ik zal mijne klachten niet meer mondeling ter oore Uwer Hoogheid brengen, die ik maar al te zeer verontrust weet door oneindige bezorgdheden van het hoogste gewicht. Mijn laatste voornemen is, mijne grieven nog eenmaal aan dit papier toe te vertrouwen, en de laatste gunst die ik van U.H. vraag is, dat Zij zich verwaardige er een oog op te werpen, zooals zij doen op de laatste bladzijde van een leelijk boek, met de zekerheid er geen volgende meer

te zullen aantreffen. Zij behoeft er slechts even de aandacht op te vestigen. De lezing ervan zal geschikt zijn voor eenige oogenblikken vrijen tijd; en ik hoop dat er op elke bladzijde de eene of andere gewichtige waarheid zal te vinden zijn, die Haar verhinderen zal te wanhopen aan het ontmoeten van dergelijke meer in de nog te volgen bladzijden.'

Een trouw en verkleefd dienaar van het huis van Oranje en zijne belangen is hij niettegenstaande enkele uitvallen van kwaad humeur levenslang gebleven. Maar met groote scherpzinnigheid heeft Potgieter uit een paar bekende regels van de *Zeestraat*[1] de gevolgtrekking gemaakt dat aan den dienst van Frederik Hendrik alleen zijn gansche hart gehangen heeft. Amalia van Solms mocht hij niet lijden en zij, naar het schijnt, hem evenmin. De tijd heeft hem ontbroken zich aan Willem II te hechten. En de zelfstandige Willem III, in zijn hart eigenlijk een despoot, beschouwde hem, zooals hij eens in Engeland in een meêdeelzame bui zijn zoon betitelde, eenvoudig als een zijner 'domestiquen', en toen eens den ouden man een verzoek geweigerd was, geweigerd met de ijzige koelheid, die den Stadhouder-Koning zijn leven lang zooveel vijanden bezorgd heeft, gaf hij zijne verontwaardiging lucht in de merkwaardige regels, door Schinkel en Jorissen eerst in onze dagen bekend gemaakt. 'Op een onbeweeglijcke en stilzwijgende weigeringe, my tegens gewoonte en verdienste bejegent.' (11 Mart. 1676).

Als my die groote Vorst zoo lief hadd als ick hem,
Mijn tachtigjarige Grootvaderlyke stem
Hadd sijn e'cl hert geroert; of voeght my dit - van my
Mijn vijftichjaerighe getrouwe slaverny.

Maer niet en heeft geroert: 'ek heb aen een deur geklopt
Die steen of ijser was; en, van de stoep geschopt,
Als een stout Bedelaer, heb in mismoedicheit
Geswolghen een verstockt stilzwijgen, voor bescheit.

1) Doe 't mijn beurt is geweest den Man te roer (Frederik Hendrik)
(mijn handen,
Te leenen, daar hij quam te schepen of te landen,
Ded' ik het yverigh, en met deselve trouw,
Die 'ek noch het Vaderland, als 't zijn most, leesten souw.
Sijn kind hebb ik gedient soo langh het God liet leven,
Het Kinds-kind blijv' ik by, soo lang het God will geven.
En 't Kind gedoogen sal.

Wat seght gh'er toe, mijn hert? Ghy segt, gelyck ick segg,
Dat ick de blinde schuld op jonge onkunde legg:
Want, wist men wie ick ben, en wat ick heb gedaen,
Men had mijn smeeken met wat redens ondergaen.

Wat doen wy meer, mijn hert? Wij wenschen, ick en ghij,
Dat die hoog-waerde Vorst lang, lang geluckigh sy;
En dat hem, oud als ick, voor 't goede dat hy doet,
Geen jonghe onkundiger ondanckbaerheit ontmoet.

Doch nog één zin vordert onze aandacht in zijn reeds genoemde memorie aan Hare Hoogheid de Prinses van Oranje. Sprekende van den klerk die, door hem voortgeholpen, zijn dankbaarheid aan den dag legde door te trachten zijn beschermer te verdringen, verzuimt hij niet aan te teekenen, dat deze thans een post bekleedde van 1500 pond in het jaar, ‘qui est justement le triple de ce que S.A. me donne.’ Opnieuw begroeten we een oud-vaderlandsche eigenschap: de zorg voor eigen geldelijke belangen. Zijn leven lang is Huygens een voortreffelijk financier geweest. Nog heden ten dage kunnen we getuige zijn van de nauwlettendheid, waarmede hij, niettegenstaande den last der bezigheden van allerlei anderen aard die gedurende jaren op hem rustte, zijn uitgestrekte bezittingen ten einde toe bleef beheeren. Leenen stelde hij gelijk aan verliezen, - ‘ik verschiet als ik van verschieten hoor’, placht hij te zeggen - en verkwisting was hem een gruwel.

Verr van mijn' kinderen sy 't roeckeloos verquisten:
'k Had beter niet geweest, dan dat sy 't van my wisten.
(Hofw. 1039 v.v.)

En naar oud-Hollandschen trant docht hem het onkostbaarst kunstgenot het begeerlijkst, de aanblik dier schilderijen het schoonst die hij in eens anders salet kon bewonderen, en wenschte hij zich geluk niet een dier ‘wijze gekken’ te zijn, die hun kostbaar geld vermallen

Aen tuygh van veel min nood - Als 't dagelicksche Brood.

Zóó gaf hij uitdrukking aan wat ongetwijfeld het gevoelen was van verreweg de meerderheid zijner vermogende land- en tijdgenooten. Zóó zijn de fortuinen bijeengehouden, die Holland

toenmaals tot het legendarische Eldorado maakten, waar het goud op straat en voor het oprapen lag.

Aan Huygens in 't bijzonder eigen is daarentegen een andere trek. Ongelijk aan Cats, die er rond voor uitkwam dat ten allen tijde de schoonere helft van het menschdom hem wel bevallen heeft; ongelijk aan Hooft, bij wien galanterie een der kenmerkendste eigenschappen zijner Muze is; ongelijk aan den burgerlijken Vondel, wiens zwaan bijwijlen van dartel liefdesvuur tintelde; ongelijk aan geheel het toenmalige minzieke geslacht, is Huygens levenslang zoo al geen vrouwenhater, allerminst een *Frauenlob* geweest. We kunnen zeker zijn dat Suzanne van Baerle in hem een model-echtgenoot gevonden heeft, en toen na een kortstondig huwelijk van slechts tien jaren Sterre in den bloei haars levens en harer schoonheid plotseling van zijne zijde weggerukt werd, heeft de slag hem voor een wijle in waarheid verpletterd. Aandoenlijk in haar eenvoud is de korte annteekening in het Dagboek, toen hij daags na haar begrafenis het prachtige huis op het Plein betrok, door hare zorgen in orde gemaakt zonder dat ze er ooit als vrouw des huizes in tronen mocht. ‘1637, 17 Mei. - Ik treed mijn nieuwe woning binnen. Ach! zonder mijn tortelduif!’ Zijn *Daghwerck*, de op maat gezette uitdrukking van de idealen zijns huwelijkslevens, legde hij als den harer waardigsten immortellenkrans op hare graftombe neder. Hoe dikwerf het praatje ook in de hofkringen ging, nooit is hij met eene andere hertrouwd. Hij werd niet moede haar nagedachtenis heilig te houden. Hij weet zijn Christiaan met geen teederder woord toetespreken dan met het in het deftige Latijn zoo dubbel innige: *venerandae Matris imago*. Tegenover vrienden gewaagt hij van de overledene als van *une incomparable Mère de ses enfants*. Doch niet aan hem danken we de wetenschap, dat Sterre een betooverende brunette is geweest, even kunstvaardig en veelzijdig ontwikkeld als bekoorlijk. Aan minnarijen, Platonische desnoods, heeft hij zich na de dagen zijner groenste groenheid nooit meer bezondigd. Nog geen drie-en-twintig oud verzekerde hij in de taal van Corinna's guit aan de Zierikzeesche *jeunesse dorée*, dat het loutere zelfkwelling was in hem een medeminnaar te zien, dat ze gerust hun halzen onder het echtjuk mochten krommen, dat die schoen aan geen vrijen Bataafschen voet pastte. En in het vier-en-dertig jaren later

gedichte *Hofwyck* toont hij zich zoo mogelijk nog meer doordrongen van het oud-testamentisch denkbeeld, dat de vrouw, uit de ribbe des mans geschapen, alleen recht heeft ‘de tweede slagh’ te heeten, Manninne te wezen, als des echtgenoots ‘ondermensch’ te gelden. Slaaf van het demonisch geweld van den machtigste aller hartstochten beroemt hij zich geen enkel oogenblik ooit geweest te zijn. Liefgehad heeft ook hij, ja, maar

> tuygen zynder noch te soecken dien het heught
> Dat my de domste tocht van d' allergroenste jeughd
> Ter aerden hebb' gevelt, doen kruypen hebb', doen boven,
> Doen schreyen om genâ, doen bidden om het leven,
> Doen knielen, aeps-gewys, voor een fier Vrouwen-beeld.

Zoo, alleen niet zoo snerpend, veeleer ondeugend lachende had hij reeds in zijn *Voorhout*, den minnenden paartjes de waarheid gezegd. Hij is in het graf gegaan met de classiek Romeinsche overtuiging, dat spinnen de bezigheid bij uitnemendheid der huismoeder moet geacht worden, en de raad van Marcus Aurelius was ook de zijne, dat het beste geneesmiddel tegen het blaken der hartstochten was, het vrouwelijk schoon in gedachten te ontkleeden en te ontleden, en dan te zien wat er van overbleef.

Het moest zoo komen. Opgevoed onder den hoogen druk van het ouderlijk stoomstelsel aangaande onderwijs en tucht is hij in den eigenlijken zin nooit jong en uitgelaten geweest. Een dreumes van twee jaar oud neuriede hij de Tien Geboden bij wijze van kinderliederen. Wat hij geleerd heeft grenst aan het ongeloofelijke. Hij verstond Latijn, Grieksch, Fransch, Engelsch, Italiaansch, Spaansch, Hoogduitsch, en in al deze litteraturen was hij min of meer, in sommige zelfs zeer diep belezen. Juridische, politieke en diplomatieke geschriften hadden hem herhaaldelijk en ernstig bezig gehouden. Zijn ervaring in wis- en natuurkundige vraagstukken vervulde vakmannen van beteekenis met bewondering voor den leek. In de theologische vraagstukken van den dag was hij behoorlijk onderlegd. Muziek beoefende hij van kindsbeen af met hartstochtelijken ijver. Hij bespeelde de cither, de theorbe, de luit, de viool. Hij ontwikkelde zich tot een vruchtbaar, en naar het oordeel van deskundigen niet onverdienstelijk componist. In lichaamsoefeningen, vereischt voor den man die in de groote wereld een goed figuur

wenschte te maken, paardrijden, schermen, zelfs het door de strenge Calvinisten in den ban gedane dansen, had de ouderlijke zorgvuldigheid hem van der jeugd af laten onderrichten. Hij kon in alle opzichten voor een *accomplished gentleman* gelden. Zoo gelukkig begaafd en in het bezit eener zóó breede ontwikkeling kende hij slechts één wensch, dien van zich zooveel en zoo spoedig mogelijk te onderscheiden. Als vijf-en-twintigjarige schrijft hij aan zijn vader uit Engeland (3 Maart 1621): '*j'ay tousiours dit que mon plaisir ne gist qu'en des occupations serieuses et d'importance*' Hij was de levendige loochening van de Génestet's leer, dat wie in zijn jonge jaren nimmer dwaas is geweest, in later leven nooit recht verstandig wordt. Constantin Huygens i s verstandig geweest, bijna van de wieg tot aan het graf, één-en-negentig jaren lang (1596-1687). Dolle streken van hem zijn mij niet bekend op die eene na, dat hij op de terugreis van Venetie de vermetelheid had den 440 voet hoogen toren van Straatsburg met levensgevaar te willen beklimmen. Doch ééns docht hem genoeg. Duellen, de fashionabele waaghalzerij der toenmalige jonge edellieden, vervolgde hij ten einde toe, nu eens met onweerlegbare redeneering, dan weer met den geesel der satire als de onvoorzichtigheid, die onder het vele waarin de menschen falen 'schoon vooraan staat.' En we kunnen ons de ontzetting voorstellen, waarmede hij vernemen moest dat zijn eigen vleesch en bloed, zijn zoon Lodewijk, zich had laten vervoeren om te Breda, waar hij met Christiaan studeerde, met een ander jongmensch dat hem uitgedaagd had, een jongmensch verre beneden hem in 'geboorte en stand', een kwâjongens-duel aantegaan, en in welke termen hij den Curator der Illustre School, den Wel-Eerwaarden heer Andreas Rivet, van zijn ongenoegen kennis gaf. 'Mijnheer. Ik verneem zoo even tot mijn groote ontevredenheid, dat mijn zoon Lodewijk zich tot de zotheid geëmancipeerd heeft den degen tegen een anderen scholier te trekken. - Het ontstemt mij zeer dat de Regent van het College het doorzicht niet heeft gehad wanordelijkheden van dien aard te voorkomen onder een zoo beperkt aantal personen als hij te besturen heeft. - In één woord, mijnheer, dat is het middel om èn het College èn de Illustre School te ruineeren.'[1)]

1) *Correspond. de Chr. Huygens*. br. 59, 60, 61, 63.

Juicht de huisvader in ons deze woorden van ganscher harte toe, een licht hoofdschudden volgt van zelf als we waarnemen hoe Huygens èn van elke andere èn van *göttliche Narrheit* steeds zoo volkomen vrij is gebleven. Tafelweelde lokte hem niet. De wijn vonkelde voor hem te vergeefs. De ruischende balzaal betrad hij met tegenzin. Kaartspel, - en er werd onbehoorlijk hoog en hartstochtelijk gespeeld onder den *beau-monde* der eeuw, - was hem terecht een gruwel. 'En heet dat spelen spel, en dat spel tijdverdrijven?' De buitensporigheden der mode voor heeren en dames, de reusachtige kragen, de flodderbroeken, het dwaze schoeisel, de corsetten, de open boezems, de mouches, de wansmakelijke parfumerieën, vervolgde hij met meedoogeloozen spot. Het leven is voor hem één onafgebroken hoogst ernstige zaak, een vruchtbaar besteden van ieder oogenblik, geen stof voor ijdel of dichterlijk droomen. Arbeiden en lezen, lezen en arbeiden. Ter verpoozing nu en dan muziek. Geen grillen, geen verliefdheden, geen costelick of ander mal.[1)] En kwam ook voor hem bijwijlen de ure des dwepens, - want hij was niets minder dan een flegmaticus, - dan dweepte hij met het onzinnelijke schoone en aanbad hij onstoffelijke godinnen.

H.J. POLAK.

(*Slot in het volgend nummer.*)

1) Karakteristiek is het getuigenis daaromtrent van Barlacus, die - in alle eer en deugd natuurlijk - niet zoo geheel afkeerig was van Wijntje en Trijntje. 'Hooft - schrijft hij, 28 Juni 1645, - sukkelt aan hand- en voeteuvel, maar. tibi, mi Hugeni, validiores pedum mannunmque nervos exopto, *quos numquam tibi, plus nimio, aut debilitarit Cypria aut Semeles puer.*' (Hoofts Brieven, ed. v. Vloten, dl. IV, p. 321).

Jongere tijdgenooten.

Mr. C. Vosmaer's inwijding

Het is niet meer dan een groot fragment dat wij ontvangen. Maar reeds vooraf had de auteur ‘de Opdracht’ geschreven, die op deze wijze aanvangt: ‘Aan u dierbaren, vrouw en kinderen, zij dit boek gewijd. Gij vindt er in wat wij beleefd hebben;... velerlei in den gelukkigen huiskring, in scherts of ernst besproken.’ Vooral bij een roman die onderwijzen wil, geeft zulk een opdracht den toon aan: zij neemt weg wat te deftig; tempert wat te ernstig zou kunnen zijn. Wij vinden hier ‘familieheuchenissen’ en ‘een persoonlijken stempel.’ Ook de voorrede is in dien toon: ‘ofschoon... in 1888 wel ouderwetsch zal heeten, een bescheiden en welwillend schrijver te willen zijn, ik hecht nog aan den door Bulwer in 1835 aangeduiden plicht, gelijk er gemoed en vertrouwelijkheid liggen in den eertijds gebruikelijken aanroep.’

Bescheidenheid en welwillendheid: op deze eigenschappen heeft onze auteur altijd prijsgesteld; aan haren invloed zich nooit opzettelijk onttrokken. Men heeft hem met reden zeer bemind en zeer geprezen. ‘Zonder zachtheid en schoonheid is het goede niet goed en het heilige niet heilig’, lees ik in dezen roman van Vosmaer: geen woord kwam meer onmiddelijk uit zijn hart.

I.

Ik hoop weldra de gelegenheid te vinden, Vosmaers persoonlijkheid ook als schrijver te kenschetsen. De Redaktie van *de Gids*, met dit uitzicht bekend, heeft niet ten onrechte gemeend, dat een Akademisch Levensbericht slechts een bescheiden plaats kan geven aan de bespreking van een enkel van Vosmaers talrijke geschriften. Daar zij niet gaarne te lang den schijn wilde hebben een roman te verwaarloozen, reeds sedert een maand of drie in aller handen, heeft zij de noodige ruimte beschikbaar willen stellen voor een studie, die verwijlen kon bij veel dat het Levensbericht zal moeten voorbijgaan, maat ook omgekeerd op dat Levensbericht rekenen mocht als op onmisbare aanvulling.

Ik kan dezen roman niet in zijn waarde doen uitkomen tenzij ik een onderstelling mag wagen omtrent het doel van dit boek. Wie wordt in deze Inwijding eigenlijk ingewijd? Wat belooft de titel ons in de alleerste plaats? De inwijding, die Sietske, of de inwijding die Frank ontvangt? Ik voor mij kies partij. Het is inzonderheid, het is allereerst Frank die moet worden ingewijd. Het volgende geeft bij mij den doorslag. Als Frank de persoon is die inwijdt, ziet men natuurlijk in Frank, zij het dan ook onder zeker voorbehoud, Vosmaer zelf. De ongerijmdheid van deze gevolgtrekking bewijst de ongerijmdheid van den premiss. Alleen in zijn allerbeste oogenblikken herinnert Frank eenigszins den auteur die, zelfs voor een dertig jaar, nooit op Frank kan hebben geleken.

Als het verhaal begint, is Frank negen en twintig jaar oud, een gepromoveerde in de rechten, ‘tijdelijk vervanger van den overleden consul te Smyrna.’ Hij is ouderloos, maar zijn grootvader, Gualtherus Van Arkel, die het Huis Olt- Veluwe in Gelderland bewoont, heeft hem opgevoed. Deze grootvader heeft Frank gevormd; deze grootvader gaat, zelfs wanneer Frank al getrouwd is, door brieven nog altijd voort hem te vormen. De kritiek zou aan al hare plichten te kort doen, wanneer zij niet begon met op den ouden heer al het licht te vereenigen, dat uit dezen roman bijeen kan worden gegaard. De roman vloeit hier over van licht. De oude Van Arkel is een type om nooit te vergeten. Hij schrijft, in dit boek, den

eersten brief aan zijn kleinzoon onder den verschen indruk van een sterfgeval. Een ‘vriend en vijand’ heeft het tijdelijke gezegend en ‘deze gebeurtenis heeft hem, Van Arkel, aangedaan’; heeft hem ‘veel doen nadenken; want de vloek dien de menschen gebracht hebben over een zaak die heilig en veredelend had behooren te zijn, den godsdienst, heeft ons gescheiden; omdat Aldema (de overleden predikant) een harde dweper was geworden, die op de verlichting smaalde. Gij weet, hoe onze omgang sinds de laatste tien jaren onmogelijk was geworden, en hoe hij mij in zijn kerkelijken hoogmoedsban had gedaan: het is steeds het oude van Lucretius *Tantum religio potuit suadere malorum* (tot zooveel boosheên kon de godsdienst drijven).’ Tot zoover grootvader.

Ziehier dus een dier welbekenden, die zonder ooit zich opzettelijk op de godsdienstwetenschap of de geschiedenis der godsdiensten te hebben toegelegd, zijn theorie kant en klaar heeft. Hij weet èn wat ‘de godsdienst in het afgetrokkene behoort te zijn’ èn wat deze abstraktie onder de handen van ‘de menschen’ is geworden. De weg waarlangs een Van Arkel aan deze dubbele kennis komt, is uiterst eenvoudig. De godsdienst is iets dat de menschen moet maken zooals ik ze gaarne heb; metterdaad maakt de godsdienst hen anders: *tantum religio potuit suadere malorum*; dus is de godsdienst bedorven, dus is over den godsdienst door menschen de vloek gebracht. Welke godsdienst is bedorven? die van Mohammed? van Rome? van Kalvijn? van de Chineezen? De vraag is hoogst ongepast. Voor een Van Arkel en zijne geestverwanten is godsdienst, niet wat vromen gevoelen en belijden, maar wat zij, bedillers van dit, gelijk van alle geestelijke verschijnselen, beweren, dat de vrome belijden en gevoelen moet, om een aangenaam mensch te zijn in de konversatie en bruikbaar lid eener alles nivelleerende maatschappij. Die ‘kerkelijke hoogmoedsban’ is een vondst van onzen schrijver. De heer Van Arkel van Olt-Veluwe heeft een eigen opvatting van ‘den godsdienst.’ Dominé van Aldema heeft er ook een. Van Arkels opvatting leidt hem tot de erkenning, dat de godsdienst van ‘de menschen’ niets van godsdienst heeft, dat die godsdienst ‘tot veel boosheên drijft.’ Hij, zoo iemand, doet dus, zou men zeggen, ‘de menschen’ altegader in den ban. Dominé van Aldema is van oordeel, niet dat de oude heer ‘den

godsdienst', geheel in het algemeen, verkeerd begrijpt, maar dat hij den godsdienst van de kerk, waarin hij, van Aldema, predikant is, onjuist opvat; en de predikant doet mitsdien gemelden Van Arkel in den kerkelijken ban. Waarin ligt nu het verschil? Van Arkel is een leek, die andersdenkenden in den ban doet; van Aldema is een geestelijke, die andersdenkenden in den kerkelijken ban doet. Het eerste is erger dan het tweede. Te zeggen: gij begrijpt niets van den godsdienst in het gemeen, is harder woord dan te zeggen: gij begrijpt niets van den hervormden of van den roomschen of van den chineeschen godsdienst. En evenwel nogtans, om met vader Cats te spreken! De kerkelijke ban van Ds. van Aldema, is een 'hoogmoedsban', Van Arkel met zijn algemeenen ban is natuurlijk een verlicht en verdraagzaam mensch. Ziedaar een der axiomaas van den tijd en den kring dien Vosmaer met den ouden Van Arkel ons binnenleidt.

Wij gevoelen ons met *Inwijding* aanstonds te huis, dat is midden in de vaderlandsche kerkelijke kwesties. Dit boek, dat ons in kunst zal 'inwijden', had het kerkelijk gekibbel zoo goed kunnen laten voor hetgeen het is. Niemand zou in een werk over kunst de volstrekte afwezigheid van toespelingen op godgeleerd en kerkelijk gehaspel hebben gemist. Wanneer een auteur als Vosmaer op den voorgrond stelt wat, gegeven zijn bijzonder onderwerp, zeer wel achterwege had kunnen blijven, moet hij daarvoor een ernstige beweegreden hebben gehad, en heeft de kritiek die beweegreden te ontdekken.

Doordringen wij ons vooreerst nog goed van dien ouden Van Arkel, die later zooveel in Frank zal verklaren. Met dezen type heeft Vosmaer onze letterkunde verrijkt. Men zal voortaan van den grootvader van Olt-Veluwe spreken zooals men van Nurks spreekt. Wij zien hem voor ons, den ouden heer. Hij laat kerk en theologie maar zelden rusten. Hij heeft den mond even vol van Horatius en andere romeinsche auteurs als van geheel ongevraagde theologische en zoogenaamd wijsgeerige adviezen. Wij moeten van hem houden. Hij telt zes-en-zeventig, maar hij is zoo naïef als een jong meisje, dat hare eigene gewaarwordingen aan allen leent. De grootvader wil, dat Frank, zijn eenige bloedverwant, ook zijn eenige erfgenaam zal zijn, en het denken aan deze toekomst maakt den oude opgeruimd. 'Dat gij, mijn jongen, in mijnen stoel tusschen mijne boeken

zult zitten, en u verheugen aan onze akkers en bosschen, en dan nog eens aan den ouden man zult denken, die zoolang geen naaste bloedverwanten had dan u alleen; zie dat is voor mij....'

Wat zal er volgen? Dat is voor mij een pleizierig idee, of iets soortgelijks? 'Dat is voor mij de onsterfelijkheid die ik begeere. Geene andere, dat weet gij. Meer heeft de Opperbouwmeester ons niet gegeven, althans doen kennen; maar deze is ook voldoende na een rijk en vol leven, met alles wat het leven goeds en schoons, ondanks de voorbijtrekkende wolkschaduwen, oplevert.'

De oude heer was zoo aangenaam op weg. Hij ziet zijn kleinzoon in zijn eigen armstoel, tusschen zijn eigen boeken; geen enkele aanvechting van afgunst plaagt hem. Hij verlustigt er zich in, te zullen herleven in zijn kleinzoon. Maar Van Arkel zou Van Arkel niet zijn, wanneer hij dit eenvoudig menschelijke, dat elk belangstelling inboezemt, niet verving door een metafysische theorie in miniatuur, die natuurlijk niemand kan schelen. Hij weet welke onsterfelijkheid 'de Opperbouwheer ons doet kennen' en welke onsterfelijkheid dan ook 'voldoende' is. De man is met weinig tevreden. 'Die onsterfelijkheid (Van Arkel Senior voortgezet door Van Arkel Junior) is voldoende.' Voldoende! Het woord is goud waard. Met dat eéne woord heeft Vosmaer dit karakter vóor ons geplaatst in al zijn nuchterheid. 'Deze onsterfelijkheid is voldoende na een rijk en vol leven.' Het leven van het meerendeel onzer natuurgenooten - het valt misschien niet te ontkennen, - is niet zoo heel rijk en niet zoo heel vol; die 'harde dweeper' van een Aldema, - het is zeer wel mogelijk, - heeft deze tallooze misdeelden geleerd op nog eene andere onsterfelijkheid te hopen; deze man, die van den godsdienst een vloek hielp maken en de Van Arkels in den hoogmoedsban deed, heeft allicht den niet rijken en niet vollen stumpers gezegd, dat, als de kerkleer geloovig door hen werd aangenomen en een godzalig leven door hen werd geleid, zij, over het graf, een huis des Vaders zouden vinden met vele vriendelijke woningen, waar de tranen van de oogen zullen worden gewischt; het kan ook zeer wel zijn, het is niet geheel ondenkbaar, dat gindsche arme daglooner, die in de schaduw van Olt-Veluwe woont, niet in geestvervoering komt bij het vooruitzicht, dat de rug van kleinzoon zich op volmaakt dezelfde

wijs zal krommen als de rug van grootvader het heeft gedaan; het is niet al te gewaagd, aan te nemen, dat die daglooner minder goedschiks zich onderwerpt aan den Opperbouwheer, in wiens plan de hemelsche tabernakelen nu eens niet schijnen opgenomen: een Van Arkel kan, met al zijn goedhartigheid, in deze gebeurlijkheden niet treden. Een Van Arkel heeft iets beters te doen, heeft een soort van roeping te vervullen. Hij kent den godsdienst die de menschen veredelt, en wil dus dien echten, onvervalschten godsdienst aan den man brengen; in de eerste plaats Frank, zijn lieveling, ervan doordringen. Frank, zijn erfgenaam, moge het in het oor knoopen: Wanneer Frank eens trouwt, trouwt, wie weet? met Sietske, Van Arkels aangenomen kind, en hij dan zelf een zoon verwekt, sta het ook hem paal boven water: de onsterfelijkheid, de ware, de eenige, de voldoende, is... altijd dezelfde leuningstoel, telkens met een nieuwen Van Arkel erin.

Vosmaer heeft natuurlijk niet nagelaten dien ouden heer voor te stellen als een goedhartig persoon. Zulke verlichte egoisten zijn goedhartig. Toen Aldema begraven was, zeide Van Arkel: ‘de oude veete is ook begraven, ave, pia anima!’ De ‘harde dweeper’ is thans een ‘vrome ziel’ geworden. Het onaangename woord was zoo scherp niet bedoeld. Den boosdoener die den heiligen en veredelenden godsdienst tot een vloek heeft helpen maken voor de menschen, zullen wij, nu hij onder den grond ligt, dit misdrijf maar vergeven. De oude veete is begraven en, een traan van geroerdheid in het oog, rijden wij met Van Arkel naar de gesloten pastorie, om de beminnelijke Sietske, Aldema's thans verweesde dochter, af te halen en naar Olt-Veluwe te brengen, waar zij Van Arkels aangenomen kind en, - de lezer vermoedt het reeds, - na een niet al te lang tijdsverloop de gelukkige vrouw wordt van Frank, zoodra deze, ter vervulling van grootvaders wensch, - want ‘heilig was hem aanstonds, wat den vereerden en geliefden man bewoog’ - uit Smyrna naar Gelderlands dreven is teruggekeerd.

De goede Van Arkel heeft op zijn landgoed al vast een adept in Berend, zijn ouden koetsier. Nauw heeft Berend jonker Frank, die van de reis komt, aan het kleine station bij Olt-Veluwe afgehaald, of ook hij heeft het over ‘het geloof.’ ‘Het was er, verzekert hij den jonker.... een naore boel, toen hij dood was, bij Aldema's meen ik. Hij was altijd zwaar in

den Heere en daar heb ik vrede meê, maar ge moet toch niet altoos om den Hemel alleen denken. Dán is dán, zeg ik maar, en ik houd het met den ouwe (met grootvader Van Arkel): God voor oogen, maar zelf de handen uit de mouwen. Je moest alles overlaten, zei Dominé Aldema Zondags; - maar ik kon de teugels niet over het slikbord laten hangen - noe, hij heeft het dan alles overgelaten, en noe moet alles verkocht worden.' Dezelfde leer, gelijk men ziet, in meer populairen vorm. Hoe zal mijn kleinzoon in mijn leuningstoel zitten, wanneer ik mijn zaken zoo idealistisch administreer, dat mijn leuningstoel na mijn dood moet worden verkocht? Het: 'Sei stille dem Herrn' is hier voor goed aan de kaak gesteld door de praktische opmerking van een koetsier, die belijden moet, 'dat hij de teugels niet over het slikbord kan laten hangen.' Wij beseffen in het gezelschap dezer verlichten zoo duidelijk, dat de kennis van den waren godsdienst toch eigenlijk een zeer eenvoudige zaak is. Met dat 'zwaar in den Heer zijn' komt ons goed onder den hamer. Atqui ergo. Het is bevreemdend, dat juffrouw Barbara, de huishoudster op Olt-Veluwe, het niet inziet. Ook juffrouw Barbara is in het godsdienstige op een dwaalspoor.

'Juffer Barbara, verzekert Berend, is ver in de schriftuur, maar denk je dat zij een Geldersch paard van een Holsteiner kan onderscheiden?' Deze opmerking brengt Berend geheel in zijn humeur. 'Laatst heeft ze in de keuken gelezen uit de Openbaring, van die vier paarden; ik was zoo een beetje slaperig geworden, maar toen begon ik op eens te luisteren, - van een wit peerd en ook een rood peerd, - daar zullen ze dan een vos mee gemeend hebben, want dat er ooit heelemaal rooie peerden geweest zijn, dat geloof ik niet.... maar toen zij er alles van ging vertellen wat die peerden deden, dacht ik, mensch, hou je toch bij je zaken, want van peerden heb je waarachtig geen verstand, al staan ze in je Openbaring.'

Deze proeven van Bijbelkritiek krijgt Frank al te hooren terwijl Berend hem van het station naar Olt-Veluwe rijdt. Frank kwam toen uit het Grieksche Oosten terug. Het moet hem vreemd te moede zijn geweest; een ruw ontwaken uit al zijn zonnige herinneringen! Misschien had hij dat Patmos wel bezocht, waar Johannes den flater van het roode paard heeft begaan; die Johannes, die misschien jaren in Nederland had

kunnen wonen zouder een Geldersch paard van een Holsteiner te leeren onderscheiden; zouder in het algemeen de oogen te openen voor die belangwekkende werkelijkheid, die ons in ordentelijke huishoudens eeuwenheugende familiestukken en veel oud porselein als onwedersprekelijke dokumenten toont van zuiveren godsdienstzin, en daarentegen inboedels van dwepers onverbiddelijk ter auctie laat dragen, tot waarschuwing van allen die den godsdienst tot een vloek maken.

Er is in Vosmaers talent blijkbaar een ader geweest, waardoor hij met de Camera wedijvert. Nergens vloeit die ader zoo duidelijk als hier. Het huisgezin van een Stastok is zestig en zeventig, dat van een Van Arkel dertig en veertig jaar oud. Beide zijn naar het leven. De letterkunde heeft het groote voordeel van ons met welgevallen te doen ontmoeten wat weinig aantrekt zoo lang het nog leeft. Met Hildebrand hebben wij schik in het alledaagsche van de kleine stad, waar hij kwam logeeren; met Vosmaer in het burgerlijke van de godsdienstige verlichting, die onze Nederlandsche oogen zoolang beneveld heeft. Maar hoe veel inwijding zal de jonge man behoeven die, grootgebracht in de bekrompenheid en nuchterheid van een Van Arkel, eens niets minder zal begeeren dan artistieke opvatting van geheel het leven.

Als een kluizenaar vertoeft de grootvader tusschen zijn boekenkasten. Op een dier kasten heeft hij een spreuk laten schilderen. Natuurlijk niet een spreuk, waarin de onzinnige voorstelling wordt gehuldigd van een rood paard, maar een diepzinnige spreuk; deze: SCHOONHEID IS GODSDIENST! Het geslacht, waartoe grootvader Van Arkel behoorde, was van meening, dat in zulke woorden een zin stak. Zij knielden bijna neder als zij lazen: Roodheid is fransche infanterie; ik meen als zij lazen: Schoonheid is Godsdienst. Als er nog slechts gestaan had: Kunstzin is Godsdienstzin, de stelling ware althans vatbaar geweest voor bespreking. Maar wat zal men aanvangen met een abstrakt gedachte eigenschap, waarvan verzekerd wordt, dat zij is een abstrakt gedacht verschijnsel! Wij mogen medemenschen het gebruik van zekere woorden, die hun aangenaam in de ooren klinken, nooit misgunnen; allerminst woorden, die niets zeggen, want die klinken juist het aangenaamst. De beschavingstoestand, dien Vosmaer hier, - ik zou zeggen: tentoonstelt, brandmerkt; hij zou gezegd hebben -: met zachte

ironie besprenkelt, - die toestand was inderdaad te benijden. Ik zie dien ouden heer in zijn stoel; in dien leuningstoel waarin later de kleinzoon zal zitten. Hij kijkt op van den arbeid. Daar treft zijne oogen de spreuk, de met zorg gekozen spreuk op de boekenkast. Hij pinkt een traan weg en grijpt naar zijn Horatius, met wien hij straks, als iedere echte Horatiaan die zichzelf eerbiedigt, een wandeling zal moeten maken, ofschoon ik nooit begrepen heb, hoe iemand die met Horatius' Oden in het gras ligt, door de vele duisterheden van dezen dichter niet even sterk gekweld wordt als door muggen en wespen. Schoonheid, leest grootvader, Schoonheid is Godsdienst! Dat klinkt toch anders dan wat Ds. Aldema voor godsdienst uitgaf, toen hij eens op een Zondag preekte over den tekst: Wij merken niet aan de dingen die gezien worden, en een anderen tekst erbij haalde: Onze wandel is in de hemelen. Niet aanmerken de dingen die gezien worden? Wordt de Venus van Milo dan niet gezien? Wandelen in de hemelen? Is de goddelijke Laokoön dan in den hemel?

o Dat verrukkelijk Quiproquo! Men behoorde tot een kristelijk kerkgenootschap; ging op zijn tijd naar het Avondmaal; was diaken of ouderling; gaf eens in het jaar, gelijk Van Arkel, een cadeau van wel drie honderd gulden op kiesche wijs zelfs aan een rechtzinnig, dat is den godsdienst in een vloek veranderenden predikant; kwam te huis, en schilderde op zijn boekenkast: Schoonheid is Godsdienst. Aan het Avondmaal, in de kerk, had men de nagedachtenis gevierd van een man, zonder gedaante of heerlijkheid, die, vermagerd en met een Mij dorst! op de lippen, zijn leven had gelaten aan een kruis. Het brood had men gegeten, den wijn had men gedronken, die van dien bloedigen kruiseling spraken. Stichtelijke plechtigheid! Maar de kerk is de kerk, en de studeerkamer is de studeerkamer. Ginds het meest deerniswaardige middelpunt heilig gehouden van een weinig fraaien eerdienst! Hier: Schoonheid is Godsdienst. Ginds een beeld voor den geest geroepen, waarbij men niet zonder profanatie van schoonheid spreken kan: de met doornen gekroonde, de in het aangezicht gespuwde, de met nagelen doorboorde, de uitgewaakte en uitgeputte lijder van Gethsemané en Golgotha; hier een gesneden steen met een Afrodite, opstijgende uit de zee, of een terracotta van Myrina, om voor te knielen. De eerdienst van het klassieke en het kristendom leefden zoo vredig

samen. Het moest wel. Wanneer men kordaat tot zichzelf gezegd had: Vriend, gij hebt te kiezen: het crucifix voor de vromen, de Afrodite voor u; voor hen een godsdienst, een protestantisme dat allen vorm kan versmaden, voor u niets dan van geest doortrokken, harmonische vorm; voor hen het: zalig die treuren, voor u de zielsverrukking der kunst, - wanneer men zoo tot zichzelf had gesproken, had men zich immers voor goed het recht benomen, over den waren, den echten godsdienst zijne wijsheid ten beste te geven, en daárom was het juist te doen. De godsdienstige verlichting van de Van Arkels heeft zelden kunnen besluiten, den godsdienst van de Aldemaas aan zijn plaats te laten; slechts bij uitzondering is men in staat geweest, den vrome te gunnen, zoo bekrompen en onverdraagzaam te zijn als hij het zelf verkoos; hem zijn 'hoogmoedsban' in alle vrijheid te laten slingeren. Natuurlijk. Men vreesde het kind van de rekening te zullen worden. Die fanatieke vrome kon wel eens goed vinden onzen verlichten godsdienst, onzen godsdienst die Schoonheid is, te bestrijden, te onderdrukken, te vervolgen! Heiligen en veredelen door den godsdienst is uitnemend, mits het naar onze begrippen geschiedt en niet naar hetgeen orthodoxen en ultramontanen onder heiligen en veredelen gelieven te begrijpen. Daarom onze eigene begrippen over heilig en edel ingeprent, zelfs aan Berend!

Men kan deze voorzorg, dit bedacht zijn op zelfbehoud, niemand euvel duiden! Maar hoe zonderling komt dit een en ander me onze humanitaire en esthetische levensrichting in botsing! Ook wij zullen ons dan een soort van kerkelijken ban, een soort van theologisch schibbolet moeten aanschaffen, en met onzen ijver voor den echten godsdienst, dien orthodoxen en ultramontanen ons bederven, wraarlijk te recht moeten komen bij het Boek met 'het roode paard,' dat Babylons ondergang heeft besloten. Wij zullen op onze wijs een *Roma delenda*! moeten aanheffen, en aan woorden, gloeiende van ijver voor de verdraagzaamheid, of aan mokerslagen op den kop van het fanatisme moeten vergunnen, nog al eens de wijsgeerige rust en de stille vereering van het Schoone af te breken, waaraan wij toch zeiden voor altijd genoeg te zullen hebben.

De godsdienstige verlichting uit 'dien vroegeren tijd', gelijk Vosmaer de dagen der Van Arkels noemt, bespeurde niets van het Quiproquo. Zij had een aangeboren wantrouwen in haar eigen

licht, en verloochende in de praktijk dat zedenverzachtende van de studie der schoone letteren, dat zij in het latijn gedachteloos verhief. De oude Joden waren wel zulke goede idealisten: zij deden de muren van Jericho omvallen met muziek.

Muziek, muziek! wordt meer en meer de zucht der ziel onder al dat krijgsgeschreeuw van fanatieken en, - meer nog, - van de verdraagzamen. Waarin zijn wij beter dan zij die ons niet velen kunnen, wanneer wij op onze beurt hen niet kunnen velen? Is verdraagzaamheid betoonen, jegens allen en ondanks alles, dan niet de eenige weg, langs welken wij die verdraagzaamheid willen vinden, die wij voor onszelf begeeren?

II.

In de school der verdraagzame verdraagzaamheid is Frank niet grootgebracht. Hij las wel de ‘gevaarlijke boeken van zijn grootvader, “boeken die hem alle geloofsvormen,” - alle? ook die van grootvader? - “leerden kennen als sagen en mythen;” luisterde wel naar grootvaders gesprekken “met ket ersche vrijmetselaars”, maar hij was ook sympathiek getuige geweest van de woede waarmee grootvader Peerlkamp “wegsmeet”, omdat “deze aan de verzen van Horatius durfde tornen.” Alsof het voornamer ware Peerlkamp in de filologie dan Strauss in de theologie “weg te smijten”. Wie Peerlkamp zonder onderzoek kan verwerpen, of zulk verwerpen gelaten aan kan zien, zal altijd, vrees ik, tekort schieten in zelfkritiek; al zijn vrijzinnigheid zal hem een gebondene doen blijven van de vooroordeelen zijner geleerdheid en verlichting.

Na de eerste opvoeding, ontvangt Frank den betooverenden indruk der romantiek, waarvoor de studie der rechtsgeleerdheid slechts met moeite een tegenwicht oplevert. Daarna “klimt hij op van Catullus en Horatius tot Theokritos en Pindaros.” Maar al die bestanddeelen staan (vooreerst) naast elkander als “de gebouwen eener stad”, zij vormen geen “tempel.” “Romantiek en Klassiek, praxis en poesis, realia en ideaal, waren nog niet uit de smeltkroes in eenen kunstvorm saamgevloeid.” Ten slotte “begint hij met bewustheid er naar te streven. Hij herleest en schift en verbindt.” Of liever, er is een geheimzinnige

kracht die hij in zich laat werken. “Meer en meer was het de Aesthetiek geworden, die dit alles ging ordenen en tot een bewerktuigden levensvorm opriep.”

Zou Vosmaer, indien herziening van zijn arbeid hem vergund ware geweest, dezen duisteren volzin hebben doorgehaald? Wat gebeurt er eigenlijk als “de Aesthetiek alles gaat ordenen en tot een bewerktuigden levensvorm oproept?” Of is hier, - wat ik wel zoo waarschijnlijk acht, - juist het vage door Vosmaer gewild, omdat hij zich verplaatst in de gemoedsgesteldheid van zijn Frank? Het vage is nog het element van Frank. Zijn grootvader was de man niet, hem te geven wat alle ontwikkeling van onszelf zoo dringend noodig heeft: methode en kennis. Frank is geheel en al iemand die het stellen moet met “de Aesthetiek”. Zij moet hem een eenheid, een innerlijke harmonie geven die allerlei tegenstrijdige bestanddeelen verzoent; maar zij kan het natuurlijk even weinig als de chemie. De eenheid wordt niet gevonden dan in ons eigen gemoed.

Het gemoed begint bij Frank te spreken. Sietske wordt de zijne. De bladzijden van Franks vrijage behooren tot het beste dat Vosmaer geschreven heeft. Hoeveel natuur, waarheid en bevalligheid! Ik onthoud mij met moeite de bladzijden af te schrijven (bl. 31-53).

Het boek is nu verder het verhaal der lange huwelijksreis. Frank gaat met zijn jonge vrouw over Duitschland en Zwitserland naar Italië, en beiden schrijven veel aan grootvader.

De Inwijding begint. Maar wat is Franks uitgangspunt? Wat heeft hij reeds bereikt als leerling, eer hij zich opmaakt, den kring der ingewijden binnen te treden?

Bij den aanvang van zijn kunst- en huwlijksreis, - een kombinatie, waartegen hartstochtelijker naturen bezwaar zouden kunnen maken, - is Frank nog een weinig belangwekkende jonge man. De dom van Keulen noemt hij domweg, “romantische rococo, geen monument van vroomheid.” “Bisschop Conrad liet dien dom alleen bouwen omdat hij zoo onmeetlijk rijk was.” Zijne jonge vrouw noemt hij geregeld: (niet Zoï, maar) Zoë moe, wat niet zeggen wil: moeder Zoë, maar: Mijn Leven. Zijn vrouw - want ook de schakeering van Sietske's theologie verplicht men ons te leeren kennen - is een vrijere godsdienstige zienswijze toegedaan, met dien verstande evenwel, dat zij het gemis van sommige voorstellingen betreurt.

Zij gevoelt zich op haar huwlijksreis zoo overgelukkig, en zou zoo gaarne aan een God gelooven, tot wiens goedheid zij alles kon terug brengen. “o Frank, in oogenblikken van overstelpend geluk, wil men zoo gaarne er iemand voor danken.” Wel, luidt het ergerlijk antwoord van haren jongen echtgenoot, wel Zoë, je zoudt al vast kunnen beginnen, met mij te danken.’ Sietske antwoordt terecht: ‘scherts niet met het fijnste.’ Zij had gerust mogen zeggen, scherts niet met het fijnste op de grofste wijs. Frank trekt zich terug met eene nadere verklaring zijner woorden die den onaangenamen indruk evenwel niet kunnen wegnemen. ‘Versta mij niet verkeerd als ik scherts; - maar.... maar een onbekenden gever te danken, dat voldoet toch ook niet; wij willen dan iemand zien en kennen. En zoo iemand (bijzonder uitgelezen is deze uitdrukking zeker niet), zoo iemand ken ik, zoo iemand voel ik aan mijn zijde (indien men dan ook eens “iemand” aan zijn zijde voelde die men niet zag en niet kende!) - kijk, dit heeft het gedaan, zeide Frank, terwijl zijn vinger langs haar profiel ging, - die schoonheid, die een beeld is van wat er in je is en wier afstraling sympathiesch de schoonheidsidee in mij beroerde en eerst de schouwende verstomming, dan de heilige trilling wekte, die liefde heet.’

In plaats van gemelijk het oor af te wenden van dit metafysisch *galimatias*, antwoordt Sietske met engelachtig geduld: ‘Ziet mijn lieve filosoof dan niet dat hij nu even bovennatuurlijk wordt?’

Men bespeurt wel, dat niet Frank bestemd is, Sietske, maar Sietske bestemd is, Frank in te wijden. Welk een *rustre* is hij nog! En hoe weinig heeft ‘de Aesthetiek’ hem nog ontbolsterd! Vosmaers openhartigheid in het schilderen van Franks achterlijkheid, ik zeg niet in kunstzin, maar in dien smaak en takt dien ik meende, dat in onze eeuw geen jonge man meer ten aanzien eener jonge vrouw kon verloochenen, heeft aanspraak op onze bewondering. Misschien is Vosmaer iets te ver gegaan. Het spreekt van zelf, dat iemand, die nog ingewijd moet worden, nog niet ingewijd is. Maar de titel moet toch altijd zijn recht behouden. De lezer mag niet bij zich zelf gaan vragen of *Inwijding* ook beter te vervangen ware geweest door *Ontbolstering*. Wie ter wereld zegt tot zijn jonge vrouw, tot een engel als Sietske: de afstraling van de schoonheid

die een beeld is van wat er in je is, beroert sympathiesch in mij de schoonheidsidee en wekt schouwende verstomming enz. Sietske had wel mogen vragen of haar man ook misschien een slecht vertaalde paragraaf voorlas, bijvoorbeeld, van Prof. Friederich Theodor Vischers *Aesthetik*.

Maar het was zeker verstandig, Frank in den aanvang liever iets te ongunstig dan te gunstig af te schilderen. Wanneer in dezen onbekeerde de genade der kunst zich zal betoonen, zal hare macht te klaarder aan den dag treden. Zoo plegen godsdienstige verhalen den goddelijken geest het liefst te laten werken op hen, die dezen geest het meest noodig hebben.

Wij mogen den goeden ouden Van Arkel niet al te zeer bezwaren. Maar Vosmaer heeft toch zeker gewild, dat wij verband zouden vinden tusschen de opvoeding van Frank en zijn beschavingstoestand. Het zijn de theologische en wijsgeerige velleïteiten van den grootvader die ook Franks geestelijken wasdom belemmeren. Gelijk de grootvader niet in gedachte na eigen verscheiden den kleinzoon in zijn leuningstoel kon zien zonder ons een onsterfelijkheidstheorie ten beste te geven, zoo kan Frank het beelderig profiel van zijn Sietske niet aanzien zonder van sympathische afstraling, schoonheids-idee en soortgelijke dingen te wauwelen. Het meest valt in Frank te bejammeren, dat hij zijn minderheid tegenover Sietske niet bespeurt. Aan het einde van het gesprek, waarvan wij het begin hebben medegedeeld, zegt hij rondweg tot zijn lief vrouwtje: ‘mijn Psyche, mijn Zoë, wij zullen de een den ander opvoeden in het schoone’; bij welke hoogst naïeve uiting natuurlijk weder eenige Grieksche mythologie behoort. ‘Kom, gaat hij voort, daar flikkert Venus al, onze leidstar, de Venus Urania.’

Frank is, als deze laatste verzekering doet vermoeden, behalve hetgeen hij reeds toonde te zijn, een man uit den Renaissance-tijd, die zich, ik weet niet wat, gevoelt als hij zich, precies als een antieke held, beschermd mag achten door de eene of andere Grieksche of Latijnsche Godheid. Ik kan mij alweer moeilijk voorstellen, dat een jonge man van 1889 op zijn huwlijksreis in een goddelijken avondstond zou zeggen: vrouwtje, nu zal Venus Urania ons leiden; allerminst als ik bedenk, dat Cicero dien naam nauwlijks zou begrepen hebben, en dat

Afrodite Urania, in de beteekenis waarin de naam hier door Frank wordt genomen, een kind is, niet der Grieksche verbeelding, maar eenvoudig der reflektie. Ook later (bl. 404) wil Frank den huwelijksband gewijd zien door Zeus. - Maar laat het zoo zijn; laat Frank Sietske opvoeden gelijk zij hem, de vraag blijft geoorloofd of Sietske door den omgang met Frank beter wordt, kiescher in haar gevoel, edeler in haar taal? Zij treden samen uit de kathedraal van Straatsburg. ‘Een zucht stijgt, als verzuchting, uit Sietske's borst en zij zegt: “God, wat zijn die sterren toch veel mooier, Frank.” Het is waarlijk of wij Frank zelf hooren. Hij zou niet anders hebben gesproken. Van Keulen tot Straatsburg! Men komt er in één dag. In Keulen is Sietske nog onder den machtigen indruk der Gothiek; in Straatsburg zegt zij al met een vloek van iets, dat geenerlei aanspraak maakt op kunstschoon: het is veel mooier dan een Gothische kerk. Frank is wel van oordeel, dat “de kathedraal een grootsch kunstwerk is,” maar hij meent, dat zij dat voor ons is slechts onder éene voorwaarde. Wij moeten namelijk vergeten, dat de kathedraal de antipode is van de natuur; dat “zij is de antichrist, die zich vergrijpt aan den heiligen geest!” Lieve hemel! wat een theologie! En tracht nu eens mouwen te passen aan zulk oen deftige verklaring! Iets is een kunstwerk als ik vergeet, dat het de tegenvoeter is van de Natuur! Frank ziet nog in Kunstschoon en Natuur, niet een dubbele orde van verschijnselen, maar grootheden, die men met elkander vergelijken kan. Volgens hem zijn er kunstwerken die vlak tegenover, en andere kunstwerken die met de Natuur op eén lijn staan. “Antipode van de Natuur, en anti-christ” zijn voorts in zijn mond synoniemen, en een zeer bedenkelijke theologie doet hem weder van den “Anti-christ” getuigen, dat het deze is die zich vergrijpt “aan den heiligen Geest”, ofschoon de kristelijke oorkonden tot zulk een vereenzelviging niet het minste recht geven. Een Anti-krist die de zonde tegen den heiligen Geest begaat, het klinkt mij niet veel minder vreemd in de ooren dan dat “roode peerd.”

Het spreekt van zelf, dat het ons hier in de verte niet om een kritiek van Franks geleerdheid te doen is, maar het moest duidelijk uitkomen, hoe Vosmaer heeft gewild, dat wij ons Frank zouden voorstellen, namelijk, als iemand die vooral niet mag gelooven, dat hij geen bekeering, geen inwijding van noode heeft.

Hoe komt Frank nog zoo ruw? Sietske is zelf verwonderd, dat hij ‘zoo verbeten is tegen het katholicisme, ja tegen allen godsdienst.’

Vosmaer doet hier rechtmatige hulde aan de vrouwelijke scherpzinnigheid. Frank had alleen gesproken over de kunstwaarde van de Gothiek en zich daarover, enkel daarover, ongunstig uitgelaten. Het zou dus in zeker opzicht natuurlijk zijn geweest, wanneer Sietske had gezegd: Frank, uwe esthetiek is te eenzijdig of iets soortgelijks. Maar zij zegt: Frank gij zijt te zeer tegen het katholicisme en tegen allen godsdienst gekant. Vosmaer laat Sietske dus terstond den vinger leggen op het parti-pris, het dogmatisch parti-pris van zijn kunstoordeel. Het is slechts een kunstoordeel in schijn. Frank antwoordt dan ook volstrekt niet: mijn lieve kind, wij praten nu niet over katholicisme of welken godsdienst dan ook, maar over kunst. Hij loopt terstond in de fuik. Hij geeft Sietske hare verwonderlijk juiste diagnose volmondig toe. Eigenlijk had Frank, die zooveel van latijn houdt, moeten zeggen: acu rem tetigisti. Want hierop komt zijn antwoord neder. ‘Liefste, dat (mijn verbeten zijn tegen het katholicisme en tegen allen godsdienst) komt omdat ik meer geschiedenis heb gelezen dan gij; - de Geschiedenis is het crimineele register, waar al de gruwelen en misdaden der godsdiensten staan geschreven.’ En eens op het veld van ‘*de* Geschiedenis’, waarvan dan de nog geen dertigjarige Frank zoo verbazend veel, in elk geval meer dan Sietske, en natuurlijk louter in de oorspronkelijke dokumenten, gelezen heeft, draaft hij met moed door. Men zou hem willen zeggen: Geneer u niet, pendant que vous y êtes. In eenige weinige woorden komt Frank tot theologische konklusiën van zoo wijde strekking, dat de arme Sietske hem vraagt, haar toch niet God te ontnemen. En zijn eenig antwoord luidt: ‘Als hij bestaat, wie zou hem kunnen vernietigen? Doch hoe meer gij leeft, en denkt en ziet, hoe ijler dat woord God zal worden, tot het zich oplost in het begrip van Goed en Schoon, zonder persoonlijken vorm. Straks komt gij te Bazel, te Genève, die de kathedraal hebben geknakt en de heilige aureolen hebben uitgeblazen.’

De lieve Sietske zwijgt, zonder overtuigd te zijn. ‘Hij is toch zoo goed, denkt zij, ik zal die scherpe kanten wel afslijpen.’

Vosmaer is onverbiddelijk voor Frank, en in zijn Sietske subliem. Zonder haar zouden wij ons misschien afkeeren van

dezen mensch, die zijn geleerdheid misbruikt, om zijn jongevrouw, dochter van Aldema, en toch zeker met piëteit jegens haren vader vervuld, reeds op de huwlijksreis te voorspellen, dat haar God zich zal oplossen in ‘het begrip van goed en schoon.’ Alsof er niet honderd begrippen van goed en schoon waren voor elk die Geschiedenis heeft gelezen! Maar bij Sietske besef ik al het onartistieke van mijn eigen uitvaren tegen Frank. Sietske, gij zijt de kunstenares. Ook mij moet gij inwijden! En Vosmaer heeft gewild, dat ik u dit zou toeroepen; of neen... Men roept een Sietske niets toe. Men ziet met eerbiedige liefde tot haar op. ‘Ik zal die scherpe kanten wel afslijpen.’ Wij beginnen al verzoend te worden. Al dat filisterachtige, door Sietske herleid tot scherpe kanten, en die zij kan doen verdwijnen! Dat onbekeerde is geen onbekeerlijkheid. Die ‘geknakte kathedralen’ en ‘uitgeblazen aureolen’ vormen voor haar liefhebbend gemoed een grauwe morgenmist. Straks komt de zon; en zij gelooft aan dat komen, aan de onwederstaanbaarheid van het warme licht.

III.

Zal Frank onder haar invloed kunstenaar worden? Welken weg slaat hij in? In Bazel zien zij achtereenvolgens ‘Holbeins Erasmus en de Gothiek, het humanisme en de renaissance; beelden van Canova en Rietschel, het beeld van Plancus, den schoonen Apollokop van Steinhäuser, en eindelijk, de *Charmeuse* van Gleyre.’ De voorstelling van dit laatste wordt beschreven, en de beschrijving eindigt met een: ‘O! die Gleyre, wat een groot man, en zijn *Charmeuse* is Italië.’ Nadat dit een en ander vluchtig gezien en besproken is, lezen wij: ‘zoo waren zij een poos onder de macht van den adel der schoonheid.’ Het lijdt geen twijfel of de *Charmeuse* boeit Frank het meest. ‘Dat is een heerlijkheid, zegt hij tot Sietske. Beschouw die schoon vloeiende, vaste omtrekken, die edele en bekoorlijke vormen der vrouw, vestita di niente dan haar gratie en onschuld; zij staat voor de grot in de rots, wnar een altaar en Pansbeeld zijn; naast haar een plataan en aan haar voet rijzen op hoogen stengel een paar witte bloemen; ze speelt op de dubbele fluit en een zeldzame vogel op een tak luistert; alles *natuur*, maar Pan, en de vogel en de wel en de

plataan, alles luistert naar de zoete toonen der kunst.'

Dit is eigenlijk de eerste les in de Esthetiek die Frank aan Sietske geeft. Wij kunnen Frank benijden. Excessively young, als Steerforth van David Copperfield plag te zeggen. Hij weet van den prins geen kwaad; de geschiedkundige ontwikkeling der kunst zit hem geen oogenblik in den weg. Voor hem bestaat de 'Schoonheid' gelijk voor zijn grootvader: 'de Godsdienst'. Den Apollokop van Steinhäuser, uit een historisch oogpunt zoo belangwekkend en waarvan bestudeering licht verspreidt over de vele vragen die de Apollo van Belvedere doet rijzen, noemt Frank eenvoudig 'den schoonen Apollokop.' Niemand verlangt, dat Frank een dor kollege zal geven in Grieksche kunstgeschiedenis. Maar is dat altoos wederkeerende 'schoon' dan minder dor? Als Frank, die Sietske in wil wijden, zich iets beter had voorbereid en de moeite genomen had, de prenten of de fotografiën bijeen te brengen van de Apollokoppen die met den kop van Steinhäuser vergeleken moeten worden, om zijn historische beteekenis, en daardoor zijn kunstwaarde te doen uitkomen, zou Sietske daar geen pleizier in hebben gehad? In elk geval zon zij dan reeds nu geweten hebben, dat wie in de Grieksche kunst ingewijd wil worden, veiliger doet met niet in het algemeen van 'de Antieken' te spreken. Dien Apollo van Steinhäuser zegt Sietske, - zij heeft van Frank niet beter geleerd, - 'was de eerste antiek die ik zag; en dacht niet dat dat (waarschijnlijk: het antiek) zoo eenvoudig en begrijpelijk was.' Ik vrees, ik vrees. Inwijding is voorbereiding, oefening; en daarbij hangt veel af van de eerste schreden, de eerste pogingen, de eerste noties. Hoe zal men met eenige vrucht die uitgebreide wereld der kunst worden binnengeleid, wanneer geenerlei methode wordt in acht genomen, wanneer niet van den aanvang gewezen wordt op den samenhang tusschen een kunst en den tijd, waarin zij ontstond, op de zeer uiteenloopende eischen, in verschillende tijden gesteld? Van Sietske's geestvermogens kunnen wij een hoogen dunk hebben en toch duchten, dat, achter elkander en in deze volgorde Holbein, den Apollokop van Steinhanser en de *Charmeuse* te zien, een verbijsterenden indruk op haar maakt. Leert men zien door zoo te zien? Gleyre's *Charmeuse* is ongetwijfeld antiek gedacht, maar wat is daarmede gezegd? Met welke Oudheid had Gleyre zich gevoed, toen hij de *Charmeuse*

komponeerde? Met die van de Attische school of met die van het Hellenistische tijdvak? Die grot, die rots, dat altaar, dat Pansbeeld, herinnert het den bloeitijd der Grieksche kunst? Zou Fidias, zou zelfs Lysippus daarvan alles hebben begrepen? Is het overbodig zulke vragen te stellen; onverschillig, hierop bescheid te ontvangen? Heb ik genoeg aan '*de* macht van *den* adel *der* schoonheid?' Is het hem die voelen en medevoelen wil, geoorloofd zich daarmede te vreden te stellen?

Laat het een Frank volkomen koud, dat Gleyre meer dan een halve eeuw geleden, en niet bij het licht, door de laatste jaren ontstoken, het Grieksche Oosten heeft bezocht?

Het laat hem kond. Vosmaer geeft ons zijn Frank als een die inwijding behoeft, naar het hoofd zoowel als naar het hart. Zijn Frank is iemand die tot 'Kunstschoon' in dezelfde betrekking staat als de geloovige tot de 'geopenbaarde Waarheid.' De geloovige leest eenvoudig 'den Bijbel'. Of hij het Boek der Richteren leest dan wel den brief van Timotheus, wat maakt het uit? De Bijbel is een groot, ondeelbaar geheel. De Waarheid heeft men daarin slechts voor het grijpen. De Drieëenheid staat in Genesis en de Verzoeningsleer in Levitikus. Zoo leest Frank nog de antieke wereld. Of hij haar opslaat in Athene dan wel in Alexandrië, wat maakt het uit? Die wereld is een groot, ondeelbaar geheel. De Schoonheid heeft men daarin slechts voor het grijpen. De adel der Schoonheid is bij Homerus en bij Theokritus.

Wanneer kennis van kunstgeschiedenis het kunstgenot bedierf, zou men Frank niet alleen kunnen vergeven, maar hem en zijnsgelijken moeten aanraden, in de antieke wereld rond te zwemmen als een visch in het water. Het tegendeel is waar, zooals na Winckelmann niet meer behoeft te worden aangetoond, en bovendien uit Franks eigen voorbeeld blijkt. Het is juist de falende geschiedkundige kennis die hem verhindert in den Dom van Keulen of van Straatsburg het hart onbelemmerd op te halen. De Esthetiek kan niemand meer eenige diensten bewijzen tenzij dan de historische Esthetiek, die van Winckelmann geleerd heeft, de waardeering van een kunstvoorbrengsel afhankelijk te maken van de twee vragen: welke plaats het inneemt in de geschiedenis der bijzondere kunst waartoe het behoort, en: waarmede het voortbrengsel zijn werking wil oefenen. Op zulke vragen zich een antwoord te geven, is geen ijdel vertoon van geleerdheid, is niet het verstand den bemoeial te

laten spelen in de aangelegenheden van het hart. Het is juist ook ter uitbreiding van het gemoedsleven, dat zulke vragen belangrijk zijn. Vruchtbaar voelen; een voelen, dat den mensch waardig is; een voelen, dat zich in zijn wezen van de bevrediging van tong en verhemelte onderscheidt, is medevoelen. Ik voel de kathedrale als ik medevoel met hen die haar gebouwd hebben, en daaraan kan alleen de geschiedenis der kunst mij helpen. Alleen zij kan al de voorgeslachten doen herleven, die elk op hunne wijze hebben gezocht wat ik zelf begeer; alleen zij kan mij verplaatsen in hun gewaarwordingen, hun denkbeelden, hun symboliek, hun conventies, ja tot in hun vooroordeelen, waarmede zij dikwerf zooveel verder zijn gekomen, dan wij met onze kritiek. Zwelgen in een kunstgenot, dat zich om de geschiedenis der kunst niet bekommert, is louter verfijnde zelfzucht. Ten slotte is dus al de behoefte die Frank aan Inwijding heeft, een behoefte voor zijne zedelijke natuur. Vosmaer geeft het duidelijk te kennen. ‘Franks' zin, zegt hij bl. 77, viel gelukkig op het schoone en goede maar het was toch zijn zin.’ De zelfzucht van Frank kon niet juister worden aangeduid, en wij denken aan het diepzinnig woord: ‘Toutes les grandes pensées viennent du coeur.’ Het hart moet ons in elk kunstwerk het menschenhart doen zoeken, dat ten slotte het werk gemaakt heeft; de filosofie zij niet langer de dienstmaagd van het kerkgeloof, alle wetenschap blijve in den dienst en de sleuteldraagster van het hart waaruit al wat groot is, voortkomt.

Maar niemand leert in één dag de wetenschap op die wijs begrijpen, allerminst de kunstwetenschap. Methode en gedurige uitbreiding van kennis zijn daarvoor onmisbaar. Hoe zal Frank, van wiens kunsthistorische studiën ons nog niets gebleken is dan alleen, dat, hij (blz. 26) opgegroeid was ook te midden van de groote galerijwerken en prenten, te midden van een Montfaucon, de Stosch, Winckelmann, Morghen, Piranesi, hoe zal hij die methode en kennis zich eigen maken? Ook hier is zijn opvoeding bij grootvader hem in den weg. Voor grootvader, even als later (blz. 410) voor Frank zelf, staan Montfaucon en Winckelmann naast of althans onmiddellijk na elkander als ‘groote galerijwerken en prenten’. In de werkelijkheid ligt er tusschen deze twee een afstand bijna even groot als die den alchemist scheidt van Lavoisier. Grootvader Van Arkel kan bovendien het jonge paar inderdaad

slechts ophouden als hij gelieft voort te gaan met zijn kerkelijke en theologische vertoogen, waarin hij zich onder anderen beijvert het dwaze pogen der Ethisch-irenischen te demonstreeren. Gelukkig is onder de gasten van het Zwitsersche hôtel, waar de jonggehuwden eenigen tijd vertoeven, een bejaard man die sedert vijf en veertig jaar in Rome woont, en goede wenken geeft: ‘u moet maar beginnen met al uw Noorsche barbaren-idees aan deze zijde van de Apenijnen te laten en niet te denken, dat er maar éen kunst is, de onze, zoo als alle Hollanders schijnen te meenen.... Iedere kunst heeft eenige qualiteiten:.... bij de Italianen zult gij vinden.... grootheid van begrip en het bezien van de zaken van de edele zijde.’ Waarom kan ook deze genaturaliseerde Romein zijne godsdienstige antipathiën niet verkroppen? Hij kan in het hôtel geen drie dames van de *Salvation Army* en evenzoovele *Aesthetics* zien zonder het eene drietal al even dwaas in de kunst, als het ander dwaas in den godsdienst te noemen. Wij halen eerst adem bij een mooie kokette, Mrs. Hudson. Het groote voordeel van kokette mooie vrouwen is al vast, dat zij niet theologiseeren. Zij maakt op Frank een zekeren indruk, ofschoon dit, - Vosmaer is inderdaad ten aanzien van Frank al te onverbiddelijk, - niet schijnt te kunnen geschieden zonder de bemiddeling van iets algemeens. Frank is meer of minder principiëel verliefd. ‘Hij was een te vurig enthusiast van de plastische volmaaktheid, om haar gelaat niet te bewonderen, een kop voor een antieke camée, als hij zei.’ Het is te hopen, dat Mrs. Hudson zelve het niet gehoord heeft.

Meer dan van de levende camée zal Frank leeren van den hollandschen schilder Wijbrand, die insgelijks in Rome woont en nu in Zwitserland reist. Als Frank hem zegt (bl. 124) ‘de Sfinx van het schoone heeft mij van jongs af raadsels opgegeven; ik heb er heel wat boeken over gelezen’, haalt Wijbrand de wenkbrauwen op met een bedenkelijk gezicht en antwoordt hij: ‘Dat is niet de beste weg om er achter te komen; de eenige weg is praktijk, veel zien en vergelijken.’ De wenk valt bij Frank in goede aarde. Hij kan Wijbrand mededeelen, dat hij de ‘filosofen en thecristen thans laat varen voor de brieven en biografieën van kunstenaars’

In den loop van dat zelfde gesprek licht Frank ons zelf in omtrent den weg dien hij van nu aan voor zijn arstistieke

ontwikkeling wil inslaan. De aanwijzing mag niet verwaarloosd worden. Ik bedoel deze uitspraak: ‘Ik zou in het schoone,’ - ook thans nog die wonderlijke abstraktie, - ‘mijn levenstaak willen vinden.... Met dat oog wil ik Italië weerzien. Ik ken Rome op mijn duim (uit boeken en prenten), maar de lucht van Italië moet mij wijden.... Hoeveel hooger dan alles de Grieksche kunst en litteratuur ook sta, in de Romeinsche, Italiaansche is iets anders. Het hoogste en tevens natuurlijkste vindt men bij de Grieken (welke Grieken?) maar voorshands is Italië mij dienstiger. Het is de oude bron van al onze beschaving, het is moderner, toegankelijker. Om onzen smaak zoo gezond te maken, als de Grieksche was, moet hij eerst een kuur van Italië doen.’ Wijbrand keurt dit programma goed en wil dat zij, ook binnen de grenzen van Italië zelf, met het nieuwere zullen aanvangen. ‘Eerst te Florence de renaissance goed bezien. Dan klimt ge op tot de Antieken.’

Een zonderling program! Immers van tweeën eén: of ik ken Griekenland reeds als het hoogste in kunst en letterkunde en dan heb ik geen inwijding meer noodig, of ik heb haar nog noodig en hoe weet ik dan, wat hier het hoogste is?

Bovendien een geheel dogmatisch program. Frank weet van hooren zeggen, en neemt van te voren geloovig aan, dat in Hellas het toppunt bereikt werd; hij vraagt alleen nog: hoe kom ik daar het snelst? Maar men moet in de kunst evenmin als in de wetenschap zijn einddoel te voren op gezag van anderen vaststellen; in de wetenschap zelf waarnemen, in de kunst zelf ondervinden.

Dit program gaat voorts van de hier geheel onbewezen onderstelling uit, dat de kunsten der volken zich met elkander laten vergelijken; dat die kunsten tot elkander staan als de treden van een trap; boven is dan het Ideaal. Het kan wel zoo zijn, maar met welk recht zal hij, die Inwijding zoekt, dit als reeds bewezen en onbetwistbaar laten gelden? Indien iemand het omgekeerde staande hield, van geen klimax hooren wilde, geen hiërarchie der volken of der tijden op kunstgebied erkende, alleen evolutie aannam, en voor een kanonieke kunst of een normatieven smaak beducht was! Thans spreekt Frank van den gezonden smaak. Vroeger sprak men veel van de gezonde rede, van het gezond verstand. Dit heeft menig vooroor-

deel bestendigd, dat anders veel eerder en lichter zou zijn gevallen. De uitspraken van het gezond verstand zijn goed in de praktijk van het dagelijksch leven, vooral ook uit gebrek aan beter; in de wetenschap zijn zij meestal een gevaar, omdat haar gezag het getuigenis pleegt te overstemmen van telkens nieuwer ervaring, die gewoonlijk zoo vrij is, het meest van zelf sprekende onophoudelijk in het aangezicht te slaan. Nu geven Frank en zijn geestverwanten ons op kunstgebied ook weer iets dat het hoogste, het natuurlijkste, het gezonde zal zijn! Ik zou liever ondervinden zonder vooroordeelen, althans zonder vooroordeelen die zoo krachtig schijnen, dat men er geheel een program van propaedeuse, van Inwijding op durft bouwen.

Eindelijk: dit program stelt zich aan, alsof wij op elk gebied van kunst bij Griekenland terecht konden. Frank schijnt niet veel op te hebben met muziek; de muziek wordt in dit boek zeer stiefmoederlijk bedeeld. Maar Frank en Sietske zullen toch wel goedvinden, dat wij ook aan muziek denken. Indien nu iemand het rijk der Schoonheid, om uit wellevendheid Frank's taalgebruik te volgen, van de zijde der muziek wilde binnentreden, en het muziekaal hoogste en natuurlijkste en gezonde wilde leeren kennen, hoe zal hij het dan met Franks inwijdings-program aanleggen? Ik kan geen mindere teleurstelling toezeggen aan hen, die het gezonde, het eenig ware aan Hellas vraagt ten aanzien der schilderkunst. Maar bij Zeus of bij Venus Urania! ik behoef niet verder te gaan dan de wereld waarin Frank een bestaan heeft: de romanwereld. Op het stuk van den roman geeft Hellas geen enkel voorbeeld. De Grieksche romans, al verraadt een enkele trek, een enkele beschrijving Helleensch vernuft en Helleensche bevalligheid, zijn voor een gezond mensch een magere diëet.

Of moet ik gelooven, dat Hellas niet op elk gebied het hoogste, het natuurlijke, het gezonde behoeft te toonen, om het ons op elk gebied te doen ontdekken; dat Hellas volstaan kan met ons het ideaal der Ware Schoonheid te openbaren en het ons kan overlaten, dat ideaal ook daar toe te passen, waar Hellas zelf niet voorging? In het afgetrokkene is zulk een invloed van Griekenland denkbaar; in de werkelijkheid is hij niet aanwezig. Ook de uitgebreidste kennis van de Grieksche kunst laat ons in den steek wanneer wij een spoorwegbrug of station hebben te bouwen. Wat

zou Hellas als het zijne erkennen in die kunstvakken die thans onder geheel nieuwe voorwaarden moeten worden beoefend? Als iemand een symfonie wil schrijven voor het thans levend geslacht, doet hij beter te vergeten, wat hem van het Grieksche bekend mag zijn; heet hij Offenbach, dan moet hij het zelfs opzettelijk verloochenen, om de aardigste *opera bouffe* te leveren. Ik dank aan Wagner de hoogste muziekale emotie, maar als ik onder zijn macht ben, weet ik niet meer, dat er een Athene bestaat. De Grekolatrie schijnt een nieuwe godzaligheid die tot alle dingen nut is. Of wil men eenvoudig zeggen: een oprecht liefhebber van het waarachtig schoon zal geen leelijke symfoniën schrijven? Een ontzachelijk belangwekkende stelling! Openhartig gesproken en tusschen ons gebleven, er is wel eenig gevaar, dat wij van mannen als Frank niets van meer beteekenis vernemen dan dit: het ware schoon is Grieksch en Grieksch is het ware schoon. Met een Frank valt niet veel te redeneeren. Hij is een geloovige; hij bezit eens voor goed op kunstgebied de Waarheid. Het Grieksche is voor hem niet een algemeene naam, die ook de tegenstrijdigste verschijnselen bevat, maar een eenvoudig begrip zooals de godsdienstige waarheid een eenvoudig begrip is voor de Kalvinisten. Frank zou met alle liefde een akademie van Beeldende Kunsten stichten op Helleenschen grondslag. Grieksche letterkunde en kunst, dat is het hoogste. Het klinkt zoo verheffend, en als Sietske zulke woorden gaarne hoort, wil ik wel een slot leggen op den mond. Maar laat ik van een oogenblik gebruik mogen maken, waarin Sir Ralph haar een weinig het hof maakt. Welnu dan: Grieksch? Grieksch? Alles is Grieksch. Het reine, het vuile, het gezonde, het ongezonde, het bevallige, het wanstaltige; goddelijk bewustzijn, benepen formalisme en godenvrees, geestesvrijheid en kinderachtige orthodoxie, het is al Grieksch, zelfs wanneer wij onze waarneming bepalen tot den zoogenaamd klassieken tijd. Als wij nu eens daarbuiten gingen, gelijk wij er toch ongetwijfeld recht toe hebben! Grieksch hier en Grieksch daar! Wat misleidt men zichzelf en anderen! Is Lucianus niet Grieksch? Is Pausanias niet Grieksch? Is Plotinus niet Grieksch? Is het Kristendom niet Grieksch? Tusschen al dat Grieksche moeten wij immers een keus doen. Maar een keus onderstelt immers een maatstaf. Wat is uw maatstaf? Dat moest gij ons zeggen, in stede van het Grieksche geheel in het algemeen op

te vijzelen, alsof hier, in scherpe tegenstelling met Noordsche en Middeleeuwsche barbaarschheid, alles even verrukkelijk ware. En als gij ons uw maatstaf genoemd hebt, moet gij ons nog zeggen, hoe gij eraan komt.

Maar ik neem aan, dat Frank een keus heeft gedaan. Hij bepaalt zich, wil ik onderstellen, op kunstgebied tot de Grieksche beeldhouwkunst en in de Grieksche beeldhouwkunst tot Fidias en zijne school. Want dat is dan *le fin du fin!*

Ook na al dat voorbehoud, al die beperking, blijft de uitspraak: de Grieksche kunst is het hoogste in volstrekten zin, een ledige klank. Het ongeluk wil, dat de Grieksche kunst niet dan één Torso is. Van Fidias, - ik begrijp niet goed, waarom dit onloochenbare en overbekende niet meer indruk maakt, - van Fidias zelf bezitten wij immers eenvoudig niets, niets hoegenaamd, en het eenige dat zeer zeker onder zijn toezicht is gemaakt, verkeert in deerniswaardigen toestand en onderscheidt zich door groote ongelijkheid van hand en van kunstwaarde. Men ziet toch de strekking van deze opmerking. Een kunst, waarvan wij niet eens het hoogste kennen dat zij zelve algemeen geacht wordt te hebben voortgebracht, zal ons thans niettemin het hoogste doen kennen in volstrekten zin. Het relatief hoogste hebben wij niet, maar het absoluut hoogste hebben wij wel! Hier is een wonder gebeurd. ‘Le mieux’ is niet langer ‘l'ennemi du bien,’ en wij weten immers al te goed, dat dit noodlottige nog altijd waar is. Eens hadden wij den Zeuskop van de munt uit Elis niet. Toen knielden wij voor den Zeus van Otricoli. De besten onzer hebben er voor geknield. Geknield hebben mannen, in wier schaduw wij niet kunnen staan. Nu wij de Elische munt bezitten, is diezelfde Zeus van Otricoli niet veel beter dan een karikatuur geworden. Wat stellen wij met onze onvolledige kennis van Grieksche kunst ons dan aan, alsof zelfs in betrekkelijken zin het hoogste ons toegankelijk ware!

Aan het verminkte van de Grieksche beeldhouwkunst beantwoordt helaas! op letterkundig gebied meer dan eens de zonderlinge toestand der Grieksche teksten. Als wij, in goed vertrouwen op de verzekering van Frank, dat ook de Grieksche letterkunde het hoogste geeft, eens een onderwerp als de Politika van Aristoteles naar het model van dezen grooten Griekschen wijsgeer wilden behandelen, wij zouden een geschrift samenstellen, dat met alle geregelde en klare uiteenzetting den spot

zou schijnen te drijven. En dat niet, omdat Aristoteles geen groot wijsgeer, maar omdat de tekst van dit zijn geschrift wanhopig in de war is, gelijk elk moet toegeven die, ook als hij Grieksch leest, zijn verstand gebruikt, en niet van te voren al denkt, dat het wel heel mooi en heel diepzinnig zal wezen.

Moge de lieve Sietske, als zij toch iets gehoord heeft, mij niet al te onuitstaanbaar vinden en hare Venus Urania niet al te vurig danken, dat het haar bespaard bleef met den schrijver dezer regelen op reis te zijn. Maar ik kan het program van Frank nog niet loslaten. Het wil ons van de Renaissance tot de Romeinen en van de Romeinen tot Hellas opleiden. Is dit de weg, dien wij thans op geestelijk gebied gewoonlijk inslaan? Wordt op geestelijk gebied het verder afgelegene altijd het snelst bereikt door eerst tot het naderbij liggende te gaan? Voor Frank en Wijbrand is het een axioma, dat het meer moderne en toegankelijke de propaedeuse is voor het oudere en minder onmiddellijk verstaanbare.

Toonen wij ook op andere terreinen in deze methode van inwijding te gelooven? Zij kan toch bezwaarlijk aanbevelenswaardig zijn uitsluitend op het gebied van kunst. Als wij Plato willen leeren kennen, beginnen wij dan met Augustinus; als wij Aristoteles willen begrijpen, slaan wij dan eerst de *Summa* van Thomas Aquinas op? Zou Israëls godsdienst mij zijn geheim het spoedigst mededeelen, wanneer ik eerst kennis maakte met de Engelsche Puriteinen? Is de weg, om in het wezen van het Sanskriet door te dringen, de studie van Engelsch, Duitsch, Nederlandsch? daarna van Latijn en Grieksch? Loopt de weg tot Bach over Mendelssohn? tot de Basiliek door de kerken van den Gothischen en den Romaanschen bouwstijl? In één woord, en om niet met meer voorbeelden den lezer te vermoeien: is het afgeleide de deur tot het oorspronkelijke? Of kan ik wel vernomen hebben, dat tusschen het afgeleide en het oorspronkelijke juist de omgekeerde betrekking aan te nemen is?

VI.

Ik hoor Sietske al zeggen, dat ik deze mijne wijsheid van Frank zelf geleerd heb, en de billijkheid noopt mij dit volmondig toe te geven. Frank neemt namelijk zelf (blz. 149 vlgg.) zijn program terug. Hij doet het in den vorm van een visioen,

dat het meer moderne en meer toegankelijke als voorbereiding geheel varen laat. Niet Italië brengt hem in Griekenland, maar Griekenland in Italië. De Mont Cenis met zijn donkeren tunnel wordt voor hem een ‘inwijdingsberg,’ en aan den ingang staat.... een Grieksche priester:

> ‘Genève was verdwenen en achter ons lag nu de gansche tramontaansche wereld, met onze Noordsche beschaving. Wij gingen de “linie passeeren.” Wij trokken nu door dat geweldige stuk natuur dat de scheidingslijn is tusschen Noord en Zuid. Nu kwamen wij te midden der reusachtige Jura- en Alpenwereld.....
> Geen oord voor menschen, maar voor Rijpreuzen en IJsmaagden en gieren. Het gemoed voelt zich verheffen, maar kan niet; om zich te verheffen moet de mensch eerst van dezen ontzettenden druk bevrijd worden. Eindelijk Modane, een rustpunt, en dan maakt de baan een grooten zwaai, stijgt langzaam en voor ons ligt de geweldige, besneeuwde Col de Fréjus. In de verte ziet men daarin eene kleine opening, als een marmottenhol; daar moeten wij in!
> ..... Aan den voorhof had ik nog even een visioen van een eerwaarden grijsaard in een wit kleed; hij gaf ons een myrtentak in de hand en legde den blinddoek op onze oogen en hij sprak:
> “Laat achter de mythen van het Noorden. Door ijs en sneeuw zijt gij voorbereid om in te gaan. Legt uw profane opperkleed af en dos u in het wit der nieuwelingen. Geeft mij uw hand, ik zal u geleiden. Ik vaag uw Noorsche runen weg, en uw wereld van Azen, Reuzen en monsters, en de menschen door den beer uit het ijs gelikt. Idoena, de zachte gade van den lichtgod Braga, is geroofd en de vreugde is met haar verdwenen. De Noorsche godenverduistering is voorbij; een nieuwe dag zal voor u lichten. Ik vaag ze weg, uw middeneeuwsche spoken en duivels; ik vaag ze weg, uw lauwe zon en nevelige landen, uw mateloos denken en vormeloos doen; uw bloedigen godsdienst; uw vernietigende analyses; uw romantische monsters; uw raadselvormig wijsheiddroomen; uw kille kasplantkunst en poëzie; al wat uw jeugd en vreugd en schoonheid drukt.”’

> ‘Al om ons heen ratelde en kletterde het; en toen deed de leidsman onze rechterhand door den vuurgloed heen gaan en sprak:
> “Zoo zuivere u eerst het vuur van alle onreinheden, het vuur, dat een kind is der zon.”’

‘En wij voelden een lauwer lucht en hoorden eene melodie zacht ruischen in de verte. Toen traden wij door ruigte en struweelen en onze voeten wankelden en wij klemden ons vast aan de handen van den mystagoog.

“Vreest niet, sprak hij, eerst hebt gij nog dit te doorworstelen, want zonder inspanning en volharding geven de goden niets.”’
‘Nadat wij dit waren te boven gekomen, hoorden wij een samenspel van fluit en either, totdat de schrille fluit eindelijk door het snarenspel werd overwonnen en een heerlijke eenvoudige melodie in ons hart stroomde.

Toen nam de priester dezer mysteriën ons voor een poos den blinddoek af. Wij hoorden een zacht golvengeklots en langzaam ontdekte onze blik de lazuurblauwe zee, waar de dolfijnen in hupten, en de schemerige toppen van den Olumpos.
Thalatta! Thalatta! riep ik, dat is de zee van Hellas.
En de oude sprak:
“Stil, mijn zoon, en betoom uw tong. Wat ik u toon is niet meer voor den mensch; het leeft alleen als ideaal, als uw hoogste leering. Dit en de natuur zijn eeuwig, maar zij zijn niet meer te verwezenlijken. Die beiden zijn slechts voor uw eeredienst. De mensch moet er naar zien als naar de hoogste idee, maar het leven heeft andere eischen. Ziet, zwijgt en leert!”’.....
‘Eindelijk klonk de priesterlijke stem weer tot ons:
“Ik heb u in uwzelven doen inkeeren, nadat gij het ideale hebt geschouwd. Thans, mijn zoon en dochter, zijt gij ingewijd. Eerst zult gij schouwenden zijn, dan arbeidenden, dan genietenden. Onthoud: het schoone is het eerste; dan het goede, want het goede is zelf niet goed, als het niet schoon is; en als het hoogste zult gij zien, dat het schoone en goede ten slotte één worden. Kus mij de hand, ik zegen u. Thans neem ik uw blinddoek af en breng u aan den drempel van het land, dat een afglans is van het hoogste, dat gij zoo even geschouwd hebt. Ziet nu het LICHT!”’
‘De blinddoek viel, de heilige priester van Eleusis verdween van voor onze oogen; een schelle fluittoon weergalmde, het licht stroomde ons zonneglanzend te gemoet met de lauwe lucht.
Bardonechia! Wij waren in Italië!’

Ik geef dit visioen, dat Vosmaer misschien zelf niet zou hebben laten staan, niet uit voor het beste in dit boek. Het eenige, dat

ons hier belangstelling inboezemt, is de mededeeling van Frank, dat een priester van Eleusis zijn mystagoog is. Een Grieksche priester begeleidt hem, doet hem allerlei ondervinden en hooren, en als deze priester van Eleusis hem verlaat, is hij... in Italië, hetgeen toch niet anders kan beteekenen dan dat, gelijk Frank het zelf uitdrukt, de inwijding in Renaissance en Romeinsche Antieken begint met ‘de hoogste leering’: juist andersom dan het eerste program het deed verwachten. Franks praktijk in Italië is dan ook in overeenstemming met het tweede program. Voor de Venus der Medici te Florence herinnert hij zich, dat ‘wij een ander en hooger ideaal van Grieksche beeldhouwkunst hebben leeren kennen.’ Tegenover de Niobidenzegt hij zichzelf (blz. 253), dat ‘hun roem slechts een nagalm is van een tijd toen men de beelden van het Parthenon nog niet algemeen kende.’

Frank komt met zichzelf in tegenspraak omdat hij vooruitgaat. De auteur heeft gezorgd, dat wij den ontwikkelingsgang van Frank duidelijk zien. Nog eens: Vosmaer is niet van oordeel, dat Frank er reeds is. Die priester van Eleusis zegt niet wat Vosmaer, maar wat Frank meent, dat zulk een priester zeggen moet. Ik kan de objektiviteit van dezen roman niet genoeg bewonderen. Het is een langzame inwijding die wij bijwonen. De auteur stelt zich nooit tusschen zijn held en ons. Wanneer wij ons met Frank niet kunnen vereenigen, zien wij Vosmaer achter hem, die ons met een glimlach toevoegt: geduld slechts; wanneer de pelgrim er al was, had ik mij de moeite van op mijn wijze een *Pilgrim's progress* te schrijven, kunnen besparen. Nog is Frank gaande ‘door ruigte en struweelen;’ zijn ‘voet wankelt nog;’ hij kan nog niet op eigen beenen staan; hij moet zich nog ‘vastklemmen aan de handen van den mystagoog.’ (bl. 151.) En deze zegt hem, dat hij nog veel te doorworstelen heeft, en dat ‘de Goden niets geven zonder inspanning en volharding.’

Van nu aan leidt de auteur het jonge paar door verschillende steden van Italië; het eerst in Genua, dat Vosmaer beschrijft zooals alleen hij beschrijven kon. Deze en menige andere fijne en gevoelvolle ets van Italië's natuur en volksleven, inzonderheid bij het naderen van Rome, ga ik noode voorbij. Het zou een lust wezen, al het lenige, al het warme van Vosmaers talent in bijzonderheden te doen uitblinken.

Maar niemand heeft op mij gewacht, om deze bladzijden te vinden, te lezen en te genieten. Evenzeer moet ik om meer dan een reden laten rusten al wat in dit merkwaardig boek in eigenlijken zin roman is: het omgaan van Sir Ralph met Sietske, de betrekking tusschen Frank en de schoone Amerikaansche en zooveel meer. De bijzondere taak die ik mij ten aanzien van *Inwijding* gesteld heb, spoedt ten einde. Het zedelijk en artistiek uitgangspunt van Frank werd aangeduid; evenzeer de methode en de verbeterde methode die hij bij zijne vorming wenscht te volgen: ik heb nu alleen nog te vragen, wat Frank door de Inwijding, die Italië hem te beurt doet vallen, ten slotte bereikt.

Geheel het XXIIIste hoofdstuk is daarvoor uiterst leerzaam.

De stemming waarin Florence de jonggehuwden brengt, wordt tegen het einde geteekend. In den laten middag zijn zij naar buiten gereden, ‘naar de hoogte waar Fiesole ligt.’ Hun gesprek loopt over Plato, over den ‘Faidros’, waarvan Frank zijn vrouw een geheelen passage uit het hoofd kan opzeggen. Frank raakt er zelf door in vervoering, en komt bijna tot aanbidding van Zeus ‘omdat aan dezen God geen misdadige kerk, geen boeien van dogma's en geen verkrachting van de natuur verbonden zijn; hij is alleen het hoogste en schoonste.’ Zoo meent Frank, en hij vergeet gelukkig een Sokrates, een Fidias, wegens godsdienstige ketterij zuchtende in een gevangenis, en zelfs de schoone Fryne door inkwisitie geplaagd. Beiden vergeten zij eigenlijk al wat de zaligheid hunner jonge liefhebbende harten storen kan:

> ‘- Hoe frisch opwekkend is dit alles; hoe stemt het bij deze plek en bij het landschap om ons henen!
> Zwijgend zagen zij het stille vredige landschap aan, dat nog hetzelfde is als waarin de heilige of heidensche figuren van Botticelli, van Rafaël, van Bartolommeo zaten, waar Lorenzo en zijn vrienden samen spraken. De zon was al op haar helling naar het Westen; waar het licht viel gleden de stralen schuin over de gronden, over een boomgroep, een wit huisje, en een kleine campanile; de bergen werden blauwachtig aan de schaduw- en warm getint aan hun lichtzijde. Grootschheid lag over alles, getemperd door bevalligheid.
> - Dit Florentijnsche landschap, zei Sietske, toen zij moesten vertrekken,
> - met de Florentijnsche en Platonische beelden, die ge

er in geteekend hebt, zal mij iets onvergetelijks zijn. Zoo iets voelt men op weinig andere plekken der aarde, dit begrijp ik nu duidelijk.
- Dan moeten wij heengaan met de woorden van Sokrates, zei Frank.
Toen hij zijn gesprek met Faidros eindigde, stond hij op en zei: Voegt het ons niet, eer wij heengaan, tot dezen hier te bidden?
- O vriendelijke Pans en andere goden dezer plaats geeft mij schoon te worden van binnen, en dat wat ik uitwendig hebbe, in harmonie zij met het inwendige. Hebben wij soms iets meer noodig, mijn Faidros?
- Neen, dit zij ook voor mij aldus gebeden.
- Laten wij dan gaan.
Zoo gingen ook zij heen. En terwijl zij haar hand, die een takje van den plataan hield, op Franks schouder liet rusten, was zij aangedaan en vervuld van een tinteling van Florentijnsche gratie en Grieksche poëzie, en over haar kwam een zaligheid als die men in sommige gewijde oogenblikken voelt, en welke Plato heeft genoemd: het bevleugeld worden der ziel.
Frank voelde haar elektrische aanraking, en zijn arm om haar middel slaande, daalden zij tot waar zij de kleine osteria vonden. Ook hij was vervuld van de groote beelden, die de herinnering bij hem had opgeroepen, en van het bewustzijn, dat hij misschien eens iets zou kunnen stichten als hij ze aan anderen vermocht mee te deelen. Onder een pergola, beschauwd met bruinend wijnloof en reeds warm getinte en zwellende trossen, die afhingen van het ruwe latwerk, namen zij een landelijk maal, en keerden bij het vallen van den avond huiswaarts.'

Frank op al zijne omwandelingen door kerken, kloosters en musea te verzellen; al zijn oordeelen te wikken en te wegen of zijn manier van zien te toetsen aan de uitkomsten die hij er mede verkrijgt, zou ons de grenzen van een artikel ver doen te buiten gaan, zou het schrijven van een boekdeel eischen. Er komt in Vosmaers boek zooveel ter sprake; het boek is van een zekere overlading niet vrij te pleiten. Hoevele namen worden genoemd, hoevele kunstwerken aangehaald! Bij Franks betrekkelijke onervarenheid was dit moeilijk te vermijden. Frank is 'overstelpt,' telkens overstelpt, en de lezer wordt overstelpt met hem. Wanneer Frank niet een eerstbe-

ginnende was geweest, of wanneer Vosmaer, de objektiviteit van zijn werk prijsgevende, zelf veelvuldiger het woord had genomen, om ons te zeggen hoe hij, Vosmaer, Italië had gezien, zouden wij natuurlijk niet verdronken zijn in zoovele bijzonderheden, zouden wij gevoerd zijn op zekere toppen, van waar wij dan telkens een afgesloten kunstgeheel hadden kunnen overzien, hetzij een school, hetzij al de werken van eén meester. Vosmaer had zijn eigen oordeel wel kunnen geven, zonder ons Frank te doen verliezen. Hij had ons slechts telkens na die ‘vues d'ensemble’, die wij thans al te zeer missen, behoeven mede te deelen, wat Frank daar reeds al en niet van begreep. Nu Frank onafgebroken aan het woord blijft, raakt, eerlijk gezegd, de belangstelling wel eens uitgeput. Men kan niemand kwalijk nemen, dat hij liever met Goethe, met Burckhardt, met anderen, dan met een eerstbeginnende Italië doorreist. Hoe bleek worden Franks opmerkingen bij dat éene citaat uit Goethe, dat hij ons bl. 284 zelf ten beste geeft. Vosmaer heeft blijkbaar gewild, niet dat wij van hem, Vosmaer, zouden vernemen, hoe wij Italië moeten zien, maar dat wij aan de fouten van een Frank zacht ons spiegelen zouden. De fouten van Frank laten zich in mijn oog tot deze gronddwaling terug brengen: Frank stelt zich de kunst van Italië in haar geheelen omvang al te zeer voor gelijk het voor eenigen tijd mode was, zich den ontwikkelingsgang van mensch en menschheid voor te stellen: als een leerschool. Tollens heeft er nog een versje op. Een opvoeding der menschheid door een hooger Wezen heeft geruimen tijd de geesten bekoord. Voor Frank doorloopt ook de kunst van een gegeven volk een school, met elkander opvolgende klassen. Zij maakt vorderingen. Zij wordt eindelijk gediplomeerd. Frank zegt ergens (blz. 280): ‘Hoe getuigt dit alles (bijvoorbeeld de fresco's van Ghirlandajo in S. Maria Novella) van geheel buitengewone schoonheidsgaven, en hoe wordt het toch overtroffen door de schilder- en beeldhouwkunst van Michel Angelo, da Vinci, Rafaël, de drie grootsten onder de grooten! Dezen toch en enkelen die hen naderen, zijn het, die de eerste plaats blijven innemen.’

Dit gezichtspunt is geheel onvoldoende, omdat door de kunst van een volk hoogere voortreffelijkheid in bepaalde opzichten nooit verkregen wordt dan tot den prijs van een verlies in andere opzichten. ‘Groot onder de grooten,’ ‘een eerste plaats

innemen', altemaal uitdrukkingen, die dit gezichtspunt onvermijdelijk maakt, zijn veel te algemeen, moeten de schakeeringen verwaarloozen, en om schakeeringen is het bij een kunstoordeel juist te doen. Geen kunstenaar kan de eerste zijn. Hij kan alleen de eerste zijn in dit of in dat. De menschelijke beperktheid brengt het mede, en zij niet alleen. Het vergelijk, waarin alle kunst onvermijdelijk treden moet, heeft dezelfde werking. Want alle kunst berust op een vergelijk. Kunst is niet uitdrukken van al wat men gevoelt, maar van dat gevoel, dat zich op een gegeven oogenblik aan den evenmensch laat mededeelen. Dit mededeelen is aan zekere noodlottige voorwaarden gebonden. Het gebeurt niet dan onder den invloed van die hartstochtelijkheid, die alleen een mensch er toe leiden en verleiden kan, zijn binnenste te openbaren, zijn binnenste over te storten. Waar hartstochtelijkheid is, is natuurlijk overdrijving en eenzijdigheid metéen. Een kunstwerk is geen inventaris van den inboedel onzer ziel; het is wat de kreet is der wanhoop, wat de juichtoon is der liefde, wat de klacht is der smart; alles tijdelijk ter zijde dringende, alles overstemmende wat op dat tijdstip in de ziel geen wanhoop, geen liefde, geen smart is, of welke andere aandoening dan ook. Een kunstwerk is de vrucht van dat opgaan in het éene, dat de ziel op een gegeven oogenblik of in een gegeven tijd geheel inneemt; zóo inneemt, dat teruggeven, uitdrukken, uitstorten, uitstooten, een vraag wordt van leven of dood, een noodzakelijk baren.

Het kunstoordeel heeft altijd hiermede rekening te houden. Het mag kunstwerken naast elkander leggen en hunne meerdere of mindere waarde bepalen. Maar het dient vooraf met veel zorg de punten te kiezen, waarop in de naast elkander gelegde werken de aandacht vallen mag. Voor meesters is er geen gemeene maat, want het zouden geen meesters zijn als zij niet eenzijdig waren. Aan een uitspraak als de aangehaalde: 'hoe worden de ouderen toch overtroffen door Michel Angelo, da Vinci, Rafaël,' heeft men dus niet veel. Er zijn opzichten, waarin men een Giotto, een Ghirlandajo boven de lateren mag verkiezen, zonder tot de Prerafaëliëten over te loopen. Ieder die den heidenschen Jupiter tonans, ik bedoel den Kristus van het Laatste Oordeel in de Sixtijnsche kapel heeft gezien, begrijpt wat ik bedoel.

Het is in Frank niet te misprijzen, dat hij voorloopig al zulke onderscheidingen verwaarloost. Niet om het chemische

onderzoek der lucht, om de inademing der lucht is het zijn jong gemoed te doen. Men wordt weder jong met Frank, gesteld, dat men het ongeluk heeft, het andermaal te moeten worden. Wybrand vraagt hem in Rome (bl. 333): ‘Vertel mij eens, wat gaat gij hier nu doen?’ En Franks aanstekelijk vroolijk antwoord luidt: ‘Geestelijk groeien, ons vervullen van antieke kunst en literatuur; van Rafaël en Michel Angelo, van alles wat hier groots geleefd heeft, van natuur en volk, en al dat schoone, al die poësie meenemen en zien, dat wij het bij ons overplanten.’ (evenzoo bl. 377.)

Recht zoo. Zoo moet men Italië bezoeken, of liever indrinken, als men jong is. Wybrand valt Frank in de rede met een ‘piano, piano’. Ik had er den moed niet toe gehad, en zeg liever met den ouden grootvader, in een zijner Brieven die ons tegen het eind van den roman worden meegedeeld: ‘Beter een enthusiasme dat zich eens van voorwerp vergist, dan in het geheel geen enthusiasme (bl. 348).’

De warmte zijner geestdrift, in Rome onophoudelijk gevoed, laat niet na, langzamerhand in Frank een ander man te doen rijpen. Hij woont de plechtigheden bij der Heilige Week en wij herkennen nauwlijks meer den ruwen diamant uit het begin der huwlijksreis. Hij heeft thans (bl. 366) ‘een open oog voor het historisch en dichterlijk verschijnsel eener religie die, naar zijn meening, in Italië te huis behoorde’; hij is ‘enthusiast voor alles wat poësie en kunst was, beschouwt dit alles met een eigenaardige mengeling van kritiek, onpartijdigheid en soms tot bewondering opgevoerde belangstelling, die van geen ironie wist.’ Franks ‘indruk was somtijds sterker dan (die van Sietske) en veel verder ging hij mede in dezen kring van denkbeelden en opvattingen’.

Op kunstgebied maakt Frank vorderingen; dank ook de leiding van zijn vriend, den schilder. ‘Franks oog was opgevoed in de kunst en nu het daaglijks, als hier, werd ontwikkeld en gescherpt, ontging hem niets bij de wandeling. Wybrands opmerking en zijn onderscheiding tusschen het schilderachtige of geestelijke in de bouwkunst kwam hem bij menig gebouw te hulp.’

Maar wij zijn helaas! reeds in dat deel van den roman, dat zeer zeker, zooals het daar ligt, niet door Vosmaer zou zijn uitgegeven, indien de dood hem niet had overvallen. De aan-

schouwelijkheid van het eerste gedeelte vinden wij hier niet terug, evenmin dat onpersoonlijke in de voorstelling dat het begin zoo gunstig onderscheidt. De auteur treedt hier veel meer zelf tusschenbeide. Het is hier zelfs niet altijd duidelijk, of wij met zijne opmerkingen te doen hebben dan wel met die van Frank. Wij hebben hier niet veel meer dan de stof die Vosmaers kunstenaarshand nog moest bewerken. Van daar dan ook, dat wij met de ontwikkelingspunten die Frank tot dusver doorloopen heeft veel beter zijn ingelicht dan omtrent hetgeen hij geacht mag worden ten slotte te zullen bereiken. Wij zien hem rijpen, maar wonen, omdat de roman niet ten einde mocht worden gebracht, zijn wedergeboorte niet bij.

Want dat die wedergeboorte nog niet heeft plaats gehad, laat ons een zijner brieven uit Rome aan grootvader Van Arkel zien:

> ‘Amsterdam, Utrecht, Haarlem hebben toch niet kunnen geven wat het Florence der Medici, het Mantua der Gonzaga's, het Milaan der Sforza's, het Rome van Guilio en Leo den kunstenaars boden, en, hoe hoog wij sommige uitdrukkingen van onze kunstenaars en schrijvers achten, hoe natuurlijk, karakteristiek en nationaal zij waren, boven het nationale staat het volstrekte; er zijn orden in het rijk der schoonheid. Het schoone is een wereldverschijnsel en wij mogen het niet afsluiten in provincies. Met het zedelijk en en geestelijk karakter is het anders gesteld; ik veroorloof mij den trots van daarin met geene nationaliteit te willen ruilen. Het schoone dat is absoluut, en wereldburgelijk; waar het hoogste wordt aangetroffen, erkenne en eerbiedige men het zonder ommezien.’

Dezelfde opvatting keert aanstonds terug:

> ‘Van den inhoud der Vaticaansche en Sixtynsche wonderen behoef ik u niets te zeggen; u kan de afbeeldingen voor u leggen en door herinnering aanvullen. Het is de hoogste uitdrukking der schilderkunst. *Numine afflata*, zooals Rafaël bij zijn beeld der poësie schreef.’

Juist dit laatste verraadt, dat Frank Rafaël nog niet begrepen heeft. Hij bespeurt het onrecht niet, dat hij jegens Rafaël pleegt. Rafaël toch heeft niet van eenige bepaalde poësie, van

de poësie van eenig dichter dat *Numine afflata* gebezigd, maar uitsluitend van het ideale beeld der poësie. Men heeft wel eens gesproken van Schriftvergoding en daaronder die leer van de Inspiratie des Bijbels verstaan, volgens welke van dit, toch altijd door menschen geschreven, boek aangenomen werd wat alleen van een Godswoord kan gelden. Volkomen hetzelfde verschijnsel vindt men bij Frank op kunstgebied. Frank spreekt natuurlijk niet meer van een door God geïnspireerd boek uit het begin onzer jaartelling, maar hij veroorlooft zich wel van een door God geïnspireerde schilderij te spreken uit het einde van het tijdvak der Renaissance. Waarom zijn wij zoo onverbeterlijk? Waarom moeten in de kunst dezelfde verkeerde gewoonten herleven, die wij in theologicis naar vermogen hebben afgelegd?

'Kinderkens, zegt de Schrift, bewaart uzelf voor de afgoden.' Afgoderij is immers toekennen van een volstrekt karakter aan wat uit zijn aard betrekkelijk is; nederknielen, zij het ook alleen in den geest, voor wat toch altijd menschenwerk blijft. Waartoe den eigen invloed der kunst verijdeld, die geen vinden belooft, die ons niet in het volstrekte wil doen rusten? Juist daarom zijn kunstzin en godsvrucht niet met elkander te vereenzelvigen. Het kunstgevoel kan niet als gemeenschap met het absolute worden voorgesteld zonder dat men het kunstgevoel herleidt tot mystiek en dus overbodig maakt. Ik zeg het in naam van een, naar ik meen, juistere zielkunde, in weerwil van zeer achtbare autoriteiten.

In een ander opzicht dan het genoemde, heeft Frank zijn Rafaël niet misverstaan. Hij heeft van Rafaël geleerd in kunstzin een bij uitnemendheid ethisch verschijnsel te zien. 'Welk een liefelijke ziel, schrijft hij zijn grootvader, moet Rafaël bezeten hebben! Bij hem geen spoor van nijd of haat, van laagheid of opgeblazen trots, van zwakheid of overmoed; een klaren hemel gelijk, die zijn diepte niet heeft ten koste van licht en zuiverheid.' Sietske prijst het, dat 'het heele leven innig met het schoone en met de kunst verbonden' wordt. 'Rafaël, zegt Frank, heeft al het glanzende, bloeiende, lieflijk gezinde eener schoone geaardheid, eener edele natuur.... Hij is niet de schilder der zachtheid alleen, gelijk men dikwijls meent. Hij heeft ook kracht, vuur, een onbegrensde macht, om de grootste en geduchtste samenstellingen te denken en te scheppen. Zijn

kunst is niet enkel gevoel; zij is de vrucht van heel zijn denkende, voelende en handelende ziel.'

Michel Angelo wekt bij Frank deze gedachte: 'Denken wordt (bij Michel Angelo) peinzen, kracht heeft er te doen *met lijden en worstelen*.'

VI.

Plotseling breekt de roman af. In een aanhangsel wordt ons door den zoon op grond van mededeelingen zijns vaders bericht, dat Frank en Sietske nog eenigen tijd in Italië moesten blijven en dan, *ingewijd* in het schoone, (naar Hellas? neen) naar Holland zouden zijn gegaan. Dat slot, dat ons omtrent de bedoeling van dezen roman volkomen zekerheid zou hebben gegeven, missen wij, helaas! Thans moeten wij ons met een gissing behelpen, die deze twee gegevens onvoorwaardelijk heeft te eerbiedigen: roman en opdracht. Raadpleeg ik den roman, dan zeg ik zonder aarzelen: Vosmaer heeft in Frank de kunstontwikkeling van iemand anders willen schilderen; raadpleeg ik de opdracht, dan zeg ik even beslist: in Frank zien wij wat Vosmaer zelf heeft 'beleefd.'

De beide opvattingen laten zich vereenigen. Volgens mij, schildert *Inwijding* de kunstontwikkeling van een persoon die niet Vosmaer zelf is, allerminst de Vosmaer van den laatsten tijd. Maar voor deze schildering is door den auteur op niet nader te bepalen wijs veelszins partij getrokken van eigen ervaringen, terwijl het slot van den roman ons een Frank had moeten toonen, die, - door Sietske, door Italië, door Wijbrand gelijk, en niet het minst, door eigen nadenken opgevoed, - sterk geleek op den beminnelijken, den humanen, den artistieken schrijver, wiens verlies levendig betreurd wordt door de velen in den lande die eigen inwijding aan zijn geschriften hebben te danken; geschriften, waarvan de waarde inzonderheid daarin is gelegen, dat zij den toon hebben weten te treffen die ten aanzien van kunst Nederlandsche ooren en harten tot luisteren en medegevoel kon nopen.

A. PIERSON.

Dramatisch overzicht.

Een proefvoorstelling. - Kielland's Op de terugreis. - Calderon's Rechter van Zalamea. - Alfred de Musset op het Hollandsch tooneel.

Er doet zich op het gebied van het tooneel in de hoofdstad een niet onaardig verschijnsel voor.

Bij gereede erkenning van hetgeen er in de twintig laatste jaren verbeterd is, geeft zich in de pers en in particuliere gesprekken de ontevredenheid over de vele gebreken, welke ons tooneel blijven aankleven, en over nieuwe fouten, welke telkens duidelijker aan den dag treden, nog luide lucht. De juichkreet door Professer ten Brink aangeheven over de terugkeer der schoone dagen van Aranjuez, vindt geen echo. Maar - en dit dunkt mij het merkwaardige van het verschijnsel - de pogingen tot verbetering welke op die uitingen van ontevredenheid volgen, komen thans niet in de eerste plaats van boven, niet van maatschappijen als het Tooneelverbond of van eene door onbaatzuchtige donateurs gesteunde Vereeniging als ‘Het Nederlandsch Tooneel’; het zijn de tooneelspelers zelven en de kleine tooneelgezelschappen, die de behoefte gevoelen aan iets beters. Dat de pogingen om tot dat betere te geraken nog onvolkomen zijn, dat het een vallen en opstaan is, - niemand, op de hoogte van de toestanden en verhoudingen in onze tooneelwereld, die het anders verwachtte. Voorshands stelle men dan ook zijne eischen niet al te hoog, maar verheuge men zich in wat er ernstigs en belovends schuilt in deze beweging.

Het is in de Concertzaal van het verlaten Felix Meritis op een geïmproviseerd en in alle opzichten onvoldoend tooneeltje, het is verder in het zaaltje van den Salon des Variétés in de Amstelstraat, te midden van tabakswalm, vermengd met den geur van dampende

overjassen en natte parapluies, dat in de eerste dagen van Februari voorstellingen werden gegeven, welke ik, niet tot de voortreffelijkste, maar zeker tot de belangrijkste reken van het tooneelseizoen.

Het is bekend, dat de Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ een zeker aantal jongere artisten aan haar gezelschap verbond, blijkbaar met het doel om hen in het ‘doen door laten’ te oefenen. Deze jongelieden zouden, hun taak vervullende volgens de opvatting van de Koninklijke Vereeniging, op de dagen dat hunne diensten niet gevorderd worden voor het binnenbrengen van brieven, het aandienen van hooge personnages, het als zwijgende gasten aanzitten aan feestmalen, of het vervullen van onbeteekenende rollen, lange wandelingen kunnen maken, zich in het biljartspel kunnen oefenen, of onafzienbare tapisseriewerken kunnen vervaardigen. In plaats daarvan hebben zij zich in het hoofd gezet, dat de opleiding, welke de meesten hunner op de Tooneelschool genoten, hen ook nog andere kundigheden deed deelachtig worden dan die welke voor een optreden in ‘het zwijgend pak’ worden vereischt. Zij wilden ook wel eens comediespelen, ook wel eens verzen zeggen en in eene rol van eenige beteekenis optreden voor een intelligent publiek. En nu organiseerden zij eene voorstelling op eigen houtje; zij vonden een zaal voor hunne proefneming in Felix Meritis, een publiek in belangstellende leden van het Tooneelverbond, - en *vogue la galère!*

Vogue la galère! dacht de heer Schwab, en hij zette zijn forsche stem uit om het lied der zwaarden uit *De dochter van Roelant* van de Bornier te declameeren, zonder er op te letten, dat in een kleine ruimte als die van Felix een stem als de zijne in toom behoort te worden gehouden, op straffe van hard en ruw te klinken.

Vogue la galère! zeide juffrouw Bos, en, vertrouwende op hare intelligentie en hare bedrevenheid in het zeggen van verzen, die haar dan ook niet in den steek lieten, waagde zij zich aan het beroemde tooneel uit *Horace* van Corneille (de ‘imprécations de Camille’), zonder te bedenken, dat zij, noch door hare gestalte, noch door hare, welluidende, maar niet zeer krachtige, stem tegen de moeielijkheden dezer rol is opgewassen.

Vogue la galère! herhaalden eenige andere jongeren in koor, en zij, die niet alleen nooit Molière spelen, maar ook nooit Molière zien spelen - ‘Het Nederlandsch Tooneel’ heeft het bij een paar bescheidene proefnemingen op het meest ongeschikte tijdstip gela-

ten - besloten, hunne krachten te beproeven aan twee tooneelen uit *De geleerde Vrouwen*, zonder zich volkomen rekenschap te geven van al de fijnheden van dictie welke Molière eischt, en zonder te bedenken, dat het tooneel tusschen Trissotyn en Vadius bezwaarlijk tot zijn recht kan komen in een zoo beperkte ruimte als hun hier ten dienste stond.

Men ziet het: wat dikwijls plaats heeft bij pogingen van ondernemende, eerzuchtige, jongelieden, geschiedde ook hier. In hun ijver om te toonen wat zij vermogen en hoe degelijk hunne kunstrichting is, hadden zij hunne krachten overschat; de sprong van hun dagelijksch werk tot wat zij zich nu voorstelden te bereiken bleek voor hen te groot te zijn, en zij sprongen mis. Bovendien hadden onze jongelui zich blijkbaar geen tijd genoeg gegund om unne taak tot in bijzonderheden af te werken, en hadden zij verzuimd, zoowel bij de samenstelling van hun programma als bij de instudeering, den raad van een man van smaak en ervaring in te roepen.

Dat alles mag niet worden verzwegen, noch vergoelijkt. Maar dat er in de Philaminte van mevrouw Schwab, in den Trissotyn van den heer Verenet en den Machut (uit *Taalfouten* van Labiche) van den heer van Biene veel te prijzen viel; dat juffrouw Bos, door een uiterst welwillend publiek teruggeroepen na hare te veel als soubrette voorgedragen zang van Dorilea uit Granida, hare dankbaarheid betuigde door de voordracht van ‘Zomernacht’ van Hélène Swarth, waarbij zoowel de keus van het gedicht als het smaakvolle reciet hoogen lof verdienden, - dat mag evenmin worden verzwegen, omdat het deze proefvoorstelling maakte, wel niet tot een middag van hoog kunstgenot, maar toch tot eene gebeurtenis, welke de belangstelling der tooneelvrienden waard was en, mits de jonge artisten hunne tekortkomingen flink onder de oogen durven zien, aanmoediging verdient.

De tweede voorstelling, welke weinige dagen later, de tooneelvrienden naar een voor hen ongewoon lokaal lokte, had plaats in de uiterst bescheidene ruimte van de zoogenaamde Salon des Variétés in de Amstelstraat (Directie Kreukniet, Bigot en Blaaser). De ‘great attraction’ van den avond bestond voor mij in de vertooning van *Op de terugreis*, drama in één bedrijf, uit het Noorsch van Alexander L. Kielland, waarin een ijverig oud-leerling van de Tooneelschool, mevrouw Holtrop-van Gelder, de hoofdrol zou vervullen.

Kiellands drama is ongewoon van vorm en inhoud. Geen spannende intrige, geen schokkende handeling boeit hier den toeschouwer. Het geheele stuk bestaat uit één enkel dramatisch tooneel, door een lange redeneering, een debat over een betwistbaar punt van maatschappelijke zedeleer, voorbereid.

De koopman Worm heeft valschheid in geschrifte begaan, en die misdaad met gevangenisstraf moeten boeten. Op het oogenblik, waarop het drama aanvangt, is zijn straftijd om, en kan hij elk oogenblik thuis verwacht worden. Zijne kinderen, een 14jarige zoon on een oudere dochter, maken zich gereed om hem van de boot af te halen en naar huis te geleiden. Nu zal - zoo denken zij - hunne moeder, die gedurende Worms afwezigheid met bewonderenswaardige energie door rusteloozen arbeid er in geslaagd is, de schulden van haren man te betalen, en een eigen modezaak met groot succes te drijven, niet meer zoo treurig en ernstig zijn, nu wordt alles in huis weer goed. Maar mevrouw Worm denkt er anders over. Zij is door Worm's misdrijf in het vertrouwen, dat zij in haren man gesteld had, diep geschokt, en dat vertrouwen kan alleen hersteld worden, wanneer het haar blijkt dat hij vol berouw uit de gevangenis terugkeert. Daarvan moet zij eerst zeker zijn, eer zij haar huis en haar hart weer voor hem open stelt. En nu meent zij, onder anderen op grond van den inhoud zijner brieven, reden te hebben om aan de diepte van dat berouw te twijfelen. Kan en mag zij, in die onzekerheid, haren man terstond weder opnemen in haar huis, hem vergunnen zich te stellen aan het hoofd van de zaak welke zij gesticht en met zooveel geestkracht tot een soliede zaak gemaakt heeft? Mag zij de opvoeding van de kinderen toevertrouwen aan een man met zulk een verleden? Mevrouw Worm heeft hierover lang en ernstig nagedacht, en de slotsom harer overpeinzingen is, dat haar man haar degelijker waarborgen van zijn inkeer zal moeten geven eer zij hem weer kan toestaan zijn plaats als hoofd van het gezin in te nemen. Alvorens tot dit besluit te komen heeft zij een harden strijd te strijden gehad, en nu zij er toe gekomen is, heeft zij te kampen zoowel tegen hare kinderen en haren aanstaanden schoonzoon, die haar van hardheid en liefdeloosheid beschuldigen, als tegen den predikant, die uit kracht van zijn ambt en met een beroep op Hem, die tollenaars en zondaars tot zich riep, haar vermaant om haren man te ontvangen als den verloren

zoon, die tot zijn vader wederkeert, Wanneer nu Worm te huis komt, en met de woorden: ‘O Marie! eindelijk, eindelijk!’ met open armen zijne vrouw tegemoet vliegt, dan wijkt zij terug en staat hem koel te woord. Zij had het wel gevreesd: dat is niet de terugkomst van een berouwvollen misdadiger; de taal die hij spreekt is niet die van iemand, wien het verblijf in de gevangenis tot inkeer heeft gebracht en aan wien zij dus, zonder gevaar, de leiding van hare kinderen en van haar fortuin kan toevertrouwen. Maar zij zal het hem zelf laten voelen, zelf laten erkennen, zij zal hem zóóver brengen, dat hij, zelf overtuigd dat het hare liefde voor hem is, die haar zoo doet handelen, zich geheel op haar verlaat, naar haren raad zich voegt. Weer dreigt de predikant, die, tegen den wil van Mevrouw Worm, de kinderen binnenroept en hen dwingt partij te kiezen voor hun vader tegen hunne moeder, het begonnen werk te verstoren. Een oogenblik acht de moedige vrouw alles verloren, en zinkt zij, onder den uitroep ‘Alleen!’ als verpletterd in haar stoel neer. Maar wanneer dan de predikant, in de meening dat haar ‘trotsch en wederspannig hart’ - zooals hij het noemt - gebogen is, weer spreekt van de noodzakelijkheid om elkander met den mantel der broederliefde en toegevendheid te bedekken, omdat wij slechts van elkander weten, ‘dat wij zwak... zeer zwak zijn’, dan barst zij los. ‘Gij liegt... Dominé!’ roept zij uit, ‘de menschen zijn n i e t zwak. Maar gij en uws gelijken wilt ze zwak maken. Als men een middel tracht te vinden om den wil des menschen in de ure der verzoeking machteloos te maken, men zou geen beter kunnen bedenken, dan hun steeds voor te liegen: “O we zijn allen zoo z w a k !” Door deze verdraaiing eener schoone leer, bouwt men een brug, die ontwakende begeerten aan de misdaad verbindt. En langs dienzelfden weg leidt men den half berouwhebbenden zondaar terug tot de half oneerlijke maatschappij.’ En nu wendt zij zich tot haren man, en door woorden, waarin zich haar volle, eerlijke, verstandige liefde voor den verdwaalde openbaart, bereikt zij wat een langdurig verblijf in de gevangenis niet had vermogen te bewerken. Met een ‘Vergeef me, Marie! vergeef me!’ knielt Worm voor haar neer. Hij gevoelt het, dat zijn plaats nog niet in dit huis is. Hij zal eerst nog voor korten tijd op reis gaan: maar op die reis zullen hem de zegen en de liefde van vrouw en kinderen vergezellen. En als hij dan, na een treffend afscheid, het huis heeft verlaten en de

veertienjarige Otto vraagt: ‘Maar moeder gaat vader nu w e ê r van ons weg?’ dan luidt het antwoord: ‘Neen, lieveling! J e v a d e r i s o p d e t e r u g r e i s!’

De mannen van het vak zullen aan deze dramatische schets den naam van een ‘pièce bien faite’ niet kunnen geven: het is nauwelijks meer dan een fragment. Wij weten niets van de omstandigheden, welke het misdrijf hebben vergezeld, en hebben dus het karakter van den misdadiger niet leeren kennen. Van den eigenlijken strijd in het binnenste van mevrouw Worm bespeuren wij niets: wanneer het drama aanvangt is die strijd volstreden en heeft zij haar besluit reeds genomen. Bij eene middelmatige vertolking van de rol moet het karakter van de hoofdpersoon weerzin wekken, en het geheele drama onnatuurlijk, haast belachelijk schijnen.

En wanneer ik dan constateer, dat op den avond, waarop ik de voorstelling bijwoonde, het gewone Variété-publiek, een publiek dat gewend is om voor zijn 75 cents te lachen over niet altijd even fijne grappen, of geschokt te worden door de gewone middelen der Fransche melodrama's, hoewel een oogenblik verbluft door het ongewone van hetgeen hier werd voorgedragen, in ademlooze stilte luisterde en, getroffen door het roerend familietafereel, ten slotte luide toejuichte, dan is het duidelijk dat die overwinning in de eerste plaats aan het voortreffelijk spel der vertooners te danken was.

Inderdaad was de mevrouw Worm van mevrouw Holtrop-van Gelder eene creatie, zooals het tooneel er ons niet veel te genieten geeft. Toegegeven dat hare persoonlijkheid, een eenigzins stroef stemgeluid, eene soms over-duidelijke wijze van articuleeren, Mevr. Holtrop voor deze rol bijzonder geschikt maakten, dan verdient het dubbele waardeering, dat zij niet alleen voor de harde, strenge redeneering van het verstand, maar ook voor de uitingen van het innige, diepe gevoel klanken, blikken en gebaren wist te vinden, welke door natuurlijkheid en soberheid diepen indruk maakten. De voortreffelijke typeering van den predikant door den heer Holtrop, en een goed sluitend samenspel van allen, maakten deze vertooning tot een voorbeeld, ook voor de voornamere en voornaamste tooneelgezelschappen in de hoofdstad.

Dienzelfden avond - men moet in Amsterdam met zijn tijd weten te woekeren! - woonde ik in diezelfde Amstelstraat, in het

Theatre van Lier het grootste gedeelte bij van de voorstelling van Calderon's *Rechter van Zalamea*. Hier wachtte mij een nieuwe verrassing; niet in de vertooning zelve, welke zich over het geheel niet boven het middelmatige verhief en, kleur- en stijlloos als zij was, het gemis eener degelijke leiding zeer deed gevoelen, maar in het stuk dat, ondanks zijn meer dan tweehonderd jaren, op de belangstelling van een publiek dat Shakespeare en Lessing weet te waardeeren, ten volle aanspraak mag maken. Op ons tooneel, dat toch, zoolang het bestaat, voor een groot deel van vertalingen geleefd heeft, is de Spaansche tooneeldichter Calderon zoo goed als een onbekende. In de rijke tooneel-bibliotheek van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde vind ik van de meer dan honderd Calderonsche stukken slechts twee stukken vertaald, en wel *La vida es sueño* (Het leven is een droom), in 1647 door Schouwenbergh en in 1871 door A.S. Kok vertaald, en *El Alcalde de Zalamea*, dat naar de Fransche vertaling en bewerking van Longuet en Collot d'Herbois onder den titel *De Landman-rechter* in 1795 verscheen, in eene vertaling van den Commissaris van den Amsterdamschen Stadsschouwburg R.C. van Goens.

De naam van den Franschen bewerker van *El Alcalde*, Collot d'Herbois, een middelmatig acteur, die later in de dagen van het schrikbewind zulk een bloedige rol zou spelen, doet reeds vermoeden dat er aan Calderon's drama een revolutionnair luchtje is, en de datum van de eerste opvoering te Parijs versterkt dit vermoeden. Het was toch den 7^{den} December 1789 dat de burger J.M. Collot d'Herbois in het Théatre Français (destijds in het Odéon gehuisvest), onder den titel *Le Paysan Magistrat ou Il y a une bonne justice*, een bewerking van het door Longuet vertaalde drama van Calderon liet opvoeren, met niemand minder dan den sinds 1787 aan den schouwburg verbonden Talma in de titelrol.

Het is merkwaardig, met welk een vrijmoedigheid Calderon, een geloovige en een trouw dienaar van zijn koning, hier den adel en het leger de waarheid durft zeggen, en, 138 jaar vóór de Fransche revolutie, voor de rechten van den mensch, zonder onderscheid van rang, in de bres springt met een snijdend vernuft en een humor, welke aan de beroemde tiraden uit *Le Mariage de Figaro* herinneren. Pedro Crespo, de boer uit Zalamea, de landman-philosoof, die zijn man staat, al heet die man ook Generaal Don Lope de Figuera, die ieder, wie het ook zij, antwoordt in denzelfden toon waarop

hij wordt aangesproken, is een man zóó gezond van hart en hoofd, met zooveel oorspronkelijken geest; wanneer hij, onverwacht tot rechter benoemd, zich geroepen ziet in die hoedanigheid de eer zijner dochter te wreken, toont hij zich zóó menschelijk en tegelijkertijd zóó streng rechtvaardig, dat hij, ook bij eene gebrekkige vertolking, diepen indruk maken moet, en zeker tot de voortreffelijkste typen van de tooneelletterkunde mag gerekend worden. Wat zou er, bij eene zorgvuldige voorbereiding door voor hunne taak berekende kunstenaars, van dit pittig en kleurrijk drama, door Wilbrandt op voortreffelijke wijze voor het tooneel bewerkt, en door den heer W.G. Nieuwenkamp in vloeienden jamben vertaald[1)], niet gemaakt kunnen worden.

Dat de directie van ‘het Nederlandsche Tooneel’, aan wie de Wilbrandtsche bewerking, naar men beweert, werd aangeboden, er geen oog voor gehad heeft en deze gelegenheid om haar repertoire met een aantrekkelijk stuk te verrijken, ongebruikt heeft laten voorbijgaan, is een van de vele raadselen, welke de Koninklijke Vereeniging ons sedert eenigen tijd voorlegt, en waarvan wij de oplossing te vergeefs zoeken.

Het is kenmerkend voor den toestand van ons tooneel, dat elke poging om op het programma onzer schouwburgen een dramatisch werk te brengen, dat niet onder een der rubrieken: moderne Fransche comedie, melodrama of Duitsche klucht gebracht kan worden een waagstuk moet genoemd worden. Maar een dubbel waagstuk mocht het heeten, Alfred de Musset op het Hollandsch tooneel te brengen, den onsterfelijken zanger der jonkheid en der liefde, en die als zoodanig zeker overal welkom is waar jonge harten kloppen, maar in wiens kleine dramatische scheppingen het minst die eigenschappen gevonden worden waardoor een Hollandsch schouwburg-publiek pleegt te worden geroerd of meegesleept. Wanneer men de kabinetstukjes, welke de Musset onder den titel ‘Comédies et Proverbes’ geschreven heeft, wil kenschetsen, dan heeft men aan zuiver Nederlandsche woorden niet genoeg, maar komen naast de epitheta geestig, ondeugend, hartstochtelijk, die van subtiel, delicaat, gedistingeerd als van zelf uit de pen. En nu ben ik niet bang, te veel te kort te doen

1) Ik betreur het, door gebrek aan plaats, geen proeven van deze welgeslaagde vertaling te kunnen geven. De lezing van het bij A. Rössing verschenen stuk zij een ieder aanbevolen.

aan de talenten van onze Nederlandsche tooneelkunstenaars, wanneer ik beweer dat het gedistingeerde, het delicate, het subtiele juist niet dat is waardoor hunne opvatting, hun voordracht en hun spel zich in de eerste plaats plegen te onderscheiden.

Dat niettemin het waagstuk der opvoering van een dier Comédies van de Musset volbracht, en, alles in aanmerking genomen, geslaagd is, bewijst, dunkt mij, dat ons publiek iets beters weet te waardeeren, en vooral dat onze tooneelspelers iets beters tot stand kunnen brengen, dan waartoe men hen, publiek en tooneelspelers, in den regel in staat rekent.

De geschiedenis van de Musset's Comédies is bekend. Een eerste poging om van het tooneel tot het publiek te spreken (*La nuit Vénitienne*) was in 1832 niet geslaagd, en de Musset had zich reeds neergelegd bij het denkbeeld om voortaan alleen ‘auteur dramatique en chambre’ te zijn. De titel, dien hij aan zijn proverbes en phantasiën gaf: *Spectacle dans un fauteuil*, was er het bewijs van. Achtereenvolgens waren dan ook in de Revue des Deux-Mondes de proverbes *Il ne faut jurer de rien, Un Caprice, Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée* en eenige andere verschenen, zonder dat één Parijsch tooneeldirecteur op de gedachte gekomen was, deze stukjes te vertoonen; toen in 1847 Mme Allan, die te Petersburg met succes de proef genomen had met *Un Caprice*, den directeur van het Théatre Français wist te bewegen, ook het Parijsche publiek op dit bekoorlijk stukje te vergasten. Den 27^{en} November 1847 werd *Un Caprice* voor het eerst te Parijs gespeeld, en met volkomen succes. In April van het volgend jaar werd, met dezelfde Mme Allan en met evenveel succes, *Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée* opgevoerd; en weinige maanden later - het was aan den voor-avond van het Juni-oproer van '48 - volgde eene comédie van eenigszins grooter afmeting: *Il ne faut jurer de rien*, het stuk dat den 20^{en} Februari jl., onder den titel *Valentijns Weddingschap*, op den Amsterdamschen Stadsschouwburg is opgevoerd. Ook dit kleine drama werd door de bezoekers van het Théatre Français met grooten bijval ontvangen. Het doodeenvoudige onderwerp: een jonkman (Valentin) die van zijn ongeloof op het punt van vrouwendeugd en vrouweneer bekeerd wordt door den eenvoud, de oprechtheid, de onschuld van een meisje zoo bekoorlijk als Cécile de Mantes, bleek in staat, niet alleen een uitgelezen publiek van fijnproevers, maar ook het grootere, aan ingewikkelde intriges en schokkende of hoog-

dravende tooneelen gewende publiek te boeien. De toongevende critici waren één bewondering. ‘Comme cette phrase est nette, vive, alerte!’ - schreef Théophile Gautier - ‘comme l'esprit pétille au choc du dialogue! quelle malice et en même temps quelle tendresse! la bouche sourit et l'oeil brille, lustré par l'émotion. La scène d'amour sous les arbres est d'une fraîcheur, d'une passion honnête et pure qui ravissent.’

Dus: schalkheid en teederheid zouden onze tooneelspelers hebben te vertolken; zij zouden een dialoog, tintelend van geest, vlug en levendig moeten, zeggen. Was dit niet te veel van hen gevergd? Zouden zij begrijpen, dat een stuk van Alfred de Musset anders gespeeld, en dat proza van Alfred de Musset - zij het ook in eene vertaling - anders gesproken behoort te worden dan een Duitsche klucht van Larronge of een blijspel van Sardou? En zouden zij zich voor deze ongewone taak ongewone moeite willen geven? Wij zouden het spoedig te weten komen.

De vertaler - Prof. A.G. van Hamel, wiens naam ten onrechte niet op het affiche voorkomt - had gezorgd dat er van het kleurige, lenige, geestige van het oorspronkelijk, voor zoover dat bij het verschil van taaleigen mogelijk is, niet te veel verloren ging. Maar hij had meer gedaan: hij had, doende wat deels des regisseurs, deels des Raads van Beheer is, den artisten de noodige wenken gegeven omtrent opvatting, beteekenis en wijze van zeggen van de verschillende rollen; hij had hen met de traditiën van een en ander, gelijk die bij het Théâtre Français voortleven bekend gemaakt, en het oog laten gaan over enkele repetitiën. De artisten van hunnen kant - het zij tot hun eer gezegd! - hadden zich niet te voornaam, niet te wijs gerekend om naar die raadgevingen te luisteren. En zoo ontstond er een levendig, geestig samenspel, en kwam er, tot in de neventooneeltjes (ik wijs o.a. op de dansles in den aanvang van het 2e bedrijf, welke voortreffelijk geregeld was), kleur en teekening in dit kleine drama, dat door het publiek met instemming werd ontvangen.

Morin had zijn tooneelstap en zijn afgemeten manier van spreken laten varen, en gaf ons Valentijn's oom, van Buck, met een levendigheid en een humor, die alleen in het laatste bedrijf, waar de lichte roes te veel naar ‘kennelijken staat’ overhelde, eenige matiging had kunnen velen.

Mej. Bos nam veler harten in door de bekoorlijke naïveteit en

frissche natuurlijkheid van haar spel, dat bij wat minder ‘Absicht’ en breeder, meer geschakeerde voordracht nog zal winnen. Het moet der directie van ‘Het Nederlandsche Tooneel’ die, als ik wel ingelicht ben, haar deze rol aanvankelijk niet had toegedacht een aangename verrassing zijn geweest te bespeuren, welke een bevallige en fijn gevoelende jonge kunstenares zij (s e d e r t z e s j a r e n !) in Mej. Bos bezit. Men onthoude haar dan nu ook niet langer de gelegenheid om, door herhaald optreden, hare natuurlijke gaven te ontwikkelen en hare gebreken te overwinnen.

Schulze gaf het leuke, ondeugende, brutale van zijn rol schitterend wêer. Dat, aan het slot van het tooneel zijner bekeering, in toon en houding het poëtisch teedere niet tot zijn volle recht komt, is den talentvollen kunstenaar, tot wiens emplooi deze rol, een rol van jeune premier, eigenlijk niet behoort, niet te sterk aan te rekenen. Wel wake hij dat niet, gelijk bij de tweede voorstelling het geval was, zijn losheid in slordigheid ontaarde, en bedwinge hij, in eene comedie van de Musset, zijn lust tot improviseeren.

Het moeilijkste gedeelte van dit bekoorlijke drama is zeker wel het liefdesduo in het priëel aan het slot van het laatste bedrijf. Bij de eerste voorstelling had dit tooneel iets onrustigs on onafgewerkts. Dit was trouwens niet te verwonderen. De regie gaf ons hier een staaltje van de wijze waarop bij ‘Het Nederlandsch Tooneel’ de voorbereiding van belangrijke opvoeringen plaats heeft. Men wete, dat er in den regel geen repetitie met volledig decoratief gehouden wordt. Ook bij *Valentijn's weddingschap* had zulk een repetitie niet plaats gehad. En nu had de regie (*a non regendo?*) goedgevonden, in het prieel, waar Valentijn en Cécile samenkomen, een bankje te zetten waarop slechts plaats was voor één persoon. De acteurs bemerkten dit eerst onder het spelen, en Valentijn was nu genoodzaakt op een stoel *links* van Cécile te gaan zitten, terwijl het tooneeltje was ingestudeerd, beiden op één bank, Valentijn *rechts* van Cécile. Dit verzuim heeft effekten doen verloren gaan, die behoorlijk waren voorbereid.

Behoudens deze en enkele andere kleine tekortkomingen, gaf de voorstelling ons een voorproef van hetgeen er onder geregelde artistieke leiding en voorlichting - een voorlichting eu leiding, waarnaar de besten hunner, ook onder de oudere artisten, zelf dringend verlangen - van de leden van ‘Het Nederlandsch Too-

neel' verkregen zou kunnen worden. Onverantwoordelijk dunkt het mij, dat de Raad van Beheer, al klagende dat zijne welgemeende pogingen niet beter worden gewaardeerd, de dagelijksche leiding blijft toevertrouwen aan mannen, van wie het telkens blijkt dat zij voor deze gewichtige taak zoowel literaire vorming als artistieken zin en geoefenden smaak ten eenenmale missen. Et voilà messieurs, pourquoi votre fille est muette!

J.N. VAN HALL.

Bibliographie.

Jaarboek van het onderwijs in Nederland, uitgegeven door Mr. P.F. Hubrecht, Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken. 1889. Haarl., de Erven F. Bohn. 1889.

De reeds vrij breede lijst van jaarboeken, gewijd aan bijzondere takken van staatsdienst of aan bijzondere maatschappelijke belangen, werd onlangs aangevuld met het bovenstaande, dat een uitvoerig en zeer volledig overzicht geeft van alle openbare en bijzondere scholen en inrichtingen van hooger middelbaar en lager onderwijs, die in Nederland worden aangetroffen. Het overzicht is met meer dan gewone zorg bewerkt en vermeldt tal van bijzonderheden, welker kennis voor hen, die bij het onderwijs betrokken zijn, groote waarde heeft.

Ligt reeds in deze verdienste een waarborg dat het nieuwe jaarboek gemakkelijk zijn weg zal vinden als eene nuttige vraagbaak voor velen en dat dus deze eerste jaargang niet de eenige zal blijven, de waarde van het werk wordt niet weinig verhoogd door de daaraan toegevoegde verzameling van opstellen, welke op zeer degelijke wijze tal van onderwerpen behandelen, die met de belangen van het onderwijs in nauw verband staan.

Sommige van die onderwerpen zijn van zuiver wetenschappelijken of technischen aard, zooals de bijdragen van Dr. Serrurier en van Dr. van Eyk, terwijl andere vragen van den dag behandelen, zooals de voortreffelijke opstellen van den heer Gediking over volksopvoeding en lager onderwijs, van den heer van Dam van Isselt over de versterking van het militair element in de volksopvoeding en niet het minst de bijdragen van Mr. Kappeyne van de Coppello over ‘Hervorming van ons hooger onderwijs in de rechtsgeleerdheid’ en die van den uitgever Mr. P.F. Hubrecht, onder den titel ‘Examenfurie.’ Bedrieg ik mij niet, dan zijn het vooral de twee laatstgenoemde bijdragen, welke in hooge mate de aandacht zullen trekken van deskundigen en dit ook in alle opzichten verdienen. Beide hebben dezelfde strekking, en bedoelen eene ernstige waarschuwing tegen de voortdurende vermeerdering van de examens en het allengs hooger opvoeren van de eischen, welke bij deze examens gesteld worden. Mr. Hubrecht bespreekt het door hem bedoelde kwaad in het algemeen, terwijl Mr. Kappeyne zich bepaalt tot het betoog, dat de examens bij de juridische faculteit aan onze universiteiten eene belangrijke vereenvoudiging behoeven.

Naar het oordeel van Mr. Kappeyne, moet de studie van het Romeinsche recht niet langer verplichtend worden gesteld, en het candidaats-examen zich bepalen tot een onderzoek naar de kennis van de eerste beginselen van

het nationale recht, op zoodanige wijze, dat de Instituten van Justinianus voor die van ons eigen recht plaats maken. Ook het doctoraal zou hij willen vereenvoudigen door de civilisten te ontheffen van het examen in rechtsvordering en staatsrecht, en door het laatstgenoemde recht te gelijk met administratief recht, staathuishoudkunde en politieke geschiedenis tot den inhoud te maken van het examen voor hen, die een doctoraat in de staatswetenschappen wenschen te verwerven. Eindelijk behoort dan bij de promotie het schrijven van eene dissertatie niet langer eene op allen rustende verplichting te zijn.

Het aantal deskundigen dat zich onvoorwaardelijk zou willen vereenigen met de hervormingsplannen, welke Mr. Kappeyne kort aanstipte, zal misschien niet groot zijn, maar vermoedelijk is het aantal van hen die dat plan onvoorwaardelijk veroordeelen, nog veel kleiner. Dat men na de invoering van de tegenwoordige wetgeving op het hooger onderwijs bij de regeling van de examens een verkeerden weg is ingeslagen, begint allengs eene wel gevestigde overtuiging te worden en eveneens dit, dat de toen gepleegde fout voor alles gelegen is in de groote uitbreiding, welke aan de examens gegeven werd.

Men is met de erkenning van dit feit zeker nog niet ver gevorderd, maar deze erkenning dient dan toch vooraf te gaan, zal men tot eene verbetering van den bestaanden toestand kunnen geraken. Dat mannen van hoog gezag met ernst de aandacht vestigen op ons examenstelsel, zijne gebreken in het licht stellen en met aandrang om verbetering vragen, is en blijft in elk geval eene voortreffelijke zaak, mdat hunne tusschenkomst allicht het uitgangspunt kan worden van eene beweging die, goed geleid, voor de volksontwikkeling in het algemeen en voor het hooger onderwijs in het bizonder, deugdelijke vruchten zal opleveren.

Ik zeg ‘goed geleid’, want het is duidelijk dat met het invoeren van veranderingen groote voorzichtigheid moet worden betracht en vooral daarvoor gewacht, dat men niet voor de examen-furie eene andere in de plaats stelle, nog wel zoo bedenkelijk als deze. Het opstel van Mr. Hubrecht is louter negatief en daarin ligt, dunkt mij, zijne zwakke zijde. Immers niemand kan het afkeuren, dat zij, die dingen naar ambten en bedieningen, welker goede waarneming eene zekere kennis of bedrevenheid vereischt, vooraf het bewijs leveren dat zij aan die noodzakelijke vereischten werkelijk voldoen. Wilde men uit vrees voor de heerschende furie er toe komen om tal van. examens eenvoudig af te schaffen, het resultaat zou dan zijn, dat men voor een stelsel van africhting een ander van louter begunstiging in de plaats stelde, en dit laatste is oneindig veel slechter dan wat nu bestaat.

Het grootste kwaad van de examens ligt ongetwijfeld op het terrein van de eigenlijke wetenschappelijke studiën, vooreerst omdat het zoo licht kan leiden tot geheele ontaarding van het universitair onderwijs, en dan omdat het de liefde voor eigen studie meer onderdrukt dan opwekt. Intusschen zal men ook hier met het invoeren van veranderingen voorzichtig moeten zijn, niet alleen omdat niemand kan verlangen dat men eenvoudig terugkeere tot den toestand van een halve eeuw geleden, maar ook omdat hetgeen men telkens bij geruchten verneemt van de buitensporig hooge eischen, welke tegenwoordig bij de universitaire examens gesteld worden, het vermoeden wettigt, dat aan de juiste kennis van den bestaanden toestand vrij wat ontbreekt; en zonder die juiste kennis kan aan de invoering van doelmatige wijzigingen niet worden gedacht.

Wenschelijk blijft het in elk geval dat de grondige en nauwkeurige revisie van ons geheele examenstelsel zonder vertraag worde ter hand genomen. Doet men dit, dan zou het mij niet verwonderen wan-

neer men al spoedig tot de conclusie kwam, dat het bestaande kwaad veel minder gelegen is in den overvloed van examens dan in de schaarste van goede examinatoren. Kan er een middel gevonden worden om die schaarste te doen ophouden, dan wordt de meerdere of mindere omvang van het examen-programma eene kwestie van ondergeschikt belang.

J.T.B.

Dr. Jan ten Brink. De Roman in brieven 1740-1840. Eene proeve van vergelijkende letterkundige geschiedenis. Amsterdam. Uitgevers-maatschappij 'Elsevier' 1889.

Als iemand verre reizen doet, Dan kan hij wat verhalen.

Professer ten Brink 'ziet er niet tegen op, tochten te ondernemen naar verre of althans weinig bezochte streken in de letterkundige wereld, geen wonder dat hij als een andere Jurriaan ons vaak wat nieuws en belangrijks heeft te vertellen. Zoo ook nu weder in de 'proeve van vergelijkende letterkundige geschiedenis', waarin hij handelt over den roman in brieven gedurende het tijdvak 1740-1840. Vergissen wij ons niet, dan is hetgeen de schrijver ons hier aanbiedt vroeger, geheel of gedeeltelijk als feuilleton in de Haarlemsche Courant verschenen. Dat is waarschijnlijk de reden, waarom in sommige gedeelten van deze proeve die methodische indeeling gemist wordt, welke de hoogleeraar ongetwijfeld in acht zou hebben genomen, wanneer hij zijne studie terstond in den vorm van een boek had uitgegeven. Een zonderlingen indruk maakt het bijvoorbeeld, wanneer men, op blz. 122 genaderd, tusschen de mededeeling van de aanvallen welke Richardson moest verduren, en de vermelding van werken van Marivaux en Diderot, plotseling een overzicht aantreft van den brief in de letterkunde, een overzicht dat men, bij wijze van inleiding, vóór het geheele werk verwacht zou hebben. Even vreemd klinkt het, hetgeen Dr. ten Brink over Sophie von La Roche en hare 'Geschichte der Fräulein von Sternheim' te vertellen heeft, te zien inleiden met de mededeeling dat de roman 'Sara Burgerhart' niet, zooals men tot dusver meende, in Beverwijk, maar in de Rijp geschreven is. Aan enkele tegenstrijdigheden en herhalingen, welke ons onder het lezen troffen, aan sommige wat bruske uitvallen, bijvoorbeeld: 'Wolffje [Betje Wolff] had in haar kleine pink meer.... vernuft dan Bilderdijk in zijn heele lange gestalte, van de voetzolen tot zijne pruik toe', is waarschijnlijk het dagblad-feuilleton, dat niet wachten kon, schuld. Misschien is daaraan ook de vergissing te wijten, welke wij op blz. 130 aantreffen, waar wij lezen: 'Rousseau heeft in zijn "Lettre à d'Alembert sur les Spectacles" (1755) twee Engelsche kunstwerken, Pamela en George Lillo's (1693-1739) Merchant of London, geprezen'. De hoogleeraar heeft hier te veel vertrouwd op zijne rijke belezenheid en zijn groot geheugen. De waarheid is, dat Rousseau in zijn, in 1758 (niet in 1755) verschenen geschrift *A Monsieur d'Alembert*, gewoonlijk bekend onder den naam van 'Lettre sur les Spectacles' (Amsterdam, chez Mare Michel Rey 1758), met geen woord noch van Lillo's drama noch van 'Pamela' gewaagd, en alleen zeer terloops, in een noot, zijn bewondering over Richardson's 'Clarissa' uitspreekt.

In zijn element is Prof. ten Brink wanneer hij, na gedwongen uitstapjes op het gebied der vreemde letterkunde, tot de onze terugkeert, en ons òf kennis laat maken met eene Nederlandsche schrijfster als Cornelia Lubertina van der Weyde, de niet onverdienstelijke auteur (met J.H. de Villates) van den roman in brieven 'Henry en Louize', wier naam tot dusver in geen geschiedenis der Nederlandsche letterkunde voorkomt, òf zijn bewonde-

ring lucht geeft over verschillende tooneeltjes uit ‘Willem Leevend.’ In het navertellen van dergelijke tooneeltjes is ten Brink een meester. Hij doet dit zóó levendig, met zulk een ongedwongen bewondering voor het schilderachtige en karakteristiek oud-hollandsche van de voorstelling, dat het hun, die de romans van Wolff en Deken nog niet kennen, lust moet geven er mede kennis te maken.

Biographisch Woordenboek der Nederlandsche letterkunde door J.G. Frederiks en F. Jos van den Branden. Nieuwe druk. Afl. 1-4. Amsterdam, L.J. Veen. Roeseleere, De Seyn-Verhougstraete 1888.

De samenstellers van dit Woordenboek, waarvan tot heden vier afleveringen van Van der Aa tot Franck verschenen, zullen reeds voldaan mogen zijn over hunnen arbeid, wanneer zij ook maar een betrekkelijke volledigheid en nauwkeurigheid hebben weten te bereiken. De groote deugd, welke zij te betrachten hebben, is ‘Beschränkung’. Herhaaldelijk zal hun eene opmerking, de mededeeling eener bijzonderheid, een ontboezeming in de pen komen, welke zij ter wille van de beknoptheid in den inktpot moeten smoren. Niet altijd hebben zij aan de verzoeking om zich te ontboezemen weerstand weten te bieden: hier gaven zij lucht aan hun mededoogen met de zwakke gezondheid en het lichamelijk lijden van een Nederlandsch blijspeldichter; ginds weten zij van eene novelliste te vertellen, die door ‘de ambtelijke afwezigheid van haar echtgenoot buitenslands’ tijd kreeg om novellen te schrijven; elders, - het geldt Mr. P.A.S. van Limburg Brouver - wordt de biographische aanteekening een lofrede in optima forma, buiten evenredigheid met die aan niet minder verdienstelijke mannen gewijd. Het is ons niet duidelijk aan welke vereischten een nederlandsch geleerde moet voldoen om aanspraak te maken op een plaats in dit Woordenboek. Terwijl toch een oud-diplomaat, wiens letterkundige bagage uit niets anders bestaat dan uit zijn akademische dissertatie, zich de toegang ziet ontsloten, worden mannen als de oud-hoogleeraar en secretaris van de letterkundige afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Dr. J.C.G. Boot, als de Leidsche hoogleeraar van Boneval Faure de eer eener vermelding niet waardig geacht. Zonderling is soms de wijze waarop de samenstellers hunne biographische mededeelingen inkleeden. Nadat ons van Focqenbroch niets anders is medegedeeld dan dat hij 29 Maart 1662 als student werd ingeschreven en 10 Juni daaraanvolgende promoveerde, vernemen wij op eens: ‘Zijne lezers hebben zich wel nooit verwonderd over zijn vertreknaar de kust van Guinea, in 1666, waar hij fiscaal was en natuurlijk spoedig overleed, na nog een en ander van zijn “geurige” dichten vervaardigd te hebben.’ Het ‘natuurlijk’ is even zonderling als het ‘spoedig’ onjuist is: Fockenbroch overleed, volgen zijn biograaf Dr. Worp, eerst in 1675.

Deze en dergelijke onnauwkeurigheden zullen wel nooit geheel vermeden kunnen worden. Ze tot een minimum te herleiden, zij het streven van de ijverige en kundige mannen, wier arbeid steun en medewerking - zij het ook soms in den vorm van een bescheidene critiek - ten volle verdient.

Een zeestuk.

De lucht stond smerig; van het land was niets te zien, dan de dof groene kustzoom, en er blies over de troebele Java-zee een stevige noordooster, kostelijk om mee uit te zeilen, maar een rakker om er bij te liggen schommelen op Batavia's opene reede. Niets verklaarbaarder dus, dan dat kapitein Merkes - van het barkschip *Cornelia*, welks passagier ik was voor de thuisreis - teekenen van baloorigheid begon te geven, en, na herhaald uitkijken en heen en weer loopen, eindelijk zijnen eersten stuurman gelastte de lappen bij te zetten en het anker te lichten.

‘Hier liggen wij nu’, bromde hij tot mij, met eenen knoop er op, ‘al van het middaguur op dien vent te wachten! Zou men niet uit zijn vel willen springen!... En kijk! daar hebben ze de blauwe geheschen: - nu komt hij vast niet meer! - In godsnaam dan! Als hij zich verbeeldt dat ik plan heb hier tot morgen te blijven slabakken, met zóó'n zeilgelegenheid, dan heeft hij 't bliksems mis..... Komaan stuurman Fluiter! aangepakt en vooruit! Ik geef er den brui van!’

Reeds liep het volk om den kaapstander, onder het uitgillen van een deuntje, dat rijzend en dalend in den wind verwoei, reeds begonnen de zeilen te flappen en zich te vullen - toen men zag hoe er eene *tambangan*, met bedenkelijk botsen en buitelen op de hoog aanrollende golven, nog uit de *kali* naar het schip kwam toegeroeid. Het niet dan langzaam naderen, spijt de uiterste krachtsinspanning der roeiers, stelde nogmaals het geduld van onzen kapitein op eene zware proef. Vriendelijk klonken de begroetingen niet, die hij den treuzelaars reeds van uit de verte toeriep; de wensch, dat zij bij het uitvaren voor

den mond der *kali* omgeworpen en allen voor de kaaimans geweest mochten zijn, spande in pittigheid nog niet eens de kroon boven een half dozijn soortgelijken die hem vergezelden. En toen, niet zonder levensgevaar voor het bootsvolk, het op zijde komen was gelukt en de lang verbeide passagier met duwen en trekken aan boord geheschen was, zweemde het bitter weinig naar een welkom, wat de verbolgen gezagvoerder hem toesnauwde.

Hij echter, wien al dit wachten en opspelen gegolden had, scheen zich om heilwensch noch verwensching te bekreunen. Ernstig leverkrank in de *tambangan* neergelegd, daar in eene deken gewikkeld, onder de vaart tot overmaat van ramp nog zeeziek geworden, en ten slotte als een *krandjang* letterlijk tegen den scheepswand opgesjord, was hij te ellendig om op zijne beenen te kunnen staan, veel meer nog om zich met woorden te verontschuldigen of te verweren. Men droeg hem regelrecht naar beneden en legde hem te kooi, waar hij op zijnen rug bleef, nader bij sterven dan bij leven, vier dagen lang - totdat de Zuidoost-passaat ons te pakken kreeg en ons barkje stram en vast bij den wind deed liggen - '*studdy*', zooals stuurman Fluiter zei. Nu kwam hij uit het nest gekropen, sukkelde de trap op, verscheen op eenen fraaien voormiddag aan het dek, en liet zich door den inmiddels reeds lang weder bijgetrokken scheepskapitein aan mij voorstellen als mijnheer De la Barre, Achille de la Barre, in de wandeling Delabar, Oostindisch ambtenaar, met eervol ontslag gepensioneerd en wegens ziekte repatrieerend. Hij maakte mij eene buiging als een dansmeester, bood mij twee vingers van eene ziekelijk klamme hand, stotterde iets - ik weet niet wat, noch in welke taal eigenlijk -, en zakte terstond op een der kippenhokken ineen. Hier bleef hij roerloos zitten, zich koesterend in zon en lucht. Een half uur later vond ik hem, zoo lang als hij was, in eenen diepen slaap, uit welken zelfs Jillis de bootsman, die dek schrobben wou, niet het hart had hem te wekken.

'Laat hem maar!' zeide de kapitein: 'Hij drinkt gezondheid met lepels. Zóó moet hij er komen, als hij niet over de valreep wil. Hier onder den passaat, meneer, heeft de g r o o t e dokter hem onder handen. Dooden, om zoo te zeggen, dooden, meneer, heb ik hier levend zien worden!'

Ik wil bekennen dat mijn vaargenoot - de éénige nog wel: want de oude *Cornelia* was eene trage zeilster, op passagiers eigenlijk niet ingericht en slechts goed genoeg voor hen die verkozen òf heel rustig òf heel zuinig te reizen -, ik wil bekennen, zeg ik, dat mijn vaargenoot mij interesseerde. Tevoren reeds, terwijl wij onder zware buien Straat Soenda uitliepen, en hij, jammerlijk zeeziek, te kooi onzichtbaar bleef, had ik van kapitein Merkes het een en ander omtrent hem vernomen. Ik wist dus, toen hij eindelijk in levenden lijve aan mij voorgesteld werd, wat ik van zijnen zoo indrukwekkend klinkenden naam en titel te denken had.

Achille de la Barre telde twee-en-vijftig jaren, waarvan hij er vijf-en-dertig aan één stuk onder de tropen had gesleten. Zoon van eenen Haagschen kapper en kleinzoon van eenen voor de guillotine gevluchten Franschen markies, was hij als jongeling ter zee gaan varen, op Java gedrost, onder de soldaten gekomen, in een gevecht gekwetst en voor verderen krijgsdienst onbruikbaar geraakt, en daarop voor betoonden moed bij het redden van eenen officier beloond geworden met eene aanstelling als posthouder op een der meest afgelegene oostelijke eilanden van den archipel. Hier had hij zijn weinigje werk verricht - trouw en wel, maar tevens zóó bescheiden en stil, zoo zonder buitenaf iets van zijne persoonlijkheid te doen bemerken, dat niemand zich verder om hem of zijne belangen bekommerd had. Eéns, toevallig, herinnerde zich ter Secretarie een machthebbende zijner, en viel hem het voorrecht van eene verplaatsing ten deel - wel is waar met eene geringe verhooging van tractement, maar nòg verder weg uit de wereld, zoo mogelijk. In dezen meest vergetenen aller vergeten uithoeken van het voor Holland onbeheerbare gebied had men den man letterlijk vergeten. Negentien jaren had hij er doorgebracht, onder wilden, levende als een wilde van veel sago en een weinig gedroogde visch. Driemaandelijks ontving hij per postschip zijn tractement in den vorm van een paar zakken duiten, eenige pakjes tabak en andere ruilmiddelen; driemaandelijks zond hij, met dezelfde gelegenheid, aan zijnen resident zijn netjes geschreven rapport, onveranderlijk meldende dat op zijn eiland alles rustig en ordelijk, de bevolking gezond en tevreden, de handel bloeiend, de visscherij

eene steeds toenemende bron van welvaart, kortom, alles op zijn allerbest op het beste aller eilanden gebleven was. Nooit klacht of grief, nooit bezwaren, vermoedens of bedenkingen; nooit ook een persoonlijk verzoek om verandering of verbetering. Een toonbeeld van eenen ambtenaar! - Nadat dit nu negentien jaren zoo geduurd had, scheen er geene enkele reden te bestaan waarom het er niet nogmaals negentien zoo zou voortduren. Delabar zou dan ook ongetwijfeld onder de kajoepoetih-boomen zijner ballingschap gestorven en begraven zijn, indien hij slechts (het lijkt paradoxaal) gezond ware gebleven. Doch op zekeren dag deed er een gouvernements-stoomschip zijn eiland aan; dit stoomschip had eenen arts aan boord; en die arts vond den posthouder lijdende aan eene reeds tot bedenkelijke mate gevorderde leverkwaal. Het gevolg was, dat men begon met hem naar Ambon te vervoeren. Hier - waar men hem meer als een stuk van den officieelen inventaris, eene soort van gouvernements-vlaggestok, dan als eenen mensch van vleesch en been had leeren beschouwen - ging men, verbaasd over de lijfelijke presentie van den man, nu ten langen leste eens aan het narekenen en overwegen, en ontdekte niet alleen dat de posthouder van *** tot herstel van gezondheid een verlof naar Europa dringend behoefde, maar zelfs (wat meer was) dat hij dienstjaren dubbel en dwars achter den rug had, om eervol - onvoorwaardelijk eervol - uit 's lands dienst ontslagen en op kosten van 's rijks schatkist gepensioneerd te worden - dit laatste tot een nader te bepalen, hoewel zeer stellig niet juist vorstelijk bedrag. Delabar spartelde tegen en verklaarde zichzelven gezonder dan ooit; doch zijne gelaatskleur en de slapte zijner beenen heetten het hem liegen. Hetzelfde gouvernement, dat vroeger te weinig aan hem gedacht had, dacht thans aan hem te veel, werd eensklaps met vaderlijke zorg over hem bewogen - kort en goed, hij moest er uit en zich laten genezen, of hij wilde of niet. Noch zijn eiland, noch zijne kroesharige onderdanen en vrienden zou hij ooit terugzien; voor hem geene feestmalen van gebraden jams met den *orang kaia*, voor hem geene warme sago-broodjes en schuimende palmwijn meer. Van Ambon bracht men hem naar Batavia; van Batavia - waar men vier weken werk had om uit te cijferen dat zijn jaarlijksch pensioen precies ƒ 998.96½ bedragen zou, en waar onder die bedrijven zijne ziekte snel ver-

ergerde - bezorgde men hem ten slotte, meer dood dan levend, op het eerste het beste naar Holland terugkeerende zeilschip, en - - hier lag hij nu te snorken op een der kippenhokken van de oude bark *Cornelia* - Achille de la Barre, Oostindisch ambtenaar, eervol op pensioen gesteld, en repatrieerend.

Zóóveel wist ik van hem reeds vóór ik hem gezien had.

Van menschen zoowel als van plaatsen vormt men zich onwillekeurig eene voorstelling naar hetgeen men vooraf er van te hooren of te lezen kreeg - en meestal is die voorstelling, hoewel misschien in de hoofdzaak niet onjuist, in trekken en onderdeelen merkwaardig bezijden de werkelijkheid. Dit bleek ook bij mij weder het geval ten opzichte van Delabar.

Hoe ik mij nu den man had voorgesteld, kan voor den lezer geen belang hebben; wèl echter hoe ik hem vond - laat mij zeggen bij onze tweede ontmoeting, aan de kajuitstafel, nadat hij uit dien vasten en voor hem zoo weldadigen middagslaap verrezen was.

Hij was klein, tenger, zeer mager, en zeer, ja buitengewoon, leelijk - maar niet leelijk tot in het terugstootende, veeleer leelijk tot in het lachwekkende. Deze eigenaardige leelijkheid sluit in onderdeelen zekere schoonheid niet uit, die spreekt van goedheid des harten en adel des gemoeds. Delabar's schoonheid stak in zijnen lach, zijnen onschuldigen, goedmoedigen, kinderlijken lach - en in zijne oogen, zijne groote, donkere, beschroomde en toch ongewoon glinsterende oogen. Voor de rest was alles aan hem misvormd: de neus te groot, de mond te klein; het voorhoofd te breed, de kaken te smal; fleschvormige schouders, armen die totaan de knieën reikten, en ten overvloede een moeielijke, trapgansachtige gang, vermoedelijk ontstaan door een jarenlang zich onthouden van de noodige voetbeweging.

Nog opvallender evenwel, dan zijn uiterlijk, kon men zijne volslagene onbeholpenheid vinden, zoowel in de gebruiken des gezelligen levens, als in het middel om zich voor zijne scheepsgenooten verstaanbaar te maken en met hen van gedachten te wisselen - de taal. Zijn Hollandsch had hij, wat het spreken betrof, grootendeels verloren; wanneer men het tot hem sprak, verstond hij het nog zeer goed; doch wat hij er zelf van maakte, leek naar het koeteren van een kind, of van eenen sinjo uit den kampong. Men vroeg hem eens, hoe hij het

toch gesteld had met zijne ambtelijke rapporten over den politieken en oeconomischen toestand op zijn eiland; waarop hij te verstaan gaf dat hem die taak nooit veel hoofdbrekens had gekost, aangezien hij zijn eerste schriftstuk van dien aard naar een model van zijnen voorganger had gecopieerd, en later keer op keer dit document getrouwelijk maar weer had overgeschreven. Zijn Maleisch wist hij nog slechts te radbraken. Van zijn Fransch, de eigenlijke spraak zijner jeugd, was hem het meest bijgebleven. De éénige taal echter, die hij werkelijk vloeiend bezigde, was er eene waarvan geen ander sterveling aan boord eene syllabe verstond: het Alfoersch.

Verbazend, en natuurlijk ook niet weinig vermakelijk, bleek zoo gaandeweg zijne onwetendheid omtrent alles wat er in de jongste twintig, dertig jaren in de wereld buiten zijn eiland was voorgevallen; van oorlogen, die Europa geschokt hadden, van de regeerende vorsten, van de nieuwste groote werken en uitvindingen op allerlei gebied, wist of begreep hij niets. Men zag het hem aan, dat het dragen van schoeisel hem eene kwelling was, dat zijne Europeesche kleeding hem benauwde, dat hij het gebruik van vork en mes als iets overbodigs had leeren beschouwen, dat hij de gerechten der scheepstafel nauwelijks meer kende. En in dit alles leek bij hem luttel verandering meer mogelijk. Eene veerkrachtige natuur, hoezeer ook van eenen vroegeren beschavingstoestand vervreemd, vindt zich, wanneer zij daarin terugkeert, spoedig genoeg weder er in tehuis. Niet alzoo bij Delabar, wien veerkracht allerminst was toebedeeld. Zóó lang had de wereld hem vergeten, dat hij zijnerzijds ook de wereld vergeten had - naar het scheen voorgoed. Had hij als balling niet onder zijne ballingschap geleden, integendeel, zich daarin op zijne plaats en tevreden gevoeld - het was slechts geweest doordien er in zijne natuur iets was van het kind en van den wilde, zoodat hij zonder strijd of zware offers, zonder het zelf te beseffen, zich onder Alfoeren voor drie kwart Alfoer had laten worden.

Voor drie kwart, heb ik gezegd - en hooger mag ik niet. Want vier vierden zijn er aan een geheel: en vier vierden waren er ook, zoo men hem aan het ontleden ging, aan dezen kleinen, nietigen, hulpeloozen, lachwekkenden man. Drie vierden Delabar - maar dan toch één vierde nog De la Barre. Alfoer in leven, in spreken en in denken - maar in v o e l e n nog

Fransch edelman van de oude school. Die eerste buiging, die hij mij maakte, docht mij een erfstuk van zijnen vader den friseur. Ik dwaalde echter: zij was uit de nalatenschap van zijnen grootvader den markies. Dit leerde mij, onder al zijne verwilderde linkschheid door, eene zekere onbewuste, blijkbaar aangeborene zwierigheid van manieren. Dit leerde mij, sprekender nog, zijn even heftig als onverhoedsch vuur vatten bij eene plompe aardigheid van stuurman Fluiter over de adellijkheid zijner afkomst. Daar stoof hij op - hij die zich anders alles zeggen liet, en zich liet uitlachen, en met zich liet sollen, zonder ooit een woord of gebaar van wrevel - daar stoof hij op, en met de rechterhand maakte hij eene beweging als naar het gevest van een rapier, en zijne smalle borst zette zich uit, en in zijne oogen bliksemde het, en hij wist in de taal van zijn voorgeslacht eenige woorden te vinden, die tot uitwerking hadden, dat stuurmans humor voortaan die ééne gevoelige plek aan hem niet meer tot mikpunt koos.

Zóó stond in zijne muilen de zonderlinge man en broeder, dien het toeval mij tot reisgezel had gegeven. Ik ben met mijne kenschetsing van hem ver over de bovenvermelde tweede ontmoeting heengeloopen. Veeleer waren er ettelijke weken noodig geweest, om mij zóó veel, als ik reeds mededeelde, uit het slechts met tact en zachtheid te onsluiten boek dezer vreemdsoortige menschelijke verschijning te openbaren.

En die ettelijke weken waren tevens het tijdperk van Delabar's snelle beterschap en oogenschijnlijk volkomen herstel, voor hetwelk - naast kok en hofmeester als ondergeschikte helpers - geenen arts lof en loon toekwam, dan dien éénen, door kapitein Merkes zoo terecht ‘de groote’ genaamd - den heerlijken blazer, den nooit vermoeiden wegvager van kwade dampen en giftige influentiën, den bloedververscher en longhernieuwer, den frisschen en forschen, den zonnigen en zuiveren, den driewerf gezegenden Zuidoost-passaat. Wie, die eenmaal, verslapt door een jarenlang zweetbad aan tropische kusten, zich door zijnen adem mocht laten opstijven; of die, tot stervens krank dat verraderlijke groene strand ontvlucht zijnde, door zijne louterende en prikkelende kracht het leven terugvinden mocht - wie gedenkt en dankt dien wonderdokter nog altoos

niet, en zou niet nogmaals ziek willen worden, om zich weder door hem te laten kureeren?

In veertien dagen tijds voelde Delabar zich lichamelijk gezond, at hij als een wolf, dronk met veel smaak zijn ‘pommeransje’, en smookte van den ochtend tot den avond eenen tabak van eigen teelsel, zoo zwaar en scherp, dat de rook er van tegen den wind in iemand de oogen tranen deed.

Merkwaardig was het daarom, dat de man, naarmate wij het Kaapland naderden, weder hoe langer hoe stiller werd, aan het mijmeren sloeg, zich meer en meer terugtrok, en weder eenen veel langeren tijd, dan tot slapen noodig, in zijn bed begon door te brengen.

Deerde hem iets? - Neen. Of ja, toch: de koude deerde hem; - het was namelijk October, dat is zooveel als de April om den Zuid. De gure voorjaarsluchten, die ons bezuiden Madagascar uit het zuidwesten kwamen tegenblazen, deden hem huiveren, ineenkrimpen. Hij was door de zon, de vochtig lauwe lucht van zijn eiland zoo lang verwend - en daarbij zoo mager, zoo volslagen (door gemis aan vet zoowel als aan wilskracht) tegen een ruwer klimaat ongepantserd. Hij rimpelde letterlijk.

‘Is het in Holland altoos zoo koud?’ vroeg hij mij.

‘In den winter - ja - nog heel wat kouder.’

‘Hoe lang duurt in Holland de winter wel?’

‘Zes, zeven maanden. Sommigen zeggen acht, negen.’

‘En wanneer is in Holland de winter.’

‘Juist wanneer wij er zullen aankomen.’

Dan klappertandde hij, minder van de koude die hij hier reeds feitelijk voelen kon, dan van die welke hij daarginds verwachtte - zeide verder niets, maar sloop stil te kooi.

Aldus kon zijne voorliefde tot het bed genoegzaam verklaard worden geacht. Zijne toenemende teruggetrokkenheid had eene mede niet ver te zoeken oorzaak: de plaagzucht namelijk van stuurman Fluiter, die daarmede een maar al te gaarne gevolgd voorbeeld gaf aan den tweeden stuurman Blaas, aan Jillis den bootsman en Koeks den hofmeester, zelfs aan den anders zoo goedhartigen kapitein Merkes.

Stuurman Fluiter was geen slechte kerel; integendeel, hij zou voor eenen kameraad zijnen laatsten gulden hebben weggegeven, voor eenen mensch in nood zonder aarzelen in het water gesprongen of door het vuur geloopen zijn. Maar hij

was van aard een plager: en er zijn geen erger plagers dan onder zeelui. Wee dengene, die door de eene of andere eigenschap of zwakheid, welke vat op hem geeft, des zeemans spotlust wekt en hem daardoor gelegenheid biedt, zich den langen tijd aan boord met wat gekscheerderij te korten. Indien hij zelf niet zeer vaardig met de tong of zeer ree met de knuisten, indien hij weerloos is - hij wordt meedoogenloos, dag aan dag, voor het lapje gehouden - en hij kan noch vluchten noch ontwijken!

Delabar nu gaf vat op zich aan alle mogelijke kanten: door zijn uiterlijk, door zijne manieren, door zijn spreken, door zijne onnoozelheid; en daar hij bovendien weerloos was, zoo werd hij door Fluiter van den eersten keer af, dat hij aan tafel verscheen, met eenen waren honger naar wat kortswijl in het ootje genomen. Onze gezagvoerder, zelf tamelijk lachgraag, hield goedig den geteisterde wel eens de hand boven het hoofd, doch vroeg mee al niet te nauw, ten wiens koste hij zijne lever eens mocht schudden. De tweede stuurman, een typische lijs, die tegen zijnen ouderen maat bewonderend opzag, miste den noodigen geest tot aardig zijn op eigen hand, maar bauwde alles na en begeleidde alles met zijn lummelig geschater; en zoo, door het voorbeeld hunner beteren aangestoken, meenden ook bootsman Jillis en hofmeester Koeks zich op hunne wijze te mogen vroolijk maken over den hulpeloozen kleinen man, wien zij dus af en toe zekere ruwe poetsen speelden, welke aan boord noch te voorkomen noch te straffen zijn. In het eerst bepaalden zich Fluiter's grollen meest tot de onbeholpen spreekwijze en de inderdaad niet alledaagsche onnoozelheid van onzen passagier. Toen het echter bleek dat Delabar aan vrouwenschuwheid leed, zoodat hij bij zekere, lang niet zeldzame wendingen van het gesprek de oogen neersloeg en zichtbare teekenen van verlegenheid gaf - toen was de hamer bij het aambeeld eerst recht gevonden. Op dit stuk was stuurmans humor onuitputtelijk - en dan nog wel tegenover iemand van Delabar's buitengewone leelijkheid! Wat hij geplaagd werd met liefjes die hij onder de Papoea's moest hebben gehad, en met liefjes die hij thans onder Holland's blanke dochteren zon gaan veroveren - met denkbeeldige zwarte kinderscharen en troepen van raagsbolharige schoonen, die handenwringend hem moesten hebben staan naoogen

op haar strand - met allerlei toespelingen, fijn en grof, maar heel wat vaker grof dan fijn, - het is niet na te vertellen.

Delabar leed ongetwijfeld onder dit niet boos gemeende, maar nochtans wreede spel veel meer, dan hij uiterlijk wel toonde; en dikwijls, wanneer het hem te bont liep, zocht hij veiligheid er tegen in zijne hut. Maar toch, niet dit laffe gesar was het, zoomin als de Kaapsche voorjaarskoude, wat hem zijnen aanvankelijk aangewakkerden eetlust en zijn weinigje natuurlijke spraakzaamheid weder zoo spoedig deed verliezen, wat hem zoo lang soms met vagen blik deed achterwaarts turen over de zee, wat hem het hoofd op de borst boog en de wangen hol, de oogen dof maakte. Dit was iets anders, dat niet uit de lucht en niet van den stuurman kwam: iets diepers, dat in hem zelven school. Mij, die hem nooit in het nauw hielp drijven, integendeel hem zocht te verdedigen en op te beuren - mij vertrouwde hij dit dropsgewijze toe, bij afwisseling in slecht Hollandsch en gebrekkig Fransch.

Delabar repatrieerde: hij keerde terug naar zijn land, zijne *heimath*, heette het; doch in waarheid toog hij uit zijne *heimath*, zijn land, weg, dagelijks verder weg naar den vreemde. Dit begon hij al levendiger te voelen, naar gelang de afstand tusschen het schip en zijn eiland aangroeide. Want terwijl dit ongewone heimwee naar een ballingsoord aan het einde der wereld, waar hij het warm en rustig en naar zijne geringe behoeften goed had gehad, waar hij geëerd werd in stee van bespot, waar hij een huis had, en eene taal, en menschen die hem verstonden, en de ongekunstelde zeden die hem tot tweede natuur waren geworden, en het schamele gerief dat hem behaagde, en zonneschijn en schaduw, eten en drinken en wonen zoo goed als om niet, - terwijl dit ongewone heimwee toenam, paarde zich daaraan een klimmende angst, niet slechts voor de Hollandsche koude, maar veel meer nog voor den Hollandschen beschavingstoestand, van wiens duurte en onbarmtigheid, rumoer en gedrang, ruwheid en gejaagdheid hij zich, uit hetgeen hij te Batavia en vooral aan boord had opgevangen, schrikbeelden gevormd had, die inderdaad - wat veel gezegd is - de werkelijkheid nog overtroffen. Een besef was er in hem gerezen van zijne eigene vervreemding, verwildering, van zijn volslagen niet meer passen in de Europeesche maatschappij..... Wanneer hij daar ginds aan wal gestapt was,

wat zou hij dan moeten beginnen? - Bloedverwanten of vrienden bezat hij er niet: hij zou er gansch alleen staan. Het was er zoo duur, had men hem gezegd. Hoe zou hij er met zijn klein pensioen kunnen rondkomen zonder gebrek te lijden - en koude, koude? - Het was er zoo vol, zoo drok, zoo ruw! Zou men hem er niet onder den voet treden? En zouden alle menschen daar, als hier aan boord, den gek met hem steken? - In welke taal zou hij er zich verstaanbaar kunnen maken? Wààr zou hij er zijne woonplaats kiezen, bij wie zich aansluiten, met wat zich bezig houden?..... Dreigend, benauwend, terwijl achterwaarts zijn verre, groene eiland hem zoo zonnig en vredig teruglokte - dreigend en benauwend verrees daar voorwaarts het schrikbeeld van eenen killen, mistigen doolhof, in welken hij eenzaam zou moeten rondzwerven, en van eene woelende, dringende, tierende massa, in welke hij verloren zou raken en die hem verpletteren zou..... 'Ach!' zuchtte hij, met eenen droeven blik naar het oosten, waar de morgenzon eene gulden baan over de golven spande - 'waarom heeft men mij niet met vrede gelaten? Waarom mij niet op mijn eiland warm en rustig laten sterven? - - Ik ben bang voor Holland - bang - bang!'

Aldus ontboezemde hij zich voor mij, aarzelend, half wantrouwig nog, in gestootene, afgebroken volzinnen. Zijn volle hart in zijne eigene taal stortte hij uit voor iemand anders - eenen lotgenoot van hem, dien ik thans eerst als een medelid onzer scheepsbemanning bij den lezer wil binnenleiden.

Toen ik namelijk verklaarde dat Delabar aan mij, en ik aan Delabar, eenen éénigen medepassagier had aan boord der *Cornelia*, beging ik een verzuim. Er was er nog een derde, die tegen vergoeding van teerkosten den overtocht van Insulinde naar Holland meemaakte: een groote aap, een buitengewoon uitgegroeid exemplaar van *Cynopithecus nigrescens*, den zwarten baviaan van Celebes.

Cynopithecus nigrescens is in den Oostindischen archipel de meest oostelijk verspreide quadrumaan, en komt tot op Batjan nog voor. Op laatstgenoemd afgelegen eiland was onze bewuste vaargenoot dan ook in volwassen staat verschalkt geworden - hetzij door middel van de bekende, met vogellijm

besmeerde kaplaarzen, of door welke andere, méér dan aapsche listigheid het geweest moge zijn. Het beest was door zijnen Alfoerschen eigenaar (waarschijnlijk als een compliment aan het Christendom, waartoe de man zich had laten bekeeren) ‘Zebedeus’ gedoopt; doch het scheepsvolk, voor deze fijne attentie tegenover hun evangelisch gemoed ten eenenmale ongevoelig, had dien naam (zeker met het oog op des dragers duivelsche inborst) veranderd in ‘Samiël’, en wel op initiatief van Koeks den hofmeester, op wien het lezen van den bekenden roman ‘*Samiël de Booze, of de Franschen te Bodegraven*’ juist eenen diepen indruk had gemaakt. Samiël - in den volksmond werd het Samuel, doch Koeks en wij andere geletterden gaven aan deze verbastering geenen voet - Samiël was bestemd voor de Amsterdamsche diergaarde. Men betaalde een flink passage-geld voor hem, er stond eene premie op zijne gezondheid, en hij moest dus met alle noodige zorg en onderscheiding behandeld worden. Zoolang wij onder eenen tropischen hemel zeilden, troonde hij in zijn hok op het dek; om den Zuid en tegen den Noord echter hield men hem tusschendeks tegen de nukken van een guurder klimaat geborgen.

Niets kon de boosaardigheid van dezen aap evenaren. Wild en valsch aan boord gekomen, was hij nog wilder en valscher geworden door het sarren der matrozen, die (spijt het strenge verbod van kapitein Merkes en het waakzame oog van stuurman Fluiter, wier eer bij het levend overbrengen van dezen belangwekkenden vreemdeling betrokken was) geene gelegenheid verzuimden om den algemeen gehaten leelijkert achter zijne tralies uit te schelden en te tergen. Geen mensch kon er hem voorbijgaan, of hij sprong sissend en grommend op, ontblootte zijne geweldige tanden, schudde met zijne pooten de ijzeren staven zóó krachtig, dat zijn gansche stevige hok er van rammelde, en keek daarbij zoo duivelsch kwaadaardig uit zijne kleine, ronde, rood gloeiende oogen, dat men waarlijk meenen kon een uitbraaksel van de hel voor zich te zien. De kordaatste knpen - zelfs Jillis de bootsman, eenoogige, harige, potige rakker die hij was - hadden respect voor hem: niet omdat zij meenden hem op stuk van zaken niet den nek te kunnen omdraaien, doch wijl zij iets satanisch in hem zagen, dat bij eene worsteling hunne kracht verlammen zou. Eens op eenen avond ontstond er door een loos alarm, dat Sa-

miël was losgebroken, voor en achter eene ware paniek: de kapitein haalde zijne revolver voor den dag, en het volk wapende zich met handspaken en confijnagels. Menigeen, in het voorbijloopen niet op de treken van den baviaan verdacht, had hij eenen doodschrik aangejaagd door hem onverhoeds, tusschen de tralies door, bij de mouw te grijpen of de muts van het hoofd te grissen. Voor niemand was hij genaakbaar, ook niet voor den stuurman, die hem geregeld zijn voedsel bracht. Aan niemand gewende hij zich - dan aan éénen slechts -: Delabar.

Ja! ziedaar dan nu den vertrouweling - den natuur- en geestverwant, had ik bijna geschreven -, voor wien het arme, zwakke, heimweezieke manneken zijn hart en al het leed daarin placht uit te storten: - hij vóór, de aap àchter de tralies - de een in leelijkheid den ander schier gelijk - beiden, hand in poot en mond aan muil, klapperend en plapperend in eene taal, welke niemand buiten hen beiden verstond. Want dat de aap den man verstond, en, op zijne wijze terugsprekend, ook door den man weder verstaan werd, dit scheen, voor wien van hunne ontmoetingen soms heimelijk getuige was, nauwelijks aan eenigen twijfel onderhevig.

Het had naar een wonder gezweemd, hoe Delabar in weinige minuten tijds, met eenige barbaarsche, op vreemden, zingenden toon gesproken woorden, het woeste ondier had getemd. Hij kwam, zag, en overwon. Toen de aap, bij de eerste ontmoeting, ook hem poogde aan te vliegen, keek de man hem lang en kalm in de oogen, en sprak hem vleiend met zekere vocaalrijke woorden toe, waarbij de uitroep '*loewa*' zich telkens herhaalde: - '*loewa, loewa! loewaloewa!*' Hierop reikte hij hem een stuk suikerriet, stak vervolgens zijne hand tusschen de tralies - en zie! - de roode oogjes begonnen gemoedelijk te knippen, de lange baviaansnoet, in stee van de tanden te ontblooten, spitste zich tot een welwillend grimas, uit den harigen strot welde een diep, behaaglijk gegorgel, de toegestoken hand werd door de zwarte vingers zacht omklemd - - de kameraadschap was beklonken.

Sedert groeide die kameraadschap zichtbaar tot vertrouwelijkheid, tot wederzijdsche genegenheid aan. Vroeg men Delabar naar zijn geheim als temmer, dan glimlachte hij den glimlach der Sphinx, haalde de schouders op, wreef zich langzaam de

handen, doch weigerde in eenigerlei opheldering te treden. Intusschen was hij niet weinig trotsch op zijne macht over het voor allen, ook voor de sterksten en brutaalsten, onhandelbare gedierte, en gaarne legde hij ten onzen aanschouwe nieuwe bewijzen daarvan af. Een schouwspel was het inderdaad, hem en den aap zich met elkander te zien onderhouden. Zoodra Samiël zijnen vriend in het oog kreeg, rees hij uit zijne mokkend grimmige houding op en gaf onmiskenbare teekenen van vreugde. De hand, door den man hem toegestoken, wilde hij nauwelijks weder loslaten. Terstond begon het gesprek; met de monden dicht bij elkaar, onwillekeurig elkanders gebaren nadoende, plapperden zij, beurt om beurt, of beiden te gelijk, elk in zijne taal, en schenen elkaar wonder wat te vertellen te hebben. In den aanvang droeg het praten van Delabar tot het dier een karakter van speelschheid; van lieverlede echter, naar mate zijne gedruktheid en trek tot afzondering veld wonnen, verkreeg het eenen toon van ernstige vertrouwelijkheid; en zoo ging het allengs in het klagende en pathetische over. Soms rees er onmin tusschen hen beiden. Dan deinsde de aap grommend in eenen hoek, en de man, mede aap geworden, bekijfde hem met hard uitgestootene, tweelettergrepige woorden en aapachtige gelaatsverwringingen. Doch zulke uitbarstingen van oneenigheid strekten slechts om den vriendschapsband nog hechter te bevestigen. Want eene vriendschap mocht het waarlijk wel heeten, wat deze twee vereenzaamde wezens, lotgenooten in hunne verbanning uit het land dat hun lief was, tot elkander trok. Hier was althans een eerste grondslag voor vriendschap aanwezig: eene sterke animale sympathie. Hier ontbrak ook een ander noodzakelijk element van vriendschap niet: bij veel innerlijk gelijks eene zekere òngelijkheid in lichamelijke of geestelijke kracht, eene zekere meerderheid van den eenen vriend over den anderen. Hier zou zelfs de duurste bezegeling, de dramatische kroning der vriendschap niet gemist worden, die hierin bereikt wordt, dat de eene vriend voor den anderen zijn leven in gevaar stelt.

Het gebeurde op eenen onstuimigen avond in het laatst van October.

Nadat wij met onze *Cornelia* negen dagen lang moeizaam genoeg gekruist hadden op het Rif, waren wij eindelijk de

Naaldkaap te boven, met den Tafelberg in het gezicht. Wij meenden reeds fluks om den kwaden hoek te zullen zijn heengesnapt, en spitsten ons al op een spoedig in de armen loopen van den passaat. Daar opeens echter kwam er een storm uit het noorden geschoten, die drie etmalen aanhield en ons een verwenscht eind buiten onze koers westwaarts om den Zuid dreef. Zoo verzeilden wij, veel verder dan men op de Indische thuisreis verwacht, in het gebied van den albatros - het spookgebied van den oceaan.

Dáár wordt de luchthartigste varensman van zekere bijgeloovige huiveringen bevangen. En met reden. Er is geene streek van de wereldzee zoo woest en onherbergzaam, zoo ver van land en menschen verwijderd, zoo onophoudelijk door stormen gezweept en opgewoeld tot berghooge baren, zoo wild door groote vogels en monsterachtige visschen bevolkt, als die onmetelijke watergordel, die noordelijk hare branding breekt tegen de stranden der Kaffers, der Vuurlanders en der Maoris, zuidelijk slechts begrensd wordt - geen mensch weet wáár, noch hoe - door de geheimzinnige antarctische wildernis. Dáár naakt - men voelt 't - het einde der wereld. Zwalkt ergens het Spookschip nog rond, zoo moet het dáár wezen. Phantastische wolkgevaarten, aangedreven van de Pool, jagen elkander na in de gestalten van reuzen en draken; en als rustelooze geesten van verdronkenen omzwerven op gestrekte wieken, gedragen door den wind, de witte albatrossen in wijde kringen het eenzaam zeilende schip. - -

De storm had uitgewoed; maar de door hem opgejaagde golven hadden zich nog niet ter ruste gelegd; integendeel: machtige zeeën, vliegenden heuvelen gelijk, rolden uit het noorden aan en tilden, slag op slag, de *Cornelia* als eene kurk op hare kruinen, of lieten haar wegzinken in eene dwarrelende trog. Het schemerde. Orion en het Zuiderkruis begonnen te flonkeren aan den trans. Een donker floers spreidde zich over den oceaan. De toppen der gladde, grauwgroene waterbergen weerkaatsten nog mat het verbleekende avondrood; in hunne afgronden vonkte reeds hun nachtelijk lichten met electrischen glans.

Opeens, terwijl ik, over de verschansing geleund, vol stil ontzag deze hoogste majesteit der groote wateren gadesloeg, vernam ik van het voorschip iets dat naar eenen noodkreet

klonk. - Een man over boord! dacht ik. - Doch nu hoorde ik duidelijk roepen:

‘Stuurman! stuurman Fluiter - de aap is los! De aap is los!’

Fluiter kwam aangeloopen. - ‘Och wat! Je hebt zeker weer van je meuje gedroomd!’

‘Neen neen, waarachtig niet! Hij is weg. Het hok is leeg en de schuif staat open. Ga maar kijken!’

Nu Fluiter en nog eenige anderen aan het zoeken, behoorlijk met spaken en strikken en zakken gewapend. Maar Samiël was nergens tusschendeks te vinden.

Eensklaps zien de beide mannen aan het roer (er waren er twee, om het zware werken) eene zwarte gedaante op de campagne springen en tegen de binnenzijde van het bezaanswant bliksemsnel omhoogklimmen..... Daar zat de rekel op de mars, en gluurde met zijne roode oogen, die in het donker recht satanisch flikkerden, tartend naar beneden.

Wat raad?

Stuurman Fluiter, met eenen zak tusschen de tanden, liep naar boven; doch de aap maakte zich blijkbaar gereed hem zóó warm te ontvangen, dat de lust tot toegrijpen hem verging. Twee mannen, aan weerszijden opklimmend, beproefden thans eenen aanval van twee kanten - waarop Samiël, die voor overmacht wel de minste wilde zijn, in minder dan geen tijd zich tot de grietjesteng had opgewerkt. Hem hier, en misschien hooger nog, in het zwiepende tuig te volgen, was kortweg ondoenlijk. Men wist er dus voor het oogenblik niets beters op, dan, in 's duivels naam, sinjeur te laten zitten waar hij zat. Hij zou van zelf wel, als hem de grap verveelde, of als hij honger kreeg, weer naar beneden komen sukkelen, vertrouwde men. Daarbij verheelde men zich echter niet, dat sinjeur ongetwijfeld eenen geruimen tijd nog schik zou blijven hebben in zijne grap, en dat hij zeker zoo lang mogelijk eenen hongerigen buik in gulden vrijheid verkiezen zou boven de vetpotten der gevangenschap. Een nacht nu, in de koude daar omhoog gesleten, zou hem onfeilbaar op eene vliegende tering en eenen ontijdigen dood te staan komen.

Doch buiten en behalve die tragische zekerheid voor het kostbare beest zelf, had zijn ongestoord verblijf daar boven nog eene andere bedenkelijke zijde. De zeeman, heb ik gezegd, neigt

om den Zuid, méér dan elders, tot allerlei bijgeloovigheden, inzonderheid wanneer het niet meeloopt met de vaart. Drie dagen hevig stormweer, daardoor een weggeslagen worden uit den koers, en thans met eene oude, lekke kast, bij veel pompen, steeds nog maar bijliggen op eene vliegende zee, die van tijd tot tijd alles behalve zuinig over het achterschip spoelde, - voorwaar, het viel niet te ontkennen, dat onder deze omstandigheden het in het want rondspringen van eenen duivelsch leelijken baviaan, met eene duivelsche geaardheid en eenen duivelsch klinkenden naam, allereigenaardigst geschikt was om den matroos op het denkbeeld te brengen, dat hier wat meer achter stak dan rechtuit, dat die aap temet den Jonas spelen kon - ja, dat deze booze Samiël wel eens een volle neef kon wezen van den anderen, den echten - Samiël den Booze.

Inderdaad luisterde ik tusschen de beide roergangers de volgende gedachtenwisseling af:

‘Wat kijkt ie leelijk, Manus!’

‘Ja Hein - 't is of ie je op je handen kijkt, hè?’

‘Verdoemd! ik kan mijn oogen maar niet van hem afhouden!’

‘Ik ook niet! - Ik wou dat ze hem neerschoten, dien salamander!’

‘Schieten, man? - Schiet jij maar toe! Schiet maar een gat in de lucht!’

‘Waarachtig? Zou je denken?.... Ja jongen, ik heb nooit veel zin in hem gehad. Ik vaar niet graag met zulke gasten!’

‘Hoor eens, Manus - als ik den ouwe was’ - -

- - Van den verderen loop dezer samenspraak werd mijne aandacht afgeleid door eenen uitroep van stuurman Fluiter:

‘Bliksems, ja! Dat ik dáár niet al eer aan gedacht heb! - Jawel, Koeks, ga jij zijn oome maar eens halen. Die ligt natuurlijk in zijn nest - maar daar is porren goed voor!’

Met ‘zijn oome’ kon niemand anders bedoeld zijn, dan Delabar. Werkelijk verscheen deze met ongewonen spoed op het dek, en wendde, blijkbaar van het voorgevallene zooeven pas onderricht, een paar verschrikte oogen en een angstig gelaat naar boven.

‘Ja ja, kijk maar eens goed, meneer Delabar!’ riep de stuurman hem toe: ‘Daar zit nou je lieve neefje!... Komaan, toon nu je kunst eens, en fluit hem weer in zijn hok! Hij doet anders nog een kinkhoest op - en dat zou jammer wezen voor zijn mooie stemmetje!’

Delabar zeide niets, maar naderde den mast en begon den aap te roepen: '*Loewa! loewaloewa!*'

Samiël echter, die inmiddels weer tot de mars was afgedaald, hoorde hem wel en maakte ook wel minzame gebaren tegen hem, maar weigerde ditmaal beslist en hardnekkig, aan de lokstem gevolg te geven. Zijn vriend (dacht hij zeker) kon even goed tot hem naar boven komen, als hij tot zijnen vriend naar beneden.

En waarlijk, zóó scheen ook zijn vriend er over te denken. Want eensklaps, vóór iemand er op gevat was - - ware men er maar éénigermate op bedacht geweest, men zou het hem belet hebben - eensklaps had hij, met eene vlugheid en kracht, even wonderbaarlijk in hem als zijne plotselinge heldhaftige vastberadenheid, zich tegen de rusten opgewerkt, en klauterde in het want.

Het schip, door geen wind haast gestijfd, slingerde geweldig, en het weinige uitstaande doek flapte telkens met donderend geklapper tegen de masten. Toen Delabar begon te klimmen, had hij de neiging van het want in zijn voordeel; doch griezelig was het, een oogenblik later, toen de *Cornelia* op hare andere zijde rolde, den kleinen man, aan de touwladder vastgeklemd, ruggelings boven den woelenden afgrond te zien zweven.

'Hem na! Pakt hem!' riep stuurman Fluiter, die in het eerst beteuterd had gestaan van schrik, en nu met Jillis in het want sprong, om den roekelooze te grijpen. Onnoodig echter: Delabar bleek wel zelf zich te kunnen houden. Hij klampte zich vast als eene kat, maakte van de eerstvolgende voorwaartsche buiteling gebruik om vlug naar boven te krabbelen, en was al door het soldatengat gekropen vóór de stuurman en de bootsman hem hadden kunnen inhalen. Zoodra hij veilig bij Samiël op de mars zat, wenkte hij de beide mannen terug, hun toeroepende dat hij anders den aap niet meester zou kunnen worden.

En nu begon daar boven, in het donker, in den zwaaienden mast, eene onderhandeling - - 'alderkemiekst!' verklaarde de bootsman; maar stuurman Fluiter rapporteerde later aan den kapitein, dat hij er zijnen rug koud en zijnen kop warm bij had voelen worden. Wij waren er toeschouwers van: hoe de man den aap bepraatte, en hoe de aap op zijne manier, met zotte grimassen, het drok had met tegenspraak; hoe toen de

man hem bekijfde en bedreigde - daarop weer hem liefkoosde, overreedde - en eindelijk hem zacht maar vast in de nekhuid pakte, het zware dier over de mars tilde, en het fluks liet vallen in den zak, dien de twee beneden tot opvangen wijd geopend hielden.

Het was komiek - het was huiveringwekkend - het was Achille de la Barre's heldenstuk.

Hij zelf durfde alleen niet meer naar beneden: hij kon niet: hij zou ontwijfelbaar gevallen zijn, indien men hem niet met sterke armen had gesteund. Hij beefde als een riet en dreigde ineen te zakken. Men hielp hem te kooi, gaf hem eenen stijven grog in, en liet hem slapen. In drie dagen verscheen hij noch aan de scheepstafel, noch op het dek.

Delabar werd al stiller en schuwer, al kwijnender, heimweezieker. Zijn bed werd al meer en meer zijn heul, en Samiël zijn éénige vertrouwde. Klagen deed hij niet; vroeg men hem wat hem deerde, dan wendde hij hoofdpijn of maagpijn voor. Zijn eten liet hij zich gewoonlijk door den hofmeester in zijne hut brengen - meestal om het onaangeroerd te laten. Eens, toen hij bij ons aan tafel was gekomen, begon de stuurman over het avontuur met den aap in den bezaansmast. Delabar verbleekte, sidderde, en verzocht, op haast smeekenden toon, dat men hem dit voorval toch niet herinneren zou; - hij kon niet slapen, zeide hij, wanneer hij er aan dacht. Zijn waagstuk deed hem eerst huiveren nadat hij het had bestaan.

Het was nutteloos, dat ik af en toe nog eene poging deed om hem wat op te monteren, hem weer eens aan het praten te krijgen: - hij hoorde mij slechts hoofdschuddend aan.

‘Hoe lang zijt gij in Indië geweest?’ vroeg hij mij eens.

De tijd, dien ik hem noemde, kon hem amper noemenswaard dunken.

‘En waarom zijt gij er niet langer gebleven? Waarom gingt gij er vandaan?’

Mijn antwoord, waaruit mijn verlangen naar Europa sprak, was hem onverstaanbaar - even onverstaanbaar, als dat iemand aan een geloovig Katholiek gezegd zou hebben, het vagevuur te verkiezen boven het paradijs. Zwijgend wendde hij zich van mij af, om mij te doen gevoelen dat ook ik, hoe goed ik het

misschien meende, hem even vreemd was als de overigen, hem even weinig begrijpen kon.

Ook Samiël werd ziek, kniesde in eenen hoek van zijn hok, verloor zijnen eetlust en zijne kwaadaardigheid.

‘De duivel komt zijn broertje halen!’ bromde stuurman Fluiter. ‘Dat zijn nu de gevolgen van zijn uitstapje in den mast! - Onze vrijkaart voor *Artis* is verkeken, kaptein! Als zoo'n *monjet* 't eenmaal op de borst heeft, dan is er geen kruidje voor hem gewassen, al zou je hem naar het zuiden van Frankrijk sturen!’

Zelfs de zonneschijn onder den passaatgordel, door welken wij straks weer vroolijk heenzweefden, vermocht de beide lijders niet meer op te knappen. Een wonderdokter tegen lichaamskwalen, bleek ook de frissche blazer machteloos tegen ziekten des gemoeds.

Eenen korten tijd schenen man en aap weder te gaan herleven: - eenen tijd, die de gezondsten aan boord half ziek maakte en de blijgeestigsten wanhopig: de acht verloren dagen van ons dobberen in den stiltegordel onder de Linie. Op deze zee als olie, door eene doodgeloopen deining slechts flauw bewogen - in dezen klammen, roerloozen, vochtig zwoelen dampkring, voelde het melankolieke tweetal zich weder behaaglijker. Samiël, uit de broeihitte van het tusschendek op de campagne gebracht, ademde zichtbaar ruimer, knabbelde weer aan zijn suikerriet, en toonde zelfs de noodige opgewektheid om voor ieder, die hem te na kwam, weer zijne roode oogen te laten fonkelen en zijne gele tanden te ontblooten. Delabar, met den elleboog onder het hoofd op zijn geliefkoosd kippenhok gelegen, koesterde zich in de dompige, smoorwarme lucht, en schepte een kinderlijk genoegen in de luchtsprongen der speelsche bonieten en in het telkens opduiken der blazende, proestende botskoppen rondom het loom zich wiegelende schip. Terwijl ieder ander pufte en zuchtte, niet wetende waar zich te bergen, de goden aanroepende om verlossing, of aan den mast krabbelende om wind - wenschten déze twee in stilte niets liever, dan maar ten eeuwigen dage op deze lauwe plek te blijven zwalken.

De doorbrekende Noordoost-passaat maakte aan hun rijk een einde. Hij bracht inderdaad niet veel warmte mee - slechts vlugge vaart, vlugge, stage vaart voor ons verlangenden, die

hunkerden naar vasten wal onder de voeten, naar vrienden en magen, landkost en bierpotten, menschen, muziek, vrouwen - wat al niet. En terwijl ieder zich vergenoegd de handen wreef en eenen glimlach droeg op zijn wezen - kropen die twee anderen omlaag, om de knieën op te trekken onder hunne deken.

‘Den aap’, zeide kapitein Merkes - ‘och Heer, neen! den aap halen we door de kou niet heen. Die is binnen veertien dagen voor de visschen. Want om hem op brandewijn te zetten, daarvoor is hij wat te groot van stuk.’

‘En de man?’ vroeg ik.

‘Ja, dien hadden ze óók maar liever moeten laten waar hij was..... Holland zal hij wel halen: want ik houd hem voor taai. Maar ik durf wedden dat we hem van hier tot Brouwershaven niet meer uit zijn nest zien komen!’

Kapitein Merkes zou evenwel deze weddenschap glad verloren hebben: want juist toen wij, voorbij de Azoren, in de guurheid der westersche winden begonnen te komen, verbaasde Delabar ons door herhaaldelijk aan het dek te verschijnen. Hij leek zelfs flinker en minder kouwelijk, maar wonderlijk ongedurig - nu boven, dan beneden, nu voor, dan achter, als onder den invloed van eene, bij hem geheel ongewone, gejaagdheid. Dikwijls vroeg hij aan den kapitein, of aan deze of gene, op welke hoogte wij ons bevonden - of liever (want van plaatsbepaling had hij niet het flauwste begrip), binnen hoeveel dagen wij nu in Holland konden zijn.

‘Wel zoo, meneer Delabar - begint het je bij ons op de *Cornelia* te vervelen?’ antwoordde stuurman Fluiter hem op zulk eene vraag: ‘Nou nou, het heeft den tijd nog, hoor! Nog wel een dag of tien, als het wat meeloopt.’

‘Tien dagen?’

‘Tien, of acht, of twaalf - in elk geval ben je nu op een oor na gevild..... Ja ja! een beetje geduld nog, meneer Delabar! Maar dàn ook, man - dan zal je je schâ kunnen inhalen!..... Zulke meissies als in Holland - neen, ik zal van je Papoeërtjes geen kwaad zeggen - maar, zoo'n blank blondje is toch, onder ons gezegd, nog wat anders, hè?’

‘Hahahaha!’ balkte de tweede stuurman. Maar ook kapitein Merkes lachte mee, en iemand anders nog - dat ik het bekennen moet!..... Er was dan ook in het gedachtenverband tusschen dit schrale, leelijke, droevige manneken en

het hunkeren naar erotische geneugten iets zoo onweerstaanbaar lachwekkends.

Twee dagen later droeg een stijve noordooster ons een proefje toe van de koude, die om dezen tijd geheel Europa verstijven deed. Wij kregen zelfs eene duchtige sneeuwbui weg. Des nachts vroor het.

Den onverbeterlijken Fluiter gaf deze ongewone temperatuur aanleiding tot nieuwe kwinkslagen tegenover Delabar.

‘Zie je’, riep hij - ‘zóó moet het komen! zóó wordt het goed!..... Je kunt in Holland beginnen met je schaatsen te laten slijpen, meneer Delabar! Vijf-en-twintig graden vorst; wintervoeten en bevroren neuzen; en de oude menschen sterven als muizen!..... Maar ik weet wel plekjes, waar ze er slag van hebben je warm te houden - en den eersten den besten avond, meneer Delabar, dien ik vrij heb aan den wal, gaan wij samen eens aan het pierewaaien, hoor! - en dan zal je eens zien of ik je niet ergens breng waar je 't naar je zin hebt!’

Delabar bleef ook toen nog, spijt de koude, dikwijls op het dek komen. Hij toefde er niet lang, maar keerde telkens terug: hij scheen beneden geene rust meer te kunnen vinden. Vaak tuurde hij, als zoekend naar iets, over de verschansing, of achterwaarts in het dwarrelende zog. Ik herinner mij ook dat hij tot tweemaal toe, met zekeren aandrang, tot den kapitein de vraag richtte, of het water hier nu even koud was als de lucht.

‘Wel neen’, zeide Merkes: ‘het water is juist veel warmer. De lucht komt uit het noorden - het water uit het zuiden. We zijn hier midden in den Golfstroom.’

‘Wou je bij geval een zwembad nemen?’ vroeg stuurman Fluiter: ‘Aan de loglijn temet?..... De gelegenheid is hier niet al te best - maar het water is lekker, vooral als je wat dieper komt. Ik heb daareven nog eene puts geschept: je hadt er haast een ei in kunnen koken. Lekker!’

‘Lekker’, herhaalde Delabar in zichzelven, met den eigenaardigen nadruk, dien Indische menschen op dit voor hen zoo veelzeggende woord plegen te leggen..... ‘Lekker.’

De snerpende noordooster verflauwde en liet af. Hem volgde luwte, vergezeld van eenen lichten mist.

Ik weet niet meer, wat mij dien avond zoo laat nog boven

deed blijven. Misschien de gemengde geur van huiden en arak in de kajuit, die tegen het einde der reis al hinderlijker werd, en nu, bij de plotselinge weersverandering, mij scherper docht dan ooit. De kapitein zat in zijne hut te schrijven. Stuurman Fluiter, die de hondenwacht zou hebben, lag te kooi. De tweede stuurman - de lijs, dien ik niet luchten kon - voerde voor het oogenblik het kommando, maar zat, zooals gewoonlijk, al kauwend op eene pruim tabak te droomen.

Juist had men vier glazen geslagen; - ik stond op de campagne tegen het bezaanswant geleund, mij bedenkend of ik al dan niet nog eene sigaar zou opsteken.

Daar zag ik, bij het doffe licht eener nevelige maan, eene gedaante uit de kajuitskap komen. Het was Delabar. Hij liep moeizaam, als onder eenen last gebukt. Werkelijk droeg hij den aap, die, ziek en slaperig, de voorpooten om zijnen hals had geslagen, met den kop op zijnen schouder, volmaakt als een kind. Doch het leek wel of nog iets anders, iets zwaarders, zijne knieën boog en zijnen gang belemmerde.

Midscheeps, nabij den grooten mast, stond tegen de verschansing een trapje.

Daarheen richtte Delabar zijne schreden. Hij had slechts weinige stappen te doen; en hij deed ze, hoewel moeizaam, vastberaden, zonder rechts of links te zien. Hij klom de vier of vijf treden op, greep het want van den grooten mast, stapte op de verschansing, en plofte, zonder eene seconde weifelens, voorover met zijnen last in de zee.

Geroep, geschreeuw, geloop. Men werpt eene boei over boord. Men gaat de jol neerlaten..... Doch waar - waar was hij? Wie zag hem? Hoe kon hij zoo eensklaps verdwijnen? - -

Niets te zien. Geen spartelen, geen woelen, geen kring zelfs in het grauwe water: - zij moesten, met lood bezwaard, als een steen in de diepte geschoten zijn. Spoorloos hadden de kalme golven, waarop het matte maanlicht glimmerde, zich gesloten boven die twee - lijf aan lijf in den laatsten strijd saamgestrengeld - den mensch en den aap - of, om hun beiden nog eens hunnen vollen titel te geven: *Cynophitecus nigrescens*, de zwarte baviaan van Celebes, en Achille de la Barre, met eervol ontslag gepensioneerd Oostindisch ambtenaar, repatrieerend.

C. VAN NIEVELT.

Constantin Huygens.

IV.

Huygens heeft als altijd gelijk, en het is inderdaad

> soo klaer als middaghs Sonne-schijn,
> Dat verr sien beter is als verr gesien te zijn.

Uitstekendheid, op welk gebied ook, lokt bekijk, en - de menschkundig geestige schilder van Publieks bedillen van Hofwijck's aanleg en Hofwijck's inrichting zoo goed als van Hofwijck's eigenaar wist het beter dan iemand anders - het oordeel dat de mensch over zijn evenmensch velt munt zelden door zachtmoedigheid uit.

Had daarom een eerbiedig gezind nageslacht zich van doordringen in Constantin Huygens' levensomstandigheden moeten onthouden? Ware het betamelijker geweest om, dankbaar voor zooveel eigenaardig schoons als in zijn dichterlijke nalatenschap den volhardenden lezer geboden wordt, des dichters lotgevallen en karaktertrekken in dat tot ontzag stemmende schemerdonker te laten vervloeien, waaruit de stralenkrans van den roem alleen ons des te helderder tegenschittert? Die zoo vraagt heeft ditmaal buiten den innemenden gastheer gerekend, en buiten 's gastheers subjectivisme in de poëzie. Huygens, Huygens zelf, en Huygens alleen is de hoofd-, we mogen gerust zeggen de eenige individueele figuur zijner werken. Hij alleen leeft, de overigen zijn als voorbijzwevende schimmen. En die zoo vaak in allerlei toestanden en gemoedsstemmingen zich aan tijdgenoot en naneef te aanschouwen gegeven heeft, mag geacht worden afstand gedaan te hebben van het recht zich te beklagen, als

de belangstellende - ik behoef nog niet te zeggen, de nieuwsgierige - nakomeling hem aan zijn woord houdt, en, door den auteur tot vertrouwde van zoovele zijner geheimen gemaakt, zich tot het wikken van deze en tot het nasporen van nog meerdere gaat geprikkeld gevoelen.

Werkelijk zijn de *Korenbloemen* niets zoozeer als een reusachtige naam- en aanbevelingskaart van den vervaardiger aan zijn publiek, aan het publiek van zijne eeuw en nog meer aan dat van komende eeuwen. Ze openbaren ons, en ze openbaren met bewustzijn, vele der gewaarwordingen van een buitengewoon lang en een buitengemeen rijkbegaafd menschenleven. Ze spreken ons van de vreugden en de bekommeringen van den jongeling; van de sympathieën, de ergernissen, het lief en leed van den volwassene; van het ideaal van huwelijksgeluk dat hij in den geest aanschouwd en - kort en onvolmaakt als alle menschelijke werkelijkheid - ook tien jaren lang gesmaakt had; van zijn planten en bouwen; van zijn pogingen ten algemeenen bate; van zijn ernst en zijn scherts, zijn godsdienst en zijn ervaringen van het menschdom; eindelijk van de bescheiden genoegens die hem den hoogen ouderdom tot een dragelijken last maakten, totdat hij op zijn 89sten verjaardag, zat van dagen en werken, zijn reeds grijzenden kinderen mocht toewenschen:

> dat ghy in witt haer, en witter dan ick droegh,
> Moogt seggen, als ick segg, komt, Heere, 't is genoegh.

Zulke vertrouwelijkheden wettigen allerminst tot het aannemen van een van nature gesloten karakter. Veeleer geven ze voet aan het vermoeden, dat, als hij zweeg over veel wat we van niemand liever dan van hem vernamen, de aanleiding buiten hem lag, in de noodzakelijke beperking hem reeds allereerst door zijn betrekking opgelegd. In allen gevalle zetten ze aan Huygens' persoon en aan Huygens' verzen een geheel eigenaardige bekoorlijkheid bij. Het praten over zichzelf, zoo aanstootelijk in gezelschap, schenkt - de menschkundige opmerking is van Macaulay - aan geschriften een aantrekkelijkheid te meer. Onderscheidden de *Korenbloemen* zich door niets anders, ze hadden het zeker niet verdiend voor ons te blijven leven, maar hun persoonlijke kleur heeft hun in de oogen van ons lateren althans in geen geval kwaad gedaan. Wij weten het op zijn

rechte waarde te schatten, dat ze ons hun auteur geven, niet g e h e e l , - dat lag niet in den man en nog minder in den tijd, - maar van zijn beste en bevredigendste zijde.

De mogelijkheid is niet uitgesloten dat de dichter, min of meer onbewust althans, dit gevoelen van ons nakomelingen deelde. Zeker, zijn letterkundige werkzaamheid behoorde een bijzaak te zijn, korenbloemen, als van zelf glanzend opschietende onder de door hem gezaaide tarwe, noodeloos misschien, maar wat kwaad was er in gelegen zoo het onmisbaar noodige door het onschadelijke bevallige werd afgewisseld en verlevendigd? Doch hoofdzaak was en moest blijven zijn onvermoeid zwoegen voor het vaderland en zijn eminent hoofd.

> In 't woelige gedrangh
> Van Hof en Land-gebied heb ick veel' Jaren langh,
> Gelijck de Boot aen 't Schip, *met kleine trouwe plichten*
> Die 't pack ten halse ley den hals wat helpen lichten:
> Ick heb voor Land en Kerck Standvastelick gesweet,
> *Gedaen wat menigh man, niet alleman en weet*,
> Gedaen wat weinige, (*de danck staet noch te hopen*)
> Niet alleman en kost.

Zoo is het. Geen woord, of ook wij mogen het beamen. Meer dan een halve eeuw lang heeft hij ten beste van land en kerk ‘standvastelick’ gearbeid, en gemis aan werkkracht is hem noch bij zijn leven noch daarna ooit met eenigen schijn van waarheid ten laste gelegd. Hij had bedillers en benijders; wie heeft ze niet? Geen man van beteekenis heeft hun venijn ooit ernstig gekwetst. Wettigen ze hier, en niet hier alleen, die klacht over ondank en miskenning, die er niet minder bitter om klinkt omdat ze slechts met een enkel woord en in het voorbijgaan wordt ontboezemd? Is ze hem niet veeleer half onwillekeurig ontsnapt omdat den staatsman Huygens, den diplomaat Huygens nooit, ook van de zijde zijner vrienden niet, die invloedrijke en gebiedende positie, nooit dat overheerschende gewicht is toegekend, waarop hij in verhouding tot zijn geweldige en veelzijdige bekwaamheden aanspraak meende te mogen maken, en die ook wij na de ernstige voorbereidingen van zijn aankomenden leeftijd met eenige waarschijnlijkheid verwachten? Als secretaris van legatie te Venetie en herhaaldelijk in Engeland is hij - of meent hij te zijn - de ziel der ambassade,

en geen mindere als Aerssens legt een hoogst vereerend getuigenis omtrent zijn begaafdheden en bruikbaarheid af. En daarna? ‘Het staatkundig leven van Huygens’ - zegt prof. Jorissen[1] - ‘behoeft, meer nog dan het letterkundig, toelichting en ontdekking.’ Ware het inderdaad van overwegende beteekenis geweest, dan - zoo wil het mij voorkomen - had toelichting en ontdekking geen drie eeuwen op zich laten wachten. Of liever ze waren overbodig geweest. Zelfs in een onbeperkte monarchie, hoeveel meer onder een veelhoofdige aristocratische republiek, drijft onweersprekelijke superioriteit onweerstaanbaar naar boven. De maatschappij is - enkele betreurenswaardige uitzonderingen daargelaten - met wat ruimer blik beschouwd niet zoo miskennend als in eigen oog miskenden zich plegen diets te maken. Haar eigen welbegrepen belang drijft haar tot het bezigen harer beste krachten, want nooit en nergens liggen de schatten op straat. Even weinig is de nakomelingschap zoo bijzonder vergeetachtig voor ware verdienste. Maar ze onthoudt alleen de namen der voorgangers. Met de achtenswaardige mannen van den tweeden rang, met de *grandes utilités*, bezwaart ze - en terecht - haar geheugen niet. En ik vermeet me, tot deze laatsten groep ook den diplomaat en staatsman Huygens te brengen. Wanneer met uitzondering van zijn met gunstigen uitslag bekroonde vierjarige zending naar Frankrijk (1661-1665), om het Prinsdom Oranje, - een ouden twistappel tusschen het Fransche hof en de afstammelingen van den Zwijger - voor den minderjarigen Willem III terug te erlangen, niets van zijn diplomatieke zegepralen in onze herinnering is blijven hangen, dan weet ik voor dit raadsel slechts ééne aannemelijke oplossing. Hij was eenvoudig geen Aerssens, geen Dijckvelt, geen van Beuningen, geen de Witt. Hij was geen man van initiatief, van grootsche denkbeelden en voortstuwende kracht in het staatkundige. Zijn ware plaats was aan 't hoofd van 's prinsen secretarie, die hij - hij deelt het met rechtmatigen trots mede - van een verwarden chaos tot een met de regelmatigheid van eene klok werkende machinerie heeft hervormd[2]. Een halve eeuw bijna heeft hij - we twijfelen er niet aan - in

1) Th. Jorissen: de Handschriften van Huygens. Versl. en Mededeel. der Kon. Acad. v. Wetensch. 1873.
2) La Secrétairie. In de Mémoires de Constantin Huygens par Th. Jorissen. 1873, pag. 15 vv.

die hoedanigheid gewichtige diensten bewezen, en dan ook het genoegen gesmaakt zijn oudsten zoon daarna de vaderlijke plaats te zien innemen. Maar het zijn diensten geweest die de geschiedenis niet opteekent en die het nageslacht achteloos voorbijgaat.

Zijn ware kans op onsterfelijkheid, of wat ons zoo toeschijnt, - en hij wilde gaarne in de herinnering der latere geslachten voortleven, - berust dan ook op zijn letterkundigen arbeid, en - het werd reeds opgemerkt - zijn eigen overtuiging zeide hem hetzelfde. Als de gelegenheid zich aanbiedt laat hij niet na terloops op vroegere werken te zinspelen, op dat *Costelick Mal* het meest, dat hem in eens in ruimer kring een beroemd man had gemaakt. Zijn *Hofwijck* is nog nauwelijks op gang, of hij gewaagt er reeds van.

> 'k Vond allom niewen druck van Kostelicker Mall
> *Dan ick heb doodt gerijmt, of mogelick, doen leven*.

Zelfs zijn vrijende boer en boerin acht hij van die wetenschap niet verstoken, en Kees heeft in een verloren uurtje zijn hart opgehaald aan de kennisneming der Haagsche en hoofsche modezonden:

> En al 't goed dat de Vent van 't Kostelicke Mal
> Iens heit eretorijckt.

Dat zijn poëzie, evenals die van Cats, ook op de hoeve van den landbouwer burgerrecht verkregen zou hebben, heeft hij in ernst zeker nauwelijks zelf verwacht en gewenscht. Maar evenzeer en nog meer dan zijn musikale composities, hoopte hij dat de voortbrengselen zijner Muze hunnen schepper in de herinnering der ontwikkelden zouden overleven.

> Daer is, ten minsten, wat verdraeg'licks in mijn' snaer;
> En d' een' nakomelingh of d' ander sal 't gestanden:
> *Somwijlen heb ick yets gebaert uyt hooft of handen*
> *Dat tegen d' opspraeck moght*.

Aanmerkingen op zijn muziek, aanmerkingen op zijn verzen vooral, treffen hem dan ook in zijn zwakste zwak. Als Barlaeus een gedwongen uitdrukking zijner *Heilighe Daghen* niet juist opvat en door gissing tracht te wijzigen, wordt hij niet

zonder knorrigheid terecht gewezen.[1] Als zijn *Daghwerck*, ter kennisneming aan Vondel en Mostaert toegezonden, met aanmerkingen van hunne hand, - beuzelachtige aanmerkingen, dat moet erkend worden, - terugkomt, dan krijgen zij, Vondel vooraan, den wind van voren. Huygens had (str. 76) geschreven: ‘met den *beck* en met den buyck,’ de ingetogener uitdrukking aan de geliefde allitteratie opofferend. Vondel had dientengevolge voorgesteld: ‘liever, *met den mond*’. Huygens antwoordt: ‘Liever *met den beck*, om meer als eene reden, te licht om te begrijpen, te lang om te melden, op sulcken beuselingh.’ Iets verder (str. 79) stond er: ‘Maer die plecken, en dat vuyl.’ Vondel had aangeteekend: ‘Maer *die vlecken*. Liever.’ Neen, zegt Huygens. ‘Hadd ick *vlecken* geseght, men hadder *plecken* voor gestelt: et quid interest? quid operose nugamur?’ In den laatsten regel van str. 85 heette het: ‘tot verwin van overspijse.’ Vondel achtte den zin bedenkelijk, en had aangemerkt: ‘geen phrasis’. Huygens' wederlegging was een kort en snibbig afsnauwen: ‘phrasis, buyten twijffel, en van de beste.’ Nog ééne aanhaling tot besluit. Had Vondel bezwaar tegen de welluidendheid van ‘'k Kom’ aan het einde van het gedicht (str. 228), Huygens' verdediging luidt vinnig: ‘niet waerdigh te verdedigen’[2]. In één woord, - hij kende zelf zijn zwak zeer goed, - hij was op het stuk zijner papieren kinderen ‘kinder-mal’.

> De Kinders van ons hoofd, de vodden die wij schrijven,
> Betooveren ons hert als die van onse lijven:
> 't Schijnt dat hij ons aen 't ooge raeckt,
> Die s' op het allerminste laeckt.

Zijn hartewensch is vervuld. Zijn gedichten, ‘de kinderen van zijn hoofd’, hebben zijn naam met eere tot onze dagen gebracht. Hij is een onzer klassieken geworden. Is dit gelijkluidend met minder gelezen dan beroemd te zijn, de schuld ligt, waar het zijn werken aanbelangt, gedeeltelijk aan ons en gedeeltelijk aan hem. Aan ons, omdat in geen der beschaafde Europeesche landen zóózeer als in Nederland een diepe, bijna

1) Brieven van Hooft, ed. Van Vloten, dl. IV, pag. 318 vv.
2) Th. Jorissen, de Handschriften van Huygens; herhaald door den heer Unger in Oud-Holland, Jaarg. 1884, bl. 296 vv.

onoverkomelijke klove gaapt, in taal, in denkwijze, in idealen, tusschen de beschaafden en geletterden der zeventiende en der negentiende eeuw. Onze klassieken zijn voor de meesten onzer antediluviaansche wezens geworden, in wier eigenaardigheden we ons eerst kunstmatig en met moeite moeten indenken, alvorens er van eenig genieten sprake kan zijn. Maar voor een niet gering deel ligt de schuld aan Huygens zelf en zijn gewrongenheid, een gewrongenheid die den tijdgenoot niet minder trof en ophield dan ze het ons doet. Vondel opperde bedenkingen, Barlaeus bleek hem soms niet juist te verstaan, en zelfs in den huiselijken kring werd een enkele maal een woord van protest gehoord tegen zijn ‘tile affetté’ en het vaak duistere zijner schrijfwijze. Maar voor dergelijke klacht had hij geen ooren. Was hij duister, hij was het uit systeem, en ongeveer met dezelfde gronden, waarop hij zich tegenover zijn vader verdedigde[1)], bepleitte hij het goed recht zijner stijlopvatting in de algemeen bekende regels van *Daghwerck*, die het oogpunt aangeven, waaruit hij hoopte dat een later geslacht - ‘men beleeft die gunsten niet’ - zijn poëzie beschouwen en waardeeren zou.

> Sterr', ontschuldight mijn vermeten,
> 'ck Ben onsoenelick gebeten
> Tegen 't lamme laffe lijm
> Van den dagelicksen Rijm;
> En bestae het leed te wreken.
> Rijmen is wat meer dan spreken,
> Spreken min dan seggen, vry,
> Dichten staet voor (d.i. boven) alle dry.

Gedichten behooren allereerst gedachten te zijn, - ‘keur van woorden, *pit van sin*,’ - is het kort begrip van Huygens' kunstleer; en het is dit *intellectualisme* dat niet uitsluitend, maar toch in bijzondere en kenmerkende mate al de voor open-

1) ‘Ik lach wat met de moeilijkheid die men in mijn stukken vindt. Nooit maak ik op duisterheid jacht; wel streef ik naar ongewone taal en een krachtig geheel, zoodanig dat mijn lezer, als hij de moeite wil nemen mijn bedoeling te doorgronden, zich niet in zijn verwachting bedrogen vindt. Zonder deze zorg is het rijm niets dan een gruwelijke lafheid, die door de meest hersenlooze hersens gaat.’ Brief van 8 Juni 1622, bij Jonckbloet, Ned. Letterk. dl. IV, bl. 92 (uitgave v. 1882.)

baarheid bestemde voortbrengselen zijner dichtader kleurt, of wil men, ontkleurt. Niet uitsluitend, maar toch in bijzondere en kenmerkende mate richten ze zich alle tot ons denk- en combinatie-vermogen. En te loochenen valt het niet, dat ze van ons lezers een tamelijke ontwikkeling dezer eigenschappen vergen, en niets minder beoogen dan onze logica en ons oordeel op de tonen eener smeltende melodie zachtkens in slaap te wiegelen. Maar constateeren sluit in zich geen veroordeelen. Het zou een ijdel schermutselen zijn, met den lang gestorven Huygens in het gericht te treden, omdat hij geen zanger was van stouter vlucht, van geweldiger hartstochtelijkheid, van vruchtbaarder scheppingskracht, van levendiger en rijker fantasie, van sprekender plasticiteit; en hem zijn plaats in het dichterlijk Pantheon te misgunnen, op grond dat het slechts open mag staan voor mannen van geheimzinniger smachten naar het ideaal der oneindigheid, van klanken die eeuw op eeuw in gloed zetten, en van harmonieën wier kristallen nagalm de harten van geslacht na geslacht doortrilt. Het is een voldoende verdienste in hem, dat hij eerlijk gegeven heeft wat hij had, en geen alledaagsche waardeering voor hem, dat we er volkomen vrede mee kunnen hebben dat hij was gelijk hij was.

En gelijk de zoon van zijn tijd en van zijn volk zijn moest. Van zijn tijd, die onwillekeurig het domein der kunst veel nauwer dan thans beperkte, en die van het algemeen humanitaire, van het wereld- en hemelbestormende eener latere periode weinig bewustzijn, en nog minder sympathie er voor had. Van zijn volk, dat de nakomelingschap niet verkleint door de bewering, dat het ook in de dagen zijner weergalooze grootheid niet aangelegd was om bij uitstek groot te zijn op het gebied der hoogste dichterlijke kunstuitingen. Klimaat, bloedsmenging en godsdienst werkten samen om Apollo en de negen Muzen op een eerbiedigen afstand te houden. Het Nederland dier dagen beijverde zich het trotsche woord van den Romeinschen geschiedschrijver over zijn volk ten tweeden male tot waarheid te maken, en der vermelding waardige daden te verrichten, liever dan die van anderen te verhalen. Het deed een epos. Maar ook in zijn schitterendste openbaringen van ongehoorde levenskracht bleef het de nuchtere werkelijkheid strak in het aangezicht zien. Misrekenen mocht het zich, misgrijpen nooit. Geen oogenblik bouwde het kasteelen in de lucht, gordde het

zich ten strijde aan tegen windmolens, zette het tastbare resultaten op het spel voor fantastische nevelbeelden. Tot op zekere hoogte - want ze kan niet zoo geheel op oorspronkelijkheid bogen - weerspiegelt ook de letterkunde van dien tijd het positieve, het plompwerkelijke, het overwegend verstandelijke van het geslacht, waarvoor ze geschapen werd. Het is waar dat de alles overweldigende macht der fantasie, onbeperkte macht over de aandoeningen zoowel als over de begrippen, over de spieren niet minder dan over de zenuwen, die de eigenlijkste bronader der poëzie is, nooit - ook bij de dichterlijkst begaafde volken niet - geheel los kan zijn van alle in- en medewerking van het intellect. Zoodra de visioenen en de inwendige stemmen des dichters naar uiting streven in ook voor anderen verstaanbare en hunner waardige geluiden, zoodra er sprake is van uitvoering en als het ware belichaming van het in den geest aanschouwde of gevoelde, - van dat oogenblik af is er aan de zaak een technische zijde, die eischt dat het denk- en waarnemingsvermogen beginne zich te doen gelden. Te meer, naarmate de poëzie meer kunst en zelfbewuste kunst wordt. Maar zoowel bij artistiek hoogbegaafde volken in hun dagen van achteruitgang en uitdroging als bij de minder in dat opzicht bedeelde, die zich min of meer kunstmatig een letterkunde verlangen te scheppen, altijd, grijpt het omgekeerde proces plaats. De bezieling wijkt bescheiden naar den achtergrond, om ruimte te maken, hetzij voor grillige overheersching van het bloot formeele, hetzij om den zangerigen vorm te pressen in den dienst van nuttige leering. Tot dit laatste neigde de poëzie ten onzent, sterk bij den een, ietwat zwakker bij den ander, niet het zwakst bij Huygens. Zijn ethische beteekenis dunkt hem niet zijn geringste.

> Hoort het tot de lijst van kribbige gebreken,
> Uyt dingetjens van niet, uyt ongeachte stoff
> *Te suygen 's schepsels nutt, te tuygen 's Scheppers lof;*
> *Ick ken de volle schuld, en wilse niet verbloemen:*
> *'k Maeck geeren yet van niet, en distelen tot Bloemen*.

En de kernspreuk van den smaakvollen verstandsmensch Horatius: *omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci*[1] was hem uit het hart gesproken.

1) D. i. hij oogst aller bijval, die het nuttige met het aangename gepaard heeft.

Hem uit het hart, en hem zeker nog niet het meest. En zijn bekendheid met Horatius en de overige merkwaardige uitingen van den Romeinschen geest in het letterkundige ging dieper en strekte zich verder uit dan tot dezen toenmaals reeds platgetreden en vaak misbruikten dichtregel. Ze kenden alles zoo goed als uit het hoofd, de toenmalige *beaux esprits*, wat het Latijnsche proza en nog veel meer wat de Latijnsche Muze onsterfelijks, en ook wat ze zwaks en onbeduidends geschapen hebben. Met onuitsprekelijke verontwaardiging zouden ze zich afgewend hebben van een nageslacht dat de schennende hand waagde te slaan aan hun diep vereerde goden, onbekende godheden trouwens voor het meerendeel der beeldstormers. Ook dit is voor niemand een geheim, dat onze voorouders zich niet tot bewonderen en uit het hoofd leeren bepaalden. Er was een tijd, en die tijd ligt niet eens zoo bijzonder ver achter ons, dat wij er ons bij monde van prof. Hofman Peerlkamp op verhoovaardigden, dat het kleine Nederland meer dan driehonderd mannen had voortgebracht die de classieke lier tokkelden, en dat geen gering deel daarvan de oud-Latijnsche dichters naar de kroon had gestaan.[1)] Nog bekender is de invloed, dien de Romeinsche letterkunde op de ontwakende Noord-Nederlandsche uitgeoefend heeft, een invloed doorgaans even dikwijls betreurd als ze vermeld wordt. Ten onrechte, mijns inziens. Slechts hij leunt op anderen, die niet op eigen beenen kan staan, en nooit zouden wij met onze geringe neiging en aanleg tot assimilatie zoozeer in de ingenomenheid met en navolging der Romeinen gegroeid zijn, indien er niet in menigerlei opzicht sterke trekken van verwantschap tusschen den geest der beide volkeren aanwezig waren geweest. Het lag niet aan onze mindere vertrouwdheid met het Grieksch, dat we ons aan die grootscher litteratuur niet aansloten. Ook de bekendheid der Fransche schrijvers met Hellas was maar zeer oppervlakkig. Doch in karakter hadden de beide volkeren in het oog loopende punten van aanraking. Bij beiden gelijke lichtheid en bevalligheid, bij beiden gelijke voorliefde voor het sobere en begrensde, bij beiden dezelfde eeredienst voor het schoon van lijnen en vormen. Ons daarentegen trok alles naar Rome, de analogie

1) P. Hofman Peerlkamp: de Vita, doctrina et facultate Neerlandorum, qui carmina latina composuerunt. 1843. Daarin heet het: (bl. 9): ‘met zulke gaven van aanleg en kennis toegerust hebben onze voorouders de Latijnsche poëzie zoo beoefend, *dat velen de oude Romeinen zelve zeer dicht nabijgekomen zijn*.’

der staatsinstellingen, de praktische zin, de afkeer van bespiegeling, de betrekkelijke onverschilligheid voor het elegante, de zucht naar het degelijke en indrukwekkende, het oor voor galmende rhythmen, ook bij wanverhouding tot de behandelde stof. De middeleeuwsche letterkunde, insgelijks maar zeer betrekkelijk origineel, had in haar innemendste gestalte vooral in het zuiden der Nederlanden gebloeid, en met den ondergang der middeleeuwsche toestanden, der middeleeuwsche denkwijze, en van den middeleeuwschen godsdienstvorm was ook zij ondergegaan, dood en veracht. Ondergegaan, evenals de middeleeuwsche kunst. Gothisch was het smaadwoord bij uitstek geworden. Het geldt bij Huygens als de hoogste lof in alle eeuwigheid voor den beroemden bouwmeester van Campen,

> Van 't blinde Nederlands mis-bouwende gesicht
> *De vuyle Gotsche schell* te hebben afgelicht.

Zoo dreef onze schrijvers, niet bij machte evenals de beeldende kunstenaars een eigen kunst van Europeesche beteekenis te scheppen, alles naar Rome. En toch zou hij zich ten zeerste vergissen, die onze zeventiende-eeuwsche fraaie letteren voor niets dan een zuiveren, of ook onzuiveren, afdruk der Rom einsche zou believen aantezien. Ze verdienen *ni cet excès d'honneur ni cette indignité*. Van geen onzer schrijvers zijn de werken bloot Latijnsche copieën, van Huygens allerminst. En het is wel een der lachwekkendste mistastingen van de critici onder onze grootvaders, als ze in Huygens bij voorkeur een verkleeden Romein, een bij vergissing Hollandsch schrijvenden oud-classicus meenen waartenemen. Ik schroom, juist omgekeerd, niet hem den meest oorspronkelijken, den meest inheemschen onzer groote vaderlandsche vernuften te noemen. Reeds een menschenleeftijd vóór hem had Spieghel tegen een averechts en te ver gedreven classicisme verzet aangeteekend:

> Ik doorwroet ons grondwóórd-rijke taal,
> En my uytheemse pronk: kort valt mijn dicht en schraal:
> Licht werd' ik Ketter dies, by Rimers en Poeëten.
> Kan dóch geen duytsche Sant na Griex mirakel heten.
> Dies Juppyn-dochters kunst vreemdwoordig niet verwacht. -
> *Moet juyst een duyts Poeét nu nodich zijn ervaren*
> *In Griex-Latyn?*

Men ziet: Spieghel's schuchter protest ging niet verder dan tot taal en vorm, en kon niet verder reiken in den man wiens hoofdwerk, de *Hert-Spieghel*, ten opzichte van den wijsgeerigen inhoud geheel en al op den bodem der klassieke oudheid staat. Huygens protesteerde niet met woorden, maar met daden. De bijzonder ruime, volkomen onbenevelde blik op velerlei gebied, die de schoonste vrucht zijner veelzijdige boeken- en menschenkennis en een zijner onderscheidendste hoedanigheden is, deed hem zelfs voor den diplomatieken en kanselarijstijl vreemde taal en uitheemsche zinswendingen verwerpelijk achten[1]. Zijn Latijnsche gedichten, - en hij offerde, daarin een kind van zijn tijd, aan de antieke Muze veel en gaarne, - dunken mij daarom bij die zijner begaafde land- en tijdgenooten in veel opzichten, in doorzichtigheid vooral, achter te staan, omdat hij zich beijverde ook daarin zichzelf en eigen gedachten te geven, geen min of meer vernuftige variatiën op de antieke thema's. Nog minder verlangde hij ‘niet als aep te zijn van ander luyden werk,’ en schaduwen van schaduwen te voorschijn te roepen, als hij zich zette tot dichten in de moedertaal. Dat bij geen zijner kunstbroeders mythologische sieraden en zelfs namen uit de godenleer zoo zeldzaam voorkomen als bij hem, zij een kleinigheid, maar pleit toch in geen geval tegen het hier beweerde. Doch ook de toespelingen en navolgingen, ingegeven door zijn inderdaad onmetelijke belezenheid in Latijnsche en geenszins oppervlakkige kennis van Grieksche schrijvers, zijn betrekkelijk veel zeldzamer dan men geneigd zou zijn te verwachten, en behooren zonder onderscheid tot die reeksen van denkbeelden en gevoelens, die vrij wel gemeengoed van al de toenmalige geletterden waren geworden. Sommige, zooals het in zijn oorspronkelijke bedoeling zoo grootsche Lucretiaansche gezegde, dat het zoet is, zelf aan het veilige strand gezeten anderer worstelen met de woelige baren te aanschouwen, herhaalt hij met groote ingenomenheid van het begin tot het einde zijner dichterlijke loopbaan, soms te pas, ook wel eens te onpas[2].

1) La Secrétairie, bl. 30-38.
2) Het allereerst in de reeds meermalen aangehaalde *Doris oft Herderclachte:*

't Is genuchte sijns gelijcken
Schip-breuck aen te mogen kijcken
Mette voeten op het landt.

Sedert herhaaldelijk, o.a. in *Hofwijck* (vs. 281 vv.)

Ick scheppe geen vermaeck in mijnes naesten lijden:
Maer, als hij 't lijden moet, soo kan ick mij verblijden
In dat ick 't niet en ly.

Doch niet hij zou zich als de onervaren Bredero laten verlokken, om een bloot in klassieken grond wortelende stof als van het *Moortje* te kwader ure op Hollandschen bodem over te planten. Niet hij zou, gelijk Hooft deed met zijn *Baeto*, een intrigue aan de *Medea* van Euripides ontleend tot de hoofdspil maken, waarom een zoogenaamd oud-vaderlandsch treurspel draait. Niet hij zou Vondels verlangen deelen, en in den *Gysbreght van Amstel* Vergilius' brand van Troje op de Amsterdamsche planken hebben gebracht. De populaire Cats dankt meer aan Ovidius dan hij. Zijn taal is Hollandsch. Zijn inkleeding is Hollandsch. Zijn onderwerpen zijn Hollandsch. Zijn tafereelen zijn Hollandsch. En zijn tekortkomingen en enkele onloochenbare onhebbelijkheden zijn Hollandsch evenzeer.

Tot die tekortkomingen breng ik in de eerste plaats de onvermijdelijke uitwassen zijner overwegend intellectueel geaarde dichtergave. Huygens was - er is reeds herhaaldelijk op gewezen - dichter met hoofd en hart, met weinig levendige verbeeldingskracht. Een edele persoonlijkheid als kunstenaar, met een zeldzaam hoog ideaal, een zeldzaam ruimen gezichteinder, een reusachtige kennis, gepolijst door het verkeer in hooge en de hoogste kringen, gevormd in de school van het leven en van velerhande ervaring. Een vlugge, bewegelijke geest, gewoon met volkomen gemak zich in de meest uiteenloopende sfeeren der gedachte t'huis te gevoelen, en met voor den oningewijde fabelachtige snelheid de meest heterogeen schijnende begrippen als spelend aaneen te koppelen. Niet misdeeld van aangeboren tintelend vernuft, en door aanleg en omgeving geoefend in levendige, vonken slaande *reparties*. Maar evenmin vrij van de onvermijdelijke keerzijde der schitterende medaille: gezochtheid en zinledigheid. De invloed van den Engelschen ‘overvliegher’ Donne, den gezworen vijand van eenvoud en natuurlijkheid, heeft in 's dichters eigen willigen aanleg een welkomen bondgenoot gevonden. Gezamenlijk hebben ze een tijd lang het kunstige zijner overgangen tot gekunsteldheid, het zinrijke zijner uitdrukkingen tot raadselachtige orakel-

taal verwrongen. Nooit en nergens geheel afwezig, is dit gebrek in enkele der *Zedeprenten* en in de tweede helft van het *Daghwerck*[1] een ware plaag, een den lezer vaak tot wanhoop brengende hebbelijkheid geworden. Is het voldoende kenner onzer zeventiende-eeuwers te zijn, om een periode te verstaan als de volgende uit het *Daghwerck?*

> Richterstoel, een yeders gadingh,
> *Die versittingh en versadingh*,
> *Hooger trappen en gewin*
> *Voor wat leeger en wat min*
> *Loss of loos bestaen te keuren*,
> Mog'lick sult ghy my gebeuren. (str. 169.)

Of vliegt niet onze blik haastig naar den voet der bladzijde, en zegenen we niet in gedachten den goeden genius, die den schrijver ingefluisterd heeft dat een proza-commentaar niet te onpas zou komen bij zoo duister versgeknutsel? Door dezen alleen wordt ons helder dat er sprake is van Huygens' schroom om een rechterlijk ambt te bekleeden, waarnaar de onbekwamen en weinig nauwgezetten juist het meeste hunkeren. En alleen het gemis aan zelfkennis, waaraan ook de schranderste waarnemer van anderen mank gaat, heeft hem belet intezien dat hij in de volgende strophe (str. 137) van datzelfde dichtwerk een deel van zijn eigen arbeid vonniste:

> Dese stelt sijn hooge luyster
> In het swartste van den duyster;
> Cyffert al dat leesbaer was,
> Of men 't in een' doolhof las.
> Schuylt sich in vuyl warre-gaeren,
> Soeckt, en schroomt sich t' openbaeren,
> Deckt sijn' kernen met een' schell
> *Die den hardsten tand ontstell'*.

Puntig gezegd en geestig tevens. Trouwens, geestigheid is de eigenschap die, soms met achteloos voorbijzien van andere niet minder wezenlijke, bij uitstek en traditioneel met den naam Huygens verbonden is. Het komt niet in mij op haar te loochenen. Maar evenmin, dat geestigheid een recht bedwelmende gave is, niet geheel

1) Is het gedicht ook in twee verschillende tempo's uitgewerkt?

en te allen tijde onschadelijke intellectueele alcohol. Eigenaardig zeker, maar allerminst onbegrijpelijk is het dat zijn geestigheid van het beste gehalte en van de levendigste werking is in zijn langere en ernstiger gedichten, alsof op hun donkeren grond de ingelegde helderder kleuren met dubbelen goudglans stralen. Niet onwaarschijnlijk omdat alsdan de aanleg onder de strenge tucht van het overleg stond, en de scherts niet onder den ongetoetsten indruk van het oogenblik werd neergeworpen. Want hoewel hij zelf gaarne voet gaf aan de voorstelling, alsof zijn geheele letterkundige arbeid, ook zijn omvangrijkste stukken, louter voortbrengselen zijner snipperuren waren, - 'had ick meer tijds gehadt, ick had veel min bedreven,' - weten we op in- en uitwendige gronden met tamelijke zekerheid, dat zijn uitgebreider gedichten zorgvuldig overdacht en met de uiterste nauwgezetheid bewerkt en meermalen overgewerkt waren. Het ligt voor de hand: de les, aan andere kunstbroeders bij herhaling gegeven, kan de meester onmogelijk zelve hebben willen in den wind slaan:

> Denckt, Dichters, die u haest: welck best in 't duren houdt:
> Dat langhsaem wascht, als Eick, of rasch, als Vuren-hout.

Maar met de sneldichten, die toch minstens de helft der tijdens zijn leven in het licht gezonden *Korenbloemen* vormen, meende hij zooveel omslag niet te behoeven te maken. Zij schijnen werkelijk wat ze beweren te zijn: dagvlinders, kinderen van den luim des oogenbliks. En het gevolg? Er zijn natuurlijk onder de overstelpende massa van 2868 stuks goede en zelfs voortreffelijke, maar van de overgroote meerderheid geldt mijns bedunkens in ernst het oordeel, door den meester van het genre, Martialis, in een bui van nederigheid eens over zijn epigrammen uitgesproken: *sunt bona, sunt quaedam mediocria*, SUNT MALA PLURA.[1)] Zeldzaam, al te zeldzaam in verhouding tot hun eerbiedwekkende hoeveelheid, zijn de sneldichten die tevens met recht op den eerenaam van puntdichten aanspraak mogen maken, omdat ze een diepe, of treffende, of geestige gedachte, een scherpzinnige opmerking, een fijn waargenomen trek, een ondeugende waarheid, in luchtige of puntige taal belichamen. Het meerendeel laat geen indruk hoegenaamd na in den geest

1) D. i. 'er zijn goede, er zijn eenige middelmatige onder, de meeste zijn slecht.'

van hoorder of lezer. Het zijn op rijm gezette kwinkslagen, zooals er dagelijks op elke beurs, op elke markt, aan elke vroolijke tafel bij dozijnen worden gedebiteerd; grappen in den trant als waarmede in onzen tijd Mr. Jacob van Lennep, snaakscher nagedachtenis, ter verpoozing van ernstiger studie zijn *Vermakelijke Spraakkunsten* en zijn *Alledaagsche Bokken* kruidde. Het zijn woordspelingen, ophoopingen van homonymen, quiproquos, die, zoo ze iets bewijzen, bijna overtollige bewijzen zijn van Huygens' ongeëvenaarde vertrouwdheid met, en onbeperkte beschikking, over al de schatten onzer moedertaal. Is men in de stemming, men lacht er om, en daarmede uit. Ik voor mij, op gevaar af van voor nurksch door te gaan, verkies Hooft's distichon:

> Waer is paer van vernuft en van kraften zoo kloek,
> Als de Leeuw met het Swaert, en de Leeuw met het boek?

of ook:

> Heemskerck, die dwers door 't ys en 't yser derde streeven,
> Liet d'eer aan 't Land, hier 't lyf, voor Gibraltar het leven.,

of eindelijk:

> Dit graf houdt Hasselaer geborgen in den schóót,
> Geen man oyt achte meer de deughd, oft min de dóódt;

verkies Vondels epigram op het door Rembrandt geschilderde portret van een beroemd prediker dier dagen:

> 't Onzichtbre kent men slechts door d'ooren;
> Wie Anslo zien wil, moet hem hooren.,

en dat op een afbeelding van den geketenden Prometheus:

> Och! of held Hercles kwame, en dien roofvogel schoot,
> Want eeuwig sterven is een levendige dood;

verkies eindelijk het paar kernachtige regels van Joan Six bij een portret van Vondel zelven:

> Dit 's Vondel met zijn rol:
> Apelles trof Apol,

boven aardigheden als deze[1]:

1) Sneldichten, Boek XVI, 92; XIX, 221; XXI, 6; XVI, 116.

Hier light een Hop-man dood,
Gestorven naeckt en blood
Van middelen, van krachten,
Van wachten, wachten, wachten,
En van hem niet te wachten.[1];

als:

Recht moet recht wesen, sei de Schouth ick weet niet waer,
De huysbraeck is bekent, ghy zijt 'er op gevangen,
En dat'er volght heet hangen;
't Is waer, Dirck, is het niet? Ja, Heer, zei Dirck, 't is swaer;

als:

Zyt gh'een uytnemend Man, Andries, gelijck ick hoor
Veeltijds van u gewagen;
Blijft wat van mijn Comptoir;
'k Magh geen uytnemend volck ontrent mijn Cass' verdragen;

als eindelijk, - waartoe aanhalingen voortgezet die in de vele honderden konden loopen? -

Jan gaet aen een blaeuw oogh, en seght m'hem niet geraeckt heit;
Maer dat het (en 't is waer) een soort is van geraecktheit.

Desniettegenstaande heeft de heer van Zuilichem met en na Roemer Visscher recht op den naam van onzen eersten epigrammatist geweest te zijn en te zijn. Hecht men aan dien lof geen hooger beteekenis dan als een erkenning van de minder vleiende waarheid, dat in het rijk der blinden eenoog koning heet, ik zie geen reden waarom Huygens desgevraagd ook deze voorwaardelijke onderscheiding niet zou aanvaarden. We behoeven slechts het breedsprakige van de meeste van Vondel's bijschriften, we behoeven slechts het verwaterde van Simon van Beaumont's epigrammen, zijn *Grillen*, zijn *Tyts-Snipperingh*, en hoe die verzamelingen verder heeten mogen, ons vluchtig voor den geest te roepen, om overtuigd te zijn dat de onzen landaard in het bijzonder eigen omhaal aan geen dicht-

1) Huygens zelf achtte het noodig commentaar te leveren: wachten op *versterf en bevorderingh*; wachten *als waken*; wachten: *bescheid doen*; zich wachten: *voor een' kogel*.

soort zoozeer als aan deze poëtische kleinigheden vijandig in den weg staat.

Daar komt nog één gebrek bij, geen specifiek gebrek van het toenmalige Holland alleen, maar dat toch in het toenmalige Holland bijzonder welig bloeide: een groote ongemanierdheid en losheid in den mond. Ondeugendheden misstaan het epigram niet, verre van dien, mits met inachtneming van den regel zonder uitzondering: *glissez, mortels, n'appuyez pas!* Maar hoevele honderde der Sneldichten zijn er niet, waarin Huygens n i e t over het bedenkelijke heenglijdt, maar met kurassierslaarzen eenige voeten diep in den modder trapt? Het zij erkend en nog eens erkend dat we te dien opzichte in het toenmalige Europa niet alleen stonden; erkend dat we bij de niet genoeg te waardeeren voortreffelijkheden onzer zeventiende-eeuwsche voorouders deze hebbelijkheid of onhebbelijkheid gerust op den koop toe mogen nemen; erkend dat bij parvenu's in den goeden zin des woords de beschaving der zeden, smaak, bevalligheid en verfijning, geen gelijken tred konden houden met de ontwikkeling van stoffelijke welvaart, macht en denkvermogen; erkend dat geen onzer schrijvers toen bij het bezigen van zinnelijke uitdrukkingen, beelden, of vergelijkingen, voor eenig stuitend detail terugdeinsde; - erkend alwat men wil, mits tevens erkend worde dat verzachtende omstandigheden nooit als vrijspraak zijn beschouwd. De tijd dat een man als Bakhuizen van den Brink op onze grofheid roem droeg als op den triomf van oud-Hollandsche rondheid; dat wij meenden ook daarom de Romeinen naar de kroon te steken, omdat wij hun plat-hatelijke bijnamen, hun *Verrucosus* (Wratteman), hun *Ovicula* (Schaapskop), hun *Strabo* (Scheele), hun *Paetus* (Loensche), hun *Varus* (Kromvoet), konden beantwoorden met onzen Joris Drakenbloet, onzen Leepoogh, onzen kapitein Doet-er-niet-toe: - die tijd ligt gelukkig achter ons. Vulgariteit dunkt ons vulgariteit, om 't even of ze aan Constantin Huygens' brein ontsproten is of op den bodem van Zingräff's *Teutsche Apophthegmata* opgewassen.

Eén enkele maal heeft die grofheid Huygens tot een kunstwerk in zijn soort geïnspireerd: toen hij zijn *Trijntje Cornelis* schreef. De inhoud dezer klucht is bedenkelijk genoeg; en ik zal mij wel wachten - ik zeg niet aantehalen - maar zelfs maar in den breede de boertige geschiedenis der jonge

schippersvrouw natevertellen, die in haar bruidspak en met welgevulden geldbuidel te Antwerpen aangekomen, op eigen gelegenheid de merkwaardigheden der nog altijd groote koopstad in oogenschouw gaat nemen, en, onnoozel en wel in de klauwen eener handige priesteres der vrije liefde geraakt, door haar en haar handlanger dronken gemaakt, uitgeplunderd, en aan de genade van straat en mesthoop overgeleverd wordt. Stichtelijk is deze vermakelijke historie niet, al hebben aanzienlijke dames van Huygens' kennis - en waarlijk niet in 't geheim! - er zich in verkneukeld. Maar door en door Hollandsch is ze, niettegenstaande de geleerde Latijnsche citaten waarmede de samensteller later zijn ‘vodderije’ uitmonsterde, met geen ander gevolg dan dat wij er de vrij wel overbodige overtuiging uit wegdragen, dat ook het Romeinsche publiek sterk gepeperde schuinheden naar zijn smaak vond. Geestig uitgevoerd is ze, niettegenstaande de weinige handeling en nog lutteler karakterteekening. Meesterlijk vlug de *miseen-scene*, meesterlijk los de dialoog, onnavolgbaar weergegeven in al zijn fijnste schakeeringen, zoowel het Antwerpsch der geslepen Marie en haar trawant als het Zaanlandsch der Noord-Hollandsche Trijn. Zet men zich eenmaal over de betamelijkheids-bezwaren heen, dan is er geen woord of het ‘pakt.’ Raadselachtig blijft het altijd, en het raadsel wacht nog altijd op oplossing, hoe een man van rijpen en overrijpen leeftijd, een man van streng Calvinistische beginselen als Huygens er toe kwam, zulk een onderwerp van de straat opterapen. Heeft hij met Bredero, heeft hij met vriend Hooft na beider dood willen wedijveren in het geniaal behandelen van een dialekt-stuk? Was hij de meening toegedaan dat de toekomst onzer comische Muze in het waarnemen en weergeven van gewaagde tooneelen uit onze volksklasse lag, en dat we niets beters te doen hadden dan voortteschrijden op den weg, ons door de laatmiddeleeuwsche *Sotternieën* voorgebakend? Ik durf het niet beslissen. Maar wel, dat de hachelijke opgave met glans opgelost is. Wel, dat Huygens' eigenaardige denkwijs ten opzichte van enkele gewichtige levensvragen ook uit deze kamerklucht geheel zich proeven laat. Ware het stuk anoniem, we zouden omtrent het vaderschap geen oogenblik in het onzekere behoeven te verkeeren. Busken Huet oordeelde, dat *Trijntje Cornelis* Huygens' antipapisme helpt staven. Ik geef het toe, met de bij-

voeging dat het stuk niet minder Huygens' calvinistische en oud-testamentaire geringschatting der vrouw staaft. Beide, de grijpgrage Marie en de uitgeschudde Trijn, zijn evenzeer echte kinderen Eva's, en het om den tuin leiden van den man is bij beiden een even sterk sprekende natuurtrek. Altijd de vrouw en de slang.

Het is sedert de schitterende bladzijden van Busken Huet in zijn *Land van Rembrand*, - ik aarzel niet ze tot de best gelukte van zijn laatste meesterstuk te brengen, - gewoonte geworden in Constantin Huygens den dichterlijken vertegenwoordiger bij uitnemendheid van het Calvinisme ten onzent te zien. Ik wensch me tegen die benaming niet te verzetten. Het zal integendeel zaak zijn er bij te voegen, dat in deze eigenaardigheid niet het minst het verschil ligt tusschen zijne onloochenbaar iewat theologisch getinte levensopvatting en de ruimere, zuiver menschelijk wijsgeerige van Hooft, en dat reeds daardoor alle denkbeeld dat hij op den dichter en prozaist Hooft invloed van beteekenis zou hebben uitgeoefend dient te worden opgegeven. Het is verder leerzaam wederom waartenemen van hoeveel invloed de kring waarin men zich van kindsaf beweegt op de vorming en latere denkwijs ook van de uitstekendste vertegenwoordigers onzer soort is. De zoon van den humanistisch ontwikkelden Amsterdamschen burgemeester is humanist, de zoon van den calvinistisch denkenden secretaris van Prins Willem is calvinist. Maar - het is niet meer dan billijk er op te wijzen - hij is een Calvinist uit de tweede, vreedzamer incarnatie zijner kerkleer. De *Sturm-und-Drangperiode*, zooals Marnix die doorleefde, ligt achter hem. En daarmede het hemelhoog juichen en het onstuimig weeklagen, het gloeiende bemoedigen van den medestander en het in dolle razernij verscheuren en met slijk werpen van den aartsvijand van Gods erfdeel. De tijden voor *Byencorf* en *Wilhelmus* zijn voorbij. De venijnige twisten in eigen boezem, die in 1618 een gewelddadige ontknooping zochten en vonden, heeft Huygens met bewustzijn doorleefd, en ze hebben hem van den aanvang af met onverholen afkeer vervuld. Hij haatte - het strekt zijn hart tot eer - den strijd in elken vorm; kon hij anders dan van burgertwist en godsdienstkrijg gruwen? Overbekend is zijn warme ontboezeming ten gunste van verdraagzaamheid in *Hofwijck*:

Het scheel en maeckt geen' twist; ick haet mijn' broeder niet,
Om dat ik liever groen, hij liever purper siet:
't En is geen Menschen-werck, 't zijn stege beest'lickheden,
Eens anders met geweld te binden aen mijn' reden,
En maken plotselick een vyand van een vrind,
Om dat hy sijn geloof in 't mijne niet en vindt,
Om dat hy niet en voelt dat ick meen wel te voelen.
Laegh dat vuyl over boord, wat waer d'er min te woelen,
Wat waer d'er min gespoocks, wat waer d'er min gedruys,
Wat waer d'er koele kalmt' in Kerck, in Huys en kluys!

Maar hij heeft niet tot 1651 gewacht om aan dergelijke gevoelens lucht te geven. Nog karakteristieker dan de zinrijke Latijnsche versregel van den student: *ustor Iberus abest, ureris igne tuo*[1)], in Nov. 1616 neergeschreven, is het in den vorm nog onbeholpen Nederlandsche *paraphrasticum* van Oct. 1617, eerst in de aangevangen uitgave der heeren Leendertz bekend gemaakt. Heeft Holland reeds genoeg van den vrede? klaagt de dichter. Wat zal de vreemdeling wel zeggen, als hij waarneemt hoe Nederland, ternauwernood aan de gevaren die uit den lande van overzee dreigden ontkomen, ‘steeckt binnen vol crackeels, ontroert sijn eighen baren’? En waarom? Helaas,

Men heeft het stuck met schijn van heylicheyt becleet.
Wie Godt, hoe en waerom voor aller eeuwen tijden
Der welverdiende straff genadich wil bevrijden,
Wie hij rechtveerdelijck in verdoemenis laet
Tot grootmaeckingh sijns names, *dat 's nu allemans praet*.

De verstandigsten zien op tegen het beantwoorden van zoo geduchte vragen. Maar wat nood? Jan Rap en zijn maat weten het wel.

Soeckt ghy cort bescheyt,
Vraecht u Schoenmaker eens wat hy daer goets af seyt:
Den boer antwoorde jae, den molenaer sey neen.
Den roscammer quam oyck en hielpse over een.

Ware het niet beter als deze ijverige dilettant-theologen eens zichzelven herzagen?

1) D. i. ‘De Spaansche mijt doofde uit: ge blaakt van eigen vuur.’

Comt, weelderighe Volck, leert eerst u selven kennen,
Leert hoovaerdy, leert pracht, leert haet, leert nijt ontwennen.
Dat is het groote punt daer voor op dient gelet;
Ick vraegh yeghelijck eens oft hem daer niet en let?

Niemand zal, zulke uitingen overlezende, ontkennen dat Huygens' kerkleer van buitengewone onbekrompenheid getuigenis aflegt. Hij zou Nederlander noch Calvinist zijner dagen geweest zijn, zoo hij niet evenzeer, ja meer dan tegen Spanje, afkeer koesterde tegen de Katholieke Kerk. Hij komt er zijn leven lang rond voor uit, plaagt de ‘beRoemde, maer eylaes! beRoomde Tesselschae’ met weinig dichterlijke verhandelingen op rijm tegen de Mis en de verdere dogmatiek harer kerk, en geeft nog op het einde zijns levens in gespierde Latijnsche verzen lucht aan de verontwaardiging die hem doorgloeit, als hij aan het lot denkt aan de Dominis, een der kennissen zijner jonge jaren, door het vervolgzieke Rome bereid. Maar hij is overigens noch ketterjager noch kwezel. Hij begroet de dominees met een: ‘gesanten van omhoogh, Bazuynen van Gods Woord’, wat hem niet verhindert ten scherpste de affectatie te hekelen der vrome heeren, die ingenomen met eigen fraaie stem en sierlijk handgebaar meer zichzelf dan de Goddelijke Waarheid bleken te zoeken. Zijn Calvinisme is een rustig, verlicht Calvinisme, op den Bijbel steunende als op een rots, - ‘men magh niet wyser syn dan hier geschreven staet’, - maar wars van kleingeestig exclusivisme, van spitsvondige letterknechterij, zoo al niet met de kunst, althans met de meest veelzijdige wetenschap op den best denkbaren voet, en overtuigd dat elke overwinning van den mensch op de hem omringende natuur tot een nieuw loflied nopen moet ter eere van haar Schepper. Bovenal: zijn godsdienst is een godsdienst van het gemoed, en weemoedig klagend als van de Hebreeuwsche psalmen ruischen zijn tonen, als de Heer der heirscharen het Nederlandsche Israël, in eigen oogen Zijn tweede uitverkoren volk, voor den afgoden dienenden Spaansche vijand schijnt te vergeten.

Sluytt dyne Wolcken niet, die boven dyne Wolcken,
Ter hoede dyner Volcken,
Ter straffe sittest, Heer,
Der Volcken die in ons vervolgen dijne eer. - -

Nu staen sy thien om een, nu worden wy verdondert
Met dusenden om hondert;
En wilst du noch 't getal
Besnyden van de mans dat hun vermannen sal?
Haer' overtredingen gewogen tegen d' onse,
Het overwicht verslonse;
Du bist gerechtigh, Heer,
Maer van twee Sondaren waerom is't d' eene meer?

Mocht in 1624 en ter gelegenheid eener biddagsbede zulk een sombere stemming gerechtvaardigd schijnen, niet zonder eenige verbazing nemen we waar dat meer dan een halve eeuw later, nadat de Munstersche vrede ons afzonderlijk volksbestaan zoo officieel mogelijk bevestigd had, angstige vrees voor het ongestoord voortbloeien van het vaderland Huygens' hart nog altijd beklemd hield. Bekend zijn de drie uitzonderingen die hij toeliet op het verbod aan zijn erfgenamen, om ooit de eiken en het verdere geboomte van Hofwijck te vellen en te verkoopen: broodsgebrek, afsterven der oud geworden en vermolmende stammen, en - ten derde? ‘Moet Holland eens niet zijn, of Niet zijn’; dreigt de Spanjaard ons opnieuw met ondergang; haakt zijn heete bloed nog eenmaal naar het onze:

Dan is mijn will geen will. - -
Als 't Vaderland vergaet zijn mijn' voor-sorgen uyt:
't Is reden dat de vracht versincke met de schuyt.

Hier erkennen we den waren Huygens. Geen valscher voorstelling omtrent hem is denkbaar dan die van luchthartige opgeruimdheid. Geestig mocht hij ten allen tijde zijn of kunnen zijn, vroolijk was hij slechts bij uitzondering. Hij was - en hij was er zelf van overtuigd - van nature een melancholicus. ‘God weet’ - schrijft hij in Juni 1618 aan zijne ouders - ‘dat ik reeds vroegtijdig het besluit genomen heb, het hoofd te bieden aan de hevigste aanvallen van melancholie, *waaraan ik van nature ten sterkste onderhevig ben*, hoezeer ik mij ook voor de wereld uiterlijk goed houd.’ En Dorothea van Dorp, die hem beter dan iemand kende, schrijft hem een zes jaren later: ‘ick ben soo niet belaijen met ue sick sijn als dáer mee *dat ghij soo ras melancolyck syt;’* en in een anderen brief: ‘ik verseeker mijn van ue gesonthyt, terwyle ghy van u siekte niet en schrijft, en oock soo dunckt mijn uit u brief, dat ghy

in goet eumeur waert, *en dat en sijt ghy niet als ghy siek sijt*.' Zoo hebben zijn van nature droefgeestige stemming en zijn onverbiddelijk strenge kerkleer op elkander gereageerd. Maande de laatste onophoudelijk en met nadruk aan de nietigheid van al het ondermaansche, ze vond geen tegenwicht in een blijmoedige levensopvatting. Ons leven duurt zoo kort, en de eeuwigheid is zoo lang! Onder dat licht, geen overvloediger licht dan er door de smalle vensterruiten van een protestantsch bedehuis valt, bezag hij menschen en dingen, en - geen wonder! - ze mishaagden hem grootelijks. Zijn bede in *Daghwerck* voor Frederik Hendrik, in wiens persoon hij de grootheid van het vurig geliefde vaderland als het ware belichaamd achtte, en voor de overige telgen van het huis van Oranje, teekent den man ten volle. Het is een dringende bede dat de vorst niet in overmoed en weelderigheid moge zondigen voor het oog des Allerhoogsten, geplaatst als hij is op die duizelingwekkende hoogte, 'daer 't soo dier slapen is en 't hoofd soo goe' koop draeyt.' En de overigen, mannen en vrouwen, voor zooverre hij ze kende? Ziet, de aarde is slechts zulk een onmerkbaar stipje van het onmetelijke heelal, de mensch zulk een onnaspeurlijk gering deel van het onoverzienbaar aantal der aardsche schepselen, en wat is zijn dagelijksch bedrijf? Wat anders dan zorg voor den opschik, het genot, het voordeel van het ijdele geraamte waar zijn ziel in woont? Vandaar de snerpende toon, hard als het geluid der door de lucht zwiepende roede, waarmede in het *Costelick Mal* de uitspattingen der mode van de toenmalige fijne wereld doorgestreken worden. Het is inderdaad een schouwtooneel van 's werelds dwaasheid dat hij voor onze oogen ontrolt. Maar niemand minder dan de vertooner denkt er aan daarover zoetjes te lachen of er goedmoedig mee te sollen. Met al de hartstochtelijkheid, die in het dagelijksch leven door de eischen van opvoeding, stand en maatschappelijk verkeer met ijzeren hand onderdrukt werd, werpt de dichter zich op zijn onderwerp, en tuchtigt hij de dwaasheden zijner opschiklievende standgenooten zóo nadrukkelijk dat hij - niet ten gerieve der logica - op het einde zijner philippica voor het onmogelijke zijner eigen gevolgtrekkingen ontzet terugdeinst. De zweep rust geen oogenblik in de hand van den drijver. Niet van den Democritus, maar van den Heraclitus der Grieken is

hij in onze letterkunde de vertegenwoordiger. Hij moge Cats van het tegendeel verzekeren, zoo hij tranen stort over het mal der wereld, tranen door de bovenmatige inspanning zijner lachspieren afgeperst zijn het in geen geval geweest.

En niet alleen dwaas was de wereld. Ze was ook slecht. Wat hij, diplomaat en staatsman, van het menschdom te zien kreeg, was weinig geschikt hem tot gunstiger gedachten te stemmen. Onafgebroken klaagt hij over het christeloos gewoel van Haag en hof. Het beeld van de doornenhaag der hofstad ligt hem in den mond bestorven. Blind voor hun ware belangen bieden de menschen niets dan een eindeloos, afmattend jagen naar aardsche schijngoederen. De gezonden zijn blind. De zieken zijn blind. De gerusten zijn blind. De angstigen zijn blind. De gierigaards zijn het, de verkwisters zijn het nog meer, en de machtigen, en de eerzuchtigen, en de verliefden, allen zonder onderscheid. De schilderij moge waarheid te zien geven - ik ding er niet op af - en geestig ingekleede waarheid, het belet niet dat mij het doorwandelen dier troostelooze galerij van verblinden naar den geest pijnlijk stemt en wrevelig, en dat we het den samensteller volgaarne nazeggen, als hij aan het einde van zijn werk Parthenine, de bejaarde maagd aan wie het gedicht als *Oogentroost* was toegezonden, de verzekering niet onthoudt dat ze ‘malkandren moê geprevelt’ zijn.

Vandaar, dunkt mij, het zoo in het oog vallende van Huygens' dichterlijk subjectivisme. Met uitzondering van het *Costelick Mal* en het *Voorhout* houden zich al zijn dichtwerken met zijn eigen persoon bezig. Ze draaien om hem als middelpunt. Maar zijn subjectivisme is niet dat van den lyricus, in wiens bewegelijk gemoed natuur en buitenwereld de door den lichtsten ademtocht bezielde snaren doen trillen. Het is het subjectivisme van den ontleder, die, na aangetoond te hebben uit hoeveel percent dwaasheid en slechtheid het menschelijk geslacht samengesteld is, zijdelings aanraadt zooveel onverstand den rug toetekeeren en alleen in en voor zichzelven te leven. In de praktijk is Huygens tot zulk een gevolgtrekking nooit overgegaan en ook theoretisch is hij zich van de volle strekking nimmer ten volle bewust geweest. Toch was het zoo. Van aanleg was deze schitterende hoveling tot kluizenaar bestemd. Deze tot in den hoogsten ouderdom rusteloos arbeidende man was voor een beschouwend leven in de wieg gelegd. De menschen ergerden en verveelden hem.

'Men moet God of de Wereld haten.'[1] Hun woelige drukte deed hem pijn. Voor zooverre een zoon van dat ijzeren geslacht het zijn kon, maakten hun gedragingen hem zenuwachtig. 'Men bespeelt mijn zen'wen als een luit,' laat hij zich soms ontvallen. Moet hij met natuurgenooten omgaan, dan maar liefst met de boeren, die hij n i e t kende, en wier ongekunstelde levenswijze en afkeer van schijnvertooning hij waar het maar eenigszins pas gaf in de hoogte stak, om ze tot den noodzakelijk helderen achtergrond te doen dienen, waartegen de menschen van zijn eigen stand des te zwarter zouden uitkomen. Maar wèl beschouwd docht de koe hem nog verstandiger dan zelfs de boer. Het allerliefst was hij dan ook geheel alleen, slechts in het gezelschap zijner boeken en muziekinstrumenten, of in het vrije veld onder de boomen, waaraan de vleiende benamingen. die hij aan zijn rasgenooten onthoudt, in kwistige hoeveelheid ten deel vallen. Zooals alle ware dichters had hij een open oog voor het verheven schoon der onbezielde natuur. Zij is het die zijn *Voorhout* zoo aantrekkelijk maakt, het ongekunsteldste en bekoorlijkste van al wat hij ooit geschreven heeft, doortrokken als het is van den frisschen woudgeur, verhelderd door een ondeugende opgewektheid als slechts zelden hem is ten deel gevallen, jong en blij als 's levens lente.

Hier is alle Dier ontslapen,
Hier is 't Crekeltgien aen 't gaen,
Hier begint de Spreeuw te gapen,
Hier is 't Quackeltgien aen 't slaen,
Hier de Nachtegael aen 't neuren,
Hier de Distelvinck in swangh,
Hier de Tortelduyff aen 't treuren,
Hier de Lijster aen den sang.

De jaren hebben den hartstocht van Huygens voor de natuur niet uitgedoofd, wel de harde kanten van zijn oordeel over zijn natuurgenooten wat afgestompt. Prof. Fruin rekent hem in zijn aanteekeningen op Coenraet Droste onder die menschen, 'en zij behooren tot de edelste, die met het klimmen der jaren steeds zachter van inborst en beminnelijker worden.' Dien indruk schijnen mij de van hem bekende portretten te bevestigen. Ik

1) Sneldichten, Boek XXIV, 14.

ken er vier. Dat wat tegenover de oorspronkelijke uitgave der *Otia* (1625) geplaatst is, stelt hem voor als een aankomend man van zeven-en-twintig jaren, flink en niet onknap van uiterlijk, met onbeschroomden blik vrij uitdagend de wereld inziende. Het medaillonportret, voor de *Correspondance* van zijn zoon afgedrukt en door de vijf gelijksoortige zijner kinderen omgeven, dunkt me hoog en streng, bijna tot terugstootendheid toe. Maar de twee afbeeldingen van den grijsaard, de eene voor de uitgave van 1658 der *Korenbloemen* door zijn zoon Christiaan ontworpen, en de nog fraaiere en latere prent van Blooteling, voor het Dagboek gereproduceerd, zijn de innemendheid zelve. Oud zijn de trekken, maar niet vermoeid, indrukwekkend de uitdrukking, maar niet ongenaakbaar, helder de oogopslag, maar niet ijzig. Eenstemmig daarmede is de toon, waarmede in *Cluyswerck* zijn nimmer ledige eenzaamheid geschilderd, en waarmede veel vroeger, maar toch nog op meer dan zestigjarigen leeftijd, in zijn *Zeestraat* het onschuldige strandvermaak uitgewerkt wordt. Met onverholen welgevallen vertelt hij daar hoe, wanneer de eene of andere familie eens een zomerdagje langs den vooral door zijn bemoeiingen aangelegden steenweg naar Scheveningen gegaan is, na een hartig maal en een stevigen oud-Hollanddschen dronk de begeerte naar een lustig dansje bij de dischgenooten pleegt optekomen, waarbij zelfs mama, mits handen en voeten van eksteroog en jicht vrijgebleven zijn, vroolijk meê in het rond zwiert, en spijt kerk en ouderlingen der jeugd een luchtig wijsje voorzingt, dat ze zelve eens in alle eer en deugd van haar moeder heeft geleerd.

In die stemming en op dien leeftijd wil Huygens genoten en gewaardeerd worden. De heer Eymael hoopt dat zijn werken voor de jeugd onzer hoogere burgerscholen en gymnasia een welkome verpoozing zullen blijken van de geestesinspanning, door taal- en wis- en velerlei andere kunde van hun hersenen aanhoudend gevorderd. Hij rekent op een prettigen, onderhoudenden indruk. Ik help het hem hopen, zonder te durven verhelen dat die hoop mij voorshands niet veel meer dan een uitgevers-illusie toeschijnt. Niet van het jonge geslacht met het onstuimig bruischende bloed, met de onbestemde aspiratiën, met de grootsche vergezichten, voorgespiegeld door een langzaam tot volle kracht ontwakend geestesleven, verwacht ik sympathie voor dezen vertegenwoordiger onzer classieken. Zijn plaats is bij de ouderen

van dagen. Als op rijperen leeftijd de idealen verbleeken, als de schitterende kleurenmengeling waarin het leven zich aan den aanvanger op de baan vertoont, allengs tot doffer tinten versmelt, als de wereldveroverende droomen gaandeweg louter schoone droomen blijken te zijn, dan grijpen we gaarne naar die werken vol rijpe ervaring en diepe, schoon ontnuchterende kennis der menschelijke onvolkomenheden. Het is altijd zoo geweest, herhalen we bij ons zelven, en het is ons een troost en een bemoediging. Onze gezichtseinder heeft zich vernauwd, en we kunnen ons thans met meer behagelijkheid vinden in den niet onbegrensden gezichteinder van den zeventiende-eeuwschen dichter. Hij is, zeggen we, op de keper beschouwd nooit meer dan de vervaardiger van onder-onsjes geweest, massieve onder-onsjes naar den smaak des tijds, met den positieven blik en de vaste hand der eeuw op het papier gebracht. Maar terwijl we erkennen dat hij nooit zoo hoog heeft willen stijgen als Vondel, erkennen we tevens dat hij nooit als Vondel gevallen is. *Medicoria firma*.[1)] En - ook ons ouderen zijn in bescheidener omvang onze idealen gebleven. Ons deert het niet, dat zijn poëzie geen wijder stappen neemt dan naar de dreven van het Voorhout, naar de grasperken van Hofwijck, naar de boomenreeksen van den lommerrijken Scheveninger steenweg. Het trekt ons veeleer aan. En het is ons ruimschoots voldoende dat hij zijn lezer geboeid houdt door zijn onwrikbaar geloof in zijn God, zijn volk, en zijn taal.

Dr. H.J. POLAK.

1) D.i. middelmaat is bestendig.

Prins Willem III in zijn verhouding tot Engeland[1].

Groot was wegens het ontbinden van het parlement op dat tijdstip de verslagenheid overal, waar men de behoefte aan Engelands bijstand gevoelde, nergens grooter evenwel dan in de Republiek, die in den laatsten tijd, zooals wij zagen, met versmading van alle Fransche aanbiedingen, haar steun voornamelijk bij Engeland had gezocht. Wat stond haar te wachten, indien nu dit rijk door zijn tweedracht zich zelf tot machteloosheid doemde? De landsobligatiën en de aandeelen der Oostindische Compagnie daalden, en andere blijken van vrees voor hetgeen aanstaande was vertoonden zich allerwege[2]. Maar het meest was Prins Willem ter neer geslagen; hij doorzag terstond wat uit 's Konings handelwijs onvermijdelijk volgen moest. Zonder parlement huis te houden was alleen mogelijk met bijstand van Frankrijk. Reeds nu vermoedde hij dat de Koning, daar hij zich van zijn parlement durfde scheiden, het eens moest zijn geworden met Lodewijk XIV[3], en dat deze dan, verzekerd van Engeland's onzijdigheid, niets ontzien zou om zijn veroveringsplannen in hun volle uitgestrektheid ten uitvoer te leggen. Een nieuwe oorlog in Vlaanderen scheen ophanden, aan den vorigen gelijk, dien hij, zoolang het hem niet gelukt was Engeland van Frankrijk af te trekken, met ongelijke krachten en aanhoudenden tegenspoed gevoerd had. Tegen een zoo hopeloozen krijg zag hij evenzeer op als iemand; hij wenschte, als het

1) Vervolg van I, blz. 495.
2) Zoo zeide de Raadpensionaris aan Sidney: Diary, II. p. 133.
3) 'The prince believes that the King has taken measures with France, and so does every body.' Sidney, 23 Jan./2 Febr., p. 161.

daartoe komen moest, in den eersten veldslag door den eersten kogel getroffen te worden[1].

Wat hij vreesde was echter nog niet volvoerd; het was pas in beraad genomen. De Fransche regeering die, zoolang Koning Karel zich aan den Prins van Oranje had gehouden, tegen hem in het parlement onder de volksvrienden had gestookt en naar vermogen had meegewerkt tot de tweedracht, die Engeland machteloos maakte, was echter, nu er kans ontstond dat de Koning zonder parlement zou gaan regeeren, aanstonds bereid om de oude betrekking opnieuw met hem aan te knoopen en hem de noodige subsidiën te verleenen, natuurlijk in de onderstelling dat hij dan ook weerkeerig zijn buitenlandsche staatkunde naar de bedoelingen van Frankrijk wijzigen zou. Maar de Koning had nog niet toegeslagen; hij aarzelde nog, al had de Hertog van York, zoodra hij van het ontbinden van het parlement de blijde tijding te Edinburg, waar hij nog vertoefde, ontvangen had, zich gehaast om zijn vertrouwde Churchill (later als Marlborough zoo beroemd geworden) tot hem te zenden met den dringenden raad om nu ook zonder verwijl een overeenkomst met Lodewijk XIV aan te gaan en het naar Oxford beschreven parlement, dat toch zeker op het voetspoor van het vorige zou doordraven, eenvoudig af te zeggen. Van dit laatste wilde echter de Koning niet hooren. Hij was het aan zijn bondgenooten verschuldigd, zoo verklaarde hij, nog eens te beproeven of een schikking met de vertegenwoordigers van zijn volk, zonder schennis altijd der wettige erfopvolging, niet te treffen zou zijn. Hij dacht nog een voorstel te doen - en met die belofte poogde hij ook den Prins van Oranje te paaien - waarmee allen genoegen zouden kunnen nemen. Het lekte al spoedig uit wat hij wilde voorstellen: na zijn dood de koninklijke macht af te scheiden van den titel en de waardigheid, de laatste te laten overerven op den Hertog van York, maar de eerste met den titel van regent aan de oudste dochter, de Prinses van Oranje, en haar gemaal gedurende het leven huns vaders op te dragen.[2]

Werkelijk werd dit plan, toen het nieuwe parlement te Oxford bijeen was gekomen en weer terstond met het bespreken der wet van uitsluiting begon, door vrienden der kroon, onder dezen

1) ‘He is afraid of a war more than any body, and wishes the first bullet may kill him, for he had rather lose his life than lose his reputation.’ Sidney, II. p. 160.
2) Zie den brief van Temple aan Sidney: Diary, II. p. 177.

zelfs den kanselier der schatkist, voorgeslagen en, op uitdrukkelijk bevel des Konings, door de dienaren van zijn huis, zoo velen er in het lagerhuis zitting hadden, ondersteund.[1] Het schijnt den Koning waarlijk ernst hiermee geweest te zijn; de Hertog van York althans verkeerde in levendige onrust. Maar het kon geen ingang vinden. Het parlement was met geen halve maatregelen tevreden; het wilde de uitsluiting en anders niet. Een der ministers verzekerde naderhand den Prins, dat het voorstel een beter onthaal zou hebben gevonden, indien in plaats van den Prins en de Prinses van Oranje als toekomstig regent de Hertog van Monmouth genoemd was geworden.[2] Onwaarschijnlijk is dit zeker niet: de aanwezige en innemende Hertog was op dit oogenblik bij de menigte veel meer in aanzien dan de afwezige Prins en Prinses. Maar hoe dit zij, het voorstel, gelijk het lag, werd nauwlijks in beraad genomen. Alles of niets vorderden de volksleiders. Zij kregen niets, en verloren buitendien door hun eigendunkelijk en heftig drijven meer en meer de gunst en den steun van het bezadigde deel des volks. Toen zij ten laatste ook met het hoogerhuis in twist geraakten, scheen de Koning het volle recht te hebben om de kortstondige zitting te sluiten en het lagerhuis te ontbinden, gelijk hij deed.

En nu maakte hij meteen van den nood een deugd en reikte aan Lodewijk XIV de hand. Hij nam een jaargeld van hem aan, waarvan hij krap kon huishouden, en beloofde daarentegen zich langzamerhand uit zijn verbond met Spanje los te winden, en het zoo aan te leggen dat hem geen parlement zou kunnen nopen om tegen zijn verplichting jegens Frankrijk te handelen.[3] Een stellige belofte om in het geheel geen parlement meer te beroepen, waarop de Fransche regeering eerst gestaan had, wilde hij niet geven, en evenmin liet hij zich gezeggen om de

1) Archives, V. p. 490.
2) Dit stemt overeen met wat Van Leeuwen reeds in December te voren uit den mond van Godolfin vernam: ‘que le Duc de Monmouth gagnoit toujours païs et que, là où il n'y avoit au commencement de la session du parlement peut-estre pas dix personnes de la maison basse qui songeoient à luy, que présentement il y en avoit plus, et que de jour à aultre leur nombre s'augmenteroit.’ Archives, V, p. 455.
3) Dalrymple, I, p. 11, geeft als hoofdzakelijken inhoud der overeenkomst op: ‘à se dégager peu à peu de l'alliance avec l'Espagne et à se mettre en estat de ne point estre contraint par son parlement de faire quelque chose d'opposé aux nouveaux engagements qu'il prenoit.’

verbintenis in den vorm van een acte of tractaat op schrift te stellen. Het waren mondelinge beloften over en weer, waarmee beide vorsten zich tevreden stelden. Alles geschiedde op goed vertrouwen en in het diepste geheim. Van de Engelsche ministers was Hyde, de zwager van den Hertog van York, de eenige die aan de onderhandeling deel had genomen.

Maar zonder van de toedracht te weten, hield Prins Willem zich verzekerd, dat zulk een overeenkomst getroffen moest zijn. Zij bleek ook weldra in haar gevolgen. Eigendunkelijker dan ooit tastte Lodewijk XIV door en stelde zich met geweld in het bezit der plaatsen waarop hij aanspraak maakte.

Dat was het wat in den ganschen loop der zaak den Prins het meeste verdriet deed, het overwicht dat Frankrijk, nu Engeland niet langer meetelde, in Europa nam; het overige, waarbij toch zijn eigen belang het meest betrokken was, stelde hij als van later zorg ter zijde. Het is opmerkelijk, dat in zijn briefwisseling met de Engelsche grooten, voor zoo ver zij tot ons is gekomen, geen woord gevonden wordt, waaruit blijkt wat hij van het voorgeslagen regentschap eigenlijk dacht. Onophoudelijk betuigt hij zijn spijt, dat de Koning niet in schikking met zijn parlement gekomen is; maar welke schikking hij aannemelijk had geoordeeld, zegt hij nooit. Als Hyde uit zijn schrijven eens de gevolgtrekking afleidt, dat hij gewenscht zou hebben dat de Koning de uitsluitingswet maar had goedgekeurd, komt hij tegen die uitlegging in bitse woorden op, maar ook dan verklaart hij zijn meening toch niet nader.[1)] Er had een middel gevonden moeten worden, welk dan ook, - dat is het wat hij telkens herhaalt - want wat thans gebeurd is, is het allerverderfelijkste wat geschieden kon.

Als ik alle omstandigheden overweeg, kom ik tot de slotsom, dat Prins Willem het plan van regentschap onmogelijk heeft kunnen goedkeuren. Het was te ingewikkeld, te dubbelzinnig om in zijn smaak te vallen; het loste de quaestie niet op, het leidde onvermijdelijk tot nieuwe verwikkelingen. De macht van Koning was nu eenmaal van de waardigheid niet te scheiden. Die de waardigheid bezat en den titel voerde, had een onvervreemdbaar recht ook op de macht. Wie hem de macht, zoo hij die

1) De brief van den Prins, over welks uitlegging het geschil liep, is niet voorhanden. Hyde's verklaring staat in de Archives, V, p. 484, en 's Prinsen tegenspraak aldaar, p. 493, te lezen.

opvorderde hielp onthouden, maakte zich schuldig aan rebellie en beliep de straf, die de wet op dit misdrijf stelde.[1] Kwam het uit dien hoofde tusschen den Koning en den Regent tot een tweestrijd, dan zou ongetwijfeld een aanzienlijk deel der natie voor den Koning van Gods genade partij kiezen: een burgeroorlog zou tusschen hen beiden beslissen moeten. Een zoo onzekere kans kan iemand van 's Prinsen karakter niet verkozen hebben te loopen. Volgens zijn opvatting was de zaak ook veel eenvoudiger. Door roomsch te worden had de naaste in de erfopvolging zijn aanspraak op de kroon van Engeland, waar het protestantisme in een bepaalden vorm de godsdienst van den staat en de Koning het hoofd van de staatskerk was, verloren, en nu kwam in zijn plaats de eerstvolgende, die protestant was, aan de beurt. Dit had de wetgevende macht als een eeuwig edict slechts vast te stellen, en alle bezwaren waren uit den weg geruimd. In Engeland was ook deze leer volstrekt niet ongehoord; al in den tijd van Koningin Elisabeth hadden haar de Puriteinen verkondigd[2]; en voor een Hollander, die met zijn voorouders beleed, dat de vorst om het volk en niet het volk om den vorst is, had zij zeker niets onredelijks. Maar de Prins, die door zulk een staatswet bevoordeeld, die erdoor aan zijn schoonvader voorgetrokken zou worden, kon er kwalijk mee te berde komen. Van daar zijn aanhoudend zwijgen op de vraag, welke schikking hij dan wel mogelijk achtte. Hij kon slechts herhalen, dat een schikking, welke ook, noodzakelijk was, omdat zonder deze Engeland in de groote aangelegenheden van het vasteland een zijner waardige rol onmogelijk vervullen kon.

Het gevaar, dat Europa bedreigde, nu Engeland zich in die onmogelijkheid had gesteld, vertoonde zich van stonde aan. Van Engeland's stilzitten verzekerd, ging Frankrijk met vasten tred op zijn doel af. Op één dag, den 30^{en} September, maakte het zich van Casal aan de Po en van Straasburg aan den Rijn meester: twee vestingen van den eersten rang, en die voor hem

1) Zie dit uiteengezet door Hallam, Constit. Hist., II. p. 592 (London 1829).

2) Maria Stuart had er al in 1585 Elisabeth voor gewaarschuwd. ‘Souvenezvous (zoo schreef zij haar den 8en April uit Tutbury) qu'au livre de Stoirbz, que la comtesse de Shrewsbury m'a autrefois faict lire, ils maintiennent fort et ferme, qu'il ne seroit en votre puissance de nommer ou faire aucun catholique vostre heritier. Ce sera done à eux à l'eslire et establir par force, comme ils presument.’ Labanoff, VI. p. 155. - Wie Stoirbz is en welk boek van hem Maria bedoelt, weet ik niet.

niet slechts tot verdediging zijner eigene grenzen, maar evenzeer tot aanval op zijn naburen in een volgenden oorlog van het hoogste belang waren. Met zulk een aanwinst zou een langdurige oorlog ruim betaald zijn geweest; zij werden gewonnen zonder het zwaard te trekken, in vollen vrede. Haar verovering echter bedreigde de Republiek en Engeland niet zoo zeer als Duitschland en den Keizer; aan dezen kon de zorg worden overgelaten om zich tegen het gevaar, dat er uit voortvloeide, te wapenen. Maar van nabij was ons eigen belang betrokken bij een derde vesting, die de groote Koning blijkbaar insgelijks zich zocht toe te eigenen, en die zijn diplomatie en zijn krijgsmacht reeds bezig waren in te sluiten. Zooals Straasburg voor zijn oostelijke grens, zoo meende hij voor zijn noordelijke Luxemburg te behoeven, en wat hij meende noodig te hebben achtte hij zich gerechtigd ook te nemen. Op tweeëlei wijze naderde hij zijn doel. Van Chiny, dat hij, als onder Metz behoorende, door de Kamer van Hereeniging in het parlement dier stad zich had laten toewijzen en door Spanje had doen ontruimen, bleek bij nader onderzoek zijner rechtsgeleerden een groot deel van het platte land van Luxemburg in leenverband af te hangen. Al die plaatsen vorderde hij uit dien hoofde op en bezette hij al vast. Maar zoo was de vesting zelf niet prijs te verklaren. Daartoe werd een ander middel gezocht en ook gevonden. Als punt van uitgang werd de nieuwe, ongehoorde, leer gepredikt, dat al wat gedurende den oorlog in handen van den overwinnaar gevallen is, ook na den vrede zijn eigendom blijft, indien niet het tegendeel uitdrukkelijk in het tractaat van vrede vermeld staat. Nu waren Aalst en het land van Aalst, benevens een aantal andere plaatsen van minder beteekenis, door de Franschen vóór den vrede van Nijmegen genomen en bezet, en bij den vrede wel ontruimd maar in het tractaat niet met name genoemd onder de bezittingen die aan Spanje terug werden gegeven. Dus waren, volgens de nieuwe leer, Aalst en al de rest nog steeds het eigendom van Frankrijk, al waren zij ook niet langer in zijn bezit, en konden door hem teruggevorderd en - wat naar zijn begrip een en hetzelfde was, - ook teruggenomen worden, zoodra het dit verkoos. Maar ter liefde van den vrede wilde de groote Koning van dit recht geen al te streng gebruik maken; hij erkende dat de genoemde plaatsen voor de veiligheid van Vlaanderen onmisbaar waren, en ver-

klaarde zich bereid om er andere, die beter te missen zouden zijn, voor in ruil te nemen; aan de Spaansche regeering gaf hij zes weken den tijd om daarover met hem in schikking te treden. Nog noemde hij Luxemburg niet; maar dat het hem om niets anders te doen was, begreep een ieder.[1] De regeering te Brussel wees natuurlijk de nieuwe leer en haar toepassing met verontwaardiging af, en wendde zich, steunende op haar verdrag met de Republiek van 1673 en op dat met Engeland van 1680, tot beide bondgenooten om hulp. Zeker, de letter der tractaten verplichtte dezen vooreerst tot niet meer dan tot diplomatieke pogingen om het geschil in der minne bij te leggen; maar geen twijfel of spoedig zou men zich zelfs niet meer op de letter kunnen beroepen om de verplichting tot hulp verleenen te ontwijken. Hoe zou dan de Republiek in het bijzonder zich behooren te gedragen, indien Engeland onverhoopt niet bij machte was of niet verkoos gemeene zaak met haar te maken?

Die zorg liet den Prins geen rust, van het oogenblik af dat hij zekerheid had verkregen, dat het om niet minder dan Luxemburg te doen was, zonder welke vesting hij oordeelde dat de Zuidelijke Nederlanden niet meer dan in naam onafhankelijk van Frankrijk wezen zouden, en als voormuur voor de Republiek niet langer zouden kunnen dienen.[2] Dat gevaar moest en zou gekeerd; maar hoe? Hij wist geen beter middel te bedenken dan hetzelfde dat hij voorheen met vrucht had aangewend; hij wilde nog eens naar Engeland met zijn oom gaan spreken, of hij hem misschien tot inkeer brengen en tot zijn politiek overhalen kon. Het besluit hiertoe had hij al genomen voordat Frankrijk openlijk met zijn aanspraak op Aalst en zijn aanbod om daarvoor iets anders in te ruilen te voorschijn was gekomen. Toen dit gebeurde had hij reeds verlof om over te komen gevraagd en verkregen, en was hij zelfs juist aangeland.

1) De declaratie des Konings van 4 Aug, 1681 staat vertaald bij Silvius, Verv. op Aitz., XIX boek, blz. 133.

2) ‘Want het zeker is dat, alhoewel de stad van Luxemburg schijnt verre afgelegen te zijn, deselve evenwel is de eenige barrière, die dezen staet van die zijde is dekkende, en dat die stat vermeestert ofte fortificaties van dien afgeworpen zijnde, in het gebied van den Koning van Spanje niet een eenige plaetse van de alderminste consideratie meer resteert, die tot een barrière soude konnen dienen.’ Aldus spreken, bij monde van Fagel, de Staten tot den Koning van Engeland, den 21en Maart 1681. Zie Secr. Resol. Holl. blz. 125.

Zijn bezoek heeft niet lang geduurd, veertien dagen slechts, en trof natuurlijk, althans wat de hoofdzaak betreft, geen doel. Had de Prins vooruit geweten, wat hij slechts gissen kon, onder welke verplichting jegens Lodewijk XIV zijn oom zich gesteld had, misschien zou hij zich de moeite der reis hebben bespaard. Zijn houding aan het Hof was buitendien gedwongen en dubbelzinnig. Hij kwam verzoeken dat de Koning, ten einde tegen Frankrijk krachtig te kunnen optreden, nog eens een parlement vergaderen en over de buitenlandsche staatkunde raadplegen wilde. Maar op de natuurlijke vraag, die de Koning hem deed, of hij dan wenschte dat Zijn Majesteit in de uitsluiting van den Hertog van York of in het besnoeien van de rechten der Kroon gedurende diens regeering bewilligen zou, moest hij wel een ontkennend antwoord geven. Welnu, besloot hierop de Koning, dat zulke eischen gesteld zouden worden is zeker; wat zou het dan baten een parlement op te roepen en er geld van te vragen ten behoeve eener buitenlandsche politiek, gelijk gij die wenscht, indien het dit toch niet verleenen zou dan op voorwaarden, die ook gij onaannemelijk keurt? Even vruchteloos als met den Koning bleef het overleg met de hoofden der parlementaire oppositie. Er waren er die den Prins beloofden hun best te zullen doen om, als er nogmaals een parlement bijeenkwam, de quaestie der erfopvolging buiten besprek te houden, en in de eerste plaats de buitenlandsche staatkunde in beraad te nemen; maar anderen wilden zulk een belofte niet geven, en stelden alle buitenlandsche zaken verre achter bij het gevaar dat het protestantisme in Engeland bedreigde. Als dezen op hun stuk bleven staan, gelijk de Koning op het zijne, - en er was niet anders te voorzien - als dus in een nieuw parlement het oude geschil tusschen kroon en volksvertegenwoordiging verlevendigd stond te worden, ja, dan moest de Prins wel erkennen dat het beter was er maar geen saam te roepen. Geheel ongetroost liet hem zijn oom echter niet vertrekken. In één geval beloofde hij nog eens te beproeven wat hij van een parlement gedaan kon krijgen, indien namelijk de Franschen een oorlog in Vlaanderen aanvingen of zich buiten oorlog van een gewichtige plaats aldaar (Luxemburg werd niet genoemd) meester maakten. Zelfs in zulk een geval durfde hij zich niet vleien er iets mee uit te zullen richten, maar hij wilde er dan toch, als het daartoe kwam, de proef nog eens van nemen.

Alles te zamen genomen was de Prins over de stemming, waarin hij den Koning had aangetroffen en verliet, niet ontevreden. Persoonlijk scheen hem deze zijn houding ten opzichte der uitsluitingswet niet al te euvel te duiden. Zelfs liet zich de scepticus tegen hem ontvallen, dat de Hertog van York, als hij ooit den troon besteeg, met zijn heftigen en onrustigen aard er zich geen vier jaren op staande zou houden. Een gezegde dat een voorzegging geleek, en den Prins steeds is bijgebleven.[1] Wat zijn naaste doel betrof, hij had zeker geen reden om te hopen dat hij in zijn anti-fransche politiek door Engeland krachtig zou worden bijgestaan, hetgeen onder de gegeven omstandigheden ook nauwlijks te vergen was; maar hij mocht zich toch vleien met vertoogen en vermaningen aan de Fransche regeering ondersteund te zullen worden. Dat zijn oom zich aan Frankrijk vast verbonden had, geloofde hij thans, na zijn gesprekken met hem, niet zoo stellig meer als voor zijn bezoek.

In Holland teruggekeerd gaf hij van zijn goede verwachting nog hooger op dan hij zelf wel gevoeld mag hebben. Hij moest zoo doen om den zwaarmoedigen onder de Staten hooger moed in het lijf te spreken. Op zijn verzekering dat de Koning wegens zijn oneenigheid met het parlement niet zoo krachtig kon optreden als hij wenschen zou, maar overigens het gevaar, dat van de zijde van Frankrijk dreigde, juist inzag en naar vermogen wilde helpen afwenden, durfden de Staten dieper ingaan in de onderhandeling, die Zweden al van Maart af met hen had aangevangen.[2]

Zweden was in den laatsten oorlog de trouwe en nuttige bondgenoot van Frankrijk geweest, en had wederkeerig bij den vredehandel uit de bescherming van Lodewijk XIV niet weinig voordeel getrokken. Maar sedert was de vriendschap verkoeld, en Koning Karel XI had zich persoonlijk te beklagen over de eigendunkelijkheid der Kamers van Hereeniging. Die van het parlement van Metz had Tweebruggen, hetgeen de Koning kort te voren geërfd had, voor een leen van Frankrijk verklaard, en daarom gevorderd dat Z.M. het als zoodanig van Lodewijk XIV

1) Hij deelde het naderhand aan Burnet mee, die het heeft opgeteekend in zijn History, II, p. 414.
2) Zie wat D'Avaux hierover uit goede bron bericht, I, p. 165 sq.

verheffen zou. Maar zonder daarop acht te geven en zonder te luisteren naar den voorslag, die hem gedaan werd, om zijn recht op het vorstendom voor een goede som gelds aan Frankrijk af te staan, had hij naar oude gewoonte het leen van den Duitschen Keizer gevraagd en verkregen. Het gevolg van de onmin, die hieruit tusschen hem en de Fransche regeering voortsproot, was dat hij thans naar bondgenooten omzag om hem tegen de eigendunkelijkheid en de heerschzucht van zijn vroegeren beschermheer te beveiligen.

Tot wien zou hij zich met zulk een doel eerder gewend hebben dan tot Willem III en de Staten? Zijn gezant vond echter bij dezen niet terstond een gereed gehoor. Het was juist de tijd toen het parlement te Oxford nog bijeen moest komen: de onzekerheid der Engelsche toestanden verbood voor het oogenblik, dat de Republiek zich met een andere mogendheid inliet. Maar thans, na zijn bezoek aan zijn oom, meende de Prins te weten, waaraan hij zich te houden had. Nog uit Engeland schreef hij aan Fagel, dat hij het thans raadzaam achtte de onderhandeling met Zweden te hervatten.[1)] Voor hetgeen die mogendheid op het oog had, meende hij dat ook de Engelsche regeering niet ongunstig gestemd was.

Het was namelijk geen eigenlijk gezegd bondgenootschap wat Zweden aanbood, het was een associatie van alle staten, Frankrijk niet uitgezonderd, ter handhaving van de vreden van Westphalen en van Nijmegen, met andere woorden tot behoud van den politieken toestand, op die vredesverdragen berustend. De leden der associatie zouden, als er onverhoopt geschillen tusschen hen oprezen, zich aan het scheidsgerecht der overige vrijwillig onderwerpen, of, als zij dit weigerden, met vereende macht daartoe gedwongen worden. Was het een mogendheid, die niet tot de associatie was toegetreden, door wie de rustverstoring veroorzaakt werd, dan zou ook zij zich aan het scheidsgerecht der geassocieerden te onderwerpen hebben, op straffe van anders met de wapenen tot rede te worden gebracht.

Een wel bedacht plan voorzeker, en dat zijn ontwerper, wie hij geweest zij, tot eer verstrekt. Traden alle rijken, ook Frankrijk, in zulk een onderling verband, dan waren eigendunkelijkheden, als in de laatste jaren geschiedden, niet meer

1) D'Avaux, I, p. 168.

mogelijk; de associatie zou tusschen de eischen van Frankrijk en de weigeringen van Duitschland en Spanje beslissen. Bleef daarentegen Frankrijk alleen, of met enkele aanhangers, er buiten, en ondernam het dan iets tegen de rust van Europa, dan veranderde zich de associatie van zelf in een bondgenootschap tegen den rustverstoorder. Het plan was dus veelbelovend - mits alle groote mogendheden en in het bijzonder Engeland het aannamen. De Prins en Fagel en Van Beuningen, alle drie, hadden daar goeden moed op, en zoo liet Amsterdam zich ook door hen gezeggen[1]. De gansche onderhandeling ging zoo stil en heimelijk voort, dat D'Avaux, die doorgaans van alles kennis droeg wat bij de Staten voorviel, niet wist wat er gaande was, voordat reeds zes provinciën - alle behalve Groningen - er in toegestemd hadden. Al wat hij nu nog vermocht uit te werken was, dat Groningen, waarbij zich later Friesland voegde, bezwaar bleef maken, en dat het dientengevolge December werd eer aan alle formaliteiten voldaan was. Maar niettemin werd reeds den 10^{en} October (onder den indruk van hetgeen met Straasburg en Casal voorviel) de associatie aangegaan, voorloopig tusschen Zweden en de Republiek alleen, maar zoo, dat nu aanstonds anderen tot toetreding konden uitgenoodigd worden[2]. De Prins toonde zich hiermee aanvankelijk tevreden en zag de toekomst met meer vertrouwen te gemoet. ‘Ik zend u,’ zoo schreef hij den 23^{en} October aan Waldeck, ‘een afschrift van het verdrag, dat wij met Zweden hebben gemaakt. Hoewel het eigenlijk niets is dan een garantie van de vreden van Munster en Nijmegen, is het toch een eerste stap om tot een ligue te geraken; als men maar weet op wie men verder rekenen kan, zal men gezamenlijk krasser maatregelen nemen kunnen. De Keizer zal toetreden, Engeland insgelijks; Denemarken en Brandenburg zullen worden uitgenoodigd; aan de Hertogen van Celle en Hannover heb ik al

1) Op deze zaak hebben de twee brieven van Van Beuningen aan den Prins van 11 en 17 Sept. betrekking, die in de Archives, V. p. 515 en 517 zijn opgenomen. - Amsterdam beweerde later, in het tractaat met Zweden slechts bewilligd te hebben op grond der verzekering, dat Engeland genegen was om insgelijks toe te treden. Zie Gebhard, Nic. Witsen, II, blz. 53.

2) Men moet de bedoeling der contractanten kennen, gelijk D'Avaux, I, p. 169, die uitlegt, om haar in het tractaat te ontwaren. Zie dit in de Secr. Resol. Holl., op 21 Aug. 1681, blz. 91.

geschreven. Indien gij nog andere vorsten weet, die er in opgenomen wenschen te worden, zal het ons aangenaam zijn dit van u te vernemen.'[1)]

Was de Prins waarlijk zoo gerust op Engeland, als hij zich in zijn brief aan Waldeck voordoet? Ik zou het betwijfelen. Anders is hij droevig teleurgesteld geworden. Onmiddellijk nadat het tractaat geteekend was, den 15en October reeds, was Van Beuningen naar Engeland gereisd en had er, te zamen met den gewonen gezant Van Citters, den Koning kennis van het gesloten verbond gegeven en hem tot toetreding uitgenoodigd, 'stellende in zijn koninklijke consideratie, hoe onmogelijk het was om eenig goed effect te verwachten van al hetgeen men tot de gemeene zekerheid mocht voorstellen en besluiten, indien Z.M. niet tot de associatie toetrad met zijn groote macht en koninklijke autoriteit, om rigoureuselijk zijn landen en die van zijn vrienden in geval van nood te beschermen.'[2)] Eervoller plaats onder de Europeesche machten konden Engeland en zijn Koning niet begeeren dan hun aldus werd aangeboden; en, zoo ik mij niet bedrieg, zou Karel II haar ook volgaarne hebben aanvaard, indien hij er zich slechts toe in staat had bevonden. Maar, afgezien zelfs van zijn verplichting jegens Lodewijk XIV, kon hij in de zaken van het vasteland een voorname rol onmogelijk op zich nemen, als hij niet zeker was van zijn parlement; en datgene te doen, wat hij wist dat noodig was om zich die zekerheid te verschaffen, daartoe kon hij nu eens niet besluiten. Hij moest dus wel een weigerend antwoord geven, zoo welwillend mogelijk ingekleed. Hij verklaarde, met het plan der associatie in te stemmen, maar te oordeelen dat, daar het vooral de veiligheid en rust van Duitschland beoogde, de Duitsche vorsten dienden voor te gaan. Zoodra de Keizer, de Koning van Denemarken en de considerabelste prinsen van het Duitsche rijk toegetreden zouden zijn, zou hij bereid bevonden worden om hun voorbeeld te volgen.

Zulk een uitstel stond aan een weigering gelijk. De Keurvorst van Brandenburg en de Koning van Denemarken trokken beiden op dit oogenblik met Frankrijk ééne lijn, en te stelliger thans nu Zweden zich tegen Frankrijk had verklaard. Als

1) Muller, Waldeck, I. p. 115.
2) Bij Silvius, blz. 148.

deze twee behoorden voor te gaan, zou er heel wat in het statenstelsel van Europa veranderen moeten, eer de beurt aan Engeland kwam. Frankrijk kon dus in zoo verre met dit antwoord tevreden zijn. Maar Koning Karel had ook het eergevoel van zijn eigen volk te ontzien en de verplichting te erkennen, die uit zijn tractaat met Spanje voortvloeide. Daarom voegde hij aan zijn voorloopige weigering deze belofte toe, ‘dat, ingevalle het gebeurde dat men voortging met in de Spaansche Nederlanden aanspraken bij wege van feitelijkheid (par voie de fait) te doen gelden, of dat men zich in bezit stelde van eenige plaatse van importantie, dat Z.M. dan aanstonds resolveeren zou om zijn parlement bijeen te roepen, ten einde te beter in staat te wezen om uit te werken, hetgeen tot hulp van zijn gealliëeerden geoordeeld zou worden noodig te zijn.’

Dezelfde belofte dus, die de Koning aan den Prins van Oranje tijdens diens laatste bezoek had gegeven. Haar openlijke herhaling op dit oogenblik had al den schijn van een waarschuwing aan Frankrijk, om Engeland's lijdzaamheid op geen al te zware proef te stellen. Inderdaad verdiende Lodewijk XIV zulk een vermaning wel. In het vertrouwen op Engeland's werkeloosheid en op de onmacht en den onwil der Republiek om zonder Engeland iets wezenlijks voor Spanje te ondernemen, ging hij steeds voort met Luxemburg uit de bezette plaatsen in den omtrek zoo goed als geblokkeerd te houden en den toevoer derwaarts te stremmen. Bij gelegenheid dat de Spaansche bezetting eenige ruiters op fourage had uitgezonden, in een streek waar Fransch krijgsvolk gelegerd was, kwam het zelfs, den 23^{en} November, tot een bloedige botsing, waarbij aan weerszijden dooden vielen, en waarvan de schuld natuurlijk door beide partijen aan elkander gegeven werd. Hoe dit zijn mocht, er waren thans vijandelijkheden voorgevallen, die als oorlogsbedrijf waren uit te leggen. Op grond daarvan herhaalden met nog meer schijn van recht de Spaansche gezanten te Londen en in Den Haag het verzoek hunner regeering om bijstand overeenkomstig de tractaten.

Het was niet mogelijk dit verzoek eenvoudig af te wijzen of onbeantwoord te laten. De Engelsche regeering hield zich, gemeend of niet gemeend, over den Franschen overmoed verontwaardigd en sloeg den Staten voor gezamenlijk te Parijs over het onrecht, dat hun bondgenoot werd aangedaan, met

nadruk te klagen, en te waarschuwen tevens, dat het verzoek van den verongelijkte om hulp volgens de tractaten op den duur niet geweigerd zou kunnen worden. Zij liet doorschemeren dat, als die klachten onverhoopt niets uitwerkten, zij ook niet zou terugdeinzen voor strenger maatregelen. De Prins was met dit voorstel hoogelijk ingenomen[1)], en de Staten namen het van hun kant aan: in gemeenschap met Engeland durfden zij de gramschap van den Franschen Koning en de bedreigingen van diens gezant wel trotseeren.

De memorie, in Engeland opgesteld, werd hier goed gekeurd en vervolgens uit naam der beide mogendheden door haar gezanten te Parijs gezamenlijk aangeboden, - doch door den hooghartigen Koning van de hand gewezen. Hij kon, zoo liet hij zich hooren, niet beletten dat er ligues tegen hem werden gesmeed, maar aan zijn Hof verkoos hij die niet te gedoogen. Afzonderlijk evenwel zou hij gaarne hooren wat de gezant van Engeland, wat de gezant der Republiek hem te zeggen hadden. Toen de gezanten zich naar dien eisch voegden en, elk voor zich, de gelijkluidende memoriën overhandigd hadden, was 's Konings antwoord, dat niet lang op zich liet wachten, weer even fier en hoog. De Koning bleef zijn aanspraak op Aalst en de verdere plaatsen van Vlaanderen volhouden, en weet al de schuld van de onrust in Europa aan Spanje alleen, dat die plaatsen weigerde uit te leveren of anders in schikking met hem te komen over een ruil. Ten einde het daartoe te dwingen had hij geen middel kunnen bedenken, dat aan de Staten minder reden tot bezorgdheid behoorde te geven, dan het omsingelen van Luxemburg, op welke plaats hij overigens geen aanspraak maakte, en die hij vrij wilde geven, zoodra hem vanwege Spanje genoegdoening zou zijn geschied.

1) Hij schreef er over aan den minister Hyde: ‘La resolution, que l'on a pris, de parler conjointement au Roy de France touchant la blocade de Luxembourg et en cas de refus qu'un parlement scroit convoqué, me paroit la meilleure que l'on auroit pu prendre; mais j'espère que tous delais ou responses ambigues seront pris pour des refus.... Je crois aussi que si l'on parle fortement, et qu'en France l'on soit bien persuadé qu'en Angelterre l'on veut sauver Luxembourg tout de bon, que l'on ne poussera point la chose à bout. Ce qu'un parlement faira quand ils s'assembleront, Dieu le sçait, mais il est impossible, selon mon sens, d'eviter à essayer si il n'y auroit pas moyen d'accommoder les affaires. En voyant les dangers evidents du dehors il faut esperer qu'ils y feront plus de reflections qu'ils n'ont fait cy devant.’ Rochester-Corresp. I, p. 64. De brief van Hyde, waarop 's Prinsen antwoord slaat, is gedrukt in de Archives, V. p. 535.

Hoe zou nu zulk een afwijzend antwoord in Engeland worden opgevat? Dat was voor onze staatslieden thans de groote vraag. Zou de Koning er reden in vinden om het parlement te doen bijeenkomen? Van Beuningen hield niet op van hierop bij Zijn Majesteit aan te dringen, als het eenige middel om den vrede en de rust der Christenheid te verzekeren.

In de spanning, waarmee het besluit der Engelsche regeering te gemoet werd gezien, hadden de Staten onderwijl te beraadslagen over het verzoek van den Spaansche ambasadeur om het hulpcorps van 8000 man, dat wij volgens het tractaat van 1673 verplicht waren te leveren. De termijn, in dat verdrag aan den bondgenoot toegestaan om te trachten het geschil in der minne bij te leggen, was verstreken; op hun vertoog hadden de Staten een onvoldoend antwoord van Frankrijk ontvangen; ook hadden reeds vijandelijkheden plaats gehad: de verplichting viel dus niet langer te betwisten. Ook erkende haar de Prins volmondig, en hij verzuimde niets om de Staten-Generaal en de Staten van Holland in het bijzonder tot inwilliging van het verzoek te overreden. Maar hij stuitte bij Amsterdam en bij andere leden der Staten op bedenkingen, die, wij moeten het erkennen, niet ongegrond waren. Waarom niet afgewacht wat Engeland besluiten zou, en zich dan daarnaar gedragen? Engeland lag onder dezelfde verplichting als wij. Erkende het die en voldeed het er aan, dan was het behoorlijk en raadzaam tevens, dat wij eveneens handelden; de ezamenlijke hulp van ons beiden zou dan ook waarlijk Spanje ten goede komen. Maar verkoos daarentegen Engeland zijn verplichting te loochenen en niet na te komen, wat zou Spanje dan aan onze 8000 man alleen hebben; en in welk groot gevaar daarentegen zouden wij, door ze te zenden, ons zelf niet storten? Het schrikbeeld van 1672 met al zijn jammeren herrees voor de verontruste verbeelding.

Voordat een besluit genomen was, en terwijl de beraadslaging sleepte, kwam uit Engeland het bescheid, waarop gewacht werd. De opvolger van den reeds voor geruimen tijd teruggeroepen Sidney, Chudleigh, kwam het overbrengen. Geen treffender blijk van de wuftheid en onbetrouwbaarheid der Engelsche regeering dan de memorie, die deze gezant den 3den Maart 1682 bij de Staten indiende. Zij gewaagde niet van het antwoord, dat onze weerszijdsche gezanten op hun eenslui-

dende klachten te Parijs ontvangen hadden; die klachten en de feiten, die er aanleiding toe gegeven hadden, schenen vergeten. Het was een gansch ander voorstel, onlangs door den Franschen gezant aan het Engelsche Hof uit naam van zijn Koning gedaan, waarover de memorie liep. Lodewijk XIV had zich namelijk bereid verklaard om niet slechts van zijn recht op Aalst en wat daarbij hoorde, maar van alle aanspraken, zonder uitzondering, die hij op eenige tegenwoordige bezitting van den Koning van Spanje hebben mocht, afstand te doen, wanneer hem in ruil daarvoor binnen drie maanden de stad Luxemburg (wier vestingwerken hij dan bereid was te slechten) met de dorpen en gehuchten, drie uren in het rond, werd overgeleverd. De Koning van Engeland richtte thans tot de Staten de vraag, of zij niet meenden dat dit voorstel als grondslag dienen kon bij de onderhandeling over een vergelijk. De quaestie van recht in dezen werd in de memorie niet aangeroerd. Of Frankrijk's aanspraak op Aalst en verdere plaatsen gegrond of eigendunkelijk uit de lucht gegrepen was, werd niet ter sprake gebracht. Evenmin onderzocht of Spanje met of zonder reden op grond der tractaten hulp tegen zijn vijand vorderde. Alleen op de gelegenheid des tijds werd gewezen, en aan de Staten in overweging gegeven, ‘of Engeland en de Republiek wel in staat waren om door een oorlog de stad Luxemburg voor de Spanjaarden te behouden, of hun anders voordeeliger voorwaarden te bezorgen dan die men door een tractaat, op den grondslag van Frankrijk's voorstel, hoopte te verwerven; en of de bijstand, dien men van een parlement mocht hopen, in alle geval wel zoo tijdig kon verwacht worden dat de uitkomst, die men verlangde, er door werd uitgewerkt.’

Van deze memorie, en in het algemeen van de zending van Chudleigh, dagteekent eigenlijk de wending in de buitenlandsche politiek van Karel II. Wat sedert de ontbinding van het parlement van Oxford langzamerhand was voorbereid, kreeg thans zijn beslag. De Koning, genoodzaakt te kiezen om òf in overeenstemming met den volkswensch, door het parlement uitgesproken, te regeeren, òf zich van alle verzet tegen de Fransche veroveringspolitiek te onthouden, koos voor goed het laatste. Van nu af beginnen dan ook, de bittere klachten van Willem III, zoo dikwerf herhaald, over ‘het onverantwoor-

delijk gedrag' der Engelsche regeering[1]. Voorwaar hij had reden tot klagen. De zorgen en verdrietelijkheden, die hij gedurende de eerstvolgende drie jaren in menigte te dragen heeft gehad, - en slechts de taaiste volharding, uit de onwrikbaarste overtuiging geboren, kon hem in staat stellen om ze te verduren en te boven te komen - al die bekommeringen had hij aan de Franschgezinde staatkunde van zijn oom Karel, of eigenlijk in den grond der zaak aan de anti-nationale gevoelens van zijn schoonvader te wijten. Om dezen te beschermen verkoos de Koning zonder parlement te regeeren, en zonder den bijstand van een parlement vermocht hij in Europa weinig of niets. Hoe moest de Prins te moede zijn, als hij in de brieven van zijn schoonvader las, dat het voorstel van Frankrijk altijd nog verkieslijk was boven een oorlog onder de gegeven omstandigheden, want dat een oorlog en dien ten behoeve een bijeenkomst van het parlement de monarchie in gevaar brengen en den ondergang van het gansche koningshuis na zich sleepen zouden[2]. Om dat wankele koningshuis staande te houden, dat geen grondslag meer had in de eensgezindheid met het volk, moest Engeland worden genoodzaakt lijdelijk aan te zien, hoe Europa aan de veroveringszucht, en het protestantisme aan de onverdraagzaamheid van Frankrijk ten prooi vielen. Want, dat moeten wij niet uit het oog verliezen, in deze zelfde jaren nam de vervolging der Hugenooten gestadig in omvang en in hevigheid toe. Met het edict van 17 Juni 1681, dat den kinderen al op hun zevende jaar veroorloofde tegen den wensch hunner ouders tot de roomsche kerk over te gaan en dan tevens uit het ouderlijke huis te scheiden en elders op kosten der ouders te leven, begon de uitwijking op groote schaal, de Refuge, ook naar Holland, waar de verhalen der vluchtelingen een diep medelijden met de geloofsgenooten en een evenredigen

1) Den 23en Februari, dus nog voordat Chu leigh openlijk kenbaar had gemaakt wat zich toen reeds voorspellen liet, schreef de Prins aan Waldeck, dat de lieden hier aarzelden, 'à cause de l'insouffrable conduitte de l'Angleterre; j'advoue qu'elle me mest au desespoir, voyant qu'elle est la seule cause des dangers où nous sommes.' Den 5en Maart herhaalde hij zijn klacht: 'La conduitte inexcusable de l'Angleterre nous embarasse extremmement.' Den 9en Maart nog eens: de moedeloosheid onder de regenten 'est causée seulement par la conduitte insouffrable de l'Angleterre.' Muller, Waldeck, p. 132, 134, 136.

2) Archives, V. p. 543.

afschuw van den vervolgzieken Koning te weeg brachten. Niets was er wat D'Avaux bij zijn tegenwerking van 's Prinsen politiek zoo hinderlijk in den weg stond als de steeds toenemende bezorgdheid, ook onder zijn staatschgezinde vrienden, voor de toekomst van den protestantschen godsdienst in Europa.

Inmiddels en nog voordat Chudleigh in Den Haag verschenen was, had den 11en Februari de Spaansche ambassadeur opnieuw om de 8000 man hulptroepen aangehouden, en er thans bijgevoegd, ‘dat zijn Koning in elk geval, hetzij wij ze zonden of niet, besloten was om alles te wagen ten einde het verlies van Luxemburg te voorkomen of te herstellen. Wij hadden slechts te overwegen, in welk geval het gevaar voor onzen staat het grootst zou zijn, indien wij den Koning met zijn eigen macht alleen lieten beginnen, of indien wij hem van den aanvang af de verschuldigde hulp verleenden.’[1] In afwachting van het besluit, dat Engeland toen nog nemen moest, hadden de beraadslagingen over dit verzoek gesleept. Thans, nu de Staten van Chudleigh vernomen hadden hoe zijn Koning gezind was, moesten zij wel tot een besluit trachten te komen.

Het kon niet anders of hetzelfde verschil van inzicht, dat zich bij elke beraadslaging van dien aard placht voor te doen, moest ook thans weer aan den dag treden. Wat was raadzamer, Frankrijk te keer te gaan, zelfs met ongenoegzame krachten en met weinig uitzicht op gunstigen afloop, of, nu het nog doenlijk was, tot een schikking met den overmachtige te komen, in overleg met Engeland. Van het laatste gevoelen was Amsterdam de voornaamste vertegenwoordiger onder de Staten, en zijn burgemeester Witsen de woordvoerder; van het eerste, het behoeft niet gezegd, de Prins van Oranje. Merkwaardig is het vertrouwelijke gesprek tusschen deze twee, voordat het debat in de vergadering van Holland plaats had, waarvan ons Witsen een kort verslag heeft bewaard.[2] Ik wil er slechts uit meedeelen, wat onze verhouding tot Engeland betreft. - Wij vermochten niets zonder Engeland, beweerde Witsen; dat diende het voorbeeld te geven en te beginnen met zijn parlement samen te roepen en zijn krijgsmacht over te zenden. Ook Brandenburg moest meedoen. Verkozen die twee onzijdig

1) Bij Silvius, blz. 204.
2) Bij Gebhard, Nic. Witsen II, blz. 40 en vlg.

te blijven, dan deden wij het verstandigst met Spanje aan te sporen om maar in schikking met Frankrijk te treden. - Maar, antwoordde de Prins, Spanje wil nu eens niet toegeven en het heeft recht om van ons hulp te vragen. Blijven wij in gebreke, wie zal zich dan later ooit meer met ons verbinden willen? Het is waar, het gedrag van Engeland is onverantwoordelijk, maar dat is geen reden voor ons om het na te volgen. Wij moeten, als geen ander het doet, beginnen; doen wij dit, dan zal het volk van Engeland zijn Koning wel dwingen om ons na te volgen en zich daartoe met zijn parlement te verstaan. Kwam daarentegen nu reeds het parlement bijeen, eer de nood nog aan den man is, wie weet of het dan niet beginnen zou met de oude veeten op te rakelen en den Hertog van York op het lijf te vallen. Dat is de ware reden, waarom de Koning handelt zooals hij doet. Maar gaan wij voor, dan zal hij niet kunnen nalaten ons te volgen.

Dus zien wij den Prins onveranderlijk vasthouden aan zijn eens gevestigde overtuiging: op het volk van Engeland is staat te maken, en door den volksinvloed moet de regeering haars ondanks in het rechte spoor worden geleid.

Maar, hernam Witsen, als die berekening nu eens faalde? Wij hebben al meer gezien, dat de Koning tegen zijn eigen belang en tegen den wil van zijn volk handelde. Wat zal er in zulk een geval, als hij ons aan ons lot overlaat, van de hulp worden, door ons aan Spanje te verleenen? Onze achtduizend man worden dan aanstonds verpletterd, zonder dat zij onzen bondgenoot van dienst zijn geweest.

Ieder hield zich op zijn eigen standpunt; zij kwamen elkander niet nader. De Prins brak het gesprek af met aan Witsen te verzoeken, dat hij den Heeren van Amsterdam moed in het lijf wilde spreken. Daarop, beweerde hij, kwam ten slotte alles neer.

De uitvoerige beraadslagingen, waarvan deze samenspraken van den Prins met Witsen en anderen de inleiding waren, hadden bij de Staten van Holland, van wier advies het eindbesluit der Staten-Generaal grootendeels zou afhangen, den 5^{en} en den 7^{en} Maart plaats, in de eigen week dus waarin Chudleigh zijn memorie overhandigd had. Tot overmaat van ramp was juist Fagel, 's Prinsen rechterhand, door zware ziekte buiten staat om in de vergadering voor te zitten. In zijn plaats nam de Prins de taak om er het debat in te leiden op zich, en

op beide dagen hield hij een breedvoerige rede, waarvan wij, bij gelukkige uitzondering, twee van elkaar onafhankelijke verslagen bezitten, door bekwame staatslieden opgeteekend, die ons in staat stellen om althans den gang der redeneering te volgen en den inhoud kortelijk samen te vatten.[1)]

De Prins begon met zich zelf te verdedigen tegen de beschuldiging, dat hij den krijg wenschte. Die zoo spraken kenden hem niet of belasterden hem. Hoe zou hij naar oorlog kunnen verlangen, hij, die meer dan iemand anders bij kwaden uitslag te verliezen had, en wien als veldheer de neerlagen bovendien geweten zouden worden? Ook kende hij den onvoldoenden staat van de krijgsmiddelen te land en ter zee en van de financiën. Hij zou onzinnig wezen als hij, dat alles wetende, toch naar oorlog verlangde. Niemand die er meer tegen opzag dan hij.

Maar daarom moesten wij ons echter niet uit vrees in een totale ruïne storten.

Niemand twijfelde aan het oogmerk van Frankrijk, om zich meester te maken van gansch Europa, en é é n e g e n e r a l e m o n a r c h i e t e s t i c h t e n m e t é é n e g e n e r a l e r e l i g e. Wat het sedert den vrede in strijd met de tractaten had uitgericht, behoefde niet opgehaald te worden; er waren boeken over volgeschreven. Wie kon, na zulk een ervaring, van een nieuw tractaat nog iets goeds verwachten? Evenwel er zou opnieuw onderhandeld en overeengekomen moeten worden, maar dan niet, gelijk te Nijmegen, afzonderlijk. Toen dat geschiedde had hij voorspeld wat er uit volgen zou, en nu ook werkelijk gebeurd was. Hij herinnerde hier niet aan om iemand zijn toenmalig advies te verwijten, maar hij sommeerde hen allen te zeggen, of hij toen niet had voorspeld wat sedert gebeurd was.

Den staat van zaken in Engeland kon hij niet zonder droefenis aanschouwen. Van dat Hof had het afgehangen en hing het nog altijd af, of Frankrijk al dan niet beteugeld zou worden; maar het verkoos niet; zijn gedrag was inderdaad verfoeielijk. Geen ander middel kon hierin verbetering brengen dan het oude beproefde: men moest het dwingen om naar zijn eigen belang te handelen. Hij mocht niet zeggen waarom, maar hij hield

1) Het verslag van Witsen staat bij Gebhard, II blz. 44 en vlg.; dat van Heinsius bij Mr. Van der Heim, I, blz. XLIX en vlg. gedrukt. - Ik heb de beide redevoeringen van den Prins tot beter begrip ineengesmolten.

zich verzekerd, dat Engeland op den duur de zaken niet op haar beloop zou kunnen laten, en dat het tot zijn eigen interest terug zou moeten keeren, als men maar niet naliet het er toe te dwingen.

In Duitschland was de toestand zeker ook niet zooals men wenschen zou, maar toch niet zoo slecht als de Franschen voorgaven. De Keizer meende het goed en versterkte zijn leger; de rijksvorsten waren meerendeels welgezind. Alleen Brandenburg werkte tegen: daaraan alleen had men het te wijten dat het Rijk oneenig was. Ook oefende het op Denemarken een slechten invloed uit. Zweden daarentegen was bereid om met de Republiek in zulk een verbintenis te treden als deze zelf maar wenschen zou.

Spanje was de zieke man, die genezen moest worden. Ook had hij zich zeker beter mogen gedragen dan hij deed; doch er bestond hoop dat hij zich wel zou beteren.

Zoo was op het oogenblik de staat van zaken in Europa. Liet het zich aanzien, dat, als wij het nemen van een besluit tot later verschoven, de toestand zich intusschen verbeteren zou? Integendeel. In Engeland ging het van kwaad tot erger; meer en meer verwijderde zich daar het volk van het hof. Eerlang zou de veete onverzoenbaar zijn geworden, zoodat de regeering onmogelijk meer een parlement bijeen zou kunnen roepen. Onderwijl zouden de thans welgezinde vorsten van Duitschland, aan hun lot overgelaten, hun heil moeten zoeken in een verdrag met den gemeenen vijand. Dan zou voor ons de kans nog slechter gaan staan dan zij nu reeds stond.

Van uitstel was dus niets goeds te wachten. Een jaar of twee zouden wij de zaken misschien nog gaande kunnen houden op den voet waarop zij nu gingen, en laten ons zoodoende het laatst van allen verslinden. Maar verslonden zouden wij dan toch eindelijk ook zeker worden.

Daarentegen kon een voorzichtig en tevens kloek gedrag ons nog redden. Op het oogenblik stonden de zaken nog volstrekt niet hopeloos. Alleen in geval wij uit vrees onze ware belangen zelf verloren gaven, richtten wij ons te gronde. De ondergang der republieken was het niet nakomen van haar woord. Uit vrees voor de gevolgen mochten zij haar eens gegeven woord niet schenden.

Wat derhalve aan Spanje te antwoorden? In redelijkheid

viel het niet te loochenen, dat wij tot het verleenen der van ons gevraagde hulp verplicht waren. Het was zoo, men kon het tractaat zoo uitleggen dat de verplichting eerst begon als de oorlog begonnen was. Maar was er dan eigenlijk al geen oorlog? Er was reeds bloed gestort; op onze memorie, met Engeland te zamen ingediend, hadden wij geen bevredigend antwoord ontvangen; de blokkade van Luxemburg werd voortgezet. Was dat geen oorlog? Dan ontbrak er toch niets aan dan dat Spanje hem verklaarde. Spanje daartoe te drijven was echter geenszins in ons belang. De oorlogsverklaring moest van de zijde van Frankrijk komen.

Om al die redenen achtte hij het geraden aan Spanje eenvoudig te antwoorden, dat wij de 8000 man zouden zenden. Wij hadden altijd ondervonden dat, als wij ons cordaat hielden, Frankrijk terugweek. Maar aan den anderen kant moesten wij aan Frankrijk toch ook betuigen, dat wij geen oorlog zochten en de geschillen liefst in der minne bijgelegd zouden zien: dat was te zeggen, alle geschillen in eens en terzelfder tijd, die met Duitschland zoowel als die met Spanje. Want bovenal moesten wij waken om niet weer in de fout te vervallen, die wij te Nijmegen hadden begaan, en scheiden ons van onze bondgenooten af. Dat zou het verderfelijkste van al zijn. Van ons besluit behoorden wij verder aan Engeland kennis te geven, en daar te blijven aandringen op het bijeenroepen van het parlement. Er bestond hoop, dat als wij ons wakker hielden, de zaken daar ook wel anders ingezien zouden worden. Juist om op Engeland invloed te oefenen, was het noodig zonder aarzelen aan Spanje onze hulp toe te zeggen. Van Zweden konden wij dan ook vernemen, wat dit van zijn zijde genegen was te doen.

Gedroegen wij ons zoo, dan mochten wij van een onderhandeling ons iets goeds beloven, en behoefden wij niet te vreezen, waarvoor anders gevaar genoeg bestond, dat Spanje, zich door een ieder verlaten ziende, zijn toevlucht in een afzonderlijke schikking met den vijand zou zoeken, tot onherstelbaar nadeel van onze belangen.

Zoo sprak in hoofdzaak de Prins van Oranje. Aan tegenspraak van zijn advies ontbrak het natuurlijk niet, maar tegen de gronden, waarop hij het had gevestigd, kwam toch niemand op. Zij, die in plaats van Spanje hulp te be-

loven, het liever tot een schikking met Frankrijk wilden vermanen, beriepen zich op den bijna weerloozen toestand, waarin zijn wanbestuur de Zuidelijke Nederlanden had gebracht, op het ongenoegzame van de hulp, die wij verleenen konden, op de verdeeldheid in Duitschland, en bovenal op de houding van Engeland. De hoop op Engeland's medewerking, herinnerde Witsen, was de eenige grond geweest, waarop Amsterdam en Holland in het tractaat van garantie met Zweden hadden toegestemd; die hoop was thans verijdeld; van Engeland was niets goeds te wachten, maar wel veel kwaads, indien wij zijn voorstel, door Chudleigh overgebracht, van de hand wezen. Om al die redenen stelde hij, als advies van zijn stad, voor, aan Spanje te antwoorden, dat wij de tractaten eerlijk wilden naleven en blijven Engeland aansporen om hetzelfde te doen; doch dat wij tevens den raad moesten geven om in een minnelijke schikking met Frankrijk te treden, onder belofte voor het geval dat deze tot niets goeds mocht leiden, van dan alles te zullen doen, waartoe ons de tractaten verplichtten.

Over deze twee gevoelens, dat van den Prins en dat van Amsterdam, liep hoofdzakelijk het debat. Maar de afgevaardigden der steden waren aan den last, dien zij van hun committenten hadden meegebracht, gebonden; al werden zij door de redenen van een der partijen overtuigd, zij mochten niet anders stemmen dan hun belast was. Evenwel het stond hun vrij, zoo zij wilden, een keer naar huis te doen om de zaak nogmaals bij de vroedschap in beraad te brengen en daar dan mee te deelen wat hun uit de discussie gebleken was. Van die bevoegdheid maakten thans sommigen gebruik, en zoo werd het nemen van een besluit een geruimen poos vertraagd. Ten slotte kwam men tot een transactie, tot een besluit waarin beide gevoelens, zoo goed het wilde, vereenigd waren. Het werd na in Holland aangenomen te zijn, ook door de Staten-Generaal den 23^{en} Maart goedgekeurd en vastgesteld. Het hield in, dat de Staten den Koning van Spanje de verzochte hulp van 8000 man toestonden; doch, daar het tractaat meebracht dat men vóór den oorlog te beginnen eerst trachten moest de geschillen in der minne bij te leggen, zouden hun Ho.Mo. aanstonds bij den Koning van Frankrijk te weeg pogen te brengen, dat hij tijdens de onderhandeling over een schikking den toevoer naar Luxemburg vrij gaf, ‘verklarende ver-

der dat, ingeval de Koning weigeren mocht in onderhandeling over een schikking te treden, of ingeval de onderhandeling zonder vrucht bleef buiten de schuld van den Koning van Spanje, of ingeval de Koning van Frankrijk weigeren mocht den toevoer naar de stad gedurende de onderhandeling toe te staan, dat in een van deze drie gevallen de Staten onverwijld het toegestane secours van 8000 man zouden zenden.'

Gelijk de meeste transactiën zoo kon ook deze kwalijk naar den zin zijn van een der twee mogendheden, die wij trachtten te ontzien. Spanje werd erdoor zoo goed als gedwongen om in onderhandeling te treden over een onredelijken eisch, dien het kortaf begeerde te weigeren. Frankrijk werd bedreigd met vijandelijkheid van onze zijde ingeval het een naar ons oordeel billijke schikking aan Spanje niet toestond. De groote Koning zou dus, indien hij van zijn eisch iets vallen liet, schijnen te wijken voor onze dreigende houding, en als hij volhield, gevaar loopen van zich in een oorlog te wikkelen, die licht een algemeene kon worden, hetgeen hij vooralsnog vermijden wilde. Met zijn gewonen takt ontweek hij beide bezwaren, en hield de eer aan zich. Den dag vóór dien waarop de resolutie, die hij wist dat in aantocht was, bij de Staten-Generaal doorging, verraste hij Europa met de aankondiging, dat hij de blokkade van Luxemburg ophief. Als beweegreden noemde hij den nood der Christenheid, nu de Turk den wapenstilstand met den Keizer weigerde te verlengen en zich gereed maakte om in het aanstaande seizoen in Hongarije te vallen. Z.M. wilde niet dat men hem zou kunnen beschuldigen van diegenen, die geroepen waren om dat gevaar te helpen keeren, hierin door zijn maatregelen in de Nederlanden te belemmeren. De aanspraak, die hij op Aalst en andere plaatsen in het vorige jaar had gemaakt, zou hij daarom niet langer door dwangmiddelen ondersteunen: hij onderwierp zijn goed recht aan de scheidsrechtelijke uitspraak van den Koning van Engeland.

Men kon niet grootmoediger handelen of, beter gezegd, niet grootmoediger spreken; want dat de opgegeven reden de ware niet was, begreep een ieder. Maar wat was het dan, dat den machtigen Koning deed besluiten om zijn opzet nog niet dadelijk te volvoeren? Was het ontzag voor Engeland? Zoo is beweerd door de Engelsche regeering zelve, en onze Staten

hebben zich gehouden als waren zij ook van dat gevoelen[1]. Maar waarschijnlijk is het niet: na de memorie, door Chudleigh overgebracht, had Frankrijk van de Engelsche regeering niets te duchten. Was het dan wellicht de vrees, dat het Willem III gelukken zou een algemeenen oorlog te doen ontbranden? Dat komt, mij althans, wel zoo waarschijnijk voor.[2] Voor als nog verkoos de Koning geen oorlog te voeren. Zonder het zwaard te trekken had hij Straasburg en Casal en zoo veel andere plaatsen van minder aanzien bemachtigd; ook Luxemburg was hij op het punt geweest van tot overgaaf te noodzaken; maar nu kwam de Republiek, door Willem III opgestookt, hem vermanen om het blokkeeren te staken en, voor het geval dat hij hieraan geen gehoor gaf, haar hulp aan Spanje toezeggen. Dat kon, zoo hij de vesting bleef uithongeren, tot oorlog leiden; en zou dan Koning Karel op den duur bij machte zijn om den aandrang van zijn volk te weerstaan en zich onzijdig te houden? Het was in alle geval voorzichtig die kans niet te loopen, en, nu de omstandigheden minder gunstig waren geworden, zich daarnaar te voegen en liever een anderen weg in te slaan om het beooge doel wel niet zoo spoedig, maar des te veiliger, te bereiken. Onverschillig was het ook daarbij zeker niet zich zoodoende den roem te verwerven van zijn eigen belang aan de belangen der Christenheid ten offer te hebben gebracht. Al die overwegingen mogen hebben saamgewerkt om Zijn Majesteit aldus te doen besluiten. Het opdragen van het scheidsrechterschap in zijn geschil met Spanje aan den Koning van Engeland was buitendien een uiterst behendige kunstgreep. Het deed dezen een schoonschijnend voorwendsel aan de hand

1) Halifax schreef in April 1682 aan den Prins van Oranje: ‘since the King hath had such a part in bringing this about, he deserveth all imaginable encouragements from his allyes.’ Archives V. p. 547. En in November van dat jaar voegde Chudleigh den Staten-Generaal toe: ‘Uw Ho. Mo. hebben wel bekent, dat het door de interpositie van Zijn Kon. Maj. is, dat men is gekomen om de blocquade van Luxemburg op te breecken; en Z. M. kan met hetzelve recht zeggen, dat al hetgeen dat nog van de Spaensche Nederlanden is overgebleven, bijzonderlijk door zijn middel gesalveert is.’ Uit de Resol. St.-Gen. in den Holl. Mercurius van 1882, blz. 221.

2) De Prins schreef, 2 April 1882, aan Waldeck: ‘Je vous asseure que cette nouvelle (van het opheffen der blokkade) a fort estonné tout le monde icy, et l'on s'imagine que la vigueur, que l'on a temoigné en Hollande, y a plus contribué que le grand Turc.’ Muller, Waldeck, I, p. 143.

om zijn tractaat met Spanje verder buiten werking te stellen, - een scheidsrechter immers is uit den aard der zaak tot onzijdigheid verplicht,[1] - en bovendien bracht het Spanje in de noodzakelijkheid om een van beide te kiezen, òf zich te onderwerpen aan de uitspraak van een vorst, wiens partijdigheid voor Frankrijk uit alles bleek, òf dit te weigeren, maar dan ook alle aanspraak op de welwillendheid, laat staan de hulp, van Koning Karel te verbeuren.

Ook Prins Willem werd door de wending, die de Fransche diplomatie aan den loop der zaken gaf, verrast, en ik zou meenen niet aangenaam verrast. Hij had zelf de Staten gewezen op de nadeelen, die uit langer uitstel zouden voortvloeien; en dat het slechts uitstel was wat Frankrijk verleende, daaraan viel niet te twijfelen. Maar aan den anderen kant mocht hij zich toch ook beroemen, dat het besluit, hetwelk hij de Staten had doen nemen, om Spanje niet te verlaten, Frankrijk althans tot voorzichtigheid genoopt had. Aanstonds zag hij de zaak juist in, gelijk zij was. 'De bevrijding van Luxemburg,' schreef hij aan Waldeck[2], 'is zekerlijk een goede gebeurtenis, waarvoor wij God moeten danken, indien men er maar een goed gebruik van maakt. Ik zal het mijne doen om dit uit te werken. Al dadelijk zal ik er mij van bedienen om de Staten te betoogen, dat men met flink van zich af te spreken en den grooten weg te gaan het best tot zijn doel komt.' Hij bezat in hooge mate de gaaf, die den veldheer kenteekent, om in verwikkelingen terstond met scherpen blik het punt te ontwaren, waar alles op aankomt, en dat dan ook bij de oplossing geen oogenblik uit het oog te verliezen. Zoo begreep hij nu onmiddellijk, dat de toeleg van Frankrijk mislukken moest, indien men maar zorgde dat de geschillen tusschen Frankrijk en Spanje en die tusschen Frankrijk en Duitschland niet afzonderlijk maar met elkaar en tegelijk behandeld en beslist werden. De ondervinding van 1678 had geleerd, wat de gevolgen waren indien de bondgenooten zich van elkander lieten scheiden en elk voor zich afzonderlijk gingen handelen. Op den voorgrond moest derhalve staan: geen bijzondere maar een algemeene be-

1) 'Par l'arbitrage cedé à l'Angleterre ce Roy ne peut se mesler d'autres choses.' Waldeck aan den Prins, 11/21 April 1682. Muller, I, p. 151.
2) Muller, I, p. 143.

vrediging. En daar men dan toch den Koning van Engeland kwalijk tot algemeenen scheidsrechter van alle zwevende geschillen aanstellen kon, zoo vloeide uit dat eerste beding van zelf dit tweede voort: dat de Koning niet als scheidsrechter maar als bemiddelaar moest optreden, en dan natuurlijk op een Congres. Al den 5^{en} Maart, twee dagen nadat Chudleigh zijn memorie bij den Staten had ingediend, had de Prins aan Waldeck geschreven: ‘de hoofdzaak is, dat wij met Duitschland samengaan’; en sedert kwam hij hierop telkens terug. Den 20^{en} April betuigde hij hoop te hebben, dat werkelijk alle onderhandelingen aaneengeknoopt worden zouden, ‘hetgeen’ zegt hij, ‘mijns inziens voor het oogenblik de hoofdzaak is’.[1)]

Immers, van Engeland was vooreerst niets goeds te verwachten. Karel II bevond zich wèl bij zijn nieuwe politiek, en heeft zich daaraan dan ook gehouden zoolang hij nog geleefd heeft. Wat hij van een eendrachtig samengaan met den Prins van Oranje gehoopt, maar geenzins bekomen had, een rustige regeering binnen 's lands, genoot hij werkelijk sedert hij zich door goede verstandhouding met Lodewijk XIV in staat had gesteld om zonder parlement te regeeren. Het misnoegen en de vrees voor de toekomst bleven bij zijn volk wel voortbestaan, maar konden zich kwalijk uiten, nu er geen parlement meer was om het woord tot hem te richten, en bedaarden ook eenigermate, dewijl de hartstochten der menigte niet langer door de hoofden der oppositie in het lagerhuis werden opgezweept. Daarentegen durfden zich thans de koningschgezinde neigingen vrijer openbaren. De geestelijkheid der staatskerk ging de gemeente voor in eerbieding van het koninklijk gezag, en verkondigde luide de leer, dat de onderdanen tot lijdelijke gehoorzaamheid onder alle omstandigheden verplicht zijn. Een tijdelijk reactie in royalistischen geest greep plaats. De misdadige samenspanning, die als de Ryehouse plot in de geschiedenis gebrandmerkt staat, en waarin door de regeering ook enkele hoofden der parlementaire oppositie, - met welk recht, behoeven wij hier niet te onderzoeken - betrokken werden, bracht elk verzet tegen het staatsgezag voor het oogenblik in discrediet. Van die stemming trok de Koning partij en hervormde eigenmachtig de gemeentebesturen in meer behoudenden en tevens

1) ‘Ce qui est à mon advis presentement le grand point’. Bij Muller, I, p. 150.

meer kerkelijken zin; de dissenters moesten overal voor anglikanen plaats maken. De Hertog van York, die weldra zijn broeder weer ter zijde stond en nu reeds in al deze maatregelen de hand had, toonde zich, ook in zijn brieven aan den Prins van Oranje, zeer tevreden over den loop der zaken. Wat zou den Koning, bij zulk een ervaring, hebben kunnen bewegen om zijn buitenlandsche politiek, waaraan hij ze in de eerste plaats te danken had, te verlaten en weer te verwisselen met de vroegere, die hem niets dan onrust en zorgen had gebaard? Niemand wachtte dan ook dat hij zich buiten noodzaak tegen de oogmerken van Frankrijk verzetten en zich in een oorlog wikkelen zou tegen den geestverwant, aan wiens hulp hij het te danken had dat geen parlement hem meer verontrustte.

Zonder hulp van Engeland, zonder uitzicht zelfs om in zijn hoogsten nood door Engeland geholpen te worden, had Willem III met zijn politiek, waarvan hij evenmin wilde afwijken, omdat hij ze de eenig raadzame achtte, het zwaar te verantwoorden. De associatie wilde niet vlotten, nu Engeland er zich buiten hield. Wat hielp het of Spanje toetrad, de zieke man, zooals de Prins hem in zijn redevoering aan de Staten had genoemd, aan wiens zwakte al de onrust en al het gevaar van Europa te wijten waren? Wat baatte het of de Keizer er zich in liet opnemen, die met de Turken de handen meer dan vol had? De Keurvorst van Brandenburg liet zich niet winnen en evenmin de Koning van Denemarken. Integendeel, zij hadden een andere combinatie voor en noodigden de Republiek uit om zich met hen te vereenigen en gezamenlijk, in het belang van den vrede, Spanje tot een schikking op den Franschen voorslag over te halen. Vooral Brandenburg ijverde hiervoor en wees niet zonder schijn van reden op de kwade kansen, die een mogelijke oorlog voor Duitschland, maar ook niet minder voor de Republiek, voorspelde. Niettegenstaande haar tractaten met bondgenooten als den Keizer en den Koning van Spanje, stond zij toch wezenlijk tegenover Frankrijk alleen en blootgesteld aan een geducht gevaar, indien de Koning ooit naar den gedurig herhaalden raad van D'Avaux luisterde en haar plotseling, als in 1672, overviel.

Niet minder dan de onbezweken moed, die in het ziekelijke lichaam van Willem III huisde, werd vereischt om alle ver-

maningen der vreesachtigheid te versmaden en zonder weifelen in de aangenomen houding te volharden. Wij kunnen het den Staten, die gewone menschen waren, niet euvel duiden, dat zij zulk een moed niet bezaten en niet doof bleven voor de raadgevingen hunner naburen en de inblazingen van den Franschen gezant. D'Avaux hield niet op van hen te verzekeren, dat zijn Koning hun waarlijk toegenegen was en niets liever wenschte dan in vrede en vriendschap met hen te leven, gelijk hij dat ook bij elke gelegenheid sedert den vrede van Nijmegen had betuigd en getoond. Waarom dan gedurig (vroeg hij) de voorkomende goedheid van Z.M. van de hand gewezen en zijn oogmerk gedwarsboomd? Alleen omdat de hoogmoed en de zelfzucht van den Prins van Oranje het zoo verkozen. Want diens wil stelde nu eens den Staten des lands, die rechtens zijn meesters waren, de wet. Hoe was het mogelijk, dat republikeinen zich zulk een omkeering der onderlinge verhouding lieten welgevallen, en dat verstandige regenten zich blindelings aan den leiband van hun stadhouder in het verderf lieten voeren?

Hetzelfde wat hun dus D'Avaux gedurig voorhield, fluisterden hun hun eigen vrees en hun gekrenkte eigenliefde toch reeds vaak genoeg in het oor. Het was slechts het goeddunken van den Prins, zijn persoonlijke weerzin tegen Lodewijk XIV, zijn lust in den krijg en den krijgsroem, die de Republiek in gedurig levensgevaar hielden en de rustige ontwikkeling van handel en welvaart beletten. De Prins had zich tot heer en meester opgeworpen in de Staten-Generaal, en stelde er de wet in alle zaken die met meerderheid van stemmen werden beslist. De afgevaardigden der drie landprovinciën met reglementen, haar na de herovering op den vijand opgedrongen, moesten wel ja en amen zeggen op al wat vanwege hun stadhouder werd voorgeslagen[1)]; en dat Zeeland zulk een goed voorbeeld van gezeglijkheid navolgde, daarvoor zorgde de heer van Odijk, 's Prinsen gunsteling en luitenant. Alleen de

1) Zoo klaagde onder anderen Van Sevenaer, de afgevaardigde van Friesland ter Generaliteit, aan Witsen, die zonder tegenspraak hem aanhoorde, en zijn beklag in zijn aanteekeningen opnam. ‘Seyt hoe ter Generaliteyt met twee à drie personen alles werd verrigt, en.... quasi in de secrete besognes.’ ‘De provinciën van Gelderland, Overijssel en utrecht laten alles geven [gaen] en derven het minste niet tegenspreeken.’ Bij Gebhard, Nic. Witsen, II. blz. 39. Vgl. ook de klacht van Witsen zelf, blz. 86.

twee noordelijke gewesten, door hun bijzonderen stadhouder tegen zijn neef van Oranje gesteund, waren doorgaans in oppositie, maar werden in de gewone zaken, die bij meerderheid van stemmen werden beslist, zelfs al voegde Holland zich bij hen, door de vier andere overstemd. Alleen in gewichtige aangelegenheden van financiën, van oorlog en vrede en wat dies meer ware, moest met de provinciën, elk voor zich, en inzonderheid met Holland rekening worden gehouden.

Doch ook in Holland was de invloed van den Prins, verdubbeld gelijk hij nu was met dien van den Raadpensionaris, die zich als een gewillig werktuig door den Prins gebruiken liet, zeer machtig, en in sommige steden bijna onweerstaanbaar. Van Rotterdam beweerde eens, in een gesprek met den Engelschen gezant Sidney, Adriaan Paets, die er in de vroedschap zat, dat het zoo republikeinsch en vrij was als de eerste de beste stad in het hart van Frankrijk;[1] en hoewel de Prins, toen hem dit werd oververteld, Paets voor een gemeenen leugenaar uitmaakte: dat deze niet zoo ver bezijden de waarheid was, kan het contract van correspondentie getuigen, waarbij een candidaat voor de vroedschap van Rotterdam zich bij eede verbindt om, indien hij door de gunst van den stadhouder gekozen mag worden, in alles ‘blindelings’ de leiding te volgen van diens vertrouwde in de stad.[2] Wat daar, te Rotterdam, gebeurde, gebeurde er zeker niet bij uitzondering, al ontbreken ons voor andere steden de bewijzen. Zonder Amsterdam, dat in onafhankelijker staat verkeerde[3] en door zijn voorgaan de zwakkere zusters nu en dan den moed gaf om te volgen, zou ook in die provincie de stadhouder niet licht met ernstigen tegenstand te kampen hebben gehad.

Het laat zich begrijpen en tot op zekere hoogte billijken, dat die uitgebreide macht van den Prins, die met den aard der republikeinsche constitutie eigenlijk niet strookte, bij de

1) Sidney's Diary II. p. 162: ‘He says he is a republican, which he does not think a fault in a commonwealth; that Rotterdam is no more so than a town in France. At night I told the Prince; he said he was a lying fellow.’

2) Zie Muller's pamfletten, n°. 9119, 9230, 9232 en het opstel van Van den Bergh, in het Nederl. Rijksarchief, over de Baljuwen.

3) Zie mijn opstel in Nijhoff's Bijdragen, over het Burgemeesterschap van Amsterdam.

onafhankelijke regenten van Amsterdam zoowel als bij de huns ondanks afhankelijke van andere steden en provinciën tegenzin wekte en lust inboezemde om, als de gelegenheid er zich toe leende, Z.H. den voet dwars te zetten. Dat ondervond deze juist bij die onderwerpen, die hem het naast aan het hart gingen en om welke hij eigenlijk alleen een overwegenden invloed begeerde, bepaaldelijk bij de buitenlandsche politiek. Heerschzuchtig was hij overigens niet, en ten opzichte der huishoudelijke aangelegenheden eer te onverschillig.[1)] Het te keer gaan van Frankrijk's overheersching was nu eens het doel geworden, waarvoor hij leefde, het heilige doel hem, naar zijn vaste overtuiging, door God zelven gesteld. Tegenwerking in zijn streven naar dat levensdoel kon hij niet verdragen. Hij kon, hij wilde zich niet op een ander standpunt plaatsen en zich in eens anders meening indenken: wie ten opzichte van Frankrijk in inzicht en uit dien hoofde ook in bedoeling van hem verschilde, hield hij allicht voor kwaadwillig en oneerlijk, en zocht hij als zoodanig onschadelijk te maken, door alle middelen die binnen zijn bereik lagen. Vandaar dat hij bij het aanstellen of afzetten van regenten zijn niet altijd kiesche handlangers liet begaan en soms dingen bedrijven, die het daglicht niet mochten zien. Zelf bedreef hij zoodanige niet, persoonlijk had hij met dat gekonkel liefst niet te doen; maar degenen, die er zich in zijn belang aan schuldig hadden gemaakt, beschermde hij meer dan voor zijn goeden naam dienstig was. Die trouwe bescherming der zijnen, dat ongestraft laten, ja beloonen zelfs van lieden, die hem ten gevalle misdreven hadden, heeft hem in de oogen van het nageslacht voor zaken verantwoordelijk doen schijnen, waaraan hij slechts in dezen beperkten zin medeplichtig is geweest.

Het is noodig die schaduwzijde van 's Prinsen bewind in het oog te houden, zullen wij den tegenstand, dien sommige leden der Staten aan zijn buitenlandsche politiek boden en die haar deerlijk belemmerde en haast verlamde, naar billijkheid

1) Willem III miste de arbeidzaamheid, die noodig was om in de Republiek te heerschen, zooals Oldenbarnevelt en De Witt er in hun tijd geheerscht hadden. Wie met Z.H. te doen hebben, klagen nu en dan over zijn ongestadigen arbeid. Zie b.v. hoe zich Waldeck dienaangaande in 1680, en Dijkveld in 1688 aan Huygens uitlieten; Journaal van 1680, blz. 53, en van 1688, I, blz. 132.

beoordeelen. Wij zouden anders allicht geneigd zijn die lieden voetstoots te veroordeelen, als wij (vooral in de voorstelling, die D'Avaux er van geeft) bemerken, dat nevens bedenkingen van algemeen belang ook zelfzucht en partijschap er hen toe dreven. Zeker waren zij bevreesd voor de gevolgen, die het beschermen van Spanje tegen Frankrijk na zich sleepte, maar zij wilden toch ook tegenover het doordrijven van den Prins blijk geven van zelf-standigheid en het recht der Staten op een vrije beraadslaging en het nemen van een besluit naar eigen inzicht handhaven. Met groote behendigheid wist D'Avaux die tweede drijfveer in werking te brengen en gaande te houden. Onophoudelijk wees hij de regenten op het gevaar, dat de reeds zoo geduchte macht van den Prins in den loop van een zwaren oorlog, als dien waartoe zijn staatkunde noodzakelijk leidde, tot een souvereiniteit kon aangroeien, die aan de Staten niet meer dan een schaduw van vrijheid zou overlaten. Dat deze overweging op het gedrag van sommigen grooten invloed heeft uitgeoefend, is buiten twijtel; maar dat zij bij hen zoo gereeden ingang vond, lag toch ook voor een gedeelte aan den Prins, die aan een andere overtuiging dan de zijne niet geloofde, en geen tegenspraak eerbiedigde.

Het jaar 1682 en de zomer van het volgende jaar verstreken zonder in den toestand van België iets wezenlijks te veranderen. De Fransche Koning liet zich gezeggen om den termijn, dien hij aan Spanje gesteld had, ten einde zich over het al of niet aannemen van Karel II als scheidsrechter te verklaren, tot den laatsten Augustus te verlengen. Maar Spanje, zich vasthoudende aan het plan van Willem III, bleef bezwaar maken om zijn zaak van die van Duitschland te scheiden en haar afzonderlijk aan het scheidsgerecht van den Engelschen Koning te onderwerpen. Het vorderde een congres, onder bemiddeling van Engeland, om alle zwevende geschillen in eens af te doen. Had de Duitsche Rijksdag, die aanvankelijk denzelfden eisch had gedaan, er even stellig bij volhard, misschien dat Lodewijk XIV geëindigd was met toe te geven. Maar de Turken lagen voor Weenen, en de termijn, ook aan Duitschland gesteld, liep met den laatsten Augustus ten einde. Om niet misschien in het westen zoowel als in het oosten met krijg bezocht te worden, bogen de Rijksvorsten het hoofd en verklaarden zich, kort voordat de termijn

verstreken was, in beginsel voor een langdurig bestand met behoud van wat elk bezat. Weinige weken later hadden de zaken in het oosten een voor de Christenheid gunstige wending genomen: de Turken trokken af en leden op den aftocht zware verliezen. Maar die voorspoed kwam te laat om invloed uit te oefenen op de houding van Duitschland jegens Frankrijk. Het Rijk had zich al van Spanje laten scheiden.

Van zijn kant had Lodewijk XIV niet gewacht, totdat de Christenheid den aanval der Turken had afgeslagen, om de vijandelijkheden in het thans aan zich zelf overgelaten België te hervatten. Zoodra de Spaansche regeering den termijn had laten verstrijken, in het begin van September reeds, rukten twintig duizend Franschen Vlaanderen binnen om daar, totdat Spanje zou toegeven, op kosten der bevolking te teren.

De Spaansche regeering dacht echter voor als nog niet aan toegeven. Zij wilde beproeven wat tegenweer zou vermogen en vooral wat Engeland en de Republiek uit welbegrepen eigenbelang voor haar zouden doen. Zij begon met ons om de verschuldigde en reeds voorwaardelijk toegezegde 8000 man hulptroepen opnieuw te vragen. Wat zouden de Staten hierop antwoorden? Amsterdam, door een paar andere steden gesteund, beweerde, dat men naar aanleiding van dit verzoek opnieuw over de te volgen staatkunde beraadslagen moest. De Prins daarentegen was van oordeel dat dit niet meer te pas kwam, en dat de toegestane hulp, nu een der gevallen, waarin zij beloofd was, zich werkelijk voordeed, onmiddellijk verstrekt moest worden; en daartoe besloten ook den 13^{den} September de Staten-Generaal. Wel kwam Amsterdam in verzet en klaagde dat men in een zaak, waarin geen overstemming geoorloofd was, bij meerderheid van stemmen besluit had genomen; maar de Prins gaf tot antwoord, dat hij de resolutie der Staten ten uitvoer moest leggen en, zoo Holland het hem niet uitdrukkelijk verbood, de troepen onverwijld zou laten uittrekken, en zoo deed hij. Nu wendden zich de Staten verder tot de Engelsche regeering en verzochten dat ook deze de verplichting zou nakomen, die uit haar tractaat met Spanje voortvloeide. Maar zij werden met een stuursch gelaat afgewezen. Had Spanje zich aan het scheidsgerecht van den Koning onderworpen, zoo luidde hoofdzakelijk het antwoord, dan zou de twist reeds lang vereffend en geen oorlog te vreezen zijn. Daar Spanje dit echter niet had verkozen, bestond er voor

Engeland geen reden om het met de wapenen te hulp te komen. De schuld van wat gebeuren zou lag bij hen, die Spanje in zijn weigering hadden gestijfd; en het zou dezen niet gelukken thans ook Engeland, zijns ondanks, in den oorlog te wikkelen. - Wie zich nog eenigermate gevleid mocht hebben met den bijstand van Engeland, als wij maar eens het voorbeeld gaven, moest na dit bescheid de hoop wel voor goed laten varen.

Intusschen waren van beide zijden de vijandelijkheden begonnen. De Franschen hielden in de bezette kwartieren huis als in veroverd land, en de Gouverneur der Spaansche Nederlanden gelastte zijn krijgsvolk, den 12^{en} Oct., geweld met geweld te keeren, en liet van Oudenaarde, Kortrijk en Luxemburg uit strooptochten doen over de Fransche grenzen. Nog heette het geen oorlog te zijn, maar hoe kon die, als het zoo toeging, uitblijven? Om ons zooveel doenlijk ter neer te zetten en van krachtiger hulp verleenen aan Spanje af te houden, liet de Koning door D'Avaux den 5^{en} November de Staten verzekeren, dat hij de barrière, welke hij bij den vrede van Nijmegen ter beveiliging van de Republiek had toegestaan, geenszins sloopen wilde, en zich daarom in ruil voor Aalst en toebehooren tevreden wilde stellen, òf met de stad Luxemburg en wat hem aan het Hertogdom verder nog ontbrak, òf met Kortrijk en Dixmuiden, welke vestingen hij dan ontmantelen zou, òf met eenig gebied (dat hij omschreef) in Catalonië of Navarre. Hij gaf aan Spanje den tijd om hieruit te kiezen wat het wilde tot den laatsten dag des jaars, zonder echter intusschen zijn maatregelen van bedwang te staken.

Integendeel, zijn legers bemachtigden onderwijl Dixmuiden en Kortrijk, een der equivalenten die hij voor Aalst verlangde, bijna zonder weerstand te ontmoeten, en zetten het branden en brandschatten tot in den omtrek van Brugge voort.

De Spaansche Koning, zulk een vrede moede, verklaarde daarop den 10^{en} December aan Frankrijk den oorlog.

Voor onze Staten een hoogst moeilijk geval. Dat het onze plicht was volgens de tractaten Spanje bij te springen, viel niet wel te loochenen. Ook aarzelde de Prins van Oranje geen oogenblik het te erkennen en deinsde evenmin voor het vervullen dier verplichting terug. Maar was het te wachten dat de partij, die Amsterdam aan haar hoofd had, met hem zou instemmen? De tegenspraak der stad, toen het te doen was

om de eerste 8000 man te zenden, gaf op deze vraag al bij voorraad het antwoord.

Wat Amsterdam in zijn afkeerigheid te meer stijfde, was de veranderde zienswijs, waarmee Van Beuningen, na zijn jongste verblijf aan het Engelsche Hof, huiswaarts was gekeerd. Als een volijverig aanhanger van 's Prinsen politiek was hij in October 1681 er heen gegaan, langzamerhand was hij aan het wankelen geraakt, en nu hij in Maart 1683 in het land terugkeerde was hij volslagen omgedraaid en ijverde voor een minnelijke schikking met Frankrijk. Niet dat hij toegeven in dezen niet gevaarlijk voor de toekomst achtte; maar een oorlog onder de bestaande omstandigheden achtte hij nog veel gevaarlijker. De Prins, die hem voor wispelturig hield, miskende hem ongetwijfeld; nog steeds wilde hij hetzelfde dat hij altijd beoogd had, maar hij gaf den moed op om het uit te werken, nu hij van nabij de partijschap en de tweedracht onder de Engelschen had gade geslagen. Zijn erkend gezag was voor de oppositie in Holland een zeer gewenschte steun, te meer omdat hij ditzelfde jaar weer als burgemeester van Amsterdam optrad.

Kort na het besluit om de 8000 man aan den Gouverneur van België toe te zenden, begon in de Statenvergadering de twist naar aanleiding van het voorstel, dat de Raad van State dien ten gevolge deed, om het leger met 16000 man te versterken. Ontkend kon het niet worden: wilden wij in staat zijn om aan onze verplichting jegens onzen bondgenoot te voldoen, dan was die versterking onvermijdelijk noodig. Maar juist daarom verklaarde de oppositie er zich tegen. In het aannemen van het voorstel zag zij een eersten stap op den weg die tot oorlog leidde, en dien weg wilde zij niet op. D'Avaux verzuimde niets, noch geruststelling noch bedreiging, om haar in haar tegenstand te stijven. En zij had het recht en de macht om te beletten wat zij niet wilde. Het werven van een zoo aanzienlijk getal soldaten was in den grond der zaak een quaestie van financie, die met eenparigheid van stemmen uitgemaakt moest worden, met eenparigheid van de provinciën en in elke provincie van haar leden. Nu was Holland buiten vergelijking de voornaamste contribuant onder de gewesten, en Amsterdam onder de steden van Holland; zonder toestemming van Amsterdam mocht men derhalve tot zulk een belangrijke

uitgaaf niet besluiten; en Amsterdam weigerde ten stelligste en liet zich door niets van zijn stuk brengen, door geen bezending van wege de Staten, met den Prins aan het hoofd, en door geen scherpe en dreigende woorden van Zijn Hoogheid. Wat het ergste was, het voorbeeld van Amsterdam bleek aanstekelijk te zijn. Niet slechts dat Friesland en Groningen het volgden - dat was van den aanvang af te voorzien - maar ook in Zeeland kantte zich de hoofdstad even volstandig tegen de staatkunde van den Prins, en voorname steden als Utrecht, Dordrecht en Leiden deden hetzelfde. De Prins was woedend of, beter gezegd, in de hoogste mate verontwaardigd, want hij was te bevooroordeeld om aan de eerlijkheid van een overtuiging op dit punt, in strijd met de zijne, te kunnen gelooven. Hij sprak slechts van de ‘chimères en caprices’ van Van Beuningen, en liet zich ontvallen, dat hij verdiende ‘dat men hem den kop voor de voeten smeet’[1]; de Amsterdamsche heeren noemde hij ‘ces coquins d' Amsterdam’[2]. Tot overmaat van ergernis kwam het uit, dat de regenten van de hoofdstad in geheim beraad met den Franschen gezant waren getreden en met hem hun maatregelen van oppositie overlegden. De Prins zag daarin niet minder dan landverraad, want voor hem was Frankrijk ook in vredestijd steeds de vijand. Een hevige tweespalt brak uit - het is hier de plaats niet om haar in haar gansche verloop na te gaan. De slotsom was, dat de oppositie aan het langste eind bleef en de werving tegenhield totdat deze overbodig was geworden. Evenals zijn oom in Engeland door het parlement, werd de Prins door de Staten tot stil zitten en lijdelijk aanzien genoodzaakt.

Maar met een veel beteekenend onderscheid. In Engeland had het parlement de groote meerderheid des volks achter zich; hier had haar de Prins op zijn hand. Wel was men vooral in Holland voor een oorlog met Frankrijk beducht; maar de Prins verzekerde dat zijn cordate politiek juist den oorlog voorkomen zou, dien het betoon van vrees daarentegen uitlokte; men moest het gevaar bezweren door het moedig onder de oogen te zien; in tijd van nood zijn leger te verwaarloozen was het middel niet om den vijand uit het land te houden.

1) Gebhard, Nic. Witsen, I. blz. 242.
2) Muller, Waldeck, I. p. 272.

Zulk een taal overtuigde; en bovendien hij die ze sprak had het land gered, toen de regeering der Staten het te gronde had gericht. Als men tusschen hem en dezulken te kiezen had was aarzeling onmogelijk. Toen het ruchtbaar werd onder de menigte wat uit den onderschepten brief van D'Avaux omtrent zijn verstandhouding met de Amsterdamsche regenten gebleken was, riep het volk; ‘dat de heeren het land aan Frankrijk verkocht en het geld ervoor al van D'Avaux ontvangen hadden, maar dat de Prins het verraad had ontdekt, en dat zij nu terechtgesteld zouden worden, of anders behandeld zooals met de De Witten gehandeld was.’[1] De Prins kende zijn volk en wist wat hij zeide, toen hij in de vergadering der Staten van Holland aan de oppositie toevoegde: ‘Men spreekt van vrijheid en verhindert intusschen dat de staat zich wapent. April zal niet in het land wezen of de kneppel zal op straat worden geworpen en de zaken in den toestand gebracht, waarin zij in '72 waren, maar dan zal het blijken wiens hoofd het stevigst op zijn schouders zal staan en wie hun plicht gedaan hebben en wie niet.’[2] Zulke toespelingen troffen doel: soms moest D'Avaux het van zijn vrienden hooren dat, zoo zij waagden te doen wat hij van hen vergde, het volk hen verscheuren zou.[3]

Maar hoezeer ook die eensgezindheid met het volk den Prins tegenover de Staten steunde, tegen den wil van dezen vermocht hij toch het aanwerven der 16000 man niet tijdig door te drijven. Voor Spanje kon hij uit dien hoofde niets doen. Hij kon zelfs niet beletten, dat Holland het besluit nam om het krijgsvolk der Republiek in België niets vijandigs tegen het leger of het grondgebied van den Franschen Koning te laten uitrichten[4]. Dus alleen gelaten putte Spanje zich vruchteloos uit in de ongelijke worsteling. Met groote omzichtigheid daarentegen en altijd het oog gericht op Engeland en de Staten, van wier lijdzaamheid hij niet te veel mocht vergen, ging Lodewijk XIV voort met zijn prooi al vaster en vaster te grijpen. In April van 1684 waagde hij het Luxem-

1) D'Avaux, II. p. 209.
2) Van der Heim, Heinsius, I. blz. LVIII; Gebhard, Nic. Witsen, I. blz. 242.
3) D'Avaux, I. p. 164; VI. p. 190.
4) Seer. Resol. Holl. 13 Mei 1684.

burg, waarom het hem steeds te doen was, op nieuw te omsingelen en nu maar niet geblokkeerd te houden, maar naar de regelen der kunst te belegeren. Den 4^{en} Juni nam hij het bij verdrag in, zonder dat de bondgenooten van Spanje, die sedert Januari in Den Haag op een congres verzameld waren en het aan woorden niet lieten ontbreken, eenige poging tot ontzet gewaagd hadden. Dat vereenvoudigde den toestand. Tot een verruiling behoefde Frankrijk thans Spanje niet meer te dwingen; het had slechts het behoud te vragen van wat het feitelijk al bezat.

Na de verovering bleef de groote Koning zich even voorzichtig en gematigd in zijn eischen betoonen als te voren. Reeds had hij aangeboden, indien Spanje niet besluiten kon om voor goed afstand van de vesting te doen, zich te vergenoegen met een bestand van twintig jaren, gelijk hij er een met het Duitsche Rijk wilde sluiten, gedurende hetwelk hij dan natuurlijk in het voorloopig bezit van Luxemburg zoowel als van Straasburg blijven zou. Wilden de Staten zich verbinden om binnen drie maanden Spanje tot zulk een vergelijk over te halen, of om het anders niet langer te ondersteunen, dan was Z.M. geneigd zich nu reeds van alle verdere vijandelijkheden te onthouden. Dit aanbod verklaarde thans D'Avaux dat zijn meester nog gestand wilde doen, als het binnen twaalf dagen werd aangenomen; en later, toen hij zag dat de Staten er toe neigden, liet hij zich gezeggen om dien termijn met eenige dagen te verlengen. Het eerst nam Holland, niettegenstaande de tegenspraak van den Prins, deze schikking aan; en voordat nog alle provinciën zich hadden verklaard, besloten de Staten-Generaal, den 27^{en} Juni, in denzelfden zin. Wel protesteerde de Spaansche regeering en noemde het een schennis der goede trouw en der onderlinge verbintenissen, een schennis van de eer der Republiek; maar wat baatte haar dit, zij kon toch niet anders doen dan zich onderwerpen. Den 25^{en} Augustus 1684 werd zoowel tusschen Frankrijk en Spanje als tusschen Frankrijk en Duitschland het Twintigjarig Bestand gesloten, dat zeker niet veel van een vrede verschilde. Want wie zou aan een vrede, hoe heiliglijk bezworen, een langer leven hebben durven voorspellen? En dat Frankrijk in den loop dier twintig jaren wel eens een goede gelegenheid bekomen zou om zijn tegenpartij met den degen in de vuist te noodzaken

het bestand in een vrede, en den voorloopigen afstand der veroverde vestingen in een altijddurenden te veranderen, wie moest dit, geleerd door vroegere ervaring, niet voorzien?

Voor den Prins was de uitkomst allerbedroevendst. Wat hij van den beginne af aan als mogelijk had voorzien en had trachten te keeren, was toch geschied. De fout, weleer te Nijmegen begaan en ons toen zoo slecht bekomen, was herhaald en weer met hetzelfde heillooze gevolg. Frankrijk had ook ditmaal aan zijn verdeelde tegenstanders zijn voorwaarden opgedrongen, en weerloozer dan ooit stond thans de Republiek tegen den nog machtiger geworden nabuur over. Door het verlies van Luxemburg was de barrière, die haar grondgebied tegen een aanval van Frankrijk had moeten dekken, verbroken en zoo goed als vernield. Bij elken volgenden aanslag der Franschen op de Spaansche Nederlanden zou zij nog grooter gevaar loopen, en zouden daarom de Staten zich nog vreesachtiger en lijdzamer betoonen dan zij nu reeds deden.[1)] En dat had hij te danken, het naast zeker aan de regenten van Amsterdam en van enkele andere steden, van Dordrecht, Leiden, Middelburg, Utrecht, dien hij zijn ongenoegen dan ook op elke wijs gevoelen liet, en inzonderheid door overal, waar hij er de bevoegdheid toe bezat, uit de regeering te zetten wie zich tegen hem hadden verklaard, - maar dat die regenten goed hadden gevonden zijn kloeke en doortastende politiek te bestrijden en te verhinderen, dat was alleen de schuld van den Koning van Engeland. Op het oogenblik toen deze plotseling van staatkunde veranderd was en, in plaats van voort te gaan met nevens de Republiek tegen Frankrijk een vastberaden hoogen

1) In Juli 1683, dus voor nog de slag gevallen was, had de Prins zijn oom van Engeland reeds op de beteekenis, die hij hebben zou, opmerkzaam gemaakt. ‘Je supplie V.M. de considérer que, si les Paiis-Bas Espagnols sont réduits à n'avoir que le nom d'un paiis et poinct l'effect, - ce qui seroit asseurément si Luxembourg en estoit démembré - quel asseurance ou seureté nous pourrions avoir sur une telle barrière.’ Archives, V. p. 583. De Prins was niet de eenige staatsman, die de toekomst zoo donker inzag. Temple, die zeker ook bevoegd was om in dezen te oordeelen, drukt zich aldus uit: ‘That France will not have above the work of one campaign to draw the net over the rest of Flanders and reduce all the great cities there; after which the rest must follow, and thereby Holland be left to take what measures they can with France, and become at best a maritime province to that crown, though perhaps under the name of a free state, but with such dependence as will leave France the use both of their ships and money, upon occasion, in other parts.’ Works, I. p. 469.

toon te voeren, het voorstel van Lodewijk XIV om zijn (op niets gegronde) aanspraken op Aalst te laten varen als hem Luxemburg werd overgegeven, door zijn gezant had laten aanbevelen - op dat oogenblik waren overigens onze Staten zoo welgezind en moedig geweest als men maar van hen had mogen hopen. Alleen de afval van Engeland was het geweest, die hen tot aarzeling en weldra tot vrees en inschikkelijkheid jegens Frankrijk gebracht had, en ten slotte de welberaden plannen van Z.H. had doen mislukken[1]. Aan zijn oom van Engeland derhalve meer dan aan iemand anders had hij de teleurstelling zijner vurigste wenschen te danken. Wij kennen zijn karakter en begrijpen hoe erkentelijk hij daarvoor wezen moest. Ook lag het niet in zijn aard zijn grieven te smoren of in zachte bewoordingen te uiten. Dat hij den Koning kwetste, kunnen wij, bij gemis van de brieven waarin hij het deed, wel opmaken uit den raad, dien zijn vriend Halifax, thans een van 's Konings ministers, telkens herhaalde, om toch alles te mijden wat een ongunstigen indruk maken moest[2]. Maar waar het te pas kwam sprak de Prins, na als voor, onbewimpeld van ‘de ondraaglijke’, van de ‘onverantwoordelijke houding’ van Engeland. ‘Al ons ongeluk’, schrijft hij in Oct. 1682 aan Waldeck, ‘komt van Engeland, dat de oorzaak van zijn eigen ondergang en van dien van gansch Europa worden zal. Het Hof is daar thans slechter gezind dan ooit te voren; het gaat alle gedachten te boven.’[3] Weerkeerig meende zijn oom dat hij zich over hem te bekla-

1) Toen Sidney in den zomer van 1679 in Den Haag kwam, kon hem de Prins verzekeren, ‘that the States will go further than you have yet desired; you only desire to enter with the States unto a guarantee of the peace, we are willing to enter with you and Spain in to the firmest and strongest league that can be proposed to us for the preservation of Europe.’ Diary, I. p. 47. Die gewenschte stemming duurde voort totdat de memorie van Chudleigh den afval van Engeland buiten twijfel stelde. Eerst daarna begint de Prins te klagen over de vreesachtigheid der Staten, ‘qui est seulement causée (zoo schrijft hij 9 Maart 1682 aan Waldeck) par la conduitte insouffrable de l'Angleterre; car je vous puis asseurer qu'autrement je n'ay veu si generalement nos gens si resolus et qui comprennent bien leurs veritables interests.’ Muller, I. p. 136.

2) Zie de brieven van Halifax aan den Prins in de Archives. In een van deze zegt hij: ‘I am sure you will forgive me, if I moove your Highnesse, when you write next to the King, to take some paines to rectify all mistakes and to excuse any thing that might bear an unkind interpretation.’ V. p. 548.

3) Muller, I. p. 213.

gen had. Aan hem weet hij het, dat Spanje weigerde zich aan zijn scheidsgerecht te onderwerpen en op het beleggen van een congres aandrong en daarin door de Staten Generaal ondersteund werd. Meer en meer raakten zij van elkander verwijderd. In Oct. 1882 moest de Prins aan Waldeck verklaren, ‘dat hij niet alleen alle crediet in Engeland verloren had, maar er even nijdig werd aangezien als in Frankrijk, al bleef men ook de uiterlijke vormen der beleefdheid jegens hem in acht nemen.’[1] Een bevestiging hiervan leverde het huwelijk van zijn schoonzuster, Prinses Anna, met George van Denemarken, dat in het voorjaar van 1683 gesloten werd. De Prins had in der tijd met haar hand het huis van Brunswijk voor goed aan de anti-fransche alliantie wenschen te verbinden, en een huwelijk tusschen haar en den oudsten zoon van den Hertog van Hannover, denzelfden die later als George I Koning van Engeland geworden is, op het oog gehad; en nadat deze een andere gemalin had gekozen, andere soortgelijke plannen voor haar gekoesterd. Nu werd zij onder Franschen invloed, buiten voorweten van den Prins, uitgehuwd in een vorstenhuis, dat zeker wel protestantsch van belijdenis was, maar zich overigens in de Europeesche geschillen aan de zijde van Lodewijk XIV hield. Nog stelliger bewijs van de verwijdering tusschen oom en neef leverde de koelheid, waarmee de Koning het onrecht aanzag, Z.H. persoonlijk in zijn prinsdom van Oranje door Lodewijk XIV aangedaan. Onder een nietig en doorzichtig voorwendsel had de Generaal van Dauphiné in Aug. 1682 de stad bezet, de muren doen slechten, de inwoners behandeld als waren zij 's Konings onmiddelijke onderdanen, en de protestanten onder hen, even als thans overal in Frankrijk geschiedde, vervolgd. De Prins gevoelde zich hierdoor diep beleedigd. ‘Zulke gewelddadigheden in vredestijd,’ riep hij uit, ‘zijn ongehoord; en dat enkel omdat ik mijn plicht doe en den staat in het spoor van zijn waar belang houd.’ ‘Maar wij moeten geduld oefenen,’ zoo besloot hij, ‘en uitzien naar een gelegenheid om ons te wreken’[2]. Ook Waldeck was verontwaardigd. ‘Ik hoop,’ schreef hij, ‘dat Uw Hoogheid Engeland bewegen zal om u een schitterende voldoeniug te be-

1) Muller, I. p. 209.
2) Aan Waldeck, bij Muller, p. I. p. 196.

zorgen.'[1] Inderdaad wendde zich de Prins tot zijn oom met dringend verzoek om voor zijn belangen bij Frankrijk tusschen beide te komen. Gereedelijk werd hem dit ook beloofd. Zoodra maar Heinsius, die als buitengewoon gezant der Staten en tevens als zaakgelastigde van Z.H. naar Parijs stond te gaan, aldaar aangekomen zou wezen, zou de Engelsche gezant, Preston, last krijgen om diens vertoogen krachtig te ondersteunen. Maar de schoone belofte werd traaglijk nagekomen. Toen Heinsius zich te Parijs tot Preston wendde, was deze nog zonder bevelen, en toen die later ontvangen werden, bleken zij zoo weinig dringend te zijn, dat Lodewijk XIV er zich niet om bekreunde en Heinsius onverrichter zake terug moest keeren.[2] De Prins was er de man niet naar om zijn gevoeligheid over deze bejegening te ontveinzen.

Na het ontdekken van het Ryehouse-verraad, in den zomer van 1683, vond hij niettemin goed zijn vertrouwde Bentinck naar Engeland te zenden, om zijn ooms met het mislukken van dien aanslag geluk te wenschen. Uit het antwoord, dat Bentinck van den Koning terugbracht, blijkt hoe aangenaam deze door die zending verrast was geworden. Hij stelde er prijs op in het oog der wereld steeds op vriendschappelijken voet met zijn neef van Oranje te staan. 'Als wij het oneens zijn', had hij den Prins iets vroeger geschreven, 'doen onze gemeenschappelijke vijanden daar hun voordeel mee, tot schade van ons gansche huis'[3]. Hij had hierbij in de eerste plaats het oog op de binnenlandsche zaken van zijn rijk. Maar de Prins dacht het meest aan de buitenlandsche politiek. Wat hij op het hart had sprak hij in zijn vormelijk antwoord aan den Koning niet uit, maar schreef hij aan Hyde, den zwager, zooals wij weten, van den Hertog van York en een van 's Konings ministers, natuurlijk opdat die het onder de oogen van Zijn Majesteit brengen zou. 'Ik zal,' zoo schrijft hij, gaarne nakomen wat uit mijn naam Bentinck beloofd heeft, en meer nog zoo het mogelijk is. Het is mij een waar verdriet te zien, dat mijn ooms het zoo oneens met mij zijn ten opzichte der te volgen politiek. Hing er niet het heil en de veiligheid

1) Muller, I. p. 205.
2) Dalrymple, App. to P. I. p. 42.
3) Archives, V. p. 567.

der Republiek aan, en, zoo ik het zeggen mag, ook het ware belang van Zijn Majesteit en Zijn Koninklijke Hoogheid, ik zou trachten mij naar hun gevoelen te schikken; maar nu dit inderdaad zoo is, kan ik het met een gerust geweten niet doen. In al wat de binnenlandsche zaken betreft, wil ik blindelings doen wat zij van mij wenschen, maar dan hoop ik dat zij weerkeerig ten opzichte der buitenlandsche ook wat meer vertrouwen in mij zullen stellen, die zooveel nader ben bij de plaatsen waar die voorvallen, en daarom ook beter op de hoogte ervan wezen moet. Waarlijk Engeland en de Republiek hebben in dezen dezelfde belangen, zoodat ik geen ander doel hebben kan dan den Koning en den Hertog in oprechtheid te dienen. Daarentegen hebben zij, aan wie men zich tegenwoordig toevertrouwt, - de Prins doelde natuurlijk op de Fransche regeering - een geheel tegenstrijdig belang.[1)] Wij weten het, ook dit bezadigd woord heeft bij hen, voor wie het bestemd was, niets uitgewerkt. Het kan ons niet verwonderen. Wat de Prins onderscheidde en uiteen zocht te houden, de binnenlandsche en de buitenlandsche staatkunde van Engeland, hing onafscheidelijk samen. Met Frankrijk breken kon de Engelsche regeering slechts, indien zij met het parlement wilde aanbinden; en samengaan met het parlement was voor het roomschgezinde hof op den duur niet mogelijk. Daarom kon aan den anderen kant ook de Prins de belofte, die hij deed, om in de binnenlandsche aangelegenheden zich naar den wensch zijner ooms te voegen, hoe oprecht hij ze meende, niet onvoorwaardelijk nakomen. Er waren omstandigheden te voorzien, en zij zijn ook niet uitgebleven, waaronder de buitenlandsche politiek, die bij Z.H. boven alles ging, gebiedend zou vorderen dat hij ook in de binnenlandsche aangelegenheden tegen de staatkunde van zijn ooms in verzet kwam.

R. FRUIN.

(*Slot volgt.*)

1) Rochester-Correspondence, I. p. 89.

De soldaat in Nederlandsch Indië.

I.

> Heisa, Juchheia! Dudeldumdei!
> Das geht ja hoch her. Bin auch dabei!
> Ist das eine Armee von Christen?
> WALLENSTEIN'S LAGER. VIII.

Het is een grauwe, gure, mottende najaarsnacht, een van de eersten van de maand October 1870. In het Fransche gehuchtje Colligny, bij Metz, is alles in diepe rust, behalve de schildwachten, die den in- en uitgang van het weinige minuten lange dorpsstraatje bewaken. De landweer-majoor, die als etapenkommandant hier zijn zetel heeft opgeslagen, slaapt den slaap der rechtvaardigen, na den ganschen dag met het goedhartigste gezicht en de bulderendste stem ter wereld de rechtvaardigheid betracht te hebben in het verleenen van doorgang, het viseeren van passen, reisorders, permissiën en het herhalen der kommandementsbevelen van den generaal von Zastrow, destijds bevelhebber van het 7^{e} Pruisische legercorps. De luiken van de weinige armzalige arbeiderswoningen, door de bewoners reeds weken geleden verlaten, zijn gesloten en daarachter zitten, bij een druipende kaars, op een flesch gestoken, wachthebbende diakonessen uit Koningsberg, naast de gewonden te dutten. De gewonden liggen te ijlen en te sterven. De gelukkigsten onder hen slapen.

De straatweg tusschen de huizen is één modderpoel. Uit zijn midden sijpelt het drabbige water langzaam bijeen tot kleine stroompjes, die zich in de diepe wagensporen tot rivieren vereenigen, welke laatsten op haar beurt overstroomende, diepe

plassen doen ontstaan vóór de lager gelegen huizen. Slechts na eenige minuten ziet het oog, van het licht naar buiten gekomen, de daklijnen der huizen aan den overkant afsteken tegen den grauwen hemel en onderscheidt het de droogere plekken, waarop men den voet kan zetten zonder diep in de modder te zakken. Op een zestigtal schreden, ter linker en ter rechter zijde flikkert het licht van een wachthuisje. In een dezer huisjes wordt plotseling eenige beweging waargenomen. Het lichtje verdwijnt eenige malen, komt even zooveel maal weer te voorschijn, eindelijk zien wij het naar buiten dragen en twee ruiters voor de deur beschijnen. Alles glimt wat aan hen is. Hunne paarden glimmen bij het licht, de hoeven glimmen evenals de plassen, waarin zij staan te trappen; ook het ledergoed en de mantels glimmen en glinsteren.

In snellen stap rijden zij door het dorp met gevelde lansen, terwijl zij de dikke modder een paar el om zich heen spatten. Vijf en twintig pas achter hen komt een piket van vier en twintig ruiters, en nadat ook dit zwijgend, doch plassend is voorbijgetrokken, volgt op een paar honderd schreden het regiment. Vier aan vier marcheeren de natte ruiters op de natte paarden in versnelden stap door de modderige straten, elkander op een halve paardenlengte volgend, totdat, na eenige minuten, de gebeele dorpstraat, van het eene wachthuis tot het andere, bedekt is met ééne lange, kronkelende slang van ruiters, aan weerszijde gegarneerd met twee bogen opspattende modder. Het eene gelid voor, het andere na, trekt aan onze oogen voorbij, en als de eentonige reeks een oogenblik schijnt afgebroken door een eskadrons-kommandant, wordt zij onmiddellijk daarop weer gesloten. Het eene regiment is voorbij, het tweede volgt. Men hoort niets dan het regelmatig kletsen der paardenhoeven in de vette modder, zachtkens geaccompagneerd door het geklik der ruitersabels in de musketons en het proesten van enkele paarden. Nu en dan draait een der rossen de achterhand buiten het gelid, maakt eenige niet-reglementaire bewegingen, doch wordt ook dadelijk weer door zijn inmiddels ontwaakten ruiter tot zijn plicht gebracht, zonder dat de golvende beweging van de groote slang er ook maar een enkel oogenblik door wordt vertraagd. Nu en dan treedt zelfs een der ruiters uit het gelid, stijgt af, verschuilt zijn gehelmd hoofd onder het linker blad van zijn zadel en voert dáár met een riem tusschen

de tanden eenige rukkende bewegingen uit. Als hij straks weer opstijgt zal zijn gelid een honderd pas vooruit zijn en zullen paard en ruiter zich vermaken met door eenige galopsprongen onder een ware modderlawine de oude plaats weer op te zoeken.

‘Waar moet het heen?’ vragen wij den ruiter, en terwijl hij zich achterover werpt in het zadel en zijn paard reeds de voorhand opheft, klinkt het antwoord: ‘God weet het, mij is het om 't even’. Nog steeds volgt het eene gelid het andere op en schijnt het soms, als ware alle beweging zinsbedrog en als bleef de geheele stoet op de plaats. Doch neen, elk gelid vlak voor ons is telkens weder een ander; het verschijnt, staat voor ons en verdwijnt. Van tellen is geen sprake, wij zijn reeds lang den tel kwijt. Altijd komen er weer meer van achter het rechtsche wachthuisje te voorschijn en altijd verdwijnen er gelederen achter het linker.

Wij hebben er genoeg van en gaan in huis, doch houden het daar niet lang uit. Het onafgebroken gekletter en geplas prikkelt ons om weer te gaan zien, wanneer het dan eens eindelijk zal ophouden. Wij doen dit ten tweede, ten derde male en nog maar steeds volgen de gelederen ruiters elkander op. Het begint ons beklemd te worden om 't hart bij de gedachte, dat al onze medemenschen in gewapende en geharnaste ruiters verkeerd zijn en wij armen daar alleen staan aan den weg, naakt als weerlooze wurmen, die het slechts aan het toeval mogen danken, dat zij nog niet vertrapt zijn. Eindelijk, nadat dit spel een uur en tien minuten heeft geduurd, komt het einde van de reuzenslang in den vorm van een honderdtal ruiters, die elk nog een paard aan de hand medevoeren; en als ten slotte de laatste glimmende paardenkroep het laatste sierlijk gemaande paardenhoofd aan onze oogen heeft onttrokken, overweldigt ons een gevoel van ‘wee’ en krijgen wij een sterken drang om ons op het laatste paard te werpen en mede te gaan.... waarheen? Mede in den regen en den storm? Mede in koude donkere nachten? Mede in den bloedigen strijd? Mede eindelijk in den onvermijdelijken geweldadigen dood? - Het zij zoo, maar wij willen mede.

Dit gevoel is de aanvechting van een hartstocht, die zeker niet minder dan zijn broeder, de hartstocht der liefde, het mannelijk gemoed kan beroeren, en daar het wel steeds de roeping zal blijven van alle gouvernementen om de edele harts-

tochten, die in het menschelijk gemoed sluimeren, op te wekken en te leiden, zoo mag men gerustelijk eene regeering die dit nalaat ten laste leggen, dat zij hare roeping miskent en van die miskenning de wrange vruchten zal plukken. Evenzeer mag men een volk, waaruit jaar in jaar uit zulk eene regeering te voorschijn komt, verwijten, dat het lauw is, lauw in zijne hartstochten, lauw in de liefde en lauw in den toorn.

'Edele hartstocht! Is dat dan edel?' vraagt men; en velen in onze nederlandsche samenleving zijn in dien 'men' begrepen. Wat kan er edels in gelegen zijn, zich op commando van eenige weinigen of van eenen, tot groepen van duizenden te laten vereenigen om gezamenlijk een vijand, dien men persoonlijk niet kent en die u persoonlijk niets kwaads heeft gedaan, op verren afstand, met kunstmatig uitgedachte werktuigen te gaan vernielen? Wat voor edels om, na een in werkeloosheid doorgebracht improductief bestaan plotseling als een lijdelijk werktuig u in den dood te laten voeren?

Het is merkwaardig, dat het juist in onzen tot realisme geneigden tijd, waarin men zich zoo gaarne op de natuur en op het natuurlijke beroept, om theoriën van individueele zelfstandigheid in handelen en in denken te berde te brengen, noodig is op vragen als de bovenstaande te antwoorden. Die antwoorden, kunnen echter slechts bevestigend luiden. Ja, daarin is in de meeste gevallen iets 'edels' gelegen. Of is het geene verheffende gedachte, dat, te midden van den onophoudelijken strijd van allen tegen allen, uitsluitend gestreden ter verkrijging van genot voor zich of hoogstens voor zijne naaste omgeving, te midden van de groote legers van zoogenaamd gelijkgezinden, vaak door ééne zinledige phrase tesaamgebracht en strijdende met even zinledige argumenten en cirkelgangen van redeneering, te midden van de onzinnigste vergoding van eenig individu, van eenige kunst of van eenig leerstelsel, eensklaps de wil van ettelijke duizenden zich kan vereenigen tot één groot organisme, dat optreedt om te handelen; te handelen, thans niet in het belang van eenige côterie, maar in 't belang van aller vrouwen en aller kinderen, en wel in dat der nog niet geborenen in de voornaamste plaats. Of is het geen verheffende gedachte, dat de mannen, wier denken, handelen en streven in hoofdzaak slechts gericht is op één doel, namelijk de instandhouding van hun eigen

ik, toch in staat zijn, mits onder goede leiding, zich te vereenigen en met verloochening van alle egoïsme geheel hun persoon te stellen ter bereiking van eenig doel ten nutte der gemeenschap? Is het niet veeleer een bewijs van veredeling te noemen, dat de tegenwoordige krijgsman zijn vijand niet kent en hem niet den minsten haat toedraagt? Stempelt niet juist dit feit alléén reeds zijn beroep tot eene roeping; eene roeping, waarbij van persoonlijken haat geen sprake is, maar slechts achting en eerbied gevoeld wordt voor den vijand; eene roeping, waarbij met terzijde stelling van alle persoonlijke belangen, en met volkomen zelfverloochening en algeheele beheersching van het instinct tot zelfbehoud, slechts sprake is van plicht, van plicht tot aan den laatsten ademtocht? Inderdaad, zoo men al, met een blik op het maatschappelijk leven, neiging mocht gevoelen troosteloos het hoofd af te wenden en te vragen: ‘Lost dan alles zich op in een strijd van allen tegen allen, gevoerd met de onedele wapens der concurrentie en der reclame; heeft deze tijd geen ridderstand meer, zelfs dien niet van gemoedsbeschaving, kunst en wetenschap, en is alles bestemd om gemeten te worden met den maat der stoffelijke waarde?’ - dan moge men zich troosten met de gedachte, dat diezelfde tijdgeest de moeder geweest is van een gróót beginsel, een beginsel, waarbij aan het lidmaatschap der samenleving reeds bij de geboorte als voorwaarde de mogelijkheid is verbonden, dat leven te zullen moeten verliezen in het belang der gemeenschap, waaraan men het begrip hecht van den modernen staat.

II.
De Werving.

Eene gemeenschap, waaraan men het begrip hecht van den ‘modernen staat’, is toch zeker ook het tegenwoordige koningrijk der Nederlanden en dat koningrijk der Nederlanden.... wat zou het te beteekenen hebben, wanneer het niet tevens de Souverein ware van uitgestrekte bezittingen in het verre Oosten, wanneer niet de Oost-Indische Compagnie had plaats gemaakt voor de Nederlandsche souvereiniteit? En toch, hoe weinig heeft deze Nederlandsche souvereiniteit er naar gestreefd om bij

het beheer van hare uitgestrekte bezittingen zich los te maken van de traditiën der oude gemonopoliseerde handelsinstelling?

Het is in waarheid, alsof slechts de naam alleen veranderd ware; en de Nederlander, die voor het eerst den voet in Indië zet, ontwaart tot zijne bevreemding, dat de geur der O.I. Compagnie in alle hoeken en gaten is blijven hangen. Dit aan te toonen in bijzonderheden zou niet moeielijk zijn, maar ligt buiten ons bestek, te meer, daar de geest der oude maatschappij het sterkst sprekend bewaard is gebleven in de militaire toestanden en aanleiding heeft gegeven tot de teleurstellingen der laatste vijftien jaren. Er is in dien tijd veel gesproken en geschreven over de uitputting en de demoralisatie van het Indische leger, zonder dat men er aan gedacht heeft zich rekenschap te geven, van hetgeen men onder het Indische leger verstaat en in welke natuurverwantschap dit leger staat tot het Europeesche volk en de tegenwoordige Europeesche legers, waaruit het gerecruteerd wordt. Ik zeg opzettelijk natuurverwantschap om het woord ‘staatsrechtelijk verband’ te ontwijken. Zulk een verband toch kan op het papier worden gelegd, doch blijkt in den regel weinig sterk, wanneer het niet geworteld is in de natuur der toestanden zelf. Wij willen trachten aan te toonen, dat men zich bij de organisatie van het souverein gezag over de nalatenschap der O.I. Compagnie slechts bepaald heeft tot het scheppen van staatsrechtelijke verhoudingen op het papier, maar dat het ons volk ontbroken heeft aan dien krachtigen nationalen geest, waardoor alleen de officieel gedecreteerde, tot waarlijk levensvatbare toestanden hadden kunnen worden gevormd. Wij hopen daarmede iets bij te dragen om zoo mogelijk nog, ter elder ure, eene wijziging te brengen in de publieke meening, waarbij wij zeker zijn van sterk gesteund te zullen worden door de onrustbarende berichten, die omtrent den toestand onzer koloniën hun weg vinden door geheel Europa.

Wanneer men zich eens weder voor den geest haalt de wijze, waarop men in de 17^{e} en 18^{e} eeuw strijdkrachten te land bijeen trachtte te brengen, dan zal men zich er niet over verwonderen, dat de O.I. Compagnie niet gewoon was, zieh over deze aangelegenheid sterk het hoofd te breken, en dat zij krijgslieden, of liever kerels, dienstknechten aanwierf,

om hen tot alles, dus ook tot zoogenaamden krijgsdienst te gebruiken, ongeveer op dezelfde wijze als heden ten dage polderjongens voor eenig hei- of baggerwerk in dienst worden genomen. Met die traditie is sedert niet gebroken, en de nederlandsche souvereiniteit, de taak der Compagnie overnemende, heeft niets anders gedaan dan bepalen, ten 1e het aantal manschappen en officieren, ten 2e het recht tot benoeming van Opperofficieren aan den Koning voorbehouden. In den loop der tijden is door opeenvolgende Gouverneurs-Generaal en doordat de militaire academie opengesteld is voor de opleiding van Indische officieren, aan het Indische leger een modern tintje gegeven; voornamelijk ook door het overnemen van Europeesche reglementen (reglement van inwendigen dienst, reglement van krijgstucht en discipline); doch in het wezen der zaak is geene verandering gekomen en nog steeds doet de werving meer denken aan het huren van poldergasten, dan aan het organiseeren van ordelijke strijdkrachten. Zoo weinig is dan ook tot op heden het Indische leger beschouwd als een inhaerent deel onzer nationale eenheid, dat men tot 1848, en wellicht ook nog dáárna, Indische soldaten uit de tuchthuizen haalde. Alhoewel nu dit tegenwoordig niet meer geschiedt, schijnt de oorzaak dezer verbetering meer bij Justitie zelve, dan bij Koloniën te moeten worden gezocht. Langen tijd nog na 1848 is er onverschillig bij de werving te werk gegaan, en voornamelijk na den aanvang van den Atjeh-oorlog heeft men herhaaldelijk met de moreele en physieke eischen de hand gelicht. In Indië kreeg men soldaten uit Europa gezonden, aan wien men eenige maanden te voren, wegens aanhoudend slecht gedrag, reëngagement en een goed paspoort geweigerd had. Voor wie slechts eenigermate bekend is met den gang der staatsmachine staat de geringste vingerwijzing van boven gegeven ongeveer gelijk met wat men in het dagelijksch leven aldus onder woorden zou brengen: ‘Als de mannen nog loopen kunnen en nog een geweer kunnen afschieten, als zij daarbij momentaneel uit de handen der veldwachters zijn, dan kunt gij ze aannemen.’

Deze opvatting nu, als zoude de zedelijke en lichamelijke kracht van den soldaat voor de slagvaardigheid van het geheele leger geene overwegende beteekenis hebben staat recht tegenover die, waarvan men in den laatsten tijd in het beschaafd Europa bij de organisatie van levende strijdkrachten uitgaat. Daar nu aan krijgs-

lieden in tropische landen, die tegen onbeschaafde vijanden zullen te kampen hebben en nog bovendien zijn blootgesteld aan vele schadelijke en ontzenuwende invloeden, die wij in Europa niet kennen, eer hooger dan lager eischen behoorden te worden gesteld, zoo moet men zich maar al te zeer verbazen over de hardnekkigheid, waarmede men ten onzent aan de oude opvatting blijft vasthouden.

Op het departement van Koloniën schijnen organiseerende talenten te schuilen, die een von Moltke ons kan benijden.

'Een slepende krijg sloopt de beperkte krachten van ons leger en van onze schatkist; een ongeëvenaarde daling in den prijs van onze stapelproducten, dreigt aan duizenden Europeanen en Inlanders, financieëlen ondergang; daden van geweld en willekeur werpen eene donkere schaduw op een schijnbaren vredestaat en geruchten van verontrustenden aard vermenigvuldigen schier dagelijks. Doch méér dan dit alles verbaast en verdriet hem' (die Indië liefheeft) 'de zwakke weerklank dezer gebeurtenissen in Nederland, de onverschilligheid van dezen, de machteloosheid van genen, de lijdzaamheid van allen, die, tot handelen bevoegd, ook tot handelen verplicht zijn. De twijfel of Nederland zijne prachtige koloniën wel waard is, wel opgewassen tegen de taak, die haar bezit oplegt - een twijfel, die hem aanvankelijk met verontwaardiging vervulde - stemt hem allengs tot droefheid en bitterheid', zegt Prof. de Louter.[1)]

Doch het is geenszins om uiting te geven aan zulke mogelijke gevoelens van droefheid en bitterheid, maar om den waren toestand zoo duidelijk mogelijk uiteen te zetten dat wij deze en dergelijke zaken bespreken.

Deze toestand laat zich in het kort in de volgende woorden schetsen. Ofschoon de Nederlandsche welvaart en de Nederlandsche goedhartigheid in het algemeen oorzaak zijn, dat tot op heden het Indische leger niet gezegd kan worden verwaarloosd te zijn, wat de verpleging der gezonde en zieke militairen, noch wat de rechtskundige bedeeling betreft, noch wat betreft de aanstelling, bevordering en het ontslag van officieren[2)]; ofschoon, behoudens uitzonderingen, in het algemeen

1) Gids van Januari 1887. Prof. de Louter, Decentralisatie in Britsch-Indië.

2) Met de daarop betrekking hebbende bepalingen is echter wel eens wat erg liberaal omgesprongen; men denke aan de beruchte 'zaak Kley' en aan kleinere zaakjes, b.v. aan het niet bevorderen tot kapitein van den oudsten 1^{en} luitenant, alhoewel het bij de formatie bepaalde aantal kapiteins niet voltallig was. Dit laatste heeft nog plaats bij de genie. Zie b.v. Indisch-milit. Tijdschr. 1881. 5e afl. p. 505.

de Nederlandsche natie haar Indisch leger, niet alleen niet slechter, maar zelfs in vele opzichten beter behandelt dan wellicht de Spanjaarden en Portugeezen het hare koloniale troepen doen, zoo is er toch reden voor en aanleiding te over om de aandacht der natie op dat leger te vestigen en ontbreekt het bij het volk en bij de regeering aan het juiste inzicht, omtrent het gewicht van deze zaak. Want niet met Spanjaarden of Portugeezen mag eene natie als de onze, die zich tusschen hare naaste buren toch van hoogen huize voelt, zich vergelijken, maar als koloniale mogendheid in de eerste plaats met Engeland en als ‘modern cultuurvolk’, met Duitschland en Frankrijk.

Engeland zendt zijne eigen regimenten, als zoodanig, naar de koloniën, en daar het, in verhouding tot de uitgestrektheid zijner bezittingen buiten Europa veel minder troepen gebruikt dan wij, kan men het er hoofdzakelijk met eigen landslieden af. Daar Engeland voorts geen militie heeft en zijn geheele leger uit vrijwilligers recruteert, weet elke recruut, die zich laat inlijven, van te voren reeds dat hij, ja het Vereenigd-Koningrijk dient, doch dat de grenzen van dat Rijk zich over de gansche wereld uitstrekken. Frankrijk heeft wel is waar gebruik gemaakt van een vreemdenlegioen voor hare oorlogen tegen de Noord-Afrikanen en houdt er een afzonderlijk Algerijnsch leger op na zooals wij een Indisch leger, maar men vergete niet, dat Algiers vlak bij het ‘chère patrie’ gelegen is en dat voor het overige alle Fransche bezittingen door Fransche troepen (infanterie en artillerie der marine) zijn bezet. Duitschland is slechts al te verheugd, wanneer het gelegenheid vindt zijne door algemeene dienstplicht gerecruteerde militairen, hetzij zij tot zee- of landmacht behooren, buiten de grenzen van het groote Duitsche vaderland te kunnen zenden en er schijnt geen grondwet te zijn, die de Duitsche militieplichtigen daarbinnen houdt.

Bij ons is dit alles anders. Ons koloniaal gebied is eene erfenis van eene particuliere Maatschappij, van een staat in den staat. Het ministerie van Kolonien heeft de traditiën

overgenomen van die Maatschappij in een tijd, toen het werven van vreemd krijgsvolk nog eene geheel gewone zaak was. Inmiddels zijn de toestanden om ons heen veranderd, en voornamelijk Duitschland heeft zich geconstitueerd tot een staat, die slechts met leede oogen hare weerbare manschappen ziet aanwerven. Het Duitsche volk is doordrongen van het moreele begrip dat aan algemeene en persoonlijke dienstplicht ten gronde ligt, en ziet dus in de eenvoudige werving voor geld alleen reeds eene immoreele handeling, die doet denken aan de tijden, toen de Landgraaf van Hessen zijn regiment, zonder medeweten of goedvinden der manschappen, verkocht aan Noord-Amerika. Hoeveel te eer nu moet de gevoeligheid van het Duitsche volk gekwetst worden, wanneer het nog daarbij gewaar wordt, dat een categorie van burgers, bij hen zóózeer geacht en geëerd, door ons uitsluitend gebruikt wordt tot, in zijne oogen althans, triviale doeleinden.

Het kan niet begrijpen, welke dieper gelegen moreele grond de Europeesche menschheid tot handelen noopt in Azië, en het ziet in Engelschen en Nederlanders slechts koffie- en suikerboeren.

Wanneer het nu tevens nog meent op te merken, dat wij du haut de notre grandeur de riche négociant, ja, die troepen voeden en betalen, maar daarmede ook meenen alles gedaan te hebben, waartoe wij verplicht zijn, hoe lichtelijk moet dan niet de aanvankelijk bestaande onwelwillendheid in wrevel verkeeren? Men meene niet dat stukken als de laatst verschenen artikelen in de Kölnische Zeitung daar te lande in lagere en hoogere kringen een indruk achterlaten, die door tegenspraak, zij het ook eene op feiten gegronde, even spoedig kan worden uitgewischt als ten onzent. Zij blijven daar de gemoederen ontstemmen, ook al bevatten zij veel onwaars en overdrevens. Trouwens reeds voor ettelijke jaren heeft eene wervings-campagne van een Indisch officier in Duitschland tot moeielijkheden en tot verplaatsing van een hoofdambtenaar in Nederland op den eisch van Duitschland aanleiding gegeven, en wij Nederlanders, die in den laatsten tijd - men denke aan de Nisero-zaak - zóó gedwee geweest zijn waar wij recht van spreken hadden, mochten ons wel tweemaal bedenken vóór wij in ons hooghartig cynisme bleven volharden, in een zaak waarin ons recht, op moreele gronden, wel eenigszins problematisch mag worden genoemd.

Het departement van Koloniën houdt geen direct verband met het ministerie van Oorlog, anders dan absoluut noodig is voor het commandement van en de administratie over het koloniaal werfdepôt. De man, die zich aanmeldt voor den Indischen dienst en op wiens moreel en physiek minder streng gelet wordt, heeft niets te maken met het Nederlandsche leger.

In de meeste gevallen is hij proletariër, dat is een man zonder bezittingen, zonder eenige vaste werkovereenkomst of andere dienstverhouding in de maatschappij en zonder zulke capaciteiten, die hem ten allen tijde veroorloven zijn levensonderhoud te vinden. Dat onder hen geschikte en bekwame arbeiders gevonden worden zal niemand verwonderen, die weet welk een breede zoom aan de grenzen van het maatschappelijk verkeer gelegen is, opgevuld met lieden die voortdurend schommelen tusschen den stand van werkman en het proletariaat, onafhankelijk van hun eigen toedoen veelal, veelal ook schijnbaar ten gevolge van eigen schuld, ongeregeldheden in hun karakter, dronkenschap, toorn, verkwisting, enz. Wij zeggen schijnbaar, omdat deze eigenschappen zelven meestal weer het gevolg zijn van onvoldoende voeding gedurende het eigen leven, van aangeboren zenuwzwakte ten gevolge van onvoldoende voeding door de geslachten heen, van teleurstellingen, verdriet, zorg enz., al welke oorzaken, den op den rand der samenleving staanden werkman soms plotseling tot de klasse van het proletariaat kunnen voeren. In dit vischwater nu wordt ter verkrijging van soldaten voortdurend gehengeld door het ministerie van Koloniën, en wel door middel van advertentiën, waarbij een betrekkelijk hoog handgeld wordt uitgeloofd.

In de tweede plaats worden vele vreemdelingen, nooit echter Engelschen, maar veelal Duitschers daardoor aangelokt, alhoewel deze vreemdelingen, voornamelijk deze Duitschers, niet geheel en al geacht kunnen worden de evenkniëen te zijn van de Hollandsche proletariers, die zich door het handgeld laten aanlokken.[1)]

1) Voorts worden tot eene vrijwillige verbindtenis niet toegelaten:
a.....
b.....
c. Zwitsers, die den leeftijd van 21 jaar nog niet bereikt hebben; en bovendien (dus ook niet):

Franschen, Walen, Engelschen, Amerikanen en Mahomedanen; tenzij zij reeds vroeger in koloniale(n) militaire(n) dienst geweest zijn.
d. Andere vreemdelingen, die niet de Nederlandsche taal of de Duitsche goed kunnen verstaan.

Beschikking v/d M. v. O. 15 Dec. 1881. Art. 10 § 3.

Allen toch hebben in Duitschland zelf reeds gediend en daar notiën, veelal zeer goede notiën omtrent het militarisme opgedaan. Smaak voor het militaire leven, zucht naar avonturen, weinig kans op bevordering in Duitschland, de ingewortelde overtuiging, dat zij, daar het Duitsche leger geacht wordt het beste te zijn in Europa, in dat vreemde leger al spoedig een hooger plaats zullen kunnen innemen, zijn bij hen veelal de oorzaken, die tot dienstnemen nopen, waartoe nog dikwijls medewerken de verkeerde voorstellingen, welke door wervers en consorten, daaromtrent verspreid worden. Ik heb Duitschers in het Indische leger gekend, die in gemoede meenden, dat zij, daar zij konden lezen en schrijven, wel spoedig tot officier zouden bevorderd worden en anderen, die zich voorgesteld hadden, dat zij in Indië als kolonist een patriarchaal koloniseerend leventje zouden hebben te leiden en slechts opgeroepen zouden worden ter verdediging van zulk een Europeesche soldatenkolonie tegen de inboorlingen, ongeveer als de settlers in ‘the far West’ tegen de Indianen.

Zeer veel moeite om bij de aanlokkelijk gestelde advertentien in het buitenland tevens goede begrippen omtrent dat Indische leger te verspreiden, geeft het ministerie van Koloniën zich niet, en wanneer het dit deed, dan zou het de werving van vreemdelingen zeer zeker benadeelen.

Een derde categorie van mannen, waaruit het leger gerecruteerd wordt, zijn de Nederlandsche miliciens en vrijwilligers, in één woord zij, die in Nederland reeds onder de wapenen hebben gestaan. Zij nu kunnen geacht worden geheel op de hoogte der toestanden daar ginds te zijn, zoowel door besprekingen met hunne kameraden en onderofficieren, als met hen, die na jaren dienst in de koloniën in Nederland teruggekeerd zijn[1)]

1) Er zijn in de laatste jaren gunstige bepalingen gemaakt, voornamelijk voor miliciens en remplacanten van ons leger, om te kunnen overgaan bij het Indische of daarbij te worden gedetacheerd. K.B. 23 April 1887, n°. 33.
Herhaalde malen is er op aangedrongen bij de Commandanten van onze Nederlandsche corpsen om die werving te bevorderen. o.a. om den milicien, bij opkomst, nog voor hij gekleed is, met die gunstige voorwaarden in kennis te stellen. Circ. v.d. M. v. O. 7 April '87 en 14 Jan. '89.
Alhoewel hieruit blijkt de moeite, die men zich geeft om het leger zooveel mogelijk met Nederlanders te versterken, komt het ons toch voor, dat men langs dezen weg nooit tot het doel zal geraken.

Wat zij evenwel niet kunnen weten is dit, dat zij, toch reeds niet verwend aan veel waardeering van hun stand onder de Nederlandsche burgerij, eenmaal voor Indië geënroleerd, hier zoowel als daar ginds, een stap lager nog zijn gedaald op de ladder der maatschappelijke achting.

Deze lieden kunnen zich nu te Harderwijk aanmelden en worden aldaar aangenomen voor den tijd van zes jaren tegen een handgeld van ƒ 300,[1)] terwijl de indeeling bij de verschillende wapens infanterie, artillerie, cavallerie of genie aan het legerbestuur in Indië wordt overgelaten. Voor genie-werklieden wordt te dien opzichte eene uitzondering gemaakt. Zij kunnen hier te lande reeds als zoodanig worden aangenomen. Militaire schrijvers komen in den laatsten tijd op afzonderlijke voorwaarden in dienst. Hoe het zij, een detachement suppletie-troepen, dat met een der booten van een der Nederlandsche maatschappijen naar Indië gezonden wordt, bestaat in den regel uit eene verzameling van onderling sterk verschillende individuen, verschillend van opvoeding en beschaving, verschillend van nationaliteit en - wat eene voorname zaak is - geheel verschillend onderling in hunne opvatting van en voorstelling omtrent hun nieuwe werkkring. Er zijn er onder die bezield zijn met het heilige voornemen om stipt en trouw hun plicht te doen, daarbij hoop voedende spoedig een rang te zullen kunnen behalen; anderen blaken slechts van verlangen naar het oogenblik, waarop zij hun moed tegenover den vijand zullen kunnen toonen; doch er zijn er ook velen, die over niets anders denken en feitelijk over niets anders kunnen denken, dan over het voor hen droevige feit, dat het handgeld verteerd is en er nu niets meer overblijft om jenever te koopen. Het handgeld toch was voor hen de eenige aanleiding tot dienstnemen, het verteren van dat handgeld de eenige bezigheid vóór hun vertrek, en nooit hebben zij, ook zelfs een enkel oogenblik, er over gedacht, dat er voor hen nog levensgeluk en levensgenot denkbaar was, nu zij eenmaal den wanhopigen stap hadden gedaan. Omtrent hun toekomstig lot maken zij zich de meest overdreven ellendige voorstelling en liefst denken zij er geheel niet over na.

Zij verkeeren in een toestand van zenuw-depressie, welke het

1) Vreemdelingen ontvangen ƒ 200.

voorshands onmogelijk maakt eenig nader inzicht te erlangen in hunne physieke en moreele waarde, hetgeen eerst dan mogelijk zal zijn, wanneer zij een kortere of langere periode van geregelde levenswijze en goede voeding zullen hebben doorleefd.

Men zou zich vergissen, wanneer men meende dat er dan in een aanvankelijk gehavend en ontredderd omhulsel nimmer een zeer goede kern bleek aanwezig te zijn. Vele mannenkarakters zijn als locomotieven, onbeweegelijk logge gevaarten, die door het lichtste tentwagentje in bruikbaarheid worden overtroffen. Eenmaal op rails geplaatst blijken zij eene machine te bevatten, die hen met alle tent- en andere wagentjes den spot doet drijven. Die ijzeren rails worden gevormd, door wat wij tucht en discipline noemen. Doch ook dikwijls zijn de omstandigheden ongunstig en heeft het zedelijk bederf reeds te diepen wortel geschoten of wel blijkt het dat de kern van den aanvang af voos geweest is. In elk geval is daaromtrent bij hen, ten tijde dat zij om het handgeld dienst nemen, niets met zekerheid te zeggen en speelt de regeering, met hare wijze van werving, in eene loterij. Overigens ligt het in den aard der zaak, dat zulk personeel eerst eenigen tijd aan een goede physieke en moreele kuur moet worden onderworpen, vooreerst om er de waarde van te leeren kennen en voorts om die waarde tot het hoogst mogelijke peil op te voeren. In die richting blijft nog veel te doen over. Wat namelijk in den laatsten tijd gedaan is kan ons, al moeten wij de goede bedoeling erkennen, waarmede het geschiedt, maar half bevredigen. Zoo worden thans de uit Indië terugkeerende militairen, hetzij zij wegens expiratie van het dienstverband al dan niet met pensioen, hetzij als afgekeurd den dienst zullen verlaten, bij aankomst in Nederland ontvangen aan het daartoe ingestelde commissariaat van afmonstering te Amsterdam of te Rotterdam. Daar is een hunner officieren belast met hunne afmonstering en worden zij, zoolang zij nog in dienst zijn, op 's Rijks kosten gevoed en vervolgens naar hunne woonplaatsen gezonden, alwaar den burgemeester de uitbetaling wordt opgedragen der hun toekomende gelden. Aan vreemdelingen wordt evenzoo eerst in hun woonplaats het geld toegezonden per internationaal post-mandaat. Op deze wijze voorkomt men gedeeltelijk de tooneelen van ongebondenheid, die de vroegere wijze van afmonstering te Harderwijk kenmerkten. Het komt ons echter voor, dat bij zulke oudgedienden

in het geheel geen tooneelen van ongebondenheid moesten te vreezen zijn; maar tevens moet ons de opmerking van het hart, dat er in deze wijze van uitbetalen, in dat zenden van geld per internationaal postmandaat naar kleine plaatsjes in België, Frankrijk en Duitschland ook weer veel gelegen is wat doet denken aan bluf en aan reclame voor de werving.

Hoeveel gezonder zou een toestand zijn, waarbij ten eerste voor elk soldaat het bezit van een noemenswaardige spaarpenning per se een bewijs ware van zooveel ernst, dat er voor ongehondenheid geen vrees behoefde te bestaan, en waarbij ten andere voor hen die niets overspaarden, toch nog de gelegenheid bestond om te beproeven of het met den dienst in Europa wellicht beter zou gaan dan het in Indië gegaan was, en in Nederland te blijven voortdienen.

Om te trachten dit aan te toonen, willen wij deze soldaten en hun leven iets meer van naderbij beschouwen.

III.
De Europeesche soldaat.

Bij de behandeling der VIIe afdeeling van de Indische begrooting op 30 Nov. j.l. heeft de heer van Vlijmen den moed gehad om over den Indischen soldaat te spreken. Doch dit niet alleen. Die moed heeft zelfs een oogenblik gedreigd in overmoed over te gaan, toen spreker het waagde te wijzen op het Britsche leger in Indië en dat te vergelijken met onze Nederlandsch-Indische troepenmacht.

Op Britsch-Indie wijzen in eene Nederlandsche volksvertegenwoordiging, waar nog pas uit den mond van een der leden de woorden ‘ons armzalig klein volkje’ vernomen waren, mag een dappere daad genoemd worden, en slechts daarom niet overmoedig, wijl het onderwerp alleen reeds de aandacht der meeste hoorders op andere zaken zal hebben afgeleid. Toch ware het wel der moeite waardig geweest, daarbij wat scherper toe te luisteren, want moge ook in Engeland niet alles volmaakt wezen, en moge al met recht worden gewezen op grove gebreken en nalatigheden bij de Engelsche leger-organisatie, ten opzichte van de behandeling der individuen, uit een menschkundig oogpunt, mogen wij gerustelijk een voorbeeld nemen aan Engeland.

Het aangeworven groepje dan wordt voor het vertrek naar Indië te Harderwijk eenigen tijd gekazerneerd. De kazerne ligt midden in de stad in een straat, zooals dat in Nederland gebruikelijk is, en op weinige schreden buiten haar poort, staat niets de ontwikkeling in den weg van het schadelijk element, dat, in den vorm van kroegen en kotten, zich zoo snel mogelijk groepeert zoo dicht mogelijk rondom eenig legercorps. Het is slechts door de vorming van groote militaire kampementen, liefst op grooteren afstand van eenige bewoonde plaats, dat dit envel kan worden tegengegaan. De binnenplaats der kazerne is dus de eenige gelegenheid, waar de soldaat de vrije lucht ongestoord kan inademen, en zelfs deze binnenplaats is soms niet geheel veilig.

Hier nu staan de kavallerist zonder paard[1)], de infanterist die wellicht in Pruisen of Oostenrijk eene compagnie gecommandeerd heeft, de soldaat-schrijver, die van de hoogere burgerschool afkomstig is, de handgrepen met het geweer te doen, onder commando van een onderofficier, naast den boerenzoon aan wien het onderscheid tusschen rechter- en linkerhand nog moet worden duidelijk gemaakt.

Zij allen zijn - en hoe kon het anders? - onder den indruk van de groote veranderingen in levenswijze, die het gevolg is van hun dienst nemen, en vervuld met de verwachting van de dingen, die komen zullen. Het ligt dus in den aard der zaak, dat deze oefeningen te Harderwijk onmogelijk zeer streng kunnen worden opgenomen en zelfs al moge dit wèl het geval zijn, bij de manschappen zelven kunnen zij niet als ernstig gelden. Dezen toch weten maar al te goed dat zij bestemd zijn om, na aankomst in Indie, uiteen te spatten en over het leger verdeeld te worden.

Van de tucht, die te Harderwijk wordt gehandhaafd hebben wij de beste gedachte; doch zij is op de basis gegrond van onze gewone

1) De aanneming geschiedt als soldaat bij het wapen der infanterie. Zij echter, die bij de cavallerie, artillerie of genie hebben gediend, kunnen, behoudens andere bepalingen, bij bestaande behoeften, na hunne aanneming door den commandeerenden officier van het koloniaal werfdepot worden bestemd, voor het wapen, waartoe zij behoord hebben. Res. M. v. O. 15 Dec. 1881. art. 11. § 1.
Wij vreezen dat wervers en aanbrengers niet altijd even nauwkeurig deze en dergelijke bepalingen willen of kunnen lezen. ‘Ik ga niet of ik moet bij de cavallerie,’ hooren wij, in gedachten, een gewezen Duitsch uhlaan zeggen. ‘Natuurlijk’ zegt de werver, ‘dat kan.’ Of het kan, zal soms eerst in Indië blijken.

militaire strafwet en dus dáárom alreeds niet overmatig streng.

Trouwens, het valt lichtelijk in te zien, dat het zeer moeielijk, ja bijna onmogelijk moet zijn eene verzameling recruten van zóó verschillende afkomst en zulk uiteenloopend gehalte in korten tijd bekend te maken met ééne methode van discipline. Kan men van den pas aangeworven boerenknaap niet vergen, dat hij behoorlijk staat, loopt, zich kleedt of zijne superieuren te woord staat, de noodzakelijke toegefelijkheid te dien opzichte moet den anderen recruut, die dat alles wèl kan en in andere legers in praktijk gebracht heeft, den indruk geven, dat hij er hier de hand wel mede mag lichten. Bij de zeer menschelijke neiging, om eigen rechten breed, eigen plichten zoo smal mogelijk uit te meten, kan men niet verwachten, dat de geleerde recruten te dien opzichte een goeden invloed zullen uitoefenen, doch moet men veeleer vreezen, dat zij - recruten als zij thans zijn - in dien toestand aanleiding zullen vinden om misbruik te maken van de toegefelijkheid, die ter wille hunner ongeleerde collega's wordt gebruikt.

Dit zou natuurlijk geheel anders zijn, wanneer een niet overwegend groot aantal recruten werd ingelijfd bij een reeds georganiseerd corps. Hoe het zij, velen, die nog geld op zak hebben, en met wie dientengevolge moeielijk is huis te houden, worden met verlof gezonden en zoo ziet men dan ook, in Nederlandsche steden, herhaaldelijk min of meer potsierlijk uitgedoste mannen[1)] ronddwalen, schijnbaar zonder eenigen band, die den in Nederland vertoevenden vreemdelingen geen hoog denkbeeld kunnen geven van den ernst, waarmede onze strijdkrachten worden georganiseerd. Schijnbaar zonder band, zeggen wij. Laten wij ons haasten er bij te voegen, dat de paar honderd gulden waarde, welke zulk een man, voor het departetement van Koloniën vertegenwoordigt, wel degelijk in het oog ge-

1) ‘Heeft u wel eens een in zulk een attila uitgedost soldaat of onderofficier der Nederl. Indische infanterie gezien, mijnheer de Voorzitter? Geel, geel, en nog eens geel is bijna de eenige indruk, dien men krijgt. Zij, die dàt uitgevonden hebben, hebben mijns inziens geen bewijs gegeven van goeden smaak en (lees “noch”) van practischen zin. Die gele biezen en oplegsels worden spoedig vuil en onooglijk; dat geel kan moeielijk schoongemaakt worden; bij het aangeelen vermengt zich het geel met het blauw van de attilla en deze wordt vuil groen, en aanhoudende vernieuwing der biezen kost nog al geld.’
(Seyffardt. Zitting 2e Kamer 30 Nov. 1888. Bijblad p. 370.

houden wordt, door de rijkspolitie. Ware het ons echter gegeven de administratie te dien opzichte bij dat departement na te gaan, dan zouden wij tevens kunnen ontwaren, dat slimme vogels de regeering wel eens hebben opgelicht en spoorloos zijn verdwenen. In deze hebben niet alleen soldaten gezondigd, maar zoo wij ons niet zéér bedriegen, ook andere individuen, wier namen den Koning reeds ter benoeming tot officier waren voorgelegd.

In elk geval moge het bovengezegde volstaan om aan te toonen dat, hoe ernstig men ook de voorbereiding der troepen te Harderwijk mocht willen opvatten, en wij gelooven ook werkelijk opvat, men toch nimmer de recrutenschool goed zal kunnen doorloopen met manschappen van zulke uiteenloopende afkomst en die bestemd zijn voor verschillende corpsen niet alleen, maar ook voor verschillende wapens.

Na korter of langer tijd wordt het aangeworven troepje, ten getale van 100 à 150 man, gezet op een der mailbooten onder commando van eenige officieren, die van verlof in Nederland, naar Indië terugkeeren en onder het spelen van de nationale liederen begint de machine hare eerste omwenteling, wier twee millioenmalige herhaling het schip met de manschappen te Tandjong Priok zal aanbrengen.

Lezers, gij die nooit de tropenlanden en, zoo al, gij die nooit ons Java bezocht hebt, gij kunt u kwalijk een begrip vormen van den indruk - of laat ons liever zeggen van den schok - dien het menschelijk gemoed ontvangt, wanneer het uit eene Europeesche omgeving plotseling geplaatst wordt te midden van die andere wereld, die wereld van zon en van kleuren, van warmte en ruimte, van aristocratische kalmte en plechtige stilte; dus nog minder van de uitwerking, die zulk eene verandering teweeg brengt bij onontwikkelde mannen, die tot heden Europa alleen en dan nog wel alleenlijk van de meest rumoerige zijde hebben leeren kennen. Die eerste indruk is, ondanks de schoone natuur, meestal niet aangenaam.

Hoewel het hier de plaats niet is voor eene uitvoerige physiologische beschouwing van het acclimatisatie-proces, zoo willen wij er toch op wijzen, dat er heel wat moet geschieden in het dierlijk organisme, alvorens ademhaling en bloedsomloop weer eensgezind samenwerken ten nutte van het individu. Dat de warmte alleen de aanvankelijke stoornis niet veroorzaakt,

maar dat tellurische en zelfs psychische invloeden hierbij in het spel zijn, is méér dan waarschijnlijk. Zeker is het echter, dat juist in den eersten tijd na aankomst de onderlinge samenhang van den troep, meer nog dan later, eene gunstige omstandigheid zou opleveren voor het behoud van de gezondheid der manschappen.

In stede echter dat er zich eenige onderlinge samenhang in den troep kan vormen, wordt er in de laatste jaren - in verband met de onverbiddelijke eischen van de bezetting te Atjeh - met de manschappen gehandeld, zooals men zou handelen met een hoop droog zand, die men min of meer gelijkmatig over een aantal bakken zou moeten verdeelen.

De uit Europa bij kleine ongeörganiseerde troepjes uitgezonden manschappen worden haastig over alle corpsen verspreid, en de man, die heden te Batavia aan wal stapt, wordt wellicht morgen reeds gedirigeerd naar een garnizoen op een buitenpost of wel naar Atjeh. In verband met de onverbiddelijke eischen van de bezetting van Atjeh, ja - maar daar deze eischen thans reeds zoo lang bestaan, is de gewoonte van plaatsen, overplaatsen en herplaatsen zoozeer genormaliseerd, dat een verzoek der belanghebbenden zelven te dien opzichte als eene groote onbescheidenheid wordt beschouwd. Zoo is ons een geval bekend van twee onderofficieren, die, als vrienden samen te Meester Cornelis aangekomen, dringend verzochten om bij hetzelfde bataljon te mogen worden geplaatst. Zij hadden daartoe hunne goede redenen. Zij wisten of vermoedden, dat als zij zouden worden gescheiden een van hen beiden niet sterk genoeg zou blijken te zijn om in deze vreemde omgeving, aan de verleiding weerstand te bieden. Toen hun verzoek dan ook op barsche wijze werd geweigerd - of liever niet werd doorgezonden naar de plaats waar het zou moeten worden ingewilligd of geweigerd - had na zes maanden het Indische leger een dronkaard en gedegradeerd sergeant meer als soldaat in de gelederen, en een geschikt onderofficier minder. Hadde hij zijn flinken vriend mogen behouden, dan had ook deze wellicht de moeielijke periode doorstaan.

Wij meenen eenige ondervinding te hebben ten opzichte van het doen en laten van onontwikkelde of ongeleerde Europeanen in tropische landen en onder de volken der tropenlanden.

‘Moet jij ook al naar den wal, jongetje’: zegt een ervaren

scheepsonderofficier tegen een jeugdig schepeling, ''t deugt er voor jou geen sikkepit, wacht maar liever tot ik zelf ga, dan moogt ge met mij mede.'

Zulke welgemeende adviezen nu zijn voor den soldaat van een detachement suppletie-troepen, zooals zulk een troepje in het departementale jargon genoemd wordt, niet weggelegd. Hij staat nagenoeg alleen in de vreemde wereld en moet, minstens onaangenaam gestemd, eene overstelpende massa nieuwe indrukken verwerken. Voor menigen harden kop is dit te machtig. Nu moeten de ouderen den baar[1)] ontbolsteren en hem zoo spoedig mogelijk inwijden in de geheimen van het nieuwe vaderland. In inlandsche warongs vindt hij iets terug wat hem aan de achterbuurten van Europa, waar hij thuis was, herinnert, en dikwijls wordt, in den vorm van eet- en drinkwaren, eene massa onverteerbaar goed naar binnen geslikt, genoeg om een vogelenmaag te bederven.

Dan komen, bij de eerste indigestie, de verschijnselen van zwaarmoedigheid en nostalgie, die, in geringen graad, haast nog schadelijker werken dan in hevigen, daar zij dan niet dadelijk, wellicht nimmer worden opgemerkt, en toch dikwijls aanleiding geven tot gebruik en misbruik van sterken drank.

Voorts werkt de Indo-europeesche burgermaatschappij ontmoedigend. De soldaat heeft in Nederland niet alleen zijns gelijken in de burgermaatschappij, maar hij weet bij ervaring, dat er vele hooggeplaatsten zijn, die hem een welwillend hart toedragen en ook desgevraagd een welwillend woord voor hem over hebben. Vooral in de laatste jaren is te dien opzichte in Nederland een zeer veranderde stemming jegens alles wat met het leger in verband staat, waar te nemen, die omgekeerd weer gunstig terugwerkt op de manschappen. In Indie is dit nog in mindere mate het geval en - men verzuime niet dit wèl in aanmerking te nemen, - zij hebben er geen koning, die zelf soldaat is.

Niemand, die iets van onze Indo-europeesche maatschappij kent, zal zich daarover verwonderen. Wij kunnen hieromtrent niet in uitvoeriger beschouwingen treden, maar willen er alleen dit weinige van zeggen. Er bestaat in Indië een soort

1) 'Nieuweling' van 'orang baroeh datang' (mal.).

van beschaving, of beschaafdheid, die, alhoewel wij haar bestaan niet kunnen loochenen, ons voorkomt een abortieve vorm te zijn van de ware beschaving. Wanneer men herhaaldelijk in Indië gesprekken heeft aangehoord over belangrijke Europeesche quaestiën, dan heeft men de overtuiging, dat er grooter verschil bestaat tusschen den Indo-europeaan en zijn Nederlandschen broeder dan men aanvankelijk kon veronderstellen. Zeven achtsten van de moeielijkheden, die wij heden ten dage ondervinden, in zake het bestuur der Kolonie, zijn uit dit natuurkundige feit te verklaren, ja wellicht zijn zij het allen. Deze veronderstelling wordt versterkt door de wetenschap, dat de stijfzinnig georganiseerde Brit in Indië veel minder van zijn oorspronkelijken vorm gaat afwijken, dan de meer kneedbare Nederlander. De Indo-europeesche Nederlander, die sedert jaren de mindere Javanen als het plebs heeft leeren beschouwen, ziet in den Hollandschen soldaat niet, wat een Europeesch humanist in hem ziet. Hij vindt hem terecht plomper, platter, gemeener en grover, dan zijn minsten Javaanschen bediende. Hij zelf echter, reeds op jeugdigen leeftijd in Indië gekomen, heeft dikwijls niet de opvoeding genoten, die hem in staat stellen zou om op den bodem van het gemoed van elk Europeesch menschenkind, zij het ook nog zoo ruw en onbeschaafd, iets te ontdekken wat, ook met den besten wil, niet te vinden is in het gemoed van eenigen Oosterling.

Wij meenen met alle bescheidenheid, dat de Indische regeering eene zware verantwoordelijkheid op zich geladen heeft, door niet reeds van den aanvang der moeielijkheden met Atjeh af, telkens en telkens weer op het leger te wijzen, als onmogelijk opgewassen tegen de taak, die men het wilde opdragen; en wij kunnen dit alleen verklaren uit bovengenoemde omstandigheden. Het is haar wel in de gedachte gekomen, dat het leveren van het benoodigd aantal manschappen om Atjeh ten onder te brengen wellicht de finantiëele draagkracht der Nederlandsche natie te boven zou kunnen gaan, maar nimmer schijnt haar daarbij de vraag gekweld te hebben of, uit een moreel en vaderlandslievend oogpunt, tien Atjehers wel één Europeaan waard waren.

Zoo acht zich dan in Indië de minste creoolsche beambte boven den soldaat verheven, terwijl de Inlanders den ‘toewan’, die niet rijk is, met zekere schuwheid mijden als een wezen,

waaromtrent zij zich geen goed begrip kunnen vormen; en zoo werken beide omstandigheden mede om den soldaat geen aangenamen indruk te doen krijgen van het nieuwe land zijner inwoning. Daardoor is hij van zelf beperkt tot zijn eigen kring, zijne kazerne en zijne kameraden. In verband nu met het boven gezegde omtrent de vele wisselingen van personeel, is zijne kazerne hem vooralsnog niet veel, zijn zijne kameraden hem niets.

Het leger bestaat, voor zooverre de infanterie betreft, in hoofdzaak uit 18 bataljons, die veldbataljons genoemd worden, 4 depôtbataljons, en uit een serie van kleinere of grootere garnizoenen.[1)] Deze 22 bataillons tellen gezamenlijk 104 compagniën, waaronder 36 Europeesche, 7 Amboneesche en de overige Inlandsche. De overige Europeanen zijn over de verschillende garnizoenen verspreid en bij die verspreiding komen de eischen der hygiène voor een niet gering deel in aanmerking. Ten einde zieken of reconvalescenten niet als onbruikbaar te moeten terugzenden, moeten zij dikwijls, op advies van den ge-

1) Namelijk Atjeh en onderhoorigheden met 767 Europeesche manschappen, inclusief kader en officieren; Zuider en Oosterafdeeling van Borneo met 392; Palembang met 280; Celebes en onderhoorigheden, Menado en Timor met 335; Ambon en Ternate met 226; Sumatra's westkust met 80! De vaste sterkte is hier zoo gering, omdat genoemd bataljon als 't ware mede voor depôt dient ter versterking van troepen naar Atjeh, naarmate van daar manschappen worden geevacueerd. Verder, Westerafdeeling van Borneo met 187; Banka met 217; Oostkust van Sumatra met 115; 2e milit. afd. op Java met 73 manschappen. Dit laatste dient dus ook meer of minder voor depôt. Voorts Bencoelen met 48; Riouw met 80; Bantam met 40; Lampong met 33; Cheribon met 48 Europ. manschappen. Eindelijk Onrust met 5, Biliton met 7, Banjoewangi - een detachement - met 5 en Patjietan met 4 Europeanen. Deze laatste lage cijfers wijzen natuurlijk slechts kader aan.
Vervolgens bezit het leger nog aan infanterie-manschappen 5 zelfstandige subsistentenkaders met een aantal van 99 officieren en kader uit Europeanen bestaande; twee bewakingsdetachementen der ziekeninrichtingen te Oenarang en te Pelantoeangan onder bevel van een Europeesch sergeant, het suppletiedepôt met 3 officieren, 5 onder-officieren en 2 fusiliers en twee strafdetachementen, tellende gezamenlijk 218 Eureopeanen, zoodat in het geheel 3241 Europeanen over den Indischen Archipel verspreid, niet kunnen gerekend worden tot het eigenlijke veldleger te behooren, en onder dezen bevinden zich vele half valide of tijdelijk invalide personen. Wij geven dan ook deze korte opgaaf, om te doen in 't oog springen, hoezeer bij zulk eene formatie het groepsgewijs bij kleinen getale heen en weer plaatsen van enkele individuën onvermijdelijk is.

neeskundigen dienst naar eenig bepaald klimaat gezonden worden en treden ook daardoor weer uit hun corpsverband. Dit zegt niet weinig, als men bedenkt, dat bijna alle vervoer over zee moet geschieden en dat dit veel bemoeienis en kosten veroorzaakt. Wanneer men in Indië het slepen met militairen over den geheelen archipel aanschouwt, dan krijgt men een goeden dunk van de welgezindheid en goedhartigheid eener regeering, die zulke liberale bepalingen in het leven geroepen heeft. Tevens echter vraagt men zich af, of dit wel eene ware militaire organisatie mag worden genoemd en of er niet mogelijkheid zou zijn, veel van al die ellende te voorkomen, in stede van zulke dure middelen aan te wenden tot herstel. In elk geval komt het ons voor, dat bij het leger in Indië, waar men in tijd van nood noch op schutterij, noch op eene volkswapening en masse kan, maar uitsluitend op het leger moet rekenen, het aanwijzen van manschappen en officieren, als tijdelijk ongeschikt voor den velddienst, doch geschikt voor den garnizoensdienst - nog daarbij met aanwijzing van eenig bepaald, 't zij strand-, 't zij bergklimaat - eene methode is, waarbij de zuinigheid de wijsheid bedriegt. Het moge wellicht klinken als eene te strenge uitspraak, en zooals de zaken thans nog geregeld zijn, zou het zeker een strenge maatregel zijn, indien men hem onmiddellijk wilde toepassen; maar in beginsel behoorde o.i. elk soldaat en elk officier, als hij niet ziek ware met kans op beterschap, geschikt te zijn voor den velddienst. Behalve de groote onkosten, die het bestaande systeem, waarbij lijders aan chronische ziekten soms jaren voor zekere klimaten worden aangewezen, medebrengt, heeft het bovendien nog ten gevolge, dat de gezonden des te zeldzamer in de gelegenheid zijn van die bijzonder gemerkte klimaten te genieten.

Zooals het thans is, is gaandeweg het legercommandement veranderd in een groot bureau van troepenleverantie. Elk bataljonscommandant is op zijn beurt soldatenleverancier voor de bataljons op Atjeh, ja zelfs de compagnies-commandanten gewennen er aan hun troepje mannen als een hoopje los zand te beschouwen.

Een compagniescommandant, die gehecht is aan zijne compagnie en aan zijn kader, een kader, dat gehecht is aan zijn staf, een bataljonscommandant, die bezield is met voorliefde voor zijne uit veteranen bestaande éérste compagnie, voor al

zulke bij uitstek militaire gemoedstoestanden, is sedert lang geen plaats meer in het Indische leger.[1)]

'Mijn regiment', zei ons een Pruisisch kolonel: 'het is mij haast nog liever dan mijn gezin, ik heb er zooveel mede beleefd, dat het mij is, alsof de kerels mijne kinderen waren'.

Wellicht zullen sommigen geneigd zijn het gewicht dezer feiten voor den physieken en moreelen toestand van het geheel niet te hoog aan te slaan. 'Wat doet het er toe', zullen zij zeggen, 'of een soldaat al dikwijls wordt overgeplaatst, daar toch de dienstreglementen overal gelijk zijn en hij overal even goed gevoed, gekleed en betaald wordt?' Men zou tot op zekere hoogte deze beschouwing kunnen deelen. Zoo iets, dan is dit over en weer schuiven van officieren, kader en manschappen bevorderlijk aan het tot stand komen van eene zekere gelijkheid, maar het is de gelijkheid der versletenheid, die ook kleederen van verschillende kleur en stof kenmerkt, wanneer zij slechts lang genoeg gedragen zijn.

Hoe het zij, onze Indische bataljons, onze Indische compagniën, onze Indische pelotons, onze sectiën, onze escouades zijn geen tactische eenheden meer, het zijn louter administratieve eenheden geworden, en dat het ten leste, onder den invloed der moeielijkheden op Atjeh zoover gekomen is, komt ons voor een gevolg der algeheele miskenning van de basis, waarop eene militaire organisatie rust.

Die basis is aaneensluiting der individuen, niet alleen in dien zin, dat zij leeren naast elkaar te staan en te loopen, maar ook dat zij zich leeren gewennen naast elkaâr te leven en zoo noodig te sterven. Wanneer de helft eener compagnie is gesneuveld en gewond en zij wordt onmiddellijk daarop aangevuld, dan meene men niet, dat zij in dezelfde conditie verkeert als eene andere, waarvan een gelijk aantal manschappen is verwisseld. Zoo zeker als in elk mensch een hart klopt, meer of min gevoelig voor het wel of wee van zijn medemensch, zoo zeker zal de dood der eersten, een ander gevoel levendig houden in het gemoed hunner plaatsvervangers, dan het vertrek der anderen.

1) In 1830 sprak men van 'de Jagers van Krieger', daarmede bedoelende het 1e Bataljon Infanterie onder commando van den Luitenant-Kolonel P.F. Vermeulen Krieger.

Het is de macht der traditie, die groote dingen tot stand brengt en die vooral bij militairen moet worden in eere gehouden, wanneer men groote dingen tot stand wil brengen. Zonder een weinigje van dat idealisme, waardoor elk man zich nog als iets anders leert beschouwen dan als huurling, achten wij op den duur elke militaire organisatie onbestaanbaar. Het zijn soms kleinigheden, schijnbaar nietige zaken, gewoonten, gebruiken, die dat idealisme kunnen levendig houden. Men denke b.v. aan Latour d'Auvergne, wiens naam op elk avondappèl moest worden afgeroepen, waarop dan de oudste fuselier moest antwoorden: 'absent; mort pour la patrie sur le champ de bataille!'; men denke aan de kanonneerboot 'n°. 2' van Van Speijk, die sedert niet werd herbouwd, in dien zin namelijk, dat de nieuwe booten 'n°. 1' en 'n°. 3' genaamd werden[1)]; aan het corps zwarte ruiters uit den Duitschen vrijheidsoorlog, die een doodshoofd als eenige uitmonstering droegen; aan de Pruisische garde, die bij St. Privat begraven ligt, waarvan de officieren, wetende dat zij met de Fransche *Garde* zouden slaags raken, de afspraak maakten voor die gelegenheid glacé-handschoenen aan te trekken; - en aan vele dergelijke gewoonten en opvattingen, die bij Europeesche troepen heerschen. Voor iets dergelijks nu is om bovengenoemde redenen, geheel buiten de schuld van manschappen en officieren, in het Indisch leger minder plaats. Uit een menschkundig oogpunt beschouwd, dient ons deze omstandigheid tot verklaring van vele toestanden, die wij zoo gaarne anders wenschten, zonder in staat te zijn iemand van hun bestaan de schuld te kunnen geven. Men bedenke daarbij dat Oosterlingen wèl vatbaar zijn voor de indrukken, die dergelijke symbolische handelingen te weeg brengen. Zij hebben er achting voor. Zelfs van de Atjehers - anders waarschijnlijk de ruwsten en onhebbelijksten van al onze Indische onderdanen - herinneren wij ons, onder de vele verhalen van officieren en manschappen vernomen, eens te hebben gehoord, dat zij blijken gaven onder den indruk te zijn van onze moreele meerderheid. Het was bij gelegenheid dat zij, na gevraagde en bekomen vergunning eenige hunner gesneuvelden van het slagveld kwamen weghalen en onze officier op de goede gedachte kwam, bij het opnemen der lijken een salvo

1) Wij weten niet of dit feit officiëel is vastgesteld; doch het verhaal is in omloop bij onze marine.

tot saluut te doen geven.... op kosten van de Nederl.-Indische begrooting.

Is aldus den nieuw aangekomen soldaat zijne omgeving niets, zijne kazerne is ook geen aanlokkelijk verblijf. Wel zijn er fraaie kazernes in Indië - o.a. het kampement te Padang en te Fort de Kock[1] - maar op andere plaatsen worden de soldaten in hoogst primitieve bamboe-loodsen ondergebracht. Men kan bij de vergelijking van sommige fraaie kazernes met andere bamboe-gebouwen niet nalaten te vragen: ernst of kortswijl? Hoe meent de natie het nu met haar Indisch leger? Het antwoord daarop, de geschiedenis van ons koloniaal bestuur sedert den aanvang dezer eeuw, is niet in twee woorden te geven; maar het feit blijft bestaan, en moeilijk kan de soldaat er toe komen, deze kazerne, hetzij zij dan meer of minder fraai is, als zijn 'home' te beschouwen, zooals de heer van Vlijmen[2] dit wenscht en wij allen met hem.

Wat, behalve de hierboven uiteengezette feiten betreffende de overplaatsingen, waardoor de soldaat zich niet als lid van eenig corps leert beschouwen, hem aanvankelijk daartoe in den weg staat, zijn twee omstandigheden: namelijk de voeding en de Inlandsche soldatenvrouwen.

Wij willen beide punten, zoo grondig als dit met weinig woorden kan geschieden, bespreken.

De soldaat ontvangt in Indie zijne hoofdvivres in natura, en wij willen aannemen niet alleen, maar gelooven werkelijk, dat in hoofdzaak deze vivres van uitstekende qualiteit zijn. Behoudens uitzonderingen en verbeteringen in den laatsten tijd te Atjeh dan weer eens wèl dan weer eens niet, ingevoerd, mag men zeggen dat bijkans 4 Ned. onsen vleesch en 5,5 onsen rijst benevens versch brood tot 2 onsen toe, als het van goede qualiteit is, een roijaal voedingstarief mag worden genoemd. Doch er heerschen in Indië traditioneele begrippen omtrent voeding in 't algemeen. De door de warmte gezonken zenuwwerkdadigheid zoekt naar een prikkel en zoo leert de Europeaan in Indie, in navolging van den Inlander, zijne maag en ingewanden allengskens gewennen aan zeer prikkelende spijzen. In hoeverre een en ander beantwoordt aan de eischen eener verstandige diaethetiek kunnen wij hier niet be-

1) En wellicht nog vele anderen, want wie heeft ze allen gezien?
2) Zitting der 2e Kamer 30 Nov. 1888. Bijblad p. 365.

spreken. Genoeg dat de regeering de bepaling heeft gemaakt, dat ten hoogste de helft van het elk soldaat toekomende minimum soldij besteed mag worden aan de kas der compagniesmenage, waaruit dan tal van artikelen kunnen en mogen worden aangeschaft, die geacht worden het dagelijksch maal te stempelen tot een Indisch maal. Ja zij is nog verder gegaan en heeft vergund om ‘nu en dan een gedeelte der van landswege verstrekte vivres te doen verkoopen en de opbrengst daarvan aan te wenden tot verbetering der menage’[1]. De compagniescommandanten zijn de aansprakelijke personen voor dezen tak van administratie, die door onderofficieren gevoerd wordt, en in het algemeen worden deze menagerekeningen opgemaakt met eene niet genoeg te prijzen nauwkeurigheid. Het blijft echter de vraag, of de daarmede verkregen resultaten opwegen tegen de waarlijk niet geringe lasten en bemoeiingen, er aan verbonden.

Wij zouden ons niet gerechtigd achten dezen twijfel te opperen, wanneer wij niet jaren lang de werking van een ander systeem hadden kunnen waarnemen. Bij de zeemacht toch zijn deze menage-rekeningen onbekend en uit den aard der zaak onbestaanbaar. Bij het leger maken zij het dagelijksch hoofdbreken uit van verschillende personen, die dan toch daardoor gedeeltelijk aan hun eigenlijken werkkring worden onttrokken niet alleen, maar aan haar en aan haar alleen meermalen hunne vermeende of werkelijke voortreffelijkheid ontleenen.

Manschappen in de menage en manschappen bùiten de menage; manschappen *tijdelijk* buiten de menage, en manschappen, o.a. de met provoost en cachot gestraften, *tijdelijk* in de menage, ook al zijn zij er anders buiten; anderen, zooals b.v. koks, buiten de menage, doch verplicht om hunne van landswege verstrekte vivres daarin af te staan; gehuwden, buiten de menage, doch gerechtigd tot het ontvangen van indemniteit voor de vivres; anderen, met speciale diensten belaste manschappen, wel is waar buiten de menage, maar slechts rechthebbende, niet op indemniteit, maar op de vivres in natura; eindelijk tijdelijke voorschotten aan de menages tot het doen van inkoopen in 't groot, betalingen van waschgeld uit de kas der menage, aankoopen van kleinere ustensiliën,

1) Reglement op den inwendigen dienst der Infanterie v/h Ned. Ind. leger. Art. 107. al. 2.

van verloren of in onbruik geraakte gereedschappen, gezwegen nu nog van manschappen ìn het hospitaal en manschappen buiten het hospitaal, - mij dunkt de overdenking van deze lijst van mogelijke gevallen moet elk militair van het leger bezielen met een gevoel van jaloerschheid op zijn kameraad bij de zeemacht, die met dit alles niets te maken heeft.

Het komt ons voor, dat bij de heden ten dage bestaande snellere middelen van vervoer en met de groote volmaaktheid, die conserveering en verpakking van alle levensmiddelen heeft verkregen, het zeer wel mogelijk zou zijn, ook tot in de diep in 't binnenland gelegen plaatsen, evengoed als aan de verst gelegen kuststreken den soldaat te voorzien van alles wat hem redelijkerwijze toekomt[1)].

Zooals het thans is, worden er werkelijk op de Indische passar's zaken aangekocht, die nergens toe deugen, dan om de maag te bederven, en geschiedt dit onder den invloed van in den Indischen dienst vergrijsde onderofficieren. Wanneer men bij dit alles nu nog in aanmerking neemt, dat er bij de compagnieën geen bepaaldelijk daartoe aangenomen koks bestaan, maar een der manschappen bij beurten tot koken wordt gekommandeerd, vervolgens bedenkt, dat de soldaat niet van regeeringswege voorzien wordt van borden en schotels, maar zijn maal uit zijn menageketeltje moet gebruiken, dan kan men zich lichtelijk voorstellen, dat een diner in eene kazerne, niet zoo smakelijk is, nòch zoo ordelijk en geregeld verloopt, als wenschelijk ware. De nieuweling, en trouwens ook vele anderen, die van nature niet geneigd zijn tot minutieuze zorgen voor eigen persoon, genieten niet dat voordeel van het overigens goede voedsel hun van regeeringswege verstrekt, dat zij zouden kunnen genieten, indien deze zaken met meer zorg en meer toewijding waren geregeld.

Maar ook kan de wijze, waarop het gebruik van het voedsel geregeld wordt, een belangrijken moreelen invloed hebben. ‘Wij hebben’, zeide mij een Pruisisch zeeofficier, ‘met hand en tand getracht vast te houden aan het beginsel, dat de

1) Het gerucht loopt, dat de Nederlandsche Minister van Oorlog de uitvoerbaarheid overweegt van de invoering van een gamelle-stelsel bij de mindere militairen van het Nederlandsche leger, en wij vragen ons af, wanneer de minister van Oorlog van den Gouverneur-Generaal van Ned. Indië eens tijd zal kunnen vinden tot soortgelijke overwegingen.

matrozen aan tafels gezamenlijk eten, zelfs bij zwaar werkend schip en zelfs op torpedobooten, omdat niets meer geschikt is om ze te doen kleven'.[1] Aan boord van onze schepen in Indië, hoort men geene noemenswaardige klachten over de voeding. Indische vruchten, toespijzen of versnaperingen verschaft de matroos zich zooveel hem dat lust uit eigen middelen; doch ontbreekt hem daartoe lust of geld, dan weet hij, dat hij voldoende gevoed kan worden, zoodra hij zich naar boord begeeft.

Wij hebben deze voedings-quaestie iets uitvoeriger behandeld omdat wij meenen, dat zij min of meer in verband staat met nog eene omstandigheid, waarin ons leger verschilt van het Engelsche.

Het feit dat de Inlandsche soldatenvrouw in de kazerne der Europeesche compagnieën wordt toegelaten, is een hoogst belangrijk punt in de organisatie van het leger. Wij achten het hier niet de plaats om uit te wijden over de zedelijke waarde der Javaansche vrouw, als levensgezellin voor den Europeaan[2]. Wie van Indische of van Mahomedaansche toestanden niets weet, zal er zich moeielijk eenig begrip van kunnen vormen. Hem willen wij alleenlijk de vraag ter overweging geven, hoe hij zich eene Europeesche kazerne zou voorstellen, wanneer elke soldaat vergunning had eene bekende of vriendin van de straat mede te brengen in de chambrée? Wij gelooven, dat zulk een chambrée een treurig schouwspel van ongebondenheid zou aanbieden en dat er van krijgstucht en van dienst spoedig geen sprake meer zou zijn. Dat dit tot op heden met de kazernes in Indië niet het geval is, dat het er integendeel zeer ordelijk en zeer gezellig kan uitzien, moge als eene kleine bijdrage dienen tot de kennis van het karakter der Javaansche vrouw. Maar waaromtrent wij hier hoofdzakelijk hebben te oordeelen is dit: Zijn er nadeelen verbonden aan de toepassing van dit systeem; en zoo ja, wegen de voordeelen er in voldoende mate tegen op?

De voordeelen zouden volgens het oordeel van bekwame militairen hierin bestaan, dat de soldaat de kazerne meer als zijn thuis

1) Onderling gewennen.
2) Wie daaromtrent, evenals ook over de voeding, meer bijzonderheden wil vernemen, bevelen wij de lezing aan van het zeer zorgvuldig en met groote kennis van zaken saamgestelde werk van Dr. van den Burg: *De geneesheer in Ned. Indië*.

zou leeren beschouwen, dan wanneer hij gedwongen ware er te leven zooals b.v. de matrozen, die met een schip in station liggen. Voorts zou het uit een hygiënisch oogpunt noodzakelijk zijn.

Het is ons, met ons wel is waar betrekkelijk kortstondige ervaring, dikwijls voorgekomen, alsof bij de soldaten-huwelijken der Europeesche fusiliers minder de liefde voor de schoone sexe, dan wel de liefde voor de maag in het spel ware. Het bezit eener schoone jonge vrouw is den soldaat zeer lastig. Een verstandig soldaat bemerkt maar al te spoedig, dat het hem in ongelegenheid en in straf brengt. Hij geeft de voorkeur aan een oudje, dat hem de gerechten der boven besproken menage wat smakelijker kan maken, zijne monteeringsstukken in orde kan houden, ja wellicht door haar arbeid tegemoet kan komen in zijne kantineuitgaven. Wij hebben verschillende ordelijke en geschikte fuseliers gekend, die als bachelor's leefden, en van hen vernomen, dat zij dientengevolge meer leden aan de maag, dan aan het naar liefde dorstend hart.

Het is daarom, dat wij hierboven de opmerking maakten dat beide zaken met elkaar in verband staan en wij meenen, dat wanneer de voeding in de kazerne, voornamelijk wat de wijze van toebereiding en verobering aangaat, beter ware geregeld, de behoefte aan Javaansche dames in de kazerne zelve niet zoo groot zou blijken te zijn.

Wat betreft de noodzakelijkheid uit een hygiënisch oogpunt; zoo zij alleenlijk opgemerkt, dat het stille en ordelievende karakter der Javaansche vrouw haar in genen deele weerhoudt, ijverig mede te werken tot de verspreiding van besmettelijke ziekten. Trouwens de Javaan gelooft niet aan besmetting. ‘De Heer geeft’ of ‘de Heer geeft niet’, zegt hij en al onze hygiënische voorbehoedmaatregelen beschouwt hij als zoovele dwaasheden der Blanda's, zooals hij er ook op ander gebied velen weet aan te wijzen.[1)]

Doch wat de aanwezigheid der vrouwen in de kazerne on-

1) In het tot het oude, sedert verlaten concentratie-systeem behoorende fort Toengkoep te Atjeh, heb ik eens eene mazelen-epidemie onder de soldatenkinderen waargenomen. De moeders, die de ziekte zeer goed kennen, verlangden medicijn en waren zóó verontwaardigd over den eisch tot afzondering van haar en haar lijdertjes in een afzonderlijk lokaal, dat velen mij bij elk bezoek den rug toekeerden en op geen der gedane vragen verkozen te antwoorden.

getwijfeld doet, is aan het leven daarin het nationaal en Europeesch karakter ontnemen. Afgezien van de mogelijkheid, dat er velen zullen zijn, die rustig en tevreden zouden leven in eene kazerne zonder vrouwen, doch thans of haar ontloopen of wel er toe overgaan eene vrouw te nemen, afgezien van de mogelijkheid, dat door hare aanwezigheid allichtelijk niet die zorg besteed wordt aan de menage, die er anders aan besteed zou moeten worden, daar toch de menagère het ontbrekende aanvult of het onsmakelijke verbetert, - afgezien van deze mogelijkheden, die wij niet als zoovele feiten durven vaststellen, is het toch duidelijk, dat in zulk eene kazerne, nòch op de oud-Hollandsche wijze hartelijk kan worden feestgevierd, nòch evenmin eene ernstige godsdienstoefening kan plaats vinden.

Het is wellicht niet overbodig, er met een enkel woord op te wijzen, hoe onze tegenwoordige Minister van Koloniën, die waarschijnlijk door eene meerderheid of groote minderheid der natie niet geacht wordt de geschikte persoon te zijn voor het ambt dat door hem bekleed wordt, de eerste van een lange reeks ministers is, die zijne aandacht blijkt te wijden aan het lot van den soldaat in Indië. Er is navraag gedaan naar aantal en gehalte der kazernevrouwen, naar den toestand der kantines, naar de gelegenheid tot godsdienstoefening, die den soldaat kan worden geboden, altegâer zaken, die men in den laatsten tijd geheel over het hoofd scheen te hebben gezien. Doch hoe bekwaam de heer Keuchenius ook moge zijn, een militair organisateur, en hij zelf zal de laatste zijn dit, te beweren, is hij niet In eene maatschappij als de Indische zal voor het leger, geen goede geestelijke verzorging zijn te bekomen, dan alleen door het aanstellen van vaste aalmoezeniers bij het leger zelf.

Het departement van Koloniën is *niet* de aangewezen plaats van waar uit een leger van 30,000 man kan worden georganiseerd, en zoolang men dat niet inziet en in ons kleine landje alle militaire organisatie niet van één centrum doet uitgaan, zoolang zullen de best bedoelde pogingen van den Minister falen.

Zoo ook met de geestelijke verzorging der soldaten. De Indische Regeering en het meerendeel der Indische maatschappij is godsdienstloos. De Nederlandsche en Duitsche boerenjongen, die als soldaat in Indië komt is dit niet en wordt dus in

den waren zin des woords aan de heidenen overgeleverd.

Daarin zal geene verandering gebracht kunnen worden, zonder de aanstelling van vaste, tot het leger behoorende, aalmoezeniers.

‘Met een enkel woord moet ook nog geconstateerd worden’, zeide de heer Van Vlijmen in de zitting der Tweede Kamer van 30 Nov. jl., ‘dat de soldaat in menig garnizoen geestelijke hulp kan verkrijgen. Het verdient groote waardeering, dat onze aalmoezeniers bij de officieren allerwege niet alleen gastvrij worden ontvangen, maar dat hun de vervulling van hun roeping zoo gemakkelijk mogelijk wordt gemaakt en den troepen ruimschoots gelegenheid gegeven wordt hunne godsdienstplichten te vervullen.’ In dit alles heeft de heer Van Vlijmen, o.i. volkomen gelijk, maar deze feiten bewijzen in het algemeen met meer klem de hoegrootheid der behoefte aan geestelijke verzorging, die er bij het leger bestaat, dan het voldoende of bevredigende van den tegenwoordigen toestand. Men make zich in niet-militaire kringen, gewoon aan hetgeen men daar dagelijks waarneemt, toch niet bezorgd voor geloofsverdeeldheid in eenig bataljon of garnizoen. Eene openbare godsdienstoefening - liefst eene uitsluitend militaire - met soldaten-ernst en soldaten-regelmaat geleid, eene preek, die familiegelijkenis vertoont met die, waaraan het motto boven het eerste hoofdstuk van dit artikel is ontleend, daaraan heeft de soldaat behoefte en het zal hem overigens weinig deren, of de leeraar Katholiek of Protestant zij. Zij, die daarin echter wel een te groot onderscheid mochten zien om deel te nemen aan eene godsdienstoefening van de anderekerk, zullen in den regel godsdienstig genoeg ontwikkeld zijn om het feit, dàt de dienst gehouden wordt, te waardeeren. Het heeft ons eens getroffen, hoe gretig een tiental Luthersche Duitsche soldaten in een klein Fransch dorpje den dienst gingen bijwonen door een Katholiek geestelijke voor de gesneuvelden gevierd. Aan boord onzer oorlogschepen is ‘kerkhouden’ dienst. Ieder schepeling moet er bij tegenwoordig zijn, en alhoewel er Katholieken op de vloot dienen, heeft niemand ooit gehoord van klachten over gewetensdwang. Het is opmerkelijk en bijna zonder uitzondering bij ieder Europeaan waar te nemen, hoezeer men, wanneer men langeren tijd onder Mahomedanen leeft, de vatbaarheid verliest om het verschil van opvatting tusschen Roomsch-Katholieken en Protestanten zóó sterk te gevoelen

als in Europa. Daarbij gevoelt men soms iets als ijverzucht op de Katholieken, wanneer men hun sterker organisatie vergelijkt met het volkomen gebrek aan samenhang onder de Protestanten. Wij gelooven dat de op Katholieke wijze georganiseerde Engelsche kerk voor een groot deel bijdraagt tot het succes van het Engelsche volk als koloniale mogendheid.

Het is werkelijk een te specifiek Nederlandsch begrip, dat de verschillende godsdienstige gezindten, in het Indische leger door elkaar vertegenwoordigd, eenigen hinderpaal zouden opleveren voor het wettelijk organiseeren van militaire godsdienstoefeningen. Tegenover de Mahomedanen gevoelen alle manschappen zich gelukkig nog Christenen en het is onmenschkundig om daarmede geen rekening te houden. Is het onmenschkundig, onmenschlievend en onbarmhartig is het tevens.

Zooals het thans is kunnen de soldaten in *sommige* garnizoenen geestelijke hulp verkrijgen. De Barmensche zendingsvereeniging, vertegenwoordigd door den heer Dornsaft te Padang, is vele jaren, wij moeten het dankbaar erkennen, een ware zegen geweest voor vele soldaten. De heer Verbaak op Atjeh, doet ten hunnen behoeve meer dan van een mensch redelijkerwijze kan gevergd worden; maar, met de bestaande en bovenbesproken leger-organisatie zijn er vele honderden soldaten, die gedurende jaren en jaren volkomen van elk gemeen-godsdienstig leven zijn uitgesloten.

Zoo wordt dus de Indische soldaat van lieverlede doortrokken van Indische gevoelens en bezield met Indische opvattingen. Het zou onjuist zijn te willen beweren, dat hij zich op deze wijze niet zou kunnen vormen tot een verstandig, kalm en bezadigd man, gehecht aan het Nederlandsch-Indisch bestuur, waaronder hij aldus geworden is, en bezield met grooten ijver om dat bestuur te dienen, onder alle omstandigheden. De voorbeelden en van zijn velen. Toch gelooven wij, dat de meerderheid der Europeanen het niet tot dien evenwichtstoestand van hoofd, hart en physieke gesteldheid kan brengen.

De Indische soldaat is niet geschikt voor kolonist. Wat hij mocht blijken te wezen als burger kunnen wij hier niet bespreken. De heer Van Vlymen[1)] wil hem in de hooglanden gronden afstaan, en op deze wijze, zooals ook van elders her-

1) Zitting der Tweede Kamer van 30 November 1888.

haaldelijk geopperd is, Europeesche kolonisatie in Indië invoeren. Ofschoon bezield met de grootste sympathie voor alle pogingen, die mochten worden aangewend om het den soldaat in Indië goed en aangenaam te maken, zijn wij op physiologische gronden zeer weinig geneigd iets goeds te verwachten van Europeesche kolonisatie; 't zij dan in boven- of in benedenlanden van onzen Archipel. Mochten wij echter hierin al dwalen, zoolang de Europeesche soldaat onder het vaandel staat, gereed om de scherpte van het zwaard te doen gevoelen aan elk, die zich tegen het Nederlandsch gezag verzet, zoolang moet die soldaat Europeaan blijven tot in zijne nieren.

SWART ABRAHAMSZ.

(*Slot in het volgend nummer*.)

Een wijsgeer over politiek.

In het jaar 1868 zag in Duitschland eene brochure het licht, ‘Ueber die dialektische Methode’ getiteld, waarvan de schrijver, Eduard Von Hartmann, aan de beoefenaars der bespiegelende wijsbegeerte ten eenenmale onbekend was. Bevoegden beoordeelaars bleek het dadelijk, dat men hier te doen had met het werk van een man, wiens stem op het door hem gekozen gebied eene gezaghebbende zou worden. Niet gering was daarom de verbazing, toen men vernam, dat de schrijver een jongmensch was van zes-en-twintig jaren, een Pruisische jonker, wiens vader een hoogen rang in het leger bekleedde en die zelf artillerie-officier was geweest, doch zich wegens een lichaamsgebrek genoodzaakt had gezien zijn ontslag uit den dienst te nemen. Is het ook al geen zeldzaamheid, dat de mannen van het zwaard de pen met zekere vaardigheid hanteeren, het is stellig eene hooge uitzondering hen onder de baanbrekende geesten op het gebied der metaphysica te vinden. Dat de nieuweling op dezen laatsten eerenaam aanspraak had, bleek weldra, toen zijn veelbesproken, maar ook veelgelezen werk, ‘Philosophie des Unbewussten’ nog in hetzelfde jaar het licht zag. Hier openbaarde zich de criticus als zelfstandig denker, als schepper. Hij zelf kenmerkte zijn arbeid met de woorden: ‘Speculative Resultate nach inductiv-naturwissenschaftlicher Methode,’ en reeds bij een vluchtig doorbladeren van het omvangrijke boekdeel kon men bemerken, dat de jeugdige schrijver over metaphysische onderwerpen van de natuurwetenschappen eene zeer ernstige studie had gemaakt. Maar noch de oprecht hulde, aan de overheerschende wetenschappelijke richting van onzen tijd gebracht, noch het feit, dat het denkbeeld, om de onbewuste voorstelling tot grondslag van een

wijsgeerig stelsel te maken, al het aantrekkelijke der nieuwheid had, verklaart den buitengewonen opgang, dien dit werk maakte, dat, niettegenstaande zijn omvang en zijn betrekkelijk hoogen prijs, in 1888 in de negende uitgave verscheen. Het boek zou het zeker niet verder hebben gebracht dan tot de zalen der academische boekerijen en de studeerkamers van een beperkt aantal geleerden, indien het niet tevens letterkundige waarde had gehad. Deze eigenschap is des te aantrekkelijker, omdat zij niet gewild of gezocht is. De schrijver put met de meeste gemakkelijkheid en onbekrompenheid uit den grooten schat zijner kennis op velerlei gebied, doch nergens bemerkt men, dat hij dit doet om interessant te zijn. In het korte, maar zeer leerrijke opstel, door hem onder den titel: ‘Mein Entwicklungsgang’ in de *Gegenwart* geplaatst (1875), verklaart hij uitdrukkelijk, dat zijn stijl er slechter op wordt, wanneer hij dien zoekt te verbeteren of te verfraaien. Von Hartmann geeft van zijn overvloed: het moeitevol zoeken naar de juiste gedachte en de juiste uitdrukking is voor hem iets onbekends.

Bij zoo groote en bijna zonder uitzondering gerechtvaardigde gemakkelijkheid van voortbrenging is het te begrijpen, dat Eduard Von Hartmann tot de vruchtbaarste schrijvers van onzen tijd behoort. In hoofdzaak is hij getrouw gebleven aan het vaandel, waaronder hij zich bij zijn eerste optreden schaarde; hij is ‘van beroep,’ als men het zoo nog mag uitdrukken, nog steeds ‘Metaphysiker und speculativer Philosoph.’ Ook zonder zijne eigene getuigenis, zou men dit uit de lange reeks zijner geschriften kunnen afleiden. Daar vinden wij, naast zijne beide wijsgeerige hoofdwerken, de ‘Philosophie der Unbewussten’ en de ‘Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins,’ studiën over de geschiedenis van en de argumenten voor het pessimisme, over ‘Nieuw-Kantianisme, Schopenhauerianisme en Hegelianisme,’ over Kirchmann's realisme en over Lotze's philosophie, om niet te spreken van tal van kleinere opstellen van zuiver wijsgeerigen inhoud. Aan de wijsbegeerte van den godsdienst heeft Von Hartmann een omvangrijk werk gewijd, en over de rol, welke hij in onze dagen en in de toekomst a an het Christendom toekent, heeft hij zijne denkbeelden ontwikkeld in de veelbesproken kleinere geschriften ‘Die Krisis des Christenthums in der modernen Theologie’ en ‘Die Selbstzersetzung des Christenthums und die Religion der Zukunft.’ Van zijne voorliefde

voor natuurwetenschappelijke onderzoekingen getuigen zijne hoogst belangrijke werken ‘Wahrheit und Irrthum im Darwinismus’ en ‘Das Unbewusste vom Standpunkt der Physiologie und der Descendenztheorie.’

Uit de bovenvermelde autobiographie van Von Hartmann in de *Gegenwart* vernemen wij, dat hem als knaap het ideaal eener zuiver artistieke loopbaan voor oogen heeft gezweefd. Ook hierin heeft hij het niet alleen bij de vrome wenschen gelaten, maar degelijke studiën gemaakt. Toen hij genoodzaakt was den krijgsdienst vaarwel te zeggen, heeft hij geruimen tijd geaarzeld, of hij zich zou wijden aan de schilderkunst of aan de muziek, maar hij kwam al spoedig tot het besluit, dat in beide kunsten zijn scheppend vermogen hem niet boven het middelmatige zou verheffen. Toch hebben de voorbereidende studiën voor hem en - hetgeen in dit geval hetzelfde is - voor het publiek, tot hetwelk hij zich wendt, goede vruchten gedragen. Zijne opstellen over aesthetische onderwerpen getuigen niet slechts van helder oordeel en goeden smaak, maar ook van eene meer dan oppervlakkige kennis van ‘het handwerk.’ Men vindt hier voor de bewijzen in zijn ‘Die Deutsche Aesthetik seit Kant’ en in zijne ‘Philosophie des Schönen.’

Ook over onderwerpen van minder algemeenen aard heeft Von Hartmann in een aantal kleinere geschriften zijn oordeel uitgesproken. Zijne wenken betreffende de hervorming van hooger en lager onderwijs zijn in menig opzicht behartigenswaard. In zijn ‘Moderne Probleme’ bespreekt hij het vegetarianisme, de ziekelijke overgevoeligheid der dierenbeschermers en den strijd tegen de vivisectie, den drang tot emancipatie der vrouw, en een aantal onderwerpen, die aan de orde van den dag zijn. Aan het spiritisme heeft hij een afzonderlijk werkje gewijd, even zoo aan het semitisme en de positie der Joden in den staat en de maatschappij.

Bij zoo groote veelzijdigheid zou het zeker iets abnormaals zijn wanneer Von Hartmann het veld der politiek had gemeden, al staat hij ook, door neiging en gewoonte, zelf buiten het terrein van den politieken strijd. Eene geheele reeks van opstellen van staatkundigen aard, vroeger voor het meerendeel in tijdschriften opgenomen, vormt thans den inhoud van een boekdeel, waarvan de schrijver zelf zegt: ‘het moge bewijzen, dat men bespiegelend wijsgeer en metaphysicus kan zijn, en toch een

warm hart kan hebben voor de lotgevallen van het vaderland en eene levendige belangstelling voor de brandende vragen van den dag.' Ofschoon Von Hartmann zichzelf in zijne voorrede als 'Duitsch patriot en gewezen Pruisisch officier' qualificeert - eene qualificatie, die voor den aandachtigen lezer vrij wel overbodig is - stelt hij er toch prijs op, dat men in zijne opstellen den philosoof niet uit het oog zal verliezen, en herinnert daarom zijnen lezers dat (hij) in de politiek het voetspoor heeft gevolgd van drie wijsgeeren: van Kant als den man, die den wijsgeerigen grondslag heeft gelegd van het Pruisische plichtgevoel, van Fichte, als den verkondiger van Pruisen's Duitsche en van Duitschland's *weltgeschichtliche* zending, en van Hegel als den apostel der immanente verstandigheid van elke historische ontwikkeling en als den vernieuwer van het ethische staatsbegrip tegenover de lusten en de neigingen der individuen en der partijen.

Op dit boek, waaraan Von Hartmann den titel 'Zwei Jahrzehnte deutscher Politik und die gegenwärtige Weltlage' heeft gegeven, wensch ik de aandacht der lezers van *de Gids* te vestigen.

I.

De opstellen van Von Hartmann zijn door hem gerangschikt naar chronologische volgorde en verdeeld in drie groepen, waarvan hij de eerste noemt 'Bij de wieg van het nieuwe rijk', de tweede 'Binnenlandsche quaestiën en ontwikkelingsconflicten', de laatste 'De tegenwoordige internationale verhoudingen'. Het komt ons voor, dat het, tot juiste kenschetsing van het door den schrijver ingenomen politieke standpunt, wenschelijk is ons eerst te bepalen tot de bespreking der in de tweede afdeeling ontwikkelde denkbeelden.

De oppositie uit den conflict-tijd (1863-66) was door het schitterend resultaat der tegen Oostenrijk en tegen Frankrijk gevoerde oorlogen slechts ten deele verzoend. De mannen van 1848, die niets geleerd hadden en niets wilden leeren, konden het den rijkskanselier niet vergeven, dat hij het Duitsche volk niet langs den weg der vrijheid en der veroveringen op zedelijk gebied tot de eenheid had geleid; de oud-conservatieve partij verweet hem, dat hij het rijk had gevestigd op de omverge-

worpen troonen van Duitsche vorsten, dat hij aan de nietintransigente liberalen ettelijke concessiën had gedaan en dat hij ‘door invoering van het algemeene, rechtstreeksche stemrecht aan de nieuwe constitutie een democratischen tint had gegeven.’ Bij deze twee groepen van ontevredenen voegden zich de particularisten, de verbitterde bestrijders van Pruisen's hegemonie in Duitschland. Gevaarlijker vijanden echter had het nieuwe rijk in het ultramontanisme en de sociaal-democratie. Het was het katholicisme, dat bij Sadowa en bij Sedan werd verslagen, en dat den strijd tegen Pruisen op binnenlandsch gebied hervatte. ‘De Pruisische katholieken moesten de plaats innemen van de verslagene groote mogendheden en mochten dus (door de regeering) even weinig worden ontzien als een bataillon, dat geroepen is om den sleutel eener strategische positie te verdedigen.’ Van alle oppositiepartijen is het centrum de gevaarlijkste, omdat deze partij met haar verzet steunt op de religieuse instincten des volks, maar vooral omdat zij een vooruitgeschoven post is van eene vijandige wereldmacht, welke alle hoven en alle landen omspant met een net van plannen tot vernietiging van het Duitsche rijk. De sociaal-democratie is meer een vijand van de toekomst dan van den tegenwoordigen tijd. ‘Zij is de consequente ontwikkeling van een liberalisme, dat het volkswelzijn tot banier heeft, en dus het grootst mogelijk geluk van het grootst mogelijk aantal menschen als leidend beginsel aanneemt, en de waarde van een op geographische en historische grondslagen steunend patriotisme achterstelt bij een kosmopolitisch humaniteits-ideaal.’ Het liberalisme, waaruit de sociaal-democratie voortvloeit, behandelt alle burgers van den staat als mondige en verstandige politici en houdt hunne vrijheid voor evenredig aan de zwakheid en de onmacht der regeering. Het neemt de vredelievendheid der volkeren als bewezen aan en brandmerkt alle oorlogen als gevolgen van het moedwillig stoken der regeeringen. De sociaal-democratie spreekt op schamperen toon van het patriotisme, maar ook zij beroept zich, evenals het ultramontanisme, op een ideaal doel.

Ziedaar dus de vijf ‘Reichsfeindliche’ partijen. De oudconservatieven hebben als hefboom om op de massa te werken het antisemitisme ter hulpe genomen, dat door Von Hartmann een evangelisch ultramontanisme wordt genoemd; de vrijzinnige oppositie vindt haar wapen in het protectionisme der regeering;

het particularisme maakt gebruik van het verflauwen der geestdrift, die de groote gebeurtenissen van 1866 en 1870 hebben gewekt; het ultramontanisme beroept zich op de oude spreuk '*pressa valentior*' en wacht kalm den tijd af, waarop de regeering zijn bondgenootschap zal noodig hebben; de sociaaldemocratie ontwikkelt, niettegenstaande de uitzonderingswetten, eene macht en een invloed, die tot ernstige bezorgdheid voor de toekomst aanleiding geeft.

Tegenover deze vijanden des rijks stelt Von Hartmann de steunpilaren, allereerst den keizer en den rijkskanselier. Van den keizer heeft hij zeven jaren later in de *Illustrirte Frauenzeitung* eene karakterschets gegeven. 'Niet het genie is het' - zoo lezen wij daar - 'dat hier zijne grootsche triomfen heeft gevierd, maar het karakter; niet de geest van den vorst is het geweest, die het tegenstrevende volk tot liefde heeft gedwongen, maar zijn gemoed.' Voorts prijst hij de nederigheid en bescheidenheid, waarmede Wilhelm I Gode alleen de eere gaf, en zonder afgunst groote mannen naast zich duldde, aan welke hij, nadat hij hun eens zijn vertrouwen had geschonken, de meest uitgebreide vrijheid liet, zonder de consequentiën van hunne werkzaamheid door inmenging zijnerzijds te storen. Eindelijk roemt Von Hartmann in den ouden keizer den militair bij uitnemendheid, den volbloed Pruisischen officier, en hij voegt aan dien lof de opmerking toe, dat de ontwikkeling van keizer Wilhelm's geestelijken aanleg door de school van het militarisme die eigenaardige kleur had verkregen, welke nog steeds voor de taak van den regent de meest gunstige is gebleken te zijn.

Het oordeel van Von Hartmann over den rijkskanselier verdient eenigszins uitvoeriger te worden medegedeeld. Volgens hem is het nog lang niet genoeg erkend, dat de kanselier sleehts één doel voor oogen heeft bij al zijne politieke besluiten en maatregelen: de 'consolideering', de bevestiging des rijks. Om het even of er sprake is van rechtseenheid of munteenheid, van eenheid van tolgebied, van bestrijding der zwarte of der roode oppositie; van overneming der verkeerswegen door den staat, van hervorming der belastingen of der invoerrechten, - steeds is het dit ééne gezichtspunt, waaruit hij de zaken beschouwt, deze ééne maatstaf, welken hij bij alle strijdvragen aanlegt, en waarnaar hij beslist, zonder zich om doctrinaire

vooroordeelen of schoolsche wijsheid te storen. Zijne bewonderenswaardige grootheid ligt juist in deze minachting van alle wetenschappelijke of politieke overleveringen, die voor lieden van gewoon slag omkleed zijn met een nimbus, welke hen belemmert deze traditie, ter bereiking van het hoogste doel, ter zijde te stellen. De heer Von Bismarck weet, hoe moeielijk dat werk der bevestiging is, en hoeveel moeielijker het nog zal wezen voor zijn opvolger, die niet een zoo groot gezag in de schaal kan werpen; hij weet, hoeveel hij nog in eene korte spanne tijds moet volbrengen, en het gemis aan begrip en waardeering bij anderen van hetgeen hem over conventioneele en traditioneele denkbeelden doet heenstappen, is reeds voldoende om de zenuwachtige ongeduldigheid te doen ontstaan, die men hem zoo dikwijls ten laste legt. ‘Had men hem tien jaren geleden (1871) alle bevoegdheden van het parlement als dictatoriale machtsvolkomenheid opgedragen, hoeveel verder zouden wij dan reeds gekomen zijn met de bevestiging van het rijk, hoeveel meer eenheid zou zich dan in de geheele wetgeving hebben geopenbaard!’

Von Hartmann tracht den indruk dezer verheerlijking van een verlicht despotisme eenigszins weg te nemen door de tamelijk overbodige opmerking, dat ook het werk van den heer Von Bismarck slechts menschenwerk, en dus onvolkomen is. Hij wijst zelfs elders eene bepaalde fout in dit werk aan: het opgeven van den *Kulturkampf*, dien hij had willen volhouden tot dat de laatste der renitente priesters het hoofd in den schoot zou hebben gelegd of de oogen voor goed zou hebben gesloten. Op eene andere plaats komt hij in verzet tegen de opvatting van den rijkskanselier, dat de door de regeering tot stand gebrachte of gewenschte hervormingen op sociaal gebied als ‘praktisch Christendom’ zouden kunnen worden aangeduid. Hij keurt herhaaldelijk de concessiën af, welke de heer Von Bismarck - zeker niet uit sympathie! - aan het democratisch beginsel heeft gemeend te moeten doen. Hij is veel te scherpzinnig om niet in te zien, dat de binnenlandsche politiek der regeering, al hield zij steeds één doel voor oogen, in de keuze der middelen, om dit doel te bereiken, aarzelend, veranderlijk, willekeurig, beginselloos is geweest. Wanneer niettegenstaande dit alles zijne sympathie voor den heer Von Bismarck zoo groot is, dat hij dezen met ‘dictatoriale machtsvolkomenheid’

zou willen toerusten, dan zal de reden hiervoor wel voor een goed deel moeten worden gezocht in de souvereine minachting, die de wijsgeer, evenals de staatsman, voor het parlementarisme heeft.

'Het parlementarisme' - zoo schreef hij in 1881 - 'heeft lang opgehouden een ideaal van het Duitsche volk te zijn, sedert dit daarmede in de praktijk is bekend geworden. Ons volk zou er wel geen afstand van willen doen, maar duldt het toch slechts als een noodzakelijk kwaad. Het ziet in de bedoelingen der regeering eenheid, volhardenheid van wil, rijp overleg en technische bekwaamheid, en in de oppositie van het parlement oneenigheid, onduidelijkheid, onzekerheid, aarzeling en onberekenbaarheid, niet zelden gepaard met niets ter zake doende beweegredenen voor de beslissing en onvoldoendheid van kennen en kunnen op technisch gebied. Het heeft derhalve over het algemeen vertrouwen in de regeering, maar wantrouwen in de resultaten van het parlementair partijgeknoei en van het dobbelspel der stemmingen... Het streven naar consequente doorvoering van den parlementairen regeeringsvorm is ten slotte niets anders dan de sterkste spanning van het streven naar vermeerdering der macht van het parlement en vermindering der macht van den regeering.' Frankrijk is steeds de praktische leermeester geweest van het parlementarisme, even als Engeland daarvan de theoretische leermeester was. Welnu, in Frankrijk kan men zien, hoe het volk er steeds naar streeft, de doctrinaire ketenen van den parlementairen sleur te verbreken, en zijn lot toe te vertrouwen aan een dictator, die zich door een betrouwbaar kiesstelsel omgeeft met een parlement van toejuichenden. Von Hartmann heeft, zooals men ziet, het Boulangisme reeds in 1881 voorzien.

Het zal nauwelijks noodig zijn op te merken, dat de schrijver het denkbeeld van een door de parlementaire meerderheid aan de kroon opgedrongen ministerie ten eenenmale verwerpt. Zijn ideaal is een 'parteifreies königliches Beamtenministerium', een ideaal, dat tegenwoordig ten deele bereikt is. Men heeft werkelijk een 'königliches Beamtenministerium', dat uit den aard der zaak behoort tot de partij Bismarck-sans-phrase, en dus slechts 'parteifrei' kan zijn voor hen, die aannemen, dat dat de heer Von Bismarck boven, en niet tusschen de partijen staat.

Tot welke partij behoort Von Hartmann zelf? Eigenlijk tot geen der bestaande, want op alle heeft hij heel wat aan te merken. Zijn ideaal is eene partij, die op politiek gebied conservatief, op religieus gebied liberaal, op economisch gebied opportunistisch is. Dit ideaal acht hij thans door de nationaal-liberale partij grootendeels verwezenlijkt. In 1881 schreef hij van haar: ‘Zij werkte zegenrijk, voor zoover zij vergat of scheen te vergeten, dat zij eene liberale partij was, dat wil zeggen, dat het parlementarisme haar hoogste doel was. Al het positieve nut, dat zij heeft gesticht, heeft zij als nationale en opportunistische, niet als liberale partij gesticht; al hetgeen zij tot stand bracht is gekocht door onderdrukking, ter zijdestelling en tijdelijke verloochening van haar liberaal beginsel.’ In 1885 is hij reeds veel meer bevredigd en schrijft: ‘Eerst thans is de nationaal-liberale partij datgene geworden, wat de nieuwe verhoudingen van den beginne van haar hadden geëischt; eene religieus-liberale, economisch-opportunistische, *staatserhaltende und staatsfördernde* partij.’ Was dit laatste beduidt, zal Von Hartmann verduidelijken. De bedoelde partij is feitelijk eene conservatieve geworden, niet in den zin van die lieden, die altijd over den goeden ouden tijd spreken, of van hen, die stilstand boven vooruitgang verkiezen. Zij is conservatief ‘omdat zij de in den grond liberale rijksconstitutie wil behouden, welke bij hare duidelijke onvoltooidheid voor haar behoud eene geleidelijke ontwikkeling noodig heeft.’ Klaarblijkelijk gevoelt de schrijver, dat de gewone lezer nu nog niet recht weet wat dan eigenlijk moet behouden worden. Zulke armen van geest helpt hij met de meeste welwillendheid uit den nood, door wederom te wijzen op de tegenstelling tusschen een ‘parteifreies königliches Beamtenministerium’ en een ‘parlementarisches Parteiministerium’ en *ex cathedra* te verklaren, dat in dit opzicht Duitschland op een hoogeren trap van ontwikkeling staat dan de westersche mogendheden. In 1887 wordt de nationaal-liberale partij door den heer Von Hartmann *summa cum laude* gepromoveerd, en wel op een dubbel proefschrift: de onderteekening der Heidelberger verklaring en die van het zoogenoemde *Kartell* met de conservatieven. De belooning van zooveel deugd van de zijde der regeering zal, volgens den schrijver, niet uitblijven. ‘De regeering zal moeten erkennen, dat de herboren nationaal-liberale partij haren proeftijd goed heeft doorstaan en zal elk wan-

trouwen tegen eene herhaling der oude zonden terzijde moeten stellen; zij zal dientengevolge kunnen en moeten ophouden, deze partij als asschepoester en de Duitsch-conservatieve als schootkindje te behandelen, maar veeleer beide met gelijke maat moeten meten.' Von Hartmann is eerlijk genoeg om te erkennen, dat de samenwerking van conservatieven en nationaal-liberalen moet worden toegeschreven aan de buitenlandsche toestanden; hij erkent daardoor, dat zij niet het gevolg was van innerlijken aandrang of principieele sympathie. Men weet, dat de oppositie-bladen het Kartell met den minder vleienden naam van 'Angstprodukt' hebben bestempeld.

Het zal den lezer reeds duidelijk zijn geworden, dat Von Hartmann staat op den uitersten rechtervleugel der nationaalliberalen en dat hem van de conservatieven niets anders scheidt dan zijn afkeer van de protestantsch-kerkelijke orthodoxie. Evenzeer als de beide conservatieve fractiën en de nationaalliberale partij door den schrijver worden geprezen, evenzeer wordt het streven der oppositie-partijen door hem gelaakt en miskend. Het heeft er zelfs veel van, of de wijsgeer, uit de hoogere spheren der metaphysische bespiegeling afdalend tot den partijstrijd onzer dagen, zich niet ontzien heeft, tot het even weinig ethische als aesthetische wapen der verdachtmaking de toevlucht te nemen. Men hoore, wat hij over de oppositie in het algemeen heeft te zeggen: 'De Duitsche Michel houdt het voor eene den vrijen man onwaardige slaafschheid, een eisch der regeering, al erkent hij daarvan ook de billijkheid en de doelmatigheid, eenvoudig met ja te beantwoorden, zonder af te dingen of voorwaarden te stellen; door neen te zeggen of door het voorwaardelijke neen van zijn voorbehoud openbaart hij zijne onafhankelijkheid; door ja te zeggen vreest hij zijne heiligste recht, het neen zeggen, als een knecht prijs te geven.'

Wanneer het op de kenschetsing der verschillende oppositiepartijen aankomt, wordt Von Hartmann in zijn oordeel voortdurend scherper en, naar het ons voortkomt, tevens onbillijker. Soms grenst zijne karakteristiek aan het phantastische, bijvoorbeeld wanneer hij over het centrum schrijft: 'Wat de partij der ultramontanen wil, is niet minder duidelijk: de heerschappij der katholieke kerk in den staat, de gemeente, het huisgezin, de school en de maatschappij, met het doel om de ketters weder katholiek te maken, de contra-reformatie volledig door te zetten

en de wereldlijke macht van den paus te herstellen. Wie zich omtrent deze doeleinden laat bedriegen, wie niet wil inzien, dat het Centrum de meest vooruitgeschoven storm-colonne des contrareformatie is, die is blind voor de geschiedenis.'

De Duitsch-vrijzinnige partij tracht volgens Von Hartmann onder allerlei bedriegelijke phrasen haar eigenlijk doel te verbergen. Inderdaad streeft zij naar een toestand, waarin de kroon door de constitutie (?) gedwongen is, tot ministers te benoemen die personen, welke haar door de meerderheid der volksvertegenwoordiging worden aanbevolen, en alles te onderteekenen, wat deze ministers met de meerderheid hebben goedgekeurd. 'Slechts dezen toestand wil de *Fortschritts*-partij erkennen als constitutionalisme; elken anderen, in welke de vorst nog iets anders is dan eene onderteekenmachine, wordt door haar gebrandmerkt als een leugenachtig schijn-constitutionalisme, dat de slavernij van het volk onder een schijn van vrijheid verbergt. Wanneer de drager der kroon toch moet worden verlaagd tot eene onderteekeningsmachine zonder wil, dan is het voor het constitutioneele doel van zijn bestaan volkomen onverschillig, of hij door eene fabriek van mechanische automaten, dan wel door eene erfelijke dynastie wordt geleverd; het eerste zou ontegenzeggelijk het voordeel van grootere goedkoopheid hebben. Een volk, dat zulk een regeeringsvorm bezit is vrij, elk ander volk is onvrij. Het eerste moet gelukkig zijn, het tweede ongelukkig. Deze alleen-zaligmakende theorie van den parlementairen regeeringsvorm moet onvoorwaardelijk worden verwezenlijkt. Alle historische machten, die zich daartegen verzetten, zijn reactionair, en de geschiedenis behoeft zich daaraan niet te storen. Welke noodlottige tijden het volk ook te doorleven heeft eer het tot dien regeeringsvorm komt, dat alles komt niet in aanmerking tegenover den zegen, die daaruit zal voortvloeien; het parlementarisme of de vrijheid heelt alle wonden, welke door de verovering daarvan zijn geslagen. Komt het naderhand niet juist zoo uit als men had gedacht, dan ligt de fout aan de menschen, niet aan de leer. Dus maar frisch er op los! *Fiat doctrina, pereat patria!*'

Wanneer men de schrijver wilde doen opmerken, dat onder de Duitsch-vrijzinnigen nog nooit iemand zulk een parlementarisme heeft verdedigd, zou hij waarschijnlijk antwoorden: Ja, de heeren zeggen het niet, maar zij denken het toch! Nu is

niets gemakkelijker voor den criticus, dan zijn tegenstander eene zekere meer of minder bespottelijke meening toe te dichten, en dan te zeggen: Ziet, hoe dwaas deze man is! De methode van Von Hartmann riekt in dit geval meer naar sophisterij dan naar wijsbegeerte.

Het is allerminst mijne bedoeling de houding der Duitschvrijzinnigen onvoorwaardelijk te verdedigen. Hunne oppositie is dikwijls kleingeestig en bekrompen. Voor de groote vraagstukken der sociale politiek schijnen velen van hen oog noch oor te hebben. Er zijn onder hen niet weinigen, die in naam der individueele vrijheid honderdduizenden willen laten in een toestand, die van slavernij alleen in naam verschilt. Bijna allen zijn zij ongezind om met de tegenwoordige regeering, dat wil zeggen met den heer Von Bismarck en diens ‘Beamtenministerium’, mede te werken tot eenigen maatregel. Ziedaar zonder twijfel eigenschappen, die verre van loffelijk zijn. Doch laat ons de keerzijde der medaille niet uit het oog verliezen. Sedert vijf-en-twintig jaren is er in Duitschland maar één wil, een wil die al wat niet buigt, onbarmhartig breekt. Die wil heeft groote dingen tot stand gebracht, maar met dikwijls hoogst afkeurenswaardige middelen. Een deel van het Duitsche volk is nu ten allen tijde bereid, om het ‘valt neder en aanbidt!’ zelf in toepassing te brengen en anderen voor te schrijven. Een ander deel blijft ongeneigd om toe te geven, dat het doel de middelen heiligt, en ziet daarenboven in het op zoo willekeurige wijze tot stand gebrachte vele en groote fouten. Voor het eerste heeft de wijsgeer Von Hartmann slechts lof, voor het tweede slechts blaam. Zijn eigene bewondering en vereering voor den heer Von Bismarck gaan zóóver, dat hij dezen, gelijk wij boven zagen, alle bevoegdheden van het parlement en dictatoriale machtsvolkomenheid zou willen verleenen. Wanneer dus iemand het waagt, zich tegen den grooten man te verzetten, dan kan dit slechts getuigen van onverstand, of, indien het verzet min of meer stelselmatig is, van booze bedoelingen en van ‘Reichsfeindlichkeit.’

Het is geen wonder, dat zulk eene opvatting, welke bij den heer Von Hartmann verre van oorspronkelijk is, tegenspraak uitlokt en tot verzet prikkelt. Het parlementaire regeeringsstelsel is een compromis, dat bij de betrokken partijen de kunst van geven en nemen onderstelt. In alle constitutioneele monar-

chieën, waar de volksvertegenwoordiging tot den wetgevenden arbeid is geroepen, heeft de vorst immers het recht om zijne ministers te kiezen, zij het dan ook uit mannen van eene aangewezen richting; daarenboven kan hij de Kamer ontbinden en door weigering van zijne onderteekening aan een ontwerp de kracht van wet onthouden. Het is nooit en nergens gebleken, dat de Duitsch-vrijzinnigen den vorst deze rechten wenschen te ontuemen. Maar zij willen geen toestanden zooals die in Denemarken bestaan, waar de koning, steuuende op de letter van de wet en dus van ieder compromis afkeerig, sedert eene lange reeks van jaren een ministerie handhaaft, waaraan de volksvertegenwoordiging haar vertrouwen heeft ontzegd, en waarvan de meerderheid der natie, blijkens den uitslag der verkiezingen na tal van kamerontbindingen, niets wil weten. Zij verlangen niet, dat de vorst eene ‘Unterschriftsmaschine’ zal zijn, maar evenmin, dat het parlement tot eene ‘Geldbewilligungsmaschine’ zal worden verlaagd. Hun tegenstemmen is, wanneer het niet door het onderwerp der stemming zelf wordt gemotiveerd, een protest tegen het feit, dat de rijkskanselier, niettegenstaande zijne zoogenoemde verantwoordelijkheid, zich door geen enkel votum van het parlement behoeft getroffen te achten. De heer Von Bismarck heeft het parlement steeds met zoo souvereine minachting behandeld, dat noch hij, noch zijne vrienden het recht hebben om zich te beklagen over gebrek aan sympathie en aan medewerking.

Von Hartmann's kritiek van de Duitsch-vrijzinnige oppositie brengt hem ten slotte tot de conclusie, dat de woorden ‘vrijheid’ en ‘liberaal’ op het gebied van het uitwendige (?) staatsleven slechts holle phrasen zijn, en dat de volkssouvereiniteit eene ‘hersenblaas’ is. Nog erger dan de vrijzinnigen maakt het, volgens hem, de democratische volkspartij, die met brutale hand de uiterste gevolgtrekkingen der abstract-liberale leer afleidt, voor welke de volgelingen van den heer Eugen Richter nog aarzelend terugdeinzen. Verstout zich niet deze partij om te kennen te geven, dat Elzas en Lotharingen en Noord-Sleeswijk, die met geweld van Frankrijk en Denemarken zijn gescheiden, weder aan die landen behoorden te worden teruggegeven, omdat de bevolking dit wenscht? Beweert zij niet, dat het in strijd is met recht en billijkheid, den wensch niet te vervullen van de meerderheid der Hannoveranen, die het Welfische koningshuis

weder op den troon zouden willen brengen? Het denkbeeld van de volkssouvereiniteit en van hare uiting door de meerderheid heeft overal de jammerlijkste gevolgen gehad; het heeft Engeland zoover gebracht, dat het feitelijk door de ultramontaansche Iersche rebellen wordt geregeerd; België is daardoor het proefveld geworden van eene ultramontaansche modelcultuur; Oostenrijk is een staatsrechtelijk monster geworden met louter centrifugale bestanddeelen; Denemarken heeft door toe te geven aan den volkswil de Eider-linie verloren; Frankrijk is om de zelfde reden uit het Europeesch concert verdrongen en is thans niet bij machte om eenig bondgenootschap te sluiten. Engeland en Italië worden als bondgenooten ook al met wantrouwen beschouwd, omdat de wisseling der ministeriën daar onberekenbaar is. Nederland ontkomt aan de eer eener afzonderlijke vermelding in deze treurige reeks waarschijnlijk alleen door de omstandigheid, dat de heer Von Hartmann de opsomming tot stand bracht in Februari 1887, toen in den Haag nog geen ministerie van ‘ultramontanen’ en ‘protestantsch-orthodoxen’ was opgetreden. Ons dierbaar vaderland kan zich echter troosten met de gedachte, dat het zal betrokken zijn in de volgende algemeene beoordeeling: ‘verschillende kleine staten hebben door hun parlementje-spelen caricaturen van den vermakelijksten aard geleverd voor den buitenstaanden waarnemer.’

II.

Gaan wij thans na, welke middelen Von Hartmanu zelf aan de hand doet om verandering en verbetering te brengen in de in Duitschland bestaande politieke verhoudingen en toestanden.

Eene eerste schrede op dien weg zal volgens hem worden gedaan, wanneer de strijd der partijen in het parlement niet langer onzuiver wordt gemaakt door de vermenging van economische kerkelijke vraagstukken met politieke. Alleen de laatste wil hij aan den tegenwoordigen Rijksdag overlaten; voor de beide andere moeten een ‘Volkswirthschaftsrath’ en eene Synode zorgen. De schrijver meent, dat men, om over economische vraagstukken een bevoegd oordeel te kunnen uitspreken, òf zijn geheele leven moet hebben gewijd aan de studie van het historisch en statistisch materiaal, òf behooren moet tot de kringen der rechtstreeks belanghebbenden, die ook zonder die algemeene

kennis te bezitten, in den regel zeer goed weten, of een maatregel voor hun vak of voor hun industrie nuttig of gevaarlijk is. Het tweede parlement, dat Von Hartmann zou wenschen, zou dus moeten bestaan uit staathuishoudkundigen van beroep en uit de keur der belanghebbenden in alle takken van nijverheid. De door dit parlement uitgewerkte en besproken wetsontwerpen zouden dan aan den Rijksdag kunnen worden voorgelegd, doch eenvoudig ter aanneming of verwerping, niet ter amendeering, op dezelfde wijze als dit thans met de handelsverdragen geschiedt. Von Hartmann stelt zich van zulk eene verdeeling van arbeid de beste gevolgen voor. De tegenstelling toch tusschen de verschillende politieke partijen is onjuist en onzuiver geworden, omdat elke van haar agrariërs, kooplieden, industrieelen onder hare leden telt en, indien ééne dezer groepen een tijdelijk overwicht verkrijgt, dientengevolge komt in eene scheeve verhouding tot de regeering. Welke bevoegdheden het economische parlement zou moeten hebben, wordt door den schrijver niet nader aangeduid, misschien wel omdat de poging, eenige jaren geleden door den heer Von Bismarck beproefd om zulk een ‘Volkswirthschaftsrath’ in het leven te roepen, volkomen is mislukt.

Zeer eigenaardig, men mag gerust zeggen: zeer paradoxaal is Von Hartmann's positie ten opzichte van het vraagstuk van den vrijen handel. Hij noemt dien een ideaal, dat moet worden bereikt door beschermende rechten. Ziehier in hoofdtrekken zijne redeneering.

De vrije handel tusschen twee landen moet berusten op het beginsel der wederkeerigheid, en dit blijft slechts dan ongeschonden, wanneer de beide landen op dezelfde hoogte van ontwikkeling staan. Waar een land van hoogere economische ontwikkeling vrijen handel drijft met een ander, dat op lageren trap staat, daar wordt dit laatste eenvoudig geëxploiteerd en uitgezogen. Beschermende rechten zijn in dit geval de natuurlijke tegenweer. De wederzijdsche vrije handel moet in kleinen kring beginnen; dit heeft de Duitsche regeering begrepen, toen zij den *Zollverein* voorbereidde en tot stand bracht; in dien zin wil zij verder gaan en zal zij trachten het tot een middeleuropeeschen *Zollverein* te brengen, al zetten de Duitsche liberalen een ongeloovig gezicht, wanneer de regeering verklaart, dat dit werkelijk haar bedoeling is. Oostenrijk komt voor die

aansluiting het eerst in aanmerking. Maar men houde wel in het oog, dat voor den buurman alleen eigenbelang de beweegreden voor die aansluiting kan zijn; men moet hem daarom dwingen, door van zijne producten hooge invoerrechten te heffen, zoodat hij van het nut van wederzijdsche concessiën op doeltreffende wijze overtuigd wordt. Terwijl dus een beschermend tarief tegenover economisch sterkere landen, zooals bijvoorbeeld Engeland, eene daad van noodweer is, wordt het tegenover den op ongeveer gelijken trap van ontwikkeling staanden buurman een drang tot wederkeerige handelsvrijheid. Daarom is tegenwoordig in Duitschland diegene de ware vrije handelaar, die stemt voor verhooging van het Duitsche tarief, terwijl het protectionisme in de hand wordt gewerkt door hem, die in kortzichtigen ijver voor den vrijen handel aandringt op verlaging van dit tarief, hetzij met of zonder reciprociteit. Duitschland heeft en houdt een sterk leger, omdat het den vrede wil; het heft hooge beschermende rechten, omdat het de vrijheid liefheeft. Zoowel ter wille van het een als het ander moet het zich offers getroostten; zulk een offer is bijvoorbeeld het stijgen der graanprijzen in Duitschland zelf.

Het schijnt, dat de heer Von Hartmann van het klemmende zijner redeneering zelf niet geheel overtuigd is. Hij onderstelt ten minste, dat zijne lezers zich met zijne beschouwing niet zoo gemakkelijk zullen vereenigen, en wijst deze twijfelaars op de noodzakelijkheid van een hoog tarief voor de financiën van den staat. Eigenlijk heeft de heer Von Bismarck - zoo beweert althans de heer Von Hartmann - oorspronkelijk alleen zoogenoemde *Finanzzölle* bedoeld. Maar kan men er der regeering een verwijt van maken, dat zij de onvoorwaardelijk noodzakelijke verhooging der rijksinkomsten aannam uit de handen eener protectionistische meerderheid in den Rijksdag, toen het haar niet mocht gelukken, eene parlementaire meerderheid voor zuivere *Finanzzölle* te verkrijgen? Ook hier krijgen dus de oppositie-partijen weer de schuld.

Over verschillende belastingen heeft de schrijver zijn oordeel uitgesproken. Eene grondbelasting acht hij billijk, want grond en bodem vormen een geheel eigenaardig soort van kapitaal, dat niet door menschelijken arbeid kan worden voortgebracht, maar hoogstens daardoor kan worden verbeterd; zij vormen tevens het eenige kapitaal, welks waarde stijgt in dezelfde

mate als de ontwikkeling der beschaving. Als geschenk der natuur behooren grond en bodem aan het volk, dat het land bewoont; een enkel persoon kan een beperkt recht van bezit op een deel daarvan slechts verkrijgen door overdraging van een deel der rechten van het geheel. Zulk een persoon is de beheerder en vruchtgebruiker van een deel van het nationale vermogen; bij het hem op deze wijze geschonken voordeel geniet hij het nog veel grootere, dat het geheele proces der kapitaalvorming en vermeerdering in de natie ten goede komt aan de waardevermeerdering van zijn deel van het grondbezit. Voor dit voordeel mag hij wel eenige lasten dragen.

Tegenover deze grondbelasting wordt nu van twee zijden eene belasting op de renten van het kapitaal aanbevolen: vooreerst door de agrariërs in hun haat tegen het bewegelijk kapitaal, in de tweede plaats door de democraten in hun haat tegen het kapitaal in het algemeen. Von Hartmann is met zulk eene belasting niet ingenomen, omdat zij eene premie is op het niet-sparen en dus den aanwas van het kapitaal belemmert. Hij wil, dat de belasting op inkomsten uit het bewegelijk kapitaal getrokken vrijlate hetgeen voor verzekering van allerlei aard wordt gebruikt of ter vermeerdering van het kapitaal wordt terzijde gelegd. Meer in het algemeen wil hij geen belasting op inkomsten, maar wel eene op uitgaven. De directe personeele belasting moet dus zijn een ‘Hausstandssteuer’; ook de indirecte belastingen, die de staat nog niet kan missen, moeten verteringsbelastingen zijn. Treft men alleen de weeldeartikelen der hoogere standen, dan zal de opbrengst niet groot genoeg zijn. Daarom moeten ook de weelde-artikelen der lagere klassen worden belast, met name de strerke drank, de tabak en het bier. Voor de beide eerste artikelen wenscht hij staatsmonopolie; wat het laatste betreft, kan men zich volgens hem met de bestaande mout- en vergunningsbelasting tevreden stellen, totdat de bierconsumptie in geheel Duitschland even groot zal zijn geworden als thans in Beieren.

III.

Eer wij tot de bespreking overgaan van Von Hartmann's beschouwingen over hetgeen door den staat in de sociale quaestie behoort te worden gedaan, wijzen wij erop, dat zijne houding

tegenover de sociaal-democratie gaandeweg aanmerkelijk is gewijzigd. In 1881 sprak hij over deze partij een zeer gematigd oordeel uit (zie boven blz. 133) en meende dat alleen in de toekomst van haar gevaar dreigde. Drie jaren later dringt hij met ernst op de vernieuwing der ‘socialistenwet’ aan, niet voor twee jaren, maar voor een minstens tienmaal langer tijdperk. Den wijsgeer is de gemoedelijkheid geheel vreemd, waarmede indertijd de heer Von Bismarck den sociaal-democratischen afgevaardigden in den Rijksdag toeriep: ‘Gij zijt thans met u twaalven; het zal mij genoegen doen, als het tweede dozijn er bij gekomen is.’ In 1887 schrijft Von Hartmann: ‘De sociaal-democratie wil de opheffing van den staat, van het huwelijk, van het huisgezin, van het erfrecht, van den interest, van het geld, van den particulieren eigendom der middelen van productie, van de vrijheid der persoonlijke beslissing over den te kiezen arbeid; zij wil de vervorming der maatschappij tot een groot tuchthuis onder demagogische cipiers; zij wil, zoolang de tegenwoordige orde van zaken in staat en maatschappij blijft bestaan, verhindering van iedere verbetering in den toestand der arbeidende klassen, en voorbereiding der sociale revolutie door stelselmatige ophistsing der nietsbezittende en onbeschaafde arbeiders tegen de bezittende en beschaafde klassen, in welke zij kwaadwillige verdrukkers ziet, die hun hun rechtmatig eigendom hebben ontnomen.’

Von Hartmann beschouwt de socialisten-wet als een opvoedingsmiddel voor de Duitsche sociaal-democratie, dat wil zeggen, als het middel, dat haar tot eene bruikbare partij in den staat zal maken. Daarom wil hij ook de uitzonderingswet zoo lang gehandhaafd zien, totdat de door het rijk ontworpen, maar nog slechts gedeeltelijk ingevoerde sociale hervorming geheel zal zijn voltooid. In 1884 schreef hij, dat de voltooiing dezer ‘opvoeding’ van veel meer belang was dan het spoedig tot stand komen der sociale hervormingen. Later schijnt hij echter te hebben ingezien, dat men met deze opvoedingsmethode den patiënt niet veel verder bracht. In een naschrift, bij de uitgave van het hier besproken boek toegevoegd aan het artikeltje ‘Für das Socialistengesetz,’ lezen wij: ‘Tengevolge der herhaling van het conflict over de verlenging of opheffing van de socialisten-wet heeft intusschen de radicale internationale vleugel in de Duitsche sociaal-democratie weder geheel de

overhand gekregen over den gematigden; tegelijk is echter ook de ideale ontbinding dezer internationale sociaal-democratie en haar overgang tot anarchisme en communisme, niettegenstaande alle officieele ontkenningen, zoo sterk gevorderd, dat de verwijdering der gezondere elementen van den arbeidersstand van deze richting des te noodzakelijker is geworden.' Von Hartmann's overtuiging van de noodzakelijkheid der uitzonderingswet schijnt intusschen niet geschokt te zijn door het feit, dat deze tot nu toe allesbehalve aan haar doel heeft beantwoord.

De artikelen over de 'sociaal-ethische' taak van het Rijk behandelen, zooals de schrijver in zijn voorrede opmerkt, de sociale hervorming in haar eerste stadiën. Het zedelijk leven van een volk - zegt Von Hartmann - is een product van twee factoren, een subjectieven en een objectieven; de eerste is de som der zedelijke instincten, aandriften en gemoedsrichtingen, die ieder afzonderlijk als erfenis van zijne voorvaderen ontvangt; de tweede is de som van die uitwendige instellingen, welke op het zedelijk leven van invloed zijn doordat zij de motieven voor een onzedelijk gedrag wegnemen of verzwakken en den inwendigen aandrang tot een zedelijk gedrag ondersteunen en bevorderen. De sociaal-ethische instellingen zijn te verdeelen in drie hoofdgroepen: kerk, staat en maatschappij. Tegenwoordig is de invloed van den staat in dezelfde mate toegenomen als de invloed van de kerk en van de maatschappelijke zeden zijn afgenomen. Zoowel bij de breede rijen der beschaafden als bij de arbeidende klassen is het eigenlijk nog slechts de door het vrouwelijk geslacht behouden maatschappelijke gewoonte, waardoor de schijn van het lidmaatschap eener kerk wordt bewaard, terwijl inwendig reeds alle banden zijn losgemaakt. Het aantal der personen, die tot geen kerkgenootschap behooren, zal voortdurend toenemen. De hieruit voorvloeiende gevaren zijn des te grooter, omdat men de geschiedenis niet kan dwingen op haar weg terug te keeren en evenmin kunstmatig surrogaten kan fabriceeren voor de onvoldoende gebleken vormen van den godsdienst, daar tegelijk met den godsdienst ook de religieuse moraal verdwijnt. Toch kan men niets anders doen, dan rustig en kalm voorwaarts gaan en het aan de Voorzienigheid overlaten, wanneer zij de religieuse crisis, waarin de beschaafde wereld zich sedert eene eeuw bevindt, voor goed zal doen ophou-

den door de ontwikkeling van een nieuwen voor het bewustzijn van het tegenwoordige geslacht passenden godsdienstvorm. In afwachting daarvan moet men echter streven naar volkomen ontwikkeling en bevestiging der sociaal-ethische instellingen van den staat; vooral moet men trachten, de botsingen tusschen het individueel en het algemeen belang minder gevaarlijk te maken. Op den bodem dezer sociaalethische instellingen kunnen zich dan van zelf nieuwe maatschappelijke zeden en een nieuwe, zuiver autonome godsdienst ontwikkelen. ‘Zoo doet zich de uitvoering der sociaalethische taak van den staat niet slechts voor als een palliatief voor den duur der religieuse crisis, maar tegelijkertijd als de voorwaarde voor de praktische verwezenlijking van een in zijne hoofddenkbeelden thans reeds onderscheidbaren godsdienst, die door zijne religieuse moraal het zedelijke leven des volks tot eene nieuwe, tot dusverre ongekende hoogte zal verheffen. De oplossing van dit vraagstuk is dus een der machtigste hefboomen voor den vooruitgang, niet slechts op stoffelijk, maar ook op geestelijk gebied; zij sluit niet slechts de oplossing der sociale quaestie, maar ook de veel belangrijker oplossing der religieuse en der ethische quaestie in zich. In haar ligt het krachtigste tegengift tegen ieder reactionair streven, in het bijzonder tegen de goedgemeende, maar in beginsel verkeerde pogingen om de afgeleefde godsdienstvormen met geweld te doen herleven.’

Het is dus ten eenenmale onjuist, de sociaal-ethische staatsinstellingen, aan welke thans wordt gewerkt, met den naam van practisch Christendom te bestempelen. Integendeel, de volkomen uitvoering van deze taak zou de laatste nagel zijn aan de doodkist van het Christendom in den tegenwoordigen zin van het woord. De kerk, die de christelijke liefde en de werken der barmhartigheid als de eerste deugd predikt, verheugt zich in de gelegenheid, om die deugd in praktijk te brengen; de staat daarentegen wil door zijne voorzorgsmaatregelen, die barmhartigheid zooveel mogelijk overbodig maken. De kerk predikt den armen vertrouwen op de Voorzienigheid, de staat leert vertrouwen op eigen krachten. Het vertrouwen op God is vervangen door de assurantie; dit is eene volkomen moderne tegenstelling. En daar het de staat is, die door den verzekeringsdwang de hemelsche Voorzienigheid vervangt, verkrijgt die

tegenstelling tevens een antiek, en dus een heidensch karakter. Sceptisch-modern gebrek aan vertrouwen op God en antiekheidensche staatsalmacht bepalen het standpunt, waarop de staat zich plaatst om der kerk het gebied der armenzorg te ontnemen.

Dat de armenzorg, waar zij onvermijdelijk is, op den staat en niet op de gemeenten moet drukken, is, volgens Von Hartmann, het noodzakelijke gevolg van de vrijheid van nederzetting. Doch die armenzorg kan geheel wegvallen, wanneer de staat verplichte verzekering invoert. Verplicht moet die verzekering zijn voor iedereen, voor armen en voor rijken; de laatsten zouden echter slechts zoodanig deel van hun inkomen behoeven te verzekeren, waardoor zij werkelijk voor gebrek bewaard bleven. Natuurlijk moet zulk eene reusachtige onderlinge verzekering door den staat zelf worden geleid en beheerd; slechts op die wijze kan de meest mogelijke goedkoopheid met de grootst mogelijke veiligheid gepaard gaan.

Von Hartmann schijnt geen man van cijfers te wezen: wat hij neerschrijft over de manier, waarop de voor de verzekering noodige gelden moeten worden bijeengebracht, bepaalt zich tot algemeenheden, waaruit men niet veel wijzer wordt. Alleen voor de *Unfallversicherung*, de verzekering tegen ongelukken, den werkman bij of door zijn arbeid overkomen, moeten, volgens hem, de vereischte sommen geheel uit de bijdragen van de werklieden en de patroons worden gevonden. Voor de door hem gedachte algemeene verzekering, welke pensioenen zal uitkeeren aan zieken, verminkten, ouden van dagen, weduwen en weezen, moet de gemeente of de staat ter hulp komen. De arbeiders mogen niet te zwaar worden belast, maar ook zij mogen niet van bijdragen worden vrijgesteld, ten einde het bewustzijn van rechtstreeksche medewerking bij hen wakker te houden. Voorloopig zullen zij echter slechts ‘een klein deel’ der kosten kunnen dragen. De werkgevers mogen ook niet meer dan ‘matig’ belast worden, anders zou dadelijk een strijd ontstaan over het bedrag der loonen, en deze zou òf leiden tot eene loonsverlaging, die alle lasten op de schouders van den arbeider legt, of tot eene loonsverhooging, die de nijverheid onmachtig maakt om met naburige landen te concurreeren. Het schijnt dus, dat het leeuwenaandeel der kosten door de gemeenten en den staat moet worden gedragen. Van de gemeenten kan echter

niet meer gevorderd worden, dan zij thans reeds aan het onderhoud harer armen ten koste leggen. Ten slotte wordt dus de hulp van den staat ingeroepen. Daartegen bestaat volgens den schrijver geen bezwaar, wanneer de verzekering zich over alle burgers van den staat uitstrekt. Wanneer de rijke, al betaalt hij veel meer aan belasting, geen hooger rijkspensioen (verzekeringspensioen) krijgt dan de arbeider, dan ligt daarin slechts eene schijnbare bevoordeeling van den arbeidersstand. De onbillijkheid verdwijnt geheel, wanneer de noodige inkomsten voor den staat worden gevonden uit eene verhooging der indirecte belastingen, welke op den arbeidersstand betrekkelijk zwaarder drukken dan op de meer gegoede klassen.

De schrijver heeft met die verhooging het oog op de rijksbelastingen, en wel in het bijzonder op de belasting van tabak, bier en sterken drank. Zooals wij reeds boven zagen, is hij een voorstander van het tabaks- en het alkoholmonopolie voor den staat. Elders blijkt het, dat ook eene belasting op de petroleum genade in zijne oogen zou vinden. De heer Von Bismarck is in dit opzicht bescheidener geweest. Hij heeft indertijd óók gesproken van het belasten der weelde-artikelen der groote massa: bier, koffie, tabak, sterke drank, suiker en petroleum, maar hij wilde tot zulk eene belasting, die volgens hem voor de financiën des rijks onmisbaar was, alleen overgaan indien het alkohol-monopolie werd verworpen.

Ik moet bekennen, dat des schrijvers recepten tot verbetering van den socialen toestand mij niet zeer afdoende schijnen. Wellicht zou het oordeel gunstiger kunnen luiden, indien Von Hartmann had kunnen goedvinden zijne voorschriften scherper te formuleeren. Het gronddenkbeeld heeft zeker iets aantrekkelijks, maar zoodra er sprake is van de toepassing wordt alles aarzelend en de voorstelling nevelachtig. Doch tot verontschuldiging van den wijsgeer moge dienen, dat hijzelf de panacee tot verbetering der politieke en maatschappelijke toestanden niet in de aangeprezen sociale hervormingen zoekt, althans niet rechtstreeks. ‘De lezers, die slechts actueele politieke belangen hebben’ - zoo lezen wij aan het slot van zijne voorrede - zullen verstandig doen, de lectuur van dit boek te beginnen met het derde deel (Die gegenwärtige Weltlage) en dan No. XIV (Der Rückgang des Deutschthums) en VI (Die geographischpolitische Lage Deutschlands), vervolgens No. XVII (Die Par-

teien und das Wohl des Reiches) en XVIII (Zur Wahlreform) te lezen. Want No. XIV en VI staan in het nauwste verband met de beschouwingen over de tegenwoordige internationale verhoudingen. No. XVII geeft het resultaat mijner in No. VIII en XV ontwikkelde denkbeelden over den toestand onzer binnenlandsche partijverhoudingen, en No. XVIII wijst op *het eenige radicale middel tot grondige en blijvende verbetering*.

Volgens het oordeel van Von Hartmann zelf is dus de quintessens zijner politieke wijsheid weggelegd in zijne beschouwingen over de gebreken van het bestaande en de deugden van het door hem aanbevolen kiesstelsel. Zie hier in het kort zijn denkbeeld.

Het is niet billijk het kiesrecht aan een zekeren census vast te knoopen. Integendeel, de billijkheid vordert, dat ieder burger, die het vaderland moet verdedigen en die belastingen betaalt, al zijn het slechts indirecte, in zekere mate aandeel verkrijge aan de leiding der aangelegenheden van zijn land. Maar even onbillijk is het, gelijke politieke rechten toe te kennen aan personen, wier ‘Leistungen’ op politiek gebied uiterst ongelijk zijn. Daarom moet men streven naar evenredige toeneming van rechten en plichten. Iets dergelijks is met zeer ongelukkigen uitslag beproefd door de invoering van het in Pruisen voor den Landdag geldige kiesstelsel.

Toen er sprake was van een nieuw stelsel voor het Duitsche rijk heeft men daarom de openbare, indirecte verkiezing vervangen door eene geheime en rechtstreeksche, de drie klassen afgeschaft, allen kiezers gelijke rechten gegeven en het algemeen kiesrecht behouden. Doch deze regeling was weer onbillijk voor den middelstand en de hoogere standen. De regeering meende klaarblijkelijk, dat de vereenigde invloed van de grondbezitters, de geestelijken en de autoriteiten op het platte land, evenals de macht van het kapitaal in de steden, in staat zou zijn, eene voldoende clientèle van onbemiddelde kiezers aan banden te leggen. Haar voorstel was dus, naar hare eigene overtuiging, slechts eene democratische maskerade. Het was, om de uitdrukking van den heer Von Bismarck te gebruiken, de druppel democratische olie, waarmede het nieuwe Duitsche rijk zou worden gezalfd. Intusschen heeft deze berekening gefaald. De hoop dat de arbeiderspartij zich zou laten vinden voor de medewerking tot eene positieve staatkunde (zooeven

drukte Von Hartmann zich met zijne ‘aan banden gelegde clientèle’ geheel anders uit!) is niet vervuld; integendeel; de invoering van het algemeen en gelijk kiesrecht heeft de ontwikkeling der sociaal-democratie slechts in de hand gewerkt. De arbeiders zonden onverzoenlijken naar den Rijksdag, de geannexeerde provinciën eveneens; de Katholieken scharen zich meestal bij de oppositie; de macht van het burgerlijk kapitaal en de beschaving der bevolkingscentra komen nog grootendeels aan de doctrinaire liberale oppositie ten goede. Misrekening dus van allen kant. Tenauwernood zijn een deel van het kapitaal, de protestantsche geestelijkheid, de rijksambtenaren en het grootgrondbezit in staat geweest om tot nu toe katastrophen in het staatsleven te verhinderen. En dit laatste was alleen nog mogelijk, omdat Duitschland het geluk had staatslieden van den eersten rang te bezitten, en omdat dezen zich op een dreigend oorlogsgevaar kouden beroepen. Zoo staat het nu, en wat zal het worden, als ook in de afzonderlijke bondsstaten het kiesrecht is gedemocratiseerd, als dus meer en meer het beginsel wordt gehuldigd, dat de massa als zoodanig moet heerschen en beslissen, omdat zij massa is; dat de stemmen niet moeten worden gewogen, maar alleen worden geteld; dat de rechten van allen gelijk moeten zijn, omdat ook aller plichten en aller werkzaamheid in het belang van den staat gelijk moeten zijn, en dat het meer-praesteeren een onrecht is, den minder-praesteerenden aangedaan, een onrecht, waarvoor de onthouding van meerdere rechten de zachtste staf is. Wie dus de volledige democratiseering van het politieke leven wil tegengaan, moet beginnen met de verbetering der voor het rijk geldige kieswet.

Von Hartmann wil het algemeen stemrecht behouden, met uitsluiting evenwel van de analphabeten, van de juridisch of economisch onmondigen en van hen die een onteerend vonnis te hunnen laste hebben. Hij heeft ook geen bezwaar om het kiesrecht reeds op 21-jarigen leeftijd toe te staan. Stelt men de grens hooger, dan is dit misschien onbillijk voor de lagere volksklassen, wier gemiddelde levensduur korter is dan die der meergegoeden, ofschoon zij, zooals de schrijver eenigszins schamper opmerkt, door volledige onthouding van spiritualia hun levensduur met 10 of 20 jaar zouden kunnen verlengen. Maar het is niet billijk, oude en ervarene lieden met jonge en onervarene gelijk te stellen. Daarom moet aan de jeugd (21-35

jaar) slechts ééne stem worden toegekend, aan den rijpen mannelijken leeftijd (35-55 jaar) kunnen twee stemmen worden gegeven en de ouderen zullen drie stemmen verkrijgen. Op die wijze wordt de invloed van de onbezonnen jeugd geneutraliseerd. Ook tusschen de ongehuwden, de gehuwden en de hoofden van gezinnen moet onderscheid worden gemaakt, want ieders ‘Leistung’ ten bate van den staat is evenredig aan de getalsterkte van zijn gezin, als hij tenminste in staat is, dit zelf te onderhouden en op te voeden. Ieder mag dus, afgezien van zijn ouderdom, zooveel stemmen uitbrengen, als zijn gezin levende leden lelt, waarbij alleen vrouw en kinderen worden gerekend. Verder heeft hij, die persoonlijk aan zijn militairen dienstplicht heeft voldaan, ééne stem meer. Heeft hij campagnes medegemaakt, dan krijgt hij voor elke campagne er nog ééne stem bij.

Maar ook de verstandelijke ontwikkeling moet zwaar wegen. Wie zich aan den schoolplicht heeft onttrokken of de lagere school niet met vrucht heeft bezocht, krijgt geen extra-stem. Wie het examen heeft afgelegd als ‘Einjährig-Freiwilliger’ krijgt er eene stem bij, en wie den cursus van een gymnasium of een ‘Realgymnasium’ met goed succes heeft doorloopen, twee stemmen. Wie minstens drie jaren aan een hoogeschool heeft gestudeerd en daarna een akademisch examen of een staatsexamen heeft afgelegd, krijgt weder een stem meer, dus in 't geheel vier. Hierbij schijnt Von Hartmann het te willen laten.

Eindelijk dient het vermogen in aanmerking te komen, of liever de draagkracht, van het standpunt van den fiscus bebeschouwd. Hier wil Von Hartmann drie klassen onderscheiden: de onbemiddelden, wier inkomen minder dan 1500 Mark bedraagt; den middelstand, met een inkomen van 1500 tot 5 à 6000 Mark, en den gegoeden met een nog hooger inkomen. De eerste klasse krijgt in 't geheel geen stem bij hare *Urstimme*, tenzij zij die op andere wijze is machtig geworden. Maar ook het betalen van hoogere sommen in de patentbelasting en de belasting op gebouwde of ongebouwde eigendommen moet vermeerdering van politieke rechten geven. Elk van deze kategorieën kan den man, die het noodige aantal Marken in de schatkist doet vloeien, ééne stem meer bezorgen. Op grond van het vermogen kan dus het aantal stemmen met hoogstens vijf worden vermeerderd.

Zoo neemt de politieke invloed op allerlei wijze toe. Wie een examen aflegt, weet, dat hij daarvoor van den staat éńe stem meer krijgt. Wie in het huwelijk treedt, ontvangt als huwelijksgeschenk óók eene stem, en wanneer zijne vrouw hem met tweelingen verblijdt, brengt elk van deze zoo al geen zilveren lepel meê, dan toch eene stem voor den gelukkigen vader aan. De zes-en-dertigste en de zes-en-vijftigste verjaardag schenken weer een aanwas van politieke macht. Een sterfgeval in de familie is dubbel treurig, omdat het des vaders invloed op den gang der landszaken vermindert. Wat er gebeurt, wanneer eene dochter in het huwelijk treedt, zegt Von Hartmann niet; waarschijnlijk is dit, op politiek gebied, een netto verlies vóor den vader en eene netto winst voor den schoonzoon. Trekt men een goed lot uit de loterij, dan wordt deze ‘Leistung’ al weer met een à twee stemmen beloond. Wèlgeteld, kan een vermogend man, die de oorlogen van '64, '66 en '70 heeft medegemaakt, het een of andere staatsexamen heeft afgelegd, grondbezitter is en daarenboven eigenaar van eene bloeiende industriëele onderneming, op zijn zes-en-vijftigste jaar reeds 1 + 5 + 4 + 3 + 2 stemmen, in 't geheel dus 15 stemmen uitbrengen. Is hij gehuwd en heeft hij zes kinderen, dan brengt hij 22 stemmen uit.

Het schijnt, dat Von Hartmann zelf reeds heeft ingezien, dat deze regeling in de praktijk op moeielijkheden zal stuiten. Subsidiair stelt hij voor, het te laten bij ééne ‘Urstimme,’ ééne ‘Altersstimme,’ ééne ‘Familienstimme,’ ééne ‘Steuerstimme’ en ééne ‘Militärstimme.’ Zoo luchthartig springt de wijsgeer om met zijn radicaal middel tot verbetering van de economische, politieke en maatschappelijke toestanden, dat hij zich dadelijk bereid verklaart, de premie op ‘burgerdeugden’ van 22 of meer tot 5 te verlagen. Op die wijze blijft van zijn voorstel niet veel meer over dan het streven, waarvan het getuigenis aflegt: de vermindering van den politieken invloed der lagere volksklassen.

IV.

Het boek van Von Hartmann besluit met eenige beschouwingen over den algemeenen politieken toestand van Europa, of, zooals hij het noemt ‘die gegenwärtige Weltlage.’

Het belangrijkste der opstellen uit deze rubriek is dat, waarin de verhouding van Duitschland tot Frankrijk wordt besproken. Het dagteekent van Januari 1887, en is dus geschreven in den tijd, toen de Duitsche regeering, om den Rijksdag tot de aanneming van het septennaat te dwingen, het gevaar van een oorlog met Frankrijk als onmiddellijk dreigend voorstelde; het blijkt echter uit andere geschriften van Von Hartmann, dat hij in zijn oordeel over Frankrijk later geenerlei wijziging heeft gebracht.

Von Hartmann begint met de opmerking, dat de heer Von Bismarck volkomen gelijk had, toen hij het een toeval noemde, dat de Franschen in den oorlog van 1870-71 door de Duitschers waren overwonnen. De krachten der beide partijen stonden toen tamelijk wel gelijk. Na Sedan had Frankrijk een goedkoopen vrede kunnen hebben, maar de nationale ijdelheid klampte zich ook toen nog vast aan het geloof in de onverwinnelijkheid van het dappere Fransche volk, en meende, dat het gebrek aan goedgeoefende soldaten kon worden goedgemaakt door de geestdrift der uit den grond gestampte republikeinsche legers. De onschendbaarheid van Frankrijk's grondgebied werd tot een axioma verheven, de oorlog tot het uiterste als een nationale eereplicht voorgesteld De totale uitputting van Frankrijk's weerstandsvermogen maakte den vrede van Frankfort onvermijdelijk; beide partijen beschouwden dien echter destijds als een wapenstilstand. De *reservatio mentalis*, waarmede het vredestractaat door Frankrijk werd onderteekend, was aan Duitschland volkomen bekend, maar dit laatste maakte liefst geen bedenkingen, omdat het zich wilde onttrekken aan de lasten der bezetting van vreemd grondgebied, verdere buitenlandsche politieke verwikkelingen wilde vermijden, en al zijne krachten wilde wijden aan de bevestiging van het te Versailles gestichte nieuwe Duitsche rijk. Eigenlijk was toen geheel Europa overtuigd, dat die vrede slechts een wapenstilstand voor weinige jaren zou zijn. In Frankrijk is die overtuiging nog steeds de heerschende Binnen vier jaren was daar te lande door buitengewone krachtsinspanning het leger op zulk eene hoogte gebracht, dat men slechts wachtte op het overlijden van gevreesde staatslieden of legeraanvoerders en op het intreden van staatkundige verwikkelingen, die Frankrijk bondgenooten zouden bezorgen, om den revanche-oorlog te beginnen. Toen men zóóver

gekomen was, begon het tweede stadium der voorbereiding voor de revanche. Frankrijk's financiën hadden zich op schitterende wijze hersteld; in Duitschland leed men onder de gevolgen van den *Krach*. Men zou dus in Frankrijk beproeven, de militaire toerustingen steeds uit te breiden; wanneer Duitschland dit voorbeeld volgde, zou het zijn economischen ondergang tegemoet gaan, wanneer het dit niet deed, zou Frankrijk de voor de vervulling zijner wenschen onmisbare militaire overmacht hebben verkregen. Duitschland aanvaardde den wedstrijd, en met goed gevolg. Frankrijk's schuldenlast nam hand over hand toe; Duitschland maakte zoo goed als geen schulden. In Frankrijk werden de belastingen tot het uiterste opgedreven; in Duitschland bleven zij matig. Vóór 1870 kon Frankrijk leenen tegen lager rentevoet dan Duitschland; thans is het omgekeerde het geval. Het bleek dus, dat men zich in Frankrijk had misrekend, dat men zijne eigene financieele krachten te hoog, die van den tegenstander te laag had geschat en dat derhalve de kansen van een revanche-oorlog gaandeweg ongunstiger in plaats van gunstiger zouden worden. Hierbij komt nog, dat het bevolkingscijfer in Duitschland veel sneller is toegenomen dan in Frankrijk, en dat ook deze verhouding elk jaar meer in het nadeel van Frankrijk blijkt te zijn.

Er zijn nog andere factoren, die de teleurstelling en de toenemende verbittering van Frankrijk verklaren. Ieder verstandig Franschman weet thans, dat de erfgenamen der Duitsche keizerskroon met ijzeren vuist het door Wilhelm I veroverde zullen vasthouden, dat de school van Bismarck in de Duitsche staatkunde, even als de school van Moltke in de Duitsche strategie, hare meesters zal overleven, en dat de traditiën van den grooten tijd na den dood der grondleggers van het rijk eerst recht gehuldigd zullen worden, omdat dan het element der persoonlijke oppositie zal zijn weggenomen. Zelfs de meest verblinde kan zien, dat het Duitsche rijk in macht en aanzien voortdurend is vooruitgegaan. De anti-Pruisische stemming in de Rijnlanden en in Zuid-Duitschland is verdwenen. Het wantrouwen in de vredelievendheid van Duitschland's staatkunde is ongegrond gebleken.

Uit dit alles maakt Von Hartmann de gevolgtrekking, dat Frankrijk òf zich moet schikken in de gedachte, dat het in het Europeesche concert slechts een ondergeschikte partij kan

vervullen, óf alles op ééne kaart moet zetten, in de hoop, dat het na een gelukkigen oorlog de milliarden zijner staatschuld door Duitschland zal kunnen laten betalen.

De gewezen Pruisische officier heeft een zeer geringen dunk van het Fransche volkskarakter. In 1871 schreef hij: ‘Het groote gebrek der Fransche natie is, dat zij zich niet schaamt voor den leugen. Het geheele moderne Fransche leven, in den staat zoowel als in de maatschappij, legt hiervoor getuigenis af, want het is nog slechts een groot stelsel van bedriegen en willens en wetens bedrogen worden. Even als de Parijzenaar er volkomen mede tevreden is, zich door zijne dame(!) liefde te laten voorhuichelen, terwijl hij zeer goed weet, dat die liefde leugen, en wel een door hem betaalde leugen is, evenzoo verwacht en verlangt hij ook, dat zijne regeering hem voorliegen zal; de waarschijnlijke duur van eene Fransche regeering is, onder overigens gelijke omstandigheden, omgekeerd evenredig aan hare eerlijkheid en haar fatsoen. Het is bekend, dat de grootste geleerden en artsen van Frankrijk in onze dagen meestal tegelijk de grootste charlatans zijn; het streven naar waarheid om Gods wil, dat de aureool van den Duitschen onderzoeker en kunstenaar uitmaakt, het pathos voor de waarheid als zoodanig is voor de Franschen volstrekt onbegrijpelijk.’ Ziedaar een oordeel, dat in zijne dwaze aanmatiging en in zijne onwetenschappelijke algemeenheid zichzelf veroordeelt. Het is op eene lijn te stellen met uitdrukkingen als ‘het wufte Frankrijk’, ‘het snoode Albion’, ‘de vuige Belg’, die een vijftig jaren geleden bij onze vaderlandsche poeëten gebruikelijk waren, en met welke de van de ‘onbewuste’ zelf kennis der bekrompenheid getuigende verklaring van Oom Stastok, dat de Franschen ‘alevel wat raars’ hadden, een gunstig contrast vormt. Daarom maakt het een des te verrassender indruk, wanneer Von Hartmann zestien jaren later onverholen zijne bewondering uitspreekt voor de geestdrift, waarmede de Franschen de drukkende lasten der oorlogstoebereidselen dragen. ‘Allen eerbied’ - zoo roept hij uit - ‘voor een volk, dat zonder in zijn bestaan op eenigerlei wijze bedreigd te zijn, alleen terwille van een patriottisch denkbeeld, ter liefde van een overigens valsch begrip van eer, zulke lasten vrijwillig op zijne schouders neemt! Het zou voor zulk een ideale offervaardigheid en toewijding inderdaad, uit het oogpunt van historische gerechtigheid, verdienen, door eene

schitterende zege in den strijd om het bestaan der natiën ook den uiterlijken, reëelen triomf zijner eigenschappen te vieren, indien werkelijk het naburige volk vergelijkerwijze in vaderlandslievende toewijding te kort schoot. De Fransche revanchepolitici rekenen erop, dat dit het geval is, en wanneer men alleen de formeele wijze vergelijkt, waarop zulke vraagstukken in het Duitsche en in het Fransche parlement worden behandeld, dan kan men niet zeggen, dat dit vermoeden (der Fransche chauvinisten) geheel ongegrond is.' Het is mogelijk niet overbodig te herinneren, dat het artikel, waaraan de bovenstaande woorden zijn ontleend, geschreven werd om de aanneming van het militair septennaat, d.i. van de vermeerdering der legersterkte op voet van vrede met 41.000 man voor den tijd van minstens zeven jaren, dringend aan te bevelen. Dit dient men in aanmerking te nemen, wanneer men leest, dat Frankrijk ook dan niet aan het opgeven der revanche zou denken, als Duitschland Elzas en Lotharingen niet geannexeerd had, en dat het verlangen om de verloren grens te herwinnen niets is dan 'aanstellerij', waarachter zich de machtelooze woede over de ondergane zedelijke vernedering en de 'Gallische veroveringszucht' verbergen. Von Hartmann's beschouwingen missen hier al het objectieve, dat men bij den wijsgeerig gevormden en ontwikkelden beoordeelaar mag verwachten. Zijne artikelen zijn de pleidooien van een advokaat, die maar al te dikwijls en al te zeer zelf gevoelt, hoe zwak de zaak is, die hij verdedigt. Zijne methode van polemiseeren en demonstreeren op politiek gebied vertoont eene zoo merkwaardige overeenkomst met die der officieuse regeeringsorganen, dat men zich niet zou behoeven te verwonderen, als men vernam, dat hem de leiding van het persbureau was opgedragen.

Indien hem deze twijfelachtige eer ten deel viel, zou het waarschijnlijk het eerste werk van den rijkskanselier zijn, de phantasie van den wijsgeer eenigszins aan banden te leggen. Zeer zeker zou hem verboden worden te schrijven, wat hij nu over Rusland te lezen geeft. Volgens Von Hartmann is het Rusland's toekomst, eene Aziatische groote mogendheid van den eersten rang te worden. In die onderstelling wil hij Rusland gelukkig maken met alle landen ten westen van China en ten noorden van Britsch-Indië en Indo-China, dus ook met Perzië, Afghanistan, Beloedchistan, Klein-Azië en Syrië. Al-

leen in Arabië zouden de zonen van den profeet eene zekere onafhankelijkheid kunnen genieten. Rusland zou dus eene zeer begeerlijke stelling verkrijgen aan den Bosporus en aan het Suez-kanaal. Inderdaad een niet onaardig cadeau van den nieuwen wereldverdeeler. Maar er is eene voorwaarde aan verbonden. Rusland moet aan het westen voor goed den rug toekeeren. Het mag zijne Oostzee-provinciën en Polen behouden, maar het moet alle begeerige gedachten aan Constantinopel opgeven. Dit is wel in strijd met de droomen van de Panorthodoxie en van het Panslavisme, maar in overeenstemming met de eischen van het gezond verstand en noodzakelijk in het belang van Europa. ‘De geographisch-historische analogie tusschen Rusland en Europa aan den eenen kant, en Macedonië en Hellas aan den anderen is niet door Russen uitgevonden, maar wel geschikt om aan hunne droomen van wereldheerschappij voedsel(!) te geven. Ongetwijfeld zou in eene latere toekomst een eerzuchtig en talentvol czar meer kans hebben om Europa onder zijne heerschappij te brengen, dan Napoleon I had, omdat de Russische heerschappij het oprollen van Europa zou beginnen met het dikke einde, terwijl voor de voorwaartsdringende Fransche heerschappij het dikke einde achteraan kwam. Indien de heeren Parnell, Rochefort, Richter, Bebel, Liebknecht en consorten de Europeesche staten brengen tot een stadium van democratische ontbinding en demagogische anarchie zoo als dat, waarin de Helleensche gemeenebesten verkeerden ten tijde van Alexander den Groote, dan zou zeker het czarendom de rol van den redder moeten spelen. Zoo lang het daarentegen in Middel-Europa gelukt, de burgerlijke en sociale democratie onder den voet te houden, behoeven wij ons niet ongerust te maken over de toepasselijkheid der historische parallel met Macedonië.’

Oostenrijk is ‘een geographische nousens en een politiek verminkte’ als het geen Donau-staat meer is, en daarom moet het, vroeger of later, de hegemonie verkrijgen over de federatie der Balkanstaten.

En wanneer nu Rusland het geschenk van den heer Von Hartmann niet wil aannemen en de oogen naar het zuidwesten blijft richten? Ja, dan zal men in de treurige noodzakelijkheid zijn, om tot harde maatregelen over te gaan. Dan krijgt Zweden Finland en Roemenië Bessarabië; de Oost-

zeeprovinciën worden met de gouvernementen Kowno en Wilna een zelfstandig Baltisch koninkrijk en het stroomgebied van de Dnjepr en de Proeth wordt een koninkrijk Kieff. Polen wordt verder verdeeld tusschen Duitschland (Pruisen) en Oostenrijk, en deze laatste mogendheid krijgt de vrije hand op het Balkanschiereiland. Maar eene treurige noodzakelijkheid zou het zijn, vooral voor Pruisen, want dit heeft aan zijn Polen en Joden al meer dan genoeg, evenals Duitschland aan zijn percentage van Katholieken. Het is dus te hopen, dat het overnemen van zulke elementen niet een dure plicht zal worden.

Engeland heeft, volgens Van Hartmann, slechts twee natuurlijke tegenstanders, Frankrijk en Rusland. Voor Frankrijk behoeft het op het oogenblik nog niet bevreesd te zijn, daar dit al zijne krachten reserveert voor den revanche-oorlog. Door Rusland acht het zich in Azië bedreigd, en daarom houdt men te Londen steeds de Oostersche quaestie open, waardoor Rusland verhinderd wordt aan de Britsch-Indische grens krachtig op te treden. De natuurlijke bondgenooten van Engeland zijn dus in de eerste plaats Duitschland, Oostenrijk en Italië, en verder België, Nederland en Zwitserland, als natuurlijke tegenstanders van Frankrijk, en Scandinavië, Roemenië, Bulgarije en Griekenland, als natuurlijke tegenstanders van Rusland. Het is waar, dat de genoemde kleine staten vooralsnog van de natuurlijkheid van dit antagonisme niet overtuigd zijn, maar de omstandigheden zullen er hen wel toe dwingen. Voor Duitschland is overigens Engeland's bondgenootschap van bitter weinig beteekenis, ook omdat de parlementaire regeeringsvorm zulk een bondgenoot weinig betrouwbaar maakt.

Volledigheidshalve teekenen wij hier aan, hoe Von Hartmann over Nederland denkt. ‘Een volk, dat ons met al de kracht zijner ziel haat’ - zoo schrijft hij - ‘is Nederland, niet zoo zeer uit wraakzucht als uit dwaze vrees en tengevolge van de gewettigde ergernis, dat het door de steeds dreigender Duitsche concurrentie uit zijn bigot-materialistischen sleur onzacht wakker wordt geschud. Bij het tot stand komen eener groote coalitie tegen Duitschland, natuurlijk alleen van zulk eene, waardoor de Hollandsche politieke tinnegieter onze nederlaag voor volkomen zeker houdt, zou de deelneming van Holland aan den oorlog tegen ons daar ter lande zeer zeker populair zijn...

Intusschen is het kleine leger van dat land een der erbarmelijkste in Europa.'

Aan het slot zijner beschouwingen zegt de heer Von Hartmann, dat eene algemeene ontwapening alleen dan onmogelijk zou zijn, wanneer alle Europeesche staten, behalve Frankrijk en Rusland, zich vereenigden tot een vredebond en daardoor de booze plannen van de rustverstoorders veroordeelden. Maar zulk een doel is slechts te bereiken door onvoorwaardelijke aansluiting bij de politiek van vorst Bismarck. Wie dus naar dit doel streeft, moet Bismarck's politiek ondersteunen, tot welke nationaliteit hij ook behoore.

Wanneer de Duitsche rijkskanselier den tijd heeft kunnen vinden om de vierhonderd bladzijden van Von Hartmann's boek door te lezen, zal hij waarschijnlijk nu en dan goedkeurend hebben geknikt, maar ten slotte zeker hebben gedacht: de hemel beware mij voor mijne vrienden! De heer Von Hartmann toch is ontegenzeggelijk een vurig bewonderaar van den grooten staatsman en zou, als hij zich verwaardigde tot het door hem zoo gesmade parlement neder te dalen, ongetwijfeld een sieraad zijn van de partij Bismarck-sans-phrase, hetgeen natuurlijk niet onderstelt, dat hij het gebruik van phrasen ter verdediging van zijn standpunt zou versmaden. Maar hij is, volgens zijn eigen bekentenis, allereerst metaphysicus en bespiegelend wijsgeer. Als zoodanig gevoelt hij de behoefte, om de geniale *Rücksichtlosigkeit* van den heer Von Bismarck tegenover personen, partijen en beginselen te persen in het keurslijf van een stelsel. Is het te verwonderen, dat dit keurslijf bedenkelijke scheuren en gapingen vertoont? Zeker, er zijn punten van overeenstemming tusschen den philosoof en den staatsman, want Von Hartmann is een aristocraat in de speciale incarnatie van den Pruisischen jonker, een autoritair in den eigenaardigen vorm van den Pruisischen officier. Maar de heer Von Bismarck is zijn gansche leven lang in aanraking geweest met de werkelijkheid en de heer Von Hartmann nooit; de eerste heeft groote dingen gedaan en de tweede heeft dikke boeken geschreven; de rijkskanselier is een populaire figuur geworden met de bierpul voor zich en een lange pijp in den mond, de geleerde spreekt met diepe minachting over de 'Bierbankpolitiker', klaagt over de voortwoekerende pest der bier-

huizen en verklaart plechtig, dat de tabak iedere ‘voedingswaarde’ mist.

Evenals de heer Von Bismarck, wil de heer Von Hartmann een ‘Realpolitiker’ zijn. ‘De legitimistische leer van de solidariteit der tronen tegen de revolutie en de liberale leer van de solidariteit der volkeren tegenover hunne vorsten staan even zeer op den vermolmden grondslag van een abstract idealistisch doctrinarisme, met welks ongezonde opgeschroefdheid de nuchtere, concreet-idealistische “Realpolitik” van het nieuwe Duitschland den spot drijft.’ Dit klinkt zeer fraai, bijna even fraai als de wetenschappelijke omschrijving van den korporaalsstok, dien volgens Heine ieder Pruisisch soldaat heeft ingeslikt, als een Kantiaanschen kategorischen imperatief. Maar wat is nu eigenlijk die ‘nuchtere, concreet-idealistische Realpolitik?’ Ik beken, op dit punt door de lezing van Von Hartmann's boek niet veel wijzer te zijn geworden. De formule ‘conservatief op politiek, opportunistisch op economisch, liberaal op godsdienstig gebied’ is eenvoudig genoeg, maar de toelichting van den schrijver maakt haar steeds duisterder. Zijne kritiek is dikwijls juist, maar zijne reconstructie steeds gebrekkig. Zijne denkbeelden zijn, al vereenigt men zich daarmede niet, vaak belangwekkend, maar wanneer hij ze op den bodem der werkelijkheid tracht over te brengen, mist men de hand van den meester. De reeks van lezenswaardige, op het tijdstip der verschijning als uiting eener subjeetieve meening zeker interessante couranten-artikelen, door hem geleverd, heeft geenerlei blijvende wetenschappelijke waarde.

In den aanvang van dit opstel is met groote waardeering gewezen op de vruchten van Von Hartmann's veelzijdigen arbeid. Doch zulk eene veelzijdigheid heeft hare nadeelen en verlokt tot het uitspreken van een oordeel ook daar, waar de volkomen bevoegdheid ontbreekt. Twee duizend jaren geleden verweet men een wijsgeer, dat hij, een betrouwbaar leidsman op de kronkelpaden der metaphysica, den weg op de markt niet wist. Von Hartmann heeft zich in zijne politieke opstellen ook op de markt gewaagd, maar hij heeft er het prestige van zijn gezag niet door vermeerderd.

E.D. PIJZEL.

Een commentaar op de Grondwet van 1887.

Mr. J.T. Boys, *de Grondwet, Derde deel; toelichting en kritiek van de wijzigingen in* 1887 *ingevoerd*. Te Arnhem bij P. Gouda Quint. 1888.

Zoo een zeer opmerkzaam lezer, op bovenstaanden titel lettende, zou willen beginnen met na te zien, wat er al in *de Gids* is gezegd over Prof. Buys, *de Grondwet*, deel I en II (uitgegeven in 1883 en 1887), hij zou zich teleurgesteld vinden. Een standaard-werk, een boek dat *époque* heeft gemaakt, van een ijverig medewerker in dit Tijdschrift, heeft het licht gezien, en heeft zijn weg gevonden in de kabinetten der staatsdienaren, in de studeerkamers van allen, die het Nederlandsche staatsrecht onderwijzen en van vele hunner leerlingen en op de tafels der rechtscollegiën; en dat alles is gebeurd zonder dat de eigene mede-redacteuren van *de Gids* het publiek waarschuwden, veelmin voorlichtten, omtrent de verdiensten van dat boek. Getuigt dit verzuim van groote nalatigheid? of ging men uit van de welbekende stelling, dat goede wijn geen krans behoeft?

De bescheidene lezer beslisse. Van camaraderie of bentgenootschap geeft het geval zeker geen blijk.

Maar moet nu ook het Derde deel van *de Grondwet* onopgemerkt onzen gezichtskring voorbijgaan? Dit ware onvergeefelijk, want dit *derde deel*, dat voor de bezitters der beide eerste onmisbaar is, heeft op zich zelf eene groote waarde, zoowel wetenschappelijk als praktisch.

Stelde de hoogleeraar in het staatsrecht, tevens lid en vice-president der Staatscommissie ter voorbereiding van de grondwetsherziening (van 1883), zich in de deelen I en II tot taak, eene volledige verklaring en beoordeeling der bepalingen van de Grondwet van 1848 te geven; het III^{de} deel heeft ten

onderwerp de ware beteekenis en de waardeering der veranderingen, die in 1887 zijn tot stand gekomen.

Misschien zou men mogen vragen: was die *waardeering* van de jongste herziening wel noodig? Was het althans *nu reeds* noodig, van uit den katheder eene kritiek van het werk des grondwetgevers te leveren? En het antwoord op deze vragen moet zeker ontkennend luiden, zoo die kritiek eene vingerwijzing moest zijn naar eene nieuwe herziening; want eene meer onstaatkundige handeling dan deze, zou zich thans moeielijk laten denken.

Zekere mate van stabiliteit is in het leven der Staten onmisbaar, en zoowel tegenover het buitenland, als met het oog op den binnenlandschen toestand, ware het eene dwaasheid, alles na eene korte pooze weder op losse schroeven te stellen.

Maar men zij gerust; de schrijver blijkt zelf hiervan geheel overtuigd te zijn; hij erkent in zijne *voorrede* dat de Grondwet van 1887 niet spoedig herziening zal behoeven, omdat zij aan den gewonen wetgever in vele zaken vrijheid laat om naar omstandigheden te handelen. Zijne kritiek is alleen wetenschappelijk en retrospectief; duidelijk en helder geeft de schrijver de redenen, waarom hij eenige bepalingen anders zou hebben geredigeerd, anders geantwoord, anders gevoteerd, indien hij aan de behandeling der wetsontwerpen, ook na het verslag der Staatscommissie, had deelgenomen als volksvertegenwoordiger of lid van het ministerie.

Hoofdzaak in het Derde deel is echter de uitlegging en, voorzooveel zij in het eerste jaar aan den dag is gekomen, de praktijk der herziene Grondwet.

Eigenaardig is de klacht van den Hoogleeraar over de veelheid van het materiaal, dat hem ten dienste stond voor de geschiedenis der nieuwe Grondwet. ‘De tien boekdeelen’ (van Mr. A.R. Arntzenius) ‘bevatten zeker meer dan eens zoo veel ruimte als noodig zou zijn om de officieele bescheiden te bergen, welke alle vroegere grondwets-herzieningen te zamen ons leverden.’ - Maar ‘tusschen de hoeveelheid en de hoedanigheid van het verstrekte licht bestaat dikwijls een merkwaardig verschil.’

Dus meer geschreven werd er en meer gesproken dan b.v. in 1848, en toch werden de zaken niet beter toegelicht dan destijds!

Is er dan achteruitgang geweest in het eerste vereischte, dat

aan een wetgever kan worden gesteld, namelijk duidelijkheid?

Dit ware al zeer ontmoedigend. Wij twijfelen echter aan de juistheid van deze gevolgtrekking. Behalve dat in de Handelingen der Staten-Generaal over de herzieningen van 1840 en 1848 de stukken en beraadslagingen der Eerste Kamer ontbreken, die men voor 1887 wel bezit; zoo moest uit den aard der zaak èn de voorbereiding èn de behandeling veel moeilijker en omslachtiger zijn met eene Tweede Kamer, die het recht van amendement bezit, dan met eene, die de voorstellen der Regeering alleen kon aannemen of verwerpen.

Het veelvuldige gebruik, dat in 1887 van het recht van amendement is gemaakt, moest ook, uit den aard der zaak, te kort doen aan de volkomen bruikbaarheid van eenige verklaringen der Regeering voor de historische uitlegging van den nieuwen tekst der grondwet.

Waar de Regeering een amendement als onaannemelijk of destructief bestreed en het door de Kamer zag verwerpen, of waar zij een amendement overnam, mogen hare woorden als de uitlegging van haar eigen werk worden opgevat; maar geheel anders is het, indien een artikel is gewijzigd op eene wijze, door de Regeering niet gewenscht maar verdragen. Wanneer dit geval zich voordoet, is het dikwijls moeielijk te vermijden, dat er eenig verschil ontstaat tusschen de toelichting in de Tweede Kamer en die in de Eerste (of bij de tweede lezing), toen het gewijzigde wetsontwerp in zijn definitieven, voortaan onveranderlijken vorm was gegoten.

Het debat van 1887 was, reeds alleen door die omstandigheid, meer ingewikkeld, dan dat van 1848; en in iedere phase van dat debat was de eerste plicht der Ministers, zoo mogelijk zoodanig votum te verkrijgen als de Regeering het meest in het belang des lands achtte; pas in de tweede plaats kwam de plicht om eene goede exegese te geven, waarvan bij de toepassing der Grondwet partij zou zijn te trekken.

Een voorbeeld is de beraadslaging over art. 140 der (tegenw.) Grondwet in de vergadering der Eerste Kamer van 5 Aug. 1887.

Prof. Buys ontdekte echter ook met groote scherpzinnigheid enkele tegenstrijdigheden in de opvatting der Regeering omtrent bepalingen die onveranderd zijn aangenomen; maar hij is optimistisch genoeg om te verwachten, dat de gewone wetgever daarmede wel raad zal weten.

Wat de methode van Buys' *Derde deel* betreft; als leerboek kleeft daaraan het gebrek, dat het niet zelfgenoegzaam is. Alleen de in 1887 bijgevoegde en gewijzigde artikelen worden, in zeer duidelijken druk, tegenover die der Grondwet van 1848, welke vervangen zijn, gesteld. De tekst der nieuwe Grondwet in haar geheel is er niet bij; ook worden geen beschouwingen gewijd aan hetgeen van het oude is blijven staan, in verband tot het nieuwe. Bovendien zijn de artikelen VI tot XII der additioneele artikelen in het geheel niet behandeld; het omvangrijke art. VII is zelfs niet afgedrukt. De lezer behoeft dus altijd nog eene uitgave der Grondwet nevens dit Derde deel te raadplegen, en zoo hem de vragen omtrent de toepassing van de voorloopig gewijzigde kieswet belang inboezemen, behoeft hij daarenboven een anderen commentaar, die hem in de praktijk van Art. VII addit. den weg wijst, b.v. dien van H.J. van Maanen (Utrecht 1888).

Nog eene (kleinere) leemte is, dat bij art. 68 der Grondwet niet wordt besproken en toegelicht het Kon. Besluit van 13 December 1887 (*Staatsblad* N°. 215) *over de behandeling van verzoeken om gratie*, hetwelk het onmisbare complement van het genoemde Grondwetsartikel uitmaakt; en evenmin bij art. 90 der Grondwet, de *aanwijzing der hooge en gewichtige openbare betrekkingen, waarvan het bekleeden of bekleed hebben de verkiesbaarheid tot lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal medebrengt* bij Kon. Besluit van 14 Februari 1888 (*Staatsblad* N°. 23). En, daar art. VII der addit. artikelen buiten het cadre van het werk valt, verneemt de lezer ook niets van het Kon. Besl. van 28 November 1887 (*Staatsblad* N°. 211) *tot uitvoering van het* 5*e en* 7*e lid van art*. 7 *en van het laatste lid van art*. 11 *der kieswet*.

Intusschen zijn deze drie tot heden de éénige wettelijke verordeningen, waarbij organieke bepalingen zijn gemaakt, noodig tot het in werking brengen der nieuwe Grondwet.

Organieke wetten zijn ook nog niet tot stand gekomen, behalve die van 14 Sept. 1888 (*Staatsblad* N°. 150) *tot regeling der voogdij van H.K.H. prinses* WILHELMINA. Er staat dus uit den aard der zaak zeer weinig over de praktijk der nieuwe Grondwet in Buys' Derde deel.

Aan controversen over de nieuwe artikelen, helder en scherpzinnig uiteengezet, ontbreekt het daarentegen niet.

Op een paar daarvan willen wij enkele bescheidene opmerkingen maken.

Bl. 13 en volgende wordt eene belangrijke beraadslaging in de Tweede Kamer op 24 en 28 Februari 1887 over art. 4 der Grondwet vermeld en komt de Hoogleeraar tot de slotsom, dat in het tweede lid van dat artikel, zoo als het onveranderd is gebleven, niets is beslist over het uitleveren van eigen onderdanen, maar dit toch, krachtens grondwettig recht, niet bij wet kan worden bevolen of toegestaan noch ook bij traktaat gestipuleerd. Het eerste gedeelte van deze stelling schijnt onbetwistbaar. De alinea luidt: ‘De wet regelt de toelating en de uitzetting van vreemdelingen, en de algemeene voorwaarden, op welke ten aanzien van hunne uitlevering verdragen met vreemde Mogendheden kunnen worden gesloten’. Eenerzijds werd een amendement voorgesteld, om het woord: *hunne* te schrappen, waarvan de strekking was, dat de voorwaarden van verdragen, ten aanzien van uitlevering zonder onderscheid, bij algemeene wet zouden worden geregeld; anderzijds werd voorgesteld, aan het artiktel toe te voegen: ‘Nederlanders kunnen in geen geval uitgeleverd worden’. Beide amendementen werden verworpen.

De uitlevering van eigen onderdanen is dus èn volgens den tekst èn volgens de geschiedenis van dit artikel der Grondwet onvermeld gebleven. Maar nu ontstaan twee andere vragen: 1° veroorlooft art. 59 alinea 3 der Grondwet, dat bij eene andere wet, dan die in art. 4 bedoeld, aan den Koning de bevoegdheid worde voorbehouden om verdragen te sluiten over het uitleveren van eigen onderdanen? - De Eerste Kamer stelde deze vraag bij haar V.V. in dien zin, dat zij een bevestigend antwoord verwachtte, hetwelk de Regeering dan ook gaf, hoewel het niet waarschijnlijk achtende dat zoodanige wet ooit zou worden gemaakt.

2° kan bij een traktaat, bekrachtigd bij eene wet, de uitlevering van eigen onderdanen worden toegestaan? - Daaraan werd, blijkens de beraadslagingen over de eerste lezing der wetsontwerpen en blijkens het Verslag der Tweede Kamer en de Memorie van Antwoord over de tweede lezing, door niemand getwijfeld, hoewel eenige leden het afkeurden. De Regeering antwoordde namelijk, dat de Koning bij traktaat de uitlevering van eigen onderdanen kon beloven in zekere gevallen

even als dit onder de Grondwet van 1815 geschied was, maar mits bekrachtiging bij de wet.

Het betrekkelijk groote aantal van 13 stemmen bij de tweede lezing tegen het Ie hoofdstuk uitgebracht, kan juist daarvan het gevolg zijn geweest.

Toch meent de hoogleeraar Buys, dat de bedoelde uitlevering grondwettig is verboden, en wel uithoofde van art. 156 der Grondwet (oud art. 150), luidende: 'Niemand kan tegen zijnen wil worden afgetrokken van den regter, dien de wet hem toekent. De wet regelt de wijze waarop geschillen over bevoegdheid, tusschen de administratieve en regterlijke magt ontstaan, worden beslist.' -

Deze uitlegging komt ons bedenkelijk voor. Art. 156 der Grondwet is blijkbaar geschreven als een breidel van het politiek en administratief gezag, ten einde willekeurige maatregelen tot belemmering der rechtspraak, het aanwijzen van bepaalde rechters (*le jugement par commissaires*) en het willekeurig opwerpen van conflicten te keeren. Maar de wetgever, en dus ook de Koning, wanneer Hij een traktaat sluit behoudens wettelijke bekrachtiging, komt ons voor, daardoor niet te kunnen worden belemmerd. Zoo is er geen grondwettig bezwaar gemaakt tegen art. 37 van het Traktaat van Mannheim, goedgekeurd bij Wet van 4 April 1869 (*Staatsblad* No. 37), hetwelk Nederlanders in zekere strafzaken zoowel als in zekere burgerlijke zaken onderwerpt aan de jurisdictie van de Centrale-Rijnvaart-Commissie. Eene gelijke bepaling stond in art. 86 van het Traktaat van Mainz (*Staatsblad* van 1831 No. 19), dat destijds geen bekrachtiging bij de wet behoefde volgens art. 58 der Grondwet van 1815, maar toch niet mocht strijden met die Grondwet, art. 167. Van denzelfden aard was § 3 van het Traktaat van 23 Augustus 1817 met Hannover (*Staatsblad* van 1844, No. 38), bepalende dat moordenaars, huisbrekers, roovers en dergelijken, 'tegen welke in het ééne land regterlijke provisie is verleend', al zijn zij eigen onderdanen van het andere land, kunnen worden uitgeleverd om te recht te staan in het land, waar zij de misdaden hebben gepleegd; en art. 4 der cartel-conventie tusschen de Staten van den toenmaligen Duitschen Bond van 10 Februari 1831 (*Staatsblad* van 1832, No. 45), volgens hetwelk de uitlevering van deserteurs kan, maar niet behoeft te worden geweigerd,

als zij door middel van desertie naar hun eigen land teruggekeerd zijn.

Beide deze traktaten zouden, indien zij nu gesloten waren, bekrachtiging door de wet behoeven. Maar dan ook zouden zij niet in strijd zijn met art. 156 der Grondwet; want ‘de regter, dien de wet toekent’ aan den Nederlandschen moordenaar, huisbreker of roover in het eerste geval, aan den Nederlandschen deserteur uit het leger van een der Bondsstaten in het andere geval, is de bevoegde rechter in het land, waar het misdrijf werd begaan.

Het vraagstuk, waarover wij met den Hoogleeraar verschillen, heeft op dit oogenblik, naar ons staatsrecht, weinig praktische waarde. Het Keiz. Decreet van 23 October 1811 (Bulletin des lois No 400) *over het uitleveren van Fransche onderdanen* wordt sedert de wet van 13 Augustus 1849 (*Staatsblad* No. 39) als niet meer geldend beschouwd, en de Wet van 6 April 1875 (*Staatsblad* No. 66) hecht aan de hoedanigheid van Nederlander het voorrecht van niet te worden uitgeleverd. Gelijke bepalingen heeft België in zijne uitleveringswet van 15 Maart 1874; een volstrekt verbod behelst ook § 9 van het Duitsche Strafwetboek: ‘Ein Deutscher darf einer ausländischen Regierung zur Verfolgung oder Bestrafung nicht überliefert werden.’

Bovendien is er geen traktaat van oudere dagteekening, dat Nederland nu tot uitlevering van Nederlanders zou verplichten. Maar uit een volkenrechtelijk oogpunt is het toch niet verwerpelijk, dat de Grondwet eene deur openlaat voor het toestaan van de door oppervlakkige beoordeelaars zoo zeer gewraakte (wederkeerige) uitlevering van eigen onderdanen. In Grootbrittannië, Frankrijk, Spanje, de Vereenigde Staten, hebben van tijd tot tijd in de 18e en de 19e eeuw de Regeeringen misdadigers van hunne eigene natie uitgeleverd en de gerechtshoven deze handelingen wettig geoordeeld.

In onderscheidene zittingen van het *Institut de droit international* is het uitleveringsrecht tusschen beschaafde natiën aan zijn doel en aan de beginselen van recht en billijkheid getoetst, (zie het IXe deel van het *Annuaire* van dat *Institut* en het XIXe deel van de *Revue de droit international*) en tot nog toe zegevierde in dat geleerde lichaam de overtuiging, dat de Mogendheden bij het sluiten van traktaten over uitlevering zooveel mogelijk moeten beoogen, dat de rechter van de plaats,

waar het misdrijf gepleegd is, oordeele over de schuld en de straf. Dan toch alleen bestaat de hoogste waarschijnlijkheid, dat de feitelijke toedracht het volledigste wordt onderzocht; en nooit heeft in zoodanig geval de veroordeelde zich te beklagen, wanneer de ter plaatse, waar hij misdreef, geldende wet op hem wordt toegepast.

Zeer lezenswaardig is over deze weinig algemeen gekende quaestie het akademisch proefschrift van Jhr. H.J.C. de Jonge, *De uitlevering van eigen onderdanen*, Leiden 1884. - Jammer dat deze schrijver zich juist ten aanzien van de toepassing in Nederland in zijn eigen nadeel vergist; immers op blz. 187 blijkt, dat de uitleveringen van Nederlanders aan Hannover, die ingevolge het traktaat van 1817 hebben plaats gehad, hem onbekend zijn gebleven, met name die van drie huisbrekers in 1856, waarop gedoeld wordt in de Nota van Antwoord der Regeering, Handelingen Tweede Kamer 1887/88, Bijlagen 15 No. 17.

De allerbeste oplossing voor ons land van de quaestie over het uitleveren van eigen onderdanen, ware o.i. die door den heer Van der Kaay in de Tweede Kamer den 24sten Februari 1887 *in jure constituendo* aanbevolen, namelijk zich noch bij algemeene wet noch bij verdrag te binden; maar ingeval de Regeering oordeelt, dat er termen zijn om wegens zeer zware misdaden een landgenoot aan den buitenlandschen rechter over te leveren, eene afzonderlijke wet voor dat geval te maken.

Eene andere controverse, die men tot de *amoenitates juris Belgici* (zoetigheden van het Nederlandsche recht) kan rekenen, is die werd opgeworpen bij de behandeling der voogdijwet in de Vereenigde Vergadering der Staten-Generaal (Juli en September 1888): of namelijk de vermoedelijke Troonopvolgster, Koningin zijnde, zoo zij vóór de vervulling van haar 18e jaar gehuwd is, nog onder voogdij zou staan? - Art. 31 der Grondwet luidt: ‘De Koning is meerderjarig als zijn 18e jaar vervuld is. Hetzelfde geldt voor den Prins van Oranje, ingeval deze Regent wordt.’ - De eerste zinsnede van dit artikel is onveranderd art. 34 (oud). De tweede zinsnede werd er bijgevoegd ten einde verband te houden met art. 41 en 42, waarbij de Prins van Oranje tot Regent wordt aangewezen, mits hij zijn 18de jaar heeft vervuld. Daardoor wordt dus tevens een verschil uitgemaakt, dat in 1858, toen prins Willem van Oranje 18 jaren

oud was geworden, vele pennen in beweging bracht; namelijk, of die Prins reeds als vermoedelijk troonopvolger aanspraak had op het voorrecht om op dien leeftijd meerderjarig te zijn. Dit kan nu niet meer worden beweerd; alleen de Vorst of Vorstin, die den Troon bestijgt en, in het bijzondere geval bij art. 38 der Grondwet voorzien, de oudste zoon des Konings, is meerderjarig op 18jarigen leeftijd; in alle andere omstandigheden is op hem (en *a fortiori* op alle andere leden van het Koninklijke Huis) alleen art. 385 B.W. toepasselijk.

Intusschen werd in het Verslag der Staten-Generaal over het ontwerp der voogdij-wet, de vraag geopperd, of art. 31 der Grondwet geheel de toepassing van het Burg. Wetboek uitsluit? Met name het meerderjarig worden der Koningin door huwelijk? - De Regeering antwoordde schriftelijk, dat, volgens art. 36 in verband met art. 31 der Grondwet, de Koningin eerst na het vervullen van haar 18de jaar de teugels van het bewind kan aanvaarden; maar dat de voogdij moet ophouden, ingeval zij vóór dat tijdstip in het huwelijk treedt, omdat de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek omtrent de rechten en plichten der echtgenooten niet te rijmen zijn met het voortduren der voogdij over een der echtgenooten.

In de vergadering van 12 September 1888 ontwikkelde de heer Minister Mackay eenigszins nader de stelling, dat bij een nuwelijk eener 16- of 17-jarige Koningin het Regentschap zou voortduren totdat zij 18 jaren oud is, maar de voogdij zou ophouden. Daartegenover beweerde de heer Röell, dat er voor een Koning of Koningin geene sprake kan zijn van meerderjarig worden door een huwelijk en dat het vervullen van den 18jarigen leeftijd altijd noodig is om de voogdij te doen ophouden. Die redenaar herinnerde daarbij, dat art. 31 alinea 1 uit vroegere Grondwetten is overgenomen en het toenmalige (Fransche) burgerlijke recht wel eene voogdij over gehuwden beneden den 21-jarigen leeftijd voorschreef; dit was dus rechtens in 1815; ook het Nederlandsche burgerlijke wetboek van 1830, dat niet is ingevoerd, liet de minderjarigheid en voogdij na het aangaan van een huwelijk voortduren. De Minister gaf toe, dat, volgens de bepalingen der Grondwet alleen en op zich zelf, de stelling van den Heer Röell juist was; maar betoogde, dat het B.W. niet buiten rekening mag worden gelaten; nam men aan, dat het huwelijk vóór de vervulling

van het 18de jaar de Koningin niet meerderjarig maakt, dan zou men tot deze ongerijmde gevolgtrekking komen, dat de Prinses, zoo zij op haar 16de jaar bij het leven des Konings trouwde, meerderjarig werd en, zoo zij dan op 17jarigen leeftijd den Troon beklom, weder minderjarig zou worden; *quod absurdum*. De Heer Röell, repliceerende, zag niet in, dat in dit geval zijne wetsuitlegging tot eene ongerijmdheid zou leiden; immers er zou dan toch een Regentschap moeten zijn, en dus werd ook eene politieke minderjarigheid der Koningin door het Staatsbelang gevorderd.

De hoogleeraar Buys voegt zich bij het gevoelen van den Heer Röell; ook hij acht het boven allen twijfel verheven, dat het Regentschap duurt tot het vervulde 18de jaar der Koningin en de voogdij over deze hooge minderjarige is, luidens art. 32 en 34 der Grondwet, eene politieke instelling, die niet beheerscht wordt door het burgerlijke recht.

Wij zouden veeleer in anderen zin adviseeren, ja zelfs de meening voorstaan, dat de Minister in deze discussie iets te veel heeft toegegeven. Het Nederlandsche recht kent geen afzonderlijke familiewet voor het regeerende Stamhuis (*Hausgesetz*). De minderjarigheid is, zoowel voor den hoogst geplaatste als voor den onderdaan, door de burgerlijke wet naar de natuurlijke en maatschappelijke toestanden der natie geregeld; de tijd en wijze, waarop zij eindigt, moet dus, ook voor het Koninklijke Huis, in het Burgerlijk Wetboek worden gezocht. Maar wegens eene staatkundige reden, namelijk om de voogdij en vooral om het Regentschap zoo kort mogelijk te laten duren, vervroegt de Grondwet de meerderjarigheid van een Koning of eene regeerende Koningin aanmerkelijk. In dit ééne uitgezonderde geval (het andere van den Prins van Oranje die Regent wordt, laten wij nu onbesproken) zijn de politieke en burgerrechtelijke meerderjarigheid onafscheidelijk en gaan hand aan hand.

Is er eene voogdij noodig, dan ook een Regentschap, en omgekeerd. Art. 36 in verband met art. 32 der Grondwet maakt geen onderscheid; veelmin is er quaestie van tweeërlei voogdij, eene politieke en eene burgerlijke. Zoodra men dus toegeeft, dat de Koningin door een huwelijk vóór het vervulde 18de jaar de meerderjarigheid kan verwerven, moet men daaruit het gevolg trekken, dat er in dat geval noch Regentschap

noch voogdij te pas komt. Zoo dit niet wordt toegegeven, dan zijn beide noodig ook over de gehuwde Koningin. Nu zijn er twee gevallen denkbaar, waarin over het bestaande verschil van meening ware te beslissen:

1° de Prinses, vermoedelijke troonopvolgster, is gehuwd op 16 of 17-jarigen leeftijd en wordt Koningin vóór dat zij 18 jaren oud is. Alsdan behoeft men o.i. zelfs niet stil te staan bij de ongerijmdheid, dat een meerderjarige weder minderjarig zou worden. Dat argument van den Minister, hoewel op zich zelf juist, is onnoodig; want art. 31 der Grondwet is niet op die jeugdige Koningin toepasselijk. Zij is al meerderjarig geworden op haar 16de of 17de jaar, krachtens art. 385 B.W., hetwelk onbetwistbaar voor haar gold toen zij in het huwelijk trad; zij is dus van zelf ook op haar 18de, evenzeer op haar 19de en volgende jaren meerderjarig. De letter van art. 36 der Grondwet beveelt niet dat er een Regentschap in dit geval zij; zij verbiedt het integendeel; want er is geen minderjarige op den troon.

2°. de Koningin treedt in het huwelijk, nog niet 18 jaren oud zijnde. Nu geldt het in de daad eene vraag van uitlegging der Grondwet. Die vraag is deze: sluit art. 31 de bepalingen van het burgerlijke recht uit? of vult het die aan?

De laatste uitlegging komt ons verre weg de meest aanbevelenswaardige voor. Immers het doel van den grondwetgever was, den kortst mogelijken duur van eene voogdij en een Regentschap te verkrijgen; en het zou daartegen indruischen, wanneer men een Koning (Koningin) langer dan een onderdaan, in gelijk geval verkeerende, minderjarig liet blijven.

Ook behoeft men zelfs, om aldus te beslissen, aan de woorden der wet geen geweld aan te doen. Naar luid van art. 385 Burgerlijk Wetboek is ieder Nederlander *minderjarig, die den* 23-*jarigen ouderdom niet heeft bereikt en niet vroeger in den echt is getreden*. Bij uitzondering is krachtens art. 31 der Grondwet de Koning (Koningin) reeds *meerderjarig als zijn* (*haar*) 18*de jaar vervuld is*. De Koningin die trouwt, kan zich op het eerstgenoemde artikel beroepen en behoeft het tweede niet, of liever zij verwerft door haar huwelijk de burgerlijke meerderjarigheid en behoeft niet meer op de grondwettige meerderjarigheid te wachten. Als neven-argument kan hierbij nog in aanmerking worden genomen, dat de jeugdige

Koningin òf met òf zonder gemeen overleg met de Staten-Generaal in het huwelijk treedt. In het eerste geval werkt de Wetgevende Macht mede om Haar van staat te doen veranderen en kent Haar dus plechtig de rechten en bevoegdheden toe, die 's lands wet in het algemeen aan een wettig huwelijk verbindt; daartoe behoort de meerderjarigheid; in het tweede geval doet de Koningin (volgens art. 18 der Grondwet) afstand van de Kroon door hare daad van in den echt te treden; zij beschikt alsdan over hare hoogste en kostbaarste rechten; zal en kan men beweren, dat zij eene handeling van zoo groot belang kan verrichten en toch nog minderjarig blijven?

Wij kunnen dus ook in deze controverse, met allen eerbied voor zijn oordeel, niet de zijde van den geleerden schrijver kiezen.

Wij nemen hiermede afscheid van het voortreffelijke boek, dat waarschijnlijk meerdere uitgaven zal beleven.

17 Maart 1889.

HEEMSKERK.

J.A. Alberdingk Thijm.
1820-1889.
Bij het graf, op het kerkhof 'de Liefde' den 21*sten* *Maart* 1889.[1)]

Wij herdenken, bij de geopende groeve, allereerst den man. Zoo velen wandelen incognito hier op aarde, of dreunen, wanneer zij zich uiten, slechts de woorden van anderen op: deze afgestorvene was een persoon, een man, die een eigen luid klinkenden naam had veroverd en hem nu door een ieder wist te doen eerbiedigen. Hij was oorspronkelijk. Op elk zijner woorden of daden wist hij een eigen stempel te drukken. Men had, als hij naderde, zijn rijzige gestalte, de edel en fijn gevormde trekken van zijn gelaat slechts aan te zien, om dadelijk te gevoelen, dat hier iemand van beteekenis tot u kwam: een edelman in onze letterkundige kringen: een aristocraat in den goeden zin van het woord: een derzulken, die, al werd hij soms door de omstandigheden gedwongen het gewoonste werk te doen, altijd liet merken, dat er een adel des geestes is, en dat hij tot dien adel behoorde. Hij was een man van het gezag, en tegelijkertijd binnen zekere grenzen een volksman. Er was groote éenheid in zijn denkbeelden, en toch strooide hij ze in telkens nieuwe en frissche vormen overal en voor een elk rond. Want hij was een zeer rijke natuur: die van geen sparen of bewaren afwist. Hoe ingetogen voor zich zelven, was hij niet zuinig waar het op mededeelen van ideeën aankwam. Ieder kon bij hem gerust aankloppen, wanneer hij voor een gedenkdag, voor een heugelijk feest, een verheffend of liefelijk gezegde noodig had. De hooge geestelijkheid vroeg

1) Het hier volgende is, eenigszins uitgewerkt, de toespraak bij het graf gehouden.

hem soms een bezielend woord; maar ook de directeur van een schouwburg der buitenwijk ontving coupletten voor een of ander lustig en luimig stukje. En voor allen was hij dezelfde. En wat hij ook deed, hij daalde, hij verminderde nooit: zijn gehalte nam niet af. Geen onbevoegde zou hem als kameraad op den schouder kloppen. De jonge zee-officier, die u wist te vertellen, dat hij in de Oost altijd-door de ‘blikjes’ van Thijm had geproefd; de handelsreiziger in boeken, die de goedkoope Catholieke prentjes of brochures uit ‘den berg Thabor’ moest verkoopen; de acteur of actrice, die met den dagelijkschen verslaggever der opgevoerde stukken zich in betrekking moest stellen; - zij kregen het niet in hun hoofd, Alberdingk Thijm geheel en al als hun gelijke te beschouwen. Voor hen allen bleef hij de man van distinctie, de man, wiens hoffelijke hoogheid hen allen op een afstand hield.

Wij herdenken in hem den kunstenaar, den p o ë e t . Den dichter, die in zonnegloed zich baadde, voor wien dichtkunst gedachte was. Leerling van Bilderdijk en van Vondel versmaadde hij hier den effen gang, den geleidelijken, gebaanden weg: hij koos het steile pad, dat het spoedigst en het eerst naar de hoogte bracht. Zijn dichterlijke vlucht nam, vooral in het begin, de richting naar het bovenzinnelijke. Vandaar zekere ongewoonheid, zekere stroefheid soms in den vorm van zijn verzen. Zij werden slechts bij uitzondering door allen genoten, al waren er daaronder van die regels, die als metalen munten dadelijk konden rond loopen. Ik wijs op zijn woord aan Bilderdijk.

> U min ik oude! met uw stroefgeplooide trekken
> U met dat starend oog, door borstels overbrauwd!....

ik denk aan zoovele regels uit zijn ‘Voorgeborchte’, bijv. de uitvoerige teekening van den arbeid der kinderen onzer eeuw in tegenstelling met wat hij voor zich zelven zou wenschen:

> Graaft en groeft de bergen; klooft de mijnen;
> Daalt in des aardrijks schoot; geeft jeugd, bloei, arbeidspijnen,
> Der nacht van d'afgrond en zijn doodend stikgas prijs;
> Opdat den mengelklomp voor u een kracht ontrijs,
> Die goud, die weelde baar: *'t voegt Tubalkaïns zonen*,
> *Meer 't ingewand der aard, dan d'aarde te bewonen:*

Delft stoom en ijzer; goud; smeedt u een kroon misschien;
Weest Vorst zoo lang uw kroost 'et lijdzaam aan kan zien;
Voor u die schitteringsdrift! 'k Mistrouw dat lichtkranssmeden,
Sinds kroonvorst Lucifer, afduislend naar beneden,
Ter smidse bleef gedoemd, waar nooit meer straal der zon
Met blank en zuiver licht zijn hoofd omkransen kon. -
Mij - 't leven in Gods dag! mij - 't groen van 's Heeren velde.....

Doch, hoe men ook over den vorm dier gedichten moge oordeelen, de inhoud daarvan was aan het hoogste verwant. Zijn kunst was in werkelijkheid voor hem godsdienst. Trouwens zijn gansche levensbeschouwing ging uit van het denkbeeld der Eénheid, der absolute Orde in Hemel en op aarde. Kunst was dus voor hem iets mystieks: een vorm, waardoor het goddelijke zich openbaarde. Verhevenheid en innigheid kenmerkten dezen dichter in zijn beste oogenblikken: maar soms ook groote teêrheid, roerende teêrheid, die ons deed trillen, toen zijn zuster, Mevrouw Cuypers, de woorden zong:

O Poëzie, hoe lieflijk is uw tred!
Waar gij de voeten zet
Daar wassen leliën en geuren.....

Intusschen, deze dichter was tegelijk een volkomen goed *proza*-schrijver. Zijn proza behoort tot het meest bewerktuigde en kunstvaardigste van ons land. Een proza van een der beste taalkenners van onzen tijd. Spierkracht wedijvert er met lenigheid. Het is daarbij ongemeen kleurrijk en frisch, en maakt den indruk van een weide in den zomer, waarop zoo even een flinke regenbui is gevallen, zoodat nu, bij het weder doorbrekend zonlicht, al de aan de grassprietjes hangende droppels glinsteren en flonkeren. Wie gevoelen wil, hoe vast en hoe teekenachtig zijn schrijfstijl was, moet in de Dietsche Warande opslaan de bladzijden, die hij in 1855 gewijd heeft aan zijn op 31-jarigen leeftijd gestorven broeder Lambertus. Wij gelooven, dat die weinige bladzijden op zeer volledige wijze zijn talent doen kennen.[1)] Later mogen kunstiger omtrekken en beelden uit

1) In die biografie vindt men ook het allerliefste kinderchoor:

In den Hemel is het altijd zomer,
Vriendelijke Engeltjes vliegen af en aan....

dat zoo zangerig op het kerkhof 21 Maart weerklonk, en dat in de verte doet denken aan een tafereeltje uit een schilderij van Fra Angelico.

zijn pen zijn gevloeid, geen daarvan evenaart in roerende eenvoudigheid van toon en in fraaie schakeering der onderdeelen dit opstel. Het drukt ook geheel zijn eigen levensopvatting uit. Wij halen dus een paar zinsneden daaruit aan. Hij schildert dien broeder ook als hij o.a. op een politieke vergadering het woord neemt. ‘Uit een der hoeken der zaal verhief zich een klare vaste stem, die een advies uitbracht. Het was de stem van een spreker, die nog geen volle dertig jaren tellen kon, en dien men, met zijn slanken bouw, zijn lange blonde haren, zijn ovaal gelaat en blozende kaken, eer geneigd zou geweest zijn een jongeling dan een man te heeten. En toch, zoo vastheid van charakter, ingetogenheid van zeden, een fier gemoed, vurige toewijding aan de zaak des Christendoms, en een volledig levenssystema, gevoegd bij meer dan gewone ervaring in eene der hoofdkunsten, iemant tot man kunnen maken - dan mocht men den bedoelden spreker den eernaam niet weigeren.’ En verder heet het van dien broeder: ‘Het was het ridderlijkste hart, het ruimste en helderste verstand, dat ooit aan Nederlandsche toestanden de eer heeft aangedaan zich met hen te willen bezighouden. En bij zijn fierheid en oorspronkelijkheid van denken en gevoelen, bij de misschien wel wat al te groote kantigheid en snelbepaaldheid zijner meeningen, voegde hij een onversaagbaren moed. Ik kan mij het oogenblik, het gevaar, het gezach, niet voorstellen, waarbij deze edele jeugdige geest zou hebben kunnen terug-schrikken voor de noodzakelijkheid van zijn plicht te doen. Dit charakter, dat eene in groote en kleine dingen evenzeer uitblinkende oprechtheid met eene licht blozende zedigheid wist te paren, kenmerkte zich bovendien door de standvastigste reinheid van ziel en zin, en door eene kieschheid, die men bij een fijngevormde vrome vrouw moeilijk in hooger mate zou aantreffen.’ Inderdaad teekende Alberdingk Thijm in deze bladzijden zich zelven En hij deed het in onberispelijk schoone en keurige taal. Er was in zijn stijl, vooral toen hij nog jonkman was, altijd zekere verheffing op te merken. Als voorbeeld - liefst wanneer hij ernstige onderwerpen als bijv. ‘de Heilige Linie’ behandelde - stelde hij zich zelven een de Montalembert. Een fiere zwaai, een trotsch handgebaar was dan als in zijn proza te zien. Wilde hij gemeenzamer zich uiten, meer de taal van het dagelijksch leven gebruiken, dan nam hij een

vrij doorzichtig masker. Hij schiep een soort van tweelingbroeder, die burgerlijker en schalkscher het leven bekeek. Het was Pauwels Foreestier. Hij liet dezen Buiksloter - want Foreestier woonde aan den overkant van 't Y - al die hartige, vroolijke en luimige zetten uitflappen, al die vertrouwelijke en huiselijke wenken toeknikken, die wat al te los zouden afsteken bij zijn gewone hoofsche, hoffelijke en zelfs eenigszins deftige manieren. Vooral beoordeelde Foreestier op humoristischen, puntigen, geestigen, soms ironischen trant de schilderijen-tentoonstellingen in Amsterdam. Later heeft Thijm in zijn verhalen en novellen, vooral in den Volksalmanak voor Nederlandsche Catholieken geplaatst, de beide stijlen, den meer ideëelen en den meer reëelen, als het ware doorééngemengd en verbonden, en in enkele van die verhalen - waarin hij soms de taal der 18e eeuw nabootste - op deze wijze meesterstukjes geleverd. Dit is zeker: hij bleek in zijn proza even degelijk, misschien nog veelzijdiger kunstenaar te zijn dan in zijn poëzie. Dezelfde hooge aspiraties, die in zijn verzen werden nagestreefd, werden ook behartigd in het proza. Nimmer heeft hij in al zijn talrijke, haast al te talrijke geschriften iets ter-nêer gesteld, wat der ziel in later uren ooit ter beschaming zou hebben kunnen strekken.

Wij herdenken in de derde plaats in hem den krijgsman, den s t r i j d e r . Voor de absolute waarheid van zijn levensovertuiging, voor het goed recht der Catholieken, heeft hij altijddoor in ons Protestantsch Holland gekampt. Zonder vrees of blaam, kwam hij op voor zijn geloof, bekende hij altijd kleur, vocht hij steeds met open vizier. En als de held van Cervantes stortte hij zich altijd midden in het gewoel. Onthouding werd door hem als een schuldige fout veroordeeld. ‘Men moet niet terug-blijven - zoo sprak hij - men moet optreden. Overwinningen op de publieke meening worden in geen binnenkamers bevochten’. Juist, waar vernedering uw zaak zou willen dreigen te treffen, daar moet gij, zoo meende hij, voor uw leus optreden. Velen zullen met mij zich misschien nog het oogenblik herinneren, toen in het Paleis op den Dam, in September 1864, het Congres der sociale wetenschappen werd gehouden. Dáár waren alle mannen der vrije gedachte, vurige aanbidders van den zoogenaamden vooruit-

gang te samen gekomen. Geen zaak werd zóó bestreden als de oude wereldbeschouwing, en het mikpunt van veler aanval was het pas gehouden Congres der Catholieken te Mechelen. Een storm van toejuichingen brak uit, toen een uitgeweken Duitscher, Berend - half dichter, half Bohémien - in goed Fransch zijn overtuiging te kennen gaf, dat wel niemand der vrije Hollanders dáár te Mechelen zou zijn geweest. Ik zie Alberdingk Thijm met zijn hooge gestalte rustig oprijzen, het woord opnemen en luide verklaren, dat hij naar Mechelen was getogen en er roem op droeg (‘je m'en fais gloire.’) Hij stond dadelijk, ieder oogenblik, voor zijn zaak. Nooit heeft hij toegelaten, om, uit menschelijke berekening of voorzichtigheid, soms zachtkens een sluier te laten werpen op enkele woorden of daden, die in het nuchter practisch Nederland naar het buitensporige zouden hebben kunnen zweemen. Neen, hij greep aanstonds naar zijn degen, om voor zijn overtuiging, die der Catholieken, te kampen.

Zijn woord en zijn pen waren die degen: middel van verweering, liefst van aanval.

Let wel, dat hij voor al zijn overtuigingen, op elk gebied, vooral op dat der kunst, der taal en der historie, even dapper en manmoedig in het strijdperk toog.

In onze letterkundige kringen is hij de man geweest, die het eerst de leuze heeft gaan verdedigen van ‘de aanwinst der Middeleeuwen’ voor onze literatuur. Hij geraakte toen (hij was 24 jaren oud) in strijd daarover met den glorierijken stichter van ons tijdschrift, met Potgieter, die later - men herinnere zich de opdracht van Thijm's Portretten van Joost van den Vondel - een zijner beste vrienden zou worden. Men kan de formuleering der twistpunten in den jaargang van den Gids van 1844 (deel I p. 592-600) nalezen. Daargelaten de hooge vereering, die Alberdingk Thijm voor de dertiende eeuw in 't algemeen gevoelde: toen de begrippen van godsdienst en krijg nog tot een andere eenheid wisten te voeren, dan die wij thans, door de factoren van wetenschap en industrie, trachten te verwezenlijken: meende hij, dat het niet aanging, de traditie voor Holland af te snijden, en al de schatten van letterkundige overlevering, die de middeleeuwen mêe brachten, moedwillig met den voet te stooten. Hij heeft voor zijn deel gezorgd, dat ons land werkelijk in geestelijken zin is verrijkt.

Waar het gold 't in eere houden van volksgewoonten, het bewaren (op 't voetspoor van Hoffmann van Fallersleben) van den volkszang, daar stond hij op de bres. De ‘Renaissance’ werd wel is waar door hem in den aanvang dikwijls miskend. Doch woedend bestreed hij het basterd-classicisme, en de in ons land zoo geducht heerschende vormelijke stijfheid en verstijving. In de stad onzer inwoning is er niemand geweest, die zóó tegen het werk der witters en bepleisteraars heeft gestreden als onze vriend. Toen de timmermanswoede der rechte lijn overal raasde, en onze beste oud-Hollandsche geveltjes dreigde te verknoeien, door het aanbrengen, te pas en te onpas, der platte lijsten aan de daken: stond hij weder dáár, om terecht te wijzen en straffen uit te deelen. Het wandalisme der vernieling van onze historische monumenten is door hem het eerst aan de kaak gesteld. Tegen alle éénzijdigheid poogde hij de wapens op te vatten. Onze ‘Gids’ heeft het niet vergeten, dat, toen in 1860 nevelachtige, vage vrijheids-verzuchtingen en sceptische uitlatingen de plaats dreigden in te nemen der kleurrijke, stellige en vaste begrippen van Potgieter en Bakhuizen van den Brink, hij het geestige ‘Claegh- ende Vraegh-liedt’ ons toezong:

> Ghesellekens, wat mach' er de goê redene toch al wesen,
> Dat onsen Gids meer loopt te trantelen ende te cantelen als voordesen?
> D' handt, daer hij dus langhe meê wegh-wees, begint te rammelen op elken windt;
> En sijn lanteernken, dat ons te lichten plach, is gants cout geworden ende blint.....

Wij gevoelden toen allen het goed recht van Alberdingk Thijm, om ons dus te-lijf te gaan en velen onzer hebben met zijn wenken ons voordeel trachten te doen.

Want dit was het eigenaardige van elken strijd met Alberdingk Thijm. Hoe forsch zijn aanval ook was, hoe hevig zijn stooten ook nedervielen: na zekeren tijd bood men hem weder de hand. Op een der letterkundige Congressen van Noord- en Zuid-Nederlanders, waar hij met den bekenden liberalen Vlaming Michiel van der Voort een lans had gebroken, zóó dat de splinters er van afvlogen, kwam deze - met zijn groote ronde oogen, zijn fijn beengestel, zijn door de hitte van den redestrijd rose-getinte bleekheid - na de vergadering toch dadelijk op

hem af, en Thijms hand grijpende met de tengere en toch krachtige rechterhand, eide hij: ‘Gai zait 'nen ruden *Jouteur*, Menier Albderdingk!’ Dàt was hij inderdaad. Doch men kreeg altijd eerbied voor zijn stevige bestrijding. Zij ging recht-af op het doel: en zij was altijd uiting van éénzelfde richting. In al de onderdeelen van den grooten kamp, dien hij op velerlei gebied voerde, ziet men - wanneer men zich op eenigen afstand plaatst - de lijnen van een groot plan. Het plan van het veldwinnen van het Catholieke Christelijke rijk op aarde.

Van dat rijk was hij de Ridder, in de volle beteekenis van 't woord, ridder van Gods genade.

Als wij aan hem denken, stellen wij hem 't liefst ons voor als den St. George, dien Donatello gestalte heeft gegeven in het marmeren beeld, dat te Florence buiten tegen de kapel Or-san-Michele prijkt. St. George staat dáár in het stalen pantser. Hij heeft den strijd gestreden. Vast en onverschrokken, doch tegelijk met een gevoel van deemoed, ziet hij voor zich uit. Zijn helm en zijn zwaard heeft hij afgelegd. Hij rust, maar hij rust staande. Vóór zich uit heeft hij zijn groot schild, dat hij met zijn handen zacht vasthoudt, op den grond neêrgezet. Let wel: op dat schild is over de gansche lengte en breedte afgebeeld het kruis. Achter dat kruis is hij veilig. Zoo als die St. George, stond in onze samenleving Alberdingk Thijm, met de leus, die hij reeds als jongeling voerde: ‘Nil nisi per Christum’. Ook hij rustte in den regel staande. Thans is elke strijd voor hem gedaan. Hij rust nu voor altijd. Zijn stoffelijk overschot ligt op de baar. Treedt eerbiedig haar nader. Edeler krijgsman, trouwer ridder van al wat schoon en goed is, heeft Amsterdam zelden gehad.

Want wij mogen niet vergeten, dat hij met hart en ziel A m s t e r d a m m e r was. Catholiek Amsterdammer, die er voor zorgde, dat de namen der Catholieken in de zeventiende en achttiende eeuw van Amsterdam niet werden vergeten. Hoe plaagde hij ons, wanneer wij een Braamcamp niet dadelijk in de lijst van zijn tijd wisten te plaatsen! Maar voorts waardeerde hij alles in Amsterdam. Hij ging in dat opzicht altijd één lijn met zijn vriend Potgieter. Deze twee mannen van de beurs - want, vóordat Thijm hoogleeraar aan de Rijksakademie

van Beeldende Kunsten werd, was hij geheel en al ‘koophandelaar’ - vertegenwoordigden in hun tijd te samen de kloekste en fijnste gedachten van Amsterdam. Zij stuwden beiden op hun manier den wagen der Stedemaagd vooruit. Potgieter was meer een geestelijke nazaat der mannen van de 17de eeuw, en sprak dus van den Prins en van Amsterdam, als van de twee spillen, die ons Holland groot hadden gemaakt. Alberdingk Thijm was een monarchaal man, en zette niet naast, maar boven Amsterdam den Koning, die in 1813 koning van alle Nederlanden was geworden. Dien koning stelde hij zoo hoog, dat hij hem wilde nopen, ook de oude kracht van Amsterdam weder te eerbiedigen. Voor hem als kunstenaar verzinnelijkte zich dit in de vraag, die hij tot den koning durfde te richten, om het Paleis op den Dam weder als Stadhuis aan de stad terug te geven. - Hij kende zijn Amsterdam tot in de minste kleinigheden. Voor het schilderachtige der stadsgezichten ging niet enkel zijn oog maar geheel zijn gemoed open. Voor het teekenachtige van het volksleven in de stad had hij een bijzonder zintuig. Jacob van Lennep en J. ter Gouw alléén evenaarden hem misschien daarin. Hij kende, evenals zij beiden, al de verschillende wijken van de stad. Toen ter Gouw in 1871 eene vertolking van de gelijkenis van den Verloren Zoon in 't Kalverstraatsche dialect gaf, voegde Alberdingk Thijm daar dadelijk aan toe zijn overzetting in 't dialect van den Nieuwendijk. Hij meende dat goed te kennen. ‘Mijn vader, grootvader, oudoom, overgrootvader - zeide Thijm - woonden allen “op de Kolk” zooals men die buurt rhetoriesch vernoemde. Ik heb van mijn 3e tot mijn 14e jaar verkeerd in alle winkels (zoo van de ambachtslui als van de neringdoenden), kelders, kantoortjens, zij- en binnenkamers, onderstukken, op alle stoepen, insteken, droog- en pakzolders der huizengroepen, die bepaald worden door de (tegenwoordige) Spuistraat oostzijde (met een uitsprong naar de Blauwburgwal, Langestraat, Korsjespoortsteeg), de Molsteeg, de Gravenstraat, den Nieuwendijk, St. Jacobsstraat, Endtje van de Waereld, Spuistraat. Gij hebt dus (in mijn vertolking) in de eerste plaats met een knap ambachtsman uit de “Dirrik van Hasselsteech” of een koekebakkersvrouw van “de Nuwendijk” te doen.’ En naast die overzetting in het Nieuwendijksch, gaf hij dan zijn vertaling der gelijkenis in de taal van de Keizersgracht,

waarbij hij opmerkte: ‘dat hij niet zoo zeer de uitspraak der oude Regenten-familiën van vóór den Franschen tijd gaf, als wel de mengeling van affektatie en slordigheid, die de generatiën der XIXe eeuw bij de hoogere klassen kenmerkt’. Zoo nam hij den vollen stroom van het Amsterdamsche leven in zijn bloed op. Voor al de uitingen van Amsterdam had hij hart. Dat de wijk buiten de Leidsche poort zich tot een schoon Vondelskwartier vormde, is voor een deel aan zijn wenken en opwekkingen te danken. Liefst idealiseerde hij telkens een historisch feit in Amsterdam tot een letterkundige gebeurtenis. Gelegenheids-stukjes dichtte hij dan voor 't tooneel, en altijd was hij bezig in zijn geliefde stad de traditie aan het heden te verbinden. Aan de geestes-beweging der stad nam hij als vanzelf ijverig deel. De Vrijdagsche Vereeniging was als oefening tot debat ook door hem (met anderen) opgericht; en hij was dáár gewoon te midden van andersdenkenden zijn liefste gedachten te verdedigen. Met de Zuid-Nederlanders, die voor hun Vlaamsche taal ijverden, stond hij op den besten voet, en hij was altijd trotsch er op, hun zijn ‘stad’ te kunnen wijzen. Van den anderen kant ondersteunde hij ook elke poging, om in Amsterdam een klein goed fransch théatre te doen leven. Hij meende, dat ons land en onze volksaard aan de vormen der fransche vlugge wellevendheid en bevallige hoffelijkheid behoefte had. Hij was tevens een der weinige letterkundigen in Amsterdam, die zich verstout hebben, bij zich aan huis een soort van ‘salon’ te vestigen, waar gastvrij de mannen en jonkmannen van allerlei richting werden ontvangen. Dankbaar herinner ik mij, hoe ik in mijn studenten-tijd dáár werd toegelaten, en nevens vele schilders en musici, dáár Hofdijk, Schimmel, professor Broere, pastoor Brouwers en later Cuypers mocht ontmoeten....

Zoo wilde hij ook hier verbinden, vereenigen, samenbrengen.

Hoezeer in alle opzichten eigenaardig en scherp afgeteekend van anderen, trilde hij toch in zijn hart van gemeenschapsgevoel.

Hij laat een breed lichtend spoor achter zich.

H.P.G. QUACK.

Letterkundige kroniek.

Mei. Een gedicht door Herman Gorter. Amsterdam, W. Versluys, 1889.

De heer G o r t e r smaakt de voldoening, dat zijn gedicht de aandacht trekt. Dat was trouwens te voorzien. Het leven der gedachte is voor velen zóó eentonig, dat al wie in denken en zeggen van de gewone manier afwijkt, al wie iets vreemds vertoont, zeker kan wezen dat, wat ook de innerlijke waarde van dat ongewone zij, de menschen te hoop zullen loopen om te kijken en, kan het zijn, te bewonderen. Bovendien was het gedicht weken te voren in de dagbladen aangekondigd, als een évenement. En eindelijk: de jonge auteur draagt een naam, die in de Nederlandsche letteren van de tweede helft der 19e eeuw een goeden klank heeft, een naam, die ons geest, gemoed, gezond verstand, bladzijden vol helder, kleurig, pittig proza in de herinnering brengt.

Reden genoeg om ook onze belangstelling op te wekken, en ons begeerig te doen grijpen naar het nieuwe lied.

Behoort het tot den eersten plicht van den schrijver eener letterkundige kroniek, die rijp en groen, wijs en dwaas voor zich ziet verschijnen en verdwijnen, te trachten zich over niets te verwonderen en alles te begrijpen, tegenover dit nieuwe gedicht geplaatst, hebben wij ons dien plicht nog eens scherp ingeprent. En het bleek ons al spoedig, dat deze voorzorg niet overbodig was. De heer Gorter toch vergt veel, zoowel van het bevattingsvermogen als van het letterkundig verteringsvermogen zijner lezers; hij maakt daarbij in zijn verzen vaak zulke vreemde grimassen en buitelingen, stelt zich in één woord, zóó zonderling aan, dat er meer dan gewone zelfbeheersching noodig is, om hem in het gansche, 194 bladzijden lange

gedicht te blijven volgen. En nu durven wij wel niet de verzekering geven, dat wie zich die zelfbeheersching oplegt en die zelfverloochening getroost, daarvoor beloond zal worden door een intens en zeldzaam kunstgenot; maar toch het kan niet uitblijven of met inspanning en geduld zal men ook hier iets bereiken: zal men achter sommige van de geheimen komen van de ongewone taal, welke de heer Gorter spreekt, zal men enkele van de raadselen vermogen op te lossen, welke ons door deze dichterlijke sfinx worden voorgelegd, en wellicht schoonheden ontdekken, waar men die aanvankelijk niet had vermoed.

Wanneer wij resumeeren hetgeen wij van den eersten zang van het in drie zangen verdeelde gedicht begrepen hebben, verkrijgen wij het volgende:

Op de zee van verre uit den nevel komt een boot aangevaren, en vooraan, vóór het linnen zeil, schuilt een bevallig kind:

> Het zat zoo stil te staren, zoo verblijd
> Blonken haar oogen in het schaduwlicht
> Achter het zeil, zóó bloosde haar gezicht,
> Zóó mooi, zóó zacht was ze, een rozeblad,
> Geblazen door den warmen boschwind, dat
> De beek afloopt onder de hazelaar,
> En tusschen de lage weiden, waar
> Het groen is en de hooge hemel blauw.

Het is een van de twaalf zusters, die op de zon staan (de maanden), en van die twaalf de liefste, blondste: de kleine Mei. Overal waar zij voorbijgaat is er vreugde.

> Dan liggen bloemen
> Op haren weg en kleine engelen noemen
> Ze zamelend haar naam.

Den eersten nacht dat Mei op aarde doorbrengt is het haar bijna bang, maar als ze een regen van stralen uit de wolken ziet nederdalen, en zij door de maan, haar moeder, beschenen wordt, heeft ze rust.

> En toen ze daarna insliep, was het of
> Een moeder heenging als haar kind slaapt, dof
> Verblonk in moeders hand de maanlamp...

Terwijl Mei dien eersten nacht te slapen ligt, is er ontroering in de lucht. Mei's zuster, April, ligt op de baar, en het is April's doodenstoet, die daar voorbij trekt. Wanneer zij ontwaakt is, begint ze haar ‘tooverigen tocht.’

... Binnen alle duinen waar zij klom,
Heeten haar die valleien wellekom,
En baden of ze bleef; stond niet een rij
Van blauwe en geele bloempjes zij aan zij
Geschaard...

Zij nadert een duinvijver, en daar ..

daar stond zij nu en dronk,
De lippen in 't hol handje - 't water wonk
Met de wenkbrauwen waar de druppel viel.
..... Toen sloeg zij de oogen neer
En zag zich zelve. En een blijde schrik
Verstelde haar; het werd een oogenblik
Waarin ze niet dacht, vol van zoet gevoel
Van dartelheid en overmoed.....
..... Schroomend deed ze een stap
En zag haar eigen blozen.....
..... Dat was voor 't oog festijn
Om naar te zien: haar lippen krulden om
Zij knielde om zich te kussen in den kom.
Maar toen vier lippen raakten en haar oog
Zijn glans vlakbij zag lichten, toen bedroog
Het water haar en voegde rimpels in
De wangen van het beeldig kind; haar kin
Ging dobberen in golfjes. Zij bleef stil
Geduldig wachten tot de breede ril
Aan de oevers uitstierf. Van haar mondje droop
Een kettinkje druppels; waar 't viel daar kroop
Een bloempje uit den grond, een meizoentje.

Als een wit vlindertje huppelt ze door weiden en bloemengaarden, en, vermoeid van haar tocht, legt Mei zich neder onder de haag, den hemel aan te zien.

Op een tiental bladzijden, - Mei's gesprek met een geheimzinnige vrouw, een soort van stroomnimf - waarvan beteekenis en

strekking ons, ook na herhaalde lezing, duister zijn gebleven, - volgt hare ontmoeting met Zefirus, wiens keel nog niet geheel ontdooid is en wiens stem daardoor nog wat ruw klinkt.

Het wordt middag:

> Bewegingloos
> Zat zij; er zat een vogeltje een poos
> Dicht voor haar op een berketak te zwijgen,
> Begon op eens te zingen dat ze 't hijgen
> Kon zien.

Zij ziet den akkerman op het veld aan het werk; een boerenbruiloft vervroolijkt het landschap; kinderen komen uit school - en dan plotseling treedt de dichter zelf in zijn gedicht met zijn herinneringen aan Mei, die hij ten slotte weer laat insluimeren, terwijl twaalf ridders, de twaalf nachturen, trouw om de kleine Mei de wacht houden.

Uit den tweeden zang onthouden wij dat Mei, in de wereld droomend en denkend rondwarend, een jongen god ontmoet. Het is de uit de Noorsche mythologie bekende lichtgod Balder, die, terwijl Mei aandachtig zit te luisteren, aanvangt te zingen, van zijn vroeger te huis bij Wodan en Frya, waar de jonge Idoena bij hem woonde, en die - zonderling genoeg! - in zijn lied een wonderlijke bekendheid met de Grieksche en Romeinsche mythologie aan den dag legt, door er Iris' en Aurora's namen in te mengen.

Wanneer Balder's zang verstomt en de jonge god uit Mei's oogen verdwenen is, heeft zij slechts één gedachte: hem weer te zien. En zij trekt voort, eerst door het laag gebied der vlinders, dan naar de wolken, en steeds hooger tot zij ‘de wolkespinster uit het Noorden’ bereikt, en eindelijk in Wodan's paleis aanlandt. Zij zoekt er Balder, maar vindt hem niet; en als zij Balder's naam noemt en naar hem vraagt, dan klagen de goden, en Wodan kermt om den zoon, die verdwenen is en nimmer wederkeeren zal. (Men herinnert zich hoe Balder, tengevolge van Loke's verraad, door zijn blinden broeder Höder gedood werd). Maar als Mei verhaalt, hoe ze hem gezien heeft, en hoe hij haar een ‘godendroomelied’ gezongen heeft, dan straalt aller aangezicht van blijdschap. Mei vlucht verder, altijd in de hoop Balder's woning te zullen bereiken. Eindelijk vindt zij den lang gezochte, en nu zitten zij wel te zamen

als een bloem
En nog een andre, die saam aan den zoom
Van 't bosch gegroeid zijn, zóódat ze soms raken
Elkaar wanneer de wind waait, en het blaken
Van d' een de ander voelt, de stengels streelen
En wrijven langs elkander en de geele
Bloemhoningharten zien elkaar in de oogen;

maar wanneer Mei, met brandende lippen hem van haar liefde spreekt, dan stoot haar een koud ‘nooit, nooit!’ uit Balder's mond terug. Hij, Balder kan nooit aan een ander behooren, hij die zich zelf een God is. En nu beseft Mei,

dat hij voor haar niet was, en zinken
Begon ze langzaam, sneller, en zijn stem
Bleef in haar ooren; dat was al van hem.

Het is waarschijnlijk dat de dichter in deze ontmoeting van Mei en Balder eene zinnebeeldige beteekenis heeft trachten te leggen. De bedoeling is bij benadering - maar ook slechts bij benadering! - te vatten, wanneer men weet dat Balder in de Noorsche mythologie geldt als het zinnebeeld van den stralenden, lichtenden zomer.

In den derden (laatsten) zang vindt de dichter Mei terug, leliebleek en weenend. Met haar zet hij zich aan den stroom,

En bij het komen van den rooden morgen,
Toen van het water, uit het loof, de zorgen
Heenvloden en het zonnelicht kwam huizen
Met vogels in de takken, en het bruischen
Van golven vroolijk werd,

vertelt ze hem van haar wedervaren met Balder. De dichter neemt hare hand en voert haar met zich langs de dijken en langs het veld. In een kreupelbosch vinden zij de geheimzinnige vrouw weder uit den eersten zang, wier verschijning en beteekenis ons een raadsel blijft. Als deze van Mei's lot verneemt, zegt zij - en hier stelle men zich Balder als de verpersoonlijking van den zomer voor -:

Balder en Mei, dat was een schoone droom.
Als dat geworden was, dan konden loom
Wij alle nederzitten en wel sterven
Alle demonen; en wie dan beërven
De aarde zou... maar dit is niet geweest...

De avond valt, wanneer de dichter met Mei de poorten der stad bereikt; en langzaam nadert nu voor Mei het einde.

> Zij voelde het begin van kouden dood
> In zich, en 't was of stierven in haar schoot
> De kinderen van wenschen en verlangen.
>
> Zij leek een bloem, die onder het sneeuwlaken
> Kou lijdt, niet slapen kan van kou en sneeuw....

Maar nog voor haar dood wil zij ‘der menschen stad’ met haar ‘werken en wezens’ zien. En de dichter vergezelt haar, en zij zien de pleinen en de bruggen, en de werkplaatsen en de woningen der menschen.

Eindelijk komt de laatste droevige dag. Mei voelt in zich ‘den wil tot doodzijn.’

> Ze duizelde en in die duizeling
> Werd ze zoo licht, een veer die uit den zwing
> Der duive valt: ze daalde en viel niet:
> Zoo valt een riethalm over in den vliet.

Mei is gestorven, en de elven en de tritons begeleiden haar met gezang grafwaarts. En - eindigt de dichter -:

> Ik groef een graf, waar golven komen toe-
> Dekken het zand en legde haar daar neer,
> Daarover zand: de golven komen weer
> En dalen weer met lachen of geschrei -
> Daar ligt bedolven mijne kleine Mei.

Zoo geresumeerd en met zorgvuldig gekozen aanhalingen toegelicht, valt er in Gorter's gedicht niet alleen een poëtische gedachte te genieten, maar is er poëzie van niet alledaagsch gehalte in te bewonderen. De bloemlezing zou kunnen worden uitgebreid met brokstukken uit de schildering van Mei's komst aan het godenmaal met de beschrijving van Wodan's overstelpende droefheid, met het gesprek tusschen Mei en Wodan. Er zouden nog kernachtige regels kunnen aangehaald worden, als:

> Jeugd overwint
> Legers van pijn en neemt de sterke stad
> Der toekomst hopend in;

of fijn gepenseelde als:

> Terwijl de stilte peinsde om te raden
> Geluid dat komen zou.

En uit al die proeven, zoo bijeengebracht, zou het ons niet moeielijk vallen, het besluit te trekken, dat de heer Herman Gorter, dichterlijk gevoelend, in staat om wat hij gevoelt in kernachtige beeldende of, waar het pas geeft, in eenvoudige zangerige taal weer te geven, met zijn proefschot een meesterschot gedaan heeft, en dat wij in hem een Nederlandsch dichter van hoogen rang hebben te begroeten.

Wanneer wij tot dat besluit niet komen, dan is het omdat wat wij hier als gelukkig geslaagde tafereeltjes, als dichterlijke schoonheden afzonderlijk aan het licht brachten, wordt omringd, vaak verborgen en soms verstikt door de zonderlingste constructiën, beelden, woorden en woordverbindingen, door de ongeloofelijkste rijmen en maten, en omdat bovendien het gedicht in zijn symbolisch karakter, doorweven met herinneringen aan de Noorsche mythologie, als geheel zóó onduidelijk en verward is, zóó onvast van lijnen, dat men naar de beteekenis slechts raden kan.

De heer Gorter heeft waarschijnlijk veel dichters, en voornamelijk Engelsche dichters, gelezen, en de beelden en stemmingen welke hem uit Shelley, Keats, Wordsworth zijn bijgebleven, vermengen zich met zijn eigen beelden en gedachten. Maar gelukt het hem al, gelijk in de meeste der door ons aangehaalde verzen, voor die stemming, voor dat beeld den rechten toon, het juiste woord te vinden, herhaaldelijk gebeurt het ook, dat hij hierin niet slaagt. Dan gaat het gedicht hotsend over een ongelijken weg, krakend en schommelend, met rukken en schokken, en valt er aan een ongestoord genieten van dichterlijke schoonheden niet meer te denken.

Hier enkele voorbeelden:

In den aanvang van den tweeden zang spreekt de dichter, in vrij onduidelijke bewoordingen, van een tempel, dien hij zich gebouwd heeft, een tempel vol bloemen. 's Nachts waakt hij in dit heiligdom, en dan hoort hij muziek: wellicht het ruischen van de fluweele voetjes van zijn Mei, die om den tempel loopt te spelen. En nu zegt hij:

Hoe kon ik 't ooit verlaten waar mijn ziel
Duizeld', het licht ver van mijn oogen viel,
Mijn oog en oor werd als de groote hemel
Boven de zee met al haar waterwemel
Van prisma's kleur en van muziekballons
Opstijgend van de baren, en van dons
Geplukt uit golvevleugels? Waar de nacht
De aarde sloot, den hemel openlacht'
Uit sterren wit spruitend met klaar gekijk,
Maar zwijgend, naar het zwarte rijke rijk
Der aarde waar de bloemen met een zucht
Geboren werden in de donkre lucht,
Het nachtegaalgeklaag luid uitjuikte
Boven de bloem, die pas zich uitluikte?

Mei's laatste dag is aangebroken, zij treedt voor het laatst in het morgenlicht, en nu lezen wij:

En toen ze kwam in 't licht en dronken buiten,
Bedronken door den nacht, en dat te muiten
Des morgens slaat uit duister en zich kiest
Een opperhoofd: de zon, en zich verliest
Voor hem en voor zijn glans, waarin het valt
En sterft en opgaat na den doodstweespalt
Met duisternis, die óók sneeft: Daar bleef hij
Met al zijn schijn alleen en trotsch en blij.

Van een zonderling gevoel van accent en rythmus getuigen regels als de laatste van deze twee:

De teere lucht woei vloeiend met een vaart
Omhoog, hinnekend draafde de windhengst rond op aard;

of als de volgende, die tevens een rijmcuriositeit zijn:

Er groeien anjelieren en honig
Zuigen daar bijen, toch lijkt het droevig;

of als deze regel:

Menschestcmmen hoorde ik uit het luik.

De dichter schroomt niet te schrijven:

Ik wist niet dat dit alles was zoo mooi,

of:

O, 'k zal haar maken mooi,

Hij spreekt van een ‘woordetrein’, die glijdt onder ‘t witte bedgordijn’; van een rivier, die

Gonsde en ronkte niet ver als een dier;

Van Tritons,

bouwende een lange straat
Geluid over het zeegelaat.

Elders schrijft hij:

Zoo werd de hemel vol van windlawaai
En vogelkelen vol van stemgeaai
Schalden als beken mee.

Wanneer Mei haar tocht aanvangt, heet het:

Als op een sofa, maar die was er niet,
Zoo dreef ze eerst voort naar het laag gebied
Der vlinderen.

In het lied van Balder vinden wij deze regels:

Toen waren dicht omwonden
Mijn oogen en opbronde
Er uit de blinde wellen schaarsch lichttint.

Maar het zonderlingst stelt zich de jonge dichter aan, de grootste ergernis wekt hij, door eene wijze van rijmen, welke zijne verzen vaak onleesbaar maakt.

Wat is het rijm? Waartoe dient het? Op die vragen zal in den regel het antwoord luiden: het rijm dient vooreerst tot het verkrijgen van een muzikaal effect door de in geregelde orde terugkeerende gelijkheid van klank, maar tegelijkertijd om het innerlijk verband der dichterlijke gedachten scherper te doen uitkomen. Om het muzikaal effect te verkrijgen, is het noodig dat het rijm zoo zuiver mogelijk zij; om het verband der gedachten te doen uit-

komen, is het wenschelijk dat het rijm valle op de gewichtigste woorden van den dichterlijken zin.

De Germaansche talen, die voor lyrische gevoelsuitingen het rijm plegen te bezigen, laten, waar het, gelijk in het epos en het drama, plastische en dramatische voorstellingen geldt, het rijmeloos vers toe.

Maar waar men, in epos of in lyrisch gedicht, het rijm gebruikt, daar is het niet onverschillig hoe dat geschiedt. En welk een groot effect men met een krachtig, vol, zuiver rijm kan maken, dat kunnen de groote dichters van alle volken ons leeren.

Goethe heeft in het tweede deel van Faust, in het 3_e bedrijf, Helena het effect dat het rijm op haar maakt, aldus doen teekenen:

> Ein Ton scheint sich dem andern zu bequemen,
> Und hat e i n Wort zum Ohre sich gesellt,
> Ein andres kommt, den ersten liebzukosen.

Voor den heer Gorter zijn dit waarschijnlijk verouderde begrippen. Een muzikaal effect verlangt hij blijkbaar niet van het rijm; en aan een verband tusschen het rijm en een gewichtig woord van de dichterlijke periode hecht hij, naar het schijnt, niet de minste waarde.

Wanneer de jonge dichter de zee bij een rijk gekleed heer uit vroeger eeuwen heeft vergeleken, rijmt hij:

> *Geel koper*
> Brandt vele lichtjes in de *plooien der*
> Hoozen, in knoopen en in *passement*
> Van het breed overkleed, wijd *uithangend*.

In den loop van het gedicht vinden wij rijmen als de volgende:

> het was nog *zuiverder*
> In haar, het sloeg naar buite' als *lichtschitter*
>
> laat uw *adem*
> Mij streelen, dat moogt ge. Zij stild' *haar stem*.
>
> Waar 't rood elvenspel
> Te zien is op den geelen *zandgrond en*
> 't Omhoog komen van bobbels *kristallen*.
>
> door de ruime
> Weide dwalende weidde hij zijn *golfjes*
> Muziek makend zaten er engelen*elfjes*,

De beenen in het water, aan den *oever*,
Triangels klankten, snaren gonsden *doffer*.

Donkerder
Wordt alles en er is geen grond *meer, ver*
En hooger wordt de nachtehemel *zichtber*,
De maan komt op de nevel wemelt, *licht er*
Phosphorisch mos...

't zijn jongetjes en *meisjes*
En elk zoekt toch de zijne, met zijn *beidjes*
Dansen ze toen....

En Zefirus zat nog in 't struikgewas,
Daar liep ze heen, hij oefende zijn *bas-*
Stem, maar hield in toen hij haar zag...

Verder vinden we de rijmen: *lijf* en *zeef, koppen* en *open, eens* (dit moet hier zeker met een plat-amsterdamsche *ee* uitgesproken worden!) en *geveins, moeras* en *geblaas, schemer* en *gewemel, enk'le* en *tinklen, woordekens* en *wensch, vleugelen* en *een hen, slapeloos* en *blos, woorden* en *hoore, mooi* en *bloei*, en tal van anderen van dezelfde soort.

Wat heeft dit alles te beduiden? Neemt de dichter een loopje met zijn publiek, en probeert hij eens wat hij dat publiek wel kan doen verorberen? Is het gewilde originaliteit? Heeft de heer Gorter een nieuwe theorie van het rijm uitgevonden? Of is zijn gehoor anders bewerktuigd dan het onze, veel fijner wellicht, zoodat hij het effect van een rijm waarneemt, waar ons gehoor door de ongelijke klanken als door een valschen toon wordt beleedigd? Wij durven op die vragen geen beslist antwoord geven.

Het is mogelijk, en niet onwaarschijnlijk zelfs, dat wat ons in de dichtkunst van den heer Gorter hindert, wat ons in *Mei* onverstaanbaar en ongenietbaar voorkomt, door ‘de vrienden’ juist als de hoogste kunst zal geprezen worden, als de poëzie der toekomst, welke alleen een achterlijke en onartistieke critiek niet vermag te waardeeren. Wij zullen het ons moeten getroosten. Voor ons echter is de heer Gorter iemand van onbetwistbaar dichterlijk talent, van wien wij het doodjammer zouden vinden, wanneer hij, knoeiende met de taal en de metriek, zijne gaven onder gewilde zonderlingheden of duisterheden verstikte, in steê van ons in zijn poëzie dien ‘drainless shower of l i g h t ’ te geven, waarvan Keats in zijn

Sleep and Poetry spreekt. Het gaat hem als Zefirus, van wien hij ons verhaalt: hij is nog aan het oefenen van zijn basstem, die, soms zangerig en helder, maar meestal nog ruw en onzuiver klinkt, omdat zijn keel nog niet geheel is ontdooid. Laat de Noordsche Mei met zijn vaak ruwe en scherpe windvlagen, maar eens plaats maken voor milder lueht - en wie weet wat de jonge zanger ons nog te genieten geeft!

Bibliographie.

Eline Vere. Een Haagsche roman door Louis Couperus. 3 deelen. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon. 1889.

Wat is een ‘Haagsche roman’? Is dat een roman, die in den Haag speelt? Op deze wijs zal men weldra ook van een Rotterdamschen, van een Hilversumschen roman spreken. Of heeft de heer Couperus zich laten verlokken door het voorbeeld van Daudet met zijn ‘romans parisiens’, en in *Eline Vere* toestanden en personen willen schilderen, welke men enkele in de residentie aantreft? Indien dit het geval is, dan merken wij op dat, naar ons oordeel, het Haagsche -, de Haagsche diners en soirées, de Fransche opera, de muziek in het Kurhaus te Scheveningen - juist het minst sprekende en treffende is in dezen roman, die ons eerst begint te interesseeren, waar de auteur algemeen menschelijke toestanden schildert en hartstochten, zooals men ze in onze beschaafde en over beschaafde wereld vindt. Het is jammer dat de heer Couperus zich hiertoe niet bepaalde. Het drama, dat Eline Vere tot heldin heeft, is wel niet zeer oorspronkelijk, maar met groot talent behandeld. Dit slachtoffer van onze nerveuse eeuw, met haar behoefte aan liefde in allerlei vormen, in den grond een goed schepseltje, maar door een leven in weelde doorgebracht verwend en verweekt, willoos en overspannen geworden; deze vereeniging van gekunsteldheid en oprechtheid, aan wie wij, al is zij zelve de hoofdoorzaak van al het leed dat haar treft, onze sympathie niet kunnen onthouden, is door den heer Couperus met zin voor karakteristiek, voor zielkundige analyse, met kleur en hartstocht geteekend. Maar waarom dezen roman uitgedijd tot drie deelen, waarin ons geduld dikwijls op een zware proef wordt gesteld? Waarom de lezers, die in de heldin belang zijn gaan stellen, zoo onmeedoogend geplaagd door haar tragedie te verdrinken in de geschiedenis van een bonte groep Haagsche mannetjes en vrouwtjes met kleine amusementjes, kleine hartstochtjes, wier bestaan ons volkomen onverschillig laat, al moet men ook vaak hulde brengen aan de wijze van voorstellen en aan den dialoog? Al deze ‘mouvement sur place’, deze versnippering, dit gemis aan concentratie - wellicht voor een deel het gevolg daarvan, dat de roman het eerst als feuilleton in een dagblad verscheen - doet aan het werk van den jongen auteur wezenlijk schade.

Marcel Prevost. Mademoiselle Jaufre. Paris, Lemerre. 1889.

Het is niet altijd zonder gevaar, Fransche romans Hollandschen lezers aan te bevelen. De eischen van kieschheid, zedelijkheid en zedigheid, welke ons publiek aan den

roman stelt, zijn in den regel zóó streng, dat er maar weinige Fransche romans van artistieke waarde gevonden worden. welke daaraan vol doen kunnen. Zoo is het ook met den roman van een nieuwen schrijver, Marcel Prévost, dien de Parijsche uitgever Lemerre ons zond, met het doel er de aandacht van het Nederlandsch publiek op te vestigen. Wij hebben een orthodox Fransch predikant in eene welsprekende rede, waarin hij heftig uitvoer tegen Zola en zelfs tegen Daudet, *Mademoiselle Jaufre* van Marcel Prévost hooren aanbevelen; en toch zijn wij, hoewel minder rechtzinnig in de leer dan onze redenaar, huiverig zijn voorbeeld te volgen. Wel komt er in dezenroman geen echtbreuk voor; wel verkeeren wij er niet in de bedorven Parijsche *monde* en *demi-monde*, waarin zoovele Fransche romanciers ons bij herhaling doen vertoeven, maar de toestanden, welke Prévost schildert, zijn gewaagd en scabreus genoeg om velen in ons land van de lezing terug te houden.

Dit als waarschuwing voorop zettende, erkennen wij gaarne, door *Mademoiselle Jaufre* van het begin tot het eind te zijn geboeid. Het is een droevige geschiedenis die van de Camille Jaufre, het slachtoffer van de denkbeelden van een vader, die, de vrouw als een wezen van lageren rang beschouwende, haar in het wild laat opgroeien en alleen een schier afgodische zorg wijdt aan de ontwikkeling van het lichaam dezer beeldschoone dochter. Maar hoe droevig de geschiedenis ook wezen moge, pessimistisch gekleurd is zij niet. De levensop vatting waarvan het boek getuigt, is veeleer een verzoenende: ‘het leven wil dat men het kleinere of grootere concessies doe;... alle aardsch geluk berust op een transactie tusschen het droombeeld en de werkelijkheid’, enz. Het boek is nieuw, oorspronkelijk, zonder ooit bizar of gezocht te zijn. Rustig van gang en sober van teekening wordt het verhaal nergens langdradig, is het steeds boeiend, dikwijls in hooge mate roerend.

Dr. P.H. Ritter. Paedagogische fragmenten. 3e druk. Utrecht, J.L. Beyers. 1888.

De schrijver van dit werkje heeft pleizier gehad van zijn arbeid. Het werd met ingenomenheid ontvangen, omdat het aan een algemeen gevoelde behoefte voldeed, en omdat het daaraan voldeed op zulk een eenvoudigen trant, in zulk een beschaafden toon, zonder te leeraren, zonder iets op te dringen. De heer Ritter geeft geen stelsel, maar hij geeft enkele vaste punten, waar de ouders, wien dit gansche veld te breed is om te overzien, post bij kunnen vatten en van uitgaan kunnen. Onder die opmerkingen en aanbevelingen zijn er, die tot nadenken brengen over zaken die van het grootste belang zijn en toch dikwijls voorbijgezien worden. Het standpunt van den heer Ritter: dat de opvoeding van onze kinderen voor het grootste gedeelte en in den grond bepaald wordt door de opvoeding die ouders, ten overstaan van de kinderen, zich zelven geven, is het ware. Dat het mooie praten en het ouderlijke pathos weinig geeft, daarvan is de heer Ritter overtuigd. Wat de kinderen van ons, ouders, zien, dat geeft den doorslag.

Er is niemand, gelooven wij, die het boekje van den heer Ritter lezen zal zonder er zijn voordeel mede te doen. De schrijver heeft het benijdbare voorrecht iets geschreven te hebben, misschien zonder het te vermoeden, waarnaar honderden verlangend uitzagen, en daardoor den juisten toon getroffen te hebben.

Gedichten en Rijmen uit mijn studententijd, door W.A. Groningen, P. Noordhoff. 1889.

Op den schoorsteen: een bokaal; aan den wand: een Series Lecti-

num; op het boekenrek: de Musset naast da Costa, Goethe naast Jan de Rijmer; en daartusschen: linten en insigne's, herinneringen aan kroegjolen, roeiwedstrijden, ijsfeesten! Zoo bont gestoffeerd als een studentenkamer is deze bundel ‘Gedichten en Rijmen’, waarin drinkliederen en feestdronken, het fragment eener vertaling van de Musset's *Espoir en Dieu*, de vertaling van het slot van den tweeden *Faust*, liedjes aan Jan de Rijmer, mystische sonnetten, ijsclubliedjes en roeiliedjes in het Latijn en het Hollandsch, in bonte wanorde naast elkander liggen. Eén ding ontbreekt, wat op geen studentenkamer ontbreken mag: iets wat aan het ‘Ewig-Weibliche’ herinnert. Men vindt hier geen liefdestafereeltjes, geen bevallige vrouwenfiguur, geen nog zoo klein vrouwenportretje - niets. Maar ‘das Ewig-Weibliche’ heeft zich gewroken. Aan het slot van de niet onverdienstelijke vertaling uit *Faust* weet de dichter er geen weg meê, en nu vertaalt hij ‘Das Unbeschreibliche, Hier ist es gethan; Das Ewig-Weibliche Zieht uns hinan’, aldus:

> Wat geen ontvouwen kan
> 1s hier gedaan:
> God-in-de-vrouw den man
> Trekt opwaart aan.

Studenten, en die oud-studenten, welke zich nog gaarne in de herinneringen aan hun studententijd verdiepen, zullen dezen bundel waarschijnlijk met genoegen doorbladeren.

Naturalistische Passie-cyclus van Elf zangen met vooren achterdeur, door Ixo. 's Gravenhage, Cremer & Co. 1889.

In dezen cyclus worden sommige poëtische producten van de uiterste linkerzijde in onze hedendaagsche letteren aardig geparodiëerd. Soms echter al te aardig. De parodie is een spotvorm; maar in dien vorm moet men het gehekelde kunnen herkennen. Ook bij dezen vorm geldt het: ‘die te veel bewijst, bewijst niets’. Wanneer Ixo aanvangt:

> Ik! Van der Ikheid ikkelijkst geklaag,

of

> Overal geurt Lente-Snert,

en in die manier voortgaat, dan is dit wel kluchtig, maar men zoekt vergeefs naar de modellen van deze parodiën. Het best geslaagd, omdat zij aan de eischen van de parodie het best voldoen, dunken ons de laatste drie zangen:

> Ik die mijn leven uit te zeggen zoek,

> Ik zal mooi-doodgaan, want ik bén ook mooi,

en vooral de kostelijke parodie op het bekende plasjes-sonnet, door den heer Verwey, ter nagedachtenis van Vosmaer geschreven:

> Als ik dan groot ben
> En ik dan dood ben
> Dan blijft een plas,

Die zal verdampen in wolkenkringen
Tot 's Aardrijks As, enz.

Hier drijft Ixo geestig en met groot meesterschap den spot met de allernieuwste poëzie. Zijn zweepslagen treffen.

De Zuidhollandsche boek- en handelsdrukkerij heeft, ter illustratie van deze versjes, eenige pikante vignetten als culs de lampe uitgekozen, en het geheele boekje ziet er aantrekkelijk uit.

Knoppen en Bloemen. Proza en Poezie van hedendaagsche auteurs verzameld door Mari J. Ternooy Apèl. Almelo. W. Hilarius Wzn.

Er behoort tot het vervaardigen van bloemlezingen meer smaak en meer tact dan waarvan de meeste ‘bloemenlezers’ droomen. Deze bundel is er weder een bewijs van. De heer Mari J. Ternooy Apèl heeft hier het proza en de poezie van familie, vrienden en bekenden bijeenverzameld, zonder zich van het ernstige van zijn taak rekenschap te geven, of, wil men liever, zonder

voor die taak berekend te zijn. Deze opeenvolging van flauwe verhaaltjes en bloedelooze versjes geeft ons den indruk van een *salon des réfusés*, met dit onderscheid evenwel, dat men in zulk een salon niet zelden getroffen wordt door een doek van buitengewoon stoute conceptie, door een genialen greep of misgreep, terwijl hier het sonnet *Ophelia* van E.B. Koster en Verwey's *Rouw van 't jaar* nagenoeg de eenige stukken zijn, welke zich boven het middelmatige verheffen. Voor het overige vertoonen de hedendaagsche auteurs, welke wij in dezen bundel vereenigd vinden, zich hier van een zeer alledaagschen kant.

Twee regels uit een der talrijke sonnetten hebben ons een vroolijk oogenblik bezorgd. De dichter zegt van een beek:

> Een zefirzucht komt dartel met haar spelen,
> *Dien ze als vertoornd een rimplend voorhoofd biedt.*

Het herinnerde ons aan de regels uit een oude Fransche tragedie:

> Voilá donc le poignard, qui du sang de son maître
> S'est souillé lâchement: *Il en rougit le traître!*

Multatuli. Eene stem uit uit Indië door L.G. Gerhard, Leeraar aan de H.B.S. te Batavia. Met een voorbericht van A.W. Stellwagen. Amsterdam, A. Rössing. 1889.

Wie verwacht heeft, dat de stem uit Indië ons iets nieuws over Multatuli zou vertellen, zal dit geschrift teleurgesteld uit de hand leggen. De heer Gerhard, die toch zeker wel in de gelegenheid was om over Multatuli's verblijf op Java inlichtingen van tijdgenooten in te winnen en daardoor nieuwe bouwstoffen te leveren voor de kennis van 's mans leven en werken, heeft zich bepaald tot het opstellen van een strijdschrift tegen het artikel van Dr. Swart Abrahamsz. Dit op zichzelf is reeds jammer. Wij hebben om tot de kennis van Multatuli te geraken iets anders noodig dan strijdschriften. Maar ook als strijdschrift is het boekje onbevredigend. Wie Dr. Abrahamsz wil bestrijden, behoort dit te doen op het terrein, dat deze voor zijn aanval koos en met dezelfde wapenen: het terrein en de wapenen der physiologie en der psychologie. Wel kan men Dr. Abrahamsz verwijten dat hij enkele malen dit terrein verlaat en zich te onvoorzichtig waagt aan eene beoordeeling van de letterkundige waarde van Multatuli's werken, maar wie, gelijk de heer Gerhard, beweert dat Dr. Abrahamsz ‘poseert als letterkundige’, geeft van de zaak een onware voorstelling.

De leeraar aan de Hoogere Burschool te Batavia is een vurig bewonderaar van Multatuli, en neemt het warm voor dezen op. Dat strekt hem zeker tot eer. Maar geeft het hem ook het recht te spreken van Dr. Abrahamsz' ‘schreeuwendestem’ van zijn ‘verradelijke’ handelwijze, van zijn ‘toeleg om Dekker's nagedachtenis te bezoedelen met ongewasschen handen en vuilen adem onder pathologisch geleerdheidsvertoon’?

Dr. Abrahamsz verhaalt, dat Multatuli, toen hem de betrekking van gezaghebber te St. Martin werd aangeboden, dit aanbod afsloeg met de mondelinge boodschap: ‘Multatuli laat vragen of de minister gek is’. Men kan dit antwoord verklaren, vergoelijken, verdedigen, als men wil; maar het een ‘hoffelijk bescheid’ te noemen, gelijk de heer Gerhard doet, is zeker nog al kras.

Of door deze en dergelijke beschouwingen de nagedachtenis van den genialen strijder inderdaad gediend wordt, is zeer te betwijfelen. Het boekje, hoe sierlijk ook uitgedost; hoe goed ook bedoeld en met hoeveel warmte en hartstocht ook geschreven, zal de waarheid omtrent Multatuli geen schrede verder brengen. De heer Stellwagen, die er een zeer onbeduidend voorbericht voor schreef, had zich de moeite van het bij het publiek in Holland in te leiden kunnen besparen.

De laatste der Barlets.

I.

In de familie Barlet bestond sints vier geslachten een hoogst opmerkelijke ‘bosse’, zouden de Franschen zeggen, voor de rechtsgeleerdheid. De baker, die een spruit van dit geslacht in doeken wikkelde, bond, zonder het te weten, een corpus juris in. De ontwikkelingsgang van zulk een mannelijken Barlet geleek het langzaam groeien van een korte en beknopte schets, van een compendium tot een eerbiedwaardigen foliant.

Alle Barlets waren geleerd en confuus; zij bezaten zonder uitzondering goede hoofden, doch men gaf hun na dat zij twee linkerhanden op de wereld medebrachten. De grootvader van den huidigen drager van dien naam sleet zijn leven op de studeerkamer; hij schreef een beroemd werk, voor welke buitensporige aanmatiging hij aan iedereen excuus vroeg door verlegen met zijn oogen te knippen. De vader had het rechtersambt bekleed. Men noemde hem ‘den genadigen rechter’. Gelukkig leefde de man niet lang, want hij zou door zijn vloekwaardige weekhartigheid de klad in de rechtspraak gebracht hebben en den schrik bij de justiciabelen er uit. Ook deze Barlet stond schuldig aan het vervaardigen van zwaar verteerbaren letterkost. Hij was niet op zijn gemak met menschen, en bloosde tot over de ooren wanneer hij iemand aansprak. Verder herinnert men zich van hem dat hij altijd op den stoel van anderen ging zitten, altijd dames op de slepen trapte en zijn wijnglas omgooide. In het vergeten van de dingen had hij zijn wedergade niet. Het lid der familie, dat ik op het oog heb, François Barlet, een weduwnaar, leidde op Berken-

roode, zijn buitenplaats, een soort van letteretend kluizenaarsleven, afgewisseld in den winter door een oponthoud van enkele weken in de stad. Zoodra zijn vrouw hem was ontvallen maakte hij zich los van zijn maatschappelijke banden en betrekkingen en verhuisde met zijn lederen en papieren huisgenooten naar de vaderlijke hofstede. Met zijn boeken .... ik vergat bijna zijn zoontje, Abraham, de verzorging van wiens prille jeugd hij aan een knorrige, bejaarde dienstbode toevertrouwde. Hier zat hij dan naar hartelust te ploeteren, te studeeren en te arbeiden aan menig lijvig rechtsgeleerd en oudheidkundig werk.

De regeering deed wel pogingen, nu en dan, om hem van Berkenroode af te troonen. Maar vergeefs. François Barlet verkoos zich te begraven in het stof van zijn geliefde boekerij. Een boekerij, waarvan ik niet te veel mag zeggen; sommigen geleerden zou het water er bij in den mond komen. Daar men in regeeringskringen eindelijk gewaar werd dat François volstrekt niet wilde, liet men den man met vrede en schonk hem ‘den Leeuw’.

François Barlet ontving zijn kruis, bekeek het, pruttelde iets binnensmonds: ‘daar had men een ander zooveel pleizier mede kunnen doen’, bergde het weg en dacht er niet meer aan. Toen iemand hem opmerkzaam maakte, dat men voor zoo'n lintje gaat bedanken; ‘Ach God, ach God!’ zuchtte François Barlet; hij was er een geheele week van overstuur. Ten laatste schoot hij dan zijn rok maar aan, en, zoo schuw en schichtig een Barlet dat doet, stak hij zijn audientie af. Laat men een losgesprongen halsboord buiten rekening, kapriolen makend tegen de linker oorlel des geleerden, dan zag hij er nog al presentabel uit. De Koning amuseerde zich met de audientie.

Hiermede, zou men denken, was hij er dan ook af. Het mocht wat! Als men zoo verbazend knap is, en zijn licht niet onder de korenmaat zet, staat men bloot aan allerlei vrijpostigheden. Barlet had de een of andere buitenlandsche mogendheid een kleinen dienst bewezen. En zie nu wat gebeurt! Daar komt na eenigen tijd een marokijnen doosje. François Barlet drukte op de veer. ‘Alweêr zoo'n ding?’ Ja, alweêr zoo'n ding: Santa Catharina de los Angeles de Bogoda. ‘En moet ik daar nu ook voor gaan bedanken?’ jammerde François Barlet. Santa Catharina tusschen duim en vinger nemend, hield hij

haar tegen het licht: ‘nu het is mooi, het is mooi, het is mooi!’ Er was een laadje in zijn schrijftafel, waar hij allerhande soort van buiten dienst gestelde kleinigheden, inktlapjes, sigarenpijpjes wegbergde. Daar legde hij de heilige Catharina zacht te bedde. Daar zal zij blijven tot zijn dood.

Laat men uit die kleine trekken niet besluiten dat François Barlet geheel ontbloot van eerzucht was. De wonderlijke man verhief zich nimmer op de boeken, die hij schreef, maar hij stofte, ja, hij blufte op de boeken, die, door anderen geschreven, in zijn handen en bezit kwamen, op de puik juweeltjes van zijn bibliotheek.

Dierbare bandjes en van heinde en verre opgescharrelde, soms met goud betaalde exemplaartjes, stonden op zijn schragen. Ergens vindt de duivel toch een gaatje om in te kruipen. Andere klanten, ander aas. François Barlet kreeg hij met een duodécimootje aan de lijn.

Wilt ge weten hoe de vorst der duisternis het aanlegde om dezen goedrechtzinnigen, Walschgereformeerden Christen het vergif van wereldschen hoogmoed in te enten?

Hij nam de trekken en gestalte eens geleerden uit het oosten van Europa aan. Noemen wij hem Dr. Proskowitsch of Karageorowitsch. Op een regenachtigen Octoberdag stapte het genoemde monster de oprijlaan van Berkenroode binnen, en schelde aan. Hij droeg een slappen vilten hoed, een bosch van woeste, grieselig lange haren; een ruige rooversbaard hing aan zijn kin.

De oude Trui werd stijf van schrik toen zij hem zag. Hij koeterwaalschte iets, waar Trui geen sikkepit van kon verstaan. Trui dacht: het zal een bedelaar zije; zij schudde uit alle macht van neen. Het monster haalde de schouders op en reikte een visitekaartje over. Trui, ook niet dom, nam het tusschen de tippen van haar voorschoot aan, schoof behendig een paar passen achteruit en smakte bliksemsnel de deur hem voor den neus toe. ‘Daar sta je goed’ zei Trui. - ‘Er staat een vent aan de deur die Japansch praat en dit heit ie me gegeven,’ grauwde ze haar meester toe.

Maar zoodra had deze het kaartje niet gelezen of hij sprong op. ‘Goede hemel, vlieg, vlieg, zeg ik je, en laat mijnheer in de voorkamer!’ François Barlet plukte zenuwachtig aan

zijn halsdoek, schortte aan de plooien van zijn chambercloak. Daarop stoof de man, in gruwelijke agitatie naar zijn slaapvertrek. Truitje slofte naar de deur terug, die ze langzaam en voorzichtig weder opende. Hij stond er nog en keek haar door zijne dikke brillenglazen eenigszins sarcastisch aan. ‘Kom maar binnen’ zei Trui. De vreemde wilde binnenstappen. ‘Heiwat, dat gaat zóó niet’ schreeuwde Trui, hem met haar elboog tegenhoudend. ‘Daar is de voetenschraper.’ De oogen van den vreemdeling volgden wel den uitgestrekten vinger van de dienstbode, maar zijn dikbeslijkte laarzen gingen niet denzelfden weg. Toch werkte hij zich naar binnen.

‘Jou vuile kerel met je flodderhoed en je smerige pooten’, donderde de meid hem tegen; en haar strammen rug in tweeën vouwend, en hem bij zijn beenen pakkend duwde zij zijn voeten op de vloermat, schuurde ze woedend over de harige vacht, ‘daar!’ De vreemdeling lachte overluid met zware basstem; lachend stapte hij de voorkamer binnen. Zich de beslagen brillenglazen van den neus nemend om die met zijn zakdoek af te droogen, schudde hij zijn hoofd. ‘Sont ils étranges, ces bons Hollandais!’

Toen keek hij het vertrek eens rond. Het was een suite, langwerpig vierkant, hol en kil. Het rook er sterk naar zwammen. Een ouderwetsch behang, wit met gouden sterretjes, geel uitgeslagen, vol muizengaten, bedekte den wand. Van dien wand keken een stuk of vijf Barletten, kromneuzig, Franschen oorsprong duidelijk verradend, op den bezoeker neder. Stoelen, met verschoten trijp bekleed, stonden linea recta op een Brusselsch kleed, dat rood en groen geweest was. Een groote, glimmende, mahoniehouten tafel stond in het midden van het vertrek en daarop, in een ouden pâtépot, een handvol verwelkte najaarsbloemen.

François Barlet had zich gauw wat opgeknapt. Hij had een vest aangetrokken en zich, zoo goed en kwaad dat ging, een schoonen witten halsdoek om den nek gesjord. Vegen van den borstel hadden het grauwe haar omhoog gestreken naar de kruin. Zijn aschgrauw gezicht nam een weinig kleur aan bij het begroeten van den onverwachten gast en de dunne lippen, anders vast gesloten, stonden open, daar verrassing de ademhaling had versneld. Hij hief de donkere, bol vooruitspringende oogen beschroomd, nieuwsgierig naar den vreemdeling op.

‘Ah, monsieur je suis charmé, vous me faites beaucoup d'honneur. Et ma bonne qui vous a fermé la porte au nez! Je l'ai grondée la vieille femme....’

- ‘Votre bonne?’ riep dr. Proskowitsch, ‘votre bonne! mais, elle est excellente, votre bonne, un vrai bouledogue, je vous fais mon compliment. Elle avait l'air de vouloir me mordre. Ah, vous êtes bien gardés, vous autres, savants hollandais!’

Nu schudden de beide mannen elkander de hand en namen plaats.

De vreemdeling kwam onmiddellijk voor den dag met de reden van zijn bezoek. Hij had geheel Europa rondgereisd om een zeker zeldzaam werkje, dat bestaan moest, dat hij noodig had, te zoeken. In alle bibliotheken had hij gesnuffeld; nergens was het te vinden Nu was hij in Holland gekomen, had te Leiden navraag gedaan, waar men hem naar den heer Barlet verwees. ‘Heeft die het niet, dan heeft het niemand.’

Zoolang de vreemdeling sprak zat de Nederlandsche geleerde op heete kolen. Hij werd beurtelings rood en bleek, deed zenuwachtige grepen naar zijn halsdoek, stak zijn vinger tusschen keel en das, liet zijn hoofd op de borst vallen, smeet het in den nek, wipte op en neder.

Bij de laatste woorden van den dokter, die hem schenen te electriseeren, vloog hij op, schopte zijn stoel om, en, zijn hand uitstrekkend of hij wilde gaan profeteeren, bleek betrokken en in hevige ontroering, schreeuwde François Barlet:

‘Neen, neen! dat zult gij nergens vinden, nergens vinden, nergens vinden!’ Hij smakte en bevochtigde zich de droge lippen ‘maar, *ik* heb het! *ik, ik!*’ Dit laatste *ik* gilde hij uit, in zijn triomf, terwijl hij zich met den wijsvinger tot driemaal toe op de borst stootte. Daarop, den bezoeker bij den arm grijpend, sleepte hij hem mede naar de studeerkamer. Daar gekomen klauterde Barlet op een boekentrapje, verstapte zich, bleef haken, smeet een half dozijn boeken naar beneden, die hem op het hoofd en om de ooren rolden, stak zijn hand diep in een bres van de hoogste boekenrij, en ... daar had hij het, o God, daar had hij het!

‘Dit is wat ik zoek,’ juichte Dr. Proskowitsch!

Uit hetgeen hij van den vader reeds vernomen heeft, kan

de lezer opmaken welk een kindsheid aan het zoontje met den bijbelschen naam beschoren was. Er zwierf een teer, bleek ventje, wiens droefgeestige, kwijnende, zwarte oogen ieder troffen, omdat zij zoo ernstig, omdat zij geen kinderoogen waren, door het holle huis. Zachter peluw dan de stroeve plooien van het jak van Trui had zijn kinderhoofdje niet. Zijn eenige speelnoot was zijn laat gehuwde, reeds bejaarde, afgetrokken, vreemde vader. De kleine Abraham sleet zijn dagen in zijns vaders boekvertrek, of men zag hem door de lanen van het buiten zwerven. Boekenstof, in plaats van zon en regen, viel op de jonge spruit. Des middags zat hij zonder honger voor zijn bordje - er werd voor het gemak in de studeerkamer geschaft - zijn vader aan te staren. Deze had zich namenlijk gewend te lezen onder het eten; ook gebeurde het wel eens dat hij een drukproef corrigeerde tusschen de happen door. In dit geval stond de inktkoker naast de sauskom en de kleine Abraham zat op te letten hoe de pen zijns vaders heen en weder zweefde tusschen den inkt en de botersaus. Zoover kan het komen met een kamergeleerde, van nature ongezellig, die zijn cornac, ik bedoel zijn vrouw, verloren heeft. Smerig dat het was, helaas, in dit studeervertrek! De ijzeren Trui zou hier geen toegang hebben, zoo was het, bij contract, vooruit gestipuleerd. Over het botervlootje dat, na veertien dagen zoek te zijn geweest, eindelijk onder een hoop boeken en papieren op een ouden leuningstoel teruggevonden werd, wil ik maar niet uitwijden. Ook het stukje karbonade met een zilveren vorkje in de snippermand verdwaald, ga ik liefst met stilzwijgen voorbij. Onze Hollandsche dames, die zich altijd schilderachtig uitdrukken, zeggen: ‘het was er een boel om misselijk van te worden.’ Dat was het, en menigeen ken ik, wie de vingers jeuken zouden om dien boel eens op te redderen.

Wat zouden diezelfde heldhaftige dames gezegd hebben van het arme knaapje? Trui had het jongske een langen pantalon laten aanmeten. Een kieltje van dezelfde stof, donkerblauw en stroef katoen of vaalzwart laken, dat tot over de knieën reikte, en beneden uitstond *en parapluie*, voltooiden zijn kostuum. Ik durf niet zeggen waar het knaapje wel op leek. 's Avonds, klokke acht, bracht Trui het kind naar bed. De groote kamer, met het kleine kinderbedje, bijna het eenige meubel, had op

zich zelve iets wonderlijk melankolieks en harttoeschroevends.

Zij trok hem zijn gevangenispakje uit, heen en weder loopend op haar krakende pantoffels, en vouwde zijn goed op. Zoodra ze hiermede gereed was, stak ze haar hand in de sleuf van haar zwarten rok, haalde een hoornen doosje voor den dag, klopte met haar knokkel op het deksel, o, zij was één en al knokkel, Trui! nam haar avondsnuifje en commandeerde met een neusstem: 'Bidden, Abraham!' Het jongetje knielde neder, zei een kort gebedje op dat zijn vader hem geleerd had... in de studeerkamer. Achter hem stond, krom van rug, met uitgespreide heupen, norschen eerbied op haar houten facie, Trui te wachten. Trui had ijzeren handen; zij sjorde het beddegoed stevig vast om Abrahams tengere leden. Het knaapje zag haar mommelenden en beschimmelden mond vol plooien zich bewegen onder het werk, een mond, waarvan hij nooit een kus ontvangen, noch begeerd had. Daar sliep hij dan, verlaten in zijn ijzeren ledikantje, en wanneer de maan scheen, lag het donkere hoofdje als een zwarte vlak op het kussen. Vroeger had de telg uit het geslacht Barlet zich niet ontzien van angst te gillen als een simpel boerenkind. François verscheen, betoogde op doceerende manier het ijdele van zulk een vrees. Of Trui kwam opdagen, die de eene vrees door de andere overwon. Het kind had zich van lieverlede aan de eenzaamheid gewend. Maar de takken van de linde voor zijn venster joegen hem van tijd tot tijd een huivering aan. Dat ruischte zoo droevig, langgerekte zuchten, zzzzzzt! Zij buigen, zij neigen. Wat zeggen zij toch?

François Barlet hield van zijn zoon. Er zijn verschillende manieren van houden. Hij hield van het kind, gelijk men van den eikel houdt, niet om dien eikel, maar om den boom, dien men in gedachte er uit ziet groeien.

De overledene mevrouw Barlet was een zachtaardige vrouw geweest, zwak van gezondheid, uit de diepte opziende tegen haar geleerden man. Eenzelvigheid en afgetrokkenheid, al het wonderlijke dat haar echtvriend aankleefde, hield ze voor onmisbare eigenschappen van de soort. Zij zorgde er voor, dat haar geleerde at en dronk en op zijn tijd van kleederen verwisselde. Voor het overige liet ze hem stil zijn gang gaan, zich afsluiten, zich inkameren, verbroeden, verboeken. Toen zij stierf zat François Barlet geducht verlegen met het kind. Van niets in de wereld had de beste man minder begrip dan van

kinderen. Een zoon, een zoon! Nu, dat hield in voor François Barlet: een iemand, een volwassen iemand, daar hij een Barlet was, natuurlijk een geleerde iemand, een iemand met wien men redeneeren, disputeeren kon. En daar stond me, o hemelsche goedheid! een hulpbehoevend dwergje van vijf jaar, warm van moeders schoot, iets dat schreide, iets dat onzin babbelde, iets dat moest gewasschen, aangekleed, gevoed, gekoesterd worden. Wat moest hij in 's hemels naam beginnen? Wat zou de hulpelooze man nu aanvangen met zijn hulpeloozen spruit. Trui! Gevonden! Ziezoo, dat was een uitkomst! Trui, de oudgediende van zijn overleden broeder, Trui zou Abraham verzorgen en dat alles aan hem doen wat zelfs een man als hij zich flauw kon voorstellen, dat men doen moest aan zoo'n embryo of stekje van een mensch. Nu ging François Barlet aan het overleggen: Abraham moest speelgoed hebben. Als hij nu zijn jongetje eens verraste met een hobbelpaard. Een hobbelpaard was, docht hem, het meest geschikt om kleine jongens bezig te houden. Daar zou nu Abraham dag in dag uit op rijden en zich allerkostelijkst amuseeren. Zoo gezegd zoo gedaan. Hij plaatste het beest aan het eind van den gang, zoover mogelijk van zijn studeerkamer, tilde het jongetje er op en riep hu! hu! Maar de kleine Abraham keek zijn vader met zijn groote duivenoogen droevig aan, en toen François Barlet hoogst tevreden in zijn boekvertrek ontsnappen wilde, begon het kind te schreien.

Schreien vond François een der overklaarbaarste, onredelijkste en lastigste eigenaardigheden van die kleine menschjes; schreien irriteerde hem. ‘Waarom schreit gij, Abraham?’ vroeg hij, op zijn schreden terugkeerend, ‘waarom, Abraham? geef toch reden van uw geschrei.’ Een alleszins billijk verlangen, niet waar? waaraan het kind op zijn manier voldeed door zijn huilen in hartbrekend snikken om te zetten. ‘Wat zal ik aanvangen, ach God, wat zal ik aanvangen!’ riep Francois Barlet handenwringend in zijn radeloosheid. Maar, wanneer de nood op 't hoogst gestegen is, krijgt men lumineuse invallen. Zoo een schoot er nu François te binnen. Hij tilde Abraham van het hobbelpaard en ging er in hoogst eigen persoon op zitten, trok de vilten pantoffels, waarin zijn voeten staken zoo hoog mogelijk op, hield zich met beide handen krampachtig vast aan den stok bij den kop, liet zijn lange kamerjapon

maar sleepen en riep uit alle macht: ‘voort, paard!’ Abraham stond het door zijn tranensluier aan te zien. Foei, dat houten beest, welk een pijnbank voor de lenden! O wee, zijn achterhoofd! Maar hij knikte zijn zoontje toe, beproefde te doen of hij glimlachte, bracht de zeldzaamste geluiden voort: hu, hu, ho, ho, ha, ha! alles om Abraham te toonen welk een pret hij had. Alles vergeefs, alles verloren moeite! Want toen François Barlet kermend van zijn wonderlijken zetel oprees en op nieuw in zijn studeerkamer vluchten wilde, klemde het knaapje zich aan hem vast. Er zat niet anders op; hij moest Abraham medenemen. ‘Waarom ben je toch zoo onverstandig Abraham!’ - Ja, waarom is een kereltje van vijf jaar zoo bedroevend onverstandig? Indien hij nu zijn zoontje eens op schoot genomen en, al ging het hem wat onbeholpen af, zijn verdorde lippen op het natbeschreid gezichtje had gedrukt? Dergelijke middelen echter *bedenkt* men niet.

François gaf zijn kind een pennehouder om mede te spelen, liet hem een inktlap zien met een moorenkop er op die zijn tong uitstak; het eenige voorwerp dat hem op zijn huwelijksreis genoeg bekoord had om het mede te brengen, liep met het kind langs de boekenrijen, wees op al die glimmende lederen ruggen: ‘Kijk eens Abraham, dat zijn boeken.’ Niet zoodra maakte hij echter zijn hand los uit de knellende kindervingers of daar had men het lieve leven op nieuw. Ten einde raad, benauwde zuchten slakend, eindigde hij met een tafeltje naast zijne schrijftafel te schuiven, een Franschen prentenbijbel uit de kast te halen, op te slaan en Abraham aan te moedigen daarin te gaan bladeren. Nu ging alles beter. Francois ving met studeeren aan; evenwel, en dit was lastig, het kinderhandje tastte telkens naar de hand zijns vaders. Dit moest hij Abraham afleeren. Het openen der deur gaf nieuwe stoornis, ditmaal echter van een aangenamer aard. Want Truitje maakte haar opwachting. ‘Trui,’ zeî Francois Barlet, ‘ik vertrouw u de zorg over Abraham toe en verder het bestuur der huishouding, waarin de huisknecht, en overigens zooveel personen gij noodig mocht vinden, u zullen ter zijde staan.’

- ‘Hoe minder hoe beter,’ zei Trui.

‘Nu moesten wij maar beginnen met Abraham naar bed te brengen.’ Francois keek eens om naar zijn kind. Het knaapje

was in slaap gevallen op den heiligen nacht van Correggio. Een traan was neêrgedropen langs zijn wangetje op de borst van Christus gebenedijde moeder.

- Zullen wij Abraham wakker maken? vroeg Francois.

- Neen, mijnheer, dat behoeft niet; ik neem hem slapend op.

Ze nam hem slapend op, en gaf haar breed figuur van achteren te aanschouwen, terwijl ze naar de deur ging. Truitjes zwarte rokken schommelden onder het gaan, het paarsche jak was stijf gespannen om de knookige schouders; haar rug geleek een plank. Het sluimerlogge hoofdje van den kleinen Abraham bengelde ter eene zijde van Trui, zijn voetjes hingen slap ter andere. ‘Als uwee de deur eens opendoet.’ François haastte zich de kruk te grijpen. Nu kon hij eindelijk rustig doorstudeeren. Poeh!

Lente, zomer en herfst en een gedeelte van den winter bracht François Barlet op Berkenroode door. Februari en de helft van Maart vertoefde hij in de stad en leefde er ongeveer hetzelfde leventje. Openbare plaatsen werden door hem gemeden; in gezelschap ging hij zelden. Nu en dan vertoonden zich bij hem zijn dun gezaaide kennissen of ontving hij geleerd bezoek. Dagelijks, tusschen drie en vier uur, maakte hij stipt zijn wandelingetje, sanitatis causa: brug op, brug af, de eene gracht na de andere. Zijn gejaagde stap en zijn vooruitgestrekt hoofd en bovenlijf, de knoop van zijn bouffante naast het linker oor, de sluike, grauwe haren over den jaskraag vallend, en bij iederen windstoot als een dunne sluier opwaaiend, hem navliegend, trokken wel eens de aandacht der voorbijgangers. Die hem kenden, zagen ze hem voorbijstormen, glimlachten niet oneerbiedig: daar gaat mijnheer Barlet. Men kende reeds sints anderhalve eeuw den naam van dit geleerd geslacht. De mindere man herinnerde zich nog levendig zijn vader, ‘den genadigen rechter.’

Mollige, blanke dienstmeisjes op zijn eigen gracht hadden voor den perkamenten heer de allerliefste attenties. Zagen zij hem aankomen dan zetten deze goede kinderen haar emmers uit den weg: ‘pasop, daar komt de prefester.’

Zijn eenige eigenlijk gezegde uitgang was de Fransche kerk.

Barlet's verkleefdheid aan de Walsche gemeente hing samen met zijn eerbied voor traditien en familieoverleveringen. Bovendien hij voelde zich daar recht op zijn gemak; hij zat er als in zijn studeerkamer. De kerk was donker, deftig, stil. Zware schuifgordijnen die het licht onderschepten! Niets dat schreeuwde! Alles bruin, diep bruin! Warme sepiatinten! En welke eerbiedwaardige schaduwen zich verzamelden onder het klankbord, achter den fijnen, grauwen, fraai gesneden priesterkop van dominus Brion. Somtijds, als het weder schoon was, viel een smalle lichtstraal door de spleet van de gordijnen, kliefde als het zwaard eens cherubs de gewijde ruimte, speelde over het veelkleurig bloemperk van de dameshoedjes, gleed langs een ten preekstoel opgeheven meisjeskopje en verheerlijkte het. Dit vond François Barlet een stichtelijk schouwspel.

Met zijn oogen die te gast gingen, smulden ook zijn ooren. Al zijn Gallische bloedlichaampjes huppelden bij den klank van het welluidend idioom der vaderen. Dacht hij aan zijn voorzaat, door Villars' dragonders neergesabeld? Dacht hij aan Jean Marie Barlet, den Hugenootschen prediker? Aanschouwde hij den trouwen herder die, psalmzingend, met zijn borst de vrouwen en de kinderkens dekte en.... zóó viel.

Voor denkbeeldige dingen alles over te hebben was een zwak vau de familie. Welke hersenschim het wezen zou, hing maar van de omstandigheden af. De man, die trilde van ontroering toen hij het onschatbaar eenig exemplaartje zijn bezoeker overreikte, zou in andere tijden voor een leerstuk pal gestaan hebben. Iemand die zijn ridderkruisen bij zijn inktlapjes wegstopte was in staat om, desgevorderd, andere wereldsche ijdelheden te verzaken: bloed en leven.

Toen kleine Abraham acht jaar ond was, nam zijn vader hem des Zondags mede. Het kind was reeds begonnen Fransch te leeren. Preeken hooren, vond François Barlet, woog op tegen een dictée. Het kereltje zonk in het groene saaien kussen letterlijk weg. Alleen de halve cirkel van zijn mat wit voorhoofd en de donkere, gloeiende oogen kwamen boven den statenbijbel uit.

Er was iets in de kerk, een punt, waaraan die smeekende kinderoogen hingen, kleefden met een roerenden, onverzadelijken honger. Uit de diepte van de ouderlingenbank verhieven ze zich naar twee personen in het ruim: een schoone blonde

vrouw die een klein blond meisje naast zich had. Beiden even blank en fijn van tint, de moeder en de dochter, de volle ontloken roos en de rozenknop, kwamen ze bekoorlijk tegen den gedekten toon des ouden tempels uit. De barones van L..... vermoedde in de verte niet welk een scherpe steek van jalouzie zij opwekte in een ander kinderhart, wanneer zij zich met teeder welbehagen over haar dochtertje boog en dit met haar moederoogen liefkoosde. De kleine Abraham zou het nooit gewaagd hebben haar met den vinger aan te raken. Maar hij kroop naar haar toe in gedachte, zijn bedelende handjes uitgestoken, de oogen hunkerend opgeheven naar dat lief gelaat. Hij nestelde zijn hoofdje aan haar borst en klemde sprakeloos zich aan haar mantel vast en voelde op zijn kinderwang het strooken van haar wangen, over zijn verlaten zieltje, zoet en zalig, haren warmen adem glippen. Zij was zijn Godheid in het vleesch verschenen, uit de verte aangebeden, nimmer aangeraakt, gelijk de God van Ds. Brion. En, gelijk de God van Ds. Brion, scheen ook zijn God een God in eigen zaligheid verzonken, en van wien men nimmer weet of Hij de zuchten, tot hem opgestegen, hoort.

Francois Barlet schreef in die dagen een verhandeling over de Byzantijnen; kleine Abraham en Trui waren op dit oogenblik voor hem niet meer dan stippen op een eindeloos gezichtsveld. De stem van zijn kind bereikte hem, gelijk geluiden uit de werkelijke wereld tot den droomer doordringen. Voor hij antwoord geven kon op vragen, die het jonkske deed, moest hij eerst de lange reis doen van Byzantium naar huis. Het duurde eenigen tijd eer hij er was. Hé ja! Dat was zijn kamer, en daar was het portret van Calvijn, de buffetkast met de lamp er op en de kale, zwarte, druipende takken van de boomen op de straat en... daar was Abraham. Zijn kind stond naast hem; de kleine hand, hij werd het nu gewaar, had de zijne aangeraakt; er dreef hem een geluid in de ooren dat wel de echo wezen kon, van een beschroomde kinderstem.

- ‘Ja, zeker! - ahem! heb je iets gevraagd - wat vroeg je Abraham?’

Zoo sprekend drukte hij de vingers van het knaapje, maar zijn oogen bleven nog gekluisterd aan het boek dat opgeslagen voor hem lag.

- Waarom heb ik geen moeder?

- Moeder? Wat bedoel je, Abraham?

François oogen scheurden zich met moeite van de bladzijde los; zijn geest, op nieuw bij de Byzantijnen, keerde langzaam in den vagen blik terug.

- ‘Papa, waarom heb ik geen moeder?’

- ‘Hoe kun je zulke vreemde vragen doen, Abraham; je weet immers dat mama gestorven is.’

- ‘Waarom is ze gestorven,’ ging het kind voort met vragen, - ‘waarom?’

De toon van het kind had zoo iets droevigs, dringends, zoo iets hartstochtelijks, dat zelfs deze afgetrokken man er door getroffen werd.

François Barlet zag zijn kind met bevreemding aan. Wat begeerden die smachtende oogen? Opheldering van het raadsel van den dood? Werkte de geest van het knaapje? Dacht hij? Geen wonder; de kop van een Barlet zat op den jongen.

- ‘God heeft het zoo beschikt, Abraham, en....’

- ‘Waarom heeft God *dat* gedaan.’

De kleine jongen drukte op het woordje: *dat*, als wilde hij het gruwzame doen uitkomen dat er voor zijn onnoozele bevatting in een dergelijk goddelijk raadsbesluit gelegen was.

Calvijn, zijn kalotje op het hoofd, de beenige hand op de schriften, keek neder van den wand en luisterde.

- ‘De dood, Abraham, is in de wereld gekomen door de zonde.’

En nu begon de vader een systeem te ontvouwen, dat zijn afgetrokken geest tot nog toe wel voldaan had. Eenmaal aan het uiteenzetten en betoogen vergat de man geheel tot wien hij sprak. Opstaande, ging hij door de kamer wandelen, Abraham vergetend, die bij den studeerstoel staan bleef, eerst gespannen naar zijn zonderlingen vader luisterend, toen, niet meer begrijpend, de oogen naar den grond slaande en opnieuw met zijn gedachten bezig, overleggend in zijn hulpeloos kinderzieltje.

De meid kwam binnen en stookte het vuur aan; het werd duister in de binnenkamer. Achter de gebogen staven van den insteekhaard gloeide het vuur rood op; de sintels knapten.

Voor de kinderoogen werd die haard een monster dat met opgesperde kaken gloed verslond. Zijn vader kwam en ging, nu eens door het vuur beschenen, dan weêr in de schemering opgenomen. Abraham verstond niet wat zijn vader zeide, maar hij voelde door die raadselachtige woorden heen iets geweldigs en geduchts hem naderen, een eerste vaag begrip van noodlot, een besef van groote, groote eenzaamheid.

- 'Is zij dáár, ver weg, bij de sterren?'
- 'Dat willen wij biddend hopen,' antwoordde de vader, 'dat uwe moeder de genade Gods deelachtig werd.'

François zeide dit op den drogen toon eens godgeleerden. Toen hij echter zag hoe zelfs die zweem van twijfel een verandering te weeg bracht op de trekken van het knaapje, een verandering waarvan hij ontstelde, haastte hij zich er bij te voegen:

- 'En zij *is* zalig, Abraham, zij *is* in den hemel, want zij heeft in haren Heer en Zaligmaker geloofd.'

Het redegevend voegwoord, alles voor den godgeleerde, had voor het kind geen zin. Hem zweefde het lieftallige gelaat uit de kerkbank voor oogen. Het rees en het rees naar de blauwe ruimte omhoog. Waar het armzalige, leerstellige getimmer van zijn vader haar niet eenmaal brengen kon, daarheen droeg het kind zijn moeder met een zucht, met een snik zijner liefde. Deze greep de glinsterende steenen van het zwerk en strooide ze om haar hoofd; die gebood de wolken dat ze zich plaveidden tot een voetpad voor haar voeten. Zoo kwam ze hem te gemoet en lachte volzalig, even teeder als die andere haar dochtertje had toegelachen, op dien morgen in de kerk.

- 'Gij kunt nog niet alles begrijpen hetgeen ik u beproefde uit te leggen,' klonk nogmaals de stem van Francois Barlet door de stilte. 'Ds. Brion zal u dit later verklaren, Abraham, grondiger, uitvoeriger dan ik in staat ben het te doen.'

Er verroerde zich niets bij den studeerstoel. De kleine Abraham gaf geen antwoord. De tengere, ineengevlochten vingers van het knaapje waren zichtbaar in den gloed van den haard. Zijn gezicht bleef in den donker; het had zich van zijn vader afgekeerd.

Francois Barlet voelde den blik van Calvijn. Welk een afstand, welk een ontzettende afstand tusschen het inzicht in de waarheid van dien grooten geest en het zwakke denkvermogen van een kind. ‘Abraham schijnt over het gesprokene na te denken. Zou er een godgeleerde in zitten? Dat zou Brion pleizier doen. Wel, wat zou dat Brion pleizier doen!’

Francois Barlet trok vroeger dan gewoonlijk naar zijn buiten. Er waren onaangename dingen voorgevallen in den Walschen kerkenraad, die hem buitenmate zeer ontstemd hadden. Barlet was voor de handhaving van het deftige, aristokratische karakter der gemeentelijke vertegenwoordiging. Daarop had men nu, gedurende zijn afwezen, inbreuk trachten te maken, en dien ook feitelijk gemaakt door een rijk geworden bakker te benoemen, Craquelin, Krakeling in de wandeling, tot Walsch ouderling. Deze Craquelin of Krakeling bracht niet slechts zijn minder goeden toon, hij bracht ook revolutionnaire denkbeelden in het conistorie. Ds. Brion verdacht den man van heimelijken lust er radikale wimpeltjes op te steken. Daarbij legde genoemde bakker een écrasant dédain, gelijk de heer Brion het noemde, voor de geslachten van de Fransche zelfstandige naamwoorden aan den dag. Bokken in het Fransch, hoevelen had François Barlet er van de diakenen niet moeten hooren! Deze bokken van Craquelin waren meer nog dan aanstootelijk; het waren bepaald onstichtelijke bokken. Had hij gisteren niet in de volle vergadering met zijn harde stem geroepen: ‘fous n'afez pas le droit d'examiner mon foi.’ Er had een diaken geproest, zelfs de ouderlingen hadden hun deftigheid niet kunnen bewaren.

‘Daartoe is mij het verleden onzer kerk te eerbiedwaardig,’ zeide François Barlet tot Ds. Brion bij het naar huis gaan, ‘dat zij zich belachelijk zou maken.’

Barlet had eerbied voor historische overleveringen, over het algemeen voor alle dingen, ze mochten dan zijn gelijk ze waren, die een indrukwekkend of aandoenlijk verleden hadden. Hij betrachtte en beminde alleen het afgetrokkene; voor het komische der tegenstelling van het ‘ding an sich’ en het ding der werkelijkheid had hij geen oog.

‘Men moest geen burgerlieden, die de taal niet machtig zijn, in het consistorie opnemen, Brion,’ sprak hij met nadruk.

Een ouderling, die achter hen liep en hem dit hoorde zeggen nam de vrijheid aan te merken:

‘Voor God, mijnheer Barlet, zijn alle menschen en dus alle Walen gelijk.’

Francois Barlet keerde zich driftig naar den spreker om:

‘Voor God, mijnheer; maar niet voor de grammaire.’

II.

Eigenlijk was Francois Barlet op Berkenroode het best in zijn humeur en op zijn dreef. Hij zag het leien dak van zijn aloude... boekenkast steeds met pleizier terug. Sneden maar de wielen van de barouchette knarsend door de biggels van de oprijlaan, dan werd het hem wel te moede, dan dacht hij met genot aan al zijne planken en zijn schragen, zwoegend onder schatten druks. Het scheen of de natuur het wachtwoord had verstaan dat luidde: toegroeien. Alles groeide toe. Een betere wildernis kon men niet verlangen. Het perk van rhododendron tierde maar losbandig voort, mans hoog, tot het een ongeschoren bosch werd dat den weg versperde. Zware beuken, voor het front van het huis op wacht gesteld, eigenden, en grands seigneurs, zich lucht en licht der vensters van de voorpui toe. Het spits toeloopende dak van lei met zijn bekapte schoorsteentjes op de hoeken, werd door een oceaan van bladeren bedreigd en straks bedolven. De verroeste windvaan piepte angstig bij het naderen van die annexeerende takken. Een scherpe lucht van vocht verspreidde zich voor het huis op sombere dagen; de drempel van de stoep was meestal vochtig, plekkig uitgeslagen, de raamkozijnen dropen en de inkijk door de ramen in de suite was zoo donker als de nacht.

Daar François Barlet zijn voorvertrekken niet bewoonde, deed dit minder ter zake. De studeerkamer, aan de zuidzijde, had zon genoeg en uitzicht bovendien. Opgehoogde perken met geraniums en rozen lagen voor het venster in het gazon. Er hadden op dat grasveld een paar koeien kunnen grazen, zoo diep beet het in de buitenplaats. Een, hoe zal ik het noemen, een hooge wal of borstwering van geil opschietend bloem-

hout, sloot het af, gouden regen, witte en roode meidoorn en seringen. Golven bloesems, wit en rose, paarsch en goudgeel, zwoegden, in de lente, onder het hijgen van den Westewind en doorgeurden heel de lucht tot in den gang. Er waren dagen waarin het naar jasmijn rook bij de boekenkasten. Achter dezen rand van blocmheesters, die zich om het grasveld plooiend, het op vele plaatsen dicht belommerde, schoot het opgaand hout kaarsrecht ten hemel. Op die hooge boomen viel de blik van Abraham, als hij voor zijn tafeltje zat te lezen. Hij zag de eerste ademhaling van de lente langs de twijgen zuchten en ze groen beasemen. Hij zag de duizende lieve bladerklokjes aan de takken bengelen en het voorjaar inluiden. Zomers keek hij op de breede banen van der beuken weidsche, groene statiemantels, die zoo priesterlijk voornaam en statig golfden, als de wind ze onderving, en zich, in den herfst, bekleedden met een vloed van kleuren en van kleurschakeeringen, brons en goudbrokaat en purper, afscheidsfeest der aarde, in haar receptiezalen, aan den zomer en de zon. Leunend met zijn kin in de holte van de tengere hand zat het kind naar buiten te staren, terwijl zijn vader, heen en weder schuivend op zijn stoel, uit de diepten van zijn boeken en zijn manuscripten, emmertjes vol kennis opheesch. De oogen van François Barlet, groot en uit hun kassen puilend, waren dof en lichteloos. Het scheen of hij de lamp daarin teruggeschoven had, zoodat het licht alleen naar binnen viel. Met het daglicht ging hij even zuinig om als een knappe huisvrouw met haar wintervoorraad. Hij gebruikte er juist zooveel van als men noodig heeft om weg te vinden en de letters te onderscheiden. De kleine Abraham daarentegen nam verkwistend veel buitenwereld in zich op. Een chaos van verwarde, levendige indrukken stroomde door de vensters van zijn ziel naar binnen, bedwelmde en ontroerde hem. Het kind had geen moeder, het had geen speelnoot, maar het had de natuur tot gezelschap en makker. Zij sprak tot den knaap in haar kleurenalphabet, in de spikkeling harer bloemen, in het glinsteren van de droppels op de rozen, in den lichtstraal die verguldt, terwijl hij breekt. Zij neuriede hem haar melodieën voor in haar suisen, haar ritselen, haar vogelengekweel. Zij greep hem aan met een vermogen dat op ons volwassenen afstuit, slechts voor de uitverkorenen, voor de groote dichters, blijft bestaan. Want er is tusschen de natuur en het ontvankelijk

kind een nauw, onmiddellijk verband, als tusschen twee die nog niet duidelijk van elkander onderscheiden, die nog in elkander zijn. Hij zag haar en voelde haar binnenkomen, niet slechts door zijn oogen, maar door al zijn poriën. Zij drong in hem door en nam hem in zich op en vervulde hem geheel met wonderlijke aandoeningen, stemmen, beelden, klanken, alsof er in haar iets was, iets, dat door wil breken tot een ander, haar verwant, uit haar geboren, een dochterke des lichts in onze borst gevangen, dat de armen uitbreidt, dat terug wil keeren tot haar oorsprong en niet kan.

Later, later als de voelhoorns afgestompt zijn, als de frischheid van den levensmorgen is verzwonden met den glans der kinderoogen, zien wij de natuur verbleekt naar binnen schijnen door het matglas zoldervenstertje in onzen hersenpan.

Wij verstaan haar niet meer; wij wantrouwen haar en zijn bang voor haar. Zij wordt een magazijn van krachten, een provisiekamer, een chemisch kabinet, een onmetelijke foliant vol algebraïsche formules; zij wordt een ding. Zij is het doode leven, de werktuigelijke beweging, het zijn zonder ziel. Zij groeft ons rimpels in het voorhoofd, en snijdt ons diepe kerven in het vleesch en in het hart. Eindelijk komt zij als een zware, domme stoomhamer en verplettert ons. De kleine Abraham lag nog in haar voedsterarmen, aan haar warme borst; hij zag haar nog in de heerlijke, lichtende oogen. Had zij haar armen plechtig opgeheven om hem met de donkere wolk te omhullen, hij zou zich zonder vreezen overgegeven hebben. Het kind is niet bang voor den dood, het is nog te vol van het eeuwige leven, nog te dicht bij het ongeziene, nog te dicht bij den harteklop van de wereldziel. Het legt zich neder en neigt het moede hoofdje: bij U, naar U!

Zoo komt de goede engel, dat spook der bijgeloovige, groote menschen, kust de veege lipjens zachtjes, zachtjes. En die kleine wijzen lachen hem toe. Zij kennen hem wel, zij kennen hem beter. Hij was bij hen in den donkeren moederschoot en in de nieuwe duisternis zal hij weder bij hen zijn: slaap, ik zal u in mijn armen overdragen door de voorportalen naar het eeuwige licht.

Het eenzame kind voelde zich in de natuur bestaan als in den schoot eens levenden wezens, welks aandoeningen, bewegingen en trillingen zich op hem overplantten. En, gelijk zij

zich in hem weerspiegelde, zoo drukte hij wederkeerig haar zijn zielebeelden in. Door bij voorkeur aan zijn moeder te denken als hij buiten het sombere huis en in het vrije was, versmolt hij die gedachte met natuurindrukken. Zij, naar wie zijn hunkerend zieltje zocht en smachtte, vloeide met het licht ineen, met het doorschijnende azuur en met de gouden starren. Wanneer zijn hart haar riep, dan scheen het of haar stemme suisde in de lucht.

De zon die doorbrak was haar glimlach, en het pinkoogen van de lichtjes aan den avondhemel haar liefdevolle groet. Het scheen of zijn hem overal verzelde en omzweefde, bij en om hem was, zoodra hij maar den hemel boven en de ruimte om zich had. Het knaapje meende, zoo heilig en zoo vurig, dat zijn moeder in de reine lucht en in de zonnestralen, in de plechtige schaduwen van den avond leefde, voortgleed, naderde en hem bezocht. Hij sprak tot haar als tot een wezen, wier nabijheid hij ontwaarde, hij vertelde haar zijn kleine geheimen en biechtte haar zijn kleine zonden. Soms riep hij haar overluid: moeder! en wachtte dan, terwijl het hart tot barstens klopte, en met ingehouden adem of zij zichtbaar voor hem worden zou. Dit werd zij niet; bittere teleurstelling voor den kleinen Abraham, maar het kind was er niet minder zeker van dat hetgeen hij onuitsprekelijk lief had, bestond en tot hem kwam als zijn kinderstemmetje haar riep.

Daar was een uitverkoren plekje, waar hij zomers met zijn leerboek henentoog, een soort van natuurlijk prieel van roode meidoorn en klimrozen. Het zag uit op een eindelooze weidevlakte, een breede sloot liep er langs; koetjes stonden aan den rand van het water, plasten in het nat, snoven en bekeken hem met uitgerekte halzen en zouden hem besnuffeld hebben, was die breede sloot daar niet geweest. Insecten zweefden over het water, kropen langs den rand der slappe pompbladeren, hingen boven het spiegelende nat op hun gazen, zilverig blauwe vleugeltjes, princesjes van de lucht in zomergala, wit met goud, of paarsch met bronzen weerschijn. Dat snorde, gonsde, bromde, dommelde in de zon. Boven, in de takken koerde de woudduif, tjilpten en kweelden de gevederde sopranen van het bosch. Tot het eensklaps alles stil werd en men niets meer hoorde dan het zwatelen van de bladeren en het flauwe zuchten van den wind. Daar lag het teêre ventje uitgestrekt

in het weeke gras. Zijn sprekende, groote, droefgeestige oogen waren het eenige aan hem dat leefde. Maar deze leefden dan ook. Het licht, de kleuren zonken er in weg als in een diepe bron en werden op den bodem omgezet in liederen zonder woorden, beelden flauw omlijnd, die in elkander vloeiden, kleuriger en vreemder dan eenige denkbare werkelijkheid. Zoo tenger en zoo zwak, de bleeke slapen fijn en blauw dooraderd, de smalle, doorschijnende neusvleugels uitgespannen, of het hart te groot was dat ze kloppen deed, lag het kind daar in zijn droomwereld verzonken, oud en jong terzelfder tijd. Oud voor deze wereld waar zijn uitgedroogde, bloedelooze vader te onzaliger ure hem in gestooten had, veel te jong voor de onzichtbare wereld, die door het broze, al te dunne omhulsel overstelpend brak.

Francois Barlet begreep niets van den knaap; de in zich zelf gekeerde aard, het staren van zijn zoontje zouden hem niet verwonderd hebben, wanneer hij die had kunnen toeschrijven aan vroegtijdige liefde voor de letteren of de wetenschap. Doch, wel verre van buitengewone leerkrachten te ontwikkelen, dwaalde de knaap dikwijls af en was hij maar half bij zijn lessen. Toen Abraham negen jaar oud was kwam François Barlet plechtig met een Latijnsche spraakkunst aandragen. De grammatica had hij zelf nog gebruikt, zijn vader had er mensa uit geleerd. Beider namen stonden op het schutblad. Paul Eduard Barlet, anno .... François Barlet, anno....

Er was iets pathétisch in die familie-grammatica, vond de geleerde man. Abraham scheen er echter weinig van te voelen, toen een beetje van zijn streek, met bevende hand, zijn vader nu den zijnen aan die beide namen toevoegde:

Abraham Barlet anno...

Wie weet hoevelen nog van hun geslacht daar zouden prijken, rechtsgeleerden van beteekenis, lampen schijnend door een wolk van boekenstof!

Maar, gelijk ik zeg, die kleine Abraham week af. Hij week bepaald af, hij sloeg uit den aard. Het was vreemd, maar men zou zeggen, als men het niet beter wist, dat het kind te veel naar zijn moeder aardde. Zoo zachtzinnig, maar ook zoo stil en droomerig. Diezelfde oogopslag en diezelfde uitdrukking van een gevangen vogel in zijn oogen. Zoo

had ook zijn moeder gezeten in de traliekooi van haar beroemden echtvriend, kwijnend op haar stokje. Iederen dag het hoofdje een weinig dieper in de vêeren. En zoo zat nu het kind van de lieftallige Anna, wie een Engelsch dichter, na kortstondige en toevallige kennismaking ‘sweet, sweet Anna’ genoemd had, eveneens te kwijnen in vaders kooi.

François Barlet stak wel den vinger uit met smakelijke korreltjes er op, latijnsche suikertjes en voedzaam graan van allerhande wetenschappen, doch, helaas, het mondde den kleinen vogel niet.

De knaap deed zijn best om zijn vader pleizier te doen en leerde zooveel en zoo goed als het ging. Een onderwijzer uit het naastgelegen dorp gaf hem onderricht in het Nederlandsch en in de rekenkunde. Fransch, Latijn en geschiedenis had zijn vader zich voorbehouden. François Barlet begon ook aan de mathesis te denken. Met de Grieksche taal moest men den knaap niet voor zijn elfde aankomen. Zestien jaar was 't aangewezen tijdstip voor de akademische lessen. Twintig zou hij dan ziju zoon gepromoveerd terug erlangen. En dan... dan dan, dan zouden zij zich baden in geleerdheid. Professoraten zou de jeugdige geleerde voorloopig afslaan. Eerst moest Abraham iets voortbrengen, waarvoor de geleerde wereld den hoed afnam. Dat boek, dat boek van Abraham, zou hij zien worden. Zijn bibliotheek zou het voeden met krachtige moedermelk. Zijn geoefende geest zou toezien op de ontwikkeling van de logische, stylistische, juridische zenuwen en spieren. François Barlet zocht al naar een onderwerp en had er reeds verscheidene bedacht. Waar hij zijn keuze zou bepalen kon hij met zich zelven maar niet eens worden. Hij dacht er dikwijls aan, wanneer hij met zijn kind door de lommerijke paden van hun buiten stapte. Jammer dat het den geleerde onuitsprekelijke moeite kostte met het knaapje aan den praat te blijven. Hij voelde wel dat hij eens iets moest zeggen. Maar wat zou hij zeggen? Abraham had van zoo weinige dingen nog verstand. Zijn vaderhart was goed genoeg om zulk een ledig wezentje te onderhouden. Wist hij slechts waarmede.

‘Ben je vandaag in den tuin geweest? Heeft de tuinman sla geplant?’ Daarmede is men gauw au bout de son latin. Wanhopig, zulk een zoeken naar een onderwerp, zulk een gefor-

ceerde belangstelling uit plichtgevoel! Te meer daar zijn gedachten onophoudelijk afzwierven, zoodat hij meestentijds de antwoorden niet hoorde en dezelfde vraag tot driemaal toe herhaalde.

Afgezien van dergelijke kleine moeielijkheden beviel dit leventje François Barlet uitnemend goed. Niemand viel hem op Berkenroode lastig. Geen geloop van menschen, uitgenomen sommige geleerden en zijn vriend Brion! Eenmaal slechts, eenmaal, werd hij in zijn patriarchale rust gestoord. Foei, als hij er nog aan denkt! Dat kwam als een bom in zijn huis vallen, dat werd hem als een knuppel voor de vilten pantoffels gesmeten. Die knuppel in zijn vreedzaam kippenhokje heette Bettekee, een nicht van vrouws zijde. Zij kondigde zich volgenderwijze aan.

‘François, ik hoor dat je menschenschuw bent. Ik denk me daar niet aan te storen. Morgen om één uur ben ik bij je.’

Kort en krachtig! maar nog veel te lang voor den rampzaligen Barlet. Den ganschen morgen kwelde hem een zenuwachtige hoest; de studie vlotte niet; geen mogelijkheid zijn geest bij het een of ander te bepalen. Hij bleef in zijn studeerkamer zitten wachten op de plaag. Was zij daar? Neen, nog niet!.... Daar was zij! François Barlet drukte zijn oor tegen de deur. ‘Ach, God, daar hadt je haar!’. Daar hoorde hij haar harde stem tot Truitje.

‘Of ik in mijnheer's studeerkamer wil gaan? Neen, mijn goede mensch! In dat stofnest krijg je mij niet.’

Kom, François, courage! Het is gauw geleden! Het leven is niet enkel zoet, niet enkel slurpen uit de Hippokrene. Daar moet van tijd tot tijd eens een kleine ellendigheid, het is eenmaal niet anders, tusschen beiden komen.

Een *kleine* ellendigheid was nicht Bettekee juist niet. Zij was een groote, omvangrijke vrouw van even vijftig jaren. Terwijl François in zijn studeerkamer zijn laarzen aantrok en daarbij naargeestig zuchtte, legde zij blijmoedig in de voorkamer hoed en manteltje af. Een stevige nicht Bettekee, gelijk ze daar voor den spiegel staat! Haar zijden japon spande

glimmend om den welgevleesden rug en schouders. De slepen van haar witten, geborduurden kraag kruisten zich op den massieven, vollen boezem, waar zij werden vastgehouden door een enorme camée. Tegen haar achterhoofd lag een soort van platte, ronde koek van dunne vlechten, waarin de punten uitliepen van twee andere vlechten, die als opgeblazen zeilen zich ter weerzijde van haar slapen uitspanden. Haar groot rond hoofd verkreeg daardoor den vorm eens driehoeks; het deed u denken aan een sphinx of aan een omgekeerd theekopje met twee ooren. Zij had een rond en vleezig, eenigzins opdrachtig maar een gul gezicht, een breede onderkin en zeer manhafte oogen.

Niets in het vertrek ontging dien oogen, dat verzeker ik u. Zij zagen de muizengaten in het behang.

- Schande! zeî nicht Bettekee.

Zij zagen dat de koffie droogstond.

Nicht Bettekee haalde haar breedgewelfde schouderbladen op, greep met smadelijden glimlach den ketel en goot er een gulp water op.

Zij zagen dat er flank noch orde op de tafel was.

Nicht Bettekee zette de broodjes tegenover de koek en de kaas tegenover de muisjes.

Onder die bedrijven schoof François Barlet de kamer binnen.

Zij keek even op zonder zich door hem in hare bezigheden te laten storen. ‘Zoo, François, hoe gaat het? Ik redder daar net de koffietafel wat op, de boel stond alles schots en scheef. Ik zou aan zoo'n tafel niet kunnen gaan zitten. Men kan wel zien dat onze lieve Anna er niet meer is.... En, hoe gaat het.... en hoe vaart Abraham? Ik heb hem daar juist in den tuin gezien. Wie heeft dat kind zoo toegetakeld; hij ziet er uit als een proponent.’

François Barlet trok zijn wenkbrauwen op, gaf een geluid en wisselde een handdruk.

- ‘Je neemt niet kwalijk, zei nicht Bettekee, als ik een beetje voortmaak en maar dadelijk wil koffiedrinken; over een uurtje komt mijn vigelante.’

Daarmede, zonder verdere komplimenten, zette de bijdehande dame zich tegenover haren neef aan tafel en begon de boterhammen te smeren. Geen andere Hollandsche huismoeder kon haar dat verbeteren. Het ging als de wind en het mes altijd

plat op de snede. François aan het presenteeren, aan het toeduwen van alles wat op tafel stond, aan het schuiven naar zijn nicht van de koek en de kaas en de muisjes of hij haar daarmede den mond wilde stoppen!

- 'Ho! ho! riep nicht Bettekee, ik krijg straks den boel nog op mijn schoot. Een mensch kan maar van één ding te gelijk eten..... Al de gaten van je koffiekan zijn verstopt Francois.'

Barlet kreeg een kleur en een schok, bij dien onverwachten uitval. Zijn groote oogen, wijder opgesperd dan ooit, keken met den sombersten ernst naar die ondoorluchtige koffiekan. Het probleem was nieuw voor hem, en, daar hij er geen gat in zag, in die verstopte kan, bedacht hij een afleiding en vroeg:

- 'Hoe vaart van Vleuten?'
- 'O, mijn man, die maakt het best. Ik zou geen beteren man bedenken kunnen.... al is hij maar een kassier.'

Francois Barlet voelde wel de provocatie die in dat laatste gezegde van zijn nicht verscholen lag. Hij maakte snel een sussend handgebaar.

- 'Nu ja, Barlet, we weten wel hoe je over van Vleuten denkt. Mijn man leest niets, niets dan de kranten... en hij is er geen spiertje minder om.'
- 'Niets minder, niets minder!' suste François Barlet.
- 'Wat heeft een kassier ook uittestaan met al dat boekengewurm, zeg ik maar.'
- 'Niets, heelemaal niets!' beaamde Barlet, een mondje trekkend en koerend als een tortelduifje. Hij zag het onweder aankomen en wilde het bezweren. De schuwe geleerde, zwak en bloedeloos, brein, niets dan brein, week instinktmatig uit voor al dat bruisend bloed en al die spieren, voor de impulsies en de heftige uitvallen van die kolossale vrouw daar tegenover hem.
- 'Van Vleuten', ging de dame voort, 'is een man daar een vrouw een steun aan heeft. Toen ik de laatste maal van het kraambed opstond, vond ik zelfs de suikerpotten gevuld. Nu eens brengt hij me een cervelaatworst mede uit de stad, dan verrast hij me met een partijtje visch. Is het kippenhok

stuk, hij timmert het je in een vloek en een zucht weer in elkaar. Had ik Van Vleuten niet, ik kon wel een meid meer houden. En als ik dan denk, Barlet, het leventje dat die arme Anna gehad heeft. Kwaad ben je niet, dat heb ik nooit gezegd, kwaad ben je niet..... maar een man te hebben, die van voren niet weet dat hij van achteren leeft..... poeh.... poeh!'

Nicht Bettekee spreidde de vijf vingers van haar beide handen uit als om zulk een ongeluk af te weren.

- 'Daar heb je nu professor Knipschaar, die heeft me daar mijn zuster Carolien gevraagd. Eerst zijn eigen vrouw doodplagen, en dan, of er niets gebeurd was, om een andere komen! Ze schrijft me dan eergisteren: "Carolien, Knipschaar heeft me gevraagd." Zóó lees ik het mooie nieuws, zóó pak ik mijn valies. "Wat ga je doen?" zegt van Vlueten. Ik ga daar een stoje voor steken, zeg ik. Die Knipschaar heeft een humeur als een draak. "Ik zal hem wel leiden en hem zachtjes veranderen", murmelt het goeie Carolientje. Hem veranderen? zeg ik, dan kan je evengoed de hengsten uit het paardenspel temmen. 't Is me een lievertje om te veranderen! "Nou," zegt ze, "ik neem hem toch," en zet het op een huilen. Wel moge 't je bekomen kind, zeg ik, ik wasch mijn handen in onschuld. Maar *hem, hem* heb ik gisteren onder handen genomen.'

Francois Barlet loosde een diepen zucht.

- 'Zucht maar zoo niet. Hij kan er wel tegen, je lieve vriend. Ik zeg dan tegen Knipschaar: pas op je humeur, zeg ik, of je zult met mij te doen krijgen. Pas op dat je Carolien niet doodtiranniseert. En ik zeg: je moet wandelen en beweging nemen; dat eeuwige zitten maakt de mannen zoo nijdassig van gestel. "Ik zal mijn best doen," zegt hij. Neen, zeg ik, niet je best doen, maar *doen*. Hij was onder een hoedje te vangen. Nu, zoolang als het duurt. En nu, Barlet, heb ik nog een woordje met jou.'

De arme François wierp schuinsche blikken naar links en naar rechts. Hij had grooten lust naar de studeerkamer te vluchten. Verstandelijk voelde hij zich zoo ver van deze vrouw verwijderd, alsof zij ieder op een andere aardkorst stonden. En toch, was hij bang voor haar en krompen zijn zenuwdraden ineen bij de aanraking met dat grovere temperament, dit

animale leven, louter schokken en impulsies, deze Bettekee van Vleuten, de kassiersvrouw. In zijn wanhoop en confusie greep hij naar de kaas en begon er van te snijden.

Haar scherpe blik had hem onder schot.

- ‘Je snijdt de kaas niet haaksch, Barlet, laat mij dat liever doen,’ hernam ze... ‘En daar ik er nu voor zit’ vervolgde nicht Bettekee ‘moet ik je zeggen, dat ik niet hoop voor de arme Anna, dat ze in den hemel iets te weten komt van het leventje dat je tegenwoordig leidt, jij en dat halsje van een kind.’

- ‘Zóo en - wat - zou - ik - dan - moeten doen, nicht van Vleuten?’ vroeg de geleerde, drukkend op ieder woord en op jammerenden toon.

‘Wat je zoudt moeten doen, wat je zoudt moeten doen! Word maar boos, als ik je 't zeg, wat je zoudt moeten doen. Het kan me niet schelen, maar zeggen zal en wil ik 't je, Barlet. Ik zou me zelf niet verantwoord achten, als ik ten minste niet beproefd had je de oogen te openen. Je zoudt die oude draak moeten wegsturen en een fatsoenlijke vrouw in huis nemen, die dat wurmpje opvoeden kan. Ziet het ventje er niet uit om bij te huilen, precies een aanspreker of een blikken dominé. Hij heeft geen moederzorg, hij heeft geen aanspraak, en geen wezen dat hem troetelt, 't arme schaapje. Als ik mijn eigen kinderen bij den kleinen stumper vergelijk, dan breekt me 't hart, Barlet. Je zoudt een vrouw uit je eigen stand in huis moeten nemen, die hier den boel eens nakeek. Niet dat 't vuil is hier in huis, dat zeg ik niet. Alles glimt, en van den gangvloer kan men eten. Maar het lijkt hier wel een vochtig graf. Dáár! het trekt me langs de beenen op, en in het behang zijn muizengaten. Daar zou eene juffrouw orde op stellen en ze zou den bezem eens laten halen door je studeerkamer, Barlet, waar je nu de longen van je kind vergiftigt....’

Nicht Bettekee hield even op toen zij den indruk waarnam, dien de laatste woorden op haar overbuurman maakten. François stak zijn onderlip vooruit, gaf met zijn rechterhand zich een klinkenden klap tegen den schedel en liet zijn linker, als in wanhoop op de tafel vallen.

- ‘Ja, dat kan me allemaal niet schelen, Barlet. Ik heb mijn plicht gedaan, ik heb gesproken. Doe jij wat je wilt, man. Van mij is het af. En wil je hier geen juffvrouw nemen, wil je hier vermuffen met die draak die er je broer onder had en die jou ook naar haar hand zal zetten, och hemel, goed! geef mij dat stumpertje dan.... geef mij het kleine, arme wurm en ik zal zien dat ik een kind van hem maak en een jongen en een mensch, ziedaar!’

Dat laatste nu was voor Barlet het comble! Abraham bij de van Vleutens doen, dat was zoo goed als hem onder de Irokezen zenden. Een Barlet zou onder de barbaren gaan? Toch was er iets in den toon en in de oogen van nicht Bettekee geweest, dat Francois getroffen had. Hij wist zelf niet wat.

Maar die vrouw, hoe onmogelijk ze hem voorkwam, wier gepraat hij altijd had verdragen met dezelfde resignatie als men het plassen van den regen of het kletteren van den hagel aanhoort, had op het laatst een klank in here harde stem gehad, die in zijn bestoven ziel nagalmde: iets onboekachtig warms en menschelijks; Francois beloofde wel niet veel, maar zei toch dat hij over de ‘fatsoenlijke dame’ eens zou nadenken.

Zoo liep het af, het gevreesde bezoek. In de marmeren vestibule kruiste Bettekee haar blikken met die van de oude Trui. Het was de moeite waard de korte ontmoeting dezer beide machten te observeeren. Trui krakend van helderheid, de witte schortelband een cirkel zonder rimpel trekkend om haar paarsch katoenen midden. Al de plooien van het jak zoo stijf en strak en op haar plaats of ze er, aan haar lichaam, op de strijkplank in gestreken waren, riekend naar de zeep en naar de bleek. Zoo stond de oude dienstbô in den gang te wachten, gansch pees en zenuw, en hield met haar geaderde, builtige vingers de kruk der deur vast. De andere uitdagend groot en zwaar, een volbloedige, sappige, bruisende natuur, wierp haar zuster in het voorbijgaan een vlammenden blik uit de hoogte toe. Het grijze gezicht van Trui stond strak als altijd; zij hield haar wrevelige, doffe oogen met een soort van valsche onderdanigheid naar den grond geslagen.

In dezelfde houding stond zij dien avond voor haar meester. François Barlet had in het onderhoud met zijn dienstbode, dat in de studeerkamer plaats greep, het onderspit gedolven. Hij wist van zenuwachtigheid niet wat hij doen zou.

De oude meid stond ijskoud, stokstijf bij de schrijftafel.

- 'Mijnheer moet weten wat hij doet', eindigde zij het gesprek. 'Ik wil mijnheer alleen maar zeggen, dat hij niemand krijgen zal die hem hier zijn gang laat gaan zooals ik doe. En mijnheer moet goed begrijpen, dat als er een madam de voordeur inkomt, ik de achterdeur uitga.'

Het duurde eenigen tijd voor onze geleerde kluizenaar de kalmte en het evenwicht van geest, zoo onontbeerlijk voor de studie, hervonden had. Hem drukte een gevoel van in de klem te zitten tusschen twee bedilzieke vrouwen, die zich in zijn zaken mengden. Het is tot mijn oprechten spijt dat ik het zeg, en ik durf er bijna niet voor uit komen uit hoofde van den diepen eerbied dien ik voor de vrouwen koester, maar ik heb een heimelijk vermoeden dat François Barlet het nut van het bestaan der schoone sekse op dit wereldrond niet inzag. De schrik zat hem in het gebeente alleen bij de gedachte dat een madam, gelijk de oude Trui het uitdrukte, hem uit zijn studeercel weg zou jagen, om banale schoonmaaksredenen. Het ging met Trui als van een leien dakje. Men merkte niet dat er een vrouw in huis was. En, wat Abraham betreft: Francois Barlet had zulk een flauw besef van hetgeen een kind behoeft. Het wilde hem maar niet duidelijk worden wat de jongen er bij winnen zou.

- Abraham, zeide hij den volgenden morgen, heb je gisteren de dame wel gezien die me een bezoek bracht?

Het kind antwoordde dat hij haar gezien had, dat zij hem in de ronde had gedraaid, bekeken, toen geweldig in haar armen had geklemd en hem gekust had.

- Dat was uw nicht, Abraham!

De graad van bloedverwantschap maakte hoegenaamd geen indruk op het kind.

- Wat zoudt gij er van zeggen, bedenk u goed, Abraham, bedenk u goed; wat zoudt ge er van zeggen wanneer zoo iets als deze nicht bij ons in huis kwam wonen, Abraham?

Nicht Bettekee was op het jongentje aangevlogen, had met harde stem haar meening over zijn kostuum te kennen gegeven en hem toen uit louter hartelijkheid en medelijden bijna fijn geknepen. Het vooruitzicht dat zijn vader hem zoo diplomatisch van de onaangenaamste zijde toonde had dus voor den kleinen jongen niets aanlokkelijks. Zijn gedachten en verlangens gingen andere wegen op, vlogen verder dan zijn vader had voorzien. Het kind kwam dichter bij zijn vader dan 't tot dusver had gewaagd te komen; het legde zijn teer, bleek kinderhandje op de doore vingers, leunde met zijn hoofdje tegen de vouwen van de kamerjapon en antwoordde zacht:

- Ik wilde naar *haar* toegaan, papa.

François Barlet deed een uitroep van verbazing. ‘Wat zegt ge daar, Abraham, wilt gij naar nicht, wilt gij naar uw nicht?’

De kinderhand streek langzaam en schroomv allig over den rug zijns vaders hand, het kleine hoofd leunde nog zwaarder tegen den schouder: ‘- naar moeder...’ zuchtte het knaapje zeer zacht.

Deze en andere van het gewone afwijkende verschijnselen in het geestesleven van een kind, verontrustten den geleerden vader niet weinig. Voorspelde dat een studiegeest? Was een Barlet ooit zoo begonnen? Immers neen! De geest van het knaapje was niet helder, niet gezond. Hij maakte zich de absurdste voorstellingen De starren, om nu maar eens iets te noemen, waren: flikkerende kaarsjes. Kinderen in witte kleederen droegen elk de zijne. Het was een lange, lange stoet; onafzienbare rijen stroomden uit een hooge, blinkende poort door de velden daar omhoog. Telkens als er weêr een ster verscheen, begroette haar het knaapje met gejuich.

- Zie, daar heeft er weêr een zijn kaarsje aangestoken!

- Wat praat ge toch voor onzin, Abraham, bromde François Barlet, hoe kunt ge u met zulke zotternijen bezighouden? Ge zijt nu geen kind meer, ge zijt nu negen.

Eens, het was een heerlijke zomernacht, vond de vader bij het naar bed gaan, Abrahams open deur voorbijkomend, dezen op, en voor het venster staan.

De kleine man lag met zijn gezichtje stijf tegen de ruit gedrukt; beide handjes uitgespreid op het vensterglas. Zijn witte nachtjapon, zijn donker, fijn profiel, werden door de

volle, zilveren maan beschenen. De maan en de kleine jongen bekeken elkander, beiden even verlaten en alleen, hij, in zijn groote, holle kamer, zij, op haar eenzame wandeling omhoog. De wijdgeopende, starende, verwonderde oogen van het kind, volgden op haar baan het hemelsche licht, dat daar langzaam, trillend voortgleed door de sferen en op alles hier beneden neêrzag met een zachte, vriendelijke melancholie. In den tuin wierpen de voorwerpen zware, scherp begrensde schaduwen die zich niet bewogen, niet verschoven, want geen blad, geen twijg verroerde zich. Alles stond te luisteren, alles sluimerde, alles bad; alles was bevangen door den tooverban der hemelsche zomernachten; alles scheen zich naar de maan te keeren, op te zien naar het eenzaam, ronde en blinkende aangezicht, zwijgend over onze donkere wereld drijvend en zich spoedend, weg van de aarde, door het blauw kristal des hemels.

‘Abraham!’ riep François Barlet.

Hij stond in de open deur, zijn blaker in de hand. Het gloeiende talgpitje dreef in het openbaar den spot met de volle maan. Wat zal ik u zeggen? geleerden van Barlet's geslachte komen in gedachten uit hun kamer. Zij nemen dan wel eens werktuigelijk op en mede, wat een oude dienstmachine even werktuigelijk voor hen gereedzette.

‘Abraham!’ riep François.

Ofschoon dit zeker niet de verstandigste manier was om den kleinen nachtbraker te waarschuwen, ontstelde het kind veel minder dan men redelijkerwijs verwachten kon en liet zich gewillig naar zijn bed terug brengen.

Derhalve ging François, den blaker in zijn eene hand, Abrahams vingertjes in de andere, onder zacht vermanend praten naar het kinderledikantje.

- Wat deedt ge daar toch, Abraham?

Een lastige vraag. Het kind wist zelf niet wat hem uit zijn bedje had gelokt en aan het raam gekluisterd.

Bij het bed gekomen keek François eens rond, waar hij zijn blaker neêr zou zetten, Maar er was geen tafel; daarom zette hij dan ook de blaker zoolang maar op den grond. Vervolgens trok hij Abrahams deken op zoo hoog hij kon, tot over de ooren en de oogen van het kind, liet hem toen beloven dat hij niet meer uit zijn bed zou komen en verzekerde van zijn kant dat de grimmige Trui er niets van zou vernemen. Daarop

wilde hij heengaan, toen het jonkske eensklaps naar zijn vaders hand tastte en die kustte. François Barlet keek op; en het trof hem wat het jongetje deed.

‘Nacht, Abraham!’ klonk het eenigszins geroerd en minder afgemeten.

‘Vreemd kind, vreemd kind; wat zal er van hem worden?’ Zoo mijmerde François, terwijl hij naar zijn kamer ging, en zijn blaker vergat, die op den vloer bleef staan branden.

Den volgenden dag besprak François Barlet de zaak met ds. Brion, een ouden vrijgezel, zijn vriend, en juist van pas dien middag ten bezoek op Berkenroode. Beide geleerden bespraken het onderwerp van Abraham's opvoeding ampel en breed. Zij kwamen tot de slotsom: dat het jongetje meer in de lucht moest en minder in de studeerkamer.

Daarin had nicht Bettekee gelijk, betuigde Brion. Abraham's geest moest in de eerste plaats verfrischt worden. Daarom, veel in de lucht! Secundo moest die geest zich bij de onderwerpen bepalen leeren. Abraham moest uit zijn ziekelijke droomwereld uit.

- Ik heb er al over gedacht, zeî François Barlet, Abraham de beginselen van de meetkunde te doen onderwijzen. Wat zoudt ge daarvan zeggen, Brion?

- Het kind is nog zoo jong, antwoordde de vriend; maar hij bracht niets verder in het midden, daar hij zich bij tijds herinnerde dat men hier met geen gewonen jongen, dat men hier met een Barlet te doen had.

Zoo geschiedde het dan. Eenmaal 's weeks verscheen op Berkenroode een zekere herr Guttmann, onderwijzer uit een in de buurt gelegen plaatsje, om de denkmachine van het kind te repareeren.

Herr Guttmann was een arme Duitscher, och, zoo'n eenvoudige ziel van een Saksischen schoolmeester. Zijn haar was sluik, de kraag van zijn jas was altijd vet, zijn oogen keken u aan, als een goede lobbes van een patrijshond u pleegt aan te zien. Herr Guttmann wilde Abraham bewijzen dat een rechte lijn de kortste afstand is tusschen twee punten. Wanneer de jongen dat maar eenmaal goed begreep dan zouden ook de wonderlijke krullen, de fantastische bochten uit zijn

denken wel verdwijnen. Maar het kind verklaarde dadelijk zeer trouwhartig en gemoedelijk, dat hij 't wel gelooven wilde als herr Guttmann zeide dat 't zoo was.

En zoo ging 't met iedere nieuwe stelling. Het scheen dat het jongetje elke bewijsvoering opvatte als een blijk van wantrouwen in zijn onderwijzer. Hij geloofde 't immers wel.

Glauben! Nein, das ist zum;.... das ist zum.... Herr Guttmann wist niet zum was.

De Duitscher staarde het knaapje eenige oogenblikken sprakeloos aan. Zijn ernstige oogen rustten op het kinderhoofdje met dat kortgeknipte, ravenzwarte haar, dat in een punt op 't witte voorhoofd uitliep; op de fijne brooze trekken die versmolten in den gloed der ronde, stralende, oogen, vol van ziel.

Toen herr Guttman Abraham lang genoeg had aangekeken legde hij zijn breede hand het kind op het hoofd. Er kwam een vriendelijke glimlach op zijn gezicht, die u met de grofheid van herr Guttmann's trekken zou verzoend hebben. Nu weet ik niet of herr Guttmann aan Abraham veel mathesis sleet. Maar ik weet wel dat er tusschen die beiden een band ontstond. Herr Guttmann kreeg het zwakke, peinzende knappje lief ondanks de grillige bochten in zijn denken. En Abraham hield van den goedigen Duitscher. Hij luisterde met heel zijn ziel als deze van zijn jeugd vertelde, van zijn ouders en zijn land, van de armoedige kolenbrandershut op de Boheemsche grenzen, waarin hij 't licht aanschouwde, van de bergen en groene dalen door zijn kindervoet betreden. Wanneer er dan een zucht van heimwee naar het vaderland kwam over de lippen van den Duitscher.... dan begreep de kleine Abraham zijn onderwijzer, ja dan begreep hij hem.

Na de les trok Abraham herr Guttmann mede naar de bloemen en de planten in den tuin, wees hem wat hij zelf gezaaid, geplant, gekweekt had. Hij bracht zijn meester in de broeikas bij de teedere plantjes, op een rij geschaard, ieder op zich zelf een lieveling van den kleinen Abraham, die voor hen zorgde, over hen waakte, met hen leefde, met hen sprak.

Het was of de bloemen en planten in het kleine jonkske, dat onder hen omdoolde, een zusterziel herkend hadden; het was of er iets van haar wel en wee, van haar vluchtig droom-

leven, van haar duistere neigingen en haar nederig geluk, van de kortstondige muziek van haar bloemen-bestaan tot de aan zich zelve overgelatene, zich in het vrije ontplooiende kinderziel doordrong.....

Deze persoonlijke betrekking van den kleinen Abraham tot zijn voedsterlingen, het teedere gevoel waarmede het kind alles wat leefde en groeide omringde was een reden van stomme verbazing voor den tuinman. Deze kweekte de bloemen, maar hij zag ze niet; hij schudde het hoofd en grinnikte in zich zelven, het snoeimes in de hand, een bies tusschen de tanden, wanneer hij Abraham bezig zag. Die tuinman verschafte hem prachtige rupsen, door Abraham in een kartonnen doos bewaard, in het blij vooruitzicht ze, op den een of anderen dag, als bonte vlinders te zien wegfladderen. Het kind had die doos in een kastje op zijn slaapkamer weggezet en ging er van tijd tot tijd naar zien. Dit wilde hij weer eens doen, toen Trui hem tegenkwam. Zij had de doos reeds in haar knuisten en stevende den tuin in, korte stooten gevend met haar hoofd, als een boosaardige vogel wiens kop uit de halsveêren schiet. Abraham vloog naar haar toe en smeekte voor zijn rupsen. Maar het hielp niet. ‘Weg met dat vuile goed!’ riep Trui, haar weg vervolgend naar een aschbelt in den tuin. Hier ledigde zij de doos, trapte met haar hielen op de diertjes, greep een spade die ze ophief om met éénen stoot de gansche rupsenwereld te onthalzen, en zou bijna de vingertjes van het knaapje afgesneden hebben, dat zich met een luiden schreeuw ter aarde had geworpen. Zij schrikte, rukte hem uit den weg en stootte toe, doch het kind werd zoo doodelijk bleek, en barstte in zulk een wanhopig, stuipachtig snikken uit, dat de knorrige meid er van ontstelde, de tuinman kwam aanloopen en zelfs zijn vader er aan te pas moest komen. Deze wees hem toen een plaatsje voor de rupsen in de studeerkamer, trachtte hem te sussen, en begreep niet dat de kleine jongen niet getroost was over zijn verlies, toen hem een andere voorraad werd beloofd. Wat beteekenden die vieze dieren! Trui ging mokkend heen.

‘Da's mijn goed,’ bromde ze. ‘In mijnheer's kamer komt het er op een beetje vuil meer of minder niet aan. Maar boven komen die beesten niet. Als ik ze zie, dan smijt ik ze weg.’

Herr Guttman's rapporten stelden François Barlet in zooverre te leur, dat Abrahams kindergeest niet uit de hem toegediende dosis meetkunde, als uit een kleine badkuip opgefrischt en afgespoeld te voorschijn kwam. ‘Was der Knabe braucht das ist nicht Wissenschaft, das ist Liebe’. Zoo sprak het gemoedelijke mofje. ‘Heeft de knaap geen makkers?’ vroeg herr Guttmann. Makkers? Maar een wilde bende knapen kon François hier niet gebruiken. Bovendien, waar zou hij die van daan halen op dit afgelegen buiten? Niemand van zijn vrienden die er kinderen op na hield! Men zou zien, men zou zien, als men weder in stad kwam. Kameraadjes voor Abraham? kameraadjes? nu, het was François volstrekt niet ingevallen dat er kameraadjes moesten zijn.

‘Wenn Sie's erlauben.... als men eens met een hondje begon’. Herr Guttman had het eigenlijk den kleinen reeds beloofd. Zijn hond was een gelukkige moeder en hij zou - wenn Sie's erlauben, over een paar weken 't diertje medebrengen.

- Wat? honden hier? declareerde Trui, geen honden hier!

- Het is maar tot gezelschap voor Abraham, kwam François bemiddelend tusschenbeiden.

- Honden kan ik hier niet gebruiken, verklaarde de dienstbô onverzettelijk; geen hond komt hier in huis, zoolang ik er ben.

Maar de trouwe Duitscher liet niet los. Hij dacht aan de vreugde van den kleinen stakkert.

Wenn Sie's erlauben, als het niet hier in huis mocht wezen, kon 't dan niet bij den tumman worden ingek wartierd?

‘Wo ist der Gärtner?’ Weg was 't mofje naar de tuinmanswoning! De tuinman vond het goed. Herr Guttmann kreeg verlof het hondje te vertoonen, opdat ieder zich kon overtuigen welk een aardig diertje 't was.

Zoo eindigde de kabinetsraad op den huize Berkenroode. François Barlet had nu een hond in het vooruitzicht.... en dan kwamen nog de kameraadjes. De rustige, veilige grondvesten van zijn wetenschappelijk bestaan begonnen te waggelen.

Kort na dezen, op een laten zomerdag, maakte François Barlet zich gereed om zijn gezondheidswandeling te doen.

Abraham moest natuurlijk met zijn vader mede. Het kind stond in zijn akelig, oudemannetjesachtig pakje bij de deur te wachten. Onze geleerde was gejaagd en zenuwachtig. Proeven die hij heden, met de morgenpost verwacht had, waren niet gekomen. Trui kreeg nu bevel de etensklok te luiden als de proeven onverhoopt nog mochten komen. Daarop togen ze uit, de vader en het kind, en 't was een zonderlingen aanblik dien ze opleverden. François de handen diep in de zakken van zijn vale zomer-overjas, scheef toegeknoopt en slordig aangeschoten; zijn eene broekspijp glad en de andere, aan den enkel tusschen 't riempje van zijn halve laars gevangen.... naast het jongetje met zijn stijve lakensche pet en zijn Russische kiel. François Barlet liep hard; Abraham draafde mede. Het uitblijven van de proeven bracht den geleerde in agitatie, en de kleine jongen kende zijn vader genoeg om te weten dat hij in zulk een stemming voor eens menschen sprake niet toegankelijk was. Men hoorde dus niet anders dan het schrapen van de keel des ouden heers en het snelle ademhalen van het jongetje dat zijn best deed met zijn vader in den pas te blijven. Abraham keek dien vader aan en nog eens aan, schuw en het met zich zelven nog niet eens of hij 't zou wagen. Het kereltje brandde van verlangen om te weten of zijn hondje komen zou, wanneer het komen zou. Zijn gansche ziel was met dit zalig onderwerp vervuld; hij hunkerde naar zijn klein, onbekend en viervoetig makkertje. Alleen de onuitsprekelijke angst voor de oude Trui, een angst die toenam met den dag, dempte die vreugde - Abraham zag wel dat er heden met zijn vader niets viel aan te vangen en zweeg. Weldra leidde, hetgeen hij om zich henen waarnam, zijn aandacht af. De zon begon schuilhoekje te spelen met de wolken; er vielen schrille slaglichten; zware wolkenkoppen stapelden zich op een; er kwam iets kils in den damkring; Abraham huiverde in zijn dun kieltje. Toen zij de beukenlaan intraden die op het weiland uitloopt, werd het plotseling zeer donker. François Barlet zocht hierin een welkom voorwendsel om de hatelijke wandeling af te breken, maar zijn zoontje troonde hem eenige schreden verder naar den zoom van het bosch, naar het prieel van meidoorn en van kamperfoelie aan den waterrand, zijn lievelingsplekje. O, wonder! Boven het weiland, bijna boven hun hoofden barstte een

zwarte wolk, de regen stroomde links, naar eene zijde van den horizont, terwijl de andere zijde helder bleef, in zulke dicht aaneengesloten stralen, dat het scheen of er een valscherm, een gordijn getrokken werd. En daarachter welk een schouwspel! De weide zwom in gouden vuur. Boven in de lucht was het een wemelende glorie, een diepe kolk van licht!

Het knaapje greep zijn vader bij den arm. Zie, zie! riep hij, wijzend met zijn kleinen vinger naar den luister voor hun oogen. Daar klonk op het huis de etensklok, bim, bam! het sein dat de proeven waren aangekomen. François Barlet rukte zich los en liep wat hij loopen kon huiswaarts, Abraham bevelend hem te volgen. Maar het kereltje bleef opgetogen aan den plek gekluisterd.

De regen gudste buiten; een koude wind stak op en deed de ramen rinkelen door zijn onverhoedsche stooten tegen het glas. Francois Barlet merkte niets van 't geen er buiten hem omging, hij zat bij zijn papier en inktkoker, kraste door, maakte allerlei kabalistische figuren op den rand van de proef, ergerde zich opnieuw met groote ergernis aan de stupiditeit van den zetter, in één woord, smaakte het genoegen eens auteurs, wiens werk in de pan ligt, die het hoort sissen, die het bruin ziet worden en van tijd tot tijd het nog eens omkeert, in de hoop het strakjes smakelijk aan zijn gasten op te disschen. Er werd geklopt; iemand vroeg of kleine Abraham dáár was. ‘Hm! Abraham? Neen!’ had Francois geantwoord terwijl ‘de lans van de gedachte’, gelijk de een of andere dwaas de pen eens noemde, juist een drukfout nazette en doorstak. Toen het donker was, werd er weder geklopt; de deur ging open en Trui kwam binnen, niet zoo stuursch en strak en statig als gewoonlijk, maar met ongewone haast en zeer ontdaan: dat was een mooie historie! Abraham was zoek geweest; ze had hem in de kamer van zijn vader gezocht, boven gezocht, overal gezocht en hem eindelijk gevonden. - Waar dacht mijnheer? - in de broeikas, nat tot op zijn hemdje. Daar had hij twee uren gezeten met geen droogen draad aan het lijf. Als mijnheer eens op de slaapkamer bliefde te komen, dan zou hij een spektakel zien.

François zat nog te soezen over zijn proeven, hij begreepde

zaak maar half, maar ging toch mede naar boven, waar hij zijn zoontje vond, rillend en klappertandend.

De kleine Abraham, kletsnat geworden, had uit angst voor de oude Trui niet durven te huis komen. Het kind had eerst in een schuurtje, en vervolgens in de broeikas geschuild. Hier had de kleine man zich zelven te drogen gezet, en, van koude rillend, stil gehoopt dat het alles voor den avond nog in orde komen zou.

François Barlet begreep wel dat zijn zoontje bang geweest was voor het knorren van de oude Trui. Wat hij niet begreep, wat alleen een vrouw, geen man, vooral geen man die in de boeken leeft, bespeurd zou hebben was de doodelijke angst van het knaapje voor die oude vrouw. 's Anderenmorgens verhief zich de koorts en den nacht, die daarop volgde, ijlde het jonske. Nu viel er op Berkenroode iets te aanschouwen, dat men nooit geloofd zou hebben dáár te zullen zien: een Barlet die zieken oppaste. De geneesheer had gezinspeeld op een andere verpleging. Maar de oude Trui, die zich onmisbaar had weten te maken door haar afgetrokken en onredzamen meester alles uit de handen te nemen, en wier onbeperkt gezag zich met den dag meer vestigde, verkoos dit niet. Er bewogen zich dus om het ziekbed van het knaapje geen andere figuren dan de dorre vader en de dorre meid. De oppassing ging zooals het ging; de meid deed alles ruw, en de vader deed alles haspelig. Zij liepen elkander voortdurend in den weg en stietten tegen elkander bij het bed. François Barlet morste met de medicijnen en stortte bij het inschenken. Trui wilde den geagiteerden vader naar zijn kamer expedieeren; maar dien wenk verstond de vader niet, of wilde hij niet verstaan. Hij week niet van het ziekbed van zijn zoontje, deed den dokter allerlei geleerde vragen en was zeer verslagen, zeer terneergedrukt.

De kleine patiënt sprak dikwijls hardop en zeî dan zonderlinge dingen. François Barlet luisterde met ontsteltenis, want somtijds was het niet meer de klank van Abraham's stem, geen kindertaal en kindertoon meer, maar het klonk of een volwassen geest hem toesprak.

‘Waarom kroop hij als een mol in den grond, en waarom leefde hij zoo ver van de menschen, zoo treurig en alleen?’

De stem van het knaapje klonk vreemd, dieper dan die van een kind, ironisch en toch zoo teeder. Daarop volgde dan verwarde taal en afgebroken klanken. In een rustiger oogenblik, toen de kleine zieke met zijn vader alleen was, riep hij zijn vader. En toen deze knielde bij zijn bedje, strengelde het knaapje zijn dunne armpjes om zijns vaders hals.

- Wat zul je doen als ik weg ben. Zul je zorgen voor het hondje? ... Ja?

- (), Abraham! je moogt niet heengaan. Je... Er hokte iets in de keel van François Barlet; hij kon niet verder en zijn woorden braken in een luiden snik.

Het knaapje sloot opnieuw de armpjes om zijns vaders hals, drukte zijn gezichtje tegen de dorre wang en de brandende lipjens kusten die, nog eens en nog eens - en nog eens.

Het was zes uur in den avond. De kleine patiënt was rustiger sinds eenigen tijd. François Barlet zat aan het hoofdeinde van het bed, Trui aan het voeteneinde. Buiten hoorde men geen geluid, en in de kamer was het doodstil, want het jongetje sluimerde. En terwijl die twee bejaarde lieden daar tegenover elkander zaten, kroop de slaap op hun oogleden, zwaar van het waken. De hoofden begonnen te knikken, zonken op de borst; de handen lagen slap op de knieën en een schorre ademhaling klonk door het vertrek.

Zij ontwaakten beiden met een huivering, zij keken elkander aan met die opgespalkte oogen, met de verlegen houding van een mensch, die heeft gesluimerd en het voor den ander niet wil weten. De meid was het eerst op de been, zij keek om den rand van het gordijn naar het ventje, raakte Abrahams handje aan en bukte....

‘Hoe is het kind?’ vroeg François Barlet. Hij zag het gezicht der oude meid naar hem toekeeren, hij zag haar harde trekken, geheel verstijfd van schrik.

Haar openstaande mond wilde iets zeggen en kon niet. Met haar kromme, jichtige handen maakte zij een teeken om hem te wenken.

Op dit oogenblik weergalmde de huisschel luid door de marmeren gang en, op de stoep, stond herr Guttmann met het hondje.

Te laat, herr Guttmann!

Dominé Brion was medegegaan om Abraham weg te brengen. Ons kluizenaartje, nu verlost, was heengegaan naar het licht. Tusschen de oude lieden door, die sliepen, was iets heengegleden, plechtig als het maanlicht door het donkere ruim der kathedralen, en met zachter schreden dan het hijgen van de zoelte in den warmen Julinacht.

De oude heeren zaten bij elkander in de studeerkamer.

‘De laatste der Barlets!’ zeide de vader met een diepen zucht. Toen, op eens, en terwijl zijn oogen zich met tranen vulden, strekte François Barlet de hand uit naar zijn bibliotheek.

- En wie zal *die* nu erven, Brion!

J.H. HOOIJER.

Het vraagstuk der defensie in 1889.

Het is een feit, dat de belangstelling van het Nederlandsche volk in het leger en, meer algemeen gesproken, in het krijgswezen te land, toenemend mag genoemd worden. Bij de behandeling van de Grondwet is duidelijk gebleken dat het de wensch is van het volk, dat ons krijgswezen behoorlijk geregeld zij. Dit is inderdaad een verblijdend en bemoedigend verschijnsel, niet alleen omdat het wijst op een ontwaken van den sluimerenden volksgeest, maar vooral ook omdat de meerdere kennis van het leger en van het krijgswezen, die het gevolg moet zijn van meerdere belangstelling, als van zelf moet leiden tot het verkrijgen van een beteren toestand.

Daarbij komt dat men gerust mag zeggen dat het Nederlandsche leger in onze dagen niet buiten, maar te midden van het volk staat, waarvan het een deel uitmaakt, en welks instellingen, rechten en vrijheden het elk oogenblik bereid zal worden bevonden in bescherming te nemen tegen wie ook, die op eenigerlei wijze mocht trachten daarop inbreuk te maken. Er bestaat inderdaad, wat vroeger niet of althans in veel mindere mate het geval was, een band tusschen volk en leger, waaruit als een heilzame vrucht, wederzijdsch vertrouwen voortspruit. Weet het volk dat het onder alle omstandigheden kan staat maken op zijn leger, dit laatste mag geen ernstigen twijfel koesteren omtrent de goede gezindheid van de natie ten zijnen opzichte en omtrent den ernstigen wil bij het volk, om het leger het volbrengen van zijn taak in de ure des gevaars mogelijk te maken.

In een constitutioneelen staat als de onze moet aan deze verschijnselen een groote waarde worden toegekend. Niet het leger

toch, maar het Nederlandsche volk maakt de wetten die het krijgswezen beheerschen; en het toenemen van de belangstelling in militaire zaken bij het niet-militaire gedeelte der natie moet derhalve geacht worden van groot gewicht te zijn voor het totstandkomen van een regeling van het Nederlandsch krijgswezen, die voldoende waarborgen voor onze toekomst geeft, omdat in diezelfde mate de kansen toenemen tot het verkrijgen van zoodanige regeling en het opheffen van onze militaire organisatie uit den toestand van achterlijkheid, waarin zij, bij vergelijking met die van nagenoeg alle Europeesche staten, verkeert.

Wat hierbij als van overwegend belang de aandacht verdient, is dat de noodzakelijke verbetering niet in de eerste plaats moet worden verkregen door grootere en meerdere offers, maar bovenal door een meer doeltreffend gebruik van hetgeen binnen de grenzen van het bereikbare valt. Daartoe is het echter niet voldoende dat de beperkende, zoozeer tot ons eigen nadeel strekkende bepalingen van onze hoogste staatswet zijn gewijzigd, het is tevens noodzakelijk dat ons krijgswezen bevrijd worde van de banden van overlevering en gewoonte, waarin het reeds te lang is bekneld en dat wij ons geheel losmaken van bestaande dwaalbegrippen ten aanzien van de bestemming en inrichting van het Nederlandsche krijgswezen. Dit is noodzakelijk om tot een regeling te komen, die in overeenstemming is met onze toestanden en aan de militaire eischen van onzen tijd beantwoordt.

Vreemd genoeg betreft het grootste dwaalbegrip ten onzent, met opzicht tot de defensie-zaken, niet meer of minder dan de bestemming van het Nederlandsche leger in oorlogstijd. Meer algemeen toch dan men oppervlakkig zou denken, heerscht de meening, dat het in hoofdzaak de bestemming van onze krijgsmacht is om alsdan, in vestingen en forten en achter inundatie-liniën opgesteld, den aanval van een overmachtigen vijand af te weren; en niets is natuurlijker dan dat zij, die aldus denken, niet alleen zeer lage eischen stellen wat getalsterkte, geoefendheid en uitrusting van het Nederlandsche leger aangaat, maar bovendien geen vrede hoegenaamd kunnen hebben met het denkbeeld van een leger, ingericht om in de hand van den opperbevelhebber tot operatiën te dienen, een zoogenaamd ‘mobiel leger’, dat zij als geheel doelloos en als louter weelde beschouwen.

Inderdaad waartoe, zoo meenen sommigen, zou een veldleger, met al de kosten die het vergt voor het onderhoud van cavalerie, veld- en rijdende artillerie, treinen enz., dienen in ons systeem van lijdelijke verdediging van een klein gedeelte des lands? Militairen van beroep gewagen immers, van ons defensiestelsel sprekende, van de verdediging van een 'vesting Holland', en is het geen ongerijmdheid te willen beweren dat een *vesting* tot hare verdediging zou behoeven een *veld*leger?

Het woord 'veldleger', in onze parlementaire discussiën veelvuldig gebezigd, heeft meermalen tot strijd, en tevens tot verkeerde opvattingen aanleiding gegeven. Wij hebben immers de dagen beleefd, dat in de Nederlandsche Vertegenwoordiging een heftige strijd is gevoerd over de àl of niet noodzakelijkheid van het bestaan van een Nederlandsch 'veldleger'? En hadden toenmaals de bestrijders van ons krijgswezen gezegevierd, dan ware wellicht bij meerderheid van stemmen een einde gemaakt aan het bestaan van dat 'veldleger', waarmede dan tevens beslist ware over het bestaan van het 'Nederlandsche leger'. Immers zou, na de opheffing van het mobiele gedeelte van onze strijdmacht, bezwaarlijk den naam van 'leger' toepasselijk zijn geweest op het overige, *uitsluitend* tot bezettingen dienende gedeelte. Grooter dwaasheid is, op parlementair gebied, zeker nimmer vertoond dan die strijd tegen het 'veldleger', gelijkstaande met den eisch tot nagenoeg geheele opheffing van onze strijdmacht. Wij zullen trachten dit nader toe te lichten.

Men kan den oorlog op twee verschillende wijzen, maar ook slechts op twee wijzen voeren; de eene is de aanvallende, de andere de verdedigende oorlog. Het ideaal van den verdedigenden oorlog is ongetwijfeld een zoodanige, waarbij men den vijand op diens eigen grondgebied tegemoet gaat en hem dáár tracht te verslaan. In de meer alledaagsche beteekenis wordt echter het begrip van 'verdedigenden oorlog' beter weergegeven door de uitdrukking: 'het tekeergaan van den inval'. Geheel onjuist toch zou de meening zijn, dat men, bij den verdedigenden oorlog, zich immer moet verdedigen in den letterlijken zin van het woord, met andere woorden den stoot van den vijand afwachten, in plaats van hem dien toe te brengen. De krijgsgeschiedenis heeft door alle eeuwen heen geleerd dat de verdedigende oorlog, op die wijze gevoerd, waarbij men niets kan winnen, hoogstens

een tijdlang behouden, ten slotte slechts op de nederlaag kan uitloopen; en het behoeft voorzeker dan ook geen verder betoog dat die wijze van oorlogvoering onvoorwaardelijk moet worden veroordeeld en afgekeurd. De ware verdedigende oorlog moet integendeel bij uitstek actief, aanvallend gevoerd worden. Schitterende voorbeelden van zulk een verdediging zijn de veldtocht van Napoleon in 1814 in Frankrijk, die van Bonaparte in 1796 in Italië en de zevenjarige oorlog na den slag bij Kollin (1657), waarbij de verdediger op een wijze optrad als nauwelijks bij een aanvallenden oorlog kan verwacht worden. In al deze gevallen, en hierop zij men vooral indachtig, was bij de aanvoerders van de verdedigende partij geen sprake van het bieden van een lijdelijken tegenstand. In plaats van positie te nemen achter zoogenaamde onneembare stellingen, zijn die aanvoerders handelend opgetreden; en hierin zoeke men de ware oorzaak van de door hen behaalde voordeelen. Hieruit blijkt genoegzaam dat, uit een algemeen strategisch oogpunt, voor den aanvallenden en voor den verdedigenden oorlog dezelfde beginselen behooren te gelden, en het is op dien grond dan ook meer juist om, wanneer men den eersten als den *inval* beschouwt, den laatsten te kenmerken als *het tekeergaan van den inval*. Het ware karakter dat de verdedigende oorlog behoort te hebben, wordt daardoor, zooals wij reeds opmerkten, het best weergegeven.

Wil men door het voorafgaande gezegd hebben, dat er in den oorlog geen gevallen kunnen zijn, waarin de verdediger genoodzaakt is een of meer stellingen te bezetten en den aanval af te wachten? In geenen deele. Die gevallen kunnen zich voordoen wanneer de verdediger ver in de minderheid is, of wel wanneer hij te midden van zijn toebereidselen wordt overvallen en de tijd hem ontbreekt om zijne strijdkrachten, behoorlijk georganiseerd en uitgerust, tegenover die van den vijand te stellen. Maar ook dan nog blijven de aangeduide beginselen voor de verdediging van kracht en mag de lijdelijke verdediging niet langer worden volgehouden dan volstrekt noodzakelijk is. Ook in die gevallen moet zoo spoedig mogelijk tot den aanval worden overgegaan, ten einde daardoor te herwinnen wat de lijdelijke verdediging niet kon schenken. Zoo begreep het onze groote voorzaat Willem III, toen hij, tegen het einde van 1672 het stelsel van lijdelijke verdediging opgevende, de

Hollandsche waterlinie verliet en met een legermacht van 30.000 man in de Zuidelijke Nederlanden optrad om dáár de operatielijn van den vijand te bedreigen; een handelwijze, die, in 1673 herhaald, veel bijdroeg om Lodewijk XIV van de verovering van Holland te doen afzien. In dien geest handelde ook Wellington in de jaren 1809-10, bij de verdediging van Portugal tegen de Fransche legers. Moge de handelwijze van den Stadhouder geacht kunnen worden voor onze lezers van algemeene bekendheid te zijn, minder is zulks wellicht het geval met het beleid van het Engelsche legerhoofd, en het zij ons daarom geoorloofd dit hier ter plaatse in groote trekken in herinnering te brengen.

Toen op het einde van 1809 Napoleon het oogenblik gekomen achtte om de onderwerping van het Spaansche schiereiland te voltooien, zond hij talrijke strijdkrachten, onder het bevel van zijn meest gevierde maarschalken, over de Pyreneën. Van deze strijdkrachten, weldra 3 tot 400.000 man sterk, werden twee legers gevormd: het eene onder Soult moest Andalusië veroveren; het andere, aangevoerd door Massena, kreeg tot taak de verovering van Portugal.

Hier stond Wellington met een Engelsche legermacht van 25 tot 30.000 man. Wel had hij ook de beschikking over een zeker getal Spaansche en Portugeesche troepen, maar op deze viel weinig te rekenen. De onmogelijkheid inziende om met eenige hoop op goed gevolg een geheel open grens, zoo uitgestrekt als die van Portugal, tegen een bekwamen en zeer overmachtigen vijand te verdedigen, nam Wellington het besluit in de provincie Laag-Estramadura een versterkte stelling te bezetten, die door den vijand niet kon worden omgetrokken, een verzekerde gemeenschap met de zee had, en alle toegangen tot Lissabon verdedigde, ten einde op die wijze een wapenplaats te vormen, waar alle strijdkrachten van Portugal konden worden bijeengetrokken. Maar hiertoe bepaalde zich de Engelsche veldheer niet; hij wenschte tevens een slagveld te bezetten, waar onder gunstige omstandigheden den vijand weerstand zou kunnen geboden worden. Terwijl aldus een gedeelte van het land, met het versterkte Lissabon als kern, tot een centraal-reduit werd gemaakt door de liniën van Torres-Vedras, die zich over een lengte van 8 uur gaans uitstrekken van Quintella aan den Taag tot aan den mond der San-Lorenzorivier aan zee, bepaalde Wellington dat vóór de stelling eenige positiën zouden worden

vastgehouden en versterkt, namelijk die van Castanheira, Monte-Agreça en Torres Vedras, met het doel te dienen tot steunpunten voor het leger. Deze werken, in den loop van 1810 voltooid, vormden alzoo een soort voorgelegen linie, een voorbereid slagveld, 1½ tot 2 uur gaans van de eigenlijke linie verwijderd.

Vermelden wij thans op welke wijze Wellington de verdediging van Portugal voerde. Terwijl Massena tegenover hem stond met drie legerkorpsen, die van Ney, Regnier en Junot, en een talrijke reserve, te zamen 158.000 man sterk, had Wellington, behalve de reeds genoemde Britsche troepen, niet meer dan een 30.000 man geregelde Portugeesche troepen tot zijne beschikking, en telden zijne strijdkrachten met inbegrip van de Portugeesche militie, die tot reserve diende, weinig meer dan de helft van die des vijands.

In weerwil van zijne minderheid dacht Wellington er niet aan zich aanstonds achter de linie op te stellen; integendeel plaatste hij zich aanvankelijk aan de grenzen bij Ciudad Rodrigo en Almeida. Langzaam voor de overmacht teruggaande, hield hij echter bij Busaco stand met het plan den slag aan te nemen, ten einde het moreel der troepen te verhoogen en de Portugeezen de gelegenheid te geven hunne eigene krachten te leeren kennen. De schitterende overwinning, hier door Wellington op den 27sten September 1810 behaald, was, meer in het bijzonder uit een zedelijk oogpunt, van groote beteekenis. Volgens Alison bracht de slag van Busaco, op het tijdstip waarop hij geleverd werd, een verbazende uitwerking teweeg en was, wat de eindgevolgen betreft, buiten allen twijfel een van de belangrijkste uit den ganschen Schiereilands-oorlog. Voor de eerste maal toch geraakten de Portugeesche troepen slaags met de Franschen, en zulks onder zoo gunstige omstandigheden dat hun de overwinning verbleef. Onberekenbaar, zegt de Engelsche geschiedschrijver, was de invloed dier roemrijke zegepraal. Naast de Britsche soldaten in een geregelden veldslag gestreden te hebben, en met dezen de voltooiing van der Franschen nederlaag gedeeld te hebben, was een onderscheiding, waarmede men zich, ten minste in 't begin van den veldtocht, niet had durven vleien.

Ook toen Wellington vervolgens voor de overmachtige strijdkrachten van Massena terugging, was hij er bovenal op be-

dacht om, met een behoorlijke bezetting der redoutes en stellingen, de beschikking over een mobiel leger te behouden. Dientengevolge bevond zich op het einde van October 1810 een leger van 60.000 man in de voorste linie, welke macht van alle zorg voor de redoutes ontheven, en beschikbaar was voor operatiën. In het centrum van het Britsche leger waren 25.000 man dicht om de groote redoute van Sobral gekampeerd en deze konden binnen twee uur tijds elk punt der linie bereiken, dat mocht worden bedreigd. Hoezeer Napoleon de stelligste bevelen had gegeven om bij de geringste hoop op slagen aan te vallen, vermeende Massena, hoe voortvarend overigens ook, daartoe niet te mogen overgaan. Al bood de buitenste linie op onderscheidene plaatsen aanmerkelijke afstanden zonder verschansingen aan, zoo wist Massena zeer goed, dat in elk geval lang genoeg tegenstand kon worden geboden om den Britschen aanvoerder in staat te stellen zijn geheele beschikbare macht op elk aangevallen punt bijeen te trekken, en daardoor elke poging tot vermeestering der liniën tot een wanhopige onderneming te maken. Niet de vrees voor de liniën zelven, *maar voor het optreden bij hare verdediging, van het mobiele leger van Wellington*, hield derhalve den Franschen Maarschalk van den aanval terug, en zulks in weerwil, zoowel van de ontvangen bevelen als van de omstandigheid dat de streek, waarin hij vertoefde, nagenoeg geheel zonder levensmiddelen was en zijn leger, dat aan alles gebrek had, op het punt was van te verhongeren. Liever dan aan te vallen, besloot Massena tot den terugtocht, die den 14^{den} November werd aanvaard en later bleek een duurzame terugtocht te zijn geweest, want de Fransche legers keerden niet meer terug. Onverwijld kwamen nu de Britten van achter hunne liniën te voorschijn en begon Wellington, aan het hoofd van 60.000 man, de vervolging.

Uit de voorafgaande vluchtige schets moge blijken, dat, bij het tekeergaan van den inval der Fransche legers in Portugal in 1810, de ware kracht der verdediging niet berustte in de liniën, maar in de mobiele strijdmacht; met andere woorden, dat bij de verdediging van Portugal het veldleger als de hoofdzaak was te beschouwen. Zoo moet het ook bij onze landsverdediging zijn. Wanneer wij er toe gedwongen worden om ons tot de verdediging van het hart des lands te bepalen, dan mogen wij het niet op onze defensie-liniën laten aankomen;

dan moet ons mobiele leger gereed staan om elk oogenblik op een gewild punt op te treden, hetzij om van een gunstige gelegenheid gebruik te maken om den vijand nadeel toe te brengen, of wel om den aanvaller terug te werpen wanneer het dezen mocht gelukt zijn door de linie te dringen.

Is het, na al het voorafgaande, duidelijk genoeg dat niet de liniën, vestingen en forten met hare bezettingen, maar het mobiele leger bij de verdediging van Nederland de hoofdzaak behoort te zijn?

Het is hier de plaats, er in het voorbijgaan op te wijzen dat, bij een behoorlijke opvatting van den aard der verdediging van ons land, de door ons vermelde uitdrukking ‘de vesting Holland’, waarmede in den laatsten tijd ons groot strategisch centrum somwijlen is aangeduid, minder goed gekozen moet voorkomen. Daargelaten dat de twee of drie provinciën, begrensd door de zee, door breede rivierarmen en voor het overige gedeelte door een linie van onderwaterzettingen met vestingen, forten en batterijen, zeer weinig punten van overeenkomst aanbieden met een vesting, ook wanneer de beteekenis van dit woord in den ruimsten zin wordt opgevat, geeft de definitie ‘vesting Holland’ onwillekeurig aanleiding tot het ontstaan van minder juiste begrippen omtrent de wijze van verdediging, zoo als uit het door ons bijgebrachte met betrekking tot het karakter, welke de landsverdediging behoort te hebben, naar wij vertrouwen, genoegzaam is af te leiden, en moet dit uit den aard der zaak althans het geval zijn bij niet-krijgskundigen, bij hen die geen speciale studie van onze landsverdediging hebben gemaakt. Instede van op dit gebied, door het bezigen van uitdrukkingen van een twijfelachtige beteekenis, het ontstaan van onzekerheid in de hand te werken, moeten wij veeleer alles aanwenden wat kan bijdragen om zuivere begrippen omtrent militaire zaken te verspreiden. Wat ons betreft, wij hebben getracht te doen uitkomen dat de verdediging van ons land niet behoort te beginnen aan onze liniën, maar zoo ver mogelijk daarbuiten, dat dit althans het *desideratum* moet zijn, dat de verdediging van ons centraal-reduit het uitersteredmiddel is, niet meer dan een noodverdediging, en eindelijk dat die verdediging *in hoofdzaak neerkomt op het mobiele leger*. Welnu, welke begrippen moet het algemeen wel krijgen van de wijze, waarop wij een vijandelijken inval moeten tekeergaan,

wanneer het die altijd hoort afschilderen als ‘de verdediging van de vesting Holland.’? Neen, de rol, welke ons leger bij de landsdefensie heeft te vervullen, is niet de verdediging van een vesting; die rol berust op veel breederen grondslag, maar eischt dan ook talrijker en belangrijker strijdkrachten dan voor de verdediging van een vesting noodig zijn.

In verband met vorenstaande opmerkingen, zullen wij thans nagaan welke tot heden, bij de regeling van het vraagstuk der defensie in Nederland, de grondgedachte is geweest, ten opzichte van de taak welke het leger in geval van oorlog zal hebben te vervullen; om vervolgens te overwegen welke die grondgedachte in werkelijkheid behoort te zijn.

Tot nu toe, het werd reeds opgemerkt, is vrij algemeen in hoofdzaak rekening gehouden met de mogelijkheid van verdediging des lands tegen een overmachtigen vijand, en wel van een vijand, die hetzij uit het Zuiden, hetzij uit het Oosten, hetzij van de zeezijde komt, of ons van twee zijden tegelijk aanvalt, en in al de opgenoemde gevallen zich tot doel stelt Nederland te vermeesteren en ten onder te brengen.

Geheel in overeenstemming met die grondgedachte, heeft men altijd in de eerste plaats het oog gehad op het maken van een afgerond vestingstelsel, waardoor moet worden verstaan het versterken, door middel van inundatieliniën en forten, van een gedeelte van het land, met het doel om dit in oorlogstijd te bezetten en hardnekkig te verdedigen. Zoolang de overmachtige vijand dit gedeelte des lands, de gewichtigste en rijkste provinciën met den zetel van het bestuur, niet heeft vermeesterd - aldus is de gedachtenloop - kan Nederland niet beschouwd worden als te zijn ten onder gebracht en bestaan kansen op het behoud van zijn zelfstandigheid.

Het stelsel, hierboven met enkele woorden omschreven, sluit verdediging des lands in ruimeren zin en het optreden buiten het groote centrum, benevens handhaving van de neutraliteit wel niet geheel uit, maar het beschouwt een en ander blijkbaar als bijzaken. Let men op de aanhoudende zorg der regeering voor fortenbouw en aanschaffing van materieel, terwijl nog weinige jaren geleden de organisatie van het hoofdwapen, de infanterie, een belangrijke vermindering in getalsterkte onderging, dan heeft men blijkbaar bovenal voor oogen gehad de verdedi-

ging tot het uiterste van een klein gedeelte des lands, te weten van de beide provinciën Holland.

De vraag mag gesteld worden, òf die grondgedachte, in het tijdperk dat wij beleven, het ware punt van uitgang vormt?

Zoo ooit, dan draagt de hedendaagsche staatkundige toestand van Europa bij uitstek het kenmerk van een gewapenden vrede; een vrede, die alleen wordt verzekerd door het als om strijd onder de wapenen houden van talrijke legers. Al hoort men geen kanongebulder, toch staan de volken, binnen hunne grenzen, gewapend tegenover elkander, gereed om op het eerste sein den strijd aan te binden. Men houdt elkander nauwlettend in het oog en wedijvert intusschen om den voorrang wat betreft aantal en gehalte der strijdbare macht en de uitwerking der vernielingswerktuigen. Het laat zich bezwaarlijk gissen hoelang die toestand van rustelooze voorbereiding en wederkeerig gadeslaan nog zal duren, maar niet gewaagd is de onderstelling dat, zoolang de tegenwoordige toestand blijft bestaan, de kleine staten geen ernstig gevaar te duchten hebben. Mogen er immers voor de annexatie-vrees, die wel eens te lichtvaardig wordt uitgesproken, reeds op zich zelve geen voldoende gronden zijn, men moet in dit opzicht bovendien niet uit het oog verliezen, dat elke poging tot het veroveren van ons grondgebied door een der groote mogendheden, hoogstwaarschijnlijk door een andere groote mogendheid als een *casus belli* zou aangemerkt worden en het teeken zou kunnen zijn voor een algemeenen oorlog.

Is het, naar onze meening, in de dagen welke wij beleven, dus niet *waarschijnlijk* dat een der groote mogendheden zich ongestoord met al haar macht op ons zal kunnen werpen, met het doel om Nederland ten onder te brengen, het spreekt niettemin van zelf dat zulk een onderneming altijd *mogelijk* blijft, en met die mogelijkheid behoort dus rekening te worden gehouden.

Bestaat er dan meer waarschijnlijkheid dat ons leger zal moeten optreden voor andere doeleinden dan tot de verdediging van het groote strategische centrum?

Ten einde dit na te gaan stellen wij in de eerste plaats het geval van handhaving onzer onzijdigheid; want niemand zal ontkennen dat op ons de internationale plicht rust om de neutraliteit van ons grondgebied ongeschonden te bewaren ingeval van een Europeesch conflict. Wij zullen dan niet kunnen vol-

staan met het afleggen van de *verklaring*, dat wij de onzijdigheid van ons grondgebied zullen handhaven; men zal, en terecht, van ons de noodige *waarborgen* vergen. Blijven wij in gebreke hieraan te voldoen, dan loopen wij groot gevaar dat, onder het voorwendsel van hulpbetoon, een poging tot bezetting van ons grondgebied beproefd wordt; en de geschiedenis leert welke gevolgen een dergelijke bezetting kan hebben. Daarom mogen wij de oogen niet gesloten houden voor het geval, dat wij de onzijdigheid van ons grondgebied daadwerkelijk met de wapenen moeten handhaven. Daarbij is het niet zoo geheel onaannemelijk, bij den tegenwoordigen staatkundigen toestand van Europa, dat, ook op grond van andere overwegingen, pogingen zullen worden aangewend tot het tijdelijk bezetten of overschrijden van gedeelten van het Nederlandsche grondgebied? Om ons tot enkele gevallen te bepalen, vermelden wij dat het ons denkbaar voorkomt, dat een groote zeemogendheid er belang bij kan hebben om een legermacht, bestemd om tot ondersteuning van Antwerpen op te rukken, in Staats-Vlaanderen aan wal te zetten, of wel dat een onzer machtige naburen wenscht een legerkorps te ontschepen, hetzij te Vlissingen om zoodoende Noord-Brabant door te trekken, hetzij te Delfzijl, om langs dien weg vasten voet in Noord-Duitschland te verkrijgen. In al die gevallen is het waarschijnlijk, dat, - zij het ook op de meest vriendschappelijke wijze - de vergunning gevraagd of wel een bondgenootschap ons zal worden aangeboden, dat wij echter, steunende op een behoorlijke krijgsmacht, op even vriendschappelijke wijze moeten kunnen afwijzen, willen wij ons van andere zijden geen vijandschap op den hals halen en ons vaderland tot het tooneel van den strijd tusschen twee oorlogvoerende machten gemaakt zien, een ramp even groot alsof wij zelf in oorlog gewikkeld waren. En evenzeer als een poging, om aan de Schelde of aan den mond der Eems het neutrale grondgebied te schenden, geenszins tot de groote onwaarschijnlijkheden behoort, bestaat de mogelijkheid dat een poging tot miskenning van onze neutraliteit op eenig ander gedeelte van ons frontier zal kunnen voorkomen. Wij behoeven voorzeker, om dit duidelijk te maken, niet nader te wijzen op de eigenaardige, tamelijk algemeen bekende moeilijkheden, welke heden ten dage voor ons uit de geographische ligging van Limburg kunnen voortvloeien.

Wat zich, inzonderheid bij meer algemeene verwikkelingen, zeer goed kan voordoen, is dat wij wel niet, of althans niet dadelijk, tegen een overmachtig leger, maar tegen een beperkte macht, b.v. een legerkorps, hebben te strijden, een macht ontoereikend om ons land te veroveren, maar meer dan voldoende om een of meer provinciën te bezetten en dezen de wet voor te schrijven. Mogen wij dit lijdelijk toezien van achter onze defensie-liniën? Voorzeker niet; wij moeten in zoodanig geval den vijand tegemoet trekken en over de grenzen of in zee terugdrijven. Zoo handelde het Fransch-Bataafsche leger in 1799, toen het tegen de vereenigde Engelsch-Russische strijdmacht, zoodra deze de rol van aanvaller liet varen, offensief optrad en die strijdmacht tot den aftocht noodzaakte.

Wij vertrouwen dat het ons in de onmiddellijk voorafgaande regelen is mogen gelukken bij den lezer de meening ingang te doen vinden dat, in onze dagen, een eigenlijk gezegde landsverdediging, in den zin van een langdurig voortgezette verdediging van een klein gedeelte des lands tegen overmachtige strijdkrachten, geenszins het meest waarschijnlijke geval van oorlog voor ons uitmaakt en dat, al mag zoodanige onderstelling niet uitgesloten, worden, er echter meer kans bestaat dat het Nederlandsche leger offensief buiten het strategisch centrum zal moeten optreden, dan dat het de meer bepaalde taak van verdediging van dat centrum zal hebben te vervullen.

Evenwel, hoedanig de opvatting in dit opzicht ook moge zijn, in elk der gevallen van oorlog, door ons als mogelijk aangenomen, hetzij dan dat wij verplicht worden handelend op te treden, hetzij dat de omstandigheden ons noodzaken, zij het ook tijdelijk, met de hoofdmacht achter de liniën terug te gaan, steeds - en dit vooral hopen wij duidelijk gemaakt te hebben - is het bezit van een krachtig, goed georganiseerd *mobiel leger* voor Nederland noodzakelijk te achten. Het kan niet anders of het bezit van zulk een strijdmacht zal ons aanzien als mogendheid doen toenemen en daarmede de belangen van het land in hooge mate kunnen bevorderlijk zijn.

Zoo zijn wij als van zelf gekomen tot het bespreken van de rol, welke de vestingen en forten in ons verdedigingstelsel moeten vervullen.

Over het nut van de vestingen is in den loop der tijden veel

geschreven, en evenzeer als de vestingen groote voorstanders hebben gevonden, heeft het aan tegenstanders niet ontbroken. Het is hier de plaats niet om het vóór en tegen van de vestingen uit een algemeen strategisch oogpunt te bespreken, en wij kunnen er ons dan ook toe bepalen om, met het oog op Nederlandsche toestanden, de waarde van de vestingen na te gaan.

Het vereischt zeker geen betoog dat in een Nederlandsch verdedigingstelsel vestingen - en wanneer wij van vestingen spreken, behooren daaronder ook de forten verstaan te worden - noodig zijn. Die noodzakelijkheid vloeit o.a. voort uit het bezit van onze liniën van verdediging. De vraag kan alleen zijn in hoever zij noodig zijn, met andere woorden óf het aantal vestingen onbepaald mag zijn. Napoleon noemde de tot bezettingen van vestingen bestemde troepen ‘doode strijdkrachten’ met het oog op den beslissenden slag, omdat die troepen, gebonden aan de vestingen, in mindering komen van de mobiele strijdmacht, die de beslissing moet aanbrengen. Een groot aantal vestingen leidt alzoo zeer licht tot vermindering van het eigenlijke leger, en de gevolgtrekking ligt voor de hand dat het aantal vestingen zooveel mogelijk moet worden beperkt.

De strijd ligt reeds eenige jaren achter ons, maar zal niettemin velen nog levendig voor den geest staan, die gevoerd is over het bestaan van de Limburgsche en Noord-Brabantsche vestingen, welke nochtans met ons eigenlijk vestingstelsel niets te maken hadden. Er was blijkbaar voor sommigen tijd noodig om zich te vereenzelvigen met het denkbeeld van meerdere concentratie ten opzichte van ons stelsel van verdediging, hetgeen ook duidelijk aan het licht kwam bij de achtereenvolgende ontwerpen van de vestingwet, waarbij, wat de overtollige vestingen betreft, telkens een nieuwe schrede op den goeden weg werd gezet. Niet in eens, maar geleidelijk zijn wij dan ook tot den toestand gekomen, bij de wet van 1874 vastgesteld. Vooral wanneer men dien geleidelijken ommekeer in de zienswijze omtrent de Nederlandsche vestingen in aanmerking neemt, dringt zich de vraag aan ons op, of de evenvermelde wet in dit opzicht het laatste woord heeft gezegd, dan wel of het mogelijk, beter uitgedrukt: of het noodzakelijk moet geacht worden nog verdere stappen te doen.

Met een enkel woord wenschen wij hier te gewagen van het wetsontwerp-Schepel. Het indienen van dit ontwerp is door

ons als een merkwaardig teeken des tijds aangemerkt, en wanneer het ons geoorloofd is thans, nu de gemoederen in de militaire wereld ten aanzien van bovenbedoeld ontwerp van wet een weinig tot bedaren zijn gekomen, in groote trekken ons oordeel daarover uit te drukken, dan luidt dit oordeel dat die voorstellen van meer dan gewone krijgskundige kennis, van een ruimen blik en van een helder inzicht in onze toestanden getuigen, maar tevens dat het tijdstip waarop zij werden ingediend ten eenenmale ontijdig moet genoemd worden. Nadat het Nederlandsche volk sedert 1629, alzoo gedurende twee en een halve eeuw, zij het ook met groote tusschenpoozen, aan de Nieuwe Hollandsche linie had gearbeid en die linie hare voltooiing nabij was, kon wel geen ongunstiger tijdstip worden uitgekozen voor de indiening van het voorstel om die linie eenvoudig te slechten. Mocht men inderdaad, bij eenig nadenken, wel van de natie verwachten dat zij, op dat tijdstip en nog vóórdat om zoo te zeggen de hand was geslagen aan het inrichten van Amsterdam tot reduit-stelling des rijks, het *delenda Carthago* zou uitspreken over haar troetelkind, waaraan millioenen bij millioenen waren ten beste gegeven? Dit heeft vermoedelijk de voorsteller - hoezeer te laat, - ingezien, toen hij het veld ruimde zonder strijd.

Hoe dit zij, het denkbeeld om het verdedingstelsel in hoofdzaak te beperken tot de reduit-stelling van Amsterdam is voor het oogenblik van de baan, en het komt ons voor dat daarvan eerst weder ernstig sprake zal zijn tegen het tijdstip der voltooiing van de stelling van Amsterdam.

Intusschen is het een feit, dat voor geen zaakkundige nader behoeft toegelicht te worden, dat ons leger ongenoegzaam in getalsterkte is voor het aangenomen vestingstelsel. Moeten alle vestingen en forten worden bezet, de noodige bewakingstroepen en reserves verstrekt en tevens over een mobiele legermacht worden beschikt, dan zal men op een belangrijk tekort stuiten. Hoogstwaarschijnlijk zal men dan de bezettingen zooveel mogelijk voltallig maken en het gevolg van de talrijke vestingen en forten zal zijn dat de ‘doode strijdkrachten’ in een zoo sterke verhouding in mindering zullen komen van de mobiele strijdmacht, dat deze laatste ten eenenmale onvoldoende zal zijn om de voor haar weggelegde, door ons hiervoren geschetste taak met eenig vooruitzicht op goed gevolg te volbrengen. Wat

men van de verdediging des lands onder zulke omstandigheden - een *bij uitstek* lijdelijke verdediging - alsdan heeft te verwachten, laat zich gemakkelijk voorzien.

Geldt in het algemeen de regel dat het aantal vestingen zoo gering mogelijk moet zijn, uit het onmiddellijk voorafgaande mag worden afgeleid dat in het bijzonder bij het Nederlandsche vestingstelsel het aantal vestingen *zooveel mogelijk* moet worden beperkt. Elke vesting, die niet onmisbaar is te achten, past niet in een Nederlandsch verdedigingstelsel en heeft derhalve geen recht van bestaan. En men verlieze niet uit het oog dat dit evenzeer waar is bij onze tegenwoordige legerinrichting als bij een meer doeltreffende, zooals die in billijkheid eerlang mag worden verwacht.

Ook uit dit oogpunt klemt derhalve de vraag, hierboven gesteld, of het niet noodzakelijk moet worden geacht - en zulks, in afwachting van een meer radicale herziening van ons vestingstelsel - nog enkele stappen te doen op den weg van vermindering van het aantal vestingen. Wij voor ons zijn niet overtuigd, dat op deze wijze door vereenwoudiging niet aan kracht zou kunnen worden gewonnen.

Wij kunnen niet van het leger spreken, zonder van de Marine te gewagen. Zoo ergens, dan is bij onze landsverdediging, en niet minder in vele gevallen van neutraliteits-handhaving, de grootst mogelijke samenwerking van die beide machten een volstrekte noodzakelijkheid. Wil men van onze verdediging, en evenzeer van een krachtige handhaving der onzijdigheid, werkelijk goede vruchten verwachten, dan moeten land- en zeemacht elkander voortdurend de hand kunnen reiken. De ligging en gesteldheid van ons land doen dit ten duidelijkste uitkomen. Met genoegen kan worden geconstateerd dat, meer bepaald sedert de indiening van het rapport der Commissie tot regeling van de samenwerking tusschen land- en zeemacht, meerder samengaan niet te ontkennen is, en er gegronde hoop bestaat dat eerlang in deze richting belangrijke maatregelen zullen worden genomen. Wat betreft het aandeel, dat de Marine aan de landsdefensie zal nemen, hieromtrent is, bij de behandeling der jongste staatsbegrooting, in ruime mate van gedachten gewisseld. In weerwil daarvan - wij moeten dit openhartig bekennen - is het ons niet mogen gelukken uit die gedachtenwisseling tot

de stellige wetenschap te komen, welk stelsel de Regeering, ook voor de toekomst, ten opzichte van onze zeemacht heeft aangenomen. Wij zullen ons dan ook niet veroorlooven daarover een oordeel uit te spreken. Het meest helt o.i. het streven der Regeering, wat de plannen voor de Marine betreft, over tot het beramen van middelen om deel te kunnen nemen, zoo al niet aan een tot het uiterst gedreven geheel lijdelijke verdediging, dan toch aan een wijze van verdediging die de lijdelijke zeer nabijkomt. Het behoeft nauwelijks vermelding dat, zoo die opvatting de juiste mocht zijn, wij dit zouden betreuren.

Waar het intusschen de tot nu toe genomen *maatregelen* betreft, al gaan wij niet zoo ver van te beweren dat deze ‘elk wat wils’ geven, zoo moeten wij toch erkennen dat zij, wat meer bepaald den voorgenomen bouw van schepen aangaat, in meer dan één stelsel passen. Wat ons betreft, die geenszins het droombeeld najagen van een actieve marine, om in volle zee te strijden, wij wenschen in het pantserdekschip een eersten bescheiden stap te zien op den weg om te komen tot een meer mobiele zeemacht, bestaande uit oorlogschepen van hedendaagsche type, in de hoop dat die stap weldra door meerdere in dezelfde richting zal gevolgd worden. Wij hopen tevens dat de zeer groote eischen voor ‘schepen bestemd tot verdediging van kusten, zeegaten, reeden en stroomen’ in het vervolg geen voedsel zullen geven aan onze opvatting omtrent plannen tot nagenoeg lijdelijke verdediging.

Is bij de landmacht nog alles te regelen, men is bij de zeemacht te uitsluitend op den grondslag van het bestaande stelsel voortgegaan. Naar onze overtuiging is het raadzaam dat ook de marine, bij hare plannen tot organisatie, rekening houde met de werkelijke toestanden van het oogenblik. Zouden zoowel de marine als de defensie in het algemeen daarbij winnen, zeer zeker zouden, door het bezit van een krachtige mobiele marine, in staat om onze veelvuldige belangen ter zee te handhaven, ook de belangen van het geheele Nederlandsche volk ten zeerste gebaat worden.

In den loop van het onderwerpelijke betoog hebben wij getracht te doen uitkomen dat het bezit van een krachtig, goed georganiseerd *mobiel leger* voor Nederland een hoofdvoorwaarde is voor zijn onafhankelijk bestaan.

Hoe sterk moet die mobiele strijdmacht en welke hare samenstelling zijn?

Bij de beantwoording van deze vraag moet niet alleen rekening worden gehouden met de militaire eischen; ook de draagkracht der natie moet als een belangrijke factor gelden. Een volk toch, dat in financieelen en personeelen zin boven zijn vermogen zou worden belast ten behoeve van zijn leger, zou ophouden een *krachtig volk* te zijn, in staat om op een gewild oogenblik de vereischte offers te brengen voor het behoud van zijn zelfstandigheid. Onze eischen zullen derhalve matig gesteld worden. Wij vleien ons toch dat men een eisch, waarbij het leger op voet van oorlog *drie ten honderd* van de bevolking bedraagt, en waarbij de sterkte van het leger op vredesvoet omstreeks *zeven* man van de *duizend* inwoners telt, niet overdreven zal noemen. Wij vertrouwen dat er niemand zal gevonden worden, die in ernst zal beweren dat daardoor een te zware druk op de bevolking wordt uitgeoefend.

De sterkte van een leger laat zich niet, even als de baan van het uit den vuurmond geschoten projectiel, door wiskundige regels bepalen. Bij de groote militaire staten geldt heden ten dage blijkbaar: ‘hoe talrijker, hoe liever,’ en laat men dáár wijselijk beschouwingen om tot de gewenschte legersterkte te komen, achterwege, tenzij een vergelijking met den vermoedelijken vijand als zoodanig kan aangemerkt worden. Ons voegt het als kleine natie een meer bescheiden regel te stellen en ons tot het onvermijdelijk noodzakelijke te bepalen. Brengt men zich de gevallen van oorlog voor den geest, hiervoren door ons geschetst, dan zal vermoedelijk door geen krijgskundige een *mobiel leger* van 60.000 man als een overdreven eisch worden aangemerkt. Hetzij dat wij tot neutraliteits-handhaving of om andere redenen handelend buiten het groot strategische centrum moeten optreden, hetzij dat het mobiele leger gebruikt wordt bij de verdediging van het centrum, naar onze overtuiging is het opgenoemde cijfer het kleinste dat behoort te worden aangenomen.

Het getal van 60.000 man komt nagenoeg overeen met de sterkte van *vier* divisiën op Duitsche of Fransche leest geschoeid. Een samenvoeging van divisiën tot legerkorpsen is niet alleen onnoodig maar zelfs niet gewenscht. Clausewitz heeft terecht gezegd: ‘Er is niets onhandelbaarders dan een leger dat in drie deelen of maar in twee deelen is verdeeld, dewijl de Opperbevelhebber

dan bijna geneutraliseerd moet zijn.' Die weelde kan dus veilig achterwege blijven. Het ligt voor de hand dat onze legerafdeelingen een samenstelling behooren te hebben overeenkomstig die van de legers, tegen welke zij geroepen kunnen worden op te treden, en dat alzoo een gewijzigde samenstelling in de plaats zal moeten treden van de eenigszins vreemdsoortige, om niet te zeggen onverklaarbare samenstelling van onze divisiën infanterie. Wij hebben eehter niet dezelfde behoefte aan cavalerie en aan treinen als de legers van de groote mogendheden, met het oog op een binnenlandschen krijg en onze eigenaardige toestanden. De samenstelling van ons leger kan door een en ander goedkooper zijn.

Denkt men zich nu de door ons opgenoemde gevallen, in welke het mobiele leger zal kunnen worden geroepen op te treden, en overweegt men tevens de taak welke het daarbij zal hebben te vervullen, dan is er waarlijk geen groote krijgskundige kennis toe noodig om tot het besef te komen dat een getal van vier divisiën *minstens* wordt vereischt om den waarborg te verkrijgen, die onze veiligheid in elk der bedoelde gevallen vordert, en dat van die macht geen enkele compagnie infanterie mag afgenomen worden om tot bezetting van een vesting of fort te dienen. Geheel los van de vestingen en liniën, moet het mobiele leger in de hand van den Opperbevelhebber, ten allen tijde dáár gebruikt kunnen worden, waar de eisch van het oogenblik dit vordert. Daartoe wordt een organisatie vereischt, die een uiterst snelle mobilisatie toelaat en de beweeglijkheid en soliditeit van het geheel verzekert. De vorige Koning van Zweden heeft den eisch, dien hij aan zijn leger stelde, uitgedrukt door de enkele woorden: '*Peu mais bon*'. Dit behoort ook de leuze te zijn voor ons mobiel leger. Niet alleen door een doeltreffende organisatie, maar evenzeer door oefening, krijgstucht en een echt militairen geest moet dat leger uitblinken, om in werkelijkheid de ziel van de verdediging te zijn.

Behalve over het mobiele leger, moeten wij kunnen beschikken over de noodige troepen tot het bezetten van onze liniën, vestingen en forten. Het is duidelijk dat de bezettingen en bewakingstroepen, de doode strijdkrachten zooals wij ze vroeger genoemd hebben, aanstonds bij het uitbreken van een oorlog ter plaatse moeten zijn en ook aldaar verblijven. De taak van de bezettingen toch is uitgebreid; daartoe behoort het in vol-

komen staat van verdediging brengen der vestingen en forten, het organiseeren en voorbereiden van de verdediging, het opruimen van terreinvoorwerpen, enz. Hiertoe kunnen de bezettingen, bij een uitbrekenden oorlog, niet te vroeg ter plaatse zijn, welke ook de aanleiding tot de algemeene wapening zij. Zelfs bij een wapening, eenvoudig met het doel om een mogelijke schending van de neutraliteit te voorkomen, als in 1870, moeten, met het oog op mogelijke gevolgen, de Nieuwe Hollandsche waterlinie en de overige vestingen, met andere woorden ons groot nationaal reduit, dadelijk in staat van tegenweer worden gebracht. Hiermede moet bij de regeling der vredesgarnizoenen van de tot bezettingen bestemde troepengedeelten dan ook, meer dan thans geschiedt, rekening worden gehouden.

Evenzeer moeten de bewakingstroepen al dadelijk ter plaatse staan. Onverantwoordelijk zou het zijn er op te rekenen dat het mobiele leger onder alle omstandigheden bij een eventueel teruggaan op de liniën een voldoenden voorsprong op den vijand had, om zich in het vóór- of tusschenterrein te kunnen vastzetten en de taak als bewakingstroepen op zich te nemen. Overigens werd hierboven reeds aangegeven, welke rol het mobiele leger bij de verdediging van de Nieuwe Hollandsche waterlinie heeft te vervullen, en daaruit moet gebleken zijn dat het niet aan een vaste plaats mag gebonden zijn.

Aan infanterie, vestingartillerie en genietroepen rekenen wij voor bezettings- en bewakingstroepen noodig een 40.000 man. Dit cijfer komt overeen met dat hetwelk vrij algemeen wordt aangenomen, waarbij echter niet is gerekend op de bezettingen voor de stelling van Amsterdam.

Eindelijk wordt vereischt een eerste reserve ter sterkte van minstens 20.000 man, zoowel om naar een gegeven punt versterking te kunnen zenden als om de eerste verliezen, door ziekten of wel door den vijand veroorzaakt, te kunnen aanvullen. Deze reserve moet, evenzeer als het mobiele leger en de bezettingstroepen, dadelijk beschikbaar zijn. Een volkswapening eindelijk moet in geval van oorlog dadelijk georganiseerd kunnen worden, bijaldien de omstandigheden zulks gewenscht of noodzakelijk maken.

De krijgsmacht, waarover wij elk oogenblik moeten kunnen beschikken, zal alzoo een sterkte van omstreeks 120.000 man

bedragen. Men mag aannemen dat de gedachtenwisseling over de schutterijen in de laatste jaren genoegzaam duidelijk heeft aangetoond, dat op die stedelijke wapenmacht voor dadelijk optreden in geen geval mag gerekend worden, en aan haar voortbestaan eerlang een einde zal worden gemaakt. Nu de banden, welke den gewonen wetgever, ten opzichte van de defensie waren aangelegd, zijn losgemaakt, kan, rekening houdende met het kader en de vrijwillig bij het leger dienenden, door een betrekkelijk geringe verhooging van het jaarlijks in actieven dienst onder de wapenen te roepen gedeelte der militie, vergeleken bij het tegenwoordige sterktecijfer der jaarlijksche lichting, gepaard met een verlenging van den diensttijd, de door ons opgegeven legersterkte langs den meest eenvoudigen en tevens meest doeltreffenden weg verkregen worden. Wij gaan niet zoover van te beweren dat het bovenstaande met dezelfde of met minder kosten zal bereikt worden dan het leger thans vraagt; maar wel mag de meening uitgesproken worden, dat de meerdere uitgaven, *naar verhouding van het meerdere dat daardoor verkregen wordt*, gering mogen genoemd worden. Op het volk zal daartoe voorts in geen geval een grootere personeele druk behooren te worden gelegd dan onze tegenwoordige militiewet bij hare vaststelling beoogde; vermoedelijk zal men zelfs daar beneden kunnen blijven.

Een hoogst belangrijk punt werd tot nu toe onbesproken gelaten. Het betreft de vraag, wie tot het verdedigen van het vaderland de wapenen behooren te dragen. Naar onze overtuiging is, in het welbegrepen belang van het geheele Vaderland, hierop slechts één antwoord te geven, dit namelijk dat aangezien op *allen* daartoe gelijke verplichting rust, elk, die tot de vervulling van dien grooten plicht wordt aangewezen, *persoonlijk* aan de roepstem van het Vaderland behoort gevolg te geven.

Het is genoegzaam bekend dat onder de tegenstanders van den persoonlijken dienstplicht mannen van ervaring en kennis worden aangetroffen, wier tegenstand zijn oorsprong geheel of grootendeels vindt in de overtuiging dat, bij de toepassing van dat beginsel, geen voldoende weerstand zal kunnen worden geboden aan het streven van sommigen, die wel de invoering van den persoonlijken dienstplicht wenschen te bevorderen, doch

ten koste van de innerlijke waarde van het leger, dat op die wijze allicht tot een soort volkswapening zou worden teruggebracht. En inderdaad, waar de wensch *te veel* op den voorgrond treedt om voor de meer ontwikkelden de vervulling van den op hen rustenden dienstplicht zoo min bezwarend mogelijk te maken, waar de blik *te uitsluitend* gevestigd wordt op het verkrijgen van een aanzienlijke getalsterkte, met opoffering des noods van een gedeelte van den onmisbaren oefeningstijd, daar bestaat groot gevaar dat de gebiedende eischen van militaire tucht en oefening niet op voldoende wijze tot hun recht zullen komen. Het mag dan ook als een eerste gebiedende eisch worden gesteld, dat aan het hierboven vermelde streven niet worde toegegeven.

Het behoeft geen betoog dat bijzondere bepalingen het stelsel van persoonlijke dienstvervulling mogelijk en uitvoerbaar moeten maken. In de eerste plaats behoort daartoe het verleenen op ruime schaal van ál die vrijstellingen, welke noodig kunnen worden geacht om de maatschappelijke toestanden niet in gevaar te brengen. Wanneer dit behoorlijk wordt vooropgesteld, zoodanig dat alle partijen, in billijkheid worden bevredigd - en waarom zou dit niet kunnen geschieden? - dan wordt daarmede tevens aan de meest heftige bestrijders van de persoonlijke dienstvervulling het hoofdwapen ontnomen, en zal naar onze overtuiging aan het zegevieren van het goede beginsel niet behoeven te worden getwijfeld.

Intusschen mogen zij, die in deze stem hebben en zich niet kunnen losmaken van verouderde denkbeelden omtrent legervorming en legerorganisatie, de voorstanders van plaatsvervanging en wellicht van schutterlijken dienst, wel bedenken dat het voor Nederland, zoo ooit dan vooral thans, zaak is zich aan anderen te spiegelen en met name de oogen niet langer gesloten te houden voor de les, die Frankrijk in 1870-71 aan de wereld heeft gegeven, toen overtuigend is gebleken dat geen volkswapening, hoe talrijk ook en met hoeveel geestdrift bezield, bestand is tegen legers, samengesteld volgens de hedendaagsche begrippen, maar dat daartoe vereischt wordt een strijdmacht, die dadelijk bruikbaar is en bestaat uit de beste deelen van het volk. Laten zij daarbij niet vergeten, dat een nationaal leger als het onze niet alleen de waarborg is voor het blijvend bezit onzer instellingen en vrijheden, maar tevens de groote

volksschool, waar orde en plicht beoefend en in de burgermaatschappij overgebracht worden.

Wij staan, naar men mag aannemen, aan den vooravond van een belangrijke omwenteling in ons krijgswezen; te belangrijker wanneer men het tijdstip, dat wij beleven, in aanmerking neemt, waarin het streven van de kleine staten bovenal moet zijn niet als werktuig te dienen van de eene of andere groote mogendheid bij het ten uitvoer leggen van hare plannen. Door leger en vloot op te heffen uit den toestand van achterlijkheid, waarin beiden verkeeren, zal het Nederlandsche volk een daad verrichten, waardoor zijn aanzien als mogendheid en de invloed, dien het in het belang van den steeds bedreigden vrede kan oefenen, ongetwijfeld zullen toenemen, waardoor zijn handelsen internationale belangen in hooge mate gebaat, en aanspraken verworven zullen worden op den dank van de nakomelingschap.

Maart 1889.

* * * *

Prins Willem III.
in zijn verhouding tot Engeland.[1)]

III.

Bij den aanvang van het nieuwe tijdvak, dat door het Twintigjarig Bestand werd geopend, liet zich voor Willem III de toekomst nog donkerder inzien dan het verledene was geweest. Hij had voor Frankrijk en binnen 's lands voor Amsterdam moeten onderdoen en stond met zijn ooms van Engeland op gespannen voet. Dat was buitenaf bekend en benadeelde zijn invloed op de mogendheden, wier medewerking hij voor zijn politiek behoefde. De kans om eindelijk het groote doel, dat hij beoogde, te bereiken scheen geringer dan ooit. Hij was dan ook op groote moeilijkheden verdacht, doch liet zich door het vooruitzicht daarop geenszins uit het veld slaan. Hij was een man uit één stuk: als staatsman niet anders geaard dan als veldheer. Op het slagveld ontbrak het hem aan de gevatheid, waarmee sommigen, als hun plan faalt, plotseling een ander weten aan te grijpen en daarmee te overwinnen. Hij bleef zijn eens gekozen taktiek ten einde toe volgen en leed er vaak de neerlaag mee; maar daarentegen was hij volleerd in de kunst van den aftocht, dien hij met de minste schade volbracht, zoodat hij aanstonds na geslagen te zijn weer gereed stond om nogmaals slag te leveren. Evenzoo betoonde hij zich als staatsman. Niet slechts dat hij onveranderlijk op het eens

1) Vervolg van blz. 94

gekozen doel bleef afgaan, hij bleef het ook langs den eens ingeslagen weg naderen, en liet zich door geen tegenstand, hoe onverzettelijk die schijnen mocht, daarvan afdrijven. Onmiddelijk nadat hij het hoofd had gestoten, verzamelde hij zijn krachten tot een nieuwen aanval op hetzelfde punt. D'Avaux had van zijn standpunt recht om hem als staatsman te verwijten, dat hij niet wist te plooien, geen 'expedienten' te bedenken om uit de moeilijkheden, waarop hij zich verloopen had, weer vlot te raken.[1] Maar de Prins met zijn karakter versmaadde de kunstgrepen, waarin D'Avaux uitmuntte, en verkoos steeds 'den grooten weg' te gaan. Hij was zich bewust een verheven doel na te streven, en rekende daarbij op den zegen van God. 'Gij zegt met reden,' zoo schrijft hij tijdens het sluiten van het Twintigjarig Bestand aan Waldeck, 'dat in het vervolg mijn gedrag moeilijk zal zijn en veel tact zal vereischen. Ik hoop dat de goede God mij geleiden zal. Ik kan niet anders dan den grooten weg volgen; moet ik daarop bezwijken, het zij zoo.'[2]

Aan dat voornemen is hij getrouw gebleven; hij is noch van richting noch van gang veranderd, en rechtuit met vasten tred op zijn doel blijven afgaan. Maar hij heeft op zijn verderen weg veel minder hindernissen ontmoet, dan hij zich thans voorstelde. Het was alsof de tegenspoed, waarmee hij zoolang te worstelen had gehad, nu onverwachts in voorspoed omsloeg. Doch dat is, wel bezien, niet meer dan schijn. Geen plotseling geluk, geen gunstig toeval is hem te stade gekomen. Het is de natuurlijke loop der zaken, het is de tijd geweest, die hem in het gelijk heeft gesteld en zijn vroegere tegenstanders in medewerkers heeft veranderd. De grondslag, waarop zijn politiek berustte, was de overtuiging dat Frankrijk naar 'ééne generale monarchie met ééne generale religie' streefde[3] en daaraan gansch Europa en in de eerste plaats de Vereenigde Nederlanden ondergeschikt zocht te maken. Toen het al duidelijker en duidelijker bleek dat die overtuiging de ware was, kon het niet anders of een ieder, die er van doordrongen werd, moest zich tot zijn politiek bekeeren.

1) D'Avaux, IV, p. 63.
2) Bij Muller, Waldeck, I, p. 287.
3) Zie hiervoor, blz. 71.

Den 15^{en} Augustus had Spanje zijns ondanks en ten spijt van den Prins het Bestand gesloten en Amsterdam over Zijn Hoogheid gezegevierd. D'Avaux, die het volle vertrouwen van de Burgemeesters meent te bezitten, weet ons te verhalen, dat zij voornemens waren hun overwinning voort te zetten, het leger in te krimpen tot veel minder bedrag dan sedert den vrede van Nijmegen noodig was gekeurd, en Fagel uit het Raadpensionarisschap van Holland te stooten: alles met het doel om den Prins van Oranje klein te maken. En werkelijk zulke plannen werden gekoesterd en aan hun uitvoering is de hand geslagen. Hoe moet het ons dan verrassen, als wij vernemen dat nog in den loop dier zelfde maand Augustus de burgemeester van Amsterdam met Fagel en met den Prins over verzoening en samenwerking in besprek zijn getreden. Een ambteloos persoon, zekere Doctor Marechal, met den Prins zoowel als met Van Beuningen bekend, en ‘zich niet duisterlijk gelatende gezonden te zijn van Zijn Hoogheid,’ meldt zich bij de burgemeesters aan en vraagt, welke gedragslijn de stad voortaan denkt te volgen. Dat is voldoende om Van Beuningen te doen verklaren, dat Amsterdam ‘de wenschelijkheid van goede intelligentie met Z.H. en eenigheid in de Republiek’ erkent, en genegen is om ‘daartoe te contribueeren al hetgeen in reden vereischt zal kunnen worden’. Den 25^{en} betuigen de vier burgemeesters, dat deze verklaring ‘is aan te zien als het gemeene sentiment van hen allen’, en ‘dat zij genegen zijn de oprechtheid daarvan bij alle voorvallende gelegenheden te doen blijken’. Meteen dragen zij aan een hunner, Witsen, de onderhandeling op deze grondslag met den Raadpensionaris op, die zich bereid heeft betoond ‘om dit goede werk te promoveeren’.[1)]

Wat mag de oorzaak zijn van deze onverwachte toenadering? Voor een gedeelte ongetwijfeld de vrees van anders door den Prins en de machtige partij die hem volgde, ten opzichte der bijzondere belangen van de stad, de handelsbelangen, bepaaldelijk de inkomende en uitgaande rechten, benadeeld te zullen worden. Maar dit is toch de hoofdreden niet. Deze doet Witsen ons kennen. ‘Elk een’ schrijft hij uit Den Haag aan zijn ambtgenooten, ‘elk een roept hier, dat de Republiek ver-

1) Bij Gehhard, Nie. Witsen, II. blz. 163 en vlg. Vgl. Muller, Waldeck, I. p. 293, '4.

loren is, als de zaken dus oneenig blijven.' Wat zoo een ieder zegt, begrijpen de Heeren van Amsterdam insgelijks. Zij hebben zeker over Zijn Hoogheid gezegepraald, maar het is Frankrijk dat er het meest bij gewonnen heeft. Zij geven ook nu den lust nog niet op om het gezag van den stadhouder binnen vaste perken te besluiten en de legerlasten te verlichten, maar zij zijn zich niettemin bewust dat, als zij den strijd voortzetten gelijk tot nog toe, het voortbestaan van den Staat zelf gevaar loopt.

Merkwaardig is het hoe aan zijn kant de Prins zich gedraagt. Niets kan hem natuurlijk gewenschter zijn dan het uitzicht op verzoening en samenwerking met de machtige stad, die tot nu toe zijn plannen verijdeld heeft. Maar toeschietelijk betoont hij zich toch volstrekt niet. Met halve vriendschap is hij niet gediend. 'De vriendschap behoort niet gepleisterd te zijn, maar inderdaad en van harte'. Liever dan met schijnvrienden heeft hij met open vijanden te doen. Ook verkiest hij den vrede niet te koopen voor toegeven op de hoofdzaak. In zaken van ondergeschikt belang is hij bereid om de stad te wille te zijn, maar van den grooten weg, dien hij bewandelt, denkt hij geen voetstap af te wijken. Al spoedig stelt hij de vraag: 'wat de Heeren denken te doen, als de Fransche Koning de trèves kwam te breken?' Hij meent, 'hoewel de trèves tegen zijn advies zijn gemaakt, dat men ze echter heiliglijk moet houden en nakomen; dat men zich aan kleine en lichte vergrijpen niet storen moet, doch als er een groote inbreuk werd gemaakt, dat men zich daartegen behoort te stellen'. Zoo stelt hij al dadelijk de groote quaestie van het al of niet in dienst houden der krijgsmacht op den voorgrond, en brengt op die wijs de voorgenomen verzoening in gevaar van ontijdig af te springen. Want de hoofdstad is besloten om aanmerkelijk op de petitie van oorlog te bezuinigen, en Z.H. daarentegen meent dat men hierin niet verder mag gaan dan het afdanken der laatst aangeworven recruten. Daarover worden al in Januari partijen het zoo oneens, dat Witsen eindigt met aan den Raadpensionaris te verklaren, 'dat dan een verdrag te maken hem desperaat voorkomt, en de verwijdering veel onheil na zich zal sleepen.' Waarop Fagel ten antwoord geeft, dat hij de zaak evenzoo inziet, 'maar daar geen remedie voor weet.' De uitkomst aan God overlatende, scheiden zij van elkander.

Wat de overeenstemming zeer bemoeilijkte was de onverzoenlijkheid van den Prins jegens allen, aan wier tegenwerking hij de in zijn oog verderfelijke trèves weet. Amsterdam zou verlangd hebben, dat de bevrediging door een over en weer vergeven en vergeten van wat gebeurd was werd ingeleid. Maar daarvan wilde de Prins niet hooren. Hij verlangde geen wapenstilstand maar bondgenootschap met Amsterdam, in het belang van de zaak waarvoor hij leefde; en in dat zelfde belang begreep hij alvast de vroegere aanhangers, die hem onlangs, toen hij ze noodig had gehad, in den steek hadden gelaten, uit de regeering te moeten verwijderen. Met Van Beuningen wilde hij niet meer te doen hebben. Wat deze beproeven mocht om Z.H. te verbidden, hoe hij hem bij de ambtgenooten te Amsterdam ondersteunde, hoeveel bemiddelaars hij op hem afzond, de Prins bleef er bij: met dien man was niets aan te vangen. ‘Niet zeer politiek van Z.H.’, merkt D'Avaux op; ‘hij had zich van Van Beuningen kunnen bedienen, zoo al niet om de Amsterdammers tot zijn staatkunde over te halen, dan toch om ze in verwarring te brengen en te bemoeilijken’[1)]. Inderdaad zoo had de Prins behooren te doen, als hij een D'Avaux was geweest. Maar zoo als hij was bleef hij zich ook nu weer gelijk. Hij bewandelde den grooten weg, en meed elk gezelschap, waarop hij niet rekenen kon als hij steun en hulp zou behoeven. Overal waar hij kon, eerst te Utrecht, vervolgens te Leiden en te Dordrecht stootte hij onverbiddelijk al de oude gunstelingen, die het aanwerven der 16.000 man hadden helpen beletten, van het kussen. Hij meende zoodoende binnen de perken van zijn bevoegdheid als stadhouder te blijven en zijn plicht te doen; maar Amsterdam was van een tegenovergesteld gevoelen en trok zich vooral de zaak der Dortsche regenten aan. Met dubbele hevigheid barstte de tweedracht opnieuw uit.

Niettemin nam de Prins meer en meer de overhand. Wat hem tegenover Amsterdam sterk maakte, was de verzoening die onderwijl tusschen hem en zijn neef, Hendrik Casimir van Friesland, plaats greep. Wij hebben meermalen opgemerkt, dat die neef in zijn gedrag voornamelijk geleid werd door den lust om Prins Willem, op wien hij naijverig was en wegens menig

1) D'Avaux, IV. p. 361.

blijk van minachting vertoornd, tegen te werken. Daaruit was vanzelf verstandhouding met den Franschen gezant en met Amsterdam, en dien ten gevolge samenspanning der noordelijke gewesten, waarvan hij stadhouder was, met de oppositie in Holland voortgekomen. Maar twee redenen werkten thans samen om hierin verandering te brengen. De Friesche stadhouder, die in 1682 op het punt had gestaan van een huwelijk met een Fransche dame van rang en groot vermogen te sluiten[1)], was, toen dit toch nog was afgesprongen, in November 1683 met zijn nicht Amalia van Anhalt in den echt getreden, en zijn schoonmoeder, een dochter van Frederik Hendrik en dus een tante zoowel van Prins Willem als van hem, gebruikte in den winter van 1684 op '85 al haar invloed op de twee neven, om hen met elkander te verzoenen in het belang van beider gezag[2)].

Of zij evenwel hierin geslaagd zou zijn, laat zich betwijfelen, indien niet de tijdsomstandigheden haar pogingen hadden begunstigd. Doch ook in dit geval deed de vervolging der Hugenooten haar werking gevoelen. De Friezen waren ijverige protestanten, en bij hen had D'Avaux het eerst ondervonden, hoezeer de verdrukking hunner geloofsgenooten in Frankrijk de politiek van zijn Koning benadeelde en den Prins van Oranje in de hand werkte[3)]. Thans was het een Coccejaansch predikant, in 1675 door de bemoeiing van den Prins te Middelburg afgezet en uit stad en provincie verbannen, doch juist om die reden toen door Hendrik Casimir aangehaald en tot professor te Franeker bevorderd, Van der Waeyen, die uit ijver voor het protestantisme als bemiddelaar tusschen zijn begunstiger en zijn ouden vervolger optrad. De uitkomst van een en ander was een formeele acte van verzoening, den 21^{en} Maart 1685 geteekend, waarvan het artikel, waarop het voornamelijk aankomt, dus luidt: ‘Dat wij, Prince van Nassau, bijzonder daartoe zullen arbeiden, dat hetgeen in relatie tot andere rijken en gemeenebesten bij den Heer Prince van Oranje geoordeeld wordt dienstig en nuttig te wezen, ook in de provinciën van ons gouvernement niet alleen niet mag worden tegengegaan of door

1) Met Madelle de Roussy, dochter van den Graaf de Roye. Zie Resol. Holl. 3 Oct. 1682; Huygens, Journ. van 1 Oct. 1682; D'Avaux, I. p. 237; Halbertsma, Hareniana, blz. 17.
2) Gebhard, Nie. Witsen, II blz. 86 en elders; D'Avaux, IV p. 128.
3) D'Avaux, I p. 152 en later.

bedekte machinatiën verhinderd, maar ter contrarie opgevolgd en uitgewerkt'[1]. Dus werd ook van den Frieschen stadhouder afgedwongen wat de Prins van al zijn oude tegenstanders als *conditio sine qua non* bedong, en met gunstbewijzen op andere punten gaarne vergold: volkomen bekeering tot zijn buitenlandsche staatkunde.

Al dadelijk bleek het groote gewicht van dit behaalde voordeel. Wij hebben gehoord, dat Amsterdam een aanmerkelijke vermindering van het leger na het aangaan van het Twintigjarig Bestand om verschillende redenen wenschelijk achtte, en dat de Prins daarentegen dit als verderfelijk met alle kracht bestreed. Aan de beslissing van dit geschil, dat allengs in een tweestrijd tusschen den stadhouder en de hoofdstad ontaardde, was buitengemeen veel gelegen. D'Avaux maakte er zijn Koning opmerkzaam op. Als Amsterdam het wint, zeide hij, zal het aanzien van den Prins van Oranje in Europa een geduchten knak krijgen. Toen namelijk de Staten het werven van de 16.000 man verhinderden, kon men zeggen dat zij dit alleen deden uit vrees voor oorlog met Frankrijk en niet om den Prins te krenken. Maar als zij nu, nu er geen oorlogsgevaar meer dreigt, het leger gaan verminderen, toonen zij dat zij Zijn Hoogheid willen vernederen en in zijn gezag besnoeien[2]. Aanvankelijk koesterde hij de hoop dat de toeleg waarlijk gelukken zou; Friesland beloofde Amsterdam te steunen en liet zich in dien geest reeds in de Staten-vergadering uit. Maar de ommekeer bij den stadhouder leidde tot inkeer bij de provincie. Meer en meer bleek het den gezant, dat op Friesland en ook op Groningen geen staat meer was te maken, en dat Amsterdam, zoo het volhield, in zijn verzet zoo goed als alleen zou staan.

Natuurlijk moest de afval van zijn oude medestanders ook Amsterdam begeeriger maken naar de verzoening, waartoe het reeds eens de handen had uitgestoken. En juist van pas kwam nog een andere voormalige tegenstander van Zijn Hoogheid, die in dezelfde dagen van partij veranderd was, de stad tot toegeven aansporen.

Sedert den vrede van Nijmegen had geen mogendheid de

1) Gedrukt bij Van Sypesteyn, Geschiedk. Bijdr., III, blz. 27.
2) D'Avaux, IV p. 318.

Fransche staatkunde meer in de hand gewerkt dan Brandenburg. Wij hebben gelegenheid gehad om dit in het licht te stellen. Maar de groote Keurvorst was bovenal protestant, en hij kon op den duur het vervolgen der Hugenooten en het bedreigen van het protestantisme in gansch Europa met geen onverschillige oogen aanzien, Nog voordat het Twintigjarige Bestand gesloten was had hij blijken van een veranderde ziensen handelwijs gegeven, en thans trad hij stellig van de eene partij tot de andere over. De gezant, dien hij in het voorjaar van 1685 naar Holland zond, Fuchs, had in last om het tegenovergestelde te doen van wat hij nog niet zoo lang geleden had gedaan; in plaats van Amsterdam tegen de anti-Fransche politiek van Prins Willem te stijven, moest hij thans tot eendracht vermanen en, als inleiding tot een verbond van Brandenburg met de Republiek, de schuld, die de Keurvorst wegens vroeger bewezen diensten van de Staten te vorderen had, in der minne vereffend en gekweten trachten te krijgen[1)].

Aanvankelijk vond hij de Amsterdamsche regenten te verbitterd tegen den Prins en te wars van diens politiek om naar zijn vermaningen te luisteren, en zelfs om de hand te bieden tot kwijting der schuldvordering van den Keurvorst, waardoor een verbond met dezen eerst mogelijk zou worden gemaakt. Met bezorgdheid en angstig voorgevoel sloeg hij de tweedracht en de weerzijdsche vinnigheid gade. ‘God verhoede’, zoo schrijft hij nog in Juni aan zijn meester, ‘dat de hartstochten en de kuiperijen, die den staat beroeren, hem niet, zooals het zich laat aanzien, te gronde richten’. Maar spoedig ziet hij den storm luwen en het gevaar wijken. Amsterdam draait bij. Onverwachts, in Augustus, stemt het toe om aan den Keurvorst te betalen wat hij vordert en meer dan hij had durven hopen, zoodat het bedoelde verbond, in den vorm eener bevestiging van de oude alliantie, gesloten kan worden. Tevens berust het er in, dat de staat van oorlog althans gedurende het loopende jaar zal blijven gelijk hij is en de Prins verlangt. Ook laat het de regeeringsveranderingen te Dordrecht en elders verder rusten. Daarentegen bedingt het de toezegging, dat de lijst der convooien en licenten, - het tarief, zouden wij zeggen - naar zijn zin zal worden geregeld. De twistappels

1) Zie over zijn zending Dr. Muller, in Nijhoff's Bijdr. N.R. VI, blz. 77 vlg.

worden over en weer weggeruimd; aan de toenadering, waartoe zoo gewichtige redenen nopen, staat geen onoverkomelijk bezwaar meer in den weg. Amsterdam eindigt met zich in de hoofdzaak naar den ijzeren wil van Zijn Hoogheid te voegen.

Evenals in elke onverbreeklijke gemeenschap, indien twee willen tegenover elkander staan en om het overwicht kampen, de tweedracht voortduurt totdat de minst vaste, den eindeloozen strijd moede, voor den sterkeren onderdoet en zich aan zijn leiding onderwerpt, zoo was het ook in den Nederlandschen staat gegaan. De Prins, die telkens, na elke overwinning of nederlaag om het even, weer onmiddellijk gereed stond om voor hetgeen naar zijn overtuiging plicht was den strijd te hervatten, was geëindigd met zijn tegenpartij af te matten en te ontmoedigen. Zij gevoelde zijn meerderheid en berustte er in, te eerder omdat, gelijk wij zagen, de ervaring hem gelijk bleef geven en de meerderheid der natie op zijn hand was. Niet dat de oude veete voor goed zou zijn uitgedoofd. Nu en dan flikkerde de lust tot tegenstreven nog wel eens op, en wakkerde bij D'Avaux de hoop aan dat de tweedracht van voortaan terug zou keeren, maar die verwachting werd gedurig te leur gesteld. Na een oogenblik van bijna onwillekeurig verzet, voegden zich weldra de regenten weer naar den krachtigen wil, die hen overmand had, en werkten met hem mede tot het doel, dat hij nu steeds nader kwam. In December werd zonder tegenspraak de staat van oorlog voor het volgende jaar overeenkomstig den wensch van Zijn Hoogheid vastgesteld,[1] en kon Fagel aan Heinsius - ook al een ouden tegenstander van den Prins die door de ervaring in een voorstander herschapen was - melden: ‘Wij zijn Godlof nu met den anderen wederom in een goede harmonie, die ik hope en bidde dat duren mag, hoewel de heer Grave D'Avaux alle soorten van artificiën aanwendt om haar wederom te verstoren.’[2] Nu ja, verstoren voor een korte poos kon de twiststoker de eendracht soms nog wel, maar verbreken kon hij ze onmogelijk meer. De Prins van Oranje met zijn onbuigzaamheid, zijn hardnekkigheid, had het van den plooibaren diplomaat, die zich in alle bochten wist te wringen en naar alle humeuren te schikken, op den

1) Resol. Holl. 21 Dec. 1685.
2) Bij Mr. Van der Heim, Heinsius, I. blz. XCV.

langen duur en nu ook voor goed gewonnen. Voortaan heerschte de wil van den Prins oppermachtig in de Republiek.

De groote gebeurtenissen, die in den loop des jaars in Engeland hadden plaats gegrepen, waren op dien gang van zaken in de Republiek niet zonder invloed gebleven.

Den 16^{en} Februari was onverwachts Koning Karel overleden en opgevolgd door den Hertog van York, den roomschgezinde, den geestverwant van Lodewijk XIV. Wat men zoo lang met zorg had te gemoet gezien was gebeurd; wat er uit voort zou vloeien was nog onzeker. De nieuwe Koning werd van vijandschap jegens de Republiek niet zonder reden verdacht. Geen tijd voorwaar voor de Staten om zich te ontwapenen of door verdeeldheid machteloos te maken.

Voor den Prins van Oranje was de komst van zijn schoonvader op den troon van Engeland op dit tijdstip bijzonder ongelegen. Hij had zich zijn ongenoegen in verhoogde mate op den hals gehaald door Engelsche vluchtelingen, die aan het ontdekte Ryehouse-complot min of meer medeplichtig waren, op het grondgebied der Republiek te gedoogen, en een hunner, zijn neef Monmouth, zelfs aan zijn Hof te ontvangen en met vertoon van vriendschap te bejegenen. Hij had dit niet zonder voordacht gedaan; hij wilde aan de oppositie in Engeland, die door de regeering zooveel mogelijk in het complot betrokken was, openlijk toonen, dat hij geenszins met deze tegen haar partij trok.[1)] Koning Karel had hem dit gedrag kunnen vergeven, zijn vaderhart hing aan den onwaardigen maar niettemin teergeliefden zoon, en hij duidde het niemand ten kwade dat hij dezen vriendschap bewees. Maar Jacobus was geheel anders gezind: hij haatte den basterd zijns broeders als zijn gevaarlijksten vijand, die hem van den troon zocht te weren om er zelf plaats op te nemen. In scherpe woorden had hij zich kort geleden bij zijn dochter beklaagd over het vriendschappelijk onthaal, dat Monmouth aan het hof in Den Haag had gevonden; en dat dit desniettegenstaande onveranderd had voortgeduurd, hield zijn gramschap levendig. Het kan ons dus niet

1) Als reden waarom Z.H. den Hertog van Monmouth ‘wat aangehaelt hadde’, gaf Fagel aan Witsen op: ‘om nog iemant in Engeland tot sijn vrient te hebben.’ Bij Gebhard, II. blz. 94.

verwonderen, dat de Prins in een vertrouwelijk schrijven aan Waldeck betuigde, dat hij den dood van zijn oom Karel onder deze omstandigheden als een der zwaarste rampen betreurde, die aan hem, zijn partij en het protestantisme overkomen konden.[1)]

Maar er moest worden gehandeld. Wat stond den Prins thans te doen? Hij aarzelde geen oogenblik; hij was zoo terstond met de gedragslijn die hij volgen zou gereed, dat wij wel gelooven moeten dat hij zich op hetgeen thans gebeurde al bij tijds had voorbereid. Hij wilde doen al wat hij zonder plichtverzuim mocht, om zich met zijn schoonvader te verzoenen en in overeenstemming met hem te leven. Alles diende zorgvuldig vermeden wat strekken kon om den nieuwen Koning in de armen van Lodewijk XIV te werpen. Onmiddellijk gaf hij dan ook aan Monmouth zijn afscheid; het viel hem zeker hard den ongelukkige, die met zijn vader alles verloren had, dus te verstooten; maar het staatsbelang vorderde het; het kon nu eens niet anders. Hij zond vervolgens een zijner neven, Ouwerkerk, een broeder van Odijk, tot den Koning, om zich te verontschuldigen over hetgeen verleden was en voor de toekomst de meest mogelijke inschikkelijkheid en ondergeschiktheid aan 's Konings wil te beloven. De zending trof doel. Ouwerkerk werd welwillend aangehoord, en de belofte, die hij overbracht, met weerkeerige toezegging van goedgunstigheid beantwoord. Over en weer toonde men zich bereid om te beproeven of samenwerking mogelijk zou wezen.

Inderdaad voor beiden, voor den oom zoowel als voor den neef, was het wenschelijk dat men aan een goede verstandhouding tusschen hen geloofde. De Prins zou met te meer ontzag door zijn tegenpartij in de Republiek en in het algemeen door geheel Europa behandeld worden, als men zich verzekerd hield dat hij op den steun van zijn machtigen schoonvader hopen mocht.[2)] Ook zou zijn anti-Fransche politiek bij de Staten minder zorg wekken, als het scheen dat Engeland hem niet aan Frankrijk opofferde. Aan den anderen kant was het voor den nieuwen Koning van belang aan zijn onderdanen te kunnen

1) Bij Rauchbar, II. p. 328.
2) Om die reden toonde de Prins aan Witsen en anderen den eigenhandigen brief, waarin hem de Koning bericht van het overlijden van zijn broeder gaf. Gebhard, II, blz. 136; D'Avaux, IV, p. 329.

toonen, dat zijn vermoedelijke opvolger met hem eendrachtig was en zich aan zijn leiding overgaf. Dat moest hen ten opzichte zijner bedoelingen althans eenigermate gerust stellen, en hun tevens de hoop benemen van bij den Prins van Oranje steun te zullen vinden, ingeval zij zicht egen de regeering durfden verzetten. Zoo dreven beider verschillende belangen tot een oogenschijnlijk goede verstandhouding.

Toch mistrouwde elk den ander nu reeds. Van Jacobus weten wij het met zekerheid, want hij betuigde het den Franschen gezant met zooveel woorden. ‘Ik moet,’ zeide hij, ‘met den Prins van Oranje wel een goeden schijn bewaren, om de volkspartij in den waan te brengen dat wij het samen eens zijn, en te verhinderen dat zij in hem haar hoofd zoekt; maar ik ken mijn schoonzoon te goed om mij door hem te laten verschalken.’[1] En wat den Prins betreft, ook hij kende zijn schoonvader door en door, en moest van hem wel op een binnenlandsche en buitenlandsche staatkunde in strijd met de wenschen en belangen der natie verdacht zijn. Ook was hij niet vergeten wat hem zijn oom Karel indertijd voorspeld had, dat iemand als de Hertog van York het geen vier jaar op den troon van Engeland zou uithouden. Maar in afwachting van hetgeen waarschijnlijk niet zou uitblijven, was het vooralsnog zijn plicht zoowel als zijn belang zijn schoonvader in alles te believen, voor zoover het namelijk met het groote doel van zijn leven overeen te brengen was.

Aanvankelijk bepaalde zich 's Konings verlangen, gelijk hij dit aan Ouwerkerk te kennen gaf, tot vier punten.[2] Hij wenschte dat de Prins den Hertog van Monmouth uit Nederland verwijderen zou. Aan dien wensch, weten wij, was reeds, voordat hij geuit werd, voldaan. Hij wenschte verder dat ook de overige vluchtelingen verdreven zouden worden. Dat stond aan de Staten der verschillende provinciën; de Prins kon slechts beloven, en hij beloofde ook, dat hij zijn invloed hiertoe aanwenden zou. Ook verlangde de Koning dat uit de Engelsche en Schotsche regimenten in der Staten dienst en onder bevel van Z.H. de officieren, die hij van kwade gezindheid verdacht hield, en als zoodanig zou aanwijzen, afgedankt zouden worden.

1) Bij Dalrymple, II. p. 114.
2) Dalrymple, II. p. 116; D'Avaux, IV. p. 336.

De Prins beloofde ook dit. Eindelijk wenschte hij nog, dat Z.H. in de verhouding tot de buitenlandsche mogendheden en met name tot Frankrijk zich naar het voorbeeld van Engeland zou richten. Op dit teere punt gaf de Prins een voorwaardelijk, niets zeggend, antwoord, waarmee de Koning zich echter liet afschepen.[1)] Buitendien maakte de Prins nog ongevraagd een opmerkelijk voorbehoud: op alle punten van binnenlandsche politiek wilde hij den Koning steunen, uitgezonderd hetgeen ten nadeele van den protestantschen godsdienst strekken zou.

Een veelbeteekenende uitzondering voorwaar. D'Avaux heeft gelijk: voor den Koning, zooals die gezind was, ontnam dit éene voorbehoud aan de gansche belofte haar waarde[2)]; de gestelde voorwaarde leek een vel wit papier, waarop later geschreven zou worden wat dan te pas mocht komen[3)]. Het is zoo. Maar de gezant doet den Prins onrecht met hem in dezen van een booze, verraderlijke bedoeling te verdenken. Het voorbehoud, dat Z.H. maakte, was in volkomen overeenstemming met al wat hij tot nog toe bij elke gelegenheid beleden en gedaan had. Hij zou onoprecht zijn geweest, indien hij het thans niet nadrukkelijk had uitgesproken. Buitendien, zoo de Koning van zijn zijde oprecht was en aan zijn volk niet meer beloofde dan hij voornemens was te houden, had de voorwaarde, die de Prins stelde, geen bezwaar. Immers bij zijn troonsbestijging had Jacobus plechtig verklaard, ‘dat hij niets ondernemen zou in strijd met de zekerheid en het behoud van den protestantschen godsdienst’. Aan dat woord nu hield hem slechts de Prins. Deed hij het gestand, dan kon hij op den bijval en steun van Z.H. rekenen; zoo niet, niet. Daartegen viel niets met reden in te brengen, en wij vernemen dan ook niet dat Z.M. er aanmerking op gemaakt heeft.

Integendeel; aanvankelijk bleef de verhouding tusschen oom en neef boven verwachting goed. De nieuwe gezant, die Chudleigh kwam vervangen, Skelton, betoonde den Prins een achting en een vertrouwen, die D'Avaux niet weinig ergerden en verontrustten, en daarentegen bij Amsterdam en in het algemeen

1) Dalrymple, II. p. 116.
2) D'Avaux, IV, p. 282, 316.
3) ‘Une pierre d'attente qu'il a laissée pour un autre temps’.

bij de Staten het ontzag voor Zijn Hoogheid aanmerkelijk verhoogden. Weerkeerig maakte de goede verstandhouding des Konings met zijn protestantschen schoonzoon en met de Staten der Republiek, die het bolwerk van het protestantisme tegen Frankrijk's aanslagen was, een zeer bevredigenden indruk op het Engelsche volk. In het algemeen was het eerste optreden van Koning Jacobus geruststellend. Hij begon met hetgeen zijn broeder zoo lang had nagelaten, het bijeenroepen van een parlement. Dat wekte vertrouwen en erkentelijkheid tevens, zoodat de keuzen dan ook in monarchalen zoowel als in anglikaanschen geest uitvielen. De vrees, zoo lang gekoesterd, dat een roomschkatholiek Koning het met de protestantsche staatskerk, wier hoofd hij rechtens was, niet zou kunnen vinden, scheen beschaamd te zullen worden. Ook tegenover Frankrijk hield zich in het openbaar de Koning zelfstandiger dan men had verwacht. Daarentegen vonden hem de buitengewone gezanten, die hem uit naam der Republiek geluk kwamen wenschen, bereid om de verdragen met haar te vernieuwen en te bevestigen. Het parlement aarzelde van zijn kant niet om den nieuwen Koning voor zijn leven de inkomsten te laten behouden, die bij de Restauratie aan zijn voorganger waren toegestaan.

Maar die bevredigende schijn - want meer dan schijn was het niet - heeft slechts kort geduurd. De gewapende invallen van Argyle in Schotland en van Monmouth in westelijk Engeland, van het grondgebied onzer Republiek uit, en de onberaden opstand van protestantsche geestdrijvers, die er aan gepaard ging, hebben ten gevolge gehad, dat de Koning spoediger dan anders wellicht het geval zou geweest zijn, is gaan toonen wat hij eigenlijk in zijn schild voerde. De geringe deelneming, die de opstand vond, en het gemak, waarmee hij bedwongen werd, brachten hem in den waan, dat hij bij zijn volk op hechter aanhankelijkheid en volledi ger onderdanigheid aan zijn wil en welbehagen rekenen kon, dan hij te voren had gemeend; en de nieuwe regimenten, onder grootendeels roomsche officieren, waarmee hij bij deze gelegenheid zijn krijgsmacht had vermeerderd, boezemden hem een vertrouwen op zijn macht in, dat hem de vroegere omzichtigheid, als thans niet langer van noode, deed versmaden. Zoo durfde hij in de winter-zitting van het parlement een veel eigendunkelijker toon aanslaan dan hij zich bij den aanvang zijner regeering veroorloofd had. De

belofte tot instandhouding der Staatskerk herhaalde hij niet, en daarentegen verklaarde hij zijn besluit om de roomsche officieren, die hij tijdens den opstand zonder van hen den eed, bij de test-acte gevorderd, te vergen had aangesteld, voortdurend in dienst te houden. Hij vroeg daartoe geen toestemming van zijn parlement; hij hield zich alsof hem het recht toekwam om wie hem goed docht van den eisch der wet vrij te stellen. Dat was het wat in dezen het lagerhuis het meest mishaagde: niet zoozeer het vermeerderen der staande legermacht, waartoe het zelfs genegen was het benoodigde geld te verleenen; niet zoo zeer ook het aanstellen van een dertig of veertig onbeëedigde roomsche officieren, als wel de eigendunkelijkheid, waarmee de Koning zijn besluit aankondigde om, buiten het parlement om, van de nakoming eener wet, die in samenwerking van kroon en parlement tot stand gebracht was, te ontslaan wie hij wilde. Ook het hoogerhuis trok zich deze rechtsquaestie aan, en zelfs een der geestelijke pairs, de bisschop van Londen, sprak over 's Konings maatregel afkeurend. Het liet zich aanzien, dat het hoogerhuis het voorbeeld van het lagerhuis volgen en in een adres aan Z.M. zich stellig tegen deze uitbreiding van het recht van dispensatie uitspreken zou. Maar dit voorkwam de Koning nog, door het parlement bij tijds te verdagen. Met dat al was thans op een allergewichtigst punt, dat het onderscheid tusschen de absolute en de constitutioneele monarchie raakte, de tegenstrijdigheid van inzicht tusschen den Koning en het parlement gebleken. Het was te vreezen, dat aan Jacobus het regeeren in overeenstemming met de volksvertegenwoordiging even moeilijk zou vallen als aan zijn broeder gedurende de laatste jaren van diens regeering.

Hoe had zich onder dat alles de Prins van Oranje gedragen? Dat hij den gewapenden inval van Argyle en van Monmouth hoogelijk had afgekeurd, zooals hij met woord en daad betoonde, kan alleen door blinden argwaan in twijfel worden getrokken. Door die lichtvaardige onderneming immers moesten de belangen, die bij Zijn Hoogheid het zwaarst wogen, benadeeld worden, hetzij zij gelukte, hetzij zij mislukte. Dat inwendige bewijs, in de consequent toegepaste staatkunde van een gansch leven opgesloten, doet in de oogen van den menschkundigen geschiedvorscher zeker alles af; voor wie meer aan uitwendige bewijzen hechten moge het volgende dienen. Zoodra

Monmouth in zee was gestoken, schreef de Prins aan den minister Hyde en bood zijn hulp tegen de opstandelingen aan. Bij die gelegenheid liet hij zich dus uit: ‘Ik moet erkenen, dat ik tot zoo iets den Hertog van Monmouth niet in staat had gerekend na de verzekeringen van het tegendeel, die hij mij bij ons afscheidnemen gedaan had’[1]. Op diezelfde belofte nu beroept zich van zijn kant Monmouth in zijn bekenden smeekbrief aan den Koning, na zijn neerlaag geschreven: ‘De Prins en de Prinses van Oranje’, zegt hij: ‘kunnen getuigen, dat ik hun beloofd had nooit iets tegen Uw Majesteit te ondernemen; maar het is mijn ongeluk geweest met slechte menschen in aanraking te komen en die hebben mij opgezet’[2]. Beide, van elkaar geheel onafhankelije, betuigingen vereenigen zich, dunkt mij, tot een volledige vrijspraak van Z.H. Hij is zich zelven slechts gelijk gebleven, toen hij niet alleen de Engelsche en Schotsche regimenten terstond overzond, maar ook door Bentinck liet aanbieden, zelf over te komen en het bevel van het leger tegen de rebellen op zich te nemen. De Koning geeft in die dagen dan ook niet het minste blijk van mistrouwen jegens den Prins, en betuigt integendeel dat, hoewel hij het aanbod niet aanneemt, hij er Zijn Hoogheid zoo dankbaar voor is alsof hij er gebruik van gemaakt had[3]. Eerst later, toen de Prins zich tegen hem is gaan verzetten, is hij ook aan de oprechtheid van diens houding tijdens den opstand gaan twijfelen. Maar die argwaan van naderhand kan niet opwegen tegen den eersten onbevangen indruk.

Hoezeer dus hun Hoogheden met het treurig lot van hun neef begaan mogen geweest zijn, in de spoedige onderdrukking van zijn aanslag heeft de Prins zich ongetwijfeld verheugd. Aan de rust in Engeland en aan de samenwerking van den Koning en het parlement was hem voor zijn buitenlandsche politiek bijkans alles gelegen. Wij begrijpen hoezeer hem de volgende maatregelen van zijn oom, die de overeenstemming dreigden te verstoren, uit dien hoofde mishaagd zullen hebben. In zoo ver zij een neiging tot absolute heerschappij en begunstiging der Katholieken verrieden, moesten zij hem evenals de beide huizen

1) Rochester-Corresp., I. p. 127.
2) Bij Clarke, II. p. 32.
3) Dalrymple, II p. 131: ‘However I take it as kindly from you as if you had come, and am as sensible as you can desire of what you have already done.’

van het parlement verontrusten; maar vooral omdat zij tot tweedracht tusschen de staatsmachten leidden en bijgevolg een krachtig optreden tegen Frankrijk's heerschzucht beletten, zal hij ze hebben bejammerd. Hoe hij te moede was toen de gevreesde tweespalt zich weldra openbaarde, kunnen wij afleiden uit een merkwaardig schrijven van zijn geestverwant en vertrouwde Fagel, aan Heinsius gericht, die zich in Engeland ophield als een der gecommitteerden om tusschen de Engelsche en Nederlandsche Oost-Indische Compagniën de gerezen geschillen bij te leggen. ‘Het komt mij voor,’ zoo schrijft hij, ‘dat aan de goede intelligentie van Zijn Majesteit en het Parlement de rust van Europa volkomenlijk hangt, daar deze alleen in staat is om Z.M. voor het behoud dier rust met nadruk te doen spreken; ontbreekt zij, dan ontbreekt ook dien ten gevolge het ontzag voor Z.M. in Europa, omdat men weet dat dan zijn spreken door geen middelen van bedwang zou worden ondersteund. Ik wil daarom hopen dat zij, die in het Parlement crediet hebben, de zaken daar henen leiden zullen, dat alle ontijdige disputen mogen worden vermeden, en dat men Z.M. aan de hand mag gaan zooveel het eenigszins kan geschieden. Zij die zoo ijverig zijn of schijnen voor het behoud van de protestantsche religie behooren te bedenken, hoe groot nadeel hun standvastigheid, om niet te zeggen hardnekkigheid, aan dezelfde religie heeft toegebracht, daar uit hun oneenigheid met Zijn overleden Majesteit de rampen zijn voortgevloeid, die de religie in andere deelen van Europa geleden heeft, en de beroering en bloedstorting, die in Engeland zelf hebben plaats gehad. Hadden zij zich met Z.M. verstaan, de arme Gereformeerden in Frankrijk zouden, menschelijker wijs gesproken, niet in die desolatie gebracht zijn, waarin hun eens zoo bloeiende staat vervallen is, en Frankrijk zou een zoo groot gedeelte van Duitschland niet hebben vermeesterd, waarin de protestantsche religie meest domineerde en thans zoo jammerlijk verdrukt wordt. Uw Edele kan dan ook naar mijn gevoelen geen grooter dienst aan het vaderland bewijzen, dan door met alle heuschheid hen die in het Parlement iets vermogen te vermanen om Z.M. zoo veel toe te geven als eenigszins kan geschieden, waardoor de zaken binnen dat rijk en er buiten, inzonderheid voor zooveel de religie aangaat, wel bevorderd maar niet verergerd zullen worden.’[1)]

1) Bij Mr. Van der Heim, Heinsius, I, blz. XCV.

Ziedaar bij monde van Fagel het gevoelen ook van den Prins van Oranje uitgesproken. Wij behoefden het niet eens zoo stellig te vernemen, om ons verzekerd te houden, dat Z.H. den toestand niet anders ingezien en het gedrag van het parlement jegens den Koning niet anders beoordeeld kon hebben dan uit dit schrijven blijkt. Al wat wij tot nu toe van hem gehoord en gezien hadden, bleef er ons borg voor. Niets dat hem op dit oogenblik meer leed kon doen dan het in onmin scheiden van den Koning en zijn volksvertegenwoordiging. Want ook thans hield hij op hetgeen de Fransche Koning bedreef en blijkbaar verder voorhad, zijn aandacht bovenal gevestigd. Dezen te keer te gaan was ook thans zijn voornaamste zorg.

In October had eindelijk de jarenlange vervolging der Hugenooten haar beslag gekregen, door de formeele intrekking van het Edict van Nantes. In Frankrijk mocht voortaan geen andere godsdienst worden beleden dan die des Konings. De zucht naar eenheid in het rijk, eenheid ook in kerkelijke gezindheid en belijdenis, meer nog dan ijver voor het alleenzaligmakende geloof, had tot al die maatregelen gedreven, die door de herroeping van het Edict, waarmee honderd jaren vroeger Hendrik IV de godsdienstoorlogen had gestild, thans bekroond werden. Zoo dacht ook het Hoofd der Kerk er over, Paus Innocentius XI, die van de eigendunkelijkheid en den overmoed des grooten Konings ook het zijne ondervonden had, en als wereldlijk vorst aan de zijde van Spanje en Oostenrijk stond; en in dien zin liet hij er zich over uit onder anderen aan een Nederlandsch geestelijke, die hem in 1688 zijn opwachting kwam maken, Dirk de Cock, toenmaals pastoor te Leiden. ‘De Koning,’ zeide hij tegen dezen, ‘zoekt meer de dingen, die van zijn rijk, dan die van het rijk Gods zijn. Het is waar, hij heeft onlangs de Hugenooten uit zijn rijk geworpen, maar om redenen van staat, niet uit ijver voor den godsdienst. Dat hebben wij ook den Koning door kardinaal d'Estrées toegevoegd. Toen deze ons de acte voorlegde, waarbij de Koning de Hugenooten veroordeelt, en wij daarin als reden opgegeven vonden: omdat wij willen dat in ons rijk één enkele godsdienst wezen zal, voegden wij den Kardinaal toe: Uw Koning had behooren te zeggen, niet “een enkele godsdienst”, immers ook de ketters willen er slechts één, maar “de ware godsdienst”. Buiten-

dien (zoo besloot de Paus zijn rede) zulke bekeeringen met geweld keuren wij geenszins goed, want die zijn zelden welgemeend, zooals opnieuw blijkt aan de Waldenzen, die immers tegen den Hertog van Savoye de wapenen hebben opgevat.'[1)]

Merkwaardige uitspraak van het Hoofd der Kerk, voor welke de Fransche Koning voorgaf en zeker ook meende te ijveren, tot een landgenoot gericht van diens vurigsten bestrijder. Wij zouden ons allicht verbazen over de schijnbare onverschilligheid, waarmee onze Nederlandsche roomschgezinden in die dagen den strijd tusschen Katholicisme en Protestantisme aanzagen, en gedoogden dat de regeering, die ook over hun krachten beschikte, den voorvechters voor hun geloof in Frankrijk en Engeland de haast behaalde overwinning uit de handen rukte. Maar als wij nu hooren wat de Paus den afgevaardigde hunner geestelijkheid voorhield, en daarbij bedenken dat de scheuring in de kerk, die weinige jaren later voorviel, het bewijs heeft geleverd dat een groot deel van geestelijkheid en gemeente in Noord-Nederland toen ter tijd Jansenistische begrippen en neigingen koesterde, dan verklaren wij ons althans tot op zekere hoogte hun schijnbare onverschilligheid en onzijdigheid. Hun vaderlandsliefde had onder zulke tijdsomstandigheden tegen hun kerkelijke gezindheid geen al te ongelijken strijd te strijden.[2)]

Waar wij den Paus op hoorden zinspelen, de vervolging en het gewapend verzet der Waldenzen, ook deze waren voor ons, Nederlanders, inderdaad een waarschuwend voorbeeld. Het was alleen op aandrang van den Franschen Koning, dat de Hertog van Savoye tot hun vervolging was overgegaan. Omdat de Hugenooten uit Dauphiné een toevlucht zochten in de bergvaleien van Piemont, en de Waldenzen er hen in broederschap ontvingen, verlangde de groote Koning dat ook die wijkplaats zou worden verstoord, en hij dreigde daartoe desnoods zijn eigen krijgsmacht te zullen zenden, indien de Hertog in gebreke bleef. Zoo moest deze wel gehoorzamen. Met vereende

1) Relatio ablegationis ad aulam romanam Theod. De Cock (overgedr. uit Arch. van het Aartsb. Utrecht). p. 123.

2) Evenwel geheel stil en gelaten hielden zij zich niet. De opvolger van Fagel, Ten Hove, beklaagde zich in Januari 1689 bepaaldelijk over de katholieken van de Meierij van Den Bosch, die hoog opgaven van wat zij doen zouden als de Franschen weer in het land kwamen. Zie den brief van Cramprich van 18 Jan. 1689, uitgeg. in het Archief van het Aartsb. Utrecht.

krachten werd ten slotte het bloedige werk volbracht, zoodat eerlang de Fransche veldheer zijn meester berichten kon: ‘Het land is verwoest, er zijn noch menschen, noch beesten meer; de Hertog heeft 8000 gevangenen in handen, die ik hoop dat ook niet levend ontkomen zullen; het gansche ras moet uitgeroeid.’[1] De Hertog, minder hardvochtig dan zijn bondgenoot, eindigde met wat er van die gevangenen na een half jaar van mishandeling nog in leven was - de helft ongeveer van het oorspronkelijke getal - uit te leveren aan de Berners, die hun een goed heenkomen bezorgden, gedeeltelijk ook naar onze vrije gewesten, waar hun veel onderstand geboden en veel liefde betoond werd,

Welk een les voor alle naburen van Frankrijk lag in dit voorbeeld opgesloten! Wat de groote Koning bij zich had uitgericht, moest tot zijn meerdere veiligheid en geruststelling vroeger of later ook bij hen geschieden. Wij wisten zeker niet wat hij omstreeks dezen tijd den Keizer verweet, dat die door onze Republiek in 1672 en later te beschermen alleen de oorzaak was van dat er het Protestantisme nog bloeide, hetwelk hij anders ook hier zou hebben onderdrukt: zijn meening en zijn bedoeling evenwel, hoe zouden wij die niet vermoed hebben? Een algemeen voorgevoel van groote, beslissende gebeurtenissen, die voor de Republiek en voor het Protestantisme in aantocht waren, beving het volk meer en meer.

Hoe veel zou, wanneer die dagen van gevaar aanbraken, van de houding afhangen, die Engeland daarbij aannam. Wij begrijpen dat Fagel en de Prins van Oranje het uit dien hoofde den leiders van het parlement haast ten kwade duidden, dat zij ten opzichte der binnenlandsche aangelegenheden zich niet wat toegeeflijker jegens den Koning betoonden. Zij onderstelden niet zonder reden dat hij, evenals zijn broeder voorheen, niet ongenegen bevonden zou worden om zich in Europa bij de anti-Fransche partij te voegen, mits hij slechts in de binnenlandsche zaken de hand vrij behield. Jacobus had een hooge gedachte van de vereende macht der twee zeemogendheden en zou zich inderdaad daarvan gaarne hebben bediend om zijn aanzien in de wereld te verhoogen[2]. Lodewijk XIV was volstrekt niet

1) Bij Rousset, Louvois, IV, p. 24.
2) D'Avaux, IV, p. 346, 356.

zeker van zijn duurzamen bijstand. Slechts indien hij tegen zijn onderdanen vreemde hulp behoefde, kon deze op hem rekenen.

Ongelukkig maar dat het Engelsche volk en zijn vertegenwoordiging zich onmogelijk naar het verlangen van den Prins en van Fagel schikken konden. Voor hen was de buitenlandsche staatkunde ondergeschikt aan de binnenlandsche. Zij hadden bovenal te waken, dat zich niet bij hen, in strijd met de historische ontwikkeling der laatste eeuwen, een absoluut Koningschap in verbond met de Roomsche kerk vestigde. Met een Koning, die dat dubbele doel beoogde, konden zij onmogelijk in vrede leven. Hem te weerstaan was hun hoogste plicht.

In zijn daden heeft Jacobus II geleidelijk getoond wat hij van den aanvang zijner regeering af voorhad en terstond aan den Franschen gezant betuigde. Hij zou nooit in zekerheid zijn, verklaarde hij dezen, voordat hij in zijn rijken het Katholicisme zoo stevig gevestigd had, dat het later niet meer onderdrukt of ondermijnd zou kunnen worden; hij kende echter den afkeer, dien zijn volk tegen het Katholicisme koesterde, en wist dat hij dit beletsel alleen met de hulp van Frankrijk te boven kon komen[1)]. In dit korte tweeledige gezegde lag zijn gansche regeeringsplan opgesloten, en de twee leden ervan hingen onafscheidelijk samen. Hoe onwillig, hoe ongeduldig hij zich onder het beschermheerschap van den Franschen Koning stelde, hij kon niet anders, wilde hij den weerstand breken, dien zijn volk niet nalaten kon aan zijn regeeringsstelsel te bieden. Wij mogen hem niet hard vallen omdat hij de kerk, die naar zijn overtuiging de alleenzaligmakende was, poogde te vestigen en te verhoogen, ten koste des noods van Engeland's grootheid. Hij had evenveel reden om zich daartoe verplicht te wanen, als Willem III om zich tot het bestrijden van dat opzet geroepen te achten. De schuld ligt niet zoo zeer aan den persoon als aan de toestanden. De erfopvolging in de Europeesche monarchiën, die doorgaans allernuttigst gewerkt heeft, heeft als alle menschelijke inzettingen ook haar nadeelige strekking, die bij uitzondering in sommige gevallen zich openbaart. Zulk een geval deed zich thans in Engeland voor. Het erfrecht had een man op den troon geroepen, van wien men wist dat hij het

1) Dalrymple, II, p. 101.

tegenovergestelde bedoelde van wat het volk wilde en overeenkomstig den gestadigen gang van zijn ontwikkeling willen moest. Het recht der troonopvolging was in een onrecht ontaard, dat het volk niet eerbiedigen kon noch mocht. Een afwijking van den regel, zooals de ontworpen wet van uitsluiting had bedoeld, ware daarom niet slechts wenschelijk maar noodzakelijk en redelijk geweest. Dat dit niet bijtijds algemeen was ingezien, dat de gehechtheid aan het overgeleverde recht vooreerst nog te sterk was geweest om een inbreuk erop te gedoogen, strekt zeker de natie geenszins tot oneer, maar is toch de oorzaak geworden van de onlusten die gevolgd zijn.

Het is niet noodig hier het tafereel nog eens te schetsen, door Macaulay uitvoerig geschilderd, van al de eigendunkelijkheden, die de Koning zich veroorloofd heeft om, nu het parlement zijn medewerking weigerde, op eigen hand te doen wat noodig scheen om zijn stelsel ten uitvoer te leggen. Van tweeërlei aard hoofdzakelijk waren de middelen, waarvan hij zich bediende. Hij ging voort met van de wetten, die tot beteugeling van het Katholicisme onder vroegere regeeringen waren vastgesteld, vrij te stellen al wie hij wilde, en hij liet zich dit dispensatie-recht door een gerechtshof, de Kingsbench, waarvan hij de leden voorbedachtelijk met dat doel gekozen had, toekennen. Hij droeg verder zijn macht als hoofd der Staatskerk aan een commissie over, samengesteld in zijn geest, en liet door haar de geestelijken bestraffen, die zijn wil niet gehoorzaamden. De bisschop van Londen, die in het parlement tegen de regeering gesproken had en daarom reeds uit 's Konings raad was verwijderd, werd onder anderen door deze commissie in zijn kerkelijke waardigheid geschorst, tot droefenis en ergernis der Prinses van Oranje, wier leermeester hij geweest was. De Koning was zich niet bewust met deze maatregelen onrecht te plegen. Hij had geen begrip van de grenzen der koninklijke macht, zooals die in Engeland door historisch geworden volksvrijheden gesteld werden; hij beeldde zich in naar goddelijk recht een absoluut Koning te wezen, wiens wil door het parlement bevestigd en tot wet verheven, maar niet weerstreefd, veelmin verijdeld worden mocht.

Van zijn dochter, de Prinses van Oranje, en van haar gemaal, als vermoedelijke troonopvolgers en eerste onderdanen, meende hij met recht onbeperkte gehoorzaamheid en mede-

werking te mogen vorderen, gelijk hij voorheen zijn broeder Karel, toen die Koning was, ook in zaken die het geloof raakten, in de opvoeding en uithuwelijking zijner dochters bijvoorbeeld, gehoorzaam was geweest. Maar de Prins, wij weten het, had slechts voorwaardelijk inschikkelijkheid en ondersteuning toegezegd, en vooruit geweigerd mee te werken tot hetgeen ten nadeele van den protestantschen godsdienst voorgenomen zou worden.

Het eerst dat Z.H. op dien grond een eisch van zijn schoonvader afwees, was toen deze, in Augustus 1686, van hem vergde, dat hij een katholiek, Lord Carlingford, tot opperbevelhebber der Engelsche en Schotsche regimenten in Statendienst zou aanstellen. Hij had ten opzichte dier regimenten alles toegegeven wat hij mocht; hij had de officieren ontslagen die de Koning hem aanwees als van verdachte gezindheid, en in hun plaats gesteld wie Z.M. hem aanbeval. Hij had zelfs een jaar geleden niet geweigerd het opperbevel aan Lord Pembroke, een al te jeugdig doch overigens niet onverdienstelijk officier, die zich tegen Monmouth onderscheiden had, toe te vertrouwen, doch zich verheugd toen de Koning, na zijn bedenkingen gehoord te hebben, er niet meer op aandrong. Pembroke was protestant en had al spoedig 's Konings gunst verbeurd. Maar thans, nu de Koning hem een katholieken opperbevelhebber wilde opdringen, verontschuldigde hij zich eerst en, toen dit niet baatte, weigerde hij ronduit[1]. De zaak was gewichtig genoeg om er de gramschap van den Koning voor te trotseeren. Het aanstellen van roomsche officieren in strijd met de test-acte had in Engeland het misnoegen des volks in hooge mate gaande gemaakt. Had nu de Prins zich laten gezeggen om aan het hoofd der regimenten onder zijn bevel insgelijks een katholiek te stellen, hij zou den schijn op zich geladen hebben van het in dit geval met den Koning eens te zijn, en dat behoorde hij vooral te vermijden[2]. Hoe meer de Koning zich van zijn volk vervreemdde en zijn kroon in gevaar bracht, des te meer was hij genoopt zich van zijn schoonvader te onderscheiden, en te zorgen dat hij niet met dezen in ééne

1) A Lord Sunderland, Dieren ce 12 de Sept. 1686, bij Dalrymple, II, p. 140.
2) Reeds in 1680 had Temple Z.H. gewaarschuwd voor het aanstellen van roomsche officieren bij die regimenten ‘for your Highnesse can not tell how many discourses have been raysed heer to your disadvantage upon that occasion.’ Archives, V, p. 433.

veroordeeling begrepen werd. Voor Engeland en voor gansch Europa was het niet minder dan voor Z.H. in het bijzonder gewenscht, dat, zoo een afwijking van de troonsopvolging onvermijdelijk mocht worden, er niet verder van werd afgeweken dan volstrekt noodzakelijk was.

Omstreeks dezen zelfden tijd is het gebeurd, dat de Prins voor het eerst met zijn gemalin over hun beider aanspraken op de kroon van Engeland van gedachten wisselde. De Prinses had thans, nu haar vader koning was geworden, buiten twijfel een nader recht op die kroon dan hij, en de gedachte hinderde hem dat, als zijn schoonvader kwam te sterven, zijn echtgenoot Koningin van Engeland worden en hij haar onderdaan wezen zou. Hij was geen voorstander van de gelijkheid der sexen; hij had een volgzame vrouw gezocht, toen hij besloten was te huwen. En in Maria van Engeland had hij ook gevonden wat hij had gewenscht. Zij was hem van stonde aan ondergeschikt geweest, meer dan de Engelsche dames en heeren van haar gevolg, meer zelfs dan de hofpredikers, die elkander bij haar opvolgden, konden goedkeuren. Een hartelijke vertrouwelijkheid, een innige gemeenschap had tusschen beiden aanvankelijk niet bestaan. Zij leefden grootendeels ieder voor zich en zagen elkander doorgaans eerst des avonds. Zij bracht den eentonigen dag in gezelschap van haar hofdames met handwerk en lezen door, en middagmaalde insgelijks afzonderlijk. Treurig waren voor haar ongetwijfeld de eerste jaren, die zij in Holland sleet, voorbijgegaan. De Engelschen, die haar omgaven of soms bezochten, gevoelden medelijden met het vreugdelooze leven, dat zij haar zagen leiden, en namen het den Prins kwalijk dat hij niet meer werk van haar maakte. Maar zij klaagde zelf niet; zij berustte in het lot dat haar was toebedeeld. Ongelukkig bleef zij ook kinderloos. Verwachtingen, die zij meermalen koesterde, werden telkens teleurgesteld. Dat was voor haar liefdevol hart een zware beproeving,[1)] dubbel zwaar dewijl haar echtgenoot er evenals

1) Spanheim zegt er van in zijn Landatio funebris, p. 23: ‘Neque impatienter orbitatem Maria tulit; non erupit in voces: Da liberos aut moriar; non controversiam coelo movit’; etc. Vgl. hiermee haar eigen meditatie, die zelfs in de slechte Fransche vertaling behagen kan, van 5/15 Aug. 1691, in Lettres et Mémoires, p. 92.

zij onder leed. Hij had haar gehuwd niet omdat hij aan haar omgang, aan haar liefde behoefte gevoelde, maar omdat hij een stamhouder verlangde, die zijn roemrijk geslacht zou voortplanten. Voor zijn belangen in Engeland vooral zou het bezit van een zoon zeer gewenscht zijn geweest. Zijn vrienden wezen hem daarop. 'Zorg dat gij een zoon krijgt,'[1] was de raad dien zij hem gaven, toen er over de uitsluitingswet en het bepalen der erfopvolging zooveel te doen was. Het lag niet in zijn aard te jammeren over hetgeen hij niet veranderen kon, maar hij zal toch diep gevoeld hebben, dat het doel, hetwelk hij voornamelijk met zijn huwelijk had beoogd, gemist was. Dat was niet geschikt om den band tusschen de echtgenooten nader aan te halen. Ook sprak hij met haar, een vrouw, nooit over de staatszaken, die zijn gedachten bezig hielden; en zij, hem kennende, begon van haar kant ook nooit over iets van dien aard[2], hoewel zij van een kloek en schrander verstand was en zin had voor staatszaken, gelijk zij later, toen zij tot de regeering geroepen werd, getoond heeft. Zoo laat het zich begrijpen, dat de Prins er nog niet toe gekomen was om de vraag, hoe hun onderlinge verhouding wezen zou, als de dood van haar vader hen samen tot den troon zou roepen, met haar te bespreken. En toch was die open vraag een hindernis, die aan een nauwere vereeniging in den weg stond. Een vermaard geestelijke, Burnet, die den toorn van Jacobus II naar het

1) Sidney's Diary I, p. 190. 'As to the Prince, he (sir William Temple) said there was nothing for him to do but to get a boy, and he hath given me a receipt for it.' Vgl. Mr. Van der Heim, Heinsius, I p. LXXXV, 2°.

2) Spanheim, t.a. pl., p. 17 deelt een en ander mee uit een gesprek, dat hij met de Prinses, kort voordat zij haar gemaal naar Engeland volgde, gevoerd had. 'Nolite', zei zij glimlachend tot hem en haar verder gezelschap, 'falli opinione vestra, quasi me pacis bellive artibus imbuerit contubernio suo Princeps. Imo vero hic post..... fatigatum continius auditionibus animum ac curis pro Republica, quam humeris sustinet universam, subire thalamos meos sub coenae tempus hac lege consueverat, ne rogitando multa magis obtunderem, sed suavibus jocis, unde orirentur risus, fessum ac prope maceratum recrearem.' In haar dagboek weidt zij daarover aldus uit: 'I have ever used myself not to trouble the King about bussiness, since I was married to him, for I saw him so full of it that I thought, and he has told me so himself, that when he could get from it, he was glad to come to me and have his thoughts diverted by other discourse; and I found this so reasonable, and seing it pleased him, I who desire nothing else, have continued still to live so with him; which has made me very ignorant in all kind of busines.' Doebner, Memoirs of Mary, Queen of Engeland, p. 23.

vasteland ontweken was en zich omstreeks dezen tijd in Holland en in de omgeving van Hun Hoogheden gevestigd had, waar hij zich beider vertrouwen verwierf, had het geluk dien scheidsmuur te slechten. Hij was bemoeiziek van aard en onbescheiden, en dat gebrek deed thans beter dienst aan de goede zaak dan haar de deugd der bescheidenheid zelve had kunnen bewijzen. Want hij had nauwlijks de Prinses de vraag voorgesteld, of hij vernam uit haar mond, dat zij er niet aan dacht den voorrang voor zich te begeeren Zij stemde van harte in met de bijbelleer, dat de man ook de heer van de vrouw is, en voor haar man in het bijzonder, voor zijn heröischen aard, voor zijn onzelfzuchtige en algeheele toewijding aan de hoogste belangen van godsdienst en vrijheid, gevoelde zij een zoo diepen eerbied, dat zij niets liever wenschte dan hem onderdanig en bchulpzaam te wezen, waar hij haar hulp of steun behoeven en verlangen zou. Wat Burnet aan zijn Hoogheid overbracht, was dus meer dan deze had mogen hopen.[1)] Niets stond thans aan een inniger verstandhouding in den weg. Want de Prins, die zelf nooit tusschen twee neigingen weifelde maar vastberaden en voor goed koos wat de voorkeur scheen te verdienen, schonk ook doorgaans zijn volle vertrouwen aan hetgeen hem anderen verzekerden. Alle twijfel was bij hem weggenomen. Van nu af overlegde hij openhartig met de Prinses over hetgeen hem ten opzichte der Engelsche zaken te doen stond. Tot nu toe hoorden wij slechts, hoe de Prins dacht en wat hij zich voornam; voortaan zijn het Hun Hoogheden te zamen die hun oordeel uitspreken en hun besluit te kennen geven.

Voor haar was vroeger de houding, waarin zij zich tusschen haar man en haar vader te plaatsen had, vaak moeilijk geweest, en de geschillen tusschen die twee hadden haar menigen traan gekost. Maar nu de Prins zich gewende de zaken met haar te bespreken en haar reden te geven van zijn doen, liet zij zich gaarne door hem overtuigen en koos zij gedurig stelliger partij voor hem. Zij was een vurige protestante. Haar hart dorstte naar godsvrucht en godsdienst; zij stelde zich in waar-

1) Wij hebben voor dit verhaal geen anderen zegsman dan Burnet zelf; maar het komt zoo geheel met den loop der gebeurtenissen overeen, dat ik aan de juistheid ervan niet twijfel.

heid den Heer gedurig voor oogen. En zij deed het - hoe zou het anders hebben kunnen zijn - in den geest der kerk, waarin zij was opgevoed en gevormd. Ook komt haar aard, als ik mij niet bedrieg, meer met den protestantschen vorm der vroomheid dan met den katholieken overeen. Zij behoefde tusschen God en haar gemoed geen geestelijke als bemiddelaar; zij had genoeg aan haar Bijbel. Wat dus uit haar hart als van zelf opwelde was door haar levensomstandigheden tot vaste overtuiging gevormd. In den fellen strijd, die in haar dagen opnieuw tusschen Katholicisme en Protestantisme was uitgebroken, koos zij stellig partij voor het laatste. Dat bracht mee dat zij tegen haar vader, naar mate deze zich bij toeneming den onverbiddelijken vijand van wat in haar oog de zaak van Gods kerk was betoonde, al meer en meer vooringenomen werd. Zij kon er niet zonder verdriet en schaamte aan denken, dat hij ijverde voor het rijk der duisternis; maar zij dacht het evenwel, en verdacht hem daarom, haars ondanks, ook van de booze bedoelingen, die hem in haar omgeving werden toegeschreven.[1)] De briefwisseling, die sedert haar huwelijk vrij geregeld tusschen haar vader en haar en haar echtgenoot gevoerd werd, bleef onafgebroken voortduren; de koude en afgemeten toon, die er in heerscht, getuigt echter van een volslagen gebrek aan sympathie tusschen de correspondenten. De sferen, waarin en waarvoor zij leefden, waren aan elkander vijandig overgesteld: hoe zou dan liefde of vriendschap hen hebben kunnen vereenigen?

Al duidelijker en duidelijker teekenden zich in den loop van het jaar 1686 de toestanden en de verhoudingen af. Telkens werd de samenkomst van het parlement, als de daartoe bepaalde dag naderde, opnieuw verschoven. De Koning bleef alleen regeeren, op een wijs die het noodzakelijk maakte dat hij, den een voor en den ander na, uit zijn raad verbande al wie aan de historisch geworden toestanden in Engeland, aan zijn kerk en zijn volksvertegenwoordiging, gehecht bleven. Groot opzien verwekte bij den aanvang van het nieuwe jaar

1) ‘Les considérations de tout cecy et de penser que mon père soit coupable d'un crime si horrible.... sont des réflexions les plus affligeantes, et ne seroient pas même supportables sans l'assistance de Dieu,’ zoo zegt zij in een van haar meditatiën, Lettres et Mémoires, p. 75.

het ontslag der gebroeders Hyde, zwagers van den Koning, uit hun staatsambten. Den eenen, Lord Rochester, die Jacobus onder alle wisselingen van het lot getrouw was gebleven, werd de keus gesteld, of roomsch worden of heengaan. Hij verkoos, na eenige aarzeling, heen te gaan, en onttrok zoodoende het vertrouwen van een groote gematigde partij aan de regeering. Het ontslag van den anderen, Lord Clarendon, was nog onrustbarender, omdat hij als Lord-Luitenant van Ierland werd opgevolgd door een roomschen Ier, Tyrconnel, die reeds aan het hoofd van het leger daar te lande stond. Die vervanging deed vermoeden, wat ook waarlijk het geval was, dat de Koning omging met het plan om het eiland geheel los te maken van Engeland, en bij voorbaat tot een wijkplaats in den nood voor zijn handlangers in te richten.

Aan deze zorgverwekkende maatregelen schrijft D'Avaux, die, als zijn vooroordeelen hem niet misleiden, een zeer scherpzinnig opmerker is, het hoofdzakelijk toe, dat de Prins kort daarop zijn vriend Dijkveld als buitengewoon gezant door de Staten naar Engeland deed afvaardigen. Den 15^{en} Januari deed de Prins hiertoe in het geheim het voorstel aan de Staten van Holland en, na bekomen toestemming van dezen, aan de Staten-Generaal, die er zich insgelijks mee vereenigden.[1)] Z.H. wees bij die gelegenheid op de sterke wapening ter zee zoowel in Engeland als in Frankrijk, en op de waarschuwingen, die uit Engeland tot hem kwamen, dat die toerustingen wel eens tegen de Republiek gericht konden zijn. Het scheen hem daarom geraden een man van vertrouwen naar het Engelsche hof afte vaardigen om toe te zien en te hooren, en om tevens Z.M. van de vredelievendheid en de vriendschappelijke gevoelens van de Staten te verzekeren. Voor een zending met zulk een doel was geen geschikter man te vinden dan Dijkveld, die reeds als een der buitengewone gezanten den Koning bij zijn troonsbestijging was komen begroeten, en zich toen aangenaam bij Z.M. zoo wel als bij de grooten van alle partijen had weten te maken. Hij was een geboren diplomaat en verstond in zeldzame mate de kunst om zoo te hooren dat hij alles vernam, ook wat men voor hem verborgen wenschte te houden, en om zoo te spreken dat hij niet meer zeide dan wat hij wilde dat men weten zou.

1) Secr. Res. Holl. 15 Jan. 1687.

Vooral was hij door zijn aard zoowel als door zijn vroeger verblijf aan het Engelsche hof berekend voor het doel, waarmee hij eigenlijk werd afgevaardigd, om namelijk voor den Prins met de Engelsche grooten betrekkingen aan te knoopen, hun wenschen en bedoelingen te vernemen, en hen te overtuigen dat Z.H. in de hoofdzaak althans met hen instemde, en nooit de hand zou leenen tot de anti-nationale maatregelen, die de Koning nam en verdacht werd van nog verder te zullen nemen.

Overigens was de vrees voor geheime verstandhouding tusschen Engeland en Frankrijk en voor vijandige oogmerken van beiden tegen de Republiek niet enkel voorgewend. Hoe omzichtig de Staten, hoe omzichtig de Prins zich gedragen mochten, verbergen konden zij het niet, dat hun Republiek het bolwerk was der staats- en kerkbegrippen, op wier vernietiging beide alleenheerschers het gemunt hadden. In het afgeloopen jaar had de aanspraak, die Lodewijk XIV uit den naam zijner schoonzuster, de Hertogin van Orleans, op de Paltz durfde maken en met geweld dreigde vol te houden, den laatsten stoot gegeven tot een verbond (het vermaarde verbond van Augsburg) van voornamelijk Duitsche vorsten, onmiskenbaar tegen Frankrijk gericht; en ofschoon de Vereenigde Nederlanden zich er niet openlijk in begaven, dat hun Kapitein-generaal de ziel ervan was begreep en wist toch een ieder. De Koning van Engeland daarentegen, hoewel door de beide huizen van Oostenrijk aangezocht om toe te treden, had voor de noodiging bedankt. Indien vroeger of later het onweer, dat in Westelijk Europa broeide, plotseling losbrak, zou het zich het eerst en het hevigst over de Republiek uitstorten, en dan had deze van Engeland geen bijstand, veeleer vijandelijkheid, te wachten. Dat kon geen staatsman zich ontveinzen.

Ter zelfder tijd waarop Dijkveld zich naar Engeland begaf, verscheen hier in Den Haag een opvolger van Skelton, die niet lang met den Prins op den goeden voet gebleven was, waarop hij zich aanvankelijk, in de dagen van voor Monmouth's aanslag, had gesteld, maar integendeel zich als gezant onmogelijk had gemaakt door deel te nemen aan een kuiperij om den Prins en de Prinses, die zich toen nog niet aan elkander ontdekt hadden, in onmin en tweespalt te brengen.[1)] De man die hem nu

1) Ik handel hierover in een aanteekening op mijn uitgaaf van Droste's Geheugchenis, blz. 460.

kwam vervangen was een Ier en een katholiek, onlangs tot markies van Albyville verheven, maar verachtelijk van aard en veracht zelfs door hen die zich van hem bedienden. Zoo wel gekozen als Dijkveld voor zijn zending was, zoo volslagen ongeschikt was de markies voor de taak, die hij in de eerste plaats te verrichten had. Hij moest namelijk Hun Hoogheden trachten te winnen voor de gewijzigde politiek, die de Koning, nu de eerst gekozene gebleken was ondoeltreffend te zijn, besloten had voortaan te volgen.

Tot nog toe had hij beproefd de anglikaansche kerk, die van alle protestantsche nog het meest van de katholieke traditie had overgehouden, voor het begunstigen zijner geloofsgenooten te winnen, en hij had daarbij gerekend op de leer van de verplichting der onderdanen tot lijdelijke gehoorzaamheid aan den van God beschikten Koning, welke de geestelijkheid dier kerk verkondigde, en gehouden scheen althans zelf na te leven. Maar hij werd teleurgesteld; ook in dit geval ging blijkbaar de natuur de leer te boven; trouwens de leer verplichtte ook slechts tot geduldig aanzien en gedoogen, niet tot eenig medewerken, hoe gering. Dat had Z.M. allengs tot weerzin van de staatskerk en van de behoudende staatspartij die zich bij haar aansloot - de zoogenaamde Tory's - gestemd: de ongenade, aan Rochester en Clarendon betoond, strekte er ten openlijke bewijze van. Hij moest thans zijn bondgenooten elders zoeken, en hij hoopte ze te zullen vinden bij de velerlei protestantsche dissenters, die zich insgelijks over de onverdraagzaamheid der staatskerk te beklagen hadden. Tot nog toe had hij van de staatskerk en haar politieken aanhang alleen voor zijn geloofsgenooten bij uitzondering verdraagzaamheid en goedgunstigheid verzocht; van nu af zou hij voor allen, die niet tot de staatskerk behoorden, protestanten zoowel als katholieken, vrijheid van godsdienst en benoembaarheid tot staatsbedieningen eischen en afdwingen. Zoo doende mocht hij met reden hopen op de ijverige medewerking van talrijke protestanten, en bovendien gaf hij aan zijn pogen een veel schooner schijn. Hij deed zich voor als een vriend der gewetensvrijheid; en misschien verbeelde hij zich ter goeder trouw dat hij het was, en zelfs, gelijk hij voorgaf, altoos geweest was. Er waren verstandige lieden die het van hem geloofden. Ik wijs slechts op Penn, den kwaker, door Ranke zoo voortreffelijk geteekend, en op

onzen landgenoot, Adriaan Paats, den arminiaanschen vijand van elke staatskerk[1]. Maar luider dan zijn woorden spreekt de handelwijs des Konings, en die getuigt dat hij, als goed katholiek, voor de alleenzaligmakende kerk alleen vrijheid begeerde en de verschillende ketterijen slechts duldde omdat hij voor als nog niet anders kon. Zoo komt hij voor de kloosterpriesters, over wier verbanning uit Holland, bij wijze van represaille wegens de verdrukking der Hugenooten, in dezen tijd bij de Staten ernstig beraadslaagd werd,[2] trouwhartig bij den Prins van Oranje op. ‘Mij dunkt,’ zoo schrijft hij hem onder andere, ‘dat, al worden in Frankrijk de Hugenooten nog zoo streng behandeld, dit geen reden voor ulieden mag zijn om zulk een voorbeeld na te volgen, hetgeen buitendien voor het ware belang van uw gemeenebest schadelijk wezen zou.’ Verstandig en goed gesproken; en even goed en verstandig is een later schrijven naar aanleiding van het geruststellend antwoord, dat hij op zijn eersten brief van den Prins ontvangen had. ‘Ik ben zeer verheugd te hooren,’ zegt hij, ‘dat de Regulieren bij u niet verdreven zullen worden, en ik geloof gaarne dat gij persoonlijk tegen het vervolgen om enkel geloofszaken gezind zijt. Ook ik was van ouds en ben nog steeds van dat gevoelen. En ik onderstel met u, dat het slechts de zeer harde bejegening is, die den Hugenooten wordt aangedaan, wat bij u over het uitdrijven der Regulieren heeft doen spreken.’[3] Uitmuntend, niet waar? Wij hadden liever een andere benaming voor de vervolging der Hugenooten gehoord dan ‘strenge behandeling’ en ‘harde bejegening’, maar daaraan stooten wij ons niet. Doch laat ons, voor wij ons oordeel vormen, ook afluisteren, hoe deze vriend der gewetensvrijheid zich in een vertrouwelijk gesprek met den gezant van Lodewijk XIV over die ‘harde bejegening’ uitlaat. Een depêche van Barillon van 4 Oct. 1685 stelt er ons toe in staat. ‘Zijn Majesteit,’

1) Zie diens Epistola ad B[aylium], de nuperis Angliae motibus, in qua de diversum a publica religione circa Divina sentientium disseritur tolerantia. Rotterod. 1686, ook in het Hollandsch en Fransch overgezet. Er worden dezelfde gevoelens in gepredikt, die de schrijver meer dan dertig jaren te voren al beleden had in zijn ‘Noodige Aanmerkingen op het libel Vruchteloozen Biddagh,’ 1655. Zie Muller Biblioth. van pamfl. no. 4447, 4449.
2) Over dit onderwerp, dat overigens buiten mijn bestek ligt, zijn belangrijk de brieven van den Keizerlijken gezant Cramprich, met een leerzame inleiding uitgegeven door den heer Van Lommel, in het Archief van het Aartsb. Utrecht.
3) Bij Dalrymple, II, pag. 176, '7.

lezen wij daar, ‘heeft met vreugde vernomen hetgeen ik hem heb meegedeeld van den wonderdadigen voorspoed, waarmee het Gode behaagt de maatregelen te zegenen, die Uwe Majesteit voor het bekeeren zijner onderdanen neemt, waarvan waarlijk geen tweede voorbeeld in eenig ander rijk of in eenigen anderen tijd bestaat. Z.M. houdt zich verzekerd, dat een zoo gewichtig werk niet onvoltrokken zal blijven, en dat God Uwe Majesteit genadiglijk vergunnen zal het ganschelijk te voltooien.’[1)]

Wat zullen wij hiervan denken? Was de man, die dus uit twee monden spreekt, al naar dat hij den Prins van Oranje of den Koning van Frankrijk voorheeft en al naar dat het roomschen of protestanten zijn die verdrukt worden - was die man al dan niet een huichelaar? Hij heeft er zeker den schijn van. Maar zelfbedrog is zoo veel algemeener dan de toeleg om anderen te bedriegen, dat ik althans niet beslissen durf. Hoe het zij, of hij slechts handelde als een huichelaar of wezenlijk huichelaar was, maakt voor derden geen verschil. In elk geval was hij volkomen onbetrouwbaar en te recht werd hij door zijn volk gewantrouwd en gevreesd.

Den 4^{den} April van het jaar 1687 werd de beruchte acte van indulgentie, zooals zij heet, afgekondigd.[2)] De Koning verklaart daarbij eigenmachtig al zijn onderzaten, zonder uitzondering, vrij van de poenale wetten en de uitsluitende eedvorderingen, bij de wet gesteld. Om voor dezen maatregel, die aanvankelijk door alle dissenters, zoo velen er bij gebaat werden, protestanten zoowel als katholieken, met vreugde en erkentelijkheid begroet werd, ook den Prins en de Prinses van Oranje gunstig te stemmen, werd Albyville naar Holland afgevaardigd.

Immers aan de goedkeuring Hunner Hoogheden was den Koning, zoo al niet voor het tegenwoordige dan toch voor de toekomst, veel gelegen. Eigendunkelijk had hij de geloofsvrijheid verleend, maar hij wist en zag in, dat die vrijheid eerst duurzaam aan zijn geloofsgenooten verzekerd zou zijn, als een parlement zijn koninklijk besluit rechtens tot wet verheven zou hebben. Het was zijn toeleg mettertijd een lagerhuis, dat hoop gaf om daartoe te zullen meewerken, bijeen te roepen, en hij was reeds bezig te doen wat noodig scheen om een verkiezing in zijn

1) Bij Dalrymple, II, p. 177.
2) In Holl. vertaling bij Silvius, XXV, blz. 25.

geest voor te bereiden. Maar dat werk zou hem zeer worden verlicht, indien de naaste troonopvolgers reeds bij voorbaat hun zegel wilden hechten aan de acte, die hij tot wet verheven wenschte te zien. Albyville had in last den Prins en de Prinses te polsen en hun den maatregel van de gunstigste zijde voor te stellen. Maar voor een zoo teer werk was hij de man niet; noch zijn verleden noch zijn naam waren van dien aard dat zij aan zijn redenen eenig gezag konden bijzetten; zelfs de Fransche Ambassadeur vertrouwde hem niet en achtte hem in staat om zich voor elke zaak, onverschillig van wat aard, te laten omkoopen. Dat was het ongeluk van den Koning, dat hij zich voor zijn politiek, die tegen de traditiën der natie en tegen den geest, die in haar leefde, indruischte, zich veelal bedienen moest van lieden zonder overtuiging en zonder karakter. Hoe werd daarentegen de Prins van Oranje in zijn beleid geholpen door een keur van met hem gelijkgezinde mannen, Nederlanders en Engelschen, die even berekend waren voor de taak, waartoe hij ze behoefde, als aangenaam aan hen tot wie hij ze zond. Onder die velen muntte Dijkveld vooral uit. Zijn zending had dan ook een volkomen succès. Toen hij in het begin van Juni, na een verblijf van ongeveer vier maanden aan het Engelsche Hof, terugkeerde, bracht hij van een aantal aanzienlijke heeren brieven aan Z.H. mede, die het bewijs leverden, dat hij hun vertrouwen gewonnen had en dat het hem gelukt was tusschen hen en den Prins betrekkingen aan te knoopen, die een samenwerking voorbereidden tegen den tijd waarop misschien gehandeld zou moeten worden[1)]. Ook den Koning was hij niet ongevallig geweest; alleen zijn verkeer met de hoofden der oppositie had dezen mishaagd; overigens had hij den Prins van Oranje steeds voorgesteld als begeerig om zich, zoo veel zijn geweten gedoogde, naar de wenschen van Z.M. te voegen. Hem dan ook bij voorkeur, boven zijn eigen gezant in Den Haag, belastte bij zijn afscheid de Koning met de rechtstreeksche vraag aan Hun Hoogheden, of Z.M. op hun goedkeuring van zijn acte van verdraagzaamheid en op hun medewerking

1) Burnet, die er over oordeelen kon, getuigde ten aanhooren van Witsen na de Revolutie, ‘dat Dijkveld verdiende dat men in Engeland hem een standbeeld oprichtte om de diensten, die hij het Rijk gedaan had’, en Witsen zelf meende, dat Dijkveld in zijn ambassade ‘de nooten van het geheele werk gesteld had’. Scheltema, Mengelwerk, III, 2e st. blz. 135, '9.

tot het wettelijk afschaffen der poenale wetten en der test-acte rekenen kon.

Het antwoord, dat zich niet lang liet wachten en in een eigenhandigen brief van den Prins aan Z.M. vervat was, luidde zoo stellig mogelijk weigerend. De Prins herhaalde, dat niemand meer dan hij van alle geloofsvervolging afkeerig was, maar tevens dat hij vast besloten had nooit iets te doen ten nadeele van den godsdienst, dien hij beleed, en dat hij om die reden de hand onmogelijk leenen kon tot hetgeen de Koning van hem verlangde[1].

Die brief, van 17 Juni 1687 gedagteekend, is de verklaring en de rechtvaardiging tevens van het gansche gedrag van den Prins van het oogenblik af dat zijn schoonvader den troon besteeg tot op het oogenblik toe dat deze ervan weg zou vluchten. Hij sluit zich aan bij de eerste betuiging van Z.H., dat hij den nieuwen Koning in alle zaken van binnenlandsche politiek te wille zal zijn, uitgezonderd die ten nadeele van den protestantschen godsdienst strekken zouden; en doet voorzien, dat hij ook later niet zal weigeren de natie, zoo zij hem roept, te hulp te komen om haar godsdienst tegen het onrechtmatig drijven van den Koning te beschermen. Van het begin tot het eind is de Prins zich zelf gelijk gebleven; hij heeft altijd gesproken gelijk hij heeft gehandeld. Wie hem kende, zooals wij hem uit het beloop van zijn staatkundig leven hebben leeren kennen, had met zekerheid kunnen voorzeggen wat hij thans den Koning op zijn vraag zou antwoorden. Het antwoord, dat hij gaf, vloeide noodzakelijk uit zijn gansche verleden voort.

Daarom, hoewel wij aannemen dat het verslag, hetwelk Dijkveld van den staat van zaken in Engeland gaf en van den geest, die onder het volk en bepaaldelijk in de hoogere kringen heerschte, hem in zijn besluit gestijfd zal hebben, schrijven wij dat besluit toch geenszins daaraan toe. De Prins, gelijk hij

1) Zie hier de eigen woorden: ‘Sur quoy votre Majesté me permettra de repeter ce que cy-devant j'ay en l'honneur de lui écrire, qu'il n'y avoit personne au monde qui pouvoit avoir plus d'aversion que j'avois pour toute sorte de persecution au fait de religion et qu'assurement je ne voudrois de ma vie y donner les mains; mais aussi je ne pourois jamais me resoudre à faire quelque chose contraire au bien et à l'interêt de la religion que je professe, et qu'ainsi je ne puis concourir en ce que votre Majesté desire de moy’. Bij Dalrymple, II p. 184.

was, had onder welke omstandigheden ook niet anders kunnen besluiten. Zijn geheele leven blijft ons borg voor de juistheid van dit oordeel.

Hij had alleen uit zijn eigen naam gesproken, omdat de Koning zich bepaaldelijk tot hem had gewend. Maar Albyville sprak met de Prinses zoowel als met hem, en kreeg van beiden hetzelfde bescheid. Wij vernemen dit van D'Avaux, die het denkelijk van den Engelschen gezant zelven had. ‘Zij weigerden beiden hun medewerking’, zegt hij, ‘en droegen Albyville op den Koning te verwittigen, dat zij zoo iets niet konden doen, omdat naar hun overtuiging het herroepen dier wetten de ondergang van den protestantschen godsdienst wezen zou’. Met nog meer nadruk sprak de Prins zich in een later gesprek met den gezant uit: ‘Al zou hij er alles bij verliezen, ook het erfrecht zijner gemalin op den troon, nooit zou hij toestemmen in hetgeen de Koning voorhad’, en aan die woorden hechtte ook de Prinses haar volle goedkeuring[1)]. De Koning wist dus nu waaraan hij zich te houden had. Ook antwoordde hij op den brief van Z.H. kortaf: ‘daar de redenen. die Dijkveld u heeft overgebracht, u niet hebben kunnen overtuigen, zou een brief van mij het nog minder kunnen, en dus zal ik het hierbij laten’[2)].

Het lag in het ergdenkend karakter van Jacobus II de reden van de stellige weigering Hunner Hoogheden niet in de vastheid hunner overtuiging te zoeken, maar in een uitwendige oorzaak en in een zelfzuchtige berekening. Hij vermoedde, dat het overleg van Dijkveld met de hoofden der parlementaire oppositie er hun den moed en den lust toe gegeven had, en daarom ontbond hij ook thans het lagerhuis, zonder echter voor als nog nieuwe verkiezingen uit te schrijven. Eerst moest de verandering in de magistratuur en den beambtenstand, waarmee hij bezig was, haar beslag hebben, en de anglikanen, die zijn broeder in zijn laatste en hij in zijn eerste regeeringsjaren stelselmatig op het kussen hadden geholpen, daarvan weer even stelselmatig verstooten en door dissenters vervangen zijn, eer hij het geraden zou vinden te beproeven, of een parlement, dat hem naar de hand wilde gaan, bijeen te brengen zou wezen.

1) D'Avaux, VI, p. 51. 67.
2) Dalrymple, II, p. 185.

In het hoogerhuis had hij in het in zijn macht door het benoemen van een aantal nieuwe pairs de meerderheid rechtstreeks naar zijn zin om te zetten.

Het is onnoodig na Macaulay, wiens boek in ieders handen is, nog eens al die afzettingen van achtingswaardige mannen en die aanstellingen van onbevoegden in hun plaats, al die daden van onrecht, nauwlijks met een schijn van recht bemanteld, te herhalen en op te sommen. Waar het in dezen op aankomt, is het doel, dat elke daad op zich zelf en alle te zamen verraden, om namelijk in plaats van den wil des volks den wil des Konings te stellen en een ieder uit te werpen, die niet ter goeder of ter kwader trouw - op dat onderscheid wordt niet gelet - wil meewerken om het goeddunken des Konings over het verlangen der natie te doen zegevieren. Er is in de omgeving des Konings sprake geweest om ook de Prinses van Oranje te verstooten en van haar recht van opvolging te berooven, ten gunste harer jongere zuster, zoo die met haar gemaal misschien over te halen zou zijn om de roomschgezinde politiek haars vaders te omhelzen; maar zulk een plan streed te zeer met 's Konings eerbied voor het recht der troonopvolging, waarin hij vooral door de voormalige pogingen om hem zelf uit te sluiten bevestigd was, dan dat wij met reden hem verdenken kunnen van hieraan ernstig gedacht te hebben.[1)] Veeleer wilde hij beproeven of hij niet zijn oudste dochter, buiten haar echtgenoot om, tot het geloof, dat naar zijn overtuiging het alleenware, het alleenzaligmakende was, en waartoe zich indertijd ook haar eigen moeder zoowel als haar vader had bekeerd, zou kunnen overhalen. Werkelijk gelukte het Albyville de Prinses, die niet ongaarne theologiseerde, over het verschil tusschen beide godsdienstvormen aan het spreken te krijgen, en haar den wensch te ontlokken om meer in het bijzonder te vernemen, welke overwegingen haar vader van het geloof, waarin hij was opgevoed, tot het Katholicisme over hadden doen gaan. De Koning haastte zich aan haar verlangen te voldoen, en schreef haar met eenige uitvoerigheid wat hij meende dat tusschen de

1) Het gerucht had evenwel zooveel vastheid gekregen, dat de bekende Stewart in een brief, dien hij wenschte dat onder de oogen van Fagel zou komen, den 12en Juli 1687 schreef: ‘I have ground to believe that his Maj. will preserve and observe the true right of succession, as a thing most sacred.’ Holl. Mere. van 1688 blz. 159.

roomsche en anglikaansche kerken ten voordeele der eerste voornamelijk besliste. Onverwijld na de ontvangst en zonder iemand, noch haar hofprediker, noch haar gemaal te raadplegen, zette zich de Prinses om haar wederlegging op te stellen. Beide stukken zijn in Fransche vertaling tot ons gekomen[1]; voor de beoordeeling van het standpunt van den vader zoowel als van de dochter zijn zij niet onbelangrijk. Zij toonen ons opnieuw het verschil der beginsels, waarvan de een en de andere bij hun denken en doen uitgingen. De Koning beroept zich vooral op de onfeilbaarheid der Kerk, door de traditie gewaarborgd, zonder welke de Heilige Schrift voor allerlei uitlegging vatbaar en als gids des levens ontoereikend zou zijn. De Prinses hecht bovenal aan de verplichting, die iederen Christen is opgelegd, om zelf de Heilige Schrift te onderzoeken en niet te berusten in hetgeen een geestelijkheid, die zeker niet altijd heilig van wandel en gedachte is geweest noch tegenwoordig is, hem daarvan verkiest mee te deelen. Beider betoogen bewijzen ons opnieuw, dat het partijkiezen in den strijd der godsdiensten niet voornamelijk door de kracht der redeneeringen maar vooral door de neiging van hart en karakter bepaald wordt. Het zijn niet maar tweeërlei leerstellingen, die de Christenheid in Katholicisme en Protestantisme verdeelen; het zijn twee verschillende opvattingen van het leven, van de roeping en den plicht van den mensch. Tusschen de godsdienstige gezindheid van Koning Jacobus en zijn begrip van het koningschap bestaat een nauw verband, uit wier verbintenis zijn wijs van regeeren weer noodzakelijk voortvloeit. Zijn dochter daarentegen, in den tijd van haar vorming naar de Nederlandsche republiek verplaatst en aan den Prins van Oranje verbonden en met gansch haar ziel gehecht, moest wel in de tegenovergestelde levensbeschouwing, waarin zij van haar jeugd was opgevoed, thans onwrikbaar vast staan. Toen zij haar gemaal naderhand toonde wat zij haar vader ten antwoord had gegeven, las zij met groote voldoening uit zijn gelaat, dat zij zijn verwachting van haar verstand en kennis overtroffen had. Met tact zorgde zij ook dat het theologische debat niet voortduurde. Haar vader

1) Lettres et Mémoires, p. 4, 10. - Burnet, die beide stukken te lezen had gekregen, maar onder voorwaarde dat hij ze niet afschrijven zon, had ze zich zoo goed in het geheugen geprent, dat hij er een even juist als uitvoerig verslag van heeft kunnen geven, in zijn History, III, pag. 148 sq.

had haar voor verder onderricht verwezen naar zekeren Morgan, die bij Albyville inwoonde en vroeger Rector van het Jesuïtencollege te Rome geweest was; doch zij weigerde volstandig dezen bij zich toe te laten, uit vrees dat zoo men den Jesuït bij haar zag in- en uitgaan, men allicht meenen zou dat zij in haar geloof wankelde. Zij hield hem dus op een afstand en liet zonder verwijl door haar hofprediker, Stanley, den Aartsbisschop van Canterbury verwittigen van wat er tusschen haar en haar vader was voorgevallen, en hem verzekeren dat zij onwankelbaar vaststond in het geloof, waarin zij was opgevoed[1].

Het spreekt vauzelf, dat de Aartsbisschop niet verzuimde deze geruststellende verklaring in de kringen, waarin hij verkeerde, te verbreiden. Zij was wel geschikt om in den toestand, hoe treurig die was, te doen berusten, want zij hield althans de hoop op de toekomst levendig. De regeering van den roomschen Koning scheen een tusschenspel van korten duur te zullen zijn. Met het overlijden van Jacobus II immers zou zijn dochter van Oranje, door haar gemaal bijgestaan, wel weer dadelijk te niet doen wat in strijd met de traditiën was gesticht, en daarentegen opnieuw voortbouwen op de grondslagen door het voorgeslacht gelegd. Dijkveld had zelfs gewaagd er den Koning op te wijzen, dat de bekende afkeerigheid zijner kinderen van zijn stelsel van regeeren hem bij de natie ten goede kwam, omdat zij deed berusten in hetgeen anders niet licht verdragen zou worden. Maar Jacobus, dien het ernst was met wat hij voorhad, en die ook voor de toekomst het Katholicisme in Engeland gegrondvest wenschte te zien, liet zich met dien troost niet paaien. Hij begreep dat, zoolang de hoop bleef bestaan om weer spoedig vernietigd te zien wat hij in het belang van zijn kerk doordreef, de natie zich niet voor goed schikken zou in hetgeen hij wenschte dat zij als onherroepelijk verordend beschouwen en aannemen zou. Om die reden verbreidden dan ook zijn aanhangers en geloofsverwanten het gerucht, dat de Prins en de Prinses, en inzonderheid de laatste, wat men zeggen mocht, toch wezenlijk hun goedkeuring hechtten aan de acte van verdraagzaamheid, die in de hoofdzaak overeenstemde met wat in de Republiek der Nederlanden

1) De brief van Stanley is gedrukt in de Rochester-Correspondance, II p. 486.

gewoonterecht was. Ten slotte wist men in Engeland niet recht, wat men van de gezindheid der naaste troonopvolgers gelooven moest, en of men van hen voor de toekomst te hopen of te vreezen had.

Het was voor den Prins van Oranje zoowel als voor de hoofden der parlementaire oppositie van belang, dat aan dien twijfel een eind werd gemaakt. De gelegenheid om dat te doen deed zich omstreeks dezen tijd ongezocht voor.

Zekere James Stewart, een Schotsch dissenter, een oud vijand van den Hertog van York, die zelfs aan de expeditie van Argyle had deelgenomen en na de neerlaag opnieuw naar Holland de wijk had genomen, had zich naderhand door de veranderde politiek van den Koning en de acte van indulgentie, die zoowel protestantschen als katholieken dissenters ten goede kwam, laten innemen, had zich met Z.M. verzoend en was naar Engeland weergekeerd, waar hij thans even sterk voor als vroeger tegen de regeering ijverde. Hij begreep hoeveel er voor de duurzaamheid van de maatregelen, die hij van harte toejuichte, gelegen was aan de goedkeuring van Hun Hoogheden, en hij vleide zich dat dezen, als zij de strekking ervan slechts goed begrepen, hun goedkeuring er ook niet aan onthouden zouden. Hij was eenigermate met Fagel bekend en had een vriend in Holland, die zelfs op vertrouwelijken voet met dezen stond. Door diens tusschenkomst trachtte hij nu op den Raadpensionaris en door dezen verder weer op Hun Hoogheden te werken. Hij zond met dit doel een verklaring, die tevens een rechtvaardiging was, van 's Konings jongste maatregelen over, waarvan hij verwachtte dat zij den Raadpensionaris en den Prins tot beter inzicht en gunstiger oordeel zou leiden. Eerst had Fagel geen lust getoond om zich met hem in te laten. Maar toen hij bleef aanhouden, en verzekerde dat hij met goedvinden van den Koning schreef, begreep de Raadpensionaris dat hij van de gelegenheid gebruik kon maken, om thans op ondubbelzinnige wijze getuigenis af te leggen van wat hij, en inzonderheid wat Hun Hoogheden, van de groote quaestie, die in Engeland aan de orde was, dachten. In overleg met den Prins stelde hij zulk een stuk in het Latijn op en liet het, voorzien van een Engelsche vertaling, die uit de pen van Burnet was gevloeid, aan Stewart toezenden.

Een ieder kent dat merkwaardige document: het heeft mettertijd de beteekenis van een eerste manifest van Prins Willem aan

het Engelsche volk gekregen. De korte inhoud was, dat Hun Hoogheden aan alle dissenters vrijheid van belijdenis en eeredienst gunden, ook aan de katholieken, maar dezen laatsten den toegang tot de staatsbedieningen, in het belang van het protestantisme, toch voortdurend wenschten te ontzeggen. Tot de afschaffing der poenale wetten konden zij dus meewerken, maar geenszins tot het vrijstellen der katholieken van den test-eed. Men had niet volkomener in den geest der natie kunnen spreken. Uit dien hoofde wordt het stuk dan ook door de politici als een meesterstuk van staatsmanskunst geroemd. Maar die loftuiting, hoewel verdiend, zou allicht een verkeerden indruk kunnen maken. Fagel heeft niets anders te doen gehad en gedaan dan het gevoelen, dat hij en de Prins waarlijk koesterden en steeds hadden voorgestaan, onder woorden te brengen. De kracht van het manifest lag niet in de kunstvaardigheid, waarmee het was opgesteld, maar in de volkomen overeenstemming van gevoelen, die er uit bleek, tusschen Hun Hoogheden en de overgroote meerderheid van het Engelsche volk. Natuurlijk dat elk woord gewikt en gewogen was, eer het werd neergeschreven, maar slechts om te voorkomen dat het anders uitgelegd zou kunnen worden dan het gemeend was.

Aanvankelijk scheen Stewart met het antwoord wel tevreden en hij roemde zelfs Fagel wegens zijn vrijheidlievend betoog. Op zijn protestantsch standpunt kon hij ook kwalijk anders oordeelen. Maar toen hij het stuk aan den Koning had voorgelegd, bemerkte hij dat het dezen toch niet behaagde. En geen wonder. Voor den Koning was het vrijstellen der katholieken van den test-eed van meer belang nog dan de vrijheid van eeredienst, omdat hij zich bij zijn verdere maatregelen van den dienst zijner geloofsgenooten hoofdzakelijk wenschte te bedienen, hetgeen de test-eed belette. Hij verklaarde dan ook aan Stewart, dat men het een niet van het ander mocht scheiden, en dat hij met de gedeeltelijke concessie van den Prins niet tevreden was[1)].

1) Na het ontvangen van den brief, den 8^{en} Nov., schreef Stewart: ‘The enclosed from the Lord Pensionarie surprise me with a testimonie of his favour and friendship and also of his sincere love of the truth and fair and candid reasoning upon the present subject of libertie, beyond what I can expresse’ enz. Den 19^{en} daarentegen: ‘but to my regret I find that this answer hath been too long delayed and that now the King is quite over that matter, being no way satisfied with the distinction made of the tests from the penal laws’. Holl. Merc. van 1688, blz. 164, '5.

Fagel had met opzet zijn vertoog geenszins geheim gehouden; hij had er afschriften van gegeven aan verschillende vrienden; en zoo kon het niet anders of het verscheen weldra in druk, eerst in de Engelsche, vervolgens ook in een Hollandsche vertaling. Een onhandige ontkentenis der echtheid, door de aanhangers der regeering uitgestrooid, lokte van de zijde van Fagel een verpletterende bevestiging uit, die er nog meer ruchtbaarheid aan gaf. Binnen kort was het in ieders handen. Het voldeed algemeen, zelfs den Katholieken tot op zekere hoogte. Immers voor de vreedzamen onder dezen was de godsdienstvrijheid, die de Prins hun verzekerde, de hoofdzaak; de verkiesbaarheid tot staatsbetrekkingen, die hij hun onthield, van minder belang. Maar vooral de protestantsche dissenters werden er door voor Z.H. gewonnen[1]. Zij hadden hem aanvankelijk niet volkomen vertrouwd; zij hielden hem en zijn gemalin voor al te verknocht aan de Staatskerk, en hadden daarom voorheen ook Monmouth liever dan hem aangehangen. Maar thans stelde hen zijn onbewimpelde verklaring, die een belofte inhield, geheel gerust. Buitendien zij hadden geen keus meer. Jacobus II had zelf, door Monmouth ter dood te brengen, de oorzaak van verdeeldheid onder zijn tegenstanders weggenomen, en aan Willem III een gelijken dienst gedaan, als een eeuw te voren Alva, door het ombrengen van Egmond, aan Willem I en aan de Nederlandsche vrijheid bewezen had.

De bedoeling, waarmede Fagel's brief geschreven was en in Engeland verbreid werd, kon voor niemand twijfelachtig zijn. De Prins was er blijkbaar op uit zich van zijn schoonvader af te zonderen en te onderscheiden. Hij wilde het volk laten weten, dat hij de politiek des Konings afkeurde en, zoo hij in diens plaats kwam, de tegenovergestelde, die de natie wenschte, volgen zou. Dat dit Jacobus ergerde en tevens verontrustte, is niet meer dan natuurlijk, en even natuurlijk is het dat hij aan den Prins de middelen zocht te onttrekken, die deze misschien eens tegen hem zou aanwenden.

Zulk een hulpmiddel bij een mogelijke tusschenkomst in de geschillen van den Koning met zijn volk vormden voor den

1) Alleen de Schotsche Covenanters hielden nog aan hun vooroordeelen vast. Om ook hen te overtuigen schreef Patrick Hume uit Utrecht een brief aan Sir Will. Denholm, 15 Juni 1688 (Marchmont-papers III, p. 73 sq.), die de houding der dissenters jegens den Prins goed doet kennen.

Prins van Oranje de drie Engelsche en de drie Schotsche regimenten in der Staten dienst. Dat in hen een meer nationale dan koningsgezinde geest heerschte, was onlangs gebleken, toen zij, tijdens den opstand van Monmouth, een poos in Engeland hadden vertoefd. De Koning achtte het een geluk dat hij ze toen niet op de proef had behoeven te stellen; hij was verre van zeker dat zij zich blindelings tegen de opstandelingen zouden hebben laten gebruiken. Sedert had hij gedaan wat hij vermocht om hierin verandering te brengen; hij had den Prins aan zijn woord gehouden en de meest verdachte officieren doen ontslaan en door andere, die hij zelf aanbeval, vervangen. Maar dat vorderde langzaam en baatte niet veel; om in eens zich van de leiding meester te maken had hij toen getracht een man naar zijn geest, een Katholieken lord, als opperbevelhebber tusschen de regimenten en den Prins van Oranje in te schuiven; maar wij weten dat hem dit niet gelukt was; de Prins hield het bevel aan zich. Er schoot nu niets anders over dan de regimenten thuis te ontbieden. D'Avaux had dit met Albyville overlegd en de laatste had er den Koning van gesproken, die er terstond ooren naar had. Maar hoe aan het geld te komen voor de soldij? De Koning kwam op de gedachte om de regimenten, als hij ze eens had doen overkomen, naar Frankrijk te sturen en in dienst te stellen van Lodewijk XIV, die ze dan ook te bezoldigen hebben zou. Maar de Fransche Koning had in dat voorstel geen behagen. Hij gevoelde zich te groot om zich zelfs in schijn door een anderen monarch met hulptroepen te laten bijstaan. Liever bood hij aan, het geld te verstrekken, dat noodig zou wezen om ze in Engeland te onderhouden. Inderdaad Z.M. kon zulk een beperkte som wel niet voordeeliger aanwenden dan om zes voortreffelijke regimenten, ruim drie duizend man sterk, aan den Prins van Oranje te onttrekken en in zijn soldij in Engeland over te nemen. Het kwam er maar op aan ze goedschiks uit Holland te krijgen.

Den 6^{en} Februari, dus juist terwijl de brief van Fagel als een manifest van Zijn Hoogheid onder het Engelsche volk in omloop werd gebracht, ontvingen de Staten-Generaal en de Prins schriftelijk bericht, dat Z.M. besloten had de regimenten Engelschen en Schotten uit den dienst der Republiek terug te nemen, met beleefd verzoek dat hun Ho. Mo. tot het vertrek verlof geven en in het overvoeren behulpzaam wezen

wilden. Zoo wij D'Avaux mogen gelooven, was de eerste indruk bij de Staten, dat zij hun toestemming niet wel konden weigeren. En voorzeker, eenige jaren te voren zouden die van Holland althans gaarne hebben meegewerkt om aan den Prins de keurbenden te ontnemen, waarover hij meer te bevelen had dan zij zelven. Maar het waren thans andere tijden, die andere gedachten wekten. Op voorlichting en raad van Z.H. antwoordden reeds den 19^{en} de Staten hoofdzakelijk, dat zij steeds bereid zouden worden bevonden, zoo vaak Z.M. wegens buitenlandschen oorlog of binnenlandsche onlusten de hulp der zijnen behoefde, hem op zijn aanzoek de regimenten onverwijld toe te zenden, gelijk zij in 1685 hadden gedaan; maar dat zij zich geenszins verplicht rekenden hen in tijd van vrede en rust af te staan, hetgeen zij thans ook onmogelijk doen konden wegens den onzekeren staat van zaken in Europa. In beleefde vormen gekleed was de weigering toch zoo stellig mogelijk. Nog eenige missiven evenwel werden over de zaak gewisseld, zonder er iets aan te veranderen. De Koning eindigde gramstorig, met al zijn onderdanen, die zich in land- of zeedienst van de Staten-Generaal bevonden, bij proclamatie van 24 Maart en 3 April, te bevelen dien dienst te verlaten en binnen twee maanden huiswaarts te keeren. Zoo bedroog ook in dit geval zijn onberaden gramschap zijn wijsheid. Hij werkte alleen uit wat de Prins en de Staten wenschten en bedoelden, dat namelijk de weinige koningsgezinden, die als officieren althans eenigen invloed op de regimenten oefenden, er uit scheidden en plaats maakten voor anderen van tegenovergestelde gezindheid. Daartoe werkte de Prins gedienstig mede; hij liet gaan al wie vertrekken wilden.

Dit nuttelooze betoon van boosheid had met dat al een onmiskenbare beteekenis. Het was een waarschuwing aan de Staten niet minder dan aan den Prins, en bijna een bedreiging. Meer omzichtige raadslieden van den Koning, en onder hen katholieken, hadden dan ook de terugroeping op dit oogenblik, voordat een parlement vergaderd was en zijn goede gezindheid had kunnen toonen, als ontijdig afgekeurd en ongaarne zien gebeuren.[1)] In de oogen van gansch Europa had het thans den

1) Barillon schreef, tijdens het plan nog in beraad was, 5 Jan. 1688: ‘Je ne me suis tenu à ce que milord Sunderland m'a dit, que les principaux Catholiques étoient d'advis que ce rapel ne devoit être fait qu'après l'assemblée d'un. parlement. J'ai su d'un ami intime de milord Puez, que milord Arundel et lui croient que ce seroit gater les affaires.’ Bij Dalrymple, II, p. 268.

schijn als of de Koning zich van de Republiek en haar bondgenooten meer en meer afwendde, en tot Frankrijk naderde. Een schijn, die in het belang van Z.M. zorgvuldig vermeden had behooren te worden.

De waarheid was, dat Jacobus II vooreerst zich in geen oorlog, met wien ook, dacht te wikkelen. Hij wilde eerst heer en meester wezen in zijn eigen rijken en onafhankelijk van zijn onderdanen, voordat hij zich in de zaken van het vasteland begon te mengen. Hij had het indertijd in zijn broeder Karel afgekeurd, dat die het oorspronkelijke plan om zich eerst roomsch te verklaren en daarna, als het volk geleerd zou hebben hierin te berusten, met Frankrijk te zamen de Republiek te beoorlogen, had omgekeerd ten believe van Lodewijk XIV, en den oorlog begonnen was, voordat hij in zijn eigen rijk zijn gezag en macht op vaste grondslagen had gevestigd.[1)] Immers dientengevolge was zijn broeder onder den invloed en het toezicht van zijn Parlement geraakt, dat hem ten slotte de handen gebonden en verhinderd had uit te richten wat hij voornemens was geweest. Voor die fout dacht hij zich thans te wachten. Voor als nog behoefden zich de Staten en de Prins niet te verontrusten. Het zou nog een geruimen tijd duren, eer de beurt aan hen kwam.

Onderwijl ging de Koning steeds voort met zijn maatregelen ter versterking der katholieke partij binnenslands, onder voorwendsel van het toepassen zijner acte van verdraagzaamheid. Wij gaan de bijzonderheden voorbij en herinneren slechts met een woord aan de groote gebeurtenissen, die er mee samenhangen. Den 7^{en} Mei, volgens onzen gewonen stijl, kondigde de Koning de acte zonder noodzaak opnieuw af, en voegde er thans de belofte aan toe om in November een parlement te laten vergaderen, hetwelk hij verwachtte dat dan zijn acte tot wet verheffen zou; en een week later gebood hij bij een Bevel van zijn Raad, dat de geestelijkheid der Staatskerk die eigenmachtig gegeven, en daarom volgens het algemeene oordeel

1) ‘His R.H. was in his own judgement against entering into this war, before his Majesty's power and authority in England had been better fixed and less precarious, as it would have been if the privat treaty, first agreed on, had not been altered.’ Clarke, I. p. 455.

onwettige acte van den kansel zou aflezen. Een even onverstandig als onkiesch gebod. Gelijk hij den Prins en de Prinses van Oranje tot een getuigenis in zijn voordeel had willen dwingen, en zoodoende een tegenovergestelde verklaring had uitgelokt, evenzoo noopte hij nu huns ondanks de Bisschoppen der Anglicaansche kerk tot een openlijke betooging tegen zijn kerkelijke politiek. Het is bekend, hoe zeven bisschoppen in den vorm van een verzoekschrift aan Z.M. te kennen gaven, dat zij zijn gebod niet zouden gehoorzamen. Het is verder ook bekend, hoe de Koning, in de noodzakelijkheid gebracht om òf in deze daad van ongezeggelijkheid, die terstond openbaar werd, te berusten en zijn onmacht te toonen, òf haar aan de hoofden der kerk te wreken, het laatste verkoos en voor de Kingsbench hun een proces liet aandoen, hetwelk meebracht dat zij voorloopig in den Tower in hechtenis bleven. Hij had zijn tegenstanders niet moedwilliger in de hand kunnen werken dan door zoo van den eenen misstap tot den anderen voort te gaan. Het volk, dat meer op voorbeelden dan op voorschriften, meer op personen dan op zaken let, zag in de hechtenis, waarin de Bisschoppen der Staatskerk genomen werden, de politiek des Konings als in een toonbeeld verzinnelijkt. In zijn oogen had deze zich ontmaskerd en zich zelf voor goed veroordeeld.

Onder zulke omstandigheden werd, twee dagen na de inhechtenisneming der prelaten, Jacobus II een zoon geboren. In spanning was al sedert maanden door de partijen de bevalling der Koningin te gemoet gezien. Immers er was voor de toekomst alles aan gelegen, of het kind, dat ter wereld zou worden gebracht, een zoon dan wel een dochter zou wezen. Was het een dochter, dan bleef de Prinses van Oranje de naaste troonopvolger en liep het roomsche bewind met den tegenwoordigen Koning ten einde. Een zoon daarentegen nam vóór de Prinses plaats, en die zoon zou buiten twijfel roomsch opgevoed worden en de staatkunde des vaders bestendigen.

In vertrouwen op de Voorzienigheid had de Katholieke partij terstond de geboorte van een zoon voorspeld, doch zoodoende bij de ergdenkende Protestanten argwaan zelfs ten opzichte der zwangerschap van de Koningin gewekt. Thans, nu de bevalling een maand vroeger dan zij gewacht was plaats greep, gelijktijdig met de vervolging der Bisschoppen, zonder dat de

gebruikelijke formaliteiten in acht werden genomen, die de geboorte van een zoon hadden kunnen en moeten waarborgen, sloeg de achterdocht tot stellig ongeloof over. De overgroote meerderheid des volks hield zich verzekerd, dat er een bedrog, waartoe zij de Jesuïten niet te goed hield, gepleegd was, ten einde de wettige protestantsche opvolgers te weren en de politiek, die in het vervolgen der Bisschoppen haar duidelijkste uitdrukking vond, voor altijd in Engeland te bestendigen. Zoo werd de aandacht van gansch het land op het proces, dat intusschen voortging, gevestigd. Welk een schok moest dan wel de vrijspraak door de Jury, den 10^{en} Juli, te weeg brengen. Het gejuich der menigte, door duizend echos herhaald, werd over gansch Europa gehoord. In die vrijspraak van een Jury, uit het volk gekozen, werd de tegenstand der natie even blijkbaar verbeeld als de politiek, die zij veroordeelde, in de vervolging op 's Konings last verzinlijkt was.

Overtuigd dan ook van te handelen in den geest des volks teekenden op den dag der vrijspraak zeven aanzienlijken, waaronder de geschorste Bisschop van Londen, een uitnoodiging aan den Prins, om met een voldoende macht over te komen en het protestantsche volk tegen de roomschgezinde regeering in bescherming te nemen. Den 16^{en} Juli kwam de admiraal Herbert met dit document in Den Haag aan.

De noodiging kwam niet geheel onverwacht. Van de zending van Dijkveld af, in het voorjaar van 1687, had de Prins in gedurige verstandhouding met de misnoegde hoofden der parlementaire partij gestaan, en de meest doortastenden onder dezen hadden hem reeds meer dan eens aangezocht om tusschen beide te komen. Kort geleden nog, in Mei, kort na de hernieuwing der acte van indulgentie, was Russel hem met meer aandrang dan te voren uit naam van zijn vrienden daartoe komen aansporen. Toen was echter het oogenblik nog niet verschenen; ook had de Prins als voorwaarde gesteld dat hem een schriftelijk verzoek, door eenige mannen van aanzien en invloed geteekend, zou geworden. Zulk een stuk had hij thans ontvangen, en de geboorte van een Prins van Wales had buitendien in den staat van zaken een allergewichtigste verandering gebracht. Waartoe zou hij thans besluiten?

Een gelijktijdige gebeurtenis, die aan de oostelijke grens van ons land voorviel, moest op zijn besluit grooten invloed uitoefenen.

Weinige dagen voor de geboorte van den Prins van Wales, den 3^{en} Juni, was de Keurvorst-aartsbisschop van Keulen - dezelfde, die ons in 1672 nevens Frankrijk den oorlog had aangedaan - overleden. Aan de keus van diens opvolger was ons, wegens de nabuurschap van het vorstendom, ten hoogste gelegen: en nu liet het zich aanzien, dat het Lodewijk XIV gelukken zou een zijner meest afhankelijke creaturen daar gekozen te krijgen. Reeds in Januari te voren waren de eerste stappen hiertoe met gewenscht gevolg gedaan.

Willem van Fürstenberg namelijk, bisschop van Straasburg, was toen niettegenstaande de heimelijke tegenwerking van Prins Willem, tot coadjutor van den hoogbejaarden Aartsbisschop gekozen, hetgeen bijna met een designatie om hem later op te volgen gelijk stond. Vroeger dan men verwacht had was nu de vacature ontstaan, en de Fransche invloed zou niets verzuimen om de keus der kanunniken op den coadjutor te bepalen. Reeds den 10^{en} Juni had D'Avaux den Staten-Generaal aangekondigd, dat, indien de Republiek of eenige andere naburige mogendheid zich vermat iets te doen, waardoor de vrije keus der kanunniken kon worden belemmerd, Z.M. zich verplicht zou zien om ter beveiliging van dezen zijn maatregelen te nemen. Blijkbaar verwachtte de Koning, dat de kanunniken, aan zich zelf en aan den Franschen invloed overgelaten, volvoeren zouden wat zij in Januari hadden begonnen; maar verwachtte hij tevens dat van onze zijde en van die zijner Duitsche tegenstanders pogingen in het werk zouden worden gesteld om dat te verhinderen. En niet zonder reden voorwaar. De keus van een zoo overgegeven handlanger van Frankrijk, als de kardinaal Fürstenberg was, tot vorst van Keulen bedreigde Noord-Duitschland, het protestantsche Noord-Duitschland, en onze Republiek met een dadelijk gevaar. Wij kregen dan op onzen rechter flank een voorwerk van de Fransche vesting, waaruit wij onophoudelijk bestookt zouden worden. Louvois voorzag dan ook aanstonds, dat de Prins van Oranje niets onbeproefd zou laten om dit te keeren. ‘De Kardinaal moet er op rekenen,’ schreef hij aan zijn Agent te Keulen, ‘dat de Prins het onherstelbaar nadeel, dat hij door deze verkiezing lijden zal, volkomen juist inziet en niets verzuimen zal wat van hem afhangt om haar te verhinderen. Kon hij er slechts de Staten toe bewegen, geen twijfel of hij zou plotseling zijn troepen laten oprukken en alles op het spel zetten liever dan dat de

Kardinaal Keurvorst van Keulen werd.'[1] Met voorlichting van dezen brief begrijpen wij, wat de dreigende vermaning van D'Avaux bestemd was te beletten. En wij kunnen ons voorstellen hoe de Prins te moede zal geweest zijn, toen hij weldra vernam dat den 19^{en} Juli Fürstenberg werkelijk door de meerderheid, - doch niet door de vereischte van twee derden der stemmen - wel niet verkozen was, hetgeen men iemand die reeds bisschop van een andere diocese was, niet kon, maar van den Paus gepostuleerd werd. Zonder de toestemming van Zijn Heiligheid af te wachten, gaf daarop Fürstenberg reeds den 24^{en} aan de Staten officieel kennis, dat hij bij wijze van postulatie en dus rechtens tot Keurvorst verheven was, en verzekerde hen meteen van zijn vreedzame neigingen en voornemens te hunnen opzichte. De Fransche beschermeling gedroeg zich dus terstond als heer en meester van het Vorstendom. Maar de vijanden van Frankrijk, de Duitsche Keizer in de eerste plaats en de Keurvorst van Brandenburg met de overige rijksvorsten van zijn partij betwistten zijn aanspraak, en verklaarden zich voor zijn mededinger, Jozef van Beieren, die de stemmen der minderheid op zich vereenigd had. Indien nu de anti-Franschgezinde Paus, gelijk men reden had te verwachten, de postulatie afwijzen en de keus der minderheid bevestigen mocht, was een zware oorlog aan onze grenzen te voorzien, waarin wij zeker betrokken zouden worden. Op den loop en den uitslag van zulk een oorlog moest de ontwikkeling der Engelsche onlusten een grooten, misschien beslissenden invloed uitoefenen. Jacobus zag dit in, en schatte zijn bondgenootschap op zijn juiste waarde. 'Geen wonder,' zegt hij in zijn gedenkschriften, 'dat beide partijen mijn bijstand zochten, want die, waarbij ik mij gevoegd zou hebben, kon zeker zijn van het overwicht'.[2] Voor als nog verkoos hij echter geen partij te kiezen maar zijn volk de voordeelen der neutraliteit te laten genieten te midden van enkel oorlogvoerende mogendheden. Doch hoe lang zou hij dit kunnen of willen volhouden? Duitschland en Spanje zoowel als de Republiek voorzagen, dat de gelijkheid van belangen en bedoelingen hem vroeger of later tot samenspannen met zijn geestverwant van Frankrijk nopen zou. En deze van zijne kant rekende daarop ook. 'Al bestaat er tusschen Koning Jacobus

1) Bij Rousset, Louvois, IV, p. 67.
2) Clarke, II, p. 181.

en mij geen formeel verdrag,' schreef hij aan zijn ambassadeur, 'toch heeft sedert zijn komst aan de regeering de overeenstemming in gezindheid en bedoeling een hechter band tusschen ons gelegd dan een plechtig gesloten verdrag had kunnen doen'[1]. En, gesteld dat deze algemeene verwachting faalde en Engeland in zijn onzijdigheid volhardde, dan nog verzekerde die onzijdigheid aan het overmachtige Frankrijk de overwinning. De uitkomst der laatste oorlogen scheen dit buiten twijfel te stellen.

Hoe geheel anders zouden daarentegen de kansen staan, indien in Engeland de wil des Konings moest onderdoen voor den wil van het volk! Zooals de Koning één was met Lodewijk XIV, zoo vormden aan den anderen kant, naar de juiste opmerking van Sunderland, het Parlement, de Prins van Oranje en de beide Huizen van Oostenrijk een onafscheidelijk geheel[2]. Een omwenteling in Engeland moest derhalve een ommekeer in de onderlinge verhouding der Europeesche staatsmachten ten gevolge hebben. Zulk een omwenteling nu stelde de noodiging der zeven mannen, die zich sterk maakten voor negentien twintigsten van het volk, in het vooruitzicht, maar in een vooruitzicht dat weldra weer voor altijd verdwijnen zou. Nu nog, zoolang men aan de echtheid van den Prins van Wales niet geloofde, waren de Prinses en de Prins van Oranje in de oogen der menigte tot den troon gerechtigd; maar werd dit ongeloof misschien weerlegd en te niet gedaan, dan zonk de rechtsgrond onder de voeten van Hun Hoogheden weg. Daarmee vleide zich van den beginne af ook Lodewijk XIV. 'De geboorte van een Prins van Wales', schreef hij aan D'Avaux, 'zal ongetwijfeld den Prins van Oranje te meer aansporen om de rust in Engeland te gaan verstoren, maar, daar hij ophoudt vermoedelijk troonopvolger te wezen, zal zijn toorn spoedig ijdel blijken te zijn en hij de krachten en middelen verliezen om iets uit te richten'[3]. Hoe zou de Prins dit niet zelf begrepen en voorzien

1) Bij Dalrymple, II, p. 295.
2) 'Il pose pour un fondement assuré, que le parlement, le Prince d'Orange et la maison d'Autriche doivent être considerés comme ayant des intêrets inséparables, et qu'il est impossible de desunir'. Zoo schrijft Barillon in zijn depêsche van 16 April 1685, bij Dalrymple, II p. 159.
3) D'Avaux, VI. p. 131.

hebben? Nu was het voor hem werkelijk: ‘aut nune aut nunquam.’ De gelegenheid bood zich vanzelf aan. Liet hij ze glippen, zij keerde nimmer terug. Een uitbarsting van het volksmisnoegen, kon in Engeland niet uitblijven. Wat zou daaruit voortkomen, indien de beweging niet van den aanvang af geleid werd? Of de zegepraal der Koninklijke macht over het oproer en dan verzwaring van het juk, dat nu reeds ondragelijk scheen; òf de ondergang van het Koningschap en een tweede Republiek. Beide uitkomsten noodlottig voor de groote beginselen van vrijheid en orde in Europa, noodlottig bovenal voor de Vereenigde Nederlanden en voor hun Hoogheden persoonlijk. Stelde zich daarentegen de Prins, met de Prinses aan zijn zijde, aan het hoofd der beweging, dan kon hij ze hoogstwaarschijnlijk, bijna zeker, leiden naar de uitkomst, die hem van zijn eersten stap in de politieke loopbaan af als doel van al zijn streven steeds voor den geest had gestaan. De wil van het volk, vertegenwoordigd door een Koning en een Parlement in onderlinge overeenstemming, zou de macht van Engeland beschikbaar stellen voor de bewaring van het evenwicht der staten in Europa en tot behoud van het Protestantisme. Eerst dan zou ook de Republiek van haar voortbestaan en haar vrijheid voldoende verzekerd wezen.

Aan zijn recht om zoo te handelen kon de Prins niet twijfelen. De echtheid of onechtheid van den Prins van Wales deed hiertoe weinig af. Naar zijn overtuiging, ons bij gelegenheid der uitsluitingswet gebleken, had het volk recht om een roomschen koning, die zich als gevaarlijk voor den godsdienst en de vrijheid der natie had doen kennen, te verwijderen, en in zijn plaats den naasten opvolger, die den protestantschen godsdienst beleed, aan te stellen. Het was de plicht van dezen, inzonderheid als hij geroepen werd door de grooten des rijks, die voor het volk konden en mochten instaan, de opengevallen plaats in te nemen en den troon te bestijgen.

De rechtsquaestie had dus geen bezwaar; integendeel recht en plicht geboden te handelen. Maar hoe velerlei hindernissen stonden aan de volvoering van het voornemen in den weg. Hoe veel hoofden en zinnen moesten tot medewerking, hoe veel meer nog tot welwillend toezien worden overgehaald. Als wij ons indenken in den toestand, waarin zich op dit oogenblik de Prins van Oranje bevond, bewonderen wij nog meer den

moed, die zulk een onderneming aandurfde, dan het beleid, dat haar tot een goed einde heeft gebracht. Maar aan den anderen kant erkennen wij toch ook, dat 's Prinsen gansche verleden, elke daad die hij bedreven, elk voordeel dat hij behaald had, hem bij dit bedrijf, dat op al het vorige de kroon moest zetten, ten goede is gekomen. Slechts de man die hij geworden was, dien hij zich zelf gemaakt had, was in staat om te volbrengen wat hij thans ondernam.

Wat zou zijn gemalin ervan denken, hoe zou zij zich houden, als hij haar zijn voornemen meedeelde? Haar afkeuring, die zijn daad wederrechtelijk had doen schijnen, zou die zoo goed als onmogelijk hebben gemaakt. Maar zij leefde met haar echtgenoot in volkomen eensgezindheid: wat hem het hoogste en het heiligste was, was het haar insgelijks, en zij vertrouwde op zijn toewijding aan het algemeen belang, op zijn plichtgevoel en op zijn zelfverloochening zoo onbepaald, dat zij niet aarzelde haar toestemming te verleenen, ook tot hetgeen hij tegen haar vader zich verplicht achtte en voorhad te ondernemen. Buitendien, zij twijfelde ernstig, zij kon haast niet gelooven aan de echtheid van den Prins van Wales; haar zuster Anna, met wie zij hierover een drukke correspondentie had gevoerd, hield zich na gedaan onderzoek van de onechtheid overtuigd, en de verzekering van deze hoorde zij gedurig van alle kanten bevestigen[1)]. Was dus haar vader begonnen met haar en haar zuster bedriegelijk van haar erfrecht te berooven, dan was dat voor haar gemaal een reden te meer om aan de roepstem der natie gehoor te geven en ook dat onrecht te herstellen. Zij weigerde hem dan ook haar goedkeuring en haar medewerking niet. De eerbied, dien haar zijn politiek jaren achtereen had ingeboezemd, droeg thans voor hem zijn zegenrijke vruchten.

Evenzoo kwam hem het ontzag te stade, dat hij door zich onder alle omstandigheden steeds denzelfden te betoonen, door onafgebroken voor een en hetzelfde doel te ijveren en daaraan alle bijzaken op te offeren, bij de regenten des lands had gewekt. Nu het voorspook van een hachelijken oorlog, waarin het protestantisme en de politieke vrijheid op het spel zouden

1) De tusschen beide prinsessen gewisselde brieven zijn in het oorspronkelijk bij Dalrymple, II p. 297, en in Fransche vertaling in de Lettres et Mémoires, p. 24 suiv. gedrukt.

staan, na lang uit de verte gedreigd te hebben, hun van nabij aangrijnsde, wendden zich onwillekeurig hun aller oogen naar de heldengestalte, die te midden der gevaren altijd onwankelbaar had gestaan als een rots, en die zich sedert lange jaren had voorbereid op hetgeen thans te gebeuren stond. Altijd had hij voorspeld wat men nu voor oogen zag, altijd er voor gewaarschuwd, maar ook nooit getwijfeld, of met moed en beleid was het kwaad nog te overwinnen. Men had er zich aan gewend hem de hand vrij te laten en hem te laten doen wat hij noodig keurde, soms wel morrende over zijn eigendunkelijkheid, maar toch in het besef dat wat hij deed dienstig was voor den staat.

Zoo had hij, buiten de Staten om, in zijn hoedanigheid van Admiraal-generaal reeds veel aan het zeewezen verbeterd. Door een gedeeltelijke verpachting der inkomende en uitgaande rechten, waartoe hij den Staten het besluit had weten af te persen, was die voorname bron van inkomsten aanmerkelijk ruimer gaan vloeien, zoodat de admiraliteiten, zonder om subsidiën te moeten verzoeken, de vloot in goeden staat hadden kunnen brengen en zeilvaardig maken. Voor het landleger had de Prins nog geen buitengewone wervingen voorgeslagen, om de oude achterdocht niet ontijdig gaande te maken; doch ten behoeve der grensvestingen, die in slechten staat verkeerden, had hij al een som van vier millioen aangevraagd en ook verkregen, die hij voor als nog beschikbaar hield om naar omstandigheden te besteden. De Fransche en Engelsche gezanten sloegen deze toerustingen met bezorgdheid gade en gaven er hun regeeringen kennis van, die trouwens van haar kant haar krijgsmiddelen, bepaaldelijk haar zeemacht, evenzeer bezig waren te versterken.

Ook de diplomatie van Z.H. was druk in de weer. Haar werd de taak zeer verlicht door de vrees, die overal voor Frankrijk's overmacht bestond. De protestantsche vorsten vereenzelvigden hetgeen in Engeland gaande was met wat in Frankrijk onlangs was volvoerd, en waren op een algemeenen godsdienstoorlog verdacht; en bij de voorname katholieke vorsten, den Paus daaronder begrepen, werd de ijver voor den godsdienst getemperd, zoo niet onderdrukt, door de vrees voor de heerschzucht van den grooten Koning, die geen macht naast zich, alleen onder zich, gedoogen kon. Bij zulk een stemming waren nieuwe tractaten overbodig: gedachtewisseling en betuiging van

onderlinge overeenstemming waren voldoende om een latere samenwerking voor te bereiden.

Zoo was de toestand ongeveer, toen de Prins in de maand Juli de noodiging der Engelsche grooten in beginsel aannam. Hij had dien ten gevolge slechts te verhaasten en te voltooien wat hij reeds had aangevangen. De vloot, die hij voor den overtocht zou behoeven, was aanwezig en gedeeltelijk al zeilvaardig ook: aan de uitrusting der overige vaartuigen werd met kracht gearbeid; transportschepen werden in grooten getale van de handelsmarine gehuurd. Maar het landleger kon de 10.000 man, die voor de onderneming van noode zouden zijn, niet missen, of het moest alvorens aanmerkelijk vermeerderd worden. Het werven zou echter tijd kosten en te vroeg opzien baren; gelukkig kon dit worden vermeden. Onder de hand lieten zich Duitsche regimenten van hun vorsten in dienst nemen, onder voorbehoud natuurlijk van de goedkeuring der Staten, die op het laatste oogenblik kon worden gevraagd, in de veronderstelling dat zij dan ook niet geweigerd zou worden.

Daar kwam ten laatste alles op neer: zouden de Staten, die zoo vaak voor Frankrijk's bedreiging teruggeschrikt waren, die den Prins zoo vaak uit hartelust gedwarsboomd hadden, nu het er op aankwam, èn moed betoonen èn volgzaam zijn? Het voorbeeld van Amsterdam zou in dezen waarschijnlijk beslissend wezen. Liet die stad zich gezeggen, dan zou eerst Holland en verder de Generaliteit wel volgen. In Amsterdam was op het oogenblik Witsen de man; op hem werd dan ook inzonderheid gedurende de maand Juli door Dijkveld, en toen die niet vorderde, door Fagel en door Z.H. zelf gewerkt; maar noch hij, noch de twee zijner ambtgenooten, die nevens hem in het geheim genomen werden, wilden zich tot iets verbinden, zelfs niet tot het aanwenden van hun invloed om de zaak, als zij weldra in beraad zou komen, bij de vroedschap door te drijven. Bentinck, die een toer in Noord-Duitschland had gemaakt en er het overnemen der Duitsche regimenten had afgesproken, kwam in Augustus den burgemeesters hiervan in vertrouwen kennis geven en hen meteen nog eens polsen; maar hij vond ze steeds even onwillig om iets te beloven, zelfs om zich uit te laten over hetgeen hun geraden scheen. Zij verkozen niet het minste van de verantwoordelijkheid op zich te laden. Zoo moest de Prins

wel voortgaan met zijn maatregelen te nemen in de onzekerheid, of hij ten slotte de medewerking der Staten erlangen zou, zonder welke hij onmogelijk tot de uitvoering kon overgaan.

Het waren zijn vijanden zelven, die de beslissing, naar welke hij haakte, eindelijk uitlokten. Den 8^{en} September, terwijl hij op het Loo verblijf hield, maar van daaruit nu eens naar Minden met zijn neef den jongen Keurvorst van Brandenburg (die zijn vader onlangs was opgevolgd, en vuriger nog dan deze tegen Frankrijk wenschte saam te spannen) dan weer naar een dorp aan de grenzen met den Gouverneur der Spaansche Nederlanden over den staat van zaken ging raadplegen, - den 8^{en} September verscheen de Engelsche gezant in de vergadering der Staten-Generaal en vroeg uit naam van zijn Koning naar de reden en het doel der oorlogstoebereidselen, die nu niet langer te miskennen vielen; en den dag daarop kwam de Fransche ambassadeur, naar aanleiding dier zelfde toebereidselen, hun aankondigen, voor het geval dat die tegen den wettig gekozen keurvorst van Keulen gericht mochten zijn, dat zijn meester besloten was dien vorst tegen een iegelijk te verdedigen, die hem zou verontrusten, en voor het geval dat zij Engeland golden, dat de betrekkingen van vriendschap en bondgenootschap, die tusschen beide rijken bestonden, zijn meester verplichten zouden om niet slechts Koning Jacobus te hulp te komen, maar zelfs om de eerste daad van vijandelijkheid tegen hem gepleegd als een inbreuk op den vrede met hem zelf te beschouwen.

Het is later gebleken, dat het vooral Skelton, thans Engelsch ambassadeur bij Lodewijk XIV vroeger bij onze Republiek, geweest is, die deze laatste aankondiging had verlangd en uitgelokt. Hij had de overtuiging verkregen, waarin hij ook door D' Avaux versterkt was, dat de oorlogstoebereidselen der Republiek bepaaldelijk tegen Engeland bestemd waren, en hij had al een poos doch te vergeefs getracht ook zijn Koning hiervan te overtuigen. Nu had hij het eindelijk gewaagd, zonder er toe gemachtigd te zijn, de tusschenkomst van Lodewijk XIV bij de Staten in het belang van zijn meester te vragen, en D' Avaux, die steeds van gevoelen was dat men door vrees aanjagen bij de Staten het meest uitwerkte, had zijn voorslag ondersteund. Beiden vleiden zich dat de Staten, na zulk een waarschuwing bekomen te hebben, liever den toorn van hun Kaptein

generaal zouden trotseeren dan zich de ongenade en de wraak van den grooten Koning op den hals te halen.

Maar zij kwamen met hun menschenkennis bedrogen uit. Jacobus II haastte zich om zoowel eigenmondig aan onzen gezant Van Citters als bij monde van zijn gezant in Den Haag het bestaan van zulk een verbond tusschen hem en den Koning van Frankrijk ten stelligste te loochenen. De jongste gebeurtenissen hadden hem namelijk evenals Sunderland, wiens raad hij veelal volgde, doen inzien, dat het een fout was geweest de staatskerk zoo geheel van zich te vervreemden, en daarom doen besluiten om de meer verzoenende staatkunde, die hij bij zijn komst aan de regeering en vóór den inval van Monmouth gevolgd had, opnieuw aan te nemen. Nauwe aansluiting aan Frankrijk paste hierbij geenszins, veeleer toenadering tot de Republiek en verzoening zoo mogelijk met den Prins van Oranje. De verklaring van D'Avaux had dus niet ongelegener kunnen komen, en een openlijke tegenspraak ervan scheen den Koning onvermijdelijk. Later heeft men hem dit als een noodlottigen misslag aangerekend, en het voorgesteld als had eerst zijn ontkenning den Staten den moed teruggegeven, die de waarschuwing van Frankrijk hun benomen had. Maar dit is niet zoo. Zijn ontkenning heeft niets of weinig uitgewerkt, want aan de waarheid ervan werd geen geloof geslagen. Daarentegen heeft juist de verklaring van D' Avaux, uit naam van den grooten Koning afgelegd, den doorslag gegeven, en de Staten bewogen om in 's Prinsen onderneming toe te stemmen. Nu de samenspanning van Engeland met Frankrijk erkend was en buiten twijfel scheen, sprong in het oog dat afwachten, totdat het hun beiden gelegen zou komen om ons aan te vallen, op ons verderf moest uitloopen. Zelfs de vrees raadde thans, onverwijld de poging te wagen om Engeland afzonderlijk te overrompelen en van een vijand in een vriend en bondgenoot te herscheppen, waartoe de kans op het oogenblik gunstiger stond dan zij later ooit meer staan zou. De Prins verzekerde, dat de onderneming stellig gelukken en binnen weinig tijd afgeloopen zou zijn. Werd die voorspelling, gelijk zoo menige vroegere uit zijn mond, bewaarheid, dan kromp het gevaar dat ons thans dreigde tot minder dan de helft in; tegen Frankrijk alleen zouden wij dan immers op de hulp van Engeland mogen hopen.

Er kwam nog een bijzondere reden bij. De Koning van

Frankrijk, verontwaardigd over de toenadering der Staten tot den Prins van Oranje en diens staatkunde, had goedgevonden hun zijn ongenade te toonen op het punt, waar zij na hun bezorgdheid voor den godsdienst het gevoeligst waren, hun handelsbelang. Eerst had hij in den loop van 1687 den invoer van haring, die niet met Fransch zout verduurzaamd was, verboden, en iets later de trafiek der Leidsche en in het algemeen der Hollandsche lakenen in zijn rijk door hooge rechten en lastige formaliteiten, in strijd met de stellige bepaling der tractaten, zoo goed als onmogelijk gemaakt. Buitendien had de ondergang van zooveel Hugenootsche firma's, waarmee onze kooplieden in betrekking stonden, ook den handel der Hollandsche steden in den laatsten tijd schromelijk benadeeld. Te vergeefs hield D' Avaux niet op van over de verkeerde werking dier dwangmaatregelen bij zijn Koning te klagen; in plaats van gedwee te maken, zoo schreef hij, dreven zij tot verbittering en wanhoop. Erger immers dan nu reeds in vredestijd de handel met Frankrijk verliep, kon hij bij openlijken oorlog niet vervallen; op grond dier overweging neigde de handelsstand meer en meer tot de maatregelen van represaille, die de politiek van den Prins van Oranje meebracht.

Juist stonden de Staten van Holland, in de tweede helft van September, te vergaderen, toen Albyville en D' Avaux hun dreigende nota's bij de Staten-Generaal hadden ingeleverd. In de vroedschappen der steden werd als naar gewoonte beraadslaagd over de punten van beschrijving; natuurlijk dat nu ook over den algemeenen toestand naar aanleiding van die nota's gehandeld werd. Overal openbaarde zich de neiging om in deze gevaarlijke omstandigheden het beleid van Z.H. te volgen en naar vermogen te ondersteunen. Zoo voorgelicht kwamen de afgevaardigden in Den Haag, den 15^{en} bijeen. Eenigen der invloedrijksten onder hen werden dadelijk aangewezen om met Z.H., die terzelfder tijd uit het Loo was overgekomen, over het antwoord, aan de gazanten te geven, te beraadslagen. Reeds den 18^{en} was de Raadpensionaris in staat om dienaangaande te rapporteeren en een advies uit te brengen. Wat Frankrijk betreft strekte dit hoofdzakelijk tot eenvoudig aanemen der nota's voor kennisgeving; aan Engeland stelde het voor, alvorens bescheid te geven op zijn vraag, weerkeering opheldering te vragen over het door Frankrijk beweerde bondgenootschap. Een en ander

luidde tamelijk onschuldig en scheen geen gewichtige gevolgen na zich te sleepen. Maar hoogst belangrijk daarentegen was het verslag, dat de Raadpensionaris meteen, onder voorwaarde van voorloopige geheimhouding, aan de Heeren gaf, van hetgeen de Prins van Oranje bij deze zelfde gelegenheid had meegedeeld. Wegens de oorlogsgevaren, die van alle kanten dreigden, had Z.H. het geraden geacht de krijgsmacht van den staat aanzienlijk te vermeerderen en met dit doel overeenkomsten met Brandenburg en andere Duitsche mogendheden aangegaan om, bijaldien de Staten het wilden, 13.000 man van hen over te nemen. De gecommitteerden, die met Z.H. gesproken hadden, hadden daarop in overweging genomen 'al de démarches zoowel door Z.M. van Frankrijk als door die van Engeland gehouden, en dat het vuur zoo na op de frontieren van dezen staat begon te branden, en dat religie, vrijheid, scheepvaart, handel en het gansche welvaren van het land daardoor in groot gevaar zouden kunnen geraken,' en waren eenparig tot het besluit gekomen, 'dat de tegenwoordige conjuncture van tijden en zaken vereischte, dat de staat zich stelde in postuur van defensie om alle insulten te kunnen afweren,' en bijna eenparig tot het praeadvies, om 'de voorzegde troepen ten bedoelden einde hoe eer hoe liever over te nemen en in dienst van den staat te brengen, en voorts de ordinaris militie, zoo te voet als te paard, op de gebruikelijke wijs zonder uitstel te recruteeren en te versterken'.[1)]

Het spreekt van zelf dat de leden der vergadering zich ongelast verklaarden om op zulk een gewichtige zaak, waaruit bovendien zooveel meer te volgen stond, al dadelijk te besluiten; zij scheidden, om elk met de zijnen te gaan raadplegen. Reeds den 22^{en} waren zij teruggekeerd, alle nagenoeg gemachtigd om het praeadvies der commissie als advies der provincie aan te nemen en verder bij de Staten-Generaal te bevorderen, die er zich dan ook op hun beurt, een paar dagen later, mee vereenigden. Den 25^{en} werd verder besloten, alle compagniën te voet met 16 man en die te paard met 22 te versterken, tot een gezamenlijk bedrag van nog ongeveer 10,000 man. Iets later, den 14^{en} October, werd zijn Hoogheid gemachtigd om nog 6000 man van den Koning van Zwe-

1) Secr. Resol. Holl. van 18 en 22 Sept. 1688.

den over te nemen. Het geld, voor een en ander benoodigd, werd aan de vier millioen, die voor de vestingen bestemd waren, tijdelijk ontleend. Aan troepen zou dus spoedig geen gebrek meer zijn, zoo min als aan schepen om ze over te voeren. Het ontbrak nog maar alleen aan een besluit der Staten om hun dus versterkte macht ter beschikking van Z.H. te stellen voor de onderneming, die nu een ieder begreep dat hij voorhad.

De Prins wachtte dan ook thans niet langer met daartoe formeel verzoek te doen. Ook nu wendde hij zich, bij monde van Fagel, in de eerste plaats tot de Staten van Holland. De wijs waarop hij hun, in vertrouwen op hun voorloopige geheimhouding, zijn voornemen aankondigde, en de redenen waarmee hij dit omkleedde, en op grond waarvan hij hun bijstand inriep, kenteekenen alweer zijn politiek, en bewijzen dat die nog steeds onveranderd dezelfde was gebleven, die wij hem sedert zijn eerste optreden tegen Engeland en Frankrijk te zamen, in 1672, gestadig hebben zien aanbevelen en naleven.

Hij ging uit van de stelling, dat de Koningen van Frankrijk en van Engeland het blijkbaar toelegden op den ondergang van de Gereformeerde religie. Lodewijk XIV had dit getoond door het Edict van Nantes, dat gediend had om de godsdienst-oorlogen in zijn rijk te eindigen, op te heffen, en de Gereformeerden te behandelen gelijk een ieder wist. De Koning van Engeland toonde het evenzeer, door den belofte, bij zijn krooning onder eede gedaan, om de Hervormde kerk bij haar rechten en de ingezetenen bij hun vrijheden en wetten te bewaren, te schenden, en de paapsche religie zoo veel hij kon in te planten en voor te trekken.

De Koning van Engeland was bovendien jegens de Republiek der Nederlanden steeds vooringenomen en kwalijk gezind geweest; aan haar weet hij de wederwaardigheden van zijn regeering, en zoolang zij eenige macht behield geloofde hij niet dat hij zijn doel bereiken zou. Zoo duidde hij het euvel, dat zijn uitgewekenen bij haar een wijkplaats vonden, en had zich uitgelaten dat dit voor hem reeds een rechtmatige reden zou zijn om haar den oorlog aan te doen. Ook had hij haar zijn vijandschap betoond door het terugroepen der Engelschen en Schotten uit haar dienst, en door aan al zijn onderdanen te verbieden om meer bij haar in dienst te treden. Blijkbaar ontbrak

het Z.M. niet aan den wil, alleen aan de macht om haar zijn gramschap nu reeds te doen gevoelen.

Het was buitendien bekend dat er tusschen Engeland en Frankrijk een nauwe alliantie bestond, en de Koning van Frankrijk had dit onlangs ook volmondig erkend, zoodat aan een samenspanning van hen beiden tegen de Republiek wel niet te twijfelen viel. Gelijk zij dan ook reeds getracht hadden het Huis van Oostenrijk te overreden om in geval van oorlog tusschen hen en de Republiek onzijdig te blijven, voorwendende dat het dan den steun, dien het misschien aan de Republiek zou verliezen, meer dan terug zou winnen in Engeland, wanneer daar de Koning maar eens heer en meester zou geworden zijn, waarin hij tot nu toe alleen door de Republiek verhinderd werd; terwijl het dan nog bovendien de voldoening zou smaken van in Engeland de ketterij vernietigd en de katholieke religie in haar plaats gesteld te zien. Aanvankelijk hadden die verloksels op Oostenrijk hun uitwerking gemist; maar het was verre van zeker, dat op den duur bepaaldelijk de overweging van het belang van den roomschen godsdienst zonder invloed zou blijven.

Voor het oogenblik dreigde van Engeland nog wel geen gevaar; de onrust die er heerschte belette voorals nog den Koning iets van belang tegen den staat uit te richten. Maar de toestand kon er onmogelijk blijven zoo als hij nu was. Een van beide: òf de Koning moest de overhand nemen, òf de Natie. In het eerste geval zou Z.M. ongetwijfeld uitvoeren wat hij tegen de Republiek voorhad. In het andere zou weer een Gemeenebest ontstaan, gelijk wij er tot onze schade al een hadden gekend.

Om beide mogelijke rampen te ontgaan bestond slechts één middel. De Republiek moest zich het protestantsche volk aantrekken en het te hulp komen. Gelukte het haar dan het in zijn ouden staat te herstellen, dan zou zij weerkeerig in Engeland een steun verwerven, die haar in haar vrijheid en welvaart bevestigen, en met haar in Europa de zaken op zulk een voet stellen zou, ‘dat de gereformeerde religie een groote securiteit zou erlangen’.

Overigens wilde Z.H. ook wel bekennen, dat zijn bijzonder belang in dezen met het belang van den staat samenviel. Hij en zijn gemalin hadden uitzicht op de kroon en wenschten dat

dit te midden der onlusten niet verloren ging, zooals waarschijnlijk gebeuren zou indien zij de zaken op haar beloop lieten. Immers, namen dan de papisten de overhand, dan zouden dezen hen, als protestanten, zekerlijk uitsluiten; won het daarentegen het volk, dan zou dit hen, omdat zij in zijn nood niets voor hem hadden gedaan, met het gansche koninklijke huis te gelijk verwerpen.

Om al die overwegingen was Z.H. besloten, ‘onder Gods genadigen zegen de Engelsche natie te hulp te komen, tot instandhouding van haar Hervormden godsdienst en van haar vrijheden en gerechtigheden, en dat wel op zijn eigen naam en op dien van haar Koninkl. Hoogheid, zijn gemalin’. Zijn bedoeling was geenszins den Koning van den troon te stooten om er zich zelf op te plaatsen, maar een vrij parlement te beroepen, samengesteld uit personen die daartoe naar de wetten des lands gerechtigd waren, hetwelk dan hetgeen misdaan was herstellen zou, opdat Koning en natie in eendracht leven en aan hun bondgenooten, met name aan de Republiek, ten nutte wezen mochten.

Om dit te kunnen ondernemen behoefde hij echter de krachtige hulp van den staat; en daarom vroeg hij dan ook aan de Staten, in volle vertrouwen op hun toestemming, dat zij hem in een zoo rechtvaardige zaak, waarbij ook de Republiek groot belang had, wilden bijstaan met hun krijgsvolk en hun vloot, waarvan hij zich slechts als auxiliair bedienen zou.

Weer gingen de Staten, om met hun committenten te raadplegen en hun welbehagen te vernemen, voor een paar dagen uiteen. Van den 26^{en} tot den 29^{en} werd, in diep geheim alweer, in de vroedschappen, of in commissiën uit haar midden, het voor en tegen van het avontuur, want zoo moest het wel schijnen, overwogen. Doch slechts toestemmen was mogelijk. De algemeene gezindheid des volks gedoogde geen andere beslissing. D'Avaux erkent het in korte woorden: de vervolging van den protestantschen godsdienst en de benadeeling van den Hollandschen handel te zamen hadden het volk en de regenten zoo verbitterd en in woede doen ontsteken, dat burgemeesters en gemeen van niets spraken dan van te sterven met de wapenen in de vuist liever dan te blijven leven in den staat waarin zij zich bevonden[1)].

1) D'Avaux, VI p. 281. Ook Hudde noemt onder de redenen, die hem bewegen om toe te stemmen, ‘de inclinatie in 't gemeen van het volk en van de predikanten, die men niet duisterlijk bespeurt.’ Bij Gebhard, II, blz. 173.

Den 29en viel daarop het besluit, toestemmend zoo als te wachten was.[1] Als hoofdreden werd er in betoogd, ‘dat niet te twijfelen viel aan het voornemen der Koningen van Frankrijk en Engeland om zoowel de gereformeerde religie in Europa als den staat der Vereenigde Nederlanden te subverteeren’, waartoe zich de gelegenheid zou opdoen als eens in Engeland de Koning volkomen meester zou geworden zijn. Om zoo groot een gevaar af te wenden, wilden de Staten, voor zoover hun provincie aanging, Z.H. gereedelijk met krijgsvolk en schepen bijstaan in de onderneming, die hij op zijn eigen naam zou aanvangen, en waarmee hij bedoelde het behoud van de protestantsche religie en der vrijheden en gerechtigheden van het Engelsche volk door een vrij parlement te doen verzekeren.

Het moedig voorgaan van Holland waarborgde meteen het volgen der overige provinciën. Op verzoek van Z.H. zonden dezen boven haar gewone afgevaardigden nog uit elk lid harer Staten er een naar Den Haag, aan wie te zamen hij nu hetzelfde voorhield, waartoe hij Holland overreed had. Het werd met een en ander de 8e October, eer de zaak in een geheime zitting der Staten-Generaal voor goed kon worden beklonken.[2] Op aanbeveling van het groot Besogne der buitenlandsche zaken werd het verzoek van Z.H. eenparig toegestemd.

Nu was ook de tijd gekomen om den Koning van Engeland te antwoorden op zijn nog altijd niet beantwoorde vraag: wat de Staten met hun buitengewone wapening voorhadden. Op hun wedervraag, wat er van het beweerde bondgenootschap

1) In de Secr. Resol. Holland heeft het den schijn als of de Staten den 29en voor het eerst het voorstel van den Prins vernamen en daarop dadelijk een gunstig besluit namen. Maar wij weten uit een aanteekening van Burgemeester Hudde, (bij Gebhard, Nic. Witsen, II, blz. 169) dat de Heeren van Amsterdam reeds den 26en over het voorstel beraadslaagden: ook blijkt uit het Register der resolutiën, dat de Staten van den 25en tot den 29en afwezig zijn geweest.

2) Het is D'Avaux, VI. p. 282,'4, die ons de juiste toedracht bericht. Dat werkelijk buitengewone afgevaardigden door den Prins verzocht en door de provinciën gezonden zijn, blijkt uit de Notulen van Zeeland, blz. 171, en uit de Resolutiën der Staten-Generaal, waarin die buitengewone naast de gewone leden der deputatiën voorkomen. - De secr. Resolutie der St. Gen. van 8 Oct. is uitgegeven door den heer Grothe, in de Kron. v.h. Histor. Gen. XIV blz. 158.

met Frankrijk aan was, was al den 24en der vorige maand de verzekering ontvangen, dat zulk een alliantie niet bestond. Daarvan thans acte nemende, verklaarden van hun kant de Staten, dat hun wapening niet tegen Engeland, niet tegen Koning en natie, bestemd was; maar dat zij ‘met groot leedwezen aanzagen de onlusten, die door de irreguliere conduite van sommigen, zoowel ten opzichte van de gereformeerde religie als van de vrijheid en zekerheid van de natie veroorzaakt waren,’ en dat zij niets liever wenschten dan dat die onlusten werden gestild door het wegnemen der rechtmatige grieven des volks. De zin en de strekking van zulk een ontwijkend bescheid waren niet te miskennen en werden ook in Engeland juist begrepen. Het was overigens in overeenstemming met het genomen besluit om den Prins slechts auxiliair te ondersteunen. Daardoor wilden de Staten niet geacht worden tegen den Koning vijandelijkheid te bedrijven. Zij onderscheidden, naar de toenmalige begrippen, tusschen het hulp verleenen aan een bondgenoot en het beoorlogen van diens vijand. Evenmin als zij eenige jaren geleden, door het zenden der 8000 man hulptroepen aan Spanje tegen Frankrijk zich in den oorlog met Lodewijk XIV gestoken hadden, evenmin bedoelden zij thans den Koning van Engeland den oorlog aan te doen, nu zij diens tegenstander (wel niet volgens een tractaat, maar wegens hun bijzondere betrekking op Z.H.) auxiliair bijstonden. Koning Karel heeft hun dan ook niet uit dien hoofde den oorlog verklaard, en zelfs Lodewijk XIV niet,[1)], die toch gedreigd had elke daad van vijandelijkheid der Staten tegen den Koning van Engeland als een inbreuk op hun vrede met hem te zullen beschouwen.

Denzelfden geest ademen en op denzelfden toon spreken de overige staatstukken en manifesten, die ter geruststelling der bevriende katholieke mogendheden en ter aankondiging van 's Prinsen komst aan het Engelsche volk werden uitgegeven. Zij zijn verschillend ingekleed naar het karakter dergenen voor wie zij bestemd zijn, maar spreken elkander op geen enkel punt tegen. In alle wordt, als doel der onderneming, opge-

1) Wagenaar, blz. 487, heeft dit reeds opgemerkt: ‘'t verleenen van onder derstand tot den inval in Engeland werd, dat vreemd scheen, niet gerekend onder de beweegredenen tot deze oorlogsverklaring.’

geven: de Engelsche natie in staat te stellen om in een door haar naar wet en gebruik gekozen parlement haar zaken te herstellen, die door een roomsche factie in verwarring waren gebracht. In het manifest aan het volk van Engeland wordt, bij uitzondering, ook gewag gemaakt van den twijfel aan de echtheid van den Prins van Wales. Het was op uitdrukkelijk verlangen van zijn Engelsche vrienden dat de Prins er hierin van sprak[2)]. In zijn voorstel aan de Staten en in de overige staatsstukken, die van hem uitgingen, vermeed hij zelfs er op te zinspelen. Ook die quaestie, de vraag der troonopvolging, behield hij aan de uitspraak van een vrij parlement voor.

Onderwijl, terwijl de voorbereiding tot den tocht snel vorderde, de Duitsche hulptroepen onze grenzen overschreden en de inlandsche regimenten zich met recruten voltallig maakten, was onverwachts een gevaar afgewend, waarvoor men met reden zeer bezorgd was geweest. In de laatste dagen van September had Lodewijk XIV aan den Keizer en aan den Paus, hoofdzakelijk wegens de Keulsche geschillen, den oorlog verklaard, zijn leger in de Bovenrijnstreek gestuurd en het beleg om Philipsburg geslagen. Ons grondgebied zou dus voorloopig verschoond blijven; aanvankelijk zou de krijg, waarin wij zonder twijfel betrokken stonden te worden, buiten onze grenzen worden gevoerd. In betrekkelijke veiligheid kon daarom de tocht naar Engeland voortgaan. Want, als niet alle vooruitzichten bedrogen, zou daar de omwenteling al voltrokken wezen, voordat de zegevierende wapenen van den grooten Koning, in het ergste geval, onze frontieren bereikten.

Men heeft het Lodewijk XIV later als een politieke fout aangerekend, dat hij zijn wapenen op dit oogenblik niet liever tegen onzen staat, bepaaldelijk tegen Maastricht, gekeerd, en zoodoende den tocht naar Engeland verhinderd heeft. Maar wie zoo oordeelen verliezen het verband der zaken uit het oog. Het is waar, de uitkomst heeft Willem III in het gelijk gesteld, en bewezen dat Frankrijk in Engeland meer verloren liet gaan dan het in Duitschland ter zelfder tijd won. Maar op het oogenblik, toen de oorlog aanving, was Engeland

2) In de noodiging der zeven Heeren wordt gezegd: ‘the false imposing [of this child] upon the Princess and the nation being... certainly one of the chief causes, upon which the declaration of your entering the kingdom in a hostile manner must be founded.’ Bij Dalrymple, II. p. 230.

slechts bijzaak voor den Franschen Koning; zijn hoofddoel was, in Duitschland de voordeelen te behouden, die er zijn macht en zijn staatkunde sedert den vrede van Nijmegen hadden behaald. Hij was op het punt van zijn invloed in Keulen, waar de Paus den candidaat des Keizers tot Aartsbisschop had benoemd, en dien ten gevolge in de geheele Rijnstreek te verliezen, en wat hij bij het Twintigjarig Bestand slechts tijdelijk had verkregen, doch reeds nu als zijn eigendom beschouwde en behandelde, zich opnieuw te zien betwisten. Nog had de Keizer de handen vol met de Turken, maar hij werd hun meer en meer meester, en zou, wie kon zeggen hoe spoedig, met zijn gansche zeer toegenomen macht, aan het hoofd van het Rijk, terug komen eischen wat Frankrijk zich van Duitsch grondgebied had toegeëigend. De oorlog, dien Lodewijk XIV thans begon, was inzonderheid verdedigend. Engeland lag buiten zijn eigenlijk plan.

En vergeten wij ook niet, dat op dit oogenblik Jacobus II, zoowel om zijn onderdanen als om zijn neef van Oranje te paaien, alle samenwerking met Frankrijk, alle hulp van Frankrijk zelfs stellig afwees. Ja, omstreeks dezen zelfden tijd, liet hij den Staten door zijn gezant een verbond voorslaan tot instandhouding van den vrede van Nijmegen, die hij erkende dat door den inval der Franschen in Duitschland en door het beleg van Philipsburg geschonden werd. Wat kon Koning Lodewijk voor zoo iemand doen? Zoo weinig vertrouwde hij weerkeerig Jacobus, dat hij diens gemalin en zoon, toen zij weldra naar Frankrijk de wijk hadden genomen, als gijzelaars beschouwde en bevel gaf hen vooreerst niet weer te laten vertrekken[1)]. Het voordeeligst voor Frankrijk zou het derhalve wezen, als de onderneming van Willem III gedeeltelijk gelukte en een burgeroorlog veroorzaakte, waarin beide partijen haar krachten tegen elkander verspilden. - Wij moeten bij het beoordeelen der toenmalige politiek de kennis van den uitslag, die wij verkregen hebben, ter zijde stellen en ons in de onzekerheid verplaatsen, waarin bij den aanvang der gebeurtenissen de staatslieden verkeerden.

Hoe dit zij, toen de Prins den 26sten October zijn afscheid van de Staten nam, kon hij met minder zorg, dan hij zich eerst had voorgesteld, de Republiek voor een poos verlaten. Aan-

1) Brief van Louvois van 1 Jan. 1689, bij Rousset, Louvois, IV p. 151.

doenlijk zijn de woorden, die hij bij die gelegenheid sprak, zelfs in het dorre verslag dat het Register der resolutiën ervan geeft. Hoe vaak had hij die Heeren Staten, dien hij thans overvloedigen dank betuigde voor de hulp, die zij hem verleenden, en voor het vertrouwen, dat zij hem schonken, zijn bittere ergernis betoond, als zij de gevaren niet zien wilden, die hij aanwees, en hem de middelen weigerden, die hij noodig keurde om ze af te wenden. Thans heerschte volkomen eensgezindheid onder hen allen. Het gevaar, dat niet langer te miskennen viel, dat van naderbij en dreigender opstak dan ooit, had hen tot elkander gebracht en verzoend. Een geest van zachtmoedigheid, waaraan hij ons niet gewend had, spreekt uit de woorden van den Prins. Maar ook een diep gevoel van de reinheid zijner bedoelingen.

'Aan God den Heer Almachtig, den kenner aller harten, was het bekend, dat hij den tocht niet ondernam uit glorie, ambitie of eenig particulier voordeel, maar alleen tot behoud van het Protestantisme, thans zoo zwaarlijk bedreigd, en tevens tot behoud van de vrijheid en gerechtigheid eener natie, die de Nederlanden in hun eerste ongelegenheid zoo krachtig had bijgestaan'[1]. In vast vertrouwen op den Almachtigen God durfde hij zijn opzet gaan uitvoeren.

Over een ander afscheid, dat hij den dag te voren genomen had, hebben de geschiedboeken ons niets te berichten. Maar zijn gemalin zelve heeft er de herinnering aan bewaard in haar Dagboek, dat een gelukkig toeval eindelijk, na twee eeuwen van verholen liggen, aan het licht heeft gebracht. Hoe zeer heeft zij, de teere, weekhartige vrouw, de zichzelf beproevende en nauwgezette christin gedurende die laatste maanden geleden! Welk een offer van kinderplicht, zoo al niet van kinderliefde, had zij aan den man, die haar hart vervulde, te brengen gehad. 'Ik opende mijn hart aan niemand (zoo schrijft zij) en ik dwong mij voor een ieders oogen, behalve die van den Prins, zoo opgeruimd en tevreden te schijnen als mij mogelijk was.'[2] Immers, zag de wereld hoe droef te moede zij was, men zou geloofd hebben dat zij afkeurde wat haar gemaal gereed stond te doen. Veel liever gat zij

1) Resol. Holl. 1688. blz. 596.
2) Lettres et Mémoires, p. 78.

zich prijs aan de veroordeeling der vele brave lieden, die zooveel zelfverloochening niet vatten konden en haar vergenoegd gelaat aan een ongevoelig hart toeschreven. Alleen den Prins, die haar begreep, durfde zij haar tranen toonen. Toen hij afscheid van haar nam en haar naar Waldeck, Fagel en Dijkveld, die hij achterliet, had verwezen, als mannen die zij vertrouwen kon en in alles behoorde te raadplegen, roerde hij ten slotte nog een uiterst teere snaar aan. 'Hij zeide mij,' (zoo verhaalt zij haar aandoenlijke samenspraak) 'dat als het Gode beliefde dat ik hem niet wederzag, - woorden die mij het hart doorboorden en een rilling aanjaagden, die ik op het oogenblik, nu ik dit schrijf, nog gevoel - als dit gebeuren moest, zeide hij, zult gij niet kunnen nalaten te hertrouwen. - Hadden zijn eerste woorden mij bitter bedroefd, deze verrasten en troffen mij zoo, dat het mij was als werd mijn hart vaneen gereten. - Gij begrijpt, vervolgde hij, dat het dan in geen geval met een papist mag wezen. Hij zelf kon de woorden niet zonder tranen uitbrengen, en gedurende deze gansche samenspraak toonde hij mij een tederheid, die ik niet inniger had kunnen wenschen en mijn leven lang niet vergeten zal. Maar ik was zoo ontsteld van zijn toespraak, dat ik niet wist wat te antwoorden. Hij verzekerde mij, dat alleen zijn zorg voor den godsdienst hem zoo deed spreken. Ik kan mij niet juist herinneren wat ik hierop antwoordde. De ontroering, waarin ik gebracht was, belette mij mij duidelijk uit te drukken; maar ik betuigde hem toch dat ik nooit iemand behalve hem bemiud had en nooit een ander zou kunnen beminnen.

Bovendien nu ik zooveel jaren gehuwd was geweest zonder dat het God behaagd had mij te zegenen met een kind, gevoelde ik dat dit reeds mij beletten zou ooit te denken aan wat hij mij voorstelde. Ik zeide hem, dat ik hoopte hem niet te overleven, maar, zoo dit gebeuren moest, dat ik dan, nu het God niet beliefd had mij een kind van hem te schenken, geen kind begeerde, zelfs niet van een engel. - O, mijn God, (zoo besluit de vrome ziel) als ik door zooveel hartstocht zondigde, gelijk ik vrees, vergeef mij dan, bid ik U. Doch geprezen zij Uw naam, dat ik althans niet tegen Uw wil gemord heb'.[1)]

1) Lettres et Mémoires, p. 80.

Terwijl ik aldus in mijn woorden overzet wat de Prinses in de hare slechts aan haar welbewaard dagboek had toevertrouwd, en haar hartsgeheim voor ieders oogen openbaar, heb ik een gevoel alsof ik heiligschennis pleeg. Indien de wil der Prinses geschied was zou geen ander oog dan het hare die meditatiën ooit hebben gelezen, en al haar papieren na haar dood ongezien vernietigd zijn. Doch het zij zoo; laat de liefhebbende vrouw voor de gansche wereld belijden wat zij gevoelde voor den man, dien wij slechts als staatsman uit zijn daden en woorden kennen, maar zij als mensch en als christen had leeren liefhebben en gestadig hooger achten. Het beteekent iets zulk een vrouw zoo voor zich ingenomen te hebben. Het beteekent iets haar goedkeuring te hebben verworven op een onderneming, die haar vader van den troon moest stooten. Zij leefde in de overtuiging, dat haar gemaal hetgeen hij deed, deed uit edele onbaatzuchtige beweegredenen. Zij, die hem kende als geen ander, zij waarborgt ons de oprechtheid der plechtige verklaring, die wij hem bij zijn afscheidnemen van de Staten hoorden afleggen.

Het ligt buiten het bestek, dat ik mij heb afgebakend, den Prins op zijn tocht en verder in Engeland te volgen. Een ieder weet dat hij zijn doel heeft bereikt. Een vrij parlement heeft den roomschen Koning van den troon, dien hij verlaten had, geweerd en de protestantsche Prins en Prinses in zijn plaats gesteld. Wat Z.H. altijd had gehoopt, gebeurde toen: Engeland werd voor het protestantisme behouden en voor het bondgenootschap tegen Frankrijk gewonnen. Een van zijn eerste daden, nadat Jacobus voor het oordeel des volks was weggevlucht, was den Franschen gezant het land uit te wijzen. Aan den Europeeschen oorlog, die reeds ontbrand was, nam Engeland van stonde aan nevens de Republiek deel, en het gevolg was, acht jaren later, de vrede van Rijswijk, waarbij Frankrijk veel teruggaf, Luxemburg onder andere, van wat het in 1678 en daarna zich had toegeëigend. Met de roomsche wereldmonarchie was het voor goed uit; het protestantisme had een wel verzekerde toekomst.

Wat had daarentegen de Prins van Oranje bij die omwenling voor zich en voor zijn gemalin gewonnen? Zeker geen verhoogde levensvreugd. Daarop had hij van den aanvang af

ook niet gerekend. Toen hem, in Januari 1689, te midden der eerste uitbundige toejuichingen, de burgemeester Witsen begroeten kwam, sprak hij het tegen dezen uit: 'Nu is het al Hosanna, maar...'[1] Dat 'maar' liet niet lang op zich wachten. In October daarop volgende had Dijkveld reeds meer dan eens de verzuchting uit zijn mond gehoord: 'Ik zie wel dat dit volk niet voor mij en ik niet voor dit volk gemaakt ben.'[2] Ook de Prinses, die aan het eenvoudige Hollandsche leven gewend was geraakt en er zich behaaglijk in gevoelde, had zich uit de omgeving, die zij liefhad en die haar weerkeerig eerbiedigde en beminde, met smart moeten losrukken, en tot aan haar vroegen dood toe heeft zij steeds een heimwee gevoeld naar het land, waar zij zoo stil en huiselijk had geleefd[3] Aan het einde van het eerste jaar van haar koningschap maakte zij de slotsom van haar ervaring dus op: 'Een groote verandering heeft in mijn lot plaats gegrepen. De kroon is mij op het hoofd gezet, en ik ben tot den hoogsten staat in het menschelijke leven opgeklommen, hetgeen door velen een geluk geacht zou worden, maar door mij niet zoo wordt aangemerkt. Mijn vorige stand was genoeg om zelfs het meest trotsche gemoed te voldoen, en het uitzicht op de kroon was naar mijn gevoelen beter dan het bezit ervan. Maar het heeft Gode behaagd het aldus te beschikken, en het is mijn plicht erin te berusten. Wij zijn niet geschapen om onze eigen meester in deze wereld te wezen. Het eenige wat mij in mijn rang aanstaat is de hoop van nevens mijn generaal een werktuig ten goede in Gods hand te mogen zijn.'[4] Niet anders had zij zich al bij haar terugkeer in Engeland haar toekomst voorgespiegeld. Hoort hoe zij haar eerste ontmoeting met den Prins, nadat alles naar wensch afgeloopen en de krooning op handen was, in haar dagboek beschrijft. 'Het was mij een groote vreugd, grooter dan ik kan uitspreken, den Prins weer

1) Scheltema, Mengelwerk III, II, blz. 134.
2) Huygens, Jonrnael, I, blz. 193.
3) 'Never was there such an universal love and esteem (one is tempted to seek for other words if language did afford them) paid to any, as she had from persons of all ranks and conditions in the united provinces. It was like transport and rapture. The veneration was so profound that, how just so ever it might be, it seemed rather excessive.' Burnet, Memorial of Mary, p. 54.
4) Doebner, Memoirs of Mary, p. 19.

te zien. Maar ik vond hem niet wel; hij hoestte hevig en zag er vermagerd uit. Ook hij kon zich, toen wij alleen waren gebleven, niet inhouden: beiden barsteen wij uit in tranen, van vreugde over onze hereeniging, van smart dat deze in Engeland moest plaats hebben. Beiden wenschten wij dat het in Holland had mogen wezen, beiden betreurden wij de vrijheid die wij daar hadden genoten, en die wij gevoelden dat wij hier niet smaken zouden. Reeds thans ondervonden wij de voorproef der gedwongenheid, die voortaan ons deel zal zijn; wij durfden ons aan ons gevoel niet overgeven en droogden onze tranen af, opdat geen ander, als wij ons weer vertoonden, ze zien zou.'[1)] - Hoe verschilt in de wereld, in de groote wereld vooral, de schijn van het wezen! Om niet te verraden wat in haar omging, dat als verdriet over hetgeen de Prins gedaan had misduid had kunnen worden, veinsde de Prinses voor de wereld een luchthartigheid, die zelfs door haar vrienden haar kwalijk werd afgenomen. Maar zoo had zij het toch liever dan dat men gewaand zou hebben dat zij niet van harte goed keurde al wat haar gemaal zich verplicht had gevonden te doen.

Zoo viel de kroon aan beiden aanstonds zwaar, en zwaar is zij hun op het hoofd blijven drukken. Tusschen hen en het volk, dat zij verlost hadden, wilde geen ware sympathie ontluiken; zij bleven zich als in vreemdelingschap te midden hunner nieuwe onderdanen gevoelen. Ware het geen plichtgevoel maar zelfzucht en eerzucht geweest, die den Prins had geleid, hoe smartelijk zou dan voor hem de teleurstelling zijn geweest. Thans beantwoordde de uitkomst slechts aan de verwachting. Het koningschap van Engeland berokkende hem geen nieuwe vreugde, enkel nieuwe zorg. Doch het stelde hem aan den anderen kant ook in staat om aan zijn grootsche roeping beter te voldoen. Het doel, waarvoor hij van zijn jeugd af geleefd had, lag thans eerst binnen zijn bereik. Als Koning van Engeland vermocht hij uit te richten wat hij als Kaptein-generaal der Republiek zoo lang te vergeefs gepoogd had.

Hij is de laatste van zijn geslacht geweest. Voor zijn edele gemalin geen bitterder leed, dan dat zij hem geen stamhouder mocht baren. Maar wij voor ons betreuren dit niet. Voor helden gelijk de Oranjes was aan het hoofd van onzen staat

1) Doebner, p. 10

geen plaats meer. Ons volk had zijn tijd gehad, en was niet langer krachtig en moedig genoeg om de taak te vervullen, die de Prinsen van Oranje van hem vergden.

Trouwens het had, onder hun leiding, ook genoeg gedaan. Gering in getal had het een gansche eeuw lang aan overmachtige vijanden het hoofd geboden en de standaard der protestansche vrijheid zegevierend omhoog gehouden. Tot tweemaal toe had het de absolute monarchie, met de roomsche kerkbegrippen van gezag en dwang in verbond, de heerschappij over Europa betist, en haar beide malen haar doel doen missen. Dat het in dien strijd zijn veerkracht allengs had verbruikt, wie durft er hem een verwijt van maken? Gelukkig stond thans een andere natie, aan hem naverwant en door zijn hulp van de banden ontslagen, waarin beider vijand, de roomsche alleenheerschappij, haar bekneld had gehouden, gereed om uit zijn hand de met roem bekroonde banier over te nemen. De laatste der Oranjes was door het lot bestemd om het palladium, dat zijn stamvader eens veroverd en in de hoede van het Nederlandsche volk nagelaten had, nu de tijden veranderd waren, over te brengen naar het machtige Engeland, dat het voortaan met meer kracht zeker, maar niet met meer toewijding, verdedigen zou.

Aan de Oranjes, aan den eersten bovenal en aan den laatsten,[1)] zijn wij Nederlanders het verschuldigd, dat wij in de XVIe en XVIIe eeuw een grootsche rol hebben vervuld, en meetellen in de wereldgeschiedenis. Zonder hen zou het volk zijn neiging om van brood alleen te leven allicht reeds vroeger hebben gevolgd, en den strijd voor de hoogere belangen der menschheid, als te zwaar voor zijn bescheiden krachten, reeds vroeger hebben opgegeven. Welk een inspanning, welk een volharding heeft het Willem III gekost om de regenten, die het dagelijksch brood boven den heiligen krijg verkozen, huns ondanks

1) Hoe over dien laatsten een man oordeelde, die ook zijn vader en grootvader gekend en gewaardeerd had, moge de volgende, nog niet uitgegeven, brief getuigen van Const. Huygens den oudere, aan zijn vriend De Beringhen, van 4 Oct. 1683. De vous peindre le caractere de S.A. c'est en demander trop à ma plume, que vous deviez mieux connoistre pour l'en estimer capable. Je vous prie d'estre content de me voir temoigner en un mot, que tont ce que vous avez ven reluire de bon, de sage, de vaillant, de modeste, de vif et de penetrant aux plus grandes affaires, dans les Princes defunts est si concentré en cestuy-ci qu'il font dire comme parloit Seneque d'un excellent livre ou discours (je ne m'en souviens pas) que tout y seroit eminent sy tont n'y etoit egal.

telkens in den strijd te voeren! Denkt hem weg en laat in uw gedachte de stadhouderlooze tijd onafgebroken voortduren: wat zou dan in de tweede helft der XVIIe eeuw van Nederland geworden zijn dan een afhangeling van den Franschen alleenheerscher, misschien wel een werktuig in zijn handen. Dat Europa toen al niet geworden is wat een eeuw later de Revolutie en Napoleon ervan gemaakt hebben, zeker dat is vooral het bedrijf van ons voorgeslacht geweest, hetwelk bijkans alleen den tegenstand heeft volgehouden totdat machtiger naburen in staat waren om hem bij te springen en te vervangen. Maar dat het dit bestaan heeft, het is, wij moeten het bekennen, niet uit eigen aandrift geschied. De eer aan wien de eer toekomt. De wil van den Prins van Oranje heeft de vreesachtigheid en de berusting van zijn landgenooten en mederegenten eerst te bestrijden gehad en moeten onderwerpen, eer hij hun macht mocht aanwenden om de heerschzucht der buitenlandsche vijanden te bedwingen.

R. FRUIN.

De soldaat in Nederlandsch Indië.[1)]

IV.
De Javaansche soldaat.

De Heer Rooseboom heeft in de vergadering der 2e kamer gezegd: ‘Bij de buitengewone uitbreiding, die het inlandsch element in den laatsten tijd heeft ondergaan, schijnt het gehalte daarvan te zijn achteruitgegaan. Dit is zeer te betreuren, omdat daardoor - volgens bevoegde beoordeelaars geheel ten onrechte - het vertrouwen in de inlandsche soldaten verminderd wordt.’ Hij wil ter verbetering van dit gehalte een troepenofficier zien toegevoegd aan den officier van gezondheid, die met de keuring belast is, ‘opdat men althans geene personen meer aanneme, die, wat voorkomen en ontwikkeling betreft, a priori reeds als ongeschikt moeten worden beschouwd, al hebben zij geene inwendige ziekte of organisch gebrek.’[2)]

Niemand zal er den Heer Rooseboom een verwijt van kunnen maken, dat hij de zieke plek meenende aan te raken er nochtans bezijden getast heeft. De kennis, die noodig is om bij eenig individu de afwezigheid te constateeren van inwendige ziekten of organische gebreken, sluit toch niet de aan overigens alle mannen gelijk gegeven bekwaamheid uit, om te oordeelen over het uitwendig voorkomen en de physieke ontwikkeling van een mensch. Men moet, zooals schrijver dezes, bijna dagelijks in de gelegenheid zijn jonge mannen voor den krijgsdienst te keuren, om te weten dat voor het oordeel omtrent uiterlijk voorkomen en physieke ontwikkeling geen speciaal

1) Vervolg en slot van blz. 128.
2) Verg. der 2e K. 30 Nov. '88. Bijbl. p. 367.

combattanten-oog noodig is, al blijft ook de aanwezigheid van meerdere personen bij de keuring wenschelijk.

Door eigen waarneming weten wij, dat het tot voor vier jaar met de Inlandsche fuseliers treurig gesteld was, en herhaalde malen hebben wij van bevoegde beoordeelaars hooren verzekeren, dat dit vroeger niet het geval was. Het komt ons voor, afgezien van de mogelijkheid, alhoewel onwaarschijnlijkheid, dat eenig officier van gezondheid soms tegen eene op hoog bevel gegeven opdracht zou handelen, dat hier twee oorzaken krachtig samenwerken om het gehalte van den Inlandschen soldaat te verkleinen. Deze zijn: de vermeerderde vraag der regeering en de verminderde lust der Javanen om zich tot veel vermoeiender en gevaarlijker diensten dan vroeger te verbinden. Zooveel is zeker, dat wanneer men voor de hand, zouder kiezen, twee Javaansche dwangarbeiders naast evenzooveel Javaansche soldaten plaatst, elk man der eerste bijkans de beiden der andere categorie voor zijne rekening zou kunnen nemen, als het op het gevecht aankwam. Dit komt ons te minder verwonderlijk voor als wij weten, dat de zware boosdoeners in eene dèsa uit den aard reeds veelal groote zware kerels zijn, en dat de Javanen, die zich komen aangeven voor den dienst zeer dikwijls daarom uit hunne dèsa uitgestooten zwervers zijn geworden, omdat zij te zwak en te lui waren om de arbeidslasten aan de gezamenlijke rijstcultuur verbonden te dragen.

Een zeer ervaren hoofdofficier verzekerde mij eens, dat het een *falsoenlijk* Javaan nooit in het hoofd zal komen, zich als soldaat te laten werven, en dat er steeds een weinig luieren, een weinig bedelen, een weinig stelen en een weinig schuiven moet zijn voorafgegaan, vóór dat een Javaan er toe komt soldaat te worden. Wat wij er van gezien hebben, draagt er niet toe bij ons deze mededeeling als zeer overdreven te doen beschouwen. Hoe het overigens bij de werving in de tweede militaire afdeeling toegaat, weten wij niet, maar de verhalen, die in omloop zijn omtrent bedrog op groote schaal, komen haast geloofelijk voor, wanneer men de Javaansche soldaten van nabij leert bezien, zooals de officieren van gezondheid daartoe in de gelegenheid zijn. Moet men sommige dier verhalen gelooven, dan weten de slimme Javaantjes zich te presenteeren als gezonde, krachtig gebouwde en jong uitziende personen, die na aanneming plotseling veranderd zijn in armoedige verouderde wezentjes.

Hoe die persoonsverwisseling tot stand komt, blijft raadselachtig, en ten einde raad, is men zelfs zoover gegaan, de gekeurde en aangenomen individuen te merken op de huid met een merkteeken, dat minstens drie maanden zichtbaar blijft. Men bedenke wel, dat in de Javaansche dèsa's nog geen burgerlijke stand is ingevoerd en dat vele Javaansche soldaatjes, Europeesche vorsten gelijk, met een Romeinsch cijfer achter hun naam bij de compagnie bekend staan. Setro-dî-Kromoh doea poeloe ampat[1] kan men bij meerdere compagniën op het appèl vernemen en het is waarlijk niet te verwonderen, dat niet elk onderofficier in den aanvang weet welk individu 'pesèn'[2] roept. Zooveel is in elk geval zeker, dat wij persoonlijk te Padang eene compagnie pas aangeworven recruten hebben gekend, waarvan er verscheidene in het hospitaal lagen. Bij verschillende dezer verouderde lijders bleek ten duidelijkste niet alleen, maar sommige bekenden ook op de hun eigenaardig leuke wijze, dat zij vroeger in dienst waren geweest, doch waren afgekeurd wegens sakit toewa[3]

Dat echter de geneeskundige dienst niet altijd volkomen vrij is van feilen, leerde ons het volgende. Twee Inlandsche fuseliers, twee maanden te voren gekeurd en aangenomen, geven herhaaldelijk aanleiding tot klachten over onverklaarbare verzuimen in dienst. Bij onderzoek blijken zij beiden te lijden aan nachtblindheid; - retinitis pigmentosa - eene ziekte welke minstens veel meer dan twee maanden noodig heeft, om zich tot het stadium, waarin deze lijders verkeerden, te ontwikkelen. Dit kan evenwel geene verwondering baren, wanneer men weet, dat, ter verkrijging van het noodig geachte geneeskundig personeel - zoo het heet voor het leger, maar feitelijk voor bijkans het geheele land - jaren lang de alarmtrom geroerd is in alle geneeskundige gehoorzalen van Europa, en hoe men daarmede, behalve uitstekende geneeskundigen uit Oostenrijk en Denemarken, en ook uit Pruisen en Zuid-Duitschland, toch ook wel eens geneeskundigen heeft verkregen, met wier zedelijke waarde het al even treurig gesteld was, als met hunne wetenschappelijke.

Hoe het zij, de meeste officieren zijn het er over eens, dat

1) Setro-di-kromoh XXIV.
2) Present.
3) Voor onderdomsgebreken.

het met het gehalte der Inlandsche soldaten niet best gesteld is. Voor een gedeelte schuiven zij de schuld hiervan op den weinigen oefeningstijd hun vergund, vóór zij tegenover den Atjeher gebruikt worden, doch andersdeels is wezenlijk hun physieke waarde beneden die van dwangarbeiders. In merg en been uitgeput, letterlijk zóó zwak, dat het, zooals de berichtgever van den heer Rooseboom[1)] terecht zegt, gevaarlijk is hem met een geladen geweer in het gelid te doen staan, is zulk een Inlandsch soldaat vaak een toonbeeld van menschelijke ellende en mogen wij blijde zijn, dat geene Engelsche oogen hem waarnemen.

Zooals hij daar, alleen op marsch zijnde, voortstrompelt, is hij waar en geestig tot karikatuur gemaakt, door een handig teekenaar uit België. Op het hoofd drie chacots, teeken van een driemaal herhaald dienstverband, de sirih-pruim op de vooruitstekende bovenlip, de menagère, in eene salindang een kind, een paar kippen, eenige katten en een zoodje groenten op den rug medevoerende, terwijl zij het geweer in de rechterhand medesleepende hem op den voet volgt; het zou waarlijk jammer zijn, wanneer zulk eene voorstelling, waarin overigens veel waars gelegen is, door den teekenaar aan zijne landgenooten werd gegeven van den Javaanschen soldaat in Nederlandsch-Indië. Want als zij jong en gezond zijn kunnen zij er heel aardig en flink bijloopen, die Inlandsche troepen. Met hun natuurlijken goeden smaak, weten zij aan de onbehagelijke uniform een behagelijken snit te geven; hun gang is levendig en veerkrachtig, en op hun gedrag, als zij maar niet aan het spel of het opium verslaafd zijn, valt niets aan te merken.

Een transport van den Kraton naar Anagaloëng was in de de eerste helft van 1884 heviger beschoten dan gewoonlijk. Den volgenden dag meldt zich bij ons een Inlandsch sergeant, aan de hand voerende een Javaansch meisje van ongeveer acht jaar. Het is moeielijk zich een Europeesch kind voor te stellen, zelfs uit de hoogste kringen en op de smaakvolste en weelderigste wijze gekleed, dat fraaier en aantrekkelijker beeld voorstelt dan dit meisje, dat aan de hand van haar vader kwam aangehuppeld. Neen, huppelen deed zij niet, al verdroeg zij met Indische gelatenheid de pijn van eene wond, die

1) Bijblad, p. 367.

haar den dag te voren, door een geweerkogel in de borst was gemaakt. Drie weken lang heeft de oude vader het kind, dat gelukkig herstelde, opgepast met eene zorg, die voor de teederste moederzorg niet behoefde onder te doen, blijkbaar zonder het minste besef van het feit, dat de vijand hem eigenlijk nader stond, dan hij ons.

Wij hebben niet de eer den Javaan zoo van nabij te kennen als den Maleier, maar meenen toch genoeg van hem gezien te hebben om te mogen beweren, dat het Javaansche volk van nature geen krijgshaftig volk is. De aanwezigheid der Nederlandsche natie op dezen aardbodem moge echter als bewijs gelden, dat daarom groote dapperheid niet is uitgesloten. Om echter krachtige, gezonde Javanen er toe te bewegen dienst te nemen bij ons leger, geloof ik, dat veel sterker op zijn eergevoel zou moeten worden gewerkt dan dat heden geschiedt. Dit kan op tweeërlei wijze beproefd worden: namelijk òf door hem zoovéél mogelijk te europeaniseeren, òf wel door hem het karakter te doen aannemen der Arabische krijgers, waarvoor hij, evenals voor alles wat Arabisch is, een groot respect heeft. Het is de vraag of het laatste wellicht gevaarlijk zou kunnen worden, in verband met het réveil, dat in de laatste jaren in de door de Halve Maan beschenen wereld is opgewekt. Dit te beslissen laten wij gaarne over aan deskundigen, doch wij blijven bij het boven kortelings uitgesprokene, dat voor het meerendeel slechts Javaansche stumperds zich aanmelden om, onder de bestaande conditiën, dienst te nemen bij ons leger, en dat er veel meer aandacht gewijd zou moeten worden aan het Javaansche element in het leger, om van die stumperds flinke, veerkrachtige soldaten te maken.

Zulk een Mahomedaansch réveil schijnt echter gevaarlijker voor Javanen in de kampong, dan voor Javanen in het leger. De Javaan is van nature een slecht Mahomedaan, maar hij schijnt zeer vatbaar te zijn voor indrukken. Javaansche bedienden worden, als men hen naar streken medevoert, waar Mahomedaansche orthodoxie inheemscher is dan op Java, b.v. naar Sumatra's Westkust, lichtelijk overgehaald ‘vroom’ te worden. Zij zijn dan vrijwel onverdraaglijk. Zulk eene veranderde gemoedsstemming gaat gepaard met ijveriger nakomen van den ritus, veranderde kleederdracht en het nalaten der eerbiedsbetuigingen tegenover Europeanen. ‘Masok-Melayoe’, heet de overgang in de taal der bedienden. Wij hebben nooit van

dergelijke hebbelijkheden gehoord bij de soldaten van ons leger, en te Atjeh zijn nog geene of althans zeer zeldzame gevallen bekend van Javaansche soldaten, die naar de Atjehers deserteerden. Als waarschijnlijk mag men dus aannemen, dat hoe meer Javaansche soldaten er in het leger dienen, hoe minder Mahomedaansche geloofsdrijverij invloed zou hebben. Laten zij, die geneigd mochten zijn om de Javanen als soldaten gering te schatten, toch de Indische krijgsgeschiedenis nagaan. Zij zullen daarin menig voorbeeld van militaire deugd aantreffen, voorbeelden die, wij hopen het van ganscher harte, den Javaanschen soldaat nog lang onzen eerbied en onze genegenheid mogen verzekeren.

Al hetgeen hierboven gezegd is omtrent overplaatsingen, ménages en menagères kan in hoofdzaak ook voor de Inlandsche compagnieën gelden, alhoewel men wel altijd genoodzaakt zal zijn ten opzichte der vrouw veel toegeeflijker te zijn, dan bij de Europeanen. Dat ook bij de Inlandsche compagnieën de vrouw als toebereidster der spijzen eene groote rol speelt, daarvoor moge b.v. als bewijs dienen, dat er Javaansche soldaten zijn, die hun moeder als menagère medebrengen in de kazerne. Is de soldaat verslaafd aan opium, dan is zijne menagère alleen reeds daarom eene prostituée in de meest Europeesche beteekenis van het woord. Is hij daarbij nog verslaafd aan het spel, dan heerscht er tusschen hen beiden de volmaakste eenstemmigheid, eene eenstemmigheid, die tot eindelooze konkelarij aanleiding geven kan, als ook Inlandsche gegraduëerden, dikwijls met niet de flauwste voorstelling van de beteekenis die in Europeeschen zin aan het gezag gehecht wordt, de kazerne bewonen. Wij zeggen niet dat toestanden, als deze, algemeen voorkomen, maar dat zij nu en dan voorkomen, dat zij kunnen voorkomen is o.i. al erg genoeg, en verklaart voldoende de klachten van den commandant eener Inlandsche compagnie, waarover de heer Rooseboom in de kamer gesproken heeft.[1)]

1) t.a.p. bl. 367.

V.
De Onderofficier.

Wij gelooven niet te veel te zeggen door te beweren, dat de onderofficier het gewichtigste element is van elke legerorganisatie. Door minder geschikte officieren kan zooveel nadeel niet worden toegebracht aan de kracht, waarmede het geheel onderling samenhangt, als door ongeschikte onderofficieren. In de barbaarsche zeventiende eeuw, toen men, volgens veler denkwijze, nog zoo bekrompen was om officiersplaatsen weg te schenken aan de bevoorrechten der maatschappij, die geen Hoogere burgerschool hadden bezocht en geene examens hadden gedaan, zijn er krachtige legers geweest, waar eene strenge krijgstucht heerschte, en waarmede groote dingen zijn volbracht. Dit kan alleen verklaard worden uit het feit, dat de toenmalige onderofficiersstand hooger stond aangeschreven en in betere conditie verkeerde. Eene vergelijking van de beteekenis, die het woord ‘sergeant’ heden ten dage op het vaste land heeft met die, welke daaraan, nog heden ten dage, in het noch door reformatie, noch door revolutie aangedane Engeland gehecht wordt, kan er toe bijdragen om dienaangaande tot inzicht te komen.

Een korporaal heet in het Engelsch dikwijls ‘orderly’, dat is zooveel als ‘ordonnans’, en onze sergeant-onderofficieren zijn dáár ‘non-commissionned officers’, dat wil dus zeggen: ‘Officieren’, ‘Bevelhebbers’, alleen met dien verstande, dat zij niet door den Koning belast zijn met het bevel over eenige tactische eenheid, geene Queen's commission hebben gekregen[1)].

Als dit nu werkelijk zoo is, en ik geloof dat geen enkel vakman het zal tegenspreken, dan is het toch zeker te verwonderen, dat de onderofficieren van het Indisch leger een lot hebben, dat hun noch door den soldaat, noch door den officier, noch zelfs door eenig burgerlijk ambtenaar kan worden benijd.

Daar zich ook hier weer de algemeen geldende wederzijdsche

1) Hiermede bedoelen wij niet, dat de woorden sergeant en korporaal er ook niet in de beteekenis, die wij er aan hechten, zouden worden gebruikt. Wij veronderstellen zelfs dat dit verschillend is in verschillende regimenten.

invloed tusschen oorzaak en gevolg doet gelden, zoo wordt de betrekking van onderofficier hoofdzakelijk gewenscht door die mindere militairen, die zich reeds voor het Indische leger verbonden hebben, en die bij goed gedrag daartoe examen kunnen afleggen; maar slechts zelden zullen bekwame en geschikte onderofficieren van het Europeesche leger eene overplaatsing naar Indië verlangen, wanneer zij niet bepaaldelijk in de termen vallen om tot officier te worden opgeleid. Dit is zeer verklaarbaar, want alles te samen genomen heeft een onderofficier van het Nederlandsche leger het beter dan zijn kameraad in Indië.

Artikel 123 van het reglement op den inwendigen dienst begint reeds met te bepalen, dat de Europeesche, Amboneesche en Afrikaansche onderofficieren te samen menage voeren en dat de Inlandsche onderofficieren desverkiezende daaraan deel kunnen nemen. Alhoewel het nu waarschijnlijk niet dikwijls voorkomen zal, dat aan de onderofficierstafel van een bataljon een paar neger-sergeanten, een paar Amboneesche sergeanten en eindelijk eenige Javaantjes te samen zitten, zoo is toch deze bepaling alleen reeds voldoende, om den toestand te kenschetsen.

De waarheid is dan ook, dat de Europeesche sergeant in Indië stiefmoederlijk wordt behandeld. Het reglement op de corps- en kaderscholen bestudeerende, waarin elk fuselier den beminnelijken naam van ‘élève’ ontvangt, zal men ontwaren, dat de bedoeling geweest is om zooveel mogelijk uit het leger zelf het kader te vormen. Waarschijnlijk heeft men hiermede beoogd om door kans op bevordering den lust in het dienstnemen in het algemeen te vermeerderen, maar ook tevens zal de bijgedachte niet ontbroken hebben, dat het per slot van rekening eene goedkoope wijze is om een kader te verkrijgen. Een soldaat der infanterie geniet eene soldij van ƒ 0,33 daags, waarvan hij een gedeelte, en mogelijkerwijs de helft, moet afstaan voor zijne menage. Een onderofficier (sergeant der inf.) krijgt onder dezelfde conditie ƒ 0.90, benevens eene afzonderlijke kamer, en het is dus duidelijk, dat een man, die toch eenmaal bij het leger dient en voor zes jaar verbonden is, zal trachten deze positie in te nemen. Eene andere vraag echter is het of eenerzijds het personeel, waaruit het benoodigde aantal onderofficieren moet voortkomen, van dien aard is, dat er werkelijk

het vereischte getal geschikten uit voortkomen kan en anderszijds of het billijk is om de werkelijk geschikten niet datgene te geven waarop zij zeker aanspraak zouden maken, wanneer zij als zoodanig waren aangenomen. Het is het bekende systeem van eigen regeeringsindustrie, toegepast op de vorming van personeel, en het blijft de vraag of de regeering er wel mede gebaat is. In Nederland is dit nog eene geheel andere zaak. Dáár is een publiek, dat zich meer of minder, maar toch altijd eenigszins met het leger bezig houdt. De corps- en kaderscholen in Nederland en het daar gegeven onderwijs kan niet onbekend blijven buiten het leger, maar in Indië is het leger geheel aan zich zelf overgelaten. Men maakt er kader, maar de gemiddelde maatstaf van deugdelijkheid van het fabrikaat, kan niet altijd vergeleken worden met den standaard in Europa en de grondstof moet men nemen, zooals men die ontvangt. Voorts ontbreekt ook de Nederlandsche maatstaf ter beoordeeling van hetgeen den onderofficier, eenmaal kant en klaar afgewerkt, volgens Europeesche begrippen toekomt. Aan- of opmerkingen maken, eischen stellen, daarvan is natuurlijk geen sprake. Dat is in Nederland evenmin het geval, maar men vergete niet, dat in Nederland de publieke opinie en de zich voortdurend wijzigende tijdgeest ook voor hem doet en alreeds in groote mate gedaan heeft, wat natuurlijkerwijs in Indië jaar in jaar uit op zich laat wachten.

Er is in de Tweede Kamer door den heer van Vlijmen o.a. gezegd: ‘Het overgaan van gehuwde militairen van hier naar Indië zou, in het belang van ons aanzien ginds, tot onderofficieren moeten worden beperkt’, terwijl hij laat doorschemeren, dat deze gehuwden de algemeene zedelijkheid zouden bevorderen. Maar wanneer nu de positie van den onderofficier in Indië van dien aard is, dat een ongehuwd sergeant van het Nederlandsche leger er hartelijk voor zou bedanken, dan is het moeielijk te veronderstellen, dat ordelijke onderofficiersgezinnen er toe zouden kunnen besluiten om naar Indië te gaan.

Slechts eenmaal hebben wij eene Europeesche onderofficiersvrouw in Indië gekend. Haar echtgenoot was stafhoornblazer bij het 17^{e} bataillon te Padang. Door de beminnelijke zorg van het departement van Koloniën was dit ordelijk gezin, bestaande uit man, vrouw en twee kleine meisjes, overgeplant naar het schoone Insulinde, en den man, die een geschikt

musicus was, was de hoop voorgespiegeld, dat hij met privaatlessen veel zou kunnen verdienen en dat hij kapelmeester zou kunnen worden. Nu is er bij de geheele formatie van het Indische leger, men moge zoeken van den luitenant-generaal, legerkommandant en chef van het departement van Oorlog in Nederlandsch Indië af, tot aan den minsten fusilier toe, niet meer personeel voor muziek uitgetrokken, dan de 43 personen, die het corps stafmuzikanten te Batavia vormen.

De muziek bij de bataljons wordt bijeengescharreld uit vrijwilligers, die men daarvoor zooveel mogelijk kleine voordeelen tracht toe te kennen. Hoe het zij, onze hoornblazer kwam met zijne vrouw en kinderen, kersversch uit Europa, terecht in een onderofficierskamer van het kampement, midden tusschen een aantal menagères van andere onderofficieren, die met het grootst denkbare leedvermaak de ellende van het Europeesche paar aanzagen. De arme vrouw kon bij niemand te rade gaan, bij niemand-voorlichting en hulp zoeken, hoe te handelen om met de gegeven middelen haar man en kinderen behoorlijk voedsel te verstrekken, en werd nog bovendien door hare aanvallige buurvrouwen op alle denkbare wijze geplaagd, misleid en voor den gek gehouden.

Zij, die Indië kennen, zullen zich eene voorstelling kunnen vormen van den deprimeerenden invloed van zulk een toestand, een invloed, die dan ook, betrekkelijk gelukkig, tengevolge had, dat de vrouw ziek werd en moest worden opgenomen in het hospitaal te Padang, waar voor haar - en wij constateeren het gaarne - met de meeste bereidwilligheid, een uitzondering gemaakt werd, door haar op te nemen in de eenige voor Europeesche vrouwen geschikte localiteit der lijders 1^{e} klasse.

Zooals nog tot op heden de zaken staan is er in de militaire kampementen geen plaats voor fatsoenlijke Europeesche vrouwen. Men bedenke wel dat het privaatleven in Indië uit den aard der zaak niet zoo ommuurd kan zijn als in Europa, en dat het dus niet aangaat Europeesche onderofficiersgezinnen te doen wonen in een kampement met een aantal andere van een meer Inlandsch karakter. Ofschoon wij de grootste achting hebben voor den stand, waaruit in den regel de onderofficiersvrouwen in Nederland voortkomen, zoo kunnen wij deze vrouwen en meisjes met den besten wil zooveel zedelijk overwicht niet toekennen, dat zij in den strijd met hare Javaansche

zusters niet onmiddellijk het onderspit zouden delven. Ja zelfs al waren zij allen leden van de Hernhutter-Gemeente of gewezen Diaconessen, ook dan nog zou haar moreele invloed op de ongehuwden gelijk nul zijn, daar zij in phystieke gesteldheid, in kennis van de landstaal, in behendigheid om met de bestaande hulpmiddelen tot eenig resultaat te komen, in één woord in alles, in het nadeel zouden zijn.

Wij verwachten dus van Europeesche gehuwde onderofficieren, noch tot bevordering der zedelijkheid, noch tot veraangenaming van de positie van onderofficier, noch tot verhooging der slagvaardigheid van het leger eenig goeds hoegenaamd en gelooven dat, om flinke onderofficieren te krijgen, men tot andere middelen, in hoofdzaak dezelfde, die dienen om de manschappen zelven krachtig en flink te houden, zal moeten overgaan, zoolang ten minste de geheele Indo-europeesche maatschappij in Indie niet een meer Europeesch cachet zal hebben verkregen.

Wij zeiden hier boven, dat wij ééne Europeesche onderofficiersvrouw in Indië hadden gekend. Dit was onjuist. Wij hebben er nog ééne gekend. Was de eerste pas in Indië, de tweede was er lang. Zéér lang zelfs. Aan de kampementswacht van het subsistentenkader te Padang kwam zich bij den officier van gezondheid eene Inlandsche vrouw melden, met verzoek om chinine. Zij sprak redelijk Hollandsch voor eene Inlandsche, en viel op door hare hooge gestalte en lichte gelaatskleur, tandeloozen mond en sterk verouderd voorkomen. Zij moet zeker diep in de zeventig jaar zijn geweest, doch beweerde drie en tachtig te zijn. Zij was eene Europeesche en ondanks beginnende kindsheid wist zij te verhalen, dat zij de weduwe was van den fourier *** voor ettelijke jaren te Padang overleden. Geen der onderofficieren kon zich iets van dien fourier meer herinneren, maar allen kenden haar en wisten hoe zij in de kampong geheel als Inlandsche vrouw leefde.

Een en ander moge volstaan, om velen, die in het belang der zedelijkheid en van het Indisch leger getrouwde onderofficieren naar Indië willen zenden, tot ernstig nadenken te stemmen en tot studie van de Indo-europeesche toestanden op te wekken.

VI.
De Officier.

Het past ons, slechts met eerbied dit onderwerp te behandelen. Dat toch het Nederlandsche volk, ondanks zijne onverantwoordelijke lauwheid in militaire zaken, ondanks de cynische wijze, waarop het zijne bemoeiingen in deze, met uitzoudering van het totale cijfer der onkosten, geheel overlaat aan de zoogenaamde specialiteiten, zonder dat ooit uit andere kringen stemmen opgaan, die van hartelijke belangstelling getuigen; ondanks de inhalige wijze, waarop dientengevolge partij moet worden getrokken van de arbeidskracht der menschen, die het eenmaal in zijn dienst heeft, - dat het, ondanks dit alles, nog de souverein is van zijn prachtig Oostersch rijk, het heeft het in de eerste plaats te danken aan de plichtsbetrachting, de toewijding, de oud-Nederlandsche taaiheid van de, uit den middenstand der burgerij voortgekomen Indische officieren. Vreemd genoeg maar in Nederland zelf zijn zij niet populair, die Indische officieren. Vele Nederlandsche burgers kunnen moeielijk militairen verdragen. Zij getroosten het zich, hen in hun midden te zien, als zij bedenken, dat in het naburige Duitschland de militairen zulk een geheel anderen toon aanslaan; maar van achting voor den soldaat en geestdrift voor het leger is geen sprake. Als dit nu zoo is, wat de Nederlandsche troepen betreft, dan is het waarlijk niet te verwonderen, dat diezelfde burger voor een Indisch leger hoegenaamd niets gevoelt. Hij meent, en daarin staat hij weer aan de zijde van vele Duitschers, dat het strijdvoeren in Indië iets anders is dan de strijd ter verdediging van het vaderland, dat hierbij slechts sprake is van particuliere handelsbelangen. Hoezeer vergist hij zich! Doch zelfs al vergiste hij zich niet; - wat zijn handelsbelangen anders dan nationale belangen? Er is, zooals wij reeds meermalen deden opmerken, in onze volksvertegenwoordiging sprake geweest van het Britsche rijk. Wij Nederlandsche handelslieden, die zoo gaarne het perfide Albion, wellicht uit vergefelijke jalousie de metier, voorstellen als liet het zich in alles leiden door zijne handelsbelangen, wij zouden, zelfs al ware die voorstelling juist, goed doen, eens

aandachtig na te gaan hoe, en op welke wijze, die Britten met het zwaard deze hunne belangen verdedigen. Wij zouden echter nog beter doen met ons ernstig af te vragen of wij ons ook soms vergissen, en of er dáár, waar het Kruis onder de hoede van de Britsche vlag de Halve-Maan op het slagveld te gemoet gaat, niet nog een diepere zedelijke zin verborgen ligt in Engeland's bemoeiingen ‘abroad’, zooals zij het kortweg noemen.

In Engeland dan wordt slechts de gegoede burgerzoon officier, indien hij uit eigen middelen het drie- of viervoudig bedrag van zijn tractement kan bijpassen. Daardoor kan hij dan met zijne aangeboren en van de jeugd af aan ontwikkelde liefde voor ‘sport’ en voor het leven in het vrije veld, het regimentsleven zóó inrichten, dat het hem ten deele althans aan zijn gezellig Engelsch ‘home’ blijft herinneren.

In Duitschland en Oostenrijk overlaadt men den officier met maatschappelijke eerbetuigingen, die hem, casu quo, zijne mindere gegoedheid zeer dragelijk maken. In Nederland - en tot voor korten tijd ook in Frankrijk - verlokt men onbemiddelde ouders om hunne zonen de plaatsen te doen bezetten, die door de geld- en geboorte-aristocratie met ijzingwekkende kalmte worden opengelaten. De steeds wisselende regeeringen, geheel verdiept in andere quaestiën en geen jaar zeker van haar parlementair bestaan, genieten daarbij nog het voordeel der zekerheid, dat er veel kromme sprongen met hen kunnen worden gemaakt, alvorens zij er toe komen, die plaatsen weer te verlaten.

Welnu, laat de natie zich niet beklagen. Het is gebleken en blijkt nog dagelijks, dat deze Indische officieren, niettegenstaande het meerendeel hunner niet in omstandigheden verkeert, die hun vergunnen zich geheel als vrij man te beschouwen, hun taak opvatten met een ijver en een élan, die elke gedachte aan de levering van betaalde diensten onmogelijk maakt. Dat deze officieren ten allen tijde den wreeden en geen kwartier gevenden vijand twintig en meer passen vóór hun peleton zijn tegemoet gegaan, dááraan is het te danken, dat wij nog zijn, wat wij op waardiger wijze behoorden te zijn, - eene groote koloniale macht.

Trad bij de beschouwing der mindere militairen de realistische zijde van het vraagstuk op den voorgrond, hier hebben

wij in hoofdzaak uit te maken òf, en zoo ja, op welke wijze de hoogere aandrift, die den jongeling er toe drijft om officier te willen zijn, zoodanig ontwikkeld en geleid kan worden, dat zij strekke tot het grootst mogelijke nut voor de gemeenschap. Wij ontwaren dan daarbij dat de bezittende kern van onze natie zich in 't algemeen weinig laat gelegen liggen aan de staatkundige beteekenis van Nederland in en buiten Europa. De historische beteekenis van ons volk schijnt haar tot op heden volkomen genoeg, en de tegenwoordige te gering om haar aandacht te boeien. Aan buitenlandsche politiek wordt niet gedaan. Aan koloniale juist zóóveel als even noodig is, om op de hoogte te blijven van den stand der koffiecultuur. De talentvolste en invloedrijkste mannen leggen zich met voorliefde toe op de regeling der binnenlandsche aangelegenheden, of verwijlen met hunne gedachten in de glorierijke phasen der vorige eeuwen. Het bezit eener smettelooze magistratuur en het bewustzijn een wetboek van strafrecht te hebben saamgesteld, dat door alle Europeesche geleerden geprezen wordt, schijnt hun meer waard dan de zekerheid dat het staatkundig Nederland zooveel gewicht in de schaal legge, als met de bestaande gegevens mogelijk is. Zij zien niet in, ‘dat wij zoodoende, met al onze fraaie wetten, èn bepalingen, èn maatregelen, bezig zijn van ons vaderland een goed geadministreerde provincie te maken, een soort van Hannover, dat zonder veel moeite voor den eersten stormwind bezwijkt.’[1)]

Die bezittende kern der natie, waarvan wij boven spraken, - mevrouw ‘Oranje-Nederland’, geboren ‘Zeven Provinciën’, zou men haar kunnen noemen - doet ons waarlijk dikwijls denken aan een lieve, hoogst beschaafde, doch op jaren komende matrone, die op een bedenkelijke wijze het toezicht op hare uitgestrekte landgoederen verwaarloost en met een even bedenkelijken ijver bezig is haar meubilair binnenshuis te schikken en te verschikken.

De geheele houding van het toongevend publiek brengt ons dit beeld, tot in bijzonderheden toe, telkens weer voor den geest: ‘Lord Bull jaagt op Borneo, mevrouw, en is grof tegen uw koddebeier’, zegt de rentmeester. - ‘Wel foei, hoe onaardig!’ antwoordt mevrouw. ‘We zullen hem eens een beleefd

1) Mr. H.P.G. Quack. - Studiën en Schetsen, p. 208.

briefje schrijven, maar à propos, nu ge toch hier zijt, vindt ge niet dat deze schilderij hier beter hangt dan dáár?' - 'Zeker mevrouw, zij hangt uitstekend, maar veroorloof mij u te zeggen, dat het toch wezenlijk te vèr gaat, zooals de hoeve Java wordt beheerd door den tegenwoordigen boer.' - 'Ja, 't is akelig met die boeren tegenwoordig,' zegt mevrouw, 'ge moet het hem maar eens goed zeggen! Maar, hoor eens, ge hebt verstand van oud-Delft niet waar? hoe oud komt u dit bordje voor, ik kocht het gister van een Jood'? - 'Dat bordje is zeker van 1600, mevrouw, 't is waarlijk een buitenkansje, maar gaat u toch zelve er eens heen. Het is mooi weer, laat u eens inspannen en rijdt naar "Java," 't zal den kerel ontzag inboezemen!' - 'Och ja dat zal ik heusch eens doen, maar eerst moeten de kleeden in de voorkamer worden opgenomen; vóór dien tijd kan ik niet uit, om 't porcelein weet ge,' en opstaande, belt zij om den rentmeester uit te laten die, droevig en hoofschuddend het park afrijdt. ''t Gaat zoo niet, 't gaat zoo niet,' mompelt de oude.

Van de edele taak, die voor den welopgevoeden finantieel onafhankelijken jongen man gelegen kan zijn in de positie van hoofdman over honderd, van opvoeder, leider, voorganger en weldoener van zoovele dappere mannen - in hoofdzaak toch naar zijn eigen beeld geschapen - daarvan schijnen de Nederlandsche aanzienlijken geene voorstelling te hebben. Door opvoeding en omgeving - hoewel gelukkig in geenen deele verwijfd te noemen - maar toch min of meer afkeerig van zich te begeven in het soms ruwe practische leven, vooringenomen door eene, naar onze bescheiden meening, eenigszins verkeerde opvatting van de eischen der beschaving, laten zij de eervolle plaatsen in de Indische en meerendeels ook in de Nederlandsche krijgsmacht innemen door die jongelieden, wier roeping anders wellicht meer daarin gelegen zou zijn, het nationaal vermogen door arbeid buiten Europa te helpen vergrooten, dan juist hierin om het bestaande, met het bloote zwaard en de revolver in de hand te verdedigen. En wat is hiervan het gevolg? De strijd om het bestaan is een zware strijd en vele ouders en voogden, dit bij ervaring wetende, meenen, eer welwillend dan verstandig, hun kinderen geen grooter dienst te kunnen bewijzen dan door hen op te voeden voor

een werkkring, waarin die strijd gedeeltelijk wordt ontweken. Zij vergeten echter daarbij, dat zij hierdoor zulke jonge menschen, ja voor broodsgebrek in den meest stuitenden vorm met zekerheid vrijwaren, maar hun ook tevens voor goed de kans afsnijden om in 's levens loterij ooit een hoog nummer te trekken.

Op deze wijze is in Nederland en in Indië de bij de algemeene welvaart sterk afstekende kaste van den beroepssoldaat in den officiersstand ontstaan. Het is eene kaste van ontwikkelde, denkende, doch loontrekkende dienaren, door den Nederlandschen staat zelf in het leven geroepen en onderhouden. Zij plaatst de Regeering telkens voor de moeielijke quaestie, dat het eenerszijds bijna ondoenlijk is om te voorzien in al de behoeften voor zoovele beschaafde gezinnen en dat zij anderzijds toch niet kan loochenen, dat al die gezinnen ten eenenmale van haar afhankelijk zijn.

Dat in moeielijke tijden - zooals wij die thans beleven - van beide zijden wel eens meer dan het mogelijke wordt gevergd, wien zal het verwonderen. En dat in dien stillen strijd tusschen de Regeering en hare dienaren de eerste verreweg in het nadeel is, daar haar elk middel tot contrôle ontbreekt, moet duidelijk in het oog springen. Ware toch de Nederlandsche Regeering in de laatste vijftien jaren, even als de Engelsche, gediend door officieren, wier overgroote meerderheid niet absoluut afhankelijk was van het maandelijks uit te betalen tractement, wij gelooven, dat zij, ervarende hoe slag op slag de beste officieren den dienst verlieten, reeds veel vroeger tot het besef zou zijn gekomen, dat er iets hapert aan het lijdelijk werktuig, dat men het leger noemt. Dit middel van contrôle nu mist de Nederlandsche Regeering geheel en al om bovenvermelde redenen. Dat ook zij zelve onder die omstandigheden soms meer dan het billijke vergt, kan ons evenmin verwonderen. Bedekken wij het gebeurde liefst met den mantel der liefde en herdenken wij onze in het Verre Oosten gevallen landgenooten, zoowel de mannen als hunne vrouwen en kinderen, met eerbied. Als wij slechts van stonde af aan het er toe konden brengen onze strijdmacht zóó in te richten en ons Bestuur zóó te regelen, dat nooit weer zooveel edel bloed kon worden vermorst zonder evenredig resultaat voor het vaderland, dan zou hun dood nog blijken niet geheel nutteloos geweest

te zijn. Zeker, ook zij waren slechts broodsoldaten. Zij hadden zich op jeugdigen leeftijd verbonden, en hun beroep gemaakt van wat hen met jeugdige illusie eene roeping toescheen. Ils ont payé de leurs personnes. Laat dan niet de kern der Nederlandsche aanzienlijken, als zij zich afvraagt hoe het toch komt, dat tot op heden hunne daden den Nederlandschen kunstenaar niet hebben kunnen inspireeren[1] er zich afmaken met de gedachte: 'Och, zij waren er immers voor.'[2]

Onder het Indische officierscorps komen - wij spreken hier alleen van de combattanten - vier categoriën voor, namelijk 1e. officieren, die hunne opvoeding genoten hebben aan de Koninklijke Academie te Breda; 2e. zij, die bij het Nederlandsche leger officier geworden zijn met bestemming naar Indië; 3e. zij, die bij het Indische leger van onderofficier zijn opgeklommen, door als 'élève' (sic) geplaatst te zijn aan de school te Meester Cornelis; hieronder bevinden zich eenige Duitschers; 4e. de officieren, die oorspronkelijk tot het Nederlandsche leger behoorende, om particuliere belangen hunne overplaatsing bij het Indische hebben verzocht en verkregen. Onder die van de eerste categorie, waartoe b.v. alle genieofficieren en de meeste der artillerieofficieren behooren, bevinden zich wel is waar enkelen, wier bakermat door de tropische zon beschenen werd en die ook op volwassen leeftijd door familierelatie en bezit Insulinde als hun vaderland hebben te beschouwen, doch dit is volstrekt geen regel. Regel is dat onbemiddelde jonge mannen het leger kiezen als middel om zich een bestaan te verzekeren en na twintig dienstjaren met het pensioen van kapitein, zoo mogelijk van majoor, in het vaderland te kunnen leven. Wij weten allen, hoe dat bestaan in den tegenwoordigen tijd in Europa is en betwijfelen of het, uit een uitliteits-oogpunt beschouwd, eene verstandige keuze mag worden genoemd, zulk een carrière te beginnen met het oog op zulk een gering resultaat. Wij gelooven integendeel, dat de geringste beunhaas van de Amsterdamschc beurs onmiddellijk zou inzien dat deze carrière, beschouwd uitsluitend

1) Hooijer 'De Nederlanders te München' - Gids. Nov. 1888.
2) Op Atjeh liep het verhaal, dat deze woorden zouden zijn gebezigd door de vrouw van een hooggeplaatst civiel-ambtenaar, toen iemand haar zijne droefheid betuigde, dat er dien dag weer ettelijke mannen, waaronder eenige offieieren, waren gesneuveld zonder eenig voordeel voor ons.

met het oog op de finantieele voorwaarden, geene goede speculatie mag worden genoemd. Dat evenwel toch het aantal adspiranten voor de academie te Breda het aantal beschikbare plaatsen verre overtreft, ligt o.a. hoofdzakelijk aan de door de Regeering nooit officieel bestreden dwaling, waarin ons volk omtrent de maatschappelijke toestanden in Indie verkeert, eene dwaling, die het nog steeds voor het jongere geslacht een tweede vaderland doet zoeken in Indie.

Nog kortelings was in de letterkundige kroniek van dit tijdschrift de volgende opmerking te lezen:

'Jaarlijks trekken uit het vaderland een groot aantal jonge mannen naar Indië, ten einde daar bij de Gouvernements-cultures, als advocaat, als rechtelijk ambtenaar of in eene andere betrekking' - als officier van het leger, voegen wij er bij - 'werkzaam te zijn; jaarlijks nemen een aantal onbemiddelde meisjes het moedig besluit, in Indie haar fortuin als onderwijzeres of gouvernante te gaan zoeken. Aan de opleiding van die jonge lieden is vaak de grootste zorg besteed; met een beklemd hart zien hunne ouders hen naar het verre land trekken, en alleen de overtuiging, dat het voor hun welzijn is, dat hunne kinderen daar in de koloniën sneller en zekerder carrière kunnen maken dan in Nederland, doet hen in de droevige scheiding berusten. Die ouders nu - en dat is onze en anderer fout - hadden moeten worden gewaarschuwd met eene verwijzing naar den roman *Uit de suiker in de tabak*.'[1)]

Doch niet alleen genoemde roman, maar meer litteratuur[2)], die tot ons komt spreken over sociale toestanden in Indie kan het ons leeren, indien eigen ervaring of die van familieleden het niet doet, dat die Indo-europeesche maatschappij, zooals zij thans nog is, niet de geschikte voogdesse kan zijn over eene Europeesche krijgsmacht. Zeker zijn er in onzen Indischen archipel een aantal hoogst achtenswaardige gezinnen, en het heeft dikwijls ons medelijden gaande gemaakt te zien, hoe zulke gezinnen met de grootste nauwgezetheid, zuinigheid, huiselijkheid en eerbaarheid, slechts met moeite kunnen roudkomen van hun schamele bezoldiging. Men vindt ze overal en meer dan de Nederlandsche burger, die meent dat in Indië wild of onver-

1) Gids. Nov. 1888. p. 171.
2) O.a. Eckert. 'Brieven van een Staatsraad.'

schillig geleefd wordt, wel denkt. Men vindt ze overal, in hooge en in lagere kringen, onder ambtenaren, officieren en particulieren, maar hoe veelvuldig ook, toch niet veelvuldig genoeg om aan de regeeringskringen te Batavia, waaruit ten slotte langs een omweg ook het legerbestuur voorkomt, dat eigenaardig orientaal karakter te ontnemen, dat hun nog van uit de rijke dagen van weleer is blijven aankleven.

In verband met dit alles is, zooals wij opmerkten, de dwaling geboren geworden, dat er in Nederlandsch-Indië voor onze jonge lieden, dus ook voor onze jonge officieren, een toekomst is weggelegd; en vol moed begeven zij zich er heen; vol moed om het vaderland te dienen, maar ook met de illusie, en wie zal het hun euvel duiden, om zich een toekomst, een gezin te scheppen. Velen gaan er reeds als jong 2^{e} luitenant gehuwd heen, anderen trouwen spoedig na hun aankomst of nadat zij in Indië zelf officier zijn geworden en in beide gevallen zijn zij met hun gezin geheel en al leden der Indo-europeesche maatschappij, eene omstandigheid, die, afgezien van vele andere nadeelen, die wij hier niet uitvoeriger kunnen bespreken, o.a. dit ééne nadeel heeft, dat zij hen weerhoudt en belet, die voortdurende nauwe aanraking met den troep te hebben, die gekazerneerde ongehuwde subalterne officieren voortdurend met hem onderhouden en die ook de marine-officieren aan boord der schepen het geheele doen en laten hunner matrozen, hunne uitspanningen, zoowel als hunne exercitiën, onafgebroken doet gadeslaan. Duizenderlei belangen komen bij de plaatsingen van officieren in aanmerking. Wij willen aannemen, dat met al die belangen en niet het minst met die van den dienst op de minutieuste wijze wordt rekening gehouden en alles volgens de strikste rechtvaardigheid geschiedt Ééne omstandigheid evenwel is niet weg te nemen; het is deze: de officier is daardoor en door zijn langdurig verband met de regeering een burger van Nederlandsch Indië; de soldaat en de onderofficier in den eigenlijken zin niet, zoodat officierscorps en leger twee verschillende lichamen zijn, die ieder om eigen as wentelen.

Zoo zijn er Indische officierswoningen in de wereld gekomen, keurige coquette villa's, die hun door menig Nederlandsch burger zouden worden benijd, maar waarboven de rijkste bachelor, die met en voor zijne soldaten leeft, een kamer in het kampement o.i. verreweg zou verkiezen. Voor ongehuwden

zijn zij te groot, te omslachtig en te duur, voor gehuwden wel wat te kazerne-achtig. Komen nu ongehuwde jonge luitenants in eenig garnizoen samen, dan deelen zij zulke woningen met hun beiden, soms met hun drieën, ten einde op die wijze de door de Regeering daarvoor vereischte huishuur gezamenlijk te dragen. Het verschil, dat er dus feitelijk bestaat tusschen een naar voorschriften ingerichte ‘officersmess’ - zooals in Engeland en ook ten onzent bij de zeemacht - en den toestand, zooals hij voor de ongehuwden in Indië door den gewonen loop van zaken van zelf ontstaat, is, dat de ongehuwde officieren bij ons zonder toezicht, zonder zedelijken en militairen band in een wilden ‘mess’ leven, en dáár in een geordenden en - wij weten het bij ondervinding - soms zeer gezelligen kring. Het is onder deze omstandigheden, dat voor ettelijke jaren bij sommige welmeenenden het denkbeeld is ontstaan en gedeeltelijk tot verwezenlijking gebracht, dat de huwelijken onder de officieren niet alleen niet moesten worden tegengegaan, maar aangemoedigd, en het is dan ook niet te verwonderen, dat die aanmoediging, nu het verbod is opgeheven, meer dan overbodig is.

Een jong 2^{e} luitenant, vreemd in Indië aangekomen, kan dan ook onder de gegeven omstandigheden geen behoorlijk thuis hebben niet alleen, maar hij kan zich niet behoorlijk voeden, zonder daartoe hulp in te roepen, die het beter voor hem ware niet te behoeven, en het is dus een geluk, wanneer hij eene ordelijke vrouw vindt, die zijn tractement met hem wil deelen. Doch diezelfde Indo-europeesche maatschappij is niet op alle deelen van den archipel rijk genoeg aan zóóveel zielenadel en zóóveel zelfverloochening, als vereischt wordt om onder zulke moeielijke en gevaarvolle omstandigheden de echtgenoote te zijn van een jong officier, en zoo komen er dan ook onder officieren, evenals overal elders, wel eens huwelijken tot stand, die nu juist niet de zedelijkheid bevorderen.

Doch laat ons liever veronderstellen dat zij het wèl doen en elk jonggehuwd officierspaar in alle opzichten een model is van plichtsbetrachting, ook dan nog bevorderen die huwelijken in geenen deele het geluk van die minder bevoorrechten in het corps, wien het niet is mogen gelukken de teedere snaren in eenig Indisch damesgemoed te treffen. Zij zijn daardoor nog te eerder genoodzaakt eene menagère te onderhouden,

ware het alleen maar ter wille van de maag, en het gevolg van een en ander is alweer hetzelfde wat wij in de mindere rangen hebben waargenomen: verslapping van den band, die de officieren - in het vreemde land - onderling en aan hun troep moet binden.

In het vreemde land. Wij hebben elders gelegenheid gehad de opmerking te maken, dat de militairen in Indië over het algemeen minder hun modern-europeanisme verliezen dan de ambtenaren[1]. Dit kan gereedelijk verklaard worden dááruit, dat zij altijd Europeesche minderen om zich heen hebben en dat zij uit den aard van hunnen werkkring minder met inlanders in aanraking komen, tenzij met inlandsche soldaten. Naarmate dit echter meer waar is, naar die mate is en blijft Indië dan ook voor hen het ‘vreemde land’, en draagt de opvatting der Hooge Regeering, die hen eenvoudig als Indische burgers beschouwt, er toe bij hunne positie moeielijk te maken. Door het over en weer detacheeren van Nederlandsche officieren naar Indië en Indische naar Nederland is een stap gedaan in eene goede richting[2], doch dit neemt niet weg, dat de Indische officier, die door de Nederlandsche regeering als Indisch burger en door den Indischen burger als Nederlander beschouwd wordt, zich in een min of meer halfslachtige positie bevindt. Naarmate hij echter stijgt in rang en in tractement begint de Indische civiele samenleving hem meer te beschouwen als te behooren tot hare categorie en voor velen, die een hard leven van onthouding en eenzaamheid achter den rug hebben, zijn die blijken van onderscheiding aantrekkelijker dan voor een niet al te zelfstandig karakter wel wenschelijk is. De sterke anti-militaire gevoelens, die de Nederlandsche burgerij kenmerken, uiten zich nu hierin, dat men in 't algemeen dien hoofd-officieren de meeste sympathie toedraagt - wij zouden haast zeggen het minste antipathie betuigt - die in handel en wandel blijk geven innig overtuigd te zijn van de hiërarchische niet alleen, maar ook van de zedelijke meerderheid van het civiel bestuur, en dat slechts zeer bijzondere bekwaamheden of exceptioneele relaties een hoofd-officier kunnen staande houden, die omtrent militaire zaken een eenigszins andere opinie laat blijken. Is goede

1) Gids Juli 1888, pag. 16, noot.
2) Wanneer namelijk alleen ongehuwden werden gedetacheerd.

verstandhouding tusschen militair en civiel bestuur eene grooter zegen voor elke kolonie, naarmate zij zeldzamer wordt gevonden - ook in de kolonies van andere natiën - zij kan volgens onze bescheiden meening niet beter worden verkregen, dan door het aantal punten van aanraking, dus ook dat van wrijving, zoo gering mogelijk te maken. Zij moeten beperkt blijven tot de hoofden.

'Wie is die heer?' vroegen wij een Engelsch officier bij gelegenheid, dat de 'band' speelde in het kampement te Barbados en er zich eenig wandelpubliek vertoonde. 'I don't know him', was het leuke antwoord. 'Wie is die dame?', vroegen wij eenige oogenblikken later. 'I really don't know her', was het ditmaal nog laconischer antwoord. 'En wie zijn die jonge lieden, die daar ginds zooveel leven maken?', vroegen wij ten derde male, waarop het antwoord luidde: 'We generally don't interfere with the colonial people, unless you like flirting'. En inderdaad gelijkt ons dit wel wat exclusieve standpunt het ware toe om het zedelijk overwicht der Europeesche militairen in eene kolonie te blijven behouden. Het maakt echter de levensvoorwaarden der officieren slechts dàn gemakkelijker, wanneer zij dan ook in het kampement en in hunne kazerne alles vinden wat zij ter verpoozing en tot ontwikkeling van geest en lichaam behoeven. Is dat echter het geval, dan blijkt de behoefte aan het huwelijk ter wille van de moraliteit niet zoo groot, en geniet de soldaat en de onderofficier van het geheele kapitaal van hoofd en hart dat de staat hem in zijn officier geschonken heeft. Bij ons in Indië echter zijn er juist zoovele punten van aanraking en wrijving tusschen het civiel en militair element als er plaatsen en posten zijn, waar militairen liggen. Voor de goede verstandhouding moet veel geschieden en veel worden nagelaten, wat in geen direct verband staat met den militairen dienst en daarom zouden wij aan geene verstandhouding haast de voorkeur geven. Het resultaat van al deze verstandhoudingen is toch ten slotte een legerbestuur onder den invloed, méér van de Indische regeering, dan van den Koning, en de Indische regeering, zooals wij boven zeiden, is om méér dan eene reden onbevoegd, voogdijschap uit te oefenen over eenige militaire macht.

Om meer dan eene reden. Is het noodig, na de geschiedenis der laatste vijftien jaren, deze redenen een voor een op te geven,

of kunnen wij volstaan met te wijzen op den algeheelen ommekeer, die zich ten opzichte van militaire begrippen in het beschaafde Europa in de laatste jaren heeft kenbaar gemaakt? Deze ommekeer toch is in Nederland wel achter-, maar niet uitgebleven, en de personen, die de Indische regeering uitmaken, kunnen er niet de flauwste voorstelling van hebben, ook zelfs niet, al hadden zij zich geen haarbreed verwijderd van het standpunt, waarop zij stonden, toen zij Europa verlieten. Is het noodig te wijzen op feiten? Wij zijn van goeden wille en vreezen niet, dat wij door de mededeeling van de volgende ook maar een oogenblik verdacht zullen worden, bezield te zijn met de eigenaardige zucht tot klagen, die de Nederlander zijn Indo-europeeschen broeder zoo gaarne aanwrijft.

Het was 1882 of '81. Te Atjeh was de vrede geproclameerd. Het gewone Indische bestuur had de taak van het legerbestuur overgenomen en de militairen vervulden van stonde af aan de rol, die hun is aangewezen in eenige provincie in staat van beleg. Eene gewapende vrede dus. Met opgeheven hoofd en uitdagenden blik komt een Atjeher langs een der posten en wordt aangehouden om zijn pas te laten nazien. De officier neemt het vuile papiertje aan, - iets, wat met het oog op de sedert uitgevonden bacteriën op zich zelf reeds als eene gevaarlijke handeling moet worden beschouwd - en beziet het wat langer, dan naar de meening van den houder behoorlijk is. De in zijn waardigheid gekrenkte Atjeher rukt het den officier ruw uit de hand en draait zich om, doch niet snel genoeg om zijn welverdienden oorveeg te ontgaan, die hem eenige passen verder op den grond doet tuimelen. Hij staat op, loopt naar den contrôleur, - en de officier wordt gestraft, wegens het mishandelen van een medeburger.

Wij meenen bescheidelijk dat deze officier hoogstens eene vaderlijke vermaning wegens onvoorzichtigheid had verdiend, en dan nog wel alleen, wanneer men daarbij op de eene of andere wijze kans had gezien, om den Atjeher zijn ongepaste vrijmoedigheid levenslang te doen heugen; en wij raden dan ook geen Nederlandsch burger, zij het ook slechts bij eenig paling-oproer, aan, den Atjeher na te volgen. Het zou hem zeker slechter bekomen.

Eene benting te Atjeh wordt van uit eene kampong lastiger en meer herhaaldelijk beschoten dan zulks in Europa, gedurende

de vredespreliminairen gebruikelijk is. De regeering, daaromtrent ingelicht door den ambtenaar van het civiel bestuur, staat toe dat op deze kampong enkele schoten met artillerievuur worden gedaan, en de daartoe benoodigde vuurmond wordt door den kommandant der benting aangevraagd, verkregen en in batterij gebracht. Na eenige dagen, terwijl de civiele ambtenaar toevallig een dag afwezig is, begint het vuur uit de kampong lastiger dan te voren en de kommandant, zich verheugende in het bezit van zijn nieuw stuk geschut, opent er het vuur op de kampong mede. Inmiddels komt de civiele ambtenaar tehuis en overlaadt den kommandant met hevige verwijten. ‘Maar kommandant, hoe durft u te vuren met dit stuk uit de benting, zonder mijne vergunning? Dat is mijn stuk!’ Tableau! Nadat dit incident tot eenige correspondentie had aanleiding gegeven werd bepaald, dat den kommandant van de benting voortaan het recht bleef om het stuk te richten, doch dat voor het aftrekken, de vergunning noodig was van den controleur.

Het komt ons voor, dat deze opvatting van den werkkring van gedeputeerde te velde - waaromtrent onze voorouders toch ook wisten mede te praten - wel wat afwijkt van de gewone.

Aan een andere der Nederlandsche bentings te Atjeh had zich het zoogenaamd Chineesche kamp onmiddellijk vastgehecht, met eene eigen lichtere palissadeering van klappa-stammen. Zulk een Chineesch kamp wordt te Atjeh gevormd, door wat men in Europa den legertros noemt. Meestal bestaat het uit eene straat tusschen kleine licht gebouwde woningen, waarin kleinhandel wordt gedreven. Chineezen, doch ook inlanders, soms wel enkele Atjehers maken de bevolking uit. Natuurlijk zijn de bewoners van zulk een wijk, waaruit zich onder gunstige omstandigheden later bloeiende handelsplaatsen kunnen ontwikkelen, burgers in den waren zin van 't woord; maar zóó primitief en zóó eenvoudig als zulke wijken op Atjeh destijds nog waren, is het wel wat hoogdravend ze gelijk te stellen, zelfs met de meest eenvoudige Indische handelsplaats onder gewone omstandigheden. Feitelijk bestaat de bevolking, wellicht op enkele uitzonderingen na, uit een hoop canaille, dat, tuk op winst, het leger volgt, en waaronder een strenge politie niet kan gemist worden. Nu was, zooals gezegd is, bij een

dezer bentings dit burger-kampement zoodanig gebouwd, dat de hoofdpoort van deze in gene opende en voor beiden een gedeelte van het banquet gezamenlijk als scheiding diende. Reden genoeg om toezicht te houden op de wijze, waarop deze vrije burgers met vuur en licht omgingen. Op zekeren avond echter ontstond brand in een dezer bamboe-krotjes, welke ter blussching een gezellig tijdverdrijf voor de bezetting der benting opleverde, doch voor den ver over de sawah op schildwacht staanden Atjeher eene nog veel vermakelijker gelegenheid aanbood, om een paar schoten te wagen, op een doel, waar hij zeker was, dat eenige menschen bijeenstonden. Het brandje was spoedig gebluscht. Het vermaak voor beide partijen duurde kort, maar gaf toch aanleiding aan den officier, die 's nachts eene ronde deed, om het gezellige kaartspel te storen van eenige inlandsche heeren en dames, die rondom een staand petroleumlampje, geplaatst op een waggelende baleh-baleh[1)], hun onschuldig vermaak voortzetten. Ook die officier kon toen niet bevroeden, dat hij bezig was zich te vergrijpen aan de vrijheid van Nederlandsch Indische burgers, en dat hij zulk een bevel niet mocht geven, alvorens door den civielen ambtenaar eene politie-verordening was in het leven geroepen.

De drie bovengenoemde feiten zijn, wij erkennen het gaarne geene hemeltergende. Zij zijn weer ridicuul dan ernstig. Wij gelooven zelfs dat zij slechts gedurende een korten tijd - maar toen ook herhaaldelijk - en onder een bepaald, sedert weer gewijzigd régime zijn voorgekomen. Dat zij evenwel voorgekomen zijn, is een uitvloeisel van den in de Indische maatschappij heerschenden geest, waarbij het leger verkruimeld in oneindig kleine gedeelten en, *als zoodanig* hierarchisch gesteld onder het civiel bestuur, ten slotte meer beschouwd en behandeld wordt als een corps veldwachters dan als een leger. Het omgekeerde heeft in den laatsten tijd in Europa plaats gehad, Men is meer en meer er toe geneigd om van de politie krijgsmacht, dan om van de krijgsmacht politie te maken. Hoe het zij, deze wijze van doen heeft op het leger, en op de officieren méér indruk gemaakt, dan men in staat is na te gaan. Zooals boven gezegd is, onze Indische officieren kunnen met hunne bezwaren nergens terecht; blijken geven van onte-

1) Rusthank, vervaardigd van bamboelatten.

vredenheid is onder alle omstandigheden ongepast, heeft slechts nadeel voor den ontevredene en voor zijn gezin tengevolge en den dienst verlaten is ... een groote stap.

Dat echter dientengevolge het leger wel eens in eene ontevreden stemming verkeerde, dat het zich te kort gedaan achtte, dat het, en o.i. terecht, meende, dat al was het treurig feit niet te ontkennen, dat de Atjeh-oorlog in een guerilla-krijg was ontaard, officieren en manschappen toch ten allen tijde het recht hadden zich te beschouwen als koninklijke militairen; dat zij niet altijd het gecoquetteer en geparlementeer met Atjehers, Atjehsche hoofden en Atjehsche kampongs begrepen, en verlangden naar een vredesgarnizoen, waar zij *niet* doodgeschoten werden of naar een oorlogsterrein, waar zij met den vijand eens voor goed konden afrekenen, - dat zal m.i. zelf de meest gematigde Nederlandsche burger kunnen begrijpen[1)]. Evenwel, wij haasten ons er bij te voegen, dat het niet de Atjeh-oorlog en de daarop gevolgde wanhopig verwarde Atjehtoestanden zijn, die het Indische leger aldus hebben vervormd tot wat het o.i. niet behoorde te zijn, maar dat zij alleen de bestaande toestanden scherp hebben doen uitkomen en als het ware in het Europeesche licht geplaatst hebben. Dat ondanks de beste bedoelingen, waarmede in het moederland de noodig geachte gelden voor het leger worden toegestaan er, onder den aandrang tot bezuiniging in het algemeen, bij de Indische Regeering wel eens eene, op zijn zachtst gesproken te weinig Europeesche opvatting bestaat, omtrent hetgeen voor een leger werkelijk noodig is, moge o.a. blijken uit het feit, dat het leger op Atjeh dikwijls gebrek heeft geleden aan.... kunst-

1) Merkwaardig en leerrijk tevens is het om in deze de verhouding na te gaan van de Koninklijke Nederlandsche Marine in Indië. Het materieel is - behalve het auxiliair eskader, bestaande uit een paar schepen - van Indië. Ook betaalt Indië de soldijen der opvarenden, de vivres en de kolen, maar deze zelven zijn door den Koning benoemd en behooren tot den Nederlandschen Staat. Als zij 'personae ingratae' mochten zijn - waartoe hun karakter zeker nimmer aanleiding geeft - dan zouden zij..... hoogstens teruggezonden kunnen worden, doch verder reikt de wrekende hand der Indische Regeering niet. Nu is het echter opvallend, hoe zeer de houding en waardeering der Hooge Indische Ambtenaren en Regeeringspersonen tegenover de Marine verschilt met die, welke zij aannemen tegen en betoonen aan de hoofdofficieren der Indische armee. En telkens beproeft men, alhoewel telkens te vergeefs, de Marine zedelijkerwijze te aanexeeren, o.a. bij het gehaspel over het vervoer van troepen met oorlogschepen, die daartoe niet geschikt zijn.

licht. Wij hebben acht maanden doorgebracht in eene benting te Atjeh. De ijzerdraad-versperring buiten de benting was verlicht met het voorgeschreven niet overmatig groote aantal lantaarns. Toch behoorde het besluipen door een gering aantal mannen lang niet tot de onmogelijke zaken; en voor zulk een geval was het feit, dat er geene verlichting was toegestaan voor de benting van binnen, tusschen de kazernen en op den ‘cour’, wel eens ietwat zorgelijk. Daarom werd dan ook een petroleumlamp 's nachts, op kosten van de kantine, op dien cour brandende gehouden.

Zijn wij wel ingelicht, dan was eene andere benting te Atjeh, zelfs uitwendig, zóó schaars verlicht, dat de officieren in het belang der veiligheid uit eigen middelen er eenige lantaarns aan hebben toegevoegd. Het is inderdaad alsof elke aandrang tot bezuiniging, die, van het moederland uitgaande, bestemd is met gelijkmatige kracht te drukken op de geheele Indische huishouding, door onbekende oorzaken zich concentreert op het leger en zich eerst daarna geleidelijk verdeelt.

Hoe anders is het te verklaren, dat men b.v. in dezelfde kleine afdeeling der buitenbezittingen een *steenen* huisje vindt gebouwd, tot berging van eene brandspuit van het civiel bestuur, terwijl een *houten* gebouwtje in drooge tijden voortdurend moet bevochtigd worden, omdat het als kruitmagazijn in de benting dienst doet. Of is het soms duidelijk welke oorzaken hier in het spel zijn, en zijn zij niet dezelfde, die wij hier boven aanvoerden om aan te toonen, hoe bescheiden het legerbestuur tegenover de Indische Regeering moet zijn om zich te handhaven. Zoo ja, dan is het tevens verklaarbaar dat de druk, waaraan het hoofd moet weerstand bieden, zich naar beneden voortplant tot aan den minsten soldaat. Men moge vrij beweren, dat de Indische krijgstucht niet streng is, en terecht; er heeft zich echter daarvoor een surrogaat gevormd in de maatschappelijke tucht, die wij onzen Europeeschen officieren niet toewenschen. De heerschende kaste van civiele bestuursambtenaren tracht, en niet altijd zonder gevolg, voortdurend invloed uit te oefenen op de huishoudelijke zaken van het leger[1)]. Men bedenke welke middelen het legerbestuur in de

1) Wij herinneren ons eene poging aangewend door een hoofd-ambtenaar te Batavia, om een in elk opzicht geschikt Offic. v. Gez. van een post te verwijderen, omdat zijn nichtje als controleur's vrouw daarheen zou vertrekken en in belangwekkende omstandigheden verkeerde. Te recht of te onrechte werd genoemd Officier verdacht van een minder geschikt accoucheur te zijn, een tak der geneeskunde trouwens, die hem gedurende zijne opleiding niet geleerd werd niet alleen, maar die hij destijds niet eens mocht bestudeeren, zelfs niet uit vrijen wil.

hand heeft om buiten de krijgswetten en reglementen om een gehuwd officier het leven lastig te maken.

Drie overplaatsingen met vrouw en kind per jaar beteekenen zooveel als ontbering gedurende dat jaar. Schulden, die daarvan het gevolg zijn, verminderen de kans op verlof naar Europa, geven slechte conduiterapporten en ontstemmen het gemoed in die mate, dat men lastig wordt en dus behept met de slechtste van alle slechte eigenschappen. Arme Willink Ketjen! Maar hoeveel lotgenooten hebt ge wel achter u gelaten, en hoevelen van hen hebben hunne tevredenheid, hun levenslust, hun zelfstandig karakter zien lijden onder grootere of kleinere kwellingen, waarmede zij nooit iets te maken zouden gehad hebben, wanneer zij, evenals hunne Engelsche collega's, als ongehuwden hadden gediend bij een vast troepencorps.

Want het zijn dikwijls de zoogenaamde post-kommandementen die door de dames der gehuwde officieren begeerd worden, of omgekeerd dermate gevreesd, dat zij alles aanwenden om haar echtgenoot er voor te vrijwaren. Geschikt te zijn voor post-kommandant op eene kleine plaats is eene aanbevelenswaardige eigenschap voor een subaltern officier, eene eigenschap echter, die het verlies weer te grooter doet zijn, wanneer hij door eene benoeming als zoodanig uit zijn corpsverband wordt gerukt. Wij begrijpen in waarheid niet, waarom niet de meerderheid der posten op Java en in de Buitenbezittingen zouden kunnen worden betrokken door detachementen van den hoofdtroep, die in haar geheel om de zes weken of drie maanden konden worden afgelost. Wanneer zij met een paar dagmarschen over land of met een etmaal stoomens over zee te bereiken zijn, dan zou er geen enkel bezwaar wezen om deze wijze van bezetting, waaronder het verband der troepen onderling veel minder lijdt, niet in praktijk te brengen, en wij kunnen ter verklaring, dat dit niet geschiedt, niets anders vinden dan de neiging der Indische Regeering om centralisatie van zichzelve te doen sa-

mengaan met decentralisatie van het leger. Het omgekeerde, namelijk decentralisatie van het civiel en centralisatie van militair gezag strookt, echter meer met den geest des tijds en wordt onzes inziens door de omstandigheden dringend geëischt.

Wij achten het ondoenlijk en onnoodig tevens, om in verdere bijzonderheden te treden. Wij hebben een vluchtigen blik geworpen op het Indische leger om onzen lezers een denkbeeld te geven van zijne meest kenmerkende eigenschappen, waardoor het zich van andere legers onderscheidt. Voortdurend pogende alle oppervlakkigheid te vermijden, hebben wij toch niet anders kunnen doen dan deze eigenschappen vluchtig bespreken. Wij hebben tot uitgangspunt onzer beschouwing de infanterie genomen, omdat zij als het orgaan, dat den grootsten omvang heeft, tevens het meest kwetsbaar is en feitelijk ook het meest lijdt van den foutieven toestand.

Cavalleristen en artilleristen zijn andere wezens dan infanteristen. De eersten hebben elk hun paard, dat voortdurende zorg vereischt en waarmede een geestelijk huwelijk wordt gesloten, dat aan elk individu in het bizonder en aan het corps als zoodanig een geheel verschillend aanzien geeft. Al wilde men nog zoo gaarne, men kan nu eenmaal met cavalleristen en artilleristen niet omspringen op dezelfde roekelooze wijze als men dat, wel niet ongestraft, maar toch zonder onmiddellijk nadeelig gevolg, met infanteristen doet. Een paard, dat hoest of kreupel is, baart meer zorg en bemoeiing dan een infanterist, die bloedspuwing of koorts krijgt, en een vuurmond - een lastig passagier trouwens - waarvan het affuit ontzet is, brengt tijdelijk een half dozijn manschappen op non-activiteit.

Deze aan elk legeraanvoerder bekende omstandigheid, doet reeds van zelf ten opzichte van beide wapens een anderen geest van gezag ontstaan, welke op de manschappen zelve terugwerkende aan dezen een kalmer bestaan verzekert. Het kanon is de band, die de bedieningsmanschappen bijeen houdt, het paard het voetstuk, dat den ruiter minder verplaatsbaar maakt, maar eene compagnie infanterie behoeft slechts door het kleinste administratieve zuchtje bewogen te worden, om hare samenstellende deelen als kaf voor den wind te zien uiteenstuiven.

Voorts hebben wij geene gelegenheid gehad uit te weiden

over de beide bijcorpsen, de administratie en den geneeskundigen dienst, en dat niettegenstaande zij nog kort geleden de zeer belangrijke diensten hebben bewezen van geestigheid te brengen in het parlementair debat.

De Heer Seyffardt heeft namelijk, zich ergerende aan de toelagen voor paardenfourage, welke aan apothekers en kwartiermeesters verstrekt wordt[1], zich niet kunnen weerhouden, de opmerking te maken, dat ‘alhoewel hij nimmer in Indië geweest was, hij toch niet geloofde, dat de administratieve stukken, de poeders en de drankjes te paard werden gereed gemaakt’[2]. Gelukkig voor de lijdende menschheid heeft hij geene aanmerking gemaakt op de aan de officieren van gezondheid verstrekte toelagen voor hetzelfde doel, en kunnen wij dus volstaan met de opmerking, dat deze vermomde tractements-verhooging op eene openlijke nog dit voordeel heeft, dat zij de regeering in staat stelt, den begunstigde in vele gevallen te dwingen tot spoedige voortbeweging van de eene plaats naar de andere, al waren ook alle paarden van den archipel gestorven aan den droes. Zij heeft reeds te lang het karakter, de stabiliteit van eene werkelijke tractementsverhooging aangenomen om haar te kunnen intrekken. Zij heeft geprijkt in tallooze advertentiën, door geheel Europa heen aangeplakt tot het aanlokkelijk maken der betrekking van officier van gezondheid. Velen zijn op deze voorwaarden in dienst getreden, doch al ware dit niet zoo, wanneer men deze toelage converteerde in vast tractement, dan zou zich onmiddellijk het bezwaar voordoen, dat velen der administratieve stukken schrijvende, der pillen en drankjes makende officeren, buiten staat bleken twee à driemaal daags eene verre wandeling door de zon van hunne woning naar hun werkplaats of bureau af te leggen, terwijl zij thans, zich niet kunnende verontschuldigen, zich een rijtuigje aanschaffen, dat hen tweemaal zooveel kost als de fameuze toelage bedraagt. De Heer Seijffardt zou, wanneer hij wèl in Indie geweest ware, de volle overtuiging hebben mede thuis gebracht, dat, moge men soms het kind den waren naam niet geven, er geen uitgaaf ten behoeve van het leger gedaan

1) Ad ƒ 15 per paard per maand voor twee paarden.
2) Bijblad p. 370.

wordt, die ook maar voor een klein gedeelte zou kunnen worden gemist, en wij zouden hem en de andere leden wel willen smeeken, om bij de studie der Indische begrooting een paar bladzijden om te slaan. Wanneer men dan ook nog eens de vroegere begrootingen inzag, dan zou men gewaar worden hoe, jaren achtereen, alle benoodigde geneeskundige diensten zijn waargenomen door een corps officieren van gezondheid, waaraan volgens de toch niet te ruim gestelde officiëele formatie (184 Offic. v. Gez. + 43 Apothekers) ongeveer 40 man, d.i. 18 ½ % ontbraken. Wanneer zij dan daarbij bedachten, dat bij de gewoonte om nooit officieren boven de formatie aan te stellen, niettegenstaande men gerustelijk kan rekenen op een zeker percentage van het personeel, dat wegens ziekte geen dienst doet en op een ander percentage, dat zich met verlof in Europa bevindt, dan zou hun zeker de lust vergaan om nauwlettend de tractementen dier officieren uit te pluizen. Er zijn rekeningen, die lichtelijk hooger worden, als men haar gespecificeerd wil hebben. Wij zouden die leden gaarne eens herinneren aan den dag, toen een minister van Buitenlandsche Zaken zich in de Kamer verantwoordde over eene beschikking, waarbij het op de begrooting uitgetrokken tractement van ambtenaren, wier plaatsen onbezet waren gebleven, pondspondsgewijs verdeeld was geworden, over het aangestelde personeel. Er kwam, meenen wij, in die verdediging iets voor van de huishuur van een huis in Berlijn. Welnu, de Indische autoriteiten zorgen wel, zulke handelingen ten gunste van haar personeel nooit te behoeven te verdedigen. Alhoewel dit o.i. gemakkelijker zou vallen, vragen wij, wat te denken van eene regeering, die jaar in jaar uit den arbeid, waartoe zij zelve rekent 227 man noodig te hebben, kalm doet verrichten door 170, zonder er zelfs aan te denken, om aan die 170 eenige extra-belooning toe te kennen? Al hebben toch die officieren geene huizen in Berlijn, zij worden tengevolge van de onvoltalligheid der formatie, te veelvuldiger overgeplaatst. ‘Pay a man twice and he will do the work of three’ is weer een Engelsch spreekwoord, terwijl de Indische Regeering het: ‘betaal een man half en de gewoonte zal hem nog lang heel werk laten doen’ bijkans tot een Nederlandsch zou stempelen.

Als men dan nog daarbij zijn oog liet gaan over het hoofdstuk Justitie, dan zou men tot de wetenschap komen, dat alle

geneeskundige diensten aan veroordeelden bewezen, en alle medico-forensische adviezen - in Indië heerscht de eigenaardige gewoonte om van elken speldenprik een visum repertum in optima forma te doen opmaken - door de officieren van het leger worden bewezen, en dat daarenboven alle particulieren en alle civiele ambtenaren zich in de militaire hospitalen kunnen laten verplegen en door de officieren van het leger behandelen. En wanneer men dan in de reeds bovengenoemde advertentiën leest, dat de Duitsche, Oostenrijksche, Italiaansche, Czechische en Belgische geneesheeren, die als zoodanig willen dienst nemen bij het Indische leger, behalve ƒ 3000 tractement, eene indemniteit van ƒ 360 per annum voor paardenfourage, benevens vrije woning genieten, en daarbij nog het recht hebben civiele praktijk uit te oefenen, dan gevoelt men bewondering voor de handige wijze, waarop eene verplichting, die het leger benadeelt, wordt voorgesteld als een recht. De waarheid is dat van dit recht slechts in enkele hoofdplaatsen tot finantieel voordeel kan worden gebruik gemaakt, doch omgekeerd op de meeste andere plaatsen den militairen geneesheer de schier duldelooze verplichting oplegt, om voor de kleine vastgestelde toelage van ƒ 47.50 per maand[1)] een ontelbaar en schier dagelijks aangroeiend heirleger van beambten, met hunne als bedienden fungeerende inlandsche neven en nichten, menagères en andere bijzitten, genees- en heelkundigen bijstand te verleenen, een arbeid, waardoor hij vaak geheel onttrokken wordt aan wat uitsluitend het voorwerp van zijn zorg, zijn studie, zijne genegenheid behoorde te zijn: het leger.

Wij zouden eindelijk, als het ons gegeven ware de begroo-

1) Zie art. 2 van het G.B. dd. 21 Maart 1876, no. 5. De Kolonel Chef v/d. G.D. geniet ƒ 300; de hoofdofficieren ƒ 100 en de subalterne officieren ƒ 50 's maands voor ‘de waarneming van of het toezicht over den burgerlijken geneeskundigen dienst en de vaccine.’
‘De bedoelde toelagen komen ten laste van de Vde afdeeling der begrooting - departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid’ - en eindelijk: ‘van deze toelage is alleen verschuldigd de gewone contributie ten behoeve van het Weduwen- en Weezenfonds van *burgerlijke* ambtenaren’. Door deze bepaling is dus de begrooting rechtstreeks gebaat met den goedkoopsten geneeskundigen dienst, die ergens ter wereld onder de tropen verkregen wordt, ten koste van het leger, en draagt de arbeid dezer officieren nog tevens bij tot stijving van een pensioenfonds, waaruit hunne weduwen nimmer een cent zullen kunnen trekken.

ting van Nederlandsch Indië in de Tweede Kamer te bespreken, voor wij ons op toelagen van ƒ 30 's maands wierpen om die te verslinden, en voor wij tot de onderstelling kwamen, dat geneesheeren minder goed het uiterlijk voorkomen konden beoordeelen dan andere officieren, liever eens nagaan hoeveel Nederlandsche geneesheeren in Nederland thans op betrekkelijk jeugdigen leeftijd, met Indisch pensioen, practiseeren en of dit ook in verband kon staan met de keuring van hen, die zich aanmelden om op de bestaande voorwaarden aan onze Universiteiten tot officier van gezondheid te worden opgeleid. Wij zouden daarbij ook niet verzuimen eens na te gaan, hoevelen er binnen de vijf jaar na aankomst in Indië gestorven zijn.

Doch ook op andere wijze moet de begrooting meermalen dienst doen voor boeman, eene wijze, die voor het rechtsgevoel van een goedgeaard Nederlander kwetsend is. Zij toch geeft aanleiding, tot het straffen van officieren in hun beurs, door hun de vergoeding op te leggen van door hunne werkelijke of vermeende nalatigheid aan den lande berokkende schade. Het zijn natuurlijk in de eerste plaats de kwartiermeesters, die aan zulke ongevallen blootstaan, alhoewel zij geene zoogenaamd comptabele ambtenaren zijn[1)]. En deze vergoedingen kunnen zoo belangrijk zijn, dat een gezin er jaren onder lijdt. Nog onlangs berichtten ons de couranten het geval van een Indisch kwartiermeester, die kort voor zijn verlof naar Europa het geluk had een in het ongereede geraakt stuk terug te vinden, waardoor hem eene ingehouden vergoeding van p.m. ƒ 3000 moest worden terugbetaald. Men kan nagaan hoezeer zulk een gezin onder die inhouding heeft moeten lijden en mag waarlijk zijn hulde niet onthouden aan de Nederlandsche eerlijkheid en goede trouw, die zelfs onder dergelijke maatregelen zich weet te handhaven. Doch niet alleen kwartiermeesters, maar alle officieren worden op hun tijd eens met inhouding op hun traktement ‘belast’, zooals het met een technische term in het Indisch ‘colonial slang’ genoemd wordt. De Nederlandsche volksvertegenwoor-

1) De kwartiermeesters zijn, evenmin als die hier te lande, comptabele ambtenaren; in geval van schade wordt deze verhaald op de leden van den raad van administratie of op de compagnie's-commandanten. Hoewel het beter ware hen tot comptabele ambtenaren te maken.... enz. Seyffardt t.a.p., p. 370.

diging heeft eens de onwettigheid moeten uitspreken van een besluit, waarbij een kapitein ‘belast’ was met inhouding tot betaling van het pensioen van drie Inlandsche soldaten, die, bij het geven van een saluut op 's Konings verjaardag, door zijn werkelijke of vermeende schuld waren gewond[1]. Dat deze straf op een curieus rechtsbegrip gegrond is, kan zelfs de leek in de rechtsgeleerdheid inzien, die natuurlijk onmiddellijk vraagt, welk ander Inlandsch fuselier nu geacht wordt de opengevallen plaats in te nemen, wat risico betreft, daar toch de gepensionneerde voortaan grooter levenskans heeft, dan toen hij nog soldaat was. Toch behelzen eene reeks van Algemeene Orders voor het Indische leger bepalingen, die hierop betrekking hebben: b.v.: ‘bovendien zal zoodanigen kommandanten de vergoeding der (ver)bruikte munitie worden opgelegd, en bij eventuëele ongelukken, door verminking als anderszins der daarvoor gebezigde militairen, daarenboven nog ten hunnen laste gebracht, het aan zoodanige militairen toe te le(g)gen gagement.’[2]

Die opgelegde vergoedingen zijn ware misbruiken, die het rechtsgevoel kwetsen en aan den eerbied voor de wet afbreuk doen. Zij vormen een *te* gemakkelijk middel voor de gezaghebbers om moeielijkheden te voorkomen, de begrooting te doen sluiten en den schuldige te treffen. Wie zullen echter de grenzen bepalen en hoever zullen die zich uitstrekken?

Wij weten dat aan boord van een onzer vaartuigen van oorlog een groot Armstrongkanon overboord getuimeld is en sedert rust in de diepte van den Oceaan. Wij weten dat eens een geheel marszeil - waarde plus minus ƒ 300 - den weg van het kanon is opgegaan, maar nooit is ons ter oore gekomen dat aan een marine-officier daarvoor - behalve de disciplinaire straf - nog de vergoeding der geleden schade is opgelegd, en nu vragen wij of het dan geen meten is met twee maten, om de Indische officieren, die toch waarlijk zulk een gemakkelijke taak niet hebben, nog te beklemmen met het gevoel, dat zij elk oogenblik blootstaan aan de kans van gekort

1) Namelijk in 1881 de kapitein A.J. v. Ginkel.
2) Reglement van krijgstucht of discipline voor het krijgsvolk te lande, van de Vereenigde Nederlanden, bewerkt ten gebruike bij de toepassing, voor het leger in Nederlandsch-Oost-Indië. Te Batavia bij H. M. van Dorp & Co. 1878. p. 15. Het is eene slordig geredigeerde en slordig gedrukte verhanseling van het B.v. d.Souv. Vorst van 20 Juli 1814.

te worden in hun tractement. Deze kortingen, het is er al mede als met de overplaatsingen, worden langzamerhand usance. Een luitenant neemt voor het eerst een magazijn over. Hij vertrouwt zijn kameraad, die hem verzekert, dat de restanten er werkelijk zijn. Daar deze nooit kamfer heeft gebruikt, heeft hij ze ook nooit verschreven, en er niet aan gedacht, dat kamfer vervliegt. Zijne verzekering was dus, alhoewel ter goeder trouw gedaan, onwaar en zijn opvolger wordt belast met: ‘een kilo kamfer à ƒ 7.-’.

Een detachement suppletie-troepen zal ten 10 ure per mailboot uit de Rietlanden vertrekken. Om zeven uur beschuldigt een soldaat zijn kameraad hem 's nachts bestolen te hebben. Het corpus delicti wordt werkelijk op den beschuldigde gevonden en de detachements-commandant, een luitenant van het Nederlandsche leger, gedetacheerd naar Indie, telegrafeert naar Harderwijk om orders. Deze luiden dat de beschuldigde moet terechtstaan te Batavia. Daar aangekomen komt men tot de ontdekking, dat de beschuldigde in Nederland moet terecht staan en dáárheen moet worden teruggezonden. Welnu, naar mij verzekerd werd, heeft men er ernstig over gedacht den luitenant te ‘belasten’ met de vergoeding der reiskosten heen en terug van den delinquent. Dat dit evenwel niet is geschied, zou hij hoofdzakelijk te danken hebben gehad aan het feit, dat hij tot het Nederlandsche leger behoorde.

Wij deelen deze bijzonderheden mede, omdat het ons voorkomt goed te zijn, dat de kern der natie wat meer van nabij bekend worde met Indische toestanden en met de oorzaken, die mogelijk medegewerkt hebben en nog medewerken om een zekeren nevel te doen ontstaan tusschen de Nederlanders en hunne Nederlandsch-Indische landgenooten, een nevel, die nu eens gelijkt op een misverstand, dan weder op eene kleine breuk in de broederlijke genegenheid, doch die men van den eenen, zoowel als van den anderen kant gaarne zag weggevaagd.

Zoo blijkt dus uit alles, dat wel verre, dat ergens met kwistige hand toelagen zouden worden verstrekt aan officieren van het leger, die zulks strikt genomen niet behoeven, er op eene vermomde wijze gebruik wordt gemaakt van de krachten, die het leger als zoodanig in zich bevat, ten voordeele van de Indische begrooting, ten nadeele van het leger.

VII.

Wanneer een geschikt hypnotiseur een daarvoor vatbaar individu onder zijn invloed de overtuiging opdringt, dat een derde persoon voor hem onzichtbaar zal zijn, dan komt dat individu de kamer binnen, waarin zich deze persoon bevindt en handelt in alle opzichten, alsof hij niet bestond. Wanneer hij in normalen toestand het er op gezet had hem zijn diepste minachting te betoonen, door van zijn bestaan geen notitie te nemen, dan zou hij deze rol onmogelijk zóó meesterlijk kunnen spelen. In waarheid speelt hij dan ook geen rol, maar heeft in volmaakten ernst het bewustzijn verloren van zijne aanwezigheid. Het is zeer waarschijnlijk dat een daaraan verwante of analoge toestand, ook zonder opzettelijk te worden in het leven geroepen, veelvuldig in de natuur voorkomt. Treffen wij niet herhaaldelijk in het dagelijksch leven menschen aan, die ons in hoofdzaak als volkomen gezonde, normaal denkende en normaal werkende natuurgenooten voorkomen, totdat de absolute onmogelijkheid blijkt hun aandacht te vestigen op eene zaak of eene omstandigheid, die toch voor hen van het grootste gewicht is?

Of zouden wij verder moeten gaan en moeten aannemen, dat geen enkel individu in alle richtingen volkomen helderziend is en er bij ieder mensch - zij het dan ook bij den meest volmaakten het minst - een blind gedeelte in het gezichtsveld van het geestelijk oog overblijft? Het is althans zeer waarschijnlijk. In het dagelijksch leven maakt men er zich af met te zeggen: ‘ik stel er geen belang in’ of ‘ik kan er mij geene voorstelling van maken’, doch uit een physiologisch oogpunt beschouwd, ziet men in deze feiten de werking van een dieper gelegen oorzaak. Als men verder aanneemt, dat geheele volken, gedurende zekere tijden hebben geleden aan eene waanvoorstelling, dat sommige anderen ook heden daaraan lijden, dan mag men evenzeer aannemen, dat ook geheele volken tijdelijk onder den invloed kunnen zijn van eene geestelijke blindheid, - ‘Seelenblindheid’ noemen de Duitschers het - ten opzichte van eene bepaalde omstandigheid, die anders met hun belang in het nauwste verband staat. Wij gelooven, dat ons Nederlandsch publiek sedert ettelijke jaren

behept is met zulk eene geestelijke blindheid ten opzichte van militaire zaken.

Hoe anders is het te verklaren, dat elk Nederlander, die het buitenland bezocht heeft en die u bekent, dat het hem niet ontgaan is hoezeer de krijgslieden dier vreemde mogendheden reeds op het uiterlijk alleen verschilden van die, welke hij gewoon was tot heden te zien, zich kalm bij zulk een feit neerlegt, alsof dit de natuurlijkste zaak ter wereld ware. Let wel, lezer! dezelfde Nederlander, die het behoud zijner onafhankelijkheid op hoogen prijs stelt, en die in 1870 zich boos maakte op de Pruisen, bij de gedachte aan eene annexatie. Hoe anders is het te verklaren, dat men in Nederland, na vijftien jaar strijd in Atjeh, na het verlies van enorme sommen gelds, waaronder de nationale welvaart ernstig geleden heeft, nog altijd met meer voorliefde plannen maakt tot verbetering van eenig binnenwater, tot aanleg van eenige locaal-spoor, ja tot alles wat men wil, dan tot vergrooting en hervorming van onze strijdkrachten? Hoe anders eindelijk is het te verklaren, dat de Nederlanders, die toch zeker niet gezegd kunnen worden ongoedhartig of hardvochtig van natuur te zijn, volmaakt koel blijven, wanneer er bericht komt, dat een dapper officier, of een tiental dappere mannen in hun dienst gesneuveld zijn? Persoonlijke ongelukken bij aardbevingen, door den bliksem of door wilde dieren aangericht, wekken meer belangstelling.

Wij meenen inderdaad, dat geene andere verklaring mogelijk is. Is zij juist, dan is het slechts noodig, dat de natie worde gewekt uit hare hypnose, die haar door niemand anders kan zijn opgedrongen dan door den grooten Franschen hypnotiseur Napoleon I. Hij heeft haar van schrik doen verlammen door zijne tierceering en zijne militie en van dàt oogenblik af heeft zij het hoofd afgewend en de ooren dichtgestopt, zoodra er maar van soldaten sprake was.

Herhaalde malen is in het begrootingsdebat van 1888 gesproken over Engeland en Engeland's leger[1)]. In de Eerste kamer heeft de heer van Gennep bij die gelegenheid eene ver-

1) Wie eene juiste en levendige beschrijving van Engelsche militaire toestanden wil lezen, verzuime niet kennis te maken met den Franschen ritmeester ‘Parabère’. ‘Le capitaine Parabère’ par le vicomte Richard O'Monroy. Paris, Michel Levy, 1882.

gelijking gemaakt tusschen de afscheidsrede van den Engelsch-Indischen Onderkoning en die van den heer Van Rees. ‘Daar ginds een juichtoon’, zeide hij, ‘en hier een klaaglied.’ Toch komt, bij aandachtige lezing dier opmerkingen betreffende Engeland, telkens de gedachte bij ons op: ‘Is de spreker, die zoo ter loops onze toestanden bij de Engelsche vergelijkt of die andere, die de onzen naar Engelsche wijze wil hervormen, wel op de hoogte van de zaak, waarover hij spreekt?’ Wij hebben het genoegen gehad gedurende eenige dagen gast te zijn geweest van de officiersmess van een Engelsch regiment, dat te Barbados tijdelijk in garnizoen lag, op weg naar Indië, en hebben daarbij gelegenheid gehad, evenals later op eene mailreis in gezelschap van Engelsche infanterie-officieren, de overtuiging te erlangen, dat geene administratieve maatregelen alleen ooit in staat zullen zijn om onze Indische toestanden ook maar een schijn van gelijkheid te geven met de Engelsch-Indische. Volgens betrouwbare mededeeling moet dan ook een soldaat van het Engelsche leger in Indie het Imperial-Gouvernement op nagenoeg zóóveel geld te staan komen, als onze regeering aan een 2^{en} luitenant van het Indische leger ten koste legt.

De vraag, die hierbij een ieder op de lippen zweeft: ‘wat moet dan wel een Engelsche 2^{e} luitenant kosten?’ dient daarom iets uitvoeriger beantwoord te worden. Een Engelsch officier dan is zeer dikwijls en voornamelijk in de lagere rangen een jong mensch, die niet voornemens is, om van den dienst zijn levenstaak te maken. Velen worden officier, en kunnen dat, met de betrekkelijk lichte wetenschappelijke eischen, zooals, en om dezelfde reden waarom men in Nederland student in de rechten wordt. Men gaat eenige jaren bij het regiment om levenservaring op te doen, zich ernstig toe te leggen op physieke ontwikkeling en daarbij tevens eene maatschappelijke positie te bekleeden. Het middel komt ons doeltreffender voor en edeler tevens, omdat zij er ook op moeten rekenen, naar het oorlogsveld over de geheele wereld te worden gezonden, om ‘Old Brittania's’ eer op te houden, terwijl ten onzent hoogstens de schutterij van de goede bedoelingen dier jonge menschen voordeel kan trekken. Zij verlaten echter het regiment en den dienst weder - en geven daardoor ruimer hand bij de bevorderingen - wanneer zij op den leeftijd gekomen zijn, waarop zij zich zedelijk en finantieel in staat gevoelen zich te

vestigen. Konden wij in Nederland, zij het op bescheidener schaal, een toestand voorbereiden en daarna zien geboren worden, die met dezen eenige gelijkenis vertoonde, wij gelooven dat èn de Nederlandsch-Indische maatschappij en ten slotte de geheele koloniale politiek er wel bij zou varen. Het kan niet ontkend worden, dat ook in de militaire kringen het private bezit der leden, een bijkans onontbeerlijk hulpmiddel is om het zedelijk leven van den geheelen kring te verheffen. Men verdenke ons toch niet van geringschatting voor de honderden, minder door de fortuin begunstigde burgers, die hunne zonen zoo gaarne den eervollen officiersrang zagen toegekend en die terecht meenen, dat dezen daarvoor alle geschiktheid bezitten. Wij willen alleen den wel gefortuneerden er op wijzen, dat ook zij niet mogen ontbreken en dat, wanneer zij zich geheel en al terugtrekken, toestanden ontstaan, die zij, door hunne meerdere maatschappelijke onafhankelijkheid, en ook door deze alléén, kunnen voorkomen. Zeker, rijke officieren zullen niet beter vechten, dan minder vermogende, maar er is ook, gelooven wij, geene enkele reden om te veronderstellen, dat zij het minder goed zouden doen, tenzij men zou willen aannemen, dat thans in Indië gevochten wordt met den moed der vertwijfeling; wat zeker onjuist zou zijn. Doch in tijden dat er niet gevochten wordt zullen zulke officieren het leven kalmer kunnen opnemen en niet met zekere gejaagde angstvalligheid naar de toekomst met de door haar omsluierde promotie's, overplaatsingen, belooningen en opgelegde vergoedingen behoeven te zien. Zij zouden daarbij zich niet van elk werkelijk of vermeend aangedaan onrecht, van elk klein verzuim, van elk verschil van opvatting met hunne supérieuren de tering van ergernis behoeven op den hals te halen. Omgekeerd zouden zij ernstige en ergerlijke onrechtvaardigheden - zooals wij werkelijk gelooven, dat voorgekomen zijn - niet behoeven te verdragen, daar elke regeering, die haar belang begrijpt, slechts ongaarne een geschikt dienaar verliest. Deze zekere mate van onafhankelijkheid, zou in geenen deele, evenmin als zij dit elders doet, de krijgstucht behoeven te schaden, doch zij zou beletten, dat als men uit lauwheid en gebrek aan overtuiging die krijgstucht liever niet streng handhaaft, het daarmede beoogde doel langs omwegen verkregen wordt. Deze onafhankelijkheid van een deel der officieren, zoude den anderen ten goede komen. Onze

Regeering is dikwijls en onze Indische steeds eene burgerlijke. Er moet eenig tegenwicht zijn om te voorkomen, dat zij niet krachtens haar aard en hare traditie te zwaar drukke op dàt deel harer dienaren, dat zijn ontstaan dankt aan een nietburgerlijk, staatsrechtelijk begrip.

Deze en dergelijke beschouwingen zijn voor niemand, die over militaire organisatie heeft nagedacht, nieuw. Herhaaldelijk worden zij besproken en uit den aard der zaak uitvoeriger, dan hier kan geschieden. Hoe komt het dan, vraagt men allicht, dat zij zoo weinig publiek behandeld worden? Omdat, meenen wij, het nu eenmaal ongeraden is, ‘de parler de corde dans la maison d'un pendu’; omdat het nu eenmaal in Nederland niet oorbaar geacht wordt ooit te spreken over het meerdere of mindere privaat-bezit des burgers. Men spreekt als bestonden er geene brandkasten. Maar wij, die toch weten, dat zij bij duizenden bestaan, wij vragen ons dikwijls af bij de aanschouwing der statige burgerwoningen in Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht en Middelburg: ‘Waar zitttten toch de zonen der bewoners? Zij studeeren toch niet allen in de rechten?’ Als wij dan doordenken over die Nederlandsche aanzienlijken en hunne zonen, dan bekruipt ons de lust meer van hen te weten te komen, dan de herinnering, die het verblijf op de Stichtsche academie bij ons achterliet. Wij geven daartoe het woord aan een academisch hoogleeraar die, door zijne betrekking daartoe in staat gesteld, het weten kon. In een levensbericht van Jhr. Mr. D.T. Gevers van Endegeest, meent hij dezen zijn vriend geen hooger lof te kunnen toezwaaien dan door hem te vergelijken bij... de Engelsche aristocraten. ‘Zooals hij daar leefde in dien kring en zooals hij werkte daarbuiten, is de heer Gevers voor mij het type van die gezonde en krachtige aristocratie, aan welke het moderne Engeland voor alles zijne groote meerderheid verschuldigd is’, en verder sprekende over diens maatschappelijke standgenooten gaat hij voort:[1] ‘Ik ken geen bedenkelijker teeken des tijds, dan het toenemend egoïsme onzer hoogere klassen, dan haar onverschilligheid voor de publieke zaak, het lage

1) Levensbericht van Jhr. Mr. D.T. Gevers van Endegeest door J.T. Buys. Overgedrukt uit de levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden 1880-81.

peil van hare beschaving, de onbeduidendheid en de platheid van het leven, waarin zoovele mannen van *goeden aanleg*[1], tot haar kring behoorende, opgaan en zich verliezen'[2]. Harde woorden voorwaar, maar zijn zij geheel onverdiend? Wij zouden het niet durven beslissen.

Wanneer wij al het bovenstaande trachten saam te vatten om tot eenige conclusie te komen, dan blijkt het, dat het hoogst samengestelde en verwarde weefsel onzer militaire toestanden, voornamelijk met betrekking tot onze Indische bezittingen - en men neme gerustelijk de West-Indische in deze beschouwing op - dat dit weefsel niet te ontwarren is, dan door middel van een 'réveil' in Nederland. Wij hebben een 'réveil' beleefd op godsdienstig en een op artistiek gebied, waarom zouden wij er geen beleven kunnen in de nationale politiek. Tot zulk een réveil, dat niet plotseling plaats heeft, kan een vaderlandslievend en verstandig minister den stoot geven, door de zaken bij den waren naam te noemen en de aandacht der natie zooveel mogelijk af te leiden van den kerkelijken strijd, die ook in onze levensdagen, evenals voor twee eeuwen, de kracht der natie verlamt. In afwachting van dit réveil zullen de toestanden moeten worden gewijzigd en kan als het ware alles worden voorbereid om de natie na haar ontwaken te ontvangen. In de eerste plaats moeten dan de toestanden in het Indische leger genormaliseerd worden; zoodanig dat er weer tactische eenheden in het leven geroepen en het leger zelf nauwer aan het vaderland worde verbonden. Het zal dan wellicht blijken, dat men met uitbreiding van het inlandsche element, mits men de zaak ernstig ter hand neme en zich niet bepale tot het verhoogen van het handgeld, veel meer kan uitrichten dan men denkt. Het inlandsche element onder goede Europeesche leiding zou dan kunnen vormen wat men thans het Nederlandsch-Indische leger noemt, waarbij dan geen enkel Europeesch soldaat meer zou behoeven te dienen, doch dat een debouché zou kunnen zijn voor verdienstelijke Europeesche veteranen en gegradueerden. Wellicht zou men dan en mits geheel onder militaire leiding,

1) Wij cursiveeren.
2) T. a.p.

zooals de marechaussée in Nederland, een gedeelte van dat leger, bij afwisseling kunnen bestemmen voor rijkspolitiediensten in Indië. Men kan in Eckert's brieven lezen, dat bij het meer en meer opkomend Europeesch proletariaat in Indië, de tegenwoordige inlandsche politie-oppassers niet voor hun taak berekend zijn; een toestand, die dagelijks bedenkelijker wordt. Een Europeesch misdadiger, die opgepakt wordt door eene, zij het ook inlandsche patrouille, brengt daardoor minder schade toe aan het prestige, dan wanneer dit aan een paar 'kanaries'[1] slechts na eenige vruchtelooze pogingen gelukt. Deze regeling zou besparing tengevolge hebben.

Wij kunnen echter bezwaarlijk verwachten, dat het gezag in onze uitgestrekte bezittingen ooit behoorlijk zal kunnen worden gehandhaafd zonder een kern van Europeesche, liefst Nederlandsche troepen.

Die Nederlandsche troepen nu zouden wij zoo gaarne uitsluitend in de hand zien van het moederland, op dezelfde wijze als thans nog de manschappen der Koninklijke Marine. Onverschillig of 12 bataljons of 3 regimenten zouden blijken noodig te zijn, het moesten zijn en blijven Koninklijke troepen, die in Nederland, zoowel als in de Koloniën dienende, om de drie jaren werden afgelost. Men kan zich bezwaarlijk eene voorstelling maken van den zedelijken indruk, dien zulk eene regeling bij den inlander te weeg zou brengen. Het is merkwaardig om bij vertrouwelijke gesprekken met inlanders op te merken, welken eerbied zij hebben voor de Nederlandsche officieren der zeemacht, die door den Koning zelven benoemd, door den Toewan Bezaar zelfs niet ontslagen of bevorderd kunnen worden. Men zou dan aan deze troepenmacht al of niet den naam kunnen geven van 'Indische brigade'. Men wachte zich evenwel voor hoogdravende namen en zou gerustelijk kunnen volstaan met ze de Koninklijke regimenten van het Nederlandsche leger te noemen. Zonder dus een haarbreed te kort te doen aan de rechten van den Gouverneur-Generaal als opperbevelhebber van zee- en landmacht, zouden zulke troepen in Indie zedelijk en physiek eene groote macht kunnen ontwikkelen. Doch hoogst ernstige studie en veel arbeid zal daaraan moeten voorafgaan, inzonderheid bij de samenstelling der

1) Inlandsche politieagenten.

reglementen en bepalingen van discipline en inwendigen dienst. Zulk een krijgsmacht zou nooit mogen fraterniseeren, noch met de bevolking, noch met de burgermaatschappij; en daarop dienen de bepalingen van inwendigen dienst geheel te zijn ingericht. Daartoe zouden ook de bepalingen betreffende het leven van officieren en manschappen in de kampementen zóó moeten zijn dat deze in die kampementen alles vonden, wat tot studie, tot oefening en tot veraangenaming van het leven noodig is. Dat zulk een toestand bestaanbaar is bewijst de marine, waarvan de manschappen, wat woning betreft, zeker in veel ongunstiger positie verkeeren. Men wachtte zich vooral bij de inrichting van zulke korpsen om *uitsluitend* te rade te gaan met Nederlandsche of Nederlandsch-Indische specialiteiten, al ware het slechts omdat men sommige toestanden beter op een afstand kan beoordeelen dan van nabij, en men schame zich toch niet om, zoo noodig, bij andere natiën, in casu bij Engeland in de leer te gaan. Volgens den Heer van Vlijmen kunnen wij uit het rapport van den Heer Breijer lezen[1] 'welk een gunstigen indruk van moreele en physieke kracht de Engelsche troepen in Britsch-Indië hem (den verslaggever) hebben gegeven' en, voegt hij er bij; 'dan rijst onwillekeurig het verlangen om Engeland's voorbeeld te volgen.' De natie kan er van verzekerd zijn, dat ook vóór dat de Heer Breijer gelegenheid had zijne opmerkingen te maken, dat verlangen bij vele officieren, en zelfs 'willekeurig', gerezen is, en daarom zijn wij geneigd te vragen, waarom men niet meer officieren naar het buitenland zendt om de werking na te gaan van andere 'reglementen van discipline' en van andere 'bepalingen op den inwendigen dienst' dan de verouderden, waaronder onze militairen voortleven. Duitschland heeft zich niet geschaamd om, bij de oprichting zijner marine, de opleiding van een zijner zee-officieren aan ons Koninklijk Instituut voor de Marine toe te vertrouwen, en de organisatie dier geheele marine bijkans, op te dragen aan een Nederlandsch zee-officier. Voorts aarzelt men niet om officieren naar het buitenland te zenden ter bestudeering van technische zaken,... welnu, de zorg voor het dagelijksch leven van duizende mannen is o.i. eene technische zaak bij uitnemendheid.

1) De Heer Breijer heeft eene veldtocht medegemaakt in Opper-Birmah. Zie bijblad Staatscourant p. 365, alwaar van *Opper-Borneo* gesproken wordt!

Alleen op deze wijze zou men er allengskens toe kunnen geraken om, in afwachting van het réveil, dat toch eens zal moeten komen, toestanden te scheppen, zooals de heer Van Vlijmen, en met hem wij allen die èn Nederland èn de koloniën liefhebben, het wenschen. Toestanden, die zullen kunnen bijdragen, om den band tusschen Nederland en zijne bezittingen te versterken, om hier belangstelling, daarginds genegenheid levendig te houden of aan te kweeken en om aan Nederland weer het karakter te geven van eene beschaafde koloniale mogendheid,

'Das holländische Kolonialreich von heute könnte man eher ein Stilleben nennen; eine grosse Domäne allenfalls, die einen recht guten Ertrag giebt, auf deren Boden es aber im allgemeinen sehr patriarchalisch und mittelälterlich zugeht; oder eine halbverfallene Burg aus der guten alten Zeit, die aus der Ferne noch immer stolz und stattlich und wohnlich ausschaut, die aber, sobald man sie näher betrachtet, manchen schlimmen und schwer zu bessernden Schaden verrät und manche Absonderlichkeit, die zu dem Geiste der modernen Zeiten nicht mehr passen will'[1]. En verder: 'fast könnte man von einem verstohlenen Protectorate Brittanniens über Niederländisch-Indien reden.' Dewijl nu deze beschouwing moest dienen om de wenschelijkheid te betoogen, dat Duitschland ons behulpzaam mocht zijn met het exploiteeren van die 'grosse Domäne', zou het wellicht verstandig zijn, om den Duitschers, die wij in onzen dienst nemen, den eisch te stellen zich metterdaad en ook officiëel geheel en al tot Nederlanders te maken. Zonder vreemdelingen zullen wij het wel nimmer kunnen stellen, maar, mits op deze voorwaarden, kunnen onze Hoog-Duitsche broeders onze nationale kracht sterk vermeerderen.

Geen verstandig mensch zal verwachten, dat zulke ingrijpende veranderingen spoedig tot stand zullen komen, maar toch mag men niet rekenen op den duur der eeuwen. Een zachte drang van bovenaf is onmisbaar, een weinig werkelijke overreding noodig.

Van verschillende zijden toch is gewezen op de hooge kosten, die het vormen van groote tactische eenheden, alleen uit

1) Dr. Emil Deckert, Die Kolonialreiche und Kolonisationsobjecte der Gegenwart. Leipzig, Frohberg 1885. p. 160 en 161.

Nederlanders (Europeanen) bestaande, en die daarenboven de helft van hun tijd in Nederland zelf zouden moeten doorbrengen, na zich zou slepen. Voorts is het bezwaar geopperd, dat de aanwerving van Europeanen voor eene Indische brigade - voor Koninklijk-Nederlandsche regimenten - de gewone werving geheel zou doen staken. Op deze en dergelijke bezwaren is maar één antwoord. Het is dit: Java en Sumatra alleen bergen te samen meer schats dan vereischt zou worden om alle staande legers van Europa te onderhouden; doch geld is een gewas dat, ter verzekering van goeden oogst, met ietwat ruime hand gezaaid moet worden. Wij gelooven zeker, dat als Indië slechts meer bezocht werd door kapitalisten, men meer vertrouwen zou krijgen in land en volk. De snelle ontwikkeling van Deli kan niet worden geloochend en evenmin het feit, dat die ontwikkeling meer ondanks de Indische regeering, dan door haar bemoeiing heeft plaats gevonden. Wij houden het voor zeker dat Deli met al zijn 'Soessah' de bête noire is der regeerende bestuursambtenaren. Als hiervan slecht iets waar is, dan verbeelden wij ons, dat er voor jonge mannen met fortuin geen schooner gelegenheid is om in Indië eens naar goed land uit te kijken, zonder opzien te baren, ergernis te verwekken of geheime tegenwerking te vreezen, dan door als officier van een Nederlandsch troepencorps vrijelijk door de wildernis te kunnen rennen. Meent men dan een goed stuk gevonden te hebben en blijkt het dat de inlandsche hoofden er, onder eerbiedig opzien tot den controleur, bezwaar tegen hebben het aftestaan, welnu, dan is er nog niets verbeurd - en zoekt men naar een ander plekje. Er zijn er vele. Op deze wijze zou wellicht juist die zuiver Nederlandsche troepenmacht de kern kunnen worden waaruit de Nederlandsch-Indische maatschappij zich langzamerhand vervormde tot meerder gelijkenis met hare zuster de Engelsch-Indische.

Slechts wanneer het daartoe mocht komen, en ook slechts dan alleen, mogen wij hopen, dat eenmaal een Nederlandsch-Indisch Onderkoning met een juichtoon het bestuur aan zijn opvolger zal kunnen overgeven. Wat ons in ieder ander geval te wachten staat - wij houden er ons van overtuigd - kunnen wij elk oogenblik gaan leeren in de tropische bezittingen van Spanje en Portugal.

SWART ABRAHAMSZ.

Graaf Ruprecht.

De moeder zit aan haar spinwiel en spint.
- ‘Waar toeft nu zoo lang mijn zoetlief kind?’

Daar stormt zij naar binnen, met stroomend haar.-
- ‘Mijn dochter, wat vonklen uwe oogen zoo klaar?’

- ‘Laat vonklen mijne oogen, laat blozen mijn koon!
Zoo zag mij de graaf en hij noemde mij schoon.’

- ‘Zaagt ge immer vereenigd als minnend paar
De koerende duive en den adelaar?

Al weet ge u begeerd en al waant ge u bemind,
De graaf is te groot voor een poorterskind.’

- ‘Maar hij heeft mij gezworen een eed van trouw.
Begroet mij, o moeder, als edelvrouw!

Nu maak onze kluis voor zijn komst gereed
En geef mij spoedig een bruiloftskleed,

Een kleed wel sierlijk en blank en schoon,
Dat het passen moog bij den gravenkroon.’

- ‘O dochter, mijn dochter, verlaat mij niet meer,
Dat ik wake op uw wandel in deugd en eer!

Wee de weerlooze, die zich verleiden liet
En de bloem van haar onschuld ontbladerd ziet!’

Toen sloeg zij de handen voor 't bleek gelaat.
- ‘O moeder... graaf Ruprecht... te laat! te laat!

In het woud is een plekje als een looverzaal;
Daar jubelen merel en nachtegaal.

Daar heeft mij graaf Ruprecht de lippen gekust,
Daar heeft hij zoo zoet in mijne armen gerust.

En als mij mijn lief voor een andre verlaat,
Dan geef mij wel spoedig een doodengewaad!’

O bleek als een doode is de volle maan,
Die boven de velden is opgegaan!

Wit zijn de wegen en hard als graniet,
Onder de sneeuwvlaag, gracht en vliet.

Wat nadert zoo stil, in den winternacht?
- 't Is een jonkvrouw, die wordt naar den burg gebracht.

Blank ligt de doode op de blanke baar,
In den donkeren vloed van haar bronsbruin haar.

Geen priesters, geen grafklacht, geen statige stoet,
Geen trapplende paarden: twaalf mannen te voet.

Blank, op haar leger van wit satijn,
Ligt de jonkvrouw, in fakkel- en maneschijn.

Doch ginds, op den burg, in de prachtige zaal,
Daar zit graaf Ruprecht aan 't bruiloftsmaal.

En het fakkellicht flikkert op 't blank en het blond
Van de bruid, die zacht lacht met haar bloeienden mond.

Vlug rond gaan de schenkers, een vroolijke schaar
Beeldschoone knapen met krullend haar.

Veel edele gasten omkransen den disch.
Wie denkt daar aan winter of droefenis?

Wat nadert zoo stil, in den feestlijken nacht?
- 't Is de stoet, die daar sloop over 't ijs van de gracht.

De wachters, de knapen, in slaap na den wijn,
Zij stuiten den stoet niet, die binnen wil zijn.

- ‘Zie, déze is uw bruid en haar brengen wij u!
Heer Ruprecht,’ spreekt Walter, ‘hoe loont gij ons nu?’

Waswit wordt de graaf en zijne oogen staan wild.
- ‘Dood!’ - ‘Zóo,’ spreekt de wreker, hebt gíj gewild!

'k Zag haar ziel, als een duif, die haar lippen ontvlood,
Bij de laatste stralen van 't avondrood.

Vóor Christus' troon klaagt het kind u aan.
Heer Ruprecht, wat hebt gij mijn zuster gedaan?

Met vonkelende oogen en leeuwenmoed,
Zwaait Walter zijn zwaard - en zijn zwaard is goed.

En getroffen stort Ruprecht op 't lijk van het kind,
Door zijn liefde geknakt, als een bloem door den wind.

En het blinkende zwaard klieft den romp van het hoofd.
- ‘'t Is volbracht!’ spreekt de wreker, ‘de Heer zij geloofd!’

HÉLÈNE SWARTH.

Dramatisch overzicht.

Noorsche dramatiek: De Jonggehuwden van Björnstjerne Björnson en Nora van Henrik Ibsen. - La Nuit d'Octobre van de Musset.

Het repertoire onzer schouwburgen lijdt aan bloedarmoede. De tooneelbesturen grijpen zenuwachtig naar rechts en links; nu eens naar een Fransch melodrama, dan weer naar een Duitsche klucht; heden naar een farce, genre Palais Royal, morgen naar een ijselijk drama uit het repertoire van Sarah Bernhardt; - maar aan hoogere kunst, aan een tragedie in verzen, een klassiek blijspel, aan een Fransche comedie, welke fijn en geestig samenspel eischt, wagen zij zich liefst niet.

Er is een fijner, frisscher, zuiverder lucht noodig om weer wat lenigheid en kracht te brengen in het stramme, verzwakte lichaam, dat het Hollandsch tooneel heet.

Waar die te vinden?

In het Noorden antwoorden sommigen, en zij vestigen onze aandacht in het bijzonder op Noorwegen. Er bloeit daar sedert jaren, eene oorspronkelijke letterkunde, pittig en krachtig, mannenkost die op de tongen bijt; en wat die Noorsche schrijvers te zeggen hadden hebben zij bij voorkeur in den vorm van het drama hun landgenooten voorgediend. Hun landgenooten in de eerste plaats. Er is een zeer eigenaardig *goût de terroir* aan het meeste wat mannen als Björnson en Ibsen - om slechts de meest sprekende vertegenwoordigers der Noorsche letterkunde te noemen - geschreven hebben. Maar tegelijkertijd is de stof hunner drama's ontleend aan het algemeen menschelijke, dat onder alle hemelstreken belangstelling wekt, en is het aroma, dat hun werk bevat, krachtig genoeg om zich ook nog in een vertaling te doen gelden.

Twee Noorsche tooneelstukken werden kort na elkander voor ons opgevoerd en als modellen in hun soort aangeprezen. Eerst (24 Maart) *De Jonggehuwden* van Björnstjerne Björnson, dat door eenige jongere leden van de Vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel' als pièce de résistance voor hunne tweede proefvoorstelling was gekozen; daarna *Nora* van Ibsen tot tweemaal toe (29 Maart en 9 April) met groot succes door 'De Tooneelvereeniging' ten tooneele gevoerd.

De Jonggehuwden dagteekent reeds van 1865, de Nederlandsche vertaling van 1872. Het stuk stelt ons in twee bedrijven een huwelijksdrama voor, afspelende tusschen Axel en zijn vrouw Laura. In het eerste bedrijf vinden wij het pasgehuwde paar in het huis van de ouders der jonge vrouw, waar ook Laura's vriendin Mathilde gelogeerd is. Laura is het troetelkind harer ouders en geeft dezen hunne liefde rijkelijk weer; te rijkelijk naar het gevoelen van Axel, die al spoedig tot de overtuiging komt, dat, gelijk Laura hem trouwens zonder aarzeling toegeeft, zijne schoonouders in het hart zijner vrouw een eerste en ruime plaats innemen, en hij zelf zich moet vergenoegen met een tweede plaats, ja, met niet meer dan een 'derde part' van hare liefdeblijken. Laura is wel bereid bij haren man te blijven, mits hij haar vergunne hare ouders niet te verlaten. Axel is er diep ongelukkig onder. Hij heeft zijn Laura lief; maar nu niet meer, zooals vóór het huwelijk, toen hij haar (zooals hij zegt) in zijne gedachten opnam als een kind; hij heeft haar lief als zijn vrouw: hij kan - zegt hij - niet meer alleen bewonderen, hij moet beminnen, hij kan niet meer knielen, hij moet omhelzen. Maar die liefde, die hij op zijn beurt van haar eischen mag, bezit Laura niet, en Axel is overtuigd dat zij die hem nooit zal kunnen schenken, zoolang zij bij hare ouders blijft inwonen. De ambtman en zijne vrouw schrikken terug bij het denkbeeld hun eenig kind te moeten afstaan; maar in het eind komt de vader, door Axels onverbiddelijke redeneering overtuigd, tot het inzicht dat Laura's plaats is bij haren man, en dat zij hem dus zal hebben te volgen wanneer hij het verlangt.

Het tweede bedrijf speelt een jaar later, en wel in de woning van Axel en Laura, die door den jongen man geheel op dezelfde wijs is ingericht als de ouderlijke woning, welke zijne vrouw heeft verlaten. Doch wie meent, dat Laura, overtuigd van de liefde die haar man haar toedraagt, getroffen door al de teedere zorgen die

nij haar wijdt, zich thans gelukkig is gaan gevoelen, vergist zich. Verbitterd, eigenzinnig als een bedorven kind, staat Laura naast haar man; al zijne pogingen om het haar naar den zin te maken, al zijn werken voor haar wordt met koelheid beantwoord. Mathilde, die ook hier weder haar intrek schijnt genomen te hebben, leest als het bedrijf aanvangt, Laura voor uit een nieuwen roman, welke de jonge vrouw zeer treft, want in dit boek worden toestanden beschreven, volmaakt gelijk aan die tusschen haar en Axel; alleen is in den roman de geschiedenis reeds wat verder gevorderd. De jonge echtgenoot toch, van wien de schrijver of schrijfster in den roman verhaalt, wordt ernstig ziek en een andere vrouw komt hem oppassen en troosten; wanneer zijne vrouw dit bemerkt, wil zij weer tot hem terugkeeren - maar dan is het te laat.

Laura is nog onder den indruk van het verhaalde, wanneer zij het bericht ontvangt dat hare ouders naar haar op weg zijn en nog dienzelfden dag zullen aankomen. Nu blijkt langzamerhand het schuldbesef in haar te ontwaken, en nog iets anders ontwaakt in haar: zij voelt iets als jaloezie tegenover Mathilde, wier warme genegenheid voor Axel haar niet verborgen bleef, en die bij hem wel eens de rol kon gaan vervullen van die ‘andere vrouw’ uit den roman. En als nu eindelijk Axel voor zijne schoonouders een verhaal verdicht van de wijze waarop hij, na het verlaten van de ouderlijke woning, met Laura verzoend is, hoe zij hem tegemoet is gekomen, schrede voor schrede, tot zij eindelijk elkander vonden, dan zinkt Laura vol schaamte en berouw aan zijn borst - nu hebben de jonggehuwden elkander inderdaad gevonden. Nog vóór het scherm valt, vernemen wij dat de roman, die de ommckeer heeft bewerkt, een werk is van Mathilde.

Het onderwerp van dit kleine drama: het zich losscheuren van eene jonge vrouw uit het ouderlijk huis, de strijd tusschen de aangeboren kinderliefde, door de ouders op onverstandige, egoïstische wijze gevoed, en de nog zwakke, pas ontwakende liefde van de jonggchuwde voor haren man, is interessant en het is een verdienste van Björnson dit eenvoudig dramatisch motief gevonden te hebben.

Maar hoe heeft hij het motief uitgewerkt? Björnson brengt ons in een gezin uit den deftigen stand; Laura is het kind van rijke ouders; haar vader staat als ambtenaar aan het hoofd van een der 20 ambten, waarin Noorwegen verdeeld is. En nu vinden

wij de jonggehuwden twee dagen na het huwelijk, niet op de in alle landen onder den bemiddelden stand gebruikelijke huwelijksreis, maar in het huis van hunne ouders, dat bovendien nog bewoond wordt door eene vriendin van Laura, Mathilde, die niet van plan schijnt de jongegehuwden vooreerst nog te verlaten. De echtgenoot, Axel, is de eenige van het vijftal, die het zonderlinge van dezen toestand inziet, en dien even ongewenscht als ongewoon vindt; de ouders, de jonge vrouw zelve en de vriendin schijnen alles volkomen natuurlijk te achten. Reeds hierdoor vergt Björnson wel wat veel van des toeschouwers natuurlijke geneigdheid om het met het punt van uitgang van een drama zoo nauw niet te nemen. Wij kunnen ons bovendien moeielijk voorstellen, dat Laura twee dagen na haar huwelijk zich nog zóó weinig met ziel en lichaam de vrouw van Axel gevoelt, dat zij al die getuigen om zich heen duldt. Wij vragen ons verder af, hoe het mogelijk is dat zij, die dagelijks de ondubbelzinnigste blijken van Axel's liefde ontvangt, een vol jaar lang blijft mokken en pruilen.

Maar dit alles daargelaten - daargelaten ook het onbeholpene in den bouw van het stuk: een volle acte besteed aan de expositie van een handeling, die in twee bedrijven afloopt; - wat doet Axel om aan de onnatuurlijke en onhoudbaren toestand, waarin hij zich gebracht ziet, een einde te maken?

In het eerst houdt hij zich flink, hij blijft op zijn stuk, op zijn recht staan; hij bepleit zijne zaak met warmte en overtuiging, en weet Laura het ouderlijk huis te doen verlaten voor een eigen echtelijke woning. Maar terwijl hij nu verder op zichzelven en op zijne liefde zou hebben moeten vertrouwen, terwijl zijn toewijding, zijn vergeten van zichzelf Laura de oogen zou hebben moeten openen, blijven de jonggehuwden als vreemden naast en tegenover elkander staan, en wordt de oplossing alleen verkregen langs een zijweg.

Vooreerst is het onmenschkundig van Axel, die Laura in een eigen woning, op eigen wijs ingericht, het geluk had moeten doen vinden, van de echtelijke woning een volkomen copie te willen maken van Laura's ouderlijk huis, en daarbij nog Laura's vriendin als *fâcheuse troisième* in huis te halen. Maar is er iets onnatuurlijkers, iets gewrongeners, is er banaler tooneel-*truc* denkbaar, dan die door Mathilde opgestelde roman, welke Laura de oogen moet openen?

Kenschetsend voor de wijze waarop Björnson de dramatische be-

handeling van zijn onderwerp heeft opgevat, is het feit dat de twee personen, tusschen wie het eigenlijk drama speelt, elkander in het stuk slechts enkele minuten onder vier oogen spreken, nl. in het 2e tooneel, 1e bedrijf, waar de auteur ons wil laten hooren hoe Laura zich hare positie als gehuwde vrouw voorstelt, en verder aan het slot van het 3e tooneel van het 2e bedrijf, waar wij uit Laura's mond vernemen dat zij in de brieven, welke zij dagelijks aan hare ouders schreef, niet over haren man geklaagd heeft, en dat zij nu eindelijk, na een jaar, niet bijzonder gesteld is op een langer verblijf van Mathilde in hare woning. Maar van een verklaring tusschen Laura en Axel, van een dramatisch conflict, een samenstooten van deze twee karakters, geen spoor. Door redeneering, door slim overleg, door kunstmiddeltjes wordt de ontknooping voorbereid. Den hartstocht, het élan, den innerlijken drang, die de jonggehuwden tot elkander zou behooren te brengen, zoekt men in deze twee lange bedrijven te vergeefs. De verzoening is langs onnatuurlijken weg tot stand gebracht, door een *deus ex machina* in den vorm van een roman. Is er voldoende waarborg, dat zij duurzaam zal zijn?

Dit verhindert zeker niet, dat men naar Björnson's *Jonggehuwden* met aandacht luistert; dat men de lange redeneeringen volgt zooals men het een debat doet over een of ander gewichtig maatschappelijk vraagstuk; dat men geniet van menig fijn, menschkundig trekje in den dialoog, en den humor waardeert, waarmede de ambtman en zijne vrouw, vormelijke en bekrompene, maar doodgoede menschen, zijn geteekend; - maar verwarmd, meegesleept wordt men geen oogenblik. Onbevredigd, teleurgesteld en niet zonder bezorgdheid ziet men het scherm vallen, en bij het naar huis gaan denkt men na over hetgeen er door een handiger dramaturg van het belangrijke onderwerp te maken zou zijn geweest.

In *Nora* van I b s e n , slechts enkele jaren jonger dan Björnsons klein drama - het dagteekent van 1869 - wordt van een ander huwelijksprobleem de oplossing gezocht.

De intrige van het stuk is in de laatste weken tot verzadigings toe verteld. Toch is hier nog een korte vermelding van den hoofdinhoud noodzakelijk.

Met de opvoeding van de vrouw schijnt het in Noorwegen niet best gesteld te zijn. Was Laura uit *De Jonggehuwden* nog kort

na haar huwelijk een kind, dat van de plichten eener gehuwde vrouw jegens haren man geen flauw besef heeft, Nora Helmer is, zelfs na een echtverbintenis van acht jaren, zoo onwetend, snoepachtig, leugenachtig en bijkans ontoerekenbaar als een twaalf- of dertienjarige. Alleen koestert zij, anders dan Laura, een innige liefde voor haren man, een liefde die zich onder anderen daarin uit, dat zij, om Helmer in de gelegenheid te stellen door een verblijf in het Zuiden zijne gezondheid te redden, in het geheim een groote som gelds opneemt, in hare onnoozelheid, en zonder te begrijpen wat er schuldigs in steekt, de handteekening namakende van haren vader, wiens borgstelling geeischt wordt, terwijl zij door vertaalwerk, door bezuiniging op haar kleedgeld, de renten en langzame aflossing der aangegane schuld weet te verzekeren. Weldra zal het geheele bedrag zijn afgelost, en dan is zij geheel vrij van zorgen, kan zij volop van het heerlijke leven genieten. Doch de luchthartige Nora rekent geheel buiten den geldschieter Krogstadt. Dezen, die zich indertijd aan een dergelijk misdrijf heeft schuldig gemaakt, is het niet zoozeer om de aflossing te doen; de schuldbekentenis met de nagemaakte handteekening, het bewijs van Nora's schuldige handelwijze, wil hij zoolang mogelijk behouden; zij moet hem dienen om Helmer, die als directeur van de hypotheekbank zijn chef is geworden te dwingen, hem niet alleen zijn post aan de Bank te doen behouden, maar hem, als bezitter van het familiegeheim, naar de oogen te zien. Om het gevaar dat haar bedreigt te bezweren, tracht Nora haren man te overreden Krogstadt in zijn betrekking te laten, doch Helmer is hiertoe niet te bewegen. Krogstadt wordt ontslagen, en brengt nu zijne bedreiging ten uitvoer. In een brief aan Helmer deelt hij dezen alles mede. Helmer is buiten zichzelven van woede en schaamte: in Nora's lichtzinnigheid ziet hij niets anders dan zijn eigene schande; blind voor hetgeen hare handelwijze rechtvaardigen kan, overstelpt hij haar met de ruwste verwijten. Nora staat verplet. Zij heeft acht jaren lang geloofd aan Helmers liefde; zij verwachtte niet anders dan dat hij, getroffen door hetgeen haar groote liefde deed om hem van een zekeren dood te redden, beseffende hoe zij zich zeven jaar lang heeft moeten inspannen om de rente en aflossing van haar schuld geregeld te kunnen aflossen, wat zij heeft moeten doorstaan om het geheim voor hem te verbergen, thans haar als een heldin zou hebben bewonderd, al de gevolgen van het misdrijf op zich nemende en zich

inniger dan ooit aan haar verbonden voelende. De schok doet Nora ontwaken. Op eens is het haar duidelijk, dat wat zij voor liefde aanzag niets is geweest dan spel. Helmer heeft haar beschouwd als zijn speelpop, als een zangvogeltje, dat zijn huis opvroolijkte door haar gezang; maar voor hare opofferende liefde voelt hij niets. En nu kan zij met dien man niet meer onder één dak wonen, geen moeder meer zijn voor zijne kinderen. Zij moet weg, op het oogenblik zelf; haar besluit is onwankelbaar; zij gaat, de huisdeur valt dreunend achter haar in het slot; - Nora en Helmer zijn gescheiden.

Zoo eindigt het drama *Nora*, gelijk het door de niet hoog genoeg te waardeeren opofferende zorgen van de 'Tooneelvereeniging' tweemaal te Amsterdam voor een belangstellend publiek werd vertoond.

Aan de uitvoering werd reeds in de dagbladen verdiende lof toegebracht. Hier dunkt het mij meer op zijn plaats, het veelbesproken stuk zelf eens wat na te gaan.

Evenals bij Björnson's *Jonggehuwden* moet men in *Nora* de donnée van het stuk bewonderen. Ibsen vervolgt in zijn stukken de leugen in haar verschillende gedaanten met een bitteren haat. In 'Der Bund der Jugend', in 'Die Stützen der Gesellschaft' in 'Der Volksfeind' (zooals in de Duitsche vertalingen de titels luiden), overal is het de leugen, de leugen in de staatkunde, in de kerk, in de samenleving, welke hij aan de kaak stelt. In *Nora* is het de leugen in het huwelijk, die door Ibsen meedoogenloos wordt gebrandmerkt. En met welk een waarheid is in de eerste twee bedrijven de heldin van het drama geteekend! Welk een aanbiddelijke zorgeloosheid, welk een benijdenswaardige levenslust, welk een beminnelijke afwezigheid van levenswijsheid in dit bekoorlijke *child-wife!* Zij heeft het leven onuitsprekelijk lief, en die liefde heeft eenige van de eigenschappen van die andere, waarvan de Apostel spreekt: 'zij gelooft alle dingen, zij hoopt alle dingen'. Die liefde maakt ook dat zij 'geen kwaad denkt' - geen kwaad van anderen, maar ook geen kwaad van zichzelve. Wat kan er voor kwaads in steken, dat zij om haren man van den dood te redden, om haar stervenden vader te sparen, een handteekening die de hare niet is, gesteld heeft onder een schuldbekentenis waarvan zij de rente en aflossing, met opoffering van haar nachtrust, met opoffering van haar zucht naar fraaie, kostbare toiletten, ge-

regeld voldoet? Is er een wet denkbaar die zulke dood-natuurlijke dingen straft? Vroolijke, gelukkige gezichten moet zij om zich heen zien. Met hare kinderen speelt zij als een kind. Voor haren man springt zij als een eekhorentje, zingt zij als een lijster, voor hem maakt zij zich mooi. Haar taak acht zij het, hem de zorgen van zijn ambt te doen vergeten, en daarom moet zij hem op elk uur van den dag een vroolijk, lachend gezicht kunnen toonen, en dat kost haar geen moeite. Dr. Rank, den vriend des huizes, den armen ruggemergslijder, weet zij door hare opgeruimdheid nog een lichtstraaltje te schenken op zijn donkeren levensweg. Heeft zij misschien door haren dagelijkschen omgang met dezen beklagenswaardigen man, die meer tijd aan haar kan schenken dan Helmer zelf, voor Rank iets meer gaan gevoelen dan enkel vriendschap? Zij weet het niet, zij heeft er nooit over nagedacht: '...Ziet ge er zijn menschen, van wie men het meeste houdt, en weer anderen in wier gezelschap men het liefst mag zijn.' En dan haar geheim! Wie zegt er dat zij een 'kind' is, dat zij tot niets ernstigs in staat is, dat zij geen ondervinding van de wereld heeft? De menschen moesten eens weten wat zij gedaan heeft! Niets meer of minder dan Helmer het leven gered. En op welke wijze! Voor ieder ander zou het een onmogelijkheid geweest zijn, de som bijeen te krijgen, die er noodig was voor een reis naar het Zuiden; maar als men wat verstand van zaken heeft, het wat slim weet aan te leggen!.... Die geheele bekentenis van hare misdadige onbezonnenheid is een meesterstukje, dat leeft en tintelt van waarheid.

Er trilt door dit eenvoudig huiselijk drama te midden van de schijnbaar vroolijkste tooneelen een tragische snaar, wier klank den toeschouwer diep roert, en hem met ingehouden adem het verloop der gebeurtenis doet volgen. De tegenstelling tusschen Nora's kinderlijke zorgeloosheid en het misdrijf, waarvan de vergelding haar dreigend achtervolgt, haar steeds dichter op de hielen komt, en eindelijk haar aangrijpt om haar geluk voor goed te vernietigen, is zoo treffend mogelijk.

En toch... en toch hapert er aan dit merkwaardig drama iets. Men gevoelt, meer nog bij de vertooning dan wanneer men het stuk leest, dat er iets onwaars is in het beloop en voornamelijk in de ontknooping van het stuk, en men tracht zich van dien onbevredigenden indruk rekenschap te geven.

Het gaat niet aan, zich eenvoudig, aan handen en voeten ge-

bonden, ‘over te geven aan de emoties en de visioenen van den kunstenaar’[1] en in overspannen taal zichzelven en anderen op te winden over het ongeëvenaarde van dit drama. De tooneelcritiek, die de vinding, den opzet, de zielkundige waarneming in *Nora* bewondert, heeft het recht en de plicht, niet om op kleine onwaarschijnlijkheden en overdrijvingen, op een te schel licht of een misteekend detail te vitten, maar om, zichzelve en anderen rekenschap gevende van hare indrukken, de uitwerking van het door den dichter gevonden thema te toetsen aan de eischen van het drama, zonder dat men daarom op hare ‘nuchterheid’, de ‘beperktheid van haren gezichtskring’ of hare ‘kunsttheorietjes’ spottend behoeft neer te zien. *Hanc veniam damus petimusque vicissim*.

En nu heeft men bij elk der beide voorstellingen kunnen waarnemen, dat een groot gedeelte van het publiek, hetwelk het drama met klimmende belangstelling gedurende de eerste twee bedrijven en het begin van het derde had gevolgd, door het slot, de oplossing geschokt en van de wijs gebracht werd. Zeker, zij gaven het volkomen toe: er kunnen in het huwelijk omstandigheden voorkomen, welke een diepe, bijna onoverkomelijke kloof maken tusschen echtgenooten, die tot dusver een in eigen oog gelukkig leven leidden; zeker, wanneer men tot de ontdekking komt dat het egoïsme van den man ongevoelig is voor de toewijding, de opoffering der vrouw, dat wat men tot nu toe voor liefde had aangezien, dien naam niet verdiende, dan kan een volkomen scheiding de voorkeur verdienen boven een leven naast elkander, dat nooit meer een leven met en voor elkander worden kan. Nora - zoo redeneerden zij verder - had alle reden om zich in het diepst van haar ziel beleedigd te gevoelen door Helmer's handelwijs te haren opzichte, en nu zij zich geen illusiën meer maken kon omtrent den man, dien zij had aangehangen met al de liefde welke haar kinderlijke ziel kon bevatten, was een scheiding geraden, wellicht door de omstandigheden geboden.

Hoe komt het dan, dat desniettemin velen pijnlijk aangedaan, geschokt en ontstemd bleken door een oplossing, welke zij bij redeneering voor aannemelijk hielden?

Ik antwoord: omdat de Nora, die wij in de eerste twee bedrijven hebben leeren kennen, een geheel andere is dan de Nora uit het laatste

1) L. Simons in ‘Het Tooneel’ van 13 April 1889.

bedrijf van Ibsen's drama. Wij kenden het zorgelooze, lichtzinnige ding, dat van den ernst van het bestaan geen flauw begrip heeft, dat door het leven gaat lachende en schertsende, dat voor geen verstandig woord ooren heeft en overtuigd is dat alles wel los zal loopen; en nu staat zij daar op eens voor ons met een ander gelaat, een andere stem, vastberaden, energiek, terwijl haar mond overvloeit van levenswijsheid en paradoxale stellingen (zooals die: dat zij niet gelukkig geweest is, maar zich slechts verbeeld heeft gelukkig te zijn!) en zij niets beters weet te doen dan met haren man in een spitsvondig debat te treden over de plichten van de vrouw jegens haren echtgenoot, hare kinderen en zichzelve.

N o r a .
Gij hebt mij nooit begrepen... Gij hebt mij nooit liefgehad, gij vondt het alleen aangenaam verliefd op mij te zijn....

H e l m e r .
Nora, hoe onbillijk en ondankbaar! Zijt ge hier dan niet gelukkig geweest?

N o r a .
Neen, dat ben ik nooit geweest. *Ik verbeeldde het mij, maar ik ben het nooit geweest*.

H e l m e r .
Niet - niet gelukkig?

N o r a .
Neen, alleen vroolijk.

Wanneer Helmer haar toevoegt, dat de tijd van spelen nu voorbij is, en zij zich voortaan aan de opvoeding van hare kinderen zal hebben te wijden, antwoordt Nora: ‘Tegen die taak ben ik niet opgewassen. Ik moet eerst trachten mijzelve op te voeden.’

H e l m e r .
Kunt gij zoo uwe heiligste plichten verzaken?

N o r a .
Wat beschouwt gij als mijne heiligste plichten?

H e l m e r .
En dat moet ik u zeggen! Zijn het niet de plichten jegens uw man en kinderen?

N o r a .
Ik heb andere, even heilige plichten.

H e l m e r .
Die hebt gij niet. Welke plichten zouden dat kunnen zijn?

N o r a .
De plichten jegens mijzelve.

H e l m e r .
Gij zijt allereerst echtgenoote en moeder.

N o r a .
Dat geloof ik niet meer. Ik geloof dat ik allereerst mensch ben...

Wat een wijsheid voor iemand die zoo pas nog haar hoogste geluk scheen te vinden in het dansen van een tarantelle in een bevallig Napolitaansch costuum! Welk een levensphilosophie! ‘Waar haalt ze 't vandaan?’ zouden de burgerluidjes zeggen.

L'art dramatique - de uitspraak is van iemand die het weten kan, van Dumas fils - *est l'art des préparations*. Wil men op het tooneel een ommekeer, gelijk Ibsen met Nora

voorhad, aannemelijk maken, dan moet zij worden voorbereid. Wij hadden, om dit karakter te begrijpen en vrede te kunnen hebben met het slot, uit het zangvogeltje langzaam zich deze tweede Nora moeten zien ontwikkelen, of althans: wij hadden onder de lichtzinnige Nora der eerste twee bedrijven een andere moeten zien doorschemeren, die, wanneer het er op aan kwam, tot groote dingen in staat zou zijn. Dit heeft Ibsen verzuimd, en dit is - hetzij wij er ons rekenschap van geven, of niet - naar mijne overtuiging, de reden van de verwondering, de ontstemming, welke het slot van *Nora* bij velen achterlaat. Ten opzichte van Helmer, al is deze er minder op aangelegd ons bijzondere belangstelling in te boezemen, gaat het ons evenzoo. Deze voorbeeldige, werkzame man, een man van strenge plichtsbetrachting, die vol bewondering is voor zijn vroolijk vrouwtje, die haar aanbidt en bederft, ontmaskert zich plotseling als den verachtelijksten egoïst, harteloos, brutaal en grof tegen haar, die hij heet lief te hebben. Ook hij is een psychologisch raadsel, die ons in een roman geanalyseerd en zoodoende verklaard had kunnen worden, maar op het tooneel een raadsel voor ons blijft, en ons ontstemt.

Dat er aan het slot iets hapert, heeft men reeds terstond bij de eerste voorstellingen te Berlijn bespeurd, en men heeft daar getracht er iets op te vinden. Ibsen maakte - waarschijnlijk ‘op verzoek’ - een ander, verzoenend slot. Wanneer Nora op het punt staat te vertrekken - men herinnert zich dat het één uur of meer wellicht na het bal is, en dus midden in den nacht - komen (onder welk voorwendsel is mij onbekend) de kinderen binnen, en zoodra zij hen ziet, vergeet Nora al haar vaste voornemens, de geheele conclusie van haar pleidooi - en blijft. Er is geen twijfel aan, of zulk een slot is nog veel onaannemelijker dan de oorspronkelijke oplossing. Het was dus maar een loos alarm, toen Nora haren man verzekerde, dat alles tusschen hen uit moest zijn, een jokkentje meer in haar leven, een vertooning, en - eind goed, al goed. Dat de fout dieper en hooger op gezocht moest worden, schijnt Ibsen niet te hebben ingezien.

Zeker heeft Nora voor Ibsen geleefd; zij heeft physisch en psychisch ten voeten uit voor hem geposeerd, en voor hem is haar karakter volkomen duidelijk en verklaarbaar. Wanneer hij ons in een roman kon vertellen, wat er in dat gemoed is omgegaan, hoe zij van het een tot het ander gekomen is, van het naïef, zorge-

loos, liefhebbend kind zich ontwikkeld heeft tot de heldin, die zij aan het slot van het drama blijkt te zijn, dan zouden wij waarschijnlijk deze schepping zonder voorbehoud bewonderen en vollen vrede hebben met hetgeen ons nu pijnlijk aandoet. Maar de toeschouwer in den schouwburg moet niet angstvallig behoeven te vragen, hoe dit gekomen is en hoe dat mogelijk kan wezen, wat hier achter steekt en wat daar mee bedoeld wordt. De taak van den dramatischen dichter is het niet - ik denk hier o.a. ook aan Dr. Rank en de onverklaarde verhouding tusschen hem en Nora - ons psychologische of andere raadsels op te geven. Wat hij ons te vertoonen heeft moet duidelijk en helder in het licht treden, zoodat een publiek van gewone intelligentie - met psychologen en dichters, of met lieden, die zich een bovenmenschelijke inspanning willen en kunnen geven om 's dichters schepping te vatten, vult men geen schouwburg - het begrijpen en verklaren kan.

Dat alles, al klinkt het wat ‘nuchter’, mag en moet, dunkt mij, gezegd worden, ook waar Ibsen's *Nora* als een oorspronkelijke, dichterlijke schepping onze hooge bewondering wekt, en de diepe indruk geconstateerd wordt, welke het drama gemaakt heeft op een publiek, gelijk men het in onze Hollandsche schouwburgen slechts zelden bijeen vindt.

Wij hebben op ons tooneel met zooveel middelmatigs en grofs genoegen leeren nemen, dat het voor publiek en kunstenaars beiden, vooral voor de jonge kunstenaars, die nog veel aan te leeren en weinig af te leeren hebben, van groot nut kan zijn, van tijd tot tijd eens te zien hoe het wezen moet, wat zeggenskunst is, hoe men op het tooneel zich smaakvol behoort te bewegen, wat er met gewetensvol samenspel te verkrijgen is. Daarom vooral was, afgescheiden nog van het hooge artistieke genot, dat ze ons schonk, de voorstelling door de sociétaires der *Comédie francaise*, den 18en April in den Amsterdamschen Stadsschouwburg gegeven, ons zoo welkom.

Een diepen indruk maakte de Musset's *Nuit d'Octobre*, door Mlle Bartet als Muze en Albert Lambert als dichter voorgedragen. De toeschouwers waren blijkbaar verrast door de wijze waarop dit heerlijk gedicht was en scène gezet.

Het was Edouard Thierry, die in 1868 als Directeur van het Théatre français op het denkbeeld kwam *La nuit d'Octobre* op het tooneel te brengen. Hij had met den blik van den ervaren tooneelman begrepen welk een dramatisch effect te verkrijgen zou zijn door een goede vertolking van deze roerende elegie, door een passend kader omlijst.

Aan Delaunay en Mlle Favart werden de rollen van den dichter en de Muze toevertrouwd. Delaunay was gedurende zijn lange tooneelloopbaan de jeune premier bij uitnemendheid; de gratie, de levendigheid, de bevalligheid, welke hij ten toon spreidde in rollen, waar de jeugd in haar frisschen hartstocht aan het woord was, zijn ongeëvenaard. Dat spatte en schuimde en schitterde als champagne, en de lichte roes van den ‘amoureux’ deelde zich aan den toeschouwer mede. En hoe zegde hij verzen! Hoe wist hij te phraseeren, aan elk woord zijn waarde gevende en toch alles wikkelende in de weeke muziek van zijn stem! Alles was gekuischt en gedistingeerd in Delaunay, en gekuischt en gedistingeerd was ook de Alfred de Musset, zooals hij dien in *La nuit d'Octobre* voorstelde, een sluier van melancholie spreidende over het heerlijk gedicht, dat in zijn mond klonk als een getemperde echo van hartstocht en lijden. En naast Delaunay stond Mlle Favart met haar diepe, klankvolle stem, haar breede, magistrale dictie, haar majestueus gebaar; een tooneelmuze, indrukwekkend, als uit marmer gehouwen.

Hoeveel er ongetwijfeld bij deze vertolking te genieten viel, het drama, dat *La nuit d'Octobre* bevat, kwam er niet door tot zijn recht. Dit gedicht toch is geen echo slechts van harstocht en lijden; de dichter doorleeft, op het oogenblik zelf waarop hij zijn jammer aan de Muze toevertrouwt, nog eens al de martelingen, welke de trouwelooze geliefde hem heeft aangedaan; de wond opent zich opnieuw en de pijn, welke zij hem veroorzaakt, uit zich in kreten van toorn en verwensching. Zie, hoe koortsig dat oog schittert, hoe de slapen bonzen, hoe de vuist trilt van verontwaardiging: de hartstocht heeft haar toppunt bereikt. En nu treedt de Muze tusschenbeiden: P o ë t e , c ' e s t a s s e z ! - en zij laat van hare lippen woorden van vertroosting en opwekking vloeien. Gelijk een moeder haar lijdend kind tot rust tracht te brengen, haar koele hand op zijn gloeiend voorhoofd legt, het in hare armen wiegt, zijn smarten verzachtend en het langzamerhand als tot een

nieuw leven opwekkend, - zoo staat de Muze naast den dichter. Zij lijdt met hem mede, maar zij weet tegelijkertijd de betere gevoelens in hem wakker te roepen. Ja, nu gevoelt hij: ‘la haine est impie’, en hij zweert bij al wat er heerlijks en goddelijks is in het heelal, dat hij die ‘reste d'un amour insensé’ uit zijn herinnering zal bannen. Hij zal terugkeeren tot de poezie, terug tot den arbeid:

> Et maintenant, blonde rêveuse,
> Maintenant, Muse, à nos amours!
> Dis-moi quelque chanson joyeuse,
> Comme au premiers temps des beaux jours...
> Viens voir la nature immortelle
> Sortir des voiles du sommeil;
> Nous allons renaître avec elle
> Au premier rayon du soleil!

Aldus opgevat ontvangt *La nuit d'Octobre* een kleur, een gloed, een leven, die het tafereel onvergetelijk maken. Zóó speelden het Mounet-Sully en Mlle Bartet, die Delaunay en Mlle Favart in de vertolking opvolgden.

Men kent Mounet-Sully, zijn edel gelaat vol uitdrukking, zijn stem vol metaal met teedere, weeke intonaties, die regelrecht tot het hart gaan, men kent den gloed en den hartstocht, die hij in zijn spel weet te leggen. Maar niet te beschrijven is het wat deze kunstenaar: van dit kleine drama weet te maken. Reeds in de eerste strofe

> Le mal dont j'ai souffert s'est enfui comme un rêve.
> Je n'en puis comparer le lointain souvenir,
> Qu'à ces brouillards légers que l'aurore soulève,
> Et qu'avec la rosée on voit s'évanouir -

hoort men onder den diepsten weemoed den hartstocht trillen, en het geheel is van een intensiteit van poëzie, van een breedte van eekening en tegelijk zoo hartverscheurend in de vertolking van bittere smart, dat men gerust kan verzekeren, dat zijn kunst hier aan het hoogst denkbare reikt.

Wellicht is het omdat deze creatie van Mounet-Sully nog zoo levendig voor mij staat, maar mij komt het voor dat men Albert Lambert overschat, wanneer men van zijn vertolking van de rol van den dichter op zoo hoog gestemden toon spreekt als de Amsterdamsche critici dezer dagen deden. Albert Lambert

heeft in hoofdzaak de opvatting van Mounet-Sully gevolgd; hij zegt met gloed en met uitdrukking; in groote trekken geeft hij het drama weer. Maar niet alleen was er veel conventioneels in toon en geste, niet alleen miste men vaak het spontane, als op het oogenblik zelf doorleefde, waardoor Mounet in deze rol zoo aangrijpt, maar de detailleering der verschillende phasen, welke zijn smart doorloopt, had in intonatie, gebaar en stand (ik herinner mij Mounet aan het raam staande, starend naar buiten in den donkeren nacht, gelijk in dien onheilvollen nacht toen hij de trouwelooze vergeefs wachtte) rijker geschakeerd kunnen zijn.

Erger dan de overschatting, welke Albert Lambert te beurt viel, dunkt mij de miskenning, waarvan Mlle Bartet het slachtoffer is geworden. De toongevende critici hebben hare vertolking van Musset's Muze niet begrepen. Zoo alleen verklaar ik het, dat de een hare ‘nuchterheid’, haar ‘uit den toon vallen’ kon gispen, de ander haar ‘hoogstens eene Muze van den kouden grond’ durfde noemen. Verwachtte men wellicht, dat deze Muze als de engel Rafaël in *Gijsbrecht van Amstel* in een cartonnen wolk zou neerdalen om den dichter op treurspeltoon toe te roepen:

> O dichter! zet getroost uw schouders onder 't kruis,
> U opgelegd van God!

De Muze uit de *Nuit d'Octobre* is geen engel, geen bovennatuurlijk wezen; zij is des dichters goede geest, zijn vertrouwde, die haar zachte hand op zijn wonde legt, hem troost, hem moed inspreekt, hem opbeurt, en die dat doet niet met majesteit, niet declameerend, maar - reeds het metrum door de Musset gekozen wijst hier den weg - eenvoudig, vertrouwelijk, op den toon, waarop de liefdezuster den in koortsen ijlenden lijder tot rust maant. Zij volgt hem waar hij gaat, laat haar hand op zijn leunstoel rusten, fluistert hem zoete woorden toe:

> Comme une mère vigilante,
> Au berceau d'un fils bien aimé,
> Ainsi je me penche tremblante
> Sur ce coeur qui m'était fermé....

Mlle Bartet, met haar zilveren stem (wanneer zal een Nederlandsche kunstenares ons eens op zulk een klank vergasten?), met hare even natuurlijke als gracieuse standen, zegt deze eenvoudige

verzen eenvoudig, in een eenigzins sneller tempo dan waaraan wij bij het zeggen van verzen gewoon zijn, maar toch op een wijze, dat voor wie weet te luisteren de goddelijke poezie der strofen van de Musset niet verloren gaat. Ik kan mij wel een andere, maar geen artistieker opvatting van deze partij denken.

J.N. VAN HALL.

Bibliographie.

Woordenboek der Nederlandsche taal. Tweede deel. 3e aflevering. Alvolmaaktheid - Angstvalligheid. Bewerkt door M. de Vries. 's Gravenhage en Leiden, Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff, 1889.

In het laatst van Maart bevatte de Staatscourant de statuten van de vereeniging ‘Commissie van Bijstand voor het Woordenboek’, wier doel is: ‘te voorzien in den geldelijken dienst, noodig voor de voortzetting van het Woordenboek der Nederlandsche Taal van professor M. de Vries’, zooals art. 2 luidt. De Commissie, welke zich tot dat doel vereenigde en aanvankelijk in hare poging gelukkig slaagde, verdient dank voor haar krachtig optreden. Nieuwe medewerkers konden worden aangesteld; aan de bewerkers kon voor drie jaren een vast honorarium worden verzekerd. Thans is het de taak van het publiek de vereeniging door jaarlijksche bijdragen te steunen en haar in staat te stellen een fonds te vormen, waardoor, ook na het verstrijken van den termijn van drie jaar, de krachtige voortzetting gewaarborgd zij.

Kort na de openbaarmaking der statuten verscheen van het Woordenboek een nieuwe aflevering. Men ziet er is gang in het werk; men ziet het groeien, en die waarneming is wel geschikt om de belangstelling wakker te houden. Deze derde aflevering van het tweede deel, door den Meester zelven bewerkt, staat in belangrijkheid bij geen vroegere achter. Wij treffen hier woorden aan als: a m b a c h t , met de gissingen naar de afkomst van het woord, met de verklaring zijner beteekenis vroeger en thans, met de beteekenis der zinverwante woorden, bedrijf, beroep, handwerk, hanteering, nering; a m b t , oorspronkelijk hetzelfde woord als a m b a c h t , in zijn verschillende opvattingen en talrijke samenstellingen; a n d e r , waaraan niet minder dan 15 kolommen gewijd zijn. Bij het bijwoord a m p e r lezen wij dat het in den zin van *nauwelijks* op Germaansch taalgebied nergens voorkomt dan in onze taal, dat men het van het Maleische *ampir*, d.i. dicht bij, heeft willen afleiden, maar dat het waarschijnlijker is dat men hier heeft te denken aan het oude woord *amper* in den zin van *zuur*, nauw verwant aan *moeilijk*. A m e r i j , thans meestal voorkomende in den verkleinenden vorm van *een amerijtje*, een oogenblik, leeren wij als een verbastering kennen van *Ave Maria*; het beteekent dus: een korte tijd,

zooveel als noodig is om een Ave Maria te bidden. En zoo vindt men telkens wat nieuws en wat merkwaardigs.

A. Pierson. Schoonheidszin, Levenswijsheid en Kunstgeschiedenis. Deventer, W.F.P. Enklaar, 1889.

De trouwe lezers van Pierson's geschriften vinden hier twee lezingen over Schoonheidszin en over Levenswijsheid terug, welke zij, al zijn er sedert hare eerste verschijning reeds twintig jaren verloopen, zeker nog niet vergeten waren. In de eerste lezing stelt de schrijver als de voorwaarden voor de ontwikkeling van den schoonheidszin: een edel hart, een scherpzinnig verstand, veerkracht, geduld en ingetogenheid, nederigheid en onafhankelijkheid, hooge onpartijdigheid, een verheffend gevoel voor het oneindige; en hij doet dit met die krachtige, eenigszins zalvende welsprekendheid, welke een eenvoudigen raad en een practischen wenk niet uitsluit. Voortreffelijk zijn de bladzijden, waarin de schrijver waardeering, d.i. veelzijdigheid predikt, waarin den museumbezoeker, die beweert dat het ‘aan hem niet besteed is, daar hij toch geen verstand heeft van schilderijen’, geleerd wordt hoe hij schilderijen moet leeren zien, - en zoovele meer.

De lessen van wijsheid uit Goethe's geschriften onder den titel ‘Levenswijsheid’ verzameld, hebben zeker sedert de eerste uitgaaf niets van haar diepen zin, noch van hare praktische beteekenis verloren.

Doch naast deze beide, van vroeger bekende stukken geeft Pierson ons in dit boekje thans, onder den titel: ‘Eene causerie in het Britsch museum’, een hoofdstuk uit de geschiedenis der Grieksche kunst, dat vooral ook daarom de aandacht verdient, omdat wij hier voor het eerst, voor zoover wij weten, een bladzijde aantreffen uit de herinneringen van des schrijvers reis naar het Oosten: zijne bestijging van de Akropolis. Zij die het voorrecht smaakten den heer Pierson, in den vorm eener improvisatie vol geestdrift en humor, eenige van zijne indrukken, ontmoetingen, avonturen zijner reis te hooren vertellen, zien verlangend uit naar het oogenblik, waarop de geleerde schrijver dat alles voor ons te boek zal stellen. Ook deze belangrijke bladzijde over de Akropolis smaakt naar meer.

Mr. William ten Hoet. Drie oorspronkelijke schetsen. Apeldoorn, N.A. Hingst.

Mr. William ten Hoet is nog even romantisch gezind, nog even verzot op geheimzinnige en wonderbaarlijke verhalen, nog even belezen en geneigd om zijne belezenheid te luchten, als in 1880, toen Busken Huet op zijn ‘fantasie-roman’ *Het woud van de vier perken* de aandacht vestigde. De auteur, van wien Huet negen jaar geleden als van iemand van ‘reeds tamelijk gevorderden leeftijd’ sprak, heeft zich uitnemend geconserveerd en is, sedert wij hem het laatst ontmoetten, weinig veranderd. Hij moge wat ouderwetsch lang van stof wezen, de taal der romantiek, welke hij spreekt, moge voor onze ooren eenigzins vreemd klinken, zijn phantasie voor onzen smaak al te phantastisch zijn, de heer ten Hoet is met al zijn zonderlingheid en ouderwetschheid Iemand, en te midden van zooveel auteurs, welke allen naar hetzelfde model geknipt schijnen, is dat een niet te versmaden eigenschap. De liefde van Casimir, koning van Polen, en Esther, het beeldschoone Jodenmeisje uit Krakau, in de eerste schets, is zoo romanesk mogelijk; de

geschiedenis van den Helschen majoor (derde schets) zoo geheimzinnig, zoo raadselachtig en zoo ongeloofelijk als men maar verlangen kan. Minder eigenaardig dunkt ons de historische schets uit de dagen van het schrikbewind; hier kon de auteur noch zijn roman-

tieken zin, noch zijn zin voor het wonderbaarlijke botvieren; en wanneer hij, zinspelende op een gezegde van Multatuli, beweert dat hij voor zijn schilderij wat modder noodig had en dat hij daarom zijn helden, Danton, Robespierre, Billaud, Collot d'Herbois, enz. zoo 'famieljaar' laat praten ('Hou jij je mond!' zegt bijv. Collot d'Herbois tot Robespierre), dan kan al deze kwistig aangebrachte lokale materie de schilderij toch niet voor ons laten leven.

'Zich herhalen' in den zin van 'sich erholen' (pag. 4 van de derde schets) zal wel in een onbewaakt oogenblik aan 's auteurs pen ontsnapt zijn.

Op reis naar heinde en ver door Max Rooses. Met platen van Armand Heins. Gent. Ad. Hoste, 1889.

Behalve andere kostelijke eigenschappen, bezit de kundige conservator van het Antwerpsche Museum Plantijn-Moretus een ongeëvenaarde werklust en werkkracht. Het *nulla dies sine linea* schijnt zijn devies te zijn, en zoo komt het dat, waar hij op reis trekt voor zijne kunststudiën, bijvoorbeeld voor die groote Rubensstudie, welke hij bezig is in vier kostbare kwartijnen, onder den titel *L'oeuvre de P.P. Rubens*, te voltooien, hij steeds tijd en lust vindt om wat hem van de menschen en de dingen opmerkenswaardig voorkomt op de hem eigen ongekunstelde wijs, in den vorm van een brief, van een tijdschriftartikel of van een dagbladfeuilleton, aan het papier toe te vertrouwen.

De geleerde kunstkenner kent de kunstwerken waarover hij schrijft niet enkel uit de boeken en uit de voortreffelijke reproducties, welke ervan bestaan; hij is een onvermoeid reiziger, en, om zijn kennis te verrijken, stoomt hij, zonder er veel drukte van te maken, heden naar Spanje, een tijd later naar Petersburg, op zijn terugreis even Helsingfors, Stockholm en Kopenhagen bezoekende, een andermaal naar Italië (men herinnert zich zijn boek *Over de Alpen*), dan weer naar Londen en Oxford, naar Neurenberg, naar Regensburg of Weimar; of wel hij blijft dichter bij huis en laat ons in Brabant te Scherpenheuvel een vermaarde processie bijwonen of te Zout-Leeuw een merkwaardige kerk bewonderen.

Hoe hij zijn taak opvat, zal hij ons in een van zijn brieven uit Spanje zeggen. Te Valladolid ziet hij op de straat een volksdans uitvoeren en beschrijft dien. En nu laat hij er op volgen: 'Buitengewoons ligt er in dit alles niets. Ik teeken het aan bij gebrek aan meer kenmerkends. Ik zal nu niet zeggen dat, met de verven wat aan te dikken en de lijnen wat te krullen, er van dit alles geen kleuriger, zelfs geen heel kleurig schilderijtje zou te maken zijn; maar dit verkies ik nu juist niet. Gij kunt dan Gautier of de Amicis nog maar eens herlezen, wilt gij Spanje in romantischen zonneschijn bezoeken. Ik tracht de eenvoudige waarheid volgens mijne indrukken weer te geven.'

Dat teekent den schrijver; hij verkiest geen schilderijtjes te maken, en stelt daardoor wel eens te leur; hij kleurt niet en lijkt daardoor wel eens wat droog; maar hij geeft de 'waarheid volgens zijn indrukken weer'; hij is volkomen eerlijk en dus volkomen betrouwbaar; en dat zegt nogal iets. Daarbij - en dit is een andere vorm van zijn eerlijkheid - geeft hij steeds den indruk van zijn onderwerp volkomen meester te zijn. Wanneer hij over de vier groote Spaansche schilders, Murillo, Velasquez, Ribera en Goya spreekt, dan geeft hij ons over elk hunner geen phrases, maar een duidelijke karakteristiek, waardoor ze, scherp van elkander onderscheiden, voor ons staan. Men bemerkt uit alles, dat de schrijver uit eigen oogen heeft gekeken, en dat die oogen scherp zien en door geen vooroordeel beneveld zijn.

Zoo is dit boek, dat ons naar alle windstreken voert, overal waar iets belangrijks en eigenaardigs te zien valt, geen boek dat den lezer opwindt, maar een dat hem met veel wetenswaardigs bekend maakt, en hem lust geeft dat alles ook met eigen oogen te aanschouwen. Een sympathiek portret van den schrijver, goed uitgevoerde gezichten van merkwaardige gebouwen in Spanje, St. Petersburg Oxford, Hildesheim, en Neurenberg luisteren het op.

Persoonlijke dienstplicht.
Herinneringen en Wenken.

> Et zit er nog in, dat ik mee
> An den bak scheepskost heb
> egetten en joar of twee.
> STARING.

Herinneringen schrijft men gewoonlijk eerst, als men oud is; als men Legouvé heet en de zestig achter den rug heeft; als men een zeventigjarige is, gevierd en op stal gezet.

Geen Legouvé te zijn, noch een zeventigjarige, noch gevierd, noch afgedankt - en toch reeds herinneringen te willen schrijven?

Is het een nieuw en treurig staaltje der zelfoverschatting van vroegrijpe jongeren, die zich inbeelden ‘wenken’ te kunnen geven en zelf de oogen sluiten voor zoo menigen goeden wenk aan hun adres?

Is het zucht om zich op den voorgrond te plaatsen; drijfveer, door Afgunst en Bekrompenheid al ras vermoed in wie poogt iets te doen voor het algemeen belang?

De meeste lezers zullen, hoop ik, wel willen aannemen, dat er andere, betere, beweegredenen bestaan bij den schrijver van dit stukje.

Het vraagstuk van ‘persoonlijke dienstplicht’ is tegenwoordig aan de orde van den dag.

Het is een der zaken, die de anti-liberale partij verdeeld houden; een der punten, waarop de wegen van katholieken en anti-revolutionnairen uiteengaan.

De Katholieken zijn niet de eenigen in den lande, die vrees koesteren voor den verplichten, persoonlijken dienst.

Ook bij vele andere rechtgeaarde Nederlanders wekt de gedachte: hunne zoons soldaat te zien, gevoelens van bezorgdheid, argwaan en vrees, begrijpelijk in menschen die het soldatenleven niet kennen; gevoelens van afschuw, komisch voor wie dat leven gedurende een klein jaar medeleefde.

Wie hoorde nooit de argumenten, zoo menigmaal te berde gebracht door Onkunde en Soldatenvrees? Argumenten, die zoo dikwijls gebruikt worden - daar zijn er niet veel - dat men ze voor het gemak heeft samengeperst tot eenige staande uitdrukkingen, als: *onbedorven jongelingen, poel van ongerechtigheid* (of naar verkiezing: *hel*), *bedorven naar ziel en lichaam*.

Men ziet, het proces is huiveringwekkend eenvoudig.

Neem een *onbedorven jongeling*; zend hem naar den *poel van ongerechtigheid; bedorven naar ziel en lichaam* komt hij er weer uit.

Niet alleen bij onze gegoede standen bestaat die vrees voor het soldatenleven. Mij zijn voorbeelden bekend van huisvaders uit den kleinen burgerstand, die liever eenige zuurverdiende honderde guldens opofferden, dan hunne zoons onder dienst te laten gaan, indien het lot hen daartoe had aangewezen.

Is er grond voor een zoo sterken afkeer van den verplichten persoonlijken dienst?

Neen, maar ook hier is het: onbekend maakt onbemind.

Hoe weinigen van hen, die het soldatenleven beoordeelen en veroordeelen, die over het al of niet invoeren van persoonlijken dienstplicht zullen beslissen, kennen het soldatenleven bij ervaring!

Het oordeel der meesten berust op inlichtingen, van anderen verkregen.

Die ‘anderen’ nu, die uit ervaring kunnen spreken, zijn militairen. Van hunne inlichtingen echter maken de tegenstanders van persoonlijken dienstplicht gebruik, zooals zij willen. Luiden die inlichtingen gunstig, dan heet het: ‘oratio pro domo!’; ongunstig, dan zijn zij koren op den molen der anti-militairen.

Het kan daarom zijn nut hebben, de meening te hooren van een vreedzaam burger, die in zijnen studententijd ettelijke maanden den soldatenrok droeg.

Ik zal trachten in de volgende bladzijden een beeld te ontwerpen van den diensttijd, die wel reeds een dozijn jaren achter mij ligt, maar mij nog levendig genoeg voor den geest staat om er eene voorstelling van te kunnen geven.

Op kunstwaarde maakt deze schets geene aanspraak, wel op getrouwheid in de hoofdlijnen van het beeld.

Misschien gelukt het mij, sommigen betere gegevens te verschaffen, indien zij willen of moeten spreken over de vraag: of de invoering van persoonlijken dienstplicht al dan niet wenschelijk moet worden geacht.

Men is ‘pas ex-ganzegat’, in al de weelde van zijn jongstudentenschap; men geniet van den omgang met vrienden, van dispuutvergaderingen en nabroodjes - daar wordt op eens aan dat alles een eind gemaakt: droevige variatie op het ‘cedant arma togae.’

Het fantasiepakje wordt uitgetrokken en verwisseld met een leelijk mouwvest, een vormlooze broek, lompe schoenen, eene politiemuts, die slechts sierlijk is, als men de kleppen naar beneden slaat.

De student is recruut.

Zijn tweede ‘groentijd’ vangt aan; maar het is er een, die vrij wat moeilijker is.

Het groen, zooals sommige ‘donderaars’ plachten te zeggen, heeft nog zijne aangename oogenblikken: het geeft zijn hart lucht op de ‘groenenkroeg’; het wordt soms ‘geëmancipeerd’; het vermaakt zich van tijd tot tijd op een ‘donderjool’; het maakt kennis met lotgenooten, tot wie het zich aangetrokken gevoelt; het weet, dat alles slechts plagerij is, die weldra zal eindigen en bestemd om te doen zien, wat er in hem steekt.

Na drie of vier weken valt de slagboom tusschen hem en de ‘heuzige’ studenten weg; hij is óók student, koopt een stok, een pool, kaartjes met ‘..... stud.’ er op en - begint zich te ‘voelen.’

Hoe anders de recruut; *het* recruut mag men hier ook zeggen, en met vrij wat meer reden.

Het is een goddelijke Meimiddag.

De recruut is gekeurd en gekleed. Hij gevoelt zich alleronbehagelijkst in zijn nieuw blauw pakje met de nog doffe knoopen en de schitterend gele biezen. Alles is hem nieuw en vreemd. Hij weet nergens weg en kijkt rond als een kat in een vreemd pakhuis.

Bang de kazerne te verlaten, waar hij nog niets te doen heeft, waar hij niemand kent, waar niemand naar hem omziet, staat hij op het groote voorplein der kazerne, dat den vorm heeft van een langwerpig vierkant. Aan twee rechthoekig op elkaar staande zijden wordt het plein omsloten door de gebouwen der kazerne, waarin zich de chambrées der soldaten, de kamers der sergeants en eenige bureaux bevinden; op de andere korte zijde staan naast elkander: het waschhok, de keuken, het bureau van den kolonel, de politiewacht (wacht in de kazerne) enz. De andere lange zijde, met eenige iepen beplant, is open naar voren en geeft het uitzicht op den traag voorbijglijdenden Rijn; een paar trappen stellen de soldaten in de gelegenheid, keteltjes en andere voorwerpen uit te spoelen of te wasschen. Een hoog ijzeren hek in den hoek links op den achtergrond, dat overdag openstaat en na tien uur 's avonds gesloten wordt, verleent hem, die van buiten komt, toegang tot het voorplein.

Onze recruut staat te leunen tegen den post van een der groote deuren, die toegang geven tot de kazernegebouwen en verveelt zich gruwelijk.

Hij begeeft zich naar de overzijde van het plein en tracht een gesprek aan te knoopen met een paar soldaten der politiewacht. Gaarne zou hij zich eenige inlichtingen willen verschaffen omtrent de superieuren, van wie in het vervolg zooveel voor hem zal afhangen. Vergeefsche moeite! Hij heeft den waren toon nog niet beet. Men heeft vernomen, dat hij een ‘heer’ is, ‘op het Academie’ geweest en om onnaspeurlijke redenen soldaat geworden; men vertrouwt hem nog niet en geeft hem antwoorden, die hij slechts ten halve begrijpt.

‘Is de kolonel nog al een geschikt man?’ vraagt hij een scherpschutter, die op een houten bankje voor de wacht zit en hem droomerig aanstaart.

De aangesprokene wendt zich langzaam tot een kameraad, die voor het opgeschoven venster zit. ‘Zeg, Manus, hoor je hem?’ ‘Nou’ - zegt Manus tot onzen recruut - ‘'t is een goudvischje hoor!’ De recruut is niet veel verder en vordert ook weinig door de verzekering van den scherpschutter, dat de ‘kornel’ een ‘effectieve rikketik’ is. Wat die laatste uitdrukking beteekende, werd hem eerst later duidelijk, toen hij geleerd had, wat men onder ‘een dienstdoender’ te verstaan heeft.

Traag kruipen de uren voorbij. Eerst de terugkomst van een groot deel der soldaten, die een militairen marsch hebben gemaakt, brengt afleiding. Des avonds krijgt hij verlof eenige uren in de stad door te brengen en vertoont zich voor het eerst op straat in zijn soldatenpakje.

Nu eerst gevoelt hij, wat het zegt, ‘uit zijn stand’ te gaan. Opnieuw komt een onbehagelijk, kwellend gevoel over hem. Hij is bevreesd, dat men hem zal herkennen; die vrees is overbodig, want hij wordt niet opgemerkt, veilig in zijne geringheid. Hij weet zich nog geen behoorlijke houding te geven; hij ergert zich nog, als men hem voor ‘doodeter’ of ‘landopvreter’ uitmaakt; het voortdurende salueeren verveelt hem. Op zijne kamers is het ook al niet vroolijk, al tracht zijne voortreffelijke hospita - een dier vrouwen, zooals men ze alleen in de academie-steden vindt - hem te troosten. Lezen kan hij niet, werken nog veel minder; hij ziet er tegen op voor het eerst bij zijne vrienden aan te komen. Lusteloos gaat hij een paar uren later weer naar de kazerne terug, zit nog even in de overvolle cantine te midden van luidruchtige soldaten, zoekt dan de groote chambrée op, ontkleedt zich zwijgend en kruipt stilletjes onder de wol.

Van slapen is vooreerst nog geen sprake. Hij heeft werk zich in evenwicht te houden op zijn bultzak (stroozak), die pas nieuw, pas gevuld en daardoor ongeveer rond is. Bovendien moet hij op zijne hoede zijn tegen het ‘keeren’: eene aardigheid, waarmede men recruten inwijdt, die niet van te voren werden ingelicht.

Daar sluipen een paar witte gedaanten in het schemerachtige licht naar een reeds rustig slapenden recruut; op een gegeven teeken vatten zij elk eene punt aan het voeteneind van den bultzak, trekken dezen met een snellen, krachtigen ruk onder het lichaam van den slaper weg - een dof geruisch, een smak..... en in een oogwenk ligt de arme jongen ‘op de touwtjes’ van zijne krib, met den bultzak bovenop zich. Een gesmoord gelach maakt hem weldra duidelijk, wat er gebeurd is; hij werpt zijnen plaaggeesten eenige verwenschingen naar het hoofd, die met spottende troostredenen beantwoord worden; een korporaal gebiedt stilte; langzamerhand zwijgt alles.

Onze recruut peinst, kijkt naar de sterren, die hem door

de gordijnlooze ramen der chambrée toeflonkeren, luistert naar het ruischen der boomen op het voorplein. Zijne overpeinzingen zijn verre van aangenaam. Hij heeft het land, hij heeft - gelijk de soldaten zeggen - ‘de pest in.’

Al wiebelend boven op zijn bultzak, het hoofd op het nog harde kussen, laat hij zijne gedachten gaan over de toekomst. Hoe zal hij het uithouden? Altijd te midden dier ruwe kerels, die hem misschien vijandig gezind zullen blijken; altijd in dat pakje; geen omgang met vrienden, geen studie! En dan zijne heerlijke vacantie's. Zijne verrukkelijke zomervacantie vooral! Vier lange maanden, waarin hij met volle teugen pleegt te genieten van het huiselijk leven, van de natuur, van zijne boeken. Wat ruischen die iepen daar tegen het raam? Komt de wind, die in hunne takken speelt, niet van het Oosten? Heeft hij daar dezen avond niet gedarteld met de trillende blaadjes der populieren langs het riviertje achter het ouderlijk huis? De populieren langs het riviertje, in wier koele schaduw hij des zomers zoo menigmaal half gekleed heeft neergelegen, als hij zich gebaad had in het heldere water en de zilveren waterspinnen bewonderde in hare hoekige bewegingen of luisterde naar den helderen slag van den wielewaal.

Maar hij wil niet sentimenteel worden. Beschouwt hij zich ook al min of meer als een martelaar, hij wil zijn leed dragen, niet bij de pakken neerzitten. Zoo peinzend en soezend, slaapt hij eindelijk in.

Den volgenden morgen vroeg wekt de trompet hem uit zijne droomen.

Op verschillende hoeken van het plein laat de trompetter de ‘reveille’ weergalmen. ‘Revellie, der ui.... uit!’ zingen eenige soldaten op de schetterende tonen mede. De recruten springen als hazen van hun leger op. Sommige manschappen eener vroegere lichting, die voor een vijftal weken opnieuw onder de wapens zijn gekomen en eenige oude plaatsvervangers blijven nog wat liggen, om eerst op te staan na herhaalde aanmaningen van een korporaal.

Men maakt zijn bed op volgens model: de dekens en lakens in een net opgevouwen pakje op het hoofdkussen; de roode strepen der dekens naar buiten. Daarop naar beneden, naar de waschhokken op het voorplein! Blootshoofds of gedekt met de politiemuts, in hemd en blauwe broek dalen de meesten

de trappen af, voorzien van een handdoek en een stukje zeep. Wie er goed in zit, heeft een kammetje en een stukje spiegelglas. Is men zoo gelukkig de laatste voorwerpen te bezitten, dan slaagt men er werkelijk in zich behoorlijk te reinigen en te adoniseeren.

De student-recruut vindt het in den aanvang wel wat vreemd zich zoo in de open lucht te wasschen en met zulk primitief waschgerei, maar de frissche morgenlucht doet hem zoo weldadig aan, de zon schijnt zoo heerlijk, de soldaten zijn zoo vroolijk, dat hij onmogelijk een zuur gezicht zou kunnen trekken, zelfs al wilde hij.

Nu weer naar boven, naar de chambrée en zich gekleed! Een stevige fourier, met roode wangen, vriendelijke bruine oogen, die nog half toegeknepen zijn van den slaap, en verwarde haren, komt met een grooten zak binnen.

Verschillende chambrée-bewoners komen op hem af; hij opent den zak en werpt den naastbijzijnde een half kommiesbrood toe; daarna krijgen ook de anderen hun deel. De harde, stijve, bruine brooden vliegen op de stroozakken, springen op van den schok en blijven dan liggen. De meesten bergen het brood in het boven hunne krib hangende, van voren open, kastje; enkelen verschacheren het aan een kameraad; anderen sluiten het weg in de kist, die elk soldaat onder zijne krib heeft staan.

Weer een signaal op de trompet! De nieuweling wil vragen, wat het beteekent. Maar reeds hoort hij zijn buurman op de melodie zingen: ‘Soeppie met vlee....ee....schie!’

Een korporaal kommandeert eenige manschappen voor het soephalen. Met elke hand grijpt men een aantal blikken keteltjes bij de hengsels vast, daalt weer af naar het voorplein en stelt zich op voor de keuken. Met ongeloofelijke behendigheid weten de koks de keteltjes te vullen en er de deksels op te slaan; wij keeren met onze kostbare vracht terug en deelen ieder het zijne toe.

Allen plaatsen zich om de twee lange tafels op schragen, die in het midden der chambrée staan, plaatsen hun keteltje voor zich, leggen er eene snede kommiesbrood naast en beginnen lustig te lepelen. De soep smaakt werkelijk uitstekend. Onze recruut heeft trek en valt dapper aan, maar halverwege moet hij het opgeven. Het is hem te veel; *nu* nog te veel. Een

vrijwilliger, die zijn eigen keteltje reeds leeggelepeld heeft, neemt gaarne de taak op zich den nieuweling hierin te helpen.

Terwijl de vrijwilliger bezig is, en de officier van de week de ronde doet, neemt de nieuweling de chambrée eens op; tot dusver sloeg hij slechts een vluchtigen blik in het rond.

Het is eene groote, ruime zaal, door een beschot in twee gelijke deelen gescheiden. Een groot aantal ramen, welker bovendeel beweegbaar is, laat licht en lucht in overvloed binnenkomen; *binnenstroomen* mag men wel zeggen, vooral van de lucht, want het tocht er soms geweldig; maar dat is beter dan een bedompte atmosfeer. Door openslaande deuren komt men er binnen; wij bevinden ons in de rechter helft. Aan weerszijden zijn langs het beschot en langs den muur der chambrée kribben geplaatst, paarsgewijze naast elkander; de verschillende kribbenparen zijn gescheiden door een ‘straatje’, breed genoeg om den soldaat toegang te geven tot zijne kist, zijn kastje en zijne krib. Zulk een ‘straatje’ vormt met de krib zelf het eigen erf van den soldaat. Al het andere is gemeentegrond.

Aan de opstaande punten der kribben hangen de poetszakken, linnen zakken, gevuld met alles, wat de soldaat noodig heeft, om zijne ‘bullen’ netjes - ‘proper’ - te houden. Aan de eene zijde der chambrée, rechts als men de deur inkomt, staat een rek met blinkende geweren; in een hoek daartegenover eene tobbe met drinkwater, waarin een, aan een ketting bevestigd, bakje drijft.

Het is ondertusschen zeven uur geworden, tijd om aan het dagwerk te gaan denken.

Om half acht doet zich weer een signaal hooren. De korporaal en later de sergeant van de week, overtuigen zich, dat hunne manschappen behoorlijk gekleed en gewapend zijn en begeven zich met hen naar het voorplein, waar allen zich verzamelen, die vandaag mede uitrukken.

‘Kader voor!’ - klinkt het. De korporaals, sergeants en sergeants-majoor haasten zich naar den luitenant-adjudant, die met de leiding der oefeningen is belast, ontvangen hunne instructiën, worden ingedeeld en snellen elk naar zijne sectie. De trom wordt geroerd en voorwaarts gaat het: het hek uit, de straat op, den Singel langs en naar het exercitieveld.

Weldra weergalmen van alle kanten kommando's, doormengd

met krachtige aanmaningen, niet zelden met verwenschingen, aan wanhopige instructeurs ontlokt door de ongeloofelijke stomheid van sommige hunner leerlingen.

Baardelooze sergeantjes en korporaaltjes winden zich op onder veel en smakeloos gevloek.

Voortdurend klinkt het ‘herstel’, als het scherpe oog van den onderwijzenden sergeant in eene uitgevoerde beweging iets ontdekt dat niet in den haak is.

Het werkje is vermoeiend genoeg. Twee en een half uur achtereen allerlei oefeningen uit te voeren met een geweer, dat wel niet zoo heel zwaar is, maar op den duur zwaar wordt; het gelaat blootgesteld aan de stralen der morgenzon; marcheeren, links uit de flank, rechts uit de flank, looppas..... Onze recruut begint te begrijpen, wat een der instructeurs zoo even bedoelde, toen hij met kwaadaardigen lach een slaperigen soldaat toevoegde: Wacht maar No. 3, straks zullen we je ‘een handje geven,’ ‘een pootje verkoopen.’ Waarlijk, zweetdrankjes zijn hier overbodig.

Echter, al gaat de tijd langzaam om - want de gedurig herhaalde oefeningen worden ten laatste geweldig vervelend - het wordt toch tien uur.

Het signaal: ‘verzamelen’ doet zich hooren. Men stelt zich op en marcheert huiswaarts; kazernewaarts, wil ik zeggen.

De eerstvolgende drie uren is men vrij van dienst, heeft tijd om zijne beduimelde wapens op te poetsen, koffie te drinken en uit te rusten.

Tegen 1 uur moet men gereed zijn voor het theoretisch onderwijs. ‘'t Is théorie, 't is théorie, al voor de milisy...ns’ zingt op de tonen der trompet een vrijwilliger, die blij is zijns weegs te kunnen gaan.

De recruten worden ingewijd in allerlei leger-geheimenissen: indeeling van het leger, onderscheidingskenteekenen van officieren en kader, signalen, samenstel van het geweer enz.

Onze recruut heeft met eenige kameraden het geluk theorieles te ontvangen van zijn pelotonschef, niet slechts officier, maar ook ‘a scholar and a gentleman’, een man, wiens helder onderwijs en beschaafde toon al ras zijne leerlingen voor hem innemen.

Hij verklaart ons het samenstel van het geweer; toont en noemt de verschillende bestanddeelen, schroeven en schroefjes.

Wordt men in den beginne bijna duizelig van al die samenstellende deelen: van den ‘onderband met lip en bovenkordonbeugel’, van het ‘steunstuk met gat voor de palveerpin’, de ‘kruisschroef’, de ‘geleiderschroef’, de ‘dekstukschroef’ - weldra wordt men met dit alles vertrouwd, leert het gansche geweer uiteennemen, op de vereischte wijze schoonmaken en weer ineenzetten.

Ook de mysteriën van het schot en van de kogelbaan worden ons voor een deel ontsluierd. Later luistert onze studentsoldaat zelfs met groot genoegen naar een kleinen cursus over de geschiedenis der vechtkunst.

Om half drie is de theoretische les afgeloopen; men is weer een uurtje vrij en staat te half vier gereed op het voorplein, waar het middag-appèl wordt gehouden en eene vluchtige inspectie den kapitein, die de week heeft, overtuigt, dat men er proper uitziet, ‘dressed for dinner.’

Het middageten volgt namelijk onmiddellijk op het middag-appèl.

Weer daalt men met de blikken keteltjes, die in dien tusschentijd zijn uitgespoeld en gereinigd, van de chambrée naar de keuken. Weer schaart men zich om de tafels op schragen. Weer doet de officier van de week de ronde en vraagt of iemand iets te reclameeren heeft.

Reclameeren! Ja, onze recruut zou den dienstdoenden officier wel opmerkzaam willen maken op het minder smakelijke van het eten - een soort hutspot van aardappelen, een zweempje groente en een weinig vleesch, ‘rats’ genaamd.

Maar hij ziet, hoe smakelijk de meesten eten; hij bedenkt, dat hij een ‘troupier’ tegenover zich heeft, die ongaarne fatsoenlijke jongelui in de gelederen ziet en hij zwijgt dus.

Erkend dient, dat de erwtensoep, die op andere dagen verstrekt wordt, vrij goed is.

Pas heeft men de ‘rats’, de erwtensoep, of de erwten en boonen door de keel, of de trompet roept weer tot aantreden.

Van half vijf tot zeven brengen wij weer een bezoek aan het exercitie-veld en, is men tegen half acht in de kazerne teruggekeerd, dan kan men zijns weegs gaan tot tien uur.

Onze recruut zoekt zijne kamers op, schrijft een paar brieven, verkwikt zich met een glas schuimend bier, slaat een lievelingsschrijver op en keert - met loome schreden - naar de kazerne terug.

Weldra ligt hij onder de wol. Tot weemoedige gepeinzen komt het ditmaal niet. Zijn lichaam is moe. Weldra is hij in een vasten, gezonden slaap, waaruit eerst het reveille-signaal hem den volgenden morgen wekt.

Het programma van den nieuwen dag gelijkt sprekend op dat van gisteren. Het is weer: bed opmaken, wasschen, soep eten, exerceeren, wapens reinigen, luieren, koffiedrinken, theorie, middag-appèl, middagmaal, exerceeren, naar huis, terug naar de kazerne, onder de wol. ‘So leben wir alle Tage.’ Voorloopig ten minste. In de eerste zeven weken zal in de werkzaamheden niet veel verandering komen. Wel in de gemoedsgesteldheid van den recruut. Langzamerhand begint hij zich in het nieuwe leven te schikken. De eerste drie weken zijn verloopen. Hij heeft nog het land, maar niet meer in die mate als vroeger. In de vierde week kiest hij zee, het land begint te wijken, meer en meer verliest hij het uit het gezicht. In de zesde week gaat hij verlangen naar het oogenblik, waarop hij ‘afgeëxerceerd’ en van recruut tot soldaat zal bevorderd worden.

Het nieuwe leven *bevalt* hem nog niet, maar hij begint het *dragelijk* te vinden. De omstandigheden maken dat begrijpelijk. Hij voelt zich volmaakt gezond. Heeft hij al vroeger nooit ziekte gekend - wanneer gevoelde hij zich ooit zoo licht van lijf en leden, zoo helder van hoofd, zoo krachtig en gezond? Waar zijn de sombere buien van vroeger, de dagen van gedruktheid, van twijfel aan zich zelf, van onverschilligheid voor alles, ‘centre of Indifference’, waarin ook deze jeugdige Sartor verkeerd heeft?

Wie kan somber blijven, als hij zich lichamelijk zoo opgewekt gevoelt?

Hij heeft kennis gemaakt met verschillende kameraden, oudere en jongere. Onder de jongere zijn er, tot wie hij zich getrokken gevoelt. Met een hunner, een adellijken jongen Duitscher, die beproeven wil bij het regiment officier te worden, maakt hij zelfs bevriend. Dat zal de wapenbroeder worden, met wien hij voortaan alle lief en leed zal deelen, naast wien hij zoo dikwijls aan de spits van den troep zal marcheeren, die hem zoo menig aandoenlijk blijk van gehechtheid zal geven.

Ook onder de andere miliciens zijn er, met wie hij langzamerhand op goeden voet komt. Waarom ook niet? Zij zijn allen

gelijk; verschil van stand bestaat hier niet; beschaving en aangeleerde kennis geven hier geen overwicht. Alles komt hier aan op karakter en physieke eigenschappen.

De miliciens zijn meerendeels uit den kleinen burgerstand of uit de lagere volksklasse: meubelmakers, smids, schoenmakers, metselaars, kleermakers, timmerlieden, boomkweekers, boekbinders, pannenbakkers, banketbakkersjongens - zich noemende ‘confiseur,’ - verder: boerenarbeiders, zich noemende ‘bouwman’, visschers, varensgezellen, ook een enkele hulponderwijzer, en een enkele klerk.

Er zijn flinke, fatsoenlijke jongens onder, stevig gebouwd, onvermoeid en rustig; ook zwakke stadskinderen en jeugdige doordraaiers.

In spierkracht durft onze student-recruut het tegen de meesten wel opnemen; maar in volharding, in handigheid? Wie zijn des avonds om 8 uur het frischt, wie weten zich het best te redden met hun poetsgerei, het verhelpen van kleine ongemakken, het verrichten van kleine reparaties?

Ook waar het *leeren*, het aanleeren van den dienst, geldt, bemerkt onze student tot zijne verwondering, dat vele zijner mede-miliciens zich gerust met hem kunnen meten.

Hun nuchter verstand vat het praktisch onderwijs op het exercitie-veld even snel als het zijne.

Hun geheugen, niet bezwaard met zooveel ballast, onthoudt de talrijke onderdeelen en het samenstel van het geweer even goed als het zijne.

De vrijwilligers en plaatsvervangers zijn van ander allooi. Over het algemeen staan zij zedelijk veel lager dan de miliciens. Onder hen vindt men de onverbeterlijke dronkaards, oud-leden der klasse van discipline, verloopen individuen. Er zijn ook een paar flinke kerels onder; oudsoldaten, die tegen de Atjehers gevochten hebben, doordraaiers en pretmakers, die nachtelijke escapades maken, maar altijd ‘proper’ zijn en, hoewel geen ‘dienstdoenders’, toch hun dienst uitnemend verstaan.

Een hunner heeft vriendschap voor onzen recruut opgevat. Het is een forsche, taaie kerel, met een ongunstig voorkomen maar een goed hart. Hij heeft zich voorgesteld als: ‘Wiebrecht, zoon van den schelen loodgieter uit..... in den Haag’, komt dikwijls 's avonds bij zijn jongen vriend op den rand der krib zitten, zoolang de

lichten nog branden, en vertelt dan allerlei van zijn leven.

Hij kan volstrekt niet begrijpen, waarom onze student onder dienst is gekomen. ‘Wou je jen ouwe een hak zetten?’ vraagt hij hem. Als hij verneemt, dat het tegendeel de bedoeling is geweest, kan hij dat maar half gelooven.

Een ander merkwaardig lid der compagnie, waarbij onze student-recruut is ingedeeld, is een onoogelijke, oude kerel met eene boeventronie, kleine gluipende oogen, een breeden mond en kromme beenen. Desniettegenstaande is hij op wacht en op marsch een welkom personage, want hij heeft veel beleefd, is acteur geweest op een klein theater in Londen en heeft als kok op China gevaren. Knorver - zoo heet hij - is een uitnemend verteller en maakt spotliedjes op een algemeen gehaten korporaal of sergeant.

Dat is ongeveer het gezelschap, waarin onze nieuweling zich dagelijks beweegt.

Langzamerhand leert hij allen kennen; beter dan zij hem, maar toch staat hij met de meesten op goeden voet. Van tijd tot tijd laat hij een armen kameraad iets verdienen, als deze ‘kamerwacht’ is in zijne plaats of hem een of anderen kleinen dienst bewijst.

Zijn harde stroozak begint - dank zij de doeltreffende behandeling - in een uitstekend leger te veranderen.

Wiebrecht heeft hem geleerd, wat men in dezen te doen heeft.

De stroozak wordt op den grond gelegd; een der lange zware tafels van de schragen getild en dwars over den ronden, met stroo gevulden, met grof linnen bekleeden, zak geplaatst. Op de uiteinden van deze primitieve wipplank nemen Wiebrecht en zijn leerling plaats en nu wordt de ronde, stijfgestopte worst langzamerhand al vrij wat platter en breeder.

Eene kleine nakuur volgt. Wiebrecht noodigt nog een derden man uit - niet tot een partijtje ‘hombre’ - maar tot een soort van krijgsdans, die ‘kousvoeteling’ op den stroozak wordt uitgevoerd.

Het kussen wordt - met iets meer zachtheid - op dezelfde wijs behandeld. Na verloop van eenige weken heeft onze student-recruut een leger, dat hij niet voor de beste matras zou willen ruilen.

Nimmer sliep hij later zoo heerlijk, zoo vast. Of hij er echter *nu* op zou kunnen slapen? Dat is de vraag.

De dans op den bultzak is niet de eenige, die op de chambrée wordt uitgevoerd.

Van dansen en zingen zijn de meeste soldaten liefhebbers.

Hoe dikwijls vermaakt onze student-recruut zich met de onweerstaanbaar komische danspassen van een klein, Indisch korporaaltje, dat, met een vuilen handdoek om de heupen geplooid, allerlei Indische dansen uitvoerde en algemeen bewonderd werd. Arm korporaaltje! Spoedig daarop verhuisde hij naar het strafbataillon.

Ook Wiebrecht was een geoefend danser.

Meer dan eens gaven hij en zijn vriend Manus, een Indisch wapenbroeder, beiden met lakens gedrapeerd, des avonds eene voorstelling op de chambrée tot bewondering van de aanwezigen, vooral van de boerenjongens en visschersknapen, die met opgèspalkte oogen zaten te kijken.

Soms ook danste ‘de zoon van den schelen loodgieter’ met het geweer - de bruid van den soldaat - hoog in den arm, cavalier seul, de kamer rond.

Niet zelden hief hij dan een zijner geliefde liederen aan, liederen met lange uithalen en slepende accoorden, vol pathos, en waarin de melodie eene zonderlinge tegenstelling vormde met den alledaagschen, komischen of platten inhoud. Dan klonk het:

Cliquot, cliquot, 't is zoo 'n overheerlijk drinken,
Cliquot, cliquot, tot de laatste guldens klinken,
Cliquot, cliquot, en wij huiswaarts moeten hinken,
Cliquot, cliquot, zonder kruis of munt!

Cliquot, cliquot, dat noem ik eerst blauwe schenen,
Cliquot, cliquot, want haar bruidegom is henen,
Cliquot, cliquot en hij is al lang verdwenen,
Cliquot, cliquot en hij komt nooit weerom.
enz.

Of het was een uitnoodiging tot zijn auditorium: ‘Komt zingen wij een lied! Komt zingen wij een lied!’

En dan volgde een lied, dat, op twee stemmen gezongen, nooit miste diepen indruk te maken.

Eene enkele maal bracht een komisch voorval de gansche chambrée in opschudding.

Het is elf uur. Alles in rust en duisternis.

Plotseling vliegt een der slapers schreeuwend op: een rat is hem over het gezicht geloopen. In een oogwenk zijn allen op de been. Met geweren, bajonetten en sabels wordt er eene formeele jacht gehouden op het kleine zwarte dier, dat razend van angst onder en over de kribben en langs de muren vliegt. De felle vervolgers laten haar geen rust. Eindelijk wordt zij onder een wollen deken gevangen, met eenige kolfslagen afgemaakt, in zegepraal op een bajonet de kamer rondgedragen en het raam uitgeworpen.

Ondertusschen is de zevende week achter den rug.

Een gewichtig oogenblik nadert; een betere tijd ligt in het verschiet.

De propaedeuse van den recruut is afgeloopen.

Hij zal soldaat worden.

Nog eens, in vol marschtenue en met gepakten ransel, op het exercitieveld gemarcheerd en verschillende militaire bewegingen uitgevoerd - en met de stafmuziek aan het hoofd, trekken wij als *soldaten* de stad weer binnen.

Van nu af wordt de recruut als ‘vol’ beschouwd.

Hij krijgt een eigen geweer en mag de kapot dragen; anders dan bij het kind zijn de lange kleeren bij hem een teeken van mondigheid.

Van nu af wordt de dienst vrij wat aangenamer, hoewel niet minder zwaar.

Des morgens rukt men uit voor het verrichten van eene velddienst-oefening, een militairen marsch, om te gaan schijfschieten of tirailleeren in de duinen. De avond wordt voorloopig nog in beslag genomen door onderricht in het bajonetvechten.

Van tijd tot tijd moet men de wacht betrekken.

De inspecties worden omvangrijker dan vroeger.

Is het mooi weer - en dat was dien zomer dikwijls het geval - dan is zulk eene militaire wandeling zeer aangenaam.

Des morgens is ieder ‘in draf’, gelijk de soldaat zegt.

Ieder heeft haast om klaar te komen. Men helpt elkander bij het pakken van den ransel - een moeielijk werk - en het omhangen van wapens en leergoed.

Na eene kleine inspectie op de chambrée door de sergeants en eene andere op het voorplein door de officieren, klinkt eindelijk het ‘Voorwaarts marsch!’ De muziek doet zich hooren;

luchtig en opgewekt loopt men op de maat. Onze student en zijn Duitsche vriend marcheeren vroolijk pratend naast elkander. Het begint warm te worden; de bajonetten worden afgeslagen en de tucht niet meer zoo streng gehandhaafd. Pijpjes en sigaren worden voor den dag gehaald. Zoo marcheert men eenige uren, totdat eindelijk de kerktoren van een dorp zichtbaar wordt. Daar zal halt worden gehouden. Drie slagen op de groote trom worden gehoord. De muziek, die sinds eenigen tijd gezwegen heeft, heft weer aan; op die tonen loopt oud en jong uit, om den troep te begroeten.

Midden in het dorp wordt 'halt' gekommandeerd; ieder zoekt een goed heenkomen. Men moet er vlug bij zijn, als men nog iets anders te eten en te drinken wil krijgen dan kommiesbrood, en koude koffie uit zijne veldflesch. De bakkerswinkels worden bestormd.

In een daarvan trachten onze vrienden een plaatsje machtig te worden. Tevergeefs!

Het staat er stampvol. Of de bakker verdient aan alles wat uit zijn winkel verdwijnt? Vóór ons staat een vrijwilliger met een paar roode chevrons (teeken van zesjarigen dienst) op den arm te schreeuwen. Met de uitgestrekte rechterhand steekt hij den bakker over de hoofden zijner kameraden heen een dubbeltje toe. Maar de afstand is te groot dan dat deze het zou kunnen aannemen. Ook ziet de man het niet. Hij heeft het te druk. De vrijwilliger houdt steeds zijn dubbeltje in de hoogte, maar palmt ondertusschen met de linkerhand een lang brood onder zijne kapotjas. Als het brood geheel verdwenen is onder de lange panden, verwijdert hij zich snel met zijn buit.

De beide vrienden weten in een klein winkeltje een flink krentenbrood machtig te worden. Maar zij hebben een brandenden dorst. Eene dorps-beauty, half schuw, half aanhalig, knikt hun toe. 'Zeg, vrijster, kun je ons ook een bakje melk bezorgen?' De vrijster knikt glimlachend. Zij opent de deur, waartegen zij staat te leunen en brengt hen bij een oud moedertje. Voor drie centen krijgen de dorstigen eene reusachtige steenen kom heerlijke, koele melk. Het is nu: 'drinkje niet, zoo hebje niet,' maar halverwege moeten zij het opgeven. Zij maken een vriendelijk praatje met de oude vrouw en de blozende dochter, zeggen haar dank en gaan huns weegs om een beschaduwd plekje op te zoeken. Nog een kostbaar kwartiertje..... dan doet

zich het signaal hooren. Men schaart zich weer in het gelid en voort gaat het.

Het laatste deel van den marsch is lang niet zoo aangenaam als het eerste. De warmte wordt drukkend. De onpraktische wijze, waarop de Nederlandsche soldaat bepakt is, wordt den nieuweling al spoedig duidelijk. De bandelier van zijne gevulde patroontasch drukt hem over de borst; de ranselriemen knellen hem onder de oksels; door één riem los te gespen en het eene uiteinde in de hand te houden, weet hij den knellenden druk tijdelijk te verlichten. Maar ook de schako wordt hem zwaar, het geweer drukt den nog niet vereelten linkerschouder. De voeten worden pijnlijk, de handen dik en gezwollen. Sommigen dragen het geweer ‘en bandoulière’ achter zich, anderen houden het in de rechterhand; hier en daar neemt een medelijdende buurman het van een vermoeiden kameraad over en marcheert met twee geweren. De meesten zwijgen en laten het hoofd hangen ondanks de waarschuwing in de theorie-les ontvangen van ‘steeds het hoofd op te houden, ook al is men moê’; eene les, die van menschenkennis getuigt. Ook de beide vrienden zwijgen. Wiebrecht loopt nog altijd kaarsrecht. Maar hij verveelt zich; dat is hem aan te zien.

Eindelijk, daar krijgen wij de stad in het gezicht. Op eenigen afstand van de plaats, waar eens de poort stond, houdt men halt. ‘Bajonet op!’ wordt er gekommandeerd. Men brengt zijne tenue eenigszins in orde, de muziek doet zich weer hooren en vele hoofden richten zich op. De vrouwen in de kazernestraat hebben medelijden met ‘de jongens’, als zij de hooggekleurde gezichten en de bestoven uniformen zien.

Op het voorplein wordt halt gehouden. Als allen opgesteld staan, klinkt het: ‘Bajonet af!’ ‘Ingerukt, marsch!’ Alles stormt naar de chambrées. De bestoven plunje wordt uitgetrokken. Heeft men een kwartiertje op zijne krib gelegen, zich gewasschen en ander goed aangetrokken, dan is men ook al weer gereed om de kazerne te verlaten en zich in de stad te verpoozen.

Ook eene velddienst-oefening is niet onaangenaam.

Er zal een dorp worden bestormd. ‘De onderstelling is’ ... maar daarover mogen wij zwijgen. Onze soldaat bevindt zich bij den ‘voortroep’, en wel bij de ‘spits;’ zij moeten opletten of de vijand - ‘vijnd’, zeggen de soldaten - misschien nadert. Of wel hij staat op post en moet verhinderen, dat een vijand

door de postenketen heensluipe. Het ‘woord’ is: overwinnen of sterven, Kaatje, pannekoek of een dergelijk ‘echt Nederlandsch woord,’ gelijk het ‘Voorschrift op den velddienst’ zegt.

Daar staat hij ‘aan den oever van een snellen vliet’ tusschen de wilgen. Vroolijk dansen de zonnestralen op de golfjes en wemelen door het loof. Helder klinkt de slag van een vink in zijne nabijheid; een klein boomkruipertje klimt spiraalsgewijze tegen een bemosten iepenstam op.

Aan den overkant van het water staat eene koe, met dreigend voorovergebogen kop en groote domme oogen, hem aan te staren. Hij kan de verzoeking niet weerstaan het beest te plagen. Juist wil hij.... maar te rechter tijd herinnert hij zich het voorschrift: ‘de post voor 't geweer houdt de posten, die hij zien kan, in het oog.’ Al is het slechts oorlogje spelen, hij houdt er niet van berispingen te ontvangen; hij blijft dus uitkijken en in het oog houden, totdat hij wordt afgelost. Op den terugtocht oefent men zich in het ‘oriënteeren’ en ‘afstanden schatten’; het laatste vooral is amusant en leerrijk.

Een andermaal is het ‘schijfschieten’ in de duinen. Men oefent zich op de mansschijf, de kopschijf, in het snelvuur, in het pelotonsvuur.

Er hoort voor den nieuweling heel wat oefening toe, voordat het hem gelukt tien schoten in eene minuut te doen en niet al te weinig ‘treffers’ te tellen.

Hij moet vrij wat bedwang over zijne zenuwen verkrijgen, indien hij geen slecht figuur wil maken in het ‘pelotonsvuur op vier gelederen.’ Onze student is in het eerst wat zenuwachtig. Hij bevindt zich in het voorste van vier gelederen, waarvan de twee eerste geknield zitten, de twee achterste staan. Langs zijne beide ooren steken de blinkende geweerloopen der achterlieden vooruit; over zijn hoofd - dat voelt hij, al ziet hij het niet - breidt zich eene zoldering uit van staal. Oogenblikken van zenuwachtige spanning volgen. ‘Aan!’ kommandeert de officier-onderwijzer, maar voordat hij het ‘Vuur!’ daarop heeft laten volgen, vallen er reeds eenige schoten van links en rechts, ‘vóórtrekkers’, die anderen zenuwachtig maken en - slechts een kleine druk, van den, op den trekker rustenden, vinger is noodig om het schot te doen afgaan. Onmiddellijk daarop volgt het kommando en een donderend salvo weerklinkt.

Vol verwachting spoedt men zich nu naar het front van éénmansschijven, dat tot mikpunt heeft gediend. De uitslag is niet onbevredigend, maar het zal nog lang duren, eer de gewenschte ‘vuurdiscipline’ is verkregen. Men kan zich voorstellen, hoe het jongen soldaten te moede zal zijn, indien zij eene lange linie kavallerie op zich zien afkomen.

Ook dan kalm te blijven, den vijand te laten naderen tot op een honderd pas, om eerst dan door een vernietigend salvo zijnen aanval te breken - dat wordt niet op één dag geleerd.

Het schijfschieten wordt afgewisseld met het tirailleeren.

Een warme zomerdag in de duinen. Wij hebben gelegenheid gehad ons te oefenen in het formeeren van groepen, in het herkennen der verschillende signalen op de trompet - want van kommando's kan natuurlijk geene sprake zijn in het tirailleurgevecht: de afstanden zijn te groot - wij hebben geleerd ons te dekken achter eenig terreinvoorwerp of - als de mol - ons met behulp der schop in te graven. Nog een paar bewegingen zullen uitgevoerd worden.

Wij zitten in linie: eene bijna onafzienbaar lange lijn van tirailleurs in geknield-zittende houding; eene lijn, die met de duinen daalt en rijst. De blinkende geweerloopen rusten op de linkerknie en vormen een in de zon schitterend vlak. Lang duurt die rust niet. Het signaal: ‘avanceeren!’ weerklinkt. ‘Voorwaarts nu, voorwaarts nu, voorwaarts en flink op den vijand los!’ zingen de soldaten. De trompetter heeft het maar te blazen. Voor ons is er gelegenheid tot een ‘zweetje.’ ‘Halt!’ - klinkt het nu en: ‘Vuren!’ Avanceeren! Halt! Vuren! Links uit de flank! Eindelijk: ‘Retireeren!’ Weer zingen de soldaten; ditmaal: ‘Trekt zoetjes aan terug, zoetjes aan terug, maar daarom toch niet al te vlug!’ Tot slot een stormaanval met de bajonet. ‘Hoerra!’ Daar stormt de gansche troep voorwaarts met gevelde bajonet. Vooruit, tegen de hellingen op, van de hellingen af! Enkelen verliezen het evenwicht en bijten in het zand. Bij anderen komt het niet zoover: zij stuiven eenige passen ver met laag doorgezakte knieën over den grond, maar weten zich nog op te houden. De overigen snellen voort, totdat het ‘Halt!’ hunnen loop stuit.

Niet minder vermoeiend dan dit tirailleeren is het proefje mineurswerk, dat men de soldaatjes ter afwisseling van de gewone werkzaamheden laat verrichten.

In het vlakke veld eene ‘lunette’ maken, uit een steenachtigen bodem een halvemaanvormigen aarden wal opwerpen, terwijl men, gekleed in hemd en linnen broek, in de zon staat te braden - dat is iets anders dan langs den weg flaneeren onder een hoogen hoed; in hooge boorden; korten lichtgelen demi-saison; wijde, spits toeloopende broek en Engelsche puntschoenen.

Het eerste is niet geheel zoo voornaam als het laatste, maar voor lichaam en geest beter.

Het is gezonde spierbeweging, die het lichaam hardt en sterkt; het is moeielijk en ten slotte eentonig werk, waaraan men zich langzamerhand gewent; het is oefening in het ‘labour and wait’ van den Amerikaanschen dichter.

Tot dat laatste bestaat trouwens onder dienst meer gelegenheid.

Op wacht zijn en ‘inspectie maken’, vooral het laatste, zijn almede oefeningen in het doen van verplicht, vervelend werk.

In den aanvang vond de vrije student het een gruwel elken Zaterdag zijne plunje te moeten nazien, te moeten zorgen, dat er geen knoop ontbrak, geen gaatje te zien was; dat alles blonk en glom, zoodat het gelaat van den inspecteerenden sergeant of hoogere zich kon spiegelen in zijn leergoed en zijn blikken keteltje.

Langzamerhand leerde hij zich schikken in dit noodzakelijk kwaad; want ‘noodzakelijk’ is het, dat zal niemand ontkennen, al kan men het oneens zijn over de scherpheid, waarmede zulk eene inspectie dient gehouden te worden.

De soldaat maakt inspectie voor al zijne superieuren: voor den kommandant van zijne escouade (korporaal), van zijne sectie (sergeant), van zijn peloton (luitenant), van zijne compagnie (kapitein), van zijn bataillon (majoor), soms ook voor den regiments-kommandant of voor een nog hoogere - *den* generaal.

Hij heeft het nu zoo dikwijls gehoord: ‘de soldaat moet proper zijn’, de soldaat, die niet proper is, *is* geen soldaat; hij is zoo dikwijls gewaarschuwd: ‘man, pas op je geel!’ (vangsnoeren, biezen etc.), dat hij ten slotte eene vrij groote vaardigheid heeft gekregen in het poetsen.

Hij weet de knoopenschaar, de borstels, de slappe was, de brillantine met eenig gemak te hanteeren.

Zijn leergoed kan in glans, dat der ‘poetsers’ niet evenaren,

maar zijn geweer ziet er goed uit; geen aasje vuil in de dwarsgleufjes der schroeven; geen roestvlekje op loop of kolfplaat; zelfs wanneer de inspecteerende superieur den grendel openslaat, zoodat de loop van binnen verlicht wordt, is er geene ongerechtigheid te ontdekken.

Kom nu eens op zekeren avond de chambrée binnen. Het zit er vol soldaten in huisgewaad. Alles is aan het poetsen. Overal liggen koppelplaten, stormkettingen, leeuwenkopjes van de schako, allerlei deelen van het geweer, patroontasschen, koppels, bajonetscheeden. Morgen komt *de* generaal. Niemand mag uit. De gansche chambrée krijgt eene 'beurt', die zelfs eene Hollandsche huisvrouw zou bevredigen, verteederen misschien.

Den volgenden ochtend vroeg reeds is alles 'in draf.'

Zelfs de machtige 'kornel.' De soldaat is veilig in zijn nederigen stand: riet, waarover de storm heenbruist, die den grooten eik zou kunnen treffen. Al zijne 'bullen' zijn in orde. Hij mag zich voegen bij hen, wien de vereerende opdracht wordt gedaan het regimentsvaandel, dat in den slag van Waterloo heeft gewapperd, bij den kolonel te gaan halen. Daarop marcheeren wij in marschtenue - houd het mij ten goede, militaire lezer, indien het 'groot tenue' is geweest - naar het exercitieveld, waar de inspectie zal gehouden worden.

Een uur wachtens in marschtenue met gepakten ransel - dit herinnert de schrijver zich nog bijzonder goed - is juist niet vermakelijk. Maar wij zijn in spanning. Eens toch zal *hij* komen! Dat uitzicht maakt het wachten minder onaangenaam. En werkelijk, daar komt hij, 'de Generaal zelvers' - zooals een korporaal zegt - omstuwd door officieren: eene schitterende pracht van kleuren, goud, ordeteekenen, tressen en blinkende wapenen.

Eene vluchtige inspectie volgt - de wapen-inspectie is afgeloopen. Die op de chambrée komt nu aan.

Snel zich verkleed en in kazerne-tenue gedost! Elk vat post vóór zijne krib. Een officier op den uitkijk.

'Orde!' klinkt zijne forsche stem. Ieder neemt de positie aan. Op nieuw vertoont de generaal zich met zijn gevolg aan ons oog. Eenige merkwaardige bestanddeelen der compagnie worden hem voorgesteld: de korporaal X, al zóó lang onder dienst; de plaatsvervanger Y, onverbeterlijke dronkaard; de milicien K, 'student aan de Leidsche Hoogeschool en toch

soldaat van Zijne Majesteit.' De generaal is verrast. Hier is een zeldzaam exemplaar. Hij vraagt naar verschillende zaken; bij een antwoord, dat hem de moeite van het opschrijven waard voorkomt, klinkt het: 'Adjudant!' en deze, die achter zijn chef staat, teekent de woorden van onzen soldaat op. De ondervraagde vindt het gansche geval nog al grappig. Voor een majoor, voor een kolonel kan hij vreezen; tegen zulke 'hoogen' kan hij opzien; de generaal is hem '*te* hoog', zóó hoog, dat hij op een nederigen fuselier geen indruk meer maakt.

Zoo hebben kinderen dikwijls meer ontzag voor oudere kinderen dan voor groote menschen.

'Hoe bevalt je het leven onder dienst?' 'Heel goed, Generaal!' - 'Adjudant!' 'En kun je er nog al tegen?' - O, ja wel, Generaal! - 'Nooit ziek geweest?' - 'Neen, Generaal!' - 'En hoe bevalt je het eten?' - 'De soep vind ik heel goed, Generaal; maar het middageten minder goed.' - 'Adjudant!'

Helaas! het gevleugelde woord is door dezen reeds in zijn notitieboekje opgevangen en kan niet meer ontsnappen. De kolonel is niet op zijn gemak. Zijn donkere blik op den ongelukkige, die uit de school klapte, bewijst het voldoende.

'Maar hij is met de "ligging" (krib met toebehooren) uitstéééékend tevreden, Generaal' - haast hij zich te zeggen. De generaal antwoordt niet. Hij beschouwt ons soldaatje nog een paar seconden met opmerkzaam oog, klopt hem met de rugzijde van een paar uitgestrekte en aaneengesloten vingers tegen het lijf, zegt op tevreden toon: 'hij ziet er goed uit' (d.i.: zijne knoopen blinken, mouwvest en broek zijn netjes afgeborsteld enz.), en gaat verder met zijn rinkelend gevolg.

Zoo'n 'spectie' - is zoo heel erg niet. Men moet er hard voor werken, maar de risico is niet heel groot.

Minder aangenaam is men te moede, als men een enkelen keer het oppoetsen van zijne uitrusting toevertrouwt aan een vrijwilliger en bij zijne thuiskomst bemerkt, dat deze er niets aan heeft gedaan.

Voor dag en dauw is men den volgenden morgen dan reeds op, en neemt zich plechtig voor in het vervolg niet meer op anderen te rekenen.

Eene inspectie is onder alle omstandigheden vervelend; eene wacht niet.

Eene wacht *kan* zeer onaangenaam, vermoeiend en vervelend zijn, maar ook wel eens vermakelijk.

Dat is eene inspectie nooit.

Staan schilderen, 's nachts tusschen twee en vier uur, terwijl men bijna omvalt van den slaap of loopt te trampelen van kou; zijne eigene kamers bewaken, die ongelukkiglijk vlak naast een huis van arrest zijn gelegen en smachtende blikken werpen naar de verlichte vensters van zijn contubernaal; de trage uren tellen, die in vervelend gezelschap niet voorbij*gaan*, maar voorbij*kruipen* - dat alles is verre van aangenaam.

Daar zijn echter ook oogenblikken, waarin men zich vermaakt of het te druk heeft om zich te vervelen.

De ‘kazernewacht’ of ‘politiewacht’ biedt weinig afwisseling, maar des te meer gelegenheid om het soldatenleven te bestudeeren.

Een hedendaagsch realist, die ‘soldaten om ons’ zou willen schetsen - neen: photographeeren - kan niet beter doen dan eenige malen de politiewacht betrekken.

Hij ziet dan ‘den soldaat te huis’, kan hem bespieden van den vroegen morgen af, waarop hij zich nog half slaperig naar het waschhok begeeft, totdat 's avonds de lichten ontstoken worden en de soldaatjes langzamerhand door het hek naar binnen marcheeren. Onze student-soldaat merkt op, hoe sommige plaatsvervangers met een eenigszins stijven stap en starende oogen komen aanwandelen; de duimen houden zij binnen de handen verborgen - een onfeilbaar middel volgens den plaatsvervanger om voor nuchter door te gaan, als men het niet is.

Binnenkomende, gevoelen zij zich verplicht den kommandant der politiewacht te salueeren; één duim verlaat de hem omklemmende hand en de man, die zich niet langer aan dien duim kan vasthouden, beschrijft een wijden, overigens vrij zuiveren, boog om ons heen; daarna herneemt hij zijn vasten pas en verdwijnt in het gebouw.

Op de andere wachtposten: de hoofdwacht in de stad en de wacht bij de militaire strafgevangenis, is het wel zoo aangenaam. Men is daar niet zoo onmiddellijk onder het oog van den ‘Kornel’ en andere officieren, kan zich de weelde veroorlooven zijne patroontasch naar voren te schuiven, zoodat men ten minste op de brits kan liggen en heeft meer afwisseling.

Onze ex-student is op wacht bij de strafgevangenis: een

somber gebouw, omgeven door eene breede gracht en hooge, in den top gestorven, populieren; eenige schilderhuisjes staan tusschen het gebouw en de gracht; op het terrein rondom die gracht staan verschillende andere, kleinere gebouwen: de touwbaan, de smederij, de ziekenzaal, de apotheek, woningen van directeur en onder-directeur; deze gebouwen zijn weer omgeven door eene gracht en de noodige schilderhuisjes; een wachthuis staat op zijde van het hoofdgebouw dicht bij het hek, dat toegang geeft tot het gansche terrein.

Het geheel maakt een onbeschrijfelijk treurigen indruk.

De wacht van den vorigen dag is afgelost, alle posten zijn uitgezet. Enkele soldaten wandelen op en neer in de laan, die toegang geeft tot het terrein der gevangenis. Wanneer de duisternis invalt, worden van tijd tot tijd patrouilles uitgezonden, die de ronde doen langs alle wachtposten.

De student-soldaat wandelt aan de zuidzijde - een gevaarlijken post, zooals men hem heeft verteld; *als* er pogingen tot ontsnapping worden gedaan, gebeuren zij steeds aan dien kant.

Het is drie uur in den nacht. Van tijd tot tijd heft ‘de man voor 't geweer,’ die bij het wachthuis geplaatst is, zijn langgerekt: ‘alle....s wel!’ aan. Het is ook hier: ‘zegt het voort!’, want de naastbijzijnde schildwacht roept het nu zijnen buurman toe en deze brengt het weer over aan den volgende. Hol galmen de stemmen in den donkeren nacht om het hoofdgebouw heen. Sommigen, die daarbinnen zijn, moet dit: ‘alles wel’ vreemd in de ooren klinken. Zoo ooit, dan mag men hier zeggen: het hangt slechts af van het standpunt, waarop men zich plaatst.

Onze jeugdige schildwacht aan de zuidzijde begint slaap te krijgen, maar zet er zich tegen in. Daar hoort hij gerucht. Het zijn naderende voetstappen, dof galmend op den veengrond. ‘Werda!’ roept hij. ‘Petroelie!’ is het antwoord, en de patrouille, die met de ronde belast is, vervolgt haren weg, na vernomen te hebben, dat er niets bijzonders is voorgevallen.

De worsteling met den slaap vangt weer aan: Morpheus tegen Mars. De schildwacht verzamelt al zijne wilskracht; hij *wil* wakker blijven; dommelend en knikkebollend loopt hij op en neer; de hand, die de geweerkolf omklemt, wordt slapper en slapper; daar laat zij los, het geweer valt van zijn schou-

der.... maar wordt nog vóórdat het den grond bereikt, gegrepen door den plotseling ontwaakte, wien het op eens door het hoofd schiet, aan welk gevaar hij zich heeft blootgesteld.

Men staat hier met geladen geweer op post; wel is de haan in de rust gezet, maar toch - ware het van zulk eene hoogte gevallen, hoe licht zou het schot zijn afgegaan. ‘Wacht in 't geweer!’ had dan ‘de man voor 't geweer’ geroepen; de gansche wacht ware toegesneld; men had hem uitgelachen en het aangename uitzicht geopend op veertien dagen provoost. Nu is en blijft hij wakker. Plotseling stoot hij tegen een hard voorwerp. Wat is dat? Een openstaande deur!

Eene reeks gedachten schiet onzen schildwacht door het hoofd. Hij kan geen meter voor zich uit zien. Is het eene poging tot ontsnapping? Zou het een dier geweldige kerels zijn, die hij dezen middag in de gevangenis gezien heeft, in wier handen hij een kind is? Zou er reeds iemand ontsnapt zijn of zal hij nog komen? Tijd tot lange overdenking heeft hij echter niet. Hij brengt den haan uit de rust en plaatst zich vóór de zwarte, gapende opening. Eene minuut vol angst verloopt. Er gebeurt niets. Ook de volgende minuten gaan voorbij, zonder dat zich iets doet hooren. Onze schildwacht herademt. Misschien is het niet zoo erg, als hij zich heeft voorgesteld. Hij blijft echter staan, waar hij staat. Als na eenigen tijd de patrouille komt, blijkt het, dat eene oude, buiten gebruik gestelde, deur door den wind is opengewaaid. Dat had men den schildwacht toch ook wel eerder kunnen zeggen!

Teruggekeerd in het wachthuis, vindt hij ettelijke soldaten, waaronder Wiebrecht, om de lange tafel gezeten. ‘Kom, jongens, wie zet er eens een boompje op?’, zegt een oude vrijwilliger. ‘Toe, Wiebrecht, vertel nog eens wat!’ Wiebrecht laat zich overhalen en begint op te snijden van zijne avonturen in Indië: hoe hij door residentsvrouwen was binnengetikt, die ‘senie’ in hem hadden; hoe hij daar onthaald was op madera en lekkere sigaren; hoe dapper de Atjehers vochten. ‘Ja, jò,’ zegt hij nu, het woord richtend tot een slaperigen Scheveningschen visschersjongen, ‘en waren het alleen maar die Atjehers geweest! Maar de apen, dat was erger!’ - ‘De apen?’ vraagt de onnoozele visscher. ‘Ja, de apen!’ antwoordt de verhaler met gefronste wenkbrauwen. ‘In secties kwamen die

leelijke orang-oetans op ons af, met dikke knuppels op schouder. Netjes hoor! Links uit de flank, marsch!' De overige toehoorders meesmuilen; de visscher durft zijn ongeloof niet uiten, want aanstonds zou het klinken: 'Zeg, bliksemsche visscher, wou jij een oud soldaat niet gelooven?' - hij zwijgt dus maar om vredeswil.

Wiebrecht werpt den korporaal van de wacht een knippoogje toe en vervolgt zijn verhaal.

Ondanks zulke komische intermezzo's vallen de vier en twintig uren ons toch lang genoeg. De laatste loodjes wegen het zwaarst; wij zijn blijde, als wij tegen vier uur in den middag de bajonetten der nieuwe wacht door de boomen heen zien schitteren.

Eene enkele maal gebeurt het u, dat gij, om twaalf uur thuis komend - gij hebt 'avond-permissie' gehad - van den sergeant der kazernewacht verneemt, dat gij, in plaats van naar bed te gaan, u onmiddellijk moet gaan klaarmaken voor de wacht.

Uw vóórman, die van avond de wacht had betrokken, is dronken in zijn schilderhuis gevonden, en gij valt nu in.

In het eerst is die mededeeling u vrij onaangenaam; doch spoedig bedenkt gij, dat gij ditmaal slechts eene halve wacht hebt te vervullen. Het is dus 'eene goede beweging,' zooals de korporaal van de wacht terecht opmerkt. Een kwartier later marcheert gij, in gezelschap van dezen, den weg op naar het Detentie-Huis.

Onder marcheeren, tirailleeren, schijfschieten, wacht houden, 'inspectiemaken' gaat uw tijd voorbij. Echter niet *al* uw tijd. Uwe chefs zijn u welgezind. De kolonel heeft u een paar dagen in de week vrijgesteld van dienst en zoo marcheert gij dan reeds des morgens te zes uur de poort uit, om u thuis in de boeken te begraven. Behoefte aan uitgaan hebt gij niet. Den ganschen langen dag zit gij te lezen, te studeeren en brieven te schrijven. Een uurtje met een lievelingsschrijver in een gemakkelijken stoel gedoken, is weelde. Een beter middagmaal behoort tot de stoffelijke genoegens van een vrijen dag.

Op zulke dagen kan men heel wat inhalen en bijwerken. De geest is frisch en opgewekt; men gevoelt, dat de beschikbare tijd zoo goed mogelijk moet gebruikt worden; men werkt hard en goed.

Het *soldaten*leven van onzen student loopt ten einde; zijn diensttijd nog niet: hij zal korporaal worden.

Het onderzoek naar zijne theoretische en praktische bekwaamheid heeft een gunstigen afloop gehad; hij krijgt verlof de gele strepen te laten zetten op mouwvest, kapot en kortejas; de korporaalssabel zal hem in 't vervolg eenige achtbaarheid bijzetten.

Hij gevoelt zich nu reeds zoozeer soldaat, dat hij met welbehagen zijne sabel beschouwt. Als hij voor de eerste maal uitgaat, worden zijne oogen voortdurend getrokken door de gele strepen, die bij elken armzwaai flink naar voren schieten; flink naar voren schieten, ja, want een goed soldaat trekt zich onder het gaan aan de lucht vooruit.

Een soldaat, die den nieuwbakken korporaal niet ziet of niet groet, stemt hem onaangenaam; oude scherpschutters en bezitters van roode chevrons plegen echter niet veel ontzag te hebben voor het maagdelijk geel zijner strepen. Hij heeft nu eenige manschappen onder zich, voor wie hij aansprakelijk is. Dat geeft wel iets meer werk, maar in andere opzichten is de dienst weer aangenamer. Vooral het op wacht zijn is voor een korporaal, die het goed met den sergeant der wacht kan vinden, vrij wat aangenamer dan voor een soldaat. Het schilderen heeft uit en hij vindt meer afwisseling in het doen van rondes en het aflossen der wachtposten; den overigen tijd houdt hij den sergeant gezelschap.

Als hij de kazernewacht betrekt, verplicht hij sergeants, die voor een examen werken, door hen een paar uren vóór de reveille te wekken.

Ook andere slapers wekt hij; echter niet op hun verzoek. Het zijn soldaten, die men ‘om redenen’ dwingt, eenige uren nadat zij onder de wol zijn gegaan, een bezoek aan het voorplein te brengen; iets, dat aan het zoogenaamde ‘opnemen’ van kinderen doet denken.

Het kost dikwijls heel wat moeite deze vrienden in gang te brengen. Sommigen staan dadelijk op, wanneer de korporaal met een man van de wacht, die eene lantaren draagt, de chambrée binnenkomt. Anderen hopen den onervarene te verschalken. ‘Willemsen, opstaan!’ roept onze korporaal. ‘Ja, kepraal!’ is het antwoord, of - vleiender - ‘ja, briggedier, ik gaan zoo dadelijk!’ Hij springt op en grijpt naar zijne

sokken. De korporaal gaat naar eene volgende krib: ‘Pietersen der uit!’ Pietersen veinst in diepen slaap te zijn verzonken. ‘Allo, Pietersen, houû je maar niet zoo dom! Kom er maar eens gauw onder uit!’ Pietersen snorkt meesterlijk; de kerel speelt zijne rol goed. ‘Voorthuis’ - zegt de korporaal tot den man van de wacht - ‘schud hem maar eens flink door elkander.’ Voorthuis doet met kennelijk welbehagen, wat hem gelast wordt. ‘Kò, jò, (kom jongen), je mot er ommers toch uit!’ klinkt zijne waarschuwende stem. Pietersen begrijpt eindelijk, dat geen veinzen baat. Met een kwaden snork opent hij de oogen, richt zich op, schuift de deken van zich af en begint zich aan te kleeden. De korporaal en zijn volgeling begeven zich naar de andere helft der chambrée, waar nog een paar man gewekt moeten worden.

Alvorens de kamer te verlaten, werpt de korporaal nog eens een blik naar de heeren Willemsen en Pietersen. De laatste is bijna gereed. Van Willemsen is niets te zien; hij ligt al weer onder de wol en is op het punt voor de tweede maal onder zeil te gaan. Hier baat slechts een middel: op den slaper toetreden, de twee wollen dekens aan het voeteneind stevig vastgrijpen en ze met een forschen ruk naar zich toetrekken; huiverend ontwaakt de slaper. ‘En nou der uit’ zegt zijn jeugdige superieur; ‘ik ga niet eer van de chambrée, voordat ik je naar beneden heb zien gaan.’ Pruttelend gehoorzaamt de man, kleedt zich en verlaat met loome schreden de zaal.

Niets is onaangenamer dan ‘korporaal-planton’ te zijn, d.i. de wacht te moeten houden in de keuken.

Des nachts te twee uur gewekt, schiet de dienstdoende korporaal zijne vuilste plunje aan en begeeft zich naar de keuken, waar kok en bijkoks, gekleed in linnen kiel en broek, reeds bezig zijn met het koken der soep.

De gansche keuken is van den grond tot den zolder gevuld met een dikken damp, die u belet verder dan eene armslengte voor u uit te zien en van tijd tot tijd in vettige droppels van de zoldering neervalt.

De kok wil den dwarskijker gunstig voor zich stemmen; hij is graag vrij in zijne bewegingen. Hij tracht den korporaal dus te verteederen door het uitzicht op een gebakken biefstukje. Deze, die pas uit zijn bed komt, heeft daarin echter al zeer weinig trek. Hij slaat het aanbod dus af. De kok opent nu

eene andere loopgraaf: ‘Briggedier, wil je ook een sigaar?’ - ‘Dankje, kok!’ - ‘Nou, ben je nou te groos om een sigaar van mij aan te nemen?’ - ‘Neen kok, maar ik rook niet.’ - Niet? ‘Juist van avond niet?’ - Neen, ik rook nooit. - ‘Nooit? nooit?’ - de kok staat voor een levend raadsel. Plotseling schiet hem eene gedachte door het hoofd; hij heeft den sleutel van het geheim ontdekt: ‘O, dan pruim je zeker?’ Als hij verneemt, dat ook dit niet het geval is, neemt hij afscheid van zijn onomkoopbaren dwarskijker en begeeft zich weer naar den reusachtigen, gemetselden soepketel.

Onze korporaal is blij, als hij den volgenden dag na het middageten wordt afgelost.

Overigens valt de dienst hem in dezen laatsten tijd niet zeer zwaar. Het uitzicht op ‘groot verlof’ stemt hem vroolijk. Heeft hij ook al veel in het militaire leven leeren waardeeren, gevoelt hij zich doorgaans opgewekt, vroolijk zelfs - hij kan niet ontkennen, dat hij naar het eind van zijn diensttijd verlangt.

Nog een korte tijd van spanning en onzekerheid of men hem verlof zal kunnen geven - en dan op een mistigen Februaridag het blijde bericht, dat hij over eenige dagen ‘met onbepaald verlof’ naar huis kan gaan.

Alle stukken zijner uitrusting, welke hij niet medeneemt, worden ingeleverd. - Op een morgen staat hij gereed in mouwvest en broek; de witlinnen zak der verlofgangers, gevuld met eenige stukken zijner uitrusting, hangt hem over den schouder.

‘Ga je der tusschen uit, kepraal?’ vraagt Wiebrecht, die vandaag kamerwacht is.

Onze korporaal neemt afscheid van hem en van zijn sergeantmajoor; zijn Duitsche vriend zal hem spoedig komen opzoeken.

Met luchtigen tred stapt hij het voorplein over, kijkt alles nog eens goed aan, wuift den korporaal der kazernewacht vriendelijk toe en .... verlaat de kazerne.

Eenige minuten later zit hij op zijne eigene kamer, bezig zich te herscheppen.

Zijne goede, oude hospita komt hem al mummelend geluk wenschen. Haastig iets gegeten en dan op weg naar het station! Weldra zit hij in den trein, die hem veel te langzaam rijdt, maar die hem toch over eenige uren thuis zal brengen.

Te huis ..... bij de gedachte aan de hartelijke liefde, die hem daar wacht, plooien zijne lippen zich onwillekeurig om

het ‘Home, sweet home’ half te neuriën, half te fluiten.

In een hoek der coupé gevlijd, geeft hij zich over aan zoete mijmerij.

Het soldatenleven verrijst weer voor zijn geest: een visioen van rinkelende troepen soldaten, marcheerend langs een zonnigen straatweg; van tirailleurlinies in de duinen; van wachtposten in het open veld of bij eene sombere strafgevangenis; van groote, ordelijke chambrées; van vuile keukens; van een voorplein, gevuld met opgepoetste soldaten.

Dàt is het verleden. En de toekomst? De toekomst is helder: een licht verschiet van lange, zalige zomervacanties buiten, van huiselijk leven, van studie, van lectuur, van lange wandelingen, van gymnastiek en zwemmen.

Er is eene scherpe tegenstelling tusschen dat verleden en die toekomst.

Toch heeft onze student-soldaat geen oogenblik berouw over hetgeen hij deed, wekt de herinnering aan den persoonlijk vervulden dienstplicht geene gevoelens van wrevel of bitterheid in hem.

Mag men nu uit een enkel geval, als het bovenstaande, besluiten: dat het invoeren van den persoonlijken dienstplicht in ons land wenschelijk is?

Neen, daartoe heeft men zeker geen recht.

Doch er zijn vele andere zaken, die ons het invoeren van persoonlijken dienstplicht wenschelijk doen achten.

Al die zaken hier te bespreken, zou den schrijver onmogelijk zijn.

Eene poging daartoe ware zelfs nutteloos of verkeerd.

Het vraagstuk van ‘persoonlijke dienstplicht’ is reeds zoo dikwijls van verschillende kanten beschouwd, zoowel door voorstanders als tegenstanders - dat men zijne lezers slechts vervelen zou, misschien hen wars maken van het vraagstuk zelf, indien men in herhalingen verviel.

In aansluiting bij mijne schets van het soldatenleven, wil ik dus nog slechts op enkele dingen de aandacht vestigen.

Vooraf echter ga de opmerking, dat ik mij ten aanzien van het gansche vraagstuk in hoofdzaak stel op het standpunt, ingenomen door Dr. C.B. Spruyt in zijne beschouwing over ‘De persoonlijke dienstplicht uit een politiek en sociaal oogpunt.’

Ook met hetgeen door den Heer Seyffardt gezegd is in zijn

geschrift: ‘Onze Volksweerbaarheid’, betuig ik gaarne mijne instemming.

Naar die twee vlugschriften verwijs ik hen, die hier op sommige punten meer licht zouden wenschen.

De voorstanders van den verplichten persoonlijken dienst, waartoe ik mij reken, gaan uit van de volgende onderstellingen:

dat het behouden onzer nationaliteit de inspanning onzer beste krachten waard is;

dat wij onze nationaliteit met goed gevolg kunnen verdedigen, indien wij daarvoor onze beste krachten inspannen;

dat inspanning dier krachten nutteloos zal blijken, indien wij niet bijtijds zorgen een zoo groot mogelijk deel van ons volk weerbaar te maken;

dat persoonlijke dienstplicht voorloopig de beste weg is om tot die volksweerbaarheid te komen.

Zoo spreken de voorstanders van persoonlijken dienstplicht.

Maar lang niet allen in ons land behooren tot die voorstanders.

Daar zijn ten eerste de onverschilligen en sceptici, voor wie nationaliteit en vaderlandsliefde *groote woorden* zijn; daar zijn verder de krachteloozen, de mannen van ‘het geeft toch niets’; de moedeloozen, die het nog zoo kwaad niet zouden vinden, als ons volk eens eenigen tijd (*hoe lang* wordt in het midden gelaten) door strenge meesters geregeerd werd; daar zijn de voorstanders van *oefenplicht*; daar zijn er nog veel meer, te veel om hier te noemen.

De tegenstanders van persoonlijken dienstplicht, op wie ik hier het oog heb, zijn vooral degenen, die beheerscht worden door eene bijgeloovige vrees voor den invloed van het leven in de kazerne en onder soldaten.

Bijgeloovig noem ik die vrees, omdat zij ontstaat uit onkunde.

Men hoore een katholiek, die, hoewel hij volgens zijn eigen getuigenis geen militair is, nochtans zijnen landgenooten wil voorlichten omtrent den invloed van het leven onder dienst op de moraliteit der miliciens[1].

Over het leven onder dienst uit hij zich als volgt:

‘Een troep jongelieden, waaronder zeer velen van alles behalve rein allooi, worden daar (in de kazerne) bij elkander

1) Persoonlijke Dienstplicht of Plaatsvervanging, door P.B. Bruin, Haarlem, Küppers en Laurey 1889.

gehouden; dikwijls zonder eenige bezigheid gelaten; het eene uur onder eene ijzeren discipline staande, het andere in volslagen vrijheid zich bewegend; voortdurend onder den invloed van slechte voorbeelden en gemeene gesprekken; door het aanhooren van spotten en vloeken dikwijls geheel van den godsdienst afgetrokken; terwijl niet zelden het kader in het onzedelijke en ongodsdienstige den toon aangeeft'.

Wij willen aannemen, dat de schrijver hier werkelijk gelooft, wat hij schrijft. Wij citeeren alleen, om het overdrevene, onjuiste en onware in deze voorstelling te doen uitkomen.

Wie over de moraliteit onzer soldaten wil oordeelen, moet allereerst onderscheid maken tusschen vrijwilligers en sommige plaatsvervangers ter eene en miliciens ter andere zijde, gelijk ik dat in den aanvang deed.

Overigens geloof ik geenszins, dat bij eene vergelijking het gemiddelde peil van moraliteit bij de jongelui van gegoede of rijke ouders *iets* hooger zal blijken dan dat onzer miliciens.

Toch slaan vele liefhebbende en bezorgde ouders geloof aan overdreven of onware voorstellingen, als de hierboven aangehaalde. Vele dier ouders schromen niet hunne zoons student te laten worden, of ten minste: zij vinden dat niet half zoo erg als - hen soldaat te zien. 'Studenten zijn ten minste fatsoenlijke jongelui' - redeneeren zij. Het hangt er maar van af, wat men onder *fatsoen* verstaat.

Het gevaar voor de moraliteit van een jongmensch is in de studentenwereld even groot als in de soldatenwereld of in welke andere omgeving ook, waar hij voor het eerst op eigen beenen staat.

Echter is dat gevaar in het soldatenleven grooter voor jongelieden uit de minder beschaafde en gegoede standen dan voor hen, wier ouders tot den middelstand of de hoogere standen behooren.

De laatsten hebben in lectuur, in studie, in eene eigene kamer buiten de kazerne - een tegenwicht, dat de eersten missen.

Waarlijk, wie eene goede opvoeding heeft gehad, die zal door een jaar 'onder dienst' niet bedorven worden.

Integendeel, krachtiger naar lichaam en ziel.

Het regelmatige leven van den milicien, met zijn overvloed van gezonde lichaamsoefening in de open lucht, met zijn

‘early to bed and early to rise’, met zijne vermoeienis en zijne ontbering, met zijne strenge tucht, zijne eischen van orde en zelfbedwang - kan een krachtigen invloed ten goede hebben op onze jongelieden.

Op onze wittebroodskinderen, onze ‘moêrliefjes’ - gelijk Breero ze noemt - die hier in een wereld verplaatst zouden worden, waar men met fraaie dasjes en korte jasjes weinig uitricht; die hier ten minste eens in hun leven een kijkje zouden krijgen in ‘the philosophy of clothes’, maar al te weinig door hen bestudeerd; die hier gedwongen zouden worden te toonen en te ontwikkelen, wat er nog aan geestkracht in hen aanwezig is.

Op de talrijke jongelieden uit den gegoeden middelstand, kern van ons volk, bij wie het besef levendiger zou worden, dat het in het leven niet alleen op *kennis*, maar ook, maar evenzeer op *karakter* aankomt; die hier een deel van hun volk konden leeren kennen, waarmede zij veel te weinig in aanraking komen, waarvan de Nederlandsche deftigheid hen maar al te ver verwijderd houdt.

Op de vele kinderen van het volk, die hier voor eenigen tijd eene betere voeding, eene gezonder leefwijze zouden hebben dan gewoonlijk hun deel is; die zich hier leeren gewennen aan eene orde en eene tucht, welke velen hunner hoognoodig hebben.

Op onze boerenzoons, wier lichaam iets van zijne stijfheid, wier geest iets van zijne bekrompenheid verliest.

Waarom wordt voor zoo menige mindere betrekking ‘bij voorkeur een oudmilitair’ gewenscht, indien het leven onder dienst zulk een slechten invloed heeft op de kinderen van het volk?

Ook in dit opzicht willen velen wel de lusten, niet de lasten, die het onderhoud van een leger met zich brengt.

Geen panacee, maar één der middelen van volksopvoeding kan de persoonlijke dienstplicht worden, indien de katholieken, in verbond met Nederlandsche deftigheid en soldatenvrees er niet in slagen, hem van de baan te schuiven en in den schoot der staatscommissie te begraven.

Persoonlijke dienstplicht kan ons volk krachtiger maken, inwendig en uitwendig.

Krachtiger - wie zou het ons volk niet gaarne zien, die nog niet van ‘nation éteinte’ wil hooren, al erkent hij, dat

de dagen onzer vroegere kracht voorbij zijn en niet meer kunnen wederkeeren. Krachtiger, zooals de manlijkste, de krachtigste onder de Nederlandsche dichters dezer eeuw, zooals Potgieter het bedoelde, toen hij, ongeveer eene halve eeuw geleden, zijn ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind’ schreef. Toen hij Jan Cordaat liet uitbarsten: ‘O, die zuurdeesem uit de dagen der republiek, toen men mij zoo noode in fatsoenlijk gezelschap ontving; toen ik bij het uitschot van vreemden werven moest, hij is nog niet uitgegist!’

Moge de tijd niet ver zijn, dat die zuurdeesem eindelijk uitgegist zal blijken; dat wij met rechtmatigen trots den blik mogen slaan op een krachtig leger, samengesteld uit vertegenwoordigers van alle standen en rangen; op eene schutterij, niet meer als tot dusver: Jan Salie in uniform.

G. KALFF.

Twee voorloopers.
(*Turgénjew en Zola.*)

> ‘Oui, on verra, on verra la littérature qui va germer pour le prochain siècle de science et de démocratie!’
> Zola, L ' O e u v r e .

Men kan de roman-literatuur van de tweede helft dezer eeuw van zooveel kanten beschouwen als men maar wil, - dit is mogelijk gemaakt door haar rijkdom van richtingen. Wie heden ten dage nog over romantiek en naturalisme spreekt, komt uit de nachtschuit; want wat de groote mannen der laatste school aangaat is het buiten twijfel dat zij niets anders dan laatgeboren romantieken zijn, en de voortbrengselen van het allerjongste naturalisme bevatten zooveel nieuwe methoden als zij boekdeelen tellen. Ik zeg opzettelijk methoden, want het verschil ligt niet in de schrijfwijze. De ‘roman der stemmingen’ van Pierre Loti, die van J.K. Huysmans, en, om eens een vaderlandsch voorbeeld te nemen, die van L. van Deyssel hebben noch in de opvatting, noch in het streven iets met elkander gemeen. De wetenschappelijke roman van Edmond de Goncourt en van zijn zich noemenden leerling Emile Zola zijn twee dingen, die de drommel weet hoe ze bij elkander kwamen. De psychologische romans van Turgénjew en Leo Tolstoï en Dostoievsky, namen die Westersche lezers steeds in één adem plegen uittespreken, vormen drie afzonderlijke hoofdstukken in de Russische literatuur.

Doch twee altaren staan in elk dier tempels en kapellen van den nieuwen roman; twee altaren die de literatuur van onzen tijd gemeenschappelijk bezit, en door de baldadigsten

onder de jongeren heilig worden gehouden: de wetenschap, d.w.z. de tastbare waarheid, en de geest van den derden of vierden stand. Als wij het eens zoover brengen dat deze beide dingen en zij alleen in den roman hun zuivere uitdrukking vinden - en hoe meer men zijn schrijftalent verloochent, hoe eer men dat ideaal zal bereiken - dán bestaat de roman uit excerpten van den Burgerlijken Stand en studiën over de gelijkheid van den mensch. Emile Zola, die soms zoo boos kan worden als hij den 'tas de romantique' in zijn eigen werken gadeslaat, zal het wel niet gegeven zijn dien gulden dag, tevens den dag *zijner* vernedering, te zien aanbreken, en ik voor mij hoop hem evenmin te aanschouwen. Voor het overige komt het mij niet waarschijnlijk voor dat het ooit tot zulk een uiterste zal komen, en lichter acht ik het te kunnen gebeuren, dat in een volgend tijdvak de gansche romankunst uit de literatuur verdwijnt omdat zij haar tijd gehad heeft.

In het gewoel van den letterkundigen strijd die om ons heen woedt, steken thans aan de beide einden van Europa twee groote figuren met rustige kracht uit: Emile Zola en Iwan Turgénjew. Beiden zijn de veelzijdigste vertegenwoordigers der literatuur van hun land; Zola buiten kijf de afsluiter der romantiek en tevens de voorganger van alle naturalisme; Turgénjew evenzoo aan de eene zijde overkropt van ingehouden liefde voor de idealistische kunst, aan de andere medegesleept door en interpretator geworden van de jongere Russen. Daarom staan beiden in de wereldliteratuur van dezen tijd bovenaan: Zola boven Flaubert, en boven zijn tijdgenooten Daudet en Dumas; Turgénjew boven Gogol, en boven Tolstoï en Dostoievsky. Mogen die anderen soms stoutmoediger geweest zijn in het wegbereiden; zij staan niet als deze twee, als geweldige mijlpalen, midden in de literaire geschiedenis dezer eeuw.

Dat Turgénjew een naturalist is, zal wel niemand tegenspreken; dat hij echter, al was het slechts in theorie, één lijn trok met de fransche naturalisten, komt op het eerste gezicht twijfelachtig voor. Van geen zaak hebben wij intusschen meer zekerheid dan van deze, dat hij met aanvankelijk verholen minachting neerzag op Alphonse Daudet (een naturalist tegen wil en dank) en de grootste bewondering voelde voor Emile Zola.

'Hij plag er zich met een zekere ijdelheid op te verheffen' -

zegt Isaac Pavlovsky in zijn *Souvenirs sur Tourguéneff* - ‘dat hij het talent van Zola aan het licht had gebracht. Het was in de moeielijke dagen vóór de verschijning van *l'Assommoir*, dat hij Zola een plaats als medewerker bezorgde aan den *Messager de l'Europe*, en hem aanbeval als iemand met een schitterende toekomst, die verdiende dat men zijn arbeid aannam. Hij verheugde zich in de groote kracht, die van Zola uitging, en bewonderde zelfs in diens “heures de dureté,” de vermetelheid die hem tot het aanvatten van groote onderwerpen dreef, en de kracht die hij toonde door hen te beheerschen.’

Men ziet dus dat die twee groote namen zich volstrekt niet behoeven te verbazen ‘de se trouver ensemble’, en in het vervolg van dit opstel zal ik gelegenheid vinden, nog op menige andere gemeenschap van geest tusschen hen te wijzen.

I

Wie Turgénjew's werken gelezen heeft, zal de overtuiging hebben dat men, om den schrijver goed te kennen, ook van den russischen dichter Puschkin moet kunnen mêespreken. Men kan bijna geen boek van Turgénjew opslaan, of Puschkin's gedichten komen er in ter sprake, en dikwijls worden geheele episoden er uit aangehaald, welker toestanden verrassend overeenkomen met de gebeurtenissen van het verhaal zelf.

In de schoone novelle *Stilleben*[1] b.v. beweegt zich een groot deel van het gemoedsleven eener jonge Klein-russische om het gedicht *Der Antschar* van Puschkin, een gedicht dat Turgénjew in de soirées, die hij te Parijs soms gaf, met groote aandoening plag voor te dragen. Het is een ballade van den vergiftboom, de Antschar, die midden in een verschrikkelijke woestenij staat:

> Geen vogel nestelt in zijn takken,
> Geen rundren komen in zijn schaduw,
> De storm slechts nadert tot den doodsboom,
> Zelf reeds vergiftigd, als hij voortjaagt.

Maar de beheerscher des lands zendt een slaaf heen, om hem gift van den boom te halen:

1) Mijne aanhalingen zijn uit de voortreffelijke Duitsche uitgaaf van Turgénjew - door den schrijver zelf nagezien - die van 1869 tot 1884 in twaalf deelen bij E. Behre te Mitan verscheen.

En zwijgend ging hij en hij keerde
Wêer met het gift den andren morgen.

Het doodshars hield hij in zijn handen,
Een tak met uitgebleekte loovers -
In stroomen droop het koude angstzweet
Hem van het doodlijk-witte voorhoofd.

Hij bracht het gift - en legde krachtloos
Zich neder voor de tent des konings.
Toen, aan de voeten van zijn heerscher,
Den roemrijke, is de slaaf gestorven.

Het landmeisje, de ongelukkige Marfa, ziet in dit gedicht een gelijkenis met haar eigen toestand, haar hartstochtelijke liefde voor den losbol Weretjew, die den ernst van haar teeder gemoed niet verstaan wil. Hoe zij 's nachts opstaat en in den tuin haar bange voorgevoelens lucht geeft in die laatste regels van Puschkin:

Toen, aan de voeten van zijn heerscher,
Den roemrijke, is de slaaf gestorven:

hoe zij als in een droom voortleeft en haar smart in de diepte van haar ziel begraaft zonder haar te kunnen dooden, als Weretjew eindelijk zonder spoor achter te laten verdwijnt om zijn schande te verbergen; - totdat zij, vallende onder haar zware droefheid, niet langer wil leven en aan haar jonge bestaan een eind maakt - over al deze bladzijden hangt het somber gedicht van Puschkin, en niet zonder reden heeft men in de fransche vertaling het verhaal eenvoudig *L'Antchar* gedoopt.

In *Assja* is een herinnering aan den *Onegin* van Puschkin, en zonder dat de vergelijking zoo voortduurt als in *Stilleben* is voor den opmerkzamen lezer tusschen de Tatjana van Puschkin en Assja groote overeenkomst. Beiden zijn stille naturen maar met een overvol hart - óok Assja is zonder twijfel eene Klein-russische. Het is niet zonder erg dat Assja's moeder Tatjana heette. Wat Assja's minnaar betreft - men heeft wel gezegd dat hij Turgénjew zelf was, even als Ssanine Dmitri uit *Frühlingsfluthen* - hij is *Weltmann* even als Onegin en kan de groote, ingehouden liefde van Assja eerst te laat begrijpen. Als Onegin's oogen opengaan is Tatjana gehuwd;

als Assja's minnaar haar leert kennen heeft zij zich in wanhoop verdronken - doch dit verschil verandert aan het wezen der treffende overeenkomst niets.

Van een ander voornaam werk van Puschkin, *Der Gefangene im Kaukasus*, is sprake in het *Tagebuch eines Ueberflüssigen*. Kent men dat wonderschoon gedicht in Nederland? ik vrees van niet, evenmin als de andere werken van den grootsten Russischen dichter. Het is waar dat er tegenwoordig te onzent een rage voor Russische litteratuur bestaat, doch die bepaalt zich tot Tolstoi en Dostoievsky, en komt een enkele maal tot Gogol. Turgénjew, van wien eenige voorname romans in onze taal uitkwamen, is thans zoo goed als vergeten. Van de Russische poëzie, die zoo rijk is, weet men echter in het geheel niets af.

De ‘Gefangene im Kaukasus’ is een Rus, in de bergen verdwaald en door de Tscherkessen opgenomen, die hem echter slaaf maken. Dagelijks staart hij in de verte waar het geliefde vaderland ligt, en overdenkt den weemoed van zijn hart. Eene jonge Tscherkessische ziet hem met belangstelling en krijgt hem lief. Zij wordt zijne minnares en hij droomt aan het hart te liggen van eene die verre is en zijn liefde niet wilde. Het heimwee blijft hem verteren en hij verheelt het zijne vriendin niet, dat zijn liefde aan een andere behoort. Zoo gaan de dagen voorbij, tot de Russen naderen om de Tscherkessen (zie Tolstoï: *Les Cosaques*) te straffen voor hun vermetele strooptochten. Als de mannen uit het dorp heen zijn, zingen de meisjes het weemoedig

Tscherkessenlied.

De golf slaat in de verre stroomen,
Spookachtig, zwijgend is de nacht.
Daar slaapt de Rus in zware droomen,
Zijn armen om de lansenschacht.
O! sluimer niet, kozak! Een wacht
Is de Tschetschenz van stroom en nacht.

De Russen schomm'len in hun booten,
Hun netten sleepen op den grond:
Geef acht Kozak, uw boot zal stooten,
Gij gaat als kindren naar den grond,
Die heim'lijk baden - want een wacht
Is de Tschetschenz van stroom en nacht.

Kozakkendorpen bloeien velen
Aan d'oevers van den heil'gen Don.
De schoone maagden dansen, spelen
Van vreugde gloeiend in de zon.
Russinnen, vlucht, o vlucht! Een wacht
Is de Tschetschenz van stroom en nacht.

Van de verlatenheid in het dorp maakt de gevangene gebruik om te ontvluchten en hij wil zijne Tscherkessische, geroerd door haar overgroote liefde, met zich nemen. Zij weigert echter, vreezende dat zij hem tot last zou zijn; en als hij aan den anderen oever der rivier, vrij op den Russischen grond staat, hoort hij in het verre duister van den overkant een plons in het water. Zij kon niet zonder hem leven en had zich in de wateren van den Don gestort.

Doch ik vergeet dat wij niet over Puschkin maar over Turgénjew spreken. In het *Tagebuch eines Ueberflüssigen* wordt over *Der Gefangene* weinig gesproken, doch dezelfde poëzie der droefheid ligt in de geheele novelle en in vele andere novellen van Turgéjew. Ik heb mij het genoegen gegund, juist over dit gedicht zoo uitvoerig te zijn, omdat ik het van Puschkin's verzen het schoonste vind, zelfs schooner dan Onegin, ofschoon dit laatste (vorm en geest beiden doen aan Byron's *Don Juan* denken) een groot modern epos is.

Reeds merkte ik op dat men weinige boeken van Turgénjew kan opslaan zonder Puschkin genoemd te vinden: in *Rudin* betoovert de held met stukken uit Puschkin, en als hij Natalia bedrogen heeft, troost deze zich met Puschkin; in *Die erste Liebe* roept het loutere declameeren van des dichters *Auf Grusiens Hügeln* schuldbewustzijn in een vrouwenhart op; in *Zwei Freunde* komt een herinnering en overeenkomst voor met de familie Larin uit *Onegin*, en zoo kon ik voortgaan.

Belangrijker zal het zijn, de onmiddellijke verwantschap tusschen beide literatoren aan te toonen, door denzelfden drang hunner naturen ontstaan.

Wat in Frankrijk de Provence en Bretagne is geweest, te onzent Brabant, dat is in het Russische rijk Klein-Rusland, de hoofdverblijfplaats der Kozakken. Dat was de landstreek waar de troubadours woonden en de oude kunst bloeide. Voor de beeldende kunst hebben de Kleinrussen geen aanleg, maar in poëzie en muziek zijn zij de eersten van het land; de

oudste literatuur heeft haar ontstaan alleen aan Kleinrussen te danken; en nog heden ten dage zijn er in hun provinciën reizende barden en zangers die de daden der helden van den voortijd bezingen met begeleiding hunner *líra*, een snareninstrument met twintig snaren, of de *kóbsa*, die acht snaren telt. Dikwijls zijn zij blind en dat verhoogt het medegevoel des volks. De Kleinrussen die hen toejuichen zijn ernstig, met een zachten zin voor humor, ridderlijk, vaderlandslievend, kuisch en milddadig. Hun godsdienst is onwrikbaar: zij kennen geen sektegeest.

De Kleinrussen zijn overal te vinden waar Kozakken wonen; met andere woorden: een Kleinrus of een Kozak te heeten is in Rusland hetzelfde. Puschkin, de eenvoudige, die roert door de zachte innigheid zijner lyriek, is in Zuid-Rusland en den Kaukasus onder de Kozakken zóo geworden: dáár, gedurende den tijd eener hatelijke maar heilzame verbanning, zijn zijne beste werken ontstaan. Turgénjew, in Orel, waar het wemelt van Kleinrussen, geboren, is de schrijver der *Skizzen aus dem Tagebuche eines Jagers*, overdacht gedurende een tweejarige verbanning op de goederen zijns vaders, van *Die erste Liebe*, van *Das adelige Nest*, van *Mumu*, en van de *Gedichte in Prosa*, die onovertroffen meesterstukjes poëzie uit het zuiden van zijn heerlijk vaderland. Dat is de groote sympathie die Turgénjew voor Puschkin voelde, dat beiden onder denzelfden geweldigen indruk verkeerden van dat barbaarsche volk, vol van zang en idealisme: de Kozakken.

Eens zou Turgénjew te Parijs voordragen, verhaalt Isaac Pavlovsky. Hij koos een verhaal uit de *Herinneringen van een jager*, en de *Tziganen*[1)] van Puschkin. Zijn eigen werk las hij rustig, met zulk een meesterschap, dat het publiek den lezer vergat en alleen oog had voor de schilderingen die zich in de voordracht voor zijn blik ontrolden. Maar toen de beurt aan de *Tziganen* kwam, begon de stem van den spreker eensklaps te beven. Hij boog zich voorover, zijn aangezicht verbleekte. Ontroerd en meegesleept door zijn onderwerp, scheen hij zijn hoorders en iedereen vergeten te hebben. Hij gaf zich willoos aan de wonderbare begoocheling over. Het slottooneel las hij met toonlooze stem.

‘Toen hij geeindigd had en van de spreekplaats afkwam,

1) Russische Zigenners.

sidderde zijn hand. Ik geloofde dat hij weende, hij, dien ik nooit had zien weenen.'

Wat den toehoorders onder de lezing van zijn eigen stuk overkwam, greep Turgénjew zelf onder het voordragen der *Tziganen* aan. Hij las niet langer in Puschkin, hij zag de bosschen en weiden van zijn geliefde land, hij hoorde de stemmen zijner Kleinrussen, en hij hoorde hun liederen door de bergen aankomen, en langs de blauwe rivieren. Daar leefde zijn geest, daar was zijn poëzie geboren, de poëzie van zijn *Gedichten in proza*; dáar, daar ginds, waar zijn hart gewonnen was voor *de romantiek van zijn Russisch vaderland*.

Het is de groote overeenkomst tusschen Turgenjew en Zola dat beiden in stilte de romantiek lief hebben, en haar in geen hunner boeken verloochenen. Beiden zijn door de groote menigte literatoren die onder den naam der romantiek valschheid en onwaarheid in hun geschriften brachten, gedwongen geworden tot het voortbrengen van een reeks forsche werken, die als geweldige protesten overeind staan. Maar zelfs in het hevigste van den strijd kwam een zachtheid van gemoed van hun kant door, die als een vredig avondlicht in de zware duisterheid hunner boeken hing. Het spreekt van zelf dat ik hier alleen het oog heb op hun schilderingen, niet op hun karakterbeschrijving. Het klinkt vreemd, maar het is nochtans buiten allen twijfel dat de zachtaardige Iwan Turgénjew zijn karakters scherper onderzocht en ontleedde, dan de onvervaarde Zola ooit heeft kunnen doen.

Alvorens door de ervaringen des levens tot het schrijven van zulke duistere boeken te komen als *Rauch*, die snijdende teekening der hooge Russische kringen in het buitenland, heeft Turgénjew zijn liefde voor de romantiek en de natuur gevierd in de *Skizzen aus dem Tagebuche eines Jägers*. Het zijn jachtavonturen van een ongemeene soort: etsen van schoone landschappen, teekeningen naar de natuur van het land en zijn menschen. Het idyllische wordt er lyrisch, het droevige een stille tragedie.

Het allerschoonste uit die schetsen van een jager is voorzeker *De Biëschin-weide*. 'Het was op een Julidag, een van die dagen, die slechts dàn voorkomen, als het weder voor langen tijd bestendig geworden is. Op zulke schoone dagen hebben zelfs de levendigste kleuren geen glans, alles is getemperd, alles

schijnt een stempel van bescheidenheid te dragen. Somtijds is de hitte zeer hevig, en “steekt” de zon aan de walletjes der velden. Maar de lichte wind jaagt en verdrijft de zich verzamelende warmte, en snelle windstrepen, die stellige voorteekens van bestendig weder, drijven over landen en wegen in hooge, blanke spitse zuilen. De drooge, zuivere lucht is doorgeurd van afgemaaide rogge en boekweit; zelfs een uur vóor middernacht voelt men niet het geringste spoor van vochtigheid.’ Op zulk een dag - men ziet hoe voortreffelijk hij dien schildert - was de schrijver, terugkeerend van de korhoenderjacht, op den thuisweg verdwaald geraakt. Van het eene bedriegelijke kenteeken valt hij op het andere, en dwaalt al verder af, eindelijk besluitend op goed geluk voort te gaan. Intusschen snijden hem de riemen van de overvolle weitasch ongenadig in de schouders, en dreigt hij neer te vallen van vermoeienis.

De voeten met moeite voor elkander zettende, ging ik wel een half uur lang zoo voort. Ik dacht, dat ik wel nog nooit in zulk een woeste streek geweest was: nergens glom een vuur, nergens was een geluid hoorbaar. De eene steile heuvel volgde op den andere, het eene veld strekte zich achter het ander in de oneindige verte uit, de bosschen schenen voor mijn voeten uit den grond te komen. Ik ging altijd maar verder, en dacht er reeds aan, mij ergens neer te vlijen tot het licht werd, toen ik mij plotseling vlak voor den rand van een afgrond zag.

‘Ik trok den vooruit geschoven voet snel terug en poogde de halfdoorzichtige donkerheid met mijn blikken te doordringen. Diep beneden mij breidde zich in onzekere lijnen een onmetelijke vlakte uit. Een breede bochtige stroom ompaalde haar; de metaalachtige weerschijn, die op vele plaatsen van zijn oppervlakte uitblonk, wees zijn loop aan. De heuvel, waar ik mij bevond stond schier loodrecht in de diepte; zijn reusachtige omtrekken teekenden zich aan de blauwige, lichte ruimte af, en vlak vóor mij, in den bocht door den heuvel en de vlakte gevormd, aan den stroom, die op deze plaats als een donkere spiegel stilstond - vlak onder de helling brandden en walmden twee kleine roode vlammen naast elkander. Eenige menschen bewogen zich om het vuur heen, schimmen zweefden heen en weer, waarbij van tijd tot tijd een schel licht op de helft van een kleinen kroeskop viel.’

Dat is de Biëschin-weide, de legerplaats van een vijftal flinke

jongens, die er bij nacht paarden uit het dorp lieten weiden als de hitte overdag te groot was. De schrijver klimt van zijn heuvel af en legt zich bij hen te slapen, wel te verstaan met half-open oogen, want hij wil die jonge paardedrijvers leeren kennen, echte Tzigani van Klein-Rusland. Onder het lezen overvalt u eene betoovering, de stilte van den zomernacht is om u heen, van verre kabbelt de rivier, en bij het spookachig roode licht der vuren verhalen de knapen elkander vreemde geschiedenissen. Als zij op een oogenblik zwijgen, stijgt van verre een van die raadselachtige tonen des nachts op, die langzaam in de hoogte zweven en dan zacht wegsterven.

In al deze schetsen is het landschap met de menschen één ding: beiden behooren bij elkander en vormen tezamen een weemoedig-schoone schilderij van des schrijvers geliefde Klein-Rusland. Het zijn meesterstukjes van romantiek, doch romantiek van een ongemeene soort: de realiteit wordt getemperd door poëtische innigheid, en diezelfde innigheid vindt haar grenzen in de realiteit. Doch romantiek is en blijft het, met meer recht zelfs dan de zoogenaamde romantiek der voorgangers, die eigenlijk dweepkunst behoorde te heeten.

Indien ik zooeven zeide, dat de schetsen van een jager vol poëtische innigheid zijn, geschiedde dit zonder de minste overdrijving, want inderdaad zijn zij ware gedichten in proza: alleen het rythmus ontbreekt er van. Als men van Zola zegt, dat hij een geboren dichter is, en gelijk wij straks zullen zien, volkomen terecht, - van Iwan Turgénjew geldt die uitspraak evenzeer. Het is buiten elken twijfel, dat hij in zijn jonkheid vele lyrische verzen geschreven heeft, en te oordeelen naar sommige verzen, door zijn romans verspreid, hebben wij er bij verloren, dat hij ze aan het oog der wereld onttrok[1]. De zorgeloosheid voor de geijkte rythmen, die hem bij het schrijven bezield moet hebben, zou voorzeker het belangwekkende dezer verzen van drang en waarheid hebben uitgemaakt. Een dichter, die waarlijk iets te zeggen heeft, is te zeldzaam dan dat men hem met den maatstaf voor het gros der rijmkunstenaars zou beoordeelen. Al is zijn rythmiek onvolkomen, zij zal nochtans treffen.

Een dier weinige gedichten van Turgénjew, in zijn proza tot

1) In 1843 en '45 gaf hij een paar epische gedichten uit, die echter thans niet meer te krijgen zijn.

ons gekomen is de aanhef van zijn afscheidsnovelle *Woud en Steppe* in de ‘Schetsen’; hij verklaart overigens dat het ter verbranding bestemd is:

> ....langzaam kwam een verlangen in zijn hart
> Naar 't oude huis en naar den ouden tuin,
> Waar koele schaduw neerhangt onder linden,
> Sneeuwklokje's bloem geurt als een frissche maagd,
> En langs den wal de ronde wilgetakken
> In lange rijen over 't water hangen;
> Waar henneproken drijven op den wind,
> En d'eik trotsch opgroeit in een sterken grond:
> Daarheen, daarheen! naar ver gestrekte velden,
> Waar als fluweel de zwarte vore glanst,
> De roggehalmen, vèr als 't oog kan reiken
> In lichtbewogen, zachte golving zwellen,
> Waar warm en zwaar een gouden zonnestraal
> Doorbreekt den wolkburcht met zijn blanke torens -
> Daar is het leven goed! - .....

Indien men de *Skizzen aus dem Tagebuche eines Jägers*, als poëtisch proza beschouwd, idyllische verhalen kan noemen, dan zijn de *Gedichte im Prosa* metterdaad lyrische beelden, zóo vol onbewuste rythmiek, dat men bij de vertaling onwillekeurig in iamben gaat schrijven. Zoo deed o.a. de heer W.G. van Nouhuys, beter bekend als de dichter G. Waalner, die voor een paar jaar dat wonderschoone gesprek tusschen de Jura en den Finsteraarhorn in rijmlooze verzen voor den Nederlandschen Spectator overbracht. De *Gedichten in proza* hebben hun naam van Turgénjew's uitgever: zij verschenen voor het eerst in den ‘Europeeschen bode’ (*Wjestnik Jewropy*) onder den titel *Senilia*, een opschrift, meer bescheiden dan juist. In zijn brief aan den uitgever schreef Turgénjew omtrent deze schetsen: ‘Indien de lezer deze “gedichten in proza” maar niet achter elkander doorleest. Het gevolg zou vermoedelijk zijn, dat zij hem verveelden - en de “Europeesche bode” zou hem uit de handen vallen. Laat hij ze afzonderlijk lezen: vandaag dit, morgen een ander - misschien dat hij dan het een of ander in zijn hart zal bewaren.’

Wanneer de gedichten in proza zich in rythmiek en rijm konden voegen, zouden wij naar alle waarschijnlijkheid sonnetten, van sommige langere, een sonnettenkrans te lezen krijgen.

Immers zij zijn allen, één voor één, natuurbeelden, en bij elk dezer beelden valt een zachte weerklank in des dichters hart,

> ....J'observais ces paquets de mer lourds et massifs
> Qui marquaient d'un hourrah leurs chutes régulières
> Et puis se retiraient en râlant sur les pierres....

zooals Coppée onwillekeurig het stemmingsgedicht karakteriseerde in zijn *Rythme des vagues*. Er zijn zangen, waar alles er staat om het schoone geluid der woorden en de aandoening die de schoonheid van geluiden kan doen ontstaan; zoo zijn b.v. *De woningen der zaligen, De nymphen*, dat wonderlijk gedicht van roerende harmonie, *In het dorp*, en vooral het gesprek tusschen de Jura en de Finsteraarhorn, die twee sneeuwbergen, nooit door een menschenvoet betreden, rustig wachtend op de doodslaap der aarde: millioenen jaren - een oogenblik! Er zijn zangen der mystiek, aangrijpende aandoeningen en stemmingen van het onzienlijke, als: *Het insect*, een beeld van den dood die komt en gaat, door allen gezien, alléen niet door hem die vallen zal; *Christus*, waar de latere mystiek van Leo Tolstoï een voortzetting van schijnt; *Het einde der wereld*, die ontzaglijke schildering, waar de menschen bij elkander in een huis zijn, angstig te zamen in des dichters droom, en van verre de zee komt, zwart, donderend en geducht, die allen en alles verzwelgt; *De oude vrouw*, wederom een beeld van den dood waar geen ontkomen aan is....

Maar, vraagt allicht iemand die de gedichten in proza leest, wat zijn die Russen voor menschen? Zij zijn zich bewust dat de dood om hen heen is, en het maakt hen niet angstig, zij blijven er kalm onder. Toen Alphonse Daudet in een soortgelijke verbazing aan Turgénjew vraagde of hij en zijn landslieden den dood niet vreesden, antwoordde de groote Rus glimlachend: ‘De dood is als de slavische mist, die altijd om ons heen hangt. Wij zijn er aan gewend.’ Men ziet, dat hier geen hoop op onsterfelijkheid de zekere rust verschaft, waarin deze natuurmenschen zich verheugen; zij troosten zich met de gedachte, dat voor allen dezelfde noodzakelijkheid is weggelegd; daarom gaan vrijdenkers als Turgénjew somtijds zonder bezwaar, en te recht, dieren en menschen als dezelfde wezens beschouwen. Zóo is bijvoorbeeld de grondgedachte in *De hond*, waar de schrijver zich voorstelt, bij het vuur zittend met zijn hond,

beiden bevreesd voor den hevigen storm, die buiten woedt. Mensch en dier zien elkander vlak in de oogen, maar....

Neen! het zijn geen mensch en dier, die deze blikken wisselen.

Het zijn twee paar oogen op dezelfde wijze geschapen, die op elkander zijn gericht.

'En uit elk paar oogen, uit dat van het dier evenzoo als uit dat van den mensch, spreekt klaar en duidelijk de angstige aandrang naar wederzijdsche aanhankelijkheid.'

Dezelfde gedachte maakt de kern uit van het allerschoonste dezer gedichten in proza, waar de lyrische inkleeding tot epiek wordt en de mystiek een wijsbegeerte: *De natuur*, dat ik verlof vraag, geheel te mogen mededeelen:

Ik droomde, dat ik was in een groote onderaardsche zaal met hooge verwulven. Zij was geheel vervuld met een gelijkmatig, evenzoo onderaardsch licht.

Midden in de zaal zat een verheven vrouwengestalte, gekleed in een groen gewaad dat nederviel in groote plooien. De hand onder het hoofd, scheen zij verdiept in een zwaar denken.

Terstond begreep ik, dat deze vrouw de natuur was, en een eerbiedige vrees drong in mijn binnenste door als een plotselinge koude.

Ik trad nader tot deze vrouw, en nadat ik mij diep gebogen had, riep ik uit:

'O gij, ons aller Moeder, waaraan denkt gij? Peinst gij over de toekomstige lotsbestemmingen der menschen? Of daarover, hoe zij de hoogste volkomenheid zullen bereiken, en het hoogste geluk deelachtig worden?'

Langzaam richtte de vrouw haar duistere, dreigende oogen op mij. Hare lippen bewogen zich - en ik hoorde eene doordringende stem, als een dreuning van ijzer.

'Ik denk er over, hoe ik aan de voetzenuwen der vloo grooter kracht zou kunnen geven, opdat zij zich gemakkelijker kan redden van haar vijanden. Het evenwicht tusschen aanval en verdediging is verstoord. Het moet weder hersteld worden.'

'Hoe!' stamelde ik, 'daaraan denkt gij? Maar zijn wij, wij menschen, dan niet uwe bevoorrechte kinderen?'

De vrouw fronste lichtelijk de wenkbrauwen.

'Alle schepselen zijn mijne kinderen,' sprak zij; 'en ik

zorg voor allen op dezelfde wijze - en op dezelfde wijze worden allen door mij vernietigd.'

'Maar het goede dan.... het verstand.... de gerechtigheid,' stamelde ik andermaal.

'Dat zijn woorden van menschen,' antwoordde de ijzeren stem. 'Ik ken noch het goede noch het kwade.... Uw verstand is geen wet voor mij - en wat is uwe gerechtigheid?... Ik gaf u het leven, ik zal het u weder ontnemen en het aan anderen schenken: wormen of menschen... onverschillig wien... En gij, houd u staande tot de ure daar is en doe mij geen last aan!'

'Nog wilde ik iets tot haar zeggen - maar rondom mij begon de aarde dof te rommelen en te beven - en ik ontwaakte.'

Een schets als deze staat in de kunst van Iwan Turgénjew op een grensplaats. De inkleeding, de beelden behooren aan de romantiek, maar in de idee ligt de kiem der revolutionnaire boeken, die den roem van hun schrijver hebben uitgemaakt. Louter nihilisme, anders niet. Bazaroff in *Vater und Söhne;* Neshdanow in *Neuland* zijn de echte kinderen dezer onverbiddelijke moeder Natuur.

II.

Wanneer de heer Frans Netscher, die gelijk men weet van goede familie is, in den Haag op een diner zal komt - aldus zegt de legende - dan zien de dames elkander bevreesd aan en verwachten niet anders dan dat hij, in het midden van een geanimeerd gesprek, met glazen en borden zal beginnen te gooien. Welk een teleurstelling - zou men haast zeggen! De heer Netscher is een ernstig jong man, die zijn literarische ideeën in gezelschap van dames allerminst zal aanroeren, die zich goed kleedt, graag uit dineeren gaat, en nooit vergeet in welke kringen hij zich beweegt.

Als de oningewijde lezer zich den persoon van Emile Zola voorstelt, hetzij naar aanleiding van *L'Assommoir* of *La Terre*, hetzij volgens het norsche portret in *L'Illustration*, zal het hem waarschijnlijk evenzoo gaan als de dames in den Haag met Frans Netscher. Hij denkt aan een geweldig barbaar, die hem, bij tegenspraak, op zijn minst bij de keel zou pakken. Doch hier is de vergissing nog grooter. Emile Zola is links in het

gezelschap van onbekenden of onverschilligen, komt nooit in salons, en àls hij er komt, maakt hij een dwaas figuur. Het was kort na het verschijnen van *L'Assommoir*, dat Turgénjew hem eens had uitgenoodigd op een matinée te spreken. De dames verwachtten een zigeuner te zien, den mond vol ruwe woorden en beleedigingen. Wat een ontgoocheling toen hij bleek een jongmensch 'comme il faut' te zijn, met kortgeknipte haren, in een rok en met witte handschoenen. Doch men nam een afwachtende houding aan: Zola betrad de estrade. Wat gebeurde, hij verbleekte en kleurde beurtelings en bleef een poos staan zonder een woord te kunnen uitbrengen. Toen hij eindelijk begon te lezen, herkende hij zijn eigen stem niet meer; zijn tanden klapperden, het boek viel hem uit de hand, het draaide hem voor de oogen. Hij mompelde iets maar men luisterde niet naar hem. Onder het gesmoord gegrinnik, dat in de geheele zaal opging, sloop hij stilletjens van de spreekplaats af en de deur uit. Men begrijpt, dat hij zich voorgenomen heeft nooit weer in het publiek te spreken; die éene matinée blijft nog altijd als een verschrikkelijke droom in zijn gedachtenis.

Timide, ziedaar het uitheemsche woord, dat best van al de persoonlijke ingetrokkenheid van Emile Zola uitdrukt. Die eigenschap, welke hem van de menschen vervreemdde, leidde hem tot het liefhebben der natuur, der Moeder Aarde, zooals hij haar later in zijn, zoo verheven aangelegd, helaas! zoo overspannen afgewerkte, symbolische boek *La Terre*, weergaf. Als jongeling was hij één en al romantiek: Victor Hugo was het ideaal voor hem en zijn vrienden: 'Voor ons allen jongelui van twintig jaar, was hij de geketende kolos, zingende temidden der stormen; hij was Prometheus, hij beheerschte Frankrijk, zooals hij het uit de verte met zijn arendsblikken peilde.'[1)] Ofschoon het overdreven zou zijn, aan Hugo denzelfden invloed op Zola toe te kennen, als Turgénjew van Puschkin onderging, - die invloed is toch zonder twijfel zeer groot geweest. Het geweldig boven zijn tijd staan van Victor Hugo stak de oogen uit van den jongen, die later de 'letterkundige Herkules' zou worden. Hij maakte verzen .... een *Amoureuse Comédie*, volgens het plan van de Divina Commedia, waarin *Rodolpho* de hel, *l'Aérienne* het vagevuur, *Paolo* de hemel der liefde

1) *Documents littéraires*, blz. 47.

voorstelden. Daarna kwam het plan voor een andere groote trilogie: *la Genèse*, die de geheele geschiedenis der menschheid zou berijmen. Gelukkig is het hiermede niet verder gekomen dan.... de acht eerste regelen.[1)] Doch er is nog iets wat Zola tot Hugo moet aangetrokken hebben, al kan men dit slechts als een sympathie beschouwen: dezelfde liefde voor Moeder Aarde, waarvan ik zooeven sprak. Maar Victor Hugo is immers banaal, rhetorisch,.... pardon, lezer, dat was hij slechts in zijn kwade uren, en in den natijd van zijn talent. Maar hij heeft dingen geschreven, natuurbeelden, zoo verheven eenvoudig, dat men al zijn zonden er om vergeeft. Lees b.v. eens overluid dit enkele gedicht uit de *Chansons des rues et des bois:*

C'est le moment crépusculaire.
J'admire, assis sous un portail,
Ce reste de jour dont s'éclaire
La dernière heure du travail.

Dans les terres, de nuit baignées,
Je contemple, ému, les haillons
D'un vieillard qui jette à poignées
La moisson future aux sillons.

Sa haute silhouette noire
Domine les profonds labours.
On sent à quel point il doit croire
A la fuite utile des jours.

Il marche dans la plaine immense,
Va, vient, lance la graine au loin,
Rouvre sa main, et recommence,
Et je médite, obscur temoin,

Pendant que, déployant ses voiles,
L'ombre où se mêle une rumeur,
Semble élargir jusqu'aux étoiles
Le geste auguste du semeur.

Terecht heeft Mr. J.E. Banck, die dit gedicht, vol grooten eenvoud in den Ned. Spectator van 29 Sept. 1883 vertaalde - en met zooveel meesterschap vertaalde, - opgemerkt, dat het

1) De meeste intieme bijzonderheden omtrent Zola zijn ontleend aan het charmante boek van Paul Alexis over den Meester (1882).

als ‘een waardig bijschrift kan beschouwd worden’ voor Millets schilderij ‘De Zaaier’[1].

Mij dunkt, dat zulke gedichten, en er zijn er méer zoo in de bundels van Hugo, even goed op den jongen Zola een grooten indruk zullen hebben gemaakt, al komen nòch hij zelf nòch zijn levensbeschrijver daar rond voor uit. Bovendien is in het aangehaalde dezelfde symboliek, die in alle werken van Zola naar buiten komt[2]

Het stond geschreven, dat Emile Zola een prozaschrijver zou worden: toen hij bedacht hoe weinig ruimte zijn beeldend vermogen in versregels vond, schreef hij zijn welluidende *Contes à Ninon*. Ninon, dat was het natuurkind waarmee hij in zijn onschuldige jeugd door de Provence doolde. Het zou verkeerd zijn dit lieve persoontje louter zinnebeeldig op te vatten, al identificeert de schrijver haar ook doorgaans met de idealen zijner jonkheid. Die natuur-idyllen zijn doorleefd, hoe romantisch zij er uit mogen zien. Dr. Jan ten Brink heeft zelfs de stelling gewaagd, dat Ninon thans Mevrouw Zola zou heeten - dit zou inderdaad niet vreemd zijn. Telkens komt zij onder allerlei namen in Zola's werk terug: zij is Fleur-des-eaux, evenals Simplice de symboliek van Zola's timiditeit uitdrukt; zij is ‘Celle qui m'aime’; zij is Miette in *la Fortune des Rougon*; zij is Albine, die den ganschen lusthof le Paradou met haar kleinen voet beheerscht; zij is Denise, die zonder het te weten het hart van den cynischen Octave Mouret bedwingt; of Pauline uit *La Joie de vivre*, of eindelijk Angélique uit *le Rêve*. Waar Zola zich haar beeld herinnert, komt de natuur in al haar volheid als een tweede grond achter haar op. Romantiek, alles romantiek! Maar welk een geluk, nietwaar? welk een geluk, dat Emile Zola in de Provence geboren is en zijn vader een Italiaan was. Voor een volgeling van Taine, als Bourget, zijn dit gegevens van belang.

De *Contes à Ninon* zijn meerendeels sprookjes en gelijkenissen; in *Simplice* is het groote geluk dat sommige onder de menschen in de onaangetaste natuur smaken, roerend gebeeld. Wie *de Kleine Johannes* geheel begrijpt zal weten wat ik bedoel. Als men eenmaal dàt geluk genoten heeft, gaat de her-

1) Ons Nederlanders bekend door de magistrale ets van Thijs Maris.
2) Zie de studie van Georg Brandes in de *Deutsche Rundschau*.

innering niet verloren in de bitterste donkerheid. Zóó komt het ook als een licht uit de huiveringwekkendste boeken van Zola. Wie herinnert zich niet de idylle tusschen Gervaise en den ‘Gueule d'or’ in *l'Assommoir*, waar die beiden aan een uithoek van Parijs bij den rand van den weg zitten en gelukkig zijn met een dorre weide en een vervallen hek omdat de wijde luchten er boven drijven? In *Nana*, die rijtoer naar buiten, waar de cocotte in de handen klapt van bewondering als zij boomen ziet en gras en te veld staand koren; haar schemeruurtje met Georges, den ‘chérubin’, wanneer zij vervuld zijn van den zuiveren zang van het roodborstje in de avondlucht? In *Germinal* het paard Bataille, weggehaald van den molen waar het geboren was, midden in het groen aan den oever der Scarpe, om af te dalen in de kolenmijn, in den nacht waar het niet meer uit zou komen? Of eindelijk in *La Terre*, die verheven vergezichten over de velden, waar de menschen zoo klein en weerzinwekkend bij zijn? Dit alles behoeft geen betoog, het is het middenpunt van Zola's arbeid, de oneindige romantiek van het landschap, die hem geen rust laat, en hem zelfs dringt tot contrasten als de beelden van menschen, die alleen het dierlijke hebben overgehouden.

Doch er zijn sommige menschen, die zich liever in de donkerheid dezer boeken niet wagen, en daarom met een beminnelijke openhartigheid verklaren, dat de werken van Emile Zola voor hen niet bestaan. Waarom toch? Deze man is een literarische reus, die alle richtingen vereenigt. Indien gij *l'Assommoir* niet aandurft, wat zou u verhinderen de *Contes à Ninon* te lezen? De bekoring dezer vertellingen is onwederstaanbaar. Er is voor mij in de nieuwe Fransche litteratuur niets zoo eenvoudig liefs, als die schets *Les Fraises* uit de *Nouveaux Contes à Ninon*. Dat is zóo vol van natuur-muziek, van de zuiverste welluidendheid; dat alléen zou den naam van zijn schrijver gevestigd hebben. Maar is deze vertelling ‘de parel’, de overigen zijn evenzeer juweelen. Zoo *la Fée amoureuse*; die religieushumanistische gelijkenis *Soeur des pauvres; Lili*, die voortreffelijke kastijding der zesjarige Parisiennes, coquettes in den dop, waar Ninon groot en goed bij aftoont; die schoolepisode *Le grand Michu*, met een *verve* verteld die toont dat Zola alles kan wat hij wil.

Is *Les Fraises* éenig in de Fransche letteren, de geheele verzameling der Contes is het evenzeer, als men sommige *ballades*

en prose van Daudet uitzondert. Zij zijn in de literarische ontwikkeling van Zola geweest, wat de *Gedichten in proza* voor Turgénjew waren: stadia van doorgang. Men versta mij wel: een doorgang van het romantische der lyriek naar de pessimistische tragedie van het naturalisme. Het komt er niet op aan of wij liever zouden gehad hebben dat Zola of Turgénjew altijd lyrisch gebleven waren: wij hebben slechts te constateeren. Men ‘coudoieert’ niet straffeloos de ellende van den Franschen metropolis; men gaat niet ongeroerd in het gezelschap der Russische ballingen, die Europa rondzwerven.

Ik vergeleek de *Contes à Ninon* met Turgénjew's *Gedichten in proza*, doch daarmede houdt de overeenkomst tusschen beiden ook op. Turgénjew's romantiek omvat verder een paar deeltjes novellen; Zola's voorbereidende arbeid bestaat uit een vijftal romans die meêdoen. De twee voornaamsten daarvan zijn *La Faute de l'Abbé Mouret*, die groote allegorie der voortbrengende natuur, en *Le ventre de Paris*, deels schilderij als het vorige, deels eene geeseling der bourgeoisie, die de latere democratische boeken van Zola aankondigt.

In *La Faute de l'Abbé Mouret* wordt, gelijk ik zeide, de voortbrengende natuur geschilderd. Le Paradou - de herinnering en overdrijving van een landgoed, Galice genaamd, tusschen Aix en Roquefavour - is een reusachtig park, door hooge donkere muren omringd, sinds honderd jaar door geen tuinman aangeroerd, groot en goddelijk in zijn onbedwongen groeikracht. Welk een heerlijkheid om dat af te beelden, voor een artist als Zola! Onder zijne handen begint het te leven, de geuren der bloemen krijgen beteekenis, de riethalmen fluisteren, de berken wenken en de eiken, de vaders van het woud, knikken bemoedigend. De idylle van Albine, het zuivere natuurkind, alléén levend in en voor haar Paradou, en Serge, de jonge priester, uit de tot waanzin geworden mystiek zijner Maria-vereering door haar genezen, als nieuwgeboren met verbaasde oogen in het park rondgaande aan Albine's zijde - die idylle is het geheim van le Paradou. Het park weet dat zij elkander liefhebben, het drijft hen in elkanders armen, en als zij stom van aandoening, elkander aanzien en in hun onschuld niet weten wàt, dan vallen Serge's oogen op al de paring van plant en dier..... ‘Et c'était une victoire pour les bêtes, les plantes, les choses, qui avaient voulu l'entrée de ces deux enfants dans

l'éternité de la vie. Le parc applaudissait formidablement.'

Kan het romantischer? Terecht heeft men, naar aanleiding van deze idylle, Paul en Virginie weer voor den dag gehaald of van Chateaubriand gesproken. Dit is een van die boeken waarin men Emile Zola leert liefhebben, ter wille zijner eindelooze liefde voor de natuur - 'la grande consolation' zooals Taine, over Shelley sprekende, zegt: een uitdrukking ook op Zola toepasselijk, die bij haar zoo vaak voor de menschen is gevlucht.

Een idylle noemde ik de *Faute de l'Abbé Mouret*, maar een grandiose idylle door haar allegorische beteekenis. Die symboliek is in geen enkel boek van Zola zoo duidelijk uitgesproken. Le Paradou, dat is het paradijs: de naam reeds doet er aan denken. Serge en Albine, dat zijn de onschuldige menschenkinderen, die den grooten ceder zoeken en vinden waaronder zij hun onschuld verliezen: den boom der kennisse des goeds en des kwaads. In het tooneel dat volgt, meent men bijbeltaal te hooren: 'Elle lui dit à voix basse, d'un air d'alarme: Ne vois-tu pas que nous sommes nus? Et il eut honte à son tour, il ceignit les feuillages sur ses vêtements défaits.' Blindelings loopen zij heen, zich schamende voor elkander, overal den weg missend. Daar staan zij eensklaps in het licht van een bres in den hoogen muur, die zij nooit hadden kunnen vinden, en de klok van zijn kerk hoort de ontroerde priester luiden, en hij herinnert zich het verleden. Eensklaps nadert een zware schrede, het is de alter ego van Serge: Frère Archangias, die hem in den naam van God bezweert de onreine vrouw, Albine, te verlaten, wiens donderende stem hem onweerstaanbaar uit het paradijs verjaagt - de Aartsengel met het vlammende zwaard.

Het park zelf, de Paradou, vergelijkt Zola éens met eene kolossale Cybele, liggende in een zwaren, vruchtbaren slaap. Dit symbool heeft overeenkomst met *La Terre*, en zelfs in de wilde dorpsbevolking zijn trekken van gelijkenis met de monsters uit dit laatste boek. De idee van *la Terre* was dus zelfs in het eigen werk van den schrijver niet splinternieuw - hoe veel meer zullen mijne lezers zich verwonderen als ik hun later ga verhalen hoe de intrige op het voetspoor van Turgénjew eene variatie geeft van *King Lear*.

Ik herhaal, dat in het werk van Zola *La Faute de l'Abbé*

Mouret een prototype is van *La Terre*. Maar welk een verschil in de behandeling! Beide boeken zijn tragediën, maar in de eerste zijn sprekende contrasten, *Le Beau et Le Laid*, en deze is dus, ondanks haar romantiek, een beeld van het reëele leven; in het tweede zijn haast géén contrasten, en zien wij een wereld van gespuis, zooals die zeer betwijfeld wordt ergens ter wereld te bestaan. Dáárom komt het mij voor dat *La Faute de l'Abbé Mouret* niet alleen als werk van voorbereiding, maar ook als voleindigd meesterstuk een eerste plaats in de série der Rougon-Macquarts verdient.

Het andere merkwaardige boek van voorbereiding is: *Le Ventre de Paris*. De herinnering der lyriek ligt ook hierin, maar tevens bevat het de belofte van *l'Assommoir*: het is de eerste waarneming van de Parijsche volksklassen. In symbolische strekking - want een strekking is er, en valt niet te ontkennen - bedoelt *Le Ventre de Paris* daarenboven een pleidooi voor de democratie.

Welk een romantische historie, dat drama der hallen! Een balling van Cayenne, schuldig verklaard aan verzet bij den staatsgreep van 1851, uit Guyana ontvlucht, te Parijs door zijn halven broeder Quenu, den spekslager, opgenomen, straks inspecteur van de hallen geworden, door een reeks van kuiperijen in allerlei gevaarlijke complotten tegen het keizerrijk gelokt, door de *mouchards* verraden, en tot vreugde van de geheele fatsoenlijke buurt aan de politie overgeleverd. Dat is de knoop van het verhaal.

Het bijwerk, of eigenlijk het hoofdwerk, want het was de aanleiding van den roman, dat zijn de Halles de Paris. Met het potlood in de hand ging Zola die reusachtige bouwwerken, door alle wind en weer, bezoeken: in regen, in zon, in mist, in sneeuw, en op alle uren van den dag, 's morgens, 's namiddags, 's avonds. Eenmaal bleef hij er een heelen nacht zitten, om 's morgens in de vroegte de aankomst van het voedsel voor Parijs bij te wonen: die eindelooze wagens hun vracht midden op straat zettend onder de wriemelende bevolking van de wijk. Aan die toewijding zijn wij het bewonderenswaardige eerste hoofdstuk van zijn boek verschuldigd. Maar hij deed nog meer, hij haalde een hoofdopzichter over, hem al het inwendige te laten zien, hij doorwandelde de kelders en beklom de ranke daken der paviljoens. Om het organisme van den

politiedienst in de Halles te doorgronden ging hij van bureau tot bureau, telkens afgescheept, tot hij eindelijk een gedienstig ambtenaar vond, die hem inzage en afschrift verstrekte van alle reglementen en verordeningen. Men ziet dat het geen gekheid is een naturalistischen roman te schrijven, en wat er al gedaan moet worden vóor het boek kant en klaar voor den lezer ligt. De manier waarop Alexandre Dumas père werkte, verschilt nog al iets van de arbeidsmethode van Emile Zola.

Dr. Jan ten Brink en velen mèt hem, hebben de schildering der Halles een reusachtig stilleven genoemd - waarom toch? De kleuren der bloemkolen en wortelen hebben haar taal, even als de visschen en het wild, in dit boek, en wie kent niet de symphonie der kazen? Alles leeft en beweegt zich, en de uitstallingen zijn symbolen van den toestand der verkoopers. Lisa Quenu is de verpersoonlijking van de welgedaanheid harer saucijsen en beulingen, glimmend van het vet; la belle Normande heeft de fraaiste visschen van de geheele markt. Maar het groote symbool, waarop het aankomt, is de tegenstelling der mageren en vetten; de balling Florent, wiens knoken rammelen in zijn kleeren, in 't algemeen te midden van den overvloed der Halles, in het bijzonder in de huishouding der vette Quenu's, met zijn kale jas en geheimzinnig verleden in de uitstralende fatsoenlijkheid der buurt. In den beginnen om zijn magerheid, zijn schoolmeestersvoorkomen door de geheele markt uitgejouwd, begint men langzamerhand een boos oog op hem te krijgen. Hier en daar loopt een woord van wantrouwen tegen den onbekende, die niemand weet vanwaar gekomen is; Lisa Quenu laat nu en dan een uitdrukking vallen die gretig oververteld wordt, hij zelf doet het overige en verhaalt zijn geschiedenis aan Lisa's dochtertje Pauline, die het argeloos aan een speelmakkertje overzegt. Intusschen gaat de ongelukkige politieke vergaderingen bijwonen en complotten smeden onder het toezicht van *mouchards*; vergaderingen waar hij ook Quenu inbrengt. Dat is het uiterste voor zijn schoonzuster, die thans Florent zelf gaat bekendmaken bij de politie, welke er overigens reeds lang alles van weet. Als de balling gearresteerd wordt, hoort men Quenu in allen ijver bezig om in het achterhuis.... worsten te stoppen. De geheele buurt staat het aan te gapen hoe haar kwelling wordt weggebracht, en alle rust en orde keeren in haar terug. Alles

in alles drukt de allegorie uit dat de Fatsoenlijke Rijkdom de Magere Armoede niet in zijn nabijheid kan dulden.

En daarmede is tevens het pleidooi voor de democratie in het boek aangewezen. Zola weet wat het zeggen wil, arm en mager te zijn; hij heeft jaren in Parijs onder de bitterste nooddruft rondgetobt en met het volk schouder aan schouder geleefd. Hij heeft de zelfzucht der gezeten burgerklassen leeren kennen, die vies zijn van lompen en zich niet kunnen begrijpen waarom de bedelaars, die aan hun deur komen, zoo schraal in 't vleesch zitten. Hij is die toestanden niet vergeten, al kan hij het nu goed stellen en al leeft hij te Médan als een prins. Zijn voornaamste boeken schilderen den nood, dien hij met eigen oogen gezien heeft, en al gevoelt hij zich als kunstenaar slechts geroepen tot een artistiek proces-verbaal dezer ellende, in het eenvoudige constateeren der feiten leeft een verheven protest. Evenzoo als enquête-verslagen sterker tot ons gemoed spreken, dan de vurigste socialistische welsprekendheid.

Zoo werd Zola de artist van het socialisme, gelijk Turgénjew de kunstenaar van het nihilisme geweest is.

III

In 1861 viel als een bom in de Russische literatuur Turgénjew's groote roman *Vater und Söhne*, een boek, in bijna alle Europeesche talen overgebracht. Het maakte tweeërlei indruk, maar aan beide kanten was die indruk geweldig. Bazaroff, de ongeloovige student, de materialist, de nihilist, gaf den grootsten aanstoot, en gelijk men meende, was hij ook de bête noire van zijn schrijver. Wat nu, een jongmensch zonder ondervinding, die op een autoriteitstoon over alle dingen ter wereld spreekt, die edellieden met minachting behandelt en hun gastvrijheid zonder eenige erkentelijkheid aanneemt, die verdiende immers dat hij dood ging in den bloei des levens! Zoo oordeelden de fatsoenlijke Russen. Nochtans was Bazaroff in de oogen van vele anderen, met al zijn ruwheid de sympathieke persoon: hij was ruw, maar eerlijk; hij had weinig of geen gevoel, maar des te meer denkvermogen; hij was het type der jongere richting. De eene noch de andere meening laat zich opdringen, maar indien de lezing van het boek zelf er niet toe brengt, dat men den schrijver Bazaroff ziet liefhebben, dan valt dit

toch uit zijn eigen mededeelingen aan Pavlovsky te staven: ‘Toen ik *Vater und Söhne* schreef hield ik een dossier voor Bazaroff. Als ik een belangwekkend man ontmoette of van een politieke of maatschappelijke gebeurtenis hoorde boekte ik deze dingen op zijn hoofd. Doch de persoonlijkheid moest nog komen. Ik ontmoette in 1860 in den spoortrein een jong Russisch geneesheer. Hij was teringachtig, met een hooge gestalte, zwart haar, en een bronzen gelaatskleur. Ik liet hem praten en was verbaasd over zijn scherpe en oorspronkelijke denkbeelden. Toen wij een paar uur later scheidden, was mijn roman klaar. Gij hebt wel opgemerkt dat mijn Bazaroff blond is? Dat is het beste bewijs dat hij mijn sympathie had: al mijn sympathieke personen zijn blond.’

Sympathieke haarkleur, sympathieke personen - is dat taal van een naturalist? Zeker niet van een Franschen naturalist, maar Rusland en Frankrijk zijn twee. De Russische literatuur vóór deze eeuw heeft niet veel te beteekenen, de beschaving is evenmin zeer bedaagd. Vandaar dat richtingen en methoden dáárginds in het jonge land nieuw zijn, die in het Westen reeds lang onder den grond werden gestopt. En dán is Turgénjew in den diepen grond van zijn hart een romanticus, een aanhanger van Puschkin geweest: zulke dingen legt men niet af als een oud kleed. Het nihilisme der jeugd die hem omringde, het nihilisme dat hem te somber was om het geheel aan te nemen, heeft bovendien een philosoof van hem gemaakt. En het is kennelijk dat, zoo men in een roman gaat bespiegelen, de objectieve waarneming er bij verliest.

Welnu, men kan niet alles in éens verlangen! De verschijning van *Vater und Söhne* was niet het teeken der verlossing van een onware en verouderde kunst, maar het was toch een teeken des tijds: *het was een Europeesch boek!* Het mocht nog geen volkomen artist zijn die het geschreven had, maar het was een denker, die het woelen eener geheele nieuwe generatie met luider stemme verkondigde. Dat zal de roem blijven van Iwan Turgénjew, en daarmede heeft hij terecht de aandacht van ons werelddeel op zich gevestigd. Dat verklaart het feit dat Tolstoï's *Oorlog en Vrede*, reeds een jaar vroeger verschenen, eerst heden ten dage te onzent in de ‘mode’ komt, dat nog iets anders is dan de wereld verbazen.

Onder geheel andere omstandigheden kwam Zola in 1877

met *l' Assommoir, zijn* boek bij uitnemendheid en tevens de groote gebeurtenis in de Fransche literatuur dezer eeuw. Achter hem lag de groote romantische beweging van 1830, de school van het pathos, het opgeschroefde, van de misdadigers en smettelooze-deugd-menschen, van de dichterlijke armoede en den adellijken rijkdom, badende in dukaten. Achter hem lag ook zijn eigen werk, nog zoo vol romantiek, vol opgetooide en somtijds onwaarschijnlijke gebeurtenissen. Er moest iets komen dat het wachtwoord zou zijn voor de nieuwere richting - iets groot-eenvoudigs, een alledaagsch drama, maar verheven in zijn alledaagschheid.

Hij was aan de zeekust gaan wonen, om in de eeutoonige grootschheid der golven zijn idee 'l'idée à lui' te vinden. Dáar vond hem zijn vriend, Alexis, strak uitstarend op de wateren. 'Zie,' zeide hij plotseling, met den vinger de zuivere, onmetelijke lijn van den gezichteinder aanwijzend, iets dergelijks zou ik willen vinden.... Iets heel en al eenvoudigs, een schoone lijn, die rechtuit gaat.... Wellicht zou de indruk dan ook zeer groot zijn. En onder het spreken kwam de gedachte van *l' Assommoir* in hem op, het leven eener eenvoudige vrouw uit het volk, wier man aan den drank raakt.

Ofschoon de opgang in Rusland van *Vater und Söhne* verbazend was, nog ongelijk grooter 'tapage' maakte *l' Assommoir*. Het boek van Turgénjew had ook meer politieke beteekenis, de roman van Zola trok de aandacht der regeering niet, maar werd beschouwd als een omwenteling in de literatuur. Nooit te voren was de volksklasse in al haar ellende zóo in beeld gebracht, nooit te voren had een letterkundige het in zijn hoofd gekregen een *ouvrier* te laten spreken zooals een werkelijk *ouvrier* het doet. Onder het voorwendsel van schoonheidszin, idealiseering van het leelijke, was men langzamerhand in de lezende wereld gewoon geraakt aan het verbloemen der waarheid. Zelfs zij die zich realisten noemden werden in den algemeenen stroom meêgesleept, en sloegen een philosophischen toon aan, als de waarheid zich te kras aan hun oogen vertoonde. Men las voor zijn pleizier, en genoot van denkbeeldig goud en fluweel. Alleen interessante gruwelen waren aan de orde van den dag.... Daar kwam de geschiedenis van Gervaise, zonder opsiering, zonder overdrijving, een eenvoudig drama, dat alle dagen onder de oogen der Parijzenaars afliep. Men

liep te hoop, men raasde en schold, het was een horreur! - het was de waarheid, naakt als altijd, die de menschen schrik aanjaagt. De auteur heet een booswicht, een monster, iemand die niets ontziet, ‘qui se vautre dans les saletés’ - en de geheele wereld koopt het boek om.... zich er eveneens in te wentelen!

Indien Emile Zola geen kunstenaar was, indien zijn boek geen drama bevatte, - dan zou het een maatschappelijke studie zijn. Met allen eerbied voor den eenvoud van zijn taal, meen ik toch dat een studie een anderen toon moet aanslaan, wil zij een beoogd doel bereiken: de oogen openen voor een verheelde ziekte in land of volk. Doch Zola is een kunstenaar, en zóó uitsluitend dat, indien zijn maatschappelijke onthullingen iets uitwerken, het hem verheugt noch bedroeft. Hij is dus een socialist, wien het socialisme weinig of niets deert, evenals Turgénjew alleen om de nihilistische begrippen wat gaf indien deze door belangwekkende jongelieden - beoogde personen voor zijn boeken - werden verdedigd.

Sinds 1877 zijn de tijden veranderd en is het naturalisme - althans in Frankrijk - in een betere conditie gekomen. Er is niemand die thans nog met minachting van Zola durft spreken - gelijk toen - en er zijn zelfs niet weinig conservatieve critici die als zij Zola en *l' Assommoir* noemen, werkelijk bewondering in hun stem leggen. Zulke verschijnselen bewijzen dat *l' Assommoir* niet maar een ingebeelde doch een feitelijke, een onwedersprekelijke omwenteling in de Fransche - d.i. de Westersche - letteren heeft teweeggebracht. Is het dus overdreven, wanneer ik uit deze gegevens afleid, dat het naturalisme door Zola het Leitmotiv is geworden in de nieuwere literatuur?

Na *l' Assommoir* is Emile Zola ‘de plus en plus audacieux’ geworden. Voor de aangrijpende tooneelen van *Germinal* verbleeken de gewaagdste scènes uit *l' Assommoir*, en het drama der mijnen komt op zijn beurt - steeds over de ‘hardiesse’ sprekend - niet in vergelijking met *la Terre*. Het is nu gemakkelijk, bij deze dingen deftig het hoofd te schudden over den ‘armen verdoolde’, of wel, gelijk de heer Brunetière, met gepaste verontwaardiging den schrijver in den ban te doen. Doch ik vind het praktischer, een poging te doen om het gebeurde te begrijpen, dan op mijn beurt een particuliere meening

ten beste te geven, waaraan het publiek zich toch niet stoort.

Er zijn, dunkt mij, twee oorzaken die voor de hand liggen. Tegelijk met het naturalisme is de oude, onware kunst voortgegaan te groeien, en nog op het oogenblik bevindt zij zich blozende van gezondheid. Nooit heeft de leugen in de maatschappij het rijker gehad dan in het laatst dezer eeuw, nooit is de leugenkunst door een grooter getal aanhangers omringd geweest. Bij elk nieuw succes van den beroemden Georges Ohnet en consorten, verbeeld ik mij, liep Emile Zola als Jupiter Tonans zijn geweldige studeerkamer op en neer. Was de waarheid nog niet scherp genoeg door hem voorgesteld? - hij twijfelde er aan, hij zocht het naakte nog naakter te maken, het afzichtelijke nòg afzichtelijker. De bankiers en erfdochters zouden uit hun vergulde grootheid moeten neerzien op het uitvaagsel der maatschappij, half naakt in hun lompen, stinkende van zweren en vervuiling. Zij zouden de vloeken en verwenschingen van den vierden stand hooren, zooals die nooit te voren in hun ooren waren geschreeuwd. Er is nòg een oorzaak: de leerlingen van Zola, en hoe vaak gebeurt dat niet in allerlei omstandigheden, zijn hun meester, in het pessimisme althans, over den kop gegroeid. Met verwerping van alle artistieke eischen hebben zij eeuvoudige medische en moreele studiën gegeven, tentoonstellingen van menschelijke akeligheid. Alle vreugd is weg, de laatste sporen der romantiek voor goed verdwenen, en de kunst brengt haar dagen door in een hospitaal. Zola, die in zijn booze buien zich altijd voor het hoofd slaat over dien ellendigen ‘tas de romantique’ in zijn eigen werk, heeft - zoo stel ik mij althans voor - den ‘tas de pessimisme’ van zijn bedoelde leerlingen met een soort van jaloerschheid aangezien, die hem van het een tot het ander dreef.

Sommigen zullen zeggen: van kwaad tot erger, en hebben dan voornamelijk het oog op *la Terre*, die forsche afbeelding van menschelijke vuilheid in haar toppunt. De verontwaardiging over dit boek heeft zich indertijd evenzóo fel lucht gegeven als de hartstochtelijke vereering. Men zie voor het een den heer Brunetière in de Revue des deux-mondes, voor het ander den heer L. van Deyssel in de Nieuwe Gids. Na hen hebben anderen beproefd, het werk kalmer te beschouwen. Vooral is het gewichtig punt ter sprake gebracht of Zola recht had, de Fransche dorpsbevolking zoo te schetsen als hij deed.

Hierover zijn belangrijke dingen te lezen in de documenten die Zola's adept, de heer J. van Santen Kolff ons in *de Portefeuille* mededeelde. Om een eindbeslising te geven, zou men ten minste evenlang op het land gewoond moeten hebben, als de bewoner van Médan zelf.

Afgezien van de menigvuldige stuitende détails - Jules Lemaître zegt, dat deze hem juist door hun menigvuldigheid verbluffen - afgezien daarvan, althans voor zoover het mogelijk is, is de idee van *la Terre* wederom een verheven allegorie van de vruchtbare Moeder Aarde, vruchtbaar in haar zelve en in haar kinderen, de menschen. Zóó hangen de menschen aan de aarde, dat zij vader en moeder vermoorden om harentwil. Doch hier kom ik op het drama van *la Terre*, dat aan Turgénjew's *König Lear der Steppen* herinnert: een vader, die zijn beide dochters en schoonzonen bij zijn leven alles afstaat tegen een levenslange lijfrente en huisvesting, maar langzaam aan door zijn kinderen wordt verwaarloosd en naar een zolderhok verbannen. Daar laten zij hem verhongeren en vervuilen tot hij eindelijk zijn versleten krachten samenraapt en het dak van hun huis boven hen gaat afbreken. Bij het afrukken van den laatsten dakplank valt hij naar beneden en is dood. Bij Zola *le père Fouan*, die zijn kinderen eveneens bij zijn leven alles afstaat, zijn uitgestrekte landbezitting, die nu in stukjes valt, waardoor allen ontevreden worden over hun deel. Ieder verbeeldt zich, dat vader geld genoeg heeft om te leven en in plaats van hem van het hunne, volgens contract, uit te keeren, halen zij alles overhoop, om het zijne te stelen. Als moeder dood is, gaat Fouan bij een zijner kinderen wonen, maar zij maken hem het leven bitter en drijven hem de een naar den ander. Het slot is, dat het echtpaar Buteau den ouden man, die hun geduld uitput, in kussens smoren en hem, uit vrees voor ontdekking van geweld-sporen, met zijn bed in brand steken.

Door het boek heen loopt, naast de ontevredenheid der kleine landbezitters, die elkander zouden vermoorden om een lap gronds, ook de democratische geest der boeren. Van tijd tot tijd barsten zij uit in geweldigen haat tegen de belastingen, de conscriptie, en al wat de regeering hun oplegt. Het is maar bij tusschenpoozen, want in den grond staat het steedsch politiseeren hen tegen, maar komt het er uit, dan heeft het wat

te beduiden Er zijn er zelfs bij, die den anarchist uithangen. Als men hen spreekt over de groote revolutie der vorige eeuw: ‘Hein? 89, 93!’ zeggen ze, ‘oui, de la musique! une belle menterie dont on nous casse les oreilles! Est-ce que ça existe, cette blague, à côté de ce qu'il reste à faire? On va voir ça quand le peuple sera le maître, et ça ne traînera guère, tout craque, je te promets que notre siècle, comme on dit, finira, d'une façon autrement chouette que l'autre. Un fameux nettoyage, un coup de torchon comme il n'y en a jamais eu!’

Is het democratisch, het anti-bourgeoisie element in *la Terre* sporadisch, in *Germinal* overheerscht het. Dat zijn dan ook toestanden van een andere ellende dan die der landbouwers. Men weet hoe Zola zich naar het kolendistrict van Anzin in Noord-Frankrijk heeft begeven en daar in al de geheimen van het mijnwerkersleven is doorgedrongen. Van alle proletariërs heeft deze rampzalige menschensoort het meest reden tot klagen: Zola, de edelmoedige en goedhartige, die het eenvoudige volk liefheeft, heeft zich tot den geweldigen tolk gemaakt van hun ongeluk. Niet húnne schuld is de dierlijke staat van hun leven, het is de schuld der bezitters, laat mij het geliefkoosde woord mogen gebruiken: der bourgeoisie. Treffend is de geeseling van het goedige echtpaar Grégoire, aandeelhouders der mijnen en typen van hun klasse. Zeker, deze lieden willen op hun tijd wel wat aan de hulpbehoevende van het district bedeelen, en leggen dan een paar oude vesten, een gedeukten hoed, een afgedragen rok en dergelijken zorgvuldig weg. Maar geld of brood geven is hun zaak niet. Als la Maheude in haar ongelukkigen toestand met haar kleinste kinderen (de anderen werken allen in den mijn) bij dit echtpaar komt, krijgt zij ook een pakje oude kleeren. Ditmaal echter spreekt zij den heer Grégoire eens aan en laat hem voelen, welk een gebrek bij haar heerscht. De drogredenen, die onze aandeelhouder haar toevoegt, zijn het best in staat hem in al de eigengerechtigheid van zijn karakter te teekenen: ‘Men kan het ongelukkig hebben op de wereld, dat is waar; maar beste vrouw, men moet ook zeggen, dat de arbeiders in 't geheel niet verstandig doen. In plaats van een stuivertje apart te leggen zooals onze boeren, gaan de mijnwerkers aan den drank, ze maken schuld, en 't loopt er op uit, dat zij hun gezin niet eens meer te eten kunnen geven.’ La Maheude houdt vol en legt uit,

hoe men ongelukkig kan worden ook zonder aan dronkenschap te laboreeren, maar van lieverlede komt haar aangeboren trots boven, en geeft zij zelfs toe, dat men zich maar niet moet beklagen, doch alleen eerlijk zijn weg gaan en blijven waar de goede God je geplaatst heeft. Dat is gesproken naar het hart van den heer Grégoire en zoo volgt dan ook dit verheven antwoord: ‘Avec de tels sentiments, ma brave femme, on est au-dessus de l'infortune.’ Moet de arme nu zóo weggaan, zij kan niet, zij bekampt haar trots, en vraagt hem op den man af ‘une pièce de cent sous seulement’ ter leen. Neen, dat is zijn gewoonte niet, dat kan hij niet doen. Zijn dochter, wie het sammelen verveelt en die de kleinen aldoor strak op het ontbijt ziet staren, grijpt eindelijk een paar sneedjes brood, die zij hun geeft, in een courant gerold, met de vermaning om met de broers en zusters te deelen! Zoo komt het gespuis de deur dezer fatsoenlijke familie uit.

Als men weet, dat de Maheudes tot de zuinigste familiën behooren, dan is het overbodig naar het lot der overigen te vragen. En hun drinken, hun dierlijkheid, past het wel er hun een verwijt van te maken, als men overweegt, dat zij den ganschen dag in dien onderaardschen inferno, welken men kolenmijn noemt, doorbrengen? Het is een zaak, die van zelf spreekt, dat in hun midden de hoofdader is van alle socialisme en anarchisme, en evenzoo natuurlijk, dat bij de geringste verschillen werkstakingen en oproeren ontstaan. Ook *Germinal* bevat de geschiedenis van zulk een uitbarsting, waarvan Etienne Lantier, de zoon van Gervaise uit *l' Assommoir*, de ziel is. De bijzonderheden van het drama acht ik den lezer bekend. De familie Maheude wordt het zwaarst door rampen getroffen: de kinderen komen bijna allen in de mijn om en de vader valt door de kogels der soldaten. Het beeld der Maheude, van alles beroofd, stom weeklagend als een andere Niobé, haar zwarte armen heffend naar de grijze lucht, is onvergetelijk.

Na het ‘stillen der onlusten’, zooals de officieele term luidt, begint het hongerlijden opnieuw. Als kort daarna, door het instorten van de mijn La Voreux, Etienne levend begraven is onder de rotsen, worden zijn haren grijs, en deinst hij voor allen verderen arbeid in den steenkool terug. Hij verlaat het district om naar Parijs te gaan, het centrum der arbeidsbeweging. Bij het heengaan hoort hij de kameraden onder zijn voeten

hameren op de rotsen, en hij ziet hen in zijn verbeelding dichter en dichter naar boven komen en eindelijk in een visioen om zich heen, het landschap vervullende met een groot zwart leger van wrekers, opkomende uit de voren der aarde, ‘grandissant pour les récoltes du siècle futur, et dont la *germination* allait faire bientôt éclater la terre.’

Deze slotperiode is het eenige spoor van idealisme, dat zich in dit donkere boek vertoont. Het is er bovendien een idealisme naar! een hoop op een anderen tijd - waarin de wrekers van den tegenwoordige zullen opstaan.

Eenigszins anders zijn de revolutionaire boeken van Iwan Turgénjew, en dit moet wel zoo, als men aanneemt, 1°. dat Turgénjew van een oudere generatie is dan Zola; 2°. dat Rusland een veel jongere beschaving heeft dan Frankrijk - dit laatste heb ik vroeger al eens opgemerkt. Maar al mogen de middelen verschillen, hetzelfde doel wordt nagestreefd, nl. de geeseling der bezittende klassen (*Rauch*) en een verklaring van het verzet der nihilisten (*Neu-Land*).

Terwijl Zola de bourgeoisie tuchtigt door de eeuvoudige schildering van den vierden stand (*l'Assommoir* e.a.), heeft Turgénjew de hoogere standen van zijn vaderland in een beeld van hem zelven aan de kaak gesteld. De manier waarop hij dit werk verrichtte, loopt evenwel minder in het oog. Hij is nog van de meening - ik heb er, over *Vater und Söhne* sprekend, reeds op gewezen - dat een romancier zijn personen niet moet geven, gelijk ze zich voordoen aan zijn sterfelijke oogen, maar naar die gegevens een *verbeeldingsfiguur scheppen*. Hij ziet er zelfs geen bezwaar in, verschillende karakters van verschillende menschen, door hem ontmoet, tot één boekenpersonaadje te maken. Ondanks al deze afwijkingen van het naturalistisch arbeid-systeem, blijft de hoofdzaak: de persoonlijke waarneming der wereld, natuurlijk ook voor Turgénjew nummer één. Tusschen zijn boeken en die van Dumas-père of Ohnet ligt de kloof, die de werkelijkheid van eene supranaturalistische wereld scheidt. Vandaar dan ook, dat de Russische generaalswereld in het buitenland zeer onaangenaam getroffen is geweest bij het vinden van haar sprekende beeltenis in *Rauch*.

Een gezelschap van Russische generaals en dames is op een wandeling gaan zitten in den tuin van het ‘altes Schloss’ te Baden. Laat ons een gedeelte van hun gesprek afluisteren:

Ach, zeg toch eens! Is graaf Paul nog altijd op zijn post? vroeg een jong generaal aan een anderen, op onverschilligen en slaperigen toon.

Ja, - antwoordde gene, even onverschillig. - Mais c'est provisoire. Zooals men zegt zal Sergey zijn post krijgen.

Zoo zoo! - bromde de eerste door zijn tanden.

Ja.... - bromde de andere terug.

Ik kan mij volstrekt niet begrijpen, - zeide de voortdurend neuriënde generaal, - ik kan mij volstrekt niet begrijpen, wat ter wereld dien Paul noodzaakte, zich te verdedigen en allerlei aanleidingen op te geven!... Nu ja, hij heeft dien koopman wat bezeerd, il lui a fait rendre gorge.... - 't is waar - maar wat doet het er verder toe. Hij kan geen bijzondere oorzaken gehad hebben.

Hij vreesde - het geschreeuw in de couranten, - zeide een derde.

De driftige generaal vloog bij deze woorden op.

'O, die couranten! Die openbaarheid! Als het van mij afhing, zou ik hun alleen veroorloven vleesch- en broodprijzen, en hoogstens advertentiën van te koop aangeboden jassen en laarzen te drukken.'

En dan toch ook de publieke verkoopingen van adellijke bezittingen, - voegde Ratmirow er aan toe.

'Dat ook, voor mijn part! Onder de tegenwoordige toestanden.... Maar wat een onpassend discours hier in Baden, au vieux château!'

'Mais pas dutout! pas dutout!' snapte de dame met den geelen hoed. 'J'adore les questions politiques!'

'Madame a raison,' liet zich thans een andere generaal met zeer gunstig, bijna meisjesachtig gezicht hooren. 'Waarom zouden wij thans deze gesprekken vermijden... Al is het ook in Baden-baden? - Een fatsoenlijk man mag zijn overtuiging bij geen enkele gelegenheid verloochenen.'

Aan dit uittreksel hebben wij genoeg om den geest van volslagen onbeduidenheid aan grenzenlooze zelfzucht gepaard, der Russische aristocratie te leeren kennen. Ik zwijg hier over de psychologische studie van den hoofdpersoon in *Rauch*, Liturinow, waarvan eene beschouwing in een zelfstandig artikel over Turgénjew op haar plaats zou zijn.

Hoe de Russische aristrocratie over haar rechten dacht, toen

de wet der lijfeigenschap nog bestond, schildert de novelle *Punin und Baburin*, waarin eene oude grondbezitster een jongen knecht, omdat hij niet vlug werkt als zij voorbijkomt en wat achteloos is in zijn groet, terstond naar Siberië zendt. Maar daarin wordt ook het eerste ‘nihilistisch’ verzet geschilderd. Baburin, de huisonderwijzer bij de oude dame, is iemand die op zijn stuk staat en wat voor de lijdende menschen voelt, omdat hij zelf zóo geleden heeft. Hij protesteert tegen de deportatie van den ongelukkigen jongen. ‘Ik neem de vrijheid,’ zegt hij tegen de meesteres, ‘voor dien jongen te spreken, die daar naar Siberië gestuurd wordt - zonder eenige schuld. Zulke maatregelen, durf ik op te merken, kunnen alleen ontevredenheid en - wat God verhoede! - andere kwade gevolgen na zich slepen.... en ze zijn niets anders dan een misbruik van de macht, die de heeren grondbezitters geschonken werd.’ Olie in het vuur, zal men begrijpen, zijn deze revolutionaire woorden. Baburin, die géén lijfeigene is, krijgt natuurlijk zijn ontslag. Naar de hoofdstad verhuisd, sluit hij zich, gelijk zich denken laat, bij de beweging der ontevredenen aan en wordt ten slotte als samenzweerder en nihilist op zijn beurt naar Siberië gezonden.

In *Neuland* is het streven der nihilisten veel uitvoeriger geschilderd. De naam wijst aan dat de auteur het jonge Rusland in zijn geheel genomen, als nihilistisch beschouwt, en het zou inderdaad een verkleining der waarheid zijn, het anders te definieeren. Dit is - sit venia verbo - het weerspannigste boek van Turgénjew. Aan de eene zijde Sjipjagin, de rijke grondbezitter, die zich voor ‘liberaal’ uitgeeft, en wel wat met de nieuwe ideeën van den tijd meegaat, maar even zelfzuchtig als de Grégoire's uit *Germinal* is, van het woord ‘revolutie’ of ‘demonstratie’ huivert en de hoogste innerlijke tevredenheid smaakt, als hij, krachtens zijn oratorisch talent twee strijdende partijen kan verzoenen. Naast hem vinden wij Kallomeyzew, die den streng conservatieven adel voorstelt, een karakterloos hittig mannetje die de almachtige regeering aanbidt, omdat zij den edelman beschermt, en het volk verfoeit omdat het de pretentie heeft gebruik te maken van een wet, die het vrij heeft verklaard. Ziedaar de beide typen van den Russischen adel. Tegenover hen in de eerste plaats Ssolomin, een nihilist in theorie, maar bovenal een vlijtig en denkend

werkman, een vriend en bondgenoot van de verdrukten. Dan Neshdanow, een dichter, de onpraktische idealist, die niets ontziet om het lijdende volk te helpen en met één slag de wereld denkt te hervormen. Markelow, de adellijke nihilist, even onpraktisch als Neshdanow, en door zijn eigen boeren, die hij tot verzet aanspoort, der overheid in handen geleverd. Paklin, wederom een onhandig nihilist, die, als hij voor de eerste maal met een adellijk heer in aanraking komt, zoozeer overbluft is, dat hij zijn beste vrienden verraadt. Marianne eindelijk, de vrouwelijke nihilist, die alles prijs geeft om zich aan de heilige zaak van Rusland's bevrijding te wijden en zonder Ssolomins invloed even blind in haar ongeluk was geloopen als haar vriend Neshdanow.

Daar staan nu de beide partijen tegen elkander over: rechts een halfheid en een bekrompenheid, links een aantal edelmoedige menschen, al zweeft hun streven grootendeels in de lucht. Men ziet wel, waar de sympathie van den schrijver heengaat, en welke invloeden hem tot deze voorstelling hebben geleid. Turgénjew was een groote goede ziel, die voor ieder zijn vriendschap en wat meer zegt, zijn beurs veil had. De nihilisten en andere revolutionaire Russen in het buitenland wisten dat zij bij hem terecht konden. Het boek van Pavlovsky, meermalen door mij aangehaald, bevat er voorbeelden te over van. Hij kon hun vertoogen niet aanhooren, zonder hun ontroering en verontwaardiging te deelen. Bovendien was hij een vriend van Bakounin, dat zegt genoeg.

Nu mogen de nihilisten zelf zeggen dat Turgénjew hun geen duit waard was, dat hij niets van hun streven begreep en in het bijzonder *Neu-Land* een boek vol vergissingen was, - dit zijn dezelfde dingen die Zola overkwamen, toen hij in *Germinal* de socialistische arbeiderspartij had geschilderd, en men hem beschuldigde, er niets van te weten. Ik wil er niet nader over chicaneeren. De hoofdzaak is dat beiden Turgénjew en Zola, de eersten zijn geweest, die in voleindigde kunstwerken het sterkst uitgesproken hebben hun sympathiën voor de democratische beweging van hun tijd. De eerste heeft als wijsgeer de handelingen zijner personen met eigen beschouwingen aangevuld; de ander heeft zich als episch kunstenaar buiten zijn werk gehouden, maar in beider boeken is het vonnis der heerschende klassen met vurige letters geschreven.

Ook hierin komen deze beide groote literatoren dus weder overeen. Turgénjew is de eerste die over nihilisten heeft geschreven, en het woord is door hem in zwang gebracht, zoo niet van hem afkomstig. In de Westersche wereld hebben wij een groot aantal omwentelingen in literatuur achter den rug, maar nooit te voren was het hongerende volk zoo huiveringwekkend geschilderd als in *l'Assommoir*, van welk boek de omwenteling van het democratische naturalisme dagteekent.

IV

Aan het einde mijner beschouwingen gekomen, zal men mij vergunnen, kortelijk te resumeeren. Vooraf wil ik in herinnering brengen, dat het niet de bedoeling is geweest, studiën te leveren over Zola en Turgénjew, als afzonderlijke auteurs. Hun geschriften zijn zoo verscheiden en talrijk, dat ik zelfs niet eens de voornaamsten heb kunnen behandelen. Ik heb alleen willen doen uitkomen, welke geestelijke verwantschap er tusschen hen heerscht; aan anderen blijve veilig overgelaten te onderzoeken hoezeer hun gezichtspunten uiteenliepen.

Hier zijn dan nog eens de groote dingen, die Turgénjew met Zola vereenigen: de liefde voor de onvervalschte natuur in het landschap (*Contes à Ninon en Skizzen aus dem Tagebuche*) waaruit logisch voortkwam de liefde voor ongekunsteldheid en eenvoud in de kunst; de erkenning van het materialisme als grondslag van al het bestaande, waaruit volgde de gelijkstelling van dieren en menschen en later ook de belangstelling voor den vierden stand; de groote edelmoedigheid van hun beider hart, dat zich mede liet slepen door de jongeren van hun tijd, revolutionair in de kunst als in de staatkunde, waardoor zij zich keerden tegen al wat heerschte en *de democratie in de kunst hebben gebracht*.

Of nu dit laatste als een verwijt of als een goedkeuring moet gelden, laat ik in het midden; de hoofdzaak is, dat zij het gedaan hebben, en dat zij 't voor het eerst hebben gedaan. Zij zijn de kinderen van hun tijd geweest in de theorie, maar als kunstenaars staan zij boven dien tijd, en overzien verleden en toekomst. De weeën van hun tijd hebben hen gemaakt

wie ze zijn, maar in hun dichterlijken geest ligt het verleden met zijn romantiek, met zijn aandoeningen van liefde en haat, die zij in hun werk het leven wederom hebben geschonken. Afsluiters van een tijdperk zijn zijn, en voorloopers van een ander - deze beide kwaliteiten bezorgen hun de onsterfelijkheid. Niet slechts zijn hunne woningen versierd met hun roem - illi domos suas gloria decorabant, zegt Sallustius - maar hun glorie heeft klank gegeven aan hun eeuw.

J.E. SACHSE.

Philologie en taalwetenschap.

I.

Van een antagonisme tusschen de klassieke philologie en de Indogermaansche taalwetenschap is in onze dagen geen sprake meer. Althans de jaarlijksche veldtochten tegen de *comparativi*, die in de collegekamers van de hoogleeraren in de oude talen en in de kolommen van de philologische tijdschriften hunne slachtoffers eischten, hebben plaats gemaakt voor een toestand van vrede, zij het dan ook somtijds van gewapenden vrede. De onverholen minachting, waarmede in de jaren, toen Max Müller te Leipzig studeerde, mannen als Gottfried Hermann de studie van het Sanskrit en de vergelijkende taalkunde *ex cathedra* bejegenden[1)], is allengs overgegaan - moet ik zeggen in waardeering of in berusting in het onvermijdelijke? Ik weet het niet. Met ingenomenheid mag er op gewezen worden, dat door vele der bekwaamste klassieke philologen niet slechts in het buitenland, maar ook ten onzent de beteekenis der linguistiek ook voor hun vak op de juiste waarde wordt geschat. Maar, wanneer men let op het droevige feit, dat het Koninklijk Besluit van 27 April 1877 (Stbl. no. 87), houdende regeling van de akademische examens en promotiën, terwijl het voor het doctoraal examen in de Nederlandsche letteren de beginselen van het Sanskrit en de beginselen der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap eischt, van den toekomstigen doctor in de klassieke letteren niet eens kennis van de historische spraakkunst der klassieke talen vordert, dan kan slechts een onbepaald vertrouwen op den ruimen blik van professoren en stu-

1) Zie o.a. M. Müller, *India what can it teach us?* London 1883, blz. 28.

denten de vrees voor de noodlottige gevolgen van eene zoodanige eenzijdigheid uit ons gemoed verdrijven. Inderdaad, wanneer eene examenregeling in staat ware het gezond verstand tot zwijgen te brengen, dan zoude de tegenwoordige regeling, die er stelselmatig op uit is den klassieken philologen de linguistiek en den germanisten philologische studiën te versperren, er meesterlijk in moeten slagen, Neerlandici te kweeken, die slechts vergaarbakken van grammaticale vormen zijn, en klassieke litteratoren, die wetenschappelijke beoefening der spraakkunst, d.i. historisch-vergelijkende taalkunde, alleen bij name kennen[1)].

Zijn er dus, vooral in ons vaderland, waar de roemrijke philologische traditiën der zeventiende eeuw langer dan elders eene vrijere opvatting verketterden, nog sporen van een latent antagonisme onmiskenbaar, deze verdwijnen in 't niet tegenover de verblijdende kenteekenen van eene steeds toenemende toenadering tusschen beide wetenschappen. Die geleidelijke toenadering is niet minder verklaarbaar dan het aanvankelijk antagonisme.

De spraakkunstige methode, die in het begin van onze eeuw op de klassieke talen - en andere talen worden nog slechts bij zeldzame uitzondering de wetenschappelijke belangstelling waardig gekeurd - werd toegepast, was in hoofdzaak geene andere dan de methode der Alexandrijnsche geleerden en van hunne volgelingen, de Romeinsche grammatici. Door het bekend worden van het Sanskrit in Europa en de uit die ontdekking voortgesproten schepping der vergelijkende taalkunde veranderde de toestand plotseling. De duistere en verwarde voorstellingen van een samenhang tusschen de meeste Europeesche en enkele Aziatische volken, die reeds lang als dwallichten hadden geglinsterd, erlangden vasteren vorm en wetenschappelijke beteekenis door het Sanskrit, de rijkste, oorspronkelijkste, doorzichtigste onder de Indogermaansche talen en tevens die taal, wier bouw door de inheemsche grammatici reeds de zorgvuldigste behandeling had gevonden. Een nieuw licht gloorde uit het Oosten. De verwantschap tusschen het Sanskrit en de klassieke talen kon na de wenken van Leibniz en Sir William Jones,

1) Niet zonder voldoening merkte ik, na het bovenstaande te hebben neergeschreven, op dat Prof. Speijer in zijne inaugureele oratie van 24 September l.l. zich in denzelfden geest heeft uitgelaten (zie Dr. J.S. Speijer, *De waarde van het Sanskrit voor de wetenschap van de taal*, Amst. 1888, blz. 31 v.)

na het vurige pleidooi van Friedrich Schlegel niet meer worden ontkend, en wie niet den moed had, gelijk de Schotsche philosoof Dugald Stewart, het Sanskrit en zijne letterkunde eenvoudig voor een bedrog der arglistige Brahmanen, eene soort Oera Linda Bôk op groote schaal, te verklaren, moest wel zwichten voor de macht der feiten. Maar men deed het met weerzin: het Sanskrit werd de gehate rustverstoorder, die de vredige kalmte in de Europeesche philogenwereld bedreigde; al moest men zijn bestaan, hoe noode dan ook, verdragen, men kon den indringer ten minste op een gepasten afstand houden. Het zoude nog erger komen. Dat het streng bewijs voor de Indogermaansche taalgemeenschap niet door vergelijking van woorden en wortels kon worden geleverd, maar alleen door eene ingrijpende analyse der grammaticale vormen, was reeds door W. von Humboldt en F. Schlegel zeer terecht begrepen. ‘Jener entscheidende punkt’, zegt laatstgenoemde[1)], ‘der hier alles aufhellen wird, ist die innere struktur der sprachen oder die vergleichende grammatik, welche uns ganz neue aufschlüsse über die genealogie der sprachen auf ähnliche weise geben wird, wie die vergleichende anatomie über die höhere naturgeschichte licht verbreitet hat.’ Franz Bopp werd de taalkundige Cuvier, dien Schlegel eischt, en het jaar 1816, waarin Bopps eersteling ‘Ueber das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache’ het licht zag, is het eigenlijke geboortejaar der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap, wier eerste tijdperk in Bopps hoofdwerk, de ‘Vergleichende Grammatik’ (1833 - 49), zijn sluitsteen vindt. Hier was geen sprake van spraakkunst alleen; neen, een geweldig stuk voortijd was onthuld. Wij raken aan alles gewend - zoo ongeveer heeft M. Müller zich ergens uitgelaten - en verbazen ons niet meer over hetgeen onzen vaderen moest voorkomen als eene nieuwe openbaring en al hunne gevestigde theorieën moest doen inzakken als kaartenhuizen. Dat onze taal eene Indogermaansche of Arische taal[2)] is, dat zij tot den Germaanschen taaltak behoort, dat die tak met de Baltisch-Slawische, Keltische, Italische, Grieksche,

1) *Ueber die Sprache und Weisheit der Indier*, Heidelberg 1808, blz. 28.
2) Op de volgende bladzijden gebruik ik *Indogermaansch* en *Arisch* voor hetzelfde begrip, ofschoon laatstgenoemde term tegenwoordig vaak alleen tot kenmerking van de Indo-Iranische taaltakken wordt gebezigd.

Iranische en Indische taaltakken uit een en denzelfden stam is gesproten, dat eindelijk al die takken te zamen en enkele kleinere de groote Indogermaansche of Arische taalfamilie vormen - ziedaar eene waarheid, die welhaast op de lagere school zal worden geleerd, maar die een zestig jaar geleden als eene aardschudding werkte. Taaleenheid onderstelt volkseenheid, althans oorspronkelijke volkseenheid. Zoo verrees dan voor het oog des geestes een gansch nieuw historisch perspectief: het beeld van een volk, dat lang vóór alle geschiedkundige overlevering op een betrekkelijk beperkt gebied in Azië of, naar men tegenwoordig liever aanneemt, in Europa de nog ongesplitste, schoon vermoedelijk reeds dialectisch geschakeerde, Indogermaansche grondtaal sprak; de gemeenschappelijke voorouders van Hindoes en Parsis, van Grieken en Romeinen, van Germanen en Slawen, van den Armeniër en van den Ier. Van den Himalaya tot aan de Pyreneën, van den Ganges tot naar IJsland omstrengelde voortaan één band wat tot dusver slechts *disjecta membra* schenen.

Voor de klassieke philologen, de rechtvaardigheid eischt het te erkennen, moest de manier, waarop de *comparativi* uit de school van Bopp met de oude talen omsprongen, stof te over opleveren tot bevreemding en ergernis. Tegen hunne door eene traditie van 2000 jaren gelijkte methode, stak zij zonderling en onvoordeelig af. Het was zekerlijk een kinderlijk genoegen om Bopp op zijne vingers te tikken, wanneer hij bij het vergelijken van Grieksch en Latijn met Sanskrit, Zend en Gotisch eens een Grieksch accent verkeerd plaatste of aan zijne liefhebberij om *postquam* met het plusquamperfectum te construeeren meer dan billijk den teugel vierde. Maar dergelijke kinderachtigheden waren symptomen van een dieper liggend verschil. Hoe kon eene wetenschap, die bij hare beoefening der spraakkunst den nadruk liet vallen op de zorgvuldige bestudeering der taalmonumenten, op het nauwgezet waarnemen en opteekenen van de werkelijke overlevering, op de minutieuse onderscheiding van de verschillende grammaticale verschijnselen naar gelang van tijd, plaats en talrijkheid van hun voorkomen, hoe kon die wetenschap zich verwant gevoelen aan de jeugdige linguistiek, die haar zwaartepunt buiten het bereik der overgeleverde feiten en bewaarde bronnen in een ver vóórhistorisch verleden zocht, die de klassieke talen zonder een zweem van eerbied op één lijn scheen te stellen met de patois van den Litauschen boer

en den ‘zwarten’ Hindoe, die die talen slechts scheen te beschouwen als eene verzameling van vormen, geschikt om vergeleken te worden met vormen van het Sanskrit en andere afgelegen talen, vormen die men ontleedde, om de wording en de oorspronkelijke beteekenis van hunne afzonderlijke bestanddeelen na te sporen, terwijl de syntaxis, in menig opzicht het belangrijkste deel der spraakkunst, verwaarloosd werd! Welke vruchten, zoo scheen men niet ten onrechte te mogen vragen, kon zulk eene wetenschap afwerpen voor het einddoel der klassieke philologie, het begrijpen en waardeeren van de Helleensche en Romeinsche oudheid! Voeg daarbij van den eenen kant de zelfgenoegzaamheid der schoolsche geleerdheid, wrevel over ongewenschte stoornis, de welbekende eigenaardigheden van den Duitschen *stilus philologicus*, van den anderen kant de onvermijdelijke tekortkomingen van eene nieuwe ontluikende wetenschap, gemis aan vastheid en oefening in de handhaving der methode, onvoldoende inductie - en het wordt alleszins verklaarbaar, hoe de onverschilligheid tot vijandschap, de ontbrekende waardeering tot afkeer moest leiden. Ontegenzeggelijk was eene vraag niet misplaatst als deze van Max Müller: ‘Is het dan van zooveel meer belang, handschriften te verzamelen en te collationneeren, teksten te verklaren en bedorven plaatsen te verbeteren, dan grammaticale vormen uit verwante talen te verzamelen en te collationneeren, hunne juiste etymologische verhouding te verklaren en de bedorven opvattingen te verbeteren, die ons omtrent de ontwikkeling der taal in Indië, Griekenland en Italië zijn overgeleverd?’[1)] Volkomen juist; maar wat helpt ook de beste redeneering, waar de weerzin eens wortel heeft geschoten! Het ging den klassieken philologen met de vergelijkende taalkunde, als Gretchen met Mephistopheles: een onpartijdig toeschouwer moest de schouders ophalen en berusten: ‘du hast nun die antipathie!’

Eene toenadering tusschen philologie en linguistiek kon alleen de natuurlijke ontwikkeling van beide wetenschappen aanbrengen. Zij is geleidelijk gekomen. Hoe zij gekomen is, mag ik hier slechts zeer in 't kort aanstippen. Bedrieg ik mij niet, dan moeten vooral drie oorzaken worden onderscheiden.

In de eerste plaats de belangrijke vooruitgang in de Indo-

1) *Selected Essays* 1,250.

germaansche taalwetenschap zelve. Men heeft haar eerste tijdperk, tot zekere hoogte niet ten onrechte, ‘synkretistisch’ genoemd. Zekerlijk heerscht nog in Bopps ‘Vergleichende Grammatik’ een geest van verovering en centralisatie. De eenheid te zoeken in de bonte verscheidenheid, was de leus. Alle talen worden zooveel mogelijk aan dezelfde wetten onderworpen: wat allen gemeenschappelijk is, wordt welkom geheeten; wat eigenaardig is aan eene enkele, heet onregelmatig en geldt voor jongere afwijking. De reactie bleef niet uit. Zeer spoedig na het begin van Bopp's werkzaamheid, bijna gelijktijdig er mede, werd de vergelijkende methode door Jacob Grimm toegepast op het meer beperkt en daarom veiliger te betreden gebied der Germaansche talen. Grimms ‘Deutsche Grammatik’[1] is de grondsteen der historische spraakkunst, maar tevens eene van de stevigste schakels tusschen philologie en taalwetenschap geworden. Zij leverde voor het eerst het praktisch bewijs, dat ook in de taalkunde, om Grimm's eigen woorden in zijne opdracht aan Savigny te gebruiken, ‘die unverletzlichkeit und notwendigkeit der geschichte’ moet worden erkend. Zij is een van de groote voorbeelden geworden, die aan de beoefening der historische wetenschappen in onze eeuw den weg tot de waarheid hebben gewezen. De invloed van de ‘Deutsche Grammatik’ op de tijdgenooten was dan ook buitengewoon. Op het voetspoor van Grimm grondvestte Diez de historische grammatica der Romaansche talen, Zeuss de studie der Keltische talen, Miklosich en Schleicher pasten dezelfde methode toe op het wijdvertakte gebied der Slawische talen en op het Litausch. De talen van het oude Italië vonden in Corssen een, zij het dan ook niet altijd even gelukkigen, beoefenaar. Maar nadrukkelijk moet hier gewezen worden op de nuttige en vruchtbare werkzaamheid van Georg Curtius, die wellicht meer dan eenig ander tot het dempen der klove tusschen klassieke philologie en taalwetenschap heeft bijgedragen. Hij vooral opende door zijne geschriften, waarin de Grieksche spraakkunst en etymologie nieuw licht door de vergelijkende methode verkregen, en wellicht nog

1) Het eerste deel verscheen in 1819, maar reeds in 1822 zag eene tweede bewerking er van het licht, waarin de klankleer voor het eerst behandeld is. het tweede deel verscheen in 1826, het derde in 1831, het vierde in 1837. Zie *De Gids* van Januari 1885, blz. 87 vv.

meer door zijne druk bezochte colleges, die met even veel helderheid als behoedzaamheid de resultaten der vergelijkende taalwetenschap voor de klassieke philologie trachtten te oogsten, de oogen van een jonger geslacht voor de voordeelen, aan de nieuwe behandeling der spraakkunst verbonden. Trouwens, een man als de geniale Carl Otfried Müller, wiens graf aan de oevers van den Cephissus een duurzaam gedenkteeken is van zijne vurige liefde voor de Grieksche oudheid, heeft die voordeelen nooit miskend. Reeds in 1837 komt hij er rond voor uit: ‘Die sache ist jetzt in der that dahin gelangt, dass entweder die philologie sich ganz einer historischen erkenntniss über das werden der sprache, aller etymologischen forschungen über die gestalt der wurzeln und den organismus der grammatischen formen begeben oder sich in diesen stücken der comparativen sprachkunde als führerin und ratgeberin anvertrauen muss.’[1)] Welnu, dat de philologen meer en meer algemeen hebben leeren begrijpen, wat C.O. Müller reeds vóór eene halve eeuw zoo verrassend juist inzag, is grootendeels te danken aan de meer isoleerende of liever individualiseerende richting in de verdere ontwikkeling der taalwetenschap.

Eene tweede oorzaak van toenemende toenadering was de meer historische geest, die allengs onder de klassieke philologen werd wakker geschud. Laat mij, die niet bevoegd ben hier in bijzonderheden af te dalen, volstaan met te wijzen op de beoefening der Grieksche en halfgrieksche dialecten, der tongvallen van het oude Italië, waarvoor de inscripties de belangrijkste, gedeeltelijk de eenige bronnen zijn, op de grootere belangstelling, die men langzamerhand ook aan het oud-Latijn en zelfs aan de *lingua rustica* ging wijden, maar ook op de meer historische richting der kritiek, op de voornamelijk door Böckh en Niebuhr gegrondveste historische beschouwingswijze der Grieksche en Romeinsche oudheden. Daargelaten nog, dat enkele nieuwe leerstukken der klassieke philologie de hulp van de taalwetenschap volstrekt niet konden missen, dat zelfs de tekstkritiek, men denke slechts aan de digamma bij Homerus of aan de *d* van den ablativus bij Plautus, haar nu en dan moest inroepen, - geen historisch ontwikkeld philoloog kon zich langer neerleggen bij het denkbeeld dat de beide klassieke talen uit

1) *Kleine deutsche Schriften* 1, 12.

den hemel waren komen vallen of door eene onbekende moeder te vondeling waren gelegd. Dankbaar moest hij zich de lessen der vergelijkende taalwetenschap ten nutte maken, die hem die talen leerde beschouwen als afzonderlijke ontwikkelingen van eene oudere grondtaal en daarmede tevens als producten van eene lange historische ontwikkeling.

Eindelijk en vooral: het monopolie der klassieke philologie hield op; naast haar werd ook voor de andere Indogermaansche volken, het eene voor, het andere na, en voor eene reeks niet-Indogermaansche eene philologie in 't leven geroepen. De wetenschappelijke behandeling van een onderwerp is van het bloote lief hebberen en probeeren niet gescheiden door eene steile kloof; allerlei nauw merkbare tusschenpaden bemiddelen den overgang; ook de maatstaf voor hetgeen wetenschap mag heeten verandert in den loop der tijden, zoodat het altijd min of meer willekeurig is, een vast tijdstip te bepalen, waar eene wetenschap begint. Neem b.v. de tekstkritiek. Wanneer wij al lezende eene drukfout verbeteren, dan zijn wij, zonder of met opzet, critici. Zoo heeft men reeds zeer vroeg verminkingen in de schrijftelijke overlevering als zoodanig herkend en getracht te verbeteren. Er ligt ongetwijfeld een groote afstand tusschen dergelijke tastende pogingen en de kritische zekerheid van een Bentley, maar het zoude niet moeilijk zijn, de vele etapen op dien langen weg door voorbeelden te verduidelijken. Niet anders is de ontwikkelingsgang op elk ander gebied der philologie geweest: overal een langzaam opklimmen van doellos waarnemen tot desbewust zoeken, van dilettantisme tot wetenschap.

Zoo, langzaam voorbereid, door de tijdsomstandigheden tot rijpheid gebracht, verrezen in het begin van onze eeuw de wetenschappen, die zich het onderzoek naar de geschiedkundige ontwikkeling van het geestelijk leven der volkeren ten doel stellen. Eene Indische philologie werd door de mannen van de Asiatic Society te Calcutta en door de gebroeders Schlegel gegrondvest, eene Germaansche door de gebroeders Grimm en Lachmann, eene Romaansche door Raynouard en Diez. De beproefde methode der klassieke philologie wordt overal toegepast; het voorbeeld der klassieke philologie wordt een van de voornaamste factoren in de verheffing van het oude raden en voelen tot streng wetenschappelijken arbeid. Kritiek en verklaring op den grondslag van nauwkeurige grammaticale en metrische waarnemingen:

ziedaar wat bovenal noodig was. ‘Soll’ - zoo eischt A.W. von Schlegel[1] - ‘soll das studium der indischen literatur gedeihen, so müssen durchaus die grundsätze der classischen philologie, und zwar mit der wissenschaftlichsten schärfe darauf angewandt werden.’ Typisch is in dit opzicht Karl Lachmann. Zelf een meester der klassieke philologie, wier kritische methode hem eene belangrijke hervorming te danken heeft, is hij een van de medestichters der Germaansche philologie geworden. De bewerker van Lucretius en van het Nieuwe Testament, de onderzoeker van de Ilias, is tevens de eerste wetenschappelijke bewerker van Wolfram von Eschenbach en van Lessing, de eerste wetenschappelijke onderzoeker van de Nibelungen. Zoo vinden wij ook andere klassieke philologen op verwant terrein werkzaam: Moriz Haupt als Germanist, Immanuel Bekker als Romanist. Het heeft in onze dagen, nu de krijgsleus ‘qui nous délivrera des Grecs et des Romains’ reeds tot de zoogenaamde *Neuphilologen* (wie verlost ons van dit schrikkelijk woord?) is doorgedrongen, een eigenaardig nut, aan dien ontwikkelingsgang der moderne philologieën te herinneren. Voor elken philoloog, welke tak van wetenschap hij beoefene, moest het een eisch van piëteit, van fatsoen had ik bijna gezegd, zijn en blijven, de eerwaardige wetenschap, aan welke hij zoo veel verschuldigd is, met kracht te helpen handhaven.

Onnoodig, in het licht te stellen, hoe door de uitbreiding van de philologische studiën ook de band tusschen de philologie en de taalwetenschap nauwer moest worden toegehaald. Niet alleen, dat de nieuw optredende philologieën van meet af aan met de vergelijkende taalwetenschap in onafgebroken verkeer en wisselwerking stonden - ik behoef slechts te wijzen op Jacob Grimm, die de schepper der Germaansche spraakkunst, maar tegelijk ook de wetenschappelijke stichter der Germaansche mythologie en tot zekere hoogte ook der Germaansche rechtsgeschiedenis werd -, maar, wat meer zegt, sommige philologische studiën, met name de Keltische en Litausche, zijn door linguisten uit de school van Bopp eerst in 't leven geroepen.

Zoo is dan de onverkwikkelijke strijd tusschen philologie en linguistiek niet meer van onzen tijd. Beide wetenschappen hebben veel geleerd en veel vergeten. Eene dwaze etymologie wordt

1) *Indische Bibliothek* 1, 22.

niet meer als welkom wapen gehanteerd tegen het studievak dat haar het aanzijn schonk, evenmin als eene mislukte conjectuur ooit in staat is geweest het vertrouwen te schokken in de methode der klassieke philologen. En toch, met dat al, er is nog geen reden tot volledige tevredenheid, er hapert nog iets aan de verhouding. Het oude antagonisme is wel verdwenen, maar zekere tegenstelling is gebleven. Bij alle wederzijdsche waardeering, is de opvatting nog zeer algemeen, alsof taalwetenschap en philologie tot elkander wel in zekere betrekking staan, maar in geene andere dan die van wederkeerig hulpbetoon, eene betrekking niet zeer verscheiden van de verhouding, die tusschen de moderne historische taalwetenschap en de psychologie of de physiologie bestaat. Het zij mij vergund, daartegenover eene andere opvatting te verdedigen, eene opvatting, onmiddellijk voortvloeiende uit het begrip *philologie*. Dit begrip dient dus allereerst nader bepaald.

II.

Den 8^{en} April 1777 liet zich een achttienjarig jongeling, ondanks het verzet van den prorector, als *philologiae studiosus* inschrijven in het album der Georgia Augusta te Göttingen. Friedrich August Wolf, de onsterfelijke schrijver der *Prolegomena*, de eerste student en zes jaar later de eerste professor in de philologie, heeft met een oud woord een nieuw begrip verbonden. Of moeten wij zeggen: een oud begrip vernieuwd? Reeds de ouden toch zien van Plato aan in φιλόλογος iemand die belang stelt in wetenschap, iets later in φιλόλογία de studie van taal- en letterkundige kwesties.[1)] Onder den onmiskenbaren invloed van de groote Duitsche dichters en denkers der 18de eeuw, van Winckelmann en Herder, dan ook van Goethe en W. von Humboldt, is door Wolf de klassieke philologie verheven tot de wetenschap der klassieke oudheid. Uitgewerkt werd dan Wolfs opvatting, gelijk bekend is, voornamelijk door zijn grootsten leerling August Böckh. Hem is het gelukt, vooral door zijne colleges over encyclopaedie en methodologie der philologische wetenschappen, gedurende eene meer dan vijftigjarige werkzaam-

1) Zie o.a. *Handiuch der klass. Altertums-Wissensch.* her. von Iwan Müller I, 142 v.

heid aan de Berlijnsche hoogeschool herhaaldelijk gehouden en na zijn dood uitgegeven[1], het begrip der philologie als cultuurwetenschap meer en meer ingang te doen vinden. Voor Böckh is het einddoel der klassieke philologie de reconstructie der klassieke oudheid: hij onderscheidt de formale philologie, kritiek en verklaring op den onmisbaren grondslag van spraaken verskunst, en het onderzoek naar de verschillende uitingen van het antieke leven: het openbaar en het bijzonder leven, letterkunde en kunst, mythologie, wijsbegeerte, wetenschappen. Tal van stelsels zijn in den loop der jaren beproefd, zeer verschillend uitgewerkt, maar in de hoofdzaak, de bepaling van het doel en de taak der philologie, met het systeem van Böckh overeenstemmende. Laat mij alleen nog de woorden aanhalen van een van de grootste philologen van den nieuweren tijd, van Friedrich Ritschl, die met Böckh de taak der philologie omschrijft als ‘die reproduction des lebens des classischen alterthums durch erkenntniss und anschauung seiner wesentlichen äusserungen’, maar niet nalaat er uitdrukkelijk op te wijzen, dat die reproductie niet alleen op historisch onderzoek, maar tevens op de conserveering en de noodige emendatie van de letterkundige voortbrengselen behoort gericht te zijn.[2]

De ruime en schoone opvatting, door Wolf en Böckh in woord en geschrift gepredikt, heeft zich dan van de klassieke philologie voortgeplant tot de philologische wetenschappen, die naast haar en naar haar voorbeeld zijn ontkiemd: de Indische, Germaansche, Romaansche, Semitische en andere philologieën. Zij allen vinden haar middelpunt in eene nationale letterkunde, van waar zij het geestelijk leven der volkeren, die binnen haren kring vallen, trachten te begrijpen en te schilderen.

Wel zijn er bij herhaling bezwaren gerezen tegen deze opvatting, bezwaren van theoretischen en van practischen aard. Theoretische bedenkingen heeft voor enkele jaren vooral H. Usener doen hooren in eene met zeer veel talent geschreven brochure.[3] Van het standpunt van den klassieken philoloog doet hij terecht uitkomen, dat bij de tegenwoordige uitbreiding

1) A. Böckh, *Encyclopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*, her. von E. Bratuscheck, 2e aufl., Lpzg 1886.
2) F. Ritschl, *Die neueste Entwickelung der Philologie* (1833) in zijne ‘Opuscula philologica’ 5, 1-18.
3) *Philologie und Geschichtswissenschaft*. Bonn 1882.

van onze kennis de geschiedenis der klassieke volken niet meer van die van andere volken der oudheid, hunne kunst niet meer van de Oostersche kunst, hun godsdienst niet meer van andere godsdiensten kan worden losgemaakt. Wie zal het ontkennen? Maar moet daarom de philologie het gebied der historische wetenschappen mijden en zich, volgens Useners raad, bepalen tot de litteratuur, tot het geschreven woord? Zoude inderdaad het φιλολου∈ῖν zich dienen te beperken tot het streven, 'nachzuempfinden und nachzudenken, was bedeutende menschen vor uns empfunden und gedacht'?[1)] Loopen wij dan niet gevaar tot het standpunt van Wagner terug te keeren, die het zulk een genot vindt 'zu schauen wie vor uns ein weiser mann gedacht', maar er onmiddellijk op laat volgen: 'und wie wir's dann zuletzt so herrlich weit gebracht'? Heeft Usener gelijk, dan is philologie in 't geheel geene wetenschap, maar eene kunst, techniek, methode. Trouwens, Usener is een veel te scherpzinnig en omzichtig geleerde, om de consequenties van zijne leer aan te durven: hij haalt door een achterdeurtje binnen wat hij door de voordeur heeft verwijderd. De philoloog mag ook volgens hem geene enkele kwestie uit het gebied der historische wetenschappen uit den weg gaan, zijne ware leus moet het woord van Terentius zijn: *Homo sum: humani nil a me alienum puto* - maar zoodoende verlaat hij zijn eigen domein en betreedt verwant terrein. Bedrieg ik mij niet, dan ligt de voorname fout van Useners betoog hierin, dat hij twee wetenschappen niet onderscheidt: de philologie en de wetenschap, die men voorshands de algemeene cultuurwetenschap kan noemen, Zijne theoretische bezwaren zullen, naar ik mij vlei, in den loop van mijne uiteenzetting hunne oplossing vinden, ook zonder dat ik ze opzettelijk tracht te weerleggen.

Dat de practijk tegenover de stoute vlucht der wetenschap de beperkte krachten van den mensch plaatst, dat weten wij allen. Het doel, dat de wetenschap der nationaliteit, zooals men de philologie in den zin van Wolf en Böckh zoude kunnen noemen, zich stelt, is tot dusver voor geen enkel volk werkelijk bereikt en door de krachten van één man zeer zeker onbereikbaar. Maar wat bewijst dit tegen de eenheid van het wetenschappelijk onderzoek? Immers niets. De ideale eenheid van

1) Usener, *t.a. pl.* blz. 27.

het onderzoek mag niet worden gemeten aan de nietigheid van den individu, die tot verdeeling van den arbeid wordt gedwongen, niet door de stof, maar door zijne eigen zwakheid. Laat elk philoloog, naar het woord van den dichter, op het kleinste plekje de grootste kracht trachten te verzamelen, doch hij vergete niet, dat ook dit plekje slechts helder kan worden, wanneer van alle kanten het licht er op kan vallen. Zooals de toestand geworden is, moet de philoloog de staatkundige geschiedenis aan den historicus, de rechtsgeschiedenis aan den jurist overlaten. Niet, omdat de geschiedenis van het recht b.v. buiten zijn domein ligt, maar omdat hij doorgaans de juridische vorming zal missen, die voor het nauwkeurig begrip van de rechtstermen en rechtsbegrippen noodig is. Maar van den anderen kant is de uitgever en uitlegger van de IJslandsche saga's, die onvergelijkelijke gedenkstukken van Oudgermaansch leven, zoo hij het Noordsche recht niet kent, ten eenenmale ongeschikt voor zijne taak. Maar waarom door meer voorbeelden toe te lichten wat niemand loochent.... in theorie!

Elke beperking van de ideale taak, door Wolf, Böckh en Ritschl aan de philologie toebedeeld, zoude metterdaad een terugtred zijn. Beter kan het wezen der philologie moeilijk omschreven worden, dan het onlangs door een van de bekwaamste Romanisten is geschied. ‘Die philologie’, zegt A. Tobler, bestrebt sich, von dem geistigen leben der in völker gesonderten menschkeit, wie dasselbe sich geschichtlich entwickelt hat und wie es immer noch sich zu bezeugen fortfährt, eine wissenschaftlich gerechtfertigte anschauung zu gewinnen[1)].

Aarzelt men voor eene zoo veel omvattende, met den dag zich uitbreidende wetenschap den ouden naam ‘philologie’ te behouden, zoo vinde men een beteren. Tenzij men ‘volkswetenschap’ in den hier vereischten zin wil gedoogen, wat ook zijne bezwaren heeft, zal dit niet zoo gemakkelijk gaan. En is het wel noodig, waar reeds in het oude Rome L. Ateius zich *philologus* noemde, ‘quia multiplici variaque doctrina censebatur’?[2)]. Zoude het niet veeleer gepast en nuttig zijn, reeds door den ouden naam het bewustzijn levendig te houden, dat onze wetenschap, hoe ver hare grenzen ook zijn uitgezet, in al haar tak-

1) *Grundriss der roman. Phil.* her. von G. Gröber I, 251.
2) Sueton. *de grammat.* 10.

ken wil blijven hechten aan de oude deugd der philologen, de akribie?

Na aldus het begrip ‘philologie’ iets nader te hebben bepaald, kan de vraag worden overwogen, in welke verhouding tot haar de taalwetenschap behoort te staan. Een paar jaar geleden heeft de bekende linguist prof. Karl Brugmann te Leipzig die vraag behandeld[1)], en in hoofdzaak ben ik het met diens denkbeelden, waarvan ik in het thans volgende gedeelte enkele keeren gebruik maak, eens.

III.

Het geestelijk leven van een volk kan zich naar zeer verschillende kanten, in zeer verschillende werkzaamheden en scheppingen openbaren. Taal, geloof en mythus, recht en zeden, litteratuur, kunst en wetenschap, de vorming en vervorming van het openbaar en het bijzonder leven: het zijn slechts segmenten van een cirkel. Geen volk, dat niet ten minste enkele dier vormen van geestelijk leven heeft ontwikkeld; geen volk zonder taal en geloof, geen volk zelfs, dat niet sporen van artistiek gevoel, niet kiemen van wetenschappelijk denken vertoont. In zoover heeft elk volk aanspraak op philologische bestudeering. Wanneer dus beweerd is, dat er wel sprake kan wezen van eene Egyptische of Assyrische philologie, maar niet van eene Tungusische of Namaqua-philologie, dan is dit wel feitelijk juist, maar zuiver theoretisch onjuist.

Eene universeele philologie, met andere woorden eene wetenschap, die de ontwikkeling van het geestelijk leven der menschheid onderzoekt, is dus het laatste en hoogste doel van alle philologische werkzaamheid, het grootsche gebouw, tot welks voltooiing elk arbeider zijn steentje bijbrengt. Dit ontzaglijk gebied laat eene indeeling toe uit twee gezichtspunten: uit een materieel en uit een ethnografisch gezichtspunt. Ik bedoel: naar gelang van de verschillende openbaringen van het geestelijk leven verkrijgen wij eene splitsing in taalwetenschap, mythologie, geschiedenis der letterkunde, kunstgeschiedenis, oudheden enz., en naar gelang van de volkeren, waarin de menschheid

1) K. Brugmann, *Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft*. Strassburg 1885, blz. 3-41.

verdeeld is, verkrijgen wij eene splitsing in Indische, Grieksche, Egyptische, Chineesche philologie enz. Beide indeelingen kruisen elkander, en wij verkrijgen als kleinste eenheden leerstukken als Indische taalwetenschap, Grieksche mythologie, geschiedenis der Chineesche letterkunde, der Egyptische kunst, Romeinsche oudheden enz. Aan welke indeeling de voorkeur moet worden geschonken, niet op zich zelve beschouwd, maar van het standpunt van den philoloog, kan niet twijfelachtig zijn. Het wezen der philologie immers eischt historisch verband, continuïteit, niet enkel gelijksoortigheid. Nu ligt het voor de hand, dat een historisch verband bestaat tusschen de verschillende geesteswerkzaamheden van één en hetzelfde volk, terwijl tusschen de dragers der beschaving, de verschillende stammen en volkeren, geenszins altijd de onmisbare geschiedkundige samenhang gevonden wordt. Zonder kennis van de taal, het voertuig der gedachte, is geene letterkundige studie denkbaar, zonder kennis van de schriftelijke bronnen geene archaeologie of antiquiteiten. Van den anderen kant is de vergelijkende bestudeering van Chineesche en Germaansche taalwetenschap, van Egyptische en Indische mythologie zeer nuttig en zelfs zeer gewenscht, maar hare resultaten komen ten goede aan de algemeene taal- en godsdienstwetenschap, niet aan de philologie, die historische continuïteit onderstelt. De natuurlijke en tot haren aard passende indeeling der philologie moet dus de volkseenheden tot punt van uitgang nemen. Het geestelijk leven van ons volk te vervolgen en te leeren begrijpen in zijn geheelen omvang en zijne geheele historische ontwikkeling, zoover de bronnen van onze kennis reiken, ziedaar b.v. het schoone arbeidsveld der Nederlandsche philologie. De Nederlandsche taalwetenschap, of, taalkundig juister uitgedrukt, de wetenschap der Nederlandsche taal, kan uit den aard der zaak niets anders zijn dan een deel van de Nederlandsche philologie. Maar even goed mogen wij reeds nu de algemeene formule bezigen: de taalwetenschap kan onmogelijk iets anders wezen dan een integreerend deel van de philologie.

Philologie, zeide ik, eischt historisch verband. In tweeërlei opzicht dient hier echter eene al te enge begripsbepaling vermeden.

Waarheen wij onzen blik richten in het onmetelijk verschiet van de geschiedenis der menschelijke beschaving, overal stuit hij op hetzelfde verschijnsel: geen stam, geen volk heeft zich

geheel uit eigen middelen, geheel zonder invloeden van buiten ontwikkeld. De dagen, dat men de sagen van Cecrops, van Danaus, van den Phenicièr Cadmus voor halfgeleerde verdichtsels uitkreet, om zich met grootere veiligheid in den zoeten droom van de volstrekte oorspronkelijkheid der Grieksche cultuur te kunnen vermeien, zijn lang voorbij. Wie oogen heeft om te zien moet uit de vergelijking van de overblijfselen van Babylon en Niniveh met de vondsten in Grieksche en Italische graftomben de overtuiging putten, dat de Helleensche kunst, welke men zoo geheel door eigen kracht van eene kinderlijke nabootsing der natuur tot het wonderwerk van eene Venus van Milo opgeklommen waande, bij hare Oostersche zuster ter schole is gegaan. Wie wil heden nog ontkennen, dat de Hellenen ook Semitische godheden in hun pantheon hebben opgenomen of uitheemsche met hunne eigen voorvaderlijke goden hebben samengesmolten? Böckh zelf reeds heeft aan de maten en gewichten de heirbaan der oude cultuur aangewezen. En wat van de Grieken moet worden toegegeven, in hoeveel sterkere mate geldt het van andere volken! De nationale beschaving der Germanen is vroegtijdig en steeds weer doortrokken van antieke elementen, en met de Romaansche volken hebben de Germaansche gedurende de middeleeuwen en den nieuweren tijd bijna onafgebroken in nauw verband gestaan, meer nemende dan gevende: het is juist eene voorname taak der Germaansche philologie, de verhouding van de inheemsche tot de vreemde bestanddeelen na te gaan en hunne samensmelting te verduidelijken. De machtige invloed van de Grieksche cultuur op Rome rechtvaardigt eene nauwere aaneensluiting van de Grieksche en Latijnsche philologie, niet de verbreide, maar onbewijsbare hypothese van een Graeco-Italisch tijdperk. De cultuur van de Hongaren, een niet-Indogermaansch volk, is in hare ontwikkeling ondenkbaar zonder voortdurende aanraking met de Duitsche en Slawische. Met één woord: geen volk, ook het meest begaafde niet, kan geïsoleerd worden beschouwd. Welk eene geschiedenis vertelt alleen ons alphabet, dat door Rome en Griekenland naar Phenicië en ten leste naar Egypte leidt, zoodat terecht gezegd is, dat in elke letter, die wij op het papier zetten, de mummie van eene oude hiëroglyphe ligt opgesloten!

Maar - en voor ons doel is dit van het allergrootste belang - nog naar eene andere zijde verlangt de philologie van

een volk uitbreiding van haar gebied. Wij Nederlanders zijn met de Duitschers, de Engelschen en de Scandinavische volken loten van één stam: wij zijn Germanen. Anders uitgedrukt: de lange reeks van Germaansche stammen, die deels ten onder zijn gegaan, gelijk de Goten en Vandalen, deels in hunne nakomelingen nog thans voortleven, gelijk de Franken en Friezen, heeft zich ontwikkeld uit een Germaansch grondvolk, dat zich echter reeds bij het begin van onze overlevering niet meer als ongesplitst geheel aan ons oog vertoont. En dit Germaansche grondvolk, welks oudste historisch bewijsbare woonplaatsen gezocht moeten worden ten noorden van het onmetelijke onbewoonde woudgebergte, dat de ouden onder den naam *Hercynia* kenden, heeft zich - wellicht 2000 jaren vóór onze tijdrekening of nog eerder - losgemaakt uit eene nog grootere, nog oorspronkelijkere volkseenheid, het Indogermaansche grondvolk. De gevolgtrekking ligt voor de hand. De Nederlandsche philologie vormt met de Duitsche, de Engelsche en de Scandinavische de Germaansche philologie, gelijk de Fransche of de Italiaansche onderdeelen der Romaansche, de Russische of de Boheemsche onderdeelen der Slawische philologie zijn. Zoo heeft de Germaansche philologie - en met de zusterphilologieën is het niet anders gesteld - eene dubbele taak: vooreerst heeft zij de afzonderlijke leden van het Germaansche volksverband als individus te beschouwen, maar in de tweede plaats wordt ook het gansche Germaansche volksverband, belichaamd als het ware in het Germaansche grondvolk, voor haar een individu, dat in taal, geloof, recht enz. eigenaardige trekken vertoont, die het eene zelfstandige plaats toekennen in den kring der Indogermaansche volken. Om het meest in 't oog vallende voorbeeld uit het gebied der taal te nemen: de door Rask en J. Grimm ontdekte wet der klankverschuiving. Wanneer aan het Lat. *edo*, het Gr. ἔδομαι, het Lit. *edmi* een Germ. werkwoord *etan* ‘eten’, of aan den Indogermaanschen wortel *vid* in het Ind. *vēda*, het Gr. *Ϝοῖδα*, het Lat. *video* op Germaanschen bodem *wit* in het Gotische *witan*, ons *weten* beantwoordt, dan is de in deze woorden verschijnende verandering van de oorspronkelijke Indogermaansche *d* tot de Germaansche *t* niets toevalligs, maar eene regelmatige klankwijziging, die aan elke Indogermaansche *d* in het Germaansch is voltrokken. Eene soortgelijke regelmatige verandering hebben alle oorspronkelijke Indogermaansche ex-

plosivae, de scherpe *p t k*, de zachte *b d g*, de geaspireerde *bh dh gh* (Grieksch *φ ϑ χ*) in het Germaansch ondergaan. Reeds de wet der klankverschuiving ware voldoende, om aan den Germaanschen taaltak zijne zelfstandigheid te verzekeren, ook al kwamen niet talrijke andere kenmerkende eigenaardigheden haar bevestigen. Maar ook op ander gebied van het Germaansche geestesleven vinden wij dergelijke karakteristieke trekken: de Germaansche philologie heeft hen te verzamelen en te ordenen en op den grondslag van dit onderzoek de oudste geschiedenis van het leven der Germanen te reconstrueeren.

Nog een stap verder, en wij komen tot het begrip der Indogermaansche philologie. Hare taak zoude dus zijn: de geestelijke ontwikkeling van de Indogermaansche volksfamilie van den tijd der Indogermaansche gemeenschap aan tot op onze dagen te vervolgen. Natuurlijk eene ideale taak, die zij in de practijk aan de noeste arbeiders op zeer uiteenloopend en toch verwant gebied dient over te laten. Inderdaad toch bebouwt Max Müller, wanneer hij de hymnen van den Rigveda uitgeeft, geen ander arbeidsveld dan hij, die uit een wetenschappelijk oogpunt eene studie wijdt aan Alphonse Daudet, en tusschen de *Prolegomena* van F.A. Wolf en de voortreffelijke onderzoekingen, die ons een paar jaar geleden Gustav Meyer over het 'Schnaderhüpfel' in de Alpen heeft geschonken[1)], kan een theoretisch verschil niet worden toegegeven. Wat echter de Indogermaansche philologie, zooals de wetenschap zich tegenwoordig heeft ontwikkeld, niet aan de afzonderlijke philologieën kan afstaan, maar zelve ter hand moet nemen, dat is het opzoeken van de eenheid in de verscheidenheid, de eenheid, die de Indogermanen tegenover de andere groote volksfamiliën der aarde, de Semieten, Chamieten, de zoogenaamde Oeral-Altaïsche volkeren, de Polynesiërs enz. als individu kenmerkt.

Is nu deze opvatting der Indogermaansche philologie eene abstractie, een droombeeld, een schermen met begrippen? Een beslist neen mag het antwoord zijn. Want de Indogermaansche taalwetenschap, die sinds Franz Bopp, dus ruim eene halve eeuw, bloeit en welig tiert, is immers niets anders dan een onderdeel, een segment dier wetenschap, gelijk de Nederlandsche

1) G. Meyer, *Essays und Studien zur Sprachgeschichte und Volkskunde*, Berlin 1885, blz. 332 vv.

taalwetenschap een deel is van de Nederlandsche philologie. Wel moet worden toegegeven, dat tot dusver de Indogermaansche philologie haar zwaartepunt gevonden heeft in haar taalkundig gedeelte. Zeer natuurlijk, daar op geen ander gebied het historisch verband en de oorspronkelijke eenheid der Arische volken zoo onmiddellijk en helder in 't oog springen. Dit neemt niet weg, dat ook andere deelen der Indogermaansche philologie - aldus opgevat - reeds aanbouw hebben gevonden of op aanbouw wachten. En, inderdaad, van hoeveel belang het voor den linguist moge zijn te weten, of de oorspronkelijke Ariërs één *a*-klank of drie *a*-klanken of een half dozijn *a*-klanken gekend hebben, voor den beschaafden, historisch gevormden mensch is het van oneindig grootere beteekenis, de vragen te zien beantwoord, of zijne voorouders tot één god hebben gebeden of tot meer dan één, of zij troglodyten waren dan wel of zij in ommuurde steden woonden, of zij metalen hadden leeren bewerken dan wel of zij in eene steenperiode leefden, ja zelfs of zij den groei van hunne baarden met scheermessen temperden, zij het dan ook hoogst primitieve, of, zooals de tiran Dionysius, met gloeiende notedoppen[1]. Laat mij met een enkel woord de methode aanstippen, die hier tot uitkomsten leidt.

IV.

Indien wij eens niets wisten van het bestaan van het Latijn, indien alle historische bescheiden voorafgaande aan de dertiende eeuw ontbraken en de overlevering zelfs zweeg van de vroegere existentie van een Romeinsch rijk, dan zoude eene bloote vergelijking der zeven of acht Romaansche talen ons in staat stellen te beweren, dat er eens eene taal moet hebben bestaan, die aan al die talen het aanzijn heeft geschonken. En eene zorgvuldige vergelijking van de Romaansche vormen en woorden zoude het ons tot zekere hoogte mogelijk maken, de moedertaal op kunstmatige wijze te construeeren, al zouden wij dan ook niet de klassieke taal van Cicero verkrijgen, maar het Volkslatijn, gelijk het oorspronkelijk in de verschillende provinciën van het Romeinsche rijk gesproken werd. Het

1) Zie hiervoor Th. Benfey, *Rasiermesser in indogermanischer Zeit* (1875) en O. Schrader, *Sprachvergleichung und Urgeschichte* (Jena 1883), blz. 53 v.

Fransche werkwoord *choir* leidt met het Provençaalsche *cazer*, het Portugeesche *cahir*, het Spaansche *cader* en het Italiaansche *cadere* tot een vulgair-Latijnschen vorm *cad*ĕ*re*, die aan het klassieke *cádĕre* moet beantwoord hebben. Hier is toevallig in het Italiaansch de groudvorm bewaard, maar ook zonder dit gelukkige toeval zoude geen andere denkbaar wezen.

Dat ook de hypothese van het bestaan eener Indogermaansche grondtaal het noodzakelijk gevolg is van het begrip der Indogermaansche taaleenheid, heeft natuurlijk reeds de stichter der vergelijkende taalwetenschap ingezien. Nadat de korte dwaling, als ware het Sanskrit de moedertaal, plaats had gemaakt voor de ware opvatting, dat alle Arische talen van eene verloren moedertaal afstammen, was het slechts een staaltje van consequente redeneering, dat men die moedertaal niet als eene imaginaire, maar als eene werkelijke grootheid beschouwde, als de taal, die, zij het dan ook reeds dialectisch geschakeerd, door de nog ongesplitste Indogermanen onmiddellijk vóór hunne scheiding werd gesproken. De eerste, die de poging waagde die Indogermaansche grondtaal wezenlijk te reconstrueeren, was August Schleicher in zijn ‘Compendium’ (1861). Zijn recept voor deze kunstbewerking luidde in 't kort als volgt: trek van een in alle of de meeste Indogermaansche talen voorkomenden vorm af al wat tot de afzonderlijke ontwikkeling van elke taal in 't bijzonder behoort; wat dan overblijft, is de grondvorm. Een voorbeeld, waarbij ik natuurlijk voor zoover noodig de vorderingen van de wetenschap sinds Schleicher in toepassing breng, zal het recept verduidelijken. Het woord ‘akker’ heet in het Sanskrit *ájras*, in het Grieksch ἀγρός, in het Latijn *ager*, in het Gotisch *akrs*. Nu leert ons de vergelijkende spraakkunst, dat in het Gotisch *k* uit *g* ontstaan, en vóór de *s* eene *a* uit oudere *o* verloren is gegaan, zoodat het Gotisch op een grondvorm *agros* leidt; voorts leert zij ons, dat in het Sanskrit *j* uit de palatale *g*, en de *a* der tweede lettergreep uit *o* is voortgekomen, zoodat wij eveneens tot *agros* komen, en de analyse van de vormen in de andere talen levert hetzelfde resultaat op. Men neemt derhalve aan, dat *agros* de grondvorm geweest is. Dezelfde methode leidt tot een accusatief *agrom*, een genitief *agresjo*, een ablatief *agrōd*, enz. Zoo besluiten wij uit het Latijnsche *piscis*, het Gotische *fisks* en het Oudiersche *iasc* tot een Indogermaansch *piskos*; zou zoude het

getal 5 in den voortijd *pénqe*, het getal 10 *dékm̥* hebben geheeten; zoo leiden het Lat. *hostis* ‘vijand’ en ons *gast* tot een Indogermaansch *ghostis* met de indifferente beteekenis ‘vreemdeling’.[1)] De vraag rijst: hebben nu de zoo gereconstrueerde grondvormen werkelijk bestaan? Ik zoude niet zonder voorbehoud bevestigend willen antwoorden. Schleicher heeft eens voor de grap eene fabel in de Indogermaansche grondtaal verteld met het opschrift: *avis akvāsas ka* ‘het schaap en de paarden.’ Thans zouden wij dit opschrift geven: *ovis ekvōs qe*. Wat is daarmede gezegd? De wijziging van Schleichers titel belichaamt twee van de belangrijkste ontdekkingen, die in den laatsten tijd op het gebied der Indogermaansche klankleer zijn gedaan: vooreerst de omwenteling in de opvatting van het vocalisme, door de onderzoekingen van Amelung, Brugmann, de Saussure en anderen teweeggebracht, volgens welke onder meer niet de Europeesche *a e o* door eene splitsing uit *a*, maar omgekeerd de eentonige Indische *a* door een samenvloeien van de drie klanken ontstaan is; in de tweede plaats de waarneming, het eerst door Ascoli openbaar gemaakt, dat reeds de Indogermaansche grondtaal eene dubbele reeks van keelklanken heeft gekend, eene velare en eene palatale. Het is dus duidelijk: het bestaan der Idg. grondtaal is een onbetwistbaar historisch feit, maar de vormen, die wij werkelijk reconstrueeren, zijn niets anders dan formules of graphische voorstellingen, in welke de afwisselende theorieën der geleerden omtrent omvang en hoedanigheid van de taalstof, die de verschillende talen uit de grondtaal hebben medegebracht, hare aanschouwelijke voorstelling vinden. Wij mogen niet alleen gelooven, maar durven zelfs hopen, dat onze tegenwoordige grondvormen binnen een niet al te lang tijdsverloop den toets der voortschrijdende wetenschap niet meer zullen doorstaan.

Reeds spoedig na de schepping der vergelijkende spraakkunst kwam men tot de overtuiging, dat door etymologie nog iets hoogers bereikt kon worden dan de bevrediging, die eene welgelukte combinatie den navorscher schenkt. De woorden en vormen der Indogermaansche grondtaal werden al spoedig oorkonden in het groote archief der taal, waarin men velerlei

1) In Schleichers systeem zouden de aangehaalde grondvormen hebben geluid: *agras, agram, agrasja, agrāt; piskas, kankan, dakan, ghastis*.

merkwaardige berichten over het oudste voorhistorische leven der volkeren kon lezen. Woorden beteekenen dingen. Waar een volk een woord bezit, bezit het ook het ding, dat het beteekent. Wanneer alle Arische talen voor het handwerk en de gereedschappen van den herder en den jager dezelfde uitdrukkingen kennen, dan vergunt ons dit taalkundig feit eene gevolgtrekking ten opzichte van den trap van beschaving van het Indogermaansche grondvolk. Gelijk men landschappen heeft ontworpen uit de vroegere ontwikkelingsperioden der aarde, zoo kon men er nu aan denken, een tafereel van het leven van onze Arische voorouders te ontwerpen. Een tijdperk, welks bestaan men nauwelijks had vermoed, verkreeg in het licht der taalwetenschap werkelijkheid, kleur en leven; het scheen, alsof de mummiën in een museum van oudheden plotseling hare opstanding vierden en begonnen te verhalen van hetgeen zij vele duizend jaren vóór Christus hadden gedaan en gezien. Het kan hier niet mijne taak zijn de geschiedenis der linguistische palaeontologie, die haar wetenschappelijken grondvester in Adalbert Kuhn (1845) heeft gevonden, in bijzonderheden te schetsen. In onze dagen wordt niet meer betwijfeld, dat de idyllische toestand van het Arische leven, dien ons Max Müller, Whitney e.a., het uitvoerigst, maar helaas tevens het minst kritisch van allen Adolphe Pictet[1)] met levendige kleuren hebben gepenseeld, een schoone droom is geweest. Hooren wij b.v. Max Müller, dan zoude het leven der Ariërs vóór hunne splitsing dat van ‘agricultural Nomads’ geweest zijn. Zij verstonden de kunst van te ploegen, wegen aan te leggen, schepen en wagens te bouwen, te weven en te naaien, bevestigde plaatsen en huizen te doen verrijzen. Zij konden tellen en hadden het jaar in maanden verdeeld. Zij hadden de belangrijkste huisdieren, ook het paard, getemd; zij waren bekend met de nuttigste metalen en met bijlen en zwaarden gewapend. Zij hadden een ‘nicely-organised family life’, volgden hunne aanvoerders en koningen, gehoorzaamden hunne wetten en instellingen en waren vervuld met het denkbeeld van een goddelijk wezen, dat zij bij verschillende namen aanriepen.[2)]

1) *Les Origines Indo-européennes ou les Aryas primitifs. Essai de paléontologie linguistique*. Paris 1859-63, 2e éd. 1877.
2) *Selected Essays* 1, 320-355. De verhandeling ‘Comparative Mythology’, die deze schildering behelst, is van 1856.

Hier nu moeten wij met Goethe uitroepen: ‘Weg du traum, so gold du bist!’ Inderdaad, indien onze Indogermaansche voorouders den hoogen trap van beschaving bereikt hadden, dien een begrijpelijk optimisme en eene zeer bedenkelijke methode voor den dag tooverden, hoe komt het dan, dat de betrouwbare historische berichten over betrekkelijk late perioden in het afzonderlijk volksbestaan van Germanen, Slawen en andere volken op een oneindig lager standpunt wijzen; hoe komt het dan, dat het anthropologisch onderzoek van den voortijd eveneens tot geheel andere uitkomsten leidt? Blijkbaar haperde er er iets aan de methode. Het is de groote verdienste van Victor Hehn, in zijn bekend geniaal werk ‘Culturpflanzen und Haustiere in ihrem Uebergang von Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa’ (1870), aan dit phantastisch beeld van den Arischen voortijd, dat bijna reeds een dogma was geworden, een einde te hebben gemaakt. Het is waar, het beeld van den ouden Ariër, dat Hehn ontwerpt, is minder liefelijk dan de idylle, die uit den smeltkroes van Max Müller te voorschijn kwam. Wij zien een rusteloos rondtrekkenden, vee slachtenden herder, die in onderaardsche holen woont en zich tatoueert, die zijne pijlen in vergif doopt, uit den schedel van den verslagen vijand drinkt en de voor den strijd ongeschikt geworden grijsaards doodt, die tegelijk wreed en bijgeloovig is, zooals alle natuurvolken, en zijne wonde door den toovenaar laat genezen, die zijne vrouw, somtijds ook zijne vrouwen koopt of rooft, die zich uit de huiden der gejaagde dieren zijn leeren wambuis vervaardigt met een priem van hoorn en eene darmsnaar - om kort te gaan, een menschelijk wezen, welks beschaving vrij wel op denzelfden trap staat, op welken men de inboorlingen van Amerika en Australië heeft aangetroffen. De schildering van Hehn is wellicht wat donker gekleurd - een natuurlijke terugwerking tegen de vroegere geflatteerde portretten - maar zij is in hoofdzaak door de verdere onderzoekingen bevestigd. Mij is in dit verband minder aan het resultaat gelegen dan aan de methode. Ik wensch te doen uitkomen, dat het in menig opzicht klassieke werk van Hehn het eerst den juisten weg heeft gewezen aan de jonge Indogermaansche philologie in den boven bepaalden zin. Zijne methode is in de laatste jaren vooral toegepast door Dr. O. Schrader, geen onwaardig opvolger

van Hehn.[1] Op den grondslag der taalwetenschap zijn thans eenige belangrijke hoofdstukken uit de wetenschap der Indogermaansche cultuur uitvoerig en grondig behandeld: de Indogermaansche flora en fauna, de geschiedenis van het zout, van de metalen, van de weefstoffen, van handel en verkeer, geld, maten en gewichten, de tijdverdeeling en nog andere punten der stoffelijke beschaving. Maar er blijft zeer veel te doen over: het geheele staatkundige en zedelijke leven in zijne ontwikkeling ligt grootendeels nog braak, terwijl de vergelijkende Arische mythologie, misschien al te ijverig aangebouwd, nog slechts zeer weinig vaststaande en niet zeer veel meer waarschijnlijke resultaten heeft opgeleverd. Voor den linguist, die begrijpt dat hij philoloog is en niet middel en doel verwart, ligt hier een uitgestrekt en dankbaar arbeidsveld: de Indogermaansche beschavingsgeschiedenis op den grondslag der taalwetenschap.

Waarin ligt nu het eigenaardige van Hehn's en Schrader's methode van onderzoek? In drieërlei vooral. Vooreerst in de zeer heilzame zelfbeperking, die deze geleerden deed inzien, dat de linguistiek alleen niet bij machte is, den ontwikkelingsgang der Idg. beschaving te bepalen. Het taalkundig materiaal is vaak onvolledig, vaak voor verschillende uitleggingen vatbaar en dus niet in staat om iets te bewijzen. De taalwetenschap moet daarom steun en voorlichting zoeken bij de oudste historische overlevering en bij de uitkomsten der anthropologie. Dit neemt niet weg, dat linguistisch onderzoek het punt van uitgang mag, ja moet blijven. Maar - en ziehier het tweede punt, waar Hehn zoo terdege de wonde heeft gepeild - het vereischt buitengewone omzichtigheid. Enkele voorbeelden zullen dit duidelijk maken. ‘Wer mit den alten wörtern neue culturbegriffe verbindet’, merkt Hehn treffend op, ‘der wird freilich in der zeit der frühesten anfänge ohne mühe unser heutiges leben wiederfinden’[2]. Wij moesten boven aan de grondtaal een woord

1) O. Schrader, *Sprachvergleichung und Urgeschichte*. Jena 1883. - dez., *Linguistisch-historische Forschungen zur Handels-Geschichte und Waren-Kunde*, deel I, Jena 1886. - dez., *Über den Gedanken einer Kulturgeschichte der Indogermanen auf sprachwissenschaftlicher Grundlage*. Jena 1887. Voor eerstgenoemd werk vergelijke men de voortreffelijke aankondiging van prof. S.A. Naber in *De Gids* van Juli 1884. Aan de werken van Schrader zijn verschillende van de volgende voorbeelden ontleend.

2) *t.a. pl.*, 3e dr., blz. 488.

agros toekennen, dat in de meeste Idg. talen ‘akker’ beteekent. Mag daaruit worden opgemaakt, dat het grondvolk den akkerbouw, zij het dan ook de eerste beginselen er van, gekend heeft? Geenszins. De stam *agro-* is door een suffix *-ro-* afgeleid van een wortel *ag* ‘drijven’, dien men uit het werkwoord Gr. ἄγω, Lat. *ago* kent. De oudste beteekenis moet dus geweest zijn ‘veld, waarop het vee graast, weiland’ (vgl. het Hoogduitsche *trift* bij *treiben*), en men mag aannemen, dat eerst later toen de akkerbouw de veeteelt beperkte en veel weiland in bouwland werd herschapen, het woord met de zaak is meegegaan. Wanneer de Indogermaansche talen een gemeenschappelijk woord voor ‘paard’ bezitten, dan bewijst dit ongetwijfeld dat de voortijd het paard gekend heeft en het *ekvos* (d.i. vermoedelijk ‘het snelle’) noemde, maar allerminst dat het reeds getemd was. Nog in den Rigveda en bij Homerus is van ruiters niet of nauwelijks sprake, en, wat zeer merkwaardig is, ook de oudste Zwitsersche paalwoningen wijzen slechts op wilde of halfwilde paarden. Wie nu op grond van de woorden *agros* en *ekvos* aan den Idg. voortijd zonder nader onderzoek akkerbouw en getemde paarden toeschrijft, begaat dezelfde fout, als wanneer hij aan de oude Germanen reeds de schrijfkunst in den tegenwoordigen zin van 't woord wilde toekennen, omdat het oud-Germaansche werkwoord *wrîtan*, oorspronkelijk van het inkrassen der runen gebezigd, in het Engelsche *to write* zich tot de beteekenis ‘schrijven’ heeft ontwikkeld. Overal moet voor het linguistisch-historisch onderzoek een methodisch gebruik worden gemaakt van de verschillende vormen, waarin de verandering van beteekenis tot stand pleegt te komen. Zoo vinden we, dat door beperking van eene meer algemeene beteekenis het Idg. woord voor ‘weven’ zich uit het begrip ‘vlechten’ heeft ontwikkeld, gelijk ons *geweer* aanvankelijk elk verdedigingswapen, maar tegenwoordig een zeer bepaald wapen te kennen geeft. Door het tegenovergestelde psychologische proces, de verruiming van beteekenis, heeft zich het begrip ‘geld’ in het Latijn en het Gotisch uit het oude woord voor ‘vee’, in het Russisch en Finsch uit het woord voor ‘pelswerk’ ontwikkeld, dat wil zeggen uit de woorden voor die waren, die in verschillende landen het voornaamste ruilmiddel vormden. Het ééne woord heeft carrière gemaakt, b.v. *maarschalk, ridder*; een ander is gedaald op de maatschappelijke ladder, b.v. *knecht*,

deern. En nog menig ander verschijnsel verdient de aandacht. Om nog één er van door een enkel voorbeeld aan te stippen: het Grieksche φηγός, oorspronkelijk ‘beuk’ beteekenende, gelijk het identische Lat. *fagus*, ons *beuk*, heeft de beteekenis ‘steeneik’ aangenomen, vermoedelijk omdat de Grieken, toen zij in hunne nieuwe zuidelijke woonplaatsen geene beuken meer vonden, aan een oud woord een nieuwen zin gaven.

Het derde voorname punt, waardoor Hehn en Schrader zich zoo gunstig van hunne voorgangers onderscheiden, is de nauwkeurige scheiding van vreemde en inheemsche woorden. Tal van Idg. woorden, o.a. de meeste namen van cultuurplanten en van handelswaren, zijn ‘wanderwörter’, wier vaak zoo moeilijk te ontwarren pad van taal tot taal, van volk tot volk na te gaan voor den linguist eene aantrekkelijke taak is. Gelijk wij uit de woorden *tabak, champagne*, uit het Duitsche *kartoffel* kunnen opmaken, van waar of door welke bemiddeling deze belangrijke geschenken tot ons zijn gekomen, zoo leeren ons *muur*, het Poolsche *mur*, het Iersche *múr*, alle ontleend aan het Lat. *murus*, wie de leermeesters van het noordelijk Europa in den muurbouw zijn geweest. Zoo leiden de Grieksche woorden voor ‘aap, pauw, katoen, peper, rijst, suiker’ naar Indië, voor ‘wierook, balsem’ naar Arabië, voor ‘elpenbeen, ebbenhout’ naar Egypte, voor ‘barnsteen’ naar het noorden van Europa, voor ‘zijde’ zelfs naar China. Niet zelden kunnen wij zelfs met zekerheid bepalen, uit welk bijzonder dialect of in welken tijd een woord ontleend moet zijn: zoo moet het Lat. *caduceus*, de staf van den heraut, het zinnebeeld van het vreedzaam verkeer, uit een Dorisch dialect (κᾱρύκιον), het Lat. *pisum* ‘erwt’[1] na den tijd der Samnitische oorlogen zijn overgenomen, daar wij in het tegenovergestelde geval *ceduceus* en *pirum* zouden verwachten. Ook op de beschaving van den Indogermaanschen voortijd werpt zoodanig onderzoek een nieuw, minder verblindend, maar ook minder spoedig uitdoovend licht. Schrader heeft het bewijs geleverd, dat de voortijd eene steenperiode geweest is, die van metalen alleen het koper kende, zonder ook dit nog tot metallurgische doeleinden te gebruiken. Tot hetzelfde resultaat was reeds Hehn gekomen[2]. Dat pijl

1) Uit het Grieksche πίσος. Tijdens de Samnitische oorlogen ongeveer werkte de Latijnsche klankwet, volgens welke *s* tusschen klinkers tot *r* werd gewijzigd.

2) *Culturpflanzen und Haustiere*[3], blz. 500.

en boog, lans en bijl, knots en slinger zonder metaal vervaardigd kunnen worden, dat ook een steenen bijl voldoende is om de zwaarste boomstammen te vellen, daarvoor zijn in Europa de Zwitsersche paalwoningen de stomme getuigen. Schrader heeft dan het geleidelijk bekend worden der metalen bij de Arische volken zoeken op te helderen: na het koper of brons het ijzer, dan goud, pas later zilver en de andere metalen. Wij zien b.v., hoe het goud, het *ferro noccntius aurum*, den Grieken eerst bekend geworden is door de Semieten, in verband waarmede de sage van den tocht der Argonauten naar het gouden vlies een Phenicisch schipperssprookje schijnt, hoe de Keltische soldaat in Italië het edele metaal leerde kennen, terwijl Germanen en Slawen het met een nieuw woord aanduidden, toen zij het in hunne bergen en rivieren hadden leeren vinden: het Germaansche woord *goud* is oorspronkelijk een deelwoord van een wortel die ‘geel zijn’ beteekent.

Maar genoeg. Het zal duidelijk zijn geworden, dat eene Indogermaansche philologie, eene beschavingsgeschiedenis der Indogermanen op taalwetenschappelijken grondslag een nog verwijderd, maar bereikbaar doel is. Tot dusver kan behalve van Indogermaansche taalwetenschap en Indogermaansche mythologie eigenlijk nog alleen van Indogermaansche oudheden sprake zijn, maar ook het staatkundige en zedelijke leven, zelfs kunst en wetenschap vereischen soortgelijke behandeling: niet slechts het cultuurkapitaal van den voortijd moet worden vastgesteld, maar evenzeer de geleidelijke vermeerdering van dat kapitaal door eigen arbeid en geschenken uit den vreemde. Mocht dan ook verder blijken, gelijk waarschijnlijk is, dat de Indogermanen geenszins de *selfmade men* zijn, waarvoor zij vroeger doorgingen, zoo zal toch aan het nomadisch grondvolk der Ariërs de eer niet betwist kunnen worden, dat de kiemen der kostelijkste dingen reeds door hen zijn gelegd, bovenal de kiem van eene taal, die voorbeschikt was, de meest volkomen draagster der menschelijke gedachte te worden.

V.

Alle pogingen om tusschen de philologie en de taalwetenschap kunstmatige slagboomen op te richten zijn mislukt en moesten uit den aard der zaak mislukken. De linguist, zoo is

beweerd, moest zich met de beschrijvende of statistische, de philoloog met de genetische spraakkunst niet inlaten. Aan de philologie, zoo laat een ander zich vernemen, valt het onderzoek naar den cultuurtoestand der taal, dat is hare vorming in mond en geest van den beschaafden mensch, inzonderheid in de letterkunde, ten deel, terwijl de linguistiek zich zoude behooren te bepalen tot den natuurtoestand der taal, dat is de alledaagsche omgangstaal van den zoogenaamden gemeenen man, inzonderheid de streekspraken. Een derde zoekt den scheidsmuur tusschen beide wetenschappen door de meening te bevestigen, dat de philoloog de ontwikkeling der taal slechts behoeft te beschouwen van het oogenblik af aan, dat de overlevering begint of letterkundigen vorm aanneemt, dus de Graecus van Homerus, de Germanist van Ulfilas aan. Indien ik van het geduld mijner lezers nog meer mocht vergen, zoude het niet al te moeilijk zijn aan te toonen, dat alle deze en andere pogingen tot scheiding niet voortvloeien uit aard en wezen van de wetenschappen, maar ten slotte niets anders zijn dan concessies aan de practijk en laatste resten van een ouden zuurdeesem. De oneenigheid ligt niet in de stof, maar in de menschelijke eenzijdigheid. Philologie en taalwetenschap kunnen niet in twist met elkander leven, evenmin kunnen zij volstaan met elkaar handlangersdiensten te bewijzen; zij zijn één en staan tot elkander in geene andere verhouding dan in die van het geheel tot een zijner deelen.

Als deel der philologie is de taalwetenschap eene historische wetenschap; haar onderwerp, de taal, gelijk elk voortbrengsel van menschelijke cultuur, een onderwerp van historische beschouwing. Maar naast of boven alle detailonderzoek staat eene wetenschap, die het zich tot taak stelt de algemeene factoren in het leven van de zich historisch ontwikkelende taal in hunnen aard en hunne werkzaamheid na te sporen. Deze wetenschap, die wel de philosophie der taal genoemd is, maar beter als algemeene taalwetenschap, nog beter als taalkundige beginseller (*Principienlehre* zeggen de Duitschers) kan worden aangeduid, is tegelijk de onmisbare leidster bij alle afzonderlijke taalstudie. Hij alleen toch is in staat, de taalfeiten juist te beoordeelen, die den aard der krachten kent, waardoor die feiten in 't leven worden geroepen. De stichter dier wetenschap is W. von Humboldt, haar voornaamste beoefenaar H. Steinthal. Hare nood-

zakelijkheid is trouwens lang, veel te lang door philologen en linguisten over 't hoofd gezien, en vooral het onzalig dwaalbegrip, als ware de taalwetenschap eene natuurwetenschap, heeft tot die verwaarloozing bijgedragen. Eerst sinds betrekkelijk korten tijd wordt haar de verdiende aandacht geschonken: niet het minst heeft zij dit te danken aan de heldere betoogen van Whitney, aan de toepassing op de practijk van het taalkundig onderzoek door Scherer en Leskien, eindelijk aan eene samenvatting der verkregen resultaten in het nog altijd niet overal naar behooren gewaardeerde werk van H. Paul: 'Principien der Sprachgeschichte'.[1)]

In de heden gesproken taal ligt de sleutel tot de vroeger gesprokene. Whitney heeft dit zeer helder begrepen. In de Nederlandsche bewerking van prof. Beckering Vinckers, laat hij zich aldus vernemen: 'Van de werkelijk waargenomen veranderingen en ontwikkelingen besluit (de taalvorscher) tot die, welke in een vroeger tijdperk, dat buiten 't bereik zijner waarneming ligt, hebben plaats gehad. En hierbij gaat de taalkenner, evenals de natuurkenner, van de, door alle waargenomen feiten steeds meer en meer gestaafde, veronderstelling uit dat de natuur en dus ook de mensch, die, alles welbeschouwd, niet buiten de natuur staat, zich over 't geheel steeds gelijk blijft'.[2)] Gelijke oorzaken, gelijke werkingen. Het projecteeren uit het heden in het verleden is een van de voornaamste methodische hulpmiddelen om tot meerdere klaarheid over het wezen der taalontwikkeling te geraken. De physische en psychische krachten, die wij in de onophoudelijke veranderingen der levende taal werkzaam vinden, geven ons een veiligen grondslag voor een stelselmatig onderzoek naar de algemeene levensvoorwaarden voor alle taalontwikkeling. De overtuiging is thans onder de linguisten vrij algemeen, dat naast de studie der phonetiek van even groot, misschien nog grooter belang is de studie der wetten, die de gebeurtenissen in de menschelijke ziel bepalen, de studie der psychologie: de taalwetenschap toch houdt zich onledig met het teêrste, maar ook het meeste rechtstreeksche voortbrengsel van den geest.

Verkeerd hooren en verstaan, slecht geheugen, gebreken der

1) Halle 1880. 2e dr. 1886.
2) *Taal en Taalstudie* I, 158.

spraakwerktuigen, gemakzucht, het onbewust streven naar analogie, het streven naar duidelijkheid, de wensch nieuwe voorstellingen uit te drukken: ziedaar zoo vele oorzaken van verandering in de taal. Het historisch taalonderzoek heeft tot dusver vooral in een dubbel opzicht partij getrokken van de lessen der taalkundige beginselleer. Men is steeds strenger geworden in de consequente toepassing der klankwetten en ten slotte tot de wellicht nog eenigszins voorbarige stelling gekomen: de klankwetten laten geene uitzonderingen toe. En, wat daarmede in nauw verband staat, men heeft leeren inzien, dat de werking der analogie niet is eene sporadisch voorkomende onregelmatigheid, maar een van alle taalontwikkeling geheel onafscheidelijke factor, die in de oudste perioden eene even groote rol gespeeld moet hebben, als in de levende talen het geval is. Door te breken met de traditioneele abstracties en metaphora's, die in de taalwetenschap lustig voortwoekerden, is eene verbinding van twee richtingen tot stand gekomen of althans voorbereid, die alleen tot blijvende uitkomsten kan leiden: van het historisch detailonderzoek en de algemeene taalwetenschap.

De vluchtige opmerkingen op de laatste bladzijden hebben - ik behoef het wel nauwelijks te zeggen - niet in het minst de bedoeling, de nieuwere richting in de taalwetenschap te schilderen of ook maar oppervlakkig te schetsen. Dit lag thans buiten mijn bestek en zoude eene geheel afzonderlijke verhandeling vereischen. Waar echter mijn doel was, de verhouding tusschen philologie en taalwetenschap toe te lichten, moest, om verwarring van begrippen te voorkomen, nadrukkelijk er op gewezen worden, dat de historische taalwetenschap, die een onderdeel der philologie is, bij wijze van noodzakelijke aanvulling, ter bepaling van hare methode, zich van de hulp en voorlichting der taalkundige beginselleer moet bedienen. Uit de heldere voorstelling van het wezen en den aard van alle taalontwikkeling put de philoloog, die het gebied der taal tot arbeidsveld heeft gekozen, de beginselen voor zijn historisch onderzoek. Want, moge onze niet zeer philosophisch gestemde eeuw het Mephisto al nazeggen:

> ein kerl, der speculirt,
> Ist wie ein thier, auf dürrer heide
> Von einem bösen geist im kreis herum geführt,
> Und rings umher liegt schöne grüne weide,

zij vergeet daarbij toch eene kleinigheid, deze namelijk, dat ook het eenvoudigste historische feit niet kan worden geconstateerd zonder een greintje bespiegeling. Dat men vaak onbewust speculeert en instinctmatig het juiste treft, is volkomen waar. Maar zoude het niet beter zijn om liever van meet af aan alle historisch onderzoek op den stevigeren grondslag van eene door alzijdig nadenken verkregen methodologie te plaatsen? Veel nutteloos getwist der scholen zoude zoodoende worden voorkomen. Ik deel dan ook volkomen het gevoelen van Brugmann[1)], dat elk aankomend philoloog, onverschillig welk bijzonder vak hij kiest, in de allereerste plaats de gelegenheid moest hebben, een college te volgen, dat hem de noodigste wenken geeft omtrent het wezen van de taal en hare ontwikkeling en hem daardoor in staat stelt, over taalkundige vraagstukken waarlijk wetenschappelijk te leeren denken en zich te bevrijden van schoolsche dwaalbegrippen, die de macht der gewoonte bijna tot leerstellingen heeft verheven. Tot geruststelling van amgstige gemoederen zij opgemerkt, dat de letterkundige faculteiten geen nieuwen professor zullen behoeven, om, gelijk de term luidt, onderwijs te geven in de methodologie der taalwetenschap. Elke docent der philologie, die neiging en aanleg heeft tot taalkundig onderzoek, zoude zulk een college kunnen geven, de Latinist even goed als de Romanist of Germanist. Maar - ik kom daar op een terrein vol voetangels en klemmen, het terrein van ons hooger onderwijs, en ik zoude niet gaarne de vredige stemming van het wetenschappelijk betoog ontwijden door de bittere gedachte aan al wat onze regeling van het hooger onderwijs òf aan de wetenschappelijke taalstudie onthoudt òf, wat dikwijls nog erger is, haar te onpas opdringt.

B. SIJMONS.

1) *Zum heutigen Stand der Sprachwiss*. blz. 40 v.

Het inkomen eener Middeleeuwsche Kerkvoogdij.

F.A.L. van Rappard, De rekeningen van kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht in de 15de eeuw.

Onze kerkvoogden hebben onaangename tijden beleefd. Het gerucht, dat, nu drie jaar geleden, de verrassing der Nieuwe kerk en het beleg der kerkekamer alom in den lande gemaakt hebben, zal zeker wel het luidst weerklonken hebben in de vertrekken, waar de aanzienlijken in den lande de belangen der hun toevertrouwde kerkvoogdijen bespraken. Gekweld met benauwde droomen over opengebrokene sloten en geledigde brandkasten, zal wel menigeen onder hen aan zijn peluw de verzuchting vertrouwd hebben, dat de gulden dagen van voorheen mochten terugkeeren. Gulden dagen voor de beheerders! Zeker, er is door hen onbekrompen gebruik gemaakt van de kwast, maar dit werktuig bezit de onmiskenbare verdienste van gemakkelijk te behandelen te zijn, en het kan dus niet al te moeielijk gevallen zijn, om de jaarlijksche belooningen aan hen, die daarmede gewapend waren, te houden binnen de grenzen, door het bedrag der huren van de landerijen der kerk gesteld. En die grenzen waren meestal niet al te eng. Want welke verwijten men ook aan het beheer der Nederlandsche kerkvoogden van de eerste helft dezer eeuw moge doen, zeer zeker kan men het den lof van zuinigheid niet onthouden. Schoone vruchten heeft die zuinigheid gedragen: de meeste der kerkvoogdijen bezitten een niet te versmaden vermogen, ruimschoots voldoende voor de geringe behoeften onzer hedendaagsche kerkgebouwen. Enthousiasten mogen beweren, dat juist *onze* kerk-

gebouwen schatten, onnoemelijke schatten noodig hebben, dit was geenszins het gevoelen van ons publiek van voor dertig of veertig jaren. Men was tevreden, en onze arme kerkgebouwen hadden in den loop der eeuwen geleerd, vrij wat lagere eischen te stellen dan voorheen.

De reformatie was voor hen de eerste bazuin geweest; zij had ze genoodzaakt zich te schikken naar een eeredienst, waarvoor zij niet gebouwd waren en waarvoor zij nooit recht pasklaar gemaakt konden worden. Wat vroeger het hoofd was geweest, werd voortaan de staart, een nutteloos aanhangsel, - en de geheele samenhang van het bouwwerk was verstoord. Doch wat nood? De aangeboren kunstzin der natie wist de geslagene wonden zoo goed het ging te heelen, en de litteekens te bedekken onder een schitterend bekleedsel, - wel is waar weinig passend voor een kerkgebouw, meer getuigend van menschelijken hoogmoed dan van nederigen godsdienstzin, doch aangenaam voor het oog en getuigende van de aanhoudende belangstelling der gemeente. Wie twijfelen mocht, hij vrage onzen Bosboom, die deze gereformeerde kerken lief heeft en verstaat met zijne geheele artistieke ziel, en die zijn zeventigjarig leven gewijd heeft aan de vertolking harer poëzie. - Doch ook dit alles ging voorbij: de revolutie was de tweede bazuin. Zij, onartistiek als al hare zusters en minder dan een van haar bezield met eerbied voor het historisch gewordene, ergerde zich aan dien pronk en praal, waarin zij niets dan belachelijke ijdelheid vermocht te waardeeren. Zij decreteerde, dat ook dit anders moest worden, en op eenmaal stonden daar onze kerkgebouwen opnieuw ontbloot van wat de kunstzin en de piëteit hunner kinderen gedurende twee eeuwen bijeengebracht hadden. Toen weinige jaren later de genius van den ‘style empire,’ de jongste en minst bevallige harer zusteren, met den witgekalkten mantel om de schrale gestalte geplooid, hare intrede deed in onze kerken, kan zij tevreden geweest zijn! En bij haar overlijden liet zij geene zuster als beheerscheresse van den smaak achter. Metselaars en timmerlieden voerden sedert ongehinderd heerschappij in onze kerken. En (rampzalig samentreffen!) deze heerschappij viel juist in een tijd, toen alles, wat een vroeger kunstrijk geslacht geschapen had, verloren was, - toen de tijdgenoot, niet in de gelegenheid om aan te vullen, waar de vaderen het werk onafgedaan hadden

gelaten, een geheel nieuw stelsel van versiering moest ontwerpen en toepassen. Het onartistieke geslacht van den restauratie-tijd schoot te kort en liet den timmerman doen wat des timmermans was.

Onder deze traditiën zijn twee geslachten opgegroeid. Men gewende langzamerhand aan den toestand en legde zich er bij neer. De gemeente verwonderde er zich niet meer over, dat de werkzaamheden der kerkvoogden zich beperkten tot het regelmatig omzetten van de renten der landerijen in witkalk en gele verf. Maar thans .... het is anders geworden! Hoe verbaasd moeten onze kerkbesturen geweest zijn, toen zij plotseling hun zuinig en ordelijk beheer als 'Holland op zijn smalst' hoorden kenschetsen! hoe vertoornd en verontwaardigd zullen deze deftige colleges geweest zijn over zoo onbescheidene stoornis hunner rustige rust! Doch het moet erkend worden, hun schrik en hun toorn duurde korter dan men had kunnen vreezen. Eenmaal goed wakker geschud, eenmaal opmerkzaam geworden op de leemten van hun beheer, hebben velen onder hen getoond, dat het geenszins de goede wil was, die hun ontbrak. Op tal van plaatsen is de hand aan het werk geslagen en de verandering ten goede is zeer merkbaar. Wel werd niet overal en geheel met de overlevering gebroken, - wel droeg de stemming hier en daar de blijken, dat men niet het aangenaamst gewekt wordt door een slag in het gelaat, - maar over het geheel is de vooruitgang niet te loochenen. Moge de kennis nog op vele plaatsen ontbreken, de belangstelling ontluikt.

Maar thans, nu de wensch om te herstellen wat verzuimd werd, bestaat, doet zich eene andere moeielijkheid voor. *Alles* is er te doen! Gegeven zijn alleen vervallene gebouwen, kale muren en onbruikbare of reddeloos verknoeide meubelen. Van alle zijden dagen de eischen op, en, het vermogen der kerken moge aanzienlijk zijn, het schiet tegenover zulke reusachtige behoeften te kort. Nieuwe bekommering dus voor onze kerkvoogden, ernstiger en duurzamer wellicht dan de onrust, die het gevecht om de Nieuwe kerk hun baarde! Zou het wonder zijn, zoo sommigen hunner nu en dan een afgunstigen blik sloegen op hunne voorgangers van voor vier en vijf eeuwen, die onder de vleugels der éene en alleen-zaligmakende kerk in staat gebleken zijn, vrij wat grooter problemen zegevierend op te lossen dan die thans den naneven voorgelegd worden? Doch

neen! al valt de kerkelijke rechtzinnigheid onzer kerkvoogden niet in den smaak der ultra's, zij is te onverdacht dan dat wij hen van het terugwenschen der middeleeuwsche toestanden zouden mogen verdenken! Toegegeven, - doch nieuwsgierigheid, belangstelling mogen wij hun toeschrijven, nieuwsgierigheid naar den kolossalen omvang der bezittingen, die de middeleeuwsche kerkvoogden in staat gesteld hebben onze steden met de reusachtige kerkgebouwen, die wij kennen, te begiftigen, - belangstelling in de middelen, waarmede dezen in tijden, toen de bevolking onzer steden zoo belangrijk veel kleiner was dan tegenwoordig, toen de rijkdommen veel minder dan thans in deze middelpunten samenvloeiden, niet alleen deze monumenten stichtten, maar ze ook versierden met eene kwistigheid en een kunstzin, waarvan latere eeuwen te vergeefs beproefden de wedergade te leveren.

Deze overwegingen schonken mij den moed, den lezers van den Gids een schotel voor te zetten met eene eenigszins ongewone spijs, - eene spijs oud, buitengewoon oud, maar misschien juist daarom in onze dagen, nu het oude allerminst ouderwetsch is, niet onaangenaam voor den smaak. Ik ben in de gelegenheid, met nauwkeurigheid de boven aan onze kerkvoogden in den mond gelegde vragen te beantwoorden door eene verwijzing naar de geschiedenis van een kerkgebouw, dat als de eerste kerspelkerk der eerste stad van ons vaderland gevoegelijk als type van de andere kan gelden. Niemand verdenke den Utrechtenaar van vooringenomenheid voor zijne kerken en kerktorens, waar hij voor de tegenwoordige kerk van het Utrechtsche garnizoen zulk eene eereplaats eischt. Hoe ook verminkt en vernederd zij thans moge zijn, de Utrechtsche Buurkerk had in de middeleeuwen recht op die plaats. Utrecht was niet alleen het kerkelijke hoofd van ons vaderland, maar bepaaldelijk ook de eerste stad in aanzien en macht, en hare Buurkerk behoefde zich niet op hare grootere oudheid te beroepen om den voorrang boven hare zusters te bewijzen, dien zij ook door hare ligging en omvang verdiende.

Bij mijne mededeelingen over deze aanzienlijke kerk kan ik mij op onwraakbare getuigen beroepen, op de kerkvoogden der 15^{e} eeuw zelven. Doch hunne uitspraken liggen veilig bewaard achter slot en grendel hunner navolgers, en het is alleen aan de verdienstelijke bemoeiingen van den heer Mr. F.

A.L. ridder Van Rappard te danken, dat ik ze gebruiken kan. In het 3e deel der Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap heeft deze een zeer breedvoerig uittreksel uit de door hem ontdekte en geordende kerkmeestersrekeningen der Buurkerk uit de 15e eeuw doen afdrukken, dat ons in staat stelt, met nauwkeurigheid het beheer der middeleeuwsche kerkvoogden na te gaan zonder de pakken met rekeningen zelve ter hand te nemen, die door hare eindelooze herhalingen menigeen den moed zouden doen ontzinken. Natuurlijk heeft deze arbeid het lot gedeeld van nagenoeg alle in Nederland verschijnende studiën op historisch gebied: zij heeft weinig de aandacht getrokken, veel minder althans dan zij verdient. Mijn overzicht van de voornaamste resultaten, die de bestudeering levert, moge medewerken, om menigeen met het werkje te doen kennis maken en den samensteller voor zijn niet gemakkelijken en verre van aangenamen arbeid eenigermate te beloonen[1)]!

De eerste opmerking, die wij maken bij het doorloopen der rekeningen, levert ons reeds dadelijk eene verrassing. Ik sprak zooeven gissenderwijze van de uitgestrekte landerijen, die de middeleeuwsche kerken zullen bezeten hebben, en waartegenover het niet onbelangrijke landbezit der tegenwoordige kerkvoogden gewis geheel onbeteekenend zou blijken. Welnu, deze uitgestrekte bezittingen hebben eenvoudig niet bestaan! In het begin der eeuw trokken de kerkmeesters der Buurkerk slechts ƒ 400 à ƒ 500 aan huur van landerijen; op het einde der eeuw was deze som zelfs tot ruim ƒ 300 ingekrompen. Tegenover deze inkomsten stond in het eerste jaar eene totaaluitgaaf van bijna ƒ 2300, in het laatste jaar (dat bijzonder weinig posten heeft) van ruim ƒ 800, zoodat reeds dadelijk blijkt, dat de inkomsten uit landerijen verre van toereikend waren om de kosten te dekken.

1) Door verschillende omstandigheden verschijnt deze schets, reeds voor een paar jaren geschreven, eerst thans in het licht. Al was mijn eigen wensch aan dit uitstel schuld, ik betreur het thans. Immers de heer Van Rappard is voor een paar maanden plotseling overleden, en ik kan dus thans deze studie, die hem wellicht eenige voldoening zou gegeven hebben, slechts als eene hulde nederleggen op zijn graf.

Vraagt men nu, hoe kerkmeesters in het bezit dezer landerijen gekomen zijn, dan schijnt de meest voor de hand liggende gissing deze te zijn, dat zij door vrome of belangstellende parochianen geschonken zijn. Doch dit is niet zeer waarschijnlijk: giften van vaste goederen *met dit doel* worden nagenoeg niet vermeld, en slechts enkele malen vernemen wij, dat landerijen tot het doen van uitdeelingen aan de armen geschonken worden. Een meer aannemelijken oorsprong vinden wij in eene der rekeningen, die mededeelt, dat kerkmeesters eene huisrente verkochten en de opbrengst belegden in land. Allengs kan de kerk dus door conversie in het bezit harer landerijen gekomen zijn. Doch deze huisrenten zelven, hoe werden zij verkregen?

Wij vinden in onze oudste rekening eene lange lijst van dergelijke postjes, die te zamen bijna ƒ 200 's jaars bedragen; op het einde der eeuw is het totaal niet veel veranderd. Natuurlijk! deze wijze van geldbelegging was destijds zeer gewoon: zij was gemakkelijk en secuur. Het crediet was nog zeer weinig ontwikkeld: in onrustige tijden als de middeleeuwen was het dan ook veel minder veilig dan nu om iemand op zijn woord te vertrouwen. Men wenschte zekerheid, volkomene zekerheid. De eenvoudigste weg om daartoe te geraken, het nemen van hypotheek, was versperd: de katholieke kerk veroordeelde het nemen van rente van geleend geld en strafte het als woeker met den kerkban. Een ander middel moest dus gezocht worden: men vond het in *het koopen van renten*. Men ‘kocht’ eene jaarlijksche uitkeering in geld tegen eene vooraf betaalde som, die hooger of lager was naarmate de uitkeering voor eeuwig of slechts voor het leven van den geldheffer bedongen werd. Als schuldenaars traden zeer dikwijls stedelijke besturen op, die op deze wijze hunne geldleeningen aan de markt brachten; was een partikulier de debiteur, dan werd de rente veelal niet verkocht ‘uit al zijne goederen’, doch uit een bepaald perceel, meestal een huis, dat hem behoorde. De rente werd dan vastgemaakt aan dit huis, dat daarmede belast aan nieuwe eigenaars overging. Schijnt deze transactie oppervlakkig beschouwd niets anders dan hypotheek, zij verschilde daarvan in een belangrijk opzicht. De schuldenaar had de bevoegdheid om zijn perceel van den last te bevrijden (tenzij, wat dikwijls voorkwam, de rente onlosbaar gemaakt

werd), doch de crediteur kon zijn geld nooit opvorderen: hij had het niet geleend, doch als koopprijs voor de rente betaald. Was hij in geldverlegenheid, hij moest zich op andere wijze helpen, en hij kon dat door de rente aan een ander te verkoopen. Veel moeite kostte dat gewoonlijk niet, want deze postjes waren zeer gezocht. Bepaaldelijk voor één doel werden ze veel gebruikt: voor het vestigen van stichtingen.

Wilde men bij testament eene eeuwigdurende mis, eene uitdeeling aan de armen of een ander godvruchtig werk stichten, dan lag het voor de hand om eene onlosbare rente te koopen en die aan een of ander gesticht over te dragen onder verplichting om ten eeuwigen dage het beoogde werk te doen verrichten. Men meende zoodoende volkomen zeker te zijn: het perceel bleef voor altijd met de rente belast, het gesticht kon dus bij voortduring zeker zijn van deze bron van inkomsten, en meestal werd verlies der rente als boete op het verwaarloozen van het gestichte werk bedreigd. Deze opmerking kan ons wellicht het spoor wijzen om den oorsprong van de talrijke renten der Buurkerk te vinden. Wij merken op, dat slechts enkele malen renten door kerkmeesters in landerijen geconverteerd worden, hoewel het innen van al deze kleine postjes lastig moet geweest zijn voor de administrateurs. De reden daarvan kan wellicht gelegen hebben in de omstandigheid, dat elke rente met een bepaalde verplichting verbonden was. Was dit het geval, dan moest het wenschelijker schijnen de rente in natura te behouden, dan om ze met andere postjes te amalgameeren; immers wanneer door onvoorziene omstandigheden de betaling der rente ophield, dan was in dit geval het bewijs gemakkelijk te leveren, dat men van de verplichting ontslagen was.

Wij kunnen den oorsprong van elke rente niet nagaan; doch dat onze gissing omtrent de wijze, waarop de kerk deze postjes verkreeg, *over het algemeen* juist is, valt niet moeielijk te bewijzen. Gelijk de eerste hoofdstukken der ontvangsten de ‘renten binnen en buiten Utrecht’ bevatten, zoo vermeldt het eerste kapittel der uitgaven al wat werd ‘uutgegeven van testament, dat die kerke jaerlix uutreyct ende sculdich is te betalen.’ Het totale bedrag van dit hoofdstuk beloopt ƒ 400. Terwijl dus de kerk aan landpachten ƒ 400 à 500 en aan renten nog geen ƒ 200 's jaars inde, was zij volgens testa-

mentaire bepalingen verplicht, daarvan niet minder dan ƒ 400 voor allerlei vrome stichtingen uit te keeren.

Maar zelfs het kleine overschot mag men niet geheel den kerkmeesters als bate toerekenen. Wij hebben hier slechts bijeen de posten, die de stichters der genoemde jaarlijksche uitkeeringen door derde personen wenschten te laten uitvoeren, terwijl de uitbetaling der renten ter betere controleering van den goeden gang der zaak aan kerkmeesters was opgedragen. Uit den aard der zaak was dit echter niet het meest voorkomende geval: regel zal wel geweest zijn, dat men het innen der jaarlijksche renten aan het college overliet, waaraan ook de uitvoering van het gestichte werk was opgedragen. Ook aan kerkmeesters der Buurkerk zijn dus ongetwijfeld tal van dergelijke schenkingen gedaan, waaraan een door hen zelven uit te voeren arbeid was verbonden. Doch al wat tengevolge daarvan door hen werd uitgegeven, vinden wij niet onder dit hoofdstuk bijeen. Wanneer b.v. aan kerkmeesters het voortdurend onderhouden eener lamp voor een heiligenbeeld of het uitdeelen van kleederen aan de armen was opgedragen, dan wordt de aankoop van de daartoe noodige olie en kleederen onder de andere posten wegens uitgaven voor den dienst vermeld. Het bedrag der door kerkmeesters gedane verplichte uitgaven, die als vaste belasting op hunne inkomsten uit landerijen en renten drukten, moet dus nog belangrijk verhoogd worden, en wij kunnen veilig aannemen, dat van al deze inkomsten niets of niets noemenswaardigs in de kerkekas kwam.

En toch, hoevele moeiten en zorgen hadden kerkmeesters zich nog ter wille van deze, geene baten afwerpende eigendommen te getroosten! In de eerste plaats waren bijna al hunne vaste goederen weder belast met huisrenten, voor wier uitbetaling kerkmeesters natuurlijk te zorgen hadden. Dan viel er telkens iets aan de perceelen te repareeren, en wel niet alleen aan het huis zelf, maar ook aan de straat daarvóór (want volgens de gewoonte dier dagen was elk huiseigenaar voor het onderhoud der straat aansprakelijk - eene verplichting eerst later door het heffen van straatgeld vervangen). Nog meer! het onderhoud der brandtrappen naar de grachten en het herstel der riolen kwamen ten laste der buren, die de kosten over de gezamenlijke bewoners der buurt omsloegen.

De gewichtigste quaestie was zonder twijfel die van het beheer, het productief maken van het perceel. Natuurlijk verhuurde men het liefst; maar dit was niet altijd gemakkelijk. Vooreerst bracht de gewoonte dier dagen mede, dat men dikwijls perceelen tusschen erfgenamen gemeen hield, en zoo kwam het telkens voor, dat men een half huis ten geschenke kreeg; eenmaal wordt zelfs vermeld, dat de kerk twee derden van een half huis bezat. Was eene splitsing van dit huis in verschillende afzonderlijk verhuurde woningen onmogelijk (en meestal zal dit, althans bij zoo samengestelde verhoudingen, het geval geweest zijn), dan moest men zoo goed het kon, zich met den medeëigenaar verstaan, tenzij men de middelen bezat, om hem af te koopen, waartoe de eigenaar van het kleinste deel (althans volgens het Utrechtsche recht) niet weigeren mocht mede te werken. Doch ook andere bezwaren konden zich in onrustige jaren voordoen, die het verhuren moeielijk maakten: wij vinden eenmaal vermeld, dat een huis ledig stond, een andermaal, dat kerkmeesters (blijkbaar en désespoir de cause) besloten een stuk land dicht bij de stad in 's hemels naam in eigen beheer te behouden en het met boonen te bezaaien.

En dan de kosten, met dit alles noodzakelijk verbonden! Bij elk transport van een huis moest aan het gerecht, volgens een oude gewoonte, een paar handschoenen vereerd worden, - de schepenklerk ontving zijn salaris voor het schrijven der akte, - het gebruik bracht mede, dat er bij het maken der overeenkomst wijn gedronken werd: kortom, het fooiensysteem dagteekent niet van heden of gisteren. Maar in een ander opzicht zijn wij wel vooruitgegaan: het innen der verschuldigde gelden was toen vrij wat moeielijker dan tegenwoordig. De gebrekkige verkeersmiddelen gaven aanleiding, dat een schuldenaar zich veel gemakkelijker dan thans aan zijne verplichtingen onttrekken kon: - de ingewikkelde inrichting der rechtspraak maakte het veel bezwaarlijker hem tot zijne plicht te brengen. En zoo vinden wij gedurig melding gemaakt van aanmaningen aan debiteurs buiten de stad door de ‘boden’ of ‘deurwaarders’: de stadsboden toch, die aan de deuren der vergaderzalen stonden, waren tevens de personen, met het bezorgen der dagvaardingen belast. Processen waren aan de orde van den dag; de stedelijke rechtbanken (er waren er twee: de raad en de schepenbank), de geestelijke rechtbank (die zich ook met het ver-

volgen van nalatige debiteurs belastte), het landrecht van den bisschop moesten beurtelings te hulp geroepen worden. Doch niet altijd was dit voldoende: somtijds was het noodig nog bijzonder de voorspraak van machtige heeren te verzoeken. Toen in 1496 bisschop David van Bourgondië overleden was, bleek het gewenscht, aan 's bisschops broeder Philips, die het kasteel Duurstede bezet hield, driemaal door den stadsklerk brieven te doen schrijven in het belang der kerk, en toen dit niets uitwerkte, maakte de pastoor zich zelf op en reisde naar Wijk ‘aen heer Philips van der kercken wegen.’ Of het baatte, vinden wij niet vermeld, maar zeker is het, dat de kerk de ‘teringe’ en de ‘wagenhuer’ en het loon van den klerk te betalen had.

Niet altijd was met den sterken arm der gerechtigheid of zelfs door invloed van machtige heeren het doel te bereiken. Onze geregelde toestanden hebben ons verwend, en geldbelegging in land is, zoo niet al te winstgevend, toch voor ons het ideaal van zekerheid. Niet alzoo in de 15e eeuw! De clausule, die van het betalen der huur ontsloeg in geval van oorlog of overstrooming, was eene zeer gewone, en de posten voor kortingen op de huren maken dan ook eene vaste rubriek op de rekeningen uit. Was er geen oorlog in het land, die jaren lang duurde, dan was er toch zeker de eene of andere kleine veete of een dijkbreukje van meer of minder belang.

Men ziet het, reeds deze afdeeling van hun beheer gaf den kerkmeesters veel hoofdbrekens. En nog steeds heeft al deze moeite hun niets gebaat, nog altijd hebben zij geen penning ontvangen voor de toch zoo dringende behoeften hunner kerk, die voortdurend onderhoud, versiering, vergrooting eischt, en die ook inderdaad aan die eischen ruimschoots ziet voldoen. Hoe is het kerkmeesters gelukt, om uit hunne ledige geldkist zoo kostbare zaken met vrucht te behartigen?

Wanneer wij ons bezighouden met het nasporen der middelen, die kerkmeesters aangrepen om de noodige gelden te vinden, dan valt het ons in het oog, hoeveel meer hulpbronnen eene middeleeuwsche kerk daartoe aan hare beheerders aanbood dan onze hedendaagsche kerkgebouwen. Een groote bron van inkomsten leverde reeds dadelijk het begraven in de kerken. De graven in de kerk en op het kerkhof behoorden aan de kerkvoogdij. Natuurlijk moest ieder, die daarin wenschte begraven

te worden, daarvoor betalen; en wel meer of minder naarmate van de plaats, die men koos: in de kerk ƒ 2.-, op het koor ƒ 6.-. Eene bepaalde belasting was dit, want *men was verplicht* zich in zijne eigene parochiekerk te doen ter aarde bestellen. Wel was het niet onmogelijk van dezen regel af te wijken, maar als zuinigheidsmaatregel kon dit nooit gelden; integendeel, het was eene weelde, die alleen rijken bij machte waren zich te veroorloven. Wilde men in eene kapittelkerk begraven worden (wat zeer deftig was) of in eene kloosterkerk (waarvoor de vromen voorliefde koesterden, wanneer het een of andere klooster door grooten roep van heiligheid in de mode was), dan moest men behalve de uitkeering aan deze kerk zijne eigene parochiekerk schadeloos stellen voor het door haar geledene nadeel; men betaalde dus in zulk een geval dubbel.

Het spreekt van zelf, dat dit voor armen bezwarend genoeg was, en om aan deze moeielijkheid te gemoet te komen, hadden de aan coöperatie zoo gunstige middeleeuwen allerlei combinatiën bedacht, die als eene soort van verzekeringsmaatschappijen werkten. Elk Utrechtsch burger was lid van een gild, en deze gilden namen op zich om voor de ter aardebestelling hunner broeders te zorgen door het aankopen van graven. Nog andere vereenigingen, zoogenaamde broederschappen, vormden zich, die hetzelfde doel nastreefden. Reeds dit was voor kerkmeesters eene bate: zij ontvingen den koopprijs van het graf en waren bovendien ontslagen van het onderhoud van een deel der kerk, daar de eigenaar verplicht was de zerken op zijn graf te bekostigen, die dan ‘geteykent’ (d.i. gemerkt) werden. Maar nog op eene andere wijze bleven kerkmeesters van die graven voordeel trekken: bij het verkoopen bedongen zij, dat de kerk voor elke opening zekere uitkeering zou genieten. Zoo leverden alle graven aan de kerk eene geregelde bron van inkomsten, en het is geen wonder, dat wij kerkmeesters bereid vinden, om bij voorkomende gelegenheid graven, die aan partikulieren toebehoorden, op speculatie voor de kerk terug te koopen.

Nog eene andere bate leverden de begrafenissen aan de kerk. De lijkkist was steeds bedekt door eene ‘pel’ of lijkkleed van zwart laken met een wit kruis. Armen gebruikten de pel der kerk en betaalden daarvoor. Rijkeren lieten voor elke begrafenis nieuwe pellen vervaardigen. Deze nieuwe, soms kostbare kleeden vervielen volgens de stedelijke verordeningen aan de

kerk. Geldelijk voordeel hadden kerkmeesters daarvan zelden: was de pel fraai, dan liet men daarvan wel eens een misgewaad maken; was hij eenvoudiger, dan kregen de beambten der kerk daarvan nieuwe tabbaarden, of er werden kleederen voor de armen van gemaakt. Maar toch was de aanwinst niet te versmaden, daar kerkmeesters zich zoodoende zonder kosten van allerlei op hen rustende verplichtingen konden kwijten.

Nog twee andere vaste bronnen van inkomsten verdienen vermelding: wel leverden zij den kerkmeesters weinig op, maar ze zijn op zich zelven merkwaardig. De eerste is het geregeld voorkomende ‘opbueren van den cassen’, waarbij wij de namen van acht heiligen vermeld vinden. Met deze ‘cassen’ worden bedoeld de door de aflaatkramers in kastjes door het geheele land rondgedragene fragmenten van heiligenrelieken. Bekend is het, dat de paus zich de bevoegdheid toeschreef om aan het bijwonen van zekere diensten ter eere der overblijfselen van een bepaalden heilige, die in eene aangewezene kerk bewaard werden, te verbinden het privilegie van aflaat, d.w.z. van remissie van een zeker getal jaren van den tijd, die volgens de katholieke kerkleer de ziel in het vagevuur moet doorbrengen, voordat zij in den hemel wordt toegelaten. De pausen waren met zulke privilegiën vrij mild, en wij mogen gerust zeggen, dat van deze voorrechtsbrieven een schreeuwend misbruik gemaakt werd, zonder vrees van andersdenkenden te kwetsen, daar het schandaal ook door katholieke tijdgenooten betreurd en gelaakt werd. Allengs vestigde zich de gewoonte, dat de aflaat ook buiten de met dergelijke privilegiën begiftigde kerkgebouwen kon verdiend worden. Sedert dien tijd haastten zich de beweldadigde kerkbesturen om geestelijken met afschriften der privilegiën en met een deel der relieken, waaraan de aflaat verbonden was, door het geheele land te zenden, ten einde die overblijfselen in de verschillende kerken te vertoonen en aan de bezoekers, die den dienst bijgewoond en hunne offergaven gestort hadden (een voornaam punt, waarop in de privilegiën veel nadruk gelegd wordt), den aflaat te verleenen. Met groot rumoer werd het optreden dier geestelijken aangekondigd, vooral indien aan de rondgedragene relieken wonderdadige kracht werd toegeschreven en dus het vereeren daarvan den zieken genezing scheen te beloven. Het volk liep te hoop en stortte zijne spaarpenningen met milde hand bij de zoogenaamde ‘quaestierders’, die dit maar al te vaak niet

op de beste wijze en geenszins ten bate hunner zenders gebruikten. Onze kerspelkerken hadden intusschen van deze zaak een klein voordeeltje. Waarschijnlijk om de kerkmeesters tot medewerking te nopen, was het gewoonte geworden, dat wanneer een quaestierder in eene kerspelkerk optrad, een zeker deel der geïnde gelden aan de kerkvoogdij der kerk ten goede kwam. Zoo ontving onze Buurkerk inkomsten van de zes reliekenkassen, die ten behoeve van den opbouw van onzen Dom geregeld rondreisden, en van de quaestierders van de abdijen van St. Antoine te Vienne en van St. Hubert in de Ardennen. De opbrengst was echter zoo gering, dat men inderdaad bijna gelooven zou, dat de Utrechtenaars voor aflaten niet zeer gevoelig waren, zelfs niet, wanneer het hunnen eigenen Dom betrof.

Een andere bron van inkomst, die wij nog vermelden moeten, genoot onze Buurkerk alleen onder alle kerken van ons vaderland, en zij verdient daarom vermelding, al kan zij in de geheele 15e eeuw slechts driemaal iets opgeleverd hebben. Wanneer een nieuwgekozen bisschop van Utrecht (een ‘elect’, zooals hij dan nog heette) zijn intocht in de stad deed om tot bisschop gewijd te worden, reed hij te paard en geharnast de poort binnen. Hij kwam als wereldlijk heer om bezit te nemen van zijn landsheerlijk gezag over het sticht. Voor het stadhuis steeg hij af en trad binnen; hij bevestigde de privilegiën der stad en ontving de hulde van den raad. Dan ging het naar de tegenover het raadhuis gelegene Buurkerk en daar metamorphoseerde hij zich in een geestelijk gebieder: ‘in die garvcamer’ (de sacristie) trok hij zijn harnas uit en zijn geestelijk gewaad aan, en in processie ging het dan met de geestelijkheid naar den nabijgelegen Dom, waar hij gewijd werd en de mis opdroeg. Bij deze gelegenheid ontving de kerk van 's bisschops rentmeester een Wilhelmus-schild, waarschijnlijk als losprijs van het aan de kerk vervallene harnas.

De lijst van de vaste inkomsten der Buurkerk is hiermede uitgeput; al het tekortkomende moesten kerkmeesters van de openbare liefdadigheid hopen. En op die liefdadigheid, of liever op den kerkschen zin der parochianen en op hunne belangstelling en hun trots op hun kerkgebouw, werd nooit te vergeefs een beroep gedaan. Zeer belangrijk was in de eerste plaats het bedrag der vermaakte legaten. Was dit reeds in het algemeen

waar, nog veel milder vloeide de stroom, wanneer eenig belangrijk werk was ondernomen: de giften ‘ter timmeringe’ (voor het onderhoud of de uitbreiding der kerk) waren dan zeer talrijk, en menigeen, die bijzonder veel sympathie had voor de eene of andere verfraaiing, wiens oog bij de dagelijksche bezoeken door de eene of andere leemte onaangenaam was aangedaan, vermaakte giften bepaaldelijk voor een nieuw priestergewaad, voor een fraaier altaargereedschap, voor het ontworpene koorhek, voor den predikstoel enz.; menigmaal verbond men aan zulk eene schenking het beding, dat zij moest strekken ‘voer ziin ziel’, m.a.w. dat de schenker van deze gift in het eeuwige leven eenige voldoening behoorde te smaken. De personen, die dergelijke legaten maakten, behoorden tot zeer verschillende standen. Dit is niet vreemd, doch wij moeten er nadruk op leggen als bewijs, dat de gewoonte om giften aan de kerk te vermaken, destijds vrij wat algemeener was dan nu. Wij treffen onder de schenkers toch zelfs personen aan van den allerlaagsten rang: melaatschen, ‘die met die lazarus-nap plachten te bidden,’ en bedelaarsters, die door de gift hare dankbaarheid betuigden voor het blijkbaar zeer winstgevende plaatsje, haar bij de kerkdeur gegund.

Mild vloeide de stroom der legaten, en hier althans hadden kerkmeesters eene bate, die hun dadelijk een gemakkelijk voordeel zonder eenige moeite bezorgde. Zoo zou men allicht meenen, doch het is verre van daar!

Ook hier kan men opmerken, dat onze maatschappelijke toestanden ons voordeelen in den schoot werpen, die onze voorvaders niet zonder moeite zich moesten veroveren. Het is aan ieder bekend, dat de oorspronkelijke vorm van handel ruilhandel was, en dat eerst langzamerhand het geld als ruilmiddel algemeen in gebruik kwam. Doch minder bekend wellicht is het feit, dat zich talrijke sporen van dien oorspronkelijken toestand de geheele middeleeuwen door, ja tot in de nieuwere tijden gehandhaafd hebben. Inderdaad, het geld was nog zulk een onvolkomen ruilmiddel, dat het zelf moest gekocht worden, en geen wonder dus, dat men niet altijd aan het ontvangen daarvan boven praestatiën in natura de voorkeur gaf. Daarbij waren zulke praestatiën veel gemakkelijker voor den betaler. Hoeveel liever moest het den landman op de afgelegene kleine hoeve zijn, die wellicht slechts weinig meer koren verbouwde

dan hij zelf noodig had, wanneer hij een deel van dit koren (of eenige maten boter of manden eieren, die zijne huisdieren hem verschaften) in natura als betaling der landpacht kon aanwenden, dan wanneer hij eerst de soms vèrafgelegene, moeielijk te bereiken markt moest bezoeken, om zijne producten te gelde te maken en de pachtgelden bijeen te brengen! Zoo bleven betalingen door producten, vooral in de landbouwende districten, regel. Geen wonder, dat ook de stedelingen, aan zulke betalingen gewend, van die gewoonte bleven profiteeren. Ook hun was het soms lastig genoeg, om allerlei zaken, die zij niet meer noodig hadden, te gelde te maken: het verkeer was nog weinig ontwikkeld en de groote markten werden slechts eenige malen 's jaars gehouden. Zoo was het dus niet meer dan natuurlijk, dat menigmaal personen door het vermaken van legaten te gelijk aan hunne erfgenamen de moeite van het te gelde maken van sommige voorwerpen trachtten te besparen. Van daar de vreemdsoortigste voorwerpen aan de kerken geschonken, vooral kleedingstukken, die, als naar de gestalte van den doode gemaakt, natuurlijk weinig gangbare artikelen waren, en waarmede men dus verlegen zat. Telkens vinden wij harnassen vermeld, ook met bont gevoerde vrouwenkleederen, een veder voor een hoed, ringen, een paar slaaplakens. Doch daarnevens ook andere voorwerpen, die men allerminst verwachten zou: de boeren, die in het gedeelte der parochie buiten de stadsmuur woonden, brachten een paard, een kalf of duizend noten; de buren van de Zadelstraat, die een feest gevierd hadden, schonken den meiboom, dien zij geplant hadden; de kommandeur van het Duitsche huis zond eenmaal een mud tarwe; een ander stroopte aan een door hem gevangen eekhoorn het destijds als bont gezochte vel af en bracht het aan kerkmeesters. Al deze vreemdsoortige en niet altijd courante artikelen werden aan de kerkfabriek afgestaan; de beheerders hadden maar te zorgen, dat ze op voordeelige wijze van de hand gezet werden. En zij deden dit met ijver; op allerlei wijzen werd er naar gestreefd, dat de voorwerpen er zoo goed mogelijk uitzagen, voordat zij aan de markt kwamen. Wij zien kerkmeesters een hun gelegateerd paard eerst een tijd lang goed voederen, op nieuw beslaan en eerst daarna te gelde maken, - het gebroken zilver werd eerst versmolten en daarna naar de munt gebracht, - het harnas liet men oppoetsen en repa-

reeren voordat het verkocht werd. Eerst daarna zocht men een kooper, waarbij, toen als nu, het ‘erfhuus’ dikwijls goede diensten bewees.

Reeds uit het bovenstaande blijkt, dat niet alleen stervenden kerkmeesters met hunne gaven verblijdden: ook levenden brachten dikwijls geschenken. De aanleidingen daartoe waren zeer verschillend. Uit den aard der zaak werden zulke giften meestal met eene bepaalde bestemming geschonken, naar aanleiding van een of ander ondernomen werk. Ook bepaalde voorvallen in het leven wekten soms enkele parochianen tot bijzondere milddadigheid op. Kwam eene bruid ter kerke, dan offerde zij dikwijls ‘horen godspenninc’; nog meer kwam het voor, dat daags na de voltrekking van het huwelijk de jonggehuwde vrouw aan de kerk eene gift kwam brengen; eene moeder, in de blijdschap van haar hart, dat haar zoon priester geworden en zijne eerste mis opgedragen had, toonde hare dankbaarheid door geschenken. Maar ook allerlei vreemde motieven, zuivere en onzuivere berekeningen, brachten dikwijls der kerk eene kleine bate. Had een nauwgezet parochiaan een geldstuk gevonden op straat, - had hij geld geleend, dat niet opgevraagd werd door den afwezigen eigenaar, dan voelde hij vaak zijn geweten bezwaard het geld te behouden, en dikwijls oordeelde hij het beste, het aan de kerkmeesters te schenken, onder het beding, dat alweder van zijne preciesheid getuigde: ‘quaeme yemant na, diet is, dien soude ment wedergeven.’ - Was er twist gerezen over eene geldsom, dan werd die dikwijls beslecht door het voorstel om het voorwerp daarvan aan kerkmeesters te schenken. Bij verschil over de betaling van accijns ziet men den ‘sijsmeyster’ het quaestieuse bedrag dikwijls aan de kerk afstaan. Zeer gewoon was zulk een slot bij standjes over het ‘mijngelt’: toen als nu werd bij aanbestedingen ten stadhuize een mijngeld betaald, en in de verwarring en het geschreeuw was het maar al te vaak onzeker, wien de uitgeloofde som toekwam. - De meest verschillende voorvallen gaven aanleiding tot giften. Jan de houtzager had eene gelofte gedaan om eene bedevaart te doen, maar was gestorven zonder daaraan te voldoen. Zijn zoon had weinig lust, 's vaders plaats te vervullen, waartoe hij trouwens ook niet verplicht was; maar toch plaagde hem vrees voor vaders zielsrust, en hij paaide zijn geweten door eene gift aan de Buurkerk. - Berent

Heye had van den knecht eener dame op haren last een pak slaag gekregen. Natuurlijk wilde hij het niet ongewroken laten; maar, hetzij het gerecht zich met de zaak bemoeide, hetzij de dame bevreesd werd, zij kocht hem volgens het gebruik dier dagen af en betaalde een aanzienlijk ‘zoengeld.’ Waarschijnlijk was Berent van oordeel, dat het nemen van geld in plaats van wraak toch niet bijzonder fatsoenlijk was, en om te toonen, dat het hem daarbij slechts om de eer van het spel te doen geweest was, schonk hij al het geld aan kerkmeesters en maakte een prachtig figuur. - Maar nog veel zonderlinger speculatiën waren bij dergelijke giften soms in het spel. Eenmaal is het een man uit Munster, die maar al te zeer ondervonden had, dat in die dagen burger en vreemd niet gelijk stonden in rechte: hij had eene pretensie op een Utrechtschman, maar hij kon ze maar niet innen. Goede raad was duur! Daar valt hem een middeltje in, dat hem eene winst in klinkende munt en nog een voordeel aan gene zijde van het graf op den koop toe belooft: hij schenkt de helft der pretensie aan kerkmeesters, als het geld inkomt. Fluks maken kerkmeesters bij het gerecht eene klacht tegen hun stadgenoot aanhangig, - de schuldenaar ziet, dat hij verschalkt is, en haast zich te accordeeren - en kerkmeesters kunnen, evenzeer als de Munsterschman, zich met den goeden afloop gelukwenschen. - Een ander, kwader geval voor kerkmeesters! Jan de Mostertman bezat een huisje, dat groote reparatiën behoefde en waaruit hij bovendien nog eene huisrente moest betalen. De risico scheen hem groot: het kon wel eens zijn, goed geld naar kwaad geld werpen. Geen nood! kerkmeesters zijn als uitstekende administrateurs bekend, en als er nog iets overschiet van hun beheer, dan komt het de ziel des schenkers ten goede. Zoo wordt dus het ‘quade huyskijn’ eigendom der kerk; maar kerkmeesters hebben evenmin lust om de kans te loopen als Jan de Mostertman. Zij maken het perceeltje te gelde, en gelukkig blijkt het niet zoo ‘quaet’ als Jan gevreesd had: zij maken er een zaakje mede.

Tot nog toe behandelden wij slechts giften, aan de geheele kerk geschonken. Doch kerkmeesters hadden eene bijzondere bron van inkomsten, die rijker vloeide dan de andere. De Buurkerk was in het bezit van een wonderdoend beeld der H. Maagd, de patrones der kerk. Grooten toeloop had dit

beeld onder het volk. Eene broederschap, speciaal ter vereering daarvan opgericht, deed alle Zaterdagen aan de voeten der H. Maagd eene zingende mis opdragen, die niettegenstaande het vroege morgenuur steeds druk bezocht werd. Ja de stadsregeering zelve achtte de bevordering der vereering van dit beeld eene zaak van zóó algemeen belang, dat zij zich in 1510 tot den paus wendde met verzoek om aflaat voor hen, die de mis bijwoonden, en om verschillende privilegiën voor de leden der broederschap. Doch ook voordat door zulk een lokaas de menigte tot het bezoeken der kerk werd aangezet, trok het wonderdoend beeld veel menschen. Wisten wij het niet uit het request der stadsregeering, de kerkerekeningen zouden het ons leeren. Een groot deel daarvan is jaarlijks gevuld met de opsomming der geschenken, aan het beeld vereerd uit dankbaarheid voor de genezingen, die men daaraan toeschreef. Tegenwoordig ziet men dikwijls in katholieke kerken, waar wonderdoende beelden bewaard worden, kleine afbeeldsels in was van het genezene lichaamsdeel hangen. Ook den middeleeuwen was deze vorm van vereering bekend; gewoonlijk was men echter milder. Maar hoe goedgeefsch ook, de devotie uitte zich soms op eene wijze, die ons vreemd voorkomt. Gaan wij na wat al zoo ‘voer onser Vrouwen ghehanghen’ heeft, dan kunnen wij ons niet zonder een glimlach het zonderlinge schouwspel voorstellen, dat het vereerde Mariabeeld moet aangeboden hebben, - een schouwspel, dat ons den naieven geest van het volk en de eigenaardige kleur der middeleeuwen beter dan een lang betoog voor oogen toovert. Ziehier eenige voorwerpen, in den loop der 15e eeuw ‘voer onser lieven Vrouwen gecomen’: een pond vlas, een paard, een paternoster, een maat boter, een zilveren riem, eene kip, een ring, een pond kaarsen, eenige gebroken gouden voorwerpen, een lam, een tabbaard met bont, een mand kersen, een tasch met zilveren bladeren versierd, drie eekhorenvellen, een nachtdoek, een halve os, een vrouwenmuts, eenig valsch geld, verschillende harnassen, een ram, zeven pond wol, een zilveren kruis, eieren, een pakje zijde, een ring, veel valsch zilver, een prijs uit eene loterij, eene kandelaar, zilveren spelden, slecht koren, een gedeelte eener verlorene en later teruggevondene geldsom, een oud zilveren zegel enz. Ook hier gaf het eenvoudige volk wat het

te missen had; maar een deel der hooger geplaatsten gaf ook wat het gaarne missen *wilde*.

Veelal was zulk een geschenk aan het wonderdoende beeld de betaling eener gelofte, in tijden van nood gedaan. Een enkele maal vinden wij dit uitdrukkelijk vermeld. Doch eigenaardig was eene vorm van geloften, die herhaaldelijk voorkomt: de gelofte om van het een of andere artikel (meestal tarwe) zooveel aan het wonderdoende beeld te schenken als het gewicht van den herstelde bedroeg. Meestal werd deze gelofte voor zieke kinderen gedaan en was dus de betaling niet al te bezwarend. Doch niet uitsluitend: wij vinden in onze rekeningen vermeld, dat ook de adelijke abdis van St. Servaas zich liet wegen. Want de betaling der gelofte geschiedde in de kerk in tegenwoordigheid van het beeld: men liet zich wegen ‘voer onser Vrouwen’, en inderdaad vermelden onze rekeningen reparatiën aan de weegschalen en touwen, die daartoe voor het Mariabeeld waren aangebracht. Men denke zich eene oude abdis in de eene schaal, eenige zakken graan in de andere, - eene nieuwsgierige menigte, die zich om het schouwspel verdringt, - alles in eene kerk aan de voeten van het Mariabeeld met zijne zonderlinge votiefgeschenken beladen! Ons zou het tooneeltje niet alleen schilderachtig, maar ook vermakelijk schijnen: onze vaderen vonden daarin niets aanstootelijks en boekten de feiten met den meesten ernst in hunne rekenboeken.

Tot nog toe zagen wij de zaken als van zelf gaan, en het eenige, waarover kerkmeesters zich konden beklagen, was, dat de vorm, waarin men hun de geschenken bracht, niet altijd even practisch en gemakkelijk was. Wanneer zij zich geene meerdere moeite hadden behoeven te geven, zouden zij tevreden hebben kunnen zijn. Maar de liefdadigheid, hoe mild haar stroom ook vloeide, was toch nog geenszins voldoende voor de groote behoeften der kerk. Er moest een en ander gedaan worden, om die milddadigheid op te wekken, aan te zetten. En kerkmeesters toonden zich volleerd in de kunst om de goedgeefschheid van het publiek te exploiteeren. In onze dagen zag men eene fancy-fair houden voor de vernieuwing van het orgel in eene der Utrechtsche kerken; had de 15e eeuw het denkbeeld gekend, kerkmeesters zouden het gewis aangegrepen hebben. Maar ook zonder fancy-fair trokken zij uitnemend partij van de middelen, die hun ten dienste stonden.

In de eerste plaats zorgden kerkmeesters, dat er in de kerk offerblokken aanwezig waren, en zij bezaten vier tinnen ‘nappen’, waarmede zij (denkelijk onder de preek) in de kerk rondgingen. Dit alles is ons niet vreemd. Evenmin verwonderen wij 19e eeuwers ons, wanneer wij vernemen, dat de offerblokken wel eens opengebroken werden en dat zich onder de ingezamelde geldstukken vrij wat valsche bevonden. Doch wel geeft het ons stof tot verwondering, wanneer wij het bedrag van het op deze wijze ingezamelde vernemen. In 1436 vond men in het blok ƒ 107 gulden en werd met den nap ingezameld ƒ 599 gulden, - een bedrag, dat de gezamenlijke inkomsten uit de vaste goederen der kerk niet onbelangrijk overtrof. En dit jaar was geenszins een goed jaar; in 1447 ontving men bijna het dubbele: het blok leverde toen ƒ 205, de nap ƒ 1125[1)].

Reeds voor deze vrijwillige giften werd nu en dan pressie op de parochianen geoefend: wij hooren, dat in 1446, toen het kerkdak gedekt moest worden, de pastoors na de preek deden ‘bidden (d.i. geld inzamelen) totten leyen,’ en het vermoeden is zeker niet gezocht, dat de prediking er op berekend was om de offervaardigheid van het gehoor voor het beoogde doel op te wekken. Doch sterker pressie werd er geoefend op het maken van legaten. Herhaaldelijk vinden wij in de rekeningen uitgaven voor diners, die kerkmeesters aan de priesters der kerk aanboden; en uitdrukkelijk wordt er als motief bijgevoegd, dat dit uit de kerkekas betaald werd, ‘omdat sy procureren souden tot onser kerc behoef.’ Wat dit ‘procureren’ wel beduiden mag? Twee bladzijden verder lezen wij het antwoord: wij vinden daar in de rubriek ‘opboeren van testament’ eene geheele serie posten met de opschriften: ‘dit heeft heer Egbert geprocureert,’ ‘heer Dirc Tant geprocureert’ enz.; er volgen allerlei giften van overledenen. De zaak is nu duidelijk. De pastoor, die den stervenden het laatste oliesel bracht, was tevens bevoegd tot het opmaken van testamenten; het was zóo gewoon, dat iemand, die op het uiterste lag, nog eene beschikking maakte ten voordeele der kerk, dat den kosters eener andere Utrechtsche parochiekerk door kerkmeesters op het hart gebonden

1) Natuurlijk moet men bij het waardeeren van deze en andere geldsommen bedenken, dat het geld in de 15e eeuw vele malen meer waarde had dan tegenwoordig: slechts door vergelijking met de prijzen van verscheidene artikelen kan men de juiste waarde bepalen.

wordt, om, als zij de pastoors met de heilige olie naar een stervende vergezelden, nooit ‘dat testamentboeck’ te vergeten, ‘om die testamenten te bescryven, die daer gemaeckt sellen werden.’ Het verband is duidelijk: de priester, die de genademiddelen der kerk reikte, die ze naar omstandigheden weigeren kon, had natuurlijk op het gemoed van den stervende een grooten invloed, en het kon niet onverschillig zijn, hoe hij dien invloed gebruikte. Wij weten nu, waartoe het diner dienen moest; wij verwonderen ons niet, dat aan een kapelaan, die blijkbaar bijzonder veel ‘geprocureert’ had, in 1443 nog als buitengewoon geschenk een zilveren lepel door kerkmeesters vereerd werd, en wij begrijpen, waarom de door elken pastoor aangebrachte legaten onder afzonderlijke hoofden geregistreerd werden: kerkmeesters wenschten te controleeren, of alle gasten aan het diner hun couvert wel behoorlijk verdiend hadden!

Doch laat ons onzen kerkmeesters niet te hard vallen over een maatregel, die ons onkiesch en weerzinwekkend dunkt; het was de gewoonte der tijden. In eene andere Utrechtsche parochiekerk vond men terzelfder tijd eene broederschap, die den pastoors, die leden wilden worden, de entréegelden schonk op voorwaarde, dat hij de broederschap gedenken zou bij zijne ‘visitacien’. De stervenden werden in deze parochie dus niet alleen met het kerkgebouw, maar ook met de O.L.V. broederschap lastig gevallen[1)]! En nog in 1733 schreef het stedelijk bestuur van Leiden ‘op het voorbeeld van andere groote steden’ den notarissen voor, dat zij allen, die voor hen testamenten maakten, moesten herinneren aan de belangen van de armen en de gasthuizen; de herinnering moest ‘op een discreete en vriendelijke wijze’ geschieden, maar tevens mocht men niet vergeten er bij te voegen, dat aldus de wensch van burgemeesteren was!

Dit alles was nog slechts hetgeen in gewone gevallen geschiedde. Wilden kerkmeesters een buitengewoon werk ondernemen, dan werden alle zeilen bijgezet om de kerspelleden tot milde gaven te bewegen. Het geheele kerspel werd dan

1) Dezelfde broederschap gebruikte in 1487, toen zij besloten had eene nieuwe kroon boven haar altaar te koopen, een aangenamer middel om zusters, die leden der broederschap waren, tot het bijdragen voor dit loffelijk doel over te halen: ze onthaalde de dames op kosten der kas ten huize van eene harer, om ze ‘te bet te vermuerwen totten croen te geven.’

in verschillende deelen verdeeld (in 1445 in 8 deelen) en commissiën uit de parochianen, die zich daartoe vrijwillig aanboden, gingen twee aan twee langs alle huizen rond om giften te verzamelen. Niet altijd leverde dit veel op: in 1436 werd er 23 weken achtereen gecollecteerd en toch was de opbrengst slechts ƒ 150. Maar klom de nood hoog en was het ondernomen werk belangrijk, dan vloeiden ook de giften ruimer: in 1444 haalden de ‘omgangers’ op één dag ƒ 1452 op, in 1455 ƒ 907! Natuurlijk werkten ook dan de pastoors door hunne opwekkende predikatiën mede, en even natuurlijk werden zij daarvoor door kerkmeesters met een geschenk beloond. Maar toch kan dit alleen niet de opgewekte stemming verklaren. De liefde en belangstelling van de burgerij voor haar kerkgebouw moet krachtig medegewerkt hebben. Enkele personen schijnen ongevraagd eene collecte op eigene hand gedaan en de opbrengst aan kerkmeesters verantwoord te hebben, en eenmaal bracht hun zelfs een bedelaar het resultaat van zijnen ‘omganc!’

Eén middle om geld te maken ontbrak kerkmeesters, dat aan andere kerkgebouwen rijke inkomsten leverden, vooral niet minder dan het bezit van een wonderdoend beeld: het privilegie van aflaten. Boven heb ik reeds hierover gesproken, waar ik de bezoeken van vreemde questierders met hunne reliekenkassen aan de Buurkerk vermeldde. Het laat zich denken, dat, ook al ging de kerkvoogdij niet tot zulk eene exploitatie van het privilegie op grooten schaal over (en dit bleef uitzondering), toch het bezit van aflaatbrieven een groot voordeel opleverde. Natuurlijk bevorderde de uitgeloofde aflaat het bezoek der kerken belangrijk en de inhoud van de ‘nap’ moest er zeer bij winnen. Kerkmeesters zagen dit wel in, en wij vernamen reeds, dat zij in 1510 het stedelijk bestuur zelf wisten te belezen hunne belangen aan den paus voor te dragen. Doch dit was niet de eerste poging van dien aard: reeds in 1441 werden den deken van St. Marie (die zich blijbaar naar Rome begaf) 12 mengelen wijn vereerd, ‘omdat hy onser kerken gedencken soude in den hove van Romen om aflaet te crigen.’ Naar het schijnt was echter de deken niet gelukkig, althans van eene aflaat vernemen wij niets.

Doch men meene niet, dat kerkmeesters daarom er aan wanhoopten buitengewoon bezoek te lokken. Een der middelen, waardoor men gewoon was den glans der kerkelijke feesten te

verhoogen, was de jaarlijksche vertooning van de reliquiën der kerk, in de kostbare kassen besloten, die, verschillend naarmate van het lichaamsdeel van den heilige, dat men bezat, den vorm van een zilveren arm, van een verguld hoofd, soms wel van eene geheele doodkist van edel metaal hadden. Zulke expositiën werden ook in de Buurkerk gehouden, en kerkmeesters organiseerden eenmaal eene buitengewone 'totter tymmeringe,' die eene bate van ƒ 21 leverde.

Steeg de nood der kerk bij het ondernemen van groote bouwwerken zeer hoog, dan kwam de magistraat zelf den kerkmeesters eindelijk wel eens te hulp. Het was gebruikelijk, dat bij de vonnissen van den raad, vooral die wegens de dagelijks voorkomende vechterijen, den schuldige de verplichting opgelegd werd om eene zekere som te betalen tot onderhoud der stadsmuren; dikwijls werd de bestemming der boete nog meer direct aangeduid door het opleggen aan den veroordeelde van de levering eener hoeveelheid steenen voor den muur, enkele malen zelfs door hem tot het herstellen van een muurvak van zekere grootte te veroordeelen. Dergelijke vonnissen kunnen allicht aanleiding gegeven hebben, om ook de kerkgebouwen van de overtredingen der burgerij te doen profiteeren: althans wij vernemen, dat de raad nu en dan personen veroordeelde tot betaling van eene geldsom 'totter tymmeringe' van de Buurkerk.

Zoo kwam door gewone en buitengewone middelen, half vrijwillig en half door overreding, het geld bijeen, waardoor Utrechts Buurkerk in den loop der eeuwen gestadig aangroeide tot het kolossale gebouw, dat zelfs nu nog in haar verminkten toestand eerbied afdwingt voor de ondernemingszucht der burgerij. Ik zeg: het geld kwam bijeen, doch niet altijd was reeds al het noodige aanwezig, wanneer gebouwd moest worden. Wij vinden belangrijke tekorten; leeningen werden gesloten, die soms voor lange jaren het budget der kerk met de uitkeering van lijfrenten belastten en dan de kerkmeesters dwongen, hunne uitgaven tot het noodige te beperken, totdat de renteheffers waren overleden en de kerk weder vrij was. Doch zij durfden iets wagen: *viermaal* in den loop van 65 jaren vinden wij een belangrijk werk, dat duizenden verslond, door kerkmeesters ondernomen. Inderdaad, wij kunnen onze bewondering niet onthouden aan deze mannen, die met genoegzaam geene of althans hoogst onbeduidende vaste inkomsten niet schroomden,

telkens en telkens weder te doen wat zij noodig keurden om den luister van het hun toevertrouwde kerkgebouw te verhoogen. Zeker, hunne middelen zijn niet allen naar onzen smaak; er is niet alleen geestdrift voor de opgedragene taak, maar ook vrij wat slimme berekening in de wijze, waarop zij te werk gaan. Maar grootsch is hun doel, onwankelbaar hunne energie, vast hun vertrouwen op hunne gemeente. En die gemeente, zij beschaamt dat vertrouwen nooit: met de naieveteit, aan den tijd eigen, vereenigt zij eene offervaardigheid, waarvan wij de wedergade niet meer kennen; allen, aanzienlijken en geringen, rijken en armen, brengen hunne gaven. En toonen ook zij daarbij hunne wereldsche berekeningen met de openhartigheid in het goede en kwade, die de middeleeuwen kenmerkt, zij geven met dat al de bewijzen hunner toewijding aan hetgeen voor hen in dien gebrekkigen vorm het ideale vertegenwoordigde.

Kerkmeesters en kerkgemeenten waren toen anders dan nu: zij waren echte zonen der middeleeuwen, die, wat men hun ook (met volle recht) ten laste moge leggen, zich ontegenzeggelijk onderscheidden door hun zin voor het grootsche. In die tijden deed men groote dingen, zoowel in het kwade als in het goede. Al te veel scrupules hoorde men niet; wat men zich voorgenomen had, *moest* tot stand gebracht worden, het kostte wat het wilde. Daaraan werd alle kracht gewijd; wat men eenmaal wilde, wilde men met zijne geheele ziel, halfheid en lauwheid waren dan niet meer aan het woord. Zoo ook in de verhouding van het volk tot de kerk. De 15^{e} eeuw kende evenzeer bestrijders der kerk als de 19^{e}; maar het schouwspel eener gemeente, die, gehecht aan de kerk en palstaande voor hare verdediging, toch toelaat, dat hare eigene bedehuizen uit geldgebrek worden verlaagd tot ruïnes en pakhuizen, dat schouwspel was in de middeleeuwen niet te zien!

De kerk zelve werkte daartoe trouwens mede: zij beloonde hare zonen voor de offers, die zij brachten. Zeker, evenmin als de middeleeuwen zelven wenschen wij de onbeperkte heerschappij der katholieke kerk terug. Maar het is billijk op te merken, hoeveel sterker zij hare zonen aan zich wist te verbinden dan onze tegenwoordige vorm van godsvereering. De middeleeuwsche kerk bracht haren leden binnen de wanden van het door hen zelven gestichte kerkgebouw niet alleen de troost van den godsdienst en de belofte der eeuwige zalig-

heid, maar zij maakte hen ook bekend met den dienst van het schoone. Zij schonk aan hare zonen een tehuis, waaraan zij misschien meer gehecht waren dan aan de muren hunner ellendige middeleeuwsche verblijven; zij vervrolijkte hun bestaan, zoo vol ontberingen en nooden, door den luister harer hoogtijden, de schittering harer optochten en feesten. O, père Hyacinthe heeft het zoo goed gezegd: 'De rijken, die in paleizen wonen, kunnen zich vergenoegen met eene nederige kapel, maar het volk moet kathedralen hebben. Het moet openbare feesten hebben, zooals voor de vorsten der aarde niet worden aangericht, zooals alleen de godsdienst vermag te scheppen. Het moet telkenmale getrokken worden in eene omgeving, waarin het zijne eigene grootheid leert beseffen.'

Het volksleven der middeleeuwen was een leven vol afwisseling. Het had zijne namelooze ellenden en vreeselijke tooneelen; het kende den oorlog, den hongersnood en de pest als dage lijksche gasten, het liet den overblijvenden dikwijls een leven, harder dan de dood voor de weggeraapten geweest was. Maar daartegenover welk eene vrolijkheid, welk een genot! De lagere klassen der 19e eeuw hebben het waarschijnlijk verder gebracht in het lezen, schrijven en rekenen dan hunne voorvaders van voor vier eeuwen; maar is daardoor het peil van hun levensgeluk veel verhoogd? Waar zijn de processies, de tournooien, de openbare vertooningen der rederijkers, de intochten, en al die pronk en praal met hun nasleep van vroolijkheid en vermaak voor het volk? waar zijn zelfs de kerkwijdingsfeesten, die tot nog voor weinige jaren in onze kermissen eene flauwe herinnering hadden achtergelaten? Alweder, wij mogen dit alles niet terugwenschen, sinds wij met al dit genot ook al dien ontzaggelijken jammer missen. Maar erkend moet het feit worden, dat het een met het ander ons een element van volksopvoeding ontnomen heeft, dat door niets te vergoeden is. Die nooden hardden de karakters, die afwisseling staalde de veerkracht. Er zat pit in dit volk, zin en kracht voor het grootsche, volharding en taaie wilskracht. Het is geen toeval, dat juist de middeleeuwen onze Domkerken gebouwd hebben: voor zulke werken passen zulke tijden. De middeleeuwen leerden beter dan eenig ander tijdperk aan de natiën de les, die de 17e eeuw slechts herhaald heeft: 'Desespereert niet!'

S. MULLER FZ.

Pro Domo.

In een zijner onderhoudende voordrachten ontwikkelde professor van Hamel te 's Gravenhage de meening, dat een strenge critiek ten onzent noodzakelijk zou wezen om den breeden stroom van onbeduidende, belletristische producten zoo al niet geheel te doen opdrogen, dan toch minder rijkelijk te doen vloeien.

Het komt mij voor, dat de ondoelmatigheid van dit middel al voldoende is gebleken. De subjectieve, de objectieve, de partijdige, de onpartijdige, de scheldende, de fatsoenlijke, de eerlijke, de oneerlijke, de welwillend aanmoedigende, de vitzuchtig afbrekende.... alle soorten van critiek hebben wij genoten, vele genieten wij nog; maar de stroom van onbeduidende werken blijft rustig zijn golven voortstuwen naar de zee der vergetelheid.

Heeft professor van Hamel met zijn strenge critiek dus niet een soort bedoeld, die bij ons nog geacclimateerd zou moeten worden, dan lijdt het geen twijfel, of de groote[1)] vraag van ons lezend publiek naar middelmatige en minder dan middelmatige werken houdt een aanbod in het leven, waartegen de critici niemendal vermogen.

Te midden van een volk, dat bereidwilliger een tweetal guldens offert om een product van vreemden oorsprong te *koopen*, dan een tweetal stuivers om het werk van een landgenoot te *huren*, kunnen de uitgevers alleen rekening houden met het aantal leesgezelschappen en leesbibliotheken. Gaan de heeren voor zaken op reis, dan binden zij van de nieuwe romans en novellen het titelblad, plus eene circa vijfvoudige herhaling der acht en

1) Groot in verhouding tot de vraag naar deugdelijker werk. Waarlijk groot is de vraag naar een belletristisch Hollandsch werk in Nederland nooit.

veertig eerste bladzijden, in een bandje samen en bieden deze opgevulde toiletten den handel aan. De boekverkoopers berekenen - naarmate genoemd titelblad van een verhaal in één, twee, drie deelen, of van één, twee, drie verhalen in één deel gewaagt - hoeveel leeskringen en leesinrichtingen het werk zullen aanschaffen en nemen zelden een exemplaar meer, tenzij het hun als premie gratis in den schoot valt.

Op deze wijze gaat een boek ‘er in’, zonder dat iemand rekening houdt met den smaak eener intelligente minderheid, die immers toch niet koopt. Het gevolg is, dat al wat niet novelle of roman heet, ergo niet voor een dubbeltje per week dikwijls verhuurd kan worden, er zeer moeielijk, of in 't geheel niet, ‘in gaat’. -

De samenstelling van ons lezend publiek is ongeveer als volgt:

1° de vertegenwoordigers der maatschappelijk hoogste standen - eere wie eere zou moeten toekomen.

Zij lezen - als zij lezen - zelden of nooit Hollandsch. In deze kringen een vrouw te ontmoeten, die er een eer in stelt, nooit een Hollandsch boek te hebben gelezen - een verschijnsel, dat misschien geen weerga heeft in eenig ander beschaafd land - is geen zeldzaamheid. Hunne moedertaal gebruiken zij vaak alleen in de onvermijdelijke gesprekken met minderen; voor de grofste taalfouten in Nederlandsche brieven schamen zij zich in het minst niet en voor de nationale letterkunde - die zij niet kennen - halen zij de schouders op[1)].

Van een leeslust, geboren uit liefde voor een eigen kunst; van een leeslust, die wortelen zou in een gevoel van nationale eigenwaarde, is bij ons zelden sprake. Wij kennen alleen nationale onwaarde[2)].

Onze bescheidenheid nadert de grenzen der zelfverachting en

1) Hier en verder gelieve men een ‘exceptis excipiendis’ steeds, tusschen twee haakjes ingevoegd, aan te nemen.

2) Terwijl vreemde prulmuziek in den Haag steeds dankbare toehoorders vindt, was de houding van het publiek tegenover de zeer belangwekkende en hoogst verdienstelijke symphonie, die Bernard Zweers aan *zijn vaderland* opdroeg, bijzonder onbe..... laten wij maar zeggen: leefd. Onze regeeringen, die zwijgende vertegenwoordigers naar letterkundige congressen zenden, doen voor de kunst al... wat zij niet met fatsoen laten kunnen. Een auteur als Henri Becque, dien ik hoogschat, doch wiens tooneelstukken gevallen zijn, zou ten onzent voor halfgek worden uitgemaakt. In Frankrijk krijgt hij het legioen van eer zonder tusschenkomst van Wilson.

dit zou nog niet eens zoo betreurenswaardig zijn, als de geestkracht om zich een Excelsior tot devies te kiezen, er maar wat vaker door geprikkeld werd. Tal van Nederlanders zijn gewoon het eigenaardig Hollandsche - ons ‘cachet’ - louter te zoeken in een verzameling van tekortkomingen, als: nuchterheid, plompheid, dorheid, stroefheid, ongemanierdheid, gebrek aan geest en geestdrift, gierigheid enz. enz. Zoo dikwijls zij de qualificatie ‘echt Hollandsch’ gebruiken, geschiedt zulks in een afkeurenden zin, terwijl hunne loftuitingen vergezeld gaan van uitdrukkingen als: echt Fransch, door en door Engelsch, geheel Duitsch. In plaats nu, dat zij, die deze opvatting huldigen, een poging wagen om, zooal niet het geheele volk te veredelen, dan toch aan te toonen, dat er ook echte Hollanders zijn, wier echtheid zich niet alleen in hunne fouten openbaart, achten in Nederland de ‘aristoi’ zich gerechtigd voor *den* Hollander de neuzen op te trekken en ter wille van hun omgang, hunne voorbeelden, hunne bewondering, den blik te wenden naar den vreemde. Zij ijveren voor vreemde manieren, vreemde gebruiken, vreemde kunst en bedenken nooit, dat andere volken ons het recht ontzeggen hunne schitterende eigenschappen zelfs maar te begrijpen. Voor hen heeft Guy de Maupassant te vergeefs geschreven: ‘Seul au monde le Français a de l'esprit et seul il le goûte et le comprend.’

Over generaals, die naar den vijand overloopen, omdat zij meenen daar een beter kader, een betere tucht, een betere bewapening te vinden, zou menige Hollander een hard oordeel durven vellen, die zelf zich dagelijks aan eene dergelijke desertie schuldig maakt.

Iemand, wiens woonhuis bouwvallig wordt, laat het niet in den steek, maar raadpleegt zijn beurs en een deskundige ten einde de gebreken te herstellen. Ofschoon de nationale schouwburg ons aller huis moest wezen, loopen van hen, die er het hardst over klagen, de meesten deze woning wel degelijk uit, zonder een poging te doen er de noodige verbeteringen in aan te brengen. - Hun oordeel over tooneelspelers luidt doorgaans als volgt. Bij uitzondering eens een Hollandsch acteur ziende, zeggen zij: ‘nu ja, hij speelt goed; maar 't is geen heer, want zijn jas zit slecht’, of ‘zijn jas zit wel goed; maar 't is geen heer; hij speelt slecht.’ Geldt het daarentegen een vreemden - liefst Franschen - tooneelspeler, dan wordt de zaak juist

omgekeerd en verklaren zij bewonderend: ‘al zit zijn jas slecht, 't is een heer; wat speelt hij voortreffelijk, of: al speelt hij slecht, 't is toch een heer; wat zit zijn jas goed!’

Voor de Nederlandsche tooneelspelers is van een en ander het gevolg, dat zij te zelden in aanraking komen met hooge artistieke eischen, dus onverschillig worden en gaan steunen op kwakzalver-middeltjes om enkele effecten te verkrijgen, waarmee de massa zich tevreden stelt.

2°. de voornamere leden van den middelstand.

Zij lezen *ook wel* Hollandsch. De mannen, die uitgaan en drukke bezigheden hebben, kunnen of willen maar weinig tijd aan de fraaie letteren wijden, en lezen dus uitsluitend geruchtmakende boeken *om op de hoogte te blijven*. Daar nu de naam van den meest geruchtmakenden Nederlandschen schrijver natuurlijk in een veel engeren kring weerklinkt dan die van een middelmatig Fransch of Engelsch, tegenwoordig ook Russisch of Noorsch artist, weten zij van de nationale letteren doorgaans weinig af. De vrouwen, wier hersenen op veel te jeugdigen leeftijd met de woordenschatten van minstens drie vreemde talen werden volgestopt, die *dus* in den waan zijn gebracht, dat zij met eene voorname, medelijdende minachting mogen nederzien op beter ontwikkelde zusteren, welke zich alleen van de taal onzer bedienden en boeren kunnen bedienen, moeten onvermijdelijk de opvatting huldigen, dat het bestudeeren van een vreemd boek niet alleen een waarschijnlijk genot, maar tevens eene wisse verrijking van haar geest, eene uitoefening van haar talent, ergo iets beters, iets hoogers is dan het lezen van een Nederlandschen schrijver, die in een taal, welke zij kennen (?) meestal toestanden beschrijft, waarmede zij dagelijks in aanraking kunnen komen.

- 3°. de minder voornamen.

Van hen lezen de mannen in den regel niets en de vrouwen uitsluitend Hollandsch. Daar zij echter de hooger geplaatsten gaarne nabootsen, in 't algemeen de mode[1] willen volgen, stellen zij vertalingen boven oorspronkelijke gewrochten, en daar

1) Ik ontmoette eens eene vertegenwoordigster dezer soort, die goed Fransch kende. Zij was daar zeer prat op en verklaarde ronduit wel Hollandsche romans te willen lezen, mits ... in Fransche vertalingen. Zij vond het Hollandsch gemeen; wat zich verklaren liet door haar uitspraak van die taal. Ik heb het feit reeds elders vermeld; maar het kan geen kwaad, er hier nogmaals op te wijzen.

zij artistiek weinig ontwikkeld zijn, vervalscht hare critieklooze bewondering voor het vreemde den maatstaf, dien zij voor Nederlandsche kunst met zich omdragen.

De Hollandsche schrijver vindt dus het meerendeel zijner lezers - juister gezegd lezeressen - in laatstgenoemde maatschappelijke klasse.

Een artistiek publiek leven bestaat in Nederland niet. Men haalt wel eens de schouders op voor eenige jongeren, die zich aan de voorschriften der algemeen gehuldigde aesthetica durven onttrekken; men vindt enkele oudere auteurs flauwtjes mooi, omdat de critiek van de courant, die men dagelijks leest, dit herhaaldelijk heeft voorgezegd; men huichelt nu en dan ook een beetje geestdrift voor gevestigde reputatiën, maar een warm partijtrekken voor of tegen een richting, een opvatting; eene levendige belangstelling, op sympathie voor een streven, op kennismaking met zijn uitingen gegrond..... in ons lezend publiek zijn 't nagenoeg onbekende verschijnselen.

Het duidelijkst komt de weinige artisticiteit der lezers aan het licht, wanneer het eindelijk eens gelukt hen een zelfstandig oordeel te hooren vellen over een Nederlandschen schrijver, dien zij inderdaad - zij 't dan ook gedeeltelijk - kennen. Altijd zijn 't dan leeringen, strekkingen, bedoelingen of andere storende bijzaken, welke in hunne vonnissen den doorslag geven. Een zuiver artistiek standpunt is voor hen ‘terra incognita’ en met een auteur, die niets aantoonen, niets verkondigen wil, die niets laat zegepralen, niets getuchtigd worden, die noch op de lach-, noch op de huilspieren werkt, weet de Hollander meestal geen raad. De didactiek zit hem erfelijk in het gebeente en als zijn vraag: ‘wat leert, wat bewijst dit?’ zonder antwoord blijft, smaakt hij de eigenaardige voldoening niet, die, naar zijne meening, kunstgenot heet. Kijkt hij tegenover vreemde schrijvers soms schijnbaar door een anderen bril, dan is 't, omdat hij - bescheiden als altoos - voor een grooten, in wijde kringen gevestigden naam zijn hoofd in het stof nederbuigt.

Toch schermt hij gaarne met klinkende woorden als: optimisme, idealisme, realisme, naturalisme, materialisme, scepticisme, pessimisme, cynisme, welke dan ongeveer de navolgende beteekenissen voor hem hebben:

optimisme: zij krijgen elkaar; de deugd wordt beloond, de

ondeugd gestraft; den arme valt ten slotte een erfenis ten deel; de zondaar bekeert zich; in één woord: alles komt terecht. Zoo gaat het in de wereld wel hoogst zelden; maar dit boek leert, dat het toch zoo gaan kan of kon en verzoent mij dus met de werkelijkheid.

idealisme: aangenaam kennis te maken met menschen, die zooveel voortreffelijker zijn dan de mij bekende exemplaren. 't Is goed zulke voorbeelden te stellen, al weet iedereen, dat hij ze in het dagelijksch leven noch ontmoet, noch kan navolgen.

realisme: ik behoef waarachtig geen boeken te lezen om te weten te komen, dat er dergelijke toestanden bestaan. Waartoe dient het de oogen der menschen voor allerlei ellende te openen?

naturalisme: waarheid, waarheid; wat heb ik aan die waarheid? Voel ik er mij beter door gestemd? Heb ik er naastenliefde door geleerd? Niet alleen geen genot; maar zelfs geen ontspanning heeft deze lectuur mij bezorgd! Genot is deugd en dus.....

materialisme: vuil of gemeen is dit verhaal niet; maar het gevoel ontbreekt. Een goed boek moet m.i. verheffend werken; ik wil aan de aardsche beslommeringen ontrukt worden en zien hoe de geest over de stof kan zegevieren.

scepticisme: dat luchtige omspringen met God en godsdienst is volstrekt niet van mijn gading. Ofschoon ik zelf niet geloovig ben, hecht ik aan de kerk ter wille van het domme volk. Al dat onderzoeken en redeneeren maakt de menschen niet gelukkiger. Men moet hun een leiddraad, een steun geven.

pessimisme: de geleerden beweren, dat iemand, die zich van kant maakt, op het oogenblik van den zelfmoord krankzinnig is. Daaruit volgt zonneklaar, dat het leven voor de gezonden van geest meer goeds dan kwaads heeft. Onze schrijver acht het geluk hier beneden onbereikbaar; best; dit is in harmonie met de Christelijke leer. Waarom echter beweerd, dat er hiernamaals geen compensatie volgt? Daar weet hij immers niets van. In plaats van den mensch moed in te spreken, ontneemt hij hem zijn laatste hoop. Als dat nu de taak der kunst is, dan begrijp ik er niets meer van.

cynisme: mijn zedeleer, *mijn* fatsoen, *mijn* godsdienst: alles wordt in het gezicht geslagen! Iedereen weet, dat de liefde zinnelijke begeerten in zich sluit; maar alles mag niet beschre-

ven worden! Dergelijke boeken moesten door de politie verboden kunnen worden.

Er is een tijd geweest - en voor velen duurt hij nog voort - dat het publiek een schilderstuk beoordeelde naar het geschiedenisje, dat men er in vond of in legde. De afbeelding van een boerengezin, met gevouwen handen vereend om een schotel vol dampende aardappelen, gold toen voor een meesterstuk, ook al leek de omhoog rijzende wasem op een bundel grijze krullen en al zagen de landlieden er uit, of zij zich niet alleen vijfmaal daags met zeep waschten, maar bovendien gelaat en handen nog vernisten. In den schotel met aardappelen vond men een poëzie der armoede, die 's avonds het patrijsje dubbel lekker deed smaken; de glimmende gezetheid der boerin bewees, dat de luitjes, ondanks de schrale voeding met aardappelen en den dagelijkschen omgang met varkens, toch zoo'n kwaad leventje niet hadden en dan de gevouwen handen..... die zetten pas de kroon op het werk. Daaruit kon ieder leeren, dat een mensch ook met weinig heel tevreden kan zijn, dat een aardappel, even goed als een patrijsje, een gave Gods is en dat hij, die 't beter heeft dan deze eenvoudige landbouwers zich maar flink beheerschen moet, wanneer ontevredenheid over den loop der aardsche dingen hem eens bevangt.

Al deze schoonheden te zamen brachten iemand er gauw toe eenige honderden guldens voor het bezit van zulk een veelzeggend kunstwerk beschikbaar te stellen en liet zijn beurs dit offer niet toe, dan kocht hij een chromolithographie naar het zelfde onderwerp. Zoo'n plaat moest immers op den beschouwer den gelijken opbeurenden, troostenden, louterenden, veredelenden invloed uitoefenen.

Een winterlandschap heette destijds niet mooi, omdat de sneeuw goed was weergegeven, omdat de boomen scherp waren gekarakteriseerd, omdat men de ijzige koude meende te voelen. Neen; in een grauwen winterdag ligt iets melancholieks, dat den mensch ernstig stemt en daarin schuilde het kunstgenot, ook al zag de sneeuw er uit als roomvla en al leken de boomstammen van porcelein te zijn.

De schilderkunst is er gelukkig in geslaagd deze poëtische aesthetica voor goed te overwinnen en van het publiek eene nuchterdere toetsing te eischen, waarin de vraag naar eene

karakteristiek der natuur bovenaan staat. Geen vlekjes geverniste kleurstof meer, die aan mooie poppetjes, huisjes uit speelgoeddoozen, dieren uit arken Noachs doen denken; maar integendeel een verdwijnen van de verfmassa, zoodat het is of men de frissche lucht ruikt, de hardheid van het metaal voelt, de stemming van een binnenhuis ondervindt, de beweging van een zeilend schip aanschouwt. Niet langer gevraagd: ‘wat kan ik *bij* die schilderij denken, wat heeft de schilder hineingeheimniszt’; doch wel: ‘*hoe* heeft hij de natuur gezien, *wat* heeft hij met tinten en lijnen willen uitdrukken en in hoeverre is dit hem gelukt?’

Onze schilders arbeiden in eene internationale taal voor een onbegrensd publiek; onze schrijvers werken alleen voor vier millioen Hollanders, spreken een taal, wier gebied uiterst beperkt is. Zou 't daaraan liggen, dat onze letterkunde de kracht mist het voorbeeld van hare zuster te volgen en ons publiek een artistiekeren maatstaf op te dringen dan het samenraapsel van vraagjes naar een gezonde moraal, verheffende gevoelens, sympathieke karakters, boeienden verhaaltrant en een blij einde, dat nog steeds als politieverordening dienst doet? Zou men *niet* redeneeren: ‘Mesdag verstaat voortreffelijk de kunst ruimte, licht, lucht, wolken, water uit te drukken, *dus* verdient hij een medaille op den Parijschen salon; maar *wel:* Mesdag heeft te Parijs een medaille gekregen, *dus* bezitten zijn schilderijen bewonderenswaardige hoedanigheden en het schijnt, dat deze hoedanigheden bestaan in het weergeven van ruimte, licht, lucht, wolken en water?’

Het feit, dat ten onzent een oorspronkelijk werk, waaraan - zooals 't heet - de eer eener vertaling te beurt is gevallen, plotseling aanmerkelijk in de algemeene bewondering stijgt, geeft op deze vraag een bevestigend antwoord. Ware de internationale geringschatting, waarin al wat Nederlandsch is, zich mag verheugen, nu maar wat minder groot. België is een algemeen bekend land, van Denemarken weten de meeste menschen ook wel iets af; omtrent Nederland hoort men òf niets òf verhalen, die kant noch wal raken. Dat er bij ons ook wat aan litteratuur wordt gedaan, vermoedt niemand, en de reizende Hollanders wachten zich wel een onderwerp aan te roeren..... waarvan zij zelven zoo weinig af weten! In het Théatre libre te Parijs, waar Ibsen's Spoken in aantocht zijn,

zou Vorstenschool al lang gespeeld wezen, als Multatuli voor Scandinavische lofbazuinen in plaats van voor den Hollandschen doofpot had gewerkt!

Van vreemde belangstelling in de Nederlandsche letteren is derhalve geen invloed van beteekenis te wachten op de oordeelvellingen onzer landgenooten.

Zal dus ons artistiek produceeren noch rechtstreeks, noch langs een omweg, het Hollandsch lezend publiek van eischen kunnen af brengen, die met de kunst niemendal te maken hebben, dan blijft ons weinig anders over dan zelven te verkondigen wat wij willen en onzes inziens willen moeten.

Het woord ‘ons’ is hier wel wat boud neergeschreven. Ik geef slechts mijne persoonlijke meening en kan er niet voor instaan, dat zij door anderen wordt gedeeld. Toch zou ik ongaarne den titel ‘pro domo’ vertaald zien als: pleidooi voor eene enge woning, die mij alleen behoort. Integendeel is het mijn bedoeling, werkzaam te zijn voor het ruime huis, dat aan al onze artiesten samen toekomt: het huis, dat zij liefhebben, al zouden zij ook aan sommige confraters de huur hunner kamers willen opzeggen; het huis, dat ieder onzer op zijne eigenaardige manier tracht te versieren en te vergrooten; het huis, dat elken Nederlander, die nog een flauw besef heeft van nationale eigenwaarde, dierbaar moet zijn, als het laatste toevluchtsoord voor onze zelfstandigheid. In deze woning zou ik weggebroken wenschen te zien, wat er mij bouwvallig, geschraagd, wat er mij deugdelijk, zij 't nog zwak, in toeschijnt en, daar het mij voorkomt, dat alleen eene artistiek gevormde publieke opinie dit werk kan volbrengen, weet ik niet beter te doen dan haar tot werkzaamheid, tot ontwikkeling, tot partijtrekken te prikkelen.

Wat ik hierboven geschreven heb en hieronder nog schrijven zal, geldt hoofdzakelijk voor de roman- en novellen-litteratuur. Heden ten dage is deze tak der kunst de voornaamste en, daar de verhouding van ons publiek tot onze letterkunde in het algemeen, ten zijnen opzichte het scherpst aan het licht treedt, zal ik niet door eene uitweiding over de poëzie en de dramatische letteren aan mijn opstel eene noodelooze verlenging geven. Mijn hoofdgrief tegen onze lezers; het zoeken naar bijbedoelingen en het aanleggen van een onartistieken maatstaf, geldt

ook op het gebied der dichtkunst en gaat daar gepaard met een voorliefde voor holle woordenpraal en weeke sentimentaliteit, die bombast aanziet voor grootschheid, gevoel slechts weet te waardeeren als het alledaagsch of valsch is, een gedachte alleen dan begrijpt, wanneer zij laag bij den grond blijft. -

Een schilder poogt den indruk weer te geven, dien hij van de natuur heeft ontvangen en die poging slaagt, zoo dikwijls in het brein van een beschouwer werkelijk de bedoelde indruk tot stand komt, bijvoorbeeld wanneer deze een licht- of kleureffect herkent, een ruimte of een afstand waarneemt, een brok leven meent te aanschouwen.

In een geschreven verhaal tracht de auteur insgelijks een indruk - zij 't een samengestelden - te vertolken en ook deze vertolking gelukt, zoodra in de phantasie van den lezer het tafereel oprijst, dat de kunstenaar uit het leven heeft geabstraheerd en met zijn geestelijk oog aanschouwd.

Tegen deze stellingen worden de ongerijmdste bedenkingen dagelijks in het midden gebracht.

- 'Daartoe beperkt, is de kunst overbodig', zegt de een, 'want ik krijg die indrukken immers zelf!'

- 'Dan doet een photographie-toestel denzelfden dienst', roept een ander, 'want dat geeft ook indrukken weer!'

- 'Wat heb ik aan uw persoonlijke indrukken', klaagt de derde, 'die houden immers toch maar een subjectief gekleurde waarheid in!'

Ligt dan in bovengenoemde woorden opgesloten, dat een kunstenaar dezelfde indrukken, geen diepere, krachtigere, scherpere krijgt dan Jan en alleman?

Volgt er dan werkelijk uit, dat zijne indrukken slechts omtrekken, licht- en schaduwvlekken, tinten zijn, geen afbeeldingen van het verband der dingen, geen prikkelingen van zijn medegevoel?

Indien de waarheid, dat elke indruk gekleurd is door de individualiteit, die hem opvangt, ten gevolge heeft, dat er tusschen de werkelijkheid en deze verschillende indrukken, dus ook tusschen de persoonlijke indrukken onderling, geen overeenkomst in verhoudingen bestaat, zou dan niet elke gedachtenwisseling, elke mededeeling van denkbeelden van mensch tot mensch eene onmogelijkheid worden?

De nihilo nihil. Een schrijver kan evenmin als elk ander mensch iets scheppen. Slechts uit hetgeen is, put hij zijne indrukken en, wanneer zijn voltooide arbeid gedefinieerd mag worden als de poging om deze indrukken mede te deelen, in anderen op te wekken, dan bestaat de eerste helft van dien arbeid: het inwendige deel, uit een ontleden en verwerken dezer indrukken, die wel getint zullen worden door zijne individualiteit, doch waaraan hij niets nieuws kan toevoegen.

'Ja, maar', zegt een criticus, wiens voorlichting door ons lezend publiek op hoogen prijs wordt gesteld, 'wanneer de kunstenaar slechts trouw weergeeft, dan missen zijn werken het sympathieke, het roerende, waarnaar de lezer vraagt.'

Dat sympathieke, dat iets, waardoor de lezer geroerd wordt, dat bestanddeel, opzettelijk en uitsluitend om te roeren aangebracht, zou hij er dus extra in moeten leggen. Maar dan zijn wij immers weer aangeland bij de oude schilderijen, waarop de artiest aan de monden zijner gestalten vlaggetjes hechtte, beschreven met de woorden, die zij geacht werden uit te spreken! Onmachtig den toeschouwer alleen door lijnen en kleuren in de afgebeelde handeling te verplaatsen, hetzij doordat zijn kunst te kort schoot, hetzij door de onvoldoende artistieke ontwikkeling van zijn publiek, vond hij 't noodig de werking van zijn schilderij te ondersteunen door een hulpmiddeltje, dat ons tegenwoordig kinderachtig toeschijnt. De auteur, die niet alleen trouw weergeeft - d.i. zoowel het uitwendige leven doet zien als het inwendige doet gevoelen, zoowel beelden als stemmingen opwekt in de phantasie, zoowel de wisselwerking tusschen het gelijktijdig bestaande als het verband van oorzaak en gevolg tusschen het gisteren en het heden duidelijk maakt - maar bovendien oordeelvellingen over lief- en boosheid, uitroepen van bijval en deernis, betuigingen van goed- en afkeuring inlascht, of de aanschouwde waarheid verwringt om een meening uit te lokken, medelijden op te wekken, goedkeuring te verkrijgen, enz. enz. gebruikt insgelijks onartistieke hulpmiddeltjes, welke eenmaal den indruk zullen maken, dat hij of zijn publiek zich nog op een laag, kinderachtig standpunt bevonden[1]. Kan de

1) Men vergete niet, dat ik uitsluitend romans en novellen op het oog heb. Dat de subjectiviteit van den kunstenaar in andere kunsttakken een grootere rol te vervullen heeft, ontken ik volstrekt niet; elke soort heeft hare eischen; daarom juist verwarre men ze niet.

lezer geen sympathie gevoelen voor de zuivere afspiegeling van het leven in een artistieken geest, dan zal een kunstenaar weldoen zich om zijn sympathie niet te bekreunen.

Gesteld, dat het levensproces rondom een schrijver eens plotseling ophield, zoo te zeggen kristalliseerde - bijv. gelijk een waterval bevriest - en hij nu genoodzaakt ware uit de reusachtige versteening zijn werken op te bouwen. Ongetwijfeld zou hij dan hier het slotbedrijf van een tragedie wanen te aanschouwen, ginds een derde acte van een blijspel vinden, elders den aanvang van een tooneelspel duidelijk zien opdoemen. Van sommige personen zou hij meenen, dat zij tegelijkertijd een hoofdrol in de tragedie en een bijrol in het blijspel vervulden; van anderen, dat zij nergens diep ingrepen; van nog anderen, dat zij slechts bij ééne enkele handeling betrokken waren. Altijd zou zijn arbeid hierin bestaan, dat hij eerst uit het aanschouwde mengelmoes van handelingen de groep afzondert, waarin hij een verband van oorzaak en gevolg belichaamd ziet en vervolgens uit dit bedrijf zijn besluit trekt tot hetgeen vooraf is gegaan en volgen zou moeten.

Zoover gevorderd, gaat hij over tot de taak den ontvangen en uitgewerkten indruk in anderen op te wekken en nu is het duidelijk, dat de middelen,[1)] welke hij hiertoe kiest, onmogelijk kunnen bestaan uit een bloot photographeeren der werkelijkheid, dat van den toeschouwer nog eenmaal dezelfde analyseerende en combineerende werkzaamheid zou vorderen, die de artiest zelf reeds heeft volbracht.

Het springt ook in het oog, dat des kunstenaars compositie evenmin altijd een tooneelstuk, als het erts, waarvan hij zijn werken smeedt, één enkele indruk zal zijn. Dit wijzigt echter niets aan de redeneering. De stof van romans, novellen, drama's, gedichten ligt in de opeenvolgende momenten van het leven steeds dooreengemengd en van de individualiteit des beschouwenden, meelevenden dichters hangt het af, welke soort van indrukken in hem de krachtigste zullen zijn en hoe hij ze zal vertolken.

1) Over de uitvoering zelve nl. over de vraag, welke middelen de schrijver mag en moet te baat nemen, behoeven wij in dit opstel niet te spreken. Of hij door vergelijkingen, lange beschrijvingen, korte aanduidingen, allegorieën, eene vergrooting of eene verkleining der natuurlijke proportiën, eene versterking of eene vermindering der tinten zijn doel bereikt, kan ons voorloopig koud laten. Wij behandelen het geval, dat hij zijn doel bereikt, onverschillig hoe.

Noch het gedrukte boek, noch de verflaag der schilderij vormen het eigenlijke kunstwerk. Dit komt eerst tot stand, zoo dikwijls in een lezer of kijker de bedoelde indruk wordt opgewekt en men zou dus kunnen zeggen, dat de neergeschreven letters, de opgesmeerde tinten slechts middelen zijn, waardoor de verstandhouding van den artiest met zijn publiek wordt bewerkstelligd.

Nu is 't zeker mogelijk, dat zijn eigen indruk zwak, onbeduidend is geweest; ook kunnen zijne middelen ter vertolking ontoereikend of slecht gekozen blijken. Geen indruk, of een zeer flauwe, zal dan in het publiek tot stand komen en het werk moet mislukt heeten. 't Is echter ook mogelijk en zelfs regel, dat zijn arbeid den gewenschten indruk wel bij enkelen, maar niet bij allen in het leven roept. Dan is de poging slechts gedeeltelijk geslaagd; doch kan - en dit wordt maar al te dikwijls over het hoofd gezien - de fout even goed liggen bij het publiek, dat buiten staat is de bedoeling te vatten, als bij de onvoldoendheid der middelen, waarover de kunstenaar heeft beschikt.

Maar nu de keuze van het onderwerp; daarvan is nog in 't geheel geen sprake geweest. Een artiest moet toch kiezen, niet waar?

Zeker moet een artiest kiezen; maar deze keuze is niet zoo vrij, als men zich gewoonlijk voorstelt. Zij hangt zoowel van het temperament des kunstenaars als van zijne intellectueele ontwikkeling, zoowel van zijne onmiddellijke omgeving als van de algemeene tijdsomstandigheden af. Slechts wat hem een diepen indruk geeft, kan hij goed uitdrukken en hierbij komt het niet alleen op de kracht aan, die inwerkt; maar ook op de impressionabiliteit, die opvangt.

Als regel kan men stellen, dat de kunstenaar, die zijn tijd en zijn volk iets vooruit is, door het karakteristieke van dien tijd en dat volk het sterkst getroffen wordt en dit ook het best kan weergeven[1)].

1) Bij het bewerken van historische stoffen onderscheide men tusschen het gieten van moderne denkbeelden in geijkte vormen en het streven naar een zuiver doen herleven van het verleden. Het eerste kan zeer verdedigbaar zijn; maar blijft nieuwerwetsch werk; het tweede is een eenzijdig intellectueele arbeid, die hooge waarde kan hebben voor de uiterlijke teekening; maar noodzakelijk valsch moet zijn in het weergeven der gevoelens. Nog valscher, ja, doorgaans volslagen levenloos worden de werken van hen, die uit afkeer voor de kunst- of geestesrichting der tijden, waarin zij leven, zoogenaamd in den trant van vroegere perioden willen arbeiden. Even als een plant in haar bodem, wortelt een kunstenaar in zijn tijd en zijn volk. Snijdt hij één of meer van die wortels door, dan is verkwijning en afsterving het onvermijdelijk gevolg.

Een decadent zal bezwaarlijk de breede omtrekken en groote kleurvlekken kunnen uitdrukken van een naïeven heldentijd, waarin de kamp van instinctieve, uit één stuk gehouwen menschen wordt voorgesteld. Homerus daarentegen zou zich in het bonte gewirwar van de samenleving der veelzijdige, nerveuze, intellectueele negentiende-eeuwers als in een gekkenhuis verplaatst wanen en niet in staat zijn er de karakteristiek van te vatten. Een degelijk kunstenaar kiest zijn stof, al naar zijn aanleg en kracht, uit hetgeen kenschetsend is voor een streek, een tijdperk, een land, een eeuw, een ras of den mensch in het algemeen, en hoe scherper, hoe intenser, hoe plastischer hij dit karakteristieke weet te doen zien en gevoelen, hoe duidelijker hij de bewegende krachten des levens in hare opbouwende en sloopende werking bloot legt, hoe hooger zijn werk staat, hoe dieper het den artistiek ontwikkelden beschouwer zal treffen. -

In den waren kunstenaar ontstaat de zoogenaamde scheppingsdrang alleen uit het ontvangen van een buitengewoon krachtigen indruk, die juist door zijn intensiteit de behoefte aan een uiting, een mededeeling doet ontstaan. Gaat deze behoefte vergezeld van een verlangen om ook eens te vertellen welke lessen men wel uit de quaestie zou kunnen trekken, wat zij wel te overdenken geeft of bewijst, dan toont dit ten duidelijkste aan, dat de artiest niet uitsluitend artiest, maar tevens moralist is.

De macht, die wij in het leven zien heerschen, duiden wij aan als de noodzakelijkheid. Uit de waarneming van een zeer groot aantal gevallen, waarin b altijd op a is gevolgd, besluiten wij, dat b *noodzakelijk* op a *moet* volgen. Is nu b iets nadeeligs en a iets aangenaams, dan kunnen wij door eene artistieke reproductie van het verband tusschen a en b stilzwijgend den raad geven, voor a uit den weg te gaan, omdat het kwade gevolg b blijkbaar niet zal uitblijven.

In theorie kunnen moraal en kunst dus hand aan hand gaan; in de practijk daarentegen blijken zij 't met elkander slecht te kunnen vinden. Voor den kunstenaar is 't volkomen onver-

schillig of a goede dan wel slechte gevolgen na zich sleept. Hij vraagt alleen: *welke* zijn de gevolgen. Voor den moralist echter hebben uitsluitend de gevallen waarde, waarin de gevolgen van een daad overeenkomen met hetgeen hem dunkt goed te zijn. Slechts als schaduwen, als ‘repoussoirs’, stelt hij de handelingen met zoogenaamd kwade gevolgen hiernaast. Daar voor hem het: doen zien, doen begrijpen, doen gevoelen maar middelen zijn om van het kwaad af te houden, en tot het goed op te wekken, hooren wij uit zijn werk niet alleen de stem der natuur bij monde van den schrijver, maar tevens een commentarieerend: ‘hier leert men uit, dat ....’ Dit nieuwe element doet af breuk aan het kunstproduct. De ijveraar is in botsing gekomen met den ziener en de auteur verbrokkelt zijn krachten om twee doeleinden tegelijk te kunnen bereiken. De moralist zal klem willen leggen op bijzonderheden, die den kunstenaar onverschillig zijn; de kunstenaar zal gewicht hechten aan kleine trekken, waarmee de moralist geen rekening wenscht te houden en dus zullen beide elkander noodzakelijk verlammen, ook indien de ge- en verboden der moraal in overeenstemming blijken met het oorzakelijk verband door den auteur aan zijn werk ten grondslag gelegd.

Bezit de artiest-moralist genoeg onafhankelijkheid van geest om uit een onbevangen wereld-aanschouwing een eigen moraal af te leiden, dan kan hij het zuiver artistieke standpunt zeer nabij komen. Huldigt hij daarentegen een overgeleverde leer, dan zal reeds zijn aanschouwen met het doel geschieden aanmoedigende of afschrikkende voorbeelden voor zijn stellingen te vinden en geeft zijn arbeid dus onvermijdelijk een met opzet - zij 't ook met een edelaardig opzet - verwrongen en opgesierd beeld van het leven. Zelfs wanneer hij de natuur eens vrijelijk tot zich laat spreken, gunt hij haar den tijd niet uit te praten. Overtuigd van de waarheid zijner leer valt hij haar halverwege in de rede met een ‘dus’ en schuift dan onverwijld zijn eigen gevolgtrekkingen in, die maar al te vaak niet worden verwezenlijkt.

Hoe komt het nu, dat desalniettemin zoovele schrijvers zich om eene moreele strekking bekommeren, althans hun best doen aan de heerschende moraal te gemoet te komen?

Het antwoord zou kunnen luiden: omdat het publiek - en een schrijver is op zijn beurt lezer, lid van het publiek -

aan die moraal hecht, zich den blik er gaarne door laat benevelen; maar dan ontstaat weer de vraag: hoe komt het, dat het publiek niet onbevangener in de wereld rondkijkt? De verklaring van dit verschijnsel schijnt mij toe in de conventioneele levensbeschouwing te liggen, die aan de kinderen wordt opgedrongen. De eerste wijsheid wordt ons toegediend in den vorm van apodictische regels. Aan de machtspreuk: ‘dat doet geen zoet kindje’ wordt nooit een ‘omdat’ toegevoegd; trouwens de jonge hersenen zouden er niets aan hebben. Op de eerste jaren volgt echter een leeftijd, waarin na een verbod het vragend: ‘waarom’ naar de lippen welt - althans bij een werkend brein - en nu is 't een treurig verschijnsel, dat het antwoord ook dan zoo vaak nog luidt: ‘dat doet *men* niet.’ Dit zegt eerst mama; dit herhaalt de kinderjuffrouw; daarmee schermt papa; dit prediken maar al te dikwijls de onderwijzer, de dominee, de professor en dit wordt eindelijk voorgeschreven door ..... de wereld.

Zelden of nooit hooren wij de vraag behandeld: wat strookt of strijdt met de natuur van den mensch en den aard der samenleving. *Men* doet zus; *men* doet zoo; *men*'s geboden zijn vol tegenstrijdigheden en *men* weet daar geen andere reden voor te geven dan le bon plasisir van .... *men*! Voorschriften, wier oorsprong zich in den nacht van het verleden verliest, blijven in geheel veranderde omstandigheden en onder geheel gewijzigde opvattingen hunne bindende kracht behouden; conventioneel worden onze daden, onze beschouwingen, onze toeneiging, onze eerbiediging, onze afkeer. Wij hechten aan het overgeleverde uit traagheid van geest en vragen niet meer wat voor nut het sticht, wat voor kwaad het na zich sleept, waarin het zijn grond vindt.

Is 't nu wonder, dat een brein, niet gewend aan een zelfstandige denkwijze en een onbevooroordeeld onderzoek, de verouderde politieverordening van hetgeen *men* mag doen of *men* moet laten, *men* goed of *men* kwaad zal vinden als eene verzameling van wetten gaat beschouwen, welke door een hoogere macht zijn ingesteld, en dus altijd, overal van kracht moeten blijven?

Is 't nu vreemd, dat de behoefte aan een houvast zwakke geesten noopt dezen codex angstig te raadplegen en hen met een heiligen afschuw vervult van den lastigen on-

derzoeker, die aan *men* zijn geloofsbrieven durft afvragen?

Niets is gemakkelijker dan zich maar neer te leggen bij het gevoelen van de meerderheid. *Men* wordt dus ook gehuldigd door de intelligenten, wier gemakzucht den strijd schuwt. Nochtans verlangen deze wel een schijnbewijs voor *men*'s goed recht en hiertoe spreken zij de kunst aan. In hunne oogen is 't noodig, dat de boeken, die algemeen gelezen worden, geen oogenblik twijfel opwekken aan de bindende kracht der heerschende wetsbepalingen en daarom moeten de schrijvers in hunne afbeeldingen de wereldsche gebeurtenissen aldus plooien en schikken, dat de lezer zich gedwongen voelt uit te roepen: ‘zie je wel; als je zus en zoo handelt, komt waarschijnlijk alles terecht en behoud je in het kwaadste geval je zelfvoldoening; als je 't waagt, een anderen, eigen weg in te slaan, krijg je onvermijdelijk je verdiende straf, al bestond die ook maar uit lastige gewetensknepen.’ Hieruit volgt van zelf het besluit, dat er *iets* is, dat *het* goed, *iets* anders, dat *het* kwaad heet, en strenger dan aan den gewonen, door weinigen opgemerkten mensch in zijn daden, stelt de wereld aan den door velen gelezen auteur in zijn schrifturen den eisch *het* goede te laten zegevieren, voor *het* kwade de nederlaag te bereiden.

Ziet men dikwijls - schijnbaar hiermede in strijd - in den roman en op het tooneel daden bewonderen, die in het dagelijksch leven vrij algemeen worden afgekeurd (bijv. wanneer de liefde over een groot verschil in maatschappelijken rang heenstapt en er een mésaillance tot stand komt) dan bewijst dit doorgaans, dat van een stokoude conventie de innerlijke holheid al genoegzaam is gebleken, ofschoon verregaande traagheid den mensch nog belet zich er van te ontdoen. In de practijk zoekt hij naar redenen om zijn vasthouden te rechtvaardigen en vindt er dikwijls zeer goede, die echter met den waren - hem zelven misschien onbekenden - grond voor zijn afkeuring niets te maken hebben. In de kunst laat zijn traagheid zich veel minder gelden en geeft hij lichter toe aan de zuiver menschelijke begeerte om het instinctief gevoel te zien zegepralen.

Ongelukkig - of gelukkig, al naar men 't nemen wil - is de kunst door een meer wetenschappelijke natuurbeschouwing aan de voorschriften der conventie ontgroeid en verbleeken zoowel de engelen als de duivelen voor het stralend licht der

allesbeheerschende noodzakelijkheid. ‘Le vice et la vertu,’ zegt H. Taine, ‘sont des produits comme le vitriol et comme le sucre’. Wie van dit begrip der noodzakelijkheid goed doordrongen is, moet tot het besluit komen, dat de vraag: ‘waarom iets is, waarom iets gebeurt’ volkomen opgelost zou kunnen worden door een wezen, in staat overal het verband van oorzaak en gevolg te doorgronden Voor hem zou een daad nog wel goed, mooi enz. kunnen heeten, indien hij zich op een bijzonder menschelijk standpunt stelde (bijv. op dat van iemands geluk of dat der maatschappelijke belangen of dat van de welvaart eens lands); maar altijd zou die daad vóór alles hem blijken het noodzakelijk gevolg te zijn geweest van de samenwerking der gegeven krachten in gegeven omstandigheden. Daargelaten nu, dat ook hij betere en slechtere exemplaren, volmaaktere en gebrekkigere belichamingen van de idee: mensch zou onderscheiden, is het duidelijk, dat er voor hem geen sprake zou kunnen zijn van iemand te prijzen of te laken voor iets, dat hij onmogelijk had kunnen nalaten of zelfs maar anders ten uitvoer brengen.

In de voorwaardelijke wijs van het zoo dikwerf verkeerd aangehaald: ‘tout comprendre *serait* tout pardonner’, ligt opgesloten, dat het ‘tout comprendre’ niet voorkomt. Het bestaan van een dergelijk wezen, waarvoor geen kwaad en geen goed zou zijn, *kan* niet bewezen, *mag* dus niet aangenomen worden; maar het is klaar, dat het huidige streven om het verband der dingen te doorgronden en voor phantasmagorieën werkelijkheid in de plaats te geven, den kunstenaar noopt de scherpte van zijn blik zoo dicht mogelijk tot deze ideale, alles doorborende klaarheid op te werken. ‘Das Charakteristische unsrer groszen Zeit’, zegt I.G. Vogt, ‘ist, dasz immer gewaltiger der Drang nach Erhöhung des empirischen Wertes unsrer logischen Schluszfolgerungen sich geltend macht, DASZ DIE BLOSZEN PHANTASIEGEBILDE DURCH DIE BILDER DES WIRKLICHEN GESCHEHENS IN DER NATUR VERDRÄNGT WERDEN. Je höher der empirische Wert unsrer logischen Prämissen, um so näher werden wir dem erhabenen Bilde der Wahrheit, der Erkenntnis rücken.’

De kunstenaar is niet alleen doordrongen van de waarheid, dat er geen wonderen gebeuren in den zin van opwekkingen uit den dood, waterslaan uit rotsen, veranderingen van menschen in dieren enz.; maar hij draagt ook de overtuiging met

zich om, dat elke menschelijke handeling de noodzakelijke reactie is eener individualiteit op de inwerkingen van de wereld, die haar omgeeft.

Toegevende, dat er nog ontzaglijk veel onverklaard is, ja, dat een volkomen begrijpen den mensch nooit vergund zal wezen, is hij er toch zeker van, dat zonder uitzondering het heden een onvermijdelijk gevolg is van het gisteren, en dat de mensch in elk oogenblik zijns levens het resultaat blijft van de lange reeks zijner voorouders en de omstandigheden, waaronder de laatste schakel dier reeks, zijn eigen individualiteit, zich heeft ontwikkeld. Deze opvatting heeft ten gevolge, dat de kunstenaar in al, wat gelijktijdig is, een verband van wisselwerking, in alle opeenvolgende levensstadia een verband van oorzaak en gevolg erkent, en zoowel deze wisselwerking als dit verband zal hij tot het geraamte maken van zijn constructie.

Beschrijft hij een zenuwzwak gestel, dan zal hij de omgeving niet als een decoratief behandelen, dat op het spel van den acteur weinig invloed uitoefent; maar integendeel doen gevoelen hoe kleine veranderingen in de atmosfeer, onbeduidende opmerkingen van sym- of antipathieke personen, nauwelijks waarneembare geuren en niets beteekenende wijzigingen in een dagelijks wederkeerenden loop van zaken, reactie's in het leven roepen, die verbazend hevig zijn, in verhouding tot de wijze, waarop de normale mensch door dezelfde prikkels wordt aangedaan.

De wetten der herediteit mogen vooralsnog een verward kluwen vormen, de ernstige artiest zal toch met de observatie's dienaangaande rekening houden, ware 't ook alleen om de willekeurigheid zijner menschenvorming te beperken. -

De nieuwere, wetenschappelijkere, als men wil physiologische kunstopvatting heeft dus alleen in zooverre nog iets met het goede of het kwade te maken, als de auteur zijn personen op een bijzonder standpunt kan stellen, vanwaar zij het leven bezien. Aan al, wat naar een absoluut goed of een absoluut kwaad zweemt, zijn wij lang ontgroeid. De somber slechte of vroolijk goede romanpoppen, de zelfbewust kwaadaardige repoussoirs naast de het-goede-willende, hoogstens van een klein, haast bekoorlijk vlekje voorziene helden en heldinnen, de verharden, die hun straf nooit ontgingen, en de bekeerden, wien door een ontoereikend motief de booze schellen ten slotte van de verblinde oogen mochten afvallen ..... uit de werken der kunstenaars

aan wier ontwikkeling de wetenschap niet al te vreemd bleef, zijn zij voor immer verdwenen.

De laatste schuilhoek van de absolute goed-en-kwaad leer is het redeneerend verstand. Terwijl wij ons duidelijk bewust zijn van een zeker aantal redenen, welke ons verstand opwerpt om een daad te doen en van een ander aantal, dat er voor pleit ze na te laten; maar niet waarnemen, hoe de impulsie tot de daad tot stand komt, meenen wij in ons brein eene geheel zelfstandige contrôle-inrichting te bezitten, die het goede van het kwade schiften en in elk oogenblik onzes levens uit den voorraad redenen vrij kiezen kan. De ééne mensch moge geleerder zijn dan de andere; somtijds moge eene zwakke intelligentie het verkeerde van een daad niet helder inzien; altijd houdt de menigte aan het denkbeeld vast, dat uitsluitend die contrôleinrichting onze handelingen bestuurt, misschien een beetje tegengewerkt door eenige kwade neigingen, welke ieder, die maar het goede wil, kan en moet bestrijden. Dit is echter onjuist. Niet slechts is onze intelligentie, in stede van onafhankelijk, een product van herediteit en ontwikkeling, een deel van ons organisme dat den invloed ondervindt der andere deelen; maar bovendien zijn onze daden reactie's van onze *geheele* individualiteit, waarbij het overwegend en vergelijkend verstand dus alleen een gedeelte van het gewicht in de schaal werpt.

In de stuwende kracht, waardoor deze daden in het leven worden geroepen, komen eene menigte onberedeneerde - zoowel overgeërfde als nieuw ontwikkelde - aandrangen voor, en, terwijl ons zenuwstelsel het terrein vormt, waarop uit den kamp van al onze ‘drijfveeren’ zich ten slotte de impulsie ontwikkelt, is er daarnaast geen sprake van eene contrôle-inrichting op den strijd, die misschien bij uitzondering aan een goed maar zwak drijfveertje eens de overwinning zou kunnen verschaffen op de slechten maar sterkeren.

Uit de overtuiging, dat onze daden reactie's van onze *geheele* individualiteit zijn, gepaard aan de zekerheid, dat het zoogenaamd geestelijk en het zoogenaamd stoffelijk leven één zijn (als 't ware: twee uitingen van *het* leven) volgt voor den kunstenaar - in verband met het boven beweerde - de noodzakelijkheid alle onberedeneerde aandrangen in den mensch veel sterker te doen gevoelen dan zulks voorheen het geval is geweest. Ofschoon zelf geen physioloog, moet de artiest - op

straffe van bij zijn tijd ten achteren te blijken - kennis nemen van de uitkomsten, waartoe het onderzoek de mannen der wetenschap heeft geleid, en is hij verplicht zich daaruit toe te eigenen al, wat aan zijn werk eene grootere hechtheid kan bijzetten.

Daar nu echter de conventioneele moraal in de eerste plaats eischt, dat een onstoffelijke geest de lichamelijke aandriften behoorlijk onder den duim houde, ja, in den waren zin des woords, met den mantel der liefde bedekke, komt de auteur natuurlijk in strijd met hetgeen in de samenleving voor fatsoenlijk, deugdzaam, zedelijk, regelmatig geldt. Hij kwetst de ijdelheid, die moeilijk van een onafhankelijk verstand kan scheiden; hij schijnt zich te vermeien in het scheppen van onschoone menschen, omdat hij voor de contrôle-inrichting, die het goede wil, de noodzakelijkheid in de plaats stelt en hij wordt beschuldigd van in de pathologie te liefhebberen, omdat hij tal van aandriften uit de ont- en afwikkeling van het leven der organen tracht te verklaren.

Inderdaad heeft hij alleen gepoogd zijn personen scherper te teekenen, levenswaarder te boetseeren, volkomener te doen begrijpen.

Ziet hij bijv. in de sexueele begeerten krachtige, met alle redeneeringen spottende, ja, het verstand beheerschende neigingen, dan moet hij zijn woorden al heel voorzichtig kiezen, den mantel der liefde al zeer behoedzaam uitbreiden, zal zijn werk de conventioneel preutsche, psychologisch bijziende oogen der lezers niet onaangenaam aandoen. In plaats van eerst den weetgierigen, onbevoordeelden moed te hebben het leven eens zonder conventioneel geslepen bril van naderbij te beschouwen, daarna de zuiver ontwikkelde artisticiteit van te vragen: *wat* heeft de schrijver bedoeld, ten slotte den onpartijdigen, critischen zin om, met terzijdestelling van elke maatschappelijke moraal, te beoordeelen *hoe* het streven is geslaagd, verwerpen zij blindelings hetgeen hun in strijd klinkt met de ongetoetste regels, die zij met de moedermelk hebben ingezogen, beschuldigen zij den auteur van de leelijkste bijoogmerken, omdat hij niet met hunne maten meet, noch zich neerlegt bij hunne dogma's en blijven zij aan het draaien van de zon om de aarde gelooven, omdat zij buiten staat zijn te twijfelen aan de feilbaarheid hunner gebrilde oogen.

Hier komt bij, dat de onartistieke, naar tingl-tangl genot smakende stelregel: ‘ik lees voor mijn plezier’ den schrijver in de eerste plaats de plicht schijnt op te leggen geen aanstoot te geven.

Moet de lezer dan voor zijn straf een boek ter hand nemen?

Niemand zal dit beweren; maar: ‘zeg mij waar je plezier in hebt en ik zal je zeggen wat je bent’ is juister dan: ‘zeg mij wat je eet enz.’ Een artistiek gevormde lezer heeft in den regel zulke deugdelijke gronden om een onjuist gedacht of slecht geschreven boek te veroordeelen, dat het schrale argument: ‘ik lees voor mijn plezier’ in *zijn* brein niet eens opkomt.

De oppervlakkige lezer daarentegen wil er het recht aan ontleenen de kunst tot het lage peil van zijn genietingen neer te trekken en daarin schuilt het groote gevaar.
-

Waar het genot uitblijft, is de rechte verstandhouding van den kunstenaar en zijn publiek niet tot stand gekomen; maar wij hebben boven gezien, dat de schuld hiervan even goed aan het publiek kan liggen als aan den artiest. Menigeen, die over erkend groote meesters geen oordeel durft vellen, ofschoon hunne werken volkomen ongenietbaar voor hem zijn, meent een auteur van minder gehalte, of wiens reputatie nog niet gevestigd is, met een: ‘vervelend’ te kunnen afmaken. De bedoelde beteekenis van dit woord is dan altijd: ‘dit genot staat beneden mij’; de ware beteekenis niet zelden: ‘ik sta beneden dit genot’.

Nu is het ten onzent een betreurenswaardig verschijnsel, dat daar, waar men lezers zou kunnen vinden, ontwikkeld en onafhankelijk genoeg om in staat te zijn zich boven de moraal van den dag te verheffen en ernstig bedoelde kunst op prijs te stellen, dat juist daar de onverschilligheid voor het nationale zich het krachtigst openbaart.

Een ondergaand volk sterft van boven af. Het doet aan die kwijnende planten denken, welke naast eenige verschrompelde, kale takken ook nog wat groen loof omhoog steken; maar in 't geheel niet meer de eigenaardige bloesems dragen, waardoor zij eenmaal veler aandacht konden trekken.

Gaan onze eerste standen in een karakterloos cosmopolitisme op, als fraaie zeepbellen in de kleurlooze atmosfeer, dan ziet de nationale kunst zich wel gedwongen steun te zoeken bij de diepere,

minder vluchtige lagen der samenleving. Van daar alleen kan de kracht uitgaan, die het ontbindingsproces vertraagt of tot staan brengt. Dáár evenwel zullen nationaliteitsgevoel en kunstopvatting beide van bekrompenheid gereinigd moeten worden. Eerst wanneer het lezend publiek aan den artiest den zuiveren eisch stelt: geef mij een breederen, intenseren indruk van een brok leven, dan ik zelf in staat ben te krijgen, wek door uw woorden scherp en krachtig al de kleuren, al de lijnen, al de geluiden, al de geuren, al de smarten, al de vreugden, al de driften, al de gedachten op, waaruit deze indruk is samengesteld; maar laat dan ook den dominee wat des dominee's, den schoolmeester wat des schoolmeesters is, verschoon mij dan ook van uw goed- of afkeuring, sym- of antipathie, lief- of boosvinderij, idealiseering of andere vervalsching .... eerst dan zal de stroom der onbeduidende vertellingen schraler beginnen te vloeien. De kunstenaar van goeden huize moet niet langer aan het twijfelen worden gebracht door de vraag van mijnheer A naar een boek, dat hij zijn dochters in handen kan geven, door het verlangen van mijnheer B naar afleiding van zijn sufmakend gecijfer, door de ‘sehnsucht’ van juffrouw C naar sympathieke[1)] karakters. Hij sla nauwkeurig gade, trachte te begrijpen en poge dan anderen te doen zien, wat hij aanschouwt, te doen gevoelen wat hij meegevoeld heeft.

De vraag of alles anders *kon*, misschien *moest* wezen, ligt buiten het terrein der kunst.

In het huis onzer letteren moet plaats zijn zoowel voor den sterk meevoelende als voor den nuchter gadeslaande, zoowel voor hem, die de macht der noodzakelijkheid *in* de wereld, als voor hem die ze er *buiten* plaatst, zoowel voor den Schopenhaueriaan, die het leven niet waard vindt geleefd te worden, als voor den volgeling van Vogt, die den pessimist ongelijk geeft, omdat het individueel geluk geen einddoel is van het bestaan, of voor den bewonderaar van Guy de Maupassant, die uitroept: ‘la vie, voyez-vous, ça n'est jamais si bon, ni si mauvais qu'on ne croit.’

1) Naar wiens smaak moet een auteur zich bij dergelijke creatie's richten? Ik voor mij beken gaarne de zoogenaamd sympathieke helden of heldinnen met hunne groote deugde en onevenredig kleine fouten doorgaans onuitstaanbaar neuswijs, aanmatigend, onlogisch en vervelend te vinden. Ik ben overtuigd, dat de bewonderende lezer of lezeres mijn meening zou deelen, indien het mogelijk ware, dat het dagelijksch leven hem of haar met dergelijke individuën samenbracht.

Slechts één eisch zij aan allen gesteld: geen najagen van bijoogmerken, dus geen offeranden aan de behaagzucht, geen concessie's aan een moraal, geen streeling of sparing van gevoeligheden, geen opvolging van willekeurige, zoogenaamd aesthetische voorschriften omtrent eene dichterlijke rechtvaardigheid, een veredelen van de werkelijkheid en verdere dergelijke hersenschimmen.

De artiest moet *waar* zijn; *waar* tegenover zich zelven.

Zij de *inhoud* van het werk dus: een kleiner of grooter deel van het leven weerspiegeld door eene individualiteit, de *vorm*: alleen het middel om het opgevangen beeld in anderen te verwekken. Ongetwijfeld kan en mag de critiek dan nog altijd bewijzen, dat de eerste indruk valsch, het beeld verwrongen is geweest of dat het middel ontoereikend blijkt om het doel te verwezenlijken.

Zij handelt echter dom, als zij den kunstenaar tegenwerpt, dat hij zwart gekleurd ziet, terwijl zij de beelden rose getint opvangt; zij toont zich bekrompen, als zij hem verwijt, dat hij karakters of maatschappelijke kringen behandelt, waarmede zij minder gaarne in aanraking komt; zij blijkt ten eenemale voor haar taak niet berekend te zijn, zoo dikwijls zij zich zelve op het conventioneele standpunt stelt van de groote massa, die zij heet voor te lichten.

En nu bewere men niet, dat zulk een wetenschappelijke, strenge, zuiver weergevende, in een ander verplaatsende, niet mooier makende, niet lief stemmende, niets dan zich zelve verherrlijkende kunst, kil, ontnuchterend, geestdrift- en gevoeldoodend moet werken.

Het tegendeel is waar.

Toen de philosophische speculatie's het veld ruimden voor physiologische onderzoekingen, ontbrak het ook op het gebied van de wetenschap niet aan voorspellingen, dat voortaan een koud, ‘nil admirari’ het deel zou worden van hare beoefenaars. In plaats daarvan zijn juist van dat oogenblik af de bewonderenswaardigste zaken in het leven pas aan het licht gekomen, heeft juist van dat oogenblik af de warme belangstelling in de wetenschap zich algemeen verbreid.

Met de litteraire kunst zal 't evenzoo gaan. Mogelijk is 't, dat zij aanvankelijk een wijden kring van bewonderaars verliest, die niet in staat zullen blijken haar beter gehalte op prijs te stellen; maar zeker is 't, dat zij langzamerhand allen voor zich zal winnen, die in het levenlooze intrigewerk met de slot-

zegepraal van het goede, in de verhaaltjesmakerij met naar vaste modellen geknipte edeldenkende, bloedelooze, uit- en innerlijk mooie, en niet-meer-dan-noodig-is booze karakters slechts onbeteekenend knutselwerk zien.

Is eerst de belangstelling der diep en zelfstandig doordenkenden voor de nationale kunst gewonnen, dan volgt de mode-bewonring der overigen van zelf. Moge ons zwak domus, met zijn vele hardsteen geschilderde muren en zijn talrijke opgeplakte ornamenten van nagebootst kostbaar materiaal, nog eenmaal, flink in zand- en baksteen opgetrokken, tot een hechte woning worden voor een zelfstandigen stijl vol hedendaagsch leven!

MARCELLUS EMANTS.

Een deputatenvergadering.

Niet de vrijheidsboom maar het Kruis. Toespraak ter opening van de tiende Deputatenvergadering, in het eeuwjaar der fransche revolutie door Dr. A. Kuyper. Amsterdam. J.A. Wormser. 1889.

Er bestaat reden tot dankbaarheid jegens Dr. A. Kuyper dat hij, door het uitgeven van redevoeringen als deze, ook aan oningewijden de gelegenheid verschaft, om, althans in den geest, bij zijne luisterrijke deputatenvergaderingen tegenwoordig te zijn. Onder het lezen toch dezer rede, verrijst als vanzelven, het beeld van den spreker voor onzen geest, zooals hij, van den voorzitterstoel opgerezen, den bruisenden vloed zijner welsprekendheid over de hoofden zijner getrouwe volgelingen deed nederdalen.

Wij zien in onze verbeelding, de talrijke schare van deputaten, jongen en ouden, aristocraten en democraten, stedelingen en plattelanders, allen in stille bewondering opziende naar het fonkelend oog en de krachtige gestalte van hunnen grooten leider, of wel de oogen sluitend, om de kracht te verscherpen van hun denkvermogen, dat door de onverpoosde aaneenschakeling van feiten, beelden en tegenstellingen op een zoo zware proef werd gesteld. Aan bewondering paart zich zeker bij die deputaten, die reeds op het staatkundig tooneel verschenen zijn, of de hoop hebben daar eerlang te verschijnen, een eerbiedige huivering. Dr. Kuyper vervult voor hen de taak der drie schikgodinnen tegelijk. Zijne hand weeft hun politieken levensdraad, en houdt dien met krachtige vingers vast; maar ook de schaar die dien draad elk oogenblik kan afknippen, is onder zijne berusting.

Op deze tiende deputatenvergadering had hij echter dit gevreesde werktuig ter zijde gelegd, hij dreigde er maar een enkele maal mede uit de verte. Blijkbaar was Dr. Kuyper

ditmaal over zijne deputaten tevreden; ‘met dank aan der vaderen God’ roemde hij ‘dat niet licht in wat land ook een staatkundige partij een kring van mannen als hier zal saambrengen, mannen die zoo onverdroten voor de publieke zaak des vaderlands geijverd hebben en zoo bijna nooit iets voor zich zelf van die publieke zaak hebben gevergd.’ Mij dunkt bij dat woord zullen de harten der deputaten, in stille zelfvoldoening, sneller geklopt hebben, en zoo al bij een enkele de gedachte binnensloop aan de tonnen gouds, ten behoeve der scholen uitsluitend voor hunne kinderen ingericht, van de publieke schatkist te vergen; dan zal de vrees, of deze afwijking van gedragslijn ook het recht op een toekomstige lofspraak van gelijken aard zou doen verbeuren, wel spoedig zijn vervlogen, toen de geruststellende verzekering van de lippen des redenaars daalde, dat de kracht van zijne partij ‘niet schuilt in het stroeve mechanisme der theorie, maar in de leidende gedachte die inwoont in het organische leven’ en dat daardoor ‘de soepelheid en plooibaarheid van haar actueel optreden’ wordt gerechtvaardigd.

Intusschen, het is moeielijk te raden wat er in het hoofd van een deputaat omgaat, wanneer hij blootstaat aan den invloed van een zoo overstelpenden woordenstroom, als die waarmede Dr. Kuyper hem verkwikt. Of alles, wat hem in de ooren klonk, dadelijk een zoo vaste gestalte voor zijnen geest verkreeg, dat hij bij zijnen terugkeer in de stad of het dorp die hem deputeerden, daarvan een volledig verslag, en een heldere voorstelling zal hebben kunnen geven, is natuurlijk niet te gissen. Het is mij evenmin bekend, of de hierarchische verhouding tusschen voorzitter en deputaten het gedoogt, dat door de laatsten, na afloop der redevoering nog ophelderingen en inlichtingen omtrent het gehoorde aan den redenaar kunnen gevraagd worden. Is dit laatste echter niet het geval geweest, dan vrees ik wel eenigszins dat het uitgaan van de deputatenvergadering eenige, zij het dan ook verwijderde, overeenkomst zal hebben gehad, met dat van den welbekenden kerkeraad te Diepenbeek, na de leerrede van den proponent Nathanael van der Goot, toen de eene diaken met gesmoorde stem aan den anderen vroeg: ‘begrijpt gij het?’ en tot antwoord kreeg: ‘dat heb ik ook al gevraagd, maar ik krijg er geen antwoord op’, totdat eindelijk

Meester Peperkamp plechtig verklaarde: ‘Begrijpen, ik begrijp juist dat men het niet behoeft te begrijpen.’

Men denke waarlijk niet, dat ik de kennis en ontwikkeling van deputaten laag aansla, maar wanneer ik verneem van nadenkende lezers, dat zij, na met alle inspanning Dr. Kuyper's redevoering overwogen te hebben, nog in onzekerheid verkeeren omtrent de ware beteekenis van vele zijner uitspraken, en nog geen bevredigende oplossing hebben kunnen vinden voor de tegenstrijdigheid tusschen verschillende van die uitspraken, dan is het toch moeielijk aan te nemen dat alle hoorders reeds dadelijd den zin hebben gevat. Een woord van nadere toelichting van den grooten redenaar zou dan ook zeker aan vele nietdeputaten verre van onwelkom zijn, al bestaat er rechtmatige grond voor de vrees dat nog breeder en nog schitterender woordenpraal, de begrenzing der begrippen nog nevelachtiger zou maken. Het spreekt wel van zelf, dat een niet-deputaat zich niet zal vermoeien met kritiek op de politieke gedragslijn, zoo hij die gedragslijn toch niet denkt te volgen. Hij zal het aan een deputaat overlaten om de verklaring te vragen, hoe de belijdenis ‘dat het voor ons hoofdzaak is dat het Evangelie door kerk en school en pers zijn vrijen loop hebbe onder alle rangen en standen van ons volk,’ te rijmen is met de prediking eener onwankelbare trouw aan het bondgenootschap met hen, voor wie juist het tegenovergestelde dezer belijdenis hoofdzaak is. Hij zal waarschijnlijk evenmin omtrent de geschiedkundige beschouwingen van Dr. Kuyper nadere ophelderingen verlangen, overtuigd als hij is dat de geschiedenis in deze redevoering slechts te hulp werd geroepen om de kleuren van een of andere tegenstelling wat scheller te maken. Anders zou hij zeker met verlangen uitzien naar de geschiedkundige feiten, die de gelijkstelling der ‘Regenten in Hollands steden’ met ‘de Bourbons in Parijs en de Stuarts in Londen’ zouden moeten staven; deze regenten, evenals de met hen in één adem genoemde vorsten, dorsten toch, volgens Dr. Kuyper, iets bestaan, dat ‘nog erger was dan een vertrappen van de volksvrijheden, het met voeten treden van de eer onzes Gods.’ Misschien zou menig lezer boven de lijvige noot waarin over de onjuiste vertaling van een plaats uit Calvijn's geschriften breedvoerig wordt gehandeld, nog wel de voorkeur hebben gegeven aan een noot, die naast de herroeping van het Edikt van Nantes en de

Bloody Assises van koning Jacob II, ons ook de daden der Hollandsche regenten vermeld had, waardoor dezen in het veroordeelend vonnis over de bedoelde vorsten uitgesproken, verdienen te deelen.

Maar, wij herhalen het, wat er geschiedkundigs aan de deputaten ten beste werd gegeven, was maar toegift, de hoofdzaak was de staatsrechtelijke beschouwing, die ten grondslag moet strekken voor hunnen staatkundigen arbeid. Wie tegen die staatsrechtelijke beschouwing iets in het midden wil brengen, moet haar allereerst goed vatten, misschien dat daardoor bij hem de begeerte naar meer licht nog levendiger is, dan bij den deputaat, die haar met volle overtuiging aanhangt. Voor den liberalist vooral is het van het uiterste belang om te weten waar het groote verschil ligt tusschen de leer van Dr. A. Kuyper en zijne beginselen. De deputaten vernamen hieromtrent het navolgende: ‘Op den voorgrond staat onze strijd tegen alle staatsorthodoxie op godsdienstig, zedelijk en wetenschappelijk gebied. Fout van het liberalisme en onze gerechte straf voor vroeger exclusivisme, is ook thans weer het binden van de Overheid aan een “Christendom boven geloofsverdeeldheid,” aan een autonome zedeleer en aan de uitspraak eener eenzijdig opgevatte wetenschap. En vrede onder de gedeelde kinderen onzes lands komt er dan eerst, als de Staat de religie weer aan de belijders, de zedelijkheid aan de conscientie, en de wetenschap aan de haar inwonende kracht overlaat.’ Deze drie tegenstellingen zijn mij niet volmaakt helder. Geen enkel liberalist in ons land die niet de religie wil overlaten aan de belijders, of, laat ik mij beter uitdrukken, die er zich niet van harte over verheugt dat de Staat ten onzent dit reeds sinds geruimen tijd heeft gedaan. Geen enkel liberalist die de overheid wil binden aan een ‘Christendom boven geloofsverdeeldheid,’ die zelfs deze uitdrukking ooit anders zal gebruiken, dan ten opzichte der gemengde lagere school, op grond van een artikel uit onze wet op het lager onderwijs, dat het kabinet Mackay-Keuchenius, door Dr. Kuyper zoo hoog geprezen, onveranderd wenscht te behouden. Een oogenblik dacht ik dat ‘de religie overlaten aan de belijders’ wellicht, in Dr. Kuyper's mond, den zin kon hebben van het losmaken van elken finantiëelen band tusschen den Staat en de kerkgenootschappen, en dat in de aanvaarding van dit beginsel

de tegenstelling tegen den liberalist moest gezocht worden; maar nog geen bladzijde verder las ik, dat ‘de voorstanders van de vrije kerk en die der kerk die op den Staat leunt’ zich ‘als één man onder de banier van het Evangelie scharen, zoo dikwijls de strijd tegen de liberalisten hen wenkt,’ zoodat ook deze mijne onderstelling bleek ongegrond te zijn.

Wat de tweede tegenstelling betreft, is mijne verlegenheid nog veel grooter. De liberalist bindt de overheid aan een autonome zedeleer. Autonoom beteekent: levende onder zelf beraamde wetten; het is dus een predikaat dat bij een persoon of bij een vereeniging van personen behoort, maar op een afgetrokken begrip zooals zedeleer, minder goed slaat. Laten wij het dus overbrengen naar overheid, en aannemen dat Dr. Kuyper heeft willen zeggen, dat volgens het liberaal begrip de overheid gebonden is aan zedelijke begrippen die zij zelve vaststelt. In een gezonden zin opgevat, is dit juist. De overheid schept wel geen nieuwe zedeleer, maar erkent de zedelijke begrippen, die in de maatschappij algemeen gangbaar zijn. Zonder vaste zedelijke begrippen toch, is geen wetgeving mogelijk. Hoe nu de strijd tegen ‘de Staats-orthodoxie op zedelijk gebied’ anders gevoerd kan worden dan door een besnoeiing onzer wetten, die al zeer weinig zal sparen is mij onverklaarbaar, en evenzeer, hoe de Staat de zedelijkheid aan de conscientie kan overlaten zonder aan alle wetgeving den wortel af te snijden. De Staat beschermt door zijne wetten het persoonlijk eigendom; maar er zijn conscienties die dat persoonlijk eigendom een zeer onzedelijk beginsel achten; hij bekrachtigt de verbintenis tusschen man en vrouw, naar bepaalde voorschriften gesloten, en laat slechts in enkele gevallen het verbreken van dien band toe, al wordt dit ook door sommiger conscienties hoogst onzedelijk geacht; hij ontzegt in het algemeen, rechtsgevolgen aan elk beding dat in strijd is met de goede zeden, maar wilde hij het al of niet bestaan van dien strijd gaan toetsen aan de conscienties van hen van wie dergelijke bedingen afkomstig zijn, dan zou hij deze wetsbepaling gerust kunnen schrappen. Ik zou het bijna durven betwijfelen, of de deputaten bereid zouden zijn hunnen voorzitter tot het einde te volgen, indien hij dezen stelregel volledig in de wetgeving wilde gaan toepassen.

Eindelijk moet de Staat de wetenschap overlaten aan de haar inwonende kracht, en mag de overheid niet worden ge-

bonden aan de uitspraken eener eenzijdig opgevatte wetenschap. Welk liberalist zal dit niet van harte beamen? - Wetenschappelijke stelsels door Staatsdwang op te dringen, het vrije wetenschappelijk onderzoek op eenigerlei wijze te belemmeren, een eenzijdige opvatting der wetenschap van overheidswege te huldigen; waarlijk de liberalen hebben er zich nooit aan bezondigd. Toch is het ondenkbaar, dat Dr. Kuyper aan zijne deputaten een liberalistisch beginsel heeft willen aanprijzen. Misschien is echter de beste verklaring van dit gezegde te vinden waar het geldt de toepassing er van op een bepaalde wetenschap, bijvoorbeeld in de volgende woorden: ‘Wij zijn noch in doctrinairen zin voor Free Trade, en evenmin stelseljagers voor protectie. Alleen eischen wij dat de Overheid zich ook hier naar den gang van het werk zal schikken.’ Is dit, de wetenschap overlaten aan de haar inwonende kracht, dan is of de kracht die in de economische wetenschap woont al zeer zwak, of wel de nadruk moet geheel vallen op het woord ‘overlaten’. Naar den gang van welk werk de Overheid zich intusschen zal hebben te schikken, blijkt niet. Is de onderstelling te gewaagd, dat hier dat werk bedoeld wordt, dat in de eerste plaats tot de bemoeiingen der deputaten behoort, namelijk het verkiezingswerk?

Wat ons, in ons streven om den juisten zin dezer stelregels te vinden nog meer bemoeielijkt, is dat wij gedurig stuiten op stellingen van Dr. Kuyper, die volkomen tegen die stelregels schijnen in te druischen. Zoo lazen wij eenige regels verder dan de hier boven aangehaalde plaats: ‘Tegen de voorgewende vrijmaking des volks door losmaking van den band die ons aan God bindt, stelt de antirevolutionnaire partij juist het tegeno vergesteld beginsel: Staatkundige vrijmaking door èn Staat èn volk volledig te onderwerpen aan God. Vandaar ons verzet tegen den État athée (godsdienstlooze Staat), ons ijveren voor de belijdenis dat de koning bij de gratie Gods regeert.’ Ik neem natuurlijk aan dat deze en soortgelijke uitdrukkingen niet gedachteloos zijn overgenomen uit verkiezingsmanifesten en strooibilletten, evenmin dat zij als grondstof voor het vervaardigen van dergelijke stukken aan de deputaten werden ten beste gegeven. Maar hoe is het dan te rijmen, dat men niet wil een godsdienstloozen Staat, dat men ijvert voor de belijdenis door den Staat, dat de koning bij de gratie Gods regeert, en toch verlangt dat de Staat den godsdienst

overlate aan de belijders. Om den Staat volledig te kunnen onderwerpen aan God, moet men een orgaan hebben aan welks uitspraken omtrent Gods wil in alles wat den Staat betreft, men onvoorwaardelijk geloof hect. De Staat zelf kan dat orgaan niet zijn, want men wil geen Staatsorthodoxie op godsdienstig gebied. Van de kerk kan bij Dr. Kuyper nog minder sprake zijn. Voor den Katholiek is de kerk dat orgaan; ik begrijp dan ook volkomen dat de Paus kan spreken van een volledige onderwerping van den Staat aan God; maar hoe Dr. Kuijper die uitdrukking kan bezigen is mij onbegrijpelijk. Zij moge liefelijk klinken in de ooren van godsdienstige menschen die over staatkunde weinig nadenken, voor den ernstigen Protestant die zich rekenschap geeft van de beteekenis van elk woord, kan zij inderdaad geen zin hebben. Van een volledige onderwerping van den Staat aan God, kan voor hem geen sprake zijn, niet eerst sedert de Fransche revolutie; maar sedert de kerkhervorming der zestiende eeuw. Het protestantsch beginsel dat geen aardsch gezag het recht heeft aan het menschelijk geweten datgene op te leggen wat het niet na eigen onderzoek kan aannemen, sluit elke onderwerping uit aan een gezag dat zich voordoet als vertegenwoordiger van Gods wil op aarde. De Protestant wil niet onderworpen worden aan God door middel van de Overheid, die hem regeert, hij kent geen andere onderwerping aan God dan die het eigen geweten hem gebiedt. Een onderwerping van den Staat aan God heeft voor hem, of de beteekenis dat de Staat tusschen hem en zijn geweten zal staan, of in het geheel geene beteekenis. Zij is of het oude Roomsch-Katholieke beginsel, of eene nietszeggende leus.

Misschien was Dr. Kuyper wel bevreesd dat er onder de deputaten nog zouden zijn, die dit eerste aannamen en heeft hij daarom, aan het slot zijner rede, waar hij de schim van Groen van Prinsterer oproept om ten voordeele van het bondgenootschap met de Roomsch-Katholieken te getuigen, nog even hunne aandacht bepaald bij de ‘principieele tegenstelling’ waarmede zij ‘op het punt der vrijheid van het woord tegen het systema van Rome en de pauselijke hiërarchie overstaan.’ Veel belang heeft in zijn oog die tegenstelling niet ‘overmits de voorspiegeling als kon dit systema in ons vrije Nederland ooit weer triomfeeren, wel als vogelverschrikker bij de stembus dienst kan doen, maar bij niet een onzer naden-

kende mannen, hij zij dan Liberaal of Roomsch of Calvinist ooit als overtuiging postvat.' Ik zie in mijne verbeelding enkele deputaten gedurende het uitspreken van deze woorden, met moeite worstelende om een glimlach te onderdrukken. Niet een glimlach van twijfel aan de verzekeringen van den spreker, maar een glimlach, opgewekt door de treffende overeenstemming tusschen de gedachten van Dr. Kuyper over de Katholieken, en die van hen zelven over hunnen voorzitter.

Of zouden er niet onder de deputaten geweest zijn, die alleen daarom in deze vergaderzaal tegenwoordig waren 'overmits' bij hen de overtuiging vaststaat dat de democratisch-calvinistische denkbeelden van hunnen voorzitter, in Nederland, noch in de kerk, noch in den staat ooit zullen kunnen triomfeeren? Waarom zij Dr. Kuyper dan getrouw blijven? Er is een zeker staatkundig conservatisme, voor den godsdienst vrij wel onverschillig en van cynisme moeielijk geheel vrij te pleiten, dat in de Katholieke kerk het krachtigste verdedigingswerk ziet tegen radicalen en socialisten. Hoe meer de vrees voor deze laatsten toeneemt, hoe meer de conservatieven van dit gehalte zich ook gestemd gevoelen, om met ruime hand concessies te doen aan die kerk en aan hare volgelingen. In tijden wanneer de inbrekers de stad buitengewoon onveilig maken, geeft men immers aan de nachtwacht een dubbele fooi. Welnu, datzelfde conservatisme waart ook onder Dr. Kuyper's deputaten rond. Zoo het de zekerheid meent te hebben aan het katholieke anker vrij vast te liggen, ten opzichte van de waarborgen die Dr. Kuyper oplevert, is het niet geheel gerust. Hij is de felste en machtigste bestrijder van het liberalisme dien Nederland in deze eeuw heeft zien optreden en als zoodanig een onschatbare leider; maar hij heeft daarbij sterke democratische neigingen, die velen met bezorgdheid vervullen. Vandaar dat zij, bij alle hulde die zij hem bewijzen, er toch steeds op bedacht zijn, hem zooveel mogelijk in een conservatieven dampkring besloten te houden, die zijn radicalen vleugelslag belemmert. Zoo zij hem in zijn staatkundigen vaart vergezellen, het is alleen, omdat zij de remschoenen zijn, die door onvermoeide werking de gevaren aan die vaart verbonden, temperen.

Want ook deze machtige leider, moet oogenblikken hebben waarin hij zich machteloos gevoelt. Zelfs in de kerk, waar hij niet met bondgenooten, maar alleen met volgelingen te reke-

nen had, heeft hij voor het conservatisme op de gansche linie de vlag moeten strijken. En al moge hij juichen ‘dat de liberalisten zich bij dien kerkelijken strijd deerlijk hebben misrekend,’ omdat de staatkundige eenheid zijner partij er niet door leed; naast den juichtoon dien hij voor zijne deputaten aanhief, zal in het binnenste van zijn gemoed wel een klaagtoon zijn opgerezen, bij de gedachte dat die eenheid alleen daardoor behouden werd, doordien de radicale bestormer der kerk in het staatkundige de conservatieve kluisters niet durft afschudden, waarmede hij aan zijne vrienden is vastgeboeid.

Toen Dr. Kuyper voor zijne deputaten de ‘genetische scala’ der fransche Revolutie ontvouwde, noemde hij natuurlijk het liberalisme en ook, op het gevaar af van de deputaten uit Amsterdam en Schoterland een koude rilling op het lijf te jagen, het radicalisme en het socialisme; maar hij sprak van het *pseudo*-conservatisme. Het wezenlijke conservatisme schijnt dus nu buiten den stamboom der revolutie te liggen, terwijl het in vroeger dagen, door Groen van Prinsterer, wel degelijk als van revolutionairen oorsprong en principieel van het liberalisme niet verschillend, werd gekenschetst. Het zou zeker een van de merkwaardigste verschijnselen in onze staatkundige geschiedenis zijn, indien de gang der gebeurtenissen van lieverlede Dr. Kuyper de rol opdrong van patroon van het conservatisme dat, om zijn eigen woorden over de Eerste Kamer te gebruiken, ‘als de Krähwinckler Landsturm achter de volksbeweging aankomt.’

Er zijn mannen, die haken naar macht of gezag alleen om dat die hun de gelegenheid verschaffen om hunne beginselen toe te passen; er zijn anderen voor wie het genot aan de uitoefening van macht of gezag verbonden op zich zelf reeds de grootste voldoening is. Voor de gemoedrust van Dr. Kuyper is het zeker te hopen dat hij tot de laatsten behoort. Want anders is het toch inderdaad te vreezen dat ‘de macht der liefde te waardoor de voorhoede zijner partij het onuitputtelijkst geduld bezit om hare achterhoede in te wachten’ bij hem op te zware proef zal worden gesteld.

W.H. DE BEAUFORT.

Letterkundige kroniek.

Herman Wolsinck. Een levensverhaal door C. van Nievelt. Leiden, S.C. van Doesburgh, 1889.

De heer Van Nievelt is een man die zijn tijd kent. Hij weet, dat men het op het einde van de 19e eeuw druk heeft, verbazend druk, en hij begrijpt dus dat wie in onze dagen gehoor wil vinden, vooreerst iets zeggen moet dat een ander nog niet of nog niet zóó gezegd heeft, en dat hij dat bovendien zeggen moet in den beknoptst mogelijken vorm. Lang gerekte romans of breed uitgesponnen verhalen heeft men van hem niet te verwachten. Wat hij tot nog toe gaf waren korte vertellingen, origineel, zonderling soms, maar altijd spannend, nooit vervelend. In de kunst van vertellen wordt de heer Van Nievelt op dit oogenblik in ons land niet overtroffen.

Ditmaal echter was het niet voor een treffende gebeurtenis of een eigenaardig stuk leven, dat de schrijver onze aandacht had te vragen. Hij had ons een verhaal te doen van een geheel menschenleven, en hier kon hij met zijne bekende eigenschappen van goed opmerker en geestig verteller niet volstaan. Hier werd een rustig toelichten, verklaren, ontleden van zielstoestanden en levensomstandigheden geeischt. Want hetgeen de schrijver ons in *Herman Wolsinck* geeft is, naar zijne eigene woorden, ‘de geschiedenis eener zinnelijke natuur, die door de kracht eener trouwe liefde is gelouterd geworden, en tevens de geschiedenis eener reinere, hoogere, van wie deze louterende liefde uitging en wie deze louterende liefde gold.’

Dat hij ons dit weet te verhalen in één beknopt boekdeel van niet meer dan 258 bladzijden, bewijst al weer, dat de heer Van

Nievelt een man is, die zijn tijd kent, maar vooral ook dat hij die kostelijke gaaf bezit, waarin Goethe den Meester herkende. Toch is er niets wezenlijks over het hoofd gezien, of te vluchtig behandeld.

Herman Wolsinck, die ons in deze bladzijden zelf het verhaal van zijn leven doet, geeft ons reeds in den aanvang de volgende duidelijke schets van zijn karakter:

'Ik vind in mijzelven een tamelijk normaal eergevoel met liefde tot waarheid en afkeer van leugen, evenwel zonder een daaraan geëvenredigd vermogen om waar en onwaar, eerlijk en oneerlijk, edel en onedel overal met scherpte te onderscheiden. Ik vind een zoogenaamd "goed hart", dat is: een warm medegevoel tegenover het lief en leed van anderen, een krachtig rechtvaardigheidsbesef, en eene zekere mate van offervaardigheid. Ik vind eene gemoedsgestelheid, die in mijne jonge jaren misschien wat al te licht van het sanguïnische tot het cholerische oversloeg, maar toch in den grond zich kenmerkte door bestendigheid. Ik vind eenen sterk ontwikkelden zin voor schoone kleuren, vormen en klanken; daarbij eene diepe ontvankelijkheid voor muzikale en lyrisch-poëtische aandoeningen, en, hiermede samengevlochten, eene neiging tot godsdienstigheid, die evenwel, door het kind niet herkend, door den jonkman met opzet verstikt en verloochend, eerst op veel lateren leeftijd in werking treden kon. Doch méér dan dit alles, dit alles overheerschend, ter zijde zettend, schijnbaar vernietigend bijwijlen, vind ik eene in hare onverzadigbaarheid angstverwekkende sensualiteit, die te heftiger was doordien zij slechts in ééne richting hare drijfkracht gelden deed: in de meest natuurlijke, maar ook de meest gevaarlijke en strengst gewraakte.'

Dit zijn 'de grondstoffen,' gelijk hij ze noemt, waaruit de held van het verhaal gevormd is.

Deze Herman Wolsinck nu heeft in zijn jeugd de zorg van eene moeder moeten missen, en zijn vader heeft zich aan zijne opvoeding weinig laten gelegen liggen, al liet hij het hem stoffelijk aan niets ontbreken. De dood van zijn vader dwingt den jongen man, zijne studiën aan de akademie ontijdig te staken en te beproeven als vennoot in een boekhandel en als redacteur van een provinciale courant, waarin hij de meest geavanceerde theoriën aan den man tracht te brengen, zijn bestaan te zoeken. In Else Mähler vindt hij eerst een ijverige medewerkster, daarna, tengevolge van de

superioriteit van haren geest, de eigenlijke leidster van zijne courant, en eindelijk de vrouw die het leven met hem wil deelen. Acht jaar lang leiden zij met hun beiden op een bevallig plekje in de Betuwe, een leven van ongestoord geluk. Dan komt het onheil: eerst in de geboorte van een zwak knaapje dat na weinige maanden naar het kerkhof moet worden gedragen, dan, twee jaar later, in eenen anderen vorm, wanneer Else een blind meisje ter wereld brengt, en zij zelve door een ongeneeslijke kwaal wordt aangetast. Nu nadert er voor Wolsinck een zware tijd. Voor de gezondheid van Else vertrekt hij naar een der Schwarzwalder badplaatsen; daar moet hij tusschen een blind kind en een ziekelijke vrouw, die hare weinige krachten aan dat kind wijdt, zijn leven slijten. En nog een tweede personaadje tracht zich tusschen Herman Wolsinck en zijne vrouw te dringen; de goevernante van het kind, eene volleerde coquette, die, speculeerende op zijn zinnelijke natuur, het er op aanlegt hem in hare strikken te vangen. Op den rand van den afgrond, wordt Wolsinck nog op het laatste oogenblik van een noodlottigen val teruggehouden door den aanblik van zijn ongelukkig kind, de blinde Hermina, die met wijd geopende oogen, wier gelijkenis met die van Else hem thans meer dan ooit te voren treft, hem verwijtend, bedreigend schijnt aan te zien. Hij biecht alles aan zijne vrouw; de goevernante wordt weggezonden; en thans voor het eerst hecht de vader zich aan dat kind waaraan hij zijne redding te danken heeft. Het gezin verhuist naar een afgelegen dorpje in het gebergte: daar schijnt een nieuw tijdperk van vrede en geluk voor hen aan te breken. Maar het is slechts van korten duur. Na weinige jaren komt er in de physieke ontwikkeling van de kleine blinde een stilstand, en het blijkt alras dat ook dat kind ten doode is opgeschreven. De kleine Hermina sterft, en de zwakke moeder overleeft haar niet lang. Herman Wolsinck zal die beiden wel spoedig volgen.

Ziedaar het dor geraamte van Herman Wolsinck's levensverhaal, een verhaal waarvan het verloop anders is dan de aanvang zou doen vermoeden. Waar de autobiograaf zulk een nadruk legt op het zinnelijke in zijn natuur (‘alles overheerschend, ter zijde zettend, schijnbaar vernietigend bijwijlen’), daar verwacht men dat dit de draad zal zijn, welke door zijn geheele leven loopt, dat zijn hartstochtelijk temperament op dit leven inderdaad een ‘alles overheerschenden’ invloed zal oefenen. Dit nu blijkt niet het geval te zijn. Reeds vóór zijn huwelijk met Else Mähler wordt Herman

Wolsinck op dit punt, zooal niet radicaal genezen, dan toch tot inkeer gebracht, en wel vooreerst door het afschrikkend voorbeeld van een ouden cynieken ongehuwden oom te Brussel, en ten andere door het mislukken van een door hem voorgenomen aanslag op de eer van een onschuldig burgermeisje. Het avontuur met de goevernante is slechts een voorbijgaande opflikkering van den ouden hartstocht.

Een Fransch romanschrijver onzer dagen zou zich waarschijnlijk getrouw aan de grondstof gehouden hebben, en uit Wolsincks zinnelijk temperament aanleiding hebben genomen om ons tot in bijzonderheden de physiologische en psychologische gewaarwordingen van zijn held te ontleden. Doch men behoeft niet bang te wezen, dat de heer van Nievelt een voorbeeld zal nemen aan Fransche romanciers. Wel zal hij, evenals Herman Wolsinck dit doet, de verdenking van zich weren, alsof hij ‘bloot uit een germanistisch vooroordeel het vele aangename in de Fransche beschaving en het vele bewonderenswaardige in de Fransche litteratuur zou willen zien miskend en voorbijgegaan’; maar hij is zeker, evenmin als de held van dit levensverhaal, geneigd onder stoelen of banken te steken, dat hij ‘geen vriend is van dat land der demagogen en der naturalisten’, gelijk hij het noemt, van ‘dit volk van phrasenmakers, dat eeuwig stoft op zijne edelaardigheid en grootmoedigheid, eeuwig schermt met zijne ideeën en zijne roeping, eeuwig als verlosser en verlichter poseert, doch in waarheid de eeuwige overweldiger en vredebedreiger is in Europa.’ Hoe ‘onbevangen’ (lees: onbevooroordeeld) Wolsinck-Van Nievelt, in eigen oogen, ook zij ten opzichte van de Fransche litteratuur, hij aarzelt niet te verklaren dat aan den geest, welke uit de Fransche ontspanningslitteratuur spreekt, ontelbare jongelieden hunne ‘sexueele verwildering’ te wijten hebben. Sterker nog: wanneer men de Nederlandsche jeugd de fabels van Lafontaine van buiten laat leeren, en die fabels roemt ‘als het puik van al wat wijs en fijn en geestig is’, dan is het niet te verwonderen, dat die jeugd spoedig grijpt naar 's mans eveneens zeer geestige maar tevens zeer liederlijke *Contes* - zoo redeneert hij.

Over deze en dergelijke, in ons oog alles behalve onbevooroordeelde, voorstellingen moet men heen stappen, wil men *Herman Wolsinck* genieten. De heer Van Nievelt heeft ons het leven van zijn held, met zijn hartstocht, zijn lief en zijn leed, zijn jaren van intens genot en van bitter wee, in groote trekken wil-

len teekenen en hij is er in geslaagd ons in dit alles belang te doen stellen, ons dit leven duidelijk te maken, ook zonder dat hij tot geheimzinnige of verrassende gebeurtenissen, of tot spitsvondige karakterontleding zijn toevlucht behoefde te nemen.

Eenvoudig is de voorstelling; al wat de zaken ingewikkelder zou hebben kunnen maken schijnt met opzet vermeden. Zoo treft het, dat de Wolsincks bijna met niemand in betrekking komen, geen familie, geen vrienden op hunnen levensweg ontmoeten, maar zich in hun gezin als 't ware opsluiten, alle aanraking met de buitenwereld zorgvuldig vermijdend. Eenvoudig, rustig, zelfs eenigszins ouderwetsch, bij het droge af, is ook de taal waarin Herman Wolsinck zijn levenservaring te boek stelt: het is de taal van een oud man, die, gelijk hij het aan het slot van zijn levensboek zegt ‘met het aardsche leven heeft afgedaan.’

In dit gecompliceerde, onrustige, drukke leven zal - afgescheiden van elke didactische strekking, welke de schrijver er aan moge willen verbinden - de lezing van een boek als *Herman Wolsinck* voor menigeen een aangename verpoozing zijn.

Ein verschlossener Mensch. Roman von Max Kretzer. 2 Bde. Leipzig. Carl Reissner. 1888.
Max Kretzer. _Meister Timpe_. Sozialer Roman. Berlin. S. Fischer 1888.
Max Kretzer. _Baas Timpe_. Roman uit het Hoogduitsch vertaald door F.Z. Mehler. Sneek. J.F. van Druten. 1889.

Hoe staat het met den roman in Duitschland? Wanneer men de toongevende critische tijdschriften mag gelooven, niet te best. De oudere romanschrijvers van naam zijn òf gestorven, òf hebben de pen uit de hand gelegd. Alleen Spielhagen geeft nog nu en dan een roman in het licht. Van de mannen, die voor tien, twaalf, jaar als de vertegenwoordigers van den historischen en oudheidkundigen roman golden, Georg Ebers, Felix Dahn, en wie in hun voetspoor traden, laten enkelen zich nog van tijd tot tijd hooren; - maar hetzij de stof is uitgeput, of hun kracht verminderd, hetzij men de kunstsoort moede begint te worden, het geestdriftig ont-

haal, dat hun werken vroeger ten deel viel, vinden zij thans niet meer.

Intusschen gaat een breede rij van schrijvers voort, romans in het licht te zenden, en in die bonte groep trekken enkelen door de keus van hun stof, door de schelle kleuren van hun palet meer bijzonder de aandacht. Het zijn de mannen in wier werk de realistische strooming zich het krachtigst openbaart. De hoofdman en voornaamste vertegenwoordiger dier richting, wiens naam tot dusver bij ons slechts een enkele maal genoemd werd, al getuigt reeds een lange lijst romans van zijne rustelooze werkzaamheid, is M a x K r e t z e r.

Volgelingen van Zola noemt men de groep jonge realistische schrijvers, waartoe behalve Kretzer, Karl Bleibtreu, Oscar Welten, M.G. Conrad en vele anderen behooren, en zij verdienen dien naam in zooverre als de beginselen, welke Zola herhaaldelijk heeft uiteengezet, ook door hen worden gehuldigd. Intusschen blijft het de vraag, of zij niet ook zonder Zola's voorbeeld zich in diezelfde richting zouden hebben bewogen. De bodem toch was in Duitschland reeds sinds lang voorbereid. Schopenhauer's wijsgeerige, Büchner's natuurwetenschappelijke geschriften waren zeker niet vergeefs geschreven.

De romanschrijver, welke ons hier bezighoudt, schreef reeds voor eenige jaren *Die Betrogenen, Die Verkommenen* en *Drei Weiber*. Wij hebben deze romans niet gelezen. De Duitsche critiek sprak er van als van romans, waarin vooral op de tegenstelling tusschen de verschillende standen, gelijk die in een groote stad als Berlijn zoo scherp te voorschijn treedt, een schel licht wordt geworpen. De ellende der armen, de wonden van het proletariaat, het brutaal egoïsme der rijken, de leugen, de gemeenheid der hooge standen wordt er op onmeedoogende wijze aan de kaak gesteld. In de beheersching der stof, in de compositie stelde men Kretzer oneindig lager dan Zola. Als zijn grootste verdienste roemde men zijn teekening van Berlijnsche typen uit den arbeidenden en den dienstbaren stand, zijne schildering van nachtelijke straattooneelen, van café-chantants en danslokalen.

Dit alles had ons nieuwsgierig gemaakt, en deed ons met ongewone belangstelling de beide laatste romans van den vruchtbaren schrijver *Ein verschlossener Mensch* en *Meister Timpe* ter hand nemen welke, naar des schrijvers geestverwanten verzekeren, ‘die Höhepunkte von Kretzer's realistischer Dichtkunst bilden.’

Ein verschlossener Mensch begint met een sensatietooneel. Voor de oliefabriek van de firma Röstel is op een Octoberavond van 1873 een volksoploop: er is iemand in het water gesprongen. Op het oogenblik dat men den drenkeling op het droge brengt, komt Mevrouw de weduwe Sommerlandt, de eigenares der fabriek, aangereden. Zij ziet in den drenkeling een armen, haveloozen knaap, en geeft last dat men hem ter verpleging in hare naast de fabriek gelegen woning brenge. Het blijkt dat de arme knaap, Robert Gatter, ouderloos is, met zijn stiefvader, een dronkelap, samenwoont, en, in wanhoop over de mishandeling welke hij van dezen moet ondergaan, zich van het leven heeft willen berooven. De zoon des huizes, Alwin, herkent in den knaap een jongen, die hem eenige maanden geleden te hulp is gekomen, toen hij door een troep straatjongens was aangevallen. Robert wordt door Mevrouw Sommerlandt in huis genomen en met haren zoon opgevoed; later krijgt hij een plaats als jongste bediende op het kantoor.

Met de meeste bescheidenheid, dankbaar voor de weldaden, welke men hem bewijst, neemt Robert zijn plaats in in het gezin, dat, na den dood van Mevrouw Sommerlandt's broeder, Gustav Röstel, nog met de dochter van den overledene, de bekoorlijke Milli Röstel, wordt vermeerderd. Doch hem wacht een pijnlijke strijd. De zoon des huizes meent aanspraak te mogen maken op de liefde van Milli, die zich zeer tot Robert voelt aangetrokken en dit voor hem ook niet verbergt. Op denzelfden avond, waarop Milli Robert hare liefde openbaart, is deze getuige geweest van een manslag uit onvoorzichtigheid, door Alwin begaan op een jongen uit de fabriek, zekeren Flimmer. Niemand als hij heeft gezien, hoe Alwin, door den brutalen kwâjongen getergd, hem een stoot heeft gegeven, ten gevolge waarvan Flimmer door een zolderluik naar beneden is gevallen, waar men hem spoedig daarna dood vindt liggen. Alwin weet niet, dat Robert dit drama heeft bijgewoond. Flimmer had de gewoonte van de gevaarlijkste kunsten uit te halen, en het is dus zeer verklaarbaar, dat hij een van die waaghalzerijen met den dood heeft moeten bekoopen.

Van dit oogenblik af wordt Robert stil en in zich zelf gekeerd: ‘ein verschlossener Mensch’. Hij gevoelt dat hij tegenover den zoon van zijne weldoenster noch als medeminnaar, noch als aanklager mag optreden. Voor Milli doet hij het voorkomen, alsof hij hare liefde niet kan beantwoorden, en wanneer het gerucht zich verspreidt

dat Flimmer niet op de wijze, welke men eerst meende, aan zijn eind is gekomen, en dat hij, Robert, aan wien de fabrieksjongen een hekel had, schuldig zou zijn aan Flimmer's dood, zwijgt hij, ook als het praatje zich ontwikkeld heeft tot een formeele beschuldiging. Zelfs wanneer zijne weldoenster, mevrouw Sommerlandt, hem bezweert toch te spreken en te zeggen wat hij weet, weigert hij. Alwin heeft het gesprek tusschen zijne moeder en Robert afgeluisterd, en is daardoor tot de overtuiging gekomen, dat Robert zijn geheim kent, maar hem tot geen prijs wil verraden. Nu houdt Alwin het niet langer uit; Robert's edelmoedigheid laat hem geen rust. Hij bekent alles - maar tegelijkertijd zakt hij als wezenloos in elkander: Alwin is krankzinnig geworden. Twee jaar later sterft Alwin in een krankzinnigengesticht niet ver van Berlijn. De tijd is niet ver meer, waarop Robert en Milli hunne vurigste wenschen bekroond zullen zien.

Wanneer wij Max Kretzer alleen naar dezen roman hebben te beoordeelen, dan zullen wij in hem bezwaarlijk een realistisch dichter kunnen begroeten, tenzij wij dezen realist zelf moeten houden voor een ‘verschlossener Mensch’, die zijn kunstbeginselen op een merkwaardige wijze weet te verbergen. Noch in de karakterteekening, noch in de wijze waarop de geschiedenis verhaald wordt, noch in de taal ontdekken wij den realist.

Wanneer, op den noodlottigen avond, waarop Alwin den manslag begaat, Robert en Milli elkander ontmoeten, lezen wij bijvoorbeeld: ‘Rechts und links von ihnen leuchteten die hellen und rothen Rosen. Langsam setzten sich ihre Blätter in Bewegung *und raunten sich Lieder ohne Worte zu*’; en een paar bladzijden verder: ‘Der Regen fiel dicht hernieder .... *Es war, als weinte der Himmel vor Freude und sende seine Thränen herab*.’ Niet altijd is Kretzer zoo banaal sentimenteel, maar zijn stijl, zijne wijze van voorstellen heeft niets karakteristieks. Niets karakteristieks heeft ook de geheele opzet, het verloop der handeling. De held van het verhaal, Robert Gatter, wordt eerst in den loop van het tweede deel die ‘verschlossener Mensch’, naar welken de roman genoemd is, en hij wordt dit enkel, omdat hij een edel, opofferend karakter heeft en den zoon van zijn weldoenster niet in het ongeluk wil storten. Dit gedeelte van den roman is treffend en boeiend, men krijgt den jongen man lief en deelt in zijn zielestrijd, maar noch in hetgeen vooraf is gegaan, noch in het bijwerk, de teekening der nevenpersonen, herkent men

de meesterhand. Het zijn voor het meerendeel goed getroffene, maar zeer bekende figuren, wier oorspronkelijke modellen men in tal van romans, bij Dickens, Freytag en anderen, vinden kan Een uitzondering wellicht is het type van den Berlijnschen fabrieksjongen, Flimmer, die naar het leven genomen schijnt. Een bevreemdenden indruk maakt het, wanneer de ‘realist’ Kretzer Dr. Hahnemann, den huisvriend van het gezin Sommerlandt, tot held maakt van een romantisch avontuur; hem tot de ontdekking brengt dat Robert's moeder zijne minnares geweest is, en door iets als een ‘stem des bloeds’ Hahnemann's bijzondere belangstelling in Robert tracht te verklaren.

In *Meister Timpe* deed Kretzer een gelukkiger greep. Hier in dezen ‘socialen roman’, zooals de schrijver hem noemt, is hij blijkbaar meer in zijn element.

Gelijk Zola in *Au bonheur des dames* den strijd schildert van den kleinhandelaar tegen de groote magazijnen, een strijd, waarin de eene kleine winkelier voor, de andere na, het onderspit delft, zoo geeft Kretzer in *Meister Timpe* ons den strijd te aanschouwen van den kleinen man tegen den grooten fabrikant, van de kleine kunstdraaierswerkplaats tegen de fabriek met machines en hare groote kapitalen. De brave Johannes Timpe heeft bijna een halve eeuw aan de draaibank gestaan, en vooral door het vervaardigen van kunstig bewerkte parapluie- en rottingknoppen een goeden naam en een klein vermogen gewonnen, welke hij aan zijn eenigen zoon Frans, zijn oogappel en zijn trots, hoopt achter te laten. Daar verneemt hij, dat de koopman Urban, bij wien Frans op het kantoor is - want een werkman als zijn vader mocht de vlugge knaap, van wien zijne ouders hooge verwachtingen koesteren, niet worden! - voornemens is, vlak naast zijne woning eene groote fabriek op te richten, voorzien van de nieuwste machines, een stoomdraaierij, welke een geduchte concurrent voor den bekwamen kunstdraaier zal kunnen worden. De fabriek komt tot stand. Urban weet Frans Timpe, die door het vertrouwen van zijn patroon niet weinig gevleid is, aan zich te verbinden; hij zegt hem de hand zijner dochter toe; - maar Frans zal op zijne beurt zijn patroon eenige diensten moeten bewijzen. Baas Timpe toch heeft indertijd eenige voortreffelijke, volgens eigen teekening vervaardigde parapluieknoppen in den handel gebracht, waarnaar veel vraag is, en waarvan Urban het model

gaarne zou bezitten. Frans moet hem daaraan helpen; en Frans aarzelt niet zijn vader te bestelen ten behoeve van zijn patroon en aanstaanden schoonvader. De concurrentie, met ongelijke en, van Urban's zijde, met oneerlijke middelen gevoerd, wordt voor Timpe hoe langer hoe moeilijker: klant op klant moet hij verliezen, en telkens moet hij knechts afdanken, omdat hij geen werk voor hen heeft. Met zijn gewetenloozen zoon heeft hij alle verkeer afgebroken, hij zelf zoekt nu en dan troost in den drank, maar hij blijft niettemin den strijd nog tot het uiterste volhouden in zijne onoogelijke kleine woning, welke omringd door tal van nieuwe huizen en de groote fabrieksgebouwen van Urban al meer en meer een bespotting wordt van de nieuwe wijk, welke eerlang ook door de stedelijke spoorbaan zal worden doorsneden.

Herhaaldelijk heeft Timpe's oudste knecht, Thomas Beier, een braaf en ijverig werkman, een trouw bezoeker van volksvoordrachten en van sociaal-democratische bijeenkomsten, zelf sociaal-democraat, zijn baas trachten over te halen, zich aan te sluiten bij de partij, die steeds voor de verdrukten en hulpbehoevenden in de bres springt. De koningsgezinde Timpe, die meent, dat de monarchie zich het lot der zwakken en verdrukten zou behooren aan te trekken, wil er niets van hooren. Eindelijk, als de nood al hooger en hooger stijgt, als de hypotheek, welke bij op zijn huis heeft moeten nemen, hem wordt opgezegd en, tot overmaat van ramp, zijn brave vrouw hem ontvalt, maakt wanhoop zich van den door het ongeluk vergrijsden man meester. Omstreeks dat oogenblik ontstaat er onder de arbeiders van de fabriek Urban eene werkstaking. Weer komt Beier zijn ouden baas vragen, zich aan te sluiten bij hen, die verandering van den socialen toestand wenschen, en nu laat Timpe zich bewegen, eene vergadering van werkstakers en sociaal-democraten bij te wonen. Nadat een der werkstakers aan zijne grieven heeft lucht gegeven, dringt Beier er bij Timpe op aan dat hij ook spreken zal. Eerst aarzelt hij, en wanneer hij eindelijk met onvasten tred de tribune heeft beklommen, begint Timpe eerst stamelend, daarna met gedwongen kalmte te verhalen, hoe hij, de kunstdraaier die met acht knechts gewerkt heeft, door de groote industrie is te gronde gericht. Allengs wordt zijn ingehouden toorn hem te machtig; al wat hij geleden heeft, het verdriet hem door zijn eenigen zoon berokkend, de vernietiging van zijn zaak, zijn armoede treden hem voor den geest; woorden van verbittering en haat wel-

len hem naar de keel. Eindelijk is hij zich zelf niet meer meester, en de vergadering hoort, eerst met stomme verbazing, daarna met luidruchtige instemming, hoe de vriendelijke, gemoedelijke baas Timpe oproer predikt, tot den strijd tegen het kapitaal aanzet, en de werklieden toeroept de fabrieken met den grond gelijk te maken, de machines stuk te slaan.

Het is slechts een voorbijgaande roes geweest; een heete koorts werpt den armen man op het ziekbed, en wanneer hij herstelt en tot het besef komt van hetgeen hij gedaan heeft, wil hij van de sociaal-democratie niets meer weten. Maar zijn kracht is voor goed gebroken. Nog ééne nacht mag hij doorbrengen in de woning, welke bij de gerechtelijke verkoop het eigendom van den hypotheekhouder is geworden; dan zullen de deurwaarders komen en zal een ander bezit nemen van dit huis, waarin hij vijftig jaar lang aan de draaibank heeft gestaan, waar hij veel liefs en oneindig meer leed heeft ondervonden. Maar hij zal dit niet meer beleven. Wanneer men des morgens met geweld in het dicht gegrendelde huis binnendringt, stijgt er een dichte rook uit de werkplaatsen op, uit de kelder klinkt een doffe stem die het ‘Ein fester Burg ist onser Gott’ zingt. Het duurt eenigen tijd eer men door de rook en de vlammen kan naderen tot de plek vanwaar die stem gehoord werd. Als ten laatste de kelderdeur krakend in stukken vliegt, ziet Thomas Beier het nog warme lijk van zijn ouden baas. En op hetzelfde oogenblik dat men den doode in de voorkamer op een rustbed nederlegt, klinkt daar buiten een donderend hoera; langs het half in een puinhoop verkeerde huisje, dat eens aan Baas Timpe behoorde, doet met een oorverdoovend geraas de eerste versierde trein van den stedelijken spoorweg zijn zegenrijken intocht door de nieuwe stadswijk.

Meester Timpe is geen product van Kretzer's phantasie. Die man moet geleefd hebben; hij leeft nog in den roman. De verschillende phasen van den ongelijken strijd, het langzaam maar zeker verloopen van de zaak, het hoe langer hoe meer geïsoleerd staan van den wakkeren werkman, een antiquiteit te midden van het moderne Berlijn - dat alles is gezien, gevoeld, en wordt eenvoudig weergegeven. Wanneer de gemoedelijke, koningsgezinde Timpe, door de omstandigheden tot het uiterste getergd, in de sociaal-democratische bijeenkomst tot oproer aanzet, dan is dit begrijpelijk gemaakt en treft het u. Verschillende typen uit den ambachtstand (met de

hoogere kringen, zelfs met den deftigen burgerstand, welke zich bij den fabrikant Urban verzamelt, weet Kretzer geen weg) zijn goed getroffen. Het symbolisch sloteffect à la Zola, de zegenrijke intocht van den nieuwen spoorweg op het oogenblik dat het slacht-offer van den materieelen vooruitgang sterft, is gelukt.

Maar om een zoo ernstig vraagstuk, een zoo gewichtig hoofdstuk uit het sociale leven van onzen tijd in den vorm van een roman te behandelen, daartoe wordt machtiger, stouter penseel vereischt dan waarover Kretzer heeft te beschikken. Wat hij geeft is, over het algemeen, kleine kunst. Nergens treft men in *Meister Timpe* die breede, zij 't vaak overladen, schilderingen, die geniale opvattingen, die machtige visioenen, waardoor een dichter als Zola, ondanks al wat gij op zijn kunst hebt aan te merken, u aangrijpt en niet weer loslaat. Het tooneel der handeling is bijna voortdurend des kunstdraaiers werkplaats. Van de geduchte buur, de machtige fabriek, hooren wij wel veel spreken, maar Kretzer doet zelfs geen poging om ons iets van die fabriekswereld, van het leven in de stoomdraaierij, van het leven van den fabrieksarbeider te doen zien. De vaste hand, de veelomvattende blik, de macht van conceptie, welke hiervoor noodig zouden geweest zijn, ontbreken hem, en hij waagt het wijselijk niet de grenzen van zijn beperkt talent te overschrijden.

Wat vooral ontbreekt is: artistiek cachet. Ook in den stijl mist men dit. Er is in Kretzer's stijl iets banaals, dilettantisch, hier en daar zelfs iets onbeholpens. Hij zal bijvoorbeeld een grammatische onjuistheid schrijven als:

'Der Greiss *war begabt* mit einem wunderbar feinen Gehör, *und der einzige Feind*, den er im Hause besass.'

of zich aan een beeldspraak wagen als de volgende:

'Man ehrt *die Ruine, der man seine Existenz zu verdanken hat*, und betrachtet ihre Absonderlichkeiten wie etwas Heiliges, Ueberliefertes.'[1)]

1) Dezen laatsten zin (de grammatische fout van den eerst aangehaalden zin heeft hij trouw overgenomen!) heeft de vertaler van *Meister Timpe* aldus trachten te verbeteren: 'Men eert *de ruine, waarin men kind was en man werd*, en beschouwt hare eigenaardigheden als iets heiligs.'
De vertaling van den heer Mehler is niet onberispelijk. Erg Duitsch klinken bijv. zinnen als: 'Dus hier woont gij?' en ''t Is al goed, al goed.' ('Also hier wohnen sie?' 'Schon gut, schon gut!')

Het is mogelijk, dat het talent van Max Kretzer nog een ongedachte vlucht neemt. Op dit oogenblik echter zijn de ‘Höhepunkte’ van zijn realistische dichtkunst, zooals men de beide hier aangekondigde romans genoemd heeft, nog te ver beneden Artistiek Peil dan dat men hun eene meer dan voorbijgaande beteekenis zou mogen. toekennen.

***Betwiste Bijzonderheden op het gebied der studie van de Geschiedenis van ons Vaderland*, door Dr. W.G. Brill, Oud-hoogleeraar. Utrecht Kemink & Zoon. 1889.**

Dr. Brill heeft blijkbaar de behoefte gevoeld om, op het einde van een welbesteede loopbaan voor zich en anderen te constateeren, dat de beginselen die hem zijn leven lang bij de beoefening der geschiedenis hebben bezield, ook door de uitkomsten der nieuwste onderzoekingen op dat gebied worden bevestigd. De erkenning van een goddelijk beleid in de geschiedenis is voor hem steeds een eerste eisch geweest; dit, in verband met zijn warme vaderlandsliefde, heeft hem natuurlijk vaak bange oogenblikken doen beleven, wanneer moderne critiek dingen aan den dag bracht, waaruit scheen te blijken dat onze voorouders niet altoos zoo voortreffelijk gehandeld hadden, als met zijne opvatting van het goddelijk beleid in onze geschiedenis zou hebben gestrookt. Eene herinnering aan die bange oogenblikken zie ik in den min of meer verbitterden toon, waarmede de schrijver in zijne inleiding de zoogenaamde critiek veroordeelt, welke niets doet dan afbreken wat tot dusver als de roem onzer geschiedenis gold: alleen door haar is het, volgens Dr. Brill, mogelijk geworden, dat men van de Nederlandsche natie als ‘een armzalig landje’ durfde spreken. De vraag onopgelost latende, of de afgevaardigde der Tweede Kamer, die zich onlangs zoo uitliet, wel door misbruik van critiek tot die uitspraak is verleid, geef ik toe, dat critiek, welke alleen afbreekt, de ware niet is. Maar Dr. Brill komt mij voor, de taak der critiek wel wat heel moeilijk te maken, wanneer hij van haar eischt dat zij steeds iets als bewonderingwaardig zal afzonderen: anders ‘blijft slechts een zoutelooze massa over: het zout zelfs van den beoordeelaar, zijn vernuft, wordt smakeloos en slechts genietbaar bevonden door

geesten, hem gelijk, in eene in hun oog verwerpelijke wereld even zelfgenoegzaam als hij.' Naar mijne bescheiden meening dient de critiek alleen om te onderzoeken wat als historisch vaststaande kan worden aangenomen: waar niets is, verliest de Keizer zijn recht; men kan het der critiek niet kwalijk nemen, als zij soms in gebreke blijft iets bewonderingwaardigs te laten bestaan.

In de hier aangeduide stemming gaat onze schrijver een aantal betwiste punten in de geschiedenis van ons vaderland na, deelt de resultaten der nieuwste onderzoekingen dienaangaande mede, waarbij hij telkens blijkt in te stemmen met het oordeel van Rob. Fruin over de toedracht van zaken, en tracht dan te betoogen dat, ook waar die min of meer afbreuk doet aan den roem van een of ander onzer groote mannen of aan de braafheid van ons godsdienstig volk, - dat toch, voor wie de zaak goed inziet, de ware waarheid *ad maiorem gloriam maiorum* uitkomt.

Zoo behoudt Laurens Jansz. Coster zijn volle recht op zijn standbeeld te Haarlem, al neemt de schr. met Fruin aan, dat de uitvinding van den haarlemschen olie- en kaarsenhandelaar eene doodgeboren vrucht is gebleven, terwijl de weldaden der boekdrukkunst aan den mainzer uitvinder zijn te danken. Zoo wordt, trouwens niet op de duidelijkste wijze, Prins Willem III van de schuld 'van een even dwaas als ergerlijk beweren vrijgepleit,' al zegt hij in een brief aan Fagel voor God te kunnen verklaren dat hij vóór den door hem geleverden slag van St. Denis niet geweten heeft, dat te Nijmegen de vrede gesloten was, - terwijl Prof. Brill toch (evenals thans iedereen) aanneemt, dat de Prins dat wel geweten heeft. Zoo wordt, om een sterk voorbeeld te noemen, de moord der gebroeders de Witt aan het haagsche grauw niet tot grief gemaakt: 'Een offer te zijn voor het volk,' zoo redeneert Dr. Brill (blz. 152) 'voor het land, dat zij met al hunne vermogens gediend hadden, was het heerlijk loon der gebroeders de Witt. Zoo is hunne vaderlandsliefde met de eer des martelaarschaps bekroond. Op dezen grond kunnen wij vrede hebben met den tegen hen door Holland's volk gepleegden gruwel.' Is beminnelijker, of verstokter optimisme denkbaar?

In de hier aangehaalde gevallen neemt de schrijver de resultaten der critiek onveranderd over, en tracht die alleen te doen passen in zijne opvatting van onze geschiedenis, die natuurlijk, als zijnde innig saamgegroeid met zijne geheele denkwijze, waarschijnlijk geen

andere kan zijn dan zij is. Bedenkelijker wordt die opvatting evenwel, wanneer Dr. Brill zelf critiek gaat uitoefenen; dan verleidt zij hem tot een meten met twee maten, dat stellig niet kan strekken om de historische waarheid te vinden. De vraag besprekende, of de blaam van echtbreuk ten nadeele van Gerrit van Velzen, aan Floris V verweten, op waarheid steunt, constateert Dr. Brill, dat geen enkel geschiedschrijver onder de tijdgenooten, ook Melis Stoke niet, van dien echtbreuk gewaagt: ‘Of zou’, zoo vraagt de schr.: ‘Stoke dat feit hebben verzwegen, omdat bij de gedachtenis uitgewischt wenschte? Wat zou dit gebaat hebben, zoo het een feit was?’ Misschien heel weinig, is men geneigd te antwoorden; maar Melis Stoke, dien Dr. Brill terecht een vereerder en vriend van Graaf Floris noemt, kan toch van meening geweest zijn, dat verzwijgen vergeten ten gevolge zou hebben. Of geeft niet Dr. Brill zelf, eenige bladzijden vroeger, te kennen, dat het stilzwijgen van den egmonder annalist aangaande de boetedoening van Graaf Willem IV voor den utrechtschen bisschop, hem niet doet twijfelen aan de waarheid van dat feit? De annalist toch, zegt onze schr. (blz. 19), ‘had er belang bij een feit aan de vergetelheid prijs te geven, waarbij de beschermheer van zijn klooster zich voor den Bisschop vernederd had, wiens gezag de kloosterheeren nimmer boven zich erkend hebben’. Waarom dan het stilzwijgen van Melis Stoke wel, en dat van den egmonder annalist niet als aanwijzing aangenomen, dat zeker feit niet heeft plaats gehad? Wel, heel eenvoudig, omdat de echtbreuk niet tot eer van Floris V zou hebben gestrekt, terwijl de boetedoening van Willem IV door Dr. Brill als eene daad van hooge politiek wordt verdedigt.

Wanneer een eerlijk en gemoedelijk geleerde als onze schrijver een zelfde argument aldus kan gebruiken als aanwijzing voor of tegen het bestaan van een historisch feit, dan verwondert het mij niet, als hij ook bij andersdenkenden niet kan aannemen, dat zij hunne godsdienstige overtuiging het stilzwijgen weten op te leggen, waar het geldt een historischen toestand, ik zeg niet te beoordeelen, maar te leeren kennen en zich voor te stellen. Van diezelfde boetedoening van Graaf Willem IV sprekende, zegt Dr. Brill (blz. 21): ‘Men neme hier in aanmerking, dat de kerkelijke tucht in de middeneeuwen zich vrij wat krachtiger deed gelden, dan zich in onzen tijd bepaaldelijk de moderne Protestant kan voorstellen. Boete was belijdenis van de waarheid en het recht der Kerk, en

wie ze weigerde, was een Godloochenaar, een Heiden, een Mohammedaan en verkochte aan den Satan. Met die blaam te leven was kwalijk mogelijk, althans een Vorst kon, dus gebrandmerkt, geene gehoorzaamheid van de landzaten verwachten'. Wat belet, zou ik willen vragen, een modern Protestant om zich voor te stellen, dat de middeneeuwsche wereldbeschouwing de hier omschrevene is geweest, of dat de mohammedaansche of heidensche, of calvinistische wereld-beschouwing, die hij evenmin deelt als de middeneeuwsche, wederom een gansche andere is dan deze?

Er heerscht hier blijkbaar verwarring van denkbeelden, waarvan de oplossing evenwel gemakkelijk te vinden zou zijn, wanneer ieder geschiedvorscher zich wilde getroosten aan Caesar te geven wat Caesar's is, en aan God wat Godes is. Eerst trachte hij langs den weg der zuiver historische critiek vast te stellen, wat werkelijk gebeurd is en hoe het eene feit uit het andere is voortgesproten of daarmede samenhangt. Alleen langs dien weg is een betrouwbaar geheel van historische feiten te verkrijgen. Eerst daarna, en bij de beoordeeling van de aldus verkregen stof worde aan de godsdienstige, staatkundige of vaderlandslievende meeningen van den geschiedschrijver het woord gelaten. Waar die verdeeling in den arbeid - of laat mij liever zeggen, waar de methode der natuurkundige wetenschappen niet op dit gebied wordt toegepast, krijgt men katholieke, orthodox- en modern-protestantsche pamfletten over geschiedenis te lezen, maar geen geschiedenis. Gelukkig, dat er ook onder de beoefenaars van het vak bij ons te lande enkelen van die noodzakelijkheid doordrongen zijn: als *facile princeps* zij hier Rob. Fruin genoemd, van wien niemand zal beweren, dat zijne historische geschriften de strekking hebben gehad of nog hebben, om onzen eerbied of onze liefde voor het voorgeslacht te verminderen.

J.A.S.

Bibliographie.

Uit Oost en West. Verklaring van eenige uitheemsche woorden, door Dr. P.J. Veth, Arnhem P. Gouda Quint, 1889.

Keek de welbekende heer Jourdain vreemd op, toen men hem vertelde, dat hij heel zijn leven zonder het te weten proza had gesproken, menig onzer zal niet minder verwonderd staan, wanneer men hem mededeelt dat hij meermalen zonder het te weten Maleisch spreekt. 'Dat is zoo kras, dat ik het amper gelooven kan', zal hij uitroepen en nauwelijks heeft hij dit gezegd, of Prof. Veth staat op, om hem te vertellen, dat hij reeds in dien korten zin niet minder dan twee Maleische uitdrukkingen heeft gebruikt: k r a s en a m p e r .

Over a m p e r zijn, gelijk men op blz. 397 in onze vorige Bibliographie heeft kunnen lezen, de geleerden het niet eens; maar aan den Maleischen oorsprong van k r a s schijnt geen wijfel mogelijk: het woord komt in dezelfde beteekens, welke wij er aan hechten, in geen andere Germaansche taal voor, maar heeft in het Maleisch en het Javaansch volkomen denzelfden zin. Rechtstreeksch uit het Maleisch afkomstig is ook ons b a k k e l e i e n , vechten, plukharen. K w i s p e d o o r kwam over Indië uit het Portugeesch (*cuspidór*, verwant met het Lat. *conspuere*) tot ons. P a r l e s a n t e n , waaraan de beteekenis van vloeken en razen moet worden gehecht, is, naar het schijnt, in den Spaanschen tijd ontstaan, en door het volk gevormd uit den vloek *par los santos*, d.i. *bij de heiligen*, welke de Spaansche soldaten gedurig in den mond hadden.

Deze en dergelijke belangrijke verklaringen geeft het kleine boekje, waarmede de oud-hoogleeraar Veth ons verraste. Sommige van de door hem verklaarde woorden, als: *amfioen, amok, ananas, anemoon*, vonden wij reeds in de verschenen afleveringen van het Woordenboek; onder *anemoon* heeft Prof. Veth echter nog eene gissing omtrent den Semitischen oorsprong van het woord, van het Hebreeuwsche *han-naäman*, welke in het Woordenboek niet voorkomt.

Aliénor, door Mevrouw Van Cappelle (Kuno). Arnhem. K. van der Zande. 1889.

Hoe eene gehuwde coquette eenen zwakken, maar in den grond braven man in hare netten weet te lokken, en hem tot aan den rand van den afgrond brengt, is het onderwerp van Mevrouw van Cappelle's kleinen roman.

De beide hoofdpersonen van het drama, Aliénor Maltheser en Frits Rijssel, zijn met zorg geteekend; de sluwe wijze waarop Aliénor hare netten spreidt, is zonder jacht op effect geschetst. Van de beschrijving van het critieke moment, waarop Rijssel zich aan Aliénor's macht weet te ontrukken, had de schrijfster zich echter niet in ééne enkele bladzijde mogen afmaken.

Hier had zij juist al haar talent van voorstellen, al haar kunst van zielkundige ontleding moeten ten toon spreiden. Enkele tooneeltjes munten uit: o.a. in hoofdstuk XIV de verzoening van den afgedwaalden Frits Rijssel met zijn eenvoudig vrouwtje. Goed getroffen zijn ook Aliénor's indrukken in het museum te Dresden. Wanneer zij het museum verlaat, zegt de schrijfster: ‘Zij was als een kind dat, buiten de kerk gekomen, blijde is weder te kunnen lachen’.

Een bepaalde fout in dezen modernen roman is het, dat de schrijfster telkens achter hare personaadjes te voorschijn treedt, om ons haar moraal, hare levensphilosophie te prediken, en ons te vertellen wat men uit dit of dat leeren kan. Een zeker publiek moge zoo'n kennismaking met de auteur niet onaardig vinden, maar in den grond is deze manier onartistiek.

Bibliographie der middelnederlandsche taal- en letterkunde, door Louis D. Petit. Leiden, 1888.

Al wie eene zelfstandige studie gemaakt heeft, zij het ook maar van een of ander deel der middelnederlandsche taal- en letterkunde, weet welk een kostbaren tijd het bijeenzoeken der noodige literatuur vereischte. Vereischte - want de Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde heeft door het uitschrijven eener prijsvraag den heer Petit er toe gebracht bovengenoemde Bibliographie samen te stellen. Het gouden eermetaal is door den Leidschen conservator wel verdiend: nauwkeurig, volledig, doelmatig ingericht ontslaat zijn werk ons van de moeite groote reeksen van tijdschriften, mengel- en genootschapswerken door te bladeren of daarin soms iets te vinden is over een bepaald onderwerp. Bovendien geeft het den stand aan van onze tegenwoordige kennisder middelnederlandsche taalen letterkunde.

Nauwkeurig en volledig noemde ik deze bibliographie. Sedert ze het licht zag, in Sept. van het vorige jaar, heb ik haar tallooze malen geraadpleegd en de ondervinding heeft me geleerd, dat men ze niet te vergeefs raadpleegt.

Moet men soms eenigen tijd zoeken, dan komt dit, doordat de samensteller enkele proza- en dichtwerken anders gerangschikt heeft dan men misschien verwacht had. Doch herhaald gebruik neemt dit bezwaar spoedig weg.

C.H.

Trou moet blijcken. Tooneelstukken der zestiende eeuw, voor het eerst naar de handschriften uitgegeven door dr. G. Kalff. Gron. 1889.

Onder dezen, minder juisten hoofdtitel levert dr. Kalff, die zich door zijn *Lied in de middeleeuwen* en zijne tekstuitgaven reeds zeer verdienstelijk maakte, eene nieuwe bijdrage tot onze letterkunde.

Van het zestal tooneelstukken toch dat hij hierin uitgeeft, is slechts één: het ‘*Batement van den Katmaecker*’ vervaardigd door den factor der genoemde Haarlemsche rederijkerskamer: een ander: het spel ‘*Van't coren*’-, merkwaardig omdat het gericht is tegen de kwade praktijken der opkoopers van het koren - werd door den factor der andere Haarlemsche Kamer ‘*de Wijngaertrancken*’ vervaardigd; een derde: de historie van ‘*Piramus en Thisbe*’ is afkomstig uit de Amsterdamsche Kamer ‘In Liefde bloeiende’, de drie andere zijn uit Zuid-Nederland. Den titel: *Trou moet blycken* koos de uitgever, omdat hij in het Archief van die Kamer deze stukken

vond. Doch ook dit is niet geheel juist: het grootste en gewichtigste stuk: *het Spel van Sint Trudo* berust immers in Luik. Dit neemt natuurlijk niet weg, dat de beoefenaars onzer letterkunde den heer Kalff dankbaar zullen zijn voor dezen bundel. Wordt door enkele stukken onze tooneel-literatuur eerder vermeerderd, dan verrijkt, ze geven

toch eenige nieuwe inlichtingen omtrent de werkzaamheid der Kamers en den toestand van ons tooneel in de 16e eeuw.

De verklaring van enkele duistere plaatsen en woorden, die het Middelnederlandsche Woordenboek nog niet geven kon, zou aan jeugdige beoefenaars en belangstellende eeken niet onwelkom geweest zijn.

C.H.

John Bright. Een studie door Abram Muller. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, 1889.

Dit is een ouderwetsche degelijke studie over het leven en bedrijf van John Bright: een studie bijzonder welkom in het jaar van het overlijden van dezen merkwaardigen man. De verschillende onderwerpen, waarvoor hij ijverde, zijn veldtocht ter afschaffing der graanrechten (tot pag. 40), zijn bestrijding van Krim- en China-oorlog (tot pag. 58), zijn redevoeringen over Indië, zijn aandeel in het handelstractaat door Cobden afgesloten met Frankrijk, zijn optreden voor de Noordelijke helft der Vereenigde Staten van Noord-Amerika (pag. 69-73), zijn bemoeiingen tot uitbreiding van het kiesrecht (pag. 93 en volgende), zijn oppositie tegen het bestaan van 't Huis der Lords en zijn ministerschap, worden achtereenvolgens nauwkeurig uitéengezet.

Het boekje is dus een kostbare bijdrage voor hem, die zich een beeld van Bright wil vormen.

Maar het beeld zelf geeft het nog niet. De lijnen zijn er, maar er ontbreekt kleur, er ontbreekt vooral de noodige schaduw.

Die schaduw zou vanzelf gevallen zijn, wanneer men maar op de verbazende éénzijdigheid van dezen man had gelet. Bright was zóózeer overtuigd van de waarheid van zijn stellingen, dat hij zelfs niet kon inzien, hoe iemand tot andere solutiën had kunnen komen. In dat opzicht was hij zoo doctrinair mogelijk. Een goed portret had dit moeten doen uitkomen. Het was zóó gemakkelijk geweest, om dit aan te toonen. Men had het bijv. reeds kunnen aanwijzen, bij de voorstelling zijner schoone worsteling tot opheffing der graanrechten. Evenwijdig toch daarmede was in gang gesteld een even roemrijke arbeidswetgeving van Engeland. En bij het volvoeren van deze laatste Engelsche taak is Bright altijd bijster treurig te kort geschoten. Men denke aan zijn houding bij de discussie der wet van 1844 van Sir James Graham, toen hij de grievende beleediging van Lord Ashley (Shaftesbury) op de lippen nam: men denke aan zijn rede bij de behandeling der 10-uren wet van 1847, die men slechts te leggen heeft naast de rede vanMacaulay van 22 Mei 1846, om dadelijk het onderscheid tusschen doctrinaire éénzijdigheid en historische veelzijdigheid te gevoelen. Trouwens Bright moest later zelf erkennen, hoezeer hij zich in deze materie volkomen vergist had.

Had men het portret op deze wijze behandeld dan zou er vanzelf kleur zijn verkregen. Licht en bruin waren dan verdeeld. Dan waren al die uitlatingen over de ‘blinde en slaafsche’ aristocratie (pag. 34), de qualificatie van Engelands strijd voor Europa's politiek evenwicht als ‘een reusachtig stelsel van bedeeling buitenshuis voor de adelskringen van Groot Brittanje’ (pag. 49), herleid tot de waarde van eenigszins holle declamatiën en meer of min bekrompen opvattingen. Zeker, Engelands adel heeft zijn fouten gehad: maar al die fouten worden bleeker en bleeker, ja, verdwijnen soms geheel, wanneer men ze vergelijkt bij de akelige geld- en hebzucht der katoenspinners uit Manchester!

Er blijft genoeg edels over in een figuur als die van Bright! Zijn gehalte kan eenig allooi verdragen. Zijn kop blijft altijd een zekeren glans behouden. Alleen reeds door het mannelijk ‘neen’, dat hij in 1862 aan zijn landgenooten toedonderde, toen dezen, op het voetspoor van den altijd even egoistischen en

materialistischen ‘Times’, meest allen het gingen opnemen voor de slavenhoudende Zuider Staten der Amerikaansche Unie: - alléén reeds daardoor noopt hij-zelf ons een schrap te halen door en over veel phraseologie, waaraan hij anders zich nog al eens schuldig heeft gemaakt.

Of hij een staatsman was, zouden wij ternauwernood durven beamen. Hij was allereerst een redenaar. Zijn machtige, welluidende, zwellende stem, zijn taal en woordenkeus, half en half ontleend aan den Bijbel en aan Milton, gaven hem iets bijzonders eigenaardigs in het Engelsch Parlement. Te betreuren is het dan ook, dat de heer Abram Muller verzuimd heeft, eens een uitgebreid fragment uit een zijner redevoeringen in zijn studie zóó te vertalen, dat het iets van het oorspronkelijke teruggaf. Wel heeft de heer Muller hier en daar het meenen te doen (zie pag. 97-86); maar niemand zal uit die aanhalingen kunnen opmaken, dat Bright een meester van 't woord was, zoo als weinigen. De schrijver sla eens na, hoe Gerrit de Clercq in de ‘geschiedenis der scheepvaartwetten’ een slot van een rede van Disraëlie wist weêr te geven, en zal dan inzien wat wij meenen. Doch zulk vertalen eischt een artistieke opvatting, een gehoor voor taalmuziek, een hard-op voordragen van de woorden, om na te gaan of de rhytmus van het oorspronkelijke is behouden of bereikt, een geduldig tasten en toetsen en weêr eens beproeven, totdat men al de fijnheden van de onderstelling of al het breede van den zwaai heeft weêrgegeven....: en de heer Abram Muller heeft in deze studie zich bepaald alleen maar degelijk en deftig te zijn.

Q.

Met een enkel woord vestigen we de opmerkzaamheid op een artikel van den heer T.G.G. Valette ‘D e r B i e n e n K o r b, *Ein Beitrag zur Fischart-Litteratur*’ (*Vierteljahrschrift für Literaturgeschichte II*), waarin de schrijver op grond van vergelijking van Fischart's *Bienenkorb* en Marnix' *Biënkorf* tot de slotsom komt, dat ‘Fischart keine Übersetzung, sondern eine freie Umarbeitung geliefert (hat).’

Schetsen uit de Hongaarsche poëzie.

De stormen der Fransche revolutie en het bloedig drama van keizermacht, dat hen volgde, waren ten einde en hadden voor een diepe afmatting plaats gemaakt. De Imperatorsdroom van Napoleon ‘den laatsten grooten Romein’, was na luttel jaren van schijnbare verwezenlijking, jaren, die met het leven en geluk van ontelbare duizenden moesten worden betaald, ten slotte evenzoo in het niet gezonken als het wereldrijk van de echte Caesars, die hem tot voorbeeld hadden gediend. Europa sliep den slaap der uitputting en droomde van de blauwe wonderbloem van 't geluk, die in 't land der romantiek bloeide, het land, waarheen al de illusiën en verwachtingen, die het werkelijke leven op ruwe wijze had vernield, de wijk namen. Over 't puin van de ineengestorte luchtkasteelen der teleurgestelde volken spreidde de hand eener mystieke dweepzucht haar moskleed. Een vermoeid absolutisme, dat Czar-Alexanderachtige opwellingen had van wereldafkeer en humaniteit, en een vermoeide vrijheidsdweeperij, wier hoop en idealen na de al te vermetele vlucht met geknotte vleugelen terneer lagen, gingen een soort van verbond aan, een verzoening waarbij men van den eenen kant in 't gezag der gestelde machten voor de werkelijke dingen berustte, terwijl van den anderen kant dat gezag bereidwillig meeging in het rijk der verbeelding, en daar de suprematie van 't idealisme volmondig erkende. Bevallige zondaressen, wier feestkleed er verlept begon uit te zien, hulden zich in 't boetgewaad, en een heilige alliantie, een bond der deugd, verrees als een stichting dier moegenoten zonde, die voor een oogenblik behoefte had om met haar eigen contrast te sympathiseeren. De vorsten van Europa waren tevreden, en

de volken van Europa trachtten te vergeten dat zij niet tevreden konden zijn.

In deze dagen deed zich in 't Oosten van ons werelddeel voor 't eerst weer de stem eener natie hooren, die weleer met klem in 't groot wereldconcert had meegesproken, maar die thans sedert eeuwen verstomd scheen. Het ‘Huis Oostenrijk’ werd er aan herinnerd, dat het onder zijn vele staten ook nog zoo iets als een Hongaarsch rijk telde, iets waaraan men getrouw dacht, als 't noodig was de hulp zijner rijke Magnaten in te roepen en de dapperheid zijner zonen in den oorlog te gebruiken, maar dat men overigens heel gaarne vergat. In dit Hongaarsche rijk begon een herinnering te ontwaken, dat het een geschiedenis had bezeten en een eigen volk was met eigen taal, dat men te Weenen niet slechts plichten te eischen, maar ook rechten te eerbiedigen had, dat het Hongaarsche volk niet alleen bestemd kon wezen om als zwaard ter afweer van de Turksche invallen dienst te doen. De Porte zond thans geen bedreigende legers meer naar het Christengebied, er heerschte vrede met het Osmanische rijk, en Hongarije begon te vragen, wat het wel van dien vrede moest maken.

Het had veel in te halen, dat voelde het, als 't zijn eigen toestand met dien van andere beschaafde volken vergeleek. Zijn akkers mochten onbebouwd zijn, erger braak lag nog het gebied van zijn geestelijk leven. Onder den druk van bestendige onveiligheid, van oorlogen, die al de gruwelen van den rooftocht aan het wee des oorlogs paarden, had zich geen middelstand, geen welvarend stadsleven kunnen ontwikkelen; de Hongaarsche natie bestond eigenlijk slechts uit twee groote klassen, uit adel en onderhoorigen. Het Protestantisme, pas onder Joseph II weer in zijn recht van bestaan hersteld, had nog, voor zijn eigen vestiging kampend, weinig invloed buiten eigen beperkten kring kunnen oefenen; bij de Katholieke geestelijkheid stonden haar lagere leden, de slecht bezoldigde, dikwijls schier noodlijdende landpastoors, weinig hooger dan de arme gemeenten, waarin zij leefden, terwijl haar hoofden, jongere zonen van adelijke majoraatsgeslachten, Magnaten waren, die alleen in stee van helm en harnas, bisschopsmijter en stola droegen.

De adel zelve splitste zich in twee scherp uiteenloopende soorten. Aan de eene zijde de landedelman, die thuis bleef op

zijn van belasting vrije goederen en van wiens leefwijze Petöfi in zijn satire: ‘de Hongaarsche edelman’ een beeld geeft:

Aan den spijker hangt der vaadren zwaard,
Stof en roest heeft er zich op vergaard,
Lang vergaan is al de glans ervan.
Ben ik niet Hongaar en edelman!

Luieren slechts, dat is het ware leven,
'k Leef, dus luier ik. Waartoe ook streven,
Nu de boer er is, die werken kan?
Ben ik niet Hongaar en edelman!

Boer, pas op, dat gij de wegen maakt!
Dat mijn klepper niet van 't spoor geraakt.
Ik te voet gaan als een burgerman....?
Ben ik niet Hongaar en edelman!

Zou 'k om kunst of wetenschap wat geven?
De geleerden zijn steeds arm gebleven;
Lezen, schrijven, ligt niet in mijn plan;
Ben ik niet Hongaar en edelman!

Eéne kunde toch heb 'k opgedaan,
Daarin treft men schaars mijn meerder aan;
Of ik eten, óf ik drinken kan!
Ben ik niet Hongaar en edelman!

Staatsbelasting? - 'k Kan 't toch nauw reeds stellen,
't Beetje geld, dat 'k heb, is gauw te tellen.
Maar mijn schulden - 'k mis den tel ervan;
Ben ik niet Hongaar en edelman!

Wat bekommert mij het vaderland?
Wat zijn honderd rampen, wat zijn schand?
't Is iets wat *ik* niet verhelpen kan,
Ben ik niet Hongaar en edelman!

Naar der vaadren recht in 't huis der vaadren
Leef en rook ik, tot de dood komt naadren,
Opwaarts dragen mij de englen dan.
Ben ik niet Hongaar en edelman!

Naast dat weinig aanminnig type stond de Magnaat, die aan 't hof van Weenen kwam, gracieus en ridderlijk, 't Fransch en Duitsch met volkomen meesterschap sprekend, met de vormen

der fijnste beschaving, zij 't ook zonder veel solide kennis, dapper, verkwistend, maar ook vrijgevig, al de fouten aan al de deugden van den cavalier parend, maar - vervreemd van zijn natie, vervreemd van 't land, waarin zijn goederen lagen, en die enkel als 't middel beschouwend om in 't buitenland naar welgevallen te kunnen leven. Van beide typen scheen weinig heil voor Hongarije te kunnen uitgaan.

Doch met 't inzicht van den toestand werd ook de wensch tot verbetering ervan geboren.

Waarschuwend en dreigend klonken de woorden van Berzsényi:

> De eens machtige Magyaar ijlt in 't verderf.
> Ziet gij niet, hoe verbasterd Arpáds bloed wordt?
> En des vertoornden hemels geeselslagen
> Ziet gij ze niet neervallen op het kranke,
> Ellendige vaderland?

Dat die woorden *konden* weerklinken, dat de toestand *gevoeld* werd, maar bovenal dat zij in eigen taal weerklonken, dat was reeds het begin van een ommekeer. Immers die eigen taal was lang in vergetelheid geweest, lang als een stiefkind beschouwd. De geleerden bedienden zich van 't Latijn, de voorname kringen van het Fransch en Duitsch tot uiting hunner denkbeelden, er was geen bloeiende nationale litteratuur waar de nationale taal uit haar rechten verdrongen was. Met even juist inzicht als ijzeren volharding richtte zich het ontwakend volksbewustzijn allereerst op het herwinnen dezer rechten. De keizer van Oostenrijk kon alleen dan leeren inzien, dat hij als koning van Hongarije met andere onderdanen te doen had, wanneer die onderdanen in waarheid Magyaren waren, wanneer zij, die geen Oostenrijkers wilden heeten, de levensvatbaarheid van 't Hongaarsch met der daad konden toonen. Metternich's door den haat gescherpt instinct voor al wat naar vrijheidszin zweemde, voelde wel het gevaar, waarmee deze nationale strooming zijn systeem bedreigde, hij voelde dat zij het streven naar onafhankelijkheid in zich droeg, maar zijn pogingen om haar tegen te gaan gelukten niet, hij beproefde vruchteloos de scholen, en daarmee het opkomend geslacht in zijn macht te krijgen, de stroom was sterker dan al de dammen, die hij daartegen opwierp. Een der beste Magnaten van Hongarije, graaf Stephan

Széchenyi - ook bestemd om een zijner ongelukkigsten te worden - gaf in 't jaar 1825 den stoot tot het stichten eener nationale akademie, waarvoor hij terstond een som van zestigduizend gulden beschikbaar stelde. Zijn voorbeeld vond navolging, en het plan werd binnen korten tijd uitgevoerd.

Door het weder uitgeven van vroegere, reeds half vergeten vaderlandsche geschriften, door het terugkeeren tot de oude nationale dichters, en het uit den slaap der vervlogen eeuwen weder opwekken van hun nauw meer gekende taal, als bolwerk dus van 't nationale leven, dat zich om de akademie, als manifestatie ervan, kon scharen, oefenden zij een grooten invloed. In Karel Kisfaludy en Vörösmarty vond de Magyaarsche taal dichters, die wel nog niet met haar schoonste klanken spraken, maar die haar vormden en rijp maakten om door anderen zoo te worden gesproken, door het geslacht, dat den vrijheidsoorlog zou meemaken, en aan het nieuwgeboren volk ook een nieuwe poëzie schenken.

Het is niet 't doel dezer bladzijden om een algemeen overzicht der Hongaarsche litteratuur te geven. Veel, ook in haar beste uitingen, zoo bijvoorbeeld in de poëzie van Arany, een van haar meest geliefde dichters, is te nationaal om buiten den kring van 't eigen volk de belangstelling, daar gevonden, te wekken. De rol, waartoe Hongarije eeu wenlang veroordeeld was, bracht geen oogenblikken met zich, die het in den loop der geschiedenis op beslissende wijze deden ingrijpen, zijn helden waren niet de helden, die tevens ook voor een algemeen belang vochten; noch de zegen, noch de vloek van andere landen knoopte zich aan hun naam vast, zij vertegenwoordigden nimmer het reddend en nimmer het bedreigend element voor beschaving of vrijheid; de eigenaardigheden van 't volk, waartoe zij behoorden, werden niet door hen als 't ware in bloed en leven der andere natiën overgebracht; hun geschiedenis was niet met die van geheel Europa verbonden, en de dichter, die hun lot bezong, mocht niet hopen dat hij welbekende, ook elders deelneming wekkende snaren zou doen klinken. Ook de dichtkunst der Fransche klassieken, de eerste dichtkunst van den nieuweren tijd, die gemeengoed der beschaving werd, was nationaal, maar de rol die Frankrijk speelde, maakte haar tot het eigendom van allen, het zwaard van den roi soleil baande den weg voor zijn litteratuur. Hongarije moest zich bij zijn

herleving tot herinneringen wenden, die voor de andere volken te ver af lagen, Arpád, Hunyadi, dat waren de namen waartoe het zich wendde, en die namen waren elders klankloos. Zelfs het meest beknopte overzicht zou veel moeten bespreken wat meer lokale kleurschildering dan schilderij is. Wat deze schetsen wenschen is enkel een in korte trekken saamgevat beeld te teekenen van eenige der in Hongarije meest geliefde en ook voor den vreemdeling meest sympathische, wijl meest algemeene zijner schrijvers, hoofdzakelijk door het meedeelen hunner gedichten zelve - voor zoover althans een haar onvolkomenheid voelende vertaling dien naam mag dragen. Waar de schilder den gloed des hemels tracht weer te geven, daar is hij steeds onder 't gevoel van zijn onmacht:

> Wenschend slechts één enkle maal
> 't Machteloos penseel te doopen
> In uw rijke vervenpraal!

Zoo voelt ook hij, die de poëtische vormen eener vreemde taal tracht terug te geven. Hij weet dat hij in waarheid vaak met den klank het bloed wegneemt uit het lichaam harer poëzie. Mogen deze bladzijden ten minste iets van haar geest kunnen doen spreken!

I.
Alexander Petöfi.

Daar waar zich thans te Budapest het monument van den dichter en strijder Alexander Petöfi verheft, stond in de lente van 't jaar 1844 een jongman, en liet zijn blikken met de belangstelling van een vreemde over stad en riviergezicht gaan.

Hij was armoedig gekleed, gelaat en handen verrieden dat zij weer en wind hadden getrotseerd, en de met stroo gevulde, afgedragen schoenen spraken van een langen marsch, waarbij honger en koude zeker dikwijls met hem over de eenzame vlakten van het Alföld - het laagland, vanwaar hij kwam - waren meegewandeld, want geheel het voorkomen van den jeugdigen vreemdeling drukte geleden ontbering uit. Men had hem voor een zoogenaamd reizend handwerker van twijfelachtig allooi, dien men liefst niet alleen tegenkwam, kunnen houden, zonder

de uitdrukking van het intelligente gelaat, den half dwependen, half schalkachtigen blik der oogen en den fijnen humor, die soms om den mond speelde, een humor, die niet van booze plannen getuigde. Toch was het hem reeds gebeurd, dat men op zijn havelooze plunje afgaand, hem voor een dier vagebonden hield, die het land onveilig maakten, en zeker viel het ook thans geen der voorbijgangers, die hem met een half meelijdenden, half achterdochtigen blik verwaardigden, ook maar in de verte verte in, dat deze jonge, schamel gekleede man een grooten schat bij zich droeg in den vorm van een vaak doorbladerd handschrift, dat onder zijn sjofel buis verborgen was. Zonder protectie, zonder vooruitzichten, zonder geld of steun betrad hij de groote hoofdstad. Wie zou hebben durven voorspellen, dat dezelfde plek, waar hij thans zoo verlaten stond, weinige tientallen van jaren later zijn standbeeld zou dragen?

En toch was dit zoo, want de als vagebond uitziende jongeling, die den naam Alexander Petrovich droeg, was bestemd om onder den door hem als dichter aangenomen naam onsterfelijk te worden; het was Alexander Petöfi zelve, die zijn blik over de stad liet gaan, waarin eenmaal zijn monument zou verrijzen.

Het huis, waarheen hij zich begaf, was dat van den toen beroemdsten poëet zijner natie, Michaël Vörösmarty. Deze ontving den vreemden jonkman met zijn haveloos voorkomen en versleten schoeisel niet bijster aanmoedigend, en keek met zeer weinig welgevallen naar de gekreukte, dicht beschreven bladzijden, die al spoedig te voorschijn kwamen. Met nadruk protesteerde hij tegen dat: ‘lastige gelees’; de jonge bezoeker liet zich echter niet van zijn stuk brengen, maar begon zijn voordracht, terwijl de zich ontevreden in het onvermijdelijke schikkende dichter uit zijn fauteuil met Olympische ongenaakbaarheid op hem neerzag. De voorlezing duurde geruimen tijd zonder dat de jeugdige Muzenzoon het oog naar den luisterenden meester opsloeg, om den indruk van 't gelezene op diens meer en meer veranderend gelaat waar te nemen. Nu eens blij schertsend, in het volle genot van ieder zonnig oogenblik, dan weer diep weemoedig, nu eens gedrukt onder 't wicht van de ontbering, die uit zijn versleten kleeding te voorschijn kwam kijken, dan weer die armoede lachend, of ze een lichte last ware, op de schouders nemend en zich met haar vermakend, zoo stroom-

den de verzen van zijn lippen. Eindelijk staakte hij zijn lectuur. Toen rees Vörösmarty op, kwam naar hem toe en zeide: ‘Gij zijt de grootste, eenig ware lyrische dichter van ons volk, mijzelf niet uitgezonderd; voor u moet gezorgd worden.’

Vörösmarty hield woord. De ruim twintigjarige jongeling werd door hem de letterkundige kringen der hoofdstad binnengeleid en was binnen kort de held ervan. Het ging hem als Byron, hij sliep onbekend in, om den volgenden ochtend als een beroemd man te ontwaken. De dichtbundel, dien hij onder den naam Petöfi uitgaf - een naam die later ook door zijn familie als geslachtsnaam werd aangenomen - was weldra in aller handen. Men voelde zich door die verzen plotseling in een andere sfeer verplaatst, dat waren niet meer de deftige tuinen met sierlijke hekken, met Ceres- en Neptunusbeelden, waarin men de Hongaarsche poëzie meestal zag wandelen, dat was een stuk natuur zelve, men dacht bij die verzen weer aan frische, ruischende beken, aan veldbloemen en vogelenzang, zij drongen oor en hart binnen en betooverden beide, zooals een jonge lentemorgen, zooals het lied van den nachtegaal de harten betoovert.

Het duurde niet lang of geheel Hongarije bevestigde de erkenning, die Vörösmarty zoo oprecht en zonder nijd uitsprak, en ook het buitenland heeft daaraan deelgenomen. Schoon zij maar een klein gedeelte zijner verzen uit een ver bij het origineel ten achter staande Duitsche vertaling kenden, hebben dichters als Heine, Uhland, Anastasius Grün en Freiligrath in uitdrukkingen van 't warmst enthousiasme hun bewondering voor den jongen, vreemden zanger uitgesproken. Diens kort leven en tragische dood hebben ver buiten de grenzen van zijn vaderland sympathie en ontroering gewekt. Men weet hoe snel de zon, waarbij een Engelsch dichter hem vergeleek, is ondergegaan, maar zij had haar taak vervuld, zij *had* gestraald, zooals Petöfi dat zelve eens wenschte, ‘niet uit ijdelheid voorwaar, dat zij verre van mij, maar omdat ik Hongaar ben, en wij wel noodig hebben dat de wereld weer eens aan ons arm Hongarije denke.’ Een enkel woord brenge hier, tot beter verstand zijner verzen, de geschiedenis van dat korte, en toch zoo rijke leven in herinnering.

De eerste ure van het jaar 1823 bracht aan zijn ouders, die in een kleine plaats van het Pester comitaat woonden, den

zoon, die bestemd was zulk een ommekeer in de litteratuur van zijn land te bewerken. Petöfi teekent beider verschillend karakter in een klein vers, waarin hij vertelt hoe hij in een bootje zit en dat vermetel heen en weer doet schommelen. ‘Kon mij thans mijn moeder zien,’ zegt hij, zij zou roepen: ‘och, als de jongen eens verdronk!’ Kon mijn vader mij zien, hij zou zeggen: ‘die rekel bederft zijn pak.’ De vader kon over 't algemeen minder goed met den knaap overweg dan de zachtere moeder, hij begreep niet dat de goed beklante slagerszaak, die hij uitoefende, den zoon niet toelachte, en dat deze, zooals hij later schreef, ‘de ossen liever met de pen dan met het mes doodde.’ Trouwens men kan het den vlijtigen slager niet euvel duiden, dat hij zijn zoon maar liever in zijn eigen zaak had gezien, want vooralsnog zag hij weinig goede resultaten van diens wetenschappelijke opleiding. Petöfi was op 't gymnasium een middelmatig, bijna slecht scholier, die met grooten tegenzin werkte. Zijn wenschen gingen naar een geheel andere loopbaan, naar die van 't tooneel. Zooals Goethe zich, naar men zegt, meer voor een geboren schilder dan voor een geboren dichter hield, zoo was ook Petöfi nog lang, nadat zich zijn poëtische gaven hadden getoond, vast overtuigd, dat zijn ware roeping op de planken geweest ware, een te merkwaardiger zelfbedrog omdat hij een even slecht speler als een goed dichter was. Een paar malen liep hij van 't gymnasium weg en sloot zich bij een reizend tooneelgezelschap aan. Wie de ellende dezer rondtrekkende troepen en de elementen kent waaruit zij bestaan, zal zich niet verwonderen, dat de strenge, maar solide vader van zulk een bestaan voor zijn zoon niet wilde hooren. Men haalde hem terug en bracht hem weer op de leerbanken, maar in een aanval van wanhoop liet zich de zeventienjarige jongeling door zijn drift beheerschen, hij ging in de kazerne en nam als gemeen soldaat dienst. Twee jaren lang maakte hij al de hardheden van het toenmalig soldatenleven door, tot hij ten laatste om ziekte ontslagen werd. Zijn zelf in armoede geraakte familie kon hem niet helpen, en zoo stond hij zonder eenig vast middel van bestaan eenzaam in 't leven. Hij zwierf dan hier, dan daar, en begaf zich ten slotte naar Pápa, waar hij als huisonderwijzer werkzaam was. De herinnering aan den beweeglijken, opgewonden jongen man, dien men dikwijls om zijn vluchtigheid moest laken - ook ditmaal ging het slecht met

de voortzetting zijner studies - en die toch altoos weer de harten won, is bij sommige der oudere bewoners nog zeer levendig, en er komt iets warms in hun toon en blik, als zij zeggen ‘ja, Petöfi is hier geweest.’ Lang hield de rustelooze jongeling het overigens in 't stille, regelmatige leven eener kleine plaats, zooals hij dat in Pápa vond, niet uit; weder ontwaakte de oude zwerflust in zijn borst, en hij beproefde weer de gehoopte dramatische lauweren te plukken. Teleurgesteld, zonder middelen, ja schier zonder kleeren, kwam hij eindelijk, na telkens fiasco te hebben gemaakt, in Debreczin aan, waar hij een onderkomen vond en 't besluit nam om zijn ‘miskend acteurstalent’ ditmaal te laten rusten, en eens te beproeven of de vrienden gelijk hadden, die hem raadden liever als dichter op te treden.

De twee jaren van zijn soldatenleven hadden namelijk, hoe hard ook overigens, toch één goede vrucht voor hem gedragen, zij hadden de gave der poëzie, die in hem sluimerde, tot uiting gebracht. In de eenzame uren waarin hij op schildwacht stond, ‘alleen met de stilte van den nacht en de sombere gedachten, die als zwarte vogelvlerken langs zijn hoofd streken’, ontvingen die gedachten als 't ware van zelf een stem, zij werden tot klank, tot vers. Sedert waren telkens nieuwe gedichten ontstaan, maar eerst thans begon hij zich klaar bewust te worden van de gave, die hij tot nog toe slechts achteloos behandeld had; hij verzamelde en ordende zijn verzen en vermeerderde die met talrijke nieuwe. ‘Hongerend en dichtend’ bracht hij den winter in Debreczin door.

'k Behoor wel niet tot Rome's kerk,
Maar in de vasten deed ik sterk;
En 'k prees vaak de natuur ervoor,
Dat ze een gebit geeft van ivoor,
Want zoo 't van ijzer wezen moest,
Het ware wis al lang verroest.

Nog midden in den wintertijd,
Was reeds verbruikt, o bittre spijt,
Al wat ik te verstoken had,
Zoodat 'k in koude kamer zat.
En als ik verzen schrijven wou,
Verstijfde mij de hand van kou.
Mijn pijpje heeft toen dienst gedaan,
Daar warmde ik mij de vingers aan.

Wat mij in dees ellend vertroosting bood?
Och dit, ik droeg reeds nog veel ergren nood.

Inderdaad, ontbering noch teleurstelling waren in staat den frisschen moed te breken, die hem altoos weer 't hoofd deed opheffen. Zond de hemel geen gouden zonnestralen, geen zilveren sterrenglans in zijn arm kamertje, waren er geen bevallige meisjes, die hij bewonderend kon gadeslaan, parelde niet soms, als zijn kas eens wat ruimer was, de groote zorgenverdrijver, de wijn, hem lustig tegen, en bovenal, had hij niet een goeden kameraad, die altoos van beter dagen, van de toekomst sprak:

Ik ken een lieven, altoos montren jongen,
Een door en door getrouwen kameraad.
Wanneer de wind van bangen kommer opsteekt,
Hult hij mij in der vreugde warm gewaad.....

Van dagen spreekt hij, dat ook ik zal zitten
Bij warmen haard, en waarin langer niet
IJsbloemen 't éene raam bedekken zullen,
Dat op een donker binnenplaatsje ziet.....

Ik luister naar zijn zoete, schalksche fabels,
Tot ik én zorg én kommer gansch vergeet.
En zelfs als tusschen ons zijn ruwe broeder,
- Hij heeft een boozen, oudren broeder, - treedt

En hem verdrijft, dan ben ik niet verslagen,
Ik weet, hij keert al gauw, troost en verblijdt.
Mijn goede kameraad is: hoop geheeten,
Zijn booze, oudre broeder: werkelijkheid.

Het was de stem van dien kameraad, die hem raadde met zijn voltooiden bundel naar Pest te gaan, om daar het oordeel van Vörösmarty in te roepen, en ditmaal althans beschaamde ook de werkelijkheid geen der illusies, waarmee de hoop hem vertroost had. De bijval, dien zijn eerste bundel vond, klom met ieder nieuw werk dat hij uitgaf. Wel laakte de kritiek zijn gemis aan beschaving aan die volmaaktheid van vorm, waaraan Vörösmarty haar had gewend, maar was Vörösmarty zelve niet de eerste geweest om de meerderheid van den jongeling te erkennen, die verklaarde dat hij ‘een doornige, maar *vrije* bloem der natuur was’, en die van de poëzie zeide:

De dichtkunst is geen opgesmukte feestzaal,
Waar men in fraai toilet gaat converseeren.
De dichtkunst is een hooge, ruime tempel,
Die openstaat voor zaalgen en onzaalgen,
Voor ieder, die verlangt er in te bidden.
Zij is een kerk, die men met grove laarzen,
Ja, die men barvoets ook betreden mag.

Het werd, om de uitdrukking van een tijdgenoot te bezigen, ‘bijna mode om met den dichter te dwepen, die zichzelf aan geen mode stoorde’. Op naieve wijze schetst Petöfi zelve dien overgang:

Niet terug wou 's rechters dienaar
Mij, den vagebond, eens groeten;
En ik mocht den rechter zelve
Met gebogen rug ontmoeten.

Aarzlend hadde een kameniertje
Mijn geleide aangenomen,
En ik zag de fijnste dames
Vriendlijk buigend tot mij komen.

Toch kon hij ook nu nog geen afscheid van zijn illusie, van 't tooneel nemen, en er was nog een nieuw grondig fiasco noodig, waarvoor zelfs zijn reputatie als dichter hem niet kon bewaren, alvorens hij dien wensch voor goed opgaf. Dit was ook zijn laatste nederlaag; van nu af aan was zijn korte loopbaan een reeks van triomfen.

Bij Petöfi's vurig temperament kon het niet anders, of hij was snel onder de betoovering van vrouwelijk schoon, en hield menigen vluchtigen hartstocht voor diepe, voor de eenig ware liefde, menig dwaallicht voor een vaste ster. Ook zijn eerste bundel had eenige minneliederen bevat, maar zij droegen nog een onbestemd, als 't ware onpersoonlijk karakter, eerst in zijn verzameling ‘Cypressenbladeren’, in het jaar 1845 gedicht, deed hij zich als zanger der liefde kennen. Het was een graf, waarop hij die zangen als altijd groene krans nederlegde. Petöfi was te Pest met den redacteur van een belletristisch tijdschrift, Vachot, bekend geworden, en zag daar ook een paar malen de beeldschoone zuster van diens vrouw, Etelka Csapó, nog half een kind, maar met de vroege rijpheid dier levens, die geen lengte van dagen voor zich hebben. Hij oordeelde

dat zijn omstandigheden hem verboden, van den indruk te gewagen, dien zij op hem maakte. Toen hij na lange afwezigheid in het huis der vrienden terugkeerde, vond hij de tot jonkvrouw gerijpte schoone, als doode. Hij zag haar op haar sterfbed, door de blonde haren als met een glorie omgeven. Zijn phantasie verhaalde hem, dat het bekoorlijke meisje om zijnentwille, uit kommer over zijn zwijgen, gestorven kon zijn, en de vroeger ontvangen indruk ontvlamde tot hevigen hartstocht.

Hadde ik in 't leven u niet lief gekregen,
Gij blondgelokt, ons vroeg ontnomen kind,
Sinds dat ik u op 't doodsbed moest aanschouwen,
Hadde ik met heel mijn ziele u bemind.

Hoe teer, hoe schoon laagt gij daar zwijgend neder;
Als op den witten zwaan het morgenrood,
Als voorjaarssneeuw op al te vroege rozen,
Zoo daalde op u de bleeke, stille dood.

Niets kon hem bewegen zich van den aanblik der lieflijke doode los te maken, uur aan uur zat hij als wezenloos bij haar neer, en fluisterde haar de bekentenis zijner liefde toe:

Ik zeg u thans, wat 'k zoo verborgen
Tot nog toe in mijn ziel besloot,
Als de oceaan zijn schoonste parel
In 't diepste van der golven schoot.

Hoor mij, mijn blanke, reine parel,
Gij wist niet hoe ik was gezind, -
Al wat ik zwijgend heb geleden,
Hoor 't nu: ik heb u steeds bemind.

Ook nadat zich het graf, waarbij hij bewusteloos neerzonk, reeds geruimen tijd had gesloten, bleef het schoone, bleeke meisjesbeeld hem voortdurend bij, ja 't was of hij niet kon gelooven, dat zij inderdaad was heengegaan.

Ik zat twee lange, lange dagen
In zwijgen neder bij uw baar;
Koud was uw wang en bleek uw lippen,
Het lichtloos oog werd niets gewaar.

Ik boog mij naar uw stille trekken,
Naar 't paradijs voor mij verbeurd;
Mijn eersten kus op uwe lippen,
Ach, ook dien hebt gij niet gespeurd.

Ik kuste 't kleed, dat u omhulde,
Het witte bruidskleed van den dood,
En 'k voelde, dat het als een banvloek
De poort des hemels voor mij sloot.

Ik stond met de andren bij uw groeve,
Nog hoor ik vaak het dof geluid
Waarmee de kluiten aarde vielen -
'k Hoor nog, hoe men de groeve sluit.

En toch, nog kan ik niet gelooven,
Wat 't oor vernam, wat 't oog toen zag.
Was het geen droom wat ik aanschouwde?
Vraag 'k, hoopvol twijflend, dag aan dag.

Dan ga ik naar uw woning weder,
'k Zie zoekend, vragend, om mij heen,
Of ik de zon weer moest zien lichten,
Die uit uw hemelsche oogen scheen.

Ach, te vergeefs is al mijn zoeken,
De glans dier oogen straalt niet meer,
Ik keer terug weer naar mijn woning -
En de oude tranen stroomen weer.

Met al de hevigheid van een eerste smart, wier kracht nog niet door *veel* treuren is afgestompt, verdiepte hij zich in zijn kommer, en terwijl de wereld den zoo snel beroemd geworden jongen dichter gelukkig prees, klaagde deze zelf, dat 't leven hem niets kon bieden, waar zij, de vreugde ervan, gestorven was. Zijn verbeelding wees haar, der nauw gekende, een veel grooteren invloed op zijn bestaan toe, dan zij in waarheid daarop had geoefend, en hij waande de vleugelen zijner Muze gebroken, juist toen deze zich pas in hun volle kracht begonnen te ontplooien:

Gij waart mijn bloem, maar ééne bloeide mij,
Gij zijt verwelkt: dor is en leeg mijn leven,
Gij waart mijn zon, uw stralen zijn voorbij,
Gij zonkt ter kim, nacht komt me omgeven.

Gij waart de vleugel, die omhoog mij droeg,
Gij zijt verlamd, 'k kan niet meer opwaarts streven;
Gij waart de gloed, die in mijn polsen sloeg,
Gij zijt verkild: bevrozen is mijn leven.

Intusschen, de werkelijkheid liet Petöfi zoo snel niet los, langzamerhand trad zij toch weer in haar rechten. De rouw om een verlies, waar nog geen bezit was geweest, kon niet op den duur een zoo levenslustig gemoed als het zijne verdonkeren. De geestdrift, waarmee zijn verzen begroet werden, leerde hem zien, dat de kommer, dien hij *verlammend* waande, in waarheid *wijdend* op zijn Muze gewerkt had. Te Debreczin, waar de zwervende tooneelspeler Petrovich in zoo bittere armoede had geleefd, werd de dichter Petöfi thans met jubel ingehaald. Nieuwe indrukken dreven op den stroom des levens hem voorbij en nieuwe gestalten traden hem voor oogen. Nog een paar malen klopte het hart van den jongen zanger sneller, voor hij de vrouw leerde kennen, die hem blijvend zou boeien en hem zijn schoonste zangen ingaf, maar in Julia Szendrey vond hij ten slotte die hem tot gade bestemde vrouw.

Al de berichten omtrent Petöfi's echtgenoot verzekeren, dat zij betooverend schoon was, een donkere brunette met stralende oogen, volle, roode lippen en weelderige, maar tevens slanke vormen. Ook intellectueel begaafd en met zin voor poëzie, trad zij hem als de verwezenlijking van zijn hoogste ideaal tegen.

Het viel hem niet licht, haar hand te verwerven. In de oogen harer ouders woog de dichterroem niet op tegen zijn gemis aan meer substantieele goederen, en zij draalden lang, eer zij hun toestemming gaven.

Dat heeft een groot stuk werk gekost,
Mijn kleine, teere vrouw,
Voor dat gij mij aan 't echtaltaar
Mocht geven 't woord der trouw.

Als men in ieder huisgezin
Zoo graag de dochters houdt,
Wordt wis de predikant niet rijk
Van paren die hij trouwt.

Maar 't is zoo, niet aan iederen struik
Bloeit ook zoo schoon een roos,
'k Begrijp dat men geen arm poëet
Juist graag tot schoonzoon koos.

Intusschen, hij mocht haar verwerven, en van nu af aan vervult haar beeld al de zangen zijner liefde. De zwerver had zijn thuis gevonden. Uit Kolto, waar hij den eersten tijd van zijn echt doorbracht, schrijft hij:

'k Heb mij in dit stille dorpje
Vastgenesteld, kind, met u,
En voor mij, wien de aarde eens klein scheen,
Heeft één kamer ruimte nu.

Morgenrood en avondgloren,
En de glimlach mijner vrouw
Waar ook is hij, die iets schooners,
Dan ik zie, aanschouwen zou.

Al het geluk van zijn jong hart jubelde in zijn verzen, die zich slechts beklaagden, dat het *zooveel* geluk niet kon bevatten.

O wat schiep de hemel
Dit mijn hart zoo nauw,
Wetend toch wat heil ik
Eens ontvangen zou.

'k Moet in tranen smoren
Half mijn zaligheid,
Want op zooveel jubel
Was 'k niet voorbereid.

Helaas, slecht *volheid*, niet *lengte* van heil was den dichter beschoren. Ook te midden van dat heil bleef toch ééne wolk aan zijn zonnigen hemel hangen, en die wolk was bestemd om hem weldra geheel te bedekken. De gedachte aan 't droevig lot van zijn, door Oostenrijk als wingewest behandeld vaderland, dat recht en vrijheid moest derven, mengde spoedig een toon van toorn en wee in zijn blijde liederen, een toon, die reeds uit de verzen van den jongeling had geklonken, en die thans met verdubbelde kracht uit de borst van den tot man gerijpten zanger drong. De sedert Napoleons val verloopen dertig jaren waren voor Hongarije niet onvruchtbaar geweest. Zij hadden beschaafd, geordend, uit den slaap gewekt, maar zij hadden tevens den prikkel der smart te dieper in de verzenen geslagen. Het verhoogde *recht* op vrijheid had tevens de *begeerte* er naar verhoogd. Petöfi's opgewonden natuur voelde iedere

grief van zijn vaderland mede. In gloeiende kleuren schetste hij voor zijne natie telkens en telkens weer haar verval en hare vernedering en vroeg hij haar, of de morgen van haar herrijzing dan nimmer zou aanbreken. Zelfs de vrede van zijn gelukkig tehuis kon zijn hart niet beletten om met blijdschap te kloppen bij de gedachte aan een strijd, die zijn volk weer de oude plaats als vrije natie zou verzekeren. De stroom der revolutionnaire denkbeelden, die in 1848 over geheel Europa bruiste, vond nergens een terrein, zoo gereed om zijn wateren in zich op te nemen als het lang onderdrukt Hongarije, en in dit Hongarije nergens een gemoed, dat met meer geestdrift de ideeën van den tijd omhelsde, dan 't warme, dichterlijke gemoed van Petöfi. De Februari-omwenteling in Parijs gaf het sein tot den opstand in Weenen, en ook in Presburg, toen nog de plaats waar de afgevaardigden bijeenkwamen, en in Budapest vertoonden zich teekenen van een gisting, die de Camarilla met schrik vervulden. Een adem van datzelfde gevoel, dat eens de onder Napoleons ijzeren juk gebogen volken weer oprichtte en hun kracht schonk om de ketenen te verbrijzelen, een adem uit de dagen der ‘volkenlente’ woei over de harten, die in het zoo diep vernederd Magyarenrijk nog aan 't verleden dachten en een terugkeer ervan dorsten hopen. Petöfi bevond zich in Pest, toen de tijding der Parijsche revolutie, die men van regeeringswege vruchteloos had zoeken geheim te houden, de gemoederen in beweging bracht.

Omringd door een opgewonden schaar van politieke vrienden droeg hij in Maart van het jaar 1848 het tot volkslied geworden gedicht voor, dat hun in de ooren klonk als een Wilhelmus van Nassouwen het den Geuzen deed:

Op! Het vaderland roept u Magyaar;
Nu of nooit is voor u de ure daar,
Of gij vrij, dan wel als slaaf wilt leven,
Op die vraag moet gij thans antwoord geven. -
Nu bij der Hongaren God
Zweren wij,
Zweren: dat geen onzer ooit
Slaaf meer zij.

Moesten we ook tot heden knechten zijn,
Aan de vaadren nog in 't graf tot pijn,
Die niet rusten konden onder slaven,
Waar zij voor de vrijheid 't leven gaven;

Nu bij der Hongaren God
Zweren wij,
Zweren: dat geen onzer ooit
Slaaf meer zij.

Heller dan de keetnen blinkt het zwaard,
Meer tot tooi te dienen is het waard,
En zoo wij toch 't wicht der keetnen droegen,
Kom thans zwaard, waarmee de vaadren sloegen.
Nu bij der Hongaren God
Zweren wij,
Zweren: dat geen onzer ooit
Slaaf meer zij.

Stralen zal weer de Hongaarsche naam,
Waardig weer der oude, groote faam,
Wat sinds eeuwen donker op ons brandde,
Wasschen wij thans af, den vlek der schande.
Nu bij der Hongaren God
Zweren wij,
Zweren: dat geen onzer ooit
Slaaf meer zij.....

Het valt moeielijk, zich thans nog een volledig begrip te maken van de geestdrift, die deze verzen wekten. Zij waren in één oogenblik op aller lippen, zij werden wat de ‘Muette de Portici’ voor de Belgische revolutie geweest is. Petöfi's vriend, de bekende schrijver Jókai, verhaalt in zijn thans verschijnende herinneringen, hoe de gevierde tooneelspeler, Gabriël Egressy, met zijn wonderbaar schoon geluid deze strophen op 't tooneel voordroeg. ‘Geen storm, een orkaan van bijval brak los.’ Wat in Weenen slechts opstand was, werd in Hongarije bevrijdingsoorlog. Petöfi was onder de eersten die zich als vrijwilligers meldden. Verscheidene veldslagen maakte hij mee aan de zijde van den door hem met enthousiasme bezongen aanvoerder Bem, den dapperen Pool, die maar één Hongaarsch woord tot zijn troepen kon zeggen, doch welk woord luidde: ‘voorwaarts’. Hij werd tot officier benoemd, en door Bem zelf gedecoreerd. De eerste tijden van den bevrijdingsoorlog schenen zijn woorden, dat de slavernij uit had, tot waarheid te zullen maken. Zij waren een aaneenschakeling van zegepralen. Overal overwonnen de legers van het tot vrijen staat verklaarde

Hongarije. Reeds kon Petöfi, waar hij de slagvelden terugzag, waarop hij zelf den zege had helpen bevechten, die met 't kleed van nieuw leven getooid zien, en 't beeld van lachenden vrede scheen reeds boven de velden van den strijd te zweven.

Wie zou wel zeggen aan deez plaats,
Dat hier een kampplaats was,
Dat zooveel bloed hier had gevloeid
Voor weinig weken pas?

Hier sloot des vijands heer ons in,
Hier stonden we in den slag;
En voor èn achter ons de dood,
O, 't was een bange dag!

Toen was, als mannensmart en zorg,
De hemel zwaar en grauw,
Thans is die als der kindren oog
Zoo zacht en zuiver blauw.

Toen, als des moeden grijsaards hoofd,
Was de aard met sneeuw bestrooid;
Groen als de hoop der jeugd is 't kleed,
Waarmee zij thans zich tooit.

Toen hoorden we in de zwarte lucht
Der kogels dof gefluit;
Nu klinkt door 't onbewolkte blauw
Des leeuwriks zoet geluid.

Toen dekte, waar ons oog ook zag,
Een lijkenrij den grond,
Nu draagt de aard, van bloed doorweekt,
Een bloem voor iedre wond.

Wie zou wel zeggen aan deez plaats.
Dat hier een kampplaats was,
Dat zooveel bloed hier had gevloeid,
Voor weinig weken pas?

Maar de leeuwerik, die boven graven zong, zou spoedig weer verstommen, en de bloemen, die uit bloed ontloken waren, zouden niet lang bloeien. Het overmachtige Rusland kwam Oostenrijk te hulp, en de fortuin keerde zich van Hongarije. In den slag van Segesvár (Schässburg-Weissenburg), 31 Juli van 't

jaar 1849, werd de zege Bem ontrouw. Toen zich de verstrooide scharen weer verzamelden, miste men Petöfi. Men had hem voor 't laatst gezien op een heuvel, waarop de Russische cavalerie een charge deed. De laatste woorden, die men van hem gehoord had, waren de uitroep geweest: ‘zoo daar een God van rechtvaardigheid leeft, moeten de Hongaren zegevieren!’ Toen waren zijn metgezellen van hem afgesneden, en Petöfi was in het strijdgewoel verdwenen.

Hij keerde nimmer terug. Nimmer werd eenig verder spoor van hem gevonden. Nog altoos kan men de vraag naar zijn lot in zoover een open vraag noemen, daar niemand ooit zijn lijk gezien heeft, niemand dus met onbetwistbare zekerheid kan zeggen, dat hij gevallen is. Naar 't meest waarschijnlijk en ook door latere onderzoekingen, o.a. van den Petöfi-vorscher Dr. B. Váli, bijna tot zekerheid verheven vermoeden echter, vond hij op 't slagveld zelf den dood, en werd zijn door de hoeven der paarden vertreden lichaam, zonder herkend te zijn, in het algemeene graf neergelegd, dat men voor de gevallenen delfde; een vervulling van den door hem zelf gekoesterden wensch, die thans bleek tevens een profetie te zijn geweest, dat geen rustige dood zijn bewogen leven zou komen besluiten.

Eén denkbeeld is er, dat mijn ziel doet beven,
Om in de kussens van mijn bed te sneven;
Om langzaam als het kaarslicht uit te gaan,
Dat men alleen in leeg vertrek liet staan.
Om kwijnend als een bloem mij te zien sloopen,
Waar ongemerkt een worm was ingekropen.
Niet zulk een dood, niet zulk een dood, o God!
Niet mij, niet mij, bestem voor zulk een lot!
Ik zij een boom, verteerd door 's bliksems vlammen,
Of wel geveld als een dier reuzenstammen,
Zooals de orkaan die tot de wortels scheurt.
Ik zij een rotsblok, dat omlaag gesleurd,
Met wilde vaart naar 't dal wordt neergetrokken,
En aard en hemel in zijn vaart doet schokken....
O laat mij vallen, vallen in den slag!
Uit 't jonge hart vloeie op dien grooten dag
  Mijn bruisend bloed.
  En als nog eens de vreugdegloed
Mijn lippen opent, laat dan 't zwaardgekletter,
Het dondren van 't geschut, 't trompetgeschetter

Mijn stem versmoren
In hun donderkooren,
En over mijn gestorven lichaam ga
De zege na,
Der paarden hoefslag, laat ze mij vertreden,
En pas wanneer de groote strijd gestreden,
Wanneer de stille dag gekomen is,
Dat men vereenigd ter begrafenis,
Met treurmuziek en met omfloersde vaan
Naar de algemeene groeve heen zal gaan,
Waar men de helden allen zal begraven,
Die, heilge wereldvrijheid, 't leven gaven
Om u te redden - dat men dan ook mij
In deze groeve legge aan uw zij.

De zon van voorspoed, die aanvankelijk boven de worsteling van het Magyaarsche volk had gelicht, was ondergegaan. De paarden, die over Petöfi's lichaam heen ‘de zege na’ snelden, waren die der *Russen* geweest en in den man over wien zij heengingen, verloor zijn natie een bezit, dat niet te herwinnen viel; niemand kon haar de beloften voor de toekomst, die zij in Petöfi's verleden besloten zag, teruggeven. Het was misschien goed, dat de zwaarte van haar verlies niet terstond tot haar kwam, goed dat zij in de moedeloos makende dagen, die haar weldra als met zwarte duisternis omhulden, nog bleef twijfelen of zij het werkelijk had geleden, of ook hij, haar trots en lieveling, tot de velen behoorde, die zij had moeten afstaan. Immers, nog lang reeds nadat ook op het slagveld van Segesvár weer ‘voor iedere wond een bloem ontloken was’, bleven velen nog op de terugkeer van hun jongen dichter hopen. Dan eens heette het, dat hij als gevangene in de mijnen van Siberië werkte, dan weer, dat hij gevlucht was en als balling op het oogenblik wachtte, waarop een amnestie hem vergunnen zou, in 't vaderland terug te komen. Zwendelaars, die op hem leken, doken, vooral onder de landbevolking, op, en de ruime giften, die zij ontvingen, getuigden, hoe gaarne men hunne verhalen gelooven wou, hoe noode men afstand deed. In een gedicht aan Petöfi zegt Szabados:

Hoe hebben wij gewacht met bange hoop,
Hoe vaak herleefde en stierf weer ons vertrouwen;
Den draad der hoop kon iedre dag geknoopt,
Kon iedre dag ook weer verscheurd aanschouwen.

Nog voor 10 jaren, lang nadat de amnestie was verleend zonder Petöfi terug te hebben gebracht,

Nieuw leven kiemde weer op 't veld de eer,
Verzadigd scheen de smart van tranenstroomen,
Verloste bannelingen keerden weer,
Maar ach, de dichter is niet weergekomen -

nog toen bracht een pseudo-Petöfi de gemoederen in beweging en bleek het dat men de hoop op zijn terugkeer in al die lange jaren niet had opgegeven.

En toch, moesten zij, die niet hun eigen verlangen, maar de vraag raadpleegden, wat zij voor hem zelven mochten wenschen, zich niet verheugen, dat die hoop onvervuld bleef? Voorzeker, het was wèl, dat hij niet terugkeerde; hij zou slechts het lot van Enoch Arden gehad hebben. De gade, die hij zoo vaak had bezongen, kon hem niet welkom heeten; Julia Szendrey was sneller bereid geweest om aan zijn dood te gelooven dan zijn volk, want zij hertrouwde nog binnen 't jaar. In een gedicht van Jókai, dat, naar men begreep, op Petöfi zag, wordt met verpletterende ironie de onbescheidenheid van een doode gelaakt, die, nadat men eenmaal met hem heeft afgehandeld, opnieuw de levenden wil komen lastig vallen.

Zijn plaats is lang reeds weer vervuld, een ander
Hult in *zijn* kleed zich, zijn herinnering
Is als het stof den winden prijsgegeven, -
Wat keert hij ook terug dien men begroef?

De weduw heeft haar tranen lang gedroogd,
Aan de oude tafel zit een nieuw gezin,
Een blijde mensch woont hier, die het verleden
Vergeten heeft..... Zij hebben tegelijk
De liefde en het rouwkleed uitgetrokken.....

Niet keere weer terug, die werd begraven!

Ja, Jókai had gelijk: de *mensch* Petöfi *mocht* niet terugkeeren, en de *dichter* Petöfi *behoefde* zulks niet. Hij liet een herinnering na, die niet als 't stof den winden kon worden prijsgegeven.

Geen ander zoo jong verstomd dichter heeft zulk een overheerschenden invloed op de litteratuur van zijn volk uitgeoefend. Nog altoos moet ieder, die haar eigenaardigheden wil leeren kennen, bij hem ter school gaan, nog altoos is hij haar meest populaire uiting, de sleutel tot haar poëzie. ‘Ik denk niets, wat niet al de duizenden van mijn volk ook denken, 't eenige onderscheid is maar, dat ik 't in rijm doe’, placht hij te zeggen. Men kan aan die bescheiden uiting veel waarheid toekennen, zonder iets van zijn verdiensten daardoor weg te nemen; juist de vorm, dien hij aan deze gedachten gaf, juist dat deel van zijn eigen wezen, dat hij er mee inlegde, maakte ze eerst tot poëzie.

Waarin bestond de kenmerkende trek van dit wezen? Misschien kan men dien het best in een kleine allegorie teekenen.

De laatste ure van 't jaar 1822 zou ten eind gaan, toen de Muze van den zang verkondigde, dat zij naar de aarde wilde afdalen om op het wiegje van den eersten knaap, die in 't nieuwe jaar geboren zou worden, haar peetgeschenk, de gave van het lied, neerteleggen. Verschillende eigenschappen meldden zich bij haar aan en iedere verzocht: ‘laat dit kind mijn zanger wezen, laat mijn geest uit zijn lied spreken.’ Toen trad de jeugd vooruit en zeide: ‘geef ook mij mijn dichter, schenk hem mijn heldere oogen en mijn sterk slaande polsen, schenk hem het vuur van mijn bloed, en den ongebroken moed mijner hoop. Veel jonge dichters heb ik aanschouwd, maar zij behoorden mij slechts naar hun jaren toe, ik had geen deel aan hun harten. Op hun voorhoofd zetelde de ernst van jaren, die zij nog niet hadden geleefd en over hun ziel was het leed heengegaan als de hagel gaat over het veld, neerslaande de zaden van 't voorjaar, zij hadden hun jonkheid uitgeleden en uitgedacht. Gij, die aan liefde en eerzucht, aan smart en geluk zooveel liederen gaaft, gun ook mij een zanger, wiens lied vol is van mij, laat mijn lente in zijn tonen ademen, doe hem jong zijn in al wat hij voelt.’

De Muze erkende het goed recht der jeugd en beloofde: ‘het kind waarheen ik thans ga met de gave van den zang, zal het uwe zijn.’

Daarop daalde zij ter aarde, en trad het eenvoudig huiske in Hongarije binnen, waar juist een met klokslag twaalf geboren knaap in zijn wieg lag. Het kind, dat zij kuste, was Petöfi.

In waarheid, hij was haar dichter, de echte dichter der jeugd. Iets van haar onsterfelijk leven ademt uit de frischheid zijner zangen, jubelt, treurt, bemint en gloeit erin. Hij bezit de voortvarendheid van haar hoop en de niet minder groote voortvarendheid van haar wanhoop, haar gemakkelijk vloeienden traan, en haar gemakkelijk weerklinkenden lach, haar onzelfzuchtige geestdrift en haar bruisenden toorn, haar snel gesproken veroordeeling en haar gulgauwe bewondering. Zijn aard is niet die van een kalme natuur, die goed en kwaad aanneemt, zooals zij komen, neen, zijn heet hart is bereid om in de felste smart te bloeden, maar het wil ook in de volheid van het hoogst geluk kloppen. Hij is zooals hij zichzelf in de verzen teekent.

> Draag op dezelfde wijze èn goed èn kwaad,
> Spreekt hij, dien wijs de dwaze wereld heet.
> Dat is geen leus, die mij in 't hart gegrift staat,
> *Vol voelen* wil ik én 't geluk èn 't leed.
> Veel liever zou 'k een dubblen hartslag vragen,
> En dubbel liever voelen elke pijn.
> Dan onverschillig als de stroom te zijn,
> Die 't rozenblad, dat in de lentedagen
> Een lieflijk meisje spelende in hem gooit,
> En 't dorre blad, dat 't najaar op hem strooit,
> Met de eigen kalmte kan ten grave dragen.

Bij de groeve zijner Etelka en aan de zijde van Julia Szendrey, in zijn smart en zijn jubel, overal is hij dezelfde snel voelende, warme, *jonge* natuur. Alles kan hij zijn, alleen maar niet koel; die eigenschap is voor hem 't eind aller dingen, de dood.

> Wat wordt uit de aard? bevriest zij of verbrandt zij?
> 'k Geloof, dat zij op 't laatst bevriezen zal,
> Bevriezen zal van al de ijskoude harten,
> Die op en in haar toeven.

Toch ontneemt die ééne, zich steeds gelijkblijvende trek niets aan de verscheidenheid zijner poëzie. Duidelijk doen zich drie perioden in haar kennen, en iedere dier perioden duidt tevens een nieuw stadium in den gang zijner ontwikkeling aan. Het-

zelfde jeugdige vuur blijft zijn gewaarwordingen doordringen, en zij vinden ook de eigen onstuimige uiting; maar die gewaarwordingen zelven worden intenser en vermeerderen zich.

Petöfi's eerste periode duurt ongeveer tot het jaar 1845. Hij is in haar meer uitsluitend de dichter, die, luisterend naar de liederen van zijn volk, daaruit nieuwe liederen gevormd heeft, de dichter die in waarheid slechts dat in rijm brengt, wat honderden met hem kunnen gedacht hebben. Zijn met één slag verkregen, voorbeeldelooze populariteit berustte niet op het *nieuwe*, maar veeleer op het *bekende*, wat zijn bundel gaf. Tot Vörösmarty had zich de Hongaarsche poëzie vooral op den Olympus bewogen, - bij Berzsényi was nog een mythologisch handboek noodig geweest -; met Vörösmarty en Hissaludy was zij daarvan teruggekeerd en had zich tot het nationaal verleden, tot de geschiedenis gewend; met Petöfi betrad zij den bodem van 't heden. Zijn verzen waren als een spiegel, waarin de natie haar eigen beeld aanschouwde, zij zeiden haar wat zij in zich droeg, wat men dichten kon als men een kind van 't volk was, en zich van zijn toon bediende. Want men zag, en men zag zulks met blijdschap, dat hij niet alleen gegeven, dat hij ook ontvangen had. De snelheid waarmee zijn liederen *tot* het volk terugkeerden, bewees dat zij *uit* het volk waren voortgekomen.

Ieder ongelukkig minnende zong het Petöfi na:

Glad is de sneeuw en vlug glijdt de slee,
Mijn liefste, die voert ze in bruidsgewaad mee.
Wat tripplen de paarden, als ging het ten dans?
Op andrer bevel draagt zij sluier en krans.

O sneeuw, hoe zijt gij zoo hard ook en vast!
Ware ik in uw plaats, ik brak onder mijn last.
Om wierp ik de slee met onstuimig geweld
En mijn liefste, ik hield ze nog eenmaal omkneld.

Dan drukte ik haar vast met de kracht van mijn smart
Tot een laatsten kus nog eens aan mijn hart,
En, geprangd aan haar boezem vol minnenden gloed,
Zon ik smelten en sterven - dat sterven waar zoet.

Of wel:

'k Hoor de doodsklok treurig klagen,
Wien zou men ten grave dragen? -

Wie hij wezen moge, om 't even,
Hij is niet de slaaf van 't leven.
Duizendmaal meer te benijden
Dus dan ik ben.... Hij mocht scheiden.
Langs mijn raam draagt men hem henen,
O hoe velen hoor ik weenen.
Mocht men in zijn plaats mij dragen,
Niemands tranen zou ik vragen.

De arme zwerver, die, het land doortrekkende zooals Petöfi zelve dat eens gedaan had, voorbij de warme Csàrda kwam, en zuchtend zijn leegen buidel voelde, welke hem toeriep, dat hij voorbij moest gaan, troostte zich met Petöfi's humoristisch klaaglied:

Hoort wat ik zeggen ga,
En dan verbaast u zeer,
Want iets zoo wonderbaars
Hoort gij zoo gauw niet weer.
Schier ongelooflijk schijnt
De zaak mij zelf te zijn.
Toch is zij heilig waar,
'K drink water slechts - geen wijn.

Vernielden hagelbui'n
Den wijnberg dan misschien,
Of kon hij soms door vorst
Geringe oogst slechts biên?
Noch hagel viel, noch rijp,
De oogst had zonneschijn,
En toch, o raadsel, drink
Ik water slechts - geen wijn.

Nu denkt gij, naar ik gis,
Mij faalde dus de trek;
O neen; 'k verzeker u
Aan dorst is geen gebrek.
En wel de wijndorst juist
Bezorgt mij helsche pijn;
En toch, o raadsel, drink
Ik water slechts - geen wijn.

Opdat gij u het hoofd
Te veel niet breken zoudt,
Zij u, mijn vrienden, thans

Het raadsel kort ontvouwd.
De wijn heeft één gebrek,
Maar ach, dat is niet klein,
Voor geld slechts krijgt men hem,
En dus drink ik - geen wijn.

De somber gestemde, die in zijn dronk vergetelheid zocht voor de zorgen, die hem kwelden, vond bij Petöfi de uitdrukking zijner stemming:

Wie geen liefje bezit,
Neem den beker ter hand;
In liefde dan waant hij
Elk meisje ontbrand.

Wie noch goed heeft noch geld,
Hij grijpe naar 't glas,
En de wereld dan waant hij
Zijn eigendom ras.

En wiens harte vol leed is,
Hij drinke den wijn, -
Als 't kaf zal zijn kommer
Vervlogen dan zijn.

Ik heb liefje noch rijkdom,
Slechts zorg en verdriet,
Heb ik 't recht dus tot drinken
Drievoudiglijk niet?

‘Hongarije is 25 jaren lang dronken geweest, wijl Petöfi den wijn bezongen heeft’, placht de dichter Vajda te zeggen, om een beeld te geven van de populariteit van Petöfi - die overigens zelf slechts in zijn verzen veel dronk; hij was zeer matig. Maar niet alleen in Csárda of in het veld, waar de maaier zijn oogstliederen zong, niet alleen in den mond dier volksklasse, waaruit hij zelve was voortgekomen, en als wier zoon hij zich steeds met dankbaren trots bleef voelen, ook onder de ontwikkelden leefden zijn verzen. Men had de liefde zoolang in hoogdravenden stijl hooren spreken, dat men zich verheugde, ook eens de eenvoudige klanken te vernemen, waarvan zij zich op Petöfi's lippen bediende.

Wat baat het, of de ploeg
Al 't land doorsnijden moog',
Strooit ge in de voor geen zaad,
Wast onkruid slechts omhoog.

Klein meisje, 'k heb uw blik
In 't diepst van 't hart gevoeld
Zoo diep heeft nog geen ploeg
Het aardrijk omgewoeld.

Maar in de diepe voor
Groeit slechts de doorn der smart;
O plant uw liefde erin,
En rozen draagt mijn hart.

Men wilde gaarne glimlachen om een scherts als:

Er valt, er valt, er valt,
Er valt een kussenregen!
En aan mijn lippen smaakt
Het zoete vocht terdegen.

Met held're bliksems gaat
Gepaard de zachte regen,
Uw oog, mijn liefste, straalt
Met bliksemvuur mij tegen.

Maar ook de donder komt;
'k Zet, duifje, 't op een loopen,
Want achter onzen rug -
Daar komt uw moe geslopen.

Reeds kondigden zich in dezen bundel ook nog andere klanken aan, zooals in het kleine gedicht ‘Aan de Donau’:

O stroom, hoe scheurt uw borst de wilde orkaan,
Hoe wreed breekt zich het snelle schip zijn baan!

Wat is de wond dan diep, wat is ze breed;
Geen hartstocht, die zoo 't hart te scheuren weet.

En toch - zoo schip als stormwind rusten dra -
Dan heelt de wond, en laat geen sporen na.

En 't hart, dat eenmaal is gewond geweest,
Vindt nooit den balsem, die 't weer gansch geneest.

Dit gedicht, schoon een der vroegste, die Petöfi schreef - het dateert al van 1842 - draagt toch reeds de kiemen van zijn tweede periode in zich. Zooals hij in dit gedicht de Donau gadeslaat, zoo zag *hij* ze alleen; met die gedachte aan 't gewonde, maar niet meer genezende menschenhart leent hij aan 't landschap iets, wat misschien al de duizenden, die 't met hem gadesloegen, nooit daarin gezien hadden, wat slechts met de gave van den dichter, het vermogen om in de voor allen zichtbare dingen het bijzondere waartenemen, dat aan die allen onzichtbaar bleef, viel te zien.

De gedichten aan Etelka teekenen misschien het sterkst den overgang, die met 't jaar 45 in zijn poëzie plaats grijpt. Het ‘volksthümliche’ element is daarin op den achtergrond getreden, de persoon van den dichter treedt op den voorgrond. Ook hier is de onstuimigheid zijner klachten echt jeugdig. Hij smeekt zijn vrienden, hem niet ‘met troost te bedroeven’, hij begrijpt niet, dat men zulk een leed kan overleven.

Ach, 't is slechts leugen, wat men mij verhaalde,
Of een te groote smart den dood ons gaf.
Zoo men met hartbloed iederen traan betaalde,
Dit hart sliep uitgebloed naast u in 't graf.

De kommer is geen bijl, voor welker slagen
Des levens boom in eens ter aarde stort;
De kommer is een worm, wiens langzaam knagen
Niet ophoudt voor elk sap is weggedord.

Zijn gemoed geeft zich met die graagte aan zijn smart over, waarmee men zich meestal slechts aan een smart overgeeft, die genezen kan worden, aan eene, die *luide* klachten heeft. Zijn liederen aan Etelka zijn niet de klanken van een ‘uitgebloed’ hart, maar van een in de volheid van jeugdig leven slaand, voor het eerst gewond hart, dat tegenover het leed nog als tegenover geheel het leven als leerling staat, een hart, waarvoor iedere aandoening nog de kracht en het frissche der nieuwheid heeft. Nieuw zijn hem de gevoelens, die in hem worden opgewekt, nieuw de gedachten, die in zijn lectuur tot hem komen. Hij had tot nog toe ongeregeld en bij brokstukken geleerd, pas met 't verblijf in Budapest begon hij de groote leemten zijner kennis te voelen en die door eigen studie, vooral

der geschiedenis, aantevullen. Weldra openbaren zich de resultaten daarvan. Met 't jaar 45 kan men reeds de duidelijke sporen van het nieuwe geestelijke leven, dat voor hem was opengegaan, waarnemen; en ook de verdere ontwikkeling ervan laat zich in zijn poëzie zonder moeite onderkennen. Zij verliest iets van 't naieve zijner eerste zangen, maar wordt daarvoor dieper en rijper. Het is belangwekkend dien ontwikkelingsgang te volgen. Het eigenaardige daarvan is, dat Petöfi nog een man van beschaving moest worden, toen hij reeds een bekend dichter was, en dat hij streefde, dit te worden. Hij bleef niet als de meeste volksdichters staan. Wij zijn bij hem getuige van een wordingsproces, dat wij gewoonlijk slechts daarom als geweest mogen onderstellen, wijl wij er de resultaten van zien; maar dat zich voor het overige aan onze oogen onttrok, dat afgespeeld was, voor wij er van vernamen. Bij de meeste schrijvers werd de indruk reeds ontvangen, vóór de gave van uiting gerijpt was; zij lazen de werken, wier invloed zij 't sterkst voelden, zeer vaak reeds op een leeftijd, die nog niet van dien invloed kon getuigen; hun gedachte daarover was dikwijls gevormd, zonder dat zij 't woord hadden om die uittedrukken, en onderging wijzigingen, alvorens zij dat woord vonden. Bij Petöfi daarentegen volgen indruk en uiting elkander terstond op, beide toonen zich in hun onmiddellijke sterkte. De ongeregelde, autodidaktische vorming, die hij zich in zijn telkens van plaats en omgeving wisselend leven kon toeëigenen, doet hem, naar 't gelukkig beeld, waarmee men 't autodidaktisch leeren zoo juist heeft gekenschetst ‘het kruit vele malen opnieuw uitvinden’, maar leent hem daarvoor ook al den gloed, waarmee alleen zelfgevonden waarheden begroet worden. Ook waar het goed, dat hij vindt, reeds gemeengoed der beschaving geworden is, maakt zijn opvatting het individueel; de landen, die hij ontdekt, zijn niet nieuw, maar hij beschrijft ze met al het vuur des ontdekkers, en doet ze daardoor een eigenaardig nieuwe betoovering winnen. *Zijn* indruk van de schriften van Rousseau is de indruk, dien de tijdgenooten ervan ontvingen; hij gloeit nog bij vuren, die voor ons reeds zijn gedoofd, en doet ons voelen, wat kracht er van gedachten uitging, die voor ons reeds krachteloos geworden zijn.

Hij steekt de zee der historie in, en als zij hem tot de ideeën van 1789 voert, als hij die tot een schepping van eigen hoofd en hart heeft gemaakt, dan klinkt een zoo jubelend ‘gevonden’

van zijn lippen, als het maar ooit in die dagen kan hebben geklonken; hij omvat ze gelijk men een ideaal omvat, waarvan men nog alles wachten kan, omdat de werkelijkheid er nog niet beschamend over heen is gegaan, en de oogst nog niet toonde, hoeveel onvruchtbaar zaad het in zich droeg, een ideaal, welks schoone theorieën nog niet te kort schoten, in welks naam nog geen onrecht en wreedheid is gepleegd. Deze ideeën zijn vóór hem niet reeds geweest en onmachtig gebleken om der menschheid het gedroomde *volkomen* heil te schenken, neen, zij zijn de nog ongebruikte tooverformule, het ‘Sesam, open u,’ waarvoor zich in het sprookje de tooverberg met al zijn pracht en schatten ontsluit. Als maar eens iedere staat tot een republiek zal zijn geworden, dan, daarvan is hij overtuigd, hebben ook de nooden van 't menschdom een einde. Hij leest van de zielsverhuizing, o, dan moet hij Willem Tell geweest zijn! ‘Vrijheid, menschheid’, die twee woorden schrijft hij op zijn banier, daarvoor wil hij strijden, daarover peinst hij. In zijn derde periode is het strijdende, actieve element overheerschend geworden, in de tweede behoudt het peinzende element nog de overhand. Zijn liederen uit die dagen toonen dat de problemen des levens hem hebben aangegrepen, dat hij naar het waarom en waartoe der dingen zoekt.

Zijn wij bestemd voor eigen vreugd te leven,
Of om te weenen met der wereld wee?
Hoevelen zogen 't bloed uit andrer hart,
Om eigen ik te dienen - onbestraft.
En hoeveel andren plengden weer hun hartbloed
Voor vreemd geluk, en bleven - onbeloond.
Om 't even.
Voor loon werd 't offer niet gebracht; neen, 't wilde
Zijn medemenschen baten. -
Baat het hen?
Dat is de vraag der vragen, en niet 't: ‘zijn,
Of niet zijn.’ Baat der wereld wie zich offert.....
Zoo wij nu waren als de boom die bloeit,
Dan weer verdort;
De golf, die rijst,
Dan glad wordt;
De steen, dien men omhoog werpt,
Dan weer neergooit;

De bergbeklimmer, die naar boven stijgt,
Dan weer omlaag daalt, als de top bereikt werd;
En zoo dit op en neer nu eeuwig duurde!.....
Wie die gedachte nimmer nog gedacht heeft,
Weet niet wat koude is, huiverde nog nimmer.

Hij voelt hoe de twijfel zich als een ‘kille slang’ om zijn hals slingert, overal grijnzen benauwende vragen hem tegen. Wat wordt uit de menschheid met al haar zonden:

O wie ons de oplossing van 't raadsel gaf!
Wischt 't menschdom met de tranen van zijn kommer,
Ook weer het vuil, dat haar bedekt houdt, af?

Hij stelt zich voor, hoe het den laatsten mensch te moede zal wezen, die niet meer weet, of het uitspansel boven hem een hemel, dan wel het verwulfsel van een graf is, want hij ziet de aarde in haar wijden reuzenzerk liggen en de zon boven zijn hoofd schijnt hem 't lampje, dat daarbij brandt, en dat niets meer verlicht dan 't beeld van den dood. Op alles, alles immers heeft de vergankelijkheid haren stempel gedrukt,

Het stof en de dauwdrup,
De rots, die geen stralen
Van vlammende bliksems
Nog konden doen schokken,
De immer bewogen
Oceaan in zijn onrust,
Het rein stralend zonlicht,
En de mensch met zijn vlekken;
Al, al wat op de aard leeft
't Is al slechts een droombeeld,
Een eindigend droombeeld.

En naast die toekomst vol twijfel en vragen, naast de onzekerheid van 't geen *zal zijn*, hoe staat daar naast hetgeen *is?* Ach, ook hier raadsels, ook hier sluiers. ‘Niet wat ik zijn zal, zeg mij slechts wat ik ben’, roept hij in wanhoop uit. Hij heeft van 't geluk der menschheid gesproken, maar weet hij dan wat haar geluk, wat de zon is, waarvan al de duizend verschillende wenschen, wier vervulling zij geluk noemt, maar de enkele stralen zijn? Wandelen niet allen door het leven, zooals hij dat zelf doet:

Achter mij 't verleden als schaduwrijk bosch,
Vóor mij de toekomst in groenenden dos.
't Blauwe bosch is zoo ver, en 't wil toch niet wijken,
't Groene veld zoo nabij en toch niet te bereiken,
En zoo wandel ik voort met versagende schreden
Op den stoffigen, eindloozen straatweg van 't heden.

Men kan zeggen dat deze periode, de tijd van het zoeken en vragen, ongeveer tot de helft van 't jaar 1847 duurt. Dan treedt, zooals reeds gezegd is, het actieve element op den voorgrond, het blijde ‘Heureka’ gaat op; met de republiek zullen voor het menschdom de gouden dagen aanbreken, met zijn echt zijn die voor hemzelf gekomen. Hij zegt van de geschiedenis:

Historie van de wereld! zeldzaam boek,
Waarin een ieder andre woorden leest,
Verdoemenis de een, en zaligheid weer de ander,
De een dood slechts leest, en de ander leven weer,
Dat tot den eenen spreekt, hem 't zwaard omgordend,
‘Sta op en strijd, gij strijdt niet te vergeefs,
De menschheid wordt geholpen,’ en den ander
Weer toeroept: ‘berg uw zwaard, geen worstling baat,
Onzalig zal de wereld altoos blijven,
Zooals zij 't duizenden van eeuwen was.’

Maar voor zichzelf had hij de bemoedigende oplossing gevonden, die hij in 't gedicht: ‘de Apostel’ (1848) den held ervan op de lippen legt:

De kleine vrucht der druif heeft om te rijpen
Een ganschen zomer noodig; ook deze aarde
Zij is een vrucht, een groote reuzenvrucht;
En heeft de kleine druif reeds gansch een zomer
Van noode, hoelang moet de groote vrucht
Niet tijd van rijpen hebben?.... Aan de stralen
Der zonne rijpt de druif en tot zij zoet wordt,
Hoevele zonnestralen aadmen niet
Tot daartoe 't warme leven op haar uit?
Millioenen stralen mooglijk. Stralen brengen
Ook de aard tot rijpheid, maar geen zonnestralen,
Neen, menschenzielen. Iedre groote ziel
Is zulk een zonnestraal, maar ach, hoe zelden
Wordt deze groote ziel geschapen. Kan ik
Verlangen dan, dat de aard gauw rijp zal wezen?....

Eén dat slechts duurt het leven van den straal,
Ik weet, dat als de groote wijnoogst komt,
Ik zelve lang reeds onder ben gegaan.
En ieder spoor van eigen nietig werken
Zich opgelost heeft in het groot geheel;
Maar aan mijn leven geeft 't bewustzijn kracht,
En aan mijn sterven zal het ruste geven,
Dat ook ik zulk een zonnestraal kan zijn.
Op dus, aan 't werk, op, op, aan 't werk, mijn ziel!

Hij heeft de parel gevonden, waarvan hij vroeger zong:

Wat is het leed? Een groote oceaan.
En wat de vreugd? 't Klein pareltje der golven.
Misschien ben ik 't in de diepte nagegaan,
Dat ik het breek, voor ik 't heb opgedolven,

en hij wil thans slechts dat ieder die parel, die veel grooter en schooner is, dan hij immer verwachtte, zal vinden. ‘Vertrouwt, strijdt, geeft uw toekomst niet op!’ dat zijn de woorden, die hij telkens aan zijn landgenooten toeroept. Het bespiegelend element wijkt uit zijn poëzie, alles wordt beweging, hartstocht, leven. Men voelt het jonge, heete bloed bruisen, men voelt hoe de hand van ongeduld beeft, die krampachtig aan de ketenen van zijn volk rukt. Waarom aarzelen, waarom dralen? Voor Petöfi bestaat geen overmacht der vijanden, geen mogelijke nederlaag, hij heeft dat groote geloof aan zijn zaak, dat iederen strijd durft te beginnen, wijl het recht en zegepraal als één beschouwt. Al zijn wenschen en trachten gaat slechts daarop uit, om ook in zijn natie dit geloof, deze geestdrift te wekken. Dan door toornig verwijt, dan door woorden van hoop en bemoediging, nu eens door haar 't verleden als brandmerk voor haar roemloos heden voortehouden, dan weer door het tot een troostende belofte voor de toekomst te maken; met al de tonen, die uit zijn eigen van bezieling volle borst welden, zoekt hij haar wakker te schudden uit den slaap waarin zij reeds te lang heeft verzonken gelegen. Het zijn de uitingen van een gistenden, worstelenden tijd, en uitingen, die zich slechts tot één bepaald volk richten, die slechts met het oog op zijn speciale nooden en behoeften geschreven werden. Om de waarde ervan dus naar eisch te schatten moet men ze als 't ware voortdurend in de lijst van dien tijd gevat houden, men moet ze

lezen zooals de Hongaar uit de jaren 1848 en 49 ze las, en dan zal men den overmachtigen invloed begrijpen dien zij oefenden. Hem, die ze zonder deze herinneringen opslaat, vooral hem, die ze als vreemdeling leest, zullen zij anders misschien een teleurstelling bereiden. Hij zal die uitingen van Petöfi's haat tegen Oostenrijk ‘het ongedierte, dat geen natie overwinnen mag, die eens met leeuwen streed,’ vaak ruw en ondichterlijk vinden, hij zal door overdrijvingen gehinderd worden, hij zal veel kunnen opmerken wat in zijn hevigheid de grenzen der schoonheid te buiten gaat. Toch is Petöfi's grootste populariteit juist op zijn patriotische liederen gegrondvest, en met recht. Er zijn verzen, die niet alleen beoordeeld kunnen worden als poëzie. Zij zijn daden in 't kleed van woorden gehuld, groote, bevrijdende daden. Zij zijn wellicht maar grof brood, doch zij zijn brood gereikt aan den van honger stervende. Zij geven een uitweg aan de onderdrukte zuchten van geheel een volk, men vraagt hun niet meer of zij schoon zijn; aan de gekristalliseerde tranen van duizenden vraagt men niet of zij tevens diamanten kunnen heeten. Zoo is 't ook met Petöfi's nationale zangen. Zij waren de leus, die in bange dagen op de lippen van honderden rustte, waarvan honderden hun levensdoel en hun stervenstroost ontvingen; zij hebben meer voor Hongarije's bevrijding gedaan dan een gansche armee. Wat de zang, dien zij bij haar strijd kon zingen, voor een natie of partij beteekent, dat heeft de geschiedenis overtuigend bewezen. Luther's: ‘eine feste Burg ist unser Gott’, Aldegondes ‘Wilhelmus van Nassouwen’ zijn wapenen geweest voor het geloof, waaraan zij ontsprongen; de overwinningen der Fransche revolutie zijn behaald onder en door de tonen der Marseillaise, Geen dezer gedichten is hoogste kunst, zij zijn voor den tijd, die ze ontving, *meer* dan kunst geweest.

Petöfi's reeds vermeld gedicht:

‘Op! Het vaderland roept u, Magyaar,’

bevat geen treffende schoonheden, maar het zeide tot eene gebogene natie, dat zij zich kon oprichten, het verhaalde aan onderdrukten, dat er een vrijheid was en dat men die kon verwerven. Het is geschreven in de hoogste extase, een extase waarin het patriotisch en 't religieus gevoel samensmelten tot woorden als: ‘nu, bij der Hongaren God!’ waarin ieder volk *zich* der God-

heid het naast voelt, omdat het doordrongen is van zijn recht, en in de Godheid het wezen der volmaakste gerechtigheid eert. Al de vaderlandsche zangen van Petöfi ademen dat onwrikbaar rechtsbewustzijn, het vast geloof aan de bevrijding van zijn land en aan de missie, die hem is opgelegd om daartoe mee te werken.

> En ware ik ook niet als Hongaar geboren,
> Thans sloot ik met dit volk een vast verbond,
> Dat zoo verlaten strijdt, zoo gansch verlaten,
> Als nog geen volk op heel het wereldrond.

Met de trouw van een missionaris heeft hij aan dit verbond voldaan, hij heeft daarvoor met lied en zwaard gekampt, hij is daarvoor in den dood gegaan. Zijn einde bij Segesvár is als een door de hand der werkelijkheid bij zijn gedichten geschreven slot, en geen vriendenhand voltooide ooit een nagelaten manuscript meer in den geest des schrijvers.

Ja, de Petöfi, dien wij kennen, ontving in dit einde het door hem voorspelde en gewenschte lot, maar geen wonder, dat voor de blikken der overlevenden het beeld van een Petöfi verrees, die had kunnen zijn, en geen wonder ook, dat zij noode berustten in de werkelijkheid, welke dat beeld voor altoos tot een droombeeld maakte. Er zijn tijdperken in het leven, aantrekkelijke zoowel als terugstootende, waarvan ieder, behalve hij, die ze doormaakt, bij eenig inzicht kan voelen, dat zij overgangstijdperken zijn; er is een spanning van zenuwen, een concentratie van denkbeelden, een jagen naar, een vervuld zijn met één enkel doel, waartegen geen natuur voortdurend bestand kan blijven. Zulk een tijdperk is de derde periode van Petöfi. Zijn poëzie staat op een helling, waarop zij niet kan blijven staan; maar zou de rust, die op deze dagen van storm had *moeten* volgen, haar rijper, dan wel afgemat hebben gevonden? Misschien het laatste, of liever - want men kan zich zijn frissche natuur niet goed afgemat voorstellen, - zij zou zich in die rust als in een vreemd, niet bij haar passend element, misplaatst gevoeld, zij zou haar waren bodem verloren hebben. Want de strijd was Petöfi's eigenlijk element. Hij kenschetst zijn verzen volkomen juist, als hij op 't verwijt, dat zij tegen vorm en smaak zondigen, ten antwoord geeft:

Mijn verzen, 'k zou u kunnen kleeden
In fraaien vorm, in rijm en maat;
In een kostuum, zooals het pas geeft,
Waar men in fijn gezelschap gaat.

Maar 't zijn geen fijne modeheertjes,
Glacé en krulhaar tooit hen niet.
Voor geen salon dichtte ik mijn verzen;
- Tot *strijder* wierf ik ieder lied.

Bij elk jong gestorven dichter heeft de vraag naar dat wat hij nog had kunnen worden het recht om een groote speelruimte voor haar gissingen te eischen, maar wat nieuwe zangen Petöfi misschien ook had kunnen geven, dat wat hij gaf, is meer dan een begin, het is een geheel, een lente, waarbij wij den nooit gekomen zomer niet behoeven te kennen.

Vereenigt men de drie perioden, waarin zich zijn poëzie splitst, weer tot één geheel, dan zal men zoowel één doorloopende zwakheid, als één zich nimmer verloochenende kracht ervan onderkennen. De eerste is zijn volkomen gebrek aan karakterschildering, de tweede zijn nooit uitgeputte rijkdom aan beelden. Ook in zijn minst geslaagde verzen zijn de vergelijkingen, waarvan hij zich bedient, meestal gelukkig, nimmer geesteloos en alledaagsch. Men zou uit zijn werken zonder eenige moeite een geheele reeks van beelden kunnen aanhalen, die alle daar waar zij staan, de situatie op de meest volkomen manier teekenen. Waar hij de rust beschrijft, waarin zwaard en kanon vóór 't jaar 1841 verzonken zijn, daar zegt hij:

Een droom van roest daalde op hen neer.

Waar hij van de herinnering spreekt, daar noemt hij ze ‘het dwaallicht dat over het kerkhof van 't verleden flikkert’, of wel roept hij haar toe:

Herinnering, herinnering,
Gij zijt van 's levens vroeg gestrande schepen,
De ééne plank, die in de worsteling
Van storm en golf door d'oever wordt gegrepen.

De wijze, die zich niet om geld bekommert, spreekt:

Een zee is 't geld, waarin veel groote schepen,
Karakter, recht en eer te gronde gaan,

en 't zou licht vallen, deze voorbeelden met een aantal andere te vermeerderen. Het ging Petöfi, zooals hij ergens van den wind zegt:

De koopman wind streek langs de velden heen
En kocht er zoete geuren van de kruiden,

Overal vond hij een aanschouwelijke vergelijking. Wil men de Oostersche weelderigheid zijner beeldspraak leeren kennen, men behoeft slechts een enkel vers te lezen, zoo b.v. het gedicht ‘De waanzinnige’, waarvan een gedeelte tot proef moge dienen:

Wat stoort gij mij? Pakt u van hier! Ik ben
Verdiept in grooten arbeid. k' Moet mij haasten.
'k Maak zweepen, gloeiend roode zweepen van
De zonnestralen, om de aard te geeslen....

Wat is de mensch? Men zegt, hij is een bloem,
Wier wortels boven in den hemel groeien,
Maar dat is leugen slechts. Neen, neen, de mensch,
Hij is een bloem, wier wortels in de hel zijn
Dat heeft een groot geleerde mij verteld,
En ook een groote dwaas - hij stierf van honger.
Wat stal en roofde hij ook niet? Ha, ha!
Maar waarom lach ik als een gek, waar ik
Moest weenen, weenen om de lage wereld.
Ook God weent dikwerf met zijn wolkenoogen,
Dat hij haar schiep; maar ach, wat baten zelfs
Des hemels tranen? Op de aarde vallen
Die tranen immers, op de onreine aarde,
Waar menschenvoet ze neertrapt in het stof.
En wat wordt dan van 's hemels tranen? - Slijk.
O hemel, hemel, gij oud, afgedankt soldaat,
De zon draagt ge op uw borst als eereteeken,
En uw gewaad, uw afgesleten kleed,
Dat is de wolk. Hum, zoo laat men den ouden
Soldaat gaan; 't loon voor zijne lange diensten
Is een medaille en een gescheurd gewaad.

Ha ha, en weet gij ook soms wat het is
In menschentaal, wanneer de kwartel slaat?
Dat is zooveel als: mijd de vrouw.
De vrouw trekt steeds den man tot zich, zooals
De oceaan met 't kleine stroompje doet.
Waarom? Wel enkel om dat te verslinden....

O liefde, ik dronk van u! Een enkel druppel
Van u is zoeter dan een meer van honig,
Maar giftiger ook is een drop van u
Dan een tot gift geworden meer.

Zaagt gij de zee reeds, als de storm haar ploegt
En zaad des doods uitstrooit in hare voren?
Zaagt gij den storm, dien bruinen boer, wiens hand
De ploegschaar van den bliksem houdt omklemd?
Ha, ha!
Wanneer de vrucht gerijpt is, valt zij af.
Gij aarde zijt een overrijpe vrucht,
Gij moet dus vallen.....

Maar zoo rijk als Petöfi aan beelden, aan kleur is, zoo volkomen arm is hij aan de lijnen, waarmee een karakter geteekend wordt. Wij ontvangen noch van Etelka, noch van zijn gade, noch van de vrienden, die hij bezingt, eenige voorstelling; in zijn grootere beschrijvende gedichten zijn de situaties, het uiterlijke, treffend geteekend, maar geen enkele persoonlijkheid is met vaste, zich in 't geheugen prentende, trekken teruggegeven. Petöfi's blik drong niet door in de zee van 't menschelijk karakter met al zijn diepten en ondiepten, zijn schoonheden en verschrikkingen, het ontbrak hem daartoe ten eenenmale aan 't vermogen om zich in de gedachten van anderen te verplaatsen, als hij die niet deelde, of om die, waar hij ze deelde, te belichamen. De held van zijn gedicht ‘De Apostel’, het laatste en aan schoone plaatsen meest rijke zijner beschrijvende gedichten, tevens Petöfi's uitgewerktste karakterstudie, is noch een werkelijk bestaande, noch een ideale figuur, hij *leeft* niet, en niemand zal wenschen dat hij leefde. Wij hooren van zijn talenten, wij zien ze niet. Hij boezemt geen sympathie in voor 't geen hij lijdt, omdat hij er geen inboezemt voor 't geen hij doet. Behalve in die momenten, waarin hij, zooals bij het lezen der geschiedenis, Petöfi zelve is, wekt hij niet de minste belangstelling op. Hij is karakteristiek alleen door het karakteristieke idee van zijn dichter om te meenen, dat de sociale hervormer, die de denkbeelden van Rousseau en van de eerste jaren der Fransche revolutie verkondigde, daarmee in 1848 iets nieuws zou leeren, dat de maatschappelijke vraagstukken in geen nieuwe phase getreden waren. Van gedachten, die buiten hem zouden kunnen omgaan, van een zoeken voor anderen,

waar *hij* een hem bevredigende oplossing gevonden heeft, is bij Petöfi geen sprake, daarom kan hij geen karakters schetsen, hij is schilder, geen psycholoog. Tot de vreemde dichters, die hem 't meest aantrekken, behooren Shelley, Byron en Moore; Shakespeare, schoon hij een paar stukken van hem vertaalde, staat hem reeds verder, en nog meer is dit 't geval bij Goethe. Hier kan hij niet uit het diepst van zijn eigen hart meevoelen, zooals hij 't kon met Moore's Irish melodies, met Byrons beschrijvingen, en bovenal met Shelley's natuurpoëzie.

Natuurpoëzie toch is zoo recht het genre, waarbij al de snaren van Petöfi's ziel trillen, de wereld, die *zijn* wereld is. Hij heeft de natuur lief, niet met die kalme liefde, die haar schoonheid, zooals iedere andere schoonheid met behagen ziet, neen, met een vurige, haar telkens vol nieuwe verrukking begroetende liefde. Hij bemint haar in al haar uitingen, hij kent haar daarin met een kennis, die hij nooit ten opzichte van 't menschelijk hart verwierf. Hij is vertrouwd met den storm, die hem, terwijl hij als vagebond over de onherbergzame vlakte doolde, gelijk een geweldige reus met forsche armen aangreep en voor zich uitdreef; hij heeft de fiere eiken zien breken en gejuicht dat zij van geen buigen wisten, in het loeien van den orkaan is hem de borst ruimer geworden, want de orkaan zong hem toe, dat hij daarin de vrijheidsliederen droeg, die ook als een storm over Hongarije zouden heenbruisen en de dwangvesten der tirannie breken. Hij heeft de bliksem zien vlammen en den vurigen kus des hemels benijd aan wat dien op aarde ontving, hij heeft het ratelen van den donder vernomen, die gromde over het juk dat de zonen van Arpád droegen, en den hemel aanschouwd als die het zwarte rouwkleed had aangetrokken; maar hij kent den rusteloozen Ahasverus, den over de Puszta heenstrijkenden wind ook als den lauwen adem, die vriendelijk langs zijn wangen streek, hij bezingt dien in zijn zachtheid en in zijn verschrikking:

Een mild, zacht zuchtend koeltje ben ik heden,
Op groene velden dwaal ik spelend rond
En kus als tot een pand van trouwe liefde
Met warmen zoeten kus der bloemen mond.
Ontplooit u, opent u, gij schoone dochtren
Der lente, fluister ik haar kozend toe,
En zij ontplooien zoet beschaamd haar bladen,
Dan slaap ik op haar borst van weelde moe.

Maar als een stormwind word ik morgen wakker,
De struik beeft voor mij, want hij kent mijn macht,
't Geopend mes blinkt in mijn hand hem tegen,
Hij weet wat lot zijn teere blaadren wacht.
Der bloemen sis ik toe verwelkt, gij dwazen,
Te licht geloovigen, gij moet vergaan.
Zij zinken dor op 's najaars borst terneder
En met een kouden hoonlach zie ik 't aan.

Vandaag zwem ik door 't breede luchtruim henen,
Zooals een stille stroom, welks golving rust.
De kleine bij slechts, moede huiswaarts keerend,
Wordt mijn verborgen aanzijn zich bewust.
Ik neem het kleine diertje in mijn armen,
Wanneer 't bezwaard is door den zoeten buit,
Waarvan het thuis zijn honig gaat bereiden,
En help den moeden vlieger zoo vooruit.

Maar morgen ben 'k tot een orkaan geworden,
Mijn woeste rossen dragen mij naar zee,
Dan grijp ik in der golven groene manen,
En sleur haar op mijn wilden zwerftocht mee.
Voort jaag ik, en wat schip mijn vaart wil stuiten,
Zijn vleugel, 't witte zeil, ruk ik terneer,
En met zijn masten schrijf ik in de golven:
'Den stillen haven ziet gij nimmer weer.'

Overal waar Petöfi de natuur beschrijft, staat hij als een van eerbied vervuld geloovige in haar tempel; hem zelf grijpt iets van 't gevoel aan, waarmee in zijn gedicht 'De Apostel' de kleine knaap haar aanschouwt, die, voor 't eerst uit den dampkring der groote stad komend, haar schoonheden voor zich ziet, en daarmede ook de openbaring van God ontvangt,

'k Aanbid u, God, thans weet ik, wie gij zijt.
Vaak hoorde ik dien, vaak noemde ik dien zelf,
Maar nimmer nog begreep ik uwen Naam,
De stemme der natuur verklaart mij u,
Uw macht, uw goedheid... Wees geprezen, wees
In eeuwigheid geprezen! Ik aanbid u!
Thans weet ik, wie gij zijt -

En ook de lezer voelt iets van die openbaring mee, want hij ziet de natuur, waardoor zij gewekt werd, als 't ware voor zich, die woeste streek, waar de toppen der bergen naar den

hoogen hemel streven, waar de beeken klateren met de wildheid van een rollenden donder, en de donder als de bazuin dreunt van 't jongst gericht, ‘die zwijgende vlakten, onafzienbaar en ongemeten, waar 't sterkst geluid dat der gonzende vliegen is.’ Petöfi verstaat wat de stroom bruist en de bladeren ruischen, hij kent den morrenden toon van 't der berusting moede onweer, maar ook den zang der hope, dien de leeuwerik aanhief, als hij opsteeg in het wolkenlooze blauw van den lentehemel en de belofte des zomers verkondde, ook het lok- en liefdeslied van tortel en nachtegaal. Hij voelt de poëzie der wolken, zooals die slechts op breede vlakten wordt gekend, waar niets het oog van haar weglokt, waar zij, onbegrensd en rusteloos als de zee, aan 't zwerk zweven, en niets hoog of groot is buiten haar. Een geheele cyclus zijner gedichten is naar de ‘bontgekleurde, vlugge zwervers aan 's hemels ongemeten baan,’ waarvan hij zegt dat zij hem bij 't komen en gaan steeds een groet ontlokken, is naar de wolken genoemd. Ook het gebied der groote stad betreedt zijn Muze een enkele maal; hij schetst, hoe zij in duisternis neerligt:

> De stad is donker, op haar rust de nacht,
> De maan ging elders uit op avontuur,
> En ook de sterren sloten 't gouden oog.
> Zoo zwart en somber is het stille landschap
> Als een geweten, dat der schuld verkocht werd.

Maar 't liefst blijft hij te midden der landelijke natuur, waarin hij is opgegroeid, onder wier stormen hij heeft rondgezworven, in wier stilte hij zijn droomen spon. Ieder aanschouwde ze wel, die landschappen in zwijgende schemering gehuld, als alles zoo stil, zoo vreedzaam, maar ook zoo moede terneerligt, of niets de kalmte meer storen kon, of elke orkaan heeft uitgewoed, en elke golf ging liggen; ieders oor ving wel eens 't zachte gelui eener verre avondklok op, die door zijn hart ruischte als een toon van onbestemd verlangen, waarbij 't hem was of hij vleugelen voelde, die zich wilden uitslaan en hem wegdragen naar 't onbekende land van geluk, het land, waarnaar zijn wenschen streven, wenschen die geen naam hebben en die onbevrediging zijn zonder ontevredenheid. ‘Avondschemering’ is het beeld van zulk een uit traan en glimlach gemengde stemming.

Als een verwelkte roos, zoo buigt de zonne
Vermoeid haar hoofd bij 't einde van den dag;
Haar bladeren, de bleeke zonnestralen,
Zij vallen van haar af met droeven lach.

Kalm is en stil de wereld om mij henen,
Van verre slechts klinkt zachte klokkentoon,
't Is of die uit den hemel zelve kwame
Of uit een zoeten droom, zoo ver, zoo schoon!

Met aandacht luister ik. Een zoet behagen,
Een wee, dat weelde is, grijpt mijn ziele aan,
Wat ik gevoel, wat niet, God moge 't weten,
Hij weet, waarheen mijn wenschen allen gaan.

Naast deze liefde voor de natuur, waarin hij is opgewassen, en aan wier klanken hij, zooals Heine 't uitdrukt, ‘even rijk is als de nachtegaal’, gaat door Petöfi's geheele poëzie nog een andere, niet minder sterk klinkende toon, de toon der voorspelling. Het profetische element, dat den dichter tot ziener stempelt, is bij hem zoo sterk als schier bij geen ander dichter ontwikkeld. Lang voor de strijd is uitgebroken, droomt hij reeds van ‘bloedgedrenkte’ dagen; in de vreedzame weken van zijn jong echtgeluk roept hij 't zijner gade reeds toe, dat zij haar anderen arbeid moet laten liggen en hem een vaandel moet vervaardigen:

Voorgevoelens wonen in mij....
Wat zal zijn, moet dra zich toonen.
Zal zich toonen op het slagveld.
Naai me een vaandel, lieve gade!

Duur een koopwaar is de vrijheid,
Niet voor niet is zij te krijgen.
Slechts voor geld en kostbaar geld ook,
Slechts voor roode druppels hartbloed.

Naait zoo schoon een hand het vaandel,
Dan verlieft daarop de zege,
En zal immer die nabij zijn;
Naai me een vaandel, lieve gade.

Het voorgevoel van een vroegen dood klinkt door al zijn verzen, ook reeds die zijner eerste periode; het is geen jeugdige levensmoeheid, het is niet dat dwepend verlangen, waarmee

fijngevoelige, hoogbegaafde en dus prikkelbare naturen schier altoos den blik naar het onbekende rijk van stilte en rust plegen te richten, neen, het is een geheimzinnige zekerheid omtrent hetgeen wezen zal, die in Petöfi's hart met de stem der gesluierde toekomst fluistert: ‘gij zult jong sterven.’ De vleugelslag van den engel des doods heeft door geheel zijn leven geruischt; ook in die oogenblikken, waarin de beker der vreugde het volst aan zijn lippen stond, bleef hem 't bewustzijn bij, dat hij dien nimmer zou leegen, dat hem 't genot, niet de kalme rust van 't verzadigd zijn, was beschoren. ‘Ik weet dat kort gesponnen de draad mijns levens is’, spraken zijn lippen, terwijl de volste levenskracht door zijn aderen bruiste, en met dienzelfden wonderbaar diepen zienersblik las hij ook nog in andere opzichten zijn lot.

Geen dichter heeft zijn gade vuriger bemind dan Petöfi. 't Is een schier eerbiedige bewondering, waarmee hij naar haar opziet:

Hoe zal ik u noemen,
Als helder uw stem weerklinkt?
De stem bij wier tonen
Zich 't kale geboomte
Des bladloozen winters,
Wanneer 't die kon hooren,
Met groen zou bekleeden;
Het voorjaar, den lang reeds
Gewachten verlosser
Gekomen thans wanend,
Wijl 't nachtegaalslagen
Te hooren vermeende.

Hoe zal ik u noemen,
Gij bron mijner vreugde,
Gij werkelijkheid, schooner
Dan 't lieflijkste droombeeld.
Gij mijner stoutmoedigste,
En hoogste verwachting
Ver haar overtreffende,
Diep haar nog beschamende,
Welzaal'ge vervulling;
Gij eenig, maar tegen
Een wereld opwegend
Juweel, gij mijn jonge, bevallige gade,
Hoe zal ik u noemen? -

Het is roerend te zien met welk een ootmoed hij al de kransen zijner Muze aan de voeten der schoone vrouw neerlegt, die hij liefheeft. Hij wil niet dat zij zijn verzen roemt, immers naast haar komt hij zich klein en onbeteekenend voor:

In één lichtstraal van uw oogen,
Waar geheel uw ziel uit blinkt,
In uw stem, waarbij geen zang meer
Voor mij nog welluidend klinkt.

In den glimlach van uw lippen
Ligt meer zoete poëzij,
Dan daar immer was gelegen,
Liefste, in eenig vers van mij.

En toch heeft dezelfde man, die deze woorden zong, profetisch vermoed, hoe snel deze eigen schoone, op handen gedragen, vrouw het ‘rouwkleed’ zou kunnen afleggen. ‘Septembers einde’ is de titel van dat zeldzaam droeve gedicht waarin Petöfi als 't ware geheel de toekomst heeft voorzegd:

Nog bloeien daarouiten de lieflijke bloemen,
Nog heffen de boomen rijk groenend zich op.
Maar ziet gij den killen winter niet omgaan?
Met sneeuw reeds bestrooit hij den rotsigen top.
Nog woont in mijn harte de zonnige zomer,
Geheel een voorjaar nog woont in mijn borst.
Maar mijn donker haar bergt reeds draden van zilver,
De winter zond over mijn hoofd reeds zijn vorst.

De bloeme valt af en het leven snelt henen....
Kom, liefste, zet hier op mijn knieën u weer!
Gij, die thans uw hoofd aan mijn boezem terneervlijt,
Buigt ge u morgen niet reeds op mijn groeve terneer?
O zeg, zoo ik 't eerst sterf, zeg, hult gij met tranen
Mijn lichaam alsdan in het doodengewaad,
Of kan 't zijn, dat een jongling uw liefde mag winnen,
En gij weldra met hem voor het altaar weer staat?

O, zoo gij den weduwensluier eens afwerpt,
En wilt dat mijn groeve als rouwvlag dien draag,
Dan stijg ik daarvoor uit de wereld der groeve,
In 't diepst van den nacht voer 'k hem mee naar omlaag;

Om daarmee de tranen te drogen, vergoten
Voor u, die zoo snel reeds vergetelheid vindt,
Om daarmee de wonden van 't hart te verbinden,
Dat ook daar nog, ook daar, u voor eeuwig bemint.

Gelukkig, Petöfi's geest heeft niet slechts de donkere zijden der toekomst, hij heeft ook haar vreugde, ook de zegepraal, die zij aan zijn volk zou brengen, voorzien. In 't onwrikbaar geloof daaraan heeft hij geleefd:

O klonk alree trompetgeschal,
O wapperden al de banieren,
Nauw wacht mijn ziel de stonde af,
Die roept tot strijd en zegevieren.

En in 't vertrouwen daarop is hij gestorven. Kan het recht ook tijdelijk worden verkracht, ten slotte zal het toch zegevieren, - dat was Petöfi's vaste overtuiging, daarom ook was hij zeker van de eindelijke bevrijding zijner natie. Hij was niet blind voor haar fouten; hoe onbarmhartig hij haar kon geeselen bewijzen gedichten als zijn berucht: ‘Hoonlied op Okatootáia’, (Hongarije):

Er is een rijk, het draagt den naam
Van Okatootáia.
Zijn eene buur is China's rijk,
Zijn andere Australia.

Dat Australia naaste buur,
Voorwaar, goed mag men 't noemen;
Civilisatie kan er dus
Gelukkig niet opdoemen.

Na al de als zoovele zeldzame deugden geschetste gebreken van 't ‘bevoorrecht Okatootáia’ in 't licht te hebben gesteld, eindigt dit spotdicht:

O bloei zoo verder, roemvol rijk,
Tot groots geschapen natie,
In lang nog stoore niet uw rust
't Gif der civilisatie.

Maar schoon hij voelde hoe ver zijn vaderland ten achter was geraakt bij andere natiën, schoon hij soms zijn volk in toorn toeriep:

Ik ben Hongaar. Van schaamte brandt mijn wang.
Dat immers moet mij 't bloed naar 't aanzicht jagen:
Waar om ons heen de zon reeds helder straalt,
Daar wil het, ach, bij ons zelfs nog niet dagen;

toch bleef hij op de toekomst van zijn vaderland bouwen, zijn liefde was niet blind, maar zij was vertrouwend en wachtend, zij ontzag niet, maar zij hoopte. Petöfi was de rechte dichter, zooals een volk in zijn opkomst dien noodig heeft, een dichter, die het kan manen en wakker schudden, die berispt en straft, doch die 't ook weer aanmoedigt en opbeurt, die 't met hoop vervult, wijl hijzelf hoopt, en bovenal een dichter, die met al zijn wortelen in den eigen bodem rust, waarop zijn volk zich beweegt. Wat Petöfi voor Hongarije deed, dat deed wederkeerig Hongarije voor Petöfi. Slechts in een nog beginnend volk had hij dat kunnen worden, wat hij geworden is, de echte natuurdichter, die nergens het juk van ‘de leugens der cultuurmenschheid’ voelt, die iederen inval, veelbeteekenend of onbeduidend, op 't papier gooit en iedere stemming met de openheid van iemand durft uiten, die zich bewegen kan onder menschen, wier gevoelens zich nog van de eigen oorspronkelijke taal bedienen. Onder den invloed eener fijnere beschaving dan hij ze, behalve te Budapest, in zijn land kon vinden, zou hij misschien minder volkomen zichzelf hebben durven zijn, hij zou gevijld en vergeleken hebben, menige strophe zou allicht beter, maar zeker ook minder frisch geworden zijn. Het was of hijzelf voelde, dat zijn natuur niet in de gouden lijst van 't beschaafde stadsleven paste, maar veeleer in eene uit het hout der eiken gesneden, waaronder hij zoo gaarne dichtte en droomde. Telkens ontvluchtte hij weer naar de landelijke streken, de eenvoudige kringen, waarin hij zich als op eigen bodem voelde. Hoe die natuur was, dat heeft hijzelf uitgesproken in 't gedicht: ‘zijt gij een man, zoo wees ook man’, een gedicht dat Petofi's levens*beschouwing* niet alleen, maar tevens ook Petöfi's *leven* in zich draagt.

Een bange hond is 't lot; hij blaft,
Maar kruipt daar waar hij ziet,
Dat men hem oog in oog durft staan.
Verzaak u zelf dus niet.

Zijt gij een man, zoo wees ook man,
Niet bloot in leeg gepraat,
Want weet, dat geen Demosthenes
Zoo schoon spreekt als: de daad....

Zijt gij een man, zoo wees ook man,
Strijd voor uw zaak met gloed.
Verkondig haar, en waar 't moet zijn,
Betaal uw leer met bloed.

Zijt gij een man, zoo wees ook man,
Zelfstandig blijf en vrij!
Der groote wereld grootste schat,
In ruil te klein u zij.

Veracht wie voor een beetren brok
Verkoopt zijn eigen eer.
'De vrijheid en de bedelstaf,'
Dat zij uw leus en leer.

Zijt gij een man, zoo wees ook man,
Wees moedig, sterk en vast.
Dan buigt gij nog voor menschen u,
Noch voor des levens last.

Wees als de eik, zoo ook de storm
Haar ploffend nedergooit,
Recht toch en trotsch valt zij terneer,
Gebogen heeft zij nooit.

Nergens heeft Petöfi in zijn leven deze beginselen verloochend. Zoo als in dit gedicht, zoo staat hij overal voor ons, fier, jong, onzelfzuchtig, vol ideaal geloof en bereid om zich voor de zaak, die hij heeft omhelsd, op te offeren. Zijn patriotisme is niet overal dat van den denker, maar het is steeds dat van een hoog, warm hart. Hij had geen idee dat een andere verhouding dan die van haat en scheiding tusschen Oostenrijk en Hongarije zou kunnen heerschen, het gevaar van volkomen losscheuring voor een nog zoo weinig bevolkten en gecultiveerden staat als zijn vaderland zag hij niet in, hij was geen milde, verzoenende geest als Deák. Toch oordeelde de nakomelingschap juist, toen zij haar standbeeld niet alleen voor den dichter, maar ook voor den 'bevrijder des vaderlands' Petöfi oprichtte. Er moet een Petöfi geweest zijn om een Deák bestaanbaar te maken. De een was

de man, die de vlam ontstak, waaruit de ander het heilzame, verwarmende vuur zou maken. Van Petöfi is bevrijdend leven uitgegaan: hij heeft een korten tijd met het zwaard, hij heeft toen dat aan zijn stervende hand ontzonk, lange jaren met zijn gedichten, die niet stierven, voor zijn vaderland gestreden. In waarheid, hij is als de incarnatie der Hongaarsche poëzie zelve. Hij behoort aan 't onbeschaafde deel zijner natie zoowel als aan haar ontwikkelde leden, hij wordt door gansch het volk gekend en gezongen, of liever hij is, schoon zoo velen nog met hem leefden, reeds een mythe onder hen geworden, een legendaire held met iets van een bovenaardsche betoovering over zich. Hij werd niet vermenschelijkt door den dood, hij *verdween*, als een wezen uit hooger sferen, dat een korten tijd onder stervelingen had vertoefd. Niemand aanschouwde zijn gestorven lichaam; de phantasie kon zijn lot naar willekeur op het tooneel voeren; het stuk ‘Petöfi's dood’ is een lievelingsstuk van alle Hongaarsche tooneelgezelschappen. Zijn beeld leefde voort in de volle bloeiende jonkheid, waarin hij voor 't laatst was gezien; de aanblik van zijn zielloos overschot heeft het beeld van den levende niet met de kleuren des doods overschilderd. Gelijk zijn monument zich aan den oever der Donau verheft, zoo leeft zijn gedaante in al de harten, die sneller geklopt hebben bij 't lezen zijner verzen. Het hoofd met de weelderige krullen om het breede, een weinig vooruitspringende voorhoofd, met den fijnen, antiek besneden neus, de ietwat zinnelijke lippen, met de magere, als 't ware van ziel trillende trekken, is omhoog geheven als in de geestdrift van een inspiratie. De tonen van 't Magyaarsche vrijheidslied schijnen nog om hem heen te ruischen, en zoo staat hij daar in den bloei van eeuwige jeugd, bijna als de genius van zijn volk, het wijzende met de opgeheven hand - om te streven naar hooger.

A.S.C. WALLJS.

De dood van den stadhouder Willem II.

Het is bekend, hoe hardnekkig de volksmeening heeft vastgehouden aan de voorstelling, dat het uiteinde van den Stadhouder Willem II niet alleen aan natuurlijke oorzaken te wijten zou zijn geweest. In het buitenland, met name in Frankrijk, voor welks regeering de onverwachte dood van den Prins een geduchte streep door de rekening was, heeft men het vermoeden van vergiftiging openlijk uitgesproken. Wicquefort verhaalt, dat de Kardinaal Mazarin, te Parijs, in alle gezelschappen waar hij na den dood van den Prins verscheen, ondubbelzinnig zinspeelde op de handigheid van hen, die zich zoo te juister tijd van hunnen tegenstander hadden weten te ontdoen[1)]. De Graaf de Guiche, in zijne gedenkschriften, beperkt zich tot het uitspreken van het vermoeden van vergiftiging[2)], doch de ongenoemde schrijver der Mémoires de Hollande vermeldt, onder zeer veel verhalen die den toets der waarheid moeielijk kunnen doorstaan, hoe, volgens het gerucht, een glas limonade het middel zou zijn geweest om den Prins door vergif van kant te helpen[3)].

1) Wicquefort. Ed. 1861. I. blz. 358. Le Cardinal Mazarin qui savait de quelle façon l'on en aurait usé aillenrs après les dernières actions de la vie du Prince et parlait en toutes les compagnies où il se trouvait en des termes qui marquaient l'opinion qu'il avait, que cette mort n'avait pas été tout à fait naturelle, par les éloges qu'il faisait de l'adresse et de de la prudence de ceux, qui à son avis avaient trouvé le moyen de s'en défaire.
2) Mémoires du Comte de Guiche, Londres 1754. Ce Prince mourut de la petite vérole avec tant de négligence des médecins, qn'elle les a fait soupçonner d'autre ehose, p. 19.
3) Etant devenu malade de la rougeole, qui courut au mois de novembre suivant et dont il n'y eut point de petits enfants qui ne se guérissent, il mourut sur le déclin de son mal, d'un verre de limonade, assaisonné au gré des mécontents, selon la nouvelle fausse on véritable qui s'en répandit alors. p. 41 Ed. Paris 1678. - Basnage spreekt ook van een glas limonade.

In Nederland schijnt meer algemeen het gevoelen ingang te hebben gevonden, dat een verkeerde of zorgelooze geneeskundige behandeling aan 's Prinsen ziekte de slechte wending had gegeven, die haar doodelijk maakte. Dan eens was het een ten onrechte bewerkstelligde aderlating[1], dan weder het te spoedig laten verwisselen van lijflinnen, waardoor deze noodlottige keer was teweeggebracht. Bilderdijk[2] neemt het laatste als vaststaande aan en laat in zijne Geschiedenis des Vaderlands de vraag in het midden, of er onkunde en zorgeloosheid, dan wel boos opzet in het spel waren geweest, hoewel uit zijn lofdicht op den stadhouder, in de Krekelzangen, schijnt te blijken, dat hij de laatste meening voor de juiste hield:

> Ontijdig weggerukt in 's levens dageraad,
> Als lang begrimde prooi van dollen vorstenhaat.
> Vergeefs behield Gods hand, hem 't aangevochten leven;
> Een vloekbre Nessusgift doet monstertemmers sneven.
> Itaalje bie den dood in handschoe, kelk of spijs,
> Hier reikt men ze openbaar op Nederlandsche wijs,[3]

Om eenige uitspraak te kunnen doen over de juistheid of onjuistheid dezer vermoedens, is een nauwkeurige bekendheid met de bijzonderheden van 's Prinsen laatste ziekte een noodzakelijk vereischte. Nu bezitten wij van die ziekte een vrij omstandig, in het latijn gesteld dagverhaal, dat Wiselius, in 1828, na een handschrift uit de bekende verzameling der familie Huygens in de bibliotheek der Koninklijke Academie van Wetenschappen, heeft laten drukken[4]. Alvorens over den vermoedelijken schrijver van dat stuk, en het doel waarmede het werd opgesteld eenige beschouwingen in het midden te brengen, wensch ik het oordeel mede te deelen van een onzer meest bekwame geneeskundigen betreffende den inhoud.

1) Leven en Bedrijf van Willem Hendrik (Willem III) door Arnoldns Montanus, Amsterdam 1677. blz. 35. De geneesmeester van der Straeten liet hem niet min onvoorzichtig als ongelukkig een ader; want na weinige uren de kinderpokjes zich vertoonden. Op den zesden dag, toen de zieke buiten gevaar scheen, sneed een schielijke koorts den levensdraad af.
2) Bilderdijk. Geschiedenis des Vaderlands, 9e deel, blz. 29 en 247.
3) Bilderdijk voegde er de volgende noot bij: Een hemd, waardoor hem het gevaarlijke ziektegift der nog niet uitgezworene kinderpokjes ingeslagen werd.
4) Wiselius, Geschied- en Regtskundig onderzoek, rakende het eigenmagtig en afzonderlijk afdanken van krijgsvolk bij de Staten van Holland in den jare 1650, Brussel 1828, blz. 177 en vlgd.

De oud-hoogleeraar Koster die deze ‘historia morbi’ tot een opzettelijk punt van onderzoek heeft gemaakt - zooals uit zijn artikel in ditzelfde nummer blijkt - schreef mij het volgende:

‘Dat de Prins aan pokken (variolae) leed, is als zeker te beschouwen; dat de geneeskundige be-(mis-)handeling met zweetdrijvende middelen (trouwens toenmaals dogma) hem kwaad heeft gedaan, evenzeer. Maar noch die behandeling, noch de verschijnselen en toestanden, in de “Historia” beschreven, maken de plotselinge hevige verergering, en den dood op den zevenden dag na het begin van het pokken-uitslag begrijpelijk. En allerminst de wijze van sterven. Hoe karig en gebrekkig de beschrijving van 's Prinsen laatste levensuren zijn moge, er blijkt genoegzaam uit dat hij *niet den stikkingsdood, in gewonen zin, is gestorven* (zooals de geneeskundigen na de lijkopening moeten gemeend hebben, al zeggen zij het niet duidelijk, en al is hiermede een deel van hetgeen zij wel zeggen, in strijd). Daarentegen moet als *zeer belangrijk* worden beschouwd, dat de Prins 6 November tot 5 uren nog al wel was. Toen “aucta febris et oppressio”, zoodat men “roborandi cordis causa” een bolus (slikbrok) van Diascordium en Lapis Bezoar geeft en daarna “Jalapium”. Toen bereidt zich de Prins tot eene “blanda diaphoresis” (kwart over zevenen) doch een half uur daarna worden koorts en oppressio erger. De moeder, de overige geneeskundigen en een “Theologus” worden geroepen. Nu gaat het verhaal voort: Brevi post haustus Jalabii oblati non nisi partem deglutivit, et supervenientibus circa semi nonam *primum bracchii deinde et aliorum membrorum convulsivis motibus, exspiravit* (ik laat voor 't oogenblik weg, vijf woorden die op “motibus” volgen). De Prins sterft dus, nadat er in den tijd tusschen kwart vóór acht uren en half negen, stuipen (convulsien) zijn ontstaan.

Van stikkingsverschijnselen wordt niet gewaagd. Wel volgen op “motibus” de zoo even bedoelde vijf woorden “*tandem et sputis fauces obsidentibus*” maar dat is het gewone einde van den doodstrijd in vele gevallen, ook bij stijfkramp en stuipen[1)]. Men moet hierbij in aanmerking nemen, dat in het ziekteverhaal der vorige dagen *noch van hoest, noch van sputa gewag*

1) In dien zin namelijk, dat doorzweeting van vocht in de luchtpijpstakken plaats heeft, en dit met slijm vermengde vocht eindelijk ook de luchtpijp tot aan de “fauces” vult.

wordt gemaakt. Het woord “dyspnoea” (benauwde ademhaling) komt op bladz. 181 (7^e dag der ziekte) terloops voor; maar moet onderscheiden worden van het woord “oppressio” waarbij men ook aan ademhalingsstoornis zou kunnen denken. Als men blz. 180 en 181 leest, is het duidelijk dat de schrijver telkens met “oppressio” bedoelt “*algemeen benauwd gevoel*”.

“En nu de lijkopening en de uitvoerige apologie welke de de geneeskundigen laten volgen. De geneeskundigen zeggen: *Universi pulmones intexte nigricantes, tumidi, inflammati, cum effuso copiose in substantiam nigricante accenso sanguine*”, gronden daarop 1° de uitspraak dat de Prins aan longontsteking zou gestorven zijn en vinden 2° in *de afwezigheid van alle kenmerkende verschijnselen van longontsteking* gedurende het leven en, terwijl de pokken “non malae notae” waren, de uitvoerig uiteengezette gronden voor hunne... onbekendheid met de niet bestaande longontsteking!

Nu is het voor iederen patholoog duidelijk, dat hier van geen longontsteking sprake kan zijn, maar slechts van een toestand der longen na velerlei vormen van agonie voorkomende.

Op het duister gebied der ziektekunde is het gewaagd, iets a priori onmogelijk te noemen; vooral met het oog op de schrale gegevens in dit geval zou ik niet durven beweren, dat het plotseling verergeren van den toestand en het sterven van Prins Willem II onmogelijk van het “natuurlijk” beloop zijner “pokziekte” kan hebben afgehangen. Veel begrijpelijker wordt echter de gang der zaken, indien in den avond van 6 November 1650 van buiten af een schadelijke agens, onafhankelijk van de pokziekte, in het lichaam is gekomen.’

Tot dusver Dr. Koster. In de eerste plaats rijst thans de vraag, wie de geschiedenis van de ziekte van den Prins heeft opgesteld. Het verhaal is ongeteekend en behelst slechts een enkele aanwijzing ten opzichte van den vermoedelijken schrijver. Mijns inziens is echter die aanwijzing beslissend. Aan het slot van het verhaal toch, na een kort verslag der lijkopening, wordt gezegd, dat een longontsteking, die niet kon voorzien worden, de oorzaak van den dood is geweest, en dat, behalve den opsteller van het stuk (praeter me), Arnoldus de Reeck, Jan Hayes en L. Anschut ook van dit gevoelen waren. Daar de Prins nu gedurende zijne ziekte behandeld werd door zijnen lijfarts, aan wien eerst den dag, nadat de kinder-

pokken zich hadden geopenbaard, op verzoek van 's Prinsen moeder, twee andere geneesheeren, Hayes en de Reeck, werden toegevoegd, kunnen wij aannemen dat deze lijfarts het verhaal heeft opgesteld. Het was Dr. Willem van der Straten, heer van Willeskop en Kortheeswijk, geboren te Utrecht, in 1593, uit een aanzienlijk geslacht, later stadsgeneesheer aldaar. Sedert 1621 gaf hij reeds in zijne woonplaats lessen in de anatomie in het Hollandsch. Bij de oprichting der Utrechtsche hoogeschool werd hij dan ook met algemeene stemmen door de Vroedschap tot hoogleeraar in de geneeskunde benoemd. In 1646 deed de Stadhouder Frederik Hendrik, die toen reeds sukkelde aan de kwaal die hem in het volgende jaar ten grave zou slepen, aan de Utrechtsche Vroedschap zijnen wensch kennen om van der Straten, of zooals hij in de geleerde wereld heette, Stratenus, tot lijfarts te mogen hebben; de hoogleeraar zou dan uit 's Gravenhage, waar hij zich moest vestigen, gedurig naar Utrecht overkomen om zijne lessen voort te zetten. Dit verzoek werd toegestaan. In 1648 werd van der Straten tot hoogleeraar aan de Leidsche Hoogeschool benoemd, voor welke benoeming hij bedankte; korten tijd daarna gaf hij echter aan de Utrechtsche regeering te kennen, dat hij, wegens zijne betrekking als lijfarts, de plichten van hoogleeraar onmogelijk kon vervullen, waarop deze hem in 1649 ontslag verleende. Men ziet hieruit, dat Willem II hem na den dood zijns vaders aan zijn persoon had verbonden. Het schijnt dat de gemalin van den Stadhouder, althans na diens dood, minder met van der Straten ophad. In het journaal van haren hofmeester Johan van Kerckhoven, heer van Heenvliet, waarover straks nader, vinder wij onder de geneesheeren, die de Prinses raadpleegde over de keuze eener min voor den jeugdigen Willem III den naam van Van der Straten niet vermeld. Toch schijnt hij later lijfarts van Willem III te zijn geworden. In 1674 werd hij, bij de verandering in de Vroedschap van Utrecht gebracht, nadat de Franschen die stad verlaten hadden, door den Stadhouder tot burgemeester van Utrecht benoemd. Hij keerde toen, bijna een en tachtig jaar oud, in zijne geboorteplaats terug en overleed den 6^{en} November 1681. -[1)]

1) Over van der Straten o.a. Loncq, Historische Schets der Utrechtsche Hoogeschool tot hare verheffing in 1815. Utrecht, 1886, blz. 62 en vlg. De hoogleeraar Wijnne heeft de tusschen den stadhouder Frederik Hendrik en de voredschap van Utrecht gewisselde stukken over de benoeming van van der Straten tot lijfarts onlangs doen drukken in de Werken van het Historisch Genootschap. Resolutiën genomen bij de Vroedschap van Utrecht, betreffende de Illustre School en de Academie in hare stad 1632-1693. Utrecht 1888.

Kunnen wij dus ten opzichte van den schrijver van de ziektegeschiedenis tot een gissing komen, die een zeer hooge mate van waarschijnlijkheid bereikt, zoo verkeeren wij aangaande het doel waarmede, en het tijdstip waarop de geschiedenis opgesteld werd, in minder gunstige omstandigheden[1]. - Wij kunnen alleen als zeker aannemen, dat zij na den 7^{en} November 1650, den dag waarop de lijkopening plaats had, is opgesteld, doch bij het ontbreken van een dagteekening en van elke andere aanwijzing, is eenige nadere bepaling volstrekt onmogelijk. Dat zij, in het jaar 1662, aan een vrij ruimen kring van personen te 's Gravenhage bekend was, leert ons het in dat jaar verschenen zevende deel van het werk van Lieve van Aitzema, Zaken van Staat en Oorlog, waarin zij in het Hollandsch vertaald, bijna geheel is opgenomen. De schrijver maakt van het stuk gewag als van een officieel stuk door drie geneesheeren onderteekend[2].

1) De hoogleeraar Boot heeft de door mij zeer gewaardeerde vriendelijkheid gehad om het oorspronkelijke stuk te collationeeren met de uitgave van Wiselius. Behoudens enkele onnauwkenrigheden en uitlatingen van weinig beteekenis (in de vijfde vraag moet in de derde regel van beneden in plaats van ‘camque’, ‘cumque’ worden gelezen), is het stuk getrouw afgedrukt. Het wordt gevonden in Deel XLVI der Handschriften van de Koninklijke Academie en beslaat zeven bladen in folio. Het Hollandsche verhaal der lijkopening, dat bij Wisclius na het Latijnsche stuk is afgedrukt, staat in het oorspronkelijke handschrift vóór de Historia.
2) Het oorspronkelijk stuk door Wiselius afgedrukt, is niet onderteekend, er wordt alleen in gesproken van drie geneesheeren die het met den steller eens waren. (Zie hierboven.) Aitzema noemt alleen van Straten, Hayes en de Reeck, en bedoelt klaarblijkelijk deze drie, wanneer hij van onderteekenaars spreekt. Den naam van van Anschut noemt hij niet. Overigens blijkt het, dat het verhaal dat Aitzema gevolgd heeft, eenigszins afwijkt van dat van Wiselius. Zoo worden er door Aitzema eenige kleine bijzonderheden van 2 November medegedeeld, die bij Wiselius ontbreken. Den 5en November, Zaterdag vóór 's Prinsen dood, luidt het verhaal bij Wiselius: Rogati sententiam respondimus nulla prava etiamnum (nunc?) apparere symptomata praeter febrim auctam et oppressionem familiaria circa vigorem; interim nos nondum esse in portu; bij Aitzema: De medicijns van hem gevraagd wordende wat zij oordeelden, zeiden dat zij nog geen kwade symptomata vernamen als dat de koorts was vermeerderd en de bennuwdheid, hetwelk gemeenlijk geschiedt om dien tijd der ziekte, doch dat men nog niet in de haven was, en *dat hij den zevenden dag een rack in den wind zou krijgen*

Met het tijdstip der samenstelling staat het doel in verband. Het stuk is niet een eenvoudig verhaal, ter wille bijv. van bloedverwanten opgesteld, het heeft een, wij zouden haast zeggen, apologetisch karakter. Aan het slot komen zes vragen voor, alle betrekking hebbende op de wijze van behandeling, die aan het verhaal verbonden worden door de woorden 'Quibus consideratis quaeritur'. Men zou hieruit kunnen afleiden dat het verhaal der ziekte en der lijkopening moest dienen om deze vragen te stellen, en dat dus die vragen eigenlijk de hoofdzaak zijn. Voor wien die vragen bestemd waren, blijkt niet, daar zij echter van zuiver geneeskundigen aard zijn, ligt het voor de hand, dat zij onder de oogen van een of andere medische autoriteit moesten worden gebracht. De meest aannemelijke gissing is, dat van der Straten, ten gevolge van loopende geruchten over verkeerde behandeling, of wellicht van verwijten, hem als lijfarts gedaan, het geheele verloop der ziekte heeft te boek gesteld en de vragen daaraan heeft toegevoegd ten einde van een of ander gezaghebbend man op geneeskundig gebied een antwoord te verkrijgen dat hem tot verdediging kon strekken. Uit het zoo straks reeds vermelde feit, dat voor de geneeskundige behandeling, gedurende de eerste levensdagen van het acht dagen na den dood des vaders geboren kind, de vorstelijke moeder drie geneesheeren doet ontbieden; en onder hen wel de Reeck en Hayes, maar niet van der Straten, en uit de mededeeling in boeken, nog bij het leven van van der Straten verschenen[1)], dat hij door een verkeerd aangebrachte aderlating den ongelukkigen afloop der ziekte had te weeg gebracht, kunnen wij aannemen dat de algemeene indruk omtrent het beleid van van der Straten bij het vorstelijk ziektegeval ongunstig is geweest. Is uit dit alles de oorsprong van het stuk te verklaren, dan bestaat er geen enkele reden om aan zijne geloofwaardigheid te twijfelen. Van der Straten kon in een tot eigen verontschuldiging opgesteld verhaal, dat echter onder de oogen moest worden gebracht der twee geneesheeren, die met hem de geheele ziekte hadden bijgewoond, zich moeielijk aan onjuistheden schuldig maken. Omtrent de verschijnselen even vóór den dood van den vorstelijken lijder, was in elk geval misleiding onmogelijk, daar bij het sterfbed

1) Zie noot blz. 51.

nog andere personen behalve de geneesheeren tegenwoordig waren geweest.

Na omtrent dit verhaal te hebben nagegaan, voor zoover dit mogelijk was, hoe het in de wereld is gekomen, blijft ons nog over het te vergelijken met andere mededeelingen van ooggetuigen of althans van personen, die in de onmiddellijke nabijheid van den kranken vorst waren. De geschiedschrijvers, zooals Aitzema en Wicquefort, hebben natuurlijk uit de tweede of derde hand hunne berichten gehad en behoeven derhalve niet in aanmerking te komen.

Aitzema spreekt van een gedrukt verhaal van 's Prinsen laatste oogenblikken door den 's Gravenhaagschen predikant Stermont. Aanvankelijk heb ik vergeefsche pogingen gedaan om dit stukte vinden, daar ik veronderstelde dat het met den naam des schrijvers was uitgekomen, en geen onzer bibliografen een dergelijk geschrift van Stermont vermelt. Later heb ik ontdekt, dat het door Aitzema bedoelde geschrift - zooals uit het in de Zaken van staat en oorlog aangehaalde blijkt - naamloos verschenen is, onder den titel: Copye van eenen brief gezonden uit den Hage in de welcke verhaelt werdt de warachtige hoedanigheydt van de vroege onverwachte droevige schadelycke doodt ende zalich afsterven van Syn Hoogheydt Wilhelm Prince van Oraengien etc. Na de copye in 's Gravenhage gedruckt bij Jan Vely, boeckvercoper in het Gortstraatjen anno 1650. Behalve het bij Aitzema overgedrukt verhaal van 's Prinsen dood, bevat het niet veel. Gedurende de ziekte was Stermont maar eens, en wel Vrijdag avond, bij den Prins toegelaten. Wij komen op deze bijzonderheid later terug.

Wij hebben verder eenige mededeelingen van de hand van 's Prinsen kamerdienaar Frederik Schoon. De aanteekeningen van dezen man werden in het jaar 1849 in een vergadering van het Historisch Genootschap te Utrecht, door den bekenden historiekenner en verzamelaar Jhr. Rethaan Macaré, ter algemeene kennis gebracht, onder den veelbelovenden titel: ‘Het vermoeden van vergiftiging van Prins Willem II gelogenstraft.’ Het komt mij echter voor dat, wat door Schoon is opgeteekend voor de vraag die ons bezig houdt, alleen negatieve waarde heeft, in zoover, dat het daaromtrent hoegenaamd niets in een of anderen zin bewijst. De heer Macaré wijst op het

zwijgen over elk vermoeden, en acht dit een gewichtig bewijs. Ik zou daarentegen meenen dat een man van veertig jaren, sints achttien jaren als dienaar aan het stadhouderlijk hof verbonden, voorzichtigheid genoeg zal hebben geleerd om, zoo hij vermoedens had, daarvan geen schriftelijke aanteekening te houden.

Volgens Aitzema hadden 's Prinsen bedienden na zijnen dood dikwijls gezegd dat hij verwaarloosd was, vooral dat men hem te veel van linnen had doen verwisselen, en hem had toegestaan voortdurend limonade en koele dranken te gebruiken. Dat uit deze praatjes het verhaal van het vergiftigde glas limonade naar Frankrijk is overgewaaid, is gansch niet onmogelijk; het verdient evenwel opmerking dat de kamerdienaar ook omtrent deze klachten, een volstrekt stilzwijgen bewaart. Zij waren hem toch zeer zeker niet onbekend gebleven. Waarschijnlijk heeft hij begrepen dat het niet geraden was hieromtrent iets aan het papier toe te vertrouwen. Eigenlijk vermeldt hij dan ook zoo goed als niets, alleen eenige bijzonderheden omtrent de wijze waarop het vorstelijk lijk is gekist, bij welke gelegenheid hij een eigenhandig vervaardigde krans van lauwerbladeren om het hoofd van den overledene vlocht.[1)]

Veel belangrijker van inhoud is het hierboven reeds genoemde Journaal van Johan van Kerckhoven, heer van Heenvliet, hofmeester van de Prinses van Oranje, Maria van Engeland[2)]. Hij heeft den Prins gedurende diens ziekte nooit gezien, want zoodra de pokken zich geopenbaard hadden, mocht uit vrees voor bemetting, niemand van de omgeving der Prinses, die in de laatste weken harer zwangerschap was, in de vertrekken van den Prins komen.

Daar hij echter in de onmiddellijke nabijheid van den zieke en onder hetzelfde dak vertoefde, bleef hem niets onbekend van wat op de krankheid en den dood betrekking had. Volgens

1) Zie hier de geheele mededeeling over het overlijden: den 31^{en} maandags hebben zich de kinderpokken aan zijn ligchaam geopenbaard en is zondag's den 6 November wesende een kwartier voor negen des avonds in den Heere gerust. O almachtige God geef hem en ons allen ten jongsten dage een vrolyke opstanding ten eeuwigen zaligen leven! - Verder volgen nog eenige aanteekeningen betreffende de wijze waarop het lijk gekist en gebalsemd is. Kronijk v.h. Historisch Gezelschap te Utrecht. 1849. blz. 14.

2) Kroniek Historisch Genootschap. 1870. blz. 541.

zijne mededeeling was op 5 November, den dag vóór den sterfdag, de toestand van den Prins zeer bevredigend. De door hem opgeteekende bijzonderheden bewijzen dit. De baron van Schomberg en de heeren d'Echamps en Buat, die tot de hofhouding van den Stadhouder behoorden en voortdurend bij hem waren, kwamen toch dien dag met het gevolg van de Prinses het middagmaal gebruiken. Er werd een goed glas wijn gedronken, zoodat Kerckhoven na tafel niet meer naar de Prinses ging, maar zich dadelijk naar huis begaf. Den volgenden morgen, Zondag 6 November, terwijl Kerckhoven zich kleedde om naar de kerk te gaan, kwam Dr. Hayes bij hem, met de mededeeling dat de Prins niet goed geslapen had en dat hij zijnen toestand niet zonder zorg vond.[1)] Kerckhoven deelde dit aan zijne vrouw mede en vervolgens in de kerk aan den graaf van Nassau Beverweerd. Toen hij uit de kerk terugkwam, hoorde hij dat de Prins zich beter gevoelde en wat bouillon had gebruikt, terwijl de koorts zeer was verminderd; wat later vernam hij nog dat de Prins een appel had gegeten en dat alles heel goed ging. In den namiddag ging hij naar de Prinses-weduwe, Amalia van Solms, in het Noordeinde. In den kring, dien hij daar aantrof, werd ook gesproken over den schrik dien Dr. Hayes dien morgen had veroorzaakt door zijne onrustbarende tijding, terwijl hij verder vernam dat Dr. Van der Straten om half vijf bericht had gegeven dat alles goed ging. Toen Kerckhoven Amalia van Solms verliet, was hij van plan nog een ander bezoek te gaan afleggen, doch daar hij de torenklok reeds acht uren hoorde slaan, reed hij naar het Binnenhof terug. Daar vernam hij dadelijk van Schomberg dat de toestand zeer verergerd was, hij begaf zich hierop naar de Princes ten einde haar zoo voorzichtig mogelijk hiervan kennis te geven; zij ontstelde zeer, want men had haar 's middags aan den maaltijd nog gezegd dat de Prins buiten gevaar was. Uit de vertrekken der Prinses terugkeerend, kwam Kerckhoven den chirurgijn tegen, die hem in het oor fluisterde: ‘de Prins is dood of zoo goed als dood’. Eerst laat in den nacht werd de tijding van het overlijden aan de Prinses bekend gemaakt door Dr. Brunwon, haren Engelschen hofkapelaan.

Uit dit verhaal blijkt, wat voor de beoordeeling der toe-

1) Dat hy hem niet buyten peryckel en hielde, zoo de koorts die zich weder verheffen hadde, continueerden, dat my zeer ontstelde.

dracht van zaken niet zonder gewicht is, dat reeds Zondagmorgen tusschen de beide geneesheeren verschil van inzicht bestond over den toestand van den zieke. Dr. Hayes vond dien niet zonder gevaar, terwijl Dr. Van der Straten zelfs in den namiddag nog geen gevaar zag. Er schemert hiervan ook iets door, bij een opmerkzame lezing van het Latijnsche verhaal, dat ten opzichte van den toestand van Zondagmorgen in zeer behoedzame termen is gesteld,[1] doch eerst na 5 ure van een verergering gewag maakt. Had Dr. Hayes gelijk, en was de Prins des morgens reeds in een bedenkelijken toestand, dan wordt de noodlottige wending, die de ziekte tegen den avond nam, minder onverklaarbaar, terwijl het eveneens begrijpelijk is dat Dr. Van der Straten niet wilde toegeven dat hij zich vergist had, en daarom den toestand in zijn verhaal zoo gunstig voorstelde als hem mogelijk was. Dit alles, het valt niet te ontkennen, pleit voor een natuurlijken loop der ziekte.

Nog blijkt uit alles, wat wij omtrent de ziekte van den Prins weten, dat de heeren van 's Prinsen naaste omgeving er niet van wilden weten dat er eenig gevaar bestond. Zij weigerden onder anderen den Haagschen predikanten, die den hoogen zieke wenschten te bezoeken, den toegang tot de ziekenkamer, onder voorwendsel dat de Prins wel was en geen krankebezoek noodig had, dat hem misschien zou doen ontstellen. Toen eindelijk de predikant Stermont, dezelfde die ook de laatste oogenblikken bijwoonde, werd toegelaten, werd hem uitdrukkelijk op het hart gedrukt om als aanleiding tot zijn bezoek op te geven, dat hij buitengewoon lekkere chinaasappelen uit Rotterdam had gekregen, die hij den Prins kwam aanbieden. ‘Spreekt niet van zwarigheid’, had men hem toegefluisterd.[2] Het was natuurlijk voor de geneesheeren moeielijk om in dezen tegen den stroom op te roeien, te meer daar het ook tegenover de Prinses, met het oog op de omstandigheid waarin zij verkeerde, gewenscht was den toestand van den zieke zoo rooskleurig mogelijk voor te stellen, en even bezwaarlijk viel het hun om, na den nood-

1) Nox inquieta: oppressio tamen et jactatio paulo minor saltem non maior videbatur Celsissimo aegro et medicis.... nulla practer jam dieta symptomata.

2) Deze bijzonderheden vermeldt Aitzema. In het hierboven vermelde geschrift van Stermont lezen wij alleen dat Dr. Van der Straten aan de predikanten had medegedeeld, dat de Prins zoo wel was als een gezond mensch, en alleen wat pijn van de pokken had en wat meer dorst dan gewoonlijk.

lottigen afloop te erkennen, dat zij tegenover de omgeving van den overledene te zwak waren geweest.

Dat de Prins op vier en-twintigjarigen leeftijd overleed op een tijdstip waarop er velen waren, van wie met recht kon worden vermoed dat zij zijnen dood niet zouden betreuren, is natuurlijk op zichzelf geen bewijs voor een misdaad; het maakt het echter verklaarbaar dat er aan een misdaad werd gedacht. De Hollandsche staatslieden die de Prins door zijne onderneming in den afgeloopen zomer zoo diep gegriefd had en die hem natuurlijkerwijze een kwaad hart toedroegen, zijn, zoover mij bekend is, nooit ernstig beschuldigd van de hand te hebben gehad in 's Prinsen overlijden. Trouwens de misdaad van vergiftiging is in onze staatkundige geschiedenis zoo vreemd, en zoo weinig in overeenstemmig met het Hollandsche karakter, dat een dergelijke beschuldiging, zonder eenigen schijn van bewijsgrond, gerust mag worden ter zijde gesteld. Indien er vermoedens werden uitgesproken, dan dacht men aan vreemdelingen, en wel in het bijzonder aan Spanjaarden. Spanje had alle reden om den Prins te vreezen. De geheime onderhandelingen tusschen Willem II en den franschen gezant d'Estrades, waarbij een gemeenschappelijke aanval op de Spaansche Nederlanden in den aanstaanden zomer was besproken, zullen voor de Spaansche regeering wel niet geheel en al verborgen zijn gebleven. Daarenboven had de Prins zich altijd zeer onvoorzichtig over de Spanjaarden uitgelaten, en herhaaldelijk gezegd dat hij hun den moord van zijnen grootvader nimmer kon vergeven.

Het kon dan ook onmogelijk aan de algemeene aandacht ontgaan, dat de Spaansche gezant Antonie Brun, terstond na den dood van den Prins 's Gravenhage verliet en zich naar Brussel begaf.[1)] Den 30^{en} November schreef de Nederlandsche gezant te Parijs, Boreel, aan de Staten-Generaal een bericht aangaande zijn ontvangst bij den Kardinaal Mazarin, toen hij dezen den dood van den Stadhouder was gaan aankondigen[2)]. De Kardinaal

1) Vlg. Aitzema werd hij nog den morgen na 's Prinsen dood door de Prinses ten gehoore ontvangen. Het dagverhaal van Kerckhoven vermeldt hiervan echter niets.
2) Het bericht werd gedrukt, maar na eenigen tijd op last der Staten weder opgehaald en verboden. Hieruit maakten sommigen op dat Boreel den Kardinaal woorden in den mond had gelegd, die deze niet gebezigd had Het is evenwel veel waarschijnlijker dat Mazarin zelf niet aan zijne woorden wenschte herinnerd te worden.

had toen aan Boreel medegedeeld, dat Brun, te Brussel vertoevende, zich aldaar over den dood van den Prins zeer vrijmoedig had uitgelaten, en gezegd had, dat dit sterfgeval voor den Koning van Spanje grooter voordeel en winst was geweest, dan alle overwinningen die hij dit jaar op de Franschen had behaald.

Er valt natuurlijk op de geloofwaardigheid van Boreel's zegsman veel aan te merken, het zou niet de eerste maal zijn geweest dat Mazarin een mededeeling had gedaan die niet geheel overeenkomstig met de waarheid was. Toen Brun echter in Januari 1651 in den Haag was teruggekeerd, achtte hij het plichtmatig om zich te verdedigen tegen hetgeen van fransche zijde, gedurende zijne afwezigheid, over hem was uitgestrooid. De groote vergadering der Algemeene Staten was sints eenige dagen geopend, hij wendde zich dus tot haar met het verzoek om een buitengewoon gehoor, en hield, toen dit hem was toegestaan, een uitvoerige rede waarin hij onder anderen ontkende alles wat men hem ten laste legde ten opzichte zijner uitingen over den dood van den Prins van Oranje.[1)]

De rede van Brun lokte tegenspraak uit van den franschen gezant te 's Gravenhage en gaf aanleiding tot een scherpen woordentwist tusschen de beide diplomaten. Brun overleed drie jaren later, 2 Januari 1654, te 's Gravenhage; merkwaardig genoeg liep ook bij zijnen dood het gerucht van vergiftiging, in verband met bedreigingen die hij tegen hooggeplaatste ambtenaren te Brussel had uitgesproken. Omtrent zijne vroegere levensbijzonderheden is mij alleen bekend, dat hij te Dôle in Bourgondië geboren was, aldaar procureur-generaal bij het Parlement was geweest en vervolgens als diplomatiek vertegen-

1) Hij zeide het volgende: Je me trouve obligé de representer à V.S. et les assurer sur mon honneur et conscience que ni a Bruxelles, ni en aucune port du monde, je n'ai dit ni écrit ni même pensé rien de semblable à ce que l'on m'y attribue au sujet de la mort du feu M. le Prince d'Orange, que sa Majesté n'avait pas sujet de craindre mais plutôt inclination à le chérir, comme son allié par le mariage de Madame la Princesse sa femme. Ce qui m'occasione encore de vous prier de la part de sa Majesté d'avoir en particuliere recommandation la personne et les biens de Mons. le Prince d'Orange d'à présent qui est le recueil et abrégé d'une longue suite de très illustres devanciers, dont aucuns ont bien servi votre Etat, et les autres précedents les Rois et princes mes souverains. Deze slotzin in den mond van een spaansch gezant is onbetaalbaar.

woordiger van den tweeden rang, bij den vrede te Munster, onder den Spaanschen ambassadeur de Pegneranda werkzaam was geweest.[1)]

Over zijn karakter bezitten wij de getuigenissen van Wicquefort, en van Appelblom, den eersten gezant van Hessen, den tweede van Zweden, die, als leden van het corps diplomatique te 's Gravenhage, hem gekend hadden. Zij loopen zeer uiteen; dat Brun uit het oogpunt van zedelijkheid en eerlijkheid hooger stond dan de groote meerderheid der diplomaten van de zeventiende eeuw, blijkt echter uit geen van beide karakterschetsen.[2)]

Men meene intusschen niet, dat wij met dit te zeggen Brun willen beschuldigen van de hand te hebben gehad in een misdadige onderneming tegen het leven van den Stadhouder. Voor een beschuldiging van zoo ernstigen aard moeten er bezwarende gegevens zijn, en deze ontbreken hier ten eenenmale. Brun's overhaast vertrek uit den Haag is de eenige omstandigheid die eenigen achterdocht opwerkt. Overigens zijn wij het met Bilder-

1) Wicquefort II. blz. 244.

2) Wicquefort zegt: Il était fort éloquent, habile, d'une humeur ouverte, au moins en apparence, et d'un accès et d'une conversation facile et fort agréable. Il était d'ailleurs aussi jaloux d'entretenir la bonne intelligence entre l'Espagne et les Etats des Provinces Unies que du propre interêt au roi son maitre et il avait plusieurs autres bonnes qualités qui le faisaient aimer et considerer. Aussi avait il en l'adresse de chasser bientôt de l'esprit de la plupart des habitants de ees Provinces l'horreur qu'on y avait encore du souvenir de la domination Espagnole, et bien que d'abord il ne put pas faire aimer avec tendresse une nation pour laquelle on avait dans le pays une aversion presque naturelle, on peut dire néanmoins qu'il avait fait en sorte qu'on ne le haïssait plus. Il avait même acquis au Roi son maitre des amis des créatures et des habitudes, même parmi ceux qui avaient part au gouvernement de l'état, qui ne lui ont pas été inutiles dans les occasions. II 245.
Appelblom schrijft het volgende: L'ambassadeur d'Espagne, Mr. A. Brun passe pour un homme savant ‘subtil’ sage courtois et éloquent et à cause de eela il est devenu ici (te 's Gravenhage) d'autant plus suspect. Il a beaucoup de commerce avec le Resident Polonais Mr. de Bry, afin d'apprendre, comme on le suppose, par lui cequi se passe et s'opère chez quelques uns des Ambassadeurs étrangers, ne sachant lui même en user familierement avec personne. Il entretient une correspondance et des intelligences secrètes avec Mr. Strickland, Resident du Parlement anglais à la Haye. Over de Bry, den poolschen resident, schrijft Appelblom: il passe pour un homme pas trop sage et capable, se souciant pen des affaires de sa charge, pas trop estimé.
G.W. Vreede, Inleiding tot een geschiedenis der Nederlandsche diplomatie. Tweede gedeelte, tweede stuk. Utrecht 1861. blz. 136.

dijk eens, dat het doordringen tot de ziekekamer van den Prins, of het toedienen van eenig schadelijk middel aan den zieke nu juist niet tot de onmogelijkheden behoorde. De heeren van 's Prinsen omgeving waren zorgelooze jonge menschen. Zij vierden den avond voor zijnen dood vroolijk feest, ja, uit het journaal van Kerckhoven blijkt nog, dat een hunner, d'Eschamps, van plan was geweest, dien dag een oesterpartij te geven. Wel schijnt er sedert den 1^{en} November altijd een der geneesheeren bij den zieke te zijn geweest, doch deze zal natuurlijk niet alle geneesmiddelen en elke spijs vooraf onderzocht hebben. Dat intusschen de misdaad kon gepleegd worden, is zeker schijn noch teeken voor het bewijs dat zij waarlijk gepleegd is.

Ware ik gedwongen, te kiezen tusschen vergiftiging of zorgelooze behandeling der geneesheeren, dan zou ik ongetwijfeld het eerste kiezen. Voor verwaarloozing van de zijde der artsen, die den Prins hebben behandeld, bestaat geen aannemelijke grond. Integendeel alles moest hen er toe leiden om de uiterste zorg aan den hoogen lijder te besteden. Van boos opzet kan bij hen volstrekt geen sprake zijn, het waren allen mannen van vertrouwen: Van der Straten was de aangewezen lijfarts die vóór en na 's Prinsen dood het vertrouwen der vorstelijke familie genoot; de beide anderen werden op voorslag van Amalia van Solms geroepen. Dat de Prinses van der Straten's diensten na het overlijden van haren gemaal niet inriep, kan zijn grond hebben gehad in ontevredenheid; het is een niet ongewoon verschijnsel dat ook zonder eenige reden aan den geneesheer de schuld wordt gegeven van den verkeerden afloop eener ziekte. Er kunnen evenwel ook andere drijfveeren in het spel zijn geweest.

Zooals bekend is, ontstond er dadelijk na de bevalling der Prinses een hevige twist tusschen haar en hare schoonmoeder over de voogdij van den pasgeboren Prins. Het is mogelijk dat de voormalige lijfarts van Frederik Hendrik te zeer het vertrouwen van Amalia van Solms genoot, dan dat de weduwe van Willem II hem in hare onmiddellijke omgeving wilde hebben. Wellicht moest dus de algemeene roep over zijne misgrepen en ook het praatje omtrent de onvoorzichtige verwisseling van lijflinnen, welk punt ook in de vragen aan het slot van het Latijnsche ziekteverhaal wordt aangeroerd, als voorwendsel dienen om hem van den jongen Prins verwijderd te houden. De mogelijkheid van een onwillekeurige

vergissing bij het bereiden van het laatste geneesmiddel, den zieke toegediend,[1] blijft natuurlijk bestaan. Het is echter opmerkelijk dat verzuim van de zijde van den artsenijbereider, in geen der geruchten omtrent de oorzaak van 's Prinsen overlijden een rol vervult.

Als slotsom derhalve meen ik te mogen aannemen, dat volgens het ziekteverhaal, de doodelijke afloop aan een op geneeskundige gronden moeielijk verklaarbare wending te wijten is geweest, dat evenwel op grond van het verschil van inzicht tusschen de geneesheeren, de mogelijkheid bestaat dat in dat verhaal de toestand vóór den noodlottigen keer te gunstig is voorgesteld, en dat eindelijk, behalve de in de eerste plaats genoemde omstandigheid, er geen aanwijzingen zijn, waaruit ernstige vermoedens van vergiftiging zijn af te leiden. Zoo ooit dan moet zeker bij de beoordeeling van dit geval het ‘in dubiis pro reo’ gelden.

W.H. DE BEAUFORT.

1) Zie de hier volgeude ‘Nadere beschouwingen’ van Dr. Koster.

Nadere beschouwingen over den dood van den stadhouder Willem II.

Was ik geen geneeskundige, ik zou door het lezen van de voorafgaande verhandeling den indruk ontvangen, dat er zeer weinig grond voor het geloof aan vergiftiging van den Prins - laat staan *misdadige* vergiftiging - bestaat.

Hoe weifelend ik, aan het einde mijner opmerkingen, door den heer de Beaufort in zijne verhandeling opgenomen, mijne meening uitspreek, ik vrees toch dat uit mijne bewoordingen allicht kan worden opgemaakt, dat ik een 'vergiftiging' voor waarschijnlijk houd. En dan verkeer ik in het moeielijke geval, dat men mijne *persoonlijke* meening geraden zou hebben; terwijl ik, alles te samen genomen, een ieder zou willen aanraden, er geen gewicht aan te hechten. Toch voel ik dat de korte uiteenzetting der redenen, waarom ik meende, dat het beloop der pokziekte op zich zelf den dood des Prinsen haast onbegrijpelijk maakt, mij zou dwingen niet tegen te spreken, wanneer men aan het boven bedoelde - als mijne meening geïnterpreteerd - eenig gewicht mocht hechten. Men vergunne mij daarom nog het een en ander toe te voegen aan hetgeen ik vroeger schreef[1)]. Hoe moeielijk het is bij dit vraagstuk, voor niet-geneeskundigen, kort te zijn; en hoewel de slotsom van hetgeen ik te zeggen heb, niet veel regelen druks waard is, ik voel mij toch tot eenige nadere opheldering gedrongen.

Gesteld dat iemand op deze wijze redeneerde: de heer de Beaufort laat op voortreffelijke en onpartijdige wijze een licht

1) Blz. 52.

op de feiten vallen, bij hetwelk men blijken van eene *opzettelijke* vergiftiging moeielijk zien kan. De ‘natuurlijke’ dood, door de pokziekte zelve, door de ‘*noodlottige wending*’ welke zij tegen den avond van 6 November nam, schijnt hem aannemelijk. Een geneeskundige echter, in wiens oordeel hij vertrouwen stelt, laat zich wel zeer voorzichtig uit, maar zegt toch vrij duidelijk, dat zonder iets ‘accidenteels’ het sterven van den Prins hem onverklaarbaar schijnt. Nu zijn de gronden, op welke de heer de Beaufort een natuurlijken dood aanneemt, ten eerste van een niet-geneeskundige, en ten tweede, zoo als hij dat zelf erkent, niet uitermate sterk. En de gronden, waarop Dr. Koster een ‘bijkomend iets’ aanneemt, of ten minste aannemelijker acht, worden niet voldoende medegedeeld.

Gesteld - zeide ik - dat iemand zóó redeneerde en meende de niet geringe waarschijnlijkheid der opzettelijke vergiftiging te kunnen aantoonen, indien maar de dood door de pokziekte geheel onaannemelijk of zeer onwaarschijnlijk mocht genoemd worden - dan zou hij kunnen vragen:

1°. Is er een vergif, dat onder de omstandigheden, welke omtrent de ziekte en het sterven van den Prins bekend zijn, kon toegediend worden, en op de beschreven wijze zijnen dood kon veroorzaken?

2°. Moet niet meer gewicht worden gehecht, dan tot nu toe geschiedde, aan den ‘bolus’, welke den Prins werd toegediend; terwijl altijd van vergif in de limonade wordt gesproken?

3°. Zijn niet de redenen welke den dood, door de pokziekte alléén, onaannemelijk maken, uitvoeriger en duidelijker in het licht te stellen, zoodat ook andere geneeskundigen zich een oordeel zouden kunnen vormen?

Die vragen zou ik niet ongepast mogen noemen.

Ik zal mij niet wagen aan beschouwingen over het meer of minder juiste der ‘opvatting’ van den heer de Beaufort van die feiten, welke buiten het gebied der ziektekunde liggen. Die feiten zijn, helaas! al even onvoldoende als de gegevens, welke ziekte-geschiedenis en sectie-verslag bieden. Maar mocht iemand - mits omtrent de *pathologica* beter ingelicht - tot eene andere ‘opvatting’ neigen, hij zou recht hebben mij op de drie zoo even genoemde punten te wijzen. - En ik formuleerde slechts hoofdpunten. Ter loops wil ik nog wijzen op een paar bijkomende, welke evenwel, waar het een soort van kansrekening

- of historische waarschijnlijkheids-bespiegeling - geldt, niet buiten beschouwing mogen blijven.

Het *toeval* mag men vooreerst niet vergeten. Het komt immers dagelijks voor, dat schijnbaar gezonde menschen plotseling, of na weinige uren door eenen al of niet te herkennen ziektetoestand sterven. Bij den Prins *kan* een tot 6 November 1650 verborgen gebleven aanleiding tot 'plotselingen' dood bestaan hebben. Noch in het, trouwens zeer gebrekkige, verslag der lijkopening, noch in iets anders vind ik een reden om zulks te vermoeden, maar aan de mogelijkheid moet gedacht worden. - Voorts zou men mij kunnen vragen, of de geneeskundige behandeling, of het vaak schoon linnen aantrekken door den Prins (aan beide invloeden werd door sommigen niet weinig gehecht) als doodsoorzaken in aanmerking komen?

Het doet mij leed op de laatste vragen slechts een soort van orakel-antwoord te kunnen geven. Ik meen namelijk dat de praatjes welke men over die invloeden opgeteekend vindt, niets, beteekenen; maar zou een lang betoog moeten schrijven om die meening te rechtvaardigen. Het 'verschoonen' - als al te onbeduidend - daarlatende, wil ik omtrent de geneeskundige behandeling toch een paar opmerkingen wagen.

Indien het kunstmatig doen zweeten van den poklijder (schoon absurd in de oogen der hedendaagsche geneeskundigen, en ongetwijfeld schadelijk voor het lichaam, waarin de pokziekte van zelf geneest of.... den dood ten gevolge heeft) hem zóóveel nadeel had gedaan, dat dit als 'doodsoorzaak' in aanmerking komen kon, zouden de verschijnselen geheel andere zijn geweest, dan die der laatste dagen van 's Prinsen ziekte, zooals zij worden beschreven. Ik moet het bij deze uitspraak laten, welke ik reeds orakelachtig noemde. - Hoezeer ongetwijfeld vóór een paar eeuwen meer 'therapeutische doodslagen' voorkwamen dan tegenwoordig, is het eenigszins troostrijk dat er - zoo als een wat ruw maar karakteristiek spreekwoord zegt - veel noodig is om een mensch chirurgisch (of medisch) te vermoorden. - De aderlatingen 'coup sur coup' hebben, een eeuw en langer geleden, niet belet, dat vele menschen van een longontsteking herstelden; het boren van een groot aantal gaten in den schedel van iemand, die, na een val op het hoofd bewusteloos bleef, heeft zeker den dood van menigeen veroorzaakt, maar velen weêrstonden het toch en genazen. En zoo

was zeker de therapie bij de pokziekte van Prins Willem II geen gunstige invloed; maar het is, mijns bedunkens, niet mogelijk daarin de aanleiding tot de ‘noodlottige wending’ op 6 November 1650 te zien.

Nu moge zoo kort mogelijk iets gezegd worden omtrent de drie boven genoemde hoofdpunten.

ad 1. Ja, met den ‘bolus’ kunnen - meer aannemelijk dan met het ‘Julapium’ - onder anderen *strychnine* of *brucine*, of beide, in de maag van den Prins gekomen zijn. Die vergiften veroorzaken - afhankelijk van hoeveelheid en bijkomende omstandigheden meer of minder snel, zelfs binnen een uur - den dood, door stuipen (convulsiën).

ad 2. De zooeven genoemde vergiften, of de stoffen waarin zij voorkomen, (kraansoogen, kokkelkorrels enz.) hebben zulk een hevig bitteren smaak, zelfs in kleine hoeveelheid, dat het onmogelijk mag genoemd worden die iemand in een Julapium of limonade toe te dienen.

Den Prins werd echter, kort vóór zijn dood, de reeds vermelde *bolus* gegeven, bestaande uit *Diascordium* en *Lapis Bezoar*. Het eerste was een in die tijden beroemd mengsel van allerlei opwekkende middelen; de Lapis B. is een concrement, in de ingewanden van Aziatische geiten en andere dieren voorkomend, waaraan men een mystieke geneeskracht toekende. Echter werd ook een ‘Bezoar chymicum’ gebruikt, waarin onder anderen ‘butyrum antimonii’ voorkwam (een vergiftige stof welke den dood, voorafgegaan door ‘convulsiën’, kan ten gevolge hebben).

Wat kan nu de Prins als ‘bolus’ hebben ingenomen? De vraag: of men hem met dien bolus iets heeft *ingegeven*, laat ik daar. Een antwoord is niet te vinden.

Volgens de ziektegeschiedenis begint de verergering van 's Prinsen toestand, welke binnen ruim drie uren met den dood zal eindigen, omstreeks te vijf uren. Men meent toen ‘roborandi cordis causa’ dien bolus te moeten verordenen.

Ik veroorloof mij twee opmerkingen. De eerste ligt vóór de hand: die gecompliceerde bolus was te vijf uren blijkbaar niet in het ziekenvertrek aanwezig; moest hoogstwaarschijnlijk in een apotheek gehaald, misschien in haast bereid worden. De tweede mag men pessimistisch noemen, maar schijnt mij niet van belang ontbloot. Tot de personen die gevaar loopen het

nut te derven, dat de behandeling door geneeskundigen kan opleveren, of daarvan zelfs nadeel te ondervinden, behooren Vorsten, en de geneeskundigen zelve.

Dat het gezegde waar is voor de laatsten, doet hier niet ter zake. De Vorsten echter, in vele opzichten reeds bij gewone stervelingen achterstaande, verkeeren niet zelden in het bedoelde gevaar. Meer dan één geneeskundige aan het ziekbed, verschil van inzicht, bezwaren van volledig onderzoek en doortastend handelen, uit de verhouding tegenover den 'hoogen' lijder voortvloeiende, en wat niet meer, zijn invloeden, welke hier in aanmerking komen.

Voor het bijzondere geval van Prins Willem II heb ik hier evenwel het oog op den *bolus* die gereed gemaakt moest worden. Had de apotheker 'Bezoar animale', of moest hij 'Bezoar chymicum' bereiden? Heeft men hem gehaast, en misschien onthutst, door te wijzen op het dringende van des Prinsen toestand? Welk een veld van gissingen en mogelijkheden!

Het eenige wat wij weten is dat, volgens de ziektegeschiedenis, de Prins zich, na het nemen van Bolus en Julapium, *te kwart over zeven*, nederlegt, in afwachting eener 'blanda diaphoresis'. Van ongeveer dat tijdstip dus, tot 'circa semi-nonam', verergert de toestand hand over hand, en komen stuipen; en na half negen volgt de dood.

Ik stel op den voorgrond dat de mededeelingen in de ziektegeschiedenis, omtrent de drie laatste levensuren van den Prins, geen beschrijving zijn van een *onmiskenbare* vergiftiging door Strychnine, Brucine of Antimonium; maar meen daarna sterk te moeten drukken op het *uiterst bevreemdende* van een dergelijken doodelijken afloop eener vrij lichte pokziekte bij een volwassen mensch; terwijl vergiftiging den beschreven modus moriendi gereedelijk kan verklaren.

Ik moet het hier laten bij de aphoristische uitspraak: dat in elk geval de waarschijnlijkheid van iets 'accidenteels' als doodsoorzaak, mij veel grooter schijnt dan die van den dood als gevolg der 'noodlottige wending' van de pokziekte.

Te meer moet ik mij bekorten omdat hetgeen ik te zeggen zou hebben, voor een deel samenvalt met eenige nog noodzakelijke toelichtingen betreffende het boven omschreven punt.

ad 3. - Ik kan het niet ontveinzen, dat ik thans een weinig

in strijd kom met de meening, aan het einde der voorgaande verhandeling uitgedrukt.

De heer de Beaufort neemt aan, dat de Prins veel erger ziek was, dan uit het verhaal tot vóór den sterfdag schijnt te blijken. Men veroorlove mij op enkele punten in de ziektegeschiedenis zelve te wijzen; en daarbij van zelf iets uitvoeriger uiteen te zetten, waarom de dood van den Prins door de 'noodlottige wending' der pokziekte alleen, mij zoo onwaarschijnlijk voorkomt.

Wat de ziektegeschiedenis zelve betreft moet ik vooraf nog wijzen op een hoofdzaak. Ik heb tot nu toe gesproken van stuipen (convulsiones) aan den dood van den Prins eenigen tijd *voorafgaande*. Ik meen dat men uit de ziektegeschiedenis niets anders kon opmaken. Er wordt vermeldt: *te kwart over acht uren verergeren* 'koorts en oppressio'; dan volgt: 'et supervenientibus circa semi nonam primum brachii, deinde et aliorum membrorum convulsivis motibus, tandem et sputis fauces obsidentibus circa nonam exspiravit'.

Op grond dezer beschrijving schijnt mijne lezing mij de juiste te zijn. Het is echter denkbaar dat iemand zulks in twijfel trekt. Een geneeskundige, die, minder dan ik, bezwaar mocht hebben tegen de verklaring van den gang van zaken, in de laatste 3 à 4 uren van 's Prinsen leven, door de 'wending' der pokziekte zelve, zou zeker toch met de 'stuipen' eenigszins verlegen zitten, als mijne opvatting juist is. Daarentegen zou hij er op kunnen wijzen: dat in *het oogenblik van of kort vóór het sterven*, bij zeer uiteenloopende oorzaken van den dood, soms wel, soms niet, spiertrekkingen (vooral van het aangezicht, maar ook van de ledematen) voorkomen.

Hier staan wij dus niet alleen vóór een pathologisch vraagstuk, maar ook vóór een van tekst-kritiek. Ik meen dat de zoo even aangehaalde volzinnen: 'et supervernientibus....', daarna 'tandem et sputis....', slechts mijne uitlegging toelaten.

Is dit juist, dan neem ik verder aan dat de bedoelde volzinnen, evenals de overige 'historia', een betrouwbaar verslag van den ziektegang bij Prins Willem geven (al moet men den toenmaligen toestand der medische kennis en beschouwingen niet uit het oog verliezen). - Twijfel daaraan zou evengoed tot de onderstelling kunnen leiden, dat de toestand vóór den noodlottigen keer ongunstiger is voorgesteld dan hij werkelijk was, als tot de tegenovergestelde meening. Met het oog op den

onverwacht doodelijken afloop der ziekte, zou zelfs de eerste onderstelling niet de meest gewaagde zijn.

De ziektegeschiedenis nu gewaagt volstrekt niet van ernstige verschijnselen, of van toestanden die gevaar dreigden. De pokken waren ‘non malae notae’; en op den derden November vind ik vermeld: ‘pulsus fere ἀπὸρετος, respiratio similis sanorum, urinae laudabiles, pustulae egregie attollebantur’. - Den 5^{den} November wordt geconstateerd: ‘Nox quietior, pulsus concitatior cum aliqua oppressione, et paulo difficiliore anhelitu.’

Den zesden November, den dag waarop de Prins 's avonds tusschen 8½ en 9 uren sterven zal, meldt de ziektegesch iedenis: ‘Nox inquieta: oppressio tamen et jactatio paulo minor; jentavit pransus more solito; pulsus concitatus cum dyspnoea (ut fere 6-7 die, dum pus fit, dolor et febris augeri solent, et uti praedictum erat fore)’.

Wat ik hierboven schreef, schreef ik onder den invloed van twee overtuigingen.

De eerste was een overblijfsel eener sententieuse uitspraak van een mijner leermeesters uit den allereersten tijd mijner medische studie: ‘Veteres observarunt bene, sed ex observationibus male ratiocinati sunt’; de tweede deed mij aannemen dat ik, hetgeen in de ‘historia’ te lezen is, mocht beschouwen als aanteekeningen, *op de daarbij vermelde dagen gemaakt*.

Evenals veel, dat men op gezag heeft leeren gelooven, werd de eerste overtuiging in latere jaren langzamerhand geschokt; maar plotseling en verrassend was de ontdekking dat mijne tweede overtuiging allen grond miste: *de ziektegeschiedenis is*, namelijk, *na de lijkschouwing geschreven*.

Ik mag dat aannemen op gezag van prof. Boot te Amsterdam, die de ‘historia’ (als bijlage C in het boek van Wiselius opgenomen) met het handschrift, in de Bibliotheek der Kon. Academie van Wetenschappen aanwezig, heeft vergeleken. - En, evenals een onverstaanbaar cijferschrift, op eens leesbaar wordt, wanneer men eenmaal den ‘sleutel’ heeft gevonden, zoo wordt nu ook alles begrijpelijk wat mij - nog eenigermate vertrouwende op het ‘Veteres observarunt bene’ - verward en moeielijk scheen.

Wilde ik echter voor mijne stellige overtuiging *dat in de ziektegeschiedenis de toestand van den Prins in de twee laatste*

dagen opzettelijk te ongunstig is voorgesteld, alle gronden duidelijk in het licht stellen, dan zou een betoog noodig zijn dat door zijn medisch-pathologischen inhoud, zoowel als door zijn omvang, hier misplaatst zou wezen.

Het aantrekkelijke der hersengymnastiek, tot nog toe in het schrijven over dit vraagstuk gelegen, zou daarenboven vrij wat minder worden bij het voor geneeskundigen alleen begrijpelijk verdedigen eener ‘medisch-pathologische opvatting’, waarmede ik alleen zou bereiken: de waarschijnlijkheid aannemelijk te maken dat iets *niet* gebeurd is (dat de Prins namelijk niet door de pokziekte is gestorven).

Daarom zal ik mij bepalen tot het aanwijzen van hetgeen ook niet-geneeskundigen in het oog moet vallen; en van vrij opmerkelijke ‘kleinigheden’ in de ziektegeschiedenis.

Men leze, na het boven gezegde, naast elkander de ‘observationes’ (zoo letterlijk mogelijk in het Hollandsch overgebracht) van 6 November, door de geneeskundigen, en wat de heer de Beaufort (blz. 59) omtrent den toestand van den Prins op dien dag mededeelt (Journaal van Johann van Kerckhoven), waarvan ik alleen hetgeen van belang is overneem:

6 November. Onrustige nacht: de oppressie en woeligheid echter een weinig minder; ten minste schenen zij den hoogen lijder en den geneesheeren niet erger. De dorst sterk; de puisten etterend, de urine bijna troebel. Het ontbijt wordt op de gewone wijze genomen. De pols versneld met dyspnoea, moeielijk ademen (zoo als gewoonlijk op den zesden-zevenden dag, als zich etter vormt, pijn en koorts toenemen, en zoo als voorspeld was dat het zijn zou); na een zetpil volgt goede ontlasting. (Ik sla nu eenige onbelang-

Zondag 6 November, terwijl Kerckhoven zich kleedde, kwam Dr. Hayes bij hem, met de mededeeling dat de Prins niet goed geslapen had, en dat hij zijn toestand niet zonder zorg vond. Kerckhoven deelde dit aan zijne vrouw mede, en vervolgens in de kerk aan den Heer van Beverweerd. Toen hij uit de kerk terugkwam, hoorde hij dat de Prins zich beter gevoelde en wat bouillon had gebruikt, terwijl de koorts zeer was verminderd; wat later vernam hij nog dat de prins een appel had gegeten, en dat alles heel goed ging..... terwijl

rijke opmerkingen over de pokpuisten over. K.)
Geene andere dan de beschreven verschijnselen. Te ongeveer 5 uren nemen de koorts en de oppressie toe; vele puisten zijn open gebarsten. Om de oorzaak (welke wij in scherpe dampen zochten) te bestrijden, en de hartswerking te versterken, verordenen wij eenen bolus van diascordium en lapis Bezaor, welke te kwart over zeven, in tegenwoordigheid van alle geneeskundigen wordt ingenomen, waarna zonder eenig bezwaar, van een Julapium wat wordt gedronken.
(Nu volgen de vroeger reeds genoegzaam toegelichte volzinnen omtrent de ‘convulsivi motus’ en het sterven.)

Dr. van der Straten om half vijf bericht had gegeven (aan de Prinses Amalia van Solms) dat alles goed ging. - Toen Kerckhoven.... de torenklok reeds acht uren hoorde slaan, reed hij naar het Binnenhof terug. Daar vernam hij dadelijk van Schomberg dat de toestand zeer verergerd was; hij begaf zich hierop naar de Prinses, ten einde haar zoo voorzichtig mogelijk hiervan kennis te geven; deze ontstelde zeer, want men had haar 's middags aan den maaltijd nog gezegd dat de Prins buiten gevaar was. Uit de vertrekken der Prinses terugkeerende, kwam Kerckhoven den chirurgijn tegen, die hem in het oor fluisterde: ‘De Prins is dood of zoo goed als dood.’

De op schrift gestelde ‘observationes’ der geneeskundigen, in de linkerkolom, zijn een model van onbegrijpelijkheid en onvolledigheid. Ik vestig alleen de aandacht op de vermelding van het ontbijt, terstond gevolgd door ‘de pols versneld met dyspnoea’ (fraaie samenkoppeling!) En dan, tusschen de haakjes, de volmaakt overbodige vermelding dat... iets anders voorspeld was! Want: de *polsversnelling* en de *dyspnoea* verwonderen den schrijver niet, hij heeft ze zelfs voorspeld, omdat, n.b. pijn en koorts, bij pokken op den zesden-zevenden dag plegen toe te nemen. Wat is er te begrijpen van *pijn* (welke pijn, en waar?) die bij pokken op dien tijd erger wordt? Aan den toestand der huid denkende, zou men een zin aan de mededeeling kunnen hechten; maar er wordt geen woord van gerept.

In de ziektegeschiedenis wordt niets vermeld van hetgeen er tusschen 's morgens vroeg en 's namiddags vijf uren gebeurd is. Daarom liet ik de kolom rechts naast het uittreksel uit de ziektegeschiedenis drukken. Commentaren zijn daarbij niet noodig.

De verergering te 5 uren, en nog meer die te ongeveer half acht komen onverwacht; nog onverwachter de dood te negen uren,

De verklaring van dien dood meenen de geneeskundigen den volgenden dag, bij de lijkopening, te ontdekken in den toestand der longen. Ik geloof dat zij geen ‘longontsteking’ hebben gevonden; maar onthoud mij van pathologische beschouwingen. Voor geneeskundigen, die dit mochten lezen, zal het ‘universi pulmones inflammati’ reeds veel beteekenen. Nog merk ik op dat ook de schedel geopend is; maar dat in het verslag der lijkschouwing niets wordt gevonden, dat het plotseling verergeren van 's Prinsen toestand en zijn sterven verklaart.

De geneeskundigen van den Prins nemen evenwel ‘algemeene longontsteking’ als oorzaak van den dood aan; en *nu eerst* wordt de ziektegeschiedenis geschreven. De ‘kleinigheden’, waarop ik boven doelde, zijn de volgende. Van den dag van 4 November wordt niets bijzonders vermeld; de Prins is zeer wel, maar aan het slot treft ons de mededeeling: ‘nulla dyspnoea, oppressio, etc.’ - Onsamenhangende, onvolledige, ordeloos opeenvolgende volzinnen zijn in aanteekeningen ‘ad lectulum aegri’, zoo als men het noemt, ook nog heden ten dage niet vreemd. Gewoonlijk laat men het bij het haastig opteekenen van het belangrijkste dat er *wel* is; waarom noteeren wat er *niet* is? Waarom vermeldt de ziektegeschiedenis van 4 November opzettelijk dat er ‘*geen* dyspnoea, oppressio, etc.’ is? (Dat ‘etc.’ is ook eigenaardig!) Het kon den geneeskundigen, die in het geheel aan geen longziekte gedacht hebben, toen even onverschillig zijn, als dat bijvoorbeeld de Prins geen hoofdpijn had.

Een tweede ‘kleinigheid’ treft ons den volgenden dag, 5 November. Vermeld wordt: ‘pulsus concitatior cum aliqua oppressione, et paulo difficiliore anhelitu’. Genoeg om bij het (vermeende) vinden van longontsteking in het lijk, als ‘observatie’ dienst te doen; niet zóó veel dat de lezer zich moet verbazen, waarom het denkbeeld van longontsteking bij den behandelenden medicus niet opkomt.

Nu volgt de boven reeds medegedeelde verwarde beschrijving van den toestand 's morgens van den zesden November: oppressio minor maar een ‘pulsus concitatus cum dyspnoea’; welke dyspnoea op de boven reeds gekenmerkte zonderlinge manier begrijpelijk wordt geacht.

Daar ‘dyspnoea’ of belemmerde, benauwde ademhaling volstrekt geen verschijnsel der pokziekte als zoodanig is; daar men ook in het jaar 1650 wel wist, dat dyspnoea van een ziektetoestand der luchtbuizen of der longen afhangt; terwijl verder de steller van het verslag der lijkschouwing bij de beschrijving van den toestand der longen zelf opmerkt, dat die toestand de dyspnoea verklaart - staan wij voor een moeielijk geval!

Ik beschouw den schrijver der ‘historia’ niet als een misdadigen falsaris, wanneer ik het vermoeden durf uiten: dat, na het vinden der (vermeende) longontsteking in het lijk, de dyspnoea van 4 tot 6 November in de ziektegeschiedenis *gebracht*, of zeer overdreven voorgesteld is.

In plaats van die gewaagde meening hier te verdedigen, wijs ik nog op een ‘kleinigheid’. Bij de beschrijving van den toestand der longen verontschuldigt zich de steller over het niet denken aan longontsteking, op grond, o.a. van: ‘nulla tussis’. Bij het beredeneeren van de zaken, de dan volgende ‘consideratiën’, geschiedt dat nogmaals, maar nu leest men (onder no. 5) ‘vix ulla tussis’.

Doch pathologie genoeg! Wanneer ik nu niet dwaal door aan te nemen, *dat er geen longontsteking bestond*, die het plotseling verergeren van 's Prinsen toestand en zijn dood begrijgelijk zou maken, wat is er dan Maandag 6 November 's avonds gebeurd? Ik weet het niet. Ik heb alleen de voornaamste gronden in het licht gesteld, waarom het mij waarschijnlijk voorkomt, dat de dood van den Prins noch door den gang der pokziekte, als zoodanig, noch door eene, gedurende het leven niet herkende, longontsteking is veroorzaakt. Voor mogelijke ‘accidenteele’ invloeden gaf ik boven eenige (misschien gewaagde) vingerwijzingen. Maar andere ‘accidentia’ zijn niet uitgesloten.

En ten slotte herhaal ik wat ik in het begin reeds zeide: dat ik iedereen zou aanraden, niet te veel gewicht aan mijne meening te hechten. Neem ik de feiten, welke ons ter beschikking staan, als grondslag, dan kan ik geen andere meening verdedigen. Maar de ‘historia’ is een uiterst gebrekkig document. Ik veroorloofde mij critiek van hetgeen er in staat. Maar hoeveel staat er misschien *niet in*, dat toch feitelijk gebeurd kan zijn, en waargenomen en medegedeeld had kunnen worden!

Zoo moge de ‘opvatting’, naar welke de Prins aan de pokziekte is gestorven, bezwaren hebben, welke ik breed heb uitgemeten - ik zou, indien wij eens het boek ‘dat met zeven zegelen gesloten is’ konden raadplegen, niet verbijsterd zijn wanneer dan die opvatting toch de juiste bleek te zijn.

W. KOSTER.

Uit de geschiedenis der klassieke Philologie.[1)]

De grondlegging der Duitsche ‘Alterthumswissenschaft’: Winckelmann, Wolff, Niebuhr.

Ieder volk schenkt iets eigenaardigs aan de algemeen menschelijke beschaving. Om van de oude volken te zwijgen, Italianen, Spanjaarden, Franschen, Engelschen, Nederlanders vermeerderden ieder op hunne wijze het geestelijke kapitaal der menschheid; eerlang zullen de Russen opstaan om ook van hunne zijde den menschelijken geest in eene richting te leiden, waarin hij nog nooit geleid werd. Op het verschil van nationaliteit berust de oneindige geestelijke rijkdom van het menschelijk geslacht.

In de volgende bladzijden zullen wij ons bezighouden met de ontwikkelingsgeschiedenis der klassieke studiën in het eind van de vorige en in het begin van de tegenwoordige eeuw en daarbij zullen wij in de eerste plaats onze aandacht te vestigen hebben op de Duitschers.

De Duitsche stammen behooren tot de later aangekomene in de wereldgeschiedenis; eerst Karel de Groote trok ze geheel binnen den kring van het christenrijk. Zij brachten uit de ontwikkeling van hun voortijd voor de west-Europeesche beschaving een hoogst gewichtige gave mede: een innig gemoedsleven met diepen beschouwenden ernst. In den aanvang waren het de idealen der Romaansche wereld, die met groote innigheid door hen werden aangegrepen. Duitschers trokken over de Alpen om aan het heilige Roomsche rijk zijn ouden luister weer te geven; betrekkelijk kort na den ondergang van het

1) Zie *de Gids* van December 1888.

Germaansche heidendom vond het Katholicisme in niet geringe mate ook bij de Duitschers eene innige oprechte aanhankelijkheid.

Eerst met de Hervorming vangt de Duitsche geest aan geheel en al zichzelf te zijn. Die beweging echter, op godsdienstig gebied begonnen, werd vooreerst niet voortgezet. De dertigjarige oorlog en de daaropvolgende stoffelijke en zedelijke onmacht der Duitsche natie vormen een verschrikkelijk intermezzo in Duitschlands geschiedenis. Eerst in het begin der 18e eeuw wordt de draad weder opgevat en begint eene echt Duitsche beschaving zich te grondvesten. Er ontstaat dan eene Duitsche muziek, - misschien datgene waarin zich het echt Duitsche zieleleven het zuiverst weet uit te storten, - een Duitsche letterkunde, eene Duitsche wijsbegeerte en wetenschap, eene Duitsche beeldende kunst. Eerst in de 19e eeuw was het Duitsche volk geworden wat het worden kon, en verkreeg het, - hoeveel later bijv. dan Frankrijk, - zijn evenredigen invloed op west-Europa.

Dat ontwakende geestelijke leven van Duitschland was ook een soort van Renaissance. Zoo trachtte immers Lessing aan de oud-klassieke kunstwerken zijne denkbeelden omtrent het schoone tot klaarheid te brengen; zoo had zich een Goethe geheel van den geest der oudheid weten te doordringen, zoo studeerde geen beeldende kunst ijveriger naar de antieken, - wellicht niet altijd tot haar voordeel, - dan de jongere Duitsche van Rauch en Cornelius.

Evenzoo was ook de verheffing der Duitsche wetenschap in de eerste plaats eene verheffing der klassieke studiën. Dit was reeds op zichzelf in de 18e eeuw zeer begrijpelijk, vooral in Duitschland, waar de Hollandsche philologie zulk een machtigen invloed uitoefende. Het onderricht der klassieke letteren verkeerde in Duitschland in een droevigen staat: de geest ging onder in de schoolschheid der vormen. Om daarin verbetering te brengen, werd in 1737 de Göttinger Universiteit gesticht, de beroemde Georgia Augusta, dierbaar aan ieder Duitsch hart, die zich wel niet tot de hoogte van Leiden wist te verheffen, maar toch zeer spoedig een gezegenden invloed begon uit te oefenen. Grooten roem verschafte aan die Universiteit vooral Christian Gottlob Heyne, een man, die in zijn vaderland geheel onopgemerkt gebleven was, doch op aanbeveling van den beroemden

Leidschen Hoogleeraar Rhunckenius in 1753 te Göttingen tot professor in de klassieke letteren benoemd werd.

Wanneer echter de Duitsche geest bij haar ontwaken zich zoo bijzonder tot het oude Hellas gevoelde aangetrokken, dan kan het ons niet verwonderen dat zij in de studie der oudheid iets anders zag dan er gewoonlijk in gezien werd, en de traditioneele wegen dier studie zeer spoedig door haar werden verlaten. In de eerste plaats voerde zij het philologisch-historisch onderzoek op een terrein dat het vóór dien tijd eigenlijk nog nimmer betreden had, dat namelijk der talrijke overblijfsels van oude Grieksche en Romeinsche kunstwerken.

Deze hadden sedert de dagen der Renaissance niet opgehouden de algemeene aandacht tot zich te trekken. De meesters der Renaissance beschouwden ze met een in zekeren zin oppervlakkig kunstenaarsoog. Zij genoten er van wat een verwante geest eenvoudig, door ze om de wille van het genot te beschouwen, er van genieten kon. Dat een kunstwerk uit vroegeren tijd zonder verklaringen nooit ten volle verstaan kan worden, daaraan werd door hen niet gedacht. Hinderde hen de geschonden staat dier oude beelden; welnu het was een kleine moeite ze even te herstellen.

Nadat nu de geest der Renaissance van Italië geweken en het schoone dier kunstwerken niet meer zoo in de eerste plaats de aandacht trok, kreeg vooral Rome zijn antiquaren en archaeologen, lief hebbers, die er op uit waren van die talrijke beelden allerlei zoogenaamde uitleggingen te geven. Voor het meerendeel meende men er afbeeldsels van Romeinsche helden in te vinden; toch waren zij, gelijk wij thans zeker weten, meest alle van Griekschen oorsprong, of copieën naar Grieksche modellen. Ook met kwesties van tijdsbepaling hield men zich bezig. Als men bijv. een Coriolanus meende ontdekt te hebben, was men ook volkomen ingelicht omtrent den tijd waarin zulk een beeld vervaardigd was, namelijk onder de Republiek. Evenzoo maakte men eene schifting tusschen Romeinsche en Grieksche kunstwerken, want ook zulke waren er onder al die overgebleven schatten, daaraan twijfelde men niet Zoo had bijv. de haarbos boven op den kop van het paard van Marcus Aurelius zoo wat den vorm van een uil. Een uil wijst onmiddelijk naar Athene. Wie twijfelt nog, dat een attisch kunstenaar dat beeld vervaardigd heeft?

In de 18e eeuw werd de belangstelling voor oude kunstwerken zeker niet minder. Alle beschaafde landen van Europa hadden toen hunne kunstlief hebbers, die zich vooral met zulke, betrekkelijk gemakkelijk verkrijgbare, kunstwerken als munten en gesneden steenen bezig hielden, doch ook andere niet verversmaadden. Ook was de Rococo-stijl niet af keerig van de antieken; hij kon bij zijn versieringskunst ook zoogenaamd antieke figuren best gebruiken, ja in een 18e-eeuwsche zaal of wandelpark kon men antieke beelden niet missen; wat zij voorstelden kwam er minder op aan. Zeer werd ook in het midden van die eeuw de aandacht getrokken door de opgravingen van Herculanum en Pompeji

Eenige der kunstkenners van dien tijd waren dan ook volstrekt met die oude Romeinsche archaeologen niet meer in eenen adem te noemen. De Fransche graaf Caylus was een buitengemeen fijn waarnemer. Hij vroeg als het ware aan die oude kunstwerken zelf, hoe zij gemaakt waren en had een juist oog voor verschil van stijl. Hij begreep ook wel, dat die verschillen afhankelijk waren van verschillen van tijd en volk, doch hij bezat van de oude volken eigenlijk geen kennis, dan door de dikwijls niet zeer belangrijke oude kunstwerken, die hij bestudeerd had. Hij had bovendien geen flauwe voorstelling van geleidelijke historische ontwikkeling. Het spreekt dus wel van zelf dat hij nooit tot de historische verklaring van de oude kunst kon komen, Ook Duitschland bezat zeer bekwame kunstkenners, vooral Lippert en Hagedorn, en aan de Leipziger Hoogeschool gaf Christ, die daar in 1739 professor werd, reeds een college over archaeologie, en zeer zeker had deze geleerde heel wat meer begrip van historie dan Caylus.

Toch kunnen al die mannen ter nauwernood als voorloopers gelden voor den werkelijken grooten geest, die het eerst een deugdelijk beginsel van orde in dien onmetelijken chaos van beelden en steenen en munten en vazen bracht en werkelijk de beteekenis dier voorwerpen wist aan te geven.

Johan Joachim Winckelmann[1] werd in het jaar 1717 te Stendal in Brandenburg, als zoon van een armen

1) Over Winckelman is verbazend veel geschreven. Van het hoogste belang zijn zijne brieven in de uitgave zijner werken van Fernow e.a., die Goethe de aanleiding geven tot zijn bekende verhandeling: Winckelmann.
Zijn beste biograaf is Justi.

schoenmaker geboren. Hij werd voor den geestelijken stand bestemd, en bezocht, behalve de school in zijn vaderstad, ook het Keulsche gymnasium te Berlijn en de universiteit Halle. Het meeste echter dankte hij aan eigen studie, en hij verkreeg eene veel grootere vaardigheid in het verstaan van oude Grieksche en Latijnsche schrijvers, dan toen ter tijd in Duitschland algemeen was. Toch had hij, hoe hard hij ook studeerde, zeer weinig aanleg voor een kamergeleerde. Vurig verlangde zijn ziel, de groote wereld te zien. Rome, Parijs, met al hunne heerlijkheden, en ook zijn oude schrijvers waren voor hem eene wereld, waarin hij met volle ziel leefde. Hij had dan ook in zijn gevoelens en levensopvattingen iets zeer antieks, in den zin van het zuiver menschelijke. Vriendschap was voor hem de schoonste bloesem des levens; hij had de sterkste behoefte aan zijn medemensch, hij moest aanhooren en mededeelen, zijn grootste geluk was in zijn waarde erkend te worden.

Deze Duitsche Petrarca echter vond in zijn vaderland geen omgeving, waarin hij gedijen kon. Duitschland was toen nog te klein voor groote mannen. Iemand van de buitengewone gaven van een Winckelmann kon men slechts gebruiken òf als Hauslehrer, òf om bibliotheken van aanzienlijke boekenlief hebbers te ordenen, òf op een school om ‘ruwe smerige jongens’ - zooals zijn biograaf Fernow zich uitdrukt - dag in dag uit de beginselen van lezen en schrijven te leeren. Gedurende vijf jaren was hij namelijk conrector te Seehausen; het plan, geestelijke te worden, had hij opgegeven. De inkomsten, aan dat conrectoraat verbonden, waren uiterst gering, zoodat hij dikwijls aan vermogende lieden om een maal eten verzoeken moest. Slechts des nachts kon hij een oogenblik zich zelf zijn in de uren van studie, die hij aan den slaap onttrok; 's morgens te zes ure ving de geestdoodende arbeid weder aan. Eindelijk, in de wanhoop des harten, ‘uit het stof van zijn school waagt hij het’ - zoo luidt zijn uitdrukking[1)] - ‘een brief te brengen onder de verlichte oogen’ van zijn Excellentie den Saxischen minister graaf Bünau. En hij was werkelijk zoo gelukkig eene plaats te verkrijgen met eene belooning van 80 thalers 's jaars aan diens bibliotheek op het kasteel Nöthenitz bij Dresden. De edele graaf had namelijk in Winckelmann een geschikt werktuig ont-

1) Brief No. 4.

dekt om voor hem in zijn schitterende boekenverzameling te werken en hem daardoor aan litterairen roem te helpen, dien hij vooral door het schrijven van eene rijksgeschiedenis hoopte te verwerven.

Van Nöthenitz uit bezocht Winckelmann herhaalde malen de kunstverzameling van Dresden. Het onbestemde streven van zijn ziel krijgt daardoor voor het eerst vaste richting. ‘God en de Natuur’ - schrijft hij aan zijn vriend Berendis[1] - ‘hebben van mij een schilder, een groot schilder willen maken en beiden ten trots moest ik predikant worden. Nu is èn de predidant èn de schilder in mij te gronde gericht, doch mijn gansche hart hangt aan kennis van schilderkunst en oudheden.’ Levendiger dan ooit was thans de stem in hem ontwaakt, die naar Rome riep, waar de grootste schatten der oudheid waren bijeenverzameld. Het werd den armen geleerde benauwd om het harte; thans geen onbestemde aandriften meer, een hoog levensdoel treedt duidelijker en duidelijker hem voor oogen. Hij gevoelt dat er iets groots met hem dreigt te gronde te gaan. Reeds lang is hij de 30 jaar voorbij en nog heeft hij niet kunnen toonen, wat hij zich bewust was te zijn. Er is niemand, die er aan denkt, in het belang der wetenschap hem de hand te reiken.

Daar wordt hem een reddingsplank toegestoken. De pauselijke nuntius Archinto, die naar Winckelmann's verzekering eene schoone maitresse had en weleens een bekeerling wilde maken[2], en bovendien meende dat een zoo bruikbaar man als Winckelmann te Rome met al zijne bijzondere en publieke verzamelingen wel te pas zou kunnen komen, opent hem uitzicht op eene plaatsing aldaar, mits hij Katholiek werd. Winckelmann, die daar vroeger reeds over gedacht had en voor wien het verschil van Katholicisme en Protestantisme, zooals voor niet weinigen in dien tijd, een verschil van vormen was, had daar dadelijk geneigdheid toe, doch bleef langen tijd in onderhandeling, omdat hij niet gaarne met een kluitje in het riet wilde gestuurd worden en omdat een man, die zulk eene behoefte gevoelde met zijne medemenschen op een goeden voet te staan, er maar niet toe kon overgaan een stap te doen, dien hij vreesde, dat velen van hem vervreemden zou. Toch was het hem bij slot van rekening

1) Brief No. 14.

2) Brief N°. 18.

onmogelijk anders te handelen. In den zomer van 1754 ging hij over. Hij zou buiten twijfel in Rome een plaats vinden. Ook het Katholieke Saxische hof zou zich thans zijner aantrekken.

Eerst arbeidde Winckelmann nog een jaar in Dresden. Daar schreef hij zijne *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke*. Dat boekje maakte grooten opgang. Aan Lessing gaf een der opmerkingen van Winckelmann aanleiding tot het schrijven van zijn *Laocoon*. Daarna werkte Winckelmann onafgebroken in Italië. Daar vond hij vooral in de kardinalen Tassonei en Albani veel edeler en vrijzinniger beschermers dan hij toen ter tijde in Duitschland, - nog bestond daar geen Weimarsche kring, - ergens zou gevonden hebben. Men wist allerlei betrekkingen voor hem te vinden, die hem volkomen vrij lieten en hem ten slotte zelfs in finantieel vrij gunstige omstandigheden brachten. Ook droeg dat alles niet het karakter van eene belooning voor zijne bekeering; men wist met welk een man men te doen had en steunde hem uit liefde voor de zaak. Het is eene hoogst merkwaardige beschikking, dat een der edelste vruchten van den Duitschen geest, sedert deze zich door Luther van Rome vrijgemaakt had, eerst in den dampkring der curie tot rijpheid kon komen. Toen Winckelmann later een bezoek aan Duitschland wilde brengen om zijn vrienden weder te zien, was het hem onmogelijk verder te komen dan Weenen. Het was alsof alles op hem viel. Hij moest en zou naar Italië terug. Op die terugreis is hij te Triest vermoord geworden (1768).

In zulk eene mate had deze Duitscher zich met Italië vereenzelvigd. Hij had een wijsgeerig onderzoekenden geest en degelijke kennis uit zijn oud vaderland medegebracht, doch voor de diepste neiging zijner natuur, het schoone te zien en te doorgronden, vond hij eerst in Italië ruimte van beweging en eene omgeving, die hem verstond. Bovendien waren studiën als die van Winckelmann alleen in Italië mogelijk. Waar vond men musea als die van Rome, waar vond men een Herculanum en Pompeji? Wat te Dresden begonnen was, kon slechts te Rome worden voortgezet. De litteraire kennis der oudheid werd thans door kunstkennis aangevuld. Winckelmann stelde zich daartoe in aanraking met kunstenaars. Gelijk hij reeds te Dresden veel met den schilder Oeser omging, zoo werkte hij te

Rome met Raphael Mengs. Hij oefende zich in het zien van kunstwerken.

Op zoodanige wijze werd van zelf eene wetenschappelijke archaeologie geboren. Als men nagaat wat die wetenschap vóór Winckelmann was, dan krijgen wij werkelijk bij het lezen zijner werken den indruk van eene schepping uit niets. Toch lag dat evenmin in zijne macht als in die van eenig menschenkind. De zaak is, dat hij niet op de schouders zijner voorgangers stond, maar zijne grondslagen wijselijk elders zocht. Hij verbond de oefening om kunstwerken te zien en te verstaan met de philologisch-historische kennis zijner vroegere studiën, - twee zaken die tot nog toe volkomen gescheiden waren, - en de philoloog, die meer dan de meeste gildebroeders van zijn tijd de oudheid met verwanten geest aanschouwd had, zag op eenmaal de gansche kunstwetenschap der toekomst voor zich. Hij zag die zeker nog in zeer onvaste omtrekken, maar hij zag die toch, om zoo te zeggen, geheel. Hij verwierf zelfs minder positieve resultaten dan de eerste baanbrekers der wetenschap gewoonlijk bereiken, maar zelden heeft een voorganger aan een volgend geslacht zoo in bijna alle onderdeelen den weg weten af te bakenen als hij. En toch, hoe kort was zijn eigenlijke wetenschappelijke loopbaan. Nadat Rome zijne Duitsche boeien geslaakt had, leefde hij nauwelijks nog 14 jaar.

Winckelmann heeft in al die torsen der musea het eerst eene Grieksche kunst weten te ontdekken, een Grieksche kunst, zooals die zich als een produkt van land en volk in den loop der eeuwen ontwikkeld heeft. De kunstwerken, die hij kende, waren zooals wij thans weten, zoo goed als geen van allen Grieksche kunstwerken uit den bloeitijd en toch was zijne voorstelling in hoofdzaak juist. De kunst, die hij voor zich zag, was eene Grieksche, maar eene Grieksche in latere kopien, uit den tijd van het verval. Zeer dikwijls heeft dan ook Winckelmann voor origineelen gehouden, wat wij met den eersten oogopslag als kopie erkennen, maar toch had hij een zeer duidelijk besef, dat niet al die kunstwerken origineel waren. Hij begreep ook, dat bij slot van rekening Griekenland in Griekenland zelf moest worden opgezocht, - juist dat waarmee men in den laatsten tijd meer geregeld is begonnen. Waarschijnlijk zou hij ook bij langer leven Griekenland niet onbezocht gelaten hebben. Vooral had hij het oog op Elis gevestigd; onder het slik van

den Alpheios, op de plaats van het oude Olympia, lagen groote schatten verborgen. Men weet hoe die eerst in onze dagen voor den dag gebracht zijn.

Die Grieksche kunstwerken van welke gewoonlijk niemand begreep, wat zij voorstelden, konden - Winckelmann zag dit het eerst ten volle in - slechts als voorstellingen uit de Grieksche mythologie verklaard worden. Die verklaring kon worden gegeven, omdat wij de mythologische verhalen uit de oude schrijvers kennen. Winckelmann gaf een belangrijk werk uit, *Monumenti inediti*, waarin tal van kunstwerken goed afgebeeld en door verklaringen verstaanbaar gemaakt werden. Niet weinig zijn daarbij zijne tekortkomingen. Zijn groote fout is, dat hij veel als mythologische voorstelling verklaart, wat het niet is. De Grieksche kunst geeft ook niet weinig voorstellingen uit het menschelijke leven. Toch is niets voor haar meer karakteristiek dan hare voorliefde voor mythologische, d.i. religieuse stof. In het algemeen zijn Winkelmanns *Monumenti* de waardige voorloopers van de archaeologische publicatiën onzer dagen.

Zeer leerrijk is het dat Winckelmann bij al zijne studiën van de praktische bedoeling uitging, den smaak te ontwikkelen en den kunstzin te veredelen. Daartoe moest men zich nauwkeurig rekenschap geven van het schoone, zooals het zich aan schoone, vooral aan Helleensche, kunstwerken voordeed en deze kon men weer niet behoorlijk verstaan zonder omvangrijke litterair-historische studien. Van zelf, zonder opzet, kwam bij hem de aesthetiek tot archeologie en kunstgeschiedenis. Winckelmann's hoofdwerk is zijne *Geschichte der Kunst des Alterthums*. Daarin geeft hij, naar zijn eigen verklaring, niet slechts een geschiedenis in den gewonen zin des woords, ‘een verhaal van de veranderingen, die de kunst in den loop der tijden ondergaan heeft,’ maar een in de beteekenis van het Grieksche woord historie, een verzameling van allerlei merkwaardige zaken. Zijn doel is al datgene bijeen te verzamelen, wat het verschijnsel der kunst bij de oude volken, vooral bij de Grieken, verklaren kan. Vooreerst behandelt hij den oorsprong der kunst; dan houdt hij zich bezig met de kunst der Aegyptenaren, Etruriërs en Grieken; met die der beide eersten echter slechts om de wille van de laatste; hij had het zeer juiste besef, dat men eene eigenaardige kunstontwikkeling slechts goed begrijpt door eene andere er nevens te zien. Door een geheel juist gevoel

geleid, duidt hij aan, dat onder de in Etrurië gevonden kunstwerken de Grieksche stukken van de echt Etrurische moeten onderscheiden worden; vele der latere archaeologen stonden in dat opzicht verre bij hem ten achter. Handelend over de Grieken toont hij aan hoe hun land en hun zeden de ontwikkeling hunner kunst bevorderden; duidelijk gevoelde hij den innigen samenhang van kunst en leven bij dat volk; zoo overziet hij geheel wat gymnastiek en wedstrijden ook voor de kunst geweest moeten zijn. De gymnasiën met hunne studiën van het naakt, de wedstrijden met hunne standbeelden van overwinnaars, Olympia met zijn mastbosch van beeldhouwwerken willen hem niet uit het hoofd. Hij gaat het menschelijke schoon na, hoe de Grieksche kunstenaars dat in hunne beelden weergaven in zijne verbazende verscheidenheid en eigenlijk was hij de eerste man van den nieuweren tijd, die iets van den griekschen godsdienst begreep, toen hij schitterend uiteenzette, hoe iedere Grieksche godheid een hoog ideaal van eene bijzondere menschelijke schoonheid weergeeft. Demeter is eene andere dan Hera, Hera eene andere dan Aphrodite, Aphrodite eene andere dan Athena, - de ernstige vrouw op leeftijd is eene andere dan de statige matrone, de statige matrone eene andere dan de bloeiende vrouw, die het mannenhart in verrukking brengt, deze weder eene andere dan de strenge fiere jonkvrouw, - en toch zijn al die goddelijke wezens in haar soort even schoon. Er is geen menschelijke heerlijkheid of de Griek heeft die opgemerkt en geidealiseerd in eene godheid. Winckelmann gaat verder na, hoe de Grieksche kunst het menschelijke lichaam in zijne onderdeelen heeft weergegeven, hoe zij de kleedij heeft behandeld, - natuurlijk moet daarbij ook onderzocht worden, hoe de Grieksche kleederdracht was; - met welke uiterlijke middelen Grieksche kunstwerken werden tot stand gebracht. Daarna komt hij dan tot de geschiedenis der kunst in gewonen zin. Hij gevoelt levendig, dat de verschillende kunstwerken naar hun stijl tot verschillende tijdperken der kunstgeschiedenis behooren gebracht te worden en dat die stijlen in hun opvolging eene ontwikkelingsgeschiedenis vertegenwoordigen. Ook is zijn onderscheiding van vier tijdperken van stijlontwikkeling, - de oude stijl tot Phidias, de hooge stijl van dezen en zijne volgers, de schoone stijl en de stijl van het verval, - tamelijk juist, gelijk ook zijne karakteristiek dier stijlsoorten veel treffends biedt. Zeer zeker heeft

hij verschillen van stijl gewoonlijk nog te duister gevoeld, zoodat hij nog bij lange na den stijl niet altijd juist weet te determineeren; hij brengt onophoudelijk het een of ander kunstwerk tot een stijl, waar het buiten twijfel niet toe behoort. Zeker echter is het ook, dat hij met zijn hulpmiddelen het bezwaarlijk verder brengen kon; hij kende niet als wij eene belangrijke reeks origineele Grieksche kunstwerken; hij kende er zoo goed als geene, waarvan de tijd van vervaardiging op grond van uiterlijke gegevens, - van inscriptien b.v., - volkomen zeker vaststond. - Daarop schetst Winckelmann dan, zooals hij het uitdrukt, de geschiedenis der kunst ‘naar de uiterlijke omstandigheden’. Hij stelt dan uit de talrijke berichten der oude schrijvers omtrent kunstenaars en kunstwerken een kunstgeschiedenis samen, waarbij hij ook geregeld tracht aan te toonen, welke invloed de groote wereldgebeurtenissen op de ontwikkeling der kunst uitoefenden. Men kan het het werk van Winckelmann aanzien, dat het geschreven werd vóór de opkomst onzer moderne historische wetenschap. De geschiedenis is hem nog te zeer iets uiterlijks, een ‘opeenvolging van veranderingen’. Ook is scheiding van eene uiterlijke kunstgeschiedenis volgens de letterkundige overlevering en eene volgens de kunstwerken zelf, een innerlijke dus, geheel in den geest van dien tijd gedacht. Men moet echter niet vergeten, dat het ook thans nog praktisch lang niet altijd mogelijk is die beiden behoorlijk met elkaar in verbinding te brengen, m.a.w. de werken der kunstenaars, waarvan wij bij de oude schrijvers, als Pausanias en Plinius lezen, onder de overgebleven kunstwerken terug te vinden. In ieder geval brengt Winckelmann in zijn boek de gansche stof bijéén, die bij eene waarachtige kunstgeschiedenis dient verwerkt te worden. Met dat verwerken kon hij nog niet geheel gereed komen, maar toch, dat hij dat alles bijeen bracht, toont reeds duidelijk hoezeer hij den samenhang gevoelde. Heeft dus Winckelmann zich niet volkomen weten te verheffen tot de opvatting der historie van onzen tijd, hij was toch een der geesten, die het meest die richting uitgingen. Van hoeveel historischen zin getuigt het bijvoorbeeld niet, dat hij de Grieksche kunst laat opkomen tegelijk met de vrijheid, dat hij den bloeitijd van een Phidias in verband brengt met de ontwikkeling van Athene's macht en zelfgevoel na de Perzische oorlogen. Wil men begrijpen, hoe ver in dat opzicht Winckelmann boven zijn tijd-

genooten stond, dan behoeft men slechts te zien wat de beroemde Heyne omtrent die bewering van Winckelmann opmerkt. Met een belachelijke philologen-voornaamheid maakt de Professor en Hofrath de opmerking, dat zulke dingen als de vrijheid was, met de kunst volstrekt niets te maken hebben. Rijkdom en zucht naar pracht, daarop komt het vooral aan. ‘Echter moet er dan nog iets bijkomen, dat de prachtliefde op gebouwen, beeldhouwwerken, schilderstukken en niet op tooneelspelen en andere “Lustbarheiten” richt’, iets wat de kunstenaar opwekt, en ‘dat is geen vrijheid, klimaat of iets van dien aard, dat is altijd iets toevalligs, een hof, een vorst, een maîtresse, een demagoog’[1]. Een maîtresse, - de brave Göttinger professor was tijdgenoot van madame de Pompadour en wist dat er een smaak à la Pompadour bestond. Bah! wat beteekent daartegenover een Grieksche vrijheidsoorlog!

Zoo gaf dan Winckelmann een gansch programma eener nieuwe wetenschap. Verbazend was de opgang dien hij maakte, niet het minst in zijn vaderland. Zijne geschriften werden in alle beschaafde kringen met groote belangstelling ontvangen. Al was Heyne tegenover Winckelmann zeer genadig uit de hoogte, en maakte hij op diens werk vele hoogwijze aanmerkingen, - onderscheidene daarvan, op onderdeelen betrekking hebbende, waren niet geheel onbeteekenend, - toch was hij daarom niet zonder waardeering. Winckelmann werd lid van de Göttinger Societeit van wetenschappen en de Göttinger Hofrath verwaardigde zich met hem in briefwisseling te treden; zij waren nog eenigszins oude kennissen uit den tijd van beider ellende. Heyne gaf later aan de Göttinger hoogeschool ook een college in archaeologie. De nieuwe wetenschap vestigde zich eerlang voor altijd aan de Duitsche universiteiten.

Heeft in het algemeen, gelijk wij opmerkten, de Duitsche beschaving veel aan die van Hellas te danken, dan is vooral Winckelmann hier de groote bemiddelaar; niemand die dat helderder ingezien heeft dan Goethe. Maar ook het buitenland gevoelde dat hier een verrassend nieuw licht ontstoken was; merkwaardiger wijs geen land levendiger dan Frankrijk. Zeer spoedig na hare verschijning werd de Geschiedenis der kunst in het Fransch vertaald. Vooral Diderot

1) In eene recensie van Winckelmann's werk, geciteerd bij Justi, deel II, p. 232.

wist de beteekenis van dezen Duitscher voortreffelijk te waardeeren. De Duitsche en Fransche geest mogen in vele opzichten elkaar afstooten, hier hadden zij een zeer nauw punt van aanraking en nog heden ten dage is de Fransche kunstwetenschap de meest vaardige zuster van de Duitsche.

Doch niet slechts door het openen van nieuwe wegen toonde Duitschland de zelfstandigheid zijner klassieke studiën, in niet mindere mate ook door het herscheppen van het oude. De man die hier zijn volk voorging, was in zijn gansche karakter en al zijn gedragingen een toonbeeld van trotsche, dikwijls ruwe en overprikkelde zelfstandigheidszin. In 1776 werd aan de beroemde Georgia Augusta een student ingeschreven van geheel buitengewone begaafdheid, F r i e d r i c h A u g u s t W o l f f, die reeds toen zich zijn krachten volkomen bewust was, - hij had zich reeds vóór dien tijd hoofdzakelijk door zelfstudie gevormd, - en weinig gevoelde van dien eerbied tegenover zijne beroemde professoren, die vooral in een aankomend student zoo gaarne gezien wordt. Reeds bij zijne inschrijving haspelde de jonge Wolff met die mannen, die gewoon waren dat iedere gereedelijk naar hun gezag zich voegde. Hij wilde ingeschreven worden als student in de philologie, terwijl tot nog toe philologische studiën als een aanhangsel van andere, vooral van theologische, beschouwd werden en ook in de praktijk de leeraren der gymnasiën eigenlijk theologen waren. De beroemde Heyne, Göttinger trots, was daar zeer tegen, de rektor maakte bezwaar, doch de student bleef op zijn stuk staan; hij wilde alléén in het vak zijner keuze studeeren, dat in zijn oog ook op zich zelf genoeg recht van bestaan had.

Dat zulk een student niet tot de vlijtigste collegehouders behoord heeft, zal niemand verwonderen. Hij had ook waarschijnlijk veel meer van zijn Göttingsche professoren kunnen leeren, dan hij er van geleerd heeft; jeugdige autodidacten bezitten uit den aard der zaak het talent van waardeeren niet. Heyne, aan veronachtzaming weinig gewend, gevoelde zich daardoor, vooral nu hij ze van een uitstekend student ondervinden moest, onaangenaam aangedaan. Hij heeft dan ook Wolffs buitengemeene verdiensten nooit kunnen erkennen en trachtte die zelfs opzettelijk te verkleinen. Wolff betaalde hem dat terug met niets ontziende bitterheid.

Het toont wel, dat er in Duitschland reeds een andere geest begon te heerschen, nu iemand als Wolff, die zoo weinig het talent bezat persona grata te zijn, reeds op 24 jarigen leeftijd, onmiddellijk na de uitgaaf van zijn eersteling, eene editie van het Symposion van Plato, tot professor te Halle benoemd werd. Daar bleef hij vijf en twintig jaar. Later zullen wij hem te Berlijn wedervinden. Tal van geschriften werden door hem in het licht gegeven. Hij maakte echter vooral ook als academisch leeraar een verbazenden opgang. Spoedig was hij vrij algemeen als eerste philoloog van Duitschland erkend.

Een eerste eigenschap van dezen autodidact was, dat hij niets liever deed dan anderen onderwijzen. Hij deed het echter met de geniaalste meesterschap en zijn onderwijs was bovenal opleiden tot zelfstandig denken en onderzoeken. Hij had ook de overtuiging, daarbij eene hooge roeping te vervullen; in zijn oog was hij de aangewezen man om het gymnasiaal onderwijs in Duitschland op de ware hoogte te brengen. Gelijk Winckelmann gevoelde, hoeveel de studie der oude kunst tot zuivering van de kunstsmaak van zijn tijd kan aanbrengen, zoo verwachtte Wolff in het algemeen voor eene krachtige geestelijke ontwikkeling van zijn volk bijzonder veel van eene deugdelijke studie der oude letteren. En werkelijk was hij hier de aangewezen voorganger. Eerst hij gaf der Duitsche philologie het bewustzijn, dat zij in niets bij de Hollandsche en Engelsche achterstond; Wolff kon met de grootste buitenlanders gerust in eenen adem genoemd worden. Groote dichters, kunstenaars, geleerden, industrieelen zijn reeds daarom ten zegen voor hun volk, omdat zij een edel nationaal zelfgevoel, de bron van nieuwe grootsche krachtinspanning, weten op te wekken. Wanneer echter eene natie in eene wetenschap bij hare naburen ten achterstaat, kan geen geleerde haar daarmee op den voet van gelijkheid brengen, dan door oorspronkelijkheid van opvatting en behandeling. Wolffs philologie was dan ook niets minder dan een aanhangsel op de Hollandsch-Engelsche. Hij was, zooals Niehbuhr het uitdrukte, de naamgevende stamvader, de Heros en Eponymos eener Duitsche philologie.

Oorspronkelijk was hij bovenal in zijne algemeene opvatting van den aard zijner wetenschap. Hij gaf van veertien tot zeventien uur 's weeks college in alle denkbare vakken van oudheidsstudie, behandeling van oude schrijvers, antiquiteiten, archeologie, chro-

nologie, historie, mythologie, geographie, stilistiek. In een college over encyclopaedie der philologie werd met wijsgeerigen geest de samenhang van het geheel, het doel en de waarde der oudheidsstudie in het licht gesteld. Wat Wolff daarbij voor den geest stond, weten wij uit een geschrift, later door hem uitgegeven: *Darstellung der Alterthumswissenschaft nach Begriff, Umfang, Zweck und Werth*. Hij is daarin schoolsch en systematisch, vol nauwkeurige onderscheidingen en onderonderscheidingen, gelijk het een echten Duitscher, vooral van dien tijd, betaamt. Doch in het wezen der zaak geeft hij eene omschrijving, die door vervolg van tijd bindend is geworden. Toen de meest wijsgeerige geest der Hollandsche philologen, Perizonius in 1690 zijn intreerede in Leiden hield, sprak hij ook over het nut en het doel zijner wetenschap; hij wist het niet verder te brengen dan tot de verklaring, dat zij diende om de ‘strengere’ wetenschappen, ‘rechtsgeleerdheid, theologie en politiek’ beter te kunnen beoefenen. Hoeveel hooger staat niet reeds in dit opzicht de 18-jarige Göttingsche student van 1776, die tegen wereldberoemde hoogleeraren volhoudt, dat zijne wetenschap iets anders te doen heeft dan de slavin te zijn van twee, drie andere. Ook Winckelmann werd door Wolff hooggeschat, - al is hij wel nooit in de fijnheden der kunstwetenschap doorgedrongen, - en de verbinding van philologie en archaeologie, die immers aan eenige universiteiten reeds praktisch had plaats gegrepen, kreeg bij hem eerst eene theoretische rechtvaardiging. Uit verschillende bronnen, uit auteurs, kunstwerken, opschriften, munten, moeten wij ons bekend maken met de ‘handelingen, lotgevallen, staatkundige, wetenschappelijke, huiselijke toestanden, kunsten, wetenschappen, zeden, godsdienst, het nationaal karakter, de verschillende denkwijze der beide volken der oudheid, omdat wij eerst daardoor hunne werken grondig verstaan en met inzicht in hun inhoud en geest, met een aanschouwelijke voorstelling ook van het antieke leven, vergeleken met het latere en het tegenwoordige, genieten kunnen.’ Grammatica, kritiek, stijlleer zijn ook voor Wolff de eerste hulpmiddelen om tot het verstaan van een schrijver te komen, evenzoo is er eene zekere voorafgaande bedrevenheid en kennis noodig tot het verstaan van kunstwerken, doch de verklaring van het een zoowel als van het ander is eerst dan volkomen, wanneer zij in verband met het gansche volksleven begrepen worden. Wolff rekent hier

af met de oude opvatting van hetgeen men veelal met een nietszeggend woord ‘realia’ noemt. Om de oude schrijvers te verstaan had men, behalve grammaticale, ook zekere ‘feitelijke’ kennis noodig en deze bracht men bijeen in de noten en pralegomena der oude schrijvers of in afzonderlijke historische en antiquarische verhandelingen. Wolff echter wilde om zoo te zeggen niet van de verklaring van schrijvers tot antiquarische en historische studiën, doch omgekeerd van antiquarische en historische studien tot de verklaring der schrijvers komen. Voor hem was de philologie de wetenschap, die de oude menschheid in al hare levensuitingen wilde leeren kennen, en eerst door eene dergelijke studie, wanneer zij om haar zelfs wil gemaakt werd, zouden de oude schrijvers en kunstvoorwerpen werkelijk geheel verstaanbaar worden.

Vinden wij nu onder Wolffs geschriften ook eenig echt historisch werk, dat ons in een of ander opzicht de ontwikkeling van het volksleven leert gadeslaan, of wel den een of anderen ouden letterkundige of kunstenaar in het volle leven van zijn tijd tracht te plaatsen? In het minst niet. Het meeste, wat Wolff geschreven heeft, zou ook zeer goed door een Hollandsch of Engelsch philoloog hebben kunnen geschreven worden. Wolff gevoelde wat men behoefde en bracht op zijne collegiën alles bijeen, wat het leven der oudheid verklaren kon; doch hij verbond dat door het in een systeem te passen; om uit die doode stof, die losse ledematen een levend lichaam te maken, daartoe miste hij de einaardige macht. Goethe[1)] verhaalt ons, dat de Weimarsche kring in 1805 zoo gelukkig was, professor Wolff uit Halle in haar midden te zien; het kwam toen tusschen de Weimarianen en den grooten philoloog tot een verschil van opinie, dat volstrekt den aangenamen toon niet verstoorde, maar toch niet weg te ruimen was. Goethe en zijn vrienden waren van oordeel, dat zich uit de monumenten alleen, zonder eenige schriftelijke overlevering eene kunstgeschiedenis laat opbouwen. Wolff ontkende dat ten sterkste: echt historisch kon slechts iets zijn, dat uit directe schriftelijke overlevering stamde. Nu was zeker wat de Weimarianen zich voorstelden, slechts binnen engere grenzen mogelijk dan zij het zich dachten, maar toch was Wolffs volstrekte ontkenning zeer merkwaardig. Goethe

1) Annalen oder Tag- und Jahreshefte, 1805.

zag hier zulk een klove tusschen zich en den grooten geleerde, dat hij er onaangenaam door was aangedaan. En werkelijk, wat Wolff hier miste, was juist datgene, wat Goethe's innigst wezen uitmaakte: dichterlijk vermogen. Bij een dergelijk opbouwen eener kunstgeschiedenis speelt dit een overwegend groote rol. Doch het is bij elke hoogere historische studie geheel onmisbaar. Ook waar de historische voorstelling met de grootste nauwkeurigheid niets opneemt dan wat strikt uit schriftelijke bronnen is afgeleid, zijn toch de gegevens der bronnen de historie nog niet. De oude philologen wisten zich nooit voldoende van hunne schrijvers los te maken, en Wolff was in dat opzicht nog te zeer binnen den kring der oude philologie gebannen. Het was hem onmogelijk zich voor een oogenblik als het ware buiten de resultaten zijner philologische navorschingen te plaatsen om ze in dichterlijken geest tot een beeld der werkelijkheid te verbinden.

Hoe betrekkelijk weinig echter de oude philologie noodig had om moderne historische wetenschap te worden, vertoont zich, gelijk wij bij Bentley op konden merken, vooral ook duidelijk op het gebied der hoogere philologische kritiek. Wolff gevoelde met Bentley de nauwste geestelijke verwantschap. Hij onderzocht in Bentleyaanschen trant de echtheid of onechtheid van een paar redevoeringen van Cicero. Doch, merkwaardig genoeg, leidde bij Wolff ook de textkritiek van lieverlede tot eene meer historische kritiek, en in dit opzicht ging hij weder beslist verder dan eenig philoloog vóór hem. Een Fransch geleerde, Viloison, gaf het eerst de beide Venetiaansche codices van Homerus uit met tot nog toe onbekende scholien, waarin nog heel wat overblijfselen van de aanteekeningen der Alexandrijnsche geleerden, van Zenodotos, Aristarchos e.a. op dien dichter voorkomen. Met groote omzichtigheid, meende Wolff, moest het goud dier Alexandrijnsche wijsheid uit het slik der gewone scholiastenpraatjes worden opgediept; doch dat werk zou in hooge mate de moeite loonen. Ook omtrent den text van Homeros, hoe die in dien Alexandrijnschen tijd er zoowat uitzag en hoe die oude geleerden dien zoo ongeveer behandelden, kon uit die Venetiaansche scholien een geheel nieuw licht opgaan. Wolff vatte toen het plan op Homerus uit te geven, bij benadering in den vorm, waarin een Grieksch geleerde het gedaan moet hebben, die van de text-kritische studien der Alexandrijnen gebruik kon maken.

De gang van Wolffs redeneering was daarbij ongeveer de volgende. Wij willen den waren text van Homeros kennen, maar welken waren text? In den loop der tijden heeft Homeros er tamelijk verschillend uitgezien; hoe hooger men opklimt, des te dichter bij de waarheid. Hooger dan tot den text der Alexandrijnen zullen wij wel niet kunnen opklimmen, maar is dat de oudste text? Wanneer zijn de oude Grieken het schrift gaan gebruiken? Wolff komt tot de conclusie: niet veel vóór den aanvang van de 6e eeuw v. C. Maar nu zijn de Homerische gedichten zeker ouder. Hoe zijn ze dan vóór dien tijd bewaard geworden? Natuurlijk slechts in het geheugen der zangers. Nu acht Wolff het echter ondenkbaar dat twee gedichten van zulk een omvang als de Ilias en Odyssee zonder behulp van schrift door een enkel man vervaardigd werden. Hij denkt zich die gedichten dus als een werk van meerderen. Duidelijk meent hij nog allerlei kunstmatige samenvoegingen te kunnen aantoonen van stukken die eigenlijk niet bij elkander hoorden. Treffend is het nu, volgens Wolff, dat, naar onwraakbare getuigenissen der ouden, Pisistratos in de 6e eeuw het eerst die beide groote gedichten heeft laten opschrijven. De Ilias en Odyssee, die wij hebben, zijn dus slechts min of meer kunstmatige redactien van oude volkszangen, die eerst ongeveer het midden van de 6e eeuw tot stand kwamen. Na dien tijd ontstond er begrijpelijkerwijze in de nieuwe afschriften, die er voortdurend gemaakt werden, op verschillende plaatsen verschil van lezing. De Alexandrijnen hebben toen uit al die verschillen een text van Homeros moeten vaststellen. Dien Alexandrijnschen text moeten wij trachten weer te vinden.

Sedert dien tijd was de klassieke philologie eene Homerische kwestie rijk. Wolffs meening wordt door niemand in allen deele meer aangehangen, doch de groote stoot is toch van hem uitgegaan. Wat bovenal echter de *Prolegomena op Homerus* zoo merkwaardig maakt is, dat zij een eerste poging zijn om klassieke gedichten, - en dan nog wel die van Homeros, - eenvoudigweg als litterair-historische verschijnselen te behandelen. Reeds de overgeleverde eerbied voor de ouden maakte zulk een stap zeer zwaar, maar bovendien werd hier voor het eerst het echte standpunt voor historische kritiek ingenomen. Zoo iets moest zelfs uitnemenden geesten zwaar vallen. Wolff droeg zijn boek op aan den beroemden Rhunkenius. Dezen ging het, blijkens zijn brief

van dankbetuiging aan Wolff, bij de lectuur een weinigje schemeren. Ook in Duitschland zelf vonden Wolffs Prolegomena aanvankelijk weinig instemming. Onder hen, die de beteekenis daarvan dadelijk geheel doorzagen, behoorden Wolffs groote beschermer, Wilhelm von Humboldt, en het verheven genie, aan wiens oog niets ontging, wat zijn tijd groots en edels voortbracht, Wolfgang Goethe.

Doch al ontwikkelde zich in de 18e eeuw eene echt Duitsche beschaving, deze kwam in den eersten tijd ook in Duitschland zelf nog tot geen opperheerschappij. Zij had nog geen nationalen bodem: hare groote vertegenwoordigers, - men denke slechts aan Winckelmann en Goethe, - beschouwden zich nog te weinig als de geestelijke voorvechters eener natie en werden ook door deze nog te weinig als zoodanig erkend. Het Duitsche volk had ook eigenlijk slechts een zeer zwak nationaal bestaan. Geen krachtige, geheel Duitschland omvattende staatkundige organisatie hield het bewustzijn van nationale eenheid levendig, evenmin deed dat eene machtige historische traditie, zooals die welke in Italië zulke wonderen gewrocht heeft. De glorie van het keizerrijk der middeneeuwen, Barbarossa en de Kyfhauser, waren voor het Duitsche volksleven, hoeveel vertooning men er ook mede gemaakt heeft, - in den grond niet veel meer dan een sprookje van moeder de Gans.

Vooral de geestelijke beschaving van Frankrijk had in Duitschland een zeer groot overwicht. Frankrijks streven naar de universeele monarchie in Europa, was in zoover geheel gewettigd, dat een groot gedeelte van dat werelddeel aan Frankrijk reeds bij voorbaat op het gebied van den geest een niet onbelangrijke opperheerschappij toekende. En vooral op het laatst van de vorige eeuw scheen aan zeer velen Frankrijk weder meer dan ooit de groote banierdrager van den vooruitgang. Het beginsel der rechtsgelijkheid behaalde in den tijd der Fransche revolutie op geweldige en luidruchtige wijze de zegepraal en de blikken van duizenden beschaafde Duitschers waren weder vol hoop over den Rijn gericht.

Napoleons overwinningen volgden; Austerlitz en Jena verbraken, wat Duitschland nog aan staatkundige kracht overhad. Na dezen tijd begint eerst Duitschlands groote nationale verheffing en dientengevolge trad Pruisen, minder door het geniale

beleid van staatslieden, dan wel door den drang der omstandigheden en de eigenaardigheid zijner positie als de machtigste geheel Duitsche mogendheid, geheel op den voorgrond. Het Duitsche volk vond in die merkwaardige jaren der vernedering als het ware zich zelf. Het begon zich veel te goed te achten om door vreemden overheerscht te worden; het begreep dat het zich slechts aan te grijpen en zich in eigen richting zedelijk en verstandelijk te ontwikkelen had, om een geduchte macht te worden, die voor geen vreemden onderdrukker het hoofd behoefde te buigen. Men gevoelde ook uitstekend in welke richting vooral Duitschland toonen kon, dat het werkelijk veel vermocht. In die jaren van verarming en van rampspoeden, toen het crediet van den berooiden Pruisischen staat voor altijd te gronde gericht scheen, werd te Berlijn onder leiding van Wilhelm von Humboldt een nieuwe Hoogeschool gesticht (1810), een groot middelpunt van Duitsche ontwikkeling, waarop ieder Duitscher slechts het oog had te vestigen om het geloof aan zijn volk te bewaren, van waar een kracht uit moest gaan van verlichting, zedelijkheid en godsdienstzin, die de eenige ware grondslagen waren voor een gerechtvaardigd gevoel van eigenwaarde. De stichting der Berlijnsche Hoogeschool is de waardigste tegenhanger van die der Leidsche.

Nooit is eene geestelijke aristocratie meer in waarheid de leidsvrouw van een gansch volk geweest als in die jaren, die tot de schoonste der gansche wereldgeschiedenis behooren. De Steins, de Fichtes, de Humboldts, de Gneisenaus, de Arndts riepen een gansch volk op tot een nieuw menschwaardig bestaan. De overblijfselen der lijfeigenschap werden afgeschaft; een begin van zelfregeering werd ingevoerd; het licht en de kracht der universiteiten moesten door middel van tal van hoogere en lagere scholen tot in alle rangen der maatschappij worden voortgeleid. En als zoo de Duitsche natie zedelijke kracht gekregen had en zedelijke kracht had leeren gevoelen, moest zij opstaan als één man om het vaderlandsche grondgebied van den vreemden overweldiger te bevrijden. De denkbeelden van schoolplicht en dienstplicht ontwikkelden zich in dien tijd.

De gevolgen zijn niet uitgebleven. Reeds in 1813 brak het uur der bevrijding aan. Professoren, studenten, kooplieden en landbouwers stonden schouder aan schouder tegenover den vreemden overheerscher; na de ontzaglijkste inspanningen wordt eindelijk de vijand overwonnen. Het was de eerste groote daad

van het Duitsche volk na de Hervorming. Wel volgden na Leipzig en Waterloo jaren van diepe teleurstelling; de vrijheid en nationale eenheid, waarop men vurig gehoopt had, werden niet gevestigd. Doch de grondslag voor eene betere toekomst was gelegd. Een machtiger Pruisen was verrezen, dat het overige Duitschland tot zich trekken en door zijn kracht sterken kon. Merkwaardig is ook hierbij weer het vertrouwen, dat men stelde in de Duitsche wetenschap. Om de thans met Pruisen verbondene Rijnprovinciën ook geestelijk in te lijven, werd in 1817 de Friedrich-Wilhelm's universiteit te Bonn gesticht.

Is het wonder, dat in en na dien tijd de Duitsche wetenschap een hooge vlucht genomen heeft? Het Duitsche volk nam toen eigenlijk eerst zijn wetenschap aan als eene nationale zaak; de regeeringen achtten het een harer eerste plichten, die te bevorderen. Wel hebben deze gemeend den staatkundigen revolutie-geest van de universiteiten te moeten weren en werden tegen de vrijheid van leer en overtuiging meermalen straffe maatregelen genomen. Maar aan den anderen kant heeft waarschijnlijk nooit één parlementaire regeering zooveel fijn gevoel bezeten voor wat de wetenschap voor hare natuurlijke ontwikkeling noodig heeft, als de Duitsche reactionaire regeeringen na 1815.

Een der groote lichten, die aan de Berlijnsche universiteit geroepen werden, was ook Wolff. Na den slag van Jena en den nederlaag van het Pruisische reserveleger bij Halle werd aan zijne werkzaamheid in laatstgenoemde stad een einde gemaakt. De bevelvoerende Fransche generaal zond de studenten der universiteit naar huis. Niet lang daarna, reeds vóór de opening der universiteit, vinden wij Wolff in Berlijn. Toch is zijn invloed aldaar niet groot geworden. Wolff werd een van die ongelukkigen, die zich zelf overleven. Hij was niet meer de man om de Duitsche philologie verder te brengen; hij had geleverd, wat hij leveren kon. De heerscher voelde den scepter aan zijne handen ontglippen en de edele gemoedsstemming, die zich met zeker welgevallen door jongere krachten ziet overvleugelen, was dezen heftigen en hoekigen heros der wetenschap ten eenenmale vreemd. Hij voelde zich miskend en ongelukkig.

Juist echter die verschrikkelijke beproevingsjaren voor Duitschland waren de voornaamste ontwikkelingsperiode van een man, die door de beoefenaren van oude letteren en geschiedenis tot in lengte van dagen als een der grootsten onder de grooten

zal vereerd worden: B a r t h o l d G e o r g N i e b u h r, geboren in 1776. Merkwaardig genoeg zien wij dezen man eerst bijna geheel verzinken in de werkzaamheden van het dagelijksche leven, daarna heen en weer geslingerd worden door de verschrikkelijke politieke stormen van zijn tijd, om eindelijk in een veilige haven aan te landen met een rijken oogst van opmerkingen, denkbeelden en inzichten, die bestemd waren eene geheele wetenschap te hervormen. De vruchten der wetenschap rijpen niet altijd in de stille eenzaamheid.

Buiten twijfel is de jonge Niebuhr een wonderkind geweest[1)], jongensjaren heeft hij niet gehad; op zijn 18e jaar was hij een man. Wij hebben een brief uit dien tijd aan zijne ouders[2)], waarin hij met verwonderlijke juistheid over zich en zijn toekomst oordeelt. In Niebuhr leefde eene dubbele natuur, die echter meer één was dan men oppervlakkig denken zou. Hij was de teruggetrokken, denkende Duitscher, wiens hoogste ideaal het was, professor aan eene Duitsche universiteit te worden, - op een professoraat te Kiel richtten zich in zijne jeugd zijne hoogste wenschen, - doch hij was tevens een man van de praktijk, die voldoening vond als zijne praktische bedrevenheid met gevolg bekroond werd, een man der praktijk ook in hoogeren zin, een staatsman, die zich gelukkig gevoelde, dat het lot der volken in zijne handen gelegd kon worden, een aristocraat van den geest, die in de hoogste kringen der maatschappij zijn rechtmatig aandeel aan gezag en invloed kwam opeischen.

In die praktische richting werd hij bovenal geleid door zijn vader, den beroemden reiziger Carsten Niebuhr, een man die zeker de waarde van de praktijk des levens volop had leeren kennen. Niebuhr bracht zijne universiteitsjaren te Kiel met veelzijdige studie door; levendig echter was vooral zijne belangstelling voor Kant's wijsbegeerte. In zijn studententijd leerde hij ook Jacobi kennen. Wat hij van zijne professoren leerde, was niet veel, het meest nog leerde hij van den Kantiaan Reynolds. Nadat hij gedurende korten tijd een paar kleine betrekkingen te Kopenhagen bekleed had, - Niebuhr was Holsteiner en

1) Voor Niebuhr zijn van het meeste belang de ‘Lebensnachrichten’ van Perthes, bestaande hoofdzakelijk uit brieven; ook Classens biographie van 1876 levert eenige van elders niet bekende gegevens. Tot zijne werken dienen ook gerekend te worden de dietaten door Schmitz, Niehbuhr's zoon Marcus c.a. uitgegeven.
2) Lebensnachrichten, brief 12.

dus Deensch onderdaan, - zond zijn vader hem voor zijne verdere ontwikkeling gedurende een paar jaar naar het praktische Engeland en Schotland. Daarop trad hij in Deenschen staatsdienst; de behandeling van handelsaangelegenheden werd hem opgedragen. Niet gering was de hoeveelheid geestdoodend werk, die hij daar te verrichten had; toch bleef hij zijne studiën getrouw. Als een geweldige polyhistor omvatte hij allerlei zaken, die niet tot zijn eigenlijk gebied behoorden, doch bovenal verliet de gedachte hem niet, dat hij de Romeinsche geschiedenis had te herscheppen.

In 1806 riep de Freiherr von Stein Niebuhr in Pruisischen staatsdienst. Hij was nog slechts twee weken in Pruisens hoofdstad of door den slag van Jena dreigde de gansche Pruisiche staat inéén te zinken. Wij zien Niebuhr met de Pruisische regeering vluchten. In dien tijd worden hem aanbiedingen gedaan uit Denemarken, Rusland en Engeland. Meermalen vraagt hij zijn ontslag; hij wil zich voor 's hands in het ambtelooze leven terugtrekken. Doch herhaaldelijk ondervindt hij, hoezeer zijne diensten worden op prijs gesteld, en ten slotte hezweert ook de koning hem, den steun zijner talenten en bekwaamheden niet aan den staat te onttrekken op een oogenblik, dat men dien zoo noodig had. Daarmee was de rechte snaar getroffen in Niebuhrs groote ziel. Dat was eene waardige taak voor een man die zijn krachten voelt, een waggelenden staat te schragen door de macht van zijn geest en zijn kennis. Na den vrede houdt Niebuhr zich bijna een jaar in Holland op. Pruisen's finantiën waren in den verschrikkelijksten toestand; het had geen crediet en had toch geld noodig voor de verbazende oorlogsschattingen aan Frankrijk. Niebuhr, een man, met handelsen bankzaken door en door bekend, moest beproeven, wat er van Hollandsche bankiers was gedaan te krijgen. In dien tijd was het dat hij ons land bereisde om het door eigen aanschouwing te leeren kennen; hij leerde ook onze taal en nam kennis van onze geschiedenis en letterkunde. De vrucht van die studien zijn zijne merkwaardige ‘Circularbriefe aus Holland’.

Het waren hoogst moeilijke jaren. Dat onophoudelijk heen weer trekken had voor twee zwakke menschen, als Niebuhr en zijne vrouw, groote bezwaren. Nergens vonden zij een rustig verblijf; Niebuhrs boeken stonden sedert hij Denemarken verlaten had, gedurende bijna vier jaar, in Stettin.

Eindelijk in Berlijn ternggekeerd wachtten hem nieuwe moeilijkheden. Met groote kracht verzette hij zich tegen toen aanhangige finantieele plannen en om niet te behoeven mede te werken tot uitvoering van hetgeen hij verderfelijk achtte, vroeg hij zijn ontslag dat hem dan ook, schoon niet dan noode, werd toegestaan.

Juist in dien tijd was de Berlijnsche Universiteit geopend en kwamen vele der eerste mannen van Duitschland in Pruisen's hoofdstad samen. Het was een gebeurtenis, die op een man als Niebuhr diepen indruk maken moest. Daar kwam in Augustus 1810 Spalding eens bij Niebuhr inloopen. Hij verhaalde, dat hij van plan was als lid der Pruissische Academie van Wetenschappen vrijwillig aan de nieuwe Universiteit voorlezingen te houden, en spoorde Niebuhr aan, die kort te voren ook lid dier Academie geworden was, datzelfde te doen en wel over Romeinsche geschiedenis. Dat woord bracht in Niebuhr's geest een diepen schok teweeg. Hoe ook de praktijk des levens hem in beslag genomen had, nimmer had hij de muzen geheel vaarwel gezegd en zijne roeping als geleerde was in den grond het hoogste wat hij kende. Daarbij, waar het de Romeinsche geschiedenis gold, gevoelde hij een ongeëvenaarde kracht in zich; eene nieuwe wetenschap lag in zijn ziel opgesloten. Hij toog aan den arbeid met verbazenden ijver; na twee maanden konden zijne lessen geopend worden.

Het succes was volkomen: de gehoorzalen stroomden vol; aan Niebuhr's voeten zaten behalve eene breede schaar van jonge lieden ook geleerden als Savigny, Spalding, Schleiermacher e.a. Begrijpelijker wijs werkte dit op Niebuhr's geest krachtig terug. Hij leefde in eene machtige bezieling; nooit arbeidde hij met frisscher reuzenkracht dan in dat tijdvak. Toen trad hij voor het eerst op als een echte wegbereider der wetenschap. Gedurende zijn bijna twee en een halfjarig verblijf te Berlijn verscheen de eerste uitgave der beide eerste deelen der Römische Geschichte. Aan Niebuhr vooral zien wij duidelijk, hoeveel ook groote geleerden aan hun tijd en hunne omgeving te danken hebben.

Is het wonder, dat Pruisen steeds meer zijn waarachtig vaderland werd? Zijne edelste krachten kon hij toonen op een kampplaats door dien staat hem aangewezen. Zijne groote ziel zag een grootsch terrein van werkzaamheid voor zich. Duitschland was diep vernederd, doch in Pruisen's hoofdstad vierde

de Duitsche geest zijn schoonste triomfen en een der voornaamste triomfeerende helden was hij.

Toen in 1813 het uur der bevrijding sloeg, zien wij ook Niebuhr met het geweer in den arm om het vaderland op het slagveld te dienen. De verheven beteekenis van dat tijdsgewricht vervulde zijne gansche ziel. Hij biedt zich aan als vrijwilliger bij de landweer. De koning echter begreep zulk een man beter elders te kunnen gebruiken. Hij vervulde allerlei opdrachten; wij zien hem werkzaam als publicist; wij vinden hem weder in Holland. Het ongestadig leven van voor drie jaar vaugt weer aan; doch met hoeveel frisscher moed kon thans de toekomst te gemoet gezien worden!

Na den vrede trekt Niebuhr als gezant aan het Pauselijke hof naar Rome. Dit was voor hem weder een betrekking, die een zeer hooge opvatting gedoogde. Er moest een concordaat met Rome gesloten worden. Niebuhr, een goed protestant, verstond zoo geheel de kunst eene andere gemoedsstemming dan de zijne te waardeeren, had voor het godsdienstig leven in het algemeen, onder welken vorm het zich ook voordeed, zooveel oprechte sympathie, dat het hem eene benijdbare taak scheen de godsdienstige belangen ook van andersdenkenden te mogen behartigen. Bovendien de Rijnprovinciën waren bij Pruisen ingelijfd; zouden die schoone landen werkelijk ooit zich met het nieuwe vaderland waarachtig één gaan gevoelen, dan moest er een vorm gevonden worden, waaronder de bewoners der Rijnstreken onbelemmerd als Katholieken in den protestantschen Pruisischen staat leven konden, zonder dat deze iets van zijne beginselen behoefde op te geven. Toch had de nieuwe positie nog eene andere aantrekkelijkheid. Hoevele schatten lagen nog in de bibliotheken van Italië begraven! Niebuhr had nauwelijks den Italiaanschen bodem betreden of hij ontdekte in Verona, bij het stelselmatig doorvorschen van de bibliotheek van het domkapittel aldaar, de instituten van Gajus, eene belangrijke aauwinst voor de Romeinsche rechtswetenschap. Ook te Rome zelf heeft hij nog heel wat in den handschriftenschat van het Vatikaan weten op te diepen. Bovenal echter, welk een belang had het voor den geschiedvorscher, het land welks verleden hij trachtte te leeren begrijpen, door er langen tijd in verblijf te houden, uit eigen aanschouwing te leeren kennen! Vooral later heeft Niebuhr diep gevoeld,

hoeveel hij daaraan ook voor zijne wetenschap gehad heeft.

Nadat het concordaat gesloten was, keerde hij in 1823 naar Duitschland terug. Niet lang daarna vestigde hij zich in Bonn, waar hij wederom als wetenschappelijk vrijwilliger bij de nieuw gevestigde Universiteit zich aansloot. De invloed, dien hij daar uitoefende, is weer buitengemeen geweest. Krachtig werkte hij daar weder aan zijne Romeinsche geschiedenis. Het reeds uitgegeven gedeelte verscheen belangrijk omgewerkt in tweeden, het eerste deel zelfs in derden druk. Ontzaglijk was wederom de opgang, die zijn voordrachten maakten; soms had hij tweehonderd toehoorders. En hij werkte niet door rhetorische bekoringen, hij werkte door de macht van zijn geest. Van een zijner leerlingen, Schmitz[1)], die hem vurig bewonderde, hooren wij dat zijn stof onder het spreken hem gewoonlijk te machtig was; ‘geen enkele zin of het was eene anacoluthie’ Doch hoe minder zijn zegepraal een zegepraal van oratorie was, hoe invloedrijker zij wezen moest. Nog zeer veel had de groote man voor de wetenschap kunnen arbeiden, wanneer hij niet plotseling in den aanvang van het jaar 1831 na eene kortstondige ziekte gestorven was.

Doch datgene waardoor hij richting zou geven aan het denken en onderzoeken van volgende tijden, was tot stand gekomen. Zijne Römische Geschichte is een torso gebleven, doch ook in een torso kan de gansche geest eens kunstenaars uitgedrukt staan. Wat is het nu dat zijne Romeinsche geschiedenis van die zijner voorgangers onderscheidt? Niebuhr zelf geeft daar in de inleiding van zijn boek het antwoord op. ‘Ook al hadden wij’, zegt hij, ‘het zoo schoone geschiedwerk van Livius geheel over, dan nog zouden wij aan iets anders behoefte hebben; immers een geheel vervlogen tijd moet voor ons zóó worden, alsof wij die zelf doorleefd hebben; de Romeinsche helden en patriotten moeten niet als engelen van Milton, maar als wezens van ons eigen vleesch en bloed voor ons optreden.’ En werkelijk de geschiedschrijvers vóór Niebuhr, - hoe groot hunne verdiensten in menig opzicht ook geweest mogen zijn - verhaalden gewoonlijk de historische gebeurtenissen te zeer als toevallige voorvallen, die ieder oogenlik juist zóó weer plaats konden grijpen, wier gansche beteekenis lag opgesloten in dat wat zij voor het uiterlijk

1) In de voorrede van zijne boven (p. 99, noot 1) vermelde uitgaaf van Niebuhrs dictaten.

waren. Niebuhr daarentegen wilde de geschiedenis van een volk mee doorleven. Hij wilde gevoelen en denken zooals de mannen in die oude tijden gevoelden en dachten, en begreep, dat het eigenaardige der historische gebeurtenissen juist door de gevoelens en gedachten, door de heel of half bewuste voorstellingen van de handelende personen, van den ganschen tijd, waarin zij voorvallen, bepaald wordt; hij wilde een volk leeren kennen in zijn dagelijksch bedrijf, zijn zeden en gewoonten, zijn taal, zijn recht, zijn kunst, zijn letteren, zijn godsdienst; hij wilde in één woord het leeren verstaan in zijn gansche geestelijke ontwikkeling. Zoo stelde dan ook hij, de zoon van een beroemd reiziger, belang in alle verschijnselen van het volksleven, zoo bestudeerde hij min of meer ieder land, waar hij een tijdlang verblijf hield; met niet geringe zorg ook Nederland. Het was voor Niebuhr een vermaak, een volk in zijn eigenaardigheden te bespieden, gelijk een botanist soms half bij wijze van uitspanning botanische excursies maakt.

Natuurlijk daarmee gepaard ging de levendigste belangstelling voor alles wat er in zijn tijd in de wereld voorviel. Het historische tijdvak, dat Niebuhr met volle bewustzijn beleefde, was geen minder dan dat van de revolutie van 1789 tot die van 1830, en daarbij was hij niet slechts een belangstellend toeschouwer, maar meermalen ook handelend persoon. Niets heeft dan ook in hooger mate tot de ontwikkeling van Niebuhrs opvatting van historie bijgedragen, dan juist dat innig zich betrokken gevoelen in de gebeurtenissen van dien zoo geweldig bewogen tijd, dan juist die grootsche zin voor het praktische, die zucht om in te grijpen waar hooge belangen op het spel stonden. Hier zien wij nu, hoe weinig tweespalt er in den grond bestond tusschen den Niebuhr van het praktische leven en dien van de studeerkamer, hoe weinig de jaren zijner omzwervingen als verloren jaren te beschouwen zijn. Eerst doordien hij op zoodanige wijze een gedeelte der wereldhistorie medemaakte, werd het hem mogelijk die ook verder te begrijpen, kon het hem gelukken aan de schimmen der oude overlevering een frisch historisch leven in te blazen. Zoo begreep hij bijv. het eerst dat de strijd der Patriciërs en Plebejers geheel als verschijnselen van het maatschappelijk en staatkundig leven, zooals de latere ervaring er zoovele had leeren kennen, moest verklaard worden; zoo wist hij in de reeks epische vechtpartijen van de

oude overlevering de natuurlijke botsingen van staatkundige organisatiën, den strijd, de zegepraal en den ondergang van politieke gedachten te ontdekken. Niets was daarbij echter weder verder van Niebuhrs geest verwijderd, dan een fatsoeneeren van de oudheid naar nieuwere tijden. Hij verklaarde zeer dikwijls de historische verschijnselen der oudere tijden door analogiën uit de nieuwere; verklaart hij ons bijv. het eigenaardige van den stand der Plebejers, dan is hij nu eens bij maatschappelijke toestanden van Florence, dan weder bij andere van Ierland of Waadtland. Identische verschijnselen geeft de geschiedenis zeker niet, maar bij alle ontzaglijke verschillen hebben menschelijke toestanden in hun ontwikkelingsverloop toch ook weer iets zeer gelijksoortigs en hoe meer verschijnselen van het menschenleven, staatkundige, maatschappelijke, of welke dan ook, men leert begrijpen en doorgronden, des te rijker zal de ziel worden aan bewuste of onbewuste voorstellingen, die al het menschelijke, ook wat ons betrekkelijk vreemd is, verstaanbaar maken.

Men maakt gewoonlijk een scherpe scheiding tusschen de poëtische kracht, die de historie opbouwt en die der kritiek, die door onderscheidingen van het ware en valsche aan gene eerst de bouwstoffen levert; ook kan het niet ontkend worden, dat de poëzie veel zelfbeperking moet betrachten, zal zij der kritiek niet schaden. In den grond der zaak echter is de opbouwende en kritiseerende werkzaamheid dezelfde. Wij weten, hoe Perizonius begreep, dat de traditie waarheid en verdichting tegelijk bevatte, doch het middel niet bezat om beide van elkander te scheiden. Eerst Niebuhr was zoo gelukkig dat middel te vinden, en waarin bestond dat? Nergens anders dan daarin, dat hij door zijne onmetelijke en frissche ervaring van het historisch leven onmiddelijk de vormen der historische waarheid onder het floers der verdichting wist te onderscheiden, onmiddellijk uit het misvormde beeld der traditie de ware trekken der echte historie wist terug te vinden. Zoo ontstond er ook eene physionomie van de historische overlevering: hoe de sage krachtens haar karakter historische feiten pleegt te vervormen, wordt als het ware proefondervindelijk vastgesteld. Een kritiek, die slechts het ongerijmde afscheidt, komt niet verder. De sage verbindt het mogelijke met het onmogelijke; mythen, dichterlijke opvattingen, historische herinneringen, gevolgtrekkingen omtrent het verleden gemaakt uit het heden, van dat alles

maakt zij een kunstmatig geordend geheel, dikwijls juist verdacht door zijn al te groote regelmatigheid. Niebuhr was de eerste, die Perizonius wist te waardeeren; hij maakt de opmerking, hoe geniaal diens ontdekking was dat de Romeinsche historie voor een deel uit volkspoëzie ontstaan is, zonder dat hij in zijn tijd het nog waarachtig in den mond des volks voortlevende historische volkslied, - het volkslied in natura, - kende. Eerst 25 jaar na het verschijnen van Perizonius Animadversiones historicae deed Addison voor het eerst ‘de in dat opzicht verstompte beschaafde wereld in een volkslied, in Chevychace het echte goud der poëzie waardeeren.’ Niebuhr zelf bespiedde dan ook de eigenaardigheid der volkspoëzie, waar hij maar kon, in het Spaansche, Schotsche, Scandinavische volksgedicht; wij weten vooral uit zijne brieven, hoeveel moeite hij zich gaf om op de hoogte te komen van nieuwe Servische en nieuw-Grieksche liederen, ‘den zwanenzang eener vermoorde natie’. Ook hier gaf dus innige belangstelling in het heden den onmisbaren sleutel op het verleden.

Bij Niebuhr's wetenschap speelde uit den aard der zaak poëtische reconstructie eene hoofdrol. Het is zeer zeker waar, dat de ernst van het exacte bronnenonderzoek daar licht onder lijden kan. Van Niebuhr's geest echter was niets verder verwijderd dan lichtzinnigheid. Zijn zucht, in de verschijnselen der historie het waarachtige leven weer te vinden, was bij slot van rekening niets anders dan wat men gewoonlijk de hartstocht der werkelijkheid noemt. Wat historisch onmogelijk was, stootte hem af, omdat hij de zaken zien wilde, zooals zij waren. Wij zien hem ernstig naar stiptheid streven; ook bij het meer litteraire gedeelte van zijn taak, bij het schiften zijner bronnen, bij hare philologische interpretatie en kritiek, bij het vergelijken van berichten en dergelijken. Niebuhr schatte streng philologische studie zeer hoog; hoe gaarne en met hoeveel vrucht werkte hij ook zelf niet in bibliotheken als bijv. de Vaticaansche. Hij beschouwde zich zelf ook zeer bepaald als philoloog; eigenlijk kende hij geen scheiding tusschen den philoloog en den historicus, en bij alle kleinere studiën was hij geen ander man dan wanneer hij met de hoogste divinatiegave eene gansche historie opbouwde.

Doch dit alles verklaart Niebuhrs optreden niet volkomen. Die eigenaardige beschouwingswijze, die de verschijnselen der wereld leert verstaan door er zich mee op gelijken bodem te

plaatsen, had weder haar natuurlijken achtergrond in eene algemeene geestelijke richting van den tijd en op deze hebben wij bovenal onze aandacht te vestigen. In Niebuhr zien wij eene beweging in haar volle kracht, die wij bij Winckelmann in haar opkomst zagen, die ook op Wolffs geest haar invloed uitoefende, doch die bovenal in de Duitsche wijsbegeerte en letterkunde van de tweede helft der achttiende eeuw haar scherpe uitdrukking vond, en die niets anders was dan de beweging van den Duitschen geest, welke mondig geworden, aanvangt de dingen dezer wereld naar eigen behoefte en inspiratiën te beschouwen.

Wij herinneren ons hoe in den tijd van Perizonius bij de toenmalige dogmatische bevangenheid de ontwikkeling eener waarachtige historische wetenschap niet mogelijk was. Het 18^{e} eeuwsche rationalisme, dat daarop volgde, de richting die alles beoordeelde naar een absoluten maatstaf van het redeneerend verstand, is in beginsel de vijand van alle historische opvatting. Zelfs is het, hoe lustig het ook den kritischen scepter zwaait, niet zelden in den grond der zaak onkritsch. Niebuhr maakt ergens ten opzichte van de Beaufort[1)] de opmerking, dat hij met al zijne geneigdheid tot ontkenning toch geen oog had voor het samengeknutselde van een koningslijst als die der oudste historische traditie van Rome. Ook Duitschland had zijn rationalisme, zijne Aufklärung. Bekend is het echter, dat dit niet tot zulke drieste ontkenningen kwam als het Fransche, doch er zich mede te vrede stelde, de gewone gevoelens en begrippen van godsdienst, zedelijkheid en schoonheid voor de rechtbank der rede te rechtvaardigen. Men weet ook tot hoeveel platheden men kwam, tot hoeveel verklaringen, die geen verklaringen waren; nut en doel waren daarbij gewoonlijk alles. Zoo komt bijv. ook de aesthetiek ongeveer tot eene vereenzelving van het schoone met het nuttige. Welk een gansch andere richting slaat Winckelmann in, wanneer hij met behulp van antieke modellen zijne aesthetische gevoelens

1) Een vriendelijk, ongenoemd lezer van mijn artikel in het Decembernummer jl. doet mij opmerken, dat Louis de Beaufort door mij ten onrechte een Franschman geuoemd wordt. Gaarne herstel ik mijne fout. Naar ik van goeder hand verneem, is de Beaufort den 6 Oct. 1703 in den Haag geboren en overleden te Maastricht 12 Aug. 1795. Zijn vader was uit Frankrijk naar Duitschland uitgeweken, doch later officier in Nederlandschen dienst geworden.

tot klaarheid zoekt te brengen. Het is de praktische erkenning van een zelfstandig aesthetisch vermogen van den menschelijken geest. En Winckelmann's zoo levendig besef, dat men de Grieksche kunst moet verstaan door als Griek te denken en te gevoelen, wat is het anders dan een breuk met het rationalisme, dat immers alles van zijn verheven standpunt der souvereine rede pleegt te beoordeelen? Het was niet toevallig, dat Winckelmann, - gelijk wij zagen, - een historischen zin bezat, die aan zijn tijd eigenlijk vreemd was. Wij weten, hoe Lessing in het algemeen, niet slechts in zijne opvattingen van kunst, aan het echte rationalisme begon te ontgroeien, en hoe ook hij meer historisch in zijne beschouwingen werd. In het laatste gedeelte van de 18^{e} eeuw breken dan ook de sluizen van het Duitsche gevoelen en denken geheel open. Een Hamann en Jacobi verkondigen de onvervreembare rechten van het godsdienstig geloof. Een Herder verdiept zich in de poëzie van den godsdienst en tracht met dichterlijke zienersgave het menschelijke geslacht in zijne ontwikkeling te begrijpen. Ook hier neigt weer alles tot historische opvatting. Daarnevens echter verrijst in stille majesteit Immanuel Kant, de strenge denker, die, waar anderen slechts tastten en voelden, greep en doorgrondde. Een dichter als Goethe is, als men wil, van alle tijden, maar toch hoever liet hij alle rationalistische bekrompenheid achter zich, de verheven Olympiër in wiens geest de schoonste harmonie van geestelijke krachten heerschte, die al het edel menschelijke heeft weten mede te gevoelen en te waardeeren.

In den rij dier mannen behoort ook Niebuhr. Bij hem wordt het nuchtere, strenge philologische onderzoek geheel in diezelfde richting geleid. De echt historische geest komt bij hem tot volle gezonde kracht en vestigt zich op den onwrikbaren bodem der wetenschap. Niebuhr heeft in zijne mannelijke jaren, - vroeger minder, - Goethe's ontzaglijk genie oprecht bewonderd. Goethe begreep ook weder de groote beteekenis der ‘Römische Geschichte’, volkomen. Zeer gevoelde, gelijk wij zagen, Niebuhr zich aangetrokken tot den gevoelsman Jacobi; ook hij kende het gemoedsleven in al zijn omvang. Vooral echter Kant heeft een machtigen invloed op zijn geest uitgeoefend. Gedurende zijn studententijd was, gelijk wij opmerkten, de studie der Kantiaansche philosophie een zijner hoofdbezigheden. In den reeds aangehaalden brief aan zijn ouders, be-

schrijft Niebuhr den indruk, dien nadat hij het Kantianisme op Reinolds collegiën had leeren kennen, de lectuur der *Kritik* zelf, waarmee hij thans een aanvang gemaakt heeft, op zijn geest uitoefent, en hij komt daarbij tot deze hoogst merkwaardige uiting, dat hij ‘de grondstellingen der philosophie bij de behandeling der geschiedenis wil aanwenden.’

En in zekeren zin kan men zeggen, dat hij dat werkelijk gedaan heeft. Is Niebuhr's geschiedenis dan een uitvloeisel van Kant's wijsbegeerte? Men gevoelt, dat zij veeleer beide aan één zelfden geest ontsprongen zijn. Kant brak wijsgeerig met het gansche denken van voorafgaande tijden, Niebuhr op het praktisch gebied der wetenschap. Doch nu treedt in de wijsbegeerte ontegenzeglijk de nieuwe geestelijke richting in haar hoogste intensiteit op en wij behoeven ons dus niet te verbazen dat zij op den groei en bloei harer wetenschappelijke zuster een zeer belangrijken invloed heeft uitgeoefend. Het was van het hoogste belang, dat de man die eene wetenschap bevestigen zou, wier levensbeginsel is het waardeeren en doorgronden van de verschijnselen des menschelijken levens met behulp ook van andere faculteiten van den menschelijken geest, dan het redeneerend verstand, - dat zulk een man zich doordrong van den geest eener wijsbegeerte, die de aanspraken van een souverein verstand, waarnaar een gansch heelal zich zou te voegen hebben, tot een hersenschim maakte, die alle kennis afhankelijk stelde ook van het eigenaardige wezen van onzen geest, die ook onze niet in gewonen zin verstandelijke geestelijke krachten als zelfstandige kenvermogens trachtte te verklaren.

Ook dit moet na het gezegde wel duidelijk zijn dat de gansche ontwikkeling der moderne historische wetenschap niet, eenvoudig weg, op Niebuhr is terug te brengen. Savigny's rechtsgeschiedenis, de germanistische studiën der Grimms, later de Tubingsche kritiek waren alle natuurlijke producten van denzelfden geest die aan de Römische Geschichte het leven schonk. Zelfs de vergelijkende taalstudie, welk een stoot de ontdekking van het Sanskriet er aan gegeven moge hebben, vond in den aanvang nergens een vruchtbaarder bodem dan in Duitschland. Een rationalistische wereldbeschouwing maakt ook eene juiste voorstelling van het wezen der menschelijke taal onmogelijk; voor haar blijft de taal een uiterlijk werktuig, een kunst-

matig vervaardigd klavier van de ziel[1]. In Duitschland zien wij vóór en tegelijk met de opkomst der vergelijkende taalstudie tal van pogingen om het wezen en den oorsprong der taal te verklaren, - men denke aan Hamann, Herder, Wilhelm von Humboldt, Jacob Grimm, - die afgescheiden van hunne geringe of grootere positieve waarde, alle toch toonen, dat men min of meer beseft hier met een zich natuurlijk ontwikkelend geestelijk verschijnsel te doen te hebben, hetwelk slechts uit zich zelf kan begrepen worden. Wat nu weder de wetenschap der oudheid betreft, ook daarin had, gelijk wij zien zullen, de nieuwe geest nog menige overwinning te behalen. Op het terrein, dat men gewoonlijk de historie noemt, vond de nieuwe historiebeschouwing haren voornaamsten vertegenwoordiger in von Ranke, een man, wiens groote beteekenis door Niebuhr reeds zeer spoedig na zijn optreden doorzien werd. Toch al vereenzelvigen wij die geheel geestelijke beweging niet met één man, zeer buitengewoon is zeker altijd de verdienste van dengene, in wien een richting het eerst in hare volle kracht en waar karakter optreedt, en het is geen wonder, dat vele van de beste historische geesten, - bovenal was dit het geval met Savigny, - Niebuhr als hun echten voorganger beschouwd hebben.

Er ligt in dat alles, wat wij hier beschreven hebben, niets wat buiten de menschelijke orde van zaken valt. Dat zich vereenzelvigen met het geestelijke verschijnsel, dat men wil leeren kennen, is evengoed eene eigenaardige neiging onzer menschelijke natuur als zoovele andere; zij behoort dan ook niet uitsluitend aan een volk of een tijd; in hooge mate is zij artistiek; letterkundige kunst kan voor een goed deel zonder haar niet bestaan, men denke slechts aan het drama. Maar de Duitsche geest, met wier geaardheid zij bijzonder strookte, heeft haar de heerschappij gegeven in de geestelijke wetenschappen, die haar even weinig kunnen ontberen als de natuur- en scheikunde het experiment. En juist het dóórdringen der experimenteele methode in de natuurwetenschap, kan werkelijk hier eenigermate als tegenhanger dienst doen. Ook deze was den menschelijken geest in het minst niet vreemd, vóór Baco haar theoretisch ontwikkelde en de praktische wetenschap haar van liederlede opnam en haar ten slotte de opperheerschappij toekende. Gelijk de

1) Een Volapük in één woord.

inductieve methode de natuurwetenschappen van een voor haar onvruchtbare deductie verloste, zoo verloste het historische denken, zooals het vooral zich in de Duitsche wetenschap en wijsbegeerte bevestigd heeft, de geestelijke wetenschappen van haar grootsten vijand, het rationalisme.

A.E.J. HOLWERDA.

De phonograaf van Wybrand Longus.

Wybrand Longus, de welbekende instrumentmaker uit de Kalverstraat, was plotseling krankzinnig geworden.

Sommigen beweerden dat het verdriet over den dood zijner vrouw hem ‘in 't hoofd geslagen’ was; anderen wisten te vertellen hoe de arme man zich krankzinnig had gezonnen op een middel ter verbetering van den phonograaf.

Noch het overlijden van zijn jong vrouwtje, noch zijne electrische proefnemingen waren vreemd aan het onheil.

I.

Longus was een werktuigkundige van den eersten rang. Terstond na het verlaten der ‘Fransche school’, bij zijnen vader in de zaak gekomen, was hij opgevoed in de vreeze der wetenschap. De liefde voor zijn vak kwam later, en die liefde werd hartstochtelijk, uitsluitend..., werd monomanie bijna.

De jonge fabrikant sloot zich op in zijne werkplaats en, omringd van zijne dierbare instrumenten, vergat hij alles, wat niet in dadelijk verband stond met de mechanica. Midden in de drukste straat der hoofdstad, stichtte hij zich een klooster, waar hij leefde als een kluizenaar. De geniale gedachten der beroemdste uitvinders werden door hem verwezenlijkt. Hij volgde den snellen ontwikkelingsgang der natuurwetenschappen, zich geen tijd gunnend om het leven der jeugd te leven, van jongs af omringd door zoekers als hij, oud voor zijnen tijd naar 't uiterlijk, van gemoed jong blijvend en frisch en naïef: beminnelijk eenvoudig, zooals alleen zij blijven kunnen, die zichzelf genoeg zijn omdat zij aan het bestaan niets anders vragen dan de weelde, die er ligt in een schoon streven.

Zijne werktuigen waren voor hem niet in de eerste plaats handelsartikelen, zelfs geene bloot levenlooze voorwerpen. 't Was of er tusschen dien man en de samengestelde machines, die zich in zijn atelier ophoopten, iets bestond van den band, die den vader hecht aan zijne kinderen. Hij zorgde er voor dat geen smetje, geen stofje zelfs, ze verontreinigde; zij werkten voor hem met meer juistheid en vlugger dan voor iemand anders. Vader en kinderen begrepen elkâar.

Aldus was Longus een vijftiger geworden, zonder dat hij van de menschen veel meer afwist dan dat er onder hen zijn, die heerlijke dingen uitvinden en groote raadselen der Natuur oplossen. Nooit had hij het wel en wee der vriendschap, nooit den wellust en de namelooze smart, die de liefde doet smaken en lijden, gekend.

Die hem buiten de werkplaats zagen, vonden hem bepaald leelijk. Longus was een klein, mager mannetje met breede schouders, lange handen en voeten, en een ingevallen borst. 't Was of de bedrijvige man niet eens tijd had kunnen vinden om behoorlijk uit te groeien! Hij droeg het groote hoofd voorovergebogen. Zijn haar was dun; zijne grijze oogen lagen diep in hunne kassen; zijn volle baard werd met al te weinig zorg onderhouden. Als ware de neus eerst geheel gevormd, toen het vel van zijn aangezicht de bepaalde afmetingen reeds gekregen had, scheen de huid tot springens toe gespannen over de groote kaken; en die huid was geel en droog, gelijk die van eene best.

In het atelier scheen Longus één met het werktuig, dat hij onderhanden had. Evenmin als men let op de vormen van een kunstig samengesteld instrument, waarmede men wonderen ziet verrichten, sloeg iemand acht op iets anders aan Longus dan op zijne lange, bijzonder vlugge en losse vingers, die over knoppen en schroeven en geleidingen vlogen, schijnbaar zonder ze aan te raken.

Wanneer hij bezig was, tintelden zijne grijze oogen zóó, dat de bezoeker een oogenblik in den waan verkeeren kon de kracht, die zijne machine in beweging zette, van Longus te zien uitgaan.

De klanten, die het hoogst bij den instrumentmaker stonden aangeschreven, waren niet de beste koopers, maar de belangstellenden in zijn werk. Tal van professoren, studenten en,

later, ook leeraren kwamen nu en dan bij hem binnenloopen om te zien waaraan hij bezig was. Zoo hield Longus, te bescheiden om ooit een zijner instrumenten ergens anders ten toon te stellen, eene doorloopende expositie ten zijnent. De laden zijner schrijftafel bevatten dan ook menigen brief, die meer waard mocht geacht worden dan médailles of diploma's.

Onder de bevoorrechten, die toegang hadden tot de werkplaats behoorde, in den laatsten tijd, ook juffrouw Betsy Wielers, leerares aan eene inrichting voor middelbaar onderwijs te Amsterdam. Zij was hem eens eenige instrumenten komen bestellen voor de school, waar zij de natuurwetenschappen doceerde. Juffrouw Wielers was niet mooi, iets, dat Longus nooit heeft opgemerkt; doch hij zag in één oogwenk dat zij pleizier had in haar vak. Daarom had hij haar, na een onderhoudend vakpraatje, dringend uitgenoodigd nog eens weerom te komen; en zij was weerom gekomen, meer dan eene reize. Hoe 't zoo kwam wist de man zelf niet, doch hij deed meer moeite voor haar dan voor eenig ander bezoeker. Gebeurde 't hem al eens een of ander uiterst gevoelig instrument te sparen, zelfs indien er een beroemd hoogleeraar bij hem was, voor juffrouw Wielers werd het fijnste onder 't fijnste niet ontzien. Soms, als hij hoop had dat zij komen zou, haastte hij zich het werktuig, waaraan hij bezig was, te voltooien, om toch vooral steeds wat nieuws te hebben. Ook gaf hij, wat hij anders nooit deed, om harentwil soms een instrument uit handen, opdat zij zelf eene of andere mooie proefneming zou kunnen herhalen. En wanneer zij slaagde, schoot er iets uit zijne grijze oogjes, dat haar verlegen maakte en blozen deed.

Ware Betsy Wielers behaagziek geweest, dan zou zij zeker met opzet eenigen tijd weg zijn gebleven. Doch zij dacht er, althans in den beginne, nooit aan dat Longus, behalve instrumentmaker, ook nog een man was van vleesch en bloed die, hoewel ruim twintig jaar onder dan zij, toch nog wel eens verlieven kon.

Ondertusschen geraakten die beiden, tot nu toe schier uitsluitend bewogen door aandoeningen, welke slechts enkelen mogen ondervinden, onder den invloed van het archi banale gevoel, waartegen zelfs geene *électriciens* hunne gemoederen kunnen isoleeren: Longus betrapte er zich op, wat duister te worden in zijne verklaringen, wat langwijlig vooral. De proef-

nemingen werden vaak noodeloos gerekt en veelvuldig herhaald, met het enkele doel, de bezoekster wat langer te doen toeven dan strikt noodig was.

Juffrouw Wielers gebeurde het, dat zij, thuis gekomen, zich het rechte niet meer wist te herinneren van hetgeen haar vriend had meêgedeeld. Zij doorbladerde dan de nieuwste boeken over mechanica in de hoop van daarin iets te zullen vinden omtrent het verhandelde, want zij zou er zich al te zeer over geschaamd hebben wanneer zij, eene volgende maal, blijk had moeten geven van verregaande onoplettendheid. - IJdele vreeze! 't Was haren vriend geen ernst meer met zijne lessen.

Zoo had hij zich eens voorgenomen om, met zijne leerlinge, de proef van d'Arsonval, dienend om de gevoeligheid van den telephoon te meten, in haar geheel te herhalen. Longus, die 't verschrikkelijk vond op levende dieren te experimenteeren, had zijn weerzin overwonnen. Een kikvorsch, geprepareerd op de door Galvani aangegeven wijze, lag sidderend van pijn, vastgebonden op een plankje met de spieren van een der achterste ledematen blootgelegd. Telephonen, galvanoskopen, pincetten en nog andere instrumenten stonden en lagen, netjes gerangschikt om het praeparaat, in de werkplaats klaar.

Juffrouw Wielers was, inderdaad, op den gewonen tijd gekomen. Zij hadden ook wel samen geredeneerd over de gevoeligheid van den telephoon, maar, toen Longus weêr alleen was, ontwaarde de goedhartige, zelfs ietwat sentimenteele man het arme dier, dat zich een achterpoot uit het lid had getrokken en nog altijd lag te trillen; terwijl de bloote spier dik en bloederig leek!

Toen eerst, terwijl hij het slachtoffer zijner ontluikende liefde los maakte uit het marteltuig, werd het Longus duidelijk dat hij wel zeer, zeer veel van juffrouw Wielers houden moest.

De kloosterling uit de Kalverstraat was zoo bloode als een geleerd onderzoeker, die zich van jongs af in zijne werkplaats heeft opgesloten, maar zijn kan. Daarbij zag hij zich voor een geval geplaatst, dat hij nooit had kunnen voorzien. De vrouw, in de uitgebreidste beteekenis van het woord, was hem ten eenen male vreemd: Longus kende haar niet eens uit romans!

Zijne liefde openbaarde zich aan hem als een spontaan gevoel, een ontwakend instinkt, een drang, waarover hij niet in staat

was te redeneeren, doch waarvan hij de kracht voelde en onweerstaanbaar achtte.

Er diende dus gehaudeld te worden. Zoodra hij 't hierover met zichzelven eens was, werd de onervaren man ongeduldig. Hij zou nooit in staat wezen een gunstig oogenblik af te wachten; toch beefde hij bij de overweging dat zijn aanzoek zou kunnen worden afgeslagen, dat hij door eene onhandigheid, welke onkieschheid schijnen zou, alles bederven kon.

Betsy Wielers was ouderloos, als hij. Tot haar zou hij zich dus moeten wenden, onmiddellijk tot haar. Maar hoe? Aan het meisje schrijven waagde hij niet. Zij zou waarschijnlijk nooit antwoorden; zeker geen voet meer in zijne werkplaats zetten. Dan zou hij haar moeten opzoeken! Longus begreep daarmede dus even goed te kunnen beginnen, en rekende uit, hoeveel dagen er zouden moeten verloopen, eer hij tot zulk eene stoutheid in staat wezen zou. Haar ten zijnent van zijne liefde te spreken vond hij onkiesch; in elk geval diende hij dit te doen op eene wijze, die haar de vrijheid verzekerde niet dadelijk op zijn aanzoek te antwoorden.

Longus redde zich uit de verlegenheid door een middeltje, dat ieder ander - gesteld dat het denkbeeld nog bij een ander dan den blooden geleerde had kunnen opkomen - als onwaardig en in den hoogsten graad belachelijk, zou verworpen hebben.

't Was in 1880. De phonograaf mocht nog een nieuwtje heeten, zelfs voor natuurkundigen. De instrumentmaker had er verscheidene vervaardigd en zocht naar een middel om het teêre toestel te verbeteren. Juffrouw Wielers volgde met belangstelling zijne proefnemingen die, naar men hoopte, tot het gewenschte resultaat zouden leiden.

Toen zij, bij een volgend bezoek, het laatst geprepareerde phonogram afwond, hoorde het meisje iets, dat haar beurtelings rood en bleek deed worden. Nauw hoorbaar, fluisterde het toestel, onder snel gerikketik van radertjes, Betsy in 't oor dat Wybrand Longus haar tot vrouw begeerde.

Zij lachte niet. Ze zijn altijd ernstig, die geleerden, zelfs in gewichtige oogenblikken! Longus had nog juist moed genoeg over om haar zijne hand te reiken; en, vastberaden, zonder zich eene seconde te bedenken, nam Betsy Wielers die aan.

De phonograaf rikketikte nog eene wijle door, maar het

paartje hoorde 't niet. De electriciteit had die beiden vereenigd en toch was daarbij geen ‘coup de foudre’ te pas gekomen.

Zij hadden zich rustig bij elkander gevoegd, die twee, wier gemoederen nooit te voren door den hartstocht waren beroerd geworden; die nooit hadden gesnakt naar zingenot, noch den schoonen droom van liefde en huwlijksgeluk hadden gedroomd.

Longus had d e vrouw niet liefgehad, alvorens eene vrouw te beminnen; zijne jonge gade had zich nog nimmer afgevraagd of zij ooit geroepen zou worden tot eene andere taak dan die aan welker vervulling zij zich met ijver en nauwgezetheid, jaren lang, had gewijd. Zij gevoelden niet den minsten lust elkander te bestudeeren, elkaârs moreele krachten te meten. Hunne zielen werden niet gloeiend aaneengesmeed; maar verbonden zich snel en zóó innig als twee elementen verbonden worden tot eene chemische verbinding. Vandaar dat het hun, reeds eene maand na de voltrekking van hun huwelijk, te moede was of zij elkander steeds hadden toebehoord. Samen werkend in het atelier, samen de nieuwste boeken doorbladerend, die betrekking hadden op hun vak, schepten zij er een kinderlijk genoegen in elkaâr van hunne wassende genegenheid te spreken door middel van de werktuigen, die zij te zamen hadden vervaardigd of beproefd, en waarop zij beiden evenveel zwak hadden. Longus' kinderen waren nu ook Betsy's kinderen geworden. Zij gehoorzaamden niet minder aan haar dan aan hem en, evenals het kind van moeder tot vader gaat, het hoofdje vol groeten voor hem en de wangetjes nog rood van hare kussen, zoo kwamen de levenlooze voorwerpen, welke zij gehanteerd had, tot Longus, beladen met groeten en liefkozingen van Betsy.

Er ging zelden een dag om, waarop zij geene proeven namen met den phonograaf. De fabrikant was er werkelijk in geslaagd dit werktuig nog wat gevoeliger te maken. Na lang zoeken, had hij eene samenstelling gevonden om de tinfoelie, waarop het phonogram werd geprent, harder te maken zonder schade te doen aan hare vatbaarheid voor indrukken. Daardoor konden de phonogrammen beter bewaard blijven en won het door den phonograaf herhaalde woord aan duidelijkheid. Om Betsy genoegen te doen, ging dit toestel zelfs mede naar de huiskamer. Het jonge vrouwtje liet heur mans lievelingsdeuntjes registreeren, verzocht allen vakmannen van naam, met wie zij in aan-

raking kwam, een paar vleiende woorden voor Lougus in de korte spreekbuis te zeggen en liet zelden na een hartelijk woord aan die, doorgaans deftige, formules toe te voegen.

Op een geschikt oogenblik, liet zij den ontvanger voor heur man werken. Zoo hoorde hij eens den gelukwensch van een beroemd Fransch natuurkundige, eenige maten van den *Brautmarsch*, en de lieve stem zijner Betsy tot besluit: ‘dat heeft de phonograaf bewaard voor mijn besten man!’

Maar dergelijke tooneeltjes waren zeldzaam. Zij vonden het doorgaans voldoende elkaâr van tijd tot tijd eens aan te zien met stralende oogen, welker flikkering van meer innige weelde getuigde dan vurige kussen hadden kunnen doen.

Weken, maanden vlogen voorbij, gedurende welken tijd hun geluk voortdurend grooter werd. Wereldscher menschen dan de enkele vrienden waren, die hen in de werkplaats kwamen bezoeken, zouden 't een wonderlijk paar gevonden hebben, dat echtpaar Longus!

Betsy droeg, over haar eenvoudig zwart japonnetje, een langen, blauwen werkkiel. Met heure hoog opgebonden, strak naar achteren getrokken haren, sterk sprekende trekken en heur mager gelaat, zag zij er zeer onvrouwelijk uit; vooral wanneer zij de lippen op elkander klemde en 't voorhoofd fronste, zooals hare gewoonte was onder 't ingespannen werken te doen. Daarenboven, had zij in hare manier van spreken en in hare houding iets mannelijks, door 't jonge vrouwtje van de school naar de werkplaats medegebracht. Geen oningewijde zou vermoed hebben dat, tusschen al die radertjes en spillen, electrische elementen en geleidingen, door dit paar menschen de hoogste zaligheid werd gesmaakt, die men op aarde vermag te genieten.....

* * *

Zij hadden nu hoop door andere banden nog dan die der echtelijke liefde aan elkaâr te zullen worden verbonden. Men verbood Betsy zich al te zeer in te spannen. Heur man trachtte meer werk te doen dan gewoonlijk om haar toch zooveel mogelijk uit de hand te nemen. In 't eerst, schenen deze voorzorgen overbodig; want Betsy beklaagde zich nimmer over iets en bleef, naar Longus meende, zeer wel. Wat hij echter niet zien kon, maar anderen, die niet dagelijks met haar in aaura-

king kwamen, wel opmerkten, was dat zij voortdurend magerder werd en bleeker, alsof eene verschrikkelijke kwaal haar ondermijnde.

Als zij daar zat te werken, in 't helder verlichte atelier, scheen 't of de radertjes en stiftjes, die zij hanteerde, door een geest werden samengevoegd. Een schier onbelichaamd genie leek aan 't scheppen....

Eindelijk zagen de knechts Longus weêr alleen in de werkplaats komen. Hij deed nog het een en ander met hen mede uit plichtbesef, niet uit lust; zooveel mogelijk overlatend aan zijne ondergeschikten. Geen voorwerp, dat hem niet herinnerde aan zijne vrouw en niet de gestadig wassende vreeze in hem opriep dat hij haar zou moeten verliezen. Dof klonken thans zijne hamerslagen door de te groot lijkende werkplaats, die hij telkens verliet om naar Betsy te gaan zien. Deze klaagde nog altijd over niets dan wat vermoeidheid, en deed haar best opgeruimd te schijnen. Soms gelukte haar dit. Longus' ongerustheid week dan voor eene pooze, doch, zoodra had hij niet weêr een uur alleen gewerkt, of de angst dreef hem naar boven.

De arme man was door niets voorbereid op het dragen van zulk een leed. - Eenige weken zielelijden hadden den vijftiger tot een grijsaard gemaakt. Hij zag slecht; zijne hand was onvast geworden, de oude veerkracht nam merkbaar af. Meermalen bleef hij geruimen tijd stil zitten voor zijne draaibank met een beitel in de hand. Werktuigelijk trapte hij door en 't groote vliegrad snorde, het stukje koper, vóór hem, wentelde al sneller en sneller, flikkerend in 't heldere licht. Maar de beitel vervormde 't niet.

Longus deed zich dan de bitterste verwijten. Waarom had hij haar niet gespaard? Waarom was hij de beul geworden van haar, die hij toch zoo zielslief had? Voor 't eerst dacht hij nu ook aan die andere mannen, die door 't leven schijnen te fladderen als vlinders, zonder zich te bekommeren om het lot van eene enkele der gekuste bloemen, waarvan de naam hun nauwlijks langer in 't geheugen blijft dan het genot duurt. Wat helsche macht had er hem toe gedrongen datzelfde genot te vragen aan haar, die hem zooveel hoogere zaligheid schonk, dag aan dag, uur aan uur? Zijn geweten - het strenge geweten van den man, die zóó lang kuisch was gebleven! - kwam tegen hem in opstand. Hij voelde dat hij krankzinnig zou worden als Betsy stierf. -

En 't vliegwiel wentelde al sneller en sneller door met groot gesnor, tot het, door een driftigen trap op het pedaal, plotseling stil ging staan.

Dan placht Longus uit zijn somber gepeins wakker te schrikken...

II.

... Betsy was gestorven, - vijf weken voor den dag, waarop Longus eenmaal gehoopt had vader te zullen worden. Even buiten Amsterdam, op het kerkhof, dat zulk eenen veelzeggenden naam draagt, sliep zij den eeuwigen slaap in de schaduw van boomen en bloemen.

Longus geloofde dat zij hare liefde niet had medegenomen onder de donkere aarde, in den eeuwigen nacht. Betsy's liefde scheen hem, integendeel, heviger geworden te zijn: zij was woest, wreed, noodlottig. Niet inniger was hare ziel aan de zijne verwant; maar zij trok alles naar zich toe, wat hij onstoffelijks in zich omdroeg.

De menschen zeiden dat hij zijne liefde voor de wetenschap had verloren, dat zijne helderheid van geest aan 't afnemen was, dat het verdriet zijn gevoel verstompte....

Longus ondervond hoe hare liefde, die haar lichaam overleefde, geene toewijding duldde voor iets anders dan voor de gestorven vrouw; geene gedachte, die haar niet tot voorwerp had; geen gevoel, dat zich niet uitte in weeklachten over haar heengaan. Als ware er, tusschen het zijn en het niet-zijn, een gebied, waar zij elkander trachtten te ontmoeten, zoo kwam het den overlevende voor dat, hetgeen er nog onstoffelijks van Betsy was overgebleven, al meer en meer van zijne ziel naar zich toetrok.

Hij had zich willen dooden. Met twee geleiddraden van eenen inductieklos in de hand, kon hij den bliksem doen gaan door zijne zwakke leden. Maar de overweging, dat hij haar had vermoord en boeten moest voor die misdaad, zoolang het God behagen zou hem den onduldbaren last des bestaans te laten torschen, hield hem terug. Hij zou ook niet waardig wezen zich volkomen met haar te hereenen, dan na alles te hebben opgeofferd wat hem gelukkig had doen zijn vóór hij haar had gekend.

Deze overtuiging was in Longus' gemoed ontstaan en schoot daar nu al hechter en hechter wortel.

Terwijl de zaak door ondergeschikten gedreven werd, trok hij zich in zijne huiskamer terug met alle instrumenten, aan welker vervaardiging Betsy had medegeholpen of die zij gehanteerd had. Hij maakte niets nieuws meer, zocht naar niets, studeerde nooit. Even uitsluitend als vroeger zijne liefde voor de wetenschap geweest was, werd nu zijne behoefte om de voorwerpen te vergoden, welker hanteering hem in engere gemeenschap met de doode kon brengen.

Zoo leefde hij, eenige maanden lang, in voortdurende geestverrukking, slechts nu en dan afgebroken door vlagen van ontzettend berouw over hetgeen hij zijnen moord noemde.

Nauwelijks gekleed, placht hij gebogen te zitten over eene groote tafel vol instrumenten en brokstukken van toestellen. Ontelbare malen, herhaalde hij dezelfde proef, bracht hij hetzelfde raderstel in beweging, spande hij dezelfde batterij voor hetzelfde modelletje.

Er was één werktuig, dat hij slechts op enkele dagen dorst laten werken: de phonograaf. Als hij soms gevoelde hoezeer zijne kennis en zijn verstand op onrustbarende wijze afnamen, liet hem dit doorgaans onverschillig. Maar, zoo vaak hij met den phonograaf bezig was en bedacht hoe de indrukken op de tinfoelie, door 't herhaald gebruik van het phonogram, noodwendig moesten afslijten, 't geluid zijner vrouw zwakker zou worden,... onhoorbaar, eindelijk! sloeg hij de handen beukend tegen het zwakke hoofd, uit woede over zijne onmacht om een middel te vinden ter reproductie van 't vergankelijke phonogram.

In zijne beste oogenblikken, beloofde hij zichzelf kalmer te zullen worden om, éénmaal nog, zijne geestvermogens te kunnen gebruiken voor iets, dat zijn vak betrof. Zou zijne vrouw hem verbieden te zoeken naar een middel van inniger gemeenschap? -

Toen de meesterknecht, op zekeren morgen, in de werkplaats kwam om, vóór het openen van den winkel, nog het een en ander af te maken, vond hij Longus reeds druk bezig. Zijn patroon had eene groote tafel in beslag genomen en daarop twee complete phonografen geplaatst, waarmede hij proeven nam.

Het grauwe daglicht viel, door de ruiten in de zoldering, op het grijze hoofd en de lange, akelig vermagerde vingers van den instrumentmaker, over diens vaalbleek gelaat eene donkere schaduw werpend.

Het koper en het glas der Leclanché-elementen, het metaal der grillig gevormde toestellen flikkerden, en de vroolijkheid dier schitterende voorwerpen vormden eene treffende tegenstelling met de somberheid van hem, die ze hanteerde.

De binnenkomende waagde het niet zijnen meester een woord toe te spreken en ging, zoo weinig mogelijk gerucht makend, aan zijn werk. Nu en dan doopte Longus zijnen zakdoek in eene glazen kom met water om er zijn voorhoofd meê te wasschen, waarop dauw parelde van angst en inspanning. Een diepe zucht ontsnapte vaak zijn borst.

Hij had de beide phonografen tegenover elkander geplaatst zóó dat de een het geluid zond in den geluidsbeker van den ander, waarmede een telefoon verbonden was. Het trillende plaatje daarvan had Longus van eene stift voorzien, die op den tweeden phonograaf zou moeten schrijven. Beider cylinders wentelden met gelijke snelheid rond. Door het aanbrengen van eene krachtige supplementaire batterij, hoopte de instrument maker het voortgebrachte geluid van den één sterk genoeg gemaakt te hebben om het stiftje van den ander genoegzaam scherpe indrukken te doen prenten op de tinfoelie.

De meesterknecht begreep wat hij zocht en haalde onwillekeurig de schouders op: hij zag in deze proefneming een doorslaand bewijs voor de ‘versuffing’ van zijnen meester.

Toen het phonogram van het eerste toestel geheel afgeloopen was, verliet Longus een oogenblik de tafel. Hij gevoelde zich zóó overspannen en zenuwachtig dat hij een kalmeerend middel moest gebruiken, alvorens de proefneming verder voort te zetten. Toen hoorde men, een tijdlang, niets dan het zachte getik van den phonograaf.

Eenige minuten later, verliet Longus met wankelende schreden de werkplaats: de proef was mislukt. -

Voortaan kwam hij elken morgen, maar bleef den geheelen dag doorwerken, evenals hij vroeger placht te doen, zich nauwelijks den tijd gunnend om te eten. Alleen werd nu, behalve de meesterknecht, niemand in de werkplaats toegelaten. Longus onderwierp de tinfoelie aan allerlei chemische bewerkingen; trachtte het phonogram direkt over te drukken, zonder tusschenkomst van den phonograaf; nu eens op eene plaat van hetzelfde metaal, dan op een waspraeparaat, dan wêer op meer

samengestelde platen. Terloops, bracht hij eenige kleine verbeteringen aan, waarvan de meesterknecht aanteekening hield, zoodra zijn patroon de werkplaats voor een oogenblik had verlaten. 't Werd hem spoedig duidelijk dat deze hoe langer hoe verder afdwaalde van den goeden weg. Zijne proefnemingen begonnen onzinnig te worden. Soms joeg hij zulke sterke elektrische stroomen door de teere toestellen dat zij hunnen dienst weigerden en daarna slechts met veel moeite in orde konden worden gebracht.

Na eerst met veel methode, langs den streng wetenschappelijken weg, te hebben gezocht, was hij in den blinde proefnemingen gaan doen, op hoop van bij toeval tot eenig resultaat te komen. Later nog werd zijn hopen op een toeval tot eene soort van mystiek geloof in het toeval; eindelijk wies, in Longus' ontredderde ziel, de overtuiging dat Betsy hem wel een middel zou openbaren. De arme monomaan kwam tot de heillooze meening dat, hetgeen niet gelukte met een gewoon phonogram, door de zeker verwachte inmenging van de gestorvene, zou kunnen gelukken met de laatste van hare tinfoelieplaten, welke nog duidelijk hoorbare geluiden voortbracht. Nadat hij eenen ganschen dag, alléén in zijne huiskamer, met de overledene in ‘zielsgemeenschap’ had verkeerd, besloot hij de beslissende proef te wagen.

Zijne geestverrukking was nu na verwant aan godsdienstwaanzin. Even gemakkelijk als een waanzinnig lijder aan epilepsie, in hevigen graad, de gewone voorwerpen zijner vereering voor andere verwisselt, of daaraan andere toevoegt, vereenigde Longus in zijne ziel den ouden eerbied voor den godsdienst met een verward geloof in de almacht der liefde en der wetenschap. Onbeperkt was zijn geloof, sterk zijne verbeeldingskracht; treffend dicht bij de werkelijkheid waren zijne hallucinaties. Hij had, in den nacht, Betsy gezien, hare stem gehoord... en beeld en stem waren gekomen uit eenen phonograaf die, met een verblindenden stralenbundel, hare beeltenis had geprojecteerd op den muur, eene beeltenis, die leefde en sprak!

Zijn moeizaam zoeken zou worden beloond. Boven het bereik der natuurwetten, vèr over de grenzen der mogelijkheid, zou zijn genie zich verheffen om, van daar uit, nieuwe wonderen te doen, die de aarde in verbazing zouden brengen en duizenden bekeeren tot het eenig ware geloof: het geloof in de almacht der liefde.

III

Het atelier was donker.

Over de ruiten in de zoldering en het matglas in de deur, tusschen Longus' werkplaats en die der knechts, hingen zwarte doeken, zooals altijd wanneer er proeven werden genomen, welke betrekking hadden op de theorie van het licht en dergelijke. Daarin lag dus niets buitengewoons. Vreemder was het, dat de meesterknecht dien dag order had gekregen om in 't vertrek der anderen te werken of uit te gaan, indien hij dit verkiezen mocht.

Op de groote tafel stonden, als gewoonlijk, twee phonografen en ettelijke Leclanché-elementen. Vóór den geluidsbeker van een dier toestellen was een reflector aangebracht met de opening naar den breedsten muur gericht, waarvoor een groot, met wit doek bespannen raam stond.

Longus had eenen afdruk van Betsy's beste phonogram om den phonograaf met den reflector gelegd en was bezig zijne elementen aan te spannen.

Hij opereerde met groote kalmte. Er was iets plechtigs in zijne bewegingen, gelijk in het handgebaar van een Germaansch hoogepriester, gereed om het offer te slachten op den zwarten altaarsteen, onder den heiligen eik.

Daar hij zijnen droom tot in bijzonderheden meende te moeten verwezenlijken, voorzoover 't hem mogelijk was althans, werden de elementen door Longus juist zoo aangespannen, als hij ze in zijn vizioen had gezien: de positieve polen van eene breede rij Leclanchés verbond hij aan 't rechteruiteinde van een dun ijzeren staafje, dat door de tinfoelierol van den phonograaf liep, de negatieve aan 't linker. Het staafje liep door eene weekhouten pen, die het wentelende gedeelte des phonograafs moest dragen.

Waarom hij deze schikkingen nam, wist hij zelf niet. Aldus had Betsy het blijkbaar gewild en 't was dus niet aan hem, na te denken over de gevolgen die deze schikking kon hebben. Toen liet hij de open zinkcylinders zakken, nam de acoustieke buis in de hand en, met het gezicht naar den muur, wachtte hij.

Achter hem gonsde 't en siste 't. Een rookwalm krulde naar boven; eene scherpe brandlucht vervulde het vertrek.

Zijne zenuwen waren pijnlijk gespannen. -

Daar kwam, op het witte doek, een licht,... een beeld.

Betsy verscheen hem met een krans van oranjebloesems op 't hoofd, in bruidstoilet. Vrijmoedig zag zij Longus in de oogen. Zij glimlachte. Zij opende den mond om hem toe te spreken .....

Rinkinkelend vloog het matglas der deur aan scherven. De knechts braken haar open, stormden gillend naar binnen.

Toen doofde plotseling het licht, en Betsy verdween weder in den nacht. Longus stortte bewusteloos op den grond.

Achter hem was het ijzeren staafje gloeiend geworden, het hout van den phonograaf had vlam gevat, de foelieplaat was gesmolten en het tin stroomde over de brandende tafel.

Men tilde den zwijmende op, om hem in veiligheid te brengen. Maar hij herkreeg plotseling zijn bewustzijn en, brullend, krijschend, zich verwerend tegen vijf knechts, die moeite hadden om hem vast te houden, stootte hij uit: ‘Vervloekte schurken! Ik heb Betsy gezien en gij hebt mij belet haar te hooren!’

De instrumentmaker werd, ‘als gevaarlijk voor zich zelven en voor anderen’, in een krankzinnigengesticht opgesloten.

Hij is daar nu vrij kalm, en men laat hem rustig spelen met zijne toestellen. Doch de Leclanchés worden, voorzichtigheidshalve, met water gevuld.

FRITS LAPIDOTH.

Een schilder-dichter uit de zeventiende eeuw.

Eenige jaren geleden, in 1880, werd, op last van de Nederlandsche Regeering, te Parijs voor zeventien duizend francs eene schilderij aangekocht. Het stuk werd geplaatst in ons Rijksmuseum te Amsterdam, waar het thuis behoort. Het stelt toch voor: Prins Maurits op de Rijswijksche kermis.

Bekend is het, dat onze tweede stadhouder, wanneer hij op het Hof in Den Haag vertoefde, dagelijks naar Rijswijk reed. Hij had er zijn paardenstal en de jonkvrouw van Mechelen bewoonde er haar optrek.

In 1618, toen het stuk geschilderd werd, was het twaalfjarig Bestand nog niet ten einde en bleef aan Zijne Excellentie dus alle tijd over om het dorp te bezoeken. Wel was het een twistjaar, dat in de Meimaand van 1619 uitloopen zou op het schrikkelijk tooneel, in het Haagsche Binnenhof afgespeeld; maar er waren toch nog dagen genoeg, waarop niet naar de *Scheurkerk* gegaan maar naar tijdverdrijf gezocht werd.

In een open wagen, bespannen met zes witte paarden, door een koetsier van den lagen bok bestuurd, terwijl het voorste vandehandsche door een page geleid wordt, zit Zijne Excellentie met twee heeren, alle drie met de hooge rondgebolde smalgerande hoeden op, de stolpkragen om den hals. Drie ruiters rijden aan weerszijden van den wagen. Zij houden dunne roeden of rieten - de toenmalige karwatsen - in de hand. Twee hunner wenden het ontbloote hoofd naar den Prins, als om zijne bevelen te vernemen. De derde en voorste, met den bepluimden hoed op, draagt een breeden platten geborduurden kraag over den zwarten mantel en het donkergekleurd wambuis. Een eind vóór het gespan van den wagen uit rept zich

een page, door een paar windhonden gevolgd. Een hoedje met blauwe en oranje veeren bepluimd, een stolpkraag, een blauwe met goud geborduurde kazak, waarvan de slippen achter van de schouders afhangen en die van voren als een borstlap vormt waaruit de mouwen van het wambuis onverlet voor den dag komen; een wijde groene korte broek, hoozen en schoenen: ziedaar het pageskostuum.

Links van den aanschouwer houden op den voorgrond twee cavalieren halt, de hoofden gedekt met lichtkleurige hoeden, rijk bepluimd door witte en gele veeren. De voorste, neerkijkend naar een bassend hondje, zit op een appelgrauw paard, welks manen en staart in lange gekrulde tressen bijna den grond raken. De ruiter zelf draagt een goudbrons wambuis met gekeepte mouwen; een oranje sjerp plooit over zijn rechter schouder; terwijl de slappe nauwsluitende gespoorde rijlaarzen boven de knie omslaan. Zijn medgezel, op een zwart paard, pronkt met een dik uitstaanden kraag, een geel wambuis, een rooden mantel, die over den linkerarm en om het middel gerold is. Twee mannen in lange mantels, met sluike breedgerande hoeden, eveneens te paard gezeten, schijnen de bedienden der cavalieren; zij zien er allerminst bevallig uit.

Rechts van den aanschouwer doet een ruiter met oranje sjerp zijn ros al springend een paar naderen, dat, staande, elkander bij de hand houdt. Met den grijzen hoed in de vrije linkerhand beantwoordt de edelman den hem gebrachten groet. In wit satijn gedost, draagt ook hij den stolpkraag, een groene sjerp schuins over de borst, een wijde broek met hozebanden aan de knie en bestrikte gele schoenen. De mantel hangt hem over den rechterarm. Overbodig bijkans is het te vermelden, dat hij, evenals de andere cavalieren, kort haar, knevels en puntbaard draagt. Zijne dame prijkt met een wijden opstaanden kartelkraag, snoeren paarlen om den hals, een band om het gefriseerde, midden op het voorhoofd in een punt uitloopend haar, door geen hoed gedekt. Het van voren laaguitgesneden en onder het middel in breede horizontale plooien opgenomen groen hongerlijn, laat door de insnijdingen in de mouwen het gele onderkeurs bespeuren; kanten manchetten omgeven de polsen, terwijl de oranjekleurige rok van onderen met banden afgezet is. Een neusdoek houdt zij in de rechterhand. Twee paren dames en heeren achter hen schijnen tot hun gevolg te behooren.

Onwillekeurig vraagt men zich af, wie deze twee aanzienlijke personen kunnen wezen? Koning Frederik van Bohemen en zijne vrouw Elizabeth niet, want zij kwamen eerst na den slag bij Praag, en wel in de lente van 1621, in Den Haag. Bovendien zouden deze vorstelijke personen wel niet afzonderlijk in Rijswijk gekomen en daar afgestapt zijn. Wie zijn het dan? - 't Valt moeilijk te gissen: het Hof van Maurits bestond schier uitsluitend uit edellieden; er verschenen wel vrouwen, maar die vertoonden zich niet zoo op klaarlichten dag. Evenwel Maurits' stiefmoeder Louise en hare aanbehuwde dochters mogen wij niet vergeten. Maar hier kan alleen gedacht worden - de anderen toch waren òf reeds overleden, òf al weduwen geworden - hetzij aan de een-en-veertigjarige Elisabeth, hertogin de la Tour-Bouillon, doch die was in Frankrijk; hetzij aan de zeven-endertigjarige Aemilia Antwerpiana, in Juni 1616 gehuwd met Frederik Casimir Hertog van Landsberg en Paltsgraaf van Tweebruggen, doch die trad minder op den voorgrond; hetzij eindelijk aan de oudste, Emilia, Maurits' volle zuster en tegen zijn zin gehuwd met Prins Emanuel van Portugal. Dat huwelijk werd in November 1597 gesloten in een der vertrekken van het Stadhouderskwartier op het Haagsche Binnenhof; maar elf jaren later gelukte het Prins Filips Willem van Oranje den vrede tusschen zijn broeder Maurits en Emilia te herstellen. Deze Prinses van Portugal nu kan in 1618 met haar gemaal op de Rijswijksche kermis geweest zijn. Omstreeks dien tijd toch woonde zij, wanneer zij zich niet op het kasteel van Wychen bevond, met haar gezin te Delft. In Februari 1617 schreef zij uit die stad, dat zij eenige dagen doorgebracht had in Den Haag bij haren broeder Maurits, ‘duquel’, zooals zij verklaart, ‘j'ay receu tant d'honneur et de contentement que j'ay suject de m'en louer toute ma vie’.[1)]. Zij stond dus toen op een goeden voet met Zijne Excellentie. En ook haar echtgenoot verkeerde nog in 1622 aan het Hof van Maurits in Den Haag. Emilia was in 1618 acht-en-veertig jaren oud. Terwijl zij zich kenmerkte door vastheid van wil en van karakter, was don Emanuel luchthartiger, maar welgemaakt van lijf en leden. Achterkleinzoon van Emanuel de Groote, die als Koning van Portugal in 1521 stierf,oudste zoon van don Antonio, die in 1580 een

1) Groen van Prinsterer, Archives de la Maison de Nassau, II, t. 2 p. 491.

oogenblik tot Koning uitgeroepen, vijftien jaren later te Parijs in armoede overleed, sprak hij nog steeds van zijne aanspraken op den Portugeeschen troon.[1)]

Maar wij zouden de schilderij haast vergeten, en er staat nog heel wat op. Het boerenvolk, door den schilder, zooals wij straks zullen zien, ook in zijn rijmen geschetst, is hier evenmin vergeten, en het pleit voor het gevoel van gelijkheid, aan de Hollanders eigen, dat die boeren en boerinnen niet schromen de edellui zoo na te komen. Van het zelfde bloed zijn zij als die Wassenaarsche boer, die, toen de Koning van Bohemen door zijn knollenland een haas najoeg, hem terugwees met: 'Ik ben baas op mijn land en geen ander, koning of geen koning!'

Daar staan of zitten zij langs den zandweg: stoere kerels, niet overbeleefd, want de meesten houden de mutsen en flaphoeden op. Alleen een paar mannen te paard en een jongen met een boog in de hand ontblooten het hoofd.

Rechts op den voorgrond zit onder een boom een koopvrouw met manden vruchten, druiven en appelen. Naast haar heeft een man een ton, een kan, een glas, een emmer, een bezem en een stoof om zich heen staan. In een paar houten hutten met laag afloopende schuine daken schijnt herberg gehouden te worden: hooi wordt er gebracht voor de paarden, wier berijders afgestegen zijn. Verderop wordt bij een vedel gedanst. Eene dame staat naar dat *Teniersje* te kijken. Ook een in vakken beschilderd zeil is daar in de buurt uitgespannen. De uitlegger met beveerden hoed en de man met de trom hebben de nieuwsgierige Aagjes al gelokt.

Verderop is het tafereel omlijst door de dorpshuizen, hier en daar met vlaggen van oranje en oranje-blanje-bleu getooid, terwijl midden op den achtergrond de kerk verrijst. Binnen deze omlijsting van huizen staan in dubbele rijen de kramen en tenten, eveneens met vlaggen gesmukt. In de middenruimte woelt een bonte menigte: speelwagens met drie paarden bespannen, karossen, huifkarren, edellieden en boeren te paard, voetgangers ook en losse paarden, want links op den voorgrond schijnt paardenmarkt gehouden te worden. Een hoop boeren raakten daar aan 't vechten met hooivork, houwdegens en stoel,

1) Lodewijk Mulder, Emilia van Nassau, in *De Gids* 1886, II, blz. 202, 208, 231, 238, 239.

terwijl de vrouwen tusschenbeiden komen. Door al dat gewoel heen rennen pages, zoo snel als hun beenen het gedoogen, vóór de wagens uit, en dreigt een boer, van zijn hollend ros stortend, een paar varkens te overrijden, wier langgebaarde hoeder dit allerminst oolijk vindt. Een man met bossen zwavelstokken te koop, en een paar in gesprek staande heeren brengen ons links tot op den voorgrond. Een van deze heeren steunt op een stok en draagt een ponjaard rechts in den gordel, bijna op den rug. Die dolk vestigt er onze aandacht op, dat verreweg de meeste edellui niet, althans niet in het oog loopend, gewapend zijn. ‘Gesmookt’ wordt er, zoover men zien kan, ook niet, alleen ligt er ergens een korte pijp op den grond.

Ziedaar *de Rijswijksche kermis*. De toon van het drie-envijftig duim hooge en honderd-een-en-dertig duim breede stuk is, ondanks het blauw der lucht, het groen der boomen en de kleurige habyten, bruinachtig, zonder lichteffecten of kleurkontrasten, zooals Rembrandt en Frans Hals die op hun paneelen tooverden.

Nu en dan ook is de stand van menschen en paarden wat gemanierd, maar overigens is het tafereel levendig en vol en tot in de minste bijzonderheden treffend juist geteekend.

Wij wenschen den schilder thans aan u voor te stellen en, aan zijn hand, een blik te werpen op zijn tijd. Hij had goede schildersoogen: hij zag eigenaardigheden en bijzonderheden, die anderen soms overzagen.

Zijn tijd is die der *zinnebeelden, zinnefabelen, zinrijke* gedichten, en Adriaan Pieterszoon van de Venne schreef dan ook in die dagen zijn *Zinnemal*, zijn *Zinnevonk* en zijn *Zinn edroom*, schilderde zijne zinnebeelden in het grauw tot op de vensters van Zorgvliet toe, en teekende met liefde de zinnebeeldige prenten voor Vader Cats' werken.

In Delft werd Van de Venne geboren, vijf jaren na den moord van Prins Willem van Oranje. Zijne ouders waren uit Brabant naar Holland uitgeweken. Zij lieten hun zoon te Leiden Latijn leeren, maar hij hield meer van teekenen en schilderen, en hij mocht zich dan ook daarin oefenen, eerst bij Simon de Valk, later bij Willem van Diest.

In 1618 woonde Van de Venne in Middelburg, evenals zijn broer, de drukker Jan Pieterszoon, die zich in 1623 noemde: ‘Const-ende Boeck-vercooper’ en die zijn ‘schildery-winckel’

had ‘op den hoeck vande nieuwe Beurse’. Zeven jaren later kwam Adriaan, die in Middelburg gehuwd was, in Den Haag, waar hij lid werd van het Sint Lucas-gilde. In 1631 was hij daar Hoofdman, in 1636 Deken van. Hij woonde in 1634 op de Turfmarkt, in de huizinge ‘de drie Leer-Konsten’. Vóór 1620 reeds in aanraking gekomen met Prins Maurits, schilderde hij tusschen dat jaar en 1623 de vier lusthuizen van Zijn Excellentie's vader, met Prins Willem's portret in kleuren er tusschen. Had hij in 1618 een bezoek van Maurits aan de Rijswijksche kermis op het paneel gebracht, later zou hij het doode lichaam van Zijn Excellentie schilderen, waarvoor hem den 21sten Julij 1625 door de Staten Generaal zes-en-dertig gulden toegelegd werden.

In 1619 waren hem en zijn broeder Jan, ook bij ordonnantie der Staten-Generaal van 16 April, drie honderd ponden of guldens toegekend voor de door hen aangeboden afbeeldingen op satijn van Hunne Excellenties den Prins van Oranje (Philips Willem) en Prins Hendrik van Nassau (later Frederik Hendrik). Van elk dezer portretten werden vijf-en-twintig exemplaren genomen tegen zes gulden het stuk, voor de tegenwoordige heeren Gecommitteerden.

Van de Venne schilderde de portretten van de voornaamste Prinsen die aan het Haagsche Hof verkeerden. Maurits en Frederik Hendrik beeldde hij te paard af. Verder konterfeitte hij den Koning van Bohemen, Filips Willem van Oranje, Willem Lodewijk van Nassau, Ernst Casimir, Johan Ernst en Johan Lodewijk van Nassau. De landing van Koningin Henriette van Engeland te Scheveningen en het sterf- en paradebed van Frederik Hendrik (1647) werden door hem gemaald. Met Jan Breughel de Oude schilderde hij *de Zielenvisschers*, een zinnebeeld op de kerkelijke twisten van zijn tijd. Uit zijn jeugd bezit de Louvre te Parijs nog een veldslag en ook een feest, in 1609 gevierd bij het sluiten van het Bestand met Spanje. Lang nadat hij die schilderij vervaardigde, op 3 November 1657, taxeerde Adriaan van de Venne een schilderij ‘de Kunst moet regel houden’ op twintig gulden. Vijf jaren later, op 12 November 1662, stierf hij in Den Haag, waar in Mei 1665 zijne nagelaten schilderijen verkocht werden.[1)]

1) Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis van Obreen en Bredius.

Thans keeren wij terug naar Middelburg.

Zoo Van de Venne in 1634 naar zijn eigenhandig konterfeitsel zich voordeed met hoog voorhoofd, sprekende oogen, sterken neus, goedigen mond, opgeborsteld haar, gevulde wenkbrauwen, opgestreken knevel en kinbaard - men denke hem zich een dozijn jaren jonger bij zijn optreden in den kring van Jacob Cats, toen Pensionaris van de Zeeuwsche hoofdstad.

Tot dien kring behoorde in de eerste plaats, met het oog op haar leeftijd, de ‘geestrijke’ Jonkvrouw Johanna Coomans, ‘weerde huysvrouwe’ van Heer Johan van der Meerschen, Rentmeester van de Edel Mogende Heeren Staten van Zeeland. Naast haar zien wij de ‘eerbare, achtbare, constrijcke Jonckvrou Anna Roemers’, toen in Zeeland verblijf houdend. Onder de heeren komt, om zijn talent, de hoogste plaats toe aan Simon van Beaumont, Pensionaris der stad Middelburg. Dan volgen een Raadsheer in den Hoogen Raad, Appollonius Schotte; verscheidene burgemeesters: Ridder Jacob Schotte van Middelburg, Adrianus Hofferus van Zierikzee, Jonkheer Philebert van Borssele van Tholen, Jacob Hobius van Brouwershaven; de schepen van Ter Veere Adriaan Valerius; de Middelburgsche advocaten mr. Johannes de Bruyne en mr. Jacob Luyt; de medicinae doctor Lenard Peutemans; de schoolmeester Johannes de Swaef; de Vlissinger Abraham van der Mijl. Voorts Pieter van Meldert, P.J. Vos, J. Rogiers.

In den kring dezer treffelijke geesten ontwierp Jacob Cats het plan tot het uitgeven van een dichtbundel, die onder den titel van: ‘*Zeeusche Nachtegael ende desselfs dryderley gesang*, door verscheyden treffelijcke Zeeusche Poëten byeen gebracht’ werkelijk in 1623 het licht zag.

Johanna Coomans getuigde dat het Cats' denkbeeld was, toen zij hem aldus toesprak:

> De geesten zijn door u uyt liefden aengedreven,
> (Want *Zeelant* moeste sijn in reden-cunst verheven:)
> En hebben t' saem ghemaeckt een *Nachtegaels gheclanck*,
> Waervan u soete stem noch is de *bove-sanck*!

Deze ‘geestrijke’ mevrouw Van der Meerschen vond ook zelve iets uit, te weten een ‘Wapen-schild, alle eerlicke jong-mans toegeeygent’. Men had den maagden een wapenschild gewijd: een *druiventros* ‘versierd met aardig waas en met een schoonen

blos', en nu wilde zij den minnaars ook een wapen schenken. Wat vertoonde dit? - Een *tong*, een gerookte tong, omgeven door wijngaardblaren. Intusschen waren de lessen, die zij er bij gaf, nog zoo slecht niet. Het is, zegt zij, een gezoute, gerookte, gekookte tong, naar den eisch bereid, zuiver en rein, en wanneer dan de jongeling, door zijn tong te bedwingen, zich waardig maakte den druiventros bij het steeltje te vatten,

> Soo moocht ghy met de Druyf in eeren u verlusten,
> En als een goede Tong op hare bladen rusten:
> Maer als ghy, naer u wens, vercrijght soo weerden pant,
> Bejegent haer altijt met wijsheyt en verstant;
> Wanneer de snelle tijt haer waes comt aff te blasen,
> Dan oock veracht haer niet: soo doen verkeerde dwasen!
> Maer poocht dat ghyse dan met meerder liefde voedt,
> Schoon dat haer jeucht vergaet, haer deucht blijft even goet.

Deze mevrouw Van der Meerschen riep ook Anna Roemers een welkomsgroet toe, en Anna Roemers wist op hare beurt wel aardig te rijmen. Niet alleen wanneer ze met Cupido, die haar vervolgt, aan 't plukharen raakt en hem voor 'pottertje haes-op' uitmaakt, totdat hij haar eindelijk vangt 'in sijnen loosen strick', haar zijn pijlen in het ongewapend hart stoot, haar 'blont en blau' nijpt, om haar genade te doen roepen; maar ook wanneer zij 'de Zeeusche Poëten' in afwachting van hun bundel aldus toespreekt:

> De heuchelicke son, die bralt, en elimt om hooch;
> De wegen nat en glat, die werden hart en drooch;
> De wijngaert oogen crijcht, en aen der boomen toppen
> Daer berst temet een blat uyt dickgheswollen knoppen:
> De bruyne voester-vrouw, de vette groeysaem aerdt
> Die heeft haer eerste cruyt en bloemen al gebaert:
> Het luchtich pluymgediert, al tjilpende comt swieren,
> En springt van tack op telgh, met vrolick tierelieren:
> Dees Somer-teyckens die verneem ick altemael,
> En noch verneem ick niet uw Zeeusche Nachtegael

Maar toen zij den elfden Juli 1622 weer uit Middelburg vertrok, had de Nachtegaal het licht nog niet gezien.

De burgemeester van Brouwershaven, Jacob Hobius, gaf in den bundel, die dan toch eindelijk gereed kwam, een visschers-

praatje tusschen Steven en Martijntje, waarin streven naar waarheid tintelt.

‘Meen jij ter goeder trouwen,’ vraagt Steven aan zijn meisje,
‘Dat as je man by nacht comt uytter zee te bedt,
Dat hy van 't Mosselijaet[1] sal ruycken?’

En is dit versje van een ander der medewerkers niet aardig bedacht?

Als Phyllis op een tijt quam in de spieghel kijcken,
Om haer ghekrinckelt hayr een weinig op te strijcken;
Siet! Venus, die alsdoen juyst in de camer was,
Die ging haer eygen beelt vertoonen in het glas;
De soete Phyllis gaet haer teere cantjens rechten,
Sy set haer douckje schrap, en kemt haer blonde vlechten.
En mits sy (soo se meynt) haer eygen schijnsel sach,
Soo riep se: ‘laes! ick ben nu bruyner dan ik plach.’

De Middelburgsche advokaat Jacob Luyt schreef een Herdersdicht, op het huwelijk van Clement van Sorgen met Cornelia van Heemskercke. De bruidegom had zijn bruid gevonden:

Daer 't Y de gulle cant
Van 't vet begraesde lant
Begabbelt met sijn vloeden;

Daer d'Amstel haren stroom
Heel flaeuwjes end' heel loom
Door 't groene gras comt leyden.

Maar de knapste van de bent, Beaumont, roept ons. Het tweede deel van den Nachtegaal, genaamd ‘*Seden-Sang*’ - het eerste deel heette ‘*Minne-Sang*’ - begint met 42 *Grillen*, epigrammen op het voetspoor van Martialis, maar geheel in het Hollandsch gedacht en geschreven. Of ziet gij den zeventiende-eeuwschen voorvechter niet voor u, als gij hoort:[2]

Kent gij dien dollen droes met dien gekrulden kop,
Met dien nieuw-snuften hoed en vederbos daarop,
Dien snorker die zoo breed gaat zwaaien over straat,
Die met het mes op zij altijd van vechten praat,
En van zijn vromigheid zoo wonder veel vertelt,
Alsof hij had Ducdalf geslagen uit het veld?

1) Een *odeur* uit dien tijd, *moskeljaad* geheeten, van moschus of muskus.
2) Wij zeggen *hoort*, niet *leest*, dus behoeven wij ook de zonderlinge spelling niet over te nemen.

En treedt de *Kavalier* u niet te gemoet, wel wat al te kant en te zwierig, bij het hooren van:

Proper van oogen, neus en tanden,
Proper van kleeren, kousen en kragen,
Proper van riem en ommeslagen,
Proper van schoenen, linten en kanten,
Proper van mantel, hoed en wanten,
Proper van haar, van baard en knevels,
Proper van sporen en van stevels,
Proper te paard en proper op schaatsen,
Proper in 't kolven, proper in 't kaatsen,
Proper in al uw doen en laten,
Proper in 't wandelen over straten,
De handen in zij als een koper potjen -
Voorwaar, gij zijt een proper zotjen!

Beaumont, in 1573 of 1574 te Dordt geboren, was dus nu een vijftiger. Reeds zestien jaren lang bekleedde hij het Pensionarisschap van Middelburg. Te felle gretigheid om zijn verzen gedrukt te zien, kon men hem niet verwijten: hij wilde zelfs in den Nachtegalen-bundel zijn naam niet genoemd hebben. Toch muntte hij uit door geest en puntigheid en bleef hij oorspronkelijk: aan den leiband van Cats liep hij niet.

Zou men, met veranderde spelling, zijn liefdeklacht niet voor modern houden:

D'opgaende goude Son en stroyt 't begraesde velt
Met soo veel bloemen niet, noch soo veel nachtrobijnen,
En doet de morghen-root uyt 's hemels blauw verdwijnen,
Als wel mijn suchten zijn en smerten ongetelt.

Toch voelen wij in zijn gedichten den geest van zijn tijd. In zijn verliefde bui, vóór 1600, schreef hij ook dit sonnet, tot Maurits gericht:

Prince, qui maintenez nostre juste defence
Contre tous les efforts de l'Espagnol mutin[1)]
Et d'un los[2)] immortel vous traçant le chemin
Auez ià[3)] dévancé bien loing nostre esperance;

1) Origineel, dat hier de Spanjaard oproerling geheeten wordt!
2) *Lot*, in den zin van ten deel gevallen roeping.
3) Verkorting van *déjà*.

Prince, pardonnez moy, s'il y a de l'offence
Que pour representer mon malheureux destin
Je porte voz coleurs; ce n'est a autre fin
Que pour en tesmoigner ma mortelle soufrance,

Je ne me vante point, d'espourven de raison,
D'estre de vostre cour, moins de vostre maison,
Mais c'est pour faire veoir la grandeur de ma peine:

Le *Blanc*, la pureté de mon feu signifie,
Le *Bleu*, le mal chagrin d'une aspre jalousie,
Et l'*Orange* fait veoir quel desespoir me meine.[1)].

Intusschen, zooals reeds uit deze Fransche regels bleek, liep het met die liefde spaak, en eindelijk borst Beaumont uit. Hij vergeleek zich bij een slaaf, die, aan zijn boeien op een Castilliaansche galei ontsnapt, van een hooge rots het schip, dat hem ten kerker strekte, ziet verdwijnen. Zoo is ook hij uit zijn banden verlost en ducht hij niet langer bespot te worden door haar, die hij eens lief had, maar die hem niet begreep.

Van de Venne was alzoo in geen slecht gezelschap, en niet alleen werden er van zijne verzen en koperen platen, naar zijne teekeningen, opgenomen in den Nachtegalen-bundel, maar daar werd een geheel poëtisch werk van hem bijgevoegd: *het Tafereel van Sinne-mal*. Dit tafereel werd niet in den bundel zelf opgenomen, omdat er dan te veel van één hand in zou gekomen zijn - het was er dus zeker wel voor bestemd geweest.

In de verzameling zelve heeft Van de Venne toch ook nog een lang stuk met een plaat. Die plaat stelt voor een jonker, die, aan den oever van een beek neergevleid, zich in het water spiegelt. In een mantel gedrapeerd, heeft hij een hoed en een luit naast zich liggen. Het gedicht draagt ten titel: *Zeeusche Mey-clacht ofte schyn-Kycker*. Ontzaglijk veel houdt Van de Venne van woordspelingen; hij is nooit tevreden met hetgeen er eerst staat: er moet altoos nog iets bij. Zoo schrijft hij bij voorbeeld in de voorrede van zijn *Sinne-mal*: ‘Doch de Leser wert gheseyt, dat hy niet blijft hanghen met de *Sinnen* aende *Mallicheyt* selve; maer neme dese oeffeninge tot vermaeck en tijd-corting, als een gering geschenck van een onbedreven Kunst-soecker, die het met goede meeninge yder opoffert, vol van betrouwen, dat men alle mis-slaghen sal inde beste vouwe slaen.’ Allicht

1) Voor *mine*, van *miner*.

zou men hem nu tevreden denken met zijn *slagen* en *slaan*. Neen! reeds heeft hij het weer met *vouwen* te kwaad gekregen, en hij gaat voort: ‘Dan ick hoop, off twijffel niet, oft ghy Leser sult U.E. hier beneffens verlusten int ontvouwen van de Zeeusche Nachtegael: de welcke met veel gheleerde voortreffelijcke *Sinnen* wert uytgesonghen met dryderley ghesang: waerom die ten hoochsten dient voorghedraghen eer men sich aent *Tafereel* vergaept.’

Zoo heeft hij er tevens de *Sinnen* nogmaals weten in te brengen, zoo heeft hij gespeeld met het *zingen* van het driederlei *gezang* en zich verlustigd met het volluid *voordragen* van die gezangen, eer men zich in het *aanschouwen* van het *tafereel* verdiept.

Vergevingsgezindheid verdient hij echter om zijn liefde voor de Nederlandsche taal, die, zegt hij, niet noodig heeft om bij anderen te gaan leenen, overmits zij zelve rijk genoeg is. Het is zeer misprijselijk, knort hij, dat men zijn vaderlandsche spraak zoekt achter hoeken te laten. Hij zelf heeft, om de overvloedige bekwaamheid van de Nederduitsche taal aan te duiden in het gebruiken van een woord in tweeërlei zin, een dubbeldicht geschreven, een praatje tusschen Bouwen en Soetje, aldus beginnende:

> Hoort Soetje, soete kaar, ick sien nouw deur mijn buys[1)]
> Daar gunssen inde Zee, een Veerse[2)] haring-buys.
>
> Wel Bouwen, na mijn dunckt, soo benje tans geen blinde,
> Siet jij wel onderscheyd van Ree-zeyl, fock en Blinde?
>
> Ja Soetje, souwmen niet; sta vast, ick kijcke weer;
> Soet, meenje dat ick mis, al isset mistigh weer?

Maar wij keeren nog even terug naar de *Meiklacht*. Daar hooren wij Ovidius aanhalen en van ‘luitslaan’ gewagen. De Echo wordt niet onaardig nagebootst en met den kikvorsch als Zeeuwsche nachtegaal gedold.

Ook doelt Van de Venne op zijn schilderen en teekenen. Hij looft de schilderkunst en voegt er bij dat die zoo gemakkelijk niet te grijpen is Hij wil dat de poëzie den schilder beziele:

> Hier is den rechten aard van twee, die door haar beiden
> Met denken en met doen haar wetenschap verspreiden.

1) Een kijker.
2) Van Ter Veere.

Opmerkelijk is het, den kunstenaar uit het begin der zeventiende eeuw te hooren spreken over de Kunst-nijverheid:

> Nog leert de schilderkunst figuur en platen snijden,
> Met hamer en pensoen op goud en zilver rijden,
>
> Te schrijven naar de kunst zeer luchtig op het glas,
> Beeldsnijden in het hout, boetseeren in het was.
>
> Is iemand op een werk niet al te zeer bedreven,
> Hoe klein ook dat het is, 't zij steken, naaien, weven,
>
> Is daar in 't minste niet de Kunste bij gevat,
> Zoo blijft er veel gebrek, daar hapert dit of dat.

Maar alleropmerkelijkst is deze uitspraak over de kritiek:

> Men houdt het niet voor goed, dat iemand nu en dan
> Gaat spreken van een ding, dat hij nooit doen en kan.

Ten slotte deelt Van de Venne ons mee, hoe hij gehuwd is in Zeeland:

> Daar ik een uit den hoop door liefde heb verkoren,

en hoe hij in Middelburg zijn lust en rust gevonden heeft. Van het Hof van Zeeland, het Hooge hof, daar eiken staan en een lindenlaan zich welft, heet het:

> Wanneer de bruine lucht haar starre-lichte oogen
> Recht boven 't schoon gesticht en torens gaat vertoogen.

Raadsheeren, edellieden, heeren Staten zitten er overdag, terwijl 's avonds:

> Dan ziet men 't zoet gewoel met haar bepronkte leên,
> Den groenen Linden-reek staag ginds en weer betreen.

Evenals Huygens dit in 't Voorhout zag; want Huygens' gedicht, dat ‘gepakt’ had, speelt ook Van de Venne gedurig voor den geest. Brederoo, meende Jonckbloet, zou insgelijks invloed op hem gehad hebben; zeker evenwel is hij vaak in Catsiaansche langdradigheid vervallen.[1)]

Niemand zal dit loochenen bij het lezen van het eerste gedicht in Van de Venne's *Tafereel van Sinne-mal*. Dat eerste vers is getiteld: ‘Middelburchse Lauwerhof ofte (Van de Venne

1) Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, Deel IV, blz. 16.

houdt, zooals wij zagen, van dat *of*) Rustplaetse van Mercurius ende desselfs aenspraecke tot alle Const-beminnaars.'

De plaat, die de schilder-dichter er zelf bijgeteekend heeft, doet ons een allerstijfst aangelegden tuin zien. In de uitgekampaande perken staan eenige bloemen en heesters en een paar lage geschoren boompjes. In 't midden rijst een hooge zuil op, bekroond door een beeld van Mercurius. De hof wordt omgeven door doorloopende *berceaux* of galerijen-vormende prieelen, met door caryatiden geflankeerde *portiques* tot ingangen en boogvormige openingen tot vensters.

Al de vrienden worden opgenoemd door Mercurius zelf, die hen in den Hof bijeen vindt:

Mercurius, moet men weten, is door den oorlog verdreven uit het Oosterberger land en gevlucht naar Nederland:

> een land vol burgerlijk gewoel,
> Daar rede, kunst en eer mag blijven op den stoel,
> (Daar lieden wonen, die met hun) bezeilde huizen
> Staag in Neptunus' veld geweldig henen bruisen;
> Die met haar hoog gebied, den Moor en Indiaan,

door wetenschap en kracht tot hun onderdaan gemaakt hebben.

Daar nu vindt Mercurius den Hof en hij roept uit:

> Hier ziet men fraai en net, de wel beplante paden,
> Kruiswijs, vierkant en rond, met bloemen overladen,
> Hier gaat men uit, of in, twee dubbel galerij,
> Van boven schoon verguld, en onder schilderij.[1)]
> Hier is, wanneer de zon klimt op het alderhoogste,
> Een lommerkoele plaats, in 't alderschoon en droogste,
> Hier is een tonge-lust en veelderleie vrucht,
> Hier is een vette grond, een open zoete lucht.
> Hier in den Palmenhof....

Een *Palmengarten*, zooals die van Frankfort, dat ontbreekt er nog maar aan! - Welnu, in dien Hof dagen zij op: de ridderlijke Schott, Beaumont en Cats, Hoffer en Borssel, Johanna Coomans - die bij het kinderwiegen dicht, hoe een jong gezel geen maagden moet bedriegen -, De Bruyn, Luyt, Peuteman en Hobius.

Het gedicht van Mercurius in den Lauwerhof wordt ge-

1) Dit is op de prent niet te zien.

volgd door een ‘uytroep ofte boel-coop van malle pracht.’ Aardig is dit stukje voor het costuum. Men vindt er den kartelkraag in; den genopten (met nopjes bezetten) bouwen; bof-mouwen; een rok vol reepen, boorden en banden; zijden strikken en pronkveeren; borstsieraden van parels, gitten of goud; schilderdoozen om het gelaat te verven; een f o k e l e t (*faux-collet*) met snoeren.

Dan krijgen wij: ‘Minnemal van dikke Leendert en Lijsje Teunis, met jonker Maarten’, een samenspraak tusschen een boer, eene boerin en een jonker uit de stad, naturalistisch, maar lang. Intuschen komt er wel weer iets in voor, dat den tijd teekent. Zoo de vleeschhal en de vischmarkt in de stad. Beuling, pens, pekelvleesch, ham, spek en saucijs wordt daar verkocht. De visch wordt afgeslagen ‘bij de bank’; daar is bot en rog te mijnen. Bij de palingstroopster kan men insgelijks terecht en bij de vischkoopster zich van brasem, karper, baars en snoek voorzien. Nieuwe haring, stokvisch, snijeling, roo-schardrieling is er eveneens te krijgen. Buiten de stad kan men groenten bekomen te kust en te keur: groensel, krooten, blomkool, boonen, peulen, rapen, peen. Ook vruchten: kersen, peren, appels, kweeën. Ook komkommers, pompoenen, kauwoerden, meloenen, aspergies[1)], radijs, ajuin. Erwten, spinasie en andijvie vinden wij er niet onder, evenmin roode, witte of boerenkool; dit bracht het jaargetij misschien niet mee, maar kersen en appelen gaan ook niet samen.

Juffrouwskleeren en sieraden komen weder voor den dag: gouden ketens, ringen, parelsnoeren, ‘braseletten met pendanten, vol robijn en diamanten’; goudlakensche borsten, borduursel en graveersel met klinkant (clinquant) en weerschijn; rokken vol passementen; satijn of kaffa-fenten in den vlieger, en wat daarbij nog voegen zou half van zij. En men gewaagt van de huizen in de hoofsche stad, vol geblikker en geflikker, met schijnleer en tapijten, pilaren en prieelen.

Een paar aardige uitdrukkingen vingen wij nog op: de jonker geeft het boerenmeisje allerlei zoete namen, als hartensteelster, oogenblindster, slaapverjaagster, droefverblijdster - maar daaronder ook ‘doenvergeetster van vernuft’ en ‘doenverkwikster van die suft’. Daarentegen stoft het boerinnetje tegenover den

1) *Exparsy* staat er.

jonker op wat zij al te wachten heeft: een wei van tieu gemeten en een hofstee, een boomgaard en koornland, en, zegt ze, aardig,

> Dan nog zijn er dertig koeien,
> Die ons eigen land beloeien.

Ons wacht nu het ‘Slijpers of scharenslieplied’, vrij goed in den toon; bij voorbeeld:

> Kom dan, nette naaisters en breidsters naar mij zien,
> Borduursters en stopsters en speldewerreklien,
> Zoolang ik joului dien:
> Hier slijpt men schoon om dank en loon,
> Als 't lukken wil misschien.
> Schilders, platensnijders, bootseerders bij den reek,
> Barbieren en schrijvers, die passen op mijn streek,
> Vier dagen ruim ter week;
> Zij zijn niet bot, noch ook vol spot,
> Maar kwetsen zonder steek.

Terecht zingt hij ook: ‘Verstaan zij maat, zoo is 't niet kwaad, al valt mijn zingen lang.’ Want moeilijk is het van uitscheiden. Loopt toch het lange lied ten einde, dan volgen er ‘wederliederen tegen den slijper’ van vrouwen en van mannen, op de wijzen van ‘Vluchtige Nymfe’ en ‘Pots honderd tausend slapperment’. De Hannekemaaiers treden daarin reeds op: ‘de maaier zeit: hou sleiffer beid', kom soufft een kanne biers.’ Op de ‘wederliederen’ volgt eindelijk een ‘aanspraak tot alle ongeslepen luiden.’

En zoo zijn wij genaderd tot de nog langere ‘Boersche eierklacht’. Een boer glijdt uit op het slijkerige pad, zijn stok breekt, hij valt, en de eiers uit zijn korf, die hij in de stad verkoopen wou, storten hun inhoud over den grond. Nu telt de boer, evenals Perrette dit deed, op, wat men al van die eiers had kunnen maken: vlaën en gebakken struiven voor den vastenavond; kandeel voor kraamvrouwen; geklutste eiers, gebakken eiers met wat spek of appels in de pan. Een los gedopt eitje, een los gezoden eitje met wat boter en wat zout er onder geroerd. Eiers met ajuin en met saucijzen. Geroerde eieren met beiers, of met suiker. Hard gebraden of gezoden eieren, gesneden in vieren, om bij de sla te eten. Een kempersteur van eiers met mostaard, die de oogen tranen doet en vechten wil

met den neus. Wentelteeven bakt men van eieren met gesuikerd witte brood en boter, en ook groenselstruiven met eierkruid. Eindelijk nog valt er eiermelk te koken, worden eipastei, wafels, eierbrooden, met het Paschen-eierfeest bereid; terwijl men met een ei bij visch of vleesch lekkere sausen mengen kan.

De boer tracht wat er van de eiers nog overgebleven is, te redden, eerst in zijn muts, en, als die lek blijkt, in zijn schoenen, want sidderen doet hij voor hetgeen hem bij zijn thuiskomst van vrouwlief te wachten staat, totdat hij-zelf vraagt: ‘Maar is mijn droef ei-geschreeuw niet lang genoeg?’ En als er dan nog weder een veertig regels gevolgd zijn, spreekt Van de Venne ten slotte nog Michiel Le Blond toe, wien hij zijn gedicht opgedragen heeft.

Een kort stukje over de boter en het botermaken brengt ons tot de versjes aan de Zeeuwsche mosselen gewijd. De mosselen placht men rauw te eten met peper en zout, of wel gebakken in een taart- of korstpastei, of ook wel gekookt over een vlammend vuur; of gestoofd in een schotel met boter, kruid en wijn.

Eindelijk worden de leege mosselschelpen gevuld met gemalen goud en met verven ten dienste der schilders, en wordt ons meegedeeld dat de mossels mee goed zijn tegen eksteroogen-wee.

Van de ‘Sinnighe Neep-kluytiens’, die nu volgen, getuigde Jonckbloet: ‘dit zijn vier-en-vijftig zevenregelige coupletten met opmerkingen, wenken, spreekwoorden, “quicquen” of “sneldichten”, niet altijd even puntig, soms gezocht of onbeduidend, maar in aangenamen vorm vervat’. Er had kunnen bijgevoegd worden: ‘soms, vooral de eersten, onbegrijpelijk en leelijk’. Intusschen vinden wij er toch wel weer wat in. Bij voorbeeld dat reeds destijds van ‘hinkepinken’ en van ‘waar de schoen wringt’ gesproken werd; van ‘schoon geveild, is half verkocht’ en van ‘'t zijn geen koopers al die bieden’, terwijl men de Duitschers toen al voor *moffen* en *poepen* schold. Zulk een Mof treedt op als ‘steenensnijder’ - dat wil zeggen bij lieden die door 't graveel geplaagd werden. Dat de juffers haar lippen en wangen beschilderden, wordt ons ook hier weder herinnerd. Eindelijk wordt er in gewaagd van een loterij met prijzen en nieten, van ‘toebac drincken’, waarvan Van de Venne, zooals later blijken zal, geen liefhebber was; van het spinnen door de vrouwen; van een *slons*, die noch spint, noch naait, noch

schuurt, maar van klappeien en leugen-breien een handje heeft. Er wordt ons getoond een ‘botte’vent, een brillende vrouw, en wij hooren van een ‘lollepot’, waaraan men handen en gezicht warmde, en van kaarsen-snuiten; terwijl wij eindelijk vernemen, wat wij niet wisten, dat er op het Buitenhof in Den Haag een bout of spil lag, die moeilijk te heffen viel.

Ten slotte krijgen wij in *Sinne-bommeken* (trommeltje) ‘de lijst van het tafreel.’ Op de plaat aanschouwen wij een man met een fluit in de eene, een trommelstok in de andere hand, een trom voor het lijf, bellen aan muts, armen en beenen, bij wiens ‘pijpelariebom’ de personen uit de verschillende dichtstukjes van den bundel *Zinnemal*, een rondedans uitvoeren. Het is een soort van inhoud op rijm, bij het refrein van ‘triromtreine’ en ‘laribom’. Dit lied, op de zangwijs: ‘Alemande Spiers’ of ‘Helaas, Amour, wat gaat mij aan?’ geeft nogmaals den indruk, dat Van de Venne er maar niet uitscheiden kan, tot hij eindelijk tot onze niet geringe verluchting rijmt:

> Nu is al het Bomgetuit
> En het zinne-mallen uit,

en er dan waarachtig ‘Eynde’ onder zet.

In zijn voorrede, waaruit wij reeds aanhaalden, poogde Van de Venne op onbegrijpelijke wijs te verklaren wat ‘*Sinne-mal*’ beduiden moest. Duidelijker zeide hij, dat hij het geschapen leven wilde bestudeeren en zien wat daaruit te speuren viel, en dat hij niet wilde doen, zooals schilders en dichters, die het oude spoor niet durfden uitstappen en zich maar steeds verlieten op hetgeen anderen vóór hen gedaan hadden. Een latinist was hij niet, maar wel een overtuigd voorstander van de ‘vrijborstige inlandsche taal’.

Deze voorrede werd geschreven in de bloeiende en lustige maand Mei van het jaar 1623, alzoo meer dan twee honderd en zes en zestig jaren geleden.

Een tiental jaren later werd een nieuwe bundel van Van de Venne gedrukt, nu niet in Middelburg, maar in Den Haag. Die bundel bevat een: ‘*Sinne-vonck op den Hollandschen Turf*’ en een ‘*Sinne-Droom op het nieuw Wijs-mal van den ouden Italiaanschen Smit, mitsgaders de vindinge der Tabacks wondersmoock*’.

Het tabak rooken of drinken had onzen schilder-dichter aangegrepen naar het schijnt. Het was dan ook betrekkelijk nog eene nieuwigheid. In 1588 kwam, beweert men, de eerste tabak in Europa. Een Engelsche schipper, die van Virginia terugkeerde, zou toen Koningin Elizabeth een aarden pijp en een pakje tabak aangeboden hebben. Hoe dit zij, zeker werd er weldra in Londen sterk gerookt, in alle kroegen en tot zelfs in de schouwburgen. Ook in Frankrijk werd tabak ingevoerd. In den aanvang waren de geneesheeren er mee ingenomen en beschouwden zij het nieuwe kruid als een wondermiddel, vooral geschikt om wonden te heelen. Men weet dat onze Prins Maurits een liefhebber van rooken was. Intusschen schreef Van de Venne nog geen tien jaren na den dood van Zijne Excellentie:

't Schijnt toch: als wat *nieuwe* dingen
Komen in de krieling springen,
  Dan moet fraai gebruik van kant.

Zoo werd de muskus verdrongen door de tabak,

  dat Moorenkusten-kruid,
Dat men thans in doosjes sluit
En bewaart in broek en keursje.

Dat het gebruik echter nog zoo heel algemeen niet was, valt af te leiden uit het gewagen door Van de Venne, in zijn voorrede, van ‘de onnoodige, vreemde wondersmook, die nu (eilaas!) boven de Hollandsche onder-smook (die van de turf) komt brallen, niet alleen binnen de wallen, maar buiten, onder en in de dorpslieden’.

De *Sinnevonk* op de Hollandsche turf is een met prozaregels doorvlochten rijmwerk, waarin over turf gehandeld wordt en bovendien over al wat den schrijver door 't hoofd vliegt.

Het voornaamste tafreel is dit: Van de Venne woonde op de Turfmarkt, of, gelijk in een lofdicht op zijn geschrijf gezegd wordt: ‘voorbij 't Padmoes heen geschoven, op den elleboog van 't Spui’, en, zooals hij zelf eerst in een voorrede en vervolgens in zijn rijmelarij vertelt, had hij op een mooien morgen zijn venster opengezet en de schepen gezien, met de vruchten uit het veen, die vóór zijn deur aan boom en paal op de plating vastgebonden lagen om hun lading te doen veilen; want, zegt hij:

Volgens 't recht en Haagsche wetten
Staat er dan ook op te letten,
Dat het zeven turven kost,
Als een schip ontbindt en lost.

Voorts moest er dan gemeten, gepeild en getond worden. Aldus naar die turfschepen kijkend, viel Van de Venne's oog op een ouden veenboer, die op zijn schip stond en, evenals een schoorsteenkoker op de smakken, in rook gehuld was. De luiden dachten dat de man in brand gevlogen was, riepen: ‘Help! Boer in brand!’ en kwamen aandragen met potten en pannen om water te scheppen, met ladders en haken om het vuur te bereiken. Dit duurde totdat verstandiger buren er op wezen: ‘nu is 't manier, dat men trekt uit aarde vier!’ De man rookte uit een aarden pijp. Hij, de veenboer zelf, vermaande de lui, liever van zijn *turf* te koopen om die te branden:

‘Wil je mij van brand verlossen?
Laat de bel om tonsters klossen,
Ginder aan de Dregers-breg.’

Dat Van de Venne zelf geen rooker was, blijkt uit deze regels: het scheen, zegt hij,

..... dat daar was een wolk
Om den boer zijn hoofd, door 't rooken;
Schieral of het brein wou koken;
d'Oogen stonden als een dollen,
Bei de koonen opgezwollen,
Lippen nauw, gelijk aan slot,
Maf en muf en bol en bot.

Van de turf vernemen wij intusschen alles en nog wat: hoe ze dient voor de stoven der juffers en wijven, voor de keuken, voor de vuren, waaraan men teenen en schenen warmt; voor de lollepotten.

Voelt men Januari krachten,
Kort in dagen, lang in nachten,
Dan zijn turven allerbest
In de stoof en lolle-test.

Het blijkt dat de ‘lollen’ gebruikt werden op de markten, in de Hal, door kramers, vogelpluksters, notenveilsters, wijven

met winterpeen. Men scheen ze op straat en op reis mee te nemen om er handen en gelaat aan te warmen.

Verder leert ge hoe de turf gebaggerd, getrapt, gedroogd, geveild, op de zolders bewaard wordt.

Men rekende in dien tijd de kolen in de testen al onder de asch; men gebruikte om vuur te bekomen zwavelstokken, brandglazen en vuurslagdoosjes; men dronk eindelijk een goede kan bier, op de Turfmarkt gebrouwen.

Ook laat Van de Venne ons een volksoploop op de Turfmarkt zien.

Een lapper komt met zijn leest aangevlogen, een half naakte bakker mengt er zich in, een mandenmanker met een fuik dreigt de ruziemakers te smakken als een kneppelgans, terwijl een kuiper het betreurt dat een mensch ‘in duigen valt’, en men ten slotte den twist in de Zwaan gaat afdrinken.

Hoe het toen met de vuurwapens stond, leeren wij desgelijks:

> Wil een krijger fel aan 't vechten,
> Hij moet vonk aan lonten hechten,
> Anders kan dat schendig kruit
> Nimmer pof-paf-boffen uit.

Deze laatste regels zijn ontleend aan een samenspraak tusschen het brandglas en de vuurkei, waarbij onder ander anderen het glas op een aan de werkelijkheid ontleenden toon uitroept:

> Weg kei! rol in 't hol-val-dal,
> Daar de bulderwaters storten,
> Dat de steenen slijtig horten.

Maar eindelijk nemen wij afscheid van de Turfmarkt en gaan naar den Vijverberg.

Opgewekt door Huygens, die de linden van 't Voorhout ‘door geest geraakt en met spraak gemaakt heeft’, wil Van de Venne nu de stammen aan den Vijver met die lindeboomen spreken doen. Maar weldra dreigt deze samenspraak door al te groote puntigheid en gezochte woordspelingen onverstaanbaar te worden.

De Voorhoutslinden waarschuwen dan ook:

> ‘Niet te wijs, hei, hola, boomen!
> Houten weten van geen droomen:
> Wij en gij zijn allen doof.’

Maar de Vijverstammen antwoorden:

Dat en meerder krijgt geloot
Bij ons, groot' en wonder' houten,
Die, naar schijn, verheven kouten,
Achter, voor, om 't Rechts-gerecht,[1)]
Daar men 't kwaad van kwaad onthecht.

Waarop de Voorhoutslinden pralen op de woning van de Koningin van Bohemen, die in hun schaduw staat, en de Vijverstammen roemen op de hooge zalen der hoofsche huizen, die zij belommeren:

Daar het Culemborgs-gezin,
Beî, de graaf en zijn gravin,
Blijven Brederode's buren,
Tusschen d'andre Riddermuren:
Binnen rijk en buiten schoon,
Heerlijk, sterk en fraai ten toon.

De Vijverstammen drukken het Den Haag ook op het hart, hen niet te doen kappen:

Haag, vol wensch en zegen-zeden,
Woud vol staats en plaats vol reden,
Prins-vermaak en Hof vol lust,
School van Krijg en stoel van Rust!

Aldus aangesproken, wordt Den Haag vermaand om er in den winter aan te denken, hoe in den zomer het hout tot vreugd zal zijn aan wie uit het hoekje van de schouw naar buiten treden.

En, voegen zij er aan toe:

Als men op ons Vijver rijdt,
Tot een harde water-spijt,
Houdt[2)] ons hout niet om uw vieren,
Maar alleen voor 't aardig zwieren;
Houdt bij koelte baggervonk,
Turf voor nood en hout voor pronk!

In een toespraak in proza verdedigt Van de Venne zich met een beroep op den Bijbel, dat hij boomen, vuursteenen en brand-

1) Het Hof van Holland.
2) In den zin van omhouwen en van behouden.

glazen sprekend ingevoerd heeft, En in de eerste plaats neemt hij geheel over de geestige fabel, die Jotham aan Sichems burgers vertelde, van de boomen, die zich een Koning kiezen wilden en die eindigen moesten met het doornbosch aan hun hoofd te plaatsen. Aan den Staten-Bijbel kon hij de fabel nog niet ontleenen, want hij schreef zijn boekske drie jaren vóórdat de nieuwe vertaling uitkwam. Hij gewaagt dus nog van den *Olyboom* voor den Olijfboom[1]. Intusschen zou men kunnen beweren, dat de aanhaling uit Habakuk[2], zooals Van de Venne die geeft: 'Want ook de steenen in de muren zullen schreien en de balken aan de zolder-gesparre zullen hen antwoorden', in kernachtigheid van taal niet onderdoet voor het: 'Want de steen uit den muur roept en de balk uit het hout antwoordt dien', van den Staten-Bijbel.

De geschiedenis van den smid Doddus en zijn knecht Jolfus volgt. Dit verwarde verhaal komt hierop neer: Een smid in Messina heeft schulden en weet niet hoe ze te betalen. Hij is veel te nauw gehuisd en veel te ruim gekleed, want de zorgen hadden hem vermagerd. Op een avond, terwijl hij met zijn knecht nog druk aan 't smeden staat, wordt er bij hem aangeklopt. Het zijn twee vermoeide reizigers, die rust en lafenis zoeken. De smid antwoordt dat hij ongetrouwd is en alleen met zijn knecht huist, maar dat hij hun toch voorzetten zal wat hij heeft. Dit doet hij en hij wijst hun daarna een slaapplaats aan. Wel wil de smid nu den nacht door smeden om terug te winnen wat verteerd werd, en verzekert hij den reizigers, tevens het rhytmus der hamerslagen aangevend:

> Terwijl je legt en rust, dan zullen wij staan werken:
> Fijn en grof, af en aan, kort en lang, heet en koud,
> Dik en dun, hard en zacht, nat en droog, nieuw en oud.

Maar Julfus, zijn knecht, overreedt hem, liever den slaap te zoeken. - Den volgenden morgen vragen de reizigers hem wat zij schuldig zijn. 'Niets', antwoordt de smid, 'ik heb een liefdeplicht vervuld.' Intusschen deelt hij hun toch mee hoe deerlijk hij er in zit. De 'makkers' of 'bos-eremiten' dringen er dan op aan dat hij toch een eisch doen zal. 'Welnu,' herneemt Doddus,

1) Richteren IX vs 8 en v.v.
2) Kap. II. vs. 11.

‘ziehier een stoel, stijf van ijzerwerk, van nijpers en beugels. Bezweert dien stoel, opdat die doe hetgeen ik wil.’ - ‘Het zij zoo’, antwoorden de makkers. ‘Wat begeert ge nog meer?’ - ‘Er staat een boom bij mijn huis, waar vaak vogels op zitten, maar ik kan ze niet machtig worden. Geef dat de boom de vogels voor mij vasthoudt, dan kan ik ze braden en opeten.’ - ‘Ook die wensch zal vervuld worden,’ verzekeren de makkers, terwijl zij vertrekken.

Julfus, de knecht, gaat nu aan 't blazen en vijlen, terwijl Doddus, de baas, zijn ouden ijzerrommel naziet. Op dat pas komt een woekeraar zijn geld terug vragen, dat hij Doddus geleend heeft. De smid noodigt hem uit, een oogenblik in zijn stoel plaats te nemen. Intusschen gelast hij zijn knecht om papier, inkt en pennen te halen. De woekeraar komt spoedig tot het besef, dat hij niet meer uit den stoel op kan, en Doddus doet hem een kwijtschelding teekenen eer hij hem weer in vrijheid laat.

Zoo ook wordt in den stoel gevangen eene spijtige vrouw, die geld eischt voor geleverde spijs en drank. Zij moet eveneens de schuld kwijtschelden, en, als ze jammerend heengaat, ontmoet zij de Dood, die haar vraagt waarom ze weent? ‘Hoor eens, Dood!’ antwoordt ze, ‘ik ken een smid, een stouten fielt, een mannendwang, een wijvenplaag. Ei, lieve Dood, vat dien vent in 't oog, verplet hem den kop, jaag hem de hel in!’

De Dood treedt de hem aangewezen woning in en eischt dat de smid de waarheid zeggen zal omtrent de klacht der vrouw. Doddus verzoekt de Dood beleefd plaats te nemen en vraagt hem, hoe het in de wereld gaat? - ‘Ja,’, zegt de Dood, ‘ik stap de wereld over en in mijn sleep voer ik mee de heete pest, de lange koorts, den kanker, het flerecijn, honger, kou en andere plagen.’ En als hij daarop baas en knecht aanzegt hun testament maar te maken, antwoordt Doddus: ‘neen, gij zelf zult onderschrijven, dat gij ons hoeden zult voor al wat pijnt en 't leven kort.’

De Dood is niet zoo goed of hij moet toegeven, wil hij uit den stoel geraken; maar hij wenscht den smid en zijn knecht toch naar den Duivel. De Duivel, die de Dood op de hielen te volgen pleegt, heeft gezien wat er gebeurd is. Hij hecht weinig geloof aan de kracht van den stoel. De Dood waarschuwt hem, het zitten niet te wagen.

‘Welnu’, antwoordt de Duivel, ‘dan zal ik het laten, maar ik zal 's afgronds spoken gebieden naar den boom van den smid te vliegen.’ Weldra zet het helsch gezwerm zich op de takken. Julfus, door zijn meester er heen gestuurd, komt berichten dat de boom vol zit. ‘Jawel,’ antwoordt de baas, ‘maar ik hoor wilden zang - 't zijn vreemde vogels’! - ‘Misschien wel nikkers’, meent Julfus. - ‘'t Doet niet, we stoppen ze in een leeren zak’... ‘En slaan ze dood’, vult Julfus aan. Fluks wordt de zak toegesnoerd, op het aanbeeld gelegd en met hamers gebeukt. De duivels smeeken om vrij gelaten, of althans, als 't niet anders kan, in 't vuur gesmeten te worden. Maar Doddus slaat er op met den kleinen hamer en Julfus houdt wederslag met den groote. Eindelijk doen zij de duivels zweren, nu of namaals geen wraak te zullen nemen, en laten hen dan, lamgeslagen, los.

Baas en knecht besluiten daarop af te wachten wat de boom verder geven zal: ‘Als gij vogels bemerkt,’ zegt Doddus, ‘wenk dan als de valkenier, pijp en lokt.’

Julfus wil het beproeven, maar de boom is vaal en droog geworden: de duivelszwerm heeft den stam besmet en gedood. Hij raadt nu zijn meester ‘bancqueroet te spelen’. Men zal alles wat nog goed is bijeen pakken en meenemen en 't leege nest aan de ‘betrouwers’ laten. Hol over bol en hoop over hoop spoeden zij het huis uit. Zij zullen gaan naar Panormo en Depranum, maar Agrigenti en Pachinum, rondom de kust, en zoo naar het land waar de Etna brandt. Eensklaps zien zij rook en rieken zij zwavel, de vulkaan schijnt hun den schoorsteen van de Hel en zij voelen de aarde beven. Julfus wil den solfer, die overal verspreid ligt, gebruiken om zwavelstokken te maken en zoo aan den kost te komen. Maar Doddus meent dat zij eerst een geschikte plek moeten zoeken om zich neer te slaan. - Zoo komen zij bij een veld, begroeid met een hun onbekend kruid, terwijl een naburige heuvel hun een bekwaam rustpunt aanbiedt. Sulfus slaat fluks een hut op en Doddus zegt, dat hij gedroomd heeft tabak te maken van het hier groeiend kruid, opdat het, gedroogd en aangestoken, een zoete geur verspreiden mocht.

‘Och,’ antwoordt Julfus, ‘rook is maar ijdele leur’. En, Cats navolgend, gaat hij door:

De rook die heeft ons uitgejaagd,
De rook die heeft ons streng geplaagd,
De rook die heeft ons zoo bevaan,
Dat wij nu zijn haas-op gegaan.

‘En wie?’ vraagt hij ‘zullen er koopen?’ En, als ten bewijze dat de uitdrukking ‘gedwongen winkelnering’ nog zoo slecht niet is, voegt hij er bij: ‘de nering is toch bij de lien’.

‘Nu,’ herneemt Doddus, loop er dan maar mee rond! Ik, oude baas, blijf zitten. Daarbij heb ik nog bedacht pijpen te maken van aarde en klei:

Men kan daarmee in stilheid ook
Een zoopje doen van heeten smook.

Als Julfus echter de tabak en de pijpen aan den man zal gaan brengen, vliegt er een gespook door de lucht, en weinige oogenblikken later blaast Doddus, die zich oud en zwak voelde worden, den adem uit.

De knecht, aan den eenen kant blij dat hij vrij is, en aan den anderen kant toch bewogen over den dood van den meester dien hij zoo lang gediend heeft, begrijpt dat hij als erfgenaam optreden kan. De breedgerande hoed, de hemdrok, het overjak, de lange broek, de gelapte schoenen, het met vonken doorhapte schootsvel (niet onaardig gezegd), de ‘bultschud’ of beddezak, wat rommeltuig en ijzerwerk, eindelijk de gereedschappen, alles wordt bijeengepakt. Julfus graaft een kuil voor zijn baas en richt er een gedenkteeken bij op: twee hamers aaneengekant, twee vijlen met een stramme schroef, het schootsvel, een stok met den hoed er op, een leege flesch, een half dozijn pijpen. Maar Doddus verdiende het wel, want hij was de eerste bankroetier en hij vond het kruid van de tabak...

Het moest blijken:

Hoe dat daar was een smid, heel zwak,
Die 't lieve kruid van smooktabak
Heeft eerst geplukt en eerst bereid,
En eerst voor al den grond geleid
Om muffe rook te trekken op.

Als Julfus die lijkrede gehouden heeft, gaat hij met pak en

zak scheep. Hij wil naar 't zoete West[1)] om daar te jagen in bosch en veld en bergen, te visschen in de stroomen en tabak te zaaien,

> Opdat men gansch de wereld heen
> Tabakke-vrucht maakt algemeen.

Hier volgt nu een opsomming van al het kwaad en goed, der tabak eigen, waaronder men ook hoort: ‘tabacke-blaen doen wonden heel’ en ‘taback verdrijft de wijfs door roock’. En ten slotte barst Julfus, die sedert zijn meesters dood een onafgebroken alleenspraak houdt, los in een gewirwar van woorden, totdat er staat ‘Siet! Yet vliedt’, er dan nog volgt een ‘Grendel-dicht aen het Achter-slot’, en eindelijk een klankvers ter eere van Van de Venne, onder den misbakken titel van: ‘Naems-Faem achter aen Klincks-weder-klancks gerucht’.

Dan eerst is het voor goed uit.

Men zou kunnen vragen, of het verhaal van den smid en zijn knecht en het overbrengen van de tabak uit Sicilië naar West-Indië eenigen grond heeft, al was het in een legende. Ondertusschen spreekt Van de Venne zelf in de eerste zijner beide voorredenen over: ‘een Zinnedroom van den ouden Italiaanschen smid, die zich met onderaardsche steenkolen beholpen heeft, als hij de nieuwe vinding der ijdele wereld opofferde’, en verklaart dat dit meegedeeld wordt ‘tot gerief van de snuffelaars om wat nieuws’. In de tweede voorrede lezen wij, dat de smidswinkel te zoeken was op het vermaarde eiland Sicilië, buiten de stad Messina, op een driehoek van den vierkantigen weg. Na zijn vlucht had de smid op de reis de weet gevonden om tabak te knoeien en te sollerollen tot een bekwame snufsnak, overmits hij zich placht te geneeren met vuur en rook, en, na zijn dood, had zijn erver Julfus aan velen geleerd den neus te maken tot een schoorsteen van het brein. ‘Indien dan’, zoo gaat Van de Venne voort, Julfus nog bij wezen is in West-Indië, zoo kan hij zelf al de wonderen over laten drijven naar de hierlandsche beminners van den rookdrank en de zuivere aanwijzing doen van de vinding van den verloren smid.... Wordt het niet voor

1) West-Indië is gemeend.

geloofwaardig aangenomen, zoo moet men dan maar gelooven dat er van de Westerkusten menigte tabak komt nederzwabbelen.... Wil men dit zijn werk versmijten, dan verzoekt de schrijver, dat men ten minste 't papier gebruike om bij de gloeiende kolen van de Hollandsche turf vlam te leenen en de vreemde smookpijpen aan te branden.

Uit deze warrige zinnen schijnt te mogen opgemaakt worden hoe Van de Venne er wel besef van heeft, dat de tabak uit West-Indië kwam en niet uit Sicilië. Dat hij ook de geestelijke vader van Doddus is, vinden wij in het langdradig gerijmel: ‘Stofs-lof en verklaringh op den sinrijcken en wijsmallen droom, gedroomt bij Van de Venne’, waarin de vervaardiger P. Nootmans, na gezegd te hebben dat zelfs Homerus wijken moet voor den rijmer dezes drooms, de volgende regels schrijft:

> De Prins op dit toneel, die Van der Venn' doet spelen,
> En aerdig in bedrogh voor 't lezers oogh toneelen[1)],
> Is DODDUS hier genaemt, om dat hy tot een spot
> Houdt sijn begeerigh volk en geestig dat bedodt.

Dat Van de Venne geen reden heeft om bijzonder fier op zijn vaderschap te zijn, zal men, bij het volgen van hetgeen er hier over het gerijmel gezegd is, wel toestemmen.

Intusschen verdient opmerking de schat van thans nog in zwang gebleven spreekwijzen, die er in dit rijmwerk te vinden is.

Zijt gij een goede haan, sprak trage Vuilemuil, zoo moogje tweemaal kraaien. - Geen hond, die niet en wil, is dienstig tot de jacht. - Het droomen is een ding dat als een rook verdwijnt. - Een schoone praat die vult geen zak. - Die 't klein veracht is 't groot niet waard. - Vóór weet ik niet hoe 't achter gaat. - Veel spijs en drank de zinnen dooft. - Die lange kauwt die leeft ook lang. - Daar sterven meer van overdaad, alsdat ze doen van middelmaat. - Wat buigen kan dat maakt men fraai. - Dat willig kromt gansch zelden breekt. - Een domme kop, een stomme tong maakt nooit een kromm' of vreemden sprong. - Het ijzer dient heet afgesmeed. - Beloven maakt een eisch van schuld. - 't Is beter vrij en zonder goed, als onbevrijd in hoogen moed. - Wanneer geweld het recht belet, zoo wordt het krom vóór 't recht

1) *Tooneelen* wordt hier als werkwoord gebruikt voor ten tooneele brengen.

gezet. - Nog beter geld en goedje kwijt, als dat men derft de nutte tijd. - Wie verre van zijn woning blijft, die nabij in zijn schade drijft. - 't Is al mooi weer en vóór den wind, zoolang men niet als weelde vindt. - Na 't zoete komt gemeenlijk zuur. - Den ouderdom weegt alles zwaar. - Een eerlijk woord dat bindt een man. - De nood breekt wet. - Hoorend doof en ziende blind. - Geen tong heeft ooit terecht gezeid, hoe dat de ziel van 't lichaam scheidt. - Wie putten graaft of strikken zet, die hapert licht in 't eigen net. - Doet veel gena in plaats van recht. - 't Is beter wel bemind dan staag ontzien. - Hij doolt niet, wie ten halve keert. - 't Is heuglijk goed dat staag vermeert. - Schoon voorgedaan is half verkocht. - Geen vreugd is zoet dan na verdriet. - Het kwade slijpt en 't goede niet.

Getuigd moet worden dat aan Van de Venne's pen slechts zeer zelden een onvertogen woord ontsnapt. Ook ontleent hij zijn spreekwijzen niet aan den beul en de galg, zooals anders in zijn tijd in den smaak viel. Wel gewaagt hij van een ‘omrende’ stad, van ‘knil’ en ‘knillen’ voor val en vangen, van ‘lorsters’ voor borgsters van spijs en drank; terwijl hij een enkele maal ook nog *dij* en *dijne* gebruikt.

Maar wij mogen bij het lezen van zijn verzen niet vergeten, hoe

> Hier schildert nu een hand, terwijl de zinnen schrijven,
> Hier vloeit een volle pen, wanneer de verven drijven,

zooals H. v. D. (Beaumont[1)] rijmt in zijn ‘tot Meer-Eer’ op het ‘Zinnevonk van den schilder van de Venne’. Wij hebben hier te doen, Nootmans herinnert het ons ook in zijn ‘Stofslof’, niet slechts met een ‘konstgierigen dichter’, maar ook met een ‘konstigh schilder ende Teyckenaer’. En op den titel van het boekske, dat er in vorm en kleur van band als een turf uitziet[2)], staat uitdrukkelijk: ‘rijckelijck verciert met

1) Met die letters H.V.D. teekende S. van Beaumont zijne gedichten in de *Zeeuwsche Nachtegaal*. Jonckbloet. t.a.p. 18.
2) De schrijver heeft - zooals hij in zijn eerste voorrede zegt - in de ijselijke vorstdagen zijn toevlucht moeten nemen tot de Veenturven, en toen uit de gloeiende kolen invallen gekregen, en zoo heeft hij een Hollandsche turf uit zinnevonken samengevoegd en gedicht - welke turf nu met eerbiedigheid wordt gebracht in de turflievende huisgezinnen om in de hand genomen te worden, zonder dat men er eenige smet van ontvangen zal.

Konst-Beelden’. De plaatjes, van den flinken kop van Van de Venne met den Haagschen toren in 't verschiet, tot den rederijken Julfus, zijn lofrede houdend bij Doddus' laatste rustplaats, met den vuurspuwenden Etna op den achtergrond, - al die plaatjes zijn door Van de Venne geteekend, en men herkent er de hand van den kunstenaar in. Dat hij de Zinnebeelden van Cats hielp illustreeren weten wij reeds. In het museum *Catsianum*, thans in de Bibliotheek der Leidsche Maatschappij van Letterkunde prijkend, worden teekeningen van hem bewaard.

In verband met zijn beste werk, dat wij in den aanvang leerden kennen, moge er nog op gewezen worden, hoe in zijn *Tafereel van Sinnemal*, vóór of in 1623 gerijmd, voorkomt, een ‘Boertich liedt van Hollandts-Trijntje en Zeeuwsche Leunis’. Dat lied vangt aldus aan:

Binnen *Rijswijk*, buiten 't Haagje,
Was een heele buurt bijeen,
't Had zijn oorzaak, 't had zijn reen;
't Viel zoo wat een zomervlaagje,
Al dat volkje liep zoo ras
Daar het dicht en droge was.

Als dan ieder kwam aan 't praten,
Om te teeren een gelag,
't Kaartspel bracht men voor den dag -
Toen begon men 't straks te haten:
‘Ja,’ zei Kees, ‘ik troeve niet,
Wie verliest die lijdt verdriet.’

Eenigen wilden liever praten; anderen, Teeuwe Jas en Bartel Janssen, Ursel Jopse en Wijntje Clam, verkozen te werpen om een vetten ham, tot men op de roepstem van Melssen en Lubbert onder het lommer ging zitten schransen en schuimend bier drinken.

't Vette bier begon te rijzen,
't Schuimpje bromde naar het hoofd.

Leunis en Trijn gaan aan 't vrijen, en Leunis vraagt haar, of zij mee gaat naar Den Haag, waar het juist hoofsche Kermis is. Maar

Mooie Trijn ging 't mondje zetten
Om te lispen steedsche praat;
Zij bezag heur fraai gelaat;
Op heur schoentjes ging ze letten
En liep prits en prattig heen,
Schier aloft een Joffer scheen.

Trotsche Trijn minachtte den Zeeuwschen jongen, die afscheid van haar nam, want, dacht hij, norschheid voegt niet bij een vrouw. Wel wat in de wiek geschoten, ging hij zijns weegs, toen hij een wagen ontmoette met vrijsters er in. Zij zongen als lijsters en, Leunis ziende, riepen zij: ‘Hou voerman! blijf staan. Waarom ga jij daar zoo droef te voet? Als je geen vrouwenhater bent, kun je wel meerijden.’ ‘Voerman!’ zei de Zeeuw, laat ik hier uit het zand op den disselboom stappen. Sla de paarden nu maar voort, en gaan wij brageeren met de mooie kermislien op het Haagsche feest.

Men zal toestemmen dat deze dingen gezien en gehoord zijn, en wel gelooven dat Van de Venne in Rijswijk geweest is en er biergelagen, zoo niet bijgewoond, dan toch afgekeken heeft.

Zoo schilderde hij dan ook met penseel en verven de Rijswijksche kermis en, om er glorie aan bij te zetten, liet hij die bezoeken door Prins Maurits.

ARNOLD ISING.

Italiaansche tooneelspelers.

Hoe menigmaal, bij het ronddwalen door de stegen van Genua of onder de arcaden van Bologna, bij het dobberen in de gondels van het Canale Grande, bij het slenteren langs de winkeltjes van den Ponte vecchio te Florence of den Rialtobrug te Venetië, bij het drentelen op de trottoirs van het Corso of op de breede keien der Piazza Colonna te Rome, bij het rondkijken op de marktpleintjes van Siena en Pisa, bij het rondwandelen onder de palmen van den Pincio, onder de cipressen van den Palatino, langs de bouwvallen van het Forum Romanum, - ontvangt de toerist den indruk, dat zijn gids hem heeft binnengeleid in een kolossalen schouwburg.

Aan alle zijden omringt hem een decoratief, zeldzaam schilderachtig, breed van lijnen, helder en toch niet schreeuwend van kleur, vol verrassende effecten van licht en bruin, met een ruimen, goed verlichten voorgrond, en geheimzinnige hoekjes, uitgezochte schuilplaatsen voor ongeduldige minnaars of rustig wachtende verraders.

Hier ziet hij eene slanke vrouwengestalte luchtig voortzweven, het fijne hoofdje gehuld in den zwarten, kanten doek, welks tippen neêrhangen over de schouders. Iets verder volgen, met vasten tred, een paar forsche mannen, die zich, naar den trant der oude Romeinen, in hun wijde mantels hebben gedrapeerd, of rennen een paar kleine ‘floraje,’ in de bonte kleederdracht der Italiaansche modellen, met hare stuivers-bouquetjes in de hand, een vreemdeling achterna. Ginds wordt zijn oog geboeid door een paar groepjes, verkoopers en bieders, vertellers en luisteraars, schertsende vrienden en twistende makkers, wier losse en bevallige bewegingen, wier levendige

gebaren, wier telkens wisselende houding hem den indruk geven als werd hier een tooneeltje uit het volksleven vertoond of als speelde men een stuk uit een drama.

Én terwijl zijn oog door deze kunstelooze kunst geboeid wordt, vangt zijn oor de zangerige tonen op van het wonderzoete Italiaansch, dat vlug en toch rythmisch, zwaar en toch helder, de luchtgolven zoo harmonisch doet trillen; dat, met zijn volle, fijn genuanceerde klinkers, zijn rollende r's, zijne energieke articulatie, de uitverkoren taal schijnt te wezen van hartstocht en gevoel. Niet uit alle kelen klinkt die taal hem even welluidend in de ooren. De harde aspiraties der Toscaners ontnemen aan de k-klank zijn fijne kracht, en meer dan eens, vooral in Noord-Italië, zijn de schoonste vrouwen door de natuur misdeeld met een doffe, schorre stem. Maar de ‘bocca romana’ geeft aan die taal haar volle bekoring. En wanneer dan die ‘bocca romana,’ bij het zwijgen, twee rijen kleine, witte tandjes laat glinsteren, wanneer de uitdrukking van twee groote donkere oogen den gloed en den glans der woorden verhoogt, dan zou de verraste vreemdeling werkelijk kunnen meenen, dat onder de tien vrouwen die hij op zijn wandeling ontmoet, zich minstens ééne primadonna bevindt van een of ander beroemd tooneelgezelschap.

De Italianen maken inderdaad den indruk van geboren tooneelspelers te zijn.

En in vroeger jaren zijn zij werkelijk de eerste en beste tooneelspelers van Europa geweest. Toen Hendrik III van Frankrijk, den invloed der Staten-Generaal duchtend, die hij in het najaar van 1576 te Blois had bijeengeroepen, naar een middel zocht om de deftige heeren vroolijk en vriendelijk te stemmen, toen riep hij het beroemde tooneelgezelschap der *Gelosi* uit Italië naar Frankrijk. Al werd destijds het doel gemist, de Italiaansche troepen hadden, voorafgegaan door het gezelschap van Flaminio Scala, voor langen tijd den weg naar Frankrijk gevonden. Nauw had Hendrik IV den vrede nersteld en kon de Parijsche burger weer aan kunst en aan verstrooing gaan denken, of een Italiaansch tooneelgezelschap vestigde zich voor goed in de hoofdstad van Frankrijk. Toen Molière een schouwburg zocht, moest hij het lokaal dat hem werd afgestaan met zijne Italiaansche kunstbroeders deelen; en al de krachten van zijn talent heeft hij moeten inspannen om

met deze artisten de concurrentie te kunnen volhouden. Hij is daarin ook alleen geslaagd door het geheim van hun succès hun af te zien, door in het spel zijner tooneelspelers die losheid, die levendigheid, die bevalligheid te brengen, waardoor de Italianen, bovenal de Italiaansche actrices, het Fransche publiek wisten te bekoren,

En zooals het in de zestiende en zeventiende eeuw is geweest, in den bloeitijd der geïmproviseerde ‘commedia dell' arte’, zoo was het in de achttiende eeuw onder den Regent. Riccoboni was destijds te Parijs niet minder geliefd en gezocht dan Flaminio Scala het vroeger geweest was; Sylvia, voor welke Marivaux zijn fijne salonstukjes schreef, werd niet minder gevierd in de hoogste kringen der Parijsche wereld dan, aan het einde der zestiende eeuw, Isabella Andreini, de parel der *Gelosi*, dichteres en tooneelspeelster tegelijk, en door haar eigen volk als evenknie van Petrarca en Tasso geëerd.

Ook in de laatste jaren is nu en dan een beroemde tooneelnaam uit Italië overgewaaid naar ons noordelijk Europa, en hebben sommige kunstenaars van den eersten rang, eene Ristori, een Ernesto Rossi, een Tomaso Salvini, hoe onvoldoende meestal ook bijgestaan, ware triumftochten gehouden in de schouwburgzalen van Duitschland, Nederland en Frankrijk.

Des te grooter is de teleurstelling van den vreemdeling, wanneer hij, in onze dagen, bij zijn bezoek aan de schouwburgen van Italië, zoo weinig belangstelling aantreft bij het publiek, zoo weinig wezenlijke kunst bij de tooneelspelers. Zoodra hij Turijn achter den rug heeft, waar meestal Fransche troepen de schouwburgen bespelen, vindt hij in de voornaamste theaters der Italiaansche steden, hoe vroolijk en kleurig zij ook versierd mogen zijn, meestal slecht gevulde zalen, onvoldoende decoraties, en eene gebrekkige vertooning.

En dat hij hier niet de speelbal is van een ongelukkig toeval, dat hij niet overdreven eischen stelt of een verkeerden maatstaf aanlegt, dat bewijzen de bekentenissen en de klachten der Italianen zelve. Ons volk, zegt de een, dweept met de opera, maar het ‘teatro di prosa’ valt niet bijzonder in zijn smaak. Warme voorstanders van het tooneel spreken openlijk van ‘onze arme tooneelkunst’, van ‘den wanhopigen toestand waarin die kunst geraakt is’, van ‘de doodelijke ziekte, waaraan zij lijdt’. De grootste optimisten zullen u enkele namen van verdienste-

lijke tooneelspelers noemen; doch, hoe velen gij ook moogt ondervragen, met een paar namen, altijd dezelfde, geeft ieder u bescheid. Allen spreken u met geestdrift van ‘la Duse, onze Sarah Bernhardt’; de helft voegt er bij ‘la Marini’; een vierde gedeelte noemt nog ‘la Glech,’ en wanneer de overblijvenden nu nog Cesare Rossi eervol vermeld hebben, dan is de lijst gesloten.

Omtrent de oorzaken van dit verval der tooneelspeelkunst in Italië heb ik mij niet in alle opzichten voldoende kunnen laten inlichten. Zeker speelt hier de vrees voor centralisatie een voorname rol. Italië bezit al te veel groote en belangrijke steden, die, al gunnen zij Rome gaarne de eer de hoofdstad van het koninkrijk te heeten, toch al te trotsch zijn op hun grootsch verleden, om ook niet voor de toekomst hun eigen luister te eischen, of althans te willen handhaven wat hun daarvan is overgebleven. Vandaar dat het plan tot vestiging van een ‘nationaal tooneel’ te Rome, eenige jaren geleden, mislukt is. En al heeft ook de Commissie, door den Minister van onderwijs en schoone kunsten in 1885 benoemd, om hem in dezen te adviseeren, wederom iets dergelijks voorgeslagen, dit voorstel is met te weinig sympathie ontvangen om op veel succès te kunnen rekenen. Men moet ook erkennen dat Rome, al is het werkelijk een hoofdstad, de eenig mogelijke hoofdstad zelf van het vereenigd Italië, nog geen wereldstad genoeg is om zonder groote subsidies een eigen vast tooneel, naar al de eischen der kunst ingericht, in stand te kunnen houden.

Het gevolg hiervan is, dat de tooneelgezelschappen telkens reizen en trekken. Het tooneeljaar is in vier of vijf seizoenen verdeeld, en gedurende elk dezer perioden wordt de schouwburg aan een anderen troep verhuurd. Zoo werd gedurende den vastentijd het ‘Teatro nazionale’ te Rome door het gezelschap van Gustavo Salvini bespeeld, terwijl in het ‘Teatro Valle’ een operettengezelschap zich had gevestigd. Maar reeds zag men overal aangekondigd, dat na Paschen in het ‘Teatro nazionale’ een gezelschap voor Venetiaansche kluchten zou optreden, terwijl ‘la Marini’ met hare kameraden in ‘Valle’ verwacht werd. Zoo treft gij ‘la Duse’ nu eens te Napels, dan te Rome, te Bologna of te Milaan. Zoo vond ik de troep van Cesare Rossi verleden voorjaar te Florence, dit jaar te Bologna.

Al dit reizen en trekken, dat ook een groote wisseling van personeel met zich brengt, belet natuurlijk geregelde studie en

staat de vorming van een degelijk publiek in den weg, dat zich voor een vast gezelschap gaat interesseeren. Daarbij komt, dat de eigenaars der schouwburgen, die meestal volkomen onverschillig zijn voor de kunst en alleen het belang der kas op het oog hebben, liever met een operettengezelschap contracteeren dan met een troep die niet veel anders dan Shakespeare, Dumas, Sardou en enkele Italiaansche tooneelschrijvers op zijn repertoire heeft staan. Deze eigenaars leveren gewoonlijk het decoratief, en trachten al weer met zoo weinig mogelijk onkosten aan dit gedeelte hunner verplichting te voldoen.

Dat zoogenaamde philodramatische vereenigingen in dezen treurigen toestand ook al weinig verandering weten te brengen, bewijst wel de ervaring van den Cavaliere Eugenio Tibaldi, die in 1881, door eenige belangelooze Maecenassen bijgestaan, een Italiaansch Tooneelverbond in het leven heeft geroepen, doch die onlangs deze vereeniging heeft moeten opheffen, nadat zij - volgens zijne eigene, bijna ongeloofelijke, verklaring - vijf maal honderdduizend lire voor de goede zaak had uitgegeven.

Toch verliest deze cavaliere den moed niet. Onlangs leverde hij eene uitvoerige kritiek op het voorstel van bovengenoemde staatscommissie en bood hij tegelijkertijd den Minister Boselli een uitgewerkt plan aan omtrent eene reorganisatie van het nationaal tooneel. Hoofdzaak in dit plan is het niet onaardige denkbeeld, om in vijf van de voornaamste steden van Italië vijf goede tooneelgezelschappen te vestigen en deze gedeeltelijk door den Staat, gedeeltelijk door de stedelijke kassen der gemeenten waarin zij gevestigd zijn te laten subsidiëeren. Elk dezer gezelschappen zou zijn eigen stukken mogen spelen; maar bovendien zouden een zeker aantal stukken door alle vijf vertoond moeten worden, en bij deze laatste zouden de hoofdrollen altijd in handen moeten blijven van dezelfde kunstenaars.

Er zou nog wel het een en ander meer zijn aan te voeren ter verklaring van het verval der tooneelspeelkunst in Italië. Zoo kwam het mij voor, dat er, in de dagbladen althans, aan ernstige tooneelkritiek niet gedacht wordt. Alleen in de *Nuova Antologia* las ik een uitnemend stuk over het talent van Sarah Bernhardt, vergeleken met dat der Italiaansche actrices die de rollen van Francillon, Marguerite Gauthier en Denise gespeeld hebben. Maar in de eigenlijke dagbladen vond ik, na eene

belangwekkende voorstelling nooit iets anders dan een reeks van superlativa, waarschijnlijk eenvoudig eene contra-beleefdheid voor het vrijbiljet der redactie. Het heette telkens, dat de zaal was geweest ‘affollatissima’, het stuk ‘riuscitissimo’ en de voornaamste spelers ‘festeggiatissimi’. Een enkele maal was ik in de gelegenheid te constateeren, dat men zonder tot overdrijving te vervallen zelfs niet een stellende trap had mogen bezigen.

Doch de voornaamste oorzaak van het bedroevend verschijnsel dat ons hier bezig houdt, ligt eensdeels in de geringe belangstelling van het publiek, anderdeels in het gebrek aan artistieke ambitie bij de tooneelspelers.

Ik zou wel geneigd zijn in de eerste plaats de schuld te zoeken bij het publiek. Of was het niet ergerlijk, dat de ruime, rijk versierde zaal van het ‘Teatro nazionale’ te Rome slechts voor een tiende gedeelte bezet was toen ik Gustavo Salvini met zijn gezelschap achtereenvolgens Shakespeare's *Otello, Romeo* en *Amletto* zag spelen? Zeker, het decoratief was uiterst eenvoudig. De zee, die Cyprus heette te omspoelen, was niet meer dan een blauw geverwd stuk linnen. Het terras van het koninklijk slot te Elseneur was niet ruimer en niet geheimzinniger dan een bleekje, en in de verschijning van den Geest was niets fantastisch. De arme Giulietta had moeite genoeg om stil te blijven liggen in haar graf, dat onder Romeo's mokerslagen geweldig trilde. De kale cel van broeder Lorenzo was nog het best geslaagd décor.

Maar hoe spoedig deed Gustavo Salvini de gebreken der omgeving vergeten! Men zegt te Rome, dat hij al te zeer zijn vader nabootst. Voor mij, die Tomaso Salvini nooit heb zien spelen, was dit gebrek natuurlijk een voordeel. Welk een beminnelijke figuur, die slanke jonge man van acht-en-twintig jaren, met zijn fijne, sprekende trekken en zijn wonderschoone stem, wier omvang, vooral in de diepe tonen, u verbaast, terwijl hare welluidenheid u verrukt. Voor Otello was deze tooneelspeler misschien niet forsch genoeg. Maar wat een genot, eens een wezenlijk jongen Hamlet aan de voeten van Ophelia te zien liggen, en onder Giulietta's balkon een Romeo te zien verschijnen, bij wiens jeugdige en lenige gestalte de hartstochtelijke liefde zoo voortreffelijk paste, waardoor dit kind van Verona verteerd wordt. Het was een lust, hem van onge-

duld te zien trappelen in Lorenzo's cel, wanneer hij aan de deur Giulietta's kloppen verneemt. Met welk een onschuldig, maar vurig verlangen vlogen de beide jongen menschen elkaar in de armen, terwijl broeder Lorenzo goedig glimlachte over die jeugdige drift.

Gustavo Salvini is een jong mensch die alles heeft wat men voor een eerste heldenrol kan wenschen: heerlijke gaven van uiterlijk en stem; en daarbij de heilige vonk, ‘la scintilla’! Niets anders dan tooneelspeler heeft hij willen worden. Te vergeefs heeft zijn vader alles in het werk gesteld om dien hartewensch van zijn zoon tegen te gaan. De jonge Gustavo heeft tot tweemalen toe zich moeten opsluiten op een handelskantoor te Londen. Maar tot twee malen toe is hij teruggekeerd naar Italië en heeft hij op de planken zijn heil gezocht. Te Florence was hij de leider van een troepje tooneelspelende dilettanten, waaronder een zestal jonge meisjes zich bevonden. Een van deze kon het maar niet verkroppen, dat eene andere, die meer talent had dan zij, als primadonna mocht optreden. Want haar hartje was door den jongen tooneelspeler in vlam gezet, en elk liefdestooneel dat Gustavo met haar vriendinnetje speelde, was voor de arme Ida een marteling. Toen heeft het energieke meisje met alle mogelijke inspanning gewerkt, totdat zij de plaats van primadonna heeft kunnen veroveren, en de jonge Salvini, voor zooveel liefde bezwijkend, heeft haar tot zijn vrouw gemaakt. Nu is zij voor goed zijne Desdemona, zijne Ophelia, zijne Giulietta; en, al heeft haar talent nog veel ontwikkeling en vorming noodig, toch geeft hare rijzige gestalte, haar lief gelaat, hare welluidende stem eene frissche bekoring aan Shakespeare's heerlijke duo's.

Welnu, dezer dagen zond mij een bevriende hand een der dagbladen van Rome, waarin een droevige brief van Gustavo Salvini was opgenomen. Deze rijk begaafde jonge man, dien onze tooneeldirecteuren elkaar zouden betwisten zoo hij Romeo en Hamlet in het Nederlandsch kon vertolken, - hij ziet zich genoodzaakt het tooneel vaarwel te zeggen. ‘Met de toejuichingen die mij ten deel vielen’, zoo klaagt hij, ‘kan ik nóch de leden van mijn gezelschap, nóch den eigenaar van den schouwburg betalen. Ik mag anderen evenmin als mijzelven langer bedriegen. Het werk waaraan ik, trots zooveel

tegenwerking, mijn geheele ziel gegeven had, moet ik nederleggen voor goed'.

Gustavo Salvini had enkele zeer goede acteurs in zijn gezelschap. Vooral zijn Jago was uitnemend. Daarbij trof mij telkens de levendigheid van het samenspel. De indruk, bijvoorbeeld door Otello's verhaal vóór den Senaat van Venetië op de toehoorders teweeggebracht, teekende zich duidelijk af op het gelaat en in de houding van den Doge en zijne assessoren.

Maar juist in die Shakespeare-vertooningen trof mij ook de eigenaardigheid der Italiaansche tooneelspelers waaruit hun gemis aan artistieke ambitie grootendeels moet verklaard worden. Zij hebben te veel natuurlijken aanleg; zij spelen reeds van zelf te goed; het gaat hun te gemakkelijk af. Van hun rol kenden de meesten zoo goed als niets. De souffleur - dien men in Italië zeer eigenaardig 'il suggeritore' noemt - had het hoogste woord. Hij speelde mede. Soms zag men hem half uit zijn schuilhoek voor den dag komen, rechts en links met de armen zwaaien en wijzen. Hij klopte op de planken van het tooneel om de spelers attent te maken op hunne vergissingen, en, wanneer zij wat ver van zijn hokje afstonden, wierp hij hun de woorden zoo duidelijk toe dat de geheele zaal ze hooren kon. Welnu, in weerwil van al die souffleurs-drukte, viel bij de spelers geen aarzeling te bespeuren. Allen spraken met de grootste vlugheid, acteerden met de grootste bewegelijkheid en hielden gang in de voorstelling. Vooral de snelheid van het tempo was opmerkelijk. Aardig was het bijvoorbeeld Giulietta in de eerste balkonscène te hooren, wanneer de voedster haar tot tweemalen toe geroepen heeft en zij, over de balkonleuning heengebogen, zich haastte en repte om alles te vertellen wat zij voor haren Romeo nog op het hart had.

Maar die groote gemakkelijkheid geeft ook aanleiding tot een 'sans-gêne', dat soms vermakelijk kan wezen. Daar de gewone Italiaansche acteur eigenlijk eenvoudig zijn temperament volgt, en niet eene of andere uit studie geboren opvatting, zoo blijft hij in al zijn rollen te veel zichzelf. Men vindt hier juist het tegendeel van hetgeen u treft bij de Franschen. Bezoek gedurende een entr'acte den foyer der Comédie française! Febvre loopt in zijn violetkleurig costuum rond als gevoelde hij zich een Duc de Richelieu. Mounet Sully zet zich neder op een sofa, als ware hij Hamlet. Bij de Italianen heeft juist

het omgekeerde plaats. Toen de acteur die voor Jago speelde zijn stem een weinig schor voelde worden, haalde hij bedaard zijn zakdoek voor den dag, hoestte eens flink uit en keerde zich zelfs even om, om achter de schermen te spuwen. Toen, bij de begrafenisplechtigheid van Ophelia, het publiek, na de heftige scène tusschen Hamlet en Laërtes, de spelers luide toejuichte, zag men op eens de bekoorlijke Ida Salvini, die zoo stillekens op haar doodsbaar lag, zich vroolijk oprichten en op het tooneel springen, om met een bevallige buiging en een lieven lach het publiek voor die hulde te bedanken. Te Bologna, waar ik 'la Glech' in *La Suocera* (*Belle-Maman*) van Sardou zag spelen, vond de jonge, aardige actrice enkele dingen die Sardou haar zeggen liet blijkbaar zoo dwaas, dat zij het lachen niet laten kon terwijl zij ze voordroeg. In een der kleine theaters te Rome, *Metastasio*, werd een geluid, dat een der spelers voortbracht, door een tienjarig meisje, dat met haar vader in een loge zat te luisteren, onverwachts zoo vermakelijk nagebootst, dat niet alleen het geheele publiek begon te schateren, maar dat ook al de acteurs zich lachend omkeerden en een halve minuut noodig hadden om weer in den toon te komen.

Deze overheersching van de kunst door het temperament is de groote klip waarop, naar ik meen, de tooneelspeelkunst der Italianen is verzeild geraakt. In den bloeitijd der 'Commedia dell' arte', toen alleen de schets van een tooneelspel geschreven werd en de spelers den dialoog improviseerden, lag in deze eigenaardigheid juist hun kracht. Dat zij het destijds van de Franschen wonnen, was zeer natuurlijk. Maar sints de tooneelletterkunde, ook in Italië, den speler hooger eischen stelt van studie en artistieke voorbereiding, sints dien tijd schuilt in den gelukkigen aanleg een wezenlijk gevaar, en dreigt dit voordeel om te slaan in een gebrek.

Toch is er nog één terrein waarop de Italiaan naar hartelust zijn temperament alleen kan laten werken; het is het gebied der dialectale comedie. Deze is de erfgenaam in rechte lijn van de oude 'Commedia dell'arte.' Even als destijds elke stad haar eigenaardig type aan het blijspel leverde: Bologna den 'Dottore', Venetië den 'Pantalone', Bergamo of andere kleine plaatsen den 'Zanni', zoo hebben nog tegenwoordig onderscheiden steden hun eigenaardige tooneeltroepen, die wel in

het geheele koningrijk optreden, maar nooit een ander Italiaansch spreken dan het dialect van de stad hunner afkomst en nooit andere kluchten vertoonen dan die aldaar populair zijn.

Zoo vond ik te Rome Scarpetta en zijne Napolitanen, te Florence den kortbeenigen Zago en zijn Venetiaansche troep, terwijl de Florentijn Stantorello naar elders was getogen.

De Italianen zijn zeer verzot op deze dialecten-comedie. Zelfs de meest beschaafden zien gaarne dergelijke vertooningen. Bij eene voorstelling van Zago trof ik onderscheiden hoogleeraren aan van de Universiteit te Florence.

Toch hebben de kluchten die door deze troepen ten gehoore worden gebracht al zeer weinig te beduiden. De stokslagen, de grimassen, de tallooze 'lazzi' van de Briguelles, de Trivelino's, de Scaramouches der 16^{e} en 17^{e} eeuw vormen nog altijd de groote aantrekkelijkheid van deze vertooningen. Ik heb trouwens bemerkt, dat de Italianen, op het punt van aardigheden, gemakkelijk te voldoen zijn. Fransche geest wordt bij hen niet vereischt om de lachspieren in beweging te brengen. Het schijnt echter dat de dialectale geur aan de tallooze flauwiteiten die hier worden voorgedragen een pittige smaak verleent. 'In het Italiaansch zou het mij te laf zijn,' zeide een hoogleeraar dien ik bij Zago's voorstelling ontmoette, 'maar in het Venetiaansch vind ik het aardig.'

Toch werd de goedwilligheid van het publiek dien avond op een zware proef gesteld. Men gaf, onder meer, eene parodie van *Otello*. Desdemona was een oude, magere, tandelooze vrouw geworden, Cassio een oud heer met een witte sik, die niets liever deed dan kaartspelen met Brabantio. Otello, die er aller potsierlijkst uitzag in zijn groen zijden hansop, bootste nu en dan de stem van Salvini na en bedacht allerlei zonderlinge variaties op het thema der jaloezie. Het fijnste brokje van deze zoutelooze klucht was het tooneel waarin Otello, door Jago opgezet, bij Cassio den zakdoek zijner vrouw wil vinden. Hij weet hierop geen beter middel te bedenken dan aan de heeren een snuifje te presenteeren. Allen niezen, behalve alleen Cassio. Ër volgt een tweede snuifje. Nu niest ook Cassio, doch, zooals Otello in zich zelven toornig mompelt, 'non s'è soffiato il naso'. Een derde snuifje overwint den laatsten tegenstand van Cassio's slijmvliezen. De zak-

doek komt voor den dag, en wordt door Otello met verwoede blikken in beslag genomen. Het tooneel van Desdemona's sterven, van Jago's dood en Otello's zelfmoord werd natuurlijk geheel als carricatuur behandeld. Met hoofdkussens en turksche sabels werd allerzonderlingst omgesprongen.

Het bleek mij later, dat deze parodie van Otello in Italië zeer populair is, en dat zij onder allerlei vormen, met tallooze variaties, voorkomt. Maar ik moet bekennen dat ik in deze klucht geen spoor van geest heb kunnen ontdekken, niets dat ook maar in de verte gelijkt op den zoogenaamden ‘acte des théâtres’ in de jaarlijksche ‘Revues’ der kleine schouwburgen te Parijs, waarin de tooneeluitvoeringen van Sara Bernhardt of Mounet Sully, de stukken van Dumas en Sardou, soms zoo aardig en fijn worden geparodiëerd.

Intusschen, - wij konden hier wat toegevend zijn. Niet als een stuk letterkunde werd deze parodie ons voorgezet, doch eenvoudig als een Venetiaansche klucht. De dialectale comedie behoort meer tot de geschiedenis van het volksleven dan tot die van het tooneel. In allen gevalle heeft zij met de geschiedenis der tooneellitteratuur weinig te maken. En voor de toekomst der tooneelspeelkunst in Italië heeft het talent van Scarpetta en Zago weinig meer te beteekenen dan dat van August den domme of van den Harlekijn der tegenwoordige pantomime.

Is er voor de ontwikkeling dier kunst iets te verwachten van de Tooneelschool, de ‘Scuola di declamazione’, welke, te Florence gevestigd, door den Minister van Onderwijs rechtstreeks bestuurd en door den Staat bekostigd wordt?

Men beweert dat nog geen enkel tooneelspeler van naam uit die school is voortgekomen, hoewel zij reeds ouder is dan de éénheid van Italië en een erfstuk van den Groothertog van Toscane. De Signore Cavaliere Eugenio Tibaldi is van oordeel, dat men, ter opleiding van tooneelspelers, veel beter zou doen met aan de vijf model-theaters waarvan in zijn plan sprake is opleidingsklassen te verbinden, en bovendien, ten behoeve van de beste onder de leerlingen-tooneelspelers, te Rome eene ‘scuola di perfezionamento’ op te richten.

Doch het zal nog wel een poos duren voordat deze schoone plannen werkelijkheid zullen worden. En intusschen vervult de Florentijnsche tooneelschool bescheiden maar niet zonder vrucht hare taak.

Ik had het voorrecht een les op die school te kunnen bijwonen. Allervriendelijkst ontving mij de bekwame, zeer geletterde directeur, Luigi Rasi, een jonge man, die vroeger tooneelspeler is geweest, en die thans, terwijl hij in zijn vrijen tijd Catullus in Italiaansche verzen overzet, zich met hart en ziel aan de opleiding zijner jongelieden wijdt. IJverig wordt hij daarin bijgestaan door zijne vrouw, de signora Teresa, ook eene geletterde dame, die louter uit passie voor het tooneel den jongeren tooneelspeler heeft getrouwd, en die nog dagelijks betreurt dat zij de planken niet heeft betreden.

De les werd gegeven in een groote zaal, met meer dan honderd zitplaatsen, (bestemd voor de toehoorders der publieke les, die éénmaal in de week gegeven wordt), aan welks einde een zeer ruim tooneel was opgeslagen, versierd met een decoratief waarvoor de directeur zelf eenige schermen had geschilderd. Vlak bij het tooneel zaten, links een tiental jonge meisjes, rechts een twaalftal jongelieden, die beleefd, bijna eerbiedig, van hunne zitplaatsen oprezen, toen de signore Luigi, door den vreemden bezoeker gevolgd, de zaal binnentrad.

Ik zag achtereenvolgens eenige tooneelen vertoonen uit stukken die reeds vroeger door de jongelui waren opgevoerd, onder anderen, een fragment uit Coppée's *Rendez-vous* (*Il convegno*), hoorde een zeker aantal monologen voordragen en had zoo de gelegenheid over elk der leerlingen althans eenigszins te kunnen oordeelen.

Ook hier trof mij weder de groote gemakkelijkheid, de natuurlijkheid waarmede de meesten zich op de planken bewogen, en de vlugheid van het tempo hunner voordracht. Enkelen, vooral onder de jongelieden, onderscheidden zich door eene rijzige gestalte, een schoon gelaat en eene fraaie, volle stem. Maar de meesten troffen mij niet door iets bijzonders in hun uiterlijk.

De Directeur gaf nu en dan kritiek van intonatie en beweging; uit zijne fijne en juiste opmerkingen sprak de man van geest en tact, en bovenal de man van kunstzin en ervaring. Twee leeraren staan hem bij zijn onderwijs ter zijde; doch ander dan technisch onderricht, in uitspraak, voordracht en spel, wordt op deze tooneelschool niet gegeven. De Directeur is heer en meester in zijne inrichting. Wel heeft hij, als tusschenpersoon in zijne verhouding tot de Regeering, een

Inspecteur boven zich staan. Doch die Inspecteur is Ernesto Rossi, die liever voor den Sultan van Turkije den *Re Lear* gaat spelen dan om te zien naar de tooneelschool in de stille Via Laura te Florence.

Natuurlijk ontbrak mij tijd en gelegenheid om in bijzonderheden de opleiding dezer jongelieden na te gaan. In het reglement is de methode van onderwijs tot in bijzonderheden uitvoerig voorgeschreven. Doch de beste waarborg voor goede resultaten ligt zeker in de bekwaamheid en in de toewijding van den Directeur. Een aardige proeve van zijne werkzaamheid gaf hij mij bij het heengaan, als aandenken mede: eene verzameling dramatische monologen, door hemzelven vervaardigd en onder den titel *Il libro dei monologhi*, met aardige illustraties van dertig Florentijnsche teekenaars uitgegeven. In elk dier monologen is een bepaalde stemming, eene bepaalde aandoening of een hartstocht gedramatiseerd, zoodat de jongelui, bij het doorstudeeren van dezen bundel, bijna de geheele toonladder der gemoedsaandoeningen doorloopen. Ziehier de titels van enkele dier monolagen: *Het schreien, Het lachen, De naïeviteit, De woede, De kalmte, De vrees, De verwarring, De zelfbeheersching*. Sommige zijn in proza, andere in verzen geschreven. Tal van aanwijzingen, tusschen den tekst gevoegd, dienen den leerling tot leiding.

Ik kon niet over de Italiaansche tooneelspelers schrijven zonder den beminnelijken Signor Luigi Rasi en zijne school vriendelijk te gedenken en eervol te vermelden. De Signora Teresa vooral rekent op deze herinnering aan mijn bezoek, op deze hulde aan het onderwijs van haren man.

Intusschen is de Directeur verstandig en onpartijdig genoeg om niet te verwachten, dat uit zijne school, die bovendien enkel door Florentijnsche kinderen bezocht wordt, Ristori's en Rossi's zullen voorkomen. Alleen tracht hij zijne leerlingen te doordringen van de groote waarde van studie en oefening ook voor den tooneelspeler.

Dat de tooneelspeelkuust eene kunst is, schijnt een axioma. En toch behoort deze stellig tot de waarheden die het meest worden miskend. Miskend door het publiek, dat zoo dikwijls eenvoudig ‘het stuk’ gaat hooren en voor de uitvoering zelve weinig belangstelling gevoelt, er althans zeer oppervlakkig over oor-

deelt. Miskend door sommige tooneelspelers, die al te veel verwachten van hun temperament, hunne ervaringen... den ‘suggeritore’. Miskend door tooneeldirecties, die hunne artisten nagenoeg geen tijd laten voor studie en die het aantal repetities tot een minimum beperken. Miskend door hen die eene tooneelschool eene dwaasheid achten; maar ook door hen die in de opleiding tot het vak van tooneelspeler de praktische vorming niet bovenaan stellen.

‘Zich aan een tooneelgezelschap verbinden’ heet in het Italiaansch: ‘andare in arte’. De uitdrukking is welsprekend en verdient behartigd te worden..... ik bedoel natuurlijk, door de Italianen.

A.G. VAN HAMEL.

Letterkundige kroniek.

Of het zoo kwaad gemeend was? Waarschijnlijk niet. Maar zonderling klonk het ongetwijfeld, toen onlangs een onzer groote dagbladen, met een zeker medelijden waarin een ‘ik dank u dat ik niet ben als dezen’ scheen door te schemeren, er op wees, dat er in ons vaderland nog velen zijn die - men lette wel dat hier van politiek geen sprake was! - iets als sympathie voor Frankrijk en de Franschen gevoelen. Wellicht hebben de lezers van deze... mogen wij het een *boutade* noemen? zich angstig afgevraagd, of zij inderdaad tot nog toe hunne genegenheid zoo verkeerd geplaatst hadden, of de voortbrengselen van den Franschen geest, Fransche letteren en Fransche kunst, wellicht een geüsurpeerde reputatie genoten, en of zij niet verstandig zouden doen met, op den wenk van den Nederlandschen dagbladredacteur, te verbranden wat zij tot dusver hadden aangebeden.

Indien deze gedachte bij sommige onzer landgenooten, die Frankrijk tot nu toe een goed hart toedroegen, mocht zijn opgekomen, dan hopen wij dat de goede genius, die ieder onzer van tijd tot tijd van het doen van dwaasheden terughoudt, hun te hulp zal zijn gekomen en hunne aandacht zal bepaald hebben op de Fransche dagbladen, die, omstreeks denzelfden tijd, als waarop de bovenbedoelde uitval ons verrastte, het Verslag behelsden van de zitting der Fransche Akademie, van 6 Juni jl., waarin de burggraaf M e l c h i o r d e V o g u é als lid werd geïnstalleerd.

De heer de Vogué, die vooral door zijne studiën over den Russischen roman zich een naam heeft gemaakt, had de verdiensten te herdenken van zijn voorganger Désiré Nisard, en hij heeft dit gedaan met al den tact van een diplomaat-letterkundige, die te spreken heeft over iemand met wien hij zeer weinig punten van overeen-

komst heeft. Maar niet hij zou de plechtigheid tot een geestelijk festijn maken; dat zou het Akademielid doen aan wien de beantwoording van de Vogué's rede was opgedragen: de heer R o u s s e . De heer Rousse is advokaat, en beroemd advokaat, - maar er zullen onder de beroemde leden van de balie in gansch Europa zeker weinigen gevonden worden, die aan zulk een fijnen geest, zulk een gezond letterkundig oordeel paren, die aan hetgeen zij te zeggen hebben een zoo artistieken stempel weten te geven als deze Fransche rechtsgeleerde.

'Gij zijt geboren den 24^{en} Februari 1848' - zegt de heer Rousse tot den burggraaf de Vogué - 'op den avond van eene omwenteling, terwijl men te Parijs barricaden oprichtte; en zonder dat men met zekerheid zeggen kon of gij ter wereld zijt gekomen iets vóór den val van het koningschap, of iets nà de komst van de republiek. Gij zijt geboren te Nice, op die onzekere grensscheiding, welke de staatkunde en de oorlog zou dikwijls hebben verplaatst; en zonder dat men met juistheid zeggen kan of gij het licht hebt gezien even aan gene zijde van Frankrijk of even aan deze zijde van Italië. Gij zijt geboren uit een oud ras van dapperen en loyalen adel, juist op het oogenblik waarop de overwinnende democratie den adel een heele maand lang ophief; de sorte qu'on ne peut pas dire avec assurance si, ce jour-là, vous étiez un petit aristocrate de la veille ou un petit republicain du lendemain.... Voor tweeduizend jaar zouden de oude magiërs - uw vrienden, - uit dat grillige gesternte, waaronder gij geboren zijt, de reisavonturen van uw jeugd, misschien ook de weifelingen, de loyale aarzelingen van geheel uw leven hebben verklaard.'

En daarna schetst Rousse, met ongemeene kunst, een oud, eenzaam kasteel, verloren midden in de bosschen op de helling van de Cevennen. In het donker salon met den hoogen schoorsteenmantel, tellen de zware slagen eener pendule van Boule langzaam 'des heures chargées d'ennui', in een zwijgend clavecimbaal 'dorment depuis cent ans les airs du *Devin du village*'. De klok in de gang is honderd jaar ten achter. Alles schijnt gestorven in deze antieke woning. Maar weldra zal alles gaan herleven; dan krijgt de oude boom nieuwe sappen en nieuw groen. De jonge zestienjarige Melchior de Vogué verricht dat wonder.

En zoo verhaalt de heer Rousse, in den keurigsten vorm en op de boeiendste wijze, het nauwelijks veertigjarig leven van het nieuwe

Akademielid; breekt in 't voorbijgaan een lans voor het behoud van het Latijn, en completeert het beeld van Nisard, zooals het door de Vogué was geschetst.

Men leze dit alles in zijn geheel en in het oorspronkelijk, hetzij in een der groote Fransche dagbladen van 7 Juni, hetzij in de afzonderlijke uitgaaf, welke bij Calmann Lévy verschijnt.

Dit is reeds het derde buitengewone letterkundig genot, dat de Fransche Akademie der beschaafde wereld in den loop van 1889 schonk. Den 21^{en} Februari van dit jaar was het Renan, die in een rede vol beminnelijke melancolie Jules Claretie welkom heette; den 4^{en} April ontving Jules Simon Henri Meilhae, en, onder het luchtig kleed eener causerie, gelijk het bij de installatie van een luchtig tooneelschrijver paste, sprak hij ernstige woorden, gelijk men die verwachten mocht uit den mond van een moralist van zooveel en zoo bittere ervaring.

En nu treft ons in elk van die redevoeringen de warme, verstandige vaderlandsliefde, welke er den grondtoon en het slotaccoord van vormt. Renan's rede is vol van Frankrijk. Was de omwenteling, welks 100sten gedenkdag thans gevierd wordt, een geluk of een ongeluk? Renan schort zijn oordeel op. Maar hij waarschuwt tegen apotheosen, hij waarschuwt tegen het verleenen van brieven van adeldom, aan die zoogenaamde groote mannen der Revolutie, aan die ‘inconscients sublimes, amnistiés par leur jeunesse, leur inexpérience, leur foi’, maar die geen navolging verdienen. Arm vaderland! roept hij ten slotte uit - omdat wij het zoo lief hebben, daarom zijn wij er soms streng voor. Maar altijd is en blijft het ‘le principe de nos espérances et de nos joies.’

‘Laat ons - zoo spreekt Jules Simon aan het slot van zijn rede - laat ons niet onzen roem daarin zoeken, de wereld te vermaken; laat ons niet enkel zijn de grands amuseurs; soyons aussi de grands conseillers et de grands modèles.’

De heer Rousse sluit zich aan bij Jules Simon. ‘Gij die zooveel vrienden telt, over de geheele wereld verspreid - roept hij de Vogué toe - zeg hun toch vooral dat al onze geest niet in onze romans schuilt, dat ons geheele hart niet in onze vaudevilles ligt. Wijs hun naast de Franschen die hen amuseeren en hun het leven lichter maken, de Franschen die hen onderrichten en hen beter maken, onze dichters en onze geleerden, onze wijsgeeren, onze historieschrijvers, onze redenaars.’

Wat dunkt u? Spreken zoo vertegenwoordigers van een vervallen natie? Zijn soms de fijnheid van geest, de goede smaak, de artistieke zin, waarvan zooveel stoffelijke en onstoffelijke voortbrengselen van Franschen bodem de blijken dragen - en waarvan de ongeëvenaarde tentoonstelling, welke op dit oogenblik honderdduizenden naar Parijs doet stroomen, het schitterendste getuigenis geeft, - *quantités négligeables*, waar men de volken onderling vergelijkt?

De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers - 1806 tot 1814 - door A.C. Kruseman. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon. 1880.

Al wat wij van den Franschen geest in verschillenden vorm genieten is wel geschikt om ons te troosten over het feit, dat wij eens gezucht hebben onder Fransche overheersching en dat onze letteren gebukt hebben gegaan onder den dwang van Fransche wetten.

De heer A.C. K r u s e m a n , wiens *Bouwstoffen voor eene geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* wij indertijd met ingenomenheid hebben aangekondigd, heeft zijn kostelijken arbeid voortgezet door tal van belangrijke bijzonderheden bijeen te zamelen omtrent de toepassing der Fransche wetten op onze boeken en periodieke geschriften.

Het decreet van 5 Februari 1810 is de grondslag der Napoleontische wetgeving op de drukpers: het beperkt het aantal drukkers, voert acten van aanstelling (brevetten) in, en eischt van de drukkers de verklaring, onder eede, dat zij niets zullen drukken, strijdig met de plichten jegens den Souverein en met de belangen van den Staat. Aan die bepaling werden ook wij bij onze inlijving in Frankrijk onderworpen. Doch het moet gezegd worden, dat zij niet met te groote gestrengheid werden toegepast. In het departement van de Zuiderzee had geene opheffing van drukkerijen of boekhandelaarsfirma's plaats. Alleen werd nauwlettend toegezien, dat niet particulieren (geen drukkers van beroep) in het bezit waren van persen of drukmateriaal. Bovendien werd er van boeken, tijdschriften en couranten in vreemde landen gedrukt een hoog inkomend recht geheven.

Maar een ernstiger gevaar bedreigde de Hollandsche uitgevers en boekhandelaars. ‘Gedurende onze republiek’, schrijft de heer ‘Kruseman, toen onze boekhandel bijwijlen tot een benijdenswaardigen bloei gestegen was, en voor een gedeelte de wereldmarkt voorzag van in oude en vreemde talen gedrukte klassieke literatuur, was er menig fransch auteur nagedrukt naast hen, die zelve hun uitgaven aan de toen zoo beroemde hollandsche drukpers hadden toevertrouwd. Er was onstrafbare nadruk gepleegd, of liever er was gebruik gemaakt van een vrijheid, die aan vreemde landen de gelegenheid liet om na te maken wat in andere landen van privilegiën en octrooiën genoot, of door overgang van schrijver of uitgever daar ter plaatse een eigendomsrecht had verkregen. Zoodra Holland fransch geworden was, vielen de drukken, die nog bij menigte in onze magazijnen voorhanden waren, in de termen der fransche wet. Die bepalingen waren niet malsch.’ Werden zij toegepast, dan liep elk boekverkooper ieder oogenblik gevaar, met den strafrechter in aanraking te komen. Gelukkig dreef deze bui over. De klachten van belanghebbenden vonden gehoor bij de Regeering. In het decreet van 29 Deeember 1810 werd bepaald, dat de in Holland voor den 1^{en} Januari 1811 vervaardigde drukken van in Frankrijk vóór hetzelfde tijdstip gedrukte werken niet zouden beschouwd worden als nadrukken, mits zij vóór 1 Maart 1811 gestempeld werden.

Tegenover deze milde bepaling verrees echter weder een minder welkom besluit: het decreet van 11 April 1811, waarbij op alle nieuw uitkomende boeken eene belasting werd gelegd van 1 centime per vel druks.

Doch al het genoemde: de brevetten, belastingen en wat dies meer zij, behoorde tot de kleinere plagen. Tot de grootere behoorden de drukpersvervolging, en vooral de censuur. Van de drukpersvervolging heeft men zich vaak een overdreven voorstelling gemaakt. Wel trachtte men reeds tijdens de Bataafsche republiek van wege den Franschen keizer den procureur generaal van Maanen te bewegen, eene vervolging in te stellen tegen den ongenoemden schrijver en den uitgever van zekere *Brieven over de tegenwoordig in omloop zijnde geruchten omtrent eene nadere vereeniging van de Bataafsche Republiek met Frankrijk*, maar vooreerst weigerde de uitgever, Jan ten Brink, standvastig den naam van den schrijver - Joan Melchior Kemper, zooals later bleek - te noemen, maar ook de procureur-generaal weigerde tot vervolging over te gaan. Later, in

1811, werd de eerzame Utrechtsche uitgever H. Kemink in hechtenis genomen wegens het drukken en uitgeven van een bundel *Chansons*, welke als oproerig werden gesignaleerd; maar op voorspraak van den Maire, die verklaarde van des grijsaards goede trouw in deze verzekerd te zijn, werd, op last van den Directeur Generaal van Politie te Amsterdam, de heer Kemink na korten tijd uit de gevangenis ontslagen. De heer Kruseman noemt, behalve dit, nog slechts een zestiental boeken en brochures, waarvan de verkoop of verspreiding uitdrukkelijk verboden werd.

Men heeft steeds hoog opgegeven van ‘de vrijheid van drukpers’ welke steeds in Nederland zou geheerscht hebben, en als voorbeeld van die vrijheid gewezen op het groot aantal vreemde schrijvers, die hier te lande de geschriften lieten drukken welke zij in hun land niet in het licht durfden geven. Maar men heeft wel eens vergeten, dat wat Hollanders over Holland schreven, niet altijd zoo ongehinderd zijn weg kon gaan. Een reeks van keuren en plakkaten van de jaren 1581 tot het einde van de 18^{e} eeuw zijn daar om te bewijzen hoe het in deze bij ons gesteld was, en hoe weinig wars men was van het denkbeeld om tucht uit te oefenen over staatkundige en godsdienstige geschriften. De kerk vooral drong aan op een nauwlettend toezicht over die werken waarin de ware Gereformeerde Religie werd aangerand: herhaaldelijk was er sprake van de aanstelling van ‘visitatores’ en van ‘eensores librorum’ Dat ten slotte de meeste geschriften, hoe gevaarlijk, hetzij uit een politiek, hetzij uit een kerkelijk oogpunt, zij ook geacht mochten worden, een uitgever vonden, moet daaraan worden toegeschreven, dat niet bij de Staten, maar bij de steden de policie over drukkers en uitgevers berustte, en dus het boek of het pamflet dat in de ééne stad niet gedrukt mocht worden, allicht elders een uitgever vond. Eerst in de staatsregeling voor het Bataafsche volk van 1798 was de vrijheid der drukpers openlijk erkend, en wel in dezen vorm: ‘De vrijheid der drukpers is heilig, mits de geschriften met den naam van Uitgever, Drukker of Schrijver voorzien zijn. Deze alleen zijn ten allen tijde aansprakelijk.’

Dat een dergelijk beginsel in Napoleon's oog ‘staatsgefährlich’ moest zijn, ligt voor de hand. De censuur paste volkomen in het stelsel, waarvan de Keizer de machtige vertegenwoordiger was. Intusschen liet hij de geschriften van godsdienstigen inhoud ongemoeid: den godsdienst deerde het, naar zijne opvatting, niet wan-

neer men over haar zijne meening vrijelijk uitte. Maar den staat en vooral het Hoofd van den staat had men te ontzien. Op dat punt werd hij hoe langer hoe scherper en meedoogenloozer. ‘De vrees voor de drukpers’ - zegt de heer Kruseman - ‘vervolgde den Keizer als een spooksel, van dag tot dag al sterker en zenuwachtiger. Hij zag minder tegen een veldslag op dan tegen het kleinste geschrift, hetwelk het op zijn kroon of heerschappij gemunt had... Beoordeeld te worden, bloot te worden gesteld aan kritiek, aan afkeuring, wie weet aan welke beschimping en daardoor te verliezen het alvermogen van zijn eenigen wil - hoe hooger hij zich bewust was te staan, des te meer was die kans hem een dagelijksche doorn in het vleesch. Hij had geen rust tegenover de verraderlijke drukpers. Hij wantrouwde ieder, die met haar in aanaking was. Hij haatte de personen, van wie hij maar even vermoeden kon, dat zij, indien zij wilden, hem ooit te na zouden kunnen spreken, al hadden zij nog nooit een vinger naar hem uitgestoken of tot dien angst de minste aanleiding gegeven.’

In Frankrijk was de censuur dan ook op groote schaal ingericht: een geheele staf van mannen, niet minder dan 76 hoofdambtenaren, met de noodige mindere beambten, hield er de drukpers in bedwang.

Wie zich eenig denkbeeld wil vormen van de inrichting en werking van deze instelling onder het eerste Keizerrijk, leze het werk van Henri Welschinger *La censure sous le premier Empire, avec documents inédits* (Paris 1882), waaraan de heer Kruseman veel heeft ontleend, maar waarin, o.a. omtrent de behandeling welke Madame de Staël van Napoleon moest ondervinden, nog allerbelangrijkste bijzonderheden te vinden zijn.

Ook onze Nederlandsche schrijvers zouden de macht der censuur ondervinden. De kleingeestigste vitterijen moesten zij zich laten welgevallen; al wat maar in de verste verte op een nog zoo schuchtere kritiek van staat of staatsinstellingen geleek werd onmeedoogend geschrapt. Aan den bekenden roman van Loosjes, *Maurits Lijnslager. Eene Hollandsche familiegeschiedenis uit de* 17*e eeuw*, werd de vergunning om gedrukt te worden onthouden, waarschijnlijk omdat de verbreiding van de Nederlandsche gevoelens waarvan het boek was doortrokken, der Fransche regeering ongewenscht voorkwam.

Betrekkelijk bezadigd ging de censuur te werk ten opzichte van Helmers' gedicht *De Hollandsche natie*, in 1812 verschenen. De heer Kruseman was in de gelegenheid in het oorspronkelijk hand-

schrift het gedicht, zooals het door Helmers was geschreven, te vergelijken met den door de censuur besnoeiden tekst, gelijk die in den thans zeldzaam geworden eersten druk werd afgedrukt. De bladzijden, waarin deze beide teksten onder elkander worden gesteld, behooren zeker niet tot de minst belangrijke van het boek.

Begon Helmers den eersten zang van zijn gedicht met de regels:

> Ik juich, *schoon thans geen zon van welvaart ons meer streelt*,
> Dat ik, o Nederland! ben op uw grond geteeld;

de censuur schrapte de gecursiveerde woorden, en nu luidde het in den eersten druk:

> Ik juich! Geen hooger heil heeft ooit mijn ziel gestreeld.

Elke zinspeling op den toestand, waarin ons land verkeerde, werd geschrapt; over ‘Spanje's ijzren boei’ mocht niet gerept worden; een 40tal regels, waarin de Spaansche onderdrukking en de afschudding van het Spaansche juk bezongen werden, moesten verdwijnen. Doch dit alles was te voorzien Dat het vaderlandsche gedicht, hoewel gezuiverd van eenige al te aanstootelijke regels, toch nog een warm pleidooi bleef voor onze onafhankelijkheid, en als zoodanig zijne werking niet zou missen, scheen de beambte, aan wien het handschrift ter beoordeeling was toevertrouwd, niet te hebben ingezien. Eerst toen de vergunning verleend was, bemerkte men ‘en haut lieu’ hoe onvoorzichtig de censuur hier te werk was gegaan. Men wilde de fout herstellen door Helmers in bechtenis te doen nemen, maar toen het bevel daartoe Amsterdam bereikte, was de dichter der *Hollandsche natie* juist twee dagen te voren gestorven.

Ook het lot van de tijdschriften, welke aan autorisatie en retributie waren onderworpen, was niet aangenaam. Maar - en dit is in het Napoleontisch systeem volkomen begrijpelijk - het hardst hadden het de couranten te verantwoorden. Den Redacteurs en Uitgevers werd gelast, ‘zich in hunne Nieuwspapieren te onthouden van alle zoodanige Politieke reflexiën als anderzins, als eenigszins zouden kunnen dienen om de daden van het Gouvernement te beoordeelen.’ Meer dan één nieuwsblad werd, zonder veel plichtplegingen, opgeheven. In het besluit van Louis Napoleon, waarbij het *Amsterdamsch Avond-journaal* werd ‘gesupprimeerd’, staat dit artikel aan het adres van alle dagbladredacteuren:

> ‘Daar het geen onderdaan vrij staat in naam van zijnen Souverein te spreken, en daar het aan geen bijzonder persoon geoorloofd is, de daden der verschillende Gouvernementen, anders dan met woorden, en slechts in zijnen Huiselijken kring te beoordeelen, zal elk Redacteur van eenig gedrukt werk, die in het vervolg contrarie dezes mogt handelen, als openbare rustverstoorder en overtreder van zijne pligten omtrent ons worden gestraft.’

Ook over den eigenlijken boekhandel geeft Kruseman belangrijke mededeelingen. Onderging vooral na de inlijving het aantal Nederlandsche boeken, dat het licht zag, een zeer aanzienlijke vermindering, ons volk bleef zijn naam als een volk, dat gaarne en veel leest, handhaven, getuige het groot aantal exemplaren dat van elk boek gedrukt werd. Intusschen werd de invloed der overheersching merkbaar door het meer en meer veld winnen van de Fransche taal en Fransche lectuur, door het verschijnen ook van, meestal in der haast en slordig bewerkte, vertalingen van Fransche romans.

Toen eindelijk het uur der bevrijding geslagen had en de overheerschers ons land hadden verlaten, richtten velen het hoofd weder op, - met zekeren trots nog wel. ‘Ja wij knielden’ - las men in het *Tijdschrift van Kunsten en Wetenschappen* (de vroegere *Vaderlandsche letteroefeningen*, die spoedig hun ouden naam weder zouden hernemen) -

> Ja, wij knielden;
> Maar wij hielden
> 't Harte verre van de daad!
> Ja, wij bogen,
> Maar met oogen
> Fonklend van ondoofbren haat!

Het is wel mogelijk; maar het kan het feit niet wegnemen, waaraan door den heer Kruseman terecht herinnerd wordt, dat op 15 Augustus 1813 op hoog bevel al wat Amsterdam aanzienlijks had, ten stadhuize met gebogen knie stond bij de onthulling van Van Bree's ‘Keizerlijke intocht van 9 October 1811’, door de hoofdstad daar neergehangen ter verheerlijking (gelijk het luidt in de, hier voor het eerst gedrukte toespraak, waarmede de schilderij onthuld werd) ‘de notre Grand Empereur au milieu d'une population qui attend de Lui son bonheur et sa prospérité, et qui, animée

par ces flatteuses espérances, Lui témoigne la joie dont les coeurs sont pénétrés.’

Welk een voorstelling! De eene vernedering gehoopt op de andere!

De geschiedenis is een strenge leermeesteres, en het kan voor een volk geen kwaad, gelijk de heer Kruseman dit deed in dit voor de geschiedenis der Nederlandsche beschaving zeer belangrijk werk, in bijzonderheden herinnerd te worden aan een tijdperk van onderdrukking en vernedering. Intusschen, iets anders is het op die wijze in een wetenschappelijk werk de historische feiten in het geheugen terug geroepen te zien, iets anders zich een der meest pijnlijke oogenblikken uit die dagen telkens voor oogen te zien gesteld, gelijk dit geschiedt in ons Rijksmuseum, waar de middelmatige schilderij van Van Bree een in het oog vallende plaats inneemt.

Nu, op aandringen van de openbare meening, de roem van onze schilderkunst, Rembrandt's Nachtwacht, dank zij een kunstige bewerking, straalt van licht en kleur, en ons dagelijks nieuw kunstgenot schenkt, laat nu de volksstem er op aandringen, telkens weer en telkens luider, dat deze schande van onze schilderkunst, Van Bree's ‘Keizerlijke intocht’, worde verwijderd van eene plaats, waar zij den kunstvriend geen kunstgenot schenkt, en den Nederlander, die hart heeft voor zijn vaderland, een telkens wederkeerende ergernis is.

Bibliographie.

Parijs en Omstreken, door Cd. Busken Huet. Tweede druk, herzien door G. Busken Huet. Haarlem. H.D. Tjeenk Willink. 1889.

De eerste druk verscheen in 1878 als premie van *Het Nicuws van den Dag*. Niemand anders dan Busken Huet zelf heeft ons indertijd verteld, hoe het met die premiën gaat; hoe zij in tienduizend exemplaren verschijnen om weldra spoorloos te verdwijnen, en hoe alleen een ijverig snuffelaar er nog soms in slaagt, in de bibliotheek van een of ander zuinig of letterlievend lid der Nederlandsche dienstbodenwereld een exemplaar dier premiën machtig te worden. Er is echter reden om aan te nemen, dat aan Huet's boek een beter lot is wedervaren, en dat *Parijs en Omstreken* vooral in het salon en in de huiskamer zal zijn gelezen en bewaard gebleven. Zoowel het onderwerp, als de wijze waarop de schrijver het behandeld heeft, verzekerden het daar een goede ontvangst.

Thans, na elf jaren, treft het aanstonds hoe actueel het boek gebleven is. Dat komt, omdat Huet niet, of slechts ter loops, de aandacht vestigde op hetgeen in het aanzien van Parijs telkens en telkens wisselt, en hij bij voorkeur verwijlde bij dat wat blijft: de onvergelijkelijke stadsgezichten en fraaie openbare tuinen, de Fransche beeldende kunst, de omstreken met hare belangrijke historische gedenkteekenen en herinneringen, de Fransche letteren, het Fransche volkskarakter. Het zijn niet de vluchtige indrukken van een opgewonden toerist, die aan zijn geestdrift lucht geeft in welsprekende taal; het is het weloverwogen oordeel van een man van smaak en van veelomvattende kennis, die de wereldstad en hare omgeving door en door kent, die haar gezien heeft in alle jaargetijden, op alle uren van den dag, onder allerlei omstandigheden, en die van zijn jarenlangen omgang met Parijs en hare omstreken een innige bewondering heeft behouden voor haar schilderachtig schoon, zoowel als voor den rijkdom der Fransche kunst, niet het minst voor de bouwkunst, gelijk die zich openbaart in de kasteelen van St. Germain, Blois, Pierrefonds en in de Parijsche meesterwerken als Louvre, Notre Dame, Sainte-Chapelle. Zijn in den tweeden druk terecht de blz. 254 tot 267 van den eersten druk weggelaten, waarin Huet een overzicht gaf van de Nederlandsche kunst in het Parijsche salon van 1877, aardig is het op te merken, hoe de schrijver telkens met zijn gedachten bij Holland en Hollandsche kunst verwijlt: de Fransche beeldende kunst der 17e en 18e eeuw vergelijkt hij bij de letterkundige kunst der Nederlanders van die eeuwen; bij de beschrijving van den koepel van de Val de Grâce en van dien der Invalieden wordt de koepel

der Oranjezaal van het Huis ten Bosch genoemd, en zoo meer.

Huet's eenige zoon, de heer Gédéon Busken Huet, heeft met groote piëteit het boek herzien en in korte noten aan den voet der bladzijden de enkele veranderingen aangegeven, welke sedert '78 hebben plaats gevonden, of den titel genoemd van een sedert verschenen werk, dat over het in den tekst behandelde onderwerp licht kan verschaffen. Moge reeds de eerste aanblik van Parijs en van hare omstreken bekoren, men moet om dit schoon, gelijk alle ernstige kunst, recht te genieten het l e e r e n zien. Geen beter, geen onderhoudender handleiding daartoe dan Busken Huet's voortreffelijk *Parijs en Omstreken*.

Physiologie van De Nieuwe Gids. Amsterdam, A. Rössing. 1889.

'Een onzer *meest achtbaarste* tijdschriften'. 'Men ziet, het persoonlijk geldbezit *was* iets, dat bij enkelen een onbekende zaak *was, en zal daarom* deze kring wel nooit de achting van Dr. Abrahamsz wegdragen'.... 'Men heeft *haar* [er is sprake van De Nieuwe Gids!] dikwijls verweten, niet genoeg respect te hebben betoond voor *hare* voorgangers en tijdgenooten, niet meer in *diens* voetspoor te zijn *getreden* en vooral in 't begin wat baldadig te zijn *opgetreden*.' Deze proefjes van kakographie vindt men in de eerste vijf bladzijden van een geschrift, dat zich ten doel stelt 'een meer waardeerend oordeel over De N. Gids op te wekken'.

De schrijver, die er niet tegen opziet, zeer genadig en goedhartig lof en blaam uit te deelen aan de Nieuwe Gids-redacteuren, over wie hij zijn beschermende hand uitstrekt, heeft er wèl tegen opgezien zijn naam den volke bekend te maken. En dat is jammer. De man toch, die - ofschoon hem het artikel in de Gids van April '88 niet onbekend is gebleven - beweert: 'eigenlijk gezegd gerecenseerd, behandeld werd het nieuwe tijdschrift nergens', erkent met groote oprechtheid dat hijzelf in zijn brochure niet veel meer geeft dan een droge opsomming van hetgeen in de N. Gids voorkomt en dat hem zijn bestek '*noodzakelijk dwingt tot bloote aanraking* van de behandelde onderwerpen'. (Deze 'bloote aanraking' staat zeker tegenover de 'geganteerde beschouwingen', welke hij den kroniekschrijver van De Gids verwijt). De schrijver had dus, om invloed te oefenen, het gewicht van zijn naam in de schaal moeten leggen. Voor den geschiedschrijver onzer Nederlandsche letterkunde, die de Gids wel eens als ons voornaamste letterkundig tijdschrift heeft hooren noemen, ware het van belang te weten, op wiens gezag hij voortaan zal hebben te verkondigen, dat (vóór de oprichting van De Nieuwe Gids natuurlijk!) niet De Oude Gids, maar.... De Portefeuille, Nederland en.... De Leeswijzer onze eerste letterkundige tijdschriften zijn geweest (p. 24). Nog op eene andere plaats maakt de schrijver misbruik van zijne anonymiteit. Hij doet het namelijk voorkomen, alsof de onmiddellijke aanleiding tot oprichting van De N. Gids zou geweest zijn 'de herhaalde weigering van stukken in verschillende periodieken' (p. 8). Wat elders geschied is, weten wij niet, maar dit kunnen wij verklaren, *dat de Gids nooit één enkel stuk van een der latere oprichters van De Nieuwe Gids heeft geweigerd*.

Doch wat erger is: de schrijver geeft niet wat zijn titel belooft. Hij die de physiologie van een kunstuiting geven wil, behoort, naar onze opvatting, alle verschijnselen van de nieuwe richting waar te nemen, hun onderling verband te bepalen, en daaruit de algemeene wetten af te leiden welke de nieuwe school beheerschen. In dit slecht gestileerde en slecht gecomponeerde boekje geschiedt niets van dit alles. De heeren van De Nieuwe Gids zullen na de lezing ervan hebben uitgeroepen:

Non tali auxilio nec defensoribus istis, hetwelk wij, ten behoeve van den anonymus, aldus vertalen:

Wij danken voor zoo'n hulp en zulke bondgenooten.

Ellen, door Cornélie Huygens. Amsterdam. P.N. van Kampen & Zoon.

De schrijfster van *Regina* en van den novellenbundel *Arabesken* toont ons in *Ellen* geen nieuwe zijde van haar talent, maar handhaaft haar goeden naam als novelliste.

De kring, waarbinnen Mej. Huygens zich beweegt, is niet groot: hare heldinnen hebben allen een sterken familietrek. In *Regina* was het de vrouw, welke een niet beantwoorde liefde in haar hart smoort en zich opoffert ter wille eener ziekelijke moeder; Mathilde Deslant, de jonge weduwe uit de novelle *Op den Dennenheuvel*, weet haren hartstocht het zwijgen op te leggen, om zich geheel te wijden aan haar kind; in de novelle *Johanna* leeren wij een twintigjarige kennen, die het geheim van hare liefde voor den veertigjarigen Dokter Rapper, tot op zeker kritiek oogenblik, diep in haar hart bewaart. Ellen, de heldin van Mej. Huygens' laatste novelle, is van hetzelfde ras. Ook zij koestert een innige liefde, die zij niet bekennen wil, welke haar strijd en bitter leed veroorzaakt, maar die zij door haar geestkracht weet te overwinnen. Op volmaakt dezelfde wijze als Johanna in de novelle van dien naam, verraadt Ellen zich, op het vernemen van het ongeluk dat Hugo Dalmont bij zijn poging tot het redden van een drenkeling heeft getroffen.

En nu heeft de schrijfster deze bekende figuren en toestanden wel met evenveel talent als in hare vroegere werken behandeld, maar zij is er niet in geslaagd, heeft er misschien ook geen poging toe gedaan, er een nieuw, verrassend licht op te laten vallen. De karakters, met welke zij ons in aanraking brengt, zijn allen van goeden huize, zij onderscheiden zich door iets nobels en fiers, maar toch, zoo vaak herhaald, krijgen ze als vanzelf iets conventioneels. Vloeiend is de dialoog, geleidelijk de voorstelling, maar van de moderne novelle vorderen wij iets meer en iets anders. Al schaart Mej. Huygens zich niet aan de zijde der zoogenaamde realisten, in de wijze van waarnemen van de stoffelijke wereld om zich heen en in de manier om dat waargenomene weer te geven, kan zij van de nieuwere school menigen nuttigen wenk ontvangen.

Latijnsche Citaten in het dagelijksch leven, bijeengebracht, vertaald en met opgave der bronnen voorzien door Adagiarius. Utrecht. J.L. Beijers. 1889.

‘So'n bischen.... Lateinisch, das macht sich ja wunderschön!’ Een Latijnsch citaat, met tact en op de juiste plaats aangebracht, geeft kleur en relief aan het betoog. Daar staat echter tegenover: vooreerst, dat sommige Latijnsche uitdrukkingen wel eens minder juist worden geciteerd (zooals: r i d e n d o *dicere verum*, voor r i d e n t e m *d.v. quid vetat*? of *in medio tutissimus* voor *medio t.*), en vervolgens, dat zij die geen Latijn kennen door zulke voor hen onverstaanbare citaten ontstemd raken. Aan beide bezwaren komt deze rijke verzameling te gemoet. De schrijver heeft, door overal de bron te noemen, waaraan het citaat ontleend is, blijk gegeven van een vertrouwdheid met de klassieke letterkunde, welke eerbied afdwingt. Als een bewijs hoeveel arbeid er voor de samenstelling van dit werk noodig was, dient

'schrijvers verklaring, dat hij alle Latijnsche dichters, van Livius Andronicus tot Prudentius en Ausonius toe, heeft doorgelezen.

Geen twijfel, of men zal nog wel een of andere spreuk of bekenden versregel kunnen opnoemen, welke in deze verzameling niet voorkomt. Zoo is het bekende devies: *Quo non ascendam!* niet opgenomen; even-

min vinden wij er het citaat uit Titus Livius: *Res ad Triarios rediit*, in den zin van: ‘nu moeten de beste krachten in het vuur’. De rechtsgeleerden zullen zeker nog tal van rechtsadagien kunnen noemen, welke ook buiten de pleitzaal gebruikt plegen te worden, maar hier ontbreken.

Intusschen zal het werkje velen van dienst kunnen zijn. Zoo men slechts bij het gebruik der Latijnsche citaten, dit Horatiaansche niet uit het oog verlieze:

Est modus in rebus, sunt certi denique fines,
Quos ultra citraque nequit consistere rectum.

Schetsen uit de Hongaarsche poëzie.

II.
Michaël Tompa.

Het heldendicht van den Hongaarschen bevrijdingsoorlog, het ‘nieuwe lied der Nibelungen’ was geëindigd, zonder aan de natie, die zoo moedig had gestreden, de gehoopte vrijheid te hebben gebracht.

Waar men de namen noemde, die tijdens het worstelen der jaren 1848 en '49 het meest op aller lippen geweest waren, daar moest men aan ieder dier namen een somber verhaal vastknoopen.

Kossuth, het hoofd der nationale regeering, toefde, bedreigd door sluipmoord, als banneling in den vreemde.

Batthiány, de edele Magnaat, die zoo lang had getracht het gewapend verzet te voorkomen en een vredelievende schikking tot stand te brengen, die in Oostenrijk voor de rechten van Hongarije en in Hongarije voor die van Oostenrijk sprak, sliep in een bloedig graf.

Waanzin verduisterde het verstand van hem, van wien de eerste aanstoot tot bevordering der vaderlandsche ontwikkeling was uitgegaan, Széchényi's helderen geest had geen weerstand kunnen bieden aan de vreeselijke ‘visioenen van bloed’, die hem een blik hadden doen slaan in de toekomst van zijn vaderland.

Het oordeel der wereld brandmerkte Görgey, den eens zoo gevierden, met zooveel hoop begroeten overwinnaar, en hoonde den generaal, die de kapitulatie van Világos overleven *kon*, die de genade had aangenomen, welke zich alleen tot hem bepaalde.

Zijn makkers waren op den moorddag van Arad door beulshanden omgebracht. Petöfi was verdwenen. Alles scheen duisternis en hopeloosheid.

De stilte na een vruchteloozen strijd, de stilte der vertwijfeling, waarin de traan droog en de mond stom is, de stilte waarin dooden worden ten grave gebracht, die voor niet schijnen te zijn gevallen, daalde op Hongarije neer. De jubelkreet van den zege, die zoo blijmoedig uit Petöfi's jonge borst had geklonken, de angstige smartkreet van het verslagen en gemartelde volk, zelfs de gesmoorde kreet van heiligen toorn over al het bloed, dat een meedoogenlooze straf vergoot, over al het onrecht dat zij aandeed, was verstomd; het vaderland lag terneer als een verslagen Siegfried, bij wiens baar de Hagens en Gunthers triomfeeren, als een verlaten doode, wiens erfgenamen juichend den rijken boedel aanvaard hebben, en waarbij alleen de koude winternacht en het sterrenlooze duister waken.

Of was daar nog iemand, die bij de baar waakte? Ja toch, terwijl bloedverwanten en vrienden òf ter ruste zijn gegaan, òf zich aan het lijkmaal te goed doen, zijn nog eenige weinigen achtergebleven: dat zijn de dichters.

Het is een hunner, Vajda, die beschrijft hoe zij neerzitten in de naargeestige eenzaamheid; de vreemdelingen, die zich op het erf hebben neergelaten, slapen kalm en droomen van hun buit, slechts de wachters waken, en toch - ook zij droomen. Zij spreken ‘van iets wat niet te gelooven schijnt, wat wij nauw wagen te zeggen, droomden wij: de doode scheen de oogen half te openen - als die nog eens *niet* dood ware, *als die nog eens iets kon wezen!*’.... Zij staren in den nacht en vragen wat de ure is; wachter, wat is er van den nacht, zal de morgen nog niet dagen? Daar is hoop in hun hart, blinde hoop, dat het licht zal worden, en het zwijgen, waarin zij staren, ten slotte zal gaan spreken; maar alles blijft stil en 't is juist deze stilte, die hen 't angstigst maakt. Hun oogleden worden zwaar, als ook zij eens insliepen.... - en gelijk een angstkreet klinken Vajda's slotwoorden: ‘o mijn God, alles kwam dan immers te laat, de schijndoode werd te vergeefs wakker.’

Ja, de s t i l t e was 't, die Hongarije 't meest had te vreezen, de ‘rustige rust’ waarin men al het bestaande in stand houdt, niet omdat het goed is, maar enkel omdat het nu eenmaal zoo bestaat; het voelde dat niet de tirannie zelve, hoe zwaar

ook de ijzeren boeien mochten zijn, waarin zij de verdrukten klonk, maar de b e r u s t i n g onder die tirannie zijn meest dreigend gevaar was. Een vermoord volk laat aan de nakomelingschap graven achter, waaruit bloedvlammen opstijgen, de moord heeft nog altoos zijn Erinnyen, die hem wreken. Een verdoofd volk echter heeft aan zijn in de slavernij geboren zonen ook geen geest, geen toorn, geen wenschen te schenken, die hen eens zullen bevrijden. ‘De oudejaarsnacht der Robinsons’ is de titel van een gedicht, waarin Vajda het beeld van den toestand schetst, zooals die na den vrijheidsoorlog heerschte:

Één blaas is minder op den oceaan
Van 't eeuwig niet;
Één stap is nader ons het graf gerukt,
Één stap weer verder af schijnt 't schoon verschiet
Ons, die alleen zijn in de groote zee.
Misschien schonk ons de slaap een schoonen droom,
Maar wie tuurt in de verte dan, en vraagt:
‘Naakt nog geen schip aan gindschen waterzoom?’

Zwart is de hemel, toch waait er geen wind,
Slechts drooge bliksems vlammen door de lucht;
Geen donder ratelt, schoon de bliksem treft;
Wanneer het inslaat, hoort men geen gerucht.
De golven fluistren, klankloos als de mond
Van stervenden, die de geheimen zien
Van andre wereld, maar wier lippen reeds
De woorden, die ze kunnen melden, vliên.

Wat keuze blijft den Robinsons op het eenzame eiland over, als zij niet meer uitzien naar 't reddende schip? ‘Waanzin, lijdelijke berusting, dood.’

Het is de verdienste der Hongaarsche poëzie geweest, dat zij dit gevaar heeft ingezien en afgewend. Door de looden stilte, die na Petöfi's dood op Hongarije drukte, drong eensklaps een lied, zelf klinkend als de vogelenzang, dien het opriep, een lied aan de ‘Jongen in het verwoeste nest’:

Hoe lang reeds zit gij zwijgende terneder
Op dorren tak, verslagen vooglenschaar?
Keert u nog wel eens in herinnering weder
't Lied van uw jeugd, 't lied van uw oud'renpaar?

Ach, zoo èn de oude vreugd èn de oude zangen
Voorbij zijn, en gij wacht hun keeren niet,
Laat droef uw lied dan zijn en vol verlangen,
Alleen maar zingt, geeft ons een lied!

De storm heeft hier gewoed. Geen vriendlijk lommer
Biedt de gescheurde struik als schuilplaats aan;
Uw moeders treuren hier in stommen kommer,
Wilt gij van haar naar vreemde streken gaan?
Een ander lied weerklinkt in 't woud der vreemden,
Uw zang verstaat men niet op hun gebied.
Voor de bekende, schoon verwoeste beemden
Voor die slechts zingt, geeft ons een lied.

Zingt ons een lied gewijd aan 't schoon verleden,
Toen rijk aan bloem en loof deze aard nog was;
Zingt van de toekomst, zegt aan 't moed'loos heden:
'De kale bodem staat vol bloemen ras.'
Het licht zal door uw liedren eerder dagen,
Zij breken 't donker met hun schoon verschiet,
De dorre struik zal eerder knoppen dragen,
Alleen maar zingt, geeft ons een lied.

Hier staat nog 't oude nest, het nest der vaadren,
Dat 't eerst de vleuglen u ontplooien zag,
Hier placht ge u nog ter ruste te vergaadren,
Schoon thans uw vlucht de wolken raken mag.
En waar de storm nu 't wrakke nest doet beven,
Volgt gij daar na, wat ge in de menschen ziet,
Wilt gij 't voor nieuwer, veil'ger nest begeven? -
O zingt, zingt hier, geeft ons een lied!

En de vogelen hoorden, wat hun medezanger, wat M i c h a ë l T o m p a , hun toeriep, waartoe hij zelve hun 't voorbeeld gaf. Men kan zeggen, dat allen, in wier borst de gloed der poëzie niet uitdoofde door 'den bevriezenden adem des langen winters, die over hun land streek,' het: 'singe, wem Gesang gegeben' als een heilig bevel beschouwd, en getracht hebben om als trouwe wachters wakende te blijven. Maar het zijn bovenal twee mannen, die, toen Petöfi gevallen was, in de bres sprongen om zijn taak als erfenis te aanvaarden, twee mannen, zoo verschillend van hem, als er maar ergens twee zijn konden, en die toch den als zijn nalatenschap aanvaarden plicht met een toewijding, harer waardig, vervulden. Het zijn J o h a n A r a n y en M i c h a ë l T o m p a .

Ongelijk aan hem, voorzeker, dat waren zij. In de dagen, waarin Petöfi's patriotische poëzie de harten ontvlamde, waren zij, schoon reeds met eere bekend, door hem geheel op den achtergrond gedrongen, zij waren geen dichters voor een volk, dat onder 't zingen zijner ‘Hongaarsche Marseillaise’ met haar klinkend refrein: ‘maar vooruit!’ ter overwinning stormde; doch zij waren des te meer de dichters van een onderdrukt, vertrapt volk. Hunner was de draagkracht, die deze zware dagen noodig hadden; zij konden tijden doormaken, die misschien Petöfi's vooruitjagenden geest zouden hebben overmand; zij bezaten de volhardende hoop, niet van 't handelende oogenblik, als de bezieling, de strijd, den wensch opdrijven tot geloof, neen, de hoop in lange jaren van machteloos wachten, de hoop, die geen streven, maar geduld is. Konden Petöfi's oogen ‘onverblind in het zonnelicht staren’, Arany en Tompa bezaten den blik, die door het duister kan heenzien.

Het hoogst van beiden wordt door zijn natie Arany gesteld; ja velen plaatsen hem in zoover boven Petöfi, als hij door een langer leven tot vollediger ontwikkeling van zijn talent, tot die rijpheid mocht komen, waarvoor in het kort bestaan van zijn jongen dichtbroeder geen ruimte was.

Toch hebben de verzen van Petöfi, ook bij de zwakste vertaling, in het buitenland overal enthousiasme gewekt, en de uitstekende vertolking, die sommige werken van Arany mochten vinden, hebben hem slechts die kalme waardeering bezorgd, waaraan 't hoofd meer deel heeft dan 't hart.

Waarin schuilt de oorzaak van dit verschil?

Volgens de schoone woorden van Max Müller mogen wij geen dichter die door de geestelijke aristocratie van zijn volk bewonderd wordt - en 't zijn juist de meest ontwikkelde Hongaren, die Arany zoo hoog plaatsen - ongenietbaar vinden, of wij moeten aannemen, dat de fout bij ons zelf schuilt. ‘Die Kunst ist, herauszufinden und zu verstehen, was jede Nation an ihren grossen Männern bewundert, und wer das Schöne sucht, der wird es endlich finden und sehen, dass selbst die Perser sich nicht in ihrem Hafis, dass selbst die Indiër sich nicht ganz in ihrem Kalidasa täuschten.’ Ook de Hongaar dwaalt niet in zijn vereering, maar hij heeft gegevens die de vreemdeling mist.

Twee oorzaken kunnen een dichter populair maken, de nieuwe

ideën, die hij aan zijn volk geeft, of de uitdrukking die hij leent aan algemeen door zijn natie gedeelde gedachten. Arany doet beide. Met zijn verhalende poëzie, met epos en ballade staat hij geheel op den bodem van zijn volk, met zijn lyrische poëzie, de meer onmiddellijke uitdrukking van zijn karakter, onderscheidde hij zich daarvan op een wijze, die hem juist als contrast aantrekkelijk maakte. Het is zeker merkwaardig, dat een man, die zoo weinig als mogelijk was gemeen had met het Hongaarsche karakter in doorsnede, toch een poëzie schreef, die alleen door den Hongaar ten volle kan genoten worden. Afkeerig van vertoon, standhoudend meer dan spoedig ontvlamd, sober aan pathos, mild en gematigd, helderziende meer dan enthousiast, vertegenwoordigt hij voor de groote massa van zijn volk - vurig maar weinig volhardend, gesteld op vertoon en genoegen, ras bewonderend en ras verwerpend, bijna altijd in een uiterste vervallend - juist de eigenschappen, die 't mist, voor de uitzonderingen de beste poëtische representant van hun idealen. Men zou Arany een der beminnelijkste vertegenwoordigers van 't Noordsche type kunnen noemen, een natuur zooals men er aan een land velen zou toewenschen. De indruk van zijn geschriften is als die van zijn leven, rein en klaar, maar wat daarin zijn landgenooten als iets bijzonders trof, dat kan daar waar een voelen en denken als het zijne veel minder ongewoon is, dien indruk niet maken. Zoowel zijn Magyaarsche als zijn onmagyaarsche kant staan Arany in den weg om ten volle populair te worden in het buitenland. Zijn lyriek zou den Germaanschen volken niets schenken, wat zij niet alree bezitten. De gloeiende phantasie van Petöfi zal veel meer indruk op hen maken dan de rust van Arany, dan die stille levensopvatting, die reeds tevreden is met een geluk, dat ‘uit ontstentenis van leed’ bestaat; en een volledige vertaling zijner lyrische verzen zou misschien meer den dichter dan zijn gedichten bemind maken.

Maar ook het voor den vreemdeling eigenaardiger deel van zijn werken bezit hoedanigheden, die het nauw geschikt maken om tot wereldlitteratuur te worden. Zijn epische gedichten zijn te vol van bijzonderheden, die niet met het karakter der personen samenhangen en dit niet, als een schoon geschilderden achtergrond, te meer doen uitkomen, maar het veeleer als slingerplanten overwoekeren. Wie gaarne de ideeën van den koning

wil kennen, verlangt nog niet om ook die van zijn geheel gevolg te vernemen, tenzij zich daarin mannen bevonden, die of zelve geschiedenis zijn of zijn voorvaderen waren, mannen, die of hun daden of de herinnering belangwekkend voor hem hebben gemaakt. Men moet de nakomeling van een geslacht wezen, om zijn stamboom merkwaardig te vinden, als die stamboom geen namen noemt, welke een groote gedachte, een belangwekkenden karakterstrijd vertegenwoordigen. Ieder land heeft zijn slechts voor den langenoot gewichtig geschiedenisdeel. Zoowel Arany's grootste epische werk: ‘Toldi’ als zijn onvoltooid epos ‘Buda's dood’ lijden onder de veelheid hunner détails. Zij zijn uiterst sober in de karakterschildering, maar des te breeder van bijwerk. Eén voorbeeld uit ‘Toldi's liefde’ strekke hier tot bewijs. De heldhaftige strijder Toldi wordt bemind door de schoone erfdochter van een oud geslacht, dat met haar zal uitsterven; de koning van Hongarije heeft haar hand aan den overwinnaar op 't groote tournooi, dat hij wil geven, toegezegd, en Piroska hoopt, dat Toldi den prijs zal behalen, maar hij strijdt in de wapenrusting van een vriend, en aan dezen valt de door hem bevochten prijs, Piroska's hand, ten deel. Te laat komt Toldi tot inzicht, hoe zeer hij haar bemint. Hij bekampt zijn liefde, maar de haar opgedrongen echtgenoot heft de hand tegen haar op, en 't zwaard, waaraan hij zijn bezit dankte, velt hem neer. Piroska heet van schrik gestorven. Toldi dringt in 't gewelf waar zij rust, en de schijndoode komt tot bezinning. Hij bezweert haar met hem te gaan, doch uit de schemering in het gewelf strekken zich haar witte armen dreigend en afwerend tegen hem uit.

> Moorder van mijn gade, vlucht, keer nimmer weer!
> Denk niet aan uw liefde, vol van onrecht, meer.
> Bloed heeft ons gescheiden, tusschen ons een graf!
> Wee, de vloek die mij trof, dale ook op u af!

De minnaar uit geen tegenwerping, geen bede, vol ontzetting vlucht hij, en berust; er is geen grooter soberheid van woorden denkbaar. Vier regels voor de zwaarste scheiding des levens, die overigens daar waar zij staan, juist door hun soberheid treffen en eenige bladzijden voor de beschrijving van al de ridders, die naar Napels trekken. Geen wonder dat de dichter Hebbel, toen hem gevraagd werd of hij een Duitsche vertaling van Toldi zou

aanraden, zijn toestemming niet zoozeer met het gedicht zelf motiveerde, als wel daarmee dat men er meer geschiedenis uit leerde dan uit een leerboek. Maar deze ridders droegen voor den Hongaar namen, die nog voor hem leefden, waaraan hij nog verbonden was; hun lotgevallen werden gelezen, zooals een zoon, die hem liefheeft, de geschiedenis van zijn vader leest. En dit verhaal kwam tot hem in verzen zoo welluidend, als hij die nog zelden gehoord had. Men kan Arany's vloeiende rijmen niet genoeg bewonderen, waar men al de zwarigheden overweegt die zijn taal met haar zoo moeielijk te beheerschen vormen, met haar lange suffixen der poëzie oplegt. ‘Deze verzen hebben geen zoo bijzonderen inhoud, maar zij zijn muziek,’ kan men vaak hooren zeggen; in de vertolking, ook in de, zin en gedachte trouw bewarende, vertolking, zijn zij wat een blad met noten is in vergelijking tot een stuk, dat men hoort spelen. Arany was taalkunstenaar, daarom kan men zijn bekoring zoo min overbrengen als uitleggen. ‘The secret,’ zegt George Eliot zoo juist van zeker soort schoonheid en aandoening ‘escapes the unsympathising observer, who might as well put on his spectacles to discern odours.’

Misschien zou bij enkele zijner kleinere verzen dit nadeel minder voelbaar wezen, maar het zou een soort van miskenning zijn van een zoo productieven geest slechts eenige weinige lyrische gedichten meetedeelen, die zijn gaven onvolledig recht doen. Op bijna ieder gebied der vaderlandsche poëzie, op dat van epos, ballade, allegorie, volksdicht heeft hij bevruchtend gewerkt, en zoo haar bloemen bij verplanting niet ten volle aarden, Arany's van alle zucht naar grootheid, van iederen wensch naar bewondering warsche geest, zou de laatste zijn om dit te betreuren, nu die bloemen voor zijn eigen vaderland in zoo volle, onverwelkbare schoonheid mochten ontluiken.

Veel meer dan Arany zou Tompa den vreemdeling nader kunnen treden. Hij werd in 1817 als de zoon van zeer arme ouders in Rima-Szombat geboren en kwam bij zijn grootvader, die landbouwer was, in huis. Een onderwijzer, die de vlugge bevatting van den knaap opmerkte, gaf hem kosteloos les en wist het ook zoover te brengen, dat hij tot veldarbeider op een ander gebied, op dat van 't geestelijk leven, werd opgeleid. Met groote moeite het voor zijn studiën in theologie en rechten noodige geld verdienend, en onder bittere ontberingen, voltooide

hij die; waarna hij zich naar Pest begaf, om daar als advocaat op te treden. Hier echter greep een lange en zware ziekte hem aan; hersteld zijnde, gaf hij aan de roeping van zijn hart gehoor, en verruilde de juridische loopbaan met die, waartoe zijn innerlijkste neiging hem dreef; hij nam een beroep als predikant in het dorp Beje aan. Ook als dichter begon hij omstreeks dezen tijd (1846) naam te maken. Had hij in zijn vroeger verschenen gedichten nog de heerschende, zoogenaamd klassieke richting gevolgd, thans sloot hij zich in zijn streven nauw bij Petöfi aan, zocht hij als deze de indrukken van het volksleven weer te geven.

In Hongarije evenals in Zweden doet zich het eigenaardig verschijnsel voor, dat een poëtische richting niet door haar vijanden, maar door haar vereerders werd te gronde gericht. Toen Tegner zijn Swea schreef, en de akademie dit bekroonde, vermoedde de haar bewonderende dichter weinig dat hij het doodvonnis had uitgesproken over de jury die hem den prijs reikte, en dat de laatste als 't ware haar eigen vonnis bekrachtigde. Tegnèr heeft de klassieke dichtkunst der akademici nimmer gekritiseerd, met een bijna overdreven bewondering vereerde hij alleen het goede wat zij had geleverd, doch door het betere wat hij zelf gaf, deed hij onbewust haar fouten scherper uitkomen, dan eenige kritiek zou hebben vermocht. Iets dergelijks is in Hongarije het geval. De representanten der nieuwe richting koesterden meest een groote vereering voor de werken, welke zij onleesbaar maakten. In 't bijzonder Tompa droeg der klassieke school een warme bewondering toe, zooals zijn verzen aan Kazinczy bewijzen. Toch werkte zijn eigen ‘volksthümliche’ poëzie mede om haar ten grave te dragen, evenals ook Tegnèr haar door zijn verzen begroef, maar hij verzekerde haar als deze een piëteitvolle herinnering, hij wierp bloemen, geen steenen op haar baar.

Zijn eerste omvangrijker werk waren zijn volksvertellingen. Reeds als student had hij al de plaatselijke legenden, die hij door zijn studiemakers uit verschillende streken kon vernemen, bijeengezameld, en later was hij zelf naar de meeste plaatsen gegaan, waarvan hij een of ander verhaal hoorde dat hem belang inboezemende, om de plek uit eigen aanschouwing te leeren kennen, en zich te overtuigen, dat de bewuste legende werkelijk in den mond des volks leefde. De zoo gehoorde en door hem in vers gebrachte verhalen vormden een vrij groot boek-

deel, en Tompa wenschte ze afzonderlijk uit te geven. Intusschen, geen uitgever durfde de zaak aan, en zoo moest de uitgaaf op eigen kosten plaats hebben. De arme dichter heeft zelf een kostelijke beschrijving gegeven van al wat hij in die dagen moest uitstaan, van al de rondgezonden circulaires, die oningevuld terugkwamen, en al de ongefrankeerde brieven van vrienden en kennissen, welke hem uitlegden, waarom zij geen exemplaren hadden kunnen plaatsen. Sommigen zouden stellig op het werk hebben ingeteekend, zoo het maar in proza geschreven ware; anderen wilden tot na de uitgaaf wachten, om zeker te zijn, dat het werkelijk in verzen was. Ginds had men de circulaire verloren; daar wilde men ze nog eens hebben, omdat men vergeten had, of er wel op was ingeteekend; elders was men bang of het werk wel op zijn tijd zou verschijnen. En dan de drukproeven! Daar de Duitsche zetter geen woord Hongaarsch verstond, bedroeg het aantal der drukfouten per vel - maar tusschen de 1000 en 2000!

Toch verscheen eindelijk de met zooveel bezwaren verbonden uitgaaf, en - beleefde in twintig dagen een tweeden druk.

De ‘volksvertellingen’ zijn een standaardwerk, dat naast dat van Erdélyi voor ieder, die het wezen der Hongaarsche sage wil leeren kennen, een der bronnen zal blijven, waaruit hij moet putten. Behalve de voleiende versificatie, en enkele liederen, zooals de zang der elfen in ‘De tempel van Karcsa,’ heeft Tompa niets bij zijn stof gevoegd; hij wil slechts de trouwe verhaler daarvan zijn. Terwijl de meeste Rheinsagen zich aan gebouwen, aan menschenwerk dus, vastknoopen, zijn deze legenden voor 't meerendeel met een bijzonder natuurverschijnsel verbonden.

Zoo vloeit bij Telkibánya een zoo sterk roode beek, dat haar wateren aan bloed doen denken. De sage verhaalt, dat hier eens een groot bergwerk vol edel metaal stond, en dat de berggeest den menschen vergunde daar vrij uit te delven. Maar toen hij zag hoe zij onder elkander daarover twistten, toen greep hem toorn en walging aan, en hij besloot hen te verderven. Driehonderd man bevinden zich in de mijn, als een hunner, die nog buiten is gebleven om zijn Ave te bidden, bemerkt, dat er een verzakking plaats heeft. Hij bezweert de twistenden om terug te keeren, maar geen hunner luistert naar de waarschuwing, ieder wil slechts nieuwe schatten ophalen. Daar stort het bergwerk ineen en allen zijn

verpletterd. Sedert vloeit uit de rotsen die roode beek, het bloed der verslagenen heeft haar aldus gekleurd, en vruchteloos zoekt men sedert naar de oude mijn met haar schatten. Eerst als het water zijn roode kleur verliest en blank wordt, ten teeken dat de berggeest verzoend is, zal ook de verloren ingang weer zichtbaar worden.

De tijd voor het uitgeven dezer volkssagen was gelukkig gekozen. Petöfi's poëzie had de belangstelling voor al wat met het volksleven samenhing, wakker geroepen, en men begroette met enthousiasme iedere nieuwe uiting ervan. Ook Tompa's in het volgend jaar verschenen beschrijvende gedicht ‘Mathias Szuhay’, een eenvoudige, frissche vertelling, die door zeker waas van naïeviteit aantrekt, vond bijval en werd met een eervolle vermelding van 't Kisfaludy genootschap bekroond. Het was echter eerst met, of liever na den vrijheidsoorlog, dat zich zijn gaven en invloed ten volle deden gelden.

Tompa maakte den oorlog als veldprediker mee, maar terwijl Petöfi in jubelende zangen den strijd en de overwinningen van zijn volk vierde, was 't of Tompa zijn liederen spaarde voor de nederlagen van zijn volk, voor de dagen van duisternis, die weldra zouden aanbreken en die zijne zangen wilden helpen verhelderen.

De beide jonge, in hun streven verwante, dichters waren vrienden geweest, maar in 1848 had een breuk tusschen hen plaats gehad. Naar alle waarschijnlijkheid was Petöfi een meer benijdbaar dan gemakkelijk vriend, - hij werd ‘de driftige’ geheeten -, een vriend bij wien men voor deuren van bezielend genotvol samenzijn die hij kon verschaffen, ook vele uren van redelooze heftigheid moest verdragen, daar hij volkomen ongeschikt was om tegenspraak te hooren, om te begrijpen, dat men in gemoede en zonder zweem van baatzucht, een meening kon koesteren, afwijkend van de zijne. Hoe teeder hij Vörösmarty ook beminde en hoe diep verplicht hij hem ook was, toch werd hij terwille van een verschil in politieke opinie diens bittere aanklager en kon hij regels neerschrijven als:

> Niet ik ruk u den lauwer van de slapen,
> Gij zelf hebt dien er afgerukt.

De eerste aanleiding tot een verwijdering tusschen hem en Tompa, is zoo kenschetsend voor Petöfi, dat het der moeite waard is, haar mee te deelen.

In den strijd, dien de Habsburgsche monarchie in de zeventiende eeuw met den vorst van Zevenbergen, George Rákóczy voerde, stond het kasteel Murány onder bevel eener schoone weduwe Maria Szécsi, die aan Rákóczy gezworen had dit tegen de Habsburgers te zullen verdedigen. Zij sloeg ook den storm op haar burg af, maar niet den storm op haar hart. De aanvoerder der vijandige troepen betooverde haar, zij gaf hem het slot over en werd zijn gade. Dit onderwerp heeft in de Hongaarsche poëzie tal van beschrijvende en dramatische bewerkingen gevonden. Ook Arany, Petöfi en Tompa besloten het terzelfder tijde te behandelen. De bewerking van Arany is zoowel de uitvoerigste als de beste. Èn Petöfi's èn Tompa's gedichten zijn uiterst zwak. Daar beiden bij uitstek lyrisch begaafd waren, is hun gedicht zonder een zweem van karakterschildering en dramatischen zielstrijd. Toch is tenminste bij Tompa een poging tot dieper opvatting aanwezig, op zijn Maria drukt het gevoel van plichtverzaking tegen haar land en dit belet haar volkomen gelukkig te worden; de Maria van Petöfi is alleen eene op stel en sprong verliefde, lichtzinnige dame. De hartstochtelijke natuur van Petöfi zag, bij al zijn afkeer van de Habsburgers, in Maria enkel de vrouw, die zich geheel overgeeft aan haar liefde, de vurige en hem dus sympathieke vrouw; de ernstiger, strenger natuur van Tompa laakte in die liefde den plichtbreuk der patriote en behandelt haar dus als een schuldige. Bij Petöfi zegt zij ‘het heldendom is voor de vrouw slechts een rol, het zwaard is niet voor onze hand, ik schaam mij dat ik dit ooit gevoerd heb; de weggeworpen roos der liefde raap ik op, die is het wapen, de staf der vrouw.’ Bij Tompa eindigen zij en haar geliefde met een gevoel van wroeging; in het door onrecht verkregen geluk blijft hun iets ontbreken.

> En 't nieuwe paar genoot het zoet der min,
> Maar iets toch misten z' altijd door daarin.
> Hun vreugd was als een bloem, die pracht en kleur
> Behield, toen men ze afsneed - niet haar geur.

Petöfi geraakte over deze ‘ontwijding van zijne Maria’ in toorn, en ofschoon Tompa meende dat hier immers slechts van een verschillende historische opvatting sprake was, beschouwde hij die als een persoonlijke grief, en als een bewijs, hoe weinig hoog zijn vriend de ‘waarheid’ stelde. De twist werd wel bijge-

gelegd, maar liet toch zekere gevoeligheid achter, ook Tompa was prikkelbaar. Bij hun laatste ontmoeting in Budapest kon hij niet nalaten scherp den draak te steken met Petöfi's hoogvliegende, politieke plannen, en beiden gingen in hevig ongenoegen uiteen.

Zij hadden geen gelegenheid om zich te verzoenen. Terwijl Tompa nog toornde, - hij had al de vroeger ontvangen brieven bij zijn tehuiskomst in 't vuur gegooid, - schreef de slag van Segesvár een onherroepelijk ‘te laat’ achter iedere milde opwelling, en uit de kille, grijze asch kon hem geen warm, aan de oude vriendschap herinnerend woord meer toeklinken.

Petöfi had vrienden bezeten, die al zijn min schoone oogenblikken glimlachend verdroegen, zooals men bij 't plukken der roos haar schoonheid groot genoeg acht, niet enkel om op tc wegen tegen vele doornprikken, maar om die geheel te doen vergeten; en het moet hard voor Tompa geweest zijn; niet tot die vrienden te hebben behoord, niet meer te hebben ontzien en vermeden, niet te hebben onderscheiden tusschen zeer onredelijke, heftige opwellingen en tusschen lage motieven; onedele drijfveeren toch hadden den hem thans voor altoos ontrukten vriend niet bestuurd. Waar een buitengewone geest en een over 't geheel genomen nobel hart heengaat, daar zal het voor hen, die hem overleven en in vijandschap van hem scheidden, altoos zijn, of een groote schat hem was toevertrouwd en van hen terug werd gevraagd, omdat zij dien niet goed wisten te besteden. Zij zullen zich voelen als ontrouwe rentmeesters. Bij de onverzoend heengegane dooden hebben de achterblijvenden meestal meer het gevoel van vergiffenis te moeten vragen, dan van vergiffenis te mogen schenken, en hoeveel te meer nog daar, waar die doode gevallen is, voor de eigen zaak, waarvoor ook zij strijden, waar hij de bloedgetuige van hun eigen geloof is.

Maar wat Tompa niet meer voor Petöfi zelven kon wezen, hij kon 't zijn voor diens nagedachtenis; hij kon voor het vaderland en daarmee in Petöfi's geest voortwerken.

Het was waar, de censuur waakte met scherpe oogen over het ten onder gebrachte land, de vrij gedachtenuiting was als iedere andere vrijheid verboden, doch de allegorie - het kind en tevens de bestrijdster der censuur - wist aan de denkbeelden, die men niet met ronde woorden mocht uiten, een juist

door haar geheimzinnigheid dubbel indrukwekkende taal te leenen. Men kon geen verbod uitvaardigen tegen de beschrijving van een oogst, waarbij zij, die anders zingend van den arbeid terugkeerden, vol droefenis zijn, omdat zij aan hen denken, die het oogstfeest, daardoor geen feest meer, niet kunnen meevieren; al wist ook ieder, dat met die beschrijving het lot van Hongarije, met de ontbrekenden zijn gevallen of gevangen zonen werden bedoeld. Wat de geknakt terneer hangende bloemen fluisterden, de beek murmelde, en de toornige wind gromde, die ‘alleen het voorhoofd van vrije mannen verkoelend wilde omwaaien,’ dat was een taal, die door geen verbod kon getroffen worden, een taal, die men voor geoorloofd moest verklaren, al zouden daaruit de meest ongeoorloofde woorden worden verstaan. Ook Tompa's reeds meegedeeld gedicht aan de jonge vogelen, en verscheidene andere allegoriën, vielen nog niet onder het bereik der straf, die buiten het enge gebied, waarvan zich de censuur terugtrok, dreigde. Daar geen krijgsraad, zelfs onder de leiding van een Hanau en geinspireerd door een Metternich, kon verklaren, dat een vogel zondigde door te zingen, kon men ook den mensch, die hem om een lied vroeg, niet tot een misdadiger stempelen; men kon hem alleen, een gevaarlijk mensch achten, op wien nauwkeurig gelet moest worden. En Tompa gaf spoedig genoeg vat op zich. In 't gedicht ‘De ooievaar,’ dat in het jaar 1852 verscheen, wierp hij het harnas der allegorie geheel af, en liet hij een open smartkreet hooren. Zooals bij alle volken, in alle tijden der geschiedenis, zoo had ook in Hongarije het heerschende dwangsysteem de laagste tochten, die in 't menschenhart slapen, wakker geroepen; de tirannie baarde ook hier het verraad, dat zijn vrijspraak in het aangeven van anderen zocht; de menschen, die niets anders meer te verkoopen hadden, verkochten elkaar.

Op het dak der kleine pastorie te Hanva, waarheen hij voor eenige jaren beroepen was, wilde de ooievaar nestelen, en 't was toen dat de dichter die verzen schreef, waarin hij èn zijn volk èn diens onderdrukkers aanklaagde:

De lucht wordt helder, de streek wordt groen,
Mijn goede vogel, wat komt gij hier doen?
Werkt, aan 't wrakke nest ge zoo onverpoosd,
Om daar uit te broeien uw donzig kroost?

Keer terug, keer terug! Niet bedriege u 't gezicht
Noch der ruischende beek, noch van 't liegende licht.
Voor ons bloeit geen voorjaar, al bloeit ook de streek,
Bevrozen is 't leven, al ruischt ook de beek.

Vlieg niet naar de velden, daar oogstte de dood,
Vlieg niet naar den vijver, van bloed is die rood.
Vlieg niet naar de toornspits, daar dreigt u gevaar,
Nog smeulen de balken, licht zengt gij u daar.

Ook het nest op mijn huisje, ontvlucht het, ontvlucht! -
Maar waar is de plek, waar ik niet voor u ducht?
Het huis waar de wanhoop niet onder u woont,
Waar u de overal dreigende bliksem verschoont?

Terug, keer terug! Neem naar 't Zuiden de wijk,
O vogel, hoe zijt gij ons armen te rijk;
Een twecvoudig vaderland is uw bezit,
Slechts een - *was* het onze, en verloren is dit.

Vlieg, vlieg naar het Zuiden, breng een treurenden groet
Aan de vlucht'lingen, die gij daar ginder ontmoet.
Een groet van ons volk - ach, is 't er nog een?...
Als de schoof, die men losbond, zoo valt het uiteen.

Ach! velen, zij slapen, waar geen meer ontwaakt;
Ach! velen geen slaap in den kerker genaakt.
En over de zee aan Amerika's strand,
Daar zoeken zich velen een gastvrijer land.

Met angst ziet de gade naar 't moederschap uit;
Nauw weenen de ouders bij 't graf van hun spruit.
De grijsaard telt blijde zijn jarental na,
Reeds zoo oud, o gewis in 't graf rust hij dra.

Vertel - o wee onzer, dat ook dit moet verteld! -
Niet genoeg, dat de stormwind den eik heeft geveld,
Den ontwortelden boom knaagt het ongediert' af,
Voor den landsman delft hier de landsman een graf.

De broeder verraadt hier den broeder om loon,
En de vader beschuldigt den eigen zoon.
Doch neen, - dit verzwijg! Wie van verre een traan
Om ons weent, hij zie niet met verachting ons aan.

Welk een indruk dit gedicht op hen moest maken, die in de huizen, waar ‘de vertwijfeling woonde’ weenend neerzaten, laat zich licht denken, maar ook wat impressie de censuur daarvan moest ontvangen. Was zij dan niet meer de dorschvlegel, waarbij Petöfi haar had vergeleken, die al de schoven onder zich kreeg en zoo uitdorschte, dat alleen het leege stroo overbleef? Eenmaal haar bestaan aannemend, kan men het inderdaad niet vreemd heeten, dat zij een gedicht als dit niet ongewroken liet. Tompa werd voor het gerecht in Kassa geroepen om zich te verantwoorden.

Veertien weken bracht hij in de gevangenschap door, in volkomene en bange onzekerheid omtrent het lot, dat hem te wachten stond. Men zegt dat alleen een persoonlijke welwillendheid van aartshertog Albrecht hem voor erger bewaarde, en onwaarschijnlijk is dit gerucht niet. Het was althans een voor die dagen ongewone mildheid, dat men hem na afloop dier veertien weken zonder verdere strafoefening ontsloeg. Van zijn in beslag genomen manuscripten kreeg hij een deel later, een deel echter nimmer terug. Op het nommer van het tijdschrift, waarin zijn gedicht was opgenomen, werd beslag gelegd, maar in talrijke afschriften verspreidde het zich door geheel het land.

Tompa had geen tehuiskomst als Madách, zijn kerker en dichtbroeder, te vreezen. De jonge gade, die hem vol teederen angst verbeidde, - hij was in 1849 gehuwd - was even innig aan hem gehecht als hij dat aan haar was, en in de kleine, schamele woning, waarin hij verlangend terugkeerde, heette een groote vreugde hem welkom. Men voelt, wat in hem omging als hij zingt:

> Ik ben tehuis, ik mag tehuis weer wezen,
> Hoe heb ik van verlangen niet gebrand,
> Om weer, kalm stulpje, in uw vree te rusten,
> 'k Kom haastend, als de moede golf naar 't strand.
>
> Nauw zag ik nog uw verre heuv'len blauwen,
> Of de armen strekte ik uit naar 't zoet verschiet,
> De adem van zijn heil woei mij reeds tegen,
> Al zag ik nog mijn needrig huisje niet.
>
> Daar opende zich 't dal - ik zag het dorpje.
> Het hart des zwervers sloeg met luiden slag,

Totdat *uw* warme kus zijn lippen drukte. -
O dat ik thuis ben, thuis weer wezen mag.....

De moeder plaatst ons knaapje op mijn knieën,
En lang ziet zij ons beiden teeder aan.
Wat in ons spreekt? o, het zijn niet de woorden:
De lach der lippen en in 't oog de traan.

Mocht eens mijn ziel opnieuw bekommerd wezen,
Weer voelend 's levens duisternis en pijn,
Dan zullen deze traan en deze glimlach
Als troostende herinn'ring om mij zijn.

Diep in mijn ziele is 't geluk besloten,
Dat in die stonde voor mij heeft gebloeid.
Zooals de kelk der bloem den dauwdrup vasthoudt,
Voor dagen dat de beete zon haar schroeit.

De bewaarde dauwdrup zou hij spoedig noodig hebben.

Tompa had bij zijn echt alleen naar de stem van het hart geluisterd. De vrouw zijner keuze, Emilia Zsoldos, bracht hem geen geld of goed ten huwelijk mee, maar daar ook zij, schoon uit oud-adellijke familie, aan zeer eenvoudige omstandigheden gewend was, scheen dit beiden geen bezwaar toe.

Weldra begonnen zich echter onvoorziene zorgen te doen gevoelen. De jonge vrouw werd ziekelijk, en ook Tompa's eigen gezondheid, misschien reeds door de in zijn jeugd geleden ontberingen heimelijk ondermijnd, had de spanning van veertien weken gevangenis, die het ergste deed vreezen, niet ongestraft verduurd. Finantiëele beslommeringen begonnen te drukken. Dat de vermetele, die behalve zijn allegoriën, een zoo open aanklagend gedicht als ‘De ooievaar’ had durven schrijven, onder de bestaande regeering geen enkel vooruitzicht mocht koesteren; dat hij altoos een streng bewaakt, altoos een in gevaar verkeerend man zou wezen, sprak van zelf. Hij voelde dit, en schikte er zich iu; door zijn gemeente met warme vereering beschouwd, wijdde hij zich wederkeerig vol ijver aan haar belangen; maar 't is misschien geen vermetele onderstelling, dat in de liefdevolle waarneming van dien plicht zich een goed deel onuitgesproken berusting mengde. Tompa was te zeer dichter om niet ook met de verhoogde gevoeligheid eener fijnere organisatie onder den druk van finantiëele moeie-

lijkheden, met al de onafscheidelijk daaraan verbonden kleine speldenprikken en vernederingen, te lijden, vooral waar hij zien moest, hoe ook een boven alles geliefde vrouw het wicht dezer zorgen moest torschen. De kleine knaap, dien zij bij zijn terugkomst op zijn knieën had gezet, werd hem ontrukt. Tweemaal genoot hij een tot zwaren prijs gekocht vaderschap en beide malen zag hij zich den hem geschonken zoon weder ontvallen. ‘Nauw weenen de ouders bij 't graf van hun spruit,’ ach, hem ontbrak de kracht om die zelfgeschreven woorden waar te maken; neen, hij voelde het thans, wel bleven zij weenen, de eenzame ouders, weenen ook al morden zij niet, ook al riepen hun wenschen het kind niet terug, dat op de eenige plaats sliep, waar men in 't onderdrukte land vrij en veilig was, in het graf. De beroofde moeder, die geen vergoeding voor haar verlies mocht ontvangen, kreeg na de tweede bevalling ook haar gezondheid niet meer terug. Ontberingen, die door de gezonden niet gevoeld waren, drukten zwaar, toen de ziekte met al haar behoeften van weelde, die zij tot nooddruft maakt, het eenvoudige huisje binnentrad.

Was het wonder dat een diep zwaarmoedige toon Tompa's poëzie meer en meer begint te doorklinken? Men voelt eerbied voor den man, die onder deze omstandigheden de kracht behield, om werkzaam te blijven, die bij ieder eigen leed toch de gedachte aan zijn vaderland kon blijven vasthouden, en als een hem roependen plicht beschouwen. Als een onrecht, een soort van desertie zag hij de vrijwillige verbanning aan, waarin zich velen hadden begeven; geen Hongaar, zoo oordeelde hij, mocht thans, anders dan gedwongen, zijn krachten aan Hongarije onttrekken, geen Hongaar ook kon thans in den vreemde gelukkig zijn. Schoon had hij 't uitgedrukt in een brief aan zijn naar Amerika uitgeweken vriend, den beklagenswaardigen, begaafden dichter Kerényi, die op jeugdigen leeftijd in waanzin stierf.

Ook ginder is de hemel vol van sterren,
Met duizend bloemen prijkt de rijke grond,
Maar ach, die allen kent gij nauw met name,
Niet onder haar liept gij als kind in 't rond.
Meer dan het heden slechts verlangt de vreugde,
't Is van de erinnring mede, dat zij leeft.
Die leent haar kleur en glans, zooals de *wortel*
Der bloem haar geur en levenssappen geeft.

Herhaalde malen keert deze waarschuwing in Tompa's verzen terug. De sympathie waarmee men in Amerika, zooals trouwens schier overal, voor de ‘dappere Magyaarsche rebellen’ vervuld was - de ontvangst, die Kossuth ten deel viel, geleek op een triomphtocht - bracht menigeen in den waan, dat hij slechts westwaarts behoefde te trekken, om al wat zijn hart begeerde, te vinden. Tompa zag zeer juist in, dat de Hongaar, die werkelijk in Amerika kon aarden, op moest houden Hongaar te zijn, de meerderheid van het Westersche volk liet geen wederzijdsch op elkaar inwerken, slechts volkomen versmelting toe, de beek moest opgaan in den oceaan.

Beekje van 't veld waar zoo ijlend naar toe?
‘De stroom, die naar zee vloeit, hij is 't die mij wacht,
Mee wil hij mij voeren, de oceaan is ons doel,
Waar de blanke parel wordt voortgebracht.’

Blijf in uw bedding, beekje van 't veld,
Drenk de beemde, waarin gij uw oorsprong vondt;
In de bruisende omarming der machtige zee
Verliest gij uw naam, gaat gij zelve te grond.

Het was een geluk voor Hongarije, dat het juist in zijn zwaarste dagen in Arany en Tompa twee mannen bezat, die de aan 't sanguinische Magyaarsche karakter zelden eigene hoedanigheid van geduld en volharding in zoo hooge mate ontvangen hadden, en dat deze beide mannen het land daarenboven in hun poëzie juist dat schonken, wat het 't meest noodig had. Ook het schoonste drama, de beste roman, zouden op dit tijdstip de behoefte, die Hongarije koesterde, niet hebben kunnen vervullen, dat kon alleen de lyrische poëzie doen: de ballade, die van buiten geleerd, 't lied, dat gezongen werd. Men schreef de verboden gedichten van Tompa over en reciteerde ze; daardoor drongen zij tot alle kringen door; met zijn allegoriën en volksliederen sprak hij tot allen, ja, zelfs die, welke geenerlei betrekking op den vaderlandschen toestand hadden, werkten indirect mee, om den invloed dier andere te verhoogen, doordien zij den naam van hun zanger meer algemeen bekend, zijn zang meer algemeen geliefd maakten.

Weinig kunstsoorten bezitten in zoo hooge mate het vermogen om den dichter, die daarin slaagt, in zoo verschillende

kringen populair te maken, als juist het volkslied. Daar is wel niemand of hij heeft zijn boeken, tegenover welke hij het niet waagt zich op het standpunt der kritiek te plaatsen. Het zijn niet altoos de meest zeggende regels, waartusschen het meest wordt gelezen. Vaak is het slechts een enkele klank, die tot ons komt, misschien de naam van een bloem, een vogel, en eensklaps zien wij een plek voor ons, waar ook zulk een bloem bloeide, hooren wij weer het lied, dat zulk een vogel eens zong; er rijzen beelden uit het verleden omhoog, een toen vergoten traan vloeit weer, een blijde lach, toen de lippen plooiend, omzweeft die weer, en ons eigen hart dicht de verzen, die wij in 't werk des dichters lezen. Het is de poëzie in ons, die *zijn* poëzie zoo schoon voor ons maakt, zoo schoon, dat wij aan geen schoonheid meer denken. Het geheim van de tooverkracht der meeste volksliederen schuilt hier. Zij zijn op zich zelve maar zelden zeer diep van gedachte, doch zij *doen* denken; zij zijn 't die in 't grootste aantal harten dat eigenaardig, onbeschrijfbaar gevoel wekken van mee te dichten, wijl zij de meest algemeen doorleefde, althans aanschouwde gebeurtenissen beschrijven, 't meest algemeen nagevoeld en verstaan worden. De aandoeningen, die hunne onderwerpen, liefde en natuur opwekken, zijn aan de minste gemoederen vreemd, zij spreken meer tot het hart, dan tot het verstand.

Tompa's volksliederen uit de periode tusschen 1845 en '50 zijn, schoon den stempel eener geheel uiteenloopende opvatting dragend, weinig minder populair dan die van Petöfi, en sommige behooren inderdaad tot het beste wat de Magyaarsche poëzie op dit gebied heeft voortgebracht. Hoe naïef roerend is bijvoorbeeld dat meest bekende, helaas bij een vertaling te veel verliezende:

> ‘En des winters, èn des zomers aldoor woon ik op de vlakte,’

het lied van den armen, verwaarloosden jongen, die nooit iets ziet dan de groote, kale Puszta, en in de verte het torentje der kleine kerk, waar hij niet durft binnengaan, omdat immers niemand hem leerde bidden. Maar 't meisje, waarvan hij houdt, gaat Zondags daarheen, zij zal misschien een woordje voor hem spreken. Ter belooning belooft hij, dat hij dan ook ‘in drie weken niet zal vloeken.’ Er zijn weinig gedichten, die in zoo

weinig regels en met zulk een eenvoud van toon, een juister beeld van een arm ‘verkümmertes’ bestaan geven, dan dit gedicht. Over 't algemeen treedt in Tompa's volkslied een zeker weemoedig, denkend element op den voorgrond, dat aan Petöfi vreemd is; deze is opgewekter en meer afwisselend, Tompa gevoeliger. Het verschil in beider toon, waar zij een onderwerp van denzelfden aard behandelen, springt terstond in 't oog. Bij Petöfi glimlacht men om den verliefden en daardoor verstrooiden herder:

Liefde, liefde, wie kan zeggen,
Waar gij strikken weet te leggen.
In uw kuil viel ik terneer,
Ach, ik hoor en zie niets meer.

Komen loeiend ook de kudden,
Of zij 't klokje al stampend schudden,
Of ze in 't groene zaadveld gaan,
'k Hoor het niet, ik zie 't niet aan.

'k Heb te drinken noch te eten,
Toch werd thuis ik niet vergeten,
Maar wat baat de voorraadszak,
Als men dien niet bij zich stak.

Liefste vader, beste moeder,
Maakt mij niet der kudde hoeder,
Rekent thans geen fout mij toe,
Weet ik zelf wel, wat ik doe?

Bij Tompa is 't, of men de fluit, waarmee de Hongaarsche herder zich de eenzame uren kort, hoort klagen, tot zij zelve in stukken springt als zijn geluk:

Niet meer klinkt mijn fluit, zij is gebroken,
- Ginds was 't, waar 'k mijn wachtvuur had ontstoken -
Ach, zoo droef was 't lied, dat uit haar drong,
Dat de fluit daarvan in stukken sprong.

Ja, wel anders klonken eens haar tonen,
Toen mijn liefste die nog wou beloonen
Met haar kus, toen voor haar raam nog vond
Mij de stille zomeravondstond.

Maar toen mij mijn lief niet meer wou hooren,
Had de fluit haar blijden klank verloren.
Zachtkens floot ik, dat geen zou verstaan,
Wat den herdersknaap werd aangedaan.

Doch de fluit klonk niet, zij sprong in stukken,
Nooit aan 't hart zal ik mijn liefste drukken,
'k Floot zoo zacht, toch sprong de fluit uiteen,
'k Had zoo lief, en toch ben ik alleen.

Beide liederen worden gezongen, een bewijs, dat zij, hoe verschillend ook, den toon van 't volk gevat hebben. In 't geheel zijn Tompa's meest populaire volksliederen zijn herderszangen. De poëzie heeft steeds met zekere voorliefde bij den Magyaarschen herder vertoefd, zooals hij in zijn eigenaardig costuum[1)] over de stille vlakte trekt, of 's avonds bij 't wachtvuur zijn fluit laat klinken. Daar de grondbezitters, wier kudde hij hoedt, hierin een eer stellen, is hij meest knap van voorkomen, en ofschoon hij in de Csárda een recht ruwe gast kan zijn, is hem, als alle veel in een eenzame, monotone natuur levende meuschen, iets zwaarmoedigs en nadenkends eigen geworden. De kring, waarin zich die gedachten bewegen, is echter uit den aard der zaak zeer beperkt; dag aan dag dezelfde bezigheid verrichtende en hetzelfde landschap voor oogen hebbende, concentreert zich zijn phantasie op één onderwerp, al de poëzie, die in hem is, knoopt zich aan de geliefde vast, wier beeld hem op zijn eenzame tochten vergezelt. Hij spreekt van haar steeds in uitdrukkingen als ‘mijn roos, mijn bloem,’ er is iets ridderlijks in de wijze waarop hij van zijn ‘klein, bruin meisje’ gewaagt; vele liederen, die misschien elders den indruk zouden maken van den volkstoon sterk te hebben ge-

1) De paardenherder, dien men overigens maar in sommige streken van Hougarije aantreft, draagt een wijd, aan de pijpen met borduursel en franje versierd beenkleed, een hoog, gesloten vest, waaruit een hemd met wijde, in plooien neerhangende mouwen te voorschijn komt, een lederen gordel en een kleinen, meest met een ruiker versierden hoed. De kleur van zijn gewaad hangt af van de kleuren of keuze der familie, waarbij hij is aangesteld; daarentegen is de schaapherder bijna overal eender gekleed, in een grijs gewaad uit één stuk, waarvan de eentonigheid gebroken wordt door het, meest in levendig rood gewerkt, borduursel. Gelijk de paardenherder smaakvoller gekleed is, zoo is hij ook de meest geziene van beiden, hij is de aristocraat van zijn stand.

idealiseerd, zijn daarom, op zijn lippen gelegd, geheel ‘volksthümlich’. Tompa blijft volkomen realistisch, waar hij zingt:

Zwart zijn de wolken,
De storm loert daarachter,
Berg, herder, uw kudde!
Waak over haar, wachter!
Zwart zijn de wolken,
Het onweer komt nader;
Vóor de regen zal stroomen,
Uw kudde vergader!

Laat de stormwind vrij loeien,
Laat de kudde vrij sneven,
Of de orkaan ze uiteendrijv',
't Is al mij om 't even.
Zij hebben mijn lief mij
Voor immer ontnomen.
Haar tranen zag 'k vallen -
Laat de regen vrij stroomen.

Naast zijn volksliederen schreef Tompa ook verschillende nationale verhalen en balladen, maar hij bereikte in dit genre nimmer de populariteit van Arany. Het best gelukken hem die waarin hij een eenvoudig onderwerp behandelt, zooals in Mathias Szuhay en nog eenige andere kleinere stukken. Voor de historische onderwerpen van grooteren stijl miste hij èn dramatische kracht èn epische objectiviteit. Hij kon zich niet met de toewijding van Arany aan de geschiedenis van 't verleden geven, en haar met liefde in al haar bijzonderheden volgen, zijn productiviteit schijnt sterker indrukken der feiten noodig te hebben gehad, om zich die te kunnen voorstellen, dan hij ze uit de historie ontving. Men heeft, en terecht, opgemerkt, dat Tompa van al de schrijvers van zijn land, die dichter is, bij wien zich de invloed van anderen 't minst doet kennen, die, schoon belezen, zoo weinig sporen van zijn lectuur verraadt. 't Liefst beschreef hij een uit den volksmond opgevangen sage, een vrij ontworpen sprookje, of een zelf beleefd voorval, dat hem gelegenheid bood zijn plaatselijke opmerkingen ook in den vorm van een eigen waarneming mee te deelen, iets waarbij hij zelf onmiddellijk betrokken was. Herhaalde malen verhaalt hij een gebeurtenis of een indruk uit zijn gemeente;

zoo zijn neerzitten bij een sterfbed, zoo de verkooping, die hij in de woning van een echtpaar bijwoont, dat na zware beproevingen, onder treffende omstandigheden, was heengegaan.

Een duif heeft eertijds in dit huis gewoond,
Een gier schoot neer en scheurde haar vaneen;
Die duif was het geluk, de gier was 't leed;
Thans zetelt de verwoesting hier alleen.
Èn meesteres èn meester rust in 't graf,
Veel volk ging mee, en gaf hun goedheid eer;
Toch zwermt het thans als bijen om hun huis,
En roept al twistend luid: ‘wie biedt er meer?’

Streek soms een wilde wervelwind hier langs,
En heeft die alles heinde en veer verspreid?
Het huisraad staat dooreen op hof en erf,
En wat eens des bewoners noeste vlijt
In langen arbeid stuk voor stuk verwierf,
- Aan gindsche kleinigheen hing hij zoo teer -
Men lacht, betast het, gooit het koel ter zij,
En schreeuwt daarbij in koor: ‘wie biedt er meer?’

De huisheer hield van bloemen, kweekte die,
Verplantte en sneed ze zelf; wat hij aan rust
Genieten mocht, genoot hij in de gaard,
Te midden van zijn bloemen, van zijn lust,
Thans slaapt hij in zijn zerk; goed, dat hij slaapt.
Hier lag hij vele nachten wakend neer,
De smart slaapt traag. Niet hoort hij, hoe men roept
‘Wat mooie bloemen, kijkt, wie biedt er meer?’

Vroom was zijn vrouw, geloovig droeg zij 't leed,
Zij voelde, maar zij noemde 't nimmer zwaar.
Den balsem, dien haar bloedend harte zocht,
In haar gebed alleen kwam die tot haar.
Het boek, waarop zij 't heete voorhoofd boog
Als zij haar nooden opdroeg aan den Heer,
Hier haar gebedenboek, haar crucifix,
‘Wie moet het hebben soms, wie biedt er meer?’....

Mijn hart krimpt bang te saam, 'k vlucht naar de beek,
Die door den tuin ruischt, en zie 't peinzend aan,
Hoe, als het leven met zijn vreugde en nood,
De snelle druppels komen en vergaan.

Heerlooze tuin, wel weinig dachten zij,
Die eens hier woonden, aan zoo snel een keer,
In droef gepeins verliest zich mijne ziel,
Daar wekt me een ruwe toon: ‘wie biedt er meer?’

Behalve deze lyrische en verhalende gedichten ontstonden als grootere werken Tompa's ‘bloemensprookjes’ en ‘natuursprookjes’. Vooral het eerste, zijn meest omvangrijk werk, dat in verzen de geschiedenis van onderscheiden bloemen en planten verhaalt, is zeer populair geworden. Het bezit de verdiensten van een schoone versificatie, van veel phantasie en fijne opmerkingen, maar is niet van een zekere eentonigheid en gekunsteldheid vrij te pleiten.

Een zeer bekend sprookje is dat van 't mos. De mosplantjes zijn eens zelve dennen geweest, hooge, grootsche dennen, als die waarop zij thans groeien en wier vormen zij nog hebben. Toen gebeurde 't, dat een klein meisje aan hun voeten naar kruiden voor een kranke zocht, 't geen de dennen met wrevel aanzagen; want, zeiden zij, ‘daar groeien toch reeds zoo weinig planten en bloemen in de schaduw aan onzen voet, wij willen niets missen.’ En zij besloten het kleine meisje gevangen te houden; al verder en verder bogen zij de zware takken neer en slingerden die zoo vast om haar heen, dat zij zich niet meer kon losmaken. Maar een toovenaar redde haar en veranderde de forsche stammen in het zachte mos, dat thans zelf aan den voet daarvan moet groeien. Ook in zijn straf mag het echter met de vroegere makkers vereenigd blijven, daarom wast het zoo gaarne op den anders kalen den.

De meest blijvende waarde onder Tompa's grootere werken bezitten misschien zijn reeds besproken ‘volksvertellingen’; wat men op zijn bloemensprookjes kan aanmerken, dat geldt ook van zijn ‘natuursprookjes’; zij hebben soms iets gezochts, hetwelk aan de vertellingen niet eigen is, omdat deze in waarheid uit den mond van 't volk gehoord, dus uit de natuur zelve ontstaan waren. Zij beschrijven de wording van de echo, den glimworm en andere natuurverschijnselen, maar zij maken niet altoos den indruk van noodzakelijk daaruit te zijn voortgekomen zooals de vrucht uit haar bloesem: zij hebben soms meer van iets dat daarin gebracht, dan van iets dat daaruit is voortgesproten. Tompa had zich niet ongestraft in zoo menig

gedicht van de allegorie bediend; van dienstmaagd begon zij allengs tot meesteres op te groeien. De neiging tot symboliek verkreeg een te groote macht over hem en benadeelde den eenvoud zijner poëzie. Toch behooren eenige gedichten uit dezen bundel tot de beste, die hij schreef, zoo ‘De Willi der Karpathen’, dat zich aan een bestaande sage vastknoopt. De geheimzinnige bekoring van den zomernacht, in welks maanlicht de Willi onzichtbaar rondgaat, om haar bruidegom te zoeken, en waarin de jongeling meent, dat de weeke, warme adem, die langs zijn wang en haar strijkt, het spelen van den wind is, dat het de vleugels van den nachtvlinder zijn, die zijn lippen raken, terwijl het de noodlottige kus der Willi is, die ze drukt, - die half uit huivering, half uit weelde samengestelde bekoring is volkomen teruggegeven.

Ook ‘De glimworm’, dat geheel op vrije vinding berust, is een van die melodieuze gedichten, die niet slechts in woorden, maar tevens in tonen geschreven schijnen.

De lente moet bezwijken voor de verschroeiende zonnestralen, die den zomer melden, nog eens gaat zij in den lauwen nacht uit om afscheid te nemen van de bekende streek, weenende zinkt zij neer om te sterven, maar haar tranen nemen *leven* aan, lichtend doorschitteren zij den nacht, de glimworm is de traan der doode lente.

> Gij oog van den zomernacht,
> Gij sterre van de aarde,
> Kort leeft gij, maar glanzend
> Als de traan die u baarde.

Het meerendeel dezer sprookjes dagteekent uit de periode tusschen 1846 en '55, de vruchtbaarste periode van Tompa's poëzie. Na dien tijd begint zich een verminderde productiviteit te doen voelen. De droefheid over het lot van zijn volk, de onzekerheid der toekomst, de moeielijkheden waarmee hij te worstelen had, bovenal de lijdende toestand zijner zoo innig beminde vrouw, al die lasten wogen te zwaar op een reeds uit zijn aard tot ernst gestemd karakter. Zijn geheele poëzie is vol van de liefde voor de gade, waaraan hij de verzen schreef:

> Wanneer mijn oog de donk're toekomst ziet,
> Is 't of geloof en hope van mij vliedt,

Leeg staat mijn ziel, als in de wildernis
Een oude tempel, die vergeten is.

Mijn gade, o vul, me omarmend, mijn gemoed
Met hoop weer, dat eens beter tijd ons groet.
Waar is de tempel in de wildernis,
Om wien geen klimop vastgeslingerd is?

Maar hoe warmer zijn liefde was, hoe meer hij moest lijden onder 't gevoel van haar onmacht tot helpen. Ook hem zelf zond de met felle pijnen verbonden hartkwaal, die hem ten grave zou slepen, reeds haar wreede boden. De eentonigheid van een kleine plaats, waar de menschen, die hij om zich heen zag, hoogstens sympatische toehoorders - en dit schijnen zij te zijn geweest - niet zelf produceerende en daardoor ook wekkende geesten waren, moest zijn geest beperken en terneerdrukken. Zijn godsdienstige zin voerde hem tot gelatenheid en onderwerping, maar zijn productie leed onder den druk van zijn leven. 't Was waar, hij leefde in een schoone streek en hij trachtte ook in den aanblik van haar tafereelen een genezende bron te vinden. Maar het ging hem, zooals hij zelf het waarschuwend toeriep aan het jonge meisje, dat zich, onder den indruk eener teleurstelling, met heet, levenslustig hart in 't klooster wilde terugtrekken:

Gij zegt, een blauwe hemel is ook daar,
Een vogel zingt ook daar zijn klinkend lied,
De beek ruischt en de bloem ontsluit er zich,-
O kind, o kind, bedrieg u zelve niet.
Daar slechts is 't dat natuur macht over ons
Bezit, dat zij ons al haar schoonheid toont,
Waar ook in onze borst een zelfde wereld,
Waar liefde, hoop, verlangen, in haar woont.

Overal zag hij in de omgeving, waarin hij leefde, zijn lijdend vaderland. Als de zwaluw terugkwam, dan vroeg hij haar, welke boodschap zij uit het Zuiden, waar zoo vele bannelingen toefden, meebracht; maar zij droeg geen olijftak mee, de wateren waren nog niet verloopen.

Gij, die zoo verre wegvloogt,
Trekvogel zwaluw, spreek,
Wat troost brengt gij ons mede,
Uit de overzeesche streek?

Zie maar, wat kleed ik aanheb,
Mijn kleur zegt het u gauw.
In rouw ben ik vertrokken,
Ik keer terug in rouw.

De ontwakende lente vindt nog geen ontwaakt volk:

De leeuwrik zingt - zooals een kleine klok
Hangt hij hoog hoven in de reine lucht;
Er is geen bloem nog - vooglijn staak uw lied,
Leeg is de kerk, het zingen komt te vroeg, -
Het volk, dat moest aanbidden, waakt nog niet.

Men noemt Tompa, zich aansluitend bij het oordeel dat de als criticus en litterator hooggestelde Beöthy uitspreekt, den dichter, die zich met de meeste liefde in het rijke leven der natuur verdiepte, maar eigenlijk is 't slechts de herfst der natuur, waarvoor Tompa's lied al de tonen van weekheid, van berustenden weemoed, van gedragen klachte bezat. Het zachte geruisch der vallende blâren ritselt door zijn zangen, uit de verwelkende, niet uit de knoppende roos vlocht hij met voorliefde den krans zijner Muze.

Na de rooskleurige, lieflijke lente,
En den met gouden aren gesierden
Lachenden zomer, waait door den killen,
Herfstlijken nacht thans de moordende adem
Van langzamen dood. De morgenzon komt wel,
Maar krank is de streek. Aan den kleurloozen grashalm
- Thans tot bevrozen droppels geworden -
Hangen de tranen, geweend door den nacht.
Waartoe die roode tint van 't gebladert?
Bleek moest het loof zijn, dat weldra zal rusten
Aan de borst van den dood.
Hoor, hoe de wind weent;
Op de bleeke wang der wegstervende kranke
Begroet hij weenend het zieltogingsrood.

Dat is de wereld, waarin zich Tompa's poëzie 't liefst beweegt. Zijn zangen zijn als de natuur, die hij beschrijft.

Iets droefs en plechtigs waart door alles henen,
Als daar, waar menschen bij een sterfbed weenen.

Zelfs in het wordende leven der lente, die zich met gele bloemen tooit, doet die kleur hem terstond aan het verkwijnende leven der herfstdagen denken, de najaarstint kleurt reeds zijn voorjaar.

De heg knopt, 't gras wijst nieuwe sprietjes,
Op 't veld zie 'k gele bloempjes staan;
O eerste bloem der jonge lente,
Trekt ook gij *gele* kleeding aan?

Dat ik in 's voorjaars eersten tooi reeds
De herfstkleur zien moet, doet mij pijn.
Moet 't droeve denkbeeld der ontbinding
Dan reeds bij de geboorte zijn?

Ook zijn lente zelf vindt de aarde niet blij, zij is het moede vruchtbaar te zijn, zooals het door leed getroffen menschenhart moede is te hopen.

De zon komt met haar warme stralen,
Der aarde 't voorjaarswelkom biên,
Maar nog wil 't woud geen loover dragen,
Geen groenend blad is er te zien.

Het hart dat zwijgend in zijn kommer
Zich sloot, put uit zijn leed soms kracht,
Maar voor de hoop gaat 't niet meer open,
Hoe ook het zonlicht lonkt en lacht.

De blik van Petöfi is veel ruimer dan die van Tompa. Hij ziet de schaduwen van den avond niet voor ze vallen, met gretige teugen drinkt hij de zomerlucht in, zonder dat een daarbij in hem oprijzende herinnering aan kille dagen, die geweest zijn, of de vrees voor kille dagen, die komen zullen, zijn genot stoort; hij leeft ieder jaargetijde mee, en geeft aan ieder jaargetijde zijn volle recht. Waar Tompa den vollen voorjaarsbloei der aarde waarneemt, daar is 't alleen, waar die hem als een contrast met zijn eigen smart treft. Hemel en aarde lachen op dien Pinkstermorgen, die zijn eenig kind op de baar en zijn vrouw op 't ziekbed vindt; waar in *zijn* oog de traan van den kommer brandt, daar ziet hij de roos bloeien en de

dauw in haar kelk fonkelen; het is zomer, maar die niet voor hem bloeit. Tragisch schetst hij dien morgen, als de aarde ontluikt, het geloof jubelt en allen vol hoop zijn, terwijl *hij* tusschen zerk en ziekbed terneder zit.

> Waarop te zien? Van mijn geliefden
> Ligt de eene krank, gestorven de ander neer;
> Aan de eene ach wil de pijn geen slaap vergunnen,
> Des anderen sluimering stoort men nimmer meer.
>
> Hier angstig smartgekreun, daar doodsche stilte,
> Geen balsem zoek mijn ziel, dien gij niet vindt, -
> Op 't bed der smarte woelt mijn gade,
> En op de baar daar rust mijn kind.

Als een boodschap der verlossing klinkt hem de boodschap van scheiden en rust, die de herfst verkondigt.

> Wat waait er door de ijle, herfstlijke lucht heen,
> Teeder en wit als 't weefsel eens sluiers?
> Dwarlende draden, zij haakten zich hechtend
> Aan de fladderende vleuglen van 't omgaande koeltje.
> Heuvlen en dalen, vol zijn zij van dooden,
> De treurende tak draagt het levenloos loover,
> Als moederarmen een leefloozen liev'ling.
> De gesluierde koeltjes komen en klemmen
> De bladerenkindren, de bleeke, aan 't harte,
> En dragen op donzige armen de dooden,
> Aan rouwende ouders ontroofden, zacht zuchtend
> Naar de plek der ontbinding met klanklooze klachte.
> Niets stoort meer de stilte; in de taal van dit zwijgen
> Roepen zachtkens der scheidende schoonheid des zomers
> De bergen en 't beekje, de wildrijke wouden,
> De fluistrende vloed een vaarwel toe, vaarwel!
> Maar bitter noch bang is de weemoed van 't weggaan,
> Dat lieflijke lente en weerzien mag wachten.
> Gij weevolle winden, ook ik heb in hope
> Een lachende lente geloovig gewacht eens,
> Komt met uw witte wade, uw sluier,
> Komt ook voor mij.

En toch was Tompa geen weekelijke, zich zonder verzet aan de smart overgevende natuur, veeleer eene, vatbaar voor al de poëzie van het geluk. Er is iets diep weemoedigs in, zijn levensgang na te gaan, juist omdat die overal op omstandig-

heden wijst, die hem als zoovele hinderpalen stuitten in zijn ontwikkeling; omdat wij overal den nachtvorst voelen, die de bloesems verkleurt, of tegenhoudt om zich ten volle te openen.

Aan het buitenland is Tompa zoo goed als onbekend gebleven, ja zelfs in Hongarije wordt hij thans door velen bij Petöfi en Arany ter zijde gesteld. En niettemin droeg hij al de gegevens in zich, die hem onder andere omstandigheden misschien tot een lyrisch dichter van den eersten rang zouden hebben gemaakt. Zijn vermogen van opmerken was fijn. Hij beheerschte zijn taal. Hij bezat die zielvolle toewijding, waarmee de kunst door haar kunstenaar bemind wil zijn. Eén zaak, waarvoor hij gloeide en streed, één doel, waaraan hij met vol geloof gehecht was, stond hem voor oogen. Hij beschikte over den aan meer beschaafden niet altoos eigen volkstoon. De voor den lyrischen zanger zoo wezenlijke eigenschap van warme sympathie was bij hem aanwezig, hij was subjectief zonder egoïst te zijn. Hij ontleende aan zijn beroep niets dogmatisch of beperkts. Het was hem geen verdienste, waarop hij hoogmoedig, maar een gave, waarvoor hij dankbaar had te zijn, dat hij in al het leed, dat hem trof, zijn geloof ongeschokt had kunnen bewaren; hij veroordeelde noch het zwijgen, noch het anders klinkend gebed. Zijn vers ‘De verkooping’ is op een Katholiek paar geschreven. Schoon in 't algemeen de poëet meer van zachte dan van sterke aandoeningen, ontbreken hem ook de krachtige tonen daarom niet. Zijn patriotische verzen vooraal, al mogen zij niet het ‘bruisende vuur’ van Petöfi bezitten, dragen een koloriet, dat aan een krachtige, meer nog dan aan een teedere, natuur doet denken. Het beste bewijs is wel, dat men eenige, die zonder naam waren verschenen, in den beginne algemeen voor een door Petöfi nagelaten manuscript hield. ‘Te vervloeken ware thans beter dan te schrijven,’ zoo barst zijn verontwaardiging bij 't onrecht, dat hij ziet aandoen, in een brief uit 't jaar 1850 los. Het patriotisme dat hij bezingt, is niet slechts duldend, maar ook strijdend. Hij roept het onweer op om te komen, den bliksem om te treffen, alles liever dan looden zwoelte, dan trage rust. Gloed en innigheid beide hadden hem hun klanken geschonken.

Maar aan al deze goede gaven knoopte zijn lot een tegengift vast. Het dwong hem de hardheden des levens te braveeren met een lichaam, dat zij spoedig ondermijnden. Hij had

de gevoeligheid eener zwakke constitutie, die zich de dingen sterk aantrekt en met deze gevoeligheid, die 't leed verdubbelt, had hij een bestaan vol leed te dragen. Tompa was geen natuur als als Arany. Hij miste dien rustigen, open blik op het leven, die niets te zwart en niets te helder ziet, die zekere mate van humor, waarmee men alleen goed en kwaad tevreden draagt. Ook hij heeft verschillende verzen gemaakt, die iets dergelijks zeggen als Arany 't uitsprak:

> In 't weefsel der vreugde mee ingeweven
> Moet een draadje van leed zijn; den hemel van 't leven
> Reinigt de smart; uit de wolk van 't verdriet
> Rijst de regenboog op aan 't verhelderd verschiet;

maar zij dragen niet bij hem, als bij dezen, den vollen stempel van zijn persoon; zij doen aan dat soort van wenschen denken, die ieder wel eens in oprechtheid uit, en toch niet gaarne vervuld ziet, wenschen, ingegeven door de berusting die het haar opgelegde tot iets wat zij zelf verkoor, tot vreugd instee van tot taak, tracht te maken. Tompa heeft de melancholie van naturen, die volheid van geluk hebben verlangd, waarvoor geen eendrachtig verbond met het leed bestaanbaar is. De onvervulde behoefte aan zonneschijn, die zijn poëzie koesterde, belette haar de vleugelen ooit geheel uit te slaan. Aan zijn gave van observatie was de belemmerende omstandigheid verbonden, dat het kleine gebied, waartoe zij zich moest beperken, haar nauw gelegenheid gaf om zich te doen gelden. Zij was als een golf, die door gebrek aan voedsel, in 't zand verliep. Zijn zin voor de natuur maakte het leven, dat hij leidde, eenzijdig, doordien 't zijn oogen onwillekeurig 't meest voor haar weemoedige uitingen opende:

> Gij bleeke, reeds ontkleurde bloem der velden,
> Verstommend vooglenlied, wat trekt mij in u aan?
> Wat heb ik lief in 't afgevallen loover?
> Gij allen zult zoo spoedig van mij gaan.

Zijn liefde voor het vaderland werd tot een knagende smart bij de omstandigheden, waarin hij zijn vaderland zag. Het roodgekleurd herfstloover deed hem aan hartebloed denken.

Bleeke sneeuw, daal neer, daal neer!
Zij dit bloed, zij dit loof,
Met uw doodskleed dek ze beide!

De overgang van Petöfi op Tompa schijnt bij den eersten blik schier vermetel. Het is de overgang van een helderen zomermiddag met gloeiende, niets in 't onzeker latende kleuren, met volheid van levenssappen en weelderigen, schier overdadigen groei, tot een najaarsavond met zware wolken en schemerachtige tinten, met de somberheid van een natuur, waarover vele stormen zijn heengetrokken. ‘De herfsthemel heeft geen regenboog,’ zeide hij zelf. Toch is van Tompa de opwekking uitgegaan, die zijn uitgeput volk met nieuwe hoop en nieuwe kracht heeft vervuld. De censuur wist wat zij deed, toen zij Tompa om zijn patriotische verzen vervolgde, terwijl zij Arany ongemoeid liet; zij voelde in den teruggetrokken levenden predikant van het stille Hanva het revolutionnaire element, zij voelde dat hij haar veel gevaarlijker was dan zijn dichtbroeder, schoon deze zoo veel helden bezong, terwijl de jonge geestelijke zijn onderwerpen meest uit de natuur of uit zijn kleinen kring koos.

En niet alleen de jonge dichter der eerste jaren na 1849, ook de gebogen, door lichaams- en zielelijden gepijnigde man van later dagen bleef naar 't doel, dat zijn patriotisme zich had gesteld, streven. 't Was of hij zich telkens weer oprichtte, waar de zaak van zijn volk hem riep, of hij, waar dit hem noodig had, ook de oude, krachtige tonen terug vond. Toen de regeering na een korte pooze van verademing opnieuw den weg van het absolutisme betrad, dichtte hij in 1862 zijn ‘Ikarus,’ een zinspeling op het, naar hij vreesde, niet overwinnende, maar met roem bekroond vallende Hongarije.

Ikarus heeft zich vleugelen gemaakt en is omhoog naar de zon gevlogen; maar toornig, dat de sterveling haar in 't aangezicht durft zien, heeft deze haar gloeiende pijlen op hem gericht; het was van zijne vleugelen is gaan smelten, machteloos vallen zij af. Tompa's gedicht begint met 't oogenblik van zijn val.

'k Zweef boven den bruisenden oceaan,
Onversaagd zie 'k mijn golvende groeve aan,
Zij zal niet hoonlachen: ook hij heeft gebeefd.
Niet duizelt, wie bijna ter zonne vloog,

Wien haar licht niet verblindde 't omhooggericht oog.
Wie kan zeggen: ik heb geleefd.

Hoog, hoog ging mijn vlucht, ze is te duur niet betaald,
Nu moge ik vergaan, de prijs is behaald,
Meer heb ik van 't lot niet gevraagd.
Wel hem, die het roemvolle einde bereikt,
Maar een lauwer ook hem om de slapen prijkt,
Die denkt, die begint - die waagt....

Reeds voel ik den adem der zee langs mij gaan,
Maar wat nieuwe wellust grijpt tintlend mij aan?
O glans van mijn ondergangsdag!
Dat vergetelheid dekke den roem van mijn val,
Noch de diepte der zee, noch de toorn van 't heelal,
Noch hemel, noch aard, die 't vermag....

Uit onvruchtbaren stilstand kiemt leven weer,
De gedachte is ontwaakt, haar doodt men niet meer,
Geen macht is, die 't denken verbiedt;
Nog velen, zij streven mij na naar omhoog,
En slaan naar de zonne 't niet aarzelend oog,
En siddren voor 't vlammen der bliksems niet.

Vervuld is de roeping, waar ik 't leven voor gaf,
Laat graven het water dus vrij maar mijn graf,
Een klip zal ik zijn, waar de storm op versaagt,
En als hij zich machtloos en moe heeft gewoed,
In stilte of storm klinkt die kreet uit den vloed,
De kreet van 't verzet: ‘Hoopt en *waagt!*'

Zelfs Tompa's steeds groeiend verlangen naar den dood, die hem van al zijne pijnen bevrijden en rust schenken zou, verstomde zoo vaak hij aan zijn vaderland dacht. Wel sleepte hij levensmoede zijn dagen voort, en toch - ‘laat mij niet sterven’ klonk 't bij die gedachte van zijn lippen. Hij verhaalt hoe het leven hem vermanend toeroept; ‘wat wilt, wat wacht gij nog hier; ziet gij niet dat de boom als hij zich wil verjongen, het oude loof wegwerpt, opdat het nieuwe ruimte hebbe!’ Over het graf heen wenkt hem vrede en vergetelheid:

Wat hecht dan aan deze aard mij toch,
Waar ik ter rust mij vlijen mag?
Wat vraag ik van dit leven nog?
Niets, niets meer dan - nog slechts één dag.

Het is de dag der bevrijding van zijn land. Zonder dien acht hij geheel zijn bestaan even arm aan resultaten als dat van den in zijn wieg gedooden zuigeling.

O dag, dien ik smachtend heb gewacht
In stilte en storm, in hoop en zorg,
In 's kerkers vochtig killen nacht,
Of waar 'k mij, schuw als 't wild, verborg.

Ik zocht u in gevaar en slag,
Als door den kruitdamp 't licht weer scheen,
Mijn bloed, mijn leven, voor dien dag,
Dien éénen dag vloeide 't daarheen.

Vaak zuchtte ik ‘ach, gij zijt nog ver,’
Vaak juichtte ik ook ‘gij zijt nabij’:
Soms scheent ge mij als held're ster,
Soms dekten neev'len u voor mij.

Zoo zijn de jaren vervlogen, hij is krank en vergrijsd, maar nog altoos begroet hij den aanvang van 't nieuwe jaar met de gedachte, of dit het jaar wezen zal, waarin hij mag roepen:

De groote dag, *mijn* dag, breekt aan!

Dan wordt mijn duister oog weer klaar,
Mijn leven jong, en warm mijn bloed,
Mee treed ik in de blijde schaar,
Die hem bekranst, met zang begroet.
Wat leed ook 't lot mij heeft gebaard,
Zorg, kommer, krankte, 'k voel ze niet;
Voor 't laatst, zoo hel als 't blanke zwaard,
Dringt juichend uit mijn borst mijn lied.

En als dan 't orgel maehtig bruist,
't Volk nederknielt in 't tempelkoor,
Als 't Halleluja om mij ruischt,
De zegepsalm mij klinkt in 't oor,
Als ik mijn reinst', mijn beste beê,
U tot een needrig offer gaf,
Dan - laat mij ingaan in uw vreê,
Roep, Heer, uw moeden dienstknecht af.

Nog verscheidene jaren moesten na dit gedicht verloopen, voor de gehoopte dag kwam, jaren van meer en meer toene-

mend lijden. In den laatsten tijd van Tompa's leven lieten de pijnen, aan zijn kwaal verbonden, hem nauw eenige uren rust. ‘O hoe gelukkig was Petöfi,’ zeide hij eens ‘hij behoefde maar ééns te sterven; dit is een voortdurende dood.’ Kort voor zijn heengaan bekroonde hem de akademie met haar grooten prijs, het gaf hem den troost, dat hij zijn gade tenminste niet geheel onverzorgd behoefde achter te laten. Aan haar zijn de laatste verzen gewijd, welke hij schreef; kort daarna verloste hem de dood, in Juli 1868.

In den herfst werd ik geboren,
Lente zij 't als ik van hier zal gaan,
t' Dorrend loover ruischte om mijn wiege,
Mocht mijn zerk eens onder rozen staan.

Voorzeker, het leven, had hem niet veel rozen gebracht. Toch vervulde het tenminste bij zijn uitgang de bede, waarmee Tompa de komst van ieder nieuw jaar had begroet; toen hij stierf, was de ‘groote dag,’ *zijn* dag, inderdaad aangebroken. Hongarije was op nieuw tot een zelfstandigen staat verklaard; ‘het nieuwe lied der Nibelungen’ was ten slotte toch met de overwinning van het recht geeindigd, Maar voor Tompa kwam de zoolang smachtend verbeide ure te laat, om den hellen juichtoon, dien zijn borst had willen slaken, nog daaruit te doen opgaan. Hij was als Ikarus, zijn vleugelen waren gevallen, doch:

Een lauwer ook hem om de slapen prijkt,
Die denkt, die *begint* - die waagt.

Hij zag nog slechts den dageraad van den nieuwen morgen, toen sloten zich zijn oogen, te moede om meerde volle stralen van het licht te verdragen, - hij mocht zich zelven de eer geven, dat hij trouw had mede gewerkt om dat licht te doen opgaan.

Op zijn graf schreef Arany de woorden:

Hij die, natuur, u zag en u schetste in uw rijkdom van vormen,
Die ons het beeld van uw dood en van uw herleving eens schetste,
Zelf rust hij thans in uw schoot, wachtende aldaar op de stonde,
Dat zich het raadsel ook hem van zijn donkren winter ontknoope.
Zachtkens omarm hem, o aard, en gij die hem dierbaar waart, bloemen,
Schaart om zijn leger u heen, en verhaalt hem uw droomende sprookjes.

A.S.C. WALLIS.

De kleine verpachte middelen op Java.

Het stelsel om belastingen te verpachten, om ‘souvereine rechten aan den meestbiedende te verhuren,’ was - ook in Indië - in vroegere jaren vrij wat meer in zwang dan thans. Schoorvoetend wordt dat stelsel daar langzamerhand verlaten, wanneer, voor het een of ander onderdeel, de onhoudbaarheid eindelijk wordt erkend; en dan nog onder levendig protest van vele ambtenaren die, alleen den door hen betreden weg kennende, in het inslaan van een anderen ‘onoverkomelijke’ bezwaren zien. Men heeft dit in den laatsten tijd weder kunnen waarnemen ten aanzien van de opiumpacht. Dat die pacht, onder welk ‘stelsel’ ook, *moet* leiden tot toenemend gebruik van het heulsap; dat zij leidt tot bederf der inlandsche bevolking, tot demoralisatie onzer - vooral inlandsche - ambtenaren, tot ondermijning alzoo van het gezag, - dat alles wordt niet ontkend; maar.... eene rechtstreeksche exploitatie van gouvernementswege zou ‘ambtenaren’ vorderen, zou zooveel contrôle eischen, en men zou de pachterskongsi's tegen zich krijgen! Alsof ambtenaren niet de voorkeur verdienen boven pachters, die - zooals de Tweede Kamer zich in 1861 uitdrukte - ‘er op uit zijn om de inlandsche bevolking op allerlei wijzen te knevelen’; alsof de pachters, die - naar de uitdrukking van den heer E. De Waal - ‘bij hun streven naar geld noch list, noch bedrog, noch geweld ontzien, bijna geene zedelijke teugels kennen, waar zij slechts konden 's lands wetten trotseeren’, alsof die pachters niet nog meer contrôle vorderen dan de ambtenaren, wellicht niet ten behoeve van 's lands kas, maar zeker ten behoeve der belastingschuldigen; alsof, eindelijk, de pachterskongsi's niet machtiger zijn zoolang er pachters zijn, die *als zoodanig* de inlandsche politie onder

hunne macht hebben! Wij spreken er nog niet van, dat het eene regeering, die slechts eenigermate dezen naam wil verdienen, onwaardig zou zijn, zich van overigens goede maatregelen te laten terughouden uit vrees voor samenspanning van eenige rijke Chineezen!

Maar, met de geschiedenis voor ons, behoeven de tegenstanders van het pachtstelsel niet aan de toekomst te wanhopen.

In het begin dezer eeuw waren in Indië nog de in- en uitgaande rechten en het zoutdebiet verpacht. Raffles was de man die, ondanks het in dien tijd zeker meer geldend bezwaar van uitbreiding van ambtenaarspersoneel, die verpachtingen door rechtstreeksch beheer verving. De pacht der bestaande ‘tolpoorten’ werd afgeschaft: in 1823 voor Pekalongan, Kadoe, Samarang en Soerabaja, in 1830 voor de Vorstenlanden; de pasarpacht verviel in 1851, de vischpacht in 1863, de arakpacht in 1874. Tal van kleine pachten zijn voorts van lieverlede vervallen.

Behalve de opiumpacht, waaraan wij onlangs (October 1888) eenige beschouwingen wijdden, bestaan thans op Java nog de volgende ‘verpachte middelen’:

1.	slachten van runderen, buffels, paarden en veulens	(raming voor 1889)	ƒ 1,197,000
2.	licentiën op de pho- en tophospelen (Chineesche dobbelspelen)	(raming voor 1889)	ƒ 261,000
3.	Javasche en Chineesche tabak	(raming voor 1889)	ƒ 228,600
4.	slachten van varkens en verkoop van varkensvleesch	(raming voor 1889)	ƒ 61,000
5.	sluisgelden, veren en overtoomen	(raming voor 1889)	ƒ 159,000
6.	vogelnestklippen	(raming voor 1889)	ƒ 178,000
7.	nipahout en kreupelbosschen	(raming voor 1889)	ƒ 4,200
8.	de duizend eilanden	(raming voor 1889)	ƒ 2,200
9.	wajangs	(raming voor 1889)	ƒ 26,000
10.	pandhuizen	(raming voor 1889)	ƒ 965,000
		Totaal	ƒ 3,082,000

Financieel zijn deze ‘kleine verpachte middelen’ alzoo niet van overwegend belang, al zou men, vooral thans, de drie

millioen die zij opbrengen niet kunnen of willen prijsgeven. Maar hunne beteekenis als ‘bronnen van inkomst’ zinkt toch vrij wel in het niet, wanneer wij ze vergelijken, niet alleen met de opiumpacht, die *op Java alleen* in 1889 gerekend wordt eene zuivere winst van ca. 14½ millioen gulden te zullen opbrengen, maar ook met andere inkomsten, welke de Staat zonder tusschenkomst van pachters ontvangt, bijvoorbeeld:

in- en uitgaande rechten	(raming voor 1889)	ƒ 6,405,000
accijnsen	(raming voor 1889)	ƒ 1,590,000
patentrecht	(raming voor 1889)	ƒ 575,000
personeele belasting	(raming voor 1889)	ƒ 722,000
recht op openbare verkoopingen	(raming voor 1889)	ƒ 655,000
zegelrecht	(raming voor 1889)	ƒ 830,000
recht van overschrijving op vaste goederen	(raming voor 1889)	ƒ 412,000
belasting op rijtuigen	(raming voor 1889)	ƒ 159,000
belasting op het slachten van runderen enz. in de Preanger regentschappen	(raming voor 1889)	ƒ 60,000
bedrijfsbelasting	(raming voor 1889)	ƒ 2,625,000
hoofdgeld van heerendienstplichtingen	(raming voor 1889)	ƒ 2,690,000
landrente	(raming voor 1889)	ƒ 17,000,000
vischvijvers	(raming voor 1889)	ƒ 320,000
afstand van grond in erfpacht	(raming voor 1889)	ƒ 900,000

om van vele andere heffingen en van verdere staatsinkomsten (uit koffie, houtbosschen, zout[1)] enz.) te zwijgen.

De hier vermelde cijfers zullen wel voldoende zijn om te doen zien, dat men de ‘kleine verpachte middelen’, en de wenschelijkheid hunner afschaffing of vervanging door andere inkomsten kan bespreken, zonder verdacht te worden de ‘roekelooze hand’ te willen slaan aan de koloniale financiën.

De zaak is verre van nieuw. De heer E. De Waal wijdde er, in 1865, uitvoerige beschouwingen aan[2)] en schreef, Minister van Koloniën geworden, drie jaren later[3)] dat ‘eene

1) De lezer houde wel in het oog, dat wij alleen van de inkomsten op *Java* gewagen; wij zwijgen daarom hier ook van tin.
2) Aanteekeningen over koloniale onderwerpen, IV en V. - 1865.
3) Koloniaal Verslag van 1866, blz. 121.

geleidelijke herziening der verschillende kleine middelen op Java en Madura in het voornemen der Indische regeering lag.'

Maar, men weet het bij ondervinding: tusschen voornemen en uitvoering ligt in Indië veelal een wijde klove! Het koloniaal verslag van 1869 (bl. 98) meldde dat de directeur van financiën aan bedoelde herziening 'zijne aandacht nog niet had kunnen wijden'; en wanneer wij thans nagaan wat er in de laatstverloopen 20 jaren van de 'geleidelijke herziening' gekomen is, dan vinden wij:

de pacht der sterke dranken vervangen door een accijns op het gedistilleerd;

de pacht der neringen en van het hoofdgeld der Chineezen te Batavia is opgelost in de bedrijfsbelasting;

de pacht der arènsuiker in de Preanger regentschappen is vervallen in 1867, toen de beperkende bepalingen omtrent het toelaten in die residentie van Oostersche vreemdelingen werden opgeheven, en hierdoor de waarde der aan de pacht verbonden uitsluitende vergunning om zich in de arènsuiker produceerende districten op te houden en daar handel te drijven, verloren ging;

de pandhuispacht is afgeschaft en... weder ingevoerd!

Ziedaar alles. Naar den gewonen regel van drieën zal, aldus doorgaande, de beoogde 'geleidelijke herziening' nog ongeveer eene eeuw duren.

Wanneer men de pacht der pandhuizen uitzondert, kan men trouwens ook niet zeggen, dat hervorming erg door de publieke opinie of een deel daarvan wordt aangedrongen. Zoowel de koloniale verslagen als de jaarlijksche begrootingsbescheiden spreken van de opgenoemde pachten veelal slechts met een enkel woord, en - wellicht tengevolge daarvan! - worden zij ook in 's lands vergaderzaal in den regel met stilzwijgen voorbijgegaan. Ook de heer Brooshooft besprak ze niet in zijne bekende Memorie.

Maar, naar het ons voorkomt, is dit eene reden te meer om die pachten hier eens ter sprake te brengen en op de daaraan verbonden misstanden eens de aandacht te vestigen. Of, beter gezegd, dat nogmaals te doen, want de heer De Waal deed het, 24 jaren geleden, reeds op uitstekende wijze.

Zouden wij - kan men vragen - dan niet kunnen volstaan met eene verwijzing naar de studiën van dien staatsman?

Het komt ons voor, dat het antwoord ontkennend moet luiden.

In de verloopen jaren zijn weder nieuwe feiten verzameld, nieuwe gegevens verkregen; er zijn nieuwe redenen, om de ‘kleine verpachte middelen’ eens onderhanden te nemen. In een woord, de ‘Aanteekeningen’ van den heer De Waal behouden blijvende waarde, maar zij zijn niet in 1889 geschreven. En het onderwerp is belangrijk genoeg om niet uit het oog verloren te worden; gelijk wij zullen zien, heeft het niet alleen een financiëel, maar ook een maatschappelijk belang.

Wat ons, bij het nalezen der koloniale verslagen, het meeste trof ten aanzien der ‘kleine verpachte middelen’ in het algemeen, was wel het nauwe verband, waarin deze blijken te staan *met de opiumpacht en den sluikhandel in opium*.

Zoo lezen wij, in het Koloniaal Verslag van 1875 (bl. 158):

‘In het algemeen moet worden opgemerkt, dat de opbrengst der zoogenaamde kleine middelen, meer bijzonder die der overvaarten, van het slachten van rundvee en buffels en van het slachten van varkens’ (en van pandhuizen, doch deze werden in 1875 niet verpacht) ‘zeer dikwijls van bijkomende omstandigheden afhankelijk is. Zoo tracht b.v. de opium-pachter dikwijls tot elken prijs de andere middelen in handen te krijgen, uit vrees dat eene hem vijandige kongsi zich van eenige kleine pachten in dezelfde residentie zal meester maken, om door hare op verschillende plaatsen gevestigde ondergeschikten sluikhandel in opium te doen drijven. Dat die vrees soms gegrond kan zijn, bleek nog eenige jaren geleden, toen een opiumpachter, nadat hij zich de pacht van de rundslacht, die in zijn gewest van ƒ 18000 tot ƒ 86000 werd opgedreven, uit de handen had laten nemen, zoozeer door den sluikhandel in opium werd benadeeld, dat hij zich in het volgende jaar van alle mededinging moest onthouden. Vandaar dat men aanleiding heeft gevonden om, toen voor de pacht der rundslacht in Soerakarta over 1875 een buitensporig hoog bod ontvangen werd (n.l. ƒ 132,240, tegen ƒ 95,040 over 1874 en ƒ 68,520 over 1873), het middel niet aan den hoogsten bieder te gunnen, maar voor denzelfden prijs ondershands aan den opiumpachter af te staan. Voor de opiumpachters is het vaak ook van groot belang om meester te zijn van de pacht der overvaarten, omdat zij dan op vele voorname plaatsen van gemeenschap te beter tegen smokkelhandel kunnen waken....’

Met eene beminnelijke naïvieteit worden hier de opiumpachters als de bondgenooten der regeering in den strijd tegen den

smokkelhandel voorgesteld; die pachters-zelven worden hier als 't ware sprekend ingevoerd, *hunne* voorstelling van zaken wordt als de juiste aangenomen. Dat de pachters groot belang kunnen hebben bij de hun door andere pachten aangeboden gelegenheden om, ter verhooging van hun debiet, overal in de dèsa's, bij de overvaarten enz. hunne handlangers te plaatsen, wordt verzwegen, maar is toch wel duidelijk voor ieder, die zich eenigszins in de Indische toestanden verplaatsen kan. Ja, het aangehaald Koloniaal Verslag zelf zinspeelt er op, evenwel de opiumpachters niet noemende; immers, wij lezen verder:

'Verder vindt de stijging van de opbrengst der kleine middelen soms haar oorzaak in het belang, dat *de Chineesche handelaars* er in zien, om op verschillende plaatsen handlangers te hebben, enz.'

Wellicht heeft de steller hier wel, en in de eerste plaats, aan de Chineesche *opium*handelaars gedacht, doch heeft hij het onnoodig geacht, die vrienden onzer fiscale Indische politiek op den kaak te stellen. *A bon entendeur*....

Het feit, dat de verpachtingen der 'kleine middelen' op Java, in de binnenlanden, tal van handlangers van 'Chineesche handelaren' brengt op plaatsen waar men anders geen Chineezen vinden zou, moet, dunkt ons, tot nadenken stemmen. Waar het Koloniaal Verslag van 1878 (bl. 160) wijst op het belang 'dat de optredende opiumpachters hebben bij het weren van een vijandigen pachter der rundslacht, die hun met zijne in de binnenlanden verspreide gemachtigden en bedienden veel afbreuk kan doen,' wijst het ons *implicite* tevens op het belangrijk opium-debiet, hetwelk die 'gemachtigden en bedienden' hebben, zelfs wanneer een hun vijandig opiumpachter hen op de vingers ziet. Hoeveel grooter kan dat debiet dan niet zijn, wanneer zij 'gemachtigden en bedienden' van dien pachter zijn!

Deze overweging moet, dunkt ons, de tegenstanders van een steeds toenemend opiumgebruik onder de Javaansche bevolking opwekken om - behoudens wellicht enkele uitzonderingen - ook de pachten der 'kleine middelen' uit hetzelfde oogpunt te bestrijden. Uit de aangehaalde verklaringen der regeering blijkt, hoe nauw die pachten met de opium-pacht verbonden zijn!

En daarbij is één troost. Wij hebben ook reeds gezien, dat de bedoelde pachten als 't ware *accessoires* zijn van de opium-

pacht; dat de opiumpachters er groot belang bij hebben ook die pachten in hunne hand te hebben, en dat de Indische Regeering hen daarin terwille is door, zelfs wanneer een ander meer biedt, de pachten bij voorkeur aan den opiumpachter af te staan. Daaruit volgt, en de Regeering erkent dat ook, dat de opbrengst der pachten veel hooger is dan de waarde op zichzelve van het verpachte middel bedraagt. Wanneer men alzoo de pachten afschaft, en b.v. heffing van gouvernements-wege invoert, dan zullen waarschijnlijk de inkomsten dalen; maar dan zal òf de opium-handel des te meer opbrengen, òf er zullen gelegenheden tot clandestien debiet van opium opgeheven zijn. De daling der inkomsten uit de kleine verpachte middelen zal dus vergoed worden, hetzij in financiëelen, hetzij - wat bij ons zwaarder wegen zou - in moreelen zin. Elk middel, dat dienen kan om de colporteurs van opium (wettige of onwettige) uit Java's binnenlanden te *weren*, zal voor de bevolking voordeeliger uitkomsten opleveren dan ooit hunne *toelating* kan doen voor de schatkist.

Het zal wel onnoodig zijn, afgescheiden van het voorgaande, in het algemeen de nadeelen van het stelsel van verpachtingen uiteen te zetten. De Heer De Waal heeft er (t.a.p. bl. 291-298) eenige bladzijden aan gewijd, en daar in herinnering gebracht tot welke conclusiën economisten als Laspeyres, Rau, Say enz. kwamen, op grond van historische beschouwingen vooral. Wij meenen te kunnen volstaan met hier de woorden van Professor Vissering in zijne ‘Practische Staathuishoudkunde’ over te schrijven:

‘De verpachting maakt de invordering der belastingen tot eene onderneming van nijverheid, waarbij het voor den ondernemer te doen is om, *hoe dan ook*, zooveel mogelijk winst te behalen. Zij maakt het belang van den Staat ondergeschikt aan dat van den pachter. Zij is eene voortdurende oorzaak van botsing tusschen de pachters en de belastingschuldigen, waarbij dezen *aan de hebzucht en willekeur* van genen ten prooi gegeven zijn.’

En - voegen wij er bij - zoo de ondervinding in Europeesche staten tot deze gevolgtrekking heeft geleid, hoeveel te meer moet dan niet die gevolgtrekking juist zijn in Indië, waar de verpachte middelen schier zonder uitzondering zich steeds bevinden ‘in handen van een troep sluwe, hebzuchtige

vreemdelingen,' terwijl de eenvoudige Javaan in de pachters 'onbetwistbaar werktuigen ziet van het gezag dat hij eerbiedigt, en, lichtgeloovig, moeielijkheden schuwend, doet wat de pachters vergen.' (De Waal, t.a.p. bl. 298). Vooral tegen den machtigen opiumpachter, die de gansche inlandsche politie beheerscht, durft geen eenvoudig Javaan zich te verzetten!

Als eerste post op ons lijstje vinden wij omstreeks 12 ton gouds als geraamde opbrengst van eene belasting op 'het slachten van runderen, buffels, paarden en veulens' over geheel Java, met uitzondering van de Preanger regentschappen; in deze residentie is die belasting niet verpacht, doch wordt zij door de dèsahoofden geïnd en verantwoord. Zij brengt daar ƒ 60.000 's jaars op.

Van al de 'kleine middelen' is alzoo de pacht op de rundslacht, zooals zij kortheidshalve genoemd wordt, de belangrijkste. En niet alleen in financiëelen zin; zij is het, die de Chineezen de poorten opent van al de dèsa's in Java's binnenlanden.

Het zou natuurlijk ons bestek verre overschrijden, indien wij de pachtvoorwaarden tot in bijzonderheden gingen mededeelen; enkele hoofdpunten zijn trouwens hier voldoende.

Vóór 1852 was ieder aan den pachter verschuldigd: 'voor ieder rundbeest, hetzij koe, os of buffel', ƒ 1.50 koper (ƒ 1.25 zilver); 'voor ieder kalf (onvolwassen)' ƒ 1 koper.

Met de intrekking der pasar-pacht werd de belasting verhoogd tot ƒ 2 en ƒ 1 zilver; thans werd ook het slachten van stieren onder de belasting gebracht.

Toen men langzamerhand tot de overtuiging gekomen was dat de bevolking ook paardenvleesch gebruikte, werd, in 1878, bepaald dat voor het slachten van een paard ƒ 4, van een veulen ƒ 2 moest betaald worden; het slachten van tot voortteling geschikte merries en van merrieveulens was en bleef verboden.

Terwijl vóór 1865 bepaald was dat hij, die verplicht was een buffel te slachten wegens (niet opzettelijke) verminking, kon volstaan met den pachter het vel van het geslachte beest te geven, werd in genoemd jaar voorgeschreven, dat in dat geval voor elk rund eene belasting van ƒ 1.- zou worden geheven. Dit voorschrift werd nu ook (in 1878) op paarden van toepassing verklaard. Later (1885) werd als regel gesteld,

dat voor verminkte dieren evenveel betaald zoude worden als voor andere.

Reeds in 1880 was de vermindering voor onvolwassen beesten vervallen; en in 1885 werd de belasting, op het slachten van elk rund gesteld, tot ƒ 3.- opgevoerd.

Geleidelijke verhooging alzoo: soms, als in 1852, als gedeeltelijk equivalent voor de afschaffing eener andere belasting; soms, als in 1880, in het belang van den veestapel; meestal met het doel, de pacht meer te doen opbrengen voor de schatkist.

Het hoofdbezwaar - het verband dezer pacht met de opiumpacht - bespraken wij reeds boven. Maar aan het verpachtings-systeem kleven nog andere nadeelen. Niet het minste is het bezwaar, dat ‘de pachters of hunne agenten heulen met de veedieven.’ En, terecht zegt de heer De Waal (t.a.p. bl. 335), dat veediefstal ‘een der grootste kwalen van Java’ is. De veedieven betalen ongetwijfeld meer dan den verplichten cijns, maar de pachter geeft hun vergunning tot slachten, - en het gestolen vee is niet meer te vinden.

Een ander bezwaar is, dat de Chineezen bij feestelijke gelegenheden in al de dèsa's doordringen om tegen ontduiking van de pacht te waken. Dat is hun recht, maar geeft aanleiding tot vexaties en tot eene, ook uit een politiek oogpunt, af te keuren bemoeienis van de Chineezen met de huishouding der inlanders.

Reeds in 1865 drong de heer De Waal daarom aan op afschaffing der pachters, op inning der belasting van gouvernementswege. Zonder bezwaar, meende hij, zou men een proef voor enkele jaren kunnen nemen; mocht de proef onverhoopt ongunstig uitvallen, dan zou men nog altijd de verpachting kunnen hervatten.

In de sedert verloopen jaren *is* inderdaad - zij het op andere wijze dan de heer De Waal bedoelde - een proef genomen.

In de Preanger regentschappen werden, vóór de herziening van het z.g. Preangerstelsel, namens en voor rekening van de regenten, verschillende belastingen - waaronder die op de rundslacht - geheven. Bij bedoelde herziening werd de belasting op het slachten van vee ten bate van 's lands schatkist gebracht; er werd bepaald dat voor volwassen runderen

en buffels ƒ 3.-, voor onvolwassene (boven of beneden 1½ jaar oud) ƒ 2.- of ƒ 1:- zou worden betaald. De inning der belasting werd, tegen afgifte van slachtbriefjes, opgedragen aan de dèsahoofden, die 8 pCt. collecteloon genoten; door aldus het belang der dèsahoofden rechtstreeks te verbinden aan de opsporing van overtredingen, meende men het best te waken tegen ontduiking der belasting.

De uitkomsten dezer regeling werden aanvankelijk ten hoogste geroemd; het Koloniaal Verslag van 1872 vermeldt:

'De zeer aanzienlijke toeneming van de slacht en de daling van den vleeschprijs zijn opmerkelijk, sedert de gouvernementsheffing in de plaats is getreden van de drukkende heffingen der regenten en andere hoofden. De rechtstreeksche invordering der belasting door de dorpshoofden, zonder tusschenkomst van pachters, werkt geregeld en levert hoegenaamd geen bezwaar op...Omtrent de werking der belasting kan gezegd worden, dat zij in allen deele heeft voldaan. Slechts een vijftal dèsahoofden hebben zich te dien aanzien aan overtreding schuldig gemaakt; gevallen van ontduiking der belasting zijn mede zeer weinig voorgekomen.'

De opbrengst verminderde echter; zij bedroeg in 1872-1874 achtervolgend 64, 54, 46 duizend gulden. Men schreef dit toe aan het toenemend gebruik van paardenvleesch, en belastte daarom (van 1 Januari 1874 af) ook het slachten van paarden, op de wijze als in 1878 in het pachtgebied geschiedde, maar het resultaat werd daardoor niet veel gunstiger. Van 1875-1878 wat dit respectivelijk 47, 42, 52, 49 mille.

Intusschen had de regeering, die ook in het Koloniaal Verslag van 1874 nog roemde dat 'de inning der belasting geene moeilijkheden opleverde' en de rechtstreeksche heffing 'goed' werkte, reeds in 1873 'de toepassing daarvan op geheel Java en Madura in ernstige overweging doen nemen.'

Die 'overweging' vorderde geruimen tijd: in 1874 werd de directeur van financiën aangeschreven nader op de zaak terug te komen na de reorganisatie van het districtsbestuur op Java en Madura; in 1875 achte de resident der Preanger regentschappen het *mogelijk*, dat de vermindering van de opbrengst, boven vermeld, haar oorzaak vond in kwade practijken van de zijde der dèsahoofden, daar heffing en inning der belasting op den voet, zooals zij nu was geregeld, buiten alle contrôl

viel; en in 1877 werd van eene rechtstreeksche heffing der belasting buiten genoemd gewest afgezien, omdat, volgens de hier opgedane ondervinding, geen afdoende contrôle kon worden gehouden op de dèsahoofden, die met de inning zouden moeten worden belast; de resident der Preanger regentschappen meende dat er veel verduisterd werd, terwijl het slechts in zeer enkele gevallen gelukte daarvan het bewijs te leveren.

Het pachtstelsel bleef alzoo behouden, en op grond der evenvermelde meening dacht de Regeering er nu over, ook de rechtstreeksche heffing in de Preanger regentschappen door eene verpachting te vervangen. Maar het Koloniaal Verslag van 1879 deelt ons mede dat dit denkbeeld ‘moest worden losgelaten,’ daar het ‘onraadzaam voorkwam om de toeneming van het Chineesche element in de Preanger regentschappen, welke van het aannemen van het pachtstelsel het gevolg zou zijn, in de hand te werken.’

Alles bleef dus zooals het was: waar pachtstelsel bestond werd dit, waar rechtstreeksche heffing was ingevoerd bleef deze gehandhaafd.

Consequentie is in die beslissingen weinig te ontdekken! Veeleer, dunkt ons, de invloed der steeds tot behoud van het bestaande geneigde bureaucratie. Intusschen dienen wij de aangevoerde bezwaren nader te toetsen.

In de Preanger regentschappen, wordt gezegd, wordt veel verduisterd door de dèsahoofden, omdat er gemis aan contrôle is.

Maar, mag gevraagd worden, kan dan niet meer contrôle worden uitgeoefend?

De heer De Waal wilde indertijd, dat eene inlandsche autoriteit het te slachten beest keurde en licentie tot slachten gaf; dat de eigenaar, van die licentie voorzien, naar een financieel ambtenaar (kashouder, onder-collecteur der landelijke inkomsten, koffie- of zoutverkoop-pakhuismeester enz.) zou gaan om de belasting te storten; dat de politie zou zorgen dat niet geslacht werd dan tegen afgifte van het bewijs dat de belasting betaald werd. Die bewijzen konden daarna voor den Europeeschen ambtenaar middelen van contrôle zijn.

Een ander middel zou zijn het aan de dèsa-hoofden verstrekken van z.g. bonboekjes met volgnummers, waarin op elk langs een geperforeerden rand af te scheuren blad de naam van den eigenaar van het te slachten beest en de datum wor-

den vermeld. De politie zou dan hebben toe te zien dat bij elk geslacht dier het bewijs kon worden vertoond.

Hoe dit zij - dat er nu gebrek aan contrôle is, is geen reden om het *stelsel* te veroordeelen; wel om zijne uitvoering te verbeteren.

Maar bovendien, *wordt* de schatkist werkelijk zeer benadeeld door de dèsa-hoofden? De resultaten wijzen dat o.i. niet uit. De bevolking der Preanger regentschappen bedraagt 3/40 van geheel Java: als nu, volgens de raming van 1889, de belasting in dat gewest ƒ 60.000 opbrengt, dan zou zij over het overig 37/40, naar dezen maatstaf, ƒ 740.000 moeten leveren.

En neemt men nu in aanmerking:

1°. dat in de Preanger regentschappen betrekkelijk zeer weinig Europeanen en Chineezen (ca. 1/60 van geheel Java) wonen;

2°. dat er geen militaire macht ligt;

3°. dat de opbrengst der verpachtingen elders beheerscht wordt door het belang der opiumpachters of opiumsmokkelaars;

4°. dat de Preanger regentschappen niet tot de welvarendste residentiën behooren,

dan komt dit bedrag o.i. vergelijkenderwijs niet, of niet veel, beneden de op bijna 12 ton geraamde opbrengst der verpachtingen.

Wij meenen derhalve, dat deze conclusie gewettigd is: wanneer men eene rechtstreeksche heffing invoert, zullen 's lands inkomsten niet belangrijk verminderen, maar daarentegen zal men tal van Chineezen uit de binnenlanden weren, die daar thans in meer dan een opzicht veel kwaad doen.

Het bovenaangevoerde geldt natuurlijk ook ten aanzien der varkenspacht, waarbij wij alzoo ter bekorting niet afzonderlijk zullen stilstaan.

De verpachting van de belasting op Chineesche dobbelspelen en wajangvertooningen (n°s. 2 en 9 van ons lijstje) komen ons voor, aan minder bedenking onderhevig te zijn, zoolang de Chineesche pachter daarbij alleen met zijne landslieden te maken heeft, die zelf wel tegen afzetterij zullen waken. De Regeering zorge slechts - zooals zij in 1884, met belangrijke geldelijke opoffering gedaan of te doen getracht heeft - dat geene inlanders in de gelegenheid worden gesteld, door bemiddeling van tusschenpersonen aan de dobbelspelen der Chineezen deel te nemen.

De vraag is evenwel gewettigd, of het mogelijk zal zijn, daartegen bij voortduring voldoende te waken.

Kan dat niet, dan zou men, dunkt ons, slechts één weg kunnen inslaan: dien om alle dobbelspel te verbieden en strafbaar te stellen. Maar zoolang men hiertoe - ofschoon dat in het belang der Chineezen zou zijn - niet overgaat, schijnt ons, onder de vermelde voorwaarde, de heffing eener belasting daarop door middel van verpachting niet bepaald af te keuren.

Daarentegen hebben wij groote bedenking tegen de tabakspacht, die alleen in de residentiën Batavia, Bantam en Krawang bestaat. Toen, in 1884, de belasting op het slachten van vee over geheel Java met 50 pCt. werd verhoogd omdat het niet billijk heette alleen van de Preangerbevolking een hooger recht te heffen, noemde men dat ‘peraequatie’. Eischt die peraequatie dan ook niet, dat men den tabakshandel in de genoemde drie residentiën evenmin belemmert als elders?

Die belemmering moet wel groot zijn, als men let op de hooge opbrengst: 2¼ tonnen gouds per jaar! De belasting is samengesteld uit:

1°. een accijns van alle gecultiveerde of van elders ingevoerde tabak, naar de soort bepaald op ƒ 4 tot ruim ƒ 14 per pikol;

2°. een patent van ‘uiterlijk ƒ 2 's maands’ voor alle kleinhandelaren; van 2 centen daags voor verkoopers van z.g. strootjes (Java-tabak in nipa-bladeren).

Ook *deze* belasting brengt dus den Chineeschen pachter in *alle* dèsa's; men bedenke toch wel, hoe groot de daaraan verbonden politieke en moreele bezwaren zijn!

Een deel der thans verkregen bate voor de schatkist zou ook verkregen worden bij afschaffing der pacht, daar men dan de tabaksverkoopers natuurlijk zou aanslaan in de bedrijfsbelasting.

Wil men eene onverdachte getuigenis hooren omtrent de bezwaren, aan de tabakspacht verbonden?

In de ‘toelichting van de concept-ordonnantie tot invoering van het licentiestelsel voor den verkoop van tabak op Java en Madura buiten de residentiën Bantam, Batavia en Krawang’ (de beruchte, thans gelukkig reeds weder vervallen tabaksbelasting) schreef de Minister Sprenger van Eyk in 1884[1)]:

1) Bijlaag der Memorie van Antwoord op de Indische begrooting voor 1885.

Zal men het monopolie van het debiet verpachten?

Andere bedenkingen daargelaten, staat het vast dat aan tal van personen, die een middel van bestaan vinden in het debiteeren van tabak, dit middel zou worden ontnomen, terwijl bovendien van elk monopolie gevaar te vreezen is voor den landbouw: degenen, die het monopolie in handen hebben, zouden aan de producenten gemakkelijk de wet kunnen stellen.

Een minder ver strekkend monopolie zou zijn het opleggen der verplichting aan de debitanten in het klein, om zich bij den pachter te voorzien van eene licentie. De vraag, hoe in dergelijk geval de som, voor de licentie aan den pachter te betalen, te regelen, is echter niet op bevredigende wijze te beantwoorden.

Men kan de debitanten niet overleveren aan de willekeur van den pachter. Er zou dus ten minste een maximum-tarief moeten zijn.

De omvang van het debiet is echter zeer uiteenloopend; wat voor den eenen debitant een betrekkelijk laag cijfer is, zou voor den anderen de voortzetting van zijn bedrijf onmogelijk maken. De pachter zou dus, niettegenstaande de bepaling van een maximum, te veel macht hebben. Men zegge niet, dat hij er belang bij heeft dat er veel debitanten zijn, want zijn belang kan in menig geval medebrengen, b.v. op eenige pasars alle debitanten behalve zijne handlangers te weren, ten einde de regeling der prijzen in zijne hand te hebben.

Er is nauwelijks aan te denken, de betaling aan den pachter, bij gebreke aan eene minnelijke overeenkomst tusschen hem en den debitant, door een ander, b.v. door het bestuur, te doen regelen in verhouding tot het debiet; tallooze even onaangename als moeielijke quaestiën zouden te beslissen zijn, en bij het opveilen der pacht zou deze in hooge mate worden gedrukt door de onzekerheid waarin gegadigden zouden verkeeren. Zij zouden zich in te hooge mate afhankelijk gevoelen van degenen die te beslissen hebben.

> ‘*Het stelsel, dat in Bantam, Batavia en Krawang werkt, kan dus elders niet in toepassing worden gebracht. Dat het in genoemde gewesten, na jarenlang gewerkt te hebben, geen overwegend bezwaar oplevert, bewijst niet dat het, elders ingevoerd wordende, niet zou opleveren de bezwaren, die voor de hand liggen en zoo even beknopt werden aangegeven*.’

Men zal moeten erkennen dat deze verdediging al uitermate zwak is. Men betoogt, dat het pachtstelsel schadelijk werkt voor den landbouw en voor het debiet, en kan daartegenover niet anders aanvoeren dan dat het nu al zoolang bestaat ... en, zooals elders in bedoeld stuk geschreven staat, ‘eene niet onbelangrijke bijdrage aan de schatkist levert!’

Het *minder* drukkende licentie-stelsel bleek geheel onhoudbaar en heeft slechts drie jaren (1885-1887) stand gehouden; het is onder de algemeene afkeuring bezweken. Wordt het dan nu ook geen tijd om de drie genoemde residentiën dezelfde voorrechten te schenken waarin de anderen zich thans weder verheugen?

De ‘veren en overtoomen’ - de daarbij gevoegde ‘sluisgelden’ gaan wij met stilzwijgen voorbij, omdat daartegen, bij een matig tarief en wanneer men bij de verpachting de Chineezen uitsluit, o.i. geene bedenkingen bestaan, - komen thans aan de beurt.

De Heer De Waal heeft in zijne ‘Aanteekeningen’ (blz. 430-435) het onrechtvaardige, het onverantwoordelijke van deze belasting zoo helder in het licht gesteld, dat wij er het zwijgen toe kunnen doen. Hij zegt, reeds in 1857 een voorstel tot afschaffing te hebben gedaan; hij deed dat ‘met warmte’, want over hetgeen hij in dit opzicht op zijne reis gezien had, moest hij zich ‘schamen als ambtenaar, als hoofd van het departement der verpachtingen.’

Als historische bijzonderheid willen wij hierbij aanteekenen dat het in 1870 in de bedoeling lag, bij de herziening van het Preangerstelsel de belastingen op de overvaarten in de Preanger regentschappen te doen vervallen (Koloniale Verslagen van 1870 en 1871), maar dat men ze daar later (zie o.a. Koloniaal Verslag van 1874) toch verpacht heeft, en langzamerhand de verpachte overvaarten aldaar in aantal zijn toegenomen.

Voorts nog dat men vóór 1871 deze pacht slechts in 7, daarna in 15 (of, met de Preanger gezelschappen 16) residentiën had en nog heeft.

Wij brengen hier in herinnering wat wij boven uit de officieele bescheiden hebben aangehaald betreffende het verband tusschen de pacht der overvaarten en den - wettigen of onwettigen - opiumhandel.

De verpachting van vogelnestklippen ontmoette indertijd bij den heer De Waal bedenking, vooral omdat hij vreesde voor hetgeen men in de landhuishoudkunde ‘roofbouw’ noemt: ‘een gretige pluk,’ zeide hij, bederft de ligplaatsen der nesten, verjaagt de bouwmeesters. Nu weet men, hoe gretig van nature pachters zijn. Zij kunnen niet anders. Hun tijd is zoo kort...

De ondervinding, nadat hij dit schreef opgedaan, heeft deze vrees niet bevestigd; het cijfer van ƒ 178.000 is daar om te bewijzen dat de ‘vogelnestklippen’ nog niet uitgeput zijn. Daar het hier niet geldt den tijdelijken afstand aan den meest biedende van eene *belasting*, maar van een *domein*, kan er o.i. geene overwegende reden zijn de bestaande regeling niet te behouden.

Eenigermate zou men ook dezelfde verdediging kunnen doen gelden ten opzichte van de verpachte ‘nipahout- en kreupelbosschen’ (in de residentie Krawang) en van de ‘duizend eilanden’ (ter reede van Batavia).

Maar hier zijn bedenkingen van anderen aard.

De met de eerstgenoemde pacht in hoofdzaak overeenkomende pacht der bosschen in Bantam, die in de laatste tien jaren (1857-1866) ruim ƒ 4000 's jaars had opgebracht, werd met 10. Januari 1867 opgeheven ‘omdat de opbrengst onbeduidend was en de pacht, in verband met de toenemende schaarschte en duurte van hout in Bantam, belemmerend werkte op de vele kalkbranderijen aldaar.’

Zou dit motief ook niet voor Krawang moeten gelden?

Zeker wordt daar het hout schaarscher: de pacht bracht vroeger betrekkelijk groote sommen - in 1858 b.v. ƒ 27.600 - op, thans nog slechts ƒ 2403. Schaft men haar niet af, behouden zal men ze evenmin; *le combat finira, faute de combattants*. Maar afschaffen is o.i. beter dan te niet gaan, omdat men met het eerste al dadelijk een pachter met zijne (wellicht opium colporteerende) handlangers uit Krawang weert.

De pacht der ‘duizend eilanden’ - waarvan langzamerhand de voornaamste, wanneer daar industrieele inrichtingen of lichttorens verrezen, uitgezonderd werden, zou te verdedigen zijn wanneer die eilanden onbewoond waren en bleven. Maar de pachtvoorwaarden zijn zóó drukkend voor de

bewoners, die b.v. niets anders mogen koopen dan de volstrekt noodige levens- en huishoudingsbehoeften; zij scheppen een zoo monsterachtig monopolie, dat het waarlijk meer dan tijd is *deze* bate voor de schatkist, ruim ƒ 2000.- per jaar, in een museum van antiquiteiten te begraven!

Wij zijn thans met onze beschouwingen genaderd tot het laatste artikel van onze lijst; de, wij mogen wel zeggen beruchte, pacht der pandhuizen, waarbij ons als 't ware de uitroep: ‘Exploiteer den Javaan door den Chinees!’ tegenklinkt. (Brooshooft, Memorie bl. 158.)

Die pacht verdient eene meer uitvoerige bespreking; in de eerste plaats een kort historisch overzicht.

Van den toestand en de werking van den lombardpacht vóór 1865 heeft de heer De Waal ons in zijne ‘Aanteekeningen’ (blz. 337-368) eene uitvoerige schets gegeven. Zijne plaatselijk ingestelde onderzoekingen hadden hem de innige overtuiging gegeven dat ‘rede en geweten zich tegen het behoud van de pacht der pandhuizen op Java als middel van inkomsten voor 's lands kas verzetten’; en toen hij-zelf als Minister van Koloniën was opgetreden, sloeg hij de handen aan het werk. In het begin van 1869 werd tot de intrekking der pacht besloten ‘uit overtuiging, dat zij èn in beginsel, èn om de misbruiken waartoe zij in de toepassing aanleiding gaf, juist ten aanzien van de minvermogenden die zij geacht moest worden te beschermen, niet langer bestendigd behoorde te blijven dan noodig was om het onderwerp door afdoend politietoezicht te regelen.’

Het pachtstelsel werd alzoo met ingang van het jaar 1870 verlaten; tot het houden van ‘pand- en beleenhuizen’ werd vereischt eene licentie voor eene bepaalde plaats, geschreven op een zegel van ƒ 50.-.

Toen het nieuwe stelsel eenigen tijd gewerkt had, was het oordeel daarover niet ongunstig. In het Koloniaal Verslag van 1873 schreef de regeering: ‘Over het algemeen geven de rapporten der hoofden van gewestelijk bestuur den indruk, dat bij de meesten hunner zich eene meer gunstige meening omtrent den maatregel van 1869 ontwikkelt. De oorzaak daarvan is de vermeerdering van concurrentie die, al heeft zij nog geen verlaging van rente ten gevolge gehad, voor den pandgever

het voordeel oplevert dat zijn pand hooger gewaardeerd wordt. De goede werking der nieuwe bepalingen blijkt het meest op groote plaatsen. Op de mindere plaatsen ontbreekt nog te zeer mededinging en ontstaat daardoor niet zelden monopolie, dat dan gepaard gaat met hooge renten en nu en dan het gevolg heeft dat goederen van geringe waarde worden afgewezen. Voor die plaatsen luidt het oordeel over de nieuwe bepalingen dan ook minder gunstig. Hetgeen tot nog toe de concurrentie hoofdzakelijk tegenwerkt, is de omstandigheid dat zij, die het beroep uitoefenen (schier uitsluitend Chineezen) zich veelal tot eene kongsi vereenigen. Zoodra meer personen van anderen landaard als pandhuishouders optreden, zal hierin van zelf verbetering komen.'

Feitelijk scheen intusschen de rente wèl verlaagd te zijn: in het Verslag van 1874 lezen wij dat, volgens mededeeling der residenten van Soerabaja en Bagelen 'de pandhouders dikwijls beneden het tarief gingen, dat zij met opzet hooger dan noodig maakten om zich eene ruime speling voor te behouden en zich te kunnen dekken tegen eventueele klachten van te hooge rente-berekening.' Verder zegt dat staatsstuk, dat 'voor de kleinere plaatsen, waar geen concurrentie kon bestaan, de nieuwe bepaling aan de bevolking het voordeel opleverde dat zij in hare nabijheid de gelegenheid kon vinden, op pand het benoodigde geld te leenen, terwijl zij daartoe vroeger naar eene dikwijls op aanzienlijken afstand gelegen groote plaats moest trekken.'

Maar er was ook eene schaduwzijde: de resident van Pasoeroean meldde 'dat de meeste personen, die licentiën voor het houden van een pandhuis aanvroegen, dit hoofdzakelijk deden om in de dèsa's te worden toegelaten.' En, men weet het: waar de slimme Chinees in aanraking komt met den eenvoudigen dèsabewoner, is laatstgenoemde het kind van de rekening.

De Minister van Koloniën, de heer Fransen Van de Putte, noodigde dan ook de Indische regeering uit, een onderzoek te doen instellen: 'of op goede gronden was aan te nemen dat de geldelijke opofferingen, welke de Staat zich had getroost door het opheffen der pandhuispacht (drie tonnen gouds per jaar) inderdaad hadden geleid tot een gunstig resultaat, hetwelk niet zou hebben kunnen voortspruiten uit wegneming van misbruiken.'

Dit onderzoek leidde in 1876 tot een voorstel tot wederinvoering van de pacht, ofschoon het Verslag van dat jaar wijst op enkele verminderingen der rente-tarieven door den invloed der mededinging. Het verband tusschen opium-gebruik en verpanding van goederen blijkt uit het daar medegedeelde feit, dat op plaatsen in Banjoemas, waar het bezit en gebruik van opium verboden was, de bevolking van de pandhuizen weinig gebruik maakte; en uit de omstandigheid (Verslag van 1877) dat het aantal pandhuizen in Rembang verminderde toen ‘eenige personen, die licenties hadden aangevraagd, meer met de bedoeling om zich te kunnen vestigen op plaatsen waar zij den sluikhandel in opium konden drijven dan om kleine sommen tegen pand in leen te geven,’ ondervonden hadden dat de politie krachtig genoeg was om een streng toezicht op hunne handelingen te houden.

Het even vermelde voorstel tot wederinvoering van de pandhuispacht in geheel Nederlandsch-Indië ontmoette bedenkingen bij den Minister van Koloniën, Mr. Alting Mees. Deze merkte o.a. op, dat de verhouding van het getal der aflossingen tot dat der beleeningen vrij gunstig was, en dat alzoo niet als bewezen kon worden aangenomen dat de zooveel ruimer geworden gelegenheid tot verpanding den prikkel tot verkwisting en luiheid bij de bevolking had doen toenemen; verder dat de verkregen mededinging had gemaakt ‘dat er meer op de panden werd geleend, hetgeen voor de inbrengers een voordeel was, misschien van meer belang dan eene lage renteberekening.’ En, schreef de Minister, ‘daar het Gouvernement zich in eene zaak als deze, die rechtstreeks ingrijpt in het leven der inlandsche bevolking, niet uitsluitend mag laten leiden door beschouwingen van fiscalen aard, scheen het herstel van de pacht, in strijd met de in 1869 genomen beslissing en met de beginselen die in Nederland en elders ten opzichte van de banken van leening vrij algemeen als geldig worden erkend, nog niet op afdoende gronden te kunnen worden verdedigd.’ Een nader onderzoek betreffende de werking van het stelsel van licenties werd alzoo van de Indische regeering verlangd.

Maar dat nader onderzoek ‘versterkte’ die regeering in de overtuiging, dat het licentiestelsel moreel zeer nadeelig en materieel niet voordeelig was voor de bevolking, en dat de opoffering van de niet onaanzienlijke voordeelen, welke de pacht

eenmaal aan het Gouvernement opleverde, bijna uitsluitend aan de houders der pandhuizen ten goede kwam. Het aantal pandhuizen was, van 1869 tot 1878, op Java en Madura van 242 tot 986 gestegen; het getal beleeningen en het bedrag der geleende sommen hield met die toeneming nagenoeg gelijken tred. Wel werd een groot gedeelte der panden gelost, maar de verhouding van het getal der geloste tot dat der niet geloste en verkochte panden, zoomede van het bedrag der terugbetaalde tot dat der geleende sommen werd in de meeste gewesten gaandeweg ongunstiger. Daarenboven moest bij het maken van gevolgtrekkingen uit het feit, dat vele panden werden afgelost, rekening worden gehouden met den handel die in pandbriefjes gedreven wordt, en met de omstandigheid dat die briefjes door de houders der pandhuizen of door anderen van de verpanders werden opgekocht. De menigte van pandhuizen - zoo ging de regeering voort (Koloniaal Verslag van 1879) - bevorderde de diefstallen, omdat zij den afzet van gestolen goederen gemakkelijk maakte; voor de politie was het niet mogelijk om op zulk een groot aantal pandhuizen toezicht te houden. Ook scheen het niet twijfelachtig dat de pandhuizen, althans op de hoofdplaatsen, niet strekten om te voorzien in werkelijke en onvermijdelijke behoeften, maar dat zij schier uitsluitend dienden ten behoeve van hen, die tengevolge van luiheid, spel of dergelijke oorzaken tijdelijk geld noodig hadden. De vermeerdering van het getal pandhuizen had de verleiding tot verkwisting veel sterker gemaakt. Op de zedelijkheid der bevolking werkte het licentie-stelsel dus slecht, en in een ander opzicht was het evenmin voordeelig geweest: het bezwaar voor den pandgever was over het algemeen niet verminderd; bij de berekening van renten werd zeer willekeurig gehandeld, het rentetarief was over het algemeen niet gedaald. Waar invloed der mededinging te bespeuren was, openbaarde die zich hoofdzakelijk in hoogere schatting en beleening der panden....

Het stelsel der licenties had dus niet aan de verwachting beantwoord. En nu ging men niet na, of dat stelsel nog in het belang der bevolking wijziging kon ondergaan; of wellicht, zoo niet overal, althans op sommige plaatsen, een ander systeem mogelijk was, waarbij gelegenheid tot beleening zonder jacht op hooge winsten gegeven kon worden. Men wist, helaas! niets beters te doen dan fluks overal tot het vroeger zoo

algemeen veroordeelde stelsel van verpachting terug te keeren.

Met de medegedeelde uitkomsten voor oogen vond de Regeering ‘geen vrijheid meer om het licentie-stelsel, dat geene belangrijke voordeelen opleverde voor de bevolking en aan 's lands kas nog geen ƒ 56,000 's jaars opbracht, langer te blijven verkiezen boven het pachtstelsel, dat eene jaarlijksche uitkomst beloofde van minstens 3½ ton gouds.’ Medio 1880 werd de pandhuispacht weder in eere hersteld; de regeering beloofde ‘de pachtvoorwaarden zoo te zullen inrichten, dat de vroeger aan de pacht verbonden bezwaren zooveel mogelijk werden vermeden.’

Werd deze belofte vervuld? Aanvankelijk deed men daartoe inderdaad enkele pogingen; wel werden ‘in hoofdzaak’ de voor 1870 geldende voorwaarden gevolgd, maar daarbij werd o.a. bepaald:

1°. dat, zonder noodzaak, geen pandhuis gevestigd zou worden in de nabijheid van eene opiumverkoopplaats of eene openbare speelplaats;
2°. dat de boekhouding moest geschieden in het Nederlandsch, of in het Maleisch met latijnsche karakters;
3. dat de pandgevers hunne goederen nog mochten lossen na afloop van den beleeningstermijn, zonder voor den sedert verloopen termijn rente schuldig te zijn, en
4. dat de verpande goederen, die niet tijdig waren gelost, *na* afloop van elk halfjaar in het openbaar moesten worden verkocht.

Het resultaat der verpachtingen en herverpachtingen was voor de regeering eene teleurstelling: in de meeste gewesten mislukten zij geheel, naar gemeld werd tengevolge van ‘samenspanning’ onder de Chineezen, die òf bestendiging van het voor hen voordeeliger licentiestelsel wenschten, òf voorwaarden wenschten die minder in het belang der pandgevers waren.

‘Opdat de noodig geoordeelde pandhuizen niet te lang zouden ontbreken, hetgeen de inlandsche bevolking in verlegenheid kon brengen’, werden de residenten nu uitgenoodigd, pogingen te doen tot verkrijging van aannemelijke onderhandsche aanbiedingen, de geopperde bezwaren te weerleggen enz. En als om de residenten te overtuigen dat de regeering het zelf niet zoo nauw nemen wilde met de zorg voor de belangen der pandgevers, stelde zij op onwettige wijze (bij circulaire van den 1^en^ Gouvernementssecretaris) de boven sub 4 vermelde bepaling

buiten werking, en verklaarde zij dat dit voorschrift geene andere bedoeling had dan den *uitersten* termijn aan te wijzen, binnen welken de pachter *verplicht* was de niet geloste goederen in het openbaar te verkoopen. ‘Naar de bedoeling van den wetgever toegepast’, mocht ‘de pandhouder verkoopen wanneer hij wilde’....

Deze uitlegging van de ‘bedoeling des wetgevers’ is door den heer Brooshooft in zijne Memorie naar behooren op de kaak gesteld. Het resultaat dier uitlegging - in 1881 in wettelijken vorm bevestigd - is geweest, dat de in het pandhuis gekochte goederen ten spoedigste na ommekomst van den beleeningstermijn worden verkocht; dat de eigenaars dan buiten machte zijn hun goed te lossen of in te koopen, en dat dit dan voor een spotprijs in handen van den pachter komt. Feitelijk raakt alzoo de inlander, die iets in het pandhuis brengt, zijn goed meestal tegen een derde van de waarde kwijt!

Dat aan de sub 1o. gestelde voorwaarde in Indie niet de hand is gehouden, is, gelooven wij, algemeen erkend. Of vond men overal ‘noodzaak’, het pandhuis te vestigen in de buurt van de opiumkit?

In het algemeen zijn de pachtvoorwaarden zoo, dat er inderdaad niet veel is terecht gekomen van de voorgenomen ‘behartiging der belangen van de inlandsche bevolking.’ Geen beter bewijs voor deze stelling, dunkt ons, dan het steeds klimmend cijfer der pacht. Naarmate de Chineezen begrijpen dat er met de exploitatie van pandhuizen, *ten koste natuurlijk der pandgevers*, veel te verdienen valt, drijft de concurrentie den pachtschat op. Deze bedroeg, *voor Java alleen*, in ronde cijfers over het 2e halfjaar 1880 ƒ 100.000; en verder, voor 1881-1887 achtervolgend: ƒ 230.000, ƒ 552.000, ƒ 763.000[1)], ƒ 782.000, ƒ 782.000, ƒ 965.000, ƒ 965.000.

De koloniale verslagen vermelden over het algemeen weinig klachten over den gang van zaken; de particuliere berichten daarentegen des te meer. Het eerste kan intusschen geene verwondering baren; zelfs wanneer de pachters zich geheel binnen de grenzen hunner wettige bevoegdheid houden, kunnen zij, met hunne berekening van 7½ pCt. *'s maands* voor sommen beneden den gulden, van 6 pCt. 's maands voor sommen

1) Invoering, in 1883, als regel, van driejarige pachttermijnen.

beneden de ƒ 25, en met hunne bevoegdheid tot dadelijken verkoop van niet tijdig geloste panden, nog goede zaken maken, - niet het minst in tijden, zooals de laatste jaren, waarin, door een samenloop van omstandigheden, de inlander in welstand belangrijk achteruitgaat. En de vraag is gewettigd, of een aanhoudend toezicht van bestuurswege, op de handelingen des pachters, wel *kan* gehouden worden; of alzoo hunne overtredingen van de wettige voorschriften niet meestal ongemerkt voorbijgaan?

Toch melden ons de genoemde verslagen wel enkele feiten, waarop de aandacht moet vallen. Het verslag van 1881 meldt ons dat het in den regel mogelijk was, de pandhuizen op ‘voldoenden’ afstand van de opiumkitten te vestigen, maar dat wegens ondoelmatige ligging voor 7 pandhuizen vergunning tot verplaatsing (nabij opiumkitten) werd verleend. Twee aanvragen om zoodanige vergunning moesten afgewezen worden ‘omdat bleek dat de aanvragers daarmede *geen eerlijke bedoelingen hadden*. In Rembang werd een pachter voor den rechter gebracht wegens overtreding der bepalingen, welke verbieden in de pandhuizen opium of sterke dranken te gebruiken of dobbelspelen te houden.’

Het verslag van 1882 spreekt van overtreding van het rentetarief op 6 plaatsen; van niet-naleving, door 3 pachters, van hunne verplichting om het tarief aan den ingang van het pandhuis op te hangen; van tekortkomingen, door 5 pachters, in het bijhouden en inrichten hunner boeken. De pandhuizen waren overal zoover van de opiumkitten verwijderd ‘als de uitgebreidheid der Chineesche kampen toeliet’.

Dat van 1883 bericht overtredingen van het rente-tarief in 7 residentiën. Een pachter, deswege veroordeeld tot betaling van geldboete, moest tevens worden gestraft omdat hij zijn tarief niet had opgehangen en zijne boeken niet behoorlijk aanhield, maar *de beloopen boeten werden hem door de Indische Regeering kwijtgescholden*. Een pachter elders werd wegens ‘verzuimen in de voorgeschreven wijze van boekhouding’ veroordeeld; ‘eenige pachters’ in 2 residentiën werden veroordeeld omdat zij bij het einde der pacht de verplichte opgaven omtrent de nog onuitgeloste panden, de hun nog toekomende intresten enz. niet tijdig indienden, enz.

Het verslag van 1884 spreekt van overtredingen van het

rentetarief in 5 residentiën, van clandestiene pandhuizen in 2 of 3 residentiën; dat van 1885 van ‘niet meer dan’ 8 overtredingen van het rentetarief, terwijl de werking van het pachtreglement ‘over het algemeen gunstig’ wordt genoemd; dat van 1886 van 7 beleeningen tegen te hooge rente, van ‘ongeoorloofde handelingen’ van een pachter, van enkele andere overtredingen en van eene boete die werd opgelegd ‘omdat de pachter in het bezit werd gevonden van een als afgehaald opgegeven pand.’ Dat van 1887 vermeldt geene détails, en zegt alleen dat ‘nergens overtredingen van aanbelang aan het licht kwamen.’ In het verslag van 1888 wordt eindelijk gezegd, dat ‘in enkele gewesten overtredingen van het rentetarief werden ontdekt’ en dat ‘op een der gewestelijke hoofdplaatsen onregelmatigheden waren gepleegd bij den verkoop van onuitgeloste pandgoederen, ten einde deze door het weren van mededinging tegen spotprijzen aan den pachter te doen vervallen.’

Opvallend is, dunkt ons, dat in de verslagen, na 1882 ingediend, nooit meer vermeld wordt in hoever de pandhuizen van de opiumkitten verwijderd gebleven zijn; opvallend is ook, dat de regeeringsstatistieken der laatste jaren ons niets anders mededeelen dan het aantal pandhuizen op Java (thans 373) en de pachtsommen. Het verslag van 1876 gaf ons eene statistiek over 1874, waaruit o.a. bleek de verhouding der aflossingen tot het aantal beleende panden en tot het totaal-bedrag der geleende sommen; de dààrtoe strekkende opgaven heeft men noodig ter beoordeeling, in hoever het belang der inlandsche bevolking gebaat wordt of schade lijdt.

Eene stellige conclusie is dus uit de mededeelingen der regeering niet te trekken, en bij gebreke daarvan moeten wij ons wel op de van elders ontvangen berichten baseeren, die inderdaad reden geven tot ernstigen twijfel, of bij het bestaande pachtstelsel wel van de behartiging van het belang der inlandsche bevolking sprake wezen kan.

De heer Brooshooft zegt, dat ‘bedriegerijen met de rente, listige toeëigening der panden bij niet-inlossing, heling van gestolen goederen’ bij de pandhuizen ‘schering en inslag’ zijn; en wanneer wij nagaan dat de pachters, alleen op Java, van hunne winsten nagenoeg *een millioen* guldens per jaar als pachtschat kunnen opbrengen, - dan schijnt het ons toe,

dat genoemde schrijver den vinger op de wond heeft gelegd. De pachtschat moet rijzen, naarmate de uitgeslapen Chinees de gelegenheid vindt om den eenvoudigen inlander meer af te zetten.

De heer Levyssohn Norman sprak onlangs, den 16^{den} November 1888, in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, een o.i. juist woord over de pacht op de pandjeshuizen die hem ‘steeds een doorn in het oog was’:

‘Die belasting van de armoede rendeert jaarlijks ruim een millioen[1)]. Drie ongunstige omstandigheden werken hier samen: de schraapzucht der Chineesche pachters, de onverschilligheid der inlanders en de gebrekkige, ja geheel fictieve bestuurscontrôle. Wie durft beweren dat niet *meer* genomen wordt dan de, reeds zeer hooge, veroorloofde rente? Dat het voorgeschoten bedrag in redelijke verhouding staat tot de waarde van het pand? Dat op de *quasi*-openbare venduties de goederen opbrengen wat zij ongeveer waard zijn? Dat de meerdere opbrengst bij de vendutie ten goede komt aan den verpander? Verpanding in Indië komt op niets anders neer dan op kwijt raken van zijn goed voor een appel en een ei’.... ‘*De pandhuizen zijn en blijven poelen van ongerechtigheid*.’

Na deze verklaring van een gewezen Indisch hoofdambtenaar, welker juistheid zooveel steun vindt in de feiten die ons van elders bekend zijn, mag de vraag worden gesteld, of, ter wille van de sommen die het pachtstelsel in onze schatkist brengt, die ‘poelen van ongerechtigheid’ volgens den heer Norman, die ‘dievenholen’ volgens den heer Brooshooft, mogen gehandhaafd blijven? Of het niet meer dan tijd is, ernstig te onderzoeken of geene andere regeling van de banken van leening op Java mogelijk is, waarbij ook een weinig zorg voor den inlander wordt *getoond*; na te gaan of, wanneer, geheel of gedeeltelijk, het pachtstelsel nog behouden *moet* blijven, dan ten minste niet - ten koste van een goed deel van den jaarlijkschen pachtschat - het wettige rentetarief kan worden verlaagd, en de termijnen voor den verkoop van niet tijdig geloste goederen kunnen worden verlengd?

Het millioen, thans aan de banken van leening jaarlijks verdiend, is op zich-zelf reeds eene aanklacht tegen het Indisch

1) N.l. met inbegrip der verpachtingen op de Buitenbezittingen, welke ƒ 112.000 opbrengt.

bestuur! Om met den oud-Minister De Waal te spreken, - rede en geweten verzetten zich tegen dàt middel van inkomst.

Hiermede zijn wij gekomen aan het einde van de taak, welke wij ons stelden. Mochten wij den lezer, die belang stelt in de economische toestanden op Java en het geduld heeft gehad ons in onze mededeelingen en beschouwingen te volgen, de overtuiging hebben geschonken, dat, naast de zoo immoreele opiumpacht, daar nog eenige even immoreele *accessoires* van die pacht bestaan; dat, zoolang art. 55 van het Regeeringsreglement ‘de bescherming der inlandsche bevolking tegen willekeur *van wien ook*’ (dus ook van pachters!) ‘een der gewichtigste plichten van den Gouverneur-Generaal’ noemt, vooral de pacht op de rundslacht en de pandhuispacht niet, en zeker niet op den tegenwoordigen voet, behouden *mogen* blijven.

Eene geheele herziening van ons stelsel van verpachtingen op Java blijft, om ten slotte nog een woord van den heer De Waal te bezigen, ‘door heiligen regeeringsplicht geboden.’

E.B. KIELSTRA.

Herinneringen van een jong invalide.

Op Sluippatrouille.

Het was in het voorjaar van 1874, gedurende de belegering van den Atjeschen Kraton.

Dag en nacht bulderde het zwaar geschut, vermengd met het droge geknetter onzer infanterie-salvos en het eigenaardige geratel der mitrailleusen. Zoowel de belegeringsbatterij op Pantei-Perak als de bresbatterij op het plateau der veroverde Missigit, beukten met hunne zware projectielen elk plekje van de vijandelijke wallen, dat in de openingen van het hun omringende groene gordijn van bamboebosschen zichtbaar werd. En door die openingen, welke door het granaatvuur steeds grooter en menigvuldiger werden, trots alle pogingen van den vijand om ze wederom te maskeren of te sluiten, vlogen, behalve kogels en kartetsen, ook een menigte vloek- en scheldwoorden, heen en weer, ontboezemingen en gevoelsuitingen, die tot de strijdmiddelen van elken Indischen vijand behooren. Eene plotseling bij een of ander schildwacht opkomende verwensching wordt van de zijde der tegenpartij weldra beantwoord met een vloed van drastische antwoorden en smaadredenen, ware bloemlezingen uit de Indische straat- en dieventaal, totdat een kort bevel, of de tusschenkomst der projectielen, het luidruchtig discours doet staken.

Behalve van bovenvermelde toegeschreeuwde zegenwenschen had het bivak in de bresbatterij, als het dichtst bij de kratonwallen gelegen, ook het meest te lijden van de Atjehsche kogels. De groote onveiligheid, die hier heerschte, was duidelijk merkbaar aan de hoogst primitieve inrichting van de legerplaats der troepen, eene inrichting die nog altijd van eene, in

der haast, onder het vijandelijk vuur, gezochte dekking getuigde. Het gevaarlijke terrein in den omtrek had ongezuiverd moeten blijven, en was als bezaaid met die eigenaardige sporen eener Westersche beschaving die de tijdelijke bivaks van Europeesche troepen in de maagdelijke natuur der tropen kenmerken. Ledige en platgedrukte conservenblikken van allerlei vorm en grootte; gebroken flesschen, welker vroegeren inhoud een of ander onvergelijkelijk maagbitter had uitgemaakt; verbrijzelde cigarenkistjes, waarvan het deksel met het schreeuwend bonte afbeeldsel eener bekende danseres was versierd; weggeworpen lompen en door wervelwinden opgejaagde papierhoopen - dat alles lag verstrooid tusschen gras en struiken en hoopen over en in elkander gevallen bamboestijlen en stutten, overblijfselen van vroegere Atjehsche legerplaatsen.

De soldatenhutjes stonden verspreid of in groepen tegen elkander geleund achter alles wat maar eenige dekking aanbood; elk stuk staangebleven muur van de oude enceinte der missigit, elke boom, elke terreinverhevenheid werd hiertoe gebruikt, en daar waar alle bescherming ontbrak, had men zich ingegraven achter een paar zandzakken of schanskorven. De tusschen deze bivakjes gelegen vrije ruimten werden door 's vijands vuur bestreken en waren dus hoogst onveilig terrein, dat in gebukte houding en zoo haastig mogelijk doorloopen moest worden. De altijd groteske figuur, die een gezet, of ook wel bepakt of beladen persoon bij zulke gedwongen oefeningen oplevert, was voor den steeds aanwezigen soldatenhumor eene onuitputtelijke bron van grappen, hoewel de lachwekkende vertooning maar al te dikwijls door eene bloedige ontknooping gevolgd werd. Liever dan te erkennen dat men uit vrees voor de vijandelijke kogels dit terrein vermeed, of met versnelde pas overliep, riep men, om dit te motiveeren, de spoken en geesten op, die den kinderen 's avonds zekere plekken hard voorbij doen loopen.

Niet minder gevaarlijk, maar door de soldaten daarom volstrekt niet geschuwd, waren de, voor het front onzer stelling aangelegde, loopgraven, vooruitgeschoven tirailleurputten, die door scherpschutters bezet, den vijand veel afbreuk deden. Eenige dezer posten droegen meer of minder gelukkige namen hun door de soldaten gegeven. De eene heette ‘de Hoofdwacht’, de andere de ‘Muizenval’, een derde ‘de Peperbus’ en nog eene andere - ik ben genoodzaakt het te bekennen - was

naar eene zekere onmisbare lokaliteit genoemd, van welke men in fatsoenlijk gezelschap niet gaarne spreekt.

In deze loopgraven lagen onze scherpschutters als katten op de loer, onvermoeid in het uitdenken van looze praktijken om den vijand te verschalken, door hem te verleiden zich onvoorzichtig bloot te stellen. Een der meest gebruikelijke middeltjes hiertoe was het langzaam boven de borstwering heen en weer bewegen van een aangekleede stroopop, wier schijnbare vermetelheid en onkwetsbaarheid de Atjehsche schutters moest sarren, hetgeen niet wegnam dat als dit mikpunt door hunne kogels getroffen werd de vertooner van dit lokmiddel zelf vreeselijk begon te vloeken.

Ontbrak het dus der in deze stelling gelegerde troepen over dag niet aan indrukken en gemoedsbewegingen, de nachtdienst met zijne hinderlagen en sluippatrouilles was nog oneindig afmattender en gevaarlijker.

‘De nacht is niemands vriend’, zegt de poorter in ‘Gijsbrecht van Amstel’, en de juistheid dezer ontboezeming zal ook door de moedigsten volmondig beaamd worden, die bij ondervinding weten, tot welken graad van verschrikking de onheimelijkheid van het nachtelijk duister stijgen kan, bij hinderlagen en sluippatrouilles dicht voor den vijand.

De elken mensch reeds min of meer somber stemmende afwezigheid van het vriendelijke, vroolijke daglicht; de zwarte duisternis; de diepe eenzaamheid en volkomen verlatenheid; de inspanning welke van de zintuigen van het gezicht en het gehoor gevorderd wordt; de doodsche stilte; de onzichtbaarheid van het overal loerend gevaar; de omstandigheid dat het zwakste geluid tot verrader worden kan, het minste geritsel de aansluipende dood zelf zijn kan; - dat alles doet de schemerachtige vorm van bosch en struik allerlei gestalten aannemen, de duizende nachtelijke geluiden van het woud allerlei beteekenis verkrijgen. De majesteit en de sombere poëzie van den nacht staan hier in dienst van den Booze; hare indrukken zijn overweldigend, en het weerstaan of overwinnen van deze indrukken vordert koud bloed en sterke zenuwen.

En toch was juist deze drukke en zware dienst, het steeds in contact zijn met den vijand, voor de troepen van het westelijke aanvalsfront het weldadigste afleidingsmiddel tegen de sombere en treurige indrukken die zich in het meer rustige

bivak te Penajoeng zoozeer deden gevoelen bij de slagen van den wreedsten en vreeselijksten aller vijanden - de cholera!

De zon was ondergegaan over het krijgsrumoer van den heeten dag; al zeldzamer vielen de schoten gedurende de korte schemering, om met het invallen van de duisternis geheel op te houden. Het was stil geworden in de bresbatterij.

Uit de verte klonken de zwakke tonen van een muziekkorps - enkele, korte door de wind afgereten klanken. Van tijd tot tijd doorsneed het heldere geluid van een hoornsignaal de ruimte, om in de stille avondlucht als een vuurpijl naar boven te schieten en zich te verliezen onder de sterren, de geduldige, vreedzame sterren.

Geen blad bewoog zich in den zwoelen nacht, geen ander geluid deed zich meer hooren dan het gemurmel en geklots der zich haastig voortspoedende Atjehrivier wier kabbelende watervlakte in lange sidderende vuurstrepen eenige lichtjes weerspiegelde die zich onrustig aan den oever voortbewogen.

Met de uren nam het zwijgen toe, slechts zelden verbroken door de eigenaardig gillende kreten van een vijandelijke schildwacht. De broeiende hitte, die ook na zonsondergang de atmosfeer was blijven drukken, werd thans door eenige windzuchtjes getemperd, die vochtig en koel over de vlakte streken. En daarop begon het te regenen. Eerst langzaam in zware groote droppelen en daarna stroomend, terwijl de wind haastig fluisterend door de boomen ruischte.

In het bivak bleef alles stil, hier en daar flikkerde nog een bloedrood oog in de duisternis, een zorgvuldig voor den vijand gemaskeerd lichtje, het middelpunt van een kleinen kring zacht sprekende soldaten, die zich over de moordende ziekte onderhielden en over de kameraden, welke de sikkel des doods weggemaaid had, sneller en smartelijker dan de vijandelijke kogels dit deden. Maar met het toenemen van nacht, regen en wind verdwenen ook deze lichtschijnsels en alles scheen te slapen; - de korte rust tusschen den eenen bloedigen dag en de andere, - de laatste sluimer misschien voor de lange doodslaap....

Somber en in zwaarmoedig gepeins zaten wij drieën luitenants, Roberts, Alten en ik, in ons hutje onder den grooten waringinboom en luisterden naar den regen die met onverpoosde

gestadigheid tegen het dak en de wanden sloeg. Dit eentonige geluid, en nu en dan het verre janken van een halfverhongerden, rondzwervenden hond verbrak alleen het zwijgen. Een klein keteltje punch moest de naargeestige indrukken van den choleratijd helpen verdrijven; doch, hetzij er niet genoeg ingrediënten aanwezig geweest waren om het brouwsel voldoende kracht te geven, hetzij de qualiteit wegens andere oorzaken te wenschen overliet - eene opgewektere stemming wilde maar volstrekt niet in ons opkomen. Het mengsel had juist de tegenovergestelde werking als de verwachte, en het was bijna eene uitkomst toen Roberts, die den naam had van een bijzonder conversatietalent te bezitten, de gewichtige opmerking maakte: ‘Hondeweer van avond!’

‘Juist,’ antwoordde Alten, ‘een echt hinderlagenweer, en ik wil er wat op verwedden dat een van ons er nog aan zal moeten gelooven, van nacht in de schoone natuur uit wandelen gezonden te worden.’

Alten was mijn beste vriend. Van den jongenstijd op de schoolbanken af, had het lot ons vereenigd gehouden, of na korte scheiding steeds weer te samengebracht: de speelkameraden in den jongenskiel waren de krijgskameraden in de uniform geworden; waar de een zat, wist de andere ook spoedig te komen - en zoo was het de natuurlijkste zaak ter wereld, dat wij ook in de bresbatterij bij elkander waren.

Op dit oogenblik baande een boosaardige regendroppel zich een weg door het lekke dak, om in de vlam onzer kaars te vallen zoodat deze, gelijk Roberts zich uitdrukte, begon ‘te vloeken.’ De kaars stelde zich juist hevig aan, toen de deur open ging en een regen- en windvlaag naar binnen gierde.

‘Deur toe!’ riepen wij als uit één mond, toen de naar binnenwippende haar reeds handig achter zich gesloten had.

Het kaarslicht werd weer tot bewustzijn gebracht en bescheen thans de gestalte van den sergeant van de week, die salueerende en in militaire houding zich tot mij wendde met de woorden: ‘Luitenant, u en de luitenant Alten zijn gekommandeerd voor sluippatrouille heden nacht, - aantreden om 2 uur en orders halen bij den bivak-kommandant’.

Alten en ik keken elkander aan.

‘Ik dank je, sergeant.’

Eene nieuwe windbui vliegt naar binnen, de sergeant is weg.

‘Dat noem ik nog eens voorspellen,’ zegt Roberts, en zich tot Alten keerende: ‘Kameraad, ik krijg respect voor je profeties; maar die zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht; dus om te voorkomen dat ge mij ook nog wegprofeteert van nacht, stel ik voor om dadelijk op één oor te gaan liggen, dan hebben jelui ten minste nog een paar uur rust. Men moet het ijzer smeden terwijl het heet is - en die 't kleine niet eert, is 't groote niet weerd!’

De hemel weet hoevele spreekwoorden hij uit zijn altijd grooten voorraad nog ten beste gegeven zou hebben, indien wij niet, zijn raad opvolgende, in een ommezien klaar geweest waren met ons weinig tijdroovend nachttoilet, waarua volgens afspraak geen discours meer gevoerd mocht worden. Hierop gooide Roberts met nooit missende trefzekerheid, een zijner laarzen naar de kaars, en de diepste duisternis nam bezit van ons hutje. Na eenige oogenblikken reeds verried een regelmatig snorken, dat er weinig ongemakken zijn die de jeugd niet in een korte nachtrust vergeet.

Ook ik poogde te slapen, maar, niettegenstaande mijn goeden wil, bleef ik volkomen wakker. Ik hoorde nog altijd het eentonige geluid van den regen, nu en dan afgewisseld door eene over de vlakte veegende windvlaag, die de groote takken van den reusachtigen waringinboom onder zacht gekreun heen en weer schudde, zoodat hunne slanke vingers melancholisch over het dak streken. Daarop hield hij door de reten en sleuven van den gevlochten bamboewand zijnen intocht in ons verblijf. Van tijd tot tijd bliezen krachtige luchtstroomen mijne haren onder een eigenaardig gefluister door elkander over het hoofdkussen.

Het gelijkmatige gedruppel van den regen deed een rythmus ontstaan dat op pijnlijke wijze mijne opmerkzaamheid in beslag nam. Langzamerhand vond dit rythmus een weerklank in mijn hoofd, waarin het zich tot een echo van Robert's spreekwoord maakte: ‘kleine - niet - eert - groote - niet - weerd, - kleine - niet - eert - groote - niet - weerd’. De windvlagen tusschen de regendruppelen bewerkten dat het tempo van de in gedachten uitgesproken woorden haastig versneld, of op eene tartende manier vertraagd werd.

Het hielp niet of ik al boos werd op de hardnekkigheid waarmede mijn geest dat geluid met die woorden verbond!

Het hielp niet, of ik de zaak van eene ernstige zijde beschouwde! Het hielp niet of ik de talrijke gevallen op den voorgrond stelde, waarin verachters van het kleine tot de grootste rijkdommen en schatten waren geraakt! Het hielp niet of ik al sentimenteel stil stond bij de beschouwing, dat juist door vermijding van het geringe en kleine, de grond gelegd kan worden voor veel groots en schoons! Het hielp niet of ik de onjuistheid en de verkeerde aanwending dezer spreuk op onzen toestand in overweging nam - wij wilden toch het groote nog niet waard zijn - de groote rust was immers de eeuwige rust - dat alles vermocht de hardnekkige herhaling van dit eentonige vonnis niet te verhinderen.

Er bleef niets anders over dan willoos te berusten, en juist had een dikke druppel het woord ‘groote’ geaccentueerd, toen eene andere pijnlijke gedachte, die mij sedert eenige minuten door het hoofd spookte, een meer bepaalden vorm aannam en mij geene rust meer liet.

Hoe stil mijne kamaraden waren! - Niet het minste geluid verried hunne tegenwoordigheid! - Waren zij er wel eens? - - Wat belette mij te vermoeden dat zij door binnengeslopen marodeurs vermoord waren? - - Vermoord in hun slaap! - De zaak was volkomen uitvoerbaar! Daarop de langzame tred van de schildwacht daarbuiten hoorende, moest ik lachen over mijne eigene sombere gedachten.

Herhaaldelijk was ik ingesluimerd, maar telkens weer ontwaakte ik op den drempel der vergetelheid. - En wat was dat voor eene nieuwe phantasie die mij verontrustte, of was het een snelle droom! Ik zocht Alten te vergeefs in een groot en donker woud. - Ik kon hem niet vinden; met elke seconde vermeerderde mijn doodsangst; met elke seconde klonk het naderende oorlogsgeschreeuw der Atjehers duidelijker, het in cadens dreunende Ill-Allah! Ill-Allah! - En overal tusschen struiken en bladeren blikten mij groote, glanslooze, gebroken oogen aan, overal kwamen naakte, verstijfde armen uit het groen te voorschijn, lijkkleurige armen met krampachtig vertrokken vingers - zulke armen zag ik dikwerf op het slagveld!

Op eens rees ik overeind met het gevoel dat iemand naast mij stond en greep naar mijne pistolen. - Het was Alten.

‘Ik kan niet slapen’ - zeide hij - ‘en ik moet u spreken. Gij behoeft geen licht aan te steken; wat ik te zeggen

heb, kunt ge ook zoo hooren. - Ik wil deze gelegenheid aangrijpen, want misschien komt er zoo eene niet licht weerom. Een voorgevoel dat ik te vergeefs getracht heb te overwinnen, zegt mij dat het eerstkomende treffen voor mij noodlottig zal zijn - - - en daarom kameraad moet ik u om een dienst verzoeken.'

Het was mij bij deze mededeeling zonderling te moede geworden, want ook ik had reeds herhaaldelijk gepoogd een dergelijk voorgevoel ten zijnen opzichte van mij af te schudden - eene hersenschim zooals het mij voorkwam, door droomen veroorzaakt.

Ik had intusschen het eindje kaars aangestoken. De onrustig weifelende vlam verlichtte plotseling Altens gelaat, een gezicht zoo spookachtig bleek, zoo vol bangen twijfel en hopelooze voorgevoelens, dat een oneindig medelijden mij in de ziel greep.

'Voor 't geval dat mij iets mocht overkomen' - vervolgde hij - 'zoudt ge dan zoo goed willen zijn, de in dezen brief vervatte aanwijzingen te volgen? Het zal u weinig moeite geven. Eene som gelds is bij de Java-bank voor hem gedeponeerd.... en als ge wilt, van tijd tot tijd eens naar hem omzien....'

Ik begreep hem; hij sprak van zijn onwettigen zoon, een kleinen aardigen jongen, dien hij afgodisch liefhad.

Ziet ge, hij zal zoo alleen staan in de wereld.... maar als ge wildet.. nu en dan... Zijne eigenaardig holle en diepbewogen stem, die allengs in een heesch fluisteren overging, verried de bijna bovenmenschelijke inspanning, waarmede hij zijne tranen trachtte terug te houden.

Ook mij was het, alsof mij de keel werd toegesnoerd, toen ik zag hoe de dappere geene gedachte, geen woord voor zich zelven overhad, hoe geheel zijne ziel slechts bij den kleine was.

'Het is misschien zot van mij, maar ik kan het niet helpen,' - vervolgde hij, als wilde hij zijne ontroering verontschuldigen, - 'maar het hart breekt mij bij de gedachte dat de arme jongen, nog zoo teer en hulpbehoevend.... alleen en verlaten....'

Ik greep zijne beide handen, ik beloofde hem alles en zocht hem gerust te stellen.

In de nachtelijke stilte werd thans het geluid van marcheerende troepen hoorbaar, - het was twee uur.

Wij traden naar buiten.

De regen viel nog steeds op dezelfde eentonige, naargeestige wijze.

Geen ster schitterde aan den donkeren hemel, slechts de water- en modderplassen op den doorweekten grond, weerkaatsten hier en daar het weifelende licht van eenige dievenlantaarns. In de duisternis ontmoette men, op gelijke afstanden van elkander, donkere massa's, somber en stil, zonder beweging, zonder geluid, die men eerst bij 't aanraken herkende: het waren de detachementen, aangewezen voor de hinderlagen en sluippatrouilles van dien nacht.

Wij haalden onze orders. Mijne opdracht luidde om den westelijken kratonwal te besluipen ten einde een daarvoor staand hoog huis, dat eerst dien morgen in het weggeschoten gebladerte zichtbaar was geworden, en waaruit de vijand onze stelling met vrucht beschoot, te verbranden, en zooveel mogelijk verliezen te vermijden.

Gefluisterde bevelen gaan van mond tot mond, de donkere massa's zetten zich in beweging - wij marcheeren af. De weifelende lantaarnlichtjes zijn verdwenen, diepe duisternis omgeeft ons.

Alten heeft zijne zelfbeheersching volkomen teruggekregen; bijna opgewekt klinken zijne gefluisterde opmerkingen over onzen tocht, terwijl wij beiden aan het hoofd der troepen den weg zoeken.

Het is eene zonderlinge gewaarwording, dat indringen in 's vijands land met slechts dertig man, dat doordringen in het gevaarlijke, tot nog toe slechts uit eene veilige stelling bespiedde terrein met zijn geheimzinnig dak van golvend gebladerte en groen, - dat voorwaarts sluipen in duisternis en stilte, waarin bij elke schrede het gevoel van verlaten zijn, van alleen staan in het onbekende grooter wordt, - het gevoel van verdwaald en verloren zijn in de groote ruimte, omringd door duizende gevaren en zonder kans op ondersteuning of hulp; - het is eene gewaarwording als bevinden wij ons hulpeloos ergens buiten de aarde in het wereldruim, op eene vreemde planeet.

Geen kleppend ledergoed, geen wapengerinkel verraadt onze aanwezigheid, wij hooren onszelven bijna niet, zwijgend en zonder gedruisch, als donkere spoken, dringen wij, op het kompas af, langzaam en voorzichtig al dieper en dieper onder het

stille gebladerte, de tastbare duisternis in, - een sergeant en twee man als spits, snuffelen vooruit.

Een doodsch zwijgen omringt ons; slechts nu en dan valt er een regendruppel, zwaarder dan de anderen, van tak tot tak naar beneden... en alles is zoo stil - zoo stil!

'Psst!' - 'Halt!' - 'Wat is dat?' -

'Een wilde kat, luitenant!' klinkt het gefluisterd antwoord.

'Voorwaarts!' - Een tijd lang dringen wij voorzichtig verder, bukkende en sluipende onder en door de struiken.

Daar stooten wij weer op de stilstaande spits.

'Halt!'... 'Stilte!'... 'Wat is het?'...

'Wij kunnen niet verder, luitenant, eene zware doornhaag met verhakking staat voor ons,' fluistert het terug. Als honden die een spoor volgen, snuffelen wij langs deze hindernis om ergens een doortocht te zoeken. - Gevonden, een poortje van hekwerk!

'Vooruit!' - Man voor man, dikwerf op handen en voeten door den modder kruipend en nu en dan met het hoofd voorover in een kuil vallend, sluipen wij naar binnen.

'Stil!'... 'Verzamelen'... 'Wat is dat?'...

Lange halt... het is niets...: 'Vooruit weer'. - 'Voorzichtig.' - 'Goed uitkijken!'

- - 'Meijer moet niet zoo kuchen!'... 'Langzaam!'... 'Blijf gesloten!'....

Wij zijn, of liever vallen plotseling in een hol en diep uitgesneden voetpad.

'Halt!'... 'Stilte!'... 'Laat die modder maar zitten'... 'Sergeant Wouter!'

'Present luitenant!' zegt deze... 'Schreeuw toch niet zoo kerel!'.... Eene donkere gedaante dringt zich tegen mij aan en fluistert nog eens: 'present luitenant.'

'Neem twee man en sluip een honderd pas ver langs dit pad en zie waar het heen leidt.'

De sergeant is weg. Diepe stilte allerwege, alleen verbroken door het zachte druppelen van den regen op het gebladerte.

- Wat die sergeant toch lang wegblijft! - Plotselijk dringen de soldaten zich met geveld geweer rug aan rug op een hoop. - 'Daar is iets luitenant! - daar vlak voor ons!' en eene gedempte stem voegt er op een van schrik hollen toon aan toe: 'Ze kruipen door de struiken!'

‘Stilte, wees toch bedaard, het is immers de sergeant maar!’ Een zacht gekicher doet zich hooren. De sergeant staat thans naast mij en rapporteert dat de weg naar een karbouwenstal leidt, en dat dicht daarachter het gezochte huis ligt - hij had menschenstemmen gehoord.

‘Rechts uit de flank, marsch!’ klinkt het gefluisterd kommando - Alten en ik voorop, de revolver in de vuist.

‘Voorzichtig volgen, daarachter!’.... ‘Wouter, hoest niet zoo!’... ‘Psst!’... ‘Halt!’

Dicht voor ons doemt tegen de flauw schemerende hemelvlakte een laag gebouw op - de karbouwenstal.

Ik kruip vooruit. - ‘Wat is dat?’ Een bamboepagger! - Wij beiden klouteren er over heen. Elk oogenblik kan ons een kogel in de ribben zitten - de vijand kan ons bemerkt hebben en zich opzettelijk stilhouden om ons in de val te lokken. Daar kraakt iets! Ik zit boven op de spitse bamboestijlen vast! Het gelukt mij vrij te komen. De soldaten krabbelen ons achterna. Wij zijn er allen over!.... Geen vijand! Achter de open stalloods zien wij duidelijk het groote huis, het doel van onzen tocht, somber en zwijgend; maar alles blijft stil. Wij sluipen allen onder het lage dak van den stal en zien ons zelven niet meer. De ademlooze stilte wordt bijna benauwend. Men hoort het horloge in de borstzak tikken. Alten fluistert mij toe, dat hij de witte mieren in 's lands kas te Batavia aan het zilvergeld hoort knabbelen[1)]. Aan de andere zijde van de loods verzamel ik mijne manschappen.

Aller oogen zijn op het donkere huis vóór ons gericht, van waar men met elke seconde met een jacht kogels denkt begroet te worden. Voor een oogenblik treed de smalle sikkel der maan uit de vliegende wolken te voorschijn. Ik zie sergeant Wouter en een paar soldaten naast mij staan. Hunne gezichten zijn vaalbleek en drukken angstig gespannen verwachting uit.

Slechts de eerste oogenblikken zijn de ergste. Nu er nog altijd geen vuur komt, terwijl wij toch in het maanlicht zichtbaar zijn, geloof ik niet meer dat het huis bezet is.

1) Men herinnert zich de bekende geruchtmakende afschrijving van een groot tekort, op deze wijze gemotiveerd.

‘Luitenant!’ - fluistert de sergeant, - ‘daar zijn Atjehers dicht vóór ons!’

‘Onzin Wouter, die stemmen komen uit den Kratou, 's nachts hoort men ver.’

Ik ben echter lang zoo gerust niet als ik wil doen voorkomen.

Nu vooruit op het huis af. Langzaam, met geveld geweer, gebukt en halfkruipend dringen wij voorwaarts. - ‘Halt! - Stil!’

Het huis staat op palen van meer dan manshoogte. Nergens een ladder. Wij kruipen er onder. Alles is donker, stil en gesloten daarboven. Zou het werkelijk verlaten zijn?

In den Kraton hooren wij een haan zijn belangelooze verrukking over den naderenden dag ontboezemen; andere hanen antwoorden hem, telkens op grooteren afstand, totdat hun geluid in de verte wegsterft. Eene lange stilte volgt wederom, terwijl ik den omtrek laat doorzoeken.

Nat en koud hunkeren wij inmiddels bij elkander; - met stomme berusting laten de in een kring opgestelde wachtposten zich natregenen. De patrouille komt terug, zij heeft een als ladder uitgehouwen boomstam in de struiken verstopt gevonden. Wij zijn thans zeker dat het huis verlaten is.

Paff! - sssjit! - Een kogel slaat door het gebladerte, - denkelijk een schot uit den Kraton om aan te toonen dat men waakzaam is.

Vragend wordt er rondgefluisterd of iemand gekwest is. - Neen! - Nu is er geen tijd meer te verliezen. Ik stel mij met een gedeelte mijner soldaten naar de Kratonzijde op, tot dekking der branders, en geef eon korporaal last met een paar man omhoog te klimmen en de boel met zunders in brand te steken. Zonder het minste gerucht te maken, klouteren zij als katten tegen de stijlen op en verdwijnen in de duisternis daarboven.

Het zacht ruischen van den regen heeft opgehouden, slechts nu en dan valt een zware droppel van blad tot blad.

Daar stijgt een grasgroene vuurpijl in den nacht omhoog, misschien uit de belegeringsbatterij; iets verder een roode. En toch is alles zoo stil, zoo stil....

Nog altijd geen vuurschijn! Wat duurt dat lang!

Op een afstand voor ons hooren wij thans duidelijk ver-

scheidene stemmen. Het is de vijand, die aan de bressen in zijne wallen werkt.

Brandt dat huis dan nooit?!

Een donderende knal verbreekt eensklaps het doodsche zwijgen, en in hooge vurige bogen zien wij eene granaat uit de bresbatterij door den nachtelijken hemel vliegen, een vuurstraal achter zich aan. Daarop volgt in de verte eene doffe ontploffing. Het is het projectiel dat in den Kraton springt.

En alles is weer even stil als voorheen.

Op dit oogenblik ontstaat er eene heftige beweging in de struiken links van ons.

Onwillekeurig dringen de soldaten tegen elkander. Het houdt op!

Eindelijk breekt thans achter ons de vuurschijn uit!

- Knister, knaster!....

Waar of Alten toch is? - Hij was daareven nog bij mij! - 'Waar is de luitenant Alten?'

'Ik weet het niet luitenant!'

Het wordt lichter achter ons!

'Alten! Alten!' - Geen antwoord! - Eene doodelijke angst overvalt mij.

'Vooruit!' roep ik mijne soldaten toe, en ijl, alle voorzichtigheid vergetende, naar de plek waar daar even het gedruisch ontstond.

'Alten! Alten!' - Wij struikelen over iemand! Groote God! het is Alten, zwaar gewond en stervende!

Het duizelde in mijn hoofd, een oogenblik was ik als versteend van schik.

'Nu reeds?!' riep ik in vertwijfeling.

'Breng mij weg!' - kermt hij. - Hij wijst op iets naast hem. Daar ligt nog iemand!

Een onzer soldaten - maar dood, morsdood, met gekloofden schedel!

'Er waren vijf kerels' - kreunt Alten - 'ze overvielen ons plotseling.'

En achter ons thans een groote vlam. Wij zijn allen daghelder verlicht!

- Knister - knaster!

Pafff! - Pafff! - sssjit! - sssjit! - de kogels fluiten om ons heen.

‘Terug!’ - kommandeer ik - ‘draag den luitenant vooruit! - Vlug!’

Paff - paff - paff! - de schoten volgen elkander sneller - de vijand weet wat er gaande is. Twee mijner manschappen zinken getroffen neer.

‘Neemt hen op! - Vooruit! In *die* richting! Niet in de richting van het bivak!’

De kogels fluiten al dichter, en achter ons, bij de loeiende en krakende vlammenzee van het brandende huis hooren wij het krijgsgegil van den vijand. Men zet ons na!

‘Halt! - formeert carré! - Stilte! - Niet schieten!’

Ze schijnen ons te zoeken. - ‘Vooruit weer! - en vlug thans!’

Als verraste roovers of vervolgde bandieten, zoo snel sluipen en springen mijne soldaten door het donkere natte woud, de gekwetsten in hun midden dragende....

Ik herinner mij weinig meer van deze wilde nachtelijken jacht, met den vijand op onze hielen. Ik hielp Alten dragen - mijne gedachten waren herhaaldelijk één kort gebed, ééne smeekende bede tot God: ‘Laat hem nog niet sterven, - hij is immers mijn eenige, beste vriend!’

Wij hadden een grooten boog doorloopen om niet in den vuurlijn van den vijand te komen, die als razend onzen vermeenden terugtochtsweg beschoot en kwamen nu op eene kleine, vierkante, door heggen omzoomde, grasvlakte, een tamelijk veilige plek. Hier liet ik halt houden, - wij waren uitgeput!

Het was licht geworden in de toppen boven ons.

Op den doorweekten grond beginnen kleine waterplassen zich licht rood te kleuren in den weerschijn van het aan de wolkenranden gloeiende morgenrood; een grijs schemerlicht begint boomen en struiken van elkander te scheiden.

Het dichtgevlochten baldakijn van groen wiegt zacht heen en weer bij de eerste morgenzuchtjes, en eenige dorre blaadjes, uit het ineengestrengeld loofdak zich afscheidend, fladderen, geruischloos zwevend, ter aarde.

Terwijl de soldaten een brancard vlechten uit takken, kniel ik bij Alten neder en giet hem eenige druppelen wijn in den krampachtig vertrokken mond. Hij poogt te spreken, maar zijn

hevig zwoegende borst laat slechts een rochelend fluisteren hooren. Dan houd ik zijn hoofd, dan houd ik zijne armen vast; ik betast hem, ik streel hem, ik weet niet wat ik doen moet, ik weet niet wat ik doen wil; eene doffe vertwijfeling maakt zich van mij meester. Eindelijk grijp ik zijne handen en leg er mijn voorhoofd op, terwijl ik onophoudelijk mompel: ‘laat hem nog niet sterven!... laat hem nog niet sterven!’

Over zijn gezicht zweeft iets als matte dwaallichtjes; er glijdt iets overheen als de schaduw van een vliegenden vogel; de pijnlijk verwrongen trekken ontspannen zich, er komt iets als een glimlach op zijn gelaat; zijne ademhaling is nauwelijks hoorbaar - hij schijnt te slapen.

Zijne hand ligt nog altijd in de mijne. Eene overweldigende vermoeidheid en uitputting overvalt mij. De vele veldwachten, de groote inspanning, het dagen lang liggen in 't natte gras eu in de modder, de vele indrukken der laatste dagen, de tocht van dezen nacht... mijn hoofd zinkt voorover - ik sluit de oogen...

...Eensklaps schrik ik op - ik kan geen minuut geslapen hebben. De soldaten staan meewarig zwijgend in een kring rondom ons. Alten's hand ligt nog in de mijne. ‘Alten! Alten!’ roep ik. Hij hoort mij niet meer, hij ziet mij niet meer. Zijn gelaat is naar mij toegekeerd. Het is aschgrauw! Hij hijgt en rochelt in den laatsten doodsstrijd. De sombere, strakke trekken spreken van eenen moeielijken gang; zij spreken reeds van den onbekenden langen nacht!

De in al haar luister oprijzende zon hulde ons in een gouden nevel; fonkelend en schitterend gleden de lange lichtstralen door het gebladerte en dansten als spelende lichtloovertjes om ons heen in het gras; alles sidderde en trilde onder den kus hunner bezielende warmte, alles sprak van wederopstanding en van nieuw leven... maar mijn arme kameraad, mijn eenige vriend lag in mijne armen te sterven!...

- En in den gouden nevel stegen de aromatische geuren op van duizenden welriekende kruiden en planten, - geuren zoo doordringend in de tooverachtige morgenschemering, dat zij het gevoel van het nieuwe, van eene maagdelijke schepping opwekten, een gevoel als ware de aarde gedurende den regennacht op nieuw geschapen, als ware zij zoo pas frisch uit de hand des

Scheppers te voorschijn gekomen, nog niet ontwijd, nog vrij van zonde en kommer, vrij van smart en tranen!

En de lichte vlinders fladderden door het groen; al de palmenkronen ruischten en fluisterden in den morgenwind; al de vogelen hieven een loflied aan; al het licht, al de beweging, al het leven van den dag ontwaakte, jubelend en juichend in hunne nieuwe wording, alsof iets als leed en zorg, als lijden en sterven volstrekt niet bestond in de wereld!

Maar tusschen dat alles, op het dauwvochtige gras, op den grond, dien hij met zijn bloed had gedrenkt, lag mijn arme vriend, dood en koud, met krampachtig verwrongen trekken, met verstijfde en gekromde vingers, mijne hand in de zijne geklemd, en de wijdgeopende oogen starende in den blauwen morgenhemel, zooals - - zooals in mijn droom van dien nacht!

W. JAEGER.

Anglomanie.

Een ware Anglomanie schijnt in de laatste jaren geheel Europa te bevangen. In welke groote stad van het vaste land men tegenwoordig komt, overal vindt men Engelsche modes en Engelsche manieren en Engelsche gebruiken en Engelsche spelen en Engelsche boeken, ja tot Engelsche muziek toe, wat zeker al 't meest bevreemdend is. En zelfs de Engelsche taal dreigt het Fransch als wereldtaal te verdringen, en niet alleen in de koloniën, maar ook in de oude landen van Europa het burgerrecht, zoowel in de groote gezelschappen als in de handelskringen, te vermeesteren.

Zonderling inderdaad dat die nabootsing, welke altijd een gebrek aan zelfstandigheid verraadt, juist den Engelschman ten goede komt, die zeker minder dan iemand anders ter wereld ooit iets van een ander zal overnemen. Niet alleen zelfstandig te zijn, maar liefst zelfs afwijkende van een ieder, is zijn trots en zijn begeerte. Wel verre van door voorkomendheid den vreemdeling te winnen en toenadering tot hem te wenschen, zal hij hem veeleer door hoogheid en zelfgenoegzaamheid afstooten.

Toch vindt die zoo zelfstandige en zich isoleerende natie bij de andere volken navolging, en de Brit, die niets hooger kent dan zichzelf, juist hij is het ideaal van bijna geheel de wereld!

Nu heeft die navolging zeker ook zijn goede zijde, wanneer daardoor het betere, het minder goede doet wijken. En de Brit heeft veel eigenaardig goeds, wat anderen wel van hem mogen overnemen. Natuurlijk mag daarbij zelfs niet gedacht worden aan sommige van hem overgenomen gewoonten en gebruiken in het dagelijksche leven of in onze kleeding, want dat zijn

beuzelingen en eenvoudig voorbijgaande grillen der mode. Met groote stappen en gebogen knietjes te loopen, of door het blijkbaar tengere handje te leggen op den waarschijnlijk stevigen arm der haast in mannenpak gestoken jonge dame, en zich dus ook al op de openbare straat te laten leiden door het zwakkere geslacht, daardoor worden onze hedendaagsche heertjes nog geen kloeke John Bull. Overdreven als de Brit in alles is, nooit maat kennende noch willende houden, is die anders zoo krachtige persoonlijkheid ook soms een verwijfder modegek dan de meest behaagzieke Parijzenaar zelfs. Maar naast dat laffe straatvertoon, wat velen het woord bloedeloos en moedeloos op de lippen brengt, is diezelfde man dikwijls de meest onvermoeide en hartstochtelijke deelnemer in alle mannelijke spelen op het open veld. En die man van dat pas nog schijnbaar zoo tengere handje toont dan een zoo gespierde vuist en krachtige arm te bezitten, als hij raket en kolf en roeispaan of bal weet te gebruiken, dat alle gedachte aan zwakheid of moedeloosheid wegvalt.

Heilzaam werkt die invloed van den Engelschen sportliefhebber ook bij ons te lande, want ze geeft gezonde lichamen, evenzeer als de invloed der Engelsche literatuur onder ons een gezonde genoemd mag worden, vooral sedert de fantasie der Fransche schrijvers zoo beperkt schijnt te zijn, dat zij buiten afwijkingen van het huwelijk, blijkbaar geen onderwerp meer kunnen vinden voor hun pen.

Maar waarin de Engelschman wel degelijk navolging onder ons verdient te vinden, dat is in zijne haast slaafsche liefde en gehechtheid aan zijn geboorteland. Daarin is hij éénig. Iets anders te zijn dan Engelschman acht hij niet eenvoudig ongewenscht, maar onmogelijk, kortweg ondenkbaar zelfs. Men zal allicht beweren dat zulks ook het geval is met den Franschman en in de laatste jaren ook met den Duitscher, maar het verschil daarin tusschen hen is toch groot. Bij den Franschman vindt men meer zelfzuchtigheid, en te vergeefs zoekt men bij hem die alles overheerschende bereidwilligheid om, ter wille van de grootheid en welvaart van het eigen land, alle eigenliefde ten offer te brengen, zoodat de belangen en begeerten van den enkelen burger wijken zoodra 's lands algemeen belang dat eischt. En de Duitscher is en blijft te veel wereldburger dan dat hij, zoo als de Engelschman, die nooit in het vreemde land dan gedwongen blijven zal, onmiddellijk naar het moederland

terug zou keeren, zoodra de voorspoed in den vreemde hem daartoe in staat mocht stellen. De trots op de overmacht, welke Duitschland in de laatste jaren op het staatkundig gebied veroverd heeft, werkt krachtiger op den Duitscher van onzen tijd dan zijn gevoel dat alleen in het Vaderland geluk voor hem te vinden zou zijn, hetgeen den Brit als ingeschapen is.

Ongetwijfeld geeft die blinde liefde voor het geboorteland aanleiding tot eenzijdigheid en geringschatting van den vreemdeling. Vooral de burger van den kleinen staat ondervindt dat gedurig. Waar de een overal fier het hoofd kan opsteken, zeker zijnde dat elke schending van zijn persoon of goed onmiddellijk gewroken zal worden door zijne regeering, gevoelt de ander al dadelijk bij 't overschrijden der grenzen, waar zijn eigene taal reeds voor niemand verstaanbaar is, dat hij al spoedig zal opgaan in die millioenen vreemden in wier midden hij zich niet ook door zijn nationaliteit, maar enkel en alleen door zijn persoon een weg zal kunnen openen.

Vooral wij Nederlanders gevoelen dat bezwaar in het buitenland. Belg en Zwitser spreken ook in 't eigen land Fransch, en Deen en Noorman bijna allen Duitsch, en staan dus niet zoo hulpeloos in den vreemde als wij, niet zoo alleen. Meer dan zij loopen wij dus gevaar onze nationaliteit te verliezen, althans meer op te gaan in de vreemde natie waaronder wij, zij 't ook maar tijdelijk, leven en werken en misschien tot voorspoed geraken, en om ons nooit meer zoo volbloed Nederlander te gevoelen als wij ons later weder in het geboorteland vestigen. Brit en Franschman en Duitscher blijven aan hun taal en gewoonten en in hun omgang aan den landgenoot getrouw, waar ter wereld zij zich ook bevinden, handhaven dus overal hun nationaliteit, maar wij kunnen dat niet, ook reeds om het hoogst gering aantal onzer eigene bevolking.

Maar juist dat gevaar moet ons des te omzichtiger maken overal te blijven wat wij, van huis af, waren. Klein in grondgebied en klein in aantal waren wij altijd, maar waarlijk niet altijd ook klein in 't gevoel van eigen kracht. Dwaas zou 't zijn, thans weer te droomen van een machtvertoon als wij twee en drie eeuwen geleden konden ontwikkelen. Zijn wij Nederlanders nu anders dan toen, ook geheel de wereld is nu anders. Alle landen waren toen kleiner, althans minder bekend en bewoond dan thans. En tegenover die kleinere geheele wereld

van vroeger, was dus destijds ons sedert onveranderd gebleven landje, evenzeer grooter. Wij konden toen dus ook grooter macht ontwikkelen, en onze vaderen toenmaals in den vreemde dus even fier het hoofd opsteken als thans Brit en Franschman en Duitscher dat overal wagen. Daarom zou 't van ons ouverstandig zijn, als wij ons tegenwoordig inbeeldden even groot en machtig gebleven te zijn als vroeger, en onbillijk ware 't van anderen, ons en onze toestanden te blijven afmeten naar de grootere natiën rondom ons.

Maar nog dwazer ja ergerlijk zou 't zijn, als bij ons dat besef onzer mindere grootheid dan de vroegere, ontaardde in een gevoel van kleinheid, ja van onmacht allicht. Dwaas, omdat wij bij al onze minderheid, nog altijd kunnen roemen op een welvaart in 't eigen land die te grooter is, naarmate ze meer dan elders, algemeen is verdeeld. Als wij niet kunnen pronken met de reusachtige fortuinen van den adel en den handel en de nijverheid als het rijke Engeland, zoo behoeven wij ons evenmin te schamen over een armoede als aldaar gevonden wordt, waarvan alleen het aanschouwen de grootte kan doen beseffen. Een hoofdstad als waarop Frankrijk trots kan zijn, vermogen wij niet aan te wijzen. Maar evenzeer zal ongetwijfeld de Nederlander de minst gerechtigde zijn luid te klagen over den invloed eener enkele groote stad in zijn land, die niet alleen, als Parijs, de zeden en gewoonten en denkbeelden van geheel het rijk overheerscht, maar ook in het staatkundige alles beslist. En eer ook onze ingezetenen jaar aan jaar bij groote massas uit het eigen land moeten vluchten omdat broodsgebrek hen daartoe noodzaakt, zoo als nu al sints lengte van jaren in Duitschland het geval was en blijft, moet onze natie nog heel wat afnemen in welvaart en gelegenheid tot arbeid.

En naast de dwaasheid van dat gevoel van zwakheid zou 't ergerlijk zijn indien onze natie daaraan toegaf, omdat wij nog altijd bezittingen in Oost en West hebben die zoo groot en nog zoo ongebruikt zijn, dat ze terecht de wangunst van alle onze naburen blijven wekken. Heer en meester te zijn over zulke rijke landen en zich dan nog klein en zwak te gevoelen, ware eenvoudig de bekentenis af te leggen niet meer bij machte te zijn om het goed der vaderen - want daarvan is onze rijkdom nog maar het kleine deel waarin wij ons wisten te handhaven - waardig te beheeren. Wijs is 't, als wij de dwaasheid inzien ons nog even machtig en groot te rekenen als

voor enkele eeuwen. Want zelfkennis is ook macht, omdat men daardoor het bereikbare tracht te verkrijgen, maar het daarboven liggende vermijdt. Bloedeloos noch moedeloos zijn wij, en hij die groote woorden op kleine zaken toepast zoeke ernstiger onderwerpen als hij behoefte heeft zich te ergeren, dan voorbijgaande modegrillen. Laten wij liever dan bij die kleingeestigen, ter schole gaan bij een man als Motley die, zoo 't ook al overdreven zij dat hij Holland een geschiedenis gegeven heeft, zoo als zijn lofredenaar beweerde, toch aan ons volk in den vreemde weer een kroon opzet waaronder wij fier de oogen mogen laten rondgaan, als hij in zijne ‘Correspondence’ van ons getuigt: ‘The Dutch have certainly done many great things. They have had to contend with two of the mightiest powers in the world, the Ocean and Spanish tyranny, and they have conquered both.’

Gaan wij de verschijnselen der laatste jaren na, dan zien wij dat in alle landen van Europa de middelen van bestaan beginnen te ontbreken. Men moge beweren dat tegenwoordig de eischen van een ieder ook grooter zijn dan vroeger, maar vergete evenmin dat wetenschap en kennis de middelen om dat meerdere deelachtig te worden, ook onder het bereik van een oneindig grooter aantal menschen gebracht hebben. Intusschen is 't gebleken, dat, hoe onmisbaar het onderwijs voor elken stand der maatschappij ook zijn moge, in het gebrek daaraan nog niet de eenige reden van het gemis aan een voldoend bestaan voor velen, te vinden is. Onderwijs het eenig en onfeilbaar geneesmiddel van alle maatschappelijke kwalen te noemen, die oude machtspreuk van nog niet lang vervlogen dagen, zal thans wel niet meer gehoord worden. Tot in de meest veelzijdige vormen toe wordt het onderwijs thans gelukkig voor alle klassen der maatschappij geopend, maar toch blijft de armoede bestaan, en ook zij vertoont zich thans in veelzijdiger vormen dan vroeger. Langen tijd was de arme meest ook onwetend, maar thans vindt ge hem, en waarlijk niet zelden ook, tot onder de zelfs hoogst wetenschappelijk ontwikkelden. Alleen door uitbreiding van onderwijs, maakt men de wereld dus evenmin welvarend als gelukkig. Maar is 't niet al een oud gezegde, dat de school wel voor de Universiteit opleidt, maar niet voor het leven?

Evenmin zou met het verdwijnen van zorgeloosheid en zedebederf, de armoede wijken. Alsof de rijke losbol en de

arme ‘Tugendheld’ zeldzaamheden zouden zijn! 't Is zoo gemakkelijk om aan deugd en ondeugd en aan onkunde en kennis, alle maatschappelijke toestanden toe te schrijven. Maar dat de gelegenheid tot arbeid een krachtig middel is om armoede te bestrijden, daaraan twijfelt wel niemand. En van dat besef blijken Engeland en Duitschland vooral diep doordrongen te zijn nu zij, meer dan ooit, in deze dagen alles aanwenden om de gelegenheid tot werkverschaffing uit te breiden. Schatten blijven zij besteden aan het onderwijs voor allen, terecht alleen deugdelijken arbeid van hem verwachtende die boven het stomme werktuig staat en, behalve lichamelijke, ook verstandelijke krachten op zijn werk toepast. Maar daarenboven zoeken zij het terrein van den arbeid te vergrooten. Niet hun taak voltooid achten zij 't, den arbeider ontwikkeld te hebben voor zijn bedrijf, ook dat bedrijf voor hem op te sporen, beschouwen zij thans als hun roeping. En dat niet alleen in het eigen land, in Duitschland eerst door het stelsel van bescherming en in Engeland juist door het lijnrecht tegenovergestelde systeem van handelsvrijheid, maar thans door beide landen vooral in den vreemde, in het nieuw gewonnen en verst afgelegen grondgebied. Nooit nog is geheel de wereld dan ook zoo bereisd en doorsnuffeld haast, als thans vooral door Engelschman en Duitscher het geval is. Waar men slechts de mogelijkheid onderstelt een tot dusver onontgonnen arbeidsveld te vinden en er vasten voet te zetten, om vandaar uit den landgenoot aan werk te helpen tot het vervaardigen van nijverheidsproducten welke dan geruild kunnen worden tegen de voortbrengselen van het nieuw ontdekte land, daar wordt die poging ook gewaagd. 't Schijnt bijna, dat echter alle lang nog onbekend gebleven plekken van den aardbodem, thans reeds in de handen overgegaan zijn van de strenge en machtige heeren die ze hebben weten te vinden. En dat deze het bezit er van op te hooge waarde stellen dan om er zelfs het medebezit van toe te staan aan den vreemdeling die een mededinger dreigt te worden, blijkt voortdurend. Of is 't niet een sprekend teeken van dat karakteristieke 't welk ik in onzen tijd meen te ontdekken, als wij een Bismarck thans als het hoogste staatsbeleid hooren noemen een koloniale politiek, van welke hij nog weinig jaren geleden niets wilde hooren? Eu om wat te verkrijgen? Waarlijk geen aardsch paradijs, geen land Kanaäns, overvloeiende

van melk en honing, noch een land als de Kaap de Goede Hoop of een Canada, onder welks gematigde luchtstreek en op welks vruchtbaren bodem ieder Duitscher even goed zijn handenarbeid drijven kan als thans in Amerika, maar een dorre streek grond onder Afrika's verzengende zon, en vanwaar het vruchtbaar achterland niet anders te bereiken is dan ten koste van meer menschen en meer goud dan er arbeiders werk kunnen vinden en er zilver kunnen winnen.

Maar van geheel den aardbodem is niets anders meer beschikbaar, en met dat minder begeerlijke heeft men zich dus wel tevreden te stellen, luidt het antwoord van den nuchteren Kanselier.

Alleen onbegeerlijke stukken van den aardbodem nog maar beschikbaar, hooren wij alzoo den Duitscher getuigen. En dat hooren wij Nederlanders, die nog elken vinger van onze hand kunnen zetten op de kaart van onze eigene bezittingen in Oost en West, eindelooze streken aanwijzende alwaar wij de sints eeuwen erkende heeren en meesters zijn en die niemand ons betwist. Wij hooren dat aan, en moeten dan toch wel tot de overtuiging komen bovenmate rijk en gezegend te zijn in het bezit van zulke over- en over- begeerlijke streken, als de Duitschers in onze dagen reeds het verwerpelijke toch tot elken prijs tracht te verkrijgen. Waarlijk, elk gevoel van kleinheid en armoede en zwakheid moet dan wel bij ons Nederlanders onmiddellijk wijken, en verdrongen worden door den drang om zelf de ons behoorende rijke mijnen van welvaart te ontginnen, eer machtiger natiën ze ons ontrooven.

Gelukkig kan 't getuigd worden, dat die overtuiging en die drang, ons in de laatste jaren ook wel degelijk doordringen. Onbillijk in de hoogste mate is hij, die dat niet erkent. Krachtig door onspoed, schijnt de koloniale crisis van het jaar 1884 ons gemaakt te hebben. Onbezorgd schenen wij toen de meest schoone toekomst te gemoet te gaan, en de dreigende onweerswolken bespeurden wij niet, zoodat de bui ons overviel en veel wegsleepte waarop wij onze verwachting gebouwd hadden. Maar 't moet erkend worden dat wij dien storm hebben weten te doorstaan en er eer krachten door hebben gewonnen dan verloren. Ware ons volk niet zoo krachtig geweest toen de regeering aarzelde en werkeloos bleef, menige kostbare landbouw-onderneming in onze koloniën, welke thans weer een bron van rijke voordeelen is of belooft te worden,

ware een puinhoop geworden en zou dat onherroepelijk gebleven zijn. En 't schijnt wel dat van die dagen van beproeving af aan de belangstelling voor onze koloniën is ontwaakt, en de moed om zijne kapitalen in de overzeesche bezittingen te beleggen grooter werd toen de herinnering aan de verliezen aldaar geleden nog versch bij een ieder in 't geheugen lag, dan in de lange jaren van ongestoorden voorspoed welke daaraan voorafgingen. Een tiental jaren geleden ware 't een ijdel pogen geweest voor menige onderneming op Java de gelden bijeen te brengen, welke thans geleidelijk toevloeien zoodra ze zelfs voor een reeks van proefnemingen, onder eenigszins gunstige voorteekenen, worden gevraagd. Gelukkig verschijnsel, wat veel goeds voor ons land en volk belooft.

Maar juist hier treedt de Brit weder op als een voorbeeld van navolging, meer dan waar 't zijne gebruiken en gewoonten en kleedij betreft. Waar de Engelschman zijn geld plaatst, daarheen brengt hij ook zijn hart over en zijn persoon volgt. Zijn huis, is en blijft zijn geboorteland, en daar wil hij zijne dagen eindigen, liefst ook zijne laatste levensjaren genieten, maar werken wil hij overal waar hij kans ziet dat met voordeel te doen. Niet als de Duitscher, vindt hij ook zijn huis overal waar 't hem goed gaat, niet als deze is hij een goed burger ook in het land der vreemdelingschap, integendeel, dat land blijft voor hem vreemd. Zijn werkplaats moge aan 't verste einde der aarde gelegen zijn, alleen op dat ééne eiland in Europa gevoelt hij zich te huis. Het groote voordeel daarvan is, dat de Engelschman overal zelf staat aan 't hoofd zijner ondernemingen, al zijn die aan het verste einde van den aardbodem gelegen. Doch slechts tijdelijk. Nauwelijks veroorloven de omstandigheden hem zijn terugkeer naar Oud-Engeland, of daar staat hij weer als de meest verstokte Britsche staatsburger die geen levensgenot kent dan in de politieke wereld van zijn land, en voor wien de eenige uitspanning de inspanning is, bij zijne mannelijke spelen. Andere, jongere landgenooten, hebben inmiddels zijn plaats ingenomen in dat verre land der verbanning haast, maar tijdelijk evenzeer, al naar de fortuin dat beslist. En zoo wint Engeland tal van burgers die er als mannen van ervaring de meest verwijderde ondernemingen van handel of landbouw zelf beheeren, en ze doen blijven tot een voortdurend vloeiende bron van inkomsten

voor Groot-Brittanje, dat voor de behoeften dier vreemde arbeiders zijn fabrieken doet werken, en zijn schepen en havens en markten beschikbaar stelt voor den overvoer en verkoop hunner producten.

Vreemd blijven die vreemde landen voor Engeland, maar toch zijn ze als een vergrooting van het Engelsch grondgebied. Engelsche mannen en Engelsche kapitalen maken er winsten, even alsof 't op Engelschen bodem geschiedde. En de Engelsche invloed en de Engelsche taal hebben alweer een nieuw terrein gevonden, terwijl Engelands handel en scheepvaart en nijverheid er nieuw leven en voorspoed wonnen.

't Is zoo, wanneer men 't den Engelschman tot een voordeel en een verdienste tevens wil aanrekenen, dat hij het elders gevestigde bedrijf blijft beheeren ook na zijn terugkeer in het moederland, dan kan ook de Nederlander daarop roemen. Maar alleen wat ons Oost-Indië betreft. Dankbaar moet 't als een gelukkig verschijnsel onder ons erkend worden dat tegenwoordig, en wel oneindig meer dan vroeger, aan 't hoofd van onze op Indië handeldrijvende kantoren bijna bij uitsluiting alleen personen staan, die onze koloniën, door een meestal langdurig en werkzaam verblijf aldaar, kennen. Daaraan is 't vooral te danken dat menig onheil is voorkomen, en menige goede zaak is tot stand gekomen en behouden. Vooral bij den uitvoerhandel is die persoonlijke kennis van land en volk wenschelijk, en onmisbaar mag die heeten waar 't cultuur-ondernemingen betreft. Indien toch iets hachelijk is, dan zijn 't die laatsten, want de loop daarvan wordt door zoovele omstandigheden beheerscht waar de planter machteloos tegenover staat, dat de man die het beheer voert wel volkomen voor zijn taak berekend moet zijn indien hij de nadeelen van die niet door hem af te weren rampen zal verminderen, en een geheelen ondergang van allicht veel goeds dat in gevaar gebracht is, voorkomen. Reusachtige winsten bij de eene, en reusachtige verliezen bij de andere onderneming, zonder dat aan 't hoofd der gelukkige alleen de puikste der puiken of aan dat der mislukte het uitschot der slechtsten stond bewijzen duidelijk, dat de goede of kwade loop eener cultuurzaak niet uitsluitend afhankelijk is van de kennis en het beleid van den beheerder. Natuurlijk dat elke zaak moet mislukken, wanneer de bestuurder geene dier beide eigenschappen bezit, maar evenzeer, dat ook zelfs het meest uitnemend beleid geene enkele cultuuronderneming

voor mislukking kan vrijwaren. En indien men 't mij toegeeft hoe gelukkig 't is dat tegenwoordig zoo vele ondernemingen op Java kunnen ondernomen worden, omdat het publiek er thans meer dan ooit de middelen voor beschikbaar stelt, dan is 't althans een waarborg voor de geldschieters dat niet kennis aan het beheer ontbreekt, nu zoo vele mannen onder ons dat in handen genomen hebben, die in Indië zelf de ervaring daarvoor hebben opgedaan. Hun bezit in ons midden, is inderdaad niet onder cijfers te brengen wat het voordeel betreft, terwijl hun voorlichting een nuttigen invloed heeft op onze openbare meening en ook op onze wetgeving. Want dat de belangen van onze Koloniën evenzeer de hoofdbelangen zijn van Nederland wordt gelukkig meer en meer onder ons erkend, al zijn onze volksvertegenwoordigers nog te blind voor datgeen wat hun verstand hun toch moest doen inzien, ook al tasten zij 't niet met hunne vingeren of zien 't niet met hunne oogen. Daarom is 't gelukkig, dat de stem der ervaring heden ten dage meer in onze Kamers gehoord wordt dan vroeger, en is 't te hopen dat ze aldaar meer dan tot dusverre een overwegenden invloed moge winnen, bescheidenheid en zelfkennis den mond sluitende van hen wier oordeel alleen berust op het beweren van anderen, soms nog daarenboven zeer wraakbare getuigen. Immers de tijd kán noch mág ja zál niet meer zoo veraf zijn, waarop door alle onze regeeringsmannen eindelijk gebroken zal worden met de reeds te lang zooveel onheil gebaard hebbende dwaling, dat de particuliere nijverheid voor onze Koloniën een kwaad is. Integendeel wordt 't hoog tijd dat juist onder hen, zij 't dan ook misschien onder geheel nieuwe mannen, juist die lijnrecht tegenovergestelde overtuiging post vatte, dat de particuliere nijverheid onmisbaar is voor Indië, en de eenige waarborg niet alleen voor den bloei, maar ook voor het behoud dier voor ons zoo onontbeerlijke bezitting. Of heeft de regee-rings-koffie-cultuur de inlanders soms rijk en tevreden gemaakt, en heeft dìe een uitbreiding verkregen als de productie in Brazilië? En heeft niet de suiker-cultuur juist onder particulier beleid een reusachtigen omvang genomen en millioenen loon jaarlijks aan de bevolking verstrekt? Maar dan volgt immers van zelf de vraag, of niet door de particulieren als te dwingen om ook onze buitenbezittingen in cultuur en dus tot ontwikkeling te brengen, aan den naam van vele dier nu nog onbekende streken

niet gemakkelijk diezelfde tooverachtige klank is bij te zetten, welke nu aan vele Nederlanders zoo weldadig in de ooren klinkt bij het noemen van Deli? Mislukkingen zijn bij die ondernemingen evenzeer te wachten, natuurlijk. Tegenover het ongekende voordeel hier, moet wel ginder een even ongekend nadeel soms overstaan. Waren de voordeelen overal even zeker en groot, weldra zou er natuurlijk elke duimbreed grond met zooveel goud door begeerige koopers belegd zijn, dat de voordeelen spoedig waren verdwenen. 't Is maar de vraag of, gegemiddeld, de winst ten slotte het verlies overtreft, en daarop heeft de ervaring immers reeds voor lang een toestemmend antwoord gegeven. Wordt de poging echter niet gewaagd, dan is ook natuurlijk nooit van welslagen sprake.

Maar bij het voordeel waarin ook wij ons verheugen, dat ervaren manuen hunne veraf gelegen ondernemingen hier te lande blijven beheeren, kon ik alleen spreken van onze grootste kolonie. En als ik op Engeland zie, dan bespeur ik aldaar datzelfde voorrecht evenzeer, maar ontdek dáar nog daarenboven, en dat ontbreekt ons hier, de aanwezigheid van tal van mannen die in andere dan de Engelsche koloniale landen werkzaam waren en ook met die vreemde gewesten, hun verkeer voortzetten in het Moederland. Daarin nu ligt het geheim van Engelands veelzijdig verkeer, een veelzijdigheid die ons ten eenenmale ontbreekt, en die toch onmisbaar voor ons is, indien onze goede ligging en onze ruime en veilige havens en onze naar emplooi zoekende kapitalen niet haast nutteloos, of althans slechts gedeeltelijk gebruikt en gewaardeerd zullen worden. Koloniën zijn onschatbaar voor een land; maar zullen scheepvaart en handel en nijverheid er bloeien, dan moeten ze er een ontwikkeling kunnen winnen waartoe eene enkele kolonie, zij 't zelfs een tweetal, nooit de voldoende bouwstoffen kan leveren.

't Is de eenzijdigheid van ons verkeer, waardoor onze havens en markten en fabrieken zich niet kunnen meten met die van onze naburen, zelfs die niet eens den naam van koloniale natiën kunnen dragen. En daarop wensch ik hier te wijzen.

Sla onze koloniale verslagen op, bij voorkeur die van andere havens en markten dan de zoodanige wier mededeelingen te dier plaatse totaal overbodig zijn omdat elk dagblad die reeds telken dage tijdiger vermeldt, en overal zal uw oog onaangenaam stuiten op de haast sedert jaren stereotype uitdruk-

king, dat de Nederlandsche handelaar aldaar onbekend is. En vooral van die plaatsen verneemt men de klacht, alwaar toch voor den Nederlandschen handel bouwstoffen in overvloed zijn. Maar onmiddellijk komt ook het hooge woord er uit, dat zonder stoomgemeenschap en dat nog wel in geregelden dienst, zoodanig verkeer onmogelijk is. Hoe echter geregeld een stoomlijn te onderhouden, wanneer de goederen voor de uit- en thuisvaarten eerst nog op grond van eenige, hoe ook allicht korte ondervinding, gezocht moeten worden? Daarenboven geven de regeeringen der groote natiën ruime geldelijke bijdragen aan die booten, en hoe zal de kleine natie 't dan tegen die mededinging kunnen volhouden, tenzij hare betrekkingen met dat vreemde land al van zeer grooten omvang zijn? En dat is alleen mogelijk, wanneer dezelfde kooplui op de beide uiteinden der lijn gevestigd zijn.

Dat nu is het geval met den Duitschen handelaar, op bijna alle markten van geheel de wereld, en met den Engelschen op alle groote middelpunten van verkeer. In elke handelsstad, waar ook, zijn Duitsche kooplui gevestigd, en in elke groote handelsplaats, Engelsche. Hollandsche handelshuizen in den vreemde, vindt men bijna uitsluitend in de Nederlandsche koloniën, en daar zijn nog soms de Engelsche de grootste, terwijl de Duitsche er de meest omvattende en veelzijdige zaken drijven. Dus zelfs daar waar wij ons eigenlijk als in ons eigen land moeten beschouwen, zijn soms de vreemdelingen in drukker verkeer met geheel de wereld dan wij. Geen wonder, want overal is hun eigen volk vertegenwoordigd, en het onze haast nergens buiten het moederland. Het onvermijdelijk gevolg daarvan is een eenzijdige scheepvaart en een eenzijdige handel in onze havens en op onze markten, terwijl onze nijverheid, voor zoover die niet zelve nieuwe kanalen in transatlantische gewesten zoekt, evenzeer beperkt is in haar werkkring. Levendig is ons scheepvaartverkeer met onze koloniën, en groot nog is onze handel in de producten van die gewesten, maar die bonte schakeering van de meest veelsoortige artikelen welke van alle zijden naar de eigenlijke wereldmarkten heenstroomen, zoodat de levendigheid die daar in het ééne heerscht er de stilte nauwelijks bemerkbaar maakt waarin tijdelijk het andere verkeert, ontbreekt bij ons. De koopers zoeken bij voorkeur die markt op, waar de verkoopers 't grootst in aantal zijn, en alles dagelijks

evenzeer in de meeste verscheidenheid is te koopen als te verkoopen. Men stelle zich de Nederlandsche markten vóór zonder den aanvoer der producten onzer koloniën, en onze volslagen afhankelijkheid daarvan zal sprekend uitkomen. Hoe overwegend groot is dus voor ons het behoud en de bloei dier gewesten, en hoe dringend noodig is 't dat onze volksvertegenwoordigers van dat feit doordrongen zijn bij de behandeling van wetten die wel het belang der schatkist trachten te bevorderen maar geen rekening houden met de belemmering of de bevordering der productie in onze overzeesche gewesten, waarvan weer de bloei onzer havens en marken en fabrieken afhangt. Een misgewas in Indië van tabak en koffie, vooral sedert onze fiscus de Javasuiker elders heen heeft gedreven, ware een nationale ramp voor Nederland. De eenzijdigheid van ons verkeer zou dan vooral door onze verlaten markten en doodsche havens spreken, en zich wreken.

Het wereldburgerschap van Brit en Duitscher, is den Nederlander thans vreemd.

Mannen van kenuis en doorzicht en geestkracht, hebben getracht in dat euvel te voorzien door onze Consulaire macht zoodanig te hervormen, dat zij onzen bedrijvigen als den weg wees naar die plaatsen waar vertier voor hen te vinden was, en waar andere natiën daarvan reeds de voordeelen trokken. Maar men weet 't, en ondervond 't weer kortelings bij de beraadslagingen in de Tweede Kamer, dat zij onze regeering niet voor hare toch zoo juiste voorstellen heeft kunnen winnen. En ik heb te dezer plaatste reeds in een vorig jaar zoo uitvoerig mijne denkbeelden daarover geuit, dat ik nu niet in herhaling zal vervallen.

Maar met des te meer ingenomenheid vestig ik daarom hier de aandacht op het gelukkig verschijnsel hetwelk zich sedert onder ons heeft opgedaan, dat thans particulieren die taak op zich genomen hebben. De vereeniging ‘Het Buitenland’, welker naam en doel zeker evenzeer algemeen onder ons bekend zullen zijn als ik vertrouw dat ieder bedrijvige hier te lande 't als zijn eereplicht beschouwen zal daartoe, althans gedelijk, mede te werken, wil op practische wijze tot uitvoering brengen, wat de consulaire macht op theoretische wijze zou bevorderen. Door Nederlandsche jongelui den weg naar het buitenland gemakkelijk te maken, ten einde zij zich

aldaar vestigen en de gemeenschap met hun vaderland tot stand brengen, wil zij ons volk dat vroegere wereldburgerschap weer doen herwinnen. Zal 't dezer vereeniging gelukken, gesteund als zij wordt, behalve door tal van belangstellenden ook door onze regeering, om allengs op verschillende uiteinden der wereld wachtposten voor onze nijverheid te vestigen? Natuurlijk kan alleen de toekomst op die vraag een antwoord geven. Maar haast ondenkbaar mag 't heeten, dat 't teleurstellend zijn zou. Immers als, ten spijt van de millioenen schats welke jaarlijks door ons volk gereedelijk worden opgebracht om het jongere geslacht met oneindig meer kundigheden te verrijken dan waarmede de ouderen van dagen hun levenstaak moesten beginnen, men velen van hen toch hoort weeklagen over de moeielijkheden om tegenwoordig een bestaan te vinden, dan ware, indien ook weer deze nieuwe poging om hen voort te helpen mislukken moest, onze toekomst inderdaad meer dan bedenkelijk.

Hoe benijdt ongetwijfeld menig bejaarde oudere het den jongere, dat hem zijn intrede in de wereld zoo gemakkelijk wordt gemaakt. En bij hoevelen van die ouderen zal ongetwijfeld de verzuchting rijzen hoe geheel anders thans zijn leven zou zijn, indien ook hem bij 't begin daarvan zulk een helpende en steunende hand ware toegestoken!

Maar in den kring van mijn betoog klemt meer de vraag, of wat meer Anglomanie onder ons ten aanzien van het wereldburgerschap, niet wel degelijk wenschelijk ware. Gevraagd wil ik 't hebben, of men zich voorstellen kan dat ook in Engeland zulke pogingen moeten aangewend worden om den jongen handelsman over te halen zich in den vreemde te vestigen? Mijn indruk is, dat 't daar te lande overbodig is. Al weet de jonge Engelschman veel minder dan wenschelijk en tegenwoordig noodig is, en al staat hij daarin achter bij zijn Nederlandschen tijdgenoot, toch is hij de meesten van hen vooruit in moed en geestkracht en ondernemingslust. Den drang en de prikkel van anderen heeft hij niet noodig, om zich elders dan in moederland en kolonie een zelfstandig bestaan te verschaffen. Hij wil vooruit in de wereld, want hij stelt hooge eischen aan het leven. Maar zelf wil hij zijn weg zoeken, en zelf de middelen vinden om die hooge eischen te bevredigen. Een sober bestaan, ook al leidt hem dat later tot meer welvaart, noemt hij geen leven. Liever dwaalt hij rusteloos geheel de wereld door, dan reeds met het

weinige tevreden te zijn. Onvoldaanheid prikkelt hem net zoo lang, totdat hij eindelijk ondervonden heeft dat de toekomst alleen aan den stoutmoedige behoort. Toegegeven dat hier soms overdrijving onder schuilt, maar erkend worde tevens dat alleen daardoor verklaard wordt, hoe in Engeland die groote rijkdom verkregen is welke nergens op het Vaste Land geëvenaard wordt.

Spottenderwijze heeft men wel eens beweerd dat ons land voor anker ligt, en wij er minder wonen dan dat wij er eigenlijk voortdurend aan boord gaan. Indien die aardigheid eens gedurende eenige jaren als een waarheid kon gelden van onze handelslui, zou dat nog zoo kwaad niet zijn. Reizen en trekken, en soms eenige jaren hier of daar in den vreemde voor anker liggen, maar ten slotte toch terugkeeren naar het vaderland om aldaar ook den achtergebleven landgenoot in den van elders medegebrachte vruchten, zij 't in den vorm van kennis en ervaring, te laten deelen, zou aan ons volk een nieuwe toekomst openen. De Engelschman bewijst 't door zijne vestiging aan alle einden der aarde, ook buiten het zoo uitgestrekt gebied zijner koloniën. En als wij hem toch zoo gretig navolgen in zijne gewoonten en gebruiken en spelen, ja tot in zijne kleeding en zijn straatvertoon toe, waarom zouden wij ons dan door die Anglomanie niet ook laten beheerschen in zijne handelsgewoonten? Dan althans trekken wij er nut en voordeel van, en zouden wij nieuw leven bijzetten aan onze wel niet doodsche maar toch nog al kalme markten, en aan onze wel niet verlatene, maar toch ver van overkropte havens.

En wil de meerderheid van ons volk niets weten van den Engelschman, die ons nooit veel goeds gedaan heeft, noch op het staatkundig noch op het handels- of op het scheepvaartterrein, en hem alleen een tijdlang bij ons als modepop en ceremoniemeester den boventoon laten voeren, en willen wij liever, als in oude tijden, tot den Franschman terugkeeren, indachtig dat alle grootsche denkbeelden welke de wereld als vernieuwd en verjongd hebben van Frankrijk en nooit van Engeland of Duitschland zijn uitgegaan, welnu, dan ontleene onze jonge handelsman zijne leuze aan die natie en leere door eigene ervaring de waarheid der spreuk:

Voir, c'est savoir,
Vouloir, c'est pouvoir,
Oser, c'est avoir.

P.N. MULLER.

De reizen van Sindebaad.

Toen ik drie jaar geleden mijn opstel over de Arabische nachtvertellingen schreef[1], was in vele jaren dit onderwerp door niemand behandeld. Het toeval heeft gewild dat juist tegelijkertijd de geleerde conservator der Oostersche handschriften van de Bibliothèque nationale te Parijs, Dr. H. Zotenberg, bezig was een onderzoek in te stellen naar de verschillende redacties dezer vertellingen. Toen ik hem mijn stukje zond, deelde hij mij mede, dat hij zoo gelukkig geweest was, het Arabische origineel te vinden van een der schoonste en bekendste verhalen, dat van Aladdin of de Wonderlamp, 't welk men tot nog toe alleen in Galland's vertaling bezat, en dat hij dit spoedig zou uitgeven tegelijk met een verslag over de handschriften der Duizend en ééne nacht en de vertaling van Galland. Dit geschrift is in het begin van het vorig jaar verschenen en bevat verscheidene mededeelingen, die dwingen de stelling van Lane op te geven, dat het werk in 't laatst der 15 of 't begin der 16e eeuw zou vervaardigd zijn. Ik had daartegen reeds eenige bedenkingen geopperd, doch het feit, dat een der handschriften niet jonger is dan de tweede helft der 14^{e} eeuw[2], en dat dit behoort tot de Aziatische groep van handschriften, die een anderen vorm van het geheel bevatten dan de Egyptische, die thans het meest verbreid is, weerlegt die meening volkomen. Tot mijn spijt heb ik daarvan geen gebruik kunnen maken voor mijn artikel over de Nachten in de Encyclopaedia Britannica.

Mijn opstel in de Gids heeft nog het goede gevolg gehad,

1) *De Gids* Sept. 1886.
2) Zotenberg p. 5.

dat het prof. A. Müller te Königsberg bewogen heeft, de stelling van Lane aan een kritisch onderzoek te onderwerpen, waarvan hij den uitslag heeft medegedeeld in een aan mij gericht ‘Sendschreiben’ in Bezzenberger's *Beiträge zur Kunde der Indo-Germ. Sprachen* XIII, p. 222-244, en een ‘Baustein zur Geschichte der Tausend und eine Nacht’ van Prof. J. Gildemeister in Bonn heeft uitgelokt, in de feestgave aan Prof. Böhtling bij zijn gouden feest aangeboden. De laatste komt op tegen het besluit door mij en anderen getrokken uit de vertelling van de stad, welker bewoners in visschen veranderd waren van verschillende kleuren, dat deze eene toespeling bevat op het edict in 1301 door den Egyptischen sultan uitgevaardigd, en handhaaft den zuiver Indischen oorsprong. Prof. Müller betoogt met veel scherpzinnigheid, dat Lane's stelling onhoudbaar is en komt tot het besluit, dat de kern der Arabische vertellingen, die in de plaats gesteld zijn van Perzische of Indische verhalen in het oorspronkelijke Perzische werk, met name al die welke zich aan de regeering van Haroen ar-Rasjied vastknoopen, in Bagdad ontstaan is, toen deze stad nog in bloei was. Hij wijst er op, dat de bekende geleerde Djahsjiârî (die in 941 overleed) uit Arabische, Perzische en Grieksche bronnen eene groote verzameling verhalen ontwierp, naar het model der Nachten ingericht, met dit verschil dat elke nacht eene volledige vertelling bevatte; hij had daarvan 480 nachten gereed toen hij stierf. Het is niet onwaarschijnlijk, dat vooral uit dit materieel geput is. Door dit alles zijn wij een groote stap nader tot de oplossing der vraag omtrent het ontstaan en de vervorming der Nachtvertellingen gekomen[1)]. Ik wensch daartoe eene bijdrage te geven in eene bespreking van de Reizen van Sindebaad, die waarschijnlijk reeds tot de oudste Arabische redactie der Nachtvertellingen behoord hebben, en die, naar mijne meening, stellig in de 10^{e} eeuw en wel in Bagdad zijn geschreven.

Het is algemeen erkend, dat deze reizen, wel eens de Arabische Odyssee genoemd, een juweeltje van samenstelling zijn en een in hoofdzaken juiste teekening geven van de aan allerlei avonturen rijke vaart op de Indische eilanden in de middeleeuwen. Er is daarom ook meer dan eene studie van gemaakt. Richard Hole gaf in 1797 toelichtingen tot deze reizen, die nog

1) Ik heb tot mijn leedwezen geen kennis kunnen nemen van hetgeen Burton daarover geschreven heeft bij zijne vertaling der Duizend en ééne Nacht.

hare waarde bezitten. Van den bekenden Franschen geograaf Walckenaer ontvingen wij er in 1831 eene ‘Analyse géographique’ van[1]. Langlès gaf in 1814 den tekst uit met vertaling en noten; Lane heeft er uitvoerige aanteekeningen op gemaakt bij zijne vertaling. Sedert dien tijd zijn echter onze hulpmiddelen ter verklaring aanzienlijk vermeerderd. Ik noem daarvan thans alleen het door mijn vriend en ambtgenoot Van der Lith, met medewerking van den in het vorige jaar overleden Franschen geleerde Marcel Devic, uitgegeven kostelijke boek ‘Les merveilles de l'Inde’, eene authentieke verzameling verhalen van scheepskapiteins uit de jaren 901-953, die door belangrijkheid van inhoud en frischheid van teekening uitmunten. Met deze en andere hulpmiddelen kunnen wij veel verklaren van hetgeen vroeger duister was. Vóór mij heb ik twee redacties van het geschrift, elke in twee vormen; de eerste is die van Langlès en van de oude Calcutta-uitgave, ik zal die A noemen; de tweede, die ik B betitel, vindt men in de Calcutta uitgave van Macnaghten en die van Habicht. Beide redacties vullen elkaar aan en bewijzen van elkaar, dat dikwijls het verhaal verkort is en bijzonderheden zijn weggevallen. Dit blijkt ook uit de navolgingen van Sindebaad in andere vertellingen, zooals in die van Seif al-moloek en die van Hasan uit Basra. Zoo is stellig menige trek verloren gegaan, die had kunnen dienen om den tijd der vervaardiging juist te bepalen. Maar wat overblijft, is daarvoor toch in hoofdzaak voldoende, zooals zal blijken.

Een arme lastdrager in Bagdad zet zich op een heeten dag vermoeid neder op de bank voor het huis van een rijken koopman, waaruit hem de heerlijkste geuren tegenstroomen. De vergelijking zijner ellende met de heerlijkheid daarbinnen, ontlokt hem een gedicht, waarin hij klaagt hoe, terwijl toch alle menschen gelijk zijn, hun lot zoo verschillend is; gene een lui en gemakkelijk leven heeft en zich baadt in overvloed, deze slechts gebrek en zorg voor zijn deel krijgt. Maar Allah wil het zoo; het schepsel past niets dan berusting. De heer des huizes, Sindebaad geheeten, heeft deze verzuchting gehoord. Hij laat hem binnenkomen en beschenkt hem rijkelijk, maar zegt hem dat hij zich de zaken verkeerd voorstelt, dat welstand niet verkre-

1) Nouvelles annales des Voyages, T. 53, p. 1-26.

gen wordt dan na veel inspanning en groote moeilijkheden; ten bewijze daarvan verhaalt hij hem zijne levensgeschiedenis en de zeven gevaarlijke reizen die hij heeft gemaakt.

Eerste reis. Sindebaad, mooi op weg zijn vaderlijk erfdeel te verkwisten, komt tot inkeer, nu hij bedenkt dat dit op armoede moet uitloopen. Hij herinnert zich de spreuke Salomo's hem door zijn vader geleerd[1]: 'drie dingen zijn beter dan drie; de dood is beter dan de geboorte; een levende hond is beter dan een doode leeuw; het graf is beter dan de armoede.' Al wat hij nog heeft, maakt hij dus te gelde, voorziet zich van handelswaren, gaat naar Basra en scheept zich met vele andere kooplieden in voor eene reis naar de Indische eilanden. Aan het reisverhaal gaat eene geographische bepaling van de Indische zee vooraf, die woordelijk is overgenomen uit het 'Boek der wegen en rijken' van Ibn Khordâdbeh, die enkele jaren voor het midden der 9^{e} eeuw schreef[2]. Daar deze niet in B voorkomt, zou men kunnen denken, dat zij later was ingelascht. Daartegen pleit echter, dat er vele aanhalingen uit dit werk en wel in beide redacties voorkomen, en nog meer, dat enkele verhalen op mededeelingen van Ibn Khordâdbeh gegrond zijn.

Sindebaad lijdt eerst aan zeeziekte, maar herstelt spoedig; en nu gaat het van eiland tot eiland, overal koopende en verkoopende, tot zij op zekeren dag aan een klein eiland komen, dat met groen en boomen (B) bewassen, hen tot uitstappen uitlokt. Sindebaad gaat zich wat vertreden, terwijl anderen den maaltijd gereed maken. Op 't oogenblik, dat het vuur goed gaat branden, begint het eiland, dat in werkelijkheid een groote visch is, zich te bewegen en weg te zinken. Allen spoeden zich aan boord. Sindebaad komt te laat en is op 't punt te verdrinken, als hij het geluk heeft, een groote waschtobbe door de matrozen op het visch-eiland gebracht (B) te pakken. Met behulp van deze houdt hij zich boven en drijft naar een eiland.

De sage van het walvisch-eiland, is bijna stellig van Oosterschen oorsprong en hare geschiedenis verschaft een aardig voorbeeld van de trapsgewijze uitbreiding van het wonderdadige.

1) Vgl. Prediker 7 vs. 1, 9 vs. 4.
2) Eene door mij bezorgde uitgave van dit belangrijk werk met eene Fransche vertaling zal in den loop van dit jaar verschijnen.

Men vindt ze misschien in den oudsten vorm bij Pseudo-Callischenes[1]: Inboorlingen aan de kust van Indië wijzen Alexander op een eiland in de verte, waar zij zeggen dat het graf van een ouden koning is, dat veel goud bevat. De vorst laat er een boot heengaan; de bemanning waagt zich op 't eiland, maar dit gaat naar de diepte, zoodat zij verdrinken. Alleen in den Griekschen tekst wordt het wegzinkende eiland ‘dier’ genoemd. In den Christelijken Physiologus, die vermoedelijk in de 4_e eeuw te Alexandrië werd geschreven, vinden wij[2] van den zeeschildpad (of, in verschillende vertalingen, van den walvisch) verhaald, dat de schepelingen het dier voor een eiland aanzien, waar zij aanleggen en hun maal gaan koken. De hitte van het vuur doet dan het dier duiken, zoodat de menschen zich met moeite redden. Ditzelfde heeft ook de Noordsche geschiedschrijver Olaus Magnus[3], maar bepaald van den walvisch, dien hij beschrijft als met een korst van zand bedekt. In de *Merveilles* wordt wel de bekorsting van den walvisch beschreven (p. 101 seq.), maar het dier dat men voor een eiland houdt, is een schildpad (p. 36 seq.). De schrijver rangschikt het verhaal onder die welke men niet kan gelooven, maar voegt er bij, dat zijn zegsman hem de mogelijkheid betoogd had met te wijzen op de gewoonte der schildpadden, om elk jaar eenige dagen in een soort van verdooving onbewegelijk aan de oppervlakte der zee te liggen. Kazwînî († 1283) verhaalt[4] het geval reeds zonder voorbehoud en laat den rug van den schildpad met een aardkorst bedekt en met planten begroeid zijn. Nieuw is bij Sindebaad, dat het walvisch-eiland niet slechts groen is, maar zelfs boomen draagt. Daar Karwînî, zooals wij later zullen zien, waarschijnlijk elders iets aan Sindebaad ontleend heeft, is dit misschien ook het geval met den plantengroei.

Op het eiland, waar Sindebaad aanlandt, treft hij de paardenknechten van den Maharadja aan, die daar zijn met merries welke zij op het strand vastbinden, in de hoop dat zeehengsten ze zullen dekken, omdat door deze kruising edele paarden verkregen worden. De maunen verbergen zich tot de dekking

1) III, 17 (ed. Müller, p. 120, seq.).
2) Land, *Anecdota Syriaca* IV, p. 174 en p. 90 van den tekst.
3) XXI, cap. 25, door Hole p. 253 seq. en uit dezen door Lane in noot 8: medegedeeld.
4) De plaats is vertaald bij Lane. In de uitgave van Wüstenfeld ontbreekt zij.

heeft plaats gehad; dan komen zij met luid geschreeuw te voorschijn en jagen de hengsten naar zee terug.

Dit verhaal is gemaakt uit twee bestanddeelen. 't Eerste is het geloof aan zeepaarden. Ibn Khordâdbeh (p. 68) zegt: ‘Uit de zee komen paarden als onze paarden met manen, die tot op den grond hangen’. Kazwîuî beschrijft die uitvoerig en verhaalt ook dat zeehengsten soms landmerries dekken, waaruit heerlijke veulens geboren worden. Daar hij zegt dat deze zeepaarden ook in den Nijl voorkomen, meent Lane, dat hieraan een onjuiste voorstelling van het nijlpaard ten grond ligt. Waarschijnlijker is het dat de *dugong* (Halicore cetacea), door de Tamulen zeepaard genoemd, aanleiding tot de legende heeft gegeven. Maar de voortreffelijkheid van sommige paardenrassen wordt ook elders toegeschreven aan dekking door waterhengsten, zooals b.v. dit in een aanhangsel op Ibn Khordâdbeh van de beroemde paarden van Khottal in oostelijk Khorâsân verhaald wordt. Trouwens eveneens beweert men van de voortreffelijke dromedarissen van Mahra in Zuid-Arabië, dat zij ontspruiten uit een kruising met kameelen der djinn's. Misschien is de oorsprong der legende eene dekking door wilde hengsten. Dit wordt vooral aanbevolen door hetgeen Wolf in zijne beschrijving van Ceylon vertelt.[1)] Men vindt hier, zegt hij, paarden van voortreffelijk Arabisch ras, tot welker teelt geen betere plaats ter wereld te vinden is. Want men heeft hier drie eilanden, Ilhas de Cavalos genaamd, waarop deze dieren in 't wild loopen. Op het grootste zijn de merries met hare hengsten, een op elke 20 tot 25 merries, die evenals de olifanten niet toelaat dat een andere hengst zijne merries nadert. Op het tweede zijn de hengstveulens, op het derde de merrieveulens. Deze moeten vijf jaar oud zijn, aleer men ze naar het eerste eiland overbrengt. Van deze paarden nemen de Hollanders tot hun gebruik, en houden ook eenmaal 's jaars een paardenmarkt. Geen dier gaat onder 100 Thaler weg, de uitgelezen paarden worden met 150 Thlr. betaald. Hij beschrijft dan verder de wijze waarop men ze vangt. Uit het verhaal van Sindebaad mag men misschien afleiden dat deze paardenteelt reeds zeer oud is. De Indische vorsten zijn steeds op paarden verzot geweest en reeds

1) Reise nach Zeilan, I, p. 118. Cole, p. 27, deelt het bericht niet geheel juist mede.

in den tijd der eerste Abbâsidische khalifen was Indië de beste markt voor Arabische paarden[1]. Op het vaste land van Indië verstond men nooit de kunst paarden te fokken[2]. De koning van Ceylon en de Maharadja van Java zijn, misschien met hulp van Arabieren, als onze gissing juist is, daarin beter geslaagd. Met de zeehengsten kunnen dan oorspronkelijk over zee aangevoerde Arabische hengsten bedoeld zijn[3].

Van dit eiland gaat Sindebaad met de paardenknechten naar de hoofdstad van den Maharadja. Het schijnt dat deze reis over land plaats heeft. Maharadja of Groote Koning was in de 9_e en 10e eeuw de titel van den machtigen Hindoe-vorst van Java, die opperheer was van de Indische eilanden en zelfs door den koning van Cambodja, toen Kmèr geheeten, als souverein erkend werd. Uit de *Merveilles* leeren wij dat de naam zijner hoofdstad Madjapâhid was. Aan het hof van dezen koning maakt Sindebaad kennis met Indische kooplieden en geleerden, die hem veel van hun land vertellen, o.a. eene beschrijving der kasten geven (B), welke ontleend is aan Ibn Khordâdbeh (p. 71), maar waaraan een paar regels ontbreken, zoodat het nu schijnt, dat de Brahmanen als muzikanten beschreven worden[4].

Terwijl hij in dit land vertoeft, maakt hij ook kennis met 't eiland Kâsil, waar men 's nachts hoort trommelen en waar men zegt dat de Antichrist woont. Dit is weder uit Ibn Khordâdbeh (p. 68), die het eiland, gelijk verscheidene andere schrijvers, Bratâil noemt. Welk eiland daarmede bedoeld wordt, is moeilijk te zeggen. De Spaansche schrijver Bartholomeo Leonardo de Argensola[5] verhaalt in zijne geschiedenis der Molukken, dat niet ver van Banda een onbewoond eiland is, waar men soms geschreeuw, gefluit en getrom hoort en dat door duivels bewoond wordt. Hij noemt dit eiland Poelosetton. Als men bedenkt dat deze naam niets is dan Poelo Sjeitân (Duivelseiland) en de beschrijving met die van het Antichrist-eiland bij Ibn Khordâdbeh en anderen volkomen overeenstemt, wordt het waarschijnlijk dat hetzelfde bedoeld is. Dit wordt versterkt door

1) Vgl. Tabarî III, p. 360.
2) Zie b.v. Marco Polo II, 277 seq., 381 (ed. Yule).
3) Vgl. Wolf I, p. 214.
4) Lane, noot 14, vermoedt dat dit doelt op de muziek en dans bij godsdienstige plechtigheden.
5) Aangehaald door Hole, p. 41 seq.

de mededeeling van Kazwînî op gezag van Ibn al-Fakîh[1], dat hier de kruidnagels groeien en de stomme handel met de inboorlingen plaats had. Dit wijst ons ook op de Molukken. Over dezen handel heeft Noweirî ons in zijne groote Encyclopaedie een merkwaardig bericht bewaard[2]: Mohammed ibn Abbâs al-Khosschakî (een schrijver uit de 9_e eeuw) zegt: ik zag in Bagdad menschen rondloopen bij de wisselaars om van hen Merwânische denaren op te koopen van degene die (de khalief) Abdalmalik ibn Merwân heeft laten slaan (voor 't eerst in 693) met het opschrift 'Allah is één'[3], en vroeg hen waarom zij dit deden. Zij antwoordden dat zij voor Basra bestemd waren om van daar over zee naar Indië te gaan, voornamelijk voor den kruidnagelhandel. Toen ik nu een poos in Obolla (de havenstad van Basra) vertoefde, vroeg ik de handelaars om inlichtingen. Dezen zeiden mij: deze goudstukken worden in beurzen gedaan, waarop het gewicht en de naam van den eigenaar worden geschreven. Als men nu gekomen is aan een groot eiland in de Indische zee wordt het schip op eenigen afstand voor anker gelegd en gaan de kooplieden in booten naar het land, elk met zijn beurs en een lederen tapijt, waarop ook de naam van den eigenaar staat. Daar spreidt elk zijn tapijt uit en legt de beurs er op met een tip van 't tapijt bedekt; vervolgens keeren zij aan boord terug. Den volgenden dag vindt ieder op zijn tapijt eene zekere hoeveelheid kruidnagels, terwijl de beurzen verdwenen zijn. Die tevreden is neemt de nagels mede, die ontevreden is, laat ze liggen en vindt dan den volgenden dag zijn geld terug, terwijl de kruidnagels zijn weggenomen.

Geen van de kooplieden krijgt een van de inboorlingen te zien; ook weet men niet waar de kruidnagel groeit en hoe de boom er uitziet. (Noweirî zegt:) dit heeft veel gelijkenis met hetgeen wij over den handel in aloëhout vermeld hebben.[4] Tamîmî (uit de 10^e eeuw) zegt: ik heb van den kruidnagelhandel precies hetzelfde gehoord. Mijn zegsman deelde mij daarbij nog mede, dat men oudtijds op den volgenden dag de kruid-

1) Kazwînî I, 111 en II, 53. In het door mij uitgegeven uittreksel van Ibn al-Fakîh, het eenige dat wij over hebben, staat deze passage niet. Hij schreef in 902. Birûnî, *India*, vert. door Sachau, I, 309 seq., noemt het eiland Langa, dat hij echter verkeerd voor Langabâlûs (Nicobar) houdt.
2) Leidsch handschr. n. 273 p. 797.
3) Vgl. Lavoix, Catal. des monnaies de la Bibl. nat. p. 59. Préface XX.
4) Ook hiermede had op enkele plaatsen een stomme handel plaats.

nagels naast de beurs vond. De kooplieden namen dan de kruidnagels als zij tevreden waren, zoo niet, dan lieten zij ze liggen, maar namen het geld terug. Doch eens namen eenige schelmachtige kooplieden zoowel de kruidnagels als het geld mede. Toen is de handel verscheidene jaren afgebroken, zoodat de kruidnagels zoo duur werden, dat ze haast niet meer te krijgen waren. Toen eindelijk de handel hervat werd, namen de inboorlingen als zij de kruidnagels gebracht hadden, de beurzen mede, die zij terugbrachten als de koopman de waar den volgenden dag had laten liggen. Dit bericht is vooral daarom belangrijk, omdat het bewijst dat de Arabisch-Perzische handel op de Indische eilanden reeds uit de 8e eeuw dateert.

De oorsprong van het geluid is naar Hole's meening te zoeken in het geraas der golven in de holle rotsen der kust. Yule (Marco Polo I, 183) verklaart het door het geluid dat door het geblaas van den wind op zandheuvels veroorzaakt wordt. Hanno naderde op de westkust van Africa een eiland, waar eveneens des nachts als muziek van fluiten en trommels gehoord werd[1] en van Hiera, een der Aeolische eilanden, werd hetzelfde verhaald[2]. De overeenkomst van den Arabischen naam van dit eiland, Bratâil, met dien van het fantastische eiland in den westelijken Oceaan, Brazîl, waaraan Brazilië zijn naam te danken heeft, is misschien toevallig, maar kan ook berusten op overbrenging der Oostersche sage en vermenging met de Westersche.

Sindebaad beschrijft verder allerlei vreemde visschen of zeemonsters, die hij in die streken gezien heeft. Dit is alles uit Ibn Khordâdbeh (p. 61) genomen. Het is daarom haast overbodig iets te zeggen van de gewoonte om de walvisschen met geraas van tegen elkander geslagen houten of klokken, muziek en geschreeuw te verdrijven. Men weet dat dit reeds door Nearchus werd toegepast[3]. Sommigen schrijven hieraan de invoering der scheepsklokken toe[4].

Op zekeren dag komt een schip, dat hetzelfde blijkt te zijn als dat waarop Sindebaad uit Basra vertrokken was. Hij wordt herkend, krijgt zijn goederen terug, maakt goede zaken en komt einde-

1) Müller, Geogr. Graeci minores, I, p. 11.
2) Ib. I, 206.
3) Arrianus, Hist. Ind. cap. 30 (ed. Müller I, 351.) Zie ook Kazwîuî I, 127 en *Relation*, p. 2.
4) Devic, *Merv.* (Parijs 1878), p. 174.

lijk behouden weder in Bagdad. Dit terugvinden van het schip komt ook voor in een verhaal bij Kazwînî (I, p. 118), waar een schip in den beruchten Maalstroom in de Perzische zee komt. De kapitein vraagt, wie zich voor het behoud der anderen wil opofferen. Een arm man uit Ispahan biedt zich aan en wordt met levensmiddelen en een grooten trom op een eilandje in de buurt neergezet, waar hij moet trommelen tot 't schip uit 't gezicht is De walvisschen en andere zeemonsters kiezen verschrikt het ruime sop en 't schip gaat in hun sas mede[1]. De man uit Ispahan redt zich daarna door zich aan de pooten van een reuzenvogel vast te klemmen, die dan met hem wegvliegt en hem ergens bij een haven op een bos stroo neerlegt. Dan wordt hij bij den koning gebracht en komt weldra het schip, dat door hem gered was. Ook dit verhaal is een samenstel van verschillende legenden. De redding uit den maalstroom geschiedde volgens de oudste ons bekende redactie in eene Perzische vertaling van Istakhnî[2], door dat men den man die zich wilde opofferen aan een dik touw in zee neerliet, waarop hij door een zeemonster werd ingeslikt, dat toen het schip weer uit den maalstroom trok. Dit is in een ander verhaal bij Kazwînî (I, p. 110) verzacht door dat stukken van lijken aan touwen in plaats van den levenden man gesteld zijn. Maar de redding door den grooten vogel is in dit verhaal niet op hare plaats.

Tweede reis. Het schip legt aan op een heerlijk onbewoond eiland. Sindebaad zet zich aan een bron, waar hij eet en drinkt, maar wordt dan door slaap bevangen, zoodat men zonder hem vertrekt. Het water dezer bron was slaapverwekkend. Ik weet hiertoe geen andere parallel dan de sage van het Paleiseiland, waarover later, waar ieder bezoeker door slaap bevangen werd (Kazw. I, 112, II, 55). Ontwakende ontdekt hij een groot rond voorwerp, dat hem later blijkt het ei van den reuzenvogel *rokh* te zijn. Ik herinnerde mij, zegt Sindebaad, wat ik daarover van zeelieden gehoord had. Hij waagt het, zich met zijn turband aan de pooten van den rokh vast te binden en wordt door dezen medegevoerd.

De verhalen over den vogel *rokh* zijn samengeweven uit de voorstelling van den mythischen vogel, dien de Perzen *sîmurgh*,

1) Dit doet denken aan 't verhaal van Linschoten ed. Burnell en Tiele II, 15.
2) P. 30 seq. mijner uitgave.

de Arabieren *ankâ*, de Westerlingen *grijp* noemen, en het ontwijfelbaar bestaan van reuzenvogels, zooals de misschien nog niet uitgestorven *aepyornis*, van welke men in Europa eierdoppen bezit, 34 centim. lang, zesmaal grooter dan struiseieren[1]. Tot de overdrijving der grootte zal waarschijnlijk medegewerkt hebben het bestaan van reusachtige penneschachten (*Merveilles*, p. 62, 99, 178, Marco Polo II, 347), die echter, volgens Yule[2], van plantaardigen oorsprong zijn. Men verhaalde dat de rokh groote schildpadden in de lucht voert en die door een val op de rots laat verbrijzelen, om ze dan op te eten (*Merveilles*, p. 64). De legende heeft dit uitgebreid tot olifanten (Marco Polo II, 346) en een Arabisch zeekapitein vertelt dat in Sofâla zulk een vogel was geschoten, toen hij bezig was een olifant te verscheuren (*Merveilles*, p. 178). Of aan het verhaal van Sindebaad een feit ten grondslag ligt, is moeilijk te zeggen. In de *Merveilles* komt het tweemaal voor. Eens, p. 185, in een lang verhaal van de lotgevallen van een man uit Basra, die misschien tot Sindebaad in dezelfde verhouding staat als Selkirk tot Robinson. Het andere, p. 12 seq., door een Indiër op Ceylon aan een Arabisch scheepskapitein verteld, houdt in, dat een schip van hem verongelukt was en vele schepelingen zich in de sloep op een eiland gered hadden. Daar kwamen echter de meesten van gebrek om, totdat, toen er nog maar zeven in leven waren, zij tot een groot waagstuk besloten. Zij hadden opgemerkt dat het eiland elken dag door een zeer grooten vogel bezocht werd, die namiddags wegvloog. Een van hen zou dit dier besluipen en zich aan zijne pooten vastbinden. Als de vogel terugkwam, zou een tweede dit doen en zoo vervolgens. Dit geschiedde. Achtereenvolgens kwamen allen doodvermoeid en uitgeput neer op een berg van het vasteland van Indië, naar schatting 200 parasangen van hun eiland. Van daar slaagden zij er in, huiswaarts te keeren. Zonder twijfel ligt dit verhaal ten grondslag aan dat in de sage van Hertog Ernst van Beijeren, uit het midden der 12e eeuw.[3] Het schip, in de nabijheid van den Magneetberg gekomen, kan niet meer in beweging gebracht worden. De schepelingen sterven van gebrek. De lijken worden

1) Yule heeft eene afbeelding van het ei, dat 't Brit. Mus. bezit, op de ware grootte gegeven bij zijne uitgave van Marco Polo.
2) Zie Van der Lith in de Préface tot de *Merveilles*, p. XIII.
3) Ed. Bartsch, *Einl.* p. 18 seq.

dagelijks door grijpvogels weggehaald. Als er nog maar *zeven* over zijn, doet een het voorstel, dat zij zich met hunne wapenen in huiden zullen innaaien, in de hoop dat de vogels hen uit de noodlottige plaats zullen wegvoeren. Dit geschiedt naar wensch. Merkwaardig is het hoe dit weder samenhangt met een verhaal van den Joodschen reiziger Benjamin van Tudela, die in de jaren 1159-1173 zijne reis naar het Oosten maakte. Wanneer de schepen van Kandia (Ceylon) naar China gaan, zegt hij,[1] worden zij soms door den storm in de zee Nikpha[2] geworpen, waar het sturen onmogelijk is. De schepelingen verteren hun voorraad en komen eindelijk ellendig om. Vele schepen zijn aldus reeds verloren gegaan, maar de menschen hebben een middel bedacht om zichzelf te redden. Zij nemen ossenhuiden mede en, als zij het ongeluk hebben in de Nikphazee te geraken, naaien zij zich daarin, na zich van een mes voorzien te hebben, en werpen zich in zee. Hier worden zij weldra opgemerkt door een grooten arend, *grijp* genoemd, die hen voor vee houdt, opvischt en medevoert naar een heuvel of een dal, waar hij zijn last neerlegt om die te verslinden. Nu echter snijdt de man de huid open, doodt den vogel en tracht dan een bewoonde plaats te bereiken. Door deze list zijn reeds velen gered.

De rokh brengt Sindebaad in de diamantenvallei met hare slangen. Hij staat hier doodsangst uit, tot er den volgenden dag als hij vol wanhoop in de vallei voortloopt, een groot stuk rauw vleesch vlak bij hem neervalt. Hij herinnert zich nu dikwijls te hebben hooren vertellen, dat het eenige middel voor de kooplieden om de diamanten te krijgen, is, dat zij stukken rauw vleesch naar beneden werpen; deze worden door gieren gepakt en naar boven gebracht. Men verjaagt dan de vogels en maakt zich meester van de steenen, die aan het vleesch gekleefd zijn. Sindebaad bindt zich aan zulk een vleeschstuk, na zich eerst van een goeden voorraad diamanten voorzien te hebben, en wordt door een gier naar boven gebracht, waar hij den koopman, die dit stuk had afgeworpen, ruim schadeloos stelt.

De sage van de diamantvallei is oud en wijdverbreid. Marco Polo, wiens beschrijving juist dezelfde is als die van Sindebaad,

1) Ed. Asher I, 143 seq.
2) Deze naam beduidt ‘geronnen.’ Het is de ‘mare concretum’ van Isidorusvgl. Bartsch, Einl. p. 145.

loealiseert ze in de bekende mijnen van Golconda. Eveneens de *Merveilles*, p. 128, waar de beschrijving een weinig verschilt. Een Chineesch schrijver, die de vallei ook in Indië plaatst, zegt dat men de diamanten in de excrementa der vogels vindt[1]. Eene oude sage laat op dergelijke wijze in Scythië of Tartarije de robijnen verzamelen. Men vindt die reeds in een werkje over de steenen van den borstlap des hoogepriesters door St. Epiphanius, die in 403 overleed[2]. Tîfâschî vermeldt beide, maar bij hem is Ceylon de vindplaats der robijnen[3].

Vervolgens gaat Sindebaad met de diamantkooplieden over hooge bergen naar Alramî d.i. noordwestelijk Sumatra. De naam van dit eiland komt alleen, en nog wel bedorven, voor in A, maar in B is duidelijk 't zelfde eiland bedoeld; hier is echter de tekst wat omgewerkt, vermoedelijk omdat men een reis over land van de diamantvallei, die toch stellig in Hindostan te zoeken is[4], naar Sumatra ongerijmd vond. De beschrijving van dit eiland, alsmede van den kamferboom en den rhinoceros is uit Ibn Khordâdbeh (p. 65) overgenomen en wordt verder uitgebreid met de vertelling hoe de rhinoceros den olifant op zijn horen optilt, zelf verblind wordt door het vet van dit beest dat over zijn kop loopt en dan tegelijk met den olifant door den rokh wordt weggeroofd. Dit is samengevlochten uit de bekende rhinoceroslegende, die uit de oude schrijvers (Plinius en Aelianus) door de Arabische is overgenomen, en die van den rokh, die olifanten rooft en naar zijn nest voert. De terugreis loopt zonder ongevallen af.

Derde reis. De reizigers komen aan het eiland der kleine naakte donsharige[5] wilden, die zich van het schip meester maken, naar een ander eiland sturen, waar zij de schepelingen aan wal zetten, en dan met het schip weggaan. Deze kleine wilde menschen zijn woordelijk ontleend aan Ibn Khordâdbeh

1) Brettschneider, *Notes on Chinese mediaeval travellers to the West*, I, p. 151 seq.
2) Ook bij Tabarî, geciteerd in mijne verhandeling over den Muur van Gog en Magog, p. 9 (Verslagen en Med. der K. Akad. v.W., 3e reeks, deel V), en bij Edrîsî I, p. 500.
3) S.C. Ravius, *Specimen*, p. 86 seq. Men zie verder Lane's noot 26 en Yule's Marco Polo II, 295 seqq.
4) Zie ook nog Râzî bij Kazwînî II, 19.
5) Langlès heeft dit verkeerd vertaald met ‘tatoués’.

(p. 65)[1], en men kan er niet aan twijfelen dat daarmede een soort van apen bedoeld wordt, zooals ook Lane meent (noot 38). In de editie van Maenaghten worden zij daarom ook genoemd ‘menschen als apen’, in die van Habicht heet het eiland reeds ‘het apeneiland’, en worden de aanvallers als apen beschreven. Maar dit verhaal is geamalgameerd met een der vele berichten over de zeeroovers, die zich van schip en lading meester maken en de schepelingen ergens aan land zetten om zich te redden zoo goed zij kunnen[2].

Op het eiland, waar de beroofden aan wal gezet worden, is een groot paleis met ebbenhouten deuren. In de zaal vinden zij de bewijzen, dat er op een groot vuur gebraden is, ijzeren braadspitten en vele afgekluifde beenderen. Dit eiland is stellig het Paleiseiland van Kazwînî (I, p. 112, II, p. 55). Er is daar een prachtig paleis, dat de schepelingen van zee af zien en waar zijhopen voordeeligen handel te zullen drijven. Zij vinden daarbinnen vele doodsbeenderen, worden zelf door slaap bevangen en vallen ten prooi aan de menscheneters die hier wonen. Alexander werd slechts door den goeden raad van een Indischen wijze, Behrâm geheeten, weerhouden er naar toe te gaan. Dit laatste is gegrond op het, boven reeds vermelde, eiland met het koningsgraf bij Pseudo-Callisthenes (III, cap. 17). En dit hangt weer samen met de legende van het graf van Salomo in den gouden tempel op het grootste der Andamaneilanden (*Merveilles*, p. 134, vgl. 210); niemand die daar komt, ontsnapt, daar de bewoners afschuwelijke menscheneters zijn. De schrijver der *Merveilles* verhaalt slechts van één man, die het ontkomen was, nadat al de overige schepelingen waren opgegeten.

Terwijl Sindebaad en de anderen daar zijn, komt een vreeselijke wildeman, zwart, met geweldige tanden, en ooren als van een olifant, die, na verscheidenen betast te hebben, den kapitein als den vetste uitkiest, aan het spit steekt, braadt en opeet. Dit zet hij zoo eenige dagen voort, tot de wanhoop de ongelukkigen doet besluiten zich vlotten te maken die elk drie personen kunnen houden (A). Dan duwen zij hem, terwijl hij slaapt, twee gloeiende braadspitten in de oogen. Zij slagen er

1) Kazwînî II, 19, heeft het uit Râzî († 932), die Ibn Khord. heeft gebruikt.
2) Vgl. Marco Polo II, 320, 324 seq., 328, 344, *Merveilles*, p. 114 seq., Ibn Batûta IV, 81 enz.

in, de vlotten te bereiken en in zee te steken, als plotseling de wildeman, door anderen vergezeld, aankomt. Groote steenen worden hun nageslingerd, waardoor alle vlotten getroffen worden met uitzondering van dat, waarop Sindebaad met zijne twee makkers is In B wordt in plaats van vlotten een soort van schip gemaakt, waarin allen op drie na door de steenen gedood worden. Misschien is dit oorspronkelijker, omdat bij de aanname van vlotten de redding van slechts drie personen gemakkelijker te verklaren is.

Verhalen van cannibalen in de Indische zee zijn er in menigte. De bewoners der Andaman-eilanden hebben in dit opzicht een bijzonder slechten naam (zie van der Lith, *Merveilles*, p. 209 seq.), en evenzeer die van Niyân, thans Nias geheeten (id. p. 245 seq.). Aan deze laatsten deed Hole en Lane vooral de bijzonderheid van de groote ooren denken, daar volgens Marsden deze eilanders hunne ooren zoo rekken, dat zij tot op de schouders hangen. Deze gewoonte heerscht echter even goed elders b.v. bij de Malabaren[1]. Het komt ook voor in Hertog Ernst, maar met de overdrijving die men bij Kazwînî (I, p. 448) en in de vertelling van Seif-al-Moloek (Lane III, 331) vindt, dat de ooren zoo lang zijn, dat zij tot kleeding dienen.

De uitboring der oogen is klaarblijkelijk aan de Odyssee (Lib. IX) ontleend, evenals het nawerpen der steenklompen (IX, 481 seqq., X, 121 seq.,) en het tasten van den blindgemaakten wildeman naar zijne vijanden. Overigens komt debeschrijving van zijn uiterlijk 't meest overeen met die van de Andaman-wilden (Marco Polo II, 251 seq.,) en ook, wat wij van dezen weten[2], dat zij geen kanoes hadden. Dit laatste is geheel onafhankelijk van Odyssee IX, 195 seq., waar ditzelfde van de Cyclopen gezegd wordt.

Sindebaad en zijne twee makkers komen op een eiland, waar zij vruchten in overvloed vinden, maar waar een reusachtige slang een van hen wegsleept en verslindt. De beschrijving dezer slang doet voor een deel aan den alligator denken, evenals Marco Polo (II, 45, vgl. 49) beide verwart.[3] De tweede kame-

1) Wolf p. 160, Linschoten I, 278.
2) Relation des Voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine dans le IXe siècle de l'ère chrétienne, par Reinaud, p. 9.
3) In de vertelling van Seif al-Moloek is het een krokodil geworden (Lane III, 336).

raad wordt den volgenden nacht door het beest uit een boom gehaald en opgepeuzeld. Sindebaad redt zich den derden nacht door zich geheel in planken en takken in te binden, zoodat het monster hem niet met zijne tanden bereiken kan. Den volgenden dag wordt hij door een schip opgenomen, dat hem naar 't eiland Salâhit brengt. Dit eiland, waarvan de naam het Maleische *selat* = straat of zeeëngte is, komt bij de Arabische schrijvers uit de 9^{e} eeuw zeer dikwijls voor als een eiland dicht bij Java, en is vermoedelijk West-Java of Zuid-Sumatra, aldus naar de Selat Sunda genoemd. Hier vindt Sindebaad het schip terug, dat hem in de tweede reis op het eiland met de slaapbron had achtergelaten. Toevallig is daar ook een van de diamantkooplieden en wel juist dezelfde, aan wiens stuk vleesch Sindebaad zich had vastgebonden om uit de slangenvallei verlost te worden. Door 't getuigenis van dezen wordt zijne identiteit bewezen en krijgt hij het zijne terug. In het verhaal van de terugreis naar Basra is de beschrijving van eenige zeedieren ingelascht, maar verschillend in de beide redacties. Alles is echter ontleend aan Ibn Khordâdbeh.

Vierde reis. Schipbreuk door storm. De schepelingen komen op een eiland, waar menscheneters zijn, die hunne slachtoffers eerst door een zekere spijs verstompen, en hen dan als vee behandelen, vetmesten met rijst in kokosmelk gekookt, en opeten. Sindebaad proeft van 't eerste niets, van 't andere weinig, wordt mager en ontsnapt. Hij ontmoet op zijn vlucht den herder, die de vee-menschen hoedt. Volgens A outloopt hij hem, volgens B wijst deze hem den weg. Voor dit verhaal hebben wij twee uitvoerig vertelde voorbeelden. 't Eerste is *Merveilles* p. 186 seq., waarin de vreeselijke lotgevallen van een man uit Basra worden beschreven. Deze komt op een eiland, waar hij spoedig door eenige menschen omringd wordt, wier taal hij niet verstaat, en die hem brengen naar een huis, waar reeds acht andere gevangenen waren opgesloten. Ik geef nu zijn eigen verhaal: Mijne medegevangenen vroegen mij naar mijne lotgevallen, die ik hun vertelde. Daarop verhaalden zij mij, dat zij op reis van Çanf (Champa) naar Zâbedj (Java), door storm waren beloopen en zich ten getale van twintig in de sloep naar dit eiland gered hadden. De inboorlingen hadden hen onder elkander verdeeld en reeds menigeen van hen opgegeten. Ik dacht bij mij zelf dat mijn verblijf bij den her-

der (toespeling op een vroeger avontuur) nog beter was dan dit. Maar ik troostte mij met het hebben van lotgenooten, en als ik dan ook opgegeten moest worden, welnu, de dood zou mij welkom zijn. Wij trachtten elkander moed in te spreken. Den volgenden morgen brachten zij ons sesam, of zaad dat daarop gelijkt, bananen, boter en honig. Dit, zeiden mijne makkers, is onze dagelijksche spijs. Elk at zoo weinig als hij volstrekt noodig had. Nu kwamen zij weder, zochten den welgedaanste van ons uit, wreven hem met boter in, zetten hem een paar uur in de zon, slachtten en aten hem, alles voor onze oogen. Daarna gebruikten zij een drank, die hen dronken maakte en gingen slapen. Ik sprak nu: ‘laten wij hen dooden, terwijl zij dronken zijn; ontkomen wij, dan de lof aan God; komen wij om, welnu de dood is beter dan deze toestand, want halen de dorpelingen ons in, dan sterven wij allen te zamen.’ Wij konden 't echter niet eens worden en zoo brak de volgende dag aan. Wij kregen weder 'tzelfde eten en zoo vier dagen lang. Den vijfden dag werd weder een van ons tot slachtoffer gekozen. Nu waren wij het eens. Toen zij weder dronken waren en sliepen, vermoordden wij ze allen, voorzagen ons elk van leeftocht en van een mes en gingen bij 't vallen van den nacht op de vlucht, naar eene andere zijde van de kust, dan waar het dorp lag. Des daags verscholen wij ons in 't bosch. - Na verscheidene dagen kwamen zij aan het strand, waar zij een oude boot vonden, die zij wat opkalefaterden en waarmede zij na 15 dagen varens in Çanf aankwamen. Van daar keerde de verhaler naar Basra terug. Hij was toen 40 jaar weggeweest. Het verhaal van dezen zeeman is vooral ook daarom belangrijk, omdat het misschien ten grondslag ligt aan den roman van Sindebaad.

Het andere verhaal is van Jakoeb ibn Ishâk as-Sarrâdj uit. Sîrâf bij Kazwînî (I, 121 seq. II, 20) in de beschrijving van het eiland Segsâr. Ik ontmoette eens, zegt hij, een man wiens gezicht vol krabbels was en vroeg hem hoe dit gekomen was. Wel, zeide deze, wij werden door den wind op een eiland geworpen en waren niet in staat er weder af te komen. Daar kwamen tot ons lieden met hondekoppen, maar overigens gewone menschen, die ons naar hunne woningen dreven. Hier lagen vele schedels, armen en beenen van menschen. Men bracht ons in een huis, waar een man was dien hetzelfde lot getroffen had

als ons. Men zette ons vruchten en spijs voor, waarop de man zeide: ‘zij geven u dit om u vet te maken; elk die vet genoeg is, wordt door hen opgegeten.’ Zoo ging het ook inderdaad met mijne kameraden; ik daarentegen at zoo weinig mogelijk en bleef eindelijk alleen met den man over. Hem hadden zij nog gespaard, daar hij ziek, mij, daar ik te mager was. De man sprak nu tot mij: ‘zij zullen weldra een driedaagsch feest hebben, waartoe zij allen samenkomen; maak van die gelegenheid gebruik om te ontvluchten; mijzelf kunnen mijne beenen niet meer voortdragen. Weet echter dat zij snelle vervolgers zijn, een scherpen reuk hebben en bekwame spoorzoekers zijn. Alleen door u onder een boom, die er zoo en zoo uitziet, te verschuilen, kunt gij hun uw spoor doen verliezen.’ Door dien raad te volgen ontkwam hij en had daarna nog een ander avontuur, waarop wij straks terugkomen.

Het middel dat de wilden gebruiken om hunne offers in een staat van verdooving en verstomping te brengen, wordt aldus beschreven door Davis, die in 1599 Sumatra bezocht[1]: ‘In dit land is een soort van zaad, dat ieder die er iets van eet, van zijn verstand berooft, zoodat hij alles anders ziet dan het is.’ Waarschijnlijk bedoelt hij daarmede het zaad der *datura*, dat fijngestampt en in spijs of drank gemengd, dengene die het gebruikt, maakt ‘alsof hij gek was, zoodat hij niets doet dan lachen, zonder iets te bègrijpen van wat er in zijn tegenwoordigheid geschiedt, of hem doet slapen alsof hij dood was’[2]. Echter kan ook de beruchte *bang*, de Arabische *hasjiesj*, bedoeld zijn[3], die ook voor hetzelfde doel op Sumatra gebruikt wordt[4]. - De naam Segsâr leert ons niets omtrent de ligging van het eiland, daar hij in 't Perzisch ‘hondskop’ beteekent, en er zoovele wilden zijn die als kunokephaloi worden beschreven, dat men ze haast overal kan plaatsen. Marco Polo (II, 251) zegt hetzelfde van de bewoners der Andaman-eilanden. Het verhaal der *Merveilles* wijst ons misschien naar Borneo. Doch het gebruik van het verdoovend middel doet ons weder aan Sumatra denken. Mandeville vertelt ook het vetmesten der slachtoffers als eene gewoonte van

1) Purchas I, 120. Aangehaald door Hole.
2) Linschoten II, 69. Zie ook Andersen, ed. Olearius, p. 11.
3) Vgl. Linschoten II, 115.
4) Dampier bij Hole, p. 129.

de bewoners van Lamori (Sumatra). De drank waarmede de cannibalen zich bedrinken, is waarschijnlijk palmwijn, waarvan Marco Polo[1] zegt, dat hij op Sumatra veel gebruikt wordt.

Sindebaad komt op den 8^{en} dag na zijne vlucht in eene streek, waar menschen bezig zijn peper in te zamelen. Dezen nemen hem in hunne kanoes mede naar hun eiland, waar hij door den koning vriendelijk ontvangen wordt.

Ook de peper schijnt ons naar Sumatra te wijzen. Ten minste aan Malabar is met Walckenaer[2] niet te denken, daar deze peperkust op hetzelfde eiland moet zijn, waar de cannibalen wonen. Dat in de middeleeuwen verschillende deelen van Sumatra dikwijls als verschillende eilanden beschouwd werden, is bekend.

Sindebaad is nu in eene bloeiende handelsstad, waar hij fortuin maakt door het vervaardigen van zadels, gebitten en stijgbeugels, die aan de bewoners nog onbekend waren. Hij huwt er eene rijke en voorname vrouw en wordt een man van aanzien, maar een gebruik des lands stort hem in nieuwe ellende. Als namelijk van een echtpaar man of vrouw sterft, wordt de overlevende tegelijk met den overledene begraven. Buiten de stad bij het gebergte is een diepe put met een steen gesloten. Daarin wordt eerst het lijk met alle kostbaarheden die de overledene bezat, neergelaten en dan de overlevende met een kruik water en zeven brooden. Daarna wordt de put weer gesloten. Sindebaad's vrouw sterft en hij moet zich, in weerwil zijner protesten, aan 's lands zede onderwerpen. De put vormt de opening eener groote spelonk, waar Sindebaad in wanhoop neerzit en zijn leven rekt eerst met zijn eigen brooden en daarna met die der later begravenen, die hij onmiddellijk doodslaat. Op zekeren dag hoort hij iets aan zich voorbijgaan, besluit dat het een dier moet zijn en volgt het, tot hij eindelijk heel in de verte daglicht ziet en een uitgang ontdekt vlak aan zee. Hij gaat nu dagelijks kostbaarheden uit het lijkenhol bijeenzamelen en inpakken, en wordt dan door een voorbijvarend schip opgenomen. Hij geeft zich bij den kapitein voor een schipbreukeling uit en bezoekt met dezen verschillende havens; eindelijk komen zij aan het eiland al-Nâkoes,

1) II, 235 seq.; vgl. Yule's noot p. 240.
2) Nonvelles annales des Voyages, 1832, T. I, p. 18.

en vandaar naar Kala in zes dagen. Van Kala, eene bekende handelsplaats, van waar het tin komt, naar Basra geschiedt de reis zonder eenigen tegenspoed.

Kala, een hoofdstation voor de vaart van Basra en Oman op China in de 9de en 10de eeuw, is waarschijnlik Queda op het schiereiland van Malakka[1)], en als men den tekst van Sindebaad vergelijkt met Ibn Khordâdbeh, p. 66, is er niet aan te twijfelen, dat Nâkoes[2)] bedorven is uit Bâloes, dat waarschijnlijk Baros is. Daar de afstand tusschen Kala en Baros door Ibn Khordâdbeh op 2 dagen wordt begroot (in Sindebaad is er uit gemaakt dat de stad Baros 2 dagreizen groot is), kan de afstand van 6 dagen slechts zijn van het punt, waar Sindebaad opgenomen is tot Kala of Baros. Wij moeten dan de groote koopstad alweder op Sumatra zoeken en wel in het zuidwesten.

Wat Sindebaad over het gebruik der medebegraving verhaalt, behoeft eene wat uitvoeriger toelichting. 'Het is bekend, zegt Wilken[3)], dat naar de beschouwing der wilden het leven hiernamaals slechts eene voortzetting van het tegenwoordige is. De overledenen hebben daar dezelfde behoeften als de levenden hier, en voor de bevrediging dezer behoeften moeten de achtergeblevenen zorgen. Alles waarvan men meent dat de afgestorvene het in zijn nieuw verblijf zal noodig hebben, wordt hem daarheen medegegeven: menschen worden gedood, opdat het hem daar aan geen bediening ontbreke; dieren en allerlei zaken als spijzen, kleederen, huisraad, wapenen enz. worden geofferd, opdat hij geen gebrek lijde, maar zijne dagen in overvloed kan doorbrengen.' Oorspronkelijk werd dit alles mede begraven of verbrand. Later beredeneerde men dat de afgestorvene alleen de ziel der voorwerpen, niet deze zelf noodig had. In deze periode wordt het vleesch der geslachte dieren door de nagelaten betrekkingen gegeten[4)]. Zelfs worden de sieraden, waarmede de overleden vrouw begraven werd, voordat het graf is toegemaakt, door den echtgenoot afgenomen, zooals Grose in zijne reis naar Oost-Indië (in 1745) vertelt[5)]. Waarschijnlijk werden zij

1) Zie Van der Lith, *Merveilles*, p. 255 seqq.
2) Dit woord beteekent *Klok*. Van daar heet het in de vertalingen 'Klokkeneiland.'
3) Ueber das Haaropfer, p. 34.
4) Wilken l.l.
5) Aangehaald door Hole p. 139. Vgl. Wilken, *Animisme*, p. 88.

eerst gebroken, om de ziel van deze voorwerpen vrij te maken, zoodat zij den overledene kunnen volgen[1]. Zoo werden ook op de graven van edele Arabieren niet slechts kameelen geslacht, maar ook het vaatwerk, dat zij gebruikt hadden, gebroken[2]. Of wel er worden slechts afbeeldingen van de voorwerpen in plaats van deze geofferd[3]. Maar de oude gewoonte handhaafde zich in vele streken. 'Voorheen bestond het gebruik in de rijken Koepang en Sonebait (op Timor), dat bij de begrafenis van een vorst een of twee slaven levend in het graf werden gesloten'[4] en Thévenot verhaalt[5] dat men op de Philippijnen met een vorst een schip vol roeiers begroef om hem in de andere wereld te dienen. Het spreekt van zelf, dat de overleden man in de eerste plaats zijne vrouw noodig heeft. Vandaar het bekende medeverbranden of medebegraven der weduwe. In den Indischen Archipel is dit gebruik vroeger algemeen geweest. Nog in 1605 was er volgens Wilken[6] een overblijfsel van in Bantam op West-Java, daarin bestaande, dat bij de begrafenis van den man, zijne vrouw deed alsof zij in het graf wilde springen, maar door de omstanders werd teruggetrokken, evenals op Malakka de weduwe den schijn aanneemt, zich bij het graf te willen worgen[7]. De oude voorstelling was namelijk dat het huwelijk in het volgend leven werd voortgezet[8]. Vandaar de afkeuring van tweede huwelijken, niet slechts voor de weduwe, maar ook voor den weduwnaar. In vele streken van den Indischen Archipel is nog heden een tweede huwelijk althans niet geoorloofd voordat de rouwtijd om is, die soms vrij lang duurt; maar in enkele plaatsen b.v. bij de Alfoeren op Ceram is het verbod van een tweede huwelijk nog volstrekt, zoowel voor den weduwnaar als voor de weduwe[9]. Mag men hieruit afleiden dat daar, waar man en vrouw aldus gelijk gesteld worden, vroeger ook voor den man de gewoonte gegolden heeft, zijne vrouw in den dood

1) Wilken, *Animisme*, p. 98.
2) Hamâsa, p. 17, 1. 12.
3) Wilken, *Anim*. p. 104.
4) Ib. p. 82.
5) Ib. p. 81.
6) Ib. p. 85.
7) Ib. p. 86.
8) Wilken, das Haaropfer, p. 45.
9) Haaropfer, p. 44 seq.

te volgen? Misschien kan deze vraag nimmer met zekerheid beantwoord worden, want behalve het verhaal van Sindebaad hebben wij alleen het getuigenis van Mandeville, dat in de streek van Polombe (Palembang?), als eene vrouw gestorven is, haar echtgenoot met haar verbrand wordt, tenminste als hij wil; gedwongen wordt hij niet[1]. Doch het is niet in strijd met de zeden, zooals overtuigend blijkt uit eene vertelling der Zee-Dâjaks van Borneo, waarop mijn vriend en ambtgenoot Wilken mij opmerkzaam gemaakt heeft. De held Kadáwa heeft een langen tocht ondernomen tot in de onderwereld. Zijne vrouw meent dat hij dood is en sterft van droefheid. Kadáwa ontdekt dat zij overleden is en wil haar vergezellen naar het doodenrijk. Hij overwint elken tegenstand en scheept zich met haar in op het doodenmeer, maar de boot blijft steken. Nu zegt zijne vrouw: 'Weet gij niet dat ik dood ben? Waartoe dient het, dat gij mij volgt?' Hij antwoordt: 'laat mij ook sterven; ik wil u niet verlaten.' 'Nu, zegt de vrouw, als gij dan vast besloten zijt mij te volgen, ga dan naar huis; er ligt een stuk suikerriet bij den haard; eet dat en gij kunt bij mij komen.' Daarop springt Kadáwa uit de boot, die nu terstond wegschiet, terwijl hij plotseling voor de deur van zijn huis staat, waar juist het doodenmaal gevierd werd. Kadáwa zoekt het suikerriet en vindt een stuk van den vergiftigen *tuba*-wortel (cocculus indicus). Hij begrijpt nu de bedoeling zijner vrouw, neemt afscheid van zijne buren, vraagt hen voor zijn kind te zorgen en dit zijne erfenis te geven, kauwt den wortel en volgt zijne vrouw in het doodenrijk[2]. De boot in dit verhaal stamt uit het gebruik, dat voorheen bij sommige Dajak-stammen bestond, dat het lijk in eene boot gelegd werd, waarin men tevens eetwaren en allerlei eigendommen van den doode laadde en die men dan in zee liet drijven[3].

De wijze waarop Sindebaad uit de spelonk gered werd, heeft zulk een treffende overeenkomst met die waarop Aristomenes de Messeniër ontsnapt uit de Keada, waarin de Lacedemoniërs hem en de zijnen hadden geworpen[4], dat men haast stellig kan zeggen dat het eerstgenoemde verhaal van het tweede af-

1) Hole p. 138 seq.
2) Journal of the Straits Branch of the R. Asiat. Soc. Dec. 1884, p. 301 seqq.
3) Wilken, *Animisme* p. 99.
4) Pausanias Lib. IV, cap. 18.

stamt. Het beest dat den weg wijst, is in 't oorspronkelijk bericht een vos[1].

Vijfde reis. Sindebaad's reislust is nog niet voldaan. Zijne middelen laten hem thans toe een geheel schip uit te rusten. Doch ook hiermede is hij niet gelukkiger. Op zekeren dag ankert het bij een onbewoond eiland, waar de schepelingen een ei van den rokhvogel vinden, dat begint uit te komen. In weerwil van Sindebaad's waarschuwingen, gaan zij het ei breken en het kuiken eten. De oude rokhvogels naderen; men scheept zich snel in om te ontkomen. Maar de vogels vliegen 't schip achterna, elk met een grooten steenklomp. Één daarvan raakt en verbrijzelt het schip. Sindebaad redt zich op een balk naar een eiland.

Ibn al-Wardî (p. 63) verhaalt op gezag van Ibn al-Djauzî († 1200), wat zekere Abdarrahmân uit Spanje hem verteld had omtrent de groote pennen van den rokh, die hij gezien had; ongeveer hetzelfde als *Merveilles*, p. 61 seq. en 99. Voorts schrijft hij zichzelf hetzelfde avontuur toe, dat Sindebaad vertelt, met dit verschil, dat hij er bij verhaalt hoe door 't eten van het vleesch van den jongen vogel, 't zij door den invloed van dit vleesch zelf, of door dien van den stok waarmede zij het vleesch in den pot hadden behandeld, de grijze haren der oudere schepelingen zwart geworden waren. Dit verhaal is ontleend aan *Merveilles* p. 100 seq., waar 't evenwel natuurlijker wordt verteld. Eindelijk wordt het schip niet getroffen door den rokh, maar ontsnapt ter nauwernood. Deze Abdarrahmân heeft dus gedaan wat velen voor en na hem deden, op eigen naam avonturen te vertellen, die hij gehoord of gelezen had. Damîrî (I, 414) geeft woordelijk hetzelfde verhaal uit het boek ‘de Wonderen der landen’ van Aboe Hâmid den Spanjaard († 1169). Hole heeft doen opmerken[2] dat het breken van een reusachtig ei ook voorkomt in de *Vera historia* van Lucianus (Lib. 2 cap. 40).

Sindebaad bevindt zich thans op een schoon eiland. Hij komt aan een beek, waar hij een naakten ouden man aantreft, die hem door wenken verzoekt, hem even op den rug te

1) In de verlossing van Sancho Panza uit de spelonk (Don Quichote IV, cap. 55) ontbreekt dit gewichtig punt van overeenkomst.
2) P. 147.

nemen om hem te helpen de beek over te komen en vruchten te plukken. Sindebaad voldoet aan zijn verlangen, maar, eens gezeten, houdt de oude man hem met zijn been omstrengeld als met een leeren riem en wil hem daags noch 's nachts loslaten, terwijl hij hem slaat als hij rusten wil. Sindebaad ontdekt druiven, welke hij uitdrukt in een grooten kalabas en laat gisten. Hij verzet daarmede zijn eigen leed. De oude man wil ook drinken, wordt dronken en laat los. Sindebaad doodt hem met een steen. Hij wordt dan door een schip opgenomen, waar men zich verbaast dat hij den kwelduivel is ontkomen.

Kazwînî laat den man, die het eiland der hondskoppen bezocht had en wiens gelaat zoo vol krabbels was, verder verhalen, dat, toen hij de cannibalen ontvlucht was, hij eindelijk een groep groote vruchtboomen zag, waaronder eenige menschen, schoon van uiterlijk, wier taal hij niet verstond. Hij had zich nauwelijks neergezet, of een hunner sprong op zijn schouder, sloeg de beenen om hem heen en dwong hem met krabben en slaan voort te gaan. ‘Zoo moest ik, zegt hij, bij de boomen rondloopen, waarvan hij de vruchten plukte, die hij aan zijne lachende makkers toewierp. Eindelijk kreeg mijn berijder een tak in het oog, die hem blind maakte. Daarop drukte ik in eene holte van den rots eenige druiven uit en wenkte hem van het nat te slorpen. Hij deed dit, zijne beenen werden slap en ik wierp hem van mij. Vandaar de krabbels die gij in mijn gelaat ziet.’ Ibn al-Wardî (p. 76), die hetzelfde bericht mededeelt, voegt er bij dat die menschen beenen zonder beenderen hadden, wat Kazwînî elders (p. 449) ook vermeldt, en heeft de passage over den wijn niet. Een doorn treft den berijder in 't oog, waardoor hij blind wordt en loslaat. Daar de tekst van Ibn al-Wardî er ook overigens oorspronkelijker uitziet, mogen wij de passage van den wijn als later bijvoegsel beschouwen, waarschijnlijk uit Sindebaad zelf. Want de vermelding der druiven op een der Indische eilanden (Kazwînî en Ibn al-Wardî plaatsen het eiland in de zee van Zendj, d.i. de Oost-Africaansche zee, maar dit maakt geen verschil) is een flater van den schrijver van Sindebaad, dien hij stellig niet uit zijne bronnen had. Daar Kazwînî op beide plaatsen hetzelfde heeft, mogen wij besluiten dat de inlassching van hemzelven is en dit kan mede strekken om de prioriteit van Sindebaad te bewijzen. Behalve den palmwijn kennen de oude reizigers

als bedwelmenden drank alleen de gegiste kokosmelk.[1] In de Nachtvertelling Seif al-Molock is dit verhaal van Sindebaad nagevolgd. De druiven worden daar[2] uitvoeriger beschreven en zij worden daar in een holte uitgeperst. Waarschijnlijk heeft dit oorspronkelijk zoo in Sindebaad gestaan.

Lane heeft in noot 64 alles samengebracht wat tot verklaring van dit avontuur kan dienen. Men denkt het eerst aan een orang outan, en wat de schrijver over deze 'wilde menschen' gehoord had, schijnt hem bij de beschrijving wel voor den geest gezweefd te hebben. Maar zooals de samenhang met het verhaal van den bekrabbelden man bewijst, ligt er ook de legende aan ten grondslag van de menschen met slappe of lederen beenen, die zich als lam voordoen en de reizigers die hen uit medelijden opnemen met de beenen omstrengelen en worgen. Deze dankt haren oorsprong waarschijnlijk aan hetgeen van een Scythischen stam verhaald wordt, dat zij de overwonnen vijanden als rijdieren gebruikten. Linschoten deelt hetzelfde mede[3] van sommige negers, en Burnell heeft daarbij reeds aan het verhaal van Sindebaad gedacht.

Na eenige dagen varens brengt het schip Sindebaad op een eiland, waar een stad is, welker inwoners leven van den handel in kokosnoten, die zij met hulp van apen inzamelen. Elk man gaat met een zak steenen naar de kokosboomen, werpt de apen die er in zitten en wordt door deze met kokosnoten teruggeworpen. Sindebaad doet dit op raad van een der kooplieden mede en maakt een mooien voorraad. Volgens B lag dit eiland in het uiterste van de landen der zwarten en waren de bewoners genoodzaakt elken avond scheep te gaan om zich voor de nachtelijke rooftochten der apen te beschermen[4]. A heeft daarvan niets, en het is niet zeker dat het tot 't oorspronkelijke verhaal behoord heeft. Het beruchte apeneiland ligt volgens Edrîsî op drie zeedagen[5] afstand van Zanguebar, op twee van de Abessinische kust en even zooveel van Socotra. De apen zijn daar de baas. Zij hebben een vorst, dien zij gehoor-

1) *Relations*, p. 16, *Merveilles* p. 184, Marco Polo II, 236, Linschoten II, 48.
2) Lane III, 351 seq.
3) I, 32.
4) Vgl. Mandelslo ed. Olearius, p. 146, Andersen p. 14 over de straudbewoners van Sumatra, die den nacht op vlotten doorbrengen uit vrees voor wilde dieren en slangen.
5) *Milles* bij Jaubert I, 61 is naar de vlasche lezing vau één der handschriften.

zamen en dien zij op den rug dragen. Hij verhindert dat zij elkaar kwaad doen. Deze apen hebben staarten en zijn roodbruin van kleur, zij zijn zeer scherpzinnig en schrander. Als een schip bij hun eiland strandt en schipbreukelingen daar redding zoeken, doen zij hun alle mogelijke kwaad, zij bijten hen, krabben hen[1)], werpen hen met vuil en plagen hen zoo, dat sommigen er onder bezwijken; die het overleeft, sterft onder hen van honger. De bewoners van de (Arabische) eilanden Chartân en Martân en die van Socotra weten zich echter door list van deze apen meester te maken, die zij voor hoogen prijs in Jemen verkoopen, waar zij voor verschillende huisdiensten gebruikt worden. In de *Merveilles* p. 66-71 vindt men verscheidene verhalen over apen, die onder opperhoofden staan en de reizigers aanvallen, alsmede over de huisdiensten door deze dieren verricht. Hole vergelijkt[2)] met het verhaal van Sindebaad over de kokosnoten, wat Grossier mededeelt over het bezigen van apen bij den theepluk in China.

Sindebaad neemt met zijn voorraad plaats op een schip, dat kokosnoten laadt, en komt zoo op het pepereiland, waar hij zijne noten met winst verkoopt, en peper en kruidnagelen inkoopt[3)]. Hier heeft B de beschrijving van de peperplant, uit Ibn Khordâdbeh ontleend. Zij komen daarna in Kmèr (Cambodja), in Çanf (Champa), die met de woorden van Ibn Khordâdbeh (p. 68, 66 seq.) beschreven worden, en eindelijk aan de parelvisscherij, waar Sindebaad op eigen risico laat duiken en een kostbare vangst maakt. Van hier gaat het naar Basra terug.

Dit laatste gedeelte van den tocht bewijst dat het tooneel van alle avonturen dezer reis weder in den Indischen Archipel is. De parelvisscherij is waarschijnlijk die van Bahrein in de Perzische golf, of die bij Ceylon. In beide gevallen komt Sindebaad aldaar op de terugreis. De mogelijkheid bestaat echter, dat die ten oosten van Champa[4)] bedoeld wordt, maar deze is van vrij wat minder beteekenis dan de twee andere.

Zesde reis. Het schip wordt stuk geslagen tegen de rotsen van een onbekend eiland; de kapitein echter weet dat niemand die

1) Uit Ibn al-Wârd. p. 63.
2) P. 157. Over de apenbergen in zuidoostelijk Hindostan verhaalt Birûnî, India, I, 209.
3) Zoo Habicht. Macn. kaneel. In A staat het niet.
4) Linschoten I, 125, II, 133.

dit eiland is genaderd, ontkomt. Zij beklauteren de rots en bevinden zich op een groot eiland door bergen omringd. Aan het strand liggen tallooze overblijfselen van vroegere schipbreuken. Op 't eiland is een stroom, die niet ver van zee uit 't gebergte ontspringt en zich aan den anderen kant in den berg verliest. Er zijn vele kristallen en robijnen en ook groeit er kostbaar aloëhout. Daar is ook de bron waaruit het amber voortkomt. De schipbreukelingen rekken hun leven met de teerkost die zij gered hebben. Sindebaad heeft den grootsten voorraad en overleeft al de anderen. Hij komt op het denkbeeld een vlot te maken, daarop allerlei edele steenen en aangespoelde kostbare waren te laden en zich toe te vertrouwen aan den stroom die den berg ingaat. Na bij zijn onderaardschen tocht veel angst uitgestaan te hebben, slaapt hij eindelijk op zijn vlot in, en vindt dit bij zijn ontwaken vastgebonden en omringd door Indische mannen, die zich over zijne verschijning verbazen. Een hunner spreekt Arabisch en brengt hem bij den koning. Hij bemerkt nu dat hij op Serendîb (Ceylon) is. Dit eiland wordt beschreven hoofdzakelijk met de bewoordingen van Ibn Khordâdbeh. B heeft noch den naam, noch de beschrijving, maar ook bij hem wijzen de robijnen op Ceylon. Sindebaad moet aan den koning veel over Bagdad en den grooten khalief Haroen ar-Rasjied vertellen en vertrekt eindelijk met een geschenk van den koning aan den khalief en een brief. In Bagdad aangekomen, overhandigt hij deze aan den vorst en beschrijft de hofhouding van den koning.

De sage van het eiland waarvan niemand die er aanlandt, terugkomt, is overoud. Nearchus hoorde dit verhalen van het eiland Nosala en liet het onderzoeken, waarbij hem de onwaarheid van het bericht bleek[1]. Zulke praatjes zijn soms door zeeroovers uitgestrooid om hun verblijf te beschermen, soms gegrond op waarneming van hevige branding of van draaikolken zooals de beruchte in de Perzische golf. Een van de vormen der sage is die van den magneetberg, die alle schepen met ijzer betimmerd aantrekt. Om die reden zou het, volgens sommigen, zijn, dat men in de Indische zee schepen gebruikte, waarvan de planken met kokostouw in plaats van met ijzer aan elkaar gehecht waren.[2]

1) Arrianus, cap. 31 bij Müller Geogr. Gr. min. 1, p. 351 seq.
2) Kazwînî I, 239. Vgl. Hole p. 105. Volgens de *Merveilles* p. 92 seq. zijn deze magneetbergen in China. De sage van den magneetberg komt ook voor in Hertog Ernst.

In het verhaal van het eiland, waar de schipbreukelingen van gebrek omkomen, zijn een paar dingen die niet goed passen en misschien niet oorspronkelijk zijn. De verteller zegt dat zij, van de zee uit, de rots opklauteren en dan van alle kanten door bergen ingesloten zijn. Hiermede is moeilijk te rijmen dat aldaar de amberbron zou zijn, waaruit deze naar het strand zou afvloeien, waar de walvisschen ze inzwelgen. Evenzeer dat Sindebaad het vlot maakt van scheepsplanken en daarop aangespoelde waren laadt. Dat dit niet oorspronkelijk is, blijkt reeds daaruit, dat in redactie B eerst verteld wordt, hoe hij de ingeving krijgt, een vlot uit het hout van de aloëboomen te maken; de oorspronkelijke lezing heeft deze redactie in de zevende reis, die in haar grootendeels een herhaling van de zesde reis is. Hij maakt daar zijn vlot van aloëhout en verkoopt dit later met groote winst. Eindelijk bestaat ook in de navolging van Sindebaad in de vertelling van Seif al-Moloek het vlot uit kostbaar aloë- en sandelhout, en de lading uit goud, robijnen en andere kostbaarheden.[1)] In redactie A is van het oorspronkelijk verhaal nog overgebleven, dat op dit eiland de kostbaarste aloësoorten groeien. Deze aloë is waarschijnlijk het spoor, waardoor wij den oorsprong van de legende van de onderaardsche rivier hebben te zoeken. Wij lezen in Noweirî[2)]: ‘Mohammed ibn Abbâs (schrijver uit de 9^{e} eeuw), zegt verder: verscheidene menschen uit Obolla hebben mij verteld, dat het aloëhout, dat men *hindî* noemt, in valleien wast te midden van hooge steile bergen, waar niemand kan doordringen. In de ongenaakbare wouden vallen boomen, wier wortels door regens en bergstroomen afrotten en wier houtschors door zand, water en lucht wordt verteerd, zoodat alleen het echte, zuivere reukhout overblijft.[3)] Als nu door zware regens de stroomen gezwollen zijn, voeren deze dit hout mede naar zee, waar het door de golven op het strand teruggeworpen wordt. Hier komen de menschen het opzamelen en aldus komt het in den handel. Een koopman die dikwijls Indië bezocht had, zeide: “Ik heb den boom van het aloëhout nooit gezien, noch iemand ontmoet, die hem gezien had.” Men vroeg hem

1) Lane III, 345 seq. Ook hier komt hij in Serendîb.
2) Leidsch handschrift, p. 794.
3) Namelijk het hart van den boom, dat door reukeloos hout wordt ingesloten.

hoe dit mogelijk was, daar hij Indië zoo vaak bezocht had en het van daar werd uitgevoerd...' Hij verhaalt dan van den stommen handel. Noweirî geeft dan nog eene aanhaling uit Tamîmî, die zegt: 'Mijn vader vertelde mij van zijn vader, die het had van verscheidene menschen die met den aloëhandel bekend waren, dat het komt van groote boomen die in Indië groeien. Voorts wordt het aangevoerd uit Binnen-Cashmîr, uit Serendîb, uit Kmèr en naburige landen.'

Het blijft echter mogelijk, dat het verhaal van den onderaardschen stroom in Sindebaad een feit ten grondslag heeft. Men vindt de sage ook in Hertog Ernst.

De brief van den koning van Ceylon aan den khalief is duidelijk een navolging, gedeeltelijk met dezelfde woorden, van den brief dien een Indische vorst aan Omar II, of wel een Chineesche keizer aan Moâwia zou hebben geschreven[1].

Zevende reis. Volgens redactie A wil Sindebaad niet meer reizen, maar geeft eindelijk gehoor aan het dringend verzoek van den khalief om een tegengeschenk[2] en een brief aan den koning van Ceylon te brengen. De reis is voorspoedig. Op de terugreis wordt Sindebaad door zeeroovers aangevallen en als slaaf verkocht. Zijn meester gebruikt hem voor de olifantenjacht. Op zekeren dag, terwijl hij naar gewoonte in een hoogen boom zit om te wachten op een olifant dien hij schieten kan, komen wel vijftig dezer dieren. De grootste van hen ontwortelt den boom, daarna tilt hij Sindebaad op zijn rug en gaat met hem naar eene plaats, waar tallooze beenderen van olifanten liggen. De olifanten hebben begrepen dat het om hun tanden te doen is en dat het hun niets helpt, of zij al den schutter dooden, daar telkens weer een andere komt. Zij brengen Sindebaad dus naar hun begraafplaats, waar hij zooveel tanden kan vinden als hij maar wil. Verheugd bericht hij het geval aan zijn meester en krijgt tot loon zijn vrijheid. Met Arabische kooplieden keert hij dan naar Basra terug en geeft den khalief verslag van zijne reis.

1) Zie Goldziher, *Muh. Studien*, I, p. 167 seq. Volgens anderen (b.v. Ibn Badroun, ed. Dozy, p. 47) schreef de Chineesche keizer dien aan den Servischen koning Anoesjarwân.

2) Een van de geschenken is een Arabisch boek, waarvan de titel in de uitgave van Langlès (p. 95) en de oude Calcutta-uitgave (p. 451) verschillend wordt opgegeven.

Het is duidelijk, dat het tooneel van dit laatste gedeelte op de oostkust van Africa is. In de *Merveilles* p. 48 wordt zulk een elpenbeendepôt ontdekt door het spoor eener groote slang te volgen. Dit is in het verhaal van Sindebaad verbonden met een van de staaltjes der verbazende schranderheid van olifanten. Plinius schrijft reeds[1)], dat zij weten dat het bij de jacht op hen alleen om hunne tanden te doen is en dat zij daarom de uitgevallen tanden verstoppen.

In redactie B wordt als aanleiding tot de reis weder dezelfde onweerstaanbare lust genoemd om vreemde landen en volken te zien en handel te drijven, die Sindebaad tot de vorige reizen heeft gedreven. Hij lijdt schipbreuk evenals in de zesde reis en de wanhoop van den kapitein wordt met dezelfde woorden beschreven. Doch hier raadpleegt hij een boek, waaruit hij ziet dat zij in de uiterste zee zijn gekomen, waar het graf van Salomo is. Daar worden zij door walvisschen aangevallen en het schip stukgeslagen. Sindebaad redt zich op een eiland, waar hij een vlot maakt van het hout dat daar groeit en scheepsplanken. Na drie dagen rondgezwalkt te hebben, wordt hij door den stroom in een grot gevoerd. Nu heeft hij een onderaardschen tocht, evenals in de vorige reis beschreven is, en komt dan in eene stad, waar een vriendelijk man hem opneemt en hem de waarde van zijn vlot doet kennen, dat uit kostbaar reukhout bestaat. Hij ontvangt daarvoor 10,000 goudstukken. Zijn gastheer neemt hem als zoon aan; Sindebaad huwt zijne dochter en wordt een rijk man. De inwoners dezer stad krijgen elke maand eens de gedaante van vogels. Sindebaad overreedt een hunner hem op den rug te nemen om mede te vliegen. Als hij echter zoo hoog gekomen is, dat hij de engelen kan hooren zingen, kan hij zich niet weerhouden Allah mede te loven, maar op 't zelfde oogenblik schiet een vuur uit den hemel en vluchten de menschvogels. Zij laten hem op een berg achter. Daar vindt hij twee vrome jongelingen, die hem een gouden staf geven, waarmede hij een man uit de kaken eener slang verlost. Met dezen op reis zijnde, ontmoet hij den vogelmensch, die hem gedragen had. Deze laat zich door hem verbidden, hem naar zijn huis terug te brengen, op voorwaarde dat hij onder de vlucht den naam van Allah niet weder zal

1) Lib. 8 cap. 4.

noemen. Als hij weer bij zijne vrouw is, vertelt deze hem dat de bewoners der stad djinn's zijn en stelt hem voor, samen naar 't land van Sindebaad terug te keeren. Dit geschiedt. Op deze reis was Sindebaad 27 jaar weg geweest.

Nieuw is in deze vertelling het bericht over de menschen die eenmaal 's maands vogelgestalte krijgen. Deze zelfde legende vindt men in vele bijzonderheden uitgewerkt in de Nachtvertelling over Hasan van Basra, die ook, als hij door den menschvogel wordt gedragen, moet beloven zich stil te houden, wanneer hij het engelengezang zal hooren, en die eveneens de twee jongelieden met den staf aantreft, die hier echter een tooverstaf wordt. Het is moeilijk te betwijfelen, dat het verhaal in deze redactie van Sindebaad oorspronkelijker is dan dat van Hasan. Daaruit mag men misschien het besluit trekken, dat het, ten minste wat de hoofdzaak betreft, inderdaad tot de avonturen van Sindebaad behoort. In de *Merveilles* p. 29 seqq. vindt men een lang verhaal van vischmenschen, die er uitzien als gewone menschen, maar wier element het water is. De tegenhanger van menschen, of menschelijke wezens, die het vermogen hebben te vliegen, zal wel even oud zijn. In Pseudo-Callisthenes[1)] vindt men sprekende vogels met menschengezichten, die Alexander waarschuwen niet verder te gaan, daar hij het gebied der gelukzaligen niet mag betreden, en die hem ook bevelen terug te keeren, als hij zich door twee vogels in de lucht laat voeren. De twee jongelingen met den gouden staf hebben in het verhaal haast geen beteekenis en toch heeft de maker der vertelling van Hasan den Basriër die reeds daarin gevonden. Zij zijn hoogstwaarschijnlijk ontstaan uit het verhaal bij Pseudo-Callisthenes cap. 39. Alexander, op het punt de moeitevolle reis te ondernemen, die hem tot het land der gelukzaligen voert, heeft bevel gegeven dat geen oude man mag medegaan. Een grijsaard echter overreedt zijne twee zoons, ‘dappere en ware soldaten’, hem stil mede te nemen. Als men nu aan het land der duisternis komt, is Alexander verlegen, hoe hij, als hij zich daarin begeven heeft, den terugweg zal kunnen vinden, en wenscht zich een ouden man van ervaring. Nu komen de twee jongelingen met hun vader, die den raad geeft, alle merries die veulens hebben, mede te nemen, de veulens daar te laten. Hij geeft tevens aan

1) Cap. 40, 41 (ed. Müller p. 90 seqq.)

zijne zoons den raad om, als zij in het land komen achter de duisternis, hunne zakken te vullen met de steenen die daar liggen. Later blijken dit kostbare edelsteenen te zijn. De twee jongelingen zijn het dus die maken dat Alexander weer op den rechten weg komt. In het verhaal van Sindebaad zijn zij slechts overblijfselen van een vroeger wezenlijk bestanddeel van de legende. Maar als zoodanig hebben zij waarde, daar zij ons tevens den naasten oorsprong van de legende der vogelmenschen wijzen.

In het verhaal van Sindebaad behoort de vrouw, die hij in de vogelmenschenstad getrouwd heeft, niet tot deze soort van wezens. Zij doet dit wel in Hasan den Basriër, waar zij mede naar Bagdad gaat en door Zobeida, de gemalin van Haroen ar-Rasjied, gezien en om hare schoonheid bewonderd wordt. Zij verhaalt aan deze van haar veerenkleed en de moeder van Hasan, die bij afwezigheid van haar zoon, den sleutel der kast heeft, wordt gedwongen het voor den dag te halen. Zoodra de dame het aanheeft, vliegt zij heen. Dit heeft eenige overeenkomst met het verhaal van de vischdame in de *Merveilles*, die, na vele jaren opgesloten te zijn geweest, door hare kinderen uit medelijden wordt losgemaakt en dadelijk in zee springt en verdwijnt. Als het echter tot den oorspronkelijken Sindebaad behoord had, zou men het opsporen zijner vrouw als doel voor een zijner reizen verwachten.

Tegen de stelling, dat het verhaal der vogelmenschen deel van den echten Sindebaad zou uitgemaakt hebben, zou men kunnen aanvoeren dat het in karakter verschilt van de overige verhalen, waarin alles natuurlijk toegaat en tot de mogelijkheden behoort. Dit verschil bestaat echter meer naar onze dan naar Oostersche denkwijze. Als men eens gelooft dat de djinn's wezens zijn als de menschen, maar met het vermogen om zich onzichtbaar te maken en verschillende vormen aan te nemen, valt ook dit verhaal onder de gebeurlijke dingen.

De schrijver van Sindebaad was zelf geen zeevaarder; althans had hij de groote vaart niet medegemaakt. Anders zou hij geen druiven op een eiland in den Indischen Archipel hebben laten groeien, noch eene reis van de Golcondamijnen over land naar Sumatra mogelijk geacht hebben. Maar hij verstond de kunst van vertellen als weinigen. De magere analyse door mij van

zijn verhaal gegeven, doet hem in geenen deele recht wedervaren. De schildering van de angsten die Sindebaad doorstaat, van het berouw dat hem telkens vervult, maar dat weer vergeten wordt als het gevaar achter den rug is; van de moeite die hij heeft in de eerste en derde reis zijne identiteit te bewijzen; van zijn tegenspartelen, als men hem levend wil begraven; en zoo voort, is meesterlijk uitgevoerd. De naam dien de held draagt, komt meer voor, maar schijnt door den schrijver gekozen te zijn, omdat de eerste helft van den naam klinkt als Sind, d.i. Indië. De lastdrager wordt in redactie A Hindebaad genoemd, in redactie B ook Sindebaad, maar dan van den reiziger onderscheiden door de bijvoeging ‘van het land’, terwijl deze ‘Sindebaad van de zee’ heet. Hindebaad is een verzonnen naam, gemaakt van Hind, zooals de Arabieren Oostelijk Hindostan noemen, tegenover Sind of Westelijk Hindostan. Ik houd deze geheele naamgeving reeds om het verschil voor niet oorspronkelijk.

Wat den tijd der vervaardiging betreft, uit de boven gegeven toelichtingen blijkt, dat de schrijver zich geheel beweegt in den kring der voorstellingen en met de mate van kennis, die men in de 9^{e} en 10^{e} eeuw te Bagdad en Basra had van den Indischen Archipel en zijne wonderen. Er komt niets in voor, dat aan een later tijdperk doet denken. De handel is bloeiende; in weerwil van alle gevaren gaan elk jaar tallooze schepen uit Basra naar het Oosten om specerijen en andere kostbare voortbrengselen te halen. Maar vasten voet hebben de Arabieren nog nergens gezet. Slechts hier en daar, aan het hof van den Maharadja en aan dat van den koning van Ceylon vindt men een enkelen Hindoe die Arabisch verstaat. Dit is juist een tijd, waarin wij verhalen over de wonderen der zeeën en landen te verwachten hebben. Terecht merkt prof. Tomaschek op[1)]: ‘gerade im Entwickelungsstadium der colonialen Thätigkeit, wenn die Energie im ersten Zuge begriffen ist, zeigt sich gewöhnlich die Sucht, über die fernen Ländergebiete spannende und mährchenhafte Nachrichten zu verbreiten’. Wij kunnen dan ook met zekerheid in dezen tijd verscheidene geschriften over Indië, China en de eilanden plaatsen, waarvan ik de optelling hier achterwege zal laten.

1) Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden I, 18.

Daar, zooals wij gezien hebben, Ibn Khordâdbeh door den auteur gebruikt is, kan hij op zijn vroegst in de laatste helft der 9e eeuw geschreven hebben. De andere grens is moeilijker te bepalen, omdat het toch denkbaar is, dat een schrijver later dan de 10e eeuw de stof zijner verhalen alleen uit boeken van de 9e en 10e eeuw heeft geput. Als ik recht heb bij Kazwînî bekendheid met het geschrift te onderstellen, komen wij nog slechts tot het resultaat, dat het ten minste in de 13e eeuw reeds bestond. Gelukkig komt ons hier het Westen te hulp. In het oud-Duitsche gedicht 'Hertog Ernst van Beijeren', dat volgens den geleerden uitgever Prof. Karl Bartsch tusschen 1173 en 1180 moet vervaardigd zijn (Einl. p. 1 seq. 128, 129), vinden wij duidelijke bewijzen van ontleening uit Sindebaad[1)], zooals het Paleiseiland, de vogelmenschen, de magneetberg, de redding door de grijpvogels, de onderaardsche vaart, waarbij edelsteenen worden medegenomen. Vooral dit laatste is merkwaardig, omdat volgens het gedicht, de robijn aan de Duitsche keizerskroon van Konrad II (1024-1039), die de 'Waise' heette en bij de kroning van 1764 verloren is (Einl. p. 92), van daar afkomstig zou zijn. Daar de dichter zich voor de waarheid van zijn verhaal beroept op een Latijnsch geschrift, dat zich te Bamberg bevindt[2)], mag men met Bartsch besluiten, dat de stof voor de Oostersche reis ontleend is aan een Latijnsch boek, dat dus wel niet na 1150 zal geschreven zijn. Inderdaad wijst de naam dezer steen *Waise* of in Latijnsche geschriften *orphanus* (Einl. p. 160) op Oosterschen oorsprong, daar in 't Arabisch alles zoo genoemd wordt wat eenig in zijn soort is, bij voorkeur een zeldzame parel of edelsteen. In de tegenwoordige redacties van Sindebaad komt de naam niet voor, hoewel er plaats voor was zoowel bij de parelvisscherij, als bij de vermelding der robijnen van Ceylon. Het is niet onmogelijk, dat er reeds vroeg eene andere redactie van Sindebaad geweest is, waarin enkele verhalen van de onze een weinig verschilden, b.v. het gevaarlijke eiland, tegen welks rotsen 't schip stuk wordt geslagen, de magneetberg geworden was, de redding van *zeven* personen uit een verhaal als dat der *Merveilles* was opgenomen, alsmede de vangst van den weesparel[3)]. Ongeveer dezelfde legenden komen voor in 'Huon van Bor-

1) Vgl. Einl. p. 148, 152 seq., 160, 166.
2) Einl. p. 2, 129.
3) Vgl *Merveilles*, p. 134-137.

deaux,' dat ook in de 12e eeuw gedicht is[4]. Wij kunnen dus de grens van de vervaardiging van Sindebaad reeds tot ongeveer 1100 terugbrengen. Doch het Westen helpt ons nog verder. De monnik, die in 't begin der 11e eeuw het verhaal van de reizen van Sint Brandaan geschreven heeft, kende Sindebaad ook reeds in hoofdzaak. Het bewijs hiervan hoop ik eerlang elders te geven. Ik moet daarvoor in te veel bijzonderheden treden, dan dat ik mij zou mogen veroorloven, het hieraan vast te knoopen. Doch het is niet gewaagd, hier te zeggen, dat reeds omstreeks het jaar 1000 de reizen van Sindebaad veel gelezen en ververteld werden, zoodat hetgeen theoretisch om den inhoud waarschijnlijk was, door Hertog Ernst en Sint Brandaan klaar bewezen wordt.

M.J. DE GOEJE.

4) Einl. p. 144.

De openbaarmaking van de handelingen der Staten-Generaal.

In den constitutioneelen Staat, waar het volk geroepen wordt, om, door zijne vertegenwoordigers, aan het bestuur des Lands deel te nemen, is openbaarheid van de handelingen der wetgevende vergadering een onmisbaar vereischte. Zij behoort, zooals de Negenmannen in 1844 deden opmerken, tot het wezen eener volksvertegenwoordiging.

Het is evenwel niet genoeg dat het beginsel dier openbaarheid in de Grondwet is geschreven - dat de toegang van 's Lands vergaderzaal voor het volk wordt opengesteld, tevens moet zorg gedragen worden dat de handelingen dier Staten-Generaal spoedig, nauwkeurig en volledig ter kennis van het algemeen worden gebracht. Zoolang dit niet geschiedt bestaat de openbaarheid in *schijn*, niet in *werkelijkheid*.

Zulk een schijn-openbaarheid heeft Nederland, na het herstel van zijn onafhankelijk volksbestaan, na de vestiging der constitutioneele monarchie, gedurende ongeveer dertig jaren gekend.

Uit de volgende bladzijden, een geschiedkundig overzicht van hetgeen omtrent de openbaarmaking van de handelingen der volksvertegenwoordiging in Nederland heeft plaats gehad, zal dit genoegzaam blijken.

Het onderwerp is voor onze parlementaire geschiedenis gewichtig genoeg om daarop de aandacht te vestigen en, naar wij meenen, te weinig bekend, om niet op eenige belangstelling te kunnen rekenen.

Eerst in de Grondwet van 1815 werd als een gebiedend voorschrift opgenomen: ‘De zittingen der Tweede Kamer van

de Staten-Generaal worden in het openbaar gehouden.' In zijn werk 'de Grondwet,' teekent de hoogleeraar Buys, handelende over art. 96 der Grondwet van 1848, dat dezelfde bepaling inhield, aan, dat de staatsregeling van 1815 de openbaarheid van de zittingen der Eerste Kamer niet uitdrukkelijk buitensloot. Maar wat daarvan zij, zelfs de stellig voorgeschreven openbaarheid van de vergaderingen der Tweede Kamer zou, het bleek al spoedig, niet door de Regeering bevorderd worden. Waartoe toch bepaalde zich hare behartiging van zulk een gewichtig publiek belang? Er werd in de vergaderzaal eene tribune ingericht voor *drie* personen, en de Regeering belastte een harer ambtenaren, den tweeden redacteur van de *Staats-Courant*, om voor dat officieel blad een kort bericht op te stellen van de handelingen der Kamer.[1)] Intusschen werd het den heer Jacob Belinfante niet vrijgelaten om het verslag onder zijne verantwoording uit te geven. De Minister van Binnenlandsche Zaken, de heer Falck, moest daaraan eerst zijne goedkeuring hechten, hetgeen zeker niet bevorderlijk was voor eene spoedige openbaarmaking.

Met die openbaarheid was het al zeer weinig ernstig gemeend. Men beschouwde die 'openbare tentoonstelling' (sic) als eene nuttelooze en schadelijke zaak, alleen geschikt om de nieuwsgierigheid bij eenige weinigen te voldoen en de zucht bij anderen om door welbespraaktheid uit te schitteren. Noode was men er toe overgegaan om die openbaarheid in de Grondwet te vestigen, omdat 'eene gewoonte der laatste tijden deze publiciteit tot eene onweerstaanbare behoefte gemaakt had.' En daarom, zou men denken, moest aan die behoefte worden voldaan, en van daar de uitdrukkelijke bepaling in de Grondwet opgenomen? Volstrekt niet. 'De wijze toegevendheid der onderwerpers der Grondwet (heeft) ten overvloede aan de ondervinding van lateren tijd ook dit deel ter volmaking willen overlaten: en wij kunnen dit dan ook verwachten van den tijd, die, zooals zij wel aanmerken, alles verandert en alles wijzigt.' Zoo had de Commissie uit de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden omtrent het ontwerp van Grondwet gesproken; zoo bracht de heer Minister Falck de grondwettelijke openbaarmaking van de handelingen der Staten-Generaal in praktijk.

1) Deze en verdere bijzonderheden zijn ontleend aan de 'Herinneringen' van den heer J. Belinfante, niet in den handel.

Intusschen werd deze zonderlinge openbaarmaking voortgezet. Van 1828 tot 1836, toen de heer Jacob Belinfante op pensioen werd gesteld, stonden zijne beide zonen, J.J. en J. Belinfante, hem getrouw en ijverig bij, waardoor die verslagen in de *Staats-Courant* uitgebreider werden, ook omdat de Regeering en de Kamer den arbeid meer steunden. Die verslaggevers gaven zich dikwijls de moeite om belangrijke adviezen van Ministers terug te geven. Onder anderen vond dit plaats met redevoeringen van de Ministers van Justitie en van Financiën. Toch zagen de heeren van Maanen en van Tets van Goudriaan liever dat van hunne parlementaire adviezen slechts weinige regelen in de *Staats-Courant* werden opgenomen. Waarom dit zoo geschiedde, vinden wij bij onzen berichtgever niet opgeteekend.

Pogingen door anderen aangewend om eene zoo mogelijk volledige verzameling der Parlementaire Handelingen te bezorgen, mislukten. Het *Recueil des Séances de la Seconde Chambre des Etats-Généranx* van Mr. G. van Lennep verscheen en verdween in 1818. De heer J. Kips vond in 1836 geen genoegzaam getal inteekenaars op zijne uitgave van de jaarboeken der Tweede Kamer. In de Antecedenten van de Geer vindt men volledige verzamelingen vermeld van de handelingen der Kamer, die over belangrijke onderwerpen zijn uitgegeven. In werken van leden, zooals G.H. graaf van Hogendorp, Jhr. J.M. Kemper, graaf van Limburg Stirum, zijn berichten opgenomen van het verhandelde bij de Kamer. De heer J. Belinfante deed de handelingen der Kamer over het Collegium Philosophicum het licht zien en de heeren J.J. en J. Belinfante gaven de handelingen van de Grondwet, in 1840, 1845 en 1848 uit. Nog vindt men van Mr. G.J. Lagemans het verslag van de Tweede Kamer over het ontwerp van wet tot herziening der wet op de regterlijke organisatie in 1835. Dit alles bracht ons niet dichter bij den te vervullen eisch der Grondwet.

In het tijdvak van 1832-1836 verrichtte de heer J. Belinfante, bij herhaalde en langdurige ongesteldheid van zijn vader en zijn broeder, het werk voor de *Staats-Courant* alleen, totdat dien verslaggever door den Directeur der Algemeene Landsdrukkerij, den heer Vosmaer, werd aangezegd dat hij den arbeid niet langer als plaatsvervanger mocht verrichten, en alleen dan eene vaste aanstelling voor de *Staats-Courant* zou kunnen verkrijgen, indien hij de betrekkingen, ook met andere dagbladen

door hem aangeknoopt, wilde laten varen. Hiermede nam de heer Belinfante geen genoegen, en keerde den rug aan de Nederlandsche *Staats-Courant* en de Algemeene Landsdrukkerij toe.

In datzelfde jaar 1836 werd den heer D. Veegens, die in 1820 als redacteur aan de *Staats-Courant* was verbonden, de taak opgedragen om het verslag van de handelingen der Kamer te bezorgen. De heer Veegens had zich reeds op dit terrein bewogen als hij nu en dan, in avondzittingen, na afloop van zijne dagelijksche bezigheden voor de *Staats-Courant*, de eene of andere rede opteekende en uitwerkte. De korte verslagen door den kundigen en bekwamen Veegens geleverd, werden om hunne nauwkeurigheid hoog gewaardeerd. Zij verschenen elken dag geregeld, hetgeen een vooruitgang was. Terwijl vóór de scheiding met België de redevoeringen der leden verspreid te vinden zijn in Noord- en Zuid-Nederlandsche bladen, geeft de *Staats-Courant* ze na 1830 geheel of geresumeerd, maar veel later. Zoo vindt men b.v. de zitting van 25 April 1835 in de courant van 3 Mei daaraanvolgende. Ook bij het vervullen zijner taak moest de heer Veegens zich houden aan de voorschriften der Regeering. Hem werd bijvoorbeeld belet om van de beraadslaging der Grondswetherziening van 1840 een uitvoeriger verslag te geven; hij moest zich beperken tot een kort verslag. In dit verbod vonden de verzamelaars en verslaggevers Belinfante aanleiding om ‘de Handelingen over de herziening der Grondwet van 1840 uit te geven, waarin sommige redevoeringen zijn overgenomen uit Dagbladen, andere naar aanteekeningen geheel nieuw uitgewerkt, en vele bijzonderheden die in het werk zelve en in het aanhangsel voorkomen, niet dan met veel moeite en na lang opsporens zijn kunnen vergaderd worden.’ En dat moest geschieden onder vigueur van het grondwettelijk artikel voorschrijvende de openbaarheid van de zittingen der Tweede Kamer! Van de werkelijke openbaarheid bleef men nog ver verwijderd!

Toen het bleek dat de taak voor één man, hoe veerkrachtig, volijverig en bekwaam ook, op den duur te zwaar was, werd den heer Veegens in 1842 toegevoegd, Mr. H. Tollius Drabbe, een jeugdig advocaat, die ook blijken heeft gegeven van groote talenten als tachygraaf.

In 1847 werd de heer Veegens geroepen om de betrekking van griffier te aanvaarden, opengevallen door het overlijden

van den heer Jhr. Mr. van der Heim. Hoezeer de heer Veegens zich door zijne buitengewone talenten die hooge betrekking had waardig gemaakt, bleek wel uit de omstandigheid dat hij met algemeene stemmen werd benoemd. Deze onderscheiding had nog eene hoogere beteekenis, omdat de leden der Tweede Kamer wel wisten hoe moeielijk het zou zijn, om zulk een uitstekenden verslaggever te vervangen.

Kort daarna werden bij de redactie der *Staats-Courant* de heeren J.J.F. Noordziek, toen ambtenaar bij de Koninklijke Bibliotheek en J. Tideman aangesteld, om met den heer Drabbe verslag te geven van de vergaderingen der Tweede Kamer.

Hiermede eindigde wat men het eerste tijdvak zou kunnen noemen van de geschiedenis der openbaarmaking van de handelingen der Staten-Generaal.

De leden van de redactie der *Staats-Courant*, zooeven genoemd, werden nu voor eene moeielijke taak geplaatst. Een hunner, de heer Tollius Drabbe, had reeds geruimen tijd de tachygraphie, het opteekenen van redevoeringen met gewoon schrift, woord- en zinverkorting, uitgeoefend. De heer Tideman bleek ervaring te hebben in het wedergeven van redevoeringen. Voor den derden verslaggever was het eene nieuwe zaak, maar hij vond welwillende ondersteuning bij zijne ambtgenooten. Een zeer gewenscht hulpmiddel om den arbeid lichter te maken, eene goede plaats in de vergaderzaal, ontbrak ten eenenmale. De heeren waren gezeten in eene soort van loge midden in de tegenwoordige gereserveerde tribune boven de klok, rechts van den Voorzitter. Hoe moeilijk het was om daar de sprekers te verstaan, zal iedereen duidelijk zijn, die in de gelegenheid is geweest om er de vergadering bij te wonen. Daarenboven had men het daar lichamelijk even zwaar te verantwoorden als onder een geestelijk opzicht. Achter de vier zitplaatsen en de twee staanplaatsen, aan lessenaars, die zich daar bevonden, liep... de schoorsteen, de rookuitgang van een grooten kachel onder die tribune geplaatst, en die geducht moest aangestookt worden om de vergaderzaal van de noodige warmte te voorzien. Of de ruggen van de heeren verslaggevers daar behoorlijk gekoesterd werden! Daarbij kwam dat het bijna onmoge-

lijk was om die plaats gedurende de zitting te verlaten, omdat men werd ingesloten door de in de kleine ruimte opeengepakte toehoorders, die bij eene belangrijke beraadslaging velen in getal waren. Van nu en dan een luchtje scheppen, kon dus ook geen sprake wezen.

Onder zulke omstandigheden werd aan de genoemde redacteurs door den Minister van Binnenlandsche Zaken, na overleg met de Huishoudelijke Commissie der Kamer, in Juli 1847 gehouden, opgedragen om in plaats van het kort verslag der *Staats-Courant* een afzonderlijk volledig verslag der zittingen, onder den naam van *Bijblad* tot die Courant op te stellen. Tevens zouden, ter voldoening aan een verzoek door Jhr. M. de Bosch Kemper aan de Staten-Generaal gedaan, de stukken der Kamer in eene reeks van bijvoegsels bij de Courant worden uitgegeven, zoodat het publiek ook van die acta zou kunnen kennis nemen.

Dit was ongetwijfeld een groote stap vooruit op den weg naar de openbaarmaking van de handelingen der Kamer. Ware men niet ten halve blijven staan; had men tevens het getal der verslaggevers vermeerderd en alzoo eene spoedige uitgave van de verslagen mogelijk gemaakt, dan zou de nieuwe maatregel minder klachten ten gevolge hebben gehad dan bleek het geval te zijn. Het drietal snelschrijvers kon onmogelijk meer doen dan de redevoeringen, die niet schriftelijk werden medegedeeld, wat in dien tijd nog al eens geschiedde, opteekenen. Al die aanteekeningen groeiden gedurende het samenzijn der Kamer tot een schrikwekkenden stapel op, en als zij op reces uiteenging, duurde de arbeid der snelschrijvers steeds voort. Zij moesten dan, behalve de gewone werkzaamheden voor de Courant, hunne aanteekeningen van de vergaderingen uitwerken en uitgeven naarmate die arbeid vorderde. Spoed kon daarbij natuurlijk niet betracht worden. Zoo kwam er een zeer groote achterstand in de verslagen, waarover klachten ontstonden, vooral in de Eerste Kamer, als zij wetsontwerpen te behandelen kreeg, vóór dat de beraadslaging daarover in de Tweede Kamer ter harer kennis was gebracht.

Indien er gedurende het tijdperk dat wij thans bespreken zooals in de ‘Herinneringen’ te lezen staat: ‘herhaaldelijk klachten over onvolledigheid, over gebrekkige teruggave van het gesprokene werden vernomen’ en de voorname oorzaak

daarvan werd geweten aan de slechte plaats der verslaggevers, dient daarbij ook, dunkt ons, in aanmerking te worden genomen dat een arbeid als die der tachygraphen van de Staatscourant, op den duur te veel inspanning vorderde om niet, zoo daaraan al iets mocht hebben ontbroken, met de grootste toegevendheid te worden bejegend. Men bedenke dat de zittingen vier of vijf uren achtereen duurden en soms des avonds werden voortgezet.

Intusschen ontbrak het den bedoelden ambtenaren ook niet aan lof en waardeering voor de wijze waarop zij zich van hunne moeielijke taak kweten, zoowel van de leden der beide Kamers als van andere zaakkundige personen. Wat mij betreft, toen ik later, toegerust met een middel van opteekenen, veel volkomener dan dat der tachygraphen, eenigermate, want ik was toen nog weinig ervaren in het vak, de waarde kon beoordeelen van het geleverde werk, heb ik mij menigmaal verbaasd over de uitkomsten, door die heeren met zulke gebrekkige middelen verkregen.

Intusschen bestond er reden genoeg in de trage openbaarmaking der verslagen op zich zelf, om naar een beteren toestand te streven, en alzoo te geraken tot het derde tijdvak der openbaarmaking, dat wij nu nog hebben te bespreken.

In de vergadering der Tweede Kamer van den 20sten Februari 1849, zeven dagen na de opening van de gewone Staten-Generaal, bracht de heer Boreel van Hogelanden onder de aandacht der pas benoemde Huishoudelijke Commissie, de behoefte aan eene betere inrichting van de snelschrijverij der Kamer. De vertraging en de onnauwkeurigheid der mededeeling van hare deliberatiën was algemeen erkend; men had hem nog onlangs een gevoelen doen uiten, lijnrecht in strijd met hetgeen hij werkelijk gesproken had. Echter was het verre van hem af om dit te verwijten aan de snelschrijvers. ‘Met de meeste inspanning, met den besten wil zijn zij zoo geplaatst,’ zeide hij, ‘dat zij slechts een gedeelte der vergadering verstaan kunnen.’

Dit verlangen werd ten sterkste ondersteund door den heer Duymaer van Twist. Hij wees er op dat de tijden voorbij waren, waarin het noodig was op de openbaarheid in alle zaken van bestuur aan te dringen en hoe het beginsel daarvan in de Grondwet was opgenomen. Hij deed uitkomen dat de ware

openbaarheid niet bestond in het geven van gelegenheid om de zittingen der Kamer bij te wonen, maar in het door de drukpers verspreiden van hetgeen in de Kamers gedaan en gesproken wordt. De berichten omtrent de zittingen der Kamer in de dagbladen medegedeeld, waren altijd hoogst onvolledig, soms onjuist. Het *Bijblad* kon aanspraak maken op meer volledigheid en nauwkeurigheid, maar niet op vlugheid wat de uitgifte betreft. Op dit oogenblik, zeide de spreker, wachten wij nog naar een gedeelte van het verslag van beraadslagingen, die voor ongeveer twee maanden zijn gehouden.

'Daarin moet verandering komen,' zeide de heer van Twist, 'politieke quaestiën hebben vooral belang op het oogenblik dat zij behandeld worden; een verslag, hoe nauwkeurig ook, dat weken of maanden later komt, leest bijna niemand, althans het groote publiek niet; en zoo blijft de verkeerde indruk, door de onnaauwkeurige en onjuiste verslagen der nieuwsbladen gegeven, bestaan, en leidt tot verkeerde oordeelvellingen.'

Hij eindigde aldus: 'Het Nederlandsche volk heeft regt om spoedig en naauwkeurig te weten, wat hier gebeurt; het heeft regt om onze handelingen te beoordeelen; maar van onze zijde hebben wij het regt om beoordeeld te worden, niet anders dan naar hetgeen wij *in waarheid* gesproken en gedaan hebben.'

Ook de heer Thorbecke liet zich in denzelfden zin uit: 'Ik geloof eveneens,' sprak hij, dat een van onze eerste hoofdverplichtingen hierin bestaat, dat wij eene onmiddellijke en volledige mededeeling van het hier verhandelde doen plaats hebben. De heer van Twist had gesproken van eene verbeterde inrichting der snelschrijverij. 'Maar, Mijne Heeren,' riep de heer Thorbecke uit, 'wij hebben in het geheel geen eigenlijk gezegde snelschrijvers!' Niet alleen dat de heer Thorbecke het verlangen der beide andere leden ten sterkste ondersteunde, hij wenschte de zaak niet uitsluitend toe te vertrouwen aan de Huishoudelijke Commissie, maar ook aan de Commissie die belast was met het ontwerpen van een Reglement van orde, in dien zin dat beide vrij bleven om deswege voorstellen aan de Kamer te doen.

Met dit gewijzigde voorstel vereenigde zich de vergadering.

Die Commissie, bestaande uit de heeren Thorbecke, Duymaer van Twist, Nedermeijer van Rosenthal, Backer en Fokker

bracht in de zitting van den 1sten Maart 1849 haar verslag over het Reglement van orde uit. Andermaal werd daarin gewezen op de noodzakelijkheid eener verbeterde openbaarmaking van de handelingen der Kamer. ‘Openbaarheid, volledige, onverwijlde openbaarheid,’ zeide zij, ‘behoort tot het wezen van den constitutioneelen regeeringsvorm. Elk woord, dat in de vergaderzaal der Nederlandsche Volksvertegenwoordigers wordt uitgesproken, moet, evenals zulks in andere constitutioneele rijken plaats vindt, dadelijk worden opgevangen, door de drukpers gemeen gemaakt en binnen zeer korten tijd door ieder burger van den Staat gelezen kunnen worden.’

‘De Kamer is aan hare eigene waardigheid verschuldigd; zij is het jegens de natie, die zij vertegenwoordigt, verpligt, dat dit in de meeste volkomenheid plaats vinde.’ Ofschoon de Commissie reeds zeer ernstige overleggingen over deze aangelegenheid had gehouden, waren hare besluiten, ook omdat zij nog inlichtingen van buiten noodig had, niet tot rijpheid kunnen geraken. Weldra zou zij op deze zaak bepaald terugkomen.

De Huishoudelijke Commissie deed in deze niets van zich hooren. Van zamenwerking met de Commissie van herziening is nergens gebleken.

Den 27 April 1849 legde de Commissie aan de Kamer over haar rapport over de ‘snelschrijverij.’

De Commissie - dit bleek uit het verslag, - had zich in verband gesteld met den Minister van Binnenlandsche Zaken, den heer de Kempenaer. Het verslag der vergaderingen moest zoo spoedig verschijnen, dat ieder burger van den Staat, wiens woonplaats niet te ver van de residentie verwijderd is, het daags daaraan zou kunnen lezen, dat wil zeggen uiterlijk binnen vier en twintig uren na afloop der zitting. Elke verbetering, waardoor dit doel niet werd getroffen, zou een halve en daardoor geheel onvoldoende maatregel zijn.

Wat men hier wenschte te bereiken, geschiedde in de ons omringende constitutioneele rijken. Intusschen bezat men daar het eenige middel om tot het doel te geraken: *de Stenographie*. In ons land was het reeds eenigermate door het voorbeeld van een der snelschrijvers, voor het *Bijblad* der *Nederlandsche Staatscourant* werkzaam, bewezen, dat ook hier te lande zich, bij gepaste aanmoediging, zoodanige stenografen konden en

zouden vormen, maar voor het oogenblik had men de stenografen nog niet.

Verder worden in dit verslag eenige beweringen en gevoelens ten beste gegeven, die ten duidelijkste bewijzen dat de Heeren der Commissie niet op de hoogte waren van de zaak, en zeer zonderlinge denkbeelden hadden opgedaan over stenographie en stenografen. Daar het evenwel geen nut hoegenaamd kan hebben om tegen deze en dergelijke dwaalbegrippen van vroegere dagen thans nog ten strijde te trekken, gaan we die stilzwijgend voorbij, en komen nu tot de verklaring der Commissie dat de Minister van Binnenlandsche Zaken wel geneigd was om het beoogde doel te helpen bevorderen, maar, om de kosten daaraan verbonden, die door de Commissie op ƒ 10,000 geraamd waren, boven hetgeen thans voor het personeel der redactie van het Bijblad vereischt werd, wilde hij de Kamers over de invoering der Stenographie bij een wetsontwerp laten beslissen.

Men kon nu gedacht hebben dat de heer Minister de Kempenaer het beloofde wetsontwerp spoedig zou hebben ingezonden, edoch als men zijne ingenomenheid met de invoering der stenographie mag afmeten naar den spoed waarmede hij in deze handelde, zou men geneigd zijn te gelooven, dat de heer de Kempenaer niet zoo bijzonder op de verbetering gesteld was!

Eene maand daarna verzochten de heeren van Swinderen en Cost Jordens, in de Eerste Kamer, dat het *Bijblad* spoediger mocht verschijnen, opdat de Kamer in de gelegenheid zou zijn, om op officieele wijze kennis te nemen van de beraadslaging in de Tweede Kamer gehouden. Bij die gelegenheid werd de Minister door den heer Cost Jordens herinnerd aan zijne belofte. Hij antwoordde dat de vertraging van de indiening der bedoelde voordracht alleen daaraan was toe te schrijven, dat het onderzoek naar de grondslagen waarop de verhooging der begrooting voor de kosten der stenographie moest rusten, nog niet was afgeloopen.

Intusschen had de Minister reeds eene nota van kosten aan de Commissie tot herziening van het Reglement van orde van de Tweede Kamer overgelegd, waaruit bleek dat die ƒ 20,000 zouden moeten bedragen. Voorts had de heer de Kempenaer aan de Commissie gezegd, dat hij niet wel maatregelen durfde te nemen tot invoering der gewenschte verandering, *onder*

anderen tot het aangaan van overeenkomsten met snelschrijvers van elders of van hier, zoolang die belangrijke uitgaven niet door de Kamers zouden zijn toegestaan.

De gecursiveerde woorden doen duidelijk uitkomen dat de heer de Kempenaer niet bekend was met de zaak der stenographie. Snelschrijvers *van elders*, die alleen in hunne eigene taal stenographieeren, konden hem niet helpen. *Van hier*. Het scheen den heer de Kempenaer onbekend te zijn dat daarvan hoegenaamd geen sprake kon wezen.

In het verslag der Commissie van Rapporteurs van de Eerste Kamer over het wetsontwerp tot onvervreemdverklaring van militaire pensioen en gagementen, uitgebracht in de zitting van 24 Mei 1849, drong de Kamer zeer sterk bij de Regeering aan op maatregelen, waardoor de uitgave van het *Bijblad* zou kunnen bespoedigd worden, en achtte daarom ook een betere inrichting der snelschrijverij van het hoogste belang. De Kamer wenschte volkomen op de hoogte te zijn van de beraadslaging in de Tweede Kamer gehouden, ook met het oog op de amendementen in de wetsontwerpen voorgedragen. Enkele leden verklaarden zelfs bezwaard te zijn omtrent het onderzoek der haar toegezonden wetten over te gaan, hij gebrek aan de verslagen van de handelingen der Tweede Kamer. Uit hetgeen verder in het verslag volgde, blijkt dat de meerderheid er toch anders over dacht.

Ook in de Tweede Kamer deed de heer Lotsy den 14 Juli de vraag aan den heer Minister van Binnenlandsche Zaken, of de invoering der Stenographie hem werkelijk zoo zeer ter harte ging, als hij reeds eenige maanden geleden had gezegd het geval te zijn. De heer Lotsy stelde zoo groot belang in de zaak dat hij, mocht het blijken dat de Commissie tot herziening van het Reglement van orde, voor de invoering der Stenographie den noodigen steun bij den Minister niet vond, haar zou willen uitgenoodigd hebben om zelve de noodige maatregelen aan de Kamer voor te stellen. ‘Ik heb thans te meer regt om op dat punt aan te dringen,’ voegde de heer Lotsy er bij, ‘omdat ik sedert ons laatste reces in de gelegenheid geweest ben te ondervinden, dat werkelijk op dit oogenblik bij de Staats-Courant een ambtenaar is geplaatst, die de Stenographie volkomen weet toe te passen. Er bestaat dus een systeem van Stenographie dat in werking zou kunnen gebragt

worden, maar als de zaak blijft rusten, als de Minister van Binnenlandsche Zaken de zaak zoo laat, zonder dat er werkelijk maatregelen genomen worden, dan zal er in het eerste jaar wel geen voortgang gemaakt zijn.'

In de zitting van de Tweede Kamer, den 16 Juli, ontving de Minister van Binnenlandsche Zaken, de Kempenaer, het woord om inlichtingen te geven nopens de vragen hem in eene vorige zitting gedaan betrekkelijk de invoering der Stenographie. Die inlichtingen kwamen hierop neder. Met eene Commissie uit de Kamer had hij een onderhoud gehad en een onderzoek doen instellen naar den staat der Stenographie, volgens het nieuwste stelsel(?) Daaruit was hem gebleken dat de invoering der Stenographie de schatkist op aanzienlijke kosten zouden te staan komen. Desniettemin had de Minister een wetsontontwerp aan den Ministerraad ter beoordeeling gezonden. Maar die Raad, opziende tegen zoodanige vermeerdering van uitgaven, voor dit zedelijk belang der natie voor te dragen, terwijl de uitgaven voor de overige zedelijke en stoffelijke belangen der natie moesten worden ingekrompen, wenschte het ontwerp nu te laten rusten en de zaak bij de eerstvolgende begrooting opnieuw in overweging te nemen. Intusschen, de interpellatie in de vorige vergadering, had het Ministerie plotseling van meening doen veranderen, en nu zou *dadelijk* een ontwerp van wet tot bestrijding van de kosten voor de Stenographie naar den Raad van State worden toegezonden. De Minister deelde inmiddels aan de Kamer mede, dat de uitgaven voor het verslag der Kamer, die thans ƒ 5800 bedroegen, zouden klimmen tot ƒ 16,800, vermeerderd met ƒ 1500 voor uitbreiding van personeel op de Landsdrukkerij, en ƒ 4000 voor het aankoopen van eene snelpers. De Minister meende van de nieuwe kosten, de vroegere niet te kunnen aftrekken zoolang niet gebleken was dat men zich op de 'nieuwe snelschrijverij' geheel zou kunnen verlaten.

Deze mededeeling gaf geen aanleiding tot opmerkingen van de zijde der leden.

Reeds den volgenden dag werd er in de Tweede Kamer weder een klacht gehoord over den bestaanden staat van zaken. Zeker wel om den Minister tot spoed op te wekken in zake zijn wetsontwerp omtrent de invoering der stenographie.

De heer Van Rijckevorsel deed toen - bij de behandeling

van een wetsontwerp tot heffing van provinciale opcenten in Noord-Brabant - opmerken, dat hij geen kennis had kunnen nemen van eene beraadslaging die den 18 December 1848 had plaats gehad, omdat het verslag van dien dag nog niet in zijn geheel was geleverd. Die ongeregeldheid bestond ook dit jaar, waarvan hij een sprekend voorbeeld aanhaalde. Het *Bijblad* beschouwde hij als de bouwstoffen te bevatten voor de geschiedenis, maar wat zou hij aan die bouwstoffen hebben, wanneer zij slechts gedeeltelijk en gebrekkig voorhanden waren. De heer Van Rijckevorsel wilde overigens niets afdingen op de werkzaamheid en den ijver van de ambtenaren bij de Staatcourant; hij geloofde niet dat zij gehouden waren het onmogelijke te doen.

Als een curiosum zij hier vermeld, dat aan den voet der bladzijde waarop zijne rede voorkomt, den heer van Rijckevorsel. in eene ‘Aanmerking der Redactie’, eene terechtwijzing wordt toegediend!

De heer Van Eck deed ook eene klacht hooren. Wat toch zal openbaarheid, een der hechtste grondzuilen in een constitutioneelen Staat, beteekenen, vroeg de spreker, indien het aan het gezag zal vrijstaan die openbaarheid te niet te doen door de middelen onder zich te houden welke tot openbaarheid kunnen leiden? Maar de heer Van Eck liet het daarbij niet blijven. Hij vroeg aan den Minister de Kempenaer op den man af, waarom zijne rede van den 18 December 1848 niet was afgedrukt.

De Kamer had in haar verslag gevraagd om dat advies ten minste te mogen inzien; de Minister had dit verlangen zelfs met geen antwoord verwaardigd.

De heer De Monchy deed daarop de ondeugende vraag, of de redevoering van den Minister ook was achtergehouden, omdat de zaak die het daarbij gold, de heffing van provinciale opcenten, geheel nieuw was en de Minister van Binnenlandsche Zaken daaromtrent ook indertijd niet een zoo vast stelsel omtrent die heffing had.

De Minister verklaarde, in antwoord op de tot hem gerichte vragen, droogweg en geheimzinnig, dat de achterlijkheid der uitgave van het Bijblad, te wijten was aan.... het terugblijven van een deel der benoodigde bouwstoffen. Hij voegde daar echter bij, dat die reden weldra zou ophouden! Met dit antwoord moesten de Heeren maar genoegen nemen, en zóó

was het in 1849 nog gesteld met de uitvoering van het beginsel der openbaarheid in Staatszaken!

Den 1^{en} Augustus kwam eindelijk bij de Kamer een wetsontwerp in tot verhooging der uitgaven van het Departement van Binnenlandsche Zaken en de Algemeene Landsdrukkerij, ter zake van het vollediger en spoediger openbaar maken van het verhandelde in de zittingen der Staten-Generaal.

De Memorie van toelichting, die dit ontwerp van wet vergezelde, was er blijkbaar op ingericht om de zaak voor de Kamer niet smakelijk te maken. In plaats van aan te toonen dat hetgeen in andere landen reeds met goed gevolg geschiedde, ook hier zou kunnen worden ingevoerd, gaf de Minister zijn twijfel te kennen of het mogelijk zou zijn om het verlangde stenographisch verslag wel binnen het kort tijdsbestek van 24 uren zóó te leveren dat allen, de leden in de eerste plaats, daarmede zouden tevreden zijn. Bij eene regeling van werkzaamheden zooals de heer De Kempenaer voorstelde, op welken grond valt zelfs niet te gissen, scheen die twijfel inderdaad alleszins gerechtigd. Ofschoon de Minister verklaarde zeer goed te weten dat, en waarom men het werk der stenographie niet aan personen kon opdragen die geen wetenschappelijke opleiding hadden genoten, en hij de overtuiging had dat hun arbeid in drukke tijden zeer vermoeiend was - stelde hij toch de bezoldiging, aan de stenografen toe te kennen, op zulk een laag cijfer, dat het onmogelijk moest geacht worden daarvoor bekwame lieden te kunnen vinden.

Als ware dit nog niet genoeg geweest om de geheele zaak op losse schroeven te zetten, deed de heer De Kempenaer andermaal uitkomen, dat de prijs van acht-en-twintig duizend gulden, waarvoor de door hem voorgestelde gebrekkige openbaarmaking zou te verkrijgen zijn, de Regeering in de tegenwoordige tijden wel wat te hoog voorkwam. Althans de Kamers moesten nu maar uitdrukkelijk verklaren zulk eene aanzienlijke uitgave te verlangen.

In het verslag der Commissie van Rapporteurs dat dertien dagen later het licht zag, werd den Minister van Binnenlandsche Zaken het verwijt geenszins gespaard, dat hij met de invoering der stenographie niet zeer ingenomen scheen te zijn en dat zijne berekening aan kosten daarom te hoog was opgevoerd. Ook verlangde men uitdrukkelijk in het wetsontwerp te zien

bepaald, dat het noodzakelijk was *de stenographie in te voeren* ter volledeger en nauwkeuriger openbaarmaking van de handelingen der Staten-Generaal.

Aan dit verlangen voldeed de Minister bij zijne Memorie van antwoord. Overigens handhaafde hij zijne financieele bebezwaren, die evenwel niet mochten geweten worden aan eene te hoog opgedreven raming van uitgaven. De Minister had immers van zijne belangstelling in de zaak bewijs gegeven door een ambtenaar van zijn Departement te hebben bewogen, om een door hem uitgevonden stelsel van stenographie aan anderen mede te deelen. De heer de Kempenaer maakte zich dan ook sterk, dat hij met behulp van dezen leermeester, *binnen weinige maanden* in staat zou zijn om het noodige getal stenografen òf geheel, òf bijna geheel te zullen leveren. Uit deze toezegging bleek andermaal dat de heer Kempenaer volstrekt niet op de hoogte der zaak was of die niet wilde bevorderen. Het grootste getal der personen, aan wie de stenographie werd onderwezen, bezat alles behalve de hoedanigheden welke de Minister terecht in een stenograaf vorderde. Wist hij dit niet, of was het hem maar al te goed bekend? Nimmer wellicht is in ons land eene gewichtige zaak zoo oppervlakkig en luchthartig behandeld als de invoering der stenographie door den heer Minister de Kempenaer.

De openbare behandeling van het wetsontwerp had plaats in de dag- en de avondvergadering van den 12^{en} September.

Meer dan ooit had de Kamer, bij de beraadslaging over dit gewichtig onderwerp, het aanzien van een tournooiveld. Voor de tachygraphie, de verouderde en terecht afgekeurde wijze om de redevoeringen op te teekenen met gewoon verkort schrift, gelijk de studenten aan de hoogeschool hunne dictaten maken - trad de heer Costerus in het krijt. Doch het kostte den moedigen en krachtig uitgerusten kampioen voor de nieuwere en volmaaktere kunst, de stenographie, den heer Van Eck, niet veel moeite om zijn tegenstander, die slecht geharnast en zwak gewapend was, uit het zadel te lichten en het stof te doen bijten. Wel legde de heer Costerus zijn vreugde aan den dag over ‘den eenigen stenograaf’ in wiens bezit men zich mocht verheugen, maar hij verzuimde niet dien eersteling der Nederlandsche snelschrijvers te vergelijken bij - de heer Costerus was een klassiek man - het Trojaansche paard. De vorsten die daaruit

zouden voortkomen, waren voor hem nog slechts ‘prinsjes,’ ‘kiekens in den dop’ (sic) van wie men zich niet te veel moest voorstellen. Ook het schrikbeeld van den heer de Kempenaar moest bij hem dienst doen: de groote kosten. Met een amendement waagde hij de tachygraphie, die, volgens hem, door de redacteurs der Staats-Courant in miscrediet was gebracht, in hare eer te herstellen. De poging mislukte evenwel; het amendement werd niet eens genoegzaam ondersteund!

Daarentegen vond de invoering der stenographie een warmen en overtuigden voorstander in den heer Van Eck. Van haar alleen verwachtte hij herstel van de billijke grieven, door hem in eene uitvoerige en welsprekende rede uiteengezet. De mogelijkheid daartoe was overtuigend bewezen en waar het zooals hier, groote en gewichtige belangen gold, mocht de geldquaestie niet in aanmerking komen. Bovendien kon de raming van kosten, door de Regeering voorgedragen, aanmerkelijk verminderd worden, zooals in den loop der beraadslaging door aanneming van eene wijziging die de heer Van Eck voorstelde, plaats vond.

Ook de heer Sloet tot Oldhuis mengde zich een oogenblik in den strijd. Op de hem eigene luimige wijze toonde hij aan dat, en waarom de stenographie in het constitutioneel leven niet kon gemist worden.

Een andere begaafde redenaar, die gewoon was zeer snel en met zacht stemgeluid zijne belangrijke adviezen uit te spreken, en die derhalve alles behalve gemakkelijk was op te teekenen, de heer Groen van Prinsterer, zou zich in den hachelijken strijd tusschen tachygrafen en stenografen niet mengen Op beider welwillendheid stelde hij hoogen prijs, met beider bekwaamheid was hij bekend. Zijne rede had voornamelijk ten doel om den Minister van Binnenlandsche zaken te doen gevoelen dat het niet aanging zijne handen in onschuld te wasschen, door het ontwerp voor den vorm voor te dragen en der Kamer de beslissing in deze op den hals te schuiven. De zorg voor het geneesmiddel om het bestaande te verbeteren was opgelegd aan den Minister onder zijne verantwoordelijkheid. Hij gaf verscheidene redenen op waarom het zoo niet kon blijven zonder een inbreuk op de Grondwet van de allerschadelijkste soort, omdat zij geen betrekking had op een bijzonder artikel, maar op het geheele parlementaire leven, op het deugdelijk gehalte van een constitutioneel gouvernement.

De verdediging van het ontwerp door den Minister leverde geen nieuwe gezichtspunten op. Zij was weifelend en getuigde van weinig zaakkennis. Bij de behandeling der artikelen deed de heer Bachiene nog eene vergeefsche poging om de Kamer niet te laten beslissen over het middel dat ter verbetering van de openbaarmaking zou worden aangewend. Een amendement door hem in dien zin voorgesteld, vond geen genade in de oogen der Kamer, die ten slotte met een overgroote meerderheid het wetsontwerp aannam.

Kort daarna hechtte ook de Eerste Kamer der Staten-Generaal haar zegel aan de nieuwe wijze van openbaarmaking der parlementaire handelingen, en bekrachtigde de Koning het wetsontwerp op den 24 September 1849.

Hiermede had de stenographie ook in ons land burgerrecht verkregen en was de eerste stap gezet op den weg van vooruitgang in deze gewichtige aangelegenheid.

Wat was er intusschen geschied om, door het vormen van stenografen, tot de invoering der snelschrijfkunst te kunnen geraken?

Toen het personeel van de *Staats-courant*, tengevolge van de openbaarheid der vergaderingen van de Eerste Kamer, mocht worden uitgebreid, werden twee snelschrijvers daartoe aangesteld. Een dier plaatsen viel schrijver dezes te beurt, den 15 Februari 1849, onder voorwaarde dat hij zou trachten de stenographie in toepassing te brengen. Dit was reeds te vergeefs beproefd door den heer H.L. Tetar van Elven, toen ambtenaar bij het Departement van Binnenlandsche zaken. Waarschijnlijk in 1827, had hij in de Tweede Kamer eene proef genomen met Somerhausen's stelsel. Daar die poging niet gelukt was en de heer van Elven dit wellicht toeschreef aan het door hem toen gebezigde stelsel, had hij zelf een systeem van stenographie samengesteld. Dit stelsel nu werd door den tegenwoordigen Directeur der Stenographische Inrichting, onder de leiding van den heer van Elven sedert Januari 1849 beoefend. Intusschen behielp hij zich bij het opteekenen van de handelingen der Kamers met gewoon schrift, tachygraphie, totdat hij reeds vijf maanden daarna mocht slagen in het leveren van proeven van stenographie, getuige de verklaringen in

Juni afgelegd door de leden der Tweede Kamer, de heeren Lotsy en van Hasselt, van Eck, Wintgens, van Hoëvell, Sloet tot Oldhuis, Engelen enz.

Toen alzoo voldingend was aangetoond dat er eene volkomen bruikbare Nederlandsche stenographie bestond, kwamen van alle kanten aanvragen om onderwijs in die kunst te mogen ontvange.

De heer van Elven, een zeer hulpvaardig en onbaatzuchtig man, kon het moeilijk van zich verkrijgen om, wien ook, een dienst te weigeren. Belast met de opleiding der stenografen, hem zonder eenige beperking, ook wat de keuze der personen betrof, door den Minister de Kempenaar opgedragen, nam hij iedereen die zich aanbood, tot leerling aan. Van daar dat slechts zeer weinigen uit het groote getal tot hun doel zijn gekomen. Beter ware het geweest indien men voor dit onderricht, dat rechtstreeks dienen moest om een korps officieele stenografen te vormen, de noodige eischen van wetenschappelijke vorming gesteld had. Zoodoende zou de stenographische inrichting spoediger en beter zijn tot stand gekomen dan nu het geval kon zijn.

Ter gelegenheid van de behandeling der Staatsbegrooting voor 1850 verklaarde de Regeering zich bereid om de zorg voor de openbaarmaking harer handelingen aan de Staten-Generaal over te dragen. Dit geschiedde door overbrenging van de kosten van de begrooting van het Departement van Binnenlandsche Zaken op die der Staten-Generaal. Nadat de begrooting door de Eerste Kamer was aangenomen, kwam er uit de beide kamers eene ‘gemengde Commissie voor de stenographie’ tot stand. Deze schreef twee concoursen uit, waarop de personen die zich op de stenographie hadden toegelegd, bewijzen van bekwaamheid konden geven. Tengevolge van die examens werden voorloopig als stenografen der Staten-Generaal aangesteld een zevental jongelieden. Nog een drietal leerlingen waren voor de Kamers werkzaam, maar deze bleken gaandeweg ongeschikt te zijn, en werden door betere krachten vervangen.

Twee der vroegere tachygrafen van de *Staats-Courant* bleven intusschen als revisoren bij de Staten-Generaal werkzaam. Op enkele uitzonderingen na, moesten zij het werk der stenografen nazien, met behulp van hunne tachygraphische aanteekeningen. Het spreekt vanzelf dat de revisie door tachygrafen van

woordelijk, stenographisch opgeteekende redevoeringen, alleen kon betreffen de juistheid van de teruggegeven denkbeelden in het algemeen. De redevoeringen werden vervolgens aan de herziening der sprekers onderworpen, en het verslag verscheen zoo spoedig mogelijk, dat wil zeggen eenige dagen na afloop der vergadering.

Aldus ging het, zoo goed en zoo kwaad het kon - totdat in 1852 de Commissie van oordeel was dat de revisie der tachygrafen grootendeels kon ophouden, omdat de meeste der stenografen zich nu in staat bevonden om zelfstandig te arbeiden. Dientengevolge ging een der revisoren over naar het Departement van Binnenlandsche Zaken, de andere bleef voorloopig werkzaam ten dienste van de zwaksten der broederen, zooveel als dit mogelijk was, ten einde het werk niet te veel te vertragen.

In 1854 kwam de definitieve organisatie van de Stenographische Inrichting tot stand. Niet de bekwaamste der stenografen, zooals rationeel zou zijn geweest, maar de overgebleven revisor-tachygraaf kwam als Directeur aan het hoofd der inrichting; voorts werden aangesteld, een eerste en een tweede stenograaf, vier stenographen der eerste, en twee der tweede klasse, en nog een tijdelijk beambte, belast met werkzaamheden, die niet juist door een stenograaf behoefden verricht te worden.

In de zitting van 1849-1850 kwam een Reglement voor de openbaarmaking van het verhandelde in beide de Kamers der Staten-Generaal, door middel der stenographie tot stand.

Daarbij werd onder anderen bepaald dat de Stenographische Inrichting zou zijn geplaatst onder het toezicht van eene ‘gemengde Commissie uit de beide Kamers’; dat zouden worden aangesteld 10 stenografen, terwijl ook kweekelingen konden worden benoemd. Voorts werd bepaald dat de leden hunne redevoeringen zouden kunnen nazien tusschen zeven en twaalf uren namiddags, op den dag der vergadering. Voor avondzittingen werd die termijn verlengd tot den volgenden middag te 12 uren. Achtergebleven redevoeringen zouden zoo spoedig mogelijk in supplementaire bladen verschijnen.

Bij eene Instructie voor de stenografen werd vastgesteld hoe deze ambtenaren hun arbeid zouden verrichten, terwijl een

‘eerste stenograaf’ met de bevordering van den goeden loop der werkzaamheden werd belast.

In Juni 1854 ondergingen dit Reglement en de Instructie belangrijke wijzigingen.

De tijd van revisie der redevoeringen werd verlengd tot den volgenden dag te 3 uren, tevens bepaald dat de redevoeringen die dan niet zouden zijn terug ontvangen, volgens de stenogrammen in het verslag zouden verschijnen.

Tusschen een directeur van ‘het *Bijblad*,’ zooals de verzameling van de verslagen der parlementaire vergaderingen en der stukken toen heette, en een eersten stenograaf werden de werkzaamheden verdeeld, tot hiertoe door den laatstgenoemde alleen verricht. Ook werd bepaald dat er een tweede stenograaf zou zijn, als plaatsvervanger zoo noodig van den eerste.

De bepaling dat de leden hunne redevoeringen op een vastgesteld uur moesten teruggeven, vond geen algemeene medewerking, ofschoon de meeste leden zich daaraan toch onderwierpen. Het valt niet te ontkennen dat dergelijke dwang zwaarder moest drukken op de Heeren Ministers die dikwijls met allerlei arbeid overladen, moeilijk tijd konden vinden om hunne redevoeringen na te zien, dan op de leden, die beter in de gelegenheid waren om hun arbeid naar omstandigheden te regelen.

Zoo gaf de Minister Thorbecke zijne redevoeringen dikwijls niet alleen niet tijdig, maar zelfs in het geheel niet terug. Dan kwam op de plaats waar het stuk zou hebben moeten prijken, de geijkte kennisgeving te voorschijn: (deze redevoering zal later worden medegedeeld). Zoo doende werd bres geschoten in het met zooveel moeite opgetrokken gebouw der parlementaire openbaarheid. Dit kon, naar het oordeel van allen, niet langer voortduren. De moeielijkheid was ook alleen daarin gelegen: hoe de gecorrigeerde redevoeringen terug te krijgen. Aan de Commissie voor de Stenographie werd het middel daartoe ter hand gedaan door een harer leden, den heer van Eck. Deze nam zelfs op zich om kort en goed een einde te maken aan den onhoudbaren toestand. Den heer Thorbecke werd bepaald te kennen gegeven dat men, ook tegenover hem, het reglement op de openbaarmaking van de handelingen zou handhaven, door zijne achtergebleven redevoeringen te laten drukken zooals zij door de stenografen waren opgeteekend. Maar de heer Thorbecke bleef ook daarna in gebreke. De Minister van

Binnenlandsche zaken had evenwel nu gerekend buiten de vasthoudendheid aan beginselen, welke eene van de kenmerkende hoedanigheden des heeren van Eck uitmaakte. Ondanks alle tegenadviezen ook van den toenmaligen Directeur van het Bijblad, kwamen de redevoeringen in druk zooals zij door de stenografen waren opgeteekend.... en ook niet opgeteekend, met de noodige puntjes en blanke plekken, maar altijd zonder de schuld der snelschrijvers, die de uitgelaten woorden niet hadden kunnen verstaan. In het voorbijgaan zij gezegd dat de heer Thorbecke zeer dikwijls moeilijk kon gehoord worden. Nu eens sprak hij met groote stemverheffing en nadruk, dan weder werden zijne woorden gefluisterd alsof zij alleen tot den buurman aan de ministerieele tafel gericht waren. Bij een gewonen spreker leverde dit dikwerf geen bezwaar op: wat niet gehoord was, werd dan weggelaten. Maar eene redevoering van Thorbecke was gelijk een muur; viel er een gedeelte van een volzin, een steentje, uit, het gat was door den stenograaf niet dicht te maken.

De redevoeringen met de hiaten kan men vinden op de bladzijden 372^{3} en 372^{4} van het Bijblad van 1864-1865, Deel I.

Voor iemand die met de geschiedenis niet bekend is, staan die adviezen daar als onoplosbare raadsels.

Dat het middel door het Reglement aangegeven, en door den heer van Eck met kracht in toepassing gebracht, bij den heer Thorbecke niet voor het vervolg de gewenschte uitwerking had, bleek in de zitting van de Tweede Kamer toen de Minister van Binnenlandsche Zaken door den heer van Zuylen van Nijevelt werd aangemaand, om zijn achtergebleven redevoeringen terug te zenden. Dit had in het ‘Bijblad’ nimmer plaats. Of zij misschien elders zijn publiek gemaakt, herinneren wij ons niet.

De gemengde Commissie voor de Stenographie bracht tot aan de eindregeling der zaak verslagen om de Kamers op de hoogte te houden van den stand der zaken. De meeste punten, in die stukken behandeld, raken de stenografen en onderwerpen van zulken aard dat zij de vermelding thans niet meer waard zijn. Eenige bijzonderheden, daarin voorkomende, mogen nog wel aangeteekend worden. Zoo vindt men in het verslag van 11 September 1851 dat de Commissie bij den nog bestaanden twijfel omtrent het getal der stenografen, voor den dienst noodig, alsnog geen definitief reglement kon ontwerpen, zoo-

als haar door de Tweede Kamer was opgedragen. Maar er bestond nog eene andere aanleiding, om de zaak in eenen voorloopigen toestand te laten. Na dat te hebben medegedeeld, ging de Commissie voort met iets te verhalen op zeer ernstigen toon, alsof het waarlijk eene gewichtige zaak gold, die op de inrichting der stenographie invloed zou hebben kunnen uitoefenen. Die episode heeft aan de stenografen van dien tijd vroolijke oogenblikken bezorgd en iedereen die zal vernemen waarom het hier te doen was, zal zeker wel even hartelijk lachen als de jeugdige snelschrijvers toen deden over de... *toetermachine*, zooals het ding in de wandeling heette.

Dat instrument werd zeer geheimzinnig bewaard in een der lokalen van de Eerste Kamer; niemand, behalve natuurlijk de leden van de Commissie voor de stenographie, mocht het beschouwen, zelfs niet aanschouwen. Met de nieuwsgierigheid die zeer natuurlijk den jeugdigen stenograaf, wiens toekomst immers bedreigd werd, bezielen moest, had een hunner zich, op officieuse wijze, toegang weten te verschaffen tot de bewaarplaats der *toetermachine*. Wat hem hier te zien werd gegeven, bracht al dadelijk al zijne lachspieren in beweging en zijn verontrust gemoed kwam tot de grootst mogelijke bedaardheid.

Daar was op een lange smalle tafel opgesteld eene lat, waarlangs een hoofdbuis liep met eenige zijbuizen, voorzien aan het einde van trechters, zoo geplaatst, dat tusschen elken trechter een schrijver kon plaats nemen. De hoofdbuis was voorzien van een mondstuk en elke zijbuis kon met een klepje afgesloten worden. Als nu de schrijvers met het rechteroor tegen het uiteinde der zijbuizen geplaatst waren, blies de Geldersche schoolmeester - want dit was de eigenlijke betrekking van den genialen uitvinder - ieder schrijver, op zijn beurt, vijf of tien woorden achtereen in het oor, hij sloot de klep en de uitdeeling van woorden ging over op no. 2 enz. die dan ieder de vijf of tien woorden opschreven. Als de redevoering geheel *ingeblazen* was, werden de woorden bijeengebracht en ziedaar: met slechts weinige schrijvers, een souffleur of inblazer - dat kon toch niet veel kosten - kwamen de redevoeringen tot haar recht: *woord voor woord* teruggegeven! Het zonderlingste van alles was dat ernstige mannen, de leden der gemengde commissie, voor zulk eene uitvinding ‘zich gaarne eenige geldelijke opoffering en moeite getroostten.’ De commissie voegde er bij,

wat iedereen zeker al licht begreep, dat de eerste proefnemingen zwarigheden deden kennen, waarop de uitvinder niet, of genoegzaam gerekend had. Daarom moesten er nog proeven worden genomen en een daarvoor noodig toestel worden vervaardigd. Dientengevolge kon de Commissie over deze zaak nog geen bepaald oordeel uitspreken. In het eerstvolgend verslag, in September 1852 uitgebracht, kwam zij weder ter sprake, maar alleen om aan de Kamers mede te deelen dat ‘hoeveel eer zij ook aan 't vernuft van den vinder doet’, de uitvinding niet in onze wetgevende Kamers met vrucht was toe te passen.

In hetzelfde verslag deelde de Commissie mede dat het haar stootte, ‘den zeer verdienstelijken leeraar in de stenographie, den heer Tetar van Elven uit de dienst der Kamer te moeten verwijderen. De overtuiging, dat de stenographen te ver gevorderd waren, om van zijne lessen en voorschriften meer te leeren dan van hunne gestadige oefening bij de zitting der Kamers, en dat de kosten der Stenographische Inrichting, die toch reeds aanzienlijk zijn, binnen de naauwst mogelijke perken moeten worden ingekrompen, maakten hun dezen maatregel tot pligt.’

Een voorstel door de Commissie gedaan om de sprekers te verplichten hunne redevoeringen niet meer te huis te ontvangen, maar ze in een vertrek der Kamer te komen nazien, met uitzondering van de Ministers, die eene kopy zouden ontvangen - had geen gevolg. Het werd in de Tweede Kamer met eene groote meerderheid verworpen en in de Eerste Kamer niet behandeld.

Over den dienst der Stenograpische Inrichting vindt men bij de behandeling der raming der voor de Tweede Kamer benoodigde uitgaven in verscheidene jaren een en ander besproken, doch behalve dat het niet van groot belang was, werd die bron *alleen voor de leden* geopend; wij moeten haar dus gesloten laten.

Tot slot van dit geschiedkundig kort overzicht, mag nog wel een en ander worden medegedeeld over de Stenographische Inrichting zooals die nu bestaat en de wijze waarop zij haar dienst volbrengt.

Gedurende 38 jaren gevestigd in lokalen die veel te wenschen overlieten, werd de Inrichting een paar jaren geleden verplaatst, en beschikt zij thans over eene ruime en goed verlichte zaal voor de stenografen, eene kamer voor den eersten

en den tweeden stenograaf en een kabinet voor den directeur. Deze ineenloopende lokalen zijn door een gang verbonden met de vergaderzaal. De plaatsen, dáar voor de stenografen bestemd, werden sedert 1849 driemaal veranderd. In den aanvang waren voor hen een paar banken, gelijk die der leden, ter rechterzijde van het bureel van den voorzitter, ingericht. Vervolgens namen zij plaats op eene soort van tribune eenige voeten boven den grond verheven, van waar zij de vergadering konden overzien, ter linkerzijde van den koninklijken troon. Eindelijk werd hun een gedeelte der zaal ingeruimd, vlak voor den voorzitter, tegenover de tafel der Ministers. Daar ziet men nu een viertal banken, waarvan er drie bestemd zijn voor de stenografen en een voor den directeur.

In de Eerste Kamer, toen deze nog in de Trèves-zaal vergaderde, waren de verslaggevers geplaatst in het uitstek aan den kant van den vijver. Zij zaten daar gedeeltelijk achter de leden, die, zeer gezellig, aan eene groote tafel, in het midden der zaal, plaats namen. In de tegenwoordige vergaderzaal van de Eerste Kamer hebben de directeur en de stenografen hunne plaats aan tafels voor het bureel des voorzitters.

De Stenographische Inrichting is in het gebouw der Eerste Kamer ook zeer goed gevestigd in een zeer lang en ruim vertrek, waaraan verbonden zijn de kamers van den eersten en den tweeden stenograaf en van den directeur. Uit de kamer der stenografen geeft een trap toegang tot de hooger gelegen vergaderzaal der Kamer.

Terwijl in groote wetgevende lichamen de leden van eene daartoe bestemde plaats vóór den voorzitter het woord voeren, is dit in de staatsvergaderingen met een veel kleiner ledental, zooals in Belgie en bij ons, niet gebruikelijk. Bij de jongste herziening van het reglement van orde, werd evenwel bepaald dat eene vaste spreekplaats voor de leden zou worden aangewezen, maar de meeste redenaars maken daarvan nog geen gebruik. Ongetwijfeld is het voor den stenograaf van het grootste belang dat hij een rede gemakkelijk kan volgen. De inspanning die er, vooral bij snelsprekende redenaars gevorderd wordt om een getrouw stenogram te geven, wordt niet weinig vermeerderd, wanneer de stenograaf ook nog te strijden heeft met het bezwaar dat de rede niet goed hoorbaar is. Zijne taak toch is behalve dat al moeilijk genoeg. De stenographie, waar-

van velen, zelfs ontwikkelde lieden, zich nog altijd een weinig juist denkbeeld maken, beschikt over middelen om eene rede met eene snelheid van ongeveer 150 woorden in de minuut woordgetrouw op te teekenen. Kortere letterteekens en woordverkorting stellen haar daartoe in staat. Is de snelheid grooter, stijgt zij bijv. tot 200 woorden, dan redt de stenograaph zich en den redenaar uit dezen nood door het middel waartoe een schipper zijn toevlucht neemt, als hij zijn vaartuig lichter maakt door onnoodigen ballast over boord te werpen. In dit geval laat de stenograaf de rededeelen weg *die van zelf worden teruggevonden*, lidwoorden, voornaamwoorden enz., en bepaalt hij zich uitsluitend tot het opnemen van die woorden, welke hij volstrekt noodig heeft om de rede, zoo dit vereischt wordt, woordgetrouw terug te geven. Dit is hem des te gemakkelijker omdat iemand die zoo rad van tong is, dat hij tot zelfs tweehonderd woorden in zestig seconden doet klinken,[1)] nooit zoo

1) Hippolyte Prévost, een der bekwaamste Fransche stenografen, zegt in zijn Nouveau Manuel complet de sténographie over de snelheid van spreken het volgende:
‘Ou a calculé que deux minutes d'improvisation, à la tribune française, représentaient en moyenne 30 lignes du *Moniteur*, c'est à dire 300 mots; d'où résulte pour le sténographe, et dans les cas les plus ordinaires, l'obligation de recueillir 150 mots par minute. Mais l'expérience a constaté que, chez quelques orateurs que nous pourrions désigner, le maximum dépasse cette évaluation, et atteint 20 lignes, qui donnent le chiffre de 200 mots par minute.
“A ce sujet, M. Léon de Malleville, dans son rapport, rappelle que Gibbon, émerveillé du talent oratoire déployé par Shéridan dans la mémorable discussion du procès d' Hastings, ent la curiosité de savoir du sténographe combien de mots un orateur rapide pouvait prononcer en une heure. - 7000 à 7500, lui fut il répondu. Or, la moyenne de 7200 donne 120 mots par minute, soit 2 mots par seconde.”
“On voit, - ajoute l'honorable rapporteur, que notre impétuosité oratoire l'emporte encore sur celle des orateurs anglais.”
De vraag, hoe groot de suelheid is waarmede kan gesproken worden, is op het Stenographisch Congres te Londen ook behandeld. Men gewaagde daar van 300 woorden in de minuut(!) als het maximum van Amerikaansche sprekers. Maar de mogelijkheid om tot die snelheid te geraken en verstaanbaar te spreken, werd door de beste autoriteiten sterk betwist. Beproef eens 250 woorden in de minuut te lezen, zeide de heer Petrie, en gij zult bevinden dat gij niets doet dan rammelen (a mere gabble); terwijl indien gij met eene grootere snelheid dan 250 woorden in de minuut leest, niemand zal verstaan wat gij leest, en ik vraag of gij het zelf wel zult verstaan?’ *Zeer weinige* redenaars, zeide hij nog, spreken 200 woorden in de minuut; wij weten dat alle groote redenaars zelden boven de 150 woorden gaan en dat verscheidene onzer beste sprekers zelden tot 120 woorden per minuut geraken. De heer Bright, een der grootste Engelsche redenaars, spreekt 120 woorden en Gladstone nog geen 150 woorden in de minuut. Ook de heer Marzovati, Directeur der Stenographische Inrichting van de Italiaansche Kamer van Afgevaardigden, betwijfelde de mogelijkheid, niet alleen om 260 woorden in de minuut te *stenographeeren*, maar die zelfs *uit te spreken*.
De snelheid van spreken in onze volksvertegenwoordiging beweegt zich binnen dezelfde termen, althans zij gaat niet boven de 200 woorden in de minuut - eene zeldzaamheid - en wisselt gewoonlijk af van 100-150 woorden.
Ziedaar op welke gronden ik in mijne ‘Geschiedenis der stenographie’ beweerd heb dat in geen beschaafde taal der wereld - ik had er kunnen bijvoegen door beschaafde lieden - boven de 200 woorden per minuut wordt gesproken, eene stelling die in een onlangs verschenen geschrift over onze kunst werd gewogen en .... te licht bevonden. Waarom? Men moest maar eens eenvoudig het een of ander met de grootst mogelijke snelheid *lezen*. Alsof iets *lezen* en in eene vergadering *spreken* dezelfde zaak zou zijn! Men moet al zeer weinig van de *praktijk* kennen, om op zulke proefneming zijn oordeel te vestigen.

correct spreekt, dat zijne rede in leesbaren stijl kan worden teruggegeven, letterlijk zoo als zij dan wordt uitgesproken. Maar daaruit volgt dan ook dat een stenograaf, wel verre van te kunnen worden gelijkgesteld met eene schrijfmachine, de *typewriter*, zooals Remmington en anderen ons die in de laatste tijden bezorgd hebben, een goed ontwikkeld en wetenschappelijk gevormd mensch moet zijn, dien de noodige kennis van zaken ten dienste staat, wil hij niet zeer dikwijls in het vervullen van zijn taak te kort schieten. Een ieder die slechts een oogenblik over den aard van het werk der stenographie nadenkt, zal dit zonder moeite begrijpen.

Nog eens: de stenographie is een uitstekend middel om het gesproken woord te kunnen teruggeven, maar alleen in handen van hem die volkomen is toegerust met de noodige kennis om het in elke voorkomende omstandigheid te kunnen gebruiken. De kennis is voor den stenograaf het voornaamste vereischte, de kunst de bijkomende zaak. Met andere woorden, een wetenschappelijk gevormd man met eene halve kunstvaardigheid is als stenograaf te verkiezen boven iemand die de techniek volkomen meester is, maar aan wiens zaakkennis veel ontbreekt. De volmaakste stenograaf is derhalve hij, die de meeste kunstvaardigheid aan de grootste kennis paart.

Deze *waarheden als koeien* nog eens te verkondigen is volstrekt niet overbodig, zelfs niet aan personen zoo ontwikkeld als de lezers van een wetenschappelijk maandschrift, want bij de schrandersten der schranderen treft men niet zelden een geheel verkeerd begrip van onze kunst en hare beoefenaars aan.

Hoe geschiedt nu de dienst der stenographie bij de Nederlandsche Staten-Generaal?

Zij is zoo eenvoudig en doelmatig mogelijk ingericht. In Duitschland teekenen twee stenografen tegelijk op, ten einde, als dit noodig is, zij elkander zouden kunnen aanvullen; de stenograaf brengt zijn stenogram niet zelf in gewoon schrift over, maar dicteert het aan een schrijver. De Fransche officieele stenographische dienst is samengesteld uit stenografen die slechts twee minuten achtereen woordelijk opteekenen, en wier arbeid aan eene herziening is onderworpen van andere snelschrijvers die elkander om het kwartieruur aflossen. Onze inrichting heeft alleen zelfstandige en voor hun werk verantwoordelijke stenografen, *tien* in getal; twee adspirant-stenografen aan wien hetzelfde werk kan worden opgedragen en tot nu toe steeds opgedragen is. Voorts zijn er een tweetal leerlingen. Deze teekenen gelijktijdig met den eersten en den tweeden stenograaf op, ten einde zich te oefenen, en hun werk wordt door deze verbeterd. Men rekent niet alleen hier, maar ook in het buitenland, in den regel een oefentijd van vijf jaren noodig, om den leerling tot een in alle opzichten geschikt stenograaf te vormen.

De stenografen doen allen hetzelfde werk; zij teekenen gedurende vijf minuten op en wisselen elkander geregeld af. Ieder begeeft zich met de genomen beurt naar het bureel, en vangt onmiddellijk aan met het overbrengen van het stenogram in gewoon schrift. Daartoe wordt van 6 tot 8 maal de tijd van het opteekenen gevorderd, zoodat in den regel den stenograaf tusschen elke beurt een weinig tijds overblijft. Ook dat gedeelte van het verslag wat niet tot de redevoeringen behoort, de zoogenaamde ‘draad’, waaronder ook de stemmingen begrepen zijn, wordt door de stenografen bewerkt al naar mate het in ieders beurt voorkomt. De stemmingen worden tot meerdere zekerheid door twee stenografen opgeteekend, zoodat zij bij twijfel elkanders aanteekeningen kunnen raadplegen. Het bijeenverzamelen der beurten en eenige andere bezigheden zijn aan den eersten stenograaf opgedragen, terwijl de directeur de geheele vergadering zooveel mogelijk bijwoont ten einde de stenografen over den loop van zaken te kunnen inlichten. Onder andere hem opgedragen werkzaamheden behoort ook het zorg dragen voor de geregelde uitgifte van het verslag, die den avond volgende op den dag der vergadering plaats

heeft, behalve ingeval de Kamer voor eenigen tijd uiteengaat, wanneer die uitgifte hoogstens drie dagen later mag geschieden. Deze uitzondering is aangenomen, opdat de leden die onmiddellijk na afloop der laatste vergadering de stad willen verlaten, hunne redevoeringen zouden kunnen medenemen en terugzenden. Voor degenen wier woonplaats het verst van 's Gravenhage verwijderd is, verloopen daardoor allicht een tweetal dagen.

De redevoeringen worden aan de Heeren Ministers, na afloop der vergadering aan hunne woning, aan de leden zoo spoedig zij gereed zijn, in de vergaderzaal of aan huis gezonden.

In den regel zijn al de redevoeringen voor 12 uren van den volgenden dag, door de sprekers terugontvangen en ter Algemeene Landsdrukkerij, die de Handelingen der Staten-Generaal uitgeeft, bezorgd.

Terwijl het nog niet zoo bijzonder lang geleden met veel moeite gepaard ging om het verslag der vergaderingen geregeld op den bestemden tijd te doen verschijnen, geschiedt dit thans, dank zij ook de zeer welwillende medewerking van de Heeren leden der Regeering en der Staten-Generaal, bijna zonder uitzondering. Het spreekt van zelf dat bij eene inrichting die zoo snel moet werken en waarbij de medewerking van zoovele factoren onvermijdelijk is, het minste oponthoud, gelijk al eens kan voorkomen, eenige, zij het dan ook geringe, vertraging kan veroorzaken. Zelfs het scherpe middel door het Reglement aan de hand gedaan: openbaarmaking der rede, zooals die door de stenografen is opgeteekend, zou niet altijd kunnen gebezigd worden, zonder onbillijk te zijn, daar waar steeds onwillekeurige vertraging mogelijk blijft. Maar mocht dit ook al eens geschieden, dan toch zou het altijd slechts eene zeer zeldzame uitzondering zijn, die den regel bevestigt, dat de Stenographische Inrichting tegenwoordig aan haar doel geheel beantwoordt.

Die lof zal voorzeker niemand haar willen onthouden, nu in dit jaar 1889 veertig jaren zijn verloopen sedert de invoering der stenographie in Nederland plaats had, en zij de geringe verwachting welke hare bestrijders in 1849 van haar koesterden, volkomen mocht beschamen, den beteren dunk van hare voorstanders van dien tijd ver heeft weten te overtreffen.

STEGER.

Balladen.

I.
Van 's maagdelijns hoveken.

Groen groen hoveken,
Vol bloemekens rein en fijn!
Daar kwam aan het hekjen een schoone knaap,
Die vroeg om een beker wijn.

- Blond blond knapelijn,
Terwijl ik een beker lang,
Vermei in mijn rooskens uwe oogen blauw,
Dan valt u de tijd niet lang.

Blank blank maagdelijn!
Zij kwam met een beker aan.
Daar had hij de bloemekens afgeplukt,
De dorenen laten staan.

- Stout stout knapelijn,
Wat moet ik u doen voor straf?
Ik schonk u een dronk, als uw mond zoo rood,
Gij plukt er mijn rooskens af!

- Schoon schoon maagdelijn,
En plukte ik uw rooskens af,
Ik geef u wel nieuwen, een tuintje vol:
Die bloeien al op mijn graf.

Zoet zoet lieveken,
'k Ga zwerven de wereld rond.
Nu geef mij een lach en een blij vaarwel
En een kus van uw rooden mond!

Trotsch trotsch maagdelijn!
- Mijn kus, o dien krijgt ge niet.
Die zal voor een ander en eedler zijn,
Gij deedt mij te veel verdriet.

Stil stil hoveken,
Verwoest door een knapehand!
Het maagdeken toog naar een andre streek,
De knaap naar het Heilig Land.

Groen groen hoveken,
Wat wás dat een wildernis!
Het maagdelijn kwam er na jaren weer.
- 'Of dit nu mijn tuintjen is?'

Arm arm knapelijn!
Hij keerde uit het Heilig Land,
Een roode wonde in de blanke borst,
Een bloem in de bleeke hand.

Droef droef maagdelijn!
Wat vond ze in het groene gras?
- Het bloeiende graf van den blonden knaap,
Die de dief van haar rozen was.

- Lief stout knapelijn!
Hij roofde mij roze en rust...
Och! had ik maar eens, toen mijn lieveken 't vroeg,
Zijn bloeienden mond gekust!

II.
Van een koningszoon.

Met zijn trouwen trawant, op het grauwe strand,
Stond de koning en tuurde naar zee.
- Nog geen zeil in 't verschiet! Komt hij heden niet,
Ik besterf het van angst en wee.

Van het morgenrood tot het avondrood,
Stond de koning daar dag aan dag.
- O ik gaf wel mijn kroon, als mijn kranke zoon
Op zijn eigene sponde lag!

O de zee en de zon en die levensbron,
De lucht van het vaderland,
En de kruiden vol kracht, juist te middernacht
Geplukt door een wijze hand,

En mijn lijfarts zoo vroed en vrouw Martha zoo goed,
Die haar voedsterkind vaak genas,
En mijn liefde zoo trouw als een blonde vrouw,
Die genezen mijn zoon wel ras!

En de trouwe trawant, aan zijn rechterhand,
Die wees op een zwarte stip.
En de koning werd bleek en zijn hart bezweek:
Het stipje groeide aan tot een schip.

Toen het nader kwam, tot den vader kwam,
Toen herkende hij 't ranke schip.
En hij wachtte op zijn kind, met zijn haar in den wind
En een lach op den bleeken lip.

Maar wie kwam, in het zwart, met een blik vol smart,
Naar den wanklenden grijsaard toe?
- 't Was zijn dochterken blond... Of zijn zoon haar zond?
O wat werd het hem bang te moê!

Toen zij nader kwam, tot den vader kwam,
In zijne armen wat snikte zij luid!
- O mijn dochterken, spreek, wat dat doodelijk bleek,
Wat dat zwarte gewaad beduidt!

Maar zij uitte geen woord en zij weende voort
En zij kuste zijn wit gelaat.
- ‘Zal ik ijlen tot hem?’ vroeg zijn bevende stem
En toen fluisterde zij: - ‘Te laat!’

- ‘O mijn zoon is dood!’ En hij zonk als lood
Aan de borst van den hoftrawant...
En de manschap bracht, als een heilige vracht,
Het lijk van den prins aan land.

HÉLÈNE SWARTH.

Letterkundige kroniek.

Goena-Goena. Oorspronkelijke roman door Maurits. Leiden. A.W. Sijthoff.

Oost-Indische Dames en Heeren betitelde Dr. Jan ten Brink de levendige, kleurrijke novellen, waarin hij de herinneringen aan zijn kort verblijf op Java als 'bijdragen tot de kennis van de zeden en gebruiken der Europeesche maatschappij in Nederlandsch Indië' zijn landgenooten aanbood. Het komt ons voor, dat dit boek, al werd het vooral in Indië gretig gelezen, niet op zijn waarde is geschat. *De Gids* wachtte de Duitsche vertaling af om er met een enkel woord van te spreken. Busken Huet, die ten Brink zeer waardeerde, en die bovendien geen gelegenheid voorbij placht te laten gaan om romans en novellen, waarin Indische toestanden geschetst werden te bespreken (aan de boeken van Wilsen, Melati van Java, Mevr. Franck, Valette vinden wij bij Huet afzonderlijke opstellen gewijd), noemt ten Brink's novellen slechts eens, en dan nog zeer ter loops.

Drie en twintig jaren zijn er verloopen na de eerste uitgaaf van *Oost-Indische Dames en Heeren*, maar wij herinneren ons niet, sinds dien tijd novellen uit de Nederlandsch-Indische maatschappij gelezen te hebben, welke in levendigheid van voorstelling en geestigheid van typeering (nu en dan tot de karikatuur overslaande) bij die van Dr. Ten Brink halen.

'Oost-Indische dames en heeren' worden ons ook door M a u r i t s voorgesteld. Ten Brink, die niet langer dan ruim een jaar in Indië doorbracht, heeft, zooals te begrijpen valt, vooral oog gehad voor het uiterlijke van die eigenaardige wereld; de schrijver van *Goena-Goena* daarentegen, die blijkbaar een geruimen tijd van zijn leven

in de Oost vertoefde, laat ons een dieper blik slaan in die maatschappij en geeft ons bij voorkeur een van die familiedrama's te aanschouwen, welke door de Indische toestanden en verhoudingen gemakkelijk gemaakt, zoo niet uitgelokt worden.

Reeds vroeger hebben wij op Maurits' romans de aandacht gevestigd. Wat er te lezen viel in de boekjes, welke hij ons open deed van de Indische maatschappij, was alles behalve verkwikkelijk. Moordaanslagen, echtbreuk, brandstichting, onmatigheid vormden schering en inslag van deze verhalen. Wij moesten ons afvragen, of wij hier inderdaad te doen hadden met een getrouwe schildering van het leven der gegoede en zoo genaamd beschaafde kringen, en of niet de schrijver, door deze opeenstapeling van gruwelen en ongerechtigheden, ons een valsch beeld voorhield van deze maatschappij, waaraan velen onzer hunne zonen toevertrouwden en waarin haast ieder Nederlander een vriend of een bloedverwant heeft, in wiens zedelijk en maatschappelijk welzijn bij belang stelt.

De roman *Goena-Goena* geeft nog geen rechtstreeksch antwoord op deze vragen, maar laat dit antwoord toch reeds doorschemeren. Er wordt in dezen roman niet meer gebruld en geraasd; hij vertoont niet meer een aaneenschakeling van misdaden, een wedstrijd van laagheden, zooals de beide vorige romans ons te aanschouwen gaven. Ondanks al de verachtelijke praktijken, waarvan wij in *Goena-Goena* getuige zijn, is de roman menschelijker, zouden wij haast zeggen. Wij begrijpen, dat, gegeven opvoeding, gegeven deinvloeden waaraan de Europeërs in Indië zijn blootgesteld, gegeven de wijze van omgang, de geheele inrichting van het leven, er dingen kunnen en moeten gebeuren gelijk ons hier worden geschetst.

Het geheele verhaal draait om de toediening van twee geheime middelen: het eerste, waardoor Betsy Den Ekster, de vrouw van den ex-administrateur Den Ekster, zich van haren onbeduidenden man, dien zij van het eerste oogenblik van haar huwelijk niet heeft kunnen uitstaan, tracht te ontdoen; het tweede middel, de *Goena-Goena*, waardoor diezelfde Betsy, weduwe geworden, den gehuwden, algemeen geachten notaris Bronkhorst onafscheidelijk aan zich tracht te verbinden. Het eerste middel gelukt; het tweede slaagt aanvankelijk, maar faalt ten slotte.

Niet in deze op zichzelf weinig belangwekkende intrige ligt de verdienste van Maurits' roman, maar in de wijze waarop ons dit alles, in de omgeving waarin de hoofdpersonen zich bevinden,

bij den invloed dien zij ondergaan, wordt duidelijk gemaakt.

Betsy Den Ekster staat onder den invloed van haren voormaligen baboe, die na haar huwelijk bij haar is gebleven. Deze oude vrouw, een toonbeeld van gehechtheid aan haar *nonna*, voor wie zij zich zou hebben laten doodranselen, van wie zij alles verdragen kan, die zij dient met de trouw van een hond, is tegelijkertijd een type van sluwheid en geveinsdheid. Dat Den Ekster zijn vrouw niet gelukkig maakt, is genoeg om hem door de oude Sarinah te doen haten. Eerst had zij geheimzinnige toovermiddelen willen aanwenden om Den Ekster aan Betsy te binden, maar toen hare meesteres daarvan niet gediend bleek, zon zij op wat anders. Betsy's eenige zuster, de 18-jarige Lidia, reeds sedert haar 16e jaar gehuwd, had in een brief Betsy aangespoord om van haren man te scheiden. ‘En als ik niet scheiden wilde’ - had zij er op laten volgen - ‘dan zou ik wel voor iets anders zorgen.’ Betsy had nooit aan zoo iets gedacht; maar nu vervolgden haar die woorden. En nu volgt dit tafereeltje tusschen Betsy en de oude baboe:

> In de kamer ontkleedde haar de meid, alsof zij een kind was; haar rol was daarbij volkomen passief; toen ze uitgekleed op den stoel zat en de oude voor haar neerhurkte om haar kousen uit trekken, stak zij niet eens het fraai gevormde been uit, maar liet het de meid opnemen, die het met den hiel op haar eigen knie plaatste, om te beletten, dat het in slappe indolentie weer terngviel.
> Doch in haar hoofd was het zoo kalm niet; zij was bleek en staarde op een onverschillig punt, in gedachten verdiept.
> ‘*Soedah!*’ zei de meid met een zucht, na de twee kous.
> ‘Weet je wat mijn zuster schreef?’
> ‘Misschien.’
> ‘Wat! Misschien? Hoe kan je 't weten?’
> De oude schudde het hoofd.
> ‘Ik denk zoo maar.’
> ‘Je kunt het niet denken,’ zei Betsy; ze sprak zacht, maar snel en zennwachtig; ‘je kunt het niet denken, *nèh!* Hoe kan jij weten, wat nonna Lidia schreef in een brief?’
> ‘Ik weet het niet; ik ken nonna Li, zooals ik nonna Betsy ken. *Allah!* ze waren nog slechts zóó klein.’
> Mevrouw Den Ekster werd een beetje bang; ofschoon ze het mensch bejegende met de afwisselende wreedheid en aanhaligheid, die Indische kinderen voor hun bedienden aan den dag leggen, koesterde zij toch eenige vrees voor de tooverachtige geheimzinnigheid, die de onde soms deed blijken; dat was haar bijgebleven uit den tijd toen Sarinah voor haar kinderbedje zat te vertellen

van de *gendhroewo*, die buiten in de duisternis achter de boomen gluurde.

Zij vermande zich en trachtte te glimlachen.
'Je bent erg *pinter, nèh*, dat je raden kunt wat anderen schrijven.'
'Misschien! Men kan niet weten!'
'Nu zeg het dan, als je het weet,' zei Betsy boos. 'Sta dan zoo dwaas niet te praten.'
Steunend als naar gewoonte, kwam de oude naar haar toe, liep tot naast haar stoel, en met de hand op de leuning zich voorover buigend, fluisterde zij haar meesteres iets in, en ging daarna zuchtend en mompelend naar haar matje terug om uit te rusten.
Betsy bleef onbeweeglijk zitten en zag verschrikt naar de gebogen figuur in het lange blauwe baadje, die in den half duisteren hoek der kamer nederhurkte.
Het duurde wel een minuut vóór zij iets zei, en in dit tijdsverloop snelden haar gedachten voort. Zij voelde nog wel een grooten angst voor het idee, als voor iets dat onberekenbare gevolgen kon hebben, maar toch begon ze er meer aan gewoon te raken, en eigenlijk verheugde het haar, dat ze er nu voortaan met de meid over kon praten, zonder dat ze haar iets had behoeven te vertellen.

Men vindt in de Nederlandsche roman-litteratuur van den dag niet veel bladzijden, die met deze en de daaropvolgende kunnen worden gelijkgesteld. Wat er verder tusschen Betsy en haar baboe wordt verhandeld; hoe Betsy langzaam vertrouwd raakte met de gedachte dat haar man uit den weg geruimd moet worden; Den Ekster's eerste aanvallen van de geheimzinnige ziekte; hoe, als hij dood is, Betsy zich door de baboe laat wijsmaken, dat de ziekte vanzelf gekomen is, daar zij nog niet eens met haar toovermiddelen was begonnen, - is alles in de goede manier verhaald. Dat is gezond realisme.

Sarinah acht haar taak nog niet voltooid: zij wil niet alleen afbreken, maar ook opbouwen. De scherpe blik van de sluwe oude heeft reeds ontdekt, dat de soliede notaris Bronkhorst voor de mooie oogen van hare meesteres niet ongevoelig is, en ook dat Betsy zelve plannen ten opzichte van den notaris heeft. En dadelijk is zij weer bij de hand met hare geheime Indische toovermiddelen, waardoor zij Bronkhorst aan Betsy hoopt te binden. De zaak gaat aanvankelijk niet zoo vlug in het werk als verwacht werd. Afbreken is gemakkelijker dan opbouwen. Maar toch, dank zij Betsy's medewerking, missen de middelen hunne uitwerking niet. Bronkhorst raakt onder den invloed; de gedachte aan Betsy vervult hem meer en meer; hij kan niet meer buiten haar; hij wordt ongeschikt voor zijn werk; de bedienden beginnen te mom-

pelen over de, trouwens meer in schijn dan in werkelijkheid misdadige verhouding tusschen hem en de jonge weduwe; zijn vrouw die steeds een blind vertrouwen in haren man heeft gesteld, wordt door anonieme brieven gewaarschuwd. Betsy hoopt Bronkhorst zoover te krijgen, dat hij zich van zijne vrouw laat scheiden, en haar trouwt. Maar eer het zoover komt, nemen de zaken een keer.

Hoe vreemd ons de omgeving ook zij, hoeveel moeite wij ook hebben om ons te verplaatsen in die wereld waar de menschelijke hartstochten zich uiten op eene wijze, welke ons telkens tegen de borst stuit, wij blijven geboeid, omdat wij den indruk onvangen menschen van vleesch en bloed voor ons te hebben, omdat de schrijver blijkbaar gezien heeft wat hij ons beschrijft, en het ons op onze beurt weet te laten zien. Jammer, dat hij het slot van den roman niet heeft weten te houden op de hoogte van het overige. Op het eind toch slaat hij uit den toon, en eindigt, als in een vaudeville, met een komisch effekt.

Doch al wordt de indruk hierdoor verzwakt, onze eerbied voor het talent van den schrijver vermindert er niet door. De belofte, welke Maurits ons in zijn tweeden roman deed, heeft hij in *Goena-Goena* gehouden. De typen treden scherper te voorschijn, ook waar zij slechts met enkele trekken aangeduid worden: zoo o.a. die van den resident, die zich op alle partijen, waar hij genoodigd wordt, ‘aan het hoofd’ voelt, en, wanneer men hem over de bladziekte spreekt, antwoordt ‘met een zucht vol staatszorg’. De kunstenaar ontwikkelt zich uit den begaafden verteller. Nog éene schrede verder: nog met wat vaster hand de draad tot het einde toe vastgehouden, nog wat consequenter de karakter-ontleding vervolgd, nog wat zorgvuldiger al wat banaal is, zonder in zijn banaliteit karakteristiek te wezen, vermeden, en Maurits zal op het gebied van den Indischen roman een plaats innemen, die weinigen het wagen zullen hem te betwisten.

***Marfa*. Sonnetten door Frits Lapidoth. Leiden. S.C. van Doesburgh. 1889.**

De jonge dichter, die hier zijn eersten bundel in het licht geeft, zal het zich moeten getroosten, dat men aanmerking maakt op de manier waarop hij zijn *Marfa* het publiek aanbiedt. Een opdracht

aan een bevriend hoogleeraar, daarop eene inleiding en aanbeveling van de sonnettenreeks door dien hoogleeraar, en eindelijk een ‘Ballade’ met ‘envoi’ in den vorm der Fransche dichters van de 15e eeuw, Villon en Charles d'Orléans, aan het adres van wederom dienzelfden hoogleeraar, dien de dichter als ‘Meester’ aanspreekt, - dat is ‘des Guten und des Höflichen zu viel.’ Wij weten het: in Frankrijk is zoo iets niets ongewoons. De Fransche letterkundige hoffelijkheid is in hare vormen vaak wat overdreven. Men schaamt er zich het ‘Passez-moi la rhubarbe et je vous passerai le séné’ niet. Maar wij, Nederlanders, zijn wat koeler - en wat voorzichtiger. Wij houden niet van zooveel plichtplegingen, en wie er te kwistig mee is, loopt gevaar zijn publiek te ontstemmen.

Nu meene men niet dat hier enkel complimenten tusschen Prof. van Hamel en den heer Lapidoth gewisseld worden. In zijne inleiding maakt eerstgenoemde, zij het ook op den hoffelijksten en meest vriendschappelijken toon, omtrent den vorm dezer gedichten eenige opmerkingen, welke ons van gewicht voorkomen en ongetwijfeld den jongen dichter zullen te denken gegeven hebben.

Marfa bestaat uit een cyclus van veertig sonnetten, welke het verhaal bevatten van de liefde, de ontgoocheling en de wraak eener Russische, en uit een twaalftal lyrische sonnetten, welke den gezamenlijken titel ‘Aan Marfa’ dragen: in een epische en een lyrische *Marfa* dus. En nu moeten wij al aanstonds Prof. van Hamel bijvallen, wanneer hij meent, dat de sonnetvorm, dien de dichter voor zijn dramatisch verhaal koos, niet overal in harmonie is met den inhoud, ‘dat er in *Marfa* episodes zijn welker afmetingen zich niet gemakkelijk voegen naar de strenge regels van het sonnet’. En niet minder stemmen wij in met den ‘inleider’, wanneer hij den staf breekt over de ‘kunstpoëzie’ onzer dagen, waarbij angstig ieder ‘élan’ wordt ontweken, en wanneer hij verlangt naar den tijd, waarin de poëzie weer op zal komen voor haar natuurlijke rechten, en ‘aan de besten onder de dichters, op straffe van hen buiten haar heiligdom te bannen, boven alles den ouden eisch van het “enthousiasmos” weer (zal) gaan stellen.’

Het is onbeschrijfelijk afmattend, de geschiedenis van Marfa en haren ontrouwen gemaal in deze veertig sonnetten te moeten volgen; en de verklaring van Prof. van Hamel, dat hierdoor, ‘iets afgemetens, iets van het gelijkmatige en eentonige der fataliteit in den gang van het verhaal’ komt, en dat het gedicht door den

sonnetvorm dus eerder wordt gebaat dan geschaad, komt ons meer vernuftig gevonden dan afdoende voor.

Intusschen heeft de heer Lapidoth gelegenheid gevonden, ook in den gedrongen vorm van het sonnet soms een kleurig tafereel of een roerend drama te schilderen, zonder dat er iets aan de schildering schijnt te ontbreken; en daartoe was zeker een niet gering talent noodig.

In elf regels wordt het sluiten van het huwelijk aldus geteekend:

De priester wenkte en 't kerkgebouw werd stil.
Vorst Wronsky knielde en Marfa boog zich neder.
Een vrage klonk; - toen hechtte, uit vrijen wil,
De schoonste roos zich aan den sterksten ceder.

Door aller zielen voer een zacht getril:
Het ruwst gemoed werd, voor een wijle teeder;
Dien liefd'loos leefden, scheen het leven kil,
En de gehuwden huwden plechtig weder...

Door licht en geur en toon bevleugeld, vloog
Hun ‘ja’ ten hemel, dav'rend over de aarde;
Heel Rusland offerde en heel Rusland boog...

Een ander voorbeeld. De mare dat Wronsky zijn vrouw ontrouw is geworden, is ook tot Marfa doorgedrongen, en Marfa besluit zich te wreken. Heeft niet Wronsky, toen hij haar verliet om ten strijde te trekken, gezworen dat hij haar trouw zou blijven en, terwijl hij een harer blonde vlechten, als een gouden slang, zich om den hals slingerde, uitgeroepen:

‘Mocht, liefste, ik ooit uw heilige rechten schenden,
Dan sterve ik niet door eene zwakke hand;
Dit dierbaar koord moog' Gij me als wreker zenden.’

Nu zal zij zien, of hij woord houdt en zelf zich recht wil doen;

dan scheidt zij 't zonnig haar,
In twee gelijke, vlossig gouden koorden,
Eén tres valt onder Marfa's zilvren schaar.

Met die tres en een brief van hare hand, waarin zij hem aan zijne belofte herinnert, heeft Marfa den bode Petrowitsch tot Wronsky gezonden. De bode is teruggekeerd, en nu volgt dit sonnet:

‘Is Wronsky dood?’ vroeg ze eindlijk. - ‘Neen vorstin,’
Zei Petrowitsch met afgewend gelaat.
‘Hij heeft haar dus verstooten, zijn boelin?’
- Maar zwijgen blijft, die siddrend voor haar staat.

Mijn brief zag de verdoolde weenend in?
‘Kom zeg mij wat u Wronsky melden laat!’
- Toen sprak de dienaar: ‘'t Laatste sprankje min,
Dat gij nog koestert, worde diepe haat:

Hij tooide... de ander met uw gouden tres
En wierp uw brief mij vloekend in 't gezicht;
“Ik vrees,” zoo sprak hij, “haar noch heur gericht

En lach wat met haar vrome zedenles:
Vorst Wronsky sneuvelt roemvol in een bres!”'....
- Toen zei ze koud: ‘'t Is wel; Gij deedt uw plicht!’

Dit behoort tot de beste gedeelten uit de epische *Marfa*.

Talent van voorstelling spreekt nog uit den aanhef van XXVII, het oogenblik waarop Marfa haar wraak zal ten uitvoer brengen:

En lang voelt hij haar komen. Een gordijn
Valt, zuchtend, neêr. Hij ziet haar niet, maar gist
Dat zij hem nadert, langzaam, doch beslist,
En rekent huivrend uit, wáár ze moet zijn.

Op andere plaatsen echter toont ons soms een gebrekkig metrum een stroeve klank, een gedwongen constructie, dat de dichter nog scherper moet toeluisteren of zijn gehoor meer behoort te oefenen. Zoo heeft de zevende regel van het eerste sonnet een lettergreep te weinig, de elfde regel van het derde een voet te veel. Stroef klinkt in sonnet XXIV:

Hij striemde Martha met zijn *doorn'ge roê*;

gewrongen en onduidelijk een regel als:

De Macht, die wreekt, *vernietigd zelden keurend!*

Wij bekennen oog noch oor te hebben voor een beeld als dit, hetwelk Marfa's toorn moet teekenen, wanneer Wronsky het kruisbeeld tegen den grond heeft geworpen:

Als een revolver, dreigend in 't foedraal,
Stond ze in het kantwerk, dat haar hield omsloten;

wij bekennen moeite te hebben de vergelijking tusschen den bliksem en den haat te volgen, welke in sonnet XXVI wordt uitgewerkt. Wat beteekent in sonnet XXV, waar van den bliksem gesproken wordt:

De hemelvachten worden hellekolken,
Waaruit *de Ramp, zich zelf begroetend*, slaat.

Wij hebben de onderstreepte woorden aldus hooren verklaren: de ramp, d.i. de bliksem als oorzaak van ramp, begroet, door zijn donderslagen, zichzelven met saluutschoten. Zou zoo iets gezochts en ‘valsch-veruuftigs’ inderdaad door den dichter bedoeld zijn? Niet duidelijker zijn voor ons de regels:

De bliksem ìs niet, voor hij, uitgedreven,
Zich de aarde kiest tot een' gevangenis.

Maar erger dan dit dunkt ons een mengeling van gewrongenheid en preciositeit, als voorkomt in de beschrijving van Marfa's bruidsvertrek (sonnet XII):

De hemel leende aan 't bruidsvertrek zijn kleur
En, van de starren die zijn ruim doorkrielen,
Totdat de God des Daags ze komt vernielen
Bracht, afwaarts, de engel van den Nacht de keur.

Het klein b o u d o i r doorzweefden bloemenzielen.
Nauw blozend, *bloedden rozen er haar geur*;
In dezen bloemenhemel was 't of heur
Bedauwde blaadjes *psalmenlisp'lend* vielen...

In de lyrische sonnetten zijn vorm en inhoud meer in harmonie met elkander. Hier kon de dichter zich laten gaan, het zelf-door-leefde, de eigene stemming weergeven. In de sonnetten: ‘Toen zag ik u, geliefde’, ‘Uit mijne jeugd’, ‘Als zware wolken’, ‘Marfa d'onbekende’, ‘Wraak’, ‘Dwaasheid’, ‘Uitvaart’ zijn dan ook, over het algemeen, kleur en toon goed getroffen. Maar hoe nauw de dichter moet blijven toezien, hoe streng bij zichzelven bewaken moet, wil hij niet in het gekunstelde en precieuse, het would-be dichterlijke vervallen, bewijzen deze strofen van het sonnet ‘Salonstuk:’

De Scheem'ring zag uw blos en, vrouw als Gij,
Kwam ze ijlings aangesueld om te verhoeden
Dat de eigenmacht'ge tolk der liefde mij
Verraden zou, wat ik niet dorst vermoeden.

Een velum van onstoffelijke zij
Wierp ze U om 't hoofd, en achter dezen goeden,
Te dichten sluier, Marfa, hadt Ge vrij
Mijn onrechtvaard'gen twijfel kunnen voeden.

Al behoort de heer Lapidoth tot de gasten van *De Gids*, - zijne even origineel gevonden, als met fijnen toets uitgevoerde novelle in ons Julinummer had terecht veel succes - wij hebben hem de kritiek niet gespaard. Aan zijn dichterlijk talent twijfelen wij niet, maar dat dit talent nog ongelijk en niet in allen deele rijp is, dat des jongen dichters gehoor nog gescherpt, zijn smaak gelouterd moet worden, daarvan houden wij ons overtuigd.

> Ce sont des cheveux blonds qui me firent poète,

zegt de dichter van *Marfa* Coppeć na. Maar al mogen blonde haren het vermogen bezitten, den smeulenden dichtvonk tot vlam te doen overslaan, de dichter, die met zijn verzen voor het publiek wenscht te treden, heeft nog eene andere ernstige voorbereiding noodig.

Dat die voorbereiding bij den heer Lapidoth nog niet in alle opzichten voltooid is, meenen wij te hebben aangeloond.

François Coppée. *Henriette*. Paris, Lemerre 1889.

Er komt in het eerste deel van Coppée's ‘Théatre’ een stukje in één bedrijf en in verzen voor, een gedramatiseerde dialoog, getiteld: *Deux douleurs*. Het werd in September 1869 geschreven en in April 1870 op het Théatre français vertoond, maar behaalde er slechts een *succès d'estime*, en verdween na 14 voorstellingen van het tooneel. Toch was het onderwerp belangwekkend genoeg. De twee smarten zijn die van twee vrouwen, die beiden eenzelfden doode beweenen: de minnares en de verlaten verloofde. Een woordenstrijd, waarin jaloezie de wapens scherpt, ontstaat tusschen haar; maar, al sprekende over den doode, dien beiden hartstochtelijk hebben liefgehad, worden zij langzamerhand geroerd, eindigen zij met elkander te vergeven, samen te weenen en samen te bidden voor den gestorven vriend, en, wanneer zij scheiden, dan beloven zij elkander, nog eens voor het laatst samen te zullen komen - des anderen daags op zijn graf.

Aan dit stukje, aan dezen strijd tusschen twee vrouwen, die, elk op hare wijs, eenzelfden man lief hebben, herinnert de novelle *Henriette*, tot dusver het uitgebreidste van Coppée's geschriften in proza.

Madama Bernard, een Corsikaansche van geboorte, de schoone

dochter van een senator van het tweede keizerrijk, persoonlijk vriend van Napoleon III, is de weduwe van den afgevaardigde Bernard des Vignes, een lichtmis, die haar met veel geld weinig geluk heeft aangebracht. Zij heeft een kind, een zoon, Armand, op wien zij al hare liefde heeft overgebracht en aan wien zij zich voorgenomen heeft, zich geheel te wijden. Wel is het haar bekend dat kolonel de Voris haar in stilte eene innige genegenheid toedraagt, en zij weet ook wel, dat deze ridderlijke en nobele man een vertrouwd leidsman en een voortreffelijke tweede vader voor Armand zal kunnen zijn. Maar, op het oogenblik dat de Voris haar, in den vorm van een verzoek om raad of hij al of niet een missie naar Algiers zal aannemen, zijn aanzoek doet, komt de thans 13 jarige Armand van school. Er is iets als ongerustheid, bijna als verdenking in den blik, waarmede Armand den kolonel aanziet. Die blik is Madame Bernard genoeg. Zij bloost, het is alsof zij zich schaamt; haar besluit is genomen: zij zal niet hertrouwen.

Van dat beslissend oogenblik af wordt de liefde van de moeder voor haren zoon nog inniger. Nadat zij hem dit offer gebracht heeft, neemt hij een nog grootere plaats in haar leven in. Zij kan niet meer buiten Armand; de enkele uren, welke hij in het lycée doorbrengt, lijken haar te lang. Wanneer zij Armand met een schoolmakker ziet praten en lachen, hindert haar dit, en is het haar te moede, of die vreemde haar iets van haar kind ontneemt.

Armand geeft zich volkomen rekenschap van hetgeen er exclusiefs is in die moederlijke teederheid, maar, hoe jong ook, hij begrijpt en bewondert dat moederhart, dat hem zulk een hartstochtelijke liefde toedraagt en, met den tact als van een volwassen man, wacht hij zich wel, dit gevoel ook maar in het minst te kwesten.

Armand nadert zijn twintigste jaar. Maar nu vervult een nieuwe bezorgdheid het hart der moeder. Eens zal de dag komen, waarop Armand een andere vrouw anders en meer lief zal hebben dan haar. Wanneer hij, na volbrachte studiën, een meisje van zijn stand kiest, dan zal zij verstandig wezen en zich in zijn geluk verheugen. Maar aan de minnares, die den zoon aan de moeder ontsteelt en hem haar teruggeeft met fletsen blik en versuften geest, aan die vrouw kan de wraakzuchtige Corsikaansche niet denken zonder dat zij beeft van woede.

En die mededingster zou niet lang uitblijven. Armand's aan-

dacht wordt getrokken door een bevallig burgermeisje, een naaistertje, die driemaal 's weeks bij zijne moeder komt werken. Henriette Perrin is een van die ‘humbles’, die wij vaak, zoowel in Coppée's gedichten, als in zijne kleine vertellingen hebben ontmoet, en wier droevig bestaan de dichter ons meer dan eens heeft geteekend met aangrijpend realisme, maar tegelijk met bekoorlijke poëzie. Wellicht nooit echter heeft hij deze type van de ‘petite ouvrière’ uit de Parijsche buitenwijken met zooveel liefde behandeld als in dezen kleinen roman, waar hij het burgermeisje zonder opvoeding in aanraking brengt met den student van goeden huize, den nog onbedorven Armand Bernard.

Het ontwaken van den hartstocht in deze jonge harten; hunne eerste ontmoeting in een van die breede straten aan den overkant van de Seine welke in den zomer des Zondags bijna verlaten zijn; hun eerste samenzijn in een afgelegen restaurant, in een zoogenaamd tuintje, waar nagenoeg niets geplant staat dan gaskandelabers en kapstokken voor hoeden; de verlegenheid van de ‘ouvrière’ tegenover dezen ‘heer’, welke op haar den indruk maakt van den koningszoon uit het sprookje, die een arme herderin ten huwelijk vraagt, - het is alles, zonder sentimentaliteit, met zoo roerenden eenvoud geteekend, dat men er niet aan denkt, deze twee om hun kinderlijke lichtzinnigheid te veroordeelen,

De ‘liaison’ van Armand blijft voor Madame Bernard niet verborgen. Een briefje, dat hij heeft laten slingeren, ontdekt haar de schrikkelijke waarheid. De arme vrouw is verpletterd van schrik en buiten zich zelve. Hoe, haar Armand, in wiens reinheid zij zulk een vast vertrouwen stelde, haar zoon met het bleek aristocratisch gelaat, had een maîtresse! En welk eene! Met de heftigste verwijtingen overlaadt zij Armand. Hij, in de hoop haar tot kalmte te brengen, werpt zich aan hare voeten en roept uit: ‘Vergeef me, beste moeder, dat ik u verdriet doe. Maar als gij het wist! Ik heb haar zoo lief!’ Maar deze bekentenis doet de verontwaardivan Armand's moeder slechts klimmen. Een voorbijgaande opwelling, een hartstocht van een oogenblik zou zij wellicht hebben kunnen vergeven; maar haar zoon verliefd, ernstig verliefd te weten op een gemeene vrouw, een ellendige intrigante, dat is haar te veel! Op hooghartigen toon, met norschen blik verbiedt zij Armand een woord meer over deze zaak te spreken. En nu voelt zij in hart en hoofd een storm van haat opkomen

en aanzwellen tegen die Henriette, die nietswaardige, die de onschuld, en, naar zij meent, ook de liefde van haren zoon haar ontstolen heeft. Zij veracht Henriette als een vijandin, als een medeminnares. Nog heeft zij hoop, dat Armand spoedig genoeg zal hebben van dit onontwikkeld kind met hare burgermanieren. Maar het blijkt weldra, dat die hoop ijdel is.

Dagen, weken verloopen en zonder dat er in den toestand verandering komt, al is voor den vorm de vrede tusschen moeder en zoon gesloten. Na eenigen tijd wordt Armand ernstig ziek: de dokter verklaart de ziekte voor typhus. De moeder wijkt niet van het ziekbed van haren zoon. Henriette komt elken avond, op haar terugkeer van het atelier der voorname 'faiseuse', waar zij thans werkt, bij de concierge, de goedhartige 'Mère Renouf', het ziektebulletin inzien, en naar bijzonderheden omtrent den zieke vernemen. Maar eens op een avond is er geen bulletin meer: Armand is gestorven. En terwijl daarboven een arme moeder zich aan haar woeste, radelooze smart overgeeft, ligt Henriette, het gezicht doorweekt van tranen, in zwijm in de armen van 'Mère Renouf'.

Wij zijn eenige weken verder. Madame Bernard heeft op het kerkhof Montparnasse een eenvoudigen grafsteen voor Armand laten oprichten. Na lang ziek van smart en vermoeienis te zijn geweest, geweest, vindt zij eerst nu de kracht om de laatste rustplaats van haar kind te bezoeken. Zij wil die bedevaart alleen doen. Handen en armen beladen met bloemen, nadert zij de plek waar Armand begraven ligt. Maar eensklaps blijft zij stil staan. Hare door den last der droefheid gebogen schouders richten zich op en in hare door tranen verdoofde oogen flikkert een vlam van toorn. Iemand is haar vóór geweest! Hare bloemen zijn de eerste niet! Op den grafsteen is reeds een ruikertje viooltjes neergelegd; die bloemen liggen daar pas, want zij zijn nog frisch in hun eenvoudigen krans van klimop.

Geen twijfel - die bloemen komen van Henriette. De ellendige, wat vermeet zij zich wel! Madame Bernard zou die bloemen willen wegsmijten, - maar een graf te berooven, dat is bijna heiligschennis.

Elken Zondag keert zij weder, en elken Zondag vindt zij er nieuwe bloemen, afwisselend naar het jaargetijde, maar altijd de eenvoudige bloemen uit de 'flore faubourienne.' En bij elken nieuwen ruiker, dien zij daar vindt, voelt Madame Bernard dat zij nog altijd jaloersch is op Henriette, jaloersch op haar smart, die Armand zoo lang overleeft.

Een jaar is er verloopen sedert Armand's dood, als de weduwe de terugkomst verneemt van de Voris, die als generaal uit Tonkin wederkeert. Uit de omstandigheid dat de Voris' naam blijkbaar met opzet telkens in hare tegenwoordigheid genoemd wordt, uit de pogingen, die men aanwendt om haar met hare ouden vriend in gezelschap te brengen, leidt Mad. Bernard af, dat de Voris de hoop van hare hand te verwerven nog niet heeft opgegeven. Waarom zou hij ook? Dit huwelijk, dat tegen geene enkele ‘convenance’ zou strijden, zou haar een troost zijn in haar verder leven. Wat houdt haar dan nog terug? Eene kleinigheid slechts. Het ruikertje viooltjes, dat zij den vorigen Zondag weder op het kerkhof heeft gevonden. Het mag niet gezegd kunnen worden, dat in trouw aan de nagedachtenis van den geliefden doode de moeder door de minnares wordt overtroffen. Zoolang Henriette bloemen blijft brengen aan Armand, zoolang zal Madame Bernard weduwe blijven.

Maar den Zondag, die nu volgt, liggen op Armand's graf de viooltjes van de vorige week, verdroogd en zwart geworden; Henriette is haar ruikertje niet komen vernieuwen. Madame Bernard triomfeert: zij had het wel voorzien. Henriette schijnt reeds getroost te zijn: alleen moeders vergeten niet. Twee, drie Zondagen volgen - en nog altijd niets. Henriette heeft den weg naar het kerkhof reeds vergeten. Armand! alleen uwe moeder heeft u werkelijk lief gehad. Nu kan zij, om haar leven te eindigen, om den weg bergafwaarts te gaan, steun zoeken op den arm van een oud vriend, van een edel, braaf man als generaal de Voris.

Madame Bernard staat voor haar *psyche*, en past een hoed. Zij glimlacht wanneer zij ziet dat hij haar voortreffelijk staat. Madame Bernard heeft weer leeren glimlachen. Zij is weer vrouw geworden, die nog de kracht in zich voelt, een man gelukkig te maken. Overmorgen zal zij haar weduwstaat vaarwel zeggen en haar hand leggen in die van den generaal de Voris. Is Armand dan reeds vergeten? Neen, zeker niet. Maar de wond sluit zich en begint te heelen: de bittere smart van vroeger lost zich op in een zachte melancholie. Daar brengt de knecht een brief van een onbekende hand. Madame Bernard zoekt het eerst naar de onderteekening: ‘Henriette Perrin.’ De brief is gedagteekend eenige dagen vroeger en komt uit het ‘Hôpital Necker.’ Henriette was, toen zij dien brief dicteerde, doodelijk ziek: zij voorzag, dat zij het wel niet lang meer maken

zou; maar, wanneer zij er niet meer zijn zal (en eerst na haren dood zal Madame Bernard dezen brief ontvangen), dan wil zij toch Armand's moeder vergiffenis vragen voor het verdriet, dat zij haar mag hebben aangedaan; dan wil zij haar de verzekering geven dat Armand haar eerste en eenige vriend is geweest, dat zij hem lief heeft gehad, zooals men slechts ééns lief heeft, en dat Armand's dood haar den slag heeft toegebracht waaraan zij thans sterft. Henriette bedankt Madame Bernard dat deze de kleine ruikertjes van Armand's vriendin wel naast hare eigene heeft willen dulden, en zij vraagt haar als een gunst om, wanneer zij voortaan naar het kerkhof gaat, een bouquetje bloemen van het seizoen, een bouquetje van twee *sons*, te koopen en die naast de hare op Armand's graf te leggen.

Madame Bernard des Vignes barst in tranen uit, na de lezing van dezen brief. De zonnige lentedag schijnt haar plotseling zoo somber. O zeker, zij heeft Henriette vergeven, en zal haar laatsten wensch volbrengen. Maar wanneer zij nog eens een blik werpt op de handteekening van Henriette Perrin, de twee woorden die het arme meisje met stervende hand heeft terneer geschreven, dan mompelt Armand's moeder, met gedempte stem, met de stem van een overwonnene, waarin nog een laatste opwelling van wrok en jalouzie klinkt. ‘Zij had hem beter lief dan ik!’

Ziedaar het verloop van de eenvoudige, naar veler zin wellicht te eenvoudige geschiedenis, welke Coppée met zijn fijnste pen voor ons heeft opgeteekend.

Een meester als Guy de Maupassant, onmeedoogend maar tegelijk aangrijpend als de natuur zelve, zou, met grooter objectiviteit, zullen sommigen, met grooter koelheid, onaandoenlijkheid zullen anderen zeggen, de verschillende phasen van dit kleine drama hebben weergegeven. Een Paul Bourget zou, hetgeen er in het drietal hoofdpersonen moet hebben omgegaan tot in het oneindige ontledend, een wereld van aandoeningen, gedachten, hartstochten voor ons hebben doen voorbijgaan. Een banaal romanschrijver, genre Ohnet, zou door ziekelijke sentimentaliteit (waartoe de dood van Armand of het sterfbed van Henriette hem een kostelijke gelegenheid boden) dit verhaal voor velen in aantrekkelijkheid hebben doen winnen.

Coppée is zichzelf gebleven. Hij heeft, zonder zich naar deze of

gene school te volgen, zich tevreden gesteld met door tal van fijne trekjes, maar tevens met groote soberheid, het beeld te teekenen der jonge, frissche liefde tusschen Armand en Henriettë. De tafereeltjes, de karakters, welke zijn geest schiep, heeft hij weten te doopen in het licht van zijn poëzie; men voelt het warme hart van den dichter er onder kloppen. En daarvoor zullen velen hem dank weten.

In den strijd om het recht.

Feestelijke drukte vervult den Piraeus: de ‘waterstad’ van het oude Athenae. Iets nieuws, iets nog nooit vertoonds heeft voor eenen dag het verwende volk eene weldadige afwisseling bezorgd in de gewone volgorde zijner openbare praalvertooningen, en zelfs de ernstiger burgers tijdelijk wat ontheven van hunne bekommering over hetgeen de toekomst brengen zal aan huis en stad. Ten gevalle der Thracische kolonie is, sinds kort, de aanbidding harer maangodin opgenomen in den eeredienst des staats, en voor het eerst hebben dezen morgen hare nieuwe gelijk hare oude vereerders den haar gewijden dag met eenen plechtigen ommegang gevierd. Vroolijk golft de menigte langs de straten, als bedorven kinderen in feeststemming, vrijmoedige op- en aanmerkingen wisselend over hetgeen reeds genoten is, luidruchtig samenscholend, joelend en schaterend om elk toeval, dat maar even stof bieden kan tot gekscheren, maar bovenal vervuld van de dingen, die nog komen zullen: eerst, tegen den avond, een fakkelwedstrijd, niet echter, gelijk tot dusver, te voet, neen te paard, op Thracische manier; en dan, tot bekroning, een nachtfeest met al zijne dolle uitspattingen, dubbel aanlokkend door den sluier der duisternis, die haar onttrekt aan het oog, en door het waas van heilige geheimenis, dat haar omhult voor den peinzenden geest.[1)]

Doch van al dat aanstekelijk gejubel dringt niets dan een ééntonig en zoo op den duur slechts voor den luisteraar merkbaar gonzen in de voorste binnenplaats van de woning des gastvrijen Polemarchus, een dier nog nieuwerwetsche huizen

1) Plato: Republiek I. 1. 328.

vol licht en lucht, waarom de benauwde landstad hare dochter aan zee benijdt. Kostbaar is die kalmte in den van zuilen omgeven hof; want nabij het eenvoudig altaar, dat daar in het midden zich verheft ter eere van den oppergod, schutsheer der woonsteê, zitten op hunne ruggelooze zetels een tiental Helleensche mannen, meerendeels Atheners, met ingehouden adem te luisteren naar eenen redetwist. Geene kleinigheid is het, wat er hart en tong in beweging brengt; als echte zonen van een uiterst verfijnd volk, handelen de kampvechters over een onderwerp, grenzenloos in de breedte, gelijk in de diepte: over aard en waarde van recht en gerechtigheid, minder niet. Die ledige, met kussens bedekte stoel aan het hoofdeinde behoort den vader van den heer des huizes, den waardigen Cephalus, eertijds met Pericles bevriend, maar, trots zijne tachtig jaren, nog krachtig en zijn gezelschap waard; met den offerkrans om de zilveren slapen, heeft hij zoo even afscheid genomen van zijne gasten, om zich te kwijten van de plichten der huiselijke godsvereering. Maar daarnaast zit een goede bekende; de geweldige kale schedel, de satertronie, plomp maar geestig, het verwaarloosd opperkleed, de bloote voeten verraden hem aanstonds; het is Socrates. Hij heeft het hard te verduren. Door een woord van Cephalus, dat hij heeft opgenomen, is het twistgesprek in gang gebracht[1]; en als altijd zoo is hij ook nu te werk gegaan; hij heeft den onwetende gespeeld, vragen aan vragen geregen, bij het zoeken naar de juiste antwoorden zijnen vrienden de behulpzame hand geboden, alles, natuurlijk, om hen ten slotte, in volle vrijheid, naar zij meenen, den weg te doen kiezen, waar hij hen brengen wil. Dat echter is niet naar den zin van eenen der aanwezigen, eenen sophist van naam: den Chalcedoniër Thrasymachus; al meer dan eens heeft hij aanstalten gemaakt, om in te grijpen in het onderhoud, maar dan hebben hem zijne buren gesust en tegengehouden; doch nauwelijks is een oogenblik van stilte ingetreden, daar hurkt hij inéén als een verslindend dier, om daarna op Socrates los te schieten, als wilde hij hem vanéén scheuren. ‘Door wat gebeuzel, Socrates!’ zoo roept hij, ‘zijt Gij en de anderen nu al lang bezeten? Wilt Gij waarlijk weten, wat recht en gerechtigheid is, laat het bij vragen niet, maar tracht zelf het ant-

1) Republiek I. 5. 330.

woord te geven; en scheep ons dan niet af met te zeggen, dat het het betamende is, of het nuttige, of het doelmatige, of het winstgevende, of het profijtelijke; want dergelijke praatjes neem ik niet als goede munt aan.'[1] Stamelend, als sidderde hij in al zijne leden, antwoordt de aangevallene: 'Machtige Thrasymachus, Gij zijt mij te sterk. Ziedaar: ik weet niets en beken niets te weten; maar nu komt Gij, waarlijk een man van niet gering gezag, mij daarenboven nog verbieden om allerlei meeningen, die ik aangaande dit onderwerp zou kunnen huldigen, voor U uit te spreken. Gij zijt als iemand, die aan een ander de vraag stelt, hoeveel twaalf is? maar er dan aanstonds bijvoegt: "en, man, vertel mij, bid ik U, niet: twaalf is tweemaal zes, of driemaal vier, of viermaal drie, of zesmaal twee: want zulk gebabbel laat ik niet gelden." Is het dan niet veel beter, dat Gij het ons leert, Gij, die zegt het te weten? Ach ja, wees zoo goed, en misgun ons Uwe lessen niet.'[2] Nog eenige oogenblikken laat de sophist zich bidden; dan eindelijk geeft hij toe. 'Welnu,' dus spreekt hij, in het kort, 'ik beweer, dat recht en gerechtigheid niets anders zijn, dan wat voordeel geeft aan den sterkste. Of is niet in iedere stad, zij worde door één enkele, of door de aanzienlijksten, of door de volksvergadering geregeerd, de overheid steeds de sterkste? En zou zij dan in wetgeving, rechtspraak en strafoefening een ander doel beoogen dan haar eigen nut? Wees niet zoo kinderachtig te beweren, dat het belang der zwakkeren daarbij ook maar eenigszins zou meêtellen. Laat rusten de vergelijking met den geneesheer, die zijne kunst doet strekken ten bate van den kranke, of met den stuurman, die de zijne toepast tot heil der schepelingen. Zoo Ge beeldspraak wilt, kies dan het beeld van den herder, die de schapen hoedt, ... om hen te scheren. Dit toch, mijn allergoedmoedigste Socrates, moet Gij wel in het oog houden: de brave man, die iets anders, die het welzijn der geregeerden wil, is altijd in het nadeel tegenover den min kieskeurige. Bij overeenkomsten, ja in geheel het verkeer, zal eene gewetenlooze weêrpartij hem altijd de winst afhandig maken. Bij de verdeeling der gemeene lasten ziet

1) Republiek I. 9, 10 en 11. 336 en 337.
2) Republiek I, 9, 10 en 11, 337.

zich zijne eerlijkheid beloond met den zwaarsten druk. Terwijl hij stipt zich kwijt van zijne openbare plichten, gaat de eigen huishouding door minder zorg achteruit, zonder dat hij daarvoor vergoeding vindt, hetzij in de staatskas, hetzij in den gekochten steun van medestanders en vrienden. En al die dingen maakt, integendeel, de man met een ruimer geweten zich ten nutte. Versta mij wel: ik spreek niet van hen, die in het klein, aan enkele ongerechtigheden schuldig staan: tempelroovers, slavenhalers, inbrekers, dieven en bandieten. Ik doel op zoovelen, die, omdat zij niet enkel eens burgers have en goed, maar de gansche burgerij met al het hare hebben overmeesterd, in plaats van scheldnamen, lof oogsten en hulde, niet slechts van hunne onderdanen, neen van ieder, die de volheid van de maat huns onrechts kent. Want niet uit vrees voor onrecht plegen, maar voor onrecht lijden, smaalt men op de ongerechtigheid. Ziedaar mijne meening. Wat Gij prijst als “rechtszin”, is, hoogstens, eene zeer brave goedmoedigheid. Wat Gij laakt als “rechtsschennis”, noem ik welberaden overleg.’[1)]

Gelijk een badknecht de waterstralen, zoo heeft Thrasymachus zijne woorden in dichten overvloed den hoorders over de ooren gestort, en nog is hunne verbijstering niet geweken, als hij zich gereed maakt tot heengaan in het midden der zegepraal. Daar roept hem Socrates smeekende terug: ‘Heilige Thrasymachus! na zulk eene redevoering onder ons te hebben neêrgeslingerd, denkt Gij aan vertrekken, eer Gij zekerheid bezit, of zij ons waarlijk tot nut is geweest? Maar mijn waardste, laat het bij deze halve weldaad niet blijven; zij zal, voluit, aan ons zoo voortreffelijk zijn besteed. Ik voor mij althans belijd onomwonden, dat Uwe wijsheid nog niet tot mij is doorgedrongen; en zoo staat het wellicht ook met anderen.’ ‘Zijt Gij’, zoo luid het wrevelig bescheid, ‘niet overtuigd door wat ik heb gezegd, dan is verdere moeite aan U verspild. Gij vergt toch niet, dat ik mijn betoog naar binnen drage in uwe ziel?’ ‘Bij Zeus!’ dus klinkt het met onverstoorbaar goede luim hem te gemoet, ‘dat waarlijk niet! Begin slechts met voet bij stuk te houden in Uwen betoogtrant.[2)]

1) Republiek I. 42, 338-17.
2) Republiek I. 12, 17.

Laat me eens zien. Gij roemdet, wat ik onrecht achtte, als krachtiger mannen werk. Hadt Ge daarin gelijk? Gelooft Ge inderdaad, dat eene stad, of een leger, ja zelfs eene dievenbende, een troep menschen, die eene ongerechtigheid in den zin heeft, iets zou uitrichten, zoo de leden onrecht pleegden ook jegens elkander? En is het dan niet waar, dat, indien al zulk eene onderneming slaagt, indien daardoor de macht al klimt van wie haar waagden, die zege veel minder zal te danken zijn aan het gemis van rechtszin, dan juist aan het half behoud dier deugd, waardoor, vermits het onderlinge rechtsschennis voorkwam, uit ééndracht macht werd geboren? Zoo ja, dan stem ik U niet toe, wanneer Gij verheerlijkt als welberaden overleg hetgeen ik “onrecht” noem.’[1] Maar Thrasymachus begint de lust in dit tweegevecht te vergaan. ‘Nu goed dan, Socrates’, met dien kwinkslag maakt hij zich af van verdere tegenwerpingen, ‘doe aan die vertroostende slotsom U te goed. Ik gun U gaarne die lekkernij op het feestmaal van onze nieuwe maangodin’.[2]

Een oogenblik mag Socrates zich vleien, dat de aftocht van den sophist hem het veld vrijlaat voor eigene bespiegelingen; maar weldra wordt die waan verstoord. Wat voorafging, was slechts eene inleidende schermutseling. Een nieuwe, een geduchter kompioen treedt hem tegemoet: de kalme, ernstige Glauco. Eene beminnelijke figuur, in iederen trek het tegenbeeld van den sophist! Een zoeker, geen pleiter; op de twijfelachtige eer van het laatste woord niet belust, alleen op waarheid uit. Daarom ook door de kwalijk verbloemde nederlaag van Thrasymachus nog allerminst overtuigd van het goed recht des overwinnaars. ‘Socrates’, zoo neemt hij, na eenig weifelen, het woord, ‘is het U genoeg het veld te hebben behouden, of wenscht Gij waarlijk ons te doen deelen in Uwe meening, dat het beter is recht te doen dan onrecht, hoe men de zaak ook keere en wende?’ ‘Natuurlijk!’ is het wederwoord, ‘dit het liefste, althans indien het in mijne macht staat’. ‘Nu dan’, herneemt Glauco, ‘zoo denken de meesten niet. De groote meerderheid acht het wandelen op de wegen des rechts eenen last, dien men zich getroost om loon, of wel

1) Republiek. I. 22. 351.
2) Republiek. I. 24, 354.

ter wille van den goeden dunk der openbare meening, maar die, afgezien daarvan, niets verlokkends heeft.[1] Laat mij, met Uw goedvinden, die meest verbreide voorstelling beknopt weêrgeven, en oordeel Gij dan, of zij U toeschijnt juist te zijn'. Als nu Socrates van heeler harte heeft toegestemd in dien voorslag, vervolgt Glauco aldus: 'Men zegt namelijk, dat van nature onrecht plegen een goed is, onrecht lijden, daarentegen, een kwaad. Nu weegt echter het kwaad van het lijden heel wat zwaarder dan het goed van het doen. Zoolang dus de menschen over en weêr elkander onrechtvaardig behandelen, en alzoo beurt om beurt het eene ondervinden en het andere, behoudt voor allen het kwaad de bovenhand. Maar het ergst gevoelen zij zich gedrukt, die, terwijl zij het lijden niet ontkomen, het doen niet kunnen genieten; en zoo moet dezen het eerst de erkentenis zijn opgegaan, dat het goed en nuttig wezen zou, zoo allen met elkander zich verstonden om vaarwel te zeggen aan het genot van kwaad doen, maar dan ook gevrijwaard te blijven voor de smart van kwaad lijden. Uit dat inzicht dan zijn de wetten voortgekomen en de verdragen; en wat de wet gebood, dat heeft men "recht" genoemd. Ziedaar den oorsprong en het wezen der gerechtigheid; zij houdt dus het midden tusschen het hoogste goed: straffeloos onrecht te kunnen plegen, en het ergste kwaad: ongewroken, onrecht te moeten verduren. Iets goeds in zich zelve is zij niet; men acht haar slechts, omdat men geen kans ziet op het betere, en ook alleen zoolang.[2]. Want wie zich sterk genoeg weet om onrecht te doen zonder vergelding te moeten duchten, zou wel waanzinnig zijn, zoo hij naar eene afspraak zich gedroeg, die slechts den zwakken voordeel brengt. Doch ook zij, die haar betrachten, doen dat niet van harte. Gij zoudt dat wel het duidelijkst bemerken, indien Gij eenen "braven man" eens de macht gaaft om, zonder gevaar, zich te onttrekken aan het algemeen verdrag. Denkt U zulk eenen man van eer en eenen schurk eenen korten tijd beiden toegerust met eenen ring als van Gyges, die hun vergunde onzichtbaar zich te vergasten aan allerlei kwaad. Hoe spoedig zou de eerste zich vertrouwd maken met al de streken

1) Republiek. II. 1. 357. 358.
2) Republiek. II. 2.

en kunstgrepen van zijnen kameraad! En deed hij het niet, dan zouden allen, die er getuigen van waren, in hun hart hem uitmaken voor den onnoozelste der menschen, al prezen zij hem ook in hunne gesprekken, uit vrees voor nadeel,[1]. Trouwens, men heeft gelijk. Laat ons, om zuiver de vraag te stellen, den levensloop van twee mannen ons verbeelden. Eerst van eenen schurk, maar zoo doortrapt, dat hij levenslang er in slaagt zich voor te doen als een rechtschapen man, zich vrij te pleiten ook van de ergste schuld. Hij knoopt in den handel de profijtelijkste betrekkingen aan; hij vindt voor zich en voor zijne kinderen de schitterendste partijen; hij wordt in zijne stad een man van beteekenis, van wien vijanden veel hebben te duchten, vrienden veel te hopen; en dat alles wendt hij tot zijn voordeel, gewetenloos veelal, maar nooit zich blootgevend. Ja, de Goden zelven wint hij door offers en geschenken uit zijnen bijeengestolen rijkdom, veel kostbaarder dan een eerlijk man hun vermag te brengen. Wat dunkt U? Laat het leven van dien booswicht iets te wenschen over? En nu denk ik mij daarnaast eenen anderen: stipt getrouw aan zijne plichten, maar tevreden met het te zijn, zonder voorzorg tegen den schijn van kwaad. Wat zal hem niet al wedervaren? Gegeeseld, gefolterd, geboeid, van de oogen beroofd, zal hij ten slotte aan het kruis tot de erkentenis komen, dat het beter is rechtvaardig te schijnen, dan het te wezen. Zoo, Socrates, spreken de meessten over deze dingen. Met een beroep op den roem, of het nut der gerechtigheid maakt men van die bedenkingen zich niet af; om dat loon te verdienen volstaat ook de booswicht met den schijn. Geloof mij, de ijver, waarmede ik spreek, beoogt alleen door U van ongelijk te worden overtuigd. Toon ons het goede, dat in de gerechtigheid is te vinden, zelfs dan, als zij voor Goden en menschen blijft verborgen'.[2]

Socrates zit verlegen; hij is geen sneldenker, die den besteller op staanden voet een betoogjen aflevert, welgebouwd, gelukkig ingekleed, met eenen ongedachten aanhef en eenen kranigen slotzin op den koop toe; hij weet het: zijne vaardigheid in het rangschikken staat in omgekeerde rede tot het gewicht

1) Republiek. II. 3.
2) Republiek. II. 4-10. (Ter vereenvoudiging zijn hier de betoogen van Glauco en zijnen broeder den eerste alleen in den mond gelegd).

zijner gedachten. Maar zwijgen wil hij toch niet; want hij vreest, dat het bezijden den rechten weg zou zijn, op de gerechtigheid te hooren smalen, en uit gemakzucht haar niet bij te springen, zoo lang tot spreken de adem strekt. Zoo laat hij maar zich gaan met den eersten inval. 'Ik zou', dus spreekt hij, 'het wel willen beproeven in dezen trant. Stelt eens: van een aantal lieden, wier gezicht niet scherp was, werd gevorderd, dat zij een opschrift in zeer kleine letters zouden ontcijferen; nu ontdekte één hunner denzelfden tekst, maar in grootere letters, elders; zou het dan niet verstandig zijn, met dezen te beginnen? Zulk een weg staat, meen ik, ook ons open. Recht te handelen is niet enkel zaak voor U, voor mij, voor elk onzer, ook voor den Staat. Zooveel grooter, nu, zijne afmetingen, zijne lijnen, zooveel duidelijker moet ons aan zijn beeld deze onmisbare trek in het oog vallen. Zullen wij op die wijze eens een onderzoek beginnen?'[1)] En als allen daarmede hebben ingestemd, laat hij zijne rijke verbeelding zweven en zwieren naar hartelust. Eerst schijnt het nog, als wilde zij de dingen der ervaring liefst niet verliezen uit het oog. Maar spoedig wordt de trek naar boven haar te machtig. Wat zij aanschouwt in hare vlucht, en dan in woorden schildert, als met ongelijke streken, nu eens breed aanduidend slechts, dan weêr afwerkend tot in de fijnste toetsen, maar vast verzekerd van zich zelve in het kleine, gelijk in het groote, het is niet deze stad, of die, ook niet wat er gemeen mag zijn aan die beide en andere, het is de ééne stad, nergens gezien, maar na te volgen overal; zij, in wier bouw en leven alle leden slechts bestaan en slechts werken om ten top de schoonheid op te voeren van het geheel; waar het overtalrijk middelslag graaft en plant, hamert en metselt, maar de dapperen strijden, en.. alleen de wijsten regeeren; de wijsten, dat zijn die bevoorrechten, wien het gegeven is in den geest de toonbeelden te aanschouwen van het goede en schoone, wier blooten weerschijn, mat en troebel, het goed en het schoon ons biedt der zichtbare dingen.

'Apollo!' zoo stuit op ééns de schalksche Glauco die stoute luchtvaart, 'welk eene bovenmenschelijke hoogdravendheid is dat!' 'Aan wien de schuld,' luidt, schertsend, het antwoord,

1) Republiek. II. 10.

‘zoo Gij mij dwingt, mijne overtuiging uit te spreken?’[1] Maar, gedwongen of niet, hij meent het met die overtuiging ernstig genoeg, om te wenschen, dat zijne hoorders haar ook mogen deelen. Onverstoord en onvermoeid, zoekt hij naar het gelukkigste beeld, waarin zich zijne denkwijs laat vertolken, tastend eerst, weifelend, door de anderen schoorvoetend slechts gevolgd. Op ééns, daar straalt het hem helder in den geest en op het gelaat, en met klimmenden nadruk vervolgt hij aldus: ‘Wilt Gij hooren, wat ik bedoel, wanneer ik het weten dier wijzen zoo hoog stel boven de halve kennis der menigte, overweegt dan deze vergelijking. Denkt U eenen troep gevangenen, hun leven lang opgesloten in eene grot, met den rug gekeerd naar de opening, waardoor in hun verblijf de rosse gloed naar binnen dringt van een daarvóór ontstoken houtvuur, en aan hunne ketenen zoo stevig vastgeklonken, dat zij, steeds voor zich uit starend, zelfs elkander niet kunnen zien. Tusschen het houtvuur en den ingang van het hol loopt langs eenen muur een steile weg, druk betreden door voetgangers, die voorwerpen van allerlei aard, menschen- en dierenfiguren, zóó omhoog dragen, dat deze boven den muur uitsteken. Welken indruk zal dat alles teweeg brengen in de geboeiden? Zij zien, vooreerst, van zich zelven en elkander niets dan de schaduwen, die zich afteekenen op den achtergrond der grot. Zij zien van de dingen, die daar buiten worden voorbijgedragen, wederom de schaduwen alleen. Indien zij samen kunnen spreken, zij zullen het erover ééns zijn, aan die schaduwen de namen van zaken te geven. En als, in de diepte hunner gevangenis, wellicht eene echo hunne woorden en die der voorbijgangers herhaalt, zij zullen meenen, dat die geluiden afkomstig zijn van de schimmen, die zij vóór zich zien. Bedenkt nu, wat er gebeuren zal, als één hunner eens van zijne ketenen wordt bevrijd! Het licht zal pijn doen aan zijne oogen, en de verblinding aanvankelijk hem beletten, de voorwerpen te onderscheiden, waarvan hij te voren slechts de schaduwen zag. Wat meent Ge, dat hij zal antwoorden, als iemand hem verhaalt, dat hij vroeger enkel schimmen heeft gezien, maar thans dingen vóór zich heeft, veel wezenlijker dan die? Zal hij niet beginnen met zich het tegendeel wijs te maken? En

1) Republiek VI, 20. 519.

zoo men hem dan met geweld omhoog sleurt langs dien steilen weg, totdat het zonlicht zelf zijne oogen treft, welk eene marteling! Zonder twijfel zal hij tijd behoeven, om, steeds klimmend van de schaduwen naar het licht, allengs de lijnen en de kleuren te leeren zien van deze zonnige wereld. Maar eindelijk zal hij ook de zou zelve in het aangezicht staren, en dan begrijpen, dat zij het is, die de jaargetijden ordent en den loop der jaren, die alle zichtbare dingen regelt en hen zichtbaar maakt voor ons. En nu brengt hij zijnen toestand en zijne gedachten in de oude woning zich te binnen. Gelooft Gij, dat hij nog naijverig is op de eerbewijzingen, den lof voor wie daar het eerst en het zekerst de schaduwen in het voorbijgaan benoemde met haren naam, de vorige zich herinnerde, de komende voorspelde? En ten slotte, daar keert hij terug naar de gevangenis. Zoodra de eerste indruk van ondoorgrondelijk duister is geweken, en het wat begint te schemeren voor zijne oogen, waagt hij, vol deernis met zijne gezellen, eene poging om hun iets te doen begrijpen van hetgeen hij heeft aanschouwd en geleerd. Maar zij, ze lachen hem uit, ze noemen hem eenen blinde, ze weigeren de plaats te verlaten, waar ze zijn, de gedachten op te geven, die ze daar zich hebben gevormd, en, als hij aanhoudt, eindigen ze nog wellicht met hem te dooden.

En thans, past dat beeld toe op ons denken, ons weten. Het hol onder den grond beteekent de zichtbare wereld. Het vuur, waardoor het wordt beschenen, beduidt het licht der zon. De overgang tot eenen hoogeren staat en tot de aanschouwing van de dingen, die daar zijn, doelt op de verheffing der ziel in de alleen-denkbare sfeeren. De zon in mijn verhaal is het beeld voor de idee der ideeën, de idee van het goede. Aan de hoogste spits van de wereld der gedachten zetelt zij, de éénige, die men niet ontwaart, zonder te erkennen, dat zij alleen de eerste oorzaak is van wat er schoons en goeds zij in het heelal; dat in deze zichtbare wereld zij het licht scliept en de ster, die het van zich doet uitgaan; dat, in de wereld der gedachten, zij de waarheid wekt en de kennis der waarheid; dat daarom haar te zoeken heeft, wie zich waarlijk wijs wil gedragen in het bestier der openbare zaken, zoowel als zijner eigene. En is het dan wel vreemd, als zij, die zijn opgeklommen tot zulk eene hoogte, niet langer al

hunne hoop stellen op de dingen dezer wereld, maar verlangen om daarboven hunne woning op te slaan? Is de schroom dan vreemd van hem, die, na zoo verheffende bespiegelingen, genoopt wordt om, in rechten of elders, te redetwisten over bloote schaduwen, met menschen, wien de dingen zelve onbekend zijn? Een verstandig man zou bedenken, dat het gezicht kan zijn verdonkerd om tweeërlei reden: door den overgang van duisternis in licht, maar ook door dien van licht in duisternis. En, op de oogen des geestes toepassende, wat met de oogen des lichaams geschiedt, zou hij, in stede van zonder recht te lachen om elke onbeholpenheid, zich vergewissen of zij niet kon zijn veroorzaakt door een uittreden uit zuiverder glans. In dat geval paste zeker eerbied meer dan spot; want wie dan nog lachte, maakte niemand belachelijk dan zichzelven.'[1)]

Théodore Barrière heeft één zijner meest bekende tooneelstukken: 'les filles de marbre', geopend met een voorspel, waar de hoofdinhoud der volgende bedrijven den lezers en hoorders terstond werd aanschouwelijk gemaakt aan eene groep van min of meer bekende mannen en vrouwen uit de groote dagen van Athenae. Zoo iemand, die, in breede trekken, den loop dacht te schilderen van den eeuwenheugenden strijd over de beteekenis des rechts, door eene dergelijke 'classieke' inleiding zijne lezers wilde voorbereiden op hetgeen hun stond te wachten, hij zou daartoe kwalijk eene betere keuze kunnen doen, dan het boeiende tafereel, dat hierboven nog eens beknopt werd weêrgegeven: het bekende twistgesprek in Plato's 'Republiek'. Zeker, om misverstand te voorkomen, mochten daarbij een paar waarschuwingen niet ontbreken. Wie toch zich vleide met de hoop, uit dit kunstwerk den echten Socrates te leeren kennen, liep groot gevaar voor dwalen. Onder het masker en de vale plunje van den zoekenden, den vragenden meester schuilt hier, en wel herkenbaar! de leerling, die, zelfs in de hoogste hoogten zijner gedachtenvlucht, niet vraagt, maar meent te weten. Ook is, het worde grif erkend, de bekoorlijke doorzichtigheid van dezen redetwist ten deele gekocht voor eene te groote vereenvoudiging der gestelde vraag. In het begrip, waarover hier de schok der meeningen moet licht verspreiden, zou, zelfs bij de

1) Republiek: VII. 1-4.

erkenning eener zekere éénheid, onze tijd niet meer, als de gasten van Cephalus, de gewichtige taak van schiften en deelen verwaarloozen. En met dat al, zoo men eenen nieuweling in den hof der wijsbegeerte al aanstonds de hoofdlijnen wil doen kennen, waarlangs nog thans de grootste scharen zich bewegen, waar vindt men zooveel smakelijke frischheid, waar die genialiteit in het, als op gevoel, uitvinden der diepste, der blijvende tegenstellingen? Ja, licht komt zelfs den ervaren denker dat oud verhaal nog wel te stade. Wie op rijperen leeftijd, midden in de kleine bezigheden der weekdagen, onder het gedruisch van half-ware woorden en half-goede daden, allengs het vol besef zich voelt ontglippen der onbedrieglijke beginselen tot aanbevelen of verwerpen, hoe snakt hij vaak terug naar de edelmoedige Zondagsstemming zijner wel soms, het zij zoo! wat overijlde jongelingsjaren! Zoo ook zal het bedachtzaam kind dezer eeuw niet licht het zich beklagen, eens te zijn weggevlucht uit de verwikkeling van honderd vragen des tijds, eens te zijn ondergedompeld in het staalbad van die jongelingsgedachten der menschheid, toen nog de raadselen zoo enkelvoudig schenen, maar tevens de hoofdwegen tot hunne mogelijke oplossing voor diepere denkers zich afteekenden met eene klaarheid, die licht verspreidt zelfs in het halfdonker van onzen kamp om wat waar is en wat recht.

Inderdaad zijn deze Glauco en deze Socrates als de aanvoerders van twee koorreien, die met ‘strophen’ en ‘antistrophen’ nu reeds van eeuwen her elkander afwisselen op het tooneel der wereld, terwijl het slot-‘systema,’ wel verre van nader te komen, integendeel schijnt terug te wijken bij elken nieuwen ‘keer’. En Thrasymachus? Al leidde de sophist geene gesloten rei, die telkens te harer tijd inviel in den beurtzang, dat het aan volgelingen ook hem niet ontbrak, verried zich onmiskenbaar, zoo vaak, na regellooze tusschenpoozen, één opstond uit de toeschouwers, om de ijdelheid dier langgerekte samenspraak te hekelen, met ruwen smaad somtijds, met onbehouwen spot niet zelden, maar, daaronder door, ook wel met redenen, die aanspraak hadden op iets beters dan te worden doodgezwegen. Zoo is het geweest, wáár slechts het denken opwies tot zelfstandigheid. In het leven toch der welgeboren volkeren, gelijk van de beteren onder ons, één voor één, is, wat vroeger hier, wat later ginds, de tijd gekomen, dat voor erkennen en

voor handelen, om zoo te zeggen, de rechtsvraag werd gesteld. Het was als een overgang van slapen, dommelen althans, naar waken. In denk- en leefwijs samen had men tot dusver zich laten gezeggen, in elk geval zich laten gaan, omstuwd, gedragen door de golven der algemeene voorstellingen, der zeden en gewoonten, die immers, vermits zij juist zoo waren geëerd en betracht al sinds onheuglijke tijden, van zelf spraken, van zelf gehoorzaamheid vonden. Maar nu, men had van die onmondigheid genoeg; het waarom? aanvankelijk nog gesmoord, viel niet meer te onderdrukken. Met welk recht deze oordeelen gehuldigd, die andere verworpen? Met welk recht dit doen gevorderd, dat vergund, dat derde gebrandmerkt? Verdiende het aangeprezen geloof inderdaad dien voorrang? Was wezenlijk de bevolen, de toegelaten gedragslijn die onderscheiding waard? En, zoo neen, wat dan? Dus vroeg men zich rekenschap, dus zocht men naar waarheid, erkenbare, vertrouwbare waarheid, beide in wereldbeschouwing en levensrichting. Ja, in beide, op dat woord past hier de nadruk. Of men er wel aan deed, blijve nog rusten; dat men het deed, laat zich niet loochenen. Men nam aan, dat er gelijk moest zijn en ongelijk, men trachtte schifting te maken tusschen juist en valsch, in verklaringen van zijn of van gebeuren, vooreerst; maar evengoed in oordeelen over mogen en betamen. Ook bij deze was het, welbeschouwd, niet te doen om een vaststellen der zaak; want zij, in dit vertrouwen toog men aan den arbeid, stond vast, onafhankelijk van hare opneming, al dan niet, in dien geest, of in genen; vastgesteld te worden, behoefde slechts het eigen oordeel over haar. De kennis des goeds en des kwaads, die men verlangde, zij zou, in één woord, echte kennis zijn: een geheel van beginselen, uitspraken, waaraan, welke ook de veelheid of de schaarschte mocht wezen der belijders, aller voorkeur toekwam boven afwijkingen of tegenspraak. Zoo hoopte men dan eindelijk te ontvluchten aan het toeval der bijzondere begeerten, of afkeerigheden, komende en gaande, al naar de wisselende stemmingen des oogenbliks, en althans doorgaand bepaald door persoonlijken aanleg en levensloop. Wat men naspoorde, als te willen, of te doen, dat moest zoo schijnen, ja natuurlijk! aan wie het erkende, doch bovenal, dat moest zoo zijn, wie ooit het miskende of ontkende; want zonder dat, hoe had dan nog de erkentenis eenen zin?

Welnu, het is bij het trachten naar dat doel, dat, thans reeds sinds 25 eeuwen voor het minst, en hoe lang nog? de Glauco's en de Socratessen elkander de eer betwisten, hunne metgezellen te mogen voorlichten langs den juisten, den eenigen juisten weg. Het richtsnoer onzer levenswijsheid, de een zoekt het in beschouwingen over dezen of genen nooddwang der natuur, de ander, daarentegen, in bespiegelingen aangaande toonbeelden, of roepstemmen van boven de natuur. Elk dier beiden de eigen keuze aanbevelend, maar vooral de andere ontradend met eene macht van klemmende betoogen; elk dier beiden ook in eenen hoofdvorm van der menschen geestelijke geaardheid eenen weêrklank vindend, die, zoo geen stoornis machtig ingrijpt, hem steeds eenen aanhang waarborgt van beteekenis. Er is namelijk, vooreerst, een zeer verbreide gemoedsaard, die gaarne zelf zich aanprijst, als ‘het nuchter gezond verstand’; hij is bedachtzaam, koel, steeds op zijne hoede niet enkel tegen woorden, die geene gedachten, neen, ook tegen gedachten, die geene ‘dingen’ vertegenwoordigen; liefst houdt hij zich aan wat hij tast en weegt, in elk geval alleen aan wat hij ‘begrijpt’; zoo klinkt het, onder meer, hem onverstaanbaar, wanneer men spreekt over ‘schuldige achting voor den naaste’, eenen ‘plicht tot toewijding’, eene ‘roeping’, eene ‘taak’; wat onder die dingen hooger reikt dan het welberaden zelfbedwang van wie er zwicht voor eene bijtijds erkende onvermijdelijkheid, het gaat zijn verstand te boven. Zijn ze niet gesneden uit dat hout, de ‘velen’, wier rechtsopvatting door Glauco werd vertolkt? Wordt soms ook hun de nood eens opgelegd, voor zich en anderen het te rechtvaardigen, om wat reden zij gehoorzaam zullen wezen aan wetten, of verplichtende gewoonten, en aan welke bij voorkeur? allicht schijnt hun een gedachtengang als deze het best te leiden tot het begeerde inzicht: men ‘neme de menschen, zooals zij zijn’, hunne onmacht in eenzaamheid, maar hun vermogen tot machtsontwikkeling in gedeelden en verbonden arbeid; dan spore men de levensvoorwaarden tot dat samenwerken na, lettende zoowel op de gevaren, die het bedreigen, als ook op het mogelijk tegenwicht van steunende, behoudende krachten; en zoo worde ten slotte de natuurlijk noodwendige loop der gebeurtenissen erkend, waardoor, alom waar menschen wonen, dezen, vroeg of laat, moeten zijn genoopt, zich te voegen in eene rechtsordening, te buigen voor

zekere regelen en geboden. In het kort: de aanbeveling van naar recht geoorloofde daden, de afkeuring van naar recht verbodene vindt, volgens die denkwijze, haren grond... in een stuk natuurlijke historie der menschenwereld. Het geraamte van alle vertoogen, aan dat onderwerp dezerzijds gewijd, vertoont onveranderlijk dit type: ‘het mag niet anders, of die daad wordt gepleegd, die andere nagelaten, omdat het niet anders kan, of de menschen hebben zich onder de aanwezige omstandigheden geschikt naar zulke voorschriften omtrent handelingen en onthoudingen.’ Maar naast de lieden, daareven geschetst, waren er, zijn er en zullen er wel blijven van nog eenen anderen stempel, onrustiger, min gemakkelijk te voldoen. Zeer zeker, de ‘dingen’, die zinnelijke ervaring hun biedt, de gedachten, aan die dingen ontleend, de woorden, waarin die gedachten zich vertolken, dat alles laten zij in zijne waarde. Slechts wil het steeds hun voorkomen, als kenden denken, willen en gevoelen nog andere vormen, dan die zoo zonder rest zich lieten afleiden uit den werktuiglijken nasleep, of den zinnelijken bijsmaak van wat gezien wordt en getast en gehoord. Zij weten het wel: de schuld der achting jegens den medemensch kan men niet voorcijferen, de verplichte toewijding niet aantoonen; de roeping wordt zoo min vernomen met het oor, als de taak gezien met het oog. En toch laten zij het zich nooit ontnemen, dat de verzekerdheid van die onzienlijke dingen evengoed is gerechtvaardigd, als die van de best ‘begrepene’. Is het niet hun allen uit het hart gesproken, dat beroemde beeld van den Platonischen Socrates? Deze wereld met hare redelooze onvermijdelijkheden, deze samenleving vol onrecht en huichelarij, zij gevoelen zich, ze weten niet waarom? in haar midden misplaatst, als waren zij van beteren huize. Laat daarom heel die natuurlijke wordingsgeschiedenis der wetten en der zeden onberispelijk sluiten in elkaâr, voor hun gevoel behoudt zij eene moeilijk onder woorden te brengen leemte. Het blijft hun duister, hoe eene enkele macht hare eerbiedwaardigheid vermag te staven, alleen door het begrijpelijk verhaal van hare geboorte uit die zichtbare natuur, die immers eeuwig onaandoenlijk zich heeft betoond voor alle waarde, of onwaarde van wat zij het leven schonk. En daarom gaat het, naar hun begrip, op een kiezen of deelen. ‘Wat zij vereeren als vereerenswaardig in “de hoogere goederen”,

het moet eene erkentenis zijn, die althans de besten der menschen hebben medegebracht uit eene sfeer, edeler, verhevener dan de zoogenaamde “werkelijkheid”, waarmede de zinnen ons vertrouwd maken, of anders is het de inbeelding, het zelfbedrog van een door overspannen peinzen ontredderd brein.’ Dus, van weerszijden, de stemming, die den strijd doet ontbranden telkens weêr, de trant der pleidooien, waarmede hij wordt gevoerd sinds jaar en dag. Slechts klinkt, af en toe, daartusschendoor het tweesnijdende betoog van den sophist. ‘Wat tobt Ge U moê’, zoo spot hij, ‘om de schaduw te grijpen van eene schaduw, om het recht te betoogen van het recht, om een recht te vinden, dat alleen het recht zal hebben, recht te zijn? Ja zeker, als het ergens schuilt, dat raadselachtig voorwerp Uwer wenschen, dan moet het wel wezen op die Olympische hoogten, waarvan Plato ons door Socrates zoo betooverend wist te verhalen. Hoe jammer alleen, dat wij, arme duisterlingen! tot het toetsen zijner wonderspreuken zoo min als tot haar begrijpen in staat, vooreerst niet anders kunnen doen, dan haar aanhooren en opnemen als louter droomerijen. - Bereikbaar toch voor ons worden die veelgeprezen schatten nimmer. Wie, als Glauco, slechts binnen het weetbare zich veilig acht, met hem niet meer verlangt, dan natuurlijke wording te beschrijven en verklaren, hij komt in geen geval den kring te boven der geworden inzettingen, geworden zeden, geworden volksoordeelen, geworden meeningen; onvindbaar voor altijd blijft dan een maatstaf, waaraan het goed recht van dat alles nu weêr kon worden gemeten op zijne beurt. Laat U dus niet onthutsen door het vooruitzicht op dien tweesprong, waarmede zij U dreigden, die blijven zoeken naar dingen boven de natuur; tracht niet naar het onverkrijgbare; verblijdt U in Uw karig deel! Ja, het is zoo: te weten vermogen wij alleen van deze wet der Romeinen, van gene der Salische Franken, van die andere voor het hedendaagsche Nederland; alleen van dit aloud gebruik der Atheners, van dat der oude Noren, van dat derde der levende Patagoniërs; een “hooger recht” bovendien, waarmede overeentestemmen, al dan niet, beslissen zou over de rechtmatigheid dier dingen, van dat begrip te spreken, eraan te denken zelfs is inderdaad louter ijdelheid en kwellinge des geestes. Want, zoo het al bestaat, wij kunnen het niet doorgronden’.

Glauco, Socrates, Thrasymachŭs, had niet tusschen de denkwijzen dier drie ook de voorname Romein te kiezen, sinds de verheffing zijner stad tot heerscheresse over Italie eerst, maar vooral daarna ook over de Helleensche wereld, hem dwong, zijns ondanks, om iets te doen aan deze vragen, spelenderwijs, het is waar, in zijne ledige uren, toch iets voor het minst, ter wille van waardigheid en fatsoen? Onwillekeurig zweeft, over vierdehalve eeuw heen, de gedachte weg uit de binnenplaats in Cephalus' woning naar de lommerschaduw van dien knoestigen eik aan den boschrand bij Arpinum[1)], waar, in zijnen vrijen tijd, de goede Cicero zoo gaarne iets van zijne wijsheid ten beste gaf voor de bewonderende aandacht van broeder en vriend. Hoe heeft hij zelf, in zijn geschrift ‘over de wetten’, zich beijverd om de heugenis in stand te houden van zulk een onderhoud, ál genadige eigenwaan aan zijnen kant, en ter overzij ál argelooze vereering! Nauw heeft, na eenige gedachtenwisseling over dichters en dichtkunst, hij zelf, - de gastheer, - snedig opgemerkt, ‘dat het den geschiedschrijver moet te doen zijn om waarheid, maar den dichter om te vermaken’[2)], daar valt op éénmaal Atticus hem in de rede. ‘Nu is’, dus roept hij uit, ‘eene langgewenschte gelegenheid gekomen; ik laat haar niet ontsnappen. Men verwacht, men verlangt van U al sinds jaren een geschiedkundig werk. Als Gij, zoo spreekt men, daaraan voldeedt, zouden wij ook op dat gebied niet meer onderdoen voor Griekenland. Ge waart het vaderland een redder; wees het voortaan ook een sieraad!’[3)] Quintus weet nog beter: ‘Waarom zal Tullius niet rechtskundigen raad gaan geven aan zijne medeburgers?’ Maar de aangesprokene schudt het hoofd: ‘die rechtsuitlegging kon zoo licht schade doen aan zijne zorg voor taal en stijl’![4)] ‘Nu dan,’ zoo dringt hem Atticus, ‘geef Gij ons over burgerlijk recht iets beters, dan waaraan de rechtsgeleerden ons hebben gewend.’ Dat woord is niet gesproken tot eenen doove. ‘Gij vraagt mij’, luidt het antwoord, ‘een vertoog

1) Cicero: ‘de Legibus’ I. 1.
2) ‘de Legibus’ I. 5.
3) ‘de Legibus’ II. 5.
4) ‘de Legibus’ IV. 12.

van langen adem. Maar welaan! het zij zoo. Laat mij dan echter niet even kleingeestig zijn, als al die hooggeëerde meesters in het recht, die, trots hunnen grooten ophef, slechts in het geringe zich bedreven toonen. Verschoont mij van nasporingen aangaande den waterdrup, of den gemeenen muur; die onderwerpen zijn beneden hetgeen men, geloof ik, van mij verwacht. Zoeken wij in deze dingen naar rijker vruchten, dan door de gebruiken der balie worden gevraagd. Noch het formulierboek der “praetoren”, noch de wet der twaalf tafelen zij onze bron; uit de natuur des menschen geldt het de natuur des rechts te putten.’[1)] En nu steekt hij van wal, met volle zeilen het ruime sop in van eenen woordenrijkdom, die zich wijsbegeerte waant. ‘Geeft Gij ons toe, Pomponius,’ daarmede begint het, ‘dat door der Goden kracht, denken, macht, geest, goedvinden, of hoe zal ik het nog eenvoudiger noemen? de gansche natuur wordt geregeerd? Welnu, dan kunt Ge ook dit niet loochenen, noch dit andere, en dat derde evenmin...’ Zoo, voortschietend van bewering tot bewering, strijkt eindelijk op deze, in eene macht van woorden gedoste, slotsom de rede neêr: ‘dat ook van recht en wetten zekere kiemen, zekere beginselen door de Goden zelven zijn neergelegd in der menschen algemeene gesteldheid.’[2)] Of met dien woordenvloed allereerst de Spreker wel geheel is voldaan? Men zou bijna eraan twijfelen. Want terstond valt hij zelf zich in de rede. ‘Niet, dat ik mij vlei, van de waarheid dier beginselen de geheele wereld te overtuigen. Genoeg, zoo zij maar vaststaan voor hen, die zich verzekerd houden, dat al, wat recht is en goed, om zich zelf behoort te worden gezocht. Tot die allen spreek ik: getrouwen der oude “Academie”, partijgangers onder de vaan van Aristoteles, opzienzoekende Stoïcijnen, en hoe zij verder zich mogen noemen, maar ook tot hen alleen. De lieden, daarentegen, die zich zelven vertroetelen en slaven zijn van hun lichaam, die al, wat zij zoeken, of ontvlieden in hun leven, plegen af te meten naar den maatstaf van pijn en van genot, hen vragen wij, ook al hebben zij gelijk, - want voor pleiten is het thans de tijd niet, - om in hunne optrekjes het elkaar te gaan ver-

1) ‘de Legibus’ IV. 13-VI.
2) ‘de Legibus’ VII. 21. seqq.

tellen, en allengs zich terug te trekken uit de naar rechten geordende maatschappij, waarvan zij geen verstand hebben. En eindelijk, de albederfster, de nieuwere “Academie” van Arcesilaus en Carneades, laat ons haar bidden, dat zij zwijge; want als zij binnendringt in deze dingen, die mij met vrij wat kennis schijnen inééngezet, zal ze slechts verwoesting aanrichten; haar hoop ik te vermurwen, al durf ik haar niet wegdringen.’[1)]

Van Plato naar Tullius, welk een val! Ge verlaat den man van goeden huize uit een volk van adel, den schrijver, natuurlijk in zijnen zwier en waardig in zijnen eenvoud, den denker bovendien, die, even fijn als diep, in heel zijn werk slechts opneemt wat duurt, maar dan ook geenen teekenenden toets, geenen klemmenden bewijsgrond vergeet. En wat vindt Ge? Eenen opgeklommen burger der opgeklommen wereldstad, in onnoozel zelfbehagen pronkend met de pluimen eener geleende beschaving, een' handig pleiter, die, terwijl hij bekent den strijd der beginselen niet aan te durven, zich zelven geheel voldoet met louter gevolgtrekkingen, - en dan, hoe hoog gekleurd! - te liefkoozen, of te verwerpen. Toch, is ééns, om met Plato te spreken, ook hier de verblinding voorbij, die de scherpe overgang van licht tot duister had gewerkt, dan beginnen zelfs in dezen troebelen woordenstroom, bij alle boosaardige misvorming van anderer denkbeelden, bij alle slordigheid en slapte in de omlijning der eigene, van lieverlede ettelijke trekken door te schemeren, waarin Ge oude bekenden weêrvindt uit de samenspraak bij Cephalus. Daar is, vooreerst, Carneades. Was hij het niet, die, juist eene eeuw te voren, de stad vervulde van den roep dier tweedaagsche rede, ten betooge, dat er geen recht is boven de wet, geen ander dan uit de wet?[2)] Maar is dan zijne leer wel zeer verschillend van die, welke Plato toedichtte aan den ‘sophist’? Daar is, voorts, de groote sekte der Epicureeërs, misteekend, het is waar, tot onkenbaarheid, behoudens één toets, die het oogmerk des Schrijvers verraadt. Nog zijn maar weinige jaren verstreken, sinds een man van zeldzame gaven, bij beurten dichter en krankzinnige, naar de legende luidt, het werk van Epicurus

1) ‘de Legibus.’ XIII. 37-XIV.
2) Plutarchus in het leven van ‘Cato maior.’

heeft vereeuwigd in de statig stroeve verzen van een leerdicht, helaas! eenen onvoltooiden reuzenbouw, dat het gansch heelal laat oprijzen uit de doelloos noodzakelijke dwarreling der ongeschapen, onverdelgbare stof.[1] 'Het heelal': ook de menschenwereld met hare zeden en haar recht. Doch wederom: is niet de rechtsleer, passend in dat kader, uit éénen huize met die van Glauco? En eindelijk, de 'levenswijsheid aller fatsoenlijke lieden', waaronder Tullius ook zich zelven wenscht te rekenen. Laat, bij het zoeken naar de juiste plaats, die aan de gemeenschappelijke rechtsbeschouwing van dat allegaartje toekomt, toch niemand van het spoor worden geleid door het woord 'natuur', in stoïschen stijl, te pas en te onpas hier aangebracht. In die nevelen der breedsprakigheid staat althans zooveel buiten twijfel: de natuur heet het werk der Goden; zij houdt mitsdien iets hoogers in dan de doelloos zich bewegende stofmassa's der Epicureeërs. Van het aangelengd mengsel, dat de spraakzame gastheer zijnen bewonderaars toereikt tot steviging van hunnen rechtszin, wordt, daarom, de Helleensche tegenhanger onder de drie strijdige leeringen uit Plato's twistgesprek nog het best gezocht in de geheimzinnige droomerijen, waaraan Socrates daar zich waagt. Gelijk elk zijner beide aanvallers, zoo vindt dus op zijne beurt ook deze ten slotte zijne eigene denkwijze terug in de wijsgeerige bespiegelingen van een groepje hoogst achtenswaardige Romeinen, alleen, na die vertolking, ietwat deftiger ingekleed, vrij wat meer alledaags gedacht, en... met heel wat minder punten op de i's.

Nog eene les[2], die behartiging verdient, geven de Athener en de Romein beiden ten beste. De meesterachtige toon van den Platonischen Socrates, de plompe betichtingen, die Tullius andersdenkenden naar het hoofd werpt: het één en het ander wijst op het ernstigst gevaar, waaraan de zieners der onzienlijke dingen, haast zonder uitzondering, blootstaan: ongeduld bij tegenspraak. Vurig te willen overtuigen, en toch ten slotte daartoe onmachtig zich te gevoelen tegenover spot en twijfel,

1) Cicero: ad Quintum fratrem II. 9. (11). Die brief is van Februari 700 a.u.c. Het gesprek over de wetten wordt geacht plaats te hebben in 702.
2) Men vergelijke met het volgende: Rudolf Eucken: 'Die Philosophie des Thomas von Aquino und die Cultur der Neuzeit', verschenen in de 'Zeitschrift für Philosophie' van I.H. Fichte. Neue Folge 87er Band blz. 161-214.

maakt lichtelijk wrevelig. Noch in het Athenae van Plato, noch in het Rome van Tullius brak dat kwaad door, omdat het daar den voorstellingen aangaande de hoogere wereld faalde aan de éénstemmigheid, die macht maakt. Zoo moesten de predikers van het bovenzinnelijke het wel gedoogen, dat afwijkende meeningen werden voorgedragen met dezelfde vrijmoedigheid als hunne eigene; de reizang, waarop vroeger werd gedoeld, was er nog een echte redetwist met snelle wisselingen van keer en tegenkeer. Maar anders kwam allicht de zaak te staan, zoodra een vast belijnd beeld van het bovenzinnelijke en zijne verhouding tot de zichtbare natuur zich oplegde aan de meesten met eene kracht, die alle afwijkingen deed verstommen. Werd ééns die onderstelling bewaarheid, dan kon het kwalijk lang meer duren, of de vertolkers der geheimenissen van boven duldden geene bedenkingen, geene tegenspraak verder; de vlugge redetwist van te voren, waarin elke uitval haast op het eigen oogenblik door eenen tegenstoot werd afgewend, ruimde dan aldra het veld voor eene lange, zeer lange alleenspraak. Zoo is het inderdaad gebeurd. Welk eene statige rei van eeuwen, waarin, om zoo te spreken, enkel de boden des hemels het woord hadden! Vervuld was de voorwaarde, onder welke-alleen der menschen denken over het ontoegankelijke mocht hopen op eene machtvolle samenstemming. Een mensch, althans naar het uitwendige, was, zoo vernam men, het land doorgegaan van Galilea, predikende met eene ongeëvenaarde kracht tot overreden de blijde boodschap der genadige ontferming, door God, zijnen Vader, toegezegd aan allen, die geloofden; hij was getrouw gebleven aan die roeping tot in den kruisdood; en... na eenen bangen strijd van driemaal honderd jaren, op het getuigenis eener eerbiedwekkende reeks van martelaren, schonk hem de wereld geloof. Wat de peinzensmoede denkers in het vergriekschte Romeinenrijk aanvaardden als eene boodschap van rust, dat greep eerlang de kinderlijke innigheid, de onstuimige levensmoed der Germanen gretig aan, als een leidend beginsel bij de ordening van het gemeenschapsleven, bij de ontplooiing der nog ongerepte volkskracht. Daar verhief zich dan nu, geduldig voorbereid en opgetrokken en bevestigd, eene zichtbare instelling, eenige uitdeelster van de waarheid en het heil, die Gods eigen Zoon den menschen had gebracht. Er is wel geen tweede voorbeeld van eene machts-

ontwikkeling, die zóó, als hier geschiedde, werd voortbewogen en geleid bovenal door de logische uitbreiding harer overheerschende gedachte[1]. In dezelfde mate, als zich het bewustzijn verhelderde van de volle strekking der aanspraken, waarmede zij sedert den beginne was opgetreden, overwon de kerk haren schroom van vroeger jaren, trad zij met klimmend zelfgevoel den machten des tijds tegemoet. Vèrziende geesten mochten reeds vroegtijdig de slotsommen voorspellen, die eenmaal hare beginselen haar moesten leggen op de lippen, zij dacht vooreerst aan zoo groote stoutheid niet. Nog stemden de nooden des levens hare wenschen en verwachtingen op eenen lageren toon. Eene eigene plaats naast andere levensmachten was aanvankelijk haar hoogste doel. Zij stond naar geene heerschappij; zij vroeg slechts erkenning: erkenning van haar recht om te leven en zich te bewegen, maar inzonderheid om te prediken wat zij predikte. De vrijheid van haar handelen, en de waarheid harer woorden, die beide gold het te bevestigen, ten einde ze te doen eerbiedigen. Vandaar, vooreerst, die stevige ordening van haar innerlijk samenstel, en dan dat rusteloos streven naar zelfstandigheid tegenover elke aardsche macht. Vandaar, ten andere, dat onverpoosde zorgen voor de zuivering en de voltooiing harer leer, dat moedig strijden ook, met woord en pen, tegen alle menschenwijsheid, die den zegen derfde der Goddelijke voorlichting. Over dien arbeid gingen eeuwen heen. Doch toen éénmaal het mindere was gewonnen, lag de aanspraak op het meerdere te zeer voor de hand, om zich niet te doen hooren, al luider en stelliger, zoodra maar de gelegenheid gunstig scheen. Eene macht onder meer andere te zijn was voortaan der kerk niet meer genoeg; alle macht: die van den sterken arm, zoowel als die des geestes, had zich te buigen tot den dienst der hare. Vooraan de dragers van het wereldlijke zwaard. Eenen langen tijd nog had de indrukwekkende klank van den keizernaam dengenen, die hem voerden, de eereplaats verzekerd in de Christenwereld; de bloem der kerk omgaf reeds toen hunnen troon, maar slechts als begunstigde raadslieden en helpers, als hooggewaardeerde beschermelingen. Hoe bleek dat verkeerd in de dagen der grootste Pausen! Een Innocentius III noemde zich niet slechts ‘beschikker over het aardrijk’, hij was het;

1) K. Fischer: ‘Geschichte der neuern Philosophie’ I. 1. (1878) blz. 42.

en de grooten zijns tijds, de grootsten zelfs, ze stonden hem ter zij, als zijne leenmannen, voor het minst zijne dienaren, gereed om elk verzet te smoren, te blusschen iedere vonk van opvlammenden vrijheidszin, of anders... wee het volk, welks vorst de banstraal trof! En gelijk jegens keizers en koningen, zoo ook sloeg ten laatste de houding der kerk om jegens het wijsgeerig denken. Terwijl nog het Christendom, onder leed en zorgen opwassend in de schaduw, daar, tegenover zich, de gelauwerde wijsheid van oud-Hellas zag foukelen in avondzonneglans, reikte, wel verklaarbaar! de hoogste eerzucht der kerkvaders niet verder dan tot eene zegevierende verdediging des evangelies tegen de bezwaren der heidenwereld. Thans boog zich alles voor het kruis, en zoo kon thans ook de overmoedige gedachte doordringen, die oude weêrpartij te nemen in den dienst der Godgeleerdheid, de wijsbegeerte te doen strekken ter toelichting, ter voleinding des geloofs. Had ééns de wordende gemeente, bij monde van eenen genialen zonderling[1)], der rede het zwijgen opgelegd, door de onzinnigheid van eenig leerstuk te loven als zijne aanbeveling, de zegepralende kerk in den persoon van een' diepzinnig denker, zocht bij die zelfde rede steun, door de belijdenis van het leerstuk nog slechts te waardeeren als aanloop tot het begrijpen van zijnen zin[2)]. ‘Het geloof, zoekende om te verstaan’, met die woorden teekende zich naar waarheid het wijsgeerig streven, waarin de middeleeuwen hare hoogste denkkracht zouden ontplooien: de scholastiek.

Natuurlijk voltrok zich die ommekeer niet plotseling. Wat in het latere tijdvak hoofdzaak werd, ontbrak al in het vorige niet; wat hier hoofdzaak was geweest, bereidde het nieuwe voor. Reeds de kerkvaders, van hoe hoog zij bij wijlen neêrzagen op de wijsheid der ongedoopten, konden toch in hunne strijdschriften haar niet ontberen. Elke gedachtenwisseling immers, zal zij niet ontaarden in ijdel spel, of zinneloos plukharen, onderstelt noodwendig iets als eenen gemeenen bodem, waarop de partijen over en weêr vertrouwen beiden te staan, een kapitaal, hoe gering het zij, van waarheden, die elk der twee achten mag ook door den ander te worden erkend. Eenige gemeenzaamheid

1) Tertullianus. (Fr. Ueberweg: ‘Grundrisz der Geschichte der Philosophie’ II. (1877.) blz. 53.)
2) Anselmus. (Fr. Ueberweg: ‘Grundrisz’ II (1877) blz. 136.)

niet alleen, eene zekere instemming zelfs met het denken hunner dagen was dus den penvoerders onder de Christenen van den beginne onmisbaar. Nu kwam echter ook dat denken eerlang hun halverwege tegemoet. Als gevoelde hij zijn einde naderen, verzamelde de Helleensche geest nog ééns zijne gansche kracht tot verbinden en bespiegelen, om het aanzijn te schenken aan dat wonderbare stelsel van wereldbeschouwing, dat de Godsbepeinzingen van het Semietisch Oosten met de verstandelijkheid van het Arisch Westen te zamen klonk tot één gedachtenschepping onder Plato's geëerden naam. Het was een grootsche zwanenzang. Het heelal, zijne menigvuldigheid in tijd en ruimte, teruggebracht tot een onmetelijk stel van hooger en lager geordende uitstralingen, die de ééne bronwel der ideeën, het alleen-wezenlijk Goede, van zich afzendt in het onwezenlijke, het niet, zoo laat zich wel het kortst de hoofdinhoud schetsen van deze duistere nabetrachting. In de ontwikkeling dier denkbeelden moest nu vooral één trek ook de verdedigers des geloofs verrassen en bekoren; het was het streven om uit de waarneembare dingen en verschijnselen te besluiten, niet tot hunne eigene natuur en toedracht, maar tot eenen hoogeren gedachteninhoud, die daarin moest zijn afgebeeld, als in eene gelijkenis, een zinnelijk en dus maar halfwaar teekenschrift. Dat voorbeeld drong de Christenen tot navolging; voorbijgaande toestanden, tijdelijke gebeurtenissen werden al meer en meer door hen geduid in gelijken geest: als zinnebeeldige vertolkingen van de onwankelbare raadsbesluiten Gods. Zoo deed op zijne beurt ook de grootste van allen: de Heilige Augustinus. Zijn machtig pleidooi voor het gelasterd Christendom liep uit op eene proeve van wijsgeerige geschiedbeschouwing, waarin het verleden der menschenwereld, en vooral de inhoud van de boeken des Ouden Verbonds, ontleed werd in eene reeks van voorbeduidingen omtrent de schuldvergiffenis, door God aan Zijne gemeente toegedacht[1)].

In de denkwijze der nieuwere Platonische school was dan een geestelijke dampkring gevonden, waarbinnen de wijsheid van oud-Hellas en het geloof der Christenwereld elkander konden ontmoeten, en zelfs, te zijner tijd, mochten geraken tot eene zekere verstandhouding. Het kon echter kwalijk anders, of eene

1) Sprekende voorbeelden geven vooral ‘De eivitate Dei’ L. XVC.26en L. XVIC. 2.

gedachtenwereld, die zoo gastvrij aan geesten van de meest uiteenloopende gesteldheid de stof bood tot vrije ademhaling, begunstigde allerminst het helder inzicht in de wederzijdsche onderscheidende eigenaardigheden. De toenadering geschiedde noodwendig eenigermate ten koste van het vol besef der blijvende tegenstellingen. Te midden van den wazigen nevel dezer ‘zinnebeeldige’ uitlegkunde, die elken toestand, elke gebeurtenis zich voorstelde als de opgaaf van een raadsel, waarvan zij het woord, de Goddelijke bedoeling had te gissen, moesten kantige hoeken en vaste omtrekken eerlang schijnen te verliezen aan bepaaldheid. De spitse punten rondden en stompten zich af, de scherpe lijnen werden doezelig. Wie ééns zich te huis gevoelde in zulk eenen denktrant, hem viel het niet meer zwaar, elken strijd te verbloemen, elke verbinding tot stand te brengen. Een vindingrijk brein althans kon licht zich sterk maken om alles te verzoenen met alles. Geen stelsel zoo onchristelijk in oorsprong en in aanleg, dat zich op die wijs niet liet invoegen in de leer der kerk, of voor het minst samenkoppelen met hare grondgedachten, mits slechts de geestelijke behoeften des tijds het verlangen wekten, dat zulk eene taak gelukken mocht. En inderdaad: dat kunststuk werd beproefd; beproefd, nog wel, op het omvangrijkst denkgewrocht, dat de wijsbegeerte der ouden had nagelaten aan de Christenheid. Op het toppunt harer macht, meesteresse over de gemoederen, veilig zich gevoelend voor alle aanranding van den kant der wetenschap, ontwierp in 't eind de kerk het wonderstoute plan, den ganschen omvang van het gebied dier oude vijandin zich toe te eigenen als schatplichtig wingewest. Niet langer was zij thans er meê tevreden, de profetieën van het Godsbestuur te zoeken in gedenkschriften der menschheid, gewijde en ongewijde; neen het groot heelal, zijn samenstel, zijn wezen moest van die waarheid mede profeteeren. Het werk der godgeleerde geschiedbeschouwing verlangde te worden voltooid in eene godgeleerde verklaring der wereld, die ook het rijk der natuur deed kennen als vóórspel tot het rijk der genade, de kerk als de kroon op het Goddelijk plan, dat reeds de lagere dingen in schets, in aanleg onthulden. Welnu, de bouwstoffen van stellige kennis, die zulk eene onderneming eischte, zij waren slechts van één zijde te bekomen. Een enkel man had in het oude Hellas geheel het weten van zijn volk tezamengevat in één greep, ver-

werkt tot een welsluitend, kunstrijk geheel; dat was Aristoteles. De geschriften van den Stagiriet, nog kort te voren door het kerkgezag verdoemd, het midden der 18e eeuw eerde hen, als het erkende standaardwerk der Christelijke natuurbeschouwing.

De roem van het eerst de wijsheid uit het 'Lyceum' te hebben geleerd in 'de school' wordt gemeenlijk toegerekend aan den geleerden Dominicaner: Meester Albert, dien te Keulen de bewondering zijner hoorders verheerlijkte, als 'den Groote'. Maar de gevierde doctor beleefde het nog, dat de naam van eenen dier volgelingen den zijnen overstraalde. Onder de studenten, die van Oost en West tezamenstroomden in de heilige Rijnstad, om zich neder te zetten aan zijne voeten, bevond zich ook een jonge Napolitaan: Thomas van Aquino. Hij was van adellijken bloede, en het gerucht verhaalde, dat hij in het vaderlijk slot heel wat strijds gestreden had, eer het kleed der predikheeren hem golfde van de schouders. Intusschen, noch het één noch het ander vermocht hem ook maar de onderscheidende aandacht te verzekeren van eene omgeving, die alle voorrechten, ja de verdiensten van het leven buiten de orde met opzet vergat, en enkel vroeg naar ijver en talent in de vervulling der voor God bezworen gelofte. Zelfs had aldra de speelsche schaar der kameraden die plompe figuur, zoo dommelig naar het uiterlijk, en uit beschroomdheid weinig mededeelzaam, geteekend met den bijnaam van 'den suffenden os'. Eens, zoo luidt het verhaal, stelde Albert Thomas op de proef, door een betoog, dat deze had moeten leveren, te bestrijden met ongemeenen klem. Maar de stille droomer wees op staanden voet dien aanval af met eene rustige zekerheid, die zijnen verrukten leeraar de profetie ontlokte: 'Gij noemt hem "den suffenden os"; maar deze os zal eenmaal loeien, dat de gansche wereld hem hooren moet'[1)].

Meer dan 600 jaren zijn voorbijgegaan, sinds, in de kracht des levens, voor goed die mond zich sloot. Doch de profetie, die hem zulk een machtig geluid voorspelde, werd als weinige vervuld. De Aquinaat, nog gisteren de spot der scholieren, voortaan hun trots, werd eerlang, als 'definitor' aan de Universiteit te Parijs, de liefde en vereering der duizenden, die zich verdrongen binnen de 'Sorbonne', om te luisteren naar het woord van 'den engel der school', en na zijnen vroegen

1) 'The modern Review.' I. 1880 blzz. 51 & 52.

dood sprak hem de dankbare kerk heilig. Dat niet alleen; de profetie van Meester Albert blijft vervuld tot dezen dag. Nog is geen tiental jaren verstreken, sinds een, wiens woorden men kan in den wind slaan, maar doodzwijgen nooit, de Paus zelf, deze merkwaardige opwekking richtte tot de gezamenlijke vorsten der kerk. ‘Terwijl wij het uitroepen, dat ieder wijs woord, iedere nuttige ontdekking, aan wien ook te danken, zal worden ontvangen met een welwillend en erkentelijk gemoed, sporen wij U allen aan, Eerwaarde Broederen, en dat wel met den meesten ernst, om de gulden wijsheid van den heiligen Thomas te herstellen en te verbreiden, zooveel mogelijk, tot steviging van het katholiek geloof, tot heil der maatschappij, en tot bevordering aller wetenschappen.’ Eene nieuwe uitgave zijner werken werd sedert bezorgd met de vlijt en de onbekrompenheid, die zulk eene heilige zaak verdient. Ja zeker, de wereld hoort hem nog, ook wie er niet wil luisteren.

Zelfs een zoo groote naam heeft zijne keerzijde; het echte beeld van wie hem draagt wordt lichtelijk verdoezeld en verwreven tot eene algemeenheid zonder één eigendommelijken trek. Het heet zoo vaak, dat het overtalrijk middelslag der menschen noodig heeft de zaken, waarvoor het iets gevoelen zal, zich te verzinnelijken in eene karaktervolle gestalte. Het omgekeerde is minstens even waar. Men denkt zich gaarne zaken als personen; maar licht ontzielt men dan ook die personen tot louter aangekleede zaken, wandelende beginselen. Wie ééns ten schild geheven is, als ‘de’ man van deze of gene leidende gedachte, op hem legt aanstonds de legende hare hand, om binnenkort zijne beeltenis met al hare zachte schakeeringen en teekenende toetsen te overschilderen hard en schel, hetzij dan tot eenen bode des lichts, omstraald met de volle glorie van zijnen levensarbeid, of ook wel tot eenen Satan, beladen met geheel den schuldenlast zijner volgelingen. Aan het laatste is Thomas zoo min ontkomen, als aan het eerste. De engel der school in de schatting van wie haar aanhingen, moest hij juist daarom den vijanden en spotters haar zondebok wezen. Van al de grieven tegen haar kwam het leeuwendeel neder op zijn hoofd. Misprees men hare leerstellige bevangenheid, hem schold men als den ergsten duisterling. Werd zij beticht van haarkloverij, de aartssophist moest hij wel zijn geweest. Ging haar barbaarsch Latijn over den hekel, geen stumper met de pen zoo min als Thomas. Sprak

iemand van haren overmoed, hare dweepzucht, ‘de’ kettermeester heette alweder hij. In het kort, wat zonden men haar aanwreef, zijn naam moest het ontgelden. En nogtans: geen smaad was ooit minder verdiend. Welk eene verrassing voor wie deze man slechts kenden uit onwelwillende overlevering, hem eindelijk eens te ontmoeten in zijn werk! Neen, waarlijk, geen duisterling was die denker, die, nu ja, het denken zijne grenzen trok, maar ook daarbinnen het eenen eerbied toonde, als het te voren schaars genoot. Geen sophist, die arbeider, wiens dorst naar wetenschap, al werd zij dan niet opgehemeld door hem zelven, nog spreekt tot elk die lezen kan uit een reuzenwerk, zoo hecht, als de middelen zijns tijds het maar vergunden. Geen stumper, die stylist, die nooit, het is waar, door bloemen van rhetorica des lezers aandacht aftrok van de zaak, maar wiens beknoptheid streven naar scherpte, wiens tot eentonigheid gelijkmatige tred gewetensvolle ernst, wiens eenvoud, kortom, zelfverloochening was. Geen ketterjager van nature, die ‘katholieke’ geest in den besten zin, die steeds zocht wat verzoenen, niet wat scheiden kon, in dagelijkschen strijd te zeker van zijne zaak, om zelfs te denken aan onridderlijke wapenen, strikt eerlijk bij het teekenen van 's vijands leer, en, hetzij zich werend, of de weêrpartij bestokend, vrij van alle bitterheid en hartstocht. Eere wien eere toekomt! Op meer dan één manier, wellicht, kan de verbreiding zijner ‘gulden wijsheid’ nog heden strekken tot heil der maatschappij. Maar zekerlijk stelt de adel van den toon, dien deze leeraar der ‘ecclesia triumphans’ zelfs jegens dolenden en ketters voerde, een beschamend voorbeeld zoo den medestander als der tegenpartij in onzen tijd.

Christelijk geloof en ‘peripatetische’ wijsheid samen te binden in de vormen van gestrenge redeneering, dat was, het werd reeds gezegd, Thomas' levenstaak. Het getuigt wel van zijn ongemeen doorzicht, dat hij onder al de verwarrende omhulselen, waarin die wijsheid tot hem was gekomen, met richtig tastgevoel juist den éénen hoofdtrek uitvond, die het meest hem te stade kwam bij zijnen arbeid. Het was de vader der begripsphilosophie, door wien de groote leermeester van Aristoteles tot bespiegelen was opgewekt. In eene wereld van begrippen had zich de gansche Socratische school bewogen. Welnu, door begrippen te zuiveren, te omlijnen, te onderscheiden, wilde ook Thomas zich de bouwstoffen verwerven tot zijn werk der verzoening. Niet zeldzaam,

natuurlijk! waren de onderwerpen, de hoofdzaken zelfs, waaromtrent de godsdienstige overtuiging der middeleeuwen oogenschijnlijk het vierkant tegendeel behelsde van de fijne bespiegelingen der oude Hellenen. Daar nu moest overal de kunst worden te baat genomen van het splijten en kloven der begrippen. In den éénen zin had, zoo heette het dan, ‘de’ philosoof de betrokken zegswijze gebezigd, in den anderen de Heilige Schrift, of een gevierd kerkvader. Werd dáár dus zwart geheeten, wat hier voor wit doorging, bij scherp toezien smolt die schijnbare tegenspraak in hoogere éénheid weg. Eene zelfde waarheid was zoo hier als daar bedoeld; slechts in de omschrijving, in het betoog was er verschil, of, hoogstens, in de volheid harer kennis. In dien geest werd verbinding van ongelijk gestemde ideeëngroepen voorbereid door scheiding, door schakeering van den zin, vertolkt door gelijkluidende woorden; eene taak, op wier pijnlijke uitvoerigheid slechts lichtvaardige ondank smaalt, die uit gewoonte heenziet over hare zegenrijke vruchten.

De bouwsteenen, dus zorgvuldig behouwen en gereinigd, werden nu voorts door sluitredenen verbonden en gevoegd tot een stevig en grootsch geheel. Hier was het vooral, dat Thomas eene vaardigheid, een meesterschap ten toon spreidde, die zelden of nooit hunne wederga hebben gevonden. Niet velen hebben, als hij, zich erop verstaan, eene nieuwe stelling vast te schakelen aan eene reeds gewonnen waarheid met de hulp eener gansche keten van bewijsvoeringen, slingerend vaak, maar nooit gebroken, en, door alle wendingen heen, steeds voortgezet, gericht met het verlangde doel in het oog. Geene gelijkenis zoo verwijderd, dat zij hem ontging; geen aanknoopingspunt zoo teêr, of hij deed winst er mede. Wat ééns gereed, verworven was, stond voortaan helder en volledig den bouwheer voor den geest. Zelden vloekt een nieuw opgetrokken betoog tegen den stijl, waarin het oude was volbouwd, het geheel ontworpen; met onuitputtelijke vindingskracht wordt telkens eene ongedachte verbinding tot stand gebracht, een verrassende tegenhanger geplaatst naast een vroeger uitgewerkt denkbeeld. En uit dien arbeid, kalm en zeker, rijst dan ten slotte dat indrukwekkend overzicht van Godes plan en handelen met Zijne schepping, dat welhaast eenen Dante zou bezielen, om het te vereeuwigen ook voor die geslachten, die ééns den naam van Thomas mochten hebben verleerd.

Godskennis, in het bezit dier gave zocht de vrome volgeling van Aristoteles des menschen hoogste goed[1]. Voltooid, dit besefte hij, kon die kennis eerst worden door de aanschouwing, waarop, in het rijk der zaligen, de Christen hoopt. Want ons verstand, dat het wezen alleen- van díe dingen kent, die het vermag te rangschikken met huns gelijken, reikt tot den Eénige niet. Het heil van Hem te zien kan slechts Hijzelf het schenken, door het te baden in den glans van Zijne heerlijkheid[2]. Toch, eene voorproef van dat volle weten, dat éénmaal ons moet zaligen, geeft ook reeds hier de genadegave des geloofs[3]. En zelfs is voor het bloot natuurlijk denken benaderende verzekerdheid althans, ten dezen, niet ontoegankelijk. In de onderscheiding van dat drietal trappen onzer kennis werd, om zoo te spreken, het woord aangegeven, waarmede Thomas elk bezwaar meende te kunnen wegruimen voor zijnen voet, waarop elke gesloten deur zich zou openen naar zijnen wensch. Het verstand, nog door geene openbaring voorgelicht, is, zoo leerde hij, daarom niet de vijand des geloofs; het leidt, mits richtig aangewend, allerminst tot ongodisterij; te dolen behoeft het geenszins; het weet alleen ten deele. Van God verhaalt den denker reeds de zichtbare natuur. Want zij maakt alom hem getuige van gebeuren, veranderen, bewegen. Elk dier voorvallen nu onderstelt iets, waardoor het wordt veroorzaakt, elke beweging dat, wat doet bewegen. Daar echter de rei dier oorzaken zich oneindig niet laat denken, moet er één allereerste beweger zijn[4]. En dezen, dien wij ons hebben voortestellen als volkomen wijsheid en goedheid, benoemen wij met den naam van God. In het licht van die erkentenis vertoont zich nu de wereld, als schepping, als gewrocht van plan en overleg. De schijnbaar regellooze veelheid harer wezens schikt zich, ordent zich tot eene trapsgewijze opklimmende reeks, waar steeds het lagere tot het beste wordt geleid door het hoogere, en alles ten slotte leeft en werkt onder 's Hoogsten leiding, tot Zijne Eer[5]. Zoo is het reeds in de wereld der zichtbare dingen; de voorwerpen van geringere orde, gevormd uit eene stof, die hen aan ver-

1) Thomas Aquinas: 'Compendium Theologiae.' P. I. Cap. 1.
2) 'Compendium Theologiae.' P. I. C. 5 § 149.
3) 'Compendium Theologiae.' P. I. C. 2.
4) 'Compendium Theologiae.' P. I. C. 3.
5) 'Compendium Theolociae.' P. I. C. 124, 125, 127.

worden en verdwijnen prijs geeft, gehoorzamen aan den loop der hemellichamen, wier zelfstandigheid ruimte beslaat, wel is waar, en zich verplaatst, maar nogtans, reeds blijkens den kringvorm harer beweging, aan verderf niet is blootgesteld[1]. Geheel het onredelijke, op zijne beurt, dient den mensch, dat mengsel van vergankelijke stof en onvergankelijk denken, dat als op den drempel zich bevindt tusschen natuur en geest, tijd en eeuwigheid[2]. In dien zin alleen wijst Thomas ons geslacht eene plaats aan in het middelpunt der schepselenreeks; het plompe doelgeknutsel, dat nog zoo lang na hem de schepping doodverfde als het speelgoed van den mensch, bedorven kind des Vaders! vond in zijn werk geenen steun, integendeel![3] Want, als het redelooze door de rede, zoo wordt ook weêr de menschenmaatschappij bestuurd en geregeerd door het in tal van rangen afgedeelde heir der engelen[4]. Dus welft zich voor den blik van dezen man het heelal als tot het toonbeeld dier verheven cathedralen, waarmede het aanbiddend ontzag van de kinderen zijns tijds de Christelijke landen overstrooide. Daar is een voorportaal, nog zonder uitzicht op wat het oog daarbinnen krijgt te aanschouwen, maar niettemin, door zijne slanke bogen, door tal van grillige gestalten ook, eene wondere taal reeds sprekend tot den vrome, eene stemming in hem wekkend van iets heiligs, beloften gevend van iets goeds en groots. Daar is, vervolgens, het halfdonkere ruim, vervuld van de geknielde schaar der vromen; zij zien, daar ginds in het licht, den heiligen dienst, zij hooren priesterstemmen, orgeltonen; maar alles schijnt in nevelen, omfloersd; het gezicht verduisterd door de wierookwalmen; het geluid wegstervend in het hoog gewelf. Daar is, ten slotte, het koor; gewijde priesters, verspreid naar rang en taak, staan daar als middelaars van God en menschen; zij brengen Gode de eer van Zijne gemeente; zij zingen haar van Zijne macht en goedheid; en boven op het oute blinkt God zelf. Aldus ook het Heelal in het werk van dezen denker. Daar is, vooreerst, het rijk der redelooze dingen, niets wetend van den God, die hen formeerde, doch in het stelsel hunner opklimmende vormen al iets verra-

1) ‘Compendium Theologiae.’ P. I. C. 123.
2) ‘Compendium Theologiae.’ P. I. C. 148.
3) Ook blijkens de verlichte opvatting aangaande het gebed. ‘Compendium Theologine’. P. II. C. 2.
4) ‘Compendium Theologiae.’ P. I. C. 125.

dend van Zijn plan, Zijnen wil. Daar is, vervolgens, het rijk der redelijke menschen, gehuld in het schemerlicht van half verstaan; zij trachten iets te weten, weten iets, maar slechts gebrekkig en ten deele. Daar is, tot slot, het rijk der zaligen en der engelen; zij zien, gebaad in Zijnen glans, den Maker aller dingen van aangezicht tot aangezicht; zij kennen Hem, zij juichen in die kennis; en aan hunne spits troont Hij, de Heer.

Het behoefde, in zulk eene orde van denkbeelden, geene vraag te zijn, hoe het verband te leggen tusschen wereldbeschouwing en levenswijsheid, aan de beschrijving van hetgeen was en werd de schifting vastteknoopen van wat rechtens behoorde. Geheel deze wijsbegeerte toch kwam neder, in zekeren zin, op rechtsbespiegeling. Deed niet de gansche wereld zich haar voor, als een welgevoegde torenbouw van dienende machten en heerschende, en dan nog hoogere, die heerschten over deze, mededeelend den ondergestelden uit den overvloed der eigene volkomenheid?[1)] Een stelsel, gelijk dat, was, uitteraard, een van rechtvaardiging veeleer dan van critiek. Het bestaande sprak er voor zich zelf[2)]; het vroeg niet om te worden getoetst aan wat het betere, het beste scheen. Het ideaal had slechts eene raadgevende stem aan het oor der regeerders; hen vermanend om de macht, die hun was geschonken, aantewenden naar de bedoelingen des Scheppers en tot der onderdanen heil. Hoogstens vorderde het nu en dan eene persoonsverwisseling; tot ommekeer in het geldend recht strekten zijne eischen wel nooit. En trouwens, hoe zou de tolk der aanschouwingen, die, ten dage harer oppermacht, de kerk huldigde, van het recht een hooger ideaal zich hebben gedroomd, dan het hier en daar iets opgesierde beeld van wat hij werkelijk beleefde? Gelijk het was, zoo moest, in hoofdzaak, het Gode welgevallig zijn. Wijsgeerig onderzoek naar deze dingen had enkel Hooger plan en leiding in de wording van het bestaande bloot te leggen. Dat was dan ook het doel van die bekende studie ‘over vorstenheerschappij’, onvoltooid gebleven, gelijk zooveel, maar na des schrijvers dood vervolgd in zijnen geest door eenen getrouwen leerling. Een merkwaardig boek! Aristotelische zedeleer[3)] en staatskunst[4)], nagalmen uit

1) Compendium Theologiae. P. I. C. 73.
2) ‘De regimine principum.’ L. I. C. 8.
3) B. v. de verheerlijking der vriendschap L. I. C. 10. L. IV. C. 3.
4) B. v. L. IV. CC. 2, 3 en 8.

den gedachtenkring van het keizerlijk Rome[1] begrippen ook, waarmede eerst het leenwezen de Christenwereld had vertrouwd gemaakt[2], dat alles vormt een treffend mozaiek. Doch leerzaam is vooral de vergelijking met wat ééns Augustinus had betoogd. Hier en daar: het streven naar eene wijsgeerige geschiedverklaring op den grondslag des bijbels; het zoeken van een zinrijk verband tusschen voorvallen in het verleden der menschheid en waarheden der Schrift, als moest dat alles over en weêr elkaar voorspellen en vervullen. Maar ook daarnaast, welk een verschil! Had de groote kerkvader met zijnen 'Godsstaat' slechts de uitverkoren Gideonsbende der heiligen verheerlijkt, in de onafzienbaarheid van zonde en wereldzin alléén, gelijk de arke Noachs éénzaam zwalkte op de wijde wateren, den 'doctor universalis' was 'de kerk' de heerscheres der volkeren, vergelijkbaar met den steen, die, afgehouwen zonder handen, naar de profetie van Daniel, het reuzenbeeld 'sloeg aan zijne leemen voeten, en daarna werd tot eenen grooten berg, alzoo, dat hij de gansche aarde vervulde'[3]. In dien droom van den Babelschen koning en de uitlegging, daaraan vastgeknoopt, vonden, voortaan, de staatswijzen der 'school' hun leidend gronddenkbeeld, dat de rijkste verscheidenheid toeliet van uitwerking en voorlichting. De vier rijken, daar genoemd, zij hadden waarlijk elkander opgevolgd in de wereldheerschappij. Het Assyrische was door het Medisch-Perzische, dit weder door het Helleensch-Macedonische vervangen. Tot loon hunner burgerdeugd schonk toen de Heer het aardrijk weg aan de Romeinen. Maar sinds Hijzelf omlaag kwam uit den Hemel, dagteekende de oorsprong van het vijfde wereldrijk: Zijn eigen[4]. Nog liet Hij het toe, drie eeuwen lang, dat Rome's Caesars bleven in het bezit der macht, die Hem alleen behoorde. Een wonderteeken: de melaatschheid van keizer Constantijn, zijne genezing op de voorbede van bisschop Sylvester, bracht eindelijk zuiverder verhouding[5]. Voortaan vond wederzijds, het recht met juistheid zich erkend en scherp omschreven: de bisschop had en behield het hoogst gezag; alleen het uitoefenen liet hij

1) B. v. het vrijmoedig opereeren met het begrip: 'imperium mundi.'
2) B. v. de behandeling van het 'imperium', als ware het een eigendom.
3) Daniel II. 31-36. 'De regimine principum.' L. III. C. 10 § 12.
4) 'De regimine principum.' L. III. C. 13.
5) 'De regimine principum.' L. III. C. 16.

den keizer over[1]. Twee malen nog werd, sedert dat accoord, door den opperherder het beschikkingsrecht, dat hem was voorbehouden, ook waarlijk toegepast; het geschiedde telkens om het wereldlijk zwaard te ontwringen aan eenen onwaardige en over te geven in waardiger handen: eerst zag de Byzantijnsche keizer toe, hoe zijne imperatoren-kroon gedrukt werd op het hoofd van den volijverigen schutsheer des geloofs: den Frankenkoning Karel[2]; het laatst ging, wegens de verdiensten van den Sakser Otto, het erfrecht ook der Carolingers teloor; de keus van zeven vorsten wees in het vervolg den keizer aan[3]. Zoo had het Godsbestuur de menschenwereld geleid tot den toestand, dien Thomas aanwezig vond. Aan Christus' stedehouder kwam het toe, op grond van rede en openbaring beide, te binden en te ontbinden, niet in den Hemel alleen, maar ook op aarde. De oppermacht in de dingen dezer wereld gelijk in die des geestes behoorde hem uitsluitend. Door zijne gunst was de Roomsch Duitsche keizer verwaardigd met het ambt, het aardsche zwaard te voeren, te waken over de bedeeling en de heerschappij des rechts. Maar door zijne ongunst ook zou, bij de minste trouweloosheid, die ambtsbekleeder iedere waardigheid verbeuren[4]. Aldus de staatsleer, die op Thomas' naam verscheen. Zij kleedde in het gewaad van wijsbegeerte en geschiedenis geheel het stelsel van stoutmoedige aanspraken, dat in die dagen voor eene korte poos de Roomsche stoel wist te doen zegevieren door geestkracht en geluk. Wat ooit een Innocentius III gezocht had en verkregen met uitbanning of interdict, het boek der ‘Vorstenheerschappij’ bepleitte het met Schriftwoord en geschiedverhaal.

Toen Thomas leefde en werkte, was nog niet, als nu, het recht in de eerste plaats de zaak der hoogste wereldlijke overheid. Elke stand, elke levensvatbare kring van vrije mannen, verbonden door één doel, of één belang, schiep in den regel zich zijn eigen recht, en zorgde, dat het werd gehandhaafd. De kerk had haar machtig rechtsgebied: de stedelijke gilden hadden ieder het zijne. Dat verklaart, waarom men de leer van Thomas aangaande het recht elders heeft te zoeken, dan in het straks ge-

1) ‘De regimine principum.’ L. III. C. 17.
2) ‘De regimine principum.’ L. III. C. 17, 18.
3) ‘De regimine principum.’ L. III. C. 19.
4) ‘De regimine principum.’ L. III. C. 19.

noemde werk[1]. Hier alweêr betoont zich de Aquinaat in het algemeen wel tevreden met zijnen tijd. Dat de dingen, die als betamend gelden, wel eens wreedaardig kunnen spotten met wat betamend zijn zou inderdaad, een scherp verstand gelijk het zijne bleef daarvoor niet blind; maar zijn gemoed ontbraken de schrijnende ervaringen van die wanverhouding; de erkentenis harer mogelijkheid drong op zich zelve tot geen nader ingaan. Eensluidendheid van het geldend recht met wat verdiende te gelden werd, als regel, stilzwijgend ondersteld. Het kon niet anders, of dat laatstgenoemde, het recht dat enkel recht had recht te zijn, werd weêr teruggebracht tot de bron van alle goed. In Godes geest, dus luidde het, bestond van eeuwigheid het plan, waarnaar het heelal zou worden bestuurd. De gansche schepping met den levensloop van al het geschapene was daarin aangegeven, voorgeteekend, gelijk het beeld van het ontworpen kunstgewrocht leeft in de ziel van den kunstenaar. Die eeuwige wet Gods, voor zoover zij ook de gedragingen der menschenwereld omvat, deelt zich nu mede aan den menschelijken geest. Slechts zeer ten deele geeft dat geleende licht, de natuurlijke wet in ons, den glans van het oorspronkelijke weêr; maar bedrieglijk behoeft ook dat gebrekkig weten niet te zijn; wat het verschaft, is juist, al zij het luttel. Het stellig recht, ten slotte, zal het richtig wezen, heeft slechts den inhoud der natuurlijke wet ten deele uittewerken voor bijzondere gevallen. ‘Ten deele’; immers het neemt niet alles in zich op, waaromtrent de Godsstem in ons binnenste zich doet hooren. Voor de lieden van den grooten hoop bestemd, gebiedt het slechts die onvolkomen deugd, die hunne krachten niet te boven gaat. Gebouwd op menschelijk gezag, en slechts door strafvoltrekking staande blijvend, bevestigt het geene andere dan uiterlijke plichten. Maar ook in dien bescheiden werkkring brengt het onmisbaren zegen. Terecht toch heeft ‘de’ philosoof het gezegd: gelijk de in deugdzaamheid volmaakte mensch het hoogste is van alle dieren, zoo is hij, losgemaakt van wet en recht, het schadelijkste van alle. Want tot voldoening aan begeerten en woeste driften bezit hij wapenen der rede, die andere dieren missen. Daarom zijn, in het belang reeds van den vrede, beteugelende wetten onontbeerlijk.

1) ‘Summa totins Theologiae’. ‘Prima secundae’ qu. 91-97. ‘Secunda secundae’ qu. 57-60.

Maar daarenboven in het belang der deugd zelve. Eene zekere vatbaarheid tot haar moge, sinds de geboorte, het deel zijn van elk onzer; tot zelfstandige oefening zijn slechts de besten bekwaam; ja voor velen is zelfs de vaderlijke tucht nog niet genoeg. Die allen kan nog enkel overmacht of vrees tot vrije deugdbetrachting voorbereiden. En als zulk een opvoedingsmiddel bovenal, hebben wij de menschelijke wet te verstaan en te waardeeren[1)].

Wat hierboven in Thomas' arbeid vooral geprezen werd, het was vasthoudendheid aan de hoofdgedachten, ook in de uitwerking der deelen. Geen treffender voorbeeld tot toelichting van dien lof, dan de laatst weergegeven trek in zijne rechtsleer. Thomas is wel de doorluchtigste onder de vertegenwoordigers van deze overtuiging: zal eene wijsgeerige samenvatting van wat is en wordt tevens ten grondslag kunnen strekken voor eene deugdelijke schifting van goed en kwaad, recht en onrecht, zal zij iets waarachtigs vermogen te erkennen in een besef als van zonde en schuld, dan moet zij uitgaan van een wereldplan, een werelddoel. Zoo dan geschiedt het ook in zijn systeem. God, de volmaakte, schept daarin naar Zijn beeld en Zijne gelijkenis, niet slechts den mensch, maar heel de wereld; en de getrouwheid van die afbeelding bestaat hierin, dat, door al het geschapene heen, het hooger staande opvoert wat lager ligt tot volkomenheid. Slechts door die taak, dat doel wordt gerechtvaardigd al wat bestaat; de rijken der natuur, de menschenwereld, hare machten en hare instellingen, ook het recht. Wie het recht naar zijne brieven vragen, hen verwijst de ‘Summa’ naar zijne roeping: oefenende tucht te zijn voor zwakken naar het vleesch.

Tot zoover de grootmeester der scholastiek. Het heeft iets ongemeen weldadigs, zonder vooringenomenheid zich te verdiepen in zulk eenen arbeid. Juist om dat alles, wat den ontwerper klein moest maken in onze oogen, en niettemin hem groot laat blijven. Geenen sterveling is het gegund, geheel zich te onttrekken aan de machten van zijnen tijd, ook eenen Thomas niet. Diep stak hij in de denkwijs der Christelijke middeleeuwen: eene denkwijs, ons zoo vreemd, dat men verwachten zou, hem hoorend, als eene stem te vernemen uit eene andere wereld.

1) ‘Prima secundae’, qu. 95, art. 1, ‘conclusio.’

En nochtans, het verrast U nergens zoo, als hier: een waarlijk groote geest is nimmer kind van zijnen tijd alleen. Wanneer een Thomas zijne ‘Summa’ ons ontvouwt, zoo breed gedacht, maar ook zoo fijn en met geduld bewerkt, wanneer een Dante zijne ‘Monarchia’ bepleit, of zijne ‘Comedie’ dicht, dan spreekt het in ons toch van nog iets anders, dan van verwijdering; ja dan vooral begrijpen wij den zin van dat bekende woord, dat zulke mannen niet aan één geslacht behooren, maar aan allen samen. Eere dien bouwmeesters! Eere hun werk!

Mits maar die hulde niet worde verstaan als een wensch om weêr in dat kerkgebouw te gaan wonen. Wie het geestesleven hebben meêgeleefd der eeuwen, die na Thomas' verscheiden volgden, zij kunnen dat, zij mogen dat niet wenschen. Niet, alsof zij moesten instemmen in de vaak gehoorde bewering, dat de dagen der scholastiek gedaan zijn en voor altijd. Dat is: eene machtsvraag doorhouwen met eene machtspreuk, die slechts getuigt van onbekendheid met het heden, van overijling in het voorspellen der onkenbare toekomst. De jeugdige Hellenen, die om Aristoteles zich verdrongen in het ‘Lyceum’, zij konden ook niet droomen, hoe het werk van hunnen meester, een anderhalfduizend jaar daarna, zou worden omgezet en ingevoegd in een systeem van kerkelijke Godgeleerdheid! Hun voorbeeld mocht wel de profeten dezes tijds vermanen tot onthouding. De gang der wetenschap is niet in rechte lijn-, zelfs niet gestadig voorwaarts; zijne geschiedenis verhaalt van meer dan één terugtred, en daaronder soms wijde stappen ook. Waarom zou de laatste reeds zijn gedaan? Den dag van morgen weet niemand. Maar zoo de machtsvraag dus eene open vraag moet blijven, de rechtsvraag niet alzoo. Wij mogen niet verlangen om weêrtekeeren in die cathedraal. Wij mogen niet, omdat onze tijd beter weet dan Thomas en zijn groote zegsman weten konden, in tal van vragen, waarmede de rechtmatigheid van geheel dit stelsel is gemoeid. Onnoodig is het, te dezer plaatse in te gaan op al de grieven, of ook maar op de ernstigste alleen, die iedere poging zoo als deze -, die, in het bijzonder, deze zelve alzoo heeft uitgelokt. Het worde niet gevraagd, hoe ooit de erkentenis, dat deze wereld zou zijn geschapen van α tot ω door eenen algoeden God, een bruikbaar uitgangspunt vermag te wezen voor de schifting van wat goed zij en wat kwaad. Zoo zwijge

ook de sterke twijfel, of wel de wijsheid van eenen Aristoteles zich kan verdragen met de ‘onwijsheid’ van eenen Paulus[1)], en toch zich zelve blijven. Laat geheel den strijd ter zake van die vragen nog wachten op zijne beslissing. Laat zelfs de zege zijn aan Thomas' zijde. Het raadsel van de zonde in het Goddelijk scheppingsplan zij uit den weg geruimd, en voor goed, alleen door hare omschrijving, als eene ontstentenis, een gemis van volkomenheid[2)] Slechts laffe vitzucht ademe de bedenking, als liet de leermeester van Alexander nog minder zich terugvinden in den Aristoteles der kerk, dan de afgeschaafde tekst van een zijner betoogen onder het monnikschrift van een daaroverheen gepenseeld getijboek. Toch blijft ook dan nog dit hoofdbezwaar: de natuurkunde van den Stagiriet, dat voetstuk voor het bewijsbaar heetend deel van Thomas' Godsleer, zij maakt naast de natuurkennis onzes tijds eenen gelijken indruk, als de half-fantastische bespiegelingen van eenen begaafden jongeling naast de welgestaafde wetenschap van eenen volrijpen man. Die stelling vergt betoog.

Het denken van oud-Hellas moge ten slotte verder zijn gekomen dan van eenig ander volk uit den vóór-christelijken tijd, het heeft, zoo goed als van alle overige, moeten beginnen met het begin. Ook de Helleen stond aanvankelijk meer mijmerend dan zich bezinnend tegenover de natuur. Zijn peinzen was als spelevaren; hem nam de loop zijner gedachten meê; hij had de leiding niet. Daar was nog weinig wikken en wegen, nog zoo goed als geen verkiezen of verwerpen uit wat de ebbe en vloed in het geestesleven dooréénwierp op het strand van zijn bewustzijn. Een ding, een voorval, dat trof, in bosch of veld; de heugenis van iets dergelijks aan eigen lijf en leden; het zich verdiepen in de gemoedsstemming, die van dat uitwendig teeken gemeenlijk ging vergezeld; dat zielsbestaan dan voorts teruggeworpen op de waargenomen zaak, en zoo, in het eind, dat voorwerp afgebeeld, vergeestelijkt tot een wezen, den mensch min of meer gelijk; geheel die lange reeks van zielsverrichtingen smolt voor het besef van hem, aan wien zij plaats greep, inéén als ongedeelde ervaring. Men aanvaardde, als gelijkwaardig, iedere uitkomst van den gedachtengang, rijp of groen: waarnemingen en droombeelden, nuchtere slotsommen

1) 2 Cor. XI. 1.
2) ‘Compendium Theologiae.’ P. I. C. 142.

en grillige vergelijkingen, oordeelen der redelijke verbeelding en bedenkselen eener inbeelding zonder toom of maat. De gansche wereld: aarde, zee en lucht, wemelend van half- en bovenmenschelijke schepselen; alle treffende verschijnselen, als overgezet in de taal van het inwendig leven; dingen als personen, gebeurtenissen als daden opgevat; eene ‘Oreaden’-zwerm om elke hoogte, eene ‘Dryas’ in iederen boom, ‘Nymfen’ wonend in de bronnen, donder, wind en golven het werk van vertoornde goden; ziedaar het bonte beeld vol kleur en gloed, dat het jeugdig denken, nog niet door nadenken in de leer genomen en onder tucht gebracht, vereenzelvigde met de natuur in het ronde.

Toen Aristoteles, zijnen koninklijken leerling overschaduwend, voor den Helleenschen geest een rijk veroverde, duurzamer en uitgestrekter beide, dan Alexander onderwierp aan den Helleenschen arm, waren de besten uit zijn volk al lang dien onbevangen kinderzin te boven, ontgroeid aan dat gedachtelooze denken. Ook hier was men ontwaakt, had men ingevingen en gevolgtrekkingen gevraagd naar hare rechtmatigheid. Het overgeleverd wereldbeeld was niet door nieuwe, meer bezonnene gedachten terstond op zij geduwd; het had de plaats, die het geheel alleen bezette tot dusver, slechts met de nieuwelingen moeten deelen. Geniale mannen waren, af en toe, nog zonder heldere rekenschap zich te geven van wat zij wilden, allengs voorgegaan op betere wegen, doch, om na weinige schreden weêr te dolen op hunne beurt. Toen had de Sophistiek hare schelle stem verheven; de oude godensagen, de gissingen der nieuwere wijsheid, het werd alles tegenover elkaâr gesteld, twee aan twee; en als dan telkens beide kampioenen op het deerlijkst waren gehavend en ontwricht, zoo klonk het, als uit den mond van eenen wijzen rechter: ‘laat ieder dus maar denken, zooals hem past; want wáár is elke meening, mits geméénd; gerechtigd op hare beurt tot het geloof van wie aan haar gelooven, maar nooit tot de aanspraak op eene hoogere waarde, dan die van het tegendeel, dat zij weêrspreekt.’ En uit dien doolhof had, in het eind, weêr één gepoogd een ontkomen te vinden: Socrates; de zuivering der begrippen scheen hem het middel om te geraken tot eene lang gewenschte schifting in de verwarrende veelheid van legenden en verklaringen, gehuldigd en gepredikt altegader met dezelfde verzekerdheid; met hare hulp beproefde hij te scheiden wat

blijvend was en waar, ondanks alle ontkentenis, van wat voorbijging, wat slechts geldig scheen aan wie het dacht en in dat oogenblik. Zoo was bezinning reeds getreden in de plaats van onberaden overgave aan elken indruk, elken klomp van voorstellingen, die maar sterk genoeg was, om voor eenen tijd tot zoodanige overgave te nopen. Doch het was nog nauwelijks meer dan een begin; de nieuwe wending kreeg niet terstond haren ganschen eisch, zelfs niet voor het bewustzijn van wie, in hoofdzaak, haar aanvaardden. Haar aanstonds te volstrekken, uit te voeren ten einde toe, dat belette de remschoen van sleur en vooroordeel. Gaat het, trouwens, niet altijd zoo, dat, wat eenen ommekeer beteekent voor wie ziet naar de nieuw ingetreden stuwkracht, op hem, die enkel oog heeft voor den loop der uitkomsten, den indruk maakt, als was daar slechts een zich ophoopen van kleine ombuigingen in de oude krachten? Genoeg, ook Aristoteles, al stond hij vurig de herziening voor der vroegere sprookjes aangaande 's werelds staat en gang, bracht toch daarom haar nog allerminst ten einde. In vlijtig waarnemen, voornamelijk van de levende natuur, in het vergaderen en rangschikken van wat hij aldus leerde, had hij zijns gelijke niet, noch in zijnen eigen tijd, noch vóór hem, noch ook in achttien eeuwen, die na hem kwamen. Maar al zijn pogen om het gevondene nu tevens te verklaren bleef slechts zeer ten deele bewaard voor de overijlingen zijner voorloopers. Van de Sophisten had ook hij meer kunnen leeren dan hij wilde; want beter, leerzamer dan de luchthartige vorm deed vermoeden, was veelal de inhoud hunner redeneering. Hoe menschelijk het zijn mocht, het was verkeerd, dat de tegenzin tegen hunne redelooze slotsommen hem het goede deed verwaarloozen ook in de gronden, daarvoor aangevoerd. Ja waarlijk, daar wàs iets goeds; hun komt de roem toe der vèrreikende ontdekking, dat de mensch, op erkentenis uit, voor het minst begint met heelwat toe te brengen van zijn eigene gesteldheid tot het begrip, het beeld des voorwerps, dat hij waant te grijpen. Jammer alleen, dat die vondst hen overmoedig maakte, dat zij, in baldadige uitgelatenheid voorthollend op die enkele gedachte, bezadigder naturen niet aanlokten tot hare rustige waardeering, maar prikkelden tot geraakte tegenspraak! Met hunne wanhoop aan de mogelijkheid van echte wetenschap behoefde, zeker, de Socratische school, behoefde ook

Aristoteles niet in te stemmen. Maar wel zou het dezen beter zijn geweest, had hij grootmoedig de les aanvaard van zijne vijanden: bij het schiften van wat in het oude wereldbeeld aan het voorwerp waarlijk toekwam, en wat niet, nog vrij wat dieper door te tasten dan men gewaagd had te doen tot dusver. Zoo, als hij nu te halverwege bleef staan, hield hij slechts van zekere onnoozele uitersten zich vrij; maar over het algemeen bleef ook in hem nog ongeschokt het argeloos vertrouwen zijner voorgangers op de onbedrieglijkheid van den natuurlijken gedachtengang. Iets minder ver, zeer zeker, dan zijn volk, vierde hij den speelschen wendingen van zijnen geest den vrijen teugel; waar het meerendeel nog steeds het eigen zieleleven als overdroeg op de omringende natuur, om daarna deze, dus opgesierd door de verbeelding, op goed geloof te nemen als het voorwerp, daar waagde hij althans eene krachtige poging om in dat mengsel werkelijkheid te onderkennen van verdichting. Doch bij eene poging bleef het. Wat inderdaad die taak beduidde, inhield, hij besefte het niet. Nog bleef in hoofdzaak zijne opvatting van het weten aan de oude, onbevangene gelijk. Nog vleide hij zich met den waan, als ging het voorwerp, onveranderd, geheel zich zelf, naar binnen in den geest, die het erkent[1)]. Nog was ook hem het verstand, als het ware, een vlekkeloos, gepolijst metaal, dat, zonder van zich zelf iets toe of af te doen, het Al weêrkaatste. Wat hij den dingen aanwreef als hunne zinnelijke eigenschappen, zij bezaten het, dus dacht hij, juist zoo. Wat zijn wetenschappelijk onderzoek voortbracht aan begrippen, het wezen, de geaardheid der dingen lag daarin, dit stond voor hem vast, volledig open. Kortom, de dwaasheid der Sophisten had voor dezen denker geheel hunne wijsheid doen verloren gaan. Men verhaalt van geboren blinden, dat zij, terstond na hunne genezing, de zichtbare natuur, om zoo te zeggen, gevoelen als één vlak, dat hun onmiddellijk op de oogen ligt; omtrent de diepte, die hen scheidt van meer verwijderde gestalten, weten zij, naar luid dier mededeeling, vooreerst nog niets. Zoo was het ook gegaan met de Hellenen, toen zij pas geestelijk ziende werden; en aan dat zinsbedrog ontging zelfs Aristoteles zoomin als anderen. Hij bleef nog onbewust, gelijk trouwens de gansche antieke wereld met hem,

1) R. Eucken: ‘Die Philosophie des Thomas von Aquino’, blz. 188.

wat verre, verre afstand den mensch, die tracht te kennen, aanvankelijk gescheiden houdt van de dingen, die hij kennen wil. Den waren staat dier dingen, de wezenlijke toedracht van wat daaraan plaats vindt, hij waande het alles reeds in het gewaarworden te grijpen. Dat volle weten, van den aanvang, naar hem docht, al vast gegeven, werd verder het vertrouwbaar uitgangspunt voor samenbindende, voor scheidende, voor ophelderende bespiegelingen. Van twijfel aan zijne hechtheid nog geen zweem! De vraag zelfs kwam niet op, of die erkentenis des voorwerps, die hij dacht vast te houden sinds het eerste oogenblik, niet veeleer pas aan het einde moest worden vastgegrepen; of al die toestanden en gewaarwordingen, waarin hij alreeds meende de natuur zelve te bezitten, wel iets meer, iets anders waren dan aanvankelijke hulpmiddelen, eerste aanduidingen, om langs eenen verren, moeitevollen weg tot dat bezit te voeren. Gelijk een geschiedschrijver als Herodotus met overleveringen en verhalen, zoo handelde nog deze wijsgeer met indrukken, voorstellingen en begrippen; in geen van beiden kiemde zelfs het vermoeden, dat kennis, waarheid, wel verre van in die beschikbare getuigenissen als voor de hand te liggen, kant en klaar, integendeel daaruit, na zorgvuldig ziften van kaf en koren, moet worden opgedolven met wel besteed geduld.

Het kon niet anders, of in het wereldbeeld, dat zulk een man ontwierp, werd de vermenschelijking der dingen en gebeurtenissen, ja zeker, wat verfijnd, maar allerminst vermeden. Natuurlijk stond de Stagiriet te hoog, om vrede te kunnen hebben met dien ouden gedachtenkring, die, het Al versnipperend tot eene warhuishouding van Goden en halfgoden, elk voorval in den hemel en op aarde had toegeschreven, naar den indruk dien het teweegbracht, hetzij aan liefde, hetzij aan toorn, of aan eene andere gril van zulk een wezen der verbeelding. Hij nam het geheel der dingen als eene éénheid. Maar ook, die éénheid dacht hij zich alweêr menschelijk; zijn eigen beeld vond hij in haar terug. En slechts zooveel hij zelf de meerdere was van het voorgeslacht, dat de godensagen had gedicht, de meerdere ook van het onnadenkend volk, vertoont ons zijne teekening der natuur wat edeler, wat reiner trekken. Ja, er is maar weinig overdrijving in het beweren: zijne wereld, van den top tot aan het voetstuk, is een Helleen uit den bloeitijd van Hellas, in het groot. Het is zoo dikwijls al opgemerkt, dat men haast

huiverig wordt om het te herhalen: het Helleensche volk was een volk van helden, zeker, van denkers, ja, dat ook, maar bovenal van kunstenaars. Schoonheidszin blijft onder al zijne sprekende eigenschappen de sprekendste. Zich zelf, het eigen leven, de gemeente waartoe men behoorde, te vormen, te veredelen tot een kunstgewrocht, een meesterstuk in zijne soort, en dan verkwikt te worden door de aanschouwing van het werk der eigene handen, was niet dat het einddoel, dat de lust der besten uit dien zoo rijkbegaafden stam? Natuur, van binnen uit geadeld tot begrijpelijke schoonheid, in hare afmetingen evenredig, verscheiden en toch één in hare vormen, zich zelve noch herhalend noch vergetend, zoo zweefde eenen welgeboren zoon uit Plato's dagen het toonbeeld voor van den volmaakten man. Welnu, zoo ook denkt Aristoteles zich de wereld: een kunstwerk met eene ziel[1)], zich zelf ontwerpend, zelf zich vormend, zelf zich onderhoudend. Het geheel zal schoon zijn: evenmatig, afgerond, overzienbaar, rijk zonder bontheid, sober, maar niet eentonig, door die eischen wordt al het bijzondere bepaald, aan ieder deel zijne plaats toegewezen en zijne taak[2)]. De kennis dier natuur is, ja, bewegingsleer; maar eene, die bij het verklaren der beweging waardeeringsoordeelen omtrent de schoonste, de volkomene vooropstelt. Den kringloop plaatst zij het hoogste: en om die reden huist de drang daartoe slechts in de hemelsfeeren, die, immers, het naaste zich bevinden bij de Godheid, de onwrikbare oorzaak van alles wat verandert[3)]. Den lageren grondstoffen blijft dan alleen de mindere bewegingsvorm, de rechte lijn, in hare dubbele richting: hetzij van boven naar onderen, hetzij omgekeerd; en daarom toont ook de aarde eenen trek naar beneden, het vuur, integendeel, streeft naar omhoog, terwijl lucht en water de hun aangewezen plaats steeds zoeken tusschen die twee anderen in[4)]. Waartoe nog meer? Zoo ver mogelijk blijve den dwergen, die hunne hoogere plaats slechts danken aan het reuzenwerk van voorgeslacht en tijdgenoot, de laffe zucht om uit die veilige hoogte te schimpen op den ouden reus omlaag. Zoon van zijn volk, en levende in

1) R. Eucken: ‘Die Philosophie des Thomas von Aquino’, blz. 190.
2) Ed. Zeller: ‘Die Philosophie der Griechen’. II. 2 (1862) blz. 298, 330, 334, 336, 343, 362, 363, 385.
3) Ed. Zeller: ‘Die Philosophie der Griechen’. II. 2 (1862) blz. 356.
4) Ed. Zeller: ‘Die Philosophie der Griechen’. II. 2 (1862) blz. 329-340.

eenen tijd, die van de tallooze hulpmiddelen tot onderzoek, waarover wij beschikken, geene andere kende dan passer en lineaal, kon hij niet, kon geen ander toen reeds weten, wat wij weten, noch meer te weten komen dan hij deed, noch ook de bouwstoffen, dus vergaderd, te zamenvoegen naar andere leidende gedachten, noch eindelijk, dit vooral! zich kwijten van die taak met grooter denkkracht, met eerbiedwaardiger volharding. Niets kinderachtigs is er in dat gebouw, hoe kinderlijk, nogtans, zijn plan en aanleg. Doch, zoo slechts achting toekomt aan den meester, zijn werk, als proeve van natuurverklaring, mag ons niet meer bevredigen. Is dat, zoo vragen wij, voldoend verklaren: het meerendeel der menigvuldigheid in aarde en hemel te herleiden tot verschillen in de hoedanigheid der grondstof?[1)] de geringste stof beweging tot eene innerlijke aandrift, die, om een doel, haar wil?[2)] en elk afzonderlijk gebeuren tot een denken van het geheel?[3)] O, zonder twijfel, dat naar voren schuiven van het zieleleven, om dan daaruit den toestel te gaan putten van de begrippen, die het lagere leven en eindelijk het levenlooze zullen benoemen, die redeneerwijze heeft veel, wat onzen geest verlokt. Niets is hem meer gemeenzaam dan het eigene bestaan. Geen wonder dan, dat hij zich tehuis gevoelt, zoo maar een vreemd verschijnsel, door vergelijking met eene zielservaring, voorshands bij benadering is bepaald. Doch, ook het denken kan te vroeg met zich zelf voldaan zijn. Of het al zich tehuis gevoelt, is geen bewijs, dat reeds de tocht is volbracht. Gemeenzaamheid beduidt ook hier nog niet altijd doorgronden. Wat door herhaling schijnt voor zich zelf te spreken, dat doet het vaak het minste. De zichtbare natuur begrijpt niet hij, die door den sleur zich tot grondbegrip en maatstaf laat opdringen, wat, wegens zijne alledaagschheid, het minst verrast, maar hij veeleer, die daartoe kiest met redelijk overleg, wat zonneklaar is en in zich zelf onwrikbaar. ‘Natuur’, onder die leus zou, tweemaal duizend jaren later, Francis Bacon Aristoteles te lijf gaan, ‘natuur wordt slechts bedwongen door wie haar gehoorzaamt’.[4)] Dat woord bedoelde stoffelijke overheersching harer krachten; toch geldt het even goed van het overmeesteren harer wetten door

1) Ed. Zeller. ‘Die Philosophie der Griechen.’ II, 2. (1862) blz. 311 vv. 315-317.
2) Ed. Zeller. ‘Die Philosophie der Griechen.’ II, 2. (1862) blz. 321 v. 348 v.
3) Ed. Zeller. ‘Die Philosophie der Griechen.’ II, 2. (1862) blz. 296.
4) Fr. Bacon. ‘Works’: ed. Spedding I, blz. 157, aph. IV.

den geest. Natuur wordt slechts begrepen door wie zich zelven vergeet[1]. Begrijpen toch vergt, als uitgangspunt en laatste woord, zoo mogelijk, van alle ontleden, het eenvoudigste, het klaarblijkende: de waarheden der wiskunde het liefst, toegepast op hetgeen, als meet- en weegbaar, dat verdraagt; maar niet, bij voorkeur, het zoo moeilijk herleidbaar velerlei van innerlijke aandoeningen, waarmede gewoonte ons slechts in schijn bekend -, in waarheid bloot vertrouwd maakt. Begrijpen ook vooronderstelt bij elk geschieden, elk veranderen gestrenge regelmaat, uittedrukken in getallen, zoo het kan, en naterekenen, waar het moet; eene regelmaat, die in cijfers ingekleede wetten van oorzakelijkheid veel klemmender omschrijven dan een verslag over denkbare bedoelingen en over het streven om die door te zetten. In het kort: begrijpen eischt van hen, die het ondernemen, dat zij, gehechtheid aan gemoedservaringen ten achter stellend bij zijne voorwaarden, beginnen met de hebbelijkheid te vermijden, die altijd in de natuur eenen weêrschijn zoekt der eigene geesteswereld. Welnu: niet één van al die vorderingen vindt zich vervuld in dit systeem, dat uergens tracht zelfs naar een oorzakelijk verklaren, en van wiskundige natuurbeschrijving nog niet droomt[2]. Een grootsch geheel, volvoerd met de gebrekkigste middelen, heeft het zijnen meester, wel is waar, tot eer gestrekt, maar, om dezelfde reden, der zaak, der wetenschap tot schade. Het kwam verklaren, lang voordat men kende wat om verklaring vroeg. En met die schijnverklaring, indrukwekkend trots al hare ongenoegzaamheid, hield het voor eeuwen den geest terug van beter onderzoek. Hoe groot de Stagiriet, hoe groot ook deze en gene zijner volgelingen, wetenschap is de natuurkunde eerst geworden, sinds zij de dingen scheidde van hunnen eersten indruk, en aan natuur den mantel der menschelijkheid ontrukte, waarmede hij nog altijd haar liet omhuld.

[3] Zeker zou dat vonnis over de Aristotelische natuurbespiegelingen, zooals het daar werd gegrond op hare vergelijking

1) R. Eucken. ‘Die Philosophie des Thomas von Aquino,’ blz. 193.
2) Ed. Zeller. ‘Die Philosophie der Griecken.’ II, 2. (1862) blz. 307.
3) Voor het hier volgende is een ruim gebruik gemaakt van Helmholtz' ‘Eröffnungsrede für die Natürforscherversammlung zu Innsbrück’ (1869). (‘Vorträge und Reden’. I. (1884). blz. 333 vv.)

met iets beters, niet mogen worden uitgesproken met die beslistheid en dien klem, indien het betere nog slechts in de ledige omtrekken van beginselen, plannen en verwachtingen ons voor den geest trad. Maar zelfs een kind kan weten, dat wij al verder zijn. De beginselen vonden toepassing, de plannen uitvoering, en de stoutste verwachtingen werden vervuld, ja, overtroffen. ‘De dingen scheiden van hunnen eersten indruk’, geen treffender voorbeeld kon van die denkwijs, van hare noodzakelijkheid, gelijk van haren rijkdom aan gevolgen, ooit zijn geleverd, dan toen Copernicus de zon stelde in het midden der planeten, den aardbol eene plaats gaf onder hare trawanten, en zoo hare schijnbeweging over onze hoofden verklaarde uit ons bewegen ten opzichte van haar. De stoot was daarmede gegeven; doch ook vooreerst niet meer; de tweede eisch: ontzieling, zooveel mogelijk, der buitenwereld bleef nog lang onvervuld. Een Kepler zelfs, en hoeveel meer dan een Giordano Bruno, zij bezigden nog steeds bij hunne schildering van het nieuw heelal, hun door Copernicus onthuld, allerlei begrippen, die zij borgden bij 's menschen geestelijk bestaan De wetenschap moest op de vernieuwing der wijsbegeerte wachten, om van dat zwak vrij te komen. In een uiterst gekunsteld betoog rekende René Descartes haar voor, hoe de uitgebreide en de denkende zelfstandigheid, hoe stof en geest twee zijn en twee moeten blijven, vreemd aan elkander van nature, slechts door eene onbegrepen macht te brengen tot gelijkmatig samenwerken, en mitsdien ongeschikt, één voor één, om de verschijnselen ter andere zijde te helpen toelichten, door vergelijking met de eigene[1)]. Zoo weet het werk onzer erkentenis zich zelf te redden, door eenen grooten geest, al zij het dan trots menigerlei struikeling, te leiden tot eene vondst, die het voorloopïg behoeft. Onwaar in hare overdrijving, ontwikkeld en toegelicht in een betoog vol van gewaagde willekeur, door haren uitvinder zelven slechts ten halve volgehouden[2)], betoonde zich die grondstelling, juist wegens hare eenzijdigheid wellicht, het krachtigst drangmiddel om het wetenschappelijk

1) Zie b.v.: ‘Oeuvres morales et philosophiques de Descartes’ ed. Amédéc Prévost. blz. 54.
2) Spruyt. ‘Een anachronisme’. (Gids 1875. 2 blz. 52 vv.). Renouvier. ‘Esquisse d'une classification systématique des systèmes philosophiques.’ II. (1886) blz. 32 vv.

onderzoek te drijven op den nieuwen weg, waar het rijke vruchten mocht verwachten en ook zou vinden[1)].

Wie echter tot den rijkdom van dien oogst het meest zou toebrengen, niet hij, die zoo beslist den weg had gewezen. Een vernuftig aanvoerder is niet altijd daarom ook de geschikste werkman. De onderstellingen met wier hulp Descartes éénheid zocht te brengen in de verschijnselen, die hij had nagespoord, misschien getuigden zij van gelijke vindingsgave, ja van dieper inzicht in het einddoel onzer kennis, dan aan gelukkiger mededingers was beschoren; zij reikten toch, in het gunstigste geval, voorloopig nog te hoog. Eenen ouderen tijdgenoot viel het voorrecht ten deel, de eerste te mogen zijn, die er in slaagde eene uitgestrekte menigvuldigheid van verschijnselen te brengen onder een eenvoudig klare wet; het was Galileï. Niet minder dan bij Copernicus bleek ook bij hem het redelijk oordeel zeldzaam onaandoenlijk voor den verlokkenden sleur van overlevering en natuurlijken gedachtengang. Wat legde eene duizendvoudig herhaalde ervaring aller dagen zoo zichtbaar binnen het bereik van ‘het nuchter gezond verstand’, als de gevolgtrekking, dat elke beweging neigt tot rust, en, mitsdien, een voortgaan, waar dat plaats grijpt, herhaald verbruik doet onderstellen van versche kracht tot nieuwe stooten? Welnu, in open strijd met dat verlokkend geloofsartikel van een denken, dat zich maar liet gaan op den stroom zijner natuurlijkste verbindingen, gaf Galileï aan de nieuwere bewegingsleer haren grondslag in ‘de wet der traagheid’: ‘niet het voortduren, iedere wijziging, veeleer, in eenen vroegeren bewegingstoestand eischt eene bijkomende oorzaak; zonder deze gaat de aangevangen beweging door tot in het oneindige’. Met die wet opende reeds haar ontdekker zich een ruim veld voor velerlei gewichtige toepassing; in het bijzonder op de verschijnselen van den val. Intusschen: de volle benuttiging van dat voordeel te vergunnen, daartoe schoot, vooreerst, de hulp te kort, die, bij hare nog gebrekkige ontwikkeling, de wiskunde destijds den onderzoeker ter beschikking stelde. Nog moest, bij het berekenen van de gevolgen eener onafgebroken werkende kracht, de natuurvorscher zich behelpen met haar, als het ware, te versnipperen in eene zeer lange reeks van kleine stootjes. Maar slechts eene korte poos bleef die hindernis overeind. De

1) Spruyt. ‘Een anachronisme’. blz. 49-52.

zeventiende eeuw was nog niet verstreken, daar kwamen de twee machtigste denkers van een jonger geslacht, Leibnitz en Newton, vrijwel te zelfder tijd en zonder van elkaar te weten, op de schoone vondst der differentiaalrekening. Zij werd het middel om de nauwkeurigheid te bereiken, die Galileï nog slechts kon benaderen. Eerst nu vermocht de ontdekking van den genialen Italiaan in al den rijkdom harer gevolgen zich te ontplooien; maar bovenal, sinds zij werd aangewend door Newton zelven op de uitkomsten, die vroeger reeds Copernicus en Kepler hadden verkregen. Eene macht van welgestaafde verschijnselen, even gewichtig als samengesteld, werd, in de leer der aantrekking, herleid tot eenen enkelen vorm van geschieden, omschreven met de stelligheid der wiskunde in eene beknopte, duidelijke wet. Daar was eene overéénstemming bereikt tusschen verklaring en gebeurtenissen, die dezen arbeid bestemde tot een onwrikbaar voetstuk voor volgend onderzoek op hetzelfde veld, tot een voorbeeld ook voor latere nasporingen op ieder ander. De wet der traagheid en de wetten van den val, door Galileï in den beginne nog slechts afgezien van de verschijnselen op aarde, door Newton dralend aanvankelijk op onze maan, toen met beslistheid op geheel ons zonnestelsel toegepast, zij werden allengs uitgebreid en waar bevonden tot aan de banen van de verst verwijderde sterren, wier licht ons nog bereikt[1)].

De herleving, die de bewegingsleer dankte aan de zeventiende eeuw, bracht de volgende aan de scheikunde. Ook daar, zoo bleek weldra, had het allemansverstand, had ook de wijsbegeerte, die zijne overijlde gissingen eenvoudig nasprak, reeds op de eerste bladzijde misgeraden. Hoever bleef zijne opsomming van vier grondstoffen ten achter bij den overvloed der werkelijkheid! Niet vier, maar vijf-en-zestig bracht hier geduldig onderzoek eerlang aan het licht; en later nog verloor zich dat getal in het ontelbare. Toch, dat cijfer is het voornaamste niet. Van nog veel meer gevolg was de bevinding, door meten en door wegen steeds nauwlettender gestaafd, dat geene verbinding ooit eene enkele der stoffen, die haar vormden, deed wisselen van aard, laat staan dan: te niet gaan. Wat ooit schijnbaar in dier voege ging verloren, eene nieuwe groepeering der bestanddeelen gaf het rein en onverminderd terug. Weêr leverde

1) Helmholtz: ‘Uber das Ziel und die Fortschritte der Naturwissenschaft’, blz. 343.

daarmeê de wetenschap eene logenstraffing van het natuurlijk vooroordeel, dat, in blind vertrouwen, hier gelijk elders, op zijne verhaaste gevolgtrekkingen, de stoffen beurtelings had laten opstaan uit het niet, en dan tot niet terugkeeren. Niets nieuws, dus erkende men thans, is aan de stof, tenzij in vormen van verbinding. Zij zelve blijft die zij was, onvernietigd en onvernieuwd, en daarbij in hare eigenschappen, krachten zich steeds gelijk. Door tal van proeven, met samenstelling en ontleding, werd die vondst bevestigd in al ruimer kring, zoo aan de levende natuur, als aan de levenlooze; totdat men zich in het einde bevoegd achtte om te spreken van eene ‘wet’ in dezen trant: de stof is onveranderlijk, èn in hoeveelheid, èn in wezen. Maar nu scheen ook die wet eenen vasten bodem te vormen voor deze verdere overlegging: kent inderdaad geene enkele grondstof verlies van oude, of aanwinst van nieuwe hoedanigheden, blijft elk voor zich, hoezeer de omstandigheden zich wijzigen, dezelfde, ongerept, dan is ook veranderen, gebeuren, voor wie slechts op die stoffen acht geeft, een louter wisselen van plaats, eene nieuwe uitspreiding door de ruimte, gehoorzaam steeds, dat spreekt vanzelf, aan de bekende of nog te vinden wetten, waarnaar ook in het groot bewogen stof zich richt. Eene gedachte van vèr strekkende gevolgen! Zij immers stelde voor den geest dier honderden, die in zijne velerlei gedaanten den arbeid onderzochten der ons omringende natuur, een gemeenschappelijk, een verheffend einddoel. Bereikbaar, voorzeker, scheen dat wit, ook in het gunstigste geval, eerst na langen tijd; misschien wel nimmer. Doch, hoe dat wezen mocht, het bezat toch stellig eene onweêrstaanbaar machtige bekoring voor elk verstand, dat in zijn weten en begrijpen ten slotte uitging op samenvatting van alle veelheid; en voor het minst gaf het aan streven en werken eene vaste richting. Indien het eens mocht gelukken, dien ganschen rijkdom van verschijnselen met zekerheid te verklaren als zoovele vormen van altijd zich hernieuwende verspreiding der ongelijke maar standvastige grondstof, en dan de wetten te bepalen altegader, volgens welke die bewegingen geschieden; indien, kortom, de wetenschappen der natuur zich, één voor één, ten slotte oplosten in bewegingsleer, en de wiskundige beginselen van Newton eens volstonden, om te begrijpen al wat was geschied, om te voorspéllen al wat nog komen zou, wij hadden eindelijk uitzicht op een weten,

waarvoor het heelal geenen sluier, zijn verleden geene geheimen, zijn toekomst zelfs geene raadselen meer bezat[1].

Het was vooral Laplace[2], die zijnen medearbeiders dat denkbeeld voorhield in aangrijpend klaren vorm. En het vertrouwen, dat hij bij velen wekte, werd waarlijk door de uitkomst niet beschaamd. Zij het ook niet overal in gelijke mate, op meer dan één veld toch voerde het onderzoek, door die hoop geleid, tot inderdaad bemoedigende verrassingen. Men denke allereerst aan de natuurkunde: reeds werd daar eene dubbele groep van ééns zoo raadselachtige verschijnselen: de warmte en de electriciteit, met goed gevolg ontleed, teruggebracht tot eigenaardige trillingsvormen van uiterst kleine deeltjes. En dan de wetenschap der hemellichamen! Was het niet als eene veelzeggende belofte van nieuwe vorderingen naar hetzelfde doel, toen eene vernuftige benuttiging van winsten, op meer dan één gebied reeds behaald, den schranderen Kirchhoff leidde tot de ontdekking, dat het scheikundig samenstel zelfs van de verst verwijderde nevelvlekken en zonnen geene andere bestanddeelen vertoont, dan waarmede ook deze aarde vertrouwd maakt wie haar doorzoeken? Men vergete voorts de besluiten niet, waartoe de studie onzer zintuigen met hunne gewaarwordingen hen, die daarmede zich bezig hielden, allengs noopte: wat door het oor als een hooge of een diepe toon, wat door het oog als deze of gene kleur zich geeft te kennen, het zijn altijd golvingen van lucht of aether, nu eens langgestrekt, dan weêr samengedrongen, somtijds snel, soms langzaam. En eindelijk, was niet de jongste tijd getuige van eene poging, stout, maar aanvankelijk wel gelukt, om tot zelfs de verscheidenheid der grondstoffen te duiden als eene veelvormigheid van beweging der deelen in een éénig eerste Zijn?

Zeer zeker: elke dier overwinningen had voorshands slechts een ‘plaatselijk’ belang. Het was er met dat al nog ver van af, dat de rijkgeschakeerde overvloed in hetgeen wij waarnemen aan zijn en aan geschieden alreeds in zijn geheel zou zijn gebleken ten slotte neder te komen op onderlinge plaatsverwisseling van gelijksoortige éénheden. Doch tevens: hoe talrijker de

1) Helmholtz: ‘Ueber das Ziel und die Fortschritte der Naturwissenschaft’. blz. 344 v.
2) Laplace: ‘Théorie analytique des probabilités.’ (‘Oeuvres’ (1847) VII. ‘Introduction’ blz. VII).

schreden voorwaarts, des te meer kreeg, in verband met de oudere, elke nieuwe, naast hare bijzondere beteekenis, eene waarde, eenen zin van ruimere strekking. Door hare éénstemmigheid was met ieder bijkomend getuigenis het getal niet slechts vergroot, maar ook de aanwijzing der vroegere bevestigd. Nogtans, geene van al de reeds genoemde vondsten, waardoor het vermoeden, dat aan heel dit werk zijne leiding gaf, zoo wel scheen te worden gerechtvaardigd, als door die ééne, welke toeliet, de krachten tot voortbrenging ook van de verst uiteenloopende verschijnselen te meten aan eenen zelfden maatstaf en, zoo, met elkaâr te vergelijken. Haar had men eerlang eene nieuwe slotsom te danken, wier gewicht bezwaarlijk was te overschatten: de zoogenaamde ‘wet aangaande het behoud van arbeidsvermogen’.

Reeds door Newton was, zij het met eene voorzichtige beperking, die ‘wet’ voorspeld; en van zijn voorbehoud had na hem deze en gene al wat laten varen. Toch, vóór het midden dezer eeuw werd zij, zelfs in den vorm eener onderstelling, nog niet erkend naar haren geheelen omvang. Nu echter kwamen een Duitscher en een Brit haast gelijktijdig, schoon langs uitéenloopenden gedachtengang, tot hare ontdekking. Het was vóórlang, bij het bezigen van werktuigen, eene zeer gewone ervaring geweest, dat niets werd verkregen om niet; van al de kracht, die het fijnst uitgedachte raderwerk den mensch ten dienste stelde, werd zelfs de sterkte van eene zucht niet nieuw geschapen; de geheele voorraad mocht slechts een andere vorm heeten van vroegere, die bij den arbeid was ‘verbruikt’. Die bevinding was evenwel niet enkel dààr op te doen, waar zij vanzelf het eerst voor de hand lag; zij deed ten slotte in de uitgebreide werkplaats der natuur even goed zich voor, als in de kleinere van nijverheid en wetenschap. Ook daar klom allengskens de verwachting tot zekerheid, dat iedere verandering gestreng wordt bepaald door den voorraad drijfkracht, die beschikbaar was om haar teweeg te brengen. Den werktuigkundige Joule, in Manchester, gelukte ten slotte de koene onderneming, zoo geheel ongelijksoortige verschijnselen als warmte en zwaarte te brengen, men gedooge dit woord, ‘onder eenen gemeenen noemer’, ter zake van de arbeidskracht, daarin vertegenwoordigd. Naar zijne berekening bleek de hitte, vereischt om in een bepaald gewicht aan water het kwik van den Celsius-thermo-

meter één graad te doen stijgen, gelijk aan de hoeveelheid arbeid, waarmede datzelfde water kan worden opgeheven 425 meter hoog. Daar voorts scheikundige verschijnselen eveneens gepaard gaan met berekenbare warmtevoortbrenging, was thans vanzelf de weg gewezen om ook de mate der 'verwantschap' als het ware te vertalen in begrippen van beweging. En tot dezelfde kunstbewerking leenden zich, na korten tijd, alle verdere vormen van natuurkracht.[1)].

Zoo had beleidvol ondervragen der zichtbare natuur eenen maatstaf aan de hand gedaan, die, waar ook aangelegd en hoe ook gebezigd, standvastig de verwachting staafde en staalde, dat niets ontstaat en niets vergaat dan groepen, vormen van beweging. De buitenwereld scheen meer en meer zich te onthullen, als haard, als werkplaats, als tooneel voor de gedaanteverwisselingen van eenen voorraad arbeidskracht, die, zelfs bij het ingewikkeldst inéénstrengelen der ketens van natuurgebeurtenissen, noch toe- noch afneemt, en in al hare duizenden gestalten is, die zij was en wezen zal. Wat hier zich voordoet als de zwaartekracht van een ter aarde vallend lichaam, wat daar de lucht, of den aether brengt tot schoommelen, dat zich vertolkt in een geluid, of een licht, wat, verder, door kleine deelen ongeregeld te bewegen, den indruk geeft van warmte, die druk ginds, de spanning daarnaast, de chemische verwantschap, of de electrische ontlading weer elders, het is alles éénerlei, één zijn, één wezen, slechts zich kleedend nu eens in deze vermomming en dan in gene. Ja, tot zelfs het 'bezielde' werd ten slotte meêgesleept in den maalstroom van de wisselvormen dier ééne kracht. Het vermogen, dat door het samenkrimpen van de zon den warmtevoorraad, in dat hemellichaam voorhanden, bestendig onderhoudt, brengt eene zekere trilling in den aether voort. Die trilling bewerkt langs verscheidene wegen, middellijk en onmiddellijk, den groei der planten. De plant, aan mensch en dier tot voedsel verstrekt, bezorgt door chemische verandering den spieren hunne arbeidskracht. En aldus schijnt de macht, die onzen hamer, onze pen beweegt, één en dezelfde met die eerstgenoemde, waardoor de zonnebol langzaam zich verdicht. Was dan het woord van

1) Helmholtz: 'Ueber das Ziel und die Fortschritte der Naturwissenschaft' bladz. 345-349.

Dalembert nog te stout: ‘het heelal is slechts een enkel feit, één groote waarheid’?[1)]

Hoeveel was alreeds verbrokkeld van die oude opvatting der zichtbare natuur, die nog eenen Thomas had verlokt om in haar een zeker voorspel te zien van Gods genadige bedoelingen aangaande de menschenwereld! Waar vond men in die jongste beschrijving hetzij des hemels hetzij der aarde een spoor van doel of middelen? Sinds het nagaan der verschijnselen alleen op regelmaat en niet op leidende oogmerken acht gaf, bleek het ook geene slotsom meer te kunnen vinden, die nog naar zoo iets als een ten uitvoer gelegd plan der wereld heenwees. Zelfs in de levende natuur - reeds werd daarop gezinspeeld - bleef dat zoeken naar eene ongewilde, werktuiglijke noodwendigheid niet onbeloond. De ietwat tooverachtige ‘levenskracht’, die daar voorheen zooveel moest ‘verklaren’, scheen spoedig en voor goed weggeborgen in het vertrek, waar het wetenschappelijk onderzoek zijne oudheden bewaart. Toch: op dat gebied bleef eene onbegrepen rest: eene laatste grens, naar het zich liet aanzien, voor den zegetocht der nieuwere natuurstudie, en dus voor de oude leer een nog veilig bolwerk. Eén eigenschap van al wat leeft scheen het wel voor eeuwig te plaatsen buiten het bereik van eene verklaring, die enkel oorzakelijk gebeuren kende, met overleggend doen, daarentegen, niet wilde rekenen. Dat was de zichtbare doelmatigheid van bouw en verrichtingen. De wijze toch, waarop in planten en dieren, en hoeveel meer nog in den mensch, elk deel is gevormd en aangepast aan het geheel, zij scheen zoo blijkbaar klaar gemaakt, ‘berekend’ moest men wel zeggen, met het oog op de behoeften van het gansche wezen, op zijne verhouding tot ieder ander, dat hier de kans op een begrijpen uit louter werktuiglijk samentreffende oorzaken in damp vervloog. Of men wilde of niet, men moest erkennen, dat daar eene macht aan het werk was geweest, vergelijkbaar met eenen kunstenaar, die eerst ontwerpt en dan zijne wegen ter uitvoering weet te kiezen.

Aldus was de toestand dertig jaren geleden: maar thans niet meer. Zoo vast en algemeen als vroeger de overtuiging was der geleerden, dat daar, waar het eerst in de natuur het leven be-

1) ‘Discours préliminaire’ tot de ‘Encyclopédie’. blz. IX.

gint, voor goed de grenspaal gesteld is van de zegepralen der jongere verklaringswijze, zoo diep geschokt, zoo betrekkelijk verlaten is zij heden. Het geheele veld, dat eenmaal ontoegankelijk geacht werd voor hare volgers, is thans, naar zeer velen meenen, hun ontsloten; en vol geestdrift hebben zij zich aangegord, om hun rijk nog te vermeerderen met dat ééne gewest, het gewichtigste van alle. Haast overbodig is het, den zeldzaam machtigen geest te noemen, wiens hoofdwerk, nauwelijks het mindere van Newton's arbeid, dien ommekeer heeft gewrocht. De onderstelling, door Darwin uitgedacht en toegelicht met eene vernuftige nauwgezetheid, die den lof zelfs van eenen onbekeerde niet meer vraagt, heeft, naar het oordeel van een aantal deskundigen en nadenkende leeken, dat stellig toeneemt, ook voor het begrip der levende natuur het onnoodig gemaakt, een plan, eenen toeleg te onderstellen. Reeds van eenen philosoof uit Hellas, Empedocles, is het scherpzinnig woord opgeteekend: ‘het doelmatige is hierom voorhanden in de meerderheid der dingen, vermits zijn wezen medebrengt dat het blijft, terwijl het ondoelmatige vergaat.’ Men mag het betoog in Darwin's ‘Ontstaan der Soorten’ als eene uitgewerkte toepassing betitelen van die gedachte, als eene schitterende proeve over dien éénen tekst. Het worden en bestaan van de oneindige veelheid dier doeltreffend ingerichte vormen is, dus heet het daar, wel te begrijpen, mits men slechts lette op één algemeen verschijnsel: de uitverkiezing namelijk, die plaats grijpt in elk geslacht dat opgroeit, vóór dat een volgend wordt geteeld. Die teeltkeus der natuur laat zich het best vergelijken met den arbeid eens veefokkers, die uit zijnen voorraad slechts de beste stukken tot onderlinge paring bestemt. Ging niet een duivenkweeker als Sir John Sebright zoover, dat hij zich sterk maakte, mits men hem den tijd liet, zijne vogels zelfs de grilligste verscheidenheid, die hem werd opgegeven, prompt te laten leveren?[1)] Welnu, wat zulk een man verricht met overleg, in de natuur gebeurt het uit blinden nooddwang. Want de natuur is kwistig. Zij brengt steeds eenen overvloed van kiemen, zaden, jongen voort, veel meer dan de beperkte voorraad der bestaansmiddelen, de ongunst der omgeving ooit laat komen tot wasdom, laat staan dan tot vruchtbaarheid. Van daar een duizendvormige wedstrijd om

1) E. Haeckel: ‘Natürliche Schöpfungsgeschichte’. 1879 blz. 137.

het leven, waar, in het algemeen ten minste, die enkelen het best zich weren, die, met het oog op hetgeen hun schadelijk of dienstig kan wezen in het rond, een voordeel, hoe gering ook, bezitten boven anderen. Wat kan zulk eene begunstiging al zijn! Verschil in grootte, of in gedaante, eene kleurschakeering, een nieuw orgaan in knop, kracht, vaardige beweging, tal van kleinigheden meer. Hoe dat zij, van ieder jong gewas vergunt, in den regel, de kamp om het bestaan het liefst aan aldus gekeurmerkte verscheidenheden, om zich in nakroost voort te planten. Door erfelijkheid wordt dan dat voordeel allicht bestendigd, maar niet uitgesloten (dit spreekt van zelf) de vrijheid der natuur, om, in het vervolg evenals vroeger, onder al hare bonte spelingen ook zoodanige voorte te brengen, die de reeds verworven onderscheiding versterken, of wel eene andere, vreemd aan de eerste, daaraan nog toedoen. Zoo gaat het voort van het ééne geslacht op het andere. Waar eerst nagenoeg éénvormig leven was, nog betrekkelijk onbeholpen, daar klimt, bij het eeuwig opschuiven der kinderen in de opene plaatsen, door de ouders lediggelaten, van lieverlede het peil der weerbaarheid, die, gemiddeld, elk is ten deel gevallen; al meer en meer verfijnt en verbijzondert zich het vermogen om het leven aan de omstandigheden aan te passen, om te keeren wat verderf -, maar om te benuttigen wat zegen brengt; doch tegelijkertijd zijn ook de gapingen wijder geworden, die de verschillende gestalten scheiden der nakomelingschap, ontsproten aan één zelfden vorm; uit spelingen zijn soortverschillen, uit deze weêr geslachtskenmerken opgegroeid. Aldus, het steeds verder uitéénloopen der gestalten nauw vastkoppelend aan eene gestadige winst in levensvatbaarheid, baant Darwin's leer den weg tot een begrip van de wording der verschillende soorten en tegelijk van de schoonheid harer vormen, dat nergens eene toevlucht heeft te zoeken bij het onderstellen van bewuste schepping, maar slechts van onbewuste krachten gewaagt, die het hoogere uitzuiveren uit het lagere, en daarmede dit, als het ware, dwingen tot ontwikkeling.

De klove, die ouderen niet te dempen achtten, scheen thans gevuld, gesloten. Heel het rijk des levens lag open voor een onderzoek naar den nieuwen trant. Één ding slechts bleef nog over. In het boek van ‘het ontstaan der soorten’ was de mensch niet genoemd. Maar wat beteekende dat zwijgen? Bloot uitstel van het verkondigen eener slotsom, die nu voor de hand

lag. Darwin zelf talmde niet. Een volgend werk hechtte ook ‘den heer der Schepping’ aan het snoer der alleen door de natuurlijke teeltkeus ontplooide levensvormen. En het leed niet lang, of Ernst Haeckel wist ons haarfijn te vertellen van de uitgestorven soort: ‘Pithecanthropus’, het smalneuzig aapmenschenras van zijne vinding, welks beeltenissen, indien ze bestonden, het verlengstuk konden vormen van de portret-zaal der doorluchtigste geslachten.[1)]

Dat was een ommekeer! De vondst van Dawin moest wel krachtig eerlang dringen tot eene herziening van al wat wetenschap of wijsbegeerte tot dusver omtrent den mensch had geleerd. Het wachtwoord eener willoos noodzakelijke ontwikkeling, dat zulke wonderen had gedaan, zou, bij het onderzoek van het ‘geestesleven’ gelijk elders, den weg wijzen naar nieuwe waarheid. Ook daar diende men de kern der werkelijkheid te zoeken in het ‘laagste’,hetenkelvoudige; en al het ‘hoogere’ was dan nog alleen te verstaan als de eindeloos menigvuldige verbinding, die telkens twee of meer dier grondbestanddeelen nu eens zus aangaan, dan weêr zoo. Dergelijke allereerste gegevens waren hier de zinnelijke gewaarwordingen met haren verflauwden afdruk in herinneringsbeelden; en voorts deed, als de eenvoudigste verbindingsvorm, het onwillekeurige verband van ‘natrekking’ zich op, dat steeds door allerlei oorzaak: door buurschap, hetzij in plaats of tijd, door tegenstelling, of gelijkenis en zoo meer, van zelf wordt geknoopt tusschen heugenissen, vaak naar den inhoud elkander vreemd. Al vroeger hadden hoofdzakelijk Britsche denkers het ijs in die richting gebroken; maar thans vooral werd het getal hunner volgers groot. Dat onopzettelijk zich vastsnoeren van beeld aan beeld, van herinnering aan herinnering, ziedaar, naar het oordeel van steeds meer deskundigen, den grondvorm voor alle zielsverschijnselen. Ontwijfelbaar werkte ook weder daarbij de gedachte mede, dat slechts eene zielkunde, volbouwd uit die stof, een passend onderdeel heeten mocht in de ééns te verwachten wereldwetenschap naar grondbeginselen van beweging. Hoe dat zij, men toog aan het werk, en zie, wederom ontbraken gunstige gevolgen niet. Veel werd naar dien trant opgehelderd, wat de oudere ‘redelijke zielkunde’ veeleer had verdronken in eenen vloed van ondoorzichtige woor-

1) E. Haeckel: ‘Natürliche Schöpfungsgeschichte’. (1879) blz. 613.

den. Daarbij bracht een zorgzaam onderzoek naar bouw en verrichtingen van ons zintuiglijk samenstel het alphabet ten minste van het zieleleven veel nader bij de stoffelijke wereld, dan de meerderheid had willen gelooven. En ten slotte leidde het vernuftig gissen naar den aard der bewegingsverschijnselen, die allicht de vorming van den geheugenvoorraad vergezellen, somtijds tot eene gelukkige onderstelling, waarin wegens eene zekere evenwijdigheid van het door haar uitgedacht, lichamelijk proces met de bevindingen, die het gold te verklaren, eene toezegging althans kon liggen van duidelijk begrip. De kansen rezen, volgens eene zeer verbreide schatting, voor eene 'zielkunde zonder ziel'[1], ontlast, zoo beweerde men, van dat verborgen iets, dat, hoewel zelf onbegrepen, zooveel begrijpelijk moest maken. Reeds gunde menigeen den sobersten zielsverrichtingen, om haar nauw verband met aangetoonde of soms eerst vermoede stofverplaatsing, naast deze nog enkel de onderdanige rol van een geheel afhankelijk bijbehooren, zoo iets als eene bloote begeleiding. Welnu, paarde aan dat oordeel zich het opflikkerend vertrouwen, dat eenmaal alles, tot het beste, waarin 'de ziel', denkend, willend, of gevoelend, zich ontplooit, zal worden erkend niets te zijn dan mengselen uit het fonds onzer bezonkene indrukken, dan rees, ja waarlijk! aan het eind, de 'hoop', zoo noemden het velen, of niet ook éénmaal dat gansche heir van gedachten, wilsbesluiten, stemmingen, die het hart beurtelings ontroeren en verheffen, ware te duiden als louter ingewikkelde verscheidenheid van stoffelijk gebeuren, alleen zoo zich vóórdoende aan het wezen, het lichaam, dat haar beleeft. Daarmede zou het verklaren uit beweging zijn genaakt aan de spits van zijne wenschen; het weerbarstigst voorwerp immers ware dan ontleed, evenals heel de rest. De mensch met al de gaven van zijnen geest, hij bleek, ging ooit die droom in vervulling, eene loutere plaats, geene bron langer van gebeuren, een vluchtige rimpeling van den steilen stroom der alnoodwendigheid.

De hervorming van het wetenschappelijk onderzoek, hierboven kort geschetst, was, uitteraard, het werk van eene keurbende. De groote meerderheid kon niets gevoelen voor een

1) Uitdrukking van Fr. A. Lange. ('Geschichte des Materialismus.' II. (1877). blz. 381).

streven, in open strijd met zoovele ingeroeste hebbelijkheden van haren gedachtengang. Dat heenzien over den ontvangen indruk, ten einde door te dringen tot het zuivere beeld der zaak, die daarin zich verried, hoe kon dat werk het middelslag bekoren, dat aan zichzelf, aan zijne zorgen, zijne gedachten volop genoeg had? De nieuwe arbeid moest zijne vruchten toonen, slotsommen met eene bepaalde strekking voor het leven, en vondsten, nog liever, van practisch nut; zonder dat bleef het hart der meesten koel. Of wel, al verder komend, moest hij in het eind den mensch kiezen tot zijn voorwerp, en zoo het volledig stel der gegevens leveren voor een of andere gloednieuw overzicht van den aard en den samenhang der dingen, dat, met zijne schelle verwen vloekend tegen vroegere leeringen, Jan Alleman, als het ware opriep, tot eene keuze, gewichtig en toch simpel. Want, zoo al de pure wetenschap hem koud laat, dogmatiseeren doet Jan gaarne! Dus wekte in Engeland zelfs eene daad als van Newton, behalve in de wetenschappelijke kringen, ongeveinsde belangstelling slechts daar, waar overvloed van vrijen tijd de lieden zoo licht benieuwd maakt naar alles, wat ongedacht van zich doet spreken. Liefhebberen in natuurkunde werd eene poos het tijdverdrijf der hoogste klassen. Kerkvorsten, edelen, hooge rechters wijdden hunne ledige uren aan het herhalen der meest verrassende onder de bekende proeven; voorname vrouwen, rijk gekleed, begaven zich in hare vergulde koetsen naar deze of gene werkplaats van een' vermaard geleerde, om daar zich de kunstjes te laten vertoonen van magnetisme of electriciteit.[1)] Een spel, in één woord, der meest verwende groote kinderen, meer dan dat was toen voor ongeleerden de natuurkunde nog niet. Iets dieper drong van den beginne aan de overzijde van het Kanaal, hoofdzakelijk te Parijs, het verlangen naar eenige kennis van deze dingen door. Alreeds in de eeuw van Lodewijk XIV had daar het talentvol woord van den volijverigen Cartesiaan Regis in breede kringen der beschaafde burgerij de harten verwarmd voor de beginselen van het ‘discours sur la méthode’.[2)] Maar in de volgende eeuw nam die beweging nog eene heel wat stouter vaart. Waar was ooit grooter meester in de kunst om wetenschap en wijsbegeerte te kruiden zelfs naar den smaak

1) Fr. A. Lange. ‘Geschichte des Materialismus.’ (1876) blz. 251.
2) Fr. Bouillier. ‘Histoire de la philosophie Cartésienne’ I. (1868) blz. 444 v.

van wie het meest verlangden, het moeilijkst waren te voldoen, dan de éénige Voltaire? De rijkstbegaafde uit een rijkbegaafd volk, sprak hij de zijnen toe, niet alleen in eene taal vol lossen zwier en pittige klaarheid, die zelve al pakken moest, maar bovendien nog in eenen trant, geknipt voor dat gehoor, dat onder alle prediking vooral benieuwd was naar het toepasselijk slot. In het werk van dezen leeraar met zijnen staf ontbrak dat slot zelden of nooit. 'Hun tijd', aldus luidde het eeuwige refrein, 'had niet meer te luisteren naar kerk en priesters, maar naar de Britsche philosophen, naar Locke en Newton!' En dan ging het los op die afgeleefde machten met hare versleten vormen; hoe schitterend blonk de stoute levenswijsheid der jongeren daartegen uit![1)] Het zaad viel in eene vruchtbare aarde. Te Parijs in de eerste plaats kwam de natuurkunde in de mode. Geleerden, die haar, in openbare lessen, smakelijk maakten door hunne voordracht, stonden haast zoo hoog, als de gevierdste spelers in 'het huis van Molière'. Toen Oliver Goldsmith, omstreeks het midden der vorige eeuw, Parijs bezocht, zag hij, onder het gehoor van den scheikundige Rouelle, eene rei bevallige 'marquises', niet minder schitterend, dan die des avonds ruischte door 's Konings speelzaal te Versailles. Naar Cuvier verhaalt, stoffeerden menigmalen de werken van den dierenkenner Daubanton, naast 'mouches' en naast poederkwastjes, de wijdsche spiegeltafel der philosopheerende 'boudoirs'. Maar het meest in trek was nog.... de ontleedkunde. In 1768 werd door Antoine Petit eene reeks van voordrachten over dat onderwerp geopend; het geschiedde in de ronde zaal, behoorende bij den 'Koningstuin', thans de Parijsche diergaarde; eene ruimte, groot genoeg voor vele honderden; doch de aandrang was zoo algemeen, dat niet alleen geene zitplaats ledig bleef, maar zelfs de raamkozijnen de dichte drommen der nieuwsgierigen torschten.[2)] Één door de leiders van den tijdgeest in hunnen dienst en hunne bescherming genomen, werd aldus de nieuwere kennis der natuur gaandeweg verbreid. Toch, luider nog dan het woord van schrijvers en sprekers getuigden in denzelfden geest voor volgende geslachten de daden van vindingrijke werktuigkundigen. Stoomzuigers, batterijen van Galvani en van

1) Buckle. 'A history of Civilisation in England.' III. (1865) blz. 120.
2) Buckle. 'A history of Civilisation in England.' III. (1865) blz. 282 vv.

Volta, zij speelden eerlang bovenmenschelijke krachten, als aangespannen en opgetoomd, den mensch in handen; verduizendvoudigd werd zijne macht over het onbezielde; dagreizen krompen in tot luttele uren stoomens; en wenschen, vragen of bevelen vlogen binnen weinige minuten van het ééne werelddeel naar het andere. Wat de ouderen nog, al lezend of al luisterend, moesten zoeken, drong thans aan ieder, die niet stomp gezwoegd, of blind genietend, maar met een geopend oog en eenen scherpen geest het leven doorging, zich op van dag tot dag in allerlei vormen: in tal van stoffen, spijzen, meubelen tot nut of tot sieraad, voor kort nog weelde, aan weinigen slechts bekend, nu tot geringen prijs voor zeer velen bereikbaar; in ongedachte vermenigvuldiging van stoffelijk en geestelijk verkeer; in nieuwe wijken, nieuwe steden, die er rezen uit den grond; in nieuwe nooden welhaast ook, die het schokkend wisselen, het opstaan en weêr verzinken van velerhande bedrijf en nering bracht over een tal van tobbers, wier arbeid de voortbrenging tijdelijk niet meer verlangde: ‘Van waar die wonderen?’ zoo vroeg men, zoo moest men vragen. En steeds luidde het antwoord: ‘van de krachten der natuur, door betere kennis getemd’. Wiens oogen door dat een en ander nog niet geopend waren, omdat hun het zien niet was geleerd, hem kwam overal eene nieuwe, krachtige beweging eerlang te hulp; het was het edelmoedig verlangen, ontloken reeds in de vorige eeuw, maar pas in deze tot werkelijkheid gemaakt, om de eerste kundigheden voor het minst, de voorwaarden tot verkrijging van alle andere, te brengen binnen den greep ook zelfs der kleinen en geringen. Op den grondslag, door lager onderwijs gelegd, werd verder voortgebouwd, nu eens zus, dan weêr zoo; door kostelooze voordrachten somtijds, een andermaal door avondlessen van dit of dat genootschap, ten slotte veelal door middelbare scholen. Iets dieper, dieper zijpelden gedurig de droppelen van heele, of ook wel van halve wetenschap der stoffelijke natuur door de opgetaste lagen der samenleving. Op éénmaal, daar scheen de vondst van Darwin den weg te ontsluiten, om ook den mensch met alles, wat aan en in hem is, te trekken in den gedurig verwijden kring van het nieuwere onderzoek. Nu werd overal verdubbeld voor het minst het getal van wie zich gelegen lieten zijn aan deze dingen. Voor het vraagstuk, door den grooten Brit gesteld en beantwoord

met ongemeene oorspronkelijkheid, voor het zoeken, tasten naar eene ‘zielkunde zonder ziel’, dat hij vooral weder in gang had gebracht, bleef niemand, die maar even doordacht, geheel onverschillig. En gelijk zoo vaak, geschiedde het ook hier. Een laatste woord, eene laatste daad van wijde strekking riep al menigmaal de aandacht wakker voor minder opgemerkte woorden, of daden, die voorafgingen. Zoo wekte ook nu dit slot: die openbaring van den profeet uit Down met hare gevolgen voor de studie van den mensch, verhoogde belangstelling in alles, wat, zooals het heette, daarin slechts was voortgezet en ontwikkeld. O zeker, in elk onderdeel kon niet ieder treden; maar toch, althans een denkbeeld van het geheel en van hetgeen dat den lieden ter overweging bood, mocht niemand missen.

Ja waarlijk, daarom was het te doen. Wat nog het meest de begeerte spande om iets voor het minst van deze dingen te weten, het mocht aanvankelijk zijn, dat ‘de apenleer’ ons zelven, ons eigen bloed zoo onmiddellijk aanging; het mocht iets wezen als gekrenkte trots bij hen, die ‘van Gods geslachte’ zich roemden; of wel Jan Rap's luidruchtige voldoening, dat thans ook de besten al net zulke apen bleken te zijn als hij zelf; er moest voor het blijven van die spanning nog eene andere reden wezen. Die andere, - reeds werd daar straks op haar gezinspeeld, - was zonder twijfel de onschatbare gelegenheid, die hier zich opdeed voor wijsgeerige vrijbuiterij, om eens naar hartelust in eene bespiegeling naar haren smaak te gaan grasduinen. Hoe vaak hoort men ons geslacht berispen om zijne geringe neiging tot ‘pilosopheeren’. Dat is een onverdiend verwijt. Een mensch, de levenden, niet minder dan zij die al sinds eeuwen zijn ‘weggekropen onder de zerken’, is wijsgeer van nature; slechts dwingt de nood des levens velen, ja, de meesten, om dien trek te volgen op eene bijzondere wijze. Wie aan deze dingen niet veel tijd kunnen geven, zij kiezen gaarne kort en goed uit ja, of neen. Zij luisteren amper, en steeds met ongeduld, naar wie hen wil nopen tot scheiden en deelen. Slechts wie hun de raadselen der wereld en des levens opdischt in den samengepersten vorm van één contrast, reusachtig, en toch eenvoudig, één paar systemen, die het al omspannen, van weerskanten te herleiden tot maar weinige het geheel doorstroomende gedachten; kortom slechts hij die tot hen komt en zegt: ‘kiest: dit, òf dat; het komt alles daarop neêr’, alzoo tegelijker tijd

hun doorzicht vleiend en rechtvaardigend hunne overijling, die is hun man. Welnu, voor het teekenen van eenen dergelijken tweesprong was ditmaal de kans zoo schoon, als ooit. Terwijl nog de nieuwere natuurstudie zich zelve bepaalde bij het levenlooze, en ook de stoutsten niet konden vermoeden, dat het ooit anders zou worden, was al haar arbeid slechts stukwerk, plaatselijke herziening, vereenvoudiging meest van het oude wereldbeeld, welks hoofdgedachte: het doelbegrip, nu ja, wat zoek raakte in de lagere sferen, maar overeind bleef in de hoogere: het rijk des levens met al hetgeen daarboven was. Doch sedert men had vernomen, wat al wonderen de teeltkeus der natuur kon doen zonder eenig overleg, sedert de allerjongste proeven van zielkundig onderzoek geheel het innerlijke leven ontkleedden van zijne zelfstandigheid, was daar niet langer alleen een verstellen hier en ginds aan wat in hoofdzaak behouden bleef. Twee gansche stelsels stonden thans naast elkander, vreemd aan elkaar van het grondwerk tot de dakspits. Ja, het kon niet moeilijk schijnen te bewijzen, dat beide, wel beschouwd, in beginsel elkanders tegenhangers waren. Had niet aanvankelijk het onbewuste dichten der jeugdige menschheid, had niet nog de machtigste gedachtenschepping van oud Hellas, had niet ook het systeem, dat in de middeleeuwen haar opnam en verwerkte tot een ‘credo’ voor de Christenheid, in de gegevens onzer inwendige ervaring den grondvorm willen grijpen van elk bestaan, aldus het leven des geestes als overdragend op de buitenwereld? En was door hen, die later kwamen, nu juist dat werk niet vierkant andersom gedaan? Zij toch lieten eerst, als het ware, de buitenwereld spreken voor zichzelve, en in den vasten, doorzichtigen samenhang, die daar aan het licht trad, werd toen allengs de gemeene waarheid ondersteld van alle dingen. ‘Van alle’, dus ook de zielsverschijnselen; hen achtte men zoomin te kennen als de andere, tenzij erkend eerst voor een bloot vervolg op wat zich afspeelt in de stoffelijke natuur. Ziedaar, niet waar? één denkwijze, en, daarnevens, eene andere, reeds in de grondgedachte het tegendeel der eerste. Was voorheen willen en denken vooropgesteld, als begrijpelijk in zichzelf, en stofbeweging herleid tot die twee, thans werd, op hare beurt, de beweging als onder eigene wetten geplaatst, en willen zoowel als denken herleidde men dan, omgekeerd, tot haar. Inderdaad, eene tegenstelling gelijk die lag maar voor het grijpen.

En zij wérd gegrepen. Ook op de markt der geestelijke dingen lokt immers de vraag het aanbod uit? Welnu, dan het eerst zeker daar, waar het gevraagde is als eene rijpe vrucht, die tot plukken noodigt. De laatst aangekomenen onder de marktbezoekers hadden hunne voorkeur voor zulke vereenvoudigde bespiegelingen maar even te doen blijken, of van rechts en links kwamen gedienstige ‘voortbrengers’ aan dat verlangen tegemoet. Stond de nieuwe richting in het natuuronderzoek om haren eenvoud en doorzichtigheid U aan? Of wel, mishaagde zij U om sommige harer beweerde uitkomsten? In beide gevallen was spoedig deze of gene leidsman bij de hand, die, door hare zaak te vereenzelvigen met één der zijden aan den daar straks geteekenden tweesprong, U in dat oordeel stijfde. Wat werd bespiegeling op die manier gemakkelijk! Geen wonder, dat zij aftrek vond. Maar nu ook geschiedde, wat zoo vaak geschiedt, als de hoofdvragen van wetenschap of wijsbegeerte zijn teruggebracht tot een paar leerstellige formules ten gerieve der luisterende galerij. Voor hen, die eenmaal dat stuk bestonden, die de gezamenlijke ‘cruces’ aller oudere denkers hebben durven herleiden tot zulk een simpel ‘òf dit, òf dat’, is ieder, die aan dat werk niet meê doet, zoo niet een hardhoofd, wien het eenvoudigste onaannemelijk blijft, dán een levend verwijt, dat hen beticht van oppervlakkige voorbarigheid. Den aanbieders zoowel als den afnemers dier bespiegeling, aan welken kant van het genoemde dilemma zij overigens zich mogen scharen, staan zulke lastige lieden gelijkelijk in den weg. Wié dus van die twee scherp gestempelde partijen de waarheid hebbe, de keuze tusschen beiden acht de eene zoo goed als de andere plicht; en allereerst moet van de baan, wie daaraan zich onttrekt. Van daar eene reeks verschijnselen, zeer gewoon, en toch zoo raadselachtig bij den eersten aanblik. Vijandige uitersten prijzen gaarne elkanders denkkracht en overtuigingsmoed. Het doordraven rechts en links oogst, als onberispelijk en onvervaard doordénken, uitbundigen lof ook aan de overzijde. Wie twijfelt, of de waarheid wel zoo eenvoudig ís als genen beweren, wie onderscheidt en dikwijls zijn oordeel opschort, wordt in den regel, zoo hier als daar, op zij geduwd met tergende meêwarigheid, indien niet zelfs met beleedigende verwijten. ‘Een halve’ heet hij, ‘uit gedachteloosheid’, ‘uit angst voor zekere gevolgtrekkingen’, somtijds uit erger nog;

een halve, aan weerskanten te mijden, omdat zijne half heid, van de ééne zijde èn van de andere gezien, toch altijd ‘eenen eersten stap’ beteekent, en die éérste reeds beslist over heel het vervolg. Kortom: het is als eene stilzwijgende afspraak over en weêr: ‘ruim baan voor ons alleen!’ Men wil geene overtuiging; men wil alleen verwijdering. Elk zoekt zijne kracht in het altijd breeder uitmeten der kloof, die hem scheidt van den ander, in krasse en al krassere éénzijdigheid, zoo mogelijk in volkomene veréénzaming. En met stijgenden nadruk klinkt het aan weerskanten: ‘uit deze twee hebt Gij te kiezen; er is geen derde’.

Zijn dat niet trekken van het geestesleven dezer dagen? Gezwegen worde, in dit verband, over hetgeen er gebeurde aan dien kant, waar men de wijsheid der middeleeuwen hoog hield. Dat daar volijverige bewerking ook van de diepere lagen des volks gepaard ging met den wassenden invloed dergenen, die, in den strijd tegen ‘den geest der eeuw’, steeds aandrongen op de scherpste ontkentenis in alle punten, - geen toevallig samentreffen zeker! - is overbekend. Hier voegt het alleen te wijzen op hetgeen, in soortgelijken trant, ter andere zijde voorviel. Ook daar ontwikkelde leerstellige overijling eene rustelooze werkzaamheid. Het scheen wel, als was menig oog door den glans der natuurontcijfering verblind voor het licht van ieder ander weten. Niet te vreden met dankbaar de rijke g avn te aanvaarden, die zij bood, begonnen altijd meer haar te vereeren, als de eenige leidsvrouw bij menschelijk onderzoek, die waard is dat te wezen. Daar is, zoo heette het veelvuldiger van lieverlede, daar is geene kenbare waarheid, geen oordeel, waaraan het blijkbaar toekomt gedeeld te worden door een iegelijk, dan in ‘de’ wetenschap. En deze wordt slechts verkregen met de middelen, laat zich ook slechts uitdrukken in de vormen der nieuwere natuurkennis. In het bont geheel van wat er, regelrecht, of niet, tot ons komt door onmiddellijken indruk, gaat, zoo men geloof schenkt aan die modernste wereldwijzen, voor het weten althans, het bestaande op. Wel blijven zij bij het bloote gewaarworden niet stilstaan, wel zoeken zij door te dringen naar wat daarachter mag schuilen; toch: de zinnelijke indrukken zijn het eerste; daaraan ook moet elke slotsom zich bevestigen. De werkelijkheid van een geestesleven werd in die kringen veelal niet ontkend; de plompe atomenleer der ouden, hoe eerbiedwaardig te harer tijd, heette er somwijlen een ouderwetsch

beginnen; maar steeds blijft, zoo betoogde men, van dat geestesleven het zinnelijke de grondtoon; wat daarvan schijnt bevrijd, is, zoover het iets beteekent, toch steeds eraan ontleend, ertoe herleidbaar. Ten aanzien nu van die door indrukken zich mededeelende natuur, past het wetenschappelijk onderzoek slechts deze taak: het aanvankelijk allerlei van prikkels en beelden, bont en regelloos, terug te brengen tot een spel van krachten, liefst onnaspeurlijk kleine, wier uiting, wier werking zich laat beschrijven in vaste regelen. In die bestanddeelen het gegevene op te lossen zij, waar slechts mogelijk, het begin. Dan volge het vinden van de regelen, de wetten hunner werkzaamheid. En het einddoel zij: een geschiedkundig beeld van het worden der wereld, waarin dat worden is verklaard, als eene ontwikkeling uit het altijd voller, altijd rijker samenspel dier kleinste krachtjes.[1)] Ziedaar, naar het zeggen van eene school, die waarschijnlijk toeneemt, de taak 'der' wetenschap, het ontwerp, de vóórschets der alleen bereikbare waarheid. Al wat daarbuiten valt; al wat, bij voorbeeld, het geheel, of ook maar een deel ons afschildert, niet als bloot wordend, of verwordend, geschiedend kort en goed, maar als het gewrocht van daden, als overlegd kunstwerk; al, wat dan verder den dader van die daden, den kunstenaar van dat kunstwerk beschrijft; al, wat ook overigens, hetzij dan wel of niet in aansluiting aan zoodanige bespiegelingen, spreekt van een doel der wereld, dat ook ons, als schakels in de keten zijner middelen, onze taak bestelt; al wat deswege wordt geleeraard van onvoorwaardelijke geboden, beginselen, voor ons doen en laten, en zoo meer, behalve hoogstens die, welke eene verstaanbare natuurontwikkeling met onafwijsbaren nooddwang kan hebben voortgebracht; al hetgeen, kortom, beweert ons iets meer te kunnen zeggen, dan wát de waargenomen dingen zijn, waardoor zij dat juist moesten worden, en hoe zij dan of dan nog worden zullen, het is altemaal 'geloof', persoonlijk en tijdelijk meenen, spel van begeerte en van verbeelding, in één woord: hoogst bijzonder eigendom, onoverdraagbaar in den regel, immers waardevol alleen voor hem, die in dat bezit gelukkig is, of hoopt te zullen worden, maar zonder eenen zweem van die klaarblijkelijkheid, die al, wat wij zeker weten, of duidelijk

1) Verg. R. Eucken. 'Prolegomena zu Forschungen über die Einheit des Geisteslebens in Bewusztsein und That der Menschheit.' (1885) blz. 8 en 9.

begrijpen op de eerst genoemde wijze, ons doet springen in de oogen als onontwijkbaar, en daarmede het stempelt tot een voorwerp van het algemeen geestelijk verkeer.

Indien dat zeggen al onomstootelijk mocht heeten, hard was het zeker. Van de wegen, waarlangs tot dusver kennis was gezocht, en ook wel gevonden, naar men meende, bleef slechts één over, waar zij te vinden was. De rest liep dood; het pogen daar was louter ijdelheid geweest. Wel mocht dan hetgeen die ééne weg alzoo beloofde, of, nog liever, wat daar reeds was ontdekt, als tot eene vergoeding, worden afgebeeld op groote schaal, met sprekende kleuren. En zoo geschiedde het dan ook. Bescheiden nog hij, die in zijn verslag omtrent de wording aller dingen, gelijk de wetenschap haar dan zou hebben aan het licht gebracht, zijnen aanloop nam met het geboorteverhaal van ons planetenstelsel, en wat daarbuiten ligt: sterrengroepen, nevelvlekken, liet rusten. Velen allicht zullen de vernuftige vinding kennen, waardoor de jonge Kant[1)] het eerst, en later, onafhankelijk van hem, Laplace getracht heeft zich eene voorstelling te vormen van het ontstaan en de beweging der zon met haar gezin. Men denke zich eenen éénvormig uitgespreiden, dunnen nevel, eene ruimte innemend, vele malen grooter, dan die thans dezelfde stof in dichten toestand vult. De verstrooide deelen trekken elkander aan, al nader, nader, totdat het geheel is samengepakt, als een reusachtige nevelbal. Door dat krimpen wordt beweging vastgelegd, die ten deele in warmte, welhaast in gloeihitte zich omzet, ten deele ook den ganschen bal aan het wentelen brengt om zijne as met altijd grootere snelheid. Zie, langzaam aan plat, door dat duizelige draaien, de bal aan beide polen zich af, terwijl om het midden, waar de vaart het grootste is, eene gordelvormige zwelling plaats grijpt. Het gansche lichaam, krimpend meer en meer, zwaait steeds sneller om; op éénmaal, daar wordt in den gezwollen ring, de kracht, die van het middelpunt wegdrijft, den samenhang met den geheelen bal te sterk; de gordel breekt zich los en draait nu verder zelfstandig om het bij voortduring slinkend moederlichaam. Maar eerlang barst die wentelende ring uitéén, en, draaiend altijd door, trekt thans ook hij zich samen tot eenen veel kleineren bal, die, als een getrouw trawant

1) In zijne ‘Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels’ (1755).

van den grooteren, zijnen kringloop om dezen vervolgt. Ziedaar het oudste kind der zon: de planeet Neptunus, eerst uitgebroken, dan weggeslingerd van hare zijde, maar nogtans zonder ophouden haar vergezellend. Dezelfde loop der dingen herhaalt zich nu verder menigwerf, en telkens wordt eene andere planeet geboren. Dat niet alleen. De kinderen, sommigen althans, volgen het voorbeeld hunner moeder. Ook daar weder vormt zich, door het eindelijk springen van eene losgevlogen krans, bij tijd en wijle, een geleider van zwakkere afmetingen, een kleinkind der zon, somtijds rondom dezelfde moeder meer dan één. Ja, een gewone sterrekijker kan ons leeren, hoe vóór onze oogen één planeet: Saturnus, daar rondvliegt, steeds omgordeld door eenen ring, die ongebroken, nog niet samenkromp tot eenen nieuwen bal[1)]. Aldus heeft het zienersoog van twee geniale denkers den oorsprong van ons zonnestelsel met zijne planeten en zijne manen in den geest aanschouwd. En wie, zoo heet het, achter die onderstelling nog een vraagteeken wil laten staan, hij putte dan maar zijne betere historie van het planeten-systeem uit het Scheppingsverhaal in het boek ‘Genesis’.

Het verslag dier overoude dingen laat thans den hemel rusten, om alleen nog te spreken van onze aarde. Als eene zon in het klein, zoo zien wij haar dan, ééns afgeslingerd van den moederklomp, niet slechts het voorbeeld volgen van zijne asbeweging, maar ook van zijn onophoudelijk zich verdichten. De hitte, daardoor opgewekt, gaat echter voor eenen zooveel kleineren bal gemakkelijk door uitstraling weêr verloren. Intusschen, terwijl het buitenvlak door die afkoeling verhardt tot eene korst, blijft de gloeiende kern zich samentrekken. Haar slinken nu kan de harde schaal niet altijd geregeld volgen; hier en daar ontstaat tusschen het stug omhulsel en den inhoud, die voortgaat zich te verdichten, eene ledige ruimte. Dat doet allicht de dunne schors daarboven barsten, breken en inéénstorten. Er komen hoogten en laagten, en onder den druk der neêrgevallen brokken wringt vloeibaar vuur zich in sterke stroomen naar boven, en banen opgesloten gassen met geweld zich eenen uitweg uit hunnen kerker. De tijd breekt

1) Verg. Helmholtz. ‘Ueber die Entstehung des Planetensystems.’ (‘Vorträge und Reden’; II (1884) blz. 57 vv.) E. Haeckel. ‘Natürliche Schöpfungsgeschichte’ 1879, blz. 285 vv.

aan, dat, naast het vuur, ook het water zijn werk komt doen. De afkoeling toch aan de buitenzijde is inmiddels al langzaam aan zoover gevorderd, dat dampen, die van daar naar boven stijgen, zich tot wolken verzamelen en als regen nedervallen. Nu is dan het water aan de beurt, om in duizend vormen, afslijpend hier, aanslibbend ginds, somtijds oplossend en dan weêr vermengend, den harden bolster te herscheppen. Aanvankelijk, als het beurtelings opstijgen en weêr neêrslaan der uitwasemingen nog plaats grijpt op reusachtige schaal, en tevens aan de dunne korst de oneffenheden meerendeels nog glooien, bedekt het aardrijk, duizenden van jaren lang, één warme zee. Maar het harde omhulsel wint in dikte; dieper worden zijne spleten en zijne kuilen, hooger zijne bergruggen en zijne hoogvlakten; tot kantige hoeken verscherpen zich de eertijds zacht golvende lijnen; en daarmede treedt de schifting in tusschen de wateren en het drooge land, die schifting met al hare gevolgen, zoover zich uitstrekkend en dooréén zich strengelend tot zulk een tal van verscheidenheden.[1)]

Niet één, zeker, onder die gevolgen, dat, in onze oogen, aan gewicht ook maar haalt bij dit: de toenemende verbijzondering der voorwaarden, waaronder het inmiddels ontstane leven zich kan ontplooien in al den rijkdom zijner vormen. Want ja, het eerste leven moet in die lauwe wateren zijn geboren. Natuurlijk, een volstrekt begin mag hier evenmin worden vermoed, als bij den aanvang van eenig vóórgaand bedrijf, en wordt ook inderdaad niet ondersteld. Laat het waar zijn, zoo betoogt men, dat in onzen tijd geen levend wezen meer uit louter doode stof wordt geteeld? Wat is zelfs daarmede uitgemaakt. Toch zeker allerminst dit: dat het eerste leven nóóit kan zijn ontkiemd uit nieuwe schikkingen der van ouds voorhandene krachten? Wat heden onmogelijk is, behoeft dat niet te zijn geweest eenen onafzienbaren tijd vóór dezen en onder hemelsbreed verschillende omstandigheden. Hoe anders was toen de gesteldheid van den dampkring! Hoe hoog de warmtegraad, hoe afwijkend van thans de scheikundige samenstelling dier zee, die geheel het aardrijk overstroomde! Noch ook laat men in het minst zich schokken door een beroep op de eigenaardige, vormende kracht, die in elk levend wezen schuilt, op

1) E. Haeckel. ‘Natürliche Schöpfüngsgeschichte’ 1879 blz. 289 en 290.

de standvastige neiging zijner deelen om zich aauéén te voegen tot deze bepaalde gestalte. Dat immers is geene eigenschap, die het leven bij uitsluiting bezit. Reeds in de levenlooze dingen, - de verschijnselen der polariteit bewijzen het! - zijn soortgelijke krachten aan den arbeid. En trouwens: aan het lichaam van plant noch dier is ooit een enkel scheikundig bestanddeel ontdekt, dat niet evengoed ook in 'de lagere natuur' zich voordoet. Één ding slechts onderscheidt de levende zelfstandigheid van alle overige: het is de ongewone wijze, waarop in haar het vaste en het vloeibare zijn verbonden tot eenen staat, die tusschen beide uitersten eenigermate het midden houdt. Is er derhalve iets, waardoor leven zich kenmerkt boven onstentenis van leven, dan moet het te herleiden wezen tot die bijzondere geaardheid der stof, waaruit het levende zich pleegt op te bouwen.[1)]

En die herleiding acht men mogelijk, ja volbracht. Wat toch is leven? Is het wel iets anders, dan eene onophoudelijke aanpassing van innerlijke verhoudingen aan uitwendige? De plant spreidt de bladeren uit, als de zoele lentelucht haar omstroomt. Hier is eene uitwendige verhouding: de weldadige warmte, die de gevaarlijke winterkoude vervangt. En hier is tevens eene inwendige: de kracht, die eerst de bladeren gesloten hield, wijkend voor den drang tot ontplooiing. Beide die verhoudingen nu passen op elkander, verzekeren aan deze stofverbinding in dezen vorm haar voortbestaan. Dat is haar leven. En de volheid van dat leven zal klimmen, naarmate die overeenstemming volledíger wordt.[2)] Welnu, de bedoelde herleiding komt hierop neêr; men neme eens aan: in de eindelooze verscheidenheid van stofgroepeeringen, die het onbewuste spel der natuurkrachten tot stand brengt, is te harer tijd ook deze voorgekomen: daar heeft zich uit vermenging van vaste en vloeibare stof een ononderscheiden klompje gevormd, welks deeltjes in zeer hoogen graad eenen taaien samenhang verbinden met groote beweeglijkheid ten opzichte van elkander. Nu wordt een deel der oppervlakte door een voorbij strijkend

1) E. Haeckel: 'Natürliche Schöpfungsgeschichte' 1879 blz. 290 vv. H. Spencer. 'A system of synthetic philosophy': 'First principles': blz. 298 vv. 'Principles of biology': I blz. 14, 15, 22-24, 39, 94, 95, 151, 152, 177 vv.

2) H. Spencer: 'A system of synthetic philosophy': 'Principles of biology': I blz. 82.

lichaam even aangeraakt. Hoe zacht ook, die druk brengt in de beweeglijke stof eene vrij sterke golving, trilling voort. Dat ‘antwoord’ zal nu zeker in ettelijke gevallen voor het voortbestaan van het klompje onverschillig zijn. Maar het kan ook somtijds, hetzij nuttig, hetzij verderfelijk wezen. De aangeraakte stof was wellicht geschikt, om, opgenomen in de slijmerige massa, haar samenstel te stevigen; en zij is dan ook vastgehouden en omvangen, of wel, zij is afgestooten. Een ander voorwerp, dat het klompje ontmoette, moest daarentegen, bij zekere verrichtingen zijnerzijds, het doen overgaan tot ontbinding; en dat noodlottige ‘wederwoord’ is nu al of niet uitgebleven. Natuurlijk handhaaft in het ééne geval dat klompje zijn bestaan, terwijl het ondergaat in het andere.

Gesteld nu eens: er hebben zich van lieverlede al meer zoodanige wezentjes opgedaan. Na eenigen tijd zullen dan nog slechts die weinige over zijn, die telkenmale op invloeden uit de buitenwereld hebben teruggewerkt in eenen trant, waardoor hun het voortbestaan werd mogelijk gemaakt. Maar thans verzoekt men U te letten op deze nieuwe overweging. Naarmate die gelukkige terugslag op de prikkeling van buiten al meer is voorgekomen, wordt hooger ook de kans, dat het voortaan zoo blijven zal, wanneer dezelfde prikkels wederkeeren. Er is toch eene eenvoudige bewegingswet, die leert, dat elk bewegen den weg volgt van den geringsten tegenstand. In gehoorzaamheid aan haar is, reeds bij zijne eerste ontmoeting met iets anders, voor elk dier wezentjes het geheel der banen bepaald, waarlangs de schommeling zijner aangestooten deelen zich heeft voortgeplant. Doch heeft, zoo, ééns eene zekere golving in de moleculen zich haren eigen weg genomen, dan is daar licht eene verschikking der deelen ontstaan, die in het vervolg eene gelijke golving als uitlokt om denzelfde weg op nieuw te kiezen. Was dus de eerste aanpassing van het eigen trillen aan de gebeurtenis, die het voortbracht, slechts een gelukkig samentreffen, ééns geschied, is zij reeds het begin van een ‘aanwensel’ voor de toekomst.[1)]

Nu echter schijnt nog op een ander raadsel een verhelderend licht te vallen; het is de wijze, waarop het, aanvankelijk ononderscheiden, levend lichaam voor het eerst zich verbijzondert in

1) H. Spencer: ‘A system of synthetic philosophy’. First Principles: blz. 235 vv. ‘Principles of biology’: II blz. 351 vv: ‘Principles of Psychology’: I blz. 511 vv.

bouw en in verrichtingen. Zoo verschillend de invloeden, die erop werkten, zoo verschillend moeten ook de wijzen zijn geweest van de beweging, daardoor in zijne deelen opgewekt. Hoe standvastiger nu door iedere soort dier bewegingen allengs dezelfde baan gekozen is voor hare verspreiding door het lichaam, des te meer wordt, ook omgekeerd, elke van die banen geschikt, geëffend tot het voortgeleiden van hare bijzondere bewegingwijze. Aldus begint zich, nauwelijks merkbaar, voor al die inwerkingen, één voor één, waaraan het wezentje meer dan aan andere blootstaat, iets als een eigen orgaan te formeeren: een afzonderlijke geleidingsweg, voor het minst, waarlangs de trilling van de deeltjes, door dezen prikkel uitgelokt, steeds regelmatiger zich omzet in eenen passenden schok, eenen gelukkigen wêerslag van het geheel. Is éénmaal in de richting dier orgaanvorming de eerste stap gedaan, dan dringt nu verder de wedstrijd om het leven, met de natuurlijke teeltkeus, die daaruit volgt, van lieverlede de ontwikkeling, dus begonnen, steeds meer vooruit. Al het overige gelijkstaande, is immers zelfs de geringste speling der natuur, die het lichaam, waaraan zij voorkomt, met wat grooter juistheid doet terugwerken op dezen of genen prikkel, bevorderlijk aan zijne zelfhandhaving en alzoo een voordeel boven zijne mededingers? Overigens behoeven, naast dien middellijken vorm van toenemende aanpassing, die, om zoo te zeggen, den omweg kiest langs den kamp om het bestaan, ook zulke gevallen niet te ontbreken, waarin de werking zelve der buitenwereld meer regelrecht de juiste middelen te voorschijn roept tot hare eigene afweer of benuttiging.[1)] En door dat eindeloos tal van spelingen, in reien van geslachten op elkander gestapeld, gaat nu allengs het rijk der levende natuur uitéén in eenen steeds ruimeren overvloed van allerhande gestalten, toenemend zonder ophouden in weelde, in samenhang en in bepaaldheid zoo van organen als verrichtingen, in veelzijdige en verfijnde aanpassing, dus ook, aan de hulpmiddelen, gelijk aan de gevaren, die hun de omgeving biedt, kortom: in rijkdom en zekerheid van leven.[2)]

Behalve klimmende verbijzondering van samenstel en gedra-

1) H. Spencer: ‘A system of synthetic philosophy’. ‘Principles of biology’. Blz. 449 vv.
2) H. Spencer: ‘A system of synthetic philosophy’. ‘Principles of biology’ II blz. 224, ‘Principles of Psychology’: I blz. 293 vv, 385, 388, 532 vv.

gingen, keurt men, voor dat gestadig opwassen in levensvatbaarheid, nóg eene voorwaarde van onmiskenbaar belang; deze nl., dat in het wordend zenuwstelsel ten slotte een middelpunt zich vorme, waar, met steeds minder uitzonderingen, alle geleidingswegen elkander ontmoeten. Zal een levend wezen in staat zijn om in de ruimst bereikbare mate zich te voegen naar elke gunst, of ongunst der omstandigheden, zooals die in velerlei prikkels nu op dit, dan op dat orgaan zich verraadt, dan moet er onder die organen geen enkel wezen, dat zich niet in verband kan stellen met al de ledematen beurt om beurt. Hoe wordt aan dien eisch met den geringsten omhaal voldaan? Op geene andere wijze, dan, bij den aanleg van een telefoonnet, aan het verlangen, dat alle aangeslotenen zullen kunnen spreken met elkander. Volledige verbinding van ieder eindpunt met alle overige is het best dan bereikt, als er een middelorgaan is, een hoofdkantoor, waar de geleidingen, geen enkele uitgezonderd, tezamenkomen. Is echter het bezit van zulk eenen verbindenden knoop dus in vollen zin een levensbelang, dan zal ook weêr de minste wijziging, die een dichter naderen tot dat einddoel beduidt, allicht door de natuurkeus worden ontzien, gespaard, bestendigd, ja, op den duur, versterkt met weêr nieuwe vorderingen langs dezelfde lijn. Totdat in het samenstel van hersenen en ruggemerg, gelijk het zich voordoet bij de hoogere dieren en vooral ook bij den mensch, die eisch vervuld is op eene wijze, als nergens elders, zij het ook nog verre van volkomen.[1)]

Zoo is dan, stap voor stap, het verhaal der onbewust voortschrijdende levensontwikkeling genaderd tot eene grens, waar wederom de vroegere wijsbegeerte zoo iets aannam, als een volstrekt begin: de grens van het dusgenaamd ‘leven der ziel’. En zeker, dit geeft men toe: wie bij het denken aan deze dingen alleen de ‘hoogere’ geestesgaven zich te binnen brengt, hem moet het wel schijnen, als gaapte tusschen de ziellooze en de bezielde wereld eene onoverbrugbare kloof. Maar anders laat, zoo hooren wij alweêr, die zaak zich aanzien, indien men ook hier denzelfden weg tot onderzoek betreedt, die elders overal werd bewandeld met zoo uitnemend gevolg: den weg,

1) H. Spencer. ‘A system of synthetic philosophy’. ‘Principles of Psychology’. I blz. 395 vv.

die omhoog voert van het enkelvoudigste naar het bij toeneming meer samengestelde. Wat immers, bij dat langzaam opklimmen, ons vorschend oog het eerst ontmoet, laat zoo ongedwongen zich terug brengen tot de straks genoemde bewegingsverschijnselen in het levend lichaam, dat de bewustzijnstoestand, die daarbij in het spel mag zijn, terstond wordt erkend als eene bloote toegift zonder alle waarde voor het recht verstand der zaak, de loutere binnenkant, als het ware, dien deze vertoont aan het wezen, dat erbij betrokken is. Men doelt daarmede op de zoogenaamde reflexbewegingen. Gesteld: eene bepaalde groep van prikkels, heeft al meer dan ééns van het lichaam, waaraan zij plaats greep, eene passende beweging uitgelokt; daar zullen dan, met iedere herhaling van dat samentreffen, de banen, waarlangs die aanstoot ten slotte overging in zijnen terugslag, alweêr wat meer worden geëffend voor eene volgende gelegenheid. Laat nu, terwijl die aanpassing nog eenigen tegenstand heeft te overwinnen, een dof gevoel, als van eenen drang tot steeds diezelfde daad, de schommeling der deelen, die op haar uitloopt, begeleiden.[1)] Dan is toch, buiten kijf, die bijloopende gewaarwording geen schakel mede in de keten van bewegende oorzaken en bewogen gevolgen, maar slechts de wijze, waarop een deel dier keten zich voordoet aan het betrokken klompje zelf. Een ander enkelvoudig verschijnsel! Er heeft zich, neemt dat nog eens aan, op de vroeger beschreven manier, een begin van samenhangende verbijzondering ontwikkeld in de banen, waarlangs de eigenaardige bewegingsvormen, door onderscheidene prikkels gewekt, zich plegen voort te zetten. Doet nu, uit een al dikwerf voorgekomen verband van zulke prikkels, een andermaal maar één enkele zich op, allicht roept dan de schommeling der deeltjes, waarin die ééne stoot zich voortplant, langs de andere lijnen dezelfde slechts wat zachtere trillingen wakker, als die haar tot nog toe standvastig vergezelden.[2)] Het valt in het oog, dat in dien loop der dingen eenvoudig de zakelijke zijde is geteekend van hetgeen door het wezen zelf, waaraan het voorvalt, misschien wordt ervaren als eene beginnende verwantschap van twee nog doffe gewaarwor-

1) H. Spencer: ‘A system of synthetic philosophy’. ‘Principles of Psychology’. I blz. 560.
2) H. Spencer: ‘A system of synthetic philosophy’. ‘Principles of Psychology’: I blz. 561 vv.

dingen. Maar hier alweêr acht men dit onloochenbaar: wat die verwantschap mag zijn voor het ontluikend bewustzijn, dat grijpt, als zoodanig, in de rei der bewegingen niet in: het is bloot een bericht, dat de ‘patient’ aangaande een deel dier bewegingen verneemt. En nu ten slotte: de ontwikkeling des levens zij, door overgeërfde en opgetaste wijzigingen, na reeksen van geslachten eindelijk omhoog geklommen naar het toppunt, dat zij tot dusver bereikt heeft. Het stel der gaandeweg gevormde geleidingswegen verbreide zich als een dicht inééngevlochten netwerk, waar iedere draad verbonden is met alle overige; en, dank zij dien vooruitgang, hebbe het leven het gebracht tot duizendvormige aanpassing aan wat er buiten geschiedt. Niet alleen het onmiddellijk samengaan van dikwijls ervaren invloeden vertolke, voorspelle zich in het getrouw tezamen trillen der deeltjes langs de daarbij betrokkene geleidingsdraden; ook menig meer verwijderd verband, het ingewikkeldste somwijlen, vermelde scherp en juist, in diezelfde taal zijne te verwachten komst, zoodra maar één der toebehoorende trillingen door eenen uitwendigen aanstoot is aan den gang gebracht. En door dat alles zij dan het lichaam in staat gesteld om zijn doen en laten voegzaam in te richten naar de meest uiteenloopende omstandigheden, gunstige en ongunstige, ook zelfs naar zulke, die niet dan door een geheel systeem van middelen kunnen worden gebruikt, of onschadelijk gemaakt. Nu is daar, zonder twijfel, tevens een weelderig geestesleven ontloken. Het stelselmatig schommelen, harder of zachter, der deeltjes in telkens andere groepen van naar binnen voerende geleidingen zal zeker voor den gelukkigen bezitter ook zich vertalen in evenveel vormen van denken en gevoelen. Zoo dikwijls de stroomen, door een stel van krachtige prikkels gewekt, bij hunne verspreiding langs het netwerk, vóór dezen of genen knoop eenen tijd lang worden gestremd, of wel bij beurten nu hier zich uitstorten en dan daar, zal het den mensch, wien dat alles geschiedt, te moede zijn, als iemand die weifelt, zich beraadt, overlegt. En laat dan, eindelijk die losgebonden kracht zich flinkweg uitgieten naar mond, of hand, of voet; ‘van binnen uit gezien’, zal ook weêr dat gewis zich voordoen, als de tot daden nopende wil, het bewegende besluit. Nogtans, indien waarlijk die onderstelde ontwikkeling zich zoo heeft toegedragen, als vroeger betoogd werd, dan kan aan

het eind de rol, de beteekenis van dat 'bewuste leven' geene andere zijn geworden, dan ze sedert den beginne is geweest. Vermenigvuldiging alleen verandert niet den aard der éénheden, die haar ondergingen. Is dus, in het rijkst vertakte zenuwstelsel, het trillen, het schommelen langs zijne draden, door zijne cellen, niets dan een ingewikkeld kluwen van juist dezelfde voorvallen, die in hunnen enkelvoudigsten vorm 'reflexbeweging' heeten, nu, zoo moet ook geheel die drom van aandoeningen, oordeelen, raadslagen en besluiten, die dezen hoogsten trap van levensontwikkeling kenmerkt, tot dat stoffelijk gebeuren nog steeds in dezelfde verhouding staan, als het eerste schemerend bewustzijn tot den werktuiglijken schok, dien het ter zij ging. Het is dan nog altijd geene geestelijke macht, die stoffelijke dingen werkt; het is slechts het persoonlijk bevinden aangaande een deel der drijvende krachten, die, genomen van haren zakelijken kant, moeten worden gedacht als golvingen van uiterst fijne deeltjes. In het kort: de mensch, zelfs de verstandigste, zelfs de geestkrachtigste, is.... een 'automaat', die enkel, - en ook dat maar zeer gebrekkig! - iets bemerkt van wat er in hem omgaat.

Eene niet zoo licht te aanvaarden slotsom! Toch, naar men beweert, onontwijkbaar. En trouwens ook, zoo heet het, al spoedig winnend in aannemelijkheid, mits maar de wijde kloof, waardoor de reflexbeweging wordt gescheiden van het menschelijk geestesleven, behoorlijk zij aangevuld met al de tusschenvormen, die het voortgaan van het één naar het ander achtereenvolgens moet hebben doorloopen. Want inderdaad: ook die herleiding van ragfijn overleg, bijvoorbeeld, tot den eersten grondvorm aller zielsverrichtingen, schijnt velen alreeds tamelijk bevredigend volbracht. Het instinct een ingewikkeld samenstel van reflexbewegingen[1]. Het vermogen om zich iets te herinneren een instinct in wording[2]. Zelfbewustzijn, begripsvorming, redeneering, reeksen, altegader, van aanéénengeschakelde herinneringen[3]. Hoofdzakelijk door die middelschalmen waant

1) H. Spencer: 'A system of synthetic Philosophy'. 'Principles of Psychology': I blz. 432 vv.
2) H. Spencer: 'A system of synthetic Philosophy'. 'Principles of Psychology': I blz. 444 vv.
3) H. Spencer: 'A system of synthetic Philosophy'. 'Principles of Psychology': I blz. 453 vv.

men ten slotte elke ‘edeler’ geesteswerkzaamheid geleidelijk te kunnen terugbrengen tot de laagste, en daarmede, natuurlijk, tot de bewegingskeerzijde van deze.

En aldus wordt ook voor den groei van ons weten, zoo in het verleden als in de toekomst, ten laatste deze grondwet opgesteld: ‘De kracht der neiging, die twee voorstellingen aan den dag leggen om met elkander zich te verbinden, is evenredig aan de standvastigheid, welke de vereeniging der voorgestelde dingen ons vertoont’[1]. Slechts naar de mate, waarin onze zielstoestanden, allengs meer uitsluitend, zich aan elkander snoeren volgens die één wet, bloeit, rijpt, aldus wil men ons doen gelooven, het wetenschappelijk denken. Met altijd grooter nauwkeurigheid vindt dan in zijne verbindingen de groepeering der dingen zich terug. Talrijker tevens worden allengs de gevallen, waarin de getrouwheid dier nabootsing niets meer te wenschen overlaat. En eindelijk winnen ook, gaandeweg, de groepen van werkelijkheden éénerzijds, voorstellingen ter andere, waartusschen die gelijkenis is bereikt, in omvang en in rijkdom van inhoud[2]. Langs dien weg, en daarlangs alleen, heet al, wat wij aan wezenlijke kennis bezitten, ingegaan in onzen geest. Vóóraan: de ontwijfelbare waarheden, inwendige koppelingen van gedachten, gewekt, bevestigd, en dan ook gerechtvaardigd door eenen onverbreekbaren samenhang daarbuiten. Daarna: het bloot waarschijnlijk meenen, de zwakkere voorstellingsverbinding, geknoopt naar aanleiding van zoodanige feitenparen, als wel somtijds, maar niet bestendig zich voordoen in eenen bepaalden samenhang. En eindelijk: de toevallige trossen van herinneringsbeelden, terugslaande op eveneens door louter toeval samengeklonken gebeurtenissen. Zoo was het gisteren en eergisteren. Zoo zal het morgen en overmorgen zijn. Slechts wat op die wijze in ons binnenkomt, verdient den naam van weten. Onze afkomst zelve, onze oorsprong uit de werktuiglijk zich ontplooiende natuur bant ieder dusgenaamd ‘erkennen’, dat daarbuiten zwerft, naar het rijk van droomen en bedrog.

Mocht soms in dit beknopt verslag der ‘natuurlijke schep-

1) H. Spencer: ‘A system of synthetic Philosophy’. ‘Principles of Psychology’. I blz. 408.
2) H. Spencer: ‘A system of synthetic Philosophy’. ‘Principles of Psychology’. I blz. 418.

pingsgeschiedenis', gelijk velen in onzen tijd zich haar denken, het weêrgegeven betoog ten deele zijn bedorven, of verzwakt, ja, zelfs maar amper bij wijlen zijn recht gedaan aan eene vruchtbare, of vernuftige gedachte, dat onrecht is niet alleen onbedoeld gepleegd; nog meer: het was met de bedoeling in strijd. Want deze is geene andere geweest, dan den nagetrokken gedachtenbouw zoo krachtig mogelijk te doen uitkomen in al zijne vermetele, nu ja, maar vooral grootsche oorspronkelijkheid. Dat gebiedt den onbekeerde alreeds de riddereer, de krijgswet van den kamp der geesten. Maar ook: dat raadt hem wijs beleid. Want, is het niet waar? juist in den verstommenden eerbied, dien zelfs eene breede schets van zulk een denkgewrocht met zooveel nadruk den beschouwer afvergt, schuilt daarin niet aanstonds eene ernstige bedenking, ja, lichtelijk reeds de halve weêrlegging? Zelden zeker heeft het menschelijk vernuft verwonderlijker kracht en stouter zelfgevoel ten toon gespreid, dan in die keten van betoogen en vermoedens, uitloopend in het bewijs... voor zijn eigen onzelfstandig schijnleven. Werd ooit eene slotsom in die mate ontzenuwd door de daad zelve van hare vermeende rechtvaardiging? Of zij willen of niet, de bouwmeesters van dit gevaarte brengen, juist door het aangrijpende van hunnen arbeid, U telkens dat oude dichterwoord te binnen: 'Er woont een God in ons; Zijn werken maakt ons warm'. Zoo vaak wij ons stellen onder den vollen indruk van dat systeem der werktuiglijke wereldontwikkeling, ja, daar, zoo goed als tusschen de pijlers eener Gothische kathedraal, bekruipt het ons, of wij dat woord begonnen te verstaan.

W. VAN DER VLUGT.

(*Slot volgt.*)

Richard Jefferies.

Field and Hedgerow, being the last essays of Richard Jefferies. London, Longmans Green and Co. 1889.

Vóór u ligt een sierlijk gebonden Engelsch boekje, met een zachtgroene heggewinde op den groengrauwen band gestempeld en daartusschen bovenstaanden titel. - Het boekje is splinternieuw, hoogstens een paar maanden oud.

Gij slaat de eerste bladzij op en leest eenige volzinnen, die gij òf vrij kinderachtig òf buitengewoon fijn gedacht vindt, - al naar dat in u zelf de zin voor natuurschoon sterker spreekt. Het eerste hoofdstuk heet: '*Hours of spring*', en handelt over voorjaarsbloemen, kleine vogels, groen wordende heggen. De lektuur boeit u, omdat dit eenvoudige, maar eeuwig jonge onderwerp den schrijver eenige uitdrukkingen ontlokt, die iets anders dan napraterij zijn.

Zonderling staat daartusschen echter de volzin: 'I wonder to myself how they can all get on without me.' De eerste maal leest gij daar misschien over heen; maar als hetzelfde, met eene kleine wijziging, twee of drie malen terugkomt, doet het u wellicht eenigszins pijnlijk aan.

Gij onderneemt het tweede hoofdstuk, dat '*Nature and Books*' heet en begint met: 'Wat is eigenlijk de kleur van een paardebloem?' Indien het vorige u misschien hier en daar week is voorgekomen, thans voelt gij te doen te hebben met een krachtig schrijver, die zijn stof genoeg machtig is om, in naam daarvan, beide wetenschap en kunst op geestige manier een handschoen toe te werpen. Blijkbaar heeft hij zelf heel wat natuuronderzoek achter den rug, en daarom weet hij wat de zwakke punten zijn van wat hij de officieele wetenschap noemt. 'Zoo ont-

zaglijk veel boeken, en zulk een klein klein beetje Natuur er in! Met al hun hulp kan ik u het onderscheid tusschen een Mei- en een Septemberpaardebloem niet uitduiden...' En van de kunst heet het: 'Voor zoover als ik in mijn leven naar schilderijen gekeken heb, schijnt het mij toe, dat de schilders in hun verfstoffen met dezelfde bezwaren te worstelen hebben als ik in de taal, dat is te zeggen met gebrekkigheid. Of de schilderkunst is onbekwaam om de hoogste schoonheid der natuur uit te drukken, òf wel de aangenomen kunstwetten verhinderen de rechte poging daartoe!'

Hij lacht om een en ander.... hartelijk hadt gij bijna gezegd; maar gij voelt: heel hartelijk is het niet altijd. Tegelijk bemerkt gij hoe langer hoe meer dat die man iets beteekent; dat hij heel wat natuurkennis in zijn mars heeft, en bovenal een zeldzaam fijnen zin voor natuurschoon in geheel zijn wezen. Het prikkelt u, waarom hij af en toe zoo wrevelig is, zoodra het iets anders dan natuurschoon geldt... Wie is die Richard Jefferies?

't Is de oude, oude geschiedenis: van een geniaal man die, zonder schouders van voorouders of ladders van goede onderwijzers, zich, al worstelend tegen de omstandigheden, eene opvoeding geeft; die, zijne kracht gevoelend, maar telkens zich vergissend in de rechte wijze van haar toe te passen, van de ééne teleurstelling in de andere valt en daardoor hoekig, achterdochtig, ongezellig wordt; en die, als hij eindelijk zijnen weg heeft gevonden en daarop, naast rijkdom van artistiek genot, ook eenige waardeering begint te ondervinden, bezwijkt voor een lichamelijk lijden, waarin zenuwachtige overspanning, door afmatting, gebrek en ergernis, zoo niet de voornaamste, dan toch eene zeer groote rol speelt.

John Richard Jefferies (1848-1887) was een boerezoon uit het zuidwesten van Engeland.

Coate-farm, de hoeve waar hij werd geboren, ligt in het graafschap Wiltshire, aan den weg naar Marlborough, een half uur gaans van Swindon - waar thans dagelijks eenige honderden passagiers van den *Great-Western-Railway* een haastigen reismaaltijd houden, omdat zij er tien minuten oponthoud hebben, maar waar bijna niemand ooit onderzoekt of er nog iets anders is dan een stationsgebouw.

Richard Jefferies wist wat er nog meer was. De hoeve, die

sedert verschillende geslachten, aan zijne voorouders had toebehoord, is in letterlijken zin, als maatschappelijke bezitting, voor hem verloren gegaan. Maar men kan gerust zeggen dat, in geestelijken zin, de geheele landstreek, tien mijlen in den omtrek, zijn eigendom was en gaandeweg door zijne pen geportretteerd geworden is. Hij kende er iederen boom, iedere heg, iederen goudvink, iederen vierkanten duim gronds; om zoo te spreken ieder korreltje zand van de duinen. Hij heeft dit stukje Wiltshire uitgeteekend met eene zelfde nauwkeurigheid als waarmee, een goede honderd jaar geleden, de bekende predikant Gilbert White de natuur rondom zijn dorp Selborne beschreef; doch, terwijl deze daarvan een vrij drogen inventaris opmaakte, juicht in Jefferies gemoed allereerst de kunstenaar over het hem omringende natuurschoon.

In een zijner laatste verhalen, '*Amaryllis at the fair*' is, onder eenen anderen naam, Coate-farm de plaats der handeling. Zijn '*Bevis*,' '*Green Ferne Farm*,' '*Wood Magic*' spelen allen op en tusschen de heuvels in dien omtrek; en zijn '*Wild life in a southern county*' geeft al de karakteristieke trekken van het Wiltshire-landschap weder. Het spreekt van zelf dat de massa der bewoners dat nooit zal erkennen. 'Niemand anders,' - schrijft hij in het laatste hoofdstuk van het boekje dat voor ons ligt - 'schijnt ooit het schitteren van de beek gezien of de muziek der ontkieming gehoord te hebben, noch gevoeld te hebben hoe het hier vóór eeuwen moet zijn toegegaan; en als ik beproef hun deze dingen te beschrijven, kijken zij mij ongeloovig aan. Niemand schijnt te begrijpen hoe ik voedsel trok uit de wolken, noch wat er 's nachts buiten te zien is, dat men niet even goed door het vensterglas bekijken kan. Zij keeren mij den rug toe, zoodat ik somtijds op het denkbeeld kom of ik mij bijgeval vergis, en misschien òf de weiden òf de heele landstreek niet bestaan, òf ik zelf niet besta. Wie weet of ik hiernamaals niet ontdekken zal, dat de heele aarde nooit bestaan heeft!'

Hoe 't zij, dit ronddolen in velden en bosschen en de diepe indrukken en persoonlijke kennis, die hij daar reeds als kind opdeed, beslisten over zijne ontwikkeling en zijne toekomst.

Op zijn zestiende jaar was Dick Jefferies wat in goed Hollandsch heet: een lange slungel van een jongen; en wel een, wiens ongewone aard voor zijne ouders eene bron van bezorgd-

heid was met het oog op zijne aanstaande kostwinning; een, die liefst praatte over dingen welke ver buiten de grenzen van de hoeve lagen en zijne omgeving ergerde door hetgeen ‘eigenwijsheid’, ‘koppigheid’ en ‘verwaandheid’ geacht werd en dit allicht ook, bij wijze van reactie, voor een deeltje was.

Op zijne beurt geërgerd en geprikkeld besloot hij, met een makker die min of meer in dezelfde stemming verkeerde, van huis weg te loopen. 't Was een onbekookt jongensplan en - ten deele tot uitvoering gekomen - het eenig avontuur in Jefferies overigens vrij gelijkmatig leven. De deserteurs besloten niet meer of minder dan.... naar Moskou te wandelen. Hoe zij aan geld kwamen vermeldt de geschiedenis niet. Wel dat zij den 11^{den} November 1864 naar Calais overstaken. Op Franschen bodem aan wal gestapt, deden zij echter de vernederende ondervinding op, dat er rondom hen eene taal gesproken werd waarvan zij geen woord verstonden, en dat zij zich, wederkeerig, in de hunne niet verstaanbaar konden maken. Dit incident deed hun het reisplan in zooverre wijzigen, dat zij de gedachte aan Moskou opgaven en besloten liever naar Amerika te trekken, waar in elk geval het Engelsch gangbaar was. Zij wendden zich tot den Franschen agent eener stoomvaartmaatschappij, welker booten van Liverpool op New-York voeren; deze echter schijnt hen te hebben bedrogen, want te Liverpool vernamen zij, dat in de betaalde som de kost gedurende den overtocht niet begrepen was en dat zij hun geld niet terug konden krijgen. Daar alles op was, waren zij ten einde raad. Toen zij hunne horloges wenschten te beleenen om de thuisreis mogelijk te maken, werden zij door de politie opgepakt, die hen, na ingewonnen informatiën, in handen hunner vaders terugbezorgde.

Ofschoon bij zijne terugkomst na deze escapade het gemeste kalf rustig mocht blijven leven, schijnt toch sinds dien tijd Richards neiging tot studie tehuis minder tegengewerkt te zijn geworden. Althans hij kreeg een bovenkamer, zoo groot als de kaaskamer, tot zijn eigen gebruik en mocht zich daar vrijelijk met zijne boeken en papieren terugtrekken. Op zijn tijd werd slechts zeer zelden beslag gelegd voor werkzaamheden op het land of in de schuren; dat hij niet naar de traditie zijner vaderen landbouwer zou worden, scheen iets te wezen wat vanzelf sprak. Wat hij dan wèl zou worden, bleef voorloopig onbeslist. Naar den aard van zijns gelijken, verslond

hij eene ontzaglijke menigte boeken; hij las Shakespeare Chaucer, Scott, Byron, Dryden, Voltaire, Goethe - de *Faust* is altijd een zijner lievelingsboeken gebleven - en, waarschijnlijk in vertaling, de meeste Grieksche en Latijnsche schrijvers. Natuurlijk beproefde hij onderwijl zijne eigene krachten, beide in rijm en onrijm; ook zegt men dat hij destijds veel teekende en groote vaardigheid begon te krijgen op het gebied van penneschetsen. Voor eene geregelde opleiding in een of ander vak waren geene middelen beschikbaar; en zoo werd het aan de natuur en de omstandigheden overgelaten, wat er van hem zou worden.

Negentiende-eeuwer als hij was, werd hij een journalist. Opmerkelijk genoeg was, wat hiertoe dendoorslag gaf, niet zoozeer de letterkundige zijde van het beroep als wel de bedenking: ‘dat hij aldus kans had, grooter deel van den tijd op de been en in de open lucht te wezen dan indien hij zich, in een der andere betrekkingen die binnen zijn bereik vielen, ergens op een kantoorkruk vastschroefde.’ Zijne vriendschap met een zoon van Mr. Morris, een uitgever te Swindon, was de naaste aanleiding tot dezen loop van zaken.

Van 1865 tot 1877 was hij werkzaam voor den *North Wilts Herald* en den *Wilts and Gloucestershire Standard*. Hij werd een bekwaam snelschrijver en deed met ijver al den verschillenden arbeid die van hem gevergd werd. Hij verbreedde en verdiepte zijne inzichten omtrent menschen en dingen, voor zoover zijn beperkte gezichteinder hem daartoe in staat stelde; en waagde zich in 1872 aan eene theorie van zijn vak, door de uitgaaf van een soort van handboek: ‘*Reporting, Editing and Authorship*’ (Snow and Co. London).

Zijne droomen en verwachtingen uit die dagen zijn het best na te gaan door het lezen van zijne brieven aan eene tante, Mrs. Harrild, in wier huis hij reeds als kind meermalen maanden achtereen vertoefd had, en die, ruimer van geest dan zijne overige familieleden, voor de aspiratiën van den knaap en den jongen man eene hartelijke belangstelling schijnt te hebben gevoeld. ‘Ik ben bij u gelukkiger dan thuis’, schrijft hij aan haar, ‘omdat u hartelijk deelneemt in mijne vooruitzichten en altijd zoo goed voor mij zijt..... Ik wou dat ik iets te doen kon vinden in den omtrek van Sydenham, zoodat ik bij u kon wonen.’ In deze brieven, die van 1866 tot '72 elkander vrij geregeld opvol-

gen, stort hij, blijkbaar zonder schroom en terughouding, zijn hart uit omtrent alles wat hem overkomt: zijn werk, zijne moeielijkheden, zijne teleurstellingen en zijn altijd veerkrachtige hoop.

In hoofdzaak beweegt zich dit alles op letterkundig gebied.

Aanvankelijk is het veel minder de geboren kunstenaar dan de eerzuchtige jongen die in deze ontboezemingen spreekt. Hij wil vooruitkomen in de wereld; hij wil naam en carrière maken; en hij wil dat door middel van zijne pen. Hoe trouw hij zijn tegenwoordig werk doet, het staat vast dat de maarschalksstaf waarnaar hij dingt, iets anders is dan de redactie van eene plattelands courant. Soms strekt zich zijn verlangen uit naar eene betrekking bij een der groote Londensche bladen. Maar in afwachting daarvan wou hij optreden als onafhankelijk auteur. Ongelukkig deed hij in dat opzicht het domste wat hij kon: hij begon romans te schrijven over onderwerpen, die geheel buiten en boven zijne sfeer lagen.

Natuurlijk waren dit, kortweg gezegd, vodden. En niet alleen die eerste, maar ook latere romans, waarop Jefferies zijne krachten beproefde, waren en bleven vodden. Mr. Walter Besant, die ze allen trouw gemonsterd heeft en van zijn oordeel in deze zeer nauwgezet rekening en verantwoording doet[1)], verklaart ze allen ‘awkward and conventional, never natural and never spontaneous’ en kent aan de jongsten, o.a. ‘*Bevis*’ en ‘*Amaryllis at the fair*’, alleen in zoover eenige waarde toe, als zij

1) *The Eulogy of Richard Jefferies*, by *Walter Besant* (London, Chatto and Windus, 1888). Niemand zoeke achter dezen titel eene lofrede in alledaagschen of in opgeschroefden zin. Een lofrede is dit boekje eigenlijk in het geheel niet. Het is eene, door haar eenvoud en warmte, verkwikkelijke daad van hetgeen wij Nederlanders liefst - in zekere verlegenheid of valsche schaamte? - onder het vreemde woord ‘piëteit’ samenvatten.
Zelf voorspoedig in zijne letterkundige loopbaan, waarschijnlijk doordien hij handig genoeg is om naast zijn eigen smaak dien zijner lezers in het oog te houden, is de geestige, sympathieke romanschrijver blijkbaar diep begaan met den tegenspoed aan Jefferies te beurt gevallen. Het treft hem dat deze man, dien hij in vele opzichten zijn meerdere acht, ondergegaan is in armoede, verdriet en betrekkelijke miskenning. Hij betreurt ook - dit straalt telkens in het boekje door - dat hij, Walter Besaut, de gelegenheid verzuimd heeft, Richard Jefferies, wiens werk hij sinds jaren zoo hoog stelde, persoonlijk te leeren kennen en hem misschien van dienst te zijn. En die bewondering, dat medelijden, dat berouw hebben zich na 's mans dood geuit in eene nauwkeurige studie van Jefferies leven, waarin zoowel de geschiedenis van zijne ontwikkeling als de oorzaken van zijn gering succes zoo nauwgezet mogelijk nagegaan worden.

geene romans zijn. Ja, hij acht het een soort van ‘phenomeen in de literatuur’, dat er in die mislukte eerstelingen ‘zelfs geene beloften en geene voorspellingen lagen’ van hetgeen de hand, die ze wrochtte, later voortbrengen zou. Ofschoon er ontegenzeggelijk toen reeds in Jefferies een groot stylist schuilde - enkele malen verraadt die zich in zijne brieven - had deze zoo goed als geen deel aan *‘A strange Story’, ‘Henrique Beaumont’, ‘Who will win?’, ‘Masked’, ‘The scarlet Shawl’, ‘Restless Human Hearts’, ‘Worlds End’*, en hoe al de overigen heeten mogen, en waarvan de held bij voorbeeld een booze edelman is, ‘hoogstwaarschijnlijk om geene andere reden’, oppert Besant, ‘dan omdat de schrijver, die nog nooit met edellieden in aanraking geweest was, in de roman-lektuur zijner voorafgaande jaren er zoovele booze ontmoet had.’ Al wat in hem geniaal was, kwam eerst tot ontwikkeling toen hij met deze ongelukkige manier van doen gebroken had en zelf inzag dat zijne kracht elders lag.

Het ergst was dat deze omvangrijke romans, behalve dat zij niet artistiek waren, ook de eigenaardigheden misten waarnaar het groote lezende publiek verlangt; en dat hij dus zelf de kosten van de uitgaaf moest dragen, omdat geen enkel uitgever er zich over wilde erbarmen. Het weinige dat hij op andere wijze verdiende, verdeed hij in deze onvruchtbare speculatie. Telkens schrijft hij heel verstandige volzinnen omtrent zijn plan van zich niet weer aan dezen steen te stooten; doch een paar weken later heeft hij alweer een nieuw werk op touw gezet, dat hem op evenveel verlies te staan zal komen. Walter Besant maakt naar aanleiding hiervan de vaderlijke opmerking, dat, als twee of drie ervaren uitgeversfirma's een handschrift hebben afgekeurd, er zeker wel niet veel mee te verdienen zal wezen; hij bejammert het feit dat Jefferies dit niet bijtijds begrepen heeft, en diens jeugd daardoor, indien al niet verbitterd, dan toch verdonkerd en vergrauwd geworden is.

Zijne omstandigheden bleven nagenoeg dezelfde. De eenige meldenswaardige gebeurtenisjes waren eene vacantie te Hastings, waar hij een oogenblik in tweedehandsche aanraking kwam met keizerin Eugenie en haren zoon, en een daaropvolgend uitstapje naar Ostende en Brussel. Reizen en omgang met nieuwe bekenden kon hij zich overigens even weinig veroorloven als iedere andere weelde; zijn vader gaf hem huisvesting

onder het ouderlijk dak, maar stellig niet veel meer. En behalve dat zijn geest hunkerde naar uitbreiding van werkkring, droomde hij reeds vroeg van een eigen haard, zonder dat die droom voorloopig kans had van verwezenlijkt te worden.

In 1872 echter gebeurde er iets, dat hem op een voorspoediger weg bracht. In den herfst van dat jaar was, door verschillende oorzaken, de nationale belangstelling wakker geworden voor de verhouding tusschen landeigenaars en boerenarbeiders. Op een mooien dag zette Richard Jefferies zich neer, in het bezielend besef, dat hij omtrent dit vraagstuk eene persoonlijke meening had te uiten, en schreef een langen brief aan *The Times* onder den titel: '*The Wiltshire Labourer*.' Deze brief lokte verscheidene antwoorden uit, waartegen hij, met dezelfde bezieling, zijne overtuiging verdedigde en de aandacht van *The Pall Mall Gazette, The Spectator* en meer bladen van beteekenis op zich vestigde. Kortom, dit incident bracht hem, met eenen enkelen, bijna onbewusten sprong, op het standpunt van: eene autoriteit in landbouwzaken.

Ieder ander, handiger dan Jefferies en meer geoefend in de kunst van de gelegenheden bij de kraag te pakken, zou uit dit oogenblik van roem zeker veel meer voordeel hebben weten te trekken. Maar ofschoon hij er, onmiddellijk, weinig bij profiteerde en zijne maatschappelijke kans liet verloopen, deed dit geval hem toch dezen grooten dienst: dat het zijne pen op een terrein bracht, waarvan hij volkomen op de hoogte was. Tusschen de onmogelijke romans door, die hem nog jaren lang onaangenaamheden zouden berokkenen, begon hij van toen af, voor de groote tijdschriften, opstellen te schrijven, waarin hij zich strikt hield aan onderwerpen, die hij geheel in zijne macht had.

Van dien overgang af dagteekent meteen de openbaring van zijn stijl. De beroemde *Times*-brief, zaakrijk en eenvoudig, is tegelijk in hooge mate teekenachtig; en voortaan blijkt het, zoo vaak hij zich op dergelijk gebied beweegt, dat het hem niet alleen te doen is om het een of het ander te zeggen, maar wel degelijk om het te zeggen op zijne eigene wijze. Zoodra hij, wat zijn stof aangaat, vasten grond onder de voeten voelt, breekt hij, wat den vorm betreft, met alle verslaafdheid aan conventioneelen zwier. Hij toont dat hij begeert te schrijven wat hij meent, en niet slechts wat er ten naastebij op lijkt; en zoo Hare Majesteit de gangbare taal hem daartoe geen ge-

schikte uitdrukkingen levert, dan maakt hij er nieuwe; of wel hij geeft, door eene kleine wending, zijnen lezers wenken, die, zonder haar in het minst te beleedigen, heel wat geijkte woorden uithalen.

Het eerste der bedoelde opstellen handelde over '*The Future of Farming*.' Het verscheen in *Fraser's Magazine*, evenals een maand of wat later: '*The Farmer at Home*.' Dank zij waarschijnlijk voor een deel de opwekking, die er juist toen voor landbouwzaken bestond, maakten beiden eenen opgang, die weldadig op Jefferies' moed werkte. Zij werden gevolgd door een derde: '*John Smith's Shanty*', een vierde: '*The Works at Swindon*;' en een vijfde, in *The New Quarterly Review, 'Allotment Gardens.'*

In 1874 denkt hij er over, een groot werk te schrijven, dat hij wenscht te betitelen: 'The Agricultural Life.' Van dit plan is nooit iets gekomen; maar de kennis die hij gemeend had daarin neer te leggen, is op andere wijze verwerkt. - Steeds gaat hij voort, losse opstellen in te zenden in den trant van de vorige, en wel over *'Fieldfaring Women', 'Village Organization', 'The Cost of Agricultural Labour', 'The Power of the Farmer'*.

En ziet, terwijl hij bezig is aldus aan zijne landgenooten zijne op persoonlijke ervaring gegronde meening omtrent verhoudingen van akkerbouw en veeteelt en de daarbij betrokkene personen mee te deelen, ontwikkelt zich in deze boerezoon een zeldzaam fijn orgaan voor 'tgeen er schoons te zien, te hooren, te gevoelen, te genieten is op akkers en in weiden, in bosschen, op de heide en aan het strand der zee. Ontwikkeld had het zich waarschijnlijk reeds sinds jaren; maar op het alleronverwachtst komt het tot uiting. Van duizend indrukken, die hem sinds zijne kindsheid zoo gemeenzaam waren, dat hij niet op de gedachte kwam ze uit te spreken, begint hij eensklaps te ontdekken, dat zij de moeite waard zijn, in een geschikten vorm opgeteekend te worden. En die vorm is ongedwongen artistiek. Zijn stijl, tot juistheid geoefend door de strenge eischen van waarheid en oprechtheid, die hij zich stelde zoodra hij optrad als verdediger van eene eigene landbouwkundige overtuiging, verheft zich ongemerkt tot dichterlijkheid, nu hij toegeeft aan de weelde, dingen, waarmee zijne pen zich tot nog toe alleen uit een praktisch oogpunt bezig hield, - eerst ter loops en daarna hoofd-

zakelijk, - uit een oogpunt van schoonheid te behandelen. Langs den gebaanden weg der boerderij, omdat hij dien bewandelde met meer dan gewone gaven van aesthetische nauwkeurigheid, kwam hij tot de natuur-poëzie, die, in alle opzichten, zijn beste deel geworden is!

'The great painter autumn has just touched with the tip of his brush a branch of the beechtree, here and there leaving an orange spot, and the green acorns are tinged with a faint yellow. The hedges, perfect mines of beauty, look almost red from a distance, so innumerable are the peggles.' Aldus heet het in zijn schildering van '*Marlborough forest*,' een der weinige aloude bosschen die nog in Engeland zijn overgebleven, en waarvan 'Monsieur Lesseps, of Suez-Canal-fame, is reported to have said that is was the finest he had seen in Europe'

Dezelfde toon wordt aangeslagen in zijn '*Village Churches*' en '*Average Beauty*.'

Voortaan heeft in zijn werk, al naardat het onderwerp het eischt en meebrengt, het praktische of het aesthetische element de overhand; maar daar, in Jefferies pen, beiden uitmunten door waarheid, staan zij elkander nimmer in den weg. Zijn '*Gamekeeper at home*' heeft er, als praktisch jachthandboek, niet minder waarde door, dat al de losse schetsen die hij omstreeks denzelfden tijd de wereld inzond, tintelen van fijne kolorietstudie en dichterlijke grepen.

Omstreeks 1876 kan hij gezegd worden in de volle kracht van zijn talent te zijn.

Het werd erkend dat hij, over den toestand van de landbouwende bevolking - zij het slechts van één graafschap; maar dat zette juist een stempel van betrouwbaarheid op zijne mededeelingen! - beter geschreven had dan iemand anders die eene pen kon voeren: Men zag dat hij bezig was, op eene wijze zooals niemand het hem had vóórgedaan, het werkelijke landleven van het hedendaagsche Engeland te schilderen. In dit opzicht was hij eenig. Evenzeer was hij eenig, en volkomen oorspronkelijk, in zijne natuurteekeningen; ook dat werd erkend. En toen zijn '*Gamekeeper at home*' verscheen en daarna zijn '*Amateur-Poacher*,' begon hij meer en meer als kenner en als leermeester gewaardeerd te worden door het talrijke jachtlievende deel van de Engelsche 'nobility and gentry.'

Daar hij weinig verwend was, genoot hij innig van deze zonne-

stralen op zijn pad. Zij deden hem goed; zij verhoogden zijn zelfvertrouwen; zij onthieven hem voorloopig van stoffelijke zorgen. Zijn verspreide bijdragen werden tot bundeltjes verzameld: (*'Wild Life in a southern Country'; 'Round about a Great Estate'; 'Wood Magic';* gelijk later *'Nature near London'; Life of the Fields; 'The Open air'*). Zoo kwam zijn liefste werk in veler handen; af en toe kreeg hij een blijk van instemming, dat hem het verkwikkend besef gaf, begrepen te worden. En hij vleide zich met de hoop dat, mits hij nu maar op dezelfde wijze bleef voortgaan, zijn goed gesternte ook voordurend zou rijzen.

Hij bleef trouw den ter goeder ure ingeslagen weg bewandelen. Naarmate zijne noodlottige pogingen als novellist verminderen, vermeerderen de notitieboekjes, waarin hij al wat hem op zijne dagelijksche tochten door het vrije veld merkwaardig voorkomt, met een paar keurig kenschetsende woorden opteekent. Hij woont nu niet meer in eene afgelegene provincie, maar in de nabijheid van Londen; zijn veld van opmerkingen en van indrukken heeft zich verruimd en hij exploiteert dat met geestdrift. Hij is getrouwd, leidt met zijn klein gezin een rustig, afgezonderd leven en wijdt zich overigens geheel aan zijne eigenaardige kunst. Een poos lang is hij tevreden en gelukkig.

Doch er kwam een tijd, waarin het hem begon te verdrieten dat, ondanks de ingenomenheid waarmee zijn werk ontvangen werd, de geldelijke opbrengst er van, naar verhouding, niet steeg. Nu eens wijt hij dit aan zijne uitgevers en meent dat deze hem te kort doen, en dan aan het publiek, dat zijne boeken niet koopt.

Een feit is het, dat zijne beste geschriften, door sommigen zeer hoog geschat en door de letterkundige kritiek met groote waardeering behandeld, slechts een betrekkelijk klein aantal lezers vonden.

Op *The Gamekeeper* na, die dienst kan doen als handboek, zijn ze niet van de soort, die ooit of ergens populair worden. Allereerst handelen zij over onderwerpen, waarin slechts weinig menschen genoeg belang stellen, om er zich met volkomen aandacht, met algeheele inspanning in te verdiepen. Ten andere is zijn schrijftrant van dien aard, dat de groote menigte der lezers geen geduld heeft hem in al zijne details te volgen. En

wie daartoe geen geduld heeft, geen lust om in verbeelding al de meesterlijke schakeeringen van zijne landschapteekening na te gaan, die kan ze kalmweg ongelezen laten en zal daar vanzelf spoedig toe komen. Want Jefferies werkt met geene andere prikkels dan met die van zijne genialiteit in dat ééne bijzondere opzicht, dat wij straks noemden: zijn zeldzaam fijn ontwikkelden zin voor natuurschoon. Menschelijke lotgevallen worden in zijne schetsen hoogstens slechts terloops behandeld, en maken dan zelden een bevredigenden indruk, tenzij voor wie ze als figuren in zijn landschappen beschouwt. Geestig is hij zonder twijfel, maar niet in gewonen zin vermakëlijk: hij zal nooit zijn lezers aan het lachen brengen. Voor wie slechts oppervlakkig zijne bundels inzien, heeft hij den schijn, zich telkens te herhalen; het ligt voor de hand dat wie hem niet begrijpen, zijn werk droog en eentonig vinden, of beweren, dat hij, zooals een zijner vroegere buren het uitdrukte: ‘niets doet dan de natuur catalogiseeren.’

Ondanks al de *natuurwetenschap* onzer eeuw is de *zin voor natuurschoon* in de hedendaagsche maatschappij juist niet bijzonder sterk. Als er iets waars is in de opvatting dat hij eigenlijk pas door en in de dagen van Rousseau tot ontwaking of tot zelfbewustzijn is gekomen, dan kan het ons niet verwonderen, dat hij nog verre is van publiek eigendom te wezen.

Dat is zoo en niet anders.

Jammer echter was het dat Jefferies dit niet inzag en dat hij er zich boos over maakte.

Het ergerde hem dat schrijvers, in allerhande opzichten zijn minderen, rijk werden, terwijl hij steeds in bekrompene omstandigheden bleef verkeeren. Hij verdiende ja, met grooten ijver werkend, genoeg om in de behoeften voor zich en de zijnen te voorzien; maar de geleidelijke vooruitgang, dien hij gehoopt had in deze te mogen verwachten, bleef uit.

Die teleurstelling was voor hem des te erger, omdat hij, helaas, reeds na weinige jaren gevoelde: dat zijn werkkracht hem begon te ontzinken.

Sinds 1881 was zijne gezondheid wankelend; en meer en meer bleek hij het slachtoffer van eene kwaal waartegen, ondanks herhaalde martelende pogingen tot redding, beide geneesen heelkunde machteloos waren. Tot in 1887 heeft hij geleefd.

De vijf laatste jaren van zijn leven waren eene aaneenschakeling van lichamelijk lijden, en van de zorgen aan steeds erger wordende armoede verbonden.

Want indien hij zich aanvankelijk slechts beangstigde over den toestand waarin hij zijne vrouw en dochtertjes zou moeten achterlaten, gaandeweg werd het dadelijke armoede, waarin hij verkeerde.

Zooveel en zoolang mogelijk trachtte hij die door werken tegen te houden. Te trotsch om hulp te vragen, zelfs bij instellingen als 'The Royal Literary Fund', waarvan het doel is, letterkundigen in hunne omstandigheden te steunen, wist hij zijn benarden toestand te verbergen voor allen die hem althans geldelijke hulp hadden kunnen bezorgen. Telkens, in alle tusschenpoozen die zijne ziekte hem toestond, schreef hij, als voorheen.

In '86 schrijft hij in een brief aan eenen ouden vriend, - na zijne verergering gedurende de laatste maanden te hebben meegedeeld:

'I worked and wrote all this time, and some of my best work was done in this intense agony. I received letters from New-Zealand, from the United States, even from the islands of the Pacific, from people who had read my writings. It seemed so strange that I should read these letters, and yet all the time to be writing in agony'.....

Die 'agony' is thans voorbij. Richard Jefferies ontsliep den 14^{den} Augustus 1887, in de vredige stemming die hij zich, over de omstandigheden heen, ten slotte door de kracht zijner verbeelding had bemachtigd en waarvan de wordingsgeschiedenis ligt opgesloten in zijn, reeds in 1883 verschenen: '*Story of my Heart*'.

Het is meer in overeenstemming met zijnen geest, dat wij ons voortaan in dat 'beste werk' verdiepen, dan in het leed, waaronder hij het wrochtte.

Indien wij thans op nieuw '*Field and Hedgerow*' ter hand nemen, dan bevinden wij dat in deze laatste, in tijdschriften verspreide en door zijne weduwe verzamelde, opstellen al zijne sterkst sprekende eigenschappen vertegenwoordigd zijn.

Neem bij voorbeeld het hoofdstuk: '*Steam on country roads*.' Wie meenen mocht daar eene klacht te vinden à la Ruskin, - een klacht over de onbeschaamde leelijkheid, waarmee het

stoomwezen het landschap bederft, die vergist zich. Die leelijkheid ziet hij wel, en hij zou gaarne wenschen haar in schoonheid te kunnen verkeeren; doch hij is veel te veel boerezoon in zijn hart om lijdelijk te kunnen aanzien dat, nu eenmaal stoom tot de levensbehoeften van de eeuw is gaan behooren, een groot deel van Engelands landbouwende bevolking aan het gemis daarvan zou worden opgeofferd. Gelijk in den bewusten *Times*-brief treedt hij hier kalm en waardig, maar vol warmte, op voor wie door geboorte zijns gelijken zijn, en aan wie hij zich telkens en telkens weer verplicht voelt de hulp van zijne pen te leenen. Hij wijst er op, hoevele honderden Engelsche boeren, behalve door hunne drukkende pachten, door de afgelegenheid van hunne woonplaats met ondergang bedreigd worden. Zoo lang er nergens stoomvervoer bestond, konden zij gemakkelijk met de wereldmarkt concurreeren; maar nu er eenmaal een spoorwegnet over het land ligt, dient het binnen ieders bereik gebracht te worden .... Een zonderling contrast dunkt hem op vele dorpen de mogelijkheid om aan het postkantoor te telegrafeeren en de onmogelijkheid om anders dan te voet of te paard zich met zijne koopwaren naar het naaste spoorwegstation, op tien mijlen afstands, te vervoeren: - ‘de spoedige bezorging van de geschrevene gedachte tegen de langzaamheid in de verplaatsing van alles wat stoffelijk-tastbaar is!’

Intusschen, welk een ijverig advokaat hij is voor de belangen van den boerenstand, gaandeweg is hij zelf in bijna alle opzichten boven hen en hunne opvattingen uitgegroeid.

Merkwaardig èn voor zijne zelfkennis èn voor zijne kunstenaarsnatuur is de bijzonderheid, dat hij het verschil tusschen hem en zijne vroegere makkers, niet zoozeer in meerdere kennis of fijnere manieren of een andere leefwijs, als wel in meerdere ontwikkeling van zijne verbeeldingskracht ziet. In het hoofdstuk ‘*Field sports in art*’, lezen wij, na iets over de vermoedelijke droomen onzer allervroegste voorouders:

‘Voor menschen die niet lezen of schrijven, bevatten, ook nu nog, droomen veel meer werkelijkheid dan voor wie voortdurend hunne verbeeldingskracht oefenen. Als gij over dag uwe verbeeldingskracht gebruikt, dan laat gij u des nachts niet door haar bang maken. Sinds ik mij met letterkunde bezighoud, hebben mijne droomen alle levendigheid verloren; zij zijn minder wezenlijk dan de schaduwen van boomen

en misleiden mij zelfs in den slaap niet. Op alle uren van den dag roep ik naar willekeur beelden op voor mijnen geest; ik zie duidelijk hunne omtrekken en tot de tint van hun gelaat. Als ik dezen in den nacht terugzie of minder duidelijke vizioenen voor mij komen opdoemen, dan verschrikken zij mij in het minst niet. Hoe minder letterkundig een volk is, des te meer gelooft het aan droomen. Het verdwijnen van bijgeloof is geen gevolg van verstandsontwikkeling of verspreiding van kennis, maar louter van het lezen zelf, dat zoo voortdurend letters en denkbeeldige vormen voor iemands geestesoog toovert, dat hij gaandeweg de beelden die vanzelf in hem opkomen, niet wezenlijker acht dan die welke door een boek kunnen worden opgeroepen.'[1)]

Als kunstenaar staat hij dan ook volkomen vrij tegenover zijne vroegere omgeving. Een staaltje daarvan is '*The Country Sunday*.'

'De menschen', heet het daar, 'zijn in den regel zoo vervuld met hunnen alledaagschen arbeid, dat het hun somtijds als een bijzondere verrassing treft, hoe rustig 's zondagsmorgens de natuur is.' Dan teekent hij de rust van eenen schoonen zomermorgen, - 's zondags of in de week vrij wel hetzelfde.

Op een bepaalden tijd komen, in de stille natuur, de dorpelingen uit hunne huizen; - 'meestal knappe figuren mits zij iets anders dan hunne zondagsche kleederen aan hebben. De kerkklokken luiden, en de ééne helft der kerkgangers richt hare schreden naar de klok die ding-dang, en de andere naar die welke dang-ding bengelt.' Hij gevoelt iets voor de poëzie van dorpskerken; maar vindt het juist daarom pijnlijk als zij leelijk zijn. Met de 'Bethel Chapel', waar ditmaal de grootste schare heentrekt, is dit in erge mate het geval. 'Dit groote gebouw, kaler dan kaal, staat naast een sparreboschje, waaruit in de zomerochtendzon een verrukkelijke harstgeur zich verspreidt. Als alle hoeken van de architecten bij elkaar konden gesleept worden, zou het niet mogelijk zijn iets te bedenken wat meer in tegenspraak was met de sierlijke lijnen van een zilverspar, dan deze lompe schuur van rooden baksteen.'

Terwijl de buitenlui in hunne 'church' en 'chapels' zitten, maakt hij in het voorbijgaan opmerkzaam op het feit: hoe sterk

1) Men zou wenschen te weten, hoe hij, uit dit oogpunt, over het spiritisme oordeelde! G.C.

in Engeland, ten platten lande, tusschen al de Protestantsche afscheidingen door, het Katholicisme veld wint. ‘Let op de duizenden van breede Engelsche akkers, wier oogst tot ondersteuning dient van kloosters en tot het bouwen van Roomsch-Katholieke stichtingen, in plaatsen waar men nauwelijks een schuur zou verwachten. De gebouwen staan er, dat is eene ontegenzeggelijke daadzaak: denk er over zoo als gij wilt, of denk er in het geheel niet over, maar zij zijn er! In sommige streken behooren geheele dorpen aan Engelsche monniken; en er is geen man of vrouw in het geheele dorp, die niet Katholiek is; er zijn zelfs provinciesteden die, door kracht van tijd, geld en handig verkregen grondbezit, geheel weer door Rome zijn opgezogen (“*reabsorbed*”) en op den huidigen dag weer even Katholiek als zij vóór Hendrik VIII waren!’ - Dan gaat hij u vertellen van zijner dorpsbewoners huiselijke toestanden, van hun gewoonten, hun beschouwingen, de zeden en gebruiken waartoe hun arbeid, hunne omstandigheden aanleiding geven. Hij wil niet dat men de plattelandsbevolking onrechtvaardig beoordeele, - noch ten goede, noch ten kwade. Hij wil stellig niet dat men haar op ziekelijke wijze idealiseere. Indien hij aan de ééne zijde gaarne zijne pen gebruikt om hunne belangen te bepleiten, aan de andere behoort het tot zijne vaste gewoonte hen daarmee zoo zuiver mogelijk uit te teekenen.

De echte boer, zoo beweert hij in ‘*Walks in the wheatfields*,’ de boer namelijk die ver genoeg van de naaste stad afwoont, is nog dezelfde als zijne vaderen vóór eeuwen. ‘Nieuwe hoeden en borstrokken, maar nog dezelfde gezichten.’ Die twee mannen die ginds staan te dorschen in die schuur, - indien hunne overgrootvaders konden opgegraven worden en in hunne plaats gezet, zij zouden er precies hetzelfde uitzien, evenals de tarwekorrels en de zakken en de zonneschijn van heden gelijk zijn aan die van honderd jaar geleden. ‘Ga op een marktdag naar een der plaatselijke middenpunten, waar gij ze in menigte bijeen kunt zien: pachters en arbeiders, schaapherders en veedrijvers. Hunne kleeding is eenigzins anders, maar het zijn dezelfde hoekige, verweerde gezichten, die gij ziet op de teekeningen in oude handschriften, in de realistische houtsneê-prenten van de eerste gedrukte boeken, en de etsen van de vorige eeuw. Het zijn allen dezelfde trekken en dezelfde uitdrukking. De aarde heeft hen allen gestempeld. Op moderne

schilderijen of gravures vindt gij ze zoo niet: ze hebben daar verzachte, doorschijnende salongezichten en ze nemen daar houdingen aan als van welopgevoede jongejuffrouwen. Dat doen boeren en boerinnen niet. Boeren en boerinnen hebben nog altijd hetzelfde uiterlijk als toen de oude kunstenaars hen eerlijk naar de natuur teekenden: stoer en vierkant, grof en langzaam; geen bestudeerde houdingen, geen salongratie, geen Kerstmis-prentjes-gladheid; een weinig stijf van leden, met eenen duidelijk bemerkbaren dampkring van hooi- en stroogeur om zich heen.'

Indien hij nu voor zijne plattelanders meer stoomtrammen eischt en dus meer aanraking met de beschaafde wereld noodig acht tot hunne instandhouding, dan voelt hij zeer goed welke tragische gevolgen dit hoogst waarschijnlijk voor hunne 'landelijkheid' hebben zal. Wanneer de toongevende stadsbeschaving in alle hoekjes doordringt, dan gaat er heel wat goeds verloren. Dat in die beschaving niet alles goud is wat er blinkt, weten wij van ouds; en ook dat nieuwbeschaafden heel wat kracht in zich zelf moeten hebben, zullen zij niet allereerst het klatergoud vergoden. Moet men het dan loven of betreuren, als alom scholen worden opgericht en, tot in de meest afgelegen vlekken, de vaan geplant wordt van 'vooruitgang', - zegge van een 'ontwikkeling' die maar al te dikwijls in dressuur ontaardt, alle individualiteit in gevaar brengt en persoonlijke karakters op een zware proef stelt?

Wij begrijpen in dit opzicht vaak niet hoe wij het met Jefferies hebben. Hij schijnt zelf niet recht te weten wat hij daaromtrent wenscht. Dit nu heeft hij met menigeen gemeen. De 'vooruitgang' zal trouwens zijn eigen, eens ingeslagen, weg wel volgen, hetzij hij of wij dat toejuichen of niet. Doch juist van een man als hij had men kunnen hopen een beslist oordeel over deze dingen te vernemen. Hij geeft dat nergens rechtstreeks. Hij ziet de twee zijden van de zaak en verdiept zich daar beurtelings in. Eensdeels prijst hij den 'vooruitgang', de 'verlichting', de verstedelijking van het platteland aan; anderdeels maakt hij zich boos op de beschaafde maatschappij en werpt haar, in zijn wrevel, onbillijke verwijten naar het hoofd.

Wat dit aangaat, staat hij niet hooger dan het gros der menschen.

Zoo vaak het hem intusschen op maatschappelijk gebied te bang wordt, heeft hij een achterdeurtje naar een ander veld, en wel dat waarop zijn grootste kracht ligt. Hij laat dan beide, heeren en boeren, in den steek en verdiept zich in de schoonheid van groenende planten, van vogels, van zonnestralen.

Keurige bladzijden komen in dezen bundel o.a. voor onder de opschriften: *The July grass; Swallow-Time; Some April insects; Mixed days of May and December; The Makers of summer*. Verrassend zijn zijne opmerkingen in '*Birds nests*'. Ofschoon men hem met alle recht een natuuronderzoeker kan noemen, onderzoekt hij de natuur niet met eenig bepaald wetenschappelijk doel. Blijkbaar wordt hij bij zijne opmerkingen gerugsteund door heel wat voorafgegane studie; maar hij acht dit altijd bijzaak. Hij staat niet in dienst van de geregeld voortschrijdende natuurwetenschap, stelt er geene eer in, een gedresseerd recruut te zijn in hare gelederen. Hij negeert hare wachtwoorden. Aanvankelijk kan het gebeuren dat iemand er aan twijfelt of deze schrijver over de ons omringende natuur de allergewoonste terminologie van plant- en dierkunde wel kent; doch zeer spoedig bemerken wij dat hij die met opzet versmaadt, omdat hij zich in staat voelt haar in juistheid en teekenachtigheid te overtreffen. Soms steekt hij den draak met wetenschappelijke proefnemingen. En ééns beweert hij dat men 'alle boeken die het lezen waard zijn, gemakkelijk bijeen kan krijgen voor $ 10, dus zoowat voor denzelfden prijs als een goeden hond of een goed horloge'. Maar als gij, een bladzijde of wat verder, leest hoe hoog Darwins '*Climbing Plants*' bij hem staat aangeschreven, en wat hij van diens '*Earthworms*' getuigt, dan bemerkt gij dat hij het met 'de wetenschap' nog zoo heel slecht niet meent. 'Dit kleine boek over aardwormen' zegt hij, 'is misschien de bewonderenswaardigste arbeid van dit groot genie, - een man die niet alleen een onuitputtelijk geduld had om te onderzoeken en zich te vergewissen, maar ook verbeeldingskracht genoeg om, achter de feiten, de drijfveeren aan het werk te zien.'

Hij zelf, als hij dieper en geduldiger dan menig geleerde van beroep in de eigenaardigheden der natuur doordringt, wordt daartoe veelmeer gedreven door den lust om hare schoonheid in zich op te nemen, dan om hare wetten na te sporen en in formules vast te houden. Hij is veelmeer kunstenaar dan geleerde.

Onbevangen van geest, ligt hij natuurlijk ook dikwijls met het conventioneele in de kunst overhoop. Wij zagen daarvan reeds een staaltje in het eerste hoofdstuk en kunnen er een ander vinden in '*Nature in the Louvre*'.

Te Parijs vertoevende, dwaalde hij op zekeren morgen rond tusschen de beeldhouwwerken in het Louvre, toen hij eensklaps stilhield voor een beeld, dat hem boven alle anderen trof. Het was de 'Venus accroupie': eene verminkte vrouwefiguur, neergehurkt blijkbaar met het doel om kinderen op haren rug te laten klimmen. Na al zijne bewondering voor dit kunstwerk geuit te hebben, geeft hij zijne ergernis te kennen over de omstandigheid, dat het zoo weinig bekend is, dat de meest volledige catalogus er niet meer dan een paar zeer koele woorden aan wijdt, en dat hij, met de grootste moeite, niet anders dan eene verbleekte fotografie er van kon machtig worden. 'De reden daarvan' onderstelt hij, zal wel wezen, dat de schoonheid van dit beeld zoo oneindig veel hooger staat dan de vastgestelde kunstidealen, die sinds eeuwen van de ateliers uit aan de wereld zijn opgedrongen. Het is alsof, na een zekeren tijd van kunststudie, iemands natuurlijk oog verloren gaat. Maar ik hoop en geloof dat er duizenden menschen in de wereld zijn, in het vol bezit van hun natuurlijk oog, en bij machte om een beeld als dit te waardeeren, als maar eenmaal hun opmerkzaamheid er op gevestigd is.

Zijn grootste compliment aan de 'Accroupie' is, dat zij te midden van Parijs - 'eene stad zoo ver mogelijk van bosschen en velden verwijderd' - in hem de gedachte aan bloemen en door den wind bewogen bladeren, aan het licht en de kleuren van den zonneschijn verlevendigde. Mag hij somtijds aan menschelijke kunst zijn aandacht wijden, het hoogst is en blijft voor hem de schoonheid der natuur; en al weet hij zeer goed dat het hem nooit zal gelukken deze in woorden op te vangen, in dat opzicht mag men hem gerust een virtuoos noemen, die het recht heeft een beetje ondeugend te zijn jegens andere kunstenaars.

Een beetje ondeugend namelijk is het zeker, als hij de landschapschilders uitdaagt, de kleur weer te geven van: 'het half-groene, half-droge hooi, zooals het achter eene Engelsche hooimachine door de lucht zweeft.' Hij weet te goed hoeveel moeite ze al hebben met het te veld staande gras zelf!

'In het gras, dat rijp is om gemaaid te worden' merkt hij

op, ‘gaat de eenvoud van de groene hoofdkleur geheel onder in de veelheid van schakeeringen en de toevoeging van andere kleuren. De oppervlakte van het hooiland is uit zooveel tinten samengesteld, dat de eerste blik dien men er op werpt iets verwarrends heeft, en geen kunstenaar er nog ooit volkomen in geslaagd is, den indruk er van op zijn doek terug te geven. En geen wonder: van de millioenen grasblaadjes die er op eene weide groeien, hebben geen twee precies dezelfde tint. Pluk er een handvol en spreid ze naast elkander uit en gij zult het zien. Eén blaadje heeft niet eens dezelfde kleur over zijn geheele lengte. Dikwijls is er bijvoorbeeld een geelachtige tint in het onderste gedeelte, zuiver groen in het midden, en aan den top, waar de zonnehitte het geschroeid heeft, iets van een bruine weerschijn. Het oudste gras, dat het eerst gekomen is, levert daarbij altijd eenig verschil op met het nieuwere, dat kort en heldergroen tusschen het oude ontspruit.’

Doch hij weet zeer goed dat het licht, dat op de dingen valt, nog meer dan hunne eigene kleur, deel heeft aan den indruk dien zij maken.

Wat dunkt u van deze lichtstudie:

‘De voorgevel van het Britsch Museum staat in het zonlicht zuiver afgeteekend tegen het harde blauw van het noorderuitspansel. Dit blauw schijnt hard, alsof eene vaste stof achter den stompen hoek van het steenwerk zichtbaar werd. Wanneer men noordwaarts kijkt, ziet men geen zonnestralen door het hemelsblauw heen, dat dan slechts kleur is zonder leven. De noordzijde van den hemel schijnt dichter bij ons dan de zuidzijde en bezorgt aan het gebouw eenen onmiddellijken achtergrond. De donkere randen van het schuine dak zijn duidelijk, maar niet scherp van omtrekken; de steen is door tijd en weder zoo getint, dat zijne kleur vaag is geworden en alle hardheid heeft verloren. De ronde lichaampjes, ginds op de kroonlijst, zijn duiven, die in de zon zitten te rusten, zoo onbewegelijk en zoo neutraal van tinten dat men ze gemakkelijk voor stukjes van het beeldhouwwerk zou kunnen aanzien. Een dubbele vergulde ring, een cirkel in een cirkel, aan den voet van eene allegorische figuur, steekt glanzig af tegen de donkere oppervlakte.... Naar het zuiden toe is het hemelsblauw doorzichtig’.

De schoonheid van dat doorzichtig hemelsblauw is een zijner. meest geliefkoosde thema's. In ‘*Bevis*’ komt eene passage voor

die ik hier onvertaald wil geven om er niets aan te bederven.

‘The sun had not yet stood out from the orient, but his precedent light shone from the translucent blue. Yet it was not blue; nor is there any word, nor is a word possible to convey the feeling, unless it could be build up of signs and symbols, like those of the book of the magician, which glowed and burned to and fro the page. For the blue of the precious sapphire is thick to it; the turquoise dull: these hard surfaces are no more to be compared to it than sand and gravel. They are but stones: hard, cold, pitiful; that which gives them their lustre is the light. Through delicate porcelain sometimes the light comes; and it is not the porcelain, it is the light that is lovely. But porcelain is clay; and the light is shorn, checked and shrunken. Down through the beauteous azure came the Light itself: pure, unreflected Light, untouched, untarnished even by the dew-sweetened petal of a flower; descending, flowing like a wind, a wind of glory sweeping through the blue. A luminous purple, glowing as Love glows in the cheek, so glowed the passion of the heavens.’

De blik, waarmee hij deze dingen aanziet, is en blijft altijd een blik van bewondering. Hij voelt zich voortdurend beneden zijne stof, beeldt zich nooit in dat hij haar een soort van eer bewijst door haar artistiek te verwerken. Zijn geest is die geest van eerbied voor natuurschoon, die eertijds eene rol gespeeld heeft bij het vormen van natuurgodsdiensten; de liefde waarmee hij het zonlicht vereert, verheft zich bijna tot aanbidding. Hij acht zich gelukkig, de bescheiden dienaar van zijn onderwerp te mogen wezen; en voelt voor de vreugde, die hij smaakt bij de ontdekking van iedere schoonheid, een dankbaarheid, waarvan hijzelf beseft dat zij zijn verstand te boven gaat.

Jammer is het zonder twijfel dat hij zoo vaak toegeeft aan zekeren wrevel, en dan, op goed geluk af, grijpt naar een of andere maatschappelijke instelling, die hem als zondebok kan dienen. Soms zouden wij geneigd zijn hem, als een gewonen pruttelaar, om zijn gepruttel uit te lachen, - indien wij niet ter goeder uur bedachten, dat alle virtuozen doorgaans een weinig onmaatschappelijk en min of meer eenzijdig zijn. En er is daarvoor een natuurlijke reden.

Wat maakt dat bijvoorbeeld muziekvirtuozen in den regel zoo moeielijk zijn in den omgang met het gros hunner tijdgenooten?

Het is zeker voor een deel het feit: dat zij hunne kunst het allervoornaamste achten in de wereld, het eenige der aandacht waardige, met minachtenden voorbijgang van al wat hunnen huisgenooten, vrienden en buren minstens even belangrijk voorkomt.

Doch het is, geloof ik, nog veel meer dit: dat zij het zeer primitief muzikaal genot van duizenden van menschenkinderen - die alleen een paar gezonde ooren, maar geen muzikale ontwikkeling, laat staan muzikale opleiding hebben - kortaf niet als muzikaal genot erkennen willen, en de schouders ophalen als die het zoo noemen.

Evenzoo voelen duizenden en tienduizenden van menschenkinderen iets voor mooi weer, heldere lucht en zonneschijn. Maar tusschen dit elementaire welbehagen en de volkomen zielstoewijding, waarmee Jefferies zich in de schoonheid van het hemelsblauw verdiept, ligt een niet minder groote afstand dan tusschen het muzikale zelfbewustzijn van de grootste componisten en het genoegelijk geneurie waarmee Jan of Piet, zonder dat hij zelf weet welke melodie hij beet heeft, onder zijn werk door blijk geeft van zijn goed humeur.

En gelijk musici, in den regel, geen neurieën kunnen verdragen, zoo kon Jefferies zich niet verplaatsen in den toestand van menschen, in wie, waarschijnlijk ten gevolge van de overheerschend maatschappelijke richting in hunne opvoeding, de zin voor natuurschoon zoo goed als onontwikkeld is gebleven. Dit maakte dat hij, levenslang, op een eenigszins gespannen voet verkeerde met de maatschappij om zich heen.

Walter Besant waagt hiervoor de verklaring: ‘dat, gelijk naar de oude opvatting, zij die den grooten god Pan in het aangezicht gezien hadden, dood nedervielen, zoo ook nog in onze dagen, eene innige gemeenschap met den geest der bosschen en der velden iemand doemt om den gezelligen omgang met zijne medemenschen af te sterven.’

Ik geloof, dat dit te kras is; dat de ‘groote god Pan’ zóó bar niet is om zijnen priesters alle sympathie met menschen te ontzeggen. Mij dunkt, bij voorbeeld, dat men evenveel als Jefferies kan voelen voor de overweldigende gratie, die de spil is waarom alle plantengroei draait; dat men, meer dan iemand anders walgen kan van alle menschelijke kweekkunst die denkt iets moois te kunnen maken zonder met die gratie rekening

te houden; - en dat men nochtans goede vrienden blijven kan met menschen, wier zin voor natuurschoon op dat punt minder sterk spreekt.

Indien Richard Jefferies niet bij machte geweest is, zin voor natuurschoon met maatschappelijkheid te verbinden, hij zelf heeft daar bij zijn leven het meest onder geleden. Alle wrevel doet pijn.

Verkwikkend is het, uit zijn geschriften te mogen bemerken: hoe het genot dat hem zijn fijn orgaan voor natuurschoon bezorgde, de ergernissen verre overtroffen moet hebben. Weldadig is het, die bladzijden na te slaan waarop hij, volkomen harmonisch gestemd, geheel opgaat in de heerlijkheden van zijn onderwerp.

Zoo, aan het slot van zijnen echt zomerschen '*Pageant of summer*':

'Ik kan niet scheiden; ik moet hier blijven onder den ouden boom, te midden van het lange gras, de weelde der bladeren en de lucht vol muziek. Het is mij alsof ik al het tintelende leven door mij heen voel gaan, dat de zonneschijn geeft en dat de zuidewind tot ontwikkeling brengt. Het eindelooze gras, de eindelooze bladeren, de verbazende kracht van den zich breed uitspreidenden eik, de onvermengde vreugd van vink en lijster - van die allen ontvang ik een weinig. Elk hunner geeft mij iets van de reine blijdschap, die zij voor zichzelf verzamelen. In het lied der lijsters is één noot, die mij toebehoort; in den dans der bladschaduwen is het telkens wisselende figuurtje mijn, ofschoon de beweging de hunne is. De bloemen hebben met duizend aangezichten de kussen van den morgen opgevangen, en, met haar medevoelend, geniet ik ten minste iets van de volheid haars levens. Ik krijg er nooit genoeg van, kan nooit lang genoeg blijven, - hetzij hier of uitgestrekt op de lagere zoden onder de sierlijke berken, of op de naar tijm riekende heuvelen, uren achtereen en toch nog niet lang genoeg. En nooit had ik genoeg van de landwegen en voetpaden: altijd waren mijne krachten uitgeput lang voordat mijn geest voldaan was. De overvloedige schoonheid van den zomer reikt mij op ieder bloemblaadje eene nieuwe gedachte aan.'

GEERTRUIDA CARELSEN.

Twee drama's van Ibsen.

Gespenster, Familiendrama in drei Aufzügen von Henrik Ibsen. Leipzig Reclam.
Nordische Bibliotheek I. Henrik Ibsen. Die Frau vom Meere. Schauspiel in fünf Akten. Berlin. S. Fischer, 1889.

Met het hooggewelfde voorhoofd, den strengen, doordringenden blik en de dunne saamgeknepen lippen, zooals hij ons op zijn portret wordt voorgesteld, maakt de Noorweegsche dichter Henrik Ibsen op het eerste gezicht eer een terugstootenden, althans een op-een-afstand-houdenden, dan een aantrekkelijken indruk. En ditzelfde doen zijn talrijke drama's. Er is zoowel in de keus van de stof en de wijze waarop het gekozen onderwerp in het licht wordt gesteld, als in de uitwerking der bijzonderheden, iets brutaals en uittartends. Het is alsof Ibsen de maatschappij, die, naar zijne voorstelling, verzonken is in leugen en conventie, die gekneveld ligt door de banden van een bekrompene moraal, van verouderde leerstellingen en voorschriften, zonder vorm van proces wil vermorzelen.

‘Alles, waarop wij tot heden teren’, schrijft hij in December 1870 in een brief uit Dresden, ‘bestaat slechts uit de restjes van den Revolutiedisch der vorige eeuw, en op dien kost hebben wij nu lang genoeg, altijd en altijd weer, gekauwd. Vrijheid, gelijkheid en broederschap zijn niet langer dezelfde zaken als in de dagen van wijlen de guillotine. Maar dat is het juist wat de politici niet begrijpen willen, en daarom haat ik ze. Die menschen willen enkel “Spezial-revolutionen”, revoluties van buiten, in het staatkundige. Doch dat zijn allemaal maar beuzelingen. Dat, waarop het alleen aankomt, is de “Revolutionierung” van den menschelijken geest’.

En de man met de saamgeknepen lippen laat het niet bij woorden. Bijna elk van zijn drama's is een daad, een poging tot ‘revolutioneering’ van den menschelijken geest.

Wij hebben tot nu toe in ons land alleen met een dezer drama's, *Nora*, het minst radicale van de rij, van nabij kennis kunnen maken, en reeds dit bracht de gemoederen in beweging: hier werd het uitbundig bewonderd, elders gaf het stof tot ernstige bedenking, soms tot ergernis - overal wekte het ongewone belangstelling. Maar wat zal het zijn, wanneer men ook de andere drama's van Ibsen achtereenvolgens leert kennen, en den dichter ziet worstelen met de stoutste en vaak ook meest phantastische problemen, welke men zich denken kan.

Twee zeer sterk sprekende drama's, welke in de Duitsche vertaling den titel dragen van *Gespenster* en *Die Frau vom Meere*, koos ik heden ter behandeling: het eerste, omdat het onmiddellijk op het ons bekende *Nora* gevolgd is en daarmede meer dan één punt van aanraking heeft; het tweede, als het laatst verschenen drama van den Noorweegschen dichter, en als een dat zoowel door het phantastische van den inhoud, als door de zeer ver gaande strekking, groot opzien heeft gewekt.

Het vraagstuk der herediteit, - de misdaden der vaderen bezocht aan de kinderen - heeft Ibsen's geest van den aanvang van zijn dichterlijke loopbaan af bezig gehouden. In *Brand* zegt hij, van de half waanzinnige Gerd sprekende:

> Ihr Geist nur darum sich verwirrte,
> Weil meiner Mutter Herz sich irrte.
> Gott braucht die Schuld, den ersten Keim
> Zum ew'gen Ausgleich für die Sünde,
> Und sucht der Eltern Sünde heim
> Am Kinde und am Kindeskinde;

en in *Peer Gynt* heet het:

> Mijn vader een dief,
> Zijn zoon moet stelen;
> Mijn vader een heler,
> Zijn zoon moet helen.

In *Nora* komt hij er herhaaldelijk op terug. Nora zelf wordt

ons voorgesteld als het lichtzinnige kind van een lichtzinnigen vader.

‘Mijn arme, onschuldige ruggegraat’ - zegt Dokter Rank - ‘moet boeten voor de garnizoenspret van mijn vader’; en even te voren: ‘Zoo heerscht er in elke familie op de eene of andere wijze een onverbiddelijke vergelding!’

In *Gespenster*[1)] vat Ibsen de zaak breeder op en geeft hij haar iets als een symbolische beteekenis; hier is de herediteit het hoofdmotief van het aangrijpende drama.

Helene Alving heeft in den kamerheer Alving een nietswaardigen lichtmis tot echtgenoot gehad, een man, die haar zelfs eens er toe gebracht heeft de echtelijke woning te ontvluchten en bescherming te zoeken bij den predikant Manders. Maar de wereld heeft van Alving's onwaardig gedrag niets geweten; de wereld heeft Alving steeds als een voorbeeldig en werkzaam huisvader, als een weldoener der armen beschouwd. Dat is het werk van Helene, die niet alleen met bewonderenswaardige zelf beheersching haar leed in stilte heeft gedragen, maar bovendien de huishouding met krachtige hand heeft bestierd. De verbetering en uitbreiding van hun landgoed, de stichting en ondersteuning van liefdadige instellingen, waarvan Alving de eer en den roem oogst, het is alles haar werk. Ten einde ook haar eenig kind, Oswald, onkundig te laten van zijns vaders wangedrag, heeft zij hem reeds op zijn zevende jaar uit het ouderlijk huis gezonden en niet gewild dat hij er, zoolang Alving leefde, een voet in zette.

Ook na Alvings dood zet Helene haar vromen leugen voort. Op het oogenblik waarop het drama aanvangt, zal de inwijding plaats hebben van een asyl voor kinderen: ‘Kammerherr Alvings Asyl’ geheeten; een liefdadige stichting opgericht, naar het heet, ter voldoening aan den laatsten wil van den gestorvene, maar inderdad gebouwd van Alving's vermogen, van het geld, waarvoor hij, naar Helene zegt, haar eens van hare moeder ‘kocht’, en waarvan zij geen penning zelf wil gebruiken, noch in Oswalds handen wil zien. Haar zoon mag niets

1) De Noorweegsche titel is *Gengangere*, welk woord overeenkomt met het Fransche *Revenants:* de dooden die terugkomen, de geesten der afgestorvenen. ‘Geestverschijningen’ zou derhalve in het Hollandsch een betere, hoewel nog niet volkomen juiste, titel zijn dan ‘Spoken’.

van zijn vader erven, maar moet alles van haar ontvangen.

Helene meent op deze wijze met het verleden, en met alles wat van Alving afkomstig is, met alles wat aan hem herinnert, gebroken te hebben.

Maar zij zal weldra tot de vreeselijke ontdekking komen dat al hare berekeningen falen, en dat, wat men ook doen moge, het kind de geestelijke en lichamelijke erfgenaam blijft van zijn vader.

Oswald is uit het buitenland, waar hij als jong kunstschilder reeds naam begon te maken, teruggekeerd om bij de inwijding van het asyl tegenwoordig te zijn. Wanneer de predikant Manders hem na jaren terugziet, dan treft het dezen, hoe Oswald op zijn vader gelijkt. Mevrouw Alving betrapt den jongen man tot haar ontzetting op ongepaste familiariteit met de dienstbode, de jonge Regina Engstrand. Het is haar of het verleden weer voor haar oprijst. ‘Ik zou bijna gelooven’, zegt zij tot Manders, ‘dat wij alle geestverschijningen zijn.[1)] Het is niet alleen dat wat wij van vader en moeder overgeërfd hebben, dat in ons is; het zijn allerlei oude, vergane gedachten, allerlei soort van gestorven geloof en wat niet al meer. Dat leeft wel niet in ons, maar het zit toch in ons, en wij kunnen het niet van ons afschudden’.

Nog schrikkelijker onthullingen wachten Mevrouw Alving uit den mond van Oswald zelven. Hij heeft geklaagd over vermoeienis, maar, hij weet het, dat was geen gewone vermoeidheid als gevolg van de afgelegde reis. En als zijn moeder bezorgd opspringt en vraagt: ‘Oswald, ge zijt immers niet ziek?’ dan antwoordt hij: ‘Wat ik heb is niet wat men gewoonlijk een ziekte noemt. Ik ben gebroken van geest, ik ben “op”... Nooit zal ik meer kunnen werken!’ En dan verhaalt hij haar, hoe hij reeds bij zijn komst te Parijs eerst hevige pijnen in het achterhoofd gevoeld heeft, als was zijn schedel in een ijzeren band gesloten; hij had zich aan het schilderen willen zetten, maar al zijn kracht was verlamd, hij kon geen enkel beeld vasthouden, en alles draaide om hem heen. Daarop had hij een der beroemdste Parijsche doctoren geraadpleegd, die hem allerlei vragen gedaan had, en geëindigd was met hem te

1) Men neme ‘geestvers chijningen’ en ‘spoken’ hier en verder in het drama, in de beteekenis van ‘revenants’.

zeggen, dat er in hem, van zijn geboorte af, iets *vermoulu* was; en toen hij verklaard had, die Fransche uitdrukking niet te begrijpen, had de geneesheer gezegd: ‘de misdaden der vaderen worden bezocht aan de kinderen.’

Oswald had den geleerde wel aan willen vliegen; hij had hem verzekerd, dat hiervan in zijn geval geen sprake kon zijn; hij had hem gedeelten voorgelezen uit brieven, waarin zijn moeder hem vol eerbied en bewondering over zijn vader sprak; en toen had de Parijsche dokter wel moeten toegeven, dat hij zich vergist had. Maar nu had Oswald ook begrepen, dat hijzelf oorzaak was van zijn kwaal, dat hij in zijn vroolijke jeugd misschien wat veel van zijn krachten had gevergd. En dat kwelt en pijnigt hem op ondragelijke wijs.

Oswald wil zijn sombere gedachten verzetten, en Mevrouw Alving wil hem daarin behulpzaam zijn. Regina brengt champagne, en nadat Oswald glas op glas geleegd heeft, verklaart hij aan zijne moeder, dat er slechts één middel is om hem zijn levensvreugd en daarmede zijn werklust terug te geven, en dit middel is dat hij Regina, de mooie, gezonde Regina, tot vrouw neemt. Ontzet hoort zijne moeder het aan, maar indien dat hem redden kan, dan wil en mag zij er zich niet tegen verzetten. En wanneer Regina met een nieuwe flesch terugkeert, verzoek mevrouw Alving haar bij hen te komen zitten, en met hen een glas te drinken....

Op dit oogenblik dringt er een helle lichtschijn in de kamer - het nieuw gebouwde asyl, dat den volgenden dag feestelijk zou worden ingewijd, staat in brand. Het gebouw brandt tot den grond toe af. Oswald, die op het vernemen van den brand blootshoofds het huis is uitgestormd, is niet dan met moeite aan den vuurgloed te ontrukken. En wanneer hij terugkomt, dan openbaart zich voor zijne moeder al duidelijker de schrikkelijke waarheid: Oswald is op weg om krankzinnig te worden! De ziekte, die hij van zijn vader geërfd heeft, is een aanleg tot hersenverweeking. Mevrouw Alving wil nog een laatste poging wagen om den last, die hem drukt in den vorm van berouw, gevoel van eigen schuld, wroeging, van hem af te nemen. Zij zal hem de waarheid betreffende zijn vader onthullen. En nu deelt zij hem mede, dat ook zijn vader eens krachtvol het leven inging, maar geen plaats vindende voor den levenslust waarvan hij overvloeide, aan de zijde van eene gade die (zij bekent het) geen vroolijkheid in zijn huis wist te brengen, maar wier bestaan

zich slechts in plichten en verplichtingen resumeerde, den slechten weg opging en dientengevolge reeds vóór Oswald's geboorte zijn gezondheid had verwoest. Zij gaat verder in hare onthullingen, en Oswald moet nu ook tegelijk met Regina vernemen, dat het meisje, hetwelk hij tot zijn vrouw begeerde, in dit huis nagenoeg gelijke rechten heeft als hij, als de natuurlijke dochter van Alving en eene dienstbode der Alvings, die later de vrouw van den schrijnwerker Engstrand is geworden.

Maar al deze vreeselijke ontdekkingen strekken slechts om Oswald's toestand te verergeren. De onbeschrijfelijke angst, die hem vervolgt, neemt toe; hij voelt dat die ziekte, welke hem ondermijnt, een verweeking der hersenen is, dat hij kindsch zal worden; en wanneer dat verschrikkelijk oogenblik nadert, verlangt hij dat zijne moeder hem zal helpen door de morphine, welke het hem gelukt is langzamerhand in groote hoeveelheid te verzamelen, een einde aan zijn radeloos lijden te maken. Oswald zit onbewegelijk in zijn stoel, als hij op eens deze woorden uitspreekt: ‘Moeder, geef me de zon!’ Al zijn spieren schijnen verslapt, zijn gelaat is zonder uitdrukking, zijne oogen staren dof voor zich uit, en met toonlooze stem herhaalt hij zonder ophouden: ‘De zon!.... de zon!....’

Aldus eindigt dit drama, dat bij de lezing beurtelings aangrijpt en terugstoot. De ongelukkige toestand, waarin Oswald zich bevindt, stemt tot diep medelijden; het drukt u op de borst en knijpt u de keel toe, te zien hoe die jonge man zijn ellendig einde te gemoet ijlt, zonder dat er ontkomen aan is. Maar tal van tooneelen, in den loop van het drama voorkomende, o.a. dat waarin de moeder met Oswald en Regina champagne zit te drinken, de verhouding van Oswald tot Regina, die bijna tot bloedschande leidt, zijn brutaal weerzinwekkend.

Daarbij komt, dat het onderwerp zooals het ons wordt voorgesteld, geen stof levert voor een dramatisch conflict. De zoon ondergaat als onschuldig slachtoffer van zijns vaders uitspattingen zijn vreeselijk lot; maar die vader zelf, die door zijn schuld den zoon in dien rampzaligen toestand heeft gebracht, en die, als zoodanig, de held van het drama had kunnen worden, komt in het gansche stuk niet voor. Nu heeft men, om deze aanmerking te niet te doen, Helene Alving als de hoofdpersoon beschouwd willen zien, zooals zij zich voordoet, eerst in betrek-

king tot haren man, daarna tot haren zoon, in wien de doode schijnt weder te keeren. Doch een gedeelte van Helene's leven, waarin zij die bewonderenswaardige energie ontwikkelt en Alving's naam van alle smet weet vrij te houden, staat ook weder buiten het drama; wij leeren het enkel kennen uit een gesprek dat zij met den predikant Manders voert. Veel treffender, omdat wij dat vóór ons zien, is de verhouding van Mevrouw Alving tot haren ongelukkigen zoon. De vrome leugen, waaraan zij zich jegens hem heeft schuldig gemaakt, door zijn vader als in een heiligenkrans voor hem te plaatsen, wreekt zich. Oswald beschouwt daardoor zichzelven als de naaste oorzaak van zijn lichamelijke en geestelijke zwakte, verwijt zich dit en verzinkt dientengevolge al meer en meer in die melancholische stemming, welke zijn einde verhaast. En wanneer Helene hem ten slotte de waarheid ontdekt, is het te laat.

Wat bewoog de moeder Alving's gedrag voor zijn zoon te verbergen? Mij dunkt, dat hier meer was dan een conventioneele opvatting der verhouding tusschen ouders en kinderen, en dat, al verviel zij ook, gelijk het meer bij vrouwen gaat, in een uiterste door Alving als een voorbeeldig echtgenoot, een man zonder vlek of rimpel voor te stellen, het elke vrouw aangeboren fijn gevoel haar deze gedragslijn tegenover Oswald voorschreef. Maar zeker handelde zij hierin mede onder den invloed van den predikant Manders, den man van de maatschappelijke vormen en conventies, van de traditioneele zedeleer, die onder meer de meening verdedigt, dat een zoon zijn vader liefde schuldig is, hoe ook die vader zich in het maatschappelijk leven tegenover hem gedrage; dat een vrouw niet gemachtigd is om over haren man te richten, en zoo meer. Intusschen zou zij den predikant niet tot het einde toe volgen. Wanneer, na een beleediging grover dan alle vorige, Helene, haar huis ontvluchtend, bij Manders haar heil zoekt, en deze met de woorden: ‘Vrouw, keer terug tot hem, die uw man is voor de wet’, haar dwingt in de echtelijke woning terug te keeren, dan gaan haar de oogen open. ‘Toen gij mij gedwongen hebt tot hetgeen gij plicht noemdet, toen gij mij als billijk en rechtvaardig geroemd hebt datgene waartegen mijn geheele wezen met afgrijzen in opstand kwam, toen ben ik de stof van uw leeringen eens wat nader gaan bekijken. Ik wilde slechts één enkel punt

aanraken, maar, toen dit los was gemaakt, tornde alles uiteen. En toen zag ik dat alles op de machine gemaakt was!' Van dat oogenblik af, eenmaal op weg in een andere richting, vervalt zij weder in een uiterste; nu werpt zij alle veroordeelen, alle vormen, alle beginselen over boord.

Het is mij niet duidelijk, hoe men uit deze ommekeer in Helene's levensopvatting heeft kunnen afleiden, dat wij in Ibsen's drama een geheel nieuwe, grootsche, vrije wereldbeschouwing zich zien ontwikkelen; de eene slagboom na den anderen zien vallen, en voor onzen van alle vooroordeelen bevrijden blik ten slotte een nieuwe en heldere zon zien opgaan, die de schaduwen en spoken op de vlucht jaagt! Om dat 'Befreiende,' zooals de Ibsen-ethousiasten het noemen, er in te kunnen bewonderen, zouden wij de zegepraal van Helene's nieuwe radicale beginselen hebben moeten bijwonen. En als een zegepraal is het slot van Ibsen's *Gespenster* toch moeielijk te beschouwen.

Over dat slot intusschen heerscht ook al weer verschil van gevoelen. Wanneer Oswald in zijn aanval van waanzin om de zon roept, dan vliegt zijn moeder in wanhoop overeind. Men ziet dat zij een bangen tweestrijd met zichzelve heeft te voeren. In radeloozen angst zoekt zij in de zakken van Oswald naar de morphine-poeders, waarvan hij haar gesproken heeft, en roept dan, terwijl zij krampachtig met de handen in het haar woelt: 'Neen, neen! Ja!.... Neen, neen!!....' Maar het scherm valt, voordat zij een besluit heeft genomen. Wat heeft Ibsen gewild? Moeten wij aannemen, dat Helene, om haar zoon te ontrukken aan de ellende, die hem wacht, hem ten slotte de morphinepoeders toedient, en heeft Ibsen ons enkel het gezicht van deze daad willen besparen? Of heeft hij, als in *Nora*, ook dit vraagstuk met opzet zonder oplossing gelaten?

Een eigenaardigheid van Ibsen's stukken is het, dat de dichter veel in het duister laat, en ons vaak dwingt naar zijne bedoeling te raden. Zoo kan men nog vragen: wat heeft Helene eigenlijk voor, wanneer zij, na in eene verbinding van Oswald met Regina berust te hebben, deze laatste met het geheim harer afstamming bekend maakt? Staat Mevrouw Alving zóóver boven en buiten de maatschappij, dat zij, gelijk uit haar gesprek met Manders in den aanvang van het tweede

bedrijf kan worden opgemaakt, er ten slotte niet tegen op zou zien, in een huwelijk tusschen deze beide kinderen van éénzelfden vader toe te stemmen?

Ook in den predikant Manders - zelfs de warmste Ibsen vereerders geven dit toe - is niet alles volkomen duidelijk. Is er, toen Helene in zijn woning gevlucht was, iets voorgevallen, waaruit blijken kon, dat deze man van de strenge moraal, die in anderen nooit een duimbreed afwijking duldt van hetgeen de conventioneele zeden voorschrijven, ook zijn zwakke, kwetsbare plek had, en dat, op de wijs van Tartuffe, ‘pour être dévot, il n'en fut pas moins homme?’ Sommige halve woorden, blijkbare toespelingen, hier en daar door Helene geuit, zouden het doen vermoeden

Wellicht zal op deze en dergelijke gedeelten eene vertooning van *Gespenster*, gelijk er ons voor het aanstaand tooneelseizoen een wordt in het vooruitzicht gesteld, een onverwacht licht werpen; wellicht ook zullen enkele andere gedeelten, welke bij aandachtige lezing geene verklaring behoeven, op het tooneel het noodige *relief* blijken te missen, om duidelijk tot den toeschouwer te spreken en door hem verstaan te worden.

De verschillende stukken van Ibsen knoopen telkens meer aan elkander vast, grijpen in elkander; de personen, de motieven uit het eene stuk komen als ‘Gespenster’ in het andere terug. Zoo hebben sommigen het boven besproken drama als een pendant van *Nora* beschouwd, wijl Ibsen ons in Helene Alving de vrouw te zien geeft, die niet, als Nora, den moed heeft een verbintenis te verbreken, welke haar ondragelijk moet zijn. ‘De vraag, welke gevolgen het voor haar zoowel als voor anderen zou gehad hebben, indien Nora werkelijk Helmer's vrouw gebleven waren, vindt in *Gespenster* haar antwoord’, is de vrij stoute bewering van Otto Brahm[1].

In Ibsen's laatste werk, *Die Frau vom Meere* vindt men mede een motief uit *Nora* terug: hier ook leven de man en de vrouw elk in een verschillenden kring van gedachten; hier ook is slechts een naast elkander leven, geen samenleven, geen echt; maar het probleem vindt hier zijn oplossing in een ver-

1) Otto Brahm. Hendrik Ibsen. Ein Essay. Berlin 1887.

zoenend slot. Het ‘wonder’, waarnaar Nora te vergeefs uitzag, komt Ellida, de ‘Frau vom Meere’, te hulp.

Ellida, de heldin van het drama, is de tweede vrouw van den ‘Bezirksarzt’ Dr. Wangel, de stiefmoeder van Wangel's dochters Bolette en Hilde. Zij is de dochter van den wachter op den vuurtoren te Skjoldvik, verkeerde daardoor als kind in voortdurende gemeenschap met de zee, en is, zonder dat aan hare opvoeding veel zorg werd besteed - hare moeder is krankzinnig gestorven - vertrouwd geraakt met die Machtige, die tegelijk aantrekt en afstoot, die weet te toornen en te liefkozen, en aan wier geweldigen invloed zich niemand onttrekken kan.

Daar, bij den vuurtoren, heeft eens een Engelsch schip voor anker gelegen, en op dat schip diende als tweede stuurman een vreemdeling, met wien Ellida in kennis kwam. Een geheimzinnige figuur was die Freman, ook Thomson geheeten, die zijn gansche leven op zee had doorgebracht, een man die, gelijk de zee, de dochter van den vuurtorenwachter beurtelings aantrok en afstootte, en aan wiens machtigen invloed zij zich, evenmin als aan dien anderen, vermocht te onttrekken. Op een avond is de vreemde haar komen zeggen, dat hij genoodzaakt is te vluchten: hij heeft - het was zijn recht en zijn plicht, meent hij - den kapitein van het schip gedood. Maar voor hij heengaat, schuift hij een ring van zijn vinger, neemt ook Ellida's ring en werpt die beide ringen, aan elkaar vast gehecht, in zee. Dit is het symbool van hunne verloving. De vreemde vlucht, maar hij zendt Ellida telkens uit verschillende streken van den aardbodem, brieven. Het meisje komt weldra tot bezinning; die geheimzinnige verloving drukt haar, en zij wil zich aan de macht, welke de vreemdeling op haar heeft geoefend, onttrekken. Zij schrijft hem, dat zij hare belofte terugneemt en zich niet meer aan hem verbonden acht. Maar hij blijft haar schrijven, alsof er niets tusschen hen veranderd ware. Een huwelijksaanvraag, haar door den hoofdonderwijzer Arnholm gedaan, wordt door Ellida afgeslagen. Maar later, wanneer haar vader gestorven is en zij alleen en hulpeloos is achtergebleven, stemt zij er in toe de tweede vrouw te worden van den goedhartigen Dr. Wangel.

En thans, nu zij in de kleine stad woont, aan den stillen, doodschen zeeboezem, buiten het gezicht van de opwekkende

zee, in die woning waar de herinnering aan de overleden moeder nog bij allen levendig is gebleven, en waar zij geen bezigheid vinden kan, daar de oudste dochter sedert haars moeders dood het bestier over het huishouden is blijven voeren, - thans voelt zij zich gedrukt en onrustig. Haar kwelt een sterk verlangen naar die gezellin van hare jonge jaren, die tot haar wist te spreken in donkere nachten en in zonnige dagen, naar de volle, opene zee. Telkens voeren hare gedachten haar naar de dagen van voorheen, en naar dien geheimzinnigen vreemde, aan wien zij zich eens verbond, en die wellicht eens terug zal komen om haar aan hare belofte te herinneren.

Dokter Wangel ziet met smart hoe Ellida's onrust toeneemt, en hoe zij zich steeds meer van hem vervreemdt. Hun leven is, vooral sedert den dood van een kindje, dat slechts vijf maanden oud werd, geen samenleven meer. Zoo kan het niet voortduren; Wangel besluit eens ernstig met haar te spreken. En nu bekendt Ellida hem alles wat er tusschen haar en den vreemden man is voorgevallen, en hoe zij, al verliepen er jaren sedert zij hem het laatst zag, gevoelt welk een macht die man nog altijd op haar blijft oefenen. Herinnert Wangel zich niet de oogen van het kind, dat zij verloren? Dat waren geen oogen als die van andere kinderen; die oogen wisselden van kleur met de kleur van de zee - en (fluistert zij bevend Wangel toe): ‘het kind had de oogen van den vreemden man!’

Ellida is, door deze bekentenis, van een ondragelijken last bevrijd. Zij voelt zich opgewekt, nader tot haar man gebracht; ‘so sicher! so sicher!’ gelijk zij uitroept. In die stemming wacht zij, wanneer de schemering daalt, in een afgelegen gedeelte van den tuin, op Wangel. Daar nadert iemand, en in de meening dat het haar man is, gaat Ellida hem verheugd te gemoet. Maar een vreemdeling staat voor haar, en spreekt haar aan. In het eerst ziet zij verwonderd op, maar dan schrikt zij op eens terug en roept, terwijl zij een half gesmoorden kreet slaakt: ‘De oogen! de oogen!’

De vreemdeling is gekomen om haar te halen - en weer voelt zij zich onder zijn macht. Wangel komt toegesneld en Ellida verbergt hem niet wie de vreemde man is, met wien hij haar in gesprek vindt. De vreemdeling herhaalt aan Wangel het doel van zijn komst. Wat vermeet hij zich! ‘Gij ver-

beeldt u toch niet, dat gij Ellida met geweld van mij rooven kunt! Tegen haar eigen wil!' voegt Wangel hem toe. 'Neen' - is het antwoord - 'wil Ellida bij mij zijn, dan moet zij vrijwillig vertrekken.'

Den volgenden avond laat, vóórdat zijn schip weder afvaart, zal hij wederkomen; dan houde Ellida zich reisvaardig, en wanneer zij hem dan niet volgt, keert hij nooit weder terug; dan is hij voor altijd dood voor haar. Ellida heeft al dien tijd in de hoogste spanning verkeerd, steeds trachtend zijn onheilspellenden blik te ontwijken, dien blik, die haar lokt en aantrekt als de zee. En wanneer hij zich verwijderd heeft, werpt zij zich aan Wangel's borst en smeekt hem dat hij haar beveiligen moge voor dezen man en voor haarzelve.

Wangel en Ellida gaan voort, te trachten zich rekenschap te geven van hunne onderlinge verhouding. 'Wil Ellida bij mij zijn, dan moet zij v r i j w i l l i g vertrekken', heeft de vreemdeling gezegd, en die gedachte laat Ellida niet los. Het helpt niet of zij het langer voor elkander verbergen, meent zij: er kan geen waarachtig geluk tusschen hen beiden zijn, tusschen hem, die haar *kocht*, om een tweede vrouw in huis te hebben, een moeder voor zijn kinderen, en haar, die zich *verkocht*, om voor haar leven verzorgd te zijn. Ja zeker, zij heeft het bij Wangel zoo goed gehad als maar mogelijk is; maar zij kwam niet v r i j w i l l i g in zijn huis en daarom ziet zij het nu in: het leven, dat zij thans leiden, is geen huwelijk. In de v r i j e w i l, daarin ligt de kracht van den band tusschen twee menschen, en zoo kan een vrijwillige gelofte vaster binden dan een huwelijk. En nu vraagt zij Wangel, dat hij haar vergunne hem te verlaten; dat hij haar de vrijheid, hare volle vrijheid teruggeve. Er is geen tijd te verliezen, meent zij; want de vreemdeling komt nog dienzelfden avond terug, en dan moet zij niet het voorwendsel behoeven te gebruiken, dat zij de vrouw is van een ander, en derhalve niet meer kiezen kan. Dan moet zij in staat wezen, hetzij hem alleen te laten vertrekken, of - hem te volgen. Wangel dringt aan op rustig, ernstig overleg. Heden mag hij haar niet vrijlaten: daartoe heeft hij het recht niet: hij mag haar niet vergunnen zich in de armen te werpen van dien vreemden man, dien zij bijna niet kent. Morgen, wanneer hij vertrokken is en het onheil van Ellida's hoofd zal zijn afgewend, dan is Wangel bereid haar ha

heid terug te geven; maar tot zoolang zal hij over haar waken en haar beschermen.

De avond valt. Ellida ziet het beslissend oogenblik met angstige spanning tegemoet. Nogmaals overziet zij haren toestand. Wat is er in Wangel's huis wat haar aantrekt of geboeid houdt? ‘Ik ben zoo geheel zonder wortel in uw huis’, zegt zij tot Wangel. ‘Het hart van de kinderen bezit ik niet en heb ik nooit bezeten. Indien ik vertrek, dan heb ik geen enkelen sleutel af te geven, geen enkele order achter te laten.’

Op het bepaalde oogenblik staat de vreemdeling vóór haar, en vraagt haar, of zij reisvaardig is. Ellida wringt de handen in vertwijfeling. Zij hoort de verlokkende stem; zij voelt de verzoeking naderen; de gansche macht van de zee is in dien vreemde vereenigd. Hij ziet hare aarzeling en treedt nader op haar toe: er is geen twijfel meer, hèm kiest zij ten slotte. Doch nu treedt Wangel tusschen beiden: zijn vrouw heeft hier geen keus; hij is daar om voor haar te kiezen en haar te beschermen. Vertrekt de vreemdeling niet, om nooit terug te keeren, dan zal Wangel hem laten gevangen nemen als een misdadiger...

Ellida verkeert in de uiterste spanning: ‘Gij kunt mij hier houden’, zegt zij tot Wangel; ‘daartoe hebt gij de macht en de middelen. Maar mijn hart, al mijn gedachten, al mijn begeeren en verlangen, dat kunt gij niet in boeien slaan. Dat zal naar buiten ijlen, naar het onbekende, waarvoor ik geschapen was, en dat gij voor mij hebt gesloten’.

Wangel voelt hoe het verlangen naar het grenzelooze en eindelooze Ellida te machtig wordt, en hoe zij hem schrede voor schrede ontglipt. Maar zoover zal het niet komen. Nu er voor haar geen andere redding mogelijk is, nu is ook zijn besluit genomen: Ellida kieze zelf haren weg, in volle vrijheid.

‘Meent gij dat? Kunt gij dat doen? Kunt gij toelaten dat dit geschiedt?’ vraagt Ellida, niet wetende wat zij hoort. ‘Ja, dat kan ik,’ antwoordt Wangel; ‘dat kan ik, omdat ik u zoo innig liefheb. Uwe gedachten gingen andere wegen dan de mijne. Nu kan uw eigen, waarachtig leven weer in het rechte spoor komen. Nu kunt gij vrij kiezen, en onder uwe eigen verantwoordelijkheid, Ellida!’ ‘Vrij en verantwoordelijk!’ herhaalt Ellida, en zich tot den

vreemdeling wendend, wiens blik zij trotseert: ‘Thans ga ik zeker niet met u. Uw wil heeft geen schaduw van macht meer over mij. Voor mij zijt gij een gestorven man, die van de zee gekomen is en weer naar zee vertrekt. Maar ik ben niet meer beangst voor u, en niets trekt mij meer dáárheen.’

En als Wangel vol verbazing haar aanziet en vraagt: ‘Ellida van waar die ommekeer?’ dan antwoordt zij: ‘Begrijpt ge dan niet dat die ommekeer kwam, en komen moest, zoodra ik vrij kon kiezen?’ Ja, nu begrijpt Wangel haar: haar vurig verlangen naar de zee, haar sterke neiging tot dien vreemde man, dat was slechts de uitdrukking van een ontwakend en steeds wassend verlangen naar vrijheid. Thans is zij gered, en van nu af aan zal zij een vrouw voor haren echtgenoot en een moeder voor zijne kinderen zijn.

Ten einde in enkele bladzijden een overzicht te kunnen geven van den hoofdinhoud van dit drama, heb ik over een zeker aantal bijpersonen en kleine tooneeltjes moeten zwijgen, ofschoon elk van deze personages en de meeste van die tooneeltjes, naar Ibsen's trant, dienen moeten om een zijde van het vraagstuk toe te lichten of aan te vullen. De jonge teringzieke beeldhouwer Lyngstrand met zijn etherische opvatting van het huwelijk; de onderwijzer Arnholm; Ballested, de factotum, van alle markten thuis, beurtelings ‘Führer’, schilder, dansmeester en kapper, die telkens struikelt over het woord a c c l i m a t i s e e r e n ; Wangels' beide dochters: de zwakke, besluitelooze Bolette, en de levenslustige Hilda, die, al laat zij het niet blijken, haar tweede moeder innig liefheeft, hebben elk hun plaats in het drama. Maar de hoofdtooneelen spelen, gelijk gebleken is, tusschen drie personen: den man, de vrouw en - den vreemdeling; en met het overzicht van hetgeen tusschen die drie voorvalt, meende ik voor mijn doel te kunnen volstaan.

Ibsen stelt in zijne drama's hooge eischen aan de menschelijke natuur, en ontwerpt grootsche plannen voor de inrichting der menschelijke samenleving, de samenleving der toekomst. Der menschen geest vrij te maken; hun karakter te stalen; de boeien te slaken, welke in den vorm van huwelijksbanden, kerkelijke instellingen of wat dies meer zij, hen knellen; hen volkomen w a a r te doen zijn tegenover zichzelven en anderen,

is des dichters doel. Uit de schaal der steeds wisselende menschelijke conventiën wil hij den blijvenden, rein menschelijken kern te voorschijn halen. Reeds in het dramatisch gedicht *Brand* treffen wij als held den man aan, die moeder, kind, vrouw, zijn eigen grootsche plannen en eindelijk zich zelven liever opoffert dan ook maar de minste concessie te doen aan wat hij als zelfzucht, als lafheid, als valschheid en logen heeft leeren kennen. Ook hij kampt tot het uiterste voor de bevrijding van den geest uit alle boeien, welke de conventie en de menschelijke instellingen hem hebben aangelegd.

'Wat ge doet, doet het met vollen, zelfbewusten vrijen wil': dezen eisch spreekt de dichter schier in elk zijner scheppingen uit; het duidelijkst en het scherpst wellicht in *Die Frau vom Meere*. Eerst wanneer Ellida zich bewust is zelfstandig te kunnen kiezen, wanneer zij geheel vrij staat tegenover den man, wien zij eens in onvrijheid haar hand heeft geschonken en met wien zij dientengevolge heeft samengewoond zonder dat ooit hun zieleleven één is geworden, eerst dan vindt zij het doel van haar leven, en in dat doel de lang gezochte zielerust.

Het vraagstuk, zooals het door Ibsen in zijn jongste drama gesteld is, heeft een wijde strekking. Het bergt in zijn schoot een tal van andere vraagstukken, waarvan dat van de vrije liefde - men herinnert zich Ellida's woord: 'Een vrijwillige gelofte kan vaster binden dan een huwelijk' - er één is.

Doch naarmate de dichter dieper en verder grijpt, schijnt hij een grooter plaats in zijn drama's te eischen voor het symbool. Het is bekend, dat Ibsen in al zijn werken, ook daar waar hij zijn personages onmiddellijk aan de werkelijkheid schijnt te ontleenen, symboliseert. Door bij voorbeeld Ballested, in *Die Frau vom Meere*, telkens weer over het moeilijk uit te spreken woord 'acclimatiseeren' te laten struikelen, symboliseert de dichter - het moet gezegd worden: op vrij gezochte manier - de moeielijkheid van dat gewennen aan een andere lucht en een andere omgeving, dan waarin men is geboren, waarvan Ellida het slachtoffer dreigt te worden. Dikwijls zijn de menschen, welke de dichter laat optreden, half mensch, half symbool. Maar verder dan in eenig van zijne vroegere werken gaat Ibsen in *Die Frau vom Meere* door een symbolisch personage tot een der hoofdpersonen van zijn drama te maken.

De geheimzinnige ‘vreemde man’ heeft in het drama geen anderen naam: hij komt, zonder dat men weet vanwaar; hij verdwijnt, zonder dat men weet waarheen; hij trekt aan en stoot af; zijne oogen wisselen telkens van kleur. Hij is, ik zeg niet: de incarnatie - want een mensch van vleesch en bloed is deze mystische figuur niet - maar de verpersoonlijking van de zee. En nu moge men in een episch of dramatisch gedicht, bestemd om gelezen te worden, met zulk een symbool een machtig effect kunnen verkrijgen, in een drama, dat bestemd is om te worden gezien, hoort het niet thuis. Daar moeten wij - tenzij het drama zich voor een tooversprookje uitgeve en geen andere pretensie make - menschen voor ons zien, wier gedachten wij volgen, wier leven wij medeleven kunnen. Het is dan ook zeer begrijpelijk, dat bij de voorstelling, wanneer de vreemde man met zijn onheilspellende oogen optreedt in het licht van den Noorschen middernachtszon, begeleid door hoornmuziek, welke zich in de verte hooren laat, deze melodramatische vertooning een meer zonderlingen dan aangrijpenden indruk maakt.

Men heeft het als een goede eigenschap in Ibsen's laatste werk geroemd, dat het niet als zoovele andere met een vraagteeken eindigt, maar dat de dichter voor het door hem gestelde probleem eene bevredigende, verzoenende oplossing gevonden heeft. Is inderdaad die oplossing zoo bevredigend? Is, na dit leven zonder samenleven, waarbij zij weinig meer dan ‘vriendelijkheid’ van Wangel mocht ondervinden, Ellida's plotselinge ommekeer voldoende gemotiveerd? Is het inderdaad van d e z e vrouw wier moeder - gelijk de dichter niet verzuimde mee te deelen - krankzinnig stierf, en die zelve de verschijnselen aanbiedt van eene zenuwlijderes, die in waanzin haar leven zal eindigen, - is het van deze vrouw te wachten, dat zij slechts tot het besef van hare vrijheid heeft te komen, om, terstond en voor goed, weerstand te kunnen bieden aan de lokstem van den vreemde, de lokstem van de zee? Was niet veeleer voor deze ‘Vrouw der zee’, die meent, dat de menschen eigenlijk op zee thuis hooren en dat zij volkomener en gelukkiger zouden zijn, wanneer zij op of in de zee konden leven, de dood in de zee het aangewezen tragische uiteinde?

Wat ons in Ibsen's drama's en ook weer in dit, herhaalde-

lijk treft, is de wanverhouding, welke er bestaat tusschen de grootsche, wereldberoerende vraagstukken, die de dichter opwerpt en tracht op te lossen, en de personen die als dragers der nieuwe denkbeelden, welke hij verkondigt, in zijne stukken optreden. Hoewel ver van zijn vaderland levende, beurtelings in Dresden, Rome, en nu laatstelijk te München, is hij steeds met zijn gedachten bij zijn land en zijn volk:

> Dorthin, wo um die Spitzen Nebel brauen,
> Und wo auf öden 'Weiten' Sturmgebraus,
> Dorthin, wo Menschen thätig froh zu schauen
> Und wo es einsam zwischen Haus und Haus, -
> Muss ich, dem Lootsen gleich, die Blicke richten,
> Stets heim bei euch, im Traum' und meinem Dichten.[1)]

Het zijn dan ook meestal kleine Noorweegsche burgers, welke Ibsen ons voorstelt levende binnen de enge muren van een of ander klein, afgelegen Noorsch stadje, menschen met kleine bezigheden, kleine conversaties. Zoolang deze doktoren, predikanten, kunstenaars, onderwijzers, handwerkslieden, hunne kleine belangen bepleiten, hunne hartsgeheimen uitstorten, hun huiselijk lief en leed bespreken, zoolang trekken zij ons aan, leven wij met hen, spreekt hun taal tot ons; maar zoodra zij den mond vol nemen met de diepzinnige en hooggestemde gedachten, de hemelbestormende theoriën, welke den achtergrond uitmaken van Ibsens sociale drama's, klinkt ons hun taal onnatuurlijk, valsch in de ooren.

In een van zijne openbaar gemaakte brieven beklaagt Ibsen zich er over (het was naar aanleiding van *Gespenster*) dat men hem verantwoordelijk tracht te stellen voor beschouwingen, welke enkele personen van zijne drama's uitspreken, en verklaart hij dat het zijn oogmerk geweest is, niet om zijne eigene meening te verkondigen, maar om den lezer (toeschouwer) den indruk te geven als woonde hij een stuk werkelijk leven bij. Aan de voortreffelijkheid van 's dichters bedoeling geloof ik gaarne, maar dat de vèrstrekkende, ultra radicale ideeën, de revolutionnaire theorieën, welke zijn Noorweegsche 'Kleinstädter' verkondigen, hun door niemand anders

1) Zum Tausendjährigen Feier der Einheit Norwegens. (1872). G e d i c h t e . Uebertragen von L. Passarge. Leipzig. Reclam.

dan door Henrik Ibsen zelven gesuggereerd zijn, en dat men telkens den dichter door hun mond hoort spreken, daaraan valt, dunkt mij, niet te twijfelen.

Ik kan de gedachte niet van mij weren, dat dit een der oorzaken is, waarom men, bij de lezing van Ibsen's stukken, wel telkens verrast staat over dezen stouten greep of gene diepzinnige gedachte, wel bewondert den voortreffelijken opzet van dit drama (het 1e bedrijf van *Die Frau vom Meere* is een meesterstuk van expositie) of den fijnen psychologischen trek, het treffend realistische detail in dat andere, maar toch in het genot, dat dit alles schenkt, telkens gestoord wordt, en ten slotte onbevredigd blijft.

Onder de gedichten van Ibsen is er één getiteld: *Aus meinem Hause*. Een gevleugelde kinderschaar - des dichters gedachten en fantasiën - komt met frissche wangen, heldere oogen en krullend haar zijn kamer ingevlogen; maar zie, daarbinnen zit

> in Filzschuh'n ein seltsamer Gast,
> Mit grauen Augen, die Haare fast
> Gesträubt wie die Stacheln des Igels.
>
> Da legt es sich auf den Kinder wie Blei;
> Der steckt in den Mund den Finger;
> Der steht ganz still, der blickt wie scheu[1)]....

En gelijk het deze kinderschaar gaat, zoo gaat het menig lezer ten opzichte van Ibsen's drama's. Hij werd vaak geboeid en getroffen; de dichter heeft hem tot denken opgewekt, tot tegenspraak gelokt; maar, ondanks dit alles trekt de ‘seltsame Gast mit grauen Augen’, die telkens achter zijne personages te voorschijn treedt, hem niet aan; er blijft iets als lood op hem drukken, en op den verzoenenden, louterenden indruk, dien het hooge drama of de tragedie plegen achter te laten, wacht hij te vergeefs.

J.N. VAN HALL.

1) Gedichte. p. 72.

Een berijmde Jesaja.

Wie gewoon is van boekhandelaren bij tijd en wijle ter inzage te ontvangen, wat als product van litterarische of wetenschappelijke werkzaamheid het licht ziet, diens aandacht werd ten vorige jare misschien getrokken door een lijvigen kwartijn, ter kennismaking hem aangeboden. Het was een boek in stemmig zwart, met gouden stempel en opschrift. De zwaar velijnen bladzijden waren met rood omlijst. Een paar classieke photographieën sierden den inhoud. Het voerde den titel *Isaias*, nader omschreven als: *De profetieën van Amos' zoon, in Nederlandsche verzen vertolkt, met opheldernde aanteekeningen, door* G. J o n c k b l o e t , s.j., en als motto de spreuk: *Habentes solatio sanctos libros*, ‘ten troost hebbende de Heilige Boeken,’ 1 Mach. 12 : 9. Uitgever was Theo Kervel te Amsterdam. Deden de initialen s.j. niet terstond aan catholieke origine denken, dan toch het *imprimatur*, waarmede het werk te Amsterdam door den librorum censor A.M.C. van Cooth, of het ‘facultatem concedimus ut typis mandetur,’ waarmede het te 's Gravenhage door den Praepositus provinciarum Neerlandicarum, F. Heynen, was voorzien. Of anders de naamlijst van inteekenaren aan het slot, die met een reeks van hooge dignitarissen, te beginnen met den apostolischen internuntius, geopend werd.

Te Parijs werd eens een volksconcert gegeven, terwijl de stad door de Duitschers - het geschiedde in 1870 - en dat reeds gedurende twee maanden, belegerd werd. Bij die gelegenheid hield Athanase Coquerel, fils, een voordracht, waarin hij o.a. zeide: ‘Pendant qu'ils nous tiennent enfermés dans une ceinture de fer, toujours plus hérissée d'artillerie, pendant

qu'ils amènent de loin à grand peine et mettent en ligne contre nous leurs énormes canons Krupp, que faisons nous ici? Nous jouons leur musique.' Hij dacht aan Beethoven, Weber en Mendelssohn. Hij kon de vereering dier genieën geen ontrouw noemen aan het vaderland. Want, liet hij er op volgen, 'ces illustres morts ne sont pas pour nous des ennemis. Le domaine de l'idéal, où ils nous introduisent, n'a pas de frontière. Leurs chefs-d'oeuvre font partie du patrimoine universel de l'humanité'[1].

'Le domaine de l'idéal n'a pas de frontière.' Ook wie geen vrede heeft met Dr. Schaepman's politiek, kan daarom wel zijn *Aya Sophia* genieten. Evenzoo wie tot de Sociëtas Jesu niet behoort, wil wel een berijmden *Jesaja* ontvangen uit de hand van een pater Jesuïet.

Tenzij - tenzij de pennevruchten, die zij ons bieden, niet werkelijk thuis behooren in, of gedaald zijn uit die hoogere sfeer, waarin alle natiën en kerken elkaar ontmoeten.

De catholieke etiquette van dezen verdietschten Jesaja behoeft juist een protestant niet af te schrikken, zelfs niet hem wantrouwen in te boezemen. De mogelijkheid intusschen, dat de indruk van den stempel niet beperkt bleef tot het titelblad, bestaat. Wie zal hem euvel duiden, dat hij er rekening mee houdt?

Nadat de dichter in zijn inleiding een schets gegeven heeft van Israëls geschiedenis, met woorden hier en daar van den 'Zeer Eerwaarden Heer J.C.H. Muré,' als schrijver van een Bijbelsche geschiedenis onder de catholieken bekend en geëerd, wijdt hij eenige bladzijden aan het betoog, dat de profetieën van Jesaja *een geordend geheel* vormen, waardoor als 'een gulden ader' eenzelfde gedachte zich kronkelt. 'Jezus Christus, het menschgeworden Woord, optredend voor des zieners oog, hetzij dan als het kindeken, ons geboren, - hetzij als de versmade, die zwijgend zich slachten laat voor de zonden der menschen, - hetzij als de krijgsheld, wiens voet zijne vijanden verwerpt, - is gestadig het Goddelijk middenpunt van den grootschen kring der verhevene en breede gedachten van Isaias.'[2] En deze Christus niet enkel, wat betreft diens rijk 'in zijn

1) Libres paroles d'un assiégé protestant. p. 79; Paris 1871.
2) p. XXIV.

aardschen toestand van strijd en worsteling,' maar ook als vierende zijn eeuwigen triomf 'in het vaderland des lichts.' *Usque in sempiternum ostendit futura*. 'Hij heeft het toekomstige voorspeld tot in eeuwigheid.' Met toepassing van deze woorden kent de dichter aan al de zes-en-zestig hoofdstukken van Jesaja eenheid toe. In zulk een zin vormen zij in zijne schatting een welgeordend geheel. Hij oordeelt zoo in aansluiting aan J o s e p h K n a b e n h a u e r , een geleerden Jesuïet, wiens *Erklärung des Propheten Isaias* hij in aller handen wenscht.

In dit alles volgt de dichter niet argeloos de traditiën zijner kerk, maar hij is zich van de positie, die hij inneemt, bewust. Opzettelijk wenscht hij zich te bewegen op wat hij noemt 'echt christelijk terrein' en alle toenadering te mijden tot het 'modernisme,' hetwelk zich bij de verklaring van Jesaja's voorspellingen 'in duizende bochten heeft gekromd en gewrongen.' Aan die zijde zijns inziens 'onzinnige pogingen,' een 'ongodsdienstig beginsel,' 'ongeloof.' *Der ballingen trooster*, de dichterlijke bewerking van Jes. 40-66, die in 1884 te Haarlem verscheen, moge uitmunten door kunstvaardigheid en gespierdheid van taal, beide eigenschappen kunnen, meent hij, het gemis der ziel niet vergoeden, wanneer men in de vertolking het heerlijke boek van zijn innigst leven heeft beroofd. Weshalve hij de hoop mag voeden, 'dat den lezer uit (zijne) zwakke vertaling een rijker leven toestroome, dan er ademt in de dichterlijke bladen, welke de Heer B.G. de Vries van Heyst aan de overzetting van een deel der Godspraken van Isaias heeft gewijd.' Aangaande den protestantschen dichter en diens geestverwanten verklaart hij, dat zij de duisternis liever hebben gehad dan het licht, en van harte gaarne zou hij zien, dat zij, verootmoedigd, instemden met de klacht, welke de ziener den vermorzelden Israëlieten in Babylon op de lippen legt.

> Als blinden strekken wij de handen
> En tasten stromplend naar de wanden;
> In scheemring struikelt onze voet.
> Hoe ook de middagzonne flonker,
> Bedolven blijven we in het donker,
> Als dooden door geen straal begroet.[1)]

1) p. XXIX.

't Zou geen wonder zijn, als na de lectuur van deze regelen protestanten, die zich neerzetten om Jonckbloets verzen te genieten, iets voelden van wat er omging in de Parijzenaars, die Mendelssohn's composities genoten, ‘enfermés dans une ceinture de fer’ en bestookt door ‘des énormes canons Krupp.’ Aan ‘le domaine de l'idéal sans frontière’ herinnert althans de inleiding van het merkwaardig dichtwerk niet.

De vraag is evenwel, of die vertolking zelve in de hoogere sferen thuis behoort, dan wel merkbaar den invloed ondergaan heeft van een catholiek parti-pris.

Het oogenblik, waarop *De Profetieën van Amos' zoon* het licht zagen, is voor een recensent min of meer ongunstig. Van het *Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds* van prof. Kuenen is een tweede druk in bewerking, maar al moge het tweede deel ter perse zijn, verschenen is het nog niet. Ook leverden de mannen, die een nieuwe bijbelvertaling ondernamen, wel reeds een proeve van hunnen arbeid en zelfs mede een proeve uit Jesaja, maar den ganschen Jesaja voltooiden zij niet. Al is dus de morgenstond gekomen, voor leeken in de oud-testamentische studie is het in zekeren zin nog nacht. Daarentegen is van Renan's *Histoire du peuple d'Israël* het tweede deel, waarin ook Jesaja besproken wordt, in veler handen. En ook de *Bijbel voor Jongelieden* van Oort en Hooykaas is sinds jaren algemeen eigendom geworden. Om niet te spreken van de *Bloemlezing uit de godsdienstige geschriften der Israëlieten* van Herderschee. Die belang stellen in de letterkunde der gewijde oudheid, behoeven dus, waar het Jesaja geldt, niet geheel in het duister rond te tasten, al zou het kunnen zijn, dat straks de specialiteit ten onzent bij uitnemendheid, 't zij dan door resultaten van eigen onderzoek, 't zij als tolk van buitenlandsche wetenschap, enkele onderdeelen van het groot geheel kwam te stellen in een verrassend nieuw licht.

Ter betere waardeering van de ons aangeboden berijming van Jesaja, doe ik uit de litteratuur over het onderwerp hier en daar een greep. Het zal zaak zijn de dichterlijke gave te toetsen aan de eischen van wetenschap en letterkunde beide.

Ofschoon Renan zijn passages, ouder gewoonte, soms kruidt met uitdrukkingen, die het effect doen van een scheutje zuur

door zoetigheid, in lofspraken op Jesaja is hij onuitputtelijk.

‘A un sentiment religieux des plus purs Isaïe joignait un rare talent littéraire.’

‘Isaïe fut le Virgile, qui conduisit à la maturité le rythme, creé avant lui’.

‘Isaïe est presque le seul exemple d'un grand créateur religieux, qui ait été en même temps un grand écrivain’.

‘Il fut le plus grand d'une série de géants’.

‘Il donna la forme définitive aux idées hébraiques’.

‘Il n'est pas le fondateur du judaisme, il en est le génie classique’.

‘Une histoire des origines du Christianisme, qui voudrait remonter aux premiers germes, devrait commencer à Isaïe’.

Bij herhaling getuigt hij in dergelijke volzinnen van zijn bewondering.[1)]

Indien hem meer gegevens ten dienste gestaan hadden, hij zou niet nagelaten hebben met zijn levendige verbeelding en zijn niet zelden dichterlijke vrijmoedigheid een kostelijk tafereel op te hangen van het leven en werken van den vereerden held. Nu moet hij zich, helaas, als ieder ander, beperken tot de mededeeling, dat Jesaja een zoon van Amos was - niet te verwarren met den profeet van dien naam - en hoveling en getrouwd.

Als koningen, waarmede hij in aanraking kwam, worden genoemd Uzzia, Jotham, Achaz en Hizkia. Hij heeft dit gemeen met Micha en Hosea. De opsomming zou afkomstig kunnen zijn uit den titel van een verzameling profetieën. ‘Supposons une Collection des grands écrivains français du temps de Louis XIV, Louis XV et Louis XVI, où se trouveraient naturellement Bossuet, Voltaire. En conclurait-on que Bossuet à écrit sous Louis XV et sous Louis XVI, que Voltaire à écrit sous Louis XIV?’ De bedoeling is, dat ook het leven en werken van Jesaja zich niet over de regeering van al die vier koningen behoeft te hebben uitgestrekt.

Wat zijn huwelijk betreft, ‘Il était marié et avait des enfants’. ‘Sa femme était qualifiée *hannebia*, comme on disait la prêtresse au moyen âge’.

En zijn uiterlijke omstandigheden?

1) Histoire du peuple d'Israël II p. 477 ss. Paris 1888.

Hij beleefde den tijd, toen Jerusalem door de Assyriërs in het nauw gebracht werd en Hizkia opgesloten was ‘als een broedende vogel’, toen Sanherib, ‘vertrouwende op Assur, zijn God’, al de volken van het westen, van de Feniciërs af tot de Egyptenaren toe, tegen zich in het harnas jaagde.[1)] Met hart en ziel nam Jesaja deel in de lotgevallen van zijn volk. De profeten waren, naar Renan's piquante vergelijking, de journalisten van hunnen tijd, tegelijk tolken en beheerschers niet zelden van de publieke opinie, waardoor zij vaak het lot van koningen in hunne handen hadden. Jesaja was onder hen zeker niet de minst invloedrijke. Zooals Renan onderstelt: ‘Sans fonction, sans titre officiel, il fuit pendant près de cinquante ans l'âme inspirée, la conscience agissante d'Israël. Pas une page dans son receuil qui n'ait été de circonstance, qui ne porte le cachet du jour, qui ne soit l'écho éloquent d'une situation donnée, vue à travers le verre coloré d'une forte et unique passion’.[2)]

Dit alles geldt van Jesaja, den zoon van Amos, den tijdgenoot van Hizkia. Maar onder de profetieën van dien naam zijn ook opgenomen litterarische producten van oudere schrijvers, en eveneens van jongeren, 't zij dan naamgenooten van den profeet of niet. Van algemeene bekendheid is, dat de laatste zevenentwintig hoofdstukken van den bundel, Jes. 40-66, door de critiek afkomstig geacht worden uit de periode der Babylonische ballingschap. Maar ook andere hoofdstukken zijn van vreemde hand. Daarenboven zijn er fragmenten van historischen aard, in proza, niet in den eigenaardigen rythmus der profetieën, gesteld. Het omvangrijk geheel vertoont de grootste verscheidenheid.

Over den oorsprong van het boek Jesaja schreef prof. Kuenen ruim vijfentwintig jaren geleden, het volgende:

Het boek Jesaja is ontstaan uit bijeenvoeging van onderscheidene kleinere bundels van godspraken, die aan den profeet van dien naam worden toegekend (1-12; 13-23; 24-35; 40-66).

Aan de tegenwoordige verzameling is hoogstwaarschijnlijk voorafgegaan eene andere, die uit Jes. 1-39 bestond; daar-

1) Bijbel v. Jongel. L. III bl. 344.
2) p. 481 ss.

mede werden h. 40-66 verbonden, omdat men deze laatste hield voor het werk van Jesaja b. Amoz. Wat tot deze laatste dwaling aanleiding gegeven heeft, laat zich wel gissen, maar niet met zekerheid aanwijzen.

De redactor van die vroegere verzameling, Jes. 1-39, voegde aan de beide bundels h. 1-12 en 13-23 nog eenige terecht of ten onrechte voor Jesajaansch gehoudene profetieën (Jes. 28-33; 24-27; 34-35) toe en verbond daarmede een historisch bericht over Sanheribs inval en Jesaja's profetische werkzaamheid (h. 36-39), dat hem toescheen de geheele verzameling op gepaste wijze te besluiten.

Dat werkelijk Jes. 1-12 en 13-23 afzonderlijke bundels zijn, niet door één persoon bijeengebracht, daarop wijzen onderscheidene verschijnselen:

1°. de eerste bundel, Jes. 1-12, bevat louter echte profetieën, en kan diensvolgens ouder zijn dan de tweede (h. 13-23), waarin godspraken uit de laatste jaren der ballingschap voorkomen;

2°. de tweede bundel kenmerkt zich door het doorloopend gebruik van opschriften...., die groote onderlinge overeenkomst vertoonen en noch in h. 1-12, noch in h. 24-39 worden aangetroffen. Het is evenwel mogelijk, dat de verzamelaar van h. 13-23 den ouderen bundel niet geheel onaangetast gelaten, maar daarmede zijne eigene collectie, door verplaatsing van h. 14: 24-27, nauw verbonden heeft.

'Alleen h. 1-12 zouden door Jesaja zelven kunnen zijn bijeengebracht. Toch is het niet waarschijnlijk, dat hij dit gedaan heeft; veel aannemelijker althans, dat een zijner leerlingen deze taak heeft volbracht.'[1)].

Wat de verschillende profetieën betreft, scheidt men allereerst van het geheel af een profetie tegen Moab, Jes. 15, 16, als ouder dan Jesaja, maar door hem overgenomen en van een naschrift voorzien. De gissing is geopperd, dat Jona, de zoon van Amittai, aan wien de herinnering voortleeft in het boek van dien naam, de auteur dezer hoofdstukken zou zijn. Renan, die alles aangrijpt om zekere levendigheid bij te zetten aan zijn beschrijvingen, is uit den aard terstond geneigd deze onderstelling te aanvaarden. Hij noemt het fragment 'un

1) H.-K. Onderzoek II. p. 157 vv.

curieux morceau prophétique', 'un long hurlement de rage contre Moab, entremélé de jeux de mots sanglants et de lugubres plaisanteries.'[1]. Naar aanleiding van dit citaat en van een fragment, dat Jesaja gemeen heeft met Micha (Jes. 2: 2-4; Mich. 4: 1-5) en door beiden gelijkelijk aan een oudere bron ontleend kan zijn, vervolgt hij: 'Il est probable que, dans beaucoup d'autres cas, où le contrôle nous manque, il ne fait que répéter des prophètes antérieurs'[2].

De profetieën van Jesaja zelven brengt men, afgaande op den inhoud, tot drie verschillende periodes van zijn leven. In het zesde hoofdstuk schildert hij zijn roeping tot profeet, waarmee evenwel niet gezegd is, dat die bladzijde ook de eerste was, die uit zijne pen vloeide. De hoofdstukken 2-4 en 5 hebben betrekking op den tijd, toen Pekah, de koning van Israël, in verbond met Rezin van Syrië, Achaz te Jerusalem bestookte en deze laatste zich genoopt zag de Assyriërs tegen hen te hulp te roepen. Desgelijks hoofdstuk 7. Ook het orakel over Damaskus, Jes. 17: 1-11, en de daarmee verwante profetie, Jes. 8: 1-9: 6. Voorts Jes. 9: 7-10: 6 en misschien het woord tot de Philistijnen, Jes. 14: 28-32. Hier en daar zijn in den loop der tijden wijzigingen aangebracht, die berustten op misverstand van wat de profeet bedoelde.

Een andere groep profetieën wordt gebracht tot de zoogenaamde assyrische periode. Vóór Hiskia's afval van zijn overheerschers kunnen geschreven zijn: Jes. 21: 11, 12, de last betreffende Duma (Edom) en 21: 13-17, tegen de Kedarenen; Jes. 28, onderstellende de belegering van Samaria, a 722-719; de profetie tegen Phoenicië, Jes. 23; die betreffende Egypte, Jes. 19 en Jes. 20. Over de echtheid en de tijdsbepaling van sommige dezer profetieën heerscht veel verschil van gevoelen. Na Hizkia's afval hooren thuis: Jes. 29, 30, 31: 1-32: 8; 32: 9-20; de profetie tegen Sibna, Jes. 22: 15-25, en tegen Jerusalem, Jes. 22: 1-14; voorts 10: 2-12: 6; Jes. 1; Jes. 17: 12-14; Jes. 18 en 33. Evenwel zijn er onder deze hoofdstukken, die door prof. Kuenen in den nieuwen druk van zijn Historisch-kritisch onderzoek niet meer als werk van Jesaja zullen worden aangemerkt.

1) p. 417.
2) p. 480.

De historische hoofdstukken, 36-39, die sterke overeenkomst vertoonen met wat verhaald wordt 2 Kon. 18:13-20:19, - blijkbaar putten beide schrijvers uit dezelfde bron - werden misschien door een der verzamelaars van Jesaja's profetieën vervaardigd en ter verklaring van den inhoud in den bundel opgenomen. Aan hem danken wij tevens de mededeeling der vermoedelijk echte profetieën, Jes. 37:21-35.

Het werk van den dusgenaamden tweeden Jesaja - de beroemde bundel Jes. 40-66 dagteekent uit den tijd der babylonische ballingschap en zal ten deele zelfs straks door prof. Kuenen als na-exilisch worden verklaard.

Over den oorsprong van Jes. 24-27 heerscht veel verschil van gevoelen. Ook betreffende deze hoofdstukken wachten wij van prof. Kuenen nader licht. Uit de eerste helft der ballingschap vermoedelijk zijn afkomstig het gericht over Edom en de profetie van Israëls terugkeer, Jes. 34, 35. De voorzeggingen van Babels val, Jes. 13:1-14:23 en Jes. 21:1-10, onderstellen den aanvang der vijandelijkheden van Cyrus tegen het Chaldeeuwsche rijk en wijzen dus op een vrij jonge periode der ballingschap.

Deze mededeelingen aangaande inhoud en vorm en wijze van verzameling der profetieën van Jesaja meende ik hier te moeten inlasschen, om den lezer in staat te stellen tot een zelfstandig oordeel over een berijming, als die pater Jonckbloet ons gaf.

In de keuze der dichtvormen liet hij zich leiden door het streven om harmonie te brengen tusschen dichtvorm en onderwerp. Nu zijn, volgens zijn zeggen; ‘de godspraken, in welke gelijkmatigheid van gevoel wordt aangetroffen.... niet vele.’ ‘Vandaar dat de versmaat bij verandering des gevoels ook in een zelfde hoofdstuk nagenoeg overal verschillend is.’ Wij kunnen dit begrijpen en juichen het toe. Maar reeds terstond komt de vraag bij ons op, of de verscheidenheid groot genoeg kan blijven bij een dichter, die wat de critiek aangaande den oorsprong der zes en zestig hoofdstukken van Jesaja heeft aan het licht gebracht, als uit den booze versmaadt en daarvoor in de plaats stelt de bewering: ‘Daar is eenheid in het boek, strenge eenheid,’

De Heer Jonckbloet verdeelt wel is waar zijn dichtwerk in twee boeken. Na onder den titel: ‘Voorafspraak des profeten’

Jes. 1, vertolkt te hebben, geeft hij achtereenvolgens Jes. 2-37 met het opschrift: ‘Het boek der bedreigingen,’ en wat er verder rest als ‘Boek der vertroostingen.’ Het groote verschil tusschen het werk van den eersten en dat van den tweeden Jesaja springt dus ook bij hem in het oog. Maar strookt deze indeeling met de werkelijkheid? In de profetieën, die uit de periode der ballingschap dagteekenen en toch in de eerste helft van het boek een plaats ontvingen, is vertroostends genoeg. Men leze er Jes. 26 op na:

> Te dien dage in het land van Juda,
> Wordt dit jubellied gezongen.

of Jes. 35:

> De woestenij zal zich verblijden.
> De dorre landstreek juublen luid.

En omgekeerd, wat dreigends is er in een geschiedverhaal als van de belegering van Jeruzalem en de onderhandeling van koning Hizkia's vertegenwoordigers met de afgezanten van Sanherib?

't Is of de dichter het bezwaar gevoeld heeft; want van de historische hoofdstukken, die, zooals gezegd, onder de Jesajaansche profetieën een plaats ontvingen, neemt hij een gedeelte op in zijn eerste boek en een ander deel in het tweede, behelzende volgens hem, ‘profetieën, die betrekking hebben op de verlossing der Israëlieten uit de Babylonische gevangenschap door Cyrus en op bevrijding van het geheele menschdom uit de boeien der hel door Christus.’ Hij teekent er bij aan: ‘Hoofdstuk 38 en 39 verhalen derhalve feiten’ - zij spreken van Hizkia's ziekte en van een gezantschap uit Babel - ‘die geschiedden vóór datgene wat in hoofdstuk 36 en 37 wordt geschilderd,’ - wij lezen daar van Jeruzalems belegering en ontzet. - ‘De tijdsorde is door den profeet niet gevolgd, maar een andere rangschikking gekozen. Zeker niet zonder opzet. Welke mag zijne bedoeling geweest zijn? De samenhang tusschen de twee naastvolgende hoofdstukken en de later komende wijst het duidelijk uit: Isaias beoogde door deze omzetting klaarblijkelijk eene inleiding te geven op hetgeen hij nopens de Babylonische gevangenschap zeggen zou.’ Een inleiding dus op het Boek der vertroostingen, gelijk misschien de twee vorige hoofdstukken

na het Boek der bedreigingen een slot. Maar wat vertroostends is er in het een, wat bedreigends in het ander? Schijnt het niet, of de historische beschrijvingen over de onderstelde twee soorten van profetieën gelijkelijk verdeeld zijn, opdat de eene niet meer recht zal hebben zich te beklagen dan de andere?

De zaak is deze.

De catholieke zanger ziet van zijn catholiek standpunt in den bundel profetieën van Jesaja ‘eenheid, strenge eenheid.’ De gedachte, in het begin van het tweede hoofdstuk uitgedrukt,

> Geschieden zal 't in 't laatst der dagen:
> De Berg des Huizes van den Heer
> Wordt op der bergen top gedragen
> En ziet op alle heuv'len neer!

doorkronkelt, volgens hem, als een gulden ader, het gansche werk en ‘spat uit in licht’, waar in het laatste hoofdstuk gezegd wordt:

> Want als de nieuwe hemelssferen,
> Die tijd en eeuwigheid braveeren,
> En als de nieuw geschapen aard';
> Zóó zal uw zaad bestendig wezen
> En zal uw naam, veracht vóór dezen,
> In glorieschittring staan te lezen,
> Zoolang een blik ten hemel staart.

Hij spreekt van ‘Jesaja's diepzinnigheid’, waarin hij als dichterlijk vertaler had door te dringen, en verzekert, dat onder de bewerking voor zijn gevoel de afstand tusschen ‘den oorspronkelijken tekst’ en zijn ‘vertolking’ telken dage grooter en grooter werd. Met andere woorden, hij had te doen met een denkbeeldige eenheid, en in het onwrikbaar geloof, dat die aanwezig was en tusschen de regels door gekend kon worden, vertaalde hij er, om zoo te zeggen, indien de uitdrukking bij zoo keurige versificatie niet te oneerbiedig was, onverstoorbaar op los, zes en zestig hoofdstukken aaneen. Maar juist omdat de onderstelde eenheid een denkbeeldige was, kreeg de dichterlijke bewerking iets van een worsteling, een worsteling vermoedelijk niet enkel, omdat het onmogelijk is, dat een overbrenging van Jesaja in een andere taal ‘de bloem van

zijn stijl ongeschonden beware' - *florem sermonis ejus translatio non potuit conservare* (Hieronymus) - maar zeker ook, omdat het onderling zoo verschillend materiaal zich kwalijk voegde naar de enkelvoudigheid der idee. 'Meer dan tienmalen,' zegt de dichter, 'legde ik moedeloos de pen neder; en waren er geene vrienden geweest, die mij krachtig aanspoorden het eenmaal begonnene te voleinden, dewijl het naar hun zeggen inderdaad een werk was ter meerdere eere van God, lang voor ik het einde van het zes en zestigste hoofdstuk bereikt had, zou ik mij tot lichteren arbeid gezet hebben.' Deze mededeeling is niet geveinsd en evenmin de verzuchting, dat de overbrenging niet meer is dan een zwak afbeeldsel, eene 'kleine bleeke nabootsing van eene groote in vollen kleurengloed stralende schilderij.' Zij is te verklaren uit het hemelsbreed verschil allereerst, dat er is tusschen de oostersche poëzie met haar parallelisme en de westersche met maat en rijm, maar vooral ook uit de stoute vlucht, waartoe een dichter zijn Pegasus dwingen moet, wanneer hij zich aangordt om een ganschen bundel van zes en zestig hoofdstukken van allerlei aard en tijd te vertolken als het werk van één man, en wel van een ziener, die niet alleen profeet is van het Israëlietische volk, maar 'van alle naties ter wereld.'

Hadde de dichter dan beter gedaan met de uitspraak van zijn vermoeid hart te volgen en de pen neder te leggen?

Dit is een andere vraag, die ik niet gaarne bevestigend beantwoorden zou.

De Heer Jonckbloet ontleende den moed om de zware taak op zich te nemen, aan een viervoudig doel.

'Den beminnaars der groote poëzie' wilde hij 'in Nederlandsch dicht alle de nog bestaande voortbrengselen te genieten geven van een heiligen schrijver, die, menschelijker wijze beschouwd, minstens de evenknie is van de grootste lierdichters der aarde.'

'De jeugdige beoefenaren der Heilige Schrift' wilde hij 'in geestdrift ontvlammen, door een tip op te lichten van den sluier, die voor zoovelen de schoonheid van het Boek der boeken omhult.'

'Den verkondigers van het Woord Gods' wilde hij 'de lezing gemakkelijk maken van een Heilig Boek, dat overvol is van onschatbare leering.'

'Allen eindelijk, die met angstig hart het oog vestigen op

de jammeren, welke de afwijking van de bevelen Gods den wereldnatiën op heden bereidt', wilde hij 'troost doen putten uit de verheffende bespiegelingen van een door God bezield genie, dat op zoo treffende wijze, de wereldgebeurtenissen leert beschouwen in het licht der rechtvaardige en barmhartige voorzienigheid van den alwijzen en almachtigen God.'

Over de waarde van dit laatste oogmerk kan ik niet spreken, zonder te vervallen in breede critische en theologische beschouwingen, waarvoor ik van de redactie van dit tijdschrift, al noodigde zij mij zelve tot de aankondiging van het onderhavig kunstwerk uit, geen plaats durf vragen. De beangstigden, hier bedoeld, zoekt de dichter vermoedelijk allereerst onder de leden der catholieke kerk. Om hunnentwil hopen wij van harte, dat zij in het boek den troost kunnen vinden, dien de zanger hun gunt. En vooral, dat niet te eenigen tijde die bron van troost voor hen gedempt worde. Ook de nieuwe vertaling van 'De heilige evangeliën', die Henri Laserre te Parijs uitgaf en waarop hij, behalve de kerkelijke goedkeuring, den 4^{den} Dec. 1886 een betuiging van hartelijke ingenomenheid namens den paus ontving, die zevenentwintig drukken, waaronder een prachtuitgave, beleefde en in één jaar tijds in honderdduizend exemplaren haar weg vond, werd niettemin door de heilige congregatie der doorluchtigste en hoogeerwaarde kardinalen, in hare vergadering, den 19^{den} Dec. 1887 in het apostolisch paleis van het Vaticaan gehouden, op den index geplaatst. Habent sua fata libelli. Gelijk Jesaja zegt: 'De dag des Heeren der heirscharen zal zijn tegen allen hoovaardige en hooge en tegen allen verhevene, opdat hij vernederd worde'. Naar Jonckbloets berijming: 'Zij' - 's Heeren majesteit -

> Zal de trotschheid van des menschen oog verneêren!
> Des stervlings hoovaardij, die thans verachtend staart
> Op wat Jehova's is, wordt neergedrukt ter aard;
> En groot is op dien dag alleen de Heer der Heeren.

In zoover zouden wij kunnen wenschen, dat het succes van Theo Kervel's sierlijke uitgave niet ten slotte hinderlijk bevonden worde voor's schrijvers doel.

Toen de dichter het tweede en derde oogmerk stelde, had hij waarschijnlijk het oog op zijn geloofs- en ambtgenooten,

de catholieke geestelijken, en op de seminaristen, de waardigheidsbekleeders in spe. De geestdrift der laatsten wil hij ontvonken voor de schoonheid van het Boek der boeken, den eersten wil hij het gemakkelijk maken uit dat boek de leering te putten, waarvan het zoo vol is.

Wat dit gemakkelijk maken betreft, inderdaad het is lichter zeker aantal bladzijden keurige Hollandsche poëzie te genieten, dan, met lexica en commentaren gewapend, zich te verdiepen in profetisch hebreeuwsch. De vraag is maar, welke leering men zoekt. En dat de geestdrift van vele jongelieden eerder ontbrandt voor bellettristisch genot, dan voor exegese en tekstcritiek, is bekend. Ook de Vries van Heyst ondernam zijn bewerking van het Hooglied mede met het doel, om den Bijbel zijnen tijdgenooten in handen te ‘wringen’ desnoods. Bij de aankondiging van zijn ‘Sjoelammit’ verstoutte ik mij voor eenige jaren in dat ‘wringen’ iets bedenkelijks te vinden. In dit opzicht ben ik nog niet van gezindheid veranderd. Ook nu bekruipt mij de vrees, dat ‘de jeugdige beoefenaren der H. Schrift’, dien het aan geestdrift voor het schoon des Bijbels ontbreekt, meer voor den dichterlijken vorm van dezen berijmden Jesaja, dan voor den inhoud zullen ontgloeien. Insecten vangt men met suiker. Harten van menschen te winnen voor het classieke door het te overdekken met dichterlijk zoet, heeft zijn bezwaren.

Daarentegen kan ik ten volle waardeeren het pogen om den ‘beminnaars der groote poëzie’ in Nederlandsch dicht alle de nog bestaande voortbrengselen te genieten te geven van een heiligen schrijver, die, menschelijker wijze beschouwd, minstens de evenknie is van ‘de grootste lierdichters der aarde’. Voor zoover het werk van Jesaja dichterlijke waarde heeft, mag het vertolkt worden in dichterlijke vormen, ten behoeve van de beminnaren der poëzie. In zoover heeft Jonckbloets vertaling dezelfde rechten, als zoo menige andere metrische overzetting van wereldberoemde auteurs. De vraag is evenwel, of deze qualificatie op zijn Jesaja past.

‘Alle de nog bestaande voortbrengselen.’ Deze uitdrukking doelt natuurlijk op de ‘Geschiedenissen van Uzzia’, die volgens 2 Kron. 26: 22 de profeet Jesaja beschreef, en op zijn ‘Geschiedenissen van Hizkia’, door 2 Kron. 32: 32 vermeld. Wat verloren ging behoeft niet meer vertolkt te worden. En

als het in proza geschreven was, ware het misschien ook beter in proza naverteld. Ik zeg dit met het oog op de hoofdstukken 36-39, die geen profetieën behelzen, tenzij dan die, waarmede het 37ste hoofdstuk besluit, en geen poëzie, tenzij dan Hizkia's danklied in hoofdstuk 38. Op metrische bewerking hebben zij dus in dit verband geen recht, behalve dat zij, wetenschappelijk gesproken, van Jesaja niet zijn. Sluiten derhalve de bladzijden, die de kanonieke Bijbel onder den titel *Jesaja* bevat, andere voortbrengselen van 's profeten pen reeds uit, een dichter, dien het om profetieën te doen is, heeft ze nog verder in te krimpen; en wenscht hij slechts Hizkia's tijdgenoot als ‘evenknie van de grootste lierdichters der aarde’ te eeren door de berijming van wat hij schreef, dan krimpt de omvang van zijn poëtisch werk nog merkbaarder in. Ik bedoel, dat de beminnaars der groote poëzie, voor zoover zij tevens van wetenschappelijken zin niet ten eenenmale verstoken zijn, meer gebaat zouden geweest zijn, indien de dichterlijke bewerking der - laat mij zeggen - twee-en-zestig hoofdstukken zoo ware ingericht geweest, dat zij tevens een spiegelbeeld te aanschouwen gaven van de litterarische en historische ontwikkeling van de tijdperken, waartoe zij behooren. Indien de dichter zijn hoofdstukken had kunnen rangschikken in de volgorde, die b.v. prof. Kuenen aanwees voor den tijd van hun ontstaan, en op dezelfde wijze het gelijksoortige had bijeengevoegd, dan ware, voor een deel zijner lezers ten minste, het genot, aan de lectuur zijner dichtproeven verbonden, vruchtbaarder en daardoor tevens grooter geweest, en de vertaling zelve zou er vermoedelijk, wat betreft de overeenstemming met de bedoeling van het origineel, door gewonnen hebben.

Men voere mij niet tegemoet, wat ik zelf eenmaal aan het adres van de Vries van Heyst heb opgemerkt, dat aan dichters dichterlijke vrijheid toekomt en zij door hunne fantasie zich mogen laten leiden werwaarts zij verkiezen. Zeker, wil Jonckbloet den ganschen Jesaja, zooals onze Bijbel dien bevat, door een dichterlijke bewerking herscheppen in één groot lierdicht, een profetie ‘in sempiternum’, hij heeft er vrijheid toe. Historische romans behoeven met de eischen der historie niet al te zeer rekening te houden. Zoo ook dichterlijke bewerkingen niet met de bedoelingen van het origineel. Maar treedt zulk een bewerking op met de pretensie een vertaling te willen zijn, dan mogen die bedoelingen niet meer worden miskend. Als

vertaling nu bevredigt de twee-eenheid van het Boek der bedreigingen en het Boek der vertroostingen de wetenschappelijke behoeften van den, zij het ook dichterlijk gestemden, beoefenaar der critische wetenschap in zake Bijbelboeken niet.

De vraag, of de dichter beter gedaan zou hebben, indien hij de pen nedergelegd, of liever niet opgenomen had, beantwoord ik dus vrijmoediglijk ontkennend; maar aan een andere groepeering van het berijmde en een daaraan beantwoordende wijziging van den gedachtengang hadde ik voor mij toch, boven hetgeen wij nu van hem ontvingen, zeer verre de voorkeur gegeven.

En nu, na deze mededeelingen en opmerkingen, verlangt de lezer eenige nadere kennis te maken met het litterarische kunstwerk, 't welk de wereld aan pater Jonckbloet dankt.

De enkele versregelen, die in de vorige bladzijden werden overgenomen, wekten reeds het vermoeden, dat de versificatie niet te wenschen overlaat.

Evenwel heeft een vertaling van oostersche profetieën eigenaardige bezwaren. De soberheid van den stijl bij zoo kernachtige beeldspraak is ter nauwernood of in het geheel niet te bewaren in Nederlandsch dicht. En wat beantwoordt in de westersche poëzie aan het oostersch parallelisme? De allitteratie der Noormanen is weer te geven. Voor de naïeviteit van finsche rijmen weten onze dichters vormen te vinden. Maar wie vertaalt in hedendaagsche verzen een hoofdstuk van een Assyrisch psalmdichter of van een Israëlietisch profeet, zóó dat men den oorsprong herkent?

In dit opzicht mag dus het onmogelijke niet gevergd worden.

‘Om den Nederlandschen lezer der negentiende eeuw’ - zegt de schrijver - ‘het dichterlijk genot van Isaia's godspraken mogelijk te maken, moest de gedachte des profeets menigmaal voor onze tijdgenooten worden toegelicht en omschreven en daarom tusschen de bijwijlen zeer uiteenloopende opvattingen, onder de voorlichting van vertrouwbare schriftverklaarders, eene keuze gedaan.’ En: ‘Ik wil gaarne de eerste wezen, die luide de opmerking maakt, dat maat en rijm vele offers hebben gevorderd. Zij werden niet dan noode gebracht; maar toch, gebracht zijn zij.’

Wij nemen hem noch het een noch het ander kwalijk

waar hij beproeft, naar het voorbeeld van ten Kate telkens harmonie te brengen tusschen dichtvorm en onderwerp en dienovereenkomstig aan velerlei versmaat zijn krachten wijdt, dan juichen wij dit onvoorwaardelijk toe, ook al onderstellen wij, dat verschillende dichters bij de behandeling van hetzelfde thema op grond van uiteenloopende waardeering hun gevoel op verschillende wijze zouden hebben vertolkt. Het recht der subjectiviteit in deze blijve gehandhaafd, en in de vraag, of pater Jonckbloet steeds den meest passenden dichtvorm koos, verdiepen wij ons niet. Als ‘evenknie’ van ten Kate ontvange hij de hulde, die hij verdient.

Als proeve van versificatie volge hier het sonnet, waarmede hij zijn boek opdraagt aan den den Zeer Eerwaarden pater Rudolphus Pierik S.J., schrijver van de ‘Cantica Sion.’

Uit Uwen mond heeft mij het eerste woord geklonken,
Dat sprak van 't hemelsch schoon in Gods gewijde blaên.
Gij hebt het eerst door woord, door schriften en door daên
Voor 't Boek der boeken mij in geestdrift doen ontvonken.

Uw voorbeeld heeft het eerst verlangen mij geschonken,
De dichterlijke wiek naar Sion uit te slaan.
Uw goedheid stutte mij, als op de steile baan
Mij telkens, telkens weêr, èn moed èn kracht ontzonken.

Vergun mij dankbaar U te wezen. Laat uw naam,
Aan duizenden zoo dier, ter schuts bij lof en blaam,
Hier prijken aan het hoofd van Isaias' zangen.

'k Wil spreken naar Uw hart, mijn Meester!... zoo dit lied,
Dat gij ten leven wekte, één ziel verkwikking biedt,
Aan God alleen zij de eere, aan mij de blos der wangen!

De *Cantica Sion*, waarop hier gedoeld wordt, zijn een paar boeken, die nu reeds meer dan twintig jaren geleden het licht zagen, behelzende *Sions gezangen*, in het eerste, van 1867, beschouwd ‘in hun verband met de voorspellingen der H. Schrift en in hunne beteekenis voor het christelijk hart’, en in het andere, van 1869, evenzoo beschouwd ‘in hun verband met de geschiedenis van het volk Gods en met de christologie des Ouden Verbonds’. Door deze en andere geschriften heeft pater Pierik het hart van zijn geloofsgenooten gestolen, blijkens de ‘duizenden’, waarvan onze dichter melding maakt in zijn

sonnet, en de gevoelens van dankbaarheid, waaraan hij persoonlijk lucht geeft. Pierik's poëzie riep in hem de muze wakker. Door haar geleid gordde hij zich tot de vertaling van Jesaja aan. Opdat de lezer wete, op welke wijze hij van die moeilijke taak als dichter zich kweet, laat ik hier eenige fragmenten volgen, bij voorkeur gedeelten, waarnaast ik ter vergelijking een betere vertaling kan leggen, dan de welbekende, op last der Hoogmogende Heeren Staten-Generaal.

'Un des plus beaux manifestes de cette opposition ardente' - van Jesaja tegen het zedenbederf van zijn tijd - 'qui sans doute fut plus d'une fois injuste, est le solennel morceau qui plus tard paruit si beau, qu'on en fit le premier chapitre du recueil de Isaie', zegt Renan[1)] en hij begint de vertaling van het eerste hoofdstuk aldus:

Ecoutez, cieux,
Prête l'oreille, terre;
Car voici Jahvé qui parle:

'Je m'étais fait une famille,
Je l'avais vue grandir,
Et elle s'est révoltée contre moi.

Le taureau connaît sa crêche
L'âne l'étable de son maître;
Mais Israël n'a pas su,
Mon peuple n'a pas voulu comprendre.'

En Jonckbloet:

Hoor, hemel, hoor!
En neig het oor,
Gij aardrijk, want Jehova spreekt:
'k Heb kind'ren opgevoed, gekweekt,
Doch zij
Versmaadden Mij!
Het logge rund zijn meester kent,
En de ezel zijnes heeren tent,
Maar Israël!.... het hoort noch ziet,
Mijn eigen volk erkent Mij niet!

1) p. 489.

En dan Renan weer:

Oh! nation pécheresse,
Peuple lourd d'iniquité!
Race de méchants!
Fils de perdition!
Ils ont abandonné Jahvé,
Ils ont renié le Saint d'Israël,
Ils s'en vont, lui tournant le dos!
Ou trouver un endroit pour vous frapper encore, à votre prochaine révolte?
Toute tête est souffrante,
Tout coeur défaillant;

Depuis la plante des pieds jusqu'à la tête, pas un endroit sain; rien que des contusions, des meurtrissures, des plaies récentes, non réduites, non pansées, non adoucies par l'huile.

Votre terre est un ésert,
Vos villes sont brûlées par le feu,
Vos campagnes, en votre présence, des étrangers les dévorent.
Et la fille de Sion est là solitaire,
Comme une cabane dans une vigne,
Comme une hutte dans une melonnière,
Comme une ville en alerte.

Si Jahvé-Sebaoth n'eût laissé subsister de nous un petit reste,
Peu s'en faut que nous n'eussions été comme Sodome,
Que nous n'eussions ressemblé à Gomorrhe.

Bij Jonckbloet:

Wee den volke, met zonden en misdrijf beladen!
Weo het kroost van de boozen, 't misdadig geslacht,
Dat den Heer dorst verlaten, Hem lastren en smaden,
En den Heil'ge van Isrel als vreemde veracht!

Op wat plek zal Mijn roede u nog tuchtigend treffen?
U, die nimmer door geesels tot buigen gebracht,
Tegen Mij, telkens driester, uw hand durft verheffen?...
Gansch het hoofd is reeds krank, gansch het hart zonder kracht!

Geen gezondheid wordt meer in het lichaam gevonden:
Van de zole des voets tot de kruin van het hoofd
Zijn het zwellende builen en striemen en wonden,
Door geen balsem verzacht, door geen windsel gestoofd!

En uw land is verwoest en verbrand zijn uw steden;
Uwer akkeren vrucht wordt door vreemden geplukt;
Voor uw oog wordt de grond door de rossen vertreden,
Wien uw vijand hoogmoedig de lendenen drukt!

En de dochter van Sion is overgebleven
Als een hutje in den wingerd, na 't garen van d'oest;
Als een tent in 's meloenhofs verlatene dreven;
Als een vesting, door 't vuur van den vijand verwoest!

Had der Heirscharen Heer niet een zaad ons gelaten,
In het niet waar' geheel ons geslacht reeds gekeerd;
En een zee had gebruist langs het puin van de straten,
Als Gomorrha en Sodom door zwavel verteerd!

En eindelijk de beroemde woorden:

‘Écoutez la parole de Jahvé, chefs de Sodome,
Prêtez l'oreille à la voix de notre Dieu, peuple de Gomorrhe:

Que m'importe la multitude de vos sacrifices? dit Jahvé,
Je suis rassasié d'holocaustes de béliers et de graisse de veaux;
Le sang des taureaux, des agneaux et des boucs, je n'en veux plus.

Quand vous venez vous présenter devant moi,
Qui réclame tout cela de vos mains?

Cessez de m'apporter des offrandes vaines,
Dont la fumée m' est en abomination;
Néoménies, sabbats, panégyres,
Crimés et assemblées, je ne peux plus supporter tout cela.

Vos fêtes, vos solennités, mon âme les hait.
Elles me sont à charge,
J'en suis las.

Voilà porquoi, quand vous étendez vos mains,
Je couvre mes yeux pour ne pas vous voir;
Quand vous redoublez vos prières,
Je n'entends pas.
Vos mains sont pleines de sang.

Lavez-vous, purifiez-vous;
Que je n'aie plus vos mauvaises actions devant mes yeux,
Cessez de faire le mal,
Apprenez à faire le bien,
Cherchez la justice,

Aidez celui qui souffre violence,
Soyez juste pour l'orphelin,
Defendez la veuve;
Venez alors, et nous verrons!' dit Jahvé.

Vos péchés fussent ils rouges comme l'écarlate,
Ils deviendraient blancs comme de la neige;
Auraient-ils l'éclat du vermillion,
Ils prendraient la douce teinte de la laine,
Si vous voulez être dociles,
Vous mangerez les biens de la terre;
Si vous persistez dans votre rébellion,
Vous serez dévorés par l'épée;
Car la bouche de Jahvé l'a dit.

Jonckbloet vertaalt deze strophen:

Luistert naar het woord des Heeren,
Vorsten, gij van Sodoma!
Volgers van Gomor's brageeren,
Slaat de wet des Heeren ga!

Wat baat Mij, zegt de Heer, de menigte der dieren,
Die ge op Mijn outer, dag aan dag, ten offer biedt?..
Ik ben verzaad, Mij walgt van rammen en van stieren;
Het bloed van varre en ram en bok gelust Mij niet!

Wanneer gij, voor Mijn oog, ten tempel wilt verschijnen,
En in Mijn voorhof treedt, wie vraagt die van uw hand?
Neen, laat geen leugengave in 't offervuur verdwijnen:
Een gruwel is voor Mij de wierook, dien gij brandt!

Ik mag geen Nieuwe Maan - geen Sabbath - geen vergâring
Vergeefs, uit boozen mond, zingt gij Me uw hymnen toe;
Uw vastenplechtigheên, uw feesten van verjaring,
Zijn allen Mij tot last; Ik ben ze dragensmoe!

Strekt vrij uw handen uit, Ik zal Mijne oogen sluiten;
Verdubbelt uw gebed, Ik hoor uw smeeken niet:
De noodkreet uwer ziel blijft tegen 't hart Mij stuiten,
Zoolang Mijn oog uw hand met bloed bezoedeld ziet!

Wascht, reinigt u; neemt weg de boosheid der gedachten;
Leert weldoen, en betracht wat billijk is en recht;
Hersteld het ongelijk, en laat geen weezen smachten;
En worde langer niet der weeuw haar eisch ontzegd!

Dan komt ten richterstoel, zoo spreekt de Heer der Heeren;
En ware ook uw gemoed, - van boosheid eertijds vol, -
Gelijk scharlaken rood, het zal in sneeuw verkeeren;
En waar 't als karmozijn, het wordt als blanke wol!

Indien gij willig zijt en hoort, zult ge ondervinden,
Hoe zoet de vruchten zijn, die u de vore biedt.
Maar weigert gij, wekt gij ten toorn Mij op...verslinden
Zal 't zwaard u allen; 't woord des Heeren weifelt niet!

Dat de zedelijke ernst, die uit dit alles spreekt, bij Jesaja, ondanks zijn betrekking tot het hof, gepaard gaat met geringschatting van wat groot is naar de wereld, is van algemeene bekendheid. De aanzienlijksten worden niet gespaard, met het roemrijkste wordt de spot gedreven.

Het land is vol van goud, van zilver en van schatten;
Van rossen, die de hand met gulden toom beknelt.

Dit feit alleen reeds dunkt den profeet bedenkelijk genoeg en voorbode van een godsgericht:

Want de dag van den Heer is bestemd tegen al
Wat hoovaardig is, hoog en verheven,
Tegen Libanons ceder en d' eik van het dal,
Die de roem is der Bazansche dreven.

Tegen bergen en heuvels en torens, die prat
Hun plantsoen of hun wimpels doen ruischen,
Tegen alle de Tharsische schepen, die 't nat
Met gebeitelde snebben doorkruisen.

En als hij denkt aan die de zachte kleederen dragen in de paleizen der koningen, aan de kinderen der weelde en de verwijfden, dan kent zijn verontwaardiging geen grenzen.

'Dewijl de dochters van Sion,' riep hij uit.[1] 'zoo hoogmoedig zijn en met uitgerekten hals daarheen wandelen, lonkende met de oogen, trippelend om de voetringen te laten klinken, zal Jahveh haar schedel ontblooten en haar naakt tentoonstellen. Dan zal hij afrukken al die voetringen, zonnetjes,

1) Oort. B. v. J.L. III bl. 304 vg.

maantjes, oorringen, armbanden, sluiers, haarlinten, voetkettingjes, gordels, reukdoosjes, amuletten, vingerringen, neusringen, feestkleederen, omslagdoeken, mantels, beugeltasschen, onderkleeren, tulbanden, overkleeren. Dan is er voor balsem stank, voor den gordel een strop, voor vlechtwerk kaalheid, voor den mantel een treurgewaad, wonden in plaats van schoonheid. Daarenboven zullen uwe mannen door het zwaard vallen en uwe jongelingen in den krijg, klagen en treuren zullen de poorten van Jerusalem; beroofd zit zij neder. Ziet, dan grijpen zeven vrouwen één man aan, roepende: Wij zullen ons eigen brood wel eten en onze eigene kleederen wel dragen; doch laat ons uw vrouwen heeten en neem den smaad van den ongehuwden staat van ons weg!'

Er zijn dingen, die men liever in het Fransch zegt, dan in het Hollandsch. Toch komen wij van de Scilla op de Charybdis, wanneer wij hier het woord gunnen aan Renan, als bij de garderobe napluist der Jerusalemsche schoonen, al voelde hij zich verplicht 'en traduisant d' atténuer l'expression.'[1)] Betreffende de hoogmoedige pronksters voorspelt hij:

> Adonaï rendra chauve la nuque des filles de Sion,
> Et Jahvé mettra à nu leur ....
>
> En ce jour-là, adieu les parures,
> Anneaux de pieds, médaillons, croissants,
> Boucles d'oreilles, bracelets, fichus,
> Diadèmes, chainettes, ceintures,
> Boîtes à parfum et amulettes,
> Bagues et anneaux de nez,
> Robes de prix et pelisses,
> Mantes et aumônières,
> Miroirs et camisoles,
> Toques et pardessus.
>
> Au lieu de parfums, une infection;
> Au lieu de ceinture, une corde;
> Au lieu de cheveux bouclés, une tête rasée;
> Au lieu de simarre, un sac;
> Un stigmate, au lieu de beauté.

1) Pag. 497.

Onze dichter weet de moeilijkheden der vertaling behoorlijk te overwinnen, wanneer hij zingt:[1)]

Nog spreekt de Heer: wijl Sions dochtren
Zoo trotsch van houding gaan daarheen,
Met uitgerekten hals, pinkoogend
En tripplend met gemaakte schreên;

Zoo zal de Heer haar kruin ontblooten,
En rukken van haar schedel af
De lokkenpracht, wier glinstergolving
Haar schoonheid aan die dochtren gaf.

Dan neemt de Heer hare enkelringen,
Haar parels, zon en maansieraên,
Haar armband, haar doorzichtbren sluier,
Het kapsel, waar zij trotsch op gaan.

Haar voetenketentjes, haar gordels,
Haar reukwerkfleschjes, kleen en fijn;
Haar voorhoofdtooisels, en haar ringen
Die hand en oor ten sieraad zijn.

Haar kostbaar overkleed, haar mantels,
Haar tasschen en haar weidsch gewaad;
Haar hoofdpronk en het fijne linnen,
Dat om haar borst zijn plooien slaat.

Dan zal, in plaats van balsemgeuren,
Een lucht daar zijn, die walging wekt;
Slechts lompen, in de plaats der kleeding,
Die thans ten lust der oogen strekt.

In plaats der schoongevlochten lokken
Een hoofd, van haren gansch ontbloot;
Een boetekleed, in steê van 't purper,
Dat golvend om haar leden vloot.

Ik kan niet nalaten in dit verband ook melding te maken van het lied van den wijngaard, door Renan genoemd ‘un des plus beaux manifestes d'Isaïe, splendide morceau de littérature sacrée, type de la prédication prophétique à l'époque

1) Bl. 23.

de sa plus grande perfection.'[1)] De commissie in ons vaderland, die sinds jaren in alle stilte een nieuwe vertaling voorbereidt van het gansche Oude Testament en onlangs meende teeken van leven te moeten geven door een proeve van den door haar te verrichten arbeid de wereld in te zenden, had de gelukkige gedachte daarvoor o.a. te kiezen wat Renan noemde 'la Surate de la Vigne.' Zij vertolkte aldus:

Kom, laat mij zingen van mijn vriend,
het lied van mijn vriend en zijn wijngaard!
Mijn vriend bezit een wijngaard
op een zeer vetten heuvel;
hij omheinde hem en zuiverde hem van steenen,
beplantte hem met keurige wijnstokken;
hij bouwde een toren in het midden,
ook hieuw hij eene perskuip er in uit.
Toen verwachtte hij, dat hij druiven zou voortbrengen;
maar hij bracht ontuig voort.
Nu dan, inwoners van Jeruzalem en mannen van Juda!
doet uitspraak tusschen mij en mijnen wijngaard.
Wat was nog aan mijnen wijngaard te doen, dat ik er niet aan deed?
Waarom bracht hij dan, terwijl ik druiven van hem wachtte, ontuig voort?
Welaan, laat mij u doen weten, wat ik met mijn wijngaard ga doen.
Wegnemen zijn omtuining, zoodat hij vrij wordt afgeweid,
gaten breken in zijn muur, zoodat hij vertrapt wordt.
Ik zal hem tot een wildernis maken,
besnoeid noch omgespit zal hij worden;
met doornen en distelen zal hij begroeid zijn;
en de wolken zal ik verbieden hem te beregenen.
Ja, de wijngaard van Jahwe der heirscharen is het huis Israël,
en zijn lusthof zijn de mannen van Juda,
hij verwachtte recht en zie het was slecht,
eerlijkheid en zie het was deerlijkheid.
Wee hun, die huis bij huis voegen,
akker aan akker trekken;
totdat er geen plaats meer is,
en gij-alleen in het land zijt gevestigd!
Te mijnen aanhoore heeft Jahwe der heirscharen gezworen:

1) p. 493.

Voorwaar, die vele woningen zullen in puin storten,
die groote en prachtige huizen zonder bewoners zijn;
want tien morgen wijnland zullen één vat opbrengen,
en eene ton zaaikoorn slechts een maat;
lammeren zullen er weiden als in een woestijn,
rammen de droge streken afgrazen.
Wee hun, die des morgens vroeg jagen naar den drank,
en tot in het holle van den nacht zich verhitten door wijn,
die met citer en luit, tamboerijn en fluit hunne drinkgelagen houden,
maar op Jahwe's daden geen acht slaan
en naar zijner handenwerk niet omzien!
Dies gaat mijn volk door zijn onverstand in ballingschap,
Zijn zijne aanzienlijken uitgemergeld van honger,
en versmachten zijne rijken van dorst.
Dies zet het doodenrijk zijne kaken wijd open,
spert het zijn muil bovenmatig op,
en daarin daalt neder hun luister en rijkdom,
hun gedruisch en hunne dartelheid.
Zoo wordt de mensch klein gemaakt,
de man nedergebogen,
en worden de oogen der trotschaards vernederd,
terwijl Jahwe der heirscharen zijne hoogheid openbaart in rechtspraak,
de heilige God zich heilig betoont door gerechtigheid.

Bij Jonckbloet luiden deze strophen:[1)]

Kom, laat me een lied voor mijn' Geliefde zingen,
Een lied omtrent den wijngaard van mijn Vrind!

Zijn wijngaard lag op vette heuvelkingen:
Ter schutse voor de guurheid van den wind
Laat hij een haag de dierbre plek omringen,
Terwijl hij-zelf den vruchtbren grond ontgint;
Hij bouwt een landhuis, en rondom verdringen
Zich d' eêlste stammen, die ter aard' hij vindt;
De wijnpers wachtte alreê de zoetste druiven:
Helaas, hij zag slechts wrange bessen wuiven!

Welnu dan, gij die woont in Juda's dreven,
Bewoners gij van Salems heilge stad,
Het vonnis zij door uwe hand geschreven
Of Ik Mijn gaarde, of Mij Mijn gaard vergat!

1) bl. 31.

Wat moest Ik aan Mijn wijngaard meer nog geven
Dan Mijne liefde alree gegeven had?
Waarom, terwijl Ik hoopte op zoete druiven,
Zag Ik, helaas, slechts wrange bessen wuiven?

'k Wil toonen hoe Ik Me op Mijn gaard zal wreken:
Ik ruk zijn haag d' ondankbren bodem uit;
Ik zal zijn muur tot puin en gruis verbreken,
Dat niets den hiel van zijn vertrapper stuit'!
Geen werkman zal zijn zweet er meer doen leken;
Dat distel slechts en doorn den grond ontspruit'!
'k Verbood de wolk den balsem van haar droppen
Te schenken aan zijn uitgedorde knoppen!

Helaas, die gaard was voor den Heere
't Hem dierbaar huis van Israël;
Zijn lustoord waren Juda's kindren,
Naar liefde's liefdevol bestel.
En ziet, Hij wachtte vrucht van deugden,
En boosheid tiert slechts op hun schreên;
Hij wachtte, dat zij 't recht bewaarden,
En hoort slechts klachten en geween!

Wee uwer, die huizen aan huizen durft binden,
En akkers aan akkers met grenzen omspant,
Totdat er voor de armen geen plek is te vinden!....
Moet gij dan alleen maar bewonen het land?

Mij klinkt nog in de ooren het woord van den Heere:
Tot puin worden al die paleizen gebracht!
Wat trans en wat ringmuur hun gevels verwere,
Verlaten ligt weldra hun grootschheid, hun pracht!

De schraapzucht moog' planten en zwoegen, toch geven
Tien morgen aan wijn slechts een enkele maat;
Een enkele schepel, in 't vetste uwer dreven,
Spruit op uit een dertigtal schepelen zaad.

Wee uwer, die 's morgens verrijst van uw sponde,
Geprikkeld door zucht naar verhittenden wijn;
Met drank u ontgloeit, tot de nachtlijke stonde
Een einde komt maken aan 't dierlijk festijn!

De citer, de luit en de pauken staan vaardig
Den lust te verhoogen van beker en disch:
't Belang van den Heer schijnt uw aandacht niet waardig,
Gij smaadt wat het werk Zijner vingeren is.

Dies wordt Mijn volk, dat zwijmeldronken
Geen heugenis meer heeft van Mij,
Gevankelijk in boei geklonken
En weggevoerd ter slavernij!
De honger, met zijn wreede tanden,
Wroet in der eedlen ingewanden;
Van dorst verschroeit het kermend volk.
Het rijk der dooden zal ontwaken;
't Zal spalken zonder maat zijn kaken,
En al wie brassend zich vermaken
Verzwelgen in zijn diepe kolk!

Dan buigt de man het hoofd ter aarde,
De aanzienlijke wordt diep verneêrd,
En 't oog, dat trotsch ten hemel staarde,
Met schaamte naar den grond gekeerd.
Dan zal de God der legerscharen
Ten hoogen richterzetel varen,
Geheiligd door gerechtigheid;
En de eenzaamheid zal zich verbazen,
Wanneer zij 't wollig vee ziet grazen,
Dat, waar het rinklen klonk der glazen,
Een vreemdeling zijn lammren weidt!

Indien de lezer temet een kalmer genot smaakte bij de lectuur der schoone hollandsche vertaling, dan bij de metrische, die ‘offers’ vergde ‘aan maat en rijm’, het is niet de schuld van den dichter, maar te wijten aan de omstandigheid, dat bij sommige gemoedsstemmingen en gedachten de oostersche rythmus misschien beter past, dan de westersche prosodie.

En om nu den cirkel te laten rondloopen - want ik mag op deze wijze niet al te lang voortgaan - als de zedelijke ernst, met de daaruit voortvloeiende geringschatting van eerdienst zonder vroomheid, en de boetpredikatie van Jesaja van algemeene bekendheid zijn, zijn vertrouwen op de toekomst is het niet minder - om den cirkel te laten rondloopen, nog één geloofsgetuigenis, een messiaansche profetie, die als zoodanig onzen dichter gansch andere dingen verkondigde, dan door den profeet werden bedoeld.

Botten zal een nietig rijsjen
Eens uit Jesse's worteltronk,
En een bloempjen opwaarts schieten
Uit zijn afgehouwen stronk.

's Heeren Geest zal op Hem rusten,
Overvloedig, zonder maat,
Geest van wijsheid, Geest van sterkte,
Geest ook van verstand en raad.

Geest van wetenschap en godsvrucht,
Geest der vreeze van den Heer:
Alles daalt, in volle volheid,
Uit den hemel op Hem neêr!

Niet naar wat Hij ziet met de oogen
Wikt en oordeelt Zijn verstand;
Niet naar wat Hij hoort met de ooren
Strekt ten vonnis Hij de hand.

Maar rechtvaardig zal Hij richten
D'arme, die Zijne uitspraak beidt,
En die weerloos zijn op aarde
Vonnissen naar billijkheid.

Met de roede van Zijn machtwoord
Zal Hij Zijne haat'ren slaan;
De enkele adem Zijner lippen
Brengt verderf den booswicht aan.

Zijne lendnen zal Hij gorden
Met den gordel van het recht;
Trouwe aan 't woord tot sluitriem maken,
Dien Hij om Zijn heupen legt!

De wolf zal met het lam te zamen wonen;
De pardel vlijt zich naast het bokje neêr.
De leeuw zal vaarze en schaap zijn deernis toonen,
Een knaapje hoedt ze en is hun aller heer.

De beer zal met het makke rundvee grazen,
Hun jongen rusten op dezelfde zoô;
De leeuw vergeet op bloed en schonken te azen
En leeft, gelijk het rund, van enkel stroo.

De zuig'ling ducht der slangen tand noch zwadder,
Maar speelt gerust aan harer holen rand;
Glimlachend steekt in 't hol der koningsadder
Het pas gespeende kind zijn kleene hand.

Geen schâ, geen dood zal Sions kindren deren;
Op heel Mijn Heilgen Berg heerscht rust en vreê.
Want de aarde is vol van kennisse des Heeren,
Gelijk van water 't bekken is der zee.

Zonder in de beteekenis en de waarde dezer profetieën ons te verdiepen, zeggen wij met Renan: ‘Gloire au génie hébreux, qui a désiré, appelé avec une force sans égale la fin du mal!’

Bij deze enkele proeven zouden wij het kunnen laten blijven, indien wij dan niet onrecht aandeden aan den reeds genoemden tweeden Jesaja, die niet minder dan de eerste in de geschiedenis der wereldlitteratuur zijn plaats met eere bekleedt.

De schrijver van Jes. 40-66 - indien hier althans van een enkelvoudigen schrijver sprake wezen mag; wij wachten prof. Kuenens adviezen te dezen opzichte af - de schrijver van Jes. 40-66, wiens bladzijden zooveel pennen in beweging brachten, die den geleerden zooveel stof tot onderzoekingen gaf, is onder ons bekend geworden als ‘Der ballingen trooster’. De verdienstelijke vertaling, waaraan ook dichter Jonckbloet zekere hulde niet onthield, werd bij de uitgave toegezonden aan de redactie van de Gids, doch toen slechts vluchtig, in een noot, vermeld. Als een meer sprekende aankondiging van dien arbeid worde het aangemerkt, indien eenige bladzijden van dat boekske naast en ter vergelijking met Jonckbloets berijming van denzelfden tekst een plaats ontvangen. Ook nu is de keuze ruim en daardoor moeilijk. Er is zooveel schoons in die profetische ontboezemingen, waarvoor de aandacht van Gids-lezers gevraagd mag worden! Ook bij het garen van dichterlijke bloemen kan men, zoo goed als een knaapje in het veld, zich te ver van zijn huis laten afleiden. Om niet te verdolen, bepalen wij ons bij eenige der meest classieke plaatsen.

Bekend is de schildering van den dienstknecht van Jahveh[1)], de persoonsverbeelding van de beteren onder de ballingen, de Israëlieten, die ‘aan Jahveh's vrije genade en aan hunne bestemming beantwoordden’, ‘de kern van Israël bij uitnemendheid’, het ‘toppunt van de pyramide, waarvan het gansche Israëlietische volk de breede basis vormt’,[2)] het vrome deel

1) Jes. 11; bl. 89.; Jes. 53.
2) *Kuenen*, De profeten en de profetie onder Israël, I bl. 258.

des volks, dat in de ballingschap zoo droevig lijdt, zonder zelf de vernedering verdiend te hebben, maar welks lijden straks als zoenmiddel bij Jahveh leiden zal tot herstel van het schuldig geheel. De Vries van Heyst teekent hem in strenge aansluiting aan het origineel aldus[1]:

Een arm scheutjen brak zich baan,
een halm gelijk op dorren grond.
Het had noch eer, noch heerlijkheid;
niets dat der menschen blikken vleit.
Geen oog dat welgevallen vond
als 't zijn gedachte gaê moest slaan.

Het was... een mensch, veracht, gesmaad,
een man van smart, in leed gehuld.
Met walging wendden wij het hoofd
als wij hem zegen. - Maar, beroofd
van vreugde, droeg hij o n z e schuld:
Toch scheen hij ons door God gehaat.

Om o n z e zonde is hij gewond,
verbrijzeld om o n z e euveldaên;
de straf, die o n s den vrede brengt,
trof hèm; het bloed, door hèm geplengd,
bracht o n s geslacht genezing aan. -
Wij dwaalden droevig om en rond,

aan 't herderlooze schaap gelijk;
een ieder koos zijn eigen paên. -
Maar wat wij dwaalden, dwaas en slecht,
heeft Isrels God op hèm gelegd.
Alree verdrukt, werd hij belaên
met o n z e r zonden schandlijk slijk.

Als 't lam, dat men ter slachtbank voert,
als 't ooischaap in des scheerders hand,
heeft hij gezwegen. - Zelfs geen woord,
geen zucht is uit zijn mond gehoord.
Hij stierf, door lijden overmand....
W i e n heeft zijn smartlijk lot geroerd?

1) Bl. 49.

Geen van zijn tijdgenooten, - g e e n ! -
begreep dat hij de plagen droeg,
verdiend door I s r e l s euveldaên.
Den smaad hem l a t e r aangedaan,
Dat men voor hèm een grafplaats vroeg
aan 's h e i d e n s land, bedacht... n i e t é é n !

Geen onrecht heeft z i j n ziel gekend.
Z i j n mond bood nooit door l e u g e n troost.
Naar 's Heeren wil is hij vermaald....
Maar... is úw schuld door h è m betaald,
d a n schenkt die Heer hem talrijk kroost;
d a n wordt door God zijn smaad gewend.

D a n i s , door h è m , die eeuw bereid,
waarin, op aard, Gods werk gedijt.
D a n ziet h i j - z e l f Gods heerlijkheid.
Door God ter zaligheid geleid
aanschouwt hij, van zijn leed bevrijd,
de vrucht van zijn rechtvaardigheid.

Z i j n wijsheid heeft o n s leed hersteld.
H i j droeg o n z e ongerechtigheên:
Daarom, mijn volk! - dus spreekt de Heer, -
geef Ik hèm rijkdom, macht en eer.
Hij stierf voor ù. - Om ù alleen,
Voor wie hij bad, leed hij geweld.

Jonckbloet, onder den invloed min of meer van zijn onderstelling, dat deze regelen een profetie van den gekruisten Christus bevatten, berijmde de beschrijving aldus:[1)]

Wie zal het woord, dat ons verkondigd werd, gelooven?...
  En wien werd de arm des Heeren geopenbaard?...
Gelijk een rijsje schiet Hij voor Gods oog naar boven,
  Gelijk een wortel uit een dorstige aard'.

  Geen zweem van heerlijkheid noch glans had Hij behouen;
    Misvormd was Zijn ontluisterd aangezicht.
  We aanschouwden Hem; en ach, wij konden 't niet aanschouwen,
    Wij zagen Hem, en sloten de oogen dicht!

  Gesmaad, veracht, en uit der menschen rij verstooten!
    De man der smarten, die ellende kent!...
  Zoo lang verworpen, dat ons de aanblik heeft verdroten;
    Wij hebben 't hoofd met huivring afgewend.

1) Bl. 419 vgg.

Voorwaar, alle onze ellend' heeft Hij alleen gedragen;
Hij heeft getrost wat drukte op onze ziel.
En toch wij hielden hem, als door Gods roê geslagen,
Voor een melaatsche op wien verbrijzling viel.

Om onze trouwloosheên nochtans werd Hij doorkorven;
Verbrijzeld Hij om onze gruweldaên:
Zijn tuchtiging heeft ons den zielevreê verworven,
Zijn geeselstriem bracht ons genezing aan.

Wij allen doolden rond als schapen, langs de paden,
Waar ieders booze lust ons heeft geleid;
Jehova heeft op Hem den vollen last geladen
Van aller zonde en ongercchtigheid.

Gewillig geeft Hij zich der kwelling prijs, en zwijgend
Duldt Hij de smart; ter slachting treedt Hij voort,
Gelijk een lam; en als een schaap, dat nederzijgend
Stom vóór den scheerder ligt, uit Hij geen woord.

Uit foltring en gericht werd Hij der aarde ontdragen
(Wie schildert Zijn geslacht?) en weggerukt
Van 't land der levenden. Door Mij werd Hij geslagen
Als borg der schuld, die 't zondig Isrel drukt.

Tot grafstee wil men Hem het graf der boozen geven,
Maar 't graf des rijken wacht Hem na Zijn dood;
Omdat Hij, de onschuld zelv', nooit onrecht heeft bedreven,
Nooit voor bedrog Zijn heilgen mond ontsloot.

Wel wilde Hem de Heer vermorzelen door lijden:
Maar, geeft Hij zich als boetende offerand',
Dan zal hij de eeuwen door zich in Zijn kroost verblijden
En 't werk van God voltooid zien door Zijn hand.

Om 't zwoegen Zijner ziel zal volle vreugd Hem streelen;
En Hij, Mijn Dienaar, die het onrecht haat,
Zal door Zijn heil'ge leer rechtvaardigen de velen,
Wier zondenschuld Hij op Zijn schouders laadt.

Daarom zal Ik als loon Hem al wat groot is geven:
Als buit verdeelt Hij, machtigen, uw schat;
Dewijl Hij in den dood ten offer bracht Zijn leven;
Wijl tusschen moordenaars als booswicht Hij moest sneven,
En veler zonden droeg en voor de zondaars bad.

En dan de belofte van redding uit de banden van ballingschap en vreemde overheersching[1]; bij de Vries van Heyst:

‘Vertroost mijn volk!’ - vraagt uit den hoogen
van mij des Algebieders stem:
‘Spreek,’ - eischt Zijn godlijk mededoogen, -
naar 't harte van Jeroesjalem.
Zeg: Dra voleindigd is uw strijden,
uwe zware schuld welhaast geboet;
reeds dubbel torstet ge, in uw lijden,
de bittre straf van d' euvelmoed.

Een stem roept: Baan den weg des Heeren
door 't woeste land; - slecht Jahwehs pad
door wildernissen. - Voor wie keeren,
worde ook de ruwste rotskloof glad. -
Dat bergen zinken, dalen rijzen,
de helling worde een effen baan.
God wil aan elk Zijn macht bewijzen;
heel de aarde aanschouw' Zijn wonderdaên.
Want zóó gebood de mond des Heeren. -
Een stem beval te profesteeren:
‘Wat zal ik spreken?’ was mijn vraag.
Het antwoord luidde: ‘Als 't gras der beemde
is alle vleesch; - des levens vaag
een bloem des velds, heur plaats een vreemde.
Dat gras verdort, die bloem moet welken,
waart Jahwehs adem over 't veld.
Het volk i s gras: den leliekelken
is in hun groei een perk gesteld;
maar, Israël, het woord des Heeren
zal over de eeuwen triomfeeren. -
Stijg, Tsion, naar uw hoogsten kluchten,
Mijn heilgezant, Jeroesjalem,
Mijn vreugdeboô, w à t zoudt gij duchten?
Verhef met vollen toon uw stem!
Zij klinke luid! Zeg Judahs steden:
Uw God is daar, uw leed geleden:
Hij komt, uw Heer, in heel zijn macht,
Zijn werk wordt door Zijn arm volbracht.
Daarin vindt Hij Zijn welbehagen; -

1) Jes. 40:1-11.

d á á r i n : - welk loon zou H i j u vragen?
De Herder wil zijn kudde weiden;
Hij gaart Zijn lammren bij elkaer;
Hij torst ze, en zal, in 't bangst gevaar,
het zoogend ooi ter drenkplaats leiden.'

Een deel dezer pericope geeft Jonckbloet aldus:

Bereidt het pad des Heeren, ruischt het,
Ter woestenij, van rots, naar rots;
En in de wildernisse, suist het;
Maakt recht de wegen onzes Gods!
Laat diepten en valleien stijgen,
Laat berg en heuvel nederzijgen;
Wat hobblig is, dat worde vlak:
Geen kronkling mag de vaart weerhouen;
Gods heerlijkheid zal zich ontvouwen,
En alle vleesch te zaam aanschouwen,
Dat's Heeren mond dit waarlijk sprak.

Daar klonk een stemme: 'Roep!' - Ik zeide
'Wat zal ik roepen, God ten roem?'
'Dat alle vleesch is gras der weide,
Zijn heerlijkheid eene akkerbloem!
Verdorren zal het gras; de kelken
Der bloemen zwijmen en verwelken
Voor d' adem van Gods Majesteit.
De mensch is gras en zal verweeren;
De bloem zal eens in stof verkeeren;
Maar 't onverganklijk woord des Heeren
Blijft onverwrikt in eeuwigheid!'

Mocht iemand geneigd zijn aan den zanger uit Alkmaar hier den palm der overwinning toe te kennen, 't zou wederom te wijten zijn aan de meerdere overeenstemming tusschen diens sober metrum en den eigenaardigen oosterschen gedachtengang.

Daarentegen leenen Jonckbloets statige Alexandrijuen zich voortreffelijk voor het 'lofgezang' van Jes. 40.[1)]

Wie heeft der waatren vlak met ééne span gemeten?
Wie woog de heemlen in de holte Zijner hand?
Wie is 't, die, op een troon van eeuwig licht gezeten,

1) Vs. 12-31.

Den kloot der aarde met drie vingeren omspant?
Wie heeft de bergen in een reuzenschaal gewogen
Bij d'ord'ning van 't heelal? Wiens schikkend alvermogen
Der heuvlen stand bepaald en omvang en gewicht?
Wie leende bijstand aan den eeuwgen Geest des Heeren?
Waar was er kennis om Hem wetenschap te leeren?
Wiens wijsheid gaf 't verstand des Eeuwgen onderricht?

Wie schafte raad, toen Hij de hemelen formeerde?
Wie wees den weg des rechts aan de eeuwge Majesteit?
Wie was 't, die Haar de baan der wijsheid kennen leerde
Of 't pad Haar toonde, als gids van Haar voorzichtigheid?
De volkren, voor Zijn blik van siddering bevangen,
Zijn Hem een droppel aan den emmerrand! Zij hangen,
Gelijk aan d' evenaar een stofje, voor Zijn oog.
Hij schiep de zeeën, die zich om de wereld slingeren,
En strooide de eilanden als zand, dat van zijn vingeren
Naar Noorden en naar Zuid, naar Oost en Westen vloog!

De Libanon, wat loof er om zijn kruin moog zwieren,
Verstrekt niet hout genoeg, dat Hem ter eere brand',
Wat runders ook in 't vetst der rijkste beemden tieren,
Hun aantal is te klein ter waardige offerand'!
De volkeren, wat groots zij immer onderwonden,
Staan allen voor Zijn oog, alsof zij niet bestonden:
Ze zijn Hem min dan niets en louter ijdelheid!
Bij wien zult gij den Heere, uw God, dan vergelijken?
En welke beeltenis zal op uwe outers prijken,
De grootheid waardig van Zijn eeuw'ge Majesteit?

Ik staak deze aanhalingen, onmachtig als ik ben, om in een kort bestek, door 't weergeven van eenige bladzijden, de zieners, die er de stof voor leverden, kenbaar te doen herleven voor de verbeelding der lezers, of ook naar eisch de verdienste te doen uitkomen der zangers, die aan de berijming der stof hunne krachten wijdden. 't Gegevene moge voldoende zijn om den indruk te wekken, dat wat ons geschonken werd aanspraak heeft op onze dankbaarheid.

In dit verband herinner ik mij evenwel, hoe *Spectator* eertijds Ten Kate's dichterlijke behandeling der Nieuwe Kerk te Amsterdam bij zijn publiek inleidde met de opmerking:

‘Hij heeft het netjes, kranig willen doen;
Toch had hij 't even veilig kunnen laten.’

Niet onmogelijk, dat menig ‘kind der eeuw’ zoowel *Der ballingen trooster* als *de Profetieën van Amos' zoon* ter zijde legt met een weemoedige verzuchting over verspilde krachten. Maar de ‘bemiunaars der groote poëzie’ toch zeker niet. Pater Jonckbloet zou een vurig verlangen zijner ziel bevredigd achten, indien zijn mat afbeeldsel in vele harten de begeerte wekte, naarstiger hun oog op het oorspronkelijk meesterstuk te vestigen. Wij gunnen hem dien vrede van ganscher harte. Wij hopen, dat binnen niet al te lang tijdsverloop de nieuwe Bijbelvertaling hen er toe in staat stelle. Maar daarbij mogen zij ook Jonckbloets berijming hunne aandacht waardig keuren. Zijn geschiedkundige mededeelingen en zijn uitlegkundige aanteekeningen laten wij voor hetgeen zij zijn. Voor de wetenschappelijke behandeling der profetieën van Jesaja zoeken wij liever licht bij prof. Kuenen, dan bij een pater Jesuïet. Maar aan den dichterlijken gloed, die van zijn kunstwerk afstraalt, koesteren wij ons gaarne en in het ‘rijke leven’ dat er ons, dank zij het classiek origineel, uit tegenstroomt, dompelen wij ons met welbehagen. Niemand die in ‘Isaïa's zangen’ zich verdiepte, zal weigeren in gedachte den Maastrichtschen zanger dankend de hand te drukken. Den dichter zoowel als den criticus, beiden protestant en catholiek, zal het goed zijn, zoo zij bij wijle elkaar ontmoeten in ‘le domaine de l'idéal.’

H.U. MEYBOOM.

De doofstommen te Amsterdam.

I.

Men zou onze eeuw die der waardeering van den mensch kunnen noemen. Velen, die vroeger niet geteld en uit de samenleving geweerd werden, worden nu met belangstelling behandeld, met liefde verzorgd en zooveel mogelijk geschikt gemaakt, om in hun kring met eere werkzaam te zijn. Het klassieke woord van het evangelie: ‘het is de wil des Vaders in de hemelen, dat niet één dezer kleinen verloren ga’, wordt, ook door niet-geloovigen, aldus verklaard, dat het ieders roeping is, al het kleine en zwakke te steunen en het menschelijke in een iegelijk tot de hoogst mogelijke ontwikkeling te brengen.

Wie bedenkt, wat in ons vaderland en daarbuiten in het belang dier misdeelden, die het gehoor missen, wordt verricht, zal gaarne de waarheid dezer bewering erkennen.

De oudheid zag in den doofstomme niets anders dan een verstooteling der maatschappij en gedurende vele eeuwen klonk het woord van Paulus: ‘Zoo is dan het geloof uit het gehoor’ als een rechtvaardig vonnis over hem uitgesproken. De zaligheid immers was alleen door het geloof te verwerven en het geloof kon alleen door de prediking verkregen worden. Wie dus de prediking miste, miste het geloof en, met het geloof, de zaligheid. Zelfs een kerkvader als Augustinus vermocht tegen deze bewijsvoering niets in te brengen en moest, om aan het woord der Schrift zich te houden, den doofstomme loslaten. Doofstommen en idioten werden op ééne lijn gesteld en hun de rechten, die elken burger toekwamen, geweigerd.

Maar onze eeuw bracht ook voor dezen misdeelde een gunstiger lot. Toen in 1833 eene verkiezing in Frankrijk ongeldig

zou worden verklaard, omdat een doofstomme er aan had deelgenomen, heeft de kamer der afgevaardigden in hare zitting van den 25sten December de geldigheid dier keuze gehandhaafd.

Wat vroeger hier en daar door enkelen beproefd werd, wordt nu door de besten in de beschaafde wereld op oordeelkundige en liefdevolle wijze aangevat en ondanks allerlei bezwaren voltooid.

Niemand, die zijn tijd kent, twijfelt thans meer aan de geschiktheid van doofstommen voor de uitoefening van verschillende ambachten en beroepen, waardoor zij in eigen levensonderhoud kunnen voorzien en geene kerk zal, gelijk vroeger is geschied, voor den niet-hoorende de poorten der hemelen sluiten.

Onder de beschaafde landen, wier belangstelling in het lot der doofstommen zich krachtig heeft geopenbaard, staat ons land bovenaan. Het bezit in evenredigheid het kleinst aantal en heeft daarenboven de gelegenheid, alle doofstomme kinderen, die den leertijd hebben bereikt, in een drietal inrichtingen te verplegen en te onderwijzen.

In ons vaderland behoeft het kind der armste ouders, dat zonder de gave van het gehoor is geboren, niet in de duisternis rond te tasten, maar tot het licht der kennis zal het worden gebracht door de hulp van armbesturen of menschenvrienden.

Wat Amsterdam op dit gebied doet; hoedanig in de hoofdstad des rijks het leven der doofstommen is, wordt in de volgende regelen beschreven. Van zelf zal de gelegenheid zich daarbij aanbieden, een vluchtigen blik te werpen op het genoemd drietal scholen voor doofstommen-onderwijs, die door de amsterdamsche kinderen en jongelieden worden bezocht.

Stel u voor, dat een doofstom kind zijne intrede in de wereld gedaan heeft. Weken, ja maanden kunnen voorbijgaan voordat de ouders weten, hoe misdeeld de zuigeling is. Ook al gelukt het den vader noch de moeder zich te overtuigen, dat hun kind werkelijk hoort, aan volkomen doofheid kunnen zij nog niet gelooven en aan toevallige omstandigheden, aan voorbijgaande verschijnselen schrijven zij toe wat alleen aan een onherstelbaar lichaamsgebrek moet worden geweten. Het liefhebbend ouderoog sluit zich zoo lang mogelijk voor zoo grievende teleurstelling. Eerst als de geneesheer op onafwijsbare

gronden het bestaan der doofstomheid heeft aangetoond en de vrienden de juistheid der bewering beaamd, eerst dan kunnen de ouders tot de pijnlijke ervaring komen, dat hun kind een der zintuigen mist.

Verliest iemand op lateren leeftijd, ten gevolge van een val of ziekte het gehoor, zoo zal hetzelfde verschijnsel zich herhalen. Ouders en vrienden blijven zich zeer langen tijd troosten met de gedachte, dat, als eenmaal de gezondheid zal zijn teruggekeerd, ook het oor zijne gewone werkzaamheid zal hervatten, ook dan nog, als er geen hoop op herstel meer is.

Dit is echt menschelijk. Daarom kunnen wij het aantal doofstommen, dat eene volkstelling[1)] aangeeft, in zóóver onjuist noemen, dat kleine kinderen, die inderdaad doofstom zijn, door den vader niet als zoodanig worden opgegeven.

Is de doofstomheid als een onloochenbaar feit erkend, en heeft het kind in de drie eerste levensjaren zich tehuis onder de leiding der moeder naar lichaam en geest ontwikkeld, zoo bezoeke het eene goede bewaarschool. Tegen de plaatsing zal eene verstandige bewaarschoolhouderes geen bezwaar hebben. Een blind, een idioot kind is hinderlijk voor den geregelden gang van het spel en het onderwijs; een doofstom niet. De israëlietische bewaarschool voor minvermogenden, in de Rapenburgerstraat alhier gevestigd, wordt bezocht door een zevental doofstomme kinderen, die niet de minste stoornis aanbrengen. De rotterdamsche bewaarscholen nemen doofstomme kinderen aan, onder de goedkeuring en aanmoediging van den directeur der inrichting voor doofstommen aldaar. Het is een voorrecht voor den kleine, eenige uren van den dag onder sprekende kinderen te verkeeren. Hij zal nu veel minder zijne toevlucht nemen tot gebaren, dan indien het uitsluitend met lotgenooten omgaat, omdat zijne makkers die taal niet gebruiken, en onwillekeurig zien naar de lippen, om den zin der niet gehoorde woorden te begrijpen.

Als de knaap of het meisje voor de bewaarschool te groot

1) Bij onze volkstellingen van 1859 en 1869 zijn voor het eerst de doofstommen en de blinden afzonderlijk vermeld. Waarom is in 1879 deze statistiek wederom opgegeven? De ‘Vereeniging tot verbetering van het lot der blinden in Nederland en zijne koloniën’ nam het initiatief, aan de Regeering te verzoeken, bij de aanstaande volkstelling de blinden en doofstommen in eene afzonderlijke rubriek te vermelden. Aan dit verzoek zal voldaan worden.

zijn geworden, moet naar ander onderwijs worden omgezien.

Zal een bijzonder onderwijzer gedurende de morgen- en middaguren van elken werkdag het kind ontwikkelen, indien nl. de ouders vermogend zijn? Tegen dit huisonderwijs bestaat een dubbel bezwaar. In de eerste plaats heeft ons land geen onderwijskrachten hiervoor beschikbaar, want de leeraren, die aan de bekende inrichtingen werkzaam zijn, missen de gelegenheid, ook nog voldoend huisonderwijs te geven. In de tweede plaats is dit onderwijs niet in het belang der kinderen en zullen hun lust en ijver veel meer in de klasse eener school dan in de eenzaamheid der huiskamer worden gewekt.

Waarheen dan den kleine te zenden? Er is, gelijk we opmerkten, drieërlei keuze.

In de stad Groningen bestaat, sinds 1790, het Instituut voor doofstommen, door ongeveer 180 leerlingen bezocht, die, op enkele uitzonderingen na, in de inrichting zelve worden verpleegd.

Te St. Michiels-Gestel, in Noord-Brabant, werd in 1840 een katholiek gesticht geopend, waar de katholiek-godsdienstige opleiding der ruim 150 kweekelingen hoofdzaak is. En te Rotterdam verheft zich de Inrichting voor doofstommen, die in 1853 een aanvang nam, en die eveneens een 150-tal knapen en meisjes, in knappe gezinnen gehuisvest, dagelijks in haar gebouw ontvangt.

De keuze zal door allerlei motieven bepaald worden.

Groningen en Rotterdam nemen kinderen van alle kerkgenootschappen op en vertrouwen hunne godsdienstige ontwikkeling, wat het kerkelijk onderwijs betreft, aan protestantsche, katholieke, israëlietische godsdienstleeraren toe. Laatstgenoemden zullen erkennen, dat zij door het bestuur en het onderwijzend personeel der inrichting zooveel mogelijk gesteund worden bij het vervullen van hun arbeid. Derhalve wordt te Groningen zoowel als te Rotterdam een katholiek kind in de leer zijner kerk onderwezen en, in laatstgenoemde stad, in een katholiek gezin geplaatst. De eerbied voor elks kerkelijke overtuiging sprak zich te Groningen uit in de stichting van een afzonderlijk gebouw, waar de israëlietische verpleegden geheel volgens hun ritus samen zijn en onder de leiding van israëlietische pleegouders al de hun voorgeschreven plichten op de feest- en de gewone dagen stiptelijk waarnemen.

Wie deze zorg, aan de godsdienstige ontwikkeling der ver-

pleegden gewijd, kent, zal niet zonder eenige verwondering in de dagbladen[1)] gelezen hebben, wat in eene te Utrecht, den 15^{den} October ll., gehouden vergadering door geestelijken der christelijk-gereformeerde kerk is gesproken.

Daar wisselde men van gedachte over de oprichting van een christelijk instituut voor doofstommen en van een ander voor blinde kinderen. Een spreker wees er op, hoevele gestichten ons land telt, maar hoe bijna in allen het evangelie niet wordt gevonden. En daaraan hebben de ongelukkigen dringende behoefte. Wel wordt er voor christelijk onderwijs en christelijke philanthropie veel gedaan, maar de blinden en doofstommen schieten er dikwijls bij over. Zij zijn verstoken van de gelegenheid tot het ontvangen van onderwijs en opvoeding, zooals zij, die in de heilige schrift Gods onfeilbaar woord zien, die noodig achten. Het gevolg dezer bespreking was de stichting eener vereeniging, genaamd *Effatha*, gebouwd op den grondslag der heilige schrift, volgens de opvatting der gereformeerde kerk, in hare belijdenisgeschriften neergelegd. Het voorloopig bestuur der vereeniging zou zich met de bestaande inrichtingen voor blinden en doofstommen in betrekking stellen, ten einde gegevens te verzamelen, en omzien naar eene geschikte plaats tot vestiging van het instituut. In Mei ll. heeft het een rapport van zijne werkzaamheid uitgebracht en nadere plannen tot bereiking van het doel voorgesteld.

Aldus eene vierde inrichting voor doofstommen in het vooruitzicht! Als men weet, dat alle doofstomme kinderen in ons vaderland in de drie bestaande instituten geplaatst kunnen worden, mag men vragen of, indien alle moeilijkheden der oprichting overwonnen zullen worden, de bouw van een vierde gewenscht is. Te meer, daar zeker èn te Groningen èn te Rotterdam de kinderen van christelijk gereformeerde ouders van den predikant hunner kerk het godsdienst-onderwijs zullen ontvangen, indien de besturen slechts met den wensch der belanghebbenden worden bekend gemaakt. Laat ons als onze meening uitspreken, dat zij, die op eigen richting bij voorkeur of uitsluiting het woord *christelijk* toepassen en geen ander evangelie kennen dan het hunne, op het gebied van het doofstommen-onderwijs niet anders kunnen doen dan bij de

1) Nieuwe Rotterdamsche Courant van 19 October 1888.

minder geloovigen in de leer gaan en hun werk navolgen. In eene oproeping tot medewerking gewaagt het bestuur dan ook van de welwillendheid der bestaande instituten, die van belang zal kunnen wezen. Het separatisme, dat men hier wil volgen, zal den doofstommen niet ten goede komen, maar eene stichting in het leven roepen, die vele offers vragen en van betwijfelbaar nut zal zijn.

Willen katholieke ouders hun kind aan de leiding van uitsluitend katholieke onderwijzers toevertrouwen en verlangen zij kerkelijk onderwijs, zoo kiezen zij St. Michiels-Gestel, waar in den doofstomme niet allereerst de misdeelde, maar de katholiek wordt gezien. Hier bedraagt het kostgeld ƒ 200, of voor wie zooveel niet betalen kan minder, ja voor den arme niets.

In dit laatste geval evenwel wordt bij de komst van den leerling eene som van ƒ 50.- gestort, waarvoor het kind gedurende den ganschen leertijd van alles, ook van kleederen, wordt voorzien.

Wie nu, met terzijdestelling van het noord-brabantsch gesticht, kiezen moet tusschen Groningen en Rotterdam, zal, indien hij tot de mingegoeden behoort, zijn kind naar eerstgenoemde stad zenden, omdat de weg daarheen, ofschoon de langste, de gemakkelijkste is.

Wat moet aan de opneming van den verpleegde voorafgaan? De ouders of voogden melden zich aan bij den directeursecretaris van het departement Amsterdam van het Groningsch instituut, die met den directeur-penningmeester de loopende werkzaamheden verricht. Beiden titularissen[1)] staan vijftien mede-directeuren ter zijde, die door het aanwerven van leden de belangen van het departement het meest kunnen behartigen.

Nadat nu door den secretaris de gewenschte inlichtingen omtrent het ontstaan der doofheid, den leeftijd van het kind, de gegoedheid der ouders enz. zijn ingewonnen, wordt de sollicitant ingeschreven in een candidaten-boek, waaruit het hoofdbestuur te Groningen éénmaal 's jaars eene keuze doet en in den regel de oudsten in leeftijd oproept. Overgelegd moeten worden eene geboorte-acte van het kind, eene geneeskundige verklaring omtrent vaccinatie en gezondheid, en ten slotte een

1) Secretaris is thans de heer Mr. E.J. Everwijn Lange; peuningmeester de heer W.F.C. Druijvesteijn.

goed gestaafde opgave van den maatschappelijken welstand of het onvermogen der ouders.

Voor huisvesting en voeding betaalt een kind van welgestelde ouders ƒ 250 per jaar, behalve eene geringe som voor het onderwijs in het teekenen en een ambacht, voor geneeskundige behandeling en het verstellen der kleeren. Een onvermogend leerling wordt zoo goed als gratis onderwezen en verpleegd, indien voor zijne uitrusting bij zijne komst ƒ 60.- worden betaald.

Het amsterdamsch departement ontvangt van het burgerlijk of van een kerkelijk armbestuur, ook wel van het stadsbestedelingenhuis niet alleen de genoemde som, maar ook, en wel jaarlijks, voor elken verpleegde ƒ 5.- ter vergoeding der geneeskundige behandeling en ƒ 30.- a ƒ 40.- voor het verstellen van oude en het aanschaffen van nieuwe kleeren, terwijl het uit eigen kas de reiskosten betaalt. Dus geeft in dit geval het instituut alle onderwijs, evenals de verpleging, kosteloos en past het niet onwaarschijnlijk tekort op de rekening der kleeding bovendien bij.

Eénmaal in het jaar, des zomers, hebben de kweekelingen eene vacantie van vijf weken. Onder behoorlijk, door het instituut verstrekt, geleide kunnen de amsterdamsche jongens en meisjes tegen vergoeding naar hunne geboortestad per stoomboot gebracht worden en op dezelfde wijze naar Groningen terugkeeren.

Nog worde hier vermeld, dat ouders of voogden, wier kinderen of pupillen op de gunstigste voorwaarden worden opgenomen, een zoogenaamd verband-schrift moeten teekenen, dat in het belang van het aan het kind te geven onderwijs eenige bepalingen bevat.

Is de kleine, liefst op 7 a 8-jarigen leeftijd opgenomen en blijft hij 9 a 10 jaren in het instituut, zoo treedt hij, na zijn ontslag, in het bezit van allerlei kennis, de maatschappij in.

Meestal is hij nu in staat door middel van het aangeleerd ambacht voor zichzelven te zorgen.

Nemen wij aan, dat een minvermogende zijn doofstom kind in de inrichting te Rotterdam gaarne geplaatst zag, omdat dezestad gemakkelijker te bereiken is dan Groningen, dan heeft hij meer bezwaren te overwinnen. Hij wendt zich tot den penningmeester van het correspondentschap[1)], dat behalve dezen, uit

1) Dr. D.J. Coster.

zeventien heeren bestaat en kan, na inachtneming der noodige formaliteiten, zijn kind doen opnemen, indien hij een minimum van ƒ 150.- jaarlijks bijdraagt. Particuliere of kerkelijke armbesturen kunnen zoo noodig hem daartoe in staat stellen, en daarenboven de kosten van de uitrusting, het onderhoud der kleeren en de reis vergoeden.

Men leide hieruit niet af, dat het onderwijs van het groningsche instituut hooger wordt gewaardeerd dan dat der rotterdamsche inrichting en daarom eene plaatsing in het eerstgenoemde gemakkelijker gemaakt. De waarheid is, dat met Groningen, als de oudste stichting, het eerst over het verplegen van doofstommen onderhandelingen zijn geopend, die tot eene bepaalde, tot nu toe gevolgde handelwijze hebben geleid. Maar als het correspondentschap van Rotterdam, dat jaarlijks van de amsterdamsche burgerij ƒ 1000.- aan contributiën minder ontvangt dan het departement dat voor Groningen werkzaam is, de noodige stappen doet, om dezelfde voorrechten voor zijne uitgezonden verpleegden te verkrijgen, zal het voorzeker niet teleurgesteld worden. Het is billijk dat alsdan de kinderen van onvermogenden, die te St. Michiels-Gestel worden onderwezen, dezelfde faciliteiten genieten.

Het gevolg dezer gelijkstelling zou waarschijnlijk zijn, dat Rotterdam, waar gedurende den voorlaatsten cursus 18 amsterdamsche kinderen verpleegd werden, tegenover 51 in Groningen, een grooter aantal zou opnemen, omdat van hier de reis naar de Maasstad gemakkelijker is dan die naar Gruno's veste.

Van de genoemde 18, die te Rotterdam verpleegd worden, waren 13 kinderen van onvermogende ouders op de beschreven voorwaarden geplaatst. Het bestuur der inrichting vult aan wat er voor huisvesting aan de vereischte som van ƒ 150.- ontbreekt. In 1888 genoten 115 leerlingen het onderwijs kosteloos; van dit getal werden 72 geheel of gedeeltelijk in gezinnen op kosten der inrichting verpleegd.

Eene eenigszins nauwkeurige beschrijving van de drie genoemde inrichtingen, wat hare leerwijze, localiteit en eigenaardigheden betreft, zou de grenzen eener schets als deze overschrijden. Maar enkele woorden over het drietal mogen hier eene plaats vinden.

Het instituut te Groningen, dat, gelijk we zagen, zijne leerlingen voor het zeer groote deel in eigen, doelmatige gebouwen

verpleegt, maar ook externes toelaat, volgde vroeger de methode van den bekenden abt de l'Epée, nl. die der teekenen en gebaren. Het was de waalsche predikant Henri Daniel Guyot, die, tijdens een verblijf in Parijs, de l'Epeé met doofstommen werkzaam zag en zijn voorbeeld in Groningen volgde. Het instituut heeft later de thans algemeen gevolgde leerwijze ingevoerd, die in spreken en afzien bestaat en die, naar Dr. Amman, praktiseerend geneesheer in het laatst der 17de eeuw te Amsterdam en onderwijzer van doofstommen, de Ammasche, ook wel de oud-Nederlandsche of articulatie-methode genoemd wordt. In het jaarverslag 1866/67 getuigt de kundige, nog werkzame instituteur-directeur, Dr. A.W. Alings, dat het instituut te allen tijde met onafhankelijkheid zelf zijn weg afgebakend, maar steeds gaarne het goede, dat elders, waar ook, gevonden werd, overgenomen heeft.

Wat de inrichting te Rotterdam betreft, zij is - het werd reeds gezegd - een uitsluitend externaat en bezit een gebouw, dat alleen voor het onderwijs bestemd is. Haren eersten directeur vond zij in den heer D. Hirsch, onderwijzer aan de doofstommen-school te Aken, die van daar naar Rotterdam gekomen was, om twee doofstomme kinderen van wijlen Dr. Polano, later als hoogleeraar te Leiden benoemd, te onderwijzen en voornamelijk aan de krachtige bemoeiingen van wijlen Dr. J.B. Molewater, geneesheer-directeur van het stedelijk Ziekenhuis, dankt zij haar ontstaan. Naast hem verdient genoemd te worden de heer Dr. A. Sijmons, het eenige bestuurslid, dat van de oprichting af, en wel als secretaris, is overgebleven en tot op dezen dag zijne krachten aan de inrichting wijdt. Onder tegenspraak en afkeuring, die niet altijd met open vizier optrad, werd, in tegenstelling van de tot dien tijd in Groningen en elders gevolgde leerwijze van het hand-alphabet en de kunstmatige gebaren, de nieuwe methode van het spreken en afzien ingevoerd. De oprichters meenden, dat, zou de doofstomme geschikt worden gemaakt om in de maatschappij zelfstandig op te treden, het gewone voertuig der gedachten, de spraak, hem moest worden geschonken. Om hem van den aanvang af te dwingen, dit vermogen in de gemeenschap met hoorenden te oefenen, moest hij in gewone gezinnen, en niet in de inrichting zelve, gehuisvest worden. Om dezelfde reden gaan thans de jongens, die zekeren leeftijd bereikt hebben, eenige uren daags

naar verschillende winkels, om in het ambacht hunner keuze praktisch onderricht te ontvangen.

De geschiedenis heeft dezen kloeken mannen, die den doofstomme een nieuwen weg van ontwikkeling aanwezen, recht gedaan. Overal is thans de voortreffelijkheid der methode van het spreken en afzien erkend. Hoe krachtiger dit geschiedt, hoe ernstiger de gebaren en vingerteekenen veroordeeld worden. De tegenwoordige directeur, de heer Ic. Bikkers, die in 1887 den heer Hirsch opvolgde, nadat hij van den beginne af als onderwijzer aan de inrichting werkzaam was geweest, gaat met ernst voort deze methode der articulatie, die ook wel naar zijn leermeester, den beroemden duitschen doofstommen-leeraar Hill, de Hillsche genoemd wordt, zoo gestreng mogelijk toe te passen.

Het gesticht voor doofstommen te St. Michiels-Gestel vindt zijn grondslag in de menschlievende werkzaamheid van den eerw. heer Martinus van Beek, conrector der latijnsche school te Gemert, die in 1828 door den deken en pastoor dezer gemeente, den zeer eerw. heer H. den Dubbelden, daartoe aangezocht, vier doofstomme kinderen onder zijn leiding nam en van de gebarentaal, verbonden met het schrift, als leermethode zich bediende. In 1835 was dit viertal tot achttien geklommen; toen werden negen bekwaam geoordeeld, tot de eerste H. Communie te worden toegelaten. In 1840 werd in de kort te voren vrijgekomen gebouwen van het bisschoppelijk seminarie te Herlaar, gemeente St. Michiels-Gestel, het bestaande gesticht geopend, waar de genoemde conrector, M. van Beek, als directeur optrad, door eenige andere geestelijken en religieuzen van beiderlei kunne bijgestaan. Tot op dit oogenblik onderscheidt zich dit gesticht door de genoemde methode der gebaren. Het beoogt allereerst de katholiek-godsdienstige opleiding zijner kweekelingen en meent dit doel door middel dezer methode het best te kunnen bereiken. Wie evenwel voldoende vatbaarheid blijkt te bezitten, wordt bovendien in het spreken en afzien van het gesprokene onderwezen. Alle verpleegden genieten het internaat.

Evenals in Groningen zijn hier verschillende werkplaatsen voor de kweekelingen, die ambachten en handwerken leeren. Voor de jongens is eene boekdrukkerij geopend en voor de meisjes eene hostiebakkerij, die daarenboven de gelegenheid biedt, enkele verpleegden, welke ontslagen zouden moeten worden maar geen veilig tehuis hebben, in het gesticht als werkkracht te houden.

Hier worden doofstommen boven de 8 en beneden de 16 jaren aangenomen. De aangifte geschiedt door de belanghebbenden of door de geestelijken der gemeente, waaronder zij behooren, onmiddellijk bij de heeren correspondenten of den eerw. heer directeur C.J.A. Terwindt, die gaarne alle gegewenschte inlichtingen verschaft.

Zoo werkt elke der drie inrichtingen op hare wijze aan de ontwikkeling harer kweekelingen tot mannen en vrouwen, die den strijd des levens zullen aanvaarden; zoo tracht elke hare verpleegden op zedelijk, godsdienstig en maatschappelijk gebied tot zelfstandigheid op te leiden.

Als naaisters, breisters, borduursters treden de meisjes uit den eenvoudigen stand op; als schoen-, kleer- en mandenmakers, als schrijnwerkers, letterzetters, diamantslijpers, kuipers, timmerlieden of smeden de jongens. In den regel kunnen zij door eigen kracht eene plaats in de samenleving verwerven en zich daarop handhaven.

Hoeveel hebben zij aan hunne opleiding niet te danken!

Zij, die, aan zichzelven overgelaten, als halve wilden zouden hebben rondgedoold, zijn nu in eene beschaafde maatschappij niet misplaatst. Moeite moge het hun soms gekost hebben het onderwijs te volgen; pijnlijke ervaringen mogen hun deel geweest zijn; elke stap op den weg der kennis was eene heerlijke verovering, die voor goed hun eigendom bleef.

Geen wonder, dat de ontslagen doofstomme met dankbare vreugd aan de plaats zijner opleiding terugdenkt en gaarne een offer brengt, om die plek nog eens te betreden.

Wij willen nu onze kweekelingen in de maatschappij terugvinden en bepalen ons, aan het opschrift dezer schets getrouw, tot de stad Amsterdam. Daar de doofstommen, vooral in de grootere steden, zoowel tot onderling nut als tot onderling genoegen, zich gaarne vereenigen, behoeven we niet lang te zoeken.

II.

Het streven der doofstommen naar vereeniging laat zich gemakkelijk verklaren. De doofstomme verkeert het liefst met lotgenooten, wier omgang voor hem het gemakkelijkst is en tegenover wie hij zich niet den mindere gevoelt.[1)] Men moge

1) Van daar, dat doofstommen dikwijls onder elkander trouwen. De kinderen in deze huwelijken geboren, kunnen meestal hooren, hetgeen minder het geval is, indien alleen òf de man, òf de vrouw doofstom is.

tegen dergelijke vereenigingen bezwaren inbrengen en opmerken, dat deze onderlinge omgang niet zoo leerzaam als die met hoorenden is, dat de doofstommen zieh aldus te veel afzonderen van het overige deel der samenleving en zich als misdeelden onderscheiden, het zou dwaasheid zijn ze te willen verbieden. Zoolang er doofstommen zijn, zullen dergelijke bijeenkomsten bestaan.

Geen wonder dat ook in Amsterdam, waar ruim 200 doofstommen zullen zijn - onder dit getal zijn ongeveer 70 aankomende menschen begrepen, die in de drie inrichtingen buiten de stad verpleegd worden - de vrienden en bekenden op gezette tijden samenkomen. Wij willen van de gaarne verleende gastvrijheid gebruik maken en in deze zeer eigenaardige gezelschappen een kijkje nemen.

Op den oudejaarsavond van het jaar 1883 was een kring van doofstommen, die sinds enkele jaren gezellige bijeenkomsten hield, op eene bovenkamer van het perceel No. 1 van het Waterlooplein, nog kort voor dezen tijd de Houtgracht genoemd, bijeen. De gastheer, zelf doofstom, gaf op zijne wijze, d.i. door gebaren en vingertaal, een bij hem opgekomen plan te kennen, om eene vereeniging voor doofstommen op te richten, waartoe door dit samenzijn reeds eenigszins de grond was gelegd en vond bij alle aanwezigen onverdeelde goedkeuring. Weldra was de doofstommen-vereeniging, die naar *Henri Daniel Guyot*, den stichter van het Instituut voor doofstommen te Groningen genoemd werd, opgericht. Het aantal leden, allen tot den israëlietischen godsdienst behoorend, ofschoon niemand om zijn kerkgenootschap werd uitgesloten en godsdiestige vraagstukken in de vergaderingen niet zouden mogen besproken worden, bedroeg veertien. Deze hadden òf het groningsch instituut òf de inrichting voor doofstommen-onderwijs te Rotterdam bezocht, terwijl één enkele, die alleen gewoon lager onderwijs had genoten, niet minder vaardig in het spreken was geworden. Een bestuur werd gekozen, waarin een zoon van den gastheer, die als voorzitter optrad, de betrekking van penningmeester en eersten secretaris aanvaardde. Deze zoon, het eenige lid, dat het gehoororgaan bezit, heeft door zijne werkzaamheid de jeugdige vereeniging zeer aan zich verplicht. Waar de vereeniging

zich met de buitenwereld in betrekking moest stellen, was hij, beter dan doofstommen, daartoe in staat.

De contributie mocht niet te hoog zijn. Gehuwde leden, mits man en vrouw beide lid zijn, betalen 22½ cents, ongehuwde leden 15 cents per week. Wie lid der vereeniging wil worden, moet den leeftijd van 18 jaren bereikt hebben. Een doofstomme, die zoo oud nog niet is en de vergadering wenscht bij te wonen, kan dit als donateur doen.

En wat was het doel dat deze leden, van beroep diamantslijpers, -snijders of -klovers, letterzetters, borstel- en schoenmakers, - de vrouwen zijn bijna allen naaisters - met hunne vereeniging, de eerste van zoodanigen aard in ons vaderland, beoogden? Volgens artikel 1 van het reglement bestaat dit doel allereerst in het bijwonen der feesten, die te Groningen bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan in 1890 en te Rotterdam bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan der doofstommen-inrichting in 1903 zullen plaats hebben. Voorts in het houden van vriendschappelijke bijeenkomsten en in het oefenen van liefdadigheid, waar zulks noodig mocht geacht worden.

Voor het eerstgenoemde doel bevat de dus genoemde *actieve kas* reeds ruim zevenhonderd gulden, terwijl eene kas van een opgericht ziekenfonds, waaruit elk lid viermaal in het jaar ƒ 2.50 bij ziekte kan trekken, in December l.l. bijna tweehonderdvijftig gulden inhield.

Wat de vriendschappelijke bijeenkomsten betreft, 't zijn vooral de jaarfeesten, die met bijzonder genoegen worden gevierd.

Was het eerste jaarfeest een stil onderonsje, het tweede werd herdacht door eene tooneeluitvoering, ook door de donateurs en genoodigden bijgewoond en bestaande in de voorstelling eener pantomime, die met grooten ernst was ingestudeerd, voornamelijk door de zorgen van een bestuurslid, vroeger leerling van het rotterdamsche instituut. Op dezelfde wijze werden de volgende jaarfeesten gevierd; op het laatste voerden eenige leden een treurspel op, waarbij het bekende drama *Marie Simon* als voorbeeld had gediend. Met levendige mimiek en duidelijk, soms fraai gebarenspel weten deze acteurs hunne rollen te spelen, waarbij elke pose en elke beweging overwogen en bestudeerd zijn. Men herinnert zich de balletten van het Paleis voor Volksvlijt. Volgens betrouwbare mededeeling munten onze doofstomme

acteurs boven die dezer balletten uit en dit zal niemand verwonderen. De doofstommen zelven, die deze balletten wel eens bezochten, stelden ze dan ook niet zoo hoog als men allicht vermoeden zou en verkozen boven dit vermaak eene voorstelling van Carré.

Behalve deze jaarfeesten werden enkele verjaardagen der leden herdacht en brachten allen gezamelijk een bezoek aan de tentoonstelling van voedingsmiddelen in den zomer van 1887. Het organiseeren van dergelijke partijtjes heeft eigenaardige moeilijkheden. Doofstommen zijn in den regel vroolijk, ja dikwijls luidruchtig alz ze gezellig samen zijn, en kinderlijk in hunne uitingen van vreugde, de vrouwen gewoonlijk in meerdere mate dan de mannen. Maar ze zijn ook spoedig op de teenen getrapt, gevoelen zich licht miskend en achtergezet en zoeken, evenals dooven wantrouwend van aard, in hetgeen geheel onwillekeurig geschiedt min vriendelijke bedoeling of boos opzet.

Maar, ondanks kleine of grootere geschillen, vriendschappelijk blijven de leden, thans 27 in getal, als een groot gezin bijeen, waarvan de voorzitter, die zoo dikwijls als rechter en verzoener optreedt, de vader genoemd wordt.

Zoo heeft deze vereeniging eene vriendelijke roeping. Zij verzamelt in zoo menig opzicht misdeelde lotgenooten tot een gezelligen kring, die onderling nut en genoegen bevordert. Zij is voor hen eene plaats van uitspanning, die sluimerende krachten wekt, en een toevluchtsoord in nood. Zij geeft toon aan het overigens zoo doffe leven van den doofstomme in veel hoogere mate dan eenige vereeniging van hoorenden en sprekenden dit vermag.

Brengen we thans een bezoek aan eene algemeene vergadering, zooals er elke maand eene gehouden wordt in de leeszaal van het café du Parc op het Rembrandtplein en die meestal door alle leden, ook door den doofstommen bode, wordt bijgewoond.[1)]

De voorzitter opent de vergadering met den hamer, welks geklop op de tafel door de leden alleen gezien wordt, en telt de hoofden. Drie leden zijn afwezig; waarom, zal hij mededeelen. Hij brengt de rechterhand aan den linkerpols, om aan te duiden dat een lid door ziekte verhinderd is, (de dokter immers voelt

1) De volgende beschrijving geldt eene in 1888 gehouden bijeenkomst.

allereerst den pols zijner patiënten); hij maakt met het bovenlijf eene schommelende beweging, om mede te deelen, dat een tweede eene danspartij bijwoont, en om uit te drukken, dat een derde door omstandigheden niet kon komen, draait hij de tot eene vuist gesloten handen, met gebogen hoofd en zekere inspanning op het gelaat, om, als wil hij zeggen: de man kan niet. Hierbij heeft het gezicht telkens eene andere uitdrukking, die den zin der gebaren verduidelijkt.

Nu doet de secretaris rekening en verantwoording van het verstreken halfjaar en behandelt met vingertaal en gebaren elke post der ontvangsten en der uitgaven, om daarna zijn kasboek rond te laten gaan, opdat ieder zich van zijn richtig beheer kunne overtuigen.

Daarna staat de tweede secretaris op, om een verslag van de werkzaamheden der vereeniging gedurende de laatste zes maanden te geven en de belangrijkste feiten in herinnering te brengen.

Door gebaren en korte geluiden geven de vrienden nu en dan te kennen, dat zij den verslaggever goed begrijpen. Inderdaad geen bijzonderheid ontsnapt hun, terwijl wij, hoorenden, van deze uitdrukking der gedachten niets kunnen vatten.

Er moet geballoteerd worden. De briefjes zijn rondgedeeld; de persoon, wien de stemming geldt, is aangeduid. Onder groote belangstelling worden de beschreven papiertjes door den voorzitter geopend en hun *voor* of *tegen* bekend gemaakt.

Bij deze werkzaamheden heerschen eene drukte, eene beweging, soms een pret, die deze avonden tot feestavonden maken en het getrouw bezoek verklaren. Is een doofstomme onder sprekenden gewoonlijk stil, omdat hij telkens zijn gemis gevoelt, zoo spoedig hij onder lotgenooten verkeert, vroolijkt hij op en geeft hij zich zooals hij is.

Er is gelegenheid iets te gebruiken. Eene der vrouwelijke leden bestelt bij den knecht een kop koffie, door nabootsing der beweging van het malen met de rechterhand. Een ander, die u een glas bier wil aanbieden, bootst het ontkurken eener flesch na, en wie een glas melk de voorkeur geeft beweegt de handen als het boerenmeisje, dat in de wei op haar melkblok onder de koe zit. Uw buurman, die u vertellen wil, dat hij als schoenmaker zijn brood verdient, strekt de armen, alsof hij den pikdraad hanteerde, en die andere, smid van beroep, beweegt hand en arm, als sloeg hij den hamer op het aanbeeld.

Maar de vergadering is nog niet geëindigd. Allerlei mededeelingen worden nog gedaan; vragen beantwoord, wenken gegeven, eene enkele vermaning uitgedeeld. Zoo vliegt de tijd om, en, als het uur van scheiden slaat, gaan allen huiswaarts met de gedachte, dat het gezellig en goed is zoo vriendschappelijk samen te zijn.

Van anderen aard is de tweede doofstommen-vereeniging, die onder de zinspreuk ‘Door liefde saamgebracht’, sinds den aanvang van 1886 bestaat en thans ruim 30 leden, zoo vrouwen als mannen, benevens 10 buitenleden, telt.

Ook hier is het hoofddoel het feest van het honderdjarig bestaan van het groningsch instituut mede te vieren, waartoe eene kas wordt gevormd. Maar ook na deze feestviering zal de vereeniging recht van bestaan hebben, daar zij tevens in haar program geschreven heeft: onderlinge vriendschap en hulp in nood, vooral in ziekte.

Evenals de leden der vereeniging Guyot behoort deze groep van lotgenooten tot den handwerksstand. Als wekelijksche bijdrage wordt dezelfde som betaald. Ook hier wordt elke maand eene groote of huishoudelijke vergadering gehouden, terwijl de gewone vergaderingen - voor alle bijeenkomsten is de Zaterdagavond aangewezen - dienen om de contributiën te innen, waarna de voorzitter een of ander verhaal voordraagt. Bij ziekte of ongelukken kan, gedurende hoogstens zes maanden, eene wekelijksche uitkeering van één gulden gegeven worden. Matigheid wordt van de leden geëischt. Wie ter vergadering mocht komen in abnormalen toestand, wordt geweerd en betaalt eene boete, die bij herhaling van het feit, kan gevolgd worden door ontzegging van het lidmaatschap. Ook de vereeniging ‘Guyot’ heeft in haar reglement deze mogelijkheid voorzien en op het genoemde feit eene boete gesteld. Ook hier wordt het kasgeld naar de spaarbank voor de stad Amsterdam gebracht.

Tot voor korten tijd werden deze vergaderingen in het gebouw der ‘Vereeniging tot verbreiding der Waarheid’, in de Elandstraat, gehouden. Eene bovenkamer, die niet verwarmd kon worden, zoodat bij hevige koude een oud vrouwtje, anders eene trouwe klant, niet verscheen, was door het bestuur der genoemde vereeniging ten gebruike aangeboden en haar evangelist als raadsman en leider der vergadering toegevoegd. Thans evenwel komt deze groep doofstommen niet meer hier bijeen. Zij heeft zich

van den evangelist afgescheiden en komt in de eenvoudige woning van haren voorzitter, oud-leerling van het groningsch instituut, wekelijks samen. De vergaderingen hebben hetzelfde karakter behouden; alleen de toon kan iets gezelliger en vertrouwelijker geworden zijn en voor eenige centen is hier een glas bier te verkrijgen. Als de contributieën zijn geïnd en de kas in orde bevonden is, bidt de voorzitter in vingertaal, om door allen recht begrepen te worden, ofschoon hij de spreektaal machtig is. Daarna vertolkt hij - wat vroeger de evangelist deed - den inhoud van een traktaatje voor zijne scherp toeziende vrienden. Die belangstellende gelaatstrekken, die sprekende oogen, die halfgesmoorde klanken van instemming drukken op dit huiselijk tafreeltje een eigenaardigen stempel.

Men zou kunnen vragen of het niet gemakkelijker ware, allen een afdruk van het door hem vertolkt verhaal in handen te geven en dat te laten lezen. Deze lectuur zou immers beter tot aller begrip doordringen dan de gebaren en teekenen, die nu met inspanning moeten gevolgd worden. Het tegendeel is waar. Deze doofstommen begrijpen hun voorzitter beter dan een boek. Waarom? Zij drukken sinds geruimen tijd hunne gedachten in gebaren uit en doen het op de meest gebruikelijke wijze. De volgorde der begrippen is eene andere dan in de gewone spreek- en schrijftaal. Wil b.v. een doofstomme te kennen geven, dat hij gezond is, zoo drukt hij in gebaren eerst het begrip *ik*, daarna dat van *gezond* uit en verzwijgt, wat wij uitdrukken door het woord *ben*. Deze volgorde is hem zoo gewoon geworden, dat hij werkelijk moeite heeft - wij spreken hier niet van den meer ontwikkelde - een gewoon boek te lezen en daarvan den inhoud dikwijls niet begrijpt.

Een door hem geschreven brief is om de vreemde woordvoeging en uitlatingen voor hoorenden en sprekenden vaak onbegrijpelijk. Daarom is dezen doofstommen de vertolking van een verhaal in gebaren, die een half uur of langer duurt, eene aangename ontspanning. En wie nu ons gewoon proza woord voor woord in gebaren en teekens overbrengt, zonder den gedachtengang dezer doofstommen daarbij te volgen, zal door hen minder goed begrepen worden dan hij, die, zelf doofstom, met de denk- en uitdrukkingsmethode van dezen kring rekening houdt.

Uit het voorgaande blijkt, dat deze groep doofstommen eene

zeer bescheiden plaats inneemt en minder dan de leden der zuster-vereeniging naar buiten werkt. Eigenaardig zijn, ook ten bewijze hiervoor, de bijzonderheden, dat de leden elkander vol vreugde de hand gaven, toen hun het bericht der koninklijke goedkeuring van de statuten werd medegedeeld, en dat de ontvangst van een brief met twintig blauwe postzegels, uit het Noorden des lands ontvangen, niet minder tot dankbaarheid stemde.

Het tweejarig bestaan der vereeniging werd in het lokaal van den Amsterdamschen Werkmansbond gevierd met eenige genoodigden, aan wie de voorzitter van den bond de gebarentaal van onzen reeds genoemden president overbracht. 't Was een eenvoudig maar gezellig feest, dat in wijderen kring de aandacht op den vriendenkring vestigde.

Ten slotte worde hier nog vermeld, dat deze gezellen, die elkander tijdens het leven tot hulp en steun zijn, ook bij den dood een blijk van vriendschap geven. Een later bijgevoegd artikel der statuten bepaalt, dat een overleden lid, hetzij mannelijk, hetzij vrouwelijk, door alle mannelijke leden grafwaarts wordt gebracht, waarbij een krans, die de zinspreuk der vereeniging toont, het lijkkleed zal sieren.

Eene eervolle begrafenis, waarop van de oudste tijden alle menschen hebben prijs gesteld, zal dus ook dezen doofstommen ten deel vallen. Wie zal zeggen of dit vooruitzicht niet sommigen dezer misdeelden de droefheid van het heengaan verzacht?

In de derde plaats willen we kennis maken met een kring van doofstommen, die grootendeels uit de leden der laatstgenoemde vereeniging bestaat, maar ook door anderen wordt aangevuld. Het is eene groep van ongeveer 30 protestanten die elken Zondagmorgen tegen 11 uur in hetzelfde gebouw van de Vereeniging tot verbreiding der Waarheid ter godsdienstoefening bijeenkomen.[1)] Dat protestanten, die de kerkelijke gemeenschap lief hebben, indien zij het gehoor missen, meer behoefte hebben aan een afzonderlijk en onderling samenzijn dan israëlieten en katholieken, verklaart zich gereedelijk uit het verschil van den aard der Godsvereering. Terwijl toch de katholiek en ook de israëliet in hunne kerken voor een min of meer belangrijk

1) Sinds eenigen tijd verzamelt ook de voorzitter van ‘Door liefde saamgebracht’ een 15 a 20 tal doofstommen, die vroeger de hier vermelde godsdienstoefening volgden, te zijnent en verklaart hun een bijbelwoord.

deel hebben te zien naar hetgeen de geestelijke verricht, heeft de protestant alleen te hooren, zoodat deze laatste zich in de gewone kerk meer vreemdeling gevoelt dan de beide eerstgenoemden.

Welnu dan, in eene eenvoudige bovenkamer, die in de week als schoollokaal gebruikt wordt, zetten zich op de banken, nu met bijbels belegd, de mannen en vrouwen en jongelingen neder.

Hun binnenkomen en begroeten heeft iets eigenaardigs. Deze christenen kennen elkander, wisselen een handdruk, hebben wat te vragen en te beantwoorden en staan of zitten, zoolang de dienst nog niet begonnen is, gezellig rond de kachel in den wintertijd.

Daar treedt de voorganger dezer bijeenkomst, de reeds genoemde evangelist der vereeniging tot Verbreiding der Waarheid de kamer binnen en schrijft, na de gewone begroeting, op het zwarte bord den tekst uit, waarover hij aanstonds zal handelen. Na een kort gebed voor zich zelven bestijgt hij een bankje, dat als preekstoel dienst doet en bidt in vingertaal voor de aanwezigen, die toezien. De meeste doofstommen verheugen zich, tengevolge der oefening, in een scherp gezicht. Daarna volgt het eerste gedeelte der preek. Die rustelooze beweging van vingers, handen en armen; die opeenvolgende reeks van zinrijke, maar voor u zinlooze gesticulaties heeft iets geheimzinnigs. Gij tracht daarvan iets te begrijpen, maar indien de evangelist niet ten uwen gevalle de woorden uitspreekt, die zijne gebaren aanduiden, pijnigt gij u te vergeefs. Een schilder zou met belangstelling het sprekend gelaat van dien man daar ginds bestudeeren, die zoo kalm naar den spreker opziet en telkens door een blik met de oogen, een trek rondom de lippen te kennen geeft, dat hij den voorganger begrijpt en met zijne gedachten instemt.

Eenige oogenblikken rust is voor allen gewenscht. Inplaats van den gebruikelijken tusschenzang aan te heffen, slaat de kleine gemeente, een tweeden, door den voorganger op het bord geschreven tekst na en leest dien; 't is een woord, dat zich bij hetgeen is voorgedragen aansluit. Nu wordt wederom gedurende twintig minuten op de bekende wijze gepreekt. 't Is de toepassing die gegeven wordt en die, daar de voorganger met velen der aanschouwers bekend is, voor dezen en genen een nuttigen wenk, een stillen raad kan bevatten. Hoor, door

de openstaande deur klinkt het psalmgezang, dat in de kinderkerk, die in de groote zaal beneden gehouden wordt, oprijst, maar dat hier geen afleiding of stoornis brengt. De preek is geëindigd. Een nagebed volgt; de zegen wordt gegeven. Bij het scheiden drukken allen den voorganger de hand. Een der vrienden plaats zich aan de deur en ontvangt de gaven, die elk wil afzonderen.

Zooals wij opmerkten, worden deze voordrachten door middel zoowel van de vingertaal als van gebaren gehouden. Indien het moet, kunnen de letters van elk woord door vingerteekens worden kenbaar gemaakt en dus elk voorwerp, elk onder woorden te brengen begrip worden aangeduid. Er zijn ook bewegingen, die een geheel woord of eene gedachte uitdrukken. Zoo b.v., als men het woord *God* wil aanduiden, verheft men het hoofd en wijst naar boven; wil men aan eene *gemeenschap* doen denken, zoo beschrijft men met dezelfde hand een kring, die allen omvatten moet; wenscht men de gedachte van een *offer* te wekken, met beide handen geeft men een vierkant aan, ter aanduiding van een altaar en doet ze daarna langzaam stijgen, ter afbeelding van den *rook*, die van het altaar opgaat.

Er zijn eigennamen, die door ééne enkele handbeweging worden aangeduid, b.v. die van *David*. In dezen koning wordt allereerst de psalmdichter erkend; het golvend geluid van het lied wordt door eene golvende beweging der hand gekenschetst en daarmede David voor den geest geroepen. Hier speelt de plastiek eene groote rol; op vernuftige wijze wordt vaak het abstracte vertoond in teekens, wier aantal zich niet tot een duizendtal moet bepalen[1)]. Door middel van deze gebaren en vingertaal kan men in denzelfden tijd meer mededeelen dan door de gewone spraak mogelijk is.

Onze evangelist, die in den doofstomme allereerst den mensch ziet, dien hij door de prediking van het evangelie, zooals hij het opvat, gelukkig wil maken, beperkt zijne werkzaamheid niet tot deze wekelijksche voordrachten.

In het voor- en najaar verzamelt hij zijn kuddeke bij de avondmaalsviering in de Oude Kerk, en wel in een bepaald hoekje, waar hij den dienstdoenden predikant goed kan hooren,

1) In het weekblad ‘de Hervorming’ van 6 October 1888 gaf de schrijver dezer schets eene beschrijving van deze godsdienstige bijeenkomsten, die in 1867 met 15 doofstommen begonnen zijn.

om het gehoorde telkens in teekens en gebaren over te brengen. Aan de laatste tafel, die voor de doofstommen bestemd is, herhaalt hij hetzelfde werk. Daarenboven is hij gedurende drie dagen in de week buiten Amsterdam werkzaam, om beurtelings òf in den Haag, Scheveningen, Arnhem en Monnikendam, òf in Utrecht, Breukelen, Alkmaar, Heilo, Haarlem, Bloemendaal, Velsen, Beverwijk en Uitgeest het evangelie te brengen aan enkelen, hoogstens een achttal tegelijk, dat evenwel in de vacantieweken door de groningsche of rotterdamsche leerlingen wordt aangevuld.

En wat de plaats betreft, waar deze verstrooiden samenkomen, hier is het de consistoriekamer eener kerk der Hervormden (Utrecht), daar een vertrek in het mannen- en vrouwenhuis der diaconie (Monnikendam en Alkmaar), ginds de woning van een doofstomme, waar om de 14 dagen op een of ander uur van den dag een godsdienstig woord gesproken wordt.

De jaarverslagen der vereeniging, in wier dienst de evangelist arbeidt, leeren ons den aard der evangelisatie, die zich over vier provinciën van ons land uitstrekt, kennen. Evenals het gesticht voor doofstommen te St. Michiels-Gestel zijne verpleegden allereerst tot goede leden der katholieke kerk wil vormen en op hunne godsdienstige ontwikkeling den grootsten nadruk legt, zoo is het bij den evangelist het hoogste streven doofstommen te winnen voor zijne opvatting van het christendom.

Wie nu, met volle waardeering van 's mans goede bedoeling, wenschen zou, dat deze werkzaamheid in mindere mate een propaganda maken voor eene bepaalde opvatting der christelijke leer mocht zijn en meer een humanitair karakter dragen, die vergete niet, dat dit werk staat onder de bescherming eener vereeniging, welke zich Vereeniging tot Verbreiding DER Waarheid noemt.

Een ander bezwaar, en wel een van paedagogischen en methodischen aard is aan deze werkzaamheid verbonden.

Het doel, door het drietal inrichtingen voor doofstommen van ons land beoogd, is den doofstomme zooveel mogelijk aan den hoorende gelijk te maken.

Daartoe moet de misdeelde zoo min mogelijk aan den omgang met hoorenden onttrokken worden. Hij leert daarom van de lippen afzien en zelf spreken, ook al hoort hij zijn

eigen stem nooit, om in de samenleving zich geen vreemdeling meer te gevoelen. Bij den aanvang van het onderwijs is het gebruik van gebaren onvermijdelijk, maar na een goed half jaar kan men doofstomme kinderen, die overigens goede vermogens hebben, zonder behulp der gebaren, verder onderwijzen.

De inrichting van Rotterdam - zoo hebben we gezien - heeft het eerst den strijd tegen de gebaren in ons vaderland aangebonden en allen nadruk op den eisch van het afzien en spreken gelegd. Zij heeft dadelijk het externaat ingevoerd, omdat zij het verkoos boven het internaat, dat den leerlingen veel meer gelegenheid tot onderlingen omgang in gebarentaal geeft. Voor en na de schooltijden verspreiden zich hare verpleegden onder de burgerij, met welke alleen door afzien en spreken omgang mogelijk is. In December 1886 vestigde de heer D. Hirsch, als directeur-hoofdonderwijzer der inrichting, door middel eener circulaire '*aan de ouders, pleegouders en leermeesters van doofstomme kinderen*', de aandacht op het onnoodig en schadelijk gebruik van gebaren, waarop de geachte schrijver in zijn '*Wenken bij de opvoeding van doofstommen voor ouders, pleegouders en leermeesters*' (2*e druk* 1885) gewezen had.

'De ervaring bij de leerlingen leert', zoo lezen we 'dat het gevaar van een ongepast gebruik der gebaren nog al te weinig wordt ingezien. *Onnoodige* gebaren benadeelen het denken en spreken in woorden bij doofstommen op de schromelijkste wijze. Is het daarom geraden het kind zoo spoedig mogelijk het gesproken woord in plaats van het gebaar te leeren begrijpen, het te gewennen zelf te spreken en de woorden op de lippen van anderen te lezen; het is dan verder dringend noodig *geen enkel gebaar* voor het kind te maken, noch toe te staan, dat het kind er een bezigt, waar het gesproken woord *kan* gebruikt worden.

Het is volstrekt niet genoeg, dat hierop zorgvuldig wordt gelet, zoolang de kinderen in school zijn, ja de daaraan bestede moeite wordt ten eenenmale vruchteloos, als buiten de school door en tot de kinderen geheel of ten deele *in gebaren* gesproken wordt. Daarom is het voor de leerlingen der doofstommenschool van het hoogste belang, dat *al* hun leidslieden het geduld en de volharding hebben, om de gebaren te onderdrukken en met hen om te gaan als met hoorende kinderen.

Eerst dan kunnen zij gaan denken en spreken zooals wij-Zonder de bestrijding der gebaren, leeren zij zich slechts hoogst behelperig van de woordentaal bedienen en wordt hunne hoogere ontwikkeling jammerlijk belemmerd. Daarom zij ons wachtwoord in den omgang met onze leerlingen: *Weg met de gebaren!*'

Wat geschiedt nu tengevolge van de godsdienstoefeningen, die hierboven beschreven zijn en die ook door ontslagen leerllngen der groningsche of rotterdamsche inrichtingen worden bijgewoond? De gebaren, die men hun met zooveel ernst heeft onthouden worden hun hier elken Zondag gebracht, ja de evangelist onderwijst hen, die deze teekens niet of niet volledig kennen, in de taal der gebaren, opdat allen zijne godsdienstoefeningen met vrucht zouden kunnen volgen.

Ziehier de bedenkelijke zijde van dit met zoo goede bedoelingen ondernomen en voortgezet werk. De directeur der rotterdamsche inrichting, de heer Ic. Bikkers, liet zich in een daarover handelend schrijven aldus uit:

'Wie dooven, die eens stommen waren, maar tot spreken zijn gevormd en de vaardigheid hebben verkregen de woorden hunner medemenschen van de lippen te lezen - wie zulke dooven door gebaren en vingertaal gaat onderwijzen, die legt de struikelblokken weder in den weg, die met zoo nameloos veel moeite voor hen zijn weggeruimd, die laat hen op den weg van den vooruitgang rechtsomkeer maken, die zaait onkruid tusschen de tarwe.'

Duidelijker kan het gebruik der vingertaal en gebaren tegenover doofstommen, die leerden spreken, niet veroordeeld worden.

Wat in Amsterdam geschiedt, vindt ook in Rotterdam plaats. Daar verzamelen zich in eene achterkamer der tweede verdieping van perceel No. 15 der Hovenierstraat een 30 a 40tal protestantsche doofstommen, des Zondags van 10-12 en van 5-7 uur, des Maandags- en des Donderdagavonds van 8-10 uur, om eene evangelieprediking door middel van het handalphabet en gebaren te zien. De kamer is klein, zoodat niet allen kunnen zitten. Ook het H. Avondmaal wordt hier bediend en lidmaten worden aangenomen. Dat niet alle aanwezigen de voordracht begrijpen, is uit betrouwbare inlichtingen den schrijver dezer regelen gebleken; een verschijnsel, dat ook van de amsterdamsche godsdienstoefening geldt.

Men is misschien geneigd over dit bezwaar heen te stappen, in de overweging dat de godsdienstige ontwikkeling dezer misdeelden boven alles gaat en in de onderstelling, dat eene andere wijze van prediking dan die in gebaren en teekens onmogelijk is. Maar deze onderstelling is gelukkig onjuist.

Sinds eenigen tijd bezit Rotterdam eene gelegenheid tot evangelieprediking voor doofstommen, die dat welsprekend aantoont.

Op het initiatief van Ds. W. Francken Azn, die het toezicht over het godsdienstonderwijs der protestantsche leerling en van de rotterdamsche inrichting houdt en hen als lidmaten der Ned. Hervormde Kerk aanneemt, wordt elken Zondagmiddag van 2-3 uur in de kapel van het nederlandsch zendelinggenootschap (rechter Rottekade, No. 43) eene godsdienstige samenkomst voor doofstomme lidmaten der protestantsche gemeenten gehouden, volgens de methode van spreken en afzien. De godsdienstonderwijzer, die met de protestantsche leerlingen der inrichting catechiseert, treedt hier als voorganger op. Deze samenkomsten, die van de inrichting voor doofstommen niet uitgaan maar een zelfstandig karakter dragen, leveren het bewijs, dat door middel van spreken en afzien godsdienstoefeningen voor en door doofstommen kunnen gehouden worden en aldus de beschreven bezwaren tegen vingertaal en gebaren vermeden. Het is te hopen, dat eenmaal aller oogen voor de deugdelijkheid dezer methode, die de beste is, zullen geopend worden en dan in alle bijeenkomsten van godsdienstigen of maatschappelijken aard de vingertaal plaats zal maken voor het gesproken woord.

Hiermede meent de schrijver zijn onderwerp zoo volledig mogelijk behandeld te hebben.

Hij zou zich voor zijn eenvoudig werk ruim beloond achten, indien de lezer opnieuw belangstelling gevoelde voor den zoozeer misdeelde en deze daarvan eenig blijk mocht ondervinden.

J.A. TOURS.

Uit het leven van een gymnasiast.

I.
‘Bolletje.’

...Mijn tweede les op het Gymnasium was van Dr. Schade. Wat klonk dataardig, dat ‘doctor’ of, zooals ik toen zei, ‘dokter.’ Wat was dat heel anders dan vroeger. Ik had toen al zoo opgezien tegen den hoofdonderwijzer van ons dorp, omdat hij zoo ontzettend veel wist in mijne oogen. Mijn vader had mij dat ook meermalen verteld, want de man hield er van het gezag der onderwijzers in huis op te houden. Nu evenwel zou ik les krijgen van iemand, die nog veel, veel meer wist, van een man net als pa. En die zou ons dan dat moeielijke latijn leeren, waarover ik al zooveel had gehoord en tegen de dorpsjongens ook had opgesneden, die na de school op de boerderij zouden gaan werken, en die toch al zoo tegen ons op hadden gezien, omdat wij apart nog zoo veel meer leerden dan zij.

Maar ik dwaal af, want ik zou van ‘Bolletje’ vertellen, zoo n.l. werd mijnheer Schade genoemd, had men mij verteld, hoewel ik nog niet had begrepen, waarom eigenlijk. Ik was erg nieuwsgierig, hoe ‘Bolletje’ er nu eigenlijk uit zou zien, en keek met belangstelling naar de deur van het lokaal. In de opening gaan staan, zooals we later deden, dat dorst ik toen nog niet. Op eens, daar komt iemand om den hoek en stapt de kamer binnen. Wat'n aardige verschijning was dat, heel anders dan ik verwacht had. Ik had mij voorgesteld een deftig, statig man met grijze haren, strakke trekken, afgemeten gang en spraak en strenge oogen, een man, die geheel in zijn geleerdheid was vastgegroeid, een man net als onze dominee, die maar behoeft te verschijnen om de menigte onder den indruk te

brengen. Maar och jé neen. Ik had het geheel en al mis geraden. Want de man, die in 't programma als ‘Dr. Schade’ stond opgeschreven, met daarachter de woorden ‘Latijn en Grieksch’, was een jong, klein, dik mannetje, overal even vetjes en rond. Men zou zijn klein lichaampje heel best kunnen voorstellen door zoo'n teekening, als wij allen vroeger wel eens gemaakt hadden, toen wij pas een potlood in de handen kregen: een ronde bal het hoofd, een grootere ovaalronde bal de romp, met twee korte beentjes; maar nu niet zooals kinderen die voorstellen met een paar schrapjes, maar heel dikke, vleezige beentjes. Van het hoofd moet ik nog iets zeggen, want dat zag er dan toch zoo aardig uit! 't Was niet alleen zoo rond als een knikker, maar alles, wat er aan op te merken viel, was rond; de kleine, ronde, blauwe oogjes, die zoo gezellig en guitig naar ons keken, de mond, die heel klein was, ja zelfs de kleine neus had iets knikkerachtigs en niet het minst zijn aardige, dikke wangetjes met een onveranderlijk rood kleurtje, dat mij altijd deed denken aan de lekkere pigeonappeltjes van onzen tuin. Toen hij binnenkwam, droeg hij zijn boeken met de rechter hand tegen zijn borst aangedrukt en in de linker een sigaar en zoo stapte hij naar een kleine verhooging, waar hij zich op plaatste. De boeken legde hij op de bank, die vlak voor hem stond, en toen keek hij met zijn glimlachende oogjes de klas eens rond en knikte ons vriendelijk toe. Ik vond het dan toch zoo'n grappig mannetje en tevens zoo gek, dat ik me zoo vergist had, dat ik begon te lachen. Hij keek mij aan en ik werd al bang, dat hij boos op mij zou worden; maar neen, want hij zei tegen me: ‘Jij hebt zeker veel schik in je leven’, zoodat ik nog meer ging lachen en ook de anderen aanstak, want ik kon in die dagen zoo goed lachen, en zelfs mijnheer Schade had er pleizier in, tot hij op eens zei:

‘Zie zoo, jongens, nu gaan we wat Latijn leeren. Ik zal je de eerste verbuiging opschrijven.’

En toen ging hij naar het bord, wat ik ook al zoo gek vond, een doctor, een man als pa, voor het bord te zien staan schrijven met krijt, zooals onze onderwijzer dat ook deed. Terwijl hij daarmee bezig was, zagen wij hem op zijn rug. Dat was ook al zoo mal, want van dien kant zag hij er ook zoo rond en knikkerachtig uit. Eerst zijn hoofd, waarvan het blonde haar overal even kort was afgeknipt, zoodat wij zijn huid er doorheen zagen, en zijn rug en al het verdere, dat er van dien kant te bewonderen

viel, alles had den knikkervorm. Maar lang had ik geen tijd, want, toen hij klaar was, draaide hij zich in eens naar mij om en zei lachend tegen mij:

‘Lees jij nu eens, wat er op 't bord staat, lachebek.’

Daarbij trok hij mij even aan 't oor en toen zag ik zijn handen van nabij: dikke, vleezige handjes. Ook al rond dus. En wat gek, dat hij mij aan mijn oor trok, net als onze onderwijzer, wanneer ik goed gewerkt had. 't Was toch wel een aardige man, geloofde ik, die mijnheer ‘Bolletje’.

Ik kon gedurende die eerste les niets meer opnemen, want wij waren al aan het verbuigen geraakt, eerst van ‘mensa’ en toen van andere woorden, en ik vond dat zoo deftig en zoo interessant en zoo vreemd, dat ik nergens oog voor had dan voor het Latijn, en bij mijzelf besloot om goed mijn best te doen en veel Latijn te leeren.

Toen het uur om was, verdween het dikke, ronde mannetje weer met zijn boeken in de rechterhand tegen de borst en zijn sigaar in de linker, en er kwam een andere leeraar, maar lang zoo'n prettige niet. Die keek zoo stuursch en zag er zoo lastig uit en begon met ons te praten over getallen en over allerlei andere vervelende dingen. Ik dacht dan ook veel meer aan dat aardige Latijn en dat aardige mannetje.

Om twaalf uur, toen wij naar huis gingen, vroeg ik aan een jongen, die het vorige jaar was begonnen met het Latijn, of mijnheer Schade - ‘Bolletje’ dorst ik hem nog niet noemen tegenover iemand van zoo veel ervaring als een van de tweede klasse - of mijnheer Schade niet een erg aardige man was.

‘Bolletje? ja zeker, dat's een gezellige pisang.’

Wat klonk dat vreemd, dat woord ‘pisang’: zoo familiaar en toch zoo echt, zoo gymnasiaal. Ik gebruikte een poosje later hetzelfde woord dan ook dikwijls, omdat ik het zoo mooi vond.

‘Hoe komt hij toch aan dien naam van “Bolletje”?’

‘Begrijp-je dàt niet?’ was zijn wedervraag.

Ik zweeg maar, want het was misschien erg dom van me, dat ik het gevraagd had en ik was dus bang om uitgelachen te worden.

‘Wel, “Oliebolletje” natuurlijk’, zoo ging de ander voort en ik vond heel veel waars in dien naam, want wezenlijk Bolletje glom een beetje, glom van rondheid, glom van genoegen, glom van tevredenheid, en ik vond de benaming zoo goed gekozen, dat ik

van dat oogenblik af aan nooit meer over den man sprak dan door hem aan te duiden met zijn verkorten bijnaam: ‘Bolletje.’

Dien naam scheen hij trouwens overal te hebben, want in het stadje werd hij ook zoo genoemd en door de andere leeraren werd hij daarmee zelfs aangesproken. Ik merkte dat, toen ik eens door de gang liep en hij er ook door heen kwam; want toen hoorde ik in eens achter mij roepen: ‘Zeg Bolletje, kom eens hier’, en ik zag tot mijn verbazing den snibbigen mijnheer van de getallen, die het moest gezegd hebben.

Maar Bolletje werd volstrekt niet boos of verlegen. Hij lachte maar even en keek mij eens aan en knipte met zijn oogjes tegen mij, alsof hij zeggen wou: ‘Hoor-je wel, hoe die daar zich vergist?’ zoodat ik ook begon te lachen.

Wij hielden allemaal veel van ‘Bolletje’, want, behalve dat hij zoo opgewekt en zoo knikkerachtig was, was hij zoo gezellig. Wat wij met andere leeraars niet durfden doen, dat deden wij met hem. Soms, als de les om was, of wanneer wij op straat hem achterop kwamen, liepen wij wel eens met hem mee en maakten een praatje met hem en vertelden hem van alles, over zwemmen en wandelen en dan noemde hij ons wel eens prettige wegen, van die echte jongenswegen, die zoo door het kreupelhout heenkronkelen en soms zoo smal zijn en allerlei verrassingen aanbieden, of hij praatte met ons over schaatsenrijden en kaatsen en ‘Bolletje’ was van al die dingen heel goed op de hoogte. Geen wonder ook, want ‘Bolletje’ was een echte jongen geweest, een buitenjongen, die met de boerenjongens aan alles mee had gedaan en allerlei kattenkwaad had uitgevoerd, ja zelfs wel eens aan de staart van een kalf had getrokken, dat natuurlijk naar kalverenaard vooruit was gesprongen, zoodat ‘Bolletje’ zich door het springende dier had laten meezeulen. Nu en dan vertelde hij ons wel eens zulke uien uit zijn jongensjaren, die wij alleraardigst vonden en waarom ik meer dan eens tranen heb gelachen, want ik stelde mij dan altijd voor, hoe grappig dat knikkerachtige Bolletje er wel moest uitgezien hebben, toen hij jong en dus nog veel kleiner en zeker ook wel zoo dik en vet en rond was en zoo'n pigeonachtig kleurtje had.

Eens vroeg ik hem, toen hij weer zoo aan 't praten was - hoe ik aan de vraag kwam, begreep ik niet - waarom hij geen dorpsburgemeester was geworden. ‘Bolletje’ begon hartelijk te lachen en vroeg toen:

‘Wel, hoe dat zoo, jongen? Hoe kom-je daar bij?’

‘Wel mijnheer....!’ zei ik, maar ik dorst niet verder gaan, al schoot het mij precies te binnen, dat hij er net uitzag als zoo'n dorpsburgemeester met zoo'n dik buikje. Ik begon te lachen en kreeg een vreeselijke kleur, omdat ik niets anders vinden kon. Gelukkig redde ‘Bolletje’ zelf mij er uit door mij aan mijn oor te trekken en te zeggen:

‘Malle jongen!’

Wij waren anders volstrekt niet bang voor ‘Bolletje’, zelfs niet als hij boos werd. Hij kreeg dan nog meer kleur, dan hij al had. Hij glimlachte niet meer en hij zag erg boos uit zijn oogen. Soms zelfs vloekte hij dan wel, maar we vonden dat niets erg; integendeel we vonden het bepaald allergrappigst, als ‘Bolletje’ boos was en zoo geheel anders dan gewoonlijk. Toch maakten wij geen misbruik er van, zooals wel bij andere leeraren, die we soms voor ons genoegen driftig maakten, want och! ‘Bolletje’ was toch zoo'n goed mannetje, en we hielden ook zooveel van ‘Bolletje’.

II.
Voor den Rector.

Een belhamel was ik niet, maar ook geen brave Hendrik. O jé neen, dan liever een belhamel! Maar dat kon ik niet zijn, omdat ik niet het talent er toe had, want er behoort, behalve de noodige moed en een goede dosis brutaliteit, ook een zeker talent toe om anderen voor te kunnen gaan. Een belhamel is dat niet alleen door zich zelven, maar ook, omdat anderen het zoo willen. Hij moet in zekeren zin volksleider zijn, en dat nu was ik volstrekt niet. Dat zou mijn vriend Jan veel meer hebben kunnen wezen dan ik, want Jan was grappig en wist soms zulke uiïge dingen te zeggen met een doodleuk gezicht, dat wij het allen uitschaterden van 't lachen.

Vooral de mijnheer van de getallen maakte zich soms zoo kwaad op hem. Hij werd dan driftig en hatelijk, maar Jan bleef altijd even kalm, en hoe boozer mijnheer werd, hoe leuker Jan zich voordeed, want Jan was onverstoorbaar. Hij werd nooit driftig en keek altijd even grappig uit zijn oogjes.

Zoo herinner ik mij, dat Jan eens naar buiten zat te kijken, terwijl mijnheer op 't bord stond te schrijven en ons den een of

anderen regel van drieën stond te bewijzen. In eens draait hij zich om en vraagt een der jongens iets, waarop deze niet weet te antwoorden. Mijnheer wordt boos en zegt:

‘Ik wed, dat je nog niet eens weet, dat twee maal twee vier is.’

Jan zat intusschen naar buiten te kijken, alsof dat alles hem niet aanging, tot mijnheer hem in eens aankijkt en zegt:

‘Wat doe-jij daar Jan?’

‘Ikke mijnheer? Wel, naar buiten kijken,’ antwoordt Jan zonder in 't minst ook maar te schrikken. Wij beginnen natuurlijk te lachen; mijnheer wordt nog boozer en kan niet gemakkelijk uit zijn woorden komen, zoodat hij heel onhandig vraagt:

‘Nu, wat zou dat?’

‘Wat dat zou, mijnheer? Wel, dat het buiten zulk mooi weer is om beukenootjes te gaan zoeken.’

‘Ellendeling! moet ik daarvoor nu al die woorden vuil maken? Als ik de moeite doe om 't je duidelijk te maken, kun-jij dan niet luisteren? 't Is....’

‘Maar mijnheer, ik heb wel geluisterd.’

‘Waar hebben we 't dan over gehad, brutale vlegel?’

‘Dat twee maal twee vier is, maar dat wist ik al lang.’

De geheele klasse leek wel zoo'n groote turksche trom, waarover eenigen tijd het verdikte stokeinde wordt heen en weer gerold en intusschen wordt het getallen-mannetje zoo rood als vuur.

‘Jongen, ga de deur uit.’

‘Gut mijnheer, waarom?’

‘Jongen, ga de deur uit, als je niet wilt, dat ik een ongeluk bega.’

Nu daar was wezenlijk gevaar voor, want zijn oogen rolden er bijna uit en zijn hoofd was nog rooder geworden, omdat wij nog maar altijd bleven zitten lachen.

‘Neen, liever niet,’ zei Jan en ging doodkalm de deur uit, maar hij vertelde mij later in diep vertrouwen, dat hij het erg vervelend had gevonden om weggejaagd te worden en dat hij wel zou oppassen voor 't vervolg. Ik weet zeker, dat hij erg gehuild heeft, toen hij eenmaal in de gang was, maar dat wou hij voor ons niet weten. De anderen dachten allemaal, dat het hem wezenlijk niets had kunnen schelen. 't Gebeurde dan ook niet meer en bij geen anderen leeraar dan dien van de getallen, want Jan deed heel erg zijn best en stond ook vooraan.

De mijnheer van de getallen kon niet goed orde houden onder ons. 't Was wel ongelukkig voor hem, want de man had niet veel pleizier van ons: wij plaagden hem erg en hij werd altijd driftig. Was hij dat niet geworden, ik geloof, dat het veel beter zou zijn gegaan. Nu hadden wij er met elkaar pleizier in, om hem voor den gek te houden. Als wij alleen waren, dan dachten wij wel eens, dat het toch niet aardig van ons was om altijd dien man zoo buiten zich zelf te brengen, en wij deden dan bij ons zelf een gelofte om een volgenden keer niet mee te doen - maar als wij dan weer bij elkaar waren in de klasse, dan dacht geen van ons, geloof ik, meer aan hetgeen hij zich zelf had beloofd. Nu, de man gaf er ook zelf dikwijls aanleiding toe.

Hij was vroeger ingenieur geweest en bemoeide zich veel met wat wij later hoorden noemen de openbare zaken. Wij wisten dat toen wel niet, want kranten lezen, daar deden wij nog niet aan, en wij zouden er toch niets van begrepen hebben, maar wij hoorden het van oudere jongens en tehuis, waar nog al eens over hem gesproken werd. Zoo had hij zich eens, toen de gemeenteraad besloten had om een groote brug te bouwen, daartegen verzet en betoogd, dat die brug niet gebouwd kon worden. Wij geloofden dat ook, want wij hadden een onbepaald geloof in de groote kennis van onze docenten, maar toen er even daarna een som - vraagstuk noemen de onderwijzers zoo'n ding tegenwoordig - in 't boekje werd opgegeven om te berekenen, in hoeveel tijd een brug kon gemaakt worden, wanneer de dagelijksche werktijd, 't aantal werklui en nog wat gegeven waren, toen spraken wij met elkaar af om die som niet op te lossen en alleen te zetten, dat die brug niet gebouwd kon worden, met de redenen er bij, die mijnheer zelf in zijn adres aan den gemeenteraad had genoemd en die wij uit de krant hadden overgeschreven. En toen mijnheer den volgenden keer terug kwam met de schriften en de nagekeken sommen, toen stormde hij woedend de klasse binnen en viel tegen ons uit:

'Jullie rakkers! denk-je, dat ik mij door jullie, stommelingen, laat voor den gek houden? Ik dank je hartelijk. Ik geef jullie allemaal een onvoldoend cijfer.'

Maar dat maakte niet veel indruk, want allemaal zaten wij te lachen, terwijl mijnheer ons met een verwoed gezicht de schriften naar 't hoofd gooide. Daardoor vlogen er losse blaadjes uit, die naar allerlei verschillende kanten heen fladderden en op allerlei onver-

wachte en onmogelijke plaatsen tusschen de banken terecht kwamen, een mooie gelegenheid voor ons om te gaan grabbelen en elkaar in de kuiten te knijpen, zoodat er verscheidenen ‘au!’ begonnen te roepen. Maar toen mijnheer vroeg, wie daar de oorzaak van was, kon niemand antwoorden en zaten wij weer allen te lachen, zoodat hij niemand iets doen kon. 't Was dan ook een verwarring, verschrikkelijk!

Mijnheer moest ook dikwijls voor 't bord staan om te schrijven, wat mij eerst heel gek was voorgekomen, maar wat ik later erg natuurlijk vond. En dan gebeurde het heel dikwijls, dat er met allerlei proppen gegooid werd, zonder dat mijnheer het merkte. Eerst waren het kleine propjes papier, maar later werden het grootere. Eens, ik weet het nog heel goed, wij waren pas aan de algebra begonnen, eens, terwijl mijnheer staat te schrijven, gooi ik een heel dikke prop, van een afgescheurde boekenkaft gemaakt, naar den kant van Jan en raak hem vlak tegen zijn oorlel, zoo netjes, dat ik er zelf vreeselijk om moet lachen.

‘Ai!’ zegt Jan, doodkalm, maar heel hard.

‘Wie roept daar, terwijl ik sta te schrijven?’ zegt mijnheer heel boos, nadat hij zich heeft omgekeerd.

‘Ik,’ zegt Jan doodleuk, ‘want ik krijg daar iets tegen mijn linker oorlel.’

Ik begon bang te worden, dat hij mij zou gaan verklappen, want hij wist heel goed, dat ik het had gedaan. Maar meteen kijkt hij naar den grond, en raapt de prop op en heft die in de hoogte.

‘Kijk mijnheer, die is 't zeker geweest. Is 't geen schande? Hoe durven die jongens zoo iets te doen?’

De anderen natuurlijk erg aan 't lachen, want Jan zette zoo'n verontwaardigd gezicht en deed net, alsof hij het meende. Ik vond het nog maar half aardig, want ik was bang, dat het uit zou komen. Maar gelukkig antwoordde niemand, toen mijnheer vroeg, wie het gedaan had. Jan keek, net als mijnheer, met een heel boos gezicht om en over de klasse heen en knipoogde toen even naar mij, alsof hij zeggen wou:

‘Ja, ik weet het wel, maar je behoeft niet benauwd te wezen.’

Nu, ik ontkwam er dan ook goed aan, maar dat maakte mij niet teruggetrokkener. Integendeel, ik werd er brutaler op en zoo gebeurde het ook al gauw, dat ik er ‘invloog’, zooals wij plachten te zeggen; maar dat was niet bij den mijnheer van de getallen.

Eens zouden wij 's middags om drie uur dien mijnheer weer

hebben en wij hadden afgesproken, om ons goed te amuseeren, ‘lol’ te hebben, zeiden wij toen. 't Uurtje van drieën scheen daartoe erg geschikt in de oogen van ons jongens, zeker omdat wij ons dan begonnen te vervelen en wel graag wilden ophouden met leeren. Nu geen wonder ook. Zes uur op de schoolbanken te zitten, zooals wij moesten doen, 't heeft wel iets van een gevangenis.

Wij hadden dan afgesproken eens recht pret te maken en tot verhooging van dat genot hadden sommigen chocolaadjes, en wel flikjes, anderen steken, ook wel babbelaars genoemd, meegenomen; want, al waren wij heertjes in onze eigen oogen en heel wat meer dan andere jongens van onzen leeftijd, bij elkaar waren wij nog niet veel beter dan andere jongens en hielden wij net evenveel als vroeger van allerlei lekkers en zoetigheden. Weer anderen hadden groene erwten meegenomen, minder om ze op te eten dan wel om er mee te gooien, want die zijn daar heel geschikt voor. Men kan ze niet gemakkelijk zien en ze maken zoo'n gezellig leven, vooral wanneer ze tegen de ruiten aankomen.

Al die heerlijkheden nu waren bewaard voor dat laatste jolige uurtje onder den mijnheer van de getallen, maar, zooals het meer gaat met illusies, ook deze werd niet verwezenlijkt.

Het vooruitzicht van dat heerlijke uurtje maakte ons zeker wat roezig en bewegelijk, of misschien was er storm aan de lucht, want dat is dadelijk aan jongens te merken. Zeker is het, dat wij, in de verwachting van de dingen die komen zouden, al vrij wat lawaai maakten in 't uurje van te voren. Doch toen hadden wij den mijnheer van de getallen nog niet, maar wel een anderen, die niet zoo met zich liet sollen.

Of hij het aan ons gezien had, dan of hij niet wel in zijn humeur was en misschien ook al den invloed van den storm ondervond, ik weet het niet, maar dat uurtje van te voren was niets pleizierig. Wij hadden dien smallen mijnheer met dat snorretje en dat knijpbrilletje, die zoo streng keek en, ofschoon hij dat wel niet zoo heel erg was, toch niet goed velen kon, dat er iets in de klasse gebeurde.

Zooals het meer gaat, wanneer men iets prettigs in 't vooruitzicht heeft, dan wil men wel eens vooruit er van genieten, en zoo was het ook bij ons. Enkele jongens, die wat mee hadden gebracht, konden al dat lekkers niet zoo verborgen houden, of zij bezweken voor de verzoeking om eens te proeven. Nu is het een vreeselijk

hard gelag om iemand te zien eten en zelf niets te krijgen en dat vond de mijnheer van 't knijpbrilletje zeker ook, want op eens zegt hij tegen een van de jongens, heel kortaf, want zoo sprak hij altijd: ‘Jongmensch, wij hebben hier geen gelegenheid tot dineeren,’ tevens een toespeling op hetgeen in de restauratiekamer van 't station te lezen stond. Natuurlijk werd er toen niet meer geproefd of gekauwd, maar daarmee had hij nog niet alles overwonnen, want, waren de tongen tot rust gekomen en konden deze de verzoeking weerstaan, met de hersenen ging het niet zoo gemakkelijk; die bleven gevestigd op 't schoone vooruitzicht van 't volle genot, dat wij straks zouden smaken. Maar met dat al hoorden wij niets van hetgeen de mijnheer met het knijpbrilletje zei. Nu was dat ook erg vervelend, moet ik zeggen, en moeielijk, want die scherpheldere e's en die zachtheldere o's, ik begreep nooit, waartoe dat verschil diende en verwenschte de regels, waar ik altijd in verward raakte.

‘... En om die reden mag men 't woord *leger* nooit met twee e's schrijven,’ betoogde mijnheer en liet tot klem van zijn redeneering zijn rechter vinger en duim, aan de toppen aan elkaar gesloten, op en neer gaan.

‘Niet waar, Piet?’ zei hij in eens tegen mij, die wel de woorden had gehoord, maar niet had geluisterd.

‘Ja, mijnheer,’ antwoordde ik.

‘Wat is waar?’ vroeg mijnheer nu en ik schrok er van, want ik wist er volstrek niets van.

‘Dat u zit te suffen, dat is waar’; want deze mijnheer sprak ons altijd met ‘u’ aan, als hij ons voor den gek hield, ‘en ook is waar, dat, wanneer u dit dikwijls doet, u dan op 't einde van 't jaar niets zult weten, van hetgeen er behandeld is en dat u het volgende jaar dus nog eens alles moogt overdoen. Als dat uw bedoeling soms is, suft u dan maar door.’

Ik schrok er van, want eigenlijk had mijnheer gelijk, maar ik had ook zoo'n gewichtige bezigheid op dat oogenblik. Ik, die niets had meegebracht, wou mij ook voor 't volgende uur verdienstelijk maken en was juist bezig met allerlei kleine propjes van papier te kneden, om daarmee straks te schieten; ammunitie in voorraad dus.

Nu had ik er nog juist een in mijn handen, dat ik wou verbergen en verlegen tusschen duim en voorsten vinger wreef. Toen mijnheer zich omdraaide, lei ik het voor mij op de bank, maar ik had het

land en daarvoor zocht ik zeker een afleiding. Hoe ik zoo mal kwam, weet ik niet, en of het agitatie of onvoorzichtigheid of iets anders was, kan ik niet zeggen, maar op een goed oogenblik leg ik mijn hand achter dat propje en zonder het te willen of na te denken schiet ik het in gedachten af. Men kan soms dwaze dingen doen uit onnadenkendheid! Ongelukkig valt dat propje juist voor mijnheers voeten neer en hij ziet het.

‘Hadt u dat op mij gemikt?’ vraagt mijnheer doodleuk en erg ironisch.

‘Neen, heusch niet mijnheer,’ antwoord ik.

‘'t Had er toch veel van. U schijnt u dus erg te vervelen. Weet u wat, gaat u dan maar een poosje bij den rector zitten; die zal u dan wel beter kunnen amuseeren,’ en meteen wijst mijnheer naar de deur.

‘Och mijnheer, ik bedoelde het zoo niet,’ zeg ik nog, half schreiend, want ik was nog nooit weggejaagd en ik was erg benauwd.

‘Zoo! Nu, ik bedoel het zoo wel,’ waarop alle jongens beginnen te lachen. Mijnheer drukt even op den electrischen schelknop en de concierge komt binnen.

‘Breng dat jonge mensch bij den rector,’ en ik moest volgen.

Och, wat bonsde het daarbinnen. 't Was net, of ik ter slachtbank ging. De concierge hoorde bepaald het kloppen van mijn hart, want het was zoo duidelijk in mijn ooren. Hij brengt mij de gang door naar de kamer van den rector. Hij klopt. Er wordt ongelukkig ‘binnen’ geroepen.

‘Mijnheer, ik moest u dezen jongeheer brengen, die is weggezonden,’ en meteen verdwijnt de concierge en sta ik geheel alleen voor den rector, die van zijn schrijftafel opkijkt.

‘Kom-jij eens hier,’ zegt hij en kijkt mij heel streng en heel boos aan, terwijl ik hem zachtjes nader.

‘Waarom ben-je weggejaagd?’ vervolgt hij zonder zijn oogen rechts of links te wenden. Ik wou wel door den grond zinken.

‘Och mijnheer!’ en meteen begin ik te schreien.

‘Welnu?’ vraagt de rector, die geen medelijden heeft.

‘Ik lette niet op, en.... en....’; dat laatste durfde ik niet zeggen.

‘En....?’ De rector was onverbiddelijk.

‘Ik gooide bij ongeluk met een propje.’

‘Ei! Was dat bij ongeluk? Een vreemd ongeluk!’ 't Was ook

ongelooflijk, maar toch was 't waar. Ik gevoelde, dat de rector het niet gelooven kon, maar ook, dat ik 't hem niet duidelijker kon maken.

‘En waarom deed-je dat bij ongeluk?’ zoo ging hij verder. Nu zijn er veel vragen, die men moeilijk kan beantwoorden en zoo is deze er een. Ik wist er niets op te antwoorden, evenmin als de andere jongens, want, zooals ik later hoorde, de rector deed die vraag altijd op die wijze, maar hij kreeg er nooit antwoord op en zoo ook nu niet van mij.

‘Welnu, weet-je wat’, zei hij, ‘ga jij voor dat ongeluk daar nu maar eens eenige declinaties maken.’ Ik moest bij hem blijven zitten en schrijven. Al mijn gedachten waren nu weer bij mijn werk, nu ik onder 't oog van den rector zat en de genoegelijkheden van 't volgende uur mij niet meer zoo aanlokten en mij ook niet zoo verleidelijk meer voorkwamen. Ik begreep nu volstrekt niet, dat ik er mij zooveel van had kunnen voorstellen.

Toen om drie uur de bel luidde en de les dus zou beginnen bij den mijnheer van de getallen, liet de rector mij gaan, maar volgde mij dadelijk naar de klasse, waar hij het geheele uur bleef. Er kwam dus niets van al die gedroomde heerlijkheden. Wij waren allemaal heel zoet en om eenigszins den indruk van 't gebeurde bij den rector weg te nemen, luisterde ik precies en trachtte ik zoo goed mogelijk te antwoorden, wat mij ook gelukte. Ik kreeg gelukkig verscheidene beurten en zag, dat de rector mij telkens schuins aankeek. Wat hij wel zal gedacht hebben! Het uur was gauwer om, dan ik gedacht had, en wij gingen naar huis zonder aan onze plannen van ‘lol te hebben’ uitvoering te hebben gegeven en verscheidenen met hun babbelaars en flikjes nog in den zak.

Maar 's avonds, o wee! Ik had van de geheele geschiedenis natuurlijk niets verteld en hoopte, dat de mijnheer en de mevrouw, waar ik aan huis was, er niets van zouden merken. Naar huis zou ik het ook niet schrijven en later, pas veel later, was ik van plan het aan mama te vertellen.

Maar, terwijl ik op niets verdacht ben, komt de meid binnen met een brief voor mijnheer, waarop gestempeld staat: ‘Gymnasium te....’ Dat zag ik duidelijk en mijn hart begon hevig te kloppen en ik werd rood en kreeg het erg benauwd. Mijnheer doet den brief open, haalt er een enkel velletje uit met gedrukte en geschreven letters en kijkt heel ernstig op 't papier en daarop naar

mij. Ik kijk natuurlijk dadelijk voor mij. Mijnheer legt het velletje voor mij neer en zegt:

‘Daar jongeheer!’ en ik moest lezen, dat er stond:

Gymnasium te....

Aan den Heer (de naam van mijn mijnheer)

wordt hiermede kennis gegeven door den ondergeteekende, dat uit zijn les in 't *Nederlandsch* is weggezonden de leerling der *eerste* klasse

Piet .....

wegens *onoplettendheid en wangedrag*.

En daaronder stond de naam van den mijnheer van de scherpheldere e's en de zachtheldere o's.

Wat ik schrok!

‘Zoo mannetje! En wat heb-jij wel uitgehaald?’

En ik vertelde het en zei er weer bij, dat het propjes schieten heusch bij ongeluk was gebeurd, maar net als de rector, de mijnheer geloofde dat niet en 't was toch werkelijk waar en hij zei zelfs, dat ik er maar niet bij moest liegen. Ik schreide er om, want ik loog toch waarlijk niet en begreep maar niet, dat niemand mij gelooven wou.

‘Zaterdagmiddag en Zondag huisarrest!’ decreteerde mijnheer en ik vond dat verschrikkelijk. Een buitenjongen zoo lang thuis te houden! 't Is geen kleinigheid. Ik hoopte nu maar, dat het regenen zou, heel hard regenen; maar dat deed het niet. Ik was evenwel erg zoet en mak, zoodat het arrest Zondagmiddag om drie uur werd opgeheven. Ik was er erg dankbaar voor, al kon ik ook niet ver meer naar buiten.

Ze waren toch niet gemakkelijk, die heeren van 't Gymnasium. Ik maakte nooit propjes meer. 't Mocht soms bij ongeluk weer eens gebeuren!

III.
IJs.

Een paar dagen bleef de sneeuw nog liggen, zoodat wij er duchtig pleizier in hadden, maar aan alle genoegens komt een eind en zoo ook aan dit. Niet, omdat de sneeuw wegging, maar om een andere reden. Er kwam iets veel gewichtigers voor in de plaats. De lucht was een paar dagen nog net zoo grauw geweest als

dien eersten dag en er was zelfs nog wat sneeuw bijgekomen, zoodat de bruine strepen op den witten grond en de stof, die het witte oppervlak een weinig hadden bezoedeld, weer waren verdwenen. Den derden dag, toen wij 's middags op school zaten, kwam in eens het zonnetje door en, toen wij buiten kwamen, zag alles er heel anders uit. Er was geen wolkje meer aan de lucht en de zon, die al aan 't ondergaan was, verlichtte alles zoo mooi, dat het verschil tusschen de kleuren van de donkere iepestammen en takken en van de kale heesterstruiken met het helle wit nog duidelijker uitkwam dan met die betrokken lucht. En alles was zoo plechtig, zoo indrukwekkend!

Ik dacht aan ons dorpskerkhof, wanneer er een zonnetje over schijnt, zoodat ik het half en half een heiligschennis vond, dat de jongens zoo schreeuwden, toen ze buiten kwamen. Maar het duurde niet lang, of ik jubelde en dartelde al weer mee, want ik had iets gehoord, dat wel in staat was om mij opgewonden te maken: ‘jongens, nou gaat het vriezen!’ had ik er een hooren zeggen. Nu wist ik, als buitenjongen, dat even goed als de anderen, maar ik had er zoo gauw niet aan gedacht. Doch nu dat tot mijn bewustzijn doordrong, nu zag ik niets meer van al 't moois om mij heen en alleen maar bevroren grachten en schaatsen en ijsbanen en vlaggen en... alles, wat er verder al toe behoort om een compleet wintergezicht te krijgen. 't Was ook koud geworden, erg koud, veel erger dan om twee uur, al scheen de zon ook, waarvan wij evenwel niets voelden. Wij liepen al glijdend naar huis, Jan en ik, en hielden elkaar voor oogen, hoe goed en verstandig het toch van ons geweest was om onze schaatsen van huis mee te brengen. Wij werden daardoor wel warm, maar voelden toch aan onze neuzen, dat het fiks koud was. En 's middags aan tafel sprak ik van niets anders dan van ijs en van de vermoedelijke genoegens, die het ons zou opleveren, en vroeg ik wel driemaal aan mijnheer, of hij dacht, dat het zou gaan vriezen, waarop hij me telkens verzekerde, dat het al goed vroor en dat het wel door zou gaan. 's Avonds, toen ik na afloop van het werk bij mevrouw zat, vertelde ik haar, hoe de veerschuit, die altijd 's avonds om half negen ons huis voorbij voer, een leven had gemaakt, een leven! zoodat ik eens even door de gordijnen had gekeken, en toen had ik gemerkt, dat er al een vlies op 't water lag. En toen de meid thuis kwam met de boodschappen, die zij dien avond veel vlugger

dan gewoonlijk had gedaan, en mevrouw haar vroeg, wat voor weer 't was, toen antwoordde zij:

‘Koud mevrouw, erg koud!’

Nu, dat was ook wel aan haar blauwe handen en blauw gezicht te zien.

‘Zou het hard vriezen, Keetje?’ vroeg mevrouw andermaal.

‘Nou, dat geloof ik; het zal bakken!’ wat in den mond der dienstmeid wilde zeggen, dat het buitengemeen hard zou vriezen.

‘'t Is toch wel verstandig geweest, dat ik mijn schaatsen van huis heb meegenomen,’ zei ik, over dat alles nadenkende, toen de meid de deur uit was, zeker met een heel gewichtig gezicht, want mevrouw lachte zoo eventjes, maar beaamde het volkomen.

Den volgenden morgen, toen ik opstond, waren de bloemen dik op de ramen, zoodat ik onmogelijk naar buiten kon kijken, maar ik zag wel, dat de zon scheen. Toen ik buiten kwam, werd ik in eens bij den neus gepakt; ten minste zoo was het net. En wat maakte de sneeuw een leven, want met iederen voetstap en iedere beweging piepte zij. De gracht was dicht; mooi zwart ijs met van die dubbeltjes en kwartjes, wat sommigen balletjes-ijs noemen en dat ik kende als het beste. 't Was een lust om zulk ijs aan te zien. Maar voor stilstaan was het te koud en daarom zette ik het op een drafje. Voor school stond er niemand. Wel lagen er als gewoonlijk een massa boeken op de vensterbanken en stoeptreden, maar geen jongen was er te zien. Ik wist wel, waar ze heengegaan zouden zijn, en begaf mij ook in die richting, een zijstraatje in naar de gracht, waar ze allen stonden te kijken als jonge honden naar een paar zwemmende eenden. Ik voegde mij er bij en mengde mij in hun gesprekken en hoorde de verschillende gevoelens. Allen waren wij het er over eens, dat het ijs prachtig was, dat het gauw sterk genoeg zou zijn om te berijden en dat wij dus weldra genieten zouden. Enkelen meenden, dat het veldijs reeds berijdbaar zou wezen, wat door anderen bestreden werd, terwijl er al jongens waren, die beweerden, dat ze al op de slootjes hadden gestaan en dat die sterk genoeg waren. Dat waren de buitenjongens en die geloofde ik, misschien ook wel een beetje, omdat ik het graag zoo had. Sommigen stelden zelfs voor om dan maar aan den rector te vragen om den middag vrij te hebben, waarop de anderen zeiden:

‘Dat kun-je begrijpen.’

‘Nu, waarom niet?’ vroeg een der jongeren.

‘Wel, omdat het nog lang niet eens zoo zeker is, dat je rijden kunt.’

‘Nu, maar we kunnen het toch vragen.’

‘Neen jongens, laten we dat niet doen,’ zei een derde, die meende diplomaat te zijn, ‘als wij het nu al vragen, dan bederven wij het misschien voor morgen.’

Daar was veel van aan en niemand kwam dan ook tegen het argument op. Nu probeerden wij eens, of de gracht morgen dragen zou. Wij zochten naar steentjes; maar gewoonlijk zijn die erg moeilijk te vinden in een straat, of ze zijn klein, zoodat, wanneer ze ook met nog zooveel kracht geworpen worden, ze op het ijsvlak worden teruggekaatst. Zoo dansten ook de onze over 't ijs heen, bij iederen val een luiden, helderen tik gevende en eindelijk een geluid latende hooren, dat veel geleek op dat, hetwelk een diamant maakt, wanneer hij over 't glas wordt gestreken. Eindelijk kwam er een met een keisteen aandragen, dien hij opwierp naar 't midden van de gracht, maar die er grif doorging. Toch vonden wij het ijs heel dik en waren wij allen overtuigd, dat wij den volgenden dag zouden kunnen rijden.

Dien volgenden dag dan hadden dezelfde beraadslagingen plaats en werd er over geredetwist, of het ijs in de gracht sterk genoeg was. De meesten zeiden, dat het zeker 't geval was en dat er bepaald wel menschen op zouden komen. Wij hoorden van boeren, die 's morgens al op schaatsen over de slooten in de stad waren gekomen, en een paar buitenjongens kwamen zelfs met de schaatsen, gebruikt en wel, over den schouder naar school. Nu was 't dan toch duidelijk en onbetwistbaar. Ze werden natuurlijk door een grooten kring jongens omsingeld, die hun allerlei vragen deden, waarop altijd 't antwoord luidde, dat alle slooten best vertrouwd waren en dat er buiten al heel druk werd gereden. Nu was er dus geen kwestie meer van; wij zouden vrij krijgen en kregen wij het niet, dan zouden wij het vragen. Ik zelf had er ook stellig op gerekend en den avond te voren mijn schaatsen voor den dag gehaald, en toon- en hakleertjes nagekeken, en de sterkte der banden beproefd en de scherpte van 't ijzer bewonderd.

Tegen twaalf uur werd het al wat roerig in de klasse. Wij hadden al een paar docenten gevraagd, of wij vrij kregen, maar zij hadden of niet geantwoord, of gezegd, dat zij er zich niet mee wilden bemoeien. Verscheidene jongens waren onder anders zeer natuurlijke, maar in dit geval heel onware voorwendselen de klasse uit-

gegaan, maar in plaats van traditioneel ‘naar achter’ te loopen, waren ze juist gegaan naar voren, naar 't kamertje van den concierge, om van dien persoon inlichtingen te ontvangen. Ze kwamen er echter al even wijs van daan. Gewoonlijk duurde het nog al lang, eer ze terug kwamen. Dat was trouwens heel natuurlijk, want er kwamen ook jongens uit andere klassen met dezelfde voornemens om inlichtingen in te winnen en dan bleven ze daar wel eens even praten, totdat de concierge zei: ‘Kom jongelui, nu naar je klassen, of ik sluit de deur voor je dicht. Pas maar op, dat de rector je hier niet vindt. Allah! straks zul-je het wel hooren, als er iets van komt.’

De bel luidde en nog wisten wij niets. Nog nooit hebben wij zoo weinig haast gehad om heen te gaan. Allen bleven wij staan in de gang om den rector op te wachten, en toen hij eindelijk voor den dag kwam, werd hij in eens omsingeld. De grootste jongens stonden voorop en deden het woord. Daar behoorde toch wel moed toe. Ik zou het nooit hebben durven doen. Heel eerbiedig vroeg er een: ‘Mijnheer, zouden wij van middag vrijaf mogen hebben?’

‘Waarom?’ vroeg de rector. Zeker geen aanmoedigend antwoord.

‘Om te gaan schaatsenrijden.’

‘Nu al? Het ijs is nog volstrekt niet vertrouwd genoeg.’

‘Maar mijnheer, er zijn al jongens van buiten af komen rijden.’ Dezen traden naar voren en bevestigden, hetgeen pas gezegd was.

‘Zoo! en hoe ben-jullie de grachten overgekomen?’

‘Wij zijn over de slooten hierheen gereden,’ was hun antwoord.

‘Wij zullen ook op slooten blijven rijden,’ beloofde er alvast een.

‘Ik dank je wel hartelijk. Denk-je, dat ik een ongeluk op mijn geweten wil hebben? Als er iets gebeurt, komt het natuurlijk op mijn rekening. Jullie komt van middag nog op school, dan zullen wij morgen eens zien,’ en daarmee ging de rector de deur uit.

De concierge stond reeds aan de deur te wachten om te sluiten, maar wij gingen heel schoorvoetend naar buiten. Wij vonden het gemeen van den rector; wij vonden zijn redeneering dol. Immers, wat ging het hem aan, of er al iemand een ongeluk kreeg. Hoe kon men dat nu ooit aan hem wijten! De man was toch voor geen overreding vatbaar, want die jongens hadden het hem toch verzekerd. De oudere jongens vonden het zelfs beleedigend, dat hij hen niet had willen gelooven.

‘Weet-je wat, jongens?’ roept er op eens een. ‘Wij gaan naar den President-Curator. Wie gaat er mee?’

‘Ja! Ja! Ik, Ik!’ wordt er van verschillende kanten geroepen en de meesten onzer trekken naar 't huis van den President-Curator. Maar voor wij daar kwamen, spraken wij af, dat we niet allemaal naar binnen zouden gaan, want dan zou de man misschien boos worden. Een paar zouden naar binnen gaan en het hem vragen.

Zoo gebeurt het. Wij staan op een afstand naar de deur te kijken, om te zien, of de jongens-afgevaardigden er gauw uitkomen. En intusschen beginnen wij te gissen, wat het antwoord wel wezen zal. 't Duurt niet lang, of de deur gaat open en de drie jongens komen er uit en vliegen naar ons toe, al roepende:

‘Jongens, wij hebben vrij, als de rector het goedvindt!’

Die tijding werd met een klein hoezee ontvangen en wij besloten om dadelijk nog eens naar den rector te gaan en nu aan zijn huis. Nu hadden wij immers zeker vrij, want nu zou hij toch niet durven weigeren. De drie zelfden gaan ook daar als afgevaardigden naar binnen en komen al heel gauw naar buiten met heel lange gezichten en naderen ons langzaam.

‘Hij wil 't niet hebben,’ zeiden ze terneergeslagen.

‘Watte?’ vroegen wij.

‘Hij werd boos en heeft ons een geducht standje gegeven, dat wij het den President-Curator waren gaan verzoeken, als hij het reeds had geweigerd, en zei, dat hij het nu nog veel minder goed vond.’

't Was toch gemeen! Die man wist niet wat ons toekwam! Die had zijn jeugd vergeten! Die wist niet, hoe hij met jongens om moest gaan! Zoo'n vent moesten zij afzetten!

Zoo mokkende en morrende dropen wij af naar huis, waar ik te laat kwam voor de koffie, die natuurlijk koud was. De grootste ergernis evenwel was, dat de rector daar nog bovendien groot gelijk kreeg en dat, al had ik vrij gekregen, ik toch nog geen vrijheid van mijnheer had gehad om te gaan rijden, aangezien volgens hem het ijs nog lang niet vertrouwd genoeg was. Dus ook daar was men zoo flauw, zoo kinderachtig. Hè, hoe konden de menschen toch zoo zijn! Ik was zoo boos, dat ik in al mijn woede bij mijzelf besloot om, als ik den volgenden dag wel mocht, niet te willen.

Toen wij 's middags aan school kwamen, hadden wij niets geen plezier en stonden elkaar met blauwe, ontevreden gezichten aan te kijken, met de handen diep in de zakken en weinig trek om ons

warm te ravotten, als anders het geval was. Nog vervelender waren de lessen en ik geloof, dat de leeraren dien middag erg veel last van ons hadden.

Den derden dag waren de grachten met menschen gevuld en waren er baanvegers aangesteld. Het ijs was dus van overheidswege goedgekeurd. Dat hadden wij allemaal al gezien.

‘Nu zullen wij toch van middag wel vrij krijgen’, zei er een, zeker een optimist.

‘Van middag al? Jongen, ben-je mal? 't Is nog lang niet vertrouwd. Eerst moet de burgemeester er balken onder laten leggen’, was 't antwoord.

‘Als wij het van daag niet krijgen, dan krijgen wij heelemaal geen vrijen middag.’

‘Dat krijg-je ook niet. Je moet op de schoolbanken kniezen, jongen, in een duf hok, bij een heete kachel hun droge geleerdheid slikken. Dat's immers veel gezonder?’

Zoo oproerig was de taal van enkelen, die door den nacht nog niet tot kalmte waren gebracht; maar gelukkig voor de rust der fondamenten van 't gebouw, waren de meeste jongens optimisten. En om elf uur kwam de rector binnen, zette zijn hoed af, verzocht den mijnheer van 't knijpbrilletje, of hij even iets mocht zeggen, en kondigde toen af:

‘Van middag zal er geen school worden gehouden.’

Daarop nam hij zijn hoed en ging weer heen. Wij werden allemaal rood van opgewondenheid en spraken in de haast af, waar wij elkaar zouden terugvinden. En we waren 't er algemeen over eens, dat de rector toch zoo'n kwaad man nog niet was.

IV.
Ik ben verliefd.

Veel last van verliefdheid had ik als jongen niet, maar eens heb ik het toch goed beet gehad. Toen ik op de dorpsschool was, dacht ik er heelemaal niet aan. Meisjes waren meisjes, geschikt om een beetje geplaagd te worden, maar verder... wat zal ik er van zeggen? Ik dacht er niet veel over na en keek er niet naar. Ik stoeide veel liever met de jongens, maakte liever verre wandelingen en hield veel meer van vischpartijen en slootjespringen dan van meisjes. Voor

een meisjesgek, zooals er een paar onder de dorpsjongens waren, had ik niet veel respect en ik hield zoo'n jongen dan ook even hard voor den gek als mijn kameraden. Het eenige meisje, van wie ik altijd veel, neen, waarvan ik heel veel hield, was Anna, maar die was dan ook mijn eenige zuster en daarmee kon ik knikkeren en tollen, want in beide kunsten was zij al even ver als ik; en hoe netjes ze hoepelen kon, daar heeft een in de stad opgevoed meisje maar geen begrip van. Anna had ook nooit van een pop gehouden en evenmin van allerlei spelletjes, die ons jongens altijd verschrikkelijk kinderachtig voorkwamen en die wij met geen grooter minachting konden behandelen dan door ze meisjesachtig te noemen.

Hoe het kwam, weet ik niet best meer, maar zeker is 't, dat ik een poos lang heel erg verliefd ben geweest op een meisje, dat met mij op school ging. Want wij hadden indertijd meisjes op 't Gymnasium. Andere jongens, die altijd in de stad hadden gewoond, vonden dat in 't eerst gek, maar ik niet, want op ons dorp had ik altijd met meisjes gezeten en lustig meegeholpen met de boerendeerntjes aan de haren te trekken. 't Was dus voor mij heel gewoon en dat feit alleen was dus volstrekt niet in staat om mij die gemoedsstemming te bezorgen. 't Gebeurde trouwens ook veel later, toen wij al een heel eind in 't vierde jaar waren en de groote vacantie reeds in 't zicht was.

Waarom ik nu juist op haar verliefd worden moest begrijp ik eigenlijk niet best, want, als ik mij wel herinner, was ze niet eens zoo bijster mooi. Later vond ik haar zelfs leelijk, maar dat kwam door de omstandigheden. 't Is waar, Lize, want zoo heette de engel mijner droomen, Lize had mooi, dik, glanzig, blond haar en een doorzichtig velletje met een paar zachte rozewangetjes, maar overigens was er niet zoo veel aan haar. Ze had volstrekt niet dat schoon, waardoor zij de ‘Reine’ onder de jongens kon zijn en haar gunsten naar welgevallen kon uitdeelen aan wie haar gril of voorkeur daartoe begenadigde. De andere jongens keken niet naar haar om, wat voor mij wel zoo rustig was, maar niet zoo eervol. Lize zat met de andere meisjes vooraan op de eerste banken. Ik zat schuins achter haar en dus altijd met het oog op de golvende haren, die heur hoofd als een stralenbundel van strooachtig geel licht omgaven en - althans in mijn oogen - haar tot een heilige maakten, omgeven door een aureool.

Wat heb ik dikwijls in de les zitten soezen, terwijl ik op die

haren keek, die ik zoo mooi vond, zóó mooi, dat ik er dichterlijk door gestemd werd en ik mij allerlei platen voor oogen haalde, die ik voor de winkels der boekhandelaars had zien hangen, en waarop schoone, verleidelijke jonkvrouwen met loshangende haren waren afgebeeld. Op al die jonkvrouwen geleek zij, docht me, al had zij er ook niets van. Maar zoo is 't nu eenmaal met de verbeelding. Wanneer de liefde in 't spel komt, dan kan men zich alles voorstellen.

Het natuurlijk gevolg van die dichterlijke droomen was natuurlijk, dat ik in de les volstrekt niet luisterde. Ik was een en al Lize, want ook buiten school dacht ik aan haar en zuchtte dan dikwijls, zooals ik het in de romans had gelezen, en fluisterde zachtjes, bijna in mijzelf het woordje ‘Lize!’ Wat had het een schoonen klank voor mij. En zeker keek ik wel smachtend naar boven, als ik er na eenige gepeinzen aan toevoegde: ‘O, zij!’ Liefst wou ik alleen zijn en dan deed ik alle mogelijke moeite om mij het beeld der aangebedene voor oogen te halen, wat mij heel zelden en dan alleen na ongelooflijk veel moeite, voor een oogenblikje gelukte. Dat nam evenwel niet weg, dat ik in mijn stilzwijgende liefdesoratorie altijd de phrase in den mond had, dat haar beeld mij voortdurend voor oogen stond. Ik dacht zeker, dat het zoo hoorde.

Dat ik nu op school al niet luisterde en bijna altijd op die blonde-haren-aureool zat te kijken, was al erg, maar dat ik buiten de school er ook al door vervolgd werd, was nog erger, want ik raakte er mee achterop. Ik deed mijn werk maar half, want meestentijds zat ik, in mijn boek kijkende, te suffen en, al deed ik eens zoo lang over 't leeren van mijn les, ik kende ze toch niet goed. Half werk was mij thans genoeg. Maar latijnsche en geschiedenislessen te leeren of wiskundige betoogen te volgen, 't is zoo heel wat anders, lang zoo poëtisch niet als te denken aan.... haar. Ik kan dat mijzelf niet zoo kwalijk nemen. Gelukkig werd mijn nachtrust er niet door belemmerd, evenmin als mijn eetlust. Wel vond ik 't 's avonds, als ik pas lag, vrij plat en prozaïsch om te gaan slapen, als daar een wezen was, dat ik zoo innig.... beminde, noemde ik het, en achtte ik het niet meer dan plichtmatig om den nacht slapeloos door te brengen, maar 't duurde nooit lang, of ik was al in de rust. Wel verbeeldde ik mij tegen vijf uur 's middags, dat ik geen trek had, maar als het eten op tafel stond en de geuren daarvan mijn neuszenuwen prikkelden, dan dacht ik niet

meer aan hetgeen eigenlijk behoorde en deed ik mijn best als gewoonlijk. 't Was gelukkig ook, want nu bleef ik er gezond uitzien, al vond ik het een ideaal om een bleek en mager gezicht te krijgen.

De jongens vonden mij vervelend, wat ik een groot onrecht achtte, want ik vond mijzelf interessant.

Ik liet ze loopen en deed geen wandelingen meer met hen, maar liep liever alleen in of vlak bij de stad op plaatsen, waar ik bijna zeker was haar tegen te zullen komen; en dat gebeurde nog al eens, want zij wist wel, dat ik verliefd was en dacht ook aan mij. Dat zag ik duidelijk aan haar; want zij keek mij zoo heel anders aan dan anderen. Soms keek zij naar mij om op school, maar alleen steelsgewijs en wanneer zij eerst gezien had, dat niemand naar haar keek. Dan keek zij mij aan met net zulke smachtende oogen, als waarmee ik mij verbeeldde, dat ik haar aanzag.

‘Och, Piet is verliefd. Bemoci-je maar niet met hem. Er is tegenwoordig niets meer aan hem,’ hoorde ik dikken Hein eens zeggen, toen ze mij vergeefs trachtten over te halen om mee te gaan. Op dat oogenblik haatte ik dikken Hein.

‘Kom jongen, wees wijzer,’ zei een ander goedig, ‘en ga mee. Wat zou-je nu al de meisjes naloopen. Als je daar nu al aan gaat denken, wat moet-je dan later wel doen? 't Is immers bij ons veel gezelliger!’

Maar ik bleef hardnekkig en ging niet mee, spijt alle moeite, door anderen besteed. Zelfs Jan liet mij alleen, maar kwam toch telkens probeeren om mij mee te krijgen.

Als er op school sprake was van verliefdheid of zoo, dan keken alle jongens mij aan en kreeg ik een verschrikkelijke kleur, vooral wanneer de mijnheer met het knijpbrilletje les gaf, want die keek dan zoo spottend door zijn lorgnetje heen zonder iets te zeggen. Ik vond dat niets pleizierig en ik geloof, dat Lize het erg benauwd vond.

Eens dat die mijnheer les geven zou, komt Jan al filosofeeren de binnen en gaat langzaam naar zijn plaats toe. Mijnheer was al binnen en staat te wachten, tot wij allen gezeten zijn.

Al mijmerend zegt Jan zoo in zich zelf: ‘Neen! trouwen, dat doe ik nooit!’

‘Wat 's dat, Jan? Ben-je nu al een vrouwenhater geworden?’ vraagt mijnheer.

‘Neen, dat nu wel niet, mijnheer,’ antwoordt Jan, ‘maar ziet

u, als je getrouwd bent, dan willen de vrouwen altijd hebben, dat je je vrienden laat loopen. En dat is toch wat al te gek.'

'Zoo! Nu je zult er nog wel eens anders over denken.'

'Dat geloof ik niet, mijnheer,' zoo gaat Jan verder, 'ik heb al met dikken Hein afgesproken, dat ik dokter zou worden in het dorp, waar hij burgemeester was en dan zouden we samen pleizier maken.'

Mijnheer lachte hartelijk om die aardigheid en keek mij eens aan en vroeg me:

'Jij doet toch zeker niet mee in dat verbond? Is 't wel?' en ik wist niet wat te antwoorden en kreeg een kleur tot achter de ooren. De andere jongens hadden er wat een pret om, maar ik had het land. Lize kreeg volstrekt geen kleur en deed, alsof het haar niet aanging. Ik vond dat maar half aardig.

Ik zei straks, dat ik mijn lessen zoo slecht leerde, doch daarom was nog niet alles even slecht. Mijn schriftelijk werk toch maakte ik heel goed en met een buitengewone opgewektheid. Maar dat had ook een bijzondere reden, want was Lize al heel lief, ze was niet heel werkzaam en volgde het onderwijs met tegenzin. Zelf vond ze het niet plezierig op het gymnasium en was veel liever in het huishouden van haar moeder. Maar haar papa had nu eenmaal anders beschikt. Dit nu had ten gevolge, dat zij niet bijzonder veel uitvoerde en liever het werk van anderen overschreef dan 't zelf te maken. Zoo was misschien ook wel de intieme verhouding tusschen ons aangekomen. Zeker is het, dat de gemeenschap tusschen ons er door levendig werd gehouden. Iederen avond toch ging ik even uit, om, zooals het heette, iets te vragen, wat ik vergeten had, maar inderdaad om Lize mijn schriften te brengen. Ik vond dat erg prettig, want zoodoende had ik de gelegenheid om haar weer eens te spreken en iederen keer bedankte ze mij zóó vriendelijk en keek mij dan zóó lief aan, dat ik verliefder dan ooit naar huis ging.

Als Lize nu maar verstandig was geweest, dan zou niemand er iets van gemerkt hebben; maar zij schreef letterlijk over, wat ik had neergezet. Het duurde dan ook niet lang, of het werd ontdekt en een der heeren begon op een goeden keer, dat hij dezelfde thema van ons beiden had ontvangen, met daarop te wijzen.

'Me dunkt, Lize,' zei hij, 'dat die thema veel overeenkomst heeft met die van een ander.'

'Zoo mijnheer,' zei Lize zacht, maar zonder te kleuren.

‘Ja Lize, als wij jouw werk eens vergelijken met dat van Piet.... dan is dat precies hetzelfde. Zelfs de fouten zijn dezelfde.’

Mijn hart bonsde. Lize kreeg nu een hevige kleur, maar zei niets.

‘Je hebt dat werk dus overgeschreven?’

‘Neen mijnheer,’ antwoordde ze brutaal weg.

‘En vanwaar dan die zeldzame overeenkomst?’ vroeg mijnheer op nieuw.

‘Dat weet ik niet,’ was haar norsch antwoord.

Mijnheer liet haar toen zitten en richtte zich tot mij.

‘Heb-jij haar je werk gegeven, Piet?’

Wat zou ik antwoorden? Ik aarzelde een oogenblik en zei toen:

‘Ja mijnheer.’

‘Er is niets van aan,’ zei Lize op eens met een venijnigen blik op mij.

Ik was verstomd.

‘Ik heb niets met dien jongen te maken.’

In eens begonnen alle jongens hard te lachen. Mijnheer meesmuilde zoo wat, want hij wist zelf wel beter. Hij vroeg nog eens aan mij:

‘Heb-jij je werk aan haar gegeven?’

En ik antwoordde, maar nu zonder aarzelen: ‘Ja mijnheer.’

‘Dan is 't goed,’ zegt mijnheer en gaat verder met de les.

Waarover hij het had, weet ik niet, want ik dacht aan heel iets anders. Zoo verliefd als ik den vorigen avond nog was geweest, toen ik in de gang van haar ouders haar mijn werk overreikte, zoo boos was ik nu. Dat had ik nooit gedacht, dat ze zoo gemeen kon liegen en mij zoo zou verloochenen. Wat was er dan toch aan om het ronduit te vertellen, dat ze had overgeschreven! Dat gebeurde wel eens meer en was toch zoo erg niet. Als het uitkwam, bekenden wij het. Wij kregen een standje en verder was er niets meer te doen.

Ik keek nog eens schuins naar de plaats, waar Lize zat. Die haren vond ik volstrekt zoo mooi niet meer; het gezicht had niets aantrekkelijks en hoe ik dien naam ‘Lize’ ooit zoo mooi had kunnen vinden, was mij nu een raadsel.

Ik was weer gewoon geworden, deed weer mee met mijn vrinden en begreep volstrekt niet, hoe ik eenmaal zoo mal had kunnen zijn.

GERARD SLOTHOUWER.

Bibliographie.

Auguste Blondel. L'âme des choses. Paris, Lemerre 1889.

> In aarde en hemel is er meer, Horatio,
> Dan door uw schoolsche wijsheid wordt gedroomd.

Al zijn er welhaast drie honderd jaar verloopen sedert Shakespeare deze woorden zijnen Hamlet in den mond legde, het is nog altijd het eenige antwoord op het vele onverklaarbare en wonderbaarlijke, hetwelk ieder onzer nu en dan in het leven wedervaart. Die geheimzinnige nauwe betrekkingen tusschen menschen en dingen, welke zich onder sommige omstandigheden openbaren in den vorm van voorgevoelens, droomgezichten, verschijningen, dubbel leven, *seconde vue*, of hoe men ze noeme, mogen voor den man van wetenschap een ruim veld van onderzoek opleveren, den novellist geven zij vaak een dankbare stof voor boeiende, spannende verhalen.

Een jong Zwitsersch schrijver, Auguste Blondel, die zich reeds een paar jaar geleden door een degelijke studie over Töpffer bekend maakte, toont in dezen bundel kleine verhalen, dat de kunst van vertellen in het vaderland van den ‘peintre genevois’ nog niet verloren ging. Zijne korte, eenvoudige, bij al het geheimzinnige en phantastische van den inhoud zoo natuurlijk verhaalde vertellingen, verdienden ongetwijfeld zoowel de warme aanbeveling, welke André Theuriet haar op den weg medegeeft, als de bekroning, welke haar van de zijde der Fransche Akademie te beurt viel.

Uit *L'Altica Rubra*, de geschiedenis van den excentrieken Schot, die zijn vermetelheid om, niettegenstaande de waarschuwingen van de gidsen, de bijna ongenaakbare *Altica Rubra* te plukken, met den dood moet bekoopen; uit *L'âme des choses*, het geheimzinnig voorval met de electrische schel, die in de kamer van Pierre Dantrex van zelf in beweging raakt, op het oogenblik dat den bewoner, die afwezig is, een ongeluk overkomt; uit *Double vie*, het verhaal van twee mannen, die, elkander voor het eerst ontmoetend, telkens, te gelijk of ieder afzonderlijk, getroffen worden door een blik, een stem, een woord of een geheele zinsnede, een landschap, welke zij vast overtuigd zijn onder diezelfde omstandigheden, op volmaakt dezelfde wijs gehoord, gebezigd of gezien te hebben: flikkeringen uit een geheimzinnig verleden, herinneringen aan een vroeger leven, of wat het ook wezen moge - uit deze en de meeste andere stukken in dezen bundel (een paar onbeduidende loopen er mee onder) spreekt een eigen toon. Geen dezer verhalen, hoe wonderlijk en phantastisch van inhoud ook, of het getuigt tegelijk van een gezonden zin voor de werkelijkheid. En wat hunne aantrekkelijkheid niet weinig ver-

hoogt, is dat allen omlijst worden door een landschap, frisch en schilderachtig, maar dat zich nergens opdringt. *Somme toute:* een boek om aan te bevelen.

Onze nationale letterkunde. Eene keuze uit de werken der beste Zuid- en Noordnederlandsche schrijvers, uitgegeven onder toezicht van Pol de Mont. Balladen en Romancen van Willem Bilderdijk, met eene levensschets van den dichter. Eerste Deeltje. Ninove, Wed. P. Jacobs en Zonen, 1889.

Het doel van deze uitgaaf is zeker lofwaardig. Voor 25 centiemen (15 centen in Nederland) per aflevering ‘de schriften der beste Zuid- en Noordnederlandsche schrijvers onder het volk te verspreiden,’ het kan niet fraaier; voor die geringe som in het bezit te worden gesteld van de ‘Balladen en Romancen’ van Bilderdijk, het is haast ongelooflijk. En het is ook beter dat men dit laatste niet gelooft. Dit eerste deeltje toch behelst niet meer dan vier balladen en romancen; t.w.: Het slot van Damiate, Robbert de Vries, Graaf Floris de Vierde en De twee broeders voor Bommel. De levensschets is ook tot haar beknoptst mogelijken vorm herleid, en in zeer algemeene bewoordingen vervat. Van een poging tot karakteriseering van Bilderdijk's talent - zeggen wij liever: van zijn genie - geen spoor. Roemt men de uitgaaf dus om haar lagen prijs, de eerlijkheid gebiedt te erkennen, dat men voor zijne geringe bijdrage ook weinig ontvangt, minder dan titel en prospectus deden verwachten.

Gedichten van Nicolaas Beets. Volledige uitgaaf, naar tijdsorde gerangschikt en op nieuw herzien. Eerste Deel. Leiden A.W. Sythoff.

In de bekende vijftig cents-editie, waarin van de ouderen Vondel en Jan Luyken, van de nieuweren Jacob van Lennep en Cremer werden opgenomen, op het aangenaam roomkleurig getinte velijn papier, met den duidelijken druk, verschijnt thans voor het eerst een nog levend dichter: Nicolaas Beets. In vier deeltjes, dus voor twee gulden, zal men de volledige gedichten van Beets bijeen krijgen. Dat zoo iets in een klein land als het onze mogelijk is, *speaks volumes*. Deze bundel bevat hoofdzakelijk de navolgingen naar Walter Scott en Byron en de verhalen *Jose, Kuser* en *Guy de Vlaming. Jose*, naar Potgieters uitspraak, de geniale eersteling, waarin men, naast nagevolgde gebreken, oorspronkelijke schoonheden vindt, die Beets' grooten aanleg verrieden; *Kuser*, waarin de dichter, volgens denzelfden kunstrechter, nog oor spronkelijker optreedt en reuzenschreden bleek gedaan te hebben in de karakterteekening zijner vrouwen; *Guy de Vlaming* eindelijk, waarin de even nieuwe als stoute greep te bewonderen viel en een reeks van kleurvolle, treffende schilderingen, door Potgieter in *de Gids* van 1837 met welgevallen aangehaald, Beets' naam als dichter voor goed vestigden.

De Hollandsche Lelie. Weekblad voor jonge dames, onder hoofdredactie van Mevrouw S.M.C. van Wermeskerken-Junius (Johanna van Woude). 's Gravenhage, Cremer & Co. Nos. 1 en 2.

Het is voor het eerst dat *De Hollandsche Lelie*, die sedert Juli onder een nieuwe redactie een nieuwen jaargang is ingetreden, ons onder de oogen komt. Wij kunnen dus geene vergelijkingen maken tusschen voorheen en thans; maar verzwijgen willen wij niet dat het ‘thans’ ons maar matig bevalt. Het komt ons voor, dat mevrouw van Wermeskerken tegenover meisjes van 17- tot 20-22 jarigen leeftijd, voor welke dit blad bestemd

schijnt, noch den rechten toon weet aan te slaan, noch de rechte onderwerpen weet te kiezen.

In no. 1 vinden wij een opstel van de hoofdredactrice, getiteld ‘Uwe Moeder’, waarin op sentimenteel kinderachtigen toon wordt betoogd, dat een meisje hare moeder, wier dagelijksche taak zoo zwaar is (als voorbeeld worden o.a. het erwtjes doppen en de verstelmand aangehaald), behoort lief te hebben, omdat die moeder, welke hare gebreken ook zijn mogen, haar dochter lief heeft gehad zoolang zij leefde. Dit artikeltje is banaal, maar onschuldig. Erger echter maakt het de hoofdredactrice in no. 2 met haar artikel: ‘Ongelukkige liefde’. Daarin is zij niet sentimenteel, maar, op hare wijze, practisch. De hoofdstrekking van dit opstel is de volgende: ‘Meisjes, haalt u geen ongelukkige liefde in het hoofd. Dat zou ten gevolge kunnen hebben dat ge niet trouwdet, en niets is ongelukkiger dan een meisje dat niet trouwt. Wanneer dus een braaf jong mensch om uw hand vraagt, sla dan toe. Al sympathiseert ge niet met hem, al hebt ge hem niet lief - geen nood; niets is veranderlijker dan de vrouw! Verstaat mij wel: trouwt nooit een man dien gij niet acht; maar als ge hem achten kunt, is dat voorloopig genoeg; de liefde, dit verzeker ik u, zal dan wel later komen.’ Met dergelijke redeneeringen tracht mevrouw van Wermeskerken onze Hollandsche meisjes naar het huwelijk te drijven. Dat de liefde, die later heet te zullen komen, wel eens op zich zou kunnen laten wachten, en dat onze schrijfster groot gevaar loopt het aantal ongelukkige huwelijken - dien leugen in het huwelijk, waartegen Ibsen te velde trekt - te vermeerderen, schijnt niet bij haar op te komen.

Wat ons dikwijls getroffen heeft bij jonge meisjes die de schoolbanken hebben verlaten, is dat zij zoo weinig belang toonen te stellen in wat werkelijk belangstelling verdient; dat de meesten hare boeken wegleggen om ze nooit meer in te zien, en er zoo weinig lust bij haar bestaat om hare studien in de eene of andere richting voort te zetten. In hoever hier de school, de methode van onderwijs schuld hebben, zou alleen een grondig onderzoek kunnen uitmaken. Van één ding zijn wij overtuigd: dat namelijk niets verderfelijker is voor jonge meisjes dan wanneer steeds hare blikken worden gericht op het huwelijk als haar eenig levensdoel. Wek de belangstelling van het jonge meisje op voor al wat er op het wijde en rijke gebied van letteren en kunst, in ons vaderland en daarbuiten, te bewonderen en te genieten valt; leer haar, haar geluk te vinden in anderen gelukkig te maken; houd haren geestwakker, hare oogen open, dan zal zij, ook buiten het huwelijk, haar levenstaak weten te vinden, en gij zult haar een grooter dienst hebben bewezen dan door vellen vol oppervlakkige levensphilosofie en sentimenteele moraal.

Woordenboek der Nederlandsche taal. Derde Reeks 14e aflevering. Gewicht-Gezond. Bewerkt door Dr. A. Beets, Dr. A. Kluijver en Dr. J.W. Muller. 's Gravenhage en Leiden, Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff. 1889.

Weder eene aflevering, waarin men belangstellend blijft bladeren, en waaruit veel te leeren valt. Wij vinden hier woorden als: g e w i n , g e w o e l , g e w o o n , g e z e l s c h a p , g e z i c h t , g e z i n in hunne talrijke beteekenissen, samenstellingen en afleidingen op de volledigste wijze verklaard en toegelicht. De bewerkers blijven op de hoogte, niet alleen van de literatuur van den dag, maar ook van de taal van den dag. Onder g e w o o n en g e z e l l i g bijv. wordt niet verzuimd, het meest moderne gebruik dier woorden te vermelden, gelijk dit gehoord wordt in uitdrukkingen als: ‘Ik vind dat boek *gewoon* onleesbaar’, ‘Een *gezellige* mantel.’

Bij g e w i n n e n trok onze aandacht de door een regel uit Staring's *Marco* toegelichte beteekenis van *iets bereiken*, overeenkomende met het Fransche *gagner*; bij g e w o r d e n de beteekenis van *klaar komen* ('niet met iets of iemand kunnen geworden.'). Onder g e z i n d h e i d , het woord dat in art. 83 van de Grondwet van 1848 en in andere wetten tot zooveel moeilijkheden aanleiding heeft gegeven, vindt men de historie der beteekenis van dat woord en van het daarnevens gebezigde g e z i n d t e duidelijk uiteengezet, en den wensch uitgesproken, 'dat de onderscheiding, die de algemeene taal thans maakt tusschen *gezindheid* en *gezindte*, langzamerhand ook in de wetten zal worden in acht genomen'. Had bij g e z a a g , in de Zuid-Nederlandsche beteekenis van *zeuren*, niet vermeld moeten worden het Fransche *scier*, zeuren, en *une scie*, een vervelende herhaling?

Sturmfels. Oorspronkelijke roman door Marie Boddaert. 2 dln. Amsterdam, S. Warendorf Jr.

Wij weten niet, of de heer S. Warendorf Jr. met opzet het jaar van de uitgaaf van dezen roman op den titel heeft verzwegen. Indien het zijn doel was om hierdoor de bibliografen en letterkundige historiografen het spoor bijster te maken, dan zal hem dit waarschijnlijk gelukken. Men zal toch, zonder nadere aanwijzing, *Sturmfels* niet licht houden voor een roman van het jaar 1889. '*Sturmfels* is reeds ontstaan in mijne kinderjaren en is met mij opgegroeid', heet het in 'Een woord vooraf.' Wil dat zeggen, dat zoowel het plan van het geheel als de opzet reeds van veel vroeger dagteekenen, dan verklaart dit veel wat ons nu in vorm en inkleeding verouderd schijnt.

'Pessimisme kleurt en leidt meer en meer levens beschouwing en levensrichting', zegt de schrijfster, 'pessimisme, een gif dat alle levenssappen doodt.' En dan kenschetst zij het boek als een poging om tegen dat gif der 'menigte' een tegengif toe te dienen, en haar tot de overtuiging te brengen, dat het leven een weldaad is. Wij zouden op dit doel, door M a r i e B o d d a e r t beoogd, liefst niet zulk een nadruk gelegd willen zien; het pessimisme bij den Nederlandschen lezer van het einde der 19e eeuw te bestrijden door middel van een verhaal, dat op het einde van de 18e eeuw en in Duitschland speelt, dunkt ons vrij gewaagd, en dat het leven een weldaad is, zullen van de talrijke personen in dezen roman voorkomende, na hetgeen hun wedervoer, toch maar zeer enkelen met de hand op het hart in volkomen oprechtheid kunnen verklaren. Liever nemen wij *Sturmfels* als een romantischen roman - zonder meer.

Door den vorm te kiezen van een Dagboek, waarin de heldin van het verhaal al de gebeurtenissen, naar gelang zij tot hare kennis komen, opteekent, maakt de schrijfster haar taak in zeker opzicht gemakkelijk. Zij kan zich op deze wijs laten gaan: nu eens alles in bijzonderheden verhalen en beschrijven, dan weder geheele jaren overslaan of van eene belangrijke gebeurtenis slechts in weinige regels gewag maken. Maar daar staat tegenover, dat deze dagboekvorm aan de duidelijkheid en aan de waarschijnlijkheid niet altijd bevorderlijk is. Op blz. 51 van het 2e deel bijvoorbeeld vindt men onder 20 Februari (dit zal 20 Maart moeten zijn) de aanteekening van den dag aangevangen met een klacht over het lang uitblijven van zekeren brief, terwijl de dagboek-schrijfster weinige regels verder, hare aanteekening voortzettende, de reden van dit uitblijven verklaart. Tot onduidelijkheid leidt de vorm, wanneer in het dagboek geheele brieven worden aangehaald en in die brieven weder een mondeling verhaal letterlijk wordt weergegeven. Men weet op het laatst niet meer wie er eigenlijk aan het woord is.

Zal dit de ‘menigte’, door welke

Marie Boddaert haar roman wenscht gelezen te zien, van die lezing afschrikken? Dat zou jammer wezen, want er valt voor haar in *Sturmfels* veel te genieten. De bestorming van een slot; een geroofd kind; een hooghartige Vrijvrouwe, die er belang bij heeft, dat het geroofde kind niet wederkeert; een Zigeunerkoopman, die geen Zigeuner is; geheimzinnige verdwijningen; een duel; de vermomming van een jong meisje, dat, als boer verkleed, zich naar Londen begeeft en zich daar in de achterbuurten waagt, ten einde den booswicht uit den roman op het spoor te komen - dat zijn slechts enkele van de personen en gebeurtenissen, welke aan dit boek zijn romantische kleur geven. Zullen de ‘critici’ - gelijk de schrijfster meent - het wegens dien vorm veroordeelen? Waarom zouden zij? Wellicht omdat die vorm uit den tijd is en de lezer van 1889 meer belust is op zielkundige analysen dan op een opeenstapeling van spannende gebeurtenissen en avonturen? *Tous les genres sont bons* - behalve dat ééne, al te bekende genre; en daartoe behoort *Sturmfels* gelukkig niet.

Marie Boddaert is bij de meesters van den avontuurlijken roman ter schole gegaan, en van hen heeft zij geleerd, zich door geene onwaarschijnlijkheden te laten afschrikken; van hen heeft zij de kunst afgezien, de eene verrassing op de andere te stapelen, de handeling vlug te laten voortschrijden, en den lezer in spanning te houden door de plannen, op welker verwezenlijking hij hoopt, te verijdelen, de onthullingen, welke hij verwacht, uit te stellen, en zoodoende de ontknooping telkens te verschuiven.

Voor ‘de menigte’, die aan dezen vorm nog niet is ontwassen, of voor hem, die nog wel eens terug wil keeren tot een genre, dat hem in zijn jeugd menig genotvol oogenblik heeft geschonken, heeft Marie Boddaert zeker niet vergeefs geschreven.

In den strijd om het recht.[1)]

Het weten is één geheel. Zoo vreemd kunnen twee zijner takken elkander nooit zijn, dat eene groote verandering in dezen niet zou nawerken in genen. Hoe had dan eene enkele wetenschap kunnen vrij blijven van den wêerslag eener herschepping, als, sinds de vondsten van Copernicŭs en Galileï, de studie der natuur onderging? Al krachtiger, hoe meer zij langs hare nieuwe wegen vorderde, moest de zekerheid van haren tred, het gehalte harer uitkomsten den naijver prikkelen en dringen tot navolging ook buiten hare grenzen. En niet het minst in dat wijsgeerig vóóronderzoek tot andere wetenschappen, waar, bij het zoeken naar leidende beginselen, de tastende spade telkens stoot op de wortelen, die den verst uitééngespreiden takken van den boom der kennis gelijkelijk hunne levenssappen toevoeren. Zoo boog in de laatste drie eeuwen ook de wijsbegeerte des rechts zich allengs dieper voor het overwicht van die gevierdste der zusteren. Niet langer kon de rei van den Platonischen Socrates de andere overstemmen met de oude kracht, sinds de Hervorming de éénparigheid der Christenwereld in hare erkentenis van het bovenzinnelijke onheelbaar had verbroken. Men zweeg er nog wel niet. Bespiegelingen omtrent eenen hoogeren oorsprong des rechts bleven aan de orde. Zelfs ontbrak het niet geheel aan proeven tot doortastende herziening nu en dan, onloochenbare teekenen, dat er nog leven was. Nogtans, welk een verschil met de overzijde! De ‘rei’ van Glauco trad al meer naar voren, zwol aan tot eene steeds breedere schaar, en dwong gedurig wijder kringen

1) Vervolg van II, blz. 437.

om te luisteren naar het rijke spel harer altijd frissche grepen en gedachten. En trots die wisseling in het uitwerken en toepassen, bleef één haar richtend beginsel. Half bewust aanvankelijk, vol bewust allengs meer, liet al haar nadenken zich leiden door deze overweging: ‘er is geene kenbare waarheid, geen oordeel, waaraan het blijkbaar toekomt, algemeen te worden gedeeld, dan in een weten, verkregen met de middelen, uitgedrukt in de vormen der nieuwere natuurkennis.’ En met klimmende beslistheid klonk dan ook haar refrein: ‘zoek de rechtvaardiging des rechts in zijn onafwendbaar ontstaan; bouw elk “niet anders mogen” op een “niet anders kunnen”; laat, kortom, wetten der natuur Uwen maatstaf zijn tot waardeering van de wetten der menschen.’

Om den koers te begrijpen, dien het denken op dat kompas heeft genomen, om de kust te leeren kennen, waarop het aanhoudt, mag men wel eerst zich den zin verduidelijken van dat woord ‘natuurwet’, dat bestemd was voor zulk eene gewichtige rol, ver buiten zijn aanvankelijk tehuis. ‘Natuurwetten’ dan, in die stricte beteekenis, waarin het woord geene rustpunten slechts, maar eindpunten op den weg des onderzoeks aanduidt, ‘exacte natuurwetten’ dus, geven, liefst in wiskundige vormen, uitdrukking aan de regelmaat, die in gebeuren, veranderen alom wordt ondersteld. Nu zij men echter op zijne hoede tegen eene overijling, waartoe die gedachte aan de regelmaat der gebeurtenissen al menigeen verlokte. De geregelde orde, namelijk, die het streven naar kennis aan de natuur moet toeschrijven, omdat zij anders niet kenbaar zou zijn, is wel allerminst eene ongestoorde éénvormigheid van uiterlijke voorvallen, of zelfs van groepen, daaruit geformeerd. Ware zij dat, men zou haar, om zoo te zeggen, slechts hebben af te lezen van die ééntonige orde der gebeurtenissen, gelijk men de regelmatige wisseling van donkere vakken en lichte maar heeft af te lezen van het eerste het beste schaakbord. Zulk eene ‘oppervlakkige wettelijkheid’ vertoont de waarneembare wereld slechts zeer ten decle. Veeleer dan van een getrouw zich herhalend schaakbord, maken hare lotgevallen, zelfs gescheiden en verbonden in omvangrijke groepen, den indruk van een grillig mozaiek. Bij de eerste kennismaking voor het minst, doet zij aan alles eerder denken dan aan regelen. Men spreekt, bij voorbeeld, van eene valwet. Men omschrijft haar

zelfs met de bekende formule. Onwillekeurig doet de klank van dat woord ‘Wet’ eene ongestoorde éénvormigheid verwachten in de bewegingen der voorwerpen ten opzichte van elkander. Welnu, wordt zelfs de aandachtige opmerker licht iets daarvan gewaar? Ten deele,... zoo men wil; de plaatsveranderingen der hemellichamen althans vertoonen eene zichtbare standvastigheid, die redelijk wel aan dat denkbeeld beantwoordt. Maar de dingen dezer aarde! Bepale men zich tot de eigenlijke valverschijnselen alleen. Is daar, zelfs voor eenen vluchtigen blik, gelijkheid zoo gewoon? Verre van dien: de weggeworpen steen, de losgelaten veêr, zij komen, in allerlei bochten en kringen, ten slotte nog naar beneden. Maar de vogel, die opvliegt van den grond, maar de rook, ontsnapt uit den schoorsteen! Hoe menigmaal bemerkt men van hun nêerstrijken niets! Het schijnt, inderdaad, als maakten de dingen in hun werkelijk bewegen zich vroolijk over de wet van hunnen val.

Zoo ‘schijnt’ het; want wij weten beter. Die wet toch bedoelt geene gelijkheid in de verschijnselen der ‘concrete’ wereld.[1)] Omschrijving, vooreerst, van eene vaste verhoudingalleen tusschen gegevens eener zekere soort en de uitkomst, door hen bepaald, moet zij, waar gene zich wijzigen, ook aan deze hetzelfde lot voorspellen. Doch bovendien en bovenal geeft zij, als vrucht van ‘abstractie’, bloot ‘abstracte’ waarheid. Zij voorspelt, wel is waar, wat moet gebeuren; doch slechts voor het denkbare geval, dat alle stoornis harer zuivere vervulling eens achterwege bleef. Elke bijkomende omstandigheid dus, die zulk eene stoornis beteekent, doet de ‘concrete’ uitkomst afwijken van wat zij, volgens de strekking der ‘abstracte’ wet, moest zijn geweest; eene logenstraffing dier wet zeker niet; maar toch eene ombuiging der gebeurtenissen buiten de lijn, die zij trok. Die beteekenis heeft, onder andere, voor elk vallend ding binnen den dampkring der aarde, de wêerstand, door dezen uitgeoefend. Geen lichaam valt daar, van zijnen steun beroofd, naar omlaag, of zijne beweging, zooals de wet van Newton haar omschreef, wordt door dien wêerstand gewijzigd. En de slotsom uit dat zich meten van twee krachten, de ‘concrete’, de werkelijke val geeft dus, natuurlijk, als

1) Men raadplege het academisch proefschrift van Dr. G. Heymans over ‘Karakter en methode der Staathuishoudkunde.’ Leiden 1880.

vrucht van streven en wêerstreven, het eerste dier beide nooit onvermengd te kennen. Slechts door de werking van het wêerstreven in gedachten te verwijderen uit het gemeenschappelijk gewrocht, brengt men het andere bestanddeel in zijne reinheid te voorschijn.

Wat daar aan één wet werd verduidelijkt, mag veilig tot alle ‘exacte’ natuurwetten worden uitgebreid. Van de regelmaat der natuur, waaromtrent hare ondervragers zich rekenschap pogen te geven, verbergt ons haar voor allen waarneembaar ‘concreet’ geschieden veel meer dan het openbaart. Zelfs mag men, strict genomen, wel vragen: ‘Zou onder alle gebeurde dingen, wel ooit een paar zijn voorgekomen, volkomen over en wêer gelijk.’ ‘De strijd om het bestaan’ is thans in aller mond. Volijverige apostelen vleien zich, al heel wat stouts te verkondigen, wanneer zij de gansche levende natuur zijn slagveld noemen. Een maar zeer gering stukje waarheid! Die strijd immers woedt alom, ook in het levenlooze. Beneden de oppervlakte der waarneembare gebeurtenissen woelen en kruisen elkander allerlei krachten; wat daar geschiedt, is telkens de uitkomst, de beslissing. De beweging onzer aarde in dit oogenblik, is zij niet slechts de tijdelijke stand van den kamp tusschen tweeërlei drang: één, weg van de zon, en een ander, er op aan? De buiging van eenen eik, onder den stormvlaag, die er over heen loeit, wat is ook zij, zoo niet de reeks der punten, waar twee krachten elkander in evenwicht houden: de luchtdruk, en, daartegenover, de veerkracht van den stam? En zoo al voort. Niet één gebeuren, dat niet eene dading, of eene overwinning mag heeten. Dat belet den onderzoeker waarlijk niet, om, naar vermogen, uit ieder voorval, dat zijne aandacht trekt, nu deze dan gene der medetellende wetten uittelichten. Slechts is, voor eene volledige verklaring, eene enkele dier wetten zonder meer nooit genoeg. In zijn geheel bepaald, en dan ook in zijn geheel te doorgronden is het eerste het beste gebeuren alleen door elke der wetten, die erbij in het spel waren, in verband met het volledige stel der gegevens, waaronder zij ditmaal te pas kwam. Naar dien trant dan ook laat zich ieder gebeuren, en steeds meer dan ééns, doordien men het van verschillende zijden aanvat, in tweeën ontleden. Daar is telkens, ten eerste, eene kracht, te omschrijven in exacten wetsvorm; en dan is er, ten tweede, het geheel der voor-

waarden, waaronder het ditmaal aan die kracht werd vergund, zich te ontvouwen.

Het hiervóórgaande was onmisbaar, maar zij nu ook voldoende, om het te rechtvaardigen, dat in de ontwikkeling der nieuwere natuurkennis en der op hare banen geleide rechtsbepeinzingen twee tamelijk scherp gestempelde tijdperken worden onderscheiden. Natuurlijk, eene poging om te kenschetsen, waarin het verschil dier twee bestaat, geeft geen van beide in zijn geheel te zien. Wat karakter gaf aan het ééne, ontbrak daarom nog niet geheel in het andere. Slechts onder dat nadrukkelijk voorbehoud wordt hier eene wederzijdsche kenteekening beproefd. Daar is dan, in den voortgang dier natuurstudie, aanvankelijk een tijd geweest, vruchtbaar bovenal in ontleding, ‘abstractie’. Zijn middelpunt is Newton. Zijn roem de hooge vlucht van dit drietal wetenschappen: bewegingsleer, natuur-, en scheikunde. Dat zijn de vakken, waar, om zoo te zeggen, uit den rijken taalschat der natuur,[1)] haar alphabet wordt ontcijferd; men zoekt er naar de eenvoudigste eigenschappen der dingen, hunne altijd zich gelijk blijvende krachten. Nu spreekt het echter van zelf, dat in den ‘concreten’ loop der wereld die krachten zelden of nooit zich ongerept vertoonen. Slechts door ontledende proeven is het mogelijk, haar op het spoor te komen. Men moet naar welgevallen de omstandigheden kunnen beschikken, waaronder de te omschrijven kracht zich telkenmale zal doen gelden; eerst daardoor wordt het mogelijk, hare eigene wet als los te maken van het bijkomstige, dat anders haar verduistert, en, zoo, nauwkeurig, rein te omschrijven. Doch, bij die wetsomschrijving blijft dan ook, in deze wetenschappen, de onderzoeker staan. Mocht de ontleding gelukken, dan is zijn werk ten einde. Het kan in den regel zijne taak niet zijn, daarna nog met de gevonden formule terug te keeren naar de ‘concrete’ werkelijkheid, ten einde in haar heden en verleden de wisselgestalten te toonen, die de werking dier ééne wet bij wisselende verhoudingen aanneemt. En den voorgaanden eeuwen scheen zulk een geschiedverhaal der wereld, herleid tot natuur- en scheikunde, vooral niet minder ver te liggen dan onzen tijd. Waar zou, vooreerst, het begin van die taak zijn

1) Reeds Francis Bacon gebruikte dat beeld (‘Works.’ Ed. J. Spedding I' blz. 565 en 566.)

geweest? Maar dan ook, gesteld: een begin ware gemaakt, hoe spoedig hadden zich de gegevens in dier voege samengestrengeld, dat geene menschelijke denkkracht langer er meester over kon blijven! Zoo moest men gemeenlijk zich vergenoegen met de ‘abstracte’ wet. Het kon echter kwalijk missen, of die voldaanheid met ‘abstractiën’, in de toongevende wetenschappen onmisbaar, werd elders nagevolgd. En wel het eerst in de overige vakken der natuurstudie. Zelfs in hetgeen men toen, - nog meer in hope, dan op het oogenblik van pas, - reeds betitelde als ‘natuurlijke historie’, gingen ver de meeste onderzoekers veeleer op het vaststellen van altijd eenigszins ‘abstracte’ ‘typen’, dan op verklaring van ‘concrete’ spelingen uit. Stelsels bouwen, klassen rangschikken trok het meest hen aan. Op verre na was nog de tijd niet rijp voor eene meer geschiedkundige beschouwing, waaraan die stelsels en klassen zich moesten hebben voorgedaan als slechts betrekkelijk standvastige wielingen in den eeuwigen vloed van verandering. Liefst vroeg men, kortom, overal naar dat, wat geene historie had, of scheen te kunnen hebben: de strakke wetsformule der ongeboren en onsterfelijke kracht, of wel het standvastig geachte soortbeeld, waarnaar, zoo meende men, elk lid dier soort met min of meer geluk zich vormde en zich gedroeg. Het bestanddeel der veelheid daarentegen, de omstandigheden, die dat eeuwig zich gelijke als dwingen om hier zoo, daar anders zich te uiten, dat alles werd, als louter stoornis der algemeene en, als zoodanig, ‘hoogere’ waarheid, of wel als bloot toevallige afwijking van de ‘echte’ soortgestalte, een nader ingaan licht nauwelijks waard geacht. Zelfs Newton's reuzenarbeid, het nacijferen van den kringloop der planeten slechts met de hulp zijner valwet, dat grootste voorbeeld, uit dien tijd, van toepassing eener ontdekte formule op zoo gevonden ‘concrete’ dingen, voegt vrij wat beter zich in dat beeld zijner eeuw, dan men aanvankelijk zou meenen. Want hier was een ‘concreet’ gebeuren, welks weinig samengestelde verhoudingen zoo onwrikbaar regelmatig zich wijzigden en dan herhaalden, dat eene opzettelijke proeve op de som te nauwernood even doeltreffend kon zijn bedacht. Iets als historie, overigens, iets als worden en vergaan scheen toen nog de onveranderlijke gedachteloop van het werelduurwerk niet te prediken.

Welnu, die wiskundige ‘abstractiën’ der natuurontleding

strekten eerlang tot voorbeeld voor zulke denkers, die de verdeeldheid in de Christenwereld eene poging deed wagen om het recht te bouwen op een hechter voetstuk, dan eene, hier zus, daar zoo vertolkte, Openbaring voortaan het kon bieden. Door niemand is het bestek van dat 'Natuurrecht' doorzichtiger ontwikkeld, dan door den zoo klaren als koenen Thomas Hobbes. Waaruit hij het recht wil verklaren, ontvouwen, het is een stap, een wensch, dien zekere 'nooddwang der natuur' alom 'den mensch' heet af te vergen;[1] een nooddwang, dien hij het bondigst meent te omschrijven door vergelijking met dien anderen, 'waardoor de steen wordt getrokken naar omlaag.'[2] Ziedaar de terzijdestelling van het 'concrete', bij de natuurkundigen dier dagen zoo gewoon, door de wijsgeerige rechtsgeleerdheid nagevolgd. Wat was die 'steen', waarop de schrijver doelde, wat de nooddwang, die hem 'trekt naar beneden'? Was het die met forsche hand voortgeworpen grintsteen, daar ginds nederkomend met eenen schuinen boog, om dan nog een paar maal op te springen en te scheren langs den weg? Of was het deze lei van het kerkdak, door den wind weggeschoven van zijne plaats, en daarna verbrijzeld op den rand der goot, zoo, dat de scherven neerkwamen op het plaveisel? Maar wat vraagt de wijsgeer naar de toevalligheden van zulk eenen 'concreten' samenloop? Neen, 'de steen', waarvan Hobbes sprak, het was niet dat stuk grint, noch deze lei, het was, wat in die twee en duizend andere gelijkelijk zich leende tot onderwerp bij de omschrijving der valwet; het was 'de massa', anders niet. En zoo ook was 'de nooddwang der natuur', waaraan hij zich zijnen steen onderworpen dacht, noch dit bepaald geheel van valverschijnselen, noch dat andere, veeleer 'de' zuivere val volgens Newton's wet, dien in al dat 'concrete' gebeuren bijkomstige stoornis bedierf. En nu dan zijn 'mensch', zijn 'recht', wat waren zij? Alweder niet die statige 'Cavalier', met goed en bloed verpand aan zijnen van God gezalfden meester, en al, wat deze naar onbeteugeld welbehagen voorschreef, vereerend als door den Heer zelven geordineerd. Noch gindsche steile Independent, onwankel-

1) Zie b.v. 'de Cive'; 'Praefatio ad lectores': 'Deinde homines omnes ex eo statu misero et odioso *necessitate naturae suae* simul atque miseriam illam intellexerint, exire velle.'
2) 'De Cive': 'Libertas.' Cap. 1 § 7.

baar in het geloof, dat hij was voorbeschikt om zijnen arm te leenen tot het verderf van dien gekroonden Philistijn, en in de broederschap zijner conventikelen het toonbeeld huldigend eener levensordening naar Jehovah's welbehagen. Verre van dien. Zijn ‘mensch’ was weêr slechts eene soort-‘grootste gemeene deeler’, uit het menschelijk geslacht, tot zoover hij het kende, bij benadering opgemaakt. Zijn ‘recht’ anders niet dan de formule voor de werking van één enkele drift, uit den poveren begripsinhoud van dien ‘gemeenen deeler’ uitgelicht, en in gedachten rein gehouden van ieder ‘concreet’ toedoen. Alzoo was de rechtsleer, gelijk de natuurkunde, vrucht van beleidvolle ontleding. ‘Het’ echte recht, de ordening, kortom, die één geheel veréénzaamd voorgestelde drijfveer gedacht werd als zoodanig te verlangen, het mocht dan, in de veelheid van verstorende omstandigheden, zoomin als ‘het’ echte vallen ooit rein zich voordoen; het ontleedmes der ‘abstractie’ bracht, gelukkig! zoo het eene als het andere aan den dag.

Er kwam, ten slotte, in den vooruitgang der natuurkennis eene nieuwe richting. Het kenmerk van dat tweede tijdvak ligt in zijn streven naar eene herbouwing, in gedachten, van de ‘concrete’ werkelijkheid. Zijn middelpunt is Darwin. Zijn roem de hooge vlucht dier studiën, die men, en thans waarlijk wel van pas! bijéénvat als ‘natuurlijke historie’. Geheel anders dan in de straks genoemde, is hier het daarginds uitgecijferd a b c eerst het middel om de lettergrepen, woorden, zinnen uit het natuurboek allengs na te spellen. Vandaar eene andere methode. Gewis, de veilige weg der proefneming wordt door den geschiedschrijver der natuur allerminst versmaad. Slechts brengen proeven hem minder dicht bij zijn doel. Want wat hij ten slotte beoogt, het is niet de kennis der blijvende wetten, maar veeleer, door middel van deze, verklaring der veelvormige werkelijkheid. Hem is het ‘concrete’ nog heel wat meer dan louter uitgangspunt tot het onderzoek; het blijft halsstarrig staan voor zijnen geest, als het eindpunt tevens, waarnaar hij weêr terug moet. De wet, onderstellenderwijs ontworpen, en ook, zoover dat ging, door proeven gestaafd, hij wil uit hare werking onder bekende, onstandvastige voorwaarden, de wisselvalligheid ophelderen van eveneens gegeven verschijnselen. Dat is, in onderscheiding van wat voorafging, het hoofdkarakter dier studievakken, die, uit de rei der natuurweten-

schappen, de 19_e eeuw zag naar voren treden. Wat vreemds alweêr, zoo ook daarvan zich iets meêdeelde vooreerst aan de naast verwante onderzoekingen? Het is waar: natuur- en scheikunde verloochenden hare welbeproefde wegen niet. Maar heel wat meer dan vroeger begon men hare vondsten aan te wenden tot recht verstand van samenstel en wording der voorhanden dingen. In het algemeen werd de blik, de 'kijk' der onderzoekers op het voorwerp van hunnen arbeid een andere dan tot dusver. In stede van ontleden, rangschikken, werd samenstellen, werd verhalen de hoofdzaak. En wel het gewichtigst gevolg was dit: door dat alles zag *de tijd* zich hersteld in zijne rechten en zijne eer bij de verklaring der natuur. Weinigen zeker hebben aan die gedachte gelukkiger woorden geleend, dan de grijze James Martineau, toen hij de beteekenis dezer eeuw voor de geschiedenis van denken en weten omschreef als 'de toepassing der tijdsidee zoo op den arbeid van het heelal, als op de lotswisselingen der menschheid'.[1)] Werkte men vroeger steeds met eenen schat van standvastig gewaande grootheden, voortaan werd al dat vaste, als het ware, vloeibaar. Het planetenstelsel, bij voorbeeld, geen ééns voor goed ingericht en altijd gelijkloopend werelduurwerk; neen, een veranderlijk stel van bewegingen, ontstaan in den tijd, om ook wêer mettertijd te verdwijnen. Onze aarde, niet slechts geenen stilstand kennend in de ruimte, maar evenmin in hare lotgevallen en verrichtingen, hare geschiedenis met één woord. De soorten der levende wezens wel allerminst voor eeuwig zoo besteld; integendeel ontwikkeld en nog steeds bezig zich te ontwikkelen, de eene uit de andere, alle uit weinige, misschien wel uit eene enkele, harerzijds ge. worden uit het levenlooze. De mensch in het eind, zijn leven, denken, doen, geen vaststaande inhoud van onwrikbare begrippen; welk eene dwaling! dat alles veeleer ook gevormd en zich vervormend in den tijd, in lang vervlogen eeuwen nog ongeboren, onheuglijk voorbij, even zeker, in eene berekenbare toekomst. Verandering, kortom, is niet dat de gedachte die thans iedere verklaring gelijkelijk overheerscht? 'Alles is geworden, maar hoe?': in die vijf woorden vindt de hedendaagsche wetenschap haar leidend beginsel uitgedrukt en hare taak tevens. 'Abstracte' gevolgtrekkingen, uit 'abstracte' 'praemissen' zijn niet meer

1) James Martinean 'Types of ethical theory' (1885) II blz. 335.

wat zij wil geven; haar bevredigt slechts de beschrijving van ‘concrete’ gevolgen uit ‘concrete’ oorzaken. Voor dat nabeelden, in gedachten, van wording en verwording onzer planetenwereld zoo goed als der geringste ‘amoebe’ staat al, wat werkelijk was, of is, of zijn zal, als zoodanig, gelijk. Het stelt geene afwijking, geene stoornis langer, als waardeloos bijbehooren, ter zijde, uit zekeren eerbied voor de wet of de soortgestalte, die er door wordt ‘gekrenkt’. ‘Onpartijdige natuurgeschiedenis’ zou zijn algemeene naam mogen zijn. ‘Evolutie’ is zijn ‘shibboleth’ geworden.

‘Herlevende zin voor het concrete’, aldus wordt ook wel het best de ommekeer aangeduid, die, sinds von Savigny zijn licht deed schijnen, zich voltrok in het denken over recht. Gedaan was het met al die systemen, zoo geduldig uitgesponnen, beurt om beurt, nu uit dezen dan uit genen trek van het begrip ‘homo sapiens’. Verdienstelijk evenmatig in teekening mochten die gebouwen alle zijn; doch wat had men daaraan, sinds hunne ontwerpers zelven toegaven, dat de werkelijkheid dien denkgewrochten steeds vijandig bleef? Men begon te spotten met dat ‘algemeene recht’, welks algemeenheid neêrkwam op algemeene ontoepasselijkheid. De machten van het ‘concrete’ leven, veel liever dan hooghartig, als storende invloeden, haar te smalen, verdiepte men zich voortaan in haar recht verstand. Van waar, zoo ging men vragen, dat velerlei, die wisseling in leer en wandel, in beginselen, gebruiken en wetten? En het stellig recht van eenen karaktervollen stam in zijnen bloeitijd, dus achterna nog weêr eens in elkaar gezet uit allerlei bouwstof, - erfelijke trekken en begrippen, staat van beschaving, tot bodemen luchtsgesteldheid meêgerekend, - het scheen ten slotte te zijner tijd en plaats wel zoo rechtmatig, als het ‘natuurrecht’, dat men prees... om het in den wind te slaan. Niet, alsof men thans bij de veelheid van het ‘concrete’ bleef staan! Ook daar verzuimde men nooit te zoeken naar een gezichtspunt, dat kans bood op een samenvattend begrip. Maar hoe dat mocht slagen, verworpen bleef toch voor goed de gedachte aan een recht, dat optrad met de onzinnige bewering, het volledige, eenig deugdelijke te zijn voor allen: zoo voor de huisgenootschap der Menangkabou-Maleiers, als voor een staatsvolk in het Europa van dezen tijd.

Men had gelijk. Nu ja, er werd wat te veel geschermd met

woorden zonder nauwkeurig bepaalbaren zin. De gelukkigsten onder de baanbrekers voor eene rechtmatige zaak danken den indruk, dien zij teweeg brengen, veel vaker aan een krachtig gevoel - dan aan een juist verstand van haar goed recht. Zoo gaf men menigwerf schimpscheuten ten beste voor gronden. Hoe fier en krachtig werd dan de eigen ‘hartstocht der werkelijkheid’ opgevijzeld ten koste van de ‘bloedelooze, schimachtige abstractiën’ der oude school! Er was daaronder, zeer zeker, heel wat gebabbel, geschikt om te overbluffen veeleer dan te overtuigen. Doch nog ééns: men had gelijk. Gezien van het ‘Glauconisch’ standpunt, waarop de twee partijen nu éénmaal samen hadden postgevat, moest het geschil in den geest der jongeren worden beslist. Was inderdaad natuurlijke noodwendigheid de eenige toetssteen voor de waarde des rechts, wat gaf dan aan Hobbes en anderen verlof om die noodwendigheid uitéén te rijten, zooals zij deden? Dat een scheikundige, bijvoorbeeld, in gedachten de na te sporen kracht afzondert van de wisselende omstandigheden, waaronder zij zich openbaart, dat de ontwerper van een stelsel der dierkunde, bij het omlijnen zijner klassen en geslachten, zijne toevlucht neemt tot zekere gemiddelden, waar dan de spelingen zich omheen groepeeren, het een en het ander kan noodig zijn in het belang van vruchtbaar onderzoek. En echt menschelijk zelfs mag men het noemen, wanneer zoo nu en dan de eerste zich wat wrevelig maakt over de hinderende bijkomstigheden, die telkens de gezochte wet als doen wegvluchten voor zijnen greep, of ook de ander kortweg als ‘monsters’ laat buiten staan al wat met zijne ‘typen’ en schotjes den draak schijnt te steken. Slechts dit mocht nooit zijn vergeten: de alnoodwendigheid gaat boven die hulpmiddelen tot hare ontraadseling, en hoeveel meer dan boven zulke menschelijke zwakheden, ten slotte uit, en eene noodlottige dwaling was het daarom, zoodra men een en ander op haar, op het voorwerp der studie, als het ware, ging overdragen. Haar is de in wetsvorm uit te drukken noodzaak, waarom het dien scheikundige te doen was, niets meer, niets hoogers, niets heiligers, dan, aan den overkant, de noodzaak van al die zoogenaamd weêrstrevende omstandigheden. De tegenstelling ook van het ‘reine’ soortbeeld en van hetgeen maar zeer van verre daaraan beantwoordt, is, zoover zij eene vergelijkende waardeering in zich sluit, er geene voor haar,

de alomvattende. Tusschen hare regelen en hunne afwijkingen stelt zij zich geen partij. Wil men eene voorkeur of eenen weêrzin haar toeschrijven, het kan slechts geschieden naar gelang zij van oogenblik tot oogenblik uit allerlei wedijverende strevingen nu deze dan gene vergunt het te brengen tot wezenlijk geschieden. Haar werk is de zwaartekracht én de weêrstand der lucht, en dus ten slotte de val, zooals die door beide gegevens bepaald wordt. Haar werk is de vererving der soortgestalte én de afbuiging, groot of klein, en daarom eindelijk zelfs het monster, gelijk dat, als vrucht dier twee, is besteld. Nu dan: die enkele overweging veroordeelt het 'Natuurrecht'. Laat de betoogen van eenen Huig de Groot, of Thomas Hobbes op hunne wijze feilloos afloopen. De bloote trek tot samenwonen, zonder meer, verlange juist dat recht, dat de eerste dier beiden ons ontvouwde. De vrees van allen voor allen, door niets daarbuiten getemperd, voere anderzijds tot eene ordening als ons 'Leviathan' teekent. Haar zegel hecht dan toch de ééne natuur aan elk dier stelsels slechts zoover, als het, trots alle wijzigende krachten, in het stellige recht van dit of dat volk zich baan breekt. En omgekeerd, zoover het daar niet in slaagt, maar door hinderend bijgebeuren wordt verbogen, betoont weêr zij, als men aan dat spraakgebruik hecht, hare 'voorkeur' voor dat laatste. Om kort te gaan: neemt men het begrip: 'natuurnoodwendigheid' zóó, als een aan willekeur en doelbespiegeling gelijkelijk ontwassen onderzoek dat meêbrengt, dan valt het samen met 'de werkelijkheid', met haar geheel, maar ook met haar alleen. En wie, terwijl hij het recht naar zijne brieven vraagt, slechts op die noodwendigheid acht slaat, voor hem kan 'het echte recht' niet opgaan in één systeem dat nergens ten volle wordt nageleefd; gerechtigd om als recht te gelden mag hij slechts achten dat, wat geldt.

Het was een man van ongemeene oorspronkelijkheid, de leider van een toonaangevend weekblad over staathuishoudkunde: Walter Bagehot, door wien het eerst beproefd werd, de 'ontwikkelings-hypothese', met Darwin's stempel gemerkt, vruchtbaar te maken voor de rechtswetenschap. Men mag, zoo redeneerde hij, het waarschijnlijk achten, dat de eerste menschen 'gezellige dieren' zullen zijn geweest. Zij leefden, vermoedelijk, groepsgewijze, gescheiden en verbonden door een

instinct, dat reeds bij apen, bevers, olifanten, ja zelfs bij bijen en mieren zoo vele wonderen doet; gemeenschapsgevoel vooreerst, maar, daarnevens, eene overhelling tot ordelijk samenwerken onder de leiding van voorgangers. Nu denke men zich verder die groepen eenvoudig opgenomen in de ontwikkeling der levende natuur, gelijk zij ons door Darwin is geschetst. Zij neigden, dat kan niet anders, één voor één, tot aanwas van hun ledental, waaruit dan vanzelf de behoefte ontsproot aan ruimer jachtveld. Botsingen konden niet uitblijven. En zoo dan moest ook hier de strijd om het bestaan ontbranden.[1)] Nu was zeker alom voor den uitslag dier worsteling geene andere omstandigheid van grooter gewicht, dan de mate van ordelijk gemeenschapsleven, waartoe iedere partij het reeds had gebracht.[2)] Onder één onkundig hoofd, de opmerking is van Macaulay, kan nog een leger door geluk worden gediend; maar ontaardt het in een dispuutgezelschap, dan is het niet meer te redden.[3)] Als regel mag men dus stellen, dat de groepen, waar de gestrengste tucht heerschte, meer dan anderen de ruimte erlangden, om ongestoord zich te vermenigvuldigen. Dus werd, met iederen menschenleeftijd, het gemiddeld peil dier tucht, ons gansche geslacht bijééngenomen, noodzakelijk wat verhoogd. De strijd der stammen werkte als eene natuurkeus, waardoor zich het gezellig instinct allengs sterkte en staalde.[4)] Zoo was het, en zoo bleef het. De horden gingen op in volkeren; de samenleving groeide in rijkdom van verhoudingen; de strijd om het bestaan nam daardoor ingewikkelder vormen aan; maar altijd woedde hij voort, gestadig uit de strijdende partijen dezulken uitzuiverend, die het wonnen van hare tegenstanders in buigzaamheid tot den dienst der gemeenschap. Slechts moest, bij het allengs fijner zich vertakken van arbeid en verkeer, het blinde instinct van vroeger geleidelijk overgaan in steeds bewuster plichtgevoel. En dus ontstond, het woord genomen in zijnen ruimsten zin, ‘de zedelijkheid’, als het stel der voorwaarden, die ieder volksgenoot heeft in acht te nemen, zal op den duur het lichaam, waarvan

1) W. Bagehot, ‘Physics and Politics’, 1879, blz. 49.
2) W. Bagehot, ‘Physics and Politics’, 1879, blz. 50 vv., 213 vv.
3) W. Bagehot, ‘Physics and Politics’, 1879, blzn. 65 en 192.
4) W. Bagehot, ‘Physics and Politics’, 1879, blz. 218.

hij deel uitmaakt, zich kunnen handhaven in de worsteling om het leven.

In ijzeren tucht derhalve ligt de sleutel tot de vraag, hoe het komt, dat uit ontelbare verbindingen, die bij zijn eerste ontluiken het menschelijk geslacht zullen hebben gevormd, betrekkelijk weinigen het leven wisten te behouden ten koste van alle anderen[1]. Beginnende beschaving is alom strijdbare dwingelandij. Maar nu vraagt nog eene nieuwe, schoon veelal miskende, waarheid om onze aandacht. Het is deze: in het pantser dier boven alles weerbare ordening is de meerderheid der volkeren ten slotte, het ééne vroeger, het andere later, blijven stilstaan. Geen onjuister vooroordeel, dan dat 'de menschheid' in haar geheel door wrevel over het bestaande gedurig zou worden geprikkeld tot vooruitgang. Het tegendeel is waar: het overtalrijk middelslag der volkeren weet niet beter, of alle dingen behooren te wezen, wat zij zijn. De wrevel, de prikkel, waarvan daar sprake was, zij zijn het deel slechts van enkele uitverkorenen[2]. En de reden ligt niet ver. Is toch eenmaal, door het vestigen en bewaren van eene gestrenge soldatentucht, het bestaan van eenig volk voor vijanden beveiligd, dan wordt nu verder de ontplooiing van dat bestaan tot voller, rijker leven afhankelijk van nieuwe voorwaarden, die met de eerstvervulde niet zoo licht zijn te verbinden[3]. Eerst gold het: eenen ringmuur op te metselen van strak geëerbiedigde gewoonten; nu daarentegen, nog zonder de kracht dier veilige schutsweer te breken, toch gaandeweg wat ruimte hier en daar te winnen voor doeltreffende vervorming. Eerst kwam het aan op een machtig bezinksel van onbetwiste zeden en begrippen; nu, veeleer, bij vasthoudendheid aan het onmisbare, op langzame bevrijding uit wat knelt en belemmert. Eerst was, in het kort, een buigen voor gezag het ééne noodige; nu wordt het een voorzichtig en geleidelijk zich loswikkelen van eigen wil en oordeel.

Geen wonder, waarlijk, dat volkeren, die immers hun voortbestaan dankten aan de bijzondere mate, waarin zij tot den eersten stap zich hadden toegerust betoond, juist daarom meerendeels halt hielden vóór den tweeden[4]. En wonder

1) W. Bagehot. 'Physics and Politics.' 1879. blz. 21 en 82.
2) W. Bagehot. 'Physics and Politics.' 1879. blz. 41 v., 210 v.
3) W. Bagehot. 'Physics and Politics.' 1879. blz. 161 en 219.
4) W. Bagehot. 'Physics and Politics.' 1879. blz. 53 en 57.

evenmin, dat anderen, die al te voorbarig den overgang waagden uit den ‘leeftijd der volksvestiging’ naar den rijperen van vrij nadenken, hunne overijling boetten met den dood. De wereld is bedekt met de graven dier te vroeg rijpe natiën: de Helleensche steden in Klein-Azië, het classieke Athenae, de stedelijke gemeenebesten van het middeleeuwsch Italië, zoovele meteoren der statengeschiedenis, verdwenen, één voor één, omdat zij te vroeg zich verzadigden van den boom der kennis[1]. Zeldzaam, betrekkelijk, zijn daarnaast de bevoorrechte volkeren, die tot dusver zich wisten te hoeden voor beide gevaren: de Scylla der verstijving in eene tucht, die geene redenen geeft, en de Charybdis der ontbinding, doordien het hinderlijk dwangbuis lichtvaardig werd ontgespt. Van die gelukkigen zullen, naar menschelijke berekening, zij de overwinnaars blijven, die in denken en doen, met juist beleid en daardoor veilig, den overtocht voleindigen van stramme gehoorzaamheid naar ongedwongen samenwerking, bewarend het onontbeerlijke, prijsgevend telkens het verouderde, aanvaardend, te rechtertijd, de noodige hervormingen, maar steeds tegen gevaarvolle proeven wantrouwend[2]. Ongedwongen vloeit daaruit voort, wat, over het algemeen, elk dier ‘beschaafde’ volkeren heeft te beoogen bij de ordening zijns rechts. Geen ‘Natuurrecht’ na te schrijven, dat spreekt van zelf; maar wel, in de vormen, die zijn eigen karakter verlangt, en naar de mate, die zijne veiligheid en gerijpte geest verdragen, het rijk der overlevering meer en meer voor dat der overtuiging te doen wijken.

Het is voor eenen denker geen gering voordeel, als hij op zijn gebied begrippen van elders weet in te voeren, die in de sfeer, waar zij ontstonden, reeds de gunst mochten verwerven der heel- en half-geleerde wereld. Maar niet minder winst voor zijn werk mag hij van eene poging verwachten, om daarin ook zulke leuzen in te lijven, die van ouds eenen goeden klank hebben bij de mannen der ‘practijk’. Dien dienst bewees aan Bagehot's rechtsleer Herbert Spencer, toen hij, steeds op verbinden uit, haar poogde samen te smelten met het echt-Britsche ‘Nuttigheids-beginsel’. Van al de natuurlijke roerselen, waaruit reeds bij beurten een ‘Natuurrecht’ was afgeleid, had

1) W. Bagehot. ‘Physics and Politics.’ 1879. blz. 178 vv.
2) W. Bagehot. ‘Physics and Politics.’ 1879. blz. 61 en 156-160.

geen zooveel bijval verworven, als het veelomvattend ‘zoeken naar genot’, dat Jeremy Bentham ‘ten hoofd des hoeks legde’ voor zijne rechtsbeschouwing. Een zonderling, die man, vol tegenstrijdigheden, ijveraar voor eene nuchtere levenswijsheid.... tot dweepens toe! Reeds zijn vreemde toon moest velen boeien; maar meer nog de inhoud zijner prediking. ‘Maximisatie van geluk’: dus had zijne voorliefde voor eene barbaarsche beknoptheid het einddoel aller menschelijke handelingen gedoopt[1)]. En welke nuchtere Brit zeide daarop niet van harte ‘amen’? Nu was er echter aan den draad der redeneering, die het uitgangspunt zijner leer met de slotsom verbond, een zeer verdachte knoop. Hoe, indien nooit een mensch iets anders zoekt dan eigen geluk, daaruit de les getrokken, dat ieder het zijne doe tot beil van allen? Een echte goocheltoer! Toevallig bracht een veel gekoesterd bijgeloof zijner dagen aan Bentham hulp. De volkshuishoudkunde was in hare wittebroodsweken. Geestdriftige jongeren van den bedachtzamen Adam Smith verkondigden groote blijdschap: het lied van het natuurlijk samenspel aller welbegrepen belangen. Dat geloof deed kostelijk dienst om den lastigen knoop te ontwikkelen,... zoolang er geloovigen waren. Maar mettertijd hield dat op; het ironisch spel des levens bleek ook die zelfbegoocheling te machtig. En opmerkelijk! Niemand, die haar zoo welgemikte slagen toebracht, als Bentham's grootste leerling: John Stuart Mill. Zoo moest dan deze eene poging doen om het oude bezwaar langs eenen anderen weg te ontwijken. Welnu, wat lag er te dien einde meer voor de hand, dan die sleutel, passend, naar het scheen, op alle sloten: de voorstellingsverbinding? De maatschappij met hare eischen, zoo heette het voortaan, brengt steeds van zelf voor ieder harer leden het denkbeeld van de zorg voor eigen welzijn in zulk een nauw verband met dat van eerbied en hulpvaardigheid jegens anderen, dat het laatste ons evenzeer voorkomt van zelf te spreken als het andere[2)]. Ziedaar, hoe Mill de beide einden aan elkaar paste. Voeg daarbij, dat de ‘ongekleede’ stijl van Bentham tevens plaats maakte voor eenen anderen in onberispelijken dos, en niemand behoeft meer te twijfelen, of thans de ‘Nuttigheidsleer’ snel haren weg vond. Zoo trof haar Spencer. Zij lachte

1) ‘Oeuvres de Jer. Bentham’. ed. Et. Dumont III. (1840) blz. 358, 1.
2) J. Stuart Mill. ‘Utilitarianism.’ (1882) blz. 46 vv.

hem toe, maar voldeed hem niet. Hij vond in haar veel goeds; doch meer nog een begin dan een voltooid geheel; iets, in het kort, als de verzamelde waarnemingen van Kepler met de benaderende voorspellingen, daarop gebouwd, eer nog de wet van Newton dat alles onder één gezichtspunt had gebracht.[1)] Het gelukte hem, naar hij dacht, die samenvattende éénheid ook hier te ontdekken, ja zelfs, geheel de 'Nuttigheids'-bespiegeling als te verwerken in zijn stelsel. Tweeledig was het betoog, waarmede dat kunststuk werd volvoerd. Vooreerst dan deed daarbij de stelling dienst, dat die langzame herschepping van het maatschappelijk leven, die Spencer, in hoofdzaak als Bagehot, zich ziet volstrekken door de gansche 'beschaafde' wereld heen, slechts onder verwikkelder vormen het natuurproces herhaalt, dat, in de wereld van planten en dieren, allengs volkomener gestalten uit lagere heeft gewekt. Wat, aldus had hem Darwin geleerd, voor de rijken der levende natuur, den gestadigen voortgang tot ruimer en fijner bewerktuiging verklaart, het is de eenvoudige waarheid, dat iedere stap op dien weg het levensvermogen doet klimmen Welnu, geene andere drijfkracht stuwt, bij de beste volkeren, het samenleven voort in de door Bagehot geteekende richting. Zoo daar een geleidelijk slaken is der banden, die te voren de vrijheid drukten, om de veiligheid te verzekeren, zoo daar eene opklimming plaats grijpt, trap voor trap, naar volle zelf bepaling, aangevuld door ongedwongen dienstbetoon, zoo, ten slotte, aan het beginsel dier vrijere ordening de toekomst behoort, het is om geene andere reden, dan deze, dat in zijne koesterenden gloed de arbeidsdeeling het fijnst wordt vertakt, de bouw en het werk der organen ten hoogste verbijzonderd, de juiste aanpassing aan voordeel en gevaar het ruimst verzekerd, kortom de volheid des levens tot zijn toppunt gevoerd. Nu betoogt echter Spencer nog verder, - en dat is, om zoo te zeggen, zijne tweede hulpstelling, - dat al, wat die volheid des levens verhoogt, meest wordt begeleid door genot, terwijl, omgekeerd, smart, als regel, dien ervaringen ter zij gaat, waardoor het leven afbreuk lijdt.[2)] De toepassing dier these op de daareven ge-

1) Uitgesproken in eenen brief aan Stuart Mill, te vinden bij Al. Bain: 'Mental and moral science' II. 1879 blz. 722, en ten deele in Spencer's eigen 'Data of Ethics' blz. 570.
2) 'Principles of Psychology' I (1870) blz. 280. 'The data of Ethics' (1879) blz. 79.

wonnen uitkomst ligt thans voor de hand. Voert waarlijk levensverhooging steeds vermeerderd geluk met zich mede, nu, zoo moeten ook zeker alle wetten, zeden en aanschouwingen, waardoor een behoedzaam voortschrijden naar meerdere vrijheid wordt gekenmerkt en bevorderd tevens, onontwijkbaar de som doen rijzen van het geluk des volks. Dat alleen is hunne aanbeveling, dat de waarborg hunner duurzaamheid. Intusschen,[1)] iets anders is het, dat toe te stemmen, iets anders, te beweren, dat alle handelen in trouw aan die richtsnoeren nu ook wordt geleid door het besef van hun nut. Dat laatste, zeker, ware te veel gezegd. Bezinkselen uit opgetaste ervaringen van schade of voordeel, die gaandeweg deel gingen uitmaken van der menschen gesteldheid en overerfden van geslacht op geslacht, zijn al die gedragsregelen ten slotte onafhankelijk geworden van zelfbewust inzicht. Zij strekken, gewis, tot een nut, één voor één; doch zoo weinig rechtstreeks meerendeels, langs zoo slingerende wegen, dat zij aan eenen beperkten geest zich voordoen als eischen, die geene reden geven. Ja, in eenen overgangstijd, als het 'beschaafd' Europa sinds eeuwen doorleeft, zijn er somtijds wel onder die regelen, die voor het onbegrepen heil, dat zij den volkeren brengen, zeer voelbare offers verlangen van dadelijk genot. Voor zoovelen toch als er, ondanks alle vordering in zelfdenken en zelf handelen, aan hunnen geest nog de moeten meêdragen der kluisters uit een geheel ander verleden, blijft ontwennen aan allerlei hebbelijkheid een onafwijsbare eisch. Maar dat kost moeite en doet pijn om dezelfde 'physiologische' reden, waarom gewennen, oefening den weg, als het ware, effent voor herhaling. Nochtans: daarom ook alweêr zijn al die 'dure plichten', die uitzonderingen op de these van daar straks, voorbijgaand, één voor één. Wat nu nog zich oplegt, als eene taak, die men slechts om een verwijderd doel zich getroost, het wordt door gewoonte een genot op zichzelf en doel op zijne beurt. Let eens, bij voorbeeld, op zoo menigen hond. Van oudsher moesten zijne voorouders eten om te leven, knabbelen, verscheuren om te eten, jagen, rennen, loeren, soms uren lang, om hunne tanden te slaan in eene prooi. Dat alles, ongetwijfeld, was oor-

1) Al. Bain: 'Mental and Moral science.' II. 1879 t.a.p. H. Spencer. 'The data of Ethics' blz. 123.

spronkelijk een last, slechts door het vooruitzicht op den gestilden honger nog eenigermate verzoet. Maar ziet nu naar dien jongen hond daar ginds! Hij knauwt ook op het oneetbare. vliegt zelf wat nimmer eene prooi kan zijn achterna, alleen, omdat thans die beweging reeds hem genot geeft. Niet anders zal het gaan met het zedelijk gedrag in de naar vrijheid strevende maatschappij. Wordt daar nog vooreerst menige schuldige plicht schoorvoetend gedaan uit vrees voor straf, of voor den ban der openbare meening, komen moet de tijd, waarin het zelf eene bron van vreugde zijn zal, te mogen voldoen aan alle voorwaarden, eerbiedigen alle grenzen, door welke de som van algemeen geluk haar hoogste punt bereikt, en dat ten koste van niet één bijzondere ontbering, niet één persoonlijke offerande.

In het hier vóórgaande werd, allicht, het beste weêrgegeven, wat een denker naar den trant der nieuwere, der ‘concreethistorische’ richting, alzoo zou kunnen aanvoeren, indien hij nog eens de taak wilde opnemen van Plato's Glauco. Wat dan nu te zeggen tot deze dingen? Dat de vertoogen van Bagehot en Spencer den dunk geven van grootere trouw aan de werkelijkheid, dan Glauco's fabeltje aangaande het listig overleg der zwakken? Wie, die het loochent? Dat in de handwijzingen voor de toekomst, waartoe die zieners in het verleden ten slotte vrijheid vinden, veel is, wat onze tijd wel zou doen te behartigen? Maar weinigen zullen het ontkennen. Dat, anderzijds, ook hier niet alles goud is, wat er blinkt, dat daaronder menig valsch verguld draadje doorloopt van onbewezen stellingen, ja van woordenspel somtijds? Eenen aandachtigen lezer ontgaat dat niet licht. Maar dat alles is thans buiten de orde. Hier past slechts deze vraag. Gesteld: een hedendaagsche Glauco greep die vermoedens betreffende den algemeenen gang der rechtsontwikkeling eens op, om daaraan voor de ‘beschaafde’ staten dezes tijds de raadslagen vast te knoopen, daar strak reeds kortelijk genoemd; ware hij op zijn standpunt daartoe gerechtigd? zou dan waarlijk natuurnoodwendigheid alleen de bouwstof leveren voor zijne slotsom? Het antwoord moet luiden: ‘Neen!’

Die sluitreden, dat vallen uit den toon van verklarend beschrijven in eenen van vergelijkend waardeeren, het is op zijne beurt al even willekeurig als het veel gesmaad

‘Natuurrecht’ zelf. Laat eens de ‘wet’, door Bagehot en Spencer slechts met wat verschillende woorden omschreven, zich werkelijk hebben doen gelden in de rechtgeschiedenis tot hiertoe. Mag men dan thans met die ‘históriſche abstractie’ zich eene vrijheid veroorloven, die den ouderen met hunne ‘zielkùndige abstractiën’ zoo terecht werd betwist? Zijn nu op ééns gene, wat deze niet mochten heeten: ‘een raad der natuur’? Verschil in bijzonderheden blijve rusten. Of men het voortgaan langs de, in die wet genoemde, lijn ons aanbeveelt op grond dat de toekomst des volks ermede is gemoeid, dan wel met eene verwijzing naar den heilstaat, waarop ten slotte Spencer hoopt, wat maakt dat uit? Van waar, moet men vragen, op éénmaal de plicht om juist die lijn te volgen? Berustte niet het vonnis over het ‘Natuurrecht’ op deze overweging vooral, dat de natuur, die ons dan zou leeren wat recht was, nooit spreekt alleen in deze of gene door ontleding gevonden wet, maar volledig zich uit alleen in de volle ‘concrete’ werkelijkheid? Zoo ja, dan moet ook in de toekomst voor ieder volk de baan, die het metterdaad betreedt, ‘de’ rechtmatige zijn, daar zij immers ‘de’ noodwendige zal wezen. Vloeit soms, door de gunst der omstandigheden, die baan vrijwel met de aanbevolene inéén, geluk er mede! Maar wijkt zij integendeel ver daarvan af, dringen alle opstuwende krachten te zamen eene volksgenootschap voorwaarts in eene andere richting, dan blijkt, dat het volgen van den aangeprezen weg geene noodzaak, dus onmogelijk, en mitsdien, naar den maatstaf van Glauco, geen recht, dus onrecht moest heeten. Ontkend worde het niet, dat de drang tot zelfbehoud, de neiging tot geluk, die, mits maar aan richtig inzicht gepaard, den aangewezen weg wel zeker zou doen kiezen, eene algemeene natuurdrift mag zijn van volkeren, gelijk van menschen. Zij zullen dat wel wezen,.. zoo goed als ‘de trek naar gezelligheid’, waarmede Huig de Groot, of ‘de vreeze des buurmans’, met welke Thomas Hobbes van wal stak. Maar wat verder? Vooreerst is dan toch dat redelijk inzicht, dat de goede keuze mede onderstelde, zoo algemeen nog niet. En dan, hoe verbreid en hoe sterk, de liefde tot het leven, zelfs de zucht naar geluk, zij zijn, onder alle mogelijke roerselen, die menschen en volkeren bewegen, elk slechts een enkel uit vele. Wat van die twee men kieze, het kán de leiding geven, ongedeeld; het kan dat ook ten halve, alleen bij tijd en wijle; het

kan nog in het eind dat ganschelijk niet doen. Geschiedt het eerste, ja, dan merkt, voor het doordenkend geesteskind van Glauco, ‘Natuur’ díe werkelijkheid als rechtmatig. Maar indien niet, dan is, voor hetzelfde standpunt, op zijne beurt slechts dát ook weêr recht.

Het zou de moeite wel waard zijn, eens na te gaan, hoeveel van hare bekoorlijkheid eene rechtsleer als deze dankt aan haar onwillekeurige samensmelting met zekere oordeelen, die zij, gestreng ten einde gedacht, zou moeten wraken als ijdel. Men hoort daar spreken van een recht, eene ordening, waardoor 's volks voortbestaan verzekerd, of wel het algemeen geluk vermeerderd wordt. En terstond snelt dien leeringen de gedachte tegemoet: ‘Ja, zeker, daar moet het heen!’ Maar zacht, wat weet de natuur waarin Gij, man van geestdrift, een korreltje zijt, wat weet zij van dat ‘moeten’, dat doel? Wie noemt U het volk, dat de Bagehots en Spencers van over-, ja, van over hoevele eeuwen? als het zegevierende zullen begroeten bij den eindpaal? En zoo inmiddels het Uwe, weggedrongen van den aangeprezen weg, achterblijft, ondergaat misschien, staan dan soms wetten en zeden daar, die, het zij zoo, medewerkten tot dat alles, zoolang zij duren, buiten de alnoodwendigheid? Neen, ‘Natuur heeft’ geene voorkeur voor het duurzame boven het ding van één dag, terwijl nog dit er is en waar het is. Blijft waarlijk in recht en in onrecht aan haar het laatste woord, nu, zoo zal, in elk oogenblik, een volk, dat bezig is een ander te overvleugelen, daartoe juist evengoed zijn gerechtigd, als eene begunstigde speling in eenige diersoort tot het uitroeien harer misdeelde verwanten. Maar even waar is dan het omgekeerde. Zoolang nog het stervend ras, het zwakkere volk, verkwijnend wellicht in eenen tragen zelfmoord, zijn droef bestaan voortsleept, kent weder ook hun, juist zoo, als zij zijn, ‘Natuur’ een recht daarop toe, zelfs tegenover den gelukkiger nabuur, wiens zegepraal immers nog niet is voltooid. Dus blijft het er bij: voor Glauco en zijne jongeren is het echte recht zoo min enkel dat, wat past aan één bepaalde lijn van volksontwikkeling, als een systeem, ontsponnen uit eenen veréénzaamden trek in 's menschen gesteldheid; maar alleenlijk, wat hier en daar geldt, zonder meer. En zoo er, in een kwijnend volk iemand zijn mocht, goedmoedig genoeg om daar al vast koers te zetten naar den heilstaat van Spencer, ten koste misschien van heel

wat levensvreugde, ja, tegen wet en zeden in, wellicht vindt hij troost in het denkbeeld, dat uit duizenden hij alleen eenen stroom volgt, die in eene onpeilbare toekomst zal blijken de sterkste te zijn; hij mag zich paaien met het gedisconteerd behagen van wie eene weddingschap winnen zal... op eenen niet te bepalen termijn; recht geeft ‘Natuur’ hem nimmer.

Tenzij men nog één stap verder ga, en meene, dat, waar de stellige wet hare zaak voor den rechterstoel der Natuur reeds moet winnen bloot wijl zij er is, die grond den heetgebakerden menschenvriend, bij het pleiten voor zijne gepleegde rechtsschennis, evengoed ten dienste staat. Want daarmede noemt men aan Glauco's rechtsleer eene zijde, zoo bedenkelijk onbeschut, dat het wel niet anders kan, of hare verdedigers moeten naar heel wat krasser slotsommen nog zich laten afglijden. En inderdaad, zou wel de heerschappij bijvoorbeeld van ons hedendaagsch recht voldoende zijn gerechtvaardigd reeds enkel door de natuurlijke noodwendigheid, de macht kortom, waarmede het aan ons leven zich oplegt? Men overlegge het ter dege: de geldigheid van het aldus gerechtvaardigde reikt nimmer verder dan de rechtsgrond zelf. Een recht, dat zijnen naam slechts verdient, omdat het machtig is tot zelfhandhaving, houdt dus op met te gelden, zoodra het die macht, ook maar in een enkel geval ontbeert, om aanstonds zijne rechtmatigheid als te zien overgaan op de inbreuk, voor zoover zij gelukte. Een fraaie rechtsgrond, dien de wet met hare eigene overtreding moet deelen! O ja, de vervolging des daders, zoo ver als zij slaagt, zal weêr zijn gewettigd op hare beurt. Maar zij ook uit kracht van geenen anderen titel, dan diezelfde ‘concrete’ noodzaak, die reeds het gewraakte bedrijf deed gelukken, en later misschien den veroordeelde, lang vóór dat zijn straftijd om is, zal doen ontsnappen voor goed. Ziedaar, waartoe ‘Glauconische’ wijsbegeerte hare getrouwen brengt, als het ééns door hen is erkend, dat in ‘abstractiën’ niet, slechts in het ‘concrete’ de volle nooddwang der natuur aan het licht treedt. In het ‘concrete’, ja zeker, maar dan ook, met of zonder hun verlof, in elk ‘concreet’ gebeuren. Niet slechts in scheppingen op breede schaal, naar ruimte of tijd, zooals een stellig recht, dat zich uitbreidt over wijde gewesten, en eeuwen misschien trotseert. Wat weet ‘Natuur’ van groot of klein? Neen, elk geschieden is dan evengoed een brokstuk van haren arbeid. En zoo het

‘niet anders mogen’ der wet naar het plan dezer denkers geenen beteren geloofsbrief kan toonen, dan een verslag van het ‘niet anders kunnen’ harer wording, welnu, dan is zij juist even krachtig gerechtvaardigd, juist even krachtig te rechtvaardigen als ieder ander gebeuren, hare eigen vierkante overtreding incluis. Mag zulk eene uitkomst geen ‘bankroet’ heeten, wat zal dan wel dien naam verdienen?

Een lange omweg, die geschiedkundige uitweiding, om te komen tot een louter ontkennend besluit. Toch, zoo ried het de voorzichtigheid, omdat een oordeel, in overwegingen ‘bij voorbaat’ gegrond, zoo licht stuit op argwaan een twijfel. Het is meestal veiliger te betoogen, dat zeker streven is mislukt, dan dat het moest mislukken. Nu echter het eerste volvoerd is, kan het den daardoor teweeggebrachten indruk slechts versterken, als thans nog het andere wordt beproefd. Elk ondernemen, aldus luidt de stelling, gelijk dat van Plato's Glauco, is van den beginne doodgeboren. Immers het wil rechtvaardigen door te verklaren. En zie: verklaren en rechtvaardigen zijn twee. Zoo volledig kan nimmer eene wordingsgeschiedenis wezen, dat zij eenen schijn van bewijs verschafte voor het recht van het aldus gewordene. Wie toch iets rechtvaardigt, verwerpt daarmede altijd iets anders. Zijne daad beduidt eene keuze, eene vergelijkende waardeering; zij stelt uit twee of meer gebeurtenissen, alle aan de werkelijkheid bekend, hare uitverkorene boven de andere. Zal nu een maatstaf voor zulk splitsen ooit zijn te vinden zelfs in de duidelijkste erkentenis van dat ééne, - natuurnoodwendigheid, - dat, - het is de uitdrukkelijke onderstelling der hedendaagsche Glauco's, van den eerste tot den laatste, - gemeen moet zijn aan alle geschieden zonder onderscheid, aan goed én kwaad, aan recht én onrecht beide? Uit hoevele gezichtspunten men scheiding moge maken tusschen gebeuren en gebeuren, hierin komt, juist volgens het oordeel dezer denkers, al, wat gebeurt, is gebeurd, en zal gebeuren, overéén, dat het steeds heeft moeten zijn, wat het werd, dat het niet anders heeft kunnen wezen. En het waarom? van elk zoodanig moeten, dat alléén, wordt ons door verklaring gegeven. Maar dan: zoo gewis als eene algemeene eigenschap iets anders wezen moet dan ieder kenmerk ter onderscheiding, zoo gewis kan nu ook dat verklaren niet tevens dit raadsel ontcijferen: waarom, onder al dat noodwendige, er sommige dingen en welke? goed zijn, recht?

en waarom andere onrecht, kwaad? Nimmer kan, nimmer zal daarom een welsluitend betoog, dat in zijn begin bloot van natuurlijk ‘moeten’ wist, tenzij het, onder het voortgaan, bestanddeelen van elders in zich hebbe opgenomen, uitloopen in eene slotsom, waarmeê beslecht wordt over mogen, of behooren. Men leest nu éénmaal, ook op het veld der redeneering, geene druiven van distelen of vijgen van doornen.

Men plukt, hier gelijk elders, de druiven slechts van den wingerd, de vijgen slechts van den vijgenboom. Indien zoodanige slotsom in redenen kan zijn gegrond, dan moeten dat waardeeringsoordeelen wezen van stonde aan. Geene uitspraak over richtig handelen, zoo beperkt in haar toepasselijkheid, of zij onderstelt, zal zij waar zijn, de waarheid van zekere beginselen ter waardeering. Het duidelijkst bewijs voor de juistheid van dat oordeel zijn de daden van wie het miskenden. Van waar in hun werk toch die tastbare voorbeelden van logische ‘sluikerij’, zoo niet, wijl het betoog, zou het neêrkomen naar wensch, het onmogelijk kon stellen buiten ‘bestanddeelen van elders’, als boven genoemd? Van waar in het oud ‘Natuurrecht’ dat gewaagd verdichtsel van het ‘maatschappelijk verdrag’, door geschiedenis en ‘Logica’ om strijd veroordeeld, en nogtans halsstarrig gehandhaafd, zoo niet van hier, wijl reeds de klank des woords in den hoorder eenen weêrgalm wekte van ‘houw en trouw’, kortom: van een gebod, dat dan maar verder had te worden aangewend, nu daar, dan ginds, om de bijzondere geboden te leveren, die men zocht. En wederom: van waar, in Spencer's stelsel, die fijn gekunstelde verzoening tusschen ontwikkelingsbespiegeling en ‘Nuttigheids’-leer, ware het niet, dat die leuze ‘geluk voor allen’ den geest een aanlokkelijk doel vertoont, waaraan al, wat daartoe middel kan wezen, licht als eenen weêrglans van plichtmatigheid ontleent? Eene stomme hulde, dat alles, aan steeds dezelfde waarheid: ban uit Uwen aanhef elke gedachte aan iets, dat onvoorwaardelijk onze trouw, onze hulde verdient; ken, om te beginnen, niets dan krachten der natuur en toestanden, waarin zij zullen werken; houd verder de geledingen van Uw betoog zorgvuldig dicht voor al wat die aanvankelijke leemte kon dempen; Gij vindt in het einde vasten grond voor niet één enkelen plicht, hoezeer ook ‘aangewezen’, naar het heet, ‘door deze en die omstandigheden’. Ja zeker, omstandigheden wijzen veranderlijke rechten en plichten aan;

maar nimmer zij alleen; zij kunnen dat slechts voor zoover in haar iets onveranderlijks, iets blijvends onder allerlei wisselgestalten zijne toepassing heeft te vinden. Daarom alleen vermocht de oude natuurbeschouwing zich uit te breiden tot waardeeringsleer. Zij hield 'Natuur' voor het werk eener eeuwige Rede, arbeidend naar een plan en tot een vaststaand doel. In hetgeen vervulling van dat doel bevorderde, of vertraagde, in hetgeen de Allerhoogste oogenschijnlijk wilde, of slechts gedoogde, kon nog zij eenen grondslag meenen te bezitten voor tegenstellingen als tusschen recht en onrecht. Aan het hedendaagsch begrijpen der natuur past die meening niet. Zijn voorwerp ontkleedend van alle redelijkheid, gelijk van iedere ordening om een doel, heeft het daaraan metéén elk richtend attribuut ontzegd. Voor denkers, wien de bekrompen albemoeiing van het 'Natuurrecht' den minsten zweem zelfs van iets blijvends achter wet en recht verdacht had gemaakt, was meer dan ééns juist dat karakter der nieuwere studiën een welkom wapen. Welnu, men overzie de volle strekking der beginselen, die men zoo luid doet klinken, en bovenal, men durf haar aan. Wie op dien grond begint met elk standvastig waardeeringsoordeel stoutweg over boord te slingeren, bedenke, of het daarna nog pas geeft, 'het juiste antwoord' te 'zoeken' op vragen van aangewend recht. Geen twijfel, of ernstige bezinning zal hem doen inzien, dat het kind, zoo ijverig gezocht, daar straks is weggeworpen met het badwater.

'Dus had de "sophist" Thrasymachus, zoo groot ongelijk niet?' Neen, inderdaad. Althans: hij minder dan de brave Glauco. En zeker is het niet de minste der vele diepe en fijne trekken in Plato's onvolprezen dialoog, dat ook Glauco zelf in het eind nooit recht weet, of hij dien ongelikten voorman in het gesprek zal verloochenen, dan wel verdedigen. De weg toch, dien hij met zijn vertoogje bewandelt, brengt, wie hem afloopt, onontwijkbaar naar het schuitje van den 'sophist.' Is er waarlijk geen oordeel, waaraan het toekomt om algemeen te worden gedeeld, geene waarheid, kortom, buiten het inzicht in de noodwendigheid aller verschijnselen, dan valt daarbuiten elk beweren, dat het ééne boven het andere onderscheidt. Waartoe, zoo moet men dan vragen, dat peinzen over wat behoort, of niet? Waar zou een mensch, pover stel van bloot tijdelijk verband houdende gebeurtenissen! waar zou hij ooit iets als eenen maatstaf vinden voor het onderkennen van wat recht zij, wat

onrecht? Dezelfde denkt nu eens zoo, dan weêr zus. Een ander handelt, of kiest weêr geheel anders. Geen oordeel, geen besluit, geene daad, of zij zijn door verleden en omgeving volstrekt en volledig bepaald. Maar wat geeft dan iemand het recht, de waarde zijns naasten te schatten? Wie bekleedt mijne dusgenaamde 'heilige aandriften', wie mijn 'berouw' met rechterlijk gezag over wat ik was of deed in andere oogenblikken? Is dan niet voor ons weten alles éénerlei? Het is waar, er wordt telkens geschift, gewaardeerd, bevolen, toegestaan, verboden. En zoodra zulk een oordeel geveld is, hetzij door één, of door eenen kring, een volk, in wetten, in bindende zeden, wordt aanstonds ook dat wêer stof voor verklaring zoo goed als de rest. Maar het daarmeê strijdend oordeel, het 'vergrijp' zelfs zijn dat op hunne beurt evenééns. En niets verheft, voor het onbevangen denken, de rechterlijke uitspraak boven de daad des veroordeelden, den regel boven zijne overtreding, of omgekeerd. Als te verklaren feiten, en zoo alleen kent hen dat denken, staan alle gelijk. Kortom: de wetenschap zoekt enkel naar het 'hoe?' het 'waardoor?' van het alomvattend 'niet anders kunnen'. Maar daarom juist leert zij ons nimmer: 'dit behoort, het mag niet anders'. Zoodanige waardeeringen, zij mogen door de ervaring der voorgeslachten onuitwischbaar zijn ingeweven in ons zenuwstelsel, op waarheid, op haar toekomende erkenning, ook van wie voorshands haar loochenen, mogen zij evenmin aanspraak doen gelden als het oordeel van den smaak, waarover immers het gezond verstand ons van oudsher te twisten verbiedt, eenvoudig wijl beginselen tot verstandhouding ontbreken?

Ziedaar voor Glauco en voor wie hem volgen de eenige houdbare slotsom. En wie zal ontkennen, dat zij onder lieden, die zich bij uitstel vrij achten van vooroordeel, zoo hier en daar al in de lucht zit? Slechts zelden, zeker, werd zij toegelicht met zulk eene klare, rustige verzekerdheid, als onlangs door eenen man, wiens scherp vernuft in dingen, die hem niet ten volle gemeenzaam zijn, den hoogsten dunk rechtvaardigt omtrent zijnen arbeid voor eene wetenschap, waar hij geheel zich tehuis gevoelt. 'De nieuwe richting', die hij den rechtsgeleerden aanbeveelt, 'verwerpt het gansche denkbeeld van regelen, welke de mensch zou behooren op te volgen.[1)] Het is

1) Mr. H.J. Hamaker. 'Het recht en de maatschappij.' blz: 120.

haar om causaliteit, niet om logica, om beschrijven, niet om redeneeren te doen. Zij is niet practisch, maar theoretisch.'[1)] Zoo cordaat werd die lijn van gedachten nog maar zelden ten einde toe afgesponnen! En trouwens, de weelde van zulk een doortastend denken, hoevelen zijn er, die zich haar vermogen te gunnen? Was er toch niet iets waars in dat gesmade 'extra populum', waarin Ludovicus Capellus de kracht, den roem stelde eener hoogeschool? Men moet inderdaad zich opsluiten met die zoo verreikende vragen, liefst in eene kamer, tot waar van het leven op straat geen kreet, geen gemurmel zelfs doordringt, om dus onvervaard het 'doe wel en ziet niet om' te verwezenlijken in zijn verstandsgebruik. In vroeger dagen deed, wel verklaarbaar! die onbevangenheid des geestes veelal neigen tot werkelooze bespiegeling. Thans schijnt zij voor die lange ledigheid zich te willen schadeloos stellen; wie zijn laatste vooroordeel acht kwijt te zijn, treedt gaarne op als een man van de daad. Doch hoe zouden die lieden, hongerend naar maatregelen en dorstend naar 'practische oplossingen', hoe zouden zij het stellen met zulk eene louter 'theoretische' rechtsleer bij hunne partijkeuze, hunne prediking, vooral ook bij het pogen om weifelenden zielen hunne beginselen aan te prijzen? Geen wonder dan waarlijk, zoo, in de pleidooien voor eigene verlangens, dat fier verzaken van 'Logica', van 'redeneering', - opzettelijk althans, - niet het hoofd naar voren steekt. Maar ook, als ter vergoeding, waar men uit zulke kringen in stormpas losvliegt op wat anderen vereeren, als recht, als goed, als schoon, vooral wanneer die vereering reeds sinds eeuwen door velen gedeeld werd, waar het, kortom, gaat op een slopen, een ontkennen, daar wordt het vernielend vermogen dezer wijsheid met graagte beproefd. Let op het geschal van zekere leuzen aangaande het schoone in het werk van schilders, of dichters. Is het wel iets anders vaak dan smalen op wat maar zweemt naar een oordeel des onderscheids, dat in doordachte gronden steun vindt, iets anders, kortom, dan verheerlijking van den natuurstaat in de kunst? Al wat van kracht getuigt, of wel, in zijne gezochte buitensporigheid, daarvan den schijn heeft, dat alles, dat alleen heeft, volgens die profeten, waarde. En geef ook acht op hunne pleidooien aangaande recht en staat. Dat eeuwig stellen der machtsvraag in plaats van de

1) Mr. H.J. Hamaker. 'Het recht en de maatschappij.' blz: 121.

vraag naar het recht der zaak, dat roekeloos verdacht maken van wíe maar die raadselen anders opvat, dat ruw miskennen, bij voorbeeld, van de kans, of soms de lieden aan het roer de opdringende drommen voorloopig nog weren om andere, hoogere redenen behalve klassentrots, dat eindeloos pralen, bij gebrek aan beter, met ‘de teekenen des tijds’, dat stoffen op den onwêerstaanbaren vloed der gebeurtenissen, die hun, den sprekers, gelijk zal geven, duidt het niet alles op eenen onderstroom van ‘stille ideeën’, gelijk reeds Thrasymachus voorstond? Ja, zelfs tot in den toon van dat krijgsgezang verraadt zich te dikwijls dezelfde gedachte, dat macht gaat boven recht, en dus ook in het strijdperk der geesten, niet dit de vraag is: wie het recht heeft aan zijne zijde? maar wie het vaardigst den degen, of zelfs maar den knuppel hanteert? Veel meer dan er voor uitkomen, betuigen met de daad hunnen bijval aan wat in Mephistophelische oprechtheid door één dier lieden is gesproken: ‘de staatkundige pers dankt hare waarde en beteekenis geenszins aan het waarheidsgehalte harer gedachten; zij is strijdmiddel der partijen en heeft juist zooveel waarde, als de macht bedraagt, die haar steunt.’[1)]

Men moest wel een averechtsch beeld zich hebben gevormd van het menschelijk gemoedsbestaan, om niet te verwachten dat eene strooming in het geestelijk leven, die machtige denkers voortstuwde tot zulke uitersten, scherpe tegenspraak zou ontlokken aan velen. Trouwens er waren onder hare herauten, die aan alleszins gegronde terechtwijzing zich telkens wêer blootgaven. Wat zulke berisping nog het meeste verdiende en ook rijkelijk ontving, dat was wel het misbruik, door zoo menigen ‘vrijdenker’ telkens gemaakt van het beroep op een zwaarwichtig gezag: ‘de’ wetenschap. Wie toch durft in deze eeuw der verlichting, haar openlijk weêrstaan? Maar te meer is dan ieder ook het aan haar gelijk aan zich zelven verschuldigd, wel toe te zien, dat met haren eerenaam geene voorbarige vermoedens zich tooien. Vernuftige onderstellingen zijn, zeker, onmisbaar tot haren gestadigen voortgang. Geenen kleinen dienst bewijzen hunnen medearbeiders die voortvarende

1) Dr. L. Gumplowigz: ‘Rechtstaat und Soccialismus.’ 1881. blz. 525.

geesten, die de lijnen van eenig ten deele doorzocht en in kaart gebracht studieveld gestippeld verder trekken op goed geluk en zoo den volgenden arbeid zijne richting geven. Maar wat te zeggen, wanneer een trosknecht, die toevallig de kaart in handen kreeg, de teekenen voor nog te verrichten studie misduidt als eene aanwijzing van reeds verworven zekerheid, en met onbevoegde hand de stippellijnen gaat aandikken, om daarna het groote nieuws der laatste vondsten, wie weet, hoe hoog gekleurd! den kameraden aan te zeggen? Er is wel kwalijk scherper tegenstelling denkbaar dan tusschen de kalmte, de bezonnenheid, de zelfbeperking van den echten wetenschappelijken onderzoeker, en de roekeloosheid, de overijling, de zucht om zich breed te maken van wel menigen tafelschuimer der thans zoo gevierde vorstin. Het onderzoek der dingen heeft nog geen honderdste gedeelte achter zich van den weg, aan welks einde die gedienstige vrienden alvast 'victorie!' kraaien. Zelfs wat men thans zijne grondwet mag noemen, de stelregel: 'gelijke oorzaken gelijke gevolgen', is nog maar zeer ten deele door de ervaring eenigermate waar gemaakt. 'Het aantal der gevallen,' dus onomwonden spreekt niemand minder dan Hermann Helmholtz: 'het aantal der gevallen, waarin wij meenen het oorzakelijk verband der gebeurtenissen volledig te kunnen aantoonen, is al zeer onbeteekenend, vergeleken met de veelheid der andere, waar die bewijsvoering nog onmogelijk blijft. De eerstgenoemde behooren bijna alle tot de levenlooze natuur, terwijl de overige het grootere deel der levensverschijnselen omvatten.'[1] 'De wet, die dat verband stelt als algemeen, geeft nog slechts uitdrukking aan ons vertrouwen op de volkomen begrijpelijkheid der wereld.'[2] Bescheiden krachtgevoel, ziedaar wat den arbeider kenmerkt, die het recht om mede te spreken heeft verdiend. Grootspraak verneemt men slechts van den trompetter, wiens verdienste tot een paar krachtige longen zich bepaalt.

Doch niet elke stoutmoedige stelselbouw is grootspraak. Het werk, bij voorbeeld, waarin Herbert Spencer zijn vermoeden van alomvattende werktuiglijkheid voorhands heeft willen rechtvaar-

1) 'Physiologische Optik', aangehaald bij Ch. Renouvier: 'Esquisse d' une classification systématique des doctrines philosophiques' II (1886) blz. 274, noot.
2) H. Helmholtz. 'Vorträge und Reden' II (1884) blz. 247.

digen, is wel onzen ‘verstommenden eerbied’ waard. Schonk dan nog maar die toren van onderstellingen den indruk van eene ernstige kans, dat zij eindelijk zal worden bevestigd! Nogtans: verstomd staan en overtuigd worden zijn allerminst één, en zoo spreekt er voor den onbevangen hoorder wel geen overmoed uit deze biecht, dat ook zelfs die kunstigste poging om ons de wereld te duiden als een trapsgewijze zich verwikkelend samenstel van louter werktuiglijke beweging allengs minder bevredigt, hoe meer zij uit de eerste gegevens omhoog gaat naar hetgeen, volgens haar, slechts hun dichter inéénstrengelen zijn zal. Een paar grepen mogen die belijdenis toelichten.

Daar is dit vooreerst: in die geschiedenis van eenen onbedoelden groei der wereld wordt de leer der soortontwikkeling uit natuurkeus kortweg ingelijfd. Doch gaat dat maar zoo aan? Het ware ongerijmd, de juiste waarde van Darwin's grootschen inval, als in het voorbijgaan, te willen schatten. Intusschen, tegenover zekere haastige gevolgtrekkingen past waarlijk wel soms de herinnering, dat ook de dingen, waarop de roemruchtige Brit zijn licht heeft laten schijnen, nog maar ten deele zijn onthuld. Onsterfelijk blijft zijne eer, eene vraag, die voor hem met eenen dooddoener als buiten ons begrip geplaatst was, daarbinnen te hebben teruggebracht niet enkel, maar ook nog eenen weg vol verrassende uitzichten geopend tot hare ontknooping. Doch ook, zoolang met den vinger de plaatsen zijn aan te wijzen, waar zijne vondst tot twijfel stof geeft, mag nog wel minstens overijld het beweren heeten, als zou dat eerste welgekozen woord ter ontcijfering van een zoo netelig raadsel nu juist het laatste tevens zijn. En stellig ook behoort met nadruk hij te worden afgewezen, die op het boek van ‘het ontstaan der soorten’ beslag legt uitsluitend ten bate zijner natuurverklaring uit werktuiglijk bewegen. Nog blijft de erfelijkheid een geheim. Een betoog dan, waar zulk een begrip schering en inslag vormt, leent zich tot die éénzijdige inbezitneming al zeer kwalijk.

Steeds klimmen, onder het voortgaan, de bezwaren. Daar is, een eindweegs verder, de proeve van afrekening met dat oude kruis der wijsbegeerte: het verband tusschen geest en stof. Wij, menschen, leven als in eene dubbele wereld: de sfeer der ruimte innemende, bewogen dingen, en die van denken, willen gevoelen. Er moet iets zijn als samenhang tusschen die beide.

Elke waarneming van wat in de ruimte gebeurt, elk uitgevoerd wilsbesluit toont dat aan. Maar hoe de brug van het een naar het ander te denken? Dat blijft de vraag. Eén antwoord uit de vele, dat van Spinoza,[1] duikt thans allerwege weêr op. Niet ongelukkig heeft men het omschreven als 'de leer van het dubbel gezichtspunt.'[2] Wat toch die twee 'werelden', bij al haar nauw verband, voor ons zoo wijd doet uitééngaan, het is, naar deze leer, slechts het wisselend standpunt, van waar wij, beurtelings, gelijksoortige dingen ervaren. Beweging namelijk en 'zieleleven' zijn één geschieden, dat slechts nu zus, dan weêr zoo zich voordoet, naarmate het al dan niet zich voltrekt aan iemands eigen lichaam. Hetzelfde voorval in mijn zenuwstelsel, dat beweging zijn zou voor U, zoo Gij het waarnaamt, is eene aandoening, eene gedachte, eene levenskeuze misschien voor mij. En het geheimzinnig iets, dat wij ons vleien aan te duiden met zulke namen als 'ziel', 'geest', 'bewustzijn', het is niets dan de som van duizendvoud verbonden trillingen der hersendeeltjes, alleen maar waargenomen, om zoo te zeggen, van den binnenkant.

Dat er maar steeds menschen zijn, wien die tweeëenheid eer toeschijnt het vraagstuk nog weer eens te stellen, en wel in termen van vertwijfeling, dan ook slechts het door te houwen, daaraan zal wel de traagheid schuld hebben, waarmede de golving hunner hersendeelen langs passende wegen zich voortplant. Inmiddels behoedt die feil althans voor overhaaste instemming. Bedachtzaam overwegen is hare lichtzijde. Nu heeft echter, helaas! het plaagziek noodlot het zoo beschikt, dat zij, voor wie blijkbaar dit leerstuk geene verborgenheden meer bezat, veel minder geluk hadden met hun pogen om de botheid des naasten te hulp te komen in treffende gelijkenissen. Zoo wordt, onder meer, de mensch gekenschetst als een 'fijn bewerktuigd organisme', dat de algemeene stofbeweging 'overneemt' en 'verder geeft', maar dan nog 'als een spiegel' is, 'die een beeld der beweging' 'opvangt en op zijne wijze terugkaatst'.[3] Een spiegel! Den trageren geest wordt het onder die beeld-

1) Spinoza 'Ethica' P. II. Propp. XI. vv.
2) Malcolm Guthrie. 'On Mr. Spencer's Unification of knowledge', blz. 137, vv. 221 vv., 360.
3) Mr. H.J. Hamaker. 'Het recht en de maatschappij.' blz. 136.

spraak te moede, als ging in zijn binnenste veeleer een molenrad rond. Hij worstelt vergeefs om een duidelijk begrip. Het is hem niet ontgaan, hoe dat meubel lichtstralen, dus bewegingsvormen, eerst opvangt, dan terugkaatst; noch, hoe dat alles, *voor eenen waarnemenden persoon*, zich omzet in verdubbeling van een beeld. Maar een spiegel, die, afgezien van zulk eenen waarnemer, beelden opving en weerkaatste, dat wonder bleef den arme onbekend! Tijdens een vacantiereisje door het veld der rechtsgeleerdheid,[1)] heeft een verdienstelijk lid der geneeskundige faculteit te Weenen eene nog wat ingewikkelder vergelijking ten dienste van eerstbeginnenden uitgedacht. Hem schijnt 'het gansche wijdvertakte stelsel van zenuwvezelen der hersenschors als een netwerk van electrische draden, de zenuwprikkeling als een electrische stroom, en aan bepaalde knoopen van het net de leiding vervangen als door eene electrische gloeilamp'. En dan vervolgt hij: 'het onderscheid tusschen den werkelijken mensch en het beeld, daareven geschetst, bestaat nu hierin, dat aan die knoopen bij eerstgenoemde bewustzijn, levend weten opvlamt, waar, in de straks ontworpen onderstelling, het licht eener gloeilamp scheen.'[2)] Een oogenblik meent de argelooze lezer door het donker heen te zien. Het bewustzijn in stralend gloeilicht vertaald, dat beeld schijnt alles te verhelderen. Doch, - gaat het wellicht met de koolspitsen in zijn brein als somtijds met hare nog onvolmaakte zusteren elders? - nog is geene seconde voorbij, of de lichtglans verbleekt. Die schittering der gloeilamp, is ook zij wat zij is niet *alleen voor den aanschouwenden mensch?* En deze weggedacht, wat houdt men over dan weer eene bijzondere beweging? Dus blijft het duister, zoo dicht en zoo dik als te voren. De beeldspraak, die, naar deze leer, het bewustzijn ons zou verklaren, slaagt daarin slechts schijnbaar, door altijd stilzwijgend als reeds aanwezig te onderstellen, wat juist op te helderen viel: eenen bewusten mensch, eenen zienden bijstander. Een veelzeggend getuigschrift van onvermogen, dat daarmeê, onwillens, hare voorstanders zelven aan die leer uitreiken! De geestige peetvader der 'zielkunde zonder ziel' heeft wel eens geschertst met de wijsheid dier leeken, die de doornen van dit vraagstuk

1) Dr. S. Stricker. 'Physiologie des Rechts.' (1884) blz. 30.
2) Dr. S. Stricker. 'Physiologie des Rechts.' (1884) blz. 20 & 21.

niet tellen, omdat zij er nooit buiten kunnen, nog in den laatsten hoek der hersenen eenen kant en klaren ‘homunculus’ zich te denken.[1)] Die hebbelijkheid brengt ons begrijpen gewis niet vooruit. Doch wat dau nu? Hier zijn geen leeken, maar denkers, en nog wel twee, die het bijgeloof omtrent een iets, dat ‘ziel’ zou mogen heeten, hebben afgeschud. Doch zie, zelfs in hunne beschrijving, duikt, slechts wat moeilijker te herkennen, het taaie ‘manneke’ nog weder ten slotte naar boven. Inderdaad, er zijn vragen, waar de zoeker naar antwoord, hoe verder hij voortgaat, slechts te meer vragen vindt.

Het bedoelde leerstuk deelt met zoo menig oud dogma een voorrecht, waarvan zijne verkondigers partij trekken op de eigene manier, die zij, waar het vroegere dwalingen geldt, zoo gaarne vervolgen, als ‘misbruik’: het leeft van onwetendheid. Zoolang het verband van hersenleven en bewustzijn niet verder aan het licht is gebracht dan tot heden, blijft voor het speelsch vernuft de baan nog vrij. Inmiddels is alvast dit opmerkelijk: waar men dat verband nog het verst heeft onthuld, geven voorloopig de uitkomsten niet die volkomen evenwijdigheid tusschen beide termen te zien, waarop ons ‘de leer van het dubbel gezichtspunt’ voorbereidde. Vergelijkt men ons kleurenzien met zijne stoffelijke voorwaarden, tot zoover die bekend zijn, dan schijnen daar althans de enkelvoudige gewaarwordingen naast het bewegen, dat haar wekte, veelszins haren vrijen weg te gaan. Wil men haar nog ‘getuigenissen’ van dat bewegen blijven noemen, men dient te erkennen, dat zij daarvan dan toch iets als eene ‘eigene lezing’ geven.[2)]

De rest, vooreerst, is zwijgen, of... in het wilde ernaar raden. Het schijnt dus zaak, die evenwijdigheid nog maar te laten rusten. Doch, blijf thans eens staan in den kring der zielsverschijnselen, en toets dan daar aan zeer gewone ervaringen hetgeen de apostelen van dat leerstuk ons tot het begrip dier verschijnselen bieden. Zelfs dan nog is de uitkomst niet rijk. Getrouw aan hare taak: de leer der bloot werktuiglijke levensontwikkeling eenvoudig voort te zetten, kent die zielkunde geen ander grondbegrip dan de enkelvoudige

1) Fr. Alb. Lange, ‘Geschichte des Materialismus’, II, (1877) blz. 345. Verg. blz. 443, n. 43.
2) Volkmann Ritter von Volkmar, ‘Lehrbuch der Psychologie’ I, (1884), blz. 254.

gewaarwording, geen ander bindmiddel dan het onwillekeurig samengroeien van herinueringen, kortom geen ander geestesleven, hoe verfijnd, dan wat van zelf uit het spel dier gegevens zich opbouwt. Jammer alleen, dat de bezwaren, die zulk eene zielkunde drukken, in den jongsten tijd eer stijgen dan verminderen. Het belang eener vooraf ontworpen 'wereldbeschouwing' mocht drijven en dringen om het leven der ziel te herleiden tot louter werking van buiten, naast die beweging uit den omtrek naar het midden liet toch eene andere, daaraan tegengesteld, zich nooit ten volle wegcijferen. Reeds John Stuart Mill wees beslist iederen toeleg af om het onderwerp dezer wetenschap als op te lossen in de veelheid zijner aandoeningen.[1)] En onweêrlegd bleef sedert dien tijd de bedenking: 'eene loutere reeks van bewustzijnstoestanden is nog iets anders dan het bewustzijn van die reeks'.[2)] Met steeds grooteren nadruk breekt het inzicht zich baan, dat zelfs voor het begrip der eenvoudigste zielsverrichtingen men rekening moet houden met die 'werking van het middelpunt uit', die 'aandacht' heet. Niet bloot uit een van zelf aanéénschieten veler afzonderlijke gewaarwordingen kan ooit ook maar eene voorstelling ontstaan; alleen onze aandacht schenkt haar het leven, door uit het doorloopend en ononderscheiden geheel der indrukken allengs meer verbijzonderde deelen, als het ware, uit te lichten en te brengen naar den voorgrond.[3)] Zoo is alweêr het herinneringsbeeld geen louter herlevende indruk; neen, slechts die wijzigingen in het voorstellingsleven brengen het teweeg, waarop te harer tijd onze aandacht zich heeft gevestigd.[4)] Ja zelfs dat zich aanéén snoeren van heugenis aan heugenis, waarop de éénheid der herinnering berust, het wordt weêr bepaald door het verplaatsen der aandacht; een raadsel is het zonder haar.[5)] En nu kwam nog alleen het eenvoudige ter sprake! Gezwegen

1) John Stuart Mill, 'An Examination of Sir W. Hamilton's philosophy', Hfdstk. XII, 'in fine'.
2) Zie b.v. H. Lotze, 'Medicinische Psychologie', blz. 503. W. Wundt, 'Logik', I, blz. 429.
3) James Ward, art. 'Psychology' in de 'Encyclopaedia Brittannica', XX, (1886), blz. 42 en 43. Cf. blz. 45.
4) James Ward, art. 'Psychology' in de 'Encyclopaedia Brittannica', XX, (1886), blz. 60. 1.
5) James Ward, art. 'Psychology' in de 'Encyclopaedia Brittannica', XX, (1886), blz. 61. 1 en 65. 1.

werd van het hoogere geestesleven; gezwegen van zoovele hoofdvragen, die eene zielkunde als de bedoelde zich enkel vleit te hebben opgelost, wanneer zij haar slechts, en hoe gebrekkig dan nog! heeft doorgehouwen. Genoeg al ruimschoots ten betooge, hoe luttel deze wetenschap heeft te wachten van eene school, die zich stijft in het vooroordeel, dat ook het leven der ziel slechts mag worden verklaard uit het eeuwig tezamentellen van kleinste krachtjes. Zij mag van nut zijn geweest, als een stormram tegen de aloude 'redelijke bespiegelingen' omtrent de 'ondeelbare zelfstandigheid der ziel' en wat dies meer zij. Die dienst is nu gedaan. Dat is wel hard voor zulke denkers, die, welke wetenschap zij ook mogen beoefenen, vóór alles steeds indachtig blijven aan hare bestemming om ééns zich aan te sluiten aan het geheel der overige. Maar nimmer mag toch gelijkluidendheid der grondbegrippen in verwante vakken worden betaald met verwringing der gebeurtenissen, of handige verberging der bezwaren in één van alle. Gevaarlijk is het, die kunstgrepen te bemantelen door eene omschrijving bij voorbaat der te onderstellen gegevens, waarmeê men, alle andere verwerpend, zal willen genoegen nemen. Doch onbegrijpelijk klinkt die uitspraak in eenen mond, die geene gelegenheid verzuimt voor de herinnering, dat wij, op het voetspoor der nieuwere natuurstudie, vooropgezette ideeën hebben te verzaken, om tot 'de dingen zelve', gelijk het dan heet, te gaan.[1)] Wáárvan ook de jongere natuuronderzoekers ons alzoo het voorbeeld gaven, zeker niet van die leerstellige overijling, Het geheim hunner zegepralen ligt juist hierin, dat zij zijn vrijgebleven van voorbarig hunkeren naar éénvormigheid, en, waar het bijzonder karakter van sommige verschijnselen dat eischte, nooit hebben geschroomd om hier of daar af te wijken van grondvoorstellingen, op aangrenzende velden in zwang. Zonder die welberaden plooibaarheid hadden zelfs de vondsten van eenen Newton geene vrucht gedragen. Zonder haar zou men in lateren tijd verstoken zijn geweest van de winsten, die de onderstelling der gewichtlooze stof heeft opgeleverd. Is inderdaad de gansche wereld vatbaar om in te gaan in een geheel van begrijpelijke kennis, als waarvan de stoutste vernuften soms droomen, om in gedachten zich

1) Zie b.v. Mr. H.J. Hamaker, 'Het recht en de maatschappij', blz. 121.

te laten uit elkaâr nemen en dan weêr samenvoegen tot een stelsel, dat geene vragen zonder antwoord, geene tegenstrijdigheden zonder oplossing meer kent, nu, dan zal ook wel voortgezet onderzoek weêr de eenheid herstellen, die midden in den arbeid somtijds eene wijle moest worden verbroken. Doch niemand zal waarlijk dat grootsche werk dienen door met geweld éénvormige grondbegrippen op te leggen aan gegevens, die hen nog niet verdragen. Dat is: zich zelven bedriegen, door de zaak in schijn vooruit te brengen, maar te bederven inderdaad. En zulk een monnikkenwerk pleegt, onder anderen, hij, die de zielkunde houdt ‘in de ban der levenswetenschap’,[1)] alleen wijl hij geene beweging kan denken, dan door beweging gewekt.[2)]

De geopperde bedenkingen zijn slechts enkele uit vele. Toch, daarbij moge het blijven. Er is in zulk werk iets, dat hindert. De nauwgezette keurmeesters, die, zelfs bij de stoutste luchtvaart van het scheppend vernuft, zich hangen aan zijne vleugels, om elke zwenking na te rekenen, te gispen iedere feil, en stiptelijk te boeken al wat niet volkomen werd verantwoord, zij mogen honderdmaal gelijk hebben, zij verrichten, nogtans, een verdrietig werk. En een werk, bovendien, voor wie tot eene beslissing komen wil, betrekkelijk onvruchtbaar. Dat wijzen op leemten, dat berispen van overijling, wat rijker uitkomst kan het zulk eenen zoeker opleveren, dan een gegrond vermaan, om voorloopig geen oordeel te vellen? ‘Nu ja,’ zoo mag op dat vitten het antwoord immers luiden, ‘wij staan pas aan het begin. Alleen, vergeet dit niet! Wij dringen sinds eeuwen voorwaarts; Gij weekt, al dien tijd, achteruit. Wij zagen U telkens op den rug; Gij zaagt nog nooit den onzen. Houdt het ons dan ten goede, wanneer Uw smalen op de geringheid onzer veroveringen eenen indruk maakt, alsof het volk van Codomannŭ den Macedoniër beschimpte na den Granicusovergang. Wacht af de dingen, die komen zullen. Wij denken U nog wel eens meer te verrassen. En stemt maar voorloopig dit toe, dat onzer de overwinning worden kan.’

1) Woorden van James Ward.
2) Mr. H.J. Hamaker. ‘Het recht en de maatschappij.’ blz. 134.

Moet dat worden toegestemd? Hoe redelijk die vermaning schijne, zij snoert toch niet aan alle tegenspraak den mond. Het zou immers kunnen zijn, dat het vonnis over waarde of onwaarde dezer wijsbegeerte niet noodig had te wachten of al hare plannen soms werden voltooid, omdat zij zelve, haar program de kiem des doods in zich omdroeg. Op dat punt, dus, dient, wie tot zekerheid wil komen, zijn onderzoek te richten. Daarmede worde dan nu een begin gemaakt. Doch eerst eene vóórbedenking.

Er is één onderwerp, waarover deze wijsbegeerte als met twee tongen spreekt.[1)] Eenmaal ontdekt, treft ons dat uit- en inpraten gedurig opnieuw. Het geldt de waardeering van den geestesarbeid, die tot haren eigen opbouw is noodig geweest. Zoo luid als men die waardeering laat klinken in het aanbevelend ‘woord vooraf’, in strijdschrift, of pleidooi, zoo laag is het peil, waarop, bij het ontvouwen der ‘wereldbeschouwing’ zelve, de beteekenis van allen geestesarbeid daalt. Wat ginds U in de oogen stak, als eene schelle tegenstelling, een ommekeer, hier is het verkleurd tot een verschil van meer en minder, een geleidelijk toenemen. Hoor, om te beginnen, die lieden eens aan, wanneer zij U betoogen, hoe heerlijk ver wij het alreeds hebben gebracht. Daar plaatsen zij dan, naast hunne wereld van bewogen stof, dat mengelmoes van wonderbaarlijkheden, waarvoor jeugdiger volkeren haar alzoo plachten te houden. Men zou zeggen: het contrast tusschen beide kon niet scherper zijn getoetst. ‘Droomerijen’: alle verdichtselen en bespiegelingen, waarin ons geslacht zijne omgeving poogde te duiden, zoolang nog het licht der verklaring uit werktuiglijkheid niet opging. En die uitspraak treft niet slechts de plompe vermenschelijking der dingen, die bosch en veld en stroomen met ‘dryaden’ en ‘nymfen’, met ‘kabouters’ en ‘elfen’ bevolkt; neen, ook zoo menige fijnere persoonsverbeelding, als in de stoutste gewrochten der ‘bovennatuurkunde’ te kwalijk zich verschuilt. In het kort: ‘een regelloos kinderspel des geestes’, wáár ooit het geknutsel met ‘hoogst werkelijke ideeën’, ‘inwonende strevingen’, eene ‘willende Almacht’ en zoo meer

1) Men vergelijke met het volgend betoog R. Eucken. ‘Die Einheit des Geisteslebens in Bewusztsein und That der Menschheit’. (1888) blz. 142-240.

de voorkeur genoot boven nuchtere cijfers, in rustig onderzoek verworven en gestaafd. Slechts waar men eindelijk poogt door te breken door het waanbeeld onzer zinnen, dat de wereld slechts schijnbaar vertolkt, maar omhult metterdaad, waar de eerste, naar het heet, 'ondeelbare werkelijkheid' wordt versplinterd tot fijnste deeltjes, en dan elk verschil, dat zich opdrong als een in 'aard en wezen', teruggebracht tot enkel meer of minder in de mate van hun bestaan, hun werken, waar men uitgaat, in één woord, op het vinden en omschrijven van regelmaat, liefst wiskunstig bepaalbaar, daar, daar alleen is 'mannelijk streven naar kennis'. Dus scherp, ja vaak schreeuwend de tegenstelling. En, - kon het ook wel anders? - hoe krasser zij, te grooter wordt dan de beteekenis dier machtig stralende geesten, die het menschelijk geslacht van de droomen der jeugd bekeerden tot rijp onderzoeken. 'Bekeeren', ja, dat is dan het woord. Zij sponnen toch niet, slechts op andere wijzen, aan de oude draden verder, zij knapten veeleer al die vroegere af, en hechtten van meet af aan nieuwe vast. Ontwikkeling allerminst, omwenteling veeleer beduidde alom hun verschijnen. Noem eenen der 'jongeren' wien van die baanbrekers Gij wilt: Democritus, Descartes, of Bacon, of Spinoza, Galileï, of Darwin, hij eert hen als 'bevrijdende heroën', als 'blijde boodschappers der mondige menschheid'.

Dat dan is de toon van het loflied, waarmede ons weten wordt opgevijzeld ten koste van de onwetendheid der vaderen. Doch nu de keerzij. Men staat, zoo wordt thans ondersteld, niet langer aan den ingang te luisteren naar de warme noodiging tot binnentreden. Men heeft daaraan gehoor verleend en hoort nu het stelsel ontvouwen. Het verslag van het onbedoeld worden der dingen is tot een hoofdstuk gevorderd, - 'zielkunde' heette het van oudsher, waar, - onder meer, de geleidelijke wasdom geschetst wordt van weten en verklaren. Stel thans dat beeld van matte, ééntonige werktuiglijkheid naast het levensvol tafereel van daareven met den gloed zijner contrasten, den glans zijner persoonlijkheden. Hoe zijn ondertusschen de borden verhangen! Wat loopt nu op ééns alles glad van stapel! Het mocht trouwens niet anders. Wat men hier voordraagt, het is natuurlijk 'zielkunde zonder ziel'. Het 'innerlijk leven des geestes' mag in die lijst alleen begeleiding zijn naast zekere gebeurtenissen, die overigens aan wat in de buitenwereld

voorvalt zich aanpassen als volkomen gelijksoortig. Kent dan nu de verklaring van het laatste slechts langzaam doelloos worden uit het ongewild samentellen van kleinste éenheden, het geschiedverhaal van ons denken mag dan ook niets anders bevatten. En met name dient het den toegang te weigeren aan elk gerucht, dat spreekt van eene breuk met hetgeen voorafging, van frissche waarheid, door eenen kloeken geest den medemensch gepredikt. En zoo ís het geschied. De breede schets van vroeger heeft geene herhaling noodig. Maar dan ook weet die zielkunde op den gondslag der ontwikkelingsleer noodwendig slechts van een ongestoord voortgaan. Er kan daar een ‘ten deele weten’ zijn, geen glad verkeerd, geen vierkant mistasten. Veel minder ooit een taai volharden in de dwaling, tenzij ... bij de dooden, die voor hunne ‘gebrekkige aanpassing’ boeten! En derhalve: bekeeringsapostelen evenmin. Geene geestesdaden van een' enkel man, geen éénzaam wijsgeer, als Schleiermacher's ‘heilige Benedictus’,[1)] die, tegen den ganschen stroom van het vroeger denken in, daar plotseling halt houdt, met eenen ruk zich omwendt, en door zijn voorbeeld het predikt aan anderen, hoe zij het werk weêr hebben op te vatten bij het begin en langs versche paden te vervolgen. Het beeld van dien ‘veréénzaamde, onbereikte’ moge eene eereplaats bekleeden in den gevel; zóó, als hij ons dáár werd vertoond, is er binnen geene ruimte voor hem. Al die heroën van de voorpui zijn ‘in huis’ ten slotte als elk ander; bloot lijdelijke kruispunten, waar reien van bewegingsverschijnselen elkaâr ontmoeten, wijzigen over en weêr, om daarna haars weegs te gaan, gelijk te voren.

Geen twijfel: twee zoo tegenstrijdige lezingen kunnen niet beide waar zijn. En twijfelachtig is het evenmin, hoe de keuze dient uit te vallen. Is er eenige waarheid geweest in het vroeger over den Aristoteles der middeleeuwen gesproken oordeel, dan was het wel deze: het inzicht, dat nieuwere ontdekkers ons gunden in de werkplaats der natuur om ons heen, wij hebben het haar veel minder dan hun te danken. O ja, in zijne slotsommen ligt het daar voor ons, als ‘dood gewoon’, als van zelf sprekend. En voor wie achterwaarts blikt van het thans be-

1) Fr. Schleiermacher ‘Reden über die Religion’ 2e ‘Rede’ (Ed. Dr. C. Schwarz i.d. ‘Bibliothek der deutsche Nationalliteratur des 18en u. 19en Jahrhunderts.’ (1868) blz. 38.)

reikte standpunt uit, opmerkend enkel hetgeen is geschied in de richting daarheen, voor hem laat ook de voortgang der kennis tot heden o zoo glad en eenvoudig zich aanzien. Doch men hoede zich voor dat gezichtsbedrog. Die oppervlakkige gladheid in het voortgaan kan zeer wel gevolg zijn uit eene reeks van geweldige stooten, maar telkens door taaien weêrstand gedempt en genoopt om pas langzaam te werken. En zóó is het inderdaad. Al die winst, oogenschijnlijk zoo rustig behaald, zij is verworven, veeleer dan ontvangen.

Hoe kan het ook anders? Had waarlijk de bespiegeling der menschen, als een schip zonder roer, zich maar altijd door laten drijven op den natuurlijken stroom der gedachten, hunne wereld ware nog, gelijk in het begin, één warhuishouding van mensch-achtige wezens, waar alle geschieden geduid werd als handelen. Maar dan ook omgekeerd: dat zulk een machtig stuk natuur werd ontmenscht, dat daar zoo menige ‘daad’ verbleekte tot louter geschieden, alleen een doen des geestes vermocht dat gevolg te verkrijgen. Vrij zoeke men krachtige woorden om voluit de meerderheid te doen beseffen der hedendaagsche wetenschap boven hetgeen nog zelfs de middeleeuwen ‘weten’ noemden. Hoe beter die vergelijking doel treft, te krachtiger dringt zich de vraag ons op: ‘is dan ooit zulk een ommekeer begrijpelijk uit trapsgewijs voortgaande ontwikkeling in altijd dezelfde lijn, en niets dan dat?’ Het vroegste bezinksel uit het mengelmoes van indrukken en aandoeningen, het werd ongetwijfeld, het wordt nog altijd, gekenmerkt door een wazig samenvloeien van het peinzend wezen met het bepeinsde voorwerp. Doch juist om die reden, hoe zal men het zich denken, dat altijd maar verdere reeksen van indrukken en nog weder indrukken alleen ten slotte dat peinzen ‘verbogen’ tot het redelijk nadenken van den mondigen mensch, terwijl nooit iets nieuws er bij kwam? Moest dan niet, glad andersom, dat eeuwig éénerlei der deelen, die het bezinksel hielpen vormen, het geheel altijd sterker bevestigen in de éénmaal gevolgde verbindingswijzen? Neen zeker: zulk een verlaten van het pad der dwaling voor den rechten weg is nooit geschied, kan nimmermeer geschieden, dan na eene poos, laat het een oogenblik wezen! van stilstand, bezinning, twijfel, ontkentenis, in het eind, der gedachten, waaraan men tot dusver voortspon. Doorboord, zoo niet verscheurd moest het draadwerk van den vroegeren

arbeid zijn, eer nieuwe waarheid er door kon schijnen. Welnu, wáár ooit zulk eene breuk met het verleden wel móet zijn geschied, wáár immer de weg naar het weten van morgen leidt door een ontkennen der meening van gisteren, daar heeft, onontwijkbaar, iets meer nog plaats, dan verzamelen alleen van éénvormige gegevens. Geen mensch gevoelde ooit den brandenden prikkel des twijfels, in wien niets verder voorviel dan het eindeloos zich aanéénrijgen van allerhande herinnering, rijp en groen. Wie, integendeel, nadenkt, dat is: wikt en weegt, wie tegenspraak, onzin op het spoor komt en wegruimt, hij geeft niet meer blindelings zich over aan wat hem zijne zinnen verhalen, hij draagt tot die ontvangsten zijne eischen aan, om daarnaar haar te schiften. Dat juist is immers de adeldom des twijfels, dat zijn protest ook tegen hoogmachtigen sleur, zijn drang naar het betere, ofschoon dan nog ongeziene onloochenbaar iets als zelfstandigheid des geestes zelfs boven den gang der eigene gedachten verraadt?

En tot zoodanig doen ware een geest bij machte, dien men ons afbeeldt als een bloot snijpunt van werktuiglijke verhoudingen? Zijn eigendom ooit zou die kennis der werkelijkheid worden, die zijne keuze, zijnen strijd, zijnen arbeid verlangt? In iedere ervaring geeft de aanvankelijke indruk den waarnemer met zijn voorwerp ongescheiden. Hoe komt nu een mensch er toe, tusschen die twee scheiding te maken, tenzij genoopt door eene beweging van binnen uit? Ook waar die scheiding reeds is begonnen, houdt nog veelal stijf en strak de begoocheling stand, als waren alle zinnelijke hoedanigheden: licht, warmte en wat al meer? juist zoo het eigendom der buitenwereld, als zij zich den waarnemer voordoen. Wat mag dezen dan hebben genoopt om dat spel in het eind te doorzien, en achter kleuren en klanken, hitte en koude te zoeken naar bewogen massa's, zoo niet een innerlijk geestesprotest? Wederom: nadat ook die voortgang geschied is, blijft lang nog het machtig denkbeeld gehuldigd, als werden dan toch ettelijke dingen bewogen door ‘de idée van het geheel’. Doch hoe ging dan ooit één ertoe over, te breken, waar het kon, met dat denkbeeld, en, in stede daarvan, alle dingen te ontleden in deeltjes, die nergens het aanschouwen ontmoet, zoo niet ook die nieuwigheid zijn denken toewonk met bloot begrijpelijke aanbevelingen? Bevreemdend voorwaar! Door louter zinnelijk ontvangen zullen wij bezitters

zijn geworden van de jongst ontdekte natuurkennis. En zie, het geheele bestaan dier natuur gaat op in krachten en verhoudingen, wiskunstig omschreven en meetbare grootheden, die waarneming alleen ons nooit biedt, die slechts uit het denken kunnen zijn opgedolven. Den zinnen zal men het inzicht in haar samenstel danken. Slechts onderstelt dat inzicht, spoort het na, ja komt het neêr op de omschrijving eener regelmaat, die, eerstens, in het grillig spel der zinnenwereld altijd nog meer wegschuilt dan naar den voorgrond treedt, en bovendien, voor zooverre reeds daar zich verradend, toch den zinnelijken mensch blijft ontgaan. Het is bekend genoeg, hoe de kinderzin der natuurvolkeren aanvankelijk juist door het ongewone, het wonderlijke bij voorkeur wordt geboeid. Niet de regel trekt hunne aandacht, maar de afwijking. Vandaar dat karakter van willekeur, dat, onveranderlijk, hunne natuurbeschouwing kenmerkt. En zelfs, wanneer eindelijk het geestesoog zich voor regelen heeft geopend, hen is gaan nasporen in waarnemingen en proeven, hoe menigwerf komt, tegen éénmaal, dat alles gelukt, een geheel ongedachte uitslag het geloof aan wettelijkheid beschamen! Moet dan niet die voorraad van grondbegrippen, moet niet dat leidend vermoeden van regelmaat in het binnenste des geestes zijn ontkiemd en van daaruit aangedragen tot de ervaring, om eerst dan te kunnen zijn beproefd en waargemaakt door onverdroten toepassing op haar? Geen dag in het leven van den nieuwerwetschen denker, geene schrede voorwaarts in den zegetocht der jongere natuurwetenschap, of het eigen doen van den geest heeft zich daar haast te zien en te tasten.

Let ook op dit. Het is voor het mondig worden des geestes niet voldoende, eens voor altijd te hebben gebroken met de wereld van zinnelijken schijn, om nu maar voorts, zonder verderen strijd, de waarheid te bouwen, gelijk vertrouwbare wetenschap dat heet te doen. Verre van dien! De breuk dient telkens op nieuw te worden herhaald, de strijd ook altijd weêr aangebonden. Zoolang een mensch zijne zinnen behoudt, brengen deze hunne waangewrochten voort, als eene eigene wereld. Iets van den kinderlijk goedgeloovigen barbaar huist, mag men wel vermoeden, zelfs in den grootsten natuurvorscher. Het laat niet af, hem nu en dan weêr eens wat voor te spiegelen van die zinsbegoochelingen, die het nog onmondig geslacht der vaderen weleer aanvaardde als goede munt. Ook hij blijft

staan voor eene dubbele wereld. En telkens als het noodig is, heeft hij tusschen beide te kiezen, verwerpend wat van zelf sprak voor het tuchtelooze, bewarend alleen wat stand houdt voor het door bezinning onder tucht gebracht denken. Wát zijn onderzoek hebbe veroverd, gehandhaafd blijft het slechts, mits het van dag tot dag worde verdedigd als tegen eene 'guerilla' van allerlei voorstellingstrossen, die sterk genoeg kunnen zijn en lastig ook, al mogen zij dan den toets van het richtig verstandsgebruik niet doorstaan. Dien steeds slagvaardigen vijand heeft ons weten terug te werpen dag aan dag, onderwijl het zint op verdere veroveringen, die het weêr nieuwe aanvallen zullen berokkenen van denzelfden kant[1)]. En dan te denken, dat er soms komen, die zich en anderen diets maken, als ware het juist aan die vijandige machten verschuldigd, geworden te zijn, wat het is!

Maar nu: zoo reeds alleen de bewaring van het verkregene een gestadig eigen doen des geestes vergt, hoeveel te meer dan elke nieuwe winst! Er is nog zoo iets als de 'hypothese'. Zonder die bedenkselen eener gelukkige verbeelding, waar zou de natuurstudie nog heden staan? Eerst zij verleenen der bijzondere vondst haren zin, hare waarde. Door haar ontvangt het onderzoek van morgen zijnen stoot en zijne richting. En echter, welke plaats is haar bereid in eene wijsbegeerte, die den weg der kennis zich denkt als enkel werktuiglijke opéénstapeling? Gewis: waarneming en proeven, zij zijn, zoo ver mogelijk, onmisbaar. Doch reeds die beide verlangen, zal alles daar 'zuiver' gaan, eene kunstvaardigheid, eene 'methode', die niemand worden gegeven, maar alleenlijk naar regelen geleerd. En bovendien, ja, bovenal: onontbeerlijk en voldoende zijn twee. Zoo juist en ter snede werd op dat punt alreeds het richtige getroffen door hem, dien men gaarne verheft tot den vader der nieuwere ervaringswetenschap. 'Onze arbeid in den vader der waarheid', dus ongeveer schreef eenmaal Francis Bacon, 'is niet te vergelijken bij het werk der spin, die haar web, stof en vorm en al, uit zich zelve voortbrengt; noch ook bij dat der mieren, dat tot verzamelingsnijverheid blijft bepaald; veeleer bij de verrichtingen der bijen, die de bouw-

1) Verg. C. Göring. 'System der kritischen Philosophie'. I (1874) blz. 209, 299 en 310.

stoffen voor hun kunstwerk aanwezig vinden en bijéénvergaderen, maar het daaruit optrekken naar een eigen plan[1].'

In waarheid: nimmer zal ons de natuurwetenschap bewijzen, dat er niets anders is, dan die kringen alleen van verschijnselen, waar zij met hare eigenaardige hulpvoorstellingen zich het beste t'huis gevoelt. Die kringen, zeker, zijn er. Maar zelfs om slechts hen voor den mensch te ontsluiten, was eerst een geestesarbeid vereischt, die, zijnerzijds, nog iets anders moest wezen. De scheppende vernuften, voor het minst, waren nooit alleenlijk 'producten' huns tijds. Veeleer bevonden zij zich, door wat er oorspronkelijks was aan hunnen arbeid, steeds in lijnrechte tegenspraak met de overgeleverde wijsheid hunner omgeving. En de tijdgeest wreekte dan ook in den regel zich over die stoutheid, door vooreerst hunne ideeën te verminken, zoo niet te onderdrukken, in ieder geval te verwateren. Zoo kan dan de keunis der werktuiglijkheid in de natuur niet zelve werktuiglijk ontstaan zijn. Eerst aan ervaring moge het denken tot zelfkennis komen, daarom is deze nog niet ontsprongen uit ervaring. Wij kunnen uit ons beeld der wereld wel heel wat geest verwijderen, maar onze geest is het, die dat doet. En mitsdien biedt aan deze wijsbegeerte ons weten van de dingen in het rond veeleer beslisten tegenstand dan steun. Wát het inhoudt moge voorloopig in haren waan haar sterken; dát zulk een weten ooit kon ontstaan, doet haar teniet[2].

Tot zoover de vóórbedenking. Zal men de wijde leemte, die zij toonde, nog pogen te overpleisteren met dit of dat natuurhistorische machtwoord, zoo verteederend thans voor menig gemoed? Zal men, bij voorbeeld, den overgang dier kinderlijke droomen tot rijper onderzoek achterna ons verklaren, als slotsom telkens uit een verband van 'louter toevallige speling', gelijk waarmêe Darwin's werk ons vertrouwd heeft gemaakt? Het is waar: gemakkelijk gaat dat niet. Men trachte maar eens naar een duidelijk beeld van wat ons dan al moest worden betoogd. Bedenke slechts even, wie kans ertoe ziet, welk eene menigte nauwsluitende stelsels van wijzigingen het blinde spel des toevals telkens weêr in een hersenleven moest hebben

1) Francis Bacon's 'Works', ed. J. Spedding. I. aph. XLV.
2) R. Eucken. 'Die Einheit des Geisteslebens in Bewusztsein und That der Menschheit'. (1888) blz. 153 en 154, 218 en 440.

uitgespookt, eer het, onder meer, eenen Democritus, eer het, twintig eeuwen later, eenen Descartes, en zoovelen als hunne voetstappen drukten, tot hun zelfstandig denken had bekwaamd, steeds in trouw aan het recept der ‘zielkunde zonder ziel’! Begint het niet reeds te schemeren bij die poging? En stel dan de vraag: welk nut in den strijd om het bestaan dien baanbrekers, als zij er eens waren, hun kloekmoedig verlaten van den betreden weg mag hebben aangebracht? Is daar niet veelmeer aanwijsbaar gevaar?[1)] Zoo vele schreden, zoo vele hinderpalen. Intusschen, hardnekkige leerstelligheid is voor geen klein geruchtje vervaard. En onmogelijk is het dus niet, dat men in ernst dien uitweg der wanhoop zal willen open houden. Welnu, als uiterste toevlucht zij dat, aan wie daarnaar zoeken, gegund. Want zelfs dan blijft nog steeds dit afdoend bezwaar: die gansche wijsbegeerte is in zich zelve ongerijmd. Wie door de uitkomst der nieuwere wetenschap zich bevoegd acht, in vragen des levens de zijde te kiezen van Plato's sophist, hem mag in het eind geen steun meer weêrhouden om zich de vertwijfelende vraag te stellen: of nog wel de juistheid van dat machtige weten eenen redelijken zin heeft bewaard.

Men wage het met eene schijnbare roekeloosheid. Men geve der natuurbespiegeling, die het Al acht te kunnen herleiden tot louter grondwaarheden der bewegingsleer, voor eene wijle haar pleit eens gewonnen. Voleindigd zij hare taak. Tot bewegingswetten zij natuur- en scheikunde, tot deze de kennis des levens, tot de laatste op hare beurt de studie der ziel, tot zielkunde de wetenschap der maatschappij zonder eenigen rest herleid. Kortom: daar sta vóór ons een duizelingwekkend stelsel, waarin geheel de wereld, haar verleden, hare toekomst zich laat narekenen met de stipte stelligheid onzer hemelkennis. Uit dat geheel doe men nu, op goed geluk, eenen greep, en tref daarmede, zoo worde eens ondersteld, een zijner opmerkelijkste bestanddeelen. Daar is een stel van wonderbaar samengevlochten bewegingsvormen, dat Herbert Spencer heet. In de lotswisselingen van dat uitgegrepen stukje wereld zal nu, wie haar bespiedt, welhaast het tijdperk zien naderen, dat daar, in verband natuurlijk met allerlei dingen rondom, een zeldzaam veelomvattend en stout gedachten-

1) Verg. Aloys Riehl. ‘Der philosophische Criticismus’. II. blz. 71 en vv.

systeem wordt ontworpen, rijpt en ook goeddeels tot voltooiing komt. Het is zijne ‘synthetische wijsbegeerte’, eene proeve, niets minder, om thans reeds die wereldverklaring waarschijnlijk te maken, die daareven werd gedacht als voltooid. Maar nu: daar doet zich, omstreeks denzelfden tijd, van Spencer's vaderland slechts door eene smalle strook der aardoppervlakte gescheiden, een ander geheel van verschijnselen voor: Zijne Heiligheid Leo XIII. Een tiental jaren geleden, treedt ook daar, alweêr met wiskundig bepaalbaren nooddwang, een stel verbandhoudende wijzigingen in, dat ten slotte den Heiligen Vader doet grijpen naar de pen. Hij schrijft... geen boek over ‘synthetische wijsbegeerte’, neen, zijnen herderlijken brief, die tegen de richting des geestes, waarin zich zooeven ook Spencer bewoog, het wachtwoord overstelt: ‘terug naar Thomas!’ Daar heeft men dan nu tweeërlei geheel van velerhande gebeurtenissen, doorgaande bepaald in alle deelen, en voorts, naar de onderstelling, aan weêrszij volledig doorgrond. Het boek, den brief, men heeft die beide, om zoo te zeggen, zien groeien uit het trillen, schommelen van de hersendeeltjes hunner ontwerpers.

Wat kon een hedendaagsch Thrasymachus nog meer verlangen? Geen wonder, zoo hij jubelde in zulk eene uitkomst! Toch: zou het alleen de valsche stáátskunst zijn, waarvoor de ervaring bewaard blijft, hoe weinige schreden slechts het Capitool gescheiden houden van de Tarpeiische rots? Laat nog even het spel der verbeelding zijnen gang gaan. Daar trede eens, te midden dier zegepraal, een andere Socrates den juichenden sophist tegemoet. Hij zou zoo gaarne deelen in dat jubelen, maar eene bedenking weêrhoudt hem, en vrijmoedig draagt hij haar voor. ‘Gij hebt’, zoo begint hij, ‘in naam van zekere wereldbeschouwing, die, zegt Ge steeds vaster door de wetenschap wordt gestaafd, den spot gedreven met mijn vertrouwen, dat het oordeel over recht of onrecht juist eveneens een richtsnoer moet kunnen vinden tot den veiligen weg, als hetgeen alleenlijk wil kennen, of verklaren. De wetenschap zal U hebben geleerd, slechts dat voor waar te houden, wat eerst door U is begrepen. En recht begrip verschaft zij alleen in den vorm van oorzaaksbeschrijving. Zoo verklaart zij ook zeden, wetten, daar, waar zij in eere zijn. Slechts is met die natuurlijke geschiedenis hare wijsheid ten einde. En mitsdien blijft daartoe bepaald, wat Gij van die dingen erkent. Een waardeverschil

tusschen daden, of wetten, waarom de ééne het verdient boven de andere te worden gekozen, Gij acht het een' onzin, sinds U het weten èn de eene èn de andere deed kennen, als louter spoelslagen in het eeuwig weefsel der Alnoodwendigheid. Dat alles klinkt zeer fraai. Nogtans: één vraag slechts. Gij spreekt uit naam van zekere “wereldbeschouwing”. Er zijn er meer, wij zagen het daareven nog. Die Britsche wijsgeer en de bisschop van Rome, zij dachten niet éenstemmig. Misduid ik nu soms Uwe meening met haar eene partijkeuze te noemen in het geding tusschen die beiden? Geeft Gij niet, in hoofdzaak voor het minst, tegenover den brief gelijk aan het boek? Is het misverstand, licht mij dan, bid ik U, voor; ik wil gaarne van U leeren. Maar indien neen, hoe rijmt Gij dan wel die partijkeuze met Uwe eigene beginselen? Daar waren twee groepen van noodwendigheden, en beide hebt Gij begrepen, zoo klaar als Gij het wenschen kondt. Wat wilt Gij, wat moogt Gij nog meer? De vraag naar gelijk of ongelijk, laat haar althans rusten. Zij heeft met Uw begrijpen niets te maken. Zij spreekt van eene keuze, eene waardeering. En daarvoor, Gij zeidet het zelf, doet ons de Natuur, die Almoeder, geenen maatstaf aan de hand. Of... was soms dat zeggen, was althans de daaruit getrokken vermaning wat overhaast?’

Het heeft er in waarheid veel van, als trof die bedenking een punt, waar de nieuwerwetsche sophistiek zich ten slotte verwart in de eigene strikken. Te beweren, dat de vraag naar waar, of onwaar slechts bij ons beschrijven van oorzaken past, maar nooit bij waardeeren, bij kiezen, dat is als het werpen met eenen speer, die, terugkeerend op zijne baan, den afzender doodelijk wondt. Want, - kort en goed, - die scheiding tusschen wetenschappelijk verklaren en waardeeren is ongerijmd, eenvoudig omdat iedere ernstig gemeende verklaring, ieder oordeel, waaruit eene verzekerdheid spreekt, zelf slechts eene bijzondere wijze van waardeeren mag heeten. Wie ooit, hoe of waarover het zij, niet slechts praat, maar iets waarlijk bevestigt, zijn woord beduidt eene keuze, die zich juist acht, geenszins enkel voor hem en zoolang zij duurt, neen tegenover ieder, en ganschelijk afgezien van de vraag, of, al dan niet, ook werkelijke instemming haar deel zij. De bloote inval alleen, die voor niets hoogers zich uitgeeft dan hij is, mist dat karakter; hij blijft slechts een spel, onbekommerd, hoe het afloopt.

Het echte oordeel, daarentegen, is, krachtens zijne bedoeling, naijverig, uitsluitend; het plaatst zijnen inhoud, als die alleen erkenning verdient, tegenover alle afwijkend meenen, hoe veelvuldig, hoe begrijpelijk zelfs, als die dat niet verdienen. Wel het minst, zou men zeggen, mogen aan deze dingen de lofredenaars der natuurwetenschap zich stooten. Daar weet men ervan meê te spreken! Die uitkomsten, - ook hypothesen somtijds, - van den arbeid hunner vorstin, daar rondgevent en aan den man gebracht op eene wijze wel vaak, als had men haar debiet alleen in pacht, die stoute gevolgtrekkingen op eigen hand, verkondigd soms in eenen toon, die aan de ongeteugelde verbeeldingsvlucht, waarvan zij getuigenis geven, hare steile hoogte wel schijnt te misgunnen, hoe willen hunne apostelen al die dingen dan toch zien opgenomen? Als louter natuurlijke vruchten van het geestesleven desgenen, die hen verkondigt? als dingen, die nu, het is waar, alzoo zijn uitgevallen, maar ook evengoed anders hadden mogen zijn? Wie zou het gelooven? Neen, dat gansche verhaal van de ‘werktuiglijke ontwikkeling’ der wereld, kapittel voor kapittel, en alles te zamen, het wordt gesteld als juist, voor het minst als juist*er*, hoog boven elke andere lezing derzelfde gebeurtenissen, - ‘theogonieën’, ‘scheppingsverhalen’, ‘doelbespiegelingen’, - zij mogen dan, één voor één, in opkomst en verbreiding, nog zoo noodzakelijk geweest, nog zoo verklaarbaar zijn. Het zij verre, dien profeten der nieuwste bedeeling hun verheffend zelfgevoel te misgunnen! Geen mannenwoord, geene mannendaad, op welk gebied ook, waaraan niet dat gevoel eerst den toon, den nadruk verleent, die pakt en overtuigt; en beter is het, honderdmaal; rondborstig er voor uit te komen, dan met overleg eene bescheidenheid voor te wenden, die geenen menschenkenner bedriegt. Slechts als dan, aan het slot hunner koene bepiegelingen, die wereldwijzen argeloos de ‘moraal’ verkondigen, dat waarheid ‘dus’ slechts bij verklaren eenen zin heeft, maar bij schiften, waardeeren nooit, ja, dan bekruipt licht den nadenkenden hoorder die onweêrstaanbare lust tot den schaterlach der Olympiërs, die bij eene dergelijke gelegenheid, reeds Arthur Schopenhauer kwalijk bedwong.[1)] ‘Geene waarheid in waardeeren?!’, zoo mag hij dan

1) ‘Die Welt als Wille und Vorstellung’. ‘Sämmtliche Werke’. Ed. Frauenstädt. II. blz. 32.

spreken; neen zeker, in wát Gij verhaalt, is van waardeering niet veel te bespeuren. Maar dát Gij die dingen verhaalt, als waar, waarschijnlijker v o o r het minst, dan wat allerlei dichtingen meldden, daarin get uigt Gij voor zulk eene waarheid, onderstelt Gij haar, Uws ondanks, van minuut tot minuut. Geene gebeurtenis meldt Ge er als zeker, ja, zelfs maar vermoedelijk gewis, of daarmede geeft Gij eene waardeering, eene voorkeur jegens de eigene -, een vonnis over anderer lezing, en, let wel! eene waardeering, die, als rechtmatig, begrijpt instemming te verdienen, wát ook het getal zij van hen, die daartoe voorshands bereid blijken. De eigene leuze, die Gij, nu met dezen, dan met genen variant, Spinoza,[1)] zoo gaarne naspreekt: 'Niet goed en niet "afkeuren, begrijpen alleen!" ontgaat dat lot, - een noodlot voor haar! - allerminst. Zij keurt goed, immers zich zelve. Zij keurt af, en wel niet meer of minder, dan iedere handelwijze, met haar in strijd. En zij acht zich waard, of zij verlaagt zich tot eenen puren gril, dat de wereld, hare goed- en hare afkeuring deele. Maar dan ook is zij een woord, door de daad zijner geméénde verkondiging reeds weêrlegd.' -

Niets geeft een zoo sprekend getuigenis voor het behendig pleittalent van Mr. Hamaker, als de kunstvaardigheid, waarmede hij den toon en de vormen vermijdt, die den lezer op het spoor kunnen brengen der zooeven ontvouwde bedenking. 'De nieuwere wereldbeschouwing' heeft ook hem geleerd, dat de rechtswetenschap der toekomst 'niet' moet 'redeneeren', alleen 'beschrijven'. Had hij nu krachtig den lof dier nieuwe wijsheid gezongen, breedvoerig over hare aanbevelingen *geredeneerd*, dan ware hem lichtelijk de vraag tegemoet gekomen, of zijn boek niet iets weg had van 'Reintje's passiesermoen.' Er zijn er, die een dreigend gevaar beseffen, 'speuren', al kennen zij het niet. Mr. Hamaker telt blijkbaar onder die bevoorrechten. Een fijne tact waarschuwde hem, zich 'niet op te werpen als pleitbezorger'. Zijn boek had alleen dit oogmerk: te geven, wat hij ook den rechtsgeleerde vergunnen blijft: 'beschrijving'; 'het terrein van recht en moraal', hij wilde het, beurtelings van ieder der beide denkbare standpunten uit, zoo objectief mogelijk overzien. Meer niet. De klip der 'redeneering', waarvoor hij anderen waarschuwt, met zorg vermijdt hij zelf haar het eerst.

1) Spinoza 'Ethica.' P. III. 'Praefatio.'

Neen toch: geheel aan het slot strijkt hij even erlangs. ‘Er zijn twee wegen’, aldus leest men dan, ‘de ééne brengt U hier, de ander daarheen; volg één van hen tot aan het einde, en beweeg U niet langer heen en weêr tusschen beide.’[1]. Wel zoo! Dus een gebod, een raad voor het minst! Daar valt de gestrenge vriend der ‘objectiviteit’ te elfder ure uit zijne rol. Zich zelven getrouw, moest hij tot het laatste slechts hebben verhaald, wat hij waarnam. Tusschen hen, die zich plaatsen op het ééne of het andere der ‘beide denkbare standpunten’, ontwaarde hij velen, - de meerderheid licht! - die, verre van ééns voor goed partij te nemen, veel liever somtijds eens hier staan en dan weêr daar. Die middenmannen, hij verklaart hun doen ons nergens. Zoo hij al getracht heeft, hunne roerselen te peilen, ze te noemen acht hij de moeite niet waard. Hij breekt den staf over dat schommelen. Hij ‘verlangt’, dat men kieze. Goed: de keus kon misschien wel wat ruimer gesteld zijn; beginselloosheid, op welk gebied het zij, verdient geene zachtere behandeling. Doch werd ooit zulk een vonnis gegrond op louter beschrijven alleen? En voorts: als men naar des Schrijvers wensch zal kiezen, als, uit die dubbele beschouwing, dan de ééne wordt uitgezocht, die, - nog een opmerkelijk woord der laatste bladzijde! - om hare ‘innerlijke waarde’ vooral, naar ‘binnen dringt’ in ‘den geest des menschen’, hoe zal men wel ooit daarin slagen, zoo niet aan de geëischte ‘kennis van zaken’ zich weêr redeneering paart?

Doch al genoeg van die tactvolle vormen, die geenen verstandigen lezer misleiden omtrent het eigenlijk doel! De Schrijver wil ten slotte niet ééns, dat men maar kieze, hoe dan ook. Voor hem is het geene vraag, waar die ‘innerlijke waarde’ te vinden zij. En hij kan er niet buiten, te verlangen, dat bij den lezer evenééns de weegnaald naar dien kant doorsla. Doch zoo is dan zijne redeneering al evenals het heir van die overige, waar de daad van haar ernstig te meenen de strekking doodslaat. Hij wil het ons doen *weten*, dat de meest *waardevolle* beschouwing geene andere is dan die, waarnaar alle weten slechts met beschrijving zich ophoudt, maar over waarden niet spreekt. En zijne toelichting doet, onder meer, een beroep op wat al steunsels de nieuwere kennis aan het onde waarden-geloof

1) Mr. H.J. Hamaker. ‘Het recht en de maatschappij’. blz. 159.

onttrok; alsof het aanvaarden dier uitkomsten niet zelf weêr waardeering was! Om kort te gaan: tenzij dit boek werd vervaardigd tot tijdverdrijf, misschien wel als proefstuk van ongemeen schrijftalent, vonnist òf zijn verschijnen den inhoud, òf omgekeerd. Indien het betoogde juist is, dan heeft het betoogen geenen zin. Heeft het laatste zin, dan vraagt weêr de inhoud om herziening.

Het gaat hier op een kiezen of deelen. Hoe vrij ook, in schijn, van karakterloos schipperen, het standpunt van Mr. Hamaker is nog eene halfheid. Het kan een rustpunt zijn, niet meer. Men moet ten slotte verder, of terug; hetzij, slechts den inhoud in aanmerking nemend, eene laatste schrede nog wagen, waarvoor, zoo redelijk zij was, de Schrijver geen oog heeft gehad; het zij, aan den zin gedachtig, waarin door hem alles bedoeld is, eene aanvulling daaruit ontleenen, die de inhoud dan blijkbaar behoeft. Zoo worde, tot besluit, dat paar wegen nog, één voor één, vlotvaardig verkend.

De stap, dien Mr. Hamaker aan anderen overliet te doen, is deze. Men passe zijne slotsom eens toe op haar zelve, op geheel de ‘beschouwing’, die haar voorbereidt en steunt. Gij zijt soms geneigd, zijne opvatting te deelen? Bedenk dan even, te voren, wat voor haar weêr die neiging, het ‘amen’, dat zij U in den mond legt, ten slotte beduidt. Is niet ook dat weêr alleen een geschieden in het redeloos spel van het Al, iets, dat, evenzeer als heel het andere, verklaring duldt, maar niets verder? Breng dan voorts nog eens U te binnen, op welke manier van zoodanig ‘geestesverschijnsel’ het begrijpen hier wordt verstaan. Uw eigen ‘amen’ alweêr, niet waar? het is bloot begeleiding van zekere stroomen in de hersenen, een gewaarworden, een lijdelijk ontvangen, enkel dat. Ziedaar, nu hebt Ge voet bij stuk gehouden. Maar vraag dan ook nimmermeer, hoe Gij nog zoo iets U denken moogt, als het ‘gelijk’ aan Uwe zijde, als een ‘goed recht’ Uwer instemming. IJdele moeite! Immers haast woord voor woord is thans op haar toepasselijk, wat straks, toen nog alleen het ‘practisch’ oordeel in het spel was, den strijd besliste tusschen Glauco en Thrasymachus. ‘Waartoe’, zoo mag men ook hier dan vragen, dat wijsgeerig gepeins over gelijk of ongelijk? Waar zou een mensch, pover stel van bloot tijdelijk verband houdende gebeurtenissen! waar zou hij ooit eenen schijn van maatstaf vinden voor het onderkennen van wat waar zij en wat niet? Dezelfde denkt nu eens zoo, dan

weêr zus. Een ander meent en predikt weêr geheel iets anders. Geen oordeel, geen besluit, geene leer, of zij zijn door verleden en omgeving volstrekt en volledig bepaald. Maar wat geeft dan iemand het recht, de waarde te schatten van de overtuiging zijns naasten? Wie bekleedt mijne dusgenoemde ‘vaste “verzekerdheid”, wie mijn “beter inzicht” met rechterlijk gezag over wat ik dacht of sprak in andere oogenblikken? Is dau niet voor ons weten ook dát alles éénerlei? Het is waar: er wordt telkens geschift, gewaardeerd, beweerd, toegestemd, geloochend. En zoodra zulk een oordeel geveld is, hetzij door één, of door eenen kring, een volk in zijne algemeen verbreide beschouwingen, wordt aanstonds ook dat weêr stof voor verklaring, zoo goed als de rest. Maar het daarmeê strijdend oordeel, het “bijgeloof” zelfs zijn dat op hunne beurt evenéén s. En niets verheft, voor het onbevangen denken, de “waarheid” der “wijzen” boven de “doling” der “dwazen”, of omgekeerd. Als te verklaren feiten, en zoo alleen kent hen dat denken, staan al die dingen gelijk. Kortom, de wetenschap, die enkel zoekt naar het hoe? en het “waardoor?” van het alomvattend niet anders kunnen, hoe zou zij ooit uit twee even noodzakelijk gevormde oordeelen ons kunnen leeren: “dit hier is richtig, dat valsch”?’...

Vertwijfeling, ziedaar, wat die denkwijze wacht, zoodra zij zonder omzien ernst maakt met hare beginselen. De wetenschap harer belijders, of, liever, wat zij daarvoor uitgeven, bewijst, zoo iets, veel meer, dan ze er gaarne meê willen bewijzen. Zij mag dan ten slotte, uit louter ‘objectiviteit’, als weten, zich zelve niet meer kennen. Want nog ééns: ons weten heeft slechts als béter weten zin. Welnu, laat zulk eenen wetende der jongste dagen, waar hij oordeelt van iets verzekerd te zijn, een oogenblik slechts indachtig worden, wat, voor zijn ‘weten’ zelf, zulk een oordeel, als ‘object’ genomen, weegt,... en zie, eenen droom gelijk, vaart elke hoop op waarlijk ‘beter weten’ heen! Hier evenmin als elders wordt ooit iets door bloote kennis zijner wording gerechtvaardigd boven iets anders. Geschiedkundig verklaarbaar, hoe dan ook, is zelfs het onzinnigste gelijk het gemeenste.[1)] Is er dan, - men vergunne ook nog deze echo uit het vroeger betoogde, - is er dan geene waar

1) R. Eucken. ‘Die Einheit des Geisteslebens in Bewusztsein und That der Menschheit’ (1888) blz. 218.

heid buiten het inzicht in de noodwendigheid aller verschijnselen, dan valt ook daarbuiten iedere keuze, die waar boven valsch -, zoo goed als de zoodanige, die recht boven onrecht stelt. Elke mensch op elk oogenblik heeft dan zijn goed en zijn kwaad niet alleen, ook zijne waarheid voor zich, als men zoo nog van die dingen mag spreken.[1] In het ongebroken éénerlei, dat zich deze wijsgeeren denken, gaat aldus ten slotte ook hunne eigene aanspraak op weten, als ijdel gezwets, te niet.[2]

Er zijn er wel geweest, die deze lijn hebben afgedacht. David Hume was één van hen. Aan het slot dier diepzinnige studie, - zijn' eersteling! - waarin hij gepoogd had de zekerheid te bepalen der ervaringswetenschap, gaf zijne ontgoocheling in deze woorden zich lucht: ‘Ik heb aangetoond, dat het verstand, wanneer het zonder de hulp der inbeelding en in trouw aan zijne algemeene beginselen te werk gaat, zich zelf vierkant onderstboven keert, en niet de geringste blijkbaarheid laat aan eenig oordeel, hetzij uit de wijsbegeerte, hetzij uit het dagelijksch leven. Zullen wij dus maar besluiten, dat geen fijn gesponnen, of doorwrocht betoog het waard is te worden omhelsd? Overweeg wel de gevolgen. Daarmede doorsnijdt Gij kortweg alle weten, alle nadenken.’ Doch zie, terstond ook peilde deze man met zijnen arendsblik de volle ongerijmdheid dier hopelooze uitkomst. Want maar even verder vervolgt hij: ‘En (overweeg ook dit:) Gij spreekt daarmeê botweg U zelven tegen, vermits die slotsom dan steunt op het vóórgaand betoog, dat, - elk zal het erkennen, - fijn uitgesponnen en wijsgeerig genoeg is... Ons blijft dus geene keuze dan tusschen foutief redeneeren en in het geheel niet.’ En dan volgt, is het vreemd? de verzuchting: ‘Mij aangaande, ik weet niet, hoe te doen in dezen nood!’[3]

Daar was reden voor! Hoe menigéén staat met de handen in het haar voor heelwat minder heete vuren! Er is, inderdaad, geen vertwijfelender uiterste denkbaar, dan waar, zóó, ten slotte David Hume was beland. Een diep zwijgen alleen zou dat standpunt passend omschrijven, zoo niet een dus bedoeld zwijgen weêr zelf eene bewering was, die dan, als elke

1) R. Eucken. ‘Die Einheit des Geisteslebens in Bewusztsein und That der Menschheit.’ (1888) blz. 203.
2) Verg. W. Windelband. ‘Präludien.’ (1884) blz. 263.
3) David Hume's ‘Works.’ Ed. Th.H. Green & Rev. Grose I blz. 547 en 548.

andere, haren eigen inhoud omverwierp. Om kort te gaan, wie, als Hume, het verstandsgebruik wil waardeeren *alleen* door te teekenen, hoe het zijne stof van gewaarwording opdoet, hij loopt onredbaar dood in dien tragischen valstrik, waar hij niets zeggen, en evenmin zich stil houden kan, zonder schuldig te staan aan eene dwaasheid. Intusschen, dat standpunt zij onhoudbaar, het is om dezelfde reden onneembaar evenéén. Wie redetwisten wil, moet onder eigen voeten, en onder die des anderen één grond gevoelen, hoe beperkt dan ook. Een Zeno van Elea zou gezegd hebben: 'slechts zoover ik het met U ééns ben, vermag ik U te bestrijden.' Welnu, tracht eens eenen mensch te overtuigen, die begint met te twijfelen aan de waarde van ieder overtuigingsmiddel! Gij kunt nog Uwe hoop stellen in eene bewijsvoering op den man af, door het oogenblik te beloeren, waarin een woord, eene daad van Uwen twijfelaar, zijns ondanks, eenige verzekerdheid verraadt. En een wonder zou het zijn als dat lang moest duren! Doch wat, als hij, op heeterdaad betrapt, u met de bekentenis ontsprong, dat, tot overmaat van verbijstering, nu eenmaal zijne natuur al de wijsheid blijft volgen, die zijne leer heeft verworpen als ijdel?[1)] Hoe hield Ge dan nog vat juist op die leer? Neen waarlijk: met zulk eenen twijfelaar valt niet te rechten.

Dat trouwens is ditmaal niet noodig. Immers: wien het ten slotte hier geldt te dienen van antwoord, het is hij, die slechts twijfelt aan waarheid in waardeering. De gemeenschappelijke grond is in dit geval zelfs ruim en breed. Het geheel toch van de welgestaafde veroveringen der nieuwere natuurwetenschap, waarop, generzijde, het vonnis over waardeerende rechtsgeleerdheid moet rusten, het wordt ook van dezen kant zonder voorbehoud aanvaard. Omtrent dat vóór-oordeel dus geen verschil. Het geding raakt enkel de slotsom. 'Wat', aldus luidt zij ginds, 'wat de natuurstudie als waarheid aan het licht brengt, laat geene ruimte meer voor dat "practisch" weten, dat nog redelijk zich verdroeg met de overwonnen natuurbespiegelingen van weleer.' 'Het kan zijn,' zoo luide daarop het bescheid dezerzijds; 'daarvoor is hetgeen die studie ons leert dan ook altijd nog stukwerk. Want *dat* zij U, mij, ons

1) Aldus reeds Hume zelf. Zie 'Works.' Ed. Th.H. Green & Rev. Grose IV. blz. 79.

allen iets doet kennen als waar, dat sluit zekere onderstellingen in zich, die te voren al vast Uwe poging ontzenuwen, om ons het vertrouwen te nemen, dat waarheid in louter beschrijven niet opgaat.' De toelichting tot dat bescheid dient juist het tegendeel, als het ware, te wezen van den arbeid, daareven verricht; opbouwend na den afbrekenden van straks. 'Is de inhoud Uwer slotsom juist,' aldus heette het toen, 'dan heeft ook, één schrede slechts verder, Uw schermen met weten geenen zin.' 'Houdt Gij aan Uw weten, als zoodanig, vast,' zoo luide ditmaal de stelling, 'laat dan ook Uwe slotsom varen.'

Te mogen zeggen, dat wij iets weten, dat wij, hetzij een verschijnsel, hetzij eene groep van verschijnselen hebben verklaard, wat houdt dat in? Laat nog eens een sprekend voorbeeld worden gekozen. Eerst denke men dan weêr terug aan dat stelsel van 'wereldbeschrijving', - een der indrukwekkendste in den ouderen stijl, - dat door het dubbel gezag van heidensche wijsheid, vereenigd met Christelijk kerkgeloof, de geestelijke vlucht van zoovele geslachten hield gebonden tot dezen dag. En daarna zij men dan aan de gewichtigste punten indachtig, waarop, in de laatste drie eeuwen, vertrouwbare studie die wereldbeschrijving is komen herzien. Het zou, zachtst gesproken, eenen slechten smaak verraden, bij het vergelijken van die twee nog weêr eens groot te gaan op het hedendaagsche weten ten koste van de oudere 'waanwetenschap'. De verklaarbaarheid niet alleen, ook de zeer hooge waarde der laatste in de omgeving haars tijds wordt door geenen verstandige geloochend. En trouwens: bescheiden erkentenis van eigen tekortkomingen past bovenal den wetende. Nogtans, gelijk allen menschelijken dingen, zijn ook dier deugd hare grenzen gesteld. En zoo is dan de uiterste maat van bescheidenheid, waarbij onze aanspraak op 'weten' nog eenigen zin behoudt, wel zeker deze overtuiging, dat hetgeen wij alzoo noemen, naast de vroegere meeningen aangaande dezelfde punten, althans de waarde bezit van eene schrede voorwaarts in de juiste richting. Het laatste woord behoeft daarom dat weten nog niet te zijn. Het zal dat niet wezen. Wij behooren te verwachten, te hopen, dat het levend geslacht van over tweemaal duizend jaren zijn weten, wat aangaat de hechtheid van bouw en de toepassingsruimte der grondbegrippen, niets minder zal mogen stellen boven het onze, dan wij de nieuwere vondsten boven de leering van 'School',

of ‘Lyceum’, dan deze twee reeds hunne kennis boven de sprookjes van Hesiodus' ‘theogonie’. Doch even waar is dit: indien het aan de winst der drie laatste eeuwen niet *toekomt* als winst te worden geteld, indien zij niet minstens eenen machtigen voortgang beduidt langs dé richtige lijn, dan is al het werk van wie haar verwierven in waarde volkomen gelijk aan het geknutsel en de hoogdravende zotternijen van wichelarij, of alchemie.

Dat prijzen van één lijn, één richting, als ‘de’ verkieslijkste, wijst naar een standvastig doel. Reeds werd dan ook vroeger de blijvende taak der natuurstudie gekenschetst. Waarin bijvoorbeeld de Stagiriet het won van de dichtende geesten uit den ‘heroën’-tijd, en Newton weêr van hem, het bleek de bevrijding te zijn van het zuivere beeld des voorwerps uit de ‘slakken’ van eigen maaksel, waarmeê nog tuchteloos gepeins vooreerst tot onkenbaarheid het omkleedde. Doch nu wederom: wat houdt het in, te beweren dat die arbeid vordert? Hier past wel, met nieuwen nadruk, de oude vermaning: zoodanige uitspraak zegt iets meer, dan wat alle oorzaaksbeschrijving ter wereld ons aan het verstand kan brengen. Tenzij in die beschrijving hetgeen te staven was ter sluiks werd binnengeloodsd, hoe zult Gij voor ons waar maken wat, naar Gij zegt, het nieuwe boven het vroegere denken onderscheidt, slechts door de noodwendigheid ons te vertoonen, die, ook naar Uw inzien, juist beiden gemeen is? Verklaren en rechtvaardigen, zij zijn twee en zij blijven het, nu even goed als toen nog ‘maar’ de waarde van recht en zedelijkheid aan de orde kwam. Zulk ‘binnenloodsen’ ligt anders juist hier zoo voor de hand. Wat toch zal eerder eenen argeloozen luisteraar omstrikken, dan dat het goed recht der ‘moderne methode’ gegrond wordt op eene leer van het kenvermogen, aansluitend aan het beeld der wereld, dat ons die ‘methode’ leerde bouwen? Breed zet men dan zulk eene bewijsvoering op. Zij begint, voor het minst, bij ‘moneren’, ‘amoeben’, of andere dier oudvaders. En dan volgt het bekende vertoog, langs welk eene eenvoudige lijn van ontwikkeling ons weten mag zijn gegroeid uit den simpelen weêrslag op eenen simpelen prikkel. Dat alles, laat het zoo wezen, grijpt als de raadjes van een uurwerk in elkaâr. Hoe jammer alleen, dat die gansche bewijsvoering, wat zij te rechtvaardigen heeft, alreeds in haren aanhef als gerechtvaardigd onderstelt! Voor de richtig-

heid der nieuwere denkwijs spreekt hier borg een systeem, in trouw aan haar volbouwd. Wat gedragen moest worden, treedt op, dragend zijnen drager. Dat moge op zijne plaats zijn in ‘de verkeerde wereld’. De ‘Logica’ brandmerkt het, als ‘petitio principii’.[1)]

Nog ééns dan: dat zeggen: wij vorderen in de kennis des voorwerps, wat houdt het in? Wanneer Gij die vraag stelt aan eenen uit dat geslacht der geestelijk ‘voldane’ lieden, dat het eerbiedwaardig bezinksel zijner erfelijke vooroordeelen opsiert met den bescheiden eeretitel van ‘het nuchter gezond verstand’, tien tegen één, dat hij U zal aanzien als eenen zonderling, die zich vermeit in het vragen naar den bekenden weg. ‘Wat dat zeggen inhoudt?’, zoo zal zijn besluit eindelijk luiden, indien hij althans zich getroost, er een te geven: ‘wel, wij zijn tot de dingen zelve gegaan. Wij hebben, in plaats van te broeden op eigen gedachten, de dingen bespied hun bewegen, hun veranderen, en aldus hen laten vertellen, wat er werkelijk met hen gebeurde.’ Daarmeê dan moogt Ge naar huis. Intusschen: ernstige weetgierigheid is taai. ‘Wat waar is, kan soms onwaarschijnlijk zijn’, maar ook, omgekeerd, is even dikwijls niet waar, wat het schijnt te wezen. ‘Wij zijn tot de dingen gegaan’; het is spoedig gezegd; maar ook spoedig verricht? Was het niet Goethe, die dergelijke luchthartigheid beschaamde met dat welgewikte woord: ‘Uzelven kunt Gij niet ontvlieden’? O zeker, het is eene noodwendigheid van het geestesleven, dat de onbevangen mensch zijne gewaarwordingen benevens de gedachten, die daarop betrekking hebben, als voorwerpen onderscheidt van zichzelven, dat hij, kortom, eene wereld zich voorstelt, en dan ook haar een bestaan toeschrijft, met betrekking tot zijn doen en laten volkomen zelfstandig. En doet nu de drang naar weten zich gelden, dan stelt hij, eenvoudig weg, zich ten doel, zijne gedachten in dier voege te zuiveren, te rangschikken, dat haar inhoud overéénstemme met die wereld, gelijk zij moet ‘zijn’, zoo heet het, ‘op zichzelve.’ Daarin herkent elk zijn eigen -, voor het minst: zijn eerste, - wetenschap pelijk verlangen. Nogtans, of dat doel te bereiken, of het zelfs, aldus omschreven, geene ongerijmdheid zij, dat is de vraag, en nog wel eene der neteligste, die ons denken worden gesteld.

1) W. Windelband. ‘Präludiën.’ (1884) blz. 261.

Gelukkig vergt zij, althans hier, geene ontknooping. Laat het zijn, dat aan het voorwerp, mits richtig opgevat, nog weêr verder zoo iets dient te 'beantwoorden', als 'een allerwezenlijkst wezen', een 'Ding', geheel onafhankelijk van ieder gedacht worden, welk ook. Onwederlegbaar blijft toch zelfs dan voor ons nadenken deze overweging, dat heel ons kennen en begrijpen, hoe zuiver, hoe juist, nooit iets anders kan wezen, dan een geordend systeem onzer voorstellingen. Of dan voorts nog, om zoo te zeggen, achter dat voorgestelde alweêr iets besta, dat, hetgeen het is, moet wezen, afgezien van elke voorstellingswerkzaamheid, al stemt het, zal alles goed zijn, met deze bepaalde overéén, dat kan, wil het niet op blind geloof berusten, ook weêr op zijne beurt alleen worden uitgemaakt door een richtig gebruik van ons denken. Kortom: wat wij noemen 'het voorwerp', het moge, al dan niet, nog iets anders wezen, dan het doel, de vrucht van naar behooren geleide verstandsaanwending, vast staat in elk geval dit, dat de taak van de schifting onzer zuivere kennis uit het toevallig bijwerk, waarmeê zij aanvankelijk is bedekt, moet geschieden binnen den geest, van a tot z. Het is eene van de veiligste slotsommen uit de ontleding van onzen geestesarbeid: ons aannemen van eene 'buitenwereld' is altijd pas door denken mogelijk geworden, door denkverrichtiugen, zij het onbewust, op eenigerlei manier afgeleid uit eigen persoonlijke gewaarwordingen. Maar dan ook bestaat er buiten ons denken geen middel om ons te vergewissen, of wij inderdaad de beoogde kennis des voorwerps hebben bereikt. De kans toch om naast deze of gene door ons als richtig gekeurmerkte voorstelling ooit, ter vergelijking, bij wege van proef op de som, 'het ding zelf' te plaatsen, gelijk dat, - het zij zoo, - afgezien van alle kennis, mag zijn besteld, zij blijft ons voor eeuwig ontzegd. Bestaat er, mitsdien, eene kenbare wereld, te weten van haar vermogen wij alleen, indien en zoo ver ons richtig denken dien naam mag dragen. En de vertrouwbaarheid van dat weten kent geen onderzoek, geen arrest in hoogeren aanleg boven het onderzoek, het arrest van het redelijk bewustzijn omtrent de feilloosheid van den gedachtengang, die erop uitliep[1)].

Wij moeten derhalve, kort en goed: wij kunnen niet anders,

1) Men vergelijke met het voorgaande Chr. Sigwart. 'Logik.' I. blz. 6 & 7.

bij ons trachten naar kennis ermede tevreden zijn, om ter zake van de aandoeningen, die onophoudelijk het wekken en voeden, ons verstand te gebruiken op de richtigst mogelijke wijze, en daardoor in het einde te komen tot een stel van gedachten, waar geene enkele bevinding, mits, natuurlijk, op hare beurt met juistheid geduid, een bestanddeel van tegenspraak binnenbrengt, dat de onderlinge samenstemming breekt. Er dient, boven al de verschillende wijzen, waarop ons geslacht tot dusver en voortaan dicht peinst, onderzoekt, ontleedt en verbindt, onder den eeuwigen prikkel der gewaarwording, één enkele te wezen, aan welke, als de bereikbaar beste, de instemming van het redelijk denken behoort. Dat ideaal van éenvoud en éenheid der grondbegrippen, van ongebroken normaliteit in hunne aanwending, van volstrekte ontstentenis aller innerlijke tegenspraak, dat alleen kan dé waarheid, ‘de zuivere kennis des voorwerps’ zijn, waarop het zoeken en streven van menschelijke studie zich richt. Eene slotsom, die eindelijk het bescheid aan de hand geeft op de bovengestelde vraag. Wie gewaagt van ons ‘vorderen in weten’, hij kent, zal dat woord geen klank slechts zijn, zich de bevoegdheid toe, om te richten over oordeelen en vertoogen, wat de mate betreft, waarin de daarbij gehuldigde regelen voor ons verstandsgebruik doeltreffend mogen heeten met het oog op dat éene ideaal[1)].

Riekt dat soms naar ‘aanmatiging’? Het zij zoo. Kloek zelfvertrouwen heeft altijd min of meer dien bijsmaak.. voor hen, die het missen. En, verheeld worde het niet: er is wel geene krassere ‘aristocratie des geestes’, dan het zelfgevoel van hen, die beseffen te ‘weten’, te ‘begrijpen’, wat welgestaafd natuuronderzoek hun alzoo heeft geleerd. Het kon licht schijnen te passen bij den geest eener eeuw, die elders gaarne de gevoelens telt, in stede van hen te wegen, ook hier de vraag naar waarheid uit te maken door zulk eene rekensom. Werd ooit dat middel door ‘de’ wetenden beproefd, wel deerlijk zouden zij den ondank der menigte ervaren! Trouwens, daaraan twijfelen zij niet. Zij vernamen te veel van de ‘mythologie’ der doode en der levende volkeren, om er blind voor te zijn, hoe dat kinderlijk spel der verbeelding nu juist niet alleszins strookt met de hemelbeschrijving hunner wetenschap. Zij kennen

1) Vergelijk: W. Windelband. ‘Präludiën’. (1884) blzz. 112-145.

den zonnedienst van Egyptenaren en Peruanen; ook is het hun misschien niet ontsnapt, met hoeveel vernuft, nog in de 17e eeuw, de Algonquins eene gelijke vermenschelijking der hemellichamen bepleitten voor pater le Jeune;[1] ja, wellicht mag hun iets zijn ter ooren gekomen van het tot onlangs door Fransche boeren gehandhaafd gebruik, om, op den langsten dag en den kortsten, der dagvorstin de offerande te brengen van.. eene 'ommelette'.[2]. Zij leerden, al was het slechts van Dante, hoe de Christenheid den bouw der wereld zich dacht, eer Copernicus zijn woord meêsprak; en zij vernemen wel soms, wat al machten zich weren om dat beeld des heelals te doen voortleven in het gemoed der menigte tot dezen dag. Kortom, werwaarts zij zich richten, eene wolk van getuigen rijst overal op tegen het Copernicaansche systeem. En zie, nogtans handhaven zij het als een deel van hun weten, verzekerd, dat erkenning derven niets te kort doet aan het erkenning verdienen.

Zij doen dat ook dan nog, al werd het hun ten volle bekend, dat de macht van elke dier meeningen, te harer tijd en plaats, eene noodzakelijkheid zal zijn geweest. De dwalingen van Egypte, van Peru, van het middeleeuwsch Europa; de gelukkige vondst, evenzeer, die de Scholastische dogmen omver wierp, dat alles, ook zij zien het in, moest, één voor één, daar en toen, alzoo wezen. Maar des ondanks blijven zij er bij, in al die noodwendigheid 'waar' van 'onwaar' te scheiden. Zij houden vol, dat eene dwaasheid, hoe onvermijdelijk, daarmede niet ophoudt, eene dwaasheid te wezen. Zij beweren, dat de hemel van Copernicus glimlachend moet hebben neêrgeblikt op de neuswijze Algonquins, gelijk, indien deze Thomist was, op den braven Vader le Jeune. Immers zij zijn overtuigd, dat de voorwaarden tot 's menschen vatbaarheid om eenige wetenschap te verstaan allerminst tevens voorwaarden behoeven te wezen tot het goed recht van haren inhoud[3].

Zij doen dat, terwijl het toch hun geenszins ontgaat, hoe ver ook hun weten nog te kort komt in al die deugden, die kenmerken bleken van zijn ideaal. Zij immers dat einddoel

1) Edw. B. Tylor. 'Primitive Culture'. I (1873) blz. 288.
2) Edw. B. Tylor. 'Primitive Culture'. II. (1873) blz. 408.
3) R. Eucken. 'Die Einheit des Geisteslebens in Bewusztsein und That der Menschheit.' (1888) blz. 195.

ook één, dat sluit rechtmatige verscheidenheid niet uit, zoolang nog de nadering, de voorbereiding hier en ginds zeer ongelijkmatig opschiet. Veelsoortig zijn de bouwstoffen, die gewaarwording den denker verstrekt. Op het ééne gebied valt het voortgaan lichter, geschiedt het ook sneller dan op het andere. Dat geeft op ieder veld den arbeiders zekere vrijheid. Zij moeten zelven maar zien, hoe zij telkens het best zich redden. Zij werken, wel is waar, op hoop, of zij wellicht erin zullen slagen, nu en dan eene verbinding tot stand te brengen met wat op een aangrenzend veld wordt gewrocht. Maar zij bezigen eigen hulpmiddelen, gesmeed naar de eigene behoeften. Zelfs al kwam reeds het doel genoegzaam in het zicht, om te vergunnen, dat enkele der algemeenste richtende regelen, die den weg erheen moeten wijzen, nauwkeurig en vrij wel afdoende onder woorden werden gebracht, niet één was er toch daarbij, of zijne aanwending op meerdere velden van onderzoek, met hunne ongelijke gegevens hier in achterlijken-, ginds in verder gevorderden staat van bewerking, leverde, - hoe kon het anders? - eene bonte staalkaart van uitkomsten op. Van daar, tot heden, die verscheidenheid der voorloopige hulpbegrippen en wetsinkleedingen, wisselend aan weêrszijden van het grensgebied tusschen de ééne wetenschap en de andere, maar nog in lengte van dagen elk binnen zijne grenzen onmisbaar en niet straffeloos te vervangen door voorbarige éénvormigheid[1)]. Want dit is wel zeker: zelfs het hoogste, wat, voor het oogenblik, op ieder gebied valt te doen, streek nog alle oneffenheden niet glad, nam nog niet, op verre na, den laatsten slagboom weg. En toch, wie er hechten aan het weten, zij blijven, bij al dat voorloopige, wel te moede. Schoon ook veel nog ontbreke, wat nood? Geen arbeid kan onder de hand reeds geven, wat eerst zijne voltooiing belooft.

Zij doen dat, trots het helder bewustzijn, dat zij handelen, gelijk de aartsvader, die uittoog met de zijnen, ‘niet wetende, waar hij komen zou.’ Hoe het nagestreefde doel ten slotte mag zijn besteld, geen hunner, die het ook maar kan gissen. Zelfs de richtende regelen voor feilloos verstandsgebruik, zij

1) Voorbeelden bij W. Wundt. ‘Logik.’ II blz. 359 vv. en 412 vv. Voorts bij R. Eucken: ‘Geschichte und Kritik der philosophischen Grundbegriffe der Gegenwart.’ (1878) blz. 110.

treden, pas onder het voortgaan, geleidelijk aan het licht. Het systeem der ‘Logica’[1] is steeds nog in wording, zoo goed als het gebouw, dat in trouw aan zijne handwijzingen moet worden opgetrokken. Doch, wie op dien grond ook vertwijfelen, niet zij, die eene blijvende waarde erkennen in wat, van Galileï tot Kirchhoff, een ‘labor improbus’ heeft aan den dag gebracht. Zij misprijzen het niet, zij juichen erin, dat naar klaarheid dorstende geesten, wel verre van werkeloos af te wachten, tot het stel hunner richtsnoeren mocht zijn voltooid, integendeel hoopvol hunnen gang zijn gegaan, beproevend en tastend, een iegelijk naar zijn beste weten. Want wachten, aan welken kant ook, zij gevoelen het, ware de dood geweest voor het onderzoek en zijne kunstleer beide. In het denkend begrijpen toch, zoo goed als elders, moeten praktijk en theorie elkander helpen opbouwen.

Zij doen dat, hoewel zij het zich waarlijk niet ontveinzen, dat, wie eenmaal niet weten wil, nog steeds meer bedenkingen op bedenkingen kan stapelen, dan zeven wijzen bij machte zijn om uit den weg te ruimen. Bedoeld wordt hier niet de onnoozele sophistiek, die de mogelijkheid eener schifting tusschen weten en dwalen betwist met een beroep... op dwalingen, *achterna als zoodanig ontdekt!* Noch dat noodschot van wie niet wil bekennen in den hoek te staan: dat ieder ‘richtig oordeel’, slechts voor wie het erkent er een is; een sophisme, dat òf op verwarring neêrkomt van zakelijke richtigheid met de persoonlijke overtuiging, haar te bezitten, òf op eene ‘stelling van Jan Calebas.’ Bedoeld wordt, natuurlijk, de rijp doordachte ‘ontkenning’. ‘Alles wel!’ zoo doet zij zich hooren, ‘Wat Uwe natuurvorschers doen, het sluit veelszins juist in elkaâr, het komt telkens feilloos uit. Alleen: zal de fortuin ook verder hun dienen? Is toch de vatbaarheid onzer gewaarwordingen, om zich te laten ordenen naar eischen des verstands ten slotte iets meer dan een gelukkig toeval,[2] waarop voor het vervolg niet te rekenen valt? Wat beduidt voorts dat “in elkander sluiten”, dat “juist zoo uitkomen”, dat naar den eisch van “het denken zich ordenen”? Kunt Ge mij wel bewijzen, dat

1) Dat woord genomen in den ruimen zin, dien Kant, met de uitdrukking ‘Transscendentale Logik’, het eerst er aan hechtte.
2) Woorden van Kant (‘Kritik der Urtheilskraft.’ ‘Einleitung V.’)

het iets meer beteekent, dan het passen bij eene geestelijke “mode”? Lees eens het werk van een' scherpzinnig kerkvader, het pleidooi, bijvoorbeeld, “de Civitate Dei.” Sluit niet ook dat strict in elkaâr op zijne manier? Als de Schrijver, wien de arke Noach's het zinnebeeld is van het lichaam en dus ook van de gemeente des Heeren, dat geloof bewijst door op te merken, hoe er een luikje in de zijde van het vaartuig werd aangebracht, juist evenals de speerwond in de zijde van den gekruisigde, komt dat, op zijne wijze, minder treffend uit, dan de bestgeslaagde proef in één Uwer “laboratoriën”?[1] Ik weet wel: op die “wijze”, die “manier” komt het aan. Gij acht de “zinnebeeldige Schriftuitlegging” geknutsel, van “Genesis” tot de “Openbaring”, al werd zij door eenen genialen kop ook bevestigd met eene reeks concordantiën van dezelfde kracht. Gij roemt erin, dat “het denkend deel” der tijdgenooten in klimmenden getale zwicht voor den glans, door de “nieuwere methode” verspreid. Maar wie zegt U, dat de geneigdheid om nu, ter verpoozing, voor dien glans eens te zwichten niet eene gril is, die “in de lucht zit”, eene geestelijke “epidemie”, gelijk vijftien eeuwen vóór dezen, de drang naar het verzoenende kruis? De bisschop van Hippo mocht roemen in eenen zwellenden stroom van bekeerden, niet minder, waarlijk! dan Gij; slechts bezigde destijds die grootspraak veel liever den term “geloovigen”, waar door U van “denkers” gerept wordt. Wat dunkt U? Zal zoo niet telkens, na weêr eens anderhalfduizend jaren, eene wassende schaar van “wijzen” de schouders ophalen over de “wijsheid” der “wijzen” uit het verleden?’ Aldus de geest der ontkenning. Zonder twijfel: zijne slotsommen zijn ‘absurd’. Maar wie, onder de vrienden, zelfs onder de coryfeeën der natuurstudie, eene kans ziet, om met redenen hem te beschamen, die moet het maar zeggen![2]

En niettemin, zij, neen wij allen, voor zoo ver wij niet willen verzinken in eenen twijfel, door spreken en door zwijgen al even onvertolkbaar, wij wagen het met de wetenschap. Uit de mengeling der menschelijke denkverrichtingen, vreemde en eigene, tot heden toe, onder allerlei werktuiglijk verbonden

1) Sti Aurelii Augustini. ‘De civitate Dei.’ L. XVII C. 26
2) Verg. Herman Lotze. (‘Mikrokosmus’ III. (1872) bladz. 230.

reeksen en trossen van gedachten, onder opmerkingen en invallen, droomerijen en systemen, nasporingen, ‘hypothesen’ en vertoogen, aangaande hetgeen er in werkelijkheid zou kunnen zijn, zou kunnen gebeuren, zal, naar wij hopen, trots menige struikeling, langzaam aan, een steeds volledige stel worden uitgezuiverd, geschift, van louter zoodanige oordeelen, die, alleen te midden van heel de rest, het waard zijn, dat men hen omhelze, hetzij men het dan doe, of niet. Wij voeden die hoop, wij beseffen niet anders te mogen, zoo vaak eene nieuwe vondst, een beter inzicht met de geheel éénige macht der ‘blijkbaarheid’ ons overreedt. Wij voeden die hoop, wij beseffen dat te kunnen, nademaal wij, terugziend in de verte, den indruk niet vermogen te weren van velerlei blijvende winst. Maar ook: wij voeden die hoop, wij erkennen dat te durven, slechts zoover het vertrouwen ons draagt, dat, voor het minst, onze rijpst doordachte, overvloedigst gestaafde verzekerdheid iets meer moet zijn dan louter begoocheling. Ja waarlijk, belijden wij het gulweg: Indien wij getroost de plaagzieke onderstellingen van den geest der ontkentenis ter zijde schuiven, het kan ten slotte niet anders zich rechtvaardigen, dan met dezen hoogsten eisch: ‘wij behooren toch te kunnen weten!’ Het licht, dat, naar een veelgeprezen woord van Spinoza,[1)] de waarheid met zich voert, het geeft ons haar te kennen én de dwaling, alleen mits wij te voren elk vermoeden bannen, of het zelf soms een dwaallicht zij. Bewezen moge den onderzoeker iedere uitkomst worden, bewezen wordt hem nimmer de bewijskracht zijner allereerste bewijsmiddelen zelve. Zonder vertrouwen, daarom, op de onbedrieglijkheid dier stelligste verstandsgetuigenissen, waarbuiten het ideaal van volledige en doorzichtige kennis aller toegankelijke verschijnselen geen offer onzerzijds verdienen kan, zijn studie en onderwijs slechts vormen van tijdkorting, tijddooding, heeft elke hulde aan de wetenschap en hare ‘veroveringen’ juist evenveel gehalte als het klapperen van eenen molen.

‘Maar ligt niet’, zoo vraagt ten laatste de één of ander, ‘in dien herhaalden nadruk op het begrip “keuze”, “schifting” de bron van onontwarbaar bezwaar? Is dat geen vergrijp

1) Spinoza, ‘Ethica’ P. II. Prop. XLIII. Schol.

aan eenen der zekerste denkregelen, die het nieuwere onderzoek heeft aan het licht gebracht? Dat kiezen immers onderstelt kiesvrijheid. Doch hoe deze te rijmen met de stalen wet, dat alles, wat geschiedt, niet anders kan? Bij herhaling, het is waar, werd, in het voorbijgaan, die wet gehuldigd. Alleen, men lost eene tegenstrijdigheid niet op, men onderstreept haar veeleer, door eenvoudig hare beide termen naast elkaâr te plaatsen. De vraag blijft, of zij over en weêr zich verdragen.'

De zenuw dier tegenwerping ligt in het woord 'kiesvrijheid'. Laat zich dat kiezen, waarvan telkens sprake was, niet anders denken dan als eene 'vrije' - in den zin eener onveroorzaakte daad, dan is het bezwaar gegrond. Maar het is niet ernstig, bijaldien mocht blijken, dat die term eene andere vertolking duldt, ja, vordert. Welnu, niets belet den zielkundige om het inzicht in de logische doeltreffendheid van eenige verbindingsgewijze, dat, in het gunstigst geval, boven andere haar doet verkiezen, van zijn standpunt zich te denken, als slechts één roersel uit alle, die doorloopend de verrichtingen des geestes bepalen.[1)] Het bleek reeds meer dan eens: het louter werktuiglijk zielsbestaan, nog van bezonnen leiding verstoken, is één en al warreling. Slechts in hare noodwendigheid één, maar verder zonder orde of plan, volgen daar, wekken, verdringen er elkander, stoeien en dartelen er samen voorstellingen op voorstellingen. 'Natuur', de nooddwang, die ook dat alles voortstuwt, bekommert zich bloot om betrekkelijke stérkte, nimmer om juistheid. Hare wetten kennen de regelen tot richtig verstandsgebruik niet. Onder duizend dier wisselende gedachtengroepeeringen zijn licht maar zeer weinige van waarde. Nogtans, die enkele zijn er toch ook, en, waar zij, af en toe, zich voordoen, daar wekken zij het schiftend nadenken tot werkzaamheid. Het begint zijne 'bloemlezing' van wat, onder allerlei kaf, aanwendbaar schijnt tot het doel, dat het thans eerst, en nog slechts aanvankelijk, ontwaart.

Nu bepaalt echter op den duur het nadenken tot dien louter keurmerkenden arbeid zich niet. Van stonde aan ontwikkelt het tevens eene zekere kracht, waardoor de voorstellingsloop

1) Men vergelijke met het volgende: W. Windelband, 'Präludiën' (1884,) blz. 217 v.v.

wordt gedrongen in de beddingen, die het als de betere aanwijst. De verkieslijkheid van deze groepeering boven gene voert, ééns erkend, steeds eenigen drang met zich om daarnaar voortaan den gang van het denken te richten. Wie, ook maar eenen enkelen keer, het verschil heeft beseft tusschen helder inzicht en drogredenen of droomerijen, hij gevoelt van nu af zich eenigermate voor de aanwending zijner geestvermogens verantwoordelijk; hij gaat soms, en lichtelijk veelvuldiger allengs, op waarheid uit. Zoo wordt dan voor het eerst zijn oordeel des onderscheids een medewerkende drijfveer ter bepaling van den gedachtenstroom. 'Medewerkend' alleen, en met name voorloopig nog; gedurig verlamd, overstemd door afleidende uitwendigheden, of ook door de taaiheid van als vastgegroeide schakelingen en slinksche verlangens. Maar nogtans nooit ganschelijk ontbloot van eigen kracht om tegen die verstrooiingen zich te weren. Voorzeker, schaarsch zijn de gevallen allerminst, dat de drang om getrouw te blijven aan de vingerwijzingen van het nadenken de tegenwerkende stoornis nooit leerde overwinnen. Ook de voorbeelden van eene worsteling met wisselende kansen tot het einde zijn geenszins ongewoon. Zelfs zal wel menige nauwgezette denker uit storm en strijd de heugenis bewaren van keerpunten. waar het eenen tijd lang aangaande zijne wetenschappelijke overtuiging mocht heeten: 'ik zie het betere, keur het goed, en... volg het slechte spoor.' Maar, wel ons! eene zeldzaamheid is het toch ook niet, dat dorst naar zuivere kennis genoegzaam overwicht verwierf over alle hinderende stuwkrachten, om, meer en meer uitsluitend naar hare eischen, de verdere geestesbeweging te bepalen. Dat is 'de vrije gedachte' in den edelsten zin des woords, de koninklijke stemming van eenen man, die, uit fierheid bescheiden en gematigd wegens het besef zijner kracht, door menschenvrees noch door profetenwaan zich laat verlokken tot ontrouw aan zijn beste weten.

Nog één trek, en deze uitweiding is voltooid. Opdat de 'logische conscientie'[1)] zich op de beschrevene wijze doeltreffend doe gelden, is allerminst dit vereischt, dat het wit, waarop het aanhoudt, de bundel regelen, waarnaar het oordeelt, zuiver en voluit gespeld, den denker altijd voor den geest sta.

1) Uitdrukking van W. Windelband. ('Präludiën.' (1884) blz. 216.)

Integendeel: het trachten om die dingen vast te houden zou de denkkracht versnipperen.[1)] De macht, die het ideaal der kennis met de regelen te zijner vervulling uitoefent, vindt in de donkere diepten van het onbewuste zieleleven haren oorsprong. Zoo ergens, dan is hier, in de geschiedenis der menschheid gelijk van ieder onzer, de toepassing der beginselen hunne erkentenis meestal vóór geweest. In het scheiding maken tusschen weten en dichten heeft ons geslacht, heeft elk op zijne beurt zichzelven als tot weten geroepen ontdekt. En ten andere: hoe grooter de vaardigheid, die gewoonte en vererving ons leeren in het onnadenkend herhalen van richtige schakelingen, te breeder gewesten uit het rijk der gedachten mag het werktuiglijke, het onbewuste zich veilig toeëigenen. Dat echter geen onzer meestal in die 'van zelf heden' een richtend beginsel herkent, zou dat zijn ontbreken bewijzen? Zie eenen genialen onderzoeker, eenen dier Zondagskinderen, die meermalen de wereld verbazen door hunnen juisten blik op de vragen, hun gelukkig instinct in het kiezen van wegen en middelen, hunne vaardigheid in het partijtrekken uit elke bevinding. Meent men, dat zulk een man, dien geen naijverig vitter ooit betrapte op een vergrijp aan de 'Logica', 'dus' ook bij machte zijn moet, om de regelen dier kunst, waarin hij meester is, behoorlijk onder woorden en in systeem te brengen? Verre van dien. Juist dit is het voorrecht van den vorscher bij Gods genade, te denken gelijk het behoort, ook al heeft hij nog nooit iets vernomen van de voorschriften, die hij toepast met onverbeterlijken tact. Ja, door de vernuftige keus zijner wegen en sluitredenen verrijkt hij licht met nieuwe verrassende vondsten ook die kunstleer zijner kunst, waarom hij zich heden noch gisteren bekommert. En het inzicht der tragere geesten, die van zijnen arbeid hooren, komt dien vondsten met een 'zoo is het' tegemoet en boekt haar als blijvende winst. Zoo schrijdt het waardeeren van juist boven valsch al verder, jaar op jaar, maar zonder eene enkele breuk te verlangen van die doorgaande noodwendigheid, die, in het geestelijke, als in de zinnenwereld, gevolgen aan oorzaken bindt.

W. VAN DER VLUGT.

(*Slot volgt.*)

1) W. Windelband. 'Präludiën.' (1884) blz. 201 en 202.

Schetsen uit de Hongaarsche poëzie.

III.
Koloman Tóth.

> Es ist eine alte Geschichte,
> Doch bleibt sie immer neu;
> Und wem sie just passirte,
> Dem bricht das Herz entzwei,

deze woorden van Heine kunnen als motto boven de gedichten van K o l o m a n T ó t h staan. Er waait een adem van doodelijke, zoet bed welmende treurigheid doorheen. Ook zij hebben bleek gekuste wangen en groote, moede oogen, waarin geheel een zee van zwaarmoedige, verlangende droomen, van ‘blauwe gedachten’ besloten ligt, maar waarin ook soms een moedwillige spot kan flikkeren. Om de lippen trilt een diepe smart, die zich achter een half monteren, half honenden lach zoekt te verschuilen, soms echter laat zich de kommer niet wegschertsen of verbergen, dan breekt hij zich baan en snikt luid, maar niet met weeke, verlichtende tranen, veeleer met een schrillen jammerkreet, zooals dien de zwijgende nacht uit menige vertwijfelende ziel hoorde dringen, uit de ziel van iemand, die weet met het komen van den dag weer te moeten glimlachen en vroolijk te schijnen.

Oordeelende naar uiterlijke omstandigheden was Koloman Tóth een bevoorrecht man. Zijn levensgeschiedenis is niet de gewone geschiedenis van den Hongaarschen dichter, de geschiedenis van ontbering en van talent door moeielijke om-

standigheden in zijn ontwikkeling gestuit, van kerker of ballingschap, van druk en vervolging.

De familie, waaruit hij in het jaar 1831 te Baja werd geboren, kon hem een goede geletterde opvoeding verschaffen. Hij zelf noemt zijn jeugd een gelukkige. Met bijzondere teederheid gewaagt hij van de liefdevolle zorgen zijner moeder. Hij kende nimmer, als de meesten zijner Muzenbroeders, het nijpen van den nood, de jarenlange worsteling om het bestaan. Het succes bekroonde reeds zijn eerste werken, geen boosaardige kritiek ontmoedigde, geen felle tegenstand verbitterde hem. Hij was niet gedwongen om in drukkende omstandigheden op een kleine plaats te leven, ver van ieder intellectueel verkeer, en zonder de noodige middelen om in dit gemis door den aankoop van boeken en kunstwerken tenminste eenigermate tegemoet te komen; - al de genoegens van gezellig verkeer, al de middelen ter outwikkeling, die de hoofdstad kon bieden, stonden hem ten dienste. Een kring van begaafde mannen omringde hem, de schoone, talentvolle en alom begeerde dochter eener voorname familie werd zijn gade. Hij moest niet enkel den bangen strijd van zijn vaderland, hij mocht ook den triomf daarvan aanschouwen; de hoorn des overvloeds scheen boven zijn hoofd te zijn uitgestort.

En toch voelde deze man, van wien men als zulk een lieveling der fortuin placht te spreken, zich veel ellendiger dan ooit Petöfi zich gevoelde toen hij op zijn met stroo gevulde schoenen, een enkelen gulden op zak, verkleumd, hongerend en dorstend naar Pest toog. De grootste koude wordt soms bij een warme haardstede geleden. De tragedie van Koloman Tóth was er eene uit de groote wereld, het tooneel daarvan was een salon, en zijn nooden waren die van een onbevredigd, naar liefde hongerend hart.

Zijn lot vertoont een groote gelijkenis met dat van Byron. Hier en daar dezelfde uiterlijke glans, dezelfde innerlijke onvoldaanheid. Zelfs de figuur van Mary Chaworth - koningin, die men heeft zoeken te onttroonen, maar waarvoor altoos het gedicht: ‘De droom’ zal blijven spreken - ontbreekt niet. Tóth's verzen geven ons aan feiten weinig meer van zijn eerste liefde te weten, dan dat zij schoon en blond was, dat zij in zijn geboorteplaats woonde, en dat hij zich door haar begunstigd achtte, schoon zij de gade van een ander werd. Ook dat zij

later met smart aan hem dacht, en dat om zijnentwille de rozen harer wangen verbleekt waren, laat hij soms in zijn zangen doorschemeren.

Bleek een vrouw zijt gij geworden,
Meisje rood en frisch van wangen;
Nauw een schaduw van u zelf meer,
Heeft een zucht uw lach vervangen .....

Hecht is als de rots uw gade,
Gij, het bloempje moet hem eeren;
Gij in 't dal, hij hoog daarboven,
Storm noch onweer kan u deren.
Maar ook 't minnekozend koeltje,
't Zonlicht schijnt hem overbodig.
En geen *rust* heeft 't vrouwenharte,
't Vrouwenhart heeft *liefde* noodig.

In uw leege, stille kamers
Sluipen traag voorbij de dagen;
Slechts *mijn* stem schijnt aan uw hart soms
De oorzaak van uw leed te vragen.

De Hongaarsche Mary Chaworth stierf vroeg, maar haar beeld bleef in de ziel van Koloman Tóth voortleven, om telkens weer uit de zee zijner gedachten omhoog te stijgen, als uit den oceaan de verzonken stad van geluk, het begraven Vineta, altoos weer van uit de diepte moet verrijzen. Wel mocht hij soms verstrooiing zoeken en vinden, wel mocht hij soms aan het lot toeroepen, dat hij het hem geweigerde ook niet begeerde, - zelfs toen de boom zijns levens in vollen bladerdos scheen te prijken, voelde hij toch, dat een verdord, geel blad daaraan was achtergebleven, en temidden van zijn hartstocht voor het schoone, hooggeboren meisje, dat hem later huwde, in de armen der nieuwe liefde, volgde hem de oude herinnering, en 't oude wee doet telkens de snaren ruischen, die aan het nieuwe gevoel hun zang willen wijden. Mogelijk dat bij een andere verbintenis die herinnering langzamerhand op den achtergrond ware getreden, maar zijn echt was daartoe evenmin geschikt als die van Byron.

Zijn huwelijk met Flora Majthényi - den geslachtsnaam dien ook Madáchs edele moeder droeg - was met groote

moeite tot stand gekomen. Het jonge meisje, zelve een niet onbegaafde dichteres, behoorde tot een der eerste adelijke families, en haar bloedverwanten verzetten zich met felheid tegen een zoo weinig voorname verbintenis, waarvan zij misschien ook, en dan te recht, inzagen, dat die voor geen der beide partijen geschikt was. *Hij* een aan welvarende, maar toch eenvoudige omstandigheden gewend, in zich zelf teruggetrokken dichter; *zij* een kind der groote wereld, door weelde en glans omringd; *hij* schuchter en onbeholpen; *zij* zelfbewust en gevierd; het was de oude stof van het water en het vuur, die elkander lief hebben en wederkeerig in 't verderf storten, de oude stof waaruit het leven reeds zoo menig drama heeft gevormd. Hij zag haar in den stralenden kring der haren, rijk getooid en omringd door bewonderaars, hij voelde zelf, dat *hij* in deze wereld, wier koningin zij was, niet thuisbehoorde, hij die haar slechts bloemen en liederen, geen gouden sierselen had aantebieden. Hij zeide het haar:

Gij zijt een dochter van de groote wereld,
Een stil bescheiden kring groet mij als zoon.
Uw lot is onbezorgd, vol weelde en vreugde,
Ik ben aan droef'nis en aan zorg gewoon.
Een krans is uw omgeving, en ik dien u
Als kleine grashalm in dien vollen krans;
Wel heeft hij plaats naast de andren, maar verdort hij,
Welnu, de roos bloeit toch in vollen glans....

Eén woord is noodig maar, opdat gij alles
Wat blinkend is en kostbaar voor u ziet;
Een ruiker zelf bijeengegaarde bloemen,
Een kunstelooze zang is wat ik bied.
Gij wilt ook dien goedgunstig wel aanvaarden,
En glimlacht dan om hem, die tranen vraagt,
Oprecht te voelen is zoo ouderwets ook,
Een mode is 't, die geen salon meer draagt.

'k Ben in uw kring als een verdoolde zwerver,
In 't donker bosch, waar wild gedierte loert.
De wilde dieren zijn mijn wilde smarten. -
O wat heeft ooit mijn weg tot u gevoerd!

Een oogenblik scheen het, dat hij aan de waarschuwende

stem in zijn binnenste, die hem zoo levendig zeide, dat hier zijn sfeer niet was, gehoor zou geven. Zijn mannelijke trots riep hem toe, dat het een onrecht en een vernedering was, om naar haar te dingen, die temidden van al dien glans leefde, en die, naar hij zelf meende, daaraan behoefte had.

> Gij straalt omhoog als ster, ik sta omlaag;
> Geen gave dan de gave slechts van 't leed
> Mag ik van u aanvaarden, zoo 'k niet wil,
> Dat ieder tegen u mij schuldig heet.
> 'k Weet, dat 't geluk slechts zelfverneedring waar,
> Ik weet, wij moeten scheiden van elkaar.

Hij trok zich dus van haar terug, en beschouwde zelf hun verbintenis zoo goed als opgegeven, toen een onvoorziene omstandigheid hem weer tot haar voerde. Het groote fortuin der familie ging verloren. Koloman Tóth wilde niet naar het *rijke* meisje gedongen hebben en het *arme* thans in den steek laten, wat voor velen een scheiding zou zijn geweest, werd voor hem een vereeniging. Het heeft iets treurigs te denken, dat dit edelmoedig gevoel voor beiden slechts rampspoed opleverde. De tragedie der twee elementen, die zich niet kunnen paren, was ook hier, te tragischer misschien, omdat zij niet het gewone verloop nam, niet eindigde in wederzijdschen afstand van elkaar. Koloman Tóth *bereikte* het doel van zijn streven - en zag toen, dat zijn aarzeling juist was geweest. Zijn echt werd ongelukkig. In den beginne mocht het wezen zooals in zijn gedicht ‘Na den regen’:

> Langzaam trekken weg de wolken
> Op der bergen top vergaderd;
> Nog is 't zonlicht niet gekomen,
> Maar men voelt reeds dat het nadert.
>
> 't Vooglijn schudt en poetst de veeren,
> Die van regendruppels blinken.
> Nog is 't stil, maar in zijn binnenst
> Zwelt reeds 't lied, dat dra zal klinken.
>
> En een zalige veraadming
> Deelt aan bloem en struik zich mede....
> Na een twist met mijn geliefde
> Sloten we altoos zoo den vrede.

Zoo verdween de donkre wolk dan,
Die ons aangezicht omhulde,
Tot de zonstraal van 't vertrouwen
Hart en hemel weer vervulde.

En zweeg nog op onze lippen
't Vogelijn van 't minnekoozen.
Beiden voelden wij alree toch
Dat het niet meer lang zou poozen.

Blonk ook in haar oog of 't mijne
Soms een enkle traan ons tegen,
Lachend noemden wij 't een droppel
Van nog niet gedroogden regen.

Weldra kwamen wolken, die niet wegtrokken, en tranen die niet droogden als de regendruppels, omdat zij niet verfrischt hadden als deze, tranen, die te bitter waren om aan het samenzijn meer zachtheid te laten. Na eenige jaren ging men uiteen; het water was verbrand en de vlam gebluscht.

Uit der vlamme rooden gloed
Is geworden zwarte roet,
Is geworden grijze asch.
Wat als warme traan eens vloeide
Werd tot kouden hoonlach ras,
En tot bittren haat ontgloeide,
Wat eens zoete liefde was.

Thans kwamen ook teleurstellingen in zijn loopbaan als dichter. Een scherpe kritiek laakte den bundel dien hij in deze dagen uitgaf. Voor een zoo gevoelige natuur als die van Koloman Tóth was de pijn der ontdekking dat men zijn talent reeds gestorven waande, zeker grooter dan de vreugde was, toen men een latere verzameling te uitbundiger prees, en als zijn schoonste werk begroette. Herwonnen gunst is als een bloem, die zich voor de tweede maal opent, zij weet reeds van sluiting.

De zangen, die men zoo algemeen prees, dankten hun bestaan deels aan de herinnering, deels aan een nieuwe inspiratie. Het lot had den dichter voor 't eerst met die warme vrouwenliefde bekend gemaakt, waarnaar hij altoos had verlangd. Elisabeth noemt hij in zijn verzen haar, die ze hem bood, en

hij getuigt van haar, dat zij mild was als ‘de avondschemering van een lentedag’; hij klaagt weemoedig:

> Zij was de een'ge, die oprecht mij lief had,
> Die zonder zelfzucht minde, diep en waar.
> Ik weet zelfs niet wat uit haar is geworden,
> Maar waar zij moge zijn - God zeeg'ne haar.

De gave echter kwam te laat. Hij durfde het heil, dat zich hem bood, niet aannemen. Zijn echt was feitelijk, niet wettelijk gescheiden. Hij miste den moed om een volkomen scheiding, die hem het recht tot een nieuwe verbintenis zou leenen, aan te vragen. Naar allen schijn voelde hij, dat zijn liefde niet groot genoeg was, dat zij meer een antwoord op hem geboden liefde, dan een vraag was geweest. Zijn verzen doen vermoeden, dat het oude beeld - de gedaante van Mary Chaworth - tusschen hen stond. Niet de frissche wond van zijn verbroken echt, maar de oude wond van zijn eerste smart bloedt weer. In waarheid, zij had nimmer opgehouden te bloeden. Zijn geheele poëzie bevestigt, dat het gevoel zijner jeugd als een roode draad door gansch het weefsel van zijn leven heenliep. In 't gedicht ‘Eerste liefde’ zegt hij, na te hebben verhaald, hoe zij op zekeren avond met elkander wandelden:

> Men riep naar huis haar weer terug,
> 't Was wreedheid ons te storen,
> Maar o, haar fluistrend: ‘goedennacht’
> Hoe klonk 't mij zoet in de ooren.
> Wat klank ik ook vergeten moog,
> Den klank niet, toen vernomen;
> Hij hield mijn hart, dat dwaze kind,
> Gewiegd in zoete droomen.
>
> Veel jaren gingen sedert heen,
> Maar hoeveel ook vervlogen,
> Die oude, schoone, reine tijd
> Staat me altoos nog voor oogen.
> 't Klein meisje is dezelfde nog,
> - Ach, ook mijn droom is de oude! -
> De gloed, voor haar ontbrand, is niet
> Verstijfd in 's levens koude.

En komt daar soms een enkle dag,
- Gewis die dag mag heeten
Een enkele drup op gansch een zee -
Waarin 'k *schijn* te vergeten,
Nog nauwelijks ging die dag ter rust,
En zie ik 't maanlicht blinken,
Of 'k hoor dat zoete ‘goedennacht’
Weer door mijn ziele klinken.

De liefde, die even vast aan hem wilde hangen, als hij 't aan die zijner jeugd deed, vervulde hem slechts met een bitter zelfverwijt, dat hij de groote genegenheid hem geboden, niet beter had beantwoord, dat hij slechts daar beminnen kon, waar hij *niet* bemind werd. Het gedicht: ‘Nachten van koorts’ schetste geen denkbeeldige nachten:

O ijdel zeggen, dat de wonden
Des levens heelen door den tijd.
De tijd bestaat niet slechts uit uren! -
Hoe lang niet is 't reeds, dat ik lijd!
Naar eeuwen schijnt mijn leed te tellen,
Nog eeuwen duurt misschien mijn tocht.
Gij bange, smartvervulde nachten, -
O dat ik slapen, slapen mocht!

Koud schijnt de leege, stille kamer,
Ik huiver bij den warmen haard.
Nu zij de mijne niet kon wezen,
Wat is mij nu de toekomst waard?
Eén glimlach van haar bleeke lippen,
Eén straal van 't oog zoo vaak gezocht -
Te dwaze wensch, waanzinnig smachten! -
O dat ik slapen, slapen mocht!

Maar ach, die vloek rustte op mijn leven,
Dat haat was, waar ik liefde bood,
En dat ik deernis slechts gevoelde,
Waar zich een ziel voor mij ontsloot.
Ach ook voor mij bloedt thans een harte,
Dat trouw zijn lot aan 't mijne vlocht,
Het wacht op mij, en breekt - arm meisje! -
O dat ik slapen, slapen mocht.

Door zijn liederen klinkt het wroegend bewustzijn, dat hij noch de kracht tot liefde, noch de kracht had bezeten om liefde af te weren. Wij zien een ziel, strijdend tegen een oud wee, onvermogend om dat te vergeten, onvermogend eveneens om zich met gelatenheid daaraan over te geven, dorstende naar geluk, maar nimmer in staat een zoete teuge daarvan te drinken, omdat in elken beker de herinnering haar alsem mengt.

Nog eens zou hij het heil bereikt wanen, - om dan voor immer de hoop daarop te begraven. Hij vond 't spel eener coquette, waar hij voor 't eerst én liefde én wederliefde vereenigd dacht. Hij ontwaakte uit zijn droom om te voelen dat hij ‘een slaaf van de dronkenschap van 't bloed’ was geweest. In zijn vroeger zoo ideale zangen komt een toon van cynisch klinkenden spot, over al wat hij bemind en gedicht heeft, binnensluipen; de golfslag der poëzie houdt op die als vroeger te doorstroomen. Weldra stokte die geheel. Verdriet en lichaamslijden ondermijnden hem. Na de in 1878 verschenen uitgaaf zijner gezamenlijke gedichten schreef hij niet meer. Nog eenige jaren sleepte hij een kwijnend bestaan voort, tot de dood hem in 1881, nog voor hij zijn vijftigste jaar bereikt had, kwam verlossen. Zijn laatste levenstijd bevestigde op droeve wijze het eens door hem geschreven gedicht: ‘De dood’ waarin hij zijn eigen lot met een voorgevoel ‘profetisch als dat van Petöfi’ teekende:

Neen, neen, dit 's niet de dood, wat men zoo noemt,
Wanneer men 't deksel dichtmaakt van de kist.
Neen, neen, de onnoozle heete dit geen dood
Wanneer de rouwkoets ons ten grave draagt.
Ook dat is niet de dood als andren weenen
Om ons verlies, van smart - of vreugde weenen.
- Dat is, dat is de dood, als wij nog hier zijn,
Maar toch gestorven, zelf ons zelf beweenen.

'k Herinner mij, ik kende een slanken knaap,
Wel was hij speelsch en blij, joeg vlinders na,
Beklom der bergen top, en zocht daar honig;
Een moeder had hij ook, - hoe hij haar minde,
Hij volgde overal haar met zijn kussen,
En waar de moeder zat, daar borg hij 't hoofd
In haren schoot; gelukkig was die knaap,
De hemel echter heeft hem weggenomen,
Waar rust hij? - Nergens. - Toch was ik dit kind.

Dan kende ik eens een vurig jongling ook;
Als deze minnen, o geen kan dat meer!
Gedachten, kennis, schatten, - o hij lachte
Om alle, kon daar ander heil nog zijn,
Nog ander dan de liefde? - Ja, wel warm
Beminde hij, - toen heeft men hem gedood.
Dien fieren jongeling heb ik 't meest beweend,
O kon hij eens nog opstaan met de lente!
Neen nimmermeer, ik weet het - dat was ik

En daar was ook een man, wiens boezem vol
Van liefde, heilig vuur, vertrouwen was,
Die vast aan vriendschap, dank en eer geloofde,
En overwinning van het goede, een zege,
Die, zij het laat ook, echter komen zou;
Ook dezen man, - ik was 't, - heeft men vergiftigd.

Wat minde, wat geloofde en wat hoopte
Die dwaze ook zoo veel. Dat was zijn noodlot,
Hij ware anders niet zoo vroeg gestorven. -
Wij sterven vaak, veel vaker dan de golf,
Die als zij tegen 't riet des oevers breekt,
Uiteenspat en in nieuwen vorm terugkeert.

De dood is daar niet, waar het kerkhof is;
Wij sterven ook hier vaak. - O 'k voel het wel,
Ik ben al lang gestorven. - Nog bewegen
Zich deze leden, en nog kookt dit hoofd,
Maar wat thans rest, hoe zou ik 't leven heeten -
Een langzaam heengaan is 't - geen leven meer.

Koloman Tóth's werkzaamheid splitst zich in twee deelen van zeer uiteenloopend karakter, in een satyrisch gedeelte - hij stond aan 't hoofd van een Hongaarschen Uilenspiegel - en een lyrisch-dramatisch deel. Evenals de meeste melankolieke naturen was hij, dáar waar hij schertste, satyrikus. De velen die zich verwonderden, dat de bijna al te weeke dichter zoo scherp de geesel van den spot kon zwaaien, kenden de verzen niet, die de ‘vroolijke’ Zweedsche poëet von Braun eens bij zijn portret schreef:

Zijn de heiligen beenderen - in ‘goud niet gegoten?’
Zoo is in den spotlach de traan besloten.
Dat echter, dat merken zijn lezers niet,
Als de potsenmaker maar vroolijk ziet.....

En dus aanschouw, mijn goedgunstig gehoor,
Dit portret stelt een *vroolijken* dichter voor,
Die op dees aarde voor niets meer zal danken,
En niets meer wenscht dan - vier houten planken.

Menige luimige inval van Koloman Tóth, die zijn lezers deed lachen, was zeker uit een niet minder zwaarmoedig hart opgeweld. Zijn satire is overigens uit den aard der zaak van lokaal karakter, vol zinspelingen op toestanden, die thans reeds tot het verleden, tot de geschiedenis van den dag, nadat die voorbij is gegaan, behooren. Politieke satire moet zeer hoog staan, om de politiek, die zij gispt, te overleven. Zij doodt zich meest zelf met het misbruik, dat zij bespot. Ook zijn drama's behandelen voor 't meerendeel stoffen van nationalen aard, zonder dat een gedachte van algemeen menschelijke beteekenis hen tot wereldgeschiedenis maakt. Zij zijn wat een Don Carlos wezen zou, behandeld als Spaansche hofintrigue, zonder de figuur van Posa, zonder 't grootste conflict tusschen despotisme en gewetensvrijheid. Hun schoonheden liggen in zeker opzicht buiten hun meer bepaald terrein, de lyrikus verraadt zich ook in zijn drama's. Het is als zoodanig, als lyrisch zanger, dat Koloman Tóth ook tot den vreemdeling 't best kan spreken.

De inhoud zijner verzen is hoofdzakelijk erotisch. Zijn vaderlandsche zangen missen de kracht en den gloed der Petöfische liederen, de sfeer van sterke hartstochten was niet voor zijn Muze berekend. Zij was een teer, weemoedig, droomend kind, gevoelig voor iedere ruwe aanraking als een fijne, witte bloem, die geen scherpe windvlaag trotseeren kan, zij was geen strijdster, die, temidden van den storm, uit volle borst een krijgslied kan aanheffen, en de tonen voelt wassen met den orkaan. Tóth's poëtisch leven ging in de diepte, niet in de breedte. Zijn verzameling bevat maar enkele niet zuiver subjectieve zangen. Als zijn beste gedicht van dien aard wordt de ballade beschouwd, die hier een plaats moge vinden. Zij bevat de geschiedenis eener moeder, die haar vier zonen ten strijd ziet trekken voor de bevrijding van het Poolsche vaderland.

Vier schoone zonen had de Poolsche moeder,
Als helden stonden ze alle vier befaamd.
Zij werden dennen naast hun medestammen,
En valken in de vooglenschaar genaamd.
Fier was de blik, die vaak uit 't oog der moeder,
Naar 't kroost, dat boven allen uitblonk, vloog.
Toch stonden, toen ze op zeekren dag het viertal
Ten strijd zag gaan, geen tranen in haar oog.

Dra keerde de eerste weer - maar zou hij 't wezen?
Van al zijn wonden kent men hem niet meer.
- De duif, die met een kogel werd geschoten
Is erger niet verscheurd. - Men legt hem neer,
Op 't witte bed, - vandaag op 't witte leger,
En morgen reeds in zwarte legerstêe,
Zijn bleeke moeder weent niet, voor den lijkstoet
Gaat zij met fieren tred ter grafplaats meê.

De trommel trommelt, en de vaandels wappren,
Dra is de tweede ook thuis. Zijn moeder kust
Een wang die koud blijft. Deze heeft geen leger
Meer noodig, - deze ging alreê ter rust. -
Weer gaat zij grafwaarts, zwijgend als haar kommer;
Eén traan slechts, onderdrukt en bevend, baadt
Haar brandende oogen - 't is haar jongstgeboorne,
Haar meest geliefde, die haar thans verlaat.

In 't holste van den nacht droeg men den derden
Haar woning binnen. O waarom toch liet
Men 't kleed niet rusten, dat zijn trekken dekte?
Ach, dezen trof des vijands kogel niet,
- De hand des beuls. - Toch gaf de fiere moeder
Ook hem 't geleide naar zijn laatste huis.
Door 't lijden afgestompt, verbleekt, maar fier toch,
Maar niet gebroken onder 't zware kruis.

Toen kwam de vierde - niet bij nacht, *hij* vreest niets,
Zijn borst dekt gouden ster en ordelint.
‘Waar hebt gij die behaald?’ klonk 't van haar lippen,
‘Niet waar uw broeders vielen. Neen, daar vindt
Men slechts den dood. Verrader van uw broeders,
Verrader van u zelf, gij waart niet daar!
Die ster vermoordt mij; brengt mij naar mijn zonen!’ -
Naar 't graf der zonen heen, droeg men ook haar. -

Niet op het gebied der ballade echter lag Koloman Tóth's kracht. Zijn waar terrein was de korte, lyrische gevoelsuiting. Hij mocht van zijn hart zeggen dat het nu eens was, als:

> Een groote wereld, die geen grens kent,
> Die over zon en sterren reikt;

en dan weer als:

> Een nietig blaadje waarop enkel
> De naam der teer beminde prijkt;

zijn hart was dáar alleen zichzelf, waar 't in waarheid slechts dien naam der geliefde droeg, en aan haar zijn zangen wijdde.

Met eigenaardige inconsequentie trachtte hij in de eerste volledige uitgaaf zijner gedichten, den lezer op 't zelfde oogenblik dat hij hem daarin de geschiedenis van zijn leven zoo openhartig vertelt, in verwarring te brengen, omtrent datum en beteekenis der enkele liederen. Met opzet mengde hij de verzen uit zijn verschillende perioden dooreen, opdat men niet zou kunnen bepalen, wanneer zij geschreven en tot wie zij gericht werden. Toch valt het niet zwaar die uitingen te onderkennen, en 't diep, smartvol verlangen, waarmee hij telkens tot de geliefde zijner jeugd terugkeert, de met bange voorgevoelens vermengde hartstocht voor zijn latere gade, en het diep berouw over haar, die hij niet genoeg had kunnen lief hebben, te onderscheiden.

Hij is als Byron een bloode knaap, waar hij voor het eerst bemint, en zijn verhaal daarvan is dat van naïeve, jongensachtige liefde.

> Ik minde in 't geheim u al een drietal jaren,
> Zoo stil als 't slechts een gymnasiast vermag,
> Ik vorschte uit, waar ik u toch wel zien zou,
> En nam de vlucht, zoodra ik u dan zag.
>
> Eens echter kon 'k u niet ontvluchten,
> Naar wang en voorhoofd steeg mij 't bloed,
> Ik boog mij neer - en op uw vingers
> Een kus te drukken had 'k den moed.

Hij meent, dat zij zal wegloopen, zal lachen, maar zij loopt niet weg, zij lacht niet, zij buigt zich vriendelijk naar hem toe, en hij zegent haar daarvoor.

Het schijnt dat hij, waar zijn studies hem van Baja wegriepen, zijn hoop met de zoetheid van deze en andere even kleine herinneringen voedde - de jeugd heeft weinig vasten grond tot het bouwen van haar luchtkasteelen noodig - tot de echtverbintenis der geliefde vrouw een einde maakte aan zijn recht op deze droomen. Hij verliet Baja om den strijd des levens te beginnen, het droef gevoel met zich meedragend, dat dit leven hem nimmer terug zou geven, wat hij had verloren.

Al behoort gij aan een ander,
Sla het schoone oog niet neer;
Laat het eenmaal nog mij aanzien,
Zij 't ook niet geoorloofd meer.
Laat het eenmaal nog mij aanzien,
Eenmaal, en dan zij 't voorbij. -
'k Hoor de zweep al buiten klappen,
En de wagen wacht op mij.

Weder ga 'k van hier vertrekken,
- Ditmaal echter keer ik niet -
Als de golf, die aan den klaren,
Vredig stillen stroom ontvliedt,
Om de woeste zee te zoeken
Met haar wissling van getij, -
'k Hoor de zweep al buiten klappen,
En de wagen wacht op mij.

Waar mij 't leven heen zal voeren?
Bloedt niet overal de pijn?
Stond 'k als sterre aan den hemel,
Bloedig zou mijn baan er zijn,
Kommer slechts waar zelfs de vreugde,
Zonder u gesmaakt, voor mij. -
'k Hoor de zweep al buiten klappen,
En de wagen wacht op mij....

'k Sluit uw beeltnis in mijn boezem,
En ik zal met stille smart
Bij de schoone doode waken
Die ik neerlei in mijn hart.
't Doodskleed zal mijn ziele wezen,
En mijn lied de litanij. -
'k Hoor de zweep al buiten klappen,
En de wagen wacht op mij.

In deze stemming leerde hij zijn schoone, toekomstige gade kennen, een stemming zoo geschikt om door een nieuwe illusie aantevullen, wat de oude onvervuld had gelaten. Het is een liefde, die vergoeding zoekt, en tevens zelve vergoeding wenscht te schenken. Niet alleen als maatschappelijke scheidsmuur betreurt hij de omstandigheden, waarin zij verkeert, het is een dieper gevoel, dat hem den vreemdklinkenden wensch doet uiten, dat zij minder gelukkig mocht zijn. Geen liefde die nog *alles* te bieden heeft, zal haar voorwerp eerst in ellende begeeren te zien, en de verzuchting slaken:

> 'k Zou mij verheugen, zoo ge als zwervelinge,
> Gelijk een stroom, die buiten de oevers trad,
> Uw bedding zocht; dit half gebroken harte
> Vondt gij dan zeker daarvoor op uw pad,
> Dat het der beddinglooze een bedding spreiden,
> Der rustelooze een rustplaats zou bereiden.

Een geheim bewustzijn, dat hij alleen voor haar, die reeds 't gemis kende, nog zou kunnen wezen, wat hij wilde zijn:

> Droom van uw droom, en ziele van uwe ziele,
> Hart van uw hart, zon van uw zonneschijn,

spreekt uit zijn verzen, en verklaart ook waarom, schoon de bezwaren tegen zijn echt uit den weg werden geruimd, de toon zijner poëzie toch daarmee geen wezenlijke verandering ondergaat. Slechts zeer zelden breekt zich in zijn gedichten een blijder toon baan, zooals in de strofen:

> Schijn niet, o zon, schijn toch niet zoo fel;
> Mijn lelie ging uit, dat weet gij toch wel;
> Verberg u met uw verschroeienden schijn,
> Totdat ze in 't bosch, in de koelte zal zijn.
>
> Buigt u, o struiken, buigt voor mijn bruid,
> Om rozen te zaamlen, ging mijn roze uit;
> Wordt week dus, o doornen, waar zij ook treedt,
> Al plukt zij uw bloemen, toch doet haar geen leed.
>
> En als ze in de scheemring naar huis toe zal gaan,
> Te voorschijn, gij sterren, verlicht dan haar baan.
> Licht, licht haar dan allen, haar woning weer in,
> Als schoonste der sterren, als uw koningin.

Meestal bedient ook zijn vreugde zich van gedempte, schier weemoedige klanken:

Wanneer ik droevig ben ook thans,
Nu ik toch weet, dat gij mij mint,
Sla 't hart, dat mij wil toebehooren,
Uw hart, niet neer, mijn dierbaar kind.

Geen traan rijze in uw vragend oog,
En doove er wreed zijn vreugdegloed,
Het kleine leed, dat 'k thans nog draag,
Hoe vredig is het, ja hoe zoet.

Gun aan mijn ziel dit kleine leed,
'k Droeg immers lang zoo groot een smart;
Aan blijde liefde, aan wedermin
Is nog zoo ongewend dit hart.

Zie naar den boom vol jeugdig groen,
Hoe frisch ook prijkt zijn loverschat,
Toch ziet gij lang nog hier en daar
Een achterblijvend, dor geel blad.

Koloman Tóth's verzen wettigen het vermoeden, dat hij een natuur bezat, waaraan bij veel uitwendigen voorspoed de gave van 't gelukkig zijn maar in geringe mate geschonken was. Voorzeker stond echter aan zijn volkomen genieten van de tot hem komende vreugde niet zoozeer deze stemming van weemoedig herdenken in den weg, maar veeleer die, waarin hij de oude herinneringen, die het blad hadden doen verdorren, trachtte weg te schertsen, en waar de weemoed zich achter 't masker van den spot verborg, - de stemming waarin hij verzen neerschreef als dat gedicht:

Komen wij elkander tegen,
O, dan lachen we alle beiden, -
Lachen luide, lachen spottend,
Dat men meenen zoude, ons deert niets.

'k Weet wel, wat u zoo doet lachen,
Slechts om mijnentwille doet gij 't,
Lacht opdat ik niet zou merken
Hoe uw vroeger schoon vergaan is.

En ook ik lach enkel daarom,
Dat geen smart gij aan mij zien zoudt,
Niet zoudt meenen, dat nog brandde
't Wee der wond van vroeger jaren.

Maar uw man, die met u wandelt,
En mijn nieuwe liefde naast mij,
Deze vragen: wat wij hebben?
Hooren onze harten kloppen.

Doch wij geven hun geen antwoord,
Lachen maar en schaatren luide,
Lachen maar en schaatren luide -
En gevoelen ons rampzalig.

Met de scheiding van zijn echtgenoot treedt zijn poëzie een nieuwe phase binnen. Staat hij in zijn vroegere gedichten in zeker opzicht als eischer tegenover het leven, in deze voelt hij zich als 's levens schuldenaar. Hij klaagt zichzelf aan, dat hij ‘zooveel gewild, zoo weinig heeft gedaan,’ ach, en toch genoeg om een hart vol teederheid met wee te vervullen. Aan Elisabeth zijn de verzen:

O juist wijl gij immer goed waart,
Heb ik kommer u gegeven,
Roode wonden, ach, voor rozen.

Uwe ziel, die reine duive,
Die gewond tot mij kwam vliegen,
Ik doorboorde die nog dieper.

Daarom, dat gij mij beschermdet,
Heb ik wreed u prijsgegeven....
Schande op mij, o eeuwge schande!

En die treurige, in den vorm eener aanklacht gekleede schuldbelijdenis:

Toorn op u vervult mij 't harte.
Waarom kwaamt ge om mij te redden?
Zoo ik niet door u bemind waar',
Lang reeds dekte mij het graf dan.

Toornig ben ik, dat gij goed waart,
Rein en waar en heilig immer. -
Lichter waar' mij thans het sterven,
Zoo ik maar aan niets geloofde.

Den herfst, waarin hij voelt dat zijn leven staat, omfloerst de somberheid van een verloren zomer.

't Is herfsttijd, nauwlijks weet de zon te schijnen;
De winterschuwe vogel gaat verdwijnen.
O, zoet vliegt men met wat men lief heeft heen,
Maar wee hem, die hier blijven moet - alleen,
Alleen.

Hol klinken door het leeg vertrek mijn treden,
Ik schrik, als hoorde de eenzaamheid mijn schreden,
'k Zie hoe 't verkoolde vuur vergaat tot asch,
Ik staar en denk - aan wat ik eenmaal was,
Ach, *was!*

Jeugd, hoop en voorspoed, alle zijn gevloden.
'k Zie om mij heen, waar wordt mij troost geboden?
Ach ijdel zoeken, dat geen vinden wacht;
Niets rest van al waarnaar ik heb getracht,
Getracht.

'k Hoor 't klettren van den herfstlijk kouden regen,
En 'k vraag hem: 'Wacht noch heil mij op mijn wegen?'
De gure droppels vallen buiten neer,
En iedre drop zegt somber: 'nimmermeer,
Nimmermeer!'

Een element van moedelooze berusting, van lijdende overgave, die meer machteloosheid dan onderwerping is, kenschetst reeds in den beginne Koloman Tóth's poëzie. Als de meeste, niet tot het geluk geschikte karakters gelooft hij er ook niet aan; hij vormt het leven niet, hij wacht het af.

'k Zie het beeld der toekomst voor mij
'k Voel alree haar huivering,
En toch moet ik lijdlijk wachten
Tot zij in vervulling ging.

'k Zie het heilgebouw mijns levens
Storten en tot puin vergaan;
Niemand schraagt het, en ik zelve
Staar 't van verre werkloos aan.

Zijn eenig verzet tegen de smart bestaat in loochening, niet in bestrijding of verzachting van smart, en hij voelt zelve hoe ijdel die loochening is:

Tot den berg sprak ik hoogmoedig:
‘Even hard als deze rotsen
Zal ook mij het harte worden,
Eindlijk min ik haar niet langer.’

Tot het woud, waarin de stormwind,
Tak en stammen brekend, bruiste,
Sprak ik: ‘als de storm dees boomen
Scheurde ik uit mijn hart haar beeltnis.’

En fier sprak ik tot den hemel,
't Vallen van zijn sterren ziende,
Dat de vuurvlam mijner liefde
Ook als deze zou verschieten.

En van berg, van woud en hemel,
Klonk met hoongelach dit antwoord:
‘Goede knaap, hoezeer bedriegt ge u,
Nimmer nog hadt gij haar liever.’

Ook een andere, kenschetsende trek zijner poëzie komt in dit gedicht uit, het is zijn eigenaardige wijze van samenspraak met de natuur, en de rol, die hij haar daarin voortdurend toekent. Waar hij den moed miste, om de waarheden, die zijn hart hem ingaf, onder de oogen te zien, en hij zich die toch vruchteloos trachtte te ontveinzen, daar maakt hij ze tot uitwendige openbaringen, die hij zich door een stem buiten hem laat geven. Gaarne bovenal leent hij die profetische stem aan de natuur. Zij is zijn vertrouwde. Waar hij zijn liefde niet durft uitspreken, daar vraagt hij aan de beek, waarlangs hij zoo dikwijls wandelt, en aan 't bosch ‘den heiligen tempel zijner droomen’ waarom zij, die alles weten, niet in woorden brengen, wat hij gevoelt, - en zij is tevens de Sibylle, die

zijn lot kent, nog eer het gekomen is, die reeds huivert voor de smart, welke zij weet, dat hem te wachten staat.

Zooals zich lijders bij een grooten kommer
Gezellen om elkaar in 't leed te schragen,
Zoo buigen tot elkaar zich thans de struiken.
En vangen aan te zuchten, en te klagen.

Der donkre boomen wreed gescheurde twijgen
Bewegen kreunend hun verdorde armen;
Droef laat de nachtegaal haar zangen hooren,
Als vroeg zij voor een kommer om erbarmen.

Ook 't grasje buigt, als ware 't reeds vertreden,
Een diepe weemoed spreidt zich over de aarde,
Alsof het veld één groote ziele ware,
Door welke een voorgevoel van lijden waarde....

Alleen dan ontsteekt de natuur in toorn op hem als zij meent, dat hij de grootte zijner eigen liefde miskent:

In woesten drift bewoog zich de oceaan,
Onstuimig zag 'k de breede golven slaan,
Wild tandenknarsend beet hij in de flanken
Der bange schepen en verbrak hun planken.

‘Waarom dit eindloos woelen?’ was mijn vraag.
‘Wat haakt gij toch naar meerder nog gestaag?
Niets haalt in grootte al bij uw golfgewemel,
Dat sterren, zon weerkaatst, en maan en hemel.’

Toen ruischte 't toornig uit den watervloed:
‘Gij dwaas, de hemel woont in *uw* gemoed.
Durf niet bij mij van groot of eindloos spreken,
Groot is de liefde die uw 't hart zal breken.’

Zelden heeft een dichter zijn leven zoozeer met dat der natuur verbonden, haar zoozeer een menschelijk voelend hart in de borst gelegd als Koloman Tóth. Met welk een geestdrift begroet hij haar als een kortstondige vreugde zijn snarenspel tot blijder klanken aanzet.

Ik zegen den stroom,
Ik zegen die boorden,
Waar voor de eerste male,
Ik saamkwam met u,
Ik zegen den stroom.

Koraal moge groeien
Uit elk zijner druppels,
De regenboog kome
In hem slechts zich baden;
Ik zegen den stroom.

Als meisjes in feestwit
Haar koningin wachten,
Zoo mogen de lelies van dalen zich scharen
In rij langs zijn oevers;
Ik zegen den stroom....

Met 't zilver der schelpen
Bedekt zij zijn bodem.
Zelfs 't zeegras, het wasse er
Tot zachtgroen fluweel op;
Ik zegen den stroom....

Toch is Koloman Tóth ondanks, of misschien juist door deze eigenschap om overal het menschelijk element, het bezielde in haar te zoeken, geen zanger der natuur. Het is kenmerkend voor den subjectieven aard zijner poëzie dat hij die zoo warm voor haar voelde, haar zoo zelden vermocht te schilderen. Zijn gedichten zijn gevoel, niet waarneming. Hij maakte haar tot een spiegel van zijn eigen leven en lieven, zij was weerkaatsing voor hem, geen eigen beeld. Zeer enkele malen slechts gelukte het hem, haar eenvoudig gade te slaan en te zeggen wat hij had gezien, zooals in 't kleine versje:

Den hoogen bergrug klom ik op,
En richtte toen naar 't dal mijn schreên.
Daarboven was de aard versteend,
Beneden werd tot stof de steen.

Verganklijkheid, verganklijkheid,
Wat grillig spel toch drijft uw hand.
Uit stuifzand doet gij rotsen worden,
En rotsen maakt gij weer tot zand.

Meestal zag hij haar, niet zooals zij was, maar zooals hij meende dat zij volgens zijn stemming wezen moest. Hij schiep haar wolken en haar zonneschijn en kleurde hen allen met dien eenen tint, dien gansch zijn poëzie draagt, den tint van een onvervulde hoop, van een herinnering, soms bespot, soms verloochend, nimmer vergeten. Toen het leven deze herinnering als 't ware bezoedeld had, door ze met een hartstocht te vermengen, dien de zinnen, niet de ziel hadden ingegeven, stokte zijne poëzie. Zij had haar vleugels verloren. Zijn latere gedichten missen, zooals reeds gezegd is, het dichterlijke van zijn eerste verzen. Nog ééns echter kwam de oude herinnering boven, als de straal eener reeds ondergegane zon, en goot het licht harer poëzie over zijn donker wordend pad. De laatste verzen van zijn bundel gelden der geliefde van zijn jeugd, en zoo mogen ook hier als slotwoord de strofen staan, waarmee hij van haar afscheid neemt.

O dat u 't lot, mijn eerste, jonge liefde,
Zoo kort een deel aan 's levens lengte gaf,
Nu 't mij geen tranen heeft gelaten
Als dauw te plengen op uw graf!

Ach, en ik kan 't niet meer bestrooien
Met mijner zangen bont gebloemt;
Het lied, dat gij eens deedt ontluiken,
Werd tot verwelken lang gedoemd.

Wat zangen hebben eenmaal op mijn lippen,
Zoo jong en warm en dorstende u begroet!
En ach, geen zang liet gij mij over,
Waar 'k afscheid van u nemen moet.

Want waar de felste slagen vallen,
Daalt zwijgen neer op 't moede hart.
Wat slag mij trof? Gij zult het weten,
Tot in den hemel reikt mijn smart.

Dees klank ook, die mij op de lippen
Thans rijst, is de oude klank niet meer.
De stomme spreekt zoo, geeft een groote
Ontroering hem de sprake weer.

Voor één moment misschien herkregen
Is zwaar en dof zelfs dit geluid.
Maar om uw dierbaar graf te zeeg'nen
Hoeveel spreekt daar één klank niet uit?

En op uwe groeve ter herinnering
Hang 'k dezen kleinen lied'renkrans;
Voor u weerklonk mijn *eerste* lied eens,
Voor u ook klinke 't *laatste* thans.

A.S.C. WALLIS.

De ontwikkelingsgang van de moderne richting.

L W.E. Rauwenhoff. Hoogleeraar te Leiden. - Wijsbegeerte van den Godsdienst. - Eerste gedeelte. Leiden 1887.

I.

In de dagen harer jeugd, toen de moderne richting door Busken Huet en Pierson, die eens geacht werden tot haar zuilen te behooren, werd opgeschrikt uit haar verzekerdheid aangaande de wetenschappelijke houdbaarheid van haar leeringen, en de geesten dientengevolge geneigd waren na te denken en te redetwisten over het recht van den godsdienst in 't algemeen en de waarde van de nieuwe richting in 't bijzonder, verscheen in het *Theologisch Tijdschrift* (1868) een opstel van de hand van prof. Rauwenhoff, dat door de zoekende geesten met meer dan gewone belangstelling gelezen werd. Het vestigde de aandacht op de methode, door prof. Hoekstra gevolgd ter rechtvaardiging van het godsdienstig geloof. De naam van prof. Scholten werd er niet in genoemd, doch geen oordeelkundige las het zonder aan hem herinnerd te worden.

Niet alleen op hun colleges, maar ook in lijvige boekdeelen hadden beide hoogleeraren hun denkbeelden over den godsdienst, zijn oorsprong en zijn wezen, uiteengezet met zeldzame geleerdheid en scherpzinnigheid; tot een rechtstreeksche bestrijding van elkaars gevoelen te dien opzichte waren zij niet gekomen, maar de beginselen, waarvan zij uitgingen, waren zoo verschillend, dat hun beschouwingen tot zeer uiteenloopende gevolgtrekkingen leidden.

Die beginselen betroffen eigenlijk niet de plaats van den godsdienst in ons geestelijk leven. Het mag nog wel eens met nadruk gezegd worden, dat Scholten niet minder dan Hoekstra

den godsdienst een z e d e l i j k verschijnsel achtte. Zij weken van elkaar af ten opzichte van de vraag: waaraan de mensch zijn geloofsovertuiging, zijn geloofswaarheden, zijn godsdienstige voorstellingen o n t l e e n t, - welke vraag in het wezen der zaak dezelfde is als deze, waar de zielkundige oorsprong van den godsdienst moet worden gezocht.

De Leidsche hoogleeraar kende geen ander middel om tot waarheid te komen dan de wetenschap, wier orgaan de menschelijke rede is, en wilde daarom ook de kennis van God en van de goddelijke dingen alleen als vrucht van wetenschap en wijsbegeerte aanvaarden. Hij achtte het bedenkelijk voor het bestaan van den godsdienst, te leeren, dat het bovenzinnelijke buiten het gebied der wetenschap liggen zou. Dat wij God kennen, danken wij volgens hem aan ons zuiver waarnemen en ons nadenken. Voor Scholten rustte de godsdienst en kon hij ook alleen veilig rusten op den grondslag van een wetenschappelijke of wijsgeerige wereldbeschouwing. Zijn wetenschap was in den waren zin des woords t h e o l o g i e.

Hoekstra daarentegen ging uit van de stelling, dat het zwaartepunt der rechtvaardiging van het godsdienstig geloof niet gelegen was in iets buiten ons, niet in de wereld, noch in God, maar in den mensch, in zijn zedelijke natuur en zijn zedelijke behoeften. Volgens hem waren innerlijke nooden en ervaringen de bronnen van het godsdienstig geloof en moest de godsdienstwetenschap allereerst de vraag beantwoorden: hoe is de mensch er toe gekomen zich bovenzinnelijke voorstellingen te scheppen? Hoekstra wilde a n t h r o p o l o o g zijn.

't Was nu een opmerkelijk verschijnsel en een daad van beteekenis, dat een leerling en ambtgenoot van Scholten zijn instemming beleed met Hoekstra's idealisme. Doch al werd zijn opstel inzonderheid door hen, die onder den invloed stonden van de lessen van dezen hoogleeraar, met blijde ingenomenheid begroet, het ontging hun niet, dat Rauwenhoff zich diens beschouwing nog slechts ten halve had toegeëigend. Want wel achtte hij het verschijnsel, d a t de mensch aan een God gelooft, m.a.w. zich een voorstelling maakt van een bovenzinnelijke macht, de vrucht van 's menschen zedelijke natuur, maar hij verklaarde daarnevens toch uitdrukkelijk: w a t de mensch zich van God voorstelt, m.a.w. de inhoud van de godsdienstige voorstellingen, is geleverd niet door het

vroom gemoed maar door de wetenschap. De godsdienstige mensch stelt jure suo alleen, dat er een bovenzinnelijke wereld is, maar wat hij van die wereld gelooven zal en mag, moet hij vragen aan het wetenschappelijk onderzoek (‘*Empirisme en Idealisme*’ blz. 282). Ook hierin meende de schrijver met Hoekstra eenstemmig te denken, maar hij beroept zich daartoe op een uitspraak, die eigenlijk juist het tegenovergestelde zegt.

Evenwel al zou Hoekstra die stelling van Rauwenhoff als zuiver intellectualistisch van de hand gewezen hebben, hij zelf had tot dit misverstand aanleiding gegeven. Ofschoon hij van den godsdienst een andere zielkundige verklaring gaf en den oorsprong van het godsdienstig geloof elders zocht dan Scholten, hij was toch evenals deze tot de slotsom gekomen: het godsdienstig geloof is een beschouwing van de wereld. Scholten mocht leeren: er is maar één wereldbeschouwing mogelijk, namelijk de wetenschappelijke, want de rede is het eenige orgaan om de wereld te leeren kennen; en Hoekstra mocht stellen: er zijn twee wereldbeschouwingen, waarvan de eene, de wijsgeerige, haar oorsprong heeft in onze rede, en de andere, de godsdienstige, voortkomt uit onze praktische natuur, uit ons hart; (evenwel niet in dien zin, dat men ‘met het verstand een heiden en met het hart een Christen’ zou kunnen zijn; de twee beschouwingen, in plaats van tegenover elkaar te staan, vullen elkaar aan); - gene mocht oordeelen, wat de mensch gelooft is in zijn wezen de vrucht van zijn rede, en deze, wat wij gelooven heeft zijn oorsprong in onze zedelijke natuur; beide geleerden achtten toch eenstemmig het geloof een uitspraak over dezelfde wereldorde, die het voorwerp is van het wetenschappelijk onderzoek. En zoo kon. Rauwenhoff zich ook op Hoekstra's instemming beroepen, toen hij schreef: ‘het geloof geeft een eigen gezichtspunt, waaruit men de wereld heeft te beschouwen, maar het is altijd de wezenlijke empirische wereld, die het te beschouwen heeft.’ Onaangetast bleef het gevoelen: het godsdienstig geloof is een zekere voorstelling van de wereld en de wereldorde.

Het opstel van Rauwenhoff sloot het eerste tienjarig tijdperk van de moderne richting af, en viel samen met de geboorte van de nieuwe opvatting van den godsdienst, wier verdediging en bestrijding het volgend tijdvak kenmerkt. Nu wij over een

twintigtal jaren terugzien, begrijpen wij gemakkelijk, dat de tijden rijp waren voor de ‘ethische’ richting. Uitgaande van het beginsel van Hoekstra, meende zij door de consequentie gedrongen te worden om het godsdienstig geloof af te scheiden van de wereldbeschouwing; onder geenerlei voorwaarde wilde zij het godsdienstig gemoed erkennen als orgaan om de wereld te verklaren of het uitspraak laten doen over de wereldorde; met jeugdige kracht, met ernstige overtuiging, ja met een vroom gemoed gaf zij getuigenis: de wereld, - de natuur en de geschiedenis, - leert ons niets van God; het godsdienstig geloof is geen wereldbeschouwing, noch een wijsgeerige, noch een zedelijke.

Vanwaar was het, dat deze nieuwe leer onder de moderne theologen zooveel opzien baarde? Hoe kwam het, dat zij aan de eene zijde zoovele harten won en aan de andere zoo krachtig en heftig werd aangevallen? De bewegende kracht der polemiek was het belang van het ‘ethische’ vraagstuk voor het praktisch godsdienstig leven. Het verschil tusschen Scholten en Hoekstra was, te recht of te onrecht, beschouwd als een theoretisch verschil, dat op het godsdienstig leven zelf, althans rechtstreeks, geen invloed oefende; menig predikant zou men te vergeefs het mes op de keel hebben gezet om een antwoord te erlangen op de vraag of hij intellectualist dan wel idealist wilde heeten; zoolang hij verkondigen mocht: ‘de schepping predikt een liefderijk God’, kon het hem om 't even zijn, of dat een uitspraak was van het redeneerend verstand dan wel van het idealiseerend hart. Maar het werd anders toen mannen van talent en gemoed in naam van verstand en hart beiden gedrongen werden te verklaren: ‘de schepping predikt geen liefderijk God’. Die verklaring scheen niet alleen de theorie over den godsdienst, maar den godsdienst zelven te raken; het denkbeeld van den samenhang tusschen God en wereldorde was met geheel ons denken zoo saamgeweven, dat het reeds inspanning des geestes kostte ze van elkaar gescheiden voor te stellen; en dientengevolge wekte de ‘ethische’ richting meer belangstelling en lokte zij meer woorden- en pennestrijd uit dan waarop Hoekstra of Scholten zich ooit hadden mogen beroemen. Van de eene zijde werd gezegd: het doet schade aan de waarheid, in den zin van reinheid, van den godsdienst, als het godsdienstig geloof op eenigerlei wijze wordt samengekoppeld met de wereldbeschouwing. Van de andere zijde voerde men

aan: als in de wereldorde zich geen macht openbaart, die aanbiddenswaard is, wat kan de godsdienst dan meer zijn dan een toevallige, persoonlijke neiging, evenveel waard of onwaard als iedere andere? heeft men dan nog recht hem een gezond en normaal verschijnsel te noemen?

Ondanks de aanvallen, die zij te verduren had, of misschien wel mede door deze, heeft de ‘ethische’ richting een zeer machtigen invloed op de moderne theologen geoefend. Door haar is onder ons de opvatting van den godsdienst grootelijks gewijzigd. Niet alleen bracht zij de geesten tot hooger waardeering van Hoekstra's arbeid, maar zij heeft ook op zijne leerlingen haar invloed niet gemist. Dat te ontkennen zou althans mij niet betamen, die wel begon met haar te bestrijden maar wiens opvatting, reeds van den beginne nauw verwant aan de hare, deze van lieverlede nader gekomen is, voor zoover zij vermenging van godsdienstig geloof en wereldbeschouwing ongeoorloofd achtte. Of ik evenwel met de ‘ethischen’ één weg bewandelde, zou ik even weinig kunnen zeggen als iemand ter wereld het vermag; immers weldra bleken zij zelven verschillende wegen te gaan.

Van dat oogenblik af dateert het jongste tienjarig tijdvak van de moderne richting.

De eenheid der ‘ethischen’ was hun gemeenschappelijke ontkenning, dat het godsdienstig gemoed een kenvermogen en dus het godsdienstig geloof een wereldbeschouwing zou zijn; tijdelijk kon deze negatie als vereenigende kracht dienst doen, maar nadat van weerszijden alles was gezegd wat voor of tegen haar kon worden aangevoerd, en de strijd uit gebrek aan stof ophield te branden, bleek ook de band verbroken te zijn, die de belijders dezer negatie aan elkaar bond.

Het geloof is l e v e n s b e s c h o u w i n g , was hun aller getuigenis. Maar is er iets, waarover tusschen ons menschenkinderen grooter en meer ingrijpend verschil heerscht dan over het leven, over zijn beteekenis en zijn doel? Wat beteekenen onze oneenigheden over de wereld en de wereldorde in vergelijking van onze verdeeldheid ten opzichte van de levensopvatting en de waarde van ons bestaan? Wat wij over de wereld denken en bespiegelen, mag zijn hoe het wil; als wij maar wisten wat wij van ons zelven moeten denken!

Wij stevenden eerst met volle zeilen naar de ruime zee

der oneenigheid, toen wij de stelling verkondigden: godsdienst is geen wereldbeschouwing, maar een levensopvatting. Men begon ten aanzien van de ‘ethischen’ weldra te spreken van schakeeringen en nuanceeringen, van een rechter- en een linkerzijde, - maar in het hart der zaak was er onder hen een diepgaand verschil van levensbeginsel, van opvatting van 's menschen wezen en bestemming, een verschil, dat meer verdeelt en verwijdert dan tal van kleinere en grootere oneenigheden over de wereldbeschouwing en haar plaats in de wetenschap van den godsdienst.

De ‘ethische’ partij verbrokkelde, en de belangstelling in het ‘ethische’ vraagstuk verflauwde; in de laatste jaren zou men hen hebben kunnen tellen, die zich nog eenige inspanning des geestes wilden getroosten, wanneer hun aandacht voor de ‘ethische quaestie’ gevraagd werd; en als men thans aan de moderne theologen hoofd voor hoofd de vraag deed, hoe zij over die quaestie denken, zouden verreweg de meesten met hun antwoord verlegen staan. Is zij voor hen geworden een schoolsch vraagstuk, dat den godsdienst niet in het hart raakt? Wie daarop zonder voorbehoud bevestigend antwoordde, zou meer spreken uit zijn wenschend hart dan uit zijn waarnemend verstand. Met evenveel recht toch laat zich veronderstellen, dat het zwijgen over wat vóór eenige jaren de harten beroerde, toe te schrijven is aan levensarmoede.

Niemand kon een verlenging van den strijd begeeren, maar waren wij het met elkaar eens geworden, dat de vraag, of de geloofswaarheden ook bouwstoffen leveren voor een wijsgeerige wereldbeschouwing, ten minste niet in de eerste plaats onze aandacht verdient; had de leidende gedachte van Hoekstra's beschouwing: geloofswaarheden zijn vertolkingen van gemoedservaringen, bij ons wortel geschoten, dan zouden wij ook tot eenstemmigheid gekomen zijn over de taak, die aan onze wetenschap van het godsdienstig leven wordt voorgeschreven, en hadden haar met gemeenschappelijke krachten aanvaard.

Den godsdienst bezien van, laat ik zeggen, zijn menschelijke zijde; het godsdienstig gemoedsleven omschrijven en ontleden; de plaats aanwijzen, die de godsdienst heeft als een macht zoowel in ons persoonlijk leven als in de samenleving; het onderscheid aantoonen tusschen de godsdienstige en de niet-godsdien-

stige zedelijkheid; de geloofswaarheden in 't licht stellen van haar zielkundigen oorsprong, - en dat alles zonder zich te bekommeren over wereldverband en wereldorde, over deze of gene wetenschappelijke wereldbeschouwing, - dat was de taak, waaraan men verwachten mocht, dat de moderne richting haar wetenschappelijke krachten wijden zou.

In den populairen preekvorm had Dr. Hooykaas, die met Hooykaas Herderschee meer dan andere ‘ethischen’ op ons gemoedsleven den nadruk legde, reeds vóór jaren die taak ter hand genomen. Een meer uitgewerkte proeve gaf Dr. van Hamel, toen hij *de leer der voorzienigheid* aan kritiek onderwierp; en zijn opstel gaf mij aanleiding een gelijksoortige poging te wagen. Maar voor zoover ik mij herinner bleef het bij deze enkele pogingen, en 't zou mij niet verwonderen als menigeen de waarde van dergelijke onderzoekingen voor onzen tijd en onze richting weinig bevroedde. Zou zich zulk een verontrustende stilstand hebben vertoond indien de moderne richting een krachtig en gezond leven had geleid?

Intusschen, studiën van dezen aard, zoo diep ingrijpend in het hart van ons bestaan, vereischen in dagen als de onze niet alleen een meer dan gewone scherpte en diepte van verstand maar ook andere gaven naar geest en gemoed. Zou ieder een loffelijk en vruchtbaar werk hebben gedaan door zich aan een onderdeel van dien arbeid te wijden, - dezen in zijn geheel te ondernemen, en aldus een wijsgeerige beschouwing van den godsdienst te geven, waarvan met eenig recht kon gezegd worden, niet dat zij allen bevredigde, maar dat zij aan rechtmatige eischen voldeed, wie zou daartoe bekwaam zijn?

Niettemin: zoo er iemand gevonden werd, toegerust met wetenschappelijken zin, met een onbevangen oordeel, en vooral met warme ingenomenheid voor zijn onderwerp; iemand, die een open oog had voor wat de hoofden en de harten van de kinderen van onzen tijd beweegt, die het ware wist te ontdekken in wat wij onwaar noemen, en het onware in wat wij voor waar houden, die tot een geheel wist te verwerken wat hij door eigen waarnemen en denken zich toegeëigend en wat hij van anderen gehoord en gelezen had; - zoo deze ondernam te doen waartoe nu eenmaal zich niemand scheen te onderwinden, en een wijsbegeerte van den godsdienst schreef, hij zou, hoe onvolledig zijn werk ook wezen, hoe tal van vraagstukken het

ook onopgelost of onaangeroerd laten mocht, aanspraak hebben op en verzekerd kunnen zijn van ons aller dankbaarheid. Wat hij ons geven en wat hij ons niet geven mocht, hij zou althans vaste punten aanwijzen en lijnen trekken, waarnaar wij ons op dit veld van wetenschap richten konden, en op den akker der moderne theologie korrels strooien, die hetzij door instemming, hetzij door tegenspraak konden ontkiemen en vruchten dragen. En wij zouden met eere en goede hoop een nieuw tijdperk te gemoet gaan!

Toen derhalve, voordat onze richting weer een tiental jaren ouder zou zijn geworden, onder belangstellenden zich het gerucht verbreidde en meer en meer bevestigde, dat Rauwenhoff zich had aangegord om de resultaten van zijn studiën en zijn denken over den godsdienst neer te leggen in een boek, verheugde zich ieder, die nog eenig geloof had in het beginsel, waarvan de moderne richting uitgaat, over het uitzicht, dat ons daardoor geopend werd. Van hem, die reeds vóór twintig jaar de meening van Hoekstra was bijgevallen, dat de godsdienst allereerst moest beschouwd worden als een verschijnsel van zedelijken aard, als een leven der ziel, als een gemoedstoestand; die sedert, luisterend en sprekend, een werkzaam aandeel had genomen in de 'ethische' beweging; wiens opstellen *'Staat en Kerk', 'D.F. Strauss, Der alte und der neue glaube,' 'Idealisme zonder ideaal,'* om slechts enkele te noemen, oprechte en warme waardeering hadden gevonden; die, eindelijk, gehoorgevend aan de voorkeur van zijn hart, den leerstoel der kerkgeschiedenis verruilde voor dien der wijsgeerige godsdienstwetenschap; van hem mochten wij verwachten, dat hij onzen wensch vervullend, een baken plaatsen zou, waarheen de moderne richting zich te bewegen had, en nieuw leven aan onze godsdienst-wetenschap zou inblazen.

Er was bovendien voor het schrijven van zulk een boek geen beter man aan te wijzen dan Rauwenhoff, als men dacht aan een wijderen kring van lezers dan dien van de theologen van professie. Ik stel mij nog altijd voor, dat velen onder ons lezend en denkend publiek, en zelfs menigeen, die voor zich zelven aan godsdienstig geloof geen behoefte heeft, met erkentelijke belangstelling een boek zouden ontvangen over den godsdienst; een pleidooi niet voor God of zijn bestaan maar voor den godsdienst als leven en als levende macht in onze maat-

schappij; een getuigenis in 't laatst onzer eeuw, gelijk er een in het begin der eeuw afgelegd werd door Schleiermacher ‘tot de beschaafden en ontwikkelden onder hen, die den godsdienst miskennen’; een studie, geschoeid op de leest van Seeley: *Natural Religion*. Zulk een werk, geschreven in den vloeienden stijl en den klaren betoogtrant, waardoor Rauwenhoff's geschriften zich onderscheiden, zou kunnen medewerken om de zonderlinge begrippen, die in onze maatschappij over den godsdienst in omloop zijn, in vergetelheid te doen geraken.

Met een effen gelaat de stelling te verkondigen, dat het godsdienstig geloof een soort van populaire philosophie is over ‘buitenissigheden’; - een stelling, die mijn barbier gewoon is op zijn manier te omschrijven, ‘dat de dominés redeneeren over dingen, waarvan zij even weinig weten als ieder ander, omdat niemand er iets van weten kan’; - en deze diepzinnige agnostische wijsheid te houden voor de vrucht van scherpzinnig en onbevooroordeeld denken, daarvoor behoeft men geen barbier te zijn; men kan wel een kapitalist, een dagbladredacteur of een staatkundige wezen, een belangrijke betrekking bekleeden, een wetenschappelijken graad hebben en een invloedrijk man zijn, zonder de mate van ontwikkeling te ontberen, welke men voor het bezit van die wijsheid schijnt te behoeven.

Om deze wijsheid bij te lichten, kan geen middel meer doel treffend zijn dan haar een boek ter lezing aan te bieden zooals ik mij voorstelde, dat ons in Rauwenhoff's *Wijsbegeerte van den godsdienst* zou geschonken worden. Toen derhalve nauwelijks nadat het beloofde boek verschenen was, de redactie van dit maandschrift mij uitnoodigde, het bij zijn lezers in te leiden, werd die opdracht met ingenomenheid door mij aanvaard. Uitlokkend was het vooruitzicht tot de lezers van *de Gids* te mogen zeggen; gij zijt door dit tijdschrift slecht op de hoogte gehouden van den gang der wetenschap van het godsdienstig leven; op dit punt zijt gij door de schrijvers op deze bladen niet verwend; hoewel zij nooit te kort doen aan de maatschappelijke beleefdheid j e g e n s den godsdienst, o m t r e n t den godsdienst hebben zij u wel eens op een dwaalweg geleid; zelfs op de redacteuren hebt gij u niet onvoorwaardelijk kunnen verlaten; welnu, hier is een werk dat u beter zal inlichten; als gij er u met ernst

in verdiepen wilt, zal het u een nieuwen blik op den godsdienst geven, of althans, naar ik vertrouw, u genezen van de philosophie uwer onbeholpenheid. Of ge daarom met het godsdienstig leven ingenomenheid zult gaan betuigen, is een vraag, die niemand zal wagen te beantwoorden; wellicht zult gij zijn levensopvatting als ziekelijk en weekhartig, of wel als rigoristisch, te weinig plooibaar en niet zedelijk 'liberaal' genoeg veroordeelen; want het is niet ongerijmd, dat iemand op grond van zedelijke opvattingen en waardeeringen het godsdienstig leven ongezond en althans voor den welontwikkelden mensch onnatuurlijk acht; - maar dit boek zal u overtuigen, dat 'denkende menschen' den godsdienst niet als een verwelkte schoonheid zullen aanzien in naam en ter wille van zulk een geusurpeerde deftigheid als 'de tegenwoordige wereldbeschouwing'. Zoo gij voor uw zedelijk bestaan den godsdienst niet behoeft, niet begeert en niet wilt, geen boek, hoe uitnemend ook, kan u veranderen, maar als gij, plus royaliste que le roi, de wetenschap aanstelt tot schutsvrouw van uw ongeloof, dan is het u aan te bevelen deze studie niet onopgemerkt te laten liggen.

En zou het mij - nu ik Rauwenhoff's boek gelezen heb, en met anderen getuigen kan, dat er een groote schat van geleerdheid en geestelijke inspanning in neergelegd is, dat tal van opmerkingen, vele bladzijden, menige uiteenzetting den juisten blik en de geoefende hand van den schrijver verraden; dat geen lezer het neerleggen zal zonder getroffen te zijn door de onpartijdigheid, de oprechtheid, de loyauteit jegens andersdenkenden en gelijkgezinden, den zuiveren toon, die het boek kenmerken, - zou het mij nu geen leed doen, dat de woorden 'neemt en leest' niet uit mijn pen vloeien willen?

Dat leedgevoel is verhoogd, sinds het woord 'nu' voor den schrijver zelven zijn beteekenis verloren heeft, en bij ons te zijnen aanzien een smartelijke gewaarwording opwekt! Anderen konden met meer recht en beter dan ik getuigen wie hij was en hoeveel zij in hem verloren hebben. Mijn levensweg heeft den zijne slechts enkele malen gekruist; ik zou geen recht en geen reden hebben aan zijn nagedachtenis een woord van eerbiedige vriendschap te wijden, indien ik niet in zijn laatste levensjaar in nadere persoonlijke aan-

raking met hem gekomen was en daaraan te danken had een onvergetelijke herinnering aan den m e n s c h RAUWENHOFF. Hij, die mij als zijn leerling beschouwen mocht, wist hoe ik over zijn boek oordeelde; dat ik niet alleen zijn beschouwing niet deelde, maar er ook menige logische fout in meende te ontdekken; uren lang hebben wij geredetwist in hetzelfde vertrek, waar hij jaren lang met een inspanning, die zijn gezondheid ondermijnde, aan zijn laatste werk gearbeid had; een goed deel van het handschrift, dat ik ter bestrijding van zijn denkbeelden in 't licht wilde geven, heeft hij onder de oogen gehad en aandachtig gelezen. Alleen van iemand met een hoog en edel gemoed kon ik verwachten wat ik van hem ondervond, dat hij ondanks de besliste en vrijmoedige oppositie van den jongere, (of moet ik zeggen juist daardoor?), en in weerwil van zijn lichamelijk lijden, steeds toenam in hartelijke gezindheid, en daarvan tot de laatste dagen zijns levens de ondubbelzinnige blijken gaf. Indien hij gespaard gebleven ware, zou, ik ben ervan verzekerd, de vriendschappelijke verhouding niet verzwakt zijn, dank zij zijn edelmoedige en breede levensopvatting, zijn eerbied voor de overtuiging van anderen, zijn geloof in de waarheid!

Men moet Rauwenhoff al heel weinig gekend hebben, om in den waan te komen, dat een wisseling van gedachten tusschen hem en mij, den schrijver en den recensent, ook maar een zweem hebben kon van een minnelijke schikking of een soort van gemeenschappelijk overleg over hetgeen gezegd of gezwegen worden moest. Niemand meer dan hij heeft mij aangezet onomwonden te zeggen wat mij over zijn boek op 't hart lag. Van de woorden, die ik in 't laatste jaar uit zijn mond opving, staan vooral deze in mijn geheugen gegrift: ‘Er zijn anderen, die gunstig over mijn werk oordeelen; maar noch dat, noch iets anders mag u weerhouden met al de kracht, die u gegeven is, mijn beschouwing te bestrijden; wij staan beiden voor een hoogeren rechter; de waarheid zal voor zich zelve getuigen!’

Toen de mare van zijn dood tot mij doordrong, was er zeker meer dan deze herinnering, dat mij levendig voor den geest kwam, maar haar wilde ik vermelden om in 't licht te stellen, dat ik zijn nagedachtenis niet eeren, en tegen zijn geest en zijn wensch handelen zou, indien ik thans mijn oordeel over zijn laatste boek verzweeg of bemantelde. Hij zou de eerste geweest zijn om te zeggen: ‘Zwijg niet, - ook al

zal ik niet meer in staat zijn mijn beschouwing te verdedigen.'

Waren Rauwenhoff's algemeen erkende wetenschappelijke verdiensten oorzaak van de teleurstelling, die zijn werk mij bracht; - mijn verwachting was hoog gespannen geweest! - zij maakten mij tevens schroomvallig mijn oordeel uit te spreken. En die schroom werd niet weinig vermeerderd, omdat van verschillende zijden zijn boek hooge waardeering en zijn beschouwing bijval vond.

Wanneer toch bv. een zoo welbevoegd beoordeelaar als Dr. Hugenholtz 'met opzet en met nadruk' verklaart, dat 'onze theologische literatuur met het werk van Dr. Rauwenhoff verrijkt is, niet twijfelende of dit zal zoowel door bevoegde autoriteiten als door leergierige lezers beaamd worden'; en spreekt van 'den belangrijken dienst, dien de schrijver door zijn arbeid aan de studie der wijsgeerige godsdienstwetenschap heeft bewezen' - zou die verklaring mij dan niet tot voorzichtigheid manen?

Telkenmale kwam mij in den laatsten tijd de waarschuwende opmerking van Rauwenhoff zelven voor den geest: 'de groote kunst bij het beoordeelen van eens anders werk is hem te begrijpen; alleen door aanhoudende inspanning en oefening is het mogelijk iemand wezenlijk te verstaan, wiens denkbeelden niet de onze zijn.' Ik heb mij zelven meermalen afgevraagd, of ik wel die mate van wetenschappelijke zelfvergetelheid bezat om zoo 'uit mijn eigen gedachtenkring te treden en in den zijne over te komen, dat ik wezenlijk verstaan kon, wat hetgeen hij beweert voor hem beteekent en welk recht het voor hem hebben kan.'[1)] Doch hoe vaak ik de bedoeling van den schrijver kan hebben misverstaan, geen misverstand is mogelijk ten aanzien van den zakelijken inhoud zijner studie, met name van wat hij leert over *het wezen en het recht* en over *de openbaring van godsdienst en godsdienstig geloof*. Zijn beschouwingen stellen ons voor dit alternatief: òf de juistheid te ontkennen van de schets, die ik straks van den ontwikkelingsgang der nieuwe richting gegeven heb, en met

1) Deze aanhalingen zijn genomen uit de afl. Maart van het *Theol. Tijdschrift* 1888.

Rauwenhoff's boek in de hand te verklaren, dat er onder ons allerminst eenstemmigheid van gevoelen heerscht omtrent de taak van de wijsbegeerte van den godsdienst; òf toe te stemmen, dat die beschouwingen in onzen tijd en in ons land buiten de orde liggen; dat de *Wijsbegeerte van den godsdienst*, in plaats van ons vooruit te brengen, ons terugvoert naar de oudste jaren der nieuwe richting, en de aandacht bepaalt bij datgene, wat toen reeds haar zwakke zijde was, in plaats van den klemtoon te leggen op hetgeen ook toen als haar verdienste kon worden beschouwd.

In een werk zoo omvangrijk als de *Wijsbegeerte van den godsdienst* worden zoovele en zooveel belangrijke vraagstukken ter sprake gebracht, dat een volledige beoordeeling van deze eigenlijk weer een nieuwe *Wijsbegeerte* zou zijn. 't Lag verre uit mijn bedoeling mij tot zulk een taak aan te gorden; toch nam dit opstel allengs afmetingen aan, die de grenzen van een tijdschrift-artikel verre overschreden, terwijl er ook reden bestond te vreezen, dat veel van hetgeen ik schreef, slechts aan een zeer klein gedeelte der *Gids*-lezers belangstelling zou inboezemen. Daarom heb ik mij in dit opstel beperkt, en hen, die er prijs op mochten stellen meer van mijn gevoelen aangaande het werk te leeren kennen, verwijzende naar een geschrift, dat tegelijk met dit opstel afzonderlijk zal worden uitgegeven[1)], zal ik hier Rauwenhoff's boek meer in 't bijzonder beschouwen met het oog op de plaats, die het in den ontwikkelingsgang der moderne opvatting van den godsdienst inneemt.

II.

Wie zijn wijsgeerigen dorst niet aan de bron zelve had gelescht, heeft in het Februari-nommer van dit tijdschrift aan de hand van Dr. Spruyt kennis kunnen maken met een Duitsch boekje van Nederlandsche herkomst, waarin de vrije, wetenschappelijke denker vergeleken wordt met een mensch, die in

1) *De maatstaf van het zedelijk oordeel, en Het voorwerp van het godsdienstig geloof.*

een nachtelijk uur bij een licht onder den vrijen hemel zit; hij onderscheidt duidelijk, wat in zijn onmiddellijke nabijheid is; verder van zich bespeurt hij slechts de omtrekken van voorwerpen, die door het licht worden aangeraakt; daarbuiten eindelijk omringt hem een ‘etwas unheimliches Dunkel’, dat den wil, d.i. den mensch, onaangenaam aandoet.

Deze beeldsprakige omschrijving van het vrije, wetenschappelijke denken doet licht opgaan over de raadselachtige verzuchting vau den Franschen dichter, die door het oneindige ‘getourmenteerd’ werd, en wel ‘ondanks zich zelven’. Maar een denker is geen dichter; al zit hij 's nachts in een onbekende wereld in de open lucht, volstrekt niet wetend of er soms spooksels of klopgeesten op eenigen afstand rondwaren, hij laat zich evenmin vrees aanjagen als hij zich vleit met den waan, dat er engelen zweven. Hij weet wel, dat er iets is, maar hij bemoeit er zich niet mee, terwijl de niet-vrije, onwetenschappelijke denker, dat is de godsdienstige mensch, door priesters en consorten misleid, zich allerlei dingen aangaande de duistere wereld verbeeldt, die misschien heel aangenaam zijn om er aan te gelooven, maar waarvan men het bewijs, dat zij ergens anders dan in de verbeelding bestaan, altijd zal schuldig blijven.

Hoewel de schrijver, aan wien wij deze beeldspraak danken, het niet weten wil, ten minste het niet zegt, ik verdenk hem haar ontleend te hebben aan het boek van Rauwenhoff; iemand, die den godsdienst zooveel aandacht waard keurt, als hij deed, zal zich wel verdiept hebben in het jongste werk over den godsdienst, dat in ons land verscheen, en waarin op blz. 634 geschreven staat:

‘De geloofsvoorstellingen zijn het licht van 's menschen eigen geest, welks stralen, doordringende in de duisternis van hetgeen achter de zinnenwereld ligt, daarin het licht ontsteken, waarbij hij de werkelijkheid daar onderscheidt. Is het werkelijk licht, dat wat van hem uitgaat, en kan dus ook wat daarbij zich als werkelijk aan hem voordoet als zoodanig worden erkend, of is het slechts een bedriegelijke schijn, die hem schimmen voortoovert, welke wij voor werkelijkheid aanzien? - dat is de vraag.’

Kostte het den denker zoo weinig woorden als prof. Rauwenhoff er vele noodig had om op die vraag een antwoord te geven, beiden gingen toch uit van deze gedachte: wanneer het ver-

stand machteloos is en in gebreke blijft om ons de wereld buiten ons te leeren kennen, tracht het geloof verder door te dringen en vertelt het van die wereld geheimenissen, waarvan het verstand niet droomt. Laat de een zeggen: 't zijn niet anders dan phantomen door slimme en sluwe, baatzuchtige priesters verzonnen; wat er in die duisternis is, zal eeuwig een raadsel blijven; en de ander: het zijn bij toeneming zuivere vertolkingen van het wezen der dingen (blz. 636); de openbaringen van het geloof worden door ons als waarheid aanvaard, mede omdat zonder hare erkenning de werkelijkheid rondom ons, ons altijd een raadsel blijven moet (blz. 674); - zij stemmen samen in deze meening: wijsgeerige beschouwingen en godsdienstige voorstellingen dienen om ons de wereld buiten ons te verklaren, hebben hetzelfde object: de wereld buiten ons.

Voor iemand, die zoowel van de waarheid van zijn godsdienstig geloof als van die zijner wetenschappelijke beschouwing overtuigd is en beiden opvat als wereldverklaringen, moet het van het hoogste belang zijn ze zooveel mogelijk in overeenstemming te brengen; de uitspraken van zijn wetenschap en van zijn geloof omtrent de wereld mag hij niet onverzoend nevens elkander laten staan. Het boek van Rauwenhoff is voor hem geschreven; het is een grootsche poging om beide beschouwingen, niet te doen samenvallen, maar met elkander te verzoenen, of wat op hetzelfde neerkomt: ‘een het denken bevredigende bepaling te geven van de verhouding van God en wereld’ (blz. 229).

Dit laatste zegt de schrijver met het oog op het monotheïsme, door hem de hoogste theologische vorm van den godsdienst genoemd. Dat hij hier ‘monotheïsme’ in de plaats stelt van ‘theïsme’ - immers met het woord monotheïsme wordt nooit een wijsgeerig stelsel omtrent de wereld bedoeld - zou tot misverstand aanleiding kunnen geven, indien er aan zijn bedoeling eenige twijfel kon bestaan; maar dit is niet het geval. Het (mono)theïsme is voor hem de hypothese, dat het wereldverband het best verklaard zal kunnen worden uit ééne immanente, maar tevens transcendente macht, een hypothese, die beter dan eenige andere rekenschap geeft van de werkelijkheid en aan de wetten van het denken voldoet (blz. 231 vv.); zoodat ook naar zijn gevoelen zulk een voorstelling van de godheid, waarin

transcendentie en immanentie waarlijk tot eenheid zijn gebracht, het eenige is wat èn wijsgeerig èn godsdienstig wezenlijk bevredigen kan (blz. 230).

Waardeerend in dezen kring van denkbeelden rond te gaan is niet gegeven aan iemand, die zich eens waagde aan de bewering: ‘immanentie, transcendentie, immanent-transcendentie, pantheïsme, deïsme, theïsme zijn voor onze wetenschap niets meer dan woorden’[1]. Ondanks de lezing van Rauwenhoff's studie bleven het voor mij nevelachtige begrippen, waarmee ik als godsdienstig mensch niets weet aan te vangen, en welke op den kleinen wijsgeer, die er in mij woont, verbijsterend en schrikwekkend werken. De gedachte, dat ik behoorde te weten, of ik een pantheïst, dan wel een deïst of een theïst ben, vervult mij instinctmatig met de vrees, dat het oneindige het er op toegelegd heeft ‘mij ondanks mij zelven te tourmenteeren’.

Niemand zal bewondering ontzeggen aan de theosophische stelsels, waarin diepzinnige geesten het Al en God, (namelijk bun voorstelling van het Al en hun voorstelling van God) poogden te omvatten; of willen loochenen, dat velen daarin èn wetenschappelijk èn godsdienstig bevrediging hebben gevonden; maar dit sluit niet uit, dat de behoefte om onze voorstelling van God met onze wetenschappelijke wereldbeschouwing te verzoenen ons geheel en al vreemd geworden kan zijn, zonder dat daarom onze godsdienst in zijn wezen een andere is dan de hunne.

Onder den invloed der traditie zijn de wereldbeschouwing en de godsdienstige voorstellingen zoodanig samengestrengeld, dat men in onze samenleving sprekende van ‘godsdienstig geloof’ in de eerste plaats denkt aan de verstandelijke erkenning van de waarheid van een leerstelsel of een natuurphilosophie, waarin het begrip van een hoogste natuurmacht een plaats gevonden heeft. Voor het bewustzijn van de meeste menschen zijn de God van deze verstandelijke overtuiging en de God, die het voorwerp is van 's menschen vertrouwen, eerbied en liefde, niet van elkaar te scheiden. Maar terecht heeft Rauwenhoff (blz. 390 vv.) er met nadruk op gewezen, dat wij

1) *Ethisch idealisme* blz. 3. Verg. *Over de waarde van godsdienstige voorstellingen* blz. 40 v.

deze nauwkeurig van elkaar moeten onderscheiden, als wij met eenige vrucht over den godsdienst zullen spreken.

Het voorwerp van het geloof is een gansch ander dan dat van de wetenschap en de wijsbegeerte. De geloofsvoorstellingen zijn in haar wezen soortelijk even verschillend van de wereldbeschouwing der wetenschap als een aesthetische voorstelling of een zedelijk voorschrift. De aanbidders van een God kennen hem zedelijke eigenschappen toe, waarvan zij in de wereldorde geen spoor kunnen ontdekken; een God heeft altijd een karakter, en moet dat hebben om een God te zijn; de wereldorde heeft geen karakter.

Het toekennen van zedelijke eigenschappen of van een karakter geschiedt langs den weg van appreciatie; 't is een zedelijke waardeering, geen vrucht van wetenschappelijke waarneming of beschouwing. Onjuist is de bewering, dat ‘de godsdienstige voorstellingen aan de wereldbeschouwing ontleend zijn’, al is het waar, dat de geloovigen vele denkbeelden omtrent den kosmos hebben liefgehad, omdat en voorzoover zij daarin de uitdrukking zagen van wat hun God voor hen was, m.a.w. omdat en voorzoover die denkbeelden aan een godsdienstige gewaarwording beantwoordden. Maar met meer recht kan men, kortheidshalve, het omgekeerde beweren: vele wereldbeschouwingen zijn ontleend geworden aan voorstellingen, die hun oorsprong namen in godsdienstige motieven. De wetenschap heeft soms den godsdienst gebonden maar veel meer is zij zelve door hem in haar ontwikkeling belemmerd geworden; eeuwen lang heeft zij gestaan onder den invloed van het godsdienstig geloof en een of andere voorstelling van God in haar waarnemingen en beschouwingen gemengd. In den loop der geestelijke ontwikkeling heeft de godsdienst zich wel vrij gemaakt van de wetenschap, maar toch vooral de wetenschap zich aan den godsdienst ontworsteld. Hoe meer beiden zich ontwikkelden, des te meer hebben het godsdienstig geloof en de wereldbeschouwing zich van elkaar verwijderd; des te meer vermoeienis des geestes werd er ook gevergd van hen, die beproefden hun voorstelling van God in overeenstemming te brengen met hun denkbeelden over de wereld, ten ware zij de moeilijkheid ontweken door in de plaats van een waarlijk godsdienstige voorstelling van God een wijsgeerig godsbegrip te stellen, waaraan het goddelijk karakter ontbreekt.

Wat zullen onze wetenschap en ons denken en bespiegelen over de wereld aanvangen met datgene waarin het geloof het goddelijke, het aanbiddenswaardige, het hoogheerlijke van zijn voorwerp ziet?

Welke God is het toch, wiens karakter wij anders dan in godsdienstige beeldspraak in de wereldorde zouden kunnen terugvinden? Is het de Heer der heirscharen van Israël, de God der Wijsheid van de Parsen, de Vader van Jezus, de Allah van Mohammed? Is het de God wiens genadige liefde zich openbaart in de overgave zijns Zoons tot den schulddelgenden kruisdood, of de God die tot uw eigen hart spreekt?

God is mijn God, omdat Hij is de heilige, de lankmoedige, groot van goedertierenheid en genade; zal ik door waarnemen en nadenken die eigenschappen terugvinden in de wereldorde?

Of doen wij te kort aan de waarde van de godsdienstige voorstelling van Gods majesteit en heerlijkheid in de natuur; en zouden woorden als: ‘de hemelen vertellen Gods eer en het uitspansel verkondigt het werk zijner handen’; ‘God doet zijn zon opgaan over boozen en goeden en regent over rechtvaardigen en onrechtvaardigen,’ tot ons hart niets te zeggen hebben, als wij daarin een figuurlijke vertolking van een vrome gemoedsaandoening zien, en ze bij het vormen van een wereldbeschouwing niet als gegevens kunnen gebruiken?

De godsdienstige wereld a a n schouwing verliest voor ons gemoed niets van haar waarde, al is zij aan de verstandelijke wereld b e schouwing zoo heterogeen, dat zij daarmee vergeleken noch vermengd kan worden.

Kon het voorwerp van ons geloof ook het voorwerp van ons denken en bespiegelen zijn, wij zouden ook kunnen spreken van een redelijk godsbegrip en met Rauwenhoff (blz. 394) vragen: ‘Stond het godsbegrip van de godsdienststichters, uit het oogpunt van redelijkheid, altijd zooveel hooger dan dat van hun tijdgenooten?’ Zijn antwoord luidt: ‘Het kon zijn, als zij ook beter denkers waren. Maar het was niet altijd zoo. Wat zij beter wisten, was niet, wat God was, maar wat God voor den mensch wilde zijn en wat de mensch voor Hem moest wezen, d.i. in meer wijsgeerige taal, wat het is met hart en ziel te leven in de zedelijke orde.’ Heeft deze onderscheiding tusschen wat God is op zich zelf en wat God is voor den mensch recht van bestaan?

Als een wijsgeerig aangelegde geest langs den weg der bespiegeling opklimt tot het denkbeeld van een absolute kosmische macht, zal dit als v e r s t a n d e l i j k b e g r i p zeker redelijker zijn dan wat de schare, die de wet van het denken niet kent, zich voorstelt van de hoogste natuurmacht; maar als godsbegrip is het in geenen deele redelijker en heeft het alleen waarde voorzoover er een wezenlijk godsdienstige voorstelling van God mee verbonden is, geborgd aan het godsdienstig hart.

Een wijsgeerig ontwikkeld mensch heeft geen andere voorstelling van God dan zij die zich om de wijsgeerige wereldbeschouwing niet bekommeren.

Ik stel mij een mensch voor met een waarlijk vroom gemoed; hij staat dag aan dag achter den toonbank, of bezoekt geregeld de Beurs, of verslijt het grootste deel van zijn leven op het bureau; - 't zou mij verheugen te kunnen zeggen: en dus heeft hij zich van alle bespiegelingen over de godheid onthouden; maar, zonder de uitzonderingen te na te spreken, het valt niet te loochenen: hij heeft niet alleen met God geleefd maar ook over hem gephilosopheerd. Zijn denkbeelden zijn waarschijnlijk al heel weinig philosophisch; zijn bespiegelingen hebben geen zweem of schaduw van een orde en een samenhang, waarin een wetenschappelijk man den weg kan vinden, en voor iemand van mijn denkwijze zijn zij van alle belang ontbloot. Maar, indien ik eens aanneem, dat ons beider zedelijke en geestelijke ontwikkeling ongeveer dezelfde is, terwijl mijn wetenschappelijke ontwikkeling de zijne overtreft, zou ik dan waarlijk kunnen meenen, dat hij een andere voorstelling heeft van den God tot wien zijn hart uitgaat dan ik van den God van mijn hart? - Zijn God is mijn God, - en wanneer er in de oogenblikken, dat wij godsdienstig gestemd zijn, in onze voorstellingen zich iets mengt van een afgetrokken wijsgeerig godsbegrip, is dat niet de uitdrukking van ons godsdienstig gemoed.

Zoo deze onwijsgeerige burger weerloos werd aangegrepen door de ongerijmde begeerte zich het doctoraat in de wijsbegeerte te verwerven, zal dan iemand uit de voorstellingen, die zijn godsdienstig geloof uitmaken, kunnen voorspellen door welk stelsel hij zal worden gevangen? Zal hij deïst worden, of theïst, of pantheïst? Zal de transcendente, of de immanente,

of de transcendent-immanente God in hem een verdediger vinden? 't Zal immers veel minder afhangen van zijn geloof dan van zijn verstandelijken aanleg en van den toevalligen loop, dien zijn studiën zullen nemen.

Misschien zal hij leeren zich te onthouden van alle pogingen om verband te zoeken tusschen zijn geloofsovertuiging en zijn wereldbeschouwing, en nooit er zich over bekommeren of zijn geloof wel is ‘op de hoogte van de tegenwoordige wereldbeschouwing’.

Zou het iemand ooit gelukt zijn de juiste beteekenis van deze zegswijze te vatten? Wel is er zin in de bewering: onze huidige wetenschap laat geen plaats voor het supranaturalisme en daarom zal de godsdienstige mensch, die op de hoogte van die wetenschap staat, zich geen voorstellingen vormen aan het supranaturalisme ontleend. Maar men maakt zich aan een fout schuldig als men veronderstelt, dat het supranatureele van een wereldbeschouwing de slotsom zou zijn van wetenschappelijk onderzoek of wijsgeerige bespiegeling; het is een loot van den godsdienst op den stam der wetenschap of der wijsbegeerte geënt; het vindt immers alleen wetenschappelijke verdedigers onder hen, die er voor hun godsdienstig leven behoefte aan hebben; zij doen de wetenschap geweld aan.

Maar van het standpunt der modernen doet men de geloofswaarheid geweld aan als men haar poogt te verzoenen met de wereldbeschouwing.

Iemand kan de werkelijkheid loochenen van de behoefte om zich een voorstelling van God te vormen, of de zuiverheid, de gezondheid ontkennen van de gewaarwordingen en de gemoedservaringen, waarin zij wortelt; dan acht hij, althans voor zich zelven, het godsdienstig geloof waardeloos in naam van een levensbeschouwing, die in het wezen der zaak niet anders is dan een opvatting van het normaal menschelijke. Een ander kan in zijn geleerdheid vastgroeien en zijn wetenschap houden voor de eenig wettige en onfeilbare verklaring van alle dingen, ook van den mensch en zijn geestelijk leven; geen andere waarheid kennen of willen kennen dan die zich wetenschappelijk bewijzen laat; voor hem is het godsdienstig gemoedsleven niets meer dan een physiologisch verschijnsel, dat evenzeer als grootmoedigheid, trouw, waarheidsliefde, jaloezie, laf hartigheid, slechts conventioneel een zedelijke waarde vertegenwoordigt.

Maar als geen levensbeschouwing noch een wetenschappelijke opvatting ons verbieden of het ons onmogelijk maken aan een bovenzinnelijke macht te gelooven, kan niemand de voorstelling, die wij ons van God vormen, den inhoud van ons geloof, rechtmatig bestrijden of verdedigen in naam van een wereldbeschouwing.

Rust deze bewering op de stelling, dat het voorwerp des geloofs een ander is dan dat der wetenschap, zij kan niet gedeeld worden door hen, voor wie de wereldorde het eigenlijke voorwerp des geloofs is; zij moeten vasthouden aan de meening, dat het wijsgeerig denken over wereld en wereldorde, zoo het al Gods bestaan niet bewijzen kan, ten minste plaats moet laten voor de mogelijkheid of de waarschijnlijkheid van Gods bestaan.

Niet alleen de *Wijsbegeerte van den godsdienst* gaat van de gedachte uit, dat het vroom gemoed een kennis heeft van de wereld, die de wetenschappelijke of de wijsgeerige overtreft; in de meeste studiën over God en godsdienst wordt het van het hoogste belang geacht te onderzoeken, of onze wetenschappelijke beschouwingen van de natuur en onze wijsgeerige bespiegelingen over de wereld ons recht geven de werkelijkheid of de mogelijkheid te erkennen van het bestaan eener bovenzinnelijke macht, alsof de waarheid van het godsdienstig geloof daarvan afhankelijk zou zijn.

Daarvan worden ons proeven gegeven in geschriften, die den mensch teekenen ‘Im Kampf um die Weltanschauung’ of in een anderen boozen strijd om een geloof te veroveren ‘op de hoogte der tegenwoordige wereldbeschouwing’; veelal blijkt dat geloof te zijn e t h i s c h p a n t h e ï s m e ; ‘ethisch’ om te voldoen aan de godsdienstige behoeften, ‘pantheïsme’ om den wetenschappelijken mensch in ons tevreden te stellen. Is het eigenlijk niet beklagenswaardig, als menschen, die meer of minder wetenschappelijk gevormd zijn, hun ziel alleen tot vrede kunnen brengen door zulke bange theologische worstelingen?

De bespiegelingen over den samenhang tusschen de macht, die het voorwerp is van 's menschen geloof, en de wereld, die het voorwerp is van onze wetenschap, hebben het aanzijn geschonken aan den o n b e g r i j p e l i j k e n God. Er zijn in alle eeuwen godsdienstige menschen geweest, die God onbegrijpelijk noem-

den, maar toch is het niet waar wat prof. Rauwenhoff beweert (blz. 638): het godsdienstig geloof heeft altijd beleden, dat God te groot was om door den mensch begrepen te worden. Het is geen belijdenis van het geloof, maar een uitspraak van de wetenschap of van de wijsbegeerte, die zich God denkt als een kosmische macht.

Dat het ons vermogen te boven gaat de eeuwigheid te meten en de oneindigheid te peilen, het heelal te verklaren en het wezen der dingen te doorgronden, is een axioma, waaraan evenmin door een ongeloovige als door een geloovige zal worden getwijfeld; van het begrip God, - van de kosmische macht, van de wereldziel - zeg ik dan ook van heeler harte: het is onbegrijpelijk. Maar wat hebben wij als godsdienstige wezens met die waarheid te maken?

Door een zekere vermenging van denkbeelden wordt de uitdrukking ‘God is ondoorgrondelijk’ wel eens gebruikt als een vertolking van een godsdienstige stemming, maar zij heeft dan een geheel anderen dan den gangbaren zin. Was voor hen, die wij houden voor godsdienstige menschen bij uitnemendheid, voor Israël's profeten, voor Jezus, voor Mohammed, voor Luther God onbegrijpelijk? Niets in deze wereld was voor hen zoo klaar en doorzichtig, zoo begrijpelijk als hun God. De God, dien wij vereeren en aanbidden, wil begrepen worden, en is slechts onze God voor zoover Hij door ons begrepen en gekend wordt. Begrijpen wij Hem niet, dan is dit een oordeel over ons.

Wie niet in de scherp bepaalde leerstellige begrippen van het Calvinisme werd opgevoed, is van der jeugd af zoo vertrouwd met het denkbeeld van den onbegrijpelijken kosmischen God, dat hij wellicht de ontkenning van Gods onbegrijpelijkheid toeschrijft aan gemis van eerbied; doch in werkelijkheid ligt de fout bij hem, in zoover hij geen onderscheid maakt tusschen het waardeloos godsbegrip van zijn verstand en de voorstelling van God, die hij als godsdienstig mensch bezit.

Wij moeten toch wel onderscheiden tusschen den God, over wien een godsdienstig mensch r e d e n e e r t , en den God, tot wien hij b i d t . Redeneert hij over God, dan zal hij niet of weinig denken aan de betrekking waarin hij zichzelven tot God gevoelt, maar bespiegelen over het verband tusschen een of

ander godsbegrip en de wereld rondom hem, en eindigen met de verklaring: God is onbegrijpelijk. Als hij tot God bidt, zal dat begrip geheel op den achtergrond treden en zijn voorstelling van God niet vermengd worden met zijn voorstelling van de wereld der verschijnselen; dan is de macht, van wie hij iets begeert, op wie hij vertrouwt, die hij verheerlijkt, de God, die hem helpen, troosten, verheffen, vergeven, sterken kan, niet een geheimzinnige, in nevelen gehulde wereldgeest, tot wien hij zou kunnen zeggen: ‘gij zijt onbegrijpelijk’; dan kent en begrijpt hij zijn God, gelijk hij gelooft door Hem gekend en begrepen te worden. - Wat zou de onbegrijpelijke God ook tot een menschenhart te zeggen hebben? - God is almachtig, God is alwetend, God is eeuwig, het zijn voorstellingen, die een godsdienstige gewaarwording wakker roepen; zij hebben een zedelijke beteekenis; maar de voorstelling van een onbegrijpelijken God laat het gemoed koud of brengt het in de war.

Onze leekedichter heeft te veel teekenen gegeven van gezondheid naar 't gemoed om ons toe te staan zijn ‘Peinzensmoede’ als een normale uiting van zijn geestesleven aan te merken. Ook was het vóór dertig jaar noch onnatuurlijk, noch onverklaarbaar, dat een fijnbesnaarde ziel ‘des peinzens moede’ was over God en godsbestuur. Maar sedert dien tijd is het meer en meer ongeoorloofd geworden in die stemming te verkeeren; een maatschappelijk bruikbaar mensch zal niet zóólang peinzen, dat hij er vermoeid van wordt. Het leekedichtje zou in eere hersteld worden, als het gebeurde, dat Spencer over ons heerschappij voeren ging, - maar laat ons de hoop niet opgeven, dat wij den onbegrijpelijken God zonder afgunst in het bezit van dezen wijsgeer en zijn geestverwanten zullen laten, en tevreden zullen zijn met den God des Bijbels, die begrepen, gekend, g e z i e n wordt. Want wel ontleent de christelijke wereld de uitspraak: ‘God is groot en wij begrijpen het niet’, aan den dichter van het naschrift op de Jobeïde, die met dit woord de al te stoute twijfelingen van Job het zwijgen poogde op te leggen; wel kan men hier en daar in den Bijbel gedachten vinden, die van dit woord de weerklank zijn; maar het is toch een miskenning van den geest der vromen van Israël en de oudste Christenwereld, als men hun toedicht God ondoorgrondelijk te hebben genoemd in den zin waarin de Grieksche

wijsgeeren en dichters het bedoelden. De dichter van psalm 145 gaf aan het woord uit het boek Job een geheel andere beteekenis, en even weinig als hij, dacht de jongere Jesaja aan een onbegrepen en onbegrijpelijken God, toen hij (Jes. 55: 7-9) Gods gedachten en wegen met die der menschen vergeleek, en den goddelooze en den ongerechtigen man toeriep zich te bekeeren tot (den weg en de gedachten van) den Heer, die ontfermend is en menigvuldiglijk vergeeft, omdat zijn wegen en zijn gedachten zooveel hooger zijn dan die der menschen als de hemelen hooger zijn dan de aarde. De profeet stelde op deze plaats den God van Israël voor als sprekende tot zijn volk; hoe zou hij bedoeld hebben Hem in den mond te leggen: ik ben een God, dien gij niet begrijpen noch doorgronden kunt?

In hoever de ‘ethische’ richting van invloed geweest is op de moderne predikers en theologen in ons vaderland, waag ik niet te beslissen, vooral niet nu Rauwenhoff's boek mij daaromtrent een illusie ontnomen heeft. Er zijn meer teekenen, dat in de laatste jaren de ‘ethische’ strooming eer zwakker dan sterker geworden is. De overtuiging, dat het geloof aan God en de voorstelling van God de uitdrukkingen zijn van een leven des harten, van innerlijke ervaringen, die door de wetenschap alleen zielkundig kunnen worden gewaardeerd, zal ook geen ingang vinden, zoolang wij niet verlost zijn van de meening, dat er geen andere werkelijkheid is dan de wereld, die wij zien.

Want te laatster instantie betreft ons verschil de opvatting van het begrip ‘waarheid’. Zoolang men, wat wij waarheid noemen, houdt voor de getrouwe afspiegeling van de werkelijkheid rondom ons, van een zekere kennis van de zoogenaamde werkelijke wereld, van de schepping, of de natuur, of het heelal; zoolang men m.a.w. aanneemt, dat er geen werkelijkheid bestaat dan die zich in de wereld der verschijnselen aan ons voordoet, en dat wij dus geen recht hebben in ons eigen innerlijk leven de openbaring te zien van een andere werkelijkheid, zal men altijd weer de poging herhalen om de geloofsvoorstellingen te ‘verzoenen’ met de uitspraken der wetenschap, zijn God te plaatsen ‘op de hoogte der tegenwoordige wereldbeschouwing’. Dit pogen is noodlottig voor de onbevangenheid en dus voor de frischheid en de kracht van het geloof, en zal op den duur

het onderspit delven tegenover het supranaturalisme in den onvervalschten vorm, waarin het door de Katholieke Kerk aanvaard wordt. Het is minder ongerijmd boven en buiten de wereldorde zich een aanbiddenswaardige macht voor te stellen, dan zich een macht te denken, die onze vereering en onze liefde waard is, en wier wezen op de eene of andere wijze, in meer of minder letterlijken zin met de wereldorde samenvalt. Als de feiten het niet zoo voldingend getuigden, zou het mij moeite kosten te gelooven, dat men zich in onzen tijd daarmee wetenschappelijk bevredigd gevoelen kan; en dat het godsdienstig gemoed er bevrediging in vindt, wordt alleen door de feiten bevestigd, als men den schijn voor het wezen aanziet.

Menig verschijnsel rechtvaardigt de vraag, of een godsdienstige richting wel meer dan een kortstondigen invloed hebben zal, indien haar prediking niet gewaarborgd wordt door waarheden of stellingen, die wetenschappelijk of wijsgeerig gekleurd zijn; 't is althans onmiskenbaar, dat velen behoefte hebben aan een verstandelijken godsdienst. Maar zijn onze oogen geopend voor het feit, dat de moderne richting gaandeweg verliest aan godsdienstige levenskracht, en weten wij het te verklaren, dan zullen wij waarlijk niet meenen, dat zij het verlorene herwinnen kan door theosophische bespiegelingen over de wereldorde.

III.

Wanneer Molière in onze eeuw geboren was zou hij van zijn bourgeois gentilhomme een hartstochtelijk prozaïst hebben gemaakt, die om geen onwaarheid te spreken geen woord poëzie over zijn lippen wil laten komen, en eindigt met zich geheel van spreken te onthouden. Deze mensch vernemende, dat Rauwenhoff de godsdienstige voorstellingen ‘gewrochten der dichtende verbeelding’ noemt, zou er zich over verbazen, dat hoogleeraar eerst nu tot de ontdekking gekomen is van iets wat hij al lang geweten en waarnaar hij zich al lang gedragen heeft. Wat zal een praktisch, geestelijk gezond mensch toch met poëzie aanvangen? Zijn wijsheid zal het godsdienstig geloof overlaten aan bekrompen landlieden en dweepzieke vrouwen, om zich te houden aan het proza, dat immers alleen waarheid,

de waarheid is. - Hoe noodlottig, dat hij om dit te zeggen zich van den onzin der poëzie niet onthouden kan! Wat is het begrip ‘waarheid’ toch anders dan een gewrocht der dichtende verbeelding?

Wat zou er van ons geestelijk bezit, niet alleen van onzen godsdienst, maar ook van onze kunst en onze wijsbegeerte, van onze wetenschap en van onze zedelijkheid overblijven, wanneer wij de poëzie niet meer erkenden als de openbaring van werkelijkheid? Wat zou er overblijven van den mensch, als hij het vermogen verloor om zich een andere wereld te scheppen dan die hij met de zintuigen waarneemt? Indien de dichtende verbeelding ons geen hooger waarheid, geen beter werkelijkheid openbaart dan de wereld die wij zien, zou alle geestelijk leven hersenschimmig zijn. Is niet alles poëzie wat voor geen zintuiglijk bewijs vatbaar is?

De poëzie is het eenige middel om ons geestelijk bestaan, dat aan de waarneming ontsnapt, ons denken, onze aesthetische gewaarwordingen, ons zedelijk willen en zijn te openbaren en aan anderen kenbaar te maken.

Een verstandig mensch, al is hij niet wijsgeerig ontwikkeld, zal zich volstrekt niet geschokt gevoelen in zijn geloof aan de waarde en de waarheid van zijn godsdienstige overtuiging, wanneer deze of gene wijsgeer hem onder't oog brengt, dat zelfs een hoogleeraar in de godgeleerdheid van algemeen erkende bekwaamheid het godsdienstig geloof voor poëzie heeft verklaard; misschien ontbreekt het hem niet aan het wijsgeerig instinct om te antwoorden: gelukkig, dat het geloof niet tot het proza der wereld behoort, en dus niet gezegd worden kan ‘maar’ proza te zijn.

Alle poëzie is de omschrijving niet van een werkelijkheid die de mensch buiten zich waarneemt, maar van een werkelijkheid in zijn eigen binnenste. Wanneer ik derhalve de aandacht van den lezer vestig op de verklaring van prof. Rauwenhoff (blz. 611): ‘niets is meer duidelijk dan dat de kring van voorstellingen, die de godsdienstige mensch zich vormt aangaande het voorwerp zijner vereering, altijd het gewrocht is geweest van zijne d i c h t e n d e v e r b e e l d i n g ,’ zal er dan geen twijfel bij hem rijzen of ik tot nog toe de bedoeling van den schrijver wel juist weergegeven heb? - Want al voegt deze er onmiddelijk aan toe: ‘in verband met de eigenaardige wereld-

beschouwing, die zijn algemeene ontwikkeling hem voor de ware deed houden', hij schijnt in die verklaring toch te erkennen, dat de oorsprong onzer godsdienstige voorstellingen niet in onze wereldbeschouwing maar in ons innerlijk leven moet worden gezocht. Immers het zou wel kunnen zijn, dat de mensch zijn innerlijk leven vertolkt in voorstellingen, die wat den vorm betreft, aan de wereldbeschouwing zijn ontleend, maar het kan niet waar wezen, dat het geloof te gelijk zijn oorsprong vindt èn in de wereldbeschouwing èn in gemoedservaring. Dit is dan ook niet de bedoeling van den schrijver.

Eenige regels na de woorden, die ik daar even aanhaalde, schreef hij neêr: 'het o b j e c t voor 's menschen vereering is, niet als godheid maar als macht, door zijn wereldbeschouwing gegeven..... de v o r m , waaronder hij zich dat object als godheid voorstelde en het tot voorwerp van vereering neemt, komt voort uit zijn dichtende verbeelding.'

Hoe vaak de schrijver nu ook meeningen uitspreekt, die naar mijn gevoelen er niet mee rijmen, zijn wezenlijke gedachte ten opzichte van de geloofswaarheden wordt toch in de laatste woorden teruggegeven, en laat zich dus omschrijven: het essentieele, het w e z e n van het godsdienstig geloof, waar en in welken vorm het zich ook vertoont, is wereldbeschouwing; wordt daardoor het godsdienstig hart niet voldaan, heeft het behoefte te gelooven aan een God en zich van Hem een voorstelling te maken: die God en wat de mensch zich van Hem voorstelt, zijn niet anders dan de v o r m e n , waarin de dichtende verbeelding het wezen van het godsdienstig geloof kleedt; in de wijsgeerige wereldbeschouwing mag het geloof een tegemoetkoming vinden voor de personificatie van haar voorwerp (blz. 745 v.v.), deze is toch in den grond der zaak alleen te beoordeelen en te rechtvaardigen als vertolking van het vroom gemoedsleven, terwijl al wat de mensch zich van God voorstelt, van Gods betrekking tot ons, van 'voorzienigheid,' 'verlossing,' - ik voeg er aan toe: van Gods heiligheid, Gods liefde, Gods goedertierenheid, - geheel en al buiten het bereik van de wijsgeerige bespiegeling ligt en alleen stof geeft tot zielkundige ontleding van de gemoedservaringen, die deze voorstellingen in 't leven riepen. (blz. 750 vv., vooral 754 en 756.)

Wel heeft Rauwenhoff in 't laatste gedeelte van zijn werk van zulke zielkundige ontledingen eenige proeven gegeven,

maar hij acht ze van ondergeschikte beteekenis voor de wijsbegeerte van den godsdienst (blz. 750 vv.) Het zwaartepunt van zijn studie ligt in de beschouwingen, die er aan voorafgaan. Hij bouwt zijn stelsel op wat hij reeds in den beginne het wezen van het godsdienstig geloof noemt: het geloof in een zedelijke wereldorde, die het postulaat is van onze zedelijke natuur. Wanneer wij dit postulaat en zijn wording uit het plichtsbesef, dat is den zedelijken grondslag van het godsdienstig geloof, niet in rekening brengen, ons beroepende op den schrijver zelven, die den godsdienst als wezenlijk verschillend van de zedelijkheid onderscheidt (blz. 276 vv.), dan kunnen wij zeggen: zijn pleidooi voor het goed recht van den godsdienst begint met de wereldorde, - gaat voort met God, - en eindigt met den mensch.

Zoo iemand, wiens denkwijze met de mijne overeenstemt, ondernam een wijsbegeerte van den godsdienst te schrijven, zou hij formeel hetzelfde doen als Rauwenhoff, namelijk beginnen met wat door hem geacht wordt het wezen van den godsdienst te zijn, en dan toch juist beginnen waar de schrijver eindigt. Want voor wien de geloofswaarheid poëzie is, d.i. de vertolking van een gemoedsleven, waarin zich een hoogere werkelijkheid openbaart dan die wij in de wereld der verschijnselen waarnemen, hij beziet het verschijnsel van den godsdienst in een tegenovergestelde volgorde als degeen, die het godsdienstig geloof aan de wereldbeschouwing ontleend acht.

Is het wezen van den godsdienst een innerlijk leven, een gemoedstoestand, een geheel van zedelijke ervaringen, dan is het wezen, de waarde van het godsdienstig geloof gelegen in wat het zegt van 's menschen betrekking tot God, m.a.w. in wat het zich van God voorstelt. De Pars zegt: Hij is wijsheid, de Griek: Hij is schoonheid, de Jood: Hij is gerechtigheid, de Christen: Hij is liefde; of zij Hem nu een pantheïstisch of een theïstisch kleed aantrekken, het is onverschillig; het karakter van den God, dien de mensch zich voorstelt en aanbidt, beheerscht zijn gemoed en zijn leven; dat voert hem op een dwaalweg of leidt hem hooger op; dat werkt verslappend en ontzenuwend, of adelt en heiligt; in één woord dat doet hem meer of minder beantwoorden aan de voorstelling, die wij ons vormen van wat waarlijk menschelijk en menschwaardig is.

Iedere godsdienst heeft zijn eigen wezen. Men kan dan ook een boek over het wezen van een godsdienst schrijven zonder te spreken over het k e n m e r k van den godsdienst. Maar een wijsbegeerte van den godsdienst mag niet verzuimen een verklaring te geven van het algemeen verschijnsel, d a t de godsdienstige mensch zich een voorstelling maakt van een bovenzinnelijke macht, tot wie hij gelooft in betrekking te staan. Wij plegen, tot op zekere hoogte met recht, den godsdienst te vergelijken met andere verschijnselen op het gebied van den geest, maar er is toch een kenmerkend onderscheid. Alle godsdienstig geloof rust op de waarheid van het feit, dat voor 's menschen bewustzijn in zijn zedelijk bestaan een tweeledigheid heerscht, die hij niet anders kan vertolken dan door het geloof aan een God, en waarvan hij zich ook door dat geloof eerst levendig bewust wordt. In de praktijk is de godsdienst een psychologisch dualisme; den plicht deze innerlijke tweeledigheid zielkundig te ontleden, mag de wijsbegeerte van den godsdienst onder geen enkel voorwendsel afwijzen; hoe moeilijk het antwoord ook te geven is, zij moet zich bezig houden met de vraag: welke is de zedelijke oorzaak van het geloof dat wij tot een bovenzinnelijke macht in een betrekking staan, die haar tot het voorwerp van liefde, aanbidding en vertrouwen maken kan?

Aan de eene zijde ligt daarin wat den godsdienst onderscheidt van de wetenschap en de kunst; geen van deze beiden schept zich de voorstelling van een buiten den mensch staande levende macht. Aan de andere zijde - en daarom is het wel noodig dit kenmerk van den godsdienst trouw te handhaven - openbaart zich daarin het verschil tusschen het godsdienstig geloof en het geloof aan spoken, het spiritisme en aanverwante ziekteverschijnselen in het zieleleven. Deze hebben een anderen oorsprong; zij steunen op vermeende waarnemingen. Het voorwerp of de voorwerpen van het geloof der spiritisten vallen naar hun meening binnen het bereik van de zintuigelijke waarneming; derhalve trachten zij het goed recht van hun geloof te bewijzen langs proefondervindelijken weg. Hun geloof is een soort van wetenschappelijke overtuiging, waartoe iemand op een gegeven oogenblik ‘bekeerd’, en waarvan hij misschien op denzelfden dag weer genezen kan worden. Het spiritisme en gelijksoortige verschijnselen kan men niet bestrij-

den door een beroep op de onzuiverheid van de innerlijke ervaringen of van haar vertolking; zij staan en vallen met de juistheid van de onderstelde waarnemingen.

Maar het voorwerp van den godsdienst is een macht, die op geenerlei wijze zintuiglijk waarneembaar is; het geloof tot zulk een macht in betrekking te staan en zedelijk van haar afhankelijk te zijn, kan alleen de vrucht zijn van zedelijke ervaring. Al is dit proces bij menigeen langs een anderen weg bevorderd geworden, de zuiver godsdienstige waarheid kan alleen innerlijk worden geopenbaard. Zij is in den waren zin des woords een voorwerp van g e l o o f . Zij heeft geen anderen waarborg dan de innerlijke gewaarwording, waarin zij haar oorsprong vindt, of die door haar gewekt wordt, en kan alleen bestreden worden door een beroep op de onzuiverheid van die gewaarwordingen, - of de onjuistheid van haar vertolking. Indien wij toch zekere ervaringen, als dankbaarheid, vertrouwen, eerbied, zondegevoel, als zedelijk waar erkennen, blijft de vraag over, of zij noodwendig samengaan met het geloof aan een bovenzinnelijke macht, die goed is en heilig en genadig; de bewering is in zich zelve niet ongerijmd, dat wij op een zeker standpunt van zedelijke of verstandelijke ontwikkeling dezelfde gemoedsvervaringen en dezelfde gezindheden kunnen hebben als die wij in een godsdienstig mensch eeren, zonder zijn geloof aan een bovenzinnelijke macht te deelen. Daarom is het een zeer belangrijke vraag, of dat geloof uit een toevallige, voorbijgaande gesteldheid van 's menschen gevoelen en denken moet verklaard worden, dan wel met de gezindheden, die wij eerbiedwaardig en begeerenswaardig achten, onverbreeklijk samenhangt.

Maar de praktische beteekenis en al de waarde van het godsdienstig geloof ligt toch in d e n i n h o u d van de godsdienstige voorstellingen. Het wezen van den godsdienst is w a t de mensch van God gelooft. In de godsdienstige voorstellingen spreekt de mensch tot ons; hij heeft ze gekleed in den vorm van natuurbeschouwingen, van wereldverklaringen, van leerstelsels, van symbolische handelingen, maar wat den wezenlijken inhoud aangaat, zijn zij de vertolkingen van zijn innerlijk leven; van gemoedsgesteldheden en gemoedservaringen, welke hij alleen kan toeschrijven aan de werking eener macht, die hij in de wereld der waarneming niet vindt.

Waaraan zullen wij de waarheid dier voorstellingen toetsen? Prof. Rauwenhoff heeft het meer dan eens gezegd: aan haar godsdienstig gehalte. Wij zullen ze als onwaar verwerpen, wanneer zij vertolkingen zijn van stemmingen of gewaarwordingen, die wij, ten minste voor ons zelven, naar de voorstelling, die wij ons van een normaal gemoedsbestaan vormen, ongezond en onzuiver, schadelijk of nutteloos achten. Wij zullen in die voorstellingen gelooven, wanneer zij de juiste en onvermengde uitdrukkingen zijn van innerlijke bewegingen, waarvoor wij niet slechts eerbied kunnen hebben, maar die ook het best beantwoorden aan onze voorstelling van hetgeen de mensch als zedelijk wezen behoort te zijn. Met weinig woorden: een godsdienstige voorstelling is voor ons waar, wanneer zij een reine aandoening bij ons wakker roept, het eigen innerlijk leven beter begrijpen doet, ons gemoedsleven verrijkt.

Van dit standpunt bestaat de waarde van Rauwenhoff's boek bovenal in hetgeen daarin als de wezenlijke inhoud van het godsdienstig geloof beschreven wordt. Wat is het godsdienstig leven, wat moet of wat kan het zijn voor hen, die zich volgelingen van de moderne richting noemen? Wat is het geloof, waaraan zij voor hun hart behoefte hebben? Wat is hun godsdienstige levensbeschouwing?

IV.

De ‘ethische’ richting, die in het voorlaatste tiental jaren zooveel roering en strijd onder de moderne theologen bracht, vervloeide, toen zij geroepen werd haar eigen ethischen grondslag te bepalen. Haar leidslieden en woordvoerders hadden aanvankelijk de handen vol om de stelling: het wezen van den godsdienst is levensbeschouwing, te handhaven tegenover hen, die vasthielden dat een zekere wereldbeschouwing onmisbaar was voor den godsdienst; de tijd en de rust ontbraken hun om met scherpe lijnen te teekenen wat dan eigenlijk wel de godsdienstige levensbeschouwing is of behoort te zijn, en waarin zij zich onderscheidt van de niet-godsdienstige. Maar zien wij thans op dien tijd terug, dan verheft zich een vroeger slechts onbestemd vermoeden tot zekerheid, dat reeds van den beginne in de ‘ethische’ richting stroomen samengingen, die uit ongelijk-

soortige bronnen waren gevloeid en zich te bestemder tijd van elkaar moesten scheiden.

Aan de eene zijde was de ‘ethische’ richting een tak van de ethische strooming, die sinds Schleiermacher's dagen door de protestantsche wereld was heengegaan, en in ons vaderland haar verdienstelijke woordvoerders had gevonden in de la Saussaye, Gunning, en ook in Hoekstra, hoewel deze onder hen een eigen plaats innam; tornde zij niet aan de dogmatische waarheden, noch naar den inhoud noch naar den vorm, zij leerde, dat die waarheden door het hart moesten begrepen worden; het hart moest de rede verlichten om de wereld beter te leeren kennen dan zooals zij voor de waarneming scheen te zijn. In deze school werden gevormd de moderne ethischen, die scheiding wilden brengen tusschen de wereldbeschouwing en het geloof, opdat tot nieuwe ontwikkeling zou komen wat te allen tijde de kern en de kracht van den godsdienst was geweest; het wezen van den godsdienst, het innerlijk leven, en de godsdienstige levensbeschouwing lieten zij onaangetast; zij predikten geen nieuwen godsdienst, maar een nieuwe opvatting van den godsdienst.

Aan de andere zijde vertoonde zich onder de ‘ethischen’ de neiging om de godsdienstige levensbeschouwing en het godsdienstig gemoedsleven nader te brengen aan de denkbeelden en gezind heden van het liberalisme, dat oog en hart heeft voor de stuitende onrechtvaardigheden der maatschappelijke lotsbedeeling, en handen aan 't werk slaat om de duizenden misdeelden stoffelijk en zedelijk te verheffen. Onze maatschappelijke roeping werd in 't licht gesteld van het godsdienstig geloof, en daarmee was geboren wat men gemeenlijk noemt: *zedelijk idealisme*, het geloof aan de waarheid van de idealen, die omtrent de toekomst van ons geslacht in het hart van de menschenkinderen waren ontloken. De een moge zich een idealen staat van zaken op deze wereld als een toekomstige werkelijkheid voorstellen, de ander als een ideaal, dat nooit tot algeheele ontplooing zijner heerlijkheid komen zal, deze overtuiging hebben zij gemeen: de bewegende en bezielende kracht van den godsdienst is het geloof aan de gestadige vernieuwing van het gelaat des aardrijks.

Dat zij dit idealisme als de voornaamste vrucht harer ‘ethische’ discussies overhield, heeft een merkbaren invloed op

het godsdienstig karakter der moderne richting gehad. Uit hetgeen door haar gesproken en geschreven wordt, uit geheel haar optreden in onze maatschappij, blijkt overtuigend, dat de voorstelling van het godsrijk voor haar meer en meer geworden is het centrale punt van alle godsdienstig geloof, en dat het wezen van den godsdienst door haar gezien wordt in het besef van onze roeping om als menschen, als Christenen, als kinderen Gods, mede te werken aan de verwezenlijking van de idealen van sociale gerechtigheid en waarheid.

Prof. Rauwenhoff, van oordeel, dat het niet tot de taak van de wijsbegeerte van den godsdienst behoort een gegeven geloof te beschrijven (blz. 5), wilde zijn lezers geen omschrijving geven van wat de moderne richting of van wat hij zelf gelooft. Maar deze terughouding bleek onmogelijk; op meer dan een plaats treedt zijn geloofsovertuiging aan 't licht.

‘De voorstelling van het Koninkrijk Gods vormt bij Jezus het middelpunt van zijn geheele opvatting der godsdienstige waarheid’.... ‘Wat aan de hoogstontwikkelden onder Israel's profeten als toekomst-ideaal nog onbepaald voor den geest zweefde, dat rijpt in Jezus tot een aanschouwing van hetgeen de godsdienst voor den mensch moet zijn, die hem zijn prediking van het Koninkrijk Gods op de lippen legt’.... ‘Hij herschept het nationale ideaal in een ideaal, dat voor elken mensch onder alle mogelijke levensomstandigheden dezelfde waarde heeft.’ (blz. 650 vv.)

‘Divinatorisch heeft Jezus de wet erkend, die alle godsdienstige ontwikkeling beheerscht, en zijn ideaal, wel verre van een bekoorlijke hersenschim te moeten heeten, staat ons, achttien eeuwen later, nog voor oogen als het doelwit waarnaar wij hebben te streven, als de taak aan welker vervulling alle ernstige lieden met alle kracht hebben mede te werken. Zou dat mogelijk zijn, als hij met zijne poëzie van het Koninkrijk Gods niet de wezenlijke waarheid van 's menschen bestemming als godsdienstig wezen gegrepen had?’ ‘De toekomst zal de waarheid van het godsrijk hoe langer hoe meer rechtvaardigen.’ (blz. 655).

Evenmin als Rauwenhoff de zuiverheid dezer beweringen uit een historisch oogpunt behoefde te staven, is het hier de plaats om te onderzoeken wat Jezus en de oudste Christenen zich van de aarde hebben voorgesteld. De aangehaalde woorden trekken onze

aandacht omdat zij boven allen twijfel stellen wat in het boek van prof. Rauwenhoff als de hoogste godsdienstige waarheid wordt aangeduid. Meer dan hij zelf wist of bedacht, is de schrijver bij zijn beschouwingen over den godsdienst en het godsdienstig geloof daardoor beheerscht geworden. De gansche aanleg van zijn werk verraadt, dat hij den godsdienst ziet in het licht van die geloofsovertuiging.

Dit geloof sluit zich aan bij de leeringen van de idealistiche geesten onder de priesters der wetenschap, die zich een voorstelling maken van een toenemende veredeling van ons geslacht, van een verbetering van de maatschappelijke en zedelijke toestanden, van een altruïstischen gelukstaat, waarin het egoïsme wel niet verdwenen, maar toch met machteloosheid geslagen zal zijn. Evenwel, het maakt een groot onderscheid of men deze voorstelling aanvaardt als een lieflijke hypothese, de vrucht van wetenschappelijke onderzoekingen en overdenkingen, dan wel haar verheft tot een geloofswaarheid, die een bewust en dus zedelijk motief tot handelen is. Men kan immers wetenschappelijk erkennen, dat nevens natuurlijke, physiologische en oekonomische, wetten 's menschen zedelijke arbeid de beweegkracht is van den vooruitgang, zonder daarbij aan te nemen, dat wij door het geloof aan dien vooruitgang tot zedelijken arbeid gedrongen worden.

Maar een godsdienst, die in de voorstelling van het godsrijk het middelpunt ziet, waaromheen zich alle andere godsdienstige voorstellingen groepeeren, moest zich wel aansluiten bij de levensbeschouwing van de ernstig denkende en warm gevoelende menschen, voor wie de ware zedelijkheid gelegen is in onbaatzuchtige toewijding aan de stoffelijke en zedelijke verbetering van de maatschappij. Ook van hun ijveren en hun arbeiden is de laatste beweegkracht het geloof, dat door ons het goede zegepralen moet en zegepralen zal. En zoo werd op het gebied van het praktische leven samenstemming verkregen tusschen de mannen der sociale hervorming en die van het zedelijk idealisme.

In velerlei vormen wordt dat idealisme gepredikt. In alle stichtelijke boekskens en opstellen, die niet van rechtzinnige zijde komen, hetzij voor 't overige al of niet godsdienstig gekleurd, - want de stichtelijkheid is in onze dagen niet specifiek godsdienstig meer; menigeen, die op zijn levensbegrooting geen post voor den godsdienst meer uittrekt, spreekt en schrijft toch

stichtelijk; - in alle geschriften van zedelijk opbouwende stichting wordt de toon van dat idealisme aangeslagen.

Het vindt zijn liefste prooi in de impressionabele en licht ontvlambare harten, die een welsprekende tong of een vaardige pen tot hun dienst hebben; ontroerd over de maatschappelijke ellenden en onrechtvaardigheden, en gedragen op de vleugelen der opwinding, profeteeren zij over onze sociale roeping. Het is zelfs in staat menschen, die zich den naam van godsdienstig of kerkelijk te zijn niet gaarne zouden laten aanleunen, op te voeren tot pantheïstische geestverrukkingen, en hun het getuigenis te ontlokken, dat zekere godsdienstige stemmingen het hart eer aandoen.

De aantrekkelijkheid van dat idealisme bewijst evenwel meer dat er ‘tegenwoordig op het gemis van nuchterheid een premie schijnt te staan’, dan dat het voeling houdt met de werkelijkheid.

Of mannen van wetenschap aannemelijke gronden hebben voor de stelling, dat er in den schoot der toekomst een ideale menschenwereld verborgen ligt, en recht hebben te spreken van zedelijken vooruitgang, blijve in het midden; ook is het niet noodig te onderzoeken, of het begeerlijk te achten is in die wereld te leven. Aan de orde is de psychologische vraag of de voorstelling van een toekomstigen heilstaat een voorwerp is van g e l o o f , d.i. een bewegende kracht tot handelen en gezind zijn.

Misschien is er ergens een sociaal hervormer of een man met belanglooze toewijding bezield voor maatschappelijke verbetering, wien het geloof aan vooruitgang en aan de toekomstige zegepraal van het goede steun en kracht schenkt; maar zijn dezulken geen uitzonderingen in onze samenleving? Hoevelen zouden geschokt worden in hun heiligste gevoelens, welk gezond gemoed zou verflauwen in zedelijke toewijding, wanneer er in ons midden een betrouwbaar profeet opstond, die de voorstelling van een volmaakte wereld voor een ‘bekoorlijke hersenschim’ verklaarde? - Zeker is het er ver vandaan, dat dit idealisme de voornaamste inhoud zou wezen van de godsdienstige voorstellingen, die in onze maatschappij werkelijk van kracht zijn.

Het ontbreekt ons niet aan ingenomenheid met wat ‘de praktische zijde van het Christendom’ genoemd wordt. Geen recht-

geaarde Jood en geen goed Katholiek, evenmin als een oprechte orthodox en een brave liberaal, waardeert en eerbiedigt een godsdienstig leven, waarvan geen zegen voor anderen uitgaat, en waarin ook niet de ernstige wil zich openbaart om anderen tot zegen te zijn. Van de oude waarheid, dat geen God tot eere en aanzien gekomen is, die zijn belijders niet opriep tot menschlievende werkzaamheid, zijn allen diep genoeg overtuigd, om haar buiten en boven alle geschil te stellen.

Maar dit ontwapent in geenen deele het beweren, vóór eenige jaren door mij meer breedvoerig uiteengezet, dat een geloof, waarvan de voorstelling van het godsrijk de kern, en een godsdienst, waarvan de arbeid voor dat godsrijk de ziel is, behalve in preeken en stichtelijke geschriften, in onze wereld eigenlijk niet gevonden wordt. Indien dit idealisme al eenigen invloed hebben kan op menschen, wier maatschappelijke positie en wier werkkring aanleiding geven tot peinzen over de vraag: welke de vruchten zijn onzer pogingen tot sociale hervormingen en tot zedelijke verbetering van onze medemenschen; - kunnen de duizenden, aan wie een zeer gewone dagelijksche taak is aangewezen, wier plichten niets ongemeens en niets verhevens hebben, de menschen van achter de toonbank of de lessenaar, zich ook met dat idealisme troosten? Zouden onze moeders en onze vrouwen veel bemoediging vinden in het geloof aan de gestadige verwezenlijking van een idealen staat en van de toekomstige zegepraal van... het goede? Zou daarin voor onze daglooners en onze dienstboden een opwekkende kracht liggen? - Hoevelen zouden er zijn onder de duizenden godsdienstigen, die niet in een gebed, dat hun door de traditie op de lippen gelegd wordt, maar in een gebed, dat welt uit hun eigen gemoed, uit hun eigen ervaringen, uit hun eigen behoeften, bidden om de komst van het godsrijk?

In vroegere eeuwen moge die voorstelling, in een supranaturalistischen vorm, wel eens als het zwaartepunt van het godsdienstig geloof gegolden hebben, het zedelijk idealisme van onzen tijd is toch met het oog op de historische ontwikkeling niet een nieuwe opvatting van den godsdienst, maar een nieuwe godsdienst, waarvan men wenschen mag, dat hij in het hart van ons geslacht nimmer wortel schieten zal.

Bij den lezer zoowel als bij mij wekt de zedelijke bekrompenheid weerzin, die niet anders kan zien dan eigen belang en

eigen genot; wij zijn het ééns: ons leven is van onwaarde, als wij niet met anderen gevoelen en voor anderen leven kunnen. Doch zijn er voor ons zedelijk bestaan goede vruchten te verwachten van het geloof, dat wij gehouden zijn als hervormers op te treden of mede te werken aan de zedelijke verbetering der maatschappij? Het is nuttig en noodig, dat er menschen zijn, die veler oogen openwrijven voor de leemten en de wanverhoudingen en de onrechtmatigheden in onze maatschappelijke huishouding; die ons op 't hart binden, dat wij als zedelijke wezens ook sociale verplichtingen hebben; maar als zij, door geestdrift vervoerd, zich diets maken, dat de arbeid aan het maatschappelijk of zedelijk heil van onze medemenschen de bloem is van alle zedelijkheid, en pretendeeren, dat ieder mensch in zijn kring en op zijn manier van hun geestdrift vervuld moet zijn, dan kweeken zij een soort van menschlievendheid, waardoor niemand meer schade lijdt dan hij of zij, die haar betracht. De meening, dat wij een bijzondere roeping hebben te vervullen jegens onze medemenschen, is zoo gevaarlijk, dat door den arbeid voor het koninkrijk Gods meer menschen van dit rijk afgedwaald dan er in geleid zijn.

Er is overvloedig reden tot twijfel aan een verband tusschen ons zedelijk streven en het heil der wereld, met name aan den heilzamen invloed van de zedelijkheid op de welvaart en de kracht van een volk; maar zoo wij al dien twijfel geen plaats geven, dit is zeker: een zedelijk idealisme, dat onze waarde op deze wereld afmeet naar hetgeen wij beteekenen voor anderen, naar hetgeen wij tot stand brengen, mag profijtelijk zijn voor de maatschappij, het is niet profijtelijk voor den mensch zelven; het bevordert een soort van godsdienst, die op weinig gemoederen reinigend en verheffend werkt. Hebben wij niet genoeg met ons zelven te stellen? Kost het ons niet reeds moeite en strijd genoeg om te gehoorzamen aan de zedelijke plichten, die iederen dag 't eerst voor de hand liggen? om in gezindheid en oordeel en daad eerlijk en rechtvaardig, rein en ridderlijk te zijn? moeten wij daarbij ook de verantwoordelijkheid voor het heil der wereld dragen? Als wij er wezenlijk aan konden gelooven, zou het ons dag aan dag onze blijmoedigheid ontrooven, tenzij het ons gegeven ware op te klimmen tot de zalige hoogte, waarvan wij met welgevallen op ons eigen werk kunnen neerzien.

't Zou wel kunnen gebeuren, dat de moderne opvatting van den godsdienst voor velen haar aantrekkelijkheid verloor, indien zij wat minder idealistisch werd; maar haar werkelijke invloed zou toch vermeerderd worden, als zij zich los wist te maken van de vrome illusie, dat een prediking over de heerlijkheid van 's menschen roeping, over zedelijke volmaaktheid, over onze beteekenis voor het godsrijk, over zedelijken vooruitgang, en wat dies meer zij, - veel uitwerking heeft en de menschen waarlijk beter maakt. Al die waarheden zeggen ons wat wij voor God moeten zijn, maar welke aanspraak kan God op ons doen gelden, wanneer Hij zich niet eerst aan ons als een God heeft kenbaar gemaakt, niet begonnen is met iets voor ons te zijn?

V.

De godsdienst heeft alleen waarde, wanneer hij niet slechts aan de zedelijkheid een eigen beginsel stelt, maar een eigenaardige zedelijkheid is.

Ontbreekt aan een godsdienstige partij een levensopvatting, die zich kennelijk van andere levensopvattingen onderscheidt, dan kan zij er geen aanspraak op maken een richting genoemd te worden; het hart van een richting klopt in een levensbeginsel, en als zij geen eigen levensbeginsel heeft, staat haar hart stil. Wanneer de godsdienstige mensch zich van ieder eerlijk en rechtschapen en menschlievend man slechts hierdoor onderscheidt, dat hij om zedelijk gezind te zijn en te handelen, behoefte heeft of meent te hebben om te gelooven aan een God, die hem daartoe roept en daarin steunt, dan is in de praktijk des levens het verschil tusschen geloof en ongeloof uitgewischt, en is het niet meer de moeite waard over den godsdienst veel woorden te wisselen.

Alleen op het gebied van de kerk kan men nog spreken van een moderne ‘richting’; daarbuiten is zij versnipperd of opgelost in de niet-kerkelijke wereld; haar ethiek is ganschelijk verwereldlijkt. Staatkundig, maatschappelijk en moreel is zij zoodanig vervlochten met het hedendaagsch liberalisme en al deszelfs theorieën en idealen, dat een modern mensch niet anders is dan een liberaal, niet aangegrepen door den instinctmatigen afkeer van alles, wat naar kerk of godsdienst zweemt.

Wie zich tot zulk een taak bekwaam gevoelt, kan ten behoeve van hen, aan wie het zedelijk idealisme geen kracht en geen levensmoed schenkt, een boek samenstellen over g o d s d i e n s t i g r e a l i s m e ; daarin zou hij moeten beschrijven ‘het weefsel van overleggingen, aandoeningen, gezindheden, die op hooger standpunt den eigenlijken inhoud van het godsdienstig leven vormen’ (Rauwenhoff, blz. 278), en waarin ook de beteekenis van den godsdienst als levensbeginsel bestaat.

In het werk, dat mij tot deze opmerkingen aanleiding gegeven heeft, zijn eenige bladzijden (blz. 783 vv.) gewijd aan *het Verlossingsgeloof*, waarbij vanzelf de zonde ter sprake moest komen. Op die bladzijden zijn gedachten geschreven, die heenwijzen naar de waarheid, dat de godsdienst een eigen zedelijkheid heeft; daartoe behoort met name deze, dat de zonde louter een godsdienstige ervaring is, m.a.w., dat er zonder geloof aan God van geen zonde kan gesproken worden.

Evenwel, deze gedachte in plaats van de denkbeelden van den schrijver over de zonde te doordringen, strookt niet met het geheel zijner opvatting, uitgedrukt in deze woorden: ‘alle zondebewustzijn is besef van zekere in ons aanwezige verhouding van werkelijkheid en ideaal.’ Een onderscheid tusschen z o n d e en z e d e l i j k k w a a d kent hij niet, en alle verlossingsgeloof is voor hem dan ook vertrouwen op de steeds voortgaande verwezenlijking van het ideaal in ons. Het komt er volgens dit gevoelen op neer, dat de mensch zich wel een grooter zondaar zal gaan gevoelen, naarmate zijn toenemende ontwikkeling de fijnheid en de zuiverheid van zijn geweten verhoogt, maar zich tegelijkertijd troosten kan met de gedachte, dat hij toch wezenlijk minder groot zondaar is, en wel beschouwd steeds minder behoefte heeft aan de verlossende liefde Gods. Dit is niet anders dan de voorstelling van het idealisme, dat de mensch slechts in zoover iets beteekent als een zeker ideaal in hem verwezenlijkt is.

Kan op dit begrip van zonde de voorstelling van verlossing gebouwd worden, zooals zij te allen tijde door den godsdienstigen mensch begrepen is?

De paragraaf over *het Verlossingsgeloof* behoort met die over het *Voorzienigheids* en *het Toekomstgeloof* tot een hoofdstuk, waarin de schrijver als in een proeve wil aantoonen, hoe de be-

ginselen van het door hem ontvouwde stelsel op de enkele godsdienstige voorstellingen moeten worden toegepast; ieder dezer beschouwingen kan gemist worden, zonder dat er aan zijn stelsel iets te kort werd gedaan. Hij heeft alzoo een wijsgeerig stelsel over den godsdienst ontwikkeld, waarin de zonde niet dan bijgeval ter sprake kwam. Volgens zijn beschouwing is de ervaring der zonde niet de diepste van alle godsdienstige ervaringen, niet de wortel van alle godsdienstig geloof.

Als men de zonde vereenzelvigt met zedelijk kwaad en de ervaring der zonde met het zelfverwijt, dat wellicht volgt op een daad of een gezindheid, die door ons geweten veroordeeld wordt, is het zondebewustzijn geen ingrijpende macht in ons zedelijk bestaan en zal de prediking: alle menschen zijn zondaars, geen indruk maken. Een vrijzinnig burger, als hij van zonde en zondaars spreekt, denkt daarbij dan ook aan zekere gebrandmerkte lieden, met wie hij weinig in aanraking komt. De zondaar bij uitnemendheid is in zijn oog de boosdoener, zoo in 't kwade verhard, dat zijn geweten zwijgt.

Deze opvatting van de zonde is ontleend aan den gedachtenkring, waarin men, vasthoudende aan de spreuk: ‘niemand is vrijwillig kwaad’, zich voorstelt, dat de mensch van natuur en aanleg het kwade schuwt en lust heeft in de betrachting van de deugd; hij wil en doet slechts het kwade, omdat de macht der verzoeking hem te sterk is; hij dwaalt, hij struikelt, hij schiet te kort, hij kon beter wezen,... maar hij krijgt berouw, en heeft dus behoefte aan vergeving; en als iemand veel berouw heeft of behoorde te hebben, dan heeft hij behoefte aan veel vergeving, en veel vergeving is ‘genade’.

Maar in de taal van den godsdienst hebben ‘zonde’ en ‘genade’ een geheel andere beteekenis. De godsdienstige voorstelling van de zonde gaat uit van de waarheid, dat de mensch van nature het goede niet lief heeft; zij zegt ons niet, dat wij in den gewonen zin van het woord veel kwaad doen, maar wijst op deze merkwaardige tegenstrijdigheid in ons zedelijk bestaan, dat wij het goede eeren en bewonderen en niettemin met al onze kracht en toewijding ons zelven zoeken; dat wij in de praktijk liefst datgene goed noemen wat ons zelven behaagt, en menigmaal ons gedrag lofwaardig achten, als wij alleen ons zelven dienen; dat wij ons bewust zijn kwaad te doen

en het toch niet willen nalaten, het veroordeelen en toch de smart der zelfveroordeeling niet kennen. 't Zijn niet de slechtsten onzer, die een klaar en levendig besef hebben, hoe groot hun innerlijk welbehagen is niet in wat wij boosaardig en laaghartig plegen te noemen, maar in al hetgeen hen zelven betreft, en tot het inzicht gekomen zijn, dat hun ‘deugd’ zeer weinig te maken heeft met het levensbeginsel, dat hen beheerscht. De ervaring der zonde betreft niet een daad of een gezindheid maar een innerlijke levensmacht, waaraan wij ons niet kunnen ontworstelen; een z i j n in ons, waarmee wij alleen kunnen verzoend worden door een z i j n van God.

Voor meer dan een grove en zeer onvolledige beschrijving van de gemoedservaring der zonde wil het bovenstaande zich niet uitgeven; dewijl de zonde niet is een op zich zelve staande ervaring maar een besef, dat toongevend geheel ons gemoedsleven stemt, kan zulk een beschrijving niet anders dan gebrekkig zijn; zij beoogt slechts duidelijk te maken, dat de gelijkvloersche liberalistische opvatting van de zonde weinig gemeen heeft met de godsdienstige. Heeft de Christelijke dogmatiek, uitgaande van de menschelijke verdorvenheid, bedoeld, dat alle menschen boosdoeners waren? Is ‘bekleed worden met gerechtigheid’ een verouderde uitdrukking voor ‘zedelijke verbetering’? - Wij denken, van zondebesef sprekende, onwillekeurig aan de tegenstelling van goed en kwaad, van zelfzucht en liefde; maar in de diepte van ons zedelijk bestaan is van zulk een tegenstelling geen sprake; daar gevoelen wij alleen de onvoldaanheid, de verdeeldheid, de tegenstrijdigheden van ons eigen ik, die ons in één adem doen zeggen, dat wij aan God gebonden en van Hem vervreemd zijn, en ons de waarheid leeren beseffen, die er gelegen is in dezen paradox: hoe meer de mensch de ervaring der zonde kent, des te minder zal hij berouw hebben; hoe meer hij gelooft aan Gods genade, des te minder zal hij behoefte gevoelen te gelooven aan Gods..... vergevensgezindheid, - een woord, dat in de taal van den godsdienst geen plaats verworven heeft.

De zonde is niet een objectief, waarneembaar en aanwijsbaar feit, zooals de rechtzinnigheid leert; het zondebesef is een subjectief feit, een feit in ons bewustzijn, wortelend in ons zedelijk waardeeringsvermogen; het is een gemoedsgesteldheid, die evenals alle zedelijke ervaringen zich allengs in den mensch

ontwikkelt, en niet werktuiglijk kan worden aangekweekt door de dogmatische leer van 's menschen doemwaardigheid; de stelling, dat God het hoogst wordt vereerd, waar de mensch het diepst wordt verneêrd, is slechts in staat de ziel tot innerlijke onwaarheid te verwringen en tot een gesteldheid te brengen, die haar onteert en ontheiligt. 't Komt er bovenal op aan, dat wij met onze zedelijke theorieën en onze godsdienstige voorstellingen een innerlijk leven wekken, dat zedelijk gezond en waar is. Onverdeelde instemming verdient de opmerking waarmee Rauwenhoff zijn korte beschouwing besluit:

'De schifting van godsdienstige waarheid en overgeleverden leervorm moet op dit punt meer dan op menig ander een dringende behoefte van het godsdienstig geloof worden geacht. Zekere geijkte vormen van zonde- en genadebewustzijn leveren een bodem, waarop allerlei pathologische gemoedsaandoeningen welig voortwoekeren, tot groote schade zoowel voor het zedelijk als voor het godsdienstig leven. De wijsbegeerte kan zeker zulk een ziekteproces niet keeren. Maar zij kan het middel daarvoor aanwijzen. Dat doet zij door den geloovige tot zelfcritiek te dringen, opdat hij in zich zelven onderscheide wat in die voorstellingen aangaande zijn betrekking tot God aan eigen geestelijke levenservaring en wat aan overgenomen begrippen is ontleend. Meestal een ondankbaar werk, maar dat in het belang van het godsdienstig geloof telkens weer moet worden beproefd'. (blz. 790.)

Evenwel, wij zijn op het gebied des zedelijken levens geen genieën; even zeldzaam als een oorspronkelijke gedachte is een oorspronkelijke ervaring; indien ons geestelijk bestaan niet opgebouwd werd uit den schat van denkbeelden en voorstellingen, die wij hebben geërfd, zou het al heel weinig te beteekenen hebben. De vraag blijft derhalve: wat in de overgeleverde begrippen de kern van waarheid is, en hoe deze tot een levende werkelijkheid in ons worden zal. Aan de orthodoxe dogmatiek achten wij ons ontgroeid; maar de orthodoxe ethiek mogen wij niet prijsgeven. Of zouden deze onverbrekelijk samenhangen en onafscheidelijk samengaan? Neen, de oude zedelijke waarheden kunnen in nieuwe vormen worden gekleed. Als de moderne richting dat niet vermag te doen, zal zij nimmer komen tot een levensopvatting, die op een godsdienstigen grondslag steunt, en op den duur haar godsdienstig karakter verliezen.

Het zij mij vergund te herhalen, wat ik vroeger, handelend over *de moderne godsdienstprediking* geschreven heb: indien zij nagenoeg uitsluitend herinnert aan onze roeping om een zedelijk ideaal na te streven, en ons de helden en heldinnen van ons geslacht tot voorbeeld stelt, zal zij bij den een een gelijksoortige aandoening teweegbrengen als zich zou meester maken van een kompagnie soldaten, die men tot aanvuring de heldendaden van de Ruyter of Eugenius van Savoye voorlas; hij zal weinig bemoediging vinden in de mededeeling van wat de mensch z i j n k a n , als hij een levendig gevoel heeft van wat hij i s ; - en bij den ander zeker geen genezing brengen van de zedelijke ziekte, die ons gemoedsleven zoo armelijk en zoo dor maakt, en waaraan ons geslacht zoo droevig lijdt, de ingenomenheid met eigen werk, met eigen bedoelingen en eigen gezindheden.

Een prediking, waarin veel sprake is van den mensch, die met eer en heerlijkheid is gekroond, en weinig van een gebroben hart en een verslagen geest; die veel getuigt van de volmaaktheid, waarnaar wij hebben te streven en weinig van de liefde, die ons zoekt en aanneemt ondanks onze onvolmaaktheid; die wel de kerkers, maar niet de kerken voor de zondaars gebouwd acht; die de zondaars beschouwt als voorwerpen onzer deernis en onzer reddende liefde, maar nooit de vraag stelt, wat de protestantsche dogmatiek toch bedoeld heeft met de erfzonde en de verlossing; die ons misschien wel poogt te brengen tot de belijdenis: ‘Door de genade Gods ben ik wat ik ben,’ maar onze ziel nooit beroert tot de bede: ‘o God, wees mij zondaar genadig!’ - zulk een prediking beschouwt alle menschen als helden en heldinnen in den dop, die slechts aangemoedigd behoeven te worden om er uit te komen, en toont weinig te beseffen van de innerlijke onrust en het gevoel van armoede, die zoovele duizenden gebracht hebben aan den voet van het kruis.

In deze zinsneden valt het licht op de tegenstelling van de godsdienstige levensbeschouwing en het zedelijk idealisme; van het laatste onderscheidt zich de godsdienst kenmerkend door het geloof, dat de waarde van een mensch nog in iets anders bestaat dan in zijn zedelijk streven en in de werken, die hij tot stand brengt; dat hij ook iets beteekent o n d a n k s zijn zedelijke onbeduidendheid en onwaardigheid. Van dit geloof gaat wel niet uit, wat wij heel deftig en zwaarwichtig ‘een

levensrichting' plegen te noemen, maar er liggen de kiemen in van een levensbeschouwing, die blijmoedig stemt en edelmoedig maakt; die ook ons hart vervult met opgewektheid tot de taak, ons op deze wereld gegeven, al is zij niet gewichtig en al heeft zij niets uit te staan met het zedelijk heil van anderen.

Bij dat al, ik wensch behoed te blijven voor de eenzijdigheid, waartoe deze beschouwing mij allicht verleiden zou. Op het zondebesef kan men even weinig een zedekundige of godsdienstige theorie en nog minder een wereldbeschouwing bouwen, als op eenige gemoedservaring. Het godsdienstig leven is te rijk en te veelzijdig dan dat het tot een enkele ervaring zou kunnen worden herleid. Brengt onze neiging om te theoretiseeren en te generaliseeren ons daartoe in verzoeking, dan zal het nuttig zijn ons te herinneren, dat het godsdienstig gemoedsleven en de consequente redeneering weinig met elkaar gemeen hebben.

Mijn beschouwing moge slechts de overtuiging vestigen of bevestigen, dat de godsdienst geen middel is tot verbetering van de maatschappelijke toestanden. Hij doet de welvaart niet toenemen, den handel niet leven, de sociale kwalen en gruwelen niet verdwijnen; hij treedt niet bij voorkeur op als zedeleeraar en vraagt niet allereerst, hoe hij anderen zedelijk zal verbeteren; maar hij is de beste kracht om in ons aan te kweeken gezindheden en eigenschappen, die, zij mogen op de markt der samenleving een prijs hebben of niet, ons zedelijk bestaan verhoogen en verrijken, ons sterk maken in zedelijken strijd en ons vrede brengen in zedelijke smart.

De wetenschappelijke rechtvaardiging van den godsdienst is een zware taak en in veel opzichten een ondankbaar werk. Een godsdienstig mensch bekommert zich om zulk een rechtvaardiging niet veel; de meeste mannen der wetenschap missen den tijd of den lust om zich er in te verdiepen; en uit dit opstel is nogmaals gebleken, dat de enkelen, die er zich voor interesseeren, zeer verschillende wegen gaan. Rauwenhoff heeft dan ook wel geweten, dat zijn beschouwing de algemeene instemming niet verwerven en de kritiek haar stem verheffen zou; maar hij was te vast overtuigd van de waarde en de beteekenis van den godsdienst voor ons leven, te diep doordrongen van den ernst zijner taak, om zich daardoor te laten

weerhouden de handen aan 't werk te slaan en tot de beschaafden en ontwikkelden van onzen tijd te zeggen wat naar zijn meening hun noodig gezegd worden moest. Zijn arbeid moest den stempel dragen van de richting, die zijn denken genomen had en waarin hij zich sterk gevoelde. Men mag het bejammeren, dat die richting geen andere is geweest, men zal niet ontkennen, dat zijn *Wijsbegeerte van den godsdienst* krachtig spreekt van den ernst zijner overtuiging.

Dit veelomvattend werk, vrucht van jarenlange studie en veel denken, aanvaarden wij als een erfenis, die wij heilig zullen houden als een blijvend, sprekend getuige van een hart, dat warm voor den godsdienst klopte. Ach, dat hij wat meer uit dat eigen hart had geput! Hij zou ons minder hebben beziggehouden met de wereldorde, maar een leidsman geweest zijn op de paden, die onze wetenschap betreden moet, zal ook zij medewerken om het godsdienstig leven der moderne richting te verjongen en uit zijn kwijning te doen opstaan tot nieuwe ontwikkeling en kracht.

I.J. DE BUSSY.

De beoefening van de geschiedenis des Vaderlands in België.

Corpus documentorum inquisitionis haeretieae pravitatis Neerlandicae; uitgegeven door dr. Paul Fredericq en zijne leerlingen. 1e Dl. 1025-1520. 1889.

Er wordt van ons, Amsterdammers, wel eens gezegd, dat wij niet eens weten wat er bij onze naaste buren omgaat en soms eerst bij de bekendmaking van een sterfgeval vernemen, dat een paar deuren van onze woning af maandenlang een doodelijk kranke geleden heeft, ons nauwelijks van aangezicht bekend. Het verwijt is niet geheel ongegrond. Verklaarbaar, wel te verontschuldigen acht ik die onwetendheid, hoewel ik haar niet verdedigen wil. Het verder verwijderde trekt doorgaans meer de aandacht, juist omdat het nagaan daarvan grooter inspanning kost, terwijl 't geen in onze onmiddellijke nabijheid voorvalt zóó gemakkelijk valt te onderzoeken, dat het zelfs de kleine moeite van zulk een onderzoek niet waard schijnt of geregeld verzuimd wordt ten gevolge der bedriegelijke meening: daartoe hebben wij ieder oogenblik nog wel gelegenheid!

Maar wie het den Amsterdammers mogen verwijten, zeker niet onze landgenooten. Zij toch maken zich op groote schaal, waar het vrij wat belangrijker zaken geldt dan de lotwisselingen van een gemeentewijk, aan hetzelfde euvel schuldig. Eén voorbeeld volsta voor velen, omdat het een sterksprekend voorbeeld is en een gebied betreft, dat ons allen innig aan 't hart moet gaan: de geschiedenis van ons vaderland. Welnu, nauwelijks komt over 't geheel of een deel daarvan een zwaarwichtig boek uit in Engeland, misschien in Noord-Amerika, nauwelijks verschijnt er een diepzinnig geschrift daarover in

Duitschland, een keurig aangelegde schets (ook niet meer dan een schets, los en vluchtig) in Frankrijk, - of terstond tasten alle handen toe; 't wordt met graagte verslonden, wat er goeds in is hemelhoog verheven, wat er gebrekkigs in schuilt vergoelijkt, en reeds het pogen der schrijvers eene onderscheiding, eene eer geacht ons bewezen, eene aanwinst voor onze historiografie, een kostbare schat, waarmede ieder onzer die ooit dit gebied betreedt voortaan zal hebben te woekeren.

Maar nu, de Belgen, onze naaste buren, zonen van denzelfden stam, zelfs een tijd lang van denzelfden staat, - wordt er ook aan hen gedacht? wordt er eveneens en met gelijke belangstelling kennis genomen van 't geen hunne geschiedvorschers dag aan dag in 't licht brengen? ik twijfel er aan, of liever ik houd mij verzekerd van niet. Enkele uitzonderingen van de uitnemendste vakmannen onder ons geef ik toe, maar zij bevestigen den regel, dat hetgeen onze naaste buren in dit opzicht verrichten hier te lande onopgemerkt blijft. Vreemd, dubbel vreemd, daar nergens elders zooveel bouwstof voor de geschiedenis van ons vaderland voorhanden is en verwerkt wordt dan juist in België, waarvan 't verleden met het onze op duizenderlei wijs zóó innig samenhangt, dat er nauwelijks een verhandeling van eenigen omvang over de vroegere geschiedenis van België denkbaar is, zonder dat ze melding maakt van gebeurtenissen en personen, die tot de geschiedenis van ons vaderland behooren of er althans nauw mede verbonden zijn.

Hapert het misschien aan het gehalte dier schriften? zijn ze te weinig wetenschappelijk of te onbeduidend, om er kennis van te nemen? of laat de vorm (stijl en inkleeding) zóóveel te wenschen over, dat ook het taaiste geduld de lezing niet ten einde kan brengen? Neen, driemaal neen! De Belgen staan lang genoeg onder den invloed der Franschen, om hun de kunst, waarin dezen uitmunten, te hebben afgezien, hoe een boek moet aangelegd en gemaakt worden; het geheim van een boeienden en wegsleependen stijl, die levendigheid van voorstelling aan degelijkheid van inhoud paart, die nooit in dorre droogten verzandt maar ook nooit verwatert in de breede stroomen van het lankwijlige, die sober waar 't moet zich verheft waar het past, maar nimmer ten koste van eenvoud of helderheid, is voor velen hunner geen geheim meer. De oude sleur om uit vijf-en-twintig boeken van zeer twijfelachtige waarde een

zes-en-twintigste samen te knutselen, waar niets nieuws aan is, noch wat inhoud, noch wat opvatting aangaat, heeft althans bij een breede rij van geschiedvorschers in België uitgediend. Voorbij zijn de dagen van H.G. Moke, toen vernuftige, soms avontuurlijke gissingen en onderstellingen trachtten goed te maken wat er ontbrak aan de deugdelijkheid van onderzoek, al bleef nog zijn verouderde Histoire de la Belgique of haar Abrégé op de lagere en middelbare scholen in gebruik. Gedurende de laatste dertig jaren ontstond er, nadat enkele geleerden een schitterend voorbeeld hadden gegeven, een school, die gedurig nieuwe aanhangers wint en niet langer buigende voor 't gezag van oude kronijkschrijvers zich telkens weer in 't verjongingsbad der archiefstudie dompelt en gaandeweg leert, nooit op hooren zeggen af te gaan, maar altijd naar bewijzen te vragen, nooit te rusten eer alle hoeken en gaten zijn nagespoord, nooit blindweg zichzelven of anderen te vertrouwen, maar offers van moeite noch tijd te ontzien, om 't onderzoek volledig, onpartijdig, nauwkeurig, ja nog eens tot in 't overdrevene toe nauwkeurig te maken, en vervolgens met volkomen zelfverloochening niet eens te laten doorschemeren wat al arbeid daaraan is te koste gelegd en zonder vertoon van geleerdheid, zonder berekening of bijoogmerk, de vruchten van veeljarige inspanning op te disschen, alsof ze vanzelf gegroeid en vanzelf in den schoot gevallen waren. Wie van zulke beginselen uitgaan, zijn waardige dienaren der wetenschap.

België heeft er in dezen tijd meer dan een aan te wijzen onder den dichten drom historie-beoefenaren, die 't bezit. Getuige het de oogst *der laatste tien jaar*.... want hooger op te klimmen zou de lijst van belangrijke werken al te zeer doen uitdijen.

Wanneer de verdiensten onzer naburen gedurende dit tijdvak ten aanzien van de geschiedenis des vaderlands ter spraak komen, neemt nog altijd de eerste plaats in, gelijk hij het deed vijftig jaar lang, de beroemde rijksarchivaris Louis Gachard, wiens oog van geen verduisteren, wiens werkkracht van geen vermoeienis wist en wiens overlijden op 85-jarigen leeftijd nog recht gaf tot de weemoedige klacht: hij is te vroeg heengegaan! In 1881 gaf hij het derde deel der Correspondance de Marguerite d'Autriche avec Philippe II en het derde deel der Collection des voyages des sonverains des Pays-Bas, in 1882

het vierde deel van laatstgenoemd werk en het vijfde van 't Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens en in 1883 de Lettres de Philippe II à ses filles les infantes Isabelle et Cathérine. Zijn opvolger bij het Rijksarchief C. Piot, die zijn bevoegdheid reeds in 1879 bewezen had door de uitgaaf der Chroniques de Brabant et de Flandre en later zoowel door tal van kleinere verhandelingen als door zijn medewerking aan de Collection des voyages, vervolgde in 1884 de Correspondance du cardinal Granvelle, waarvan E. Poullet de beide eerste deelen bewerkt had, en bezorgde in 1886 den druk der Histoire des troubles des Pays-Bas par messire Renon de France. Edmond Poullet zelf, helaas! reeds op 43-jarigen leeftijd in 1883 overleden, had zich behalve door genoemde bewerking vooral verdienstelijk gemaakt door zijn werken over de geschiedenis van het oude strafrecht in Brabant (1867 en 1870) en Luik (1874) en zette de kroon aan zijn arbeid op door zijne wat al te vluchtige en schetsachtige Histoire politique interne de la Belgique, in 1879 voor 't eerst verschenen, geheel om te werken tot een voortreffelijke Histoire politique nationale 2 deelen 1882 en 1883, waarvan het tweede deel tot 1477 gaande door zijn dood plotseling werd afgebroken.

De *latere* geschiedenis van België, althans een van hare onderdeelen, vond een bewerker in E. Hubert, Etude sur la condition des protestants en Belgique depuis Charles-quint jusqu' à Joseph II (1882) en in Cruyplants, Histoire de la participation des Belges aux campagnes des Indes orientales neerlandaises sous le gouvernement des Pays-Bas 1815-1830 (1881); de *laatste* sedert 1830, zoowel wat den staat, het onderwijs, den innerlijken toestand als wat letteren, kunst en wetenschap betreft, in een kring geleerden die tal van deelen bezorgden onder den algemeenen titel van Cinquante ans de liberté, 1880-1882.

Behoort de eens zoo vruchtbare schrijver baron Filips Kervijn van Volkaersbeke reeds tot de dooden, zijn aanverwant Kervijn van Lettenhove betoont geen minderen ijver dan hij: pas waren drie deelen zijner Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous Philippe II (1882 en 1883) verschenen, of in de drie volgende jaren (1883 tot 1885) gaf hij in zes deelen een werk uit, dat door monografieën over prins Willem I, Marnix en don Juan was voorbereid: Les Huguenots et les Gueux, uitmuntende door een helderen, gekuischten, sierlijken stijl en

door groote belezenheid zelfs in de minstbeduidende schotschriften der zestiende eeuw. Jammer maar dat hij van de tegenstanders der Kerk, wier getrouwe zoon hij is, 't ergste het liefste gelooft en 't gretigst voor waarheid houdt, - dat hij zoodra 't hen geldt tot geen billijk, onpartijdig oordeel in staat schijnt, de bewijsstukken door hem aangevoerd maar al te dikwijls willekeurig besnoeit of verkeerd verstaat en het scherpste vonnis over zijn eigen beschaving uitspreekt door Marnix en prins Willem I als de grootste vijanden der beschaving voor te stellen.

Toch staat dit werk ver boven de Geschiedenis der Malkontenten van Alph. de Decker, die in 1882 uitgegeven een merkwaardig voorbeeld oplevert van de eenzijdigheid, waartoe op dit gebied geloofsovertuiging voeren kan.

Verhindert een dergelijk vooroordeel den hoogeerwaarden A.J. Namèche gebruik te maken van de naar ketterij riekende onderzoekingen der Noord-Nederlandsche en Hoogduitsche geleerden, toch verdient het reuzenwerk van dien bejaarden kerkvorst, zijn Cours d'histoire nationale, dat reeds 22 deelen telt (1853-1888), wegens rijkdom van stof en keurigheid van vorm aller bewondering en hulde, gelijk dan ook een uittreksel daarvan in vier deelen onder den titel: Histoire nationale depuis les origines jusqu' à l'avénement du roi Léopold II (1879 en verv.) in vele scholen als leerboek zijn weg vindt, hoewel 't overtroffen wordt door den Cours abrégé d'histoire politique de la Belgique van Struman (1882). Reeds in 1880 verscheen een Histoire de Belgique van E. van Bemmel en in 1885 kwamen de Lectures historiques sur la Belgique ancienne et moderne van A. Lallemand uit.

Tot een vroeger tijdperk moeten gerekend worden het voortreffelijke werk van Alex. Henne, Histoire du règne de Charlesquint en Belgique, 10 deelen (1858-1860) en 't geen, aan de vijfentwintig deelen H.S. aanteekeningen van wijlen den Brusselschen hoogleeraar J J. Altmeyer (gest. 1877) over La révolution belge et batave au XVIe siecle ontleend, in 1886 uitgegeven werd onder den titel: Les précurseurs de la réforme aux Pays-Bas, 2 tomes - het eerste nauwkeurig, volledig, onmisbaar; het tweede een overvulde voorraadschuur waarin alles, rijp en groen, dooreenligt en een bedachtzame kritiek orde moet scheppen. Evenzoo doen aan veel vroeger jaren de

werken van Theod. Juste, Les Pays-Bas sous Philippe II en Le soulèvement des Pays-Bas contre la domination espagnole denken, al zijn ze ook in een geheel omgewerkte uitgaaf van 1884 tot 1885 in vijf deelen op nieuw verschenen; terwijl hij, die in 1881 een Panthéon national bezorgde en een jaar later L'élection de Leopold I behandelde, in 1885 de reeks zijner werken met twee deelen vermeerderde door de uitgaaf van: La révolution brabanconne de 1789 en La république belge de 1790.

Maar in dit tijdvak van 1880 af en vervolgens hebben nog aanspraak op vermelding de verhandeling van J. Küntziger, Nos luttes contre l'intolérance et le despotisme au seizième siècle (1882) en de schets van E. Discailles, La révolution des Pays-Bas au seizième siècle (1884); de uitgaaf der Edits et ordonnances des Pays-Bas sous le règne de Charles-quint door wijlen den archivaris L. Galesloot in 1885; die der Table chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de la Belgique, 7 tomes, (1866-1885) en La révolution du seizième siècle et Guillaume le taciturne (1881) door Alph. Wauters; die van Het Schependom in de Belgische gewesten (1882), Gent van den oudsten tijd tot heden 3 deelen (1882-1885) en Jan Vandenviveres chronycke van Ghendt (1885) door Frans de Potter; die van De Nederlanden onder Keizer Karel door Paul Fredericq (1885); die van de Documents concernant les relations entre le duc d'Anjou et les Pays-Bas (1889), ten deele bewerkt door de Ypersche archivarissen Diegerick (vader en zoon), ten deele door onzen Leidschen hoogleeraar P.L. Muller; die van A. Thys, Les conscrits belges de 1798 et 1799 (1885) - en tal van boekwerken of verhandelingen over enkele provinciën, steden of instellingen.

Zoo vond Luik, waar reeds in 1873 Stan. Bormans een Liste des édits had gegeven, uitgevers voor zijn Keuren in denzelfde met L. Crahaye ten vervolge op het werk van J.J. Raikam en M.L. Polain, Costumes du pays de Liège (3 deelen 1870-1884) en voor het Memoriaal van zijn hoofdstad in Ancion (1884); voor een Mémoire du légat Onufrius (1886) weêr in Bormans; zijn woordverklaarder in Aug. Scheler, die een Glossaire bezorgde (1882) op de vroeger uitgegeven Geste de Liège van Jean des Preis; zijn geschiedschrijver in Jos. Daris, Histoire du diocèse de la principauté de Liège pendant le seizième

siècle (1884), aan te vullen met de Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège, waarvan het elfde en twaalfde deel in 1885 uitkwam. Zoo zag Henegouwen zijne archieven nauwkeurig geordend en beschreven door L. Devillers in het Cartulaire des comtes de Hainaut 2 tom. (1882-1886), Inventaire analytique des archives des états de Hainaut (1884) en des archives de la ville de Mons 2 tom. (1888) en Brabant zijne Archives de la cour féodale de Brabant 2 deelen (1884) door L. Galesloot. In Luxemburg zette N. van de Werveke met zijn medearbeiders de belangrijke Publications de la section historique de l'institut royal grandducal de Luxembourg, vroeger de Société archéologique du grandduché, voort: nog onlangs verscheen daarvan het veertigste deel. In Vlaanderen kwamen behalve D. van Limburg Stirums Codex diplomaticus Flandriae 1296-1325, verschillende stadsarchieven of bescheiden van stedelijke instellingen aan de beurt: de Rekeningen der stad Gent (1884) en de Voorgeboden dierzelfde stad in de veertiende eeuw (1885), door N. de Pauw; Le petit cartulaire de Gand door F. de Potter (1885), Le cartulaire du beguinage à Gand door baron J. Bethune (1883), de Coutumes du pays et comté de Flandres door Th. de Limbourg, de Trois cartulaires de la prévôté ou abbaye de S. Martin à Ypres 3 voll. door E. Freys en A. Nelis (1880), het verklarende woordregister van E. Gailliard (1883-85) op den Inventaire des archives de la ville de Bruges, vroeger (1871-1876) door L. Gilliodts van Severen in zes deelen bezorgd, waaraan deze van 1879 tot 1885 andere zes deelen Keuren du Franc de Bruges en du bourg de Bruges toevoegde en de Histoire du séminaire de Bruges (1885 en verv.) door de Schrevel. Op kerkelijk gebied bedacht P. Claessens Les archevêques de Malines 2 vol. 1881; G. van Caloen de benedictijnen in zijn Belgica benedictina en S. Dirks de minderbroeders in zijn Histoire littéraire et bibliographique des frères mineurs (1886).

De geschiedenis van Brussel en de hoogeschool aldaar werd bewerkt door L. Hymans, Bruxelles à travers les âges 2 vol. 1883-1885 en door L. Vanderkindere, L'université de Bruxelles, 1884; die van Antwerpen door P. Génard, beiden in zijn Anvers à travers les âges 1885 en in zijn sedert jaren voortgezet Antwerpsch archievenblad, nu reeds 16 deelen groot; voorts door L. Galesloot (1881), Wauwermans (1884) en zoo-

veel de reizigers daar geboren aangaat, door J. Staes (1883-1885); die van Yperen door A. Vandenpeereboom met zijne Ypriana in tal van zware deelen (1878-1884), die van Doornik door L. Cloquet (1884), die van Huy door E. Wigny (1883), die der Leuvensche hoogeschool door E. Hubert (1883), E. Reusens, E. van Even en A. Verhaegen (1884).

Maar op deze wijze voortgaande en acht gevende op alle historische verhandelingen in tijdschriften of verzamelwerken verspreid, wie zou er een einde zien aan de opsomming? Er is toch geen provincie in België, ja nauwelijks een stad van eenig aanbelang, die niet een afzonderlijk comité, eene société, eene académie heeft en onder dezen geene enkele zonder een tijdschrift, een bulletin, een revue, zonder analectes en annales, om de opstellen der leden af te drukken. Voeg hierbij nu nog wat de Analecta Bollandiana (laatste kruimels van de welvoorziene en wereldberoemde tafel der Bollandisten!) aan de vergetelheid onttrekken, wat de Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de Belgique bijeenverzamelen en vooral wat de Bibliotheca Belgica onder toezicht van F. Vander Haeghen in menigte van monografieën te genieten geeft. Zeker, 't is er verre van af dat al die schrijvers het ideaal van een historiograaf verwezenlijken, zoo als dit straks werd afgeteekend, maar dat het onderzoek niet stilstaat en rijke vruchten afwerpt, dat dit gebied door velen betreden wordt, dat er onder die allen toch mannen van groote verdiensten en schrander doorzicht zijn, 't bewijst welk eene eereplaats België inneemt onder de landen, waar men hart voor geschiedenis heeft, en hoe groot het verzuim is van den Noord-Nederlander, indien hij, anders gretig genoeg naar de voortbrengselen der Hoogduitsche en Fransche pers, den arbeid voorbijziet zijner naaste buren.

Is nu de ijver, waarvan de breede reeks geschriften sedert 1880 zulk een verblijdende getuigenis aflegt, is de liefde voor de historische wetenschap in België toe te schrijven aan invloed van Staatswege? verre van daar! Wanneer men de uitnemende zorg voor de archieven (de geest van Gachard leeft nog voort!) en de meestal verstandige keus van ambtenaren aan wie ze worden toevertrouwd, uitzondert, wordt ginds de wetenschap der geschiedenis even stiefmoederlijk behandeld als bij ons te lande. Voor haar bestaat daar evenmin als hier

een doctoraat; evenmin als hier is daar gelegenheid voor jongelieden van gunstigen aanleg, om op staatskosten 't onderricht van vreemde historiografen te genieten en zich te verlustigen in de schatten van buitenlandsche archieven of boekerijen. Ik weet niet of de Belgische wetgever even ver gegaan is als de Noord-Nederlandsche, die het examen in geschiedenis voor medici, juristen en theologen geheel overbodig rekent en derhalve (dit is het onvermijdelijk gevolg) de studie daarvan voor hen afschafte, maar dit weet ik dat, wordt ook de student in klassieke letterkunde ondervraagd over oude en de student in Nederlandsche letteren over middeleeuwsche en vaderlandsche geschiedenis, hun ijver zich daar gelijk hier bepaalt tot het bijwonen van een collegie in dat vak gedurende niet meer dan één studiejaar d.i. gedurende 140 uur, min de 140 tusschenkwartiertjes. Binnen dien tijd moeten de Belgische professoren de *geheele* geschiedenis, oude-, middeleeuwsche- en nieuwe doorloopen (bij ons bestaat althans die dwang gelukkig niet!) en zoo als een hunner, prof. Vanderkindere, 't niet onaardig uitdrukte: in tachtig dagen een reis om de wereld afleggen.

Arme hoogleeraren, die altijd weer niets dan nieuwelingen voor zich zien, rekruten, wien zij de allereenvoudigste handgrepen misschien kunnen bijbrengen, maar voor 't overige den mond moeten snoeren met machtspreuken en de hersens opvullen met geloof op gezag, omdat er geen tijd is anders dan voor overzichten, vogelperspectieven, panorama-vertooningen, en het dwaasheid zou zijn met zulke ongeoefende hoorders en in zulke een spanne tijds de juiste methode te willen bespreken, die voor de beoefening dezer wetenschap onmisbaar is, om nog te zwijgen van bronnenstudie, archievenonderzoek, palaeografie en oudheidkunde. Eere den student, die aan 't eind van zulk een cursus nog iets meer heeft geleerd, dan zijn geheugen te martelen met namen en jaartallen, maar vooral ook eere den professor, die geestkracht genoeg behoudt, om voor zulke toehoorders telken jare iets nieuws te leveren en hen niet voor oververzadigd aanziet met het hooi van een lang verschrompeld dictaat!

Is het wonder, dat tegen zulk een ergerlijken staat van zaken menige krachtige stem in België zich verhief? te krachtiger naarmate het, bij den toevloed van geschiedwerken, dui-

delijker in het oog viel, hoe zelden ze de vrucht waren van universitaire opleiding en hoe de schrijvers òf zichzelven gevormd òf hunne bekwaamheid opgedaan hadden in het buitenland. Men wees er op (en 't kan zijn nut hebben dit ook in Nederland te herinneren) dat de natuurwetenschap en geneeskunde hare uitgestrekte laboratoriën en hare met twee- à vierduizend francs bezoldigde assistenten heeft, maar de geschiedenis aan hare adepten niet ééne enkele werkkamer, niet de schraalste vergoeding kan aanbieden, zoodat zij zelfs na hun promotie nog altijd op eigen kosten moeten teren en hun geen andere kans openstaat, dan het schraal en wisselvallig lot van een privaatdocent, zonder bezwaar van 's Rijks schatkist.

Maar men deed meer dan alleen klagen en zuchten. De uitnemendste mannen van 't vak sloegen de handen ineen en brachten een stichting tot stand, die slechts op erkenning van de overheid en op hare zedelijke en geldelijke ondersteuning wacht, om nog overvloediger vruchten af te werpen, dan ze reeds aanvankelijk deed. Ik bedoel de *Cours pratiques*, die, sedert 1852 voor de middelbare scholen verordend, in 1874 door prof. G. Kurth, hoogleeraar in de middeleeuwsche geschiedenis te Luik, ook aan de universiteit werden ingevoerd en later (1877-1879) door de Brusselsche professoren Van der Kindere en Philippson maar vooral door prof. Paul Fredericq, eerst te Luik (1880-1883) en sedert te Gent werden nagevolgd, wien zijne ambtgenooten Thomas en Motte voor oude en nieuwe geschiedenis wakker ter zijde staan, terwijl ook zijn opvolger E. Hubert te Luik op denzelfden trant zijn onderwijs voortzet.

De inrichting heeft groote overeenkomst met de *privatissima* van onze hoogleeraren, maar is minder vrij en aan strenger regelen gebonden. 't Verschil, dat de studenten zelven zich voor het houden dezer lessen aanmelden en dat daarentegen de hoogleeraar voor zijn privatissimum de studenten kiest, is inderdaad minder groot, dan 't oppervlakkig schijnt. Elk op hun beurt leveren de studenten een geschreven verhandeling in, waarvan 't onderwerp hun zoo al niet voorgeschreven, dan toch aan de hand gedaan is. Na de lezing wordt aller oordeel gevraagd, over ingeworpen bedenkingen 't woord gevoerd, het gestelde verdedigd of gewijzigd of prijs gegeven en ten slotte deelt de hoogleeraar bij wijze van eindoordeel zijn gevoelen med.

Tusschen de onderscheiden opstellen (en hierin komt vooral het verschil met het werk onzer studenten op de privatissima uit) bestaat zulk een nauw en innig verband, dat ze allen met elkander moeten samenwerken tot het bereiken van één doel, dat ze niet anders zijn dan onderdeelen van één geheel, brokstukken van hetzelfde onderzoek. Zóó b.v. stelde prof. Paul Fredericq zich voor, de geschiedenis der pacificatie van Gent met zijn studenten na te gaan en begon nu reeds in 't voorjaar van 1882 aan den een het maken van een uittreksel op te dragen uit Hennes Histoire de Charles-quint, aan een ander een beoordeelend verslag van 's keizers plakkaten in 1550, aan een derde een verklaring van de pauselijke bul en de instructie der inquisiteurs in datzelfde jaar, aan een vierde de nauwkeurige ontleding van de Pacificatie zelve. Deze voorbereidende werkzaamheden werden in den volgenden cursus voortgezet met een lezing over de brieven van Filips II in 1576, een uittreksel uit de Correspondance de Guillaume le Taciturne van Gachard en van Groen van Prinsterer, een overzicht van de besluiten der Staten in dat jaar, een opgaaf van al wat de Gedenkschriften dier dagen aan de hand deden, alles door de studenten bewerkt, eindelijk een verzameling door den hoogleeraar zelven geleverd van 't geen de staatsarchieven in Noord- en Zuid-Nederland en enkele hoogst zeldzame drukwerken in verband met ditonderwerp inhielden. Toen eerst, nadat al deze opstellen nog eens en nog eens nagezien en verbeterd waren, werd de voorbereiding voldoende geacht, en was de tijd gekomen, om uit dien overvloed van wèlgeordende bouwstoffen het plan eener geschiedenis van de Gentsche pacificatie ten uitvoer te brengen.

Echte wetenschappelijkheid, de rechte slag om een onderwerp aan te vatten, bekendheid met de bronnen en met de hulpmiddelen, die in aanmerking komen, de kennis der bezwaren, die van zulk een studie onafscheidelijk zijn, maar ook de ervaring langs welken weg ze ontweken worden, het geduld, de volharding, de nauwkeurigheid daarbij vereischt, de oefening van den stijl, het meesterschap over den vorm, - ziedaar wat de vrucht van zulk een onderwijs, maar ook uitsluitend van zulk een onderwijs is. De leerlingen, die het twee, drie jaar lang geregeld volgen, weten van nu af hoe zij hun gereedschap gebruiken moeten en zijn tot zelfstandig onderzoek in staat. Velen zullen zeker halverwege blijven steken, maar de enkelen

die volhouden.... indien de Staat hen aanmoedigt door het beschikbaar stellen van ondersteuningen voor buitenlandsche reizen, indien de Staat voorkomt dat zij verlokt door 't loon van andersoortige betrekkingen of uit broodsgebrek hunne aanvankelijk geslaagde en veelbelovende studiën laten varen en hun 't uitzicht op levensonderhoud opent in 't bezoldigen van het assistentschap, het privaat-docentschap of 't lectoraat - die enkelen, welk een keurbende zullen zij zijn voor den Staat om daaruit de openvallende hoogleeraarsplaatsen aan te vullen, welk een prikkel voor de Universiteits-dignitarissen om zich niet door het jonger geslacht te laten overvleugelen, welk eene aanwinst (dit bovenal!) voor de wetenschap! Wie er nog twijfelen mocht aan het belang, dat het algemeen bij zulke maatregelen heeft, hij neme ter harte wat eens prof. Paul Fredericq naar waarheid en treffend betuigde: ‘C'est une vérité banale que l'étude de l'histoire est indispensable aux peuples libres, appelés à se gouverner eux-mêmes. La connaissance du passé fait seule bien comprendre le présent et aide à éviter les écueils sur lesquels nos ancêtres ont fait naufrage. En relevant l'enseignement supérieur de l'histoire, on ne rendrait pas seulement service à la science, mais aussi à la patrie.’

Wat de Cours pratiques op historisch gebied tot stand konden brengen, bleek het eerst aan de uitgaaf van twee deelen verhandelingen in 1883 en 1884[1)], waarbij de meester zeker nog altijd het leeuwendeel had: hij gaf, behalve eene inleiding over 't hooger onderwijs in de geschiedenis, een opstel over de akademie der Calvinisten te Gent van 1578 tot 1584 en een ander over de vernieuwing van 't oude verbond tusschen Vlaanderen en Brabant. Maar ook zijn leerlingen toonden wat zij vermochten: G. Crutzen door een verhandeling over de afkomst der moeder van Margareta van Parma; Lonchay door eene over de inquisitie-plakkaten van de Luiksche bisschoppen in de zestiende eeuw; H. Pirenne door eene over de staatkunde van bisschop Gerard van Groesbeek; A. Journez door eene

1) Tot staving mijner vroegere vergelijking zij hier herinnerd, hoe evenzoo door den Kalender voor protestanten het werk aan den dag kwam, dat de leerlingen van prof. Moll op zijn privatissimum hadden geleverd.

over een geheimen agent van Filips II, broeder Lorenço de Villavicencio; E. Monseur door Bijdragen tot de geschiedenis van het geloofsonderzoek in de Nederlanden gedurende de zestiende eeuw en E. Hubert door de mededeeling van een chronologisch register op de stukken betreffende de ketterij en de inquisitie dier eeuw, door Viglius van Zwichem verzameld. Het ligt in den aard der zaak dat deze opstellen van zeer verschillende waarde zijn, maar in alles herkent men toch de hand van den meester, die den aanleg der schets bestuurde, over de uitwerking waakte, het gebrekkige verhielp en de laatste toetsen aanbracht.

Aan een dergelijken gemeenschappelijken arbeid is het boek te danken, waarvan de titel boven dit opstel staat. Prof. Fredericq zette te Gent zijn ‘Cours pratiques’ geregeld voort en telde er van 1883 tot 1888 bij afwisseling zeven tot tien leerlingen jaarlijks. Dezen en onder hen vooral de heer J. Frederichs hielden zich met het afschrijven der 450 stukken bezig, die in dit eerste deel zijn bijeengebracht, en maakten op de loffelijke wijze der vaderen, wier zorg in dit opzicht nog immer de erkentelijkheid van ons, hunne nazaten, wekt, de voortreffelijke registers op dit boek: een lijst der aangehaalde handschriften en drukwerken 233 nommers lang, een chronologische opgaaf der medegedeelde stukken en eindelijk een uitvoerig alfabetisch register, - terwijl ook wel van hun hand afkomstig zal zijn een lijst van ketterijen en een tweede van pauselijke en bisschoppelijke inquisiteurs in de Nederlanden naar tijdsorde gerangschikt. Maar al leeren wij door de zorg en nauwkeurigheid, waarmede deze lijsten zijn opgesteld, het nut der Cours pratiques te hooger waardeeren en daarvan de uitnemendste vruchten verwachten voor de wetenschappelijke beoefening der vaderlandsche geschiedenis in België, toch zij allereerst hulde gebracht aan den eigenlijken vader van dit werk, aan den man, bij wien de gedachte om het te scheppen opkwam en rijpte, die met scherpen blik de overal verspreide bouwstoffen wist op te sporen, die met vaste hand zijne onderhoorigen aanvoerde, leidde, aan den arbeid hielp en ieders eigenaardigheid voor dit of dat gedeelte der voorgenomen taak in aanmerking nam en zich ten nutte maakte. De bouwlieden mogen zich uitmuntend van hunne verplichting gekweten hebben, maar de ziel van het werk is de bouwmeester; de been-

deren mogen trouw verzameld en tot een *corpus* geordend zijn, de adem, die er 't leven aan inblies, is de adem van prof. Fredericq.

Geen wonder: sedert jaren was het zijn lievelingsarbeid de geschiedenis van het geloofsonderzoek in Nederland na te gaan. Vergis ik mij niet, dan prikkelde hem reeds in December 1876, toen Zuid-Nederland het derde eeuwfeest van de Gentsche pacificatie als van het einde der geloofsvervolgingen verheerlijkte, het verzet van 't Kamerlid Dumortier, die zich verstoutte in een openbare zitting der edelmogenden driestweg te zeggen: ‘nooit bestond de inquisitie in België; gij kunt het niet bewijzen, uwe beweringen toonen, hoe diep onkundig gij zijt in onze geschiedenis, ik daag u uit ze te staven. Willekeurig verwart gij de inquisitie met de lastgevingen van den hertog van Alva. Wie toch heeft in België al die gruwelen aangericht, die de volkswoede deden uitbarsten? 't Waren de gelastigden van Alva en de stedelijke overheden. Ik herhaal het, nooit bestond de inquisitie onder ons en ik tart u het tegendeel te bewijzen. De misdaden die gestraft zijn werden gestraft niet door de inquisitie, maar door de handlangers van den wreeden hertog van Alva!’

't Was dan alles onzin en leugen, wat Gachard in de voorrede van 't eerste deel van zijn Correspondance de Philippe II in 1849, wat Henne in hoofdstuk XV van deel IV zijner regeeringsgeschiedenis van Karel V geschreven had! Een stortvloed van bewijzen overstelpte welhaast den vermetelen spreker. Reeds in 1877 had E. Poullet zijne verhandeling gereed: De la répression de l'hérésie au seizième siècle en twee jaar later A. Duverger zijn Notes sur l'inquisition en L'inquisition en Belgique (1879, herdrukt en vermeerderd in 1888). Maar ook Fredericq nam de uitdaging aan. Hij wilde echter ten volle voorbereid zijn op den strijd. Terstond na 't aanvaarden van zijn hoogleeraarsambt (1880) besteedde hij eenige lesuren aan 't uiteenzetten der zestiende-eeuwsche wetgeving bij kettergedingen en droeg hij aan zijn leerling Lonchay 't onderzoeken op der Luiksche archieven ten aanzien der geloofsplakkaten, waaruit behalve de vroeger genoemde verhandeling een opstel in 1881 ontstond met den titel: L'inquisition au pays de Liège, - aan Monseur en Hubert het vervaardigen der reeds vermelde lijsten. Hijzelf sloeg, misschien onder invloed

van het onbeduidend geschrift van den kanunnik Claessens L'inquisition dans la Belgique du passé (1884), de handen aan 't werk met zijn populair boekje: De Nederlanden onder Keizer Karel gedurende de dertig eerste jaren der 16e eeuw (1885). Maar 't was slechts een voorlooper van het nu hier aangekondigde standaardwerk, het Corpus documentorum inquisitionis, dat voor eens en voor altijd een einde maakt aan 't belachelijk beweren, alsof er nooit in de Nederlanden eene inquisitie bestaan had!

't Is pas een *eerste* deel. Het geloofsonderzoek, waaraan de meesten denken bij het woord inquisitie, het geloofsonderzoek na 't ontstaan der Hervorming zal eerst in het tweede deel ter spraak komen, dat ongetwijfeld nog rijker aan bewijsstukken zijn zal, dan dit eerste. Toch is ook hier reeds de voorraad groot. De oudste bescheiden (van 't jaar 1025 en vervolgens) verplaatsen in een tijd, toen de bisschoppen zelven, door hun ambt geroepen voor de hun toevertrouwde kudde te waken en haar te beschermen tegen de besmetting der ketterij, trouw en ijverig zich kweten van dit deel hunner herderlijke zorg; maar reeds spoedig prikkelt een pauselijke aanmaning, zoo al niet een bedreiging, dien ijver tot het uiterste en klinkt de pauselijke banvloek boven het anathema der gewestelijke bisschoppen uit. Niet genoeg: naar het oordeel van 't opperhoofd der Kerk is het meerendeel der bisschoppen te flauw, te weekhartig, te toegeeflijk; zij ontzien de hun liefgeworden kudde te veel. Zoodra hij zeker is van 's keizers krachtigen steun in de dagen van Frederik II, neemt hij, gemachtigd door de kerkvergadering van Toulouse in 1229, wel niet in naam maar toch inderdaad, den last af van de schouders dier zwakkelingen en draagt dien met vol vertrouwen op aan een keurbende handlangers, de Dominikanen; hij wapent dezen met aanbevelingsbrieven en volmachten; hij bekleedt hen met een gezag, waarvan zij aan niemand rekenschap schuldig zijn, dan aan hem.

Telkens bevat dan ook dit Corpus documentorum besluiten en bullen van het Vatikaan afkomstig of onder rechtstreekschen invloed daarvan op kerkvergaderingen uitgevaardigd. Misschien acht zelfs deze of gene lezer, dat enkelen zonder schade hadden kunnen weggelaten worden, omdat ze van te algemeenen inhoud zijn en 't gebied der *geheele* Kerk, niet de Nederlanden alleen, betreffen. Daarvoor kan immers ieder, wien 't lust, het

Bullarium, de Gesta en regesta pontificum of ook Mansi's Conciliebesluiten naslaan. Maar - men oordeele niet te haastig! Het bijzondere, het zuiver Nederlandsche, hangt in de middeleeuwsche Kerk zóó zeer van 't algemeene af, dat om het goed te verstaan ook de kennis van dat algemeene onontbeerlijk is. Ja, hier en daar zou nog grooter uitvoerigheid wenschelijk geweest zijn.

Eén voorbeeld. Bekend is het dat onder den invloed der nieuwere denkbeelden de Kerk (althans de edelsten onder hare zonen) zich heeft leeren schamen over de gruwelen eens tegen duizenden, alleen wegens eene afwijkende geloofsovertuiging, door haar gepleegd, schoon dan ook gepleegd te goedertrouw, omdat zij de terechtstelling der ketters voor godverheerlijkende geloofsdaden (auto-da-fé's) hield; bekend is het, dat zij sedert dien omkeer in hare zienswijze de verontschuldiging uitdacht, dat de Kerk nooit naar bloed heeft gedorst en nooit een ketter ter dood bracht, maar zich vergenoegde met het schuldig uit te spreken en verder den veroordeelde aan den wereldlijken rechter overliet, zoodat zij niet helpen kan en geen deel aan de bloedschuld heeft, indien de Staat hem vervolgens het leven benam, onder 't zwaard of op den brandstapel bracht. Gij kunt nu wel zeggen: de arm slaat niet toe, wanneer het hoofd het niet wil; gij kunt wel vragen: wie heeft het eerst den oorlogskreet aangeheven tegen andersdenkenden? wie heeft, toen de brandstapels niet voldoende waren, den kruistocht tegen hen gepredikt en vergeving van zonden uitgeloofd aan ieder, die hen vermoordde? de Staat of de Kerk? - gij kunt wel duizendmaal herhalen: niet de slaaf die het beulswerk verricht (in dit dit geval de Staat) is de schuldige, maar de meester (in dit geval de Kerk) die den slaaf er toe dwingt, - toch zal uw redeneering beter klemmen, wanneer gij u beroept op de verklaringen van de pausen Alexander III (1162), Celestinus III (1195) en Innocentius III (1215) (in het Corpus documentorum zijn ze dan ook terecht opgenomen) dat zij aan elken wereldlijken rechter den eed der volstrekte gehoorzaamheid in het uitroeien der ketters opleggen en hem met den banvloek treffen, die zich niet beijvert hen te straffen naar den eisch, dien het onderzoek der Kerk medebrengt. Juist daarom zou het niet overbodig geweest zijn ook aan nog andere pauselijke besluiten van dezelfde strekking een plaats in te ruimen ('t is jammer,

dat zij hier ontbreken!) b.v. aan de stellige uitspraak van paus Eugenius IV in eene zijner bullen (1445) dat ketterij met den dood moet gestraft worden, waaruit duidelijk blijkt wat dan toch de Kerk verlangde bij de overlevering der van ketterij overtuigden, of aan de scherpe bedreiging van paus Bonifacius VIII tegen ieder wereldlijk vorst, die een oogenblik weifelde het door de Kerk ingestelde onderzoek blindelings goed te keuren of die niet binnen vijf dagen den veroordeelden ketter ter dood bracht, - de bedreiging, dat hijzelf dan voor ketter zou worden gehouden en de brandstapel dan voor hem ook gereed stond. Zulke stukken hewijzen overtuigender, dan eenige redeneering het doen kan, wat er van aan is, dat de Kerk, nadat zij haar vonnis had uitgesproken, geen schuld had aan 't geen de wereldlijke rechter met haren veroordeelde deed en - in één woord, dat zij nooit dorstte naar bloed! Waarlijk, oprechter dan de hedendaagsche verdedigers der inquisitie (zij staan trouwens een hopelooze zaak voor) was de heilige Thomas van Aquino, toen hij aan de opmerking: ‘de Kerk geeft den ketter over aan het wereldlijk gezicht’, ronduit de verklaring toevoegde, dat het eenig doel der Kerk daarbij was, ‘om hem van de wereld uit te roeien door den dood.’

Zijn er derhalve nog enkele besluiten, die noode in deze verzameling gemist worden, toch is de verzekering in de voorrede uitgesproken: ‘volledig kan ze onmogelijk heeten,’ even aantrekkelijk door hare bescheidenheid in den mond van prof. Fredericq als ze ongepast en ondankbaar zou zijn voor ieder ander dan hij. 't Zegt toch niet weinig, dat hij behalve een twintigtal handschriften (de archieven van zeer onderscheiden plaatsen voor één handschrift gerekend) meer dan tweehonderd drukwerken, waaronder zeer zeldzame, van 't begin tot het einde nagegaan en doorwerkt heeft.

Aan dien overgrooten schat van bronnen en hulpmiddelen is het te danken, dat er van dit boek, schijnbaar dor en doodsch gelijk een catalogus, zulk eene opwekkende kracht uitgaat tot het herzien van vroegere meeningen, tot het aanvatten van tal van onderwerpen, tot het maken en uitwerken van allerlei gevolgtrekkingen. Er is waarlijk geen wonderstaf, maar alleen een geoefende hand noodig, om uit deze rots telkens nieuwe en frissche stroomen te laten ontspringen. Hier zijn bouwstoffen in overvloed, niet alleen voor de geschiedenis

van 't geloofsonderzoek in 't algemeen, maar ook voor die der verhouding van de bisschoppelijke inquisitie tot de pauselijke, hoe eerstgenoemde in de elfde eeuw (1048 ongeveer) nog verkondigt: de ketters te dooden is in strijd met het woord Gods, die om de tarwe te sparen het onkruid laat voortgroeien en de ongeloovigen bij het leven houdt om hun tijd te geven tot bekeering; - hier aanwijzingen hoe de Staat soms vrijwillig, soms gedwongen zich bemoeide met de belangen der Kerk of omgekeerd hoe de Kerk ingreep in 't gezag der wereldlijke overheid; - hier zijn belangrijke gegevens, vijf eeuwen door, voor het peil der beschaving en voor de ontwikkeling van het volksleven.

In de geschiedenis van ons vaderland heeft elke eeuw hare eigenaardige afwijkingen van de kerkleer, waarbij opmerkelijk is dat ze nooit van inheemschen oorsprong waren, maar altijd onder buitenlandschen invloed ontstonden. Zijn de aanwijzingen in de elfde eeuw te duister, om de herkomst der toen bestaande ketterijen te bepalen, in de twaalfde dringen de Katharen uit Frankrijk binnen en vinden een geestverwant eerst in Tanchelijn (over wien hier eene uitgebreide literatuur voorkomt), later een talrijken aanhang met de hiërarchische onderscheiding van credentes of perfecti (geloovigen, volmaakten) en auditores (hoorders) te Luik (1145) en te Atrecht (1182). De Waldenzen vertoonen zich in de dertiende eeuw, te Trier in 1231, kort daarna (tot 1236) te Douay, om dan voor goed en voor altijd te verdwijnen, tenzij men hun nawerking nog moet aannemen veertien jaar later te Antwerpen bij Willem Corneliszoon, die vrijwillige armoede als het beste zoenmiddel voor alle zonden verheerlijkte. De veertiende eeuw heeft, behalve het voorbijgaand en almede van buitenaf ingedrongen verschijnsel der Flagellanten, *broeders van den vrijen geest* in Wouter den Hollander (1322), misschien in Jacob Peyt te Wynoksbergen (1326-1329) en Bartholomeus van Dordrecht (1380), voorts in de Bloemaardijnen te Brussel, althans zoo dezen niet liever tot de secte der *homines intelligentiae* moeten gerekend worden. De vijftiende eindelijk kenmerkt zich in haren aanvang door de Hussieten te Douay, Doornik, Rijssel (1421 en vervolgens), in haar midden door de Turlupijnen onder aanvoering van een geboren Portugees, zekeren Alfonsus, aldaar (1459) en door de prediking van Edo van Haarlem (1458), maar 't allermeest door 't geen de Kerk wel ketterij noemde, doch inderdaad

niets te maken had met afwijking van de rechtzinnige leer: 't was namelijk een voortdurend verzet tegen de schraapzucht, de weelde, de ontucht der geestelijkheid, van de betoogen van Jan van Alkmaar af (1418) tot op de heftige boetprediking der Minderbroeders te Gent (1448), te Kamerijk (1463), te Doornik (1482 en 1498).

Ziedaar ('t is al weêr een verdienste van dit werk!) eene volledige geschiedenis der ketterij in ons vaderland gedurende de middeleeuwen, die bijkans geheel uit officiëele stHkken of anders uit gelijktijdige kronieken is samengesteld. Wat al stof tot bewerken! hoeveel licht gaat hier op over menig vraagstuk, dat vroeger en later de geschiedschrijvers bezig hield!

Als een voorbeeld uit velen zij hier maar alleen de geschiedenis der Waldenzen genoemd. De officiëele bescheiden wijzen het uit, dat er na 1250 geen spoor meer van hen in de Nederlanden wordt aangetroffen. Toch vond men het ‘seer waarschijnlijk’ en schreef het, sedert Jac. Mehrning Der heiligen tauff historie in 1648 uitgaf, elkander trouwelijk na tot zelfs in onze dagen: ‘dat in de provincie van Vlaander en in het nabuurige Walsland, vele nakomelingen van de oude Waldensen hebben gewoond, die in stilte en heimelijk de gronden van hunne voorouders waren toegedaan en gevolglijk dat, de Reformatie anbrekende en sy wat lucht scheppende, so grooten menigte van fraije menschen uit dien oort zijn voortgekomen, die daarna in grooten getale door de komst van Duc d'Alva en sijne schrikkelijke vervolgingen in andere landen verdreven zijnde, sig in de provinciën van Holland, Zeeland, Vriesland, enz. hebben ter neder gezet.’[1] Uit dezen zouden dan de Doopsgezinden zijn voortgekomen: eene onderstelling even willekeurig als de meening, dat de Waldenzen reeds van den apostolischen tijd dagteekenen en in hunne afgesloten valleien de evangeliewaarheid ongeschonden door alle eeuwen heen bewaard hebben.

Maar hoe? ik voorzie een tegenwerping van sommigen. Zich beroepende op van Boxhorn en op G. Brandt wijzen zij naar de vervolging te Atrecht in 1459 en 1460, d.i. dus niet meer dan zestig jaar vóór de Hervorming, tegen hen die door de inquisitie van dien tijd voor Vauldois werden uitgemaakt. Het

1) Galenus Abrahamsz. Verdediging der Christenen die Doopsgezinde genaamd worden, 1699, bl. 29.

Corpus documentorum geve nu antwoord en zegge ons, wat die zoogenaamde Waldenzen waren. Onze sympathie vermindert reeds, zoodra wij bemerken dat het bijna uitsluitend ‘femmes communes et de folle vie’ zijn, verzot op zekeren ‘Jehan Lavite, abbé de peu de sens, lequel estoit peintre,’ en dat zij door de folteringen der pijnbank tot het uiterste gedreven allerlei medeplichtigen noemden, wier volkomene onschuld eenige jaren later aan 't licht kwam.

Bovendien: waarin bestond hare *vaulderie?* ‘Linquisiteur declara que les dessusnommés avoient esté en vaulderie et la maniere comment, cest assçavoir: que quant ils voulloient aller a ladite vaulderie, dung oignement que le diable leur avoit baillié, ils oindoient une vergue de bois bien petite et leurs palmes et leurs mains; puis meetoient cette verguette entre leurs jambes; et tantot ils s'envoloient ou ils vouloient estre par desseure bonnes villes, bois et eauwes (*eaux*), et les portoit le diable au lieu ou ils debvoient fair leur assemblée; et en ce lieu trouvoient l'ung l'autre, les tables mises chargiées de vins et viandes; et illecq trouvoient ung diable en forme de boucq, de quien (*chien*), de singe et aulcune (*quelques*) fois d'homme; et la faisoient oblations et hommaiges audit diable et l'adoroient et lui donnoient les plusieurs leurs ames et a peine tout ou du moings quelque chose de leurs corps; puis baisoient le diable en forme de boucq au derriere, avec candeilles ardentes en leurs mains, et estoit ledit Abbé de peu de sens le droit conducteur et le maitre de les faire faire hommaige....’ het overige behoeft niet vermeld. Er is wel niemand die niet den bezemsteel, den heksensabbath en den rampzaligen waan van hysterische vrouwen herkent; die niet terstond inziet, dat de strenge zedeleer van Waldus niets hiermede te maken heeft. 't Is de oude dwaling, die reeds tot de veertiende eeuw opklimt (vergelijk in dit werk bl. 149 en 234) dat ketterij tooverij zou zijn, omdat tooverij ketterij onderstelt. Onveranderd luidt derhalve 't besluit: na 1250 geen spoor meer van Waldenzen in Nederland.

Dit ééne voorbeeld zij genoeg om te toonen, hoe telkens en telkens weêr van dit boek licht uitstraalt over onze vaderlandsche kerkgeschiedenis. Inderdaad, 't is een werk dat onzen naburen aanspraak geeft op onze dankbaarheid. Worde 't erkend en gewaardeerd! wekke het ook hier te lande op tot nieuwen,

onverdroten, volhardenden arbeid! Velerwegen liggen de velden nog braak, maar wie ze ontgint en bewerkt, wie het hier zoo zorgvuldig bijeenverzamelde zaad met geoefende hand aan de voren vertrouwt, mag hopen op een rijken oogst. Die oogst zal er van getuigen, beter dan eenige lofrede het doen kan, met welk een ijver en nauwgezetheid gedurende de laatste tientallen jaren dezer eeuw alles in België wordt tesamengebracht, geordend, voorbereid voor eene echtwetenschappelijke beoefening van de geschiedenis des vaderlands en welke uitnemende vruchten ze oplevert.

J.G. DE HOOP SCHEFFER.

Een onderzeesch vraagstuk.

> Da drunten aber ist's fürchterlich,
> Und der Mensch versuche die Götter nicht,
> Und begehre nimmer und nimmer zu schauen
> Was sie gnädig bedecken mit Nacht und Grauen!

Wie niet geheel vreemd bleef aan de stroomingen, die in de dierkundige wetenschap der laatste twintig jaren waarneembaar zijn, zal voorzeker hebben opgemerkt, dat zich allerwege een krachtig streven geopenbaard heeft om dóór te dringen in de raadselen, die de machtige oceaan met haar heden zoo vriendelijke en vreedzame, morgen weder zoo wilde en woest$_e$ oppervlakte voor ons verborgen houdt.

Van die heftige verstoringen harer oppervlakte, die in grootschheid voor weinig natuurverschijnselen onderdoen, en die reeds zoo menig menschenoffer geeischt hebben, weet men, dat zij in de diepte even weinig nawerken en dat zij daar even onwaarneembaar zijn, als de heldere zonneschijn, die het zeevlak zoo schitterend verlichten kan, maar die op 400 M. diepte nauwelijks doordringen, op 900 M. zeer zeker door diepe en onafgebroken duisternis vervangen is. Althans wanneer wij de gevoeligheid van het menschelijk oog en van het photografische papier als maatstaf aannemen.

Bedenkt men dan dat de gemiddelde diepte van de Atlantische Oceaan 3680 M., die van de Stille Zuidzee 3880 M. bedraagt en dat in beiden uitgestrekte streken gevonden worden, waar de diepte tot 7000, ja tot 8500 M. daalt, dan kan men zich eenig denkbeeld maken van dat reusachtige gebied, waar stilte en duisternis, sterke drukking (tengevolge van de hoogte der waterkolom) en gelijkvormige lage temperatuur, even zooveel standvastige voorwaarden zijn, die eeuwen aan

eeuwen onveranderd bestaan en de ontwikkeling van dier- en plantenleven in dat onafzienbare gebied beheerscht hebben.

Terwijl men het er vroeger voor hield, dat beneden een zekere diepte, die betrekkelijk gering genomen werd, planten noch dieren konden bestaan - zóózeer schenen de hier opgenoemde voorwaarden tegen de normale levenscondities in te druischen, - is het later gebleken, toen men deze aprioristische meening door diepzeedreggingen aan de werkelijkheid is gaan toetsen, dat wel degelijk ook op de grootste diepten het leven, zij het ook in dikwijls zeer gewijzigden vorm, zijn scepter zwaait.

Tot de belangrijke onderzoekingen, die deze gewichtige waarheid aan het licht hebben gebracht, werd in Engeland de eerste stoot gegeven door den physioloog Carpenter en den dierkundige Wyville Thomson; zeer zeker heeft hun streven er veel toe bijgedragen, dat door de Engelsche Regeering het ondernemen eener groote tocht werd mogelijk gemaakt, die ten doel had gedurende verscheidene jaren in alle wereldzeeën de stroomingen en de temperatuur op groote diepten, den aard van den bodem en de gesteldheid van dier- en plantenleven na te gaan. Deze expeditie, met het stoomschip de Challenger ondernomen, heeft zich schitterend van hare taak gekweten. Zij duurde van 1872 tot 1876; de beschrijving van den zoölogischen buit, die door haar werd bijeengebracht en sedert aan verschillende specialiteiten ter bewerking werd toevertrouwd, vult thans reeds meer dan een dertigtal dikke kwartijnen, die ieder een schat van schoone afbeeldingen bevatten en voor elk later diepzeeonderzoek een onmisbaren leiddraad zullen blijven.

Onder de vele wereldstreken, die door den Challenger in die drie jaren bezocht werden, moet ook onze Indische Archipel gerekend worden. Althans de Moluksche zee. Van Australië komende werd in September 1874 de tocht genomen door de Bandazee, vervolgens naar Ternate en toen over de Philippijnsche eilanden naar China en daarna via Nieuw-Guinea naar Japan. Deze korte strooptocht over een deel van den zeebodem onzer Indische wateren, heeft meer dan één belangrijke vondst opgeleverd: zij duurde echter te kort om ons ook maar in de verte een overzicht te verschaffen van de bewoners van dat onderzeesche gebied, waarboven de Nederlandsche driekleur zich toch evenzeer te huis gevoelt als op den vasten

bodem der Soenda eilanden; op de Surinaamsche kust of op den dom van Utrecht.

Sedert de Challenger zijn tocht voleindigde rees ook in andere landen de wensch, om aan dat onderzoek verdere uitbreiding te geven. Die wensch werd reeds meermalen vervuld en met voorbijgang van veler loffelijk streven, noem ik hier in de eerste plaats wat Al. Agassiz in Noord-Amerika en wat Marion, Milne Edwards, Vaillant e.a. in Frankrijk gedaan hebben. De eerste koos de kusten van de Vereenigde Staten en de Caraïbische zee tot zijn voornaamste arbeidsveld, de laatsten kruisten in het N.O. deel van den Atlantischen Oceaan, bezochten de Açoren, de Capverdische eilanden en de golf van Biscaye en zagen zich op deze kortere expeditities met de stoomschepen ‘le Travailleur’ en ‘le Talisman’ vooral dáárom zoo ruim en onverwacht beloond, omdat zij op de groote Atlantische diepten, die betrekkelijk zoo weinig ver van de Fransche kust verwijderd zijn, talrijke belangrijke diepzeedieren terugvonden, die door den Challenger in zeer uiteenliggende wereldstreken waren verzameld, en bovendien verscheidene belangrijke nieuwe vormen aan het licht brachten. Onder de laatste verdienen vooral monsterachtige onbekende beenvisschen genoemd te worden. Zóó het zeldzame geslacht Saccopharynx, waarvan de reusachtige bek eene prooi verslinden kan en tijdelijk in eenen pelikaanachtigen keelzak bergen, zwaarder dan de Saccopharynx zelf is. Andere beenvisschen van die groote diepten kenmerken zich door een ongemeen verraderlijk gebit, met tanden die aan de fantastische schilderstukken van een Breughel herinneren; weder anderen door reeksen schitterende lensvormige vlekjes, waarvan het waarschijnlijk gemaakt werd, dat zij in die duistere diepten een phosphoresceerend licht kunnen verspreiden. Bij sommigen eindelijk bereiken deze ‘lantaarntjes’ veel grooter afmetingen en zijn ten getale van twee, zijdelings van den kop, onmiddellijk onder het normale oog geplaatst.

De rijke en zeldzame buit van den Travailleur en den Talisman werd na afloop van de tochten in 1884 in den Jardin des Plantes voor een belangstellend publiek tentoongesteld: thans bevindt zich een groot gedeelte daarvan in de galerijen van de Parijsche wereldtentoonstelling.

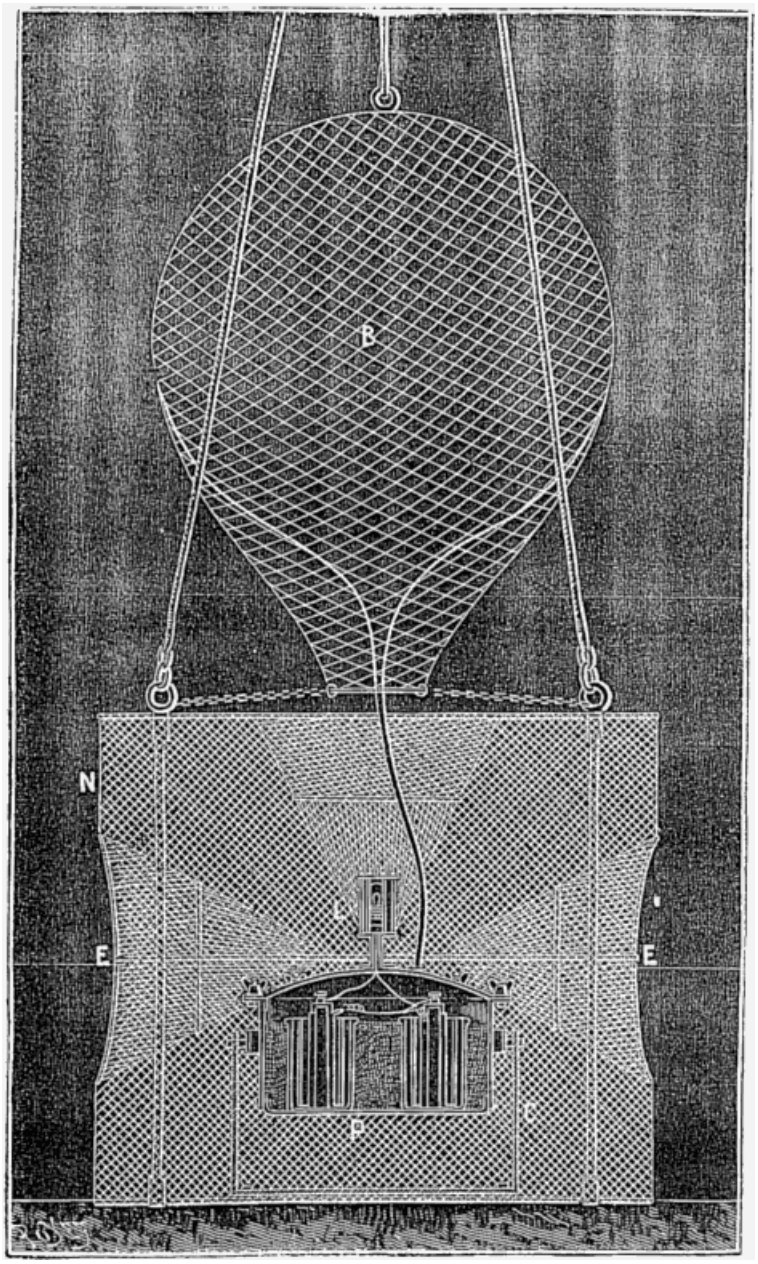
Niet in diezelfde galerijen, maar in een afzonderlijk paviljoen, dat de zelfstandige inzending van het vorstendom Monaco be-

vat, zijn wederom talrijke nieuwe vondsten uit de diepten van de Atlantische Oceaan tentoongesteld en daarnaast tal van werktuigen, sommige nieuw en vernuftig, die tot de vangst op deze groote diepten gebruikt werden.

Een van deze wordt weêrgegeven op de hierbij gevoegde afbeelding. Het is een staande korf van metaalgaas, die op den bodem wordt nedergelaten en waarin aan verschillende zijden groote openingen E tot het binnenste toegang geven door middel van fuikvormige monden. Binnen in den korf is eene batterij P geplaatst, die een electrisch lampje L brandende houdt: de batterij zelf is door eene vernuftige vinding beschut tegen den vernielenden invloed van den hoogen waterdruk op groote diepte. Met het inwendige van het hermetisch gesloten kastje, waarin zij zich bevindt, staat nl. in samenhang een ruime ballon B van caoutchouc, die boven den korf bevestigd is. De waterdruk, die het behoud van het batterijkistje bedreigt, is geheel gelijk aan die welke de ballon samenperst.

Daar deze laatste met het inwendige van het batterijkistje in verband staat, wordt dus de druk op den wand van dit laatste geheel opgeheven en blijft het ongedeerd zijn rol vervullen. Het licht, voor de diepzeebewoners een ongekend natuurverschijnsel, oefent een geheimzinnige aantrekkingskracht uit en velen worden, wanneer de korf wordt opgehaald daar binnen aangetroffen. Naast die verschillende werktuigen vindt men een verkleind model van het zeiljacht ‘l'Hirondelle’ waarmede de erfprins van Monaco in de jaren 1886-88 een drietal belangrijke tochten in de Atlantische Oceaan verricht heeft. Op die tochten zijn de werktuigen en vangmiddelen herhaaldelijk getoetst en verbeterd, en het lijdt geen twijfel of voor vele onderdeelen van het diepzee-onderzoek was ‘l'Hirondelle’ beter uitgerust dan haar tien jaar oudere voorganger, de Challenger.

De erfprins - thans de regeerende vorst - van Monaco, die als zeeofficier in Spaanschen dienst verschillende rangen doorloopen heeft, is niet alleen ervaren en hartstochtelijk zeeman, maar ook ijverig beoefenaar der hydografische en dierkundige wetenschappen. Hij is niet belangstellend beschermheer, maar wel degelijk begaafd en onvermoeid baanbreker op het gebied van diepzee-onderzoek. En het is te midden van het door hem tentoongestelde, dat een denkbeeld bij mij oprees, waarvoor ik niet twijfel in Nederland welwillend gehoor te vinden.

Diepzeefuik met electrische lamp en compensatie-inrichting voor hoogen waterdruk, volgens Dr. Regnard. (Overgenomen uit: ‘Résultats des eampagues scientifiques du Yacht l'Hirondelle,’ Paris, 1889.)

Wanneer men een blik slaat op het kaartje van onzen Indisch en Archipel, dat gevoegd is bij de Verslagen en Mededeelingen over 1888 van het Nederlandsch Aardrijkskundig genootschap, dan ziet men daarop den zeebodem, al naarmate van zijn verschillende diepte, met verschillende kleuren, donkerder bij toenemende diepte, afgebeeld.

Het bekende feit, dat betrekkelijk ondiep water de groote Soenda eilanden onderling en van het Aziatische vasteland scheidt, is door een recht lichte kleur aangegeven.

Ook met de Moluksche eilanden, met Nieuw Guinea en met de Philippijnen bestaan verbindingsbruggen van betrekkelijk ondiep water. Daarbuiten zijn de Indische Oceaan en de Stille Zuidzee met hare eerbiedwaardige diepten door een donkeren kleurtoon aangegeven. Wat ons nu bij eenig nader toezien treft, is, dat enkele zeer diepe plekken tusschen de Moluksche eilanden en tusschen deze, de Philippijnen en Borneo verspreid liggen. Drie daarvan, tevens de grootste, vallen samen met wat men gewoon is de Soeloe-zee (tusschen Noord-Borneo en de Philippijnen), de Celebes-zee (tusschen Borneo en Noord-Celebes) en de Bandazee (bezuiden Boeroe en Ceram) te noemen. Kleinere plekjes vindt men verder nog ten zuiden en ten westen van Celebes.

Een enkele oogopslag op deze kaart is tevens voldoende om ons in te lichten omtrent de meerdere of mindere mate van samenhang, die er op groote diepte tusschen deze ingesloten waterbekkens en de groote Oceaan daarbuiten bestaat. Van de Bandazee zien wij, dat zij zuidwaarts door enkele kanaalvormige, diepe geulen met het diepere water tusschen den Archipel en Australië samenhangt: ook van de Celebes-zee kan hetzelfde - hoewel in mindere mate - gezegd worden, door een oostelijke geul, die naar de Stille Zuidzee gericht is. De Soeloe-zee, waarin diepten van 4069 M. en 4663 M. gepeild werden, is echter allerwege door ondiepten omsloten: de Soeloe-eilanden ten Zuid-oosten, het eiland Palawan ten Noordwesten vormen, te samen met Borneo en de hoofdgroep der Philippijnen, een gordel, die de groote diepten der Soeloe-zee alleen toegankelijk maakt door de tusschenliggende nauwe zee-engten, en daar geen dezer eene diepte heeft grooter dan ± 600 M., kan men zeggen, dat het diepe bekken van de Soeloe-zee feitelijk van de groote diepten der wereldzee door versperringen is afgesloten, van welke men veilig mag aannemen, dat zij voor zeer vele diepzee-dieren

onoverkomelijke hinderpalen zijn, grootere hinderpalen dan aan eene verhuizing van diezelfde diepzee-dieren van de polen naar den evenaar in den weg staan.

Een ander feit komt dit vermoeden nog versterken.

Waarneiningen hebben nl. reeds plaats gehad met diepzeethermometers in de zeeën waarvan hier sprake was. En terwijl de Challenger had uitgemaakt, dat op de groote diepten beneden 5000 M. eene gelijkmatige temperatuur heerscht die op de hooge breedte - 3° C. en nabij den evenaar + 2° C. bedraagt, eene temperatuur die dus slechts met 5° Celsius afwisselt (als maximum), zien wij dat die temperatuur ook op den bodem der Bandazee werd waargenomen, terwijl het zeewater aan de oppervlakte 28.5° aanwees.

In de Celebes-Zee is te dezer zake een verschil op te merken. Hier vond men bij eene oppervlakte-temperatuur van 29.4° C. dat het water op 3600 M. diepte nog 3.7° C. warm was terwijl eindelijk in de Soeloe Zee het zeewater der oppervlakte vlakte 28.5° aanwees, dat op 720 M. diepte 10.2°, en eindelijk op de groote diepte van 4 à 5000 M. nog steeds diezelfde temperatuur van 10.2° werd afgelezen. Nemen wij aan dat bij deze laatste waarnemingen - tot tweemaal toe door den Challenger verricht! - geen fout is ingeslopen, dan moeten wij ons afvragen, welke de reden van die belangrijke afwijkingen zijn kan. En dan ligt het voor de hand aan te nemen, nu wij weten dat koudere waterlagen niet opstijgen, dat de ondiepten waarop wij hierboven gewezen hebben, de diepere bekkens voor de binnenstrooming van het koudere diepzeewater in meerdere of mindere mate afsluiten. Die afsluiting is in de Bandazee, zooals ook uit de diepte der geulen blijkt, minder volkomen: zij is in de Celebes-zee reeds meer van beteekenis en zij is voor de Soeloe-zee eene zóó volledige, dat alleen de waterlagen van de Oceaan, die op een diepte van ruim 500 M. gevonden worden, door warmtewisseling kunnen medewerken om de temperatuur van het bekken der Soeloe-zee te bepalen, terwijl alle diepere waterlagen daarvan zijn uitgesloten. Daar nu verder de oppervlakte der Soeloezee aan de tropische zon is blootgesteld, kan het ons niet verwonderen zoo het inderdaad juist blijkt, dat de groote watermassa, die in deze diepe, tropische kom is ingesloten, een zoo onverwacht veel hoogere temperatuur bezit dan het omliggende diepzee-gebied.

En er is geen grond om aan te nemen, dat dit verschil eerst sedert kort ontstaan is. Veeleer mogen wij het er voor houden, dat deze diepte- en temperatuursverschillen reeds in vroegere geologische perioden terugreiken en dat dus van eeuwen her het diepzeebekken der Soeloezee geheel andere levensvoorwaarden aanbiedt dan eenig ander gedeelte van den Oceaan bodem, terwijl dit - hoewel in mindere mate - ook voor de Celebes- en voor de Bandazee geldt.

Uit dit alles volgt onvermijdelijk, dat er eene zeer groote waarschijnlijkheid bestaat, dat ook de dieren- en planten-wereld op de groote diepten der Soeloezee, die aan zoo verschillende levensvoorwaarden is blootgesteld en die tegen immigratie van uit het omliggende diepzee-gebied is gevrijwaard, een eigen, eenigzins gewijzigd karakter zal vertoonen. Dat hier m.a.w. door isolatie soortswijziging zal hebben kunnen plaats vinden. Hoe krachtig zoodanige isolatie, waar zij aanwezig is, tot het ontstaan eener zeer kenmerkende fauna kan medewerken, bewijzen de Oceanische eilanden. De vogels en vooral de insecten van de Açoren en de Capverdische eilanden, de dieren van den Galapagos Archipel, westelijk van Zuid-Amerika, leveren hiervan zeer sprekende voorbeelden, waarvan de beteekenis door Darwin uitvoerig in het licht gesteld is. Bij deze eilanden is de zee de hinderpaal, die aan de vermenging van de eiland-fauna met die van het continent min of meer volledig in den weg staat; in het Soeloebekken is het naar mijn inzien juist de scheidende vaste materie der onderzeesche ondiepten, die gelijksoortige isolatieverschijnselen kan hebben te voorschijn geroepen.

Immers, al moge het ons toeschijnen, dat het zeewater binnen en buiten het bekken een gemakkelijken heirweg vormt, waarlangs telkens weder uitwisseling kan plaats vinden, toch zijn de werkelijke diepzeedieren zoozeer aan de eigenaardige voorwaarden waaronder zij leven geadapteerd, is hunne geheele organisatie zoozeer naar de eischen van het verblijf op die groote diepte gewijzigd, dat verplaatsing in hoogere waterlagen veelal onmiddellijk doodend werkt.

Niet alleen is het dus van hoog gewicht uit te maken of deze veronderstelling omtrent de aanwezigheid eener gewijzigde diepzeefauna juist is, of deze waarschijnlijkheid eene werkelijkheid zal blijken te zijn: maar van niet minder gewicht is in

dat geval de bepaling van den graad van afwijking der aldaar levende diervormen van de overige diepzeefauna. Gevolgtrekkingen op zeer verschillend gebied zouden zich daaraan vastknoopen. Het zou ons te ver voeren dit hier nader uit te werken. Bovendien, het stellen van het probleem heeft ook zijn gevaarlijke zijde. Immers, naarmate het spannender schijnt, worden wellicht verwachtingen opgewekt, die, zoo zij ongegrond blijken, des te grooter teleurstelling na zich slepen. Intusschen mag, bij het ontwakend leven, dat zich èn in Nederland èn in Indië openbaart, waar het geldt het wetenschappelijke onderzoek onzer koloniën te bevorderen, althans eene poging gewaagd worden om ook voor dit vraagstuk belangstelling op te wekken, om ook tot de oplossing van dit geheim, dat in den schoot van onzen Archipel verborgen ligt, aan te sporen. Tot die oplossing zijn hulpmiddelen noodig, die voorzeker in Nederland en Indië niet ontbreken. Vooreerst personen. In de tweede plaats een stoomvaartuig, dat niet noodzakelijk van Europa derwaarts behoeft gezonden te worden, maar waarschijnlijk wel reeds in den Archipel te vinden is. Zonder stoomvermogen is het onderzoek van den diepzeebodem buitengewoon lastig en tijdroovend. In de derde plaats geschikte werktuigen. Voor de laatsten levert de Parijsche tentoonstelling modellen van de nieuwste vinding en van beproefde bruikbaarheid.

Mogen binnen niet al te langen tijd deze vraagpunten door Nederlanders in bewerking worden genomen, en mocht het ons bespaard zijn te eeniger tijd te vernemen, dat een vaartuig onder *vreemde* vlag in de genoemde zeeën gekruist, belangrijke algemeene uitkomsten verkregen, en een rijken zoölogischen buit huiswaarts gevoerd heeft.

A.A.W. HUBRECHT.

I.
Onder 't klokkenspel.[1)]

‘Kling-klang.....’
't Was vroeg, Zondag morgen, en de eerste van Mei.
Hoog boven 't nog rustende stedeke zong,
Van d' omgang des torens de klinglende rei,
Het juublende Meilied, en luisterend vong
De dauwige vlakte, de dommlende stroomen,
De blauwende ruimte het feestlied: ‘kling-klang,
De Mei is gekomen met zon en met zang,
De minlijke Mei is gekomen!’

‘He, de eerste van Mei! - Blijf niet liggen, voor 't raam!’
Daar vloog het hoog open. Bruin-oogje keek uit,
De vlugste van 't vijftal. Zij sprongen te zaâm
Met windsnelle voetjes naar de opene ruit....
't Kozijn op! - De knietjes naar boven getrokken,
De neusjes vooruit en de Meie in het oog,
De lachende snuitjes al luistrend omhoog
Naar 't beier'n der klinglende klokken.

1) Eene herinnering uit Middelburg, waar de ‘Lange Jan’ de Meimaand inluidt.

‘Kling-klang.....’
Wat pret al dat leven, die stoeiende vlucht
Van tuimlende klanken gestrooid over straat,
Langs daken en gevels uit zonnige lucht!
Eer 't mondje het wist, ging de tong al op maat.
Vijf kleuters voor 't opene venster gedrongen,
Losbarstend in zang, van de blozende leên
De luchtige nachtpon ter helfte gegleên:
De Mei door de Meie bezongen!

II.
Idylle.

‘Tot morgen!’
   En ‘tot morgen,’ klonk het weer.
Toen nog een kus, een handdruk en een lange,
En teedre blik, een lang en innig wuiven,
En 't meisje keerde zich en trippelde over
Het mullig pad de duinen op, een pad
Half tusschen kleefkruid, blauwe distel, duinroos
Als ingeklemd; - haar schommlend kleedje haakte
Bij 't haastig opwaarts loopen telkens, dreigde
Te scheuren, door wel honderd fijne tandjes
Der weel'ge warrelstruiken vastgehouden.
Wat tegenspoed bij zooveel haast! - reeds klepte
De dorpsklok zeven slagen; aan den einder
Stond bloedrood al de zon.....

      In 't woonvertrek
Zat moeder nog bij 't opgeschoven venster;
Een tengere gestalte, - op haren schoot
Een hoop verstelwerk, naast haar op de tafel
Een berg van sneeuwwit linnen, - een gestalte,
Geadeld door den rustig-teedren glans,
Dien ouderdom in ruil van bloeitijd geeft
Als 't hart gelouterd werd door lijden.
         ‘Moeder....’
En 't frissche mondje scheen nog heel wat meer
Te willen zeggen, maar - 't verraadlijk rood
Klom snel langs hals en wangen. Haastig schoof

Zij haren stoel bij; aan den ronden vinger
Den vingerhoed gestoken, fluks de naald....
Heel diep boog 't hoofdjen over 't werk.
Door 't raam
Drong vredige avondrust; wegvloeiend mommlen
Van verre stemmen op den breeden weg,
Het loeien van een enkle koe op stal,
Een vlugge voetstap in de buurt, geklik
Van emmers afgehaakt van wieglend juk,
Het joelen van een kindertroepje in 't veld,
En breeder, dieper als een orgeltoon,
Die aanzwol van heel ver, de stem der zee.

'Moeder....'
Twee vriendlijke oogen rustten vragend
- Wie weet hoe lang wel! - op haar purpren wangen.
En op de knieën glijdend, ving zij tusschen
Haar handjes moeders nijvre handen.
Schuchter
Dan moediger en vaster, heel den rijkdom
Van 't jonge, warme hart in oog en stem,
Vertelde zij....
'Zijn staamlend woord en toch
Mijn snel begrijpen van mijn groot geluk!
Hij, zooveel meer dan ik, stond als een smeekling
En dorst mij nauwlijks aanzien: "dierbaar meisje,
Ik heb u o! zoo lief, en zou zoo gaarne...."
Een kus? - Hij zeide 't niet! - Maar blijde keerde
Ik mijn gelaat naar 't zijne en hij kuste
Mijn lippen of 't prinsessenlippen waren.
Toen sprak hij van zijn moeder, die zoo lang reeds
Zijn hartewensch gedeeld had, van de toekomst
Om saâm te werken voor elkander, samen
Elkaar te helpen, àltijd, àltijd samen!
En 't was mij of ons de aarde toebehoorde
En ons geen leed meer kon genaken, of
De hemel tot ons overboog en teeder
Een heil'ge kracht in 't harte wakker kuste.
Zoo'n oogenblik maakt heel een leven zalig,

Zoo'n oogenblik maakt beter en maakt sterker....'

Zacht naar het jong gelaat boog zich het oude,
En staarde in 't blauw der schitterende kijkers,
In 't rein gelaat, waarin der jonkheid schemer
Nu door den blijdsten daagraad was vervangen:

'Voorzeker, liev'ling, beter ja, en - sterker.'
En weemoedstranen glipten langs haar wangen.

III.
In 't ziekenhuis.

Doe 't gaslicht nog niet uit; - is dan de nacht voorbij?
Ik wil den dag niet zien! Trek het gordijn niet open;
'k Ben bang voor vaders stap. Straks komt hij aangeloopen
En haalt hij mij.

Niet bang, maar moedig zijn? - Ik was het gistren nog....
Ik kàn het niet van daag! Zijn stem is in mijn ooren,
In elken stap op straat meen ik zijn tred te hooren,
Onzeker, log....

Moet ik toch medegaan al is hij .... dronken? - Stoot
Mij niet naar ginds terug! De leege kast, de kindren
Die schrei'n om brood.... *Ik* helpen? - 'k Help vermindren
Hun hapje brood.

'Uit werken gaan, klein jong,' zegt buurvrouw, 'uit zóó'n nest,
Zoo'n mestvaalt?' - Koop dan zeep en boenders als de monden
Nog hongrig klappren, nadat alles is verslonden,
Geen cent meer rest!

De lommerd is vlak bij. - Geen vuur, geen bedjes meer.
Want drank wìl vader! Eens trotseerde ik hem; hij pakte
Klein Jantjes kribbe. - 'k Liet niet los, maar kermend smakte
Ik eindlijk neer.

En vaders thuiskomst, als de kindren in een hoek
Zich bergen, maar klein Jantje, 't bleek gelaat naar voren,
- Dièn slaat hij niet! - nabauwend vaders taal doet hooren
Met vloek bij vloek!

Arm Jantje, drie jaar oud.... Verdorven niet! Hij praat
Maar na, zoo'n snappersbaas! Een schat dat kind. Twee oogen,
Die 't bleek gezichtje doen vergeten.... Jantjes oogen
Kennen geen kwaad!

Zal 't heel gauw anders zijn als hij alleen moet staan?
'k Ben de oudste.. in moeders plaats ... Dàn maar vooruit! Vertrouwen
Op God? - O, na den hemel weer de hel te aanschouwen
En - in te gaan!

MARIE BODDAERT.

Letterkundige kroniek.

Honderd jaren Fransche poëzie.

Anthologie des poètes français du XIXème siècle. 4 vol. Paris. Alphonse Lemerre.

Voor half Europa en een groot deel van Amerika heeft Frankrijk de schatten van zijn wetenschap en van zijn nijverheid uitgespreid op die Wereldtentoonstelling, welke in staat zou wezen, den meest verstokten Franschenhater, zij 't ook slechts voor één enkelen dag, met het volk der Revolutie te verzoenen, en van waar zeker niemand terugkeert zonder dat hij, bewust of onbewust, winst heeft gedaan voor zijn wetenschap, voor zijn geest, voor zijn smaak bovenal.

Wat op het Champ de Mars te genieten valt, laat een diepen indruk achter.

Toch komt er een oogenblik, waarin de bezoeker, ofschoon vol bewondering voor hetgeen hier de nijverheid wrocht, opgetogen over de wonderen van den Eiffeltoren en de kleurenpracht der ‘fontaines lumineuses’, bekoord door die onovertroffen lenigheid, vlugheid, sierlijkheid in de uitvoering, waardoor schier alles wat uit de hand van den Franschen werkman komt zich onderscheidt, behoefte gevoelt aan een genot van anderen, van meer geestelijken aard; een oogenblik, waarin het gemoed zijn rechten laat gelden, en zijn deel eischt van de genietingen, welke de tentoonstelling aanbiedt.

De *Exposition Centenale de l'art français* is daar om aan dien eisch te voldoen en die behoefte te bevredigen. Op de bovenverdieping van het Palais des Beaux Arts, onder den koepel, prijken de meesterstukken der Fransche schilderkunst van de laatste honderd jaren, en daaronder trekken in de eerste plaats de werken

van een Millet, een Corot, een Daubigny, een Rousseau de aandacht. Daar staat ge voor een koe met haar pasgeboren kalf, voor een vermoeiden daglooner, voor een eenvoudig landschap, het eerste het beste, en nauwelijks hebt ge er een oogenblik op gestaard, of ge voelt u gegrepen in het gemoed; stom van bewondering en aandoening blijft ge voor deze kunststukken staan; straks keert ge weer terug, als wildet ge het beeld vasthouden, het prenten in den geest, om er later, bij herinnering, telkens weer van te kunnen genieten.

Intusschen nog is, ook na dit genot, het beeld, dat men van den Franschen geest heeft ontvangen, uit den aard der zaak niet volledig. De Fransche letterkunde in hare meest kenmerkende uitingen moest noodzakelijk op deze tentoonstelling ontbreken; en toch is deze het, waardoor velen onzer zich tot Frankrijk zoo machtig voelen aangetrokken, en waaruit zij steeds weder nieuw voedsel halen voor hunnen geest.

Was het met het oog op de ‘fêtes du Centenaire’ dat de uitgever Alphonse Lemerre zijne bloemlezing uit de Fransche dichters der 19^{e} eeuw in het licht gaf? Zeker is het, dat hij geen beter tijdstip had kunnen kiezen om een tafereel te ontrollen van de Fransche poëzie, die, wortelend in het laatst der 18^{e} eeuw, in den loop van de 19^{e} een vlucht genomen, een rijkdom en een verscheidenheid ten toon gespreid heeft, welke haar tot een bron van genot maken voor alle tijden.

De Fransche poëzie had in de 17^{e} eeuw steun gezocht in de klassieke oudheid. Aristoteles en Horatius zijn de leidslieden, naar welke de Fransche dichters hunne blikken richten; aan de Grieksche en Latijnsche dichters en prozaschrijvers ontleenen zij in den regel de stof, steeds den vorm hunner werken. Corneille in zijn *Examen du Cid* - van dien *Cid*, waarin hij, wat de keus van het onderwerp betreft, uit den band was gesprongen - beroemt er zich op, dat zijn tragedie bezit ‘les deux grandes conditions que demande Aristote aux tragédies parfaites.’ Racine vermeldt in de voorrede van *Brittanicus*, dat hij zijn personages naar Tacitus heeft gecopieerd, en zegt: ‘il n'y a presque pas un trait éclatant dans ma tragédie, dont il ne m'ait donné l'idée.’ Boileau, de opperrechter op den Parnas, zweert op zijne beurt bij Horatius, en verwondert zich, dat men de lessen uit zijn *Art poétique* durft bestrijden, welke hij aan een dergelijke autoriteit heeft ontleend.

Dat de Fransche letterkunde reeds een verleden had, dat er in de middeleeuwen op den eigen bodem iets had g e l e e f d , hetwelk den grondslag konde vormen voor een zuiver nationale poezie, daaraan scheen niemand te denken. Op de heldere overstoorbare harmonie van den vorm, op majesteit van gevoelens en gedachten, in majestueuze beeldspraak gehuld, daarop was aller streven gericht. Hartstocht is hun niet vreemd, maar het is een getemperde die zelden buiten de perken treedt; aan wat er in eigen boezem omging zou de dichter der 17e eeuw nooit uiting geven. Wat de mensch in den dichter beroert, wat zijn geest in vlam zet, blijft voor het publiek, dat hem leest, verborgen. Voor lyrische poëzie, voor een uitstorting van eigen gevoelens en gedachten, is er in de 17^{e} eeuw geen plaats.

In de 18^{e} eeuw komt er wat meer leven in die kalme oppervlakte, maar eerst op het einde van die eeuw treden de mannen op, welke als voorloopers der nieuwere, negentiende-eeuwsche denkbeelden worden aangemerkt. Jean Jacques Rousseau is de baanbreker. Tot zichzelven in te keeren, te luisteren naar den eigen harteslag, het warme gevoel te laten spreken vóór het koele verstand, dit was het, waarvan Rousseau het voorbeeld gaf. En toen hij den mensch leerde luisteren, zoowel naar hetgeen zijn eigen gegemoed hem te zeggen had, als naar hetgeen de wereld daarbuiten tot dat gemoed wist te spreken, onthulde hij voor hem de schoonheid, de poëzie der natuur, welke tot dusver voor de dichters verborgen was gebleven. De markiezin de Rambouillet had het uitgesproken: ‘Les esprits doux et amateurs des belles-lettres ne trouvent jamais leur compte à la campagne.’ En die ‘campagne’ vertegenwoordigde voor haar en anderen de natuur. Alleen Lafontaine schijnt iets van het al-leven der natuur gevoeld te hebben:

> Car tout parle dans l'univers,
> Il n'est rien qui n'ait son langage.

Rousseau had een onuitputtelijke bron geopend voor de poëzie, doch eerst de letterkunde der 19e eeuw zou uit die bron gaan scheppen, en er nieuwe levenskracht aan ontleenen.

Men is gewoon de moderne Fransche poëzie te laten aanvangen met André Chénier (1762-1794), of althans Chénier te beschouwen als den baanbreker op dit gebied, als den man, die der poëzie een

nieuwe richting deed inslaan en haar den weg wees, dien de romantische school een halve eeuw later zou bewandelen.

> Nous, nous datons d'Homère, et vous d'André Chénier,

was de uitroep, waarmede de ronflante dichter Baour Lormian de romantische dichters begroette.

Ook de samensteller van deze *Anthologie* heeft aan André Chénier de plaats gegeven, welke een deel der Fransche critiek, met Sainte Beuve aan het hoofd, den dichter der *Elégies*, van *La jeune Tarentine*, van *l'Aveugle* pleegt toe te kennen. Chenier's naam en eene bloemlezing uit zijne gedichten openen het eerste dezer vier kwartijnen.

Het is begrijpelijk, dat, toen in 1819 de werken van den in 1794 op het schavot gestorven dichter voor het eerst het licht zagen, en men, uit een tijdperk, waaruit enkel droge, krachtelooze verzen van verzenmakers als Florian en Delille bekend waren, onverwacht een dichter zag te voorschijn treden, zijn lenig, zangerig vers diepen indruk maakte. Hier werd een stem vernomen, zooals men na Racine niet meer gehoord had.

Chénier is een der oorspronkelijkste en onafhankelijkste dichterlijke geesten, welke Frankrijk heeft voortgebracht. Maar men heeft zijne gedichten slechts te lezen en naast die van de Vigny, Lamartine, Victor Hugo te leggen om te bespeuren dat de dichter van *Hermès* met de eerste woordvoerders der romantische school weinig punten van aanraking heeft. Zoowel de christelijke adspiraties dier school, als het eenigszins nevelachtig idealisme, dat het begrip Liefde bij de jonge romantici kenmerkte, was Chénier ten eenenmale vreemd. Zoo van iemand, dan kon van den dichter van *l'Aveugle* gezegd worden: ‘qu'il datait d'Homère’. En hier is geen gewilde navolging; het is alsof deze jonge man, uit een Grieksche moeder te Constantinopel geboren, zich aan de dichters der oudheid verwant voelt, van hun bloed is. Het onvergelijkelijk schoon gedicht *l'Aveugle*, dat in zijn geheel in deze *Anthologie* is opgenomen, is van Chénier's kunst het treffendst specimen.

Op een onbekend eiland zoekt een blinde grijsaard, een man met schoone en fiere trekken, zijn weg:

> de sa ceinture agreste
> Pend une lyre informe, et les sons de sa voix
> Emeuvent l'air et l'onde et le ciel et les bois

herdershonden vallen hem aan, maar drie jonge herders verdedigen den man, die hun als een god voorkomt,

Tant une grâce auguste ennoblit (sa) vieillessc.

Zij ondervragen hem.

Et tirant ce que pour leur journée
Tient la peau d'une chèvre aux crins noirs et luisants,
Ils versent à l'envi, sur ses genoux pesants,
Le pain de pur froment, les olives huileuses,
Le fromage et l'amande et les figues mielleuses.

De blinde wil zijn weldoeners leeren kennen, en, terwijl hij hen maar zich toehaalt, hen betast, is het of hij ze voor zich ziet.

.... Venez! que mes mains cherchent à vous connaître!
Je crois avoir des yeux: vous êtes beaux tous trois;
Vos visages sont doux, car douce est votre voix.
Qu'aimable est la vertu que la grûce environne!
Croissez, comme j'ai vu ce palmier de Latone
Alors qu'ayant des yeux je traversai les flots...
Vous croîtrez, comme lui, grands, féconds, révérés,
Puisque les malheureux sont par vous honorés.
Le plus âgé de vous aura vu treize années:
A peine, mes enfants, vos mères étaient nées,
Que j'étais presque vieux. Assieds-toi près de moi,
Toi, le plus grand de tous; je me confie à toi.
Prends soin du vieil aveugle....

De grijsaard vertelt hun zijn wedervaren; hoe kooplieden uit Kyme hem op hun schip medenamen, maar, toen hij geen geld bleek te hebben om zijn overtocht te betalen, hem op een onbekende kust wierpen. Waarom - vragen de jongelieden - hebt ge dan niet voor hen gezongen en uw overtocht met een lied betaald?

Enfants - is het antwoord:

Enfants! du rossignol la voix pure et légère
N'a jamais apaisé le vautour sanguinaire....
Gardé par ce bûton, sur l'arène glissante,
Seul, en silence, au bord de l'onde mugissante,
J'allais et j'écoutais le bêlement lointain
De troupeaux agitant leurs sonnettes d'airain.
Puis j'ai pris cette lyre, et les cordes mobiles
Ont encor résonné sous mes vieux doigts débiles:

Je voulais des grands dieux implorer la bonté,
Et surtout Jupiter, dieu d'hospitalité,
Lorsque d'énormes chiens à la voix formidable
Sont venus m'assaillir....

De barbaren, die hem op het schip hadden genomen, wilden hem dwingen om voor hen te zingen. ‘Amuse notre ennui!’ hadden zij tot hem gezegd - maar

J'ai fait taire mon coeur qui voulait les confondre;
Ma bouche ne s'est point ouverte à leur répondre.
Ils n'ont pas entendu ma voix, et sous ma main
J'ai retenu le dieu courroucé dans mon sein.
Cymé, puisque tes fils dédaignent Mnémosyne,
Puisqu'ils ont fait ontrage à la muse divine,
Que leur vie et leur mort s'éteignent dans l'oubli,
Que ton nom dans la nuit demeure enseveli.

Maar voor hen zal hij zijn lier stemmen, en nu terwijl

déja les antiques ombrages
Mollement en cadence inclinaient leurs feuillages,

terwijl de herders hunne kudden vergeten, de reizigers hun tocht staken om hem te naderen, terwijl nymphen en boschgoden in ademlooze bewondering naar hem luisteren, zingt hij van den Olympus, van levenden en dooden, van de vreedzame steden en den vruchtbaren oogst, zoowel als van den bloedigen strijd der goden. En wanneer hij geeindigd heeft, dan omringen hem mannen en vrouwen en kinderen, maagden en krijgers en met palmtakken in de hand roepen zij hem toe:

‘Viens dans nos murs, viens habiter notre île;
Viens prophète éloquent, aveugle harmonieux,
Convive du neetar, disciple aimé des dieux!
Des jeux, tous les cinq ans, rendront saint et prospère
Le jour où nous avons reçu le grand Flomère.’

Dit tafereel, zoo grootsch van opvatting en toch zoo eenvoudig in de uitdrukking, is wellicht Chénier's meesterstuk.

Het zijn, wat de dichter zelf ook bewere, voor het meerendeel geen ‘pensers nouveaux’ die hij in ‘des vers antiques’ nederlegde, maar veeleer ‘des pensers antiques’, welke den inhoud vormen van Chéniers gedichten. Voor den vorm reikte hij dehand aan Ronsard (1524-1585). Den rijkdom van rythmen, de

sierlijke, vlugge beweging van het vers, de klankeffecten, de vrijheid ten opzichte van de caesuur en van het enjambement - alle zaken, waarvan het geheim met Ronsard scheen verloren gegaan, - deed Chénier weder herleven. In dat opzicht kunnen hem de dichters der romantische school tot voorbeeld hebben genomen. Maar het gaat, dunkt ons, te ver den man, wien de klassieke oudheid alles was, die deze oudheid in zijn verzen trachtte te doen herleven, als den voorlooper te beschouwen van de moderne Fransche poëzie.

Niet ver van den ingang der 19e eeuw staat André Chénier veeleer als een wachter die, wanneer het bij den naderenden strijd der geesten noodig blijkt - en het *zal* noodig blijken -, den vinger waarschuwend opheft, en de teugelloozen, die, zonder zich aan maat of regel te storen, in woeste vaart voorthollen, wijst op die onovertroffen modellen der klassieke kunst, welke niemand slaafs mag navolgen, maar die ook niemand straffeloos uit het oog verliest.

De eigenlijke letterkundige hervorming, en in het bijzonder de ontwaking van de moderne lyrische poezie, is belichaamd in drie groote dichters: Lamartine, Alfred de Vigny en Victor Hugo.

Van 1820 dagteekenen Lamartine's *Méditations poétiques;* in 1822 gaf de Vigny zijn eersten bundel (*Poèmes*) in het licht, en in datzelfde jaar trad Victor Hugo te voorschijn met zijn *Odes et poésies diverses*.

Jaartallen zijn onverbiddelijk. En al heeft dan ook de nakomelingschap in Victor Hugo het hoofd der romantische school gehuldigd; al moet erkend worden, dat de dichter der *Orientales* tot de letterkundige omwenteling den krachtigsten stoot gegeven en door de veelzijdigheid van zijn genie al zijn tijdgenooten heeft overschaduwd, aan Lamartine moet de eer gelaten worden, het eerst voor de ‘pensers nouveaux’ de nieuwe vormen gevonden te hebben, melodieën en harmonieën te hebben doen hooren, welke vóór hem onbekend waren.

Lamartine is de dichter bij uitnemendheid, die niets wil zijn dan dichter. Wat hem kenmerkt is het spontane, het ongekunstelde, oprechte van de indrukken, welke hij in zijn zangen weergeeft. Alles wat zijn nobel, fier gemoed beweegt, wordt zang. Hij is de dichter van de natuur, en hij staat niet, als andere dichters - als Victor Hugo in den regel - buiten die natuur om haar te bewonderen, haar tot onderwerp te maken van schitterende impro-

visaties, van kleurrijke schilderingen; hij voelt zich één met haar; in haar vindt hij zijn leed en zijn vreugde, aan haar borst zoekt hij troost en opbeuring. Sainte-Beuve heeft het voortreffelijk gezegd: ‘En peignant ainsi la nature à grands traits et par masses, en s'attachant aux vastes bruits, aux grandes herbes, aux larges feuillages, et en jetant au milieu de cette scène indéfinie et sous ces horizons immenses tout ce qu'il y a de plus vrai, de plus tendre et de plus religieux dans la mélancolie humaine, Lamartine a obtenu du premier coup des effets d'une simplicité sublime, et a fait, une fois pour toutes, ce qui n'était qu'une seule fois possible.’ En wie heeft gelijk de zanger van *Chant d'amour* de liefde bezongen; welk modern Fransch heldendicht haalt bij die roerende verheerlijking der zelfopoffering, welke *Jocelyn* heet!

Het was inderdaad eene omwenteling, die Lamartine in de poëzie bracht. Een bekend uitgever, aan wien de jonge dichter zijn verzen had aangeboden, sprak het uit, toen hij hem antwoordde: ‘Uw verzen lijken op niets van hetgeen men bij onze dichters zoekt. Men weet niet, waar gij de taal, de gedachten, de beelden vandaan haalt. Dat is jammer; er is harmonie in.’ En kenschetsend was de raad dien de brave man er op volgen liet: ‘Lees Delille, Parny, Michaud... Gelijk op iemand. indien gij wilt dat men u erkennen zal en u lezen.’ Gelukkig heeft Lamartine dien raad niet opgevolgd; hij heeft de voorkeur eraan gegeven, op niemand te lijken en zichzelf te zijn.

Men kent het antwoord dat hij schertsend aan een zijner vrienden gaf, die hem vroeg waar hij, die tot geen partij behoorde, in de Kamer plaats zou nemen. ‘Je siègerai au plafond’ zei de Lamartine. Welnu van den dichter ook zou men kunnen zeggen, dat hij steeds zijn zetel op de hoogte gekozen heeft. Lamartine is de zanger van het ideaal, in de liefde zoowel als in den godsdienst. ‘Adorer voilà vivre’, zeide hij en hij voegde er bij: ‘Eigenlijk geloof ik niet dat de mensch tot iets anders geboren is.’

> L'homme est un dien tombé qui se souvient des cieux,

schreef hij, en hij zelf is zijner afkomst steeds indachtig gebleven.

‘Lamartine,’ - zegt Sainte-Beuve - ‘a bu pendant un quart de siècle les succès par tous les pores’, maar op die aanbidding en vergoding, waarvan de dichter van 1820 tot 1850 het voorwerp was, zou de grievendste miskenning volgen. Lamartine werd geheel vergeten. Enkele strofen van *Le lac* en van *Le vallon* mochten nog, dank

zij de muziek van Niedermeijer en Gounod, in het geheugen blijven; een dichter, dien men leest en herleest, dien men meeneemt op een wandeling, of wiens verzen de nachtwaak helpen verkorten, was Lamartine niet langer.

Er plegen zich in de waardeering van letterkundige kunstenaars, en in het bijzonder in de waardeering van dichters, verschijnselen als van eb en vloed te vertoonen. Voor Lamartine schijnt, na de miskenning en de vergetelheid, waarvan hij het slachtoffer werd, opnieuw een tijd van waardeering te zullen aanbreken. Mannen van gezag als Brunetière, Jules Lemaître, Sarcey hebben in den laatsten tijd bij herhaling den dichter van *Jocelyn* tot onderwerp van hunne studiën gekozen, en hem verdedigd tegen de aanvallen van hen, die hem zijn gemakkelijke inspiratie verwijten, die hem te natuurlijk, haast banaal vinden. ‘Lamartine’, zegt Lemaître, ‘est plus qu'un poète, c'est la poésie pure.’ Ook onder de jongeren is eene strooming ten gunste van Lamartine. Men wil niet langer, dat Victor Hugo den roem van Lamartine in den weg sta. Men vraagt erkenning van het feit, dat het de dichter der *Méditations* geweest is, die, toen de Fransche poëzie zonder uitdrukking, zonder gevoel, zonder kleur daar neêrlag als een dood ding, dat inerte lichaam leven heeft ingeblazen, en het aanzijn gegeven heeft aan de verhevenste, reinste, teederste verzen, welke de Fransche letterkunde der 19e eeuw heeft aan te wijzen.

Een scherp contrast met Lamartine vormt Alfred de Vigny, wiens eerste bundel twee jaren na de *Méditations* verscheen. Zoo natuurlijk en gemakkelijk als Lamartine dichtte, zich geheel latende leiden door de altijd nobele ingeving van het oogenblik, zoo terughoudend, zou men haast zeggen, was de Vigny. De natuur is voor hem niet de vriendin, de troosteres geweest, welke zij voor Lamartine was. Wat die natuur is - zij zelve zal het u door den mond van den dichter in *La maison du berger* zeggen:

> Je suis l'impossible theâtre,
> Que ne pent remner le pied de ses acteurs;...
> Je n'entends ni vos cris, ni vos soupirs; à peine
> Je sens passer sur moi la comédie humaine
> Qui cherche en vain au ciel ses muets spectateurs....
> On me dit une mère et je suis une tombe.

De Vigny geeft zich niet, gelijk Lamartine. In philosophische en mystische gedichten, als *La maison du berger, La mort du loup*,

La colère de Samson, Moïse, objectiveert hij zijne gevoelens; hij condenseert ze als het ware, zoodat zijne gezamenlijke gedichten niet meer dan één bundel van ongeveer 300 octavo bladzijden vullen. De Vigny stort zijn hart niet rechtstreeks uit, zendt zijn klaagtoon niet de wereld in. Hij is als de wolf in *La mort de loup*, die, wanneer de scholen en messteken van de jagers hem doorboord hebben,

> Tout en léchant le sang repandu sur sa bouche,
> Et, sans daigner savoir comment il a péri,
> Refermant ses grands yeux, meurt sans jeter un cri.

Van den gewonden wolf heeft de Vigny geleerd:

> Seul le silence est grand, tout le reste est faiblesse.
>
> Gémir, pleurer, prier, est également lâche,
> Fais énergiquement ta longue et lourde tâche
> Dans la voie où le sort a voulu t'appeler,
> Puis, après, comme moi, souffre et meurs sans parler.

Als zijn *Moïse*, wiens grootheid hem van de andere menschen verwijderd hield, en die bidt:

> Vous m'avez fait vieillir puissant et solitaire,
> Laissez-moi m'endormir du sommeil de la terre;

staat hij eenzaam in de wereld, een aristocraat in de letteren als in het leven. Maar onder de koele hoogheid van den denker schuilt een diep artistiek gevoel, en het is dit aristocratisch en artistiek cachet, hetwelk de Vigny's gedichten onderscheidt, dat den ‘eenzamen’ poëet een kleinen, maar uitgelezen kring vereerders blijft verzekeren.

Ongeveer tegelijk met de Vigny trad de dichter op, die weldra den hoogsten rang onder de Fransche dichters der 19e eeuw zou innemen, en die door zijn krachtigen en oorspronkelijken geest een grooten invloed op de Fransche letterkunde heeft geoefend. Victor Hugo is jaren lang voor velen de onovertroffen Meester geweest, dien men eenvoudig in stille vereering had aan te hooren, van wien men, gelijk hijzelf het ten opzichte van Shakespeare deed ‘alles bewonderde.’ En zoo heeft Victor Hugo, drieënzestig jaar lang geheel Europa tot luisteren dwingende, de vonken van zijn geest om zich heen doen spatten, meeslepende door de onstuimige drift

van zijn beeldenstoet, verblindend door den schitterenden woordenschat, welke hem ten dienste stond.

Wij hebben, na den dood van den grooten meester, in een overzicht van zijne lyrische gedichten[1)], er op gewezen, hoe Hugo nog niet aanstonds den overgeleverden vorm verbrak en in zijn *Odes et Ballades* nog telkens een nagalm der klassieken doet hooren; hoe hij allengs krachtiger en zelfstandiger optrad, de blikken wijder liet gaan en in de *Orientales* de kleuren van het oosten doet vonkelen; hoe hij in zijne *Feuilles d'antomne* en in *Les Voix intérieures* in de treffendste en liefelijkste beelden de herinneringen zijner jeugd oproept, zijn huiselijk geluk bezingt, om wanneer in 1830 de politiek de gemoederen in beweging heeft gebracht, wanneer hij gevoelt, dat de Muze ‘se doit aux peuples sans défense’, aan zijn speeltuig die ‘corde d'airain’ toe te voegen, dien hij eerst in *Les Chants du Crépuscule* zou laten klinken en die later, in *Les Châtiments*, Napoleon den Derde en zijne handlangers zoo geweldig in de ooren zou dreunen. Met de genoemde bundels vormen *Les Contemplations, La légende des siècles*, tafereelen uit de geschiedenis en de legende van alle volken en alle eeuwen, *L'art d'être Grandpère, L'année terrible* en nog enkele andere, die reeks gedichten, waarin Victor Hugo uitstortte wat er kookte en bruiste in het hoofd en het hart, tegelijkertijd de taal verrijkend met een nieuwen woordenschat, spelend met maat en rijm, en aan den loggen Alexandrijnschen versmaat eene lenigheid, een gloed, een relief schenkende, waardoor hij een school vormde, waarvan nagenoeg het geheele jongere geslacht van dichters zich leerlingen mag noemen.

Zoolang Victor Hugo zich in zijn volle kracht vertoonde, bleef men onder de bekoring van zijn onbetwistbaar genie, en werd het genot, dat men van zijne gedichten smaakte, niet of nauwelijks gestoord door de valsche of smakelooze beelden, het overdrevene en baroke van de voorstelling, de schelle antithesen, waaraan de dichter, te midden van zijn meest grootsche scheppingen, zich vaak schuldig maakt. Maar de critiek zou hare rechten hernemen. Reeds werden er herhaaldelijk stemmen vernomen, welke in naam van de kunst, in naam van den goeden smaak, protesteeren tegen een vergoding als die, waarvan Victor Hugo herhaaldelijk het voorwerp was. Men is het gaan uitspreken, dat terwijl hij als beeldenrijk dichter, als

1) Letterkundige kroniek, *Gids* van Juli 1885.

toovenaar met de taal, als schitterend virtuoos zijns gelijken niet heeft, er een gebied is waarop de geniale dichter minder hoog staat dan andere zijner tijdgenooten, welke hij in stoutheid van phantasie, in macht over de taal overtreft. Een poëzie van het gemoed, zóó aangrijpend als die van Lamartine, zoekt men bij Victor Hugo vergeefs, en, hoe de hartstocht (vooral de politieke) ook in hem brandde, verzen, waarin een zóó zuiver menschelijke passie zóó onmiddellijk, zóó waar zich uitspreekt als in de *Nouvelles poésies* van Alfred de Musset, schreef Hugo niet.

Alfred de Musset - wie onzer heeft in zijn jonge jaren zich bezig gehouden met Fransche poëzie, en niet gedweept met den hartstochtelijken zanger der *Nuits*, van *Souvenir*, van de *Stances à Ninon*? En waardoor pakte ons die dichter zoo? Zou het niet wezen door het zeer persoonlijk accent zijner verzen, door het besef, bij ons opgewekt, dat die overweldigende passie, temet afgewisseld door uitingen van onweerstaanbare gratie en schalkschen, dartelen geest, niet moest dienen tot onderwerp van een rhetorisch kunstwerk, maar dat de dichter op het oogenblik zelf, waarop hij zijn verzen schreef, onder dien hartstocht getrild had, dat er hartebloed kleefde aan die verrukkelijke strofen?

> Ah! frappe toi le coeur, c'est là qu'est le génie!

had de Musset uitgeroepen, en hij vergeleek, in *La nuit de Mai*, den dichter bij den pelikaan, die van een lange reis tot zijn uitgehongerde jongen terugkeert, maar op de verre stranden geen voedsel voor hen heeft kunnen vinden, en nu

> Pour toute nourriture il apporte son coeur.

Zoo doen de groote dichters, laat de Musset de Muze tot den dichter zeggen:

> Quand ils parlent ainsi d'espérances trompées,
> De tristesse et d'oubli, d'amour et de malheur,...
> Leurs déclamations sont comme des épées:
> Elles tracent dans l'air un cercle éblouissant;
> Mais il y pend toujours quelque goutte de sang.

Wanneer gij voor eene schilderij van Israëls staat en, getroffen door de waarheid en het diep gevoel, welke bijvoorbeeld uit een schepping als van dien oude-kleerkoop op de Amsterdamsche ten-

toonstelling spreken, onder den machtigen indruk verkeert van het intense leven, dat u uit dit krachtig sprekend kunstwerk tegenstraalt, dan loopt ge gevaar, dat de een of andere kunstcriticus een poging zal wagen een emmer koud water over uw enthousiasme te gieten, door de medelijdende opmerking dat het zoo jammer is, dat Israëls, met al zijn talent - 'O meneer talent, enorm meneer! fameus veel talent, er zijn er niet veel zoo in ons landje!' - maar dat hij met al dat talent niet beter kan teekenen[1)]. Een dergelijk verwijt heeft de Musset getroffen, zonder hem meer te schaden dan het verwijt van niet-te-kunnen-teekenen Israëls gedaan heeft. Ja, de Musset was wel een dichter vol gloed en kleur en gevoel, maar hij kon toch eigenlijk geen verzen schrijven, beweerden sommigen. Wat waren dat voor rijmen zonder *consonne d'appui: vie*, en *génie, dévore* en *éclore!* Hoe slordig en incorrect was deze zin gevormd, hoe tegen al de 'règles de la rhétorique' in gindsche strofe!

Natuur is, wat pessimisten beweren mogen, niet altijd onrechtvaardig; zij houdt er vaak van te compenseeren, het evenwicht te bewaren of te herstellen. Zoo deed zij, toen zij omstreeks 1830, tegelijk met dezen genialen wildzang, met den hartstochtelijken dichter 'die geen verzen schrijven kon', een ander dichter liet optreden, voor wien de vorm schier alles was, en die aan het ciseleeren van zijn verzen, aan het kiezen en het schikken der woorden, de hoogste, de meest gewetensvolle zorg zou besteden. Théophile Gautier was beeldend kunstenaar geboren, en, al heeft hij zijne roeping niet kunnen volgen, al heeft hij de schilderkunst vaarwel moeten zeggen, een beeldend kunstenaar is hij zijn leven lang gebleven. De zin voor lijnen en kleuren, de liefde voor den vorm overheerschte bij Gautier al het andere. Daarvoor moest alles wijken. Hij zou hebben willen maken wat hij 'une transposition d'art' noemt. Gelukt is hem dat niet. Eene kunst laat zich niet maar zoo transponeeren. Elke kunst heeft hare eigen middelen, waarin zij zich uitdrukt, en de effecten van kleur en licht, de muzikale klankeffecten, welke met het woord verkregen worden, zullen steeds achterstaan bij die, welke een begaafd colorist met het penseel of een talentvol musicus uit zijn instument te voorschijn brengt. Maar indien Gautier met zijne theoriën, den inhoud opofferende aan den vorm, dik-

1) Men leze over Israëls, en over zijn niet-kunnen-teekenen, de artistieke, fijn gevoelde studie van den schilder Jan Veth in de *Mannen van Beteekenis* afl. 4.

wijls in het kleine, het gekunstelde vervalt, men mag den dichter van *Emaux et Camées* de eer niet onthouden van de kunst, zooals hij die opvatte, hoog gehouden te hebben; de schoonheid te hebben beschouwd niet als een lichtzinnige vrouw, wier gunsten men met een glimlach en een vriendelijk woord gemakkelijk verkrijgen kan, maar als eene die men moet weten te veroveren:

> Oui l'oeuvre sort plus belle
> D'une forme au travail
> Rebelle,
> Vers, marbre, onyx, émail....
> Lutte avec le carrare,
> Avee le paros dur
> Et rare,
> Gardiens du contour pur.

Door deze en dergelijke lessen, waarbij hij, gelijk in dit gedicht (*L'art*), tevens het voorbeeld voegde, heeft Gautier een niet te versmaden invloed geoefend.

Wie het eerst den invloed van Gautier ondervond, is Baudelaire (1821-1867), die aan dezen ‘poète impeccable’, dezen ‘parfait magicien ès lettres françaises’, zijn *Fleurs du mal* opdroeg. Men zal het den uitgever van de *Anthologie* terecht verwijten, dat hij in den tweeden bundel aan Baudelaire de plaats zoo karig toegemeten, en niet meer dan vijf kleine gedichten van hem opgenomen heeft. Men moge over Baudelaire oordeelen gelijk men wil, men moge zich weinig aangetrokken gevoelen door het ziekelijk-zinnelijke, mystische, ‘troublante’ van deze gedichten, men moge deze aesthetiek van den wellust, erger: van de débauche, verafschuwen, ontkend mag het niet worden dat Baudelaire met zijn verdorven kunst niet alleen, gelijk Lemaître zegt, verzen geschreven heeft zooals men ze vóór hem niet gemaakt had, ‘vers singuliers, *troublants*, charmants, mystérieux, douloureux’, maar dat hij een school gevormd heeft, en bij velen onder het jongere geslacht, een grooten weerklank heeft gevonden.

Men behoeft niet te vragen aan welke zijde de sympathieën zijn van den uitgever dezer verzameling, wanneer men ziet welk een breede plaats is ingeruimd aan den dichter Leconte de Lisle (geb. 1818), die den tweeden bundel der *Anthologie* opent. De heer Lemerre is de uitgever van die groep dichters uit de jaren 1859 tot 1870, die onder den naam *Parnassiens* (naar den bundel *Le Parnasse contemporain*, waarin zij later hunne gedichten bijeenbrachten) in de Fransche letterkunde bekend staan, en Leconte de Lisle is de erkende Meester van die groep. Van hem hebben dichters als Coppée, Sully Prudhomme, de Hérédia en tal van

anderen het geheim geleerd van dien onberispelijken vorm, de zorgvuldige woordenkeus, de rijke rijmen (waarin de zoogenaamde ‘consonne d'appui’ niet mag ontbreken), den breeden, magistralen versregel.

Maar niet in die uiterlijke volmaaktheden alleen ligt Leconte de Lisle's eigenaardigheid. Zij hangt bij hem samen met een bijzondere opvatting van de poëzie:

> La grande Muse porte un péplum bien sculpté,
> *Et le trouble est banni des ûmes qu'elle hante*,

schreef een dichter uit de groep: Catulle Mendès. De hand, die verzen schrijft, mag niet beven, het oog, dat de schoonheden in de oude en nieuwe wereld, in de geschiedenis en de legende waarneemt, mag door geen hartstocht, door geen medelijden zelfs, beneveld worden. ‘Impassibel’ moet de dichter wezen, en in die stemming behoort hij, puttend uit de eeuwige bronnen van schoonheid, de verschillende manifestaties van het ideaal, in verschillende tijden en bij verschillende volken, weer te geven met al den ernst en al de gestrengheid, waartoe hij bij machte is.

Aan die opvatting getrouw, heeft Leconte de Lisle verzen geschreven van volmaakte schoonheid; als de tonen van een machtig orgel golven de breede, sonore strofen langzaam ons voorbij; de sculpturale bouw van die trotsche poëemen vervult ons met ontzag.

Men hoore slechts:

> Midi roi des étés, épandu sur la plaine,
> Tombe en nappes d'argent des hauteurs du ciel bleu.
>
> Seuls, les grands blés mûris, tels qu'une mer dorée
> Se déroulent au loin, dédaigneux du sommeil;
> Pacifiques enfants de la terre sacrée,
> Ils épuisent sans peur la coupe du soleil.
>
> Parfois comme un soupir de leur âme brûlante,
> Du sein des épis lourds qui murmurent entre eux,
> Une ondulation majestueuse et lente
> Séveille, et va mourir à l'horizon poudreux.

Het is zeker niet te verwonderen dat de jonge mannen van 1859 den dichter, die op zóó magistrale wijze in de snaren wist te grijpen, die het ideaal der kunst zóó hoog hield, gaarne als hun

Meester erkenden en vereerden. Toch zijn slechts enkelen hem volkomen getrouw gebleven. In José-Maria de Herédia, den sonnettendichter, van wien Lemerre in den derden bundel niet minder dan 17 sonnetten opneemt, vindt men den majestueuzen gang, het klankvol geluid, den zin voor het schilderachtige en het heroïsche van zuidelijke landen en volken, de onberispelijke sculpturale vormen van Leconte de Lisle geheel terug.

Onder het oppergezag van Leconte de Lisle, een chef met wien niet viel te gekscheren, aangevoerd door dichters als Gautier en de Banville, den schrijver van het *Petit traité de poésie française*, hadden de *Parnassiens* de geheimen van het artistieke handwerk in zijn vollen omgang geleerd, het zwakke en banale rijm leeren schuwen, hun beelden zuiver leeren modelleeren, hun kleuren leeren kiezen, aan de cadans en de muziek van het vers ongewone zorg leeren besteden. En dat was geen overbodig werk. Onder de navolgers van Lamartine en de Musset, welke niet, als hunne modellen, het genie als zeer verzachtende omstandigheid konden doen gelden, was het Fransche vers al zwakker geworden, de constructie al slordiger; het zat niet meer stevig in elkander, het scheen uit het lood te zakken. Een krachtige wederopbouwing was noodig. En nu werd het vers onder de handen der *Parnassiens* inderdaad een veerkrachtig, plooibaar en kneedbaar iets, hecht in zijn voegen, zich leenend tot elke dichterlijke uiting, van de eenvoudigste realistische teekening, - men denke aan dien ‘tout petit épicier de Montrouge’ van Coppée, ‘qui casse du suere avec mélancolie’ - tot de wetenschappelijke omschrijving, het wijsgeerig betoog (Sully Prudhomme, *Le Zénith* en *La Justice*).

De *Parnasse* kon niet anders dan een overgangsstadium vormen; een leerschool was zij, waar men de regels, het mechanisme, dat wat men aanleeren kan, machtig wordt, om straks, met die kennis gewapend, zijn eigen weg te gaan, op eigen wijs en in eigen taal te zeggen wat het gemoed vervult, wat den geest bezig houdt. En Coppée èn Sully Prudhomne hadden inderdaad te veel te zeggen, er ging in hunne hoofden en harten te veel om, dan dat zij zich op den duur konden laten opsluiten in een kring, waarin de vorm alleen om den vorm gold, waarin aan den harteklop het zwijgen werd opgelegd - ‘Pas de sanglots humains dans le chant des poètes’, had Catulle Mendès gezegd - en de kunst in het handwerk dreigde onder te gaan. Maar dat de *Parnasse* voor hunne vorming

en voor die van den geheelen Franschen dichterphalanx van de tweede helft der 19e eeuw van groote beteekenis geweest is, staat buiten twijfel.

Behalve Coppée en Sully Prudhomme, wier talent wij voor de lezers van *De Gids* wel niet meer behoeven te karakteriseeren, stonden in de rij dezer *Parnassiens* een reeks talentvolle jonge mannen. In de eerste plaats: Théodore de Banville, dien men den laatste der romantici en den eerste der Paruassiens genoemd heeft, nog zeer onder den invloed van Victor Hugo, zonder zich echter in zijn kunstige ballades, rondels, dizains, met zijn overstelpenden schat van rijke rijmen veel hooger te verheffen dan tot een bewonderenswaardig verzenvirtuoos en een schitterend kunstenaar met woord en rijm; voorts: Catulle Mendès - die door den samensteller der Anthologie op onvergefelijke en onverklaarbare wijze wordt voorbijgegaan! - de geschiedschrijver van de School in *La légende du Parnasse contemporain*, met een verwonderlijk talent van assimilatie, in alle stijlen, à la Hugo, à la Leconte de Lisle verzen makend, verfijnd, zinnelijk, gemaniëereerd, de coquetste pastiches fabriceerend. Naast hen: Léon Dierx, door de bentgenooten uitbundig geprezen en bijna op ééne lijn gesteld met Coppée en Sully Prudhomme maar wiens gedichten nevelachtig, droomerig als zijn *Soir d'Octobre*, zonder vaste omtrekken, ondanks al hun goede eigenschappen van kleur en stemming, zelden verder zijn doorgedrongen dan den kleinen kring zijner bewonderaars; Glatiguy, de vagebondeerende, die zonder opvoeding, zonder voorbereiding te hebben genoten, schier zonder zich van zijn talent bewust te zijn, met wonderlijke gemakkelijkheid gedichten schreef zoo oorspronkelijk, zoo frisch van impressie als die van vele zijner kunstbroeders nagemaakt en gekunsteld waren; Albert Mérat, de zanger van het landschap om Parijs, van Sèvres en Montmorency, van Meudon en Asnières, wier heuvels hij spottend toeroept:

> Vous êtes Meudon, vous Asnières,
> Et vous faites bien des manières
> Pour de si petites hauteurs;

dan Mérat's boezemvriend, de teerdere, fijner bewerktuigde Léon Valade, en zoovele anderen.

Ter zijde van dezen dichterkring, althans voor zoover het karakter hunner poëzie betreft, staan mannen als Armand Silvestre, de zinnelijke zanger van het vrouwelijk schoon, die

voor den vorm, blijkens het eenigszins mystische, vage in de teekening en de kleur van het beeld, bij Lamartine ter schole schijnt gegaan; als André Theuriet, de dichter van velden en bosschen, en zijn vriend de landschapdichter André Lemoyne; als Eugène Manuel, de zanger van den huiselijken haard; als Jean Aicard, de zangerige zoon van het Zuiden met al de goede en minder goede eigenschappen van den 'Méridional'; als Henri Cazalis, wien 'l'idée du Néant' vervolgt, en die in *L'Illusion*, in verzen tooverachtig van kleur en van klanken, zijn schitterende visioenen, zijne mystisch-nihilistische gedachten over dood en leven ontvouwt.

Bij de Parnassiens sloot zich eerst nog aan de buitengewoon begaafde Paul Verlaine, die later het hoofd zou worden van een der stroomingen, welke de school der 'Décadents' vormen. Die school der 'Décadents', waarvan onze lezers nog niet lang geleden het een en ander vernamen[1)], staat niet op zich zelf, maar hangt wel degelijk samen met sommige theorieën van de aanvoerders van den 'Parnasse Contemporain.' Schreef niet Théophile Gautier; 'Des mots rayonnants, des mots de lumière, avec un rythme et une musique, voilà ce qu'est la poésie.' Kleur is Verlaine nog te veel, enkel schakeering zoekt hij:

> Pas la Couleur rien que la Nuance!

En dan:

> De la musique avant toute chose.

En met die beginselen schrijft hij bizarre gedichten, verzen, die door den verdorven zinnelijken ondergrond, welken zij te raden geven, u terug doen schrikken, andere, waarvan het is of zij uit den nevel van den waanzin te voorschijn treden; en daarnaast tonen van zulk een innige harmonie, van zulk een natuurlijken en roerenden eenvoud, als slechts uit de reinste, kinderlijkste dichterziel kunnen voortkomen.

En zoo naderen wij in dit overzicht, dat, naarmate wij verder komen, vluchtiger en beknopter moest worden, de dichters der jongste generatie.

Een Meester, een aanvoerder, aan wiens wachtwoord zij gehoorzamen, een vaandel, onder welks kleuren zij zich scharen, bezitten de dichters van de 25 laatste jaren niet. Hun winst doende met de

1) Zie *De Gids* van Februari 1888.

veroveringen, door Victor Hugo en later door de Parnassiens op het gebied van de dichterlijke taal, van het rijm en het rythmus behaald, soms pogende het geheim af te luisteren van sommige betooverende muzikale effecten door Verlaine of andere 'Décadents' verkregen, gaat elk hunner zijns weegs, en giet in dien voortreffelijken vorm, die der Fransche poëzie niet meer kan worden ontroofd, zijn bruisenden hartstocht, zijn bitteren weemoed, zijn koel scepticisme of zijn onbedwingbaren levenslust. Daar zijn er onder die, als Gabriel Vicaire in zijn *Emaux Bressans*, de onbedorven indrukken, welke zij van het leven ontvingen, weêrgeven in frissche, heldere liederen, uit volle borst gezongen. Daar zijn anderen, fijn bewerktuigden, wier jeugd samenviel met de verschrikkelijke gebeurtenissen van 1870 en '71, die met geknakte illusiën, levensmoede vóór den tijd, in voortdurenden onrust het leven doorbrengen: Paul Bourget, de dichter van *La vie inquiète*, is een hunner.

In Jean Richepin bruist en gist een 'trop plein' van leven, dat zich nu eens uitstort in zijn woeste *Blasphèmes*, dan in zijn stoute en kleurrijke tafereelen van de zee, het eigenaardigst en het oorspronkelijkst in zijn kernachtige *Chanson des Gueux*.

Onder de jongeren trekt verder de aandacht Georges Rodenbach (een Belg, doch wiens gedichten bij Lemerre verschenen) door het talent waarmede hij in den bundel *La Jeunesse blanche*, de stemming, het karakter van Vlaamsche steden en landschappen in gedichten als 'Beguinage flamand', 'Les quais', 'Dimanches' weet weer te geven.

Breeder en voller klinkt de toon door Edmond Haraucourt in zijn bundel *L'ame nue* aangeslagen. Er is iets zeer hoogs en zeer nobels in de taal van dezen dichter. Een *Magnificat* aan de Schoonheid, een verheerlijking van den Hoogmoed, dien 'moed om hoog te staan' schenkt ons deze mannelijke, fiere denker, die weet dat het leven moeielijk is en veeleischend, maar die kracht genoeg in zich voelt om het, zonder struikelen, ten einde te loopen.

En om deze allen verdringt zich een dichte drom jonge mannen, van ongelijk talent, die hun weg nog tastend zoeken, maar die allen trachten iets weer te geven van het Schoone, in het licht waarin het zich aan hen vertoont. Zij vinden dat het nog de moeite loont, in dat vluchtige en onrustige leven datgene wat het gemoed beweegt en den geest vervult te 'fixeeren' in een vorm, die blijft.

Hoofdschuddend slaat menigeen de gebeurtenissen in Frankrijk gade. Zij, die al hunne wijsheid putten uit de dagbladen, en de politiek voor het een en het alles hebben leeren houden, vragen of dit volk niet ten doode is opgeschreven, of het niet tot die natiën behoort, welke eene Hoogere Macht te gronde wil richten en welke Zij, om daarin zekerder te slagen, vooraf met krankzinnigheid bezoekt.

De Fransche Wereldtentoonstelling zal hen, die zoo vragen, reeds voor een deel hebben beantwoord. Voor wie zich, ook maar in de verte, rekenschap weet te geven van de somme arbeids, welke het in deze reusachtige hallen bijeen verzamelde, alleen voor zooveel Frankrijk aangaat, vertegenwoordigt, zal het duidelijk zijn, dat de Parijsche werkman zijne dagen nog ergens elders doorbrengt dan in de politieke clubs van Belleville of Montmartre; dat er in de Fransche hoofden nog voor iets anders plaats is dan voor het denkbeeld der ‘Revanche’ of voor dat eener omverwerping van de Republiek.

Maar ook buiten die Wereldtentoonstelling kan, wie zien en hooren wil, de overtuiging erlangen, dat Frankrijks werkkracht en Frankrijks denkkracht nog niet verlamd zijn. Ver van de marktpleinen en vergaderzalen, waar de woelgeesten en warhoofden hun heilloos werk verrichten, gaan in het stille laboratorium, in het afgelegen atelier, in het rustig studeervertrek, de geleerde, de kunstenaar, de dichter, onopgemerkt, maar met ijzeren volharding, hun gang. En met welk gevolg? Met dit: dat niet alleen de nijverheid, maar ook de wetenschap, de beeldende kunst, en - gelijk wij in dit overzicht zagen - de poëzie bij dit, in veler oog verloren, volk een hoogte bereikt hebben, waarop het de mededinging van geen andere natie behoeft te duchten.

Frankrijk verlange geen anderen, geen hoogeren roem!

Jean.

De avond was reeds gevallen, toen ik bij mijn ouden vriend, den kastelein uit ‘Het Hof van Spanje’ in 't kleine stadje van Zuid-Limburg aanklopte.

Ik had onder de kerstvacantie te Maastricht een leesbeurt vervuld en den lust niet kunnen weerstaan om het prachtig landschap van het Geuldal nog eens weer te zien in zijn wintertooi. Bijna elk jaar was ik er teruggekeerd in Juli of Augustus, maar de bekoorlijke streek in sneeuw en ijs gehuld behoorde sinds lang tot de verre, verre herinneringen mijner jeugd.

Buitendien, er was nog iets, dat mij aanlokte. In den winter zou 't niet zoo druk wezen, zouden er zooveel ‘Hollanders’ niet zijn in 't oude, vermaarde hotel en zou ik weer eens rustig kunnen gaan zitten praten met mijn vriend, wat in den zomer, bij de van jaar tot jaar toenemende drukte, allengs zeldzamer werd. Want Servaas Haenen is nog een echte, onvervalschte Limburger. In zijn jeugd heeft hij te Luik in de ‘Pommelette’ en den ‘Grand Monarque’ het ‘hotel’ geleerd, later met zijn zuster Marianne, die nog in de keuken presideert en den goeden naam van het huis handhaaft, het ‘Hof’ geërfd en tot een winstgevende zaak gemaakt, en is thans een der meest geziene ingezetenen zijner geboorteplaats. Om te trouwen, zegt hij, heeft hij, noch zijn zuster, ooit tijd gehad en nu is 't niet meer de moeite waard. Niemand kent beter ‘Land und Leute’ in den geheelen driehoek tusschen Sittard, Maastricht en Aken, maar ook niemand draagt zijn Limburgschen geboortegrond een warmer hart toe dan hij.

Hoe menig prachtig vergezicht, plekjes waar bijna nooit iemand kwam, heeft hij mij vroeger getoond, terwijl hij over

Limburgsche toestanden en Limburgsche belangen ernstig koutend naast mij liep! Hoe menige flesch hebben wij samen geknapt, als wij 's avonds schertsend en pratend neerzaten in het behaaglijk zijkamertje der groote hotelzaal of in 't zomerhuisje van zijn tuin extra muros!

Maar sinds het plaatsje van lieverlede een kleine badplaats is geworden, waar niets meer ontbreekt dan het geneeskrachtige water - sinds dien tijd heeft Servaas Haenen in Juli en Augustus wat anders te doen dan met mij te wandelen en te praten.

Ik had te Maastricht eerst nog een paar vrienden bezocht en toen ‘zum Wanderstabe gegriffen.’

Het was een heerlijke dag. De zon glansde vroolijk aan den hemel en tooverde duizenden diamanten op de sneeuw, die onder mijn voeten knerste en een voet dik op daken, boomen en twijgen lag. Met zilveren klank weerklonk nu en dan de torenklok van een der vele dorpen door de fijne lucht, in de verte blafte soms een hond of dreunde 't eentonig geraas van den dorschvlegel, een enkele maal vloog een vogel op en deed duizenden sterretjes en diamanten nedervallen van het takje, dat hij tjilpend verliet. Op de hoogten vertraagde ik soms mijn schreden om een blik te werpen op het eigenaardig landschap, dat zich helderwit met zwarte lijnen voor mij uitstrekte en schitterend afstak tegen den grijsgrauwen gezichteinder; in de bosschen bleef ik nu en dan stilstaan om boomen en struiken te bewonderen, die in hun sneeuwdos prijkten, als hadden de elven een fantastisch kantwerk over hen uitgebreid.

Zoo was de avond gevallen, eer ik het ‘Hof van Spanje’ bereikte.

- ‘Wât noe?’[1] riep vriend Haenen, met een glimlach op zijn rond gelaat, ‘had ich toch eer aan de oer[2] van mînen dood as aan uch[3] gedacht!’

- ‘Veer[4] höbbe zoo lang neet meer samen gekald!’[5] antwoordde ik, terwijl ik hem de hand toestak en mijn eenvoudig reistaschje van den schouder liet glijden.

- ‘En daorom komt geer[6] drie oere ver door de schnee?! Toch noch altied 'et huid[7] vol alderlei fisematente[8]?’ vroeg hij, terwijl hij met den vinger op het voorhoofd tikte.

1) Wat gebeurt er nu?
2) nur
3) u
4) wij
5) gepraat
6) gij
7) hoofd
8) grillen.

- ‘Zègkt 'et maer: vol gekke idées!’ verbeterde ik.

- ‘Jaja!’ lachte hij. ‘Maer geer treft'et alèvel schlecht, ich mot van aovend nao de Liedertafel’ voegde hij er bedenkelijk bij.

- ‘Zeet geer nog altied President?’

- ‘Jao - en dao is bisbille[1]. De Pastoor wilt höbbe, det die jonges eedere Zondâg de Hoogmèss zolle zinge - en dao wille de meiste neet aan.’

Ik kende Servaas en behoefde niet te vragen, hoe hij er over dacht.

- ‘Dè's ouch al neet erg,’ zei ik, ‘dè's om negen oere gedaon en veer höbbe tied tot elf.’

- ‘Ouch tot twelf’ fluisterde hij. ‘Maer 't is toch good, dat geer gekomme zeet - ich höb al döks[2] aan uch gedacht - en ich höb 'et veur uch bewaard?’

- ‘Zoo?!’ riep ik opgetogen. ‘Wât dan?’

- ‘Jaja,’ antwoordde hij sussend en ontwijkend, ‘eerst maer ens oetgerust. Geer zolt wâl honger höbbe?’

- ‘Zin d'r nog forellen in de Geul?’ vroeg ik.

- ‘Mariann' zal d'r nog wâl e paar höbbe.’

- ‘En ôze Chambertin?’

Toen lachte zijn heele guitig gezicht:

- ‘Van der ôze?[3] - ouch nog veur os[4] bewaard!’

Een half uur later stond mijn souper in 't zijkamertje klaar en toen ik voor dessert een stukje echte Ramadoux[5] afsneed, nam mijn vriend tegenover mij plaats.

- ‘Höbt geer mîn nèèf Jean, de kaplaon van Eppekaoven ouch gekènd?’ vroeg hij en noemde diens familienaam.

- ‘Maer zeker!’ riep ik uit. ‘Ich bön mit 'em te Rolduc gewèèst.... Wo is dèè gebleven?’

- ‘Hè is dood,’ sprak hij ernstig. ‘Missionaris gewaorde, gestorve, - vermaord, wèè wét! - in de binnenlande van Afrika.’

Ik bleef hem vragend aanzien en terwijl hij een pakje te voorschijn haalde, dat op den eersten blik uit brieven bestond en met een koordje was dichtgebonden, voegde hij er bij:

- ‘Zînen dood hèèt gestaon in de “Annalen tot voortplanting van het Geloof.” Den Heer Pastoor hèèt 'er mich attent op

1) twist
2) dikwijls
3) onze
4) ons
5) de fijnste soort Limburgsche kaas.

gemaakt en 't mich laote lèze .... En hie zin zîn papiere', zeide hij, terwijl hij het pakje voor mij neerlegde.

Mijn oog viel op een strook papier, die aan het pakje tot étiquette diende, en gretig las ik: 'Eerst te openen na mijnen dood.'

- 'Ze lagen onger in ein kîst mit beuker en papiere, die d-er mich verzocht had veur hem te bewaren, eer hè wegging. "As ich neet meer trök[1] kom, is alles veur uch, nèèf," zag[2] hè, "maer geer moogt ze eerst aopene nao mînen dood!" En noe ist-er[3] dood' voegde hij er treurig bij. 'Ich höb ze gelèze, lèèst geer ze ouch ens - dan zolle veer d'r strak nog ens euver kalle...'

Hij stond op, nam zijn lange duitsche pijp uit den hoek achter de commode en maakte zich gereed om heen te gaan.

- 'Ich zal 't kort make' zeide hij nog, 'as geer get[4] neudig höbt, hooft[5] geer maer te belle .... Ich dink gauw weer trök te zin.'

Terwijl ik, niet zonder eenige moeite, het koordje losknoopte, kwam mij mijn oude kostschoolmakker weer duidelijk voor den geest, zooals ik hem vroeger te Rolduc had gekend.

Ja, daar stond hij weer voor mij met zijn fijne gelaatstrekken, iets dweepends in het donker oog, dat toch kon gloeien en tintelen, als zijn dichterlijke ziel - en hoe licht gebeurde dat! - in vuur geraakte, met zijn zacht donkerbruin haar en de sporen van een ontluikend kneveltje als dons op de bovenlip, waarom wij jongeren hem zoo zeer benijdden. Want hij was, wegens langdurige ziekte, die zijn studies een paar jaren afgebroken had, de oudste van ons allen. Maar hoe was hij ook ons allen vooruit! En hoe werd hij door allen hooggeschat en zijn omgang gezocht! Door zijn degelijke kundigheden behoorde hij tot de besten van het Klein-Seminarie, en de rijke fantasie, de vele gaven en talenten, waarmede de natuur hem ruimschoots bedeeld had, gaven hem een zekere superioriteit boven ons allen. In de kerk schitterde hij als 'enfant de choeur' door zijn fraaie en geoefende stem, in de Aula blonk hij uit door zijn beschaafd en gevoelvol spel in een of ander tooneelstuk - ik zag hem nog optreden als Melchthal in Schiller's

1) terug
2) zeide
3) hij
4) iets
5) behoeft.

Tell - in de Société de Rédaction was hij onovertroffen door zijn sierlijke verzen en vurige redevoeringen, zoowel in 't Nederlandsch als in 't Fransch. En alsof zijn schoone ziel zich uitte in zijn geheele wezen, lag er in zijn houding en in zijn bewegingen, in zijn taal en zijn uitdrukking iets elegants en beschaaafds, dat hem onmiddellijk als een meer dan alledaagsch mensch kenschetste.

En thans was hij niet meer! Mogelijk een gewelddadigen dood gestorven!

Niet zonder ontroering ontvouwde ik de papieren - een handschrift en eenige brieven - en las:

Nu mijn besluit, om Missionaris te worden, genomen is, wil ik de weinige dagen, die ik nog in mijn geliefd Eppekoven zal doorbrengen, besteden aan de opteekening der feiten en gebeurtenissen, die tot dat besluit hebben geleid. Ik volg hierin eene ingeving des harten, met de stille hoop, dat deze bladen mogelijk een ander na mij zullen dienen tot waarschuwend voorbeeld op den weg des levens, tot sterking des Geloofs en tot erlanging van het eeuwige Zielenheil.

Ik heb mijne ouders bijna niet gekend en werd in het kleine stadje, waar ik geboren ben, opgevoed door eene tante, wie ik nooit genoeg dankbaar kan zijn voor alle goedheid en liefde, die zij aan mij besteedde. Wij woonden in een vriendelijk wit huisje met groene vensters te midden van een tuin met een ijzeren hek langs de straat. Ons leven was zeer eenvoudig en weinig afwisselend. Ofschoon mijne tante tot de groote wereld van het kleine stadje behoorde, zagen wij toch zeer weinig menschen. Elken morgen naar de kerk, want wij waren zeer vroom, over dag naar school, soms een speelmakker in den tuin gedurende mijne vrije uren, des avonds schoolwerk en avondgebed - zoo ging elke dag voorbij. Om de vijf, zes weken kregen wij bezoek van mijn Heeroom, die toenmaals kapelaan in het naburige Vaestert was en 't vorig jaar als Pastoor van Heek gestorven is. Met hart en ziel hing ik aan dezen goeden man, die mij allerlei kleine geschenken meebracht. Toch was mijne liefde voor hem steeds vervuld met een gevoel van diepen eerbied en heimelijke vrees. Was het om zijn geestelijk kleed? Was het, omdat ik een voorgevoel had van den gewich-

tigen invloed, dien hij op mijn volgend leven zou uitoefenen?

In mijn twaalfde jaar werd ik naar Rolduc gezonden. Heeroom en Tante verheelden mij niet, dat het toppunt hunner wenschen zou bereikt worden, als ik roeping gevoelde voor den priesterlijken staat. Me dunkt, ik hoor Heeroom nog zeggen, daags voor mijn vertrek in de groote tuinkamer, toen ons eenige vrienden en kennissen bezochten:

'Ja, ja, hij moet ook maar Pastoor worden, niet waar Jean?' - 'Zoo God wil!' voegde Tante er bij. Ik lachte verlegen, omdat ik niet wist, wat te antwoorden.

De tijd, dien ik te Rolduc heb doorgebracht, behoort tot den aangenaamsten van mijn leven; de liefde en de welwillendheid mijner Professoren en het genot, dat ik in de studie vond, herinner ik mij nog steeds met het grootste genoegen.

Toen ik er bijna twee jaren geweest was, werd ik ziek en moest weer anderhalf jaar in het kleine stadje bij mijn goede tante doorbrengen. Hier, in de stille ziekenkamer, gedurende de dagen mijner herstelling, die het gemoed zoo dankbaar en poëtisch stemmen, nam ik het besluit, den geestelijken staat te omhelzen. Deze ziekte was ook oorzaak, dat ik reeds mijn een en twintigste jaar was ingetreden, voor ik het Klein-Seminarie kon verlaten.

Onder de laatste vacantie, alvorens in het Groot-Seminarie het wereldlijk kleed voor eeuwig met het geestelijk gewaad te verruilen, gebeurde er iets, dat twee lange, bange jaren mijn ziel met troebel en onrust zou vervullen.

Ik had te Rolduc nauwe vriendschap gesloten met Oscar de R., die wel iets jonger dan ik, maar door opvoeding en ontwikkeling allen anderen ver vooruit was. Niet zonder veel innerlijken strijd had hij het besluit genomen, zich niet aan de theologie maar aan de rechtsgeleerdheid te wijden, en wij hadden elkander plechtig beloofd, nog eenige vacantiedagen samen door te brengen, voor hij de Leidsche Academie en ik het Groot-Seminarie zouden binnentreden.

Gretig nam ik zijne uitnoodiging naar Maasloo, het prachtig buiten, dat de familie de R. heel in 't noorden van Limburg bewoonde, aan; innig verheugde ik mij op het genoegen, op het voorrecht, die familie te leeren kennen, eene der eerste der provincie, die tevens voor door en door katholiek bekend stond en door alle katholieken met eerbied werd genoemd, wier hoofd

herhaaldelijk als katholiek afgevaardigde naar 's lands vergaderzaal was gezonden en voor een man van beteekenis gold, die grooten invloed in Den Haag en elders bezat.

De ontvangst was gul en hartelijk en spoedig reeds gevoelde ik mij thuis op Maasloo. Er heerschte iets van die eenvoudige en toch rijke weelde, van die fijnheid en toch gemakkelijkheid in omgang en verkeer, die men slechts in hoogere kringen aantreft. Maar hoe was alles anders dan ik mij had voorgegesteld! Ik gevoelde mij als verplaatst in een andere wereld. Zeker, ieder vervulde trouw zijn plichten; men ging des Zondags naar de Hoogmis, elken dag naar de kerk, men sprak een gebed voor en na het eten, men ontving dagelijks geestelijke Heeren, men gaf aan armen en behoeftigen, aan kerken en aan geestelijke instellingen, men sprak steeds met eerbied over godsdienst en godsdienstige zaken. ‘Als men katholiek is!’ kon de Heer de R. met emphase zeggen, en dan volgde een tirade, die steeds hierop neerkwam, dat men dan ook alles voor het Geloof moest veil hebben, alles moest doen door en voor de Kerk. Maar hoe wereldsch was hier alles, hoe anders dan in 't stille huisje mijner vrome tante, dan in 't ascetisch Seminarie! Groote gezelschappen, diners, concerten, uitstapjes naar de naburige Geldersche stad wisselden elkander af. Dagelijks hielden equipages voor Maasloo stil, bezocht men vrienden, of woonde men de eene of andere soirée bij. Mijnheer de R., die tegenover kiesgerechtigden en geestelijke Heeren in vervoering geraakte over de politiek en de katholieke beginselen, praatte onder zijn intiemen bijna over niets anders dan over jacht, honden en paarden, pleizierreisjes naar Brussel, Parijs, Weenen en Kopenhagen. Mevrouw de R. was een schoone, geestige vrouw, die voor niets ter wereld een mis zou verzuimd hebben, maar naast hare aanvallige dochters nog zoo gaarne gedecolleteerd verscheen en op ieder feest of feestje schitterde. De beide zusters van mijn vriend, Jeanne en Virginie, waren uiterst elegante, vroolijke en opgewekte jonge dames, die in een groot Belgisch pensionaat haar opvoeding hadden voltooid, aan de schilderkunst deden, met talent duo's en groote aria's uit Norma, Robert en Trovatore voordroegen en beurtelings, doch altijd op even bekoorlijke wijze, schalks-plaagziek of betooverendnaïef konden zijn. Zelfs Oscar was niet meer dezelfde. Hij droomde van niets anders meer dan van zijn aanstaande studen-

tenleven, van e academiestad, van de rol, die hij eenmaal, het katholiek voetspoor zijns vaders drukkend, in de wereld zou vervullen!

Hoe dat alles op mij werkte, mij verbaasde, mij bedwelmde! Allerlei gedachten kwamen in mij op, verdrongen elkander, zonder dat ik den noodigen tijd had om ze te overwegen en te ordenen. Alzoo - dat was de wereld, dat was het katholiek Geloof *in* de wereld, buiten het Seminarie, waar men ons, natuurlijk, volgens de strengste grondbeginselen moest opvoeden, ons moest voorbereiden tot den dienst des Heeren, ons, wier lichamen tempels waren van den Heiligen Geest! En daar lag nu de werkelijkheid voor mij! O, dat ik gehoor hadde gegeven aan den eersten wrevel, die tegen al dat profane in mijn ziel opdoemde! Maar mocht ik in opstand komen tegen datgene, wat ik hoorde en zag, wat door de menigvuldige Geestelijken werd goedgekeurd, door heel de katholieke bevolking geprezen en bewonderd? Moest ik veeleer den Hemel niet danken, die mij mogelijk, wie weet met welke doeleinden, had uitverkoren om de wereld zoo, in al haar werkelijkheid, van naderbij te leeren kennen?

O God, o God! reken mij de onervarenheid mijner jeugd niet aan!

Het leven op Maasloo vloog om met een vaart, waarin iets duizelingwekkends was. Meer dan eens had ik mijn vertrek bepaald, doch stelde telkens weer uit. Ik was als ingedommeld, als van alle wilskracht beroofd te midden van al dien glans, van al die heerlijkheid, waarvan ik mij niet kon losscheuren. Nooit zal ik die gouden dagen vergeten - en evenmin de zeldzamer uren van stil genot, tochtjes langs de Maas aan den arm van mijn vriend, heerlijke wandelingen door het uitgestrekte park, waar men soms in een lommerijk laantje Oscar's schoone zuster aan den arm van haar verloofde, weldra haar man, ontmoette, zalige zomeravonden vol opwekkende muziek en vroolijken kout op het terras, dat zich met zijn Grieksche zuilen als een colonnade langs den heelen achtergevel uitstrekte. Die dagen, die weinige dagen zijn eigenlijk mijn heele jeugd geweest. 't Was of mijn hart openging, of ik thans eerst gevoelde, dat ik leefde.

Wat mij ook verwarde, verbaasde, besluiteloos maakte, was de tegenwoordigheid eener vriendin van Jeanne en Virginie, die, even als ik, eenige dagen op Maasloo doorbracht. Nooit heb

ik een edeler wezen gezien. Zij was als iemand, die uit een andere sfeer kwam, die in deze wereld niet paste en toch kalm en rustig, zonder aan iets aanstoot te nemen door deze schitterende wuftheid ging. Met Jeanne en Virginie vormde zij een onbegrijpelijk contrast. Er lag in haar geheele wezen iets van eene Madonna, waarvan ik me maar niet herinneren kon, waar ik ze gezien had. Nu eens moest ik aan de H. Maagd der Onbevlekte Ontvangenis denken, zooals ze op de zilveren medaille stond, die ik als kind reeds gedragen had, dan weder aan een schilderij van Murillo of Titiaan.

In hare houding jegens mij lag iets bijzonders, dat mij niet ontgaan kon. Zij was een dag na mij aangekomen en ik zal nooit den blik vergeten, waarmede zij mij voor 't eerst de hand reikte, een blik, waarin als een verrassing lag een vreemdeling te ontmoeten, en die toch zoo helder en onbevangen was. Dienzelfden avond - wij zaten op het terras - bracht Mevrouw de R. toevallig het gesprek op het Seminarie en mijn aanstaande studie. Toen zij hoorde, dat ik priester zou worden, zag ze mij weder met diezelfde verrassing aan, maar 't was, of hare onbevangenheid haar verlaten had. Plotseling sloeg zij de oogen neder en sinds dat oogenblik was er een zekere terughouding tegenover mij, een afstand tusschen ons. 't Was alsof ze zich schaamde, dat ik haar in deze omgeving ontmoette, of ze mij ontvluchtte. Als ik mij in 't gesprek mengde, werd ze stil en schenen hare gedachten elders te zijn.

Ik kon niet nalaten Oscar over Renilde, zoo heette zij, te spreken. Van Mevrouw de R., van Jeanne en Virginie had ik reeds vernomen, hoe vroom, hoe godsdienstig Renilde was. Ieder roemde haar edel karakter en sprak met eerbied en bewondering van haar. Zulk een vrouw kon een vrouw voor Oscar worden.

Toen is mij veel klaar en duidelijk geworden. Ook Oscar roemde haar godsdienstigheid, die hij echter mogelijk wat overdreven vond, en meende, dat zij veeleer eene uitmuntende kloosterlinge dan eene vrouw in de wereld zoude zijn. Overigens, haar vader behoorde wel tot de Belgische aristocratie - hij woonde te Brussel - en Renilde was zijn eenig kind, maar hij had zich in ondernemingen en financieele speculatiën geworpen, die volgens goed ingelichte personen vroeg of laat zijn ondergang konden veroorzaken, mogelijk reeds veroorzaakt hadden

- niemand kon daaromtrent eenige zekerheid geven. Jonkheer de B. leidde een tamelijk geheimzinnig leven.

Er ontstond in mijn hart een diep medelijden met Renilde. Thans begreep ik, waarom zij vertoefde in een wereld, die niet de hare was, waarom zij zich schaamde tegenover mij.

In mijne jonkheid en voortvarendheid maakte ik allerlei plannen. Hoe gaarne had ik haar gesproken, haar gered uit de omgeving op Maasloo! Onder al mijn plannen was er een, dat mij 't meest toelachte. Indien ik haar kon brengen bij mijn Heeroom, den Pastoor van Heek! In mijn verbeelding was ze reeds een arm meisje, dat ik redden moest!

Op een morgen, juist toen ik me weer door Oscar had laten overhalen om nog een paar dagen te blijven, zei Mevrouw de R. met den haar eigen tact tot mij:

- ‘Mijnheer Jean, we hebben heden avond een thé dansant. Wilt ge de onze zijn, of geeft ge er de voorkeur aan, den avond in de Bibliotheek door te brengen? Ik laat uwe keuze geheel vrij.’

In elk geval zou ik, moest ik het laatste kiezen. En toch, die vraag onthutste mij, er klonk iets als een waarschuwing uit die woorden. Het Seminarie, mijn goede Heeroom, mijne roeping - dat alles vloog mij in een oogwenk door het hoofd.

- ‘Ik kan niet dansen, Mevrouw,’ zei ik, ‘en overigens....’

Zij knikte met een vriendelijk lachje.

Het was een drukke dag. Mevrouw had allerlei bevelen te geven. Mijnheer moest nog voor een en ander naar de stad, Oscar en ik versierden de groote zaal met bloemen en festoenen, de dames hadden nog voor haar toilet te zorgen.

Toen tegen 't vallen van den avond de eerste equipage voor Maasloo stil hield, spoedde ik door de groote vestibule de trap op naar de Bibliotheek. Te halver wege hoorde ik, hoe de deur openging en de jonge meisjes haar komende vriendinnen stormachtig begroetten en verwelkomden.

Het ruime vertrek, dat voor Bibliotheek diende, was in duisternis gehuld; slechts een kleine studeerlamp van cuivre poli verspreidde een karig licht op een tafeltje naast de groote boekenkast. Ik bleef een oogenblik staan, onder den indruk dier kalme, geheimzinnige ruimte. 't Was mij, of ik plotseling in mijn eigen wereld, de wereld der studie en der eenzaamheid was teruggekeerd, en een zalig genot doorstroomde mijn

hart. Werktuigelijk ging ik op het licht aan en liet me nederglijden in den gemakkelijken leuningstoel naast den guéridon.

Lang bleef ik daar zitten, terwijl vele gedachten en visioenen in mij opdoemden. De laatste, heerlijke dagen met al hun kleine bijzonderheden, de prachtige bosschen, het vroeger niet gekende landschap met het welvarend dorp en de statige Maas, de buitengewone drukte op Maasloo, zijn vroolijke gastheer, diens fijn beschaafde vrouw, de opgewekte zusjes van mijn vriend - ik hoorde nog haar vroolijke stemmen het welkom roepen - en Renilde, Renilde, die kalm en eenvoudig, vlekkeloos en onschendelijk als een heilige zich tusschen dat alles voortbewoog..... En toen Rolduc, het stille, vriendelijke huisje mijner tante, het Groot-Seminarie, hetwelk ik spoedig zou binnentreden.... Dat alles maakte de ronde voor mijn geest.... Ik herinnerde mij thans, hoe weinig ik in de laatste dagen aan God had gedacht, en verzonk in gebed....

Plotseling wekten mij de vroolijke, meesleepende tonen der dansmuziek. In mijn verbeelding zag ik thans de hel verlichte zaal, de dames in schitterend baltoilet zich sierlijk voortbewegen aan den arm van haar cavalier op de maat der ruischende melodie....

En wederom een chaos van gedachten - van twijfel....

Waarom voegde het den priester niet op een bal te verschijnen? Was zijn tegenwoordigheid niet juist gewenscht en heilzaam daar, waar zooveel gevaren de ziel bedreigden, als mij steeds geleerd was? Wat moest ik denken van de katholieke familie, die kalm, zelfs aanmoedigend, met feestelijk gelaat, wetens en willens haar dochters blootstelde aan al die gevaren? Zouden de reine, onschuldige, lachende jonge meisjes morgen voor mij staan met bezoedeld gemoed, met de zonde in de ziel?

Ik dacht ook aan Renilde en toen huiverde ik. Was het lafheid, was het afschuw voor mijn eigen hart, waarin die gedachte ontstond - maar ik durfde niet verder denken, ik trachtte de gedachte aan haar met alle macht van mij af te werpen....

Ik nam een boek ter hand, dat voor mij lag, en mijn oog viel op een plaatje, dat een verliefd paartje voorstelde, zij zittend op een bank in een priëel, hij knielend aan haar voeten, beiden in costume Louis XV, het geheel omlijst met arabesken,

bloemfestoenen en trekkebekkende duifjes. Ik sloeg den titel op: ‘Histoire de Manon Lescaut et du chevalier Des Grieux par l'abbé Prévost.’ Een abbé?.... een Geestelijke?.... Was 't een apostaat, een van de kudde afgedwaald schaap? Waarom teekende hij dan nog ‘l'abbé?’ Hoe kwam dit boek in deze familie, die toch ‘foncièrement catholique’ was? De handboeken over de geschiedenis der letterkunde hadden mij in 't Klein-Seminarie over dit werk niets medegedeeld....

Een ander boek!.... Ha! een Fransche vertaling van Milton's Paradise lost. En ik las:

‘Je te salue, amour conjugal, chaîne mystérieuse, vraie porte de la vie, seul bien qui n'entres point en partage. Par toi l'homme fut distingué des brutes animaux. Tu es fondé sur la raison, la fidélité, la justice, la pureté. Par toi les noeuds du sang et les douces liaisons de père, de fils, et de frère furent d'abord formés. Tu nous préserves des sources corrompues du crime. Pourquoi te blâmerais-je? Le lit nuptial des Saints de nos jours, on celui des anciens Patriarches, que Dieu bénissait par une féconde génération, n'a-t-il pas été déclaré pur et sans tache?....’

Werkte hier dan alles mee om mij te verwarren?... Thans de taal des dichters met zijn loflied op liefde en huwelijkstrouw!

Nogmaals verzonk ik in gedachten. Ik trachtte te bidden.... en 't was, of mijn gebed niet ten hemel steeg, maar wegzonk in de tonen der geheimzinnige, verlokkende dansmuziek beneden mij...

Zenuwachtig, ontstemd, door angst bevangen, trad ik aan 't venster. Ha! daar voor mij lag het prachtig landschap in maneschijn gehuld. Duizenden sterren aan den hemel, geen windje, dat het loof der boomen - der donkere, als door de dansmuziek in slaap gewiegde massa's - bewoog, iets verder de Maas, als een zilveren streep....

Ik spoedde naar beneden. In de vestibule opende juist een livreibediende de deur der groote zaal.... Als een bruisende zee golfden de akkoorden der wufte muziek om mij heen.... Voort.... voort!.... Sirenenlied!

Heerlijk was de verkwikkende avondlucht. Ik gevoelde mij als gered, als ontsnapt aan een dreigend gevaar. Met haastige schreden ging ik naar het ijzeren hek aan het einde van het

park. Ik vond het gesloten. Toen ik mij omkeerde, lag Maasloo met zijn schitterend verlichte vensters op korten afstand voor mij als een tooverslot.

Langzaam wandelde ik terug en toen - op het terras bij eene der zuilen - stond Renilde plotseling voor mij.

Niets ter wereld heeft ooit dat oogenblik kunnen wegvagen uit mijn ziel. Zij stond voor mij heerlijker dan ooit in haar eenvoudig wit baltoilet, dat de schouders ontblootte, het blonde haar los afdalend over haar rug. Onze blikken ontmoetten elkander en zij wendde het oog niet af, maar ernstig bleef haar gelaat, terwijl ze daar stond als een marmeren beeld. De stilte, die een oogenblik heerschte, was als eene eeuwigheid en alles was voor eeuwig in mijne ziel gegrift.....

Hoe zal ik verder schrijven?.....

Ik was op het punt om het woord tot haar te richten, toen de deur der zaal openging en Jeanne naar buiten stormde. ‘Renilde,’ riep ze, ‘on vous attend!’ Toen eerst bemerkte ze mij en onthutste. Ik groette, de beide meisjes groetten, Renilde nam den arm van Jeanne en trad met haar naar binnen.

Toen ik weer neerzat naast den guéridon in de Bibliotheek, was ik als iemand, die, half ingedommeld, voortdroomt in een heerlijken droom.... Renilde stond steeds voor mij.

Toen ik ontwaakte, ijsde ik. Ik voelde dat ik Renilde beminde. O God, o God, wat was er met mij gebeurd! Waar was mijn roeping? De Leviet was den tempel ontvlucht, de Vestaalsche maagd had in een oogenblik van waanzin het heilig vuur zelf uitgedoofd, de aarde had den hemel veroverd. Ik weende - maar niet als een kind - als een man, die zijn tranen den vrijen loop laat. Ik had met het verleden en met de toekomst, met alles gebroken. Ik had een nieuw levensdoel, de toekomst, met alles gebroken. Ik had een nieuw levensdoel, ik was niet meer alleen, geen eenzelvig wezen meer op aarde, ik zag steeds het heerlijk marmeren beeld van straks, dat niet meer wijken zoude van mijn zijde, dat ik moest gelukkig maken, beminnen en bezitten!

En tusschen mijn tranen lachte ik die nieuwe toekomst tegen.

Renilde bleef nog twee dagen op Maasloo. Waar ik haar ontmoette, haar trachtte te naderen, ontvluchtte ze mij. Koud

beleefd was haar antwoord, als ik haar toesprak. Den laatsten avond voor haar vertrek bleven wij een oogenblik alleen bij de piano. Zij had een lied gezongen, en ik had haar begeleid. De anderen waren opgestaan en naar de veranda gesneld om gasten te ontvangen, die door het park binnenkwamen. Zij stond naast mij, ik zag op tot haar en onze blikken ontmoetten elkander. Het was of onze blikken spraken en wij elkander verstonden. Wij hadden elkander veel te zeggen en er lag als een geheim tusschen haar en mij. Dat alles duurde slechts een oogwenk, tot de stemmen der luidruchtig binnentredende gasten ons weer terugriepen tot de werkelijkheid.

Des anderen daags vertrok Renilde. Wij waren allen in de vestibule om haar vaarwel te zeggen. Zij lachte en scheen opgeruimd en had voor ieder een hartelijk woord De beurt kwam het laatst aan mij. Een korte handdruk, een onbeduidend knikje - en zij wipte het rijtuig in.

Met haar was alle heerlijkheid van Maasloo verdwenen. Het tooverslot was als uitgestorven.

Zorgvuldig zocht ik alle plekjes op, waar ik haar gezien, gesproken had. Soms hoorde ik nog den toon, waarop ze sprak, overal zag ik haar beeld. Den laatsten avond waren allen uit. Ik had hoofdpijn voorgewend en tijd gevraagd om mijn koffertje te pakken. Tegen tien uur begaf ik mij naar het park. Een onweer was in aantocht. Ik vervolgde denzelfden weg tot aan het ijzeren hek en keerde toen terug naar den ingang der groote laan. Een plotselinge rukwind waaide door het loof, somber en duister lag Maasloo voor mij. Eensklaps kwam de heldere maan achter donkere wolken te voorschijn en verlichtte alles weer met denzelfden zilveren glans, als toen ik haar daar ontmoette. Maar niets verbrak de stilte. Slechts een groote gouden tor liep over den weg, bleef een oogenblik als onthutst en door vrees bevangen staan en verdween toen onder het mos.

Des anderen daags vertrok ik en heb Maasloo nooit weergezien.....

't Was een vreeselijke tijd voor mij, die toen volgde. Ik rilde bij de gedachte, dat ik eenige dagen later het Groot-Seminarie moest binnentreden. Hoe kon ik den geestelijken staat aanvaarden met een aardsche liefde in het hart? Ware het mij mogelijk geweest mij zelven en de heele wereld te bedriegen,

hoe zoude ik kunnen bestaan voor den verbolgen God, mijnen alomtegenwoordigen, voortdurenden Rechter, die het diepst geheim des harten kent? Omkeeren, Renilde bezitten was even onmogelijk. Wat kon ik in de wereld beginnen? Haar vader was mogelijk een der rijkste ingezetenen van Brussel, zijn speculatiën konden gelukt zijn, niets bevestigde volkomen het tegendeel. In elk geval, Renilde was opgevoed in een andere, een grootere wereld - en wat kon ik haar bieden?

Dan kwelden mij weer andere gedachten. Waar was eenig bewijs, dat ik den geringsten indruk op Renilde gemaakt had? Was ze mij niet steeds ontvlucht? Had ik, onervaren jongeling, niet waarschijnlijk eene uitdrukking van verrassing en verbazing in haar oog voor een blik van sympathie en liefde gehouden? Zoude Renilde, deze Renilde te veroveren zijn met een onbeduidend gesprek, met een groet, met een hartstochtelijken blik?

In mijn radeloosheid vluchtte ik naar mijn Heeroom, den Pastoor van Heek, en bekende hem alles. Ernstig hoorde hij mij aan; toen ik ten einde was, bleef hij een oogenblik in nadenken verzonken. Dan zeide hij zachtjes, doch beslist:

- ‘Jean, je mag niet naar het Groot-Seminarie gaan.’

't Was mij of een berg verplaatst werd, die op mijn hart had gelegen. Opgetogen bleef ik hem aanzien.

Hij drukte mij de hand, bedankte mij voor 't vertrouwen, dat ik in hem stelde, en beloofde mij met Tante te zullen spreken, zonder haar mijn geheim te verraden. Ik ben overtuigd, dat hij heeft woord gehouden.

Toen hij twee dagen later des avonds uit het stadje terugkeerde en ik hem angstig-vragend aanzag, zeide hij met zijne gewone goedheid:

- ‘Alles is in orde, Jean. Maar - wil je hier blijven, bij mij, op de pastorij? Ik wil verder je leider en je raadsman zijn.’

Ik had wel willen jubelen van vreugde. Waar kon mijn smart beter genezen, dan in zijne stille omgeving?.....

Langzaam keerde de kalmte terug in mijn gemoed en alras was de pastorij mij lief en dierbaar geworden. Nooit kwam er een woord van verwijt of afkeuring over de lippen van mijn oom of van mijne tante, als ze ons bezocht. Ik studeerde veel, op aanraden van Heeroom bijna uitsluitend Latijnsche schrijvers, Cicero, Tacitus en den H. Bernardus. Te zamen lazen wij de

Oraisons funèbres van Bossuet en andere werken. Na de Mis bleef ik soms uren lang bidden in de kleine dorpskerk.

Aan priester worden dacht ik niet meer. Als ik er van sprak om een of ander beroep te kiezen, een vak te leeren, vermaande mijn oom steeds tot geduld en waarschuwde tegen overhaasting. Waarom zou ik hem verlaten? zeide hij. Voorloopig had ik voor niets te zorgen en met zijne en Tante's nalatenschap zou ik stil kunnen leven. Ik liet mij leiden als een kind en weldra gevoelde ik mij gelukkig in de gedachte, stil en eenvoudig door het leven te gaan, buiten den priesterlijken staat God en mijn evenmensch te dienen met liefde en onderwerping.

Nochtans kon ik het verleden, de wereld, die achter mij lag, niet vergeten. Ik trachtte eene geregelde correspondentie met Oscar te onderhouden en wilde hem langzaam voorbereiden op de gewichtige tijding van mijn terugtred in de wereld. Zijn allereerste brieven echter stelden mij reeds onmiddellijk te leur; hij schreef over niets meer dan over zijn lustig studentenleven en sloeg een toon aan, die regelrecht indruiste tegen de stemming van mijn gemoed. Eerst geruimen tijd na zijne aankomst te Leiden deelde ik hem in 't kort mijn genomen besluit mede, waarna 't vuur onzer briefwisseling langzaam uitdoofde.

Zoo ging de winter en een groot gedeelte van den zomer om, in een bijna onveranderlijke kalmte. Ofschoon het verleden zich eenigszins begon uit te wisschen, legde toch het voortleven zonder bepaald doel, het werken en streven zonder afgebakende toekomst iets ontevredens en bedroevends in mijn hart. Eindelijk liet Oscar, onder de groote vacantie op Maasloo teruggekeerd, na lang stilzwijgen weer iets van zich vernemen. Zijn brief, vol groote plannen, had een klein postscriptum: volgens berichten uit Brussel was Renilde in een klooster gegaan, Zuster van liefde geworden.

Ik sidderde van aandoening en juichte tevens, toen ik deze tijding vernam. Zij, de bruid des Heeren! De reine, de kuische, de hemelsche! Dat, dat en geene andere, was haar bestemming op aarde. 't Was mij plotseling, of ik nu eerst haar heele wezen doorgrondde. O, nu begreep ik alles. Zij behoorde aan God sinds alle eeuwigheid en God had mij slechts te mijner beproeving een oogenblik in hare nabijheid gebracht.

Dagen lang verliet mij dit denkbeeld niet. Aan haar denken

met aardsche gedachten was voortaan heiligschennis, was twisten met den Heer!

En toen werd alles klaar in mij. Zij gaf het voorbeeld, ik moest volgen. Onze liefde was niet van deze aarde. Door haar had de Hemel mij duidelijk getoond, wat mijn bestemming, mijn roeping was - en zaliger dan ooit lachte de toekomst mij tegen. Op mijn eenzame wandelingen, te midden mijner vurige gebeden had ik soms verrukkingen en visioenen, en eene stem zong in mijn binnenste: 'Tu es sacerdos in aeternum.'[1)]

Nochtans bewaarde ik het stilzwijgen tegenover mijn oom. Ik wilde mij zelve beproeven.

Zoo naderde het Kerstfeest.

Van alle christelijke feesten is Kerstmis het aandoenlijkste, althans ten platten lande. Paschen is de jubel over de opstanding na de lijdensweek; Pinksteren is de opgetogen dankbaarheid over de nederdaling van den Heiligen Geest, de bevestiging der Kerk; Allerheiligen is de verheerlijking van alle hare Belijders, hare Engelen en Maagden, hare Apostelen en Martelaars; Kerstmis is de stille aanbidding van het hemelsch Kindje in de kribbe, van den mensch geworden Zoon. Paschen heeft zijn ontluikend groen, Pinksteren zijn bloemen en veelbelovende graanakkers, Allerheiligen zijn najaarsstormen, Kerstmis zijn winterrust, den slaap der aarde onder de sneeuwwitte lijkwade der natuur. Paschen verrast den landman te midden zijner bezigheden van de lente, Pinksteren doet hem vreezen voor zijn te veld staande vruchten, Allerheiligen baart hem zorgen over zijn markten en betalingen, Kerstmis vindt hem uitrustend van den langen arbeid, hopend en vertrouwend op het toekomstige jaar. En wat is Hemelvaarts- en Sacramentsdag met hun processie en openbare praal, die vaak in kermisgewoel ontaarden, bij het stille, innige, echt kerkelijke feest van Kerstmis? Kerstmis, als allen, te midden der nacht, van heinde en verre langs de witbesneeuwde velden en bosschen naar het verlichte kerkje stroomen om daar bewonderend en beminnend, dankend en aanbiddend neer te zinken voor den eeuwigen God, die mensch is geworden onder de menschen, om allen te redden en te verlossen!

Kerstmis was het lievelingsfeest van mijn oom en werd dit

1) Gij zijt priester in der eeuwigheid.

jaar plechtiger dan ooit gevierd. Eenige Eerw. Paters Redemptoristen hadden negen dagen lang eene Missie gehouden en door prediken en bidden de parochianen tot bijzondere godsvrucht voorbereid. Allen naderden onder de Herderkensmis tot de H. Communie, terwijl kinderstemmen het ‘Gloria in excelsis’ zongen. Het was of het heele dorp slechts één huisgezin vormde, of alle menschen broeders waren.

Onder de Paters was een oude, eerbiedwaardige priester, met wien ik dagen lang gewichtige gesprekken had gevoerd, voor wien ik in den biechtstoel heel mijn hart had uitgestort. En ook ik naderde onder de vrome schare tot de Tafel des Heeren.

Teruggekeerd in de pastorij, bevond ik mij een oogenblik met mijn oom alleen. Hij nam mijne beide handen in de zijne, staarde mij opgetogen aan en riep: ‘O Domine, quam dilecta tabernacula tua!’[1)] Toen viel ik snikkend in zijne armen en antwoordde: ‘De tijd der beproeving is om, God heeft gesproken, ik moet zijn priester op aarde zijn!’.....

[Hier is eene leemte in het handschrift. Er volgen een paar korte aanteekeningen in 't Latijn: ‘Intrede in 't Groot-Seminarie October 186.’ ‘Priester gewijd 13 April 187.’ (vier jaren later), dan eenige brieven, vroeger door hem zelve als Coadjutor te Eppekoven aan zijn Heeroom geschreven, die hij, naar ik gis, later in diens nalatenschap heeft teruggevonden. Zij vullen het ontbrekende aan.]

1.
Eppekoven, 4 Mei 187.

Waarde Heeroom!

Eindelijk dan ben ik op mijne bestemming!.... Duidelijk afgebakend ligt mijn levenspad voor mij, helder en klaar overzie ik mijn werkkring. Klein is die kring en niet te zwaar de taak, die God mij heeft opgelegd, die ik met Zijn hulp en onder Zijne bescherming nauwgezet hoop te vervullen, omdat ik ze vervullen *kan*. Eindelijk dan zal mijn leven een

1) Hoe liefelijk zijn Uwe woningen, Heer der Heirscharen!

bron van zegen worden voor vele anderen, eindelijk mag ik dan gaan werken in den wijngaard des Heeren, tot roem en verheerlijking van den Allerhoogste, tot eeuwig heil mijner parochianen en van mij zelve!.... Kon ik u zeggen, hoe gelukkig, hoe zalig die gedachte mij maakt, en welke moed mij bezielt, nu ik die levenstaak aanvaard!

Ik zeg ‘eindelijk’ omdat ik steeds moet denken aan de twee jaren, die ik doortobd heb, eer ik een besluit kon nemen - droeven tijd van zware beproeving, waaraan ik thans met huivering terugdenk, en dien ik mogelijk nooit te boven was gekomen, indien Uwe hand mij niet geleid, Uw woord mij niet opgebeurd, Uw raad mijn omneveld verstand niet had verlicht!

Maar dat is ook ten goede geweest. Een paar jaren later tot priester gewijd, heb ik waarschijnlijk thans aan mijn rijperen leeftijd het groote vertrouwen te danken, dat Monseigneur klaarblijkelijk in mij stelt. De mij aangewezen betrekking toch plaatst mij als 't ware onmiddellijk aan het hoofd eener parochie - want onze goede, oude pastoor is, met één woord, geheel versleten. Ik vrees zelfs, dat zijne verstandelijke vermogens hem zoo langzamerhand beginnen te verlaten. Daarbij veroorzaakt zijn oude kwaal hem soms ondragelijke pijn. Hij leest echter nog elken dag de H. Mis en zijn raadgevingen en inlichtingen, die ik op hoogen prijs stel, bewijzen nog vaak genoeg, welk helder hoofd hij steeds bezeten heeft.

Van mijn plechtige installatie zal ik u maar niets mededeelen. Gij hebt zeker het relaas in de Maas- en Roerbode en de Limburger Courier wel gelezen. Treffend waren de woorden, die de ZeerEerw. Heer Deken tot mij richtte, en die ik nooit vergeten zal. Treffender nog en niet minder onvergetelijk waren de opgetogen aangezichten van alle parochianen, de plechtige feestvreugde van oud en jong op den heerlijksten dag mijns levens! Hoe jammer dat gij, mijn trouwe vriend, mijn leidsman, afwezig moest zijn! Die dag, die diepe vreugde zou de kroon op uw werk zijn geweest! Ik hoop nu maar en bid den goeden God dagelijks, dat gij spoedig moogt hersteld zijn en dat ik u dan eens spoedig mag ontvangen in mijn dorp, in mijn woning, in mijn kapelanij!.....

13 Mei.

Ik begin de menschen al zoo langzamerhand te leeren kennen - den Burgemeester, den Secretaris, den Onderwijzer, de Leden van den Gemeenteraad, de voornaamste ingezetenen. 't Zijn goede, eenvoudige menschen, waarmede de Pastoor steeds in de beste verstandhouding leefde, en waarmede ik zeer zeker goede vrienden zal blijven. Het is roerend om te hooren, met welke liefde, met welke achting zij van den Pastoor spreken. En hoe blij ze zijn, dat zijn ZeerEerw. in mijn persoon steun en hulp heeft gekregen voor al zijn bezigheden, die hij in den laatsten tijd werkelijk niet meer vervullen kon. Ge zult verbaasd staan, hoe netjes en keurig ze mijn woning in orde hebben gebracht. Het geheele dorp heeft er aan meegedaan. Er is geverfd, gewit, hersteld en verbeterd, alles even solide, met de puntjes op de i. De vrouwen en de meisjes hebben gestoft, geschuurd en geveegd, de timmerman en de smid zijn er soms heele dagen geweest, de schoolmeester heeft behangen - en ik moet er bij voegen, met veel smaak - een gepensionneerd rijksambtenaar - bedenk eens, de eenige Protestant der gemeente - heeft alles geverfd en geschilderd! De halfer van Carmelietenhof en de pachter van 't Reutje hebben den tuin gemest en laten omgraven, de hovenier van het kasteel heeft rondom het huis allerlei bloemen geplant en de briefbode heeft in zijn ledige uren geharkt en gepoot en de heggen gesnoeid. 't Is haast ongeloofelijk, maar de brouwer van Geverik heeft zelfs gezorgd, dat een fust ‘steenoud’ in denkelder ligt.

Ik heb een ruime studeerkamer met twee ramen voor aan de straat en een naar den tuin. Ze is met een vroolijk en toch niet al te licht papiertje behangen en een groote strooien mat versiert den bruingeverfden vloer. Op de tafel ligt een zwart en rood geruit kleed, dat de Congreganisten gebreid hebben, en boven mijn schrijftafel hangt een prachtig Christusbeeld, een geschenk van de schoolkinderen.

Aan den anderen kant is een kleine spreekkamer, waar ik tevens mijn middagmaal en mijn avondeten gebruik. En nu zoude ik Anne-Marie nog haast vergeten! Maar alle lof is overbodig, als ik u zeg, dat ze bijna dertig jaar gediend heeft bij den vorigen burgemeester, die een vermogend man was en van een goede tafel hield. Gij zult eens zien, hoe proper haar

keuken is en het heele huis. Ik mag het wel op hoogen prijs stellen, in haar zulk een goede en geschikte dienstbode gevonden te hebben.

Mijn woning ziet er dan ook uit als een kleine hemel en ik zou ze voor geen andere in 't heele dorp willen verruilen - zelfs niet voor de groote pastorij, die een heel oud gebouw is, trap op en trap af en naar mijn smaak veel te somber. Neen, dan is mijn huisje te midden van zijn bloementuintje wat anders!....

Ik moet er zelf om lachen - hoe ik steeds op mijn kapelanij terugkom!... Och, maar ik gevoel mij ook zoo gelukkig!... Dwaas die ik was - hoe heb ik ooit kunnen twijfelen, of de priesterstand met zijn stille zaligheid mijn bestemming op aarde niet was! Hoe is het mogelijk, dat ik eenmaal aan het leven in de wereld, aan eene aardsche liefde, aan de banden van het huwelijk heb kunnen denken!...

Vriend, vriend, ik dank u, dank u duizend maal!.....

3.
18 Mei.

Van mijn plechtige inhaling zijn nog overal de teekenen zichtbaar. Aan den ingang van het dorp, voor de kerk en voor mijn woning staan nog de groene eerebogen met de vaantjes van klatergoud, die langzaam verweeren; om het Christusbeeld tegen den kerkhofmuur hangt nog de bloemkrans in den vorm van een hart, die langzaam begint te verslensen. Op elk gelaat gloort nog een weerschijn der feestvreugde, mannen en vrouwen groeten met een zekeren trots op de mij aangedane eer, de kinderen met een vertrouwelijken glimlach. Gisteren avond werd in ‘de Zwaan’ het laatste restant van het ‘foebier’ verteerd, dat ze verstandig over verschillende avonden verdeeld hebben. In al die dagen is er niemand geweest, die te veel gedronken had, met uitzondering van een enkel ongelukkig schepsel, dat altijd dronken is - ‘Natten Hâri’ noemen ze hem. Dat wezen schijnt een ware lastpost te zijn. Niet, dat hij 't iemand lastig maakt - och neen, iedereen lacht om zijn kwinkslagen, die soms geestig zijn, en niemand neemt hem iets kwalijk. Hij verkeert in een voortdurenden roes, zonder ooit smoordronken te zijn. De burgemeester heeft mij

lang en breed over hem ingelicht. Hij is de zoon van een voormalig notaris uit een naburige plaats, heeft eerst te Rolduc en later een oogenblik te Leuven gestudeerd, waar hij groote verteringen maakte, en is toen van lieverlede aan den drank geraakt. 't Is treurig zulk een wezen in de gemeente te hebben.

4.
2 Juni.

Ons dorp is niet rijk en mist ook wel het vooruitzicht om ooit een zeer welvarend dorp te worden. De bodem is slechts middelmatig, de meeste akkers zijn te hoog op den berg gelegen en daardoor te schraal en te lastig in de bewerking. De goede grond langs de Geul is bijna uitsluitend eigendom van het kasteel. Wat de middelen van vervoer betreft - een grintweg verbindt ons op een half uur afstands van hier met den straatweg van Maastricht naar Aken, en het naaste spoorwegstation is bijna een uur van hier verwijderd. Heel in de verte hooren wij het fluiten van den trein, die rusteloos voortspoedt, zonder zich het minst om Eppekoven te bekreunen. 't Is hier dan ook zoo echt landelijk, zoo rustig, zoo stil. Slechts de smidse zendt het klinkend geraas van den zwaren moker door de lange dorpsstraat, een enkele maal rijdt een boerenkar met knarsend geluid langs den hobbeligen weg, soms glijdt een oogenblik de scherpende steen langs zichel of zeis - anders hoort men er niets, dan het eenvoudig ‘gooie morgen!’ of ‘schoon wèèr vandaag’, waarmee men elkander in 't voorbijgaan begroet.

Hoe aangenaam, hoe welkom is mij die stilte, die rust!... Men leeft hier zoo geheel afgescheiden van al het overige, zoo recht in een kleine wereld op zich zelve, die men langzamerhand tot in haar kleinste bijzonderheden leert kennen en buiten welke wij ons om niets behoeven te bekreunen, even zoo min als de spoortrein om ons. En dan het bewustzijn, dat men geroepen is om die kleine, vreedzame wereld voor te lichten, te beschaven, gelukkig te maken in dit leven en in de eeuwigheid!

En hoe schilderachtig ons dorp gelegen is! Uit de verte gezien, van den Grooten-Klinkert bijvoorbeeld, schuilt het

beneden langs de Geul bedeesd weg onder het malsch en donker lommer van eiken, kastanjes en populieren, waaruit het blinkende haantje van zijn spitsen toren en een paar roode daken nieuwsgierig de wijde wereld in gluren. Boven het groen, tegen den donkeren heuvel, verheffen zich de witgekalkte, met stroo gedekte huisjes der Hoogstraat - meest arme hutten van minvermogenden, die hun woonplaats dichter bij hun schralen akker bouwden.

Het benedendorp is dan ook verreweg het voornaamste deel der gemeente. Een steenen bruggetje, versierd met het bont geschilderd beeld van den H. Johannes Nepomucenus, voert u over de Geul - en daar hebt ge ze op eens voor u liggen in haar geheele breedte, de schilderachtige straat met allerlei huizen en gebouwen links en rechts, van gelen mergelsteen of bruin leem, met pannen en leien, of warmer met donkerbruin, half verweerd stroo bedekt, begroeid met donsig mos of bloeiend huislook, hier met het front, ginds met den spitsen zijmuur naar de straat, het eene met kleine, vierkante ruitjes in den ingezakten gevel, het ander met hooge ramen tusschen de stevige mergelblokken; hier de smidse met den noodstal voor de deur; iets verder de Zwaan met haar geschilderd uithangbord onder de kunstmatig geleide lindeboomen; daar, in het midden, den steenen waterput onder een afdak van grijsgroene, half vergane planken; ginds den hoogen kerkhofmuur met het levensgroote Christusbeeld naast den ingang van het nederig kerkje - en dat alles wegduikend en samenscholend onder het groen gebladerte der hooge eiken naast den put, der populieren om het kerkhof, der noteboomen en der linden vóór de huizen en der appel- en kerseboomen in de tuinen er achter!

En onze heerlijke omstreken dan - de wilde, prachtige natuur van Zuid-Limburg! Nooit vergeet ik het schouwspel, dat ik gister morgen genoten heb. Ik was des nachts bij een zieke geroepen, die een uur van hier achter den Sint-Servaasberg woont. Bij 't eerste krieken van den dag wandelde ik langzaam terug door het beukenwoud, dat de kruin van den heuvel bedekt, en in het allereerste goud- en purperkleurig licht van den dageraad allengs ontwaakte. Duizenden dauwdroppels, als even zoovele paarlen en diamanten, hingen aan bladeren en bloemen en tintelden in het zonnegoud; hier en daar beproefde

een slaapdronken insect met luid gegons zijn eerste vlucht, soms neuriede een vogel de eerste tonen van zijn lied, als moest hij de melodie weer oefenen, die hij straks in een betooverenden droom vergat.... Fantastisch kronkelde zich de weg, op het hoogste punt wisselden de beuken met donkere dennen, die thans overstroomd werden door het volle goud der opkomende morgenzon. Nog een korten draai - en plotseling stond ik aan den zoom van het bosch; het pad liep eensklaps steil naar beneden, en het heerlijkst panorama breidde zich voor mij uit. Het prachtige Geuldal lag in zijn geheele lengte aan mijn voeten; voor mij en om mij henen, zoover mijn gezicht kon dragen, een lange rij van heuvelen en rotsblokken, gekroond met het groen der wouden, waaronder een reusachtig tapijt van allerlei akkervelden te voorschijn komt en zich verliest in het eiken kreupelhout dat den voet der heuvelen van de weilanden langs het riviertje scheidt. Links Oud-Valkenburg met Schaloen, zijn oud kasteel, iets verder Wijlré tusschen de doornhagen, daar achter Gulpen met zijn flinken toren, aan den straatweg, die als een gele streep onder langs den berg loopt; rechts het stadje Valkenburg met zijn bochtige straten en zijn schilderachtige ruïne van grijsgrauw verweerde mergelblokken tegen den donkeren achtergrond van hooger gelegen heuvelen, die den ouden ridderburcht nog altijd als met een reuzenbolwerk omgeven; ginds de eerbiedwaardige abdij van Meersen, indrukwekkend gevaarte in het lichtblauw waas van den morgen, en heel ver aan den gezichteinder de Maas, die als een zilveren streep tusschen nevelachtige bergen te voorschijn komt. En te midden van dat alles de kronkelende, nu eens wild bruisende, dan zachtjes voortkabbelende Geul tusschen wilgen en populieren, met allerlei pachthoeven en gehuchten, akkers en weilanden op haar vruchtbare zoomen...

En niets wat zich repte, geen menschelijk wezen in dat uitgestrekte heiligdom met zijn plechtige stilte - slechts het verre, geheimzinnige ruischen der rivier en het ritselen van het morgenkoeltje door het ontwakende loof om mij heen...

Coeli enarrant gloriam Dei, et opera manuum ejus annunciat firmamentum![1)]

1) De hemelen vertellen Gods eer en het uitspansel verkondigt zijner handen werk.

5
6 Juni.

Gisteren heb ik mijne opwachting gemaakt op Meienrade, zoo heet het kasteel. De Baron kwam juist van een groote wandeling terug, wij ontmoette n elkander op het bordes, toen ik aanschelde. ‘Ik ben op de jacht geweest’ vertelde hij mij lachend, terwijl hij zijn zakken ontdeed van eenige fleschjes met insecten op alcohol. Ik had reeds vernomen, dat hij een hartstochtelijk entomoloog, is in 't bezit eener wijdvermaarde torrenverzameling, en begon te praten over de heerlijke omstreken, die zeker een rijke vangst voor hem moesten opleveren. Daarbij moet ik wel onwillekeurig een bijzondere belangstelling voor zijne studie aan den dag hebben gelegd, want een kwartier later zaten wij boven op zijn studeerkamer, te midden zijner verzameling. Ik heb zelden iets fraaiers gezien. Hoe keurig was alles in orde en hoeveel zorgen waren aan elk diertje besteed! Sprieten, pooten, monddeelen - alles zoodanig opgezet, dat elk lidje duidelijk kan gezien worden, en elk diertje voorzien van een etiquette, welke familie-, geslachts- en soortnaam aangeeft, terwijl een kleiner strookje papier van elk voorwerp de juiste vindplaats en den datum der vangst vermeldt! ‘Elk individu heeft zijn paspoort in den zak’ schertste de Baron, en het was de waarheid.

Mijn verbazing steeg ten top, toen de Heer De Warimont mij eenige voorwerpen onder het mikroskoop toonde. Eerst wanneer zij honderdvoudig vergroot worden voor ons onvolmaakt oog, krijgen wij een flauw begrip van de wonderen der natuur. Lidjes van pooten en sprieten, anders nauwelijks zichtbaar, waren bij de eene soort met stevige stekels en borstels, bij eene andere met duizenden fijne haartjes, als met dons en fluweel bezet. Het oog van een nietig klein diertje vertoont soms meer dan honderd volkomen gelijke facetten en bezit soms vijf tot tien bijoogen. De muil van een insectje, niet grooter dan een speldeknop, was onder 't mikroskoop vervaarlijker dan de muil van een leeuw. Waarlijk wat zou de muil van een leeuw zijn, indien hij met zulke tanden, met zulke tongen - meer dan ééne - met zulke scharen en snijwerktuigen gewapend was!.. Dat kleine diertje, dat zwarte stipje, dat men doodt als men 't 's zomers wegstrijkt van zijn hand of van zijn kleed, was een monster, vervaarlijk, ijzingwekkend!

De Baron De Warimont - hij is een Luxemburger - schijnt een zeer goedig man te wezen, die alleen voor zijn studie leeft. Hij heeft weinig omgang en treurt, naar ik vernomen heb, voortdurend om een beminde gade, die zeer jong gestorven is en hem slechts een eenig dochtertje heeft nagelaten. Hij heeft mij verzocht hem vaak te bezoeken en ik ben stellig van plan aan zijn verzoek te voldoen.

6
15 Juni.

Ziedaar, waarde Oom, wat mijn dagelijksche bezigheden betreft. Voeg daarbij nog allerlei bezoeken, die men ontvangt, en vele bezoeken, die men brengen moet, en gij zult uwe voorspelling, dat ik de handen duchtig uit de mouwen zou moeten steken, al spoediger vervuld zien dan gij mogelijk zelve dacht. Nochtans blijven mij eenige vrije uurtjes, die ik op de wandeling in de vrije natuur besteed. Daar bid ik mijn brevier, daar overleg ik mijn preek, en niet zelden breng ik van mijn tochtje een tor voor den Baron mede, als ik ten minste niet, tot zijn groote hilariteit, eene wants of een ander insect voor een kever heb aangezien.

En zoo gaan in Eppekoven de dagen om, zonder groote gebeurtenissen en zonder groote gewaarwordingen. De eene dag gelijkt den anderen en de uren volgen elkander op in onverstoorde kalmte, rust en tevredenheid.

Toch - een enkel droevig nieuws heeft deze week ons allen, oud en jong, getroffen en met diep medelijden vervuld. De oude, gepensionneerde rijksambtenaar, die hier zijn dagen slijt, heeft bericht ontvangen, dat zijn eenig overgebleven zoon, een veelbelovend officier, op de Westkust van Sumatra gesneuveld is. De inboorlingen hebben hem op gruwelijke wijze vermoord. De oude man had al zijn hoop, al zijn troost op dezen, zijn zoon gevestigd; van hem sprak hij tegen iedereen, aan hem dacht hij dag en nacht en telde de maanden en de dagen, dat hij zou wederkeeren. Ik heb hem bezocht en getracht hem te troosten.

Het was hartverscheurend, den grijzen vader te hooren klagen

en weenen om zijn armen, vermoorden zoon. ‘Nu heb ik niets meer op aarde,’ sprak hij, ‘mijne vrouw en drie andere kinderen zijn mij voorgegaan - als de Heer mij nu ook maar spoedig tot zich wil nemen.’

Waarlijk, de besluiten der Voorzienigheid zijn ondoorgrondbaar.... Toen ik huiswaarts keerde, ontmoette ik Natten-Hâri, die mij niet zag en in zijn roes een vroolijk liedje zong....

[Een aantal brieven, bijna uitsluitend handelende over een paar theologische vraagstukken, zijn hier als van geen belang voor den lezer weggelaten. Slechts een paar plaatsen, die mij der vermelding waardig voorkomen, laat ik hier volgen.]

7
28 Juli.

Ik hoop dat bovenstaande, mijn lang betoog, u ten minste zal bewijzen, dat ik nog wat anders doe dan torren zoeken. En nochtans, ook daarmede houd ik mij bezig. Op mijn wandeling blijft geen oude, half vermolmde boomstronk ononderzocht, geen steen onomgekeerd op zijn plaats ligggen. In de bosschen kunt ge mijn weg vervolgen langs de boomen, wier stammen ik van hun mos ontdeed om een Elater, een Carabus of een Staphylinus machtig te worden. Ja, lach maar, carissime! ik maak al goede vorderingen en heb al sints lang geen wants meer voor een tor thuis gebracht. En hoe verheugt zich telkens met kinderlijke vreugde de Baron, wanneer ik een niet heel alledaagsch exemplaar veroverd heb! Een goed entomoloog zal ik wel nooit worden en dat verlang ik ook niet, maar de kinderlijke vreugde, het stil genot van den goeden man zou me tot een hartstochtelijk torrenjager kunnen maken!

Gisteren heeft de Heer De Warimont mij het park getoond met zijn heerlijke lanen, zijn prachtig houtgewas. Ik wist niet, dat Meienrade zulk eene aanzienlijke bezitting is. De Geul doorsnijdt dezen doolhof in zijn geheele breedte. Na eerst den ouden, houten watermolen in beweging gebracht te hebben, die eveneens tot de eigendommen van 't kasteel behoort en zeer romantisch half tusschen de heggen van het park verborgen ligt, spoedt zij dartelend en stoeiend voort, om zich iets verder

onder het dichte beukenloof te verschuilen. Een rustiek bruggetje leidt over 't riviertje, waar een lommerrijk berceau onder een rij hooge olmen en populieren het park in zijn geheele breedte van den welvoorzienen boomgaard scheidt. Een heerlijk plekje!

8.
26 Sept.

Met onzen ouden Pastoor gaat het voortdurend allertreurigst en wij zien zijn toestand zoo langzaam, langzaam steeds verergeren. Hij is voor eenige dagen in zijn een en tachtigste getreden, maar wat de goede man te lijden en te verduren heeft, is onbeschrijfelijk. Des morgens bij zijn ontwaken overvalt hem een hoestbui, die soms anderhalf uur en langer aanhoudt en met hevige pijnen gepaard gaat; de lippen en de kaken worden blaauw en de oogen puilen hem uit het hoofd. Is hij opgestaan, dan verbieden andere pijnen hem het zitten, en als hij zes schreden verzet, blijft hij hijgend en afgemat staan, snapt naar lucht en moet ondersteund worden om niet te vallen. Zoo vermaant zijn asthma hem voortdurend, dat de dood langzaam, langzaam nadert om eindelijk alle ademhaling af te snijden. Voeg daarbij vreeselijke oogenblikken van angst en benauwdheid, voortdurende rheumatische aandoeningen, die hem soms doen kreunen, soms doen schreeuwen van pijn, en gebrek aan spijsverteering, waarvan hevige krampen in maag en ingewanden het gevolg zijn, en gij zult u zoo ongeveer het dagelijksch lijden van dezen martelaar kunnen voorstelllen!... Ik kan niet anders dan een weldaad noemen, dat hij hoe langer hoe meer kindsch wordt en nog slechts enkele heldere oogenblikken heeft. En de dokter zegt, dat het gestel nog taai is en dat de lijder het nog wel meer dan een jaar kan uithouden!...

O vriend, wat is het meesterstuk der schepping!.... Ziedaar den ouderdom van een braaf man, die kuisch en matig leefde, geen hartstochten kende, geen gebrek leed, een gezonde luchtstreek bewoonde, en niet ondermijnd werd door zware ziekten, veel verdriet of al te groote vermoeienissen!... O stof en asch, o broosheid van al het aardsche!... O ondoorgrondelijke wegen Gods!

9.
5 Oct.

Tot mijn innig leedwezen moet ik betuigen, dat ik de Eppekovers van eene andere, van hun minder goede zijde heb leeren kennen. Het is den vorigen Zondag (feestdag van den H. Aartsengel Michaël) kermis geweest, de drank heeft de hoofden verhit en er zijn groote schandalen voorgevallen in de gemeente. Om ik weet niet welke onbeduidende reden is er tusschen den zoon van den wethouder en den zoon van den smid twist ontstaan, die hoe langer hoe hooger liep, zoodat het van woorden tot dadelijkheden is gekomen. De vaders hebben partij gekozen voor hunne zoons, de smid heeft den wethouder uitgescholden en hem de vuist onder de kin gezet, de neven en verwanten van den smid hebben hem ondersteund en aangehitst en de familie van den wethouder heeft het voor dezen opgenomen. In den Zwaan zijn glazen vernield en vensterruiten gebroken, de smid is met bebloed hoofd, de zoon van den wethouder met een messteek in den linkerarm thuis gekomen.

En daar ligt nu de lieve vrede van mijn lief dorpje verbroken! Toen ik des anderen daags het voorgevallene vernam, heb ik alles in het werk gesteld om de partijen te verzoenen en de zaak te sussen, doch het was, helaas, te laat; er was reeds proces-verbaal opgemaakt en den officier van justitie in handen gesteld. De zaak zal nu voor de rechtbank komen en wie weet, of de haat en de tweedracht, die in een onbesuisd oogenblik ontstaan zijn, ooit uit onze gemeente zullen verdwijnen. Want er zijn harde woorden gevallen, grove beleedigingen van weerskanten geschied en onteerende familiegeheimen aan het licht gekomen. Och, och, waarde Oom, de menschen zijn, helaas, lang zoo gelukkig niet als ik steeds dacht!

Ik heb vroeger maar ten halve kunnen gelooven, wat onze oudheidkundige vriend Habets ergens schrijft, namelijk dat de Zuid-Limburger heftiger en levendiger van aard is dan de Noord-Limburger ‘alsof de roekeloosheid der oude hertogen van Limburg en de twistzucht der Heeren van Valkenburg en Daalhem in het nageslacht waren overgebleven.’ Ik heb er thans de treurige zekerheid van opgedaan.

Doch om op onze godgeleerde kwestie terug te komen....

10.
11 Oct.

De kermistwist van Eppekoven heeft grootere gevolgen dan men aanvankelijk vermoeden kon. De zaak komt voor de rechtbank, de zoon van den wethouder, de jonge smid, de vader van dezen en eenige andere personen zullen terecht staan, de eerste wegens hoon en laster, de tweede wegens verwonding door middel van een mes, de anderen wegens hoon en laster en verzet tegen de overheid. Het halve dorp is er bij betrokken en nu komen de gemoederen eerst recht niet tot bedaren. De smid is den geheelen dag dronken en dreigt, dat hij den wethouder en diens zoon de hersenpan zal inslaan, de wethouder raast en lamenteert tegen iedereen, dat zijn zoon zijn leven lang het gebruik van den linkerarm zal missen, en hun vrouwen verwijten elkander allerlei ondeugden en schanddaden. Zooals ik reeds meldde, is de twist overgegaan op de respectieve familieleden en er gaat geen dag om zonder burengerucht, dan hier, dan daar.

Wat mij het meeste grieft, is, dat men elkander aantast in het kostbaarst wat men heeft, de eer, en het heiligst vernietigt wat men bezit, het familieleven, het huiselijk geluk. Ik ben nog een paar malen in het midden getreden om te sussen en te bedaren, maar het is hemeltergend en godslasterlijk wat ik heb moeten hooren.

Nooit heb ik het familieleven zoo doorgrond, zoo gewaardeerd, zoo verheven geacht, als nu ik 't aangetast, bedreigd, vernietigd zie. En, zonderling, 't is of ik 't heden nog eens in al zijn phasen heb moeten aanschouwen. 't Was een prachtige herfstdag, dien ik mij ten nutte maakte om verschillende menschen te bezoeken. Over allerlei dingen mijmerend en nadenkend, wandelde ik langzaam naar de Hoogstraat, waar het oudste paartje der parochie woont, hij, die 85, en zij, die 84 jaren telt. Ze bezitten een schamel hutje van leemen wanden, met riet gedekt; maar 't is er krakend helder, de wanden zijn wit gekalkt en een klein tuintje met hooge, rechtopgaande stokrozen en groote gele zonnebloemen prijkt voor de deur. Philemon en Baucis! Hij is bijna blind en zij kan zich niet anders dan op een stok leunend en met moeite voortbewegen. Maar beiden zijn uiterst tevreden en genieten hun weinige dagen in

ongestoorden vrede. Hij noemt haar ‘wicht,’ zij zegt ‘jong’ tegen hem. Als hij maar tabak heeft en zij bij haar ‘jong’ zit, zijn ze rijker dan een koning. Ik vroeg naar hun zoon. ‘Gaat hij nog niet trouwen?’ voegde ik er bij. ‘Neen... neen...’ antwoordde zij ‘wij hebben 't hem dikwijls genoeg aangeraden... er zou voor ons genoeg overschieten... maar - zoolang wij leven, denkt hij er niet aan!’ 't Was roerend te hooren, met welken trots ze dat zei.

[Iets lager stond in 't Latijn, blijkbaar later bijgevoegd:]

Den 12^{den} Januari 187., des morgens te vijf uren, is mijn Heeroom de ZeerEerw. Heer J.A.P., Pastoor te Heek, na lang en geduldig lijden in den ouderdom van 67 jaren in den Heere ontslapen. Zijn dood heeft mij zeer gegriefd, doch was slechts als de voorbode van grootere smarten, die niet met hoop op een betere toekomst werden vervuld.
R.I.P.

[Daarna ging het verhaal weer geregeld voort:]

Zoo ongeveer stonden de zaken in Eppekoven bijna een jaar na mijne benoeming aldaar. Hoe anders dan ik mij gedroomd had! En toen eenige maanden later de wethouder als lid van den gemeenteraad moest herkozen worden en de smid zich als candidaat tegenover hem stelde, toen brak eerst recht het vuur van haat en tweedracht uit en stond niet zelden de eene helft van het dorp gewapend tegenover de andere. Ik heb gepredikt en vermaand, gesust en bedreigd, maar wat vermocht mijn woord van vrede en verzoening te midden der woedende hartstochten?

In al hun dwaasheid, in al hun ellendigheid en verworpenheid heb ik toen de menschen leeren kennen. Wie laadde er niet een zonde op zijn geweten, wie bleef nog rein in den mond van anderen?

En 't was of heel het dorp het gevoelde, dat ik boven hun partijen stond, dat ik niet werd medegesleurd door hun ongerechtigheden, dat ik alleen dezelfde gebleven was, de kalme, gelukkige bedienaar van Gods woord. Elke partij eerbiedigde mij, niemand had zijn vertrouwen in mij verloren. Het was of men mij nog eerbiediger groette dan te voren, of hunne oogen mij

benijdden. Ik bedroog mij daarin niet - menige mond sprak het uit.

Ik moet hierbij steeds aan een woord denken, dat Natten-Hâri mij in die dagen eens toevoegde. Hij behoorde tot geen partij, hij ging lachend en schertsend door ‘de revolutie,’ zooals hij 't noemde, die hem slechts gelegenheid gaf tot meer drinken en meerder kwinkslagen. Op een avond, dat ik door de dorpsstraat spoedde, trad hij op mij toe. ‘Mijnheer de Kapelaan’ zeide hij ‘weet u wel, dat wij twee de eenige gelukkigen van heel Eppekoven zijn? En weet u ook waarom? Omdat wij twee geen vrouw, geen familie en geen kinderen hebben.’

Ik heb dien avond lang en veel gebeden.

En toch - terwijl ik zoo hoog boven allen stond, terwijl allen en ik zelve mij zoo gelukkig waanden - toen werd ook ik gedompeld in de diepste ellende.

O God, ik wil niet rechten met Uwe Alwijsheid en niet morren en niet rekenschap vragen, veeleer Uwe vaderlijke hand kussen, die mij kastijdde, maar wat was het, o Heer, dat U deed besluiten mij zoo hoog te verheffen en mij toen neer te smakken van het toppunt des geluks? Was dan mijn hart in Uw oog nog niet genoeg gelouterd van alle aardsche gevoelens? Ik zegen de nieuwe beproeving, die Gij mij gezonden hebt, o Heer, maar kon ik dan van zulk een verleden alles, alles uitwisschen en vergeten, zoodat er geen spoor meer van overbleef? En zal ik ooit geheel en al kunnen vergeten, nu ik haar heb weergezien, zal ik ooit rein genoeg voor U zijn, o Heer, ook in de verre, verre zandwoestijnen?

Ik wil kalm verder schrijven.

Door allerlei bezigheden verhinderd, was ik in geruimen tijd niet meer op Meienrade geweest. De laatste maal, toen ik er aanbelde, was de Baron op reis, wegens een sterfgeval in de familie, zegde mij Geertrui, de oude dienstmeid. Ik had hem dus in geruimen tijd niet gezien. Wel had ik ter loops, van wien weet ik niet meer, vernomen, dat er eene gouvernante zoude komen voor de kleine Françoise, maar had daaraan verder niet meer gedacht.

Den zevenden Juli was ik in den namiddag uitgegaan en wandelde langs de Hoogstraat den berg op. 't Was een heerlijke dag. Nu eens mijn brevier biddend, dan weer nadenkend en de natuur bewonderend, klom ik hooger en hooger en dwaalde

het bosch in. Ik had in de laatste dagen veel gewerkt, alle loopende bezigheden, correspondentiën enz. afgedaan en gevoelde mij zoo licht, zoo poëtisch gestemd als zelden te voren. Plechtiger dan ooit lag de stilte om mij heen en toch was het of alles tot mij sprak. Het ritselend blad, dat aan mijn voeten neerviel, vertelde mij iets, 't gekras van den raaf, het hoongelach van den specht, die klepwiekend opvloog, waren als een waarschuwing of een profetie in een taal, die ik nog moest leeren ontcijferen. Langzaam daalde de zon in 't Westen. Ik had heele verhalen kunnen dichten, honderden verzen kunnen schrijven.

Eensklaps bemerkte ik voor mij op het vochte voetpad een rood en goud gekleurden Staphylinus, dien ik op den eersten blik als een der grootste en zeldzaamste soorten herkende. Op het diertje aanvallen, was het werk van een oogenblik. Het hief zijn achterlijf omhoog, als ware 't met een angel gewapend om mij te steken. De Baron had mij vaak op deze bedreiging opmerkzaam gemaakt, die slechts een verdedigingsmiddel is, waarvan de Staphylinen in hun angst instinctmatig gebruik maken. Toch trok ik onwillekeurig de hand terug. Sprak ook dit diertje tot mij? Was 't een waarschuwing, een voorspelling, dat het zich wreken zou, indien ik het de vrijheid ontnam? Met een glimlach over mijn dichterlijke uitlegging, nam ik het diertje op en wikkelde het in mijn zakdoek. Hoe zou de Baron zich verheugen!

Met verhaasten tred volgde ik den naasten weg naar 't kasteel en was in een half uur beneden. De zon was juist de kim genaderd en kleurde het eiken kreupelhout met een roodgouden tint; 't was een zoele, zomersche avond.

Ik stapte langs de Geul over het bruggetje van den watermolen het park binnen en bleef plotseling als versteend staan. Onder de hooge boomen der groote laan stond Renilde voor mij met de kleine Françoise aan de hand; het kind trok haar op mij aan, legde zijne hand in de mijne en juichte: ‘Heeroom, Heeroom! hier is Tante Renilde!’

Wie zal ooit kunnen beschrijven, wat er toen in mijn ziel omging? Wij groetten elkander sprakeloos en ik zag duidelijk hoe zij ontstelde, hoe al haar bloed haar in 't aangezicht steeg. Spreken kon ik niet. Ik was op het punt om ‘Renilde!’ uit te roepen, maar 't woord stierf op mijn lippen. Ik dacht plot-

seling aan mijn geestelijk kleed. Wij stonden beiden met onafgewenden blik, als aan den grond gekluisterd. Onwillekeurig had zij het kind losgelaten en de hand op haar hart gelegd, die zich krampachtig samenbalde. Dat alles duurde slechts een oogenblik; spoedig trok zij Françoise weer naar haar toe, groette nogmaals met een statigen, zwijgenden groet en wandelde voort. Alsof ik mijn oogen niet gelooven kon, staarde ik haar na, tot ze langzaam en statig achter 't loover verdween....

Wat er toen gebeurd is, weet ik niet meer. Ik moet wel langs het kasteel over de binnenplaats zijn weggesneld, want toen ik weer tot bezinning kwam, bevond ik mij op den straatweg langs de Geul. Er was als een chaos in mijn hoofd. Denken kon ik niet, ik voelde slechts het regelmatig slaan van mijn bloed, dat tegen mijn hersenpan bonsde.

Nu was mijn lot beslist. Tot diep in den nacht bleef ik in mijne studeerkamer, met de wanhoop in 't vermorseld hart, dat, ik wist het, niet meer heelen zou.

Welk een nacht, o mijn God, welk een nacht!... En welke dagen, die volgden!...

Ik bevond mij voortdurend in een toestand tusschen waken en droomen. O, had ik haar teruggezien in 't geestelijk gewaad, als Zuster van Liefde aan de sponde van een stervende, of in vervoering voor Gods tabernakelen, hoe zoude ik gejuicht, haar en mij zalig geprezen hebben! Maar zij in de wereld, zij niet de bruid des Heeren en toch voor eeuwig voor mij verloren - dat maakte mij zinneloos!... Waar was de stem, die in mijn binnenst zong: ‘Tu es sacerdos in aeternum?’ Hoe ik ook worstelde met mij zelf, hoe ik ook had en boete deed en mijn lichaam kastijdde, - ik kon mij zelven niet bedriegen, mij zelven niet wijsmaken, dat ik haar niet beminde. Overal vervolgde mij haar beeld. Soms was het mij onmogelijk te gelooven, wat ik gezien had ... Ik wilde naar 't kasteel, mij nogmaals overtuigen...

En dan, indien ik nogmaals zoo voor haar zoude staan.... in mijn geestelijk gewaad.... wat dan?

Toen heb ik gekermd, gebeden, heele nachten geweend en in vertwijfeling het brandend hoofd tegen de muren mijner kamer geslagen, in de hoop dat het bersten zou!

Eenige dagen later, werd ik verrast door een bezoek van den Baron. Hij was op reis geweest en kwam naar mijne gezondheid vragen, daar hij vernomen had, dat ik in de laatste dagen het H. Misoffer niet meer had opgedragen. Ik wendde een lichte ongesteldheid voor en bood hem den Staphylinus aan, dien ik nog in den saamgeknoopten zakdoek vond, 't geen aan 't gesprek een andere wending gaf. Bij zijn heengaan zeide hij:

‘Ik heb u nog een dienst te verzoeken. Mogelijk weet u, dat Mejuffrouw Renilde de B., die zich met de opvoeding van Françoise heeft belast, mijn nichtje is. Haar vader bekleedde eene voorname plaats bij de rechterlijke macht te Brussel, doch heeft door ongelukkige beursspeculatiën zijn geheele vermogen verloren, 't geen hij zich zoo heeft aangetrokken, dat hij voor eenige maanden gestorven is. Ik heb Renilde verzocht naar Eppekoven te komen, en met uitbundige vreugde heeft zij dit aangenomen. In de eerste dagen was zij overgelukkig, doch thans begrijp ik haar niet meer. Ze wil weg en zegt, dat ze zich nooit te Eppekoven zal kunnen gewennen. Ze is anders zoo degelijk, dat ik haar onmogelijk van wispelturigheid kan beschuldigen... En toch... en toch... nu ik er aan denk...’ ging hij peinzend en als verbaasd voort, ‘ze is voor een jaar of vijf met dezelfde onbezonnenheid plotseling in een klooster gegaan en even zoo plotseling heeft ze 't weer verlaten, kort na een bezoek van haar nichtje, Jeanne de R... Ja, ja... de vrouwen - toch altijd iets raadselachtigs, Mijnheer de Kapelaan!’ voegde hij er met een glimlachje bij. En toen weer ernstig voortgaande: ‘Maar anders, door en door katholiek, werkelijk vroom in den waren zin des woords... Wat ik u verzoeken wilde... indien 't u soms mocht gelukken, door een der geestelijke heeren, uwe collega's... een betrekking voor haar... in een katholieke familie... u begrijpt...’

Ik beloofde aan eenige collega's te zullen schrijven en geen poging onbeproefd te laten om aan zijn verzoek te voldoen, waarna hij afscheid nam.

Welke verrassing, welke nieuwe gewaarwordingen! Haar lot berustte thans voor een groot gedeelte in mijne hand, ik moest zorgen voor hare toekomst!... En toen ik weer kalmer kon nadenken, de feiten in verband trachtte te brengen en alles plotseling klaar en duidelijk werd, toen kwam er als een jubel

in mijn hart en maakte zich toch een groote vrees van mij meester.

Waarom wilde zij plotseling weg, na mij ontmoet te hebben? Waarom had zij het klooster plotseling verlaten, na een bezoek van haar nichtje Jeanne? Ik herinnerde mij, aan Oscar geschreven te hebben, dat ik geen roeping meer gevoelde voor den priesterlijken staat, dat ik in de wereld zou terugkeeren. Had mogelijk Jeanne dit bericht overgebracht in het stille klooster?

O, dan beminde zij mij, dan hing haar heele leven slechts aan het mijne!...

En dan?... O mijn God, dan was zij even rampzalig als ik! Dan waren twee menschenlevens verwoest en verloren in plaats van één!

Toen kwam mij weder al het onbegrijpelijke voor den geest, dat ik op Maasloo aan haar had opgemerkt - haar voortdurend ontwijken, als ik haar naderde, en haar blik, die toch aan mijn blik bleef hangen, onze blikken, die spraken tot elkander... Was ik in jeugdige onervarenheid niet moedig genoeg geweest, had ik niet moeten spreken, haar moeten zeggen alles wat er omging in mijn hart, en was zij mij mogelijk alleen ontvlucht, omdat zij wist dat ik priester zoude worden, dat ik aan niemand mocht toebehooren dan aan God alleen?

En toen - toen is mijn heele wezen in opstand gekomen tegen mijn lotsbestemming op aarde en ik heb het uur vervloekt, waarop ik met de aanvaarding van het priesterschap eeuwige kuischheid heb beloofd. Waarom was ik opgegroeid in eene omgeving, die mij van lieverlede daartoe gebracht had? Welk geluk, welke zaligheid op aarde zou mijn deel zijn geworden, indien ik naast haar had mogen gaan door het leven? Kon het mogelijk zijn, dat Gode het celibaat welgevalliger was, dan zulk een liefde, zulk een geluk?

Langzaam is de kalmte teruggekeerd in mijn gemoed. Dat ik voor haar moest zorgen; dat het thans mijn plicht was, haar te ontvluchten, teneinde haar lot dragelijker te maken; dat ik vooral met de grootste omzichtigheid moest te werk gaan, om in de eerste plaats haar en dan ook mij zelve, of liever mijn geestelijk kleed niet in opspraak te brengen - die gedachten gaven mij een zekere kracht, en met die kracht gelatenheid, bijna berusting in mijn lot.

Met het folterend bewustzijn, dat mijn arbeid zelve heiligschennis was, ging ik weder aan mijne beroepsbezigheden. Ik las de H. Mis, ik sprak den boeteling van zonden vrij, ik bezocht en troostte de zieken en stervenden. Maar mijn geest was afgesloofd; ik stelde mij geheel en al in Gods hand, die het noodlot over mij gezonden had, en geloofde het sacrilegie te moeten begaan, dat ik alleen daarom op mijn ziel laadde, ten einde in het openbaar geen ergernis te geven, hetwelk ook andere zielen in gevaar kon brengen.

Ik leed verschrikkelijk. Er waren oogenblikken, waarin ik 't als een weldaad beschouwde, indien Renilde het dorp verliet, indien ik haar nooit ontmoet had. En toch hoe menigmaal heb ik sidderend het antwoord op een mijner veelvuldige brieven opengebroken en in stilte gejuicht, als mijn poging om haar eene betrekking te bezorgen mislukte, als ik de zekerheid terugkreeg, dat ze nog niet weg zou gaan...

Hoe dikwijls heb ik toen Natten-Hâri nagestaard en in mij zelve gedacht: ‘Thans is er maar één gelukkige in Eppekoven meer!’

Eindelijk kwam een brief, die een passende betrekking aanbood. Er werden nog een paar inlichtingen gevraagd en een paar voorwaarden gesteld, waaraan lichtelijk kon worden voldaan. Ik trachtte al mijn wilskracht saam te vatten en begaf mij naar 't kasteel.

De Baron vond de betrekking zeer aannemelijk, doch was zeer ernstig. ‘Het doet mij innig leed,’ zeide hij, ‘haar te moeten missen. Ge kunt u geen denkbeeld vormen, Mijnheer de Kapelaan, van de achting, die ik haar toedraag. Nooit heb ik een edeler karakter leeren kennen. Die kalmte, die zelfbeheersching, die innige overtuiging zijn bewonderenswaardig. Haar opvatting van het leven is zoo diep godsdienstig, dat ik menigmaal verbaasd sta. En daarbij zoo onbekrompen! Voor Françoise is ze, wat een moeder maar zijn kan, en het kind hangt aan haar met hart en ziel. Het doet mij innig leed, dat ze uw biechtkind niet is, mogelijk kon u haar dan bewegen om hier te blijven, maar zij is gewoon aan Pater Richard te Maastricht te biechten, dien zij vroeger in België gekend heeft...’

Er volgde eene stilte. Ik voelde, dat ik sidderde, en tuurde voor mij uit in het ijle.

- ‘Maar 't is niet anders,’ hoorde ik toen den Baron zeggen, ‘ik zal haar even binnenroepen.’

De Baron belde. Spreken kon ik niet.

- ‘Vraag of Mejuffrouw Renilde even wil binnenkomen,’ zeide hij tot den bediende en toen deze weg was, als plotseling door een gedachte getroffen, zich tot mij wendend:

- ‘Mijnheer de Kapelaan, indien u een poging waagde, om haar hier te houden? ... Mag ik u een oogenblik met haar alleen laten?’

Ik knikte toestemmend, haast zonder te weten wat ik deed. Mijn hoofd bruiste.

De deur ging open en Renilde trad binnen. De Baron stelde ons aan elkander voor en zij boog met den koud beleefden, statigen groet, dien zij me reeds vaker had toegevoegd. Wij bleven een oogenblik tegenover elkander staan. 't Was of iets goddelijks van haar uitging, dat mijn heele wezen met bewondering vervulde en in mij mijn zelfbewustzijn, mijn mannelijken moed deed ontwaken. Haar kalme blik bleef neergeslagen en ik kon mijn oog niet van haar afwenden. Het jonge meisje van vroeger had zich tot een heerlijke vrouw ontwikkeld. Haar heele gestalte was voller en toch rijziger, haar blond haar nog weelderiger en iets donkerder geworden. Er lag iets ernstigs op haar gelaat, dat het hemelsch schoon maakte. Bij onze plotselinge ontmoeting eenige dagen te voren, in de opgewondenheid van 't oogenblik, moest mij dat alles wel ontsnapt zijn; ik had slechts de trekken van Renilde herkend, mijn onvergetelijk ideaal plotseling in werkelijkheid voor mij zien staan. Thans werd dat ideaal oneindig overtroffen. Haar lippen bleven gesloten, haar oog onveranderlijk kalm en toch moest iets haar binnenst bewegen, want een lichte blos kwam op haar schoon gelaat en ik zag, hoe haar boezem hijgde.

Intusschen nam de Baron den brief ter hand, sprak over de aangeboden betrekking en mengde mijn naam in 't gesprek. Zij boog met een knikje en bewoog de lippen, als prevelde zij woorden van dankbaarheid.

- ‘Wanneer is de betrekking open?’ was 't eenige, wat ze vroeg.

- ‘Met 1 October,’ antwoordde de Baron.

Nogmaals knikte zij, toestemmend en goedkeurend, en terwijl de Baron een oogenblik zweeg, deed ze een poging om heen te gaan.

- ‘Mijnheer de Kapelaan wilde u nog even spreken,’ zeide hij toen en eer zij antwoord kon ontvangen op haar grooten, vragenden blik, liet de Baron ons alleen. Toen zag ze mij rustig aan en geen trekje ontsierde de edele kalmte, die op haar gelaat lag uitgedrukt.

Terwijl ik mijn gedachten verzamelde:

- ‘Ik ben u veel dankbaarheid verschuldigd,’ sprak zij.

- ‘O, Mejuffrouw!’ zeide ik verontschuldigend. ‘Maar ik moet haast betreuren, uwe dankbaarheid verworven te hebben. Mijnheer uw Oom is ontroostbaar over uw vertrek. Zou u niet kunnen besluiten, hier te blijven?’

- ‘Mijn besluit is genomen, Mijnheer de Kapelaan,’ antwoordde zij eenvoudig doch vast beraden.

- ‘En zoude niets u kunnen weerhouden?’ ging ik voort. En ik sprak over de weldaden, die zij aan haar leerlinge bewees en nog zou bewijzen, over den steun, den troost, dien zij haar oom verleende, haar oom, die steeds treurde over een beminde gade en gebukt ging onder den zwaren last der opvoeding van zijn eenig dochtertje, en weidde uit over hare toekomst, over al het onzekere, dat haar wachtte, over alle onaangenaamheden en ontgoochelingen, die haar elders zouden te beurt vallen....

Nu ik van hare toekomst sprak, voelde ik, dat ik onwillekeurig welsprekend werd en dat toch de grond onder mijn voeten wegzonk. Ik betoogde, dat zij blijven moest, en wist, dat zulks alleen mogelijk was, indien ik heenging. Ik liet mij medesleepen door mijn eigen woorden en in de vervoering, waarin ik geraakte, sprak ik een besluit uit, dat ik in de laatste dagen soms wel had overwogen, maar dat plotseling in mijn ziel tot rijpheid kwam. Ik zeide haar, dat bij mij het plan vaststond, om Missionnaris te worden.

Hoe ik het gezegd heb, weet ik niet meer, maar ik zocht naar allerlei middelen om haar te overtuigen, haar kort en goed te doen beslissen, en gewaagde daartoe ook van mijn genomen besluit.

- ‘Ik wil er nog eens over nadenken,’ antwoordde zij, steeds even kalm en eenvoudig, en toch was er iets anders, iets diep weemoedigs in den vluchtigen blik, dien ik van haar opving. ‘En overigens,’ voegde zij er eenigszins verlegen bij, ‘ik kan nog altijd hier, bij mijn oom terugkeeren....’

Bedoelde zij, als ik weg was?

Zij stond op en wilde zich verwijderen, doch plotseling stak ze mij de hand toe.

- ‘Mag ik u nogmaals bedanken,’ sprak zij, ‘en u gelukwenschen met uw besluit. Dagelijks zal ik God bidden, dat Hij onophoudelijk Zijn zegen neerzendt op het heilige werk, waarvoor hij u heeft uitverkoren.’

Zij nam afscheid en 't was, of ze dieper boog dan anders, om een blos te verbergen, die haar wangen kleurde....

Zoo is mijn besluit gerijpt en genomen en in mijn ziel is kalmte en rust. Door haar heeft de Hemel mij geleid. Moge God mijn streven zegenen en mij moed en kracht verleenen om in mijn nieuwen werkkring alles, alles, alles te vergeten, slechts te leven en, zoo Hij wil, te sterven om zielen te winnen voor Hem!

Sub tuum praesidium confugo, Domine! Domine, adjuva me, salvum fac servum tuum, Amen.[1)]

Eppekoven, 19 Augustus 187.

[Het volgende bestond slechts soms uit losse aanteekeningen, soms uit korte of lange ontboezemingen, vaak uit onvoltooide volzinnen. Ik heb getracht het geheel te ordenen en het verhaal geregeld voort te zetten.]

20 Augustus.

Ik wacht sinds acht dagen op de toestemming van den Bisschop. O Heer, waarom laat Gij zoo lang mij in verzoeking? Ik kan den wensch niet uitroeien uit mijn hart, haar nog ééns te zien, nog ééns 't geluid te hooren van hare stem...

Domine, ne intres in judicium cum servo tuo![2)]

21 Augustus. Wat heeft haar aangespoord om heden door het dorp, langs mijn woning te gaan, waar ik haar nog nooit

1) Tot Uwe bescherming neem ik mijne toevlucht, Heer! Heer, help mij, heilig Uwen dienaar. Amen.
2) Heer, treedt niet in het gericht met Uwen knecht.

gezien heb? De avond was reeds half gevallen, een enkele ster prijkte aan den hemel. Ik zat, met het raam op een kiertje, in den donkersten hoek van mijn studeervertrek. De kleine Françoise liep een paar schreden vooruit en wilde een bloem plukken, die uit mijn tuin door het ijzeren hekje stak. ‘Laisse, mon enfant,’ hoorde ik haar vermanend zeggen. Maar het kind had de bloem reeds in de hand en bood ze haar aan: ‘Pour vous, ma chérie.’ Zij nam ze echter niet, doch antwoordde: ‘Tu garderas cette fleur pour moi....’

Wat dacht zij, wat bedoelde zij?... Eeuwig, eeuwig raadsel!

Zal zij hier terugkeeren, als ik verre, verre weg zal zijn voor altijd, en in de avondschemering door het park en door het dorp gaan en mogelijk een enkele maal terugdenken aan mij.... als de bloemen bloeien, doch geen kinderhand ze haar aanbiedt....?

22 Augustus. Ik moet wachten. Monseigneur zal correspondeeren met het Missiehuis te Londen. Ook is er eenigszins gebrek aan Vicarissen en Desservanten en vermaant Z.D.H. mij om te blijven. Indien hij wist, hoe onmogelijk dit is!

24 Augustus. Ik zat heden in mijn studeervertrek, toen er een lichte klop op de deur kwam. Ik opende en Natten-Hâri stond voor me.

- ‘Mijnheer de Kapelaan,’ zeide hij, ‘ik heb vernomen, dat u weggaat.’

Hij sprak ernstig en er lag een zeldzame uitdrukking op zijn dronkemansgelaat.

- ‘Ja, Hâri,’ antwoordde ik.

Toen stak hij mij zijn bevende hand toe.

- ‘Ik wilde u vaarwel zeggen en u heil en zegen wenschen.’

Dit ontroerde mij. Ik dankte en zegde zoo kalm mogelijk, dat mijn vertrek nog niet bepaald was. Alsof hij mijne ontroering gemerkt had, zag hij mij scherp aan en sprak, half verwijtend, half waarschuwend:

- ‘Waarom gaat u heen?.... Zijn er dan hier geen zielen meer te redden?’
- ‘Als ik met jou kon beginnen, Hâri!’ liet ik me ontvallen.
- ‘Met mij?’ riep hij verwonderd uit. ‘Neen... neen...

ik ben nu vijftig jaar... Mij redt niemand meer... De eenige, die 't nog zou kunnen - die is al lang dood en begraven...'

- 'Wie is dat dan, Hâri?'

- 'Dezelfde, die ook oorzaak is... dat ik drink.'

- 'Die oorzaak is, dat jij drinkt?' vroeg ik met meer nadruk.

- 'Ja, de eenige, die ik ooit bemind heb.' Toen was het, of hij zijn hart op eens moest lucht geven. 'Neen, Mijnheer de Kapelaan, u weet dat niet, en de menschen weten het ook niet, die mij voor een lustigen gast houden en er geen besef van hebben, hoeveel leed en verdriet de drank mij eerst moet helpen vergeten, eer ik hun mijn grappen verkoop.'

- 'Waarom hebt ge haar dan niet getrouwd?' vroeg ik nogmaals.

- 'Zij was Protestant' zegde hij kalmer. 'Dat zouden wij beiden nu nog wel te boven gekomen zijn, maar mijne ouders wilden hunne toestemming niet geven. Ik was Candidaat-Notaris en moest jaren lang wachten eer ik Notaris zou worden... Toen is het eene bij het andere gekomen. Hare ouders wilden voor de mijne niet onderdoen en er werd veel gepraat en veel gestookt en veel kwaad bloed gezet van weerszijden en er is veel onbegrepen en onopgehelderd gebleven... En intusschen heeft zij niet langer gewacht, of niet langer kunnen en willen wachten. Er is een rijke Meneer gekomen en hoe het gegaan is, weet ik niet - of hare ouders haar zoolang bepraat en overtuigd hebben... maar zij heeft den rijken Meneer genomen...'

Er stond een traan in zijn oog.

- 'En nu weet u 't, Mijnheer de Kapelaan - en als u nu in vreemde landen zult zijn en mogelijk nog eens aan Natten-Hâri denkt... dan... dan weet u ten minste, hoe alles gekomen is.'

- 'Zeker, Hâri' beloofde ik, 'ik zal aan je denken en ook voor je bidden.'

Toen stak hij mij de hand toe.

- 'Adieu dan, Mijnheer de Kapelaan' sprak hij. 'En nu weet ik waarachtig niet meer, of ik gekomen ben om u adieu te zeggen, dan wel om u dat alles te vertellen.'

Toen hij weg was, herinnerde ik mij, dat hij mij eens had

toegevoegd: ‘Mijnheer de Kapelaan, wij zijn de twee eenige gelukkigen in Eppekoven.’

25 Augustus. Wie ben ik dan? Ben ik een speelbal in de handen der Voorzienigheid? Wil de Hemel dan mijn verderf?... Waarom, o Heer, waarom?....

Moet ik vertwijfelen?....

Luistert, gij, die ooit deze bladen lezen zult! Ik wil alles kalm, zoo kalm mogelijk neerschrijven.

Ik heb geen weerstand kunnen bieden aan de verlokking mijns harten. Een bovennatuurlijke macht, een duivel heeft mij op- en voortgezweept naar 't kasteel. Ik moest haar zien.... En ik heb haar gezien, o mijn God, o mijn God!

Het was Zondag namiddag en het heele dorp als uitgestorven. Dat de Baron op reis was, wist ik. In het begin van den namiddag, omstreeks twee uur, hoorde ik een paar vrouwenstemmen op de straat. ‘Ook naar de Wieldersche kermis, Geertrui?’ En de oude Geertrui van 't kasteel antwoordde: ‘Als 't God belieft, elk jaar zoolang vader leeft.’ Sinds dat oogenblik is Meienrade niet meer uit mijn gedachte geweest. Ik moest er heen. Ik trachtte te werken, ik trachtte te bidden - te vergeefs!

Tegen zes uur ben ik uitgegaan. 't Was een snikheete dag geweest. Achter mij, in't Noordwesten broeiden donkere onweerswolken.

Om het dorp heen, den berg ten halve bestijgend en door het eiken kreupelhout weer afdalend, bereikte ik het park, daar waar het met een hooge heg van kornoeljestruiken omgeven is.

Hier heb ik menigmaal gestaan, ook als Renilde er niet was, soms te midden der nacht in 't heldere licht der maan, alleen maar om 't plekje te zien, waar zij gewoonlijk vertoeft - want hier is haar lievelingsplaatsje. Tegenover mij, aan 't ander einde van 't park lag de oude, grijze watermolen met zijn donkerbruin rad en bouwvallig bruggetje er boven. Schuimend stort de Geul zich over de vunzige planken, vormt eerst een breede, diepe kolk, waarin haar water als in eene neer[1)] ronddraait, en vloeit dan bruisend en stoeiend verder voort....

Doodstil, als in slaap getooverd, lag alles voor mij. De kalmte der natuur, die het onweder voorafgaat, spreidde zich

1) Limburgsch = kleine draaikolk.

uit over het park, geen blad bewoog zich, het molenrad hing bewegingloos onder het neerplassende water, dat droomend voortkabbelde.

Haar stoel, niet verre van den waterplas, was ledig. Alleen het opgeslagen boek getuigde, dat zij hier vertoefd had.

Eensklaps hoorde ik iemand komen. Doch neen - het was de vrouw van den ouden mulder, die over het bruggetje den molen binnenging.

Toen alles weer stil was en ik haar niet vond, doemde een gevoel van schaamte in mij op, van schaamte over mij zelven. Was ik dan zoo zwak, dat ik geen weerstand kon bieden aan het zondige verlangen mijns harten? Ik wilde weg en toch hield mij iets aan den grond gekluisterd. Welriekende geuren stegen op uit het park, gonzende insecten vlogen om mij heen, zoel en drukkend was de lucht.....

Hoe lang ik daar gestaan heb, weet ik niet. Een kinderstem, de stem van Françoise, wekte mij uit mijn droom. ‘Pas trop loin, mon enfant’, hoorde ik Renilde zeggen. Terwijl het kind zich spelend verwijderde, was zij haar stoel genaderd. Een licht zomertoilet hing los om hare schouders. Nog eenige oogenblikken bleef zij rechtop staan; zij legde haar beide handen achter onder het hoofd, vouwde ze daar samen, wendde het schoone gelaat omhoog, terwijl ze de oogen sloot voor het al te felle licht en schudde plotseling het lange blonde haar, dat weelderig langs den rug golfde... Was het een booze droom, die haar kwelde, waaruit zij trachtte te ontwaken?... Ik meende te ontwaren, dat een lange zucht haar boezem ontsnapte. Toen zette zij zich neder en nam het boek ter hand, doch spoedig liet zij het op haar schoot rusten en verzonk in gedachten. Wat mocht haar geest bezig houden?

Een onbeschrijfelijke weemoed maakte zich van mij meester. Haar, de hemelsch-schoone, de aangebedene, voor wie ik zoo gaarne alles op aarde geofferd had en die toch eeuwig voor mij verloren was, zag ik mogelijk voor de laatste maal.... Wat had ik niet gegeven, om haar nog eens de hand te mogen drukken, nog eens in 't oog te mogen zien, haar te mogen zeggen: Vaarwel, wees eeuwig gelukkig! Mijn borst hijgde en ik hoorde vreemde, geweldige akkoorden door mijn hersenen ruischen, brokstukken van ongekende melodieën, welke samensmolten met den hevigen rukwind, die plotseling door

't gebladerte stormde... En mijn hart zong mee, een lied van wanhoop en eeuwig afscheid! .....

Van droefheid overstelpt, verwijderde ik mij. Dof rommelend naderde het onweder. 't Was of ik medelijden gevoelde met mij zelven. De tranen liepen over mijne wangen en zonder te denken herhaalde ik halfluid: ‘Vaarwel... vaarwel, Renilde... vaarwel!’ en ik verhaastte onwillekeurig mijne schreden.

Ik kon ongeveer tweehonderd passen ver zijn, toen ik plotseling een gil hoorde. Ik bleef staan en vernam nu duidelijk op Meienrade een vrouwenstem, die om hulp riep. Ik keerde om en liep terug naar de plaats, waar ik gestaan had.

Een vreeselijk schouwspel trof mijn oog. Ik zag de vrouw van den ouden mulder, die Renilde bewusteloos uit het water trok. Deze hield Françoise omkneld....

Ik begreep terstond wat er gebeurd was: de kleine Françoise was, al spelende, van het bruggetje van den watermolen gevallen, en Renilde was haar nagesprongen om haar te redden.

Met meer dan menschelijke kracht poogde ik door de heg te dringen. Te vergeefs. Ik moest om het park heen, den anderen kant over het bruggetje van den watermolen naar binnen.

Toen ik ter plaatse kwam lag Renilde op het gras, de kleine Françoise nog steeds in haren arm. De vrouw van den mulder had de bovenkleederen der drenkelinge losgemaakt en legde de hand op haar hart.

- ‘Zij leeft!... zij leeft, Mijnheer de Kapelaan!... Ik ga hulp halen!’ stiet zij uit en ijlde voort.

- ‘Zend mij, wien ge maar vinden kunt!’ riep ik haar na.

Toen nam ik Renilde en het kind met reuzenkracht in mijne armen en snelde met den dierbaren last naar het kasteel. Angstig drukte ik haar tegen mij aan, terwijl haar hoofd, onbewegelijk, met gesloten oogen op mijn schouder rustte. Haar hals was half ontbloot.

- ‘Renilde,’ fluisterde ik, ‘Renilde, kom tot u zelve... o, sterf niet... sterf niet!’ En in namelooze smart drukte ik mijne lippen op de hare en kuste haar mond en hare wangen.

Zoo snelde ik voort, het kasteel binnen, en vond in de vestibule een rustbank, waarop ik de schijndooden nederlegde.

Toen was ik als radeloos. Ik zonk een oogenblik op de knieën

om te bidden, doch herinnerde mij, dat ik pogingen moest aanwenden om de drenkelingen in 't leven te doen terugkeeren.

Eenige minuten later kwam hulp opdagen - mannen en vrouwen uit het dorp. Toen ben ik in zwijm gevallen. Twee lieden hebben mij naar huis gebracht.

- 's Avonds 11 uur. Renilde is gered, maar de levensgeesten in Françoise waren niet meer op te wekken. De dokter van Gulpen kon slechts haar dood constateeren. Morgen wordt de Heer de Warimont terug verwacht.

26 Augustus. Renilde is ontroostbaar. Zij zit bij het lijkje en wil niemand toelaten. Ik zal straks den Heer de Warimont te gemoet gaan en hem voorbereiden.

28 Augustus. Françoise heden begraven. - - - En te midden van al die onbeschrijfelijke smart zit ik met de wanhoop en den dood in de ziel en moet troosten en vermanen en zielen redden uit vertwijfeling. -

Renilde is nog steeds voor iedereen ontoegankelijk. Wanneer en hoe zal ik haar spreken?... - -

- - Neen, het was geen heiligschennis, de kus, dien ik op hare lippen drukte. Als er zonde is, dan is 't alleen mijn liefde, sterker dan de dood. En toch hoor ik overal een stem: 'Qui viderit mulierem ad concupiscendum eam....'[1] Maar waarom, o Heer, waarom haar dan plaatsen op mijn weg?...

En toch is er niets, waarvoor ik u meer zou willen danken en prijzen!

Nog gloeien mijn lippen van dien kus en niets zal ooit dien gloed van mijne lippen kunnen wegvagen... In de verre zandwoestijnen van het Oosten, in de maagdelijke wouden van het Westen, steeds en overal zal de herinnering mij blijven, dat ik haar aan het hart heb gedrukt, dat ik haar heb gekust, met den kus der vurigste en edelste liefde!

- Miserere mei, Domine, miserere mei![2]

29 Augustus. Renilde is hevig ziek. De dokter spreekt van pneumonie. Nochtans is er voorloopig geen gevaar. De Baron

1) Wie eene vrouw aanziet om dezelve te begeeren.
2) Wees mij genadig, Heer, wees mij genadig.

draagt zijn lot als een man, als een waar Christen. Ik benijd hem om zijn kalmte te midden van al zijn leed. Of is hij een dier naturen, bij wie de smart niet tot uitbarsting komt, maar heimelijk en ongeneeslijk voort blijft woekeren?

31 Augustus. De ziekte neemt toe. Renilde heeft den geheelen nacht geijld. Niemand mag bij haar komen. Steeds ziet ze het lijkje van Françoise en beschuldigt zich zelf de oorzaak van haar dood te zijn, omdat zij zich liet medesleepen door wereldsche en zondige gedachten. ‘Waarom vervolgt die man mij ook overal,’ heeft ze geroepen, ‘dat ik eeuwig aan hem denken moet en al het andere vergeet?’ - Aan wien, aan wien, o mijn God?... Ik meende te verzinken, toen de Baron mij om raad en opheldering vroeg....

- Meienrade staat als verlaten. Alles is dicht en 't is of de natuur rond omheen werd geraakt door de vleugelen des doods. Alleen de zon schijnt onverbiddelijk als altijd en op de binnenplaats, voor 't bordes, kon ik de lucht zien trillen.

2 September. Pneumonie in hooge mate. Hevige koortsen. Heldere oogenblikken tusschen haar ijlen, die echter van zware afgematheid getuigen. Morgen, den zevenden dag, de crisis, die beslissend kan zijn over leven en dood...

Indien er nog een offer moet zijn, o Heer, waarom dan mij niet gekozen? -

- - - Geen twijfel meer. Wat ik vreesde en toch zoo vurig wenschte, is tot waarheid geworden.... Renilde gevoelt voor mij, zooals ik voor haar. Ik ben het, aan wien ze denkt, ik ben de uitverkorene harer ziel, zooals zij de mijne is.

Dat is te veel, o Heer, voor een menschenhart! Waarom mij het hoogste geluk op aarde laten aanschouwen, zonder het mij te gunnen? Waarom mij bij de hand nemen en mij het paradijs toonen uit te verte, met onherroepelijk verbod om het ooit te betreden? - - -

Heden namiddag, tegen het vallen van den avond, liet de Baron mij ontbieden. Hij ontving mij in een voorvertrek van de ziekenkamer. Alles was doodstil, wij praatten fluisterend. De dokter was er voor de tweede maal geweest, had de patient erger gevonden en den raad gegeven, van het eerste heldere oogenblik gebruik te maken, om de zieke te laten biechten. Wel

had de Heer de Warimont voorgesteld om Pater Richard uit Maastricht, Renilde's biechtvader, te ontbieden, maar de dokter had gemeend op spoed te moeten aandringen; er was wel geen onmiddellijk gevaar van sterven, doch voor de crisis, die rasser naderde dan hij verwacht had, wilde hij op alles voorbereid zijn ....

Ik knikte, ten teeken dat ik bereid was, en nam zwijgend plaats.

Een oogenblik later verscheen de oude Geertrui, die Renilde verpleegt. Zij wenkte ons toe, dat de zieke kalm was. Toen stond de Baron op.

- 'Ik zal haar even voorbereiden op uwe komst,' zegde hij. 'Uw plotseling verschijnen zou mogelijk...'

Hij ging de ziekenkamer binnen; ik bleef hijgend aan de deur staan, zag hem de zware gordijnen der legersponde openen en hoorde, hoe hij sprak van een geestelijke te ontbieden... alleen uit voorzorg... en hoe zij zachtjes toestemde...

Hij gaf mij een teeken en verliet het vertrek, dat hij achter zich sloot.

Toen ik haar naderde en zij mij ontwaarde, ontsnapte haar een lichte gil. Haar hoofd viel terug in het kussen en ik hoorde hoe zij snikte: 'Bij U, bij U?... Nooit - nooit!'

Hoe hevig ontroerd ik ook was, vatte ik al mijn wilskracht samen, om mijn priesterlijke waardigheid te behouden, waarmede ik gekomen was. Ik sprak haar van den eeuwigen Rechter, van het gevaar in zonde te sterven, daar toch de rechtvaardige zelf zeven malen zondigt op één dag....

- 'Gaarne wil ik biechten,' antwoordde zij, 'maar ik bid u, ik smeek u, pijnig mij niet langer, haal een anderen biechtvader, wien ge maar wilt...'

- 'Maar indien doodsgevaar dreigt...' waagde ik nog te zeggen.

- 'Dan zal ik ongebiecht voor mijn Rechter verschijnen,' antwoordde zij, 'kleine zonden zal Hij mij vergeven, iets misdadigs kan Hij mij niet aanrekenen - ik heb God gelaten, wat aan God behoorde!'

Als bewusteloos viel zij neder.

Toen ben ik voortgehold, een uur ver, om den Pastoor van G. te halen. De avond was inmiddels gevallen. Terwijl ik voortspoedde door de duisternis, liepen de tranen over mijn gelaat. Wat was het, dat zij aan elk ander kon biechten, slechts

niet aan mij? - Mijn vermoeden was maar al te waar geworden; nu begreep ik haar raadselachtig ontwijken op Maasloo, haar kort verblijf in het klooster, haar plotseling besluit om Eppekoven te verlaten - zij had mij bemind van 't eerste oogenblik onzer ontmoeting, maar zij had aan God gelaten, wat aan God behoorde!...

Behoorde ik dan nog aan God, ik, eeuwig rampzalige?...

Toen ik thuis kwam, vond ik een brief van den Bisschop, die mij uitnoodigt om mij den 12^{den} dezer te Antwerpen in te schepen.

9 September. Renilde wordt beter. Alle gevaar is geweken. Zij is gered!

[Iets lager stond nog:]

Vaarwel, Eppekoven! Vaarwel, Renilde, tot in de eeuwigheid!

Toen ik des anderen daags mijn tochtje voortzette, verliet ik in 't naastbijgelegen dorp den straatweg en dwaalde naar Eppekoven.

Over het steenen bruggetje, dat nog altijd met zijn bontgeschilderden Sint Johannes Nepomucenus prijkte, stapte ik de breede straat in - en daar lag het dorp voor mij, zooals de voormalige Coadjutor het in zijn brieven aan zijn Heeroom beschreef. Links de smidse, rechts de Zwaan, iets verder het kerkje met het levensgroote Christusbeeld naast den kerkhofmuur - en ginds, buiten het dorp, aan de Geul, Meienrade verlaten en onbewoond....

En over dat alles lag een dik kleed van sneeuw, als om een eeuwig geheim te bedekken en te bewaren....

EMILE SEIPGENS.

Het tijdperk der patriotten[1].

I.

Het tijdperk onzer volkshistorie, dat de tweede helft der achttiende eeuw omvat, is bekend als het tijdperk der patriotten. Kenmerkend is die naam niet; want alle partijen in de Republiek, van Oldenbarnevelt tot 1795, hebben zich patriotten genoemd. Maar na 1751 worden onder dien naam de tegenstanders van het Stadhouderschap en van Engeland verstaan.

Niet altijd was Engeland de buitenlandsche mogendheid geweest, waarop het Oranjehuis steunde. De eerste Stadhouders waren vrienden van Frankrijk; in de dagen van Cromwell had de Engelsche Republiek de verheffing van den Prins van Oranje tegengewerkt. Maar sedert Willem III was Engeland de trouwe steun van het Stadhouderschap. De omkeer van 1747 was niet zonder Engelands hulp tot stand gekomen, en bij den dood van Willem IV was het eene Engelsche prinses, die als Gouvernante voor de belangen van zijn zoon had te waken en zijne plaats innam.

Deze nauwe betrekking tot Engeland heeft op de volgende gebeurtenissen een beslissenden invloed gehad. De aanvallen op het Stadhouderschap zouden waarschijnlijk nooit die hoogte hebben bereikt en zeker die kracht niet hebben bezeten, indien de band tusschen de Oranje's en het Engelsche vorstenhuis minder eng ware geweest. Thans diende veertig jaar lang

1) Deze ‘historische lezing’, nagelaten door den op 4 April van dit jaar overleden Amsterdamschen Hoogleeraar en niet opgenomen in de dezer dagen verschenen *Historische Bladen*, werd ons door Mevr. de Wed. Jorissen ter plaatsing in *De Gids* afgestaan.
De Redactie.

die familiebetrekking aan de patriotten tot wapen, om de Oranje's te slaan. Omgekeerd zou ongetwijfeld de buitenlandsche staatkunde der Republiek een geheel andere zijn geweest, zoo men in Engeland niet zijn bondgenoot, het Stadhouderschap, had getroffen.

Een dergelijke beschouwing, zal men zeggen, gaat uit van de onderstelling, dat niet overtuiging, maar berekening de leiders en hoofden der patriotten heeft geleid. Er is geen grond om dit te betwijfelen. De schare, die de wet niet kent, heeft toen, als steeds, gevolgd; maar zij, die de Republiek regeerden, handelden uitsluitend uit politieke partijzucht.

Die verbinding van een buitenlandsche mogendheid met het Stadhouderschap der Republiek was niet willekeurig of toevallig. Engeland had op de gebeurtenissen van 1747 een beslissenden invloed gehad. De revolutie van 1747, die bestemd was om de regenten-oligarchie de handen te binden en aan de burgerijen de vrijheid te schenken, was door Engeland's goud, naar men zeide, bewerkt.

Maar 1747 was mislukt. De verheffing van Willem IV had geen andere vrucht gedragen, dan teleurstelling en verbittering. Teleurstelling van de burgerijen, die wegneming van den kanker, welke den staat ondermijnde, hadden verwacht. Verbittering bij de regenten, die bang waren geweest en zich door het volk tot de herstelling van een Stadhouderschap hadden laten dwingen, dat volkomen overbodig en slechts hinderlijk voor hen was gebleken. Het boezemde hun geen ontzag in en stond hun slechts in den weg. Zoo die instelling hen gebreideld had, zij zouden ze gevreesd hebben: nu haatten zij het Stadhouderschap, omdat zij het minachtten.

Die minachting zou hun geen moed gegeven hebben, indien de zoon, die bij Willem's dood de Stadhouderlijke waardigheid erfde, een krachtig man ware geweest. Immers dan ware hij wellicht nog geslaagd om de onmisbaarheid van zijn hoog ambt aan de natie te doen gevoelen en ontzag aan de tegenstanders in te boezemen. Maar hij was een kind van drie jaar, voor wie eene vrouw optrad, gebogen door alles, zwak door wat een karakter kan buigen, teleurstelling en lichaamslijden.

Anne van Hannover had te lange jaren te vele vernederingen ondergaan, dan dat de korte periode van haar grootheid den invloed ervan kon vernietigen. Zij was de overmoedige jonge vrouw

niet meer van vijf en twintig jaar geleden. Zij was de weduwe van een man, wiens leus: passief afwachten en geen partij trekken, had getriomfeerd. Zij moest waken voor de belangen van een zoon, die zijne hooge rechten, haars inziens, alleen dankte aan die passieve wijsheid van zijn vader. Was het wonder, dat de Gouvernante het voorbeeld van Willem IV blindelings volgde?

Haar trots en vorstelijke fierheid bewaarde zij voor hare aanhangers: aan de regenten vielen de hoffelijke glimlachjes ten deel. Zij betaalden haar met vleierijen en strijkages; en de Gouvernante meende hen gewonnen te hebben. Aan de oude Friesche vrienden, Van Haren en de zijnen, langer met haar en het hofleven bekend en buigzamer van aard, leende zij het oor. De zelfstandiger Hollandsche edelen, zooals Bentinck, waren haar te onafhankelijk: naar hen luisterde zij niet. Personen, die door hun positie, naar zij meende, toch reeds tot aanhankelijkheid waren verplicht, behandelde zij met koelheid en wantrouwen, indien zij zich nevens, niet onder haar schenen te stellen.

Een jaar vóór den dood van Willem IV was door diens invloed een man in dienst der Republiek getreden, die haar natuurlijke steun en raadsman moest zijn. Lodewijk van Brunswijk-Wolfenbuttel behoorde tot een dier vele kleine Duitsche vorstenhuizen, die, rijker aan kinderen dan aan vermogen, moeite hebben om hun rang op te houden. De zonen en dochters zochten daarom hun fortuin in den vreemde; deze door huwelijken, gene door militaire betrekkingen. Willem IV had Brunswijk tot veldmaarschalk doen aanstellen, met de erkende bedoeling, dat hij na zijn dood de raadsman van zijn vrouw en de waarnemer van de militaire betrekkingen en van de belangen zijns zoons zou zijn.

Anne was minder met hem ingenomen dan Willem was geweest. Weinig vrouwen zouden het haar euvel duiden, want hij was alles behalve een Adonis. ‘Hij was een der leelijkste en logste mannen - schrijft een Engelschman, die hem goed gekend had - welke men in de Republiek zien kou, waar leelijkheid en logheid volstrekt geen zeldzaamheid waren. Hij had een gebrek in de spraak, zoodat hij vreeselijk stotterde; zijn gewone manier van praten was verward, onbeholpen, breedsprakig, zoodat men moeite had om te begrijpen wat hij eigenlijk wilde. Maar deze uitwendige gebreken werden vergoed door andere eigenschappen. Hij had een scherp oordeel, fijne menschen-

kennis, groote sluwheid; en dat alles in dienst van een groote eerzucht. De gewone regelen van waarheid en goede trouw golden voor hem niet; intrigeeren, om zijn doel te bereiken, was voor hem zulk een behoefte, dat hij het deed, ook waar het onnoodig was. Menschen voor zich in te nemen was een talent, dat hij in zeldzaam hooge mate bezat.'

Deze teekening, een der gunstigste, die wij bezitten, verklaart slechts ten deele, waarom Anne niet met Brunswijk overweg kon. Die man - dit was de hoofdoorzaak - nam een stelling in, die niet ondergeschikt was aan de hare; zij had hem meer noodig, dan hij haar. Zij vond hem niet gedwee genoeg, en zag niet, dat de steun van dien stotterenden Veldmaarschalk haar onmisbaar was. Van Haren en de Friesche edelen konden Brunswijk niet uitstaan, die zich vermeette op den stoel van den Stadhouder te gaan zitten en de houding aannam, alsof hij boven hen stond. Openlijke brouillerieën onder de aanhangers van het Stadhouderschap voorkwam Anne; maar zij zorgde niet, dat haar aanhang aaneengesloten samenwerkte. Willem IV had er nooit van willen hooren, dat zijne vrienden zich tot een politieke partij verbonden. Anne dus evenmin. Zoo werkte het politiek inzicht, dat zij van Willem geërfd had, met den trots van haar eigen karakter samen, om de kracht van het Stadhouderschap verder te verbreken, door de eenheid en eendracht van haar aanhang niet te verzekeren. En toch waren die eenheid en eendracht noodzakelijk.

Voor zijn persoonlijk geluk, de ongeschoktheid van zijn geloof aan zijn eigen wijs inzicht, was Willem IV bijtijds gestorven. Anne was minder gelukkig. Zij leefde lang genoeg om de eerste vruchten te zien rijpen van het uitgestrooide zaad en de eerste doornen te oogsten.

Bijkans onmiddellijk na Willem's dood, had Amsterdam de oude, vijandige houding van vroeger dagen weder aangenomen. De aanhangers van het Oranjehuis werden vervolgd, het volk werd door smaadschriften opgewonden. Zoo heftig en openbaar was de vijandschap van de Amsterdamsche regeering, dat Anne, om zich voor persoonlijke beleedigingen te vrijwaren, vermeed Amsterdam te bezoeken, zelfs waar er aanleiding toe bestond. Ook elders en in andere opzichten begon het verzet zich te doen gelden. Stadhouderlijke rechten, door Willem IV ongehinderd uitgeoefend, werden haar betwist. In de eerste jaren slaagde zij

er nog in, haar gezag staande te houden, maar alles bewees, dat de reactie tegen 1747 veld won.

Een quaestie van buitenlandsche politiek bracht eerlang de botsing. In 1755 ving de zevenjarige oorlog in Duitschland en de strijd tusschen Frankrijk en Engeland in Amerika aan. Van alle kanten was de Republiek door strijdvoerende partijen omsingeld. Krachtens bestaande tractaten was zij verplicht, Engeland met schepen en manschappen bij te staan. In den aanvang werd door alle partijen hier te lande de verplichting der Republiek en het goed recht van Engeland, om hulp te eischen, erkend. Maar spoedig veranderden de inzichten. In 1755 kwam in den Haag een Fransch gezant aan, d'Affry geheeten. Hij werd gezonden om de Republiek tot onzijdigheid, zoo niet tot aansluiting aan Frankrijk te bewegen. Hij was een bekwaam diplomaat en een sluw intrigant. Tegen de regeering voerde hij een hoogen en dreigenden toon, en deed haar den toorn zijns meesters vreezen. De toon maakte te dieper indruk, naarmate het gevoel van machteloosheid grooter was. Nog altijd waren 's lands kassen leeg, de marine en het landleger verwaarloosd. Er was na 1747 niets tot herstel gedaan. Om den invloed der Oranjepartij, die op trouw aan de tractaten aandrong, te breken, zocht d'Affry zijn steun bij de stedelijke regenten en vroedschappen. De inzichten van Frankrijk dienden de stedelijke aristocratieën het best en doelmatigst om den invloed van Engeland te fnuiken. Men zegt, dat de gezant de eerste regentenclubs heeft opgericht, die de patriotten van verschillende plaatsen en gewesten verbonden om ééne lijn te trekken. In Amsterdam vond hij zijne warmste vrienden en de gewilligste werktuigen; de Amsterdamsche handelaars leverden gronden en voorwendsels voor de eischen en klachten hunner bestuurders te over. Ook het uiterlijk aanzien van het Oranjehuis, voor politieken invloed niet zonder beteekenis, ondermijnde hij. Vorstelijk was de levenswijze van Anne van Hannover. De Fransche ambassade trad als haar mededingster op, en de menigte zag de prinselijke weeelde van het Oranjegeslacht overtroffen door den verkwistenden voet, waarop de gezant eener vreemde mogendheid, Engelands vijand, leefde.

De uitwerking bleef niet achter. De Republiek weigerde aan hare verplichting te voldoen en wees Engelands aanvraag om hulp op de lompste wijze van de hand.

De straf volgde onmiddellijk.

Verbitterd over die onwaardige bejegening, weigerde onze bondgenoot sedert bijkans een eeuw den Hollandschen handel op Amerika vrij te laten en kende zich het recht toe, de handelsschepen op zee te onderzoeken. Zij, die verboden waren of contrabande aan boord hadden, werden verbeurd verklaard. Groot en aanzienlijk waren de verliezen, die de handelaars leden, voor wie de smokkelhandel een der rijkste bronnen van inkomst was. Maar grooter en aanzienlijker nog schijnen de winsten geweest te zijn. Er zijn tijdgenooten, die verzekeren, dat het groot fortuin van Amsterdam vooral uit deze jaren afkomstig is.

Niettemin was de kreet van afgrijzen algemeen, die door handelaars en regenten tegen het misdadige Albion, het vaderland van Anne van Hannover, werd aangeheven. Zij wenschten, dat hun schepen van staatswege tegen de Engelsche onderzoekingen beschermd en oorlogsschepen daartoe uitgerust zouden worden. Ware het geschied en de oorlog verklaard, de Republiek zou haar dienstbaarheid aan Frankrijks invloed duur betaald hebben. De haat der regenten tegen het Stadhouderschap verblindde het kalm overleg en maakte hen tot speelballen van de sluwheid van d'Affry. Doch de invloed van de Gouvernante was nog groot genoeg om dit uiterste te beletten. Zij voorkwam de wapening ter zee en het uitbreken van den krijg.

Tegen haar richtten zich thans aller handen. Met adressen en beleedigende vertoogen werd zij bestormd. ‘Eén woord van u, en de uitrusting ter zee heeft plaats’, wierpen de Amsterdamsche handelaars en regenten haar voor de voeten. ‘Eén woord van haar, en onze schepen zijn beschermd’, herhaalden zij aan het lichtgeloovige volk.

Wat zouden die Hollandsche handelaars zijn geschrikt, indien zij dat ééne woord gesproken en het kanon van het misdadige, machtige Albion geantwoord had!

Maar zij sprak het niet, omdat zij met haar vader niet in oorlog wilde zijn. Toen zij in Januari 1759 stierf, scheen een opstand tegen haar nabij. Doch haar dood maakte hem overbodig. Thans zou geen vreemde prinses meer de voldoening beletten van de eischen van handelsbelang en nationale eer.

Nog drie jaar duurde de krijg tusschen Engeland en Frankrijk voort. Gij verwacht nu, dat de Nederlandsche regenten, deze ware en

oprechte patriotten, deden, wat zij van Anne hadden geëischt. Eén woord slechts behoefde het hun immers te kosten.....

Gij vergist u. Amsterdam met zijn aanhang liet zich rustig berooven door Engeland, het protesteerde niet meer, het klaagde niet meer, maar smokkelde voort. Niet de waarheid, niet overtuiging, maar partijzucht en partijbelang had hen bewogen. Het was om de vernedering van het Stadhouderschap, niet om den handel, te doen geweest.

Er was één man in de Republiek, die, vreemdeling hier te lande, dit onwaardig spel met opmerkzaamheid had gadegeslagen. Voor hem, gewend aan de absolute regeeringen van Duitschland, was het zeer leerrijk. De regeeringloosheid alleen regeerde hier, zei Brunswijk.

Hij had voorzooveel hem gevraagd werd en de voorzichtigheid toeliet, Anne gesteund en d'Affry tegengewerkt. Deze vergaf het hem niet en sloot, na den dood van de Gouvernante, zich aan Van Haren en diens Frieschen aanhang aan, die Brunswijk den voet wilden lichten. De zeventienjarige Caroline, onlangs verloofd aan een neef Nassau-Weilburg, wilden zij in zijne plaats tot Gouvernante en Voogdesse verheffen. Doch de poging mislukte geheel, toen de aanhang van Caroline uiteen werd geslagen door den val van haar hoofd, Onno Zwier van Haren.

In Mei 1761 was de Republiek vervuld met zijn ongehoord schandaal. De trotsche edelman - ‘vader was zoo hoog als de huizen’, zeiden zijn kinderen - werd beschuldigd, een aanslag op de eerbaarheid van zijn eigen dochters te hebben gedaan. Hij zelf onderteekende een stuk, waarin hij de euveldaad bekende. Des ondanks werd toen en later zijn schuld ernstig betwijfeld. Er waren omstandigheden, die de geheele zaak een politieke intrige deden achten. Hoe dit zij, Van Haren verloor allen invloed en verdween van het politiek tooneel, en met hem de candidatuur van Caroline.

Voor Brunswijk was de opgedane ervaring niet tevergeefs. Representant van den Erfstadhouder, over wien de andere voogden hem de geheele leiding overlieten, begreep hij, dat zijn positie volkomen onhoudbaar was, zoo hij met de heerschende partij niet op goeden voet verkeerde. De machtelooze Oranjepartij kon hem niet staande houden, zoo hij de gunst der regentenpatriotten verloor. Met voor- en tegenstanders van den

jongen Erfstadhouder, wiens opvoeding hem toevertrouwd was, moest hij op goeden voet blijven, zoo hij zijn hooge en voordeelige plaats in de Republiek wilde behouden. Van hem, den vreemdeling, kon niemand vergen, dat hij zich opofferde voor de belangen van een kind, die hij door overmatigen ijver en vasthoudendheid wel schaden maar niet baten kon.

Het moeilijk probleem, tusschen onverzoenlijke tegenstanders een zelfstandige positie in te nemen en gelijktijdig de gunst en goedkeuring van staats- en prinsgezinden te verwerven, is door Brunswijk opgelost op een wijze, die voor zijn beleid bewondering afperst. Een volkomen onbeteekenend man speelt een dergelijke rol niet. Door het karakter van den jongen Willem viel het hem trouwens niet moeielijk.

Verschillende omstandigheden werkten begunstigend. Het was in zijn voordeel, dat de magistraatsbestelling gedurende Willem's minderjarigheid in handen der Staten was: het bewaarde hem voor moeilijkheden. Op het militair terrein, met de regeling waarvan hij belast was, bracht hij verbeteringen tot stand, die bij allen erkenning konden vinden. Met het binnenlandsch beheer, waarop hem geen officieele invloed was toegekend, bemoeide hij zich niet officieel. Zoo, door zich tegen niemand te verzetten, werd hij de vriend van iedereen. Goed financier, zorgde hij voor het vermogen van den minderjarigen Willem als voor het zijne. Den verwarden staat der geldelijke aangelegenheden herstelde hij, zoodat de jonge Erfstadhouder bij zijn meerderjarigheid geacht werd een inkomen van twee millioen te bezitten.

Er is veel gesproken over de opvoeding, die hij aan den jongen Willem V heeft gegeven. De Oranjepartij heeft op hem de schuld geworpen van het onbeduidend en weifelend karakter, dat de laatste Stadhouder als man openbaarde. Aan zijn persoonlijk belang heeft Brunswijk dat van het kind opgeofferd, zegt men. Hij heeft hem gemaakt tot een onzelfstandig wezen, een verward hoofd, gewoon op anderen te steunen, zonder eigen inzicht of kracht van wil. Het is zijn doel geweest, hem aan voortdurende afhaukelijkheid te gewennen, opdat hijzelf onmisbaar zou zijn. ‘Men gewende hem’ - vertelt de Perponcher - ‘men gewende Willem, wien 't noch aan talenten, noch aan goed hart, noch aan welmeenendheid ontbrak, zelfs de kleinste bijzonderheden na te gaan en uit te vorschen. Eene hebbelijkheid, die eindelijk altoos dringt de groote zaken te laten oploopen en

door anderen afdoen. Men boezemde hem daarbij veel mistrouwen in tegen zichzelven, opdat hij denken mocht, raad en leiding noodig te hebben. Deze opvoeding werd de groote oorzaak van zijn zoo dikwijls weifelend, zelden vertrouwend, nimmer eenparig blijvend gedrag.' In hoofdzaak komen alle getuigenissen op dit punt overeen.

Jammer maar dat alle bewijs ontbreekt, dat er van den jongen Willem iets anders ware te maken geweest. Professor Weis, die hem onderricht gaf, weet uit die leerjaren niets anders te roemen dan zijn ijver, zijn weetgierigheid en zijn goedhartigheid. Van talenten is nergens eenig spoor. Toen Anne van Hannover stierf, was haar zoon ruim tien jaar: dus oud genoeg om, zoo er staal in zijn karakter was geweest, het te toonen. Maar niemand weet een enkele proeve er van aan te voeren dan deze, dat hij bij zijn jongensspelen altijd kapitein wilde zijn, wat zeker niet bijzonder opmerkelijk is.

De jonge Willem was wat de zoon van zijn ouders zijn moest. Al de karaktertrekken, die hij toen en later aan den dag legde, vinden wij bij zijn vader en moeder terug. Hij had den trots van Anne, maar tevens haar plooibaarheid jegens hare tegenstanders. Van persoonlijken moed heeft hij nooit b lijen gegeven: hij werd zoowel door omstandigheden als door personen in bedwang gehouden. Passief, gelijk zijn vader, miste hij alle energie om krachtig op te treden en zich te doen gelden. Evenals Willem IV wist hij veel, stelde hij in veel belang, ging onder in détails. Dit behoefde niemand, ook Brunswijk niet, hem te leeren: het was een deel zijner vaderlijke erfenis. Hij bezat, als zoovele menschen, die velerlei kennis hebben, welke zij steeds vermeerderen zonder ooit opruiming te houden, - vergeten is ook een kunst, die beoefend moet worden, - groote ingenomenheid met zijn wetenschap en met ieder onderdeel ervan, maar kon er geen gebruik van maken. Hij had het veelzijdig inzicht. dat alle mogelijkheden voorziet, en juist daardoor machteloos maakt om te beslissen. Deze karakterfouten worden niet ingeënt, zij worden niet aangeleerd. Zij vloeien vanzelf uit den aanleg voort. Een krachtig karakter, dat de neiging tot handelen in zich heeft, kan jaren lang onderdrukt worden: het kan door een verkeerde opvoeding tot verkeerd handelen worden gebracht. Maar het verraadt zich, zij 't ook door uitspattingen. Lodewijk XV heeft de opvoeding

genoten, die men aan Willem V toedicht; en toch is er een tijdperk voor hem aangebroken, waarin hij zelfstandig, zij 't ook verkeerd, gehandeld heeft. Bij Willem V zoekt men in al de jaren zijner jeugd, vóór en na zijn tiende jaar, naar eenig woord of eenige daad, waaruit kracht, zelfstandigheid, oordeel spreekt. Zij zijn niet te vinden. Ziehier een enkele proef, die zijn lofredenaars aanvoeren, ten bewijze van zijn goedhartigheid. Toen hij het leverde, was hij al zestien jaar. Het was kermis in Den Haag. Tot de nouveautés behoorde een tent met Neurenberger kramerijen, groote en kleine. De prins kwam er met eenig gevolg van heeren en bedienden. Onder de laatsten bevonden zich een paar knechts, die negers waren. Willem bezag de kraam, bekeek alles en kocht eindelijk, zonder te dingen, de geheele tent met alles wat er in was. Niemand begreep wat hij er mee doen moest. Hij vermaakte zich met de verbazing, die nog steeg, toen men hem hoorde bevelen, dat de twee zwarte knechts alles wat er in was voor vier stuivers het stuk, kostbaar en onkostbaar, ten voordeele van hun eigen zak, mochten verkoopen. De aardigheid, waaraan de kleinigheid ontbrak, die men geest noemt, gaf tot veel gepraat en gelach aanleiding.

Indien Brunswijk dezen jongen man wilde bederven om hem voortdurend van zich afhankelijk te maken, had hij niets te doen, dan zich te onthouden. De natuur had Willem misdeeld van alle gaven van verstand en karakter, waardoor hij, zelfs in gewone tijden, zijn hooge plaats met eere kon innemen. Het eenige wat Brunswijk had in acht te nemen, was, zijn ijdelheid verschoonen. Want Willem bezat, gelijk dergelijke karakters gewoonlijk, veel ijverzucht jegens ieder, die hem wilde regeeren. Maar Brunswijk, te rijk aan menschenkennis om het gevaar niet in te zien, wist het uitnemend te vermijden. Hij beheerschte Willem van der jeugd af; en toen de jonge Stadhouder meerderjarig werd en zelf zijn waardigheid heette te aanvaarden, wist hij hem tot een stap te bewegen, die misschien zonder weerga in de geschiedenis van eenig vorstenhuis der wereld is.

Willem V was door zijn geboorte Stadhouder. Desniettemin liet Brunswijk hem aan de Staten om een akte van aanstelling vragen, als ware hij een ambtenaar. Deze oogendienst der regenten had een doel. Brunswijk's taak in de Nederlanden was door de meerderjarigheid van den Stadhouder eigenlijk ten

einde. In elk geval zou hun verhouding een geheel andere worden: de voogd trad in ondergeschikte betrekking tot zijn vroegeren pupil. Met medeweten en goedkeuring van invloedrijke hoofden der regeering bewoog hij den jongen Willem V tot het teekenen van eene akte, waarbij hij zich feitelijk onder de voortdurende voogdijschap van Brunswijk stelde, die hem met raad en daad zou voorlichten en bijstaan in alle deelen van zijn stadhouderlijke waardigheid, ook waar aan Brunswijk vroeger alle inmenging uitdrukkelijk was verboden geworden. De curieuse akte van consulentschap werd door Bleiswijk, die korten tijd daarna tot Raadpensionaris werd verheven, gesteld en was een merkwaardig bewijs van de hooge gunst, waarin de Hertog bij de regenten-patriotten stond, en van de afhankelijkheid, waarmede de jonge Willem tot den zoo bekwamen en sluwen raadsman zijner jeugd opzag. Een tweede voorbeeld van een vorst, die vrijwillig zich voortdureud officieel onder curateele stelt, is onbekend.

Een jaar later huwde Willem V. De jonge vrouw, die hem haar hand schonk, was een nichtje van Brunswijk en dankte waarschijnlijk daaraan de onderscheiding. Wilhelmine van Pruisen was een dochter van den prins van Pruisen, een broeder van Frederik den Groote, die na haars vaders dood voor haar zorg had gedragen. Zij was zestien jaar, toen zij in de Nederlanden kwam. Gewoon aan de vereering, waarmede in Pruisen de koninklijke waardigheid werd gediend, verbaasde zij zich over den republikeinschen eenvoud en de onachtzame bejegening, die den Stadhouder in de Republiek ten deel vielen. Maar in de eerste jaren heeft zij zich zeker van den waren staat van zaken geen de minste rekenschap kunnen geven. Zij had haar leertijd noodig, voordat zij personen en toestanden juist kon onderscheiden. De invloed bovendien, waaronder zij stond, was niet geschikt haar de oogen te openen. Gelijk Willem onder curateele van Brunswijk, stond zij onder den invloed van haar vroegere gouvernante, die nu haar hofdame was, freule Von Danckelmann. Deze, een echte *bas bleu politique*, regeerde haar, en Brunswijk was slim genoeg, om de oude juffer voor zich te winnen. Vandaar dat, naar de Oranjegezinden klaagden, dit huwelijk geen de minste verandering in den invloed van Brunswijk te weeg bracht, ja, hem zelfs versterkte. Ofschoon hij in de Poten woonde, bracht Brunswijk

den geheelen dag aan 't Hof door en hield Willem zoo bezig, dat hij dikwerf niet vóór 't middagmaal bij zijn jonge vrouw kwam. Men vertelt zelfs, dat hij zich aan 't diner tusschen Willem en Wilhelmine plaatste, onder voorgeven, dat het te burgerlijk was, als zij bij elkander zaten.

Doch de tijd zou eens komen, dat deze Wilhelmine, zijn voogdijschap moede, zich tegen hem keerde. Slechts langzamerhand gingen haar de oogen open en leerde zij den man peilen, aan wien zij verbonden was. Vreemd op het politiek tooneel, waarop zij een plaats innam, en onbekend met de ingewikkelde politieke machine, die de staatsregeling der Republiek heette, behoefde zij tijd om beide te leeren kennen. Maar de Pruisische Prinses, die officieel voortdurend boven haren echtgenoot met den titel Koninklijke Hoogheid prijkte, was de vrouw niet om blijvend ondergeschiktheid te betoonen jegens hen, die zij hare minderen achtte. En nog minder, om zonder tegenspraak en verzet te berusten in de miskenning van rechten, die zij als het wettig eigendom van haar hoogen rang had leeren kennen. Aan haar zou de Oranjedynastie het te danken hebben, dat zij ten minste niet viel, zonder de waardigheid, die tegenstand, zij het ook een vruchtelooze, aan elken ondergang schenkt.

II.

Aan de omverwerping van bestaande toestanden gaat een omkeer in de heerschende denkbeelden vooraf. Tot verzet komt een natie slechts, wanneer de staatsinstellingen in onverzoenlijken strijd met de eischen harer ontwikkeling worden geacht. Nu is het betrekkelijk gemakkelijker, de wordingsgeschiedenis der Fransche revolutie te verklaren, dan die der onze. In Frankrijk zijn personen: Montesquieu, Voltaire en Rousseau, de dragers der begrippen, die het oude doen vallen. Bij ons echter zijn geen mannen, die representeeren. Aan geen enkelen naam bij voorkeur hecht zich de ontwikkeling der ideeën. Er zijn veel strijders, maar geen overwinnaars. Er is nergens een domineerende persoonlijkheid.

Een der oorzaken van dit verschijnsel ligt in het karakter der patriotische beweging. Zij ontstaat door de werking van twee faktoren, die elkanders doodvijanden zijn. Dit belet alle eenheid.

Tot Willem IV is de binnenlandsche historie der Republiek de geschiedenis van den strijd der twee groote partijen: de Oranjepartij en de Statenpartij. De laatste outaardt in de 18e eeuw in regenten-oligarchie en heet zich na 1747 de patriotische. Maar in haar rijen wordt straks een element opgenomen, dat aan de regenten even vijandig is als aan het stadhouderschap. Het is de democratische, de volkspartij.

Volk, gemeen, gepeupel, kerels zijn er ten allen tijde geweest. Maar onder den naam der volkspartij wordt in de Republiek nog aan iets anders gedacht dan aan de lagere handwerkslieden. Onder den algemeenen naam verschuilen zich mannen van allerlei stand: rijken en armen, kooplieden en handwerkslieden, beschaafden en geestelijk onmondigen; allen, die niet tot de ambtenaren van den staat of tot de patricische geslachten behooren; allen, die door de bestaande instellingen van staat uitgesloten zijn van invloed op politiek gebied, hetzij om hun stand of hun geloof. Het eigenlijk gepeupel heeft ten allen tijde zich doen gelden; het heeft Johan de Witt vermoord. Maar de democratische partij treedt pas na 1747 op he politiek tooneel. Zij wordt eerst gevormd in de dertig jaar, die na den dood van Willem IV volgen.

Een onmisbaar vereischte is in die jaren aanwezig. Er heerscht geen gebrek, dat belet, zich met andere dan eigen persoonlijke belangen bezig te houden. Uit het oogpunt van materiëele welvaart onderscheidt zich het tijdperk van 1747-1778. Niet alleen het staatsvermogen, ook het particulier vermogen bloeit. De twee raadpensionarissen, Stein en Bleijswijk, zijn voortreffelijke financiers. De schulden van Holland worden zeer aanzienlijk verminderd. De winsten, die de handel afwerpt, zijn groot: grooter nog dan de klachten der handelaren. Nevens den warenhandel, ja boven hem - zegt men - verheft zich in deze jaren de ontluikende effectenhandel. In Holland is de geldmarkt, waar alle staten de leeningen sluiten, benoodigd om de kosten van de dure oorlogen te betalen. In Engelsche fondsen hebben de Hollanders 600 millioen belegd; in Fransche rekent men een gelijke som. Het bedrag der Duitsche leeningen is onbekend. De vermogende geniet, zonder te arbeiden, de vruchten van eigen vlijt of van die der vaderen. De stand der renteniers ontstaat. Zij spinnen niet, zij arbeiden niet, en toch zijn velen hunner gekleed als Salomo in al zijne heerlijkheid.

Zij hebben den tijd om rond te zien en te denken over hetgeen hun oogen waarnemen, den tijd om te lezen, te praten, zich te ontwikkelen en tevens het leven te genieten. Zij doen dat alles en zij niet alleen. Het regeeren is niet tijdroovend, zoo lang het niet dan besturen is. En feitelijk is het niet veel meer. Iedere provincie staat op zich zelf, iedere stad is onafhankelijk. Openbare belangen, wier behartiging b.v. in de 19e eeuw van een stedelijk bestuur worden gewacht, zijn er weinige. Van tijd tot tijd een enkele keur, het handhaven van de openbare orde en veiligheid, stedelijke rechtspraak, benoemingen van ambtenaren, toezien op Gods- en weeshuizen, het controleeren van de kerk en de dominé's - daartoe bepaalt zich ongeveer het bestuur van een stad. De regeering heeft de entresol nog niet verlaten, ten einde op de straat naar de middelen te zoeken, om algemeene belangen te bevorderen.

Toch wordt het bewustzijn van hun bestaan levend. Daartoe werkt, vooral in de groote steden, de stroom van vreemdelingen mede, die in het volk zijn opgenomen. De Engelschen, onder de Stuart's gevlucht; de réfugié's, vóór en na 1685 uit Frankrijk overgekomen; de Joden, die uit Polen zich in Holland vestigen; de Duitschers, in het leger, aan het hof, in den handel, in staatsdienst of aan de Hoogescholen gevestigd - zij allen laten hunne sporen na in den volksgeest. Even breed en bont als de verscheidenheid der kleedij, is de stroom der ideeën, die zij verspreiden, ook waar zij ze niet voorstaan. Hun inzichten en denkbeelden zijn afwijkende van de heerschende, maar vinden weerklank, bevestiging en bewijs in de geschriften van Locke, Voltaire, Rousseau en van dien talrijken stoet van buitenlandsche auteurs, wier werken aan het Europeesche publiek door den handelsgeest der Nederlandsche uitgevers worden aangeboden.

Het geslacht, dat dertig jaar in vollen vrede en welvaart leeft, neemt de elders gistende denkbeelden in zich op, verwerkt en verspreidt ze, mondeling en schriftelijk.

In het ontelbare getal van genootschappen, dat ontstaat, worden de ideeën, die nieuw zijn - en aan deze is geen gebrek - besproken en beredeneerd. Doch het gesproken woord, hoe machtig toen als steeds, is noch het eenige noch het machtigste. Tot het begin dezer eeuw is het latijn het groote voertuig der gedachte geweest: nog zijn er velen, die het

klassieke gewaad het eenig zaligmakende kleed van wetenschap en kennis achten. Maar hun rijen verminderen. Aan de Hoogescholen des lands doet de moedertaal haar intocht, en in de periodieke literatuur vindt zij haar triomf. Van Effen telt een rij van opvolgers, die de maatschappij tot zelfkennis pogen te brengen. Maar nog grooter is de rij der tijdschriften, weekbladen, couranten, vlugschriften, die in de maatschappij de kennis verspreiden van wat buiten den eigen levenskring, buiten de muren der stad, buiten de palen der provincie, ja zelfs buiten de grenzen der Republiek hoofden en harten doet kloppen. Als in 1763 en in 1772 de beurzen van Amsterdam en Rotterdam door bankroeten op bankroeten worden geschokt; als de groote Encyclopaedie in 1751 te Parijs aanvangt te verschijnen; als de opstand in Noord-Amerika geheel Westelijk Europa in beweging brengt, dan trekken deze verschijnselen ook de aandacht buiten de kringen van 's lands vaderen, die aan het roer van staat zijn gezeten; dan worden zij besproken in sociëteiten, leesgezelschappen, genootschappen door mannen van allen stand en van elke richting. De boom der kennis is in het Eden der regenten-aristocratie geplant, en niet *hare* handen alleen plukken er de rijpe en onrijpe vruchten af.

Deze dertig jaar zijn de schooltijd, de leerjaren van de nieuwe maatschappij, van het zich vormende volk. Aan de kerk was tot dusver de opvoeding vertrouwd, maar zij ziet zich de taak uit de handen genomen, ja gewrongen. De slagen, door Voltaire tegen de kerk van Frankrijk gericht, treffen ook de Hervormde Kerk in de Republiek, omdat zij heerschende is. De aanval van buiten wordt gesteund door vijanden van binnen: dissenters en katholieken leggen de handen ineen, om haar te bestrijden. En niet langer steunt haar het vertrouwen der geloovigen, dat zij de heilige ark der geopenbaarde waarheid is. Want sedert Newton's en Locke's ontdekkingen is het geloof aan openbaring ondermijnd, en met de leer ook de waardeering harer predikers in de maatschappij. Deze luistert naar andere stemmen, rijker begaafd en breeder ontwikkeld. Het zijn de dissenters, die in de literatuur van den dag den boventoon voeren: Lucretia van Merken is de kleindochter van Barlaeus, het slachtoffer van 1618, Loosjes is mennoniet. Ook waar geen strijd wordt gevoerd, worden ideeën verspreid, onvereenigbaar met hare heerschappij. Een algemeen humanisme wordt gepredikt, eene philan-

tropie aanbevolen, op hooger eischen gebouwd, naar breeder levensopvatting wijzende, dan binnen de enge muren van eenige kerkinrichting kunnen worden bevredigd, ja toegelaten.

Verdraagzaamheid jegens denkbeelden, die afwijken van eigen overtuiging, wordt aanbevolen: met haar is geen heerschappij van eenige exclusieve meening te vereenigen. De moraliteit zoekt naar een anderen grondslag, dan de dogmatische leerstellingen der kerk, die openlijk betwist en betwijfeld worden. De dissenters zijn talrijk in de Republiek: bij het einde der eeuw wordt het zielental der gereformeerden op 1.150.000, dat der dissenters op 650.000 begroot. De staatskerk telt dus slechts 500.000 meer. Maar de dissenters, uitgesloten van staatsbetrekkingen, hebben zich op handel en nijverheid geworpen, en schatten waren het loon, dat de hemelsche gerechtigheid hun schonk voor de trouw aan hun kerkgeloof. Zij behooren meerendeels tot den fatsoenlijken stand; zij zijn het, die de vreemde denkbeelden, gelijk de vreemde waren, het eerst hebben geïmporteerd. Zij zijn het ook, die én door hun maatschappelijke positie én door hun strijd voor de vrijere denkbeelden de staatskerk ondermijnen om toegang tot de staatsambten te bekomen.

De regenten-patriotten zien den aanval met welgevallen en lijdzaamheid aan, omdat de kerk de bondgenoot van het Stadhouderschap is. De meeste gereformeerde predikanten zijn Oranjegezind. Vermindering van den geestelijken invloed doet ook het aanzien van den Stadhouder dalen. De regenten zien het gevaar der nieuwere denkbeelden niet in; zij zien niet in, dat met de kerk de bestaande staatsorde wordt bedreigd. Zij meenen ze te kunnen beheerschen, en spelen met vuur. Naar gelang hun belang het vordert, zijn zij vóór of tegen de nieuwere denkbeelden. Als Caroline, de oudere zuster van Willem, huwt met haar neef, Nassau-Weilburg, vraagt zij, om haar erfrecht te behouden, goedkeuring der Staten. Op eenmaal zijn zij orthodox, en vol gemoedsbezwaren tegen het huwelijk, omdat de bruigom Lutheraan is. Maar als eenige jaren later een rechtzinnig leeraar der staatskerk, aanhanger van Oranje, het waagt te betwijfelen, of Socrates en andere voortreffelijke heidenen wel in den hemel zijn, dan zijn aller handen tegen hem gekeerd en de regenten laten ongehinderd aller slagen op het hoofd van den Oranjeklant nederdalen.

In 1751 werd te Amsterdam een winkelier, Daniel Raap, begraven. Hij was een der leiders van de volksbeweging van 1747. Zijn begrafenis in de Nieuwe Kerk had volgens gewoonte des avonds plaats, onder een ontzettenden aandrang en woeste beweging van het gepeupel. Slechts met moeite werd de doodkist, die herhaaldelijk van de baar was geworpen en reeds aan eene zijde gebarsten, aan de handen van het gemeen ontrukt: het wilde zich in den doode wreken op de grootsche verwachtingen, die van Willem IV gekoesterd en zoo weinig vervuld waren. De regeering van Amsterdam liet de euveldaad ongestraft. Het was haar welkom, dat ook het gemeen met verbittering tegen het Oranjehuis werd vervuld.

De mannen van 1747 hadden zich en hun daad te verdedigen. En zij deden het, door een nieuw beginsel uit te spreken. De Oranjepartij predikte de leer der volkssouvereiniteit. ‘Als zij, die op het kussen zijn, slecht beheeren, heeft het volk het recht een nieuwe regeeringswijze in te richten en het gezag in andere handen te stellen.’ Dit was de leer van Locke, van Rousseau, die het eerst openlijk door de Oranjepartij werd aanbevolen en straks de geloofsformule van de volkspatriotten werd.

Deze leer was voor elke bestaande regeering gevaarlijk, voor de regenten zoowel als voor de stadhouderlijke partij. Maar weinigen zagen de strekking er van in. De volkssouvereiniteit werd het modedogma van den dag, dat alle standen huldigden onder voorbehoud van tegen de praktische toepassing zich te verzetten, als zij hun belang schaadde.

Maar deze nieuwe leer der volkssouvereiniteit had hoogere titels dan de gunst der mode of het gezag van de gevierde auteurs des tijds. Zij zou in de Nederlandsche Republiek nooit dien algemeenen bijval verworven en niet dien grooten invloed uitgeoefend hebben, indien zij niet schijnbaar gestaafd en bevestigd was geworden door de volkshistorie.

In 1751 verscheen het eerste deel van een arbeid, dien ieder kent. Het was het eerste deel der Vaderlandsche Historie, geschreven op aanmoediging en met ondersteuning der Amsterdamsche regeering door Jan Wagenaar. De brave en geleerde schrijver leverde een lofrede, schoon kalm en gematigd, op de Statenpartij. Bijkans gelijktijdig ontstond er een pennestrijd, die zeer de aandacht trok. Zij gold het karakter van Johan de Witt. Waar was in de geschiedenis

der republiek een staatsman aan te wijzen, die met hem op ééne lijn kon staan? Onder hem nam de Nederlandsche staat zonder vreemde hulp een eerste plaats onder de mogendheden van Europa in: Engeland, de bondgenoot van het Stadhouderschap, maar de vijand des lands en van zijn handel, beefde voor de wapenen der Republiek onder het bestuur van dezen tegenstander van 't Oranjehuis.

Zoo deed de regenten-aristocratie een beroep op de historische herinneringen des volks, en poogde het verleden tot bondgenoot in haar strijd tegen het Stadhouderschap aan te werven.

Doch in het tuighuis der historie schuilen meerdere wapenen; en wie het binnentreedt met partijdigen zin, verlaat het zelden ongekwetst.

In 1743 trad aan de kleine Akademie te Franeker een nieuw Hoogleeraar op, Trotz geheeten. Hij ving aan een nieuw leervak te onderwijzen: het Nederlandsche staatsrecht. Hij hield geen philosophische bespiegelingen over het wezen van den staat, zijne grenzen en rechten, maar vestigde de aandacht op de oude grondwetten, die hij vond. De studie der oude staatsinstellingen werd met woord en daad door hem aanbevolen, en de lof van een nationale vertegenwoordiging verkondigd. Zijn voorbeeld vond navolging; en eerlang werd ook te Leiden en te Utrecht het onderzoek van de oude keuren en instellingen de wetenschap, die tot zich trok.

Verrassend waren de resultaten. Het bleek, dat er een tijdperk was geweest, waarin het volk invloed op de samenstelling der besturen had gehad, waarin aan de hoofden der burgerij wettiglijk de bevoegdheid was toegekend om mede te kiezen bij de keuze der vroedschappen. Wat de modewetenschap, het natuurrecht, verkondigde, dat het volk souverein was en het recht had mede te gelden, het bleek een oud recht van de bewoners dezer landen te zijn. De Republiek, de regenten-aristocratie had de burgerijen van dat recht beroofd.

Zoo keerde zich de historie tegen hen, die haar hadden ingeroepen. Het onderzoek van het volksverleden rechtvaardigde de eischen des tijds. Het volk vroeg niets nieuws, niets onbillijks: het eischte slechts zijn oude rechten terug, als het deelneming en stem in de verkiezing zijner regenten vroeg.

Akademische leerstellingen vallen niet onmiddellijk onder het bereik der groote menigte. De leerlingen der Hoogeschool

maken in hun maatschappelijke werkzaamheid of door populaire geschriften de ingezogen denkbeelden tot het gemeen goed der natie en tot den grondslag van een heerschende overtuiging. Dit proces der ideeën, dit doordringen der maatschappij met de nieuwere begrippen geschiedt langzaam, maar zeker. De regenten-aristocratie zond haar zonen naar de akademiën, en stond weinige jaren daarna verbaasd, hoe die leerlingen denkbeelden voorstonden, met haar eigen pretensie in lijnrechten strijd. Uit haar eigen rijen kwamen mannen te voorschijn, die haar gezag het diepst hebben ondermijnd. In deze regentenzonen vond de volkspartij haar hoofden en leiders, zoowel tegen het Stadhouderschap als tegen de oligarchie.

Er behoort meer toe dan de gewone ontwikkeling, die het gemiddeld deel der maatschappij is, om zich rekenschap te geven van de strekking der ideeën, die voor onze oogen veld winnen. Hoe weinig vaders en moeders verontrusten zich heden ten dage over de meeningen, die zij om zich hooren voorstaan of luide zien gepredikt, tot in 's lands raadzalen toe! Ook het geslacht, dat in 1772 en volgende jaren feest vierde ter eere van de vaderen, die eene revolutie hadden aangevangen, de mannen en vrouwen van elken stand, die Amerika's worsteling toejuichten, ook zij wisten het niet en zagen het niet in, dat hun geestdrift voor de denkbeelden van vrijheid het zaad der omwenteling was. Dit is het karakter van elke ware liefde, ook op het gebied der ideeën, dat zij eindigt met overgave.

De denkbeelden, zestig, zeventig jaar uit den vreemde in de Republiek geïmporteerd, vonden in dit dertigtal jaren de vruchtbare aarde, waarin zij als de kiemen der toekomst zich tot rijpen konden zetten. Het natuurlijk proces der eigen volksontwikkeling had aan de natie de vatbaarheid geschonken om ze in zich op te nemen. De klove werd waargenomen tusschen de bestaande instellingen in staat en stad, en de eischen en behoeften des volks. Als eenmaal dit bewustzijn is ontwaakt, is aan de maatschappelijke orde de grond ontzonken. Een staatsman alleen kan de revolutie, de omverwerping der bestaande orde van zaken, voorkomen.

Die staatsman heeft aan de Republiek ontbroken. Daarom heeft niet politieke wijsheid, maar de bajonet van den soldaat de beslissing gegeven.

III.

Gedurende de eerste jaren, dat Willem V zelf, zoo het heette, als Erfstadhouder regeerde, ontbraken wel niet alle moeilijkheden, maar liep het wagentje van staat, om het oude, hollandsche beeld te gebruiken, op een zandweg langzaam, doch rustig en kalm voort. Soms stond het eens stil, maar dit hinderde niet. Willem V kreeg zonen en dochteren, hij gaf lange en vervelende audientiën, bemoeide zich met alles, ook de minst beduidende zaken en vergat dikwerf de meer beteeken ende op te merken. Doch de eerste acht jaren van zijn stadhouderschap waren in nadruk zijn politieke wittebroodsweken. Hij gevoelde al het genot van zijn hooge waardigheid en hield er van om ze te vertoonen. Jammer, dat niemand er bang voor werd. Herhaaldelijk zag hij zijn autoriteit betwist, en niet altijd wist hij haar te handhaven. In Zeeland stelde hij den raadpensionaris tot representant in het college der Staten aan, maar op den heftigen tegenstand van Middelburg trok hij de benoeming weer in. Gewoonlijk sloeg hij eerst een zeer hoogen kwetsenden toon aan, die wrok zette, en eindigde dan dikwijls met toegeven. De zwakke, weifelende man vertoonde ‘een Stadhouder in theorie, zonder het in waarheid te zijn.’

Op het Koninklijke Huisarchief ligt de geheele correspontie van Brunswijk met Willem V. Als zij bekend zal zijn, zullen wij weten, in hoeverre de eerste voor al de zwakheden van den laatste aaansprakelijk is. Heeft hij hem verkeerden raad gegeven, om zelf de gunst der regenten-patriotten te behouden? Men zegt het, maar kan het niet bewijzen. Zeker is het, dat Brunswijk, door den Prins steeds te omgeven, elken anderen invloed zocht te weren en te voorkomen. Hij is er in geslaagd noch ten voordeele van den Prins, noch tot zijn eigen geluk. Het ware hun beiden goed geweest, indien andere mannen als Bentinck, Fagel enz. in menig oogenblik waren geraadpleegd. De ervaring van dezen, met Hollandsche toestanden beter bekend dan de Duitsche hertog, had hem voor veel onvoorzichtigheden kunnen behoeden.

Met den opstand van Amerika tegen Engeland vangen de moeielijkheden aan. Engeland vraagt hulp in den vorm eener leening: het vraagt een brigade soldaten te leen. De Stadhouder steunt het verzoek en wordt daardoor het voorwerp van haat

van allen, die de Amerikaansche denkbeelden en belangen zijn toegedaan. De beschuldiging van engelschgezindheid kleeft voortaan op hem.

De tijden zijn voorbij, waarin de Stadhouder de buitenlandsche politiek der Republiek regelt. Willem V kan zich tegen den verklaarden wil der provinciën niet verzetten, noch in deze, noch in andere zaken. Maar hij geeft toe, telken male, onwillig, breedsprakig, zonder waardigheid.

De regentenpatriotten wisten met uitnemenden takt van den toestand partij te trekken. Zij legden alles ten koste, om zich populair te maken, om de bevolking voor zich te winnen en tegen het Stadhouderschap op te hitsen. De nieuwe Fransche gezant, de la Vauguyon - een zoon van den bekenden gouverneur van Lodewijk XVI - zette het werk van zijn voorganger met groot beleid voort. De Amsterdamsche regenten, voornamelijk de burgemeesters De Vrij, Temminck en Hooft, lieten zich geheel door hem leiden. Herhaalde samenkomsten, liefst in onopgemerkte woningen in kleine straten, had hij in de invloedrijke handelsstad met hen en de regenten der andere steden. Men zegt dat groote sommen door hem in deze jaren zijn verbruikt, om mannen, door hun positie of pen van beteekenis, voor Frankrijk te winnen. Zeker is het, dat hij verschillende schrijvers in dienst had en betaalde, en dat een aantal pamfletten, in deze en volgende jaren door Franschen geschreven en door betaalde handlangers in 't Hollandsch vertaald zijn.

Toen de regeering van Lodewijk XVI de zoo duur bekostigde onvoorzichtigheid had begaan, om aan den aandrang der pers toe te geven en openlijk zich in den strijd met Engeland, ten gunste van Amerika te mengen, namen natuurlijk de aandrang en de invloed van het buitenland toe. Engeland was hier te lande vertegenwoordigd door een zeer eerlijk, maar zeer hooghartig man, den gezant Yorke. Op hoogen toon vorderde hij, dat de Republiek zich onzijdig zou houden en noch Frankrijk, noch Amerika hulp verleenen. Maar de Nederlandsche handelaars, de groote winsten van den smokkelhandel in vorige jaren indachtig, wilden van geen onzijdigheid hooren, die hun de handen bond. Het eiland St. Eustatius was het groote handelskantoor, waarheen de kooplieden de oorlogsmaterialen zonden, die, daar overgescheept, gemakkelijk de Amerikaansche havens konden bereiken. Frankrijk had voor zijn strijd ter zee den

bouw en de uitrusting van schepen, den aanvoer van hennep en hout uit de Nederlandsche havens noodig. Elke poging, die het stadhouderlijk bestuur deed om de regenten tot onthouding te bewegen, mislukte, omdat zij als een bewijs van engelschgezindheid aan de menigte werd voorgesteld en in de tallooze pamfletten en journalen als medeplichtigheid aan de onderdrukking der Amerikaansche vrijheidszonen werd voorgespiegeld.

Het buitenlandsche vraagstuk zou echter nooit de dreigende beteekenis hebben gekregen, die het langzamerhand aannam, indien de stadhouderlijke partij niet ook in andere opzichten het volk tegen zich in het harnas had gejaagd. Maar het deed alles wat het kon, door doen en laten beide, om de stemming tegen zich te verbitteren. In Gelderland en Overijsel ontstond een strijd tegen allerlei misbruiken. Van der Capellen o.a. kwam openlijk op tegen de willekeur der drosten, die, ofschoon hun rechten sedert anderhalve eeuw waren afgeschaft, voortgingen van de landbevolking heerendiensten, het gratis arbeiden aan de wegen, te eischen. Te Groningen werd kerk en staat in beweging gebracht door het optreden van Professor van der Marck, die in zijne academische lessen over natuurrecht ook de wijsgeerige grondslagen van de kerkelijke dogmatiek ter sprake bracht. Had Willem V overal in het binnenland zich aan het hoofd der nieuwere beweging gesteld en zich tegen de misbruiken en voor de vrijheid van onderzoek verklaard, hij zou de democratische partij losgescheurd hebben van de regenten en aan zich verbonden. Maar hij deed overal het tegendeel van wat politiek beleid deed verwachten. Hij werkte de van der Capellens, opgewonden, maar eerlijke geestdrijvers voor de nieuwere begrippen, ook in hun rechtmatige grieven en eischen tegen. En in het land, dat Spinoza, Cartesius, Bayle, Voltaire een wijkplaats had verschaft en hun werken uitgegeven, werd in den jaren 1778 een Groninger Hoogleeraar in de rechten afgezet, omdat hij het waagde leerstellingen te verkondigen, die de Hervormde Kerk voor haar aanzien gevaarlijk achtte. Willem V, die, gelijk menige uitlating bewijst, het gevaar van de gisting zeer goed inzag, had geen inzicht genoeg en geen kracht van karakter, om een zelfstandige stelling in te nemen en het Stadhouderschap met de volkspartij te vereenigen, die zijn historische en natuurlijke bondgenoot was.

Aan de regenten gaf een dergelijke houding vrij spel. Zij

spaarden geen moeite, om de bevolking aan zich en hun partij te binden. Niets werd verzuimd om het volk mede te sleepen. De schuttersgenootschappen droegen den stempel van het democratisch element. De vroeger zoo deftige en trotsche patricische regenten daalden uit hun hoogen hemel af, om de democraten te winnen. In koffiehuis en sociëteit scheen alle onderscheid van stand en rang vergeten: de vroedschap zat naast zijn barbier en dronk burgerschap met hem. Met elken dag steeg de stroom der pamfletten: op meer dan 20,000 wordt het geheel gerekend. Engeland, de Stadhouder en zijn gezin waren het doel van den aanval, de liederlijkste en gemeenste laster werd verspreid. Dat hij een onecht kind was, dat hij zich dagelijks aan Bourgogne bedronk, dat hij zich aan allerlei liederlijkheden schuldig maakte, waren schering en inslag. In even heftige taal antwoordde de stadhouderlijke pers, en het geheel der journalistiek vertoont een walgelijk beeld van eerlooze staatkunde en volksbedrog, zoo als in die mate nog nooit in ons volksverleden was waargenomen. Van tal van pamfletten, ja van verre het meerendeel zijn de schrijvers onbekend; maar niet onbekend is het, dat sommige der heftigste couranten, zooals de Courant van den Diemermeer, met het geld van de Amsterdamsche burgemeesters zijn betaald; en dat nooit literarisch talent, de gaaf van de pen te voeren, meer is verlaagd en bezoedeld, dan in die dagen, toen niet overtuiging, maar de meest eerlooze berekening van eigenbaat en politieken haat de wildste hartstochten wakker riep, om ze als hun bondgenooten te misbruiken.

Men heeft in later tijden veel weten te vertellen van de rol, die Willem's vrouw, Wilhelmina, reeds in deze dagen zou gespeeld hebben. De trotsche vrouw met haar echt koninklijk voorkomen - Tischbein's portret in het Rijksmuseum te Amsterdam heeft ons de trekken uitnemend bewaard - zou reeds in de jaren omstreeks 1780 gepoogd hebben een eigen partij te vormen, om als 't ware de taak, waarvoor de praatachtige en weifelende Willem V zoo ongeschikt bleek, van hem over te nemen. Er is, naar mijne overtuiging, geen enkele grond voor dit beweren. Wilhelmine met haar helder verstand en haar scherp oordeel had zeker, toen de krijg met Engeland aanving, het zwakke karakter van den onbeduidenden echtgenoot volkomen gepeild. Maar voor een Pruisische prinses, hoe bekwaam ook, was de toestand te verward, dan dat zij zonder behoorlijke

voorlichting de draden kon onderscheiden. En haar veelbesproken heerschzucht blijkt eenvoudig uit niets. Zij heeft in deze jaren niets anders gedaan, dan wat de vrouw van den Stadhouder doen mocht en doen moest: haar aangename manieren, haar levendigheid van geest, al de deugden, die haar als prinses voor een rol in het maatschappelijk verkeer ten dienste stonden, zooveel mogelijk aanwenden, om de aanhangers van het Oranjehuis bijeen te houden, het verlaten der rijen, het overloopen naar de tegenstanders te voorkomen, opdat het Hof zou blijven, wat het geweest was: de eerste kring in den staat, de burcht, waarin de politieke rechten van den Stadhouder, hoe ook bedreigd, aangevallen en geschonden, erkend en ten minste in theorie geëerbiedigd bleven.

Hoe zou zij ook een andere rol hebben kunnen vervullen? Goede raadgevers ontbraken geheel. Willem was voortdurend aan Brunswijk gehecht en onder zijn invloed, en luisterde slechts onwillig naar de raadgevingen der voortvarende vrouw, die meer haar gevoeligheid en haar Pruisische opvatting van vorstelijke rechten volgde, dan een scherpe onderscheiding der ingewikkelde staatsrechterlijke verhoudingen in de Republiek. Met elken dag, dat de beweging toenam en de aanvallen vermeerderden, steeg de verwarring, waarin het Stadhouderschap en de staat verkeerden, maar tevens de hulpeloosheid van hen, die de eerste voorwerpen van den aanval waren.

In September 1780 werd op den Atlantischen Oceaan een Amerikaansch vaartuig door een Engelsch fregat genomen. Onder de gevonden papieren waren er, die Amsterdamsche regenten ten zeerste compromitteerden. Het bleek, dat burgemeesteren der handelstad met de oproerlingen tegen Engeland over een later te sluiten handelsverdrag hadden onderhandeld. De onvoorzichtige en tegenover Engeland vermetele handeling was de vonk in 't kruit. De Stadhouder meende van den misslag partij te kunnen trekken en eischte op hoogen toon de bestraffing der schuldigen. Een oogenblik was de regenten-aristocratie door de ontdekking bedwelmd; maar ras herstelde zij zich. Engeland, dat satisfactie, ontslag der misdadigers vorderde, sleepte het Stadhouderschap met zich mede. Toen de oorlog werd verklaard tegen den buitenlandschen vijand, was het tevens de oorlogsverklaring tegen den binnenlandschen, het Huis van Oranje.

Met zeldzamen overmoed en verblindheid had de patriottische partij het land in het krijgsgevaar gestort. Duur betaalden Amsterdam en de handel de trotsche taal, die zij tegen den tegenstander van Frankrijk jaren lang hadden aangeslagen. Millioenen gingen verloren. Nog in 1780 voeren tweeduizend Nederlandsche schepen de Sond door; in 1781 was het een elftal. Onvoorbereid en machteloos kon de staat noch de vrijheid der zee, noch de onafhankelijkheid zijner koloniën handhaven.

Slechts bij Doggersbank handhaafde de Nederlandsche vloot haar ouden roem, tevreden niet geslagen te zijn.

Jaren achtereen had de Stadhouder op uitbreiding der marine, op vermeerdering der landmacht aangedrongen, zonder te slagen. De mannen, die al zijn voorstellen hadden afgewezen, wezen *hem* thans als den schuldige aan. Hij was de verrader des vaderlands:

> 't Was nacht, toen u uw moeder baarde,
> Een nacht zoo zwart, als immer was;
> Een heir van helsche geesten waarde,
> 't Gevogelt lict een scherp gekras
> Door 't aklig woud, tot driemaal, hooren....
> Tot ramp van 't Vaderland geboren,
> Zijt gij tot vloek des volks gesteld!

't Was Bellamy, die in zijn jongensijver en zijn gebrekkige kennis met die gespierde woorden uitdrukte, wat de natie gevoelde. En wat deed de beschuldigde? Hij schudde zachtjes het hoofd en schreef lange vertoogen, en boog, gelijk zijn moeder had gedaan, diep en nederig voor de hoofden der patriotten, die hem met geen groet vereerden.

Moest die man Stadhouder zijn? In 't bezit van rechten, die slechts aan den Souverein toekwamen?

Het antwoord was niet twijfelachtig; en iedere maand bracht nieuwe krenkingen, nieuwe ontneming van wettige rechten.

Maar 't einddoel der regenten-patriotten scheen niet bereikbaar, voordat hem elke steun was ontnomen. De man, die hem ter zijde stond, de hertog van Brunswijk, was zijn eenige kracht.

Tegen hem richtten zich aller slagen; de mannen, die jarenlang met Brunswijk hadden omgegaan en op wier steun hij rekende; de regenten, die hem hadden verheven en staande gehouden;

Bleiswijk, die de akte van consulentschap had gesteld - zij allen keerden zich tegen hem, om hem die akte van consulentschap, de curateele, waaronder hij Willem hield, te verwijten. Eenstemmig wenschten zij zijn verwijdering. Hardnekkig en langdurig hield Willem zijn ouden mentor de hand boven het hoofd, ook tegen Wilhelmine, die den heerschzuchtigen man moede was. De Duitsche hertog wilde zelfs voogd van *haar* kinderen worden!

Drie jaar duurde de worsteling. In Augustus 1784 werd zij beslist. Bevreesd om met geweld te worden verjaagd, vluchtte eindelijk Brunswijk in October uit deze landen.

Zijn vertrek was het sein tot nieuwe vernederingen. Een jaar later verliet het Huis van Oranje 's Gravenhage, dat na weinige maanden de afschaffing van het Stadhouderschap door de Staten van Holland zag besloten.

De regenten-patriotten hadden gezegepraald. De oude vijand was overwonnen. Maar een nieuwe vijand stond aan hun zijde, hun bondgenoot jaren lang, thans gereed den medestander de keel te worgen. De democratie eischte den prijs der overwinning als haar loon.

Zij zou het ontvangen, zij, zoowel als de regentenpartij. De ondergang des lands, een kwart eeuw van volkslijden, dat zou het loon zijn. De Republiek wankelde aan den rand van den afgrond, waarin zij verzinken ging.

De regenten-aristocratie had gespeeld met den boozen geest van volksdrift, dien zij wakker geroepen had. Het volk, zooveel minder schuldig dan zij, was haar werktuig geweest. Het brak de doode takken af, maar spaarde ook de levende niet. Schuldigen en onschuldigen gingen onder in de gemeenschap des lijdens: zoowel het geslacht, dat het booze zaad had uitgestrooid, als de onschuldige kinderen, gedoemd den oogst te dorschen.

Over het puin van het levensgeluk der individuën, noodlottige vrucht van doling en zonde, schrijdt de ontwikkeling der volken, als die der menschheid, voort.

THEOD. JORISSEN.

Oud-Israël en zijne profeten.

Geestelijke vooronders. Studiën over onze beschaving door A. Pierson, I. Israël. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1887.

Onze hedendaagsche beschaving vertoont een zeer samengesteld karakter. Tal van factoren hebben medegewerkt om haar te doen worden wat zij tegenwoordig is. Deze factoren zijn van zeer verschillenden aard. Helleensche zoowel als Germaansche, Israëlietische niet minder dan Latijnsche invloeden, om maar geen andere te noemen, zijn bij haar aan te wijzen. Vandaar verschillende stroomingen, die in onze hedendaagsche beschaving zijn samengevloeid. Hare eenheid is niet meer dan betrekkelijk; in elk geval het is eene eenheid, die uit eene veelheid van samenwerkende oorzaken geboren is.

Tot het aantrekkelijk werk dit samengestelde in onze beschaving tot zijne eenvoudige bestanddeelen te herleiden, heeft Dr. A. Pierson zich aangegord. Van de reeks historische studiën, die hij daarvoor achtereenvolgens in het licht wenscht te geven, ligt de eerste voor ons. Zij heeft betrekking op *Israël*.

Dr. Pierson noemt het het oudste volk, welks invloed wij ons bewust zijn. Daarom vangt hij zijne reeks er mee aan. Er is nog iets anders, waarom Israël deze eereplaats verdient. Men moge over den godsdienst denken zooals men wil, niemand kan ontkennen, dat hij voor het leven der volken van beslissenden invloed geweest is. Eene cultuurgeschiedenis, waarin niet in sterke mate met den godsdienst gerekend wordt, is eenvoudig ondenkbaar. Men ontmoet hem bij iedere schrede; men vindt hem ingeweven in alles. Dat geldt ook ten opzichte van onze beschaving. In het bekende werk van Miss Humphrey Ward zegt Robert Elsmere, - en de schrijfster drukt in die

woorden haar eigen gevoelen uit -: ‘His life and death’ (er is sprake van Jezus) ‘underlie our institutions as the alphabet underlie our literature. Just as the lives of Buddha and of Mohammed are wrought ineffaceably into the civilisation of Africa and Asia, so the life of Jesus is wrought ineffaceably into the higher civilisation, the nobler social conceptions of Europe.... We are what we are, as Englishmen and as citizens, largely because a Galilean peasant was born and grew to manhood, and preached, and loved, and died.’ Er zijn tegen het hier gezegde op meer dan één punt bedenkingen in te brengen, maar waarheid is wat hier van den invloed van de godsdienstige persoonlijkheid wordt gezegd. Reeds dit is kenschetsend, dat gesproken kan worden van eene Christelijke, eene Buddhistische, eene Mohammedaansche beschaving. Deze zijn verschillend in dezelfde mate, waarin de godsdiensten, welker namen zij dragen, verschillen. Het onderscheid tusschen Jood en Griek openbaart zich op honderd punten; maar nergens komt het meer aan het licht dan op het gebied van den godsdienst. Men kan zeggen: daar is het geheel. Er is geen sterker verbindingsmiddel dan de godsdienst; er is ook geen grooter oorzaak van scheiding. De geschiedenis legt er op iedere bladzijde getuigenis van af.

Welnu, Israël is het klassieke volk van den godsdienst. Deze uitdrukking kan opgevat worden in meer of in minder naturalistischen zin. In elk geval: de beteekenis van Israël ligt op het gebied van den godsdienst. Wat de kunst betreft, danken wij Israël niets, al is het waar dat op bijkans ieder kunstgebied de hoogste motieven aan dit volk en aan zijne literatuur zijn ontleend. Voor de wetenschap heeft het niets noemenswaards geleverd, al is het waar, dat voor wetenschappelijk onderzoek op allerlei gebied de prikkel van zijne heilige boeken is uitgegaan. Voor rechtspleging en staatsorganisatie gaan wij elders dan bij Israël ter school, al is het waar, dat in het canonieke recht de Israëlietische invloed een groote rol speelt, en deze ook weder op het hedendaagsch recht heeft gewerkt. Van dien aard is er meer te noemen. Maar - de godsdienst komt aan het woord, en de rollen veranderen. Dat aan natuurlijke begaafdheden zoo arme volk komt op eene hoogte te staan, die door geen enkel der andere, in schijn zoo veel meer bevoorrechte volken bereikt is. Zijn invloed strekt zich uit over

eeuwen en eeuwen; ook wij ondergaan dien nog in zeer sterke mate. Hierom alleen reeds verdient Israël bovenaan op de rij onzer ‘geestelijke voorouders’ te staan.

Eene samenvattende lijst van wat onze hedendaagsche beschaving aan Israël te danken heeft, geeft Dr. Pierson niet. Ieder oogenblik echter worden wij gewezen op iets, waarvan wij bewust of onbewust de nawerking tegenwoordig nog ondergaan. Er zou meer kunnen zijn genoemd: in kerkbouw, eeredienst en uitwendige godsdienstige vormen tasten wij ieder oogenblik het Israëlietisch model. Dogmatiek en ethiek staan voor een groot gedeelte onder Israëlietischen invloed. De Roomsche hiërarchie vindt haar voorbeeld in de Israëlietische. ‘Van Hildebrand tot Bonifacius, den tegenstander van Filips den Schoone, is het Pausdom toepassing of uitwerking van het denkbeeld, dat met den hoogepriester gegeven is.’ Het *Pro Vobis Omnibus* van de Roomsche Mis is ook reeds aan het na-exilische Israël niet vreemd. En daarnaast, Israël is het volk van het ‘Boek.’ Het zweert bij zijne heilige wet. Ook dit is overgenomen. Dr. Pierson schrijft volkomen terecht: ‘De richting van Ezechiël en zijne school gaf tweeërlei: een priester, en eene wet van God, die beschreven was. In eene beschreven wet ligt de kracht tot het afschudden van het priesterjuk, dan alleen dwingend, wanneer niemand dan de priester de goddelijke wet ten volle kent. De pauselijke onfeilbaarheid of bovennatuurlijke ingeving is in het Katholicisme de hoeksteen van het priestergezag. Met het beschreven worden van Gods wet verandert veel. Elk lezer wordt rechter. Hij kan bij den priester uitleg en beslechting vragen, hij behoeft het niet te doen. Hij meent te verstaan wat hij leest? Welnu, geen mensch dan verder tusschen zijn geest en zijn God. Het volk van het Boek gaat met dat boek de eeuwen door, schept protestantisme vóór het Protestantisme.’ Opmerkelijk, het meest kenmerkende van het Katholicisme, maar ook het eigenaardige van het Protestantisme in Israël gegrond!

En dan de godsdienstige stemming! Het is niet mogelijk er meer klassieke, ook meer alles omvattende uitdrukking aan te geven, dan in Israël's psalmboek geschiedt. Wat in talloos vele schakeeringen het godsdienstig leven ook nog in onze dagen beweegt, wij vinden het daar. Niet ééne toon er van komt daarin niet tot haar recht!

Er is nog iets: Dr. Pierson spreekt in zijn laatste hoofdstuk over de Wijsheids-literatuur. De vrucht van het huwelijk dezer z.g. ‘Wijsheid’ met andere richtingen van het Israëlietische geestesleven is eerst door onze nieuwere beschaving gerijpt. Ook dit verdient onze aandacht. Het humanisme vindt hier voor een gedeelte zijn voorlooper.

Het meest belangrijke is echter nog iets anders. Ik denk aan de breede, diepe opvatting van de geschiedenis gelijk in het algemeen van het leven. Ik stem dadelijk toe: onze z.g. ‘historische boeken’ des O. Ts. zijn in den grond der zaak niets minder dan wat wij gewoon zijn onder deze benaming te verstaan. In den Hebreeuwschen Bijbel kan alleen de Chroniek met de boeken Ezra en Nehemia geacht worden er toe gerekend te zijn. De anderen dragen andere namen. De boeken Genesis-Deuteronomium vormen en heeten te samen ‘de Wet.’ De geschiedkundige vorm geeft hier enkel het kader. Hoofdzaak is dat de Wet er door ingescherpt en toegelicht wordt. Jozua, Richteren, Samuël, Koningen dragen den naam van ‘eerste [bundel van] profeten.’ Deze naam teekent. Maar ook de Chroniek geeft geen zuivere geschiedenis. Er is een groot onderscheid tusschen het karakter van Samuël-Koningen aan de eene, en dat van de Chroniek aan de andere zijde. Dit laat zich verklaren uit den anderen tijd van ontstaan, uit den geest, die toen heerschte, ook uit het feit, dat de Chroniekschrijver zijne bronnen vaak niet meer volkomen verstaat. Doch ook in de Chroniek wordt de geschiedenis dienstbaar gemaakt aan de leering. Eene vergelijking met Samuël-Koningen levert hiervoor de onwedersprekelijke bewijzen. Eén voorbeeld slechts uit velen: De Judeesche koning Josafat bouwt eene vloot te Ezeon-Geber. Nog in de haven lijdt deze schipbreuk. Ahazia, koning van Israël, biedt hem nu zijne hulp aan; de onderneming zal met vereenigde krachten worden hervat. Josafat wijst dit aanbod van de hand. Aldus Koningen. In Chroniek andersom. Josafat en Ahazia verbinden zich tot het uitrusten van eene vloot. Een profeet kondigt Josafat daarover Jehovah's misnoegen aan. Tot straf worden de schepen verbrijzeld. Uitgangspunt bij de Chroniek is hier de beschouwing van Israël als een heidensch rijk. Iedere verbindtenis daarmee is voor Juda ongeoorloofd, en de straf er voor blijft niet uit. Ook nog andere eigenaardige gezichtspunten beheerschen de geschiedschrijving

van de Chroniek. Wij staan daarbij niet stil. Bij alle verschil hebben Koningen en Chroniek dit gemeen, dat zij hun maatstaf bij de beoordeeling van het Israëlietische volk in de verschillende tijdperken van zijn bestaan niet ontleenen aan de geschiedenis zelf, maar aan hetgeen in hun tijd als eisch werd beschouwd. Koningen staat hierbij in hoofdzaak op het standpunt der Deuteronomische, Chroniek op dat der Levietische wet.

In elk geval ook: het Oude Testament is geen leerboek van geschiedenis. Van niets hebben de boeken, waarover wij spreken, minder dan van eene ‘vaderlandsche geschiedenis van het Israëlietische volk.’ Niet zonder moeite maken wij er de feitelijke geschiedenis van Israël uit op. Toch werd deze beschreven. Onophoudelijk vinden wij verwijzingen naar de Jaarboeken van de Koningen van Juda of Israël. Uit meer dan ééne bladzijde blijkt, dat de schrijvers oude en goede bronnen voor zich hadden. Zij hebben stukken overgenomen, die ook uit zuiver historisch oogpunt niet hoog genoeg kunnen worden gesteld. Voor hen zelve is dit echter bijzaak. Het is hun te doen om in het licht te stellen, ieder op zijne wijze, de leidingen Gods met zijn volk, Gods weg en Gods raad. Vandaar tweeërlei. In de eerste plaats: deze boeken ontleenen aan de lotgevallen van Israël den tekst eener profetische prediking. Geheele tijdvakken, soms van tientallen jaren, waarin bloedige oorlogen gevoerd zijn, belangrijke gebeurtenissen van vèr reikende strekking hebben plaats gehad en groote werken tot stand gebracht zijn, worden niet zelden in enkele regels behandeld. Daarentegen wordt uitvoerig stilgestaan bij bijzonderheden, die in de gewone geschiedbeschrijving der vermelding nauwelijks waard zouden worden geacht. Het is deze boeken om de te geven leering te doen. Maar in de tweede plaats, en het is de grond van het eerste: voor deze boeken is het onderwerp der geschiedenis niet de *mensch*, maar *God*. Waar deze op meer zichtbare wijze in de geschiedenis ingrijpt, waar het zijne regeering geldt, daar zijn deze boeken uitvoerig. Zij houden zich daarom bij voorkeur bezig met alles wat betrekking heeft op de profeten, begeleiden den gang der gebeurtenissen met profetische redenen, en vlechten ter verklaring of ter juiste waardeering profetische beschouwingen in. Er is voor deze boeken niets toevalligs. God heeft alles beschikt. De geschiedenis heeft een plan en een doel. Juist in zoogenaamde kleinig-

heden komt dit duidelijk uit. Niet zelden worden daarin juist de groote lijnen zichtbaar, waarlangs het geheel zich beweegt. Maar niet alleen in de z.g. kleinigheden is dit het geval. In forsche trekken - en hierbij denk ik nog meer aan de eigenlijk profetische, dan aan de z.g. historische boeken - wordt de gang der geschiedenis geschetst. Eene breede, diepe groote opvatting ligt aan deze boeken ten grondslag; de dingen erlangen een typisch karakter; het eeuwige wordt in de dingen van den tijd openbaar. Hieraan voor een groot gedeelte ontleent het O.T. zijne ontzaglijke beteekenis; zijn vèrreikenden invloed. Voor den geschiedvorscher, wien het om de détails is te doen, levert het onnoemelijke, wellicht onoplosbare zwarigheden op. Voor wie in de geschiedenis meer zoekt dan de opeenvolging der gebeurtenissen, is het van onschatbare waarde. De philosophie van de geschiedenis is voor een aanmerkelijk deel in deze boeken. Er is eenheid in hun blik op, en plan in hunne beschrijving van alles. De meest heterogene bestanddeelen - ik denk aan verschil in waardeering, voorstelling, zelfs beschrijving - zijn er in opgenomen; maar het geheel rijst als een statige tempel omhoog. Zijne zuilen streven ten hemel; het dak verdwijnt in de wolken; de bewerking der onderdeelen laat hier en daar te wenschen over; maar de Geest Gods vervult het geheel; één loflied, waarin honderde stemmen zich menglen, stijgt daarin omhoog.

De eenheid in deze geschiedbeschouwing is de idee van het volk Gods. Wij geven een zeer kort overzicht van de ontwikkeling er van. De Pentateuch in zijn historischen vorm heeft betrekking op de wording en ontwikkeling van het Israëlietische volk als het Godsvolk, tot aan zijn intocht in Kanaän. Hij vangt aan met eene dubbele voorgeschiedenis; eene algemeene om te doen zien, dat de betrekking van God tot Israël niet op zich zelf staat, maar middelpunt en einddoel der geheele geschiedenis is; vandaar dat zij aanvangt bij de schepping van hemel en aarde, en opklimt tot de wording en afzondering van het Israëlietische volk; zij eindigt, waar dit volk geboren kan worden. Dan eene bijzondere: hierin wordt beschreven wat het Israëlietische volk noodig had om het volk Gods te kunnen worden, t.w. de onderdrukking, die de verlossing motiveert. Dan volgt de bondssluiting zelf, waarmee het hoogtepunt van het verhaal wordt bereikt. Deze wordt tot

inwoning van God in het volk. Van daar de beschrijving van den tabernakel, afgebroken door die van de zonde des volks, die echter het verbond niet te niet doet. Nu teekent Leviticus het profiel van het aldus gestichte volk Gods. Middelpunt is hier de groote verzoendag; daarvoor en daarna is saamgebracht wat het Godsvolk als zoodanig in het oog houden moet. Hier op volgt de weg, die naar Kanaän moet worden afgelegd, en ten slotte breidt in Deuteronomium het verhaal zich nog eens weder tot een overzicht van al het aanwezige uit. Jozua sluit zich hier onmiddellijk aan. Het Godsvolk heeft eene vaste woonplaats noodig. Om aan zijne roeping te voldoen, mag het niet zwervende blijven; het moet zich zelfstandig kunnen organiseeren, in het midden der volken eene plaats in de wereld veroveren, inderdaad een volk kunnen zijn. Daarmee is echter nog niet alles gezegd. In het boek Richteren vinden wij den strijd van het Godsvolk om het bestaan. De aanvankelijke verwerkelijking van het heil, in Jozua geteekend, draagt de kiemen in zich van het weldra volgend verval. Wij worden nu in Richteren geplaatst voor de oorzaken door welke het Godsvolk zoo goed als geheel omkomen kan, voor de middelen waardoor het kan worden gered, gelijk eindelijk voor de eischen, die aan de redders moeten worden gesteld. Maar de strijd om het bestaan wordt zegevierend doorstaan. Het boek Samuël teekent ons de aanvankelijke overwinning en bevestiging der theocratie[1)] in het Davidische huis. Het Godsvolk heeft noodig, ten einde op den duur behouden te blijven, een blijvend hoofd uit zijn midden. Wat ongeschikt maakt dit te zijn, is de eigenwilligheid, in den persoon van Saul geteekend. Evenwel, ook in den besten koning wordt het ideaal niet bereikt; dit blijft profetie. In den gang der gebeurtenissen wordt ten gevolge van de verloochening zijner roeping door volk en vorst beiden de verwezenlijking van dit ideaal al minder waarschijnlijk. Toch blijven Gods beloften getrouw. Het boek Koningen teekent ons dit.

Ik weid over de ontwikkeling dezer idee niet verder uit.

1) Dit woord wordt hier genomen in den zin van G o d s r e g e e r i n g , dien het allengs verkregen heeft, en waarin het thans algemeen wordt gebruikt. Oorspronkelijk staat het gelijk met h i ë r a r c h i e . Het wordt het eerst gebezigd door J o s e p h u s *contra Apionem* 2, 16. Tegenover de monarchie, de oligarchie en de heerschappij der menigte keuschetst hij de staatsinrichting der Joden van zijn tijd, dien wij als hiërarchisch zouden bestempelen, als t h e o e r a t i e , ‘daar het bewind en de macht aan God is overgegeven.’

Dit is zeker: zij ging niet weer te loor. Overgegaan in die van het Godsrijk, dat in Jezus zijn middelpunt heeft, is het de kern gebleven van alle werkelijk Christelijke levens- en wereldbeschouwing, grondslag van het Christelijk geloof, drang tot Christelijke liefde, voorwerp der Christelijke hoop. De boom van het Christendom komt voort uit Israëlietischen wortel. Hier vooral ligt de beteekenis, die Israël heeft voor de geschiedenis der Christelijke beschaving.

In hoeverre echter is dit alles Israëlietisch? m.a.w. is het wel het eigenlijk Israël, waarvan deze invloed op godsdienstig gebied uitgegaan is?

Het boek van Dr. Pierson geeft aanleiding tot deze vraag. Het bestaat behalve uit eene Inleiding, uit vier hoofdstukken, die tot opschrift dragen: Oorspronkelijk Israël, Profetische idealen, Priesterlijke opvoeding, Zelfstandig denken en voelen. Dit ‘oorspronkelijk Israël’ wordt opgevat minder in tijdelijken dan wel in soortelijken, gelijk hij zelf het noemt, zedelijken zin. Het is Israël in zijn zuiver Semietisch karakter, zijne natuurlijke ontwikkeling, onbelemmerd door eenig profetischgodsdienstig ideaal. Dr. Pierson legt er zeer sterk den nadruk op, dat profeet en priester, ieder op zijne wijze, Israël tot geheel iets anders hebben gemaakt, dan wat het oorspronkelijk was. Zij hebben het aangetast in zijne nationale eigenaardigheid, het beroofd van zijn natuurlijk karakter, het gedwongen zich in een keurslijf te voegen dat het niet paste, het belemmerd en tegengehouden in zijne natuurlijke ontwikkeling, van zijne geschiedenis iets gansch anders gemaakt dan zij was. Dr. Pierson schroomt niet op dit punt zeer sterke uitdrukkingen te bezigen. Wij geven één citaat: ‘Gemeenlijk wordt eene natie bij de ontvouwing van eigen aanleg en in eigen richting aangemoedigd door hare groote mannen. Bij Israël het omgekeerde. Eeuwen achtereen wordt het in zijne natuurlijke ontwikkeling gedwarsboomd door zijne groote mannen. Het uit zijn aard kosmopolitisch Israël hebben de profeten tot een afgezonderd volk van God, hebben straks de priesters tot eene gemeente van priesterlijk reinen willen maken.... Het overlaten en laten begaan is nooit meer uit beginsel verloochend; de opvoedkundige eisch van het bestaande aan te kweeken, van op het gegevene voort te bouwen, is nooit meer opzettelijk in het aangezicht geslagen. Als wij de dingen nemen van hunne uitwendige zijde is het

eenige juiste woord voor de werkzaamheid van priesters en profeten dit: zij hebben het volk hun godsdienst opgedrongen; zij hebben nationale rampen, de diepste nationale vernedering gebillijkt en door hunne ontmoedigende taal naar vermogen bevorderd; zij hebben, zoodra schade in het staatkundige de waarborg kon zijn van voordeel in het godsdienstige, die schade met meer dan berusting aanvaard.'

Er zouden meer zulke citaten te geven zijn: Israël is door profeten en priesters gestiliseerd. '*Hier* is een blad, versch geplukt van een boom; en *daar* juist zulk een blad, maar in overeenstemming gebracht met den bouwkunstigen stijl, waarin het zal worden opgenomen. Het eene blad is het oorspronkelijk Israël; het tweede het Israël van het profetisch-priesterlijk ideaal. Kunst is stijl, gegeven aan de natuur. Daarom mag men van Israëls leidslieden als van kunstenaars spreken.' Elders is sprake van temming en dressuur, door welke Israëls leven geheel kunstmatig zal worden ingericht.

In deze voorstelling is iets waars. Eene der eerste zaken, die ons treffen bij de lezing der profetische geschriften des O. Ts., is de oppositie, die, door wie daar aan het woord zijn, tegen hun volk wordt gevoerd. Israël is het volk van Jehovah (Jahweh) - Dr. Pierson behoudt den barbaarschen maar bekenden vorm, zoolang hij den strijd over oorsprong en uitspraak van den Godsnaam voor geen beslissing vatbaar acht -; al de O. Testamentische schrijvers verheffen het als zoodanig als om strijd tot den hemel. Zij hebben geen woorden genoeg om de plaats te beschrijven, die het heeft in te nemen, de roeping waarmee het geroepen is, de heerlijke dingen, die het geschonken, meer nog, die in de toekomst er voor weggelegd zijn. 'Wat volk is er hetwelk de Godheid zoo nabij is?' vraagt de Deuteronomist. En elders 'welgelukzalig zijt gij, o Israël, wie is u gelijk? Gij zijt een volk, verlost door Jehovah, het schild uwer hulp.' En nog elders: 'welk ander volk is er op aarde als uw volk, als Israël, dat een God zich is gaan verlossen tot een volk, om zich een naam te maken, en het groote en vreeselijke dingen te doen, en om er voor te verdrijven menschen en goden.' Dat zijn enkele uitspraken uit talloos vele. Maar nu, de oogenblikken zijn te tellen, waarin, naar het getuigenis dezer zelfde schrijvers, het volk ook maar bij benadering beantwoordt aan wat het aldus is

naar de idee. De werkelijkheid désillusionneert. Vandaar, dat men voortdurend staat t e g e n o v e r het volk; bestraffingen op bestraffingen worden het toegediend; de waarschuwingen, sterker nog, de bedreigingen nemen geen einde; de eene beschuldiging wordt op de andere gestapeld; er is geen volk, dat zoo schuldig staat als het Israëlietische. En dit geldt het volk in al zijne deelen: de hoogste en laagste standen; wat wij noemen 'het volk' en den koning met zijne vorsten, zelfs - en hier blijkt het onvoldoende van de tegenstelling, zooals Dr. Pierson die maakt - den priester en den profeet. Deze bestrijding gaat overal door. Er is, niet bij allen, en ten allen tijde even sterk, maar toch bijna zonder uitzondering eenigermate, eene klove tusschen hen, die wij in de O. Testamentische schriften hooren spreken, en hunne volksgenooten. Beiden zien, willen, bedoelen verschillende dingen, leven in eene verschillende sfeer. Vandaar de tegenstellingen, waarvoor wij in deze schriften voortdurend worden geplaatst: er is een waar, en er is een afvallig Israël, een Israël naar het vleesch en een Israel naar den geest; er is een Israël knecht van Jehovah, en een Israël, welks naam is 'Niet-mijn-volk.' Wil men het nog anders: er is een Israël naar de idee, en een Israël, zooals het zich in de werkelijkheden van het dagelijksch leven vertoont.

Deze tegenstelling wordt door Dr. Pierson op meer dan ééne plaats van zijn boek op welsprekende wijze geteekend. Hij formuleert ze aldus: 'Ontwikkeling van het oorspronkelijk Israël - Omschepping van het oorspronkelijk Israël, in deze tegenstelling ligt van nu aan (wij zijn in den tijd na Salomo) de bewegende kracht'. Hierbij legt hij allen nadruk op het nieuwe van het profetisme der 8ste eeuw en vervolgens. De profetische beweging van het eind der Richteren-periode is iets geheel anders dan dit. Bij laatstgenoemde denke men zoo min mogelijk aan profeten als Jesaja of Jeremia. Veel meer dan gelijkheid van naam is hier niet.

Hierop hebben wij onze zeer bepaalde restricties. Wat staat tegenover het oorspronkelijk Israël, in den zin waarin Dr. Pierson dit bedoelt? Niet, het profetisme der 8ste eeuw en vervolgens, zonder meer. Evenzeer als dat van de 11de eeuw is ook dit voor verre het grootste gedeelte een bestanddeel er van. Bij de bespreking van het profetisme als algemeen verschijnsel let men in den regel te veel - en ook Dr. Pierson doet dat -

op de personen, wier geschriften ons in het O.T. zijn bewaard. Ik ontken niet, dat wij bij hen de profetie vinden in haar hoogsten, men kan zelfs zeggen, in haar eenigen waren vorm. Men mag echter niet vergeten, dat deze mannen slechts eene kleine minderheid uitmaken, en dat in hunne geschriften over 'de profeten' gesproken wordt als eene hun veelal vijandige macht. Wij vinden bij hen meer dan ééne rede 'tegen de profeten'. Hunne hevigste beschuldigingen, hunne scherpste bedreigingen zijn tegen 'de profeten' gericht. Deze zijn de verleiders des volks; aan hen de schuld van Israëls zonde; voor hen in de eerste plaats het verderf. Bij de waardeering van dit alles hebben wij in het oog te houden, dat hier overal tegenstanders aan het woord zijn. Is er ook niet de minste reden, beschuldigingen als die, welke Jeremia, H XXIX: 23, tegen de profeten Zedekia en Achab inbrengt, voor uit de lucht gegrepen te houden, waar deze beschuldigingen een meer algemeen karakter dragen, zooals b.v. H XXIII: 14, daar moeten wij toch voorzichtig zijn niet op ieder individu persoonlijk over te brengen, wat in het algemeen van den stand wordt gezegd. Doch hoe dit zij, één ding is duidelijk: bij de klove, die er is tusschen hen, die in het O. T. aan het woord zijn, - gemakshalve noemen wij ze 'de bijbelsche profeten' - en het Israëlietische volk, staan 'de profeten' aan de zijde des volks. Dit is volkomen begrijpelijk. De profeten vormen, zij het ook op andere wijze dan de priesters, evenals deze, een stand, een van de vele standen des volks. Ook de uitdrukking: 'profetenzonen' wijst hierop. Zij beteekent niet anders dan 'lid van het profeten-gilde'. Met de priesters worden de profeten beschouwd als de officieele vertegenwoordigers der Godheid. Vraagt men van eerstgenoemden 'leering' (*thorah*, gewoonlijk vertaald door 'wet') in zaken betreffende de rechtspleging, de gewoonten, den eeredienst, de Levietische reinheid en wat dies meer zij, bij de profeten komt men om het woord Gods. Men beschouwt ze als de dragers van het vrije orakel, raadpleegt ze in hachelijke omstandigheden, zoekt bij hen licht voor de toekomst of uitsluitsel in geval van onzekerheid, en roept door hunne bemiddeling de hulp der Godheid in. Eigenaardig is het echter te zien, hoe vrij men zich onder dat alles tegenover de profetische uitspraken voelt.

Dit profetisme is eene voortzetting van dat der 11de eeuw,

plant van den Semietischen bodem en verschijnsel van het oorspronkelijk Israël, gelijk Dr. Pierson het noemt. Uit de berichten omtrent Samuëls tijd ontvangen wij den indruk, dat het Kanaänietisch van oorsprong is. Hierop wijst de naam *Nabî* (profeet), die zich niet dan gewrongen uit het Hebreeuwsch laat verklaren. In den tijd van Samuël treedt het voor het eerst voor ons op, en wel in eene groep jonge mannen, die met muziek en zang het land doortrekken, en wier ecstatische stemming aanstekelijk werkt op wie met hen in aanraking komt. Dat het als theocratische richting tegenover eene andere, meer politieke; zou hebben gestaan, blijkt nergens; evenmin dat het afzondering van Israël zou hebben gewild, terwijl de andere richting gelijkheid van Israël met de andere volken zou hebben voorgestaan. Dr. Pierson begaat hier twee fouten. Allereerst deze, dat hij bij de bespreking van het ontstaan van het koningschap niet let op het verschil van bronnen. Toch is dit hier vooral van beteekenis. Samuëls sombere voorspellingen omtrent de monarchie, zijne verzekering dat monarchie en dienst van Jehovah onvereenigbaar zijn, en het antwoord, dat daarop van de zijde van Israël volgt: 'Wij zullen zijn, ook wij, gelijk de volken; onze koning zal onze oorlogen voeren,' behooren niet tot de oudste verhalen en mogen niet met het verhaal 1 Sam. IX-X: 16, XI worden vermengd.

De tweede fout van Dr. Pierson is, dat hij het onderscheid over het hoofd ziet tusschen Samuël aan de eene en de profeten aan de andere zijde. In de verhalen, waarin van deze profeten sprake is, draagt Samuël nooit dezen naam. Hem wordt hier de zuiver Hebreeuwsche naam z i e n e r gegeven. Een interpolator teekent daarbij aan, dat die vroeger zoo heette, later den naam p r o f e e t , *nabi*, droeg. Toch is er duidelijk verband tusschen Samuël en deze profeten geweest. Alles wijst er op, dat bepaald Samuël dit profetisme in de banen van den Jehovahdienst heeft geleid en aldus tot een bestanddeel van het Israëlietisme gemaakt.

Voortzetting hiervan is het profetisme der 8ste eeuw. Dit is anders dan dat der 11de, maar dit voornamelijk omdat de 8ste eeuw zelf eene andere is. Ook wat Dr. Pierson het oorspronkelijk Israël noemt, ondergaat in den loop der eeuwen eene groote verandering. De 'struggle for life' is voor het Jehovisme geëindigd met het bezit der hegemonie. Tal van ver-

schijnselen heeft het in zich opgenomen, die oorspronkelijk tot den Kanaänietischen godsdienst behoorden, en het heeft ze dienstbaar gemaakt aan zijn geest. Hier is geschied wat ook het Christendom op zijn tocht door de wereld gedaan heeft, o.a. bij de aanneming er van door de Germaansche volken.

Van nu aan blijft de dienst van Jehovah niet alleen de nationale, maar ook de lands-godsdienst, ook al meent men nu en dan andere goden daarnaast te kunnen vereeren. Het opbruisende van den jongelingsleeftijd maakt plaats voor het meer kalme bestaan van den man. Ook afgezien van allen profetischen invloed, is de tijd van Achab, van Jerobeam II, zelfs van Salomo de tijd van Saul niet meer. De staatkundige en maatschappelijke verhoudingen zijn gansch anders geworden; de gezichtskring is verruimd, het leven anders gekleurd. Ook op de profeten, op den profetenstand heeft dit invloed, hun optreden wordt anders; hunne wapenen andere; zij nemen eene andere plaats in het geheel van Israël in. Ook met de priesters is dit eenigszins het geval. Maar daarbij blijft het ook. Van ‘verloochening van den Semietischen godsdienst’ - het antwoord dat Dr. Pierson de profeten der 8ste eeuw laat geven op de vraag wat de grondslag moet zijn van Israëls nationaliteit - is bij ‘de profeten’ geen sprake. Zij zijn eenvoudig handhavers van hetgeen als nationaal wordt erkend. Ook de vraag naar de vereering van Jehovah al dan niet onder het beeld van een stier, is hier van ondergeschikt belang. In N. Israël was deze inheemsch; in Juda blijkt niet, dat zij het ooit is geweest. Dat ‘de profeten’ er zich tegen hebben verzet, vernemen wij niet.

Wat er vereischt werd, om zich te kunnen beschouwen als behoorende tot dezen profetenstand, laat zich niet in bijzonderheden aanwijzen. Zeker hebben wij te denken aan eene bepaalde kleeding, aan verschillende profetische allures, aan het hebben van droomen en gezichten, en aan het gebruiken van bepaalde formules. Deze vinden wij ook bij onze bijbelsche profeten. Het is echter opmerkelijk, dat tot tweemalen toe een der laatstgenoemden uit naam van Jehovah eene dergelijke profetische formule voor het vervolg wraakt, omdat zij door het gebruik, dat ‘de profeten’ er van maakten, in een valsch licht was komen te staan. Voor het overige geeft deze profetenstand in het algemeen terug, wat het volk in godsdienstig opzicht is.

Hij staat hooger of lager al naar gelang het godsdienstig leven des volks op dit of dat tijdstip een hooger of lager peil heeft bereikt. In den regel spreken deze profeten als tolken van Jehovah; immers Israël is zijn volk. Tot op zekere hoogten dekken de woorden Israëlietisme en Jehovisme elkaar. Toch wordt ook melding gemaakt van profeten sprekende in den naam van Baäl; en men krijgt den indruk niet, dat tusschen beiden eene scherpe grens is geweest. Vooral in tijden van heerschend syncretisme was dit zeker niet het geval.

Van de verschillende trekken, die Dr. Pierson zoo hier en daar invlecht als karakteristiek van de organen van het nieuwe profetisme, - gedacht is aan onze bijbelsche profeten, - is er dan ook niet één, die zoo zonder meer op den profeten s t a n d kan worden overgebracht. Zoo beschrijft hij ze als revolutionnair en anti-nationaal, spreekt van hunne artistieke en aristocratische beschouwing, die hen alleen in staat stelt hunne taak te volbrengen, en stelt hen voor als idealisten van het zuiverste ras. Van de massa der profeten geldt dit niet. Deze zijn ‘de profeten des volks’. Zij profeteeren voor geld, staan voor een niet gering deel in dienst van den koning, steunen diens politiek door het gezag van hun woord, of ook doen mede aan revoluties, die dan door hun toedoen eene godsdienstige wijding ontvangen. In één woord, zij volgen de verschillende stroomingen onder het volk, om zich dan weer op eenmaal door de eene of andere machtige persoonlijkheid te laten brengen op een meer zuiver godsdienstig-zedelijken weg. Voor de wereldgeschiedenis is de beteekenis van dezen profetenstand gelijk nul. Dr. Pierson schrijft aan het slot van zijn eerste hoofdstuk: ‘de geschiedenis van Israël en Juda, eenzijdig en onvolledig te boek gesteld, bewijst nochtans zonneklaar het eenige dat hier blijken moest: het onvermogen der politieke of nationale richting om het volk eene toekomst te verzekeren. Eene inscriptie uit Karnak, Moab of Nineve zou alles zijn, dat heden van Israël getuigde, wanneer het nationaal bestaan, na zijne bankbreuk, niet omgeschapen ware in een geestelijk bestaan. Dat is het werk geweest niet van legers en vorsten, maar van denkers, dichters, priesters en profeten’. Terecht, doch ook de profeten s t a n d heeft dit bankroet medegemaakt.

Wat Israël gered heeft en het zijne beteekenis voor de wereld gegeven, zijn enkele mannen geweest, ‘mannen’ - het is Dr.

Pierson die spreekt, - ‘van een Jehovah, wiens oorlogen ook in het binnenste gestreden worden; van een Jehovah, eigenaar van Israëls land, maar bovenal van Israëls hart, van al de aanbidding en liefde, waarover dat hart beschikt’. Wij komen hier op de lijn der persoonlijkheden, eene lijn van ontwikkeling van het godsdienstig leven, die eene eigene geschiedenis vormt, naast de eigenlijke geschiedenis van het Israëlietische volk. Dr. Pierson vindt deze mannen het eerst in de 8ste eeuw. Te onrechte. Ik sprak over het onderscheid tusschen de 11de en de 8ste eeuw. Dit geldt ook de mannen, die bekend staan als de heroën van het geestelijk leven van Israël, de Godsmannen bij uitnemendheid, aan wie Israël het dankt, dat zijn naam nog altoos met liefde en eerbied genoemd wordt. Ook deze zijn in geen enkel opzicht aan elkander gelijk geweest. Wil men binnen een kort tijdsbestek een niet onbelangrijk verschil, men vergelijke de verhalen omtrent Elia en die omtrent Elisa. Hier treft ons het onderscheid tusschen een eerste en een tweede geslacht. Maar om slechts enkele namen te noemen: een Mozes, Samuël, Elia, Amos teekenen de verschillende phasen van dit proces. En ook na Amos staat het niet stil. De verandering raakt nu minder het uitwendige en valt daardoor minder in het oog. Maar ook een Amos, Jesaja, Jeremia, Ezechiël, een tweede Jesaja, om van de na-exilischen niet meer te spreken, zijn niet dezelfden. Ook bij hen is er voortgang, ontwikkeling, voor den oppervlakkigen beschouwer niet zelden strijd. Toch is er affiniteit, en meer dan dat: eenheid van geest. En deze eenheid laat zich ook hooger op aanwijzen. Ook een Deborah, en wie aan hare zijde staat, behoort tot deze reeks. Eigenaardig is, hoe Dr. Pierson over laatstgenoemde spreekt. Zij behoort tot de ideale geesten, die eene kleine minderheid uitmaken te midden hunner voldane en practische volksgenooten. Voor deze laatsten, de massa des volks, was Kanaän niets meer dan het land overvloeiende van melk en honig, werwaarts honger of begeerte naar rustiger, naar het landbouwend leven de Israëlietische nomaden had heengedreven. Zij waren tevreden, wanneer zij werden geduld, wanneer zij hun brood hadden en in het algemeen eene zekere welvaart genoten. Bezit nemen van het land? Kanaän veroveren? Maar waartoe dan toch? Wie kon daar eenig heil in zien? Maar er waren ook anderen. Zij beschouwden de immigratie in Kanaän uit een zuiver godsdienstig oogpunt. Het

denkbeeld bezielde hen Kanaän voor Jehovah te veroveren, of juister nog: Jehovah bij te staan, nu hij blijkbaar besloten was Kanaän voor zich te veroveren. Zij hielden een kruistocht, en hun wapenkreet was: ‘mijne ziel, treed op met macht in den oorlog van Jehovah.’ Voor dezen - Dr. Pierson noemt ze geesten van idealen aanleg, en wijst er op, hoe het leven in eene platonische ideënwereld aan sommige Israëlieten lang voor Plato gemeenzaam was - was Jehovah van den aanvang, vóór den aanvang der immigratie, de eigenaar van geheel het land. Om deze idee tot werkelijkheid te maken, was door hen de immigratie begonnen of met groote ingenomenheid begroet. Voor hen was Jehovah 's lands eenige God.

Welnu, deze personen zijn de voorloopers, de geestverwanten van de groote mannen der 8ste eeuw en vervolgens; in vele opzichten anders, maar met hen vormende ééne opklimmende lijn. Wat hen vereenigt, is dit dat zij alles doen voor en om, ook door Jehovah. Hij is de eerste, al het andere komt eerst in tweede ressort. Een dichter, die, als in het lied van Deborah, zijne minachting uitspreekt over de stammen, die zich onttrokken hebben aan den heiligen strijd; die Meroz vervloekt, omdat het niet gekomen is tot de hulp van Jehovah, tot de hulp van Jehovah onder de helden; en die zijn lied eindigt met deze woorden: ‘Alzoo moeten omkomen al uwe vijanden Jehovah! die hem liefhebben, zijn als de zon, wanneer zij opgaat in hare kracht’, - behoort tot de familie niet alleen van een Samuël, als hij ter wille van de eer van Jehovah Saul verwerpt en niet tevreden is dan met de algeheele uitroeiing van Amalek, maar ook van een Elia in zijn strijd; tegen Achab, van een Jesaja, die zich verzet tegen het bondgenootschap van Achaz met de Assyriërs, van een Jeremia, die den strijd tegen Babel wil zien gestaakt, omdat Jehovah dien niet wil. Hier is zeer veel verschil, tegenstrijdigheid zelfs in de toepassing; immers ook de tijdsomstandigheden zijn in allen deele verschillend; maar het is hetzelfde beginsel, dezelfde drijfkracht.

Hierbij denk ik niet aan wat men gewoonlijk het *Godshegrip* noemt. Ten opzichte daarvan bestaat tusschen deze mannen ontegenzeglijk zeer groot verschil. Maar ook profeten als Jesaja, Jeremia e.a. zijn niet - althans niet in de eerste plaats - *theologen*. Zij zijn mannen van het woord en de pen, gelijk de vroegeren van de daad en het zwaard. Wil men het anders:

laatstgenoemden zijn profeten van het heden; die der 8ste eeuw en vervolgens profeten der toekomst. Deze prediken, waar gene strijden; maar beiden zijn mannen van de praktijk.

Dat aan hunne daad evenals aan hun woord eene zekere voorstelling aangaande God ten grondslag ligt en zich daarin uitspreekt, ontken ik niet. Er is daarin ontwikkeling en voortgang, die hun grond vinden in, en parallel loopen met de geschiedenis van het Israëlietische volk. God wordt voor deze mannen openbaar in de lotgevallen en den toestand, maatschappelijk en zedelijk, van hun volk. Maar op deze voorstellingen aangaande Jehovah moet de nadruk niet worden gelegd. Hoofdzaak bij hen allen zonder onderscheid is - en in de mate waarin dit het geval is, hebben zij grooter beteekenis, - wat ik het liefst noem eene zekere Gods-kennis, een zeker Gods-besef, men zou kunnen zeggen: een zeker Gods-leven, dat hen drijft en bezielt. In deze Godskennis is bij alle verschil onmiskenbare eenheid. Deze eenheid ligt reeds in den Israëlietischen Godsnaam, gelijk deze, afgezien van zijn etymologischen en historischen oorsprong, door Israël's Godsmannen opgevat wordt: ‘Jehovah’ (Jahweh) d.i. ‘hij zal [voor Israël] zijn,’ wat? Antwoord, zoo onbestemd mogelijk: ‘het, alles, m.a.w. wat hij zal zijn.’ Hierin ligt de geheele Godskennis van Israël vervat, hare eenheid, maar ook hare ontwikkeling. Jehovah is de algenoegzame; zijn naam heeft een zeer werkelijken inhoud, maar tevens een inhoud, onbeperkt en die eene voortdurende ontplooiing niet alleen toelaat, maar eischt. Jehovah is dit en dat en dat en altoos meer voor zijn volk.

Dit in meerdere of mindere mate te hebben gevat, is het eigenaardige van de persoonlijkheden, die aan Israël zijne groote beteekenis hebben verleend. De eerste die hier in aanmerking komt is Mozes. Alles wijst er op, dat de naam Jehovah in den bovenbedoelden zin door hem in het licht is gesteld. Het is *de* openbaring, die Israël door hem ontvangt. Hoe Dr. Pierson over Mozes oordeelt, is niet duidelijk. Aan zijne historische persoonlijkheid schijnt hij weinig waarde te hechten ‘De vraag’, zoo schrijft hij, ‘wie de Mozes is geweest van den aanvang, heeft inderdaad plaats te maken voor de vraag: wie de Mozes is geweest van het slot.’ Als zoodanig noemt hij het in den Pentateuch van hem geteekende beeld de volkomene uitdrukking van hetgeen de Joodsche gemeente na

de ballingschap kende of zocht. Ik ben dit slechts voor een klein gedeelte met hem eens, doch weid daarover thans niet uit. Van nog meer beteekenis is, dat ook de verlossing uit Egypte door Dr. Pierson als onhistorisch wordt ter zijde gesteld. Hij schrijft: ‘Reden van verwondering zou er niet zijn, wanneer onder de Nazireërs of onder hun invloed het vruchtbare denkbeeld ware opgekomen van Israël's verlossing uit Egypte, die eerste daad, waardoor Jehovah Israël afgezonderd heeft. De uittocht uit Egypte heeft voor Israël eene zeer groote beteekenis gehad; dezelfde beteekenis, die de opstanding van Kristus heeft gehad voor de Kerk. Het geloof aan dien uittocht is steeds de groote hefboom gebleven. Zoo diep kon Israël niet zinken of de gedachte: God heeft u uit Egypte afgezonderd om u tot zijn volk te maken, verhoogde het zelfgevoel. De profeten keeren gedurig terug tot dat argument, slaan voortdurend op dat aanbeeld. De apocriefe letterkunde van het O. Testament, die gaarne terugziet op de geschiedenis van Israël, vindt elke andere gebeurtenis uit Israëls lotgevallen nauwlijks, en juist deze altijd, de vermelding waard; veel verder dan uittocht en woestijnreize komt zij met hare historische herinneringen niet’. Dit geldt niet alleen van de apocriefe literatuur, maar van het geheele O. Testament zelf. Israëls uittocht uit Egypte is de hoeksteen van geheel zijne geschiedenis. Schrapt men dit feit, de geheele geschiedenis van Israël, bepaald die van zijn godsdienst, hangt in de lucht. Ook in dit opzicht is de vergelijking met de opstanding van Jezus leerzaam. Men is begonnen met deze als onmogelijk, immers een wonder, ter zijde te stellen. De Christelijke Kerk zou berusten niet op het feit van, maar op het geloof aan de opstanding, gelijk men dit b.v. bij Paulus zoo sterk mogelijk uitgesproken vindt. Tegenwoordig gaat men een stap verder: hoe is het mogelijk dat een verstandig man als Paulus aan de opstanding kan hebben geloofd? De op zijn naam staande brieven moeten daarom van jongere dagteekening zijn. Is de tijd wellicht niet verre dat men tot de erkenning van de werkelijkheid van Jezus' opstanding terugkeeren zal? Hoe het zij, de uittocht uit Egypte kan als aanvangspunt van Israël's geschiedenis niet worden gemist, en evenmin - het is eene andere zijde van dezelfde zaak - de persoonlijkheid van Mozes. In een en ander ligt het aanvangspunt èn van hetgeen oorspronkelijk Israël voor den dood nog vóór zijne geboorte als

volk heeft bewaard, èn van hetgeen in Israël heeft doen geboren worden, wat Dr. Pierson noemt, het profetisch ideaal. De tweeheid is hier gegeven: Israël een volk, ja, dat wil een ieder; Israël een volk van Jehovah, ziedaar wat hun voor den geest staat, in wier hart persoonlijke kennis van God is gewekt.

Deze tweeheid keert telkens terug. Dr. Pierson noemt als het eigenaardige van Simson, al laat hij hem geheel opgaan in het oorspronkelijk Israël, dat hij op geen oogenblik zonder Jehovah is; diens aandrijven is het, dat hij bespeurt bij al wat hij onderneemt. Maar hierin juist ligt wat hem van oorspronkelijk Israël onderscheidt. Dr. Pierson zegt: 'wij proeven hier het godsdienstig leven van Israël in zijne wording'; maar juist dit godsdienstig leven is het wat Israël ten slotte iets geheel anders doet worden dan de naburige volken, en het de beteekenis geeft, die het door mannen als Jesaja e.a. verkregen heeft. Dat hier 'de smaak nog niet altoos aangenaam is,' zal ik niet ontkennen; maar ook later is dit niet altoos het geval. 'Gij weet niet van welken geest gij zijt,' zegt Jezus, als zijne discipelen zich bij eene bepaalde gelegenheid beroepen op het voorbeeld van Elia; maar ook een beroep op uitingen van veel later levende, en daaronder van de grootste profeten zou, als maatstaf voor ons godsdienstig leven gesteld, niet zelden op de zelfde wijze moeten worden beantwoord. Hier geldt alleen de vraag van het karakteristieke van hun bestaan. En dit is: zich geheel en al te gevoelen als staande in dienst van Jehovah, zijne organen, zijne werktuigen te zijn. Die tot deze categorie van mannen behoort, ziet in de opwellingen van zijn gemoed de onmiddellijke werkingen Gods. De impulsies, plotseling met verterende kracht in hem opflikkerende, komen rechtstreeks van God. De daden, die hij doet, zijn Gods daden. Van hen allen geldt, natuurlijk in meerdere of mindere mate, dat de ijver voor Jehovah hen verteert. In de 11de eeuw en vervolgens zijn deze mannen vooral Nazireërs; bepaald van de 8ste eeuw af zijn het de mannen, die door ons als *de* profeten bij uitnemendheid worden beschouwd. In beide gevallen zijn het de 'enthousiasten' in den vollen zin van dat woord.

Dr. Pierson zegt hierover zeer schoone dingen, al zou ik het geheel in een ander licht wenschen geplaatst te zien, en al kan ik mij niet vereenigen met de waardeering er van, die overal in zijn boek doorstraalt. Wanneer Dr. Pierson

b.v. ergens schrijft: ‘het profetisme maakt eene ontdekking, die nooit weer te loor gaat. Of liever er is één, een onbekende, wiens genie,’ enz., dan zou ik willen spreken van openbaring Gods en willen wijzen op den indruk, dien deze op het hart maakt. Maar ik wil daarover niet twisten. Wat mij bij de beschrijving van het profetisme door Dr. Pierson het meest aantrekt, is dit - al kan ik het moeielijk in overeenstemming brengen met het volkomen subjectieve karakter, dat hij er elders voor vindiceert, - dat ook hij grooten nadruk legt op het staan van de profeten onder den indruk van het goddelijke. Dr. Pierson wijst er op, dat de profeten de met smachtend verlangen te gemoet geziene toekomst alleen van Jehovah verwachten. Hij geeft eene reeks van de schoonste plaatsen des O.-Testaments; en dan laat hij volgen: ‘Al deze verzekeringen, even treffend door het edele van den inhoud als door het dichterlijke van den vorm, hebben met elkander gemeen, dat zij niet zoeken naar een overgang tusschen heden en de toekomst. Er is ellende, en er zal zijn, of liever er is reeds, heerlijkheid in die hoogere werkelijkheid, die niet behoeft te worden, die zich alleen heeft te openbaren, te ontplooien. Ziedaar de blijvende grondtoon. Men laat dien toon geen recht wedervaren, wanneer men het profetisch geloof aan Gods wondermacht verlaagt tot het aannemen van het bovennatuurlijke in het wereldbestuur. Dit geloof is louter religie: de spanning van een gemoed, dat zich niet laat nederdrukken, dat het onvolkomene als onwaarachtig terugstoot, en zich eerst voelt leven, als het voelt dat God leeft. Voor de profeten is het God, die de vijandelijke krachten schept; God die ze te werk stelt; God die ze overwint.’

Op eene andere plaats bespreekt hij de verhalen omtrent Elia. Op den voorgrond staat diens krachtig geloof. En dan heet het: ‘Elia kent Gods raad; Elia verwacht Gods oordeel; Elia rijdt op den stormwind den Eeuwige te gemoet. Daarmede is de profetie gegeven. De religie valt met haar samen. Zij is hier leer, praktijk noch eeredienst, maar het goddelijke, als louter gistend, revolutionnair element geworpen in de dingen. Zij vreest niet den chaos, van ouds Gods werkplaats. Evolutie is de wet der stoffelijke, revolutie de hoogste wet van de geestelijke wereld. Revolutie is de persoonlijkheid of God in werking, is hare autonomie of zijne souvereiniteit in botsing met openbare

meening, overlevering en gestelde macht. Zij kan niet verdwijnen dan met het geloof, slechts een ander woord voor de persoonlijkheid.'

Nog één citaat. Dr. Pierson stelt den profeet tegenover den kunstenaar. 'Voor den kunstenaar moet al het uitnemende ontspringen aan het innerlijke van mensch en natuur; hij is de man van de waarneming en het gemoed. Voor den profeet daalt het van omhoog; hij is de man van het visioen en den wil. Beider lot is daarom een ander. Hoopvol is het gemoed en verzoenend en weldadig voor de menschheid; de kunstenaar leeft van medeleven; hij trekt aan, betoovert, vindt gehoor. Maar strijdbaar is de wil, gestaald door het geloof, dat een wereld vraagt om te overwinnen. De profeet is ongenaakbaar in de hoogte zijner geestverheffing; hij vindt in den omgang met den Eeuwige onvergankelijke gedachten, die het verre nageslacht eens zal bereiken en waar de tijdgenoot hem voorloopig om kruisigt.'

Welk eene andere zaak dan het profetisme van oorspronkelijk Israël! Eigenaardig teekent Jeremia het onderscheid tusschen beiden tegenover Hananja: 'de profeten, die vóór mij en vóór u van oudsher geweest zijn, hebben geprofeteerd van krijg en van onheil en van pest. De profeet, die van vrede profeteert, als het woord van dien profeet komt, dan zal bekend worden, dat Jehovah hem in waarheid gezonden heeft.' M.a.w. de profetenstand gaat met het volk mede, deze Godsmannen gaan er vlak tegen in.

Dr. Pierson wijst op de grieven, de eischen, de hulpmiddelen en de uitzichten dezer laatsten. Hunne grieven laten zich samenvatten in dezen éénen: Israëls ongewijd karakter; hunne eischen komen neer op dezen éénen eisch: volkomen overgaaf aan Jehovah; het geneesmiddel, dat zij aanprijzen is Jehovah's wondermacht; hun uitzicht is: Jehovah eens geopenbaard aan allen, de Onbekende en Miskende eens algemeen erkend. Er zou over deze punten veel te zeggen zijn. Wat hier telkens in ééne formule is samengevat, neemt bij ieder onzer bijbelsche profeten een eigen vorm aan en vertoont zich, naar gelang van de tijdsomstandigheden en de verschillende persoonlijkheid van den profeet, in een verschillend licht. Ten opzichte van het eerste punt, licht ik dit met het oog op de vier voornaamste profeten met een enke woord toe. Al het andere

volgt daaruit van zelf. Bij Jesaja is dit Israëls zonde, dat men Jehovah niet heiligt, in dezen zin dat men niet met hem rekent, zijne zedelijke eischen miskent, zijn vertrouwen niet op hem stelt, en in allerlei, opzicht, op sociaal zoowel als op politiek terrein, doet alsof hij er niet is. Bij Jeremia is het dit, dat men zich niet in waarheid tot hem bekeert, dat men meent hem tevreden te kunnen stellen met uitwendige dingen, zijne zonden vergoelijkt, geen schuldbesef heeft en daarom ook het oordeel niet aanvaarden wil, maar er altoos door maar op steunt, dat men Jehovah's volk is, totdat men eindelijk in het andere uiterste overslaat en openlijk tot de heidensche goden overloopt. Bij Ezechiël is het dit, dat Israël zijne roeping als volk van Jehovah verloochend heeft en zich met de andere volken op ééne lijn geplaatst; in godsdienstig opzicht heeft men zich geprostitueerd. Eindelijk bij den tweeden Jesaja is het dit, dat men de gratuïte heilsaanbieding Gods niet geloovig en bereidwillig aanvaardt.

Andere punten bespreek ik thans niet. Deze mannen hebben allen - indien ik zoo spreken mag - slechts ééne passie en die passie is God. Hoe die passie ontstaat, is het geheim hunner profetische roeping. Het is hunne ontmoeting met den Eeuwige, hunne aanblazing door zijn geest; hun komen onder zijne hand. ‘Gij hebt mij verleid, o Jehovah, en ik ben verleid geworden,’ zoo klaagt - een voor allen - de profeet Jeremia. Het is hunne vreugde en hunne eer, maar het is ook de last, die hen drukt, en die hen spreken doet dikwijls ondanks zich zelf.

Uit deze overweldiging door den geest van Jehovah vloeit hunne prediking voort. Zij stellen alles in het werk om Israël, wat het ook koste, te doen beantwoorden aan zijne bestemming om te zijn volk van God Voor dit eene moet alles wijken, daaraan alles worden dienstbaar gemaakt. ‘Wat zij zelve bezitten, wat voor hen zelf het hoogste is, wekt bij hen een onwederstaanbaren hartstocht, als elke hartstocht meedoogenloos en gebiedend: Israël het volk van Jehovah! Dat visioen ontvlamt hunne heiligste verbeelding; dat visioen wordt in hun binnenste wat het zaad is in de aarde, het kiemt en spruit en woelt en dringt onzichtbaar om werkelijkheid te worden, onverschillig tot welken prijs. Laat het kind aan de moeder het leven kosten, om het kind is het te doen. Laat Israël geen

volk van Jehovah kunnen worden zonder zijne beschaving en zelfstandigheid te verbeuren, om dat volk van Jehovah is het te doen.'

In den eersten tijd, den tijd van de worsteling om het bestaan, geldt het den dienst van Jehovah vasten voet, vervolgens de hegemonie in Palestina te doen verkrijgen. Met de vestiging van het heiligdom op Sion is in dezen strijd de overwinning behaald. Maar de strijd is daarmee niet uit. Dr. Pierson zegt ergens: 'ware liefde is monogaam, ware vroomheid monotheïstisch.' De mannen van Jehovah dulden geen halfheid Voor den uitwendigen bloei van den staat moge het voordeelig schijnen op goeden voet met de andere volken en hunne goden te staan; met de gedachte 'volk van Jehovah,' zooals deze gegrift is in het hart dezer mannen, is dit te eenemale onbestaanbaar; de strijd tegen het syncretisme - men denke aan een Elia - ontbrandt. Maar niet tegen het syncretisme alleen: Jehovah moet alles zijn of hij is niets; dus ook op maatschappelijk, wat meer zegt, ook op staatkundig gebied. Jesaja is hier de man. Al het hooge zal vernederd worden, alle bondgenootschappen verijdeld, alle vertrouwen op krijgstoerustingen, vestingen en groote legers als dwaasheid tentoongesteld. Ieder menschelijke steun is als een gebroken rietstaf, die de hand verwondt van wie er op leunt. Het is de strijd tusschen het geloof en de uitwendige macht.

Maar er is nog eene andere zijde: de geheele levensovergave aan Jehovah verkrijgt altoos meer een zedelijk karakter. Het leven met God komt de Godskennis ten goede; eene meer geestelijke opvatting van Jehovah stelt zich tegenover de natuurlijke; zedelijke eischen worden met altoos meer nadruk uitgesproken; er moet liefde zijn, geen zinnelijke lust. En deze eischen zijn absoluut. Er zijn tijden, waarin het streven dezer mannen samenvalt met wat ook uit wereldsch oogpunt het belang van den staat wordt geacht, of ook waarin door de eene of andere overwinning van het geloof het volk voor een oogenblik door hen wordt meegevoerd. In zulke tijden zijn deze mannen populair en kan hun streven in den gewonen zin nationaal worden genoemd. Er zijn andere tijden, waarin men ten duidelijkste beseft, dat bij deze mannen, vol overtuiging en gloed, kracht ligt in nood en hulp in gevaar, en dat men zich tot hen wendt als tot de natuurlijke leidslieden, hetgeen echter niet in heeft, dat men altoos doet wat zij zeggen. Maar toch, deze tijden vallen

weg tegenover die, waarin het idealisme en het geloof dezer mannen lijnrecht indruischt tegen de beschouwingen, overleggingen, plannen zoo van vorst als volk. Dan ontstaat strijd. In zulke tijden geldt, wat Dr. Pierson wel wat veel in het algemeen zegt: ‘de profeten, de hechtste pijlers van Israëls geestelijke bestemming, zijn de slechtst patriotten.’ Doch ook dan nog is het in den grond der zaak slechts schijn. Men leze de profetiën b.v. van een Hosea of een Jeremia om te beseffen welk eene liefde er in hun hart is voor hun volk. Het kost hun te spreken zooals zij doen. Hunne vervloekingen komen voort uit een hart, dat zich juist hierdoor op het pijnlijkst gewond voelt, omdat men zijne drijfveeren miskent, en twijfelt - ik zou haast zeggen: ook wel twijfelen moet - aan de brandende liefde, die het ondanks alles voor zijn volk blijft koesteren. Ik ben het niet eens met Dr. Pierson, dat patriotisme ‘eene practische uitvinding’ is, ‘eene uitvinding van menschelijk overleg, misplaatst in eene hoogere wereld.’ Maar waar hooger komt, moet minder wijken, en dat is hier het geval. ‘Die vader of moeder liefheeft boven mij, is mijns niet waardig.’ En bovendien: patriotisme en patriotisme is twee. Men kan met vreugde zien sterven, wanneer men aan opstanding gelooft. Men kan het heden met blijdschap opgeven, wanneer men van de toekomst verzekerd is. Dat hebben deze mannen gedaan. En eindelijk - en dit is wel het voornaamste - Israël's bestemming bestaat in de verwezenlijking van eene gedachte, die allereerst God zelf betreft, deze - ik laat Dr. Pierson hier spreken -: ‘den Eeuwige op aarde een geestelijken tempel te ontsluiten; d.i. een volk te verwekken, met God verbonden, van God vervuld, uit alle volken zijn eigendom, deelgenoot van zijne heerschappij; een volk groot of klein, schitterend naar de wereld of veracht, bedekt met lauweren of met wonden; een volk met wapperende vaandels of verscheurde historiebladen, maar een volk waarin de geest van Jehovah niets minder dan alles is: levensmerg, bloed in de aderen, ademtocht, gedachte, hoop, glorie en toekomst.’

Dat is schoon gezegd, maar ook: het is eene groote zaak, waarvoor aldus deze Godsmannen hebben geleefd en geleden en gestreden, niet zelden ten bloede toe. Dr. Pierson zegt ergens met het oog op iets anders: ‘groote gebeurtenissen plegen zich in de geschiedenis aan te kondigen door gebeurtenissen, welker

voorafschaduwende beteekenis eerst blijkt, als die groote gebeurtenissen zijn gekomen.' Wij nemen dat woord hier over. Wat deze mannen hebben gewild, gedreven door den geest van Jehovah, is gerealiseerd in de nieuwe Bedeeling. Het Koningrijk Gods, waarvan zij waren de voorloopers, de 'profeten', en waarvan hun ideaal de afschaduwing was, is gekomen. Wij belijden te gelooven aan eene algemeene, heilige, Christelijke Kerk, de gemeente van Christus, nergens met den vinger aan te wijzen, maar overal aanwezig, waar de Geest Gods het alles beheerschend beginsel is. De Godsmannen van Israël hebben in die richting gewerkt. Dr. Pierson zegt: 'het denkbeeld: Israël mag niet opgaan in zijne omgeving, mag niet zijn als de andere volken, is een denkbeeld, dat in nieuwer spraakgebruik zoo wordt uitgedrukt: wordt der wereld niet gelijkvormig.' Welnu, deze mannen hebben daarvoor alles overgehad, tot zelfs den breuk met, en ten slotte den dood van hun volk. De tijd moet komen, en is gekomen, waarin het ideaal van het Godsvolk, dat in hun hart gegrift stond, en dat zij najoegen met alle beschikbare middelen, met de kracht van hun leven, en trots alles wat zich daartegen verzette, zou worden losgemaakt van het tastbare Israël. Het volksbestaan moest ondergaan, opdat het ideaal zou blijken levensvatbaar te zijn. Voor de eerste maal is dit geschied bij de verwoesting van Jeruzalem door Nebucadnezar, en de wegvoering van het zuidelijk rijk, nadat Noord-Israël sedert anderhalve eeuw reeds niet meer bestond. Maar ook dit was slechts voorloopig. Cyrus verleende den ballingen de vrijheid naar het vaderland terug te keeren. Een nieuw Juda ontstond.

Hier ontmoeten wij wat Dr. Pierson noemt 'de priesterlijke opvoeding.' Deze naam geldt echter niet dan onder groote restrictie. Er zijn onder Israël ten allen tijde priesters geweest; het streven Israël te maken tot ééne heilige gemeente dateert eerst uit den tijd van of kort vóór de ballingschap. Het berust op het zoo even besproken profetische streven, in verband met de rampen, die over Israël zijn heengegaan. Het komt neer op het volgende: het profetisch ideaal moet worden gerealiseerd; de heiligheid, kenmerk van het volk van Jehovah, moet in de zichtbaarheid optreden; tastbare vormen moeten worden gegeven aan de idee. Alles verkrijgt daardoor een ander karakter. Eene vaste instelling wordt in het leven geroepen; het cere-

monieele treedt op den voorgrond; wettelijke voorschriften in steeds aangroeiende getale vormen eene omheining om het leven des volks. Mijn bestek verbiedt mij hierbij meer uitvoerig stil te staan. Hoofdzaak is: 1° door volkomene afsluiting Israël te vrijwaren voor mogelijke verdere verontreiniging; 2° eene wettelijke regeling te geven, tot in de kleinste bijzonderheden, van de betrekking, die Israël bindt aan zijn God. Vandaar, gelijk Dr. Pierson het uitdrukt, twee zaken: ‘de heiligheid zal opgaan in priesterlijke reinheid; de religie in wettigen eeredienst.’ Wij staan hier aan den aanvang van de heerschappij van de ‘Wet.’ Deze benaming is juister dan die van priesterlijke opvoeding. In den nieuwen toestand, die in het leven treedt, neemt zeer zeker de priester de eerste plaats in. ‘Het Jodendom’, schrijft Dr. Pierson, ‘is de poging menschen uitsluitend te groepeeren om den dienst van God, hen alleen in hun godsdienst eenheid en karakter te doen vinden.’ De gemeente vervangt de natie. Priesterheerschappij, hiërarchie is hiervan de noodzakelijke consequentie. Niet alleen de profeet, ook de koning, wat wij zouden noemen de wereldlijke overheid, wijkt voor den priester. De kerk treedt in de plaats van den staat. Toch is hierbij de priester slechts een van de bestanddeelen, zij het ook het voornaamste, van het geheel. Wat overheerscht, is de godsdienstige, uit den aard der zaak voor 9/10, ceremonieele wet. Voor het oogenblik is deze belichaamd in den priester, later is dit niet meer het geval. Schrift- en Wetgeleerden waken dan voor eene heiligheid, die niet zelden door de priesters maar al te licht wordt geacht. Het Sadduceïsme ontstaat. Juist de priesters behooren er toe. Aan de invoering van Grieksche beschouwingen, Grieksche cultuur, Grieksche zeden werken zij mede. De heiligheid wordt ook door hen weder opgeofferd aan maatschappelijk en staatkundig belang. Bolwerk hiertegen is alleen de Wet.

In deze heerschappij van de Wet ligt het cardinale onderscheid tusschen Israël en het Jodendom. In dit laatste draagt alles een wettischen stempel. Deze overgang van het Israëlietische tot het Joodsche leven is een der merkwaardigste verschijnselen uit de geschiedenis. Dr. Pierson vindt daarin den aanvang van de nieuwere geschiedenis, wanneer deze gekenschetst wordt door: de kerk naast den staat. Ik laat dit daar. Reeds op zich zelf is zij merkwaardig genoeg. Wij tasten hier de macht van

de idee, zich eigene vormen scheppende, en deze opleggende aan een volk, dat althans in den aanvang deze idee niet meer dan ten halve aanvaardt. De wet maakt hier het volk, niet gelijk elders het volk de wet. Daarbij is zij altoos voor uitbreiding vatbaar. Aan de afronding en voltooiing er van is eeuwen gearbeid; de eene omheining volgt de andere op.

Deze beweging neemt een aanvang bij de Deuteronomische wet. Het in den tijd van Josia door Hiskia gevondene wetboek, bezegeld door profetische autoriteit, in plechtige samenkomst door vorst en volk aangenomen, en leiddraad geworden van de toenmalige reformatie, vormt het punt van uitgang. Toch beteekent zij weinig of niets, zoolang niet de ballingschap een breuk heeft te weeg gebracht met het verleden, en schoon schip gemaakt ten opzichte van oude historische toestanden. Zonder de ballingschap ware deze wending in Israël's godsdienst ondenkbaar geweest. Ezechiël is hier de man. Ik ben het niet eens met hen, die hem alle profetisch karakter ontzeggen. Ook Dr. Pierson doet dit niet. Ezechiël is profeet-priester, liever nog zeg ik: profeet-wetgever. Zijn levenslot, balling als hij is, is voor zijne profetische werkzaamheid van groote beteekenis geweest. Tegenover den dood van zijn volk is hij de profeet der opstanding, bepaald van die van het lichaam. Op het graf van Oud-Israël ziet hij het nieuwe verrijzen; alle onreinheid, alle bezoedeling is daarvan geweerd; het is wat het zijn moet; alle waarborgen zijn genomen, dat het zijn heilig karakter niet weer kan verspelen; voor alles, tot het kleinste toe, is gezorgd. Dan volgen Esra en de z.g. Priesterwet, met hare voortdurende uitbreidingen. Het door Ezechiël ontworpen bouwplan moet worden ten uitvoer gebracht. Wijzigingen kunnen daarin niet uitblijven; te veel herinneringen zijn er van vroeger; ook het heden laat zich slechts dwingen tot op zekere hoogte; niet alles is uitvoerbaar. Toch herkent men de hoofdlijnen van het ontworpen gebouw; de idee is dezelfde; en deze streeft naar steeds meer volkomene verwerkelijking. Men gaat verder en verder in deze richting. De arbeid van Schrift- en Wetgeleerden is niet te vergeefs. Joodsche scholen voor Wetbeoefening worden gesticht. Eindelijk komen de Talmudisten. Misjna, Gemara, Tosefta zijn de uitloopers van deze lijn.

Dit alles heeft, vooral in den aanvang, groote beteekenis. Panlus noemt de Wet den tuchtmeester tot Christus; het

kind wordt gesteld onder voogden en verzorgers. Hierdoor is het mogelijk, dat al deze eeuwen door de schat van Israëls godsdienst voor de volken bewaard blijft. Het Jodendom is in deze periode de schutsmuur van het Israëlietisme. Toch heeft dit alles ook zijne onmiskenbare schaduwzijde. Inhoud en vorm komen in botsing. De idee loopt gevaar te worden doodgedrukt door de werkelijkheid, die, door haar in het leven geroepen, en bestemd om de uitdrukking er van te zijn, allengs en in toenemende mate een hinderpaal wordt voor de vrije ontplooiing er van. Deze strijd bereikt zijn toppunt in hetgeen ons in de Evangelische verhalen wordt meegedeeld. De idee van het Godsvolk, gelijk deze leefde in de harten van Israël's Godsmannen, vindt hare voltooiing en kroon in Jezus' prediking van het Koningrijk Gods. Jezus vervult wet en profeten. Laatstgenoemden, omdat het ideaal der profetische schrift door hem bereikt en in hem verwerkelijkt wordt; eerstgenoemde, omdat hij ze niet ontbindt, maar overtollig maakt door de volle openbaring van den geest. Dr. Pierson eindigt zijne beschrijving van Ezechiëls streven aldus: ‘Weemoedig schouwspel! Met hoeveel zorg, ernst, louterheid van bedoeling wordt van nu aan het Israëlietisch volk opgevoed, om eens op Golgotha te kunnen staan, medeplichtig aan de miskenning van het edelste, en niettemin in het volle besef van zijn plicht te hebben volbracht, van aan den God der vaderen getrouw te zijn gebleven!’ Dit is waar, doch slechts gedeeltelijk. Dit besef van getrouwheid is gekocht voor blindheid voor het diepste wezen van Israël's godsdienst; de Israëliet, gelijk de profeten dien wilden, is gedood door den Jood.

Gedurende het tijdperk, waarover het O. Testament handelt, ontwaren wij deze botsing nog niet. Naast een Ezechiël staat zijn jongere tijdgenoot, de tweede Jesaja; de prediker van het nieuwe leven, naast den man van de opstanding des lichaams. Christendom en Judaïsme zijn hier in kiem naast elkander aanwezig, maar voor het oogenblik vullen zij elkander nog aan. De plant van den tweeden Jesaja moet eerst nog komen te staan in de omtuining van Ezechiël.

Met deutero-Jesaja bereikt de lijn der scheppende godsdienstige persoonlijkheden, d.i. der eigenlijke Israëlietische Godsmannen haar einde. Ook na hem vinden wij nog enkele profeten, die op deze lijn kunnen worden gebracht. Maar zijne

hoogte bereiken zij niet. Bovendien, zij verkrijgen allengs een ander karakter; de apocalyptiek neemt eerlang de plaats in der profetie. Daarentegen mag het godsdienstig leven gedurende een groot gedeelte van deze periode niet laag worden aangeslagen. In den Maccabeeschen tijd vlamt het met den ouden geestdrift weer op. Maar ook vóór die dagen bestond het. Vele psalmen dateeren uit dezen tijd. Het is de tijd van de eerste liefde voor de Wet. Deze is nog geen doode en daarom doodende vorm, maar een kostbaar kleinood, te kostbaarder naarmate men meer gevoelt voor deze groote idee: te zijn het volk van God. Er tintelt leven in de verheerlijking van de Wet, gelijk menige psalm ons die geeft. Men voelt zich binnen hare perken zoo veilig. Men heeft in de opvolging van hare geboden den waarborg, dat men niet te vergeefs heeft geleefd; er gaat opwekking, verfrissching, levengevende kracht van haar uit. Ps. I, XIX, ook CXIX komen onder meer hier in aanmerking. Dr. Pierson schrijft: ‘o zonderling dichtende menschheid! Provence en Zuid-Italië vereenigd, hebben de beminde met geen schitterender tooi van metaforen bekranst en omhangen, dan psalmdichters het die voor ons schier onleesbare Wet hebben gedaan!’

En ondertusschen ziet men vooruit. Het eigenaardige der Godsmannen, over wie wij spraken, is, voor zoover zij in hunne prediking hunne eigene persoonlijkheid mede in rekening brachten, ook dit, dat zij zich bewust zijn, althans bij benadering te zijn wat Israël als volk van Jehovah zijn moet. ‘Och dat al het volk profeten ware, en dat Jehovah zijn geest over hen gave.’ De kleine kring van getrouwen rondom den eersten Jesaja vertegenwoordigt, is in den grond der zaak, het ware Israël. Maar toch ook deze Godsmannen hebben het ideaal, dat hun voor den geest staat, niet bereikt. Vandaar hun blik op de toekomst. Het ideaal zal worden verwezenlijkt. In den tijd van het koningschap wordt het van den toekomenden koning verwacht. De koninklijke profeet bij uitnemendheid teekent den spruit van Isaï, die werkelijk Godsman zal zijn, in den vollen zin van dat woord. Anderen hebben hem daarin gevolgd. In den koning vindt het volk nog zijn culminatiepunt en zijne eenheid, de volmaakte Koning maakt ook Israël volmaakt. Later wordt het anders; de hoogepriester, de groote, de gezalfde priester gelijk hij genoemd wordt, neemt de plaats

van den koning in. Ook in het toekomst-beeld vervangt hij hem. In de Joodsche verwachtingen van lateren tijd is de Messias meer priester dan koning.

Het is mij nu nog om iets anders te doen. Bij den tweeden Jesaja, wellicht den grootsten, in elk geval een der laatsten dier Israëlietische Godsmannen, wier beteekenis ligt in hunne van God vervulde persoonlijkheid, wordt de bestemming van Israël door den knecht van Jehovah vervuld. Israël zelf wordt daarin persoon; het is het Israël uaar de idee, het Israël gelijk het door God, en dus ook door den profeet wordt aanschouwd. De lijn der persoonlijkheid loopt uit op de verwachting van dezen ideaal-persoon, de samenvatting van het Israëlietische volk. Wat dit zijn moest, deze knecht van Jehovah is het; deze heeft het lijden, de ellende, de straf van het feitelijk Israël op zich genomen; hij is daardoor eene verzoening voor diens zonden; hij laat den dood over zich henengaan, opdat Israël leven zou; het welbehagen Gods gaat door zijne hand voorspoediglijk voort. De bladzijden, aan deze prediking gewijd, behooren tot de verhevenste van het O. Testament. Slechts ééne zaak ontbreekt er nog aan: de verwerkelijking. Deze geeft de nieuwe Bedeeling, op Gods tijd.

Voor wie de Christelijke belijdenis deelt, is er iets ontzaglijk aantrekkelijks in, achterwaarts te zien en zich rekenschap te geven van de verschillende lijnen, waarlangs Israël's godsdienst zich heeft voortbewogen tot aan de geboorte van het Christendom toe. Ook het boek van Dr. Pierson wekt daartoe op. Wij zijn tegenwoordig gewend aan eene analytische, historisch-critische beschouwing van het O. Testament. Alles wordt uit elkander genomen, in zijne kleinste factoren ontleed, naar zijne wetenschappelijke waarde gewikt en gewogen. Deze arbeid is noodig; ook aan eene studie als die van Dr. Pierson ligt hij ten grondslag; deze heeft gebruik gemaakt van de voornaamste resultaten der historisch-critische school. Toch is dit niet de hoofdzaak. Wij hebben hier eene synthetische studie; deze sluit de analyse niet uit, maar het is eene analyse van gansch anderen aard. De beelden, die ons voor oogen worden gesteld, leven en spreken. De schrijver heeft ze zelf gezien; wij worden midden in de dingen verplaatst. Dit is de groote aantrekkelijkheid van dit boek, die ook door verschillende fouten in de détailteekening niet wordt weggenomen. Het groot publiek stelt geen belang in historisch-critische vragen; ook de juiste opvolging der

gebeurtenissen is voor de meesten niet het voornaamste. Men wenscht iets tastbaars te hebben: teekening, beeld. Dr. Pierson geeft ons dit. Zijn werk, in den bekenden stijl van dezen schrijver, zal daarom niet zonder invloed blijven. Een ding is hierbij karakteristiek. Men spreekt van natuurlijke ontwikkeling, van de profetie ook in haar hoogsten vorm als natuurlijk verschijnsel, van het Christendom als natuurlijke vrucht van het Israëlietisme. Dr. Pierson wijst ons op het bankroet, dat het oorspronkelijk Israël heeft gemaakt. Wat aan Israël zijne beteekenis geeft voor alle tijden, ook voor den onzen, is niet zijn natuurlijke aanleg, zijn zuiver semietische aard, zijn karakter als volk. Dit alles is ondergegaan. Maar het is het profetisch ideaal, dat in den boezem des volks is ontwaakt, dat persoonlijkheden gevormd heeft, wier wedergade op godsdienstig gebied te vergeefs wordt gezocht, en dat ten slotte ondanks allen tegenstand beslag heeft gelegd op het volk en dit aan zich dienstbaar gemaakt. Hierop moet worden gelet.

Voor het overige heb ik tegen dit boek één groot bezwaar, dat mij zou doen aarzelen het onvoorwaardelijk aan niet-theologen aan te bevelen. Het is de weinig ernstige toon, die hier overal aangeslagen wordt. Deze doet onaangenaam aan en past niet bij de onderwerpen, die hier behandeld worden. Deze behooren voor een groot gedeelte tot het heiligste en verhevenste, dat zich denken laat. Op den godsdienstig-zedelijken toestand, zoo van volken als van individuën, hebben zij vèrreikenden invloed geoefend en blijven dat doen. Het ware te wenschen geweest dat Dr. Pierson zich hiervan meer doordrongen had getoond.

Dr. J.J.P. VALETON Jr.

In den strijd om het recht.[1)]

Thans wordt het tijd om terug te keeren tot de hoofdzaak. Lang genoeg werd alle aandacht gewijd aan eene beschouwing van het kenvermogen. Maar wat daar verworven werd, rechtvaardigt dien uitstap. Als getuige tegen elke waardeering, die aanspraak maakte op haar toekomenden bijval, werd de wetenschap in het geding geroepen. En zie: als getuige voor de beklaagde, immers als levend, ook zelve, van schiften en waardeeren, heeft zij straks zich doen kennen. Zoo weinig liet een nader onderzoek van het haar aangewreven oordeel overeind, dat het veeleer ettelijke korrels waarheid aan het licht bracht, in de weêrgalooze stoutmoedige levensgedachte van den ouderen Fichte: 'Het "Gij zult" is het eerste; elk "dit is", "dat daar gebeurt" is pas het afgeleide. Het is, het geschiedt, althans voor ons, alleen uit kracht van een "zoo behoort het"'[2)]. De uitwijzing uit een deel der wetenschap, van alle vormgevende en richtende ideeën, wel verre van de beteekenis des ideaals voor willen en doen te verminderen, gaf daaraan eenen verhoogden klem, omdat zij zelve slechts kon worden gerechtvaardigd met het beroep op een ideaal. Welnu dan, als zelfs zij, de geduchte, de ouverdenkbare, ten harent het voorbeeld geeft van uitverkiezen en verwerpen in trouw aan een ideaal, aan een stel van beginselen, die, hoe gebrekkig nog beiden vertolkt, zoover vertrouwbaar, bindend zijn te achten voor alle denken, waarom het volgen van dat voorbeeld elders dan ongerijmd genoemd? In louter weten en begrijpen toch gaat geestesarbeid nimmer

1) Vervolg en slot van bl. 67.
2) Zie b.v. 'die Bestimmung des Menschen'. (J.G. Fichte 'Werke'. Bd I. 2. blz. 288.)

op. Naast het denken naar de eischen der redekunst staat handelen in naam van den plicht, gevoelen naar de regelen van schoonheidszin[1]. Mag dan het eerste hopen op een langzaam naderen tot waarheid en klaarheid, met wat recht het einddoel, dat ook de anderen zich stellen, verkleind, geloochend, immers teruggebracht tot eene luchtverheveling, die de weerschijn van wisselende nooden ons heet voor te spiegelen? Onze ooren suizen van het betoog over de onwrikbaarheid der Logische grondregelen. Daar is, onder meer andere, deze: ‘geene gebeurtenis, die niet noodwendig wordt bepaald door een toereikend geheel van naar wetten werkende oorzaken’. ‘Elk redelijk wezen’, zoo leert men ons, heeft naar dien regel zijn denken te richten, op straffe van, ‘in meenen en in spreken, hopeloos te gaan dolen.’ Het zal wel waar zijn. Maar nu sta men ook toe, daarnaast, bij voorbeeld, dit gebod te plaatsen: ‘Geen mensch behandele immer zijne naasten als louter middelen tot zijne eigene doeleinden’, en dan zij daarbij ook de les geoorloofd: ‘elk zedelijk wezen heeft naar dat gebod zijn leven in te richten, op straffe van, in willen en in handelen, schromelijk zieh te vergrijpen.’ Wie het recht daartoe betwist, overlegge vóór alles wel, wat dat inhoudt. In het partij kiezen, laat het zijn, tusschen Newton en Descartes, tusschen Lavoisier en Stahl, tusschen Darwin en Agassiz, zal nog gelijk wezen en ongelijk. Maar eene vraag van omgeving en gestel, niets meer! de voorkeur voor de zaak der vertreden Nederlanden, of hunner Spaansche regenten, voor het recht van het gevierendeeld Polen, of van zijne overweldigers!

Waarom? Men meent veelal ook hier te struikelen over de wet der oorzakelijkheid. Het ‘Gij zult’, dus zegt men, ‘heeft slechts zin, mits gesproken tot iemand, die vrij was, om hetgeen werd gevergd te doen, of te laten. Geen redelijk wezen beveelt eenen verlamde, dat hij opsta en wandele. Doch wat beduidt dan een enkele plicht, sinds wij vernamen, dat ieder slechts doet, wat hij niet laten kan?’ Door dat betoog evenwel wordt het punt in geding zelfs niet geraakt. Dwaas is het, o ja, van iemand eene daad te verlangen, die hij niet zou kunnen, zelfs indien hij wilde. Maar over zijn kunnen willen,

1) W. Windelband. ‘Präludien’. (1884) blz. 139.

ja dan neen, laat zich dat oordeel niet uit. En slechts dat is hier aan de orde. Doch waartoe nog bij hinkende gelijkenissen stilgestaan? En was geen sprake van het bevel eens anderen. In geschil kwam slechts dit: of in het rijk van willen en handelen ondenkbaar zij, wat onmiskenbaar bleek in dat van weten en begrijpen: deugdelijke schifting naast gestrenge oorzakelijkheid? Is het mogelijk of niet, wat te dier zake van denken en weten betoogd werd, eenvoudig te vertalen in termen van willen en handelen? Dat was de vraag. De proef, voor het minst, is licht genomen.

Wat belet den zielkundige om hier alwêer het besef van eene geboden daad, dat, zoo de rest niet te zeer tegenwerkt, haar, met voorbijgaan van alle andere, zal doen plegen, zich voor te stellen als slechts één drijfveer uit alle, die samen het gedrag besturen? Ons begeeren en verafschuwen, ons besluiten en weifelen, ons doen en laten, het blijve afhankelijk, niet van het betrekkelijk gehalte der roerselen, die telkenmale in het spel zijn, maar van hunne machtsverhouding alleen. En deze almede worde voor een iegelijk onzer van minuut tot minuut onontwijkbaar gegeven. Kortom: ook ons willend, ons handelend bestaan, het zij, voor het verklarend ontleden, een spel zonder voorkeur hoegenaamd jegens recht of deugd. Vast staat dan daarnevens toch dit: het zal wel evenmin, onder al zijne sprongen en wendingen, het oorbare, het betamende stelselmatig vermijden. En zoo kan wêer het laatste, naar gelang het zich voordoet, het oordeel des onderscheids ook hier allengs nopen tot het aanvaarden zijner taak, om, van het ééne geval op het andere, elke in aanmerking komende gedragslijn te toetsen aan zijn ideaal, en, naarmate zij daarmede strookt, al dan niet, haar te prijzen, of te verwerpen.

Doch hier wederom behoeft immers dat oordeel, éénmaal ontwaakt, tot een lijdelijk rechterschap zich niet te bepalen? Geen vonnis over het verledene, of ook daarin mag eene drangreden worden ondersteld om voortaan te doen in zijnen geest. En hoe zou dat gevoel van verantwoordelijkheid niet toenemen in kracht, telkenmale als zulk eene verantwoorwoording is geschied? Voorshands, natuurlijk, nog onder velerlei tegenspoed. Onze goede voornemens zijn, in den wedkamp met andere bewegende machten, bij beurten overwinnaars en... verslagenen, niet minder dan de wensch om juist te denken.

Zelfs moet het kiezen tegen beter in hier te veelvuldiger zijn, naarmate het belang, dat bij de keuze is betrokken, de nauwgezetheid meermalen en ernstiger verzoekt. Maar toch, niet uitgesloten is ook weêr in deze de kans, dat de trek naar het beste, al worstelend, zich staalt, wie weet? om wellicht eens, den laatsten slinkschen neigingen te machtig, geheel den wandel te bestieren naar zijn gebod. Dat ware dan de zedelijke vrijheid, de waardige zuster der 'vrije gedachte', die staat van opgewekt leven, waar de gelijkvormigheid aan het zedelijk ideaal natuur geworden was.

En nu nog, als straks, een laatste toets. Zij ook al het voorafgaande juist, zoo moet toch weêr, niet minder dan zuiver denken, plichtmatig willen mogelijk zijn, al sta dan het richtend doel, het geheel der beginselen te zijner vervulling niet altijd, klaar omschreven, in onzen geest bereid. Ook het zedelijk ideaal met zijne geboden, zij waren aanvankelijk geheel -, zij zijn goeddeels nog verborgen in den schoot van het onbewuste. Ja, het eerst verlangen om het in daden te belichamen moet zijn voorafgegaan aan het eerst erkennen. De menschheid heeft, en bij herhaling, plicht moeten stellen tegenover zonde, recht tegenover onrecht, eer zij aan zich zelve openbaar werd, als tot eene zedelijke taak geroepen; en dat herhaalt zich in het leven van elk onzer. Let voorts eens op de besten, die wij kennen. Zeker, wij zouden onzen bijval niet onthouden aan den man vol opbruisenden hartstocht, die, kampemd dag aan dag, zijne driften slechts door de overmacht van een vol bewust plichtbesef ten onder hield. Maar althans geene mindere hulde verdient toch de uitverkoren geest, die, eerder met - dan om eene plichtenleer verlegen, zich slechts heeft te laten gaan op den ongerimpelden stroom der natuurlijke neigingen en wenschen, om het toonbeeld voor ons willen als zichtbaar te maken in zijnen wandel. Ziedaar het betoog van daar straks, vertolkt, om zoo te zeggen, in het spraakgebruik van het practisch leven. O zeker, zoo min als het oorspronkelijke, mag deze overzetting eene afdoende rekenschap heeten omtrent de dingen, die zij aanroert. Doch, als antwoord op het ingebracht bezwaar, staat van beide evenwijdige pleidooien het tweede in geenerlei opzicht bij het eerste achter. Nu, als vroeger, mag dit het besluit zijn: te spreken van eene keuze, die wij hebben te doen uit het blinde spel der innerlijke nood-

wendigheden, wordt door de volledige aanvaarding der wet van oorzaak en gevolg allerminst verboden.

Wat verder? Men meet in het breede de voorbeelden uit, hoe hier wordt heilig geprezen, wat elders weerzin wekt. Het zou jammer zijn, aan de kracht dier betoogen haren vollen eisch te onthouden, door niet althans een paar te noemen der meest gepeperde verhalen, waarmede zij gemeenlijk worden aangedrongen. De keuze geeft wel geen bezwaar. Want over haar beschikt blijkbaar eene macht, die, met allen eerbied voor den ernst der wetenschap, nog het best zich laat vergelijken bij de luimige mode. Tot kort geleden was het tuighuis, waaraan de sterkste stukjes in dien trant meest werden ontleend, het beroemde 3e hoofdstuk in het standaardwerk van John Locke. Nu, de voorbeelden, daar genoemd, zijn, - en niet slechts voor overgevoelige harten, - welsprekend genoeg. Daar is, onder meer, de mededeeling van da Vega aangaande eenen Peruaanschen stam, waar de huisvaders hunne zonen van lageren rang als kapoenen lieten mesten.... voor later tafelgenot[1)]. Wel ‘geknipt’, niet waar? dat verhaal, om den lezer te schokken tot zenuwachtige volgzaamheid! Toch, - het is moeilijk te zeggen, waarom? - de Peruaansche kannibaal is laatstelijk, als troetelkind dier sensationeele philosophie, verdrongen door eenen koppensneller uit Australië. Deze, thans, naar het schijnt, de held van den dag, achtte, na het verlies zijner vrouw, zich in gemoede verplicht om hare schim tot rust te brengen met het bloed van de eerst de beste vreemde. Eenen tijd lang verijdelde de Britsche politie al zijne plannen, en zichtbaar kwijnde de trouwhartige weduwnaar onder den last der zelf beschuldiging. Eindelijk werd hem de wroeging te machtig. Hij nam zijne kans waar, sloop naar een naburig dorp, sloeg eene argelooze voorbijgangster het hoofd af, en keerde, als van eenen zwaren druk ontheven, met zijn bloedig zegeteeken huiswaarts. Dat is de ijselijke moordgeschiedenis, die thans de voorkeur schijnt te genieten, om na elk betoog in den smaak van Plato's ‘sophist’ ‘de deur dicht te doen’. Misschien was de bijvoeging niet overbodig, dat die vertelling werkelijk met dat doel wordt opgedischt in het ernstig, zelfs wijsgeerig gemeend pleidooi van

1) John Locke ‘An Essay concerning human understanding’. I. III. 9.

meer dan één uitnemend en ontwikkeld man[1]. Want inderdaad, het valt zwaar de vraag de onderdrukken, of de vastknooping eener dergelijke ‘moraal’ aan de bewuste bloed-historie wel iets minder bevreemdend zij, als staaltje van verstandsgebruik, dan haar inhoud, als voorbeeld van plichtsbetrachting. Het betoog, op deze belangwekkende bijdrage tot de volkerenkunde gebouwd, doet nie slechts geene deur dicht, maar trapt, - om in dezelfde orde van denkbeelden te blijven, - eene deur open.., die aanstond. Het vermelde feit kan toch wel nimmer meer zijn dan een bewijs te over voor deze louter feitelijke waarheid, dat ook onder nauwgezette lieden het oordeel over hetgeen betamend zij zeer ver kan uitéenloopen. Maar het rechtspunt, om zoo te spreken, de vraag, of er zoo iets is als beginselen van goed en kwaad, wordt door dat feit zelfs niet geraakt. De waarde van een oordeel immers heeft niets te maken met de algemeenheid zijner erkentenis. Zij is er niet minder om, al zien millioenen haar voorbij, noch baat het haar, zelfs door een tal van volkeren te worden hooggehouden. En trouwens: zij, die zoo ijverig uit zulke krasse afdwalingen een wapen smeden tegen ‘de aanmatiging der philosophie’, blijven zij, waar het gaat op een beschrijvend weten, zich gelijk? Wordt het ook daar door hen verlangd, dat, wat zich aanmeldt als erkenning waardig, eerst moet bewijzen algemeen erkend te worden? Het zou er pover uitzien, om te beginnen, met eenen regel als dien der oorzakelijkheid. De smart blijve hun gespaard, de eigen onbeschaafde zegslieden: Australiërs, Toupinambo's, Ounyamwezi's ‘e tutti quanti’, te hooren aanvoeren als de brutaalste verachters zelfs van die grondwet aller wetenschap; hare belijdenis is anders wel het laatste, waarvan men in de natuurmythen dier volkeren een spoor zou willen zoeken. Blijve men dicht bij huis. Daar is geheel het wondergeloovig Christenvolk, daar is nog bovendien in alle beschaafde kringen eene schaar belijders van ‘den vrijen wil’; staat het zoo vast, dat een ‘referendum’, zelfs tot die kringen beperkt, der wet

1) Zoover mij bekend is, werd de Nederlandsche rechtsliteratuur met dit verhaal het eerst door Mr. J.D. Veegens verrijkt in zijne aankondiging der dissertatie van Mr. Lindaal Jacobs, te vinden in ‘Rechtsgeleerd Magazijn’. IV. blzz. 595 vv. Mr. Hamaker, die het hier bestreden argument niet versmaadt, (‘Het recht en de Maatschappij’ blzz. 73-75.), laat de verleidelijke illustratie voor het minst achterwege.

van oorzaak en gevolg de zege brengen zou? Neen, grenzende aan zekerheid is juist veeleer de kans, dat ver de meesten in deze levensvraag der wetenschap een standpunt kozen, even vierkant tegenovergesteld aan haren grondregel, als de zedelijke denkwijze van dien merkwaardigen Australiër aan de onze. En wat zegt nu de nieuwerwetsche denker tot deze dingen? Gaat hij voor het mirakelgeloof van den bedevaartganger, voor de 'vrije-wil' sleer, bij voorbeeld, van James Martineau even schroomvallig op zij als voor het gemoedsbezwaar van dien teergevoeligen Polynesiër? En indien neen, wat doet hem dan toch wel den fieren toon, dien hij, zoolang het weten ter spraak kwam, dorst voeren tegen machtige denkers, op eens verzaken, nu het geldt, het recht van zedelijke waarheid te handhaven in het aangezicht van eenen malenden wildeman?[1)]

Men hoopt soms datzelfde bezwaar nog te redden in eenen nieuwen vorm. 'Leert', aldus vraagt men, 'de geschiedenis, leert ook de volkerenkunde niet, hoe steeds het recht, de zeden, in iedere menschengroep gehuldigd, aanwijsbaar zijn bepaald door allerlei gegevens: den blik op de natuur, de levenswijs, de omstandigheden en zoo meer? Denk aan eene wilde horde, door haars gelijken omringd. Beduchtheid voor die vijanden beperkt van zelf de heerschappij der geëerbiedigde gewoonte tot de enge stamgenootschap. En, eveneens vanzelf, noopt vrees voor onderstelde booze machten tot allerhande "misbruik", waarvan wij huiveren. Eerst naar gelang de oorzaken verdwijnen, slijten de gevolgen uit. Wat wil men dan? Den staf breken over lieden, die doen, wat zij eenmaal plichtmatig keuren moeten?' In geenen deele, luide het antwoord; de vierschaar te spannen over die menschen ligt niet in de bedoeling. Volgehouden wordt slechts dit, dat ook het onvermijdelijk dolen, in handelen als in meenen, dolen blijft. Wie dat ontkent - de spreker van daareven vooraan, - hij worde ook nu weêr overtuigd van ongelijk... door zich zelven. Of hoe denkt hij over dat spokengeloof, dat de gewraakte gruwelen moest verklaren? Legt hij daarbij, binnen den kring, waar het heerscht, legt hij, in het algemeen, bij ieder denken of niet denken gelijkerwijs zich neêr, zoodra hem maar wordt getoond, hoe dat daar en toen zoo kwam te wezen? Immers neen. De

1) Verg. O. Liebmann, 'Zur Analysis der Wirklichkeit' (1880) blz. 648.

stam der Botokudo's, zoo wordt ons verhaald, is in zijnen telwoordenschat tot nog toe niet verder gekomen dan het getal 4[1]; nu zij, neem dat eens aan, den pleiter van straks de reden dier achterlijkheid ten volle opgehelderd; dat zal hem toch niet één minuut doen twijfelen, of soms zijne tafel der vermenigvuldiging, zoover zij omhoogklimt in de duizendtallen, ook op kon houden waar te zijn van het oogenblik dat hij de landpalen betrad dier zeker hoogst opmerkelijke wilden. Of wel: laat het hem zijn gelukt, het gansche geestesbestaan meê te leven, dat den dichters der Ilias hunne Godenwereld voortooverde. Dat mag hem toch wêer evenmin doen wankelen in de overtuiging, dat die Olympus, toen als nu, een verdichtsel was. Had Schiller, als dichter, recht met zijnen bebekenden versregel: ‘En de Homerische zon, zie toch, ook ons lacht zij toe’, de geestelijke zoon van Copernicus zal nogtans wel waarlijk niet minder gerechtigd zijn tot de omgekeerde uitspraak: ‘Zie, onze zon, niet de zijne, belonkte ook den ouden Homerus.’ Maar nu, indien dan voor weten en denken de rechtsvraag en het zoeken naar de oorzaak zoo streng gescheiden blijven, waarom dat meten met twee maten, zoodra men het veld der zedelijke oordeelen betreedt? Waarlijk, de ‘practische’ wijsbegeerte voor ijdel te verklaren, op grond, dat het menschelijk bewustzijn eerst zeer allengs tot klaarheid kan komen aangaande haar onderwerp, het is niets beter, dan als wij de natuurwetten gingen loochenen, dewijl het denken over die dingen den weg der kennis pas door dwaling heen ontdekt. Het is eene feil, die elk begrip der werkelijkheid, zoo goed als ieder richtsnoer voor onzen wandel onvindbaar maakt, de wankelingen, waardoor de menschheid tot weten komt, te verhaspelen tot beperkingen en bedingen van de waarheid der zaak.[2]

‘En daarom,’ zoo zal men licht die laatste woorden duiden, ‘terug naar het “Rederecht”! terug naar een dier lichten dichte getimmerten, waarmede eene daglichtschuwe “philosophie”, zich heenzettend over alle verbijzonderingen der werkelijkheid, het gansche geslacht der tweehandige zoogdieren

1) Edw. B. Tylor ‘Primitive Culture’, I. (1873) blz. 243.
2) R. Eucken, ‘Die Einheit des Geisteslebens in Bewusztsein und That der Menschheit.’ (1888) blzz. 198 en 205.

van oudsher dacht te beweldadigen! Wel zeker! Wij hebben niets geleerd en niets vergeten! Von Savigny met zijne school een meteoor! Maine, Post, Kohler, roependen in de woestijn! Nu, wie niet hooren wil, moet voelen. En voelen zullen het die “Vernünftige-Gedanken”-knutselaars, hoe de stroom des levens hunne papieren dijkjes genadeloos omverspoelt in zijne vaart!’ Het moet gezegd worden: dat alles klinkt als een klok. Maar jammer, dat het alweêr, met zijn onzalig ‘of dit, of dat’, zich richt aan een verkeerd adres. Het oude ‘Rederecht’ blijve dood en begraven. Ja, de verzuchting is nog wel van pas: mocht de geest der ‘historische school’, mochten de leidende gedachten der vergelijkende rechtsbeoefening altijd meer vaardig worden over wetenschap en practijk; het recht zou er wel bij varen! Te velen nog gaan er voort met in geschillen over het recht, dat komen moest, methoden aan te wenden, die slechts tot de ontvouwing van het stellig recht zich leenen. Dan worden levensvragen voor staat en maatschappij niet toegelicht, neen, doorgeknipt, door middel van onberispelijke vertoogjes, maar die staan of vallen met eene taalkundige woordomschrijving, eenen grondslag, voor zakelijk overleg zelfs dan volkomen ontoereikend, al hecht de gansche stoet der ‘Pandeeten’-juristen er zijn zegel aan. De tijd gaat snel voorbij, waarin nog de rechtsgeleerdheid zich die weelde mocht veroorloven zonder groot gevaar voor het vertrouwen op hare voorlichting. Wie daarom het zijne toebrengt tot keering van dat euvel, bewijst het recht eenen onschatbaren dienst. En vooraan in dat bevrijdingsleger staan zeker de mannen, daareven genoemd. Om de erkenning te ontmoeten, die hun ten volle behoort, hebben waarlijk hunne jongeren niet noodig, uitsluitend te zoeken onder het geestelijk kroost der oude ‘sophistiek’. Want dat de stellige regelen omtrent hetgeen betaamt wel zeker heel wat dienen te verschillen voor Nederland, bijvoorbeeld, en voor Vuurland, welk wijsgeerig onderzoeker zal dat nog ontkennen? Niet dit immers is de stelling, die ook hier wordt bepleit, dat alle veelheid, alle wisseling van recht en zeden tot dwaling moet doen besluiten, voor het minst in heel de rei der vergeleken gevallen op één na. Maar dit veeleer: in het richtig ordenen van willen en handelen is veelheid, wisseling, niet alles. Zal toch waarlijk elke dier uitéénloopende gedragslijnen te harer tijd en plaats de beste wezen, het kan slechts zijn uit

kracht van regelen, waaraan het. kortweg, toekomt te worden nageleefd, omdat zij richten op een doel, waaraan het ten slotte toekomt, eveneens, dat men het vervulle. Die stelling, derhalve, wel verre van verscheidenheid in wetten en bindende gewoonten te veroordeelen, als onredelijk, schrijft veeleer haar, als redelijk, voor. Een zelfde wit laat, van verschillende aanvangspunten uit, maar zelden anders dan langs verschillende wegen zich bereiken. Eene zelfde grondwet, geldende hier en ginds, erlangt, naarmate de bouwstof verscheiden is, in ongelijke regelen hare toepassing. Nu dan: herhalen zich in de geschiedenis der menschheid de eigene aanvangspunten of bouwstoffen wel menigmaal? Wie, die het beweert? Zie hier, bij voorbeeld, eene maatschappij in krachtigen wasdom. Eene eeuw geleden slechts vond men er louter landbouwende dorpsgemeenten. En thans: merk op, wat tal van drukke steden het kapitaal, in handel en nijverheid verdiend, uit ettelijke dier dorpen heeft getooverd. Nu zullen toch zeker, voor die vroegere gegevens, en voor deze nieuwe, juist standvastige beginselen geheel ongelijksoortige wetten verlangen. Voor het overige, was niet weêr, hetgeen straks de monstering der wetenschappen opleverde, alreeds dezelfde zaak met andere woorden? Zoo men dus vraagt, wat ons behoedt om af te glijden naar de oude dwalingen van het ‘Rederecht’? het antwoord is gereed: ‘de eigene bedenking houdt dat tegen, als waarop vroeger, bij voorbeeld, Mr. Hamakers's pogen werd veroordeeld om de zielkunde vast te leggen in de ban der bewegingsleer.’

Men tart ten slotte wel vaak ‘de ridders van het ideaal’, om dan eens dien staat hunner hope, al was het maar in omtrek, te teekenen, of is dat soms te veel gevergd, zoo laat hen, dus zegt men, de beginselen noemen, wier getrouwe vervulling dat wit ons zal nader brengen. Op die uitdaging past voorloopig slechts eene ruiterlijke belijdenis van onmacht. Zoo luttel is het nadenken over deze dingen eerst voortgeschreden, dat op eene afdoende samenvatting der verlangde beginselen een uitzicht, zelfs in de verte, nog niet kan worden geopend. Slechts worde dit er aanstonds bijgevoegd: de vraag was onbillijk, en daarom bewijst het antwoord niets ten gunste van wie haar deed. Het gaat niet aan, het recht eener doelbeooging afhankelijk te stellen van eene volledige kennis des doels, die ons deel slechts kan worden stap voor stap, naar

gelang, onder allerlei struikelen, de reis er heen wat vordert. Klinkt dat soms wat wonderspreukig? Maar nog ééns: met den voortgang van ons weten was het niet anders. Daar evenzeer moesten praktijk en theorie, de arbeid naar juiste beginselen en de omschrijving van deze, elkander allengs verder brengen. Welaan wederom: met wat reden aan het 'practisch' onderzoek het voorrecht misgund van eene lankmoedigheid, waartoe jegens de 'Logica' een iegelijk bereid bleek? Het heeft daarop nog heel wat klemmender aanspraak. Van Leibnitz is immers die gissing, zoo diep en zoo geestig tevens, dat, bijaldien de grondwaarheden der wiskunde gelijke belangen raakten als die des rechts, er nog wel steeds zouden wezen, die eene rechte lijn op meer dan één manier verlengbaar noemden naar dezelfde zijde? Wat, bij dat alles, stemt tot nadenken, het is veeleer dit, dat men niet nog wat meer, dan dat men nog zoo weinig heeft verworven. In elk geval getuigt het geenszins tegen het stiefkind, zoo het, onder grootere moeite, eene taak nog onvervuld liet, waaraan ook het meer begunstigd troetelkind bij voortduring bezig blijft. Wie trots die vertraging niet wanhoopt, zijn vertrouwen is allerminst misplaatst.

Ja, zijn 'vertrouwen'; daarop komt het ook hier ten slotte aan. Staat toch, tegenover hardnekkigen twijfel, in het einde zelfs het betoog voor de stelligste winsten der wetenschap machteloos, de 'practische' wijsbegeerte behoeft zich dan waarlijk de erkentenis niet te schamen, dat, ten harent niet minder, tot 'reden vragen' de adem steeds nog ietwat langer strekt dat tot 'reden geven'. Wie met zijn 'beste weten', als maatstaf ter gedragskeuze, nog ontevreden blijft, omdat hij daardoor niet afdoende tegen wankelen en falen wordt gewaarborgd, tegenover zijn klagen baat niets dan geduld, of het soms gelukken mag hem te betrappen op eene zelfweêrlegging in daden. En het wachten zal wel niet lang duren. Want waarlijk, al zij er iets aan van die heerlijke zelfgenieting des verstands, wanneer het, verzonken in zijn voorwerp, zonder glimlach, of rimpel aanvaardt, wát immer dat voorwerp, wát de in wiskunde ontlede natuur moge brengen, dat genot blijft in ieder geval een dier allerfijnste lekkernijen, waarop slechts een enkele uit duizend, en dan nog hoe schaars! zich onthaalt. Gij hebt nog weêr eens daareven voor U zelven en anderen het duidelijk gemaakt: 'tot rich-

tig handelen' ontbreekt ons een richtend kompas. 'Zelfs indien er iets is', zoo spraakt Gij, 'als een algemeen bindende regel, hoe kunnen wij weten, of, wat wij er voor aanzien, geen zelfbedrog zij?' Doch hoor, daar vraagt men Uwe voorlichting, Uwen medearbeid tot een plan van diep en breed en ver reikende strekking. Wat wordt er nu van Uw betoog? Acht Gij, uit angst voor 'zelf bedrog', wellicht onthouding gepast? Vergeefs! Onthouding ook is eene keuze. Besloot Gij tot haar alleen wegens vrees voor vergissing, Gij kondt ook U vergissen in die vrees en in het zwijgen, waartoe zij U noopte. Gij ziet: waar U het leven tot handelen roept, is Uwe 'practische' 'skepsis' juist even onhoudbaar als de slotsom van Hume voor den denker. Zoo getroost Gij U dan eene keuze, de redelijkste, die Gij kunt vinden. Maar dit neemt Ge toch vast U voor: uit ervaring alleen zult Gij Uwe redenen putten, Uw eenige toetsteen zal zijn, wat, bij deze gegevens, het 'algemeen belang' U toeschijnt te vorderen. Van zulke hersenschimmen, als een 'ideaal', van 'stalen beginselen' en zoo meer wilt Gij niet hooren, IJdele waan! Zal Uwe hulp enkel baten -, Uwe weigering slechts schaden aan wat het één of het andere verdient, Gij kunt dan bij die voornemens nimmer blijven. Ervaring van gedane dingen, hoe onmisbaar, is voor de keus van dingen, die te doen zijn, niet genoeg. Zij kan, staat het doel éénmaal vast, U de middelen wijzen; zij kan, zoo, voorwaardelijk, U raden; maar het doel, dat niet meer middel is op zijne beurt, dat vraagt Ge haar vergeefs.[1)] Trouwens: men raakt al dat andere zoo maar niet kwijt, door het te betitelen met eenen scheldnaam. Of wat beteekent dat 'algemeen belang', dat Uw eenig richtsnoer zal wezen? Een tooverwoord, waarmêe thans vaak alles schijnt gezegd, juist zooals elders met dat 'zich wenden tot de dingen zelve'! Kan het zijn, dat, hier, gelijk daar, wat eene oplossing heet, veeleer het vraagstuk nog weêr eens stelt, ditmaal in eenen vorm, die den tijdgenoot beter voldoet? Een kwart eeuw geleden, terwijl de 'nuttigheidsleer hare blijde inkoomste' hield, mocht menigeen nog in dat woord den gemeenzamen term begroeten voor die 'maximisatie van geluk', waarmede

1) Imm: Kant: 'Grundlegung zur Metaphysik der Sitten'. 2ter Abschn: Ed: v. Kirchmann (1870) blzz. 36 vv.

de sleutel ontdekt scheen tot alle ‘practische’ wijsheid. Maar sedert de verdere geschiedenis dier leer, niet het minst door de oprechtheid harer verdedigers, steeds duidelijker eene lijdens-, ten slotte eene ontbindingshistorie werd, is weêr die begoocheling verstoord. Wat dan nu? Zult Gij soms[1)] den zin Uwer leuze willen duiden, als de hoogst bereikbare mate van levensvermogen voor de gemeenschap, waartoe Gij behoort? Eene vruchtelooze poging alweêr! Verzwegen blijve nog het gevaar, dat velen van die leer, mits strict genomen, duchten voor het behoud van zelfstandigheid ‘in eigen kring.’ Kent, afgezien daarvan, het ‘practische’ denken geene vragen, ja, nemen die vragen niet toe? waar het juist op de wijze, de richting aankomt, in welke Uwe gemeenschap de kracht zal gebruiken, die de trouw harer leden haar schenkt? Maar dan ook, wat is, op het einde, die leuze, zoo niet ‘het te zoeken ideaal’, slechts in eene huisbakken vertolking, waarachter de nuchtere tijdgeest den struisvogel speelt voor zijn eigen ‘idealisme’? Idealisten, maar die hunnen naam zich schamen, dat zijt Gij, en zoovele ernstige lieden met U. Zelfs, is het wel te stout, eenen sprank van dat vuur ook nog daar aan te wijzen, waar men het allerminst er van wil hooren? Men denke eens aan het talrijk leger der beeldstormers uit klassenhaat. Hoe welkom zijn daar steeds een aantal opgewarmde machtspreuken, waarmeê de stofbespiegeling zich op de teenen stelde voor de verbaasde oogen onzer vaders en grootvaders! Geene ‘idee’, geen ‘beginsel’, waarachter die lieden niet gretig louter driften en verlangens zoeken van het meest alledaagsch allooi! En toch, in die wanklanken van bitteren nijd onderscheidt nog het luisterend oor als den nagalm van iets beters. Moest niet, voor wie wezenlijk geloofden aan zulk eene geestesarme wereld, in stede van opstand, veeleer stompe berusting de uitkomst wezen? Men klaagt den hagelslag niet aan, noch gaat men rechten met den stormwind, hoe veel ook de oogst beloofde, dien zij knakten. Indien men dan de samenleving in het geding roept om smarten, die zij duldt, althans niet verhelpt, spreekt er niet uit die aanklacht, hare redelijkheid geheel ter zij gelaten, in elk geval de erkenning van iets hoogers,

1) In den geest, bij voorbeeld, van Leslie Stephans ‘The science of Ethics.’ (1882). (Zie o.a. blz. 217).

eenen plicht, eene schuld, die de aangeklaagde boven het werktuiglijke verheft? Zoo ja, dan getuigt juist de haat dier ‘onterfden’, - en hoe onstuimiger des te beslister, - alweêr voor een ‘idealisme’, dat in hun verwilderd gemoed blijft glimmen en gloren, al verzengt ook zijn gloed meer dan hij verwarmt. Want alleen aan een rechtsideaal vermag zelfs de walg van geleden ellende, de wangunst wegens vreemde brooddronkenheid eene macht te ontleenen, die den alles vermurwenden druk ook van overoude gewoonte ongebroken trotseert.[1)]

Genoeg tot staving dezer slotsom: Geen enkel wapen wordt daar ginds gekeerd tegen het vertrouwen, dat 's menschen doen en laten staan onder onvoorwaardelijk bindende beginselen, of, zoo het doel trof, moest het evengoed zich wenden tegen de waarde van dat weten,... waarop men daar, juist bij dien aanval, zich beroept. Wat immers zulk vertrouwen vordert, onderstelt, naast, boven dat oorzakelijk verband, dat men van daar ons voorhoudt als begin en einde der kenbare dingen, het is, in zijnen aard, volmaakt gelijk aan wat, van zijnen kant, ook het weten niet kan missen, zal het metterdaad iets beters zijn dan het mengelmoes der dwalingen, die het loochent. Wat zou men zeggen van eenen testamentairen erfgenaam, die een' ander, zich aanmeldend als mede ingesteld door denzelfden uitersten wil, poogde te weren onder het voorwendsel, dat de echtheid van het stuk onzeker was? Zou niet de wedervraag gepast zijn: waaraan ontleent Gij dan Uwen eigen titel? Ziedaar den tegenhanger van het logisch kunststuk, dat alle ‘practische’ sophistiek bestaat.[2)]

Eén punt slechts is er, waar die evenwijdigheid van ‘logische’ en ‘practische’ beginselen niet verder opgaat. Aan den Platonischen Socrates ontsnapt, wordt het ook daarom te gretiger onderstreept door wie er treden in de voetstappen zijner tegenpartij. Het is, juist in dat deel der ‘practische’ wijsbegeerte, dat hier ter sprake kwam, het groot en eigenaardig gewicht, dat aan het zoogenaamd stellig recht behoort. Hoe vaak de

1) R. Eucken. ‘Die Einheit das Geisteslebens in Bewnsztsein und That der Menschheit.’ (1888) blz: 464.

2) Het hier verdedigd standpunt werd voor de lezers van dit tijdschrift reeds vier jaar geleden beknopter geteekend door Jhr. B.H.C.K. van der Wijck in zijn ‘Fais ce que vondras.’ (Gids 1885: III blz. 100.)

nieuwere ontwikkelingsleer in hare jacht op algemeenheden hebbe misgetast, zij trof wel stellig juist, toen een der hoofdkenmerken aan den groei van vrij zich ontplooiende volkeren door haar werd omschreven als langzame overgang uit aanvankelijke éénvormigheid tot klimmende verbijzondering. Geen bedenksel toch van het 'Natuurrecht' zoo vierkant in strijd met de waarheid, als dit, dat de barbaarsche jeugd van ons geslacht den enkelen mensch eene ruime kans zou bieden tot het ontvouwen van bijzondere gaven.[1)] Integendeel: de stammen, één voor één, mogen iets bezitten als een karakter, eene 'gelaatsuitdrukking' voor zich; van hunne leden kunnen meest maar weinigen op hetzelfde voorrecht bogen. Het eeuwig éénerlei van een bestaan, dat opgaat in gebrekkig, moeizaam sloven om dagelijksch levensonderhoud, de huivering, bovendien, voor al, wat ongewoon is, aan de zucht tot nabootsen nauw verwant, zij drukken allen, man voor man, zoo diep den stempel der gemeenschap in, dat, naast de lijnen van zijnen afdruk, elke eigendommelijkheid verdwijnt. En wat men 'het recht' van zulk eenen stam zou willen noemen, vertoont daaraan passende trekken. Nog onafscheidelijk één met de practijken van kinderlijke Godsvereering, schaamt het zich eene onberekenbaarheid, eene willekeur niet, waaraan juist de spookachtige Goden immers ook hunne eerste aanspraak op sidderenden eerbied ontleenen. Van onze 'vrije zedelijkheid' nog evenmin iets wetend, bekreunt het geen oogenblik zich om de gedachte, aan kleinere kringen, aan de enkelen ten slotte eene zuiver afgepaalde sfeer te waarborgen voor het ontplooien van zelfstandig leven. Het is als een geheel van reflexbewegingen, waarmede de gemeenschap bescheid doet op iedere afwijking, die haar verontrust, maar met zooveel redelooze grilligheid, als haar ééntoonig bestaan maar even toelaat. En plaats nu naast dien enkelvoudigen klomp, zoo onbeholpen in de handhaving van zijn kleurloos leven, het fijn inéengevlochten velerlei van een hedendaagsch 'rijk', met zijne gewesten en gemeenten, zijne stedelijke middelpunten van verkeer en zijne akkerbouwende bevolking daartusschen, zijne bonte vormen van aanbidding, zijne kunsten en zijne wetenschappen; hoe anders moet daar ook het recht zijn, naar zijnen inhoud niet slechts, maar alleen

1) Verg. W. Wundt. 'Ethik' (1886) blz. 106.

reeds naar zijne vormen! Liet juist de armoedige bouw der beginnende samenleving eene ruime grilligheid toe in het oefenen van onmisbaren dwang, de rijke bewerktuiging eener hoog ontwikkelde maatschappij met haar ten nauwste luisterend samenspel van honderden kringen, elk levend in eigen arbeid, eigene belangen, eigene gedachten, kan, omgekeerd, van haar recht niets minder verdragen dan willekeur, of toeval. Geen eisch gaat daar dezen te boven, dat de grenzen van vrijheid en dwang voor elk, hij zij groep of persoon, zullen vaststaan in onmiskenbare trekken. Het belang der vraag: wat recht zal wezen? schuilt er grootendeels weg achter dit hoogste, dat het, in elk geval, zeker zij. Tegelijk echter spreekt, wat, in iedere kronkeling van een zoo ingewikkeld geheel, het recht zal begeeren, of vrijlaten, of verbieden? steeds minder twijfelloos van zelf. Te vreemd werd daarvoor, lichtelijk, kring aan kring, stand aan stand, klasse aan klasse. Lang nog moge de stille arbeid der costumiere rechtsvorming den wassenden behoeften zijn op zij gebleven; allengs geraakt zij meer bij hare taak ten achter. Aan het klimmend verlangen naar vastheid des rechts bovenal kan ten slotte alleen worden voldaan, doordien in steeds ruimeren omvang het laatste woord verblijft aan stellige statuten, van wege eene daartoe aangewezen macht verordend en bekend gemaakt. Nu wordt, in verre de meeste gevallen, die wet voor den burger het eenige recht. Hoe beslister het belang der rechtszekerheid alle andere overweegt, te wijder strekt de speelruimte voor het welgevallen des wetgevers; immers te verder wijkt naar den gezichtseinder der uiterste gebeurlijkheid de kans op plichtmatig verzet tot keering van het onrecht der wetten. Tien duizend tegen één, dat voortaan zelfs zware krenking onder haar schild behoort te worden gekozen boven een rechtsherstel, dat haar verbreekt.

Wat natuurlijker dan dat denkers, levende in zulk eene wereld, licht om de voelbare macht dier stellige wetten de beginselen voorbijzien, die, zal het goed zijn, daarin uitdrukking dienen te vinden? Voor menigen bengel beduidt wel de ouderlijke opvoedingsplicht niet anders dan des vaders verbod van schoolverzuim mitsgaders de ‘maatregelen’, waardoor het hem is ingeprent geworden. Zoo hoort men dan, in een tijdperk van ‘feiten’ aanbidding als het tegenwoordige, door menigen rechtsgeleerde met zekeren ophef den volke kond doen,

hoe hij geen recht meer kent buiten hetgeen een ‘heer’, een machthebbende als zoodanig heeft afgekondigd. Dat die ‘souverein’ daarbij niet maar naar luim en neiging mag te werk gaan, dat zelfs een volk, door zijnen ‘heer’ tot het uiterste getart, bevoegd, verplicht kan zijn om daaraan paal en perk te stellen, des noods met de middelen van den ‘natuurstaat’, dat alles wordt dan, ja, schoorvoetend toegestemd, doch om terstond ook zich te zien verwezen naar den vreemde: de zedekunde[1)].
Men zou dat nieuwerwetsche spraakgebruik, behoudens de aanmerking, dat veel er tegen, weinig er voor pleit, kunnen opnemen met de kalmte, die elke woordenvraag ontmoet bij hem, wien zaken boven namen gaan, ware het niet, dat juist de ophef, van deze naamsverandering gemaakt, ons waarschuwde voor eenen adder in het gras. En waarlijk, bij de afgoderij, die op dit veld nog veelal met begripsomschrijving wordt gepleegd, leent deze juist zich wonderwel tot het bestendigen van een kwaad, dat der rechtsgeleerdheid al op heel wat krachtverspilling is te staan gekomen. Stel eens: een zonderling deed ons, en dat met zekeren nadruk, weten, dat hij voortaan den term: ‘waarheid’ nog alleen voor zulke oordeelen zou bezigen, die, in eenen ruimeren kring, hetzij omdat daar velen hen beleden, hetzij wegens het gezag van één, die hen verkondigde, den naam verdienden van gemeen geestelijk bezit. Vermoedelijk liet U de kennisgeving van dat artikel uit een bloot taalkundig program al zeer koud... tenzij Ge eenen toeleg daarachter moest vermoeden om de oude zaak, waaraan thans haar vroegere naam werd onttrokken, mitsgaders de kunstleer tot hare bemachtiging, door middel van dat schijnbaar argeloos woordenspel knaphandig weg te goochelen. Want dan voorzaagt Ge allicht eene veronachtzaming der ‘Logica’, een dor gehaspel, in hare plaats, over den zin van elk woord der nieuwe ‘waarheids’ definitie, waarvan Gij U niets goeds mocht beloven. Welnu, de in schijn zoo onnoozele wijziging, door velen thans ter zake van het rechtsgeleerd spraakgebruik voorgeslagen, en ook al vast toegepast, strekt lichtelijk tot iets soortgelijks. In steê van het nadenken over de vraag:

1) Zie b.v. Felix Dahn: ‘Rechtsphilosophische Studien’ blz. 195: v: 202-204. Het is de moeite waard, de woorden te lezen, waarmede O. Gierke dat spraakgebruik kastijdt. (‘Tübinger Zeitschrift.’ XXX blz. 181) Verg: Dr. Hugo Preusz: ‘Gemeinde, Staat, Reich, als Gebietskörperschaften.’ (1889) blz. 201.

wat recht behoort te wezen? door haar wel niet buiten de wetenschap, maar dan toch buiten den gezichtskring der rechtsstudie gebannen, dringt zij noodwendig dit strijdpunt, als hoofdzaak, naar voren: wie gezag zal bezitten om het in hoogsten aanleg vast te stellen? Het onderzoek naar het ‘hoe?’ wordt overstemd door den strijd over het ‘wie?’ En vrij spel krijgt, daarmeê, het onzalig getwist om den ‘oorspronkelijken’ zetel der ‘souvereiniteit’, die kamp, waarin reeds zoo menigwerf het wijsgeerig denken over recht, zonder hoop, eene macht van scherpzinnigheid heeft verteerd, die, inderdaad eene betere zaak zou zijn waardig geweest. ‘Zonder hoop’, ja, gewis! Want het woord, daar genoemd, de strijd, waaraan het herinnert, zij mogen zin hebben in de leerstellige bewerking van eenen gegeven wettelijken toestand, zij mogen onvermijdelijk zijn in de politiek van den dag, een overleggen, dat voor het recht wil wezen, wat ‘Logica’ is voor denken en weten, heeft niets beters te doen dan beide: dat woord en dien strijd, verre van zich te houden. Indien het der ‘practische’ wijsbegeerte tot dus ver gelukt is, één tipje te lichten van het kleed, dat het doel van haren arbeid nog altijd in hoofdzaak verbergt, dan was het wel, toen zij dit beginsel aan het licht bracht: aan niemand komt gezag toe over anderen, alleen omdat hij is, die hij is, en zij bloot ‘anderen’ zijn. Geene aardsche macht, geen vorst, geen kunstig geheel van ‘organen’, geene meerderheid ook van tot stemmen gerechtigde burgers, maakt, ten slotte, wat zij wil, tot recht, eenvoudig doordien zij het wil. Zelfs zoover het rechtsleven dergelijke machten ons schijnt te toonen, vermogen dezen toch de breede speelruimte van haar welgevallen in het eind slechts hiermeê te rechtvaardigen, dat zij herinneren aan de voorwaarden eener richtigst mogelijke ordening. Er moet, - van dat vertrouwen dient alweêr wijsgeerige rechtsbeoefening te beginnen, - er moet voor ieder volk bij het regelen zijner dwangverhoudingen, voor iederen burger, of bewindsman, tot medearbeid aan die taak geroepen, gelijk voor iederen mensch in zijn bijzonder leven, onder alle gedragslijnen, die, van het ééne geval op het andere, aan zijn wikkend overleg als mogelijk zich kunnen voordoen, één, telkens, wezen, die het waard is, boven de overige, dat zij worde gekozen en gevolgd. Die beste keuze altijd weêr te op te sporen, voor de eischen, die zij met zich brengt, te buigen, dat werk,

dat ambt alleen mag, gezien uit het standpunt van wijsgeerig nadenken, de rechtsgrond der gestelde machten, de toetssteen harer waarde zijn. Een ambt, zoo weinig van bloot zedelijken aard, dat zijne krasse schennis te bezoeken aan wie haar pleegden, des noods door het breken van hunnen scepter, het recht, ja, in het uiterste geval, de plieht der geregeerden wezen kan. Welnu: de richtende beginselen tot die ‘beste keuze’, zij zijn het, ten slotte, waarvan wijsgeerig nadenken zich rekenschap poogt te geven. In verband daarmede kan het zeker ook de vragen aanroeren, die door de ‘souvereiniteits’-bespiegeling zoo averechts worden gesteld. Maar steeds blijft, op de rol zijner punten ter overweging, het ‘hoe’? bovenaan; het ‘wie?’ volgt later, als van het eerste afhankelijk.

Zoo iets die schets zijner taak rechtvaardigt, dan is het wel de bewijsvoering, waarmede men gewoonlijk zich vleit... haar te brandmerken als ongerijmd. ‘Noemt Gij’, zoo heet het daar, ‘zulk eene denkbeeldige gedragslijn “recht”? Waar gaat Gij heen? Toestemmen moet Gij toch dit: wat straks door U “de beste keuze” werd genoemd, het zal dat telkens zijn alleen voor hem, die zoo gekozen heeft. Elk maakt zich dus, al naar zijn goedvinden, een eigen recht. En mag hij nu die meening opleggen aan anderen?’ ‘Maar dat’, zoo klinkt het links, ‘is, kort en goed, de dwinglandij der eigenwijze verlichtheid!’ ‘Het is’, dus valt men van de overzijde in, ‘de onomwonden loochening van elken band of regel!’ En op die wijzen gaat het aan weêrszij nog wat voort. Doch, welk ook het schrikbeeld moge wezen, dat men bij voorkeur oproept, éénstemmig wordt het daar juist geteekend standpunt verworpen, als onhoudbaar, ja, gevaarlijk. Dat betoog is geen onbekende; ter loops werd reeds zijn tegenhanger op het veld van de leer der kennis vermeld. Het onderwerp echter brengt het hier mede, dat het in dezen vorm meer indruk pleegt te maken. Nogtans, de fout, daar ginds alreeds berispt, ontbreekt aan de stelling, waarmeê men hier in zee steekt, evenmin. Het is ‘de Middellandsche zee ontdekken’, te zeggen, dat de erkentenis, hier bedoeld, eerst dan in ons bezit kan zijn,.. wanneer wij haar bezitten. Om uit die machtspreuk, die niemand iets nieuws leert, de waarschuwingen te tooveren van daareven, dient men te voren de persoonlijke verzekerdheid, van welke alleen tot zoover sprake was, te hebben omgegoocheld in de waarheid

zelve, die zij acht gevonden. En zelfs met dien kunstgreep wordt nog het doel gemist. Want zie: de ‘sophistische’ wijsheid, die door dat woordenspel dan nu zal zijn ‘betoogd’, zij vindt zich terstond reeds ontkend in de eigen vermaningen, die aan dat ‘betoog’ dan verder zijnen prikkel moeten geven. De grondtoon immers der geheele redeneering, hare slotsom, naar zij hoopt en meent, haar punt van uitgang inderdaad, is alweêr dit beweren: ‘er is geene waarheid, geene, voor het minst, als zoodanig erkenbaar, in oordeelen over betamend gedrag-’ Doch nu: wat wil dan toch dat slot? Wat beduiden die noodkreten over ‘regelloosheid’ ter ééne-, ‘verlicht despotisme’ ter andere zijde? Zij zullen immers geene bloote ‘vogelverschrikkers’ zijn, geene ‘larvae’, waardoor de gemoedsbewegingen der hoorders met louter menschkundige gewelddadigheid moeten worden omgebogen in de gewenschte richting? Zij bedoelen toch zeker dit, dat de dingen, waartegen men, rechts en links, het noodig acht, met nadruk te waarschuwen, bij redelijk, onpartijdig overleggen, het zullen blijken te verdienen, dat men hen mijde, als door en door verkeerd. Maar is dat oogmerk niet het klaarst getuigenis, dat deze dingen, als aanval op het hier verdedigd standpunt, volkomen zijn misplaatst? Wel verre van iets ertegen te bewijzen, verschaffen zij het eene toelichtende rechtvaardiging. De ééne noodkreet richt tot elken burger de vermaning, hoe hij, bij het zoeken naar zijnen besten weg, uit achting jegens het, meest alle andere overwegende, belang van vastheid in het recht, zal hebben te beginnen met, als regel bijna zonder uitzondering, te bukken voor de wet. De andere geeft iederen bewindsman den nauwelijks minder kostbaren wenk, om, vorschend naar zijne richtige keuze, vooral niet, uit persoonlijke voorkeur, zijn volk maar regelingen op te leggen, waaraan nog het algemeene rechtsbesef is vreemd gebleven. Zijn dan die vermaning, die wenk geene oordeelen over betamend gedrag, en onderstelt de daad van wie, te pas of te onpas, ermeê aankomt, niet de erkenbare waarheid van hunnen inhoud? Voorwaar: als bijdragen van hoog gewicht tot de uitwerking harer grondgedachten, gevoelt zich door die beide waarschuwingen, hoe dreigend zij ook klonken, eene wijsbegeerte, gelijk de hier ontvouwde, in stede van geschokt, verrijkt, juist, en bevestigd.

Wat tot hier werd gewonnen, is zeker niet weinig. De

aanvallen, door de nieuwere ‘sophistick’ op de hoofdstelling der ‘practische’ wijsbegeerte beproefd, zij werden afgeslagen, één voor één. Toch, moge die winst al stemmen tot dank, voldaanheid is nog iets anders. Het betoog voor de ongerijmdheid der ontkentenis, hoe waardevol op zich zelf, verlangt nog eene aanvulling. Indien het eens gelukte, ook deze te geven, in den trant, kon het zijn, van die vóórbedenking, die vroeger ons inleidde in de weêrlegging der nieuwste kennisleer! Ontwikkeling, voortgang, voet voor voet, in weten en begrijpen werd toen, men zal het zich herinneren, niet betwist. Wel, daarentegen, de beweerde geleidelijkheid dier dingen, de onafgebroken rechte lijn, die daarbij heette gevolgd. En juist dat ongeleidelijke, dat afwijken, telkens, dat dolen, en dan weêr die bekeering, somtijds, tegen alle machten van zelfbedrog in, dat alles drong toen tot de slotsom, dat in ons streven naar weten iets schuilen moet, als eene eigene leidende en stuwende kracht. Kon ook in den zedelijken wasdom der menschheid op iets dergelijks worden gewezen! Maar hoeveel meer ingewikkeld is daar de loop der dingen, hoeveel minder ontwijfelbaar zijn er de waardeeringen van winst of verlies! Nogtans: één weg staat er open, die licht de moeite zijner keuze beloont. Het is deze, dat men, om zoo te zeggen, zich begeve midden in 's vijands land. Men kan aan de lezing zich houden, die hij van deze dingen geeft; en dan de vraag doen, of zelfs zij niet steun en voedsel leent aan het hier bepleit vertrouwen. Dat is, ten minste, eerlijk ridderspel.

Liefde, geestdrift zelfs, voor de hoogste zedelijke goederen ademt de schets, die, op Bagehot's voorgaan, inzonderheid Spencer van hunne geleidelijke verwerving gaf, welhaast op iedere bladzijde. Zoo iemand hem persoonlijk het verwijt deed, dat naar de gestrenge eischen zijner denkwijze de volle waardeering dier goederen toch eigelijk eene vraag van ‘smaak’ blijft in den lageren zin des woords, hij zou allicht ertegen opkomen met al de warmte eener ernstige overtuiging. Doch, hoe dat zij, dit ééne kon hij zeker nooit ontkennen: dat die waardeering, als zoodanig, in zijne geschiedenis van den zedelijken vooruitgang niet medetelt onder de drijvende machten. De binnenzijde alleen van maar een zeer klein deel der wereldstofbeweging, moet zij het van hem zich laten welgevallen, dat die vooruitgang, juist gelijk al het overige, geheel buiten

haar omgaat, immers zonder rest zich laat verklaren uit wetten van werktuiglijkheid. Op eigen kracht dus verlaat zich de hoopvolle verwachting van zijnen heilstaat niet in het geringste. ‘Het raderwerk der maatschappij ga slechts zijnen gang!’ dus mag men zijne wijsheid samenvatten. ‘Het loopt alles onvermijdelijk, geheel van zelf, op het beste uit. Met de stuitende slavernij eener bovenal strijdbare levensordening heeft ieder volk, - de kamp om het bestaan verlangde het zoo, - zijnen loop moeten beginnen. Maar gelijk onder planten en dieren die kamp gaandeweg altijd rijker bewerktuigde vormen uitzuivert uit meer enkelvoudige, die verdwijnen, zoo heeft ook reeds de wedloop der volkeren al menigeen zien vooruitschieten, dat aan ruimeren eerbied voor de vrije ontplooiing van ieders eigene gaven een veelzijdiger leven dankte. En zooals het ging tot dusver, zal het voortgaan. Dezelfde blinde natuurdwang, die der “beschaafde wereld” alreeds zoo aanmoedigende winsten gaf te erlangen, belooft voor het minst den besten uit haar midden dien schat tot in lengte van dagen onbegrensd te vermeerderen.’

Uitlokkend beeld! Te uitlokkend, dan dat men lichtelijk den voorraad waarheid in die geschiedbeschouwing zou willen miskennen, of twijfelen aan de profetie, daarop gebouwd. De macht van wat goed is en recht, de zin voor die beide, zij schijnen wel waarlijk, zoover onze blik de gebeurde dingen omvat, in beteekenis te hebben gewonnen. Niet, dat hier eene zuivere winst zou zijn! Noch, dat de verhouding tusschen onedele drijfveeren en betere zoo zichtbaar allengs zich ten gunste van deze zou hebben gewijzigd! Met 's menschen ontheffing van uitwendige perken, met den aanwas zijner kracht, gelijk zijner genotmiddelen, klimt de spanning der lagere driften niet minder misschien dan de karaktersterkte, die haar breidelen moet. Het schijnt wel, als groeide het contrast. Ja zelfs de cardinale deugd des nieuweren tijds: zijne ‘menschelijkheid’, heeft, naast hare sterkte ook haar zwak, voor zoover zij, te dikwijls bevangen in den waan, alsof ons geslacht van buiten af zich liet adelen, met verheffing der levensomstandigheden het werk acht voltooid, in plaats van begonnen, en dan licht voorbarig zich wiegt in oppervlakkige begoocheling.[1)] Doch, met dat al: er

1) R. Eucken. ‘Die Einheit des Geiteslebens in Bewusztsein und That der Menschheit’ (1888) blz. 184 v.

is reden om ten slotte aan vooruitgang te gelooven. Trots menige schaduw neemt, in ons denken en doen, des naasten lot, het gemeene best eene allengs breedere plaats in. En ook, waar die dingen onze aandacht niet rechtstreeks in beslag nemen, daar werken zij nogtans vaak onbewust door zich te belichamen in gewoonten en zeden, of als openbare meening den weg te wijzen aan onzen wandel.[1)] Intusschen: iets anders is de vraag, of dat moet worden toegestemd, iets anders deze, of ter verklaring van dien loop der dingen tot dusver, ter rechtvaardiging van de hoop, daarop gebouwd, men kan volstaan met de algemeenheden eener overdrachtelijk aangewende onderstelling, die zelfs tot het recht begrip der soortontwikkeling, waarvoor zij oorspronkelijk dienst heeft moeten doen, maar amper toereikt. Laat zich, dit blijft onzeker, inderdaad begrijpen wat reeds is geschied, vertrouwen op wat, volgens deze denkers, komen zal, zoo niet, bij het ééne en bij het andere, de drijvende kracht van een allengs erkend ideaal in de rekening mede wordt opgenomen? Eene poging om daarin wat licht te ontsteken mag wel worden gewaagd.

Daar zij dan, zoo worde ondersteld, een volk, dat in de worsteling met zijne naburen tot dusver staande bleef, dank zij hoofdzakelijk de bijzondere gestrengheid eener ordening, op aanval en verweer alleen bedacht en berekend. Hoe nu, dit is eene eerste moeilijkheid, denkt Bagehot, of denkt Spencer zich, dat in het gemoed dier lieden, van geslacht tot geslacht onderdrukt, geregeerd, gedrild, ooit langs louter werktuiglijken weg, eene min of meer algemeene neiging kan kiemen, om, zij het dan bedeesd in den aanvang, met dat verleden te breken en voortaan te wandelen in nieuwheid des levens? Men herinnert zich Spencer's verklaring van de macht der gewoonte. Waarom brengt dan die macht hier niet mede, dat een zoodanig volk door den langen duur van den toestand, die het zijne strijdbare inrichting opdrong, in het einde voor goed wordt vervormd tot een leger van welafgerichte manschappen, voor geene andere gedachten toegankelijk dan van tucht en gehoorzaamheid? Reeds die bedenking vraagt vergeefs te worden opgelost.

1) R. Eucken. ‘Die Einheit des Geis eslebens in Bewnsztzein und That der Menschheit’ (1888) blz. 182.

Maar welaan! men stappe over dat eerste bezwaar heen; die ommekeer zij begonnen, zij volbracht. Door welk mirakel ook, het oude zal dan zijn voorbijgaan; zie, het is alles nieuw geworden. De knellende banden, die de op louter oorlog voeren ingerichte samenleving den enkele had aangelegd, zij zijn weggevallen, één voor één, en onbelemmerde ontvouwing van aller krachten en gaven heeft thans dien dwang vervangen. Wat nu verder? In de lachendste kleuren schildert ons met name Spencer de wonderbare vernieuwing, die hem de toovermacht der ‘vrijelijk arbeidzame ordening’, als een van zelfsprekend gevolg, belooft. Verhoogd zelfgevoel, zijne zuiverheid betoonend door eerbied voor het zelfgevoel des naasten, goede trouw, waarheidsliefde, vergevensgezindheid, hulpvaardige ijver, het schijnt eene ‘idylle’! Maar zoetelijk droomen past den denker niet; de vraag rijst op: ‘van waar dat alles?’ Is hij dan een vreemde in zijnen eigen tijd? Heeft hij dan, hij alleen, het nooit vernomen, hoe de volledige ontboeiing vanhet‘ik’ maar al te vaak meer hartelooze zelfzucht deed ontwaken, dan zuiver zelfgevoel? Doch het zij zoo; droome men zijnen droom eens met hem voort. Wij ook, wij willen gelooven, zooals hij, dat een volk slechts de drilschool van het wapenhandwerk behoeft te ruilen voor vrije beoefening van kunsten des vredes, om, zonder meer, eene zoo wonderliefelijke samenstemming aller wenschen en neigingen te weeg te brengen, als Spencer het belooft. Is daarmede alles uit? Heeft nu voor deze goede lieden, alleen omdat zij de wapenrusting hebben neêrgelegd, ook de harde strijd met den nabuur op ééns zijne gevaren verloren? En zoo de oude vijanden den vredelievenden buurman niet ontzien, is dan dit volk van Arcadiërs, om nog niet ééns te zeggen: ‘toegenomen’, voor het minste zich gelijk gebleven in sterkte, weerbaarheid, kortom: in levensvermogen? Hier drukt de vinger op eene zwakke plek in de bespiegelingen van Darwin's school.[1)] Niet elke toeneming van rijkdom, van verscheidenheid in bouw en verrichtingen is tevens vermeerdering van kracht tot weêrstand bieden. Levensvolheid en levensvatbaarheid zijn twee. Men make zich den toestand, waarop hier gedoeld wordt, aanschouwelijk. Van twee volkeren, beiden weerbaar en manhaftig tot nog toe, is het ééne

1) Ed: v. Hartmann. ‘Wahrheit und Irrthum im Darwinismus.’ blz. 93.

den weg der ‘vrije arbeidzaamheid’ opgegaan. De zwaarden zijn omgesmeed in sikkels. Handel en nijverheid nemen eene hooge vlucht. De muzenkunsten worden getrouw beoefend. De zeden verzachten zich. Een algemeene vrijheidszin ontwaakt, en wordt, eerlang, het aloud éénhoofdig krijgsbewind te sterk. Het maakt plaats voor eene volksregeering, wier dwangwetten al meer en meer overbodig worden door de toenemende zachtzinnigheid van allen jegens allen. Daar staat, op éénmaal, het andere volk, dat bij het oude gebleven is, tot de tanden gewapend, aan de grenzen. Het heeft schatting noodig, of afstand van gebied, of wat ook. De burgers van ons ‘Utopia’ kunnen daarin niet berusten. Hun ‘zelfgevoel’, hunne ‘onderlinge liefde’ verbieden het. Zij binden den strijd aan, met tienduizend, laat dat zijn, met rijkbezoldigde hulptroepen, misschien, met de nieuwste, de volkomenste vernielingsmiddelen, allicht, maar onkrijgshaftig, ongeoefend, ongedrild, en dat tegen een leger slechts van evenveel duizenden, zoo men wil, zonder betaalde bondgenooten, ouderwets bewapend, doch in de vechtkunst volleerd en doorkneed gelijk voorheen. Is het zoo gewis, dat in dien kamp de zedelijk hoogere ordening overwint? En als dat niet gewis, als zelfs het tegendeel waarschijnlijk zijn mocht, hoe maakt dan Spencer zijn beweren goed, dat zij, in elk geval, ten slotte de sterkste zal wezen?

En nog genoot daar Spencer het voordeel eener onderstelling, voor zijne slotsom ondenkbaar gunstig. Het aangevallen volk toch werd reeds geheel aan het einde zijner zelfvernieuwing gedacht, in het vol bezit van al den zegen, dien de ‘vrije’, de ‘arbeidzame’ ordening, verwezenlijkt ten voeten uit, het maar mogelijkerwijs kon opleveren. Doch hoe, zoo zijn bestaan eens wordt bedreigd in dat hachelijk en steeds zeer langdurig overgangstijdperk, als het al begonnen is, de banden te slaken, waardoor tot dusver zijne krachten waren bijéengesnoerd tot eenen stevigen bundel, maar nog weinig van de vruchten heeft geplukt, die de volle verwezenlijking der zedelijk hoogere leefwijze toch altijd eerst op den langen duur het vóórspiegelt? Ziedaar alweêr een onder de teederste schakels in de toepassing van Darwin's vondst op het begrip der menschelijke ontwikkeling[1)] De vrije regeling zijner arbeidzaam-

1) Verg: Ch. Darwin. ‘The origin of species.’ (1872) blz. 109. E. Haeckel (‘Natürliche Schöpfungsgeschichte’ (1879) blz. 257) zwijgt over het bezwaar. Door H. Spencer (‘The principles of biology.’ I (1864) blz. 449-457) wordt het breed uitgemeten.

heid zij voor een volk, dat éénmaal de leerjaren achter den rug heeft, nog zoo heilzaam en versterkend in alle opzichten; die toeneming in kracht vergezelt niet elken stap op den weg daarheen. Hoe komt dan ooit een enkel de gevaren van zulk eenen critieken leertijd te boven? Zoo hier als vroeger moet de slotsom luiden: er dienen nog andere drijfkrachten in het spel te wezen, om den loop der dingen te weeg te brengen, dien Spencer en zijne getrouwen wellicht richtig, in hoofdzaak, beschrijven, maar zeker in gebreke blijven, zonder rest te verklaren op hunne wijze.

Die andere drijfkrachten, welke kunnen het zijn? Let op de vragen, die zonder antwoord bleven. De eerste was deze: Hoe heeft men de oorzaken zich voor te stellen, die een volk, sinds eeuwen geregeerd door eenen ijzeren scepter, vroeg of laat doen verlangen naar andere wetten, andere inzettingen, meer naderend tot het karakter eener in vrijheid arbeidende maatschappij? Langs welken weg komt ooit in die van ouds her tot stomme onderwerping geknede gemoederen, en niet in één of twintig, maar in duizenden, de wensch naar binnen, dat het anders worden mocht? Bovenal, wat geeft dier begeerte de kracht der volharding, om door eenen vertwijfelden kamp tegen overgeërfde machten zich heen te worstelen naar haar doel? Men bedenke het toch wel: Zulk een strijd kan nooit zijn begonnen, laat staan dan: gewonnen, indien de prijs, waarom het ging, slechts door die voordeelen zich aanbeval, die elk voor zich er van verwachtte. Want zij vermochten, zelfs in het gunstigste geval, niet op te wegen tegen de offers, de gevaren, waaraan een storm op vastgeworstelde verhoudingen al wie er meêdoet blootgestelt. Verstandig overleg, de zorg voor zelfbehoud alleen moest iederen ontevredene, hoofd voor hoofd, veeleer de kans doen zoeken op eene dading met wie in hoogheid zaten, dan die op dadelijkheden tegen hen. Waar dan ook die beweging ooit in gang kwam, daar moet het zijn geweest, doordien het beeld eener betere maatschappij de leidende geesten ontvonkte tot eene offervaardigheid, eene doodsverachting zelfs, die, ten spijt aller pogingen om haar te

keeren, van stonde aan zich mededeelde aan duizenden, omdat zij de oogen hun open deed gaan, voor het goed recht der zoo omhelsde zaak. Langs die lijn alleen is, bij volkeren, wien een dusdanige ommekeer gelukte, de verklaring van dat slagen te vinden. De roede zelfs van het sterkste krijgsgezag ontmoette er, dit mogen wij gelooven, in de karakters der menschen, waarover zij werd gezwaaid, nooit bloote voorwerpen, die ten slotte gehéél zich lieten fatsoeneeren naar het model, door de nooden van buiten geeischt. Zoo machtig was geen stoffelijk geweld, zoo volslagen vervormbaar geene menschelijke ziel, dat zulk een droom ooit in vervulling ging. In het gemoed dier volkeren, ook onder den zwaarsten druk, rustte altijd op den bodem eene stille kracht tot weêrstreven. Tijdelijk, onverbiddelijk zelfs, ten onder gehouden kon zij worden; vernietigd nooit. Eene geringe aanleiding had maar te verschijnen, daar wrong de veer zich omhoog. Een begin van verkeer met den vreemde, ervaringen, in handel, of bij verre reizen opgedaan, misschien ook een overheidsmaatregel van de uiterste onredelijkheid, zij riepen in sommiger borst iets wakker, als een innerlijk protest tegen de heerschende ordening, een beslist: ‘zoo mág het niet blijven.’ Dat gevoel vond uiting; die uiting vond hier en daar eene echo. De waakzame overheid speurde het gevaar en ging het met vuur en ijzer te keer. Voor eenen tijd misschien slaagde zij in dat pogen, Doch... het wachtwoord was ééns gegeven. De bewegingen in gelijken geest herhaalden -, vermenigvuldigden zich. Men kent het gevolg. Het is de oude geschiedenis, die eeuwig nieuw blijft. Eén slaaf rammelt met zijne ketenen, en, trots de zweepslagen, die er striemen over zijnen rug, houdt het gerammel, nu hier, dan ginds, nimmer meer op voor goed. Waarom, nog ééns, zoo niet in het binnenste zelf van ettelijke slavenzielen iets huist, - noem het ‘gevoel van verontwaardiging’, maar neem dan dat woord vooral in letterlijken zin! - dat de ketenen vloekt, of althans ‘amen’ prevelt op den vloek van anderen?

Laat nu dan, op eene dergelijke wijze, een volk er toe zijn gekomen, om de eerste schreden te zetten op den weg, waar, aan het eind, het Eden wenkt eener ‘vrij en ééndrachtig arbeidende’ maatschappij. Dan blijft toch het groote raadsel: hoe komt er ooit één op dien weg vooruit? Waarom gaan

niet allen, die dat waagstuk bestaan, ten onder in dat gevaarvol tijdperk, als de kracht van het oude ten deele reeds prijsgegeven, de zegen van het nieuwe nog niet verworven werd? Waarom is er, ondanks de kwade kansen van dien langen tusschentijd, nogtans waarheid in Hegel's woord, dat de wereldgeschiedenis ten slotte getuigt van vooruitgang in het bewustzijn der vrijheid? Laat, als bijdrage ter opheldering ook van die duisternis, de aandacht mogen worden gevraagd voor een zeer gewoon verschijnsel. Een volk, het zij groot, of klein, is het pad der ‘vrijheid’ opgegaan. Het heeft, op zijne wijze, zich ontpopt tot een nieuw leven. Scheepvaart en nijverheid, wetenschap en kunst hebben zijne leden opgevoed tot een fier gevoel van eigen waarde, dat de staatsvormen van vroeger niet meer verdraagt. Maar het eerste genot der nieuwe vrijheid brengt ook zijne eigene kiemen van bederf met zich. Beschaving kweekt weelde, en weelde verslapt. Erger nog: zij wekt een heir van behoeften, die voldoening eischen, maar.. niet vinden kunnen. Een koortsig jagen naar de middelen tot genot, ontgoocheling, wangunst, partijschappen, scheuring, wie onzer kent de kwalen niet, die de liefelijke vrijheid zoo vaak reeds in hare Pandora-doos met zich bracht? Een sterke nabuur, nog van al die smetten vrij, acht de gelegenheid te schoon, om haar niet waar te nemen. Hij valt op den verzwakten broeder aan en velt hem neêr, haast zonder slag of stoot. Maar is nu alles, wat er goeds was in hetgeen die gevallene had gewrocht, daarmede voor goed verloren? Wij weten immers beter! Hoe menigmaal heeft niet een hoogbeschaafd en vrij volk, door het geweld van barbaren verslagen in den oorlog, ten slotte op de overwinnaars eene heel wat duurzamer zege bevochten, dan dezen zelven vierden! Ja, men mag wel haast zeggen: het geschiedverhaal van vrijheid en beschaving is als één martelaarsboek der volkeren, die bezweken zijn, omdat zij niet rijp waren om de weelde dier schatten te genieten met onverzwakte kracht, maar die, stervende, in den ruwen aanvaller iets overstortten van hunnen geest. Doch die loop der dingen, hoe zou hij denkbaar wezen, tenzij wij gelooven mogen, dat in al, wat vrije ontplooiing van krachten en gaven onderscheidt boven barbaarsche strijdbaarheid, naast wat de zinnen streelt en de lusten bekoort, nog eene kern schuilt van geheel éénige wáárde, waarvoor ook de geweldenaar, tegen wil

en dank, zich buigen móét? Waarom niet ten slotte aan een beeld de bedoeling op éénmaal verduidelijkt? Vrije zelfbepaling, kennis, kunst, al die gaven, kortom, die Spencer het deel acht der ‘arbeidzame’ maatschappij, zij zijn als een fakkel, die heerlijken glans verspreidt, maar zwaar is om te torschen. En zie, daar is een volk vol vuur en levensmoed, dat men zich voorstelle, als eenen jongen man. Zoodra hij meent, dat zijne krachten het hem vergunnen, grijpt hij die fakkel aan, om haar, hoog in de lucht, te dragen op zijnen weg, De last is drukkend; zijne armen beven, zijne knieën knikken; maar hij schrijdt voort. Hij kan van dat licht niet meer scheiden; hij wil het niet, zelfs wanneer hij gewaar wordt, dat een sterke twistzoeker, onbelemmerd door zulk eene vracht, hem achternazet. De kansen staan niet gelijk; de vervolger wint gestadig. Maar als hij, ten slotte, den afgematten fakkeldrager heeft achterhaald en geveld met eenen enkelen slag, dan dwingt ook hem de betoovering des lichts om het in de hand te nemen en verder te dragen op zijne beurt. Zoo vervangen elkander de dragers, maar het licht blijft, omdat het oog, niet van één, niet van enkelen, maar van allen, geene duisternis meer verdragen wil, als het eenmaal in waarheid zijnen glans heeft aanschouwd. ‘Inque brevi spatio’, het geldt van de geslachten der volkeren, zoowel als der menschen, en van des levens licht nog in eenen hoogeren zin, dan de dichter bedoelde:

> ‘Inque brevi spatio mutantur saecla animantum,
> Et quasi cursores, vitaï lampada tradunt.’[1)]

Het mag, zacht gesproken, met reden worden betwijfeld, of, in het licht der boven ontwikkelde denkbeelden aangaande den zin van wetenschap en recht, elk weidsch en statig systeem, dat zich aanmeldt als eene afgeronde ‘wereldbeschouwing’, eene kenschets van ‘het wezen der dingen’ en zoo meer, voortaan nog een ander welkom verdient, dan, onder het peetschap van Fr. Alb. Lange, te worden gedoopt tot een ‘gedicht van

1) ‘Want, ook al wiss'len zij suel, de geslachten der sterf'lijke menschen,
Toch gaat van hand tot hand, als in 't renperk, de fakkel des levens’. (Lueretius: ‘de rerum natura’ II. 78, 79.)

gedachten.'[1] Maar waaraan niemand behoeft te twijfelen, het is, dat die overweging slechts zeer weinigen zal genezen van den onbedwingbaren bouwlust des geestes, die zulken systemen het aanzijn schenkt.[2] Zoo zij dan ook verder aan wie zich tot bouwmeester voelt geboren het volgen van dien hartelust niet misgund. Wat, sinds den laatsten bloeitijd der gedachtendichtkunst, ons weten heeft gewonnen aan zekerheid en samenhang, het zal op den duur licht meer dan één veelzijdig vernuft uitlokken om aan een kunstwerk in dien trant zijne krachten te beproeven. Doch, hoe die proeven mogen uitvallen, zij zullen vóór ons staan, als door zich zelven gevonnist, één voor één, tenzij door haar naar behooren worde recht gedaan aan den vertrouwensvollen drang naar eene belichaming zijner idealen, die, in den onderzoekenden, gelijk in den handelenden menschengeest, zich ons onthulde. Tusschen de redeneeringen der ouden en de studie der jongeren sta zelfs geen oogenblik de bouwheer van zulk een systeem in twijfel; hij versmade de eerste, hij dwepe met de laatstgenoemde. Uitnemend! Hoe meer, hoe liever. Want des te eer moet hem eene wijsbegeerte onbevredigd laten, voor welke juist de erkentenis van dat groot verschil in waarde tusschen de ééne denkwijs en de andere een raadsel blijft. De vondst van den Platonischen Socrates, zijn beeld van het hol, zijn torenbouw van 'ideeën', dat alles moge niet meer zijn 'van onzen tijd'; van heden, zoo goed als van gisteren en eergisteren, zijn de vragen, waarop die beeldspraak het stamelend antwoord was. De levenswijsheid dezer dagen heeft het wel vaak moeten hooren, dat haar 'verwaarloozing van het feit der zonde' werd toegerekend, als hare hoofdfeil. Tot zekere hoogte ligt in hetgeen daar juist van Spencer's wijsbegeerte der geschiedenis werd gezegd een 'amen' op die grief; indien er, in het verleden van ons geslacht, al iets is als veredeling, als een tocht naar omhoog, het gaat wel waarlijk niet zoo glad, zoo van zelf, als ons de predikers der alomvangende werktuiglijkheid het voorstellen; integendeel: was deze alleen aan het werk, men kwam juist niet vooruit. Doch minstens even zeker mag het heeten, dat de gevierde zuster dier beschuldigde, de nieuwste

1) Fr. Alb: Lange. 'Geschichte des Materialismus.' I (1876) blz. 59: v.
2) Imm: Kant. 'Kritik der reinen Vernunft' (ed: Benno Erdmann 1878) blz. 253 v. 264 vv:

wereldwijsheid, eenen soortgelijken blaam verdient. Haar hoofdzwak is wel stellig verwaarloozing van het feit der valsche ‘kennis’. Terwijl zij in de verwerving en het bewust genot van deugdelijke wetenschap niet anders zag dan bloot optellen en opbouwen van brokjes deugdelijk weten, stuk voor stuk, als kende het geestesleven deze alleen, zag zij maar even dit voorbij, hoe die verwerving neêrkomt op waardeeren, schiften, kiezen van luttel waarheid uit duizendvormige onwaarheid, hoe dat bezit slechts zin heeft als eene handhaving der eens gedane keus. Eene richtige uitzuivering van steeds betrekkelijk weinig korrels graan uit de wolken van kaf en van stroo, die de adem der natuurnoodwendigheid, waar hij slechts, van leiding verstoken, kan blazen gelijk hij maar wil, bij beurten doet opdwarrelen en neêrslaan, daarin gaat, zoo goed als deugdzaam handelen, ook klaar begrijpen gisteren en heden en morgen op. Welnu, komt, inderdaad, aan menschelijk schiften, kiezen, op welk veld het geschiede, komt niet minder aan onze trouw jegens eene keuze, eens gedaan, de lof der richtigheid slechts toe in de onderstelling van een standvastig doel, dat daarbij werd beoogd, zoo zal ook een wijsgeerig stelsel, dat, in het algemeen, de wegen der jongere natuurstudie, als gelukkig gekozen, als stellig vertrouwbaar, volgt, op eenigerlei wijze hebben rekenschap te geven aangaande het recht der doelbeooging, waardoor alweêr die keus moet zijn geleid,... of anders laat de gansche bouw zich zelven, de eigene wording, de eigene waarheid in volslagen duister. Onbewimpelde erkentenis van een ‘logisch ideaal’, gerechtigd om de wet te stellen aan ons vorschen en denken, mag onder geene voorwaarde ontbreken. Maar dan: welke schijn van bezwaar zou daarna nog verhinderen om nevens dat ééne ook den twee zuster-idealen van schoonheid en goedheid eene soortgelijke plaats te bereiden? Kan het soms wezen, dat zulk een drievoudige spits mishaagt aan den bouwmeesterlijken geest, die slechts in den blik op een éénig geheel zich voldaan weet en rust vindt? Doch niets immers belet zijne stoute verbeelding, dat zij nog weêr boven die trits één allerhoogste zich denke, één lichtbron, waarvan waar en goed en schoon als de gebroken stralen mochten wezen, één zon in het wederom opgericht Platonisch idealenrijk...

‘Apollo!’ zoo mag licht een hedendaagsch Glauco ook deze

stoutmoedige luchtvaart plotseling stuiten, ‘welk eene bovenmenschelijke hoogdravendheid is dat!’ Hij heeft geen ongelijk. Wie eenmaal zich waagt aan dat dichten met gedachten, hem heffen de rappe vleugelen te spoedig omhoog in eene sfeer, waar het bezonnen nadenken zijn stuur verliest. Het mag nuchterder geesten niet worden misduid, als zij zich hoeden voor zulk eene regellooze vlucht; te toeven in den dampkring, waar het stuur der bezonnenheid zijne diensten nimmer weigert, heeft inderdaad iets voor. Slechts blijve daarnevens dit ééne met nadruk gehandhaafd: zoodra die bezinning inkeert tot zich zelve, wijst zij boven den kring uit, waar zij voorshands het meeste zich t'huis gevoelt. Indien wij niet van beteren huize waren, dan de natuur, zoover zij tot nog toe voor ons kennen zich ontsloot, wij konden tot die kennis het niet hebben gebracht, laat staan dan, dat ooit ons een drang had geprikkeld om haar voorwerp te adelen door kunst of door deugd. Nog maakt, zoo goed als in Plato's dagen, slechts zich zelven belachelijk, wie met die verzekerdheid spot. ‘Zoo goed’; neen veel meer nog, sinds het heerlijkst gedicht aller eeuwen ons haar op het hart bindt in het verkwikkend en heiligend geloof aan den Hemelschen Vader, Die ons denken leidt in alle waarheid, Die ons gevoelen richt op alle schoonheid, Die ons willen en ons werken roept tot alle gerechtigheid en goedheid.

De ontwerper van een betoog, als tot hier werd geleverd, doet er niet wel aan, de belangstelling zijner lezers in de vraag, die het geldt, en bovenal hunnen bijval voor het door hem gegeven antwoord te winnen met slinksche drangredenen, om wierentwille zij maar al te bereidvaardig konden heenzien over menige zwakke stee in de bewijsvoering. De richtigheid van den gedachtengang zij zijne éénige aanbeveling; mocht deze ontbreken, geen pleidooi voor het practisch gewicht der zaak, geen dreigen met eenig gevaar, hoe groot, waarvan eene andere oplossing kon zwanger gaan, ware in staat om die bres te dichten. Intusschen kan het, andererzijds, niemand bevreemden, als bij het slot van een zoo breedvoerig onderzoek naar dingen, dien men, in den regel, nu juist niet voor tijdverdrijf zijne aandacht schenkt, de drang zich doet gelden tot een woord van rekenschap. Het ware, eenvoudig, onbescheiden, voor zulk

een onderwerp het offer te vragen van uren, anders aan ontspanning gewijd, zoo niet een hoog en aanwijsbaar belang dat verzoek rechtvaardigde. Niets doet der wijsbegeerte zooveel schade, als dat volijverige vrienden ‘het denkend deel’ des volks met hare raadselen achternaloopen, terwijl zij verzuimen boven alles de redenen te noemen, waarom die vragen ieders belangstelling waard zijn. Ten dienste dus van hen, die tot zoover aan den inhoud dezer bladzijden hunnen bijval niet onthielden, moge alsnog zulk eene korte verantwoording het werk bekronen. Maar dan ook ten dienste van die lezers alleen. Aan den onbekeerde richt zij zich niet. Hij handelt, allicht, het veiligst met geheel dit naschrift over te slaan.

‘Wat schuilt er toch wel’, dus mag soms een mismoedig lezer hebben gemompeld, ‘achter dat duister en doornig geding, waarover hier, - niet voor de eerste maal, en voor de laatste - vermoedelijk evenmin -, werd gehandeld met eenen ernst en eenen ijver, die oogenschijnlijk aan elke andere zaak veel beter waren besteed geweest? Waarin deert ons de ééne oplossing? waarin strekt ons de andere tot voordeel? Welke vraag van den dag, welke vraag onzer eeuw, voor het minst, zou zelfs eene schrede nader zijn gebracht tot hare ontknooping, indien al, - stel eens het onmogelijke! - het pleit tusschen Socrates en den “sophist” ten gunste van één der partijen afdoende was beslecht? Laat den eerste gelijk hebben; de juiste verhouding van kerk en staat in onze dagen is daarmeê niet gevonden. Druk den andere de kroon op het hoofd; het wespennest der “maatschappelijke” geschillen blijft wat het was. Welke waarde heeft dan dat bespiegelen, tenzij als oefenspel des geestes voor lieden, die nuttiger bezigheid schuwen, of wien men dit onnutte werk betaalt? “Eerst leven, dan peinzen”, zeiden de onden. Doch van de nieuweren vergt het leven zooveel, dat zij wel zouden doen met alle onvruchtbaar gepeins maar te staken.’

Het worde terstond en grifweg toegegeven: onvruchtbaar in dien zin is het bedoeld geding zonder twijfel. Gesteld: het goed recht der zoekers naar eene ‘Logica voor willen en handelen’ ware boven allen twijfel verheven; iets als een practicabel receptenboek voor de uitroeiing aller distels in den tuin van het rechtsleven had men zelfs dan op verre na niet gewonnen. Daarvoor schoot nog altijd de kennis te kort der

zoo hoogst ingewikkelde toestanden, waarop de beginselen dan aanwending dienden te vinden. Daarvoor ware, in ieder geval, de omschrijving dier beginselen nog te ver van voltooid. Zoo groot als thans was zelden de wanverhouding tusschen de éénparige beslistheid der openbare meening omtrent ettelijke punten van toegepast recht, en de algemeene spraakverwarring, zoodra het er op aankomt, woorden te geven aan de leidende gedachten, welke in die éénstemmige oordeelen slechts hare bijzondere vertolking zullen ontvangen. Men moet teruggaan tot de eerste drie eeuwen in de ontwikkeling der nieuwere natuurstudie, om op dat veld eenen soortgelijken vóórsprong aan te treffen van de toepassing der richtende hoofdregelen boven hunne omschrijving. Nog bleef de kunstleer voor het wetenschappelijk onderzoek voortstrompelen in het oude, door Aristoteles gebaande spoor, toen reeds lang, zonder alle voorlichting harer zijds, de kunstenaars zelven hunne nieuwere paden volgden, in toenemende éénsgezindheid en met klimmend geluk. Galileï dacht er niet aan, zelfs eenen Bacon naar den weg te vragen. Eerst in den loop dezer eeuw is de ‘theorie’ van het richtig verstandsgebruik zijne ‘practijk’ weêr eenigmate op zij gekomen, zoodat zij op nieuw kunnen geven en ontvangen van weêrskanten. Welnu: gelijk in de beschrijvende wetenschap tusschen Copernicus en Kant, zoo is tot heden de toestand in het denken over practische vraagstukken. Daar zijn, o voorzeker! verschillen genoeg; maar zij raken nog verreweg het minst de stelregelen van aangewende levenswijsheid. Dat, om slechts enkele te noemen, de vrije uiting der gedachte in ruime mate worde geëerbiedigd, dat ieders aandeel in gemeene lasten, zoo mogelijk, evenredig zij aan zijne draagkracht, dat de zwakke niet vruchteloos naar de overheid uitzie om steun tegenover den sterke, die hem afbeult en kwelt, maar weinigen zullen hun zegel aan één dier oordeelen onthouden. Slechts gaat het niet zoodra op een ontdekken van den maatstaf, waaraan de richtigheid dier uitspraken zij te meten, of ... tot weêrziens, Gij liefelijke ééndracht! Voor het vervolg is het wel stellig vergund te hopen op iets beters. Doch, hoe dat moge zijn, deze tijd is er geen, waarin toegepaste rechts- of zedeleer van den arbeid aan hare beginselen veel licht mag verwachten.

Eénheid in de belijdenis van ettelijke practische stelregelen; men zou allicht bereid zijn, om harentwille het Babelsch ge-

twist over de beginselen zich te getroosten, mits zij slechts verdeeldheid voorkwam bij de keuze der middelen, waardoor dien éénparig gehuldigden leuzen hare vervulling zal worden gewaarborgd. Doch helaas! daar begint de mengeling der talen eerst recht. En geen wonder, trouwens, sinds, rechtstreeks pas daar, de belangen zich voelen bedreigd of gevleid. In waarheid zijn het, bij den eeuwigen kamp der partijschappen, veel minder inzichten dan wel belangen, die zich schrap zetten tegen elkander. Leg, welke rechtsvraag Gij wilt, eens aan ettelijke lieden voor, die bij hare oplossing noch een eigen belang noch dat eener dierbare gemeenschap betrokken weten, verschil van meening, zeker, zal niet uitgesloten zijn. Toch, mits men waarlijk onbevangen zij, hoe groot de kans, dat, bij een rustig overleg, het verschil allengskens mindere, slinke, wie weet? misschien verdwijne in het eind! Een krachtige zin voor onbevangenheid, dat is het, wat, bovenal, een volk behoeft, zullen ook maar die regelen en leuzen, die in het afgetrokkene, geene weêrspraak ontmoeten, gestalte verkrijgen voor zijn rechtsleven. Indien dan de sterkte dier deugd eens verband bleek te houden met de partijkeuze in het geding tusschen Socrates en den ‘sophist’, zou nog in dat geval de onvruchtbaarheid dier twistvraag op het punt van practicabele recepten eene ernstige grief mogen blijven?

Bij herhaling werd boven gezinspeeld op de hachelijkheid van een tijdsgewricht, gelijk thans, in West- en middel-Europa, de maatschappij doorleeft. Van eene ‘crisis’, als deze, geeft ons het verleden, zoover wij het kennen, een voorspel slechts in de geschiedenis van ettelijke steden der oudheid, en geheel ongedeerd kwam daaronder niet één haar te boven. Sinds welhaast zeven eeuwen, in de honderd laatste jaren met steeds toenemende vaart, hebben allerlei krachten van geestelijke en van stoffelijke natuur haast over geheel ons werelddeel de grootsche maar gevaarvolle herschepping van het volksleven in gang gebracht, waarop ons reeds Bagehot wees: den overgang uit het tijdperk der bevestiging, ‘zetting’, naar dat van een vrijer ontplooien aller eigene vermogens en gaven. Nog is die ommekeer niet op verre na voltooid, en toch, bij het terugzien op den tot heden afgelegden weg, in welk een onpeilbaar verschiet schijnt ons thans alreeds de aanvang te ontvlieden! De ‘Logica’ der ‘Scholastiek’, die met zooveel nadruk

volle werkelijkheid toeschreef aan den inhoud van verzamelingsbegrippen[1)], mocht, in de latere middeleeuwen, verbrokkelen onder de slagen, door Willem van Occam haar toegebracht, in bouw en verrichtingen der maatschappij bleef zij nog langen tijd eene levende waarheid. De kerk van oudsher, de landsoverheid op haar voorbeeld, zij traden ook den vrijgeborenen, hoofd voor hoofd, te gemoet, als van Godswege over hen verordend instituut.[2)] En hoevele waren niet de banden, waarmede het geestelijk 'zwaard' den gedoopte, het wereldlijk - den onderdaan belemmerde in het uitslaan zijner vleugelen naar eigen inspraak en aanleg! Wat hij mocht gelooven omtrent de hoogste wereld- en levensvragen, zijn biechtvader schreef het hem voor. In welk beroep hij het werk zon vinden voor hoofd of hand, het onderhoud voor de zijnen, het werd door eigen voorkeur of talenten maar zeer weinig -, veeleer bijna geheel door eens gestelde regelen uitgemaakt. Met vaderlijke zorg hadden landsvorsten en plaatselijke overheden voor elk de levenstaak bepaald, den weg bereid. Men koos zich eigen geloof noch eigen arbeid; men berustte in hetgeen werd voorgeschreven van hooger hand.[3)]

In het hart dier middeleeuwsche wereld echter groeiden, hoofdzakelijk sinds den tijd der kruisvaarders, de nijvere, neringdoende steden op tot kweekplaatsen van eenen anderen geest, eene nieuwe orde der dingen. Koophandel en ambacht, de voornaamste bedrijven, waarmede zich hare nijvere burgers geneerden, zij waren geenszins, als van oudsher de landbouw, het werk van gevestigde groepen, gezinnen, waar ieder voor zich slechts zijne taak vond te doen in biddende vreeze voor zegen of ongunst van Boven. Neen, zij wierpen en mengden de zonen van verschillenden huize, ja zelfs van allerlei natiën in eindelooze wisseling dooréén, en, - dit vooral! - zij stelden elken man op eigen voeten. Door persoonlijken ondernemingsgeest, door moed en behendigheid kon voortaan een ieder de bouwmeester worden van een leven vol voorspoed en

1) Kuno Fischer. 'Geschichte der neuern Philosophie.' I (1878) blzz. 63 en 70 vv.
2) O. Gierke. 'Das deutsche Genossenschaftsrecht.' III. blzz. 251, 274, 302 350, 563 v:
3) O. Gierke. 'Das deutsche Genossenschaftsrecht.' II blz. 612.

macht.[1] Daar ontlook in die kringen een zelfgevoel, als sinds den oudergang der oude wereld, althans zoo algemeen, zich nergens had doen kennen, een zelfgevoel, dat geheel hun bestaan eerlang kleurde in eenen tint, schel vloekend tegen dien der omgeving. Terwijl toch alle vormen van gemeenschapsleven in het rond den vrijen man allengs zich oplegden als machten, met gezag over hem bekleed van boven af, kiemde in burger- en ambachtsgilden, juist omgekeerd, eene levensordening, wier rechtsgrond werd gezocht in de verzorging van aller leden gemeene belangen. Te midden eener wereld van *inzettingen*, voor welke al te gader de enkele mensch hoofdzakelijk middel was tot een boven hem uitreikend doel, gaven die broederlijke verbanden voor het eerst weêr eenen zichtbaren vorm aan de idée der *genootschap*, niet verordend van boven, maar, integendeel, gebouwd van onderen op. Hier vierde de 'Logica' van Occam in het leven haren eersten triomf. Niet langer toch was in die burgergemeenten het geheel onbetwijfelbaar het eerste, het lid enkel deel en niets meer; bij de leden alleen vond men de echte, de volle werkelijkheid; de gemeenschap beteekende iets om hunnentwille, maar had geenen zin daarbuiten.

Bescheiden, gelijk zoo veelvuldig, was ook hier het begin. Geen hooger verlangen koesterden aanvankelijk de nijvere stedelingen, dan dat men hen rustig hun eigen pad liet bewandelen. Zelfstandige berechting en regeling der gedingen, waartoe hun eigenaardig leven de stof bood, slechts daarom hielden zij, en niet te vergeefs in den regel, bij kerkvorsten en landsheeren aan. Met behulp der Justinianeïsche rechtsboeken, zoover het ging, en overigens bij wege van oorspronkelijke usantiën of keuren, werd dan nu, steen voor steen, het eigen recht volbouwd. Daarmeê was, voorloopig, alles gezegd. Dat ooit het levensbeginsel dier burgergenootschappen zich schrap zou gaan stellen tegenover de gewijde en gezalfde machthebbers en hunne dienaren of leenmannen, wie, die nog vooreerst aan zulk een koen bestaan zelfs maar dacht? Integendeel: de vorstelijke gunst, met name, waaraan het genot der eigene rechtsmacht was te danken, werd ruimschoots, gemeenlijk, vergolden in uitbundige hulde aan het vorstelijk

1) W. Roscher. 'System der Volkswirthschaft.' II (1882) blzz. 54 vv.

gezag. Uit de reien der burgers, meerendeels, kwamen de wetgeleerde raadslieden van keizers en koningen voort, die de slavenwijsheid van eenen Pomponius,[1] of Ulpianus,[2] ja, tot de breedsprakige zelfvergoding der Byzantynsche alleenheerschers wisten dienstbaar te maken aan eene overspannen verheerlijking van het wereldlijk ‘zwaard’, gelijk het bezonnen maatgevoel der voorgaande eeuwen zich nooit had gedroomd. Met burgergeld en burgerbloed veelal werd, op het vasteland voor het minst, de kamp ten slotte volstreden, waarin het Roomschkeizerlijk denkbeeld van ‘den vorst, aan geene wetten gehouden’, de zege behaalde op het beginsel van het vroegere leenverband: den eerbied voor *weêrkeerige* verplichting. Van volbewust begrip der tegenstelling, waarin het stedelijk gemeenschapsleven tot al het verdere zich bevond, voorshands dus geen zweem. Veel minder nog, van eenen wensch om voor zijne leidende gedachten erkenning te veroveren buiten haar eigenlijk tehuis. En trouwens, dankten niet nog langen tijd de beide voedsters van die burgermaatschappij: nering en nijverheid, hare kracht, haren bloei aan geheel een stelsel van regelen, die, op het voorbeeld der oudere beroepsstanden, den enkelen gildebroeder naar alle zijden verkortten in de beschikking over zich zelven?

Daar trad de Augustyner monnik uit Wittenberg in het bisschoppelijk hof te Worms de gansche macht van keizer en rijk te gemoet met zijne weêrgaloos kloeke betuiging: ‘tenzij ik worde weêrlegd, kan noch wil ik herroepen, wijl mijn *geweten* is gevangen in Gods Woord’.[3] Is het vreemd, dat die taal juist in den ernstig fieren geest der stedelingen een duizendvoudig ‘amen’ opriep? Voor het eerst trad thans dat sterke zelfgevoel, tot dus ver nog slechts in den kring van hun burgerlijk gemeenteleven ontloken en gevoed, uit zijne enge kweekplaats naar buiten. Waar de hervorming, niet verstikt door den walm der vlammende mutserds, noch door hooge bescherming ontmand en verbasterd, zich baan brak, zuiver en rein, daar ruimde voortaan, in de aanbidding des Heeren, het van Boven gezet instituut zijne plaats voor de genootschap der geloovigen; daar verving de ‘gemeente’ de ‘kerk.’ Eene

1) Dig I, II, 2 § 11.
2) Dig; I, III 31, IV, 1.
3) L. von Ranke. ‘Sämmtliche Werke’, I (1873) blz. 336.

zoo machtige geestesbeweging kon kwalijk van zelf zich bedwingen binnen de bedding van het eigenlijk 'Godsdienstig' leven alleen. Het zielsverlangen van 'Hugenoot' en 'Puritein' reikte verder. Ware hun de zege geschonken, de gansche samenleving moest reeds toen zijn vervormd naar het genootschappelijk model, door hunne 'consistoriën' en 'conventikelen' gesteld. Maar de tijd bleek voor die dingen niet rijp. Op het Vasteland althans mag men de wereldlijke vrucht der 'reformatie' veeleer kenschetsen als de verscherping van het gezag der landsvorsten tot vormelijk onbegrensde alleenheerschappij.[1)] Wel zwaar moest de burgerstand boeten voor den overdienstvaardigen ijver, waarmede zijne tot kroonjuristen verheven zonen de Byzantynsche staatsleer hadden hersteld! Verdroeg oudtijds de 'imperatoria majestas' zelfs geene vergelijking met 'collegia' of 'sodalitia',[2)] de nieuwere vorstenstaat gedoogde dan ook evenmin voortaan een eigen recht dier engere vormen van genootschapsleven, die eertijds de bloesem, de glans der Germaansche wereld waren geweest. Wat daarvan mocht duren, betaalde zijne levensverlenging met onzelfstandigheid. Gemeenten, landelijke verbanden, zij werden opgeslorpt door den 'Leviathan', vervormd, voor het minst, tot bloote organen van zijnen vrijmachtigen wil.[3)] Let, met name, op Frankrijk. Nog kon er de gefnuikte adel zich het verlies zijner oude beteekenis getroosten; behield hij toch niet het monopolie van hofliverei en officiersuniformen? en bovenal: beleven niet steeds zijne vrijstellingen en voorrechten geeerbiedigd?[4)] Nog mocht ook de geestelijkheid danken, waar zij in eene dergelijke eereplaats zich gehandhaafd zag Den 'derden stand' alleen gewerd voor alle gedienstige onderdanigheid geen ander loon, dan de bescheiden gunst, dat uit zijne reien het liefst de kleine keurbende werd uitgelezen, geroepen om in het halfdonker van kanselarij of kabinet, de maatregelen te ontwerpen en toe te passen, die, door louter overmaat van leiding, zijnen arbeid verlamden, of ook... de heffingen

1) Verg: L. von Bar. 'Handbuch des deutschen Strafrechts' (1882) blzz. 129 vv: Vooral blzz. 137. 137 vv.
2) Otto Gierke. Das deutsche Genossenschaftsrecht. III blzz. 62 vv.
3) Otto Gierke. 'Das deutsche Genossenschaftsrecht.' III blzz. 628 v., 697 vv. Dr. Hugo Preusz 'Gemeinde, Staat, Reich, als Gebietskörperschaften.' (1889) blz. 114, Al. de Tocqueville. 'l'Ancien régîme et la révolution' (1877) blzz. 63 vv.
4) Al. de Tocqueville. 'l'Ancien régîme et la révolution' (1877) blz. 45.

te beramen en te innen, waarvoor, met den armen boer, slechts hij moest bloeden.[1)]

Eene maatschappij, aan welke de regeerders van hare eertijds werkdadig aandeel in het rechtsleven niet anders hebben gelaten, dan de oude eerebezoldiging aan de vermogende minderheid en aan de grootere helft de lasten alleen, zulk eene maatschappij was te allen tijde eene ware broeikas van toomelooze heilstaats-bespiegeling. Sinds dan ook de ‘derde stand’ ontwaakte tot het besef der tegenspraak tusschen de plaats, die het geldend recht hem toewees, en de rechtsideeën, in wier stille erkenning hij sinds eeuwen was opgegroeid[2)], kon het wel niet anders, of wie maar die ideeën het hoogste spande, het avontuurlijkst wist te duiden, die werd zijne leidsman.[3)] Met welk eene graagte nam hij de warme ontboezemingen in zich op, waardoor hem de leidende gedachten van het eigen verleden, om zoo te zeggen, werden voorgehouden in eene verheerlijkte gestalte, als de eeuwige waarheden, die de toekomst had te vervullen! Had hij ruimschoots den zegen ervaren, dien bezonnen verbinding en splitsing van arbeid aan iederen deelgenoot bracht, hoe streelde het hem nu, die ervaring te hooren opvijzelen tot het ‘philosophisch’ leerstuk van 's menschen ‘natuurlijke’ goedheid en van het ongedwongen samenspel aller richtig begrepene belangen! Was genootschappelijk van ouds de ordening geweest, waarin hij, naast zoo geheel andere lichamen, zijn eigen leven had geleid, wel moest het thans hem vleien, dien verbandsvorm zich te zien voorgesteld, als den alleen rechtmatigen ‘van nature’! Zoo had hij de omwenteling reeds voluit zich gedacht, een kwart-eeuw, voor het minst, eer hij haar werkte. Kon zij ook wel anders de ontstuimige vaart hebben genomen, die licht meer nog dan den tijdgenoot het nakroost verbaast? Zij brak toch haast dadelijk niet enkel met iedere herinnering aan den bemoeizieken voogdijstaat, zij zweepte daarnaast, in eenen oogwenk, alle wetten der ongelijkheid weg, en eindelijk herschiep zij, bijna van stonde aan, geheel het vererfde stel van ingezette machten tot een rein genootschappelijk geheel van verordenende en be-

1) Al. de Tocqueville. ‘l'Ancien régîme et la révolution’ (1877) blzz. 52 vv.
2) Verg. H. Summer Maine. ‘Ancient law.’ (1878) blzz. 80 vv.
3) Al. de Tocqueville: ‘l'Ancien régîme et la révolution’ (1877) blzz. 203 vv. en blz. 303.

sturende lichamen.[1] Eén burgergemeente, kortom: zoo gaf, mag men zeggen, de omwenteling, op het einde der eerste twee jaren, het vernieuwde Frankrijk zijnen onthutsten buren te aanschouwen.

Het was, wie weet het niet? slechts eene korte vreugd. Uit de drievoudige leuze, waarin de ‘derde stand’ zijn ideaal had samengevat, betoonde zich, maar al te spoedig, voorshands slechts de tweede term een levensvatbaar beginsel. De ‘rechtsgelijkheid’, eens verworven, werd sedert nimmer meer in twijfel gesteld. Maar in de handen der leiders en schutslieden, die zich eerlang de nieuwe ‘broederschap’ gaf, bleek de pas verworven ‘vrijheid’ onveiliger dan de somberste profeet had kunnen vreezen. Het juk der wreed verbroken koningsmacht scheen geheel Europa nog een lichte last naast het schrikbewind en toen het Caesarisme. Wat wonder, dat, na het einde dier beproeving, de burgerij, allengs herademend in nieuwe, wonderbaar vruchtdragende vormen van bedrijf, op niets zoo ijverig was bedacht, als op een afdoend stel van waarborgen tegen herhaling van zoo knellenden druk? Voor de ‘vrijzinnigen’ der naaste vijftig jaren had Jean Jacques afgedaan; hun ‘credo’ werd het ‘recept’ van de Montesquieu, hoe men eenen staat belet zijne leden te knevelen.[2] Op zelfbeperking het meest doelt voortaan ieder plan van herbouw aan den genootschappelijken regeeringsvorm. Zoo men, bij voortduring, de hoogste staatsmacht omringd wilde zien van gekozene lichamen, het was ten slotte vooral, opdat elks burgers ‘vrijheid’ mocht blijven verzekerd. Zorgt slechts, ‘dat ons de overheid late begaan’, dus luidde thans weêr het refrein, in naam der ‘harmonische natuur’ den verkozenen voorgehouden. ‘De mededinging, waartoe ons die vrijheid roept, brengt allen den rijksten zegen. Zij voert de voortbrenging der goederen, die het leven onderhouden en versieren, naar het bereikbaar toppunt omhoog. Door haar wordt een iegelijk geprikkeld tot het aanleeren van nuttige kennis, en, dientengevolge, op den duur ook fijnere beschaving verbreid. In haren opwekkenden dampkring kiemt en tiert een besef

1) Schäffner: ‘Geschichte der Rechtsverfassung Frankreichs’, IV blzz. 281-321, Al. de Tocqueville. ‘l'Ancien régîme et la révolution’ (1877) blz. 307. Hipp. Ad. Taine ‘Les origines de la France contemporaine.’ ‘La révolution.’ T.I. (1877) L. II. Ch. II § III.

2) ‘l'Esprit des lois’: L. XI § VI.

van aansprakelijkheid voor eigen willen en werken, dat, beter dan honderd predicatiën, door goed doen opleidt tot goed zijn....' Zoo klonk het jaren aan jaren. Zoo werd ook eerlang gedaan. De taak der wetgeving scheen meer en meer uitsluitend te moeten neêrkomen op uitwerking van dit haast enkel wiskunkunstig vraagstuk, - gelijksoortig, vrijwel, aan hetgeen de bijen hebben opgelost in hunne zeshoekige cellen, -: hoe verzekert de staatsmacht aan allen gelijke -, en tevens aan ieder de ruimste vrijheid om te doen wat hij wil? En daar voor vervulling dier taak verstandig inzicht het ééne noodige heette, werd de beste volkskamer ten slotte die geacht, waarin dat redelijk inzicht, naar uitwendig kenbare teekenen, was 'gezift', als het ware, uit de chaos der meeningen, die er leefden en zweefden in de maatschappij.[1)]

De voorgespiegelde zegeningen bleven niet uit; alleen was daaronder geene enkele, of zij toonde welhaast ook eene zwarte keerzij. Hoe zou, sinds allen werden losgebonden en aangevuurd om tegen allen hunne krachten te meten, die machtige wedijver geene gouden vruchten hebben afgeworpen voor de behendigen, wien het geluk te hulp kwam? Slechts aan de achterblijvers had men niet gedacht, noch de duizend omstandigheden meê opgenomen in de rekening, waardoor, met iederen sprong, dien de één op den ander vóórkwam, het werk tot herstel zijner kansen voor den laatste werd verzwaard. Aan staatsvoogdij ontgroeid, bracht zoo het maatschappelijk leven allengs uit eigen schoot niet minder stuitende vormen van overwicht en afhankelijkheid te voorschijn, dan vroegere eeuwen hadden aanschouwd. Wat baatte nu de reuzenvlucht der voortbrenging den duizenden, wier spierkracht bijna te geef werd verhandeld op de markt van den arbeid? Wat nut waren hun de snippers van heele en van halve kennis, die allicht slechts de gevoeligheid voor zoo menige ontbering verhoogden? Wat kwam er terecht van die opvoedende kracht des zelfsgevoels, sinds dit, in den strijd om het bestaan, werd verhard, veeleer dan geadeld? Welk eene bittere toelichting tot de 'idylle' der belangenharmonie: die gedurig aanwassende steden met hare vaak dolle overdaad naast afzichtelijke ontbering, met hare onstuimige

1) Zie b.v. Guizot: 'Histoire des origines du gouvernement représentatif.' II (1885), blzz. 144 v.v.

begeerlijkheid, hier door oververzadiging, ginds door ellende gevoed, met haar harteloos neêrzien omhoog, haar nijdig opzien beneden, haar wantrouwen haast overal! Was dat het beloofde land?

Geen mensch bekent licht zich ontgoocheld door de proef met beginselen, die hij vol warmte heeft aanvaard en voorgestaan. Aan dien trek, veeleer dan aan hare vaak gesmade zelfzucht, was het te wijten, dat de regeerende burgerij meest te lang verzuimde, den kwalen rondom haar de aandacht te schenken, die zij verdienden. Zoo lang mogelijk paaide zij zich met, het is waar, allengs minder besliste troostgronden. ‘Het kon zoo erg niet zijn’, heette het eerst. En later: ‘Het was althans veel beter dan te voren.’ Toen, weêr een weinig daarna: ‘De beginselen der vrijheid bleven nog maar gebrekkig gehuldigd; daarin lag de oorzaak des kwaads.’ En als eindelijk die laatstgenoemde uitvlucht verstomde gelijk de voorgaande, liet nog de bekeering zich wachten. Was eertijds de ‘natuur’, als leerares der staatsonthouding, in het geding gebracht ter wille der ‘harmonie’, die hare grondwet heette, nu de ‘disharmonie’ niet te loochenen viel, werd weêr zij, als ‘natuurlijk’ verdedigd. Hoe ver bleef ook meest van die pleiters de ellende, die zij vergoelijkten zonder haar te kennen! Intusschen, zoo daar vergiffenis mag zijn voor hunne volharding in zelfbedrog, althans niet minder komt den lijdenden partijen toe, dat zij niet maar sprakeloos berustten. Zij begonnen de burgerij te houden aan haar woord. ‘Sinds deze de taak der gemeenschap tot politiedienst had beperkt, hoe stond het met haar rijk van “vrijheid”, “gelijkheid” en “broederschap”? De twijfel scheen wel gerechtvaardigd, of eene “vrijheid”, die slechts den sterksten te goed kwam, de toegezegde kon wezen, of het de moeite loonde, den druk eener ten minste welmeenende staatszorg te ruilen voor de roede eens ondernemers, dien de mededinging op leven of dood wel vaak tot hardheid dwong. En dan de “gelijkheid”! Waar was ook zij gebleven, sedert de splitsing des volks in een “denkend” en een gedachteloos deel, bij de verzorging der openbare zaak, bij de wetgeving bovenaan, de grootere helft had gebracht om de mondigheid, haar eertijds zoo stellig beloofd? Was daarmeê voor de maatschappij de “genootschappelijke” ordening verkregen, die, van zijne opkomst af, de derde stand had verdedigd met zijn bloed, en

waarvan het in de dagen der omwenteling heette, dat zij de gemeene zou worden voor allen? Men had toch waarlijk de oude “instituten”, wier dragers voor het minst aan hunne Goddelijke inzetting geloofden, niet weggevaagd onder geweldigen strijd, om nu weêr te bukken voor een nieuw -, waar de zalige bezitters hunne machtstelling niet beter wisten te handhaven, dan met een beroep op het feit van haar bestaan!’ ‘En daarom’, zoo klonk dan de slotsom, ‘voltooit het te halver wege gestaakte werk! Haalt in het gepleegd verzuim! Slechts de wet, die allen zichzelven stellen, geeft elk zijn rechtmatig deel. Wie deed ooit zelf zich onrecht?’

Het betaamt wel allereerst hem, dien neiging en omstandigheden meer bijzonder dringen tot nadenken omtrent de diepste vragen van het rechtsleven, niet luchtig heen te zien over de groote beteekenis der laatstelijk ontwikkelde ideeën. Tenzij onze samenleving een ommekeer wachte, dien niemand thans kan voorspellen, zal de klemmende eenvoud dier klachten en wenschen bekorend blijven voor velen, wie weet, tot wat lengte van dagen? Waar die bekoring al reeds onweêrstaanbaar bleek en mitsdien het allemansbewind eene waarheid werd, valt op terugkeer langs den afgelegden weg wel niet te rekenen. Zoover het hier en ginds nog gelukte, den voortgang op gelijke paden te remmen, schijnt nogtans hervatting, voleinding op het laatst, van den geschorsten tocht alleen maar eene vraag van tijd. Doch dan ook betaamt het daarnevens, ongeschokt door het getier en gejubel, dat meest de ontvouwing dier gedachten begeleidt, hare werkelijke waarde voor het leven met juistheid te schatten, en bovenal de eischen te erkennen, die hare vervulling, zal zij geen onheil brengen, maar zegen, den volkeren stelt. Die toepassing van het ‘prévoir pour pouvoir’ is in een tijdsgewricht als dit, wel meer dan ooit van pas.

Zij ook tot heden de arbeid aan den opbouw der ‘Logica voor willen en handelen’ nog niet veel meer dan een schetsen, een ontwerpen op den tast, toch schijnt voor het minst de nasporing der voorwaarden, waaraan een deugdelijk récht heeft te voldoen, zoo hier en daar al op den goeden weg. Dat geldt met name, van wat men mag betitelen als: ‘het beginsel der onpartijdigheid.’ Is het niet eene blijvende waarheid, die daar vertolkt wordt door blinddoek en weegschaal, de zinnebeelden, waarmede van ouds de dichtende volksgeest zijne rechtsgodin

toerustte? Recht, dat zijnen naam verdient, ziet de partijen niet aan, maar meet het gewicht van wederzijdsche aanspraken en plichten met dezelfde onaandoenlijkheid af, als de ziellooze weegnaald de zwaarte der koopwaar. ‘Het kan,’ met die woorden heeft Sidgwick[1)], voortspinnend aan gedachten van Kant, het genoemde beginsel omschreven, ‘het kan rechtens niet vrijstaan, dat ik U behandele op eene wijze, waarop het onrecht zou zijn, dat Gij U gedroegt jegens mij; althans kan dat niet bloot op grond, dat Gij en ik onderscheidene wezens zijn, en zonder dat tusschen ons beider aard en omstandigheden verschillen vallen aan te wijzen, die voor het uiteenloopen der wederzijdsche bejegening eene redelijke oorzaak opleveren.’ Die grondstelling vergt geenszins, dat aller plichten en rechten gelijk en éenvormig worden afgepast. Slechts zulke ongelijklijkheid verwerpt zij, als in louter persoonlijke redenen steun zoekt. Wat de ‘beschaafde’ volkeren éenparig erkennen, als de hoofdvoorwaarde tot zuivere wetsaanwending: de bedeeler des rechts verheven boven het belang van elke der beide partijen, dat houdt zij den wetgever voor als eenen ideëelen toetssteen, waaraan hij zijn werk beproeve. Juist zoo, als de richtige voorstelling eener door de oogen waargenomen zaak steeds, om te beginnen, zich dient te ontdoen van het perspectivisch gezichtsbedrog, waaraan ons de bouw van het betrokkene zintuig blootstelt, uit welk standpunt wij het voorwerp ook nemen, heeft insgelijks de zuivere begrooting van wat ieder toekomt aan macht over menschen en dingen vóor alles zich vrij te maken uit toevallige vormen van voorkeur en weerzin, die de plaats, waar hij staat in den strijd om het leven een' iegelijk onzer maar al te licht bijbrengt. ‘Verstand en gevoel voor alle belangen, dienstvaardigheid jegens geen enkel’: zoo mag men dit levensbeginsel des rechts gevoeglijk omschrijven.

Het is wel de donkerste zijde van eene samenleving als de onze, dat de geestelijke dampkring, waarmeê zij den gemiddelden mensch omgeeft, den wasdom van die deugd der onpartijdigheid te weinig begunstigt. En kan het ook anders zijn, sinds, scherper dan ooit vóór dezen, een ieder, in zekeren zin, zich gesteld ziet tot wederpartij van allen? Waar, te midden der schokkende wisselingen, die bijna dagelijks de goederen-

1) H. Sidgwick. ‘The methods of Ethics.’ (1884) blz. 379.

wereld beleeft, geen gezin meer mag staat maken op de hechtheid zijner welvaart, ook maar voor de naaste tien jaren[1)], wordt daar niet elkeen haast gedwongen om zijn streven vóór alles te richten op het verbeteren, het handhaven althans, van wat hem en de zijnen behoedt tegen stoffelijk verval? 'Wij zijn', in dien trant luidt de weemoedsklacht van eenen fijn besnaarden denker[2)], 'wij zijn geene complete menschen meer, zooals nog in Plato's dagen, de welgeboren Athener; wij zijn ongelijksoortige brokstukken van menschen, één voor één. Hoe meer onze arbeid gesplitst wordt, hoe wijder de beroepsbezigheden zich vertakken, des te verder komt ieder te staan van wat voor elk ander, die niet met hetzelfde beroep zich geneert, belang en beteekenis heeft. De verschillende bedrijven, de onderscheidene klassen van eene zelfde maatschappij, een enkel volk vervreemden zich over en weêr, houden op elkaâr te begrijpen. Het bewustzijn van samen te hooren, dat hechte bindmiddel, dat alle rechtsleven dient te beschutten, brokkelt af en verstuift, totdat het geheel dreigt uitéén te vallen in groepen, in "atomen" eerlang, waartusschen, in plaats van den band der weêrkeerige geestverwantschap, nog slechts een van noodzaak en dwang blijft bestaan.' Het beeld zij wat donker wellicht gekleurd; wie durft de gevaren ontkennen, waaraan het herinnert? Minder dan één, die haar vóórging, kan deze maatschappij eene rechtsordening, die geene personen aanziet, ontberen. En zie: bezwaarlijker dan eenige andere vermag zij in haren boezem de gegevens te vinden, waaruit zulk eene ordening zich opbouwt en kracht put tot duurzamen bloei.

Was het niet een vaag gevoel van den ernst der genoemde bezwaren, wat zoo menig gemoed bereidde voor de prediking dier volksvrienden, die het recht der onmondige menigte maar kwalijk beveiligd noemden in de handen der heerschende klasse? Inderdaad, de rijker gezegenden hadden, meerendeels, zich te zeer op eenen afstand gehouden van de schare der geregeerden, om duurzaam te mogen vergen, dat zij hen bleef vertrouwen. Doch hoe juist de beschrijving der ziekte, wat men van de werking der aangeprezen geneeswijze

1) R. Gneist. 'Der Rechtstaat' (1879) blz. 4.
2) W. Windelband. 'Präludiën' (1884) blz. 170.

ons voorspiegelt, mag nog wel eens te voren met zorg worden gewogen. Het strookt met de wijsheid eens tijds, die gaarne de wereldorde zich denkt als gewrocht van redeloos dooréénwarrelende krachtjes, eene begeerlijke rechtsorde insgelijks zich te beloven, als uitkomst van het vrijgelaten spel aller strijdige wenschen en nooden. Zoo verklaart zich ten volle de opgang dier nieuwerwetsche staatsleer, wier getrouwen op allerlei wijze de lijfparadox van Rousseau ons herhalen: ‘Kome ieder maar op voor zich zelven, dan zorgen ook allen het best voor hun aller heil.’ Nogtans: zelfs de bijval van duizenden verheft ook die paradox allerminst tot een evangelie. Alsof dat gemeene belang het bruto bedrag van de som aller bijzondere verlangens -, alsof het niet veeleer slechts met opoffering van honderden slinksche begeerten naar eisch te verzorgen ware! En zal dan dat offer van zelf in den volksstaat worden gebracht? Op bijzondere practische moeilijkheden worde vooreerst nog niet nader ingegaan. Slechts dit zij, om te beginnen, herinnerd: geen gemeenebest, hoe vrijzinnig, zal nog wel in lengte van dagen, een ‘liberum veto’ durven verleenen aan elk zijner burgers. Volksbewind is meerderheidsbewind: de grootere helft der gekozen kamer regeert er in naam van het geheel. Maar dan blijkt reeds daarom alleen het veelgeliefd wachtwoord van daareven een tastbaar zelf bedrog. Ginds staat, - neem dat eens aan, - een man, die niet ophoudt U te verwijten, dat Gij zijn dagelijksch brood hem wegsteelt voor den mond; en Gij, tot bescheid, mompelt iets van ‘opruier’ en ‘dagdief.’ Wat verder ontwaart Ge eenen derde, - die ‘brengt de gezelligheid aan’! - door wien Gij met U beiden wordt vervloekt, of, - nog erger! - beklaagd, als ‘vijanden Gods,’ en ‘kinderen des Satans’; en beiden, tot antwoord, maakt Ge hem weder uit voor eenen ‘huichelenden duisterling’. Zal nu elk van U drieën den twee overigen van harte dat alles blijven gunnen, wat hij, te pas en te onpas, voor zich vraagt, als zijn recht? En als veeleer een ieder, altijd sterker zich stijvend in wat hem van de anderen vervreemdt, van dag tot dag meer uitsluitend slechts aan zich zelven denkt, voor zich zelven gevoelt, waar vindt Ge dan Uwen waarborg, dat de wet, uit den oogenblikkelijken bond van telkens twee geboren, den derde niet knevelt, niet dooddrukt, maar, - zij het enkel dit! - hem ontziet? Welnu: wat waar is van drie, geldt van drie -, òf van dertig millioen

evenzeer. Alom, waar, door middel van het allemansstemrecht, een iegelijk slechts opkomt voor zich, daar zorgt, van het ééne geval op het andere, de tijdelijk sterkere belangenbond wel zeker nauwlettend voor het eigen recht; licht zelfs, bovendien nog, voor heelwat daarbuiten, dat hij, als de leeuw uit de fabel, met dien naam durft bestempelen; maar het heil, de rechtmatige vorderingen zelfs der laatstelijk overwonnen minderheid? maar de kracht en de bloei van het volk als geheel, voor zoover zij der machtiger helft allereerst diensten vragen, offers opleggen? Wie staat er voor hunne behartiging in?

Neen waarlijk: een onpartijdig oog -, een warm hart voor wat ieder rechtens toekomt, zij zijn bij de stuurlieden des staats er niets stelliger om te verwachten, al krijgt ook, in stede eener caste of klasse, elk meerderjarig man, zoo af en toe, zijn woord meê te spreken over den gang der gemeene zaak. Het stembriefje, wat men ook zegge, is veel minder een wapen tot zelfverweer, dan een lot in de op gezette tijden terugkeerende loterij, waarbij het gaat om regeeren, of geregeerd worden. En geen enkele grond is er voor de bewering, als zou de geslagene helft, alleen reeds wijl harer de overwinning kon zijn geweest, er beter aan toe zijn, dan zij, die te voren geheel niet meêdeden. De som der rechtsmiskenning kan na elke gewichtige schrede in de richting van allemansbewind evengoed rijzen als dalen; wat van die beide zij doen zal, hangt af van de stemming, den zin, die bij hooger en lager gestelden leeft. Het is geenszins ondenkbaar, ja, de voorbeelden zijn zelfs met handen te grijpen, dat in eene heerschende klasse juist de practijk der regeertaak ten slotte een besef van aansprakelijkheid wekt -, de vrijdom van eigene zorgen den blik eene ruimte gunt, waardoor de druk harer hand van lieverleê meer wordt verzacht en verlicht. Wordt dan daar, aan den anderen kant, in het hart der geregeerden allengskens een vuur gestookt van wrevel over hunnen staat, houdt het zwoegen voor dagelijksch brood de gedachten van het meerendeel hunner bovendien in den engeren kring der eigene belangen vast, wat reden bestaat er dan, om alleen van eene ruimere verbreiding des stemrechts iets goeds voor het ‘suum cuique’ te hopen? Kan niet de maat der verongelijking, die, met haar stemmental, de opgehitste menigte zich jegens de vroegere regeerders vergunt, het omgekeerd onrecht van gisteren nog verre achter zich laten?

En zoo ja, wat is dan gewonnen voor de heerschappij van het recht? Het is waar: de bekende onstandvastigheid van ieder staatsbestel, welks grondslag aldus werd verbreed, mag licht den verwonneling van heden doen leven op hoop, dat de dag van morgen weêr boven kan brengen, wat nu nog onder ligt. ‘Hodie mihi, cras tibi!’ zal, niet zonder reden, zijn troost zijn. Maar onrecht wordt geen recht door het wisselen der rollen alleen. Of Sulla al zijne beurt krijge na Marius, de blinde godin legt daarom het rouwkleed niet af.

En nog werd ‘niet nader ingegaan op meer bijzondere bezwaren’, op dit ééne, met name, dat het eigenaardig raderwerk, waarbuiten tot dusver geen volksbewind in de practijk het heeft kunnen stellen, de noodlottige strekking bezit om den toon van het staatsleven te doen zinken tot diep beneden de gemiddelde hoogte, waarop het maatschappelijk leven is gestemd. Bedoeld wordt, natuurlijk, het partijwezen; die ingewikkelde toestel, ontworpen onder den drang om uit de beweeglijke mengeling van grootere en kleinere belangenverbanden, waarin zich het werken en streven der hoogst ‘beschaafde’ volkeren crystalliseert, altijd weder met kunst en vliegwerk iets samen te smeden, dat zweemt, voor het minst, naar eene tot regeeren bekwame meerderheid. O zeker! geene groote partijgroepeering zonder eenen idealen achtergrond. Voor wie met wijsgeerigen blik het geschiedboek der volkeren doorleest, is het steeds boven alles een diepgaand verschil van leidende levensgedachten, wat de scheidingslijn trok tusschen ‘Tories’ en ‘Whigs’, tusschen ‘kerkelijken’ en ‘vrijzinnigen’, tusschen strijders voor troon en altaar en vrienden des volks, tusschen behouders en hervormingsgezinden. Slechts brengt, helaas! de menschelijke onvolkomenheid het zoo meê, dat meest, in de practische gedragslijn dier partijen, de zucht naar lijfsbehoud de ééne na de andere noopt om liefst overal elders kracht te putten, dan uit eene stellige ontvouwing harer beginselen. Men zou bijna van eene ‘natuurwet’ kunnen spreken, waarnaar, te midden der eigenaardige voorwaarden van hunnen strijd om het bestaan, de beweging dier lichamen haast onvermijdelijk veeleer door den staart dan den kop wordt bestuurd. Waar immers het grootste stemmental de zege schenkt, daar komt het allereerst op stemmen werven aan. Welnu, bij zulk eenen wedkamp om wie de meeste kiezers in het veld brengt,

wie zijn het, wier vermoedelijke gevoelswijze en denktrant de keuze der wederzijdsche strijdmiddelen bepaalt? Niet de mannen der ‘phalanx,’ der kern over en weêr, die honderden, door wie uit zelfdoordachte, levende overtuiging aangaande de waarde der idealen, die het hooghoudt, het vaandel werd gekozen, rechts of links. Zelfs niet de getrouwe vleugels, die duizenden van brave lieden, aangesloten, hetzij hier, hetzij daar, door het toeval van geboorte, jongelingsindrukken, overlevering, maagschap, of dagelijksche omgeving, maar nu ook houw en trouw bewarend tot den dood uit gemeenschapsinstinct en fatsoen. Niet, in één woord, de hoofdmacht, de breede namenrei op de honderd eerste bladzijden der partijlijst, de vaststaande posten, waarop van zelf kan worden staat gemaakt. Neen, het zijn veeleer de mannen van het aanhangsel, misschien een paar tientallen van bladen slechts vullend, maar die men aan weêrskanten noodig heeft, daar juist zij den doorslag geven; het zijn de vlottende zielen, door geloof noch door sleur bij één der legers ingelijfd; een grillig bont allegâartje, in duizend schakeeringen afdalend van den eenzamen geest, die, uit zedelijke fierheid, zich het ‘nullius nomen fero’ als lijfspreuk koos, tot de schichtige kudde van het stemvee, opgaande in zijn bedrijf, zijne nering, of zijnen arbeid, maar dan ook aan ideeën van recht, aan zorgen om het gemeene land zoo goed als volkomen gespeend. Laat vrij die weifelende achterhoede in het wederzijdsch partijboek slechts eene betrekkelijk geringe plaats beslaan. Nogtans, waar het krachtverschil der twee legers zoo klein- en de omvang van dien tros nog vergelijkenderwijs zoo groot is, dat de uitslag na iederen kiesstrijd berust in zijne hand, waar mitsdien de zege slechts is te verwachten voor wie met de meeste vrucht aan hem het hof heeft gemaakt, daar merkt dat protëisch bestanddeel van het mondig verklaarde volk geheel het partijleven met zijnen stompen stempel. Wat, telkens weér, iedere partij zal zeggen of doen, het is altijd eene vraag van krijgsbeleid allereerst, met het oog op wat licht de grootere helft dier lieden mag pakken, hun het meest welgevallig kan wezen. En het doeltreffendst beleid voor wie zulk een wit in het vizier heeft, wat anders kan het zijn in negen gevallen uit tien, dan een handig gegoochel met dubbelzinnige woorden en tijdig verwisselde leuzen? Die woorden, die leuzen behelzen, gemeenlijk, louter ontkenning. Reeds in 1877 heeft in dit

zelfde maandschrift een man van karakter als weinigen zich met nadruk daarover beklaagd[1)]. Doch is het niet ten volle verklaarbaar uit wat nog zoo pas werd ontvouwd? Een stellig verlangen is lichtelijk te eng voor een als lokvink op te hangen wachtwoord. Het stoot, hoe nauwkeuriger omlijnd, een te grooter getal, zelfs wegens geringe verschillen van gedachtenschakeering, voor het hoofd. Ontkentenis, integendeel, is ruim. Zij biedt in de breede plooien harer kunstig gekozen formules overvloedige plaats voor velerlei stellige wenschen, hoe uitéénloopend ook, mits alle slechts hierin overéénstemmen, dat zij het éene, wat werd verworpen, verwerpen ook hunnerzijds. Is dat niet het woord op het raadsel, dat de eenzame, wakkere wachter van 13 jaren geleden zijnen landgenooten te ontcijferen gaf? Die ontkenningen richten zich, voorts, naar den regel, tot wat den gemiddelden mensch in den straks beschreven partijtros het eerst uit zijne loome onverschilligheid opschrikt, tot zijnen hartstocht dus liever dan tot zijne rede. Daarom worden zij meestal bij voorkeur gekleed in aanklachten tegen personen. Niets zoo spoedig ontstoken als haat, niets zoo taai ook van leven. Wie, bij schaafbank of schoffel, nog nooit zich het hoofd brak, met de beste verhouding van arbeid en kapitaal, zal allicht toch wel iets voelen popelen van voldoening, hoort hij slechts een paar keeren smalen op ‘dien rijken mijnheer, die het zooveel beter heeft dan hij.’ En die ander, wien zelden, zoo ooit, eene gedachte door het brein ging aan de waarde van kerk of confessie, van geloof of vrijdenkerij, hoe jubelt nogtans zijn hart bij ieder welgemikt smaadwoord tegen den ‘paap’ of den ‘fijne’, tegen den ‘vrome’ of den ‘Dageraads’-man! Verdachtmaken en verwijten, ziedaar dan den grondtoon van het staatkundig twistgeschrijf, waardoor de machtsverhouding der partijen nog het duidelijkst aanwijsbaar wordt medebepaald. Aan beide zijden is het de levensvraag, den tegenstander vóór en na te overtroeven. Doch nu, hoe minder de kansen, hoe zwakker de krachten, om dien wedstrijd te voeren met waarachtige diensten, aan het rechtsleven over en wêer gedaan, te uitsluitender zoekt men zijn heil in klacht en tegenklacht over elkanders misgrepen, of verzuimen. Afdalend beneden het gemiddeld peil

1) Mr. J.B. bn. van Hugenpoth tot den Beerenclauw: ‘Anti.’ (Gids 1877 blzz. 209 v.v.)

dier kiezers, die de groote strijd der beginselen kon hebben geadeld, kweekt en koestert het partijkrakeel, in tallooze vormen en kleuren, de ‘straatrepliek’: ‘Gij zijt nog erger!’ als zijns geestes liefste kind. Wel zedelijk gezond, door en door, het gelukkige volk, welks bloed, bij het dagelijksch ademen in zulk eenen geestelijken dampkring, niet langzamerhand wordt vergiftigd!

Waar éens het gestel ondermijnd werd, beginnen ‘microben’ te tieren. Er is, bij eenen staat der partijen, als daar juist werd geschetst, geen bijzondere graad van scherpzinnigheid noodig voor het inzicht in de beteekenis van dien laatsten vlottenden rest, hoe gering, waarzonder de grootere helft onherroepelijk slinkt tot de kleinere. En het kost meestentijds, naast eene goede hoeveelheid van tact en geluk, maar een weinig talent, die ontdekking vruchtdragend te maken voor een geliefd denkbeeld, of een bijzonder belang. Eene meerderheid, die, zal zij dat blijven, zich bewust is, geen twee ten honderd van haar stemmental te kunnen verliezen, staat machteloos tegenover het eerste het beste vijftigste deel, dat, zelfstandig aanééngesloten en geleid, van zins is zijnen onontbeerlijken steun zich zoo duur mogelijk te laten betalen. Hoe meer door de gewoonte van jarenlange wrijving en strijd de beddingen zijn uitgediept der twee hoofdstroomen, waarin zich de vloed des staatkundigen levens van ouds heeft gesplitst, hoe verder, dientengevolge, aan weerszijden zelfs de gematigdste vleugels van elkander zijn vervreemd, des te hooger de prijs, die zulk een balsturig groepje van hare onhandelbaarheid zelve zich mag beloven, des te langer immers de weg, waar de hoofdmacht der partijgenooten nog altijd lankmoedigheid jegens zijne redelooze eischen een draaglijker kwaad acht te zijn dan de zege der overzijde. Wordt niet zoo ook eene andere ‘natuurwet’ nog van partijregeering verstaanbaar: deze namelijk, dat daar op den duur de macht steeds ontglipt aan de mannen van nuchteren zin, om van lieverlede afteglijden naar de zijde der plannenmakers? Vanwaar dat zoo dikwijls herhaalde verschijnsel? Niet noodzakelijk van hier, dat die lieden ten slotte steeds de meerderheid voor zich winnen; de weêrzin der openbare meening tegen zulke regeerders, die het wipspel van kijvende partijen haar opdrong, uit zich menigmaal ondubbelzinnig genoeg. Neen, van hier veeleer, dat, in den regel, die lieden minder dan

anderen zich laten vinden tot eenig gemeen overleg, en dat, in den kamp om de majoriteit, den ongezeglijkste nu eenmaal de palm in den schoot valt. Die regel doet, om te beginnen, zich gelden bij de keuze in menig district. En is dan eens, dientengevolge, de partijkleur der kamer al merkelijk hooger en scheller dan de kleur van het volk, dat haar koos, dan herhaalt zich, binnen hare wanden, hetzelfde spel nog eens weêr Ja, een spel wordt, zoodoende, de strijd om de hoogste belangen des volks: een spel om wie telkens het vaardigst in het hart der regeeringspartij eene gedrilde minderheid weet te formeeren, die, door het dreigen met afval, den bondgenooten het eerst, en daarmede, tijdelijk althans, aan geheel het land hare wetten stelt. Maar een spel, vooral hierom noodlottig, wijl het de teleurstellingen vertienvoudigt, waaraan het vertegenwoordigend stelsel met zijnen loggen bouw en onbeholpen bewegingen al rijk genoeg is ook zonder dat. Die verkozenen, die de hulp van ‘de laatste loodjes’ hunner partijen slechts voor allerlei klinkende beloften hebben verworven, die bewindslieden, dank zij den hoogeren toon van de roervinken hunner fractie, uit de verste hoekbank in het eind naar de groene tafel verhuisd, zij hebben maar even zich te bezinnen over wat hun nu voortaan te doen staat, of het besef breekt zich baan, dat toch eigenlijk de meerderheid in de meerderheid van hunne beloften en eischen zich nog allerminst gediend heeft betoond. Dat besef leidt tot eindeloos uitstel van betaling; het uitstel tot manen en verwijten; de twist, uit dat alles geboren, in het eind vaak tot cynische woordbreuk. Is het vreemd, zoo, in dien noodlottigen tooverkring van onoprechtheid en meineed, de man, die zich rein wil houden, alle hoop, allen moed verliest, en ten slotte het staatstooneel vrij laat voor lieden, ruim genoeg van geweten, om behagen te vinden in zulk een wisselend kansspel, waarbij toch in het eind slechts de bloei en de kracht van 's lands rechtsleven gelag en inzet betaalt? Wat deert hun die inzet, mits zij maar, al was het voor één dag, den wellust der machtsoefening mogen verdienen met strijkaadjes voor dit of dat zwak van koning Gepeupel, *‘ὥσπερ τυράννῳ τῷ δήμῳ χαριζόμενοι’*?[1)]

1) Woorden van Aristoteles. (Polit. II. 12. 4.). Zie James Bryce. ‘The American Commonwealth.’ III. (1888) blz. 134.

Waartoe de schildering dier gevaren nog verder voortgezet? Niets zoo vreemd aan haar doel, als de zucht om te smalen op het streven van heden, te weeklagen over het verloren heil van vroegere dagen. ‘De wijsbegeerte peinst over leven, niet over dood.’[1)] Zij laat het doode verleden zijne dooden rustig begraven. En, - reeds werd het volmondig erkend, - voor de volkeren van ‘het beschaafd Europa’ is, zoo niet alle teekenen bedriegen, volledige mondigverklaring eene vraag slechts van tijd. Kinderachtig niet alleen, ook ondankbaar zou het wezen, dan nog de armen uit te strekken naar wat onherroepelijk voorbijging, en de zegeningen te loochenen, die een allerwege verhoogd zelfbewustzijn *kan* uitstorten in ongekenden overvloed. Alleen geene begoocheling! De overgang van het openbaar leven naar zuiver ‘genootschappelijke’ vormen moge al de onontbeerlijke voorwaarde zijn tot eene allengs betere toekomst; gewaarborgd is deze daardoor nog allerminst. Verre van dien! Geene erger ontaarding, veeleer, dan waaraan juist het edelste blootstaat! Geene noodlottiger dwaling, daarom, dan deze, zoo ruim tegenwoordig verbreid, als zou, door die wisseling van vormen alleen, met name de zaak van een recht, dat een' iegelijk het zijne toeweegt, reeds voor goed zijn gewonnen. Zoo iemand een dergelijk zelfbedrog slechts vermoedde bij den weldra mondigen vriend, hij moest vreezen zijnen plicht te schenden, liet hij het ontbreken aan een ernstig vermaan, dat niet de mondigheid zelve reeds heil brengt, maar enkel de richtige wijze, waarop zij wordt gebruikt. Doch honderdmaal erger nog het plichtverzuim van hem, die lijdelijk bleef en stom, waar een tal van gedienstige geesten het volk poogt diets te maken, hoe zijne duizenden slechts hun eigen lot hebben te nemen in de eigen handen, om van zelf, langs ‘natuurlijken’ weg, den lachenden morgen te zien dagen van gerechtigheid, ééndracht en vrede. Tegen dat bedrieglijk sluimerlied past wel een hoogst ernstig protest. Neen, de goederen, die men ons daar voorhoudt, zij zijn nimmer het werk alleen van een woord der wet. Gunne ook al het staatsverdrag aan alle belangen eene stem in het kapittel, hunne wederzijdsche afpaling enkel naar stricte beginselen des rechts is daardoor nog niet verzekerd. Uit den schok der meeningen spran-

1) Spinoza. ‘Ethica’ P. IV. Prop. LXVII.

kelt de vonk der waarheid, doch ook slechts als alle strijders oprechtelijk de waarheid zoeken. Uit het schokken en botsen van louter zelfzuchtige machten, hetzij rondom de stembus of elders, sprankelt geen recht; want recht is daar juist het éénige, wat niemand der strijdenden wil. Geknutsel is het en blijft het, eene regeling te willen verzinnen, die uit een maatschappelijk leven vol stuitende wangeluiden eenen rechtstoestand tooveren zal van zuivere harmonie. Wie aan dat droombeeld nog hecht, hij overwege met ernst, wat daar straks werd gezegd van de kwalen, waaraan elk volksbewind uit zijnen aard maar al te licht blootstaat. En voorts: hij zie om zich heen. Over Frankrijk worde gezwegen. Hoe vruchtbaar aan wenken en lessen zijn staatsleven moge zijn, tot dusver laat de veilige gids zich wachten, die, scherpzinnig, maar vooral onbevangen, tot zwart maken noch tot vergoêlijken bereid, ons den weg wijst om in die verwarring de mate der volksschuld te schiften uit wat er naar waarheid mag komen voor rekening van het stelsel.[1)] Dan liever het oog gewend naar de overzijde des Oceaans! Zoo ergens, vond daar 'de democratie' eene geheel éenige kans om der wereld hare waarde te toonen. Nogtans, wat getuigt ons de jongste beschrijver van dat groote gemeenebest, een rechter, zoo zacht en welwillend, als ooit een kon wezen, zonder zich bloot te geven aan de verdenking, of hij niet wel deed, zijnen stoel te verlaten voor de balie? 'Gemis aan waardigheid en hoogen zin bij de leiding der openbare aangelegenheden; een te zwak gevoel voor de edeler opvattingen, gelijk voor de waarlijk nauwgezette behartiging der gemeene zaak; de welgestelde klassen ontstemd door de oppervlakkige gelijkvlocrschheid van het staatsleven; in wetgeving en bestuur gebrekkige zaakkennis, verergerd door de miskenning zoowel van de zwaarte dier taak, als van den zegen harer richtige vervulling; een ruim geweten, eindelijk, bij het verzorgen der volksbelangen': ziedaar, wat James Bryce, tegen het eind van zijn werk, 'de wezenlijke fouten' noemt 'in America's allemansregeering'.[2)] En zoo hij nog, ondanks dat alles, blijft gelooven in de toekomst van het rijk, dat hij schildert, het is

1) Pamfletten, als 'La démocratie et la France' van Edmond Scherer (Paris 1883) kunnen daartoe geenen dienst doen. Zie Mr. G. Heymans 'Edmond Scherer en de democratie.' (Gids 1884. III. blzz. 298 v.v.)

2) James Bryce. 'The American Commonwealth.' III. (1888) blz. 326 v.

slechts, omdat in het volk ‘een voorraad van kracht en van “vaderlandsliefde” door hem werd ontdekt, wel voldoende om de euvelen weg te vagen, die nu nog blijven geduld, en het staatsleven des lands op te voeren tot een peil, waardig zijne stoffelijke grootheid en de deugden zijner bewoners’.[1)]

Er zijn dwalingen, die wel onsterfelijk schijnen, maar er zijn toch, Goddank! nog onsterfelijke waarheden ook. In zijnen louter beschrijvenden vorm geeft het rijke boek, daareven genoemd, als eene toelichting, ja een pleidooi voor de diepe gedachte, die, reeds meer dan eene eeuw geleden, de Montesquieu vertolkte in deze woorden: ‘Een volksstaat heeft zijne bijzondere drijfkracht noodig, en die drijfkracht is Deugd.’[2)] Kostbare waarschuwing voor zoo velen, als niet moede worden te zoeken in de breedte, wat veeleer de diepte verbergt, en zich vleien, mits zij slechts hunne beginselen mogen afkondigen van boven, de vruchten te plukken, die pas kunnen rijpen uit zedelijk bedwang van onderen op! Inderdaad, of voor eenig volk het recht op zelfregeering tot eenen zegen zal worden, dan wel tot eenen vloek? het hangt af van de zelfbeheersching, waartoe zijne burgers, één voor één, en klasse voor klasse, bereid zijn. Is daar, die vraag gaat alle anderen voor, is daar, omhoog, nog offervaardigheid en plichtbesef? Geenen vrede hebbe er het kind der fortuin met zijn aanzien, zijne macht, zijn vermogen, zoolaug het niet dat alles zich waardig heeft gemaakt door offers, des noodig, van bezit en van ‘rechten’, of ook door ongeloond dienstbetoon in rechtspleging en bestuur. Boven alles: het koestere geenen preutschen trots, die zoo licht te fatsoenlijk zich dunkt, om een staatsleven meê te leven, waar ‘de mindere man’, of, erger! zijn hofstoet, den toon geeft. Indien soms die toon den man van beschaving mishaagt, wat deed hij om hem te veredelen? En als in het gedrang eens een elleboogstoot hem het bloed naar het hoofd jaagt, waarmeê heeft hij ooit eene eerbiediger behandeling verdiend? Maar dan zij er ook, in de laagte, een billijk geduld, een redelijk vertrouwen. Niet toegegeven worde aan het domme verlangen naar eene gestadige prikkeling van nijd en begeerte, die immers, op het eind, slechts den doorn der ontbering nog wat dieper doet dringen in het vleesch.

1) James Bryce. ‘The American Commonwealth.’ I (1888). Introductory. bl. 14.
2) ‘l'Esprit des lois.’ III. 3.

Veel minder, uit wangunst of wrevel jegens wetgevers en bewindslieden, de moeiten hunner kunst miskend, en zoo deskundigen ambtsijver ontmoedigd door roekelooze betweterij! Wat turen er velen in arren moede zich blind op de ebbe en vloed van maatschappelijke of staatkundige beweging? Keerden ze ook maar soms in tot zichzelven! En, sinds zij zich wennen om iederen misstand te wijten aan ‘de wet’ en elk harer fouten aan ‘de Heeren op het kussen’, namen ze insgelijks, om te beginnen, eens zichzelven ter dege onder handen! De man, die zijne wereld kent, glimlacht over die dingen en noemt ze ‘Utopieën’. Ja, dat zijn ze, helaas! Waar staan toch de kansen zoo slecht op eene ruime practijk van het echt vrijzinnig ‘leven en laten leven’, van alzijdige achting, erkenning, dan in eene maatschappij, wier strijd om het bestaan de koortsige ‘pleonexie’, het ‘meer zijn en meer hebben dan anderen’, aan elk haast als voorwaarde stelt tot eenen rustigen blik in de toekomst? Wel lag eene diepzinnige profetie in het wachtwoord dier oude ‘gemeenten van heiligen’: ‘geene vrijheid voor volkeren noch enkelen, tenzij in bekeering geworteld’! Maar de glimlach versterft dan ook op de lippen van hem, die bedenkt, hoe allicht reeds de dag van morgen met onverbiddelijke macht ons kan plaatsen voor dezen tweesprong: óf ernst te maken met die Utopieën, óf in allengs bespoedigde vaart af te zeulen langs het hellende vlak van verval naar den rand der ontbinding.

Aan gunstige teekenen, aan stof tot bemoediging is het jongste verleden niet arm. Vooral niet aan uitingen, af en toe, van goeden wil, of liever: van den wensch om goed te willen. Zoodra maar eens weêr die taak onzes tijds, met hare moeiten, maar ook met hare kroon, wordt geschilderd in treffende kleuren, weerklinkt uit duizend ridderlijke zielen als eene echo: ‘Ja, zoo moest het zijn!’ Doch waarom *doen* wij dan allen haar nog steeds op verre na niet met de geestkracht, de stoutheid, de taaie volharding vooral, die zij toch zoo rijkelijk verdient én behoeft? Is het uit tijdsgebrek? Ten deele. Is het uit menschenvrees? Ten deele. Is het uit berekening? Ten deele. Maar de tijd kon worden gevonden, de vrees overwonnen, de berekening tot zwijgen gebracht, ... was daar niet eene machtiger belemmering, nog met geen uit dat drietal genoemd.

Waartoe het niet uitgesproken? Wat het meest nog den wiekslag onzer geestdrift, behoudens korte opwellingen en

vlagen, zoo loom maakt en zoo mat, het is twijfelmoedigheid. Daarmeê wordt niet gedoeld op die vaak heftige, maar steeds voorbijgaande aanvallen van wantrouwen in eigen kracht en eigen oordeel, tijdelijke stoornissen in een overigens zegenrijk zelfgevoel. Zij waren aan geenen tijd, ook niet aan den krachtdadigsten, vreemd. Neen, door den geestelijken dampkring onzer dagen zweven en zwerven kiemen van eene andere krankheid, besmettelijk, sleepend. Uit de broeinesten des euvels, de troebele wateren der halve en kwart-geleerdheid, waaien zij over, die kiemen, naar elke richting, verspreiden zij zich in allerlei vormen: modetermen, leuzen, bekorend door overmoed of nieuwheid; spotternijen, fijne zetten, aantrekkelijk door hunnen flikkerenden gittenglans, trots -, neen vaak mede wegens de lichte huivering, die zij wekken; geraakte uitvallen, of liever nog zoetzure betuigingen van deernis tegen den achterblijver, die niet mêe kan; dooddoeners, eindelijk, los daarheen geworpen met eene rustige belistheid, als wilde men nog wel der menschheid hare rechtmatige schaamte sparen, dat zij zoo vele eeuwen noodig had om eindelijk te komen achter zulke doodnuchtere waarheden. Dat dringt zich en zijpelt door kieren en reten welhaast overal naar binnen; in werken tot verspreiding van ‘nuttige’ kennis, in kunstgewrochten ook der dichtende verbeelding, in tijdschriften, dag- of weekbladen en pamfletten, in samenkomsten tot leering, of opwinding, in vriendschappelijk gesprek en gezelligen kout, onder den arbeid, aan den disch, bij het hoekje van den haard. ‘Goed, kwaad, recht, onrecht, wel zeker,’ dus kan men daar overal vernemen, ‘hoogst nuttige fabelen! Voor kinderachtige menschen zoo iets, als voor onze jeugd de verhalen van den vriendelijken bisschop met zijnen zwarten knecht. Zij zijn wel niet waar, maar zij houden den schrik er onder. Wij echter, de geestelijk volwassenen, wij weten er alles van. Dat hebben wij te danken aan de wetenschap. In den duisteren nacht der middeleeuwen, ja, toen stond het nog anders. Toen was het weten dienstbaar aan het geloof, “ancilla theologiae”, ziet Ge, en moest het niet slechts voor de vrouw -, neen, ook voor de kinderen des huizes -, “metaphysiek,” “moraal,” en hoe zij verder mochten heeten, - maar klaar maken, wat zij verlangden. Doch thans is dat alles verkeerd. De asschepoetster van toen is zelve “Mevrouw,” ja, prinses geworden, en eene

machtige prinses nog wel, die eenen schitterenden staat voert. Dat heeft, zoo gaandeweg, eene schaduw gebracht op het aanzien der oude meesteres; en de kinderen, die met haar samenwoonden, hebben meê daaronder geleden. Zij behouden hunnen kring nog, o ja, maar meest onder de achterblijvers, de stumpers, de armen van geest. Bij hunne voormalige dienstbode aan huis noemt men te nauwer nood meer hunne namen. Of... zijt Gij soms nog een van hunne vrienden? Maar gingt Ge dan niet meê met Uwen tijd? Bleef het U onbekend, hoe de wetenschap al die dingen, waarvoor zij nog zekeren omslag maken, heeft herleid tot natuurlijke gedachtenschakelingen en niets dan dat? Laat dan toch U leeren, door het woord van... dien beroemden denker.... wiens naam gij voor het minst wel moet kennen: “Recht en onrecht, bloot gegroeide producten, juist als suiker en vitriool”!’

Het behoeft wel geene uitdrukkelijke vermelding, welke *wijsbegeerte* het is, die door zulke geestelijke ‘colportage’ wordt aan den man gebracht. ‘Wijsbegeerte’ nog eens; met of zonder het verlof van den geëerden ‘colporteur’, al wist hij niet beter, of het was pure ‘wetenschap’, waar hij in deed, en al had hij om geen lief ding gewild, dat men hem hield voor eenen ‘philosoof’. Maar het moest evenmin betoog behoeven, wat de uitwerking zijn zal, die, behoudens ombuigende krachten, het vernemen van dergelijke wijsheid op het einde te weeg brengt in een argeloos gemoed. En te weeg brengt, zooveel zekerder en lichter, hoe grooter de verte, vanwaar die klanken schijnen te komen, hoe vreemder voor hem, die ze hoort, de dingen, waar-van zij verhalen. De man van zaken, de handwerker, zij hebben wel wat anders te doen, dan dat zij zich het hoofd konden breken met een ernstige poging, om in al deze dingen de korrels metaal-fijn te schiften uit... de rest. Laat af en toe eenen geleerden kop, of wien zij daarvoor houden, het in vollen ernst hun betoogen, - en liefst met wat zachtmoedige verbazing over hunne onnoozelheid! - hoe de wetenschap ieder waardeverschil heeft doen kennen als hersenschimmig, wel van deugdelijk staal moet de veer daarbinnen wezen, zoo niet, op den duur, haar die wijsheid verslapt. Uitwendig, o ja! blijft lichtelijk alles bij het oude; de plichten, ook vroeger gedaan, worden niet op éenmaal verzaakt; bedenkelijke vormen van kwaad blijven morgen als gisteren gemeden. ‘Men kan

nooit weten!' Wat nieuw is voor den oppervlakkigen bekende, het is hoogstens nu en dan een woord, een kwinkslag ten koste van dingen, tot dus ver heilig geacht, als om, ook voor het andere geval, nog de uitvlucht vrij te laten, dat men nooit toch geheel werd gefopt. Welnu, reeds die halfheid, dat beurtelings speculeeren op 'hausse' en op 'baisse' van het idealisme, is alreeds genoeg, en meer zelfs dan dat, om den levensernst te ondermijnen, dien onze wereld zoo dringend van noode heeft. Zal een man van karakter wat overhebben zelfs voor eenen veeleischenden arbeid, overvloedigen steun van anderen behoeft hij niet. De toejuiching der schare, de bijval van vrienden zelfs, hij kan, zij het ongaarne, erbuiten. Zelfs smaad en miskenning zijn nog wel te overkomen. Maar één ding, - of de schrijver dezer regelen moest zich al zeer bedriegen, - één ding is hem onontbeerlijk; hij moet zeker kunnen zijn van zijne *zaak*. Hij heeft noodig te mogen vertrouwen, dat zij recht en goed *is*, onafhankelijk van zijne erkenning, en, mitsdien, zijnen geestdriftvollen steun zon *verdienen*, ook dan nog, als hij zich onthield; kortom: een redelijk besef moet hem dragen, dat hij, haar omhelzend, *gelijk* heeft. Zoolang hem de vraag nog kan kwellen, of in het kiezen onzer gedragslijn, er wel ooit zoo iets zij, als gelijk en ongelijk, zoolang hij den twijfel, die fluistert van een luchtspook des rechts in het éénerlei der natuur, niet met macht van zich af heeft geschud, hij moge dan krachtig zijn boven velen, kracht kan van hem, duurzaam, niet uitgaan, omdat hij geene diepte van aarde bezit.

Is er meer noodig om de proef te rechtvaardigen, waarop de critiek van het recht tot dien twijfel het geduld der lezers heeft gesteld? Het is waar: een vertoog, als daar juist werd geleverd, is menigéén niet naar den zin. 'Gaat het aan', aldus vraagt men, en niet zonder eenen toon van verwijt, 'gaat het aan, eene wijsgeerige gedachte verantwoordelijk te stellen voor zekeren druk, dien zij, naar het dan heet, zal oefenen op den wandel van hem, die haar huldigt? Is dat edelmoedig? Is het juist? Noch het één, noch het ander. Niet edelmoedig, vooreerst. Indien men de waarheid, van welk oordeel ook, gaat toetsen aan practische gevolgen, waartoe hare belijdenis kan voeren, waar zijn de grenzen dier verdachtmaking? Van tweeën één: óf het geding over waar en onwaar blijft van al zulke bij-overwegingen vrij, óf Gij zet Uwen voet op eenen

weg, die uitloopt in.... “het heilig officie”. Niet juist bovendien. Gesteld al: er ware een aanwijsbaar verband tusschen denken en doen, wat belet den stoutmoedigen denker, waartegen Gij U verweert in den naam Uwer idealen, wat belet hem, ook zelf zich zulke idealen te vormen en daarvoor te getuigen met woord en daad, al vergeet hij geen oogenblik, dat zij enkel die waarde bezitten, die zijne liefde hun verleent? Maar dan: dat beweerde verband is een leugen. Heeft ooit eenig leerstellig vertoog eene gemoedsbeweging gewekt? Sinds wanneer verhinderde een dogma der kerk een enkel strafwaardig vergrijp? Door hartstocht en drift, niet door leering en inzicht wordt ieder onzer geleid[1)]. Was het niet Spinoza reeds, die ons dat leerde: geen drift wordt bed wongen of te niet gedaan, tenzij door eene andere, sterker dan zij’?[2)] En trouwens, zie er die denkers, die Gij daar zoo zwart maakt, zie er, om enkel dien éenen te nemen, Spinoza maar op aan. Zijn er, zelfs onder de grootsten, wel velen hem gelijk? Wat houden maar weinigen het uit naast dien teringzieken kluizenaar, die niets van de wereld vroeg, omdat hij in zichzelven bezat al wat hij behoefde! Hij zocht niemands oogen en stiet niemand af; met de schouders uitstekend boven allen, was hij vriendelijk en zacht ook jegens den kleinste. ‘God en natuur in één’: hoe maakte hij die eigene grondgedachte aanschouwelijk aau zich zelven, waar immers al wat wij goddelijk noemen, zich te kennen als zuivere natuur! Voorwaar, er wordt moed toe gevorderd, om, in het aangezicht van zulk eenen man, de beschuldiging te handhaven, dat eene wijsbegeerte als de zijne ‘de veer der geestkracht verslapt.’

Een protest, dat niet licht den beoogden indruk mist! En toch... Om met het slot te beginnen. Neem eens aan: er werd U een huis vertoond, met eenen volledigen toestel van raderen en geleidingen zoo kunstig ingericht, dat het den bewoner onthief van allerlei eigen denken en doen. Gij echter beleedt het gulweg: in geheel dien verleidelijken ‘comfort’ school, naar Gij duchttet, een ernstig gevaar voor de veerkracht van wie daaraan zich verwende. Wierd dan nu die beduchtheid tot zwijgen gebracht door de bloote herinnering, dat toch

1) Verg. F. Brunetière. ‘Question de morale’. (‘Revue des deux mondes’. 1 Sept. 1889. blz. 215).
2) Spinoza. ‘Ethica’. P. IV. Prop. VII.

de vernuftige bouwmeester als een wakker man te boek stond? Allerminst. Ook al had hij zelf zich woning gekozen in zijn betooverd gebouw, hij bleef wel voor traagheid bewaard juist door dien zeldzaam machtigen zin voor scheppenden geestesarbeid, die in zijn werk zich uitsprak. Doch.... de eerste de beste gemiddelde huurder, zou die even vast staan als hij? Men kon immers niet van alle bewoners verwachten, dat zij Edisons zouden wezen? Welnu: er bestaat geen sterkere grond voor de hoop, als zou elk Spinozist een Spinoza blijken. En daarom: of al onder de baanbrekers voor de meest uitéénloopende wijsgeerige scholen geen enkele, nagenoeg, te noemen valt, die niet den zijnen tot eer strekt, het bewijst voor de leer van deze of gene dier scholen, voor de louterende macht, die zij oefent op hare belijders, juist evenmin iets, als het onvermijdelijk rumoer der opstooters aan de achterhoede ooit tegen eene andere getuigt. Wat immers die eersten betreft: hoe waren zij leiders geworden, als hun zin minder edel geweest was? En aangaande de laatsten: wel, daar waren zij trosknechten voor!

Niet de geschiedenis der wijsbegeerte, zelfs de levensbeschrijving niet harer uitnemendste priesters, zielkundige waarneming alleen verspreidt hier het gewenschte licht. En moet dan die zielkunde juist aan dusgenaamd ‘vooruitstrevende’ jongeren het beleven, hoe dezen, waar zelfverweer het waagt, hare schoonste overwinning van vroeger, als het ware, tellen voor niets, en tusschen allerlei ‘zielsvermogens’ weêr waterdichte schotten gaan timmeren? Welk eenen strijd, welk eene moeite heeft het gekost, eer voor ons innerlijk leven het woord van Goethe was waar gemaakt:

> ‘Hoe het al tot een geheel zich weeft!
> Hoe het één in het ander werkt en leeft!
> Wat reppen de spoelen zich vlug als de wind!
> Geen slag, die niet duizenden draden verbindt!’

En nu: zou men die dure verovering wêer moeten prijsgeveu voor de nieuwe wijsheid: ‘ons denken werkt op ons willen niet in’? Zou dat geraden zijn, zelfs al pleitten honderd uitspraken van Spinoza er voor? Maar wat doet dan de leeraar dier wijsheid, wat doen wij allen, hoofd voor hoofd, zoo vaak wij door overreding een ander willen nopen tot eenig wilsbesluit?

Nemen wij niet telkens, ja, nemen wij niet het liefst, onder de drangredenen, die, naar wij hopen, de gemoedsbeweging des aangesprokenen zullen ombuigen naar het gewenschte doel, ook bewijs, redeneering op? Indien men nog blijk geeft, te hechten aan het gezag van den wijze der Paviljoensgracht, welaan, wat had hij dan toch noodig, de wenken, waarop, in het eind, zijne zedeleer neêrkwam, vooraf te rechtvaardigen met drie boeken vol wiskunstig-wijsgeerig vertoog, ware niet, naar zijn oordeel, erkentenis van de juistheid dier rechtvaardiging de beste weg geweest tot eene gedragslijn, in trouw aan zijne wenken bepaald? Doch waartoe nog geschermd met gezag van wien ook? Men neme eene zoo zeldzaam betwijfelde stelling, door zoo menige ervaring gestaafd, als die dezelfde denker neêrschreef tegen het slot van zijn hoofdwerk:[1] 'Hoe meer onze geest elk gebeuren begrijpt, als noodwendig, te grooter zijne macht over de driften.' Mag tegenover die waarheid, - eene der belangwekkendste vondsten, die tot dus ver de zielkunde kwamen verrijken, - de bovengenoemde ketterij in ernst nog worden verdedigd?

Intusschen: juist daar schuilt de knoop. De bedoelde vondst heeft, namelijk, een dubbel handvatsel. Een geest, het is waar, die alle gebeuren ten volle als noodwendig begrijpt, is voor de dwingelandij der lagere driften veilig. Doch, als nu zijn erkennen van waarheid eens in dat begrijpen zich oplost, gaat dan niet, op den duur, ook de prikkel van edeler drift onherroepelijk verloren? Er was, naast 'de driften' nog zoo iets als geestdrift ook! Werd eens zij, met de hartstochten, mede tot zwijgen gebracht, welk eene duur betaalde overwinning! En waarlijk, er is reden om daarvoor te vreezen. 'Men handelt slechts naar mate van zijn geloof', schreef treffend de ontijdig gestorven Marc Guyau.[2] En wat boven gezegd werd omtrent de verhouding tusschen het zedelijk oordeel des onderscheids en alle verdere drijfveeren tot willen en handelen, bevestigt, in hoofdzaak, dat woord. Karakter, macht tot volharding in eene zware, verdrietige taak, zij mogen, ééns aanwezig, zich sterken door werktuiglijke oefening, hare vorming wordt, grootendeels, bepaald door de mate van het vertrouwen, in de stem

1) Spinoza. 'Ethien,' P: v. Prop: VI.
2) M. Guyau. 'La morale Anglaise contemporaine.' (1885) blz. 301.

der conscientie gesteld. De kracht, in één woord, van het geweten is niet anders dan dat vertrouwen, niet anders dan het geloof aan zijn recht op gehoorzaamheid onzerzijds, ook al buigen wij niet. Welnu: onderstel eens: iemand heeft, langs dien weg, na eenen korteren, of langeren strijd, het alreeds een eind ver gebracht. De bewegende macht van zijn zedelijk oordeel, door oefenende tucht gestaald, is meestal zijnen slinkschen begeerten te sterk. Ja zelfs, hij gevoelt het met vreugde, hoe het juk van den plicht hem allengs door gewoonte een lichtere last is geworden. Maar zie: naast die kennis des goeds en des kwaads nestelt allengs zich deze wijsheid, dat wat hij daar, gisteren nog, 'kennis' heeft genoemd, dien naam niet langer mag dragen; in oordeelen over haar voorwerp zal, immers, geen sprake moge zijn van waarheid, of leugen. Blijft thans, dit alleen is de vraag, de beweegkracht, eertijds door vertrouwen aan die oordeelen geleend, blijft zij nog bestand tegen de verwoestende macht der nieuwe wijsheid, die juist dat vertrouwen loochenstraft? Onmogelijk. Wat tot dus ver ons handelen bepaalde, slechts krachtens de waarheid, die het achtte te grijpen, het verliest zijne drijfkracht, zoodra het zich als begoocheling ontmaskert. Wij kunnen niet, éénerzijds, al wat geldt, als recht of moraal, herleiden tot blaote natuurdrift, en ten andere bij voortduring dat recht met hetgeen het beweert bovendien nog te zijn, vereeren en vasthouden, als een wezenlijk waardevol goed[1)]. Hoe gaarne wij het wilden om het nut, dat die schijn eertijds deed, zelfs eene nuttige dwaasheid laat zich niet handhaven, trad zij ééns, als zoodanig, aan het licht.[2)]

De predikers van een louter werktuiglijk zieleleven hebben, inderdaad, voordeelig spel; zij maken, - in den letterlijken zin des woords, - hunne prediking waar aan iederen oprechte bekeerde. Doe toch eens in ernst iemand gelooven, dat bloot uit instinkt, of uit redelooze aanéénrijging van allerlei indrukken zijne beste voornemens, zijne heiligste inspraken volledig worden verklaard; tien tegen één, of eerlang houdt ook in zijn karakter alleen nog het instinctmatige, het werktuiglijk verbondene stand. Hij zal naar geene plichten meer vragen; maar

1) R. Eucken. 'Die Einheit des Geisteslebens in Bewusztsein und That der Menschheit.' (1888) blz. 213.
2) R. Eucken. 'Die Einheit des Geisteslebens in Bewusztsein und That der Menschheit.' (1888) blz. 208.

het zal nog plichtmatig toegaan in hem. Althans: zoolang als het duurt. En hoe zou dat lang kunnen wezen, sinds naast dien poveren rest, de ‘erkentenis’ die zijne doopceel kwam lichten, natuurlijk, is gebleven? En dat blijven sluit in zich voortdurende werkzaamheid. Is toch ééns het verstand overtuigd, dat zijn vroeger geloof aan een zedelijk ideaal eenvoudig gewrocht was van neiging en driften, of wel van de wederzijdsche aantrekkingskracht der voorstellingen, het bewust geworden instinct gaat aldra tot ontbinding over, en ook in het voorstellingsleven schakelt zich lichtelijk het gewonnen inzicht zelf, als eene kiem van vernietiging, vast.[1)] Wat spreekt men dan soms nog tot hen, met wie het reeds zoo ver is gekomen, van ‘vrije ideaalvorming’, die het geleden verlies herstellen zal! Wie het woord ‘ideaal’ gebruikt, vermeit zich in ijdele klanken, of wel, hij doelt op eene verzekerdheid, die juist niet wordt ‘gevormd’, maar gezocht, en, éénmaal gevonden, den vinder zich oplegt, als zijne offers, zijne inspanning *waard*, reeds eer hij haar daarvoor erkende. Werd, daarentegen, vooraf dat waarde-begrip verworpen, en dringt men nu dan toch weêr aan op het volgen van dit of dat ‘zelfgekozen ideaal’, het maakt eene gelijkelijk verwarrenden indruk, als riept ge eenen natuuronderzoeker op tot volharding in de studiën zijner keuze,... na eerst hem te hebben gewonnen voor de vertwijfelende slotsom van Hume! ‘Uw wenk komt te laat!’, dus zou lichtelijk 's mans antwoord luiden: ‘Wien Gij eenmaal het geloof in zijn weten ontroofdet, hem beweegt Gij tot blijmoedig studeeren niet meer.’ En ‘Te laat!’ klinkt ook hier het bescheid van den ‘ontnuchterden’ idealist; ‘Hadt Gij voor idealen mij willen verwarmen, Gij moest niet zijn begonnen met mijn geloof in hunne waarde te dooden.’

‘Maar is’, zoo werd nog gevraagd, ‘dit verwijt wel edelmoedig? Indien het geding over waar, of onwaar niet stipt wordt vrijgehouden van ieder vermaan omtrent “practische gevolgen”, wat staat U nog tegen op den weg, die uitloopt in “het heilig officie”?’ Het ligt voor de hand, een bescheid te ontwijken met een beroep op de zelfwederlegging, die in het stellen der vraag zich verschuilt. ‘Waartoe die betichting?’ kon het heeten. ‘Zijn de laatstelijk voorgedragen zielkundige

1) M. Guyau. ‘La morale Anglaise contemporaine.’ (1885) blz. 294 vv. en 398.

opmerkingen juist, wat deert het aan die juistheid, of zij eenen doordenkenden geest wellicht konden lokken tot de taak van in quisiteur'? Vreemd inderdaad! Men wil van 'waarschuwing voor de gevolgen' in den kamp der beginselen niet weten; en men dringt die bewering aan, door.... te waarschuwen voor de gevolgen, waartoe die methode kon leiden. Geen meten met twee maten! Blijft 'de wetenschap' koud tegenover het zedelijk verval, waarop straks werd gezinspeeld, zij moet het dan evenzeer wezen voor de gevaren van 'het heilig officie'.[1)]

Nogtans: met die goedkoope uitvlucht worde dit punt niet afgedaan. Daarvoor is de onzalige verwarring van personen en zaken, die in het genoemde bezwaar zich uitspreekt, een te ernstig verschijnsel. Voor het kwaad, dat zij elders, met name, in het staatsleven, aanricht, geldt nog de ontschuldiging der onvermijdelijkheid. Maar waar zij binnendringt in een gebied, als dit, kan die verschooning niet meer dienen. Het moest overbodig zijn, dat men aan de onderscheiding werd herinnerd: te waarschuwen tegen de vruchten eener leer, beoogt nog geenen schijn van smet op het karakter harer verkondigers. Is hunne overtuiging hun ernst, zij zijn vrij, ja, zij kunnen verplicht wezen om haar uit te spreken. Wie die vrijheid gebruikten, dien plicht vervulden, hen treffe wel het allerlaatst de beschuldiging wegens gevolgen, die te keeren juist het minst op hunnen weg lag. Indien zulke gevolgen zich voordoen, men klage veeleer, men klage alleen de lauwheid der anderen aan, die hen voorzagen, hen duchtten, en, nogtans, niet ernstig genoeg zich weerden, om hen te voorkomen. De ziekte onzes tijds, de zedelijke twijfelmoedigheid, zij kiemt uit de zaden, die 'practische' sophistiek in aller gemoederen rondstrooit, slechts 'behoudens ombuigende krachten'. Nog talrijk genoeg zijn de mannen van kennis en gaven, die, wat hun geschonken werd, met vrucht aan dat werk der ombuiging konden dienstbaar maken. Doen zij allen wat in hun vermogen is? Zoo lang er nog zijn, wien die vraag in het hart klinkt als een ernstig verwijt, zij het veldwinnend euvel hun oorzaak tot verdubbelde waakzaamheid en krachtsontplooiing, maar nimmer eene reden om te smaleu op hen, die nu eenmaal niet anders kunnen, dan prediken, wat

1) Vergelijk F. Brunetière 'Question de morale'. (Revue des deux mondes, 1 Sept: 1889. bladz: 211.)

zij voor waar houden. Zulk eene prediking kan nooit een kwaad zijn, hoe bedenkelijk ook haar inhoud.

Ieder volk oogst ten slotte van den arbeid dier predikers slechts de vruchten, die het verdient. Waar de veerkracht tot weêrstand ontbreekt, daar brengen die vruchten verderf. Maar een zedelijk krachtig geslacht zet ook het werk zijner dwaalleeraars om in een weldaad. Het doet, als Israel, nadat hij staande was gebleven in zijnen strijd tegen den man, die hem niet had overmocht; het laat den worstelaar, met wien het zijne krachten gemeten heeft, borst tegen borst, eerst van zich gaan, na door hem nog vooraf te zijn gezegend.[1)] Dien zegen verleent ook ons de 'sophistische' wijsbegeerte des tijds,... mits wij haar wederstaan. Zij bewaart onze heiligste overtuiging voor eene uitputtende, eene doodelijke kalmte. De vaste verzekerdheid toch, die de voorwaarden is voor eenen rijkgezegenden levensarbeid, zij is nimmer een staat van rustig bezit; zij is veeleer eene eeuwige daad van rusteloos verwerven en verweren. De oude Romeinen, zoo wij, ten minste, Gajus mogen gelooven, rekenden niets in zoo heiligen zin het hunne, als wat zij door eigene kracht, met den speer in de vuist, hadden bemachtigd. De krijgsgevangene met zijne wapenrusting, de oorlogsbuit, dat waren hunne eigenste eigendommen, hunne 'res mancipi'.[2)] Over de waarde dier aanschouwing, als beginsel van vermogensrecht, zullen licht de gevoelens uitéénloopen. Maar op het gebied des geestes blijft zij eeuwig waar. Zal onze verzekerdheid de ónze zijn metterdaad, dan moet zij ons eene 'res manicipi' wezen, veroverd, niet maar ontvangen, gehandhaafd ook telkens opnieuw, want wat daar in vrede bezeten wordt en genoten, verliest zijnen geur en zijne kracht, verdort en verstuift.

Daarom is het iets meer nog, dan plichtpleging alleen, zoo tot slot van eenen aanval, desbewust, voor het minst, met geene audere dan ridderlijke wapenen gevoerd, der wederpartij, die daarbij nog het meest met name genoemd werd, de handslag wordt aangeboden, ten teeken van hulde en van dank. Van dank bovenal. Want indien de beginselen, die de schrijver dezer bladen begreep te moeten verdedigen, omdat hij hen lief had,

1) Genesis XXXII, vs. 26.
2) Gaü 'Institutiones' IV. 316. Zie R. von Jhering 'Der Geist des Römischen Rechts' I. (1873) bladz. 110 vv.

indien zij de stormen des tijds overleven in ongebroken kracht, zij zullen dat zijn verschuldigd, o zekerlijk! tevens aan wie zich omgordden in hunnen naam, maar nauwelijks minder daarnaast aan den eerlijken tegenstander, die hunne belijders opriep tot den versterkenden kamp. Ja, hem dan ook mede de lof, als, na zulk een worsteling, wij, dezerzijds, blijde van zin, elkander weêr durven bemoedigen met wat eens de machtigste zanger der eeuw den weifelenden geestverwant toezong:

> ‘Wees als de vogel, die, op een te zwakke loot,
> Zich wiegt in loof van berken.
> Hij voelt, hoe 't twijgje buigt, en zingt nogtans. Geen nood!
> Hij weet het: hij heeft vlerken!’

W. VAN DER VLUGT.

De eerste kamer en de schoolwet.

Het regent nu dag aan dag adressen aan de Eerste Kamer met de dringende bede dat deze vergadering hare goedkeuring moge onthouden aan het bij haar aanhangig ontwerp van schoolwet. Het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en eene groote menigte van genootschappen, welke zich de bevordering der belangen van ons volksonderwijs ten doel stellen, gaven het sein en in alle deelen van het land volgden de liberale kiesvereenigingen dit voorbeeld. Naar mate de dag van de beslissing nadert klimt de belangstelling en vermenigvuldigen zich de getuigen tegen het wetsontwerp. Blijkbaar is er in de openbare meening eene kentering gekomen, want de ijver waarmede men thans het wetsontwerp veroordeelt steekt zonderling af bij de stemming waarin het voorstel van de Regeering in de maand April ll. ontvangen werd. Immers, èn uit de verklaringen door het Bestuur van ‘de Liberale Unie’ afgelegd, èn uit de houding van de hoofdorganen der liberale pers kon toen duidelijk worden opgemaakt, dat het voorstel medeviel, dat men erger had gevreesd, en dat, zoo het maar mocht gelukken eenige van de meest aanstoot gevende bepalingen uit het ontwerp te verwijderen, er alle reden bestond om te vermoeden dat men zich over een vergelijk in zake van lager onderwijs zou kunnen verstaan. Van een algemeen petitionnement bij de Tweede Kamer, met het doel om tegen de voordracht te protesteeren, is dan ook geen sprake geweest.

Bestaan er afdoende motieven voor deze veranderde stemming, en moet men alzoo aannemen dat de Eerste Kamer werkelijk zal handelen in het welbegrepen belang van het nederlandsche volk wanneer zij door haar af keurend votum de invoering van de voorgestelde schoolwet onmogelijk maakt? Ik geloof het

stellig niet, en al ontbreekt mij dezer dagen ook de tijd, die er noodig is om deze overtuiging in een uitvoerig opstel te verdedigen, zoo stel ik er toch prijs op althans in enkele bladzijden de gronden aan te stippen waarop mijn gevoelen rust. Ongetwijfeld zal het besluit, dat straks in de Eerste Kamer valt, voor Nederland in het algemeen en voor de liberale partij in het bijzonder van het hoogste gewicht zijn, en daarom betaamt het ieder, die gewoon is over onze politieke aangelegenheden in het openbaar te oordeelen, in deze moeielijke oogenblikken voor zijn gevoelen over dit zeer betwiste vraagstuk openlijk uit te komen.

Het ontwerp-schoolwet, zooals dit aanvankelijk door de Regeering werd voorgedragen, bedoelde blijkbaar tweederlei: vooreerst versterking van het bijzonder onderwijs door daaraan eene aanzienlijke geldelijke ondersteuning te verzekeren, en ten andere verzwakking van het openbaar onderwijs, door de middelen, daarvoor tot nog toe beschikbaar, niet onbelangrijk in te krimpen. Immers die verzwakking zou niet alleen rechtstreeks daaruit voortvloeien, dat de gemeenten, met de zorg voor het lager onderwijs belast, zich in het vervolg met veel geringer bijdragen uit de staatskas moesten tevreden stellen en die bijdragen geheel opofferen, zoodra zij in het belang van het onderwijs iets meer mochten willen dan de wet haar als een minimum-verplichting oplegt, maar zij zoude ook zijdelings een gevolg zijn van het wettelijk gebod om tot goedmaking der kosten van het onderwijs schoolgeld te heffen. Niet dat zulk eene heffing op zich zelve zoo bedenkelijk is, maar door haar voor de openbare school tot een stelligen plicht te maken, terwijl zulk een plicht voor de bijzondere school niet bestaat en ook niet bestaan kan, werd aan laatstgenoemde een gemakkelijk middel aan de hand gedaan om de openbare school te ontvolken. Zij behoefde toch haar onderwijs slechts tijdelijk geheel kosteloos beschikbaar te stellen om zeker te zijn dat zij dat doel wat vroeger of later ook zoude bereiken.

Welnu beide deze bezwaren zijn uit den weg geruimd en daarmede is de toeleg om het openbaar onderwijs te verzwakken, geheel vervallen. Aan de gemeenten worden duurzaam de gewone inkomsten verzekerd, die zij thans als bijdragen in de kosten van haar lager onderwijs uit 's Rijks schatkist ontvangen, en de strijd over verplichte schoolgeldheffing is uitgeloopen op eene

bepaling, welke vrijwel met eene zinledige phrase gelijk staat. Wel zal nu op alle openbare scholen van anderen dan on- en minvermogenden schoolgeld worden geheven, maar de gemeentebesturen blijven bevoegd die bijdragen tot twintig centen 's maands te beperken, d.w.z. tot een bedrag, 't welk met ongeveer niets gelijkstaat. Men kan dan ook veilig beweren dat de openbare school zelve ongekrenkt te voorschijn is gekomen uit de gevaarlijke vuurproef waaraan men haar had blootgesteld, en dat zij in vervolg van tijd omringd zal zijn met dezelfde waarborgen en gesteund zal worden door dezelfde hulpmiddelen als op dit oogenblik. 't Is waar, in de toekomst zal het onderwijzend personeel in verhouding tot het aantal scholieren iets minder sterk kunnen zijn dan nu, maar zoo die wijziging al voor eene fout kan doorgaan, wat velen betwisten, dan zal het in elk geval zijn eene fout van zeer geringe beteekenis, die aan de eischen van goed en deugdelijk onderwijs niet wezenlijk te kort doet.

Hetzelfde zou ik echter niet willen zeggen van de ongelukkige bepaling, welke premiën uitlooft aan de hoofden van scholen, die hunne kweekelingen met goed gevolg opleiden voor het onderwijzers-examen, ten einde dus de kosten te verminderen die uit het bestaan van kweekscholen en van normaallessen voortvloeien. Dat op die wijze een stelsel van dressuur en af richting wordt in de hand gewerkt, 't welk op de ontwikkeling van het onderwijzend personeel noodlottigen invloed kan uitoefenen, valt duidelijk genoeg in het oog en het heeft dan ook niet ontbroken aan ernstige vertoogen van deskundigen tegen dit heillooze plan; maar het partijbelang woog hier zoo zwaar dat men er niet tegen opzag ten zijnen behoeve aan de eischen van het algemeen belang te kort te doen.

Wanneer, behoudens deze enkele ongelukkige bepaling, waardoor trouwens elk onderwijs, het bijzondere even goed als het openbare, getroffen wordt, de neutrale gemeenteschool geheel is gebleven wat zij tot nog toe was, dan zijn wij deze uitkomst verschuldigd, behalve aan het groote talent waarmede de linkerzijde voor de belangen van die school in de bres sprong, aan den invloed van de Eerste Kamer. Immers, de wetenschap dat elk wetsontwerp 't welk te kort mocht doen aan de levensvoorwaarden van de openbare school, reeds daardoor voor de Eerste Kamer volstrekt onaaunemelijk zoude worden, heeft

gematigdheid voor de meerderheid tot een gebiedenden plicht gemaakt.

De oppositie tegen de nieuwe wet, welke zich op dit oogenblik openbaart, moet alzoo haren grond vinden niet in wat men aan de openbare school ontneemt, maar omgekeerd in wat men aan de bijzondere school toevoegt, namelijk de subsidiën uit 's Rijks schatkist. En inderdaad is dan ook dit gedeelte van de wet voor de regeerende meerderheid hoofdzaak geweest, getuige het feit dat zij, inschikkelijk genoeg waar het de regelen gold die de openbare school beheerschen, daarentegen van geen toegeven weten wilde toen het er om te doen was de voorwaarden, waarop aan bijzondere scholen subsidiën zullen worden toegekend, nader en beter te omschrijven dan het ontwerp dit gedaan had. Zelfs het voorsfel om althans te bepalen, dat het onderwijs op deze scholen, ‘deugdelijk’ zijn moest, kon bij haar geen genade vinden. De nederlandsche regeering, anders niet gewoon te spotten met haar toezicht op het goed gebruik van 's Rijks geldmiddelen, noemde bij monde van den minister van Binnenlandsche Zaken de voorgestelde bijvoeging overbodig en - merkwaardig voorbeeld van strenge partijtucht - de geheele rechterzijde stemde hoofd voor hoofd met deze verklaring in, al vermoed ik dat het aan meer dan één lid moeite zal hebben gekost ook zelfs dit offer te brengen aan de eischen eener stipte gehoorzaamheid.

Den leden van de linkerzijde, die onoverkomelijke bezwaren hadden tegen het voorgedragen subsidiestelsel, ontbrak het zeker niet aan afdoende motieven ter verdediging van hun afkeurend votum, want deze motieven liggen overal voor het grijpen. Dat het geheel oneigenaardig is subsidie te verleenen aan scholen, welke juist niet voldoen kunnen aan de eischen die de staat als neutrale macht noodzakelijk stellen moet, kan evenmin geloochend worden als het feit, dat inrichtingen van onderwijs, welke door de samenwerking van staat en bijzondere personen inderdaad gemengde scholen worden, in geen geval aanspraak kunnen maken op dezelfde onafhankelijkheid als aan geheel bijzondere inrichtingen toebehoort. Komen dan daarbij de voor de hand liggende finantieele grieven en het zeer wezenlijk gevaar, dat de staat hier geldelijke verbintenissen aanvaardt zonder ook maar van verre den omvang te kunnen meten van de opofferingen, welke uit die verbintenissen zullen voort-

vloeien, dan zal men wel moeten toegeven dat reeds deze overwegingen op zichzelven meer dan voldoende waren om de afkeuring van het wetsontwerp te rechtvaardigen. Andere leden, aanvankelijk bereid om over al deze bezwaren heen te stappen, kwamen eerst tot het besluit om de wet af te stemmen toen hun bleek, dat alle pogingen om althans eenige meerdere waarborgen te erlangen voor het goed gebruik der gelden, welke de staat aan de bijzondere scholen toewijst, op den onwil van de meerderheid afstuitten. Ik denk er niet aan deze conclusie te veroordeelen en wil zelfs wel bekennen, dat, wanneer ik, op hunne plaats gezeten, tot een ander besluit mocht zijn gekomen, dit dan in elk geval geweest zou zijn om redenen aan de eigen verdiensten van het wetsontwerp geheel vreemd.

Maar wat hiervan ook zij, niet over hetgeen de minderheid van de Tweede Kamer had moeten doen loopt op dit oogenblik de strijd, maar over de vraag: of het votum, door de Tweede Kamer met groote meerderheid ten gunste van het wetsontwerp uitgebracht, al of niet door het veto van den anderen tak der Staten Generaal behoort te worden vernietigd? Op die vraag nu zou ik voor mij stellig ontkennend willen antwoorden en dit om de redenen welke ik hier zoo kort mogelijk ontwikkel.

Schering en inslag van de adressen, welke op dit oogenblik de Eerste Kamer toestroomen, is het betoog, dat het wetsontwerp, nu aan haar oordeel onderworpen, noodzakelijk op den ondergang van de openbare school moet uitloopen, en dit gevoelen - ik erken het - wordt door uitnemend deskundigen gedeeld. Ik denk hier aan het opstel van Mr. Veegens, in het jongste nummer van de ‘Vragen des Tijds’. Ik heb dit opstel gelezen en herlezen met al de aandacht, welke men aan het door niemand meer dan door mij gewaardeerde oordeel van den kundigen en scherpzinnigen auteur verschuldigd is, maar ik moet gulweg bekennen, dat hij naar mijne zeer bescheiden meening het bewijs van de vooropgezette stelling, als zoude de nieuwe wetgeving den val van de openbare school noodzakelijk met zich voeren, ten eenenmale is schuldig gebleven. Of laat ik liever dit zeggen: wanneer de ervaring mocht leeren dat de schrijver goed heeft gezien, dan zou deze ervaring niet de nieuwe wet veroordeelen, maar de openbare school zelve. Is deze inwendig zoo rot en vermolmd, dat zij geen grooter mededinging verdra-

gen kan dan nu bestaat, laat zij dan vallen; want in dat geval zou blijken dat zij de moeite om haar staande te houden niet waard is.

Waartoe zal de nienwe wet leiden? Natuurlijk tot groote vermeerdering van het aantal bijzondere scholen, vooral in de zuidelijke provincien, waar zij nu nog slechts sporadisch voorkomen, omdat de roomsch-katholieke bevolking met de openbare school, zooals zij daar feitelijk bestaat, tot nog toe tamelijk tevreden was. Over het gehalte van de nieuwe scholen, welke in die provinciën zullen worden opgericht, maak ik mij zeker geen illusiën: de zeer deugdelijke zullen daaronder vermoedelijk vrij schaarsch en de gebrekkige, zelfs de zeer gebrekkige, overvloedig vertegenwoordigd zijn; maar wat hiertegen te doen, wanneer, naar het oordeel van ouders en opvoeders, zulke scholen noodig zijn om het onderwijs te doen beantwoorden aan het ideaal, zooals Dr. Schaepman dit onlangs in de Tweede Kamer heeft geschetst? Trouwens wanneer waar is wat men in den laatsten tijd in de beide Kamers van de Staten Generaal omtrent de openbare school in N.-Brabant en Limburg heeft medegedeeld; wanneer mannen die het weten kunnen, omdat zij zelven in die streken wonen, en wier oordeel niet verdacht kan zijn, omdat ook zij leden zijn van de Katholieke kerk, recht hebben haar roomsch-katholieke sectescholen te noemen, dan zal moeten worden toegegeven dat de verandering, welke men daar tegemoet gaat, niet bij uitstek groot kan wezen.

Ook in andere gewesten zal het aantal bijzondere scholen zeker toenemen, maar toch niet in zoo sterke mate als in de zuidelijke, omdat de bedoelde inrichtingen daar nu reeds in grooten getale voorkomen. Naar het oordeel van Mr. Veegens zullen de gemeentebesturen zelven de vestiging van zulke bijzondere scholen in de hand werken, ten einde dus den finantieelen last, der gemeente opgelegd, te verlichten. Ongetwijfeld, maar aangezien het motief om zoo te handelen, op dit oogenblik in even sterke mate aanwezig is, als het in de toekomst bestaan zal, zoo mag dit der nieuwe wet niet als eene bijzondere grief worden toegerekend.

Men vergete daarenboven niet, dat wanneer het oprichten van bijzondere scholen in de toekomst veel gemakkelijker wordt gemaakt dan nu het geval is, ook de voorstanders van

deugdelijk neutraal onderwijs dikwijls met dit feit hun voordeel zullen kunnen doen. Immers wanneer de openbare school hier of daar veel te wenschen overlaat, - en naar plaatsen waar dit geval zich voordoet behoeft zeker niet lang te worden gezocht - 't zij dan omdat het onderwijzend personeel niet deugt, 't zij omdat de karigheid of onverschilligheid van het gemeentebestuur aan de school onthoudt wat voor hare ontwikkeling noodig is, dan zullen belanghebbenden in de toekomst gemakkelijk het middel kunnen vinden om in dien gebrekkigen toestand verbetering te brengen.

Het algemeen gevolg van de nieuwe wetgeving zal dus zijn, dat in de thans bestaande verhouding tusschen openbare en bijzondere scholen ten voordeele van laatstgenoemde verandering wordt gebracht. In welke mate weet niemand, maar zooveel zal in elk geval moeten worden toegegeven, dat wanneer de verandering, die wij tegemoet gaan, werkelijk zeer groot mocht blijken, dit feit als eene zeer ernstige getuigenis tegen de thans nog bestaande wetgeving zou moeten worden aangemerkt. Wanneer de bevolking, zoodra haar daartoe de gelegenheid wordt aangeboden, overal aan de openbare school den rug toekeert, dan moet het wel zijn dat deze school hare behoefte al zeer weinig bevredigt. Het onderwijs zal, zegt men, onder de verandering gevoelig lijden. Misschien wel, maar om het recht te hebben zich hierover reeds nu met stellige zekerheid te verklaren, zouden de openbare scholen over het algemeen beter, of de bijzondere over het algemeen slechter moeten wezen dan zij werkelijk zijn. De goede en slechte inrichtingen van onderwijs zijn, meen ik, onder beide soorten van scholen ruim vertegenwoordigd en het komt er dus op aan te weten, wat nu nog niemand weet, welk het gehalte zijn zal van de scholen die naar aanleiding van de nieuwe wet worden opgericht.

Of ik dan niet vrees dat dit gehalte onvoldoende zal blijken? Zeker wel, maar, hoe ook geneigd dit feit te betreuren, ik voor mij zou den veranderden toestand willen eerbiedigen omdat in de grondwettige vrijheid van onderwijs toch wel het recht der ouders zal liggen opgesloten om voor hunne kinderen zoodanige scholen te kiezen als zij voor zich, al is het dan ook misschien zeer ten onrechte, de meest geschikte achten. Het is waarlijk niet een van de beste gevolgen onzer moderne schoolwetgeving dat zij heeft geleid tot het verdringen van de bijzondere scholen,

overal waar die niet door krachtige kerkelijke invloeden werden gesteund. Art 192 der grondwet ademt vrijheid en geen dwang; het werd niet geschreven om de alleenheerschappij van de openbare school te vestigen, maar omgekeerd, om de alleenheerschappij van de kerkelijke school tegen te gaan. De openbare school wordt niet opgelegd, maar beschikbaar gesteld. In het belang van de gewetensvrijheid moest er overal zijn eene school voor iedereen bruikbaar, maar uit dit gebod volgde allerminst dat men zich die algemeen bruikbare inrichting van onderwijs ook als de algemeen gebruikte voorstelde. Niet de wet, maar de maatschappij zelve beslist welke inrichting van onderwijs haar het best voegt. Welnu laten wij liberalen dan toch genoeg eerbied hebben voor onze openbare school om niet te verkondigen, dat zij noodlottig ten val neigt als men der maatschappij de vrijheid van keuze in den ruimsten zin komt waarborgen.

Het oordeel over de nieuwe schoolinrichting zou, dus zegt men, in en buiten de Staten-Generaal veel gunstiger zijn uitgevallen, wanneer de Regeering had kunnen goedvinden het beginsel van den schoolplicht in haar ontwerp op te nemen. Ligt er echter - zou ik willen vragen - ook in deze bewering niet vrij wat overdrijving en misverstand? Immers waar het vóór alles op aankomt, is niet dat men in de wet eene phrase schrijve, welke het beginsel van den leerplicht huldigt, maar dat er eene schoolinrichting kome, welke het vestigen van zulk een plicht mogelijk maakt. En die mogelijkheid bestaat op dit oogenblik niet, want zoolang de wet van 1878 blijft voortleven, zal de groote meerderheid ook van de liberale partij zich wel altijd blijven verzetten tegen een gebod, dat, op die plaatsen waar alleen de openbare school beschikbaar is, sommige ouders dwingt hunne kinderen aan eene inrichting van onderwijs toe te vertrouwen, welke, naar de overtuiging van die ouders, eene slechte en verderfelijke inrichting is. Eerst dan wanneer de mogelijkheid bestaat overal eene school te vestigen zooals de ouders die voor hunne kinderen wenschen, is het motief weggenomen, dat nu nog aan de invoering van schoolplicht onoverkomelijke bezwaren in den weg stelt. De nieuwe wetgeving komt die mogelijkheid scheppen en daarom beslist zij feitelijk ten voordeele van den schoolplicht, onverschillig of de wet dit nu uitdrukt of niet.

Het was naar mijne bescheiden meening eene groote onhandigheid van de tegenwoordige meerderheid, dat zij, zoodra haar bleek dat de liberale partij op schoolplicht grooten prijs stelde, zich niet heeft gehaast zelve het beginsel van dien plicht in hare wet te schrijven. Het votum, waarbij de liberale partij eenstemmig den schoolplicht aanvaardde, zal zeker niet onvruchtbaar blijven en vermoedelijk zullen in haar midden reeds spoedig mannen opstaan, geneigd en bereid om aan de Staten-Generaal een wetsontwerp voor te leggen, dat de invoering van schoolplicht beveelt en regelt. Mocht dit nu inderdaad gebeuren, dan zal de meerderheid moeten kiezen tusschen het *odium* van zich eenstemmig te verzetten tegen een maatregel, bij een goed deel van hare kiezers in hooge mate populair, en de verplichting om de eer van dezen populairen maatregel aan de tegenpartij over te laten. Die tegenpartij zal dan de vruchten plukken van een boom, niet door haar maar door de tegenwoordige meerderheid geplant. In elk geval mag de kwestie van den schoolplicht niet als een argument tegen de nieuwe wet worden aangevoerd, want ongetwijfeld maakt deze eene gunstige oplossing van die kwestie veel gemakkelijker dan nu het geval is.

Het feit dat ettelijke leden van de liberale partij in de Tweede Kamer hunne stem hebben gegeven aan het voorstel der Regeering, meent Mr. Veegens voor alles te moeten toeschrijven aan overwegingen van gemoedelijken aard. Men haakt naar vrede en verklaart zich bereid dien ook ten koste van groote opofferingen te koopen. Welnu, naar het oordeel van den geachten auteur, steunen deze overwegingen op louter illusie. De nieuwe schoolwet zal en kan geen vrede brengen, omdat de hedendaagsche strijd op het gebied van onderwijs uit diep liggende oorzaken voortvloeit, uit oorzaken die in elk geval de nieuwe wetgeving zullen overleven.

Ongetwijfeld, het antagonisme tusschen gezag en vrijheid is onsterfelijk - en gelukkig voorwaar - zoodat men zeker geen profeet behoeft te zijn om nu reeds te kunnen voorspellen, dat, in de toekomst als in het verledene, dit antagonisme zich ook zal afspiegelen, en sterk afspiegelen, in den strijd om de school. Maar volgt hier nu uit dat zij die van de aanhangige wet verzoening te gemoet zien, enkel aan zinsbedrog toegeven? Ik kan het niet gelooven maar zou veeleer meenen dat het zinsbedrog gezocht moet worden bij hen wier gevoelen ik op dit oogenblik bestrijd.

Immers men moet ziende blind zijn om het feit te kunnen loochenen, dat onze nederlandsche maatschappij ontgroeid is aan de schoolwetgeving die haar op dit oogenblik beheerscht. Men mag dit feit betreuren, zooals ik het betreur, maar voor tegenspraak is het niet wel vatbaar. Toen in 1857 bedoelde wetgeving werd ingevoerd, ging men uit van de onderstelling, en mocht men daarvan uitgaan, dat het nederlandsche volk aan de openbare school een goed hart toedroeg, en zich dus voor hare instandhouding en ontwikkeling gaarne groote offers zou getroosten. Al spoedig bleek echter, dat de nationale instemming op verre na zoo algemeen niet was als aanvankelijk werd vermoed, en dat tal van gemeentebesturen, inplaats van zich in te spannen om de wet in milden zin en overeenkomstig de bedoeling van den wetgever uit te voeren, slechts zinden op middelen om aan hare voorschriften te ontsnappen. Overtuigd dat aan dien toestand een einde komen moest, heeft men in 1878 de wet belangrijk verscherpt: aan de openbare school ging zij nu veel hooger eischen stellen dan tot nog toe en tevens de vrijheid van de gemeentebesturen beperken, door aan het schooltoezicht van Rijkswege in vele gevallen een beslissenden invloed op de inrichting van de school en de keuze van de onderwijzers toe te kennen. En wat is het gevolg geweest van die grootere gestrengheid, dien sterkeren drang? Dat de tegenstand met den dag aangroeide en wel zoo, dat de openbare school, in 1857 der natie als eene goede gave toebedeeld, nu voor de eene helft van de gemeenschap een gruwel is geworden, een gruwel waaraan zij zich niet dan gedwongen onderwerpt en die haar in toenemende mate verbittert tegen allen die voor de vestiging en instandhouding van deze in haar oog noodlottige inrichting ijveren. Is deze toestand houdbaar? Ja in een absoluut geregeerden Staat; maar in eene maatschappij als de onze stellig niet. Het verband tusschen Staat en maatschappij is op dit stuk jammerlijk verbroken, met dit gevolg, dat eene wet, bestemd om voor het geheele nederlandsche volk bij de bevrediging van eene zijner eerbiedwaardigste behoeften, een machtige steun te wezen, voor de helft van dat volk juist het tegenovergestelde is geworden van wat zij wilde zijn: te weten eene machtige belemmering. Immers wel verre dat de Staat voor de hier bedoelde helft het erlangen van in haar oog deugdelijk onderwijs gemakkelijker zoude maken, stelt

hij voor haar aan de bevrediging van de bestaande behoefte groote belemmeringen in den weg; hij laat haar toch al de kosten van hare eigen scholen dragen en legt haar daarenboven de verplichting op, bij te dragen in het onderhoud van andere, die, hoe voortreffelijk op zich zelve misschien, in elk geval hare behoeften niet bevredigen kunnen.

Onze moderne juristen zijn - althans zoo heet het - aan de dwalingen van het oude natuurrecht geheel ontwassen. Wij erkennen dat onze wetten niet een dood ideaal, maar der levende maatschappij moeten worden aangepast en zorgen dus, waar wij onze regelen schrijven, aan die maatschappij niet den rug toe te keeren maar veeleer haar scherp in de oogen te zien ten einde al hare eigenaardigheden nauwkeurig te bespieden. En waarom dan niet bij het onderwijs aan die deugdelijke methode vastgehouden en erkend, dat onze wet niet het doode ideaal van 1857, maar de levende werkelijkheid van 1889 dienen moet?

Er is dus waarlijk geen reden om aan hen die meenen, dat in het thans aanhangig ontwerp moet worden berust, de beschuldiging toe te voegen, dat zij voor de stem van de rede het oor sluiten om enkel te luisteren naar de inspraak van het hart. Zij weten het wel dat ook in het vervolg de eeuwenheugende strijd tusschen gezag en vrijheid onverpoosd zal voortduren op elk gebied, ook op dat van het onderwijs, maar zij weten tevens dat de wetgever, door aan de eene partij te geven wat zij zoekt en aan de andere duurzaam te waarborgen wat haar sinds lang toebehoort en wat zij als een zeer kostelijk bezit in geen geval zou willen prijs geven, eene orde van zaken schept waarin de tegenwoordige maatschappij zich te huis gevoelt, en dus een einde maakt aan die gevaarlijke botsing welke der liberale partij op het verlies van hare meerderheid is te staan gekomen.

Uit het bovenstaande zal, hoop ik, duidelijk genoeg blijken, dat ten voordeele van het wetsontwerp waarover de Eerste Kamer straks moet oordeelen, vrij wat sterker argumenten pleiten dan de tegenstanders willen toegeven. Of daarom dit ontwerp ook de eischen bevredigt, welke de liberale partij zelve aan eene nieuwe schoolwet zou moeten stellen? Natuurlijk niet; maar mij dunkt dat een dergelijke maatstaf het ontwerp niet mag en ook niet kan worden aangelegd, allerminst door de Eerste Kamer. Laten wij toch niet vergeten dat de regeering niet aan ons maar aan de rechterzijde toebehoort, en dat deze vóór

alles, of juister gezegd uitsluitend, is eene antischoolwet-partij, want buiten de gemeenschappelijke antipathie tegen de wet van 1878 is er niets wat hare leden samenbindt en samenhoudt. Dat deze partij dadelijk na de aanvaarding van het gezag de herziening van de wet op het lager onderwijs aan de orde stelde, verstaat zich, en evenzoo dat de ontwerpen die haar bevredigen onmogelijk ons bevredigen kunnen, want ware het anders dan zoude men tot de conclusie moeten komen dat de strijd van de laatste dertig jaren slot noch zin heeft gehad.

Nu de eindbeslissing nadert moet het oordeel over het aanhangig ontwerp dunkt mij bepaald worden door het antwoord op deze twee vragen: vooreerst of dit ontwerp de rechten eerbiedigt van de minderheid, nu de liberale partij, door waarborgen te geven dat zij voor zich overal eene school zal vinden voor hare behoeften passende; en zoo ja, dan ten andere, of het mogelijk zijn zoude eene regeling te ontwerpen, welke de volkomen bevrediging van meerderheid en minderheid beiden meer nabij komt dan met de nu voorgedragene het geval is? Op de eerste vraag heb ik reeds in stellig bevestigenden zin geantwoord en inderdaad een ander antwoord is niet mogelijk. Immers de openbare neutrale school zal evenals nu overal zijn waar men haar behoeft, en omringd blijven met al de waarborgen voor hare deugdelijkheid, welke de wetten van '57 en '78 daaraan verbonden hebben.

Het vraagstuk, waarover de Eerste Kamer thans moet oordeelen, is van geheel anderen aard dan dat 't welk haar in den zomer van 1887 werd voorgelegd, toen zij te beslissen had of het voorstel van Dr. Schaepman tot wijziging van het grondwettig voorschrift betreffende het onderwijs, al of niet in de grondwetsherziening zou worden opgenomen. Immers dat voorstel bedoelde niets minder dan aan de openbare neutrale school haar grondwettig bestaan te ontnemen en dus voor eene toekomstige clericale meerderheid de gelegenheid open te stellen die school geheel te vernietigen, op zoodanige wijze dat op vele plaatsen der minderheid geen andere keus zou overblijven dan òf aan hare kinderen elk schoolonderwijs te onthouden òf hen toe te vertrouwen aan deze of gene secteschool. Ik heb het feit, dat in de Tweede Kamer sommige leden van de toenmalige liberale meerderheid het voorstel ondersteunden, vroeger een roekeloos bedrijf genoemd, en, hoeveel ergernis die uitdruk-

king ook moge hebben opgewekt, ik zon haar nu minder dan ooit willen terugnemen. Wanneer de clericale partij openlijk verkondigt dat geheele vernietiging van de openbare neutrale school het einddoel is waarnaar zij streeft en iedereen kan weten, dat in vele deelen van Nederland opheffing van die school niet mogelijk is zonder dat bij het onderwijs de godsdienstige overtuiging van de minderheid worde gekwetst, dan moest het zeker roekeloos heeten het grondwettig gebod, dat de bereiking van dit einddoel onmogelijk maakt, moedwillig prijs te geven. De Eerste Kamer heeft toen evenzoo geoordeeld en door het voorstel te verwerpen naar mijne overtuiging aan het vaderland een onschatbaren dienst bewezen.

Van iets dergelijks is intusschen op dit oogenblik geen sprake, zoodat ik werkelijk niet begrijp hoe men hier en daar eenig verband heeft willen leggen tusschen het votum, in 1887 door de Eerste Kamer uitgebracht, en dat, 't welk in deze dagen wordt te gemoet gezien.

Blijft dus slechts de tweede vraag, te weten deze: of het mogelijk zijn zoude eene andere regeling tot stand te brengen, die, bevredigend voor de tegenwoordige meerderheid, aannemelijker zoude zijn voor de minderheid dan die welke thans is voorgedragen? Ik betwijfel dit ten sterkste en mag er zeker wel op wijzen, dat, hoeveel oppositie het aanhangig ontwerp in en buiten de Tweede Kamer ook ontmoet moge hebben, nergens gewezen is op eene andere regeling, welke beter dan de tegenwoordige aan den gestelden eisch zou voldoen. Wel werd hier en daar beweerd dat men de gewenschte verzoening liever moest zoeken in eene andere en betere inrichting van de openbare school, maar wie gevoelt niet dat dergelijk programma eenvoudig onuitvoerbaar is? Het was een schoone droom van het jaar 1848 eene school te bouwen en in te richten waarin alle kinderen van het nederlandsche volk vreedzaam zouden kunnen samenleven en opgeleid worden voor hunne maatschappelijke bestemming, maar in de eerste vijftig jaren zal wel door niemand meer aan het verwezenlijken van zulk een droom worden gedacht. Waar zelfs tusschen de orthodox-gereformeerden onderling, ofschoon te zamen broederlijk steunende op den bodem van ‘Ons program’, de vrede niet kan worden gehandhaafd, zoodat de doleerenden voor hunne kinderen nu naar een anderen onderwijzer moeten omzien dan de niet-doleerenden voor

zich gekozen hebben, daar mag men veilig beweren dat de weg om tot algemeene verbroedering te geraken op dit oogenblik geheel is afgesloten. Hoe meer men er zich op zoude toeleggen de openbare school bruikbaar te maken voor het eene deel der bevolking, hoe onbruikbaarder zij zou worden voor het andere. De wetgever heeft niet met droomen maar met de werkelijkheid te doen, en van daar dat elke wet die verzuimt rekening te houden met onze sterke verdeeldheid op kerkelijk gebied, eene machtelooze wet zijn zal.

Men zou alzoo terug moeten komen tot het oorspronkelijk plan van 1857 en de openbare school splitsen in scholen, ingericht naar de behoeften van verschillende kerkgenootschappen. Zou voor zulk een plan nu echter een veel beter lot zijn weggelegd geweest dan in het genoemde jaar toen de Tweede Kamer het met algemeene stemmen verwierp? Ik twijfel er aan. En natuurlijk. Immers, òf het kerkelijk element treedt in die scholen sterk op den voorgrond en dan zullen de voorstanders van de neutraliteit aanstoot lijden, òf het openbaart zich slechts zeer omzichtig en zwak en dan zijn de kerkelijken niet voldaan. Daarenboven, wanneer men nu reeds, en dit waarlijk niet zonder reden, twijfel opperde of het subsidieeren van bijzondere scholen, die meer een kerkelijk dan een maatschappelijk doel uajagen, wel strookt met de beginselen van het nederlandsche staatsrecht, wat zon men dan wel gezegd hebben van openbare scholen, welke in meerdere of mindere mate aan het zelfde euvel mank gingen.

Inderdaad, hoe men ook zoeke, een andere uitweg dan de nu voorgestelde bestond niet, althans niemand is er nog in geslaagd zulk een weg aan te wijzen. Men had mogen verwachten dat de Regeering op ondergeschikte punten meer dan nu aan de billijke wenschen van de minderheid had toegegeven, maar dat zij een geheel ander stelsel had kunnen aanvaarden dan nu gekozen werd, blijkt allerminst en is ook, voor zoover ik weet, door niemand aangewezen.

Maar waarom zou de Eerste Kamer bij de beoordeeling van de schoolwet een geheel neutraal standpunt moeten innemen? Waarom mag zij, toch grootendeels samengesteld uit zuiver liberale elementen, het voorgelegde ontwerp niet toetsen aan de eischen welke de liberale partij zich zelve zou willen stellen en het afwijzen wanneer het die eischen niet kan bevredigen?

Niet zonder groote moeite is men er dezen zomer in geslaagd het liberaal karakter van de Eerste Kamer te handhaven en waarborgen te scheppen. dat dit in de naaste toekomst ook niet zal verloren gaan, en waarom zullen wij dan nu aarzelen de vruchten te plukken van de moeielijke overwinning, toen behaald? Als in de Eerste Kamer de liberale partij den boventoon voert, dan moeten ook de inzichten van deze partij over het lot van het wetsontwerp beslissen.

In de laatste weken zijn de bovenstaande vragen door duizenden hier te lande gesteld, en ik zou mij zeer moeten bedriegen wanneer de ijver waarmede nu zoo velen uit alle oorden des lands op verwerping van de schoolwet komen aandringen, niet juist in de opvatting, van welke men bij deze vragen uitgaat, zijn eigenlijke verklaring vond. Het is zeker geen oogenblik te vreezen, dat men de Eerste Kamer zoude kunnen overhalen om bij de beoordeeling van de schoolwet het hier bedoelde standpunt te gaan innemen, maar dit belet niet dat het hierboven aangevoerde door zeer velen hier te lande als volkomen gegrond wordt aangemerkt. Ik mag daarom de pen niet neerleggen zonder althans eene poging te hebben gedaan om zijne onjuistheid in het licht te stellen. Ik doe dit te liever omdat de verdedigde meening in nauw verband staat met een vraagstuk, dat de geheele politieke toekomst van Nederland beheerscht; een vraagstuk dat naar mijne overtuiging nog vrij wat zwaarder weegt dan de kwestie van de schoolwetgeving.

Toen in het vroege voorjaar van 1889 hier te lande heftig werd gestreden over eene voorgenomen hervorming van de provinciale kiestabel, hebben alle organen van de rechterzijde het plan van zulk eene hervorming met groote warmte ondersteund, omdat zij die volstrekt onmisbaar achtten ten einde tusschen beide Kamers van onze Staten-Generaal de vereischte overeenstemming tot stand te brengen. Uitgaande van de stelling, dat bij een regeeringsvorm als de onze elke Kamer de belangen dient van de partij harer meerderheid, kwamen zij tot het besluit dat in beide Kamers noodzakelijk één zelfde partij over de meerderheid beschikken moest.

En inderdaad was de aangevoerde praemisse juist, dan moest de conclusie het ook wezen. Immers van deze onderstelling uitgaande moet men wel toegeven, dat de wetgevende macht

tot volstrekte machteloosheid wordt gedoemd wanneer eene van hare afdeelingen aanhoudend af breekt wat de andere heeft opgebouwd. Om dit te voorkomen moet men het daarheen leiden dat beide takken van de volksvertegenwoordiging eenswillend zijn, althans zoo lang men nog niet op den snuggeren inval is gekomen om een van beiden als doelloos duplicaat en als vijfde rad aan den wagen eenvoudig ter zijde te stellen.

Tegenover deze schijnbaar zeer logische bewering stelden de organen van de tegenpartij echter de praktijk en wezen zij er op hoe, met uitzondering van Belgie waar dezelfde kiezers de leden van beide Kamers aanwijzen en dus ook beiden op den duur dezelfde politieke gedachten moeten uitdrukken, iets dergelijks in de oude en nieuwe wereld ongeveer nergens wordt aangetroffen. Overal vindt men in het Hoogerhuis geheel andere beginselen en denkbeelden uitgedrukt dan in de Volkskamer, en toch belet dit niet dat bijna overal beide zeer broederlijk samenwerken ter bereiking van een gemeenschappelijk doel.

En inderdaad dit beroep op de praktijk was alles afdoende, omdat het duidelijk bewees dat de organen der rechterzijde hunne vertoogen op eene valsche onderstelling hadden gebouwd en daarom tot eene onjuiste conclusie gekomen waren. De roeping van een Hoogerhuis is niet altijd en overal dezelfde, maar nooit is zij aan die van de Volkskamer gelijk. Wat het te doen heeft in onze meestal zeer democratische moderne staten, waar de regelen van het parlementaire stelsel allengs strenger worden toegepast en de regeering meer en meer eene zuivere partij-regeering wordt, valt duidelijk genoeg in het oog. Terwijl daar de Volkskamer de sterkte van de politieke partijen afspiegelt, is het Hoogerhuis bestemd om de bewaarder en kweeker te zijn van de staatkundige traditiën van het volk. Staat ginds het cijfer op den voorgrond, hier het politieke inzicht van de leden; en dit inzicht brengt hen noodzakelijk tot de overtuiging dat het nooit de roeping zijn kan van het Hoogerhuis aan de meerderheid van de Volkskamer haar regeeringsrecht te betwisten, maar enkel om die meerderheid te dwingen gematigd te zijn en de rechten van de minderheid te eerbiedigen. De omstandigheid dat de leiding van de politieke partijen meer en meer aan de ministers dreigt te ontsnappen om over te gaan in handen van onderaardsche machten, die geen bezadigdheid kennen en ongezind zijn ook maar één enkel voordeel

prijs te geven, dat zij kans zien voor hare partij te veroveren, doet de behoefte aan een volkomen onafhankelijk Hoogerhuis allengs sterker uitkomen en van daar dat alle krachten behooren te worden ingespannen om dat huis vrij te houden van elk partijverband.

Zoo oordeelden in het jongst verloopen voorjaar rechter- en linkerzijde over het karakter dat aan onze Eerste Kamer moet worden toegekend, en spoediger dan men toen vermoedde zal deze nu zelve beslissen welke van die twee zienswijzen de juiste is. Verwerpt zij de schoolwet omdat zij, zelve liberaal gezind, in die wet de wenschen van de liberale partij niet bevredigd vindt, dan zal het blijken dat de organen van de rechterzijde goed hebben gezien en dat de parlementaire meerderheid in de Volkskamer feitelijk niet regeeren kan zoo lang zij er niet in is geslaagd het Hoogerhuis tot haren gewilligen dienstknecht te maken. De strijd over de inrichting van dat huis zal dan opnieuw ontbrauden en in haar streven om het geheel gelijkvormig te maken aan de Volkskamer, zal de tegenpartij de logica en het gezond verstand aan hare zijde hebben; altijd benijdenswaardige bondgenooten, zelfs in een verkiezingstrijd. Mocht daarentegen de Eerste Kamer tot het besluit komen om in de schoolwet te berusten, dan zal zij haar zegel hechten aan het streven van hen die eenige maanden geleden voor hare volkomen onafhankelijkheid in de bres gesprongen zijn. Zij zal dan aan de rechterzijde leeren, dat het Hoogerhuis, al is het ook geheel andere beginselen toegedaan dan de meerderheid in de volkskamer aanhangt, toch allerminst aan die meerderheid de vruchten van hare overwinning oetwisten wil en zij zal tevens de minderheid tot dankbaarheid stemmen. Immers die minderheid weet dat wanneer de nieuwe schoolwet hare rechten veel beter eerbiedigt dan zij reden had te vreezen, zij deze gelukkige uitkomst verschuldig d is, niet aan de gematigdheid van hare tegenstanders, maar aan de zeer gegronde vrees voor het veto van de Eerste Kamer. De genomen beslissing zal dan over het eigenlijk karakter van deze Kamer een zeer helder licht doen opgaan en, door tegelijk meerderheid en minderheid met dat karakter te verzoenen, tot bevestiging van haar gezag niet weinig bijdragen.

De gebeurtenissen welke dezer dagen in België voorvallen, zijn voor ons van het uiterste gewicht en mogen daarom der

liberale partij hier te lande ter ernstige overweging worden aanbevolen. Onze vriendelijke nabuur mist wat wij bezitten, en heeft nu meer dan ooit aanleiding over dat gemis heete tranen te schreien. Senaat en Kamer van afgevaardigden zijn daar, en kunnen daar op den duur niet anders zijn, dan twee organen van één zelfde politieke gedachte, met dit gevolg dat de regeerende meerderheid in de Kamer geheel onbeteugeld heerschappij voert. Wat er onder die heerschappij van het volksonderwijs geworden is weten wij, terwijl wij nu getuigen zijn van pogingen om het kiesrecht zoo te vervormen dat in de toekomst de herovering van het gezag door de liberale partij eene onmogelijkheid zoude worden. De verontwaardiging, door die ontwerpen bij de liberale partij opgewekt, is groot en algemeen, maar de meerderheid spot met deze woede, wel wetende dat zij eene machtelooze is. De liberale minderheid wordt nu gedoemd duurzaam minderheid te blijven, tenzij de Kroon zelve hare rechten in bescherming mocht nemen. Maar wie gevoelt niet dat van die Kroon schier het bovenmenschelijke wordt gevergd, wanneer men wil dat op den duur zij en zij alleen het geweld van de partijen stuiten zal.

Moge het voorbeeld van België voor ons niet verloren gaan. Wij zullen naar het zich laat aanzien den steun van onze Eerste Kamer nog zoo dikwijls en zoo dringend behoeven, heden tegen eene clericale en morgen tegen eene radicale meerderheid misschien. De liberale partij verge daarom van haar niet meer dan zij kan en mag uitrichten en leere toch eindelijk eens de moeilijke kunst om op hare beurt minderheid te zijn. Mocht haar driftig optreden tegen de ontworpen schoolwet doel treffen, dan vrees ik zeer dat deze schijnbare overwinning ten slotte daarop zoude uitloopen, vooreerst dat onze Eerste Kamer ophield te zijn een, van de politieke partijen onafhankelijk en juist daarom machtig, staatscollegie, en ten andere dat ons wat vroeger of wat later eene regeling van het lager onderwijs werd opgelegd, voor welke de naam van ‘ongelukswet’ vrij wat beter passen zou dan voor het thans aanhangig ontwerp.

25 *October* 1889.
J.T. BUYS.

Dramatisch overzicht.

Coquelin als Tartuffe. - De wilde eend van Ibsen.

C o q u e l i n , - men hoort, bij het uitspreken van dien naam, iemand daar heenstappen met den neus in de lucht en de borst in de hoogte, zich zijner waarde wel bewust: een haantje-de-voorste, die, als hij kraait, al de hanen uit de buurt tracht te overstemmen. En gekraaid heeft Coquelin, wanneer hij onder zijne medesociétaires in ‘la maison de Molière’ het hoogste woord voerde, als kon hij met Tartuffe ‘*La maison est à moi!*’ uitroepen; wanneer hij Coppée te kennen gaf, dat hij beter zou doen, zijn ontslag als bibliothecaris van het Théâtre français te nemen; wanneer hij te velde trok tegen Sarcey, of zich met groot misbaar uit het verband van het sociétairiaat losrukte, en naar Oost en West trok om er zijn talent te laten bewonderen.

De lieden van zijn slag zouden zich schamen, wanneer zij iets deden als een ander, wanneer zij bleven op de baan, hun door den aard van hun talent aangewezen, of bij de opvatting van eene of andere klassieke rol de traditie volgden. Zij moeten, wat het koste, anders zijn, iets anders doen dan men verwacht.

Coquelin, de man, die door zijn neus ‘en trompette,’ zijn breeden mond, zijn guitig oog, door zijn hooge, eenigszins nasale stem voor komische rollen, en in de eerste plaats voor de rollen der ‘valets’, de Scapins, Crispins, Frontins en Pasquins van Molière, Regnard, Lesage en Marivaux, voorbeschikt schijnt, heeft er een tijd lang een eer in gesteld, sentimenteele rollen te vervullen als Filippo in *Le luthier de Crémone*, Tabarin e.a., en toen hem de rol van Figaro uit Beaumarchais' *Le mariage de Figaro* werd toebedeeld, vond hij het raadzaam, van dezen vluggen, spotzieken, geestigen intrigee-

renden schelm een ernstig, eenigzins droefgeestig man te maken, die in de beroemde alleenspraak van het 5e bedrijf zelfs in het tragische overslaat en in snikken uitbarst!

Ook van de rol van Tartuffe heeft Coquelin iets anders willen maken dan waaraan de traditioneele opvatting ons gewend heeft, iets anders ook dan met den aard van zijn komisch talent en van zijn geheele persoonlijkheid - een ‘nature toute en dehors’ gelijk de Franschen zeggen - strookt.

En hoe heeft Coquelin ons Tartuffe voorgesteld?

Hij is er niet in geslaagd, dit voor het publiek volkomen duidelijk te maken. Zij die niet gewoon zijn, diep in de beteekenis van eene rol door te dringen en die bovendien onvolkomen op de hoogte waren van de tot dusver aangenomen beteekenis van dit karakter, werden door het merkwaardig spel, de voortreffelijke dictie van den geroutineerden tooneelspeler getroffen en juichten hem in goed vertrouwen toe. Zij echter, die iets meer plegen na te denken, en zich gaarne rekenschap geven van het genot dat zij smaken, volgden den grooten kunstenaar meer verwonderd dan bewonderend; zij waren van de wijs gebracht, en konden de houding, den toon, den blik van dezen Tartuffe niet rijmen met hunne voorstelling van den ‘faux dévot’.

De critiek, die hier had moeten en kunnen voorlichten, bleek ditmaal niet voorbereid en maakte zich met eenige groote woorden en bewonderende epitheta van haren naastbijliggenden plicht af. Dat Coquelin's opvatting afweek van de tot nu toe gevolgde, scheen haar niet te zijn opgevallen Toch ware het gemakkelijk geweest zich op de hoogte te stellen. Coquelin zelf toch heeft ons ingelicht in eene kleine studie over Tartuffe, welke hij in 1884 het licht heeft doen zien.[1)]

Tot nu toe wordt in het Théâtre français de rol van Tartuffe niet door den premier comique, maar door den premier rôle gespeeld. Bressant heeft deze rol lange jaren in bezit gehad, later heeft Febvre haar gespeeld. De schildering der huichelarij in verbond met hebzucht en zinnelijkheid, is, naar de algemeene opvatting, door Molière tot eene hoogte opgevoerd, die *Tartuffe* tot een der treffendste specimina van de haute comédie maakt, welke de Fransche letterkunde heeft aan te wijzen.

1) Tartuffe par C. Coquelin. Paris. Paul Ollendorf. 1884.

Behalve de redenen aan het karakter van de comedie zelve ontleend, bestaat er nog een literair-historischen grond, waarom de rol niet tot die van den premier comique wordt gerekend. Molière placht de beslist komische rollen voor zichzelven te nemen: hij speelde Arnolphe in *L'école des femmes*, Sganarelle, George Dadin, Harpagon, Scapin, Mons. Jourdain, Argan uit *Le malade imaginaire*, Chrysale. Maar in *Tartuffe* vergenoegde hij zich met de rol van Orgon; de hoofdrol vertrouwde hij toe aan du Croisy, een tooneelspeler die tot nu toe alleen in kleine rollen als van de M. Dimanche uit *Don Juan*, Oronte in *Misanthrope* was opgetreden, en die later o.a. de rol van Vadius in *Les femmes savantes* zou vervullen. Du Croisy schijnt te zijn geweest wat men ‘un bel homme’ noemt: een man met een gunstig uiterlijk, zeer welgedaan, rijzig, met blozende gelaatskleur, het physiek van den man ‘à l'oreille rouge et au teint bien fleuri,’ en daarbij volkomen geschikt - men lette op rollen als die van Oronte en die van Vadius - om de zelfgenoegzaamheid, het eigendunkelijke, verwaande weêr te geven, dat ook, zij 't in anderen vorm dan bij genoemde pedanten, in Tartuffe wordt aangetroffen.

Coquelin heeft zich door deze overwegingen niet laten afschrikken. Zijn eerzucht was het, ook eens, naar zijne opvatting en op zijne wijze, Tartuffe te spelen, Te Parijs was hem daartoe de weg afgesneden. De kunstreis welke hij, nadat hij zijn ontslag als sociétaire had genomen, met een eigen gezelschap aanvaardde, zou hem voor zijne proefneming de gelegenheid aanbieden,

En wat is dan in de oogen van Coquelin die Tartuffe, dien men totnutoe, in overeenstemming met den oorspronkelijken titel, *L'Imposteur*, en met de personenlijst, waarop hij als ‘faux dévot’ voorkomt, voor den volleerden huichelaar heeft gehouden?

Tartuffe - zoo redeneert Coquelin - is trotsch, heerschzuchtig, zinnelijk, al wat ge wilt; maar een huichelaar is hij niet. Tartuffe gelooft, en in dat geloof is hij oprecht. Zijn leer is die der Jezuïeten:

> Selon divers besoins, il est une science
> D'étendre les liens de notre conscience.

Hij spreekt het vroom jargon van zijne school met het grootste gemak, alsof hij geen ander kent; hij is volleerd in de kunst ‘de lever les scrupules’,

Et de rectifier le mal de l'action
Avec la pureté de notre intention.

Maar maken wij niet allen, op onze beurt, dergelijke capitulaties met ons geweten? Zoeken wij niet herhaaldelijk ‘des accomodements avec le ciel’? De groote kunst van de Jezuïeten was die accomodements samen te vatten in een klein aantal grondregelen, pasklaar gemaakt voor de verschillende omstandigheden van het leven, gemakkelijk te volgen, en den mensch ontslaande van de verplichting, om na te denken. Er is een koop gesloten: men verbindt zich om u gelukkig te maken niet alleen in het volgend leven - dat spreekt van zelf - maar allereerst in dit leven, door u te vergunnen aan uwe neiging den toom te laten: slechts ééne voorwaarde is hieraan verbonden, nl. dat gij u zult laten leiden en regeeren. De Raad der Orde zal voor u denken, en alles besturen, *ad majvrem Dei gloriam*. Door dat doel worden al de gevoelens, aanvechtingen, welke er omgaan in den in die school gevormden en als was gekneeden, geheiligd. Daarom kan hij met een gelukzaligen glimlach op de lippen, recht voor zich uitgaan, zij het ook dat zijn weg hem voere over de puinhoopen van het geluk van geheel een gezin; hij eet smakelijk, slaapt rustig - wat zou hem ook kunnen storen?

Nog eens (het is altijd Coquelin's redeneering die ik hier teruggeef): Tartuffe is oprecht. Maar juist door die oprechtheid geeft hij vat op zich. Hij ducht de menschen niet; hij is zeker van zijn zaak; en op die wijze stelt hij zich bloot, in den eersten den besten strik te vallen, dien men voor hem spant.

Reeds aanstonds in het derde bedrijf - zooals men weet het eerste, waarin Tartuffe, na de meesterlijke expositie der beide vorige bedrijven, optreedt - begint hij, in het onderhoud met Elmire, zich bloot te geven. Hij roemt de fijne kant van Elmire's kleed. Eerst is het nog slechts een soort van nieuwsgierigheid, curiosité de confesseur, zegt Coquelin geestig: ‘Tartuffe confesse le fichu d' Elmire, voilà tout.’ Maar dan volgt al spoedig de liefdesverklaring. Hij heeft wel eerst een oogenblik gevreesd, dat het hier een verlokking was van den Booze, en dat Elmire voor hem een ‘obstacle à faire (son) salut’ zou zijn: maar - zoo zegt hij:

Mais enfin je connus, ô beauté tout aimable,
Que cette passion peut n'être point coupable;
Que je puis l'ajuster avecque la pudeur.

En nu laat hij in het ‘jargon’ zijner vroomheid, in smeltendzalvende taal, de zeer duidelijke uiteenzetting volgen van zijn verlangen, en belooft hij Elmire,

> De l'amour sans scandale et du plaisir sans peur.

In dit alles ziet Coquelin een duidelijke komische bedoeling: het komisch effect ligt in het contrast tusschen deze zalvende taal en den zinnelijken snaak die haar spreekt, in dat zekere naïefpriesterlijke vertrouwen, waarmede hij zijn hart, en de geneuchten daaraan annex, aan de vrouw van zijn gastheer aanbiedt.

En wanneer Damis, die het tooneel beluisterd heeft, meent hem te ontmaskeren, door alles aan Orgon te vertellen - hoe verdedigt hij zich dan? Hij verdedigt zich eenvoudig niet. Hij beschuldigt zich zelven, niet van de misdaad, die men hem verwijt, maar van alle mogelijke misdaden: hij is een arme zondaar, vol ongerechtigheid, zijn leven is een ‘amas de crimes et d'ordures.’ Ook in deze zelfbeschuldiging beschouwt Coquelin Tartuffe nog als oprecht en te goeder trouw. De man gelooft, en het is de christelijke ootmoedigheid, die zelfs voor geen zelfvernedering, hoe diep ook, terugdeinst, welke hier aan het woord is. Maar in dat overtuigd zijn, in dat in het stof buigen ligt alweer de komische uitwerking. ‘Car ce que fait ici Tartuffe en exposant la vérité pure avec tant de franchise, e'est la satire des confessions génèrales; c'est la charge de l'humilité chrétienne, c'est la caricature de l'Evangile.’

Na den zegevierenden Tartuffe, Tartuffe in den val. Zijne zelfingenomenheid doet hem geen oogenblik, anders dan voor den vorm twijfelen aan het geluk dat hem wacht. Hij is ziende blind en hoorende doof; laat zich steeds verder gaan, weet zijn tong niet meer in bedwang te houden, scheldt Orgon voor een onnoozelen hals, merkt niets van Elmire's waarschuwingen, haar kloppen op de tafel en haar kuchen, - totdat hij, op 't oogenblik waarop hij het toppunt van zijn geluk meent te bereiken, Orgon vóor zich, en zichzelf in zijn eigen netten gevangen ziet. De ontgoocheling, de ontnuchtering - van o n t m a s k e r i n g kan in den gedachtengang van Coquelin natuurlijk niet gesproken worden - werkt weder onweerstaanbaar komisch.

Volgens deze opvatting nu heeft Coquelin getracht de rol van Tartuffe te spelen. En met welken uitslag?

Het eigenaardige van Molières comedie is dat zij, hoe ook

gespeeld, nagenoeg altijd effekt maakt. Een comédie de moeurs, een karakterstudie, een roerend drama - alles is er in, en een ieder vindt er dus wat van zijn gading. Ook de hoofdrol zelve kan, hoe verschillend ook opgevat, niet nalaten indruk te maken. Geffroy - zoo verhaalt men - legde er zekere hooghartige passie in; Leroux deed de wulpsche zinnelijkheid van Tartuffe bijzonder uitkomen; Febvre stelt vooral de zalvende huichelarij in het licht - en elk van deze kunstenaars heeft met zijne opvatting het publiek weten te boeien.

Ook de Tartuffe van een zoo schrander en ervaren kunstenaar als Coquelin, een man daarenboven begaafd met een zoo uitnemende zeggingskracht, moest belangstelling wekken. Men volgt hem met aandacht, met gespannen nieuwsgierigheid, als iets nieuws, iets ongemeens, als een merkwaardige proef genomen door een man van groot talent; men geniet van een tal van voortreffelijk gezegde strofen; het is een lust hem de klankvolle alexandrijnen van Molière te hooren ‘lanceeren’, - maar toch men blijft ten slotte onbevredigd. Men gevoelt, dat hier niet alleen van den gewonen, den traditioneelen weg wordt afgeweken - hetgeen zeker op zichzelf geen kwaad zou zijn - maar dat de kunstenaar, om van dien weg af te wijken, aan het karakter van Tartuffe, gelijk het ons door Molière in scherp geaccentueerde trekken is geteekend, geweld heeft moeten aandoen.

Tartuffe - zoo beweert Coquelin - is komisch door de oprechtheid, de volkomen goede trouw, waarmede hij zijn vrome taal spreekt, zijne zinnelijke voornemens bepleit. Men zou dus zeggen, dat de tooneelspeler, die deze opvatting wil volgen, zich slechts zou hebben te laten gaan om het gewenscht effect te verkrijgen. Maar - was Coquelin's natuur hier weder sterker dan zijn leer, of wel had hij ten slotte zelf slechts zóó weinig vertrouwen in de ‘zelfwerkende’ kracht van den Tartuffe, naar zijne opvatting, dat hij het noodig achtte de natuur nu en dan te hulp te komen? - zeker is het, dat de komiek Coquelin, met zijne eigenaardige effektmiddeltjes, telkens uit de plooien van Tartuffe's wijden mantel tel te voorschijn komt kijken. Dan wringt hij zijn nek en het bovengedeelte van zijn lichaam omhoog als dat van een kraaienden haan - men ziet, hoe altijd weêr de *coq* in Coquelin naar voren dringt! - laat zijn stem overslaan, loenst guitig-wulpsch, wringt zijn vulgairen mond tot een snoeperig lachje - en gij schatert

het uit van het lachen. Het blijkt dat Coquelin, de conférencier, op pag. 70 zijner brochure te vergeefs Coquelin, den komiek, heeft gewaarschuwd, om toch vooral juist te treffen en zich te wachten van bij het publiek dien wreeden wanklank op te wekken: de lach van de klucht verdwaald in de comedie.

Een ander bewijs voor het onhoudbare van Coquelin's opvatting is, dat hij bij de voorstelling, op een zeer gewichtig oogenblik, geheel afwijkt van hetgeen hij in zijne brochure heeft geschreven. Het geldt het beroemde: ‘C'est à vous d'en sortir’ aan het slot van het 4e bedrijf. ‘De loestand is geweldig’ - zegt Coquelin - ‘en wanneer de “pauvre homme” weggejaagd door een gebaar van Orgon, met hangende ooren naar de deur gaat om zijn hoed en zijn mantel te halen (want ik meen dat men dezen onvergetelijken coup de théâtre zoo moet spelen, en niet, zooals men het gewoonlijk doet, als een pochhans) wanneer hij, zeg ik, op het punt van de plaats te verlaten, zich omkeert en, *zonder uit den toon te vallen, logisch, op vromen toon*, het beroemde

> C'est à vous d'en sortir, vous qui parlez en maître

doet hooren, dan heeft men hier zonder twijfel een groot en treffend dramatisch effekt.’

Welnu, bij de uitvoering wijkt Coquelin geheel van deze wijze van voorstellen af. Hij gaat wel degelijk met opgeheven hoofde naar den achtergrond, slaat zijn mantel over den arm, zet zijn hoed met zekeren zwier op, plaatst zich in postuur en zegt dan met een stentorstem, die u een schok door de leden jaagt: ‘C'est à vous d'en sortir’ en wat er meer volgt.

Bij de traditioneele opvatting is deze houding volkomen op hare plaats. De huichelaar, die zich ontmaskerd ziet doch weet dat hij door de bewuste schenking, welke hij zich heeft laten welgevallen opdat ‘la volonté du ciel soit faite en toute chose’, zijn volkje in zijn macht heeft, kan op eens van front veranderen, en van aangevallene aanvaller worden. Maar in Coquelin's opvatting is het, zooals hij zelf erkende, onlogisch, aldus uit den toon te vallen.

Miste alzoo deze Tartuffe die eenheid welke men van een kunstwerk, door een tooneelspeler van den rang van Coquelin vertolkt, mocht verwachten, ik meen er aan te mogen twijfelen, of onze kunstenaar, zelfs indien hij die eenheid had weten in acht te nemen, er in geslaagd zou zijn, velen te overtuigen van het juiste zijner opvatting. Ik voor mij zie er weinig meer in dan een scherp-

zinnige, hier en daar zelfs schitterende paradox, en blijf, tot nader, Tartuffe houden voor den ‘faux dévot’, den ‘Imposteur,’ den huichelaar, dien voor twee eeuwen de schranderste geesten, met den Aartsbisschop van Parijs aan het hoofd, in hem hebben meenen te herkennen.

De moderne Tartuffes, de leugenaars en huichelaars in de moderne maatschappij blijven een voorwerp van bespotting en van tuchtiging voor den Noordschen dramaticus Henrik Ibsen. Ibsen's helden zijn intusschen, als de maatschappij waarin zij zich bewegen, heel wat meer gecompliceerd en heel wat minder ‘en dehors’ dan Molière's hoofdpersonen, en er is voor den tooneelspeler vrij wat meer voor-studie noodig, om ook slechts ten naastenbij iets weer te geven van de ingewikkelde, soms vrij raadselachtige karakters uit Ibsen's drama's, dan het geval is voor een comedie van Molière, wiens duidelijk, scherp geteekende typen voor ieder intelligent kunstenaar als gesneden brood zijn.

Het artistiek succes der Nora-uitvoeringen van het vorig jaar schijnt de directie van ‘Het Nederlandsch Tooneel’ met den tooneeldichter Ibsen bekend te hebben gemaakt, als met iemand van wien het voor een ernstig tooneelbestuur de moeite loont notitie te nemen. Maar, evenmin als de Vereeniging in ééne nacht hare artisten, die zich in den regel tot het weêrgeven van conventioneele, heel- of halfdoode tooneelfiguren hebben te bepalen, tot de zeer moderne, meerendeels springlevende menschen van Ibsen konde omscheppen, evenmin was het van haar te verwachten, dat zij haar aan anderen kost gewend publiek in twee of drie etmalen tot het recht verstand, en derhalve tot het recht genot zou weten te brengen van een zinrijk drama als *De wilde eend*.

Het gevolg was te voorzien: het succes was niet meer dan een *succes d'estime*: van achting voor de directie en de artisten, die de moeielijke taak hadden ondernomen; van achting voor Ibsen, den tooneeldichter van ongemeen talent. Maar daar bepaalde het zich dan ook bij. Na twee of drie voorstellingen bleef het publiek weg, en *De wilde eend* bleek in de voor haar vreemde omgeving vleugellam en niet in staat zich boven de sfeer der routine en der alledaagschheid te verheffen.[1)]

1) Ik ben hier de verklaring schuldig, dat ik de vertooning van *De wilde eend* niet heb bijgewoond. De Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ heeft de slechte gewoonte om, indien het materiëel succes niet aan de verwachting beantwoordt, de voorstellingen, ook van het belangrijkste stuk, plotseling af te breken, zonder hen, die het bezoeken der voorstelling om de eene of andere reden nog moesten uitstellen, te waarschuwen door aan te kondigen dat de te geven voorstelling de *laatste* zal zijn. Van dit verzuim was ik, en waren zeker velen met mij, het slachtoffer.
Het feit der vertooning, en het stuk zelf vond ik echter te belangrijk om er hier niet een paar bladzijden aan te wijden.

Er zijn menschen, die zich volmaakt gelukkig en tevreden gevoelen in hun leven, die met de hunnen in rustige rust dat leven ten einde loopen, zonder dat ooit de vraag bij hen opkomt, of dat wat zij geluk noemen inderdaad zoo verdient te heeten, of hunne tevredenheid en hunne rust ten volle gemotiveerd zijn. Een oppervlakkig denker is wellicht van gevoelen, dat men dien menschen dat, wat zij geluk noemen, moet laten, al moge er ook aan den grondslag van dat geluk veel ontbreken; dat het dwaas en zelfs misdadig zou zijn hen in hun rust te storen, en dat ten slotte 's menschen geluk bestaat in datgene wat hijzelf voor geluk houdt. Maar zoo denkt Ibsen er niet over. Zijn strijd tegen de leugen in de maatschappij, en meer bijzonder in het huisgezin, is een strijd *à ontrance*. Waar hij die leugen speurt, daar jaagt hij haar op, daar vervolgt hij haar, daar stelt hij haar in al haar naaktheid ten toon, al moge hij, zoodoende, ook het huwelijksgeluk verstoren, ja het leven vernietigen van hen, die niets liever gewenscht hadden dan in zalige onwetendheid te blijven voortleven.

Ibsen stelt aan het leven wat hij noemt een ‘ideale Forderung’, en al moge het hem bekend zijn, dat deze vordering zelden gehonoreerd wordt, evenmin als Gregor Werle uit *De wilde eend* is hij geneigd, zich daarop iets te laten afdingen, zoodra hij weet tegenover een waarachtig, echt mensch te staan.

Deze ‘ideale Forderung’ nu wordt, in het drama dat ons hier bezighoudt, door Gregor Werle, den zoon van den ‘Eisenwerkbesitzer’ Werle, gesteld aan den vriend zijner jeugd, Hjalmar Ekdal. Gregor zelf heeft de leugen in zijn leven zien binnensluipen: hij heeft moeten beleven dat een teergevoelende moeder door zijn vader zedelijk werd vermoord; hij heeft zwijgend moeten toezien, dat zijn vader eenen onschuldige heeft doen veroordeelen voor een daad, waaraan hij zelf schuldig was. Dat drukt hem; hij voelt zich als medeplichtig, en hij neemt zich voor, anderen te redden van den afgrond,

aan welks rand zij zijn ingeslapen en den levensdroom droomen.

Ruim zestien jaar lang heeft Greoge Werle ver van het door hem gehate ouderlijk huis doorgebracht. Zijn vriend Hjalmar Ekdal heeft hij in al dien tijd niet gezien: ook hem heeft hij gemeden; want het is Hjalmar's vader, die door den ouden Werle als onschuldig veroordeelde aan zijn lot is overgelaten; maar nu hij teruggekeerd is, nu welt bij Gregor op eens de oude warme vriendschap voor den makker van weleer weêr naar boven. En hoe vindt hij dien makker terug? Gregor's vader heeft zich den zoon van zijn slachtoffer, naar het heet, aangetrokken: hij heeft hem leeren photographeeren, hem in eene photographiezaak gezet; hij heeft hem een jong meisje, Gina Hansen, ten huwelijk gegeven, dat vroeger, tijdens de ziekte van de oude mevrouw Werle in het gezin als huishoudster fungeerde - en Hjalmar stelt die goedheid op prijs; hij voelt zich volmaakt tevreden. Maar Gregor doorziet de leugen van Hjalmar's bestaan: hij weet hoe Werle zich tegenover Hjalmar's vader gedragen heeft; hij weet van de liefdesbetrekking die indertijd tusschen Gina Hansen, de huishoudster, en zijn vader heeft bestaan - en hij zal en moet zijnen vriend de oogen openen voor de schrikkelijke waarheid, al stort hij hem daardoor ook tevens in het ongeluk. Gregor zal een beroep doen op Hjalmar's edelen inborst, op zijn waarheidszin, zijn fierheid, op al het waarachtig menschelijke, dat hij in zijn vriend meent te zullen aantreffen. Hij zal hem de ‘ideale Forderung’ stellen, ten einde langs dien weg Hjalmar's leven weder tot een volkomen harmonisch, volkomen waarachtig leven te maken.

Dit is van het eigenlijke drama de kern, waarom zich een tal van kleine tooneelen en van personen, met de handeling in een meer of min verwijderd verband staande, groepeeren.

En wat voor een man is nu die Hjalmar, wien Gregor zijne vordering voorhoudt? Een man met nobele aspiraties, maar die de kracht mist, ze te verwezenlijken; een, die zichzelf tot iets grootsch, iets buitengewoons geroepen acht, maar die er nooit toe komt om iets van dat grootsche ook maar te beproeven; een aanbidder van de phrase, maar die terugschrikt voor de daad; een tranenheld, licht te roeren, maar ook even licht weêr getroost; een man van wien men, verontwaardigd over zijn laffe zwakheid, zich tienmaal op één dag afwendt, en tot wien men tienmaal weder terugkeert, aangetrokken door zijn kinderlijk oprechte natuur; een man, gebo-

ren om bedorven te worden door zijn vrienden, die iets ongemeens van hem verwachten, door zijn vrouw, door zijn kind, door zichzelven - en die dan ook ten slotte, als een bedorven mensch, in den vollen zin van het woord, ongeschikt blijkt voor het leven, zoodra dit leven eenige daad, eenige verantwoordelijkheid van hem eischt.

Voor dezen zwakkeling nu wil Gregor, de radicale idealist, het volle licht der waarheid laten schijnen, niet vermoedende dat de arme man, aan de duisternis gewend, en zich in die duisternis gelukkig gevoelende, dat schelle licht niet zal kunnen verdragen. Dat begrijpt Dr. Relling beter: hij, de radicale pessimist, die als medicus de nachtzijde van het leven kent, is van meening dat bijna alle menschen in meerdere of mindere mate krank zijn en dat er voor hen slechts één kuur is: hen in het bezit te laten van de 'levensleugen', die hun geluk uitmaakt. Wat wil Gregor met zijne 'ideale vordering' bij geestelijk onvermogenden als Hjalmar, die volkomen bniten staat zijn haar te voldoen? Gregor's ziektegeval is, volgens Dr. Relling, niet minder ernstig dan die van anderen, die hij ziek waant, zijn geval is zelfs gecompliceerder: hij lijdt nl. aan een lastige 'Rechtschaffenheitsfieber', en bovendien verkeert hij in een voortdurend 'Vergötterungsdelirium'.

Tusschen deze beide mannen wankelt Hjalmar heen en weer. Het eenige wat hem nog staande houdt, is zijn dochter, de veertienjarige Hedwig, een schrander, vroeg ontwikkeld, eenigzins mystiek-naïef kind. Maar ook deze liefde, ook dit geluk moet, ter wille van de waarheid, verstoord worden. Gina heeft, toen zij bij de Werle's huishoudster was, in intieme betrekking gestaan tot den heer des huizes. Indien Hedwig eens niet zijn kind was! Die gedachte laat Hjalmar niet meer los. Een schenking van den oude Werle ten behoeve van Hedwig, een ontwijkend antwoord van zijne vrouw, maakt voor hem den twijfel tot zekerheid. Hjalmar wil het huis uit, al beweert Gregor dat hij juist nu met zijn vrouw en Hedwig vereenigd moet blijven om de 'Opferstimmung des grossen Verzeihens durch zu arbeiten'! Neen - zijn tehuis ligt in puin: hij moet weg.

Hedwig is troosteloos over het vertrek van haren vader, dien zij aanbidt. Wat is het toch, waarom hij haar zooeven van zich afstootte? Is zij misschien zijn 'richtiges' kind niet? Misschien wel een vondeling? Maar kan dat een reden zijn om niet meer van haar te houden? De wilde eend, die zij hier in huis opkwee-

ken, hebben zij ook maar ten geschenke ontvangen, en toch houdt zij verschrikkelijk veel van haar. Zoo redeneert Hedwig voort. Wederom is het Gregor, die als raadsman optreedt. Wellicht - zegt hij tot haar - is er een middel om uw vader te bewegen weder terug te keeren: indien gij eens de wilde eend, waaraan gij innig gehecht zijt, maar die uw vader niet kan uitstaan, uit liefde voor hem, vrijwillig offerdet. Zou dat inderdaad kunnen helpen? Zou zij daardoor vaders liefde weer kunnen winnen? Welaan, dan zal zij het doen.

Hedwig neemt een pistool en begeeft er zich meê naar den achterzolder. Men hoort een schot, en wanneer de huisgenooten verschrikt komen aangeloopen, dan blijkt het, dat Hedwig zich inderdaad vrijwillig heeft opgeofferd: zij ligt levenloos met het pistool tusschen de vingers geklemd. Het schot heeft niet de eend, maar haar in het hart getroffen. De zwakke Hjalmar, die intusschen, na een nacht buitenshuis doorgebracht te hebben, weder naar huis teruggekeerd is - naar dat huis, waar hij het toch zoo goed en zoo gemakkelijk heeft, waar hij zijn koffie gewarmd en zijn boterham gesmeerd vindt! - jammert als radeloos bij het lijk van zijn dochter.

Gregor, de idealist, verwacht dat deze diepe smart het grootsche in Hjalmar tot ontwikkeling zal brengen; doch Relling, de pessimist, profeteert: ‘Eer wij negen maanden verder zijn, is de kleine Hedwig niets meer voor hem dan een onderwerp voor holle declamatie.’ ‘Wanneer gij gelijk hebt en ik ongelijk,’ zegt Gregor, ‘dan is het leven niet waard geleefd te worden.’ ‘O’ - antwoordt Relling - het leven zou toch nog zoo schoon kunnen zijn, wanneer we maar verlost waren van die vervloekte schuldeischers, die ons arme menschen de deur plat loopen met hun ‘ideale Forderung’.

Een geweldig *remueur de consciences* is Hendrik Ibsen, en dit is het zeker wel wat velen het sterkst in hem aantrekt. Maar verwacht niet dat hij concludeere; hij laat u, als het scherm gevallen is of ge het boek hebt dichtgeslagen, troosteloos voor een onopgelost vraagstuk staan. Zoo ook hier weer in *De wilde eend*. De aangeboden waarheidswissel wordt geprotesteerd, het gezin van Hjalmar gaat zedelijk bankroet, en de veertienjarige Hedwig valt als een onschuldig slachtoffer.

Maar waar zou het geneesmiddel geweest zijn? Zwakkelingen als

de door Ibsen met meesterhand geteekende Hjalmar, die als de wilde eend vleugels hebben, maar de kracht missen om te vliegen, die gedoemd schijnen om gedurende hun gansche bestaan een schijnleven te leiden, zich door hun gezin te laten vertroetelen, en te verstompen in de muffe atmosfeer, welke hen omringt, zijn er in de wereld bij de vleet. Maar naar wien moeten zij luisteren? Naar de Gregor Werle's die hen met hunne ‘ideale vordering’ naloopen, en van hen dingen eischen, waarvoor hun de zedelijke kracht ten eenemale ontbreekt, of naar de Dokters Relling, die ten einde hen toch maar niet te storen in wat zij als geluk beschouwen, hen in hun levens leugen stijven en als ongeneeslijke zieken laten voortsukkelen?

Ibsen laat de beantwoording van die vraag aan ons, toeschouwer, lezer, over. Hij zelf acht het genoeg, op het gewicht ervan gewezen te hebben met heiligen ernst; geklopt te hebben aan het geweten van ieder onzer, waar wellicht in een verborgen hoek een Hjalmar Ekdal schuilt; ons met zijn machtige hand gevoerd te hebben tot den rand van den afgrond, opdat wij ontzet terug zouden deinzen voor de ellende, welke ons daar aangrijnst.

Met symbolen, waarvan de beteekenis niet altijd terstond in het oog springt, met nauw merkbare trekjes, met één enkel woord, dat later herhaald wordt, met een beeld, dat, eerst even aangegeven, in een volgend bedrijf nader wordt uitgewerkt, pleegt Ibsen de figuren van zijn drama te teekenen. Hij vordert aandachtige en scherpzinnige toehoorders, wien geen woord ontsnapt, geen toespeling ontgaat. Aan den bouw van het drama, als drama, is hem blijkbaar weinig gelegen. *Des pièces bien faites* zijn Ibsens stukken niet. Het eerste bedrijf van *De wilde eend* is mat, langdradig, weinig geschikt om de aandacht te spannen op hetgeen volgen moet, en in het geheele drama mist men die lichtverdeeling, dat *relief*, welke noodig zijn voor het kunstwerk, dat, op eenigen afstand, spreken moet tot de menigte.

Het is de vraag of de dichter Ibsen onder het schrijven zijner drama's aan een onvolmaakt tooneel en zijn conventies, aan de tooneelspelers en aan het publiek onzer hedendaagsche schouwburgen gedacht heeft. Zeker is het, dat hij aan tooneel en tooneelspelers, zoowel als aan het publiek, een ‘ideale Forderung’ stelt. Zooveel te slimmer voor hen, wanneer zij daaraan niet kunnen beantwoorden.

Het blijkt, hier en elders, dat het publiek nog niet rijp is voor

het genot van Ibsen's gedachtenrijke scheppingen. Maar dan ligt het, dunkt mij, op den weg der tooneelbesturen, het er toe op te leiden. Daartoe is het niet genoeg dat, nu en dan, bij wijze van ‘afdoener’, een Ibsensch drama, na meer of minder zorgvuldige voorbereiding, worde opgevoerd, om, wanneer het niet aanstonds ‘pakt’, weder in de lade te worden geborgen. Wat hier te doen is, heeft men ten vorige jare kunnen leeren van de Tooneelvereeniging, onder wier hoede *Nora* bare intrede in Nederland heeft gedaan. Er moet niet afgewacht worden of het publiek komen zal, maar men moet trachten, het te dwingen om in te gaan. Het publiek moet omtrent de beteekenis van het op te voeren stuk worden voorgelicht; invloedrijke personen moeten voor de zaak gewonnen worden - in één woord: er moet op handige wijze, in den goeden zin reclame gemaakt worden voor het ongewone drama, dat men wenscht op te voeren. Dit verzuimd te hebben, is een fout van de Koninklijke Vereeniging, waarvan zij de gevolgen heeft moeten ondervinden.

J.N. VAN HALL.

Bibliographie.

Dr. J.H. Gunning. De wijsbegeerte van den Godsdienst uit het beginsel van het geloof der gemeente. Rede ter aanvaarding van het hoogleeraarsambt te Leiden. Utrecht, C.H.E. Breyer. 1889.

‘Quel profond génie!’ met die woorden gaf eens, in het bijzijn van de Talleyrand, een jongmensch uiting aan zijnen eerbied voor een woordenrijk en niet al te helder kanselredenaar. ‘Oui,’ luidde het antwoord: ‘profond’ dans le sens de ‘creux.’

De begaafde schrijver, die meer dan ééns eene gastrol vervulde in dit tijdschrift, houde het ons ten goede, dat wij ons oordeel over zijne jongste pennevrucht niet beter kunnen samenvatten, dan in dat woord van den geestigen diplomaat, die zeker ditmaal de taal niet bezigde, om zijne gedachte te verbergen. Verzwijgen wij, om billijk te zijn, de beide lichtpunten niet: aan de nagedachtenis van den betreurden voorganger eene warme hulde, gelijkelijk eerend het hart van den levende, die haar brengt, en van den doode, die haar ontvangt; en dan tot slot eene keurig gedachte en gestileerde beeldspraak. Voor eene gelegenheidsrede niet weinig, maar voor een program van hooger onderwijs nog niet genoeg.

En de rest... ‘Gewöhnlich glaubt der Mensch, wenn er nur Worte hört, es müsse sich dabei doch auch was denken lassen’: aan dien goedmoedigen trek onzer natuur hebben geschriften als dit veelal den roep van zekere duisterheid te danken. Men bewijst hun daarmede te- veel eer. Weinig dingen kunnen helderder zijn dan deze toespraak, ... mits men van a tot z haar neme als eene toelichting tot dien éénen tekst, - des predikers eigen bekentenis, - dat de wetenschap van hem geen licht heeft te wachten. Dan wellicht zijne leerlingen? Er is reden tot ernstige vrees. Mocht toch eene regeering, die zich opwerpt als verdedigster van de vroomheid der vaderen, het tijdig hebben bedacht, dat er geen weliger zaad des ongeloofs is dan zulke tweeslachtige declamatiën, die beurtelings als geloofsgetuigenis en als wijsgeerig betoog zich voordoen, zonder ooit een van beide geheel en zuiver te zijn!

Wij beweren waarlijk niet, als zou ‘de Leidsche school’ reeds alleen door de toevoeging van eenen andersdenkende zijn bedorven. Een man, bijvoorbeeld, als de uitnemende leeraar der afgescheidenen, dien Rauwenhoff zelf nooit aarzelde, zijnen besten discipel te noemen, had licht den roem der faculteit verhoogd. Maar wat zullen hare kweekelingen mêenemen van een orakelspreukig woordenspel, als dit? Wat anders dan verwarring des geestes? Neen toch: den besten althans kan het een waarschuwend voorbeeld wezen, dat hun inzicht verheldert in die andere opmerking van Goethe:

‘Denn eben, wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein’. En zoo zou waarlijk zelfs dit tienjarig ‘interim’ nog ten slotte zich kunnen onthullen, als ‘ein Theil von jener Kraft, die stets das Böse will, und stets das Gute schafft.’

Bram van Dort. Marie. Amsterdam. Marie J. Ternooy Apèl. 1889.

Wie de geschiedenis wil schrijven van een door en door slechte vrouw, van een wezen uit louter zinnelijke passie bestaande, zonder schijn of schaduw van eenige diepere of hoogere aandoening, zonder iets wat naar gemoed zweemt, en wie dat wezen omringt van individuën, in hun soort al even laag bij den grond, al even diep in de materie verzonken, zal moeielijk iets anders te voorschijn kunnen brengen dan een plat en gemeen boek.

De heer Bram van Dort, die in *Marie* zulk een geschiedenis trachtte te schrijven - een ‘tragedie’ noemt hij haar nota bene! -, schijnt dit gevoeld te hebben en hij heeft het daarom noodig geoordeeld in een naschrift te verklaren dat hij zijn boek ‘niet uit zucht naar platheid’ heeft geschreven, maar ‘om te waarschuwen.’ Het excuus is bekend, en het resultaat van dergelijke ‘waarschuwingen’ evenzeer. In de tweede plaats verklaart de heer Van Dort dat hij ‘er niet naar gestreefd (heeft) mooi of boeiend te schrijven.’ Die verklaring nemen wij gaarne aan: zijn boek is nóch mooi, nóch boeiend - maar het tegendeel. Van Dort's stijl is, in zijn zonderlingheid en smakeloosheid, in hoofdzaak een nabootsing van dien van den heer Van Deyssel; doch zonder iets van het artistieke dat den schrijver van *Een Liefde* in zijn goede oogenblikken onderscheidt. En toch: *Ik wil gelezen worden*, zegt de schrijver op hoogen toon Multatuli na. Ook op dit punt kunnen wij hem gerust stellen. Liefhebbers van pornographische lectuur zijn er helaas! altijd, en het vignetje, waarmede de uitgever dit boek heeft trachten op te sieren, is lascief genoeg om dergelijke koopers te lokken. Of intusschen de heer Ternooy Apèl, die zijn naam als uitgever nog maken moet, dit doen zal door het uitgeven van boeken als *Marie*, meenen wij te mogen betwijfelen.

C.G. Cobet.
(28 *Nov.* 1813-25 *Oct.* 1889.)

I.

Toen de slag viel, en de couranten, die alwetende herauten des modernen levens, nog vóór de intiemere kennisgeving der treurende familieleden naar alle hoeken van Nederland de mare verspreidden dat Cobet niet meer was, had dit bericht bij vrienden en vereerders geen ander gevoel dan dat van weemoedige voldoening moeten wekken. Sedert dat hij even vóór zijn emeritaat, nu ruim vijf jaren geleden, onder zijn gewoon college plotseling was ineengezakt, was - wij wisten het - eene reeks apoplectische aanvallen onafgebroken bezig geweest het forsche lichaam te sloopen. De verraderlijke ziekte, die het verzwakte denkvermogen voor algeheelen ondergang genadig gespaard had, had allengs de organen tot uiting der gedachte verlamd. Wat kon de stem van het gezond verstand bij het vernemen der doodstijding anders doen dan mompelen: ‘het is beter zóó’? Ze heeft dit niet gedaan. Ten opzichte van mannen van dat gehalte spreekt in ons binnenste eene andere stem dan die der nuchtere overweging. Een schok ging door de ziel van hen, die persoonlijk of door bemiddeling zijner geschriften den grooten doode nader waren getreden. Het was ons te moede, alsof ons iets ontnomen ware, waarop we ons ingebeeld hadden een onvervreemdbaar recht te bezitten. En toen de talrijke schare, die ook van elders naar den Leidschen doodenakker was opgegaan, ambtgenooten, vrienden, oud-leerlingen, studenten, burgers, met eerbiedig ontbloot hoofd de lijkkist met haar kostbaren last langzaam in de groeve zag nederzinken, sprak in aller borst dezelfde overtuiging, dat over een van Neerlands gloriën, over

een heros der wetenschap, over een ongewoon oorspronkelijke, schitterende, frissche persoonlijkheid, de alles nivelleerende moederaarde zoo aanstonds zich zou sluiten. Er waren er ook onder de saamgestroomde menigte, die wisten dat in den man van Europeesche vermaardheid een in vele opzichten edel gemoed ten grave daalde.

Deze laatste wetenschap was evenwel slechts het eigendom van weinigen. Niet aan de voortreffelijkheid van zijn hart of karakter, maar aan de gaven van zijn geest dankt Cobet de voorbeeldelooze populariteit, die zijn naam niet slechts bij de opeenvolgende studentengeslachten der Leidsche hoogeschool, maar bij elk beschaafd Nederlander genoot, zelfs bij dezulken, die slechts een uiterst nevelachtig besef met zich droegen van de beteekenis van het gebied waarop hij gedurende een lang en vruchtbaar leven werkzaam was geweest, en van de beteekenis van den man voor het studieveld zijner keuze. Kunstenaars zijn zelden populair, en geleerden zijn het in den regel nog minder. Er gaapt tusschen hen en de alledaagsche wereld een klove, die doorgaans geen der beide partijen wenscht te dempen. Alleen dan spreekt hun bestaan tot de verbeelding der menigte, wanneer ze, zij het als kunstenaar, zij het als man der wetenschap, meer zijn dan een goed, of zelfs uitstekend lid hunner kaste. Te zweven op de lippen der menschen is het voorrecht slechts der enkelen, die als *representative men* mogen gelden, het symbool en de verpersoonlijking van hun vak in zeker tijdperk. In het erkennen der zoodanigen vergist het volksinstinct zich zelden, en de altijd, ook in onze critische eeuw, rusteloos bezige legende belast zich met de taak, door tal van pikante en doorgaans on- of halfware anecdoten de brug te slaan tusschen de geweldige weinigen en de groote, onverschillige, wriemelende maatschappij.

En Cobet was een hunner. Zelfs tot het nederige stadje - mag ik hier voor een persoonlijke herinnering plaats vragen? - van welks latijnsche school schrijver dezer regelen, bijna nog een knaap, stond te scheiden om in de oude letteren te gaan studeeren, was de faam van zijn genie doorgedrongen, - niet tot onze opvroolijking, het moet erkend worden. Allerlei angstwekkende verhalen deden de ronde, en fluisterend brachten we elkaar op de hoogte van zijn grilligheid, van zijn minachtend neerzien op studentenkennis, van zijn onverwachte en lastige vragen,

van zijn onwrikbaar staan op het weten van allerlei fijnheden - te fijn voor een jongenshoofd - in de grammatica van dat Grieksch, waarvan men ons de beginselen naar een verouderde methode geleerd en uiterst slecht geleerd had, van de onverschillige wreedheid, waarmede hij bij het beruchte, toenmaals pas afgeschafte staatsexamen, gansche drommen onschuldige adspiranten naar een academische loopbaan had afgemaakt. De gedachte aan de aanstaande ontmoeting van zulk een Blauwbaard droeg er niet weinig toe bij om, toen ik voor het eerst op de banken plaats nam van de onaanzienlijke zoogenaamde ‘kleine’ gehoorzaal, die met de overige localiteiten wedijvert om het gebouw der eerwaardige Leidsche Alma Mater sinds jaar en dag tot een spot en schande voor ons land te maken, - om mij op dat lang verbeide uur het hart van schuw ontzag te doen popelen. Daar trad Hulleman op, de toenmalige hoogleeraar in het Latijn, een statige, ietwat knorrige figuur. Mijn angst wies. Als de goede zoo beklemmend was, wat moest de kwade man wel niet zijn? Maar nauwelijks had na hem Cobet, den hoed met levendig handgebaar bewegend, met veerkrachtigen tred het geliefde spreekgestoelte beklommen, en pas had die welluidende stem ons het ‘*ornatissimi commilitones*’, zijn gewonen welkomstgroet, toegeroepen, - de letterkundige colleges werden destijds nog in het Latijn gegeven, - of mijn schrikbeelden waren weggevaagd. Ik voelde mij in het hart gegrepen. Neen, deze man kon geen schoolvos, geen letterzifter, geen kleingeestige studentenplager zijn. Instinctmatig had ik gevoeld, veeleer in de tegenwoordigheid te zijn van een bezield verkondiger dier wetenschap, ‘waarvoor zijn eigen hart met vurigen gloed blaakte’, die met al de draden van zijn eigen bestaan op het innigst was saamgeweven, en die nog van haar oppermachtigen invloed op hem sprak in de koortsvisioenen, toen bijna alle bewustzijn der aardsche werkelijkheid reeds was heengevloden.

Op gelijke wijze heeft hij bijna veertig jaren lang ontelbare propaedeutici met geestdrift voor het Grieksch trachten te vervullen. De indrukwekkende gestalte, de flinke, echt Hollandsche kop met de bewegelijke gelaatstrekken, waarop vooral onder het spreken zich al het fijn vernuft ontplooide van het volk, welks taal en letterkunde hij geheel in zich had opgenomen, de levendige oogen, de sonore stem, de doorzichtige helderheid van het Latijn, dat hij met meer gemak en vaardigheid hanteerde dan

menig beschaafde zijn moedertaal, - we betwijfelden in onze onnoozelheid of Cobet zich wel ooit van haar bediende, - de natuurlijke bevalligheid en geestigheid zijner voordracht, de opgewektheid waarmede hij uiteenzette wat voor hem zelven niets dan onbeduidende beginselen moesten zijn: - dat alles kon niet nalaten een onuitwischbaren indruk te maken op het gemoed van jonge menschen, pas van den schooldwang ontslagen, en gewoon in het zweet huns aanschijns en met een lijvig woordenboek gewapend een paar onbegrepen regels Grieksch in kreupel Nederlandsch over te brengen. Het waren betrekkelijk volle zalen waarvoor hij optrad. De toenmalige wet eischte eigenlijk dat ieder student in aanraking kwam met de hoogleeraren in Latijn en Grieksch, en niet slechts de litteratoren, maar ook de toekomstige juristen en theologen hadden de propaedeutische colleges te volgen. De sympathieke aanblik dezer talrijk opgekomen jonge mannen bezielde hem, en hoewel hij zijn toehoorders voor het grootste gedeelte ternauwernood van aangezicht kende, hoewel een band van vertrouwelijkheid met zoovelen een onmogelijkheid was, dat veel gesmade propaedeutisch had althans dit goede, dat het meerendeel der academieburgers, alvorens tot hun beroepsstudie over te gaan, wel geen kennis, maar toch een duistere *ahnung* meenam van iets wonderlijk schoons, dat grieksche taal en letterkunde heette, en dit gevoel levenslang bewaarde. Zoo is het gekomen dat hij op een goed deel van het intellectueele Nederland onzer dagen een zijdelingschen invloed uitgeoefend heeft, grooter dan eenig hoogleeraar in de letteren, zelfs bij gelijke begaafdheid, na hem zal kunnen bereiken, en dat ik meen te mogen aannemen dat het beschaafde deel onzer natie, ook waar het geheel buiten alle oud-classieke studiën en herinneringen staat, niet onverschillig het oog zal afwenden van deze weinige bladzijden, waarop een voormalig leerling in vluchtige trekken de beeltenis van een geliefden doode tracht te teekenen.

Het kunnen en mogen voor dit oogenblik niets anders dan zeer vluchtige trekken zijn. Een leven van Cobet zal, hopen we, mettertijd verlangd en gegeven worden. Maar daartoe is meer noodig dan een paar weken tijd en arbeid, even als het een gansch anderen voorraad van wetenswaardigheden vereischt dan ik op dit oogenblik, hetzij bezit, hetzij zou wenschen mij te verschaffen. Het zou van weinig piëteit getuigen, thans, nu

zijn asch nauwelijks koud is, met de koele oogen der weetgierigheid, zoo na aan de nieuwsgierigheid verwant, rond te gluren in de laden zijner schrijftafel, om daaruit licht te ontsteken over zijn privaat leven, en die bijzonderheden op te delven die eene biografie eerst recht genietbaar maken.

Of er eenmaal veel gevonden zal worden, waag ik te betwijfelen. Brieven schrijven was, althans in zijn rijpe levensdagen, geen specialiteit van den overledene, en brieven bewaren nog minder. Wat ik dan ook hier van zijn uiterlijke levensomstandigheden kan mededeelen, is luttel en niet veel meer dan aan allen, die het voorrecht hadden Cobet in den huiselijken kring te ontmoeten, door toevallige verhalen uit zijn mond sedert lang bekend is. Trouwens, niet in het belangrijke zijner lotgevallen ligt zijn beteekenis. Het levensdrama van den man van wetenschap, mits het hem gegund zij niets te zijn dan dit, speelt zich af in zijne hersenen, en legt zijn afdruk neer in zijne werken.

Het weinige dat ik weet is het volgende:

Carel Gabriel Cobet is den 28 November 1813 te Parijs in de *Rue du Bac* geboren. Die omstandigheid is van meer dan toevallig gewicht voor zijn latere richting geweest. Hoe goed Nederlander ook, een deel, en een niet onbelangrijk deel, zijner sympathie was ten allen tijde aan Frankrijk en aan Parijs gewijd, en hij was er zich wèl en gaarne van bewust, dat in zijn aderen direct en indirect Fransch bloed stroomde. De familienaam dien hij droeg wees op een afstamming van Fransche refugiés. Zijn vader, een ondergeschikt ambtenaar der comptabiliteit, was tijdens de heerschappij van Napoleon naar Parijs beroepen, zijn moeder eene Française. Kort na den intocht der geällieerden keerde het gezin naar Nederland terug, en als kind vinden wij hem in den Haag. Aan de latijnsche school aldaar heeft hij zijn eerste opleiding genoten, en reeds op die inrichting werd hij als wonderkind begroet. Toen hij in 1831 naar de Leidsche academie vertrok, wilde het gerucht dat hij alle Grieksche schrijvers reeds gelezen had. Hierbij moge de legende eenigszins aan den arbeid zijn geweest, den roep van een genie te zijn, overigens aan de hoogeschool soms al te gemakkelijk verworven, heeft hij althans door wat hij daarna geschapen heeft niet gelogenstraft. Aanvankelijk voor de theologie bestemd, aan welke bijzonderheid hij eenige kennis van het

Hebreeuwsch had te danken, - juist genoeg, placht hij later schertsend te zeggen, om de grootere bekwaamheid der theologische propaedeutici naar waarde te kunnen schatten, - liet hij die weldra varen voor de overheerschende neiging voor de oude letteren en sloot hij, zelf buitengewoon, zich met voorliefde bij een kring van talentvolle tijdgenooten aan, onder welke ik eershalve slechts zijn latere ambtgenooten J.E. Goudsmit en den ietwat jongeren M. de Vries noem.

Dat de uitnemend begaafde jonge man de aandacht zijner hoogleeraren trok, kon niet uitblijven. Hofman Peerlkamp en bovenal Bake, klinkende namen op hun gebied, trokken zich zijner liefdevol aan, en mèt die van Bake won hij de blijvende vriendschap van Jacob Geel, den smaakvollen Nederlandschen prozaïst, tevens een uitnemend kenner der Grieksche classieken, die, aanvankelijk huisonderwijzer, iets later als titulair professor en hoofd der Leidsche universiteits-bibliotheek, bij al wat toenmaals in Europa zich met de oude letteren bezig hield de aangenaamste herinneringen van schrandere hulpvaardigheid en uitgebreide zaakkennis achterliet. Reeds vóór 1841, - een geruimen tijd tevoren, geloof ik, - spreekt Geel in een noot van het opstel over *het Blijspel bij de Grieken*, in zijn *Onderzoek en Phantasie* opgenomen, van ‘eene scherpzinnige en geleerde bedenking van mijn jongen vriend den heer Cobet.’ Zelden of nooit zijn hooggespannen verwachtingen van deskundige begunstigers schitterender verwezenlijkt. De *Prosopographia Xenophontea*, het op den 8en Februari, den geboortedag der Leidsche hoogeschool, van het jaar 1836 met goud bekroonde antwoord op eene naar oud-vaderlandsch gebruik uitgeschreven prijsvraag, was de eerste openbare vrucht eener even onvermoeide werkzaamheid als zeldzamen natuurlijken aanleg, en in de vier jaar later verschenen dissertatie (20 Oct. 1840) over den comicus Plato, een eenigszins ouder tijdgenoot van den gelijknamigen Atheenschen wijsgeer, werd een arbeid geleverd die in rijpheid van oordeel, rijkdom van resultaten en frischheid van vorm een hoogleeraar in de letteren niet tot oneer gestrekt zou hebben.

En toch was de promotie eenigszins overhaast geweest. Bake en Geel, even scherpzinnige als welgezinde vrienden, hadden reeds sints eenigen tijd een grootsch plan met hem voor, en hadden eerst dr. S. Karsten, later hoogleeraar te Utrecht en reeds toen een man van invloed in letterkundige kringen, ver-

volgens de derde klasse van het toenmalige Koninklijk Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten daarvoor weten te winnen. Het gold een wetenschappelijke zending, aan den jeugdigen promovendus optedragen. Karsten, die zich sedert jaren met de studie der Grieksche wijsgeeren, - eene zeldzaamheid in ons land! - en het uitgeven der oude philosophische dichters onledig had gehouden, was in den loop zijner onderzoekingen opmerkzaam geworden op de waarde van Simplicius, een der omvangrijke oude commentatoren op Aristoteles, zoowel voor diens tekst als voor de kennis van de wijsgeerige geschiedenis der oudheid in 't algemeen. Reeds in 1838 had hij bij de Klasse aangedrongen hem in het tot stand brengen eener bruikbare uitgave behulpzaam te zijn. Thans zou aan Cobet de taak worden opgedragen, de handschriften van dien Simplicius, van wien niets dan een onvolledige en foutieve Aldijnsche druk uit de vijftiende eeuw bestond, in de voornaamste bibliotheken van Europa, vooral van Italië, optesporen, te vergelijken, en zoo eene aan de eischen der wetenschap beantwoordende editie mogelijk te maken. Voor mij ligt het officieele, door den secretaris, den toenmaligen Amsterdamschen hoogleeraar C.A. den Tex onderteekende extract eener avondzitting (op maandag 17 Aug. 1840) van de bedoelde Klasse van het Instituut, tot vaststelling der meetegeven instructie en der waarschijnlijke kosten, - waarvan de regeering het verstrekken goedgunstig op zich genomen had, - belegd, en door de H.H. Karsten, Geel en Cobet bijgewoond. Het schijnt niet onbelangrijk, de voornaamste artikelen dier instructie hier te laten volgen.[1)]

1°. De heer Cobet is belast met het collationneren van den Griekschen tekst der Schriften van Simplicius met de Handschriften die daarvan voorhanden zijn, in de Bibliotheken van Parijs, Weenen, Venetië, Florence, Turijn, Rome, Londen, Oxford en Cambridge.

6°. Wanneer hij onuitgegeven stukken van Simplicius ontdekt, zal hij ze afschrijven, en, zoo daartoe gelegenheid is, zijn af-

1) Kennisneming, zoowel dezer instructie als van vijftien grootere en kleinere brieven aan Bake, waaruit in den tekst een en ander is medegedeeld, dank ik aan de liberaliteit van prof. H.T. Karsten te Amsterdam, met welken dank ongetwijfeld alle vereerders van wijlen prof. Cobet zullen instemmen.

schrift met andere Handschriften van dezelfde stukken collationneren.

7°. Hij zal ook bijzonder acht geven op den tekst van Aristoteles, zoo dikwijls die bij Simplicius gevoegd voorkomt.

9°. Hij zal gedurende zijne geheele reis in bepaalde briefwisseling zijn, zoo met de Classe als met de H.H. Geel en Karsten, en aan dezen laatstgenoemden bepaaldelijk om de drie maanden een gedetailleerd berigt van zijne werkzaamheden inzenden.

11°. Van Parijs zal de Heer Cobet zich naar Turijn, Weenen, Venetië, Florence en Rome begeven, en van daar, over Nederland terugkerende, Londen, Oxford en Cambridge bezoeken.

12°. Niet alleen zijn buitendien den Heer Cobet alle andere plaatsen aanbevolen, waar het hem blijken mogt, dat hulpmiddelen voor het doel zijner reis te vinden zijn, maar hij zal in het algemeen door aanteknopen betrekkingen met particuliere Geleerden alles pogen op te sporen wat den goeden uitslag der onderneming kan bevorderen.

13°. De Classe zal den Heer Cobet brieven van aanbeveling medegeven aan Geleerden, met welke zij in betrekking staat, en voorts zoodanige brieven voor hem trachten te verwerven voor de Nederlandsche Gezantschappen in de Hoofdplaatsen die hij bezoeken moet, en aan de directeuren der bibliotheken.

14°. Voor het collationneren der HSS. is een globale som van ƒ 3600 bestemd, terwijl men meent dat de tijd, daartoe benoodigd, zeker geene drie, en welligt zelfs geene twee Jaren zal te boven gaan. Aanvankelijk zal voor het eerste jaar eene som van ƒ 1200 ter beschikking van den Heer Cobet worden gesteld, waarvan de uitbetaling tusschen hem en den Thesaurier der Classe nader zal worden geregeld.

Zoodanig was het begin der vermaarde Italiaansche reis, die instede der geraamde twee zich tot een duur van vijf jaren (1840-1845) heeft uitgedijd, en die voor de Grieksche philologie in Europa nog geheel andere vruchten dragen zou, dan de eenigszins droge eener in uitzicht gestelde meer volledige Simplicius-uitgave. Weliswaar werd de commentator van Aristoteles niets minder dan vergeten. Daarvan getuigt de statige kwartijn, door Prof. Karsten in 1865 voor de Academie van Wetenschappen uitgegeven, en waarin de tekst van Simplicius door hem, - want van de in uitzicht gestelde medewerking van Cobet is niets gekomen, - op grond van diens collatiën

is vastgesteld; al moet erkend worden dat de beteekenis van dezen arbeid eenigszins op den achtergrond gedrongen is door de reusachtige onderneming, later door de Berlijnsche Academie van Wetenschappen met gansch andere financieele hulpmiddelen en met den bijstand van een geheelen staf van geleerden op touw gezet, de uitgave der gezamenlijke commentatoren op Aristoteles. Doch geen hunner zal ooit gezegd kunnen worden de ijzeren volharding te hebben overtroffen, waarmede Cobet ieder uur van zijn verblijf in Parijs, Turin, Rome, Napels, Florence, Milaan en Venetië, - want van een verblijf te Weenen en aan de Engelsche universiteitssteden is mij niets gebleken, - aan de studie der schatten wijdde die in de bibliotheken aldaar tot verrijking onzer kennis van de Grieksche grammatica en litteratuur lagen opgestapeld, en die, hoewel grootendeels noch onbekend noch ongebruikt, sedert jaren op eene der zake kundige hand wachtten om in waarheid ten nutte der wetenschap te worden aangewend. Eene werkzaamheid van oneindigen omvang, waaraan zelfs het pikante van allerlei kleine hindernissen niet ontbrak. Want de Italiaansche geleerden, zelve doorgaans niet bij machte hun Grieksche handschriften te lezen en te verstaan, misgunden als de hond in de fabel anderen het bezit van wat zij persoonlijk niet konden genieten, en waakten met kleingeestige ijverzucht dat vooral geen onuitgegeven gedeelten van oude schrijvers, wat Italie's prestige te na gekomen ware, door vreemdelingen werden publiek gemaakt. Doch onbekommerd over dergelijken geniepigen wederstand en door zijn innemend optreden weldra *l'enfant chéri* van de meeste Italiaansche bibliothecarissen, werkte Cobet voort aan de zich zelf gestelde taak, en zijn toenmaals reeds geheel eenige beheersching van het onmetelijke veld zijner studiën stelde hem in staat met onfeilbare zekerheid vast te stellen, wat wel en wat niet een onderzoek of vernieuwd onderzoek hetzij vereischte, hetzij verdiende. En dat was veel. Een vruchtbaar gebruik van de handschriften der tragici, vooral van Euripides, met de ontdekking van belangrijke overblijfselen der oude commentatoren op dezen treurspeldichter; van het kostbare hoofdhandschrift van Athenaeus, door hem onwederlegbaar als de bron aangewezen van alle overige codices van dezen even onschatbaren als oncritischen compilator; de eerste nauwkeurige collatie der beide Venetiaansche handschriften van Homerus

met de geheel eenige scholiën-verzameling, wier kennisneming een omwenteling teweeg had gebracht in de beoefening van den tekst en in de geschiedenis der Homerische gedichten; betrouwbare collatiën van de codices van Lucianus, Plutarchus, der zoogenaamde Erotische schrijvers; de vondst van het eerste bruikbare, maar zwaar te ontcijferen handschrift van Iamblichus; die van het slot der tot nog toe onvolledige *Allegoriae Homericae* van Heraclitus: - zij waren eenige der resultaten van den arbeid, dien Cobet af en toe, buiten den officieelen Simplicius om, aan de bestudeering van Grieksche handschriften wijdde. Slechts e e n i g e resultaten; want het is onbegonnen werk, te dezer plaatse zelfs naar betrekkelijke volledigheid te willen streven. Ettelijke brieven uit Venetië aan zijn beschermer Bake, van de jaren 1843, 1844 en 1845, de eenige die ter mijner beschikking zijn, - uit Rome, helaas! is mij geen enkele onder de oogen gekomen, - geweldige brieven van vier tot acht zijden dicht beschreven groot-kwarto papier, in zijn sierlijk handchrift dat zelfs met steendruk wedijveren kan, leggen getuigenis af eener onvermoeide werkzaamheid, die zelfs door ongesteldheid niet werd afgebroken.

Ontboezemingen over den indruk, dien Italië, het beloofde land der kunst, de eerwaardige bodem daarenboven eener eeuwenheugende, een groot deel der menschheid overheerschende geschiedenis, maar niet minder het paradijs der natuur met den eeuwig lachenden hemel en de in het donkergroene loof goudgloeiende citroenen en oranjeappelen, met zijn bevallige bergen en betooverende meren, op den hoogontwikkelden jongen Nederlander moest maken, worden in de mij toegankelijke dienstbrieven niet aangetroffen. Doch het is voor niemand van Cobet's bekenden een geheim, niet slechts, dat hij geenszins met gesloten oogen aan dat alles is voorbijgegaan, maar ook dat het waargenomen schouwspel zich zoozeer tot een afgesloten geheel in zijn geest gevormd had, dat hij in later leven geen verlokking voelde opkomen, om zijn indrukken van toenmaals aan een hernieuwd bezoek te toetsen, en door terugkeer naar de veelgeliefde plekken aan de door verloop van tijd ietwat verbleekte tinten de schitterender kleur der opnieuw aanschouwde werkelijkheid te hergeven. Wat treft, is de een en andermaal aangeheven klacht over het omgekeerde van wat wij Noordlanders gewoon zijn ons als het onfeilbaar kenmerk van een

Italiaansch klimaat te denken, bittere klachten over nijpende koude, nijpend genoeg om aan de verkleumde vingers den arbeid bijna onmogelijk te maken in de lokalen der bibliotheek, waarin volgens reglementaire bepalingen zelfs in het hartje van den winter geen vuur aangelegd mocht worden. Zoo klaagt hij uit Venetië, den 2^{en} Januari 1843; en ongeveer twee jaar later had in datzelfde Venetië de koude hem een ernstige en vrij langdurige ongesteldheid op den hals gehaald. ‘Mijn langdurig stilzwijgen’ - heet het in een ander schrijven aan Bake van 23 April 1845 - ‘heeft u zeer waarschijnlijk verwonderd, maar, hoop ik, niet verontrust; eene ernstige ongesteldheid tengevolge van den guren winter heeft mij sedert den derden Paaschdag buiten gevecht gesteld. Eene verkoudheid, die ik dacht spoedig te boven te komen, is geeindigd met eene bezetting op de borst, die mij elken arbeid ontzegd heeft en gedwongen mijne kamer en een groot gedeelte van den tijd het bed niet te verlaten. Met het terugkeeren van het zachte voorjaarsweder is mijne gezondheid tegelijk met mijne krachten allengskens weder teruggekeerd; ik haal weder ruimer adem, en ga weder sedert twee dagen naar de bibliotheek. Ik gevoel mij nog wel wat zwak, maar met eenige dagen zal ook dat wel slijten, en er zal mij alleen de herinnering overblijven dat het een dubbel ongeluk is op vreemden grond zijne gezondheid te missen.’

Een des te smartelijker leed, omdat, voor wie of wat Cobet ook op Italiaanschen bodem sympathie mocht gevoelen, hij voor niets minder genegenheid koesterde dan voor het Italiaansche volkskarakter, voor zoover hij er mede in kennis was gekomen. Merkwaardig is de volgende uitlating[1)]: ‘Hier’ - Venetië is bedoeld - ‘weet men niets hoegenaamd, noch van oude noch van nieuwe zaken. Alles dooft hier hoe langer hoe meer uit, en de hemel weet wat er van worden zal. De zedeloosheid neemt nog toe, de vadsigheid kan niet grooter meer worden. Ik denk niet gaarne aan dat alles: men ziet hier even als te Rome alles weg rotten, dat een maatschappij kracht geeft en leven. Men zoude hier een gemelijk menschenhater kunnen worden.’ In bijna gelijke bewoordingen had - wat Cobet waarschijnlijk niet wist - meer dan twee eeuwen te voren de Latijnsche

1) De brief is niet gedateerd. Op den omslag onteijfer ik: Venezia 18 Nov. Jaartal ontbreekt.

Muze van den jeugdigen Constantin Huygens aan het kindsch geworden Italie zijn tekortkomingen voorgehouden. Zonden en tekortkomingen, die de wrange, maar natuurlijke vruchten waren eener eeuwenoude politieke slavernij. en die het herboren Italië van heden met jeugdige kracht, door mannelijke bezadigdheid getemperd, tracht uittewisschen en goed te maken.

Gelijken tred met de algemeene apathie hield de onwetendheid, die - het bleek zoo even reeds - den door en door solieden geleerde het allereerst in het oog viel, en hem tegelijkertijd onaangenaam en kluchtig trof. Hij vergeleek in den geest zijn ‘brave en kundige Holland’ met de ‘winderige Italianen’, en moest bij zichzelven glimlachen telkens als hij dit deed. ‘Ik kan mij niet weerhouden U een staaltje te geven van de algemeene onkunde. Vele jaren geleden was een Oostenrijksch Prins of *arci-duca* in het huwelijk getreden met eene logementhoudster. De couranten deelden met de noodige kieschheid aan het publiek dit *matrimonio morganatico* mede. Dit vreemde woord gaf aanleiding tot vele diepzinnige etymologieën en conjecturen, die iedereen, die doorging voor *un letterato*, met veel aplomb voor goede munt aan zijn vrienden verkocht. De goede Bettío’ - de Bibliothecaris der Venetiaansche San Marco ‘ging een veiliger weg op en zocht het op in Ducange. Hij bevond zich des avonds in eenen kring geletterden, *beaux-esprits* etc. waar onder anderen het rare woord op het tapijt kwam. Iedereen verklaarde het op zijn manier en hield zijne opinie zoo lang mogelijk staande tegen de grootere scherpzinnigheid en auctoriteit der overige aanwezige *célébrités litéraires*. Bettío hoorde dit alles geduldig aan, totdat eindelijk eenige *abbati* door hun hoogwijs gekeuvel zegevierden, ofschoon hunne opinie kant noch wal raakte. Hij mengde zich eindelijk bescheiden in het gesprek en wederlegde allen te zamen met de kracht en klem van iemand die zeker is van zijne zaak. Zij waren allen volkomen uit het veld geslagen, en de diepdenkenden in het gezelschap vonden hierin weder een bewijs dat de schreeuwers eigenlijk maar domooren zijn, terwijl de man van grondige kennis zich bescheiden op den achtergrond plaatst. Bettío, die mij dit zelf eens vertelde, voegde er eene verklaring bij van het bewuste woord, die mij zoo vreemd in de ooren klonk, dat ik verzocht het te zien. Ducange kwam voor den dag en de verklaring ook:

namelijk van eene donatie bij de *'Αναχαλυπτήρια*[1] Gelukkig zag ik oogenblikkelijk dat mijn goede Bettio het volgende artikel *Morgengabe* gelezen had in plaats van het vorige. Ik liet er niets van blijken, zorgde dat het boek gauw weder werd weggebracht maar glimlachte *in sinu* over de beroemde schitterende *letterati* van Venetië.'

Toen het vijfde jaar der vrijwillige ballingschap daar was, hield hij het niet langer in den vreemde uit. In Mei 1845 slaakte hij den juichkreet: 'Dit is de laatste brief dien ik u uit Venetië schrijven zal,' en kort daarop ijlde hij, zoo snel als de toenmalige communicatie-middelen het maar veroorloofden, terug 'naar Holland onder de menschen.'

Het langdurig verblijf in het buitenland was voor zijne vorming in meer dan een opzicht van overwegende beteekenis geweest. Dat hij van daar, vooral van Italië, waar sedert eeuwen de meeste en kostbaarste schatten der Grieksche litteraire oudheid opgestapeld en bijna begraven lagen, een kwistigen overvloed meebracht van betere lezingen en tot dusverre onbekende of onvolledig bekende geschriften, was het tastbaarste, maar niet het merkwaardigste resultaat zijner werkzaamheid. Gewichtiger nog was het, dat hij zich eene door langjarige praktijk opgegaarde kennis verwierf in het lezen van Grieksche handschriften, zóó volledig als vóór hem geen Nederlandsch, en met uitzondering van Immanuel Bekker ook geen Duitsch geleerde verworven had, en daarmede den sleutel bemachtigde tot vruchtbaar en overtuigend emendeeren der tallooze fouten, waarvan de geschriften der Grieken nog altijd wemelden. Doch belangrijker dan dit alles was de ruimte van blik, die hij zoodoende verkreeg. Hij had, een zaak van beteekenis in die dagen toen verre reizen voor mannen der wetenschap niet zoo gewoon waren als thans, iets van de wereld gezien. Hij had met andere toestanden kennis gemaakt dan de Nederlandsche, anders sprekende en anders denkende menschen ontmoet dan zijn Leidsche vrienden en Leidsche hoogleeraren. Hij had de bekrompen overschatting leeren afschudden, toenmaals eigen aan onzen landaard, en maar al te licht gevoed door de eenzijdige boekenstudie die een vak als het zijne vereischt. Maar toch, was hij als goed vaderlander gegaan, - hij had als student

1) Bij de Grieken het feest of de plechtigheid, waarbij de jonge vrouw zich het eerst ongesluierd vertoonde.

den algemeenen stroom gevolgd en was mede uitgetrokken tegen de Belgische ‘muiters’, - als nog beter vaderlander keerde hij van zijn langdurige omzwervingen huiswaarts.

Weldra was daar de eenige geschikte werkkring gevonden, waarin zijn land, en niet zijn land alleen, de vruchten zijner gansch eenige begaafdheid konde plukken. Reeds geruimen tijd was Bake, steeds onvermoeid werkzaam in zijn belang, bezig geweest in die richting voor hem te zorgen. Een en andermaal waren zijn pogingen mislukt, en zooals uit Cobet's brieven blijkt, hij had niet zonder bitterheid daarvan mededeeling gedaan. De leerling droeg de tijdelijke teleurstelling kalmer dan de meester. Hij achtte zijn lot, schreef hij, gelukkiger tot nog toe dan dat van één zijner tijd- en vakgenooten. En inderdaad, jaren achtereen in den zomer des bestaans uitsluitend te kunnen leven voor de studie, zonder zijn krachten te behoeven uitteputten en zijn vlucht te knotten in gymnasiaal-onderwijs, het gewone toevluchtsoord voor hen die hier te lande in de letteren studeeren, was geen gering voorrecht. Thans, kort na zijn terugkomst, trad Hofman Peerlkamp, oud en ziekelijk, van de professorale werkzaamheid terug. Tot zijn leerstoel werd Cobet, aanvankelijk met den titel van *extraordinarius*, geroepen en den 28^{en} Juni 1846 aanvaardde hij het professoraat in de letteren met de époque-makende redevoering: ‘De kunst van verklaren te doen steunen op de grondslagen van taalkennis en critiek, is de duurste plicht van den philoloog.’

Zijn uiterlijk leven verliep daarna kalm en, over het geheel genomen, gelukkig als van weinig anderen. Wel werd ook hem in den loop der jaren huiselijk leed niet gespaard. Hij verloor zijn echtgenoote en dierbare betrekkingen. Doch hij droeg zijn verlies met die gelatenheid, welke hij als de schoonste vrucht èn van een blijmoedig geloof èn van de wijsbegeerte zijner geliefde Grieken had leeren beschouwen. En onvermoeid arbeidde hij voort, totdat hemzelven te midden van den arbeid de engel des verderfs sloeg.

Wat den academischen leeraar betreft, zijn propaedeutici zag hij komen en gaan, zonder zich bijzonder aan hen te hechten. Hij doceerde hen, en zij inspireerden hem. Met de studentenwereld in het algemeen kwam hij in de eerste jaren van zijn hoogleeraarsambt een enkele maal in botsing, ten gevolge der in hun eigen hoogwijze oogen te strenge eischen, die hij, vol

van een grootsch ideaal van wetenschap, aan hun kennis geliefde te stellen. Weldra evenwel werd de onmin weer bijgelegd, als de heetbloedige, maar doorgaans edel gevoelende jongelui van het eerlijke en oprechte zijner bedoelingen werden overtuigd.

En wat zijn litteratoren aangaat, voor hen zorgde hij met de hartelijkheid van een vader. Onvergetelijk zullen mij immer de Zaterdag-middagen blijven toen ik met nog een vriend, - wij beiden reeds leeraren, - het voorrecht had zijn privaatcollege over het lezen van Grieksche handschriften te volgen. Altijd zie ik ze voor mij, de eenvoudig gemeubelde studeerkamer, de lange tafel, zwoegende onder de vracht der openliggende boeken, Cobet, steeds opgewekt, met den opgeslagen codex voor zich op het lessenaartje en elk onzer hem ter weerszijden. Uur op uur verstreek onder den opwekkendsten arbeid, en onafgebroken opende hij dan in ongedwongen kout de onmetelijke voorraadschuren zijner kennis. Dan placht hij soms als we, de hand reeds aan den kruk der deur, beschaamd hem zoo lang opgehouden te hebben, gereedstonden om eindelijk afscheid te nemen, ons nog even terug te roepen om ons het een of andere merkwaardige nog ten slotte te laten zien of te leeren. Die uren reken ik tot de zonnigste mijns levens.

Maar nog veel meer dan hoogleeraar gevoelde hij zich man der wetenschap. Een enkele maal rees zelfs de twijfel bij hem op, of de twee werkkringen zich wel lieten vereenigen, en of de beslommeringen, aan de academische loopbaan verbonden, hem tot het scheppen van werken van blijvende waarde niet in den weg stonden[1)]. Hij sprak er van het hoogleeraarsambt

1) In een schrijven aan Bake, - blijkens den omslag, voor zoover ontcijferbaar, van 23 Nov. 1852, - heet het o.a. ‘De hoofdinhoud van uw schrijven is mij een nieuw bewijs van Uwe vriendschap, - welke ik te meer op prijs stel omdat er niemand op de wereld is, voor wien ik meer genegenheid en achting gevoel dan voor U, - en ik ben u dankbaar daarvoor. Over de zaak zelve wensch ik liever eens met u χατὰ σχολήν’ (op ons gemak) ‘te spreken. Menigmaal in de laatste jaren heeft dezelfde zaak mijne gedachten vervuld, en ik heb zelfs wel eens gewenscht dat ik mijne tegenwoordige betrekking mocht kunnen nederleggen om vrij te worden; maar, evenals dit niet uitvoerbaar is, even zoo bezwaarlijk komt het mij voor, om tegelijk met het blijven waarnemen van mijnen post die verademing te vinden die ik gevoel noodig te hebben tot het bestudeeren van hetgeen waarin ik iets van blijvende waarde zou kunnen voortbrengen.’ De eerste bijdrage van Cobet aan de Mnemosyne is in den tweeden jaargang (1853) *Hyperidis Oratio pro Euxenippo recens reperta rec. C.G.C.* met aanteekeningen, en aan het einde van hetzelfde deel (pag. 390 v.v.) het eerste hoofdstuk, waaruit de *Variae Lectiones* zijn voortgekomen.

neerteleggen. Gelukkig bleef het bij een vluchtigen inval. Naast zijn onderwijs wist hij toch tijd te vinden tot het samenstellen der *Variae* en *Novae Lectiones*, der *Miscellanea Critica* en *Collectanea Critica*, van de talrijke deelen der Mnemosyne, van de *Observationes* op Dionysius Halicarnassensis, om slechts de voornaamste geschriften te noemen, die zijn naam tot ver over de grenzen van ons kleine vaderland luide deden weerklinken. De Nederlandsche en Grieksche regeeringen eerden zijn verdiensten door de toekenning van hun ridderkruis. Maar beteekenisvoller was de bijval zijner vakgenooten in het buitenland. Fransche geleerden wonnen zijn raad in, en Fransche schrijvers eerden in vleiende bewoordingen den bekwamen hellenist. Engelsche vakmannen wijdden hem hunne studiën met het opschrift: de leerling aan den leermeester. Grieken, onder hen de tegenwoordige hoogleeraar te Athene Contos, zetten zich tot eigen onderricht neder aan de voeten van den 'grootmeester der critiek'[1]. Madvig, de grootste latijnsche criticus dezer eeuw, begroette in hem zijn evenknie. Zelfs de mannen der Duitsche wetenschap, zijn verbitterdste vijanden, erkenden zonder voorbehoud, 'dat hij eene belezenheid in het Grieksch bezit, als behalve bij Meineke, Bekker en de beide Dindorfen in Duitschland wel haar wedergade zocht.'[2]. Zoo werd hij - en wij, zijne jongeren, herhalen het met vergefelijken trots - wat Moriz Schmidt niet zonder eenige ironie eens van hem zeide, 'de God der Hollanders,' - *Batavorum Deus*.

II.

Op het punt van in zijne rectorale redevoering, den 8sten Februari 1864 uitgesproken, de lotgevallen der Academie gedurende den afgeloopen jaarkring en den levensloop der aan haar in dat tijdperk ontvallenen te schetsen, haalt Cobet, als

1) De vereerende epitheta, in de te Leiden uitgegeven *Logios Hermes* (1866/67) laat ik daar, maar niet minder in zijn tijdschrift *᾽Αθηνᾶ* van dit jaar (1889) heet Cobet *ὁ τῶν χριτικῶν πρύτανις*.
2) Lucian Müller, *Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden*. (1869) blz. 119.

hij den kort te voren overleden H.W. Tydeman te herdenken heeft, met instemming de woorden van Ruhnkenius aan, die ook Tydeman zelve gaarne tot de zijne maakte: ‘laten anderen zeggen wie hij tot vrouw en welke kinderen hij gehad heeft; maar geef gij ons een beeld van zijn genie en zijne wetenschap.’ Rechtmatige eisch, maar, waar het een Titan als hem geldt, even overstelpend als rechtmatig! Beproeven we voorshands niets meer, dan voor de eenmaal te ontwerpen schilderij althans de grondlijnen te trekken.

Wat het vak was waarin de wetenschappelijke grootheid van Cobet uitschitterde, weet een ieder. Aan geen ontwikkelde is het onbekend, dat hij de grootste hellenist was dien Nederland tot nog toe heeft voortgebracht, en een der grootste dezer aan voortreffelijke hellenisten rijke eeuw over de gansche beschaafde wereld. Om hem zulk een meesterschap te doen bereiken, door de oordeelkundigsten zijner vakgenooten het gereedelijkst erkend, daartoe hadden, als steeds, de omstandigheden buiten hem en zijn eigen ongeëvenaarde aanleg eendrachtig medegewerkt.

De kennis en waardeering van het Grieksch is eerst laat en niet zonder moeite tot onze Nederlandsche hoogescholen doorgedrongen. De aanleg en voorliefde van den volksaard trok naar Latium, en langen tijd had het Grieksch zich met de rol van Asschepoester te vergenoegen en de bescheiden dienstmaagd te zijn deels van het Latijn, deels van de heilige godgeleerdheid. Van een der coryfeeën der pas opgerichte Leidsche universiteit, Justus Lipsius, wordt de kernspreuk aangehaald: ‘dat de Grieksche letteren voor den man van studie een sieraad, niet een vereischte zijn.’ Verandering hierin daagde eerst in den aanvang der vorige eeuw. Tiberius Hemsterhuis (1714-1740 professor te Franeker, tot 1766 te Leiden) en zijn beide groote leerlingen, de Pommeraan David Ruhnkenius en onze landgenoot Lodewijk Caspar Valckenaer, waagden het, gesteund door de onbekrompener denkwijze van een onkerkelijken en in menig opzicht heidensch denkenden tijd, het oude dwangjuk af te schudden en de beoefening der Grieksche taal en Grieksche letteren louter om hun zelfswil ingang te doen vinden. In hunne voetstappen trad na hen Ruhnkenius' opvolger te Leiden, de Zwitser Daniel Wyttenbach. Niet voortdurend evenwel. Een andersgeaarde geest, ging hij, toen hij zichzelf geworden was, ook eenigszins andere wegen. Hoe meer Wyttenbach, - naar

het geestige woord van Lucian Müller, - Ruhnkenius in de ruimte nabij kwam, des te meer verwijderde hij zich van hem in richting. Met wijsgeerigen aanleg begaafd, maar zonder oorspronkelijkheid in zijn wijsgeerig denken, - hij bleef zijn leven lang een even heftig als kortzichtig bestrijder van Kant, - hechtte hij zich steeds uitsluitender aan den inhoud van de geschriften der ouden, zonder hetzij dezen, hetzij de taal waarin hunne werken vervat waren, grammatisch en critisch nader te toetsen. Sierlijk Latijn schrijven ging ten slotte bij hem boven grondige interpretatie. Zijn vaan volgde Ph.W. van Heusde, de geestdriftige bewonderaar der wijsbegeerte van Plato, en met massiever kennis bij geringer vormtalent ook S. Karsten. Een onvergelijkelijk rijker en veelzijdiger begaafdheid echter dan Van Heusde bezat openbaarde zich in P. van Limburg Brouwer, kenner van het Grieksch, gelukkig beoefenaar der oude mythologie en geschiedenis, aestheticus, letterkundige, romancier, die ongetwijfeld aan Cobet op diens eigenste gebied den lauwer betwist zou hebben, zoo het hem vergund ware geweest zich bij ééne taak blijvend te beperken, en indien hem naast smaak en onmetelijke belezenheid ook de onmisbare hemelgave der critiek ware te beurt gevallen. Wat eindelijk Hofman Peerlkamp en Bake betreft, Cobets eigenlijke leermeesters, hun richting was in hoofdzaak de streng wetenschappelijke, een terugkeer tot de grammatisch-critische methode van Hemsterhuis en diens onmiddellijke opvolgers, en toch is niemand minder dan zij als zijn volkomen geestverwanten en wetenschappelijke vaders te beschouwen. Niet, omdat onder hun invloed het Grieksch weer in het oogloopend begon achter te staan bij het Latijn. Bij den innigen samenhang tusschen de beide talen en hun litteratuur ware niets gemakkelijker geweest, dan hunne wijze van doen, zoo ze aan zijn ideaal beantwoordde, voetstoots op het Grieksch over te dragen. Doch het was de manier, de wijze van zien zelve, die hemelsbreed van de zijne verschilde, gevolg van het hemelsbreed verschil tusschen hun en zijn aanleg en temperament. Peerlkamp, thuis als weinig anderen op het uitgestrekte gebied der Grieksch-Latijnsche poëzie, ging al meer en meer op in een zeer eigenaardige behandeling van Horatius en Vergilius. Bake - doch over niemand valt het moeilijker zich een bevredigend oordeel te vormen dan over hem. Raadpleegt men de gesproken of geschreven uitlatingen zijner

leerlingen, dan spreekt daaruit een gevoel van bewondering en eerbiedige hoogachting, die tot een persoonlijkheid van hooge beteekenis en zwaarwichtigen invloed doet besluiten. Maar nemen wij jongeren, die geheel buiten dien eens magischen kring staan, op die betuigingen afgaande zijne geschriften ter hand, zijn uitgave van Cicero *de Legibus* b.v., of de vijf deelen zijner *Scholica Hypomnemata*, welk een ontgoocheling! Wat we aantreffen, is een netten, sierlijken, solieden, ietwat sceptisch geaarden, koel redeneerenden geest met tamelijk matten vleugelslag, wiens eerzucht klaarblijkelijk oneindig verder reikte dan zijn vermogens. Hij heeft met Madvig gewedijverd in de teksteritiek op Cicero, en met Boeckh in het grondvesten onzer kennis van de Attische staats- en rechtsinstellingen, doch hij is er zoo min in geslaagd Madvig op het eene als Boeckh op het andere terrein zelfs maar uit de verte te evenaren. De *mens divinior* ontbrak. Op het weinig eerbiedig gestemd gemoed van den nakomeling maakt zijn optreden den indruk, slechts dat eener *grande utilité* geweest te zijn, en zijn persoon die van een verdienstelijken tusschenschakel tusschen de scheppende vernuften in het verledene en in de naaste toekomst.

Niet zij waren dan ook de ware opvoeders van Cobet. Bij voorkeur ging hij ter school, behalve bij de tweemannen uit ons eigen midden, Ruhnkenius en Valckenaer, bij de groote Eugelsche critici van de achttiende en der dagende negentiende eeuw, bij Bentley, Tyrwitt, Porson, Elmsley, Dobree. Doch meer nog dan met hen en hun leer ging hij te rade met zijn eigen geaardheid. Wat hij in de besten der oudheid bewonderde was ook zijne leus: het streven in zijn wetenschap zichzelf te zijn. Want niet in zijn reusachtige geleerdheid, niet in het bezitten dier dingen, die zich door ijzeren vlijt laten aanleeren, ligt het eigenaardige zijner verschijning. Niet daarin in de eerste plaats, dat hij een belezenheid in de Grieksche prozalitteratuur bezat als Peerlkamp ternauwernood in de Latijnsche dichters; dat hij zich gemakkelijker bewoog op het onmetelijke veld der Grieksche poëzie dan Bake in den betrekkelijk beperkten kring zijner Attische redenaars; dat hem een gemeenzaamheid ten dienste stond met de Grieksche grammatici, lexicografen en scholiasten, als zelfs Ruhnkenius hem zou benijd hebben; dat hij van de Engelschen geleerd had zich te doordringen van de fijnheden der metriek; dat een zeldzaam

juist en scherp oordeel hem met onverbiddelijke gestrengheid zin van onzin, hoe verleidelijk ook ingekleed of weggeinterpreteerd, deed onderscheiden; dat eindelijk een weergaloos combinatievermogen, door een onbedriegelijk geheugen en de omvattendste kennis der palaeografie ondersteund, zijn critiek in staat stelde aan de als bedorven erkende lezing de vereischte ware te ontlokken, en uit rook licht te scheppen. De electrieke schok, waarmede zijn vindingen de vakgenooten doortrilden, en de bekoring die van zijn geschriften uitging, - streng wetenschappelijke geschriften met dat al, in het geleerde Latijn geschreven, - wortelde veeleer daarin, dat al de hier genoemde eigenschappen niet den indruk gaven van met pijnlijke inspanning verworven te zijn, maar aangeboren, met de elegante gemakkelijkheid van het genie aangevoerd, en tot een harmonisch geheel samengesmolten ten gevolge eener onmiskenbare artistieke begaafdheid. Cobet was kunstenaar op zijn gebied, niet minder dan de dichter, de schilder, de musicus, de beeldhouwer artist zijn. Zoo openbaarde hij zich reeds in zijn studentenarbeid. Om ons van de waarheid hiervan te doordringen, hebben we slechts zijn *Prosopographia Xenophontea* van 1836 te leggen naast de *Prosopographia Platonica* van Groen van Prinsterer van het jaar 1823. Zelden is het gegeven, zóózeer gelijksoortigs met gelijksoortigs te vergelijken. De onderwerpen zijn nauw verwant, de schrijvers beiden leerlingen derzelfde Leidsche school, en Groen van Prinsterer heeft zich daarna op een ander gebied een man betoond, met wien vergeleken te worden zelfs een Cobet zich niet behoeft te schamen. Welnu: de *Prosopographia Platonica* is ontegenzeggelijk een knap werk. De pogingen tot tekstcritiek zijn, ook waar ze het juiste treffen, onbeduidend. Daarentegen getuigt het geschrift van omvangrijke kennis, eerbiedwaardige belezenheid, scherpzinnig oordeel. Doch welk een kilheid waait er ons uit tegen! Doode wetenschap, aan dooden ten koste gelegd! Aan juiste oordeelvellingen geen gebrek. Maar waar is teekening? Waar kleur? En nu Cobet's eersteling. Het scepticisme van een meer gevorderden leeftijd moge glimlachen over de warmte, warmede, om iets te noemen, Aspasia verdedigd wordt tegen de beschuldiging, haar in vroeger en later tijd naar het hoofd geslingerd, een *lena* geweest te zijn. Die warmte moge als de uitstraling beschouwd worden van een jeugdig gemoed, nog onervaren in de boosheid dezer

wereld, zeker is het, dat ze een weldadige voldoening schenkt. Ik zwijg er van, dat de meeste der door hem voorgestelde emendaties òf sedert hun weg gevonden hebben in de tekstuitgaven der betreffende auteurs, òf iets vroeger en beter door andere geleerden van naam aan de hand gedaan waren, en dus voorslagen, aan Cobet toenmaals nog niet bekend, maar in de toevallige overeenstemming een bevestiging hunner juistheid dragend. Doch dit is een bijkomend iets. Hoofdzaak is, dat we voor het eerst in Nederland kennis maken, niet met abstracties, maar met levende Grieksche menschen. In dit geschrift, evenzeer als in al zijn latere, stijgt voor ons geestesoog een wereld van lijken uit het graf. We bevinden ons te midden van louter wezens van vleesch en bloed, met hun hartstochten, hun idealen, hun plannen, hun wel en wee, hun juichen en jammeren, met hun haat en hun liefde, maar ook met hun wreedheden en hun dwaasheden. We bemerken, en we bemerken het met blijde verrassing, dat deze ongenaakbare gestalten der oudheid menschen zijn geweest, menschen van volmaakt gelijke bewegingen als wij.

En Cobet had die verdwenen wereld lief, niet met apenliefde, maar met het oordeel des onderscheids. En niet het minst om de wonderschoone werken, die deze heerlijke dooden eenmaal geschapen hebben. Hun geschriften waren hem het geestesvoedsel bij uitstek. Krachtens het Gallische bloed, dat in zijn aderen stroomde, gevoelde hij zich aan hen verwant. Hij zwelgde in edel genot als hij ze las. Waarom hij genoot? ‘Ge kent’ - heet het in zijne rectorale redevoering - ‘ge kent hen, die zich de Atheners van onze eeuw achten en zich gaarne zoo noemen. Niets is er eleganters en geestigers dan zij, maar hun ontbreekt die gave, waarop de ware vrijheid, dat is de gezondheid des geestes, steunt. Tegenover hen staan zij, wier gezond verstand en burgerwijsheid hun eigen vrijheid op zoo hechten grondslag gevestigd heeft, dat daarop het gebouw van de vrijheid ook der andere volkeren is opgetrokken. Doch hun eenigszins stugge ernst is niet ontvankelijk voor die lachende bevalligheid, die maakt dat in de geschriften der Franschen alles als in zonnelicht gebaad schittert. Welnu, dit zijn de twee volkeren, wier letterkunde het meest aan die der ouden eenmaal de palm der uitmuntendheid strijdig zal maken. Wat moet het dus zijn, indien beider gaven ineensmelten? Dan

begint voor ons iets grooters en voortreffelijkers dan we tot nog toe gezien hebben optedoemen. En dit is het beeld, dat ons de Atheners bieden.'

Alleen: sterk licht is ondenkbaar zonder sterke schaduw. Al genietende en bewonderende heeft niemand met zoo meedoogenlooze hand als hij den kop ingedrukt aan de oude, naïeve opvatting, alsof alles wat Grieksch is daardoor ook recht heeft op den naam van schoon. Een kinderlijke overschatting, als waarmede nog zeer onlangs het dwepend enthousiasme van den betreurden Vosmaer de Grieksche kunst verheerlijkte van haar aanvang tot haar grijzen dag, en waarvan de heer Pierson al het onbevredigende zoo overtuigend heeft doen uitkomen. Cobet bewaarde zijn vereering voor wonderen als de Homerische gedichten, voor heroën als Aristophanes en de Atheensche tragici, voor prozaïsten als Herodotus, Thucydides, Plato, Xenophon, Demosthenes, maar was alles eer dan een vurig bewonderaar van wat daarna kwam. Hoogachting sloot zijns inziens het recht tot minachting in zich. De gelijkmatige genegenheid waarmede ook de besten der oudere geleerden hun zorgen wijdden aan elken Griekschen auteur zonder onderscheid, onbekommerd om zijn aesthetische waarde, was hem een voorwerp van kwalijk verheelde ergernis. Ze griefde hem, als hij ze waarnam bij talenten van den eersten rang, bij een Bentley, een Hemsterhuis, een Valckenaer. 'Wie zal ontkennen, dat Hemsterhuis meer studie besteed heeft aan Xenophon Ephesius dan aan den gelijknamigen Athener? Hij was, om me tot één voorbeeld te bepalen, beter thuis in de taal van Clemens Alexandrinus, dan vele niet onberoemde philologen in die van Demosthenes en Plato. Alle Grieken nam hij ter hand, allen bestudeerde hij met gelijken ijver en gelijke graagte, en zelfs de onbeduidendsten walgden hem niet. Ja, ik zou zelfs durven beweren dat de voortreffelijke man bij de middelmatigen, bij de minsten, met bijzonderder voorliefde verwijlde dan bij de groote genieën der oudheid.'

Anders luidde zijn eigen oordeel, en duidelijk ontwaren we dat ditmaal de tijdgenoot van Bakhuizen van den Brink en Busken Huet aan het woord is. Met al het vlijmende sarcasme, al de vernietigende sierlijkheid, al het spelend vernuft, waarmede Huet tegen Nederlandsche middelmatigheid te velde trok, randde Cobet de eeuwenoude, geusurpeerde reputatie

aan van Plutarchus en Aelianus, van Philostratus en Themistius, van al de velen, die ‘veeleer Grieksch stamelden dan spraken.’ Lachwekkende staaltjes werden bijgebracht van de smakeloosheid van Dionysius Halicarnassensis, die Romulus zijne geroofde Sabijnschen in deftige taal troosten liet met het historisch beroep op de aloude gewoonte, zich door roof een echtgenoote te kiezen, en van de nog grootere van Josephus, ‘den verrader van zijn land en der zijnen, den vleier van aanmatigende meesters, den vervalscher der waarheid,’ die deed alsof hij het minnekoozen van Adam en Eva in het Paradijs beluisterd had. In Hermesianax, den tijdgenoot van Alexander den Grooten, wiens fragmenten door Ruhnkenius met voorliefde behandeld waren, wordt al de onverstaanbare gezwollenheid aan de kaak gesteld, waaraan zich dichters plegen te bezondigen wier poëzie bij voorkeur uit de troebele bron van hun mythologische handboeken opwelt. Doch geen der lateren is zoozeer Cobet's *bête noire* als Callimachus, de eenmaal als geleerde en dichter wereldberoemde bibliothecaris van Ptolemaeus Philadelphus, wiens verzen in zijn tijd onze Bilderdijk bewonderend placht te vertalen, evenals ze zich een dertig jaar geleden nog in de bijzondere zorgvuldigheid verheugden van den geleerden Duitschen graecus August Meineke. Cobet neemt één zijner voor ons volledig bewaard gebleven gedichten ter hand, waarin een door de godheid als straf voor heiligschennis toegezonden geeuwhonger zal geschilderd worden. We denken aan het ijzingwekkende tafereel van Ugolino en zijn zonen in den ontoegankelijken Hongertoren, en weten hoe een dichter van Gods genade zulk een toestand verstaat te schilderen. Maar bij Callimachus kunnen we de vrees voor een huivering gerust van ons afzetten. Hij vertelt met de gemoedelijkste breedheid, hoe Eryximachus - zoo heette de getuchtigde - al wat onder zijn bereik kwam placht te verslinden, hoe zelfs het onsmakelijkste voedsel hem niet afschrikte, ja, hoe ook ‘de poes, waar de kleine diertjes zoo bang voor zijn,’ een plaatsje vond in zijn onverzadelijke maag. En met de nauwgezetheid van een welopgevoed mensch vergeet de dichter niet zijn lezer te verwittigen, dat de moeder van den rampzalige voor niets meer waakte dan ‘dat haar zoon eene uitnoodiging tot een feestmaal bij anderen aannam!’ Dat wordt er van de Muze, als ze, van licht en vrijheid beroofd, haar toevlucht vindt in de bedompte gewelven eener

hof bibliotheek! Een les van practische aesthetica van de leerzaamste, de vermakelijkste, de door den vorm wegsleependste soort.

En dus behoort Cobet's oordeel over de betrekkelijke waarde der grieksche litteratuur in haar onderscheidene tijdperken voor ons en voor altijd absoluut bindend te zijn? Licht aan de ééne zijde, duisternis aan de andere? Schapen rechts, en bokken links? Niet geheel en al, dunkt me. Een sterke overtuiging heeft behoefte zich sterk uittespreken. Het gold bij zijn optreden een eeuwen lang ingeworteld dwaalbegrip van even wijde als in de toepassing gevaarlijke strekking te vernietigen. Dat doel is bereikt. Geen man van verstand en smaak zal thans nog in de vroegere richting zondigen. Wij weten, en we weten voor goed, dat de oudere grieksche litteratuur, als geheel beschouwd, even voortreffelijk als oorspronkelijk is, en de latere slechts een flauwe, onzelfstandige afschaduwing der vroegere heerlijkheid. Zoo is de weg geëffend voor een gelijkmatiger waardeerende beschouwing. Niets verhindert thans, zóóveel als de nakomeling het vermag hartstochteloos gerechtigheid te doen wedervaren aan de voortbrengselen van een zoo grijs verleden, in de heroën uit Hellas' vrijen tijd ook het minder geslaagde niet over het hoofd te zien, en bij de epigonen uit Griekenlands nadagen de echte steenen naar verdienste te schatten, daar waar ze tusschen den namaak in glinsteren. Eerst zeer laat is de tijd gekomen dat het zoo begaafde volk, door eeuwenlange slavernij en onheilen gebroken en op het punt van in allerlei heterogeene rassen op te gaan, geen andere geluiden liet hooren dan het weerzinwekkende lispelen van een kindsch geworden grijsaard.

Van gelijke strekking als zijn aesthetische was Cobet's historische critiek. Onbekommerd om het aantal, soms een overbluffend groote schare, van eerbiedwekkende getuigen van een feit, leerde hij slechts te vragen naar de eischen van natuur en waarschijnlijkheid. Hij verlangde dat wat als historisch feit aangenomen werd minstens bestaanbaar bleek met de eischen der chronologie, en nog meer met de voorstelling van wat levende en werkelijke menschen plegen te doen in werkelijk doorleefde omstandigheden. Hij wees aan, hoe de meeste Grieken, de latere rhetoren niet het minst, weinig nauwgezetheid plegen te toonen voor de echte historische overlevering, hoe ze daarenboven gewoon zijn elkander na te schrijven, hoezeer derhalve

datgene, wat op een geduchten stapel der meest verschillende bescheiden schijnt te berusten, inderdaad doorgaans neerkomt op het - soms weifelend uitgesproken - bericht van één enkelen. Hij waarschuwde voor het onverstand, Plutarchus of Aelianus of Maximus Tyrius zonder meer als geloofwaardige getuigen aantenemen voor gebeurtenissen, die vijf of zes eeuwen te voren hadden plaats gegrepen. Hij streed evenzeer tegen de oncritische hebbelijkheid, om alles wat een redenaar voor het oogenblikkelijk belang zijner zaak, alles wat een comicus om een lachwekkend effect te weeg te brengen, van personen en zaken uit eigen of vroeger tijd geliefde te vertellen, als gangbare historische munt aantemerken en aantewenden. Alles elementen der historische critiek, die toch tot op onzen tijd gewacht hebben om doortedringen en ingang te vinden. In dien geest herzag hij zelf, ten einde het voorbeeld te voegen bij de leer, de geschiedenis van het leven van Xenophon, van het proces van Socrates, van het begin van den Phocensischen oorlog, van verschillende perioden uit de Romeinsche geschiedenis.

Op dit gebied waagde hij zich evenwel slechts zelden. Het ontbrak hem bij zijn overwegend grammatisch en aesthetisch geaarde persoonlijkheid aan genoegzame kennis van het practische leven, aan ervaring in den gang der staatkundige verwikkelingen, der schaakzetten op het terrein des oorlogs, in den loop van handel en financiën. Het veld zijner bijzonderste triomfen is dat der taalstudie en der tekstcritiek. Ten opzichte der taal vroeg hij zich af, hoe het toch gekomen was dat juist de Grieksche, eensdeels als het *nec plus ultra* van moeilijkheid gold, en aan den anderen kant, - grond van dat vooroordeel, - als vatbaar voor de uiteenloopendste grammaticale vormen en de heterogeenste beteekenissen. En het gevolg? Algemeen heerschte tot op hem de overtuiging, dat Grieksch te lezen zonder commentaar, of woordenboek, of latijnsche vertaling, een zoo goed als onbegonnen werk was slechts voor weinige uitverkorenen bereikbaar, want dat wèlbeschouwd iedere volzin twee of drie, misschien wel negen of tien verschillende opvattingen toeliet. Is het inderdaad zoo gesteld? Spreken wij thans levenden, vroeg hij, in zulke orakeltaal tot elkander? Of zijn de ouden soms van een ander maaksel geweest dan wij? ‘Integendeel: de menschen zijn altijd en overal

menschen, en noch het klimaat, noch de staatsvorm, wetten, instellingen, zeden of godsdienst kunnen ooit zulk een afscheiding te weeg brengen, dat de eene mensch den anderen niet door en door zou kunnen leeren kennen.'

Dat het Grieksch juist niet tot de gemakkelijk aan te leeren talen behoort, kwam ook in Cobet niet op te loochenen. Dat het van zijn beoefenaar een behoorlijke mate van inspanning vordert, gaf hij gereedelijk toe. Maar wèl was hij overtuigd, dat men van het moeilijke noodeloos de moeilijkheid verzwaard had door een onoordeelkundige behandeling, gesproten uit de onvoldoende kennis der leeraren, en eeuw in eeuw uit in het onderwijs bestendigd. De Grieksche taal, zeide hij, is wel beschouwd niet ééne taal. Ze is een opeenvolgende reeks van talen, gelijk van grondslag en in het bezit van een gemeenschappelijk type van taalvormen en woordenschat, doch in allerhande details: zeer sterk uiteenloopende. Van deze door haar veelheid verbijsterende menigte van talen - of wil men, dialecten - behoort er ééne tot grondslag gelegd te worden. Welke, behoefde geen oogenblik twijfelachtig te zijn. Wat is ons overig gebleven van de Dorische en Aeolische letteren? Wat weten we van de Sicilische, of Laconische, of Cretische, of Rhodische, of Boeotische taal? Is niet betrekkelijk luttel tot ons gekomen zelfs van de Ionische schrijvers? 'Met rouw in het gemoed zien we in, dat we een geweldig verlies aan letterkundige schatten geleden hebben.' Doch gelukkig, het voornaamste van wat de vruchtbare Grieksche geest op letterkundig gebied tot stand gebracht heeft, is overig gebleven. 'Overig is de geheele Attische taal, bewaard in de voortreffelijkste gedenkteekenen van het Atheensche genie. Die taal geheel te leeren kennen is ons gegeven, en wel in die mate, dat wij zonder al te veel moeite met een Athener Attisch zouden kunnen spreken. Het is een taak van grooten arbeid, ik erken het, maar steeds zullen we onvoldoend Attisch kennen, totdat we het zoo geleerd hebben dat wij zelven, door ervaring geleerd, door het oor gewaarschuwd, wat ongepast en onjuist is, zoo al niet even gemakkelijk, althans even onfeilbaar herkennen, als kenners van het Fransch of het Italiaansch vergrijpen tegen den aard dier talen.'

Er was naast de betrekkelijke volledigheid, waarin boven

andere Grieksche dialecten het Attisch ons is overleverd, naast de, ook door de overige Hellenen erkende, superioriteit der Atheensche letteren, voor Cobet nog een reden waarom hem de studie van het Attisch boven alles ging. De groote schrijvers van Athene dichtten en schreven in hun moedertaal, in het levende gesproken woord. Hen lezende, vernam men de stem der natuur. Daarentegen was reeds het Ionisch van Herodotus in waarheid een kunsttaal, door onvermoeide studie aangeleerd en met zeldzaam talent toegepast, doch niet zoo, of iets van de kilheid van alles wat nabootsing is doet zich desniettegenstaande daarbij gevoelen. Kunsttaal, insgelijks op de grondslagen der epiek opgetrokken, was ook de taal der Atheensche tragedie. Maar nog geheel anders werd het, toen na Alexander den Grooten het Grieksch de heerschende taal van een aanzienlijk gedeelte der toenmalige beschaafde wereld, en het kunstmatig aangeleerde Attisch de algemeen erkende schrijftaal geworden was. Een goed deel van het onbevredigende, dat de lezing der lateren achterlaat, is op rekening dier bijzonderheid te stellen. Hij spreekt niet tot het hart, die zich als voertuig zijner gedachten en aandoeningen van een kunstmatig idioom te bedienen heeft. De geest, nooit op zijn gemak, nooit zich kunnende laten gaan, wordt vleugellam in dat - meermalen vruchteloos - zoeken naar het juiste woord, den juisten vorm. De gevoelens verstijven, de gedachten krimpen in, naarmate de uiterlijke woordenpraal aanzwelt, de met ostentatie ten toon gestelde vrucht van bloedige inspanning.

Langs dezen weg alleen, door zorgvuldig onderscheiden van oud en nagemaakt oud, van natuur en kunst, van dialect en dialect, was er naar zijn inzicht vereenvoudiging te brengen in het aanleeren van het Grieksch, en een vruchtdragende studie alleen mogelijk. Verder lectuur, veel lectuur, zonder de krukken van het woordenboek. Men behoort zijn lexica te verbranden, was een zijner lievelingsgezegden. Dan zou men zekerheid zien geboren worden op een gebied, waar tot nog toe slechts weifelmoedige aarzeling heerschte, standvastige eenheid, waar tot dusverre het uiteenloopendste voor mogelijk werd gehouden. Wat er van de tekst-emendatie voor den dag komt bij verwaarloozing zijner leer, - trouwens reeds vóór hem door de Engelsche geleerden gepredikt, maar door niemand in zoo reusachtigen omvang practisch toegepast, - hij doet

het zien uit enkele even overtuigende als vermakelijke voorbeelden. Het is kluchtig de onmogelijke gissingen en vergissingen waar te nemen, waartoe uiterst bekwame mannen als Friedrich Jacobs en Meineke, waartoe zelfs critische genieën als Madvig vervallen, wanneer ze zonder inachtneming van het onderscheid tusschen Attisch en Ionisch, tusschen de taal der tragedie en die des dagelijkschen levens, zich er toe zetten tekstverbeteringen voortestellen.

En zou het der moeite - welk een moeite! - loonen, eene taal te gaan aanleeren, zooals Lobeck haar voorstelt in de voorrede zijner *Paralipomena*? 'Zooals de zaak nu staat, zijn er slechts zeer weinige woorden, wier declinatie, vervorming en benoeming helder en klaar is, nog mindere, wier beteekenis ondubbelzinnig vaststaat; ik bedoel niet die, welke in de woordenboeken te vinden is, maar die fijnere schakeeringen, die zich gemeenlijk door geen latijnsch of duitsch equivalent laten teruggeven. Vandaar die oneindige geschillen der uitleggers, die door verloop van tijd en studie niet zullen verminderen maar vermeerderen, daar het immers tot nog toe zeker is dat, hoe meer verklaarders aan een ouden schrijver zijn te beurt gevallen, des te minder plaatsen bij hem zijn overgebleven waaromtrent allen het eens zijn.' Tusschen dit hopeloos scepticisme en Cobet's zekerheidstheorie is het pleit ondubbelzinnig ten zijnen voordeele beslist; evenzeer als omtrent den te nemen weg, waarlangs de verbijsterende twijfelingen van Lobeck tot betrekkelijke zekerheid terug te brengen zijn. Slechts heeft de meer methodische bestudeering der overtalrijke Attische opschriften en hun grammatica in den allerlaatsten tijd eenigszins wijziging gebracht in zijne voorstelling, alsof de gekuischte dictie van Aristophanes en Demosthenes inderdaad geheel en volslagen het beeld zou terugkaatsen van de beschaafde spreektaal dier dagen. De opschriften leeren, dat ook de hunne tot op zekere hoogte een letterkundige taal was. Maar de hoofdstrekking zijner theorie kan deze beperking niet deren. Staat de taal der groote Attische schrijvers tot de conversatietaal van toenmaals als onze schrijftaal, of die der ons omringende volken, tot wat bij ons en hen in beschaafde kringen gesproken wordt, de taal van Plutarchus of Lucianus heeft iets van het Hooftiaansch, dat de zeventiende-eeuwsche helden en heldinnen in de romans van mevrouw Bosboom-Toussaint bezigen.

Het is noch geheel hun eigen spraak, noch geheel die der nagevolgde ouden, het is een moeitevolle nabootsing met de daaraan noodzakelijk verknochte nadeelen, en Cobet gevoelde, zoo sterk als ooit een echt Athener het had kunnen gevoelen, al het onnatuurlijke en gemaakte daarvan.

Dat heeft hem evenwel niet belet, den soms jammerlijk bedorven tekst dier lateren, zelfs der zeer late en onbeteekenende Graeculi, Julianus, Philostratus, Eunapius, Porphyrius, Choricius, zoo goed als dien der vurigst bewonderde ouden, met gansche scheepsladingen der scherpzinnigste en onweersprekelijkste emendaties te verbeteren. Deze zijne werkzaamheid, zijn hoofdwerkzaamheid en het grootste glanspunt onder het vele schitterende dat hij gewrocht heeft, laat zich zonder in technische details te treden niet zoo volledig in het licht stellen als ze verdient. Slechts enkele algemeene opmerkingen kunnen hier plaats vinden. Vooreerst treft de overstelpende menigte der behandelde auteurs en plaatsen. In de *Variae Lectiones* worden op honderdvier-en-twintig oude schrijvers, daaronder zeer omvangrijke, geheele reeksen tekstverbeteringen voorgesteld. Er is niet een Grieksch auteur, die niet, veel of weinig, aan Cobet's verbeterende hand te danken heeft. Dat er onder deze monumentale massa ook voorstellen zijn, die naderhand gewogen en te licht bevonden werden, zal wel niemand verwonderen. Het omgekeerde ware eenvoudig ondenkbaar. Ook Bentley en Porson zijn niet onfeilbaar geweest. Maar van uiterst weinigen, zelfs onder de voortreffelijkste der oudere critici, heeft zulk een aantal volkomen evidente verbeteringen den weg in alle uitgaven der betreffende schrijvers gevonden, en zal het nog meer in de toekomst vinden. Zonder omhaal, zonder gewelddadige middelen en allerlei gewaagde veronderstellingen wordt met den eenvoud van het genie van de als onwederlegbaar bedorven aangewezen plaats de onwederlegbaar juiste lezing hersteld.

Want zekerheid te geven, onwrikbare resultaten te verkrijgen, dat was het, waarnaar Cobet van den aanvang zijner studie af onafgebroken streefde. ‘Indien ik ooit iets goeds zal nalaten,’ schrijft hij, zelf reeds hoogleeraar, aan Bake, ‘zoo zal het zijn in den trant van Porson en Elmsley en zulke menschen. De resultaten, door hen verkregen, zijn de vruchten van jarenlange observatie, en zijn niet meer onderhevig aan gegronde tegenspraak, omdat zij zelve a l l e s gezien en gelezen en overwogen

hadden, hetgeen op de zaak in quaestie betrekking had. Die vastheid en onwrikbare zekerheid ben ik steeds bezig in mij zelven op te nemen.' De conjecturaal-critiek te beschouwen als een *lusus ingenii*, een vernuftig spel van geestige invallen, geldende totdat een wijzere ze komt wegredeneeren, docht hem eene den ernstigen man van wetenschap onwaardige bezigheid. Met instemming herhaalde hij het wel wat absolute woord van Valckenaer: 'in deze zaak streven wij de wiskundigen op zijde.' Eene zóó paradoxale methode als die welke Peerlkamp op Horatius toepaste, en waarvan de uitkomsten zijn gebleken enkel negatieve waarde te bezitten, zonder dat ook maar één aannemelijke verbetering den blijvenden bijval der vakgenooten heeft kunnen verwerven; eene toepassing der critiek als van Bake op Cicero, welke er rond voor uitkwam dat hij voorstelde, 'misschien niet wat Cicero letterlijk zoo geschreven heeft, maar wat hij zeker zou goedkeuren, indien hij het zoo geschreven had,' - zulk een bodemloos conjectureeren droeg, zonder dat hij er zich ooit rondweg over uitliet, zijne goedkeuring niet weg.

Integendeel: de kennis der handschriftelijke overlevering behoorde zijns inziens, zonder in handschriften-fetichisme te ontaarden, de stevige grondslag te zijn waarop het gebouw der tekstemendatie van een schrijver diende opgetrokken. Was deze over 't geheel genomen onbetrouwbaar, dan liep elke gissing gevaar bij het vinden van betere handschriften als in een moerasgrond te verzinken. Dan gold het zich te onthouden. Meineke had geklaagd, dat nauwelijks één van Valckenaer's voorslagen op Theocritus den toets des tijds zegevierend had doorgestaan. Cobet gaf het toe, met de bijvoeging evenwel dat eenmaal van Meineke's gissingen volmaakt hetzelfde getuigd zou worden. 'Doch hoe komt het, dat èn Valckenaer èn Meineke zich te vergeefs hebben afgesloofd Theocritus te emendeeren? Ieder hunner heeft toch een overgroot aantal plaatsen uit andere schrijvers door onwederlegbare verbeteringen hersteld, die wel niemand ooit, nadat ze eenmaal gevonden en opgenomen zijn, weer van hun plaats zal verwijderen. Het komt omdat de handschriften van Theocritus door domme en vermetele latere correctoren geinterpoleerd zijn.' Daarnaast zoo mogelijk vergelijking van op dezelfde wijze bedorven en herstelde plaatsen uit andere auteurs; innige vertrouwdheid met den schrijver dien men wenscht te emendeeren; benevens die

uit volkomen beheersching der stof geboren stoutmoedigheid, die zeer wel met een groote mate van voorzichtigheid gepaard kan gaan.

Eindelijk: zelfbeperking, waarin zich de ware genialiteit toont. In een brief aan Bake (van 20 Oct. 1859) een Latijnsche gissing voorstellende, voegt hij er bij: ‘Ik waag mij niet gaarne op dat ijs, omdat er voor mij geene balken genoeg onder zijn.’ Ook in het Grieksch zelve kende hij zeer wel de perken zijner macht. Hij had het in den wijsgeerigen, streng logischen Madvig afgekeurd, dat deze zich aan de emendatie van dichters waagde, waarmede zijn geest minder verwantschap had. Zelve gevoelde hij, op zijn hoede te moeten zijn met de wijsgeeren die hem minder aantrokken, en met de oudere tragische dichters, wier verheven en daardoor soms overkunstige taal hem niet uit het hart gesproken was. ‘Aeschylus en Sophocles emendeeren zooals ik kan, wil ik niet,’ zegt hij ergens ‘en zooals ik wil, kan ik niet.’ Zijn domein bij uitstek waren Homerus en de comici, de meeste Attische prozaschrijvers, historici zoowel als redenaars, benevens de geminachte en toch trouw gelezen talrijke lateren, de grammatischlexicografische schrijvers eindelijk, wien bij nog grootere minachting, toch om der wille van hun nut voor hun beteren, gelijke zorg te goede kwam. Doch hij was zoo min hun slaaf als hij het van den eerwaardigen ouderdom van eenig hand. schrift begeerde te zijn. Hij had eerbied voor groote genieën, maar niet in het minst voor het gekrabbel van een Aegyptischen schooljongen, al was het ook eenige duizende jaren oud. En wat zijn vertrouwen op en zijn ontzag voor de vroeger met bewondering aangestaarde en met blind geloof aangenomen leer der Grieksche taalwijzen betreft, hij die zijn studie over Photius, om iets te noemen, gelezen heeft, weet waaraan zich dienaangaande te houden. Als onbeschaamde naschrijvers van verdwenen ouderen en beteren brandmerkt hij hen, als stumperts, die niet immer zelf begrijpen wat ze kapen, als onbetrouwbaren, wien men nooit alleen op hun woord afgaande geloof behoort te schenken. Boven gezag, hoe ook genaamd, plaatste hij de rede.

Het spreekt van zelf dat dusdanige beweringen, deels ongewoon, deels ongehoord, levendige tegenspraak wekten, aanstootelijker gemaakt als ze voor angstvallige behouders waren door

de ietwat paradoxale, absolute, sterk sprekende wijze van voorstelling. Hij had er behoefte aan zich forsch uittedrukken. Tusschen een aantal Duitsche geleerden en hem ontstond dientengevolge over zuiver wetenschappelijke vraagstukken een verbittering, door nationale antipathieën voor een gedeelte gevoed, en waarbij, zooals altijd waar menschen - geleerden of ongeleerden - kibbelen, geen van beide partijen geheel vrij was van schuld. Daaruit sproot weder voort, dat men zich aan de andere zijde van den Rijn van zijn persoon de zonderlingste voorstellingen vormde, waarbij wel die van een eigenwijzen en aanmatigenden despoot de meest gangbare was. Nog in 1865 achtte zijn vriend en bewonderaar Badham, als hoogleeraar te Sidney voor eenige jaren overleden, het zijn plicht in de voorrede van een zijner geschriften op te komen tegen het moliksbeeld van eigen maaksel, dat men daar ginds met gemengden afschuw en angst placht aantestaren. ‘Laten toch deze menschen’, schreef hij, ‘thans op mijn getuigenis eens aannemen, dat ik nooit iemand ontmoet heb, die in eerbied jegens ouderen, bezadigdheid jegens mededingers en navolgers, eindelijk in zachtmoedigheid jegens allen, behalve jegens leugenaars en aanmatigenden, u op zijde streeft.’

Deze strijd behoort thans gelukkig tot het verledene. Mogen enkelen aan de overzijde er nog behagen in scheppen, eigen onbeduidendheid een schijntje van beteekenis te geven door op hun meerdere te smalen, de meesten en de besten der Duitsche mannen van wetenschap kennen edeler bezigheid. Mannen als Wilhelm Dindorf, Meineke, Scheibe, Dübner, Nauck hebben niet geschroomd openlijk getuigenis af te leggen van hun bewondering en hoogachting. Ze bestrijden hem op tal van punten, en dat is hun recht. De wetenschap leeft van polemiek, en niemand was minder dan Cobet geneigd haar de bevoegdheid daartoe te betwisten. Maar ze waardeeren tevens met ons in hem den man, die de conjecturaal-critiek niet bloot als een wetenschap: met schitterend geluk beoefend, maar daarvoor ook een eigen kunstvorm geschapen heeft. Inderdaad schenkt de lezing zijner critische geschriften, van die *Variae Lectiones* en *Novae Lectiones* vooral, die als zijn volmaaktste gewrochten mogen gelden, den deskundige niet bloot een wetenschappelijk, maar ook een uitgezocht letterkundig genot. Voor tekstuitgaven miste hij de onmisbare nauwkeurigheid in het oneindig kleine, en

zag hij op tegen de daarbij niet te vermijden *literary drudgery*. Behalve in zijn eersten tijd is er dan ook van het bewerken van zoodanige ‘geleerde’ edities met een *apparatus criticus* geen sprake meer. Zijn lust en zijn gave was het, in fijn gestileerde geschriften van wegsleepende oorspronkelijkheid zich naar hartelust te verplaatsen naar de meest uiteenliggende gedeelten der overrijke Grieksche letterkunde, en op tot dusverre ongekende wijze tegelijkertijd den wetenschappelijken geest van den lezer te voeden en zijn vernuft en fantasie te prikkelen.

En hem te verheffen tevens. Eerbied voor elke ware grootheid spreekt uit al wat hij schreef, eerbied ook en vooral voor de waarlijk groote voorgangers op zijn bijzonder gebied. Het is noodeloos er op te wijzen, in welke bewoordingen van de oudere heroën van onzen landaard en van Engelschen als Bentley en Porson wordt gewag gemaakt. Maar wel dient even aangestipt hoe Reiske, Duitschlands uitnemendste graecus uit de vorige eeuw, door onze en zijne landgenooten bij zijn leven gesmaad en eerst in den allerlaatsten tijd in het eigen vaderland in eere hersteld, door Cobet bij iedere gelegenheid hoog wordt gehouden. Hij verheft hem als den man, die ‘terwijl hij al zijn tijdgenooten in gezond verstand, scherpzinnigheid en geniaal doorzicht overtrof, tegelijkertijd als geen ander oprecht en eerlijk voor zijn gevoelens uitkwam.’

De hand, die zulk een oordeel neerschreef, is thans verstijfd. Dat zijne leeringen en meeningen niet met hem zullen sterven, daarvan houden we ons overtuigd, althans zoo lang ‘de beoefening der classieke letteren’ - om met Lucian Müller te spreken - ‘gewaardeerd zal blijven als de grondslag van alle hoogere beschaving, van alle echte humaniteit, als de hechtste dam tegen bijgeloof en ongeloof, en tevens tegen een bankroet des geestes in het verouderende Europa.’ Een andere vraag is het, of door het jongere geslacht onzer philologen geheel behoort voortgegaan te worden in zijne richting. En het antwoord luidt: ja en neen. Een eigenlijke school heeft Cobet niet gesticht dan in zeer algemeenen zin. Hij heeft de beoefening der grieksche taal en letteren in den ruimsten omvang in ons land weer in eere gebracht, hij heeft die gegrondvest op de eenige hechte grondslagen, en die na hem kwamen hebben naar de mate hunner krachten hem hierin trachten te volgen. Enkelen hebben, - wat niet kon uitblijven, - ook de caricatuur ge-

leverd zijner methode, geboren naäpers, van wie gezegd werd dat ze de Grieksche schrijvers alleen lazen om ze te emendeeren. Doch over 't algemeen is onze natuur te individueel, om in de leer van wien ook, als hoe buitengewoon hij ook moge beschouwd worden, onvoorwaardelijk op te gaan. Dat is een oorzaak zoowel van onze kracht als van onze zwakheid. En zoo mogen we zonder vergrijp te plegen aan zijne nagedachtenis verklaren, dat Cobet het aandeel van het hedendaagsche Duitschland aan de philologische wetenschap, en de nieuwe wegen die men ginds daarvoor in alle richtingen bezig is te openen, beoefening der opschriften en hunne grammatica, bestudeering der niet litteraire dialecten, onderzoek naar het samenstel van vele schrijvers en verzamelwerken, dat hij deze en vele dergelijke pogingen niet naar verdienste gewaardeerd heeft. Bij een scherpzinnigheid, oordeel en smaak, die de hunne verre overtrof, miste hij het orgaan tot erkenning der geweldige Germaansche diepzinnigheid. Een jonger geslacht is bezig dat verzuim goed te maken. Niet door een geesteloos en hopeloos navolgen der Overrijnsche manier. Dat ware nog belachelijker en ongeoorloofder, dan zonder Cobets genie mechanisch in zijne wijze van doen voorttesukkelen. Doch de taak van ons jongeren dunkt mij tweeledig. Aan de eene zijde, zelfstandig en met vrijen blik, zooals hij zelf tegenover anderen wenschte optetreden, zijn werk voorttezetten. Want hoeveel hij in zijne richting ook hebbe gedaan, nog genoeg rest er te doen overig. De vorige geslachten hebben die mijn niet uitgeput, en nooit gaf hij zelf zich aan den waan over, dat hij na zijn behandeling van een auteur in dezen niets meer te behandelen overliet. Aan de andere zijde behooren we in z i j n geest kennis te nemen van de nieuwe vindingen der Germaansche wetenschap. Duitschland is het land der uitersten. Hier een halsstarrig staan op den overleverden tekst, hoe onbevredigend en vaak onzinnig ook. Ginds een omwoelen van al de grondslagen van ons philologisch weten, een ontleden van al de bestanddeelen van elken schrijver, totdat geen regel meer op den anderen beklijft. Naast elkander het uiterste conservatisme en de revolutie. In één ademtocht vruchtbare denkbeelden en spitsvondige veelweterij. Daategenover is, zie ik wèl, de de taak van ons Nederlanders, in Cobet's geest critisch schiftend en ordenend te werk te gaan, niet slechts steenen aantedragen, maar mede aan het oprichten van het gebouw te denken,

in naam van het gezond verstand en der logica de overstelpende en elkaar vaak vernietigende Duitsche theorieën te toetsen, en te zorgen dat, waar schoone zeepbellen worden opgeblazen, hun broos bestaan den argelooze niet verborgen blijve.

Maar, - in welken geest ook, *laboremus*. De wetenschap, ook wanneer ze schijnbaar de praktijk des levens in geen enkel opzicht dient, is ten allen tijde en voor elk volk een niet te overschatten nationale kracht. Voor een klein volk als wij zijn, met betrekkelijk geringe stoffelijke hulpmiddelen, gering althans in vergelijking der ons omringende staatskolossen, is ze een nationale kracht bij uitnemendheid, een levenwekkend beginsel van binnen en een schild naar buiten.

Dr. H.J. POLAK.

Slapende zielen.

‘Wees u zelf,’ sprak de Génestet tot den welbekenden ‘iemand,’ die naar des leekedichters verklaring onmachtig bleek aan dien eisch te voldoen, aangezien hij ‘niemand’ was.

De meeste lezers van bovenbedoeld puntdichtje zullen zeker met welbehagen de overtuiging hebben gekoesterd, dat zij voor zich van dat ‘niemand zijn’ ver genoeg verwijderd waren om ‘zich zelf’ te kunnen zijn. Zij, zoomin als de dichter, hebben waarschijnlijk vermoed, dat het denkbaar zou wezen aan het alternatief ‘iemand of niemand te zijn’ nog eene derde mogelijkheid toe te voegen, deze n.l. van twee of meer ‘iemanden’ te zijn. Dubbelhartigheid en dubbeltongigheid waren ook in de Génestet's dagen geene onbekenden; de dubbele persoonlijkheden daarentegen zijn eerst in den laatsten tijd waargenomen, althans behoorlijk gelegitimeerd. Hoe vreemd het klinke, het is een, door tal van bevoegde waarnemers gestaafd, feit, dat er menschen zijn, bij wie het ‘wees u zelf’ de eene maal zus, de andere maal zóó, zon worden beantwoord, zonder dat men het recht zou hebben bij een van beide gelegenheden hun te verwijten, dat ze den gestelden eisch niet letterlijk hadden opgevolgd.

Ik heb hierbij niet in de eerste plaats op het oog dezulken, wier wispelturigheid oorzaak is, dat zij heden verguizen, wat zij gisteren vergoodden, wier gemoedsstemming zoo wisselend is, dat zij heden gloed en kleur geven aan elk gesprek, waaraan zij deelnemen, terwijl zij morgen te vervelend zullen zijn om in eenig gezelschap te kunnen worden verdragen. Bij deze en dergelijke personen blijft toch het karakter van heden aan dat van gisteren verbonden, gelijk dat van morgen aan

dat van heden zal zijn vastgeknoopt met eenen niet verbreekbaren band, n.l. door het geheugen. Hunne levensgeschiedenis loopt door, van het oogenblik hunner geboorte tot aan het tijdstip van hunnen dood. Deze geschiedenis moge al eene bonte mengeling van tafereelen te aanschouwen geven, waarvan het eene meer, het andere minder levendig zich afspiegelt in de herinnering van één bepaald oogenblik; de motieven, die het eene levenstijdperk hebben beheerscht, mogen in het andere wellicht hebben plaats gemaakt voor drijfveeren van geheel tegenstrijdigen aard, - de persoonlijkheid is toch bij alle wisseling en verandering dezelfde gebleven. Het zal hun niet in de gedachte komen een deel hunner geschiedenis te beschouwen als niet hun zelven toebehoorende; zij zullen hoogstens toegeven, dat zij zelven geheel en al van karakter veranderd zijn.

Anders is het met de dubbele persoonlijkheid.

Bij dit merkwaardige verschijnsel, welks voorkomen, hoe zeldzaam ook, door het getuigenis van bevoegde waarnemers zeker is gesteld, leven er in één mensch als het ware twee personen, of, zooals men op een dualistisch standpunt zou zeggen, huizen er in hem twee zielen, die aan elkander even vreemd zijn als twee willekeurig gekozen personen, welke elkander op de straat ontmoeten. Onder den invloed van sommige, voorshands niet nader te verklaren, invloeden treedt nu eens de eene, dan weder de andere persoonlijkheid op het tooneel, waarbij de eene voor de andere plaats maakt, zelf geheel verdwijnt. De eene persoonlijkheid weet van de andere niets, hare levensgeschiedenis bestaat slechts uit de fragmentarische samenkoppeling dier episoden, waarin zij ten tooneele trad; terwijl omgekeerd de andere slechts kennis draagt van de daar tusschen liggende tijdperken, en zich met hunne samenvoeging als levensgeschiedenis moet behelpen.

De eene persoon kan ingetogen en beschaafd zijn, terwijl de andere zich kenmerkt door hartstochtelijkheid en ruwheid; de eene kan eenen goed ontwikkelden zin en eenig talent voor poëzie aan den dag leggen, terwijl de andere daarvan geen begrip hoegenaamd toont te bezitten; de eene kan behagen scheppen in, en aanleg hebben voor echt vrouwelijke bezigheden, terwijl de andere zich den tijd verdrijft met rooken en drinken. Beiden waren in de meeste der waargenomen gevallen geheel tegenstrijdige naturen, zooals men die in den regel zelfs niet verwachten zou

aan te treffen bij verschillende kinderen van één huisgezin.

De waarneming en het onderzoek van dit belangwekkende verschijnsel is, naar ik meen, voor de wetenschappelijke beoefening der zielkunde eene zaak van het hoogste gewicht. Wel is waar moet onvoorwaardelijk worden toegegeven, dat de verklaring van het raadsel nog verre ligt buiten het gebied, dat door de thans verkregen menschelijke kennis wordt verlicht; wij mogen echter gerust vertrouwen, dat voortgezette, ernstige studie van al hetgeen daarmede in verband staat ons oortleidt op den weg, welke voert naar het ideaal van iedere wetenschap: de ontdekking van den mensch aan zich zelf.

Kan het dan al mijn doel niet zijn, te beproeven in dit opstel de bovengenoemde, aan het wonderbaarlijke grenzende verschijnselen uit te leggen; het is, naar het mij voorkomt, niet ongepast om tegenover den rechtmatigen twijfel, die menigeen bij het lezen van daarop betrekking hebbende verhalen in zich voelt oprijzen, de mededeeling te stellen van eenen gedachtengang, welke de mogelijkheid daarvan eerder zal doen toegeven.

Indien dagelijks waarneembare omstandigheden, meer onder ons bereik vallende toestanden in staat zijn ons het begrip der persoonlijkheid duidelijker te maken; wanneer wij, van het ons bekende uitgaande, en langs goed gecontroleerde, schoon minder alledaagsche, feiten opklimmende, ons van de menschelijke persoonlijkheid eene voorstelling leeren vormen, die in het kader onzer geheele natuurbeschouwing past, dan zal die voorstelling ons tegelijkertijd wellicht veroorloven het wonderlijke met minder verwonderden blik aan te staren, het raadselachtige met meer onbevangen oog te beschouwen.

De thans te leveren beschouwing zal, naar ik hoop, zich eenigermate aansluiten aan die, welke ik in eene vroegere aflevering van dit Tijdschrift[1)] aan 's menschen bewustheid en wil wijdde.

Na een rustigen nacht in gezonden slaap te hebben doorgebracht, ontwaakt gij des morgens. Gij weet, dat gij gisteren avond u hebt nedergelegd zonder buitengewone vermoeidheid, zonder eenigen last of hinder, maar verder herinnert gij u ook

1) De Gids. December 1888.

niets van hetgeen er sedert dat oogenblik is voorgevallen, Uw buurman zegt dat hij is opgestaan om het hevige onweder, dat alle ramen van zijn huis deed rinkelen. Gij vernaamt daarvan niets. Melkboer en slager hebben flink uw eigen huisbel doen klinken. Gij hoordet ze niet. Gij hebt dus een gezonden slaap. Gij zijt dan ook verkwikt en versterkt, met nieuwe veerkracht ontwaakt, en betrapt u zelf onder het kleeden op het neurieën van een liedje, zoo frisch gevoelt gij u, geheel anders dan toen gij gisteren avond wel gezond, maar toch met een enkelen geeuw, in één woord slaperig, uw slaapvertrek opzocht. Er heeft dus in u gedurende dien tijd, waarvan gij geene bewuste herinnering hebt, eene verandering plaats gegrepen.

Van welken aard is deze?

Iemand, die u des nachts zou hebben beschouwd, zou hebben kunnen opmerken, dat uwe borst in rustige ademhalingsbeweging zich op en neêr bewoog. Had hij het gewaagd zachtkens uwe hand te nemen, en uwen pols te observeeren; hij zou hebben kunnen waarnemen, dat hij kalm en geregeld klopte. Deze en allerlei andere verschijnselen mogen u doen besluiten, dat uw lichaam in den slaap heeft doorgeleefd, zooals - neen, beter nog dan in wakenden toestand het geval pleegt te zijn. Het onderscheid derhalve tusschen uwe levensfunctiën in wakenden en slapenden toestand moet gij zoeken, het ligt voor de hand, in het wegvallen dier verschijnselen, die wij onder den naam bewustzijn samenvatten.

Het bewustzijn echter is geen physisch verschijnsel, en uw geheele organisme zegt u, dat het ook physisch frisscher, gezonder, sterker is dan den vorigen avond.

Herinneren wij ons nu, dat het bewustzijn gepaard gaat met, ja afhankelijk blijkt te zijn van zekere physieke verschijnselen in de hersencellen, dan komen wij tot de slotsom, dat de verandering, die er in ons lichaam valt waar te nemen, moet worden toegeschreven aan de rust, waarin die hersencellen gedurende den nacht hebben verkeerd.

Zoolang wij waakten, kwamen telkens nieuwe indrukken, prikkels van buiten, die rust verstoren, en in de hersencellen veranderingen veroorzaken van verschillenden, doch hoofdzakelijk chemischen aard. Wel trachtte elke cel steeds terug te keeren tot den evenwichtstoestand, waarin zij zich vóór de prikkeling bevond;

maar de prikkels herhaalden zich, hoe zwak dikwijls ook, nochtans zoo snel, dat er van een volkomen herstel van evenwicht toen geen sprake kon zijn. De voeding voerde steeds nieuwe stoffen aan om de plaats der verbruikte in te nemen; deze werden door het rondstroomende bloed geregeld afgevoerd; maar in de cellen der weefsels bleef steeds eene zekere hoeveelheid daarvan die, langzamerheid grooter wordende, eindelijk het gevoel van vermoeidheid bij ons deed ontstaan. Wij legden ons toen ter ruste en sliepen in. De bewegingen rondom ons, die, op onze zintuigen inwerkende, straks tot onze waarnemingen aanleidingen gaven, hielden wel in meerdere of mindere mate aan; doch wij namen ze niet meer waar. Hoe dit geschiedde laten wij voor het oogenblik in het midden; zooveel echter is zeker: de hersencellen, wier functiën met het tot stand komen van het bewustzijn gepaard gingen, oefenden gedurende onzen slaap die functiën niet geheel op dezelfde wijze uit. Indien dan ook iemand in staat ware geweest onze hersenen gedurende dien tijd te zien, dan zou hij hebben bespeurd, dat de oppervlakte daarvan, de hersenbast, veel bleeker was dan in wakenden toestand, wijl de daarin verloopende bloedvaten eene veel geringere hoeveelheid bloed bevatten.

Aan dieren is dit proefondervindelijk gebleken; het komt echter ook overeen met hetgeen wij konden vermoeden, wanneer wij in aanmerking nemen, dat de van buiten aangebrachte prikkel den bloedsrijkdom der hersencellen verhoogt. Waar gene afwezig was, moest deze dalen.

Van de hersenen nu gaan in wakenden toestand de bevelen tot beweging uit naar de spieren onzer ledematen en van het overige lichaam. Ook in deze hebben bij die bewegingen scheikundige omzettingen plaats, die ophooping van verbruikte stoffen in de weefsels, zoowel als in het bloed ten gevolge hebben. Blijven deze bevelen nu gedurende den slaap uit, dan is daarmede aan de bewegingsorganen ook de gelegenheid gegeven zich van dien ballast te ontdoen, en geheel of ten deele tot den norm terug te keeren. Dat deze rust voor elke spier niet bereikt wordt gedurende die oogenblikken van den dag, waarin wij haar, naar wij meenen, in het geheel niet gebruiken; dat de schijnbare rust gedurende den wakenden toestand toch nog met een minimum van spierarbeid gepaard gaat, laat zich, zoo

al niet bewijzen, dan toch aantoonen door de volgende eenvoudige waarneming.

Beschouw eens aandachtig een slapend kind. Ik zeg opzettelijk een slapend ‘kind’; immers, al is het niet onmogelijk om bij volwassenen eenen volmaakt rustigen slaap waar te nemen, in den regel mist deze toch bij de meeste volwassenen de kenmerken van volmaakte ontspanning, die, gelijk van algemeene bekendheid is, zelfs aan de gelaatstrekken van een slapend kind in zoo hooge mate het karakter van vrede en gemoedsrust schenken. Wanneer nu eene der handen zoo geheel vrij ligt op het dek, dat zij gemakkelijk, en zonder verplaatsing van lakens en dergelijke noodig te maken, bewogen kan worden, grijp dan zacht maar stevig met niet te koude vingers het handje aan, en ligt het met eene gelijkmatige beweging een eindweegs op. Als dit met eenige omzichtigheid geschiedt, zult gij vermoedelijk aan het slapende kind geenerlei reactie bespeuren, en geenen anderen weerstand ondervinden dan die, welke evenredig is aan de zwaarte van het opgeheven lichaamsdeel. Laat gij nu de hand los, dan valt zij als een levenloos voorwerp op het dek terug. Geene spierwerking stond aan de opheffing of aan de daaropvolgende nederdaling belemmerend in den weg, noch begunstigde die.

Beproef nu eens hetzelfde bij eenen wakenden persoon, zelfs nadat gij aan den arm de meeste rustige houding hebt verzekerd, en den persoon hebt uitgenoodigd dien arm geheel vrij door u te laten bewegen. Het zal u aanstonds blijken, dat meer dan het gewicht van den arm alleen zich tegen de opheffing verzet, dat verder dit lichaamsdeel niet met zijne volle zwaarte weêr neêrvalt. Eene onwillekeurige spiersamentrekking bemoeielijkt het optillen, en ontneemt aan de nederdalende beweging nagenoeg geheel het karakter van eenen val. Onwillekeurig mogen wij deze spierwerking toch noemen, waar de betrokken persoon te goeder trouw verzekert zich van elke opzettelijke bepaling van den stand van zijn arm te onthouden. Volkomen is de rust der spieren dus niet, al meent dit zelfs hij, aan wien zij toebehooren. Zij verkeeren ten allen tijde in een zekeren graad van spanning. De eene spiergroep zou, zoo die spanning grooter werd, den arm oplichten, de andere hem sterker drukken tegen het voorwerp, waarop hij rust. Wat als werkeloosheid van beide groepen werd opgevat, was slechts haar onder-

linge evenwichtstoestand. Toen gij den arm optildet, verbraakt gij dat evenwicht; daartegen kwam de spiergroep in verzet, wier vrije werking den arm benedenwaarts zou bewegen; dientengevolge moest hij zwaarder schijnen dan hij werkelijk is. De prikkel tot deze werkzaamheid was reeds gelegen in de rekking, welke de tot die groep behoorende vezels bij de opwaartsche beweging ondervonden. Hetzelfde had in omgekeerden zin bij het vallen plaats, nadat gedurende een oogenblik van rust het evenwicht tusschen beide groepen zich weder had hersteld. Hieruit volgt dat, zoo eenige spiervezel zich samentrekt, deze samentrekking op zich zelf reeds voldoende is om eenen anderen vezel, wiens werking aan die van den eersten tegenovergesteld is, eveneens in contractie te brengen, en totale rust voor het spierstelsel derhalve slechts dan *mogelijk* is, wanneer alle ledematen zoodanig geplaatst zijn, dat hunne eigene zwaarte ze zonder medehulp van eenige spierwerking in de gekozen houding doet verblijven. Dit nu geschiedt in wakenden toestand nimmer. Indien ge wel eens bij avond hebt gereisd met een kind, dat slaperig werd, dan zult ge wellicht hebben opgemerkt, dat het hoofdje, rustende op uwe knie, al zwaarder werd, naarmate het kind dieper in den slaap verzonk. Aanvankelijk werkten, schoon schijnbaar overbodig, de spieren nog eenigszins mede om het hoofd te steunen, en het niet al te sterk te doen steunen op de harde onderlaag. Alle spiergroepen van de hals waren eenigermate in spanning. Gelijkmatig echter verminderde deze bij allen, en de eigen zwaarte van het hoofd drukte eindelijk geheel op uwe knie.

Het ‘knikkebollen’ van iemand, die zittend in slaap valt, vertoont een zeer bekend voorbeeld van de omstandigheid, dat deze vermindering van spanning der verschillende spiergroepen niet steeds met dezelfde gelijkmatigheid en geleidelijkheid plaats heeft.

Bij het rustig slapende kind was die spanning geheel verdwenen. Wij konden daar den arm oplichten, en daarmede sommige spiervezelen min of meer rekken, zonder dat daardoor de gewone reactie, de reflectorische samentrekking dier vezelen werd uitgelokt.

Van die uitrekking werd wellicht nog bericht gezonden naar de hersenen; deze echter namen daarvan geen nota; beantwoordden althans dat bericht niet met het gewone bevel tot samentrekking.

Eerst de slaap der hersenen maakt derhalve ook voor de bewegingsorganen eene absolute rust, en daarmede het herstel, de regeneratie van hunnen normalen toestand *bereikbaar*.

Ik sprak daar het vermoeden uit, dat ‘wellicht’ de hersenen wel de berichten, uit de peripherie afkomstig, ontvingen, doch deze enkel niet beantwoordden.

Het is natuurlijk niet gemakkelijk zekerheid te verkrijgen omtrent de waarheid in dezen. In wakenden toestand strekten ons òf de bewuste waarneming, òf de uitgelokte reactie ten bewijze van de aankomst van het bericht in de hersenen. Waar deze beide nu ontbreken, zooals in den slaap het geval is, daar ontbreken ons daarmede de hulpmiddelen om ons van de ontvangst van het bericht te overtuigen.

Enkele waarnemingen echter geven ons nochtans recht dat ‘wellicht’ zonder al te grooten twijfel uit te spreken.

Hij, die gewoon is te slapen in een vertrek, waarin zich een krachtig tikkende klok bevindt, zal - dit is eene door honderden opgedane ervaring - zeer licht uit zijn slaap ontwaken wanneer de klok toevallig stil blijft staan, haar eentoonig ‘tiktak’ niet meer doet hooren, terwijl hij toch het getik gedurende den slaap zeer zeker in den gewonen zin des woords niet ‘hoorde’. In dit voorbeeld worden toch van de buitenwereld afkomstige bewegingen, in casu geluiden, niet alleen opgevangen door het zintuig, maar ook naar de hersencellen voortgeleid. In den loop onzer verdere beschouwingen zullen wij meer dergelijke voorbeelden aantreffen. Wij nemen op dien grond de vrijheid te beweren, dat gedurende den slaap wel de bewuste waarneming van de buitenwereld, en de reactie op de van haar uitgaande bewegingen afwezig zijn; deze niettemin eene werking in de hersenen kunnen teweegbrengen, die wij - zij het dan ook met eene contradictio in terminis - onbewuste waarneming zouden willen noemen.[1)]

1) Ik moet hierbij herinneren aan hetgeen in het bovenaangehaalde artikel omtrent de beteekenis der begrippen ‘bewust’ en ‘onbewust’ werd gezegd. Aldaar werd beweerd, dat tot *ons* ‘bewustzijn’ slechts zouden komen de *wijzigingen* in den ‘bewustheidstoestand’ der *cellen;* dat deze wijzigingen zouden samengaan met storingen in het evenwicht tusschen die beide invloeden, welke resp. de hersenvaten vernauwen en den bloedsstroom in de capillairen verlangzamen; dat met den toestand van evenwicht tusschen die beide invloeden zou samenvallen eene phase in het psychisch leven der cellen, die als ‘onbewust’ psychisch leven werd aangeduid. Dit laatste nu wensch ik ook te verstaan onder de uitdrukking ‘onbewuste waarneming.’

In deze redeneering zal men, goed toeziende, eene leemte kunnen ontdekken, en wel deze: er wordt als bekend verondersteld dat de persoon in het bovengenoemde voorbeeld ontwaakte bij het ophouden van het tikken der klok; om daaruit nu te mogen afleiden dat het geluid gedurende den slaap werd voortgeleid naar de hersenbastcellen zou eerst vast moeten staan dat het ontwaken op eene werking dier cellen berustte. Wel is waar constateerden wij gedurende den slaap eene wijziging in hare werking; in het tot nog toe gezegde is echter nog niet aangetoond dat zij als actieve oorzaak van het intreden, resp. van het ophouden van den slaap moeten worden beschouwd. Men zou dan ook licht geneigd zijn dit te ontkennen. Het klinkt zoo eenvoudig den slaap eenvoudig te verklaren uit eene ophooping van onbruikbare producten der stofwisseling in het bloed en in de weefsels, te beweren dat deze ophooping de hersenbastcellen tijdelijk buiten werking stelt. De ondervinding van ons allen is echter met die verklaring in strijd. Ware zij juist, dan zou men op twee verschillende dagen, telkens even vermoeid zijnde, ook telkens onder gelijke uitwendige omstandigheden even goed moeten kunnen inslapen, hetgeen, naar wij weten, niet zoo is. Het zou dan onmogelijk zijn, wat toch de dagelijksche ervaring van zoovelen leert, iederen avond op één zelfde uur in te slapen, al heeft er nog zoo veel verschil bestaan tusschen de intensiteit der stofwisseling van den eenen dag en den anderen; te ontwaken op een bepaald uur, dat vroeg of laat kan zijn, buiten eenig verband met de vorderingen, die de uitscheiding der onbruikbare stoffen reeds heeft gemaakt. Hoe zou dan een denkbeeld ons den slaap kunnen benemen, of eenige omstandigheid ons helder wakker kunnen maken, onmiddelijk nadat wij in de zoete rust van den eersten slaap waren verzonken? Dit alles doet ons deze chemische verklaringswijze als onvoldoende, onvolledig verwerpen.

Zij zou voldoende kunnen heeten indien de slaap niets dan een toestand ware; zij is dit niet voor hem, die de slaap eene handeling noemt. Als zoodanig nu moeten wij hem beschouwen, naar ik meen; als eene handeling, die naar hare uitwerking kan worden omschreven als de uitbreiding onzer eigen persoonlijkheid over het geheele veld van ons bewustzijn.

Laat mij trachten duidelijk te maken wat ik bedoel met deze

uitdrukking, wat ik in de eerste plaats onder ‘onze persoonlijkheid’ versta.

Al hadden wij zeker het recht bij eene vroegere beschouwing de zenuwbanen te onderscheiden in centripetale en centrifugale, naarmate zij òf eenen prikkel uit de buitenwereld overbrachten naar de centraalorganen van het zenuwstelsel, òf omgekeerd eenen prikkel van deze uitgaande voortleidden naar de bewegingsorganen, volkomen nauwkeurig mag deze onderscheiding niet heeten. Iedere zenuwvezel toch is in staat prikkels in beide richtingen gaande over te brengen, en dient ook werkelijk ten allen tijde tot deze geleiding vice versa. Steeds gaan er door elken zenuwvezel zoowel prikkels van het centrum naar de peripherie als omgekeerd.

Slechts in zooverre was de bovengenoemde onderscheiding juist, als de meest in het oog vallende beteekenis der zenuwbanen van de eerste soort berust op de voortgeleiding der van buiten komende prikkels; terwijl bij de tweede soort de van het centrum uitgaande prikkels allereerst onze aandacht trekken, ja zelfs bij oppervlakkige beschouwing hunne geleiding de eenige functie dier banen schijnt uit te maken. Het zal echter niet moeielijk vallen, althans voor sommige banen aan te toonen dat daarlangs in beide richtingen mededeelingen worden verzonden.

Wanneer wij eenig voorwerp trachten op te lichten kunnen wij het gewicht daarvan eenigermate afmeten naar de grootte der inspanning, die daartoe van onze spieren gevorderd wordt, naar den graad van spanning, waarin de spiervezels daarbij geraken. Wat wij daarbij waarnemen is niet alleen, zooals men aanvankelijk zou kunnen meenen de mindere of meerdere kracht van de impulsie tot samentrekking, die van de hersenen naar de spieren ging, dus niet alleen een toestand van het centraal orgaan; maar wel degelijk mede de graad van spanning der spiervezelen. Immers wanneer gij trachten zoudt een gewicht op te lichten dat, van papier gemaakt, slechts de bedriegelijke nabootsing was van een halve centenaar, dan zoudt gij in de meening, dat groote krachtsinspanning noodig was, eene sterke impulsie uit de hersenen naar de betrokken spieren zenden; gij zoudt echter tevens aanstonds bemerken, dat een minder

groote kracht, dan gij u wel hadt voorgesteld, de spiervezels van uwen arm spande. Tegelijkertijd dus zoudt gij waarnemen den toestand van het centraalorgaan en den toestand der periphere organen; deze laatste waarneming kon slechts geschieden door overbrenging van een bericht in centripetale richting. Wel is waar, zou men kunnen vragen of dit bericht wel geseind werd langs dezelfde lijn, die het centrifugale bevel overbracht; hier echter sta als antwoord op die vraag slechts de opmerking, dat eene andere lijn ons in elk geval ten eenenmale onbekend is, en verschillende redenen ons nopen aan te nemen, dat er ook werkelijk geene andere bestaat. De bewegingszenuwen zijn dus tevens gevoelszenuwen, voor zooveel betreft de waarneming van het spiergevoel (met dit woord n.l. zijn wij gewoon de waarneming van de spanning der spieren aan te duiden).

Hetzelfde geldt in omgekeerden zin voor de gevoelszenuwen, ofschoon het bewijs hierbij uit den aard der zaak moeielijker te leveren is. Aan het periphere uiteinde toch van den gevoelszenuw bevindt zich geen orgaan, dat, zooals de spieren, ons door zichtbare beweging het bestaan van eenen centrifugalen prikkel kan verraden. Het experiment echter heeft ook voor deze zenuwen het geleidingsvermogen in tweeërlei richting buiten twijfel gesteld.

Wij kunnen ons deze geleiding in twee richtingen aldus voorstellen: elke zenuwvezel, tot welke categorie ook behoorende, loopt aan zijne beide einden uit in eene kleine verdikking. Op eene, tot nog toe niet nader te omschrijven, wijze oefent de toestand van het eene einde van elken vezel invloed uit op den toestand van het andere uiteinde van denzelfden vezel. Wijziging in de spanning van zulk een eindorgaan zal, waar dit verbonden is aan eene hersenbastcel, als waarneming worden opgevat; waar dit in eenen spiervezel gelegen is, als bewegingsprikkel optreden. Daar nu echter, zooals wij zagen, de spanningsgraad der spiervezels weder tot eene waarneming in de hersenen aanleiding geeft; moet de zenuwstroom worden beschouwd als de resultante van de beide prikkelende invloeden, die op de beide uiteinden van den zenuw inwerken. Bij de gevoelszenuwen heeft in den regel de prikkeling van het periphere uiteinde de overhand; bij de bewegingszenuwen omgekeerd de prikkeling van het uiteinde, dat aan de hersencel verbonden

is. De ‘stroom’ gaat in beide gevallen van het meest geprikkelde naar het minst geprikkelde uiteinde. Zijn kracht is echter niet evenredig aan de intensiteit van den prikkel op het eerstgenoemde uiteinde inwerkend. De invloed van den prikkel op het andere uiteinde werkend komt in mindering daarvan. Deze doet zich daardoor eveneens gelden over de geheele lengte van den zenuw, en kan zoodoende op afstand worden waargenomen, resp. als bewegings-impuls optreden.

Nu is het niet alleen de spanningsgraad der spiervezelen, die als periphere prikkel voor de bewegingszenuwen in aanmerking komt; maar in het algemeen het geheele leven der spier, haar voedingstoestand, die voor ons als gevoel van kracht, of als vermoeidheid tot waarneming komt; correspondeerende met de gevoelens van lust en onlust, die wij bij de periphere prikkeling der gevoelszenuwen opmerkten.

Al onze organen bevatten spiervezelen; alle functiën dier organen staan met de werkzaamheid dier vezelen in verband. Terwijl nu langs den hierboven aangeduiden weg het centraalorgaan van het zenuwstelsel op de hoogte wordt gehouden van den toestand van het spierstelsel, wordt daarmede tevens in de hersenen een beeld ontworpen van de actieve zijde van ons bestaan, m.a.w. van onze persoonlijkheid. Dit beeld omvat hetgeen wij doen, hetgeen wij kunnen, en, binnen zekere grenzen, hetgeen wij gedaan hebben, niet alleen met onze bewegingsorganen maar ook, met de organen van ademhaling, spijsvertering, bloedsomloop, enz. Sluit deze laatste reeds iedere andere functie eenigszins in, hij voert ook het psychisch leven, voor zooverre dit met circulatiewijzigingen gepaard gaat, binnen de grenzen onzer persoonlijkheid; terwijl bovendien het denkproces ook nog op andere wijze met spierarbeid in verband staat, en daardoor eene plaats in onze persoonlijkheid inneemt.

Volgens de geestige hypothese toch van den Weener hoogleeraar S. Stricker gaat ons denken steeds gepaard met rudimentaire spraakbewegingen, voor zooveel n.l. de inhoud van onze gedachten gevormd wordt door de woordelijke aanduiding onzer voorstellingen, m.a.w. door de namen der zaken, die wij ons voorstellen. Men kan bij zichzelf gemakkelijk de waarneming doen, dat de heldere voorstelling van eenig voorwerp min of meer merkbaar wordt vergezeld van zeer lichte bewegingen van tong en keel, die bij aandachtige observatie blijken

over een te stemmen met de bewegingen, welke men daarmede maken zou als men den naam van dat voorwerp uitsprak. Kinderen, vooral wanneer zij nog zeer jong zijn, betrachten de stilzwijgendheid, de onwillekeurige onderdrukking van het spraakgeluid, die wij, door ervaring geleerd, en door doelmatigheid geleid, ons hebben eigen gemaakt, nog niet; doch openbaren elke bij hen levende voorstelling door het uiten van den voor hen daarmede correspondeerenden klank.

De physische zoowel als de psychische persoonlijkheid komt derhalve door de centripetale geleiding langs de bewegingszenuwen ter waarneming; niet echter gelijk de buitenwereld zich aan ons voordoet, verdeeld, en als een onnoemelijk groot aantal afzonderlijke waarnemingen opgevat, doch als één geheel, als de collectief-voorstelling ‘ik’. Die voorstelling kan zwak of sterk zijn, zij kan het karakter van lust of onlust dragen, toch blijft ze in hoofdzaak voor denzelfden persoon steeds dezelfde.

De buitenwereld komt ter waarneming door de centripetale leiding langs de gevoelszenuwen, die uit de verschillende zintuigen ontspringen. Het van haar gevormde beeld is uit den aard der zaak zeer veranderlijk, en wordt niet als eene éénheid opgevat; doch integendeel in de afzonderlijke voorstellingen van zoovele afzonderlijke voorwerpen ontleed. Het bewustzijn beschouwt die beelden steeds in verhouding tot de voorstelling der eigen persoonlijkheid, die als de eenige min of meer constante, de meest vaste basis voor eene vergelijking vormt, en daardoor waarneming mogelijk maakt. De buitenwereld bestaat voor het bewustzijn slechts door hare betrekking tot ons zelf. De beide hoofdgroepen van voorstellingen, die van het ‘ik’ en het ‘niet ik’ ontmoeten elkander op psychisch terrein tusschen de beide groepen van hersenbastcellen, die resp. bij beider ontstaan werkzaam waren. Die ontmoeting a l d a a r is de c o n d i t i o s i n e q u a n o n van het zelfbewustzijn. Het ‘ik’ toch kan zich zelf niet denken, zonder daarnevens zich het ‘niet ik’ voor te stellen. Verdwijnt dit laatste uit ons psychisch gezichtsveld, dan is daarmede ook het ‘ik’ als bewuste voorstelling verdwenen, schoon het misschien feitelijk geheel dat gezichtsveld heeft ingenomen. Vergelijken wij de gezamenlijke indrukken van het ‘niet-ik’ met den verlichten cirkel, die uit een tooverlantaarn geworpen wordt op den kamerwand. Laat de schaduw van onze hand de ‘ik-voorstelling’ representeeren.

Zoolang wij het cirkelvlak intact laten, bestaat er voor ons geene voorstelling van de buitenwereld, immers geene verhouding van haar tot ons zelf. Deze ontstaat pas wanneer een vingertop of eenig ander deel van onszelf als schaduw naast haar optreedt. Wordt deze schaduw al grooter en grooter dan komt er eindelijk een oogenblik, waarin zij het geheele gezichtsveld inneemt, dat echter hiermede ook geheel verdwenen is. De buitenwereld deed ons het 'ik' waarnemen; verdrijven wij haar, dan bestaat nog wel de 'ik-voorstelling' maar is voor ons niettemin onzichtbaar geworden.

Bij de geboorte van het individu is het geheele psychische gezichtsveld ingenomen door het 'ik', en bestaat er derhalve strikt genomen geen bewustzijn. De cerste indruk van de buitenwereld doet voor het eerst de eigen persoonlijkheid als begrensd, en daardoor waarneembaar, in het bewustzijn treden. Deze indruk wekt motorische reactie, dientengevolge wordt het spiergevoel, de kiem der persoonlijkheidsvoorstelling, vergroot, deze laatste uitgebreid. Zij dringt de voorstelling van de buitenwereld terug door den vaatvernauwenden invloed te versterken, den evenwichtstoestand tusschen dezen en den aangebrachten prikkel te herstellen, het 'onbewust' te voorschijn te roepen; de jonggeborene slaapt wêer; maar slechts voor een oogenblik. De prikkels van buiten herhalen zich, treden telkens sterker en sterker op, de strijd tusschen de beide voorstellingsreeksen is ontbrand. Het gansche leven door zal hij worden gestreden met afwisselend succes. Periodiek echter zal, gedurende den slaap, de persoonlijkheidsvoorstelling de overwinning behalen, tijdelijk haren partner met zijn licht terugdringen, en daardoor zichzelf van het bewust bestaan berooven.

De slaap, zoo opgevat, is eene daad, eene handeling. Zij kan door zeer verschillende invloeden worden te voorschijn geroepen, welke invloeden echter in twee hoofdgroepen kunnen worden verdeeld, naarmate zij bestaan in eene verzwakking van de van de buitenwereld afkomstige prikkels, óf in eene versterking van die, welke, in den mensch zelf geboren, hem de voorstelling van zichzelf verschaffen.

Aan welke categorie van invloeden hebben wij nu den normalen slaap te danken? Wij zullen zien dat beide hierbij gelijkelijk haren invloed doen gelden.

Een slaap, zuiver door vermoeidheid, uitsluitend door uitput-

ting der beschikbare kracht ontstaan, is voor de meesten onzer eene groote zeldzaamheid. In den regel zouden wij, wat ons physisch arbeidsvermogen betreft, nog zeer wel eenige uren kunnen waken, zelfs dan wanneer de slaap ons ‘overmant’. Hoe dikwijls toch was ons gewoon slapensuur ongemerkt reeds lang voorbijgegaan, wanneer aangename afleiding of bange verwachting onze gedachten geheel hadden in beslag genomen! Waarom dan maande eenen anderen avond datzelfde uur ons zoo onverbiddelijk tot rust aan, en was het ons toen onmogelijk de slaapneiging te overwinnen?

Toen gij nog een zuigeling waart, toen nog in den regel de voorstellingsreeks ‘ik’ geheel uw psychisch gezichtsveld in beslag nam, met uitsluiting van elke daaraan vreemde voorstelling, kwam nochtans deze, 't zij door eenig geluid opgewekt, 't zij uit het gevoel van plaatselijke koude of honger geboren, een klein plaatsje vragen in uw waarnemingsgebied, u wekken uit den slaap. Aanvankelijk waaktet gij slechts totdat de prikkel, die u had wakker gemaakt, was weggenomen; in die oogenblikken echter, waarin uw bewustzijn ook ontvankelijker was voor andere uitwendige prikkels, begonnen deze langzamerhand op uwe hersencellen eenigen invloed uit te oefenen, aan enkelen daarvan ook voor eenen iets langeren tijd, dan de bevrediging uwer behoeften vorderde, een verhoogd leven bij te zetten. Meer en meer moest gaandeweg de ‘ik’-voorstelling wijken, zich inkrimpen voor het steeds wassend beeld der buitenwereld, dat ook voor telkens langer tijd heerschappij bleef uitoefenen over uw bewustzijn. Welk eene verscheidenheid van beelden gij ook sints dien tijd moogt hebben opgevangen, hoe vol afwisseling het leven zich moge hebben afgeteekend in uw geheugen, een zekere regelmaat in zijne verschijnselen, een telkens wederkeeren van dezelfde indrukken moest toch zonder twijfel in uwe voorstellingen eenen diepen indruk achterlaten. Was het aanvankelijk misschien slechts de afwisseling van honger en voldaanheid, weldra van licht en duisterheid, die de strophen van uw levensepos metrisch afsneed, spoedig moesten uit alle dezen zich de beide antagonistische voorstellingsreeksen vormen, van dag en nacht, van werkzaamheid en rust. Tot hooger éénheid zich ontwikkelend door de bewuste appreciatie van beider tegenovergestelde beteekenis en waarde, groeiden zij op tot de abstractiën: eene (hooger of lager opgevatte) levenstaak, eene noodzakelijkheid

van onderwerping aan lichamelijke eischen. Aan de vorming van elke voorstelling, tot welken dier beide reeksen ook behoorende, nam zoowel het ‘ik’ als het ‘niet ik’, de persoonlijkheid zoowel als de buitenwereld deel. De schommelingen om den evenwichtstoestand tusschen die beiden gaven aanleiding tot onze bewuste waarneming.

Het optreden der laatste reeks ging telkens samen met de uitbreiding der autochtone, egoïstische persoonlijkheidsvoorstelling, nadat deze gedurende het bestaan der eerste reeks door de voorstelling van de buitenwereld voor een poos was in den achtergrond gedrongen. Een ‘samengaan’ op psychisch gebied echter is een ‘saamverbonden worden’.

Tusschen de geboorteplaatsen van twee gelijktijdig bestaande voorstellingen vormt zich een geleidingsweg, die aan geleidingsvermogen wint naarmate het samenvallen van beide zich meermalen herhaalt. Elke prikkel, die de eene wakker roept, wekt langs dien weg ook de andere. Alle indrukken derhalve, die geregeld in de wortels der ‘rust’ voorstelling optraden, werkten in dezelfde richting als, en versterkten den invloed van de steeds aanwezige elementen van het spiergevoel, der kiemen van den slaap. Van daar dat de klok, die twaalf slaat, de meid, die de kaars binnenbrengt, de huisgenoot, die ons ‘wel te rusten’ wenscht, ons slaperig maken zelfs dan, wanneer de vermoeidheid op zich zelve ons nog niet naar bed zou hebben gedreven.

Bovendien heeft ook de voorstelling van taak of plicht zich zoodanig gevormd, dat ook tegenover haar de ‘rust’ voorstelling nauwkeurig de ledige ruimte aanvult, in hare grenzen precies past. Het besef van nog te vervullen werkzaamheden roept de voorstelling van daartoe vereischte kracht in het leven, en leidt ons, zij het dan ook langs een' omweg tot de voorstelling van de rust, gedurende welke die kracht zal worden bewaard of geregenereerd.

Herinneren wij ons nu de stellingen, in het boven aangehaalde Gidsartikel geopperd, dat:

> *ons* psychisch leven gevormd zou zijn uit de combinatie van de psychische uitingen der afzonderlijke hersenbastcellen;
> deze combinatie tot stand zou komen langs een, aan de hersenoppervlakte gelegen, netwerk, door (hypothetische)

vezelen, samenhangende met die afzonderlijke bastcellen
dit netwerk tevens den geleidingsweg zou vormen voor de
vaatvernauwende invloeden, physisch samenvallende met overmatig
sterke prikkels, psychisch met onlustgevoel;

dan zouden wij kunnen beproeven, met behulp dier stellingen, uit het zooeven gezegde het regelmatig optreden van den slaap en zijne verschijnselen te verklaren.

Wij zouden dit doen op deze wijze:

Gedurende den geheelen dag heeft eene onafzienbare reeks van indrukken langs onze zintuigen en zenuwen zich een weg gebaand naar de cellen van den hersenbast, en wel naar die, welke in het achterste gedeelte van het hersenoppervlak gelegen zijn. Wij noemen deze gedeelten de sensorische velden.

Het aldaar gewekte psychische leven vloeide af naar het meergemelde netwerk, om langs de vezelen daarvan invloed te oefenen op die cellen, uit welker prikkeling de motorische impulsie voor het spierweefsel geboren wordt, en die in de voorste gedeelten van het hersenoppervlak, de motorische velden, gelegen zijn. De laatstgenoemde categorie van cellen ontving, zooals boven aangetoond werd, eveneens eenen centripetalen stroom, die niet berichtte van eene buitenwereld, die slechts *bestaat;* maar van eene eigene persoonlijkheid, die leeft en *werkt*. Of er nu langs de vezelen van het netwerk een stroom zal gaan in de richting van de sensorische velden naar de motorische, of wel een in tegenovergestelden zin, moet afhangen van de verhouding, die er bestaat tusschen de intensiteit, waarmede de cellen van beide respectievelijk worden geprikkeld.

Gedurende den wakenden toestand zal geen van beide invloeden absoluut heerschen; maar zullen beide met afwisselende kracht inwerken op de verschillende punten van het waarnemingsgebied.

Waar de eerstgenoemde richting overweegt, zeggen wij op zuiver empirische gronden, dat wij een voorwerp buiten ons *waarnemen*, en dat de beweging, welke die waarneming opvolgt, door ons is *gewild*.

Overweegt de tweede, dan voeren ons beschouwingen van gelijken aard tot de uitspraak, dat wij eenige voorstelling hebben *gedacht*, willekeurig te voorschijn hebben geroepen, terwijl de

eigenlijke oorzaak daarvan niet, of slechts zeer vaag in ons bewustzijn treedt.

Wij zouden beide stroomingen als de objectieve en subjectieve kunnen onderscheiden. De beelden, op deze beide tegenovergestelde wijzen ontstaan, bestaan tegelijkertijd en nevens elkander.

De klok slaat twaalf uur, 't is middernacht. De voorstellingsmassa, welke deze omstandigheid vertegenwoordigt, wordt langs objectieven weg gewekt. Zij doet op hare beurt eene gedachte, eene langs subjectieven weg ontstane voorstellingsmassa geboren worden. In tegenoverstelling echter met den toestand, waarin wij des morgens verkeerden, toen wij het meest ontvankelijk waren voor indrukken van buiten, vloeide thans de bron der subjectieve voorstellingen rijkelijk. Het min of meer vermoeide spierstelsel gaf het aanzijn aan krachtige centripetale prikkels, die reeds eene voorstelling deden ontstaan in de motorische velden, waarneming derhalve onzer eigen persoonlijkheid veroorzaakten. Wel vloeiden nog objectieve indrukken met die voorstelling inéén; aan hare samenstelling echter neemt de buitenwereld niet dan in zeer geringe mate deel. Zij kan dus ook blijven voortbestaan bij eenen verminderden toevloed van indrukken van deze, zooals wij die teweegbrengen door het doen verflauwen van ons licht, door het beveiligen onzer huid tegen drukkings-, wrijvings- en temperatuursafwisselingen; i.e.w. door ons in den gewonen vorm ter ruste te begeven.

De slaapvoorstelling is derhalve niet uitsluitend opgebouwd uit indrukken van zuiver persoonlijken aard. Zij bevat, hoe weinig ook, nochtans elementen, die ontleend zijn aan de verhouding van ons zelf tot onze omgeving en tot onze geschiedenis. Zij heeft grenzen van plaats en tijd. Zij heeft als alles, wat wij ons denken kunnen, begin en einde. Wanneer gij u ‘slaap’ denkt, denkt gij u eveneens ‘inslapen’ en ‘ontwaken.’ Steeds was hij op de geschiedrol van *nw* leven, zoowel als op die van alle geslachten, wier psychische erfenis in uw psychisch kapitaal is opgenomen, door dat begrip vastgeknoopt aan den dag van gisteren, gelijk door dit aan dien van morgen. Deze beprippen blijven ook gedurende de hegemonie der slaapvoorstelling bestaan, en met hen een minimum van prikkeling dier hersencellen, waarin de omstandigheden, die het in-

slapen vergezelden, tot waarneming kwamen. Deze blijven tijdelijk eene strooming van de sensorische naar de motorische velden veroorzaken. Absoluut afgesloten van de buitenwereld is derhalve onze psyche ook gedurende den slaap niet.

Voor de moeder, die gewoon is des nachts gewekt te worden door het kind, dat hare hulp inroept, is het geluid van de kinderstem een integreerend deel der slaapvoorstelling. De objectieve baan, waar langs dit geluid in het bewustzijn treedt, verkeert in eenen lichten graad van prikkeling ook dan wanneer het waarnemingsvermogen voor andere prikkels geheel opgeheven schijnt te zijn. Voor hem, die des morgens vroeg per spoor wil reizen, is het vertrekuur van den trein veelal een element zijner slaapvoorstelling; gij behoeft niet op luiden toon dat uur te noemen om hem te doen ontwaken, terwijl gij over andere zaken vrij luid in zijne onmiddellijke nabijheid kunt spreken, zonder zijnen slaap te storen.

Inmiddels werkt de vrij krachtige stroom, die van de motorische naar de sensorische velden gaat, als evenredig sterke vaatvernauwende invloed, en doet de intensiteit van de levensfunctiën van het meerendeel der hersenbastcellen dalen, zoodat deze reeds door tamelijk sterke prikkels kunnen worden aangedaan, zonder dat het psychisch effect daarvan genoeg beteekenis verkrijgt om de slaapvoorstelling te overwinnen, of m.a.w. naar het psychisch gebied af te vloeien.

De bastcellen, die in de motorische velden gelegen zijn, worden daardoor van psychische zijde niet noemenswaard geprikkeld, en het blijft alzoo aan den centripetalen stroom langs de bewegingszenuwen gernimen tijd mogelijk zijnen centrifugalen antagonist te overwinnen.

Het stofwisselingsproces doet langzamerhand den prikkel ophouden, waaraan de subjectieve stroom zijn ontstaan te danken had. De slaapvoorstelling wordt zwakker; en zwakker met uitzondering dier elementen daarvan, welker objectief geleidingsvermogen vergroot was, en die betrekking hadden op de omstandigheden, waaronder men gewoonlijk ontwaakt. De slaaptoestand wordt dientengevolge na eenige uren van rust minder stabiel. Zeer geringe prikkels reeds verstoren de overheerschende voorstellingsmassa. Het invallende licht des daags doet de duisternis der subjectiviteit wijken voor het tegelijk met haar intredende licht der objectiviteit. De persoonlijkheid treedt weder

bescheidenlijk op den achtergrond om plaats te maken voor de buitenwereld.

Uit ons geheugen gewischt zijn de slapend doorleefde uren niet. Zij beslaan ook hunne ruimte in ons journaal. Wij zouden echter die bladzijden slechts dan duidelijk kunnen lezen, indien wij bij vol bewustzijn opnieuw de banen konden openen, die de daarop vermelde indrukken geleidden. Deze banen echter zijn de banen der slaapvoorstelling. Deze allen weder te openen in dezelfde combinatie, als waarin zij zich gedurende het bestaan dier voorstelling bevonden, staat gelijk met het opnieuw doen intreden van den slaap. Wij kunnen de beelden uit de slapend doorleefde uren zien, gelijk wij de losse stukken eener dooreengeworpen legkaart zien, zonder dat zij derhalve op zich zelf ons eene duidelijke voorstelling geven. Voegen wij ze echter bijéén, hetzij feitelijk, hetzij in onze gedachte, dan zien wij de stukken niet meer; maar het geheele beeld, dat uit die enkele onderdeelen was samengesteld. Dit geheele beeld moet op ons weder dezelfde uitwerking hebben als te voren. Een prikkel derhalve, die ons gedurende den slaap trof, kan, gedurende den wakenden toestand herhaald wordende, ons bekend voorkomen; wij zijn echter niet in staat het beeld daarvan opnieuw te combineeren met die der andere prikkels, die vroeger daarmede gelijktijdig inwerkten, daarmede zich associëerden. Uit dien hoofde kunnen wij daaraan geene nauwkeurig begrensde plaats in onze herinnering aanwijzen. Of wel, indien het oproepen dierzelfde combinatie ons wel gelukt - slapen wij weder, en missen wij daardoor de gelegenheid, het beeld in quaestie te classificeeren tusschen al de andere aan de buitenwereld ontleende beelden, die den inhoud van ons bewust weten vormen.

Voor zooverre wij derhalve het recht hebben te spreken van gedurende den slaap gedane waarnemingen kunnen wij, met eene zeer ruime, en wel ietwat ongebruikelijke, opvatting van het woord ‘herinnering’, zeggen, dat wij die waarnemingen ons slechts volkomen herinneren gedurende den slaap; terwijl omgekeerd de volledige reproductie der herinneringen uit wakenden toestand slechts mogelijk is, als wij helder wakker zijn. Hiermede echter is geenszins beweerd dat niet de herinneringen der eene categorie, ook dan wanneer zij niet helder bewust worden, invloed op onze psyche uitoefenen gedurende eenen anderen toestand, dan dien waaronder zij geboren worden.

Integendeel zij hierbij herinnerd aan den grooten invloed op ons denken en haudelen, dien ik vroeger (t.a.p.) meende te moeten toeschrijven aan het ‘onbewuste’.

De opeenvolging en afwisseling der voorstellingsgroepen ‘slapen’ en ‘waken’ geschiedt rythmisch.

De erfelijke invloed eener door duizenden en nogmaals duizenden van jaren plaats gehad hebbende herhaling van dien rythmus mag wellicht niet als voldoende verklaring daarvan worden aangemerkt; doch mag zeker evenmin als geheel onbeteekenend worden beschouwd. Onze persoonlijke ervaring gedurende heel ons leven is bovendien dien invloed komen versterken en bevestigen. Al het ons omringende sprak in gelijken geest. De nederige veldbloem voor onzen voet sloeg bij 't openen en sluiten van haar kelkje dienzelfden maat; zij, zoowel als de zon, wier macht ons bijna dwong dienzelfden maat te houden. Het stofwisselingsproces verdeelde zich in overeenstemming hiermede in twee stadiën, gedurende welke resp. *herstel* en *verbruik, voeding* en *prikkeling, stof* en *kracht*, meer in den voorgrond traden. De juiste, evenredige afwisseling dezer verschillende qualiteiten van dit proces was het kenmerk onzer gezondheid.

Dit alles geldt van den normalen slaap; hij is geen ijzeren boei door de vermoeidheid ons aangelegd; geen duister vertrek, waarin wij willekeurig ons opsluiten; hij is de donkere tunnel, die op onze levensbaan met geregelde tusschenpoozen wordt aangetroffen, die de ijzeren noodzakelijkheid ons dwingt door te gaan, willen wij aan de andere zijde het licht weder aanschouwen.

Daarnevens echter bestaat er eenerzijds een slaap, uit oververmoeidheid ontstaan, van welken het overmatig en actief optreden der subjectieve strooming als oorzaak moet worden beschouwd; anderzijds een slaap, welke, arythmisch optredend, en min of meer van onzen wil afhankelijk, voornamelijk te weeg gebracht wordt door verzwakking van den objectieven stroom. Het is deze laatste vorm, die ons voor het oogenblik voornamelijk interesseert, wijl wij meenen daarin te vinden de kenmerken der h y p n o s e .

Met enkele trekken willen wij trachten den toestand te schetsen, die met dezen naam gewoonlijk wordt aangeduid.

Er zal onder de lezers van dit tijdschrift wel niemand wor-

den gevonden, wien de naam hypnose geheel en al vreemd is gebleven. De toestand toch, die hierdoor wordt aangeduid, heeft gedurende de laatste jaren de aandacht van het publiek, geletterd of ongeletterd, geleerd of ongeleerd, zoozeer in beslag genomen, dat men op elk gebied de sporen daarvan meent aan te treffen, en het daarmede in nauw verband staande woord suggestie overal, in raadzaal, pleitzaal en kunstzaal, te pas of te onpas wordt gebruikt. Deze algemeene belangstelling is zeker grootendeels toe te schrijven aan de publieke voorstellingen door een Hansen, een Donato gegeven; merkwaardig echter is het, dat deze het ook waren, die de aandacht der geleerde wereld meer algemeen op dezen toestand deden vestigen. Verbazing wekkend is de stroom van geschriften, die aan dit onderwerp gedurende de laatste jaren hun ontstaan te danken hebben; zoowel de natuurvorscher, die met juistheidsmetingen de afwijkingen in den bloedsdruk trachtte op te sporen, als de romanschrijver, die aan de hypnotische verschijnselen de stof ontleende voor verrassende combinatiën en nieuwe intrigues, vond daarin een vruchtbaar arbeidsveld. Ofschoon hiervoor eene gereede verklaring mag worden gezocht in de groote verscheidenheid van interessante waarnemingen op dit gebied gedaan, mag het toch aan den anderen kant verwondering baren, dat die groote belangstelling werd gaande gemaakt door verschijnselen, die, wel verre van nieuw te zijn, in den loop der geheele wereldgeschiedenis konden worden opgemerkt, zich aan elkeen voordeden in het dagelijksche leven, en, tot hunnen eenvoudigsten vorm teruggebracht, den meesten zeer gewoon zullen voorkomen. Men zal dit moeten toegeven als men de juistheid erkent der volgende omschrijving, die ik voorloopig als der waarheid althans nabijkomende van den hypnotischen toestand meen te mogen geven.

Als hypnose moet m.i. worden beschouwd die geestestoestand, gedurende welken, minder dan in den normalen slaap het geval is, de betrekking tusschen het individu en de buitenwereld is opgeheven; terwijl, relatief meer dan gedurende dien slaap, de zelfstandige kritiek op de van buiten aangebrachte indrukken ontbreekt. Ik wil voor de volledigheid dezer omschrijving niet instaan; doch met enkele voorbeelden hare bedoeling trachten duidelijk te maken.

Wanneer gij des morgens, zonder buitengewone aanleiding daartoe te hebben, ontwaakt; wanneer m.a. w, de slaapvoorstelling niet krachtig genoeg meer gevoed wordt om haren

invloed op geheel uw bewustzijn in overwegende mate te doen gelden, dan zijt gij, niet waar? nog volstrekt niet altijd volkomen wakker. Gij weet dat gij leeft, dat gij bestaat; de persoonlijkheidsvoorstelling ervaart derhalve reeds tot zekere hoogte hare begrenzing door de indrukken van de buitenwereld; deze komen nochtans slechts in geringe hoeveelheid, met weinig intensiteit, ter waarneming. Wellicht speelt u eene enkele gedachte of uitdrukking door het hoofd, waarmede gij u den vorigen avond ter ruste legdet; wellicht denkt gij aan ééne taak, die u heden wacht, of wordt uwe aandacht slechts geboeid door één voorwerp, dat gij ziet, of één geluid, dat gij hoort.

Indien gij werkelijk bijtijds op moest staan, wantrouwt dan dien vorm van ontwaken; immers bij ondervinding weet gij het: *il n'y a qu'un pas* tusschen dit ontwaken en een opnieuw inslapen. Gij weet echter ook, dat gij niet op dezelfde wijze weder inslaapt, als gij dat den vorigen avond deedt. Juist gedurende dat morgenslaapje hadt gij een onaangenamen droom, hadt gij visioenen, illusiën van allerlei aard, vaak in eenig verband staande tot geluiden, die zich reeds rondom u deden hooren, of betrekking hebbende op zaken, die u werkelijk in den laatsten tijd ter harte gingen. Voor de tweede maal ontwakend, na korter' of langer' tijd, gevoeldet gij u minder verkwikt, meer vermoeid dan bij de eerste maal. Van waar dit, naar ik meen bekend, verschijnsel?

Toen de ‘rust’-voorstelling terugweek, werd hare plaats in uwe gedachtenwereld niet aanstonds met voldoende kracht ingenomen door de voorstelling van taak of plicht. De persoonlijkheid liet dus der buitenwereld buitenwereld hare plaats vrij; doch deze maakte daarvan een te spaarzaam gebruik. Slechts langs zeer enkele banen drong het licht der objectiviteit in u door, al waren zij wellicht ook verdeeld over de geleidingswegen der verschillende zintuigen.

Een ledig echter kan niet bestaan, waar, gelijk wij zagen, steeds twee stroomingen elkander in evenwicht houden. Blijft de objectieve stroom te zwak, welnu de subjectieve zal, schoon reeds minder krachtig dan te voren, nochtans weldra weder de sterkste zijn; het verloren terrein opnieuw innemen. De objectieve elementen evenwel, die aan de nieuw intredende slaapvoorstelling haar zuiver persoonlijk karakter ontnamen, waren andere dan die van den normalen slaap. Daartoe behoorden de

enkele indrukken, die zoo kortstondig tot uwe bewustheid kwamen. De banen, waar langs zij ontstonden, bleven min of meer actief, vooral wijl de vaatvernauwende invloed van den subjectieven stroom niet zoo sterk was, dat hij de functiën der hersenbastcellen in gelijke mate verzwakte als des nachts. Toen de slaap u andermaal overrompelde, luisterdet gij wellicht naar het tikken van uw nachtklokje, was wellicht de geluidsbaan de eenige, die tot bewustheid komende indrukken geleidde. Haar geleidingsvermogen bleef bestaan, werd althans niet noodzakelijk verminderd. Gij bleeft derhalve, ook gedurende den slaap, in staat het tikken waar te nemen. Terwijl gij aan die waarneming echter in wakenden toestand verschillende andere waarnemingen verbondt, die u de oorzaak daarvan deden kennen, stond gedurende den slaap de geluidsindruk op zich zelf, en kon hij zich verbinden met elke andere min of meer toevallig opgewekte voorstelling, 'tzij dat deze werd wakker geroepen door subjectieve prikkeling, 'tzij dat andere geluiden die voortbrachten. Wanneer b.v. uw nachtlicht bijna was uitgebrand, en af en toe een knetterend, knappend geluid hooren deed, dan kon de indruk daarvan zich associëeren met dien van het tikken. De maat van intensiteit mist ge, eensdeels wijl ge geen gelegenheid hebt tot vergelijken met andere indrukken, in de tweede plaats, wijl gij het uitsluitend optreden van enkele geluiden evengoed kunt verklaren door de veronderstelling, dat zij alle andere geluiden in kracht overtreffen, als door die, dat andere geluiden afwezig zijn. Gij kunt dus zeer wel door bemiddeling van eenige andere, toevallige of niet nader aanwijsbare omstandigheid, tot de meening komen, m.a.w. droomen, dat gij in de nabijheid zijt van een brandend huis, dat gij het knetteren en knappen hoort van het brandend houtwerk, en dat daarnevens de brandklok klept. Gij kunt dit droomen, werkelijk bestaande indrukken zoo foutief opvatten, wijl gij, ofschoon slapende, meer dan gewoonlijk in den slaap vatbaar zijt voor indrukken van de buitenwereld, terwijl uwe kritiek niet in staat is die indrukken op hunne juiste waarde te schatten.

De hier geconstrueerde droom is natuurlijk geheel willekenrig verondersteld, niet altijd zullen dezelfde indrukken daartoe leiden. Minder toevallig echter wordt het optreden daarvan reeds, indien iemand u voorzichtig maar duidelijk het woord ‘brand’ in het oor fluisterde. Daarbij echter bestaat er groote

kans, dat gij ontwaakt, dat de objectief opgewekte voorstellingsreeksen weder leiden tot veelzijdige waarneming, en daardoor tot kritiek. Blijft echter de slaapvoorstelling machtiger dan de objectieve waarneming, dan kan het schrikaanjagend visioen onder gunstige omstandigheden zelfs aanleiding geven tot een begin van beweging, die als eene poging om aan het gevaar te ontkomen, kan worden beschouwd. Vrij zeker echter zal, indien gij spoedig ontwaakt, het nablijvend onlustgevoel u op zeer ondubbelzinnige wijze herinneren aan uwen droom.

Deze toestand, die, zoowel bij het ontstaan als bij het verdwijnen der slaapvoorstelling meermalen optreedt, en, naar ik vertrouw, aan niemand geheel onbekend is, schijnt mij toe het meest gelijk te zijn aan de hypnose, die ter wille van de z.g. psychische geneeswijze, of wel ter wille van het experiment wordt opgewekt.

Men zal aanstonds inzien, dat zij beantwoordt aan de straks gegeven definitie, dat n.l. de omvang der daarbij plaats hebbende objectieve waarneming het midden houdt tusschen dien, welken wij gedurende den slaap constateeren, en dien, waaraan wij wakende gewoon zijn; terwijl de kritiek is blijven slapen, en derhalve tegenover de waarnemingskring, die ruimer is dan gedurende den slaap, relatief verminderd moet heeten.

Hypnotiseeren noemen wij het opwekken van dien toestand. Wij weten, dat dit bij vele personen op elk oogenblik mogelijk is. Laat ons zien of wij aan dit feit ook eene plaats kunnen aanwijzen in de reeks der hier aaneengeschakelde hypothesen.

Bij het nagaan van de voorafgaande bladzijden zal men bemerken, dat wij tot nu toe nog weinig rekening hielden met den centrifugalen stroom, die wij ook in de sensibele zenuwen meenden te moeten veronderstellen. Hij zal moeten ontstaan op eene soortgelijke wijze als ik hierboven schetste met het oog op den wederkeerigen invloed door de stroomen, die de bewegingszenuwen in tegenovergestelde richting doorloopen, op elkander geoefend. Wanneer de subjectieve stroom het centrale uiteinde van de gevoelszenuw prikkelt, dan zal de centrifugale invloed hiervan in mindering komen van de geleiding der zintuigelijke indrukken van de peripherie naar het centrum. Die centrifugale invloed kan zoo sterk worden, dat het bewustzijn langs de aldus geprikkelde baan geene centripetale indrukken meer ontvangt, de spanning (s.v. v,) in het cen-

trale uiteinde der sensible zenuw grooter wordt dan die in het periphere uiteinde. Een zeker quantum subjectieve psychische werking is nagenoeg altijd aanwezig, schoon dit in wakenden toestand slechts enkele banen van het bewustheidsgebied in beslag neemt, en derhalve ook slechts op enkele punten van de sensorische velden de waarneming kan doen dalen, resp. opheffen. Wij weten het allen, dat niet alle prikkels, die op onze zintuigen werken, ten allen tijde tot ons bewustzijn doordringen, dat dit in des te minder mate het geval is, naarmate wij over het algemeen meer vermoeid zijn, m.a.w. meer subjectief waarnemen. Willekeurig verplaatsen wij die gevoelloosheid, wanneer wij onze aandacht vestigen op eenig bepaald voorwerp, op eenige bepaalde zintuigelijke waarneming.

Let maar eens op de echt muziekale concertbezoekers! Alles wat zij wenschen waar te nemen, is geluid. De subjectieve invloed drukt in den regel gelijkmatig over de terreinen der verschillende zintuigen. Zij echter willen hun acustisch waarnemingsvermogen steeds meer ontlasten van dien druk. In eene houding, die weinig spierwerking noodzakelijk maakt, en weinig gevoelsindrukken (in engeren zin) opwekt, zitten zij liefst met gesloten oogen. Hoe geringer de spierwerking, des te zwakker zal ook de subjectieve stroom zijn; hoe zwakker de zintuigelijke prikkels langs de banen van gevoel en gezich, des te minder weêrstand zal daarin aan dien stroom worden geboden; zooveel te vrijer zal deze de geluidsbaan laten. Langs deze echter stroomt eene veelheid van indrukken, die in staat is het bewustzijnsgebied voldoende aan te vullen, de meest verschillende associatiën te wekken, eenen objectieven stroom te leveren krachtig genoeg om de slaapvoorstelling terug te dringen, den muzieklief hebber wakker te houden, al schijnt hij ook van al het hem omringende geene nota te nemen. Anders zou het zijn, indien zijne aandacht gevestigd ware op eene geluidstrilling, zwak en eentonig, die, weinige associatiën wekkende, weinig lust of onlust medebracht, weinig belangstelling inboezemde.

Het bewustzijnsgebied bleef dan ‘woest en ledig’, zou welweldra een prooi zijn der slaapvoorstelling, wier voornaamste bron immers steeds werkt.

Indien niet het uitsluitend en ruim openstellen van ééne zintuigelijke baan in de bedoeling van het individu ligt; maar dit zich voorneemt alle banen zooveel mogelijk af te sluiten

voor de indrukken der buitenwereld, met vrijlating slechts van een klein gedeelte; wanneer langs dit deel slechts de waarneming geschiedt eener beweging, die in het bewustzijn weinig associatiën wekt, dan wordt dit individu gehypnotiseerd, of liever het hypnotiseert zich zelf.

Aan deze voorwaarden nu voldoet ook de toestand dergenen, die op de verschillende, daartoe in zwang zijnde, wijzen door anderen in den hypnotischen slaap worden gebracht. Hoe uiteenloopend die verschillende methoden ook mogen schijnen, zij hebben toch allen dezen psychologischen basis met elkander gemeen. Hetzij de in slaap te brengen persoon al zijne aandacht richt op een glinsterend voorwerp, hetzij hij die geheel en al den hypnotiseur toewendt, en op diens woorden let; in beide gevallen houdt hij slechts een zeer gering deel zijner waarnemingsbanen geopend, en laat hij tegelijkertijd de slaapvoorstelling over zich heerschen, die in casu als objectief element hoofdzakelijk of uitsluitend het beeld van den hypnotiseur bevat. Alleen datgene, wat in betrekking staat tot dit beeld, daarmede zich kon associëeren, dringt tot het bewustzijn van den gehypnotiseerde door. Daar echter erlangt het eene zoodanige plaats, dat het slechts gedurende den hypnotischen toestand werkelijk tot bewustzijn komt. Wanneer de slaapvoorstelling weder verdwenen is, is daarmede ook de herinnering aan die indrukken uitgewischt. De omstandigheid, dat er verschillende graden van intensiteit der hypnose bestaan, doet aan de waarde dezer beschouwing, naar het mij voorkomt, geen afbreuk. In een groot aantal gevallen heeft de gehypnotiseerde de herinnering van datgene, wat hij in den slaap ervoer, niet geheel verloren, is zij slechts een weinig verduisterd; in een evengroot aantal gevallen beweert hij in werkelijkheid niet te hebben geslapen. In beide categoriëen van gevallen echter stond het waarnemingsvermogen op lageren trap dan bij den wakenden mensch het geval is; doch hooger dan gedurende den slaap, terwijl de eenzijdigheid der waarneming eene daaraan evenredige kritiek van het waargenomene onmogelijk maakt.

Men weet, hetzij uit de litteratuur, hetzij door eigen aanschouwing, dat een der eigenaardigste verschijnselen der hypnose hierin bestaat, dat de gehypnotiseerde meestal stipt uitvoert, wat hem door den hypnotiseur bevolen wordt. Iemand heeft zich b.v. aangemeld om te worden gehypnotiseerd. Een ver-

eischte hiertoe is in de eerste plaats, dat hij gelooft te zullen slapen. De hypnotiseur heeft hem hierop gezegd, dat hij slaperig begon te worden, dat hij eene zwaarte in zijne oogleden begon te bespeuren, eindelijk dat hij sliep - en werkelijk sliep hij toen ook. De gehoorzaamheid was derhalve reeds aanwezig, de slaap was daarvan het gevolg. Gehoorzaamheid echter aan wien? aan den hypnotiseur? Het antwoord hierop kan slechts onder zeker voorbehoud bevestigend luiden. De patiënt, die op bevel van een ander in slaap valt, gehoorzaamt in laatste instantie aan het 'onbewuste' in hem zelf, dat hem beval te slapen, zoodra die andere het sein daartoe zou geven. Is dit bevel eenmaal ten uitvoer gebracht, dan blijft hij verder gehoorzamen aan hetgeen op dat oogenblik zijn bewustzijn heeten moet; doch wederom, gezien van zijn standpunt als wakend persoon, hem in hoofdzaak onbewust is.

Hetzij dat de hypnotiseur voor de verbeelding van den patiënt optrad als de genezende macht, hetzij voor die van een ander als de profeet eener wonderbaarlijke nieuwe wereldbeschouwing, als 'eine Stral der Gottheit'[1], in elk geval was het als eene voorstelling van overweldigende kracht. Deze associëerde zich in het onbewuste met de slaapvoorstelling, die optreden moest, zoodra de daarmede geassociëerde voorstelling werkelijk te voorschijn geroepen werd door effectieve zintuigelijke prikkels. De in het onbewuste plaats grijpende associatie der voorstellingen, vulgo het geloof, was de oorzaak van het ontstaan der hypnose.

Men zou licht geneigd zijn het bestaan dezer onbewuste associatie van voorstellingen te ontkennen, en vooral om tegen te spreken dat het geloof in dezen als *principium agens* optreedt. Menigeen besteeg het tooneel der voorstellingen van Donato met de bedoeling om den wonderman eens flink fiasco te laten maken, en volgde toch eenige oogenblikken later als geketend aan diens blik, als ziellooze automaat diens tooverstaf. Daar althans zou men het geloof willen uitsluiten. Doch ten onrechte. Gij *weet* welke wijzigingen uw geloof op eenig gegeven oogenblik ondergaat; de schommelingen rondom den evenwichtstoestand in het psychisch leven uwer hersencellen dringen tot uw bewustzijn door; gij kunt zelfs de schommelingen, die gij vroeger hebt waargenomen, opnieuw bewust doen worden, indien gij de combinatie van voorstellingen, bij welke zij plaats hadden, op-

1) Zooals Lavater Mesmer's ontdekking noemde.

nieuw kunt te voorschijn roepen; altijd echter overziet gij op die wijze niet dan een klein hoekje van uwen geestelijken akker, niets dan de oppervlakte daarvan. De stroomingen daaronder blijven u verborgen. Bovendien is uw reproductievermogen voor combinatiën van voorstellingen, die u eenmaal bewust waren, zeer begrensd. Onder zeer buitengewone omstandigheden hebt ge eenmaal A. ontmoet te midden van een groot aantal andere personen. Later zal het gezicht van A. u de omstandigheden der ontmoeting weder in het geheugen kunnen terugroepen of omgekeerd. De associatie dier beide voorstellingen zal u zeer verklaarbaar voorkomen; gij zult met bewustheid de eene opwekken om de andere op te roepen. Al die andere personen echter hebben ook eenigen indruk in uwe hersencellen achtergelaten, die u te weinig bewust werd om helder in uw geheugen te worden bewaard, nochtans is hij niet uitgewischt, hij blijft verbonden aan de beide andere voorstellingen, en zal deze kunnen opwekken, zonder dat die samenhang u duidelijk wordt. Blijkt hieruit dat reeds in wakenden toestand combinatiën tot stand kunnen komen, wier bestaan gij nimmer zoudt vermoeden, of slechts toevallig ontdekt; hoeveel te meer dan is niet deze zelfde mogelijkheid aanwezig voor de wijzigingen, die uw bewustzijn gedurende den slaap ondergaat. Wel is waar zijn deze in den regel niet zoo talrijk als in wakenden toestand, en zijn ze gewoonlijk minder beteekenend; redeneering en ervaring leeren ons beide dat ze wel degelijk tot stand komen, en van hare aanwezigheid nog na haar verdwijnen getuigenis afleggen; zij het dan wellicht ook slechts door de stemming, welke daaruit is voortgevloeid. De hierboven ontwikkelde hypothese doet bovendien in het oog springen, dat de voorstellingen, gedurende den slaap gewekt, en derhalve grootendeels afhankelijk van subjectieve oorzaken, zich uit den aard der zaak frequenter kunnen voordoen, wijl hare bron allicht constanter is in zijne werking dan de zoo veelvuldig wisselende verschijnselen der buitenwereld. Het bewustzijn speelt zijn rol ook gedurende den slaap, zonder dit is het tot stand komen van ideeën-associatie onmogelijk. Het is dan echter in zoo geringe mate aanwezig, immers beschikt over zoo weinig talrijke banen, dat in ons geheugen de vorming der associatiën gedurende den slaap geen spoor achterlaat, dat later weêr te vinden is. Te ontkennen valt het, ook op dezen grond, niet dat de

onderlinge verbinding onzer hersencellen, de daardoor ontstane voorstellingen, de beelden, die op de legkaart van ons psychisch leven voorkomen, zich voor een groot deel moeten vormen, zonder dat die vorming ons helder bewust wordt, zonder dat wij derhalve iets weten van het bestaan dier beelden en groepen. Nochtans voert het geheel daarvan heerschappij over onze voorstellingen, begunstigt of belemmert haar ontstaan. Daarin woont de eigenschap, die wij zoo gaarne onze 'vrijheid' mogen noemen, daarin woont ons 'geloof'. Wellicht maak ik mij eenigermate schuldig aan te groote willekeur in het gebruik van alom gangbare woorden, door hier het woord 'geloof' te gebruiken. De gangbare beteekenis daarvan is toch veel beperkter dan die, waarin het hier wordt gebruikt, en omvat voor de meesten slechts de begrippen omtrent 'die ersten uud letzten Dinge im Universum', de overtuigingen aangaande het wereldbestuur. Deze begrippen echter hebben toch eveneens tot psychologischen achtergrond de rangschikking en onderlinge verbinding onzer voorstellingen, hetzij dan dat men de laatste oorzaak dezer rangschikking zoeke in de oppermachtige inwerking eener transcendente *macht;* hetzij dat men, op m.i. niet wetenschappelijke wijze een *woord*, causaliteit b.v., daarvoor in de plaats schuive; of wel zich ten dien aanzien tevreden stelle met het afleggen eener erkentenis van onwetendheid. Ik meen op dien grond niet te veel te zondigen tegen het woordgebruik door aan 'geloof' de bovenvermelde ruime beteekenis toe te kennen.

Hij, die vasthoudt aan den meer beperkten zin, meent te *weten, wat* hij gelooft; ik meen dat de bewuste inhoud onzer denkbeelden slechts *bepaald* wordt door hetgeen wij gelooven, schoon dit zelf als geheel nimmer ter waarneming komt. De erkenning van twee opeenvolgende feiten in de onderlinge betrekking van oorzaak en gevolg is geen uitvloeisel van bewuste hersenwerkzaamheid; zij is het gevolg van de onbewuste, noodzakelijke associatie tusschen twee elkander in zekere frequentie opvolgende voorstellingen. Ofschoon wij niet aarzelen te spreken van eene causaliteits*wet* is zij niets dan de ons volmaakt onbewuste grondslag van ons denken, wortelend in de rangschikking onzer voorstellingen, die ook ons doen beheerscht.

Die rangschikking en onderlinge verbinding onzer voorstellingen is het ook, die ons slapen doet, wanneer slechts de voorstelling optreedt, die met de slaapvoorstelling is geassociëerd,

al ontsnapt ook die associatie somwijlen geheel aan onze bewuste waarneming.

Keeren wij, na deze uitweiding, terug tot den gehypnotiseerde, en zien wij hoe hij zich verder gedraagt tegenover de indrukken, die van de buitenwereld tot hem komen.

Met half gesloten oogleden, wanneer althans de hypnotiseur ze niet geheel heeft toegedrukt, zit hij neder zonder eenig blijk te geven van reactie tegenover de hem omringende bewegingen. Slechts wanneer de hypnotiseur zich tot hem wendt met woord, teeken of aanraking, beantwoordt hij deze met automatische nauwkeurigheid. Laat gij hem geheel aan zich zelf over, oefent de hypnotiseur evenmin eenigen invloed op hem uit, dan zal hij rustig blijven voortslapen. Langzamerhand verbleeken de objectieve beelden, die met het ontstaan der slaapvoorstelling samenhingen, en blijft deze geheel alleen aanwezig om te eindigen door dezelfde invloeden, die ook in den regel aan den normalen slaap een einde maakten. In dat geval zal derhalve de hypnose slechts zeer weinig verschil aanbieden met den normalen slaap. Dit verschil zal alleen hierin bestaan, dat onbewuste oorzaken de slaapvoorstelling hebben vastgeknoopt aan eene minder gewone aanleiding gevende voorstelling, en dat er eenige medewerking van de zijde van den te hypnotiseeren persoon noodig was om aan deze laatste voorstelling het uitsluitend gebruik der objectieve geleidingsbanen te verzekeren; m.a.w. de aandacht uitsluitend daarop te bepalen. Naarmate deze medewerking meer of minder krachtig moest zijn, werd zij ook meer of minder bewust. Bij den normalen slaap was de associatie tusschen de aanleiding gevende voorstelling en die van den slaap ons door de gewoonte bekend en bewust; terwijl onze medewerking niet werd gevorderd, en ons derhalve ook niet bewust kon worden.

Meestal echter bepalen de hypnotische experimenten en behandelingsmethoden zich niet tot het opwekken van eenen zoo aan den normalen grenzenden slaap; doch wordt de gehoorzaamheid aan het onbewuste op zwaarder proef gesteld. De hypnotiseur richt het woord tot zijn sujet, zegt hem b.v. dat hij een sappige peer eet. Dat hij verstaan wordt, dat m.a.w. de waarneming van het stemgeluid plaats heeft, en voor zooverre hier van bewustzijn sprake kan zijn, bewust wordt, laat zich uit het bovengezegde gemakkelijk afleiden. De hypnotiseur in

zijn geheel, dus ook zijne stem, is aan de slaapvoorstelling verbonden.

Afwezig echter is die reeks van indrukken, die in wakenden toestand naast de verzekering van den hypnotiseur zoude staan, en door de afwezigheid van het beeld, den smaak, den geur der peer, of wel door de aanwezigheid van iets anders, aan die verzekering hare kracht zou ontnemen, de onwaarheid daarvan in het licht zoude stellen. De objectieve banen toch, die aan die indrukken tot geleidingsweg zouden moeten dienen zijn gesloten. Er bestaat derhalve voor het sujet geen enkele reden om de waarheid der geuite bewering te ontkennen, zoo noodig zal het die bevestigen. Hij staat daartegenover met dezelfde verzekerdheid als een ander, die door middel van zijne eigene onderscheidene zintuigen de waarneming heeft gedaan, dat hij een peer tusschen de tanden heeft. De langs den geluidsbaan ingedrongen prikkel heeft langs indirecten weg dezelfde cellen aangedaan als in werking zouden zijn gebracht bij het werkelijk zien en proeven der vrucht langs gezichts- en smaakzenuwen. Langs de boogvormige vezelen ging echter steeds bij het bestaan dezer voorstelling een stroom naar de kauwspieren, en wekte middellijk en onmiddellijk speekselafscheiding op. Er is geene reden, waarom dit ook thans niet zou geschieden, derhalve geschiedt het. De slaper kauwt, savoureert zijn gesuggereerde peer, en veegt, hetzij zelfstandig, hetzij op bijkomend bevel van den hypnotiseur, het quasi langs zijne lippen vloeiende sap weg. Hier hebben wij het voorbeeld eener goed gelukte suggestie. Men weet waarschijnlijk dat suggereeren zooveel beteekent als onderschuiven. In waarheid hebben wij hier dan ook te doen met eene ondergeschovene voorstelling, eene voorstelling n.l. die, uit andere ouders geboren dan degene, wier plaats zij innam, geheel in de rechten van deze treedt, doet alsof zij thuis was.

Een ander maal zegt de hypnotiseur: wanneer ik de punt van uwen neus aanraak, zult gij ontwaken. Een dergelijke uitspraak staat, zoowel als zij tot eenen wakende, als wanneer zij tot eenen slapende wordt gericht, gelijk met de vraag: raak ik de punt van uwen neus aan? gelijk ook met het bevel: vestig de aandacht op de punt van uwen neus, voel of ik die aanraak! De daartoe noodige vermindering van den subjectieven druk op de centrale uiteinden der zenuwbanen,

waarlangs de gevoelsindruk bewust moet worden, geschiedt, schoon wij ons daarvan in wakenden toestand soms bewust worden, toch automatisch. Zij volgt ook bij den gehypnotiseerde op het bevel, en opent daardoor die banen voor objectieve waarneming. Raakt nu de hypnotiseur den neus werkelijk aan, dan heeft op heel gewone wijze bewuste waarneming plaats, die tal van associatiën kan wekken, in casu het terugwijken der slaapvoorstelling zal veroorzaken; op dezelfde wijze als het ontwaken uit den normalen slaap geschiedt onder den invloed van prikkels, welke, blijkens de ervaring, in den regel met het einde van den slaap verbonden waren.

Het wakker geworden sujet weet van den toestand, waarin hij heeft verkeert, niets, althans dan wanneer deze werkelijk op den naam hypnose aanspraak kon maken. Lichtere grade van dommeligheid, onder den invloed van hypnotiseeringsproeven ontstaan, eveneens hypnose te noemen, staat m.i. gelijk met synoniemverklaring van slaperigheid en slaap, van verlangen en verkrijgen. Wel is waar zullen sommige tot de hypnose behoorende verschijnselen zich ook reeds kunnen voordoen bij hen, die niet het herinneringsvermogen verloren voor hetgeen hun gedurende die z.g. hypnose wedervoer, dit is echter in te veel alledaagsche omstandigheden het geval om op die allen de benaming hypnose te kunnen toepassen, zonder haar veel van hare kracht te doen verliezen. Wanneer ik b.v. onbeleefd genoeg ben om in uwe tegenwoordigheid, met eenige virtuositeit eenige malen zoo recht innig te geeuwen, dan zult gij - ik wed tien tegen één - ook geeuwen. Wat geschiedt daar anders dan dat bij u eene voorstelling wordt opgewekt, die wel aan de slaapvoorstelling verbonden is, maar toch niet juist telkens deze inleidt; dat dientengevolge die slaapvoorstelling zich een klein weinigje op den voorgrond dringt, u eene zekere mate van automatisme verleent, en de langs objectieven weg opgewekte voorstelling als beweging wordt gereflecteerd. Men zal toch niet willen beweren dat ik u daar in een lichten graad van hypnose had gebracht.

Na eene werkelijke hypnose is de herinnering, voor hetgeen daarin geschiedde, dus opgeheven. Het wakend bewustzijn heeft betrekking op, onderstelt aanraking tusschen de indrukken van de buitenwereld en de persoonlijkheid. In de hypnose had deze slechts plaats voor zooverre betreft de van den hypnotiseur

uitgaande indrukken. Indien het sujet er in slagen mocht deze indrukken te reproduceeren in hun eigenaardig verband, dan zou hij weder slapen, althans partieel, en daardoor buiten staat zijn het gereproduceerde vast te knoopen aan zijne overige herinneringen.

De voorbeelden van een wederoptreden der slaapvoorstelling, van eene tijdelijke opheffing van het bewustzijn, tengevolge van zulk eene herinnering aan een' gedurende de hypnose ontvangen indruk of bevel zijn niet zoo zeldzaam als men aanvankelijk zou kunnen meenen. De z.g. post-hypnotische suggestie moet vrij zeker in dat licht worden beschouwd.

Tot een gehypnotiseerde persoon worden door den hypnotiseur eenige woorden gesproken, te zamen een volzin vormend, wier beteekenis voor het sujet onverschillig kan zijn. Verder wordt daaraan toegevoegd de suggestie, dat na het ontwaken die woorden op aanvrage van den hypnotiseur weder te voorschijn zullen komen in het geheugen van den gehypnotiseerde. Door middel van een overeengekomen sein of wel op het eenvoudig bevel: ontwaak! is deze wakker geworden; na het toewuiven van versche lucht of eene dergelijke opfrissching gevoelt hij zich weer volkomen normaal. Laat nu een toevallig aanwezige hem eens de vraag stellen, welke woorden de hypnotiseur tot hem heeft gericht, terwijl hij te slapen lag. Met een verwonderd gezicht zal hij antwoorden daarvan volkomen onkundig te zijn; wellicht zelfs kan de vrager hem een weinig op weg helpen door enkele woorden voor hem uit te spreken, zij zullen veelal geen indruk op hem maken, hem vreemd blijven. Wanneer echter dezelfde vraag gedaan wordt door den hypnotiseur, dan ziet men het sujet voor een oogenblik als het ware in gedachten verzonken; langzamerhand worden de woorden met eenige moeite uitgebracht op eene wijze, die weinig twijfel overlaat aan de waarheid der bewering, dat het antwoord niet in bewusten toestand wordt gegeven, doch dat de reproductie der ontvangen indrukken in hun eigenaardig verband voor een oogenblik de slaap heeft teruggeroepen. Voor een oogenblik, want zoodra de kracht der voorstelling door het te weegbrengen van het verlangde effect verbroken is, zal de patiënt weér even helder zijn als te voren; maar aan den volzin in quaestie hoogstens nog eene flauwe herinnering hebben overgehouden.

Iets meer gecompliceerd zou de zaak geworden zijn, indien

de hypnotiseur de suggestie zóó had ingericht, dat het antwoord niet aan hem zelf, maar aan eenen, met name aangewezen, derde moest worden gegeven. De uitvoering van dit bevel, die in vele gevallen zou gevolgd zijn, zou hebben aangetoond, dat ook de vraag van dien derde in het onbewuste psychische leven van het sujet zeer sterk was verbonden geworden aan de ideënassociatie, waarvan de slaapvoorstelling het belangrijkste element vormde. Hoogst eigenaardig zou de waarneming kunnen zijn, ofschoon zij in vele gevallen van hypnose niet zou gelukken, indien de hypnotiseur had gesuggereerd: gij zult u deze woorden overmorgen middag om drie uur (of op eenig ander juist aangegeven oogenblik) herinneren, gij zult ze dan uitspreken tegen dezen of genen aangewezen persoon. Bleek de gehypnotiseerde voor deze proefneming geschikt, dan zoudt gij, al waart gij wellicht den ganschen dag met hem en den aangewezen persoon in gezelschap geweest, zonders iets bizonders aan hem te bespeuren, plotseling op het aangewezen tijdstip hebben opgemerkt, dat hij een oogenblik, als teruggetrokken in zich zelf, scheen te luisteren naar eene inwendige stem, en daarop automatisch, soms min of meer toonloos, de bedoelde woorden uitsprak. Deedt ge hem dan de vraag, welke wel zijne bedoeling was met die woorden, dan zou hij zich hoogstwaarschijnlijk met een verlegen lachje of eene aardigheid van de beantwoording daarvan hebben afgemaakt; doch u den indruk hebben gegeven, dat het uitspreken der gesuggereerde woorden buiten zijn bewustzijn was omgegaan.

Het is niet eens noodzakelijk, bij de meest geschikte personen althans niet, dat de klokslag van drieën aan het verstrijken van den termijn der suggestie herinnerde. Sommige waarnemers hebben gevallen vermeld, waaruit zou schijnen te blijken dat enkele personen in hunne onbewuste psychische spheer een z.g. Kopfuhr bezitten; dat zij n.l. onbewust den tijd nauwkeurig meten, en met die meting rekening houden. Sommige feiten in het dagelijksche leven kunnen ons echter op analoga van deze eigenschap wijzen.

Ik maakte reeds melding van het elkéén bekende feit, dat wij uit den normalen slaap ontwaken, wanneer die omstandigheden aanwezig zijn, onder welke wij ons hadden voorgesteld te ontwaken, 't zij dan dat deze voor de moeder waren het geschrei van haar kind, of voor den reiziger het naderend ver-

trekuur van den trein. In die gevallen bleven de plaatsen, waar de hier bedoelde indrukken ter waarneming moesten komen, onbelast van den druk van den subjectieven stroom, en daardoor bij uitsluiting van anderen geschikt om zintuigelijke prikkels ter waarneming te brengen.

In die gevallen, waarin partieele hypnose, en dientengevolge onvoorwaardelijke en onbewuste uitvoering van eenig ontvangen bevel, op een bepaald tijdstip intreedt, moet iets dergelijks plaats hebben. Ontwaakt iemand, die om zes uur wakker wilde worden, om vijf minuten vóór zes, voordat nog de klokslag hem aan den tijd herinneren kon, dan mogen wij het vermoeden uiten, dat wellicht de graad van intensiteit van het invallende daglicht, of eenige andere zintuigelijke waarneming, die, trots den slaap, min of meer volledig kon geschieden, en met den vastgestelden tijd van ontwaken geassocieerd kon worden, het terugwijken der slaapvoorstelling heeft veroorzaakt. Wanneer iemand, die om drie uur eene post-hypnotische suggestie moest uitvoeren, dit stipt doet, ofschoon de klok wellicht achterging of stilstond, dan mogen wij aannemen, dat ook daar eene onbewuste associatie de tijdsbepaling ongeveer heeft mogelijk gemaakt

De voorstelling van het aangewezen uur, vast met de slaapvoorstelling geassocieerd zijnde, riep ten gevolge dezer indirecte opwekking den slaap in het leven. Onnoodig schijnt het mij althans ter verklaring van deze en soortgelijke verschijnselen het bestaan cener transcendentale persoonlijkheid te hulp te roepen, gelijk door sommige schrijvers geschiedt. Men gaat zelfs wel eens zoo ver van te beweren, dat er aan de nauwkeurigheid, waarmede posthypnotische suggestiën op het bepaalde tijdstip uitgevoerd worden, geene minuut ontbreekt. Het schijnt mij echter geoorloofd in dit opzicht den onbevangen blik der waarnemers een oogenblik in twijfel te trekken, althans hun de vraag te stellen, of zij, zooals ter wetenschappelijke vaststelling van een dergelijk curieus feit toch strikt noodzakelijk zou zijn, wel vooraf hunne horloges met een goed gecontroleerden chronometer vergeleken hebben, of ze omgekeerd hebben gelijkgezet op de aangenomen ‘Kopfuhr’, na afloop der suggestie.

Iemand, die zoo aanstonds eene post-hypnotische suggestie zal uitvoeren, kan een oogenblik te voren in volkomen norma-

len bewusten toestand verkeeren. Voor hem, noch voor zijne omgeving, verraadt eenig verschijnsel, dat binnen weinige seconden eene kortstondige bewusteloosheid zal intreden, gedurende welke hij de eene of andere daad zal verrichten, die bij helder bewustzijn door hem misschien sterk zou worden afgekeurd. Het helder bewustzijn kan zonder eenig tusschenstadium plotseling in den hypnotischen toestand overgaan, en dezen eveneens na afloop der suggestie weder plotseling opvolgen. Het karakter der daden, die op deze wijze kunnen worden verricht, bewijst voldoende, dat de bewuste, op veelzijdige waarneming, herinnering en overweging gegronde kritiek gedurende het hypnotische interval geheel zwijgt. De hypnotiseur kan den patient de noodzakelijkheid hebben opgelegd eenig grof vergrijp te plegen tegen hetgeen deze zelf in bewusten toestand als betamelijk of zedelijk zou erkennen; bij sommige experimenten gelukte het zelfs iemand eenen moordaanslag te laten plegen op een persoon tegen wien geenerlei wrok hem bezielde. Dat men te voren gezorgd had den aanslag door het verstrekken van ondeugdelijke middelen tot eene schijnvertooning te maken, doet natuurlijk tot de beoordeeling van den bewustheidstoestand van den uitvoerder daarvan weinig af. Ik meen ook hiertegenover te mogen volhouden, dat de gehypnotiseerde bij de uitvoering van het hem gegeven bevel enkel aan het onbewuste in hemzelf gehoorzaamde. Het onbewuste als zoodanig kent geen lust of onlust, geene stemming of appreciatie, derhalve geen kritiek; het kent enkel een grooter of kleiner geleidingsvermogen der zenuwvezelen, enkel ideeën-associatie. Indien het sujet der proefneming in bewusten toestand geplaatst was voor de voorstelling van eenigen moordaanslag, dan zouden uit allerlei waarnemings- en herinneringsgebieden tegenstrijdige, remmende voorstellingen opgerezen zijn, wier begeleidend lustgevoel, tegenover het onlustgevoel, dat de moordvoorstelling vergezelde, als determineerend, den aanslag verhinderend moment zou zijn opgetreden. In het onbewuste kan dit, of iets dergelijks, slechts dan plaats hebben indien de moordvoorstelling daar geenen enkelen associeerenden weg vindt om tot uitvoering te geraken; indien m.a.w. geene combinatie van omstandigheden (voorstellingen) voor het bewust individu ooit is opgetreden, waarin de gedachte aan de uitvoering van zulk eenen moordaanslag met lustgevoel gepaard ging. Hetzij droomend (half bewust) of wakend, gedurende eenen

dezer beide toestanden moet zich de weg hebben gevormd, waarlangs de voorstelling tot daad werd. De overweging hiervan moet eenerzijds de overtuiging wekken, dat voor de vorming van onze persoonlijke eigenschappen, van onzen wil, geene enkele voorstelling onverschillig mag heeten, die, hoe kortstondig ook maar, ons bewustzijn inneemt; aan den anderen kant kan ze wellicht ter geruststellende beantwoording strekken der vraag, of men dan in hypnose zich alles, tot zelfs het meest afzichtelijke toe, zonder weêrstand zou moeten laten opleggen. Dat antwoord mag zeker ontkennend luiden. Datgene, wat niet alleen op bewuste utiliteitsgronden door eenig individu wordt afgekeurd, maar wat uit elk gezichtspunt door hem verworpen wordt, zal, ook onder den invloed der hypnose, voorstelling blijven, niet tot daad worden. Men ziet dan ook zeer duidelijk vele gehypnotiseerden eene hun gegeven suggestie met groote moeite volbrengen, alsof deze hun weerzin inboezemde. Suggestiën, geheel en al strijdig met den grond van hun karakter, komen hoogst moeielijk, veelal in het geheel niet, tot uitvoering. Ik wil niet beslissen of de hierin gelegen geruststelling zeer belangrijk mag heeten, of niet. De vrees schijnt mij niet geheel en al ongegrond, dat, naarmate onze moreele overtuigingen meer op utiliteitsgronden blijken te berusten, naarmate ook voor ons ethisch instinct (s.v.v.) het woord van Guyau[1)], *tout instinct tend à se détruire en devenant conscient*, meer en meer waarheid wordt, naar die mate ook de tijdelijke stoornissen in ons helder bewustzijn, die door al of niet opzettelijke hypnose kunnen optreden, gevaar zullen aanbrengen voor de werkelijke moraliteit onzer handelingen. In dezelfde mate waarin ons ‘weten’ ons ethisch richtsnoer wordt, zullen wij ten speelbal worden aan de suggestiën, die de maatschappij ons dagelijks zoo talrijk geeft.

Alvorens echter nader in te gaan op de in het dagelijksche leven voorkomende verschijnselen van partieele hypnose, moeten wij nog eene enkele waarneming vermelden, die hier en daar bij goed gelukte hypnotische proefnemingen is gedaan. De geheele reeks van belangrijke symptomen, die zich in hypnose kunnen voordoen, na te gaan, ligt niet in mijne bedoeling, en zou mij de grenzen van een tijdschriftartikel verre doen overschrijden.

1) Guyau, La morale anglaise contemporaine.

In den hypnotischen, zoowel als in den gewonen slaap kan soms een zeer lichte, onopzettelijk veroorzaakte prikkel aan dezen een einde maken. Een andermaal echter kan de slaapvoorstelling zoo vast en sterk zijn, dat men, volgens de geijkte uitdrukking, een kanon naast des slapers oor kan afschieten, zonder dat hij wakker wordt. Juist is deze uitdrukking niet, voor zoo verre zij den nadruk legt op de sterkte van den prikkel, in plaats van op de juiste keuze daarvan. Wij weten toch, dat de promptheid, waarmede wij ontwaken op eenig geluid, niet afhankelijk is van de sterkte, maar van den aard daarvan. De geneesheer, die des nachts uit rustigen slaap oogenblikkelijk ontwaakt, zoodra zelfs maar de knop van zijn huisbel wordt bewogen, zal rustig kunnen blijven slapen, wanneer zijne vrouw een gillend kind, waarvoor zij de melk moet warmen, naast hem in bed heeft gelegd. Het bewustzijn sluit zich bij hem door den druk van den subjectieven stroom voor die indrukken, welke verbonden zijn aan niet tot zijn departement behoorende bezigheden, terwijl de voorstelling van de huisbel aan zijne slaapvoorstelling zeer nauw was geassocieerd, hare objectieve baan ook des nachts werd opengelaten. De intensiteit van den slaap laat zich derhalve niet afmeten naar de kracht der prikkels, die noodig zijn om hem te doen ophouden, maar naar de veelzijdigheid daarvan. Wie goed vast slaapt kan hooren, antwoord geven zelfs, zonder dat de slaap ook maar een oogenblik wordt gestoord. Nog sterker blijkt dit in de hypnose. Niet alleen dat een discours met den hypnotiseur zelfs bij vrij lichten hypnotischen slaap reeds mogelijk is; bij sommige personen verkrijgt die slaap, reeds vrij spoedig een zoo onverstoorbaar karakter, dat langzamerhand de suggestie, door den hypnotiseur uitgesproken, nagenoeg alle waarnemingsbanen weder kan openen, zonder den slaap te doen ophouden, wanneer maar niet het bevel daartoe door den hypnotiseur wordt gegeven. Een dergelijk slaper kan weder zien, hooren en ruiken, althans langs de daartoe aangewezen banen prikkels ontvangen; deze echter treden niet in verband met den oogst van ervaring langs die banen in wakenden toestand aan het bewustzijn toegevoerd. De uitlegging van den ontvangen prikkel geschiedt geheel naar het goedvinden van den hypnotiseur.

Een groot aantal verschillende feiten zouden ter toelichting hiervan kunnen worden medegedeeld. Ik zal mij bepalen tot

één enkel feit, dat voor mij eene groote waarde ontleent aan de omstandigheid, dat ik een voorbeeld daarvan mocht opteekenen uit den mond van onzen Donders, eenige dagen nadat hij het bij Charcot had waargenomen. De scherpe blik van onzen grooten natuurvorscher geeft voor juiste waarneming zeker den besten waarborg.

Bij gelegenheid van een bezoek, dat Donders met Charcot aan de Salpétrière bracht, hield deze aan eene gehypnotiseerde de rugvlakte van een witkartonnen naamkaartje voor, haar tegelijkertijd verzekerende dat dit zijn portret was, en verschillende onderdeelen daarvan bij name noemende, en met den vinger aauwijzende. De gehypnotiseerde roemde, daarnaar gevraagd, de gelijkenis, erkende derhalve schijnbaar dat voor haar de voorstelling van Charcot's beeldtenis levendig was geworden, en wel zoodanig, dat zij samenviel met die der lichtstralen, die van het witte papier door haar oog, langs haren gezichtszenuw voor haar tot waarneming kwam. Wat was hier nu waar? Zag zij het karton, wierp dit een beeld op haar psychisch gezichtsveld, of bestond daar werkelijk een langs auditieven weg opgewekt, uit het geheugen geregenereerd, portret van Charcot? Beiden tegelijk kon niet waar zijn; dan had, zooals in wakenden toestand het geval is, de strijd tusschen beide voorstellingen de onwaarheid der eene moeten in het licht stellen. De proef leert, dat het eerstveronderstelde waar was. Immers, nadat Charcot zijnen bezoeker had opmerkzaam gemaakt op de omstandigheid, dat het kaartje zoodanig was geplaatst dat de naam van boven naar beneden moest worden gelezen, keerde hij, terwijl hij inmiddels de patient verhinderde het kaartje te zien, dit om, en wel zoodanig, dat nog wel de rugvlakte daarvan naar haar was toegekeerd; maar de naam nu van beneden naar boven moest worden gelezen. Zoodra nu de patient weder zien kon, vroeg zij zeer verwonderd:

‘Maar Professor, nu staat gij immers op uw hoofd!’

De suggestie van een omgekeerd portret was niet gegeven, langs auditieven weg kon derhalve die omkeering niet tot waarneming zijn gekomen. De patient moest dus het karton gezien hebben, en wel zoo goed gezien, dat kleine, nauw merkbare, heterogeniteiten van het papier, die aan den gewonen waarnemer ontsnappen, op haar indruk hadden gemaakt. Deze indruk echter was niet opgevat als gewoonlijk; maar door de

toegevoegde, gehoorde suggestie was de patient overtuigd geworden, dat die weinig genuanceerde witte vlakte *heeten* moest; portret van Charcot. De vlek, die voor haar ‘hoofd’ heette stond nu aan de onderzijde van het papier, en zooveel herinnering was er nog beschikbaar in de gansche psyche, dat zij wist, dat men gewoonlijk een portret niet omgekeerd vertoont. Alleen in dit laatste bleek nog de invloed van de rangschikking der voorstellingen, zooals die gedurende den loop van het geheele leven bij haar was tot stand gekomen.

Hier echter was reeds een begin van oplossing dier rangschikking te bespeuren. Door jarenlange ervaring aanéénverbonden voorstellingen werden van elkander losgemaakt, bestonden nevens elkander, zonder dat hun onderling verband zich krachtig deed gevoelen. Jarenlang toch was de naam ‘portret’ onbewust verbonden geweest aan eene bepaalde combinatie van gezichtsindrukken; toen dat woord voor de eerste maal werd gehoord, werd het met bewustheid aan die combinatie vastgeknoopt. Door kracht van herhaling echter geschiedde deze vastknooping langzamerhand niet meer met bewustheid; maar was het voldoende om òf het woord te noemen, òf de zaak te zien, om de voorstelling van de zaak, resp. het woord helder te doen zijn. Beide voorstellingen ontstonden in verschillende deelen van de hersenen; er was echter tusschen die beide deelen eene baan van groot geleidend vermogen aangelegd. Die baan bleek hier zoo al niet vernietigd, dan toch buiten gebruik te zijn. Slechts zeer onvolledig, nagenoeg niet, werden de eigenschappen wier voorstelling door het woord ‘portret’ waren opgewekt, gereflecteerd naar de plaats, waar de werkelijk ontvangen gezichtsindruk tot waarneming kwam. Al bleek het dus mogelijk, zooals dit voorbeeld leert, om bij het voortbestaan der hypnose de banen der zintuigelijke waarneming weêr te openen; daarbij werd de inwendige voortgeleiding der voorstellingen en hare onderlinge verbinding verstoord. Wij zouden kunnen pogen dit te verklaren door de volgende hypothese.

Ik zeî hierboven reeds, dat de zintuigelijke indrukken tot waarneming komen in de meest naar de rugzijde des lichaams gelegen deelen van de hersenbast. Aan elk der zintuigen is daar wederom zijne eigene plaats aangewezen, zoodat in het ééne veld de lichtindrukken, in het andere de geluidsindrukken, enz. worden opgevangen, althans hunne psychische werking uiten.

De geheele oppervlakte dier velden is niet door prikkels aangedaan; zij zijn eenigermate te vergelijken met naast elkander liggende vellen schrijfpapier, waarop men, van het midden uitgaande, is begonnen te schrijven; de grenzen tusschen de verschillende velden worden dus gevormd door wat ik zou willen noemen - men vergeve mij de grof plastische uitdrukking - onbeschreven hersencellen.

Terwijl nu de subjectieve stroom het centrum der verschillende velden ongeschikt blijft houden voor waarneming, en zich bij dieperen slaap steeds sterker daarop concentreert, laat hij tevens, en wellicht daardoor, de grenzen vrij. Daar kan nu de zintuigelijke prikkel weder psychische werking tot stand doen komen, doch vindt daar niet de associatiebaan, die alleen de waarneming kan doen komen tot haar recht. Het hooren toch alleen van de klanken, die bij het uitspreken van het woord ‘portret’ worden gevormd, kan mij niet de gezichtsvoorstelling van een portret geven, wanneer niet de hersencel, waar de geluidswaarneming werd gedaan door de ervaring verbonden is aan die cellen, welke zoo dikwijls die gezichtsvoorstelling tot stand hielpen brengen. De cel echter, waar thans het geluid bewust werd, was nog maagdelijk, stond alleen, niet geassocieerd, te midden harer zusteren. Hetzelfde was het geval met de cellen waar de van het karton uitgaande lichtindrukken werden opgevangen. Bij gebreke van eene directe geleidingsbaan tusschen de plaatsen van aankomst van gehoors- en gezichtsgewaarwording stond het individu daartegenover nagenoeg in dezelfde onwetendheid als toen het nog nimmer een wit kartonnen kaartje had gezien, nog nimmer het woord portret had gehoord. Werd dezelfde proefneming, op volkomen gelijke wijze, telkens en telkens weêr herhaald, dan zou zich eindelijk eene nieuwe verbinding vormen tusschen de beide genoemde plaatsen; er zou eene ideeën-associatie tot stand komen, door welke de patient een wit kartonnen kaartje een portret zou noemen. Het scherp opmerken der kleine heterogeniteiten van het papier mag wellicht aan den nog ongerepten staat van de nieuw in gebruik gestelde cellen worden toegeschreven.

De grond, waarop deze hypothese is opgebouwd, moet worden gezocht in een aan dieren verricht experiment. Indien men n.l. bij een hond dat gedeelte van de hersenbast voorzichtig verwijdert, waar blijkens andere proefnemingen de gezichtsin-

drukken tot waarneming komen, het centrum derhalve van zijn psychisch gezichtsveld, dan kent hij in den eersten tijd, ofschoon hij wel ziet, zijn meester of verschillende hem van vroeger bekende voorwerpen niet meer op het gezicht. De vroeger opgevangen gezichtsindrukken zijn uit zijn geheugen gewischt, terwijl die der andere zintuigen intact zijn gebleven. Na verloop van eenigen tijd, als de nieuwe associatiebanen zijn aangelegd, heeft hij ze weêr leeren kennen, en verraadt niets de voorbijgegane stoornis, die nochtans door het opnieuw verwijderen van de rondom het weggenomen centrum gelegen deelen opnieuw kan worden te voorschijn geroepen. Deze stoornis heet bij de Duitschers met een zeer karakteristiek woord ‘Seelenblindheit.’ Ook voor de andere zintuigen is hetzelfde verschijnsel experimenteel aangetoond, of zou dit althans waarschijnlijk kunnen geschieden.

De negatieve suggestie, een ander interessant verschijnsel van den hypnotischen toestand, moet wellicht op soortgelijke wijze worden verklaard. Indien, wederom bij een zeer geschikt sujet, de hypnotiseur gedurende den slaap heeft gezegd: ‘gij zult tot tien tellen, en dan ontwaken; ik zal dan de kamer verlaten hebben, en gij zult u daar met Die en Die bevinden’, dan zal werkelijk de ontwakende alles kunnen zien, wat zich rondom hem bevindt; den hypnotiseur echter, die volstrekt de kamer niet verlaten heeft, zal hij niet zien, zijne stem niet hooren, hij zal in één woord voor alles wat van dezen uitgaat, volkomen ongevoelig zijn. Deze zal den patiënt kunnen toespreken, aanraken, enz., zonder dat eenige bewuste waarneming daarvan het gevolg schijnt te zijn. Heeft daar wellicht de subjectieve psychische stroom juist die ver uiteenliggende celgroepen onwerkzaam gemaakt, losgemaakt uit het geheel, die de hierbij in het spel komende indrukken moesten verwerken?

Het meest echter worden wij getroffen, wanneer wij zien, dat de hypnotiseur, die voor de bewuste waarneming van den overigens schijnbaar normalen patiënt *niet bestaat*, er somwijlen desniettegenstaande in slaagt dezen opnieuw te doen slapen, door hetzelfde bevel wat te voren die uitwerking had. Blijkt dan niet naast de bewuste persoonlijkheid, met zijn verworven psychisch defect, eene onbewuste persoonlijkheid te bestaan, die juist door die waarnemingsorganen met de buitenwereld in verbinding treedt, waarvan het gebruik aan de bewuste persoonlijkheid was ontzegd?

Plaatsen wij thans naast de beschouwing dezer waarnemingen, die welke het uitgangspunt van dit artikel vormden, de mededeelingen omtrent de z.g. dubbele persoonlijkheden. Hoe zeldzaam deze waarnemingen ook mogen zijn, de mededeelingen daaromtrent van onderzoekers als Azam, Binet, Fèré, Pierre, Janet, v. Krafft Ebing en anderen geven geen recht hare objectiviteit in twijfel te trekken

De personen, die tot deze waarnemingen aanleiding gaven, waren nimmer, hetgeen trouwens niemand verwonderen zal, in psychisch opzicht volkomen gezond. Het waren patiënten, zenuwlijders, en wel van die soort, welke onder den naam van hysterischen wel nergens onbekend zijn. Zij vertoonden allen ééne eigenaardigheid aan het zoo bonte beeld der hysterie eigen, die ons hier voornamelijk interesseert, en wel deze, dat een of meer hunner zintuigen geheel of ten deele buiten verband met het bewustzijn bleek te staan. In den regel is dit het zintuig van het gevoel. Reeds vóór eeuwen was het verschijnsel bekend, schoon het op geheel andere wijze dan thans werd geïnterpreteerd. Bij de heksen der middeneeuwen, arme lijderessen aan hysterie, zocht men met onuitputtelijk geduld naar het *Stigma diaboli*, de plaats waar de huid ongevoelig was, van waar althans de gevoelsindrukken niet tot bewustheid kwamen. Men vond het dan ook geregeld, en putte daaruit het bewijs, dat een booze geest het lichaam der lijderes tot woonplaats had gekozen. Volgens de hierboven gevoerde beschouwing zou er uit blijken, dat bij dergelijke patiënten zich als normaal had ontwikkeld de toestand, dien wij daar straks schetsten als experimenteel, kunstmatig verkregen, dat n.l. de subjectieve psychische stroom, de bron van het persoonlijkheidsgevoel, zich langs enkele banen zoover had uitgestrekt, dat er van eene ontmoeting van den objectieven en subjectieven stroom tusschen de sensorische en motorische velden, en derhalve van bewuste waarneming langs die banen, geen sprake meer kon zijn. Een adaequate prikkel op de, aan die banen verbonden, zintuigelijke elementen inwerkende, zou derhalve de persoonlijkheid direct influenceeren, zonder bewustheid te veroorzaken, terwijl gelijktijdig, langs andere wegen, de persoonlijkheid met bewustheid zou kunnen kennis nemen van de buitenwereld.

Dit nu bleek eenigermate bij de dubbele persoonlijkheden het geval te zijn. In den, voor haar, normalen toestand namen

zij waar als ieder ander, met uitzondering natuurlijk van de waarneming door het geheel of ten deele buiten werking gestelde zintuig. Zoodra echter in diepe hypnose die normale waarneming was tot zwijgen gebracht, althans onbewust was geworden, trad de tot nog toe achter de schermen gebleven persoonlijkheid meer op den voorgrond. Wij zagen reeds hoe bij de negatieve suggestie de onbewuste persoonlijkheid zich de slaap liet suggereeren door indrukken, die langs bewusten weg niet tot waarneming kwamen. Bij de dubbele persoonlijkheden bleek die tweede persoonlijkheid eveneens wel degelijk waar te nemen met die zintuigen of deelen van zintuigen, die gewoonlijk aan het bewustzijn geene indrukken toevoerden, zoodra de subjectieve stroom zich op de in normalen toestand werkzame deelen van den hersenbast in voldoende mate concentreerde. Het bleek in die hypnose mogelijk, ja het geschiedde zelfs onwillekeurig, ook de overige zintuigelijke banen weder zoodanig te openen voor bewuste waarneming, dat de tweede persoonlijkheid als eene geheel nieuwe, met andere ideeën-associatiën, met andere herinneringen, dan de tijdelijk verdwenen persoonlijkheid, optrad. Om die herinneringen te verklaren, houde men in het oog, dat al deze personen periodiek hadden geleden aan onwillekeurig optredende aanvallen van abnormale waarneming en oordeelvelling, gedurende welke die tweede categorie van associatiën zich had ontwikkeld, uit welke die schijnbaar nieuwe herinneringen afkomstig waren.

In het geheugen dier tweede persoonlijkheid leefde wat gedurende die voorafgegane periode van haar optreden was geschied, terwijl de eerste persoonlijkheid, die als de normale werd beschouwd, aan de daar tusschen liggende tijdperken herinnering had. De tooverspreukige verhalen der verschillende waarnemers, op deze feiten betrekking hebbende, zouden, om eenige waarde te hebben, te gedetailleerd moeten worden weêrgegeven om hier nog eene plaats te kunnen vinden. Bovendien vermindert zelfs de geloofwaardigheid der zegslieden in dezen niet de noodzakelijkheid om telkens en telkens weder het gerelateerde aan eene nauwlettende kritiek te onderwerpen, ten einde na te gaan of wellicht niet de trouwens verklaarbare zucht om langs dezen weg een tipje op te lichten van het gordijn, waarachter de oplossing van de raadselen van ons geestesleven verborgen ligt, den waarnemers parten heeft gespeeld. Bij vol vertrouwen in

de eerlijkheid der mannen, die zich aan het onderzoek dezer feiten wijdden, moet men toch altijd in het oog blijven houden, dat ook zij menschen zijn, en als zoodanig vatbaar voor de velerlei invloeden, die de nauwkeurigheid onzer waarneming, de scherpte onzer kritiek in gevaar brengen.

Een dergelijke kritiek nu op de verschillende waarnemingen uit te oefenen ligt niet in het bestek van dit artikel. Ik bepaalde mij daarom tot het aanroeren dier enkele punten, welke mij toeschijnen met de noodige objectiviteit te zijn waargenomen. Ik wilde slechts heenwijzen naar datgene, waarin, naar het mij voorkomt, het culminatiepunt ligt der verschijnselen van het hypnotisme.

Al deze zeldzame verschijnselen komen voor ons in de dagelijksche samenleving zelden ter waarneming, en betreuren zullen wij dit zeker niet. Wij moeten echter niet vergeten dat ook in dezen het praktisch belang der kennis niet zoo zeer gelegen is in de wetenschap van het zeldzame, maar veeleer in die van het alledaagsche. Van belang is voor ons hoofdzakelijk datgene wat wij dagelijks kunnen waarnemen van de werking der hypnotiseerende invloeden.

Gij betwijfelt toch niet dat deze werkelijk aanhoudend rondom ons aanwezig zijn, dat ons bewustzijn dagelijks eenen nimmer eindigenden kamp heeft te voeren tegen tal van invloeden, die streven naar verduistering onzer waarneming en verslapping onzer kritiek.

Laat ik maar eens een enkel voorbeeld noemen, misschien te eenvoudig om indruk te maken; maar m.i. juist door zijn eenvoudigheid treffend. Wanneer gij u verveelt, wanneer m.a.w. de tot u komende prikkels, òf te weinig afwisselend, òf te ééntonig zijn, om talrijke associatiën van denkbeelden bij u te wekken, wanneer dien tengevolge, en dit zult gij niet bestrijden, de slaapvoorstelling gaandeweg machtiger over u wordt, hebt gij niet dikwijls bemerkt, dat juist dan de een of andere aanleiding tot eene daad, die gewoonlijk door u word afgekeurd, u bereid vindt aan haar gevolg te geven. Sliep toen niet allereerst uwe kritiek? Waart gij niet reeds eenigermate onder den invlioed van den machtigsten hypnotiseur? Als zoodanig toch mogen wij de verveling beschouwen. Is zij het niet, die in talrijke vergaderingen van langen duur, zoovelen aan het eind met, op dat oogenblik volle, overtuiging een geheel ander votum doet uitbrengen dan in het begin van of buiten de vergadering. 't Is waar, het geheugen is nog niet

verdwenen, van hypnose is nog geen sprake; maar reeds leden waarneming en kritiek. Het behoud van het geheugen bij dergelijke gelegenheden is waarlijk niet altijd een geluk.

Men herinnert zich, weer helder geworden, zijn eigen votum, en betreurt het. Men durft de zwakte van het bewustzijn niet te erkennen, en vervalt in den ongelukkigen tweestrijd tusschen inwendige veroordeeling en uitwendige verdediging van zichzelf. Is men tot het laatste gedwongen, dan roept men onwillekeurig de slaapvoorstelling te hulp, legt aan de meer veelzijdige en kritische beschouwing der omstandigheden daardoor het zwijgen op, en begint langzamerhand dientengevolge bij de behandeling van dit bepaalde onderwerp in een soort van habitueele partieele hypnose te geraken. Van hoe menigeen wordt het niet getuigd dat hij, schoon overigens intellectueel en moreel hoog staande, nochtans ten aanzien van een enkel punt intellect en moraal nagenoeg geheel mist, zonder dat de scherpste bewijsvoering hem in dit opzicht kan genezen. Hoe dikwijls ook kan niet worden aangetoond, dat zulk eene afwijking het direct gevolg is van één enkele suggestie, van één indruk, binnengelaten in den geest op een oogenblik dat het bewustzijn niet als trouwe wachter, alle invoer aan scherp onderzoek onderwierp. Op geestelijk, zoowel als op staatkundig gebied, ontsnapt datgene, wat éénmaal goed en wel over de grenzen is, aan de nasporingen der douane. Niet ten onrechte dan vreest menigeen dat datgene, wat onder het handelsmerk ‘maatschappelijke kundigheden’ wordt ingevoerd in de wordende psyche, al of niet met opzet smokkelwaar zal bevatten, die in het vrij verkeer gebracht, niet zal nalaten op het onbewuste zijnen invloed te doen gelden. Doch laat ons niet afdwalen. Al te talrijk toch zouden de praktische toepassingen zijn, die er van de bovenstaande beschouwingen omtrent de verhouding tusschen ons bewust en onbewust psychisch leven zouden zijn te maken.

Ik wil het slechts uitspreken, dat de invloed, dien het onbewuste heeft over de bepaling van ons bewust handelen, ons, meer dan wel in den regel geschiedt, moet nopen aan dat onbewuste onze aandacht te schenken, de opvoeding daarvan niet te verwaarloozen. Want - opgevoed kan het worden, opgevoed tot dien rythmischen gang, die het althans op dat punt doet samengaan en samenleven met heel de natuur, met

de kracht, die de bloem opent, en de zonnen wentelt, die de eindelooze afwisseling van dag en nacht, van werk en rust in het leven roept.

Wij verleeren dien rythmus in onze rustelooze maatschappij. Is wellicht de gemakkelijkheid, waarmede de arythmische slaap bij onze tijdgenooten wordt opgewekt, alreeds een daaruit voortvloeiend ziekteverschijnsel?

Altemaal vragen, hypothesen, beweringen - hoor ik zeggen - zonder vasten bodem van wetenschap!

Het zij zoo, de vaste bodem der wetenschap ontvalt ons, zoodra wij een blik trachten te slaan in het leven onzer psyche. En nochtans wij kunnen het niet nalaten. Telkens weer wordt ons oog, worden onze gedachten getrokken naar die onbewuste persoonlijkheid, wier bestaan wij voelen, wier werken wij bebespeuren, wier vrijheid wij voor ons zelven eischen, wier organisatie wij *ons* geloof noemen. Die trek is ons te machtig. Wij moeten. Waarom?

Guyau zegt: ‘Si je regarde ma bulle de savon, c'est pour y découvrir un rayon de soleil’.

Nietwaar? Wij staren allen op den zeepbel van ons bestaan. Wij zien de tintelende kleuren inéén vloeien en zich scheiden, en zoeken naar de zon, wier licht daarin zich ontleedde. De zeepbel rijst en daalt en spat uitéén, met zijn stoffelijk overschot ter nauwernood de omringende lucht bevochtigende. Nimmer weer kaatst hij ons de zon; doch enkel de kleuren, aan haar ontleend.

Nimmer weerkaatst ons het bewustzijn het volkomen beeld van het onbewuste in ons.

Wij kennen niet die ons dwingende macht, die, in anderen als in ons werkend, samenvloeit tot de ons even onbekende macht, waaraan volkeren en geslachten gehoorzamen. Wij kennen die niet; en weten nochtans dat wij niet machteloos tegenover haar staan, dat wij niettemin mogen blijven trachten het onbewuste in ons zelf, ja het onbewuste in de wereldgeschiedenis op te voeden. Wij weten dat uit het bewuste het onbewuste wordt opgebouwd, dat ons kennen het zaad uitwerpt in de donkere aarde, waaruit het graan der toekomst ontspruit.

Treffend zegt dit Alfred Fouillée[1)] in de woorden, waarmede ik wil eindigen:

1) Alfred Fonillée. L'avenir de la morale. (Revue des deux Mondes 15 Oct. 1888.)

‘La science ne fait pas des commandements, elle ne descend pas de la montagne avec les tables de la loi divine; les seules lois, qu'elle promulgue, sont celles de la réalité, non celles qui la dominent. Mais si la science n'est pas législatrice à la manière de Moïse, elle est cependant, elle aussi comme ces “voyans”, qui annoncaient l'avenir; si elle ne dit pas en vertu d'une autorité surnaturelle: tu ne tueras point, elle dit en vertu des lois mêmes de la nature: en vérité un jour viendra où les hommes ne tueront plus, où ils ne prendront plus le bien d'autrui, où ils ne commettront plus d'adultère. Et la vertu pratique, attachée á ces prophéties, c'est leur valeur scientifique. Ainsi que parfois les prophètes ont amené la réalisation de leurs prophéties par cela même qu'ils les avaient faites, grâce à l'influence des idées sur les évènements, ainsi la science en annoncant l'avenir, travaille à le réaliser, ses prédictions sont des suggestions; la lumière qu'elle répand sur le chemin n'est pas un simple éclairage sans influence sur ce qu'il éclaire; il y a une efficacité inhérente aux idées mêmes; la vision claire du terme final, et des intermédiaires de l'évolution est une force nouvelle, qui vient s'ajouter aux forces instinctives pour pousser l'humanité en avant. La colonne de feu marche elle même avec l'humanité entière, et non seulement elle brille; mais elle guide, et pour sa part, elle entraîne’.

J. MENNO HUIZINGA.

John Ruskin.

Met de verschijning van Mr. Ruskin's *Art of England* en met Ruskin's - tot nog toe onuitgegeven - voordrachten over *The Pleasures of England* werd in Engeland een grootsch letterkundig tijdperk afgesloten, en tegelijk een edel menschenleven, voor zoover zijne openbare bewegingen aangaat, zoo goed als voleindigd.

Vier jaar te voren had een Amerikaansch Magazine de Engelsch-sprekende natiën luide geluk gewenscht met het bezit van vier groote in leven zijnde ‘profeten.’ Maar weinig weken na dezen trotschen juichtoon was G e o r g e E l i o t [1] ten grave gedaald; C a r l y l e en E m e r s o n volgden binnenkort; en hoewel R u s k i n nog leeft en bij tusschenpoozen eene goede gezondheid geniet, zoo hebben toch, sinds jaren, herhaalde aanvallen van hersenkoorts hem buiten staat gesteld, eenigen arbeid van belang te ondernemen. Het werk dier vier ligt vóór ons, - afgedaan, ofschoon bij lange na niet afgerond. En de geest waarvan dat werk, als een geheel beschouwd, de krachtigste en meest populair-Engelsche uitdrukking was, is langzaam maar zeker opweg, door de gansche beschaafde wereld heen, de harten te verzachten en de geesten te verlichten. Want die profeten leefden en dachten niet voor hun vaderland alleen. De onderwerpen en vraagstukken, welke hen bezighielden, zijn dezelfden, die op het oogenblik in alle beschaafde landen de

1) Dat George Eliot tot dit viertal gerekend werd, was omdat zij, het eerst in Engeland, den roman tot drager maakte van wijsgeerige denkbeelden. De practische levensbeschouwing van alle vier berustte op het ernstige besef van solidariteit, dat ieder menschelijk individu aansprakelijk stelt voor de goede of slechte gevolgen zijner daden. Maar Carlyle en George Eliot zoeken het hoogste goed in zelfverloochening; Emerson en Ruskin achten het 's menschen plicht zelf oo gelukkig mogelijk te worden en anderen even gelukkig te maken.

gemoederen beroeren. Maar om hunne bedoelingen goed te begrijpen, dient de buitenlander hen in verband met hunne Engelsche omgeving te bestudeeren.

Eerst van omstreeks 1870 dagteekent Ruskin's onmiddelijke invloed op den ‘gewonen lezer’ - zegge op het Engelsche publiek van eenige algemeene ontwikkeling. Voor andere schrijvers en kunstenaars, in 't algemeen voor lieden van hooge beschaving was hij echter al lang een man van gezag geweest, en de sterke invloed dien hij in dezen beperkten kring uitoefende, had zonder twijfel ook reeds middellijk teruggewerkt op de groote menigte. Het rechte begon echter pas toen hij te Oxford optrad als ‘Professor of Fine Arts.’

Gedurende het veertienjarig tijdvak (1870-1884) dat hij dezen leerstoel vervulde, heeft Ruskin door zijne dagelijksche aanraking met de - mannelijke en vrouwelijke - studenten, die elkaar in zijne gehoorzaal verdrongen, zijn onderricht ingang weten te verschaffen tot het merg der natie. Stellig heeft zijn zeldzame persoonlijke aantrekkingskracht destijds heel wat meegewerkt om zijnen leerlingen menige, op zich zelf vrij ongenietbare, uitspraak voor lief te doen nemen.

De macht, die hij aldus heeft verkregen, is tot nog toe niet verzwakt door het feit, dat hij zich uit het openbare leven heeft teruggetrokken. Er bestaat eene geregelde organisatie van *Ruskin Societies*, en *Ruskin Reading Guild* en meer dergelijke inrichtingen tot verbreiding en uitpluizing van zijne beginselen. Zijn invloed is ontegenzeggelijk nog steeds aan het toenemen, en het is volkomen waar, wat Geertruida Carelsen onlangs opmerkte[1)]: dat men, tegenwoordig in Engeland rondkijkende, ieder oogenblik op den eenen of anderen vorm van ‘Ruskinism’ stuit.

De oorzaak van dit verschijnsel, waarvan het zeker moeielijk is zich bij de eerste kennisneming een volledige verklaring te geven, is mij, na jarenlange aandacht, gebleken in de volgende bijzonderheden te liggen.

Ruskin is dáárom zulk een buitengewoon invloedrijk persoon geworden, omdat, terwijl in onze eeuw de meeste mannen van beteekenis in zeker opzicht specialiteiten zijn, min of meer

1) *Los en Vast*. October 1889.

onverschillig of zelfs minachtend heenziende over datgene wat buiten het door hen gekozen studieveld ligt, hij hunnen arbeid in zich heeft opgenomen zooals zij dien gaven, en den godsdienst, de dichtkunst, de wetenschap en de staathuishoudkunde der eeuw verwerkt heeft tot eene levensopvatting, die, bij al hare bekoorlijkheid, verre van onpraktisch is.

Ofschoon thans een der leiders van den Engelschen geest, heeft Ruskin zelf betuigd dat het zijn lot geweest is, te leven en te werken in regelrechten strijd èn met de aangeboren neigingen, èn met de stoffelijke belangen van zijnen tijd.

Als punt van uitgang zij hier neergeschreven dat de grondslag van Ruskin's karakter ligt in eene diepgevoelde vroomheid. Hij is met hart en ziel een Christen, hoewel geen rechtzinnig-geloovige. Bij al zijne meeningen omtrent sociale vraagstukken beroept hij zich uit volle overtuiging op de zedeleer van Jezus' Bergrede. Nochtans heeft hij de ergernis van behoudende theologen opgewekt door zijne eigenaardig nieuwe lezing van sommige bijbelplaatsen; en omgekeerd die van luchthartige kerkgangers door zijne nauwgezette toepassing van andere. Zelfgenoegzame geleerden herinnerde hij altijd en altijd weder aan het feit, dat het bestaan van een natuurwet te ontdekken, volstrekt nog niet hetzelfde is als de oorzaak van die wet te verklaren. Aan staathuishoudkundigen van de ‘laissez-faire’-school heeft hij de handschoen toegeworpen door hunne beginselen eene bespotting van de menschelijke natuur te noemen, en hij heeft steeds volgehouden dat die beginselen in de praktijk noodzakelijk zouden moeten lijden tot zulke uitbundige ongelijkheid van fortuin en beschaving, zulk eenen doodelijken strijd tusschen de belangen der verschillende standen, als waarvan niet anders dan een verschrikkelijke maatschappelijke schok het eind zou kunnen zijn. Socialistische volksmenners heeft hij van zich vervreemd door het verwijt, dat het hun slechts te doen scheen, met de rijken van plaats te verwisselen en op hunne beurt een lui en lekker leventje te leiden. Berijders van onderwijs-stokpaardjes heeft hij afgeschrikt door de beweringen: dat opvoeding niet bestaat in iemand te vertellen wat hij niet weet, maar in hem te doen worden wat hij niet is; dat het onderwijs van zelf verschil van persoonlijken aanleg doet uitkomen, de natuurlijke verscheidenheid tusschen menschen en

menschen vermeerdert in plaats van ze te verminderen, en volstrekt geen talisman is waardoor de lagere standen in hoogere hervormd worden. De meerderheid der kunstenaars en letterkundigen nam hij tegen zich in door de stelling: dat echte kunst noodzakelijk òf loutert òf besmet, en dat wel in regelrechte verhouding tot hare kracht, en dat een kunstenaar die zijne eigen vindingrijkheid tracht uit te kramen om er geld uit te slaan, eene edele roeping ontwijdt en de gevaarlijkste ondeugden der eeuw aanmoedigt. De ware opvoeder is, volgens hem, de ware vader, hij die geestelijk leven aan zijne kweekeling mededeelt; gelukkig noemt hij het individu of de natie die in de eerste plaats dit leven ontvingen van ouders die ook *opvoeders* zijn, en in de tweede plaats het danken aan edele mannen en vrouwen, innig overtuigd van de heiligheid van hun beroep.

Aldus heeft John Ruskin, gedurende bijna vijftig jaar, al de hulpbronnen van zijn schitterend genie, zijne zoo al niet massieve, dan toch uitgebreide geleerdheid, zijn aanzienlijk fortuin dienstbaar gemaakt aan één groot doel: de opvoeding van de ouders der toekomst. Wij zullen, bij nadere kennismaking, zien dat hij geen leidsman is dien men blindelings behoort te volgen. Hij moet bij voorbeeld zelf, zoo goed als de nuchterste onder zijne lezers, inzien, dat er geene mogelijkheid hoegenaamd bestaat om den stoom terug te drijven tot het niet der onbekendheid of om het geheele maatschappelijke stelsel onzer nijverheidseeuw af te schaffen. Wat Ruskin bedoelt, is het scheppen eener openbare meening, sterk genoeg om de ergste misbruiken van de hedendaagsche maatschappij uit te roeien en haar trapsgewijze op te voeden tot beginselen die meer in overeenstemming zijn met een menschwaardig ideaal. En hij gaat daarbij uit van het besef, dat onaangename waarheden weinig kans hebben van aangehoord te worden, tenzij de prikkel van paradoxale overdrijving daartoe meewerkt. Wij zullen verder vinden dat Ruskin meer dan alleen maar een afbrekend criticus is. Hij heeft een zeer beslist en zeer radicaal hervormingsplan, gegrond op het gezondste van alle beginselen, namelijk dat ieder allereerst zich zelf heeft te hervormen; - een plan dat, hoe onuitvoerbaar het zijn moge en hoe onwenschelijk zelfs zijne geheele uitvoerbaarheid wezen zou, in hoofdzaak niet slechts de uitdrukking is van het Engelsche geweten, dat opgeschrikt wordt door de gruwelen van de laissez-faire-

school, maar ook van de diepste overtuiging der praktische philantropen in alle handelsstaten.

Het is wel de moeite waard na te gaan welk soort van persoonlijkheid deze hervormer is; wat eigenlijk de spil is waarom de zestig boekdeelen draaien, die de nauwgezette lezer zich verplicht ziet van begin tot eind door te werken, ja, herhaaldelijk met zorg na te slaan, in verband met eenig nieuw licht, dat bijzonderheden òf uit des schrijvers eigen geschiedenis òf uit die van het maatschappelijk leven en de wijsgeerige denkbeelden der eeuw er op werpen. Al lezend is het noodig, schijnbare tegenstrijdigheden door vergelijking te verzoenen, en de taal van edelmoedige geestdrift en hartstochtelijke verontwaardiging tot den normalen toon eener uiting van gevestigde overtuiging terug te brengen; iets wat het best gelukt wanneer men zekere verspreide uitdrukkingen die, als een referein, telkens terugkeeren, in éénen greep samenvat.

Alleen na zulk eene studie mag iemand de hoop koesteren, eenigermate te zijn doorgedrongen tot den geest en het hart van dezen merkwaardigen man, dien zijne jaarlijks vermeerderende bewonderaars den Engelschen Socrates of den Wijze van Coniston noemen.

Wie op deze manier Ruskin heeft bestudeerd, kan niet anders dan zich op zijne beurt bij die bewonderaars aansluiten, zij het ook - wanneer hij niet zeer jong meer is - met oordeel des onderscheids. Zijne door eigen kennismaking verkregen hoogachting zal dan niet verminderen, als hij verneemt hoe, in uitsluitend geldmakende of materialistisch-wetenschappelijke kringen, enkele krasse, op zich zelf staande gezegden uit end'erna worden aangehaald om, met zekere zelfvoldoening tot bewijs te dienen, dat zulk een onmogelijk warhoofd als die Ruskin niet waard is dat men op eenigerlei gebied naar hem luistert. Er zijn eenige vaste uitdrukkingen, die daartoe altijd en altijd weer dienst moeten doen: eenige werkelijk onvergeeflijke uitbarstingen van toorn; eenige staaltjes van gemaaktheid en belachelijke gehechtheid aan verouderde begrippen; en vooral de dwaasheden der zoogenaamde '*Aesthetes*'[1] die, tamelijk aafschhands, zijne beginselen in prak-

1) Sommige uiterlijke kenteekenen van '*Aestheticism*' zullen ook Nederlandsche lezers zich herinneren uit *Punch*-karikaturen van een jaar of zeven geleden; de gelukkigste resultaten op het stuk van '*aesthetie*' dameskleeding bleven bewaard in de costumes van '*The Mikado*'! Wie een juist denkbeeld wenscht te krijgen van de '*aesthetes*' in hunne treurigste eigenaardigheden, zal wèl doen een roman te lezen, getiteld: 'Miss Brown' bij Vernon Lee (London, Blackwood and Sons, 1884). Het boek is zeer sterk gekleurd; doch dit kan geen kwaad, indien de lezer slechts zorg draagt het belachelijk mengsel van preutschheid en onkieschheid der romanfiguren niet te verwarren met de edele aandoeningen van Rossetti en het krachtig naturalisme van Browning; noch hun oppervlakkige fijngevoeligheid en diepgaande hardvochtigheid met de praktische humaniteit van Ruskin. Vooral zij men op zijne hoede, niet in de fabel zelve: de zonderlinge vrijaadje tusschen de heldin en den '*aesthetie*' schilder-dichter Walter Hamlin, een al te trouwe afspiegeling te willen zien van de aandoenlijke ware geschiedenis van Dante Gabriel Rossetti en zijne bruid uit de volksklasse.

tijk heetten te brengen. Wel zal menigeen, bij het ontvangen van zoo tegenstrijdige inlichtingen en verschrikt op het gezicht van de lange rij boekdeelen, welker kennisneming alleen hem recht zou geven op een eigen oordeel, zich misschien tevreden stellen met eenige fragmentarische uitdrukken en dan niet recht weten of hij dien Wijze van Coniston voor een genie of een krankzinnige moet houden. Wie zoo goed in het Nieuwe Testament thuis is als Ruskin dit van zijne leerlingen wenscht, zal zich intusschen herinneren dat eenzelfde twijfel o.a. aangaande den apostel Paulus werd geopperd. Overigens zal zelfs wie op belangrijke punten van hem mocht verschillen, steeds eerbied moeten hebben voor den man, die met zooveel nadruk betuigt: ‘Geen enkele mijner ware leerlingen zal ooit een *Ruskinian* zijn’ (het woord was sinds lang in omloop); ‘hij zal niet mij volgen, maar de stem van zijn eigen binnenste en de leiding van zijnen Schepper.’ (*St. Mark's Rest*.)

Deze laatste betuiging is geheel in overeenstemming met het beste wat er tegenwoordig in Engeland over opvoeding en onderwijs gedacht wordt: het doel is niet, eens opvoeders meeningen aan zijne kweekelingen in te prenten, maar in hen het vermogen te ontwikkelen om zuiver te oordeelen, edel te voelen, waardig te handelen. Eer wij ons dan ook nader in Ruskins karakter en arbeid verdiepen, zal het goed zijn, even na te gaan, welke de invloeden waren en welke de zedelijke en verstandelijke dampkring was, die zulk eene individualiteit voortbrachten en aan zulk eenen geest op zijnen beurt invloed bezorgden.

‘Als wij’ - zegt Mr. Kineton Parkes - ‘de groote bewegingen der eeuw (wat Engeland aangaat) willen opsommen,

dan tellen wij er vijf. De eerste was die op godsdienstig gebied, uitgegaan van Oxford, met Dr. Newman aan het hoofd; de tweede die in de kunst, met Hunt en Rossetti tot leiders; de derde die in de natuurwetenschap en wijsbegeerte, met Darwin en Herbert Spencer als hare profeten; de vierde de herleving van kunst en letterkunde, bevorderd door Carlyle en Ruskin; en ten vijfde de vèrreikende omwentelingen op maatschappelijk en staatkundig gebied, met het Socialisme daaronder begrepen, waarvan Mr. William Morris en Mr. Walter Crane de voornaamste woordvoerders zijn.'

Ik neem deze opsomming van een volbloed-Ruskinian over; niet omdat er niets op af te dingen valt, maar omdat zij een verdeeling aan de hand doet, die van dienst kan wezen bij ons tegenwoordig onderwerp.

Laat ons allereerst de vijfde beweging nemen, die zich, door haar stoffelijk karakter, vrij sterk van de vier anderen onderscheidt. Vergeten wij voor een oogenblik het ontwijfelbare feit, dat William Morris, Walter Crane en zeer vele anderen, die met dezen stroom meegaan, even onzelfzuchtig en verstandig voor den zedelijken vooruitgang der menschheid arbeiden als één dergenen die hem trachten tegen te houden. Laat ons voorts de vier andere bewegingen nemen voor hetgeen zij werkelijk zijn: één grootsche gemeenschappelijke uiting van het geweten, de verbeelding, het verstand en het hart der menschheid. Dan zullen wij bevinden dat deze twee stroomen de dubbele werking vertegenwoordigen, die Mr. Lecky, de geschiedschrijver van het Rationalisme 'de noodzakelijke voorwaarden van alle gezonde beschaving' noemt. Lecky beschrijft die tweerlei werking als volgt:

'1° die van groote menschenmassa's, met den breeden vloed van den tijd meegaande, en eindelijk de leiders beheerschende, (eene werking, hoofdzakelijk gericht op de verkrijging van stoffelijke voordeelen); en

2° die van geniën of heroën op de massa's, waardoor deze worden opgeheven tot een hooger peil, edeler drijfveeren opgewekt, beter beginselen gegrondvest, en de openbare meening zoo al niet beheerscht, dan toch gewijzigd wordt.'

Het is natuurlijk onmogelijk - en dat is trouwens gelukkig! - in dit opzicht de grenslijnen zuiver te trekken. Vele individuen, die met de hoofdstrooming meegaan, bezitten eenige karaktertrekken die voornamelijk door hunne tegenstanders vertegen-

woordigd worden. Vele anderen, die in tegenovergestelde richting zwemmen, bezitten sommige dier trekken in zulk eene geringe mate, dat ze nauwelijks herkenbaar zijn. Doch voor ons bepaald doel is de onderscheiding duidelijk genoeg.

Het eerste kenmerk dan van deze gezamenlijke geestelijke beweging, m.a.w. *de hedendaagsche niet-materialistische school in Engeland*, die schrijvers omvat van zoo uiteenloopende meeningen als kardinaal Newman, Carlyle, Ruskin, Browning, Tennyson, Rossetti, George Eliot, Aartsdeken Stanley, Matthew Arnold, Darwin, Herbert Spencer, Max Muller; - het eerste kenmerk van die school is: *Eerbied*. Eerbied voor dat wat zij aanziet als de kindsheid van het menschelijk geslacht: het onwetende, tastende, struikelende, hartstochtelijke Verleden, dat, bij al zijne dwalingen en al zijne misdaden, de noodzakelijke voorlooper was van onze hedendaagsche beschaving en de kiemen daartoe met zich droeg. Eerbied voor Schoonheid, hetzij bezield of onbezield, stoffelijk of geestelijk, en voor Kunst als de uitdrukking van onbaatzuchtig welbehagen in schoonheid. Eerbied voor de Vrouw, niet als een afzonderlijk, geheel op zich zelf staand individu, met mannen wedijverend in de renbaan van het geldverdienen, noch ook louter als de voortbrengster van kinderen, de kookster en naaister, wier werkkring beperkt is tot de behoeften van het dierlijk bestaan, maar als de gezellin, de vriendin, de dienende en geleidende engel des mans. Eerbied van haar, zooals die gedurende een korten tijd, in de beste dagen van Katholicisme en Ridderlijkheid gekoesterd werd door enkele der edelste zielen, door wie de reinheid der maagd, de heiligheid van het moederschap en de zelfverloochening der liefhebbende vrouw beschouwd werden als de hechtste en teederste schakel tusschen het menschelijke en het goddelijke. Voorts Eerbied voor Gezag; niet voor een dat de geesten aan kluisters legt, maar voor een dat met strengheid de zwakken tegen de sterken, de rechtvaardigen tegen de onrechtvaardigen beschermt; gezag in den zin van een wijze beteugeling, die langzamerhand kan worden losgelaten, naarmate de menschen vorderen in achting voor hun eigen beter-ik en voor de rechten van anderen. Eerbied voor de Natuur in al hare verschijnselen, groot en klein; voor de gansche zichtbare schepping: mensch, beest, plant, zoo raadselachtig schoon aaneengeschakeld in de opklimmende keten des

levens. Eerbied eindelijk voor de groote Eerste Oorzaak, de onbegrepen en onbegrijpelijke Ziel-aller-dingen, die ieder menschenras en elk tijdperk van menschelijke ontwikkeling zich op nieuw heeft voorgesteld als de belichaming zijner hoogste opvatting van volmaaktheid: de onbekende Macht, die wij in oogenblikken van zeldzame geestverheffing, of bij het zien van een zeldzaam edel menschelijk schepsel, aanschouwen mogen als in een onduidelijken spiegel, de onvolmaakte en bewegelijke menschelijke ziel.

Een tweede kenmerk dezer groote school - als wij het niet een uitvloeisel van het eerste moeten noemen - is haar diepe *Ernst:* dat overweldigend besef van de heiligheid en geheimzinnigheid van het menschelijk leven en van den omvang der menschelijke verantwoordelijkheid, dat maakt dat in het oog dezer denkers de lichtzinnige of bittere lach, de geest van spot en hekel en het verbazend oppervlakkig zelfvertrouwen, zoo algemeen onder het levende geslacht, weinig anders dan heiligschennis zijn. Niet dat ook zij - en voornamelijk de grootsten onder hen - niet kostelijk zouden kunnen schertsen; maar hun scherts is humor, nl. de uitdrukking van dien goedmoedigen geest, die hart heeft voor de dingen waarover hij lacht en lacht over de dingen waarvoor hij hart heeft.

Een derde kenmerk is *Weetgierigheid*: een hooghartige minachting van gehoorzaamheid aan overlevering en gewoonte; een onleschbare dorst naar wetenschap; een vaste wil om door de schors der dingen heen te boren en hun kern te leeren kennen, zoover dat voor menschen mogelijk is; het onversaagd en onbaatzuchtig zoeken naar waarheid, om 't even waarheen die moge leiden.

Het vierde en misschien sterktst sprekende kenmerk is *Bescheidenheid*: de nederigheid die het diepst is in de grootste zielen, omdat zij ontspruit uit een krachtig besef van het oneindige en uit een zin, zoowel voor de verscheidenheid als voor de beperking der menschelijke vermogens. Niet in deze mannen troont de goedkoope waan, die zich inbeeldt dat, wijl men zelf niet bij machte is verder naar de eene of andere zij door te dringen, er in die richting niets meer te weten valt; of dat een of ander gevoel, hetwelk men zelf niet bij machte is te deelen, eenvoudig niet behoorde te bestaan in een normaal en welopgevoed mensch. Zij weten dat zulk onvermogen niets bewijst

dan eene betrekkelijke zwakheid van hun persoonlijk verstand, of hunne persoonlijke ongeschiktheid om zeker soort van aandoeningen te ondervinden. Niet bij hen dus hebben wij te vreezen voor de lichtgeloovigheid van sommige ‘vrijdenkers’ of het dogmatisme der wetenschap; evenmin als voor de lichtgeloovigheid van het bijgeloof of het dogmatisme eener kleingeestige godsdienstige secte.

De vereeniging van deze vier kenmerken vormt het belangrijk punt van aanraking, waarop al de genoemde schrijvers, in het beste tijdperk van hun geestelijk leven, elkander ontmoeten; en, in hoe ontelbare richtingen zij overigens daarvan en van elkander afweken, niet één hunner verviel tot materialisme, terwijl slechts een paar hunner zich in ascetisme verloren.

Ruskin's veelzijdige, buigzame en met rijkdom van kennis voorziene geest, de schijnbare tegenstrijdigheid en de werkelijke éenheid in zijn karakter en in zijne geschriften, maken hem tot den meest typischen vertegenwoordiger van de grootsche beweging, welker aard wij zooeven hebben nagegaan. Vele nu van zijne stellingen hebben zoozeer betrekking op vraagstukken die thans alom aan de orde van den dag zijn, dat menig praktisch philanthroop in hem een ouder broeder en een ervaren leidsman mag erkennen. Ervaren mag hij werkelijk wel heeten, die gedurende een dertigtal jaren het grootste deel van zijnen tijd en van zijn fortuin gebruikt heeft om de meest ingrijpende zijner theorieën door proefnemingen in de praktijk te toetsen.

Een paar voorbeelden hiervan:

Ruskin verklaart met nadruk, dat er geen ander middel is tegen publieke ellende dan publieke opvoeding; dat de maatschappij wel genoodzaakt is òf scholen voor kinderen, of gevangenissen voor volwassenen te bouwen. Op zijne scholen nu, te Coniston en elders, wordt ieder kind, behalve in de gewone vakken van lager onderwijs, opgeleid in kennis van de wetten der gezondheidsleer en de daardoor geeischte lichaamsoefeningen, in plichtbesef, welvoegelijkheid, en in een beroep waarmee het den kost zal hebben te verdienen. De schooltijden zijn kort; er zijn geen vergelijkende examens; en zooveel mogelijk wordt het onderwijs in de open lucht gegeven. De waardigheid van lichamelijken arbeid, zijne noodzakelijkheid voor gezondheid en geluk, de mogelijkheid van zijn samengaan met geestontwik-

keling, zijn punten van gewicht in Ruskin's stelsel van opvoeding, gelijk trouwens in zijne geheele levensopvatting.

Toen Miss Hill het groote werk in Marylebone begon, had zij natuurlijk veel geld noodig om arbeiderswoningen te koopen en zij riep de hulp o.a. van den heer Ruskin in. Ruskin was reeds bezig dergelijke maatschappelijke vraagstukken te bestudeeren. Met diepe verontwaardiging beschouwde hij het gedrag van zekere rijke edellieden, die de eigenaars waren van allerellendigste woningen, gelegen in de afschuwelijkste achterbuurten van Londen. Deze waardige geldbelegging bracht den lords en gentlemen 10 à 15 pCt. op, en zoo groot was hun invloed èn in de Eerste èn in de Tweede Kamer, dat, ofschoon de vervallen gebouwen gevaarlijk waren voor de openbare gezondheid en veiligheid, het parlement weigerde ze te doen afbreken.

Niet alleen heeft Ruskin met raad en daad Miss Hill krachtig gesteund. Hij kocht bij wijze van verdere proefneming eenige ‘leasehold’ en ‘freehold’ gebouwen in een van de meest beruchte achterbuurten. Als billijke winst op zijn kapitaal rekende hij 5 en 3 pCt; dus kon hij de kamers verhuren tegen een zeer matigen prijs. Bovendien verzekerde hij den armen bewoners dat, zoolang zij die ‘billijke huur’ geregeld betaalden en zich fatsoenlijk gedroegen, zij er gerust op konden rekenen dat zij niets meer zouden moeten betalen en niet anders dan uit eigen beweging zoudên moeten verhuizen.

De proef gelukte volkomen. Spoedig kon men een aanmerkelijke verbetering zoowel van zeden als van stoffelijk welzijn onder de arme huurders bespeuren. Huisgezinnen betrokken twee kamers in plaats van één enkele, en de weldadige gevolgen daarvan lieten niet lang op zich wachten. Het was alsof een nieuw leven de arme, onderdrukte schepsels bezielde. Zij toonden zich hoe langer hoe meer ordelijk, zindelijk, overleggend en vol vertrouwen op de toekomst. Want Ruskin had hun de hoop voor oogen gehouden, dat zij zich eenmaal een *eigen te huis* zouden mogen verschaffen. Zijn ‘fair rents’ brachten toch reeds belangrijke sommen op. Hij trok zijn 5 en 3 pCt. daarvan af en hield het overige apart ten voordeele der huurders. In het jaar 1867 schreef Ruskin in *Time and Tide* dat het dus opgespaard geld de huurders van de ‘leasehold’ in staat zou stellen twaalf jaren van de huur van hem vrij te koopen, terwijl de bewoners van de ‘freehold’ binnen een be-

trekkelijk korten tijd *eigenaars* van hun huisjes zouden worden.

Als de Staat, meent Ruskin, tot een dergelijke handelwijze op groote schaal overging, zou hij een ontzaglijke verbetering van gewoonten en toestanden onder de arme stadsbewoners te weeg kunnen brengen. Want wanneer men niet tracht de arbeiders tot een zekere maat van huiselijke geriefelijkheid in staat te stellen en den armen vertrouwen in te boezemen op het *rechtvaardigheidsgevoel* en de *onbaatzuchtige belangstelling* van de rijken, moet men alle hoop op de geleidelijke veredeling van het volkskarakter en de verzachting van ellendige maatschappelijke toestanden laten varen.

Merkwaardig is, in verband hiermee, de bijzonderheid: hoe Ruskin zelf reeds vroeg besloot, de gaven die natuur en fortuin hem verleenden, liever ten gunste van vele menschen dan tot de speciale vorming van een enkelen, namelijk van zich zelven, te besteden. Door zijn talenten op één punt samen te te trekken - zoo dacht hij - zou het hem misschien gelukken één groot man te maken. Door ze in velerlei richting te ontwikkelen, en den aldus verkregen schat van kennis, smaak en oordeel te gebruiken om wederkeerig den kunstenaars te leeren wat zij moeten voortbrengen en het publiek wat het moet bewonderen en koopen, hielp hij de gansche natie vooruit. Het was een edele keus; en wat het gebied der beeldende kunst aangaat, is zij rijk beloond geworden.

Indien wij beproeven ons op de hoogte te stellen van Ruskin's geestelijke uitrusting, zooals die naar zijn zelfverloochenend besluit samengesteld was, dan bevinden wij, dat, terwijl hij in scheppende kracht en uitvoerend vermogen beneden de groote dichters en schilders bleef, wier geest en kunst hij zoo sympathiek vertolkte, en evenzoo in wetenschappelijke kennis en abstracte redeneerkracht beneden de natuurkundigen en wijsgeeren, wier beste resultaten hij in zich opnam, al kwam hij af en toe tegen hen in verzet, deze prins der critici in zeer hooge mate de aangeboren en door oefening verkregen gaven van hen allen in zich vereenigde. Ruskin is, indien al geen machtig, dan toch een behagelijk dichter; een uitmuntend teekenaar; een niet onbekwaam schilder; een goed musicus die tot op den huidigen dag zijne gasten bekoort met een stukje van zijn eigen compositie. En wat zijne beschouwing omtrent

handenarbeid aangaat, hij heeft ten allen tijde de daad bij het woord gevoegd: hij hanteert de bijl zoo goed als Mr. Gladstone, de spade zoo goed als zijn tuinman, en een roeispaan zoo goed als een Oxfordsche student.

Zijn persoonlijke aanleg voor natuurwetenschap wordt reeds genoeg bewezen door het feit, dat hij op zijn zevende jaar uittreksels maakte uit boeken over electriciteit en dergelijke onderwerpen, en op zijn negende, uit eigen liefhebberij, zich in mineralogie verdiepte; terwijl zijne studien over geologie en meteorologie, ook reeds vroeg zonder eenige leiding begonnen, en later opgenomen in sommige der beste hoofdstukken van zijne *Modern Painters*, waarin over bergen en wolken gehandeld wordt, verschillende nieuwe en belangrijke opmerkingen bevatten.

Het is overbodig te zeggen, dat de metafysica hem in zijne jeugd sterk aantrok. Schoon hij met alle macht tegen de bekoring worstelde, heeft die neiging eene besliste kleur aan een groot deel van zijn werk gegeven.

Voeg hierbij bekendheid met alle gewone vakken van eene beschaafde opvoeding en eene bijzondere studie der mythologie van verschillende volken, en men zal gevoelen dat Ruskin, als criticus, geen oppervlakkig uitdeeler van lof en blaam is, maar een man die ernstig wenscht rechtvaardig te zijn; en wiens arbeid, zooals hij het zelf noemt, ‘zich over meer velden heeft uitgestrekt dan één paar handen hij machte is, van het ééne einde tot het andere te beploegen.’

De slotsom is, dat deze groote opbouwende criticus, toen hij besloot niets anders te wezen dan de uitlegger van anderer geest, zich zelf als het ware tot een meer maakte, waarin rivieren samenvloeien welker bronnen ver van elkander en diep in het verleden liggen. Sommigen hebben zich vermengd en allen zetten, vereenigd of afzonderlijk, verfrischt en versterkt hunnen weg voort, als nieuwe stroomen van invloed, die zich in het eindelooze vertakken en zoo doordringen tot alle hoekjes en gaatjes der Engelsche maatschappij.

Dit stoute beeld eischt misschien den steun van meer bewijzen dan ik tot nog toe gegeven heb. Die steun zou te vinden zijn in een geregelde beschouwing van Ruskin's arbeid en invloed, ten opzichte van *de zedeleer der Kunst*, van het *Maatschappelijk*- en van het *Huiselijk leven*. Intusschen wil ik in dit

opstel slechts een kort overzicht geven van zijne levensgeschiedenis, voornamelijk om te toonen welke huiselijke en vaderlandsche omstandigheden het meest hebben ingewerkt op dit zeldzaam genie, dat aldus den vlottenden geest zijner eeuw in zich heeft opgevangen en vertolkt.

Er bestaat overvloed van grondstof tot het samenstellen van een levensschets van Ruskin.

De meeste waarde hebben de ontelbare bladzijden, vol al of niet bewuste zelfonthulling, hier en daar in zijne werken verspreid. Want een groot deel der bekoring van die werken schuilt in Ruskin's gewoonte om den onbekenden lezer toe te spreken als een persoonlijk vriend en met hem, in het gedrukte boek, zoo vertrouwelijk om te gaan, als gold het eene particuliere briefwisseling.

Mr. Mather en Mr. Collingwood hebben getracht, deze verspreide mededeelingen tot een geheel te maken en een verhaal opgesteld van Ruskin's uiterlijk leven tot in dit jaar 1889.

Verder werkt Ruskin, zoo vaak zijne gezondheid het toelaat, aan eene autobiografie, getiteld '*Praeterita*'. Dit boek is zonder twijfel zeer belangrijk; doch ik geloof dat men des schrijvers innerlijk leven beter kan leeren kennen door eene zorgvuldige studie van zijne werken, met name door eene vergelijking van de oorspronkelijke en de latere uitgaven.

Ruskin's geschiedenis, voor zoover die publiek eigendom werd, is zeldzaam arm aan gebeurtenissen. Het is de geschiedenis van een man, wiens doen en laten, tot aan zijn veertigste jaar toe, bijna onafgebroken onder streng onderlijk toezicht stond; van een man die niet trouwde, niet zocht vooruit te komen in de wereld en naar geen geluk streefde, tenzij naar dat, wat in den zedelijken vooruitgang van anderen besloten ligt; van een man intusschen wiens voornaamste kracht, volgens hen die hem het best gekend hebben, van jongs af aan gelegen heeft in de gaaf van onmiddellijke en duurzame genegenheid in te boezemen, ook aan wie in meeningen van hem verschilden.

Ik zal hier van zijn leven niet meer zeggen dan noodig is om te verklaren hoe het komt, dat de mensch en de profeet Ruskin juist geworden zijn wat zij zijn; en omtrent zijn werk niet meer dan volstaan kan om het misverstand, dat aangaande hem heerscht, op te heffen en te gemoet te komen aan zekere

vooroordeelen, welke te wijten zijn aan zijne excentriciteit, aan de bekrompenheid van de burgerlijk-huisbakken massa zijner landgenooten (‘Philisters’) en de vijandelijke gezindheid van den boekhandel. Uit die gezindheid toch moet men het betrekkelijk stilzwijgen der pers ten zijnen opzichte en het anders onbegrijpelijke feit verklaren, dat een man als hij buiten Engeland en Amerika zoo weinig bekend is.

John Ruskin is geboren te Londen, den 8^{en} Februari 1819, als de zoon van een krachtigen Schot, die naar de Britsche hoofdstad was gekomen ten gevolge van ongunstige familieomstandigheden; die negen jaren op een wijnkooperskantoor werkte zonder eenen enkelen dag vrijaf te nemen; die toen zelf begon zaken te drijven, allereerst met het doel om zijns vaders schulden af te doen; die trouwde met eene nicht, iets ouder en nog wat krachtiger en strenger van geest dan hij zelf; die gaandeweg een zeer voorspoedig sherry-handelaar werd en bij zijnen dood, omstreeks 1860, aan zijn eenig kind een fortuin van bijna £ 200 000 naliet. Merkwaardigerwijze was deze werkzame koopman, buiten zijn kantoor, een man van fijnen smaak en algemeene ontwikkeling, met veel lief hebberij voor letterkunde en een oog voor goede schilderijen; een man, die zijnen vrijen tijd besteedde tot het maken van niet onverdienstelijke penteekeningen en, op het stuk van kunst, zedeleer, godsdienst en staatkunde, zeer besliste persoonlijke inzichten had, welke zonder twijfel den oorspronkelijken grondslag gevormd hebben tot zijns zoons geliefkoosde stellingen.

Mrs. Ruskin was eene ernstige, nauwgezette en veeleischende vrouw van ouderwetsch-puriteinsche denkwijze; eene vrouw, die geen heil zag in eenigen geloofsvorm buiten dien waarin zij was opgevoed; maar met een warm gemoed, een sterk gevoel voor humor en veel hart, zoowel voor bloemen als voor de binnen haren ontwikkelingskring vallende boeken. Haar liefde jegens haren zoon openbaarde zij op hare eigene manier. ‘Wie de roede spaart, haat het kind,’ zegt Salomo. Zoo sloeg Mrs Ruskin haar zoon af en toe om hem tot zwijgen te dwingen, stond hem nooit eenige zoetigheid toe en weinig ander speelgoed dan een doos met bouwsteenen. Deze opvoedingsmethode drong het eenzame kind reeds vroeg tot gepeins. Uit het venster zijner kinderkamer keek hij uit naar de groene velden en heggen, die destijds zijne ouderlijke woning te Herne Hill omringden.

's Zomers, bij uitstapjes, richtte zich zijn jonge blik op ieder mooi gebouw, dat hij voorbijkwam. En zoo bereidde hij zich ongemerkt voor op de drieërlei studie, die den hoofdarbeid van zijn leven zou omvatten; studie van de natuur, van de bouwkunst en van den Bijbel. Want terwijl Walter Scott en Pope's vertaling van Homerus, zoodra hij lezen kon, zijne lievelingsboeken waren, dwong zijne moeder hem dagelijks eenige verzen uit den Bijbel van buiten te leeren en dien, in den loop van een jaar... van Genesis tot aan de Openbaring geheel door te lezen. Ruskin schrijft aan deze oefening een goed deel van zijn taai geduld voor moeielijken arbeid en het beste van zijn letterkundigen smaak toe.

Pleit het niet beide voor de kracht en voor de teederheid van zijnen aanleg, dat hij nooit tegen deze tucht in verzet kwam, en zijne kinderlijke liefde en gehoorzaamheid, benevens zijnen eerbied voor den geest van het hem aldus ingeprente boek ongeschonden bewaarde, terwijl hij langzaam en met moeite zich van de slavernij der letter bevrijdde? Zijn vader bestemde hem voor bisschop, zijne moeder voor evangelisch[1)] predikant; doch de knaap had een afkeer van kerkgaan en tegen puriteinsche strengheid werd hij ingenomen door de heiligheid van eene tante, die hem 's Zondags koud eten voorzette als hij het liever warm gehad had. Kortom, met behulp van eene bloedspuwing, die ter juister tijd zijne ongeschiktheid voor het ambt van geestelijke bepleitte, koos hij zijn eigen weg en werd leekepreeker.

Eene omstandigheid die voor Ruskin's opvoeding van groote beteekenis werd, was dat zijn vader jaarlijks gedurende twee maanden Engeland en Wales bereisde om zijn voornaamste klanten te bezoeken, en dan vrouw en zoon in zijn reiswagen meenam. Hoe heerlijk was het, onderweg stil te houden om een mooi landschap te genieten of een historisch gebouw, hetzij nog bewoond of als bouwval te bezichtigen, of wel eene beroemde schilderijenverzameling!

De lust voor dit soort van reizen is den zoon altijd bijgebleven. Zijne beste studies zijn bij zulke gelegenheden gemaakt; de beste zijner beschrijvingen, hetzij van natuur of kunst, regelrecht uit zijne reisdagboeken overgenomen. Heeft hij later

1) Gelijkstaand met ‘afgescheiden,’ maar binnen het verband der Staatskerk.

dikwijls den spoortrein in plaats van een rijtuig gebruikt, dan was dat steeds min of meer tegen zijn zin. Hij betuigt dat iemand, die werkelijk veel van reizen houdt, er evenmin op gesteld kan zijn, eenen dag van reisgenot in een uur sporens te concentreeren, als een liefhebber van tafelgenot er vrede bij zou hebben, een heel middagmaal in een pil samen te pakken.

Als aankomende jongen was Ruskin bijna geheel afgesloten van allen omgang met de buitenwereld, voor zoover zijne ouders zelf hem daarmee niet onmiddellijk in aanraking brachten. Hij luisterde naar het gesprek der kooplieden, die af en toe zijns vaders gasten waren en vormde dan in stilte zijne eigene denkbeelden omtrent al of niet zedelijke handelsusantiën. Evenzoo kwam hij, binnen de muren van het ouderlijk huis, af en toe in aanraking met kunstenaars en staatkundigen; en hij maakte zijne opmerkingen omtrent al deze vrienden en bekenden, die zich trouwens zelden buiten het gebied van rechtzinnig Protestantisme en conservatief-Engelsche overleveringen bewogen. Hij had geen gelijken met wie hij zich kon meten of van wie hij kon leeren. Tot zijn elfde jaar onderwees zijne moeder hem geheel alleen; en er bestaat alle reden om te vermoeden, dat de meester die toen, uitsluitend voor het Grieksch, te hulp gehaald werd, slechts een zeer ondergeschikte rol speelde. Zij vergezelde zelfs den zeventienjarigen student naar Oxford en bleef daar over hem waken, zoolang hij er studeerde. Kortom, Ruskin schijnt nauwelijks één dag aan zich zelf te zijn overgelaten geweest, totdat hij naar Florence ging. Dit was in 1844; hij was toen in zijn zes-en-twintigste jaar en begon reeds naam te maken door het eerste deel van *Modern Painters*.

Deze eenigszins weekelijke opvoeding had belangrijke gevolgen, beide ten goede en ten kwade. Aan de ééne zijde is het moeielijk een schrijver te vinden, die met zoo volkomen zedelijke reinheid alle kwaad onder de oogen kan zien zonder er zelf door aangetast te worden, - die, in zoo hooge mate, mannelijk gezond verstand met vrouwelijke teederheid vereenigt. Aan deze opleiding ontleenen zijn geschriften hunne krachtigste bekoring: dat instinctmatig vertrouwen op medegevoel en begrijpelijkheid, dat hem er toe bracht, elke gedachte en aandoening weer te geven zooals zij in hem opkwamen.

Aan den anderen kant had de krasse tucht in min of meer kerkelijken sectegeest zijn oordeel bekrompen gemaakt. In

verhouding tot zijne kennis was zijn gezichteinder beperkt.

‘Op mijn een-en-twintigste jaar,’ zegt hij, ‘meende ik al Gods verordeningen volkomen te doorzien.’ Toen bevond hij dat de doeken van Rafaël hem volstrekt niet behaagden, omdat zij een mengsel van heidensche en paapsche gevoelens ‘bevatten,’ onbestaanbaar met de godsdienstige zienswijze die hij tot nog toe had leeren kennen. In het algemeen vloeien zijne vroegste werken over van wat hij naderhand zelf ‘valsch en razend Protestantisme’ is gaan noemen en waarvan de uitingen dan ook in latere edities zorgvuldig zijn geschrapt.

Een tweede verkeerd gevolg van zijne uitsluitend huiselijke kinderjaren bleek minder geneeslijk te zijn. Het eenzijdig aankweeken van fijngevoeligheid, ongetemperd door de ruwer opvoeding die jongens elkaar onderling plegen te geven, heeft hem eene onoverwinnelijke prikkelbaarheid bezorgd, waardoor hij, naar de uitdrukking van een zijner vrienden, ‘bij ernstigen tegenstand eensklaps uit de waardige hoffelijkheid van een Marmontel in al de bitterheid van een Swift kan vervallen.’

Zijn uitstapje naar Florence, zonder ouderlijk geleide, was een keerpunt in Ruskin's leven. Het stelde hem in staat, vooreerst om zich uit een meer sympathisch oogpunt te verdiepen in de studie van de Katholieke middeleeuwen, van Dante's tijd af, en aldus gezonder, of in elk geval ruimer beschouwingen omtrent kunst te krijgen; en ten andere om zich vrijer te bewegen onder menschen van verschillende natiën en geloofsovertuigingen. Zoo leerde hij de meesters van vroeger eeuwen beschouwen in de lijst van hunnen tijd en hunne werken daarna beoordeelen; en bij zijn oordeel over de levenden rekening houden met nationale en individueele eigenaardigheden. Zoo kwam hij eindelijk tot de groote waarheid dat het Christendom - het ideaal vertegenwoordigd door den persoon van zijnen Stichter en neergelegd in de Bergrede - geen zaak van meening, maar van praktijk is. In zijne rijpere werken doet hij, zoo vaak het pas geeft, uitkomen, dat dit Christendom in hoofdzaak overeenstemt met de schoonste droomen, de hoogste aspiratiën, de ernstigste zedelessen van Egyptische en Grieksche, Indische en Noorsche sagen. Zelf bleef hij voortdurend een beslist Protestant en geeft aan het Protestantisme alle eer die hij kan. Er is zelfs iets vermakelijks in de pogingen, waarmee hij nog op later leeftijd, uit alle macht tracht te bewijzen,

dat zijne gelief koosde Gothieke bouwkunst niet alleen wereldlijk van oorsprong, maar ook geheel protestantsch van karakter is.

Van lieverlede ontgroeide hij sinds dien tijd aan de puriteinsche kleingeestigheid. Maar hoe langzaam dat ging, blijkt wel hieruit, dat pas in 1858 de negen-en-dertig-jarige man, op nieuw zonder zijne ouders op reis, voor het eerst van zijn leven ‘den sabbath brak’ door op eenen Zondag iets te teekenen. Het schijnt dat hij toen, onder den invloed van F.D. Maurice's *the Christian Socialist*, na veel strijd, het juk zijner kindsheid heeft afgeworpen en, zooals Mr. Collingwood het noemt: ‘exchanged the insular creed of his childhood for a broader sympathy with the pure religion preached by St. James.’

De eerste vrucht van deze emancipatie blijkt duidelijk in het vijfde (laatste) deel van *Modern Painters*, èn uit de breeder vlucht en den meerderen diepgang van zijne gedachten, èn, nog meer in bijzonder, door de treffende openhartigheid waarmee hij vroegere verkeerde zienswijzen herroept en tekortkomingen bekent. ‘Alle oprechte meeningen’ - zegt hij zeer merkwaardig tot zijne verontschuldiging - ‘alle oprechte meeningen zijn levend en toonen haar leven door vatbaar te zijn tot het opnemen van voedsel en dus tot veranderingen. Maar hare wijze van veranderen is als die van een boom, niet als die van een wolk.’ Het beeld is goed gekozen. Onwillekeurig zet men het voort en bedenkt hoe *deze* boom, in een al te zeer tegen weer en wind beschut tuintje gekweekt, wel wat al te lang en teer was opgeschoten en juist nog bij tijds in 't open veld verplant om flink uit te groeien en zijne machtige takken heinde en ver uit te breiden; maar hoe hij, zelfs in zijne weelderigste lommervorming, iets heeft behouden wat ons aan den invloed zijner eerste jaren, aan de nadeelen van de broeikasl cht herinnert.

Die teedere gehechtheid aan hetgeen hem in zijn kindsheid dierbaar was, die onveranderlijke liefde voor alles wat hem toen behaagde, is, indien een der beminnelijkste, tegelijk een der sterkst uitkomende trekken van Ruskin's karakter. Er wordt daardoor veel verklaard. Allereerst de nadruk, dien hij, telkens en telkens weer, legt op het gewicht van iemands vroegste omgeving. Dan: zijn besliste weerzin tegen den geest van verandering en uiterlijk vertoon, die de menschen prikkelt, voortdurend te streven naar een hoogeren trap op den maatschap-

pelijken ladder en - letterlijk en figuurlijk - huizen te bouwen voor slechts ééne generatie; huizen, juist geschikt om aan de geheele wereld te toonen, dat ieders gelief koosd doel is: geld genoeg te verdienen om ruimer te wonen dan zijn vader en te vergeten dat hij ooit arm geweest is. Verder verklaart het zijne sterke neiging tot patriarchale leefwijze, vaderlijke regeering en duidelijke afscheiding van standen; zijn eerbied voor de waardigheid van iederen rang, die met eere verkregen is en met eere wordt opgehouden; in één woord: zijnen afkeer van iederen vorm van Democratie, met name van de moderne wachtwoorden ‘Vrijheid’ en ‘Gelijkheid.’ Het verklaart eene anders raadselachtige voorkeur voor sommige personen en zekeren weerzin jegens anderen, en noodzaakt ons bij sommige zijner oordeelvellingen nauwkeurig te onderzoeken: wanneer en onder welke omstandigheden hij zijnen eersten indruk van den persoon of van het werk in quaestie heeft ontvangen. Het verklaart eindelijk het op zich zelf zonderling feit, dat een man als Ruskin veertig jaar oud moest worden, alvorens met volle kracht deel te nemen in de genoemde groote geestelijke beweging, gericht tegen letterknechterij rechts en ongeloofs links, tegen de geldjacht, de weelde en de zinnelijkheid der eeuw.

Intusschen was dat tijdperk van onvolkomen ontwikkeling datgene waarin een groot deel van Ruskin's werk gedaan werd, en wel het deel dat het meest onmiddellijk indruk maakte. Hij was er in geslaagd de aandacht van het publiek te vestigen op het belang van kunstwerken, op de zedelijke en historische beteekenis van kunst in het algemeen. Daarbij deed hij in 1842 eene gewichtige ontdekking. Het was: dat de laatste schetsen van den beroemden landschapschilder Turner geen ‘composities’ waren naar het een of andere conventioneele voorschrift, maar regelrecht weergegeven indrukken van de natuur. Met plotseling verhelderden blik onderzocht hij eenige der werken van Rafael en de oude meesters, en kwam tot het besluit ‘dat ook zij groot geworden waren door de waarheden om zich heen te schilderen, zooals die zich aan elk hunner voordeden en niet zooals men hun geleerd had, ze te bekijken.’

Vol geestdrift zegt Mr. Collingwood: ‘Ruskin's ervaring in Norwood Road, toen hij, alle traditie afschuddend, voor het eerst eenen klimoprank uitteekende zooals de natuur zelve dien

om eenen doornstam had geslingerd, was voor de Engelsche kunst iets dergelijks als Luther's ondervinding op de Santa Scala voor de theologie. Duizenden hadden vóór hem dezelfde waarheden onder de oogen gehad; maar hij was de eerste om op zijn overtuiging voort te redeneeren en haar te verkondigen op voor ieder verstaanbaren toon en met ver reikende gevolgen.' Misschien is dit wat overdreven. Maar zooveel is zeker, dat de prijzen van moderne schilderijen stegen, van zulke namelijk die geteekend en gekleurd waren volgens onmiddellijke aanwijzing van de natuur zelve, 'Teeken wat gij ziet: niet wat gij weet dat er zijn moet of wat men u geleerd heeft te zien,' riep Ruskin met forsche stem tot de ongelukkige copiisten van conventioneele modellen en tot de scheppers van nieuwe modellen in conventioneelen geest. 'Teeken alleen wat gij ziet; als het niet veel is of niet veel moois, des te erger voor u; maar gebruik de oogen die gij gekregen hebt en niet iemand anders bril.' En verder: 'Raadpleeg omtrent het aanbrengen van licht en schaduw niemand anders dan de natuur zelve; als gij eenmaal zoo ver zijt, kies dan uwe onderwerpen waar gij wilt en spreid uwe verbeelding zoo wijd uit als gij maar kunt!'

En hiermee was de eerste steen gelegd voor de groote moderne Engelsche schilderschool.

Men zou in het midden kunnen brengen dat in Frankrijk reeds geruimen tijd geleden, iets dergelijks gedaan was door Delacroix en diens volgelingen.

Iets dergelijks ja, maar niet hetzelfde. De Fransche naturalisten kwamen in opstand tegen classicisme; de Engelsche veel meer tegen conventionalisme, nl. tegen het verkiezen van zekere typen van schoonheid boven de eindelooze verscheidenheid der waarheid. Daarbij komt dat Delacroix en de zijnen zochten naar sensatie makende onderwerpen. De Engelsche school zocht, met name in het landschap, allereerst naar eenvoudige motieven. Waar het historische en godsdienstige onderwerpen ('Sacred Art') gold, was zij in den beginne pijnlijk realistisch; eerst gaandeweg klom zij op tot verhevenheid.

Omstreeks den tijd dat Ruskin zijne *Modern Painters* voltooid had, schijnen verschillende zedelijke invloeden samengewerkt te hebben, om meer dan te voren, zijne belangstelling

wakker te roepen voor het lijden en de schande der armen, in verband met de macht en de verantwoordelijkheid der rijken. Wat hiertoe vooral aanleiding gaf was zijn omgang met F.D. Maurice, een der voorgangers van de ‘broad,’ zegge: vrijzinnige richting in de Anglicaansche kerk en een vriend en medewerker van Kingsley, in hetgeen deze ‘Christelijk socialisme’ noemde. Deze beide bewegingen hadden hunnen oorsprong in de godsdienstige agitatie, bekend als ‘the Oxford Revival.’ Maurice, Kingsley en de hunnen lieten zich weinig aan Christelijke dogmen, maar des te meer aan Christelijke philanthropie gelegen liggen. Zij stelden een geregeld onderzoek in naar den toestand van de arbeidende klassen; stichtten vakscholen voor jongens en meisjes, en slaagden er in, zoo onder de fabriekarbeiders als onder de landbouwende bevolking een geest van zelfvertrouwen, zelfbeheer en coöperatie te wekken, die helaas niet altijd verstandig geleid is geworden.

Dat Maurice een sterken invloed op Ruskin uitoefende, is op verschillende wijzen gebleken; en wij weten dat Ruskin in 1860 met zijn: *Unto this Last*, zijn voortaan levenslangen kruistocht tegen Engelands ‘blanke slavernij’ begon. Nu kon het niet anders, of het vooruitzicht van weldra een groot fortuin te zullen erven moest een gevoel van zware verantwoordelijkheid bezorgen aan een man als Ruskin, die tot dusver wel veel had gezien en gelezen en gedacht en geschreven, maar geen gelegenheid gehad had tot het ontwikkelen van eenige administratieve werkkracht. Zijn fortuin viel hem ten deel in het begin van den veldtocht; en aanstonds bracht hij zijne philanthropische plannen op groote schaal in praktijk.

Hij gaf niet al zijn geld aan de armen, ofschoon hij zich, willens en wetens, schuldig maakte aan hetgeen sommige economisten ‘onoordeelkundige liefdadigheid’ genoemd hebben. Hij voedde de hongerigen en kleedde de naakten en bezorgde een tehuis aan ontelbare zwervers; en hij richtte scholen op waar de kinderen met evenveel gemak en genoegen hunne handen en hoofden, hun hart en verbeelding konden leeren oefenen en daarbij hunne heldere oogen en rooskleurige wangen en hun lust in pret en vroolijkheid bewaren. Merkwaardiger wijze vond hij dat de rijken evenveel behoefte aan opvoeding hadden als de armen; en dat op vrijwel dezelfde wijze. De *Ruskin Schools of Fine Art* te Oxford; de St. George's

Guild School bij Sheffield; zijne rijke giften aan elke onderneming en inrichting die beloofde de rijken van ledigheid en zinnelijke weelde, de armen van onwetendheid, gebrek aan overleg en verdierlijking te genezen; zijne bereidvaardigheid om allen te helpen voor wie zijne hulp van eenig nut scheen te kunnen zijn, - al deze onbaatzuchtige, edelmoedige daden vormen een praktischen commentaar op Ruskin's levensbeschouwing, en bewijzen in ieder geval 's mans volkomen oprechtheid en vastheid van beginselen.

Hoe men overigens over Ruskin en zijne werken moge oordeelen, dit dient altijd in herinnering te blijven: dat deze man, met eene zienswijs die even ver van puriteinsch ascetisme als van heidensche weeldejacht afstond, met een temperament, uiterst gevoelig voor het schoone en behagelijke, met kostbare lief hebberijen en geen den minsten uiterlijken band, die hem weerhield ze bot te vieren, al zijne talenten en zijn rijkdom beschouwde als een heilig, hem toevertrouwd pand, en al de onnoozele armen en rijke dwazen om hem heen als hulpeloozen hem door zijnen God gezonden, opdat hij er zorg voor zou dragen; dat hij de voldoening van zijn eigen smaak alleen te rechtvaardigen achtte, indien hij haar ondergeschikt maakte aan deze roeping; dat hij zijne talenten volstrekt niet gebruikte om er mede te schitteren, maar om zulke kunst en letterkunde, zulke denkbeelden over huiselijk en maatschappelijk leven te bevorderen, als hij het meest geschikt achtte om den smaak van het volk te verfijnen en de harten te louteren; en dat hij op deze wijze het grootste deel van zijn £ 200,000, met en benevens de renten, voor het welzijn van anderen besteedde.

Dus trekt Mr. Ruskin rente? - Zeker. Hij heeft een gedeelte van zijn kapitaal tegen den gewonen rentekoers uitgezet in een Bank en eischt voorts van zijne landhuurders, vast en streng, eene billijke pacht, niettegenstaande de daaromtrent in *Fors Clavigera* verkondigde theorieën, die, juist omdat zij zoo vreemd klinken, een der eerste bijzonderheden zijn, welke men omtrent hem pleegt te vermelden. Zijn hoofddenkbeeld is van dien aard, dat slechts weinig menschen het openlijk zouden willen bestrijden: namelijk, dat iedere man of vrouw, binnen eene gemeente geboren, op de een of andere zeer positieve wijze behoort bij te dragen tot de welvaart dier gemeente. Ongelukkig kleedde hij deze waarheid in den

ruwen vorm, waarin zij zich aan de wijzen en vromen van vroeger tijden voordeed, toen de vraagstukken van weelde en armoede wel even dringend, maar minder ingewikkeld waren, toen de wetten van progressieven rijkdom nog niet ingezien werden, en goedhartige lieden zeker onbestemd verlangen koesterden naar aartsvaderlijke toestanden, waaraan de maatschappij thans voor goed ontgroeid was. Daartoe behoorde de stelling: dat in een volmaakten staat alle rente afgeschaft moest worden; dat ieder leven moest van hetgeen hij onmiddellijk verdiende, tenzij hem met algemeen goedvinden een jaargeld werd toegekend. Ruskin dacht er inderdaad niet aan, in de hedendaagsche samenleving alle rente en landhuur te willen afschaffen. Alleen achtte hij dit wenschelijk in eene verre toekomst, wanneer de maatschappij daar rijp voor wezen zou. Nochtans zijn zijne aanvallen op de ‘onverdiende bezitting’ (‘the unearned increment’) uit en d'er na even heftig bestreden geworden, alsof hij het zwaard had getrokken voor eene onmiddellijke staathuishoudkundige omwenteling.

Een ander denkbeeld echter, dat het publiek evenzeer tegenstond, werd, zoodra hij het had uitgesproken, door Ruskin in praktijk gebracht. Het is: dat onerkende winsten op handelstransactiën behoorden te worden vervangen door een stelsel van openlijk erkend commissieloon. Eene reeks van over dit en dergelijke onderwerpen handelende artikelen, in *Cornhill Magazine* opgenomen, wekte zulk eene verontwaardiging, dat de uitgever de opname deed staken. Hetzelfde lot trof *Munera Pulveris* in 1862. Toen dus Ruskin in 1871 zijne zoogenaamde ‘Brieven aan Werklieden’ begon uittegeven, deed hij dat voor eigen rekening in een afzonderlijk maandschriftje, getiteld *Fors Clavigera*, dat hij niet op de gewone wijze adverteerde en verspreidde. Het werd over de post rondgezonden door zijn graveur en assistent, Mr. Allen. Aan den boekhandel stond hij geene verminderde prijzen toe, maar verklaarde dat, wie zijne boeken wenschte te verkoopen, zelf den prijs maar eenigszins moest verhoogen. Dit was geheel tegen alle usantiën in; en Ruskin haalde zich hierdoor den tegenstand van den geheelen Engelschen boekhandel en van de daarmee gemeene zaak makende dagbladpers op den hals.

Uit een handelsoogpunt slaagde de proefneming volkomen. Er bestaat geen sterker bewijs voor de algemeene belangstelling die ‘de Wijze van Coniston’ wist op te wekken, dan het feit

dat in 1886 (ik heb geen latere opgaven) Mr. Allen voor £ 8000 aan Ruskins werken verkocht.

Maar de schrijver leed bitter onder den storm van misverstand, teweeggebracht door zijne als gevaarlijk gebrandmerkte leerstellingen en praktijken. Uiterst gevoelig en, sinds zijn moeders dood in 1871, nog meer dan te voren geneigd zich volkomen vertrouwelijk tegenover het publiek uit te spreken, gaf hij in het vierde deel van *Fors* de volgende hartstochtelijke zelfverdediging:

'Het is een treurig teeken des tijds als de edeler aandoeningen niet alleen geen geloof meer vinden, maar zelfs de voorstelling er van belachelijk toeschijnt aan de machtelooze, botte gemoederen; zoodat - om slechts zulk een armzalig voorbeeld als mijn eigen leven te noemen - wijl ik mijne krachten besteed heb in aalmoezen-geven en niet in winstbejag; wijl ik altijd gewerkt hebt voor de eer van anderen en niet van mijzelven, en liever de menschen geleerd heb naar Turner en Luini te kijken dan mijn eigen schildertalent te ontwikkelen en ten toon te spreiden; wijl ik de pacht van mijne landerijen heb verlaagd, ten einde den pachters een behoorlijk bestaan te bezorgen in plaats van hun het vel over de ooren te trekken; wijl ik meer houd van eene boschwandeling, dan van het rumoer eener Londensche straat, liever eene meeuw zie vliegen dan haar doodschiet en liever eene lijster hoor zingen dan haar opeet; omdat ik eindelijk nooit de onderdanigheid jegens mijne moeder, noch mijn eerbied jegens eenige andere vrouw uit het oog heb verloren, en welwillend geweest ben ook jegens de ondankbaren en boozen; - daarom keeren de raddraaiers van Engelands kunst en letteren mij den rug toe; en de eerste de beste ellendeling, die dagelijks het vuile linnen van zijn ziel verpandt voor een flesch wijn en een sigaar, acht zich bevoegd om over "die verwijfde sentimentaliteit van Ruskin" meen te praten!'

De bescheidenheid, die wij kenmerkend noemden voor Ruskin en zijn geestverwanten, sloot dus geen gebrek aan eerbied voor hunne overtuiging in!

De teederheid van Ruskin's natuur, zijne liefde voor dieren en daarmee samenhangende afkeer van anatomische studiën

(d.w.z. vivisectie) en tevens zijne neiging om een geliefkoosd beginsel tot een uiterste door te drijven, kwamen op eigenaardige wijze uit in de slotscène van zijn openbaar leven.

De onmiddellijke oorzaak toch van Ruskin's vertrek uit Oxford, in 1884, was het besluit der Universiteit ten gunste van de vivisectie. Zoodra dit pleit beslist was, nam hij zijn ontslag als hoogleeraar; na al wat in den voorafgeganen strijd was voorgevallen, kon hij niet anders doen.

Van toen af leefde hij in volkomen afzondering. Het bovengenoemd besluit schijnt alle liefde voor de Oxfordsche universiteit in hem uitgedoofd te hebben. Aan de teekenscholen ontnam hij de kostbare kunstwerken, die hem persoonlijk toebehoorden, aan verschillende instellingen onttrok hij zijn geldelijken steun. Zonder twijfel was dit te bejammeren; maar men ziet dat wij te doen hebben met ‘een man uit één stuk’; hij vordert voor ieder het recht om te denken en naar zijne denkwijze te handelen, en dwingt dus ook door deze daad, ondanks hare hoekigheid, onze hoogachting af.

Ik heb getracht een algemeen denkbeeld te geven van Ruskin als mensch en van zijne verhouding tot Engelsche kunst en gedachtengang. Ik heb getracht over hem te spreken zooals hij is, zonder iets te vergoelijken of iets te verergeren. Indien ik er in geslaagd ben, eenige belangstelling op te wekken voor een persoon, die dat in hooge mate verdient, zullen mijne lezers gaarne dit opstel besloten zien met de volgende beschrijving van zijn tegenwoordig doen en laten, aangehaald uit Mr. Collingwood's levensschets.

‘Ongewoon is Mr. Ruskin nog, in vele andere dingen dan in zijne idealen; onvriendelijk in niets dan in sommige zijner uitdrukkingen. De bezoeker die zijn gastvrijheid geniet, heeft ieder oogenblik aanleiding, zich met eenen glimlach te verwonderen over het feit, dat deze onderhoudende Gastheer, die met de meeste welwillendheid uit zijne schatten duizend oude en nieuwe dingen te voorschijn haalt, louter tot genoegen of leering van den eersten den besten halven kennis, dat deze man, die goedig aanziet dat een troepje kinderen zijne kostbare kristallen beduimelt of dat jonge lieden meesmuilen over zijne zeldzame manuscripten, de traditioneele schrik is van het En-

gelsche Philisterdom, de boeman der conventioneele teekenacademies!'

Ruskin's verschijning is ook al ongewoon, of liever: éénig. Daar speelt om de krachtige Schotsche trekken, in gewone stemming, een wonderlijk teedere uitdrukking, schijnbaar in tegenspraak met zijnen ruigen baard en nochtans volkomen behoorend bij zijn karakter, zijnen geest, zijne denkwijze, zijne schrijftrant. Een portret kan geen juist denkbeeld geven van het nog onverdoofde vuur van zijn oogen wien, uit hunne diepe kassen, niets schijnt te ontgaan van hetgeen de wereld te zien geeft en die alles schijnen te doorzien wat die wereld tracht te verhelen. Voeg hierbij de bewijzen van nog ongebroken lichaamskracht, sprekend uit nog bruin en weelderig haar, laag op het voorhoofd gegroeid als om eene bijzonder sterke schedelontwikkeling te verbergen: en uit een figuur die, ofschoon eenigszins gebukt door zoo vele aan de schrijftafel gesleten uren, nog veerkrachtig genoeg is om zich te buigen in alle richtingen, noodig om takkebossen te hakken in het vrije veld of in een halven storm zijn roeiboot over het meer te brengen.

Niets is karakteristieker dan zijne handen: een dunne fijnepalm, met lange krachtige vingers, sterk uitgegroeid door zijn eigenaardige manier om de roeispaan vast te houden. Ruskin roeit namelijk niet op orthodoxe wijze, zooals trouwens niets aan Ruskin orthodox is; maar na een uur roeiens kan hij aanstonds pen of penseel opnemen, zonder in het minst te beven.

Ruskin's tehuis, met groote toewijding bestuurd door zijne aangenomen dochter, Mrs. Severn, is meermalen beschreven geworden. Het is een tamelijk groot afzonderlijk gelegen gebouw, aan den steilen oever van een meer, schuins tegen een der hoogste bergen van Lancashire, de rotsachtige Coniston Fells, gelegen. Elken morgen vóór zonsopgang schrijft Ruskin eene poos bij kaarslicht en doet aldus ongestoord het belangrijkste deel van zijn dagwerk af vóór het tamelijk late ontbijt. Later op den dag schrijft hij zijne brieven, met een kort oponthoud voor lunch en houthakken; 'het is immers een van zijne geliefkoosde beginselen, dat menschen uit den hoogeren stand een voor de gezondheid noodzakelijke lichaamsbeweging in *nuttigen arbeid* moesten zoeken en het is eerst laat in den namiddag

dat hij tijd vindt voor een bezoek of een uitstapje of om oog te gaan houden over de aanplantingen achter zijne woning, waar hij zijne denkbeelden omtrent de ontginning van woeste gronden in praktijk brengt. Na het late diner leest hij in den familiekring voor: liefst uit de romans van Scott of uit een of ander Fransch boek, dat hij met groot gemak en tact, al lezende vertaalt. Dan speelt hij eene partij schaak of luistert naar muziek; en gaat omstreeks tien uur ter ruste in een klein bed in eene kleine kamer, omringd door eenige dierzelfde teekeningen van Turner, waarvan de namen sinds een halve eeuw bekend zijn aan de lezers van *Modern Painters*.'

E.J. IRVING.

Over ouden en nieuwen stijl.

Otto Schroeder. Vom papiernen Stil. Berlin 1889.

Onlangs is te Berlijn een boekje verschenen, dat in Duitschland met ingenomenheid is ontvangen, en ook in Nederland met belangstelling zal worden gelezen. Uit den titel, hierboven aangehaald, blijkt reeds, dat het eene satire is tegen de taal die alleen op het papier bestaat, en waarover een geest heerschappij voert, wien alle geest ontbreekt: ‘der grosze Papierne.’ Hij en zijne trawanten zijn het, die de kinderen plagen met eene grammatica, die alleen goed is om vergeten te worden, en wier beoefening slechts kan dienen om de schrijftaal zooveel mogelijk van het gesproken woord te vervreemden. Tegen dien geest moet worden gestreden, en daartoe vraagt de schrijver hulp, ook van het gezond verstand der vrouwen, want ‘Frauen und Bücherstaub werden hoffentlich einander immer feind bleiben.’

Wie zoo spreekt, kan op instemming rekenen, ook buiten zijn vaderland. Het kwaad is vrijwel algemeen, want africhten is gemakkelijker dan opvoeden, en onmerkbaar is de overgang van orde tot sleur. Naar eene waarschuwing tegen die sleur zal ieder volk gaarne luisteren, vooral wanneer het volk dat die waarschuwing geeft, moet erkennen, dat het aan dezelfde kwaal sukkelt.

Na een inleidend hoofdstuk met opmerkingen van meer algemeene strekking geeft Schroeder een vertoog van bijna veertig bladzijden tegen het gebruik van *derselbe*. Met zelfvoldoening, ja met zelfvoldaanheid kan een Hollander dat hoofdstuk lezen: dien hoek zijn wij te boven, mag hij zeggen. Misschien dat *dezelve* nog wel eens voorkomt in brieven van bejaarde menschen, die niet met hun tijd zijn meegegaan maar een jonger

geslacht kent het woord alleen bij overlevering. Dat hebben wij voornamelijk te danken aan Bilderdijk; hij noemde *dezelve* een ‘monstertje’, mannen van gewicht hebben het gezag van den meester met het hunne gesteund, en thans verbazen wij ons er over, dat men *dezelve* vroeger onmisbaar achtte. Is het dan nog de moeite waard bij Schroeder dezelfde redeneeringen te herlezen, die bij ons met zulk een goed gevolg hebben dienst gedaan? Wij hebben geleerd dat *dezelve* eigenlijk beteekent *dezelfde*, en als zoodanig in de oudere taal voorkomt, maar dat het als eenvoudig aanwijzend voornaamwoord in gebruik kwam door den invloed van het Fransch en het latere Latijn. Het is dus ten eerste een barbarisme, en wel van slecht allooi, maar bovendien, wij zijn er niet om verlegen. Men heeft wel beweerd, dat het in sommige gevallen niet was te vermijden, dat men *deszelfs* noodig had naast het bezittelijk voornaamwoord *zijn*, evenals men in het Latijn *ejus* moet gebruiken naast *suus*, dat alleen op het onderwerp kan slaan, doch, om met Bilderdijk te spreken, die onmisbaarheid was eene hersenschim van menschen, die hun Hollandsch fatsoeneerden naar het Latijn: wie in gezonde taal denkt en schrijft, kan zich redden zonder *dezelve*. De uitkomst heeft hem in het gelijk gesteld, wij zijn het woord haast vergeten.

Ongeveer hetzelfde zegt Schroeder, doch hij moet daarbij erkennen, dat de meest vermaarde stilisten het woord niet hebben vermeden, dat mannen als Goethe en Jacob Grimm het argeloos gebruiken, en dat het bij sommigen, waaronder Wilhelm Scherer en Ranke, zelfs dikwijls voorkomt. Hoe kan dat? Immers, indien de stelling van Bilderdijk waar is voor onze taal, dan moet zij ook gelden voor het Duitsch, dat tegenover het Latijn even vreemd staat. En is het mogelijk, dat iemand als Jacob Grimm een woord heeft kunnen gebruiken, waarvan hij had moeten beseffen dat het met den geest zijner moedertaal in strijd was? Liever dan dit te gelooven, zullen wij aannemen, dat er aan het betoog tegen *dezelve* iets hapert, dat de zaak niet zoo eenvoudig is als men uit Bilderdijk's woorden zou opmaken. De middeleeuwsche periode onzer taal was in zijn tijd minder goed bekend dan nu, en daarom is het geraden juist het middelnederlandsch gebruik nauwer te onderzoeken.

Uit de voorbeelden in het woordenboek van Prof. Verdam blijkt, dat *dieselve* in de middeleeuwen nog niet zeer veel van

zijne oorspronkelijke kracht had verloren. Wel is waar is het soms niet meer volkomen gelijk aan *dezelfde*, maar het dient toch om met nadruk te verwijzen naar iets, dat even te voren is genoemd: *dieselve die* b.v. is zooveel als: 'juist die man, welke' enz.; een ridder verslaat al zijne vijanden op één na ('tote enen'): 'die selve begonste sere wenen', dat is: en deze (die daar zooeven is vermeld) begon luide te kermen. In dit voorbeeld is *die selve* reeds bijna gelijk geworden aan het latere *dezelve*: de overgang is zóó zacht en geleidelijk, dat men niet recht weet waarom hij met den geest onzer taal in strijd zou wezen. En gesteld dat die overgang is bevorderd door een soortgelijk gebruik van *idem* in het Latijn, is dat eene genoegzame reden om den geest onzer taal er door beleedigd te achten? Ieder volk heeft enkele karaktertrekken die terstond in het oog vallen, en die ook in zijne taal worden afgespiegeld; vandaar dat elk idioom onvertaalbare woorden heeft, zooals *deftig* bij ons en *gemüthlich* in het Duitsch. Is het waar dat de Hollanders meestal laag bij den grond blijven, dan zal eene hoogvliegende beeldspraak in hunne taal belachelijk klinken, en inderdaad tegen den geest hunner taal strijden. Doch niet alles raakt het hart. Evenals de menschen nemen ook de talen allerlei van elkander over en worden daardoor onderling minder verschillend, zonder dat zij daarom hun eigen aard geheel behoeven te verliezen. Of iets met dien aard in strijd is, kan eerst blijken wanneer men er de proef van heeft genomen. Is eene zegswijze b.v. uit het Latijn overgegaan in het Hollandsch en daaarin algemeen gebruikelijk geworden, dan moet men erkennen dat zij voor ons gevoel niet onverdragelijk is geweest. En dikwijls is de eene taal zeer gedwee jegens de andere, zelfs in gevallen waarin men het niet zou verwachten. De uitdrukking *onder andere* b.v. is eene nabootsing van het Latijnsche *inter alia*[1)], en het woord *andere* is daarin gebezigd in êene constructie, die onze taal niet erkent[2)]. Indien *onder andere* ook al niet strijdt tegen den geest onzer taal, het past, op zijn minst genomen, toch niet bij hare praktijk, bij hare gewoonten; wij hebben er ons echter aan gewend.

Met die inschikkelijkheid moet men ook *dezelve* beoordeelen. Zooals bleek, had het bijna reeds in de middeleeuwen die verzwakte

1) Nederl. Woordenb. 2, 427.
2) In het onzijdig meervoud, zelfstandig genomen.

beteekenis waarin het later zoo berucht is geworden. Sedert bleef het in gebruik, zij het ook niet in lageren stijl, en in de 17de eeuw dacht men er niet aan het woord te versmaden. Vondel spreekt b.v. van ‘burgerlijck oproer, en de bittere vruchten des zelfs’, en er zijn ook een paar uitspraken van hem bewaard gebleven, waarin hij den term uitdrukkelijk goedkeurt, doch niet onbepaald: in plaats van ‘de zee en al wat in de zelve is’ acht hij het beter te zeggen: ‘al wat er in is’[1]. De schrijvers der 18de eeuw, minder fijngevoelig, waren minder bescheiden, zij begonnen van *dezelve* misbruik te maken, en dit gaf aanstoot. Een zoo geoefend taalkenner als Huydecoper moest dit wel erkennen, doch hij verklaarde tevens ‘datwe *des zelfs* zeer dikwils ten uiterste noodig hebben, niet alleen om wel te schryven; maar, dat meer is, om verstaan te worden’[2]. Dat er in Huydecoper's verdediging eenige gezochtheid is, hieraan valt niet te twijfelen; de zinnen die hij als voorbeelden geeft om de onmisbaarheid van *dezelve* te verdedigen, kunnen licht anders gefatsoeneerd worden, en hij dacht wat al te veel aan *ejus* naast *suus* in het Latijn. Dat heeft Bilderdijk hem dan ook verweten; deze ergerde zich dat het in zijn tijd met velen zoo ver gekomen was, dat zij ‘zelfs geen eenvoudig briefjen van beleefdheid of gemeenzaam verkeer’ konden opstellen, ‘dat niet met die voddige Onduitschheid besmet is.’ Ondanks zijn heftigen afkeer evenwel gaf hij toe, dat het woord toch in enkele gevallen niet geheel misplaatst was, en dat hij het zelf had geschreven in den titel: ‘Over Ossiaan en deszelfs Fingal.’ Het gevoelen van Bilderdijk werd niet terstond door allen gedeeld, zijn beroemde tijdgenoot Van der Palm maakte van *dezelve* een vrij druk gebruik, en vond er blijkbaar niets in dat met den aard van het Hollandsch in strijd zou wezen.

Wie van beiden heeft nu gelijk, Huydecoper of Bilderdijk? Is het woord onmisbaar in een duidelijken stijl, zooals de eerste meende te kunnen beweren? Neen, blijkbaar niet, getuige onze tegenwoordige taal. Moet het dan verbannen worden als eene barbaarsche uitdrukking, als eene ‘Onduitschheid’? Dat is toch te sterk uitgedrukt. De geschiedenis van

1) Zie Vondel's werken (ed. Van Lennep), 12, 15.
2) Proeve van Taal- en Dichtkunde, 2, 500.

dezelve komt overeen met die van tallooze andere woorden: het is niet gebleven bij zijne oorspronkelijke beteekenis, het is in den loop der tijden verzwakt op eene soortgelijke wijze als waarop het aanwijzend voornaamwoord in een lidwoord is overgegaan. Is niet de waarheid, dat beiden door redeneering hebben willen uitmaken, wat alleen door den smaak, ja zelfs door de mode kon worden beslist? *Dezelve* heeft bij ons een ongelukkig lot gehad, ongevoelige schrijvers hebben het te onpas gebruikt om zinnen af te ronden waaraan eene heldere gedachte ontbrak, en voor betere stilisten werd het een noodzakelijk kwaad waarvan zij zich niet wisten te verlossen. Voor Huydecoper's gevoel was het nog zoo erg niet, maar Bilderdijk leefde eene halve eeuw later, en in dien tusschentijd was het misbruik zoo toegenomen, dat hij aan zijne ergernis lucht moest geven. Aan de uiting van dien afkeer gaf hij het voorkomen van eene verstandelijke redeneering. Zoo handelt iemand die zich wil ontslaan van een vriend, wiens omgang niet meer zoo onderhoudend en nuttig is als vroeger: de trouwelooze ontdekt ineens allerlei gebreken, en houdt voor recht wat niets is dan willekeur. Die vergelijking is te forsch; doch hare bedoeling is alleen deze stelling: de ware oorzaak waardoor Bilderdijk en zijne volgelingen zoo goed zijn geslaagd, was niet de overtuigende kracht van het betoog, maar de toenemende afkeer van het woord bij het jongere geslacht. *Dezelve* behoorde tot den pruikentijd; daaraan was niets te doen, al ware het ook een eerwaardig overblijfsel geweest uit de echt Germaansche oudheid.

Wat met *dezelve* is gebeurd, zal vroeger of later ook met andere woorden plaats hebben. Thans mogen wij nog schrijven *diegene die:* over vijftig jaar is die uitdrukking misschien veroordeeld als smakeloos en langdradig. Een zin als deze: ‘de man *van welken* ik gesproken heb’ is nu reeds half verouderd; men zegt meest *van wien*, en over niet langen tijd zeker alleen *waarvan*.

In Duitschland is het met *derselbe* nog niet zoover gekomen als bij ons met *dezelve*. De gebroeders Grimm geven in hun woordenboek een artikel er over zonder iets daarbij op te merken. Ten deele zal men hier de grammaticale gesteltenis van het Duitsch in rekening mogen brengen: de vormen der taal zijn hier minder ver van het oudere Germaansch afgeweken dan bij ons, de verbuigingen zijn beter bewaard ge-

bleven, eenigszins lange woorden zijn dientengevolge zeer gewoon, en tot dusverre vond men in *derselbe* dan ook niets bijzonders; *derselbige* had men er gemakshalve nog bij.

Het boekje van Schroeder bewijst dat daarin verandering komt, zijn vertoog over *derselbe* gelijkt zeer op dat van Bilderdijk, die het zijne nu vier en zestig jaar geleden schreef. En niet slechts dit ééne punt herinnert den lezer aan hetgeen vroeger hier te lande is gebeurd, neen, het boek *Vom papiernen Stil* is eigenlijk één advies, één goede raad die nu voor veertig of vijftig jaren aan de Nederanders werd gegeven: ‘laat uwe geschreven taal de heldere spiegel zijn van uwe gezonde gedachte, ontwent u aan den omslachtigen, vaak onoprechten stijl, dien de vorige eeuw u heeft nagelaten.’ Naar dien raad werd geluisterd, doordat men rijp was om hem te kunnen opvolgen, en - om slechts ééne uitspraak aan te halen - in 1846 schreef Thorbecke: ‘Wij zijn de preek, zoolang rigtsnoer van onzen stijl en grootmoeder onzer welsprekendheid, niet meer uitsluitend getrouw. Verscheidenheid van vormen en uitdrukking wordt beproefd. Wij pogen minder dof en mat, dan voorheen, te schrijven; ...Spreken, in het publiek meer geoefend, en schrijven komen nader tot elkander. De losheid van het verhaal en der beschaafde samenspraak begint in geschriften over te gaan.’[1)]

En het was niet alleen de deftigheid der vorige periode waarvan men afkeerig werd, ook de vroegere soort van geestigheden vielen nu minder in den smaak; men vond dat zelfs verdienstelijke mannen, bij pogingen om geestig te zijn, niet anders dan boertig waren geweest. Van den eigenaardigen smaak in het begin dezer eeuw krijgt men een levendigen indruk door b.v. oudere en jongere vertalingen van hetzelfde meesterwerk met elkander te vergelijken. Er is eene vertaling der Oden van Horatius uit 1819, die den lof mocht verwerven van een zoo groot kenner als Peerlkamp. Het slot der welbekende Ode aan Pyrrha wordt daarin aldus overgebracht:

> Voor mij, 'k ben dat gevaar onttogen.
> De tempelwand, waaraan het bord,
> Dat ik 'er hing, vernomen wordt,
> Toont, hoe 'k Neptuin, na 't schipbreuk lijen
> Mijn natte plunje kwam te wijen.

1) Zie: Historische Schetsen, bl. 131.

In die regels staan verschillende woorden waarvan in het kernachtig Latijn niets is te bespeuren; doch dit daargelaten - waarom die *natte plunje?* Indien Horatius dit had willen zeggen, had hij zeker wel eene andere uitdrukking kunnen vinden dan *uvida restimenta*. In de vertaling is het alsof de dichter zich vergenoegd in de handen wrijft, omdat hij eindelijk heeft kunnen besluiten die Pyrrha te laten loopen; de toon van het oorspronkelijke daarentegen is rustig, half ernstig, en die laatste regels zijn daar een zucht van verlichting: eindelijk is de verbijsterende bekoring toch geweken.

Bij gebrek aan eene Nederlandsche vertaling uit den jongsten tijd zij het vergund den lezer te verwijzen naar die van Sully Prudhomme[1)]; deze voldoet aan den hedendaagschen smaak, zij is streng, bijna even sober als het Latijn, en het is of de antieke verzuchting ook weerklinkt in het slot bij den Franschen dichter:

> Pour moi, sur le tableau votif il est gravé
> Qu'au temple du puissant dieu de la mer, sauvé,
> J'ai suspendu mes vêtements humides.

Is de smaak eenmaal ongezond, onvast, dan verdwaalt men, hetzij rechts of links: men wil niet deftig zijn, en men wordt boertig, men wordt plat. Dat gevaar bleef ook dreigen, nadat door het voorbeeld van hoogontwikkelde mannen de Nederlandsche stijl was hervormd. Men had gestreden tegen de stijve deftigheid, ‘een losse, bevallige stijl’ was de hoogste lofspraak: men hoort die zelfs nu nog wel, wanneer iemand van jaren een werk prijst. Inderdaad, de schrijftaal en de spreektaal kwamen dichter bij elkander, maar de laatste werd soms al te ongedwongen, en mannen wier oordeel zwaar moet wegen, hebben er over geklaagd, dat de les ‘schrijf zooals gij spreekt’ op eene onbeschaamde wijze is toegepast.

Doch het redeneeren over verschillende stijlen geeft aanleiding tot misverstand: onwillekeurig gaat men zich verbeelden, dat iemand naar zijn believen den eenen of den anderen stijl zou kunnen aannemen. Al is het waar, dat bijna iedere leerling met meer of minder duidelijk besef zijn meester nabootst, niemand stelt zich ten doel de schaduw van een ander te wor-

1) Poésies 1879-1888; 57.

den, ieder wil toonen dat hij zelfstandig is. Men zal erkennen, dat er voor elk mensch één stijl is, boven alle andere te verkiezen: dat is zijn eigen stijl. Strikt genomen moet het gezond verstand den man veroordeelen, die aan een geheel volk den raad geeft een lossen, ongedwongen stijl te schrijven. Hij bedoelt daarmede die manier van schrijven, die *hem* het natuurlijkst voorkomt, omdat *zijne* manier van denken en gevoelen daardoor het duidelijkst wordt afgebeeld, omdat *zijn* smaak er door bevredigd wordt. Ten onrechte verbaast hij zich, wanneer anderen niet trachten die manier van hem over te nemen. Doch zijne woordenkeus, de eigenaardige bouw van zijne volzinnen zullen des te minder voorbeeldig zijn voor anderen, naarmate zij duidelijker het merk dragen van zijn persoon. Eene schaar van blinde bewonderaars uitgenomen, zullen anderen een gevoel bij zich zelf bespeuren dat op vernedering gelijkt, wanneer zij al te getrouw aan zijne lessen gehoor geven, en zij zullen vreezen daarop te worden betrapt. Eene bepaalde soort van ernst, eene bepaalde soort van vernuft kan niet door elk even hoog gewaardeerd worden. Men kan den schrijver van het boekje *Vom Papiernen Stil* in het algemeen geestig vinden, zonder daarom iederen zin te prijzen waarin hij zijn geest laat schitteren. Wanneer hij, gebruik makende van de in zijn titel aangenomen beeldspraak, zegt: ‘Auf papiernen Pfaden sehen wir auch das gute Wort *derselbe* wandeln,’ dan mag hij niet vergen dat ieder zal toestemmen, dat hij gebleven is binnen die haast onzichtbare grenzen, waardoor smaak en wansmaak zijn gescheiden. Sommige lezers beschuldigen hem zelfs wellicht van doorgaande overdrijving, en enkelen zullen te goeder trouw vragen: ‘Wat bedoelt hij toch met zijne bespotting van sommige woorden? Ik en vele anderen hebben ze altijd gebruikt en wij hebben ons daarbij goed bevonden; ik zal er mede voortgaan en anderen het genoegen gunnen anders te schrijven.’

Gesteld dat deze opvatting de beste is, dan vloeit er uit voort, dat men ieder volk moet toewenschen: zooveel menschen, zooveel stijlen. De een leeft afgezonderd van de gewone maatschappij, en verdiept zich dag aan dag in de geschiedenis van het verledene: laat hem een ouderwetschen stijl schrijven, laat hij niet bang zijn voor de archaïsmen die hem onwillekeurig ontsnappen. De ander leeft alleen in de

practijk, en schrijft een mengelmoes van de vele idiomen waarin hij dagelijks moet denken: laat hij zich geen geweld aandoen, de natuur zou hem toch te sterk wezen. En de voorstanders van deze opvatting gaan nog verder: welbeschouwd is het verschil van taal een onheil voor de menschheid, het verkeer, de beschaving worden er door belemmerd, onzalige hartstochten worden er door opgewekt; en daar ééne wereldtaal onmogelijk is, moet men althans trachten zooveel men kan het gemeenschappelijk eigendom te vergrooten. Een Duitsch hoogleeraar zeide eens, niet in scherts: ‘Ich freue mich über jedes Fremdwort das bei uns eindringt’; hij was hoogleeraar in de taal en letteren van zijn vaderland, en zijne colleges werden ijverig bezocht.

Dat mannen van gezag in Duitschland zoo kunnen spreken, men verbaast zich daarover niet. Laat de sterke gerust een verbond sluiten met den zwakke: hij kan rekenen op zijn leeuwendeel. Een volk dat nog veel van de toekomst durft verwachten, is niet bevreesd dat zijne taal door den omgang met andere volken zal worden bedorven. Integendeel, met vertrouwen geeft het die taal over aan de leiding der natuur: deze zal nieuwe vormen scheppen, grootscher dan die waaraan men tot nog toe gewoon was, en met meer recht dan de vroegere zal die taal der toekomst eene *weltsprache* mogen heeten.

Maar ligt dat in het plan der natuur, dan moet zij zich ook bedienen van een der krachtigste middelen om eene taal te veredelen: van de kunst. In het dagelijksch leven wordt deze vaak tegenover de natuur gesteld, en met recht, tenzij men het begrip *natuur* beschouwt als allesomvattend. Doch wanneer gezegd wordt dat de natuur verwildert, indien geene leiding haar te baat komt, dan begrijpt elk wat daarmede is bedoeld. Het klinkt goed, als beginsel te verkondigen dat men elk zijn eigen stijl moet laten, maar wie is er niet van overtuigd dat vrijheid ongemerkt overgaat in losbandigheid? Men kan zich wel beroepen op de almacht der natuur die zich door geene tusschenkomst der menschen van haar weg laat afleiden, maar bij die fatalistische redeneering vergeet men, als gewoonlijk, dat men zijn noodlot niet leert kennen vóór het is vervuld, en dat het gebruik van de middelen die wij aanwenden om het ongeluk te ontgaan, evenzeer tot ons noodlot behoort als dat

ongeluk zelf. Vandaar dat ook hij, die aan geene menschelijke vrijheid gelooft, toch in gemoede den raad kan geven: luister zoo aandachtig mogelijk naar hetgeen u wordt aangeprezen door meesters van allerlei scholen, en behoud datgene wat u het beste dunkt. Wie door de natuur begaafd is met een aanleg, geschikt tot die waardeering, hij zal door aanhoudende vergelijking zijne kennis van zich zelven vermeerderen, wat er in zijn binnenste omgaat zal hem steeds helderder voor den geest komen, en alle gewone bespiegelingen over den stijl zal hij bejegenen met een glimlach, want voor hem is de stijl niet meer iets afzonderlijks, maar de mensch zelf.

A. KLUYVER.

Op en om de driejaarlijksche tentoonstelling van schilderijen te Amsterdam.

Het moge te elfder ure schijnen, thans nog over de tentoonstelling, die sinds eene maand gesloten is, het woord te nemen; aan een rétrospectieve beschouwing zijn niet te miskennen voordeelen verbonden. Er is iets verbijsterends in den aanblik eener expositie; iets verwarrends voor het oordeel, dat zich niet vrij en frank ontplooien kan in het schreeuwend allerlei van kunst en wankunst, onder één dak vereenigd. Om een schilderij goed te leeren schatten, door te dringen in de diepte van het leven, dat uit de poriën van het doek naar buiten stralen moet, is het noodig er eenigen tijd mee te verkeeren, het bij zich te hebben, er gedurig naar op te zien om te putten uit de bron van weelde, die het biedt - of er zich heel spoedig en dan voor goed van af te wenden, als het leven maar een schijnleven blijkt te zijn geweest. Indien op deze wijs het oordeel zich mocht vormen, hoe menig schilderij, dat van de critiek, die op den eersten indruk afgaat, een prijs verwierf, zou den toets niet kunnen doorstaan van een meer intiemen omgang. Ieder, die van kunst houdt en zich aan haar gelegen liggen laat, heeft van die misrekeningen op zijn geweten. Voor dezelfde fout staan wij bloot in het maatschappelijk leven. Daar treden ons menschen tegemoet, die ons onmiddellijk voor zich winnen en wonderveel verwachting wekken. En over eene maand, eene week dikwijls, staan wij verbaasd over de mate van ons zelfbedrog. Nu, schilderijen zijn als menschen. Zij leven haar eigen leven en het zijn de minsten niet, die zich bij de eerste ontmoeting gesloten houden en het hart pas voor u openleggen, als gijzelf er den toegang heen gevonden hebt. Dit brengt mij

in herinnering, hetgeen een schilderij van Jacob Maris overkwam, dat door een Utrechtsch kunstliefhebber aangekocht, zóó weinig genade vinden kon in het oog der huisvrouw, dat zij het stuk zoo ver mogelijk uit haar bereik liet hangen. Maar het baatte niet. Vond *zij* het stuk niet waard om aan te zien, het hield nochtans zijn ernstig oog op háar gericht. Nu hangt de schilderij in het boudoir der dame. Het werk is haar lief geworden als geen ander.

Over het algemeen wordt in onze huizen de kunst te zeer beschouwd als middel tot versiering, als iets extra's, dat enkel Zondags voor den dag komt. Wie rijk is, laat eene afzonderlijke zaal inrichten voor zijne kunstverzameling; de anderen houden er althans het statievertrek voor open. Dat is het doel der kunst miskennen. Welk eene weldadige gewaarwording geeft het, te worden toegelaten in een huis, bijv. als dat van den heer Staats Forbes te Londen, waar gij u vrij beweegt tusschen de schatten van kunst, die in elke kamer aan de wanden prijken; waar gij ontbijt met Corot en Daubigny, dineert met Jacob Maris en Courbet, den avond doorbrengt met Millet en Israëls. Tegen het nadeel, dat de schilderijen niet alle in het mooiste licht hangen, weegt wel op het voordeel er dagelijks omgang mee te houden.

Maar om terug te komen op mijn punt van uitgang. Waar mij natuurlijk het voorrecht niet ten deel kon vallen, op deze intieme wijze te verkeeren met het beste, dat ‘de driejaarlijksche’ aan te bieden had, schat ik het voorrecht niet gering, met dat beste een tijdlang te hebben mogen leven in de herinnering en den indruk, eer hij te dezer plaats te boek gesteld werd, het zuiveringsproces te laten ondergaan, waaraan de geest alles onderwerpt, dat eenigen tijd gebannen is uit den kring der zinnelijke waarneming.

Het algemeen karakter der tentoonstelling was gelijk het pleegt te zijn van alle exposities, waarbij de jury van toelating meer is eene administratieve commissie, die vooral heeft rekening te houden met de plaatsruimte, dan wel eene corporatie, die uitsluitend aan de artistieke waarde van het ingezondene den grond ontleent voor aanneming of afwijzing. Dit is geen verwijt. Het tentoonstellingsgebouw kan niet uitgezet - maar ook, helaas, niet worden ingekrompen. De wanden zijn er voor om met schilderijen te worden volgehangen; dies hangt men ze

vol. Het valt lichter uit te weiden over de nadeelen van het in zwang zijnde expositiestelsel, dan eene andere methode te bedenken, welke vrij is van die nadeelen en er geen nieuwe schept. Hierbij dient nog in het oog te worden gehouden, dat bij tentoonstellingen, die uitgaan van den Staat of de Gemeente, nooit eenig zuiver stelsel zal kunnen worden toegepast, waarbij verhinderd wordt, dat met de kunst, de wankunst binnenslipt. De commissie zelve, die als officieel orgaan optreedt, zal uitteraard reeds een gemengd karakter dragen en zijn samengesteld uit artisten en die er voor doorgaan. Men zal zich al gelukkig mogen achten, indien de laatsten de eersten niet overheerschen door hun aantal, want in de officieele wereld drijft men de zucht naar onpartijdigheid weleens zóó ver, dat men het goede lijden laat om het slechte. De samenstelling der commissie nu, die de belangen der laatstgehouden tentoonstelling te behartigen had, mocht - in vergelijking met vroegere jaren - over het algemeen gelukkig heeten. Want zoo al dadelijk bleek, dat wel op de gewone wijs geschipperd was, waar het de *toelating* gold, de *schikking* der schilderijen wees aan, dat de invloed der *artisten* de overhand behouden had.

In eene van stadswege gehouden tentoonstelling, een altaarstuk te mogen vormen van de kunst van Israëls en de twee Marissen; een middenwand te kunnen beschikbaar houden voor de kunst van Whistler, ziedaar eene overwinning, waartoe te hebben meegewerkt, een eeretitel in zich sluit. Het is nog niet zoo lang geleden, dat de Nederlandsche schilderkunst, die - men blijkt het op dit punt thans vrij wel eens te zijn - te 's-Hage haar oorsprong en haar zetel vindt, in onze stad slechts schoorvoetend toegang kreeg; dat zij er meer geduld werd, dan bewonderd en bij bekroningen meest buiten aanmerking bleef. Ik zeide: een altaarstuk en werkelijk zóó zie ik in verbeelding den in drieën gedeelden zijwand van de eerezaal voor mij verrijzen. In het midden, dat magistrale doek van Jozef Israëls, de logenstraffing van het verwijt als zouden onze meesters niet aan groote kunst doen; een historiestuk, maar zóó universeel, dat het niet slechts de historie van ééne daad, van ééne periode omvat, doch die van eeuwen, van gansch een volk met zijn kader heeft omsloten. In de figuur van Jacob Stedel is neergelegd het epos van het jodendom, versmolten tot de innigste lyriek, gelijk alleen een zoon zelf van het oude volk, het voelen en tot uiting brengen kon.

Niemand anders dan Jozef Israëls, was in staat den achterbuurtschen oû-kleerkoop te herscheppen tot de zóó aangrijpende figuur, die eeuwen van verdrukking op de schouders torst en het weemoedig oog gericht houdt op eene toekomst, die het verspreide volk weer tot elkander brengen moet. Geen wonder, dat voor menigeen dit kunstwerk een gesloten boek gebleven is; dat menigeen er slechts de beeltenis in heeft gezien van een armen slokker, ‘die moedeloos uitziet naar zijn eersten klant, of in treurigheid verzonken daar neerzit omdat hij nog geen cent verdiend heeft.’ Ieder vraagt niet meer dan hij bevatten kan en waar een kunstenaar een wereld van gevoel doet stroomen in het werk zijner handen, dient hij er op verdacht te zijn, dat velen van zijn medemenschen zich vergenoegen met de droppels. Zij zullen hem meten met de maat van hunne eigene kleinheid. Is het niet elks recht er een ziel op zijn manier op na te houden? Hoevelen zien in Hamlet niet anders dan een halven gek, in Hjalmar Ekdal een pedanten kwast, in Shylock een inhaligen jood!

Op de rechterzij van het altaarstuk, zie ik, omstraald van blanke blondheid, den krachtigsten, gezondsten, veelzijdigsten kunstenaar mij tegentreden, een aristocraat, een man met hoogheid in zijn denken en gevoelen, een die al wat banaal is, door zijne nadering op de vlucht slaat: Jacob Maris! Als kunstenaar paart hij de techniek van het schildervak der oud-Hollandsche schilderschool, aan het talent der besten van hare vertegenwoordigers. Hij is de vierde in het verbond van den Delftschen Van der Meer, Ruisdaal en Van de Velde. De mannelijke kracht des eersten, de diepe ernst des tweeden, het fijne sentiment des laatsten, zijn in hem vereenigd. Zijn *Strandgezicht* is met den peinzenden blik van Ruisdaal gezien en omtogen van den zilverglans van Van de Velde. Het schilderij staat op de lucht. Zij is de basis die de aarde steunt, zij, bron van licht en leven! Het is nu eenmaal geen gewoonte een schilderij onderste boven aan den wand te hangen, doch dit verhindert niet, dat de lucht de grondslag blijft van het kunstwerk en de aarde tegenover haar een tweede plaats inneemt. De zegen komt ook hier van boven. Jacob Maris is in dit opzicht alweder een zoon van het schilderend Nederland der 17de eeuw. Wie in hunne schilderijen aan de lucht, zij moge vonkelen van zonnegloed of het gelaat

verschuilen achter een jagend wolkenheir - wie aan de lucht op hunne doeken, het karakter ontnemen van hare oneindigheid, van de onmetelijke hoogheid, die oprijst van de aarde en wegvloeit in het onzienlijke - wie den grondtoon van hunne kleurensymphonieën niet zoeken in den glans, die neergedaald uit hooger sfeeren, in de aardsche stof bezieling wekt - miskennen het wezen der natuur en knutselen maar eenvoudig wat met verven.

Als in een visioen van warmtegevend licht, baadt zich de linkerzijde van het triptikon. De zon heeft al zijn goud over Willem Maris' weide uitgestort en trekt de nevelen naar zich op om er doorzichtige sluiers van te weven, die zij verkoelend over het aardrijk spreidt. Alles trilt van weelde in deze schilderij. Er vaart een huivering van verrukking door het riet aan den zoom der weide, door de malsche grashalmen, door de leden der koebeesten, over wier ruggen het zonlicht koesterend henenglijdt. De jubelkreet, die opging in het hart des kunstenaars, onder het aanschouwen van deze ongerepte harmonie van gouden tonen, blijft klinken uit zijn werk, dat in den passievollen aandrang van het oogenblik geboren en voltooid schijnt. Want hier is de hartstocht aan den arbeid geweest, de hartstocht, die als vurige wijn ten spon uitberst; de hartstocht, die door den vorm der dingen heentast, om het diepste, beste en eelste van hun inhond vast te grijpen en in triomf omhoog te houden.

Und sieh, da gieng ein Herr herum,
Und stochert sich die Zähne,
Registrirt in Katalogum
Mir meine Göttersöhne.
Mein Busen war so voll und bang,
Von hundert Welten trächtig;
Ihm war bald was zu kurz, zu lang,
Wägt alles gar bedächtig,
Da warf ich in ein Eckchen mich,
Die Eingeweide brannten.
Um ihn versammelten Männer sich
Die ihn einen Kenner nannten.

Ach Herre Gott, ach Herre Gott,
Erbarm dich doch des Herren!

Willem Maris is de schitterendste en tegelijk de reinste onzer schilders. Niemand verstaat als hij het geheim om diepte en kleurenpracht op het doek te tooveren, zonder zich met kunstjes in te laten. Het licht stroomt over het kader van zijn schilderij, straalt uit zijn doek op alle punten, en nergens stuit het oog op contrasten, die om der wille van het effect schijnen aangebracht. Hij maakte niet eerst zijn werk donker om er later te gemakkelijker het licht in te doen schijnen. Dat zou zijn eerlijkheid te na zijn. Hij heeft het licht zóó vast in zijn penseel, als had hij, gelijk een andere Promethens, het vuur van den hemel geroofd. Doet zijn broeder aan Van der Meer, Ruisdaal en Van de Velde denken, - Willem toont zich de groote nazaat van Cuyp, Both en Berchem. Want dit is een der kenmerken van onze oud-Hollandsche kunst en hieraan dankt zij haar onuitputtelijke bekoring: naast eene door geen schilderschool geëvenaarde liefde voor de werkelijkheid, voor alles wat de blik kan tasten en omvademen: de schepen in het water, de boomen in het bosch, de koeien in de weide, leeft er in het werk onzer oude meesters een hoog verheven zin voor hetgeen boven de aarde troont. Geheel hun streven in de kunst is op dìt doelwit aangelegd: aarde en hemel tot een eenheid om te scheppen. In hun veel besproken realisme, waarom zij door sommigen hoog verheven, door anderen tot een lager orde in de kunst verwezen worden, ligt de kiem van eenen zin voor het ideale, dat op al hun werk zijn stempel drukt. Zóó waarachtig hadden zij de werkelijkheid lief, dat zij elk voorwerp koesterend met licht omwikkelden. Hunne schilderijen geven in dit opzicht een aan overdaad grenzenden rijkdom te aanschouwen van zoogenaamd bijwerk, dat aangebracht schijnt louter om het overvloedige licht op te vangen en vast te houden. O zeker, niet in dien zin waren ze idealisten, dat ze madonna's schilderden of boven de aarde zweefden met symboliek en allegorie, zij kiezen hunne stoffen uit de hen omringende samenleving en sparen u geen enkele bijzonderheid. Nochtans is hunne kunst nooit triviaal. Het wonderbaarlijkste in dit opzicht heeft Jan Steen gewrocht. Alleen iemand, die artistiek zóó hoog voelt, de dingen zóó mooi ziet, kortom zóó door en door poëet is, kan de banale werkelijkheid van kroegen en danshuizen, in een zóó rijk en tevens fijn geschakeerd visioen van lichtgevende kleuren hullen, dat het, voor kiesche ooren

dikwerf niet uit te duiden onderwerp, door de noblesse van behandeling aan niemand aanstoot geeft. De kunstbibliographen mogen Jan Steen nog zoo bekladden, voor mij blijft hij een, misschien de grootste aristocraat in onze kunst.

Men heeft, zoover ik weet, naast Israëls nooit den naam genoemd van Steen, noch gewezen op de overeenkomst tusschen beiden, die zich vooral in tegenstellingen openbaart. Dit is geen paradox, al geef ik toe, dat aan de samenkoppeling dezer namen, in het eerst wat zonderlings en gezochts kleeft. Om te beginnen hebben zij gemeen de ongeëvenaarde kunst van samenstelling, compositie. Ik weet wel, dat het onderwerp in eene schilderij niet op zich zelf beschouwd mag worden en het geestigste sujet, behandeld door een knoeier, een ding van niemendal blijft, maar de artist in den hoogen zin des woords, onderstelt een complex van talenten, waarvan het eene bevruchtend werkt op het andere. Niet slechts in de kleur, ook in de lijnen van zijn beeld, zal de kunstenaar trachten uit te spreken wat zijn gemoed beweegt. Het is onvruchtbaar te twisten over de vraag: wat Jan Steen geweest zou zijn, zonder zijne onderwerpen, want daarnaast staat de vraag: wat zijne onderwerpen zouden beteekenen, zonder Jan Steen. Het verband is hier niet op te heffen. Hetzelfde geldt van Jozef Israëls. Zijne schilderijen zijne meesterstukken van vertellingskunst. Zij zijn zóó harmonieus van kleur en lijn, dat zoomin als ééne schakeering in de tinten, één voorwerp in de stoffeering kan worden weggedacht, zonder eene leegte te veroorzaken. Er loopt nooit iets los in Israëls' schilderijen. Met een buitengewoon krachtig uitdrukkingsvermogen, weet hij door de keuze zijner accessoires - bij anderen althans zou men ze accessoires noemen - de stemming te verhoogen, de expressie te versterken. Even weinig als Jan Steen, die soms een ganschen inboedel in zijne binnenhuizen uitstalt en alle menschen uit de buurt in ééne kamer om de tafel zet, de poes en de hond en de papegaai incluis, spaart Israëls u de toevallige bijzonderheden - doch bij geen van beiden loopt het schilderij gevaar te drok te worden of zijn effect te zien verbrokkelen. Wat verder de schilders onderscheidt, is een gevolg van hunne geaardheid, die bij den een het lichtst bewogen wordt door het luimige, bij den ander door den weemoed en het pathetische. Daarmee hangt samen hunne schildertrant en de rol die het licht

speelt. Bij den een is het zonlicht vroolijk, uitgelaten en treedt onbelemmerd het venster binnen, dat veelal openstaat als om zijn intree te vergemakkelijken. Het straalt zóó overvloedig, dat het de dingen, die het aanraakt, lichtgevend maakt, gelijk het magnetisme magnetisme wekt. Bij Israëls daarentegen sluipt het licht door groezelige ruitjes en kruipt over de voorwerpen en laat zich door de kleuren opslorpen. Eindelijk hun schildertrant. Met vaste hand - eilieve, hoe wordt wel het geheim van dien vasten toets verklaard door hen, die hem als een verliederlijkt sujet voorstellen? - met vaste hand, dun, effen, ijl, zet Jan Steen zijn verven op het doek; met eene elegancie, voor welke Meissonier de vlag moet strijken, trekt hij de lijnen van zijn beeld.

Geen grooter tegenstelling is denkbaar tusschen deze wel verzorgde, nooit falende techniek en de penseelbehandeling van Israëls: de verf, vet over het paneel gestreken, opzettelijke oneffenheden afdruipende, de hand op Hebreeuwschen schrijftrant, tegen den draad in zich bewegende; nergens vaste toetsen, die de grens der teekening eerbiedigen; eene teekening welke zich onbelemmerd gaan laat, in rijzende, dalende lijnen, die buiten het kader der voorstelling treden; lijnen, hortend neergezet op den maatslag van hetgeen er omging in de ziel zelve des kunstenaars, toen hij de droomerijen zijner fantasie op het doek bracht.[1)]

De techniek der oud-Hollandsche school vormt met die van onze moderne meesters een volkomen contrast, maar evenzoo doen dit de onderwerpen, die zij behandelen. Een doorgaande trek bij onze 17de-eeuwsche meesters is hun zin voor het luimige, het boertige, het opgewekte, ook in de natuur van het landschap en in het karakter der portretten. Dit wijst van zelf op een objectieve levensbeschouwing en geeft den oorsprong aan van het objectieve in hun schildertrant. In onze moderne schilderijen daarentegen, is aan de vroolijkheid bijna geen plaats meer toegewezen. De meesters van den nieuweren tijd voelen zich bij voorkeur aangegrepen door de poëzie van het lijden en scheppen eene geheimzinnige betrekking tusschen een tobbend menschdom en eene tobbende omgeving. Geen wonder, dat hun kunst de harten krachtiger aangrijpt en dieper aandoe-

1) Zie de voortreffelijke karakteristiek van Israëls schildertrant in Jan Veth's studie in *Mannen van Beteekenis*, afl. 4, 1889. Door Veth is over Israëls het beste gezegd, wat over hem te zeggen viel.

ningen wekt in het gemoed. Het ligt aan den aard van het tragische in onderscheiding van het komische. Maar tevens wordt door het verschil van opvatting en de keus der stof, het onderscheid verklaard van schildertrant. Bij Rembrandt spreekt het duidelijkst de kentering naar het moderne, al zijn ook de andere kunstenaars uit onze 17de eeuw niet in hetzelfde stelsel saam te vatten, gelijk dit wel geschiedt.

Sinds in het ‘Gebouw van de Maatschappij tot bevordering van Bouwkunst’, de verzameling portretten is tentoongesteld geweest, uit het Grieksche kunsttijdperk in Egypte; portretten, tweeduizend jaar oud, maar die wat hun individueel en expressief karakter betreft, aan menige voorwaarde voldoen, die wij gewoon zijn als kenmerken der moderne kunst te beschouwen, dienen wij de leerstellingen der aesthetica, waarin wij zijn grootgebracht, aan eene herziening te onderwerpen. De onderscheidingen van realistische, idealistische, impressionistische, emotioneele, individueele kunst, waaruit wij aparte hokjes timmeren, zijn welbezien maar *words*, tenzij men die onderscheidingen wil laten gelden voor alle tijden en alle scholen. Vergeleken bij van der Helst is Frans Hals een impressionist en tegenover de emotioneele kunst van Ruisdaal, krijgt een werk van Hobbema iets droogs. Een zee van Beerstraten, is met een geheel ander oog aangezien en met een ander hart gevoeld dan een zee van Van de Velde. En om ook de modernen zelven in den kring te trekken: geen hunner heeft het impressionisme in het landschap, tot hooger trap van zelfbewuste kracht weten te brengen, dan Roelandt Savery, van wien het Rijksmuseum een paar voortreffelijke werken bezit. Zelfbewuste kracht - schreef ik met opzet, want Savery geeft iets anders dan het chaotisch geflodder, dat ontstaat als een De Groux, een van de apostelen der *Vingtisten*, het penseel op de bonnefooi over het doek laat zeulen. En hoe zou aan Whistler - indien wij streng wilden vasthouden aan de eischen, die men bij het oordeel over de moderne kunst pleegt voorop te stellen - eene plaats kunnen worden toegewezen naast Israëls, Maris? In de penseelbehandeling is niets, dat hem aan deze meesters verwant doet zijn. Hij stamt in rechte linie af van Holbein. Drie stukken waren van hem op de tentoonstelling. Zij doemen voor mij op met eene klaarheid, als stonden zij in hun concreeten vorm nog altoos voor mij. Dat is iets eigenaardigs

van Whistler's kleurbehandeling - *arrangement in black or black and white*, gelijk hij zelf haar noemt - zij doet de beelden naar voren treden met eene steeds toenemende helderheid. Bij den eersten oogopslag gelijk aan schimmen, die door een fijnen nevel schijnen, wikkelen de figuren zich allengs los uit de doorzichtige wade waarin zij liefdevol gehuld zijn. Als ik het middelste der drie - het portret van Whistler's moeder - hier vooropstel, geschiedt dit omdat er zijne kunst het volledigste in uitgesproken is. Whistler geeft de kunst, opgevoerd tot den grootsten eenvoud, met volkomen wegwerking der materie; de werkelijkheid, zoo rein mogelijk opgevat en zoo zuiver mogelijk weerspiegeld door een zeer aandoenlijken geest. Elke hinderlijke gedachte aan technische vaardigheid valt weg, want zij heeft zich zelve overwonnen. Al de liefde, die woont in het hart van den zoon, is neergelegd in het beeld van deze moeder. Met eene teederheid, die vreest door den lichtsten druk van het penseel, de zuiverheid der beeltenis te schaden, heeft de kunstenaar zijn doek aangeraakt. De teekening is zacht als eene koestering. Whistler's portret doet voor u leven de moeder, gelijk haar beeld als het ideaal van zorgvolle liefde, in uwe beste oogenblikken u voor den geest zweeft. Zoo treedt uit het kunstwerk eene wijding u tegen, die ontroert.

Het zou veel waard zijn voor de kennis van zijne ontwikkeling, kunst te zien uit Whistler's vroegere perioden, de schetsen, studies in het atelier. Dat moet werk zijn, krachtig gespierd en met hartstocht geschilderd. Want de ideëele klaarheid, die hem thans kenmerkt, de zoo volkomen rijpe, maar vlakke toets, kan niet anders zijn dan de vrucht van lange studie, van eene zelfbeheersching, die het loon is van moeitevollen arbeid. Wie den vasten bodem van aanhoudende oefening en gelouterden hartstocht mist en zich wilde wagen aan de schilderwijze van Whistler, zou geen vlak, maar oppervlakkig werk leveren; geen kunst vol sentiment, maar ziekelijk sentimenteel, slap, flets; geen extract, maar aanlengsel. Ik ken maar één schilder wiens opvatting aan die van Whistler zóó verwant is, dat hij met dezen in één adem kan genoemd worden: Matthijs Maris. Ook deze zoekt in zijn werk die hoog opgevoerde idealiteit te bereiken, welke de gedachte aan verf en penseelen buitensluit. Jammer, dat hij in dit streven somtijds te ver gaat,

en door het bovenmenschelijke te willen bereiken, zijn werk aan een hersenschim gelijk doet zijn. De aard van Whistler's schilderkunst wijst, als van zelf spreekt, op een buitengewoon gevoelig etstalent. En de etsen van zijn hand, die in eene andere afdeeling waren geëxposeerd, beschaamden de verwachting niet.

Terecht heeft de jury van bekroning eene der stedelijke medailles toegewezen aan Albert Neuhuys, want moge het *Binnenhuis*, dat thans tentoongesteld was, niet tot de volkomenste werken van dezen kunstenaar behooren, algemeen genomen, staat zijne kunst zeer hoog en behoort hij tot de groep van Israëls en de Marissen, naast welke meesters hij eene eigen plaats bekleedt. Hij deelt met hen het voorrecht van het kunsthandwerk in den grond te kennen en als men zijn *oeuvre* eens in haar geheel beschouwen kon, zou men verbaasd staan over de buigzaamheid van zijn talent. Met Jacob Maris heeft hij de groote vastheid van toets gemeen, die in één streek de dominante van een kleurengamma op het doek zet. Zijn penseelvoering alleen, maakt hem reeds tot den tegenvoeter van Josef Israëls, als wiens volgeling men hem wel eens heeft gekarakteriseerd, om het onderwerp zijner schilderijen: dikwerf boerenbinnenhuizen waarin boerenmenschen om eene tafel zitten. Maar spreekt Israëls meestal in moltonen, uit Neuhuys' werk klinkt doorgaans een forsch *dur*-accoord. De frischheid, waarmede hij de natuur aankijkt, geeft een zeldzaam reëel cachet aan zijn werk. Soms speelt de realiteit den meester over hem en worden de accenten te scherp. Het tweede door hem gezonden schilderij, is er een voorbeeld van, maar in zijne gelukkige oogenblikken, weet hij de kloeke noten in zeer nobele overgangen tegen elkaar te zetten. Een warm, vol licht stroomt zijne schilderijen binnen en doet zijne verven tintelen van verhoogden gloed. Kantig zijn de schaduwen er tegen aangebracht en vloeien breed uit. Het reëele spreekt ook in den bouw van zijne figuren, die het altoos ‘doen’, d.w.z. dat zij uitmuntend uitdrukken in hunne houding, in hunne gelaats-expressie, wat de schilder hen wil doen verrichten. Niet altijd is hij even gelukkig in de compositie zijner stukken. Het groote vertrek bijv. op zijn bekroonde schilderij, met de boerenvrouw die bij de tafel zit, - ze schilt natuurlijk aardappels, - en het kind dat naast haar staat, is wat leeg.

De schilders, die wij in dit verband nog zouden willen noe-

men: Mesdag, Gabriël, De Bock, hebben geen werk gezonden, dat de volle maat aangeeft van hun talent. Gabriël's winter heeft den indruk achtergelaten van eene slappe, doezelige massa. Deze meester, die aanbiddelijk werk scheppen kan, fijnwazig als dat van Corot, is zichzelf meermalen ongelijk. Van hem hangen op het Rijksmuseum, in elkaars nabijheid, twee stukken, waarvan het schier onaannemelijk is, dat zij kinderen zijn van éénen vader.

Niets werkt verwarrender ook in kunst, dan den geest in dogma's op te sluiten. Sinds velen onzer moderne meesters, geheel in verband met hunne opvatting der natuur en de keuze van hun onderwerp, twee zaken die in wisselwerking staan, een schildertrant volgen, die door sommigen als een klodder- en floddermanier aan de bespotting wordt prijsgegeven, zijn anderen het dwaze beginsel gaan verkondigen, als zou in die schilderwijze het criterium der moderne kunst berusten. Dat is natuurlijk onzin. Indien het zoo ware, dan zou men nòch met Whistler, nòch met Thys Maris, nòch met sommige stukken van Willem en Jacob Maris, Israëls, Albert Neuhuys, weg weten in het verband der moderne kunst.

Hegel zegt van den kunstenaar: ‘Vieles und Grosses muss durch seine Brust gezogen. Sein Geist, sein Herz muss tief ergriffen und bewegt worden sein, ehe er die ächten Tiefen des Lebens zu konkreten Erscheinungen herausbildet.’ Dit is zeer zeker een hooge eisch en als er slechts bij benadering aan voldaan wordt, als in het kunstwerk maar is overgestort de verrukking, die het hart van den maker heeft ‘ergriffen,’ toen de werkelijkheid hem het geheim van hare schoonheid openbaarde; als de bij die gelegenheid in hem gewekte aandoening, in het werk tot uiting komt, zal zijne kunst bezieling kunnen wekken. Er bestaan eigenlijk maar twee soorten van kunst: kunst en... kunst, die geen kunst is, tenzij men nog aan een derde soort recht van bestaan wil toekennen, namelijk die, welke alleen in sommige bijzonderheden blijk geeft van eene nobele sensatie des makers. Hoe dit zij, het is en blijft het ‘menschelijke,’ dat leven wekt in kunst; het menschelijke der liefde, van den ernst, den hartstocht, waarmee de stof behandeld is en die in het werk zijn overgestort en zich ook in een onderdeel kunnen uiten. De hoogste eisch, die van een kunstwerk een compleeten indruk vordert, wordt in het laatste

geval wel niet bereikt en William Hunt[1)] moge *in abstracto* gelijk hebben met zijne bewering, dat er geen *dragelijke* kunst denkbaar is, zoomin als er dragelijke eieren bestaan, maar aan den anderen kant mag men aan het 'pogen in het worstelperk der kunst' zijne waarde niet ontnemen. Ook in de kunst moet men aan den gang blijven, wil men den stroom niet laten opdrogen en het denkbeeld van, het geloof aan kunst levendig houden. Wat de jongere generatie onzer schilders betreft, zij was niet zóó schitterend vertegenwoordigd, dat men in de belofte, die zij gaf voor het toekomstige, de glorie zag herleven van het heden. Zeer zeker behoort Bastert onder de kunstenaars, die dat eigenaardig mysterieuse in hun werk weten uit te drukken vol intimiteiten, welke het oog van den beschouwer zoo gaarne wil doorwroeten, dewijl het hart er iets in zoekt, dat niet is onder woorden te brengen. Langs het water van zijne Vechttafereelen, dat zich in den horizont voor het oog verliest en louter schijnt te vloeien om er de tonige herfsttinten van de rossige boomen aan den oever, het diepe blauw der lucht met hare drijvende witte wolken, in te doen weerspiegelen, gaat onze fantasie uit spelevaren, steeds aangetrokken door die blauw opwasemende hoekjes langs de vaart. Nochtans hebben Bastert's stukken een atelier-bijsmaak. Zijne kunst mist nog eenigszins het onopzettelijke, dat de critiek tot zwijgen brengt. Is het om de reflexie in het water, dat hij zijn boomen zoo forsch aanpakt en zoo massief maakt - vraagt men zich af - en dit vooral wanneer men pas een Daubigny voor oogen heeft gehad? Bastert heeft het in de kunst zóó ver gebracht, dat hij u wel een recept van Vechtgezichten voor kan schrijven, maar niet ver genoeg om de gedachte aan iets gemaniereerds, aan iets, dat bij hem tot conventie is geworden, weg te cijferen Daarom, hoewel het stuk lang niet zoo doorwerkt was, begroette ik, naast zijn Vechtgezicht, met vreugde de poging waarvan Bastert's *Oude paleis van Radboud* getuigt. Het is eens iets anders als schapen, schapen, schapen, zou Mauve zeggen. Het karakter der vervallen grootheid is goed uitgedrukt in het verfomfaaide silhouet der rij caduke huisjes en in de vuilige, armelijke kleur. Alleen, men behoeft

1) Huuts 'Talks on Art' verscheen onlangs in Nederlandsche vertaling onder den titel: 'Praatjes over kunst' door Dr. J. de Jong, met eene inleiding van Jozef Israëls. Leiden E.J. Brill.

zich maar aftevragen wat Jacob Maris, wat Courbet van het sujet gemaakt zouden hebben, om tot de erkentenis te komen, dat Bastert halverwege is blijven staan. De stof is hem te machtig geweest, alleen de aanduidingen zijn er en hebben zich vast in onzen geest gedrukt. In gedachte zie ik het schilderij nu voor mij, in veel krachtiger toon en met een luider uitgesproken sentiment, dan toen ik het werkelijk voor mij had. De stemming, dit dient erkend te worden, was dus wèl zuiver aangegeven. Ook van Jan Veth is de indruk nog niet uitgewischt. Van zijne portretten geef ik nog altoos de voorkeur aan den kop van Allard Pierson. Hunt zegt in zijn voortreffelijk boekje: ‘Streef naar eenvoud, niet naar ingewikkeldheid. Wanneer ge naar Afrika gaat met een groote lading koopwaren en ge verneemt dat, door op den bepaalden tijd daar te zijn, ge den verkoopprijs kunt verdubbelen, werp dan de helft van uw lading overboord. Doe geen overdreven moeite om een kop te schilderen. Zoek niet allerlei tinten tegen elkaar te zetten. Zorg vóór alles den indruk van het geheel weer te geven. Maak het gezicht niet tot een stoplap van tinten. Gebruik de kleuren, die de natuur bezigt, maar beproef niet ze ieder apart neer te zetten. Misschien zal men uw werk eentonig noemen, maar één toon is beter dan vele, die niet overeenstemmen.’ Dit schijnt bijna op Veth geschreven, het minst echter is het toepasselijk op het portret van Pierson. De eerste indruk evenwel, heeft ons verleid tot een oordeel, dat den toets van rijper overweging niet kon doorstaan. ‘Pierson, precies zooals hij is!’ hebben wij in het koor mee uitgeroepen. Het element der nuchtere gelijkenis, welke ieder dadelijk treffen moest, die Pierson kent van aangezicht, voerde echter in dat koor den boventoon. ‘Precies, zooals hij is,’ kan nooit een voldoende lofspraak zijn van kunst. Ik vrees, dat Veth's werk bij langer omgang, nog niet houdt wat het belooft. De poëzie bezielt niet in voldoende mate zijne kunst; de poëzie, die de kunstenaars de dingen groot doet aankijken, uit liefde en volkomen overgave van hetgeen er nobels schuilt in het diepst van hunne ziel. Wie niet toevallig bij machte is, de reëele waarheid van Veth's portret te contrôleeren, en zich dus door dit eigenlijk buitenissig element in de beoordeeling van kunst, niet kan laten leiden, zal weinig emotie voelen bij Pierson's kop; *hij zal er niet van gaan houden*. Ik geloof, dat door

Veth te veel gezocht is in het wratje hier, het vlekje daar, dingen, die geen mensch kan schelen en die verdwijnen in eene groote impressie, maar juist op den voorgrond raken als de angst van niet volkomen waar te zijn, den kunstenaar parten speelt.

Breitner gaat door voor den matador der jongere schildersbent en ik geloof ook, dat hij die onderscheiding waard is. Hij is een jongen met eene groote schildersziel, die aan de hem overstelpende indrukken uiting geeft in innerlijk diep bewogen kleurvisioenen, welke door hun mysterieuse vormen soms het karakter van het symbolische aannemen. Hij is een jongen... geen volslagen man nog. In verband met het reeds genoemde criterium der moderne school: de floddermanier, wordt nog een ander vast onderscheidingsteeken aangenomen. Tegenover de rust, de placiditeit der ouden - stellen wij de fantasie, den hartstocht, de fijnere gevoeligheid der modernen, en men schrijft deze eigenschappen toe aan het rijker geschakeerd gemoedsleven, gevolg van de rijker en ingewikkelder levensverhoudingen in eene dieper en meer omvattende wereld, dan de oude was. Het is evenwel - vooral na hetgeen de Alexandrijnsche portretten van Theod. Gräf gereveleerd hebben - het is nog altoos de vraag of de Grieksche menschen inderdaad zooveel rustiger, kalmer waren dan bijv. de Nederlanders uit de 19d^{e} eeuw zijn; of hunne harten minder door driften wild bewogen werden, minder hooge aspiraties koesterden. Het gevolg: een van meer zelfbeheersching getuigend kunstkarakter, kon wel eens op eene oorzaak wijzen, met dat gevolg alleen in tegengestelden zin harmonisch. De mogelijkheid schijnt niet uitgesloten, dat aan de rust der Grieksche kunst eene groote worsteling in het kunstenaarsgemoed ten grondslag ligt, dat de rust het zegeteeken van gebreidelden hartstocht is. Dikwerf wil het mij voorkomen, dat de zoogenaamd diepere aandoeningen van het moderne menschengemoed, al te zeer beoordeeld worden naar het uiterlijk effect; dat men aldus redeneert: *omdat* gij gemakkelijker tranen schreit, zijt gij ontvankelijker en voelt gij dieper; omdat gij sneller opvlamt, is uw geestdrift grooter; omdat gij in de uiting uwer bewondering door de vormen heentast en de grenzen van het zinnelijk waarneembare op zij zet, is die bewondering meer intens, bezielder. Alsof zelf beheersching in de uiting van smart en blijdschap beide, niet een der nobelste eigenschappen van den

mannenaard ware; alsof de zichzelf bewuste ingehouden kracht, die de vormen buigen doet, maar niet verbreekt, niet meer kern verraadt, dan het zich willoos overgeven aan gemoedsbevindingen. Breitner nu, schijnt mij toe eene natuur te zijn, die hoogst ontvankelijk voor indrukken - voor mooie, nobele indrukken, voeg ik er bij, want hij voelt hoog en voornaam - aan zijne geestvervoering geen paal en perk weet te stellen, ook niet als hij voor den schilderezel zit. Hij is zijn zenuwen niet meester en in den hartstocht van het oogenblik, werpt hij zijne impressies op het doek; impressies, die u dan ook wel aandoen als zeer geagiteerd, maar die uit overmaat van agitatie, verwarrend werken.

Een artist zou geen artist zijn, als hij zich door een indruk niet sterker voelde aangegrepen, dan andere stervelingen, die de goddelijke gave der inspiratie missen. Maar als het oogenblik komt, dat hij zich tot den arbeid zet om een kunstwerk te scheppen, uit onweerstaanbare behoefte dus, om den schat, dien hij in zijn hart bewaart, om zoo te zeggen in het montuur te zetten en het voor ieder tot een *thing of beauty* te maken, moet hij zich boven zichzelf verheffen, buiten zichzelf treden om het mooie met ernst en bedaardheid af te ronden, opdat het passe in het kader en er zooveel mogelijk de facetten van aan het licht komen. Als Mauve in de natuur wandelde, was hij een kind gelijk, een kind in reine blijdschap en opgetogen bewondering over al het onbeschrijfelijke, dat hem trof, en hij uitte zich in de naiefste uitroepen, uitroepen die ik hier niet wil nederschrijven, omdat misschien niet alle lezers ze zouden begrijpen. Maar in het atelier, zette hij zichzelven tot kalmte aan en trachtte hij alles te ontwijken wat storing brengen kon in zijn van nature zoo nerveus gestel. Na eens op zeer ongegeneerde wijze, zijne ergernis te hebben lucht gegeven over eene gebeurtenis in de schilderswereld, bond hij eensklaps in, zeggende: ‘laat ik mij niet opwinden, ik moet nog werken vandaag’. Wie met Breitner, Breitner's werk beziet, al is het maar een krabbel in zijn schetsboek, raakt spoedig in extase. Zóó suggestief werkt zijn woord, dat, als hij met den vinger op een paar kabalystische teekenen wijzende, zijn schilderij fantaseert, ge met hem mede gaat en het schilderij mede voelt; maar kunst moet voor zich zelve spreken.

Mauve had gelijk - natuurlijk! Een dichter, een schilder moet zich zóózeer bewust zijn van het moeielijke van zijn pogen om wat eigenlijk onbeschrijfelijk is: het mysterieuse,

de grondslag van het artistiek gevoel, de ageerende en reageerende kracht in elk waar kunstwerk, voelbaar te maken, dat hij, om zijn doel althans bij benadering te bereiken, zich zóó zuiver mogelijk moet trachten uit te drukken. ‘Indien ge een stotteraar hoort, die zich verstaanbaar tracht te maken, gevoelt ge met hem mee’ - en een stotteraar is, van nature, ieder kunstenaar. Hij trachte daarom bedaard te spreken.

Dat Breitner zelf voelt wat hem ontbreekt om een compleet kunstenaar te zijn, bleek uit zijn stuk op ‘de driejaarlijksche.’ Hij heeft daarin eene overwinning op zich zelven behaald. *Herinnering aan de manoeuvres*, zoo staat het werk gecatalogiseerd, is de compositie - beter wellicht de reconstructie van een onderwerp, dat blijkbaar diepen indruk op den schilder heeft gemaakt, zóózeer is het hem gelukt eene afspiegeling te geven van eene werkelijkheid. En wanneer daarbij in aanmerking wordt genomen, dat Breitner in dit stuk, de werkelijkheid tot *kunst* wist te verheffen, dan is daarmede voldoende verklaard waarom het onderwerp hem aangetrokken heeft.

Een detachement roode huzaren is ‘afgezeten’ en houdt rust. De paarden blijven in rij en gelid staan. De manschappen - behalve degenen die bij de paarden wacht hebben - kunnen zich wat vrijer bewegen. Alleen een officier houdt, te paard zittend, een wakend oog. De paarden ziet men van de linkerzijde in front: de gunstigste situatie voor den schilder om van de pikante paarden-profielen, de langste en machtigste lijnen in het vizier te nemen en om breede bruine en zwarte noten - tusschen dof geelbruin en bruinzwart in - vlak en krachtig naast elkaar te zetten. Aan den linkervleugel van het detachement - dus op den voorgrond - cingelt een cavallerist zijn zadel aan. Hij dient tot kleurmotief en tevens als leiddraad voor de wazige tinten aan de uniformen zijner meer naar den achtergrond wijkende makkers. Het blauw en rood aan zijne attilla is de muzieksleutel vóór aan de notenbalk.

Achter de paarden zwelt de heide tot een lagen, breeden rug aan, die het actieve moment in de schilderij ten achtergrond strekt en slechts een smallen reep betrokken lucht boven het tafereel uitspaart. Het geheel is in diepen grauw-bruinen toon geschilderd, die wat het rustige betreft, geheel beantwoordt aan het onderwerp - om niet te zeggen, overeenstemt met de loome moeheid in de paardenbeenen.

Het schilderij is geen vroolijk stuk, maar het is een onderhoudend stuk. Het eenige wat er opgewekt aan is, zijn de glimlichtjes, die hier en daar spelen op het metaal der wapens en harnachementen. Hier schittert een spoor, dáár de rand van een stijgbeugel; ginds de rug van eene sabelschede.

Die schitteringetjes zijn de *bon-mots* in een deftig-ernstige speech.

Het stuk, dat zeker een der geposeerdste werken is van den schilder, mist nu wel eenigszins het hartstochtelijke van eene impressie - een spotvogel zou kunnen zeggen: dat de paarden te veel paard zijn om voor impressies van paarden door te gaan - maar wij achten er het werk te hooger om, omdat wij het als de zegepraal beschouwen der mannelijke wilskracht over de misschien sublieme zwakheden, maar zwakheden van een wel fijn georganiseerd, doch overprikkeld zenuwgestel.

Op de expositie, die bijna 500 nummers telde, school nog hier en daar eene kleinere of grootere schilderij, die door den oordeelkundigen bezoeker niet buiten aandacht zal gelaten zijn - bijv. het werk van den Italiaan Segantini, de stukken van Jac. van Looy. Het eerste met stijlvol behandelde onderdeelen, voornamelijk in de teekening, maar als geheel, in het land van Rembrandt zeer zeker niet bestand tegen de vergelijking met de lichtwonderen uit onze eigen kunst; - de schilderijen van Van Looy, van een ongewoon vast schilderstalent getuigende, maar tevens van eene kunst, die het individueele nog hoofdzakelijk zoekt in de keus der grillige sujetten.

Natuurlijk waren de *Punters* zeer talrijk vertegenwoordigd en miste men ook het schilderijtje niet van *Ko*, dat de familie uit Hildebrand's Camera Obscura zoo lang vergeefs zocht, maar dat *wij* dadelijk vonden. Doch wat men onzen Punters en Kobussen ook moge nageven, tegenover verreweg de meerderheid der buitenlandsche stukken, de oléographieën van prof. Carl Ludwig uit Berlijn, de roode pantalon-portretten van Léon Herbo, de prentjeskleurderij van Karel Ooms en Pieter van der Ouderaa, hielden zij zich dapper staande. In elk geval bedoelen zij het goed en gaat hun *streven* hooger.

H.L. BERCKENHOFF.

De boer.

Hoe genoeglijk rolt het leven
Des *gerusten* Lantmans heen!...
POOT.

I.

Een boer, die werkt wat werken heet,
Victorie! zoo 'k hem bezig vond.
Als God het graan niet groeien deed,
Geen pijltje piepte er uit den grond.
Een boer, die werkt wat werken heet,
- Diogenes, zoek gij eens rond!

Driehonderdvijfenzestig dagen,
Soms eentje meerder, telt het jaar:
Wat dag nu, Lezer, laat me u vragen,
Betraptet gij den boer, en waar,
Aan 't werk wat werklijk werken heet?
Versta me goed, en geef bescheed:
Waar woont de boer, dien 'k gretig zoek,
Wien de arbeid niet een last en vloek
Is, maar een loon van grootste waarde,
Onze eêlste zending op der aarde;
Een heil, geen straf; een wet, geen boet?
Kom, geef bescheed, versta me goed.
'k Ben niet myoop of niet presbiet,
Ik houd niet van een leugenlied,

Ik draag geen bril, noch nestel hoog;
Maar zoek beneên, met open oog,
Die slaven, lijders, werkers, wroeters,
Als boekenschrijver en pojeet
Me er steeds verdichtten - bij de vleet:
Ik vind er slechts....hun tegenvoeters,
Die langs het veld, langs laan en baan
Daar zitten, liggen, gaan of staan,
En - recht moderne Sybarieten -
Voor één dag werk een week genieten!

II.
A.

De wintervorst viert er zijn lusten den toom
En vloert nu met schotsen het meer en den stroom,
En sneeuwt op de boomen, op wegen en wei,
Met dwarlende pluimpjes een donzige sprei.

En heft nog de zonne heur roodvossen bol
Soms tegen den middag van onder heur wol,
Dan duikt ze ras, griezlend voor ijzel en kou,
Zoo diep of ze nimmer ontwaken en zou.

En lui als de zonne, geduffeld in baai,
Met wanten en zokken van dubbel karsaai[1)],
Het hofhek gesloten, bij 't vee en zijn vrouw,
Versteekt zich de boer - in den hoek van de schouw.

Daar wintert hij door, als een das in het bosch,
Als egel en otter, in blâren en mos,
Als vleêrmuis gevouwen, in hooischelf en schuur,
Als kakkerlak diep in een reet van den muur.

1) Een soort van grove, wollen stof.

Dan dampen de koeien op gistenden mest,
Dan walmen de plaggen in smeulenden test,
Dan doomt uit den ketel het stovende voêr,
Dan rookt als een stoomschouw de pijp van den boer.

De ‘toebak’ per pond door den baardbrander trekt,
De winter nog weken aan weken zich rekt,
En huilen de winden door 't mozegat[1)] heen,
De boer zit geborgen - en stopt er nog een!

B.

Als Flora's hand de weiden tooit
In bonte bloemlivrei,
Dan danst men op het dorpsplein rond
Een schralen masten mei.

Als kant en barm en weg en haag
Vol hooge neetlen staan,
Dan ziet men jaarlijks gansch het dorp
Ter verre beêvaart gaan.

Als ieder tuin in zomergloed
Vol kriekrobijnen bloost,
Dan viert men in de kille kerk
Onslievevrouw-halfoogst.

En ringaaneen in 't groeiseizoen
Is 't zon- of heiligdag,
Of wappert van de torennaald
Alweêr de kermisvlag.

En tusschendoor, en altijd aan
In volle werkensweek,
Een bidoctaaf, een boetnoveen,
Eens vreemden paters preek.

1) Opening, waarlangs het huiswater op de straat wegvloeit.

En immer even gauw gereed
Ontvlucht de boer zijn veld,
En smijt het alem[1)] in de schuur,
En komt ter kerk gesneld.

C.

Langzaam galmt het getamp
van de beêklok over de velden.
Hoeven en hutten ontsluiten
bescheiden hun nederig deurken:
't Kinderenvolkje - dat anders
verwilderd zich buitelt en heenwipt,
Blootshoofds, bar in de klompen, -
verschijnt op den drempel, bedremmeld
Nu in de nijpende schoenen
en 't drukkende zondagspetje.
Moeder, den voorschoot glad
in gemeten plaveien gestreken,
Snokt de geblauwselde muts
met der haaste op de glimmende haarbles
Dichter en vaster, en volgt dan
de traag voortstappende kinderen.

Eenden en hoenderen rekken
den nek; uit dampenden drinkbak
Heffen de koeien verwonderd
en vragend den druipnatten stompkop;
Halflijfs buiten zijn hok,
met de steertpunt tusschen de pooten,
Jammert en jankt in zijn tanden
de hond, om de lieve bekenden,
Die saam zoo vroeg heengaan,
gaan, waar hij nooit meêmag....

1) Landbouw-gereedschap.

Later, te laat soms, wen 't klokje is
begonnen met beetjes te kleppen,
Waggelt de boer óók buiten,
en wandelt den eigensten weg in,
Die - dol kronklend langs de akkers -
toch uitloopt, lijk in het dorpken
Alles en aller gedachten
en handlingen, vlak op de kerke.

Daar, op den kansel geklommen,
de vliegende mouwen in plooikens,
Beurtelings dreigend en zalvend
in volkstaal, predikt de pastor;
Nu forsch beukend de vuisten,
dat onder de kuip[1] al de kinderen
Dichter zich dringen bij moeder;
dan stiller bewijzend, verloren
Verre in de oneindige hoogten
der Christene Leering - zoo hooge,
Dat hem der vrouwen verbeelding
onmogelijk volgt, en beneden
Zalig een dutje in de Vreeze
des Heeren verkiest; tot dan plotsling
't Rinklen der koperen sintel,
't *In nomine Patris* des priesters,
't Orgelgepiep, het *Introïtus*
dempig en schor begeleidend,
Gansch de veraadmende schare
tot bidden en knielen komt nooden.

Stijf in 't ‘gesteken’ gestoelte,
een rei schoorzuilen gelijkend,
Pronkt de Fabriekraad[2] thans,
met in zilver beslagen brevierband,
Nevens de Zeer Hoogedel-
geboren Mevrouw de Kasteelweeûw,

1) Van den preekstoel.
2) Kerkeraad.

Zwaarzwart rouwend in krep,
net een lijkbaar tusschen flambouwen;
Lager af, stil en devoot,
het genootschap rentierende kwezels,
Karyatiden des tempels,
gebogen op 't vunzige kerkboek;
Verder, te midden der beuk,
de onverdorvene helft der genooden:
Preevlende moeders, en kinders,
de rooskransbollekens achtloos
Tusschen hun vingers en duimpje
verschuivend, - gebeden die droplen;
Diep in 't portaal, als gebonden
aan 't klokzeel, de armen gevouwen
Over de lakenen pet,
in den huize des Heeren een vreemdling,
Bang als een boef bij den rechter,
verdringt en verduikt zich de boer daar.
Oef!... is dat bidden en danken
toch slafelijk lastig te doorstaan!
Duurt hem de hoogmis lang!
Dat de zangers de slepende maat in
Drie voor acht slaan wilden;
de misheer haastiger buigen,
Korter 't latijn afbijten;
de koorknaap 't zware missaalboek
Vlugger terug rechts halen
als eindlijk de Nutting[1)] gebeurd is!
Keerslicht, wierookwalmen
ontsteken hem de oogen geweldig,
Schroeien zijn keelgat droog:
En al pruimend, al spuwend in 't ronde,
Grommend van haast en verveling,
de hand op den riem van de slagdeur,
Snakkend om 't eindwoord, - hoort hij
het eer dan de voorsten van 't outer
Vallen, als zeegnend de priester
zich keert: *Ite missa est!*

1) Communie.

Gauw één ruk, één sprong,
en hij zit in de kroeg bij een borrel....

D.

Het gras is gehooid en het koren moet binnen:
De zomerzon zengt het, en zift in de voren
Nu korrel na korrels den vooglen verloren;
Het graan wil gepikt; - zal dan niemand beginnen?

Heel de wereld moet het weten,
Zingt voorop de heldendaad,
Als de boer met haak en sikkel
Eindlijk toch aan 't pikken gaat.
Vroeg vandaag, na weinig weiflen,
Met de kiekens van hun stek,
Stond hij van de lange veeren
Op, en slefte door het hek
- Vol de koffikan, een brood
In den schoftzak, - geeuwend veldwaarts...

Los den hemdsband, de armen bloot,
Staat hij barvoets in de blokken,
Frisch op mul bedauwden grond....
Dank gekust door 't morgenwindje,
Slaat hij traag de blikken rond;
Bliksemt dan de blanke sikkel
In de scheemring heen en weer;
En het broze blonde koren
Ruischt in dichte garven neer.

Hoog en hooger aan den hemel
Brekend door het vaal verschiet,
Rijst de zon op wollen wolkjes,
Stijgt in goudglans 't leutig lied
Van de musschen, van de vinken,

Wippend over 't korenveld,
Waar al loomer zwaait de sikkel,
Waar het zweet zoo willig welt....
O die vranke, vlugge bengels,
Nimmer moê gefloten, nimmer
Moê gespeeld, tak af, tak op!
Hoor ze schertsen, hoor ze schampen
Piep! en sliep! met vollen krop,
Om den boer, die sedert elven
Ginder in de schaduw ligt
Naast de leêge kan en schoftzak,
Ronkend nu, de vuisten dicht:

'Foei, gij luie, lamme lummel,
Slapen dat Ons Heer het ziet....!
Moesten ze in de stad het weten,
Wat een vloeken zou daar niet
Opgaan van den duffen zolder,
Waar een lapper, taai en hard
Als zijn leêrlap op den kniesteen,
Wegsmelt van zijn pikkelberd;
Waar zoo menig stramme kladder
Hangt aan raam en gevelmuur,
Wijl de verflaag blekt in blaren,
Net als blaakte een buschkoolvuur;
Waar ter dompige achterkeuken
- Is 't uw dochter niet? - de meid
Naast komfoor en gloeiende ijzers
Strijkgoed op de tafel spreidt;
Waar in dollen *steeple chase*
Nu juist, elk zijn concurrent
Duchtend, huis voor huis, van ouden
Klant naar nieuwe klanten rent....
Slapen nu! - he, boer, word wakker!!!'

En, als hadde hij 't gehoord,
Rekt hij zich, hergrijpt de sikkel
Pikt tot laten avond voort.

Gevuld is de kar dan; het koren rijdt binnen;
Omhoog zit de boer op den schomlenden tas,
Zoo fier of hij koning en keizer wel was;
Benijd door een stoet
Blazende, bolle boerinnen
Te voet.

E.

o, Het werk is de vreugd
Van de heilige deugd!
En van daar dat gerucht,
Dat weêrgalmt in de lucht:
't Is de klepprende maat,
Die de dorschvlegel slaat
Bij geroep en gezang:
Maar 't en duret niet lang!

Een uurtje werken, uren praten:
Ze kennen 't spreekwoord ‘van den boog’:
- Vergeet niet, Zondag is het schieting
Naar 't schoonste wit, naar 't leeg en hoog!
- En gaat de dracht voor jonge duiven
Met kermis door, en op Parijs?
Dan speel ik mee met zeven koppels:
'k Win dezen keer den eereprijs.
- Gegund! dan valt er toch te drinken?
- Den man zijn aker; is 't genoeg?
- Als inzet, ja. - Aan 't werk weer, mannen,
Den vlegel hoog; 't en blijft niet vro eg.

En nu dorschen ze voort
Van den muur naar de poort,
Van de poort naar den muur
In de dreunende schuur,
Met gemetene vlucht,

Dat de vloer er van zucht,
Dat het stuift in de lucht,
Dat er ieder van kucht....

De koffiekan nu aangesproken,
Een pijp gestopt, een ‘trek’ gerookt.
- Voorzichtig, jongens! pakt u buiten,
Eer 't lucifertje een vuurken stookt.
- Wat heerlijk najaar, puik te ploegen!
- De knollen liggen grijs van 't wild,
En de arme boer houdt voêr noch eten...
- Wanneer nu ‘teert’ ons Musschengild?[1)]
- De tweede week na Baafmis-jaarmarkt.
- En bal den vierden dag? - Gewis.
- Wat zal ik smullen nog en woelen,[2)]
Eer 't van mijn leven nieuwjaar is!!!

Nu met gulzigen smak,
Of hun kinnebak brak,
Aan het werk weer gedraaid,
Weer de vlegels gezwaaid,
Dat het korrelen spat
Als het nat uit het vat;
En gerekt en geschept
Tot het Angelus klept.

Ook binnenwerk wekt wondren eetlust:
De stomp[3)] en melkbrei, heet en gaar,
Een diepe teil, een volle schotel
Zijn binnen of het klokspijs waar'.
Dan, 't hartje in rust, een uil gevangen
In 't donkerst hoekje van de schouw,
Of, de oogen wrijvend, druk verhandeld
Familiezaken met de vrouw:

1) Een gild, ter vernieling der musschen, welke jaarlijks potverteert.
2) Pret maken. Fr. *rigoler*.
3) Aardappelmoes.

‘Ja, mensch, het is een wereldwonder,
Ons verken, waar 't zich leunt of legt;
't Is tijd geladderd; 'k ga te marktdag
Om zout de stad in, - dat 's gezegd.
Mijn volk.... Ha, mannen, wilt ge 't weten?
Te naaste week moet Sus er aan:
Nu geenen knoop in de ellebogen,
Na werken, feesten.... Maakt gedaan!’

Maar niet grooter de moed,
Maar niet vlugger de spoed
Bij de klepprende maat,
Die de dorschvlegel slaat;
Maar getalmd en gevraagd,
Maar gekniesd en geklaagd,
Tot het beest is geslacht
En - de bloedpens hun wacht.

F.

't Is vroeg in den morgen: Bij benden en reien,
In eendere richting, langsheen de kasseien,[1)]
Zijn 't karren met huiven, vol vrouwenkawetter[2)]
Op korven en kuipen; en rondom de wielen
Gesnap en geschoffel van mannen met kielen,
Gehinnik en ezelsgebalk, en gepletter
Van koedrijvers, beukend den mispelen stok
Op knoklige vaarzen hun harige huid,
Of draaiend en wringend met haastigen snok
De beesten hun staart, alsof schroefde er die uit.

't Is vroeg in den morgen: Op boomen en weien
Bezijden de modderbedauwde kasseien,

1) Steenweg (Chaussée).
2) Vrouwengebabbel.

Verdringen zich nevel en manegeschemel;
En ginder, de lijnrechte baan op, waar - verre -
Toch wallen en daken zich teeknen, geen sterre
Die wenkende pinkt aan den smeurigen hemel;
Maar roodrosse klaarte, als het noordlicht zoo breed;
Als had daar een leger zijn tenten geplant,
Zijn vuren ontstoken, de wachten gereed,
Verwachtend den tol van 't veroverde land.

't Is ginder de stad. Al die benden en reien,
Geprest en in optocht langs Waler-kasseien,
't Zijn boeren, die stedewaarts schuiven of rijden.
- Och, waar met hun ledigen tijd ook gebleven!
De dweepende fellahs slechts ééns in hun leven
Ten Mahomets grave devotie hem wijden;
De moujiks der Volga slechts ééns in het jaar
Ter Novogorod-markt hun waren gaan biên;
Ons boeren, wat doen met hun dagen, indien
De woelige marktdag niet w e k e l i j k s waar'?

G.

Daar was een groeve gegraven
Vijf voet in den grond:
Daar wordt een pachter begraven:
De klokken luiden het rond.

‘Hij heeft het maar kort getrokken,’
Zei een met een gemaakte lip;
‘Och arme, zijn vrouw en heur bloêkens!’
Traanoogde een tweede in 't genip;

‘En zijn beesten, vraagde een derde,
Komen die dra nu te koop?’
Of een vierde: ‘Zien we malkander
Straks in den *Steenen Stoop?*’

En vóór nog de spade des gravers
Tot een terp had geeffend den grond,
Zaten de vrienden en buren
Te ‘teren’ de tafel rond,

Op kosten van het sterfhuis:
Brood met kaas, en een vat
Gersten. - Dat hij zóóveel
Geburen en vrienden had,

Heeft de doode in zijn leven
Nooit ontwaard, noch gedacht;
En trouw dat ze allen bleven:
Tot over middernacht!

Ze vonden het gersten lekker,
Lekker met brood en kaas:
- Schuif den schotel maar herres[1)]!
- Voor mij nog een pint, baas!

- Dat was voor *Hem* niet gebrouwen!
- Hij dronk hier zoo dikwijls mee....
- Komaan, op de rust van zijn ziele!
- Eenpariglijk, vrienden, *santee*!

Zoo zwetsen en zwelgen die boeren
Bol en balg zich zat,
Tot ieder in hoogste zaligheid
Klutst als een karnevat.

Alweêr een dag gewonnen
Bij feestelijk niets doen;
En den nacht gerekt, al snorkend,
Tot 's anderendaags te noen....

1) Herwaarts.

III.

De boer ten pedestaal, gegoten beeld der Vlijt,
In kindersprookjes, ja, uit Öude-Moeie's tijd.
Zoo liegt legende, liegen slenter en verdichting
Te jongster ure voort in roekelooze ontstichting.

De prozageest der Waarheid wierp al veel ten grond,
Al meenge oû zonne doofde en doolt als luchtsteen rond;
De reuzen zijn sinds lang tot dwergen saamgekrompen,
De gnomen platgepletterd onder satersrompen,
De ondinen diep verdronken, nixe en nymfe in 't graf,
Al de afgoôn uit hun nis verstoven als het kaf;
De eloten poorters, neen, patriciërs geworden,
De parias gegroeid tot eedle ridderorden;
De wallen laatster caste en ghetto vlak gelegd,
De lazarets verbouwd, bastiljes glad geslecht;
Geen woudbandietenheir langs kant en gracht verscholen,
Geen don Quichoten meer, die krakend-wrakend dolen,
Geen Romeoos, Mazeppas, Heintjes van der Noot;[1)]
't Is alles weg, verweerd, vervormd, gevallen, dood...!

Alleen de boer, traditie, klucht en fictie saam,
Weerstond, - en poetste in nieuwen gloor zijn oude faam.

Uit aartsvaâr Abraham,
Die Saraï tot huisvrouw nam
En Hagar tot zijn meid;
Die op de mat, gespreid
Voor de oopning zijner tent,
(Verhaalt het Oude Testament)
In Godes zon zich geerne rekte,
Den Heere-zelf de tafel dekte;
Uit aartsvaâr Abraham,
Een vromen man, een kloeken stam,

1) De bekende held uit den Boerenkrijg, in het laatst der 18e eeuw.

Ontsproot de boer.... En opgestaan
Van de enge mat, - en heengegaan
Van 't eiken Mamrebosch,
Met vee en tententros,
Langs het ‘Land van Oosten’, over hooge heiden,
Woestenijzand, veldenvlakten, vogelweiden,
Steppen door, moerassen, polders, schorreriet,
Heuvlen op en dalen in; - bij stroom en vliet,
Rondom veenput, meer en bronne
Zette zich dat kroost der zonne,
In patriarchale wonne
Gedijdend, als des Evangelies mosterdzaad....

Tot Vrijheer van de Burchte vocht zich de arme laat,
Tot stugge Stedemeesters werkten zich de slaven,
Het volk werd eigen Heer in 't nieuw Gemeenebest,
De boer bleef knecht: vergeten, ongeteld, begraven
Buiten wal en vest.

Hoog van de rotsen, laag in 't dal
Stort zich de woeste waterval,
Rusteloos rollend van kolk tot kolk,
Bruisend en schuimend: Een beeld van 't Volk.

Van omhoog in 't moderne gebergte der denkers en zeggers,
Der genieën en vinders, der grooten en helden des Vredes,
Naar omlaag in den maalstroom der strijders den Strijd voor het leven,
In de kolken der kroezen en ovens, der mijnen en groeven,
Op de bonken van hoekigen toetssteen en mossigen onwil,
Met bedwelmenden spoed, met veraadming noch nachtlijk verpoozen,
Tot het einde der Wereld in wislende wassende massa,
En verstuivend in vliegende vlokken van bluf en reclame,
Of verstroomend in golvende golpen van weelde en beschaving,
Tot een hymne ter hemelen, - duizelt een vloed theorieën

En gedachten, en stoffen en vormen, en krachten, en wetten,
Door de glansende stralen der koestrende Vrijheid beschenen,
Die, in kleurigen zegeboog brekend op 't prisma der wolken,
De Gekroonden en Wroeters omspannen met één aureoolgloed!

Hoe 't elders licht',
- Dicht
Beschaduwd als de draagpaal van een Siemens-lamp;
Hoe 't elders woele in drokken levenskamp,
- Gerust als het polderslijk
Achter den dijk;
Hoe 't elders dreun'
In wakker gekreun,
- Bestendig ingedut
Langs haag en hut,
Als de wilgenboom
Langs der wateren zoom;
Hoe 't elders jaag'
Om offer en vraag,
- Bedaagd en koel, als kers en kei
In de greppels der wei;
Hoe 't elders voorwaarts wil,
- Stil
Gehecht aan 't gistren, wars van 't heden,
Als het vlotte wedsop, dat
Waar de stoomer heeft gegleden
Plots zich effent spiegelglad;
Hoe 't elders snor'
‘Excelsior!’
Van pen en vlerk,
Op kram en wiel,
‘Excelsior!’
In geest en werk,
Met hoofd en ziel,
- Als turf en moer
Te plaggen uit een poel: zóó is de boer!

Och, - hoopt hij - uit den wilden vloed
Van menschen ginder, vlug en vroed,
Duikt weleens een ding omhoog,
Rolt weleens een tuig op 't droog
Voor mijn voet;
Een wondergewrocht,
Of duivelsgedrocht,
- Mij is 't goed! -
Maar dat zaait,
Wiedt en maait;
Dat biedt en koopt,
Verkoopt en stroopt;
Om de duiten loopt,
Mij vertrouwlijk het geld
Op de nachttafel telt,
En mij zegent en kust,
En mij toedekt: ‘Goê rust....!’

Antwerpen.
JAN ADRIAENSEN.

Letterkundige kroniek.

Rouwviolen door Hélène Swarth. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon. 1889.

Wanneer het gemoed van den kunstenaar diep geschokt is, hetzij de dood hem het liefste heeft ontnomen, of ontrouw, misleiding een bloedende wonde heeft geslagen in zijn hart, dan staat hij een wijle machteloos. Zoolang het oog door tranen beneveld is, zoolang de hand trilt van ontroering, kan er van het scheppen van een kunstwerk geen sprake wezen. Eer de kunst aan het woord kan komen, moet er eenige tijd verloopen zijn; de zielesmart moet, als acute pijn, iets van hare scherpte verloren hebben, en die droefheid zijn geworden, waarop Prévost-Paradol doelde, toen hij schreef: ‘La tristesse est une sorte de crépuscule qui suit la douleur.’ Dan vindt zij bij den dichter een uitweg in het lied, en zingt de zanger van Gods genade zijn door de kunst en de smart beide gewijde zangen. En het publiek luistert. Het laat zich niet afschrikken door de overweging dat het van weinig gevoel getuigt, genot te smaken in eens anders leed; het vindt juist in het mede-lijden met den kunstenaar een element van artistieke en aesthetische ontroering, waarvoor het hem dankbaar is.

Hélène Swarth is ons bekend als de dichteres der melancholie. Diepe weemoed klinkt uit schier alles wat zij zingt; het leven heeft voor haar geen licht, geen lach; de bloemen, welke zij plukt, zijn grafbloemen; maar in die stemming schreef zij onvergankelijke verzen, waaraan de hoogste kunst heeft medegewerkt. Niet voor velen intusschen schreef zij ze. Slechts een kleine schaar van vereerders en vereersters pleegt de dichteres van *Beelden en stemmen*, te volgen. Daarnaast staan er velen, die, hoewel poëzie

waardeerende, in deze grauwe stemming, in dezen eenigszins eentonigen weemoed, in den strengen vorm dezer kunstig bewerkte sonnetten op den duur geen smaak kunnen vinden.

Heeft Hélène Swarth aan hen gedacht, toen zij deze *Rouwviolen* schreef? De stemming dezer gedichten is niet minder weemoedig, even droef blijft de blik op het leven, het is als luidt door deze strofen de doodsklok zonder ophouden - en toch zijn zij anders dan die, welke wij tot dusver van Hélène Swarth kenden. En dit geldt zoowel van den inhoud als van den vorm.

De dichteres staat in deze verzen dichter bij ons; het drama van haar leven, dat den inhoud uitmaakt van de rij kleine gedichten, welke den eigenlijken bundel *Rouwviolen* vormen, gaat niet boven onze hoofden heen, maar spreekt rechtstreeks tot ons in eenvoudige, innige taal, zonder diepzinnige beeldspraak. De gedrongen vorm van het sonnet heeft plaats gemaakt voor een vrijeren, verschillend van maat en omvang naarmate het dichterlijk motief dit vordert, een vorm, waarin de dichteres zich geheel kan geven, haar vol gemoed kan uitstorten in die dichterlijke taal en met die volkomen kennis van de fijnste schakeeringen van ons klankvol Nederlandsch, welke haar eigen is.

Het grijpt u in het hart, wanneer gij haar, zonder iets wat ook maar naar bitterheid zweemt, hoort spreken van den liefste, die haar eens liefde zwoer, maar zijn eed heeft gebroken, den liefste, die nu dood is, wien zij alles en alles vergeven heeft:

> Zijn woorden als doornen,
> Zijn wreed verraad,
> Zijn martlende liefde,
> Zijn blinde haat,

en dien zij nu beweent haar leven lang. Eens heeft zij gemeend, dat zij hem haatte:

> Ik ben met mijn Haat door het leven gegaan.
> Een mantel van purper had zij aan
> En, onder dien mantel, een kleed van rouw,
> Als het sleepend gewaad van een weduwvrouw.
>
> Maar toen ik daar stond bij mijn lievekens graf,
> Daar knopte en daar bloeide haar zwarte staf,
> Tot hij rozen droeg als een rozelaar,
> Veel blanke en veel roode, bij elkaar.

Zij slingerde vàn zich den gordelslang
En tranen besproeiden haar bleeke wang.
Ik kuste haar handen, en hemelsch licht
Kwam over haar vorstelijk aangezicht.
- ‘En zijt gij niet langer mijn trouwe Haat,
O gij die uw tranen zoo vloeien laat?’
Toen sprak zij: - ‘En hebt gij dat nooit verstaan?
Gij zijt met uw Liefde door 't leven gegaan’.

Neen, gehaat heeft zij hem nooit; zij heeft bij zijn leven geen steen op hem geworpen, niet luide uitgeroepen, dat die man slecht en zijn liefde valsch was, maar zij is

zwijgend en eenzaam heengegaan,
Met (haar) staf in de hand en de schouders gehuld
In een mantel van waardigheid en geduld;

en nu hij gestorven is, nu hij ‘weerloos ligt in het donker huis, in zijn naamloozen slaap’, nu - zegt zij:

Nu kniel ik bij 't graf van mijn schoonen knaap,
En ik vraag niet waarom en ik vraag niet hoe
Hij mij zóó heeft gehaat, die hem zóó heb bemind,
Maar ik dek met mijn liefde zijn zonde toe,
Als een zwervende moeder haar slapend kind
Met haar mantel beschermt tegen weêr en wind.

En dan verdiept zij zich in herinneringen: hoe het àl is begonnen met kinderspel, hoe zij speelden om perzikebloesems en vlinders, elkander minden en krakeelden, en dan later:

Als een vogeltje trilde in zijn handen mijn lot
En ik zag tot hem op als een vrome tot God...

Zij hoort nog in den droom dat liefdelied - klonk het niet gister nog? - en het is of zij nog zijn stap op straat en zijn stem in de stille gang verneemt; en wanneer zij de oogen sluit, dan staat zijn beeld voor haar, zooals hij haar toelachte en haar toesprak met ‘die stem zoo welluidend als lijsterzang’. Maar nu is het alles uit, nu staat zij aan zijn graf, en zij heeft hem nog zoo veel te zeggen:

Daar slaapt hij zoo roerloos,
Zoo koud als steen,
Zoo ver van zijn vrienden,
Zoo héél alleen!

En al breng ik hem bloemen,
't Bekoort hem niet,
En al zing ik hem zangen,
Hij hoort het niet.

Ik moet hem wat fluistren
In 't oor, heel zacht,
En kalm zal hij slapen,
Nog vóór den nacht.

O mocht ik maar vinden
Zijn bleeken mond!
Ik raak met mijn lippen
Den weeken grond.

Ik kniel in de bloemen....
Het graf is toe.
Ik moet hem wat zeggen...
Ik weet niet hoe.

En zoo zingt de dichteres van haar liefde en lijden, en sleept mee door die zangrijke liederen, waarin het diepe en ware sentiment nooit de grens overschrijdt, waar de sentimentaliteit aanvangt.

Eén enkele maal slechts slaat Hélène Swarth uit den toon: het is in ‘De Reiziger’, waar zij van den liefste, die naar het ‘Eeuwige Land’ vertrok, zegt:

Maar geen mensch die daar weet, *hoe 't hem ginds bevalt*.

Toon en accent beide komen te kort - zoo klinkt het òns althans - in den tweeden regel van deze strofe:

En het laatst dat ik hoorde den klank van die stem,
Toen sprak hij voor 't publiek... ik zag niemand dan hem.

‘Nog nat van tranendauw’ zijn deze eenvoudige zangen, bloemen - zooals het in ‘Opdracht’ heet:

In woud en veld geplukt,
Zoo frisch, langs vliet of wel, ontrukt
Aan gras of varen;

en dien indruk van frischheid, bij al den diepen weemoed die er uit spreekt, geven deze *Rouwviolen* op elke bladzijde.

Het innige van den inhoud, het zangerige van rythmus en toon moeten, dunkt ons, onze componisten aantrekken. Er klinkt soms iets in, dat herinnert aan von Chamisso's ‘Frauenliebe und Leben,’ waarop Schumann zulke verrukkelijke muziek componeerde.

Hélène Swarth heeft in haar nieuwen bundel een nieuwe zijde van haar groot dichtertalent geopenbaard. Geen twijfel, of het zal haar, bij hare oude vereerders, tal van nieuwe vrienden brengen.

Uit den dood en andere schetsen door A. Aletrino. Amsterdam, H. Eisendrath.

De schrijver dezer schetsen is arts. Niet een arts die zijn vak eenvoudig als een broodwinning beschouwt, als een zaak, welke hem eenige uren in beslag neemt, maar waaraan hij, zoodra de deur van de ziekenkamer of de poort van het gasthuis achter hem is dicht gevallen, niet meer denkt. De heer Aletrino is vervuld van zijn vak; het neemt zijn geheele leven in; zijn ziekenhuis, zijn zieken, zijn dooden zelfs, verlaten hem niet; zij volgen hem op straat, aan zijn schrijftafel, in zijn nachtwake. Maar in dien arts schuilt tevens een kunstenaar, die er hem toe drong, de indrukken welke hij in de ziekenkamer, aan het doodsbed, in de snijkamer ontving, te verwerken tot kleine schetsen, vluchtige penteekeningen of meer uitgewerkte aquarellen.

Wanneer een arts zich met kunst bezighoudt, dan is er, tenzij hij de kunst enkel als ontspanning beschouwe, en dus reactie zoekt, - in welk geval hem de muziek den besten dienst zal bewijzen - dan is er alle kans dat het realistische kunst zal zijn. Opmerken, lang en herhaaldelijk opmerken, rekening houden met de kleinste verschijnselen, die aan eens anders blik ontgaan; zich niet door zijn gevoel laten beheerschen, maar kalm staan, schijnbaar onbewogen, tegenover het treffendst lijden - ziedaar wat van den arts

gevraagd wordt, en ziedaar ook de taak van den realistischen kunstenaar.

De schetsen van den heer Aletrino zijn dan ook realistische schetsen; soms zelfs, waar hij ons in de snijkamer brengt en twee bladzijden lang tot in de meest weerzinwekkende bijzonderheden een cadaver beschrijft, van zeer kras realisme. Maar daar, waar hij niet opzettelijk het licht laat vallen op deze tafereelen waarin meer de arts, de operateur, dan de kunstenaar aan het woord is, daar schildert hij tooneeltjes aangrijpend van waarheid.

In *Een achtermiddag* vinden wij zulk een tafereeltje waarin met de eenvoudigste middelen een stemming wordt weergegeven: de stemming van een zoon, die, plotseling naar huis geroepen wegens de ernstige ziekte van zijne moeder, tehuis komende zijne moeder reeds gestorven vindt. Des avonds zitten de huisgenooten bij elkander, als zooveel avonden, onder de helder brandende lamp in de gezellige voorkamer.

> En telkens moest hij zich, door het vele spreken heen, met alle kracht herinneren dat zij alleen boven lag.
> Hij was naar hare kamer gegaan om iets te halen. Op zijn teenen loopend, alsof zij sliep, was hij binnengekomen. De kamer was nog precies als 's middags, met 't neergelaten gordijn voor 't half opengeschoven venster, waardoor een scherpe koude lucht binnendrong, 't gordijn in matte welvingen opblazend. 't Was een trillende, doffe stilte, die er hing over haar breede ledekant en diep drukte op de ongelijke plooien van de deken, waaronder zij lag. Hij had voorzichtig de kast geopend, waaruit hij iets moest halen, omschrikkend bij het knarsen van het slot, alsof zij wakker zou worden van den klank. Maar toen hij aan het bed kwam, voor hij wegging, zag hij, bij het licht van de kaars, dat zij nog lag als dien ochtend, rustig op zij gebogen met haar goedige hoofd, altijd starend naar hetzelfde punt op den grond, ver, ver weg.
> En ook daarna voelde hij het niet, dat zij dood was.

Eerst wanneer hij 's avonds te bed ligt, komt hij tot het bewustzijn, dat zij weg is voor goed. Telkens sluimert hij in, en telkens schrikt hij wakker. Den anderen dag gevoelt hij eerst recht, dat zijne moeder er niet meer is. ‘'t Leek hem alsof het gevoel van haar dood-zijn er in gevlijmd was gedurende den nacht en nu niet meer los kon. Overal was haar dood.’

Dit gansche gedeelte is treffend van eenvoudige waarheid.

Een dergelijken indruk geeft het begin van *Avondwandeling*: de wandeling van den arts in den tuin van het Gasthuis, nadat hij

zijne nachtvisite gemaakt heeft, en daarbij het lijk van een teringzieke, voor wien hij sympathie gevoelde, geschouwd heeft. Ook hier is met enkele trekken de stemming getroffen.

Maar - en nu komen wij tot de gewichtigste bedenking, welke wij tegen deze schetsen hebben, - de tafereelen, die wij als brokken zuivere kunst bewonderden, staan niet op zich zelf, zij zijn slechts gedeelten van schetsen. Het bezoek aan de kamer, waar de gestorven moeder ligt, het langzaam opkomen van het bewustzijn van den dood dier moeder, zijn niet gebeurtenissen, welke wij bijwonen, maar slechts herinneringen, die op een achtermiddag bij den jongen man van wien verhaald wordt - niet bij den verhaler zelf - opkomen; herinneringen, die straks weer door andere zullen worden verdrongen. Zoo, als herinneringen, mijmeringen, invallende gedachten, staan zij daar, zonder veel samenhang met hetgeen voorafgaat of volgt. Er is in deze schetsen - op ééne belangrijke uitzondering na, waarvan wij nader zullen spreken - een totale afwezigheid van hetgeen men compositie noemt. Dit gebrek blijkt ook nog uit het herhaalde gebruik van dezelfde motieven, beelden, uitdrukkingen. Hiervan een paar voorbeelden. In *Uit den dood* lezen wij: ‘Toen had hij plotseling een benauwd gevoel gekregen en de gedachte was door hem heengegaan als de snijdende kramp van een geneesmiddel: er zal een dag komen dat ik en allen om mij heen zullen zijn als dit cadaver.’ In *Avondwandeling*: ‘Er zal een dag komen, dat ik zoo zal liggen, onbewegelijk, stil en bleek.’ En twee bladzijden verder: ‘Zoo gaan zij allen, dacht hij, en ik ook.’ In *Uit den dood* vinden wij deze zinsnede: ‘Het deed hem goed zich-zelf pijn te doen’; en in *Een achtermiddag*: ‘In de moedelooze neerslachtigheid van dien middag voelde hij een wanhopigen lust in zich opwoelen zich zelf pijn te doen.’ En zoo meer. Het is steeds éénzelfde kleine kring van gebeurtenissen, beelden en gedachten, waarin de schrijver zich beweegt.

Doch al de bedenkingen, die wij reeds maakten en al de andere die wij nog zouden kunnen opwerpen, zetten wij ter zijde om te wijzen op ééne schets uit het tiental, voor welke wij niets dan lof hebben. Het is de novelle *Een einde*, de geschiedenis van eene teringzieke in het gasthuis. Een droevige geschiedenis, in de sombere omlijsting van een gasthuiszaal met haar stille eentonigheid en kleurlooze rust, waar de uren voorbijschuiven in droomerigen

regelmaat, en alleen de dagen van bezoek eenige afwisseling brengen; waar de dood rondwaart en vaak de een na de andere wordt weggedragen in de geheimzinnige bruine mand, waarvan de hengsels kreunend kraken. Met sobere juistheid, met diep, ingehouden gevoel is het langzame wegkwijnen van de arme wees geteekend; geen enkele wanklank, geen noodelooze uitweiding of overladen schildering komt de stemming van het geheel verstoren: er is niets te veel in, en niets te weinig. Hier valt niets aan te halen, of het moesten de bladzijden zijn, waarin een dag van bezoek meesterlijk wordt beschreven. Men moet dit alles lezen, in zijn geheel.

Deze ééne schets is wel geschikt, ons een hoogen dunk te geven van het talent van den arts-novellist, en de tekortkomingen van de negen overige schetsen te doen vergeten.

Het is niet te voorspellen wat er van den heer Aletrino als novellist zal worden: of hij op het beperkte terrein, waarop hij zich tot dusver bewoog, steeds nieuwe stof, nieuwe motieven zal weten te vinden voor zijne novellistische schetsen, dan wel of zijn gezichtskring, zijn gedachtenkring zich ook buiten dat gebied zullen uitbreiden. Maar al schreef hij voortaan nooit iets anders meer dan recepten, dan zal het nog onze plicht wezen zijn naam te blijven noemen als dien van den schrijver van *Een einde*.

Dr. Jan ten Brink. *Jan Starter en zijn wijf*. Een novelle uit de Geschiedenis der Nederlandsche letteren. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon. 1890.

Et l'on revient toujours ... Dr. Jan ten Brink heeft zijne sporen verdiend als novellist - zijn Bredero-studie met al het aantrekkelijke van eene historisch-letterkundige novelle, zijn *Op de grenzen der Preanger*, zijn *Oost-Indische dames en heeren* behooren tot het beste wat hij geschreven heeft, - en het is voor hen, die ten Brink's talent waardeeren, een genoegen, hem weder terug te zien keeren tot zijne oudste liefde. Het gaat hem daarbij beter dan den held van zijne jongste novelle: wanneer Starter, na zijn Nieske in den steek gelaten te hebben om aan andere schoonen zijn hof te maken, de uitverkorene zijner jeugd terugvindt, dan is het om haar als een

doode weêr te zien; - de uitverkorene van ten Brink's jonge jaren, de romantische Muze, is nog blozend van gezondheid en levenslust.

In Duitschland kent men de schrijvers van de in de laatste jaren in zwang gekomen antiquarische romans, Ebers, Taylor, Dahn e.a. als ‘Romanprofessoren.’ In ons land is een professor, die zich waagt op het gebied van roman of novelle, een zeldzaamheid. Ja, het zou ons zelfs niet verwonderen, indien menig Nederlandsch hoogleeraar wien dit boek ‘ter inzage’ wordt gezonden, het ter zijde legt, bedenkelijk het hoofd schuddend over den weinigen ernst van ‘Collega ten Brink’, die het niet beneden zich acht, zich op te houden met het schrijven van verhaaltjes en dergelijke oppervlakkigheden. De Leidsche hoogleeraar heeft intusschen wel gedaan zich hierdoor niet te laten afschrikken. Met groot talent heeft hij uit hetgeen ons van den dichter van den *Frieschen Lusthof* bekend is een boeiende novelle samengesteld. Handig heeft hij daarbij gebruik gemaakt van hetgeen de jongste onderzoekingen omtrent Starter aan het licht hebben gebracht, o.a. van de door den heer A. Bredius in den 3den jaargang van *Oud-Holland* gepubliceerde acte, waarbij een en twintig Amsterdamsche kooplieden, ‘Lyef hebbers van de Nederduitsche Poesy’ Starter met gouden koorden aan Amsterdam verbonden, door hem een vaste wekelijksche toelage te verzekeren.

Ten Brink is en blijft een romanticus, dat blijkt uit den geheelen opzet van deze novelle, en schier uit elke bladzijde. De strenge observatie, de stiptheid van den realist onzer dagen moet men bij hem niet zoeken. Wanneer hij - om een kleinigheid te noemen - ons Starter eerst heeft voorgesteld als een jong man met *kort afgeknipt* haar, dan ziet hij er niet tegen op, enkele bladzijden verder, Starter's Nieske *door* het *fraaie* haar van haren echtgenoot te laten strijken, of hemzelven dat haar naar achteren te laten kammen. Maar tegenover dergelijke kleine onoplettendheden staan de levendigheid van zijn verhaaltrant, de kleurrijkheid van zijne schildering, die o.a. uitkomen in tafereeltjes als de voorstelling der Rederijkerskamer; ‘Och mocht het rijzen!’ te Leeuwarden, het gesprek tusschen Starter en den voorzitter van de Dordsche Synode, Johannes Bogerman, de bijeenkomsten in het logement: ‘De Koninck van Vranckryck.’ Men gevoelt het, dat ten Brink tehuis is in het tijdperk hetwelk hij beschrijft, dat hij met zijn onder-

werp meêleeft en sympathie voelt voor de, zij 't soms wat dartele ‘oubolligheid’, als bijv. in Starter's *Kluchtig 'tsamengezang van dry Personagiën* te vinden is. Alleen in het laatste hoofdstuk - en dit is voor den eindindruk van het geheel oprecht jammer - wordt zijn romantiek te wild en slaat zij in het melodranatische over: het sterven van Nieske op het oogenblik dat Starter met zijne dulcinea Catelyne dartele liedjes zingt, de lange rede van Halma om hem Nieske's dood mede te deelen, Starter's houding op het vernemen van de noodlottige tijding, vormen een slot dat dezer goed opgezette en goed ontwikkelde novelle niet waardig is.

Intusschen, met dit voorbehoud, mag men Professor ten Brink gelukwenschen met deze novelle, gelukwenschen met zijn terugkeer tot een gebied, waarop zijn eigenaardig talent van levendig verteller en kleurenrijk schilder goed uitkomt.

Bibliographie.

Frans Netscher. In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen. Amsterdam. S. Warendorf Jr. 1889.

De heer Frans Netscher moet een trouw bezoeker zijn van de journalisten-tribune op het Binnenhof. Daar heeft hij de gelegenheid gehad de verschillendeleden van de Tweede Kamer uit de hoogte te bekijken. Dit bijzondere gezichtspunt verklaart het eenigszins eenzijdige, waaraan deze 'portretten en schetsen' mank gaan. Er zijn onder de Kamerleden velen, van welke de heer Netscher meer den kalen schedel, den gevulden of platten rug dan het gelaat heeft gezien; meer de kleeding, de manieren heeft waargenomen dan den aanleg, het talent, het karakter bestudeerd. Hij heeft steeds over de heeren heengekeken, nooit zich onder hen bewogen. Om dit laatste te kunnen doen zou hij, geen lid van de Kamer zijnde, bode hebben moeten worden. Het is te begrijpen, dat hij daartoe niet heeft kunnen besluiten; maar merkwaardig mag het heeten, dat onze auteur gevoelens, welke, volgens hem, de Kamerboden ten opzichte van de Kamerleden koesteren, zelf blijkt te bezitten. 'Standmeters' noemt de heer Netscher de boden. 'Standmeter, gij zelf!' zou men hem kunnen toeroepen. Of wat toont hij zich anders, wanneer hij (p. 99) smalend gewaagt van de afstammelingen uit onze koopmansgeslachten, die meer en meer het hoofd opsteken, maar, bij gebreke van veredelende bloedsvermenging, het hereditaire stempel hunner burgerlijke afkomst met zich ronddragen; wanneer hij verder (p. 174) gewaagt van 'eenige industrieelen, aannemers of dergelijke *eigenlijk niet tot regeeren geroepen menschen*'? Alsof niet mannen als Donner, Van Alphen, de Vries, Heldt, van nabij bekend met de gewoonten en de behoeften van de kleine burgerij, daardoor een zeer te waardeeren element vormen in onze Staten-Generaal, de vertegenwoordiging van het geheele Nederlandsche volk! Merkwaardig, dat één uit de rijen van dat Jonge Holland, dat gebroken heet te hebben met alle verouderde denkbeelden en aan de spits van den vooruitgang meent te staan; er niet tegenop ziet met dergelijke ideeën uit den pruikentijd voor den dag te komen.

Zijn talent van opmerken, zijn kunst om uiterlijkheden weêr te geven, hebben den heer Netscher ook thans niet in den steek gelaten. Sommige portretten, als Verniers van der Loeff, Schaepman, Lieftinck, zijn, in menig opzicht, treffend van gelijkenis. In een enkel portret treedt misschien de kennelijke voorliefde van den portraiteur voor zijn model te sterk op den voorgrond, gelijk elders antipathie des schilders penseel deed trillen tusschen de vingers en zijn blik benevelde. Onder de voortreffelijk waargenomen gedeelten rekenen wij dat, waar

Netscher den heer Lohman teekent op het moment dat hij gaat opletten (p. 57.) Geestig en juist is het beeld op p. 139, waar hij de jeugdige Kamerleden in moeilijke oogenblikken vergelijkt bij kippen in een regenbui, die te hoop loopen en zich om een haan verzamelen; en nog juister en duidelijker wordt het beeld, waar hij het toepast op de katholieke jonge leden, welke zich, in de benauwdheid over eene naderende stemming, om Schaepman verdringen, die in het midden der groene bankjes zich als de viktorie kraaiende haan verheft. En zoo zijn er, naast welgelijkende portretten, kostelijke *charges*, grappige en guitige trekken bij de vleet.

Maar daarnaast vinden wij, jammer genoeg, een reeks van misplaatste grofheden en onverdiende hatelijkheden, die noch geestig, noch grappig zijn. En, wat erger is, in de teekening van sommige der meest bekende kamerfiguren, hetzij van hun stoffelijk deel, hetzij van hun geest of hun talent, schiet de heer Netscher van tijd tot tijd te kort. Zoo heeft hij geen oog gehad voor het sprekend gelaat van Baron de Geer, noch voor zijn kleeding; en weinigen zullen in ‘het klein oudachtig heertje, altijd streng in het zwart’ den Utrechtschen oud-professor met zijn fraaien geestigen kop en ‘le beau désordre’ van zijn toilet herkend hebben. De grappige uitvallen van den heer Haffmans, hoewel vaak ongepast hatelijk, verdienen een anderen naam dan die van ‘hansworsterijen van een aanstellerig flauw heertje.’ De heer Fabius staat bij zijn medeleden van alle richtingen bekend, niet als ‘een aap die alles napraat en nabootst’ (p. 169), noch als eene ‘ook als redenaar onbeduidende en bespottelijke verschijning’, maar als een schrander man (zij het ook dat zijn fanatisme hem vaak te ver voert), wiens redevoeringen tot de beste behooren welke op het Binnenhof worden uitgesproken.

Voor iemand die zich, krachtens de school welke hij vertegenwoordigt, op stipte nauwkeurigheid behoort toe te leggen, zijn sommige vergissingen onvergefelijk. Den ergsten flater begaat de heer Netscher, waar hij (p. 167) de heeren Beelaerts, Mackay, Huber enz. tot de ‘gauche’ der antirevolutionnaire partij, de heeren Keuchenius, Lohman enz. tot de ‘droite’ van die partij rekent. Verder vergist de schrijver zich, waar hij den heer A. Bn Schimmelpenk Van der Oije tot Mr. promoveert, Dr. Vermeulen schoolopziener maakt, den heer Mackay onder de *seniores* van de Kamer rekent, den heer Haffmans onder de ‘handelsen industriespecialiteiten’ rangschikt, onder de leden van het geslacht Van Dedem katholieken ontdekt - en zoo meer.

Doch - mogelijk stellen wij aan deze losse stukjes te hooge eischen.

De schetsen als kleine pamfletten lezende, hadden wij wellicht met de geestigheden de niet-geestige hatelijkheden op den koop toe moeten nemen; de portretten als *charges* beschouwende, moesten wij misschien niet zoo angstvallig naar een volmaakte gelijkenis hebben gezocht. En eindelijk, wij gevoelen het: tegenover zooveel zware vervelende lectuur als telkens beslag komt leggen op onzen tijd, verdient een luchtig, ondeugend, met groot talent geschreven boekje als *In en om de Tweede Kamer*, dat ons, zij het ook ten koste van sommige volksvertegenwoordigers, een vroolijk half uurtje doet doorbrengen, ten slotte waardeering.

Johanna v. Woude. (Mevr. Van Wermeskerken-Junius). Tom en ik. Amsterdam. J.C. Loman Jr. 1889.

‘Tom’ is een flinke, eerlijke, goedhartige buitenman, de zoon van rijke landbouwers, thans na den dood zijner ouders eigenaar en bewoner van het Geldersche kasteel

Brinio's-Erf te Waaldorp. Tom leeft voor zijne landerijen, voor zijn paarden en zijn koeien; hij voelt zich in zijn rijk zoo gelukkig als een

koning, en wordt er als een koning, geëerd en bemind.

'Ik' is de vroolijke, bekoorlijke Madelon, die door hare ouders uit Indië naar Holland op kostschool is gezonden. In de vacantie te Waaldorp bij hare tante logeerende, heeft zij Tom leeren kennen. De 28-jarige man, met zijn haast plompen eenvoud, zijn mannelijk, open gelaat, dat kracht en tegelijk zachtheid uitdrukt, heeft op de bijna 18-jarige, die nog niets van de wereld gezien heeft, een diepen indruk gemaakt en haar ietwat romantisch hoofdje op hol gebracht.

Tom vraagt en verkrijgt Madelon's hand; maar niet dan nadat hij haar ernstig heeft voorgehouden, welk eene opoffering hij vraagt van haar die zomer's en 's winters met hem op het afgelegene Waaldorp zal wonen. Madelon ziet er niet tegen op. Al voelt zij weinig voor de natuur, voor bloemen en vogels, al trekken de dorpelingen haar niet aan, het denkbeeld van door dien man vergood en op de handen gedragen te worden, doet haar alle bezwaren licht tellen.

Doch wanneer zij eens gehuwd zijn, wanneer het bekoorlijke van het nieuwe voorbij is, blijkt het hoe langer hoe meer, hoe weinig punten van overeenstemming er eigenlijk tusschen hen beiden bestaan. Wel veinst Madelon belang te stellen in de koeien en de kippen, in de haver en de gerst, maar het gaat niet van harte. De winter buiten lijkt haar eentonig en lang - zij verveelt zich. Tom doet alles om haar afleiding te bezorgen, en zij toont zich daar dankbaar voor; maar toch haakt zij naar wat meer gezelschap om zich heen, naar steedsche amusementen. Madelon's zuster Adèle, een wereldsch vrouwtje, zal haar wat vertroosting bezorgen: Madelon moet bij haar te Arnhem komen logeeren, uitgaan, dansen, schaatsenrijden, arren. Tom staat alles toe; doch hij bemerkt maar al te goed, hoe de verwijdering tusschen hem en Madelon steeds grooter wordt. Wanneer Madelon te Arnhem gevierd wordt, en de eene pret op de andere volgt, dan voelt de landbouwer zich daar niet op zijn plaats; het is hem of zijn vrouw zich soms over hem schaamt. Hij wenscht naar huis terug te keeren, waar hij niet langer gemist kan worden, maar Madelon smeekt hem, dat hij haar te Arnhem zal laten. Tom geeft alweder toe, al snijdt het hem door de ziel, dat zijn Madelon zich overal elders gelukkig gevoelt dan op Brinio's Erf en in zijn nabijheid. Madelon blijft te Arnhem pret maken. Maar wanneer Tom, naar huis teruggekeerd, niets van zich laat hooren, dan bekruipt haar toch langzamerhand verlangen naar den afwezige, naar haar tehuis. Op een winteravond, waarop dat verlangen sterker is dan ooit, meemt zij een rijtuig en keert naar Brinio's Erf terug. Zij wil Tom verrassen, en wanneer hij ook maar het geringste blijk geeft, dat hare tehuiskomst hem verheugt, zal zij hem vergeving vragen, hem kussen en.. hem het geheim van haar aanstaand moederschap toevertrouwen. Doch Tom ontvangt haar met ijskoude vriendelijkheid, en op een gegeven oogenblik overlaadt hij haar met verwijten: 'nooit is zij op zijn geluk bedacht geweest. nooit heeft zij voldoening gevonden in hem alleen, zij is gebleken een behaagziek, ijdel schepseltje te zijn vol zelfzucht, tot geen daad van naastenliefde of zelfverzaking in staat.' Madelon hoort dit alles zwijgend aan; zij gevoelt wel dat er bij veel onbillijks veel waars is in hetgeen hij haar verwijt; maar haar trots verbiedt haar zich te verdedigen en vergeving te vragen; hare koppigheid weerhoudt haar den eersten stap te doen, die wellicht tot verzoening zou kunnen leiden, of zelfs van iets te laten blijken van hetgeen er in haar omgaat en waaruit Tom zou kunnen merken, hoe zij nog van hem houdt. Zoo gaan dagen en weken voorbij. De verhouding tusschen de beide echtgenooten, die zoo weinig voor elkander geschikt zijn, zou zoo kun-

nen voortduren, om niet dan met den dood of met eene scheiding te eindigen, wanneer niet Madelon door het ernstige woord van Tom langzamerhand tot inkeer was gekomen, en ten slotte, door een spannende catastrophe, de verzoening en het blijeindend slottafereel was aangebracht.

Mevrouw van Wermeskerken heeft, met het haar eigene talent, uit dat een en ander een verhaaltje gesponnen, niet al te diep psychologisch, met pathetische en roerende tooneeltjes, en dat toch niet akelig eindigt. Dit alles verzekert het succes van haar boek in kringen, waarin een 'lief' boek op prijs wordt gesteld. Dat het middel hetwelk de verzoening te weeg brengt: een ongeluk, een ziekbed dat een sterfbed dreigt te worden maar geen sterfbed wordt, de geboorte van een kind, overbekend is - daaraan zal men zich niet storen. Waarschijnlijk zelfs zullen weinigen de opmerking maken, dat Madelon zelf toegeeft: 'Op mijn geluk bedacht? Neen dat ben ik nooit geweest. Ik liet mij gelukkig maken'; en dat zij later, kort voor het slot, nog erkent: 'Ik heb nooit voor hem gedengd: nooit had ik zijn vrouw moeten worden. Maar nu ik het ben moet ik van mijzelf maar maken, wat er van mij te maken is...'

En zouden dan deze 'époux mal assortis' ten slotte nog, gelijk de schrijfster het ons wil doen gelooven, een gelukkig leven tegemoet gaan? Wij helpen het haar wenschen.

Engelbert de Chateleux. Drie vertellingen. Zutfen, W.J. Thieme & Cie. 1889.

Het is mogelijk, dat wij door de Fransche *conteurs* onzer dagen op het stuk van vertellingen wat verwend zijn, doch onze 'vertellers' hebben dan toch ook, op hunne beurt in deze meesterstukjes, in de kleine verhalen van Daudet, van de Maupassant e.a., modellen van soberheid, vastheid van teekening, smaakvolle kleurschakeering, welke zij niet mogen nalaten te bestudeeren. Het blijkt niet, dat de schrijver van deze *Drie Vertellingen* zich die studie getroost heeft. Het sobere, de scherpte van lijnen ontbreken in zijn arbeid. Hij schrijft - althans dit is de indruk dien wij ontvangen - niet omdat hij het zoo gevoeld of zoo gezien heeft, maar omdat hij een vertelling begonnen is en die afmaken wil, Vandaar dat wij telkens gapingen in het verhaal vinden en dat de schrijver, wanneer op hachelijke oogenblikken de ingeving hem in den steek laat, tot het melodramatische zijn toevlucht neemt.

Een voorbeeld daarvan uit de eerste vertelling: 'Eene eenvoudige historie', welke de grootste helft van den bundel beslaat. Wanneer Valérie, als bruid van Max Liderode - men lette op de romantische namen! - op een stormachtigen avond buiten in een bleeke, vervallen jonge vrouw met somber vlammende oogen het meisje ontmoet, dat door Max, haren bruidegom, ongelukkig is gemaakt, en dat gekomen is om den man, die haar het eerst van liefde gesproken heeft, nog ééns voor het laatst te zien, dan smeekt de vrouw van geboorte in edelmoedige opwelling, Katharina, het verlaten schepsel, om met haar te komen, en is zelfs op het punt, voor haar op de knieën te vallen, ten einde haar daartoe over te halen! Maar wanneer het arme kind weigert, dan laat zij haar, meer dood dan levend, te midden van storm en regen achter met de woorden: 'onmiddellijk zal ik wederkomen, wacht mij!' Des anderen daags wordt het lijk van Katharina in een sloot gevonden; maar of Valérie haar belofte om weder te zullen komen, niet heeft gestand gedaan, en, in dat geval, waarom niet - daarvan vernemen wij niets.

In ‘Don Juan's laatste minnarij’ is een lacune van anderen aard. De mogelijkheid te onderstellen, dat de Don Juan Mario van Aerle, die ten huize van zijn oom de liefdezuster Soeur Marcelle met zijne liefdesverklaringen vervolgt, in deze

jonge vrouw eene vroegere geliefde niet zou herkennen, is reeds kras genoeg; maar, wanneer het er op aan komt ons mede te deelen, wie die Soeur Marcelle eigenlijk was, er zich met een ‘ach neen, dat mag ik niet vertellen!’ af te maken, en zich voorts te vergenoegen met geheimzinnige toespelingen op Mario's vroegere verhouding tot deze liefdezuster, is wat heel erg. Er is bovendien iets onrustigs en gezochts in de wijze, waarop de heer de Chateleux verhaalt. Ten einde ontslagen te worden van de schildering der schoonheid van een zijner personages, begint hij een verhandeling, waarin hij tracht te betoogen dat er aan de verbeeldingskracht zijner lezers veel moet worden overgelaten. Elders spreekt hij bladzijden lang den held van zijn verhaal aan, en blijft daarbij zóó in zijn rol, dat hij zelfs, op een oogenblik, met een gallicisme, hem toeroept: ‘Om Godswil, Mario, een weinig houding!’ en later: ‘Maar wezenlijk. ik zou vergeten - zie hier een brief voor u!’

Al deze kunstmiddeltjes toonen vrij duidelijk dat de schrijver te kort schiet in een der eerste eischen, welke men een verteller stellen mag: *gezien te hebben*, en de kunst te verstaan, aan anderen *te doen zien*.

J.H. Hooijer. Schetsen en Verhalen. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1889.

Het zal voor de lezers van *De Gids* genoeg zijn als wij de titels van de voornaamste dezer verhalen noemen: ‘Adèle’, ‘Wat Grootvader dacht op St. Nicolaasavond’, ‘De laatste der Barlets’, om hun de oogenblikken van genot voor den geest te roepen, welke de lezing van deze novellen, toen zij in ons tijdschrift verschenen, hun verschafte. Onder den titel ‘Mademoiselle Cécile’ vinden wij hier terug wat ons als ‘Herinneringen uit Parijs’ bekend is, terwijl twee, niet in *de Gids* verschenen schetsen: ‘De vrouw van een talent’ en ‘Vierkante Joost’ den bundel voltooien. Wij zouden, voor één oogenblik, willen vergeten, dat de schrijver deel uitmaakt van onze redactie, ten einde al het goeds te kunnen zeggen wat wij van zijne novellen denken. Thans bepalen wij er ons toe, Hooijer's *Schetsen en Verhalen* aan te kondigen en aan te bevelen.

H. De Veer. Oudejaarsavondschetsen. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, 1889.

Het denkbeeld om deze schetsen, vroeger met tusschenpoozen in *Los en vast* verschenen, te samen in één bundel uit te geven, is (naar de schrijver ons mededeelt) van den heer Tjeenk Willink. ‘De schetsen zelve zijn van mij’, laat hij er op volgen. Elk draagt dus zijn deel van de verantwoordelijkheid dezer uitgaaf. En dan schijnt het ons, dat het deel van den uitgever het zwaarste is. Er komen toch in elk van deze schetsen, al zijn zij wat uit den tijd, en al is de toon wel eens wat heel bitter en somber - men heeft zijn ondejaarsstemming nu eenmaal niet altijd voor het kiezen! - enkele dingen voor, die der overdenking waard zijn; de huichelaar, de voor het leven onbruikbare kamergeleerde, de pedant, de bankroetier, Meneer Blommers, de jongeheer Millard, Woeker, van Winst & Co., worden naar verdienste bespot en getuchtigd; maar - en hier begint de verantwoordelijkheid van den heer Tjeenk Willink - een reeks van dergelijke schetsen te zamen, voor het meerendeel in denzelfden toonaard, allen in den vorm van droomen, of van een tocht met Sylvester langs en in verschillende woningen, wordt wel wat heel eentonig. Onder dien indruk

loopt men gevaar, onbillijk te worden in zijn oordeel over dezen bundel. De lezer zij dus gewaarschuwd. Hij doe wat den bibliograaf, die ze *ex professo* lezen moest, niet vergund was, en leze dit zestal *Oudejaarsavondschetsen* met lange tusschenpoozen.

Historische Bladen, nagelaten door Dr. Theod. Jorissen, in leven Hoogleeraar te Amsterdam. Met portret van den schrijver. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink 1889.

Ten allen tijde, althans zoolang de oudstlevenden het zich herinneren, zijn er velen geweest, die buiten den tijd aan hun verplichten arbeid gewijd, op aangename wijze nuttige kennis wilden vergaren. Dat is het doel, waarmee men naar lezingen over wetenschappelijke onderwerpen gaat luisteren; of laat ons liever zeggen, placht te gaan luisteren; want de tijdgenoot uit het laatste vierde der 19e eeuw heeft allengs ontdekt, dat het beoogde doel veel beter te bereiken is, door de lezing van goed geschreven populaire opstellen, dan door het aanhooren, in een dikwijls oververhitte zaal, van in den regel weinig welsprekende voorlezers.

Tot dezulken behoorde stellig *niet* de te vroeg gestorven hoogleeraar in de geschiedenis, Dr. Th. Jorissen. Er zat gloed in zijne voordracht, men moest naar hem luisteren, als hij eene der lezingen hield, waarvan de manuscripten thans als *Historische Bladen* door de zorg van zijn ambtgenoot Prof. J.C. Matthes, zijn uitgegeven. Toch zou het publiek, naar het ons voorkomt, door deze uitgave, ware zij vroeger geschied, veel meer gebaat zijn dan bij herhaalde voorlezing, zelfs door den auteur. Bij lezing heeft de lezer dit voor bij den toehoorder, dat hij kan *her*lezen, en voor een gewoon mensch is dat dikwijls noodig, als verkrijging van kennis het doel is, waarmede hij leest.

Deze opstellen zijn, in den goeden zin des woords, populair geschreven, d.w.z. dat zij zonder geleerd apparaat, als noten, bijlagen, enz., in een levendig vloeienden stijl datgene mededeelen, wat noodig is om den lezer eene oppervlakkige maar juiste voorstelling te geven van de behandelde toestanden en personen. De lezers van *de Gids* hebben een goede proef van het ‘genre’ ontvangen, in het artikel: ‘Het tijdperk der Patriotten’ in het Novembernummer van dit jaar. Dat alle opstellen in den hier aangekondigden bundel in historische en in kunstwaarde met het straksgenoemde gelijkstaan, zouden wij niet durven beweren. Die over Cromwell en over Mirabeau dunken ons van minder gehalte dan de overige. De figuur van den Lord Protector is op enkele punten met onvaste hand geteekend, en in Mirabeau zien wij een veel meer gecompliceerd wezen dan uit deze schets is op te maken.

Verreweg de beste stukken uit den bundel zijn die, welke aan figuren of toestanden uit onze Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw of uit den franschen tijd zijn gewijd. Daar proeft men het resultaat van de grondige studie, die de amsterdamsche hoogleeraar besteed heeft aan oorspronkelijke, nog niet door anderen verwerkte en dikwijls verwaterde bronnen voor de geschiedenis van die tijden. Daar bewonderen wij de kunst, waarmede Dr. Jorissen de deugdelijke stof tot beelden heeft weten te kneden als die van Amalia van Solms, van Willem IV en diens moeder Marijken-Meu, - of waarmede hij het aristocratisch wanbestuur van de eerste helft der achttiende eeuw en de eerste jaren der Bataafsche Republiek heeft geschetst.

In alle geval wenschen wij dat deze *Historische Bladen* in veler handen zullen komen en door velen gelezen worden. Beter dan eenig ander boek, dat wij kennen, geeft dit een leesbaar, zij het ook vluchtig, overzicht van onze geschiedenis van den vrede van Utrecht tot den val van Napoleon.

J.A.S.

Viviane van Alfred Tennyson. In metrische verzen vertaald door J.H.F. le Comte, met illustratiën van Gustave Doré. Rotterdam. Nijgh & Van Ditmar. 1889.

De elegante dichter der *Idylls of the King*, die het *ne quid nimis* als devies kan voeren, schijnt met zijn getemperden hartstocht en zijn zoetvloeiende taal nog steeds een geliefkoosd dichter van Nederlandsche jonge vrouwen te zijn. Zoo verklaren wij het, dat de heeren Nijgh en van Ditmar, nu de tijd der feestgeschenken nadert, wederom evenals voor twee jaar, toen zij Tennyson's *Elaine* uitgaven, den moed hebben een andere van de ‘Koningsidyllen’ in feestgewaad het licht te doen zien. Het verhaal van den toovenaar Merlin en Viviane is minder aandoenlijk, minder wegsmeltend teeder, minder fluweelig dan dat van ridder Ancelot en Elaine. De taak van den vertaler was er echter niet minder moeilijk om, en zijn arbeid lijkt ons niet minder wel geslaagd: er is zelfs meer losheid in deze rijmlooze jamben dan in die der *Elaine*. De sombere wouden en de woeste zeeën van Gustave Doré, naar uitnemend geconserveerde clichés, zullen het hunne bijdragen om het succes van deze prachtuitgaaf te verzekeren.

Taalstudie. Tijdschrift voor de studie der nieuwe talen, onder redactie van L.M. Baale, K. Ten Bruggencate en P.A. Schwippert. Culemborg. Blom en Olivierse. Tiende jaargang, no^{s}. 1-5. 1889.

Ofschoon aan ééne, en wel aan de verst afgelegene, onzer Rijksuniversiteiten sints eenige jaren drie leerstoelen zijn opgericht, voor Hoogduitsch, Fransch en Engelsch, zoo blijft de studie dier talen toch voorloopig grootendeels in handen van de leeraren van het gymnasiaal en middelbaar onderwijs, die geene classieke opleiding ontvangen hebben. Deze leeraren zijn het voornamelijk die, door middel van privaatlessen, hunne aanstaande ambtgenooten opleiden voor de door de wet vereischte akte-examens, en die, bij het afleggen dier examens, met het onderzoek der candidaten belast zijn.

Dat deze toestand hoogst natuurlijk is zoolang voor de aanstaande taalleeraren geen gymnasiaal diploma, geen universitaire graad vereischt wordt, zoolang, onder de verschillende takken der ‘moderne philologie’ (met candidaats- en doctorstitel) alleen ‘de Nederlandsche taal- en letterkunde’ door onze Wet op het Hooger Onderwijs in hare volle waarde erkend wordt, dit is meermalen, o.a. ook in *de Gids* (November 1887) aangetoond. Aangezien onder de docenten der vreemde talen aan onze gymnasia en onze middelbare scholen zeer bekwame, kundige en ijverige mannen gevonden worden, zoo zijn aan dien toestand geen al te groote bezwaren verbonden, - al mag en moet men blijven verlangen, dat, evenals in het buitenland, ook aan het Hooger Onderwijs in die vakken zijn volle eisch gegeven worde, en al dient erkend, dat dit Hooger Onderwijs in velerlei opzicht aan het Middelbaar Onderwijs ten goede kan komen.

Het Tijdschrift! *Taalstudie*, waarvan ons enkele nummers ter aankondiging zijn toegezonden, wordt dan ook geredigeerd door drie leeraren van het Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs (waarvan de beide eerste zeer dikwijls zitting hebben in de examen-commissies voor Fransch en Engelsch) en vindt ook zijne medewerkers bijna uitsluitend onder de ambtgenooten der drie redacteuren. Het is bovenal bestemd om, ten behoeve van hen die voor een akte-examen werken, aan te vullen wat in de gewone studieboeken te vinden is, en om zoowel de aspirant-leeraren als de

leeraren zelve op de hoogte te houden van hun vak. Daartoe dienen: studiën over historische syntaxis en

lexicologie, (zooals de artikelen over het geslacht van vele fransche substantiva en over composita, van den heer L.M. Baale, die van den heer G.A.C. van Goor over nederduitsche elementen in de hoogduitsche schrijftaal, die van de heeren Schwippert en Matile over duitsche en fransche homonymen en paronymen), de uitvoerige behandeling van vraagstukken uit de moderne grammatica (zooals het artikel van den heer Ch. Altena over 'zullen en sollen', dat van den heer Ten Bruggencate over het engelsche passivum, dat van den heer Baale over de plaats der adjectiva die een kleur aanwijzen, dat van den heer C. Stoffel over *to* en *too*), studiën over versbouw (zooals een zeer uitvoerig en in menig opzicht belangwekkend artikel van den heer P. over fransche versificatie), over uitspraak (vooral van het engelsch) aanwijzingen voor hen die nederlandsch proza in eene vreemde taal willen overzetten (zeer praktische en degelijke van den heer Ten Bruggencate), boekaankondigingen en tal van andere varia.

Dat dit tijdschrift met graagte en met vrucht wordt geraadpleegd, wordt wel hierdoor bewezen, dat het reeds bijna tien jaargangen achter zich heeft. Intusschen zijn de stukken lang niet alle van hetzelfde gehalte, en de aspirant leeraar, die alles wat hier wordt voorgezet met hetzelfde vertrouwen verwerkt, loopt wel eens gevaar een verkeerden of ongeoefenden wegwijzer te volgen. Dat de redacteur voor het engelsche gedeelte niet alijd onder zijne medewerkers door-en-door bekwame mannen vindt, van erkende reputatie, zooals den heer C. Stoffel, heeft hij ongelukkig moeten ervaren uit het schrijven van een engelschen B.A., den heer Tamson, die een artikel over 'Derivatie en compositie' '*Taalstudie* geheel onwaardig' noemde en het, zoowel wat inhoud als wat vorm betreft, geweldig doorhaalde.

Intusschen zouden wij den redacteuren, die verreweg het grootste aandeel aan hun tijdschrift leveren, twee dingen willen aanraden. Vooreerst, zooveel mogelijk methode en evenredigheid te brengen in hun werk. Het zou daartoe aanbeveling verdienen, vaste rubrieken aan te nemen en elk van deze binnen zekere grenzen te beperken; de lexicologie krijgt thans wel wat te zeer het leeuwenaandeel. Ook zou het ons wenschelijk voorkomen, de lezers van *Taalstudie* geregeld met een enkel woord te wijzen op belangrijke studiën die in buitenlandsche vak-tijdschriften verschenen zijn en die voor hunne studie van nut kunnen wezen. Dit dunkt ons beter dan alle boeken aan te kondigen die aan de redactie worden toegezonden. (Waartoe dient, bij voorbeeld, de aankondiging van een fransch boek over Sociologie, blz. 208?)

Onze tweede aanbeveling zou luiden: 'pas trop de science'. De aspirant-leeraar eener middelbare school voor Fransch, Engelsch of Duitsch kan zijn voordeel niet doen met alles wat den schrijver eener taalkundige of letterkundige studie bij zijn eigen onderzoek belangrijk is voorgekomen. En het kan immers ook gebeuren, dat het onderzoek van den schrijver niet volledig is geweest, waardoor het resultaat gevaar loopt onjuist te worden. Zoo zegt de heer Baale in zijne, overigens verdienstelijke, studie over het geslacht der substantiva, dat *mérite* 'in een tekst der 13e eeuw' vrouwelijk is. Doch dit geslacht heeft *mérite* niet alleen in dien tekst, maar overal in het oud-fransch; het behoort tot de bekende neutra pluralia die, tengevolge van hun uitgang, tot feminina singularia gemaakt zijn. De tijd waarin dit geschied is, is niet die der 'basse latinité' (zooals de heer B. zegt, naar aanleiding van *orgue*,) maar die van het populair latijn. Dat de vorm *tempez* naast *tempeste* in de Chanson de Roland voorkomt, is niet waarschijnlijk; de assonnantie eischt in dat vers een woord op *ie*, dus *tempiers*. Ook valt het te be-

twijfelen, of uit het feit dat in één der handschriften van den Saint-Brandan somtijds *le mer* staat, mag afgeleid worden dat de dichter dit woord nu eens mannelijk, dan weer vrouwelijk gebruikt; het tegendeel is, o.a. door Brekke, bewezen. Mocht de heer Baale deze zeer nuttige lijst nog eens opnieuw redigeeren, dan zouden wij hem in bedenking geven de woorden te rangschikken naar den aard der omstandigheden die de geslachtswijziging hebben veroorzaakt: de eigenaardige uitgang, de gewijzigde beteekenis, de invloed van een dubbelvorm of een vreemd woord, enz.; woorden bij welke van geen geslachtsverandering sprake is zooals *martyre*, kunnen dan worden geschrapt.

Het bovenstaande was reeds afgedrukt, toen ons nog eene nieuwe aflevering van *Taalstudie* (no. 6) werd toegezonden.

Onder den titel *De l'explication littéraire*, bevat deze aflevering eene met zorg bewerkte en zeer nuttige aanwijzing van den heer P(iquet?) betreffende een belangrijk onderdeel van het examen M.O. fransch voor de akte B.

Maar wat zullen de lezers van *Taalstudie* uitrichten met de geleerdheid van den heer Matile, die de bekende ‘Cantilène de Sainte-Eulalie’ hier in acht bladzijden behandelt? Wie dit oude monument der fransche taal bestudeeren wil, zal met meer voordeel de commentaar van Koschwitz ter hand nemen dan de gebrekkige uittreksels uit allerlei commentatoren die de heer Matile hier zonder methode en zonder voldoende kennis van zaken heeft saamgebracht. Het is niet te verwonderen dat het in zijn artikel van onjuistheden en onnauwkeurigheden wemelt. Wij kunnen er niet aan denken ze hier alle aan te wijzen. Omtrent het rythmus dezer cantilène heerschen verschillende opvattingen; maar alleen wie niet tellen kan zal hier met den heer Matile ‘verzen vinden van vijf of zes voeten!’ Wat beteekent: ‘au 5e vers *non* s'écrit dans une autre édition *nonf*’? Er bestaat immers van dit gedicht slechts één handschrift! De heer M. poogt de *z* in *bellazour* uit het provençaalsch te verklaren. Maar weet hij dan niet dat *bellatiorem* in 't fransch regelmatig *bellezour* moet geven? Hoe iemand het oud-fransche *poro* (= *pro hoc*) voor identisch kan verklaren, in beteekenis nog wel, met het latijnsche *porro*, is onbegrijpelijk. Over den vorm *coist* maakt hij het zich heel druk, terwijl dit woord toch zeer normaal beantwoordt aan het lat. *coxit* en de verklaring dus voor de hand ligt. Het woord *aezo*, waaromtrent de heer M. weer zeer geleerd is, had hij eerst beter moeten lezen; in den tekst staat *a czo* = ‘aan dit’.

De uitdrukking *in figure de colomb* vindt de heer M. zeer belangrijk, omdat hier ‘de oude genitief door het voorzetsel *de* is vervangen.’ Maar die genitief-constructie is nooit in een geval als dit gebezigd: nooit heeft het oud-fransch gezegd: ‘en figure colombe.’ Ook in zijne verwijzingen naar het Italiaansch is de heer M. niet gelukkig. Hij wil een analogon zoeken voor *lo suon element* en haalt nu aan *la sua madre*. Maar nu wordt juist, in het italiaansch, bij namen die eene betrekking van bloedverwantschap uitdrukken, het artikel weggelaten; men zegt: *sua madre, suo padre*.

Taalstudie bewijst redacteuren en lezers een ondienst, door zulke onverteerde wetenschap aan de laatsten voort te zetten. Ook zien wij het nut niet in van de linguistische wijsheid die de heer L.M.B., naar aanleiding van het woord *gabelle*, uit Littré en Diez distilleerde of overschreef. Het tijdschrift vervulle de eenvoudige, maar nuttige taak, zich uitsluitend te richten naar de behoeften der aanstaande taalleeraren aan gymnasiën en middelbare scholen en deze te leiden bij hunne voorbereidende studiën.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Adagiarius, Latijnsche citaten.	Dl. III. Blz. 183.
Aletrino (A.), Uit den dood.	Dl. IV. Blz. 562.
Anthologie des poètes français du XIXe siècle.	Dl. IV. Blz. 172.
Beets (Nic.), Gedichten, 1e deel.	Dl. III. Blz. 565.
Björnson (Björnstjerne), De jonggehuwden.	Dl. II. Blz. 381.
Blondel (Aug.), l'Ame des choses.	Dl. III. Blz. 564.
Boddaert (Maric), Sturmfels.	Dl. III. Blz. 567.
Boisscvain (Charles), Over de Alpen.	Dl. I. Blz. 195.
Bolland (G.J.P.J.), Voorzienigheid en natuurwet.	Dl. I. Blz. 264.
Bolland (G.J.P.J.), Schijn en wezen.	Dl. I. Blz. 264.
Brill (Dr. W.G.), Betwiste bijzonderheden.	Dl. II. Blz. 573.
Brink (Dr. Jan ten), Geschiedenis der Nederlandsche letteren in de 19e eeuw, 2e deel.	Dl. I. Blz. 382.
Brink (Dr. Jan ten), De Roman in brieven.	Dl. I. Blz. 587.
Brink (Dr. Jan ten), Jan Starter en zijn wijf.	Dl. IV. Blz. 565.
Burgersdijk (Dr. L.A.J.), De werken van William Shakespeare, 12e deel.	Dl. I. Blz. 371.
Buys (Mr. J.T.), De Grondwet, 3e deel.	Dl. II. Blz. 163.
Buyst (Leonard), Licht en schaduw.	Dl. I. Blz. 195.
Calderon, De Rechter van Zalamea.	Dl. I. Blz. 573.
Cappelle (Mevr. van), Aliénor.	Dl. II. Blz. 577.
Chateleux (Engelbert de), Indrukken van den dag.	Dl. I. Blz. 180.
Chateleux (Engelbert de), Drie Vertellingen.	Dl. IV. Blz. 571.
Coppée (François), Henriette.	Dl. III. Blz. 354.
Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae. I.	Dl. IV. Blz. 136.
Couperus (Louis). Eline Vere.	Dl. II. Blz. 197.
Daudet (Alph.), Souvenirs d'un homme de lettres.	Dl. I. Blz. 183.
Deyssel (L. van), De kleine Republiek.	Dl. I. Blz. 177.

Dort (Bram van), Marie.	Dl. IV. Blz. 400.
Duyl (C.F. van), Fransche volksvertelsels.	Dl. I. Blz. 191.
Eymael (H.J.), Constantijn Huygens' Hofwyck.	Dl. I. Blz. 496.
Frederiks (J.G.) en F. Jos. van den Branden, Biographisch Woordenboek der Nederl. letterkunde, afl. 1-4.	Dl. I. Blz. 588.
Gedichten en rijmen uit mijn studententijd, door W.A.	Dl. II. Blz. 198.
Gerhard (L.G.), Multatuli. Eene stem uit Indië.	Dl. II. Blz. 200.
Goncourt (Journal des).	Dl. I. Blz. 106.
Gorter (Herman), Mei	Dl. II. Blz. 185.
Gunning (Dr. J.H.), De wijsbegeerte van den Godsdienst.	Dl. IV. Blz. 399.
Haas Jr. (Jacob de), Inleiding tot de wijsbegeerte.	Dl. I. Blz. 193.

Hartmann (E. von), Zwei Jahrzehnte deutscher Politik.	Dl. II. Blz. 129.
Hoet (Mr. William ten), Drie oorspronkelijke schetsen.	Dl. II. Blz. 398.
Hooijer (J.H.), Schetsen en verhalen.	Dl. IV. Blz. 572.
Houten (S. van), Das Causalitätsgesetz in der Socialwissenschaft.	Dl. I. Blz. 264.
Huet (Cd. Busken), Parijs en omstreken.	Dl. III. Blz. 181.
Hugenholtz Jr. (P.H.), Licht en schaduw	Dl. I. Blz. 193.
Huygens (Constantijn), Hofwyck, door H.J. Eymael.	Dl. I. Blz. 496.
Huygens (Christiaan), Oeuvres complètes.	Dl. I. Blz. 496.
Huygens (Cornélie), Ellen.	Dl. III. Blz. 183.
Ibsen (H.), Gespenster.	Dl. III. Blz. 461.
Ibsen (H.), Die Frau vom Meere.	Dl. III. Blz. 461.
Ibsen (H.), Nora.	Dl. II. Blz. 381.
Ibsen (H.), De wilde eend.	Dl. IV. Blz. 385.
Ixo, Naturalistische Passie-cyclus.	Dl. II. Blz. 199.
Jaarboek van het onderwijs in Nederland, 1889.	Dl. I. Blz. 585.
Jaarboekje (Amsterdamsch) voor geschiedenis en letteren, 1e en 2e jaargang.	Dl. I. Blz. 186.
Jaarboekje (Haagsch) voor 1889.	Dl. I. Blz. 186.
Jaarboekje (Rotterdamsch), 1e jaargang.	Dl. I. Blz. 186.
Jefferies (Rich.), Field and Hedgerow.	Dl. III. Blz. 438.
Jonckbloet (G.), Isaias.	Dl. III. Blz. 479.
Jorissen (Dr. Theod.), Historische bladen.	Dl. IV. Blz. 573.
Kaakebeen (C.G.), De invloed der Duitsche letteren op de Nederlandsche.	Dl. I. Blz. 29.
Kalff (Dr. G.), Trou moet blijcken.	Dl. II. Blz. 578.
Kielland (A.L.), Op de terugreis.	Dl. I. Blz. 573.
Kretzer (Max), Ein Verschlossener Mensch.	Dl. II. Blz. 565.
Kretzer (Max), Meister Timpe.	Dl. II. Blz. 565.
Kretzer (Max), Baas Timpe.	Dl. II. Blz. 565.

Kruseman (A.C.), De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers.	Dl. III. Blz. 174.
Kulk (T.C. van der), Levenswerk.	Dl. I. Blz. 191.
Kulk (T.C. van der), Levenswoorden.	Dl. I. Blz. 191.
Kuyper (Dr. A.), Niet de vrijheidsboom maar het kruis.	Dl. II. Blz. 552.
Lapidoth (F) Marfa.	Dl. III. Blz. 349.
Le Comte (J.H.F.), Viviane van A. Tennyson.	Dl. IV. Blz. 574.
Lelie (De Hollandsche), Nos. 1 en 2.	Dl. III. Blz. 565.
Letterkunde (Onze nationale), 1e deeltje.	Dl. III. Blz. 565.
Lohman (Jhr. Mr. Witsins de Savornin), Dr. A. Kuyper (Mannen van beteekenis).	Dl. I. Blz. 383.
Loosjes (Vincent), Louis Bonaparte.	Dl. I. Blz. 194.
Maurits, Goena Goena.	Dl. III. Blz. 345.
Moll (Dr. E.), Het ideaal der liefde.	Dl. I. Blz. 383.
Muller (Abr.), John Bright.	Dl. II. Blz. 579.

Multatuli, Millioenen studiën.	Dl. I. Blz. 1.
Musset (A. de), Valentijn's weddingschap.	Dl. I. Blz. 573.
Musset (A. de), La nuit d'Octobre.	Dl. II. Blz. 381.
Netscher (Frans), In en om de Tweede Kamer.	Dl. IV. Blz. 568.
Netscher (P.M.), Geschiedenis van de Koloniën Essequebo, Demerary en Berbice.	Dl. I. Blz. 356.
Nievelt (C. van), Herman Wolsinck.	Dl. II. Blz. 561.
Perles de la poésie française contemporaine.	Dl. I. Blz. 384.
Petit (Louis D.), Bibliographie der middelnederl. taal- en letterkunde.	Dl. II. Blz. 578.
Physiologie van de Nieuwe Gids.	Dl. III. Blz. 182.
Pierson (A.), Een schrede voorwaarts.	Dl. I. Blz. 381.
Pierson (A.), Geestelijke voorouders. I. Israël.	Dl. IV. Blz. 268.
Pierson (A.), Ondere tijdgenooten.	Dl. I. Blz. 191.
Pierson (A.), Schoonheidszin, levenswijsheid en kunstgeschiedenis.	Dl. II. Blz. 398.
Prévost (Marcel), Mademoiselle Jaufre.	Dl. II. Blz. 197.
Rappard (F.A.L. van), De rekeningen van kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht.	Dl. II. Blz. 502.
Rauwenhoff (L.W.C.), Wijsbegeerte van den godsdienst, 1e gedeelte.	Dl. IV. Blz. 91.
Ritter (Dr. P.H.), Paedagogische fragmenten.	Dl. II. Blz. 198.
Rooses (Max), Op reis naar heinde en ver.	Dl. II. Blz. 399.
Schroeder (O.), Vom Papiernen Stil.	Dl. IV. Blz. 513.
Shakespeare's werken, door Burgersdijk, 12e deel.	Dl. I. Blz. 371.
Swarth (Hélène), Rouwviolen.	Dl. IV. Blz. 558.
Taalstudie, 10e Jaarg. No. 1-6.	Dl. IV. Blz. 574.
Tennyson (A.), Viviane, door J.H.F. Le Comte.	Dl. IV. Blz. 574.
Ternooy Apèl (Mari J.), Knoppen en bloemen.	Dl. II. Blz. 199.

Tideman Jr. (Dr. B.), Beelden uit de dagen der omwenteling.	Dl. I. Blz. 194.
Valette (T.G.G.), Der Bienen Korb.	Dl. II. Blz. 580.
Veer (H. de), Oudejaarsavondschetsen.	Dl. IV. Blz. 572.
Versluys (J.), Een en ander over Multatuli.	Dl. I. Blz. 377.
Veth (Dr. P.J.), Uit oost en west.	Dl. II. Blz. 577.
Vosmaer (C.), Inwijding.	Dl. I. Blz. 536.
Woordenboek der Nederl. taal, 3e reeks, 13e afl.	Dl. I. Blz. 381.
Woordenboek der Nederl. taal, 3e reeks, 14e afl.	Dl. III. Blz. 566.
Woordenboek der Nederl. taal, 2e deel, 3e afl.	Dl. II. Blz. 397.
Wonde (Joh. van), Tom en ik.	Dl. IV. Blz. 569.